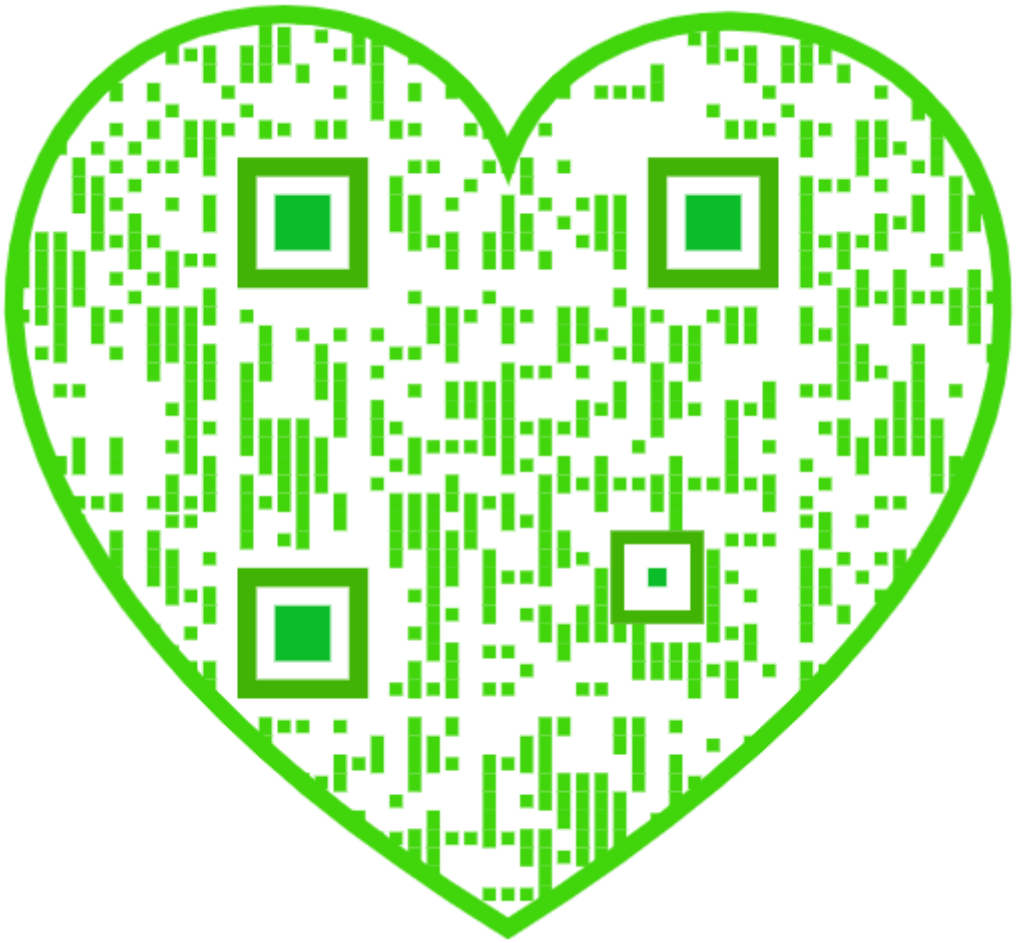
De Tijdspiegel. Jaargang 36

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 36. D.A. Thieme, Den Haag 1879

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Eerste deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Luitenant Conder in West-Palestina.

Tent Work in Palestina. A Record of Discovery and Adventure. By Claude Reignier Conder, R.E. Published for the Committee of the Palestine Exploration Fund. In two volumes. With illustrations by J.W. Whymper. London: R. Bentley and Son 1878.

Het Engelsche ‘Palestine Exploration Fund’, sedert 1865 werkzaam, besloot na eenige jaren arbeidens een nauwkeurige kaart van het land te ontwerpen op een schaal van 1 duim per (Engelsche) mijl. Het bestuur begreep, en terecht, dat het geen doel zou treffen, nu eens hier dan weer daar onderzoekingen in te stellen, en dat het beter was volgens een vast plan te werken. Daar de Amerikaansche gelijknamige vereeniging volmaakt hetzelfde beoogde, werd de afspraak gemaakt, dat de Engelschen alleen het land ten Westen van de Jordaan zouden in kaart brengen en aan de Amerikanen het Oostjordaansche overlaten.

In 1871 vertrokken de Kapitein van de genie R.W. Stewart, Sergeant Black en Korporaal Armstrong met dit doel naar Palestina, waar zich de Heer C.F. Tyrwhitt Drake bij hen voegde, die hun als arabicus, natuurphilosoof en oudheidkenner van onberekenbaren dienst kon zijn en ook geweest is, vooral daar hij met E.H. Palmer en Kapitein Burton reeds ettelijke reizen in het Oosten voor een wetenschappelijk doel gemaakt had. Men begon onmiddellijk, bij Ramleh, een basis van vier Engelsche mijlen af te bakenen, om daarna de driehoeksmetingen met kracht aan te vangen. Doch weldra werd Stewart zoo ziek, dat hij naar Engeland moest terugkeeren en voorgoed afzien van het voortzetten van den arbeid. De bestuurders van het genootschap benoemden in zijn plaats Luitenant C.R. Conder, die in Juli 1872 te Jaffa voet aan wal zette.

Hij vond den Heer Drake en zijn kloeke helpers ijverig bezig met opmeten, mat alles nog eens na, ten einde zich van de juistheid der resultaten te overtuigen, en zette daarop, met een pauze van vier maanden, die hij in Engeland tot herstel van gezondheid door-

bracht, tot 1 Oct. 1875 het werk ijverig voort. Toen nu vier vijfden van het werk volbracht waren, moest ook Conder het opgeven na een overval van de Bedowienen bij Safed, waarbij hij, met alle leden der expeditie, gewond geraakte en waardoor het land voorloopig te onveilig geworden was. Het werk werd een jaar geschorst, en Conder moest naar huis keeren, de voleindiging van zijn taak overlatende aan Luitenant Kitchener, die na den dood van den Heer Drake hem als ambtgenoot was toegevoegd.

Nadat Conder 4700 vierkante mijlen opgemeten had, heeft Kitchener de rest bewerkt, zoodat nu de bouwstoffen voor een kaart van geheel West-Palestina, van Dan tot Berzeba, zesduizend mijlen groot, in het kantoor van het Palestine Exploration Fund gereed liggen. Men hoopt de kaart, die ongeveer negenduizend namen behelst, met een begeleidend ‘memoir’, waaraan Conder met twee andere heeren nu reeds ruim twee jaren arbeidt, nog dit jaar, in zes en twintig bladen, uit te geven.

Een groot wetenschappelijk werk zal daarmee volbracht zijn.

Over het gehalte van dien arbeid zullen deskundigen eerst na de verschijning van de kaart met hare toelichting kunnen oordeelen; maar wij hebben alle reden te verwachten, dat zij hoogst nauwkeurig zal wezen, dus een werk, hetwelk eens voorgoed zal gedaan zijn. Uit het door Conder uitgegeven boek toch, welks titel hierboven staat, krijgen wij een diepen indruk van den ernst, waarmee hij gearbeid heeft. Geen moeite is ontzien om wat men doen moest zoo goed mogelijk te doen, hoewel de bezwaren van het werk inderdaad zeer groot waren. Laat mij trachten daarvan een denkbeeld te geven!

Wanneer de ingenieurs met hunne volgers, ezel- en kameeldrijvers, kok, gidsen en Turkschen ruiter, in de streken der Bedowienen nog eenige dezer wilde gasten erbij, wanneer dan dit bont gezelschap op een geschikte plaats de tenten had opgeslagen, werden tochten te paard gemaakt naar verschillende punten rondom het kamp binnen een cirkel met een straal van ongeveer vijftien mijlen. Op elk punt, vanwaar men een goed uitzicht kon verwachten, werden dan kolommen van acht tot tien voet hoogte opgericht en deze gepleisterd, zoodat ze duidelijk van verre konden onderscheiden worden. Dit werk duurde in den regel een dag of vijf. Evenveel tijd kostte het, al die punten opnieuw met de theodoliet te bezoeken, om de hoeken te bepalen waaronder de verschillende kolommen gezien werden, alsmede elk ander voorwerp van eenig belang, boom, dorp, ruïne, minaret of monument, dat in een omtrek van tien mijlen te ontdekken was, wat in den regel telkens twee tot vier uren wegnam. Dan weer naar het kamp, maar onderweg alles opgenomen wat belangrijk scheen en van boer of schaapherder de namen gevraagd. Thuisgekomen, moest het hoofd der expeditie aan het werk om, met de uit de waarnemingen verkregen gegevens vóór zich, na te gaan of zij met elkaar sloten en

dus de lengte der lijnen kon berekend worden, om de inlichtingen, door hemzelven of de andere meters ingewonnen - men reed gewoonlijk in twee partijen uit - duidelijk op te schrijven, enz. Vaak was hier of daar iets overgeslagen of vond hij het verkieselijk, het een of ander nog eens na te vragen, waarvoor een avondwandeling of rit besteed werd. Was op die manier de omtrek van het kamp behoorlijk opgenomen, dan werd het opgebroken en naar elders verplaatst.

Dit werk nu is, zooals wij ons licht kunnen voorstellen, noch onaangenaam noch oververmoeiend, als het weer niet ongunstig en het land veilig is. Maar een en ander laat in Palestina vrij wat te wenschen over. Men hoore, ten proeve, hoe het den ingenieurs in de vlakte van Jericho verging!

'Het klimaat van Jericho moet heel wat veranderd zijn', schrijft Conder(*), 'sedert Jozefus de plaats beschreef als een land dat voor goden geschikt is!' Nu, ook Jozefus roemde het klimaat dier streek niet. Wel noemt hij dat deel van den Jordaanoever bij Jericho, waar een bron tal van schoone boomen deed groenen en de balsemstruik met andere welriekende planten geurde, een goddelijk land, maar hij zegt erbij(†), dat het daar, evenals overal in het Jordaandal, des zomers zoo heet is, dat niemand liefst overdag buitenkomt. Schreef dit een inboorling, en alle inlanders ook van dezen tijd stemmen met dit getuigenis in, men kan licht denken, dat de afgevaardigden van het Palestine Exploration Fund, aan zulk eene tropische hitte niet gewoon, het najaar uitkozen, om er het terrein op te meten. Het was den 15^{den} November 1873, toen Conder met de zijnen bij de voormalige Palmenstad, nu een ellendig vlek, Erîha, te midden eener woestenij, de tenten opsloeg en zijn werk aanving. Maar den 24sten kondigde een verschrikkelijk onweer de komst van den winterregen, den zoogenaamden vroegen regen, aan. Het koele, heldere herfstweer was wel alleraangenaamst, maar bleek weldra het verraderlijkste van alle jaargetijden in Palestina te zijn. Welig ontsproot het gras, maar de kikvorschen kwaakten in de plotseling gevormde poelen bij het kamp. Door den regen bevochtigd, dampte de grond ontelbare miasma's uit. Terug naar een hoogere streek, of de 'Jericho-koorts' zal u overvallen! Maar het werk was bijna afgedaan, en men had nog niet zelf ondervonden, wat de koorts daar beteekende; men bleef dus, zette het werk voort en maakte intusschen het plan elders te kampeeren. Het was te laat.

Den 4^{den} December kwam Conder in vollen galop van Jeruzalem, waarheen hij zich den vorigen dag begeven had, ten einde toebereidselen te maken om den winter in het Jordaandal door te brengen. Vermoeid en hongerig door een snellen rit van vierdehalf uur het

(*) II, 26.
(†) Joodsche Oorlog IV, 8 § 3.

kamp naderend, was hij verwonderd, dat geen der paardeknechten hem tegemoet kwam. Beiden lagen met de koorts, evenals Sergeant Armstrong, terwijl de Heer Drake er reeds een paar dagen aan leed. Den volgenden dag, Zaterdag, waren vier knechten en twee Bedowienen ziek. Dr. Chaplin, de geneesheer der Londensche ‘Society for promoting Christianity among the Jews’, werd uit Jeruzalem ontboden, maar kwam niet. 's Maandags deelde de kok zijn voornemen mee het gezelschap te verlaten. ‘Goed’, was Conder's antwoord, ‘de weg naar Jeruzalem loopt voorbij mijn tent; indien ik u zie voorbijgaan, schiet ik u neer.’ De bedreiging hielp, en de kok ging aan het bereiden van spijs voor zieken en gezonden. Eindelijk kwam een ander geneesheer in plaats van Dr. Chaplin, die ongesteld was. Hij bezocht de zieken, maar moest daarop zelf naar bed, want hij was, toen hij in den nacht uitreed om de hulpbehoevende Engelschen te bezoeken, verdwaald geraakt en van het paard gevallen. Des Maandags werden de tenten op een hoogere plaats opgeslagen, terwijl alle man die zich bewegen kon aan het opmeten gezet werd: een gezonder bezigheid dan te luieren in een kamp, waarin de koorts heerscht. Een paar dagen later werd Drake op een draagbaar naar Jeruzalem gebracht, waar zij innig dankbaar waren, dat een hotelhouder, op gevaar af al zijn bezoekers te verliezen, den doodkranke opnam.

Het plan den winter door te werken moest opgegeven worden: wel werd Drake weer beter, maar bijna alle leden der expeditie lagen weldra in het kamp op een heuvel bij Jeruzalem ziek. Eindelijk was het ook Conder's beurt. Juist toen er een brief uit Londen kwam met klachten, dat de onderneming zoo schrikkelijk duur werd, kreeg hij een aanval van koorts. Toen een storm hun tenten bijna omvergewaaid had, waren zij zeer blij toen Dr. Chaplin hun zijn zomerverblijf aanbood. Drake kon het bed nauwelijks verlaten. Conder leed gedurig aan koorts. Het was een buitengewoon strenge winter; de vlakte van Saron was een moeras; de wind op de heuvels was snijdend koud; de Jordaan trad buiten haar bedding en maakte een poel van haar oevers, een halve mijl ver; zeven maal sneeuwde het in Jeruzalem, eens bleef de sneeuw zelfs eenige dagen op de heuvels liggen - het spreekt vanzelf, dat hetgeen hier niemand hindert, daar, waar woningen en vertrekken er niet op ingericht zijn, zeer hinderlijk is. Toch gaf Conder het werk nog niet op en kampeerde zelfs, toen het weder het toeliet, drie dagen bij Bethel; maar de koorts belette hem dezen en een volgenden keer de voortzetting van den arbeid. Eerst den 24sten Februari kon men het met kracht hervatten.

Het werk, waarmee wij hem nu weldra bezig vinden, was waarlijk niet geschikt voor pas herstelde menschen. Er moesten palen tot waarneming van het waterpeil in de Doode Zee worden ingedreven, en het schijnt, dat de leiders zelven dit moesten doen. Een uur lang lag Conder op zijn rug in het water, den paal met de voeten vasthoudend,

terwijl Drake al zwemmende het hout in den grond hamerde. Toen het eindelijk gelukt was, was Drake ziek van oververmoeienis, terwijl zij nog daarenboven het verdriet hadden, dat de Arabieren binnen de week de palen eruit gehaald hadden, ter zake van de ijzeren banden, die erom zaten.

Het was nu intusschen in het Jordaandal prachtig, en de kloeke arbeiders konden aan schitterende natuurtafereelen hun hart ophalen; maar pijnlijke zweren, de gevolgen van de moeraskoorts, en aanvallen van rheumatiek verminderden dat genot vrij wat. Op zekeren dag reed Conder, om, zoo mogelijk, van die kwellingen verlost te worden, in één dag naar Jeruzalem, veertig mijlen ver, werd er, tijdelijk althans, geholpen en reed toen onder een voortdurenden slagregen naar het kamp terug, waarin zij negen dagen lang werkeloos moesten blijven vanwege den voorjaarsregen. Den 25sten Maart zochten zij een ander kwartier op, maar vonden het een en al moeras en trokken daarom verder, totdat zij eindelijk toch genoodzaakt waren op een lagen grond, vlak aan een stroom, zooals weldra bleek van warm, zout water, te kampeeren met het min aangenaam vooruitzicht, vandaar uit den omtrek te moeten opmeten. Regen voor en na, spijzen met zout water toebereid, rheumatiek en tic-douleureux, hagelstormen die de vrije uitzichten beletten en dus het werk onmogelijk maakten, tusschen de buien waarnemingen, met verkleumde handen opgeschreven, dat waren de ervaringen der volgende dagen in den omtrek van Bethsân. Toen werd de regen plotseling door ondragelijke hitte vervangen, waarin men soms mijlen ver onbeschut door landen met doornstruiken, tien voet hoog, moest rijden. De Engelschen waren uitgeput. De Bedowienen van den omtrek trachtten des nachts hunne paarden te stelen, die bijna al hunne hoeven verloren hadden. Onder zulke omstandigheden werd het werk toch voortgezet en voleindigd; maar het was duur gekocht. Conder moest dadelijk naar Engeland om weer op krachten te komen, en Drake, die achterbleef, bezweek weldra aan typheuse koorts.

Waarlijk, om zulk een werk te volbrengen moet men een ijzeren wil, een krachtig plichtgevoel en veel liefde voor de zaak bezitten.

Gelukkig voor de expeditie was het niet altijd zoo erg. Soms had men alleraangenaamste dagen. Maar moeilijkheden en gevaren ontbraken nergens, was het niet van den kant der natuur, dan van dien der menschen, soms van beide zijden tegelijk.

Hoe schadelijk over het geheel het werk voor de gezondheid der Europeanen was, bewijst de uitkomst. Was Conder's voorganger, Stewart, ziek naar huis gegaan, hijzelf moest een verlof voor vier maanden nemen en heeft toch het werk nog niet ten einde kunnen brengen; Drake is gestorven; Luitenant Kitchener was nauwelijks in Palestina, of hij kreeg, alweer bij Jericho, de koorts; Sergeant Black is, na lang in levensgevaar verkeerd te hebben, naar huis gezonden, en ook Sergeant

Armstrong, die het het langst heeft volgehouden, moest vóór het einde ziek naar Engeland terugkeeren.

Met de inboorlingen had Conder soms alleronaangenaamste ontmoetingen. Hoewel gewapend met een firman van de Verhevene Porte, benevens de noodige aanbevelingen en brieven van vrijgeleide, ondervond hij telkens, wat het wil zeggen, te werken en te reizen in een land met een onderdrukte, verwilderde bevolking. Wel kregen zij recht, wanneer hunne bakens door schatgravers waren omvergehaald, of eenig lid van hun gezelschap was mishandeld; de kadi's der naburige steden bedankten hen zelfs, als zij hun aanleiding gaven eenige lastige personen in hechtenis te nemen, want zij lieten dezen niet los dan tegen goede betaling, en de kadi's leefden van zulke buitenkansjes; maar kwaadwilligheid, soms door godsdiensthaat, soms door wraakzucht wegens vroeger ondergane vernedering gevoed, spande den Engelschen telkens strikken, en het vereischte vrij wat omzichtigheid, koelbloedigheid, zelfbeheersching en moed om botsingen te vermijden.

Wij zouden bij het lezen van Conder's reisverhaal wel wenschen, dat wij aangaande zijn kloeke medestanders iets meer hoorden dan loftuitingen in het algemeen, en dat daardoor de persoon des aanvoerders ietwat minder op den voorgrond kwam; maar men krijgt door zijn mededeelingen toch eerbied voor zijn persoonlijken moed en voor het groot zedelijk overwicht, dat hij blijkbaar over zijn volgers had. Het kwam er toch, bij de ontmoetingen met vijandelijk gezinde Bedowienen, niet op aan, hun slag te leveren en door een flink geweervuur uit elkaar te jagen. Niets gemakkelijker dan dit! Maar Conder wilde geens menschen bloed vergieten, en al is hij een paar keer zoover gegaan om den haan van pistool of geweer over te halen, terwijl de loop op den kop van een Bedowien gericht was, hij was innig blij, dat het nooit tot vuurgeven is gekomen.

Zou het hem geoorloofd geweest zijn, zijn belagers neer te schieten? Een eigenaardig antwoord op deze vraag vond ik in het *Geographical Magazine.* Men moet weten, dat toen Stanley op zijn tocht door Afrika aan de *Daily Telegraph* en de *New York Herald* verslag zond van zijn gevecht met de inboorlingen te Bumbireh, 4 Aug. 1875, waarbij hij herhaaldelijk op hen had doen vuren, zoodat verscheidene hunner gevallen waren, een inzender in de *Daily Telegraph* van Aug. 1876, alsook de redactie van het *Geographical Magazine*(*), hunne innige verontwaardiging over zijn gedrag te kennen hadden gegeven, hetwelk zij onmenschelijk en wreed noemden. Doch toen Stanley teruggekomen was en omstandig de toedracht der zaak mededeelde, kwam de redacteur van het *Geographical Magazine*(†) op zijn oordeel terug en sprak den beroemden reiziger vrij, hierbij deze curieuse redeneering houdende: Of het aan een privaat persoon of een private

(*) Sept. 1876.
(†) Maart 1878 p. 54.

onderneming vrijstaat, zulk een talrijke gewapende bende door een vreemd land te sturen, dat is de vraag(*). Maar indien nu eenmaal een reiziger zulk een tocht onderneemt en er moet daarbij tot zelfverdediging bloed vergoten worden, dan komt dit meer voor rekening der zenders dan der gezanten; Stanley, die verantwoordelijk was voor het welzijn van zijn talrijk gevolg, waarvan eenigen vermoord waren door de inboorlingen, had slechts toen het onvermijdelijk was tot geweld zijn toevlucht genomen, en men mocht hem dus gerust niet slechts een koen ontdekker maar ook een braaf Christen noemen.

De onderscheiding van een expeditie, die door een wetenschappelijk genootschap of een dagblad uitgerust is, van eene, door een staat verordend, is in dezen zeker wat fijn. Indien men door landen reist, waar het noodzakelijk is achterladers en revolvers mee te nemen, niet alleen tegen wilde dieren, maar ook tegen roofzieke en bloeddorstige menschen, dan zal men zich wel moeten voorstellen, dat er gevallen kunnen komen waarin men ze gebruikt, en niet met los kruit. Stanley vertelt(†), dat hij zeer geaarzeld heeft, eer hij beval vuur te geven. Had hij aan het hoofd gestaan van eene militaire expeditie, de gedragslijn die hij moest volgen zou duidelijk geweest zijn, maar het was slechts een ontdekkingstocht, die ten doel had, voor handelaars en zendelingen den weg te banen. Evenwel - zoo is zijn slotsom - wat het karakter van de onderneming ook was, hij had in allen gevalle met zijn gevolg het recht van zelfverdediging en mocht de noodige maatregelen nemen om zich te dekken.

Waar, ontegenzeggelijk! Wie het doel wil moet voor de middelen niet terugdeinzen. Indien het geoorloofd is, een reis dwars door Afrika te ondernemen of het land der Bedowienen in kaart te brengen, dan moet men niet schromen, desnoods een roover een kogel door het hoofd te jagen; wil men dit niet doen om zichzelf te redden, dan is men er wellicht toe gedwongen om zijn reisgenooten en onderhoorigen te beschermen. Maar wij roemen toch de menschenliefde, die uiterst schroomvallig maakt bloed te vergieten, en kunnen ons begrijpen, dat Conder blijde was toen hij, Palestina verlatende, mocht zeggen, dat geen inboorling om het leed hem aangedaan zwaarder straf geleden had dan gevangenis en boete; een straf trouwens, die soms erg genoeg was.

Uitstekend was het beginsel, waarnaar Conder altijd handelde. Steeds ging hij met de zijnen slechts afwerend te werk en nam zelfs de beleedigers niet gevangen, maar wendde zich na iedere mishandeling tot de overheid der naburige plaats en schreef of telegrapheerde naar Bairoet, Jeruzalem, Constantinopel, niet rustende voordat hem recht

(*) Ook besproken in de Edinburgh Review; zie Wetenschappelijke Bladen 1878 III, bl. 199 vg.
(†) Through the dark continent. Asher-edition II p. 61.

gedaan was. De inboorling moest weten, dat men der ‘Ordnance Survey party’ niet straffeloos leed berokkende.

Waarlijk, er was veel moed en oefening noodig om die gedragslijn altijd te volgen, en wij zien hier het militairisme van zijn edelste zijde. Al de volgers van Conder toch, Engelschen en Arabieren, waren in de jaren, die hij met hen rondzwierf, door hem zoo gewend aan tucht, dat zij, hoewel met vuurwapenen in de hand, zonder zijn bevel geen schot losten en zich bepaalden tot het afweren der slagen, desnoods tot het op den grond boksen van een Bedowien. Bij Safed vond Conder het, tot handhaving van zijn gezag onder de inboorlingen, noodig dit eigenhandig te doen. Zeer karakteristiek noemt hij dit ‘het verdedigingsmiddel, dat voor een Engelschman het natuurlijkst was’.

Bij dien aanval in den omtrek van Safed verkeerden de Engelschen met hunne volgers in zeer groot gevaar. Conder vertelt de ontmoeting levendig(*). Een Scheich, Ali Aga Allân, nabestaande van Abd el Kader, viel met een talrijk, gewapend gevolg het kamp aan, toen de tenten nog nauwelijks waren opgeslagen. Wel driehonderd man omsingelden de kleine schaar, het regende steenen, eenige schoten werden gelost, de half dolle Scheich en een paar zijner wildste dienaars sloegen er met knuppels op los, terwijl de vijf Europeanen niet alleen zichzelven bepaalden tot afweren, maar ook hunne vurige, woedende volgers, een dozijn man sterk, wisten te bedwingen. Allen waren gewond, toen nog juist bijtijds om hun leven te redden, het garnizoen van Safed opdaagde en hen ontzette. Het werk moest worden gestaakt, totdat zij recht kregen. Ali Aga heeft negen maanden gevangen gezeten, zijn slaaf is veroordeeld tot twee jaren dwangarbeid, andere belhamels tot dezelfde straf voor korter tijd, en het Palestine Exploration Fund kreeg 270 Pond schadevergoeding. De kolonie der Algerijnen bij Safed, op wie het vooral neerkwam was erdoor geruïneerd. ‘Zoo moesten Palestina's inboorlingen leeren, dat Engelands onderdanen zich niet straffeloos lieten beleedigen.’ Wat zou noodlottiger zijn, vragen wij hierbij onwillekeurig, zulk een dollen Bedowien neer te schieten of een geheel dorp te ruïneeren?

Schoenmaker, houd u bij uw leest! is een kostelijke les, en het was te wenschen, dat Conder, toen hij een boek ging schrijven over zijn ‘Tentwerk in Palestina’, haar betracht had. Hij zal wel een bekwaam genieofficier zijn en kan daarenboven zeer onderhoudend vertellen en levendig beschrijven, zoodat men het relaas van zijn ontmoetingen met belangstelling leest. Maar hij is volstrekt geen geleerde, en geeft toch allerlei quasi-geleerdheden ten beste. Dat hij van sommige plaatsen, die hij bezocht, de geschiedenis vertelt, berokkent nog niet veel schade, al kan men wat hij meedeelt in tal

(*) II bl. 191 vgg.

van boeken, b.v. Robinson's *Reise*, of Bädeker's *Palestina und Syriën,* lezen; immers hij doet dit spaarzaam. Maar bedenkelijker is het, dat hij zulke wonderlijke redeneeringen uit eigen koker levert, om aan te toonen dat de eene of andere plek, die hij beschrijft, een plaats is die in den Bijbel voorkomt, de echtheid te betoogen van een oud gedenkteeken, of moeilijke vraagstukken betreffende de geschiedenis van Israël op te lossen.

Hoe hij in zulke zaken te werk gaat, wil ik in eenige voorbeelden aantoonen; maar laat mij beginnen met alles bij te brengen, wat tot zijne verontschuldiging dient.

Men weet, hoevele menschen het ervoor schijnen te houden, dat ieder vrij mag meespreken over onderwerpen, die den Bijbel raken, alsof die altemaal half en half tot het gebied des godsdienstigen geloofs behooren, waarop immers Jan en alleman gerechtigd is zijn stem te doen hooren? Dit nu is in Engeland nog vrij wat erger dan onder ons, omdat daar in de meeste godsdienstige kringen het zout der ketterij te eenen male ontbreekt en het Bijbelgeloof er zoo'n ontzaglijke rol speelt.

Het Palestine Exploration Fund is dan ook volstrekt niet opgericht met een zuiver wetenschappelijk doel. Wel vat het zijn taak flink, breed, streng wetenschappelijk op, getuige het uitstekend plan geheel Palestina zooals het thans is nauwkeurig in kaart te brengen. Ook is de waarheidsliefde des bestuurs boven bedenking verheven. Maar het doel is toch, den Bijbel op te helderen. Bijdragen te leveren tot kennis van de kruistochten is goed, maar in eenig opzicht de geschiedenis van David of Jezus duidelijk te maken, is beter. De Byzantijnsche bouwkunst of den invloed van den Islam te leeren kennen is wenschelijk, maar met een fijn stift, op een bepaalde plek van de kaart gericht, te kunnen zeggen: hier doopte Johannes en is waarschijnlijk ook Jezus gedoopt! dat is schatten waard. Voor dit doel roept het Palestine Exploration Fund het Engelsche volk op, en gaven duizenden hunne ponden zilvers. Het publiek verwacht dan ook van elk werk, door of onder bescherming van de Vereeniging uitgegeven, licht over Bijbelsche onderwerpen. Zij moeten er althans in behandeld worden; anders is men teleurgesteld.

Dit geldt niet alleen van de werken van het Palestine Exploration Fund, maar ook van andere. Wanneer E.H. Palmer ons gaat meedeelen(*), welke de resultaten zijn der wetenschappelijke onderzoekingen van het Sinaïetisch schiereiland in 1868 en '69, dan begint hij met de vermelding, dat het doel dier kostbare expeditie was, aan te toonen, dat er verband bestaat tusschen de geschiedenis der Israëlieten en het land, waarin zij vertoefd hebben. Men zoeke hierin vooral geen

(*) The Desert of the Exodus. In de Duitsche vertaling, Der Schauplatz der vierzigjährigen Wüstenwanderung Israëls. Gotha 1876.

naturalistische verklaring van het karakter en de ontwikkeling der Israëlieten! Die woorden beteekenen alleen, dat het onderzoek de waarheid der Bijbelsche berichten moet staven. Aan het eind van zijn belangwekkend verhaal gekomen, vat hij zijn resultaten hiervoor in een afzonderlijk hoofdstuk samen. ‘Men moet steeds in het Sinaïetisch schiereiland vooral belang stellen, omdat het samenhangt met de Bijbelsche verhalen’(*). De tweede reis, die hij kort daarna, op verzoek van het Palestine Exploration Fund, in de woestijn der omzwerving (et Tih) ondernam, had natuurlijk hetzelfde doel.

Maar indien nu eens de onderzoekingen de berichten van den Bijbel logenstraffen? Dit is onmogelijk, haast ondenkbaar, in de schatting der Bijbelgeloovigen. In vast vertrouwen, dat het woord Gods de vuurproef van het nauwkeurigst onderzoek glansrijk zal doorstaan, tijgen zij aan het werk en wroeten zooveel zij kunnen in Palestina's puinhoopen, evenals de Society of Biblical Archaeology met hetzelfde doel ‘de oudheden, tijdrekening, geschiedenis en aardrijkskunde van het oude en nieuwe Assyrië, Arabië, Egypte, Palestina *en andere Bijbelsche landen* navorscht’.

In deze overtuiging en met dit doel volbracht ook Conder zijn arbeid. ‘Men mag zeggen’, schrijft hij(†), ‘dat het hoofddoel der opmeting van Palestina is geweest: bouwstoffen tot verklaring des Bijbels te verzamelen.’ ‘Men mag zeggen’, dat beteekent: Denkt toch niet, dat wij onderzoekingen hebben ingesteld, die alleen uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt waarde hebben. Neen, wij hebben het heilig doel niet uit het oog verloren. Alles is alleen ten bate der Bijbelverklaring gedaan. ‘Weinig krachtiger bevestigingen van het historisch en echt karakter des Bijbels kunnen bedacht worden dan die eene vergelijking van het Land en het Boek(§) opleveren. Zij toont duidelijk, dat beide in ieder opzicht elkaar dekken. Al worden misverstanden en vooroordeelen uit den weg geruimd, de waarheid des Bijbels wordt stevig op een vasten grondslag bevestigd door de onderzoekingen van allen die in staat zijn volk en land te begrijpen’.

Het gevolg hiervan is, dat de onderzoekers een overdreven gewicht hechten aan al wat deze, in hun oog heilige, kennis vermeerderen kan, zoodat een nuchter beschouwer soms lachen moet over hun pathos. Dit doen wij b.v. wanneer Conder met ophef meedeelt(**), dat hij het echte Gilgal gevonden heeft, waar Jozua na den overtocht over de Jordaan twaalf steenen oprichtte, waar Samuel recht sprak en Saul gekroond werd. Eigenlijk heeft hij het niet gevonden. Nadat reeds Robinson had gehoord, dat in den omtrek van Jericho een

(*) Duitsche Vert. p. 208.
(†) Introduction p. XXI.
(§) Zinspeling op den titel van Thomson's werk The Land and The Book, 1873.
(**) II p. 7 vgg.

plaats Djeldjulieh lag, had H. Zschokke(*) de ligging van Tell Djeldjul nauwkeurig bepaald, zoodat hij reeds in Bädeker's handboek(†) en elders(§) beschreven is. Maar aan Kapitein Warren was een plaats aangewezen, iets noordelijker gelegen en ook Djeldjulieh geheeten. Welke was nu het echte Gilgal? Zonder twijfel, beslist Conder, de plaats, die hij bezocht, dat is dezelfde, die op de kaart van Bädeker staat. Het andere Djeldjulieh is eerst door de kruisvaarders zoo genoemd. Is dit niet hoogst belangrijk? 'De ontdekking van Gilgal is een der gewichtigste vruchten van de opmeting!' juicht hij. Ik zie hiervan het belangrijke niet in. Onze kennis der feiten is op dit punt door Conder's onderzoekingen in geenen deele vermeerderd. Alleen merkt hij als eerlijk, trouw verslaggever op, dat de naam Tell Djeldjulieh niet de gewone is onder de inboorlingen en men de plaats gemeenlijk 'de tamariskenboom' noemt, wat zeker niet pleit voor de zekerheid der overlevering, vooral niet als wij in aanmerking nemen, dat men sedert Robinson's reis, in 1838, daar in den omtrek druk naar Gilgal gezocht heeft. Eén enkele onhandigheid, ééne vraag, van den Heer Zschokke of een ander: 'Ligt hier niet ergens een plaats Djeldjul?' en zij lag er! De Arabieren zijn vast overtuigd, dat de Franken veel beter de namen der plaatsen kennen dan zij, en zijn veel te hoffelijk en begeerig den reizigers een genoegen te doen, om op zulk een vraag niet dadelijk ja te zeggen.

Conder zelf vertelt ons hiervan een staaltje(**). Een gids zei eens tot hem, wijzende op eene ruïne: 'Dat noemt men Horân, maar eigenlijk moet het Korân heeten,' en verhaalde op zijn navraag, dat een Europeaan hem dit geleerd had. Bij Kefr Saba wist de gids mee te deelen, dat de Frankische naam Antifatroes was; elders weigerde iemand den naam der plaats te zeggen, omdat de Franken er toch alles van wisten. Terecht klaagt Conder over die betweterij van toeristen, die aan de boeren de gissingen van moderne geleerden meedeelen en op deze manier de bron der overlevering troebel maken. Hij verzekert tevens, dat hij en zijne medearbeiders nooit den inboorlingen reden gaven te gelooven, dat zij aan den eenen naam meer gewicht hechtten dan aan een anderen, nooit vragen deden, waardoor hun een gewenscht of verwacht antwoord in den mond werd gegeven, noch hun inlichting gaven omtrent voormalige steden.

Zou dit volkomen waar zijn? Was het mogelijk, dat Conder en de zijnen, zoo verrukt over de vondst eener oude plaats, hun vreugde altijd verborgen? Zou hij niet bij Tell Djeldjul uitgeroepen hebben: Hier richtte Jozua zijn twaalf steenen op? Nu, als hij het maar in

(*) Beiträge zur Topographie der Westlichen Jordansau (1866) S. 28.
(†) Pal. u. Syr. S. 276, de kaart S. 250.
(§) Riehm, Handwörterbuch des Biblischen Alterthums 517 f.
(**) II, 162.

het Engelsch heeft gedaan, dan kon het geen kwaad; anders wijst weldra een gedienstige gids de plek, waar die steenen gelegen hebben, zooals men het vroeger deed.

Evenwel, ik geloof gaarne, dat ten Oosten van Jericho een plaats 'Gilgal' gelegen heeft; immers, Jozua 4:19 zegt dit duidelijk, en volgens 2 Sam. 19:40 lag een dusgenaamde plaats dicht bij de Jordaan. Maar in welk opzicht zijn wij in kennis van het oude Israël gevorderd, nu wij precies die plek kunnen aanwijzen? Kon men bewijzen, dat hier en niet elders de plaats was, waar Samuel recht sprak en Saul gekroond is, waar een profetenschool gevestigd was en onder Jerobeam II een beroemde tempel van Jahweh stond, het zou niet onbelangrijk zijn, omdat wij ons in dit geval het Jordaandal in de achtste eeuw vóór Chr. en vroeger als vrij dicht bevolkt moesten voorstellen; maar dit is zeer onzeker: *gilgal* beteekent 'omtuining', vele plaatsen kunnen zoo geheeten hebben; sommigen nemen twee, anderen drie plaatsen van denzelfden naam aan.

Is met deze geringschatting van het verkregen resultaat gezegd, dat het onbelangrijk is Palestina zoo nauwkeurig op te meten en alle namen, die nu nog bestaan, aan te teekenen? Geenszins. Bij wetenschappelijke nasporingen vraagt men niet: wat geeft het? Alle ernstige, degelijke onderzoekingen kunnen vrucht dragen. Maar het is een opwinding over een kleinigheid te juichen, alsof men heel wat gevonden heeft, als men weet: hier lag Gilgal. Of is daarmee uitgemaakt, dat de overtocht van Jozua door de droge Jordaanbedding geen legende is? Eigenlijk zit dit er bij menigeen achter. Ziet ge wel, hoe nauwkeurig de Bijbel opgeeft waar Gilgal lag? Neen, neen, het is geen fabelboek! Dus is Israël droogvoets over de Jordaan gekomen. - Dit nu is wel een wonderlijke redeneering, maar men doet het ermee, evenwel zonder ze uit te spreken.

Conder heeft heel wat heilige plaatsen teruggevonden, onder andere vele graven. Blijkbaar echt noemt hij(*) de graven van Abraham, Izak, Jakob, Jozef, Eleazar en Pinehas. 'Ook Noach', zoo laat hij dadelijk op die mededeeling volgen, 'heeft vele heiligdommen in Palestina, en aan een is ten minste een curieuse overlevering van den zondvloed verbonden, waarvan men onderstelt dat hij ontsprongen is uit een bron bij de heilige plaats.' Hieruit schijnt waarlijk te volgen, dat Conder aan de echtheid van dit graf gelooft!! Waarschijnlijk bedoelt hij het graf van Noach bij Hebron. 'Ook Set, Sem en Cham hebben graftomben in Palestina, en al de twaalf patriarchen, uitgezonderd Gad, Issaschar, Azer en Naftali. Ook schijnt het graf van Jozua bewaard te zijn.' Wij zullen over zulk een lichtgeloovigheid maar verder geen woord verspillen.

Conder hanteert de werktuigen, waarmee men oude namen met

(*) II, 226.

nieuwe plaatsen moet identifieeren, of het een spel is. Hij gebruikt niet slechts den Bijbel, maar ook Jozefus, den Talmud en andere zegslieden met groote vrijmoedigheid. Maar dat gaat zoo maar niet! Om dit te mogen doen is meer noodig dan een lijst van de boeken te kunnen opgeven, die men gebruikt heeft. De grofste en wonderlijkste fouten zijn dan ook in zijn geschrift te vinden.

Men weet, om één voorbeeld te geven, hoe ijverig Joodsche en Christelijke reizigers en geleerden naar het overschot der tien stammen hebben gezocht. Ook Conder geeft hierover zijn opmerkingen. Hij vindt ze terug in de Samaritanen en wijdt aan dit onderwerp ettelijke bladzijden, waaruit slechts dit ééne: Vanwaar de naam Koetîm, dien de Rabbijnen hun gaven? Men meende tot nog toe: van Koeta, een der Babylonische gewesten, waaruit Koning Ezarhaddon hunne voorvaderen naar Palestina gevoerd had. Maar Conder, wien deze afleiding zeer ongelegen komt, vindt het niet onmogelijk, dat hij ontleend is aan de benaming van eene secte der Samaritanen, waarvan een deel zich 'Kûsanîja' noemden, dat is: de ware secte, in onderscheiding der Lifânîja (lees: Ilfanîja) of leugenaars. De beteekenis dier namen nu is onbekend, en hoe 'Koesanieja' de ware secte kan beteekenen, is moeilijk te zeggen; wij kennen die namen slechts uit een Arabisch schrijver van de twaalfde eeuw(*); en al komt nu ook bij een anderen, die twee eeuwen ouder is, Koethana als naam eener Samaritaansche secte voor(†), wat volgt daaruit voor de benaming van het geheele volk door de zooveel oudere Joodsche schrijvers?

Genoeg hiervan! Het is de vraag, of het wenschelijk is, dat iemand, die een land, welks oudheden belangrijk zijn, opneemt en beschrijft, iets van die oudheden weet; is hij er onbekend mee, dan geeft hij licht eenvoudiger weer wat hij ziet, zonder bij ongeluk verblind te zijn door zijn theorieën. Toch heeft het ongetwijfeld ook een nuttige zijde, dat iemand, die doorkneed is in de archaeologische vraagstukken, *in loco* een zaak onderzoekt. Maar als een ingenieur, die nooit de historie van een land beoefend heeft, meent te mogen meespreken over de geschiedenis ervan, omdat hij er geweest is en het heeft opgemeten, dan brengt hij wel zichzelven en anderen in de war, maar de wetenschap niet vooruit.

Conder is de eenige niet, die eene overdreven waarde hecht aan het bereizen van het Heilige Land. Zoo schrijft Prof. H. Grätz, in de inleiding op zijne 'Geschichte der Juden', waarvan, zooals men weet, eerst Deel III-XI en niet dan sedert 1874 Deel I en II verschenen zijn, dat hij dit gedeelte, waarvoor de Bijbel de voornaamste bron is, niet had durven bewerken, voordat hij de Bijbelsche geschriften in het land, waar zij hun oorsprong hebben, gelezen had; een reis door

(*) S. de Sacyx, Chrestomathie Arabe, 2e ed. I p. 361.
(†) Nutt, A sketch of Samaritan history, dogma and litterature, p. 42 n.

Palestina gaf hem den moed, de geschiedenis van het oude Israël te schrijven. Het resultaat is een paar boekdeelen, wier inhoud zoo jammerlijk afsteekt bij de volgende, dat men er den vaak scherpzinnigen criticus nauwelijks in herkent.

Wij treffen dezelfde onnauwkeurigheid bij E. Renan aan, wanneer hij het bereizen van Palestina een vijfde evangelie noemt(*). Het spreekt vanzelf, dat nauwkeurige kennis van het land, waarin een geschiedenis speelt, een kostelijk hulpmiddel is om haar te bestudeeren, en dat een persoonlijk bezoek vrij wat meer waard kan zijn dan een kennis uit de boeken, althans hiernevens zeer te stade komt. Maar men slaat de beteekenis daarvan licht te hoog aan. Een vertoef van eenigen tijd in Palestina geeft aanschouwelijkheid aan de voorstelling des geschiedvorschers, de menschen die hij tracht te doorgronden gaan eerder voor hem leven, krijgen kleur en gloed: maar, al had hij er zijn leven lang gewoond, dan heeft hij nog niets verkregen tot oplossing zelfs van één enkel vraagstuk betreffende de opeenvolging en den samenhang der feiten, niets tot kennis van de drijfveeren der menschen; en hierop komt het toch in de geschiedenis vooral aan. Het hedendaagsche Palestina kan kleur, soms eenige verklaring aan de oude oorkonden geven, maar is in geenen deele een nieuwe bron.

Wat moest er van de beoefening der geschiedenis worden, als de regel, die Grätz stelde: Niemand beschrijve een volk, welks woonplaats hij niet bij aanschouwing kent - die toch even veel of even weinig voor andere landen als voor Palestina geldt - waar was? Het bereizen van Palestina kan zelfs gevaarlijk worden, indien men er zooveel waarde aan hecht. Immers, scherp critiek oefenen op de oorkonden, waaruit de kennis der oudheid verkregen wordt, is een moeilijk geduldswerk, en er is iets zeer verleidelijks in, zich daarvan voor een deel althans ontheven te kunnen rekenen door de aanschouwing des lands. Eenigermate is het hiermee hetzelfde geval als ten aanzien van onze Oost. Is het tot recht begrip der politieke, oeconomische en mercantieele vraagstukken, die betreffende onze koloniën oprijzen, juist noodig, dat de beoordeelaar er zelf geweest is? Zeker is dit hoogst nuttig, wanneer hij er na behoorlijke voorstudiën komt, daar goed uit zijn oogen kijkt en het leven van zeer verschillende kanten beziet. Maar aan deze voorwaarden kan uit den aard der zaak altijd slechts gebrekkig voldaan worden, en de boeken moeten het ontbrekende aanvullen. Toch verbeeldt zich menigeen, die eenigen tijd op Java vertoefd heeft, dat hij daarom recht heeft over het cultuurstelsel en andere ingewikkelde vraagstukken mee te spreken, en zien althans velen hem voor een vraagbaak aan, want hij is er zelf geweest!

Neen, een verblijf zelfs van jaren in Palestina maakt iemand niet

(*) Vie de Jésus, Introd. LIII.

tot een kenner van Israëlietische oudheid en geschiedenis; het heeft zelfs Luitenant Conder hiervan niets geleerd, omdat hij er kwam met een in zijn oog onfeilbaren gids. Maar al heeft hij door zijn redeneeringen en theorieën niemand iets verder gebracht, het Palestine Exploration Fund, dat trouwens in geenen deele zich verantwoordelijk stelt voor zijne bespiegelingen, heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de wetenschap, en wel, indien ik goed zie - maar laat de contribuanten van het Fund het niet hooren! - meer voor de aardrijkskunde dan voor de Israëlietische oudheidkunde, en L.R. Conder verdient, nevens Stewart, Tyrwhitt Drake - op het bed van eer gesneuveld - Kitchener en de kloeke onderofficieren, die hen bijstonden, onzen dank voor den onverdroten ijver, de warme toewijding en de groote geestkracht, waarmee hij de wetenschappelijke taak, hem door het bestuur opgedragen, zooveel hij kon heeft volbracht.

Leiden, Aug. 1878.

H. OORT.

Staatkunde en geschiedenis.

Volksgezondheid en volksbeschaving.

> L'hygiène publique, qui est l'auxiliaire du progrès, en est aussi la vérification.
> Michel Levy.

De zucht naar zelfbehoud vindt in het streven naar hoogere volmaking de eindbestemming van ons leven. Zij is de groote drijfveer, die het samengesteld organisme van het individu en van de maatschappij aan den gang houdt; zij is 't, die ons aanspoort de meest mogelijke welvaart, het hoogste geluk deelachtig te worden. Van de wijze toch, waarop zij van hare macht in den strijd des levens zal weten of willen gebruik maken, hangt het geluk of het ongeluk van het individu, zoowel als van de maatschappij af. Zij heeft van onze geboorte tot aan ons verscheiden een hardnekkigen strijd te voeren tegen de vernietigende invloeden, die zich op onzen levensweg voordoen. Zij doet menschen en volken samenwerken, om den hoogsten trap van volmaking te bereiken.

Te zijn of niet te zijn is het gewichtige vraagstuk, dat de menschheid heeft op te lossen. Al wat op stoffelijk gebied wordt voortgebracht of op zedelijk gebied zich openbaart, is slechts het gevolg van den strijd, dien de zucht naar zelfbehoud tegen de vernietiging heeft gevoerd, een strijd, waarin geslachten en volken ondergaan en elkander vervangen, en waarvan de altijd betwiste en altijd weer verworven prijs is het leven in al zijn vormen, het leven door alle eeuwen heen trachtende naar meer schoonheid, meer volmaaktheid, meer geluk.

Zoo ligt dan in de zucht naar zelfbehoud het groote beginsel van vooruitgang opgesloten. En vooruitgang is het gevolg van een toenemende ontwikkeling. Die ontwikkeling berust bij den mensch en de menschheid op den breeden grondslag van gezondheid naar lichaam en geest. Hoe meer de lichamelijke welstand, de zedelijkheid en de kennis bij een individu of bij een volk harmonisch zijn ontwikkeld, des te hooger trap van volmaaktheid moeten wij het toekennen.

Wij wenschen dit, in enkele breede trekken aan de geschiedenis der menschheid ontleend, nader in 't licht te stellen. Wij zullen met een reeks van feiten, uit de geschiedenis van de volken der oude en nieuwe beschaving, het causaal-verband trachten aan te toonen tusschen beschaving en gezondheid. Wij zullen daarbij het oog moeten vestigen zoowel op het gezonde als op het zieke leven van het menschdom en dan ontwaren, dat elke gewichtige gebeurtenis in de natuur of in het sociale leven een verandering in de stemming van 's menschen leven teweegbrengt, die zich volgens vaste wetten ontwikkelt.

Mocht het ons niet altijd gelukken, het innig verband tusschen oorzaak en gevolg aan 't licht te brengen, het bestaan van een eeuwige wet, die het lot van menschen en volken beheerscht en die als een hoogere macht door dood en vernietiging heen tot een vernieuwd en schooner leven leidt, zal niet te miskennen vallen. Die wet beheerscht den strijd, dien de menschheid in haar streven naar zelfbehoud door alle eeuwen heen gevoerd heeft en altijd voeren zal.

Wij zullen in den loop onzer beschouwingen de twee voorname drijfveeren van allen vooruitgang in het sociale leven, de zucht naar vrijheid en de waardeering van den arbeid, ook als d e hoofdelementen van de bevordering van het physisch bestaan van den mensch leeren kennen. Wij zullen ontwaren hoe, bij gemis of door verkeerde toepassing van beiden, in weerwil van andere gunstige omstandigheden, het maatschappelijk leven, de gezondheid, de kracht, de duurzaamheid van een volk in gevaar en dit ten val kan worden gebracht. Wij zullen eindelijk, als slotsom van de door ons aangevoerde feiten, tot de overtuiging worden geleid, dat wetten en instellingen, hoe nuttig op zichzelven, niet in staat zijn den physischen welstand der volken te bevorderen, indien deze niet door kennis, zedelijkheid en arbeidzaamheid ertoe gedreven worden het peil hunner gezondheid te verhoogen.

Zoo zal het blijken, dat algemeene beschaving het eenigst en zekerst middel is, om dat doel te bereiken De zegepraal der beschaving zal zich in de meest volmaakte gezondheid openbaren.

I. *De beteekenis der volksgezondheid in de oudheid.*

Indien wij een blik werpen op de geschiedenis van het physisch bestaan der oude volken van het Oostelijk en Westelijk halfrond, dan valt al dadelijk in 't oog de hooge waarde, die zij aan de bevordering van den lichamelijken welstand toekenden. Hun godsdienst, hunne staats- en zedekundige wetten waren daarop voornamelijk gegrondvest, hunne zeden en gewoonten hingen daarmede ten nauwste samen, hunne grootsche instellingen en reuzenwerken werden met dat doel hoofdzakelijk tot stand gebracht. Het volkskarakter kan daaruit voor

een goed deel worden afgeleid. De mate van cultuur, die deze volken deelachtig waren, kan men daaraan grootelijks afmeten.

Hoe ontwikkelder het volk dan ook was, hoe vrijzinniger het geregeerd werd, des te meer zien wij de voorschriften en maatregelen in 't algemeen gezondheidsbelang toegepast, des te inniger waren ze in het volksleven geweven, des te degelijker bestanddeel van de volksopvoeding maakten ze uit.

De oordeelkundige handhaving der voorschriften en de nauwlettende zorg voor de werken en instellingen, in het algemeen gezondheidsbelang in 't leven geroepen, staan in rechtstreeksch verband met den staat van bloei, de zedelijke en stoffelijke welvaart der volken.

Beschouwen wij naar tijdsorde in de eerste plaats de volken van het Oosten, dan zien we bij hen de zorg voor de gezondheid als een goddelijk gebod voorgeschreven. Aan de priesters was opgedragen daarvoor te waken. Overtreding van de voorschriften en veronachtzaming van de maatregelen in het belang der bijzondere en algemeene gezondheid worden als bezondigingen tegen de godheid aangemerkt en moesten met zoenoffers geboet worden. Alleen de reinen van lichaam mochten de tempels betreden en de offers voor het aangezicht van den Ongeziene brengen; de onreinen konden niet de hemelsche zaligheid deelachtig worden.

Reinheid en matigheid treden als hoofdvoorwaarden tot behoud der gezondheid, tot bevordering der algemeene welvaart op den voorgrond. Door het inachtnemen van die beide voorwaarden ten opzichte van het lichaam meende men aan het volk zekere waarborgen te schenken tot het erlangen van zedelijke reinheid, zóó innig werd het verband tusschen gezondheid en zedelijkheid en zoo groot de invloed van gene op deze beschouwd. Het was de overtuiging van regeerders en zedeleeraars, dat alleen een volk krachtig van lichaam en rein van zeden het algemeene welzijn bevorderen en een zekere mate van beschaving deelachtig kan worden.

Getuigt het niet van de hooge waarde en de groote beteekenis, die zij aan den lichamelijken welstand hechtten, door dezen als hoofdvoorwaarde tot de vervulling van de hoogste en heiligste ambten te stellen? Getuigt het niet van den uitnemend practischen geest hunner wetgevers en regeerders, dat zij op de voorschriften in het belang van de individueele en algemeene gezondheid den stempel der goddelijkheid drukten, en de zorg voor de gezondheid gelijk gesteld hebben met goddelijke vereering? Bij de heerschende begrippen der volken, bij welke de beschaving slechts als een voorrecht van zekere standen werd beschouwd, was deze wijze van handelen wel de veiligste om tot het doel te geraken.

Evenals de beschaving bij die volken het kenmerk van stabiliteit vertoonde, zoo was het ook met de voorschriften en maatregelen in het belang der gezondheid, in den loop der tijden bij hen geldende.

Van de vroegste tijden werd door hunne priesters en wetgevers tot in de kleinste bijzonderheden alles geregeld, wat tot het gezondheidsbelang van het individu, wat tot de instandhouding der familie, der kaste of van den stam kon strekken. Het gevoel van eigenwaarde, van zelfstandigheid trad, evenals bij de opvoeding van het individu, op den achtergrond, om plaats te maken voor dat van afhankelijkheid, van blinde gehoorzaamheid. Het individu werd beschouwd en beschouwde zichzelf als een exemplaar slechts tot voortplanting geschikt. Vandaar, dat als grondbeginsel van volkswelvaart bij deze volken gold: vermeerdering van bevolking door toenemende vruchtbaarheid der huwelijken en het aankweeken van de vruchten daarvan tot een geslacht, geschikt om den vorst of de godheid te dienen. Vandaar dat het gezin, als de bron van vruchtbaarheid, bij hen den stempel van heiligheid droeg. Hier had ieder zijne plichten te vervullen, ieder door een stipte inachtneming van de wettische voorschriften, door de godheid, den vorst of den priester uitgevaardigd, voor den welstand van zich en de zijnen te waken en te verhoeden, dat daar onreine elementen inslopen. Het begrip van gezondheid omvatte bij die volken den mensch in al zijne uitingen: geestelijk, zedelijk en lichamelijk.

Onder dit algemeene beeld laat zich de zorg voor de gezondheid bij de Chineezen, Indiërs, Perzen en Egyptenaren schetsen. Het naaste doel daarvan was echter bij elk dier natiën verschillend. De practische Chinees beschouwde het gezin als de bron van de volkswelvaart en den keizer als het hoofd daarvan. De gezondheidsvoorschriften van Confucius hadden ten doel de gezondheid en de kracht van het gezin te bevorderen, ten einde daardoor nuttige, werkzame burgers aan den staat te kunnen leveren. Zij waren dus louter medico-politische verordeningen.

Bij den phantastischen Indiër had de geheele levensregeling ten doel, den mensch voor den hemel te heiligen. Elke kaste moest naar dat doel streven. De Brahmaan, als de hoogste geestelijke kaste, was de personificatie van de onbevlekte reinheid, van de ongerepte gezondheid, van de volmaakte schoonheid. De gezondheidsvoorschriften van Manu golden inzonderheid voor hem. Door zich aan hem te spiegelen kon iedere kaste iets van dat hoogste goed deelachtig worden.

Bij de krijgshaftige Zendvolken was het geheele stelsel van opvoeding een nationaal: het kind tot een dapper, vaderlandslievend burger te vormen, geschikt om den roem en de weerbaarheid van den staat te helpen vermeerderen. Daarheen strekten dan ook de voorschriften voor de levensregeling, in de Zend-Avesta vervat.

Bij de bevolking van het vruchtbare Nijldal werd de zorg voor de gezondheid als een middel beschouwd zoowel tot sterking van het lichaam als tot heiliging van den geest. De levensregeling en de voorschriften tot behoud der gezondheid waren geheel naar de behoeften der verschillende kasten ingericht. De zeer ontwikkelde en invloedrijke

priesterkaste waakte daarvoor. Het bijzondere belang werd hier reeds aan het algemeene, aan den bloei van land en volk, dienstbaar gemaakt.

Geëvenredigd aan de opvatting en toepassing van deze voorschriften waren de reuzenwerken, die bij de genoemde volken in het leven werden geroepen, om gezondheid en welvaart te verspreiden. Zoo hadden de Chineezen en Indiërs zich reeds van de vroegste tijden onderscheiden door hunne voortreffelijke waterbouwkundige werken, waardoor zij woeste en onbewoonbare streken tot de vruchtbaarste oorden van de oudheid maakten, die aan een bevolking van millioenen zielen gezondheid, kracht en welvaart schonken. De geheele zuidelijke helft van Indië zou onbewoonbaar zijn geweest, ware zij niet met duizenden kanalen doorsneden en met tallooze kunstmatig aangelegde beken als bezaaid, die de massa's hemelwater in den regentijd verzamelen en voor de droge tijden bewaren. Vele van die reusachtige werken zijn thans vervallen, ofschoon het Presidentschap Madras nog 53,000 beken met 300,000 waterleidingen bevat. Daaronder zijn beken van zulk een omvang, dat ze 12 millioen kubieke meters water kunnen bevatten.

Zoo heeft ook China, met zijne meer dan 400 millioen bewoners, aan het uitmuntende kanaal- en bevloeiingstelsel zijn vruchtbaarheid en welvaart grootendeels te danken.

In Perzië vond men niet minder grootsche werken van hygiënische beteekenis. Wij herinneren slechts aan de kolossale Karuz, een reeks van onderaardsche waterleidingen, die het water uit de bronnen door het rotsachtig voorgebergte naar de Perzische vlakte voerden en het heerlijkste water aan velden en steden leverden.

En ook Egypte ware een onherbergzaam oord geweest, had niet zijne verlichte regeering door kunstige en kolossale waterbouwwerken de vruchtbaarheid van het land tot een voorbeeld van tijdgenoot en nageslacht gemaakt. Acht maanden achtereen in een verzengende hitte en uitputtende droogte verkeerende, opgevolgd door twee maanden overstrooming, om in de twee overige maanden aan den bodem gelegenheid te geven een weelderigen groei te ontwikkelen. Zoo was de toestand van het Nijldal in de eerste tijden. Maar de talentvolle en nijvere bewoners wisten het door die werken het geheele jaar door bewoonbaar en zóó vruchtbaar te maken, dat het de voorraadschuur voor al de volken der oudheid werd. Het bewoonbare deel van Oud-Egypte, van de zee tot aan gene zijde van het eiland Philae, had een oppervlakte van slechts 750 vierkante mijlen; het overige, omstreeks tienmaal zoo groot gedeelte, lag te hoog, om bevloeid te kunnen worden. Maar de vruchtbare strook voedde 8 millioen menschen. Het gansche land was met kanalen doorsneden, die het water tijdens de overstrooming naar verwijderde punten voerden of het bij lageren waterstand verdeelden. Door stevige, uitgestrekte dammen, die ook bij den hoogsten vloed vrijbleven, werden verwoestingen tegengegaan. Zij

sloten groote watermassa's tusschen zich, die bij het dalen van den vloed door sluiswerken werden tegengehouden. Bij Memphis lagen niet minder dan elf zulke dammen dwars door het Nijldal. Op verschillende punten van het land waren, door het afdammen der dalen en andere kunstige werken, reusachtige bassins gevormd, die deels door den berg-, deels door den Nijlstroom werden gevuld. Tallooze machines schepten het water in de droge maanden over de velden en brachten het naar plaatsen, die de stroom niet bereiken kon. Het onderhoud en de uitbreiding dier werken waren door bijzondere wetten geregeld, door godsdienstige vormen veredeld en zoo tot een volksovertuiging van hun nut en noodzakelijkheid gemaakt. Men kan zich door bloote beschrijving geen denkbeeld van de grootschheid dier werken vormen. Een daarvan liep uit Boven-Egypte parallel met den Nijl. Het was een reusachtig kanaal, dat door een netvormig bevloeiingsstelsel de vlakten aan beide zijden van water voorzag Omstreeks 10 mijlen boven het oude Memphis zond het westwaarts een arm, 300 voet breed, naar een dwars gelegen dal. Deze werd ter weerszijden door twee trotsche steengevaarten begrensd: twee pyramiden en een tempel met 3000 kamers, aan den zonnegod gewijd. Het dal verbreedde zich dan tot een mijlen wijden ketel, destijds een waar Eden van vruchtbaarheid. Het kanaal zond rechts en links vertakkingen naar steden en vlakten, die alle door onbegrensde vruchtbaarheid uitmuntten. Kunstige sluiswerken hielden het water op de gewenschte hoogte. Thans zijn die werken alle vervallen en de voornaamste kanalen verdroogd en verzand. Het is de menschenhand, die dat alles wrocht, het is de menschenhand, die dat alles verwoestte. Een godsdienstig fanatisme heeft vernietigd, wat vele duizenden jaren aan millioenen menschen ten zegen strekte. Thans onderhoudt het land kommerlijk een ellendige bevolking van 2 millioen zielen, uitgezogen door een handvol Turksche heerschers. Het was aan deze werken, in verband met een strenge handhaving der voorschriften van individueele en algemeene gezondheid te danken, dat bij dit volk die verschrikkelijke geesel van lateren tijd, de oostersche pest, onbekend was en dat het den anderen geesel van inheemsch karakter, de melaatschheid, binnen de perken kon houden, die de volkswelvaart niet in gevaar brachten. Beide ziekten toch deden die gezegende landstreek, door de achteloosheid eener latere regeering en het fanatisme der bevolking, de doos van Pandora voor de volken der nieuwere beschaving worden, die eeuwen achtereen het physisch en psychisch bestaan der menschheid ondermijnde.

De schrandere en waakzame priesterkaste heeft van oudsher door vlijtige beoefening der wetenschappen en door het getrouw raadplegen der ervaring een schat van diaetetische leefregels in de heilige boeken verzameld, die het individu en het volk in alle omstandigheden des levens te stade kwamen. Als het volk bij het heerschen van epide-

mische ziekten naar de tempels stroomde, dan waren de priesters daar de raadslieden, die het voorlichtten met de ervaringen van eeuwen her opgedaan in dergelijke gevallen, welke, naar de omstandigheden gewijzigd, als goddelijke uitspraken golden en als zoodanig met stiptheid werden opgevolgd.

Van der jeugd af werd het individu door matigheid, reinheid en stelselmatige lichaamsoefeningen tot een krachtvol en nuttig burger opgeleid.

Tot zelfs voor de dooden werd, in 't belang der levenden, met uitnemende zorg gewaakt. Vandaar de bewonderenswaardige maatregelen bij het begraven. Het bewustzijn, dat vergiftige stoffen van de lijken in de omgevende lucht, den bodem of het water kunnen overgaan, deed hen, bij gemis van het noodige materiaal, om de lijken te verbranden, den verzengenden en snel uitdrogenden wind van het klimaat bezigen, om hunne lijken onschadelijk te maken. Door het balsemen voorkwamen zij de ontbinding, terwijl zij door inwikkeling in zwachtels, doortrokken met bederfwerende zouten en welriekende harsen verder bederf voorkwamen. In Egypte zelf gebruikte men de buiten de bewoonde plaatsen aanwezige doodensteden, die in de kalkrotsen waren uitgegraven, met hare tallooze grafgewelven, of de aan den rand der woestijn gebouwde grafheuvels en pyramiden, die van evenveel volharding als verstandige zorg voor het gezond bestaan der levenden getuigden.

Onder de oude volken van den Semitischen stam hebben zich inzonderheid de Israëlieten onderscheiden door hunne voortreffelijke sanitaire regeling. Het was een uitnemend practisch denkbeeld van Mozes, om het volk, dat zoovele jaren in slavernij had gezucht, nu het een jarenlangen zwerftocht in een onherbergzaam oord moest doen, door doeltreffende gezondheidsvoorschriften krachtvol naar het lichaam en rein van zeden te maken. Hij wist met grooten tact voort te bouwen op de aartsvaderlijke gewoonten en instellingen, die bij de Hebreërs zooveel hebben toegebracht tot bevestiging van den familieband en bevordering van de gezondheid van het individu in de dagen van verdrukking.

Mozes, met een hooge mate van anthropologische kennis toegerust, kende niet alleen al de zwakheden en eigenaardigheden van het volk, dat hij uit de slavernij had verlost, maar ook de geaardheid van andere volken, waarmede zijn volk in aanraking zou komen. Hij had het innig verband tusschen godsdienst en gezondheid bij de Egyptenaren leeren kennen. Maar wat daar het voorrecht van enkele standen was, wilde hij tot gemeen goed van zijn volk maken.

De sanitaire verordeningen, door Mozes aan het Israëlietische volk gegeven, vormen een geheel, dat ongeëvenaard is bij de oude volken en waaraan vele der hedendaagsche volken zich spiegelen kunnen. Mozes

begreep terecht, dat de gezondheid de hechtste grondslag was, waarop volkswelvaart gevestigd kon worden. Daarom bracht hij de voorschriften, die daarop betrekking hadden, in nauw verband met de staatkundige en godsdienstige instellingen van zijn volk. Zeer juist gezien was het van hem, om aan die voorschriften het karakter van goddelijken oorsprong te geven. 'Ik ben de Heere uw God, daarom zult gij mijne inzettingen en al mijne rechten onderhouden en zult ze doen', is het zegel, waarmede de afkondiging daarvan telkens wordt bevestigd. Daardoor werden ze bij het volk geheiligd. Zijne voorschriften omvatten alle behoeften van het maatschappelijk leven; zij strekten zich uit van de vrucht, in den moederschoot verborgen, tot aan het stoffelijk overschot, aan den schoot der aarde toevertrouwd. Zij bepaalden zich tot het huwelijk, de geboorte, het geslachtsverkeer, het gebruik van voedsel, de regeling van den tijd van arbeiden en rusten, het verplegen van lijders aan besmettelijke ziekten, de reinheid van lucht, bodem en water, en het begraven van lijken. Zij maakten een gewichtig element van de volksopvoeding uit. Het kind werd er van der jeugd af mede vertrouwd gemaakt; het leerde ze begrijpen, naar waarde schatten, liefhebben en vereeren als een Gode welgevallige zaak. Zoo werden ze innig in het volksleven ingeweven. In alle omstandigheden des levens stonden ze als getrouwe wachters het kind, den knaap, den jongeling en der jonge dochter, den volwassene en der grijsheid ter zijde. Laat ons bij de voornaamste bepalingen even stilstaan.

In het sanitaire stelsel van Mozes vervulde de Cohen (priester) de plaats van gezondheidsrechter. Hij was geroepen de eerste teekenen van eene als besmettelijk onderstelde ziekte te herkennen en te beslissen, of de ziekte al of niet van besmettelijken aard is; zoo ja, dan spreekt hij het bevel van afzondering uit. Hij moet beoordeelen of de aangetaste te genezen is en weer in het maatschappelijk leven mag terugkeeren (Leviticus, cap. 13, vv. 1-44). De godsdienstige formaliteiten, die daarbij in acht werden genomen, strekten om de waarde van de sanitaire regelen te verhoogen en het volk diep in het geheugen te prenten, dat het God is, die de straf heeft gezonden en de priester zijn afgezant, om den schuldige of onreine met God te verzoenen (ibidem, cap. 14, vv. 2-32). Ziekte toch werd toen reeds als een straf, als een bezoeking Gods beschouwd. Het begrip van onreinheid, dat aan een besmettelijke of afzichtelijke ziekte ten grondslag lag, maakte een reiniging noodzakelijk, niet alleen een lichamelijke, maar ook een zedelijke, een die door boetedoening en een schuld- of zoenoffer werd verkregen, als al de voorschriften van de gezondheidswet door den herstelde waren in acht genomen. Eerst na die verzoening werd de genezing als volkomen beschouwd of de onreine rein verklaard. De openbaarheid, waarmede die handeling plaats greep, was een waarborg voor het volk, dat het geen onreinheid, geen besmetting te duchten had.

In een tijd en bij een volk, waar de geneeskunst zoo weinig ontwikkeld was, moest aan het voorkomen van ziekten wel de meeste waarde gehecht worden, en eens een ziekte uitgebroken, waaraan een besmettelijk karakter moet worden toegekend, was er bij de opeenhooping van de bevolking en andere ongunstige omstandigheden, uit de plaatselijke gesteldheid voortvloeiende, geen zekerder weg dan strikte afzondering en strenge contrôle. Vandaar dat zoodanige lijders buiten het leger, later buiten de poorten der stad, werden vervoerd, waar ze onder toezicht van den priester werden gesteld (ibidem, cap. 13, v. 46). Zij moesten het hoofd ontblooten en den mond bedekken, indien een gezonde in hunne nabijheid kwam, en uitroepen: onrein! onrein! (ibidem, cap. 13, v. 45). De ontsmetting en zuivering van alles wat met den lijder in aanraking is geweest, werd op een wijze uitgevoerd zoo volledig en rationeel, als in onzen tijd nauwelijks geschiedt. Bij die desinfectie werd reeds het onderscheid gemaakt of het kleed was vervaardigd uit linnen en wollen weefsel of uit vellenwerk. Dat kleed werd onder toezicht van den priester bij herhaling goed gewasschen. Daarna zeven dagen lang afgesloten, om opnieuw geschouwd te worden. Bleek het dan, dat de melaatsche vlekken er niet uit verwijderd konden worden, dan moest het verbrand worden. Even zorgvuldig werd met al het huishoudelijke gereedschap gehandeld, dat met den zieke in aanraking was geweest (ibidem, cap. 13, vv. 47-59).

Groote zorg werd ook besteed aan de desinfectie van een besmet huis. Kwam namelijk in een huis een geval van besmettelijke ziekte voor - en de aangifte daarvan was een gewetenszaak: ‘Hij van wien dat huis is, zal den priester te kennen geven: het schijnt mij, alsof er een plaag in het huis is’, - dan moest het geheel ontruimd worden. De priester onderzocht vervolgens of de muren bedekt waren met vlekken van ongezonde vochtigheid, salpeterachtigheid, schimmelvorming of uitslag. Bleek dat het geval te zijn, dan werd het huis zeven dagen gesloten en na dien tijd opnieuw een schouwing gehouden. Waren de vlekken ook dan niet geweken, zoo gebood de priester de aangestoken steenen uit te breken en buiten de stad op een onreine plaats te werpen. Het huis en de omgeving werd vervolgens zorgvuldig afgeschrapt en het stof daarvan op eene onreine plaats buiten de stad gebracht. De wanden werden met nieuwe kalk bestreken. Was het huis echter door en door aangetast door de besmetting, dan werd het tot den grond afgebroken en al de afbraak buiten de stad op een onzuivere plaats geworpen (ibidem, cap. 14, vv. 35-45). Werd het huis na de afkrabbing zuiver bevonden, dan werd een zoenoffer daarin geslacht en welriekende kruiden erin gebrand (ibidem, cap. 14, vv. 48-53).

Betrad iemand zulk een huis, als het gesloten was, dan werd hij tot den avond onrein verklaard; die in dat huis sliep of at moest zijne kleederen wasschen (ibidem, cap. 14, vv. 46 en 47).

Zeer rationeel werd de ontsmetting ook op den aangetasten persoon

toegepast. Eerst na het haar van den schedel, den baard en de wenkbrauwen afgeschoren en zich gewasschen te hebben, werd hij rein verklaard en kon hij in het leger terugkeeren, maar moest dan nog zeven dagen buiten zijn tent vertoeven (ibidem, cap. 14, vv. 8 en 9).

Niet minder practisch en doeltreffend waren de diaetetische voorschriften in gezonde dagen. Groote waarde hechtte Mozes aan de reinheid van lucht, bodem en water. Zoo schreef hij tegen de hooge feestdagen voor, om het huis en zijn inhoud te reinigen en te luchten. Ten einde verontreiniging van lucht en bodem te voorkomen, beval hij aan: 'Gij zult ook een plaats hebben buiten het leger, en daar heen zult gij uitgaan naar buiten. En gij zult een schopje hebben benevens uw gereedschap; en het zal geschieden als gij buiten gezeten hebt, dan zult gij daarmede graven en ze omkeeren en bedekken wat van u is uitgegaan.' Ter verhooging van de waarde dier reinheid wijst de groote wetgever erop, dat de Heer te midden van het leger wandelt (Deuteronomium, cap. 23, vv. 12-14). Waarlijk, zulk een ernstige vermaning zal meer effect gehad hebben dan al onze politie-verordeningen. Buiten het leger was voorts de onreine plaats, waar men de asch uitstort en al het onreine verbrandt (Leviticus, cap. 4, v. 12). Alle onreinheid was een gruwel voor het aangezicht des Heeren. Het verzuimen van de reiniging van lichaam en kleeren werd als een misdaad toegerekend. Ten opzichte van het drinkwater wordt in de eerste plaats op de noodzakelijkheid gewezen, dat bronnen, putten en alle vergaderplaatsen van water zuiver zijn; terwijl elke spijs of drank, waarover onrein water is gegoten, als onrein wordt bestempeld, waardoor het verboden was ze te gebruiken (ibid., cap. 11, vv. 34 en 36).

Nevens de onreinheid van het lichaam werd streng gewaakt tegen onmatigheid. De matigheidswetten vervullen dan ook een gewichtige rol in de sociale en sanitaire wetgeving van het Israëlietische volk. De voedingswetten maken een belangrijk onderdeel daarvan uit. Het was de overtuiging van den scherpzinnigen volksleider, dat hij alleen door matigheid en een zorgvuldige keuze van voedsel zijn volk, in de jaren van zwerven en voorbereiden tot de toekomstige bestemming in het beloofde land, tot een krachtvol en gehard volk kon opkweeken. Eenvoudig doch degelijk voedsel, met de noodige afwisseling in het lichaam gebracht, kon dit volk op den duur in stand houden bij de vele ontberingen, die het gedurende zijn langen woestijntocht zich moest getroosten. Evenzeer ontging het den scherpzinnigen blik van Mozes niet, dat menige ziekte met het gebruik van zekere dranken en spijzen in verband stond. Een streng toezicht vooral op het dierlijk voedsel achtte hij dus noodig. Het waren ook hier weder de priesters, die als keurmeesters en handhavers der spijswetten optraden.

Het gebruik van het vleesch van zieke, gewonde of overigens gebrekkige dieren werd onvoorwaardelijk verboden; ja, als een gruwel

in het oog des Heeren beschouwd (Deuter., cap. 17, v. 1). Ter contrôle van de strikte handhaving van dit gebod maakte Mozes elke slachting tot eene godsdienstige plechtigheid. Van het offer werden zekere deelen verbrand, andere aan de priesters overgelaten, terwijl het grootste deel tot de gemeenschappelijke maaltijden diende, waarbij gastvrijheid en liefde tot den naaste werden aangekweekt. Het beste van den veestapel, de eerstgeborenen, werden den Heere geofferd (ibid., cap. 15, vv. 19-22).

De onderscheiding in reine en onreine dieren ten behoeve der voeding moge voor onze westersche begrippen van beschaving en bij onze kennis der natuurkundige wetenschappen als overdreven worden beschouwd, voor die tijden en voor de behoeften van dat volk had ze een hooge beteekenis. In een klimaat, waar elke vernietiging van het leven dadelijk een rotting ten gevolge had, moest ook streng gewaakt worden tegen het gebruik van vleesch, dat niet denzelfden dag was geslacht (Levit., cap. 7, v. 15). In een land, waar de melaatschheid tot de niet zeldzame ziekten behoorde, moest tegen het gebruik van overmatig vet dierlijk voedsel gewaarschuwd worden (Levit., cap. 3, vv. 14-17, cap. 7, v. 25). Maar ook het gebruik van bloed was streng verboden, omdat Mozes in het bloed niet alleen den grondslag van het leven, maar ook een bron van ziekte zag (Gen., cap. 9, vv. 3 en 4. Lev., cap. 17, vv. 13 en 14). Bij het slachten van de reine dieren ten behoeve van de voeding werden de regels der gezondheidsleer met die der zedeleer nauw verbonden: alle wreedheid om de dieren te bemachtigen, te dooden of voor voedsel gereed te maken, was ten strengste verboden. Ten einde de onmatigheid in het gebruik van benevelende dranken te voorkomen werd tegen wijn en alles wat bedwelmt gewaarschuwd (Levit. cap. 19, v. 19). Niettemin was Mozes niet afkeerig van een gepaste vreugde; hij stelde daarom op gezette tijden van het jaar volksfeesten in, die een godsdienstig en huiselijk karakter droegen. Na den oogst in het najaar werd een dankfeest door het geheele volk gevierd, waarbij men acht dagen lang in de vrije natuur onder de groene twijgen der loofhutten leefde (Levit., cap. 23, vv. 34-42), terwijl de huizen gelucht en gereinigd werden. Overigens werd als het hoogste geluk beschouwd, dat ieder ‘onder zijn wijnstok en vijgeboom’ zou uitrusten.

Van even hooge beteekenis waren de hygiënische voorschriften, die betrekking hadden op het burgerlijke leven en de kracht en duurzaamheid van het familieleven moesten verzekeren. Kuischheid en zedelijke reinheid maakten het sieraad der vrouw uit. De jonge dochter, die daartegen zondigde, werd tot den dood toe gesteenigd (Levit., cap. 19, v. 29). De jonge vrouw, die haar man op dat punt had misleid, werd aan de openbare schande prijs gegeven en ten laatste gesteenigd (ibid., cap. 20, v. 10). Bij de keuze van een echtpaar werd met nauwgezetheid gelet op een gezond en krachtvol gestel. De vrucht-

baarheid, die als een zegen van het huwelijk werd beschouwd, werd door alle mogelijke sanitaire maatregelen bevorderd. Uitmuntend moeten daarom de voorschriften worden genoemd, die het echtelijk geslachtsverkeer regelen, waaronder de periodieke afzondering en reiniging een gewichtige plaats bekleeden (ibid., cap. 15, vv. 18-33). Met de meeste zorg werd dan ook de graad van bloedverwantschap bepaald, binnen welken men niet mocht huwen, wel wetende, dat huwelijken in te nauwe bloedverwantschap gesloten gewoonlijk onvruchtbaar zijn (ibid., cap. 18, vv. 10-18). En dan in de blijde verwachting van moeder te worden, waakt de wet reeds over de vrucht in den moederschoot door tal van voorschriften, bij de zwangerschap en de bevalling in acht te nemen tot het gedijen der vrucht en het voortbrengen van krachtige spruiten (ibid., cap. 12, vv. 2-6). Een vruchtbare vrouw stond hoog in aanzien, want elk kind, dat zij voortbracht, was een burger te meer tot uitbreiding van het Godsrijk. Een mannelijke spruit werd met bijzondere vreugde begroet en na den achtsten levensdag door de besnijdenis in het verbond des Heeren opgenomen. Deze besnijdenis moet ook niet enkel als een religieus voorschrift, maar wel degelijk ook als een sanitaire maatregel worden aangemerkt. De opvoeding der kinderen van beider sekse was in alle tijdperken aan nauwgezette diaetetische voorschriften gebonden, die een harmonische ontwikkeling ten doel hadden, deugden moesten bevorderen en hartstochten bestrijden. Tal van doelmatige bepalingen behelst de Mozaïsche wetgeving tegen onbeteugelde hartstochten, wier overtreding met den dood werd gestraft (ibid., cap. 20, vv. 12, 13, 15).

Van niet minder gewicht waren de bepalingen van de regeling des arbeids, ter voorkoming van de uitputting van mensch, dier en bodem. De instelling van den zevenden dag als rustdag, waarop noch de slaaf, noch de os, noch de ezel mochten werken, moet als een heilzame bepaling tot herstel der krachten worden beschouwd. Een gelijke strekking hadden het zevende en het vijftigste jaar voor mensch en bodem.

Op echt humanitairen grondslag rustten evenzoo de bepalingen op de tienden en al dezulken, welke broedermin en weldadigheidszin moesten aankweeken (Levit. cap. 19, v. 9 en cap. 23, v. 22, benevens Deuter., cap. 15, vv. 7-18).

Eindelijk verdienen de maatregelen vermelding, die de zorg voor de dooden en de gevolgen van deze voor de levenden ten doel hadden. De heilige vereering, die voor het overschot van den mensch gekoesterd werd, gepaard aan de vrees voor de gevolgen, die in ontbinding verkeerende dierlijke zelfstandigheden voor de levenden konden opleveren, deden aan de lijken der afgestorvenen groote zorg besteden. De lijken werden gewoonlijk gedurende 40 dagen gebalsemd en dan ver buiten het leger of buiten de muren der stad begraven. Ten einde besmetting te voorkomen werd het lijk, zoolang het niet begraven was, met de meeste omzichtigheid behandeld. De aanraking van het lijk

maakte gedurende zeven dagen onrein. Eerst na volkomen reiniging met welriekend water werd men rein verklaard, (Numer., cap. 19, vv. 14-19).

Het ontbrak den Israëlieten ook niet aan werken van openbaar nut, die met de vruchtbaarheid voor het land tevens de gezondheid der bevolking bevorderden. Palestina, zoo bekend wegens zijn vruchtbaarheid tijdens de bewoning door het volk Israël, had de vruchtbaarheid alleenlijk te danken aan zijne uitmuntende waterbouwkundige werken, die vooral onder Salomo in uitbreiding toenamen. De prachtige steden van dat land waren alle zoo ingericht, dat overeenkomstig het klimaat en de gewoonten van het volk de voornaamste regels der gezondheidsleer daarbij waren in acht genomen.

Richten wij den blik naar de volken der Westersche beschaving, dan ontwaren we, dat ook zij de zorg voor de gezondheid op hoogen prijs stelden. Maakte de zorg voor de gezondheid bij de Oostersche volken een hoofdbestanddeel van den godsdienst uit en werd de gezondheidsdienst door de priesters waargenomen, bij de oude Grieken en Romeinen was zij een gewichtig bestanddeel van de staats- en zedekundige wetten en werd de handhaving der voorschriften en maatregelen in het belang der bijzondere en algemeene gezondheid aan staats-ambtenaren toevertrouwd. Werd het inachtnemen van die gezondheidswetten in de theocratische en monarchale staten als middel tot heiliging en loutering voor een leven hiernamaals beschouwd, in de republieken van Griekenland en Rome werd het opvolgen der gezondheidsvoorschriften, door de wetgevers verstrekt, noodzakelijk geacht tot bevordering van schoonheid en kracht, waardoor nuttige burgers, strijdbare mannen voor den staat moesten worden gekweekt. Het goddelijk gezag maakt hier plaats voor de staatsalmacht en staatswetten vervangen de goddelijke instellingen; in de plaats van een *medicina theurgica* treedt de *medicina politica.* Ontwaarden wij bij de volken van het Oosten een zekere stabiliteit, bij de oude volken van het Westen openbaart zich een verhoogd leven. Dezen kenmerken zich in hunne ontwikkeling door een snelleren wasdom en vroegtijdige rijpheid, maar ook door een zeer snel verval. Zij zijn de sanguinikers der oudheid, tegenover de cholerische volken van Azië en Afrika.

Met de ontwikkeling van het volk nemen de hygiënische voorschriften en maatregelen een ander karakter aan. Aanvankelijk slechts als diaetetische voorschriften in het belang van het individu zich voordoende en tot het bevorderen van matigheid en lichaamskracht zich bepalende, strekten zij zich met de ontwikkeling der manbaarheid van het volk tot meer algemeene uit, die het volksgeluk, de weerbaarheid van den staat, de welvaart van het land ten doel hadden. Met den bloei van den staat zien we de gezondheidsvoorschriften het strengst in acht genomen, de maatregelen in het algemeen gezondheidsbelang met kracht en op uitgebreide schaal in toepassing gebracht. Maar met het

toenemend zedenverval zien wij ze ook in achting bij het volk dalen en wordt daarbij merkbaar een physische achteruitgang, die den ondergang van het volk ten gevolge had.

De *kalokagathos* was het Grieksche opvoedingsideaal, de bevordering van het schoone en goede, van den lichamelijken en geestelijken welstand, van physische en intellectueele levensvolheid, van harmonische ontwikkeling der physische en psychische vermogens van den naar innerlijke en uiterlijke volmaaktheid strevenden mensch. Hier is niet het langste, maar het deugdzaamste en schoonste leven het ideaal, waarnaar gestreefd moet worden; hier is niet het aantal kinderen de rijkdom en de trots der ouders, maar het zijn alleen de schoonste.

Het doel der opvoeding bij dit volk was, het kind tot een Griek te vormen, het ideaal van menschelijke volmaaktheid en schoonheid. Daartoe moest de gymnastiek aan de physische, de muziek aan de aesthetische opvoeding dienstbaar gemaakt worden.

Die veelzijdige opvatting van de opvoeding werd echter niet overal gehuldigd. De meest eenzijdige physische richting werd in Sparta gevolgd. De Spartaansche knaap werd vaak over een schild, waartegen een lans was geplaatst, geboren en dan begroet met de woorden: ‘Of met dezen of door dezen’. Hij werd dan dadelijk in wijn gebaad, om te beproeven of hij sterk genoeg was. Stond hij die proef door, dan werd hij voor de oudsten van den stam gebracht, die over zijn voortbestaan beslisten. Werd hij door dezen zwak of wanstaltig bevonden, dan werd hij, als onnut voor den staat, in den afgrond bij den berg Taygètes geworpen. Werd hij geschikt geoordeeld, om opgevoed te worden, dan werd hij tot zijn 7de jaar aan de zorg der moeder toevertrouwd, maar meestal door een vreemde zoogster gevoed. Hij werd niet in windselen gewikkeld, maar mocht zijne leden vrij ontwikkelen. Zeer vroeg werd hij aan de hardste proeven onderworpen, om zijn lichaam te harden en zijn karakter vastheid te geven. Met het zevende jaar werd hij aan den openbaren opvoeder, den Paidonomos, overgeleverd en op staatskosten opgevoed. De Spartaansche jeugd werd in openbare opvoedingsgestichten, waar 8 à 900 kinderen bijeen waren, groot gebracht. Daar werd de stelselmatige harding ten toppunt gevoerd. Bij het betreden van het gesticht werd het haar kort geknipt. De kweekeling moest op stroo slapen zonder bedekking, en van het 15de jaar op scherpe biezen. 's Zomers en 's winters gingen ze barrevoets en half naakt. Schrale kost werd hun met matigheid toegediend. Zij mochten wel de openbare maaltijden, Pheditiën, bijwonen, maar niet van de gerechten nuttigen, om zich in zelfbeheersching van de maag te oefenen. De roede was een geliefkoosd middel van bestraffing en het geeselen daarmede totdat het bloed uit het lichaam spatte, zonder bewijs van lichaamsleed aan den dag te leggen, werd tot gewoonte gemaakt. Bij openbare feesten waren de ouders bij zulk een geeseling tegenwoordig en spoorden dan hunne kinderen tot zelfbeheersching aan,

Sommigen vielen dan ook onder de handen der Mastigophoren bewusteloos, ja, zelfs dood neer, zonder een geluid te hebben doen hooren. De gymnastiek was in Sparta het voornaamste opvoedingsmiddel, maar ze werd hier niet gebezigd als middel om vlugheid en vaardigheid deelachtig te worden, om het lichaam een ideale schoonheid en evenredigheid te doen verkrijgen, maar louter als militaire opleiding. Van het 7de tot het 30ste jaar werden de Spartaansche mannelijke individuën in de openbare instellingen gedrild en viel hun een bijna uitsluitend physische opvoeding ten deel.

In het overige deel van Griekenland bezigde men de gymnastiek niet slechts als een middel, dat het lichaam hardt en versterkt, vlug en vaardig maakt, maar dat ook moed verschaft, matigheid, zelfbeheersching en kuischheid bevordert en, in gemeenschap beoefend, den grondslag tot maatschappelijke deugden legt. De Grieken over 't algemeen vatten de gymnastiek op als de kunst, die met de harmonische ontwikkeling der physische vermogens tevens de psychische tot vollen wasdom brengt en daardoor den burger voor het openbare leven geschikt maakt. Zij was daarom niet alleen een opvoedingsmiddel voor de jeugd, maar ook een middel tot vorming van het geheele volk. ‘Het is ons Hellenen’ - zegt Solon tot Anacharsis - ‘niet voldoende elk te laten zooals de natuur hem geschapen heeft, maar ieder heeft behoefte aan gymnastische vorming, opdat het door de natuur zoo schoon geschapene nog veel schooner, het gebrekkig gevormde verbeterd worde’. De gymnastische oefeningen worden onderscheiden in drie soorten: de diaetetische tot bevordering der gezondheid en harding des lichaams, bestaande in dans en balspelen, baden en zalven; de athletische, voornamelijk aan de openbare spelen tot het behalen eener overwinning dienstbaar gemaakt. Dezen werden eigenlijk gymnische genoemd, omdat de strijders naakt waren, of ook wel agonistische, omdat het worstelen hoofdzaak was bij die spelen. De palaestrische oefeningen bekwaamden voor den oorlog en bestonden in loopen, rijden met wagens en te paard, springen, worstelen, slingeren en boogschieten. De gymnasia en palaestra waren de oefenplaatsen, waar gemeenschappelijk het lichaam en de geest werden ontwikkeld. In de eerste tijden werd daartoe het open veld, aan den oever van een stroom, gebezigd, later, met de verfijning van het stadsleven, werden trotsche paleizen, voorzien van ruime gehoorzalen, kostbare badinrichtingen en reusachtige worstelperken, met marmeren zuilengangen en beelden versierd, daarvoor gebouwd. Het lichaam werd van kleeren ontdaan, met olie ingewreven en met zand bestrooid. De oudste oefeningen waren de wedloop in het mulle zand, het werpen met de schijf, het springen, het werpen met de lans en het worstelen. Deze vijf soorten van oefeningen - het pentatheon - waren de kern van de gymnastiek. Later ontaardden die oefeningen in een vuistvechten, dat in sommige streken tot een hooge mate van kunstvaardigheid werd gebracht en bij open-

bare feesten het glanspunt der voorstellingen uitmaakte. Zij gaven aanleiding tot de athletenkunst, een kunst, geheel in strijd met de verhevene opvatting van de gymnastiek, zooals de Grieken zich oorspronkelijk daarvan vormden. De omgang van den meer volwassene met de jeugd en de bescherming en hulp, door gene aan deze verleend in de openbare oefenplaatsen, leidde tot die zonderlinge liefde van den hemelschen Eros, de knapenliefde, de gehechtheid aan hem, die in lichaams- en geestesgaven de bovenhand heeft en aan den anderen kant de toewijding van den meer begaafde aan de veredeling en versterking van de nog in ontwikkeling zijnde vermogens. Dat beginsel, zoo verheven in zijn ontstaan, heeft later in zijn toepassing, bij het algemeene zedebederf, tot een misdadigen hartstocht geleid, waarvan de oudsten en rijkst begaafden der Hellenen zich niet vrij konden houden, en die in groote mate tot het verval van het Helleensche volk heeft medegewerkt.

De gymnastische vorming en de daarmede in verband staande zucht naar 't schoone vond hare toepassing in de openbare spelen en feesten der Hellenen, waar de door de gymnastiek erlangde schoonheid en harmonie in de worstelspelen zich kenbaar maakten, zelfs nadat het oorspronkelijke doel der gymnastiek was verloren gegaan.

Griekenland had bijzondere wetten en leeraars voor de gymnastische spelen; het bezat ook afzonderlijke goden daarvoor, die den naam van ‘vrienden der spelen’ droegen. Bij deze spelen wedijverden ouderen van dagen met de jeugd in vaardigheid, vlugheid en mannelijke schoonheid. De eerste philosofen en staatslieden achtten het niet beneden zich, om met het balspel, den wedloop, het springen of het schijfwerpen de overwinning te behalen. De meest geliefkoosde spelen waren die, waarbij rhytmische bewegingen op begeleiding van muziek en zang werden gemaakt. De openbare feesten, ofschoon van een godsdienstig beginsel uitgaande, vonden echter hunne oplossing in de gymnastiek en in de daarmede in verband staande rhetorische, muzikale en agonistische wedstrijden. Dan eerst voelde de Griek zijn eigenwaarde, dan voelde hij zich aan zijn ideaal nabij, dan waande hij zich den goden gelijk. In de Olympische, Pythische, Nemaeïsche en Isthmische nationale feesten trad de gymnastiek als aesthetische openbaring van het in de oefenschool volmaakte lichaam op, om daar in den wedkamp den palm der overwinning weg te dragen. Daar baadde de Helleen zich in genot, als hij den moed der jongelieden, de schoonheid van het ontbloote lichaam en de welgevormdheid van elk zijner deelen kon aanschouwen, als hij de ongemeene vaardigheid, de onverdeelde kracht, de stoute koenheid, de rechtmatige eerzucht, den onbeteugelden hartstocht en den onvermoeiden ijver voor de overwinning kon bewonderen, om dan ten laatste, bij een behaalde zege, in luid gejubel uit te barsten, in vervoering den overwinnaar op de schouders te dragen en hem met afgodische

vereering den lauwerkrans op de slapen te drukken. Dichters, als Pindarus en Simonides, bezongen in onsterfelijke gezangen zijn roem, de beroemdste beeldhouwers wedijverden om zijn beeld in marmer voor het nageslacht te vereeuwigen. Zoo vierde Hellas in zijn heldentijd feest; zoo verheerlijkte het den harmonisch ontwikkelden mensch!

In rechtstreeksch verband met de gymnasiën stonden de openbare baden. Men erkende hunne hooge waarde voor de reinheid, voor de geregelde uitscheidingen van huid en nieren, voor de heilzame prikkeling van het zenuwstelsel door afkoeling of verwarming, door passieve of actieve beweging, voor vermeerdering van de stofwisseling en versnelling van den bloedsomloop, in één woord voor de harding van het lichaam. Reeds de Homerische helden namen, zooals we weten, na lange marschen nu eens warme, dan weder koude rivier- of zeebaden. De Helleensche gastvrijheid uitte zich, behalve door het aanbieden van spijs en drank, door het verschaffen van een bad. In lateren tijd bestond het bad der Grieken, in zijn volledige toepassing, uit: 1° het koude bad, λο□τρον; 2° het □λχιοδ□σιον, de ruimte, waar men met olie gezalfd werd en de kneding der spieren en gewrichten plaats had; 3° het frigidarium, de afkoelingsplaats; 4° het προπνιγυε□ον, het zweetbad; 5° de zweetkamer; 6° het laconicum, de droogstoof; 7° het warme bad, waar de badende voor de laatste maal door den badknecht krachtig gewreven en gereinigd werd.

Dat aanhoudend wrijven, kneden, rekken, draaien, strijken en buigen der ledematen en gewrichten, de diepe bewegingen der borst, de schuddingen van het lichaam brachten een heilzaam zweet te voorschijn en een weldadigen invloed op de verrichtingen teweeg.

Behalve deze kunstmatige waren ook natuurlijke baden in gebruik. Het beroemde warme bad Adepsos op het eiland Euboea, aan den Euripos gelegen, had, volgens Plinius, een versterkende kracht. Daar hield in ‘het seizoen’ de beau monde réunie. Allerlei uitspanningen stonden er ten dienste der badgasten en het wemelde er van zieken en gezonden.

Op de manier van de hedendaagsche ‘gezondheidsoorden’ bezigden de Grieken hunne Asklepiën. Het waren hooggelegene, droge plaatsen, in de nabijheid van gezondheidsbronnen, waar tempels gebouwd waren, waarin zieken onder de behandeling van priesterlijke geneesheeren werden gesteld. Door de zoogenaamde natuurgeneeswijze, door goddelijke ingeving, in den droom den priesters geschonken, zocht men voornamelijk slaap en eetlust op te wekken. Beweging in de vrije lucht was het voorname geneesmiddel; rust en een kalm gemoed deden het overige. Overeenkomstig die methode gaf de school van Salerno den koningen van Engeland te raad:

> ‘Si tibi deficiant medici, medici tibi fiant
> Haec tria: mens laeta, requies, moderata diaeta.’

(Bij gemis van den dokter, zij uw geneesheer: een vroolijk gemoed, rust en een matige leefregel).

Bij zulk een leefregel verkreeg hier menigeen, onder aanroeping van Asklepios, den gezondheid brengenden zoon van Apollo, zonder eigenlijke geneesmiddelen, langs zuiver diaetetischen weg zijne krachten weder, die hij in het bedrijvige leven en de bedompte steden had verloren(*).

(*) De godenleer, die zulk een gewichtige rol in het Grieksche volksleven vervulde, had ook hare vertegenwoordigers in de geneeskunst. Onder het groote heir van goden, die een genezenden invloed uitoefenden, was voornamelijk Asklepios de vertegenwoordiger der eigenlijke kunst van den arts. Aan een zijner dochters, met name. Hygieia, was de zorg voor de gezondheid toevertrouwd. Verscheidene tempels waren aan den dienst van Asklepios gewijd, waar de behandeling van zieken onder allerlei godsdienstige formaliteiten, offeranden en gebeden plaats greep, maar de eigenlijke kuur meestal in diaetetische voorschriften bestond. Later werd de geneeskunst door het gild der Asklepiaden als industrie uitgeoefend. Tot opleiding van de leerlingen bestonden er 5 geneeskundige scholen. Ten tijde van Hippokrates werd de geneeskunst in hare uitgebreidste beteekenis door 5 klassen van menschen uitgeoefend, en wel door de priesters van Asklepios, de eigenlijke artsen de gymnasten, de empirici en de vroedvrouwen. Het was iederen vrijen burger geoorloofd de geneeskunst tot beroep te kiezen. De Asklepiaden vormden de hoogste en meest ontwikkelde klasse van geneeskundigen. Bekwame geneeskundigen stonden in hoog aanzien bij het volk. Onder dezen komt aan Hippokrates de voornaamste plaats toe. In het jaar 450 vóór Christus te Kos geboren, was hij de grondlegger van de wetenschappelijke hygiene onzer dagen Onder de vele geschriften van zijn hand verdienen voor ons doel bijzondere vermelding het werk over de lucht, de wateren en de plaatsen, waarin een reeks van voortreffelijke waarnemingen over den invloed van het klimaat, enz. op de lichamelijke en geestelijke geaardheid der volken voorkomen. Niet minder belangrijk is zijn werk over den leefregel en de snelverloopende ziekten, waarin hij met veel talent o.a. de waarde der diaetetiek in de behandeling dier ziekten uiteenzet. Eindelijk verdienen zijne hoofdstukken over de epidemische ziekten als modellen beschouwd te worden van schildering der epidemische ziektegesteldheid. De taak, die Hippokrates te volbrengen vond en waarvan hij zich op zoo roemrijke wijze kweet, bestond in het bepalen der methode, waardoor de geneeskunst van een onsamenhangend mengsel van empirische kennis tot den rang eener kunst werd opgevoerd, die steunde op duidelijk erkende en vast bepaalde ervaringsregelen. Hij beschouwt, in strijd met de meening zijner tijdgenooten, de ziekten als gevolgen van natuurlijke oorzaken. In verband met deze zienswijze hecht hij dan ook de meeste waarde aan het voorkomen van ziekten en aan de eenvoudigste wijze van genezen. Het Hippokratisch begrip der geneeskunst hangt met de beschouwing van het menschelijk organisme als een harmonisch geheel, met den schoonheidszin van het Grieksche volk, innig samen. Bij het zien van een lijder denkt Hippokrates aan de stoornis in de schoonheid des levens. In zijne oogen is de waarde der geneeskunde daarin gelegen, dat zij bij machte is die stoornis te verwijderen en zoodoende de idee der schoonheid te dienen. De verschijnselen der ziekten als zoodanig hebben voor Hippokrates geen waarde; de ziekte boezemt hem slechts in zoover belang in, dat zij een toestand is, die voor genezing, voor den terugkeer tot de normale schoonheid, vatbaar is. De geneeskunde is in de eerste plaats en uitsluitend aan geen ander doel dienstbaar, dan aan de bewaring en herstelling der gezondheid, der harmonie, der schoonheid. Al het weten en streven van den arts erlangt slechts waarde, doordat het tot het einddoel der geneeskunst, de bewaring en herstelling der gezondheid, dient. De kern dezer wetenschap is de voorzegging of de kennis en beoordeeling der verledene, zoowel als der tegenwoordige omstandigheden van den zieke, ten behoeve van het vooruitbepalen van zijn toekomst. De leer der oorzaken der ziekten neemt dan ook een gewichtige plaats in de werken van Hippokrates in, een leer, die den grondslag der hedendaagsche hygiene uitmaakt. De diaetetiek vormt het middelpunt van de Hippokratische geneeskunde en wel in zulk een omvang, dat de geschiedenis der geneeskunst er geen tweede voorbeeld van weet op te noemen. Op dezen grondslag voortbouwende, heeft de school van Kos onschatbare diensten aan de geneeskunst in het algemeen en aan de hygiene in het bijzonder bewezen.

Behalve voor lijdenden droeg het Helleensche volk veel zorg voor vreemdelingen en reizenden. Zeus, de vader der goden en menschen, is zelf de beschermer der zwervelingen. Het was een goddelijke plicht van den Helleen, om gastvrijheid aan de vreemdelingen te betoonen.

Uit al hetgeen wij tot dusver omtrent de levensregeling van den Griekschen burger hebben medegedeeld en uit de wijze lessen, die de vader der geneeskunst en de grondlegger der hygiëne, de onsterfelijke Hippokrates, verkondigd had, zou men tot het besluit komen, dat Griekenland het ideaal van een staat ten opzichte van de gezondheidsregeling was. Het zij verre van dien. Griekenland bevatte in zijne economische en politieke verhoudingen zeer vele elementen, die een gezond bestaan van den burger niet duurzaam konden verzekeren. Griekenland werd ondermijnd door den kanker der slavernij; het werd ten gronde gericht door zijne verkeerde begrippen van staatsarmenzorg en deed daardoor het pauperisme tot een schrikbarende hoogte klimmen. De arbeid was veracht en werd onwaardig voor den vrijen burger beschouwd. Daardoor werd de lediggang aangewakkerd en het volk aan vermaken en zingenot verslaafd. Het volk leefde ten koste van den Staat; de staatskas was de algemeene beurs, waaruit ieder voor zijne belangen en genietingen meende te mogen putten. Het werd gevoed, gekleed en vermaakt ten koste van den Staat; zelfs de bezittingen der overwonnen volken werden het eigendom der ledigloopende, arme burgers, die er zich mede verrijkten ten koste van het zweet van den oorspronkelijken eigenaar, die voor hem den grond moest bearbeiden.

Alleen de vrije burgers mochten in de voorrechten van de openbare liefdadigheid en gezondheidsmaatregelen deelen. En toch bestond de bevolking van Griekenland voor de grootste helft uit slaven: op 24 inwoners telde men 14 slaven. In Hellas was de verhouding 7 slaven op 3 vrijen; Attica alleen had 400.000 slaven op 20.000 gezinnen van burgers of 20:1; Sparta had 14 slaven voor elk gezin. De wreedheid, waarmede die talrijke slavenbevolking, vooral in Sparta, werd behandeld, werkte nadeelig terug op het gezond bestaan ook van de overige bevolking.

De bevolkings-politische maatregelen hadden hoofdzakelijk ten doel, de overbevolking te voorkomen en te keer te gaan. Die maatregelen hebben veel toegebracht, om het welzijn van het volk in zijn eerste grondslagen te ondermijnen. Zij gaven aanleiding tot de afschuwelijkste ondeugden.

Hoezeer Griekenland's hemel en natuur de gezondheid zijner bewoners begunstigde, zoo weinig droegen stad en staat zorg die te beschermen en te bevorderen. Zelfs Athene schijnt wel afvoerkanalen, maar geen plaveisel bezeten te hebben. Wel werden zeer strenge politiemaatregelen op de openbare reinheid gesteld, maar het volk, dat geleerd had geheel op de krachten van den Staat te steunen,

maakte alle strenge handhaving daarvan op den duur onmogelijk. Het karakter van vesting belemmerde grootendeels den vrijen doortocht van lucht en eene ruime bebouwing. Ofschoon enkele waterleidingen aanwezig waren, getuigt toch Strabo, dat de Grieken drie dingen verzuimd hadden, die de Romeinen met opoffering van veel geld en moeite zich hadden aangeschaft: den bouw van riolen, van waterleidingen en van straten.

Bij al de prachtlievendheid, die de Griek in het openbare leven ten toon spreidde, leefde hij bekrompen in zijn eigen woning. De woning van den burger was armzalig ingericht, bekrompen, donker, vuil en miste alle geriefelijkheden des levens. Deze woningen waren in enge, bochtige straten gelegen. Men bewoonde in den regel huurhuizen, die zeer duur waren en alzoo voor den niet ruim bemiddelden burger moeielijk te verkrijgen. De slaven waren bij honderden in houten barakken gehuisvest, waar ze aan allerlei ontberingen bloot stonden. Daardoor werden de meeste huizen en buurten overbevolkt en brandpunten van onzedelijkheid en ziekten. Gelukkig, dat men van jongs af gewoon was in de vrije lucht te leven, zoodat zelfs de geleerden hunne studiën op de openbare markt en de openbare plaatsen van bijeenkomst volbrachten.

Hoe verheven het Grieksche ideaal van volksopvoeding dan ook genoemd moge worden, een onbevangen beschouwing van het volksleven moet tot de slotsom leiden, dat dit ideaal in vele opzichten voorbij is gestreefd en dat de middelen, om dit ideaal te bereiken, de kiemen in zich bevatten om het volk ten val te brengen. Bij al het streven naar natuurlijkheid en veelzijdige harmonie droeg het Grieksche stelsel van volksopvoeding te veel de kenmerken van gekunsteldheid en eenzijdigheid en miste het de eerste voorwaarden voor volkswelvaart: de beginselen van werkzaamheid en vrijheid. Vandaar, dat het volk, terwijl men het tot matigheid en zedelijke reinheid aanspoorde en het goede en schoone als levensideaal steeds voor oogen stelde, zoo spoedig ten val neigde. Griekenland ging onder door inwendige verdeeldheid en vond in de verkeerde toepassing van zijne opvoedingsmiddelen zijn verderf.

Toen, tijdens den Peloponesischen oorlog, Sparta met Athene in strijd kwam, werd het volk door een teugellooze, demagogische heerschappij verdrukt en ontzenuwd. Het openbare leven werd een strijdperk van hartstocht en zelfzucht. IJdelheid en zwelgerij, weelde en verwijfdheid staken het hoofd op en gaven het volk slechts aan vuil genot en ledigheid over. Het baatte niets, dat men de opzichters van de openbare maaltijden vermaande strenger toe te zien, dat het volk zich daar niet aan buitensporigheden zou overgeven en dat daarop zware straffen werden gesteld. Die karakteristieke samenkomsten van weleer, waar matigheid, gelijkheid en gulle gastvrijheid voorzaten, werden later de aanleidingen tot het vuilste zingenot, tot de grootste uitspattingen,

tot de bloedigste twisten. De heilige banden van het familieleven werden als slavenketens beschouwd, der kuischheid der vrouw werd door het hetairendom in het aangezicht geslagen; de heilige Eros ontaardde in walgelijke knapenliefde. De palaestra en badinrichtingen werden vergaderplaatsen van ledigloopers en wellustelingen, waar de grofste zinnelijkheid werd bot gevierd door elke sekse en elken leeftijd, door de grootste staatslieden en wijsgeeren. De zedelijke ernst ontaardde in ruwheid en ongebondenheid; de lichamelijke gehardheid en vlugheid maakten plaats voor verweekelijking en traagheid. De gymnastiek werd door de voorname wellustelingen niet meer beoefend en door den gemeenen man tot een handwerk verlaagd. Staatswillekeur trad in de plaats van staatszorg. Men zocht door geweld en verovering te herwinnen, wat men door verkeerd staatsbeleid had verloren. Het volk had zijn grootste deugd, de vaderlandsliefde, ingeboet en het land werd prijs gegeven aan al de ellende van burgertwisten en vreemde overheersching. De geschiedenis heeft ons een treurig tafereel van de gevolgen der verzaking van de eerste plichten van volks- en staatsbestuur bewaard. Wij zien het volk aan hongersnood en pest ten prooi, die meer verwoestingen dan het zwaard des vijands aanrichtten. De Attische pest van het jaar 430 v. Chr. vond haar trouwe afspiegeling in die plaag der middeleeuwen en had haar ontstaan aan dezelfde oorzaken te danken als deze.

Tegenover den naar het schoone en goede strevenden Griek stond de practische en krijgshaftige Romein, die het nuttige en eerbare als zijn ideaal beschouwde. Werden bij de Grieken de maatregelen tot bevordering der gezondheid als middelen gebezigd, om het ideaal van schoonheid en harmonie te bereiken, bij de Romeinen werden ze beschouwd als middelen, om geharde strijders, weerbare mannen voor den staat te kweeken.

Rome bevatte in zijne kindsheid al de kiemen in zich, om een vruchtbaar land en een krachtvol volk voort te brengen. Matigheid, zedelijke reinheid, arbeidzaamheid en vrijheid werden als hoofdvoorwaarden van de gezondheid van het volk en den bloei van den staat beschouwd. Het familieleven en aan het hoofd van het gezin de vrouw, stonden in hoog aanzien bij de eerste bewoners van het land. Ook hier zien we, evenals bij de overige cultuurvolken, in hunne kindsheid, den leefregel aan de burgers voorgeschreven. De soort en het aanrichten der spijzen waren, zelfs voor de aanzienlijken, van staatswege tot in de kleinste bijzonderheden vastgesteld. De openbare zedemeesters (censores) moesten op de nauwkeurige naleving daarvan streng toezien en die contrôle ging soms zóóver, dat de burgers bij het aanrichten van huiselijke feesten met open deuren hunne maaltijden moesten houden. Bleek het, dat de matigheidswetten waren overtreden, dan werden de schuldigen met zware boeten gestraft. Niemand mocht vóór zijn 35ste

jaar wijn drinken en aan de vrouwen was dat ten eenen male verboden. Volgens een wet van Romulus hadden de mannen dan ook het recht over het leven en den dood hunner vrouwen, die zich aan het gebruik van wijn overgaven. Vandaar de gewoonte, om de vrouwen te omhelzen, ten einde uit den adem te ontdekken of ze wijn hadden geproefd.

Rome was tot op den tijd van Augustus ellendig gebouwd. De huizen stonden hier en daar verspreid en waren niets meer dan houten hutten met stroo of riet gedekt. De proletariërs leefden in kazernen, *insulari* genaamd, waar de ellende van Italië op zeven verdiepingen was opgetast. Men bereikte de vertrekken langs een steilen trap van tweehonderd treden. De straten, waarin die woningen stonden, waren zoo nauw, dat de overburen elkander met de handen konden bereiken. De voornaamste dier wijken was de wijk Subura en de voornaamste straat daarin, de Via Subura, was nauw, kronkelend en opgevuld met slijk en allerlei vuil. Zij was ook de zetel van het zedelijk vuil der menschheid.

Ofschoon reeds vroeg zeer doelmatige bepalingen omtrent den bouw der woningen in het belang der gezondheid waren in 't leven geroepen, zijn deze echter onder de opeenvolgende regeeringen en bij de aangroeiende bevolking niet met de noodige gestrengheid gehandhaafd. Zoo was bepaald, dat de huizen niet dicht bij de muren der stad mochten gebouwd worden, dat de kooper van een stuk gronds met het doel om daarop huizen te zetten, van zijn koop ontslagen werd, indien het bleek dat die grond ongezond ter bewoning was. De huizen mochten ook niet te dicht naast en over elkander worden opgetrokken. Niemand mocht een nieuw gebouwde woning betrekken, zoolang de kalk der muren nog niet geheel droog was. De grondslagen en muren mochten voorts opgetrokken worden uit goed gebrande of droge, gehouwen steenen, in welker poriën de lucht zich kon verwarmen en uitdrogen, waardoor de ventilatie zeer bevorderd werd.

Na den brand onder Nero verrees Rome als een phoenix uit zijne asch. Volgens de bouwregelen door dien Keizer werd de stad nu voorzien van prachtige gebouwen en particuliere woningen. Tot een hoogte van 70 Romeinsche voeten opgetrokken, bestonden ze gedeeltelijk uit Gabijnschen, gedeeltelijk uit Albaneeschen steen; zij waren voorzien van vrije plaatsen, omgeven van parken. De straten waren evenwijdig, breed en rechtlijnig. Ruime pleinen met prachtige springfonteinen, ingesloten in schaduwrijk geboomte, maakten deze plaatsen tot gezonde luchtvergaderbakken. Bovendien was het Marsveld, met zijn alleeën van laurier- en plataanboomen, het gekweel van het gevogelte en de heerlijke geuren van bloemen en heesters, in een waar lustoord herschapen. Het waren juist de vuilste en ongezondste buurten, waar die bewonderenswaardige hervorming had plaats gegrepen. Op de plaats, waar vroeger de ellendigste bevolking was opeengehoopt,

verrees een prachtig paleis te midden van een schoon park, versierd met de kostbaarste monumenten van kunst.

Het toezicht op de bebouwing van de woningen was aan de aediles plebis opgedragen, een ambt, waartoe de aanzienlijkste ingezetenen werden gekozen, welke ambtenaren vooral tijdens het heerschen van epidemische ziekten een uitgebreide macht bezaten. De burgemeesterlijke waardigheid werd hun dan overgedragen, en zoo hoog stonden ze in aanzien, dat een beleediging hun aangedaan met den dood kon worden gestraft en de eigendommen van den veroordeelde ten voordeele van den tempel van Ceres werden verbeurd verklaard. Ook de zorg voor de openbare reinheid was hun toevertrouwd.

Hoe groot hun macht ook was, niet minder moeielijk was hun taak. Vooral in latere tijden, toen de bevolking van Rome als met den dag aangroeide en de lediggaande proletariërs het voorbeeld hunner zedelooze patroons volgden, hoopte zich in de achterbuurten in kazernegebouwen een vuile, liederlijke menigte op, die aan wet noch plicht gehoorzaamde. Onder Antonius telde men 25 personen per huis, meestal in kleine vertrekken samengedrongen. Alleen de meergegoeden konden over eenigszins ruimere woningen beschikken; maar zelfs de prachtige en uitgestrekte paleizen van enkele der aanzienlijksten en vorsten misten de meeste geriefelijkheden, die thans de minstgegoede burger in zijn woning bezit. Daarentegen trof men er prachtige badinrichtingen en kunstige verwarmings- en ventilatie-inrichtingen aan, beide doelmatiger dan onze tijd heeft voortgebracht. 't Is wel van belang, om dienaangaande in eenige bijzonderheden te treden; onze moderne bouwmeesters kunnen er misschien iets uit leeren. De woningen waren zooveel mogelijk met de voorgevels naar het Zuiden gericht (nog heden zegt de Italiaan: ‘Waar men de zon niet toelaat, moet men den dokter ontvangen’). Het uitwendige was eenvoudig. De hoofdingang (ostium) leidde door een voorhof (vestibulum) naar het atrium, de ontvangkamer, wier grootte zich bepaalde naar de grootte van het huis. Hier bevond zich onder anderen de plaats voor den regenbak (impluvium), waarin door een opening in het dak het regenwater zich verzamelde. Het licht viel van boven. De vloer was met mozaïeksteenen ingelegd. In de huizen der minder gegoeden was de vloer met estrikken belegd. De ruimte daaronder werd altijd eerst uitgegraven en met droge materialen, zand, grint, enz. gevuld. Aan beide zijden van het atrium waren de toegangen naar de werkkamer (tablinum), de eetzaal (triclinium), de groote familiekamer (oecus) en den half of geheel gedekten tuin (peristylum). Hoogst zelden werden die vijf woonruimten gemist. De meer vermogenden hadden bovendien rond het huis de badkamers, die menigmaal den trots der huizen uitmaakten wegens haren kostbaren aanleg. De privaten en de daarmede verbonden kuilen waren buiten de bewoonde ruimten achter in den tuin gelegen. De verwarming der vertrekken geschiedde in het ruwe

seizoen door middel van kolenpannen en bevond zich slechts boven de keuken en den bakoven een rookvang. Anders was natuurlijk de verwarming in ons noordelijk klimaat ingericht. De toestel hiertoe dienende stond in verband met de gemeenschappelijke verwarmingsruimte, het zoogenaamde hypokausum, waarin ook het badwater werd verwarmd. De verwarming der vertrekken had plaats tusschen den dubbelen vloer en de dubbele wanden, waarlangs aarden buizen (tubuli) waren gelegd, waardoor heete lucht stroomde. Een zoodanige luchtverwarming bood, behalve het aangename, nog die voordeelen aan, dat de bodem steeds droog kon worden gehouden en de opstijgende, schadelijke gassen uit den bodem tusschen de luchtdichte wanden werden opgezogen en langs den schoorsteen afgevoerd.

Ofschoon Rome een bij uitstek vruchtbaar land was, stond het volk toch altijd aan het gevaar van hongersnood en de gevolgen van dien, ziekten en buitengewone sterfte, bloot. Aan deze rampen had Rome echter grootendeels zijne grootsche openbare werken, zijne talrijke instellingen, zijne menigvuldige wetten in het belang der algemeene gezondheid te danken. Uit deze werken wordt het duidelijk, dat het Romeinsche volk, het volk van de daad, een bij uitnemendheid practisch volk was. Tot staving daarvan hebben we slechts te wijzen op de reusachtige werken tot verschaffing van goed drinkwater, tot verwijdering van vuil, tot bevordering van reinheid en tot een gemakkelijk verkeer.

Ongeëvenaard in omvang en schoonheid waren de waterwerken. De maagdelijke bronnen van het gebergte, mijlen ver in onderaardsche buizen of ontzaglijke gewelven naar de stad gevoerd, stortten zich ruischend en bruisend in kunstmatige grotwerken, breidden zich als beken in rijkversierde marmeren bekkens uit of stegen kletterend in de stralen van prachtige springfonteinen opwaarts, wier koele adem de zomerlucht verfrischte en reinigde. De indrukwekkendste van dien aard, door hun omvang en kunstmatigheid, waren de waterwerken door den censor Appius Claudius, omstreeks de helft der 5de eeuw van Rome, aangelegd. Zij voerden het water uit de bergen langs onderaardsche gewelven van gebakken steen over een afstand van 7 mijlen naar Rome. Later werden daaraan nog een menigte toegevoegd, waaronder sommigen, die op gemetselde bogen rustten, 35 meters hoog. Agrippa liet later nog 700 bassins aanleggen, zóó groot, dat Plinius ze meren heeft genoemd. De Anio vetus en de Anio novus hadden een lengte van 16-18 uren gaans. Om deze werken te voltooien moest men bergen doorboren en dalen ophoogen. Niet minder dan 1.508,276 M^3. water werden dagelijks daardoor aangevoerd, en daar Rome zeker nooit meer dan een millioen inwoners bezat, was er per hoofd omstreeks het tienvoud van het water beschikbaar, dat de tegenwoordige bewoners van Londen of Parijs erlangen. Het water werd uit de vergaarbakken door buizen in de huizen der burgers gevoerd. Behalve de genoemde

700 bassins werden daardoor ook nog 130 gemetselde waterbakken, 500 openbare vijvers en even zoovele openbare baden gevoed. De aanzienlijkste burgers werden, als curatores aquarum, met het toezicht daarover belast, en het geld, dat uit den verkoop van water voortsproot, werd alleen tot onderhoud en verbetering der kolossale waterwerken aangewend. Eerst in lateren tijd gebruikte men het overtollige water tot doorspoeling der riolen en het besproeien der wegen. Toen de waterleidingen bij den ondergang van Rome vernield werden, stortte het water zich uit in de omliggende streken en landerijen, waardoor deze anders zoo volkrijke en gezonde buurten in poelen en moerassen veranderden. Tengevolge daarvan ontstonden zware ziekten, die meer verwoestingen aanrichtten dan de invallen der barbaren. De lucht in de stad werd zoo bedorven, dat de pest en andere kwaadaardige koortsen aldaar gedurig heerschten. De sterfte werd zoo groot, dat de bevolking tot op 30.000 inwoners verminderde.

Niet minder belangrijk waren de werken, om overstroomingen te keeren en het overvloedige water af te leiden. De fossa Claudia, de fossa Augusta en de fossa Hadriana, als de belangrijkste van dien aard, verdienen een bijzondere vermelding. Reeds van de vroegste tijden was men erop uit, om de moerassige streken door drainage droog te leggen. De tegenwoordig zoogenaamde Pontijnsche moerassen of liever wildernissen, de Campagna, waren door doelmatige drainagewerken eertijds in vruchtbare streken herschapen, waar een talrijke en krachtige, landbouwende bevolking woonde. Zoo werden geheele binnenmeren afgeleid en tot vruchtbaar land gevormd. Het grootste werk van dien aard was het droogmaken van het Ficinusmeer. Men wilde hier zoowel aan de overstroomingen een einde maken, als een voor den akkerbouw voortreffelijk geschikt land winnen. Daartoe werd een tunnel door de rotsen gegraven, die ruim ½ D. mijl lang, 19 voet hoog en 9 voet breed was. Elf jaren lang zijn 30.000 menschen met dit werk bezig geweest.

De verzamelingen van vuil en onreinheden in en om de huizen, die door de overstroomingen van den Tiber in modderpoelen werden veranderd, verpestten de lucht en bedierven het water zoodanig, dat daaruit telkens kwaadaardige ziekten voortkwamen. Deze ziekten verminderden eerst, toen men door het aanleggen en onderhouden van waterleidingen en riolen alle onreinheden kon verwijderen.

Reusachtige riolen werden tot dat einde onder de regeering van Tarquinius Priscus, bij de opkomst der republiek, op staatskosten aangelegd. De cloaca maxima, die van het forum naar den Tiber leidde, was zoo ruim, dat, volgens Plinius, een wagen met hooi geladen er gemakkelijk doorheen kon rijden. Uit de overblijfselen daarvan aanwezig blijkt, dat hare hoogte 12 voet bedraagt, haar middellijn bij den aanvang 13 en bij de monding 10 voet is. Aanvankelijk bestemd, om de stad te draineeren, werden de riolen al spoedig de

weg, waarlangs ook het vuil werd afgevoerd, welke bestemming ze thans nog vervullen. Het zoo soliede metselwerk dezer riolen heeft dus reeds gedurende 25 eeuwen den tand des tijds getrotseerd. Zij paarden aan hunne soliditeit tevens doelmatigheid. De riolen liggen namelijk zoo diep, dat hun bodem reeds bij de monding onder het gewone Tiberpeil stond, hetgeen een voortdurende doorspoeling door het rivierwater ten gevolge had. Om evenwel met dit voordeel niet het nadeel van een aan den afloop hinderlijke terugwerking van den stroom te vereenigen, was een eenvoudige voorzorg genomen. Ten eerste was het verval niet zoo aanzienlijk, dat de kracht van het afstroomend water die van de inwerking van den stroom overtrof, vervolgens stond de monding niet rechthoekig op de rivier, maar was ze eenigszins stroomafwaarts gekeerd, zoodat de richting van het afloopende rioolwater met de stroomrichting van de rivier een scherpen hoek vormde en alzoo een inwerking der laatste werd uitgesloten. Voorts vernauwde het riool naar de monding toe, waardoor de aandrang van den stroom werd tegengegaan en de kracht van het verval toenam. De talrijke krommingen der hoofdkanalen hadden gelijke strekking.

De riolen stonden onder de bescherming der goden en onder het toezicht van de voornaamste staatslieden, de curatores cloacarum, die een bijzondere belasting hieven, cloacarium, ten einde die werken in goeden staat te houden. Het was vooral weder Agrippa, die onder Augustus het stelsel van rioleering verbeterde en een groot buizennet aan het hoofdriool verbond.

Ten opzichte van den aanleg zijner groote kunstwegen kende Rome bij tijdgenoot noch nageslacht zijn evenbeeld. Er waren 12 zoodanige naar de poorten der stad zich uitstrekkende en 12 daarbuiten, die zich in talrijke vertakkingen verdeelden. Zij waren gezamenlijk 495 mijlen lang. De voornaamste daarvan, de Via Appiae, die van Rome naar Capua leidde, was 150 mijlen lang en breed genoeg, om twee wagens voor elkander te doen uitwijken. De grondslag bestond uit gegraven steenen, die, van 4 tot 5 voet in het vierkant, aan elkander waren gemetseld en op afstanden van mijlpalen en stations waren voorzien. De straten waren in de nieuw gebouwde wijken met harden steen in cement goed geplaveid. Zij liepen recht en stonden rechthoekig op elkaar, hare breedte was evenwijdig aan de hoogte der huizen.

Van de stichtingen tot openbaar nut verdienen uit een hygiënisch oogpunt de bad- en zweminrichtingen vermelding. Vóór de regeering van Augustus bestonden zoodanige openbare inrichtingen niet. Mecenas liet ten behoeve van het volk er een bouwen, waarvan het gebruik tegen een stuiver werd vergund. Zij namen spoedig daarop in aantal toe, maar ontaardden dan ook weldra van hare oorspronkelijke bestemming. Zij erlangden vooral onder Nero, Agrippa, Diocletianus, Titus en Trajanus een aanzienlijke uitbreiding, maar dienden toen

veelal, om aan zinnelijke lusten te voldoen. Personen van beider sekse en van elken leeftijd kwamen daar samen, om zich aan de genietingen van den wellust over te geven. Men wedijverde in buitensporigheden. Nu eens werd het lichaam door een dampbad tot bedwelming toe verhit, dan weder werd het in het barre seizoen in een ijskoud bad gedompeld. De zwemkunst werd daarbij door mannen en vrouwen gelijkelijk beoefend en men werd daarvoor zoo hartstochtelijk, dat men hem, die niet zwemmen kon, voor een domoor schold: 'Neque litteras didicit nec natare'. Aan het baden werden wrijvingen, knedingen, smeringen en dergelijke manipulatiën verbonden, die door lieden onder den naam van fricatores, tractatores, alipalirii, pecatrices, oleorii en unctores plaats vonden.

Aan onbemiddelden stonden kostelooze badinrichtingen ten dienste. Antonius Caracalla bouwde zulk eene met 1500 marmeren baden en Diocletianus eene met 3000 plaatsen. Een tijdlang telde Rome 800 badinrichtingen.

De hongersnooden, waaraan het Romeinsche volk telkens blootstond, en de onbekrompen armenbedeeling in koorn en andere levensmiddelen, maakten de oprichting van uitgebreide korenmagazijnen noodzakelijk, terwijl een reeks van ambtenaren, de aediles cereales, met het toezicht daarop belast waren. Aan dezen en aan de praefecti annonae was tevens de zorg opgedragen voor de deugdelijkheid der levensmiddelen te waken. De voornaamste levensmiddelen waren aan een strenge keuring onderworpen en bedorven of vervalscht voedsel werd onvoorwaardelijk in den Tiber geworpen.

De gewoonte, om bij het in bezit nemen van een veroverd land door daartoe aangestelde personen de hoedanigheid van het water, de voortbrengselen van den grond en den gezondheidstoestand van het vee te laten onderzoeken, pleit ook voor de hooge waarde, die het volk aan die elementen van volkswelvaart toekende. De stad Salapa o.a. stond oorspronkelijk op een plaats, waar de inwoners veel aan koorts leden. Dit gaf Tullius Hostilius aanleiding, om de gansche stad naar een vier mijlen van Rome verwijderde streek te verplaatsen, nadat het terrein tevoren goed gedraineerd was.

Tegen de vochtigheid van den bodem en van de huismuren beschermden de diepe vestinggewelven, die het bewoonde terrein van de omgeving scheidden.

Ten einde het lucht- en waterbederf te voorkomen werd reeds van de vroegste tijden zorg gedragen, dat de handwerken, die afval voortbrachten, waardoor de lucht of het water werd verontreinigd, slechts aan het uiteinde der stad, aan de overzijde van den Tiber, mochten worden uitgeoefend. Zoo mocht ook geen lijk binnen de stad begraven of verbrand worden.

De gymnastiek, zooals de Grieken die in toepassing brachten, vond bij de Romeinen in de tijden, toen matigheid en zedelijke reinheid nog

hoofddeugden waren, geen ingang. Zij hadden een afkeer van die naakte jongelingen en van die Platonische liefde tusschen ouderen en jongeren van hetzelfde geslacht. Toen het volk echter tot zedeloosheid was vervallen, werd met veel van de Grieksche overbeschaving ook de gymnastiek in Rome ingevoerd, doch niet als een middel tot harmonische ontwikkeling van het individu, tot karaktervorming, om edelen moed en mannelijke schoonheid te bevorderen, maar slechts als een aanleiding temeer, om de zinnelijkheid te prikkelen. De voornaamste landhuizen bezaten destijds ook palaestra en kostbare badinrichtingen, waar het lichaam gereinigd, maar de zeden bedorven werden.

Ook de warme badinrichtingen, vooral in den tijd der keizers, waren voorzien van plaatsen, waar de gymnastiek werd beoefend, allerlei spelen plaats hadden en ook letterkundige voordrachten werden gehouden. Onder de spelen was vooral het balspel zeer gezocht. Men zag daarin niet slechts een tijdverdrijf, maar ook een middel tot bevordering van vlugheid en vaardigheid. Galenus schreef zelfs een verhandeling over de voordeelen van het balspel. In de gymnasiën gaf de gymnastiekmeester in de afdeeling, die sphaeristerium heette, bijzonder onderricht in die kunst. Niet alleen de jeugd bekwaamde zich daarin, maar zelfs bejaarde mannen van aanzien verlustigden zich in het balspel, alvorens in het bad te stappen. De beroemde Romeinsche rechtsgeleerde Mucius Scaevola, Caesar, Antonius, Alexander Severus en Cato maakten daarvan hun dagelijksche gewoonte.

De gymnastiek, die onder de hoogere standen werd beoefend, had slechts een krijgskundig doel. Zelfs waren de zoogenaamde Trojaansche spelen niets anders dan een krijgsspel, waarbij de jongelingen der patriciërs wedijverden in het rijden, zwemmen, discuswerpen, welke spelen jaarlijks ter herinnering aan den Trojaanschen oorlog in den circus maximus werden gehouden. De Neroniaansche spelen, die om de 5 jaren plaats hadden, waren feesten, waarbij de grofste zinnelijkheid en de ruwste hartstochten werden botgevierd.

In tegenstelling van de Grieken deed het Romeinsche staatsbestuur alles, om de bevolking te vermeerderen. Alle geoorloofde en niet geoorloofde middelen werden te baat genomen, om de massale vernietiging van mannelijke kracht, door de gestadige binnen- en buitenlandsche oorlogen veroorzaakt, door versche krachten te vervangen. Vandaar de straffen op het celibaat en de privilegiën, aan de gehuwden met vele kinderen geschonken. Men is zelfs zoover gegaan, dat men op onvruchtbare huwelijken straffen heeft gesteld en de kinderloozen aan de algemeene verachting prijs gaf. De lex Julia, maar nog meer de lex Papia Popea, de maritandis ordinibus, waren gemaakt om de bevolking te vermeerderen. Zij hadden echter niet het gewenschte gevolg, omdat de zedeloosheid en de economische wanverhoudingen, waarin Rome later verviel, aan het buitenechtelijk leven rijkelijk voedsel gaven en de vruchten daarvan òf reeds in hare kiem verstikt wer-

den, òf later voor haren vollen wasdom verloren gingen. Vandaar, dat de eigenlijke vrije bevolking van Rome, in weerwil van den gestadigen toevoer van nieuwe elementen van buiten, slechts langzaam vooruitging. Tegenover 312 jaren van toename der bevolking door natuurlijke oorzaken, stonden 145 van vermindering in het cijfer der wettige bevolking.

Driehonderd jaren hebben de Romeinen zich aan de strenge bepalingen ten opzichte van matigheid en zedelijke reinheid onderworpen, tot dat deze onder Augustus in verval raakten. In die drie eeuwen hebben zij door werkzaamheid, matigheid en ingetogen levenswandel zich tot dien hoogen trap van bloei weten te verheffen, waarop geen volk der oudheid stond. Maar toen maakte een alles beheerschende veroveringszucht zich van hen meester. De rijkdommen, die zij door bloed hadden verkregen, werden in wellust en losbandigheid verkwist. Hoe talrijker en grooter hunne overwinningen werden, des te sneller en zekerder ging het volk zijn val te gemoet. Er ontstond een wezenlijke samenzwering tegen het huwelijk. Meer dan één keizer sedert Augustus zag zich genoodzaakt door bevelschriften die woede tegen te gaan. De gehuwde vrouw werd tot het laagste peil van hare sekse vernederd. Zij moest haar plaats aan de bijzit inruimen. Met het toenemend leven in concubinaat klom het aantal kindermoorden tot een schrikbarende hoogte. De vaders verkochten hunne kinderen als slaven, de moeders lieten ze van honger omkomen of legden ze te vondeling. De zwelgerij en de weelde kenden geen mate. Crassus, Caesar, Antonius en Sylla, die door strengere wetten de onmatigheid trachtten te keer te gaan, waren de eersten, die het voorbeeld tot hare verkrachting gaven. En die wetten voedden slechts de onmatigheid, daar ze onder anderen bepaalden, dat de lekkernijen tegen minderen prijs moesten verkocht worden. De latere wetten van Lepidus, Antius Restio, de lex Faunia, Licinia, Cornelia, Orchia, Didia behelsden al strengere en strengere bepalingen en schreven voor de soort, de hoeveelheid en de kosten van de spijzen voor elken maaltijd en elke gelegenheid. Maar al die voorschriften werden door den vloed der zwelgerij weggespoeld; zij schenen slechts tot meer zingenot te prikkelen. Heerschers en beheerschten werden door het algemeen zedebederf aangegrepen. Het volk, dat tot lediggang en bedelarij was vervallen, vergoodde zijne wellustige beheerschers, indien het slechts om niet brood en bloedige worstelspelen kon erlangen.

Rome werd meer dan eenig land der oudheid door de kankers van het proletariaat en de slavernij ondermijnd. De aanhoudende oorlogen, de verachting van den arbeid, de verderfelijke gewoonte van volksvoeding en het recht van lediggang, gepaard aan het stelsel van uitgebreid grondbezit, veroorzaakten zijnen ondergang. De proletariërs hadden het recht van onderhoud door den Staat. Dagelijks werd aan 320.000 ledigloopers brood uitgedeeld. Door de instelling van de anno-

nae zorgde de senaat steeds voor een voldoenden voorraad koorn, dat tot een zeer lagen prijs was te krijgen. De praefecti annonae waren met de administratie en politie der levensmiddelen belast. Die annonae waren uitdeelingen in natura en bestonden, behalve in brood, in wijn, zout, vleesch, olie, enz., ter onderscheiding van de uitdeelingen in geld en goederen, die tributi werden genoemd. Om de ellende van het volk wat te lenigen werden de leges frumentarii ingesteld. Zij waren vooral in de eerste zeven eeuwen van Rome in zwang. Tegen het einde der zevende eeuw werden de uitdeelingen gratis verstrekt. De volkstribunen deden dit, om een grooteren invloed op het volk te erlangen. Al het geboefte van Italië liep te Rome samen, om van dit kosteloos onderhoud te genieten. In 683 van Rome leefde 1 van de 8 burgers ten koste van den Staat; 8 jaren later was die verhouding als 1:3! Onder de dictatuur van Caesar werd drie vierde van de gezeten bevolking ondersteund. Behalve de vaste uitdeelingen door den Staat konden de proletariërs nog op de buitengewone toelagen en allerlei voedingsmiddelen rekenen, die de patriciërs deden, om stemmen te winnen bij de verkiezingen of bij de benoeming tot staatsambten. Zij werden largitiones of congiaria genoemd. Die buitengewone giften werden met een verkwisting uitgedeeld, die, vooral onder Caesar en Augustus, geene grenzen kende. Tot zulk een prijs konden de keizers hun kroon, de grooten hun ambt behouden.

Zoo zien we dan het machtige volk, aan den rand van den afgrond, verzwakt, ontzenuwd naar lichaam en geest. De Romeinen leverden het laatste, maar ook het meest afschrikkende voorbeeld van de volken der oudheid, dat welvaart op den duur niet bestaanbaar is, indien een volk niet de heiligste plichten van arbeidzaamheid en vrijheid vervult. Meer dan eenig volk der oudheid was het Romeinsche in staat zijn physisch en zedelijk bestaan te verzekeren. Meer dan eenig ander was het bij afwisseling door voortreffelijke vorsten en verstandige staatslieden geregeerd. Het was in het bezit van tal van wetten en instellingen, die zijn gezond bestaan konden waarborgen en van een uitgebreid politietoezicht, dat voor de goede handhaving daarvan kon waken. Het heeft werken in het algemeen gezondheidsbelang tot stand gebracht, zooals geen volk der oude en weinige der latere beschaving hebben in 't leven geroepen. Het heeft meer dan eenig ander volk daarvan de heilzame vruchten kunnen plukken. Maar wat eraan ontbrak, om tot een duurzaam resultaat te leiden, het was het gemis van de volksovertuiging, dat dat alles ten beste van den burger, in het belang van het algemeen welzijn geschiedde, het was het gemis van de vrijheid, die tot zelfstandigheid leidt.

Wij gelooven hiermede te kunnen volstaan, om te bewijzen, dat de gezondheidsleer in hare toepassing op het algemeene welzijn in de

oudheid een gewichtige rol heeft vervuld. Het innig verband tusschen beschaving en openbare gezondheid zal er ons genoegzaam uit gebleken zijn. Bij de practische Chineezen met hunne strenge familieregeering ontwaarden we de stipte regeling van het individueele gezondheidsbelang, maar ook die maatregelen, welke de algemeene welvaart bij een toenemende bevolking moesten verzekeren; - bij de meer idealistische Indiërs en Egyptiërs zagen wij de gezondheid als een middel tot hoogere volmaking van bevoorrechte standen gebezigd; - bij de krijgszuchtige Perzen namen we een gezondheidsregeling waar, die ten doel had een hoog ontwikkelden, krijgshaftigen stand te vormen; - bij de Israëlieten werd de bevordering der gezondheid als een Gode welgevallig werk en als een religieuse plicht beschouwd; - bij de naar het ideaal-schoone strevende Grieken was het bevorderen van een harmonische ontwikkeling het hoogste doel der gezondheidsregeling, en eindelijk, - bij de meer practische en oorlogzuchtige Romeinen had de gezondheidsregeling ten doel de bevordering van een krachtvolle en talrijke bevolking, die door hare physische overmacht zegevieren en de overige natiën der oudheid ten onder moest brengen.

Opmerkelijk mag het evenwel genoemd worden, dat de voornaamste maatregelen tot bevordering der individueele en algemeene gezondheid in het leven zijn geroepen, toen de edelste staatslieden aan het roer waren en dus het striktst werden gehandhaafd, toen het volk het reinst van zeden was. Zoodra men tot weelde was vervallen sloeg men de heilzame voorschriften in den wind; - maar sinds dien tijd ook openbaarde zich het physisch verval dier volken.

Als wij nu terugzien op de overblijfselen van die vroegere grootheid en levensenergie, dan vinden we overal naast de bouwvallen van de werken voor openbare reinheid ook de kenmerken van het physisch verval der volken, die slechts den naam dragen van hunne voorzaten. Aanschouwt slechts de boorden van den Ganges en den Nijl met hunne ontzenuwde en onkundige bevolking, streken weleer zoo vruchtbaar met een bevolking zoo krachtvol en intelligent, - nu de brandpunten van besmetting voor geheel Europa. Wat rest er van dat schoone en kunstlievende volk uit het oude Hellas, wat van den wereldveroverenden Romein? Slechts de naam. De tegenwoordige Campagna, een reusachtige poel, die alom verderf zaait, was tijdens den bloei van het oude Latium een schoone, vruchtbare streek, waar de groote waterwerken der stad waren gelegen. En wat is van het weleer zoo bloeiende Carthago over? Slechts de bouwvallen van de reusachtige waterleidingen.

Het zijn alleen de nazaten van de Hebreeuwen, die, getrouw aan hunne voorvaderlijke gewoonten en instellingen, ook de gezondheidswetten door Mozes voorgeschreven tot op den huidigen dag stipt hebben in acht genomen. De Joden der XIX^{de} eeuw staan daar als het levende beeld van gezondheid en langen levensduur. Zij trotseerden met een

onbegrijpelijke volharding de gevaren, waaraan ze op hunne zwervingstochten, te midden van verdrukking en vervolging, in den loop der eeuwen blootstonden. Zij hechten aan die voorschriften nog als aan een geloofsartikel; die voorschriften zijn nog het plechtanker van hunnen godsdienst. En juist daarom hebben die bepalingen zooveel waarde, zooveel kracht. Met hare verwaarloozing zal ook het kompas hunner gezondheid en van hun langen levensduur een andere richting nemen.

En ziedaar juist het groote verschil van de gezondheidsregeling bij de oude Hebreeuwen en die van andere natiën der oudheid. Daar was zij tot een volksovertuiging geworden, hier werd ze kunstmatig in 't leven gehouden. Daar was het een vrij volk, dat het in acht nemen van de gezondheidsvoorschriften als een heiligen plicht beschouwde, welks vervulling aan ieder was opgelegd als een Gode welgevallig werk, hier waren het volken, die het slavenjuk nog niet konden afschudden en voor wie de gezondheid slechts het deel der vrije burgers of bevoorrechte kasten was.

Zoo blijken dan matigheid, vrijheid en arbeidzaamheid de hechtste grondslagen te zijn, waarop een duurzame volkswelvaart, een bloeiende volksgezondheid, een reine zedelijkheid gevestigd kunnen worden. Zoolang deze drie grondzuilen het staatsgebouw der oude volken steunden, waren welvaart en gezondheid de kenmerken van zijn hechtheid. Maar zoo ras kwam het bederf ze niet ondermijnen, of het gansche gevaarte stortte in elkaar.

Leeuwarden, Sept. 1878.

DR. S. SR. CORONEL.

Pro patria.

Onder dit opschrift en den titel ‘Onze volkswapening te land en ter zee’ heeft de ‘oud-koopvaardijkapitein en scheepsexpert J.H. Rovers’, bovendien schrijver van ‘Onze Scheepvaart. Onze Zeelieden en Passagiers. Een beroep op het Nederlandsche Volk’, een opmerkelijke brochure geschreven, welke we in dit tijdschrift wenschen te bespreken.

We noemden het werk van den Heer Rovers een brochure, omdat het tot die klasse van geschriften behoort, welke een der maatschappelijke quaestiën van den dag behandelen en dus niet van blijvend belang kunnen worden geacht. Door zijn omvang echter gaat het de gewone maat der brochures te boven, want het beslaat 144 blz. druks, welke ons bedunkens wel tot een kleiner cijfer hadden kunnen herleid worden. De uitvoerigheid van Rovers' betoog achten we een ge-

brek in zijn verdienstelijken arbeid, en zijne talrijke citaten en verwijzingen naar min of meer bevoegde autoriteiten, welke van zijn grondige studie en velerlei nasporingen op het door hem gekozen gebied getuigen, hadden we gaarne voor een groot gedeelte gemist. De door R. verdedigde stellingen behoeven geen steun van talrijke citaten in proza en poëzie, welke bovendien niet altijd op juiste wijze staven wat de Schrijver nader betoogen wilde.

Dat een oud-koopvaardijkapitein, tevens scheeps-expert, een geschrift openbaar maakt over ‘onze volkswapening’, - een onderwerp vroeger alleen door een zeer beperkt aantal ‘deskundigen’ behandeld, - is waarlijk een zeer opmerkelijk feit, dat getuigt voor de toenemende belangstelling der Natie in het groote, maar lang miskende nationaal belang: onze verdedigbaarheid. We kunnen ons daarom ditmaal ook wel vereenigen met het procédé van den Heer Rovers, om bij zijn naam zijne titels te voegen, hoewel we anders die vele titels op een titelblad gaarne missen. Ze doen aan de verdiensten van het boek niets af en de lezer heeft er ook niets aan. In dit geval doet het ons echter pleizier te weten met wien we te doen hebben, en 't zou een alleraangenaamste verrassing voor ons zijn, als we eens onder of boven een opstel over onze defensie den naam en de qualiteit van een makelaar in koffie of tabak mochten ontmoeten.

De Schrijver leidt zijn werk in door een betoog over de noodzakelijkheid van een voldoende krijgsmacht te land en te water. Voor de meeste verstandige en ‘rechtgeaarde’ Vaderlanders zou men zulk een betoog overbodig kunnen achten. In Frankrijk, in Duitschland en Engeland en in alle andere Europeesche landen althans zou het dit zijn; bij ons niet alzoo. Hoewel het recht begrip over onze verdedigbaarheid en de plichten welke, overeenkomstig het door den Schr. op de eerste bladzijde aangehaalde art. 177 der Grondwet, op elk Nederlandsch burger rusten, in den laatsten tijd aanzienlijk is toegenomen, zijn er, helaas, nog maar al te velen, die de assurantie-premie voor onze defensie, - zooals de Schr. 't noemt, - voor ‘weggeworpen geld’ houden, en wij zijn 't daarom volstrekt niet eens met hen, die beweren, dat de voorstanders van afschaffing der land- en zeemacht tot de zeldzame uitzonderingen behooren. Men moet maar in onze koopsteden en in zekere ‘onafhankelijk-gezinde’ gemeenten van ons land komen, om over onze verdedigings middelen, en meer speciaal het Leger, te hooren spreken als over een nationalen kanker, die onze volks-welvaart wegvreet. Wij achten des Schrijvers betoog daarom ook volstrekt niet overbodig. Al is op 'tzelfde aanbeeld in den laatsten tijd onvermoeid gehamerd; daarom nog niet genoeg. Er moet aanhoudend op geklopt worden. Het argument, zoo juist door den Schr. aangevoerd, dat een veroveraar ons allereerst den ‘algemeenen dienstplicht en zware oorlogs-schatting’ zou opleggen, doet alles af. Is het beter door den vreemdeling gedwongen te worden de wapens

te voeren om *zijne* belangen te dienen, om vijanden, die niet *onze* vijanden zijn, te bevechten, dan uit eigen, vrijen wil ze ter hand te nemen, om *onze* aanranders af te weren? - Ja? - Schaf dan leger en vloot af en wacht, tot de vreemdeling door zijne legerscharen uw grond laat bezetten. Stellig zult ge dan niet lang behoeven te wachten.

Dat argument, 't welk men met onbegrijpelijke kortzichtigheid uit het oog schijnt te verliezen, moet zooveel mogelijk worden vooropgezet. De overtuiging, dat het een plicht, een noodzakelijkheid is om burger en tevens soldaat te zijn, moet een ingewortelde volks-overtuiging worden en blijven; dan eerst kunnen we zeggen: we zijn een vrij, onafhankelijk volk, sterk door onzen wil, om die vrijheid en onafhankelijkheid tegen den machtigste te verdedigen.

Boven het tweede hoofdstuk plaatst de Schrijver twee motto's, - een paar van die machtspreuken, welke in den mond van een man als Napoleon I als orakels golden, maar die hier op bedenkelijke wijze bij elkaar zijn gebracht: ‘De oorlog is niets anders dan de kunst om op een zeker punt meer manschappen bijeen te brengen dan de vijand er tegenover kan stellen’, en: ‘In den oorlog zijn de manschappen niets; één man is alles’.

Wij zouden meenen, dat deze beide, zoogenaamde axioma's elkander hier dood doen en begrijpen dus niet, wat de schrijver ermede voor heeft. Wat hij bewijzen wil en ook bewijst, zonder motto's en citaten, is, dat we een goed leger en een goede vloot moeten hebben en als grondslag daarvoor persoonlijken dienstplicht en algemeene oefening in den wapenhandel. In nog korter woorden: een bruikbaar en talrijk personeel.

Zeer terecht veroordeelt de Schr. de geldverkwisting aan materieel - zoogenaamd doode strijdkrachten - en de verwaarloozing van het personeel. Honderden hebben dit vóór hem gedaan; maar dit blijkt nog niet genoeg. Het personeel wordt nog te weinig geteld, en men hecht nog te veel waarde aan de doode strijdkrachten, welke zonder de levende als nul en van geener waarde zijn te beschouwen. Lang is 't nog niet geleden, dat we Ministers hadden, die kippenvel kregen op de bloote gedachte van Maastricht, Venlo, Den Bosch, Breda, Bergen op Zoom enz. aan 't houweel en de spade prijs te geven. Die geniale mannen zouden zelfs, als men hen had laten begaan, ons landje met vestingen en forten hebben overdekt, maar waar de verdedigers vandaan te halen om al die kostbare steen- en aardklompen te bezetten, dat was een bijzaak, waaraan ze niet schenen te denken. Als de forten en vestingen er maar waren, dan zaten we veilig. Alsof de vijand, die met talrijke legers kwam opzetten, zich wat aan die versnipperde garnizoentjes zou gestoord hebben! - Zulke Ministers hebben somtijds een lang, ministerieel leven genoten, tot voordeel van hunne beurs, maar tot groot nadeel voor het land. En nog zijn de vestingliefhebbers bij ons niet uit de wereld; want zeer onlangs hoorden we

een hoog officier van een zoogenaamd ‘wetenschappelijk wapen’ met veel autoriteit beweren, dat er weder een gulden tijdperk voor den vestingbouw in aantocht was. Wij achten ons te gering en onwetenschappelijk, om zulke autoriteiten tegen te spreken, maar we wagen hier toch de opmerking, dat Metz, Sédan en Straatsburg alleen hebben geleerd hoe legers, die in en bij vestingen hun heil en behoud zoeken, kunnen te gronde gaan, en dat het beroemde Plewna minder een vesting, dan wel een versterkt legerkamp was, onder de oogen van den vijand opgeworpen. Hoe hieruit het nut der vestingen blijkt, begrijpen we niet, en wij beschouwen dan ook in onzen eenvoud elke vesting, die geen belangrijk acces moet verdedigen, voor een onding.

‘Aan de doode strijdkrachten’, zegt onze Schr., ‘werd immer te veel geld verknoeid..... Waren onze wetten rechtvaardig, dan zouden de grootste rechten met de grootste plichten gepaard gaan. De hoogst aangeslagenen in 's Rijks belastingen moesten dan ‘*les enfants perdus*’, de kiezers het *Veldleger* en de minvermogenden de *Schutterijen* uitmaken. Zoo onnoozel was men intusschen niet. De *rechten* voor zich bewaren, de *plichten* aan den armen broeder afstaan, ziedaar de leus der plutocratie en bourgeoisie, de *quintescens* onzer Staatsregeling van 1848. Van *af* dit standpunt beschouwd, van *af* het standpunt der bevoorrechte klassen en hunne afgevaardigden, van *af* hunne eigene belangen dan vond en vindt de opheffing van ieder privilegie natuurlijk altijd den grootsten tegenstand en in velen onzer liberale partij zien wij de krachtigste verdedigers voor zijne instandhouding, de krachtigste voorstanders van de handhaving der *bloedbelasting.*

‘In de tijden van het *jus primae noctis* n a m e n de adel en geestelijkheid DE VROUW, DEN MAN en DE BEURS; thans nemen de plutocratie en bourgeoisie DE BEURS en DEN MAN en.... somtijds k o o p e n ze door kracht van geld ook DE VROUW!

‘De plutocratie en bourgeoisie zijn natuurlijk even groote voorstanders der plaatsvervanging, als vroeger de adel en geestelijkheid van het *jus primae noctis.*’

De uitval is bitter in de hoogste mate, maar hij getuigt - al is hij overdreven - van een warm gevoel voor recht en billijkheid, van innige belangstelling in het lot van den minderen burger, van het juiste begrip omtrent de eischen onzer nationale verdediging. Wij bezitten het recht niet ons te verheffen op eene beschaving en eene staatsregeling, die heeten elk ingezeten gelijk te maken voor de wet, zoolang er eene plaatsvervanging bestaat, welke den rijke vergunt den moeielijksten burgerplicht van zich af te schuiven, en den arme dwingt zijn broodwinning en zijn gezin te verlaten om de bezitting van den rijke te verdedigen.

Al spoedig stapt onze Schr. van de krijgsmacht te land af om te komen tot die van de zee, - zijn eigen element. Niets natuurlijker

dan dat, en hoewel het óns element niet is, willen we hem ook daar, zoo goed mogelijk, volgen.

Schr. vangt aan een tafereel op te hangen van de talrijke, groote en verheven eischen, waaraan de zeeman moet voldoen. '*Honderd gevaren voor éene glorie*, *tien helden in een enkel man!*' Zoo eindigt hij zijn dithyrambe op den zeeman, welke in een enkelen zin van niet minder dan een heele bladzijde is saamgevat. Wij stemmen volkomen in met den lof, welke den goeden zeeman wordt toegezwaaid, maar we hadden dien gaarne hier wat minder lang, in wat minder gezwollen taal en wat duidelijker stijl aangetroffen. Trouwens, taal en stijl zijn de sterkste zijden van onzen belezen auteur niet.

Waar 't hart vol van is, loopt de mond van over. Een goed zeeman, zooals we ons met alle recht den Schr. mogen voorstellen, moet dwepen met zijn vak; hij moet er de schoonste roeping in zien, die een man kan volgen. En dit is ze ook. Er worden vele gaven van verstand, hart en karakter gevorderd om een zeeman te vormen, en vooral een zeeman, die tevens krijgsman en aanvoerder is.

Op deze grondstelling bouwt de Schr. zijn zeer juist beweren, dat ook voor de marine het personeel gesteld moet worden boven het materieel, - 'meer nog', zegt hij 'dan voor het Leger'. - 'Het materieel', gaat hij voort, 'is hier van secondair belang. Schepen en wapenen zijn immers in bijna onbeperkte hoeveelheden voor geld te koop; het personeel daarentegen kan men niet onmiddellijk scheppen; het is eene kwestie van langdurige vorming en oefening, van aanhoudende zorgen, van veel tijd en geld. Goed geoefende en bevaren zeelieden zijn even noodzakelijk voor de zeevaart als voor de koopvaart.'

Alles zeer juist. En als we dan gaan bedenken, wat er sedert een tal van jaren, na de invoering van het getrokken geschut en, ten gevolge daarvan, de gepantserde schepen, aan materieel is besteed, in alle landen, die zich in 't gezegend bezit van eene vloot mogen verheugen, dan 'rollen ons', - om met vader Van Alphen te spreken, - 'van weemoed de tranen langs de wangen'. - Engeland vooral heeft een ijzeren marine geschapen, die van het ontzettend kapitaal, dat het vertegenwoordigt, nog geen cent rente heeft opgeleverd; Frankrijk niet minder, maar die van Frankrijk heeft ten minste in 70 nog dienst gedaan. Het blijft altijd nog de vraag, wat de gepantserde vloten in den oorlog eigenlijk zullen uitvoeren. En toch wordt er steeds ijverig voortgegaan, schepen van een paar millioen en meer per stuk aan te bouwen.

Wij zijn 't geheel met den Schrijver eens, dat we voor 't bemannen onzer vloot goed bevaren zeelieden noodig hebben; maar we zijn 't niet met hem eens omtrent de vergelijking, welke hij bezigt. - 'Zal men', vraagt hij, 'beweren dat, nu de cavalerist meer voor den veiligheidsdienst en het "b e r i c h t e n w e z e n" dan voor den schok in massa wordt gebezigd, hij minder goed ruiter dient te zijn?'

Neen, voor ‘den schok’ behoeft hij juist het minst goed ruiter te wezen, en in den veiligheidsdienst en het ‘b e r i c h t e n w e z e n ’ kan een heel middelmatig ruiter, - mits hij een flinke, intelligente kerel zij, - zeer goede diensten bewijzen. 't Is een groote dwaling zich te verbeelden, dat een ruiterij van pikeurs en kunstrijders de beste zou zijn. Het rijden is een middel voor den ruiter om zijn doel te bereiken, waarbij òf van zijne intelligentie òf van zijn duchtigen arm het meest wordt gevergd.

De slotsom van Schr.'s redeneering op het onderhavige punt is echter volkomen juist. We moeten een goed personeel hebben.

Maar hoe komen we eraan?

Deze vraag behandelt Schr. in een volgend hoofdstuk.

‘Het was aan Frankrijk gegeven deze reuzentaak - de volkswapening ter zee - schitterend te volbrengen door de ‘Maritieme Inscriptie’, zegt hij, en na een kort overzicht over den aard en het wezen der Marine in vroeger tijden, toen de Artillerie nog moest geboren worden, komt hij tot een nadere ontwikkeling van Colbert's instelling en de daarnaar gewijzigde ‘Maritieme Inscriptie’.

‘Wij moeten’, sprak Frankrijk's groote financier, ‘noodwendig eene organisatie uitvinden, die terwijl zij toelaat onze zeemacht te ontwikkelen, tevens aan de koopvaart en hare zeelieden eene tot nu toe onbekende zekerheid aanbiedt’.

Colbert, met andere woorden, wilde de belangen der koopvaardij verbinden aan die der oorlogsmarine, en omgekeerd. Het eene werd op zijn beurt ondergeschikt aan het andere. Beider belang werd daardoor bevorderd, en 't Algemeen belang het meest van allen. Hoe de geniale Minister zijn denkbeeld verwezenlijkte, leze men in de brochure van den Heer R. Voor den tijd, waarin die groote greep in het toen geheel onbekend, of vergeten, beginsel van volkswapening plaats had, was het stelsel van Colbert een uitvinding, of liever een vondst, welke aan het ei van Columbus doet denken. Maar al waren koopvaardij, marine en landsbelang er uitstekend bij gebaat, - met de individueele belangen was dit in beperkter mate het geval, en de groote grief bestond daarin, dat men tot zijn 60ste jaar gedwongen zeeman was.

Colbert's stelsel is thans gewijzigd en gematigd; maar het grondbeginsel is behouden gebleven, tot zegen voor de koopvaardij- en oorlogsmarine en voor den Staat. ‘Na zesjarigen dienst, waarvan gewoonlijk 3 effectief en 3 jaren met verlof, wordt de zeeman beschouwd als aan zijne verplichting voldaan te hebben en kan hij alleen nog krachtens eene wet opgeroepen worden.’

De voordeelen, welke Frankrijk's Maritieme Inscriptie oplevert, resumeert de Schr. aldus: ‘Zij is het meest gezonde beginsel om tegen de geringste kosten en zonder de zeelieden aan de particuliere industrie te onttrekken, de afdoende v o l k s w a p e n i n g t e r z e e te organiseeren; om immer voorbereid en in staat te zijn, de oorlogsvloot in

tijden van vrede en van gevaar, onmiddellijk met de gehardste, de beste, de geoefendste zeelieden uitstekend te bemannen niet alleen, maar ook de zeemacht, wat vooral voor ieder zeevarende, handeldrijvende en koloniale mogendheid zoo gebiedend noodzakelijk is, en zooals in onzen krijg met Atjeh zoo duidelijk op den voorgrond trad, in oorlogstijd tot in het oneindige uit te breiden'.

Zeker, zulk een stelsel kunnen wij best gebruiken, maar 't eenige wat er zich tegen verzet is de wet, die bepaalt, dat elk militieplichtige zich in den dienst kan laten vervangen, en dat we den zeemilicien niet naar de koloniën mogen zenden.

In Engeland, dat in alle opzichten maritieme land, heeft men lang geteerd op een door en door slecht stelsel van bemanning der vloot. Maar wat de treurige ondervinding van jaren en eeuwen niet vermocht, dat deed eensklaps de afgunst - eene anders aan de Engelsche regeeringsmannen onbekende ondeugd - en waarschijnlijk ook de vrees. Toen in 1855 de Fransche oorlogs- en transportvloot binnen ongelooflijk korten tijd met uitmuntende zeelui bemand en voor den oorlog gereed was, zaten de Engelschen met de handen in het haar, en keken niet weinig verbaasd, toen zich daar eensklaps een oorlogs-marine opdeed, sterker en beter dan de hunne, en nog wel vlak in de buurt. Gelukkig behoorde die marine nu aan hun naasten vriend en bondgenoot, maar de geallieerde van heden kon morgen hun vijand worden. De laatste overweging heeft er zeker wel toe bijgedragen, de Engelschen wakker te schudden uit den zaligen droom, dat zij de eerste zeemogendheid der wereld waren, maar met nog meer zekerheid mogen we aannemen, dat de nationale ijdelheid, ten diepste gekrenkt, hun het hoofd omhoog en de handen uit de mouw deed steken. In 1858 werd een Commissie benoemd, ten einde naar middelen te zoeken om Engeland's vloot een duchtige en altijd beschikbare bemanning te geven. Aan den arbeid dezer commissie dankt Engeland zijn M a r i n e -r e s e r v e . De Schr. geeft de gronden van dit stelsel aan en schenkt het den lof, die het toekomt. Evenals in Frankrijk is in Engeland thans de basis der marine-organisatie eene fusie van koopvaardij- en oorlogs-marine-personeel; maar de Engelsche onderscheidt zich hoofdzakelijk van de Fransche hierdoor, dat ze vrijwillig is. De Engelschen bezitten geen wet voor den verplichten dienst; maar 'ieder onbevooroordeelde', zoo zegt de Schr., 'in Engeland en Amerika erkent thans de meerdere deugdzaamheid, ja zelfs de volmaaktheid van het Fransche stelsel en telkens neemt men grooter toenadering tot de *verplichte* Maritieme Inscriptie in de gevoelens der deskundigen van beide landen waar'.

De schrijver treedt vervolgens in eene afkeurende beschouwing over de leer van den Italiaanschen zee-officier Degli Uberti, volgens wien de zeilen op pantserschepen noodelooze ballast zijn en de zeemanschap van de officieren niet groot en van het mindere personeel slechts

weinig behoeft te wezen. Om dit protest te staven geeft Schr. een verhaal van den slag van Lissa, en komt bij het einde daarvan tot dit besluit: ‘Er kan niet de*n* minste*n* twijfel bestaan, dat met veel zwakkere schepen en kanonnen en met pas aangeworvene bemanningen uit de koopvaardij, de Oostenrijkers de overwinning behaalden, omdat hun*nen* Admiraal zijne officieren en matrozen met een deel van zijn eigen moed en geestkracht wist te bezielen, terwijl de Italiaansche vlootvoogd niets dan vrees voor verantwoordelijkheid en beschroomde wankelmoedigheid meedeelde’. En verder: ‘De zeeslag werd dapper door de Oostenrijkers uitgevochten, maar moet eer beschouwd worden als eene overwinning behaald door persoonlijke dapperheid en onstuimigheid dan door eenige meerderheid in de taktiek en het manoeuvreeren’.

Vooral op grond van het laatste oordeel vermeenen wij, dat de Schr. door zijn verhaal van den slag bij Lissa niet bewezen heeft wat hij wilde bewijzen, en dat daarom dit gansche verhaal had kunnen gemist worden.

Eindelijk komt de Schr. tot de beschouwing van onzen eigen toestand. Dat hij daarin niet veel rooskleurigs ziet, is uit het voorgaande gemakkelijk af te leiden.

Hij zegt eerst, dat wij, zelf geen proeven kunnende nemen, ons aan anderen mogen spiegelen.

Daar wij den algemeenen dienstplicht niet hebben, ‘hadden wij’, vervolgt hij, ‘na den Krim-oorlog en de oprichting der Engelsche Marine-reserve, in 1859, onmiddellijk ons voordeel *kunnen* en *moeten* doen met de ervaring daar aan het licht gebracht. Maar niets van dat alles had plaats. Wij hebben integendeel, in 1854, het *onvolledige* en daarom het *slechte* overgenomen: het *vaste korpsstelsel.* Dit nu alleen is goed om de vloot in vredestijd te bemannen; het geeft geen enkel geoefend man buiten het korps voor oorlogs-doeleinden....’

Wij hebben daarentegen in 1861 een zeemilitie gekregen tot een maximum van 600 man per lichting; dus in 't geheel 2400 man. Daar deze militie slechts vier jaren dienstplichtig en het geen vereischte is, dat zij, die zich daartoe vrijwillig aanbieden, zeeman zijn, terwijl zij bovendien alleen binnengaats en langs de kusten dienst mogen doen, is die versterking van onze marine, voor het mogelijke geval, dat wij ook oorlog ter zee moeten voeren, niet veel waard.

Het vaste korps-stelsel belet verder elke fusie met de koopvaardij en daardoor wordt een machtig element voor onze defensie uitgesloten. Wij zijn dus ter zee niet behoorlijk gereed om aan alle eventualiteiten het hoofd te bieden, concludeert de Schrijver en we vreezen, helaas, dat velen met hem van dat gevoelen zijn. Aan wie de schuld? - De Schrijver haalt er terstond de Staten-Generaal bij. Dit is nu eenmaal gewoonte geworden bij velen, die ons nationaal verdedigings-stelsel bespreken. Wij zijn van een ander en wel het volgende gevoelen: de

Staten-Generaal heeft niet meer schuld aan de verwaarloozing onzer krijgsinstellingen dan de geheele natie. Allen zijn we er meer of minder medeplichtig aan. Als elk Nederlander zijn staatsburgerlijken plicht goed verkoos te begrijpen, hadden we in de Kamers steeds mannen gehad, die door hunne speciale kennis in krijgszaken hunne minder ervaren medeleden konden voorlichten.

Maar de Natie over 't algemeen - en niet uitsluitend de Plutocratie en Bourgeoisie - is, tot voor korten tijd, volkomen onverschillig gebleven voor alles wat op krijgszaken betrekking had. Niet alleen onverschillig, neen, ze had een bepaalden afkeer van wat zij noemde ‘het militairisme’. De defensie was geen staatsbelang; 't was een gehate lastpost.

In plaats van militaire specialiteiten naar de Kamer te zenden, werden ze er veeleer stelselmatig uit geweerd. De enkelen, die er zitting hadden, waren er niet om hunne militaire kennis gekomen, maar wegens andere antecedenten. Van lieverlede werden er ook binnen gesmokkeld, wier aanbevelingsbrief voornamelijk in hun kennis van militaire zaken bestond. Hun invloed was terstond merkbaar, en sedert de kennis van 'tgeen onze defensie eischt zich in de Kamers heeft uitgebreid, mag men zich over hare karigheid in het toestaan der middelen niet beklagen. Dat we onbekwame krijgsministers hebben gehad, is wel ongelukkig; maar als wij altijd goede militaire leden naar de Staten-Generaal hadden afgevaardigd, zouden zulke ministers onmogelijk zijn geweest.

Wij zijn dus van meening, dat in de allereerste plaats de Natie schuldig is aan de verwaarloozing onzer strijdkrachten, zooals het hare schuld is, dat alle pogingen, om het personeel voor leger en vloot te verheffen en op de noodige sterkte te brengen, schipbreuk moeten lijden; want aan wie anders moet het geweten worden dan aan de intelligente en stem-uitbrengende Nederlanders, dat we met onze bitterste vijandin - de plaatsvervanging - niet voorgoed kunnen afrekenen?

De Schrijver moet het ons dus ten goede houden, als we zijn bitsen uitval tegen de Staten-Generaal ten eenen male afkeuren.

Behalve onze zeemilitie, als maritieme instelling, hebben we nog twee opleidingsschepen voor scheepsjongens. Van deze inrichtingen voorspelde de Minister Taalman Kip het volgende: ‘Komt dit tot stand (namelijk het tweede schip, te Rotterdam) dan stel ik mij voor, dat binnen weinige jaren onze marine zal kunnen gevoed worden uit de opleidings-vaartuigen, zoodat wij dan ook een *nationalen matrozenstand* zullen krijgen, menschen op stelselmatige wijze gevormd, die behalve de matrozen-kundigheden ook lezen, schrijven en rekenen kunnen en dus bedreven kunnen worden gemaakt om als onderofficieren of kanonniers op te treden’.

Als dit waar is, kan men ook zeggen, dat, nu we een Instructie-bataljon, een Instructie-compagnie en een Pupillen-school hebben, we

een nationaal leger bezitten, en het laatste ontkennen we, zoolang het beste gedeelte der Natie van den militairen dienstplicht ontheven is. - We willen aan de waarde der opleidings-vaartuigen niets te kort doen. We houden ze zelfs voor zeer goede kweekscholen; maar de quaestie omtrent eene voldoende bemanning onzer vloot in oorlogstijd is er niet door opgelost.

De Schrijver velt een ander en zeer hard oordeel over die vaartuigen. Hij zegt ervan: 'Er worden toch tegen enorm hooge kosten - zoowat per kop *f* 5000 - slechte matrozen aan *land* opgefokt om, in tijden van gevaar, op *zee* te vechten; zij verdienen dan ook meer den naam van *marine-artilleristen,* want door enkele oefeningstochten worden ze niet tot bevaren zeelieden gevormd, en wanneer zij, bij het verstrijken van hunnen eersten tienjarigen diensttijd, geen graad bezitten, zullen velen, naar de ervaring in Engeland en Frankrijk opgedaan, de vloot en daarmee de zee vaarwel zeggen, om een gemakkelijker, minder gevaarlijken werkkring, meer overeenkomstig met hunne opleiding aan *land* te zoeken. Al het geld aan hunne speciale vorming besteed, is dan weggeworpen!'

De ondervinding zal moeten leeren, of deze waardeering de juiste is.

De Schrijver haalt vervolgens zeer opmerkelijke beschouwingen aan van bevoegde personen - Engelschen en Amerikanen - die het erover eens zijn, dat het Engelsche en het Fransche stelsel - voornamelijk het laatste - het eenige middel aan de hand geven, om op een gegeven, hachelijk moment gereed te zijn voor den strijd. Hoewel we het zwak des Schrijvers voor aanhalingen hebben afgekeurd, deze achten we daarentegen niet geheel overbodig, omdat het geen machtspreuken en poëtische ontboezemingen zijn, - maar wijl ze het gevoelen uitdrukken van mannen van kennis en ervaring. Eenigszins in strijd hiermede vinden we in de brochure van den Heer R. eene aanhaling uit het verslag der Commissie van 1852, luidende als volgt: 'Bij het gemis van eenig zeker werkend middel tot stellige bemanning der vloot in oorlogstijden, vermeent de Commissie dat men zal moeten trachten in tijd van nood dat gebrek te verhelpen door het opwekken van den vaderlandschen geest, de liefde voor den geboortegrond, de gehechtheid aan de Regeering, het mannelijk gevoel van niet voor vreemden te bukken; in een woord, die geestdrift, die den Nederlander nooit vreemd was in het uur van gevaar'.

Moge het middel ook niet afdoende zijn, goedkoop is het stellig. - Maar de Commissie stond in 1852, evenals wij in 1878 nog, tegenover eene Regeering, die niet kan, omdat de Natie niet wil. Zonder persoonlijken dienstplicht geen goed en voldoend personeel voor leger en vloot.

De Schrijver komt eindelijk tot dezen raad:

'Wij moeten dus geen oogenblik dralen den beroemden Colbert na te volgen door de invoering der verplichte 'Maritieme Inscriptie', of 'als men dit strijdig zou oordeelen met het karakter onzer zeelieden,

tot de vrijwillige, de marine-reserve, die alhoewel veel minder volmaakt, mits goed geoefend en georganiseerd, toch eveneens de noodige waarborgen zal opleveren'.

Wij stellen ons van een vrijwillige inscriptie juist niet veel voor; niet veel meer dan van de vrijwillige dienstneming in ons leger. *Man kann 's aber probiren.*

Aan de Nederlandsche natie dus de keuze latende uit twee stelsels, beveelt Schrijver bovendien aan de oprichting van een door verplichte bijdragen zichzelf voedend, nationaal zeemans-pensioenfonds.

Zou er iemand zijn - zoo is men onwillekeurig geneigd te vragen - die zulk een fonds niet een hoogst gewenschte zaak zou achten? - Men heeft dus reden zich te verwonderen, dat er in zulk een rijk land als het onze, dat in de scheepvaart zijn bloei en bestaan moet vinden, voor den ouden, versleten zeeman, zijn weduwe en weezen niets gedaan wordt; dat er geen vermogende philantropen zijn, die de stichting van een fonds tot zulk een practisch doeleinde op zich willen nemen. De arme zeeman zal 't zelf niet doen, daartoe is hij te avontuurlijk, te kortzichtig, te onbezorgd. Maar men moet het voor hém doen. De Nederlandsche handelsstand in de allereerste plaats is verplicht die zorg op zich te nemen.

'Op dan', roept onze Schrijver ten slotte uit, 'gij mannen en vrouwen, gij jeugd van Nederland, die een warm en humaan hart in den boezem draagt!

Op dan, gij allen, die het vaderland innig lief hebt; gij allen wien zijne onafhankelijkheid, zijne vrijheid, zijne welvaart, zijnen roem vurig ter harte gaan!

Op dan, gij allen, en de handen aan het werk geslagen, om met ons, in der vaderen geest en onder der vaderen spreuk "Eendracht maakt macht" onze volkswapening ter zee, als een grootsch, hecht, duurzaam, aan alle stormen des tijds weerstand biedend gebouw op te trekken!

De *eerste steen*: duizend gulden, als een warme en oprechte hulde aan den Nederlandschen matroos, is reeds gelegd!!

De eerste reserve-man is reeds aanwezig!!'

Wij brengen onze oprechte hulde aan den man, die zoo durft spreken. Moge zijn stem geen roep in de woestijn wezen! Moge zijn voorbeeld navolging vinden!

Als aanhangsel geeft de Schrijver eenige fragmenten van verklaringen en redevoeringen, allen betrekking hebbende op de Maritieme Inscriptie. - Onder deze rubriek hadden we de vorige reeds vermelde ook liever aangetroffen, maar ze staan nu eens, waar de Schrijver ze heeft geplaatst. - Daar zijn er zeer kernachtige onder en we hopen, dat de niet al te vermoeide lezer ze zijne aandacht waardig zal keuren. En dan vinden we op de allerlaatste bladzijden, 'als een treurige tegenhanger der sterkte van de Engelsche en Fransche vloot, vooral in oorlogstijd', een opgave van het 'Personeel der Nederlandsche zeemacht op 1 Juli 1876'.

Ja, dat is... een mager beestje. De Schrijver had er, als tegenhanger van de Duitsche en Fransche legermacht, de opgave van 't personeel der Nederlandsche landmacht wel bij mogen doen. Dat zou heel verkwikkelijk zijn geweest.

We hebben het werk van den Heer Rovers, gelooven we, de aandacht geschonken, welke het verdient. Er worden vaak boeken besproken twee - zesmaal zoo groot als dit, in een paar bladzijden. Er zijn zelfs recensenten van beroep, die, evenals wijlen de beul, in een enkelen slag, met één phrase, een boek dood slaan. Dergelijke executiën laten we met vermaak aan de beulen van professie over. Wij achten het beoordeelen van een boekwerk, dat eenige aanspraak kan maken op wetenschappelijke, letterkundige of sociale waarde, een conscientiewerk in de eerste plaats, en we achten het tevens den plicht des beoordeelaars, zich niet te isoleeren op een standpunt van gepatenteerd criticus. Hij moet het lezend publiek zooveel mogelijk in de gelegenheid stellen zelf te oordeelen, in plaats van 't zijn eigen opinie, die dikwerf slechts een subjectieve opvatting is, te willen opdringen.

Wij vermeenen dit met het werk van den Heer R. te hebben gedaan. Wij achten dien arbeid belangrijk genoeg om in handen te komen van ieder Nederlander, die 't wel meent met het nationaal belang; die genoeg vaderlandsliefde bezit, om geen Pruisische Pickelhaube, Fransche kepi of Engelsche matrozenmuts te willen dragen, of door zijne landgenooten te zien dragen. Daarom bevelen we de lezing ervan met warmte aan. We wenschen den Schrijver den lust toe, zijne kennis dienstbaar te blijven maken aan het groote belang, dat hij voorstaat, en uit grond des harten hopen we, dat hij onder zijn oudere en jongere confrères tal van navolgers moge vinden. Maar niet alleen mannen van het vak moeten hunne stem doen hooren. Ook zij, die van de vruchten der zeevaart leven, de handelsstand - ja, de geheele burgerij moet medespreken.

Op onze beurt halen we een spreuk aan, en wel een Latijnsche: ‘Vox populi, vox Dei’. Tegen de machtige stem van het volk is geen verzet mogelijk, en een vrijheidlievende en verstandige natie moet toonen, dat ze alles ervoor over heeft om zich in 't bezit harer dierbare vrijheid te handhaven. Is eenmaal in het volksgemoed de overtuiging doorgedrongen, dat alleen de persoonlijke dienstplicht ons nationaal bestaan kan verzekeren - en dit moet gebeuren als men 't volk niet op een dwaalspoor brengt - dan is de tijd ook daar, waarin we in ieder burger een krijgsman, in elken krijgsman een burger zullen zien en we met opgericht hoofd en juichende stem kunnen uitroepen: ‘We zijn een vrij en onverwinnelijk volk!’

P.F. BRUNINGS.

Geschiedenis van den dag.

Nederlandsche ontnuchtering.

Herinnert ge u nog, welke groote verwachtingen van het optreden van het Ministerie-Kappeyne werden gekoesterd? Lang is het nog niet geleden; wij hebben er zelf aan mee gedaan, wel wat in weerwil van onszelf; 't was een hopen tegen hope, maar toch, wij hoopten mede: schier iedereen deed 't.

De verdeeldheid van de liberale partij was verdwenen, zoo heette het; de persoonlijke veeten waren uit den weg geruimd; 't was één van ziel en zin geworden; men kende geen onderscheid in rangen meer; admiraals en matrozen waren vervuld van dezelfde gedachte: zich te wijden aan den dienst des vaderlands. Vooruit lag de weg; een schoone toekomst wachtte, een tijd van welberaden hervormingen, een regeering van overtuiging en van kracht.

Nog nooit had men zoo iets aanschouwd; de hoofdman der liberale partij werd Minister en toch zou het partij-verband onder hem bewaard blijven. Bij de vorming van het Ministerie had men de Kamer niet beroofd van haar liberale krachten, maar buiten haar om specialiteiten gezocht en gevonden voor de verschillende Departementen; een nieuw Ministerie, dat van openbare werken, werd opgericht en bezet door iemand, wien niemand groote werkkracht kan ontzeggen.

Balanceerde vroeger de Kamer met een paar stemmen tusschen rechts en links, - de natie, vervuld van vele goede verwachtingen, zorgde voor een overwegend liberale meerderheid, zoodat alles recht gaf tot de verwachting, dat het ‘gouverneeren’ zeer rijke vruchten zou afwerpen.

Zoo groot was zelfs de verwachting van Kappeyne, dat een onzer vermaardste publicisten het jammer vond, dat Kappeyne nu reeds optrad als leidend Minister; de Kamer, zoo oordeelde men, was in weerwil van het nieuwe, liberale partijverband niet liberaal genoeg in haar samenstelling, om aan al die goede dingen te helpen, die men kon verwachten van een man, zoo ongeëvenaard groot als Kappeyne; de vorming van een middenpartij onder een ander hoofd was voorloopig wenschelijker, en verdaging van de groote, liberale hervormingen beter; eerst nog wat geduld en dan Kappeyne met zijn reuzenkrachten aan 't werk.

Den 2^{den} November 1877 werd het Ministerie Kappeyne gepubliceerd en wij zijn dus ruim een jaar ouder en wijzer. Hoe is de stemming veranderd in dien betrekkelijk korten tijd! Zouden zij niet spoedig geteld zijn, de mannen, die nog voortleven in de oude verwachting? Uitgesproken wordt de gedachte nog weinig, maar des te dieper gevoeld, dat wij, helaas! weer een illusie armer zijn.

Wat is er gebeurd in het jaar, dat achter ons ligt? Het punt van uitgang was de onderwijsquaestie. Die zaak moest van de baan, zoo sprak men; zij had de liberale partij gedemoraliseerd, omdat onder die vaan was bijeenverzameld wat rechtens niet tot die partij behoorde; uitnemend populair wachtwoord, werden vele andere belangrijke punten van het liberaal program op den achtergrond gedrongen en werd daardoor de politieke ontwikkeling belemmerd.

Wij zullen geen oude koeien uit de sloot halen noch opnieuw uiteenzetten, hoe over en weer schuilevinkje werd gespeeld met de onderwijswet; wij willen alleen wijzen op het feit, dat de liberale partij in de Tweede Kamer verklaarde op den merkwaardigen dag van den 25sten September 1877, dat er *periculum in mora* was met de onderwijswet, juist op het oogenblik, dat het ontwerp van den Heer Heemskerk rijp was voor de openbare behandeling.

'Op onze bereidwilligheid' - zoo luidde de beruchte onderwijsparagraaf van het adres van antwoord op de troonrede - 'op onze bereidwilligheid om nuttige en noodige verbeteringen in onze wetgeving te helpen tot stand brengen, kan ten allen tijde worden gerekend. Aan zoodanige verbetering echter heeft vóor alles de wet op het lager onderwijs behoefte. Dat een zoo gewichtig volksbelang schade lijdt door het gemis aan overeenstemming tusschen Regeering en volksvertegenwoordiging wekt algemeene en diepgevoelde teleurstelling op'.

Het is goed op dit oogenblik die paragraaf nog eens onder de oogen te zien; door de rechterzijde werd zij verklaard voor een motie van wantrouwen van de linkerzijde, welke door den Minister Heemskerk was verdiend.

Zoowel door deze motie als door de geheele geschiedenis van de liberale partij in de laatste jaren werd de onderwijswet het eerste punt van het program, dat vóór alle andere zaken moest worden afgedaan. Na de voorbereidende maatregelen aan het Ministerie, na de gedachtenwisseling, die reeds naar aanleiding van het ontwerp van den Heer Heemskerk had plaats gehad, was de oplossing niet moeilijk. De openbare meening - zoo noemde men althans met eenige overdrijving de voorstellen van het Volksonderwijs - had duidelijk gesproken en de hoofdbeginselen aangewezen, waarop het nieuwe ontwerp moest rusten.

Toch duurde het nog lang, vóór de om zijn nooit geëvenaarde werkkracht beroemde Kappeyne met het nieuwe wetsontwerp op het lager onderwijs voor den dag kwam. Men zou daaruit reeds kunnen opmaken, dat de 'behoefte' onder een Ministerie Kappeyne niet zoo groot was als onder een Ministerie Heemskerk; immers, tusschen het optreden van Kappeyne - 2 Nov. '77 - en de indiening van het wetsontwerp tot herziening der wet op het lager onderwijs - 2 Maart '78 - verliepen niet minder dan v i e r m a a n d e n . Het voorloopig verslag der Kamer met de traditioneele 'sommige' en 'andere' verscheen 30 April, maar weer liet de Memorie van beantwoording zich een volle maand wachten,

zoodat ruim zes maanden verliepen vóór de liberale partij eraan toe was, om in de bekende, dringende ‘behoefte’ te voorzien. De haast was dus niet zóó groot, of men had ook den Heer Heemskerk nog wel een weinig tijd kunnen laten.

En het nieuwe ontwerp zelf? Wellicht heeft nooit een wet het ministerieele departement verlaten, die ten opzichte van de redactie zooveel te wenschen overliet; daarover was slechts één roep van verbazing en de spotnaam van cacographie was inderdaad niet onverdiend; de Heer Kappeyne was naderhand verplicht een verbeterde editie te geven van de wet, alleen reeds om de rariteiten, die in den eersten druk voorkwamen.

Niet minder groot was de verbazing van de vrienden van een doortastende hervorming van het onderwijs; niemand had verwacht, dat zoo weinig rekening zou worden gehouden met de eischen, die sinds jaar en dag gesteld waren en door de liberale pers eenstemmig verklaard voor onvermijdelijk; geen verplicht kosteloos onderwijs, al moest de Minister zelf erkennen, dat hij geen redelijke bezwaren daartegen kon inbrengen. Over het moeilijkste punt van de heele zaak, de financieele zijde, werd met zulk een grooten stok heengesprongen, dat men nog altijd zijn oogen nauw kan gelooven, wanneer men in het Staatsblad ziet, dat zulk een bepaling door de meerderheid van de Nederlandsche volksvertegenwoordiging tot wet kon worden verheven; vergoeding van dertig ten honderd door het Rijk aan de gemeente - en dat zonder becijfering van de vermoedelijke som, waarop dit het Rijk zal komen te staan, en evenmin met een aanwijzing, langs welken weg die meerdere rijksuitgaven zullen worden gevonden, ziedaar de vertooning van een luchtballon, zoo vreemd van kleur en vorm, dat men er zich inderdaad blind op zou staren; zulk een methode van wettenmakerij is verrassend, gelukkig door haar zeldzaamheid. In de warme dagen van den zomer van '78 hebben de edelmogenden aan dit luchtgevaarte hun zegel gehecht, dat administratief verwarrend, practisch een toonbeeld van de meest onregelmatige voorziening in de werkelijke behoefte kan worden geheeten.

Moest dit dan het einde zijn van de onderwijsquaestie, die zooveel hartstochten in beweging heeft gebracht, zooveel pennen stomp doen schrijven? Paste zulk een kleed aan het kleinood der liberale partij? Voorwaar, zelfs de felste tegenstanders van die partij zullen niet durven beweren, dat men haar kracht en haar waarde naar die wet mag afmeten!

Toch zijn wij nog niet aan het eind en het is niet onwaarschijnlijk, dat het laatste artikel van de nieuwe wet op het lager onderwijs - art. 93 - het merkwaardigste - indien het geen ernstige zaak gold, zouden wij zeggen het vermakelijkste - wordt. Dat artikel luidt: D e z e w e t t r e e d t i n w e r k i n g o p e e n d o o r o n s t e b e p a l e n t i j d s t i p .

Iedereen had namelijk verwacht, dat bij de heropening der Kamers in September ll. door den Minister althans eenige voorbereidende stappen tot uitvoering van de wet zouden worden aangekondigd; de ‘behoefte’, het vorige jaar geconstateerd tegenover het Ministerie Heemskerk, maakte dit tot een plicht, althans van eer. Niets daarvan, de troonrede was zoo flauw en nietsbeteekenend, als er wellicht ooit een is uitgesproken; 't was als gold het den draak te steken met troonreden en dit constitutioneel gebruik bespottelijk te maken.

Zweeg Heemskerk in de bekende troonrede over het onderwijs, - daar bestond een verklaarbare grond voor, al werd het hem tot een zwaar verwijt gerekend; voor Kappeyne was er drang om te spreken, en toen de Minister later verklaarde, dat hij er niet aan dacht dit jaar uitvoering te geven aan de onderwijswet, klom de verbazing in den lande ten top. Dat werd nu het tweede jaar na de geconstateerde, dringende ‘behoefte’!

't Is waar, er kunnen verschoonende omstandigheden worden aangevoerd voor het niet terstond uitvoeren van deze wet; de drijvers van de hervorming van het onderwijs hebben met een hartstocht, die henzelf blind maakte, het financieel bezwaar het allerminst overwogen; vooral nu de ongelukkige Atjeh-oorlog zulk een gat maakte in den bodem van de Nederlandsche schatkist, was goede raad duur; men schudt de millioenen niet van een boompje aan het Ministerie van Financiën, eerst om het deficit weg te tooveren, daarna om den hongerenden schoolmeesters den mond te stoppen, ook het Volksonderwijs legt nog geen gouden eieren. Maar - die bezwaren waren vooruit te zien geweest bij de behandeling van de onderwijswet, en wat schande lag erin, dat de Minister verklaarde, dat de financieele moeilijkheden voor het oogenblik de geheele uitvoering van de nieuwe wet onmogelijk maakten, en alleen een trapsgewijze verwezenlijking mogelijk was? En zoo krap was het toch niet met de duizenden op een begrooting van millioenen, dat er geen enkel feitelijk bewijs van goeden wil, van wezenlijken ernst ten opzichte van de nieuwe onderwijswet kon worden gegeven!

Brengt men dus het een met het ander in verband, dan blijkt, dat wel bezien de handelwijze van den Heer Kappeyne met de onderwijswet een staaltje is van die lichtvaardigheid, die zijn geheele bestuur kenmerkt. Men heeft lang vóór eraan gedacht werd, dat Kappeyne als Minister zou optreden, gezegd, dat hij geen ernstig man is en om die reden als politiek persoon weinig van hem te verwachten was; gevierd advocaat, schijnt de gewoonte van het streven naar het oogenblikkelijk succes tegenover den tijdelijken tegenstander hem een tweede natuur te zijn geworden; de praktijk als advocaat graaft niet zelden het graf voor het karakter; vandaar de zucht tot spelen met de omstandigheden, die ook bij een schitterend talent den mensch klein maakt, ongeschikt voor de behandeling van groote, ernstige zaken, zooals dat met volle

recht en nadruk mag worden geëischt van iemand, die optreedt om een land te besturen.

Of hoe zullen wij anders het psychologisch raadsel verklaren, dat een man van zooveel talent als de Heer Kappeyne zulke zonderlinge dingen kan doen, dingen, waarover men van verbazing de handen ineen slaat?

Wanneer iemand in een krant of in een tijdschrift het voorstel had gedaan de studie van de statistiek te laten varen, omdat haar resultaten niet altijd even juist en vruchtbaar zijn, dan zou zulk een daad in onzen tijd het geschiktste middel zijn, om dien man voor zijn leven te brandmerken; elk wetenschappelijk man zou het niet de moeite waard achten, zulk een redeneering te weerleggen en medelijdend de schouders ophalen.

Welnu, in het jaar onzes Heeren 1878 zegt een Nederlandsch Minister van Binnenlandsche Zaken van de afdeeling statistiek aan zijn Departement: berg dien rommel weg; daar heeft niemand iets aan. Onkunde, gehuwd aan drift, kan zulk een besluit doen nemen, om er bij eenig nadenken spoedig op terug te doen komen. Niet alzoo de Heer Kappeyne; wetenschappelijke corporaties, de eerste mannen des lands verheffen hun stem en dringen aan op herstel van de wonderlijkste aller zaken; de Minister antwoordt botweg: aan uw verzoek kan niet worden voldaan. Heeft de Heer Kappeyne niet gedacht, dat er een grens is aan alle dingen, zelfs onder het allergeduldigste Nederlandsche volk?

In de Kamer wordt het behoud van het bureau van statistiek met kracht en talent verdedigd, vooral door den Heer Borgesius; de Minister raapt uitvluchten bijeen, zoo laf en klein als schier niemand ze zou durven uiten; half geeft hij toe om een flauwe motie uit de wereld te helpen, en als straks deze wordt ingetrokken en de Heer Borgesius dapper voet bij stuk houdt, blijkt de Heer Kappeyne geen cent voor de zaak te willen uittrekken.

Wij hebben nooit veel opgehad met de bekende redevoering van den Heer Kappeyne als afgevaardigde, die men het opschrift kan geven: controleeren en gouverneeren, en wij hebben vroeger daarvan in dit tijdschrift rekenschap gegeven; het zoogenaamde program der toekomst was ons te vaag, te nevelachtig, te wild om er veel waarde aan te hechten.

Ook zegt men, dat men een Minister niet mag voorhouden wat hij als volksvertegenwoordiger heeft beweerd; het waarom hebben wij nooit begrepen; maar dat zal wel aan ons liggen, omdat wij uitgaan van het begrip van een eerlijke politiek.

Roepen wij ons echter voor den geest, welke richting de Heer Kappeyne vertegenwoordigde vóór hij aan het bewind kwam. Er was een drang naar iets hoogers onder vele leden der liberale partij; voor een

deel had dat verlangen een vasten, schoon algemeenen vorm aangenomen; men sprak van een meer gelijke verdeeling van de lasten en de lusten van het staatsleven; op militair gebied drong men aan op invoering van den algemeenen, persoonlijken dienstplicht; onder hervorming van het belastingstelsel verstond men bijna alleen de invoering van een algemeene inkomsten-belasting; uitbreiding van het stemrecht met of zonder wijziging van de grondwet zou gepaard gaan met verbetering van het volksonderwijs. Verder had het gistingsproces nog geen vasten vorm aangenomen; flauw was het besef van de andere, nieuwe eischen, welke door het moderne begrip van den Staat werden gesteld. Het *laisser aller*, het wachtwoord, waarmee zoolang tal van klagers over de nooden der maatschappij waren afgescheept, had zijn kracht verloren; hier zweeg men, terwijl elders werd betoogd, dat het *laisser faire* in het geheel geen beginsel was.

Toen het Kabinet De Vries - Blussé - Geertsema optrad, leefde men in de hoop, dat dit de wenschen zou vervullen, voor zoover dit in de gegeven omstandigheden mogelijk was; werkelijk werd door die mannen gedaan, wat er gedaan kon worden; het ontbrak hun noch aan goeden wil, noch aan ernst, noch aan bekwaamheid; gaven zij niet alles, zij gaven veel, en indien de algemeene toeleg van de volksvertegenwoordiging ware geweest, om hun het werk zooveel mogelijk te verlichten en te gemoet te komen, op verschillende punten zouden hervormingen zijn tot stand gebracht, waarmee men het een aantal jaren had kunnen doen.

Men weet echter hoe het ging; er was een club, die den geregelden gang van zaken tegenwerkte, die telkens een spaak in 't wiel stak, wanneer de wagen goed op gang dreigde te geraken. De beoordeeling van de zaken, de behartiging van 's lands belangen werd afhankelijk van persoonlijke quaesties; het werd een bittere tijd voor elk eerlijk man, die een oog kon werpen achter de schermen.

Waartoe zou het dienen, die treurige, die vuile bladzijden uit de geschiedenis van de liberale partij in die dagen nog eens op te lezen en met naam en toenaam de spelbrekers op te noemen; het zij genoeg erop te wijzen, dat Kappeyne werd beschouwd en deze blijkens zijn handelingen ook zichzelf beschouwde als d e n m a n , die het roer in handen moest hebben, om het liberale schip door de branding te sturen. Dit was zelfs zoo waar, dat er stemmen opgingen, die verklaarden, dat de tijd voor d e n m a n nog niet gekomen was; Kappeyne zou voor zijn groote plannen niet de noodige ondersteuning vinden in de Kamer en zijn verheven krachten moesten tot later worden bewaard en gespaard.

De goden hebben het anders gewild; na verloop van zekeren tijd hoorde de verbaasde natie op zekeren morgen in bewoordingen als gold het een diep geheim, dat de gansche liberale partij één was geworden, fatsoenlijk georganiseerd, terwijl Kappeyne als hoofdman was

geproclameerd. Daar kwam de tijd van het ‘controleeren en gouverneeren’, van het *se soumettre ou se démettre* en straks stond Kappeyne daar als leidend Minister, als leidend hoofdman der liberale partij tevens, en - zoo dacht men - nu ontbrak er inderdaad niets, om snel voort te gaan op den onlangs afgebroken weg van liberale hervormingen.

Straks wezen wij reeds aan, wat Kappeyne gaf op het eerste punt van het liberale program, de onderwijswet; het geduld der natie werd op een zware proef gesteld, in alle opzichten.

En verder? waar zijn de plannen van den premier? In welken tak van bestuur blijkt nieuw leven? Zelfs de behandeling der staatsbegrooting werd vertraagd, als gold het in de eerste plaats den tijd te rekken, zoodat er van het parlementaire jaar voor andere belangrijke zaken nauw tijd overbleef. Bij de algemeene beraadslagingen is geen punt van algemeen belang aangeroerd, of de Heer Kappeyne wist er zich met advocaterige behendigheid van af te maken. Spreekt men van de uitvoering van de onderwijswet, - de Minister streeft niet naar populariteit of naar voorshands onuitvoerbare theorieën. Zoo stuurt men de lieden met een kluitje in 't riet.

Uitbreiding van het stemrecht - reeds in de Memorie van beantwoording werd gezegd, dat die uitbreiding door een verlaging van den census niet algemeen zou bevredigen en een wijziging van de Grondwet niet alleen op dit punt, maar ook in andere opzichten zou moeten plaats hebben. Men moet de woorden van den Minister zelf lezen, om de goochelachtige handigheid te zien in de keuze van de uitdrukkingen, waarmee de groote quaesties worden op zij gezet.

Spreekt men van maatregelen tegen de Nederlandsche volkskwaal, het misbruik van sterken drank, de Minister doet niet aan zedelijkheid en laat dit over aan vereenigingen en particulieren.

Men zou inderdaad kunnen zeggen, wanneer men de redevoeringen van den Minister leest, in verband met de Memorie van beantwoording, dat men nu wel weet, waar de Minister niet aan doet, maar niet waar hij wel aan doet. Toch niet aan het veroveren van de sympathie van de zoogenaamde conservatieven?

De Heer Van Houten maakte terecht de practische opmerking, die gelden mag voor een geheele redevoering, dat het in de politiek er niet op aan komt wat men wenscht of denkt, maar op hetgeen men d o e t - en waarlijk, wanneer men den Heer Kappeyne moet beoordeelen naar hetgeen hij ons tot heden van zijn werken of liever niet werken heeft laten zien, dan rijst met nadruk de vraag: waarom heeft men aan het vroegere, liberale Ministerie het regeeren onmogelijk gemaakt? Het heden vergeleken met het verleden legt de getuigenis af: wij hebben niet gewonnen, maar verloren! Verloren in werkkracht, verloren in ernstige behartiging van 's lands zaken, verloren ten opzichte van het prestige der Regeering, in onzen verwarden tijd een zaak van het hoogste belang.

Een critiek als deze van een liberale regeering is hoogst onaangenaam; telkens hebben wij gehoopt, dat er verbetering zou komen in den algemeen als treurig erkenden toestand, vastheid in de regeering, wezenlijke en gestadige vooruitgang, en telkens werden wij teleurgesteld. In weerwil van de aanmerkingen, die op onze critiek werden gemaakt, kan niet worden ontkend, dat wij slechts woorden gaven aan hetgeen in veler gemoed leefde; elders zweeg men om conventioneele redenen of om zekere andere oorzaken; partijdigheid was ons vreemd; wij trachten naar waarheid, naar eerlijkheid. 't Is waar, velen hebben geen begrip van zulk een critiek, en dat moet zoo blijven, want het ligt in den aard van den mensch, in het algemeen niet hooger te kunnen zien dan hijzelf reikt; hier en daar erkend te zien, dat wij geen lust hadden te huilen met de wolven, mee te draven in de wilde partijjacht, was onze eerzucht.

Het smart ons, zulk een oordeel over een liberale regeering te moeten uitspreken; nog meer, dat de critiek van zulk een regeering te gemakkelijk is om er behagen in te vinden. De toestand is gevaarlijker dan men meent; de teekenen des tijds zijn te ernstig om er luchtig overheen te loopen, te dreigend om vragen van den dag door handig woordenspel te ontwijken.

Wat wij noodig hebben, is een ernstig man, die een open oog heeft voor de behoeften van onzen tijd en met wezenlijke kennis van het maatschappelijk raderwerk toegerust, onderscheid weet te maken, waar aan de opwellende wenschen kan en moet worden voldaan en waar aan allerlei wind van leering moet worden weerstand geboden.

Wij leven in een tijd van overdrijving en hervorming, en het is inderdaad moeilijk het kaf van het koren te scheiden.

Wij leven als in een gistingproces en daar borrelt veel op de oppervlakte van den tijdstroom, wat slechts schuim is, dat wegdrijft, waterbellen, die uiteen spatten. Er is veel historische kennis noodig, om zich niet te laten meesleepen door de ronddwarrelende theorieën, utopieën, kinderen van één dag, die den avond niet halen. Maar van die levenswijsheid en dien levensernst, die wij in onze dagen bovenal in een Regeering veronderstellen, vinden wij in deze Regeering geen spoor en wanneer wij zien naar datgene, wat hoog en hooger is, rijst een gevoel van weemoed op, terwijl wij evenmin altijd onze verontwaardiging kunnen onderdrukken. Adel van geboorte of adel van talent kan het *noblesse oblige* niet straffeloos uitwisschen of bekladden, en zijn wij onmachtig den stroom te keeren, elk moet voor zich weten, of hij tegenover de demoralisatie een karakter heeft op te houden. Er is een wet in de geschiedenis voor allen, hetzij hoog, hetzij laag, welke met waarschuwende hand aan den muur geschreven staat en ongeveer aldus luidt: s e s o u m e t t r e o u s e d é m e t t r e !

De moeilijke toestand tegenover het Ministerie Kappeyne wordt onder

de liberale partij zonder twijfel meer gevoeld dan openlijk uitgesproken. Gaat het op dezelfde wijze voort, dan kan op den duur een botsing niet uitblijven. Het heengaan van den om de onafhankelijkheid van zijn karakter door allen geëerbiedigden Van Houten wijst reeds op zulk een toekomst, wanneer niet spoedig verandering komt.

De oplossing wordt verzwaard door de eigenaardige positie, waarin de eerste Minister verkeert niet t e g e n o v e r maar i n de liberale partij.

Na zijn benoeming tot Minister is Kappeyne hoofd van de partij gebleven - een fout, waarvoor men zwaar zal boeten. Niet ten onrechte zijn indertijd tegen die regeling bezwaren gemaakt; hoe welwillend de verhouding ook moge zijn, wederzijdsche onafhankelijkheid is bij alle denkbaar overleg gewenscht; de positie van een Minister is een geheel andere tegenover de volksvertegenwoordiging, moet dit uit den aard der zaak worden, wanneer zij dat niet reeds is. Het is ondenkbaar, dat er niet den een of anderen tijd wrijving of botsing ontstaat; is nu de eerste Minister tevens hoofd van de partij, dan ontstaat er verwarring, en het heele partijverband slaat uiteen; staat de Minister echter tijdelijk buiten de partij, dan wordt het overleg tusschen de leden regelmatig voortgezet, en wanneer er een botsing met de Regeering ontstaat, is de partij, die de meerderheid vormt, terstond gereed om het gezag over te dragen aan iemand, die meer het vertrouwen bezit der vergadering; een geheele of gedeeltelijke wijziging van het Ministerie is in dat geval een geheel normale ontwikkeling.

Van Houten had, wanneer de organisatie op deze meer practische wijze ware ingericht - 't zou echter tegen zijn eigen theorie zijn geweest - zich van de liberale partij niet behoeven af te scheiden; nu dreigt hij de eerste steen te worden, die afbrokkelt en straks door meerdere zal worden gevolgd; het is voor het oogenblik niet zoozeer de vraag, wie Van Houten zijn gevolgd, als wel hoeveler sympathie hij stilzwijgend met zich nam. Kappeyne en Uilenspiegel mogen spotten met het isolement van Van Houten, wij kunnen daartegenover constateeren, dat er zekere liberale manoeuvres zijn, te oud en te kleingeestig om opgang te maken.

Waar moet het heen, indien werkelijk op den duur blijkt, dat de luchthartige behandeling van 's lands zaken door Kappeyne noch de natie bevredigt, noch de Volksvertegenwoordiging?

Sommigen speelt bij deze vraag wellicht de zonderlinge figuur van den Heer Heemskerk voor den geest, maar het komt ons voor, dat deze een onmogelijk man is geworden. De Heer Heemskerk is meer uit spijt dan uit overtuiging conservatief; maar dat is een zaak, die hijzelf moet weten; hij steunt op de conservatieven en zoekt weder door eigenaardige middelen als hoofd der conservatieven den een of anderen tijd aan het bewind te komen.

De eerste voorwaarde voor de vervulling van dezen wensch ontbreekt echter, want er bestaat in de Kamer geen conservatieve partij;

een half dozijn mannen, die buitendien uiterst zwak met elkander verbonden zijn, kan men toch niet voor een partij uitgeven.

Wij geven gaarne toe, dat de conservatieve partij in ons land èn talrijker èn beter in de Kamer kon zijn vertegenwoordigd; wij kunnen erbij voegen, dat de conservatieven dit aan zichzelf te danken hebben, aan hun gebrek aan geestkracht, hun intellectueele en moreele zwakheid; door smalen op de liberalen zijn de conservatieven niet gebaat en wordt alleen een trage, luie zelfgenoegzaamheid gevoed, en het is een merkwaardig verschijnsel, dat de conservatieve partij in ons land geen enkel politiek orgaan heeft, waarin haar denkbeelden worden uiteengezet en verbreid, zoodat men wel tot het besluit moet komen, dat men hier wacht op een wonderdadigen mannaregen, om het conservatieve voedsel toe te dienen. Maar wat ook de verklaring van dit feit moge zijn, een conservatieve partij, die in aanmerking zou kunnen komen om het bewind te aanvaarden, bestaat er in de Kamer niet en daarmee ontvalt Heemskerk de steun, dien hij behoeft als staatsman.

Naar ons inzien is het niet noodig, de oplossing juist in die richting te zoeken; de ontknooping ligt dichter bij; de liberale partij heeft door de ervaring van den laatsten tijd geleerd, dat zij zich slechts behoeft te organiseeren, aaneen te sluiten om meester te zijn van het terrein; dat daarbij voor vele individueele wenschen geen plaats is zal wel altijd zoo blijven, want de snelheid van handelen verschilt bij de menschen evenzeer als de graad van onderzoek ten opzichte van de vragen des tijds. En beschikt nu de liberale partij niet over zooveel kundige mannen, dat men uit hen een Ministerie zou kunnen samenstellen, dat aan den eisch des tijds voldoet, indien men slechts zich speent van overdreven eischen en verwachtingen?

Het antwoord op die vraag kan niet twijfelachtig zijn en het komt ons voor, dat voorshands de aangewezen weg is, dat de liberale partij vast aaneengesloten blijft om eventueel terug te keeren tot den tijd, vóór een zekere club het regeeren van liberale Ministeries onmogelijk maakte. Kieschheidshalve zullen wij de vroegere intriges niet ophalen; er is, dunkt ons, nu leergeld genoeg betaald. Een gematigd liberaal Ministerie, dat in de eerste plaats krachtig werkzaam is om de practische behoeften van onzen tijd te vervullen, zou voor een reeks van jaren met vrucht werkzaam kunnen zijn. Langzame, gestadige vooruitgang ligt in den aard van ons volkskarakter en een Regeering, welke in dien geest werkzaam is, zou inderdaad een nationale regeering zijn. De oude, doctrinaire begrippen slijten uit en allen ondergaan wij in meerdere of mindere mate den invloed van den nieuweren tijd. Wanneer wij zoo de toekomst ons voorstellen, kunnen wij den verderen loop der zaken kalm afwachten; voor een spelende, balanceerende staatskunst is op den duur geen plaats, om 't even of de kunsten worden vertoond in conservatieve of in liberale kleeding.

Wij kunnen wachten, - vooral wanneer wij uitgaan van het beginsel, dat de vooruitgang en de welvaart slechts voor een deel afhankelijk zijn van de Regeering.

Er bestaat ook in dit opzicht veel overdrijving; tracht men hier op grond van het oude en verouderde staatsbegrip den werkkring van den Staat tot het minst mogelijke te bepalen, een type te leveren van het *laisser aller*, elders wil men als reactie van deze overdrijving den Staat in alles betrekken, alles aan den Staat opdragen, voor alles den Staat verantwoordelijk maken.

Het gaat niet wel aan, bepaalde grenzen voor de staatsbevoegdheid aan te wijzen; bij de schoonste theorie loopen wij gevaar, dat de practijk den spot met ons drijft.

Wij hebben vroeger reeds bij een andere gelegenheid trachten te betoogen, dat het onmogelijk is a priori uit te maken, wat de Staat moet doen of laten; wat de roeping van den Staat is, moet door de behoeften van den tijd worden uitgemaakt en in verband daarmede door het gezond verstand beslist; de regel b.v., dat de Staat zich zoo min mogelijk met kerkelijke zaken moet bemoeien, is op zichzelf een gulden regel, maar wanneer de Kerk, de machtigste en om meer dan één reden gevaarlijkste vereeniging tegenover den Staat, haar macht uitbreidt en op slinksche wijze het gezag van den Staat ondermijnt om de heerschappij aan zich te brengen ook op politiek gebied, is de Staat wel verplicht, hetzij afwerend, hetzij aanvallend op te treden.

De werkzaamheid van den Staat draagt in zulke gevallen een negatief karakter; waar hij positief optreedt, moet hij zich richten naar den geest des volks; geen grooter gevaar, dan waar de Staat zich waagt aan ondernemingen, die geen steun vinden in den boezem des volks; door wetten te maken kan men geen behoeften opwekken; gaat de Staat op grond van het drijven van theoristen behoeften regelen, die slechts bestaan in het brein van enkelen, dan werkt hij aan het verlies van zijn prestige en zijn pogingen zijn bij voorbaat met onvruchtbaarheid geslagen.

Een ander gevaar wordt door de voorstanders van het moderne staatsbegrip niet zelden uit het oog verloren; bij de alwerkzaamheid van den Staat loopt men gevaar, de individueele kracht te verlammen en daardoor de demoralisatie te bevorderen. Aan de Regeering de zaken over te laten is reeds te veel een Hollandsch zwak, dat licht zou kunnen verergeren.

De gevaren van centralisatie zijn zeer wezenlijk en niet in vlagen van opgewondenheid moet daarom worden beslist over de inmenging van den Staat, maar met bedachtzaam overleg. Mislukt een proefneming van het individu of van een vereeniging, dan is dit een spoorslag om de zaak op een andere wijze te beproeven, maar de Staat lijdt schade, wanneer hij een maatregel moet intrekken, die met de beste bedoelingen kan zijn genomen.

‘Grau, theurer Freund, ist alle Theorie, und grün des Lebens goldner Baum’, - bij al het geroep van zekere zijde over krachtige uitbreiding van de werkzaamheid van den Staat, vergeet men maar al te veel, dat men daarmee een beginsel huldigt, dat door al de uiterste partijen tegenwoordig om strijd, zij 't soms ook onder meer of min bedekte vormen, wordt aanbevolen; feitelijk komt het eigenlijk hierop neer, dat ieder den Staat geheel voor zich in beslag wil nemen om zijn lievelingsdenkbeelden te verwezenlijken. Is het ook uit gevoel van zwakheid, omdat men bevreesd is, dat anders de beginselen geen opgang zullen maken? Hier wil men van den Staat een kerk maken, daar een inrichting voor sociale proefnemingen, en op deze wijze zou de Staat worden alles behalve hetgeen hij behoort te zijn, de vertegenwoordiger van het geheel, van het algemeen belang, en niet van deze of gene partij, of richting, of klasse. Gaf de Staat gehoor aan al de wenschen en eischen, die men hem tegenwoordig stelt, men zou zooveel Staten krijgen als er richtingen zijn.

Niet zelden geschiedt dit geroep om staatsinmenging en staatshulp zoo oppervlakkig, dat men vergeet te vragen, of men zichzelf wel die eischen stelt, welke behooren tot de eerste levensvoorwaarden.

Een treffend voorbeeld daarvan ziet men in de sociaal-democraten. Eris op zichzelf volstrekt geen reden, waarom de arbeidende stand, de zoogenaamde vierde klasse, zich niet op dezelfde wijze zijn positie, zijn rechten, zijn privileges, zoo men wil, zal veroveren in de maatschappij, zooals dit vroeger geschied is met den derden stand, de bourgeoisie; maar die verovering zal nimmer geschieden door groote woorden uit te kraaien en onzinnig te tieren over de voorrechten van anderen; men wil die rechten kunstmatig opdringen, zonder dikwijls het flauwste begrip te hebben van de sociale inrichting; menige vergadering van sociaal-democraten kan daarvan getuigenis geven. Wil de werkende stand een andere positie innemen, dan moet hij eenvoudig den weg volgen, dien de burgerstand heeft ingeslagen bij den strijd tegen de suprematie van de vroeger uitsluitend heerschende standen, den adel en de geestelijkheid; ontwikkeling, arbeid, spaarzaamheid zijn de wapenen geweest, waardoor de bourgeoisie zegevierde in den strijd des levens; die eigenschappen nu nemen over 't geheel onder de werkende klasse af in plaats van toe; in alle vakken hoort men klachten over den achteruitgang van de ontwikkeling der arbeiders; de werkkracht wordt minder, ook wat het gehalte betreft. Daarbij vertoonen zich die teekenen van demoralisatie, waardoor ook de andere standen zijn aangetast en die de levenskracht ondermijnen; men beschouwt den arbeid als iets vernederends; de arbeid wordt geschuwd als iets mensch-onteerends; men wil ‘een heer zijn’, d.w.z. niets doen; dat is het ideaal, waarnaar men streeft; vandaar het ziekelijke begrip van den arbeid, de eisch van een minimum arbeidstijd, gelijkheid van loon bij ongelijken dienst.

Er bestaan zeer zeker loffelijke uitzonderingen, werklieden en vereenigingen van werklieden, die inzien, dat de ontwikkeling voor het oogenblik nog te gering is, om met vrucht van een andere positie gebruik te maken en dat alleen langs den weg van strijd de voorrechten in de maatschappij worden veroverd, maar de algemeene geest is dit niet; men wil rechten zonder plichten, en zonder zich inspanning te getroosten schreeuwt men van een Staat, die op revolutionnaire wijze alles moet reorganiseeren, om gelijkheid van.... genietingen in te voeren bij de wet.

Ook hier neemt men dus het deel voor het geheel; de Staat moet zoo ingericht zijn, als de werklieden dat willen, want, zeggen deze, wij vormen de meerderheid; elders spreekt men van geloofsmeerderheid, intellectueele meerderheid, materieele meerderheid, en 't komt al dien meerderheden maar niet in de gedachte, dat de maatschappij bestaat uit verschillende minderheden en de Staat de uitdrukking moet zijn van al die minderheden.

Zeker, er is altijd verschil geweest, zoowel van meening als van bedeeling; aan wrijving tusschen de minderheden heeft het nooit ontbroken; verschil is zelfs noodig om ons voor inslapen te bewaren en wanneer iedereen tevreden was, zou het op de wereld niet uit te houden zijn van verveling; maar zelden is er een tijd geweest, dat de punten van verschil zoo op den voorgrond werden gezet als tegenwoordig; men zoekt niet datgene wat vereenigt, maar wat verdeelt; men verkettert in en buiten de kerk, spreekt van verschil van richting, van onmogelijkheid van samenwerking, en licht het been hoog op, om over een - haar te stappen! 't Ware inderdaad te wenschen, dat wij nu en dan bij onzen ijver eens bedachten, hoe belachelijk wij onszelven maken en hoeveel stof wij leveren voor satire aan een volgend geslacht.

Welk een rijk veld van werkzaamheid, wanneer wij, niet alleen door leer maar meer door leven, de groote schaduw van onzen tijd, de inwendige verdeeldheid, die als een worm knaagt aan den bloei van den Staat, van de maatschappij, bestrijden, - wanneer wij zoeken datgene wat ons verbindt, vereenigt; de zwakheid van onze Regeering, van onze Volksvertegenwoordiging is wel beschouwd de weerspiegeling van onszelf, en wanneer het bewustzijn van onze eenheid als mensch krachtiger wordt en terugwerkt op ons verschil in theoretische opvatting, hetzij in staatsleer, of in stand, of in geloof, zullen wij over onze politieke onmacht minder te klagen hebben; wij zullen zelf te ernstig zijn, dan dat met ons kàn worden gespeeld.

NOORMAN.

12 Dec. '78.

Letterkunde.

Naar de Nirwâna?

Herman. Roman door Floris van Westervoort. Twee deelen. Amsterdam, C. Stooter 1878.

Niet afgeschrikt door het ongunstig onthaal, dat zijn ‘Dientje’ genoten heeft, noch zelfs door de felle geeselslagen, hem bij het verschijnen van dien ‘roman’ door onzen onvergetelijken vriend Lindo toegediend, gaat de schrijver, die zich onder den naam van Floris van Westervoort aan het publiek voorstelt, voort met lijvige boekdeelen in het licht te zenden. Hij troost zich over het ongunstig oordeel, dat men over zijn vroeger geestesproduct geveld heeft, met het denkbeeld dat die zoo spraken en schreven niet anders waren dan ‘criticasters’. En hoe de Heer Floris over criticasters denkt, zegt hij ons op zijne eigene humane, wellicht Bouddhistische wijze (II 159): ‘Kopij houden.... Wij wenschen zoo'n werkje niemand toe, zelfs niet onzen criticasters, zij mogen criticasteren om zich berucht te maken, of uit weerwraak, of om den broode. Laat hen dan maar in 's hemels naam criticasteren tot ze uitgecriticasterd hebben, of van zelf verdorren, uit spijt dat een jeugdig criticasterendom uit den grond oprijst en voor zich alle sappen uit de aarde opslurpt?’ En te minder laat hij zich door die ‘criticasters’ ternederslaan, nu zijn vriend Antoon, ook Herman's vriend, hem ‘onder het drinken van een glas geurigen Meiwijn’ (naderhand blijkt echter, dat ‘zijn glas nog onaangeroerd voor hem staat’) de volgende bemoedigende woorden toespreekt: ‘Beste Floris! Hoezeer de critiek, die, na uw Dientje tusschen de regels gelezen te hebben, u heeft willen verpletteren, hoezeer zij ook op u gesmaald, hoe weinig zij Dientje begrepen en gevoeld heeft, wij, Johan en ik, zijn over uw werk voldaan. Stelt gij derhalve prijs op het oordeel van iemand met gezond verstand, waarmee mijn vriend in ruime mate is bedeeld, en op de tevredenheid van hem, die sedert zijn prille jeugd tot aan den rijpen mannelijken leeftijd zich geheel aan de kunst heeft gewijd, die niet vàn maar voor haar leeft, dan is uw arbeid beloond

en dit moet u genoeg zijn.' Zie, dat geeft den burger moed en Floris haast zich dan ook om zijn vriend, 'die niet vàn maar voor de kunst leeft', de verzekering te geven, dat hij hem begrepen en goed begrepen heeft en dat hij en Johan, 'de met gezond verstand ruim bedeelde', over Herman nog meer tevreden zullen zijn dan zij het waren over Dientje (Zie het *woord vooraf*).

Maar het publiek? Zal daar ook zijn Herman bij 'slagen'? Floris betwijfelt het wel een weinig. 'Zal men', zoo vraagt hij eenigszins weifelmoedig, 'zal men den Indischen spreuk *Tát twám ási: Dat zijt gij*, begrijpen? Die Herman, die veel op zijn geweten hebbende Herman, o mensch! zijt gij? De moraal die in hem is, de hartstochten welke hem vervoeren, de ondeugden welke hem ontsieren, zijn uwe hartstochten, uwe ondeugden! Zal men het begrijpen, dat grootsche Indische woord *Nirwanna*, het *not to be* van Shakspeare, dien toestand wanneer zelfs het krachtigste motief niet meer bij machte is om op den *wil* te reageeren zoodat alle hartstochten den eeuwigen slaap zijn ingegaan, de ware *vrijheid* genoten, het zoo zalig *niet-zijn* gesmaakt en dit uit te drukken het *hoogste doel* der *kunst* wordt?'

Gelooft gij ook niet, waarde lezer! die toch evenals ik tot het 'publiek' behoort, dat de Heer Floris wel eenige reden heeft voor de bezorgdheid, die uit deze woorden spreekt? Ach, waarom zijn wij geen Antoon's en Johan's? Dan was ons dit alles klaar als de dag!

Wat is 'Herman'? Een Roman, zegt de schrijver op het titelblad. Wij kunnen hem dit echter niet toegeven. Hoogstens is het eene biographie of liever brokstukken uit een zeer bewogen leven; wellicht mogen we het bestempelen met den naam van autobiographie, want, zoo begint het *woord vooraf:* 'De schrijver is dood; dat wil zeggen dood voor de maatschappij, want Herman is zelf de schrijver van zijn eigen, innerlijk wezen. Floris heeft slechts dat geschrevene geordend en het met de aanteekeningen van Hermans beide vrienden, Antoon en Johan, verrijkt.'

Herman is de zoon van Justinianus en Dientje (De weinigen, die 'Dientje' gelezen hebben, begrijpen wellicht wat dit beteekent). Een enkele maal, slechts heel op het laatst, vernemen wij zijn geslachtsnaam, Sprendling. Of hij op dien naam van vaders- of van moederszijde aanspraak heeft, blijft ons onbekend. Als verschoppeling van de fortuin heeft de Amsterdamsche jongen het in zijn kindsheid hard te verantwoorden. Reeds vroeg moet hij zwaren arbeid verrichten, dan op de smederij, dan op den rijstpelmolen, en zijn tehuis, als men zijn onderkomen een 'tehuis' mag noemen, is ook niet van de vriendelijkste. Eindelijk wordt hij soldaat, klimt op tot den rang van korporaal, maar wil niet verder stijgen; uit den dienst ontslagen wordt hij eerst waterkadet (die weten wil wat dit voor een betrekking is kan het in het boek zelf nalezen), doch daar hem dit verveelt en mismoedig maakt, laat hij, in een schuitje op de Zuiderzee varende, de

riemen vallen en de golven brengen hem aan de Friesche kust, waar hij eerst bij een Dokter liefderijk opgenomen wordt en, door dezen aanbevolen aan zijn broeder, een 'Spinozistischen' advocaat, bij dezen een plaatsing vindt als secretaris en tevens als medewerker aan een dagblad. Later wordt hij aangesteld als chef in een grooten manufactuurwinkel te Groningen, verliest deze betrekking door zijn te groote eerlijkheid en overdreven edelmoedigheid, en eindigt met zich te Amsterdam te associeeren met een jalousieën-fabrikant. Met diens dochter Augusta huwt hij, na reeds vroeger verscheidene minnarijen te hebben gehad, en wordt al ras vader van een 'engel', ook Augusta genaamd. Maar helaas! hij wordt zijn lieve eega ontrouw, deze sterft van verdriet, en ook zijn kind verliest hij door eigen schuld!!!

Hier eindigt de beschrijving van het uitwendig leven van Herman, maar niet die van zijn 'inwendig wezen', zou Floris zeggen. Reeds van zijn eerste kindsheid af heeft hij aanleg tot wijsgeerige bespiegelingen. Toen hij eens op de Nieuwmarkt te Amsterdam iemand had zien geeselen, had hij, die zich bij het halen van 'allerhande' voor zijn tante aan een kleine oneerlijkheid had schuldig gemaakt, het gevoel alsof hij die misdadiger was, alsof hem de rug tot bloedens toe gegeeseld werd. Een gewoon mensch zou zeggen: dat is de kracht van het geweten! Maar de schrijver, en dat is immers Herman zelf, roept uit: 'Vanwaar dat gevoel? Denkelijk omdat door het aanschouwen van zulk eene afzichtelijke strafoefening ons eigen innerlijk wezen evenzeer wordt getroffen; het innerlijk wezen (dat wezen is het *Ding an sich* van Kant, de Deus (?) der Pantheisten), welks geheele doen diefstal, onrecht plegen is (want immers de geheele natuur leeft van moord en diefstal); nu moet dat innerlijk wezen luisteren naar den raad der rede, anders loopt het gevaar nog feller en nog aanhoudender te lijden dan zijn lijden zou zijn, door aan zijn vurig begeeren geen paal en perk te stellen.' Door zijn afwisselende lotgevallen en omgang met allerlei menschen, ook door zijn snuffelen in boeken en zijn medewerken aan couranten, leert hij eenige wijsgeerige stelsels kennen of liever de namen van eenige wijsgeeren onthouden; maar geen van allen bevredigt hem, ook Spinoza niet; met Schopenhauer heeft hij nog het meest op, vooral ook omdat geen genie ooit zulk een 'schedelbreedte' gehad heeft (II 266) en terwijl hij in die periode is, komt 'het optimisme nog eens zijn boordevol gevuld hart openen en weldra verlost hij van DE STIER, dien het geduldig papier [de courant] in twee etmalen van hem overneemt. Dit gedicht is een laatste, gespierde vergoding van de levenskracht, maar ook haar teedere en droevige zwanenzang. Daarin ploft hij den geheelen *leven-willenden* zoon van Justinianus neer; daarin ligt al wat bloed en aderen doortintelt, al wat zenuwen en spieren doet spannen en trillen', enz. Maar ook zelfs Schopenhauer heeft het hoogste nog niet bereikt. Toen zijn beide Augusta's, moeder en dochter, hem ontvallen zijn, en hij zich

moet aanklagen als den moordenaar van beiden, toen, ja, toen kan hij zeggen ‘is hem de sluier van *Maia* van voor de oogen weggetogen; alle waan is geweken. Hij verkrijgt het *alziend oog;* hij weet wat de heilige Indische zinspreuk, *tát twám ási:* DAT ZIJT GIJ, die lijdende menschen- en dierenwereld zijt gij, beteekent. Nu eerst begrijpt hij Dante's *Divina comedia;* nu eerst weet hij dat het leven een droom is, een zotte, een akelige, benauwde droom’, enz. Daarom ‘spreekt hij zijn verbaasden vrienden aldus aan: ‘Antoon! Johan! ik ga u verlaten; na een rijp beraad heb ik het onherroepelijk besluit genomen, mij geheel aan de dienst van BOUDDHA, aan VOLSTREKTE ONTHOUDING, aan OOTMOED en REINHEID te wijden. Dit is het hoogste toppunt der eenige ware moraal, die als het HEILIG MEDELIJDEN in ieder menschelijk hart haar oorsprong neemt... Geen dor, belangzuchtig tweekinderenstelsel (*à la Van Houten*), geen moord op de ongeboren vrucht enz., o neen! van mijn adepten zult gij leeren, om, UIT MEDELIJDEN GEEN BOOZE DADEN TE PLEGEN, OM, UIT LIEFDE TOT RECHTVAARDIGHEID, GEEN ONRECHT TE DOEN.’ En nu buigen zich twee knieën neder, voor.. de portretten der beide Augusta's en ‘Herman zegt met een steeds vaster wordende stem, vol deemoed en onderwerping: *Het gebed van den* BOUDDHIST’, hetwelk aldus begint: ‘Geliefde Augusta! en ook gij, mijn kleine engel’, en dat met deze woorden eindigt: ‘Ik zeg uw beider beeldtenissen vaarwel maar niet uw beider hart, dat thans het mijne is geworden, zooals uw lijden, uw tranen, mijn lijden, mijn tranen, uw gelukzaligheid mijn gelukzaligheid geworden zijn, opdat mij uw NIRWANNA weldra beschoren zij. Amen.’ Het aandoenlijke van dit tooneel wordt nog verhoogd door de liefkozingen van den ‘ouden kater, die hem op den schouder is geklommen, en die niet ophoudt met hem te likken en te streelen’ en die, toen zijn meester wil vertrekken, ‘zulke hartverscheurende kreten slaakt, dat, na eenig beraad, Herman besluit, zich door dien trouwen makker op zijn verre tochten te laten vergezellen’ (Waarschijnlijk is dit een ook reeds tot het Bouddhisme bekeerde kater geweest, die verlangt mede naar de *Nirwâna* te reizen, want van een Christenkater hebben wij nooit gehoord, dat hij zijn meester likt of ‘hartverscheurende kreten slaakt’ bij zijn vertrek).

Heeft Herman dus nu de ‘kern’ gevonden, die ‘de *Brahma* der Indiërs, de Y der Chineezen, het Eeuwig *Idee* van Plato, de *Deus* van Spinoza, de *Priamus* der oude Egyptenaren, het *Ding an sich* van Kant en de *Wil tot leven* van Arthur Schopenhauer’ is, - zijn vriend Antoon is wat lager bij den grond gebleven, en zal dus, vrees ik, ook nooit de *Nirwâna*, het heerlijke NIETS bereiken; hij is tooneelspeler geworden en heeft daardoor gelegenheid aan zijn vriend Herman, en dus ook aan ons, mededeelingen te doen omtrent de tooneelwereld, waaronder soms zeer verrassende en meer of minder gegronde opmerkingen omtrent de kunst voorkomen. Hierin is dikwijls zooveel waars,

dat, naar onze meening, vriend Johan, ‘die met gezond verstand in zoo ruime mate is bedeeld’, er tusschenbeide wel eens de hand in zal gehad hebben. Een enkele maal echter zweeft hij ook al in zoo hooge kringen, dat criticasters, zooals ik, en publiek, zooals gij, waarde lezer, ook al moeite hebben er het fijne van te begrijpen. Zoo geeft hij b.v. onder de regelen, die zich een tooneeldirectie, bij den wansmaak van het publiek, zal moeten stellen, ook deze op: ‘Ieder Tooneeldirectie hebbe aan haar gebouw een fabriek voor tooneelwerken waar de auteur-klerken per regel betaald worden, behalve genot van premie op versche gedachten, beter nog op een maximum van vertooningen, die het geleverde stuk heeft mogen beleven’, waarop hij laat volgen: ‘Zulk een model-dramatische-kunstinrichting met haar kadettenschool en annexen wordt beheerd per *millimeter;* dat is, er hangt in het gebouw een *opometer* (*arbeidmeter*) van reusachtige afmeting, waarop per *millimeter* het werk berekend wordt, door den werkman - kunstenaar verricht.’ En verder: ‘“*Moraal* en *kunst* zijn synoniem”, hoorde ik je onlangs zeggen, och! Herman! aan je Moraal! - Wil je wel gelooven, dat ik den kunstenaar met een ellendig, verdorven hart verre de voorkeur geef boven den edelen, braven man, die het nooit verder zal brengen dan tot een nederig *accessoirtje*? Maar den eerste tot vriend nemen, - ja kijk dat is een ander geval!’

Wij hebben eenige staaltjes gegeven van de proza van Herman-Floris. Maar hij is ook dichter en kan niet nalaten tusschenbeide zijn dichtader te laten vloeien. Meestal zijn het vertalingen uit het Fransch, Engelsch, Italiaansch en Portugeesch (want onze schrijver is polyglot en voegt om dit te toonen er meestal het oorspronkelijke bij), maar somwijlen ook oorspronkelijke gedichten, en ofschoon hij niet zelden tegen maat en rijm zondigt, zijn er toch werkelijk soms sporen in van dichterlijken aanleg. Zoo b.v. het liedje in het ‘Album van mijn dierbaren vriend en vriendin’, waarvan het eerste couplet dus luidt:

> ‘Uit al de bloempjes die er zijn,
> Kies ik het roosje,
> Het sneeuwwit roosje,
> Dat ginter in het vrije bloeit,
> Weldadig door den dauw besproeid
> Wen Phoebus' adem 't komt verwarmen
> De Zéfir 't wiegelt in zijn armen.’

Jammer maar, dat het slot ontsierd wordt door twee regels als deze:

> ‘Uw leven zij een zaalge toover -
> Ik koester me immer in uw loover.’

In het loover N.B. van het ‘sneeuwwit roosje’, niet van den rozenstruik, die toch al niet veel loover heeft om er zich in te koesteren.

In een ‘Naschrift’ vraagt Floris verschooning voor één ding, voor de taalfouten, die hier en daar in dit werk voorkomen. ‘De schuld hiervan’, zegt hij, ‘ligt noch bij den corrector noch bij den zetter, maar wel bij Floris alleen, die slechts dit eene ter zijner verontschuldiging kan inbrengen: *ook hij wordt afgebeuld.* Ware het anders, hadde het hem niet aan tijd ontbroken, zijn werk zou er door hebben gewonnen.’ Ik ben blijde, dat Floris zelf zich voor die taal- (en stijl-) fouten verantwoordelijk stelt; een ander zou ze ten minste niet gaarne op zijn rekening hebben. Maar het excuus, dat hij ervoor opgeeft, heeft weinig waarde. ‘Hij had geen tijd.’ Maar was er dan eenige haast bij het verschijnen van dit boek? Kon het niet een jaar, of meerdere jaren, blijven liggen? En had dan de auteur niet veel, en op zijn gemak, kunnen lijmen en vijlen en beschaven en vooral schrappen? Maar, ofschoon Floris den corrector, edelmoedig genoeg, heeft willen sparen, is deze toch niet van schuld vrij te pleiten. Er zijn vrij wat meer drukfouten in dit werk dan behoorlijk is, en de ‘errata’, achter beide deelen gevoegd, geven er het derde gedeelte niet van op.

Zal dit boek ook, en wel spoedig, den weg opgaan naar de *Nirwâna*? De tijd zal het moeten leeren.

- R. -

Goed gemeend, maar.....

De liefde eener vrouw, door Herfrieda. Deventer, W.F.P. Enklaar. 1878.

De Schrijfster noemt zelve haar boekske (een gr. 8° van 270 bladzijden!) ‘een eenvoudig verhaal’, en zegt, dat er ‘geen treffende gebeurtenissen noch fijn gesponnen intriges’ in voorkomen. Volkomen waar! En op de vraag: waarom dan het uitgegeven? zouden hare eigen woorden tot antwoord kunnen dienen: ‘Er is slechts een weinig gemoedsleven in te vinden’; terwijl zij hare voorrede besluit met de verzuchting: ‘Mocht het mij gegeven zijn tot een enkel hart te spreken’.

Maar al getuigen dit antwoord en die verzuchting voor de beste bedoelingen; - al doet die geheele voorrede vermoeden, dat onder den pseudonym Herfrieda eene gemoedelijk ernstige schrijfster schuilt, die in den ‘Heer vrede’ gevonden heeft, en, door liefde gedreven, anderen tot datzelfde godsdienstige leven, dat haar voldoening schenkt, wil opwekken; - dit is niet voldoende om een uitvoerige novelle of kleinen roman te kunnen scheppen, die eenigermate aan de eischen der kunst voldoet. Uit het hart alleen schrijft men geen romans:

vindingsvermogen, vernuft, verbeelding, plastische kunst en nog veel meer zijn hiertoe onmisbaar; en al wil ik niet beweren, dat het der schrijfster ten eenen male aan dat alles ontbreekt, de bewijzen hiervoor zijn in dit haar werk te dun gezaaid, om het als een kunstwerk aan te prijzen. Haar hart moge welmeenend, haar geloof, hare liefde, hare hoop echt Christelijk zijn - zeer zeker groote verdiensten in mijn oog! - kunstvaardig is hare pen geenszins, en naar mijn inzien is Herfrieda ook nog niet op den goeden weg, om eene kunstenares te worden.

Om op dien weg te komen zou ik haar aanraden uit de denkbeeldige wereld, waarin zij al schrijvende verkeert, en waarin, blijkens den eersten volzin van haar boek, dorpspastorieën zijn met ‘balconkamertjes’, waarin ‘een (een?) heldere lichtstraal’ valt (laat een teekenaar eens een vignet hiervan maken, ik wed, dat geen der collega's van den ideaal-predikant, dien zij op bl. 5 beschrijft, er zijn eerste pastorie in herkennen zal) - maar uit die denkbeeldige wereld dale zij tot de werkelijkheid neder, bestudeere die, ontleene aan hetgeen zij met hare oogen gezien heeft hare beschrijving en idealiseere dan een weinig! Ditzelfde doe zij met hare karakters! Niet omgekeerd pastorieën en landschappen boven uit de lucht gehaald en dan geschetst, niet menschelijke deugden zich voorgesteld en vervolgens als menschen aangekleed! Dit laatste vooral is het geval in dit haar boek: de goede karakters zijn geen wezens van vleesch en bloed, maar brave Hendrikken en Maria's, voor romanhelden en heldinnen te.... te *idealisch gehalten.* Gewone romanlezers vervelen zich in hun gezelschap en de kunst veroordeelt hen, omdat ze niet waar zijn. Zelfs in de verhevenste poëzie wil zij natuur en waarheid, in het schoonste menschenbeeld den mensch herkennen, omdat anders de poëzie niet in geestdrift brengt, het schilderstuk of beeldhouwwerk niet aantrekt.

Toont Herfrieda hier en daar, dat zij schilderen *kan* met de pen, hierin vooral oefene zij zich! Minder beschrijving, meer dramatisch de zaken voorgesteld, en wat zij vertelt zal meer tot de verbeelding spreken, den lezer meer boeien. Ook late zij hare personen niet allen dezelfde taal voeren. Menschen praten niet dan bij uitzondering als boeken; en als een schrijver door zijne personen zijne eigen denkbeelden laat uitspreken, op de wijze waarop hij dit des gevraagd zelf zou doen, beneemt hij den lezer alle illusie: hij hoort alleen den auteur; terwijl bij gemis aan iets karakteristieks bij de verschillende individu's, die ten tooneele worden gevoerd, het hoogst moeielijk wordt de personen uit elkander te houden.....

Onwillekeurig ben ik in het lesjes-geven vervallen en heb ik de lezers, voor wie deze aankondiging eigenlijk dienen moest, uit het oog verloren. De mij geheel onbekende Schrijfster zal mij dit niet ten kwade duiden, als zij de welmeenende, nederige persoonlijkheid is,

die de voorrede in haar doet veronderstellen; en uit het hierbovenstaande is genoegzaam af te leiden, dat dit haar werk geen onvoorwaardelijke lofrede verdient.

Het is een tendenzverhaal in de volle beteekenis van het woord. Het moet dienen om aan te toonen, wat ‘de liefde’ van eene verstandige, brave huisvrouw en moeder ‘vermag’ op man en kinderen. Voor ontleding is het niet vatbaar; het familietafereel is te alledaagsch hiervoor; maar dit behoeft ook niet, want niet de gebeurtenissen, maar de denkbeelden, die besproken worden en wier invloed op het leven aangetoond wordt, zijn de hoofdzaak, het overige is bijwerk. Door te veel het oog op dit zedelijke doel gevestigd te houden, kwam de kunst niet tot haar recht en zullen dan ook zij alleen behagen hebben in Herfrieda's werk, die iets over het godsdienstig zedelijke leven eener Christelijke vrouw willen lezen.

Ik zette daarom als opschrift boven deze aankondiging: ‘Goed gemeend, maar.....’ wat aan te vullen is met: nog geen goed kunstvoortbrengsel. Mijn critisch geweten dwingt mij dit ongunstig oordeel uit te spreken, in weerwil van mijne sympathie met den godsdienstigen geest, die uit dit boek spreekt, en die geheel vrij is van clericalisme en confessionalisme, orthodoxisme en modernisme of welk akelig *isme* meer.

Kampen, 1878.

J. HOEK.

Stompe pijlen in 't wilde afgeschoten.

Een gezellige avond in een geleerd genootschap, door iemand, wiens naam eerst in 't laatste bedrijf onder 't afsteken van vuurwerk aan 't licht komt. Deventer, W. Hulscher G. Jzn., 1878.

Die goede Jan Holland! die lieve, brave man!..... Neen, Mijnheer de criticus in *Los en Vast!* gij hebt hem deerlijk miskend, schromelijk verongelijkt, toen gij zijne ‘“Nette” menschen’ zoo hard zijt gevallen! Gij zijt bevooroordeeld geweest; gij hadt u laten benevelen door uwe ‘moderne theologie’ en niet gezien, welke edele bedoelingen zijne puntige pen in beweging hadden gebracht.....

Met zijn scherp oog doorziet Jan Holland het ‘nette’, practische materialisme, het afschuwelijke Darwinisme en het verderfelijke determinisme van moderne theologanten en philosofen; - met zijn scherpzinnig, door en door gezond verstand berekent hij de gevolgen, die het populair worden dier *ismen* hebben moet, en medelijden met de slachtoffers, die het reeds maakt, vrees voor de fiolen van ellende,

die het nog over de maatschappij uitstorten zal, in 't kort, niets dan liefde voor den naaste..... Halt!.... Ik zou daar haast geschreven hebben: determineert hem, zijne waarschuwende stem te verheffen; maar dat kan niet; want Jan Holland laat zich niet determineeren, hij heeft een ‘vrijen wil’ en, hij zegt het zelf, ‘vrije wil is liefde’, of ‘liefde is de eenig mogelijke openbaring van den vrijen wil’. Het zou dus volslagen gemis van ‘gezond verstand’ verraden, als ik beweerde, dat zijn ‘wil’, om voor anderen nuttig te zijn, opgewekt en in beweging gebracht werd door liefde, of, dat medelijden met, belangstelling in het zedelijk welzijn der maatschappij hem de ‘wilskracht’ verleenden tot het schrijven zijner boeken. Dien wil heeft hij zoo maar uit zichzelven!

't Doet er echter weinig toe, hoe men het uitdrukt; dit staat als een paal boven water: ieder weldenkende is Jan Holland dank schuldig voor de waarschuwende stem, welke hij laat hooren in ‘Darwinia’, ‘“Nette” menschen’ en nu weder in het boekske, welks titel ik hierboven opschreef.

Of is het geen verdienstelijk liefdewerk - om niet weer te spreken over ‘Darwinia’ en ‘“Nette” menschen’, zoo gunstig beoordeeld in *De Gids*, het *Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche*- en *Arnhemsche Couranten*(*) - is het niet prijzenswaardig, dat hij, in ‘Een gezellige avond’, ‘de heeren theologiae professoren en predikanten Klimmer, Timmer, Grimmer, Nimmer en Immer’ laat optreden als vertegenwoordigers van het verfoeielijke determinisme onzer moderne theologen (die met fatalisten, ‘praedestinatielui’ en philosophische materialisten op ééne lijn worden gezet) en hierdoor opmerkzaam maakt op den alle zedelijkheid verwoestenden invloed van hunne philosophie? Al erg genoeg, in zijn oog, dat het fatalisme der praedestinatieleer den onontwikkelden calvinist zonder gewetensbezwaar laat zondigen, vindt hij het nog oneindig erger het moderne determinisme populair te laten worden, omdat het den mensch totaal verlaagt tot ‘een willoos (willeloos?) rad in de groote machine van oorzaken en gevolgen’ en dus alle onderscheid tusschen goed en kwaad opheft, alle zedelijkheid ondermijnt. Wacht u daarom, - zoo roept Jan Holland allen toe, wier gezond verstand nog niet bedorven werd door die afschuwelijke modernen - wacht u voor hunne sophismen en luistert naar mij! Ik verzeker u en ik zet het in de beantwoording eener prijsvraag, aan Klimmer c.s. ter beoordeeling toegezonden, zoo klaar als het daglicht uiteen; - ik verzeker u, dat gij, hoe ook onder de wet staande van oorzaak en gevolg, toch voor een gering deel nog vrij zijt, toch nog een vrijen wil hebt; terwijl hij zijne definitie van vrijheid of vrijen wil (‘buiten of boven de wet van oorzaak en gevolg te staan’) nader bepaalt door het boven reeds aangehaalde: ‘vrije wil is liefde’.

(*) Zijn uitgever laat stukjes uit deze gunstige aankondigingen als reclame op den omslag van ‘Een gezellige avond’ enz. afdrukken; maar verzwijgt, niet zonder opzet, wat elders ervan gezegd werd!

Een eenvoudig mensch zou kunnen vragen, of dan de liefde buiten of boven die wet staat? Maar met zulke quaesties laat Jan Holland zich hier niet in, al zou het zoo goed in zijn kraam te pas komen te antwoorden: wel zeer zeker staat de liefde daarboven, want God is de liefde, of de liefde is God, en God (bij hem het Hoogste Wezen) is vrij; dus, is de vrije wil in den mensch de liefde en de liefde God, dan is de vrije wil God *in* den mensch. Maar dan zou hij, om consequent te zijn (en hij houdt veel van *Consequenzmacherei!*) ook moeten zeggen: *atqui ergo* is het God, die den mensch determineert tot de vrije liefdedaad, of, om zijn eigen woorden te gebruiken, tot het 'bewust en vrij streven van den wil naar het goddelijke en dus ook naar het eenig echt menschelijk ideaal'.....

Ik wilde echter niet met den schrijver in discussie treden over het veel besproken determinisme. Het *pro* en *contra* is reeds zoo dikwijls behandeld door diepzinniger denkers dan ik, dat het belachelijk zou zijn van mij, de quaestie opnieuw en dan nog wel incidenteel bij de aankondiging van dit boekske te behandelen. Neen, ik houd mij aan de mij opgedragen taak en maak de lezers van *De Tijdspiegel* eenvoudig opmerkzaam op hetgeen erin te vinden is, namelijk: eene verhandeling van Jan Holland over den vrijen wil, voorgelezen, besproken, veroordeeld en verbrand door de Heeren Klimmer enz., leden der 'Maatschappij van proefondervindelijke (sic!) Godsdienstwetenschap', welk lezen en verbranden hun den op den titel aangeduiden, 'gezelligen avond' verschaften. Determineert nu mij belangstelling in het opkomende geslacht, de goede bedoeling toe te juichen van iemand, die het waarschuwt voor de afdwalingen van de gezonde rede en voor den alle zedelijkheid vermoordenden invloed van verdwaasde theologen en dolende philosofen; wees ik daarom op dit goede doel van Jan Holland; - tot mijn spijt moet ik groote bezwaren inbrengen tegen de wijze, waarop, of den vorm, waarin hij dit hier doet. Ik kan in dien vorm niets vinden, dat wezenlijke liefde ademt, en even min die geestigheid, die ik vroeger in een zijner werkjes niet ongeprezen liet.

De door hem sprekend ingevoerde 'theologiae professoren en predikanten' zijn geen typen van mannen, wier eigendommelijkheden, door een geestig satiricus gechargeerd, hen toch nog menschen laten blijven, zooals er werkelijk bestaan; veel minder door een humorist geschetste geleerden met hunne deugden en gebreken; neen, zulke pseudo's, zulke nietswaardigen, dat niemand er bestaande Hoogleeraren in de godgeleerdheid of godsdienstleeraars van de nieuwe richting in herkennen zal. Uit vrijen wil schept de auteur deze denkbeeldige wezens van slecht allooi, legt hun aan voorstanders van het determinisme ontleende gezegden in den mond, en wil die figuren laten doorgaan voor moderne theologanten!..... Had hij hen nog voorgesteld als kathederboefjes of kanselhansworsten, men zou erom kunnen lachen, of de vraag opperen: *à quoi bon?* en er verder geen notitie van nemen. Maar Jan Holland

doet meer en erger. Hij dicht zijn ‘dramatis personae’ zooveel pseudogeleerdheid, inhaligheid en kwade trouw toe, dat zij den onhebbelijken, modernen Dominee Langswaard in ‘“Nette” menschen’ nog ver achter zich laten; en dat uit ‘vrijen wil’, d.i. ‘uit liefde’!

Behoudens alle waardeering van het geestige van het daareven genoemde werk in mijne aankondiging ervan (Dl. II bl. 165 *De Tijdspiegel* 1878), protesteerde ik toen reeds tegen de onware en onwaardige wijze, waarop Jan Holland over de modernen sprak. Ik waarschuwde hem bij die gelegenheid voor het afschieten van door lang gebruik tegen Dominees afgestompte pijlen, wat hij bij zooveel scherpe pijlen in zijn goedgevulden koker niet noodig had te doen; en zie... dit zijn nieuw werk bestaat bijna uit niets anders! Hij begint er reeds mede op den titel op den omslag! Die lange pijpen daar, met dat verdere rookgereedschap, vooral dat misteekende kwispedoor, dat te hard geschaduwd op den voorgrond staat en dus het meest in het oog valt; dat geheele, akelig leelijke vignet, zoo vlak boven die *would be* geestige namen van twee professoren en drie dominees, wat is het anders dan zulk een stompe pijl?... Waarachtig! Als Jan Holland tot zulke flauwiteiten de toevlucht moet nemen en daarbij blijft meenen geestig te zijn, heeft hij het recht niet de aanmerking ‘Jan Holland.... wroet bij voorkeur in het platte’ een ellendeling als Klimmer in den mond te leggen, zij zoude passen in den mond van ieder fatsoenlijk man. Hij meent toch niet, dat hij de critiek ontwapend heeft door Jan Holland op bl. 106 en 107 te laten uitschelden voor al wat leelijk is?

Deze mislukte navolging van Boissevain's Gidsartikel over ‘Goede manieren in de Letterkunde’ zal haar niet afschrikken op te komen tegen het gebrekkige van zijne letterkundige voortbrengselen, zoolang zij niet beneden alle critiek zijn.

Of is de letterkundige vorm van dit geheele product van Jan Holland's pen niet hoogst gebrekkig? Is die ‘avond’ waarlijk ‘gezellig’? Zijn die ‘geleerde’ heeren werkelijk ‘geleerd’? Is die onder 't afsteken van vuurwerk verbrande verhandeling inderdaad zóó afdoende, dat zij het moderne determinisme weerlegd en verslagen heeft? of zóó slecht, als Professor Klimmer beweert? Noch het eene noch het andere. Als ‘Dominee Immer’ zich dien avond niet verveeld heeft, is hij nog grooter theologische prul dan zijne medeleden van het geleerd genootschap, wat we niet weten kunnen, omdat hij niets gezegd heeft; 't kan echter zijn, dat hij zich verveelde en zich zat te ergeren te gelijk over de scheeve voorstellingen van het determinisme door zijne collega's..... Maar de fictie wordt zelfs zoo gebrekkig volgehouden, dat aan Jan Holland (den schrijver) door Klimmer verweten wordt, dat hij, Klimmer zelf, ‘uit zijn rol valt’, ‘een lesje opzegt van Jan Holland’, enz., alsof al dat akelige, dat door hem, Klimmer, en zijne medeleden van het geleerd genootschap te berde gebracht wordt, voor rekening komt van dien-

zelfden Jan Holland (den verhandelaar), wiens verhandeling zij zitten te beoordeelen!

Die verhandeling zelve is nog het beste van hetgeen we hier vinden, en zooals ik boven reeds aanvoerde, prijzenswaardig om de goede bedoeling. Wat erin voorkomt over 'vrijen wil' moge niets bewijzen, het is toch dood onschuldig; en Jan Holland, de verhandelaar, polemiseert volstrekt niet tegen moderne of orthodoxe fatalisten, maar tegen *het* fatalisme, tegen de praedestinatie*leer* en de determinatie*leer.* Waartoe dus die 'keurlezing van scheldwoorden' tegen den verhandelaar Jan Holland, door dien uit zijn rol vallenden schrijver Jan Holland aan Klimmer in den mond gelegd? Wel, waarde lezer! enkel en alleen om te laten uitkomen, welke ellendelingen die moderne 'theologiae professoren en predikanten' zijn, omdat zij dien lieven, goeden, braven Jan Holland zoo hard vallen en zijne prachtige verhandeling zoo meedoogenloos verbranden.....

Al is dus Jan Holland, de verhandelaar, ook nog zoo blij over het bezit van zijn 'vrijen wil', d.i. van 'de liefde', die hem zijne medemenschen laat waarschuwen voor het groote gevaar, dat hunne zedelijkheid loopt; - Jan Holland, de schrijver, laat zijn wil nog determineeren door verkeerde opvatting en scheeve voorstelling van het moderne determinisme en vooral door vooringenomenheid tegen zijne voorstanders. Hieraan althans schrijf ik het toe, dat hij een ongezelligen avond in een pseudogeleerd genootschap beschreef; eene verhandeling liet voorlezen, waarin wezenlijk goede dingen gezegd worden, maar die al honderd maal door anderen en beter gezegd zijn; en bovendien opnieuw zooveel stompe pijlen in het wilde afschoot op moderne theologanten, dat hij geen hunner kwetste of raakte zelfs, maar slechts aanleiding gaf om bij onze jongelui de minachting te versterken voor hoogst achtenswaardige mannen.

Jan Holland heeft het recht alle *ismen,* die hij verderfelijk acht, te bestrijden; maar als hij meent, de zedelijkheid te bevorderen bij het opkomende geslacht door onzedelijke verdachtmaking en onaesthetische verguizing, is er gegronde vrees dat - het tegenovergestelde van hetgeen hij bedoelt - die zedelijkheid eronder lijden zal.

Kampen, November 1878.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Dingi.
Zuid-Afrikaansche novelle door Catharina F. van Rees.

I.

Thab' Ncku, dus heette de stad, waar het Kafferhoofd der Barolongs-Morocco zijn verblijf hield. De eerste Hollandsche landverhuizers, die zijn gastvrijheid hadden ingeroepen, roemden zijn goede gezindheid en schreven die toe aan des zendeling Archbell's goeden invloed op dezen Kaffer. Hun geruststellende berichten spoorden nu in de districten van Graaf-Reinet, Albany en Uitenhage nog meer tot landverhuizing aan. Het nieuwe land overtrof geenszins de hooggespannen verwachting, want ten noorden van de Oranje-rivier vormde het een onmetelijke vlakte, bedekt met heuvels en zandhoogten, die door de Caledon- en Oranje-rivieren min of meer werden afgesneden. Van bosschen geen spoor, van grond geschikt om te bebouwen slechts de vallei van de Caledon-rivier, die dan ook de graanschuur van dit land werd genoemd. Maar het klimaat was er gezond en de schapenweiden konden niet voortreffelijker zijn, meer verlangde de naar vrijheid smachtende emigrant niet. Op het gezelschap van Hendrik Potgieter waren de gezelschappen gevolgd van Gerrit Maritz, Gerrit Rudolph, Van der Heyde, Rousseau, Faber en anderen. Oneenigheid tusschen deze families bracht 't allereerst den onstuimigen Faber tot het besluit, om in een noordelijke richting langs den oever van de Vaal-rivier (Ky-Gariep) verder het land in te trekken. Nicolaas Potgieter, Botha en meer anderen volgden zijn voorbeeld.

Faber's gezelschap bestond uit 28 personen, waaronder ook zijn

oude bediende Syncopas, ofschoon deze met grooten tegenzin de nieuwe reis had aanvaard.

In 't laatst van December (1836) werden de stille Vaaloevers verlevendigd door kleine troepjes emigranten met hun hooge tentwagens en hun vee. Het vroolijk geblaat der kudden paart zich harmonisch aan het gegons van millioenen insecten, die zich in de warme zonnestralen vermeien; even harmonisch klinkt daarbij Meintje Faber's zilveren lach, nu ze haar eersteling, in zijn vaart om vader te gemoet te snellen, buiteling op buiteling ziet maken.

- Had ik nu geen gelijk? - roept Faber haar toe, terwijl hij zich bukt om zijn zoon op den arm te nemen. - Zie eens dat heerlijke gras, Meintje! en dien overvloed! Hier vecht men niet om een strook lands, zooals te Thab' Ncku, en waar zijn nu de moordlustige vijanden, die schrikbeelden van den goeden Syncopas?

- Roep hen niet op, beste man! - antwoordt zijn vrouw, nadat ze zijn kus beantwoordde, - ik erken dat de oude mij er vrees mede aanjoeg, maar de heerlijke, frissche lucht, die ik hier inadem, heeft mij moediger gemaakt....

- Zeg liever de nabijheid van vrienden! - dus valt haar Faber glimlachend in de rede. - Beken het maar, sinds ge gindsche hooge tentwagens gewaar werdt, smolt uw ongerustheid weg als sneeuw voor de zon. Toch waren we reeds 28 koppen sterk om ons te verdedigen.

- Als ge ten minste de vrouwen en kinderen ook als verdedigers aanmerkt, Anton, maar wat de eersten betreft verzeker ik u, dat ze geen Anna Bezuidenhout's zijn, adres aan uw vrouw.

- Ze is er mij niet minder lief om, - herneemt Faber, terwijl hij haar arm vast in den zijnen drukt.

- Onbegrijpelijk, Anton! Hoe lang en hoe bitter hebt ge om Anna gezucht en hoe gemakkelijk zijt ge aan mij gekomen! Men zegt wel eens, dat 't gemakkelijk verkregen goed minder op prijs wordt gesteld.

- Hebt ge dat ondervonden, sinds ik uw echtgenoot ben?

- Neen, Anton, over u heb ik waarlijk geen klagen, maar....

- Welnu, ga voort.

- Zult ge niet boos worden als ik 't zeg?

- Neen.

- Waarom kunt ge geen vrede sluiten met Van der Heyde? Waarom bleeft ge hem ontwijken?

- Ik kan niet vergeten! - mompelt Faber, den blik zijner vrouw ontwijkend.

- Moet ik dan niet gelooven, - vervolgt deze opgewonden, - dat uw geleden teleurstelling u nog levendiger voor den geest staat dan ge mij wilt wijs maken?

- Neen, dat moet ge niet! - roept haar echtgenoot driftig, -

ben ik niet een ander sinds ik u gewonnen heb? En is dit niet het grootste bewijs, dat ik tevreden ben met mijn lot? Maar Van der Heyde de vriendschapshand reiken... Van der Heyde, die onze Bezuidenhout's vermoorden en onze vaders aan den schandpaal hangen zag, zonder met wrok vervuld te worden jegens de bewerkers van dit onheil... zie je, Meintje, dat ging boven mijn macht!

- Anna heeft zijn overtuiging geëerbiedigd, waarom doet ge 't ook niet? Is hij niet gekomen, zoodra hij dit met zijn geweten kon overeen brengen?

Faber zwijgt en haalt de schouders op.

- Hebt ge 't de anderen zoo kwalijk genomen, dat ze zich even lang onzijdig hielden? Neen, immers? Met de Bezuidenhout's sloot ge vrede en Anna's bede kunt ge wederstaan?

- Anna's bede?

- Ik moest u tot andere gedachten brengen, dat waren haar laatste woorden, toen we afscheid namen. Haar moeder en de uwe hadden Van der Heyde ten slotte toegevender beoordeeld en nimmer uit haar hart verbannen zooals gij.

Weder zwijgt Faber, maar nu met gebogen hoofd en pijnlijk dichtgeknepen lippen. Langen tijd blijft hij zoo staan, dan spreekt hij op zachten toon:

- Zoodra ik Van der Heyde weder ontmoet, reik ik hem de hand der verzoening. Is 't zoo goed, Meintje?

- Mocht het dan spoedig zijn en onze zonen niet door dergelijke veeten van elkander gescheiden worden, want eensgezindheid alleen kan ons volk krachtig maken.

- En kracht hebben we noodig om vrij te blijven, niet waar, mijn jongen?

De vadermond drukt zich op het kinderhoofd.

- Een vrij man zal onze zoon zijn, Meintje! - vervolgt Faber met stralende oogen, - en evenals ik zal hij er zijn ouders in hun graf nog voor loven!

Innig tevreden en gelukkig vervoegt zich het echtpaar met hun eersteling bij de overigen aan den maaltijd.

De dag spoedt ten einde. Nog een vurige afscheidskus van de zon, die den westelijken horizon in gouden gloed zet, en 't wordt nacht.

- Oude, laat het waken aan de jongens over! - dus spreekt Faber zijn trouwen Hottentot Syncopas aan, die bewegingloos naast den slaapwagen zijns meesters heeft post gevat.

- Voor wat ik slaap, als die Kaffer loer op hulle en draai jou een kool? Jij kan mij toch geloo, meneer Anton, Kaapsche kind laat er zoomerzoo zure lamoensap onder loop(*).

- Sinds uw oogen u begeven, oude Syncopas, waant ge u altijd omringd van vijanden! - antwoordt zijn meester glimlachend. - Tot

(*) De hand mee lichten, zijn zaken slof waarnemen.

nog toe ontdekten we er geen spoor van, maar in uw verbeelding zijn ze ons steeds op de hielen.

- Ik weet mos wat ik zeg! - herneemt de Hottentot verdrietig, - maskie ik is blind, ik is nie doof nie! Die Kaffer loer op hulle, hij zie jou ver en gaat zaêm met jou.

- Inbeelding, Syncopas! ge kunt uw somberen droom te Thab' Ncku niet kwijt raken, daarom woudt ge ons ginds tegenhouden en vervolgt ge ons hier met uw overdreven bezorgdheid.

- Een mensch kannie verdragen nie! - mompelt de oude het hoofd schuddend, - Hottentot is recht (heeft gelijk), maar wil niet spat zetten nie (op den loop gaan)! val dooje lijk met Kaapsche kind!

Schouderophalend beklimt Faber zijn wagen. De oude Hottentot wijkt niet van zijn plaats. Ingespannen luistert hij. Helaas, zijn scherpe blik, door ouderdom verduisterd, vermag niet meer zooals vroeger den afstand te meten, ternauwernood onderscheidt hij den helder fonkelenden sterrenhemel. 't Wordt stiller en stiller, de bewakers der kudden dommelen in, ook Syncopas' hoofd wordt zwaar, lager en lager zinkt het op zijn borst.

Ginds golft het hooge gras. Heeft de wind er schuld aan? Ach, had de Hottentot 't kunnen zien, hij zou 't geraden hebben, wat daar arglistig en behoedzaam voortkruipt over den donzigen bodem tot in zijn onmiddellijke nabijheid. Een krachtige figuur rijst als 't ware uit den grond op. Als vuurbollen lichten de zwarte oogen, met een Satanschen lach richt hij de assagaai op den slapende, en stoot toe. Geen kreet, geen zucht, alleen een stuiptrekking, en het eerste slachtoffer is gevallen door Moselekatse's hand. Nu volgt de woeste oorlogskreet van het bloeddorstig Kafferhoofd, ontelbare figuren verrijzen uit het gras en rennen op de wagens af. Uit hun vasten, rustigen slaap gewekt, zien zich de emigranten plotseling overrompeld. Als een leeuw verweert zich Faber. Daar ziet hij vrouw en kind medesleepen en onmeedoogend met assagaaisteken doorboren. Onder 't gejammer der gemartelden en 't woest geschreeuw hunner onmenschelijke folteraars brengt hij den laatsten, wanhopigen messtoot toe en sterft met zijn moordenaar. Nog een oogenblik van schrikkelijke slachting, van hartverscheurend hulpgeschrei en wilde triomfkreten, dan wordt het stil en eenzaam op de bloedige plek.

Met den veroverden buit trekt zich een deel der Kaffers terug, terwijl de anderen met hun Opperhoofd de naburige emigranten op dezelfde wijze overvallen en afmaken. De sterren verbleeken voor den dageraad, de zon verrijst en verlicht de beide moordtooneelen, het afzichtelijk overschot van meer dan vijftig mannen, vrouwen en kinderen.

Onder de kille, verstijfde, bloedige vleeschmassa wringt zich een jonkman te voorschijn. Wit als sneeuw is zijn gezicht, verwilderd staan zijn oogen. Met inspanning richt hij zich op de knieën, drukt de hand op de gewonde borst en aanschouwt rillend het hartver-

scheurend tooneel om hem heen. Dan klemt hij de handen voor de oogen en barst in hevig snikken uit.

- Thomas!... - klinkt het als een fluistering van verre.

De wanhopige trilt van 't hoofd tot de voeten. Nòg een hart klopt onder den bloedigen lijkstapel; met moeite werkt hij zich op de been en zoekt stenend van smart tusschen de verminkte overblijfselen der zijnen. Plotseling stokt hij en zinkt als vernietigd naast het moederlijk.

- O God! o God! - kermt hij op hartverscheurenden toon - ik kan... ik kan niet meer!...

- Thomas.... Thomas....

De fluisterstem is zeer nabij.

Weder doet de zwaar gefolterde zich geweld aan, wentelt snikkend het lijk zijner moeder op zijde en ziet een paar holle oogen op zich gevestigd.

- Ellis, arme Ellis, ook gij leeft nog?

Vol medelijden bevrijdt hij haar van den bloedigen last en richt haar voorzichtig op, ofschoon zijn gezicht daarbij van pijn vertrekt.

- Wie is er dood? - vraagt het meisje huiverend, en slaat een blik vol afschuw op de akelig verminkte lichamen rondom haar.

- Allen! allen!... - kermt Thomas op radeloozen toon - spoedig, wij moeten de anderen waarschuwen. Gij zijt toch niet gewond?

- Neen, ik werd voortgesleurd en neergesmakt, de anderen vielen op mij, verder weet ik niets, Thomas!.... maar gij bloedt?

- 't Is niets.... nu kruipend voorwaarts, Ellis!

- Ja.... maar vader....

- Voorwaarts!

- Moeder....

- Vermoord! vermoord! weezen zijn we, Ellis, maar bij God, de barbaarsche moordenaars onzer ouders zullen het misgelden! Spoedig, er is geen tijd te verliezen!

- Ach.... ik kan niet! - stamelt de dertienjarige.

- Op, op!.... alleen laat ik u niet en de anderen moeten gewaarschuwd worden, of hun wacht hetzelfde lot. Wilt ge dat?

- O neen, neen!

- Moed gevat, arme Ellis! bitter werdt ge eraan herinnerd, dat uw volk reeds sinds jaren zich over lijkstapels een weg baant tot de vrijheid!

Zijn wangen kleuren zich, zijn oogen verliezen hun akelige strakheid. Snel bukt hij zich, drukt een vluchtigen kus op het kille voorhoofd zijner moeder, slaat tevergeefs een onderzoekenden blik in 't rond, of hij ook het lijk zijns vaders kan herkennen en ontvlucht dan kruipend met zijn bevende volgelinge de plaats des onheils. Bij tusschenpoozen stil liggend om adem te scheppen en op Ellis' smeekbede het bloeden zijner wonde te stelpen, bereiken ze na een paar uren het kamp hunner stamgenooten, Nicolaas Potgieter en Botha, en wekken er de grootste ontzetting en verwarring.

- Terugtrekken! Inspannen de wagens! ons vereenigen met de anderen! - klinkt een krachtige mannenstem boven het gejammer der vrouwen uit.

Oogenblikkelijk wordt deze raad van Saarl Cilliers opgevolgd en weldra trekken zich de vereenigde emigranten terug tot bij de Renosterrivier. Daar plaatsen ze hun wagens, nagenoeg vijftig in aantal, in een kring, en vullen alle openingen daartusschen aan met doornbosschen. 't Werd tijd, de moordlustige Matabelees zijn reeds in aantocht; bij hun geduchten aanblik heffen de beangste vrouwen opnieuw haar noodgeschrei aan en springt de geredde, zestienjarige Thomas Veldkamp strijdvaardig uit een der wagens, waarin men zijn pijnlijke wonde verbonden had.

- Ha, Ellis, 't is braaf van u, dat ge niet meejammert! - dus spreekt hij zijn jeugdige lotgenoote toe, die geheel gevoelloos voor al, wat er om haar heen voorvalt, in elkander gedoken zit. - Sterven wij moedig, maar ten koste van het bloed onzer beulen!

Het meisje knikt hem droevig toe, staat op en plaatst zich vastberaden naast hem.

- Wat wilt ge, Ellis?

- Uw geweer laden, Thomas. O! ik ken het wel!

- Bravo! hier hebt ge mijn tweede, maar altijd achter dien wagen blijven, hoor!

Bezorgd drukt hij haar terug.

- Wat weeklaagt gij, vrouwen! - roept Cilliers tegen de jammerenden. - Vergeet ge, dat God almachtig is? Stellen wij ons vertrouwen op Hem en als 't Zijn wil is, dat wij verslagen worden, sterven wij dan moedig en onderworpen met Zijn naam op de lippen!

Hij vouwt de handen en slaat den blik hemelwaarts. De mannenhoofden worden ontbloot, de vrouwenhoofden buigen zich en aan het brullend geschreeuw van den naderenden vijand paart zich de bidstem van den moedigen voorganger, die den Onzienlijke maar Alomtegenwoordige aanroept om bijstand in deze schrikkelijke ure des gevaars. Kracht gaat er uit van den Hooge; ze versterkt de mannen, ze bemoedigt de vrouwen en als een oogenblik later de Kaffers met toomeloos geweld op hen instormen, staan ze daar onvervaard, onwrikbaar als een muur, waaruit het vernielend geweervuur onophoudelijk doel treft.

Met fonkelende oogen lost Thomas zijn welgerichte schoten, onophoudelijk ladende staat Ellis naast hem, nu en dan, als ze zich te veel naar hem toe buigt, door zijn bevelenden wenk op zijde gedreven.

- Kind, achteruit, bij de vrouwen! - roept Cilliers, die de assagaai van een Kaffer voor haar ducht; op 't eigen oogenblik wordt hijzelf erdoor getroffen, maar rukt met vaste hand het moordtuig uit zijn been en doodt er den zwarten afzender mede.

- Voor God en onze vrijheid! - met dezen kreet zinkt Nicolaas Potgieter neder en geeft den geest. Ook Botha wordt door een

assagaaisteek geveld. Hardnekkig houden de emigranten vol. De aanval der Kaffers was hevig, onbesuisd, de tegenweer is geweldig en voorzichtig. Zevenhonderd Kaffers baden in hun bloed, slechts twee dooden en twaalf gewonden tellen de emigranten. Moselekatse en zijn talrijke krijgers ontvluchten met het vee der belegerden en dezen danken God op hun knieën voor hun wonderdadige redding.

II.

Het noodlottig uiteinde van de voortrekkers langs de Vaal-rivier wekte de emigranten, die zich in den omtrek van Thab'Ncku hadden nedergezet, uit hun tijdelijke rust. Moselekatse moest gestraft worden. Een kleine strijdmacht van ongeveer 100 man toog onverwijld uit, versloeg te Mosega, Moselekatse's voornaamste vesting, honderden van Matabelees, heroverde het gestolen vee en verdreef het barbaarsche Kafferhoofd naar de Matoppo-bergen, vanwaar hij het niet waagde den kloeken, nieuwen buurman verder te verontrusten.

Een tiental ruiters, wier bezweete en vermoeide paarden men het kan aanzien, dat ze een grooten tocht achter zich hebben, onderhouden er zich over. De drie voorrijders, krachtige, gebaarde mannen, met gebruinde gezichten en fieren blik, houden nu hun paarden in en staren zwijgend op den groenen bodem, waarlangs het troebele, gele water rustig voortkabbelt, alsof het nimmer geweld had gepleegd tegen zijn donzige, glanzende oevers.

- Veldkamp! - roept de middelste der voorrijders. Een ruiter uit de achterhoede rent naderbij.

- Commandant....

- Is dit niet de plek?

- Hier werden de Faber's overvallen en afgemaakt, Commandant! - antwoordt de jonkman met gefronste wenkbrauwen.

- En geen enkele hunner ontkwam?

- Geen enkele.

De ondervrager ontbloot zijn hoofd.

Een oogenblik van diepe stilte volgt.

Dan verheft hij weder zijn zware basstem.

- Van der Heyde, zijt gij in vrede van hem gescheiden?

- In vrede? ja, Retief! Maar de hand der verzoening wilde hij mij niet reiken.

- Toch zou hij ten slotte toegetreden zijn door Meintje's invloed, zoo beweren ten minste onze vrouwen! - zegt de derde ruiter.

- En die hebben altijd goed geprofeteerd - herneemt Retief, zijn hoofd dekkend. - Voorspelde niet de uwe, Rousseau, dat Faber Meintje zou huwen en beweerde niet de uwe, Van der Heyde, dat Pieter Retief op komende wegen was en de oneenigheid tusschen de emigranten zou ophouden, als men hem tot Commandant-Generaal verkoos?

- Het laatste was gemakkelijker te raden dan het eerste, - antwoordt Van der Heyde glimlachend.

- Mijns inziens had men u evengoed kunnen kiezen, - herneemt Retief.

- Nadat ik zoolang op mij liet wachten?

- Ik bleef nog langer weg. 't Eenige verschil tusschen ons is, dat gij in de Kaapkolonie de boeren aan de wet moest houden en ik de Kaffers. Nu, dat laatste viel natuurlijk meer in den smaak der boeren. Maar... willen we de onzen spoediger omhelzen, dan moeten we voortrijden. Thomas, als 't u niet te hard valt, wijs ons dan de tweede plaats des onheils.

Zwijgend gehoorzaamt de jonkman.

- Hij weet, wat de vrijheid kost! - mompelt Retief, hem met deelneming naoogend. - Wie zal zeggen, hoe duur ze *ons* mogelijk nog te staan komt!

- Nu gij vriendschap en bondgenootschap sloot met de verschillende Kafferhoofden hier uit den omtrek en Moselekatse zijn rantsoen beet heeft, denk ik, dat we ons hier rustig kunnen inkwartieren, - zegt Rousseau, zijn sigaar aanstekend.

- Maar dat is mijn plan niet, - herneemt Retief.

- Hoe? ge zoudt ons willen verlaten, nadat ge de uitgewekenen langs de Modder-, Vet- en Zandrivieren onder een bepaalden regeeringsvorm hebt gebracht, nadat al de omringende Kaffers onze bondgenooten werden en we hier vreedzaam kunnen voortleven? Daar begrijp ik niets van! - zegt Van der Heyde verbaasd.

- Natal was eigenlijk ons doel, niet waar? - vraagt Retief.

De beide vrienden knikken toestemmend.

- De gunstige berichten over dat land zijn nog niet tegengesproken en het Manifest, dat de oude, eerwaardige Jakobus Uijs en zijn oudste zoon Pieter uitgaven, tot aansporing van die gezelschappen, die hun koers naar Natal willen richten, heeft Moolman en Potgieter reeds tot hun zijde doen overhellen. Ik deel hun gevoelen. Als we beter land kunnen krijgen, waarom zouden wij het dan niet nemen?

Rousseau spitst zijn ooren. Altijd belust op avonturen, kan hem niets wenschelijker zijn dan een nieuwe reis in 't verschiet.

- Het land nemen? - roept de veel bezadigder Van der Heyde. - Gij kunt als eerlijk man niet nemen, wat reeds door Dingaan aan Britsche uitgewekenen werd weggeschonken. Bovendien is Dingaan een gevaarlijk nabuur.

- Ten eerste schijnen de Britsche uitgewekenen geen bepaalde overeenkomst met Dingaan gesloten te hebben, en wat nu de gevaarlijke nabuurschap van dit Hoofd betreft, kunnen de Britsche uitgewekenen daartegen, dan wij evengoed. 't Voornaamste is nu, om een bruikbaar pad over den Drakenberg te vinden en geschikte mannen, die zich hiertoe willen leenen.

- Houdt ge mij voor zulk een geschikt persoon, beschik dan maar over mij, Retief; zulk een onderneming is juist een kolfje naar mijn hand! - roept Rousseau levendig.

- Dat dacht ik wel, maar uw vrouw....

- Mary haakt evenzeer naar verandering als ik. Die zucht zit nu eenmaal in ons bloed. Ze zal mij rustig laten gaan, in de hoop van zelve later ook afgehaald te worden. Bovendien behoudt ze nog vier jongens thuis, waarvan de oudste bijna zeven jaren is.

- En Ellis, - mompelt Van der Heyde.

- Als ik Ellis er niet bij opnoem, dan komt dit omdat het arme kind nog nauwelijks een geluid heeft gegeven, sinds Mary zich, als vriendin haars vaders en bondgenoot, geroepen voelde om het onder ons dak te nemen.

- Die arme weeze! - zegt Retief. - De ontzetting over den gruwel, dien ze bijwoonde, staat nog op haar fijn gezichtje geschreven. Is 't wonder? Maar daar zie ik haar lotgenoot inhouden. Hier hield dus Moselekatse zijn tweede slachting, en de bodem tiert er des te weliger om.

Somber en droevig staart de arme Thomas op het jonge kerkhof, dat hij zoo wonderdadig ontkwam. Weder ontbloot de Commandant zijn hoofd en rijdt vol medegevoel op hem af.

- Jonkman, - spreekt hij ernstig. - Nieuw groen ontlook op den bodem, doorweekt van het bloed onzer dappere voortrekkers, nieuwe hoop ontsteke het in uw hart. Wij zoeken de vrijheid, voert ze ook over de graven der onzen. Zoo hebben uw ouders gedacht en bij den eersten lichtstraal dezer vrijheid doopte een barbaarsche vijand met wellust zijn wreede hand in hun bloed. Een voorgevoel zegt mij, dat hier niet de laatste slachtoffers vielen van hun vrijheidszucht. Gij hebt hun marteldood bijgewoond, schrikt u die niet af?

Een roode gloed kleurt de bleeke wangen van Thomas. Gekwetst eergevoel en diepe verontwaardiging stralen uit zijn donkeren blik.

- Commandant Retief, waarmee heb ik die vraag verdiend? - antwoordt hij op doffen toon. - Is 't lafheid, dat ik mijn ouders beween en mijn vrienden?

- Neen, waarlijk niet! - zegt Retief getroffen, - maar ik wil weten of de dood u, in zijn afschuwelijkste gedaante, bereid vindt om den kamp met hem te wagen.

Een verachtelijke glimlach plooit den mond des jonkmans.

- Vraag het aan de schimmen der door mij gevelde Kaffers! - antwoordt hij trotsch, - de geest der vrijheid spot met den dood, in welke gedaante hem die ook voor oogen treedt.

- Rousseau, dàt is onze man! - roept Retief, terwijl hij Thomas met den vinger aanwijst. - Neem hem mede, om ons den weg te banen naar Natal. Hij is in staat den ganschen Quathlamba te verzetten, als er geen ander middel is om eroverheen te komen, en zulke hardnekkige baanbrekers heb ik noodig!

Een blijde glans verheldert als een zonnestraal het duistere gelaat van den belangwekkenden jonkman. De loftuiting, die hem geldt, doet zijn hart sneller kloppen, want de man, die ze uitsprak, is een held, met ware geestdrift hangt hij hem aan.

Getroost rijdt hij voort en volbrengt, zonder zich ergens langer op te houden dan noodig is om zijn paard te verfrisschen, den last om de families der uitgetrokkenen van hun terugkomst te verwittigen. Op Rousseau's erf snelt hem het meisje te gemoet, dat het lijk zijner moeder tot schild verstrekte voor de assagaaisteken der moordenaars en daarom, naar hij meent, aan zijn bescherming is opgedragen. Met vaderlijke teederheid omarmt hij het en blikt deelnemend in de hemelsblauwe oogen, zoo diep zwaarmoedig en peinzend, en verwondert zich over de fijnheid van het doorschijnend, wit gezichtje, dat veel meer aan haar Engelschen vader dan aan haar Hollandsche moeder herinnert.

- Thomas! - fluistert ze en o! welk een gruwelijke herinnering wekt die fluistering in hem op! - Ik zal hier sterven, als ik altijd... altijd dien Kaffer zie!

- Welken Kaffer, lieve Ellis? - vraagt hij bezorgd.

- Tschingo.

- Tschingo! dien knaap? Hoe kan hij u vrees aanjagen? 't Is Charles' speelkameraad, zijn vader sloot vriendschap met den zijnen.

- Zijn oogen branden... - lispt Ellis, terwijl ze de haren met haar kleine handen bedekt.

- Zulke oogen doen geen pijn, lief kind. Tschingo's oogen stralen zacht en vriendelijk, daarom ook vertrouwt nicht Mary rustig haar zoon in zijn nabijheid en hij wordt er slechts te vlugger en te krachtiger door.

- Ik zeg u, dat zijn oogen branden! - herhaalt Ellis op ongeduldigen toon, en plotseling haar hoofd oprichtend, - juist zoo branden als die fonkelende oogen aan de Vaalrivier!.. en... dat maakt mij bang!...

De ontzetting, die nu haar sprekend gelaat vertrekt, is Thomas niet nieuw meer, anders zou hij er zich ongeruster over maken. Het schrikkelijk uiteinde der haren had zijn onuitwischbaren indruk op Ellis' week gemoed achtergelaten en niet zelden trof diezelfde uitdrukking van ontzetting haar pleegouders, als de levendige verbeelding van het stille meisje zich verdiepte in het moordtooneel, waarvan ze ooggetuige was.

- Hoor eens, Ellis, - zegt haar vriend, terwijl hij met zijn gespierde hand het gerimpelde, witte voorhoofd glad wrijft, - niemand beter dan ik weet, wat uw hart vaak inéén doet krimpen van smart, maar als ge uw ouders eert, zooals ik, moet ge die voortdurende opwellingen van angst trachten te bedwingen. Als ze 't wisten zou 't hen zeker bedroeven, dat ge niet moedig waart zooals zij, en altijd gereed om te sterven naar Gods wil. Vergeet niet, dat er een

roeping op ons rust. Wij moeten de vrijheid veroveren, waarnaar onze ouders rusteloos hebben gejaagd en altijd gereed zijn, om voor dit groote doel alles te wagen, te lijden en op te offeren.

De hemelsblauwe oogen staren onafgewend in des sprekers fonkelenden blik.

- Vergeet niet - vervolgt hij met warmte - dat onze mannen vast rekenen op den onwankelbaren moed hunner vrouwen. Spiegel u daarom aan de moedigste. Nicht Anna had een niet minder pijnlijke en vreugdelooze jeugd dan gij. Ze stond naast het lijk van haar onmeedoogend vermoorden oom, den kloeken Frederik Bezuidenhout, den eersten vrijheidsvechter, zij zag haar vader door Engelsche kogels doorboord en haar oom Faber aan den schandpaal hangen. De valsche Gaika ontroofde haar aan haar moeder en de man, dien zij liefhad, heulde met de onderdrukkers van haar volk! Hoe heeft ze 't gedragen? Zuchtend en kermend en handenwringend? Neen, altijd bleef ze moedig en krachtig. Wel gepijnigd, maar niet gebroken door het ongeluk en altijd geneigd, om het doornig pad naar de vrijheid rustig en onvervaard te blijven bewandelen, zooals haar ouders haar dat hebben ingeprent. Daarom ook wekt ze zooveel vertrouwen, eerbied en liefde bij de onzen, daarom ook zullen onze nazaten nog roemen in haar bestaan! Zoudt ge niet zulk een Anna willen worden, Ellis? Hoe trotsch zou dan eenmaal uw echtgenoot op u zijn!

- Ik wou, dat gij zoo tevreden over mij waart als over nicht Anna! - zegt het meisje, terwijl nog altijd haar blik vol bewondering hangt aan het van geestdrift stralend gelaat haars geliefden vriends.

- Dus zullen Tschingo's brandende oogen u niet meer bang maken, Ellis?

- Ik wil het beproeven... maar, Thomas, die uw moeder doorstak... zag er juist zoo uit!

Rillend staart ze in 't rond.

Op Thomas maakt deze toespeling een pijnlijken indruk. Zijn gezicht wordt weder somber en zijn wenkbrauwen fronsen zich.

- Tschingo is geen stamgenoot van de moordenaars onzer ouders - mompelt hij - Morocco's neef kan niets met de Matabelee's gemeen hebben. Ook roemen uw pleegouders en de Van der Heyde's zijn edel karakter. Maar tusschen Kaffers en Kaffers maakt ge nog geen onderscheid, niet waar, Ellis? Daar zit de fout. Allen zijn zwart en hebben fonkelende oogen... Kom, 't wordt nu tijd, dat ik mijn boodschap overbreng.

Dit zeggende kust hij zijn beschermelinge en spoedt zich naar het woonhuis.

De landen van Rousseau en Van der Heyde grenzen aan elkander en uit hun woonhuizen kunnen de vrouwen gemakkelijk een gesprek met elkander voeren. Mevrouw Rousseau had haar echtgenoot reeds vier zonen geschonken, omdat, zooals zij aan Mevrouw Van der Heyde

verzekerde, hun land eerst van de noodige strijdkracht voorzien moest worden, voordat zij aan dochters kon denken. Mevrouw Van der Heyde leeft ook in het blijde vooruitzicht van moeder te worden, en zou, volgens getuigenis haars echtgenoots, hem het meeste verblijden met een tweede Anna, want waren er flinke strijders noodig, moedige vrouwen kon men ook niet ontberen.

De scherts hierover is in vollen gang, als ze door Thomas' binnenkomst wordt afgebroken. Het bericht, dat hij brengt, verwekt veel vreugde, die echter spoedig verflauwt door de bijgevoegde mededeeling van een aanvankelijken onderzoekingstocht naar een geschikten weg over den Drakenberg. De echtgenooten, die hun voorganger spoedig volgen, vinden dan ook hun vrouwen veel minder opgewekt, dan zij na een afwezigheid van 14 dagen konden verwachten. Alleen over het gejubel zijner zonen heeft zich Rousseau niet te beklagen.

- Ik zie het al! - zegt hij, zijn vrouw omhelzend. Veldkamp heeft de nieuwe expeditie verklapt, maar Marylief, dat is immers koren op uw molen, een verandering van woonplaats? Lang kunt ge 't toch nergens uithouden, even min als ik.

Mary laat zich spoedig troosten en daar Van der Heyde, vanwege de gebeurtenis, die er met zijn vrouw ophanden is, den onderzoekingstocht niet zal meemaken, wordt ook Anna gerustgesteld.

- De jongens ontbreken niet op 't appèl, maar waar is Ellis? vraagt Rousseau, rondziende.

- Ik heb haar op 't erf ontmoet - zegt Thomas - daar liet ik haar achter.

- Weet gij, Van der Heyde, hoe wij een bruikbaar mensch van die kleine moeten maken? Ze ziet nog niets dan moord en doodslag om zich heen en schrikt op bij ieder ongewoon gerucht. Dat kan nooit een goede soldatenvrouw worden.

- Heb toch nog wat geduld met haar! - zegt Anna - ze heeft meer karakter dan gij denkt, maar een zoo teedere en gevoelige natuur kan zoo spoedig niet herstellen van den hevigen schok, dien ze ontving.

- Als ze ouder was, zou ik dit begrijpen - valt Mary in - maar een somber treurende veertienjarige, die voor geen enkele scherts vatbaar is en nooit lacht, 't is mij een raadsel!

- Mogelijk is 't goed, dat ze hier vandaan komt - zegt Van der Heyde. - Hier herinnert haar alles aan haar ouders. De korte tijd, dien haar vader Brandes hier in onze nabijheid doorbracht, heeft zich natuurlijk diep in haar geheugen geprent. Maar, wat dunkt u, Rousseau, hebt ge veel vertrouwen op den afloop der onderzoekingsreis?

- Een weg naar Natal zullen we wel vinden! - antwoordt Rousseau - maar of we er eigen grond zullen verkrijgen, zie, dat s een andere vraag.

- Juist - valt Van der Heyde in - want nemen we al aan,

dat de Britsche emigranten ons vriendelijk zullen ontvangen, dan kunnen we toch van Dingaan niet 'tzelfde verwachten. We hebben geen goeden naam bij hem en 't zou mij niet verwonderen, dat wij dit aan sommige bijzonder Kaffergezinde zendelingen te danken hebben. Maar wat hoor ik voor een geschreeuw buiten? Zijn uw jongens bezeten geworden?

- Ze zullen *op commando gaan,* zooals Maandag het uitdrukt, natuurlijk tegen Tschingo; die zachte knaap is anders alles behalve strijdlustig, al ontbreekt het hem niet aan moed. Maar 't schijnt wel, dat ons erf een groote aantrekkingskracht voor hem heeft, want hij is meer hier dan in zijn eigen Kraal.

- Voeg erbij, dat dit voornamelijk sinds Ellis' komst het geval is - zegt Anna glimlachend. - Ik heb opgemerkt, dat hij uren lang in haar beschouwing verdiept kan zijn, maar als zij 't bemerkt, ontvlucht ze vol ontzetting.

- Dan zal ik hem liever meenemen - zegt Thomas opstaande - want dan begrijp ik, waarom Tschingo's oogen haar kunnen hinderen.

- Neem hem maar mee, maar hij komt terug, daarvoor sta ik u borg! - zegt Rousseau lachend - de dame heeft reeds zijn overwinning behaald, ondanks haar blijkbaren afkeer van hem, en verjagen doe ik den flinken knaap niet. Vooreerst omdat hij slechts een knaap is, vervolgens, omdat Charles veel goeds van hem kan leeren. Niet waar, Van der Heyde? Gij kwaamt toch ook tot de overtuiging van Tschingo's edele inborst?

- Ongetwijfeld; met zulke Kaffers kan men rustig vriendschap sluiten, ze zijn te trotsch om verraad te plegen en te trouw om het te willen.

- Intusschen jaagt hij Ellis schrik aan... - mompelt Thomas, die een gevoel van naijver voor Ellis' zwarten aanbidder niet kan bedwingen.

- Gekheid! Kaffers kunnen we haar niet uit den weg houden. In Natal zal ze er ook door omringd zijn! - antwoordt Rousseau - geven we aan zulke grillen toe, dan... wat is er gebeurd, Maandag?

Anna's trouwe kleurling staat op den drempel. Zijn donker gelaat schittert van tevredenheid. Hij toont een doode slang.

- Die nonna is moedig - zegt hij - praat nie met die mensche, maar is jammer voor jonge seur Charles en maak die slang poespas, kenie bijtum meer.

- Een giftige slang, die Charles gebeten heeft! - roept Mary doodsbleek van schrik, en snelt, door de anderen gevolgd, naar buiten.

- Charles, waar zijt ge? - klinkt het luid en herhaaldelijk van de lippen der ouders.

De zevenjarige knaap springt achter het bloeiend heestergewas te voorschijn, blozend van gezondheid en kracht, maar met iets angstigs in zijn levendige, bruine oogen.

- Heeft de slang u gebeten? Kom hier, hier!

- Mij niet maar Ellis - roept de knaap terug. - Ellis zag die om mijn been kronkelen en pakte haar weg, toen werd ze gebeten... Tschingo zuigt het bloed uit!

In volle vaart rent nu Thomas de anderen vooruit en buigt het kreupelhout opzijde. Een zonderlinge aanblik treft hem tusschen het welig groen! Daar staat de slanke, vlugge Kafferknaap, wiens kros van tijgervel en met koperen ringen versierde armen en beenen van zijn aanzienlijke geboorte getuigen. Onder den linkerarm houdt hij zijn met franjes versierden Kiriesstok, met beide handen drukt hij Ellis' sneeuwwitten arm aan zijn bruine lippen en zuigt er het gift uit, dat haar een zekeren dood zou aanbrengen. Met afgewend gelaat staat Ellis het toe, 't is de eerste overwinning, die ze op haar afkeer van Tschingo behaalde en als ze Thomas' doodsbenauwden blik opvangt, schijnt de hare te vragen of hij nu over haar tevreden is?

- Zal het baten? - vraagt Anna fluisterend aan Maandag.

- Die tooverslang ja zoo bijtum - antwoordt deze even zacht - ons ik ka me niet verdragen, maar die Kafferkind weer die nonna gezond makum.

Tschingo heeft zijn taak verricht. Eerbiedig wijkt hij achteruit en buigt het hoofd. Ofschoon hij nog de kinderschoenen niet is ontwassen, onderscheidt hij zich toch reeds in houding en bewegingen door de waardigheid en het fiere zelfbewustzijn, dat al zijn stamgenooten kenmerkt.

- Hoe is 't gekomen? - vraagt Thomas, die nu op zijn beurt den blanken kinderarm met zijn noodlottige, blauwe plek aan de lippen brengt.

- De slang sprong op Charles en ik nam haar weg, toen beet ze mij. Maar, Thomas.... ik was niet bang!

Met innige voldoening staart Thomas haar aan en wil haar medenemen, maar daar valt haar oog op Tschingo, die zich zoo bescheiden terugtrok, nadat hij haar zulk een grooten dienst bewees. Met geweld overwint ze haar aarzeling, rukt haar hand uit die van Thomas en reikt ze den Kafferknaap.

Tschingo's oogen schitteren van vreugde; hij grijpt toe en drukt, ten bewijze van zijn diepen eerbied en onderworpenheid, de witte hand vast op zijn gebogen hoofd. De vriendschapsband is gesloten, Ellis vreest de brandende oogen niet langer, want een grenzenloos medegevoel en een innige gehechtheid leest ze erin.

Sinds dien dag staat Ellis hooger in de achting harer pleegouders. Ze heeft moed getoond en... dankbaarheid; twee deugden, die de Van der Heyde's reeds lang bij haar hadden opgemerkt, ofschoon ze tot nog toe niet te voorschijn traden onder den ontzettenden invloed van het geleden onheil.

Eenige dagen later aanvaarden Rousseau en Thomas de moeilijke reis. Bij het afscheid nemen ontbreekt ook Tschingo niet, ofschoon hij zich

zooals gewoonlijk op een eerbiedigen afstand houdt. Dit maakt, dat Rousseau hem niet opgemerkt zou hebben, indien Van der Heyde hem niet met den vinger aanwees.

- Hier, Tschingo! - roept de ex-luitenant lustig - zult ge mijn jongens voor gele slangen bewaren?

- Witte nonna toovert die gele slang weg en Tschingo waakt over witte nonna! - antwoordt de knaap, terwijl hij zijn hand op het hart legt.

- En Van der Heyde, gij waakt over mijn vrouw, dan zijn ze allen goed bewaard! - zegt Rousseau lachend.

Veel luchtiger temoede dan Thomas rijdt hij heen, want ondanks zichzelf voelt deze iets, dat naar jaloezie zweemt, over de aangroeiende goede verstandhouding tusschen Ellis en den Kafferknaap, waarop hij toch, vóór het ongeval met de slang, meermalen bij zijn jonge vriendin heeft aangedrongen.

III.

De Britten, die zich te Natal hadden gevestigd, waren niet minder vrijheidsgezind dan de Kaapsche Boeren. Ook was Kapitein Gardiner onverrichter zake naar de Kaap-kolonie teruggekeerd, toen hij op grond van de ‘Cape of Good Hope Punishment Bill’ een soort van magistraatsgezag over hen wilde uitoefenen.

De Britten verklaarden zich onafhankelijk van alle gezag, dat niet van henzelven uitging en beriepen zich op Lord Glenely's verzekering(*), dat het volstrekt niet in het plan lag van Haar Britsche Majesteit, om eenig gezag over dit grondgebied uit te oefenen. Toen het nu den Hollandschen emigranten gelukt was een weg over den Drakenberg te vinden en ze met de Natalsche uitgewekenen in aanraking kwamen, vloeide al dadelijk uit hun wederzijdsch gevoel van onafhankelijkheid een goede verstandhouding voort, die nog verhoogd werd door de vriendelijke tegemoetkoming der Britten. Retief had dus alle reden om zijn kloek besluit toe te juichen, want ook het heerlijk land, dat hij was doorgetrokken, overtrof nog aan rijkdom en schoonheid zijn verwachting. Van het Quathlamba-gebergte tot aan de kust bestond het uit een reeks van terrassen, die vooral aan de kustzijde een tropischen aanblik opleverden. Ontelbare waterstroomen, door veelvuldige regens aangezwollen, bevochtigden den bodem, waar suiker, kaneel, arrowroot door maïs, haver en gelijksoortige zaadvruchten werden afgewisseld, naarmate men meer of minder van de kust afweek, of zooals de hoogere of lagere terrassen dit medebrachten. De kloven waren boschrijk en op de toppen der heuvels vormden zich uitgestrekte landerijen of aangrijpende vergezichten in de diepte. Kwistig scheen de natuur al haar gaven over dit land te hebben uitgestort, want ook het klimaat was uiterst gezond. Het kwam er nu

(*) De toenmalige Secretaris voor de koloniën.

maar op aan, om onbetwist eigenaar te worden van de ontvolkte gronden, die zich langs de Klip-rivier der Boschjes-mannen uitstrekten. Bewezen de overblijfsels van duizenden steenen Kraals, dat deze streek vroeger zeer bevolkt was, dan behoefde men er ook niet aan te twijfelen, of ze wierp genoeg vrucht af om een groote bevolking te kunnen voeden. Maar bestond er al in dit oogenblik geen bezwaar voor de Britsche emigranten, om de nieuwe landverhuizers bezit te laten nemen van de overvloedige landerijen, waarvan slechts een klein gedeelte aan het Kafferopperhoofd Matuan behoorde, Retief begreep, dat dit later, als de toevloed der zijnen grooter werd, allicht het geval kon zijn en het dus van het hoogste belang was, om zich van zijn eigendomsrecht te verzekeren, voordat er oneenigheid over kon ontstaan. Hij wist, dat er geen bepaalde overeenkomst tusschen de Engelsche uitgewekenen en den eigenlijken bezitter van dit land, Dingaan, den Koning der Zulu's, bestond en deze dus slechts had afgestaan, wat hij ieder oogenblik kon terugeischen. Met dezen Dingaan wilde Retief onderhandelen, zooals hij reeds aan Rousseau en Van der Heyde had te kennen gegeven en geen tegenbedenkingen konden hem van dit besluit afbrengen.

Te ‘Umghunghlove’, Dingaan's hoofdstad, hield dit opperhoofd zijn verblijf. Daar vertoefden ook zijn beste, moedigste krijgers, de Umshlanga Umshlopa - witte schilden - en de Umshlanga Umyana - zwarte schilden. Een schilderachtigen indruk maakte deze zwartbevolkte Kafferkraal, omringd door bloeiende heuvels, uitgestrekte, groene vlakten en dichtbegroeide bergkloven, waardoor het water met toomelooze kracht voortjoeg over de peillooze, steenachtige bedding.

De zon neigt reeds ten Westen, een warme regen liet zijn weldadige sporen na op de rijkbevruchte akkers en donzige weiden, op het houtgewas en de bloeiende heesters. Wapengekletter binnen de omheining, die de hutten van het groote, cirkelvormige binnenplein der Kraal scheidt, verraadt het oorlogsspel der mannen; hun vrouwen werken op het land. Slechts een enkele staat voor de deur harer hut en laat den donker gloeienden blik weiden over de strijders. Haar lange, zwierige, met franjes versierde kros, die haar tot aan de knieën reikt, wordt om 't midden vastgehouden door een koperen koralensnoer, om haar hals schittert een glazen ketting. Van de schouders tot aan haar handen en van de knieën tot aan de enkels zijn haar armen en beenen met elpenbeenen ringen bedekt. Haar kleine voeten rusten op ruige zolen van ossenhuid, die door riemen aan de hielen en aan de teenen om de voeten zijn vastgebonden. Haar zwarte haren zijn met koperen knoopjes en klatergoud bedekt.

Deze voornaam opgetooide Kaffervrouw is Dingi, Dingaan's geliefde dochter. Nauwelijks vijftien zomers telt ze, maar deze leeftijd geeft haar recht op een echtgenoot. De machtige Tambusa, Dingaan's minister en raadsman, begeert haar tot vrouw en zal bij

de eerste glansrijke overwinning, die hij op zijn vijanden bevecht, haar meester worden. Is er gevraagd, of Dingi instemt met haars vaders keuze? O neen, met alle voorrechten, die deze koningsdochter geniet, vergeet Dingaan niet, dat ze een vrouw is en slechts te gehoorzamen heeft. Tambusa's liefde is een onderscheiding, waarop ze trotsch moet zijn, en of haar hart onder zijn gloeienden blik sneller klopt of niet, daarnaar vraagt niemand. Een Kaffersdochter kent geen anderen wil dan den wil des mans, haars meesters, wiens lijdelijk eigendom ze is en blijft, en door wiens zeldzame blijken van zwakke liefde ze zich vereerd moet gevoelen. Maar niet tevergeefs heeft Dingi genoten van de bijzondere voorkeur haars vaders en de voorrechten, die eruit voortvloeiden. Haar zelfbewustzijn is erdoor ontwaakt, haar wil erdoor gevormd en haar fierheid erdoor ontwikkeld. Ze weet, dat ze Tambusa niet lief heeft en nooit lief zal hebben, al stapelde hij bergen van verslagen vijanden om haar heen, want zijn oog is wreed en zijn mond is hard en tuchtigen zal hij haar met barbaarsche woede bij het minste vergrijp, zooals hij het zijn andere vrouwen doet. Dan heeft Dingaan geen macht meer om haar te beschermen en is zij, de koningsdochter, de slavin van haars vaders knecht! Dingi begeert het niet, daarom wenscht ze, dat Tambusa verslagen wordt en bouwt op deze eenige kans, om zijn juk te ontkomen, haar hope.

Nog staat Dingi roerloos op dezelfde plek, schijnbaar in het wilde oorlogsspel der krijgers verdiept en toch met haar gedachten zoover daarvan verwijderd, toen twee stemmen uit de met tijgervellen behangen hut haars vaders haar aandacht trekken.

't Zijn Dingaan en Tambusa. Waarover houden zij te zamen raad? Dingi buigt het trotsch opgeheven hoofd en luistert ingespannen.

- Heeft de rust Dingaan's luisterend oor verstopt, dat hij niet hoort het houweel van den witten man in onze velden? Is zijn scherpziend oog verduisterd, dat hij niet ziet hoe het vee van den vreemdeling zijn weiden afknaagt?

- Dingaan's oor hoort scherp en zijn blik reikt ver! - antwoordt de koning fier, - maar zijn land is groot en zijn bodem is vet, daarom voedt hij ook den witten man, zoo heeft hij 't beloofd.

- Dingaan is mild, de Britsche, witte nabuur roemt hem, maar de Quathlamba begrenst niet meer zijn eenzaamheid. Kloeke, witte strijders, mannen van ijzer, overweldigen de hoogten en diepten van het gebergte en de witte nabuur begroet hen als vrienden. Wee u, Dingaan, als de zon den dag verlicht, die u tot hun knecht maakt!

- Dingaan blijft hun koning - klinkt het bedaarde antwoord. - Zijn zwaard is scherp en zijn voet is licht, krachtige strijders omringen hem. Is Tambusa een vrouw geworden, dat hij vreest de kogels van den witten man?

- Tambusa's arm heeft honderden verslagen, o Dingaan! Wat

vraagt gij dan naar zijn vrees? Hij is moedig als de leeuw, maar behoedzaam als de panter en listig als de slang. Hij telt de geweren der witte mannen als de koning slaapt, hij hoort hun woorden, hij kent hun kracht. Is Dingaan hoorende doof en ziende blind, dat hij niet grijpt zijn assagaai en zuivert zijn koninkrijk van 't witte gebroed?

- Zal ik mijn assagaai richten op mannen, die in vrede met mij leven? - roept de koning verontwaardigd - Dingaan's woord is vast als de rots, hij kent geen verraad.

- De witte krijgers zijn niet zijn volk! - mompelt Tambusa - de dag komt en met hun kogels verjagen zij den Zulukoning uit zijn Kraal, zoo spreekt de witte kapitein.

Een diepe stilte volgt. Klaarblijkelijk hebben deze laatste woorden den gewenschten indruk op Dingaan gemaakt.

- Bespiedt Dingaan's dochter het afscheid van den grooten kapitein(*)? - vraagt een stem naast haar.

Zonder zich verrast te betoonen, wendt Dingi langzaam het hoofd om. De man, die haar op zijde trad, is met zijn Europeesche kleeding een zonderlinge verschijning in deze Kafferkraal; 't is de zendeling, die tot Dingaan doordrong om hem tot het Evangelie te bekeeren, een poging, die nog weinig vrucht had afgeworpen, ofschoon het Kafferhoofd met de meeste hoffelijkheid naar zijn woorden luisterde en met de grootste gastvrijheid hem te gemoet kwam.

- Dingi's oog rust niet op den hemel - zegt de aangesprokene zacht - maar haar oor vangt Tambusa's woorden op. Hij is wreed, waarom wil hij de witte krijgers verslaan, als Dingaan's velden vet zijn en groot? Zoo spreekt Dingaan.

- Hoe? - roept de zendeling verschrikt, Tambusa gaf dien slechten raad aan Dingaan?

Dingi knikt bevestigend.

- En Dingaan opent er zijn oor voor?

- Dingaan zal niet zijn assagaai richten op zijn vriend. Zijn tong liegt niet en zijn oog straalt vriendelijk als het zonlicht. Maar de vriend zal zijn kogels richten op Dingaan en hem verjagen uit zijn koninkrijk, zoo spreekt Tambusa.

- Hij spreekt valsch! - zegt de zendeling heftig. - Zie, ginds naderen witte mannen als vrienden en willen vrede sluiten met den koning van dit land, evenals hun Britsche broeders. Zal Tambusa nòg zeggen, dat zij als vijanden komen?

Dingi's oogen volgen de richting, die Owen's hand aanwijst. Zes gewapende blanken naderen. Een Kaffer rent hen spoorslags voorbij tot voor de koningstent. Tambusa treedt eruit te voorschijn; onder de mededeeling van den zwarten boodschapper tintelen zijn oogen van woeste blijdschap, en met het ingewonnen bericht vervoegt hij zich onverwijld bij Dingaan! 't Kon niet beter komen: de witte man, die

(*) De zon.

den Quathlamba overtrok, ontstal Dingaan 700 stuks vee en 60 paarden! Zal nòg de Koning doof blijven voor Tambusa's raad? Neen, Dingaan's blik wordt duister als de nacht en op zijn voorhoofd teekent zich een onheilspellende, diepe rimpel. In 'tzelfde oogenblik kondigt de zendeling de aankomst der witte mannen aan, die vriendschap willen sluiten met den machtigen koning. Zwijgend volgt Dingaan den zendeling naar buiten. Een der zes aangekomenen treedt vooruit, 't is Retief.

- De groote koning der Zulu's zij gegroet! - spreekt hij en buigt zich diep - als hulpbehoevende vrienden komen wij tot hem, de witte man is arm en Dingaan is rijk. Zijn koninkrijk is groot en zijn velden bloeien overvloedig. Zijn volk kan de vrucht niet tellen en ze verdort en verwelkt op den stengel, want er zijn geen handen genoeg voor den oogst. Mag de hongerige witte man zich voeden met zijn overvloed? Zijn Britsche vriend zegt: Dingaan is mild en grootmoedig, hij schonk ons land, ga heen naar zijn Kraal, ook den vreemden zwerver zal hij niet hongerig laten! Daarom, o koning, geef ons een eigen grond en de witte zwerver blijft uw vriend en bondgenoot. Uw vijand zal de zijne zijn en met uw vriend zal hij aanzitten.

Luid en vast klinken deze woorden van Retief's lippen, die onmiddellijk door den zendeling aan Dingaan worden vertolkt.

- Zal Dingaan's hart verstaald blijven voor deze bede? - voegt hij erbij, eenigszins bezorgd over den onheilspellenden rimpel op het voorhoofd van het opperhoofd. - Dingaan wete: het woord van dezen man is vaster dan de rots.

- Zijn oog liegt! - roept de koning woest vooruitspringend en met een beweging van zijn assagaai, als wilde hij Retief ermede doorboren.

Pal blijft deze staan, geen enkele trek op zijn kloek en open gelaat verraadt eenigen angst.

Oogenblikkelijk herneemt Dingaan zijn vorige, waardige houding. De moed van dezen man boezemt hem eerbied in. Is hij niet gekomen zonder wapenen, spot hij niet met het gevaar?

- Wat heeft Dingaan's geest vertoornd, dat hij den witten man onrecht doet? - herneemt Retief rustig. Hij spreke, zijn bezoeker luistert.

- Zal ik land schenken aan den dief van mijn vee en van mijn paarden? - vraagt het opperhoofd dreigend - ga heen, de tong van den witten kapitein is als honing, maar giftig is zijn hart. Dingaan is wijs, hij versmaadt de hand, die zijn eigendom ontroofde.

- Wie legde het zwaard tusschen Dingaan en den witten kapitein? - zegt Retief even dreigend - deze hand - en hij steekt zijn gespierden arm uit - zou eerder afvallen, dan rooven wat Dingaan toebehoort!

- Waar is mijn vee, waar zijn mijn paarden? De witte man

ontroofdeze. Dingaan is zijn vijand! - roept het opperhoofd woest en met geweld den lust bedwingend, om onmiddellijk zijn wraak te koelen.

- Noem den dief en de witte kapitein herovert, wat men den Zulukoning ontstal! - antwoordt Retief op vasten toon.

Dingaan's blik vestigt zich vragend op Tambusa en deze onderhoudt zich eenige oogenblikken fluisterend met hem.

- In een tijgerhol zijn we aangeland! - voegt een van Retief's volgelingen den ander toe. - We kunnen ons testament maken, Veldkamp! Ik denk, dat we hier verscheurd worden.

De aangesprokene haalt de schouders op; Rousseau's voorspelling - als 't er een is - laat hem volmaakt koel. Geheel aandacht schijnt hij voor de strijders op het binnenplein, die ongestoord hun wild spel voortzetten.

Inmiddels begluren hem een paar donkere vrouwenoogen. Is 't zijn ranke, buigzame gestalte, of zijn onversaagde blik en trotsche, vastberaden mond, die Dingi zoo wonderlijk aantrekken? Onstuimig klopt haar 't hart. Zij vergelijkt hem met Tambusa en voelt haar afkeer voor dezen vergrooten. Wat mannenmoed en fier zelfbewustzijn bij den witten man verraadt, is wreedheid en bloeddorst bij den zwarten bondgenoot. Dingi is een koningsdochter; zij roemt in de overwinningen haars volks, en staart met kouden, gevoelloozen blik op den verslagen vijand, maar dorsten naar 't onschuldig bloed, verraad plegen tegen den man, die vriend is van Dingaan's vriend, dat kan ze niet en daarom is haar ziel in opstand tegen Tambusa. Zal haar vader luisteren naar zijn valsche taal? Ze vreest het; Dingaan is grootmoedig, maar wantrouwend. Tambusa peilt zijn zwak. Hij zal zijn toorn doen ontvlammen tegen den witten kapitein en ook diens witte strijder, met zijn leeuwenblik en reeëngestalte, met zijn voorhoofd van elpenbeen en kastanjebruinen haardos van zijde, zal er het slachtoffer van worden! Dat benauwt Dingi, dat jaagt haar 't bloed naar 't hoofd. Maar op haar koel en trotsch gelaat spiegelt zich geen zweem van die gewaarwording af; slechts werpt ze nu en dan een vluchtigen blik naar de beide fluisteraars, om dien dan weder met welgevallen te doen rusten op den jongen, witten strijder, het voorwerp harer zonderlinge belangstelling.

Dingaan en zijn raadsman eindigen hun gesprek. De eerste wendt zich met waardigheid tot Retief.

- Graast Dingaan's vee weder op zijn weiden - spreekt hij dreigend - en hoort hij zijn geroofde paarden weder hinniken in zijn Kraal, de witte kapitein zal zijn vriend zijn en grond zal Dingaan hem geven, om zijn volk te voeden! Ga heen in vrede!

Als Retief den zin van deze woorden door Owen vernomen heeft, schittert zijn gelaat van vreugde. Zwijgend buigt hij en legt ten teeken van onderwerping aan Dingaan's voorwaarde de hand op 't hart. Gevolgd door Tambusa trekt zich Dingaan terug in zijn tent.

- Wij hebben veel gewonnen - zegt Rousseau tegen Retief - maar waar, in vredesnaam, denkt ge het geroofde vee terug te halen?

- Mogelijk kan de Kaffer het zeggen, die het bericht van den diefstal aan Tambusa overbracht - valt de zendeling in. - Ik zal hem aan 't spreken zien te krijgen.

Onmiddellijk wil hij zijn voornemen ten uitvoer brengen en den boodschapper tusschen zijn zwarte stamgenooten opsporen, als Dingi's welsprekend gebaar hem in 't voorbijgaan staande houdt.

- Tambusa is slim - fluistert ze - en de mond van zijn knecht is stom voor den witten man. Dingi zal zijn tong losmaken, haar oog vindt zijn hart.

- 't Zij zoo, kind! - mompelt Owen, haar naoogend - maar... ge speelt een gevaarlijk spel, God behoede u!

Dan vervoegt hij zich weder bij zijn geloofsgenooten en maakt hen bekend met Dingi's voornemen.

- Wie onzer heeft deze ongelooflijke overwinning behaald op een Kaffersdochter? - schertst Rousseau - ik zag haar schitterende oogen herhaaldelijk naar u afdwalen, Veldkamp! Wees voorzichtig, als ze u van haar tooverdrank ingeeft, zijt ge verloren!

- Spot niet met haar! - zegt Owen ernstig - wat ze voor u doen wil, is meer dan ge gissen kunt. Weet Tambusa, dat zij met u samenspant, dan wacht haar bittere smaad. Dingaan is haar vader, maar onmeedoogend zal hij haar offeren, als ze verraad pleegt tegen haar volk.

- Is 't verraad, dat ze ons behulpzaam wil zijn in 't opsporen van den dief haars vaders? - vraagt Rousseau - en op die wijze vrede wil stichten tusschen Dingaan en ons?

- Tambusa zal het verraad noemen. Mij is het duidelijk, dat hij uw vijand is. Daarom wekte hij Dingaan's wantrouwen tegen u op, ofschoon hij mogelijk den rechten dief met den vinger kan aanwijzen. Maar daar zie ik Dingi terugkeeren. Denk eraan, dat ge door woord noch blik eenige verstandhouding met haar moogt verraden. Neem daarom liefst langzaam den terugtocht aan. Hoor ik nieuws, dan volg ik u.

Retief en de zijnen vereenigen zich met dezen raad en verlaten de Kraal. Maar hoe langzaam ze zich ook verwijderen, toch hebben ze reeds een heel eind weg afgelegd, zonder dat de zendeling hen inhaalt.

- Wat nu te doen? - zegt Rousseau, terwijl hij als gewoonlijk zijn troost zoekt in een sigaar - zonder eenige bepaalde verdenking den veedief opsporen is 't werk van weken.

- Daarom legeren we ons hier bij onze paarden! - antwoordt Retief vol moed - Owen kan opgehouden worden of bespied; in 't laatste geval kiest hij den nacht om ongemerkt te ontsnappen.

- Mij wel - zegt Rousseau, terwijl hij Retief's voorbeeld volgt en zich op den groenen bodem uitstrekt.

- Als er slangen in aantocht zijn, zal Thomas ons wel bijtijds wekken, want hij schijnt nog geen plan op slapen te hebben.

De jonkman knikt hem glimlachend toe en blijft, tegen een boomstam geleund, in de beschouwing der romaneske natuur verdiept. Ook de andere mannen werpen zich op den grond. Weldra getuigt hun zware ademhaling, dat zij den tol betalen aan de vermoeienis der reis.

't Wordt nacht. Een onmetelijk sterrenheir flonkert aan den onbewolkten hemel. Veldkamp's droevig peinzende blik richt er zich heen. Hij denkt aan een even schoonen nacht, toen dit sterrenheir ook zoo vriendelijk en bemoedigend nederblikte op de voortrekkers aan de Vaalrivier en zucht. Zijn zucht wordt beantwoord. Getroffen wendt hij 't hoofd om. In zijn onmiddellijke nabijheid staat een slanke vrouw. Hoe is zij er gekomen zonder dat hij 't hoorde? Hij begrijpt het niet, want zijn gehoor is scherp. Maar Dingi is een Kaffersdochter, ze heeft het geleerd struiken en planten het zwijgen op te leggen, als ze erlangs zweeft en haar voet is licht, zelfs de zachte bodem ontvangt er geen indruk van.

- De witte strijder is machtig - fluistert ze - als de zon straalt zijn blik in de duisternis; het oog van zijn broeder wordt zwaar, slaap! zegt hij, uw knecht waakt!

Met schitterende oogen staart ze hem aan, maar haar houding is nederig en onderworpen, als stond ze voor haar meester. Gelukkig begrijpt Thomas genoeg van haar taal, om haar te woord te kunnen staan.

- Komt Dingi haar witten vriend een dienst bewijzen, ze is welkom! - zegt hij vriendelijk, terwijl hij haar de hand toesteekt. Zij buigt er zich over heen en drukt er vluchtig haar lippen op.

Dan treedt ze hem op zijde, brengt haar mond aan zijn oor en fluistert:

- Tambusa wil het bloed zien van den witten kapitein, gift stort hij uit in Dingaan's leeuwenhart. Zijn oog volgt Dingaan's witten vriend, daarom zijn zijn voeten geketend.

- Wij wachten dus tevergeefs op hem! - zegt Thomas bitter teleurgesteld.

- Waarom weeklaagt de witte strijder, als Dingi komt? - vraagt de Kaffersdochter, fier het hoofd oprichtend. - Wil hij niet hooren wat haar oor voor hem heeft opgevangen?

- Heeft de Kaffersknecht gesproken, Dingi?

- Dingi's oog woelt in zijn hart en maakt zijn tong los.

- Waar is Dingaan's vee, waar zijn zijn paarden?

- Dingi weet het.

- En zij komt het den witten kapitein zeggen! - roept Thomas verheugd. - Dat is braaf van Dingi, ik wek hem!

Snel als de gedachte plaatst zich de Kaffersdochter in zijn weg.

- Dingi's oog zoekt den witten strijder - mompelt ze op droevigen toon - maar zijn oog rust niet op haar. Zijn hand is van

ijzer en zijn hart van steen. Waarom komt hij in Dingaan's Kraal en rooft het hart van Dingi, dat ze met hem samenspant tegen haar vader?

Onaangenaam getroffen wijkt Thomas onwillekeurig een schrede terug. Dan herstelt hij zich en zegt glimlachend:

- De witte strijder is niet van Dingi's volk, ook kwam hij niet om haar hart te rooven, en met haar samen te spannen tegen haar machtigen vader. Zijn vriend wil hij zijn en in vrede met hem leven. Dingi noeme den dief van haars vaders vee en kan rustig haar hoofd te slapen leggen. De witte strijder brengt het terug en blijft ook haar vriend.

Met gebogen hoofd en de handen kruiselings over de borst gevouwen heeft Dingi hem aangehoord. Een traan is in haar donker oog opgeweld, als een zilveren parel glinstert hij op haar zwarte wang. Haar hart is versmaad; maar al te diep voelt ze het, doch voor den man, die haar dezen smaad aandoet, voedt ze geen wrok. Hoe zacht troffen zijn woorden haar gehoor; dat was niet de stem eens meesters, die spot met de liefde van zijn dienstmaagd, maar de gevoelige taal van een vriend, die deel neemt in het leed zijner zuster en het zoo dragelijk mogelijk wil maken. In dit oogenblik begrijpt Dingi meer van Owen's liefdeleer, dan ze er ooit van begrepen heeft. En wat er aan zelfopoffering in haar ziel woont, zal ze eraan offeren.

- Dingi's mond kan haar vriend den weg wijzen - spreekt ze zacht - als zijn kogel Sinkonyala treft, keert hij met Dingaan's vee terug naar Umghunghlove.

- Sinkonyala is dus de dief? - vraagt de jonkman levendig, terwijl een gevoel van dankbaarheid hem dringt, om nogmaals zijn moedige onderrichtster de hand te reiken.

- Het kleed van den witten man bedekt Sinkonyala en zijn krijgers - zoo spreekt de Kaffersknecht tegen Dingi - antwoordt deze, schuchter haar schitterende oogen opslaande - zijn hart is bevreesd voor den koning der Zulu's. Dingaan zal den witten man verslaan, wiens kleed hij kent en Sinkonyala blijft zijn vriend.

- En Tambusa weet dit? - roept Thomas verontwaardigd.

Dingi buigt bevestigend.

- Hij weet, dat Sinkonyala als de witte man verkleed Dingaan's vee roofde en laat den koning gelooven, dat de witte man het deed?

- Tambusa's hart is boos - lispt Dingi - hij wil geen witten vriend meer in Dingaan's koninkrijk. Daarom scherpt hij zijn assagaai tegen den witten strijder. Maar zijn bruid maakt die stomp.

- Zijn bruid; gij, Dingi, zoudt de vrouw worden van dien verraderlijken, zwarten bedrieger?!

- De koning beveelt, Dingi gehoorzaamt..... maar..... weent erover!

- Gij, arm kind! - zegt Thomas, innig begaan met haar smart,

die zich zoo welsprekend uit in haar bedroefden blik en in den aandoenlijken toon harer stem. - Maar als Dingaan nu weet, hoe hij door zijn raadsman bedrogen werd, zoodra de witte strijder hem zegevierend zijn vee terug brengt?

- Tambusa is listig als de slang. Hij vraagt: 'Hoe? Sinkonyala rooft mijns Konings goed? Mijn assagaai zal hem doorboren, als Dingaan het gebiedt!' Zijn knecht blijft stom.

- En Dingi?

- Zal Dingi verraden wat haar tot een lijk maakt? Haar mond heeft gesproken, wat Tambusa verzwijgt, en de witte strijder is haar vriend! Daarom doopt Tambusa zijn assagaai in haar bloed.

- Vlucht dan! - roept Thomas ontzet - de witte man versmaadt het, Dingaan's vriendschap te koopen met het leven zijner dochter. Veel liever werpt hij hem het zwaard toe. Vlucht Dingi, geen witte strijder is wreed genoeg, om een dienst te koopen met vrouwenbloed!

Angstig duwt hij haar voort. Een onuitsprekelijke glans van liefde en bewondering straalt uit haar oogen, als ze die voor 't laatst nog op hem vestigt, dan zweeft ze heen, vlug en onhoorbaar zooals zij gekomen is, maar met den hemel in 't hart door de warme belangstelling van den witten strijder in haar lot, een onderscheiding, die zelfs de koningsdochter der Kaffers nimmer te beurt viel.

De Keulsche dom. (novelle)
door K. van der Zijde.

Ondank is 's werelds loon. En als het waar is, dat de dames de wereld regeeren, dan..... Maar wacht, laat ik u eerst zeggen, hoe ik aan die vooronderstelling kom. Een pas benoemd schoolopziener bracht zijn eerste bezoek in een jongejuffrouwenschool, waar een voorbeeldige orde heerschte en maakte de uitmuntende onderwijzeres zijn compliment daarover, door haar de eerste vrouw van de gemeente te noemen. - De dame, die een weinig Krusemansch in haar levensbeschouwing en wat trotsch op haar 'vrijheid' was, antwoordde, dat ze nog volstrekt geen vrouw, laat staan de eerste van de gemeente, was. Maar de schoolopziener, een jong advocaat, vond het *een weinig ongerijmd*, waarschijnlijk uithoofde van zijn beide betrekkingen, zijn

eenigszins zonderling complimentje terug te nemen en bepleitte zijn meening op deze wijze: ‘De moeders regeeren de vaders; de kinderen regeeren de moeders; en - u hebt de volmaaktste orde onder de kinderen, zoodat u eigenlijk de heele gemeente regeert.’ - Wat nu de bekwame opvoedster van het toekomstige, schoone geslacht den ondeugenden advocaat-schoolopziener geantwoord heeft, daarvan zwijgt de anekdotenverzameling. Maar als het waar was, wat de academische paedagogencommandant beweerde, dan zou men het den dames moeten wijten, dat ondank ‘'s werelds loon’ is, en dan zouden de schoone zusteren van onze institutrice de beschuldiging moeilijk kunnen ontgaan, dat ze ondankbare wezens waren. Maar dàt - gij allen weet het, lezers en lezeressen! - dat ìs niet waar, al volgde het direct uit alle pleidooien van 99 gerechtshoven, ieder afzonderlijk vertegenwoordigd door 11 advocaten. - Daarover redeneeren we niet verder; maar nemen eenvoudig aan, dat de meeste vrouwen overdreven voorbeelden zijn van dankbaarheid voor het minste genot, dat haar te beurt valt, en dat zij daarenboven zelf zich gewoonlijk tevreden stellen met den onbeduidendsten *schijn* van den dank, dien zij voor haar opofferingen konden eischen. ‘Waar moet dat alles toch heen?’ vraagt de lezer, en mogelijk met eenig recht. Welnu, ik zal hem de conclusie niet langer onthouden. Ik durf n.l. vertrouwen, dat er bijna geen plaats ter wereld kan bestaan, die zich zoo in de sympathie van het schoone geslacht mag verheugen als de oude Bisschopsstad, die haar van de zenuwstillende, hoofdpijnverjagende, benauwdheden-verdrijvende Eau-de-Cologne voorziet.

En is dat zoo, geachte lezeressen! staat werkelijk Keulen zoo hoog bij u aangeschreven om al het genot en de lafenis, die de echte Jean Marie Farina u verschaft, dan durf ik er ook op rekenen, dat gij niet met tegenzin ‘den Rijn op’ mij zult volgen naar Vondel's geboortestad, al is het ook nu niet het rechte seizoen voor een Rijntochtje, zooals misschien velen uwer meermalen in den komkommertijd gemaakt hebben. Nu, als *gij* er niets tegen hebt, de *heeren* gaan natuurlijk gaarne mee, waar *gij* heengaat. Weest dan, dames en heeren! zoo vriendelijk, mij in uw verbeelding te volgen naar Keulen.

Maar zoo ge met Baedeker in hand of reistasch soms de straten doorkruist hebt van de stad met den ‘eeuwigen Dom’, en in opgetogenheid verloren het alom bekende, prachtige bouwstuk om- en altijd weer omgewandeld, half droomende, half verrukt omgewandeld hebt, als ge letterlijk meermalen teruggedeinsd zijt van verbazing, als ge telkens opnieuw weer moest gelooven wat ge voor u zaagt, dat n.l. al die wemelende ornamenten, die de gevels van den trotschen tempel versieren, toch wezenlijk allen beelden, werkelijk beeldhouwwerken zijn, zoo groot in aantal, dat het enkele denkbeeld, ze te willen tellen, u een huivering aanjoeg, dat een poging tot globale berekening in een duizeling dreigde over te gaan, - als ge erbinnen getreden zijt met

dien eerbied, die behoefte heeft zich te uiten in ernst en stilzwijgen, als ge opgezien hebt in die hoogte en omgezien in die ruimte, als ge uw gedachten hebt laten stijgen langs die statige pilaren en met uw verbeelding die gewelven gepeild hebt, als ge al de spankracht van uw geest hebt verzameld, om de idee te omvatten van dat verpletterend groote geheel, als ge u kleiner en kleiner hebt voelen worden bij het besef, dat hier de gedachte van het genie in onverbiddelijke werkelijkheid u omving; als ge - in één woord - gevoeldet, dat u als het ware een krachtige stem hier toefluisterde: 'De Heer is aan deze plaats!' - - als ge verder, om weer uzelf te worden, om de idee der vernietigende verkleining van uw persoon af te werpen, den Rijnoever langs gewandeld zijt naar Flora, om op geheel andere wijze nogmaals uzelven te verliezen in de lieve, harmonische samenstrengeling van kunst en natuur, - als ge verder uw schreden gericht hebt naar de Diergaarde, om u daar weer te gevoelen het hoofd der bekende schepping, - - als ge eindelijk, in de stad teruggekeerd, de rijk voorziene zalen van het museum van schilderijen in oogenschouw hebt genomen en in de keurige rangschikking een overzicht hebt gekregen van de ontwikkeling der beeldende kunst uit de kinderlijke proeven der middeleeuwen tot aan de frissche, poëtische werkelijkheid van onze eeuw - - als ge u dat Keulen van onzen tijd voor den geest roept, - dan moet ik u verzoeken van die schoone tafereelen alles af te zonderen, waarmee het moderne leven en de moderne kunstbeschaving het aloude Colonia Agrippina versierd hebben. *Wij* hebben te doen met het Keulen der middeleeuwen. Het jaar 1236 is nog niet ten einde en van de tegenwoordige, prachtige domkerk is nog geen spoor te zien.

In een der minder bezochte achterstraten staat een klein huis, welks gevel half dreigend, half beschermend voorover helt. Het avondzonlicht heeft zooeven voor het avondrood plaats gemaakt. Een jong mensch met weelderig krullende, blonde lokken opent de deur van het kleine huis en treedt binnen, na nog eens rechts en links de straat ingezien te hebben. - Volgen wij hem:

'Zoo, ondeugende zwerver! ben je daar eindelijk? Heeft nu je moeder weer lang genoeg alleen gezeten, terwijl mijnheer Zoon zeker weer de mosschen en vinken in de boomen van het bosch heeft nageoogd, tot ze hem goeden nacht hebben toegezongen?'

Met die woorden, die ondanks hun berispenden inhoud op den vriendelijksten moedertoon worden uitgesproken, begroet hem een vrouw tusschen de veertig en vijftig jaar, wier geheele kleeding een vrouw uit den burgerstand kenteekent. Zij vat zijn hoofd tusschen de beide handen, ziet hem met een gullen lach in zijn blauwe oogen en kust hem hartelijk op voorhoofd en wangen.

'O moedertje! het wordt nu zoo mooi in het bosch, elken dag al mooier. Met ieder blad, dat van de boomen valt, komen ze prachti-

ger, trotscher en hooger te voorschijn, en als ik 's morgens eerst naar de vroegmis en dan naar het bosch ga, neen, zie je, dan is het net, of de stammen pilaren en de half gebogen, hooge takken gewelven zijn, dan is het, of de doorzichtige bladergroepen schilderijen worden, ja, zie je, dan wordt het heele bosch ééne groote, prachtige kerk en - neen, hoor eens! - dat moet ik u zachtjes zeggen - dat zeg ik alleen tegen u - dan verbeeld ik me soms, dat ik nog eens bouwmeester zal worden van zoo'n kerk, zoo - zooals ik mij in die boomen voorstel.' -

'Goeie, dwaze jongen! dat zijn immers allemaal wonderlijke droomen en grillen! Maak maar, dat je kameraads van die vreemde hoogvliegerijen niets merken; want ze waren in staat om je hartelijk uit te lachen en denk liever maar, hoe je mettertijd het meesterrecht krijgt en als een bekwaam meester timmerman en als een goed burger je brood verdient. Misschien zorg je dan nog eens voor je ouwe moeder, dat ze een meer onbezorgden, ouwen dag met je beleeft - als je ten minste vóór dien tijd niet trouwt.'

'Een onbezorgden, ouwen dag, dien verschaf ik mijn goeie moedertje zoo zeker, als ik twee handen aan mijn lijf heb. En als alles goed gaat, dan maak ik, dat ze nog eens trotsch op me wordt....'

'Trotsch zal ik genoeg op je wezen, als je maar altijd zoo'n brave, vlijtige jongen blijft, die zoo graag zijn moeder genoegen doet, zoo dikwijls als hij er gelegenheid toe ziet. En laten we nu samen ons avondbrood gebruiken en dan naar bed gaan; want morgen is het als gewoonlijk alweer vroeg dag voor je, en dus ook voor mij.'

'Vroeg dag, ja - heerlijk, niet waar moeder? Zoo 's morgens vroeg alléén buiten ronddwalen, zoo'n half uurtje, eer het werk begint; - dan heeft de stilte en de rust.....'

'Alleen, he, waarom alleen!' zei de oude vrouw, 'dat vind ik toch vreemd; waarom zou je b.v. niet even goed met je moeder kunnen rondwandelen, als je dan toch altijd weer naar buiten moet, eer je een hamer of beitel in handen neemt?'

'Moedertje, moedertje! gaat u nou bedroefd worden, of boos? Neen, zoo heb ik het wezenlijk niet gemeend. Gaat u eens mee? dan zult u eens zien, hoe aardig we samen keuvelen zullen over al het moois, dat we zien. Hier kan ik het zoo allemaal niet zeggen, wat - rare gedachten er al zoo in me opkomen, zoo in de vrije natuur, als de heele wereld ruimer en hooger en breeder is dan op den middag, als ik thuis kom, om het noenmaal te nuttigen, als je bijna geen stap kunt verzetten, zonder iemand tegen de ellebogen te stooten. Ik wou u juist zeggen, dat 's morgens die stilte en rust zoo iets van een groote, vlakke ijsbaan heeft, of van den helderen, blauwen hemel, of van die prachtige, hooge beuken en eikeboomen. Dan is het net, of de wereld te trotsch is, om zich te bewegen en te vroom om leven te maken.'

'Maar, jongenlief! waarom juist altijd die stilte? als kind kon je

soms een drukte maken, dat ik 's avonds hartelijk naar stilte verlangde en nog kan je soms zoo beweeglijk en levendig wezen als een weeraal bij storm. Zeg me toch eens, heb je iets tegen je medemenschen, die even goed als jij kinderen zijn van onzen lieven Heer en zijn Moeder? of waarom ben je toch zoo afkeerig van het gewoel, dat er b.v. 's Zondags op de wandeling heerscht, als jong en oud levendig en vroolijk hun alledaagsche bezigheden vergeten, om eens wat van den lieven, blauwen hemel en van de heerlijke groene boomen te zien?'

'Moeder! - ik mijn medemenschen niet liefhebben? - Ik wou, dat ik ze allemaal te gelijk met een streek van mijn schaaf gelukkig kon maken. Maar och, je weet wel, ik hou veel van ruimte om me vrij te bewegen en als ik nu zoo'n troep menschen op elkaar gepakt zie, die vandaag aan brood, vleesch en bier en morgen aan bier, vleesch en brood denken, zonder dat ze ooit van wat anders weten te zeggen en die mekander om een voet breed grond, waarop ze elkaar dooddringen, zouden vermoorden, terwijl ze niet weten, hoe groot en ruim de wereld wel is, dan - dan ben ik maar liever alleen, daar waar geen hooge muren en nauwe straten zijn.'

'Jongen, jongen, wat kun je toch praten, 't is of je 't uit een boek voorleest. Maar zeg eens, beste knaap, ben je wel een goed Christen? want je praat zoo anders dan gewone menschen.'

'Met hart en ziel! Ga daarop maar gerust slapen, hoor moedertje! En haal je maar geen nare droomen in het hoofd. Dunkt je niet, dat het tijd is om te gaan slapen?'

'Ja, jongen! rust wel.'

'Goeden nacht, moedertje, droom maar eens, dat ik een beroemd bouwmeester word; want ik heb altijd graag, dat je wat goeds van me droomt.'

Nog een hand en een kus - en moeder en zoon zoeken ieder hun legerstede op, de eene om nog eens over de woorden van den vroegrijpen jonkman na te denken, de ander om zich onder het ontkleeden af te vragen, waarom zijn moeder hem toch eigenlijk die vreemde, ja, die verschrikkelijke vraag deed, die ze - natuurlijk! - zoo kwaad niet meende..... maar - ja, daar moest toch iets achter steken. Hij wist wel, dat buurvrouw Barbara eens aan zijn moeder gevraagd had, of ze wel zeker was, dat de jonge borst zijn eeuwig geluk niet in de waagschaal stelde, door zoo bij avond en ontijden op eenzame plaatsen rond te dwalen, in plaats van te doen als andere jonge lieden. Hoe licht kon het wezen, dat de booze hem zoo eens overviel en hem dwong, om zijn arme ziel aan hem te verkoopen en hij was toch, dàt moest ze zeggen, een veel te knappe, aardige jongen, om hem zoo maar door den booze te laten wegsleepen. En toen was er een relaas gevolgd van alle mogelijke, bekende en onbekende slachtoffers van den custos der hel, 'te ijselijk om na te vertellen', had de

moeder van onzen jongen timmerman gezegd. Hij wist, of liever gevoelde, dat die onbeduidende babbelaarster de bekrompenheid in eigen persoon was, wier grove zenuwen niet anders in beweging te brengen waren dan door de verschrikkelijke duivelslegenden, die men haar opdischte en die zij dan gretig opving, om ze de buurt rond te dragen..... Maar zijn moeder - zie, dat was iets anders!... Zou het mogelijk zijn, dat die goeie, vrome christenziel ook al het oor liet hangen naar de praatjes van buurvrouw Barbara? En de lach, die reeds begon zijn bovenlip te krullen, verdween en maakte plaats voor een ernstigen, nadenkenden plooi op zijn jeugdig gelaat. Maar ook die plooi was voorbijgaande en werd vervangen door een trotsche, eenigszins sarcastische uitdrukking, waarmee hij zijn gezicht naar den donkersten hoek van zijn slaapkamertje schuins naar boven gekeerd hield - 'Dwaasheid! niet buigen!' mompelde hij, terwijl hij zijn wambuis op een stoel smeet, alsof hij aan die beide voorwerpen zijn verontwaardiging over Barbara's babbelzucht te koelen had. In weinige seconden was hij geheel gereed om in bed te stappen. Hij deed zijn avondgebed - stond op - kruiste de armen over de borst en zei nog eens duidelijk hoorbaar en met een zekere ingehouden kracht: 'Dwaasheid! niet buigen!' - In het eerste half uur, dat hem langer dan een uur toescheen, kon hij den slaap niet vatten. Hij had van avond voor het eerst het eerzuchtige droombeeld van zijn jeugdige verbeelding in woorden gebracht en hoewel hij wist, dat hij zich in de oogen van zijn goede, eenvoudige moeder niet belachelijk kon maken, gevoelde hij toch iets van een zekere spijt, dat hij zich zoo door zijn illusie had laten meesleepen, dat hij zoo ontijdig zijn groot geheim had te kennen gegeven. Wat kon zijn moeder daarin anders zien dan een verwaande hersenschim van een jongmensch, dat nog de kinderschoenen niet geheel had uitgetrokken. Maar neen, zij had er stellig meer in gezien, zij schatte hem niet zoo laag; wat tal van kleine bijzonderheden, waarover zij soms met hem raadpleegde, alsof hij tien jaar ouder ware geweest, getuigden niet, dat hij door de goede, verstandige vrouw boven zijn leeftijd gesteld werd. Ja, zelfs die wonderlijke vraag bewees het: men vraagt toch aan geen kind, of hij een goed Christen is. En in het jonge kunstenaarshart werd een demonisch gevoel wakker. De onaangename indruk der in de middeleeuwen zoo vreeselijke verdenking hulde zich in een waas van trotschheid: men hield hem niet voor een alledaagschen knaap. Als uit zijn gefantaseerde tempelgewelven zag hij in zijn verbeelding op de menigte neer, die van schrik ineenkromp bij het hooren van den gevreesden naam des satans. Een wilde vreugd flikkerde door zijn ziel. Hij zou zich voortaan nog minder aan de babbeltongen storen, ze zouden hem nog minder begrijpen; - - maar zijn moeder, ja, zijn moeder, die zou hij wel overtuigen, dat hij Christus en de H. Maagd liefhad, liefhad - bijna evenzeer als háár - als zijn lieve, hartelijke, zorgzame moeder...

Allengs begonnen zijn gedachten dooreen te loopen en gingen weldra in een half bewust gepeins en eindelijk in de fantastische vormen der droomenwereld over. Vrouw Barbara vervolgde hem en sloeg naar hem met een ossetong en de duivel joeg haar vooruit en hitste haar aan; maar hij vluchtte naar het bosch en de vogels wenkten hem als goede vrienden toe en trokken hem naar omhoog en riepen hem toe: 'Kom maar naar boven, hier in onzen tempel, en zing met ons een Te Deum, dan gaat die zwarte daar met die oude heks op de vlucht.' En plotseling zat hij boven en de vogels werden engelen, die boven het altaar in een prachtigen, Gotischen tempel zweefden en hem bekransten met bloemen en eikenloof, en daar beneden knielde, te midden van een ontelbare, vrome schare, zijn moeder en bad om zegen voor haar zoon en dankte, dat hij haar zoon was.

Zes jaren zijn na het bovengemelde tijdstip verloopen. Tal van kleine, dagelijksche veranderingen heeft Vader Rijn in de oude Bisschopsstad aanschouwd en daaronder één van meer belang, van zeer groot belang zelfs. *Wij* mogen het door onzen negentiend' eeuwschen verrekijker voor een onbeduidend feit aanzien, dat de goede stad Keulen haar Bisschop moest verliezen, dat de Keulenaars hem al lang ongelooflijk taai en krachtig van inhoud hadden gevonden, dat de door hem bereikte ouderdom hun waarlijk allergezegendst voorkwam en ze den goeden Kerkvader bij zijn verscheiden ook van ganscher harte de zalige rust gunden, die zijn deel geworden was, - *zij* echter, de Keulenaars, achtten dat volstrekt geen onbeduidende zaken. De geheele stad was er vol van, wat men nu wel te wachten had, als de nieuwe Kerkvoogd den herdersstaf in handen nam; illusies werden op illusies gestapeld en niemand twijfelde eraan, dat er voor de oude Rijnstad een tijdperk van bloei ging aanbreken, zooals zij tot nog toe niet gekend of beleefd had. Want Konrad von Hochstaden was reeds door de faam, die hem voorafgegaan was, als een vorst afgeschilderd, die voor zijn onderdanen leefde en al de kracht van zijn manlijken geest aanwendde, om hen welvarend en gelukkig, zoowel als ordelijk en vroom te maken. En vandaag was het de groote feestdag, dat de nieuwe heer zou ingehaald worden. Vlaggen, vaandels en tropeeën, eerebogen en opschriften van allerlei aard versierden de stad, die van feestelijk gekleede inwoners en vreemdelingen wemelde. Geestelijke en wereldlijke heeren waren druk in de weer, om den verwachten herder en regent een waardige ontvangst te bereiden, terwijl menige moeder de hand leende om haar dochters, die voor den stoet van eerejuffers gekozen waren, zoo bevallig mogelijk in de flatteerende kleur der onschuld te dossen.

Maar geen onder al die moeders, ja, misschien niemand onder de feestvierende menigte, is zoo vol gespannen verwachting, zoo vol hoop, zoo van blijdschap vervuld bij de gedachte aan het werkzaam aandeel,

dat haar kind in de algemeene feestvreugde zal nemen, als moeder Lisbeth, die reeds in den vroegen morgen zich bij het ontwaken heeft afgevraagd, of het dan toch werkelijk geen droom was, wat haar zoo dankbaar het daglicht deed begroeten, of het wel mogelijk was, dat haar zoon, háár zoon, de eer zou genieten, in persoon den Bisschop te verwelkomen uit naam van de eerewacht, die uit een vijftigtal jongelingen was samengesteld. Als er nu maar niets in den weg kwam.... Bij die schoone eerepoort, ja, daar zou hij in zijn sierlijke feestkleedij den toekomstigen Heer en Herder der Keulenaars toespreken. Hoe net zou hem dat nieuwe wambuis staan en die muts met die veeren! Men zou hem voor een ridder aanzien. En menig ridder kon hem zijn voorkomen benijden, ja, welk ridder kon op die gaven en talenten bogen, waarmee de hemel hem had toegerust? Mochten de heiligen maar verhoeden, dat hij trotsch en hoovaardig werd, zooals buurvrouw Barbara niet alleen voorspeld had, maar tevens reeds als een feit voorstelde, waaraan niet meer te twijfelen viel. Haar goede jongen trotsch?.... Neen, maar de eer was toch zoo groot! Hoe licht kon hij vergeten, dat alle talenten, alle eer, gaven des Hemels zijn, onverdiende gaven.... En als hij dat vergat, wie weet, de eere kon zijn schande worden, - hij kon midden in zijn aanspraak blijven steken. Hoe zouden hem dan de lieden bespotten. - Zoo dwaalden de gedachten der goede vrouw dooreen, tot eindelijk het heldere daglicht haar herinnerde, dat het tijd was, haar zoon te wekken, wanneer hij zich op het bepaalde uur met de keur der Keulsche jongelingschap zou kunnen vereenigen in statigen optocht.

En nu - zie! wat jeugdig vuur uit die moederoogen straalt, nu ze - voor ditmaal slechts - stuk voor stuk zijn kleedingstukken monstert en schikt, opdat er toch niets aan zijn uiterlijk moge ontbreken, en hij ook door zijn voorkomen den Bisschop moge innemen, zooals hij, dit weet ze wel zeker, door zijn woorden en forsche, maar smaakvolle manieren zal doen.

Nog een half uur kan hij thuis blijven en zich met zijn moeder over de bijzonderheden van het feest onderhouden. Zijn aanspraak kent hij al lang van buiten; want hoe zeker hij in zijn vak van oogen en handen is, van zijne woorden, zegt hij, is hij niet zoo zeker, vooral dan niet, als zoo'n paar verheven oogen als van den hooggeplaatsten, heiligen man op hem rusten. Zijn moeder heeft dit zeer geruststellend gevonden; dàt is ten minste geen bewijs van trotschheid of overmoed, evenmin als de vrees, dat hij het er niet behoorlijk zal afbrengen; en die vrees staat hem op zijn gezicht te lezen.

En toch schijnt de goede vrouw zelf, waar het haar zoon betreft, wel een weinig door het duiveltje der trotschheid bezield. Of is het maar om hem op de proef te stellen, dat ze hem vraagt, of hij nu in zijn aanspraak ook niet kan laten merken, dat hij eigenlijk de ontwerper van die prachtige eerepoort is, waarvoor toch groot en klein gisteren-

avond reeds met verrukking bleef staan kijken? ‘Of zou dat te....’

‘Neen moeder, dat gaat niet; wat zou mijn meester zeggen, als ik hem zoo verraadde? Heb ik dat stuk werk niet in *zijn* dienst verricht? En wie heeft mij zoover gebracht, dat ik tot zoo iets te gebruiken ben? Heeft hij niet op de vriendelijkste manier verbeteringen in het feestsieraad aangebracht, die hem recht geven om het *zijn* werk te noemen? Al wat ik tot heden gedaan heb was, als ik het niet door onhandigheid bedorven heb, het werk van mijn braven meester, aan wien ik al mijn kennis van het vak te danken heb. En dan - denk eens, heeft hij mij niet boven zijn eigen zoon begunstigd en vereerd door mij als den geschiktsten, jongen borst uit Keulen aan te wijzen, om ons aller hulde aan den Bisschop te betuigen! Neen, neen, hulde en eerbied aan den heiligen man, maar van mij of mijn werk geen woordje, zoo groot als een korreltje zaagsel.’

‘Maar als nu zijn Eminentie eens vraagt: Wie heeft die schoone poort opgericht? Hoe dan?’

‘Wel, dat is doodeenvoudig, moedertje: als de Bisschop zoo iets vraagt, dan mag een ander antwoorden en dan zeggen ze natuurlijk: dat heeft Mr. Erik Michielsen door zijn gezellen laten doen. Nu, denkt dan de Vorst, - die Mr. Erik schijnt een man van smaak en bekwaamheid te zijn, en de gezellen - nu ja, daar zal zoo'n hooge heer zich om bekommeren; dat kun je nagaan. Gezellen, dat zijn voor den meester werktuigen, zooals voor ons de beitel en hamer....’

‘Lieve genadigheid! - Heinrich, daar stapt een jonkheer op ons huis aan; dat is zeker voor jou; - het zal toch niet te laat zijn? Toe, zie zelf maar eens gauw, wie het is.’

Eer Heinrich bij de deur kon zijn, was ze al geopend door een jongmensch van omtrent twintig jaar met een bruinen knevel, die hem ouder deed schijnen dan hij was, en een paar oogen, zoo ondeugend en schalksch, dat ze hem wel een drietal jaren jonger maakten. Zijn kleeding, waar men trouwens bij zoo'n feestelijke gelegenheid iemand moeilijk naar beoordeelen kan, getuigde van welvaart en smaak; maar vooral zijn houding en manieren toonden, dat men hier niet met den zoon van een arme weduwe te doen had.

Na een zeer vluchtigen groet aan moeder Lisbeth en haar zoon plaatste hij zich in postuur, alsof hij een van de dekenen moest voorstellen, die in sierlijk kerklatijn den Aartsbisschop ging verwelkomen. En met een gemakkelijk, komisch pathos klonk zijn heldere stem door het nederige vertrek: ‘Kom, onbetaalbare en onbetaalde predikheer-bouwmeester! onze ure is geslagen; laat ons optrekken den Keulschen hoogepriester te gemoet, den zielenherder, die ons zal herderen, totdat hijzelf in zijn laatste schaapskooi gestopt wordt, net als zijn voorganger, die zoo lang naar de deur van zijn laatste paleis heeft gezocht, dat we haast meenden hier altijd met hem opgescheept te zullen blijven.....’

Onder deze weinig eerbiedige woorden waren moeder Lisbeth's trekken àl ernstiger en strakker geworden, en met een lichte trilling om de lippen sprak ze, terwijl ze den jongen spotter een paar stappen naderde:

'Behoort mijnheer ook tot de eerewacht, die onzen nieuwen Vader en Vorst den eerbied en de hulde onzer goede stad zal gaan betuigen?'

'*Ik*, moeder Lisbeth! ik ga mee luisteren, wat uw knappe zoon in zijn verheven taal onzen grooten schaapherder zal op de mouw spelden, niet waar, welsprekende bouwheer? Maar kom, bouwmeester van luchtkasteelen en welkomstredevoeringen! we moeten gaan, hoor! Dag moeder Lisbeth! Ik zal u alles oververtellen, wat uw heer zoon in zijn preek zal opdisschen; maar kijk dan niet zoo boos naar den spotvogel; uw zoon zal me onderweg wel een boetpredikatie houden; dat behoort zoo tot zijn vriendelijke gewoonten.'

Moeder Lisbeth mocht nog het hoofd schudden en de vrome, goedige oogen omhoog slaan, en zich met een zweem van ergernis bedroeven over de lichtzinnigheid van jonge lieden, die zonder eenigen ernst of eerbied over zoo hooggeplaatste geestelijken konden spreken en - zoo vreesde zij met eenig recht - ook zeker wel niet veel ontzag hadden voor de godsdienstige taak, die deze heeren vertegenwoordigden, - het hielp haar niet: de beide jongelui waren reeds verdwenen. Slechts even stond het haar voor den geest, dat Heinrich haar vóór zijn vertrek de hand gereikt en de hare gekust had, zóózeer smartte haar die losse toon, en moest dat de vriend zijn van haar geliefd eenig kind! Maar er was toch iets troostends geweest in zijn laatste woorden. Haar menschenkennis zei haar, dat de boetpredikatie, waarvan de jonge wildzang sprak, toch een zekere waarborg was, dat haar goede Heinrich meer invloed uitoefende op dien dartelen knaap dan deze op haar braven jongen. Maar toch, toch! o, als buurvrouw Barbara eens gelijk had, dat - neen, de duivel zou hem niet deren - maar dat de jongelieden buiten het ouderoog zoo geheel anders kunnen zijn dan in de huiskamer, waar de spot geen lachers, en de lichtzinnigheid geen bijval vindt. En ze knielde voor het kruisbeeld, dat naast haar slaapplaats hing en bad kort maar innig: 'Laat mijn jongen, mijn Heinrich, niet afdwalen, maar ter Uwer eere leven, amen.'

En onderwijl was de Aartsbisschop met zijn gevolg de stad binnengetrokken, tot waar de overheid met nederig vrome gebaren en houding zijn Eminentie ontmoette. In deftige en schoone woorden werd hij begroet door de stadsregeering en het kapittel. Hulde en vertrouwen, trouw en gehoorzaamheid waren klanken, die als vuurvliegen onder de uitgekozen woorden in massa rondvlogen. Vervolgens kwamen de gilden aan de beurt en in korte, flinke woorden vond de zin voor rechtschapenheid, ijver en vroomheid den weg tot het bisschoppelijk hart. En mochten ook hier enkele uitdrukkingen telkens weer als zwervende insecten in de ooren gonzen, dan waren het hier geen

schitterende vuurvliegjes, maar veeleer nijvere bijen, doortrokken van het gevoel, dat arbeid adelt. Maar toen na het gedicht, door een der jonge dames van de jufferwacht voorgedragen, onze Heinrich met heldere, maar eenigszins bevende stem het woord nam en, gesteund door den goeden genius van zijn geestdrift, steeds vaster en krachtiger, vuriger en vloeiender voortging, toen scheen het den goeden Keulenaars, die in het rond stonden en naar zijn woorden luisterden, alsof een arend hen op zijn vleugels omhoog voerde; want hijzelf voelde zich omhoog heffen, toen de machtige Kerkvoogd (die onder de vorige redevoeringen nu en dan welwillend, maar verstrooid in het rond gezien had), bij *zijn* toespraak steeds oplettender toeluisterde, en hem steeds scherper in de oogen keek, alsof hij wilde doorgronden, uit welk een geest die welsprekende woorden voortkwamen. Hij voelde zich opnieuw verheffen en bezielen door die beeldende kracht, die hem uit de boomen een tempel deed scheppen in zijn geest, en die hem ook had bezield bij het neerschrijven van die aanspraak, die hij nu zoo vloeiend weergaf, alsof de gedachten zoo versch in zijn hoofd opkwamen. En toch was ze eenvoudig, de taal, die hij voerde, eenvoudig ook de vergelijking, waarop het geheel gebouwd was met den symbolischen zin van den toekomstigen tempelbouwer en de natuurlijke waarheid van den liefhebber der natuur.

Of het zijn liefde voor het gaarn bezochte woud of zijn timmermanshart was, dat er hem toe bracht, dat meldt de oude kroniek niet; maar wel, dat hij begon met een korte schets van de bosschen, waarin hij zoo gaarne rondzwierf. Van het bosch vol leven en gezang kwam hij op het hout, waaruit de woningen der armen en eenvoudigen vervaardigd worden, waar zoo vaak de ware tevredenheid en huiselijkheid wonen, waar zoo innig soms het dankgebed opstijgt voor de twijfelachtige bevrediging van de eerste nooddruft des levens. En langs de heilige tempels der wouden, ging hij voort, stroomt de rivier en bergt in haar bedding de klei, waarvan door hardend vuur de koude steenen geschapen worden, en houten hutten en steenen huizen heffen zich omhoog, als om den goeden Vader te loven voor de gaven der aarde, de gaven van hout en steen. En het gevoellooze hout en het koude steen, met orde te zamen gevoegd, mochten huiselijk heil en liefde omsluiten, hooger steeg de beteekenis der aardsche gaven, als de prachtigste stammen des wouds en de hechtste steenen, uit het Rijnleem gebakken, waardig werden geacht, om te dienen tot het vervaardigen van een huis des Heeren, waaruit duizendmaal heerlijker zangen tot lof van den Schepper opstegen dan uit de bosschen daarbuiten, waar slechts vogelkelen dien lof verkondden. Dien tempel te stichten en op te bouwen tot eerbiedwekkende hoogte, was het werk van den bouwmeester, die niet alleen bekwaam maar ook vroom gezind was, die eenvoudig, gezond verstand met den waren kunstenaarsgeest paarde en die niet alleen wist, wat gewicht zijn fon-

damenten en pilaren dragen konden, maar ook wat er voor gewicht soms op 's menschen ziele drukken kan en hoe hij bij de intrede in 's Heeren huis zich dien last kan voelen ontnemen door hooger hand, als de bouwkunstenaar zijn roeping begrepen heeft. Zoo kwam hij tot de heerlijke voorstelling, hoe een vroom, verzamelde menigte, die eenparig haar behoeften voor den troon des Almachtigen brengt, een geestelijken tempel vormt, die hooger zich verheft dan de hoogste domtoren op aarde, om voor het leven en den strijd hier op aarde kracht te vinden in de gezamenlijke verheffing tot hooger wereld.

Maar ook iedere vereeniging van menschen, die, met warme menschenliefde bezield, zich trachten te verheffen tot al wat, goed en edel, is en wel luidt, is een tempel, geheiligd aan den Vader des lichts, waartoe de groote Bouwmeester des Heelals bouwmeesters en gezellen aanstelt om mee te werken, dat die tempel, ja, die vele tempels, immer hooger stijgen tot Zijn eer en heerlijkheid.

Zoo zou de edele Kerkvorst, die thans als heer der Keulsche Christenkerk voor het eerst deze stad binnentrok, een Bouwheer zijn, die de aloude Rijnstad met allen, die voortaan de zijnen, zijn kinderen waren, tot een tempel maken zou van godsvrucht en deugd, van orde en vlijt, van trouw aan wet en plicht, die hoog boven het peil zou opstijgen, dat tot nog toe door haar bereikt was. Daartoe zou de geëerbiedigde nieuwe Heer hun den weg wijzen, en zij - ze zouden hem volgen, vroom en gedwee als schapen van zijn kudde, moedig en ijverig als trouwe gezellen en leerlingen van zulk een uitnemenden Bouwmeester der Christenkerk.

Met een diepe buiging en de rechterhand op de borst had hij de laatste woorden uitgesproken en wilde zich nu in de rijen der jongelieden terugtrekken, toen de krachtige, maar vriendelijke stem van den Priestervorst hem toesprak:

‘Jonkman! wij danken u, en hun, uit wier naam gij ons hebt toegesproken. Als zij allen zoo ernstig en vroom gezind zijn, als uw welsprekende taal mij doet gelooven, dan zal het bouwen aan den grooten tempel der Christenheid mij in uwe stad geen zware taak zijn. Maar zeg mij, zijt gij bouwmeester of behoort ge tot den stand der klerken?’

‘Bouwmeester, Hoogeerwaarde Heer! wenschte ik te worden; vooràlsnog ben ik slechts een eenvoudig timmergezel.’

‘Uw naam?’

‘Heinrich Sunere, Hoogeerw. Heer!’

‘Welnu, Heinrich! wij wenschen u nader te spreken; vervoeg u overmorgen ten twee ure aan ons paleis. Wie is uw Meester?’

‘Mr. Erik Michielsen, Hoogeerw.!’

‘Michielsen? - 't Is wel, tot overmorgen.’

Op een wenk van den hoofdpersoon der plechtigheid zette zich de

stoet weer in beweging en naderde weldra het paleis van den nieuwen Bestuurder, waar zich de menigte in twee groepen verdeelde. De eene helft ging, daartoe uitgenoodigd, het paleis binnen, de andere, waartoe ook de eerewacht behoorde, verspreidde zich in alle richtingen door de stad; velen zochten hun woningen op, velen ook vereenigden zich tot uitspanning en genot en menige dronk werd op de gezondheid van den nieuwen Kerkvorst ingesteld in gezelschappen, waar overigens Godsdienst of Kerk - niet op den voorgrond stonden.

(*Slot volgt.*)

Vrouwen-roeping(*).
Door Bernard ter Haar.

Ehret die Frauen! Sie flechten und weben
Himmlische Rosen in's irdische Leben.

SCHILLER.

Das ewig Weibliche zieht uns hinan.

GOETHE.

‘De liefde, liefde alleen geeft gloed en waarde aan 't leven!’
In 't edelst vrouwenhart staat diep dit woord geschreven.
‘Een leven zonder liefde, een winter zonder zon,
Waar alles dort en sterft, die 't harte doet bevriezen,
Waarin men ver den dood zou boven 't leven kiezen,
Zoo men bij d' aanvang kiezen kon!’

Wie liefheeft leeft alleen. Te leven is beminnen,
Is weldoen, en door liefde 't kwade te overwinnen,
Dáar ligt haar roeping, dáar haar levenstaak, haar plicht.
Word' vrouwenschoonheid 't meest bewierookt en geprezen,
Op 't schoonst ontvouwt de vrouw al d' adel van haar wezen,
Die 't oog steeds op die roeping richt.

(*) Met toestemming van den Auteur overgedrukt uit zijn ter perse zijnden bundel: ‘Winter-sprokkelingen’.

I. De gehuwde.

ô Zalig, Jongling, rijk en zalig gij te schatten!
Zoo ge iets zóo lieflijks in de jonkvrouw mocht omvatten,
Die u met zoeten blos als bruid in de armen hing!
Gezegend de Echtgenoot, die zulk een vrouw tot gade,
Als rijkste Hemelgift hij 's levens ongenade
En Engel Gods, troostende ontving!

Om 't moede en peinzend hoofd vlecht zij hem liefderozen,
Die frisch en geurig tot in 's levens winter blozen;
Zij, zwakke in kracht, beschaamt hem vaak in lijdensmoed;
Door zachtheid en geduld buigt zij zijn trotschheid neder;
Zij roept hem tot geloof en hoop en liefde weder,
Waar 't koel verstand hem twijflen doet.

Ja, zalig is het haar geheel voor hem te leven,
Wien zij zich zelv' met al haar liefde heeft gegeven,
Aan wiens getrouwe borst ze, als gade, veilig rust;
Maar dubbel zalig zij, wat vlijmend wee haar griefde,
Als zij het heilig pand der echtelijke liefde
In moederlijke omarming kust!

Veel schoons aanschouwde ik, in bewondring opgetogen;
Verrukking lokte soms de tranen mij in de oogen,
Bij 't prachtig schouwtooneel, dat mij de schepping bood;
Maar 't heerlijkst schouwspel, dat mijn blikken 't minst verzaadde,
Het was een moeder - 't was mijn pasherstelde gade,
Met d' eersten zuigling op haar schoot.

ô Weelde, die nog vaak de erinring ons blijft schenken
Van duizend teederheên, bij 't naamloos zoet herdenken,

Wie onze Moeder voor haar kindren was weleer! -
Wie d' eerbied voor de vrouw als jongling heeft verloren,
Van vrouwenadel noch van vrouwendeugd wil hooren,
Zonk diep - of heeft geen Moeder meer!

Hoe meenge moedernaam staat naast der helden glorie
Geboekt, vereeuwigd door de veder der Historie!
Wie spreekt den zegen uit, der menschheid aangebracht
Door moederlijke liefde en moederlijke trouwe,
Of al 't verheven schoon der roeping van de vrouwe
Tot vorming van een nieuw geslacht?

Gaat voor ons nakroost nog een beetre toekomst blinken,
Of is de levenszon der volken snel aan 't zinken?
Wacht ons verheffing of bedreigt ons dieper val?
Gij, Moeders, waakt en strijdt met tranen en gebeden!
Bij U rust meê 't geheim, wat toekomst uit het heden,
En door uw zonen, worden zal!

Wis, zoo het hart des mans door ongeloof versteende,
Zijn smart geen traan meer vond of zonder hope weende,
En 't bidden, voor altijd, als zinloos, werd verzaakt;
Zoo 't laatste puin verstoof van kerken en altaren,
Dan bleef het moederoog nog biddend opwaarts staren,
En 't laatst gebed op aard werd door een vrouw geslaakt!

II. De ongehuwde.

Neen, zeg niet, 't schoonste doel des levens ging verloren
Voor haar, wie nooit een gade als gâ mocht toebehooren,
Wie nooit werd ingewijd in moedervreugde en smart!
Een vrouw die liefheeft blijft zich rijk in liefde toonen,
Al mocht de mirtenkrans haar nooit de slapen kronen,
Al stierf ze aan een gebroken hart!

Een vrouw die liefheeft! - zie haar 't frisch en bloeiend leven,
Waar menschenliefde smeekt, met vreugd ten offer geven,
   En volg haar naar de stulp, waar de armoê klaagt en lijdt!
Zie, hoe ze, nachten door, blijft aan de sponde waken
Des kranken, die dáar ijlt met koortsvlam op de kaken,
      En hem haar teêrste zorgen wijdt!

Zie met den zachten dauw van 't medelij' in de oogen
Haar bij des lijders kribbe in '*t Lazareth* gebogen,
   Waarboven '*t Roode Kruis* in 't wapprend vaandel zwiert.
Hoe ze elken schrik des doods leert als heldin verdragen,
Terwijl zij wonden heelt, door 't mannenzwaard geslagen,
      En zóo triumf op 't slagveld viert.

ô Breid haar werkkring uit! - Gun, waar haar vleuglen groeien,
Haar die te ontplooien, en het luchtruim doorteroeien
   Op hooger wiek! - Hergeef haar de eerplaats naast den man!
Toch zoekt zij 't liefst haar plaats bij schaamlen en verleegnen,
Waar ze in steeds wijder kring door helpen, redden, zeegnen,
      Den drang der liefde volgen kan.

Wie houdt nog 't meest de vrouw in haar verheffing tegen? -
De onvrouwlijke Amazone, op 't wilde ros gestegen,
   Die vrij van elken band en teugel zich verklaart;
Die in een woest galop onstuimig voort blijft jagen,
Haar rijzweep zwierend en elk dreigend met haar slagen,
      Die haar wil stuiten in haar vaart.

De Vrouw blijf' Vrouw geheel, ook waar ze omhoog gedragen
Op vleuglen van 't genie, de kluisters afgeslagen,
   Door 't schittrend rijk van licht en idealen zweeft;
De heer der schepping legt zijn hulde voor haar voeten,
En zal op warmer toon der geestdrift haar begroeten,
      Hoe meer ze ook dan beminlijks heeft.

Doch, hulde ook aan de vrouw, die stil en in 't verborgen
Haar levenstaak voleindt, haar doornenkroon van zorgen
Uit liefde willig draagt en nooit van d' arbeid rust!
Wie, aan haar roeping trouw, steeds met haar roeping rekent,
Vindt ook haar adelbrief daarin door God geteekend,
En blijft haar waarde en rang bewust.

Velp, September 1878.

Heldenmoed.

Heldenmoed,
U bewonder ik zoo zelden:
't Is het bloed
Anderer helden,
Dat gij meestal stroomen doet.
Heldenmoed.....
Zelden goed!

Heldendaden,
't Leven schenkend, niet den dood;
Niet gepleegd om mee te prijken
In verwaande landchronijken;
Heldendaden, die niet schaden,
Die zijn groot!

En ze liggen vaak begraven
Diep in 't volk of diep bij slaven,
Als de rijkste diamant
Diep in 't zand.....

Het dorp is van bergen omringd als een vest,
Maar de kerktoren tuurt als een zwaan uit haar nest.

Het kruis is van den toren gestort.....
Hoe het er weder opgezet wordt?

De kerk is arm, de werkman koen:
Zou hij het zonder stelling niet doen?

'Ik waag er', spreekt hij, 'mijn leven aan,
Houdt een van u op de schouders mij staan.'

Zij blikken ten toren, en druipen heen.....
De pastoor komt terug, en hij komt niet alleen.

'Ik grijsaard klim zoo hoog niet meer;
Doch Caris zal staan als de rots van den Heer.'

En Caris klimt ten torentop,
En de werkman klautert zijn schouders op.

En als ze nu staan met het kruis in de lucht,
Slaakt niemand daaronder een woord of een zucht;

En als ze zoo duizelend hoog nu staan,
Kan schril het uur in den toren slaan.....

In kokend lood moet het kruis geplant;
Maar gietende, beeft des werkmans hand;

En - ho! - wie hem vasthoudt met de armen bloot,
Hem stort op de armen 't gesmolten lood!

Hij brult van de pijn, in zijn mond komt schuim;
Doch hij werpt hem niet af van die hoogte in het ruim;

Hij brult, want het brandt hem tot op het gebeente; -
Maar pal blijft hij staan als rotsgesteente.

.....
Het dorp is van bergen omringd als een vest,
En de kerktoren tuurt als een zwaan uit haar nest(*).

JULIUS DE GEYTER.

Antwerpen.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

De minnarijen van Adam Kosabrodzki. naar Sacher Masoch.

Hij was zoo algemeen bekend als een wijsgeerig man, dat ik ten hoogste verwonderd was toen ik, op een avondpartij bij Mevrouw Majewska, eindelijk in de gelegenheid gesteld werd kennis met hem te maken. De Socratische type is niet zeldzaam in onze streken. Men kan zelfs hier en daar boeren ontmoeten, die sprekend gelijken op het portret, dat ons gewoonlijk van den man van Xantippe wordt gegeven. Ik had dus gedacht iemand van die soort te zullen zien; iemand van een slordig uiterlijk en met een zeer deftig gezicht; een van die geleerden, die in kleinen kring opgang maken door hun talenten, onder een groepje uitverkorenen, die hen eigenlijk uit sleur bewonderen, of omdat zij hen niet begrijpen. Oordeel dus over mijn verbazing, toen ik een elegant jongmensch voor mij zag, naar de laatste mode gekleed; een beleefden, voorkomenden en eenvoudigen jongen.

Ik nam mij voor, hem op mijn gemak te bestudeeren en te onderzoeken, welke wijsgeerigheid er steken mocht in dien jonkman met zijn fijne, zorgvuldig onderhouden handen, die even onberispelijk gekapt was als een jong officier bij de huzaren.

(*) Uit *Levenslust.* Onuitgegeven.

Ik geloof niet, dat ik ooit zou ontdekt hebben wat ik weten wilde, indien de mooie en slimme Mevrouw Majewska mij niet op zekeren dag te hulp was gekomen.

Adam Kosabrodzki had zijn roem van wijsheid eigenlijk slechts te danken aan zijn schroomvalligheid en zijn onschuld. Hij vermeed de dames, die hem dan ook gaarne voor een volgeling van den Poolschen Schopenhauer uitmaakten. Hij was evenwel niets minder dan dat Kosabrodzki kende geen enkelen wijsgeer, van Confusius af tot Hegel toe, ook maar bij naam. Hij was veeleer een dichterlijke dan een wijsgeerige natuur. Hij was het volstrekt niet eens met dien beroemden denker, die de vrouwen als een mindere soort van wezens beschouwt, der studie eens genialen mans onwaardig. Kosabrodzki's oordeel over vrouwen was: dat zij zeer slim, zeer raadselachtig en zeer gevaarlijk kunnen zijn. Hij verachtte ze niet, maar ontvluchtte ze als de pest. En de dames maakten hem dat gemakkelijk; want zij wilden zich geen van allen gaarne aan de wijsgeerige ontleding van Kosabrodzki wagen. Slechts bejaarde dames zochten zijn gezelschap en deden al het mogelijke, om hem van zijn zonderlinge denkbeelden te genezen.

Er was slechts één vrouw, die zich beroemen kon, dat zij een zekeren invloed op hem had. Dat was een jonge, mooie, rijke weduwe, met donkere, kwijnende oogen en weelderig, zwart haar. Zij had veel aanbidders. Zij heerschte met despotisch gezag over de geheele jongelingschap van den omtrek en scheen groote waarde te hechten aan de verovering van onzen onschuldigen wijsgeer. Zij coquetteerde met hem op een geheel nieuwe manier. Zij nam een toon tegen hem aan als tegen een goeden kameraad, hoewel zij elkander nooit een bijzondere vertrouwelijkheid hadden bewezen, en ging zoo gemeenzaam met hem om, dat hij er dikwijls gruwelijk verlegen onder werd. Kwam er onverwacht bezoek, wanneer hij bij haar was, dan gaf zij hem schielijk den sleutel van de provisiekast en verzocht hem honderd kleine, huishoudelijke diensten. Wilde zij naar een bal gaan, dan verzocht zij hem of hij haar wilde geleiden en liet telkens, wanneer een danser haar kwam halen, haar hermelijnen mantel van haar blanke schouders in zijn handen glijden; dan beefde hij van top tot teen en drong zich zenuwachtig in een hoek of tegen den muur; want niets bracht Kosabrodzki meer in de war dan die aanraking van het zachte, mollige bont. Hij had er een gevoel bij, alsof het leefde; de geuren, die eraan bleven hangen, bedwelmden hem.

Op zekeren avond, toen al de gasten van Mevrouw Majewska vertrokken waren, zaten wij met ons drieën in haar fraai boudoir. Het was zeer koud buiten. De regen kletterde tegen de ruiten. De wind huilde in de boomen en schudde het loof van de populieren in haar tuin; het was echt weer voor gezelligen kout aan het hoekje van den haard.

Het mooie weeuwtje had zich van haar schitterend avondtoilet ontdaan, had haar sierlijke, bonten pantoffeltjes aangetrokken bij haar blauw fluweelen, met marterbont omzoomde '*matinee*'. Zoo zat zij op haar divan, met haar handen in de diepe zakken van haar sierlijk huiskleed. Kosabrodzki bereidde den verwarmenden avonddrank.

'Wat scheelt u toch, mijn lieve Adam?' riep Mevrouw Majewska eensklaps. 'Ge zijt zoo zonderling van avond.'

'Ik?' vroeg Kosabrodzki en kreeg een kleur.

'Ja; ge kijkt mij zoo wonderlijk aan,' hernam het mooie weeuwtje, 'en uw hand...'

'Mijn hand?'

Kosabrodzki werd hoe langer zoo verlegener.

‘Als uw hand maar even in aanraking komt met mijn blauw fluweel, trekt gij haar terug, alsof ge een slang hadt aangeraakt.’

‘Ik zou niet weten waarom,’ stotterde Kosabrodzki.

‘Een wijsgeer moet altijd den moed hebben, om de waarheid te spreken! En gij... gaat gaarne voor een wijsgeer door, niet waar?’

‘Nu dan,’ zeide hij en haalde diep adem, ‘het komt, omdat ik verleden jaar in een beestenspel ben geweest...’

‘Wâ blief?’ riep Mevrouw Majewska en schaterde van het lachen.

‘Pardon,’ zeide Kosabrodzki; ‘uw eigen gezegde bracht mij op die vergelijking. Er was een prachtige panter in die menagerie, die zoo kalm als een poesje achter de ijzeren tralies van zijn hok scheen te sluimeren. Ik wilde hem streelen, toen de dierentemmer verschrikt toeschoot. “Jezus Maria!” riep hij; “ga achteruit, meneer! Ziet ge niet, dat het dier op u loert? Bij de minste aanraking zou hij zijn klauw uitsteken.” Ik bedwong mijn lust. Maar hoe langer ik het prachtige beest bekeek, dat daar zoo bevallig in zijn mollig bont in zijn hok lag, hoe sterker de lust in mij werd om het aan te raken. Als ik niet spoedig was heengegaan, geloof ik, dat ik eindelijk toch het fluweelige vel zou hebben gestreeld.’

‘En dan zou de panter uw hand vermorzeld hebben?’

‘Waarschijnlijk.’

Mevrouw Majewska keek Adam lang en zegevierend aan, en stak hem eindelijk haar fraaien arm toe, ongedekt door de wijde, afvallende mouw van haar kleed.

‘Kom hier,’ zeide zij.

‘Wat blieft u, Mevrouw?’

‘Streel mijn arm maar eens.’

Kosabrodzki werd bloedrood. ‘Maar, Mevrouw,’ stotterde hij, ‘ik zou niet durven!’

‘Gerust! Laat uw hand maar eens over mijn arm glijden.’

Kosabrodzki stak zijn hand uit, trok haar terug en liet haar eindelijk met een soort van wellust over den blanken arm van het mooie weeuwtje glijden.

‘Zie zoo,’ zeide zij, ‘ziet ge nu, dat ik u geen kwaad doe?’

‘Wie weet,’ mompelde hij, in vollen ernst.

Toen wij een minuut daarna samen heengingen, haalde hij diep adem en zeide: ‘Dat is een gevaarlijke vrouw. Ik ben bang voor haar geworden. Ik zal geen voet meer bij haar zetten. Zij zou waarachtig in staat zijn...’

Hier bleef hij steken en ik ben nooit gewaargeworden, waartoe Mevrouw Majewska in staat zou zijn geweest.

‘Alle dames zijn mij een raadsel,’ hernam hij een oogenblik daarna. ‘Als ik ooit verliefd word, word ik het op een natuurkind. Wat dunkt u van een negerinnetje? Dat zou in zekeren zin mijn eigendom zijn.’

‘Wel foei, man, welk een belachelijk denkbeeld! Alle negerinnen stinken naar olie.’

‘Dat is waar; als zij oud worden. In haar jeugd overtreffen zij onze vrouwen in zuiverheid van vormen,’ antwoordde Kosabrodzki. ‘Verbeeld u een Venus, zwart als ebbenhout, met een wit zijden doek om haar zwart en kroezig haar, in wit satijn en zwanendons gekleed.’

En hij verdiepte zich in aangename mijmeringen. Toen ik afscheid van hem nam, zeide hij nog eens:

‘Neen, die dames zijn ware raadsels.’

Het was herfst geworden. Kosabrodzki trad op het terras voor zijn huis en zat bij een bloeienden heester zijn krant te lezen. Eensklaps kreeg hij een scherpe, doordringende

lucht in den neus. Hij keek op en zag, drie schreden van hem af, een jonge Heidin van zeldzame schoonheid. Zij stond achter den heester en plukte aan de bloedroode bloesems. Zij sloeg beschroomd haar oogen neder, doch wierp van tijd tot tijd een schichtigen blik op den tuin. Toen zij even

lachte, kwam er een rij prachtige tanden te zien; haar gelaat was amberkleurig en schoon van lijnen. Zij droeg een rooden doek achteloos over haar zware vlechten geslagen. Een korte, blauwe rok hing haar tot over de heupen en drapeerde schilderachtig de lompen, die over haar naakte beenen hingen tot op haar kleinen voet. Boven haar onzindelijk hemd, dat haar jonge borst slechts ten halve bedekte, droeg zij een wit lakensch jakje, zonder mouwen; haar hals, haar armen en haar ooren verdwenen onder zware koralen kettingen. Zij liet zich een oogenblik bedaard door Kosabrodzki bewonderen en knielde toen voor hem neder.

'Wat wilt ge?' vroeg hij goedig.

'Geef mij uw hand, edele heer, dan zal ik u waarzeggen.'

'Laat mij met rust; ik geloof niet aan dien onzin.'

Het meisje stond op en vroeg: 'Wil ik u dan een minnedrank geven voor de mooiste en fierste dame?'

'Hebt ge dien bij u?' vroeg Kosabrodzki.

'Neen, heer.'

'Waarmee hebt ge mij dan betooverd?' riep Kosabrodzki, eensklaps opspringend.

Zij week terug met een gebaar, alsof zij schrikte.

'Ik? Ik heb wezenlijk niets bij mij.'

'Ik zeg nog eens: Ge hebt mij betooverd. Ik ben dol verliefd geworden. Verstaat ge?'

Zij verstond en begon te lachen, waarna zij hem den rug toekeerde en met haar armbanden begon te rinkelen.

'Geef mij een present,' zeide zij fleemend.

Hij gaf haar een dukaat. Zij sloeg een gretigen blik op het goudstuk en greep de hand van Kosabrodzki, om er haar rozenlippen op te drukken. Doch hij sloeg zijn arm om haar leest en wilde haar kussen.

Het kwam er niet toe, want zoodra hij haar in zijn arm had drong de scherpe, doordringende lucht, welke hij een oogenblik te voren had geroken, hem in de keel; walgelijker dan ooit scheen de reuk uit de kleeren der schoone Heidin te komen, die spotachtig begon te lachen.

'Maak, dat ge weg komt!' riep Kosabrodzki kwaad, en hij dreigde haar met een zweep weg te jagen. Zij sprong vlug over de haag en liep weg, zoo hard als zij kon. Een oogenblik daarna stak de oude koetsier, die hem een brief bracht, zijn neus op en schudde zijn grijs hoofd.

'Het ruikt hier, of er een Heidin in den tuin geweest is,' zeide hij.

'Hebben dan alle Heidinnen dien eigenaardigen reuk bij zich?' vroeg Kosabrodzki.

'Zij zijn allen ellendige bedriegsters,' antwoordde de man; 'maar zij weten haar eer beter te verdedigen dan de dames onder de groote lui. Omdat zij meestal mooie meisjes zijn, besmeren zij haar lichaam met een vocht, zoo gemeen alsof het uit de hel kwam.'

Kosabrodzki was blijde, dat hij geen zweep bij zich had gehad.

Die walgelijke lucht zou wel verdwijnen, als zij een bad had genomen; zij was in alle geval nog minder ondragelijk dan de olie, waarnaar de negerinnen rieken. Daarenboven was de Heidin, indien zij niet zoo stonk, een prachtstuk van een meisje en de jonge Adam voelde iets in zich, waarvan hij zich geen rekenschap kon geven. Zijn fraai kasteel scheen hem een groote, vervelende woestijn. Alles was even somber. Hij verlangde iets en hij wist niet wat. Eindelijk moest hij zich bekennen, dat hij zijn

rust verloren had en dat hij betooverd was door het bekoorlijke meisje, met haar amberkleurig gelaat en haar welluidende kralensnoeren, het Heidinnetje, dat over de heg gesprongen en gevlucht was.

De boschwachter kreeg last om het kamp der Heidens uit te vorschen, en

ontdekte, dat zij in het hart van het eikenbosch op een open grasplek bij een heldere bron gelegerd waren.

Zoodra Kosabrodzki dat wist, nam hij zijn geweer met dubbelen loop over den schouder en liet zich door zijn boschwachter naar het kamp brengen. De Heidens toonden niet de minste verwondering over zijn komst. Door de mannen werd hij nederig gegroet; de vrouwen schonken hem glimlachjes. Zij, die hij zocht, was er niet.

Kosabrodzki bleef eenige oogenblikken het schilderachtige tooneel gadeslaan.

'Zoekt uw edelheid misschien mijn vrouw Tschingora?' vroeg hem op gemeenzamen toon een jonge Heiden met zwart krullend haar en witte tanden.

'Uw vrouw!' riep Adam. 'Ik dacht, dat zij een jong meisje was.'

'Dat is veel eer voor mij,' antwoordde de Heiden. Daarop legde hij zijn twee vingers voor zijn mond en liet een schel gefluit hooren. Oogenblikkelijk kwam de Heidin, vlug en gehoorzaam als een hond, uit het kreupelhout te voorschijn.

'Tschingora, deze edele heer, onze weldoener, schept behagen in u. Vermaak hem.'

Tschingora keek Kosabrodzki aan, met hartstochtelijken blik.

'Hoe heet uw man?' fluisterde Kosabrodzki.

'Sabos.'

'Sabos, kom eens hier. Wilt gij een koop met mij sluiten?' vroeg Kosabrodzki.

De Heiden keek vreesachtig om zich heen.

'Spreek niet zoo luid, heer,' zeide hij zacht. 'Gij wilt mij mijn vrouw afkoopen? Hoeveel biedt gij mij? De anderen behoeven het niet te hooren.'

'Wat vraagt gij voor haar?'

'Honderd dukaten voor mij; vijftig voor mijn kameraads.'

'Ge zijt gek.'

'Nu dan, vijftig.'

'Neen. Twintig voor u en vijf voor de anderen.'

'Nu, neem haar dan maar!' zeide Sabos, en woelde met zijn hand door zijn haar. 'Maar dan moet ik die pijp van u op den koop toe hebben.'

'Ziedaar, en hier hebt ge er tabak bij. - Maar wil Tschingora wel met mij gaan?'

'Is zij mijn vrouw niet?' antwoordde de Heiden fier. 'Zij heeft niets te zeggen, maar te gehoorzamen.'

Hij gaf haar een wenk en zij sloegen te zamen den weg in naar de heerlijkheid van Kosabrodzki. Zij had haar tamboerijn medegenomen en liet de belletjes van tijd tot tijd tjingelen. Samos trok vol wellust aan de pijp.

Toen hij zijn geld had ontvangen, wendde hij zich tot zijn vrouw en zeide:

'Ge blijft hier.'

Zij knikte, alsof het haar volmaakt onverschillig was.

'Over een uur trekken wij heen,' hernam hij, 'en zullen nooit een voet meer in het land zetten.'

Daarop groette hij Kosabrodzki en verdween.

Eenige oogenblikken later werden er een gans en twee kippen vermist. Nog een uur en de bende was verdwenen en met haar een aantal paarden, koeien, schapen, en zelfs het koetsje van den pastoor.

Toen Tschingora, het natuurkind, goed en wel in het kasteel te huis was, gedroeg zij zich nog raadselachtiger dan de aanzienlijke dames, voor wie Kosabrodzki zoo bang

was. Het eerste, wat zij deed, was op het dak klimmen en, noch door beloften noch door bedreigingen, was zij te bewegen eraf te komen. Den daaropvolgenden nacht bracht zij door in een hooiberg. Den avond van den tweeden dag werd zij door den honger naar de keuken gedreven. Daar kwam Kosabrodzki haar halen en voerde haar met geweld naar de prachtige, weelderige

vertrekken, die voor haar waren ingericht. Daar ging zij op de hurken voor haar ledekant zitten en keek staroogend voor zich uit. Een uur lang bleef Kosabrodzki haar bidden van gedrag te veranderen; eindelijk had hij haar zoover, dat zij hem aankeek; doch spreken deed zij nog niet.

Toen kwamen er twee bejaarde kamervrouwen binnen en brachten haar in een bad Toen zij na verloop van een uur terugkwam, smaakvol gekapt, met sierlijke, fluweelen muiltjes aan, in een prachtig, vuurrood, zijden *négligé*, met schitterende oorbellen, armbanden en halssnoer en zij zich, bij het binnentreden, geheel in een grooten spiegel zag weerkaatst, kwam er een glimlachje om haar mond en blozend kwam zij naar Adam toe en kuste hem de hand.

Kosabrodzki meende, dat nu zijn geluk verzekerd was.

Van dien avond af waren de blonde wijsgeer en het donkere Heidinnetje een en al liefde voor elkander. Zij beantwoordde zijn teerheid met woesten hartstocht. Overigens scheen zij een zachtaardig meisje, zij kon geheele dagen op haar divan blijven liggen.

Het duurde niet lang, of de beide gelieven begonnen zich krachtig te vervelen. Praten kon Kosabrodzki niet met zijn aangebedene, en dat maakte hem wanhopig. Want altijd minnekozen wordt op den duur even vermoeiend als altijd loopen, of zwaar werk doen. Doch allengs scheen Tschingora voor beschaving vatbaar te worden. Zij begon zich rijk te kleeden, en haar oogen schitterden van trots, wanneer haar minnaar haar bewonderend aankeek; doch eens, toen hij voor haar knielde, lachte zij hem uit.

Naarmate Tschingora haar beschroomdheid overwon, begon zij meer den teugel te vieren aan allerlei invallen, die Kosabrodzki onrust baarden. Zij raakte nauwelijks de kostelijke gerechten aan, welke hij haar liet voorzetten; doch klom in de sierlijkste toiletten, in een zijden kleedje met langen sleep, over muren en heggen, om vruchten te stelen bij de buren, of stak 's avonds een vuurtje aan op het aardappelland, om aardappelen en maïs onder de asch te braden en dan op te peuzelen. Eens zelfs betrapte Adam haar, terwijl zij voor een geïmprovizeerden haard bezig was een kat aan het spit te braden en toen zij hem zag aankomen, vluchtte zij, in haar rozenkleurig, zijden kleedje, naar een groot weiland, waar paarden, koeien en schapen in menigte graasden. Daar maakte zij in een oogwenk een *lasso*, van een lijn, welke zij de huishoudster van den pastoor had ontstolen, die er haar wasch op te drogen placht te hangen; zij begon een paard achterna te loopen en toen zij het met bewonderenswaardige vlugheid gevangen had, sprong zij erop en reed in vliegende vaart, zonder zadel of toom, op het dier weg.

Kosabrodzki bewonderde die vermetelheid, doch zij jaagde hem doodelijken angst aan tegelijk. Hij liet Tschingora van dien dag af paardrijden leeren en zij verbaasde haar meester door haar vlugheid en bevalligheid. Haar grootste genot was nu met Adam op de jacht te gaan en dan sprong zij over steile afgronden en diepe stroomen heen; dan was het, alsof zij een ander wezen was, dan trilden haar neusvleugels en haar oogen schoten vlammen.

Doch toen de winter aankwam, werd zij somber. De sneeuw veranderde het kasteel in een ongenaakbare vesting. Tschingora was niet te verwarmen; zij beefde, niet slechts als zij naast Kosabrodzki in de narrenslede over de glanzige sneeuw der vlakte vloog, maar ook in zijn verwarmde zaal, waar zij uren lang onbewegelijk in de vlam van het haardvuur kon staren. Somtijds ook trok zij driftig haar pels, haar muiltjes

en haar bovenkleederen uit en stond in haar hemd met een kort rokje erover heen, met de tamboerijn in haar hand, te dansen; en dan niet meer als een woeste Heidin, maar als een ware kunstenares.

Somtijds zocht Kosabrodzki haar tevergeefs in al zijn vertrekken en vond haar eindelijk 's avonds in de keuken, lachende en pratende met de dienstboden,

Toen de lente kwam, bleef zij eens tien dagen weg. Niemand wist waar zij was; totdat zij eindelijk met het aanbreken van den dag terugkwam, frisch als een door dauw bevochtigde veldbloem.

Op zekeren morgen werd Kosabrodzki wakker door het gezang van den nachtegaal. Hij opende zijn venster, luisterde eenige oogenblikken vol verrukking en riep toen Tschingora. Toen zij niet antwoordde, ging hij naar haar kamer, vond het bed ledig, doch nog warm; hij zocht haar overal in huis, en wilde juist naar zijn kamer terugkeeren, toen er een heldere lach als uit de lucht kwam en hem staande hield. Hij keek omhoog en daar zat Tschingora, in haar prachtigen pels, op den tak van een hoogen populier te wiegelen. Op zijn smeeken kwam zij vlug als een eekhorentje naar beneden, hing aan zijn hals en overlaadde hem met liefkozingen.

'Hebt ge dien nachtegaal gehoord?' vroeg hij.

Zij schaterde van lachen; liep weg, verborg zich tusschen het struikgewas en het gezang van Philomele begon welluidender dan ooit.

'Waart gij die nachtegaal?' riep Adam en hij liep op haar toe en sloot haar in zijn armen.

'Ja, ik kan nog veel meer beesten nabootsen.'

En zij begon te zingen als een meerle, te slaan als een kwartel en te huilen als een wolf.

Nooit was zij te bewegen buitenshuis haar schoeisel aan te houden. Nauwelijks was zij buiten, of zij slingerde één laarsje in een hoek en het andere in een bloeienden kerseboom, haar kousen op een rozenbed; dan ging zij zingende weg.

Toen de warme zomerdagen kwamen, was zij door niets te weerhouden, maar ging zich baden in een vijver, die niet gesloten was voor het publiek, dat trouwens slechts bestond uit den ouden pastoor, zijn welgedane huishoudster, een paar herdersknapen, een os en een paar eenden. De pastoor achtte zich niettemin verplicht den volgenden Zondag een gerekte rede te houden over de zedelijkheid; een strafpredikatie, die hem door de vrouw was ingegeven.

Dat schandaal, waarover nog jaren lang gepraat werd, deed Kosabrodzki besluiten een gouvernante voor Tschingora te nemen. Zijn vrienden bezorgden hem een eerbiedwaardige dame, met grijze, vastgestoken krullen. Kosabrodzki stelde haar het natuurkind voor als zijn aanstaande bruid en verzocht haar, haar eenigszins verwaarloosde opvoeding te behartigen.

Toen Tschingora een oogenblik later met hem alleen was, vroeg zij: 'Zijt ge wezenlijk van plan met mij te trouwen?'

'Zeker, mijn engel.'

'O, gek die ge zijt!' riep zij en overlaadde hem met kussen. 'Weet ge wel, dat ge verdienen zoudt, dat ik je vrouw werd? Waarachtig, dat verdien je!'

Een jaar verliep, Tschingora was een groote dame geworden. Zij ging niet meer barrevoets; zij wiegelde niet meer op de takken van populieren en braadde geen katten meer aan het spit. Zij had zich volmaakt de kunst eigen gemaakt om zich op een divan neder te vleien, te coquetteeren en de hoofden der heeren op hol te brengen. Ook kon zij bevallig oesters slurpen en champagne drinken. Zij sprak zacht en beschaafd en kon zich zuiver in de Fransche taal uitdrukken.

Nu en dan kwam nochtans haar wilde natuur nog wel eens boven, en dat met een woestheid, die haar intiemste vrienden schrik aanjoeg.

Kosabrodzki had een buurman, die hem overlast aandeed en die hem eens met een proces had gedreigd, waarover hij zich op bitteren toon bij Tschingora beklaagde. Dienzelfden avond brak er een hevige brand bij den lastigen buur-

man uit. Als een echte wijsgeer zond Kosabrodzki zijn brandspuit naar het tooneel des onheils, toen Tschingora hem in een hoek trok en fluisterde:

'Domoor, die ge zijt; woudt ge dien brand gaan blusschen? *Ik* heb hem zelf aangestoken.'

'Gij?' riep Adam doodelijk ontsteld.

'Ja zeker, om je een pleizier te doen,' zeide zij trotsch.

Gelukkig kwam niemand op de gedachte, dat die mooie, rijk gekleede dame een brandstichtster kon zijn.

Een maand later, in het begin van den herfst, toen Kosabrodzki op zekeren dag van huis moest, speelde Tschingora de rol van inquisiteur. Adam kwam laat tehuis, omstreeks middernacht; terwijl hij uitrustte van zijn vermoeienden tocht, onder het genot van een kop geurige thee, gaf zijn geliefde hem verslag van hetgeen er dien dag was voorgevallen.

'En dan,' zeide zij plotseling, 'hebben wij een dief gevangen.'

'Welzoo! Wat had hij gestolen?' vroeg Adam.

'Al uw zilver.'

Adam maakte een gebaar van schrik.

'Stel u gerust. Alles is teruggevonden.'

'Heeft hij dan bekend?'

'Onmiddellijk. Wij zaten juist aan tafel, mevrouw en ik' - dat zeggende, neeg zij bevallig voor haar gouvernante - 'toen de koetsier binnenkwam om te zeggen, dat de dief gevat was, maar dat hij weigerde te bekennen, waar hij het zilver verborgen had. Zonder een minuut te verliezen liep ik, zooals ik was, naar beneden en vond den schuldige op de plaats, gebonden, door de dienstboden omringd. Toen ik bij hem kwam, viel hij op zijn knieën en bezwoer zijn onschuld; maar ik liet mij niet beetnemen.'

'Hond,' riep ik, 'wilt ge bekennen waar ge het zilver hebt begraven?'

'Hij bleef maar jammerende bezweren, dat hij onschuldig was. Toen heb ik hem aan een paal laten binden en aan de dienstboden gelast, een groot vuur aan te leggen onder zijn bloote voeten en hem gloeiende kolen in zijn handen te stoppen.'

'Om Gods wil, Tschingora!'

'Vindt ge niet, dat ik gelijk had?' vroeg zij zoo naïef als een onschuldig kind. 'Hij bekende terstond; het zilver werd gevonden op de plek, welke hij opgaf, bij de beek, aan den voet van een ouden wilgeboom.'

Kosabrodzki nam zijn hoofd tusschen zijn beide handen en liep met groote schreden de zaal op en neder.

'Ik begrijp niet wat u scheelt,' zeide zij; 'het is onder ons een algemeen gebruik,' voegde zij er met een bevallig glimlachje bij. 'Gij moogt zeggen wat ge wilt, het vuur blijft het beste middel om den koppigsten dief te dwingen.'

De bladeren vielen af en dienden tot speelgoed aan den treurigen herfstwind; de raven krasten op de kale populieren in het park, en des nachts kon men in het kasteel de wolven hooren huilen. Het mooie Heidinnetje rilde weder in haar pels, voor den warmen haard. Op zekeren avond vertelde de koetsier in de keuken, dat er Heidens in den omtrek zwierven en dat er een paard gestolen was. Het nieuws werd ook aan Tschingora overgebracht, doch het scheen haar onverschillig te zijn.

Twee dagen later kwam Kosabrodzki wanhopig naar mij toe.

‘Tschingora is weg!’ riep hij. ‘Zij is gevlucht. Die ondankbare!’

‘Met een galant?’

‘Was het dat nog maar!’ riep Adam. ‘Neen, het slechte schepsel heeft al mijn juweelen en een groote som geld meegepakt.’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Van den schrijver van ‘Warda’ en ‘Homo sum’.

Reis van Gosen naar den berg Sinaï door G. Ebers, Hoogleeraar te Leipzig. Vertaald door A.M. Cramer. Met twee kaarten. Enschedé, M.J. van der Loeff. 1878.

Het was in het voorjaar van 1870, dat de Hoogleeraar Ebers, door twee zijner vrienden vergezeld en onder behoorlijk geleide, van Kaïro uit eene reis naar het Sinaïetische schiereiland ondernam. In zijn vaderland teruggekeerd - zoo verhaalt hij ons in zijn ‘Vorwort’ - werd hij door zijne vrienden dringend aangezocht, althans een deel van zijn dagboek uit te geven. Hij zette zich aan het werk, en in den zomer van 1872 verscheen zijn ‘Durch Gosen zum Sinai. Aus dem Wanderbuche und der Bibliothek.’ Wat den Heer A.M. Cramer bewogen heeft om dat boek nu, na 6 jaren, voor het Nederlandsche publiek te bearbeiden, is gemakkelijk te bevroeden. Het had hemzelven geboeid, en bovendien mocht hij de gegronde hoop koesteren, dat zijne vertaling vele lezers zou vinden. De naam van Ebers, reeds vroeger hier te lande gunstig bekend, was door ‘Warda’ en ‘Homo Sum’ populair geworden. Een reisverhaal van zijne hand kon niet anders dan welkom zijn. Dat het den Sinaï en den weg daarheen betrof, moest het nog meer aanbevelen: de lezers van enkele hoofdstukken van ‘Warda’ en van ‘Homo Sum’ in zijn geheel zouden gaarne nog nader kennis willen maken met het tooneel, waarop die verhalen worden afgespeeld.

De Heer Cramer begreep intusschen geene v o l l e d i g e vertaling te moeten leveren. De tweede helft van Ebers' boek, ‘Aus der Bibliothek’ (bl. 463-594 van het origineel), en het register (bl. 594-608) nam hij niet over, en ook in het eerste deel (‘Aus dem Wanderbuche’) veroorloofde hij zich hier en daar eenige bekortingen, inzonderheid waar Ebers zijne meening verdedigt, dat niet de Sinaï, maar de Serbal het tooneel der Mozaïsche wetgeving is geweest (bl. 391-426; verg. bl. 292 v. der vert.). Zoo handelde hij in de overtuiging, dat de ge-

leerden het oorspronkelijke werk wel zouden raadplegen en dat de gewone lezer weinig hebben zou aan hetgeen door hem werd weggelaten. Ik geloof, dat hij hierin juist heeft gezien en dat ons publiek hem dank schuldig is voor deze vereenvoudiging. Hij had zelfs m.i. nog een stap verder kunnen en moeten gaan en niet slechts de 'Aanteekeningen', die hij wegliet, geheel onvermeld moeten laten (zie bl. 41, 47, 109), maar ook den lezer niet behooren lastig te vallen met de mededeeling, dat en waarom hij het een en ander niet vertaalde (bl. 292). Nadat in de voorrede was gezegd, dat hij zich eenige vrijheid had veroorloofd en binnen welke grenzen, had hij gerust kunnen geven wat hij geschikt oordeelde en over de rest zwijgen.

Of ook de Hoogleeraar Ebers vollen vrede kan hebben met de bekorting van zijn boek? Van tijd tot tijd kwam twijfel daaromtrent bij mij op. Hij had het ongeluk even vóór zijn vertrek uit Kaïro den linkerarm te breken en moest de reis aanvaarden, vóórdat die breuk genezen was. Wat hij ten gevolge daarvan bij verschillende gelegenheden heeft doorgestaan, lezen wij met innige deelneming, ja, ook met oprechte bewondering van zijne geestkracht. Doch dit neemt niet weg, dat hij, met zijn arm in den draagband, meer dan één tocht niet kon ondernemen, die beloofde zeer belangwekkend te zijn. De tolk van het reisgezelschap, Aboe Nabboet, merkte op, dat 'het al even onverstandig was eene rots met één arm als met één been te willen beklimmen' (bl. 141). De man had volkomen gelijk, maar nu heeft Ebers zich dan ook het bestijgen van den Serbal en van Djebel Katherin - om slechts deze twee hoofdpunten te noemen - moeten ontzeggen. Voor een gewoon reiziger zou dat minder zijn geweest, maar nu hij, de geleerde Egyptoloog, het verhaal van zijne bevindingen ging te boek stellen, heeft het hem natuurlijk zeer moeten hinderen, dat hij, hoezeer geheel buiten zijne schuld, de berichten van zijne voorgangers hier en daar moest overnemen, in plaats van ze aan te vullen en wellicht te verbeteren. Bedrieg ik mij niet, dan gaf hem dit juist aanleiding om een eenigermate tweeslachtig boek te schrijven. Een goed deel van de aanteekeningen had kunnen zijn bespaard voor het vervolg van 'Aegypten und die Bücher Mose's', waarvan de eerste helft in 1868 werd uitgegeven. Maar dan zou het verhaal van de reis - ontdaan van het daarin gevlochten onderzoek naar den tocht der Israëlieten en van de uittreksels uit de geschriften der vroegere reizigers - ternauwernood hebben beantwoord aan hetgeen de naam van den Schrijver deed verwachten. Hij besloot daarom - zoo stel ik het mij voor - 'uit de bibliotheek' aan te vullen wat er aan de eigene waarneming had ontbroken, en gaf ons een boek, den Egyptoloog ten volle waardig. In de vertaling heeft het dit karakter niet verloren, want het uitgebreid en aan Israël's geschiedenis dienstbaar gemaakt reisverhaal is daarin nagenoeg geheel opgenomen. Maar de geleerde apparaat, die er toch ook bij behoort, is weggelaten en daarmede de

idee van het boek als het ware slechts half verwezenlijkt. Indien ik de auteur ware, ik zou dat, althans aanvankelijk, maar half aangenaam vinden. Doch bij nader inzien zal hij zich toch de aangebrachte wijziging getroosten in het belang der lezers, voor wie zij inderdaad, gelijk reeds werd erkend, volstrekt noodig was.

Zonder eenigen twijfel zullen zij, op hunne wijze, de ervaring opdoen, waarvan de vertaler getuigt, en ‘met de hoogste ingenomenheid hun arbeid volbrengen’. Ebers weet niet alleen de natuur te schilderen, hij kan ook levendig en aanschouwelijk vertellen. Zijne ontmoetingen op reis waren wel niet avontuurlijk, maar worden ons toch zoo smakelijk medegedeeld, dat wij er ons geheel in verplaatsen. Wij leven met hem mede; wij zien en hooren zijne begeleiders; de woestijn met hare Wady's en bronnen, de metaalgroeven, de bergen, het Sinaïklooster - het komt ons alles duidelijk voor de oogen. Het verhaal mat niet af, in weerwil van de eentonigheid der natuur. Integendeel, men legt het neer met een gevoel van teleurstelling, dat het reeds ten einde is.

Hier zou i k nu de pen wel willen neerleggen. Maar indien ik dat deed, dan zouden zeker zij, die het boek van Ebers reeds kennen, mij verbaasd aanzien en vragen, of ik niets meer te zeggen had? Inderdaad, nog wel iets, maar dat ik veel liever zou terughouden, omdat ik het zeer jammer zou vinden, indien iemand zich door de mededeeling daarvan liet afschrikken van de lezing. De zaak is deze, dat de uittocht van de Israëlieten uit Egypte, hun doortocht door de Roode Zee, hunne reis naar den Sinaï en de ligging van den berg der wetgeving in het geschrift van Prof. Ebers eene zeer ruime plaats beslaan en dat ik tegen hetgeen hij daarover in het midden brengt zeer ernstige bezwaren heb. Ze zijn eigenlijk twee in getal, maar vloeien inéén. Vooreerst wordt aan de bijbelsche berichten over Mozes en zijn tijd veel grooter historische waarde en nauwkeurigheid toegekend dan ik meen, dat ze bezitten. Ten andere wordt aan de overleveringen omtrent de legerplaatsen der Israëlieten - hoewel haar ontstaan in de eerste eeuwen der Christelijke jaartelling herhaaldelijk wordt erkend - veel grooter beteekenis gehecht dan haar toekomt. Een en ander samengenomen leidt tot eene voorstelling van het gebeurde, die ik voor deels ongebeurlijk, deels onzeker moet houden.

De lezer make zich niet bezorgd! Het is mijn voornemen geenszins hem rond te leiden in den doolhof van de critiek der verhalen van Exodus, en nog veel minder, tegenover de vernuftige gissingen van Ebers andere te plaatsen en deze met gene te vergelijken. Het eenige wat ik, na het boven gezegde, niet mag nalaten, is: hem den stand der quaestie te doen kennen en zoo het gewicht mijner bezwaren te doen gevoelen. Daarbij wensch ik mij toe te leggen op beknoptheid. De verhalen over den uittocht en de woestijnreize der Israëlieten zijn, volgens Ebers zelven (bl. 42, 287), opgesteld in den tijd der eerste

koningen van Israël, omstreeks de 9de eeuw vóór Christus. Ik voor mij geloof, dat de meeste iets en sommige veel jonger zijn. Doch houden wij ons aan de tijdsbepaling van Ebers! Dan zijn die verhalen door eene tijdsruimte van vier à vijf eeuwen - zegge: 400 à 500 jaren - gescheiden van den uittocht, dien hij, met Lepsius, in het jaar 1314 vóór Christus stelt. Ieder begrijpt aanstonds, dat in dien tusschentijd de overlevering zich tamelijk ver van de historische werkelijkheid kan hebben verwijderd. Dat is dan ook de overtuiging van Ebers, herhaaldelijk door hem uitgesproken (bl. 43, 287 en elders). De vertaler acht het noodig, hem deswege in eene aanteekening (bij bl. 43) te rechtvaardigen. Ik zou, juist omgekeerd, meenen, dat hij de verhalen, die hijzelf en te recht 'legenden' noemt, veel te veel gebruikt als waren ze streng-historische oorkonden, ja, stipt nauwkeurige berichten van oog- en oorgetuigen. Laat ons zien! Ebers aarzelt niet (zie de aant. op bl. 533 v.) de opgaven van het getal der Israëlieten - ruim 600,000 strijdbare mannen, in het geheel dus meer dan 2 millioen menschen - als zeer overdreven aan te merken. Hij betoont zich niet ongeneigd een nul te schrappen.... Ik zal hem niet weerspreken, maar moet erop wijzen, dat die opgaven telkens terugkeeren en in den meest authentieken vorm (*Num.* I en XXVI) worden voorgedragen. Zijn ze niettemin onjuist, ja, zelfs g e h e e l o n j u i s t, blijkt dan niet duidelijk, dat de schrijvers van de verhalen, waarin ze voorkomen, zich eene onware voorstelling van de toedracht der gebeurtenissen gevormd en van de plaatselijke gesteldheid zich geene rekenschap gegeven hadden? Men denke slechts aan een leger van 2 millioen menschen en eene evenredige hoeveelheid vee in één nacht door de Roode Zee trekkende! In weerwil hiervan zien wij Ebers gevolgtrekkingen afleiden uit de kleine trekken in diezelfde verhalen. De Pharao, zoo lezen wij bl. 49, kan niet te Thebe of te Memphis hebben gewoond, want dan zou het biezenkistje met het kind Mozes tegen den stroom in hebben moeten drijven, om in de nabijheid der badende koningsdochter te komen. Elders (bl. 68) wordt betoogd, dat de vervolging der gevluchte Israëlieten eerst na eenige dagen heeft plaats gehad, want - de koning zelf nam daaraan deel en heeft toch zonder twijfel den rouwtijd over zijn eerstgeboren zoon niet verkort. Enkele bladzijden vroeger (bl. 62) was het verhaal van den dood van alle eerstgeborenen eene legende genoemd: hoe kan daaruit dan worden geredeneerd als stond het zoo vast als een muur? Op eene andere plaats wordt de geboorte van Mozes gesteld in het jaar 1394 v. Chr., omdat het namelijk heet, dat hij bij den uittocht, in 1314, 80 jaren oud was. Dus 120 jaren aan het einde van de omzwerving door de woestijn! Zijn dan de verhalen van dien aard, dat wij ons deze veelvouden van 40 als historisch moeten laten welgevallen? Ebers zelf is daartoe (zie de aant. bl. 525 van het origineel) niet geneigd, maar waarom dan toch die cijfers gebruikt? - Wederom elders meent hij de juiste

plaats te kunnen bepalen, waar de veldslag tusschen de Israëlieten en de Amalekieten (*Ex.* XVII) is geleverd - in Wady Feirán, en wel niet in den om trek der daarin gelegen oase, ook niet daarachter, maar daarvóór, zooals met tal van redenen, aan de opeenvolging der gebeurtenissen, aan de plaatselijke gesteldheid en aan de tactiek der Amalekieten ontleend, bewezen wordt (bl. 153, 154). - Nog één voorbeeld! In het hoofdstuk over het manna wordt van al de bijzonderheden in *Ex.* XVI met de meest mogelijke gerustheid gebruik gemaakt, terwijl t o c h het daar vermelde hemelbrood met het thans nog voorkomende manna wordt vereenzelvigd (bl. 163 verv.). Mij dunkt, het één gaat met het ander niet samen. Is *Ex.* XVI eene historische oorkonde, mag b.v. uit vs. 34 - het nederleggen van het manna voor de ark t e r b e w a r i n g - worden afgeleid, dat het niet spoedig tot bederf overging (bl. 167), dan hebben wij hier te doen met een wonder, in den volstrekten zin des woords, en kunnen wij het natuurlijke manna veilig laten voor hetgeen het is. Besluiten wij daartoe niet - en Ebers heeft groot gelijk, als hij daartoe niet komen kan - dan is het verhaal in Exodus eene legende, waarvan de enkele bijzonderheden voor natuurstudie en geschiedenis niet bruikbaar behoeven te zijn.

Doch genoeg tot opheldering van mijne bedoeling. Prof. Ebers bezit in ruime mate eene gave, die de geschiedschrijver allerminst missen kan: verbeeldingskracht. Wie daarvan verstoken is of er slechts eene geringe dosis van bezit, zal er nooit in slagen, de berichten, waarover hij beschikt, eerst voor zichzelven en daarna voor anderen te doen l e v e n en zoo het verleden wederom tot werkelijkheid te doen worden. Maar, het is nu eenmaal niet anders, elk talent en vooral ieder groot talent brengt zijne eigene gevaren met zich. De verbeeldingskracht kan wel eens aan het werk tijgen met gebrekkige en onvolledige, ja, zelfs met onbruikbare bouwstoffen, die een ander onderzoeker, minder ruim met die gave bedeeld, voorshands zou laten rusten. Dit schijnt hier den Hoogleeraar Ebers te zijn overkomen. Toegerust met eene uitgebreide kennis van het terrein en van de daarop betrekkelijke mededeelingen uit de Egyptische oudheid, ontwerpt hij, met behulp van enkele namen in de eerste hoofdstukken van Exodus, een wel samenhangend tafereel van de verzameling der verstrooide Israëlieten te Ramses, van hun tocht naar de Schelfzee en van hun verder wedervaren tot de legering bij den Serbal, die de berg der wetgeving zijn zal. Er doen zich ook bij zijne voorstelling nog genoeg moeilijkheden voor. Doch in plaats van zich daardoor te laten weerhouden, ruimt hij ze uit den weg door vernuftige onderstellingen, die door het terrein aan de hand gedaan en door de verbeelding aangegrepen worden. Het Israëlietische leger moet b.v. worden gevoed, en - het Schiereiland van den Sinaï is onvruchtbaar, het manna-alléén niet voldoende te achten. Doch waarom niet aangenomen, dat er te scheep levensmid-

delen werden aangevoerd (bl. 92, 170)? Waarom ook niet, met Seetzen, gedacht aan de 675,000 schapen en 72,000 runderen, die Israël op de Midianieten buit maakte (bl. 170) - N.B. in een verhaal, *Num.* XXXI, dat ons in het 40ste jaar na den uittocht verplaatst en bovendien door en door onhistorisch is(*). Maar ik mag de reeds gesloten rij van voorbeelden niet weder openen. Mij dunkt, dat behoeft ook niet. Het is waarlijk geene ijdele plichtpleging, wanneer ik verklaar oprechten eerbied te hebben voor het vernuft en de 'Combinationsgabe', waarvan de reconstructie der geschiedenis van den uittocht getuigenis aflegt. Maar even ernstig moet ik verklaren, dat ik daarvan niets als werkelijkheid kan aannemen. Wanneer wij ook in de topographische vragen ons verdiepten en ons behoorlijk rekenschap gaven van de onzekerheid der daarop gegeven antwoorden, dan zou, ik houd er mij vast van overtuigd, mijn twijfel slechts te meer gerechtvaardigd worden. Doch dit is niet noodig: het karakter der verhalen, geheel op zichzelf, is voldoende om dien te staven.

Waarschijnlijk zou de Schrijver, indien hij van deze bedenkingen kennis kreeg, mij toevoegen: dan is, naar uw oordeel, mijn boek mislukt. En inderdaad, de uittocht en wat daarmede samenhangt worden maar niet bij gelegenheid aangeroerd, neen, ze beslaan in het werk eene zeer belangrijke plaats. Reeds de titel, waarin immers de oudtestamentische naam 'Gosen' voorkomt, kan het ons leeren. Toch kan ikzelf deze mogelijke gevolgtrekking uit mijne bezwaren niet beamen. In weerwil van den twijfel aan de waarheid der hier verhaalde geschiedenis blijf ik het boek zeer hoog stellen en de lezing daarvan aanbevelen. Indien men maar wil bedenken, dat Ebers, zoo dikwerf hij 3000 jaren teruggaat, zeer problematieke stellingen voordraagt en dat zelfs door vernuftige gissingen als de zijne niet wordt aangevuld wat er aan de volledigheid en betrouwbaarheid der berichten over den voortijd ontbreekt.

Den vertaler onze dank voor zijn arbeid! Wanneer het tot een herdruk komt, dan moge hij de correctie trouw behartigen en enkele misstellingen verbeteren. Van de laatste vermeld ik hier alleen, dat op bl. 243 - evenals in het origineel - voor *Ex.* 24 en 23 moet worden gelezen: *Ex.* 34 en 33, en dat een der toppen van den Sinaï, in strijd met het origineel, telkens es-Sassafeh wordt genoemd, in plaats van es-Safsafeh.

Januari 1879.

A. KUENEN.

(*) Vg. mijne voorlezing over *De vijf boeken van Mozes* bl. 42-44.

Nog eens kunstindustrieel onderwijs.

Bericht über Oesterreichisches Unterrichtswesen aus Anlass der Weltausstellung 1873 herausgegeben von der Commission für die Collectiv Ausstellung des Oesterr. Unterrichts-Ministeriums. (Wien. 1873). Die Kunstbewegung in Oesterreich, seit der Pariser Weltausstellung im Jahre 1867. Im Auftrage des k.k. Unterrichts-Ministeriums dargestellt von R. v. Eitelberger. (Wien 1878.)

I.

Het is nu ruim drie jaren geleden, dat ik voor 't eerst, in dit tijdschrift, op bovenstaand onderwerp de aandacht vestigde(*). 't Was naar aanleiding van pogingen, in België aangewend, om door onderwijs der kunstnijverheid een gewenschten vooruitgang te verzekeren. De middelen daarbij vooropgesteld, hieronder in de eerste plaats een algemeene beoefening van het *teekenen,* wetenschappelijk onderwezen, - zijn toen min of meer uitvoerig door mij besproken; en ik mocht mij daarbij verheugen in menig blijk van instemming, van vakmannen zoowel als van minnaars der kunstindustrie.

Geen wonder; haar zaak werd door velen beschouwd als urgent. Menigmaal had men reeds hooren beweren en met bewijzen zien staven, dat, zoo ergens, het in Nederland hoog tijd was, krachtdadige pogingen in 't werk te stellen, om onze nijverheid, welke in de laatste tijden, vergeleken met die van naburige volken, aanmerkelijk ten achter was gebleven, een nieuwe en schoone toekomst te openen.

Gedachtig aan het woord: dat aan hen, wien de opleiding van het jongere geslacht is toevertrouwd, de toekomst behoort, - en steunende op hetgeen met dat devies reeds meermalen was herwonnen of veroverd, werd door sommigen reeds ijverig een steentje bijgedragen voor den opbouw van *ons* kunstindustrieel onderwijs.

Het scheen daarvoor dan ook een gunstige tijd. De resultaten der wereldtentoonstellingen te Londen en Parijs lagen nog versch in veler geheugen. Die te Weenen was pas afgeloopen en had opnieuw doen zien, welk een belangrijke tak van volksbestaan de kunstnijverheid voor sommige rijken was en voor anderen kon zijn, indien daartoe maar genoegzaam de noodige middelen werden aangewend. Had Engeland in laatstgenoemd geval al op de eerste internationale tentoonstelling te Parijs velen de handen van verbazing doen ineenslaan en menigeen de oogen geopend, Oostenrijk gaf daarop weldra de bewijzen, langs denzelfden weg zijne nijverheid, en daarmee de belangen van tal zijner onderdanen, te willen en kunnen bevorderen.

In verschillende andere grootere en kleinere staten van Europa nam men een soortgelijk streven waar; wel niet overal en terstond met een

(*) Zie *De Tijdspiegel* van 1876. Mijn artikel is gedateerd Augs. '75.

zelfden uitstekenden uitslag bekroond, doch in elk geval een opgewekt leven in kunst- en nijverheidsbedrijven vertoonend. De zucht, om daarvan bij tijd en wijle getuige te zijn en getuigenis te geven, deelde zich zelfs aan andere werelddeelen mee; men weet, hoe op de tentoonstelling van Weenen die van Philadelphia volgde en het tooneel van een toenemenden, vredelievenden wedstrijd zich tot Amerika uitbreidde.

Nederland deelde in dien wedstrijd, althans deed aan die tentoonstellingen mee; maar behaalde er betrekkelijk weinig eer en voordeel. Mocht onze kunst, waaronder men alleen de schilderkunst gelieve te verstaan, er steeds waardig vertegenwoordigd zijn, onze handel, landbouw en nijverheid er in sommige takken nog een goed figuur maken, - onze kunstindustrie deed er telkens beschamende lessen op en bleek niet bij machte, den voorvaderlijken roem in dit opzicht te handhaven.

Daar moest verandering en verbetering in komen; dat *moest* niet alleen, maar dat *kon* en dat *zou.* Stemmen verhieven zich ten gunste van scholen en museums voor dat doel; algemeene invoering en verbetering van het teekenonderwijs werd ter sprake gebracht. Herhaaldelijk kwamen punten voor op de agenda's van vergaderingen, de kunst en nijverheid betreffende, en waarbij een zekere mate van belangstelling in de onderhavige zaak was te erkennen. Ook enkele geschriften op het gebied van kunstnijverheid en ten behoeve van haar en hare beoefenaars zagen hier te lande het licht.

Wat echter meer zegt dan het gesproken en geschreven woord, is de daad, - en ofschoon deze zich langer wachten liet, toch vertoonde zij zich, in zaken, waarvan de voornaamste hier afzonderlijke vermelding verdienen.

Hulde doende aan het particulier initiatief, herinner ik eerst aan de oprichting van een kunstindustrie-museum te Haarlem, door de Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, bij gelegenheid van haar 100jarig bestaan in 1876. Ofschoon nog in wording, belooft deze stichting veel goeds voor de toekomst, als men maar niet alleen bedacht is op hare uitbreiding maar ook, en dit vooral, op hare exploitatie. Doch hierover straks meer.

Een tweede krachtdadige poging, welker gevolgen eveneens eerst later meer en meer kunnen uitkomen, was de internationale tentoonstelling van kunstnijverheid in 1877 te Amsterdam gehouden, bij gelegenheid van het 25jarig bestaan der aldaar gevestigde afdeeling van de vereeniging ter bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid. Wie, die deze tentoonstelling met belangstelling voor het doel, dat haar in het leven riep, bezocht, heeft zich niet verheugd in het succes, waarop zij mocht bogen; al bleek daarbij ook al weder, wat hierboven naar aanleiding van vroegere, groote exposities werd opgemerkt.

Doch, hoe goed ook hetgeen in dezen door particuliere krachten werd beproefd, aanvankelijk van stapel liep, alras won de meening

veld, dat men er zóó, door nog min of meer geïsoleerde pogingen van vereenigingen en particulieren, alleen niet zou komen en dat hierbij ook de hulp van staatsmachten noodig zou wezen. En, afgescheiden van het resultaat, viel daar veel voor te zeggen.

Het gold hier toch de bevordering van een zaak, waarbij de belangen van een groot deel des volks zoowel als die van den geheelen staat betrokken zijn. Welnu, men weet wat er is geschied. De berucht geworden phrase 'kunst is geen regeeringszaak' werd te niet gedaan. Bij ons Ministerie van Binnenl. Zaken werd een afzonderlijke afdeeling voor Kunsten en Wetenschappen opgericht en aan het hoofd daarvan trad op een man, die zich door buitengewone bekwaamheid en energie onderscheidt. Edoch, doordat daarmee aan onze kunst eene richting gegeven werd, welke blijkbaar het meerendeel der natie niet deelt, is tegen hem haast tegelijkertijd een oppositie opgetreden, welke doet vreezen dat zij, eenmaal ook overgebracht op het gebied van de kunstnijverheid, de beste krachten zal doen verspillen in het bekampen van tegenstrijdige meeningen en bedoelingen, in plaats van gemeenschappelijk samen te werken aan den wederopbouw van den tempel, die nu nog in ruïne daarneder ligt.

Onder zulke omstandigheden wordt de oprichting van een centraal museum en eene centrale school voor kunst en industrie, hoezeer ook gewenscht, door menigeen verbeid in hope en vreeze. Hoe jammer!

Over dezen toestand nadenkende, rijzen de vragen bij mij op: of van regeeringswege niet alreeds meer kon en zou tot stand gebracht zijn, indien die tegenstrijdigheid niet bestond? Of de zooeven bedoelde oppositie niet alreeds bestaat, ook op het terrein der kunstnijverheid? En of daaraan wellicht moet geweten worden haar talmen met doortastende hervormingsmaatregelen op dat gebied en dat van het kunstindustrieel onderwijs? Want zoo ergens, dan is hier haar hulp, haar voorgang noodig. De zaak, die hier besproken wordt, eischt spoedige en deugdelijke voorziening.

Wil men daarvan nog nader overtuigd worden? Ei, laat mij dan den draad van het verhaal dier wereldtentoonstellingen weder opnemen.

Na Amerika heeft Frankrijk ten tweeden male(*) de beschaafde volkeren uit alle werelddeelen opgeroepen tot een vredelievenden wedstrijd. Meer en beter dan ooit werd daaraan beantwoord door de meesten. Ook door Nederland? - Helaas neen. Onze tekortkomingen, vroeger naar het schijnt nog al eens verbloemd, zijn ten langen leste eens terdege aan het licht gebracht en treffen ons te pijnlijker, naarmate andere volken, die zich vroeger nog niet op hunne meerderheid hadden te verhoovaardigen, in vergelijking van onze inzendingen dat thans openlijk kunnen doen.

(*) Of, zoo men wil, ten derden male, wanneer men behalve die van 1867 ook de tentoonstelling van 1855 meerekent.

Aan wie de schuld? Laten we eerlijk zijn en rondborstig bekennen: aan onszelf.

Want terwijl sedert den voorlaatsten kamp andere landen zijn begonnen of voortgegaan met hunne jongere, industrieele krachten te oefenen en op te kweeken overeenkomstig de eischen des tijds, terwijl zij daarbij moeite noch kosten hebben ontzien, beraden en snel hebben gehandeld, hebben wij ons vergenoegd met de enkele, bovengenoemde pogingen, nog luttel in vergelijking van het vele, dat gevorderd wordt om in dezen tot de gewenschte uitkomst te geraken. Pas zijn we begonnen voor kunstzaken wat meer dan vroeger uit te geven (nl. zooveel duizenden als in andere landen tienduizenden worden ten koste gelegd), of angstvallig wordt al hier en daar de vraag gesteld: of er niet reeds te veel uitgegeven werd, te veel wordt gevraagd, te veel zal worden toegestaan, en beproeft men reeds nu weder bezuiniging in te voeren. ‘Wie kleinlich!’

Zal men hier dan nimmer leeren inzien, dat geld, uitgezet ten bate van zulk een zaak als kunstnijverheid is en die honderdvoudige renten kan afwerpen, wel is besteed? Laat toch bij ons de zuinigheid niet langer de wijsheid bedriegen!

Het is mijn doel niet, deze schets hier verder uit te werken. Van den besproken toestand zij thans genoeg gezegd om te verklaren, waarom ik thans de zaak van het kunstindustrieel onderwijs weder ter sprake brengen en dat opnieuw naar aanleiding van geschriften, aan het buitenland ontleend.

Niet zonder reden vestigde zich daarbij thans mijne keuze op *Oostenrijk.* - Frankrijk en Engeland zijn in dat opzicht reeds meermalen ten voorbeeld gesteld, zoodat men bij vernieuwde bespreking daarvan allicht in herhalingen vervallen zou. Buitendien kan de vraag gedaan worden: - waar voor ons doel het meest valt te leeren: in landen, wier kunstnijverheid al sinds jaren eene zekere hoogte (op 't oogenblik voor ons onbereikbaar) heeft ingenomen, waarbij meer die hoogte dan de weg, die erhenen leidt, in 't oog valt, - of daar, waar men nog bezig is te klimmen en alle zorg blijft besteden aan het effenen van reeds beproefde en het aanleggen van nieuwe paden, om ook zoo hoog, wellicht mettertijd nog hooger te klimmen? Zie ik juist, dan is dit met Oostenrijk het geval. De beweging ten gunste eener algemeene verbetering en uitbreiding van de nationale nijverheid is daar later georganiseerd dan in Engeland en schijnt in harmonieuse ontwikkeling deze op den duur voorbij te kunnen streven. Wat Frankrijk betreft, weten we, dat het, sinds lang reeds den naam en de daad bezittende van de eerste kunstindustrieele mogendheid der beschaafde wereld te zijn, slechts bedacht hoeft te wezen op toenemende verbetering. Oostenrijk daarentegen zien we op dit gebied nu nog werkzaam aan eene algeheele en algemeene hervorming.

Deze te schetsen met bovengenoemde geschriften tot leiddraad, zij thans mijn pogen, waarvan ik hoop dat het een nieuw, aan velen wellicht nog onbekend voorbeeld moge voor oogen stellen en daarmee een nieuwen prikkel geven tot handelen.

II.

Het laatste van die geschriften werd opgemaakt, om de vorderingen van Oostenrijk op het gebied van de beeldende kunsten, de kunstwetenschap en het kunstonderwijs sedert de Parijsche expositie van 1867, voor zoover die vorderingen slechts onvoldoende op de huidige wereldtentoonstelling konden worden blootgelegd, nader te verklaren, beter te doen uitkomen. Ofschoon dientengevolge het tijdperk tusschen deze twee groote gebeurtenissen daarin de hoofdrol speelt, ofschoon de eerste Parijsche wereldtentoonstelling ook voor Oostenrijk een keerpunt van beschaving was, wordt toch het begin van meer dan een zijner industrieele hervormingen reeds vóór dien tijd gevonden. Dr. V. Eitelberger haast zich, in zijn *Voorwoord* hieraan zelf te herinneren, evenals hij ook, ter juiste beoordeeling en waardeering van hetgeen zijn land thans bezit en beoogt, den blik doet richten op hetgeen *na* dit tijdperk kan komen, ja, stellig mag worden verwacht. Ofschoon alzoo ‘das k.k. Oesterreichische Museum für Kunst und Industrie und die damit in Verbindung stehenden Anstalten’ het hoofd- en middelpunt vormen, waarom zich al het andere, die kunst en nijverheid betreffende, groepeeren laat, kon zijn overzicht daarmee niet beginnen.

Met verklaarbare en prijselijke waardeering van de wijze, waarop en de middelen, waarmee het Oostenrijksche vorstenhuis in dezen voorging, wijdt hij eerst een hoofdstuk aan ‘*die kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*’, waarvan de aanleg opklimt tot den tijd van Keizer Ferdinand I (1554), achtereenvolgens verrijkt door kunstlievende vorsten als Maximiliaan I, Ferdinand van Tirol, Rudolf II, Leopold I, Leopold Wilhelm, Frans I enz., en daardoor allengs opgevuld met eene groote menigte manuscripten, houtsnijwerken, wapenrustingen, kristalwerken, uurwerken, automaten, voorwerpen in elpenbeen, schilderstukken, munten, kleinoodiën, enz. Het plan bestaat, deze verzameling in het straks genoemde museum op te nemen met de nu ook nog elders bewaarde verzameling van wapens(*).

‘Die Albertina’ is de naam eener tweede verzameling, speciaal van gravures en teekeningen; de stichting van den Aartshertog Albrecht von Sachsen-Teschen, thans nog het eigendom van diens nakomelingen. Zij bevat een 16000tal teekeningen en 200.000 gravures. Men vindt

(*) Zie nadere en uitvoerige bijzonderheden over het bovenstaande in ‘Die hervorragendsten Kunstwerke der Schatzkammer des Oesterreichischen Kaiserhauses’ (1870-73) en ‘Waffensammlung des Oesterreichischen Kaiserhauses im kk. Artillerie-Museum des Arsenals zu Wien’ (1868-70); - beide werken met tal van afbeeldingen, en van regeeringswege in het licht verschenen.

daaronder werken van Dürer, Raphaël, Rubens, Rembrandt, V. Dijck en andere meesters. Verder staat met deze stichting een groote verzameling landkaarten, het aartshertogelijk familie-archief en een bibliotheek van 40.000 deelen met de noodige kunstliteratuur in verband(*).

Een derde hoofdstuk wijdt V. Eitelberger aan Oostenrijk's *werkzaamheid tot navorsching en instandhouding van vaderlandsche gedenkteekenen,* gedurende de laatste tien jaren. Een keizerlijk-koninklijke commissie voor gedenkteekenen van geschiedenis en kunst werd reeds in 1853 in 't leven geroepen, doch onderging in 1873 eene uitbreidende hervorming, waardoor hare werkzaamheid zich thans ook uitstrekt tot schilder- en beeldhouwkunst en de teekenende kunsten. Zij geeft geschriften uit, waaronder regelmatig wederkeerende ‘Mittheilungen’. Aan haar dankt men ook de uitgaaf van een grooten kunstarchaelogischen atlas, in 100 folio-bladen. Onder de vele restauraties van oude bouwwerken, welke van haar uitgaan, telt men ook die van de St.-Stephanuskerk te Weenen, een reuzenwerk in den trant van den verderen opbouw van den Dom te Keulen. Men moet gemeld hoofdstuk zelf lezen, om een behoorlijk denkbeeld van de werkzaamheid dezer Commissie te erlangen en van de kosten, die de Staat zich om hare bemoeiingen getroost.

Sub IV behelst een afzonderlijk artikel over *de beweging der kunstwetenschap* in Oostenrijk, welke in verband staat met feiten als deze: 1. de in dat land meest sinds korten tijd gestichte leerstoelen voor kunst-geschiedenis en klassieke oudheidkunde aan de universiteiten en aan de Academie van Wetenschappen; 2. de expeditie naar Samothrace; 3. de kunstindustrieele, door het centrale museum gevoede beweging; 4. de bemoeiingen van het Ministerie voor onderwijs in zake het teekenonderricht. Von Eitelberger geeft hierin tevens een belangrijk overzicht van de Duitsch-Oostenrijksche literatuur der kunstwetenschappen, in de laatste jaren uitgegeven. Ik noem daarvan slechts, als mijzelf bijzonder en gunstig bekend: de ‘Blätter für Kunstgewerbe’ van Falke, Bucher en Teirich, - ‘Die Physiologie der Farben’ en ‘Bruchstücke aus der Theorie der bildenden Künste’ van Brücke, - ‘Griechische und sicilische Vasenbilder’ van Benndorf, - ‘Zeitschrift für bildende Kunst’, red. V. Lützow, - ‘Quellenschriften für Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance’, red. V. Eitelberger en ‘Repertorium für Kunstwissenschaft’, red. Schestag. Velerlei werken van minder algemeene strekking mag ik hier verzwijgen, onder de speciaal voor het kunstindustrieel onderwijs bestemde echter niet de schoone uitgaaf ‘Denkmäler der Kunst, Bilder zur Geschichte für Mittelschulen’ van Langl(†).

(*) Zie verder ‘La collection Albertine à Vienne, son histoire, sa composition,’ van Thausing in de Parijsche ‘Gazette des beaux-arts’, de Juli en Augustus afleveringen van 1870.

(†) Meer uitvoerig besproken in *De Nederl. Spectator* van 1874.

De expeditie naar Samothrace en de uitgaaf van Grieksche grafreliefs, voor welke laatste zelfs bouwstoffen in Nederland werden opgespoord, zijn een paar hoofdzaken op het gebied van de beoefening der oudheidkundige wetenschap in Oostenrijk.

Volgt nu hoofdstuk V: *De academiën voor beeldende kunst en de kunst-beweging* in dat land. - Er bestaan daar tegenwoordig vier hoogere leerscholen voor kunstonderwijs, waarvan twee staatsinrichtingen zijn, de beide anderen door particuliere vereenigingen gevestigd werden. Tot de eerstgenoemden behooren de k.k. academie van beeldende kunsten te Weenen en de k.k. kunstschool te Krakau; tot de laatstgemelden de academie van beeldende kunsten te Praag en de z.g. land-academie te Graz. Die te Weenen, reeds gesticht in 1692, onderging in 1872 eene geheele reorganisatie, in haar onderwijs niet alleen, maar verkreeg ook een nieuw, passend gebouw. Zij is nu eene hoogeschool voor de kunst en de kunstenaars in den engeren zin des woords, bevrijd van kunstindustrieel onderwijs en als zoodanig ook niet meer de plaats van opleiding der teekenleeraars. Hoe belangrijk ook V. Eitelberger's verdere mededeelingen omtrent haar zijn, moet ik, om laatstgenoemde afscheiding, er hier niet verder over spreken. Hetzelfde is het geval met de voormelde schildersacademie te Praag. Die te Krakau en Graz hebben daarentegen ten doel, in het onderwijs der beeldende kunsten zoowel als in dat der kunstnijverheid te voorzien. Eerstgenoemde was vroeger verbonden met een technisch instituut, doch is bij haar hervorming in 1873 daarvan losgemaakt. Onder de leervakken merk ik op Algemeene geschiedenis en Geschiedenis der beschaving. Laatstgenoemde instelling werd in 1868 hervormd. Zij staat weder een trap lager dan de vorige.

In 't voorbijgaan zij hier nog melding gemaakt van de Academie voor medailleurs, munt- en stempelsnijders te Weenen.

Von Eitelberger wijdt in dit hoofdstuk nog een afzonderlijk gedeelte aan *de uitbreiding dier stad en hare monumentale kunst.* Geen wonder; zoo er iets is, dat in den letterlijken zin des woords voorbeeldig werkt op de kunst en nijverheid, dan is het zeker de bouwkunst met hare aanverwante vakken. Ik onderstel als bekend, dat Weenen in dat opzicht tegenwoordig een der meest leerzame schouwplaatsen oplevert. Men herinnere zich slechts de namen van architecten als Schmidt, Von Hansen, Förster, Semper, Ferstel en Hasenauer; en hunne werken als de Beurs, de Academie voor beeldende kunsten, het Hofmuseum, de Universiteit, het Stadhuis, het Burgtheater, de Opera, het Museum voor kunstnijverheid, enz. enz., alles uitgevoerd of ondernomen in de laatste jaren(*).

Zulke werken zijn van machtigen invloed op den kunstzin van het

(*) Zie verder: *Fischler's* 'Wiener Neubauten' en *Förster's* 'Allgemeine Bauzeitung', wèlbekend bij de vakmannen.

publiek, dat door de aanschouwing bewust of onbewust daarvan den indruk ontvangt en wegdraagt. Voor de opleiding van den kunstenaar zijn zij echter niet voldoende. Deze moet meer zien, velerlei en veel en zoo mogelijk niet alleen binnens- maar ook buitenslands. De ware opleiding van een artist is cosmopolietisch. Zoo begrijpt men het in de meeste landen, ook in Oostenrijk, en stelt jaarlijks een som beschikbaar, waarvan aan onbemiddelde maar veelbelovende jonge kunstenaars de gelden worden verstrekt, om buitenlandsche vakreizen te doen, bij voorkeur naar Duitschland, Frankrijk en Italië.

Ook de Oostenrijksche *staatsdrukkerij* beschouwt Von Eitelberger als zulk een belangrijken factor van de kunstnijverheid zijns lands, dat hij daaraan weder een afzonderlijk hoofdstuk wijdt. Tot dusver spreekt uit zijn overzicht een blijmoedige erkenning van het vele en goede, dat voor de ontwikkeling van die nijverheid werd gedaan. Hier hooren wij een klacht. De drukkerij was reeds tijdens de Parijsche tentoonstelling van '67 op een hoogen trap van kunstvaardigheid en bedrijvigheid; door verkeerde zuinigheidsmaatregelen heeft men haar echter belet, thans den eenmaal verworven roem naar eisch staande te houden. ‘Glanzvolles Auftreten ist unverträglich mit nüchterner Sparsamkeit.’ Gelukkig, dat haar teruggang daardoor vooreerst nog slechts in de kwantiteit en niet in de kwaliteit harer inzending is gebleken. Ten bewijze daarvan worden verscheidene harer belangrijke, typographische uitvoeringen vermeld.

Hoofdstuk VII behandelt: *De graphische kunsten en de vereeniging voor reproductie van kunstwerken.* Hiervan wordt gezegd, dat vóór een 20tal jaren een geheele stilstand op dit gebied was ingetreden. Sedert 1863 kwam daarin echter een gunstige verandering, eerst door Jacoby en diens school; later in den jongsten tijd door tal van gerenommeerde meesters, waaronder Unger. Ook hier stond de Oostenrijksche regeering met raad en daad bij.

We zijn thans gekomen tot hoofdstuk VIII: *Het Oostenrijksch Museum en de daarmee in verbinding staande inrichtingen.*

Den eersten stoot tot de organisatie van deze schoone en grootsche instelling gaf de tweede wereldtentoonstelling te Londen, in 1862. Men wenschte de verzameling van elk hulpmiddel, dat kunst en wetenschap aan de nijverheid opleveren tot bevordering van hare bedrijven en tot veredeling van den goeden smaak. De regeering van Oostenrijk, met den Keizer zelf aan 't hoofd, gaf daartoe het sein, door Von Eitelberger naar voormelde tentoonstelling af te vaardigen om deze zoowel als de te Londen reeds gevestigde inrichtingen voor kunstindustrie te bestudeeren. Er werd spoed met de zaak gemaakt, zoodat reeds in Maart '63 bij schrifte van den beschermheer Aartshertog Rainer (toen

Minister-president) tot de uitvoering werd besloten en Von Eitelberger tot Directeur benoemd. 's Lands financiën waren toen echter niet in een staat, om dadelijk voor een doelmatig gebouw te zorgen; doch werd hiervoor een der hofgebouwen tijdelijk aangewezen. Op het voorbeeld van de keizerlijke familie haastten de adel, de geestelijkheid en belangstellende particulieren zich om het nieuwe museum te begiftigen met allerlei kunstindustrieele voorwerpen, voornamelijk van vroegere tijden, terwijl van regeeringswege nog een som tot aankoopen beschikbaar werd gesteld; slechts één jaar had men noodig tot voorbereidende maatregelen, zoodat reeds in Mei '64 het museum voor het publiek kon worden opengesteld. Al spoedig mocht het zich verheugen in tal van bezoekers en hoe die belangstelling zich bij toeneming ook in daadwerkelijke hulp van vele zijden openbaarde, moge blijken uit hetgeen dat museum thans, na een slechts 15jarig bestaan, presteert. Men vindt daarin nu:

1°. het eigenlijk museum;
2°. een bibliotheek en verzameling van gravuren;
3°. een gipsgieterij, een photographisch atelier en een werkplaats voor galvanoplastiek;
4°. de school voor kunstindustrieel onderwijs;
5°. een inrichting voor chemisch-technische onderzoekingen.

Volgens Von Eitelberger was een voor het Museum zeer gunstige omstandigheid deze: dat het van den beginne af als een rijksinstelling werd beschouwd en dat alle maatregelen, die ter bevordering van de nijverheid van het Museum uitgingen, ofschoon zij in 't eerst de plaats zijner vestiging (Weenen) ten bate kwamen, toch ook aan de belangen der gewestelijke industrie daarbuiten werden dienstbaar gemaakt.

Het laatste blijkt, behalve uit het feit: dat de sub 5° genoemde inrichting voor het geheele rijk werkt, nog uit de navolgende omschrijving van de werkzaamheid des Museums naar buiten:

1°. Voorlezingen, welke gedurende de wintermaanden gehouden worden en voornamelijk ten doel hebben, het publiek in zaken, kunst en nijverheid betreffende, voor te lichten;
2°. Geschriften, vanwege het Museum in het licht gegeven;
3°. Filiaal- of bij-tentoonstellingen in de verschillende landen van Oostenrijk.

Dat men de namen van een tal van zeer gerenommeerde personen op het gebied van de kunst en wetenschappelijke beoefening der industrie aan dit Museum verbonden heeft, moet ook nog als een der hoofdredenen van zijn snelle en krachtige ontwikkeling genoemd worden. Wie, die eenigszins bekend is met de literatuur op dit gebied, denkt daarbij niet aan Falke, Bäumer, Bucher, Von Lützow, Exner, Gnauth, Ilg. Teirich, Schestag, Von Brücke, Hoffmann, Storck, Herdtle en nog anderen!

Het is hier de plaats niet, in détails te treden van de vele rijke en

schoone zaken, die het eigenlijk Museum alzoo bevat; waarom ik belangstellenden deswege verwijs naar Von Eitelberger's geschriften, voor nog meer bijzonderheden naar den Catalogus van het Museum. Ten opzichte van de scholen voor kunstindustrieel onderwijs meen ik echter, in verband met de hoofdstrekking van dit opstel, het volgende niet achterwege te mogen laten.

Het doel van de centrale school, aan het Museum verbonden, is: degelijke krachten voor het onderwijs in de beoefening van de kunstnijverheid aan te kweeken. Met 't oog hierop vertegenwoordigt zij alle schoone kunsten, welke met de nijverheid in verband staan, met name: bouw-, beeldhouw-, teeken- en schilderkunst. Zij bestaat uit drie afdeelingen: de eigenlijke vakscholen, de voorbereidingsschool en de school voor de vorming van leeraars.

De vakscholen zijn die voor bouwkunst, voor beeldhouwkunst, voor schilderkunst en teekenen. Overeenkomstig het doel worden deze vakken echter slechts in zooverre onderwezen, als voor de kunstnijverheid noodig is; daarom wordt er bv. geen werk gemaakt van plan-maken, van groot-ontwerpen, enz., maar het gebied der decoratie op den voorgrond gesteld.

In de vakschool voor *bouwkunst* wordt alzoo in 't algemeen van de Leer der bouwstijlen en der bouwvormen, in 't bijzonder van het onderwijs in Schrijnwerken, Meubelmaken, Metselen, enz. werk gemaakt. In die voor *beeldhouwkunst* speciaal van goud- (en zilver) smeden, vaatvorming in metaal, gebakken aarde en glas, stucwerken, steenhouwen, houtsnijden, enz. In die voor de *schilderkunst* (inclusief teekenen) voornamelijk van wandversiering, glas- en porseleinschilderen, email- en mozaïekwerken; ook van geweven stoffen en ornamentatie (versiering in engeren zin, in werken buiten het gebied der beide andere afdeelingen vallende).

De voorbereidingsschool is onafhankelijk van de vakscholen. Haar onderwijs splitst zich in ééne afdeeling voor Ornamentteekenen, één voor Figuurteekenen en één voor Modelleeren. De leerlingen zijn verplicht de voorlezingen over Stijlleer, Projectie- en Schaduwleer, met practische teeken-oefeningen, te volgen.

De school voor de vorming van leeraars staat met de voorbereidingsschool en met de vakscholen in verband. Zij heeft ten doel adspiranten voor het leeraarsambt in het teekenen aan de scholen voor middelbaar onderwijs te vormen.

Als hoofdvakken van de kunstindustrieschool worden genoemd:

1°. Bouwkunst en bouwkundig teekenen;
2°. Teekenen naar modellen;
3°. Teekenen naar antieken;
4°. Schilderen van onderwerpen met figuren;
5°. Teekenen en schilderen van vlakversieringen;
6°. Modelleeren;

7º. Boetseeren;
8º. Houtsnijden;
9º. Oefening in het ontwerpen en in model uitvoeren van kunstindustrieele voorwerpen(*).

Als nevenvakken zijn vermeld:
1º. Perspectief en schaduwleer;
2º. Anatomie;
3º. Stijlleer;
4º. Kunstgeschiedenis en kunsttechniek. Welke van deze vakken voor de verschillende leerlingen al of niet verplicht zijn wordt in het programma der lessen nader omschreven.

Voor opname in de voorbereidingsschool is als minimum leeftijd 14 jaar, voor die in de vakscholen 16 jaren gesteld.

Het buitengewoon succes, waarop de kunstindustrieschool mag bogen, is voornamelijk hieraan toe te schrijven, dat men zich de medewerking van professoren heeft verzekerd, die vóór hun optreden als zoodanig practisch en theoretisch reeds een gevestigden naam hadden verworven. Hun aantal bedraagt thans 13; het aantal leerlingen 386. De leermiddelen worden gevonden in het Museum, in welks nieuw gebouw de school met uitzondering van de voorbereidingsafdeeling ook gevestigd is. Het steeds toenemend getal leerlingen heeft echter reeds de oprichting van een afzonderlijk schoolgebouw ter sprake gebracht.

De school dagteekent van af 1868, bestaat dus nauwelijks 10 jaren, en wat heeft zij al niet in dien betrekkelijk zeer korten tijd gewrocht!

Men moet hierbij nog weten, dat Oostenrijk, ook alweer op het voetspoor van Engeland, zich niet tot deze centrale instelling bepaalde, maar in verband daarmee de oprichting van vakscholen in verschillende deelen des rijks bevorderde. Zooveel mogelijk werd het onderwijzend personeel voor dezen aan de centrale school gevormd en daardoor als vanzelf een band gelegd tusschen deze en gene; terwijl de beweging ten gunste van de kunstnijverheid zich langzaam maar zeker uitbreidde. Het aantal vakscholen met gelegenheid voor kunstindustrieele opleiding bedraagt thans 77. Zij worden allen van regeeringswege gesteund en gecontroleerd. Verscheidene zijn op staatskosten voorzien van werktuigen en leermiddelen. Ofschoon bezield door ééne leidende hoofdgedachte, ofschoon allen dienstbaar aan de verwezenlijking van een zelfde hoofddoel, - is toch ook elke vakschool ingericht met 't oog op de behoeften der plaatselijke of gewestelijke nijverheid.

Evenals nu in de hoofdstad bij de centrale kunstindustrieschool een kunstindustrie-museum is, evenzoo heeft men in Oostenrijk in menige plaats bij bovengenoemde provinciale vakscholen ook provinciale museums. Als zoodanig vermeld ik hier nog kort de plaatsnamen Brünn, Reichenberg, Lemberg en Krakau.

(*) Men denkt eraan, hierbij ook nog het ciseleeren op te nemen, als zijnde van veel belang voor de metaal-industrie.

Hetzelfde valt te berichten van kunstindustrieele vereenigingen. Buitendien zijn er, die zich onderscheiden niet naar de plaats of het gewest, waar zij zijn gezeteld, maar naar de vakken, welker bevordering zij voorstaan. Aan het hoofd staat het genootschap van beeldende kunsten te Weenen. Dan volgen de 'Wiener Bauhütte', de christelijke academie te Praag, de vereenigingen tot bevordering van kunstindustriescholen en van het Museum, het gezelschap tot bevordering van de hout-industrie, enz.

Met deze opsommingen heb ik tevens den hoofdinhoud van het laatste artikel in meergemeld geschrift opgegeven. Eén artikel sloeg ik over, om daarop straks nog in 't bijzonder de aandacht te vestigen.

III.

Laten we thans een oogenblik stilstaan bij het meegedeelde. De stof is daarvoor zeker rijk genoeg en aan leerrijke gevolgtrekkingen behoeft het voorwaar niet te ontbreken.

Dat ik bij de behandeling van een onderwerp als hetwelk ik aan 't hoofd van dit artikel plaatste, ook instellingen ter sprake bracht, welke daarmee niet rechtstreeks in verband staan, eischt eenige toelichting. Zij is deze. Stellen we de vraag eens: *wat is kunstindustrie?*

Ofschoon een volledig antwoord daarop ettelijke bladzijden, ja, een boekdeel zou innemen, meen ik hier te kunnen volstaan met de hoofdzaak: d.i. onder kunstindustrie moet men begrijpen de beeldende kunst toegepast op de nijverheid zoodanig, dat uit de vereeniging van deze twee een derde geboren wordt, die, alhoewel haar afkomst niet verbloemend, toch als een zelfstandig verschijnsel in het leven en bedrijf des menschen optreedt. De zuiver beeldende kunst wordt beoefend om haarzelfs wille, zonder vraag naar dat, wat wij in het dagelijksch leven onder practisch nut verstaan. De ware kunstenaar tracht van elk zijner scheppingen, hoe groot of hoe klein, een beeld der volmaakte schoonheid te vormen, iets dat aan en in zichzelf genoeg heeft, om dien indruk te geven. Is het daarentegen iets, dat ter juiste beoordeeling en waardeering als een deel van een ander voorwerp moet worden beschouwd, onderworpen aan eischen, voortvloeiende uit omstandigheden, die daarvan geen integreerend deel uitmaken, zooals eischen van practisch nut, dan wordt zelfs de meest grootsche, de schoonste schepping een voortbrengsel der kunstindustrie. Zoo is bv. het nietigste genre schilderstukje: kunst, - het schoonste beeld, aan een fontein als drager dienstdoende: kunstnijverheid.

Men zou kunnen meenen, dat wanneer beeldhouw- en schilderkunst in den dienst der bouwkunst worden genomen, zij daardoor kunstindustrieele bedrijven worden. Dit is echter slechts in zooverre waar, als de bouwkunst zelf nu eens een zuiver beeldende kunst, dan eens een zuiver practische kunst, of ook wel eens van beide tegelijk is.

Monumentale bouwkunst bv. is beeldende kunst; waterbouwkunst is practische kunst; burgerlijke bouwkunst is van beiden. Worden beeldhouw- en schilderkunst in dienst gesteld van monumentale bouwkunst, dan heeft er slechts een vereeniging van homogene bestanddeelen plaats en blijft het product harer gemeenschappelijke samenwerking een kunstschepping in den zuiveren zin des woords; evenals dit ook het geval zou zijn bij een samenwerking van beeldhouw- en schilderkunst onderling. Worden deze echter geroepen een voorwerp van practisch nut het gewaad der beeldende kunst aan te trekken, dan heeft er een vereeniging van heterogene bestanddeelen plaats en betreden de beeldende en practische kunsten gearmd het gebied der kunstindustrie. Weten zij zich daarbij zoodanig te huwen, dat er voor den rechter in zaken van kunstzin en goeden smaak wettige kinderen te erkennen zijn, dan zullen nog niet eens de ouders, maar alleen die kinderen als de ware vertegenwoordigers van het bedrijf kunnen gelden, dat dan in den waren, vollen zin des woords ‘kunstnijverheid’ mag heeten.

Is het wonder, dat men bij den doop van kinderen met zulk een gemengd erfdeel van geestelijke en stoffelijke vermogens, eens vraagt naar de herkomst van deze? Ligt ook de onderstelling niet voor de hand, dat bij eene veredeling van het ras hunner ouders dat dier kinderen veel kan winnen?

Alle middelen nu tot die veredeling gaan uit van de kunst, in tegenstelling van die, welke het vergemakkelijken en vermeerderen van de productie beoogen en die gezocht worden door de nijverheid. Bij de een dus de gedachte, de schepping, de inspiratie; bij de andere de daad, de uitvoering, de techniek.

Waar nu in de eerste plaats sprake is van veredeling, mocht alzoo een bespreking van kunstzaken in engeren zin het uitgangspunt zijn, en kan het den beminnaar van de kunstindustrie niet onverschillig wezen, in welken toestand de kunst, afgescheiden van de kunstnijverheid, zich naast deze bevindt.

De laatste opmerkingen gelden een algemeene beschouwing der onderwerpelijke zaak. Ik heb daaraan echter nog iets toe te voegen met het oog op bijzondere feiten en toestanden.

Zoo nu en dan zijn de enkele, hier te lande gevestigde kunstacademies ter sprake gebracht, om ze te hervormen en daarbij dan tevens in te richten voor kunstindustrieel onderwijs. Welke redenen er ook voor een zelfs algeheele en algemeene reorganisatie bij te brengen zijn - men zij voorzichtig dit door combinaties te doen, die, door te veel te willen, reeds bij haar eerste verschijning de teekenen zouden verraden van niet tot het beoogde doel te kunnen leiden. Kunst en kunstnijverheid - we hebben 't reeds uitgelegd - zijn twee. Richt men een school op voor het onderwijs in de beeldende kunsten, dan moet dat onderwijs niet geïnfluenceerd worden door een onderwijs in de kunstindustrie. Men zou dan evengoed eene hervorming van het academisch

onderwijs aan onze hoogescholen kunnen voorstellen met toevoeging van de leervakken, die alleen aan een polytechnicum thuis behooren. Doch... op dat thema voort redeneerende, zou ik in herhalingen vervallen van betoogen in mijn meergemeld, eerste artikel in dit tijdschrift, weshalve ik mij veroorloof, daarnaar te verwijzen.

Aan het slot van dat artikel sprak ik o.a. den wensch uit: dat men nochtans bij de samenstelling van een nieuwe wet op ons Hoogeronderwijs op de noodzakelijkheid mocht letten van kunstonderwijs, in den zin van kunstwetenschap. Een herziening van die wet was toen aan de orde. Die wensch van velen is echter door genoemde herziening geen stap nader tot verwezenlijking gebracht. Door de later gevolgde partieele wijziging van het leerplan der gymnasia evenmin. Ik kan hieraan thans slechts in 't voorbijgaan herinneren ter kenschetsing van den flauwen geest, welke in dat opzicht nog van onze regeering en volksvertegenwoordiging uitgaat.

Maar, eenige jaren vroeger werd hier dan toch een hervorming van het kunstonderwijs tot stand gebracht in de academie van beeldende kunsten te Amsterdam? 't Mocht wat! Denkende aan hetgeen toen is geschied, geloof ik dat het beter ware geweest, met die hervorming te wachten, totdat men de overtuiging had gekregen, dat er ook een bouwkunst als beeldende kunst bestaat.

Te oordeelen naar hetgeen mij van eene eventueele reorganisatie van kunstacademies ter oore kwam, schijnen er meer die overtuiging nog niet te deelen. Dit is zeer te betreuren; want bij verdere toepassing van bovengenoemden geest van uitsluiting loopen we gevaar, mettertijd de bouwkunst (NB. de eerste aller beeldende kunsten) als zoodanig nergens meer in Nederland onderwezen te zien.

Maar is de bouwkunst dan ook niet een leervak voor kunstindustrie? zal men kunnen vragen. Mijn antwoord is: wel zeker, zelfs het voornaamste leervak, in den zin van Burgerlijke bouwkunst. Wat ik daarvan enkele bladzijden te voren beweerde, kan hier tevens dienen tot verklaring van het algemeen op te merken verschijnsel, dat juist de bouwkunst de meeste impulsie aan de kunstnijverheid schenkt. Zij, die op grond van haar eigen, tweeslachtig wezen, zich telkens de vraag ter oplossing ziet gesteld der harmonieuse vereeniging van theorie en practijk, geest en stof, ideaal en werkelijkheid, - is daardoor de eerste aller industrieele kunsten, de bron, waaruit deze telkens moeten en mogen putten, om behoorlijk te leven en zich te ontwikkelen.

Iets soortgelijks valt ten aanzien van de kunstwetenschap op te merken. Wanneer wij daaronder in de eerste plaats kunstgeschiedenis, stijlleer en kunsttechniek mogen verstaan, dan zal zoo'n leervak niet bij een goed kunstindustrieel onderwijs kunnen gemist worden, ja, daarvan zelfs een der grondslagen moeten vormen.

Hoezeer ik dus, ook bij eene eventueele organisatie van dat onderwijs, de kunstwetenschap in 't algemeen en de bouwkunst in 't bijzonder

voorsta, zou het mij leed doen, door pogingen in dien zin te moeten medewerken tot beperking van het onderwijs dier twee, aan inrichtingen van niet-academischen aard. Daarom voelde ik mij gedrongen tot het schrijven van de voorgaande bijzonderheden. Aan het slot van dit opstel hoop ik nog gelegenheid te vinden, de laatst besproken verschijnselen te behandelen in verband met andere.

Vergelijken we deze feiten, in ons land, met de vroeger geschetste in Oostenrijk, dan treedt het kleingeestige, het achterlijke daarvan nog sterker aan 't licht. Wij hebben geen vorstelijke verzamelingen, geen ‘Albertina’, in voormelden zin. Onze commissie voor gedenkteekenen van geschiedenis en kunst verkeert sedert de laatste uittredingen zooal niet in een staat van ontbinding, dan toch in een toestand, dat zij niet rekenen kan op een sympathieke medewerking van het meerendeel der natie(*). Beweging op kunstwetenschappelijk gebied bestaat hier niet. Onze eerste Academie voor beeldende kunsten is een misgeboorte en de reorganisatie van andere zusterinstellingen ontmoet allerlei hindernissen. Bij de uitbreiding onzer steden zit speculatiebouw voor; bouwwerken, van landswege opgericht of in aanbouw, worden veroordeeld om eene eenzijdige kunstrichting. De Nederlandsche staatsdrukkerij hebben wij dikwijls hooren roemen om hare techniek in de typographie; nimmer echter als een factor in de voortbrenging van zaken van artistieke waarde. Een Centraal museum is nog zeer in 't verschiet; een centrale school voor kunstnijverheid nauwelijks denkbaar. Wat er van dien aard te Haarlem en 's-Hage werd opgericht kan in de voorloopige behoeften niet voorzien; en vanwaar zal men de bouwstoffen bekomen voor filiaal-tentoonstellingen? Waar zijn de redenen om te verwachten, dat zij zouden slagen? Van de opleiding van leeraren in kunstindustrieele vakken nog geen spoor; men zal toch niet zoo naïef zijn te meenen, dat de opleiding van leeraren en leeraressen voor het teekenonderwijs aan onze middelbare scholen aan een onzer kunstacademies daarin voorziet? Het uitzenden van talentvolle, jonge personen, om buitenslands te bestudeeren, waar binnenslands geen gelegenheid voor is, heeft men ten opzichte van landbouw eindelijk gedaan gekregen; voor de nijverheid zal men daar nog lang op kunnen wachten; voor de kunst werd het indertijd afgeschaft! Voorlezingen over zaken, ons onderwerp betreffende, zijn beproefd, doch mochten zich nauwelijks in een ‘succès d'estime’ verheugen. Literarische verschijningen op dit gebied vinden weinig belangstelling; zeer waarschijnlijk blijven nog sommige boek- en plaatwerken dáárdoor onvoltooid. Alleen geven enkele vereenigingen en bijzondere personen in den laatsten tijd wat bewijzen van belangstelling, zooals reeds bij 't begin van deze bladzijden door mij dankbaar erkend is. Maar ach! wat beteekent dit bij al hetgeen ik daar in tegenovergestelden zin moet aanvoeren?

(*) Zie hierbij het Naschrift.

Kom, laten wij onze gedachten van zooveel armoede van kunstgeest en kunstzin maar weer wat afleiden door hetgeen in onze eigene maatschappij niet te aanschouwen is, maar weer elders te zoeken. Ik noodig daarom den lezer, die mij tot dusver met belangstelling volgde, uit, nog eens in gedachte tot Oostenrijk terug te keeren.

IV.

Hebben wij in voorgaande bladzijden stilgestaan bij kunstzaken en kunstindustrieel onderwijs van hoogere orde, als ik 't zoo eens zeggen mag - thans gaan wij ons in lagere, maar ook wijdere kringen bewegen. Nog eens zij het mij vergund te herinneren aan mijn eerste artikel, waarin een afzonderlijk gedeelte werd gewijd aan de stelling: ‘De basis van alle onderwijs in de graphische en plastische kunsten is het *teekenen.* In zooverre dus de nijverheid met de kunst en het onderwijs in verband staat (en dat gedeelte bespreken we juist hier) moeten we allereerst aan het teekenonderwijs onze aandacht schenken’ - heb ik toen gezegd. Thans de volgorde omkeerende wensch ik daarmee te besluiten.

In het aan 't hoofd van dit opstel vermelde ‘Bericht über Oesterreichisches Unterrichtswesen’, samengesteld uit artikels, rapporten, bijlagen, enz. van verschillende vakmannen, heeft Prof. Grandauer een overzicht van het teekenonderwijs van de Oostenrijksche volksscholen geleverd, in hoofdzaken op het volgende neerkomende.

Vóór 1851 was het teekenen daar nog een bijna geheel onbekende zaak. Het werd algemeen als een kunstvak beschouwd en behandeld; men meende, dat voor het aanleeren daarvan een bijzondere, natuurlijke aanleg noodig was, en dat daarom het teekenen niet geschikt was om aan andere dan vakscholen te worden onderwezen. Een stelselmatigen leergang voor de beginselen van dit vak kende men niet, en ofschoon een zekere vaardigheid daarin voor de beoefening der beeldende en vele der industrieele kunsten noodig werd geacht, werd het nut van teekenonderwijs op andere scholen niet erkend, omdat men eene behandeling daarvan volgens paedagogische en didaktische grondstellingen niet voor mogelijk hield.

Waar men nog teekenonderwijs gaf, werd het gegeven volgens zeer gebrekkige methode, die weinig meer dan werktuigelijke handeling leerde. Het teekenen naar voorbeelden was inslag en uitslag, zonder dat de leerlingen kwamen tot het begrip van hetgeen zij teekenden.

Dit ging zoo voort, totdat door de oprichting van nieuwe scholen voor middelbaar onderwijs (de ‘Realschulen’,) in bovengenoemd jaar het sein werd gegeven tot een reeks van hervormingen, waarin ook het teekenonderwijs zou deelen.

Men begon met aan dit leervak aan die scholen een grooter veld

van werkzaamheid te geven en het in handen te stellen van speciale vakleeraars.

Het rijke gebied der vormenwereld werd voor het doel van het teekenonderwijs ontsloten en ofschoon de vroegere inzichten ten dezen niet zoo maar dadelijk op zij konden worden gezet, erkende men toch weldra het groote nut van het teekenen voor industrieele en technische opleiding, zoodat ook tot zijn onderwijs aan de hoogste klassen der volksschool werd overgegaan.

Eerst werd het aan de met de volksscholen verbonden herhalingsscholen ingevoerd; in 't begin facultatief, later obligatorisch. Deze en andere (de voormalige 'Hauptschulen') dienden destijds tot verdere theoretische opleiding van ondergeschikten in nijverheidsbedrijven van den handwerksstand.

Aan de nieuwe scholen voor de opleiding van aankomende onderwijzers werd van methode in teekenonderwijs meer werk gemaakt.

Zoover was men gevorderd in 1863. Al ras bleek het echter, dat die verbeteringen niet voldoende waren. De geest des tijds, die in verheffing en uitbreiding van het volksonderwijs het voornaamste middel zag tot vestiging op een deugdelijken grondslag van de volkswelvaart, die daarbij een geheele omwenteling in de denkbeelden aangaande opvoeding en onderwijs openbaarde, maakte een totale hervorming van het volksonderwijs noodzakelijk, waarmee dan ook in 1869 een begin werd gemaakt.

Het teekenonderwijs deelde hier ruimschoots in; aan alle nieuwe inrichtingen ('Volksschulen', 'Bürgerschulen', 'Bildungsanstalten für Lehrer und Lehrerinnen') werd het als een verplicht leervak ingevoerd. Daarmee was de eerste, groote schrede op den nieuwen weg gedaan.

Terwijl alzoo het teekenen uit een enge ruimte een uitgestrekt veld betrad, verdween voor en na de twijfel, welke nog aangaande zijn rechten en waarde als leervak aan de volksschool had bestaan en werd vervangen door een beter begrip van de wijze, waarop het als zoodanig dient te worden onderwezen.

In een ander hoofdstuk van bovengenoemde 'Berichte' levert ons Waiser een overzicht van het teekenen (en modelleeren), als deel van het volks- en vakonderwijs, en ter toelichting van hetgeen deswege door Oostenrijk op de laatste Parijsche wereldtentoonstelling werd ingezonden. Ik ontleen daaraan nog het volgende.

Al erkennen wij gaarne, dat scholen voor kunst en kunstnijverheid in de eerste plaats het teekenen moeten beoefenen, toch is en blijft het ook waar, dat dit leervak in het volksonderwijs, 'twelk algemeene, harmonieuse ontwikkeling van den mensch beoogt, niet kan gemist worden, niet mag ontbreken. Een volk, welks goede zin ook door het teekenen wordt gekweekt en veredeld, zal niet alleen behoefte gevoelen aan schooner voorwerpen in zijn omgeving, maar ook aan be-

schaafder vormen in zijn eigen leven en bedrijf. Als zoodanig kan het teekenen reeds als vak van opvoeding groote waarde hebben.

Bedenke men verder, dat voor 's menschen geest twee groote middelen ten dienste staan, om zich uit te drukken, nl. het woord en het beeld. Wat bij monde of geschrifte niet duidelijk is te maken, wordt dikwijls door een eenvoudige teekening opgehelderd. Op deze daadzaak grondde ook Pestalozzi zijn onderwijs-methode. Waarom zou men het volk *niet* leeren, zoowel in teekening als in woord en schrift zich uit te drukken?

Doch bij een bevredigend antwoord op deze vraag hebben we pas den eersten stap op het teekengebied gedaan. De vraag rijst nu weer: op welke wijze het volk teekenen te leeren? Op het: *waar?* hebben we nu eenig antwoord bekomen; thans iets in antwoord op het: *hoe?*

Evenals ik dat reeds vroeger naar aanleiding van denkbeelden en daadzaken, uit België tot ons gekomen, beantwoordde, wil ik een en ander van hetgeen men deswege in Oostenrijk denkt en doet, niet verzwijgen. Wat in eerstgenoemd land indertijd op grond van feiten, elders waargenomen en dus als conclusie uitgesproken of als hypothese vooropgesteld werd, is in laatstgenoemd land door ervaring bevestigd.

'Utilité de supprimer le modèle-estampe. Nécessité de fonder les premières études du dessin sur les notions élémentaires de la géométrie' - dat was het eerste punt van het hervormingsprogramma, bij monde van De Taye in België uitgesproken. En bij Grandauer in Oostenrijk lezen we: 'Die Erfahrung hat gelehrt, dass die genaue Kenntniss und Unterscheidung elementarer geometrischer Formen die beste allgemeine Grundlage für das Zeichnen sei', u.s.w. - Merkwaardige overeenstemming! Verder wijst hij op de noodzakelijkheid, om mechanisch werken bij den leerling tegen te gaan, beter gezegd te voorkomen. Voor de eerstbeginnenden prijst hij de stigmographische methode(*) aan; voor meergevorderden het teekenen naar dictaat en uit 't hoofd.

Het onderscheid tusschen Hand- en Lijnteekenen komt eerst later, aan inrichtingen van middelbaar- en vakonderwijs. Daarmee kan men dan ook Modelleeren of Boetseeren gepaard doen gaan, zooals veeltijds geschiedt.

Ondanks den kennelijken vooruitgang in Oostenrijk, sinds het teekenonderwijs ook daar volgens boven beschreven beginselen wordt gegeven, laat Waiser toch nog een klacht daarover hooren en om een reden, die ze ons hier doet herhalen.

Het is nog een hinderlijk en betreurenswaardig feit, dat het publiek en ook nog velen, die met schooltoezicht belast zijn, een te groote waarde hechten aan 'mooie' teekeningen; dat men niets anders en niets liever dan deze wenscht te zien. Dit verleidt menig onderwijzer,

(*) Zie over deze methode mijne mededeelingen over Teekenonderwijs op de lagere school, in *Het Schoolblad* van April, Mei en Juni, 1876.

die op zulk een oordeel te veel prijst stelt, tot een teekenmethode, welke zulke resultaten het beste geeft. Het behoeft nauwelijks vermeld, dat dientengevolge het werk van den leerling dienstbaar gemaakt wordt aan een succes-bejag, waarvan de nadeelige gevolgen later op leeraar en leerling beide neerkomen, als het publiek zijn eerste loftuiting reeds lang vergeten heeft, en er zichzelf onschuldig aan waant.

't Spreekt haast vanzelf, dat de gronden, waarop zich de leermethode van den onderwijzer in het teekenen moet baseeren, andere en betere moeten zijn dan een voorbijgaand succes bij hen, die daarover niet behoorlijk kunnen oordeelen. Dit is echter gemakkelijk gezegd, maar wie omschrijft die gronden; kan de betrokken leeraar of onderwijzer dit voor zich altijd wel zelf doen; moet hij soms daarin niet van hooger autoriteit geleid worden?

Dit toestemmende zou ik wellicht in 't oog van velen in tegenspraak komen met mijn vroegere bewering, dat een leeraar zooveel mogelijk vrijgelaten moet worden in zijn methode - wanneer ik daaraan thans niet de volgende opmerking vastknoopte.

Wanneer het de samenstelling van een groot raderwerk geldt, waarvan aan verschillende werklieden slechts een deel ter bearbeiding kan worden gegeven, dat niet geschikt is om door één persoon te worden uitgevoerd, dan is er een ontwerper noodig en buiten hem niet zelden nog een opziener, van wie de leidende gedachten bij de vervaardiging uitgaan. Een dergelijk geval hebben we hier. Het teekenonderwijs in zijn geheelen omvang is zoo'n raderwerk. Het zou dus niet goed zijn, elken leeraar daarbij een zoodanige positie te doen innemen, dat hij bij zijn onderwijs niet behoefde te letten op het feit, dat zijn deel in de algemeene werkzaamheden in verband met andere deelen moet kunnen gebracht worden. Vandaar, dat hij ter wille van de noodzakelijke eenheid in het geheel niet geheel vrij gelaten kan worden in hetgeen hij zijn methode noemt. Die methode moet steunen op gronden, die de leidende gedachte aangeven van hem of hen, aan wie vooraf ontwerp en toezicht werden opgedragen.

Hoe eenvoudig en waar deze redeneering nu ook schijne, werd zij vroeger in Oostenrijk, evenals thans nog in ons land, door tegenovergestelde daadzaken ontkend en tegengesproken. Vóór de bovengenoemde hervorming gaf elke teekenleeraar onderwijs overeenkomstig persoonlijke inzichten en belangen, zonder vraag naar eischen, die het algemeen belang zou kunnen stellen. Ofschoon door onze wet op het middelbaar onderwijs te dien aanzien wel eenige regeling in het teekenonderwijs hier te lande is gekomen, zijn wij echter nog ver af van te kunnen beweren, dat door alle gewettigd teekenonderwijs aan bovenbedoelde eischen behoorlijk wordt voldaan en (laat ik, om billijk te zijn, erbij voegen) kan voldaan worden. Om dit te kunnen, dient er eerst een wettelijke regeling aangaande de opleiding van teekenleeraren en de

organisatie van teekenscholen van regeeringswege in 't leven te worden geroepen en in werking gesteld.

Wil men daarbij profiteeren van hetgeen Oostenrijk ook in dezen met succes ondernomen heeft, men schenke dan zijn aandacht nog eens aan Von Eitelberger's geschrift, en wel aan hoofdstuk IX (‘*Bestrebungen zur Förderung des Zeichenunterrichts*’), door mij bij de vroegere bespreking voorbedachtelijk verzwegen, om er hier ‘in extenso’ bij stil te staan.

Sedert 1863 dan is daar het Ministerie voor onderwijs erop uit, het teekenen aan lagere, middelbare en vakscholen te bevorderen. Bij zijn doortastende hervormingen werd het geleid door de meening, dat het teekenonderwijs niet enkel als een middel van algemeene opleiding of als hulp bij het onderwijs van andere kunsten en wetenschappen moest beschouwd worden, maar ook als de voornaamste factor van de ontwikkeling en verspreiding van den goeden smaak en als zoodanig indirect ook van de volkswelvaart.

Na menigen, hierboven reeds vermelden maatregel in dien zin kwam het in 1872-73 tot de aanstelling van eene officieele regelingscommissie, onder voorzitterschap van den Directeur van het Museum voor kunstnijverheid. Deze commissie, verder samengesteld voornamelijk uit schoolmannen, die, zelf leeraren in het Teekenen, in dit onderwijs dus de noodige kennis en ervaring meebrachten, kreeg als mandaat: alle maatregelen van ingrijpenden aard en dingen van algemeen belang, de onderwerpelijke zaak betreffende, te behandelen en zelf voorstellen dienaangaande te doen. De beraadslagingen dezer commissie, welke nog voortduren, hebben betrekking op de navolgende punten:

1°. Herziening van de leerplannen en instructies voor het teekenen;
2°. Herziening van de leermiddelen voor het teekenonderwijs;
3°. Instelling van een redegevend toezicht op dat onderwijs en invoering van algemeene teekenscholen.

Wat nu het eerste punt aangaat, is bij ministerieele verordening in 1873 het *leerplan* en de *instructie* voor het teekenonderwijs aan lagere en middelbare scholen uitgevaardigd. Hierbij is men van de meening uitgegaan, dat het teekenen klassikaal moet zijn, d.i. alle leerlingen ééner klasse met dezelfde opgaven te oefenen; den leeraar daarbij voor te laten gaan door verklaringen in woord, schrift en teekening; het eerste onderricht te doen bestaan in het teekenen van meetkunstige figuren en ornamenten uit de vrije hand; vervolgens in het teekenen naar dictaat; daarna in het teekenen uit het geheugen; eindelijk in het gedeeltelijk en geheel ontwerpen van eenvoudige versieringen. Een en ander in behoorlijke volgorde, afwisseling en verbetering. Als hulpmiddelen dienen daarbij eenvoudig gestyliseerde bloem- en bladvormen, ornamenten, planten uit de natuur en voorwerpen uit de omeving der leerlingen.

Aan het leerplan voor de volksscholen sluit dat voor de Burgerscholen. Het doel bij het laatstgenoemde is de vrije opvatting en teruggave van meetkunstige voorstellingen in het platte vlak; het afbeelden van meetkunstige figuren in de ruimte, volgens de grondregels der perspectief; vaardigheid in het teekenen van ornamenten naar voorbeelden in teekening en in werkelijkheid. Een instructie, uitgevaardigd in 1874, heeft betrekking op de degelijkheid van het materiaal en de localiteit.

Het teekenonderwijs aan de vakscholen (‘gewerbliche Fortbildungsschulen’) werd bij een ministerieele verordening in 1874 eveneens geregeld, en wel zoo, dat daarbij op de behoeften der nijverheid en van den leerling, welke zich aan haren dienst gaat wijden, is gelet. Dienovereenkomstig is dat onderwijs voor drie groepen van leerlingen ingericht, nl.: een groep, die bouwkundige, een, die werktuigkundige vakken beoefent en een, die zich op kunst en kunstnijverheid toelegt; - het onderwijs op de avonden van werkdagen en op den morgen van Zondagen te geven; bij het teekenen een paar uren modelleeren.

Het leerplan voor het teekenen aan Hoogere Burgerscholen en Gymnasiums, in 1873 vastgesteld, beoogt in de eerste plaats bevordering van den schoonheidszin en het voorstellingsvermogen; - het onderwijs methodisch, de leerstof systemathisch te geven. Verder bevat het aanwijzingen omtrent leerlokalen, teekenmateriaal, enz.

Voor de kweekscholen van leeraars en leeraressen is mede een zelfstandig leerplan voor teekenen ontworpen, hetwelk in rechtstreeksch verband staat met de in 1873 verschenen leerplannen. Laatstgenoemde bevat een uiteenzetting van het doel, hetwelk daarmee wordt beoogd. Bijzonder gewicht wordt eraan gehecht, dat de leeraar in het teekenen daadwerkelijk voorgaat en dat de leerling de leerstof methodisch en systemathisch leert behandelen. Daarom wordt in de hoogste klasse speciaal les in methodiek gegeven en wordt hij geoefend in het vaardig voorteekenen op het bord.

Tegelijk met de herziening der leerplannen werd die van de *leermiddelen* voorbereid. Natuurlijk kan laatstgenoemde eerst langzamerhand tot stand komen; het is gemakkelijker nieuwe leerplannen in wezen te roepen dan nieuwe leermiddelen, wanneer de oude niet deugen. Ondanks de groote moeilijkheden, hier aan den wederopbouw van het afgebrokene verbonden, is onder leiding van den staatsambtenaar Fidler en met de medewerking van Grandauer, Andel, Siccardsburg, Storck, Hauser, Teirich, Schmidt, Riewel en Weiner een serie werken voor teekenonderwijs in 't licht verschenen, waarvan er om hunne voortreffelijkheid vele zelfs buitenslands gebruikt worden.

Bij deze teekenmodellen sluit zich een stelselmatig gerangschikte verzameling modellen van ijzerdraad, hout en gips aan, soortgelijk als wij ze hier te lande ook kennen. De keus van ornamenten, bij ons nog zeer beperkt, is daar grooter en beter; de gelegenheid, om ze van

het Museum voor kunstindustrie te bekomen, is zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt.

Nog meer zwarigheden deden zich op bij de invoering van een redegevend, algemeen *toezicht* op het teekenonderwijs.

Om dit echter reeds bij de bestaande wetten mogelijk te maken, besloot de Regeering tot de samenstelling van eene buitengewone commissie ter onderzoek van het teekenonderwijs, uit bekwame en zaakkundige schoolmannen bestaande, die ook reeds bij het opmaken van de leerplannen en instructies voornoemd dienst hadden gedaan. Deze commissie is thans druk bezig.

De oprichting van algemeene teekenscholen is een quaestie van tijd en afhankelijk van de middelen, waarover daarvoor te beschikken is. Deze scholen bestaan nog maar alleen in de centrums van Oostenrijk, zooals te Weenen 4 (3 voor mannelijke en 1 voor vrouwelijke leerlingen), te Brünn, Praag, Lemberg en Innsbrück. Die te Weenen gevestigd zijn staan onder onmiddellijk toezicht van den Raad der Kunstindustrieschool, voor dit doel versterkt met medeleden, die als gerenommeerde opvoedkundigen bekend staan.

De organisatie van het kunstindustrieel onderwijs aan Hoogere vakscholen en scholen voor de opleiding van opzichters, werkbazen enz. (‘Werkmeisterschulen’) bestaat voornamelijk in het verbeterd onderwijzen van Hand- en Ornamentteekenen, naast het Lijn- en Technisch teekenen. Daar deze scholen bestemd zijn voor de opleiding van handwerkslieden, die het teekenen en modelleeren noodig hebben, wordt er gebruik van gemaakt door *a*). Timmerlieden, meubelmakers, draaiers, vergulders; *b*). Smeden, slotenmakers, graveurs, brons- en zilverwerkers; *c*). Behangers, stoffeerders, huisschilders, boekbinders. Zoodra deze scholen voor zulke bezoekers vruchten dragen, is daardoor een werkelijke opheffing van het kunstindustrieel bedrijf te verwachten; zij hebben echter nog te kort bestaan, om er nu reeds op te kunnen bogen. Door de inrichting van publieke teekenlokalen aan deze scholen, waartoe over dag elke handwerksman toegang heeft, hoopt men het steeds wassend getal bezoekers nog aanmerkelijk te vermeerderen.

Tot zoover Von Eitelberger, - een man, die door zijn positie (hij is Directeur van het Museum voor kunstindustrie te Weenen en als zoodanig voorzitter of medelid van Besturen, Commissiën en vergaderingen, voor welke de bevordering van het kunstindustrieel onderwijs een zaak van voortdurende zorg uitmaakt) wellicht meer dan eenig ander bevoegd is, om in dit onderwerp als gids te worden beschouwd. Wat wij thans uit een zijner jongste geschriften omtrent de pogingen ter bevordering van de kunst, de nijverheid en haar onderwijs in Oostenrijk zijn te weten gekomen is, dunkt mij, zeer geschikt om ons tot nadenken te stemmen niet alleen, maar ook tot handelen aan te sporen.

Of ik daarom het hier gestelde voorbeeld onvoorwaardelijk wensch aangeprezen? Neen, dat niet; men moet, de feiten in Oostenrijk vergelijkende met die, welke in ons land zijn aan te merken, ongetwijfeld rekening houden met het verschil van toestanden, waarin beide landen ten opzichte van zeden en gewoonten, volksaard, bronnen van bestaan, ligging, ontwikkeling en verschillende andere antecedenten verkeeren en dienovereenkomstig hier iets weglaten, daar wat bijvoegen, nu eens verbeteren in plaats van geheel hervormen en omgekeerd; - maar... het gronddenkbeeld, het hoofddoel kunnen onveranderlijk worden overgenomen en de middelen, als dragende een internationaal karakter, moeten zoowel hier als elders worden beproefd, om tot gelijksoortige uitkomsten te geraken.

Als zoodanige herinner ik nog eens aan de stichting van een centraal museum en van een kweekschool voor kunstnijverheid en haar onderwijs, afgescheiden van kunstacademies en kunstmuseums; aan een betere regeling en exploitatie van reeds bestaande inrichtingen van dien aard; aan een behoorlijk, niet eenzijdig toezicht op alles wat in schoone kunst hier in het openbaar wordt gerestaureerd of daargesteld, en ‘last not least’ aan een invoering van algemeen, verplicht teekenonderwijs.

Aangaande de meeste dier hoofdzaken heb ik in vorige bladzijden hier en daar al de gelegenheid te baat genomen, daarover een ‘jeremiade’ of ‘philippica’ te uiten. Hoe gaarne zou ik deze thans, bij de bespreking van het laatstgenoemde punt, willen afwisselen met een prijzend, bemoedigend woord, en daarmee mijn opstel besluiten. De lezer oordeele zelf uit het volgende, hoe weinig reden hier nog voor is.

Wij hebben gezien hoe Oostenrijk, bij de eerste teekenen van herleving op het besproken gebied, dacht aan een hervorming van zijn volksonderwijs en verbetering daarvan door toevoeging van het teekenonderwijs, eerst facultatief, daarna obligatorisch; hoe door de voorafgaande regeling van het Middelbaar onderwijs, ook met invoering van het teekenen als leervak, daartoe de weg was gebaand. Welnu, onze wet op het Middelbaar onderwijs dagteekent reeds van 1863 en heeft daarmee al sinds 15 jaren ook teekenen als leervak doen onderwijzen. Buitendien werd reeds sinds 1857 door onze wet op het Lager onderwijs gelegenheid gegeven tot verkrijging van een acte van bekwaamheid voor het geven van teekenonderricht, ook op de volksschool. Met het oog hierop kon dus ondersteld worden, dat de elementen voor de invoering van een algemeen verplicht teekenonderwijs op de volksschool, zooal niet voldoende dan toch voor een groot deel aanwezig waren, toen in het vorig jaar eene herziening van onze wet op het Lager onderwijs opnieuw aan de orde kwam en nu nog maar op de uitvoering wacht. De beraadslagingen daarover zijn gevoerd, nadat de noodzakelijkheid van meerdere zorg van regeeringswege ten opzichte van kunst c.s. reeds herhaaldelijk was geconstateerd door de aanneming

van desbetreffende posten op de landsbegrootingen. Lag nu de onderstelling niet voor de hand, dat men aan de kunst, in den vorm van Teekenen, een bescheiden maar gewettigd plaatsje zou aanwijzen, ook op de volksschool? Dat men daarmee den eersten stap zou gedaan hebben om het volk, het werkende deel der natie, de bearbeiding van het terrein der kunstnijverheid in de toekomst mogelijk te maken en het daarmee een nieuwe of verbeterde bron van inkomsten te verzekeren?

Maar neen; tijdens die wetsherziening is in 's lands vergaderzaal niemand, zijn in heel ons rijk maar enkelen opgestaan, om voor het Teekenen als algemeen en verplicht leervak ter bevordering van kunstzin en kunstvaardigheid, op de volksschool, een lans te breken. Wat dunkt u, lezer, is dat voor belangstellenden in zake der kunstnijverheid en haar onderwijs niet nog een zeer bedroevend en teleurstellend teeken onzes tijds en onzer maatschappij?

De ‘Asschepoetster’ der moderne kunst en wetenschap staat dus in het herbergzame (?) Nederland nog altijd te wachten op een verblijf, waar zij kan wonen, zooals haar toekomt, als een koningskind - wat zeg ik? - men helpt haar nog niet eens, zich in de woning van den werkman een plaats te verzekeren, waar zij als liefde-zuster geluk en welvaart zou kunnen verspreiden.

'*s-Hage,* October '78.

H.L. BOERSMA.

Naschrift.

Bovenstaand artikel werd nog eenigen tijd vroeger opgesteld dan dien, waarmee ik het, afgewerkt, dateerde. Dewijl er tusschen dien tijd en den datum der publieke verschijning enkele zeer opmerkelijke zaken zijn voorgevallen, de kunstnijverheid hier te lande betreffende, - zaken, die eensdeels, in tegenstelling met mijn slotwoorden, prijselijk en bemoedigend mogen heeten, anderdeels als een treurige bevestiging daarvan mij niet de vrijheid gaven, voor als nog iets terug te nemen van hetgeen ik hierboven schreef, - meen ik 't beste te doen, bij het afdrukken van de voorgaande bladzijden daaraan nog het volgende toe te voegen.

De eenzijdigheid en tegenstrijdigheid, waarop ik reeds in 't begin (zie bladz. 142) zinspeelde, hebben hare gevreesde noodlottige uitwerking niet gemist. Dezer dagen toch kon men in de nieuwsbladen lezen, dat de opheffing van de Rijkscommissie van adviseurs voor geschiedenis en kunst weldra een feit zal zijn, waaraan vooreerst niets te veranderen is, - getuige de vergeefsche pogingen van hen, die, in deze daad een stap achterwaarts ziende op den weg, elders ten bate van de ontwikkeling der kunst en nijverheid reeds lang met gewenscht gevolg betreden, een reorganisatie van die Commissie voorstelden. Bedroevend contrast met hetgeen wij deswege van Oostenrijk hebben opgeteekend!

Een tweede feit, dat hem, die met zorg den toestand onzer hedendaagsche kunstnijverheid gadeslaat, nog meer moet ontmoedigen dan

het bovenstaande, is de ongelukkige figuur, die Nederland op de jongste internationale tentoonstelling te Parijs heeft gemaakt. Men hoore en leze deswege de vele oordeelvellingen, in het binnen- en buitenland, in dagbladen, tijdschriften en brochures opgenomen, waaronder geschriften van zeer bevoegde personen.

Gelukkig hebben zich daarnaast ook teekenen geopenbaard van een nieuw en beter leven. Met voorbijgang van pogingen in dien, zin door particulieren en kleinere vereenigingen aangewend en reeds vroeger herdacht, geven de jongste berichten aangaande het mede reeds genoemd kunstindustrie-museum te Haarlem mij aanleiding daarop nogmaals de aandacht te vestigen. De Maatschappij tot bevordering der Nijverheid werkt niet alleen met doel, lust en kennis voort aan de uitbreiding en exploitatie van dit museum, maar heeft daaraan sedert kort ook een kunstindustrieschool verbonden. Ziedaar dan één begin gemaakt met het kunstindustrieel onderwijs, zóóals het in vele plaatsen in 't buitenland reeds sinds lang is ingericht en de gewenschte vruchten draagt. - Eere aan dit verdienstelijk voorbeeld. Moge het weldra door meer gevolgd worden!

Ook de Maatschappij tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid maakte zich reeds door een zeer belangrijke tentoonstelling op dit gebied verdienstelijk. Ik bedoel natuurlijk die, welke in 1877 op haar initiatief te Amsterdam werd gehouden, met voorwerpen van oud-Hollandsche en van moderne Nederlandsche kunstindustrie en met een internationalen wedstrijd. Men zal zich herinneren, dat als een gevolg daarvan een Rijkscommissie werd benoemd om naar die tentoonstelling en de tegenwoordige kunstnijverheid in Nederland onderzoek te doen en daarvan verslag te geven. Dat verslag nu is, in Mei van het vorige jaar opgemaakt, sinds kort ter publieke kennis gebracht en is een verschijnsel op het terrein van het boven besproken onderwijs, *te* merkwaardig, om het hier met eene bloote vermelding te laten passeeren, waarom ik mij voorstel - hiertoe aangemoedigd door het verzoek der Redactie van dit tijdschrift, die mij dat verslag toezond ter recensie - daarop in een tweede artikel afzonderlijk en meer breedvoerig terug te komen.

Den Haag, Januari '79.

H.L.B.

Staatkunde en geschiedenis.

De Nederlandsche staatsfinanciën in 1879.

Wanneer in een land vele politieke quaestiën tegelijk te beslissen zijn, en daaronder zich die der regeling van den financieelen toestand voordoet, dan is de laatste altoos de gewichtigste, omdat van de geldmiddelen van den Staat de geheele politiek afhangt.

Wij ondervinden dit thans. Ten gevolge van het bij den dag leven onzer politiek in de laatste jaren, liggen een aantal quaestiën, die dringend eene oplossing vereischen, voor ons opgehoopt, maar de financieele, hoe netelig zij ook is, vraagt het eerst om beslissing. Gerust mag men aannemen, dat de tegenwoordige Minister van Financiën eene taak aanvaard heeft, waarbij die van zijne ambtgenooten, welke hooge eischen men hun ook stelt en hoeveel men van hen verwacht, in vergelijking licht te achten is. Die quaestie nam uit den aard der zaak en door den drang der omstandigheden zulk eene belangrijke plaats in op het program der regeering van November 1877, dat zij zich zelfs in de eerste dagen van haar parlementair leven op den voorgrond stelde, en eene althans voorloopige voorziening eischte, nog vóórdat het groote, politieke vraagstuk, dat van het lager onderwijs, werd opgelost (gelijk men 't noemt). De schatkist, die acht jaren geleden een optredenden Minister van Financiën deed schrikken van den ‘berg geld’, dien hij erin vond, was ledig; om haar te vullen werd tot eene geldleening besloten, in welker rentebetaling en aflossing voorzien zou worden door de uitbreiding van de successiebelasting tot de rechte lijn. Eerst nadat in den dringenden nood aldus was voorzien, ging men tot de onderwijswet over.

Het wetsontwerp van den Minister Kappeijne is thans wet geworden; het is althans door de beide Kamers aangenomen, door den Koning bekrachtigd en door den Minister van Justitie in het *Staatsblad* afgekondigd. Wel verkeert die wet, het zoogenaamd krampstillend geneesmiddel voor politieke hartstochten, ten gevolge van de zonderlinge verklaring des ministers, die haar indiende en verdedigde, in denzelfden

abnormalen en onvolmaakten toestand als die van 1 November 1863 (*St.* n. 129), ‘tot het stichten van een paleis voor de Staten-Generaal’, doch hiermede hebben wij ons thans niet bezig te houden. De wet *is* tot stand gekomen, en in haar onderwerp is, vooreerst althans, geen nieuwe voorziening noodig. Nauwelijks zijn we zoover gekomen, of de financieele quaestie staat weder voor ons en roept onze onverdeelde, bezadigde aandacht in.

Wij zouden eigerdijk van de zware taak der Ministers van Financiën van dit ministerie behooren te spreken, want niet alleen hij, die de geldmiddelen van het moederland beheert, ook zijn ambtgenoot van Koloniën is voor ditmaal bij de financieele quaestie na betrokken, en zij is er te gewichtiger en te neteliger door. Sedert jaren toch weet iedereen, dat de gewone inkomsten van Nederland op verre na niet toereikende zijn, om de gewone en buitengewone uitgaven beide te dekken, en niemand keurde het in beginsel als onnoodig af, dat de opvolgende Ministers van Financiën voorstellen deden, om die inkomsten blijvend te verhoogen. Maar de opvolgende afstemming van die voorstellen verwekte maar luttel verbazing en bezorgdheid, bij weinigen slechts afkeuring, omdat iedereen even goed wist dat, al sloot d e begrooting met een tekort op het papier, de schatkist toch altoos wel voorzien bleef, voortdurend gevoed met de belangrijke overschotten van het Oost-Indisch beheer. Doch in 1879 is de toestand geheel anders geworden; zoowel op de Indische als op de Nederlandsche begrooting is een tekort, en het zoeken naar de middelen tot verhooging der inkomsten is van eene parlementaire comedie hooge ernst geworden.

Om den toestand wel te beoordeelen, is het noodig hier enkele cijfers in te lasschen. Bij de indiening der begrooting voor 1879 gaf de Minister van Financiën te kennen, dat het tekort op 1876, bedragende *f* 6,902,047.38, nagenoeg gedekt zou worden door de batige sloten der beide, vorige jaren, bedragende *f* 6,843,607.48[5], dat daarentegen op 1877 een tekort zou blijven van *f* 16,200,000, en op 1878 vermoedelijk een van *f* 12,400,000. De begrooting voor 1879 zelve is vastgesteld met een tekort van *f* 11,300,000. Vermoedelijk tekort dus op het einde van 1879, in een rond cijfer, 39 millioen, voor het moederland alleen. Op de Indische begrooting voor 1879 is mede een tekort van bijna 10 millioen, zoodat, tenzij de dienst voor 1879 zoowel in Indië als in Nederland veel gunstiger resultaten heeft dan de begrootingen doen verwachten, aan het einde van dat dienstjaar het gezamenlijk tekort de 48 millioen zal overtreffen. Op dit oogenblik, nu de dienst 1878 nog niet afgeloopen en die van 1879 nog nauwelijks begonnen is, kan men het werkelijk tekort gerust op 25 millioen stellen.

En in spijt van dezen toestand is toch de Nederlandsche schatkist ruim gevuld, en was daarin, blijkens de wekelijksche mededeeling,

door den Minister van Financiën in de *Staatscourant* gedaan, op 18 Januari 1879 meer dan 47 millioen aanwezig! Doch deze ruimte van kas is hoofdzakelijk een gevolg van de geldleening van 1878; dat zij zoozeer afsteekt bij den werkelijken toestand is een gevolg van eene comptabiliteitsfout der leeningswet zelve. Daar we later geen gelegenheid zullen hebben om op dit punt terug te komen, willen we hier kortelijk ons bezwaar ontwikkelen tegen die wet, en meer bepaaldelijk tegen hare artikelen 8 en 9, waarbij op het budget voor 1878 wordt gebracht: in uitgave eene som van 1½ millioen wegens de kosten van plaatsing, uitgifte en rentebetaling der leening, - in ontvangst eene som van *f* 8,350,000 als 'uitkeering uit de zuivere opbrengst der geldleening'. Het komt ons voor, dat hier gezondigd is tegen het juiste beginsel van comptabiliteit, dat alle staatsinkomsten en ontvangsten op het budget gebracht behooren te worden van het dienstjaar, in den loop waarvan zij in de schatkist vloeien. Dit is een der eerste eischen van orde en klaarheid in het geldelijk beheer, een waarborg tegen het werken van speciale fondsen en fondsjes, die de staatsfinanciën verderven. In den ouden tijd was dit het geval; zoolang het beginsel gold, dat de publieke zaak in het geheim behandeld moest worden, struikelde men, zoo te zeggen, in het geldelijk staatsbeheer over afzonderlijke administratiën en op zichzelf staande fondsen, waarvan in de staatsbegrooting niets te bemerken viel. Dergelijke inrichting maakte dit beheer, dat zoo klaar behoort te zijn als de dag, tot dien doolhof, dien velen, aan de overlevering getrouw, er nog in zien, ofschoon heden ten dage andere beginselen gelden. Die beginselen zijn: strenge afzondering der verschillende dienstjaren en samenvatting van den geheelen toestand der geldmiddelen in de jaarlijksche begrooting; alleen door daaraan streng de hand te houden verkrijgt en handhaaft men orde, regelmaat, duidelijkheid in het beheer; alleen daardoor legt men den grondslag voor eene goede, deugdelijke politiek. Evenals de koopman al zijne operatiën, van welken aard ook, in hetzelfde memoriaal inschrijft en in hetzelfde grootboek boekt, zoo moet ook de Staat al zijne verrichtingen op het gebied der financiën opnemen in zijne begrooting. Dat bij artikel 7 der leeningswet het aanleggen van eene speciale rekening voorgeschreven wordt, is uitstekend, maar dit voorschrift staat aan de verwezenlijking van ons denkbeeld of liever aan de opvolging van een hoofdbeginsel van comptabiliteit niet in den weg. Afgescheiden daarvan had aan de wet op de middelen voor 1878 behooren toegevoegd te zijn niet, gelijk bij artikel 9 geschiedde, eene uitkeering uit de opbrengst der leening, maar de opbrengst der leening zelve. Het tekort van 1877, tot welks dekking in de allereerste plaats de opbrengst der leening strekken moest, zou dan later na de vaststelling der rekening op datzelfde dienstjaar 1878 ter verevening moeten overgebracht zijn, en elke mededeeling van den toestand der schatkist kon dan, zooals 't behoort

overeenkomen met den wezenlijken staat van zaken. Nu staat de gansche leening buiten de begrooting, en hangen de daaruit getrokken *f* 42,301,250 voor het grootste gedeelte in de lucht. Wie zal de in de wet bedoelde uitkeering doen? de Minister van Financiën gewis. Maar in welken vorm? Hoe dan ook, stellig in geen wettigen vorm, omdat alle regelen van comptabiliteit juist dienen om te verhinderen, dat buiten de begrooting om over 's lands gelden wordt beschikt.

Misschien zal bij menigeen dit formeel bezwaar zooveel niet wegen; maar men vergete niet, dat in de comptabiliteit de vorm van het hoogste gewicht is, dat de geringste afwijking van hare strenge regelen den voet voert op een hellend vlak, waar het standhouden zeer moeilijk is. Die het meest van misbruiken afkeerig is, moet zich het zorgvuldigst wachten voor licht ontaardende gebruiken. Bovendien, bloot formeel als het bezwaar is, de nadeelige gevolgen der bij de leeningswet gepleegde fout komen toch in de practijk aan den dag. Een onmiddellijk gevolg ervan was het zonderling voorstel der regeering ten aanzien van de bijdrage uit de Oost-Indische geldmiddelen aan het Nederlandsch dienstjaar 1879. De eerste wetsontwerpen tot vaststelling der Indische begrooting voor dat jaar waren geraamd met zulk eene bijdrage van vier millioen, doch daar er feitelijk op de andere uitgaven een tekort van zes millioen bestond, was de begrooting sluitend gemaakt door een voorschot uit de Nederlandsche schatkist van tien millioen. De Minister van Koloniën zou dus eerst van zijn ambtgenoot van Financiën tien millioen voor Indië hebben ontvangen, om hem daarop terstond vier millioen van Indië terug te betalen. Deze fictieve uitkeering, alleen verzonnen tot redding van de theorie, dat Nederland op eene bijdrage uit Indië recht heeft, werd door de Tweede Kamer afgekeurd, en verdween daarom uit de begrooting. Men zal inzien, dat een dergelijk voorstel niet zou zijn gedaan, indien de geheele opbrengst der geldleening in de begrooting voor 1878 ware opgenomen geworden; de aanwezigheid van het leeningspotje, waarin na aftrek van de voor de dienstjaren 1877, 1878 en 1879 bestemde en nog noodige sommen (*f* 16,000,000 voor 1877, *f* 8,350,000 voor 1878, en *f* 7,300,000 voor 1879) nog ruim elf millioen over was, verleidde de regeering tot die zonderlinge schijnverrekening, die, hoe men ook over het recht op de bijdrage denkt, bezwaarlijk kan goedgekeurd worden.

Hoe dit echter zij, rekening houdende met de toeneming der ontvangsten en de gewone besparingen, mag men 't ervoor houden, dat van de geldleening van 1878 genoeg zal overblijven, om het tekort tot 1879 te dekken. Doch hiermede zijn wij niet ontslagen van de verplichting om intijds te zorgen, dat de begrootingen voor de na 1879 volgende jaren niet mede met tekorten bezwaard worden. Hoever die zorg moet gaan en van welken aard die wezen moet, kan ons eene nadere beschouwing van het budget voor 1879 en eene vergelijking

van de daarop voorkomende eindcijfers met die van vroegere jaren leeren. Is namelijk, moeten wij vragen, het tegenwoordig tekort een gevolg van tijdelijke, voorbijgaande omstandigheden? dan wel, geldt het hier het eindelijk uitbreken van een sedert lang voortwoekerend kwaad? In het eerste geval kan men zijn heil zoeken bij tijdelijke redmiddelen, in het tweede is er daarentegen behoefte aan eene doortastende hervorming van het financiewezen.

Stellen wij daartoe de begrootingscijfers van 1873, een nagenoeg normaal jaar, waarin trouwens de algemeene toeneming der bestuursuitgaven, voor volksonderwijs, voor burgerlijke openbare werken - want we zullen hier eerst de begrooting van Nederlandsch-Indië ontleden - reeds een aanvang had genomen; stellen wij de cijfers van 1873 naast die van 1879, en teekenen wij daarbij aan, in welke verhouding de aangevraagde sommen voor elken diensttak toegenomen zijn:

	1873	**1879**	**verhooging.**
Regeering en hooge collegiën	*f* 1,145,800 (1.06 pct.)	*f* 1,253,494 (0.84 pct.)	9.39 pct.
Departement van Justitie	*f* 3,874,400 (3.61 pct.)	*f* 5,226,705 (3.48 pct.)	34.9 pct.
Departement van Financiën	*f* 9,047,300 (8.42 pct.)	*f* 11,979,754 (7.97 pct.)	32.41 pct.
Departement van binnenl. bestuur	*f* 44,039,000 (41.01 pct.)	*f* 46,673,806 (31.09 pct.)	6.2 pct.
Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid	*f* 8,292,000 (7.72 pct.)	*f* 10,782,737 (7.18 pct.)	30.03 pct.
Departement van burgerlijke openbare werken	*f* 10,817,100 (10.07 pct.)	*f* 25,045,822 (16.68 pct.)	131.53 pct.
Departement van Oorlog	*f* 20,298,400 (18.9 pct.)	*f* 36,309,534 (24.19 pct.)	78.81 pct.
Departement van Marine	*f* 9,860,930 (9.18 pct.)	*f* 12,873,902 (8.57 pct.)	30.55 pct.
Totaal	*f* 107,374,900	*f* 150,145,753	39. pct.

De op de begrooting voor 1873 voorkomende bijdragen aan Nederland van *f* 20,427,695 zijn natuurlijk niet in berekening genomen; zij vormden het geraamd batig slot en behooren dus niet tot de eigenlijk Indische uitgaven. De middelen van dat dienstjaar waren geraamd op *f* 127,800,000, doch bedroegen, blijkens de opgaven, door den Minister van Financiën bij de aanbieding der begrooting voor 1879 gedaan, bijna 12½ millioen meer. De latere veranderingen en verhoogingen der begrooting nu hadden betrekking op geheel buitengewone omstandigheden en behoeften, waarop

bij het ontwerpen der oorspronkelijke begrooting niet gerekend was, doch welke juist op die der volgende jaren van den beginne af van grooten invloed waren. Juist om deze reden zijn de oorspronkelijke cijfers van 1873 als punt van vergelijking gekozen, omdat dit jaar bij het ontwerpen en vaststellen daarvan zich als een normaal jaar vertoonde, alhoewel, gelijk reeds zooeven opgemerkt werd, op die begrooting, bij vorige vergeleken, de gestadige toeneming van uitgaven wel degelijk merkbaar was, die een gunstig verschijnsel is in elke vooruitgaande maatschappij.

De verhooging van het eindcijfer van 1873 op 1879 bedroeg dus 39 pct., welke echter volstrekt niet teruggevonden wordt in de verhouding, waartoe elke afdeeling tot haar bijdroeg. Voor het binnenlandsch be-

stuur bedroeg zij slechts 6.2, voor het hoofdbestuur 9.39 pct.; voor onderwijs, eeredienst en nijverheid, voor marine, voor financiën en voor justitie tusschen 30 en 35 pct.; het aanzienlijkst was zij voor de beide andere afdeelingen, namelijk voor oorlog 78.81 en voor burgerlijke openbare werken zelfs 131.53 pct. Het valt alzoo dadelijk in het oog, waar de oorzaak der groote toeneming van de uitgaven van Nederlandsch Indië gezocht moet worden, namelijk bij den aanleg van groote, niet slechts afloopende, maar ook voor de toekomst productieve openbare werken, en bij den oorlog met Atjeh.

Het splitsen van staatsuitgaven in gewone en buitengewone is altijd gevaarlijk en moeilijk. Elk jaar komen er buitengewone, dat is op zichzelf niet wederkeerende uitgaven voor, wier plaats op een volgend dienstjaar echter regelmatig door andere, uit haren aard evenzeer buitengewone en op zichzelf afloopende uitgaven ingenomen wordt. Wie daarom eene begrooting van alle dergelijke uitgaven ontdoet om tot de bepaling van normale behoeften te komen, loopt op eene volkomen onware voorstelling van den wezenlijken toestand vast(*). Wij willen dit gevaar ontgaan door als de werkelijk buitengewone openbare werken in Indië, die voor 1879 eene plaats op de begrooting hebben, alleen aan te merken de havenwerken van Batavia en den aanleg van staatsspoorwegen. Voor de eerstbedoelde wordt aangevraagd *f* 735,000 in Hoofdstuk I, *f* 2,433,000 in Hoofdstuk II der uitgaven; voor de spoorwegen *f* 3,453,000 in Hoofdstuk I, *f* 5,125,000 in Hoofdstuk II. Totaal voor beiden *f* 11,746,000. De oorlog met Atjeh, dien men zeker wel tot de zeer exceptioneele omstandigheden, die volstrekt buitengewone uitgaven na zich sleepen, tellen mag, wordt voor *f* 9,243,416, bedrag van den post ‘expeditiën en troepen te velde’, op de begrooting gevonden. Wel mag men aannemen, dat die oorlog voor 1879 nog veel hooger geraamd is, daar, al verzekert de Minister van Koloniën, dat alle betrekkelijke uitgaven hierin zijn samengevat, het voor de hand ligt, dat bij voorbeeld de uitzending van troepen, de kosten van het auxiliair eskader der marine enz. ten gevolge van en met het oog op dezen oorlog hooger zijn dan in tijd van vrede. Doch we willen niet verder gaan, niet met cijfers spelen; we zullen ons zooveel mogelijk van optimistische voorstellingen onthouden, en brengen dus alleen het opgegeven bedrag ten laste van den oorlog met Atjeh. Naar deze billijke en matige berekening vinden wij dus de Indische begrooting voor 1879 bezwaard met *f* 20,989,416 aan productieve kapitaalsuitgaven.

(*) Zoo wees o.a. de Minister van Koloniën in de memorie van beantwoording betrekkelijk de Indische begrooting voor 1879 (bl. 3) ‘op de omstandigheid, dat voor de afschaffing der slavernij in de residentie Ternate (eene uitgaaf, die slechts eenmaal zal voorkomen), voor de werken tot beveiliging van Batavia en Samarang tegen overstrooming, voor het krankzinnigengesticht te Buitenzorg en voor den bouw van schepen voor de gouvernementsmarine niet minder dan *f* 1,980,000 is geraamd.’ Volkomen waar: maar al deze uitgaven, die een ijverig napluizer der begrooting nog wel zal kunnen vermeerderen, mogen afloopen en niet terugkeeren, doch zoodra ze afgeloopen zijn komen er andere, die mede afloopen, voor in de plaats.

Productieve uitgaven? Zonder twijfel. Niet alleen de aanlegkosten der spoorwegen en die van de haven te Tandjong Priok noemen wij alzoo, maar evenzeer de kosten van den oorlog met Atjeh. De spoorwegen zullen rente opbrengen in geld (voor 1879 reeds op *f* 817,600 geraamd) en in ontwikkeling van hulpbronnen; de havenwerken zullen, al bedraagt de rechtstreeksche opbrengst weinig in verhouding tot de aanlegkosten, onschatbare diensten aan handel en verkeer bewijzen; de vestiging van ons gezag in het Noorden van Sumatra eindelijk staaft en bevestigt Nederland's eer en gezag tegenover onderdaan en vreemdeling. Over de wijze, waarop de onderwerping van Atjeh is ondernomen, over de tactiek, door de opvolgende legerhoofden gevolgd, kan door deskundigen lang en onvruchtbaar worden getwist - nog langer en nog onvruchtbaarder door de Staten-Generaal, waar de groote meerderheid niet deskundig is. Elk politiek man zal echter wel toegeven, dat de zoozeer gewraakte oorlog in zichzelf onvermijdelijk was, dat men er eenmaal, vroeg of laat, doch eenmaal zeker, toe had moeten komen ter wille van ons eigen prestige. Op dezen oorlog en de beoordeeling, welke die in Nederland heeft gevonden, is geheel van toepassing, hetgeen de schrandere en wakkere Van der Capellen in zijn eigen levensschets over de oorlogen op Java aanteekende: '*Ces guerres*, *très coûteuses de leur nature et meurtrières par l' influence du climat*, *ont toujours fini par nous être avantageuses*, *surtout dans leurs conséquences plus éloignées. A la Haye on ne les considérait ordinairement que sous le point de vue momentané des dépenses*, *sans calculer qu'en les évitant*, *nous aurions immanquablement perdu peu à peu l' ascendant qui nous est nécessaire parmi les millions d' indigènes que nous ne pouvons maîtriser sans soutenir le pouvoir européen*' (Grovestins, *Notice* etc. p. 447). Doch bovendien had men in 1872 het oog te vestigen op internationale omstandigheden, die in Van der Capellen's tijd niet aanwezig waren. De ondragelijke toestand van onveiligheid op die, om zoo te zeggen aan de openbare straat, aan den grooten handelsweg van Europa naar China en Japan liggende kusten van noordelijk Sumatra bevatte ernstige gevaren voor de uitwendige en inwendige souvereiniteit van onzen Staat; het verdrag met Engeland, dat ons de vroeger gemiste macht en ruimte van handelen schonk, legde ons de verplichting op tot een krachtig optreden. De nakomeling zal denkelijk met een gevoel van medelijden over de betoonde kleingeestigheid kennis nemen van de felle oppositie, eenige jaren geleden om den Atjeh-oorlog gevoerd; voor hem zal 't niet noodig wezen dezen krijg te verontschuldigen, want het lijdt geen twijfel, of de naaste toekomst reeds zal dien ten volle rechtvaardigen. De manier, waarop de onderneming tegen Atjeh in 1872 gewaagd werd, willen we hier echter geheel buiten beoordeeling laten.

Deze drie volstrekt buitengewone uitgaven dan nemen op de Indische begrooting voor 1879 niet veel minder dan 21 millioen in beslag;

hier tegenover baart het geraamd tekort van tien millioen inderdaad niet veel zorg. Wordt dit bedrag van de ramingen afgetrokken, dan vermindert het eindcijfer van 150 tot even 129 millioen, en bedraagt dus de toeneming der gewone uitgaven (de zoo te zeggen gewone buitengewone daaronder gerekend) van 1873 op 1879 niet meer dan 20.28 pct. Daarentegen zijn de inkomsten in hetzelfde tijdvak toegenomen met nagenoeg 20.70 pct.(*); dus boezemt de toestand der Indische geldmiddelen in dit opzicht geen bezorgdheid in, al vereischt het gering verschil tusschen de toeneming van inkomsten en uitgaven een nauwkeurig toezicht Het is waar, dat voor den dienst van 1879 zelfs bij het opmaken der begrooting op geen batig slot kon gerekend worden, maar deze omstandigheid geeft nog volstrekt het recht niet, om te klagen, dat de tijd dier batige sloten geheel voorbij is, dat de Indische middelen voor het vervolg niet meer toereikende zullen zijn, om in de plaatselijke behoeften te voorzien en dat, wil het moederland niet gedwongen worden om Oost-Indië, evenals Suriname en Curaçao, te subsidieeren, de Indische geldmiddelen door bovenmatig opgedreven belastingen en heffingen of door geldleeningen moeten verdorven worden.

Dat voor deze pessimistische opvatting geen grond bestaat, kan de oppervlakkigste kennisneming van den staat van zaken, de vluchtigste vergelijking van de laatste dienstjaren en de begrooting voor 1879 leeren. Voor het tegenvallen van den dienst, het ontbreken van saldo's, waarop ouder gewoonte gerekend was, bestond geen andere oorzaak dan voor het tekort op de begrooting voor 1879; dezelfde buitengewone kapitaalsuitgaven verslonden al dat geld, en hoeveel zij ongeveer verslonden blijkt uit de volgende opgave, aan de stukken der begrootingen ontleend.

Werkelijke uitgaven voor de volgende onderwerpen:

Jaren	**Staatsspoorwegen.**	**Haven van Batavia.**	**Oorlog met Atjeh.**
1873	*f* 42,214		*f* 15,050,000
1874	*f* 218,286		*f* 8,190,841
1875	*f* 471,328		*f* 10,366,000
1876	*f* 3,563,459	*f* 80,153	*f* 15,784,445
1877	*f* 3,824,623	*f* 5,840,363	*f* 16,561,473
1878 (ramingen)	*f* 2,925,680	*f* 3,173,000	*f* 7,000,000
Totalen 1873-1878	*f* 11,045,590	*f* 9,093,516	*f* 72,952,759

In zes jaren tijds dus drie en negentig millioen (gemiddeld 15½ in het jaar) besteed alleen op deze drie exceptioneele hoofden

(*) De middelen voor 1873 waren geraamd op *f* 127,802,500; dit cijfer kon echter slechts worden bereikt door eene uitkeering uit de nader vast te stellen batige sloten van 1868, 1869 en 1870 ad *f* 11,880,000. Blijft dus voor de middelen van het dienstjaar zuiver *f* 115,922,500.
De middelen voor 1879 zijn geraamd op *f* 144,012,000, doch daaronder komt mede voor eene gelijke uitkeering uit de batige sloten van 1875 en 1877 ad *f* 4,098,105. Blijft dus als totaal voor het dienstjaar zelf zuiver over *f* 139,914,000.

van rekening; ziedaar de reden, waarom de batige sloten in dat tijdperk minder aanzienlijk waren dan vroeger. Minder aanzienlijk, want toch kwamen zij tot 1877 in; - 10.4 millioen in 1873, 10.5 millioen in 1874, 23 millioen in 1875, 2.7 millioen in 1876, 2.3 millioen in 1877, en eerst de wet op de middelen van Nederland voor 1879 kon voor bijdrage van Indië slechts een memoriepost bevatten. Gedurende die zes jaren droeg Indië toch nog 49 millioen aan de Nederlandsche schatkist bij. De gewone dienst, in den meest uitgebreiden zin van het woord, eischte 142 millioen minder dan de middelen en inkomsten opbrachten. Op grond van al het gezegde meenen wij het als vaststaande te mogen aannemen, dat de financieele toestand van Nederlandsch Indië over het algemeen niet ongunstig is, dat het tekort op de begrooting voor 1879 een gevolg is van geheel buitengewone omstandigheden, niet van blijvenden aard, die zich sedert 1873 hebben voorgedaan, en waarschijnlijk of zeker over eenigen tijd zullen verdwijnen, goede, blijvende vruchten achterlatende.

Hoe is 't nu met de geldmiddelen van het moederland gesteld? Ongetwijfeld minder gunstig, gelijk iedereen begrijpen zal. Sinds vele jaren zijn onze staatsinkomsten onvoldoende geweest, om de uitgaven te bestrijden; de batige sloten van den Indischen dienst moesten daarin helpen voorzien. En nu moge het waar wezen, dat door middel van de Indische saldo's groote openbare werken van publiek nut zijn aangelegd, die tegelijk een rentegevend kapitaal uitmaken van den Staat, en als krachtige middelen tot verhooging van de nationale welvaart werkzaam zijn; dat vervolgens daardoor een groot deel der staatsschuld is afgelost: - dat de gewone middelen van den Nederlandschen Staat den steun der Indische bijdragen noodig hadden, om in de gewone, dagelijksche kosten te voorzien, kan even min worden geloochend. Om dit aan te toonen zonder in langdurige becijferingen te vervallen, verwijzen wij naar de bijlagen A. en B., afgedrukt bij de redevoering van den Minister van Financiën, bij de indiening der jongste begrooting gehouden. De eerste bevat een overzicht van de staatsontvangsten over de jaren 1858 tot 1877, gesplitst in: gewone middelen, bijdragen van Nederlandsch Indië, batige sloten van vorige diensten, bijdragen uit het fonds der koopprijzen van domeinen, andere ontvangsten. De tweede vermeldt de uitgaven over hetzelfde tijdvak, onderscheiden in: algemeenen dienst, rentebetaling, amortisatie en aflossing, aanleg van staatsspoorwegen, andere uitgaven. Nu leert eene optelling dezer kolommen, dat in die twintig jaren aan bijdragen van Indië niet minder is ontvangen dan 408 millioen, terwijl voor den aanleg der staatsspoorwegen hoofdzakelijk hieruit (want de verkoop van domeinen leverde inmiddels slechts *f* 6,640,000 op) is besteed 169.7 millioen, en aan amortisatie en aflossing ruim 150, samen 319.8 millioen is besteed. De Indische baten hebben dus voor 89 millioen, het verschil tusschen

deze beide cijfers, gestrekt tot bestrijding van de gewone, dagelijksche kosten van het rijk in Europa, waartoe strikt genomen ook nog een gedeelte der voor aflossing besteede sommen behoort. Deze bijdrage bedroeg dus gemiddeld 4½ millioen in het jaar. Geen wonder, dat bij het verminderen van die bijdragen, gelijk in 1876 en 1877, en haar geheel uitblijven, gelijk in 1878 het geval was, er dringende en dadelijke behoefte aan voorziening bestond. In Nederland zelf is dus werkelijk de ongunstige toestand der geldmiddelen het eindelijk uitbreken van een sedert lang voortwoekerend kwaad, een natuurlijk gevolg van het permanent tekort, dat, al werd het door de Indische baten voor het oog van den oppervlakkigen beschouwer bedekt, sedert jaren op de begrooting bestond en voortdurend grooter werd, daar de gewone uitgaven hand over hand toenamen, terwijl de opbrengst der middelen niet in die mate toenam, dat men van den natuurlijken loop der dingen eene uitredding uit den abnormalen toestand verwachten kon. Eene korte cijferreeks, uit de begrootingen voor 1873 en voor 1879 getrokken, zal de toeneming doen kennen:

Hoofdstukken der begrooting.	**Eindcijfer van 1873.**	**Eindcijfer van 1879.**	**Verhooging.**
Huis des Konings	ƒ 750,000.00	ƒ 750,000.00	-
Hooge Collegiën van Staat	ƒ 585,112.00	ƒ 615,489.00	5.19 pct.
Buitenlandsche Zaken	ƒ 532,340.00	ƒ 635,990.00	19.47 pct.
Justitie	ƒ 3,165,122.00	ƒ 4,488,778.00	31.77 pct.
Binnenlandsche Zaken (zonder waterstaat en spoorwegen voor 1873)	ƒ 4,574,398.50[5]	ƒ 6,891,651.00	50.65 pct.
Marine	ƒ 9,345,230.43	ƒ 13,138,662.82	40.59 pct.
Staatsschuld	ƒ 27,493,133.36	ƒ 28,435,920.33	3.42 pct.
Financiën (zonder posterijen en telegrafie voor 1873)	ƒ 15,708,449.54	ƒ 17,892,659.54	13.9 pct.
Oorlog	ƒ 17,100,520.00	ƒ 18,855,050.00	10.25 pct.
Koloniën	ƒ 1,371,305.94[5]	ƒ 1,589,358.87	15.9 pct.
Onvoorziene uitgaven	ƒ 50,000.00	ƒ 50,000.00	-
Waterstaat, handel en nijverheid (voor 1873 de bij Binnenlandsche	ƒ 20,282,848.04[5]	ƒ 22,544,392.00	11.15 pct.

Zaken en Financiën afgetrokken uitgaven)			
Totalen	*f* 96,879,276.78	*f* 115,887,951.56	19.51 pct.

De opbrengst der middelen werd voor 1873 geraamd op *f* 91,373,719.50. Hieronder kwam eene bijdrage voor van Indië ad *f* 10,127,695 en eene van het fonds der koopprijzen van domeinen ad *f* 500,000; deze

aftrekkende, houdt men als zuivere opbrengst *f* 80,746,024.50. De raming voor 1879 bedraagt *f* 111,824,697. Hieronder is eene uitkeering uit de geldleening van 1878 ad *f* 7,300,000 en eene bijdrage van het domeinfonds van *f* 900,000, die afgetrokken moeten worden, evenals de geraamde opbrengst der successiebelasting in de rechte lijn (in hoofdsom en opcenten op 2.3 millioen geraamd), zijnde de eenige nieuwe belasting sedert 1873 ingevoerd, en welke daarom hier niet in rekening gebracht kan worden. Aldus verkrijgt men zuiver *f* 101,324,697. Deze laatste som is 25.48 pct. hooger dan die voor 1873. Vooruitgang is er ongetwijfeld; er zijn wel, gelijk het in den geijkten term van het parlementaire leven heet, groote stappen gedaan naar de onafhankelijkheid van de Indische baten, maar 1878 getuigt, dat die onafhankelijkheid nog volstrekt niet verkregen is. Wanneer dus thans, nu zich zooveel nieuwe behoeften voordoen op intellectueel en materieel gebied, en er tot het voldoen aan die behoeften reeds in beginsel besloten is of eerstdaags besloten zal worden met al de bezwarende gevolgen van dien, - wanneer thans niet gezorgd wordt voor het scheppen van nieuwe bronnen van inkomst voor den Nederlandschen Staat, dan zal een voor het staatskrediet verderfelijke tijd van voortdurend geldleenen of van overdreven bezuiniging, beiden evenzeer verval en achteruitgang barende, intreden. Met dit gezegde zal het duidelijk zijn gemaakt, dat, waar de toestand van de Indische en van de Nederlandsche geldmiddelen zoo verschillend is, er ook behoefte bestaat aan geheel verschillende middelen van herstel.

De geldmiddelen van Nederland en van Oost-Indië staan echter niet op zichzelve; hun nauw onderling verband brengt mede, dat bij de oplossing der eene financieele quaestie de andere niet uit het oog verloren mag worden. Daar sedert bijna eene halve eeuw de Indische baten behoorden tot de inkomsten van Nederland zelf, van het rijk in Europa (om met de grondwet te spreken), moet men bij de regeling der Indische geldmiddelen dubbel zorgvuldig naar recht en billijkheid zoeken, terwijl de Nederlandsche zoo moeten worden ingericht, dat de huishoudelijke orde geen gevaar loopt van grondige beroering wegens onvoorziene toevallen en tegenheden van den Indischen dienst. Een natuurlijk gevolg van deze omstandigheid is het bij de Tweede Kamer ingediend wetsvoorstel betrekkelijk de ‘vaste bijdrage’. Men herinnert zich, dat dit denkbeeld een tiental jaren geleden een der hoofdpunten uitmaakte van de koloniale polemiek, dat de meeste dagbladen van Java dat voorstonden als een middel, om de exploitatie van Indië te breidelen en het opdrijven van het batig slot ten koste van onvervulde behoeften te beletten. De Minister De Waal deed bij de begrooting voor 1869 het voorstel, om ten bate van Nederland slechts te bezigen een gedeelte van het batig slot van den Indischen dienst, terwijl aan een mogelijk excedent nader eene bestemming zou gegeven worden. Dit

voorstel werd in de Tweede Kamer verworpen door de aanneming (met 42 tegen 24 stemmen) van een amendement van den Heer Blussé, waarbij het geheele geraamde batig slot als bijdrage aan Nederland werd toegekend, en dus het stelsel 'bijdrage sluitpost' werd gehandhaafd. De regeering werpt dus geen nieuwen twistappel in het debat, maar draagt een vraagstuk ter beslissing voor, dat reeds nauwkeurig gewogen en uitvoerig besproken is.

Bij het wetsontwerp van den Minister van Koloniën dan wordt met wijziging der Indische comptabiliteitswet van 1864 1° bepaald, dat jaarlijks op de Indische begrooting wordt gebracht 'eene som van zes millioen, als bijdrage van Nederlandsch Indië aan de rijksmiddelen ter vergoeding van de uitgaven, welke wegens het beheer van Nederlandsch Indië ten laste der staatsbegrooting komen', en 2° voorgeschreven, dat over batige sloten van den Indischen dienst alleen mag beschikt worden bij eene afzonderlijke wet, en dat zij 'in de eerste plaats bestemd worden' tot dekking van nadeelige Indische sloten, voor groote werken van algemeen nut in Nederlandsch Indië, en tot buitengewone aflossing van schuld ten behoeve van Nederlandsch Indië door den Staat aangegaan. Deze zes millioen moeten dus beschouwd worden als een gewone, onveranderlijke bijdrage van Indië aan Nederland, eene verplichte uitgave van den dienst, die even zeker moet worden uitbetaald als de soldij van het leger, het plantloon van de bevolking of de traktementen der ambtenaren.

Blijkens de ondervinding is geen onderwerp beter geschikt voor een uitvoerig en eindeloos debat dan dit; een aantal bedenkingen en tegenwerpingen vloeien reeds voort uit de vraag, die de gansche quaestie beheerscht: heeft Nederland recht op eene bijdrage uit Indië? Ja, zeggen dezen, want ter wille van Indië heeft Nederland een hoogeren rang op te houden dan het, geen koloniale mogendheid zijnde, zou moeten doen, en het is billijk dat hij, die van deze hoogere uitgaven de oorzaak is, daarvan ook de vergoeding op zich neemt. Neen, zeggen genen, het bezit van Indië, juist omdat het aan Nederland een hoogeren rang bezorgde dan waarop zijne territoriale beteekenis in Europa recht gaf, heeft ten voordeele van Nederland gestrekt en doet dat nog, zoodat het niet slechts ondankbaar en onbillijk, maar eene politieke fout zou wezen, Indië de kosten te doen dragen van het voorrecht, dat het ons sedert vele jaren verschaft heeft.

Moesten wij tusschen deze twee opvattingen eene keuze doen, zonder schroom zouden wij de laatste kiezen. Indien men moederland en overzeesche bezittingen op deze wijze tegenover elkander stelt, dan kan men niet anders concludeeren, dan dat Nederland geen recht heeft om bijdragen uit Indië te trekken. Sedert het beginsel, dat de koloniën alleen bestaan om het moederland, en dat de moederlandsche financiën dus rechtmatig mogen drijven op de kurk der Indische baten, tot de geschiedenis behoort, zal eene onbevooroordeelde beschouwing van den

bestaanden toestand terstond doen zien, dat Nederland in politieken zin wezenlijk door zijne overzeesche bezittingen gedragen wordt; zij zijn de kurk, die ons vaderland boven houdt, en daaraan niet alleen een hoogeren rang onder de mogendheden verschaft, maar zijn nationaal onafhankelijk volksbestaan waarborgt. Indië is zonder twijfel veel aan Nederland verplicht; door ons heeft het vijftig jaren aan één stuk eene mate van orde en rust genoten, welke geen inlandsch bestuur het had kunnen schenken; zelfs het uit onze schraapzucht geboren cultuurstelsel heeft daar te lande in zoover zegenrijk gewerkt, dat 't den weinig behoeften kennenden inlander aan arbeid heeft gewend. Maar niet minder vast staat het, dat Nederland op den langen weg van de twee de grootste voordeelen getrokken heeft. Van de millioenen willen we zwijgen; maar men denke aan de ontwikkeling van handel en industrie, aan het enorm *débouché* voor bekwaamheid en ondernemingsgeest, dat ons in staat stelde de algemeene ontwikkeling onzer natie te houden op een hooger peil dan anders de omstandigheden zouden toelaten. Voegt men hierbij onze verhooging in rang als koloniale mogendheid, dan zal men kunnen nagaan wat wij aan Indië verplicht zijn. Wat zou het gevolg zijn, indien de band tusschen het moederland en de bezitting verbroken werd? Nederland ging reddeloos te gronde; en Indië.... zou komen onder een ander Europeesch bestuur, waarvan het minstens dezelfde voordeelen zou genieten, die het thans van ons geniet. Dus kan men, Nederland tegenover Indië stellende, het bijdrage vorderen niet verdedigen met een beroep op het recht, tenzij men het recht van den sterkste, het *beati possidentes* bedoelt.

Toch schijnt de Minister van Koloniën voor eene andere oplossing partij te kiezen, gelijk uit artikel 1 van het wetsontwerp, de teruggave van de voor Indië gemaakte kosten, blijkt. Dit uitgangspunt is echter verkeerd, en strookt ook volstrekt niet met de staatsrechtelijke eenheid van Nederland en Indië, die door den Minister erkend wordt. De beide bovenvermelde opvattingen komen uit het kiezen van een verkeerd standpunt voort. Men mag het moederland en de overzeesche bezitting niet beschouwen als een echtpaar, waarvan de man door het groot fortuin zijner vrouw in staat wordt gesteld als rentenier te leven op een grooteren voet dan hij ongehuwd, van eigen middelen en door hard werken, zou kunnen doen, en waarbij dus naar billijkheid moet worden bepaald, hoeveel uit de eigen inkomsten der vrouw tot de kosten van onderhoud der weelderige huishouding zal bijgedragen worden. Die beschouwing is geheel in strijd met de staatsrechtelijke eenheid der beide rijkshelften, die dergelijke berekeningen evenmin tusschen Nederland en Indië als tusschen Zeeland en Gelderland toelaat. Een conservatief schrijver, die in 1867 de vaste bijdrage bestreed, gevoelde dit bezwaar toen ‘hij zoodanige overeenkomst van een gedeelte met het geheel beneden de waardigheid van de Nederlandsche regeering en van de wetgevende macht’ noemde. Het woord overeenkomst was hier

slecht gekozen; er was volstrekt van iets wat daarnaar zweemde geen sprake, evenmin als dit het geval is waar het aandeel van elke provincie in eene belasting of het aandeel van het rijk in zekere gemeenteuitgaven wordt vastgesteld. De wetgever zou, èn volgens het voorstel De Waal, èn volgens het voorstel Van Bosse in zijn volle recht beslissen en technisch volkomen vrij zijn om de vaste bijdrage zoo hoog of zoo laag te stellen als hij verkoos. Maar moreel is de wetgever, die tegenover de Aziatische en de Europeesche rijkshelft dezelfde plichten heeft, niet vrij; hij moet toezien, dat de belangen der ingezetenen, zoo hier als ginds, gelijkelijk bevorderd worden, opdat tweederlei behandeling geen strijdige belangen, geen afgunst en vijandschap verwekke, die tusschen de ingezetenen van hetzelfde land niet mogen geduld worden. Wij vatten de staatsrechtelijke eenheid van Nederland en Indië, de één- en ondeelbaarheid van den Nederlandschen Staat, aldus op dat de regeering en wetgeving, al zijn ze in Europa gevestigd, de deelen des rijks in Europa, Azië en Amerika naar dezelfde beginselen en van hetzelfde standpunt behooren te behandelen en te regeeren, al verschillen noodwendig de vormen in de verschillende werelddeelen zeer veel. Dat er eene scheiding bestaat van het bestuur in de verschillende onderdeelen, dat er voor de beide groote rijkshelften, ja, zelfs voor de Amerikaansche koloniën afzonderlijke begrootingen bestaan, kan geen invloed hebben op den staatsrechtelijken toestand, maar betreft alleen het door utiliteit beheerscht administratief belang.

De staatsrechtelijke plicht van den Nederlandschen wetgever is dus te zorgen, dat bij de vaststelling der begrooting zoowel op de behoeften van het Aziatisch als van het Europeesch rijksgedeelte wordt gelet; is dit eenmaal geschied, dan blijft hetgeen de middelen daarginds meer mochten opbrengen voor het geheel beschikbaar, om te worden besteed op de wijze, die de wetgever nuttig acht. Vraagt men ons dus, of wij voorstanders zijn van het stelsel ‘bijdrage sluitpost’, dan antwoorden wij: in beginsel ja, doch onder dit voorbehoud, mits de Indische geldmiddelen op een grondslag van billijkheid geregeld worden, en geene zedelijke of stoffelijke belangen *post nummos* worden gesteld. Toch willen wij medegaan met het voorstel der regeering om de bijdrage tot een zeker cijfer te beperken. Wat wij echter in het wetsontwerp volstrekt niet kunnen goedkeuren is: vooreerst het verband tusschen die bijdrage en de voor Indië gemaakte kosten, ten tweede het voorschrift van eene volgorde van onderwerpen, waarvoor eventueele overschotten van den Indischen dienst mogen worden besteed.

Wij zien in het vaststellen van eene vaste bijdrage een moreel beginsel van groote waarde, dat der zelfbeperking, gehuldigd. Dit zal, meer nog dan eenige wet van grooter politiek of economisch belang, getuigen, dat Nederland met het oude stelsel van exploitatie der bezitting gebroken heeft, waarvan juist het ontbreken van elk zedelijk beginsel de hoofdfout uitmaakte. Wij moeten echter erkennen, dat

het zóó onveranderlijk vast verklaren van de bijdrage, dat ze ‘als eerste post op de Indische begrooting’ altijd en in alle omstandigheden zou moeten betaald worden, met ons begrip van gouvernementeele zedelijkheid niet strookt. Wie dit als eerste, of althans als het meest klemmende argument voor de vaste bijdrage aanvoeren, komen ons voor het goede beginsel niet juist te vatten. In verband met de omstandigheden waaronder dit voorstel wordt gedaan, heeft het, aldus verdedigd, den schijn alsof men van de oude millioenen nog wilde halen wat er nog te halen valt, en dat men zich bij 't langzamerhand wegvallen van de batige sloten wil tevreden stellen met eene lagere som, mits die dan ook v a s t werd betaald, al moest Indië daarvoor geld opnemen of er noodige behoeften om onvervuld laten. In het wetsontwerp zelf vindt men dit beginsel der verschuldigdheid onder alle omstandigheden niet uitgedrukt, maar dat de Minister het huldigt blijkt uit de memorie van toelichting, zoo tot het ontwerp als tot de begrooting voor 1879, en meer nog uit het aanvankelijk voorstel om daaruit vier millioen aan Nederland te betalen, schoon men tegelijk van Nederland tien millioen voorschot vragen moest. Dus: geld opnemen om die vaste bijdrage te kunnen voldoen, hetgeen wij volkomen strijdig met den regeeringsplicht achten. Wil men uit elk excedent der Indische begrooting een vooraf bepaald fixum nemen om aan de algemeene begrooting te worden toegevoegd, uitstekend; maar men beschouwe dit fixum bloot als een limitatief maximum. Tegen het opnemen daarvan onder de gewone uitgaven hebben wij geen bezwaar, doch indien de ontwerp-begrooting door die raming met een tekort kwam te sluiten, behoort in de eerste plaats de bijdrage te worden verminderd, zoo noodig geschrapt, zonder later verhaal. Indië heeft ons waarlijk geld genoeg opgebracht, en vele jaren lang hebben wij de belangen van Indië verwaarloosd: we mogen voor de verandering wel eens edelmoedig zijn. En die edelmoedigheid heeft te minder gevaar in omdat, gelijk wij boven aantoonden, de tegenwoordige financieele moeilijkheden in Indië geheel van voorbijgaanden aard zijn en er dus geen redelijke vrees aanwezig is, dat de eenmaal vastgestelde bijdrage in normale omstandigheden Indië's krachten zal te boven gaan.

Afgescheiden van dit bezwaar komt ons het wetsontwerp tot regeling van dit punt aannemelijk voor. Indien men op het administratief standpunt blijft staan, zijn daarvoor krachtige argumenten aan te voeren. Het komt ons voor dat de zes voornaamste reeds in 1869 door den Minister De Waal in de Tweede Kamer werden opgesomd, aldus: 1°. Nederland leert steunen op eigen krachten; 2°.....; 3°. de regeering weet wanneer er in Indië belastingen moeten opgelegd worden; 4°. men krijgt uitzicht op middelen tot ontwikkeling voor Indië; 5°. er bestaat voor het Indisch bestuur meer reden tot zuinigheid; 6°. het stelsel van geene uitgaven te verhoogen zonder ecquivalent kan worden toegepast; 7°. het excedent op de begrooting wordt beschikbaar voor

zoodanige Indische behoeften, die in Nederland met Indisch geld zijn vervuld. Nog voegde de scherpzinnige Minister daarbij een uitnemend practisch argument, dat namelijk het eventueel batig slot bij de door hem gedachte regeling zou ter beschikking staan van den Minister van Koloniën, niet aan den Minister van Financiën zou moeten ontworsteld worden. Dit argument van zeer veel kracht vermelden wij liever dan het door den Heer De Waal sub 2°. aangevoerde, dat namelijk de Gouverneur-Generaal ruimte zou houden voor het verleenen van kredieten boven de begrooting. Voor een tegenstander van de vaststelling der Indische begrooting bij de wet een kostelijk argument, doch voor een andersgezinde eer eene bedenking tegen de vaste bijdrage. De overige bezwaren, die daartegen nu en vroeger werden geopperd, zijn inderdaad van weinig gewicht. 't Is waar, zei men in 1867, men zal er nu Indië mee tevreden stellen, maar hoelang zal die tevredenheid duren? Zullen over eenige jaren niet nieuwe klagers over de schraapzucht van het moederland opstaan, die het vervallen van elke bijdrage vorderen? Men vergete hier niet, dat de tijden veranderd zijn. In 1867 had men geen ander verleden te raadplegen dan dat van uitpersing van Indië, van miskenning van den regeerplicht getuigde. De grootste ontevredene zal echter wel erkennen, dat de toestand sedert dien tijd anders is geworden, dat Nederland niet zonder grove onbillijkheid beschuldigd kan worden, geen oor noch oog te hebben voor rechtmatige wenschen en belangen van Indië, uit vrees voor verkleining der Indische baten. Zie hierboven hoe de gewone uitgaven voor rechtspraak, publieke werken, onderwijs van 1873 op 1879 zijn toegenomen, tel de millioenen van de spoorwegen en de haven van Batavia, en gij zult toegeven dat de oude karakterfout van ons koloniaal bestuur, de zelfzucht, meer en meer geneest.

De bepaling der hoegrootheid van de bijdrage laten wij met volle gerustheid aan de wetgevende macht over. Welk cijfer men nemen wil, het hangt ten slotte van willekeur af. Zelfs zij die, evenals het wetsontwerp, een vasten maatstaf voor de berekening hebben aangenomen, komen tot ver uiteenloopende cijfers. De Heer De Waal kwam langs dien weg in 1868 tot nagenoeg vijfdehalf millioen als de uitgaven van Nederland, ‘die een onmiddellijk gevolg mogen worden genoemd van het bezit van Nederlandsch Indië’, en voegde daarbij nog een millioen voor ‘zekere algemeene kosten der staatshuishouding, het gevolg van het bezit van Nederlandsch Indië’, waarbij hij dan verder de opbrengst der domaniale tinmijnen op Banka telde, en aldus tot tien millioen kwam. In 1878 meende dezelfde schrijver, dat de schadeloosstelling inplaats van zesdehalf hoogstens drie millioen zou moeten bedragen. Anderen spreken van vier, vijfdehalf, van zeven, van acht; de Minister Van Bosse stelt zes millioen voor. Hoe hoog men de bijdrage stelle is voor het beginsel tamelijk onverschillig; niemand kan zeggen of een van deze cijfers te hoog of te laag is. Trouwens dit

doet weinig af, wanneer men naar onzen zin handelt en de bijdrage slechts doe uitkeeren wanneer en voor zoo ver de Indische dienst het toelaat. Dat wij tegen het tweede artikel van het ontwerp bezwaar hebben, vermeldden wij reeds. Waartoe die volgorde in de wet? Men kan den wetgever hierin gerust vrij laten. De bedoeling is, dat batige sloten voornamelijk ten behoeve van Indië zullen strekken: maar grooter waarborg dan de wet geeft daarvoor de door den Heer De Waal gemaakte opmerking, dat het batig slot voortaan zal wezen Indisch geld, en dat niet de Minister van Financiën, maar alleen de Minister van Koloniën over de daaraan te geven bestemming voorstellen aan de Staten-Generaal zal hebben te doen. Kan men in redelijkheid verwachten, dat hij daarbij Indië's belang bij dat van Nederland zal achterstellen?

Niet alleen heeft sedert eenige jaren Nederland zijn regeerplicht jegens Indië trouw vervuld door in vroeger verwaarloosde behoeften te voorzien, ook in een ander opzicht doet het zijn plicht, door te trachten naar eene billijke regeling der Indische financiën. In spijt van den fellen tegenstand, dien zij in Indië hebben verwekt, achten wij het invoeren van nieuwe belastingen daar te lande eene daad van uitstekende politiek, omdat het een daad van rechtvaardigheid is. De Europeesche maatschappij in Indië, over het verwaarloozen van Indische belangen door het in Nederland besteden van de batige sloten klagende, vergat uit welke bronnen de millioenen voortvloeiden. Zij spraken alsof *zij*, alsof *hun* arbeid de millioenen van de koffiecultuur leverde, en zagen voorbij dat de vruchten van de groote werken van algemeen nut, waaraan in den laatsten tijd zooveel is besteed, in de eerste plaats door haarzelve zouden genoten worden, al zullen zij ten langen leste strekken tot verspreiding van welvaart en ontwikkeling onder de inlandsche bevolking. De leuze: geen nieuwe belastingen in Indië voordat in alle behoeften ruimschoots is voorzien, kan alleen dienen wanneer er sprake is van nieuwe lasten op den inlander, niet ter vervanging van persoonlijke diensten opgelegd. Maar de luide oppositie der Europeanen in Indië heeft veel van hare beteekenis verloren, sedert de eerste onderteekenaar van een adres tegen aanhangige belastingplannen, zelf minister geworden, de door zijn voorganger voorbereide wetsontwerpen bij den Staten-Generaal indiende.

Wij achten dus de aanneming van het wetsontwerp op de vaste bijdrage, met weglating der qualificatie in het eerste en van het geheele tweede artikel wenschelijk. De Indische begrooting voor 1879 is dan zeer gemakkelijk te regelen. Er is geen batig slot, dus ook geen bijdrage verschuldigd. Het in artikel 2 der wet op de Indische middelen (Hoofdstuk II) toegezegd renteloos voorschot van hoogstens negen millioen kan worden betaald uit de Nederlandsche schatkist, indien en voor zoo ver het noodig is. Het geld ligt er: elf millioen, zijnde het restant van de leening van 1878. Het voorschot kan terugbetaald

worden uit de opbrengst der leening, welke voor voltooiing van het spoorwegnet zal gesloten worden. Hoe moeilijk het ook is eene lijn te trekken tusschen buitengewone uitgaven, waarvoor en waarvoor niet geleend mag worden, valt er toch niet aan te twijfelen of die buitengewone en voor den vervolge productieve werken, die met den oorlog tegen Atjeh de Indische schatkist geledigd hebben, kunnen door eene leening worden bestreden. Een spoorwegnet, waarvan reeds een gedeelte afgewerkt en in exploitatie gebracht is, dat reeds bijna een millioen rendeert, voldoet aan alle eischen van een reëel onderpand, en voor de voltooiing kan dus met gerust geweten een beroep op kredietmiddelen worden gedaan. Daarmee willen we niet zeggen, dat Indië rechtstreeks eene spoorwegleening sluiten moet; 's Ministers denkbeeld, dat Nederland eene leening voor Indië sluit is meer aan te bevelen. Wij gewagen van het onderpand alleen om te doen gevoelen, dat eene leening hier gewettigd is, waar reeds de vorming van een rentegevend kapitaal heeft plaats gehad.

De regeling der Nederlandsche geldmiddelen is lang zoo eenvoudig niet; eene reeks van bezwaren en moeilijkheden wacht den Minister van Financiën hier. Er moet niet slechts voorzien worden in een tijdelijk tekort, ook de toekomst stelt groote eischen, en 't is volstrekt geen aangename taak 's lands middelen te versterken door het invoeren of verhoogen van belastingen. En daar zal 't toch heen moeten; aan die zeer gevoelige plek van iedereen, aan de beurs, zal men de hand hebben te slaan. Het dienstjaar 1879 heeft een ongedekt tekort van vier millioen, (raming der middelen *f* 111,824,697, totaal der begrootingscijfers *f* 115,887,951,) terwijl onder de middelen nog *f* 7,300,000 uit de opbrengst der leening van 1878 is opgenomen. Na uitbetaling van het even genoemd voorschot aan Indië, blijft er van de leening dus nog een paar millioen over, en hiermede, met een matig excedent der middelen boven de raming en de gewone jaarlijksche besparing zal het tekort van dit jaar zoo *taliter qualiter* verdwijnen. Maar dan is ook de Nederlandsche schatkist schoon ledig, en de meest alledaagsche voorzichtigheid gebiedt, dat men reeds voor 1879 op vermeerdering van inkomsten bedacht zij. Bleven de uitgaven stationair, dan zou ook 1880 zonder tekort kunnen afloopen. De gewone middelen, de vaste bijdrage uit Indië en het terug ontvangen renteloos voorschot zouden de voor de uitgaven benoodigde 115 millioen wel opleveren. Maar de uitgaven blijven in 't geheel niet stationair. Het aanhangig voorstel betreffende kanalen en waterwegen, de uitvoering der onderwijswet, de te verwachten verbeteringen in het krijgswezen zullen hetzij voor eens, hetzij voortdurend groote sommen vorderen zonder evenredige rechtstreeksche voordeelen voor de schatkist. Voorzichtigheid gebiedt, dat men niet tot 1881 wachte om in den nood van 1881 te voorzien, en dat de onmisbare maatregelen tot verhooging der rijks

inkomsten tijdig, dat is in 1879 nog, genomen worden. Uit de toezeggingen van den Minister van Financiën mag men opmaken, dat 't aan hem niet zal liggen, zoo de voorziening te laat plaats vindt. Hij heeft nieuwe belastingvoordrachten gereed gemaakt, die eerstdaags bij de Staten-Generaal zullen inkomen. Zoo lang deze voorstellen, die de doode hand en het roerend kapitaal in portefeuille betreffen, nog niet bekend zijn, en daaromtrent nog slechts de kennelijk onjuiste geruchten loopen, die over het tweede verbreid worden, kan men hierover geen oordeel vellen. Doch dit kan men zeggen, dat de Minister lof verdient, omdat hij de vermeerdering van inkomsten zoekt op den goeden weg, dien der directe belastingen, die onderscheiden regeeringen zoo ten onrechte verlaten willen. Ook verdient de zeemanschap geprezen te worden, waarmede de Minister de gevaarlijke klip der inkomstenbelasting ontzeilt. Men behoeft geen profeet, maar slechts een kenner van de geschiedenis der laatste tien jaren en van de verhoudingen in ons parlement te zijn, om te weten dat elk voorstel betreffende eene inkomstenbelasting door de Tweede Kamer zal afgestemd worden. Volgt men den Minister op den ingeslagen weg, dan wordt zulk een netelig voorstel onnoodig, en toch zal men groote stappen gedaan hebben naar het doel: belasting naar elks vermogen. Dan toch zal men nevens de grondbelasting, die het inkomen uit vaste goederen treft, die op het roerend kapitaal hebben, waardoor de altoos ontsnapte couponknipper binnen het bereik van den fiscus wordt gebracht. Dan zal er geen bezwaar bestaan tegen het behoud, mits grondig herzien en van onbillijke ontheffingen gezuiverd, van de patentbelasting als treffende het inkomen door nijverheid en arbeid verkregen. De uitbreiding der successiebelasting tot de rechte lijn ondervangt het wezenlijk bezwaar, dat tegen vroegere voorstellen tot heffing eener inkomstenbelasting werd aangevoerd, dat men alle inkomsten, die uit kapitaal en die uit arbeid, niet gelijkmatig belasten kan. Dan toch worden alle bezittingen zwaarder getroffen, en de onbillijkheid eener gelijkmatige heffing van alle inkomsten, uit welke bron ook, gecorrigeerd. De belasting der goederen in de doode hand behoeft slechts aangeduid, niet verdedigd te worden.

Heeft deze aanvulling van het belastingstelsel plaats gehad, dan kan men verder op den weg der herziening gaan. Men zal daartoe dienen te beginnen met de beschikking over de geheele opbrengst der personeele belasting aan het rijk terug te geven. Nu een aanzienlijk bedrag der kosten van het lager onderwijs door het rijk van de gemeenten wordt overgenomen, eischt de billijkheid dat op de tijdelijke regeling, op den overgangsmaatregel van 1865, wordt teruggekomen. Eene beschikking over de geheele personeele belasting is bovendien noodig, wil het rijk die kunnen herscheppen in eene niet al te hooge, maar gelijkmatig verdeelde, verteringsbelasting. Daar het verschil tusschen de tegenwoordige personeele belasting en het daarvan in de schatkist blijvend gedeelte bijna acht millioen bedraagt, ligt het voor de hand,

dat de wetgever deze belasting aanzienlijk verminderen kan, en nog ruimte genoeg overhouden om de zeer wenschelijke herziening der registratie- en hypotheekrechten (voor 1878 in hoofdsom en opcenten op *f* 13,110,000 geraamd) tot stand te brengen. In bijzonderheden van dit plan treden wij hier niet; die zijn in een administratief tijdschrift beter op hare plaats.

We willen echter onze belastingen niet zoo verhoogen, dat de jaarlijksche opbrengst 9 of 10 millioen boven de tegenwoordige stijgt. Slechts in de gewone kosten, in ruimen zin, moet ruimschoots door de belastingen en andere vaste inkomsten kunnen voorzien worden. Het staat ons echter volkomen vrij in sommige buitengewone behoeften te voorzien door het, reeds ten vorigen jare aangewend middel van geldleenen. Het derde redmiddel, bij de behandeling der begrooting voor 1879 in de Tweede Kamer niet zonder overdrijving aangeprezen, dat der doldriftige bezuiniging, is gelukkig spoedig opgegeven, na den Hoogen Raad een lid gekost, doch verder geene schade aangericht te hebben: wij behoeven er dus niet bij stil te staan. Tegen leenen tot het dekken der openbare werken van gemeen nut, tot welker aanleg thans besloten is, of eerstdaags zal worden, en bij latere kolossale ondernemingen (het droogmaken van de Zuiderzee bij voorbeeld) zal wel niemand bezwaar hebben. Het door sommigen geuit denkbeeld, dat voor alle buitengewone uitgaven buitengewone middelen mogen worden gezocht, dat is: geleend mag worden, is verkeerd; doch gelijk wij hierboven aanvoerden, buitengewone productieve kapitaalsuitgaven mogen op deze wijze gerustelijk bestreden worden. Hiertoe brengen wij de voltooiing van het spoorwegnet en de verbetering der binnenlandsche waterwegen. De staatsspoorwegen, waaraan van 1860 tot 1877 *f* 169,700,000 is besteed, en die bij de begrooting voor 1879 op eene opbrengst aan den Staat van *f* 1,626,000 zijn geraamd, vormen een onderpand, welks soliditeit wel door niemand in twijfel zal getrokken worden, ook al neemt men in aanmerking, dat de leening van 1878 eigenlijk op deze bezitting kleeft, en het onderpand voor een gedeelte verkregen is door kapitaalsvermindering, verkoop van domeinen, waardoor bijna zeven millioen in datzelfde tijdperk in de rijksmiddelen ingebrokkeld zijn.

Bij het aangaan dezer geldleening voor openbare werken verdient echter eene andere wijze van uitgifte de voorkeur boven die, welke wij tot heden volgden. De methode, door den Franschen Minister van Financiën bij de uitgifte der 3 pcts aflosbare schuld, tot den aankoop van spoorweglijnen, gevolgd, moet om de eenvoudigheid en onkostbaarheid nadrukkelijk worden aanbevolen. De Minister Say is daarbij te werk gegaan evenals de Fransche spoorwegmaatschappijen hare obligatiën uitgeven, *à guichet ouvert*, door op elk kantoor der administratie tegen een vast te stellen koers obligatiën *à comptant* verkrijgbaar te stellen. De spoorwegmaatschappijen nemen daartoe veelal den beurskoers harer

obligatiën aan, en stellen stukken verkrijgbaar zoodra en zoolang zij - altoos binnen de perken der wet en der concessie - behoefte hebben aan geld; de Minister, niet in het bezit van een beurskoers, omdat de nieuwe leening de eerste was die in den vorm van aflosbare schuld (niet perpetueele renteschuld, zooals in Frankrijk de gewone vorm is) zou worden uitgegeven, is begonnen met een gedeelte ter beurze aan te bieden, en heeft daarna tegen den aldus verkregen koers de stukken rechtstreeks voor het publiek verkrijgbaar gesteld. Deze onkostbare operatie is met de beste uitkomst bekroond; en al willen wij niet beweren, dat het tegenwoordige Fransche ministerie het voordeelig plaatsen dezer leening ten onrechte aan het bij de kapitalisten bestaand vertrouwen op den republikeinschen regeeringsvorm toeschreef(*), houden wij het ervoor, dat de manier van uitgifte hier van grooten invloed was. Wij gelooven dat in ons vaderland, met dat groot aantal kleine renteniers en kapitalisten, dat een der groote financieele krachten der natie uitmaakt, zulk eene wijze van uitgifte uitstekend slagen zal. Daartoe behoort bij de wet, niet nadat er jaren lang zoo te zeggen op krediet gewerkt is, zooals wij nu laatstelijk hebben gedaan, maar in 1879 of 1880 te worden nagegaan, hoeveel er noodig is voor het voltooien der in aanleg verkeerende of gedecreteerde werken, welke uit geldleening mogen bestreden worden. Het alzoo verkregen bedrag moet het beloop der door de wet vast te stellen leening zijn; doch telken jare moeten daarvan slechts zoovele seriën worden uitgegeven als er voor de bedoelde werken zal noodig zijn, een en ander telkens bij de wet op de middelen vast te stellen. Wordt alzoo telken jare vijf, zes, acht of tien millioen aan obligatiën door middel van de betaalmeesters, rijksontvangers en postkantoren voor het publiek beschikbaar gesteld, dan zal waarschijnlijk de Minister van Financiën niet als leener aan de Amsterdamsche beurs behoeven te verschijnen, en.... voorzeker zullen er wat minder Nederlandsche spaarpenningen aan vooze buitenlandsche effecten verloren gaan. Het denkbeeld is ten volle eene ernstige overweging waard, en zal dunkt ons aanneemlijk worden bevonden. Wil men tevens in een ander voorbeeld de op financieel gebied zoo practische Franschen volgen, door de rente namelijk niet zooals van ouds halfjaarlijks maar kwartaalsgewijze betaalbaar te stellen, men zou ook hier te lande den kleinen man gemakkelijker tot obligatiehouder van den Staat maken.

Wij hebben niet meer willen geven dan een overzicht van den tegenwoordigen toestand der Nederlandsche geldmiddelen, waarbij wij de

(*) In de op 16 Januari 1879 aan de Fransche Kamers gedane mededeeling werd gezegd '*Telle est la confiance qu'inspirent aux capitalistes notre état financier et le régime libéral de contrôle qui est la base de notre système parlementaire républicain, que les emprunts destinés à l'accomplissement des travaux publics ont été réalisés à des taux inconnus depuis plus d'un quart de siècle*'.

klippen van optimisme en pessimisme zooveel mogelijk trachtten te vermijden. Duister is de toestand volstrekt niet, doch voorziening en regeling zijn noodig. In Indië hebben buitengewone uitgaven van vrede en oorlog, aanleg van productieve openbare werken en (gedwongen) uitbreiding van ons gezag gewapenderhand, de inkomsten ingehaald en het vroeger batig slot in een tekort doen verkeeren. De hoop is gewettigd, dat de oorlog spoedig ten einde zal komen, en er bestaat geen reden waarom in de voortzetting van die productieve openbare werken niet door eene leening zou worden voorzien.

In ons vaderland zelf is er in de eerste plaats behoefte aan verhooging van inkomsten, welke gelukkig niet dan door herziening van ons gebrekkig belastingstelsel kan verkregen worden; *à quelque chose malheur est bon!* Trouwens een onverwacht ongeval is de toestand van onze schatkist niet. Sedert jaar en dag is 't voorspeld, dat bij ons voortdurend en uitsluitend steunen op de Indische baten - en alle Ministers van Financiën, van welke richting ook, deden dit ten slotte - wij in staat van kennelijk onvermogen zouden geraken, wanneer te eeniger tijde de behoeften van Indië meer vereischten of buitengewone omstandigheden geen bate op den Indischen dienst meer overlieten. De voorspelling is thans vervuld, en thans moet tot verhooging der staatsinkomsten door nieuwe belastingen worden overgegaan. Voor de buitengewone uitgaven, die we in den eersten tijd te doen hebben, kan verder van het middel van geldleening worden gebruik gemaakt.

Nieuwe belastingen zijn geen aangename geschenken, die men gaarne van den wetgever aanneemt. Maar men bedenke vooreerst dit, dat sedert jaren de rijksmiddelen niet voldoende waren om in de gewone uitgaven van den Staat te voorzien, zoodat wij, dank aan Indië, lang van eene billijke verhooging van lasten zijn verschoond gebleven. Verder zijn de uitgaven van den Staat wel sterk toegenomen, maar men vergete niet, dat het staatsbestuur in niet geringe mate verbeterd is, en dat de grootste vermeerdering van uitgaven gestrekt heeft tot het direct materieel of intellectueel voordeel der natie.

Bij het beoordeelen van onzen toestand hebben wij ten slotte reden tot dankbaarheid, dat onze staatshuishouding gevestigd is op een deugdelijken, wetenschappelijken grondslag. Wat die van het moederland betreft althans, want ten aanzien van onze overzeesche bezittingen moet men voorzichtig zijn en niet ondoordacht dezelfde grondslagen van bestuur, financieel en ander, vereischen, zonder welke een Westersche Europeesche staat aan groote gevaren zou blootgesteld wezen. Nederland is niet het eenige land, dat tegen tekorten op de begrooting kampt; deze kwaal is tegenwoordig epidemisch in de meeste landen van Europa. Geen Staat bijna, of zijne geldmiddelen schieten voor de behoeften te kort. Hier te lande is het een gevolg van uitbreiding en

verbetering van de organen van het gemeenschapsleven, en van een verzuim van tijdige verhooging der middelen. Elders is die toestand echter een gevolg van organieke gebreken. Neem Pruisen bij voorbeeld; de gewone dienst 1872 liet 83 millioen Mark voor openbare werken beschikbaar; de dienst 1877 slechts v i j f. Voor 1879 is op den gewonen dienst zelfs een tekort geraamd van 10 millioen. De oorzaak is, dat de voornaamste inkomsten der Pruisische monarchie voortvloeien uit bezittingen: domeinen, bosschen, fabrieken, mijnwerken, spoorwegen, heel of half industrieele zaken, die den directen invloed van het algemeen *malaise* ondergingen. Onder anderen leverden de mijnen in 1875 57, in 1877 slechts 15 millioen. Dergelijke gapingen zijn niet gemakkelijk te stoppen; geen wonder dat de reactie rondwaart om de groote economische fout door allerlei andere economische fouten te verhelpen. Niet alzoo in Nederland; men is hier zoo aan den goeden economischen weg gewoon, dat men bij het tekortschieten onzer middelen er niet ernstig aan denkt tegen onze eigene handelingen in reactie te komen, maar zonder schroom den natuurlijken weg van directe belastingverhooging, gepaard met herziening in den zin van, niet tegen de economische wetten, inslaat.

Het is te hopen, dat op dezen goeden, doch hobbeligen en smallen weg, de regeering de medewerking der Staten-Generaal en den steun der natie zal ondervinden.

Januari 1879.

M^{r}. M.D.B.

Onze militaire bijeenkomsten
Door een plattelander.

VI. Uittreksel uit de notulen der vergadering genaamd: ‘Militaire Conferentie te Kooldorp’.

De notulen der laatste vergadering gelezen en vastgesteld zijnde, zegt de Voorzitter het volgende: ‘Het is mij recht aangenaam, mijne Heeren, bij de opening dezer vergadering te kunnen constateeren, dat zich tot nog toe geene afbrekende of desorganiseerende hand heeft uitgestrekt naar het palladium onzer landsverdediging, - ik bedoel de Schutterij. De duistere vermoedens van mijn Haagschen vriend zullen zich waarschijnlijk vooreerst nog niet verwezenlijken. De Schutterij schijnt nog niet bedreigd te worden - de Dienstdoende evenmin als de Rustende. Het sterkste bewijs hiervoor vindt men in de aan-

houdende benoemingen van schutter-officieren in verschillende rangen, en in een nog versche aanschrijving, welke de commandeerende officieren der Rustende ernstig aanmaant hunne registers vooral nauwkeurig bij te houden. Men kan hieruit zonneklaar zien, dat de Regeering er hooge waarde aan hecht, de Schutterij steeds in orde te houden op het papier, en dat zij zulks in vredestijd geheel voldoende acht. Mijn Haagsche vriend schrijft me geen woord meer over mogelijke veranderingen in onze organisatie, en een ander vriend, die 't goed weten kan, bericht me, dat er wel successievelijk eenige veranderingen betreffende Leger en Schutterij zullen worden ingevoerd, maar dat zij alleen in den vorm zullen bestaan. In het wezen der zaak zal alles bij het oude blijven. Dit, mijne Heeren, acht ik een groot geluk. We weten nu eenmaal wat we hebben, maar niet wat we zouden kunnen krijgen.

De Kolonel vraagt het woord en betuigt zijne verwondering over 'tgeen zijne ooren hebben vernomen. Spreker meende, dat in deze vergadering op voldoende wijze was aangetoond, dat juist onze organisatie van Leger en Schutterij niet deugde, omdat ze voornamelijk steunt op een slecht en veroordeeld beginsel, - n.l. de plaatsvervanging; maar nu merkt hij tot zijn leedwezen, dat al het gesprokene van zijn vriend Grutter eigenlijk moeite voor niets is geweest. Spreker begint er thans aan te wanhopen, of deze vergaderingen wel degelijke vruchten kunnen opleveren. Men schijnt zich hier met alle macht te willen vastklemmen aan het oude, terwijl overal elders met het oude wordt gebroken. Hij wenscht, alvorens de werkzaamheden worden hervat, te weten of hij en zijn vriend Grutter de eenigen in deze vergadering zijn, die den ouden lorrenboel naar den duivel willen zenden.

Groote sensatie. De Kapitein Dinges, die pas een lange pijp heeft gestopt, laat haar van schrik vallen, zoodat ze in stukken op den vloer uiteen springt. De eerste Luitenant van de Rustende verslikt zich bij het nemen van een teug en proest talrijke purperen droppels over het geopend notulen-boek, dat er op deze plaats dan ook erbarmelijk uitziet. De Secretaris maakt het niet beter door, ook al van ontsteltenis, zijn pen, die hij pas tot aan den hals in den inkt heeft gedoopt, op het papier te laten vallen, waardoor een ontzettende inktvlek ontstaat. De Voorzitter, die juist bezig was het glas van den Kolonel te vullen, ten einde een verzoenenden dronk met hem te wisselen en hem de verzekering zijner voortdurende hoogachting te geven, gevoelt zijne oogen eensklaps beneveld en blijft voortschenken, terwijl het glas overloopt en er zich een wijnmeertje op de tafel vormt. Grutter rookt kalm zijn sigaar, kijkt, alsof er niets gebeurd was, in een beschreven papier, dat vóór hem ligt, slaat dan de oogen op en ziet, hoe zijn aanstaande schoonpapa bezig is een wijnvijver te maken. Hij stuit eerst de overstrooming door den Voorzitter op zijne distractie opmerkzaam te maken en vraagt dan het woord. - Maar Kapitein

Dinges en de eerste Luitenant van de Rustende en de Secretaris vragen allen ook tegelijk het woord.

De Voorzitter zegt daarop: ‘Mijne Heeren, ik neem zelf het woord’.

Hetgeen ZEd. daarna zegt komt op het volgende neder: ‘Mijnheer de Kolonel, het spijt me.... het doet me bijzonder leed.... ik kan u niet zeggen hoe 't me spijt, Mijnheer de Kolonel.... dat ik verplicht ben.... tot mijn leedwezen.... dit kan ik u verzekeren.... te zeggen, dat de parlementaire vormen.... ik bedoel, Mijnheer de Kolonel, dat ik een bijzondere waarde hecht aan de parlementaire vormen.... Ik wenschte dit slechts in het voorbijgaan te doen opmerken. Ik heb gezegd. - Het woord is aan Kapitein Dinges.’

Kapitein Dinges vereenigt zich in hoofdzaak met hetgeen de geachte Voorzitter zoo juist en flink heeft aangemerkt, maar hij wenscht toch eenigszins verder te gaan en te verklaren, dat hij het door Mijnheer den Kolonel gesprokene ten eenen male afkeurt.

De eerste Luitenant van de Rustende en de Secretaris wenschen zich bij dit votum aan te sluiten.

De Kolonel drinkt daarop de gezondheid van al de heeren en stelt voor de militaire conferentie te Kooldorp te doen vervangen door een whist-kransje en dan den Ontvanger en den Dominee erbij te vragen.

Het lid Grutter staat op en houdt de volgende rede: ‘Mijne Heeren, ik wil niet ontkennen, dat er bij het spreken in eene vergadering zekere vormen worden vereischt; maar het hoofdvereischte in een redevoering, lang of kort, is zakelijkheid. In Nederlandsche vergaderingen schijnt een omgekeerde regel te gelden. Wat bij ons onder parlementaire redevoeringen wordt verstaan munt veelal uit door omhaal van woorden en gemis aan argumenten. Die parlementaire sprekers nemen veel tijd in beslag en ze brengen ons niet verder. De Kolonel is een vijand van noodeloos gepraat, en in dit opzicht schaar ik mij geheel aan zijne zijde. Hij heeft van “een ouden lorrenboel” gesproken, en dien - het zij met eerbied gezegd - “naar den duivel willen zenden”. De uitdrukkingen zijn niet parlementair, mijne Heeren, zooals onze geachte Voorzitter volkomen juist heeft aangemerkt; maar de bedoeling van den Kolonel is goed en verdient veeleer waardeering dan afkeuring; of zijn we hier bij elkander, Mijnheer de Voorzitter, om alles, wat van oudsher bestaat, goed en mooi te vinden? - In dat geval zouden we van onze bijeenkomsten liever, overeenkomstig des Kolonels voorstel, dan maar een speelkransje moeten maken. Ik voor mij vind alles niet goed en mooi en ik verklaar ronduit, dat de vreugde van onzen geachten Voorzitter over het handhaven van het statu quo onzer Schutterij-organisatie mij pijnlijk heeft getroffen. Als de officieren der Schutterij willens en wetens blind blijven voor de totale onwaarde van een legermacht op het papier, dan is het uitzicht op ver-

betering duister, en indien het hier gesprokene ook buitenaf geen andere uitwerking heeft dan die ik er tot mijn leedwezen hier van meen te bespeuren, dan doen wij beter, mijne Heeren, onze militaire bijeenkomsten òf te staken òf door andere te doen vervangen. Ik heb gezegd.'

De Kolonel zegt, dat hij 't liefst whist speelt met den blindeman; maar hij houdt ook wel van een hombre-partijtje.

De Voorzitter, *met bewogen stem.* Mijne Heeren, leden van de vergadering genaamd 'Militaíre conferentie te Kooldorp', als Voorzitter van deze geachte vergadering rusten er plichten op mij, waarvan ik mij niet kan en mag losmaken. Sedert onze beraadslagingen in druk verschijnen, heeft het gansche land - wellicht een groot gedeelte van Europa en de beschaafde wereld - het oog op ons gevestigd. Het gaat dus niet aan, eene vergadering als deze zoo maar voetstoots te ontbinden. Ik ten minste zal er mijne toestemming niet toe geven. Ik weet wat ik aan mijzelven, aan mijne waardigheid, aan het vaderland verschuldigd ben. Je maintiendrai! Ja, mijne Heeren, ik zal handhaven! - Wij zijn hier vergaderd om de belangen onzer defensie te bespreken. Ik zal dezen plicht geen oogenblik uit het oog verliezen. Anderen mogen de voorkeur geven aan het whist- of hombre-spel - zij kunnen daartoe in de Sociëteit gelegenheid vinden - maar hier is een andere, ernstiger, schooner taak voor ons nedergelegd. Wij behooren hier onszelven niet, mijne Heeren, maar wel aan het vaderland. Laten wij daarom de handen ineen slaan, ten einde eendrachtiglijk het onze bij te brengen tot vestiging van een hecht en duurzaam gebouw: ik bedoel de nationale defensie, en laat ons vooral de spreuk indachtig blijven: l' Union fait la force! Ik heb gezegd.

Luide toejuichingen. De Kolonel vraagt het woord en zegt: 'Mijnheer de Voorzitter, uwe vaderlandslievende gevoelens strekken u tot eer, maar vergun mij de opmerking, dat vaderlandslievende gevoelens niet voldoende zijn om iets goeds tot stand te brengen. Over het algemeen zijn de Nederlanders vaderlandslievend - ten minste, zij zeggen het - maar de vaderlandsliefde moet zich door daden en opofferingen openbaren, anders helpt ze ons niet veel. Als ik van een "lorrenboel" heb gesproken, Mijnheer de Voorzitter, behoeft gij noch een onzer geachte leden zich dat aan te trekken. De Schutterij bestaat uit zeer goede elementen, uit beste, charmante lui, met wie ik gaarne vriendschappelijk omga; maar ik zou van die Schutterij iets anders willen maken dan ze nu is. Ik hoop, Mijnheer de Voorzitter, dat men welwillend genoeg zal zijn, mij vrij te laten in de appreciatie onzer levende strijdkrachten, waaronder de Schutterij een voorname plaats dient in te nemen. Ik beken, dat ik me wel eens van een onparlementaire uitdrukking bedien; maar 't is nimmer mijne bedoeling iemand te krenken. Ik behandel de zaak en de personen laat ik erbuiten. Kan de vergadering zich met mijn "militaire wijze van zijn"

niet vereenigen, dan zal ik me, tot mijn leedwezen, verplicht zien voor het lidmaatschap dezer vergadering te bedanken. Ik heb gezegd.'

De Voorzitter, diep getroffen, zegt, dat hij 't zeer zou betreuren, als de Vergadering van het voorrecht verstoken werd zulk een geacht en kundig lid als de Kolonel in haar midden te hebben. Spreker gelooft genoeg getoond te hebben, dat hij een voorstander is van de vrije, onbelemmerde uiting der gedachte: *Du choc des opinions* etc. Spreker wenscht dit boordevol glas te ledigen op de goede harmonie en op de gezondheid van den Kolonel. Hij leve! Hip, hip, hip, hoera!

Luide toejuichingen. Daarna worden de glazen geledigd en de Voorzitter geeft het woord aan het lid Grutter, die de volgende rede houdt:

Mijne Heeren, ik geloof te kunnen constateeren, wat onze geachte Voorzitter in den aanvang heeft gezegd. Alles is en schijnt te blijven bij het oude. Het is, alsof er een fatum rust op onze legerinrichting en op ons krijgsbestuur. Een nog jong staatsman en krijgskundige specialiteit, die jaren lang groote verwachtingen van zich deed koesteren, is eindelijk aan het roer van het krijgsbestuur gekomen, maar hij heeft ons nauwelijks de gelegenheid gegeven iets van zijne plannen te doorzien, of hij wordt door een physieke oorzaak in zijn arbeid ge stuit. Gedurende zijn korte werkzaamheid heeft hij alleen den tijd gehad hier en daar af te breken wat hij meende niet goed te zijn. Wat hij daarentegen heeft opgebouwd mag geen naam hebben. Steeds arbeidde hij voort, trots smart en lijden, en die volharding dwingt bewondering af; maar, helaas, we mochten de heilzame vruchten van dien arbeid niet zien, en wat ervan voorspeld werd was voor het leger-personeel niet opbeurend. Men hoorde tot nog toe van niets anders dan van bezuiniging en besnoeiing op dat gebied. 'Al wat overtollig is' - zoo heette het - 'wordt afgeschaft.' - Dit is zeker de eenig ware weg tot bezuiniging. Maar de vraag is: wat men 'overtollig' gelieft te noemen. Een minister, die alles zelf wil doen - een zeer te veroordeelen neiging, welke tot niets goeds leidt - kan met zijn overtolligheids-theorie zóóver gaan, dat de gevolgen noodlottig worden voor den Staat. Tal van betrekkingen, welke ieder hare verantwoordelijkheid medebrengen, op één persoon over te dragen, is niet alleen in strijd met het staatsbelang, maar ook met de billijkheid. Evenmin als de particulier, die iemand tot het verrichten van zekeren arbeid en tegen een zeker salaris in dienst neemt, het recht bezit, behalve het overeengekomen werk nog anderen arbeid van zijn dienaar te vorderen, mag de Staat zijne ambtenaren met werkzaamheden belasten, welke niet bij het ambt passen. De Minister, die in naam van den Staat zulk eene onbillijkheid pleegt, maakt misbruik van de macht hem verleend, en strooit het zaad van ontevredenheid uit, waarvan de Staat zelf, op zijne beurt, de wrange vruchten oogst. Een zaak wordt slecht gediend, als er de toewijding aan ontbreekt.

Zooals thans de legerquaestie staat, Mijnheer de Voorzitter, zie ik de toekomst donker in. Twijfelachtig of liever onwaarschijnlijk is het, dat deze Minister zijne moeielijke taak zal kunnen volbrengen; en als hij eenmaal den arbeid zal moeten opgeven, wie zal dien weder durven aanvatten? Er is wel iemand, die door bekwaamheid en karakter het allereerst in aanmerking zou komen, om weder met de moeielijke taak van oorlogs-minister belast te worden, maar die man heeft, na een eerste, korte proef, die taak terstond nedergelegd. Er is iets duisters in dat snel en stil heengaan van een bekwaam en energiek man; maar ik geloof niet ver van de waarheid te zijn, als ik het vermoeden uitspreek, dat hij heeft moeten kiezen tusschen transigeeren met zijne beginselen en heengaan, en dat hij het laatste heeft gekozen. Ik zou het als een gelukkige uitkomst in deze moeielijke omstandigheden beschouwen, indien we denzelfden man weder aan het roer zagen komen, maar dat er dan ook tegelijkertijd een einde kwam aan dat ondragelijk gehaspel over personen-quaestiën, waardoor den Minister steeds de handen worden gebonden en hem ten slotte de keus overblijft te transigeeren met zijn overtuiging, onbillijk te zijn, of heen te gaan.

Als nu zulk een man zich niet sterk genoeg gevoelt den zwaren last op zijne schouders te laden, wie zal het dan wagen? Wie zal zijne reputatie willen verspelen in een vluchtig ministerieel bestaan? - Wie zal zijn loopbaan ten offer willen brengen voor de kwade kans van misschien een eerste begrooting, maar waarschijnlijk geen tweede erdoor te halen? Wie zal langer tot mikpunt willen dienen aan allen, die 't beter denken te weten dan alle mogelijke ministers, maar die zelf ook al niet meer en misschien nog minder goeds zouden voortbrengen dan zoovele onbekwamen vóór hen? Wie zal zich in de engte willen begeven, waar hij met den besten wil soms niet vooruit en even min zijwaarts kan, maar liefst achteruit wordt gedrongen? - Wie zal zich als verantwoordelijk minister willen leenen tot allerlei kleine en groote onbillijkheden, die hij eigenlijk niet verantwoorden kan? - Zijn er zulke eerzuchtigen in den lande, dan zullen we die het minst hebben te zoeken in de hoogste rangen des Legers, maar veeleer in de lagere, onder hen, die nog geen reputatie te verliezen hebben, of die verbeelding genoeg bezitten, om een schitterende toekomst te zien, waar slechts nevel en duisternis bestaat. En als we dan een waaghals hebben gevonden, die zijne toekomst op het spel wil zetten, wat zullen we dan weer 't allereerst beleven? - Hier en daar wat opruiming van het oudste personeel, om wat promotie te maken voor hen, die 't meest in den smaak vallen. Zoo is in den regel het debuut onzer oorlogsministers. Zoodra er een nieuwe minister van oorlog optreedt, zijn er onder de oude heeren eenigen, die hun testament maken, terwijl anderen zich vergenoegd de handen wrijven. Zoo gaat het steeds voort. Onzekerheid is de eigenlijke grondslag, waarop onze leger-instellingen rusten. - Wanneer zal daaraan een einde komen?

Ik wenschte thans, Mijnheer de Voorzitter, deze ontmoedigende bespiegelingen te staken en de vergadering bezig te houden met den Franschen schrijver, wiens geschriften ons reeds in een vorige bijeenkomst stof tot bespreking hebben geleverd. Vooraf moet ik echter mededeelen, dat ik den schrijver in zijne beschouwingen slechts in zooverre zal volgen, als ik aanleiding vind onze eigen toestanden te bespreken, daar juist dit gedeelte van zijn werk een meer locale kleur draagt. Ik neem dus alleen hier en daar zijn motief, niet zijn betoog over.

Thans handelt hij in de eerste plaats over de 'opvoeding' van het leger. Hij vergelijkt het voorheen met het heden, en het resultaat is voor het heden al niet veel gunstiger dan voor het verleden. Nu zijn bovendien in Frankrijk de toestanden geheel veranderd. De plaatsvervanging bestaat er niet meer en uit kracht daarvan heeft de o p l e i d i n g en vooral de o p v o e d i n g van den jongen soldaat andere en hoogere eischen. Bij ons, waar de plaatsvervanging nog wel bestaat, zijn opleiding en opvoeding van den soldaat ook nog zoowat op dezelfde hoogte als voor vijftig jaren. De omstandigheden hebben eenige noodzakelijke wijzigingen medegebracht, maar in den grond is alles onveranderd gebleven. En waarin bestaat nu die opleiding?

Allereerst leert men den recruut zijne algemeene verplichtingen. Wat zijn dat? Men zou hem die het best kunnen leeren uit dien militairen catechismus, waarover we gesproken hebben. Toewijding aan zijn stand, liefde tot het vaderland, zelfverloochening, zelfopoffering, nauwgezette en opgeruimde plichtsbetrachting, eerbied jegens zijne meerderen, beleefdheid jegens zijne gelijken, orde, ijver, enz. - De opleiding is echter eenigszins anders. De theorie over de algemeene verplichtingen komt op het volgende neer: 'Hoe ziet een Generaal eruit? - Wat moet je doen, als je een Generaal tegenkomt? Hoeveel kwasten heeft de Kolonel op? - Hoe heet je Kapitein? - Hoeveel vleesch wordt er voor je ingekocht?'

Al deze, en nog veel meer even gewichtige vraagpunten vormen te zamen de eerste gronden der krijgswetenschap en der militaire moraal. Bij een groote inspectie moet de soldaat toonen, hoe knap hij daarin is, en een Generaal toont dan zelf zijne knapheid door met hoogen ernst den Nederlandschen krijgsman af te vragen: hoeveel zout krijgt ge in uw aardappelen? - Ik heb altijd gemeend, dat het er minder op aankomt, dat de soldaat weet hoe zwaar zijn rantsoen weegt, als hij maar genoeg krijgt; maar bij ons schijnt men er altijd nog aan te hechten, den man wantrouwen jegens zijne meerderen in te boezemen, hoewel de tijden lang voorbij zijn, dat de compagnies-aanvoerders hun beurs konden spekken ten nadeele hunner compagnieën.

De opleiding onzer soldaten is er al heel weinig op ingericht, den man moreel en intellectueel te ontwikkelen. Zelfs de lichamelijke ontwikkeling geschiedt naar slechte beginselen. Er is thans wel een

cursus in Den Haag geopend tot opleiding van onderwijzers in de gymnastiek, maar we weten nog niet, wat die zal opleveren. Het resultaat kan niet groot zijn, als de gymnastiek geen hoofdtak van onderwijs uitmaakt, dus niet dagelijks door de jonge soldaten wordt beoefend. Het schoolonderwijs, dat zulk een voortreffelijke gelegenheid aan de hand geeft om hart en geest te veredelen, is doorgaans hoogst gebrekkig, omdat onbevoegde personen als onderwijzers optreden en over 't algemeen de chefs er een ondergeschikte waarde aan hechten. Als het weder niet toelaat den troep op het terrein te oefenen, worden de soldaten liefst verveeld met afgezaagde theorieën: of ze worden bij troepen naar een veel te kleine gymnastiekzaal gezonden, in plaats van hen in de schoollokalen te verzamelen en hun daar degelijk onderwijs te laten geven. Wat leeren ze op die theorieën eigenlijk? - Velddienst bijv., iets wat men hun op het terrein veel beter kan leeren. ‘Richten en mikken.’ Dat moet men hun onder de schietoefeningen onderwijzen, in plaats van er in een kamer een uur of langer mede te vermoorden, tot de man en de onderwijzer er beiden suf van zijn geworden. Garnizoens-dienst, waartoe op de wachten ruimschoots gelegenheid bestaat. Inwendigen dienst, dien de korporaal en de sergeant hem dagelijks in de kazerne proefondervindelijk kan en moet leeren. - Het oude, ellendige stelsel om den soldaat b e z i g t e h o u d e n - onverschillig waarmede, als de tijd maar om hals wordt gebracht - is nog in zijn volle fleur, hoewel men er niet officieel voor uit wil komen. En in welken graad die zoogenaamde theorieën den soldaat ontwikkelen, kan men 't beste merken, als men den onbeschaafden milicien, die een jaar onder de wapens is geweest, eens ondervragen wil. Men zal dan van hem kunnen vernemen, dat een tirailleur zich dekken moet, en dat hij niet moet schieten zonder kans van te raken. Het eerste behoeft men hem niet met zooveel zorg in te prenten, en het laatste heeft hij waarschijnlijk reeds geweten, voordat hij 't allereerst zijn geweer in handen kreeg. Diepere wijsheid zal men uit den milicien wel niet halen. De Fransche schrijver noemt als den eersten onderwijzer - den natuurlijken opvoeder van den soldaat - den compagnies-commandant, den kapitein of ritmeester. Op dezen grond veroordeelt hij de openbare meening, welke den kapitein rangschikt onder de mindere officieren. Ik ben het daarin geheel met hem eens. In vroeger tijden heette het bataljon de tactische eenheid. Thans is het de compagnie. Vroeger trad meestal het bataljon in zijn geheel onder de leiding van zijn commandant in het gevecht op; thans handelen de compagnieën op zichzelf, zoeken het onderling verband en zijn dikwerf geheel los van de hoogere leiding, welke bij het verspreid gevecht al lichtelijk in een staat van onmacht verkeert. Dit gedwongen initiatief der compagnies-commandanten op het slagveld maakt vanzelf de afzonderlijke oefening der compagnieën onder de leiding harer bevelhebbers noodzakelijk. De kapitein is dus de verant-

woordelijke man. Maar bij ons beschouwt men dat anders. Iedereen wordt op zijn beurt kapitein, als er geen kwaads van hem te zeggen valt, en de kapitein is zoo weinig verantwoordelijk, dat hij zelden of nooit met zijn compagnie een oefening houdt of hij heeft een majoor of luitenant-kolonel als dwarskijker in zijne onmiddellijke nabijheid. Deze hoofdofficier wordt, als hij het voorrecht heeft bij den regiments-staf gestationneerd te zijn, op zijne beurt door den kolonel dwars bekeken. De natuurlijke soldaten-opvoeder, de kapitein, heeft zich dus zijne verantwoordelijkheid niet sterk aan te trekken, en dit is een groot gebrek in onze leger-inrichting. Om met hart en ziel zijne taak te vervullen, moet men de verantwoordelijkheid ervan voelen en ook kunnen dragen.

Wat in de militaire wereld ‘initiatief’ heet en waarmede veel geschermd wordt, is bij ons in de werkelijkheid een onbekende en onmogelijke zaak. De centralisatie-geest, welke in ons land altijd heerlijk heeft gebloeid, is nergens sterker ontwikkeld dan in het leger en het leger-bestuur. Oorlog weet alles alleen en beter dan ieder ander. Het Departement laat nooit een gelegenheid voorbijgaan, zonder dit zijnen onderhoorigen te laten voelen. Iets te doen, al is het nog zoo goed en nuttig, zonder autorisatie van oorlog, is gekwetste majesteit. ‘Niet zonder bevreemding’, of ‘met de meeste bevreemding’ neemt oorlog steeds kennis van elke handeling, welke niet bepaald is voorgeschreven; want daar o o r l o g a l l e s wil voorschrijven, is het niet voorgeschrevene ook verboden. Hoe wil men zelfstandige, onafhankelijke bevelhebbers kweeken onder zulk een régime? - Vóórdat de bevelhebber beveelt of de pen op het papier zet, moet hij eerst met de meeste angstvalligheid onderzoeken, of er niet ergens in de negentig deelen van het Recueil-militaire en de millioen overige aanschrijvingen iets bepaald is, wat in strijd kan zijn met hetgeen hij bevelen of schrijven gaat. Wee hem, die bij het Departement niet in den reuk van heiligheid staat en zich zoover heeft vergeten van buiten het boekje te gaan. Hij is veroordeeld. ‘Hij deugt niet voor hoogeren rang.’ I k zou veeleer zeggen, dat hij er juist goed voor was. In zoogenaamd geheime aanschrijvingen wordt wel aanbevolen vooral geen luitenants voor den rang van kapitein in aanmerking te brengen, die niet allerlei kundigheden en deugden bezitten, zelfstandigheid natuurlijk niet te vergeten; maar nu schijnt het wel, dat alle luitenants op hunne beurt al die gegevens in zich vereenigen, want niemand wordt ooit overgeslagen of er moet al iets ergs met hem gebeurd zijn. Alle kapiteins zijn derhalve zelfstandige mannen. Jammer, dat hun die zelfstandigheid zoo weinig te pas komt!

De Fransche schrijver klaagt er óók over, dat in 't Fransche leger de kapitein zoo weinig verantwoordelijk is. ‘De militaire conservatieven,’ zegt hij, zullen uitroepen: ‘De officieren te emancipeeren door hen met uitgebreider gezag te bekleeden, - dat staat gelijk met een

omwenteling! Vele officieren, en meer speciaal de kapiteins, zijn ook niet in staat zulk eene verantwoordelijkheid te dragen!'

De redeneering is mooi. - Wie heeft die kapiteins dan aangesteld? - Misschien redeneeren onze militaire conservatieven in denzelfden trant, en van hun standpunt hebben ze volmaakt gelijk. Ik houd het er ook voor, dat zij in hun tijd ook zulk een verantwoordelijkheid niet op hun zwakke schouders hebben kunnen torsen. Dit heeft echter niet belet, dat ze op hun tijd generaal zijn geworden.

De Fransche schrijver spreekt over den eerbied jegens meerderen: '*les respects dans l'armée*'. Daarover is ook veel te zeggen. Hij onderscheidt twee soorten van eerbied, en noemt 1° *les respects de principe et de sentiment*, *qui sont libres et appartiennent à tout le monde*, 2° *les respects de réglement et d' obligation*, *qui sont forcés et appartiennent aux armées ainsi qu'à d'autres corporations hiérarchées comme elles*. De omschrijving is duidelijk, maar wat lang. Ik zou ze noemen: de natuurlijke en de officieele, of de vrijwillige en de gedwongen eerbied. - Nu behoeven we niet naar het Fransche leger te gaan, om eerbied jegens meerderen te leeren. Mettertijd kan het daar beter worden; maar 't heeft er toch bedroefd mede uitgezien. Vooral trad dit gebrek aan eerbied in het licht in de dagen van militairen tegenspoed. De schrijver bewijst dit ook uit de geschiedenis; maar één voorbeeld, het ontzettendste van alle, laat hij onvermeld. Het is de terugtocht uit Rusland in 1812.

De eerbied van den soldaat voor den meerdere zocht eertijds, en doet dit meestal nog, zijn voornaamsten steun in het reglement van krijgstucht en de wetboeken voor het krijgsvolk te lande en te water, die alle wel van straffen, maar zoo weinig mogelijk van zedelijken invloed en in 't geheel niet van aanmoediging en belooning spreken. Dat is dus de gedwongen eerbied.

Ik zie slechts een bittere ironie, mijne Heeren, in de Inleiding van het Reglement van Krijgstucht; hoewel die inleiding, welke den eerbiedwaardigen leeftijd van drie en zeventig jaren heeft bereikt, nog het beste is wat er in het heele reglement te vinden is. Leest die Inleiding, als ge haar soms niet mocht kennen. Ze spreekt van 'den Godsdienst, die de bron is van alle geluk, waren moed en troost'; ze zegt: dat 'ieder met genoegen en zonder morren zijn plicht moet doen, zich tot eigene en anderer verbetering en tot voorkoming van elkanders misstappen bevlijtigen, de ongemakken geduldig verduren, elkander wederkeerige achting toedragen en eenstemmig tot het welzijn en de eer van ieder in het bijzonder, van het korps in het algemeen en dus ook tot het wèlbetrachten van 's Lands dienst medewerken moet'.

Dat is een voortreffelijk thema, een waarlijk schoone inleiding, die echter altijd wordt overgeslagen, als den recruut eerst bij zijne komst in het leger en vervolgens eens per maand de 'krijgsartikelen' worden voorgelezen. Waarom? - Ze klinkt zeker wat orthodox, wat te ge-

moedelijk of te vaderlijk. Men schijnt niet te gevoelen, welke kracht in die eenvoudige moraal schuilt en bepaalt zich daarom liever tot de opsomming der straffen van barbaarschen oorsprong, die de verschillende militaire overtredingen bedreigen. Dat is kernachtiger; dat jaagt meer vrees aan; dat boezemt meer 'respect' in.

Neen, de eerbied moet op een anderen grondslag gevestigd zijn. Uit het besef, dat de meerdere, zoowel in verstand als in karakter, de meerdere is, moet de eerbied, dien het Reglement van krijgstucht vordert, voortspruiten - niet uit vrees voor straf, die alleen het hulpmiddel is waar het beter middel faalt.

Ik aarzel niet te verklaren: dat een leger, waar veel en streng gestraft wordt, een slecht leger is. Hetzelfde geldt voor elk korps in het bijzonder. Ik heb strafregisters gezien, waarin men hier en daar geen wit plekje meer vinden kon. Dat zijn onze plaatsvervangers, die hunne omgeving verpesten en van wie men in tijden van oorlog niets dan plichtverzaking verwachten kan. In een strafregister, dat ik toevallig onlangs onder de oogen kreeg, telde ik van één man, over het tijdsverloop van zes jaren, over de driehonderd dagen straf bij het korps, benevens één jaar detentie wegens insubordinatie, - dus te zamen ongeveer een derde van zijn geheelen diensttijd. Zulk een veelbelovend militair wordt dus nog waardig gekeurd in de gelederen te blijven, evenals zoovele anderen van niet beter gehalte.

Strenge krijgstucht is noodzakelijk, maar haar grondslag moet zijn het innig besef van plichtsbetrachting. De vrees van te kort te schieten, van de goedkeuring zijner meerderen niet te verwerven, moet de eerste prikkel zijn, welke iedereen tot zijn plicht aandrijft, en die prikkel kan slechts ontstaan door den soldaat zedelijk te ontwikkelen. 'Men kan den eerbied voor Onzen Lieven Heer er niet in ranselen, maar wel eruit', placht mijn oom te zeggen, en die kon het weten, want hij was predikant en had acht jongens, waarvan er geen een wilde deugen.

Ons stelsel van straffen is verouderd en heeft vooral het gebrek, dat het een der heilzame uitwerkselen, welke iedere straf hebben moet, mist. Het voorbeeld schrikt niet af. De vonnissen, door den Krijgsraad geslagen, worden bij het Korps aan de manschappen wel voorgelezen, maar velen kennen den delinquent niet en zij, die hem hebben gekend, kunnen zich ternauwernood meer den man en het feit herinneren, zoolang is het reeds geleden sinds hij naar den krijgsraad werd gezonden.

De provoost en de politiekamer hebben meer menschen zedelijk en lichamelijk bedorven dan verbeterd. De jonge, onbedorven soldaat, die er ongelukkig in komt in gezelschap van eenige deugnieten, zooals lichtelijk gebeurt, verlaat zulk een hol niet, zonder er iets van zijn goede eigenschappen achter te laten. Een Fransch officier - ik meen Ambert - heeft eens een aardig opstel geschreven over de politiekamer. Hij laat ons daar een gesprek afluisteren, waarin de officieren van het regiment op puntige wijze door eenige soldaten worden gecritiseerd. Maar,

die gelooft dat de bewoners der arrestkamers doorgaans met zulke geestigheden hun tijd korten, vergist zich. De gesprekken, die daar worden gevoerd, kunnen niet oververteld, veel minder beschreven worden. En evenmin als er bij de militaire straffen wordt gelet op het zedelijk nadeel, dat den gestrafte wordt toegebracht, wordt er acht gegeven op zijne gezondheid, die in de vunze, soms verpeste holen, waarin hij wordt opgesloten, noodzakelijk lijden moet.

Het straffen zal wel nimmer achterwege kunnen blijven; maar het tegenwoordige stelsel mist grootendeels, zoo niet geheel, zijn doel, daar het weinig afschrikt en nog minder verbetert.

Als ik van stelsel spreek, mijne Heeren, bewijs ik de militaire strafmethode eene eer, welke haar niet toekomt. Ik wil door een enkel voorbeeld uit duizend hier aantoonen, wat er van dat zoogenaamd stelsel is.

Tusschen twee officieren, A en B., heeft het volgende gesprek plaats:

A. 'Zijt ge nog al vrijgevig op het punt van *tenue* bij uw kader?'

B. 'Volstrekt niet. Ik wil niets zien wat strijdig is met het model. Elke overtreding op dat punt straf ik gestreng.'

A. 'Ik niet. Hoe netter de jongelui zich kleeden, hoe liever ik het zie.'

B. 'Zoo! - Maar als die jongelui dan schulden maken?'

A. 'Dan degradeer ik hen.'

Dit, mijne Heeren, noemt men bij ons een stelsel. Naar mijne meening dient allereerst het opsluiten in gemeenschappelijke strafkamers te worden vervangen door eenzame opsluiting. Als ik mij niet vergis is deze straf vroeger wel eens toegepast, maar ook weer spoedig in onbruik geraakt; waarschijnlijk, omdat het goedkooper is de overtreders bij elkaar in één hok te sluiten.

Een stelsel van beloonen en aanmoedigen bezitten wij niet. Dat is zeker voor onze militaire organiseerders een onoplosbaar vraagstuk. Alleen bij het schijfschieten worden premiën en verloven toegekend. - Ook kunnen zoogenaamde 'oude soldaten', die geen straf hebben ondergaan, eens per jaar verlof met behoud van soldij bekomen. Men noemt dit echter geen belooning, maar een g u n s t. Van rechtmatige belooningen wil ons krijgsbestuur zoo min mogelijk weten. Het bewijst liever gunsten. Alsof de billijkheid niet meebracht, dat men den soldaat, die niet voor zijn genoegen onder de wapens wordt gehouden, eens de gelegenheid gaf zijne betrekkingen weder te zien! - Als hem d i e g u n s t echter wordt verleend, neemt men hem in den regel te gelijk zijne soldij af. Maar er zijn - dit zou ik haast vergeten - de chevrons en medailles, die men belooningen gelieft te noemen. Het zijn echter premiën voor langdurigen dienst, die iedereen op zijn beurt kan krijgen, als hij niet al te slecht oppast.

Dat onze plaatsvervangers over het algemeen meer door vrees voor

straf dan door aanmoediging en zedelijke opwekking tot plichtsbetrachting zijn te brengen, zal ik niet betwisten, maar daarom ook moeten die elementen uit het leger worden verbannen. Onverantwoordelijk is het zulk gespuis als dat, waarvan ik er een als voorbeeld aanhaalde, te dulden.

Overigens, mijne Heeren, vind ik in het laatste gedeelte van het werk des Franschen schrijvers niets wat mij voorkomt onze bijzondere aandacht te verdienen. Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den vorigen Spreker voor zijne bijdrage en vraagt, of er ook leden zijn die, naar aanleiding van het gesprokene, het woord wenschen te voeren.

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, ik heb met bijzondere belangstelling den vorigen, geachten Spreker in zijne beschouwingen gevolgd. Vergun mij, dat ik bij uwe dankbetuiging mijn bijzonderen dank aan dien Spreker voeg, omdat hij mij in de gelegenheid stelt over een door hem besproken onderwerp ook iets in het midden te brengen. Ik zou hier, Mijnheer de Voorzitter, een Fransch spreekwoord kunnen te pas brengen, namelijk: *les beaux esprits se rencontrent.* Toevallig ben ik voor een paar dagen in het bezit geraakt van een Leiddraad voor het theoretisch onderwijs der soldaten, voorgeschreven door het Departement van Oorlog en gedurende een jaar aan de regimenten bij wijze van proefneming in gebruik gegeven. Die leiddraad bevat 24 artikelen, waarover het onderwijs moet loopen, en nu zal men mij wel willen toegeven dat, als de soldaat tegenwoordig zooveel te leeren heeft, er geen tijd zal overschieten hem met school-onderwijs en lessen in de moraal lastig te vallen. Bovendien is de militaire dienst, naar mijn bescheiden meening, geen lagere school, veel minder een catechiseer-kamer. De soldaat moet leeren wat hij voor zijn vak noodig heeft, en om ons nu te bepalen alleen tot het theoretisch gedeelte, zal ik zoo vrij zijn die 24 artikelen even op te sommen.

1°. 'Nummer van het regiment, van het bataljon en van de compagnie waarbij de milicien is ingedeeld.'....

De Voorzitter vraagt of Spreker niet liever het lijstje, waarop die artikels staan, wil laten circuleeren, teneinde geen tijd te verliezen.

De Kolonel, *na het lijstje te hebben overgenomen.* Mijnheer de Voorzitter, ik zie hier tal van wetenswaardige zaken staan, bijvoorbeeld: over het groeten; verplichtingen op de wacht; idem bij brand; idem met verlof; idem op marsch; over de straffen enz. Ik stem toe, dat de soldaat dit alles dient te weten; maar ik zoek tevergeefs in het geheele lijstje naar iets, wat boven al die alledaagsche plichten staat; naar de moreele plichten, welke den jongen soldaat moeten worden ingeprent. Ik vind hier wel een artikel, dat vermeldt: 'gedrag in de kazerne en in het openbaar'; maar daartoe bepaalt zich de geheele moraal, welke hem wordt ingeprent. Ingevolge dat artikel wordt hem geleerd, dat hij op de chambrée geen rumoer mag maken; niet mag

vechten, geen ruzie zoeken; hij mag ook niet vloeken; maar die les wordt hem in den regel gespaard, omdat velen zijner onderwijzers nu juist in een vloekje zulk een groot kwaad niet zien. Op straat mag hij ook geen geweld maken; hij moet uit den weg gaan voor zijn superieuren; zich in herbergen ordentelijk gedragen; zich niet dronken drinken, enz.

Nu mag er een enkele moralist - of catechiseer-meester, om in den geest van ons geacht lid Dinges te spreken - onder de onderwijzers van den jongen soldaat zijn, die in het onderwerp aanleiding vindt tot het bespreken van de hoogere plichten des krijgsmans, over 't algemeen gaan de lessen der moraal niet dieper dan ik zooeven aangaf. Nog nimmer, gedurende mijn langen diensttijd, heb ik een onderofficier iets hooren zeggen tot den milicien, wat dezen kon verzoenen met het denkbeeld van de wapens te moeten dragen, veel minder van zich met hart en ziel aan zijne hem tegen wil en dank opgelegde taak te wijden; desgevorderd blijmoedig ontberingen, gevaren en den dood onder de oogen te zien. Op de bataljons-scholen, ja, laat men af en toe de hoogste klasse iets lezen over militaire deugden en plichten, maar of de lezers goed begrijpen wat ze lezen, daarover bekommert men zich minder. Zij, die onderwijs geven, zijn zelf niet in staat eenige dragelijke conclusie uit het gelezene te trekken. De vorige spreker heeft gezegd, dat de dienst geen inrichting is van lager onderwijs. Dit stem ik slechts ten deele toe. De dienst in vredestijd moet niet alleen de werktuigelijke africhting van den soldaat, maar ook zijne verstandelijke en zedelijke ontwikkeling ten doel hebben, want de beste soldaten zijn zij, wier moreel en intellectueel gehalte ook het beste is. Ik wil niet beweren, dat bij de korpsen opzettelijk de intellectueele en moreele behoeften van den soldaat worden verwaarloosd; maar men volgt er een sleur; en men moet er ook roeien met de riemen, die men heeft en die niet al te best zijn. Het voorschrift, dat ik hier in de hand heb, is een proef-reglement, zooals altijd weer door Oorlog gegeven. Een Regiments-commandant is ook niet in staat, zelf zijn jonge soldaten hun plichten te leeren. Na afloop der proefneming verlangt Oorlog een verslag en uit al de ingekomen verslagen wordt dan een definitief onderwijs-reglement opgemaakt. Het is dan genoeg gekauwd en geheel geprepareerd om geslikt te worden. In het jaar 1879 zal er dus m i s s c h i e n door het Departement van Oorlog worden bepaald, hoe de theoretische opleiding van den soldaat moet geschieden. Als hetzelfde voorschrift, dat nu nog w o r d t b e p r o e f d , in 't jaar 14, bij de oprichting van het Leger, ware gegeven, zou het niet vóór den tijd zijn geweest, want toen was het noodig. Nu niet meer.

K a p i t e i n D i n g e s buigt gaarne het hoofd voor de meerdere kennis en ondervinding van den geachten Kolonel, maar veroorlooft zich toch eene eenvoudige opmerking. In den leiddraad, dien de Kolonel in handen heeft, wordt ook gewag gemaakt van het geweer. Dit samengestelde

wapen eischt een zekere studie, meen ik. Was er in 't jaar 14 reeds een geweer bekend met een grendel, zooals dat waarvan hier wordt gewaagd? Zoo niet, dan vermeent Spreker kon toen deze leiddraad ook niet dienen.

De Kolonel. Op mijne beurt buig ik het hoofd voor de kennis en vooral de snedigheid van den zeer geachten Kapitein der Dienstdoende Schutterij van Lummeloord. In 't jaar 14 bestond het geweer met de koperen pan en den vuursteen - een zeer geducht wapen, vooral in de handen van de Schutterij, die er dan ook in den Tiendaagschen veldtocht wonderen van dapperheid mede heeft verricht. Deze leiddraad zou dus niet in zijn geheel hebben kunnen dienen - dit stem ik toe. Kapitein Dinges, wiens militaire talenten steeds zoo schitterend in het licht treden, zou er waarschijnlijk geen bezwaar in zien, bedoelden leiddraad zoodanig te wijzigen, dat onze oudstrijders van 't jaar 1815 er nog een aangename herinneringslectuur aan hadden. Zonder te willen beweren, dat door zulk een werk in een lang gevoelde behoefte werd voorzien, geloof ik toch, dat Kapitein Dinges een verdienstelijken arbeid zou kunnen verrichten, want niet iedereen is, zooals hij, in staat zich in oude, schier vergeten toestanden te verplaatsen. Ik drink met dit glas op de gezondheid en de gelukkige inspiratie van onzen hooggeachten Kapitein Dinges. Hij leve!

Luide toejuichingen.

Kapitein Dinges verklaart zeer gevoelig te zijn voor den lof, hem door den Kolonel, hoewel onverdiend, toegezwaaid. Gaarne wil hij beproeven iets in den door den Kolonel bedoelden geest samen te stellen. Hoewel geen letterkundige van beroep, gelooft hij toch, dat zijn redactie niet van de slechtste is. Hij heeft er lang over gedacht eens een militair werk te schrijven, maar 't grootste bezwaar is 't vinden van een onderwerp. De Kolonel heeft hem thans op een idee gebracht. Hij zal er eens rijpelijk over nadenken.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik vraag de vergunning om nog eens op het gesprokene van mijn vriend Grutter terug te komen.

De Voorzitter. De Kolonel heeft het woord.

De Kolonel. Ik ben het over 't geheel met mijn vriend Grutter eens; maar zijne vrees omtrent het vinden van een nieuwen minister, als er een noodig mocht zijn, kan ik niet deelen. Als er in het Leger zelf geen waaghalzen zijn, om zich met de portefeuille van Oorlog te belasten, dan zijn er daar buiten nog wel, namelijk onder de gepensionneerden.

Als ik hier spreek van ‘gepensionneerden’, mijnheer de Voorzitter, bedoel ik die uitgebreide bent van werkelooze oud-krijgers, die in sociëteiten en andere dergelijke inrichtingen hunnen geest trachten te verrijken met al de nuttige kennis, die daar gewoonlijk onder de leden verspreid wordt, en waar zij tevens gelegenheid vinden hun eigen licht te laten schijnen. Een klein gedeelte zonder ik uit, en dat

zijn mannen, die, na hun terugtreden uit den dienst, in stillen arbeid een weldadige afleiding trachten te vinden. Onder hen behoort waarschijnlijk ook de man, van wien mijn vriend Grutter sprak, en die er zich zeker wel eens op bedenken zal, voordat hij zijn rust in de waagschaal legt tegen den twijfelachtigen roem, dien een Nederlandsch oorlogsminister kan inoogsten. Een gepensionneerde heeft geen toekomst, maar wel een verleden, en daaraan is weinig meer te bederven; een gepensionneerde, met een huisgezin belast, leidt gewoonlijk fatsoenlijk gebrek, en voor geld doet men veel, en laat men zich veel doen - zelfs een beetje uitschelden; een gepensionneerde heeft het land, omdat niemand meer notitie van hem neemt en vindt het een heerlijk idee, zoo opeens weer de heele armee onder zijn orders te krijgen; een gepensionneerde verveelt zich in den regel en vindt het ministerschap juist zoo'n baantje om den tijd te korten; een gepensionneerde eindelijk wil liever in Den Haag wonen dan in het goedkoope, maar vervelende stadje in een achterhoek, dat hij tot woonplaats heeft moeten kiezen. Al die redenen, mijne Heeren, zijn wel in staat een afgedankt militair te verleiden, zijn inkomen van tweeduizend met een van twaalfduizend, en zijn afgebrand dorp met de residentie te verwisselen. Een mensch blijft altijd mensch, en als men mij een portefeuille mocht aanbieden, weet ik niet, of ik vaderlandsliefde genoeg zou bezitten haar te weigeren. Daarom, mijnheer de Voorzitter, geloof ik, dater nooit vrees behoeft te bestaan voor het vacant blijven van den ministerstoel van het Oorlogs-departement.

Nog een ander punt wenschte ik even aan te roeren. Grutter heeft een woord over de plaatsvervangers gesproken. Velen zijn van meening, dat het denkbeeld omtrent de afschaffing der plaatsvervanging sedert den laatsten tijd aanmerkelijk veld heeft gewonnen. Ik geloof, dat men zich vergist. Niet alleen dat de burgerij, uit kwalijk begrepen eigenbelang, tegen die afschaffing is - in het Leger zelf zijn tegenstanders van dat beginsel, en hun invloed is grooter dan die der voorstanders, welke grootendeels tot het jongere leger behooren. ‘Die plaatsvervangers zijn zoo kwaad niet’, hoor ik hen zeggen; ‘ik heb er onder mijne orders gehad, dat flinke kerels waren, althans vrij wat beter dan die nuchtere miliciens. - Ze drinken wel een borrel, maar men kan er wat mee uit den weg zetten. - Men moet hen van tijd tot tijd wel in de kast stoppen, maar daar kunnen ze tegen en ze zijn er niets minder om. Hoe grooter doordraaiers, hoe beter soldaten’, enz.

Met dergelijke argumenten wordt de plaatsvervanging verdedigd. Nu zal men zeggen: ‘het zijn geen argumenten’; dit stem ik toe, maar machtspreuken winnen 't doorgaans van bewijsgronden, als men van geen bewijzen weten wil.

Grutter heeft ook over het Reglement van krijgstucht en het Militair wetboek gesproken. De Schutterij heeft in vredestijd met die wetten niets te maken, daarom is de onderstelling geoorloofd, dat zij niet ten

volle ermede bekend is. In dat geval zullen de hier aanwezige Heeren zeker eenigszins verwonderd zijn te vernemen, dat er in dat Wetboek ongeveer een zeventig artikels voorkomen, die evenveel overtredingen met de doodstraf bedreigen, en een twintigtal, die van slagen spreken, behalve nog een aanzienlijk aantal, dat eenvoudig melding maakt van cassatie, infamie, kruiwagen, wegjagen als een e e r l o o z e schelm (van eerlijke schelmen wordt nergens gewag gemaakt), arrest en detentie. De doodstraf wordt voltrokken door middel van den kogel of den strop. De straf van den kruiwagen bestaat in het doen van arbeid, hetzij binnen de plaats der gevangenis, of wel aan de vestingen of andere openbare werken, gedurende den arbeid aan een kruiwagen geketend. De straf van slagen bestaat in het doen geven van stok-, riet- of klingslagen op den rug, de eerste met een gewonen rotting, de tweede met taaie rieten, ter dikte van een gewonen manspink, de laatste met een platte, lichte degenkling met stompe punt.

Nu wil ik mij haasten erbij te voegen, dat al die vaderlijke correctiën meer in naam dan in werkelijkheid bestaan; het doodschieten en hangen heeft sinds vele jaren niet plaats gehad; het ketenen aan een kruiwagen behoort ook tot het verledene; het slaan geschiedt alleen nog bij het Depôt van discipline en slechts zelden; maar de wet is nog niet vervallen en de afzonderlijke instructiën, die de toepassing der moorddadigste artikelen tijdelijk verhinderen, kunnen ingetrokken, en vooral in oorlogstijd, krachteloos verklaard worden. Dit is intusschen zeker, dat al die liefelijkheden den soldaat steeds worden voorgelezen. Wel een bewijs, dat ze als wet nog van kracht zijn. Waarom nu de rekruut het allereerst onthaald wordt op al die bloederige voorspiegelingen en waarom ze hem iedere maand worden herhaald, begrijp ik niet, evenmin als ik begrijp, waarom men hem zoo zorgvuldig een verklaring laat onderteekenen, dat ze hem voorgelezen zijn. Worden den burger het wetboek van strafrecht en alle andere wetboeken ook voorgelezen? Ik ben bepaald tegen dat voorlezen der krijgsartikelen zooals ze in het wetboek voorkomen, omdat ze meer kwaad dan goed doen. De onnoozele hals, die zich het allereerst, bij zijn komst in de kazerne, hoort bedreigen met kogel en strop voor overtredingen, waarvan hij het kwaad niet begrijpt, moet wel een afschrik van den dienst krijgen. Voldoende acht ik het, dat de soldaat bij zijne indiensttreding wordt bekend gemaakt met de grondslagen der krijgstucht en den aard der overtredingen, welke hij onwetend zou kunnen begaan. Voor het overige kan men een uittreksel uit het Wetboek en het Reglement van krijgstucht in de kamers ophangen en er van lieverlede de soldaten, die niet lezen kunnen, mede bekend maken. Maar allereerst diende het Wetboek, overeenkomstig de behoeften van den tijd, geheel veranderd en omgewerkt te worden. Deze noodzakelijkheid doet zich sedert langer dan vijfentwintig jaren gevoelen; telkens wordt erop gewezen, zelfs in de Vertegenwoordiging, maar het blijft een vrome wensch.

En nu ten slotte, mijne Heeren, heb ik een woord te richten tot iemand hier buiten de Vergadering, die waarschijnlijk wel uitziet naar het verslag onzer handelingen. Ik verzoek Mijnheer den Secretaris vriendelijk, hetgeen ik thans ga zeggen ook in de notulen op te nemen.

Een mij onbekend Heer richt een open brief tot mij en onderteekent zich ‘De Bombardier enz. S’. Het zal ons geacht lid, Kapitein Dinges, zeker wel plezier doen te vernemen, dat er nog bombardiers bij ons gevonden worden. Ik meende, dat het soort was uitgestorven; maar ziet, mijne Heeren, daar komt me nog zulk een antiquiteit opduiken. De Heeren gelieven op te merken, dat er achter het woord bombardier een ‘enzoovoort’ is gevoegd. Wellicht is ZijnEdele nog commandeur en ridder van verscheidene orden. Ik waag deze onderstelling, Mijnheer de Voorzitter, omdat men over 't algemeen bij ons dergelijke onderscheidingen moet zoeken bij menschen, die evenals Bombardier S. niet kunnen velen, dat iemand verongelijkt wordt. Het gevoel voor recht en billijkheid is vooral bij ons Oorlogsbestuur zóó diep geworteld, dat het altijd den militair, die zijn stem tegen onrecht en willekeur durft verheffen, onmiddellijk tot een decoratie voordraagt. Nu schijnt Bombardier S. enzoovoort juist zoo'n man te zijn - ten minste hij is er volstrekt niet over gesticht, dat aan zeker officier, of officieren, van zijn kennis iets is geweigerd wat hij meende, dat hun rechtens toekwam. Hij haalt drie voorbeelden aan van zulke ongerechtigheden.

1ste voorbeeld. Een officier vraagt verlof voor vier dagen en 't wordt hem geweigerd, omdat de Minister zich het recht had voorbehouden dat verlof te verleenen.

We hebben dus hier met een buitengewoon geval te doen; want kleine verloven gaan in den regel buiten den Minister om. Kan het ook zijn, dat de officier, door bombardier S. bedoeld, 't een of ander op zijn cachet had, waarom de Minister oordeelde dat hij, bij wijze van straf, niet met verlof mocht gaan, dan in zeer dringende gevallen, ter beoordeeling van den Minister? Is dit zoo, dan antwoord ik aan Bombardier S.: Uwe gevolgtrekking, dat verlof wordt aangemerkt als gunst, zelfs hooge gunst, is op dit geval niet juist van toepassing. Aan den bedoelden officier kan als straf voor ik weet niet wat het recht ontnomen zijn met verlof te gaan. Ik kan natuurlijk over het geval niet oordeelen, omdat ik de bijzonderheden niet ken, maar mocht den bedoelden officier, z o n d e r e e n i g e r e d e n, het recht om, evenals zijne kameraden, met verlof te gaan, zijn onthouden, dan noem ik dat onverantwoordelijk. Voor 't overige zou ik niet gaarne een Minister het recht betwisten militairen, die door hunne handelingen reden tot ontevredenheid geven, zekere rechten te ontzeggen, welke alleen zij kunnen doen gelden, die nauwgezet hun plicht betrachten en wier gedrag geen reden tot klagen geeft.

2de voorbeeld. Een officier, die zijne aanspraak op eene hem toekomende, geldelijke vergoeding wil doen gelden, wordt door zijn chef

verwezen naar de befaamde circulaire, waarin over ‘belooningen, vergoedingen en gunsten’ wordt gesproken, en op grond daarvan afgeraden een verzoek tot den Minister te richten.

‘Wettelijke vergoedingen’, concludeert Bombardier S., ‘worden dus mede onder gunsten gerekend.’

We hebben waarschijnlijk hier weer met een kennis van Bombardier S. te doen, die iets op zijn geweten moet hebben. Maar dat geeft toch geen chef het recht, om dien officier te willen beletten rechtmatige eischen te doen gelden. Een chef, die dat doet, rangschik ik onder de menschen, die bang zijn zich aan koud water te branden; die toonen de allereerste deugd, welke een chef bezitten moet, namelijk zelfstandigheid, te missen.

3de voorbeeld. Een officier, die met zes dagen verlof vertrekt, ontvangt order zich niet naar de stad X of in hare nabijheid te begeven.

Vermoedelijk hebben we hier alweer met een kennis van Bombardier S. te doen, die 't een of ander op zijn gemoed heeft en voor wien 't verblijf in X minder raadzaam wordt geacht. Maar ik wil mij in die quaestie niet verdiepen en ik moet bij dezen den Bombardier S. doen weten, dat ik de order aan zijn kennis gegeven nog al kinderachtig vind. Dat de kennis van Bombardier S. ging protesteeren kan ik me best begrijpen, en dat de chef het protest op zijn beurt ongepast vond, kan ik ook wel begrijpen. Er zijn nu eenmaal van die chefs, die niet van protesten - al zijn ze ook gegrond - houden. Maar nu zou 't ook kunnen gebeuren, dat de kennis van Bombardier S. zijn protest op een wijze heeft ingekleed, die werkelijk ongepast was, en dan heeft des Bombardiers kennis zijn eigen zaak bedorven. Hoe 't nu zij, het komt mij voor, dat er achter de drie voorbeelden wel iets steekt, dat niet geheel in 't voordeel van de kennissen van Bombardier S. is; maar dat men op kleingeestige wijze met die menschen heeft omgesprongen, wil ik gaarne aannemen. - Voor 't overige kan de Bombardier gerust de verzekering aannemen, dat ik bij ondervinding weet wat groote heeren met kleine hersens zijn, en dat ik rijkelijk zooveel chefs heb gekend met bekrompen als met ruime inzichten. Zelfs heb ik er een leeren kennen, die formeel gek was. Maar dat sommige chefs zoo zijn, kunnen ze zelf niet helpen. De natuur heeft hen niet anders gemaakt en ze hebben zichzelven niet tot kolonel of majoor benoemd.

Hiermede, Mijnheer de Voorzitter, meen ik te mogen besluiten.

De Eerste Luitenant van de Rustende wenscht nog eene vraag tot den Kolonel te richten. Er is in deze Vergadering reeds menigwerf gewezen op de ondoelmatige organisatie van onze levende strijdkrachten; zou de Kolonel ons niet willen verplichten door eens een concept-organisatie hier ter tafel te brengen?

De Kolonel. Mag ik den vorigen spreker verzoeken mij mede te deelen, wat hij eigenlijk onder organisatie verstaat?

De Eerste Luitenant der Rustende. De indeeling van

het leger in regimenten, bataljons enz., alsmede die van de Schutterijen en den Landstorm.

De Kolonel. Gaarne wil ik, om den vorigen Spreker genoegen te doen, een half dozijn van die organisatiën ontwerpen; dan kan ZEd. er een naar zijn zin uitzoeken. Vele menschen denken, dat die indeeling een heel moeielijke en ingewikkelde quaestie is; maar ik vind alleen iets moeielijks in l' embarras du choix. Die indeeling is eigenlijk meer een quaestie van smaak. De compagnie is de tactische eenheid en of men nu vier of zes van die compagnieën tot een bataljon, en drie of zes bataljons tot een regiment of brigade vereenigt, acht ik van ondergeschikt belang, als de compagnieën maar een voldoende sterkte en strijdvaardigheid bezitten en goed worden aangevoerd, en als de hoogere bevelhebbers, aan wie de algemeene leiding is toevertrouwd, maar goed zijn. Om nu goede compagnieën te hebben bij het Leger en de Schutterij, moeten we in de eerste plaats een ander stelsel van rekruteering hebben en hierop is herhaalde malen gewezen. Al die zoogenaamde organisatiën en reorganisatiën doen inderdaad niets af, als er niet vooraf voor wordt gezorgd, dat we een voldoende legersterkte en goede en flink geoefende soldaten en schutters hebben. Men is bij ons altijd aan het reorganiseeren. Elke nieuwe minister heeft zoo iets in petto; maar de zaak zelve verandert en verbetert er nooit door. Nog eens zeg ik het hier: waar wij mede beginnen moeten, is met persoonlijken dienst- en algemeenen oefenplicht. Hebben we dat, dan zal er aan het alwetende Departement van Oorlog wel een handige klerk te vinden zijn, om een organisatie te ontwerpen, die de meesten bevredigt. Niettemin, als de Heer eerste Luitenant der Rustende erop staat, zal ik een volgenden keer met plezier eenige pasklare organisaties meebrengen.

De Eerste Luitenant der Rustende recommandeert zich en geeft in overweging bij een reorganisatie de cavalerie te hervormen in kurassiers, ulanen en huzaren. Aan jagers te paard hecht hij minder.

De Kolonel vindt het denkbeeld uiterst geniaal en geeft den vorigen Spreker in overweging zich candidaat te stellen voor de betrekking van adviseur, of iets van dien aard, bij het Departement van Oorlog. Daar zou hij wellicht het vaderland goede diensten kunnen bewijzen in het uitvinden van nieuwe uniformen. De generaals, bijvoorbeeld, hebben nu reeds zoolang een huzaren-pak gedragen; het ware wellicht doelmatig hun nu eens een ulanen-uniform te geven.

Kapitein Dinges verklaart, dat de tegenwoordige generaals-uniform een der mooiste is, die hij ooit heeft gezien. Het zou hem spijten, als er iets aan werd veranderd.

De Kolonel moet den Kapitein Dinges in den grond gelijk geven. Zelden zag Spreker iets mooiers in een paardenspel.

Niets meer aan de orde zijnde, wordt de vergadering gesloten.

Letterkunde.

Van geen zuiver water.

Landjuweel. Proza en Poëzie. Tweede en Derde Bundel. Amsterdam, G.L. Funke.

In het Septembernommer van *De Tijdspiegel* werd van onze hand een aankondiging van den 1sten Bundel dezer Verzameling opgenomen, en daarbij in zoovele woorden uiteengezet, dat de *keus* der geleverde stukken niet gerechtigde tot den zoo weidschen titel. Aanvankelijk meenden wij, bij de inzage van den 2den Bundel, in dezen een beter gehalte te mogen waardeeren; maar gezette lezing voerde ons tot dezelfde uitkomst als vroeger.

Wel schonk ontegenzeggelijk de reivoerster Catharina ons in haar ‘Juf’ eene hoogstboeiende, allertreffendste novelle, doch hare vlag kan geenszins de gansche lading dekken. Gaarne zouden wij echter aan de zoo begaafde Schrijfster in ernstige overweging willen geven, bij eene nieuwe uitgaaf harer schepping de onverschoonlijke handelwijze van Arnold iets minder stuitend voor het gevoel in te kleeden; hem reeds in 't huwelijk te doen treden, alvorens vroegere banden door hemzelven verbroken waren, schaadt aan de aesthetische reinheid van 't geheel, althans in onze oogen. Hare toetsen zijn overigens te fijn, om een enkel haartje in 't penseel te gedoogen.

Het tweede stuk, Van Vloten's ‘Vierdaagsche Hartswandeling’, hoezeer geenszins onbehaaglijk van vorm en inkleeding, beviel ons minder, omdat de Harts ons in de herinnering werkelijk nog veel meer aanbood dan de Schrijver schijnt genoten of opgemerkt te hebben. Stellig zullen dan ook zij, die op des Schrijvers aansporing zich een uitstapje naar deze zoo eigenaardige heuvelreeks veroorloven, niet teleurgesteld terugkeeren. De ‘Brockenpartie’ en de ‘Rosztrappe’ kunnen nog vrij wat hooger genot opleveren, dan uit deze ‘Vierdaagsche Wandeling’ is af te leiden. Zelfs misten we alle toespeling op de zoo uitnemend fraaie stalactietgrotten bij Rubeland, en evenmin vonden wij een woord gerept van het liefelijk Alexisbad als van de grootsche kerkruïne te Walkenried.

Maar wat te zeggen van de nu volgende, dichterlijke bijdragen van M. Coens? Reeds bij den 1sten Bundel meenden wij te moeten wijzen op zijn nog zoo onvolkomen vorming in de techniek der poëzie en in de zuiverheid van denkbeelden, en daarom doet het ons des te meer genoegen, dat zijn ‘Schaatsenrijder’ en ‘Op den Stroom’ zich vloeiend laten lezen; vooral het eerste maakt een aangenamen indruk en doet vragen, hoe dezelfde hand het gewrongen ‘Sint Nikolaas’ voor eene keurverzameling bestemde. Doch waartegen wij met allen mogelijken ernst meenen te moeten opkomen, is de opneming van de berijmde strophen ‘Aan den dichter Multatuli’, en dit nog niet zoozeer om den even verwarden als duisteren en opgeschroefden gedachtengang, als om het onpassende eener openbare hulde aan den persoon, die zich achter den gevierden pseudonym Multatuli verbergt. Wèl zijn wij het met velen ééns, dat men het genie moet waardeeren in zijne vruchten, en het individu in zijne menschelijke zwakheden daarbij buiten spel moet laten; doch zulks mag niet gelden dáár, waar het genie die zwakheden zelf als ten toon draagt. Dàn vordert de moraliteit, welke naar we hopen nog steeds aan onzen landaard eigen is en voortdurend blijven zal, dat zij zich niet straffeloos honen laat en men, bij de volle erkenning van zijn fonkelenden en rijken scheppingsgeest, een genie als Multatuli aan tijdgenoot en nageslacht tevens voorstelt als een toonbeeld van ergerlijke zelfmisleiding, van een door en door verwerpelijk, stuitend cynisme. Zulk een individu in 't openbaar te vieren, anders dan als een zielskrank genie, is meer dan eene onbezonnenheid, meer dan een gemis aan fijngevoeligheid; het is, ook met het oog op de onwraakbare rechten eener welgeordende maatschappij, eene afkeurenswaardige handeling. Het genie te bewonderen, den man om zijne zelfverkankering te beklagen: dit is de eenig waardige rol van eene onafhankelijke, naar veredeling van allen in alles strevende drukpers.

De Veer's bijdrage ‘Mijn vriend Absalom’ laat zich weer met meer genoegen lezen, al is het eene ‘charge’ en volstrekt geen zoo fijne penteekening, als hij er soms elders wist te leveren. De toenemende onrustigheid in het maatschappelijk leven van dezen tijd te brandmerken, is trouwens nog wel eene ernstige, uitvoerige studie van zoo bevoegde hand waardig.

En thans? Wat te zeggen van het ‘Vrij geworden’ van Réville, waarbij trouwens verzuimd werd te melden, in welke taal het oorspronkelijk gedacht en geschreven werd? Wij aarzelen niet, ons ten volle te vereenigen met den inhoud en de inkleeding van deze bijdrage, op zichzelve een juweel van zuiver water; maar - is zij in eene verzameling als deze op hare plaats? Onzes inziens, ontegenzeggelijk *niet.* Gestadige, bezadigde vooruitgang is onze leus, en als zoodanig kunnen, naar ons oordeel, de begrippen eener Kerk, welke zich de alléénzaligmakende durft noemen, niet met te grooten ernst en te duurzame volharding worden bestreden en wederlegd; doch bundels, bepaald

bestemd voor de veredeling van den smaak op 't gebied der letteren, open te stellen voor dergelijke polemische novellen kan onze goedkeuring geenszins wegdragen. Houw toe, wáár 't moet, maar juist niet overal, wáár gij zoudt kunnen; de aesthetiek van den smaak heeft ook hare eischen ten opzichte van 't passende in plaats en tijd.

Met Dr. A. Pierson's beschouwingen ‘Over de Macht der Poëzie ter veredeling van het leven’ hebben wij volkomen vrede; zij vormen eene boeiende pleitrede voor het streven en werken van de ware dichtkunst tegenover de rampzalige ontkenningsbegrippen van de tegenwoordige vertwijfelings-wijsbegeerte, zooals deze zich in het Pessimisme uit.

De toelichtingen uit Da Costa's rijken dichterschat achten wij mede bijzonder gelukkig, al hadden wij gaarne er ook gezien uit den letteroogst van dichters, wier werken en gevoelens een minder eigenaardigen stempel dragen, meer met de groote menigte der beschaafde lezers in samenstemming zijn.

Thans genaderd tot de 8ste of laatste bijdrage in dezen Bundel, namelijk tot M.A. Perk's schildering van den ‘Laatsten Ridder en eersten Burger van Oostelijk Europa’, van den edelen en ridderlijken, Poolschen patriot Koscioeszko, doet het ons te meer leed daarover een afkeurend oordeel te moeten vellen, omdat ook wij met de zoo grootsche figuur van dien martelaar voor de vrijheid van zijn vaderland dwepen. Maar - de Heer Perk houde het ons ten goede - zijn opstel had een geheel ander kunnen en moeten zijn; in plaats van eene opgeschroefde samenflansing van gemeenplaatsen - van eene verhanseling der ware geschiedenis in overeenstemming met de zoo algemeen vervalschte begrippen nopens Polen's maatschappelijke toestanden - van eene even onsamenhangende als onklare voorstelling van Polen's laatsten worstelstrijd onder de aanvoering van Koscioeszko, had hij ons in de eerste plaats dienen te leveren een onpartijdig beeld van Polen's ondergang door eigen wanbeheer, en alsdan beter dan nu kunnen doen uitkomen, wat Koscioeszko trachtte tot stand te brengen, waarvoor hij streed en weshalve hij bezwijken moest. Het is niet genoeg de diplomatische eigenbaat en laaghartigheid van het Driemanschap in oostelijk Europa te brandmerken; hij had er ook niet voor moeten terugdeinzen, naar waarheid en wel in de eerste plaats te schetsen, wat rampen de Sarmatische adel door zijn ‘liberum veto’ en andere wanbegrippen in het Staatsbestuur aan het moederland berokkende, dat eenmaal van de boorden der Oost- tot aan die der Zwarte Zee zijne zegevierende banieren wapperen deed, en nog geen eeuw geleden aan zijne schier onpeilbare wonden en zoo talrijke verminkingen bezweek. Het niet eerst in 1772 gesmaldeeld, doch sedert de 15de eeuw gaandeweg ingekrompen Polen, zonder burgerstand als kern, maar ten prooi aan een woelzieken, twistgragen, ijverzuchtigen, pronklustigen leenadel, en aan de onafgebroken uitmergeling door een sprinkhaanzwerm van meedoogenlooze, uitheemsche schacheraars, kon niet blijven bestaan. Eerst nu het bevrijd is van

dien Sarmatischen kanker, en de boerenstand - zij 't dan ook met hulp van de geenszins ten onrechte zoo fel gehate Russenhand - zich gaandeweg kan opwerken tot de kern eener levensvatbare burgerij, zal het mogelijk zijn, dat Polen de noodige krachten herzamelt, om eenmaal opnieuw eene even eervolle als onafhankelijke plaats in de rij der volkeren te bekleeden. Thans is het nog dwaasheid, in den schorpioen der vreemde heerschappij niet tevens het middel tot loutering van de tot nabij het hart voortgewoekerde volkskwalen te willen zien. Koscioeszko greep naar de juiste snaar, maar - faalde, omdat hij zijn tijd en zijn volk vooruit, vèr vooruit was. Zullen omkeeringen in de maatschappelijke orde op den duur goede vruchten dragen, dàn moeten volk en land daartoe voorbereid, daarvoor rijp zijn. - De Heer Perk offerde in zijn opstel aan den afgod der demagogie, moge hij er toe besluiten zijne veelzijdige talenten - en stellig bezit hij er veel grootere, dan uit de hier aangekondigde bijdrage kan blijken - eens met ernst aan eene studie over Polen in zijn opkomst, bloei en verval te wijden, voorzeker, hijzelf zal een der eersten zijn, de onrijpheid, de eenzijdigheid van het thans door hem geleverd, niet weinig verward tafereel te wraken. Met de wolven in het bosch te huilen, is zijner onwaardig; van zijn standpunt moet en kan men er vooral op uit zijn, den leek te leeren, naar waarheid te leeren.

Wij mogen ook niet nalaten, erop te wijzen, dat de drukproeven wel wat zorgvuldiger konden zijn nagezien. Bij dezen 2^{den} Bundel laat dit o.i. veel te wenschen over; zoo komt in ‘Vrij geworden’ één der personen afwisselend voor onder den naam van ‘Lourville’, ‘Fourville’ en ‘Pourville’; zoo trekt een leger van 2000 Russen op bladz. 210 Polen binnen, *e tutti quanti.*

De 3de Bundel onderscheidt zich juist niet gunstig ten opzichte van zijn beide voorgangers, al zijn er enkele stukken van blijvende waarde in. Het dichtstuk, waarmee deze bundel geopend wordt, getiteld: ‘Eene laatste bekentenis’ en naar D.G. Rossetti's ‘*A last Confession*’ door W.P. Wolters in rijmelooze maat vertaald, bezit onmiskenbare verdiensten, maar deze episode uit den zoo gespannen tijd van het Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk in 1848 is te fragmentarisch en had ruimer toelichting verdiend, dan hieraan in eene Noot te beurt viel. In ‘blank verses’ te *dichten*, is niet iedereen gegeven, en gaarne huldigen wij des vertolkers welgeslaagde pogingen om daarin iets degelijks te leveren, al blijven we voor onze taal, althans in de meeste gevallen, de voorkeur aan 't *rijm* schenken.

Ware de tweede bijdrage, getiteld: ‘Si j'étais Excellence...!’ door F. Smit Kleine, van minder overdreven gehalte, zij zou stellig onder de goede stukken der Verzameling eene plaats innemen; de dialogeering is vloeiend en natuurlijk, de gedachte gelukkig, de inkleeding los en bevallig, maar - ‘qui trop embrasse, mal étreint’, te groote opeenzameling van dergelijke, op audiëntiën te duchten gevallen - al kwamen

ze in verloop van jaren ook alle werkelijk in dien geest voor - doet het doel voorbijschieten.

Door zijn ‘Naar de Staubbach’ maakt J. Winkler Prins veel goed, wat hij met zijn rijmelarij in den 1sten Bundel verkorf; die bladen uit zijne reisportefeuille doen naar meer verlangen.

Maar wat te zeggen van de nu volgende novelle, getiteld: ‘De Ongelukken van den Heer Montaland’? Dr. Jan ten Brink duide het ons niet euvel, maar die tendenz-novelle in 't belang van de openbare school is ‘d'une fadeur extrême et d'une moralité douteuse’, terwijl zij geschreven werd in dien gemanierden stijl, waarvoor een Chappuis, Brunings en andere, meer natuurlijke, prettige en toch degelijke vertellers zich wel zouden wachten. We lazen trouwens wel eens wat beters van denzelfden Schrijver, en ontzeggen juist daarom des te meer aan deze zijne bijdrage rechtmatige aanspraken op eene plaatsing in eene Verzameling, welke uit louter juweelen heet te bestaan. De Hr. Ten Brink veroorlove ons echter de vraag, of hij zichzelven wel ooit behoorlijk rekenschap gaf nopens de aesthetiek in den *realistischen* roman. Zijne studiën over Emile Zola en andere coryphaeën van het rauwste realisme moeten doen vreezen, dat hij zich daaromtrent in eene geenszins wenschelijke richting beweegt. Ofschoon zelf bepaalde voorstanders eener vrije ontwikkeling van allen in alles, meenen we toch met nadruk te moeten opkomen tegen het realisme, wanneer het niet evenals bij Dickens gepaard gaat met het streven naar eene gezonde werking op het moreel. Daudet's Froment Jeune et Risler Ainé o.a. heeft, ondanks de nobele figuur van Risler, eene verpestende atmospheer om zich heen, en tusschen Daudet en Zola is nog een groot verschil. Het realisme heeft ontegenzeggelijk zijne eigenaardige deugden, maar ook in den roman mag gevergd worden, dat het den toets eener gezonde moraal kan doorstaan, wil het op de lezers, en wel vooral op die van nog weinig gevorderden leeftijd, eene goede werking uitoefenen.

Dezer dagen dischte de Schrijver naar aanleiding van Zola's roman ‘Le ventre de Paris’ zijnen hoorders op, dat het hart eener bloemkool veel had van een bruidsbouquet! Doch waar bleef de *geur* van den waren bruidstooi? Evenzoo kan men beweren, dat Zola's ultra realistische cyclus over de erfelijkheid van den waanzin en andere menschelijke hartstochten eene reeks moreel gezonde romans oplevert en in zijne voltooiing opleveren zal; velen echter zouden allicht oordeelen, dat ten opzichte van de werking op de lezers louter de factor van het *gezond verstand* over 't hoofd gezien werd. Moge Nederland's oorspronkelijke literatuur nog lang van die Zola-rauwheid bevrijd blijven!

De Heer J. Huf van Buren oogstte meer roem in met zijne romantische verhalen, dan hij met zijne gedichten zal doen, ingeval ze van 't gehalte zijn van zijne vertolking van Schiller's Ballade ‘Hero en Leander’. Regels als ‘Zij scheidt *Azje* van Europa’ kunnen waarlijk niet door den beugel, en 't is er, in ons oog, vèr van af, dat hij alle

fijne schakeeringen van den zoo genialen, oorspronkelijken dichter heeft weergegeven, al werd dan ook doorgaans de hoofdgedachte door hem gevat.

Thans komen we aan een zeer degelijk opstel van Cd. Busken Huet, 'Jacob Geel herlezen', maar in gemoede vragen wij den geachten Aristarch af, of dit nog niet minder dan zijn critische bijdrage over de werken van Mejuffrouw Hasebroek in eene Verzameling als deze misplaatst is? Hoe moet wel het gehalte zijn der leeken, die dit Essay over een zoo eigenaardig genie als Geel zonder verdere toe- of vóórlichting eenigermate, laat staan naar waarde, kunnen genieten?

Neen, dàn vormen de beide bladzijden uit het dagboek van een zwerver, de 'Bertha' en de 'Bootsman van Plymouth', door H.L.F. Pisuisse, eene vrij wat welkomer heksluiting; die beide schetsen treffen door naïeviteit van voorstelling en fijnheid van gevoel; zij behooren waarlijk tot de klasse der juweeltjes.

En ziedaar onze taak zoo goed als ten einde; alleen mag de Lezer van dit Tijdschrift nog een bepaald oordeel over de gansche Verzameling van ons vergen. Tot ons leedwezen kan het niet anders luiden, dan dat het juweel in zijn geheel geenszins van zuiver water is. Ons oordeel is dus verre van gunstig, sommigen zouden zeggen niet malsch; maar is het onbillijk? Heeft men niet recht op keur van spijzen, als het menu bij voorraad reeds wordt aangeprezen en opgehemeld? De Verzamelaar leverde 'Wie Menschendreck und Koriander, Alles durch einander', en dekte die lading door eene even weidsche als onware vlag. Moge hij eerlang ons op een onvermengd degelijken schotel uit het gebied der fraaie letteren vergasten, en we zijn gereed dien 'mit Sturm und Drang' den landgenoot aan te bevelen.

's-Hage, 31-10-'78.

G. KUYPER HZ.

Souvenir aan de Friesche tentoonstelling.

Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland door Dr. S. Sr. Coronel, Leeuwarden, Hugo Suringar.

De historische tentoonstelling van Friesland, in 1877 te Leeuwarden gehouden, heeft een uitnemend succes gehad. Het is dáár op schitterende wijs gebleken, dat Friesland een schat van oudheden en merkwaardigheden bezit, welke, in behoorlijke orde gerangschikt en

door een welonderrichten cicerone gecommentarieerd, den toeschouwer een juist denkbeeld kunnen geven van het Friesche volkskarakter en van de geschiedenis van Friesland. En die uitkomst zal wel voor weinigen eene verrassing zijn geweest. Immers - indien er sprake is van oorspronkelijkheid, van locale kleur, van een scherp geteekend volkskarakter en van een eeuwenlang, onverzettelijk vasthouden aan traditioneele vormen in taal, kleeding, huisraad en zeden - welke streek kan zich in deze opzichten met het aloude Friesland meten?

Met het oog op al het eigenaardige, dat Friesland en de Friezen onderscheidt, en op de belangwekkende geschiedenis van het Friesche volk moet het zelfs billijke verwondering wekken, dat deze Friesche historische tentoonstelling eerst gehouden is, *nadat* Utrecht, Amsterdam, Gouda en Zaandam het voorbeeld hadden gegeven. Ook leverde de Friesche tentoonstelling (men houde ons in het voorbijgaan deze opmerking ten goede), hoe rijk en belangwekkend en goed geordend ook, in *tweëerlei* opzicht stof tot teleurstelling.

Vooreerst zag men er weinig of niets, wat betrekking had op het belangwekkende tijdvak der middeleeuwen en *ten andere* was er niets, behalve de beschrijving van het eiland Sylt en de kaarten en plannen van Noord-Friesche streken, dat het merkwaardige feit voor het oog vertolkte, dat de Friesche stam, ook buiten de tegenwoordige grenspalen van Nederland, nog in Oost-Friesland, Oldenburg en op vele Duitsche en Deensche Noordzee-eilanden voortleeft en een belangrijk, hier en daar overheerschend, element van de bevolking uitmaakt. Doch - er voegt geene klacht in onzen mond over het ontbrekende, bij het vele merkwaardige en leerrijke, dat op de Friesche historische tentoonstelling te zien en te bewonderen viel. Zulk eene tentoonstelling heeft echter boven andere - wij herinnerden er reeds aan met een enkel woord - behoefte aan een kundig cicerone. Als zoodanig biedt zich de Heer Dr. Coronel aan in het bovengenoemde werkje. In eene reeks van losse en populaire schetsen geeft hij in dit net uitgevoerde, met eene afbeelding in steendruk van de Hindelooperkamer versierde, boekdeeltje eene vrij volledige beschrijving van de trapsgewijze ontwikkeling van land en volk der Friezen en van hunne zeden en gewoonten in vroeger en later tijd. Om een denkbeeld te geven van den rijken inhoud van deze herinneringen, kunnen we niet beter doen, dan de opschriften mededeelen der verschillende hoofdstukken. Ze luiden als volgt: ‘De geschiedenis van den Frieschen bodem. Regeeringsmannen en die van den gerechte en van het zwaard. Hindeloopen en de Hindelooperkamer. Een ouderwetsche slaapkamer en keuken. Vrijen en trouwen, drinken en rooken in Friesland. Friesche modes. Friesche opschik. Ouderwetsche meubels. Volksvermaken. Onze schilders en etsers. Kunstnijverheid. Kerk- en armwezen. Friesche taal- en letterkunde. Iets over het vroegere schoolwezen in Friesland. De senaatskamer der Franeker-akademie’, -

De behandelde onderwerpen, waaronder we noode een overzicht missen van de Friesche geschiedenis, omvatten vrij wel, wat de Duitschers onder den naam van Friesche *Culturgeschichte* zouden samenvatten. De auteur heeft bij de behandeling van deze onderwerpen de ongezochte gelegenheid gevonden, om de belangrijkste op de tentoonstelling aanwezige voorwerpen te beschrijven en den zin en de beteekenis ervan in het licht te stellen. Op de vraag, hoe hij deze taak verricht heeft, luidt ons antwoord: zóó, dat zijn werk aan billijke en redelijke eischen voldoet. Niemand zal toch van een populair werkje, dat tot een *vademecum* of *souvenir* voor de bezoekers eener tentoonstelling bestemd is, eene wetenschappelijke behandeling van het onderwerp, eigen bronnenstudie of de mededeeling van nieuwe resultaten van historisch onderzoek verwachten. Uit den aard der zaak mag men, dunkt ons, aan zulk een werkje geene hoogere eischen stellen, dan die van eene handige, uit de nieuwste en beste bronnen geputte, compilatie te zijn, die zich aangenaam laat lezen. En dien lof verdient het, naar ons oordeel, ten volle.

Ook uit het voorbericht blijkt, dat de Heer Coronel niet meer heeft willen geven en het zou derhalve onbillijk zijn meer te verlangen of zijn werk met een hoogeren maatstaf te meten. Men heeft er zich zeer aan geërgerd, dat de auteur nu en dan letterlijk citeert, zonder zijne bronnen te noemen. Het komt ons echter voor, dat dit in een werkje van dien aard eene vrij vergeeflijke zonde is. De Heer Johan Winkler intusschen is hiertegen in der tijd in de *Leeuwarder Courant* met groote animositeit te velde getrokken. Hij maakt zich geweldig driftig over het feit, dat Dr. Coronel in het hoofdstuk over den Frieschen opschik nu en dan woordelijk overneemt, zonder zijne bron te noemen, wat *hij* (de Heer Winkler) in ‘de oude Tijd’ over dit onderwerp heeft gezegd. En bij dezelfde gelegenheid wordt de Heer Coronel op niet malschen toon onderhanden genomen over een paar blunders, die hij begaan heeft bij de beschrijving van het oorijzer der Friezinnen en der geschiedenis van dit hoofdsieraad. In het wezen der zaak gelooven wij, dat de Heer Winkler haar aan het rechte eind heeft. Het oorijzer diende zeker oorspronkelijk meer om het haar, dan om de muts te steunen. En de boot of het halsslot mag niet, zooals de Heer Coronel op bladz. 106 schijnt te doen, met de voorhoofdsnaald verward worden. Maar zijn dat nu zaken van zoodanig gewicht, dat hierom het geheele werkje van den Heer Coronel op hoogen toon, als overvloeiende van fouten en verkeerde voorstellingen, moet worden afgekeurd? Wij houden het ervoor, dat slechts de zwartgalligste hypercriticus, om een paar dergelijke vergissingen en min duidelijke voorstellingen, een populair werkje veroordeelen zal.

De critiek van den Heer Winkler getuigt, dunkt ons, meer van persoonlijke geraaktheid, dan van billijke waardeering. Of hoe moeten wij anders oordeelen over de scherpe persiflage van de door den Heer

Coronel gebezigde uitdrukking: '*tulle muts*', die waarschijnlijk slechts aan eene drukfout moet worden toegeschreven?

Wij nemen afscheid van deze muggenzifterijen met de verklaring, dat wij, zelfs gewapend met den loup van den Heer Winkler, in de overige opstellen van het boekje van den Heer Coronel geene onnauwkeurigheden van eenig aanbelang hebben kunnen ontdekken. Integendeel - wij kunnen, na aandachtige lezing van het werkje, in gemoede verklaren, dat het, in aantrekkelijken vorm, een schat van wetenswaardigheden over Friesland en de Friezen bevat. Om slechts enkele grepen te doen uit het vele interessante, dat hier aangeboden wordt, wijzen wij o.a. op de boeiende beschrijving van de overblijfselen der zóó karakteristieke Hindelooper kunstindustrie, op het medegedeelde omtrent de Friesche graveurs, stempelsnijders en zilversmeden en eindelijk omtrent het houtsnijwerk in de kerk te Bolsward. De behandeling van het laatstgenoemde onderwerp legt ons een enkele vraag op de lippen. De Heer Coronel is, en te recht, in extase over de fijnheid van bewerking en de smaakvolle ordonnantie van de omstreeks 1460, en dus in den Katholieken tijd, te Bolsward vervaardigde koorbanken. Ware het niet billijk geweest, bij deze gelegenheid ook met een enkel woord melding te maken van den prachtigen, door Johannes Kinnema in 1662, dus in het Hervormde tijdvak, sierlijk van snijwerk voorzienen preekstoel? In tegenstelling toch met hetgeen we bijna overal elders aanschouwen, kenmerkt zich te Bolsward het Protestantsche tijdperk, ook in kerkelijk opzicht, door eene zeldzame mate van kunstkennis en kunstwaardeering.

Die preekstoel toch te Bolsward is eene schitterende uitzondering op den anders vrij algemeenen, door den auteur op bladz. 175 geformuleerden regel: ''t Scheen of de aanhangers der Nieuwe Leer allen kunstzin uit de kerken verbannen hadden.'

Doch genoeg - we hebben door een enkele opmerking en bedenking de waarde van onzen lof willen verhoogen en herhalen, dat het werkje van den Heer Coronel, onzes inziens, een vriendelijke ontvangst verdient van de zijde, niet slechts der bezoekers van de Friesche tentoonstelling, maar van de Friezen in 't algemeen en van allen, die in Friesland belang stellen.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Politieke Gedichten door een Schoolmeester. Maassluis. J. van der Endt en Zoon.

Er zit wijsheid in deze berijmde verhalen van ons politiek leven; het is de wijsheid der ervaring, want blijkbaar is de onbekende schrijver iemand, die langen tijd het Kamer-leven met flinke oogen heeft gadegeslagen en het niet altijd opwekkende geharwar van onze ex-edelmogenden getoetst aan de eischen van het gezond verstand. Personeel zijn de schetsen niet; toch merkt men hier en daar zeer duidelijk, dat den schrijver levende figuren voor oogen gestaan hebben bij zijn luimige beschrijving.

Hier en daar zijn de schetsen meer dan luimig en getuigen zij van een geestigheid, die herinnert aan den werkelijken, eenigen, beroemden schoolmeester; als proeve kunnen de volgende regelen dienen, genomen uit het zesde hoofdstuk, dat tot opschrift heeft: *Een Maidenspeech:*

> Als niemand nog 't woord over 't ontwerp heeft gevraagd
> En dus de kwestie nog ver is van afgezaagd,
> Staat de debutant overeind, -
> Bleek als een bleeker, die verkwijnt
> En bevend als een riet,
> Dat in de verte een mandemaker ziet -
> En houdt, ten aanhoore van de natie
> Zijn eerste parlementaire oratie,
> Die ook wel zijn ‘maidenspeech’ wordt geheeten,
> Door hen die hun Hollandsch hebben vergeten.

De vergelijking met de gedichten van den beroemden schoolmeester is echter niet in het voordeel van den schrijver; immers, die vergelijking moet in zijn nadeel uitvallen, want niet overal is het schoolmeestersgenre volgehouden; daarvoor zouden de schetsen overal geestiger moeten zijn; zij verraden echter op bijna elke bladzijde een waarlijk goede luim. De schrijver zie in dezen lof een aansporing, om op den ingeslagen weg voort te gaan; wij hopen niet voor 't laatst met hem kennis gemaakt te hebben; het genre verplicht echter tot voorzichtigheid, want de luim ligt dikwerf op de grens van het laffe. Wij twijfelen niet, of het publiek heeft reeds afdoende bewijzen gegeven van ingenomenheid met deze lectuur.

Het hek van den dam. Een verhaal in den trant van Helen's Kleintjes. Naar het Engelsch door O.D.A. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1878.

De opgang, dien *Helen's Babies* (*Helen's Kleintjes of de liefste Kinderen der Wereld*) gemaakt hebben, heeft wellicht den schrijver of de schrijfster uitgelokt in

dienzelfden ‘trant’ het verhaal te verdichten, waarvan de vertaling onder bovenstaanden titel bij Van Kampen is uitgekomen. Mogelijk is dat ‘in den trant van Helen's Kleintjes’ reclame van vertaler of uitgever. Ik ken het oorspronkelijke niet en kan dit dus niet beslissen.

Het verhaal zelf is uit de kinderwereld genomen en stelt aanschouwelijk voor, wat het kleine volkje uitvoert als het hek van den dam is; wat hier wil zeggen: als moeder voor eenigen tijd van huis gaat en haar viertal (waarvan de oudste elf jaren telt) aan de zorg van een indolenten vader en van de dienstboden wordt overgelaten.

Zeer vermakelijk, humoristisch hier en daar, worden de heldendaden en stoutigheden van de, op eene landhoeve levende, niet genoeg onder opzicht gehouden kinderen verteld. Weldra en zeer ongewenscht komt echter aan hun pret een einde door de verschijning op het tooneel van papa's kinderlooze zuster en zijn zwager. Eerstgenoemde is eene echte tante en van die kracht in haar opvoedings-systeem, dat het den oudsten jongen te bar wordt, zoodat hij aan zijne moeder telegrapheert, dat zij thuis moet komen. Zij geeft hieraan gehoor en straks staat het hek weder op den dam.

Met de zachtzinnige moeder maakt de gestrenge schoonzuster een schreeuwend contrast; en hoever de invloed der niet altijd even verstandige, maar toch niet onverstandige moederliefde gaat boven zeer verstandige, zeer wijze, maar weinig liefde ademende tucht treedt hier duidelijk in het licht.

Eigenlijk moest het verhaal hier uit zijn, nu moeder weer thuis, tante vertrokken en de orde hersteld is; maar neen, we krijgen nog tot toegift, dat de oudste twee kinderen, om betere manieren te leeren, worden gezonden naar kostscholen - die treurige toevlucht voor ouders, die niet bij machte, of, bij gemis van voldoend onderwijs in hunne woonplaats, niet in de gelegenheid zijn de opvoeding van hun kroost te voltooien.

In den vreemde komen de goede aanleg van Tom en Betsy en de uitwerking der deugdelijke liefdelessen van mama spoedig aan den dag; door schade en schande worden ze wijzer; en zelfs de zelfzuchtige tante wordt eindelijk door het medelijden en de hulpvaardigheid van genoemd tweetal kinderen zóó verteederd, dat zij geheel ten gunste der kleine deugnieten allerlei beschikkingen maakt, waarmede het verhaal eindigt. Het geheel laat zich zeer goed lezen, al is het eerste gedeelte het vermakelijkst, en bevat voor den opmerkzamen lezer, jong of oud, behartigenswaardige wenken. De moraal is gezond, al is ze gegrond op aan het vulgaire Christendom ontleende godsdienstige begrippen en beginselen, namelijk wettelijk joodsch, zoodat zelfs de liefde nog een gebod is.....

Bovendien moet men niet uit het oog verliezen, dat men met Amerikaansche kinderen te doen heeft, die, als men den auteur mag gelooven, op hun tiende jaar al Bunyan's Pelgrimsreis bestudeeren, en over het algemeen veel meer ontwikkeld zijn dan onze knapen en meisjes, die nog de lagere school bezoeken. Welke Nederlandsche jongen van 12, hoogstens 13 jaar zou uit zichzelf opmerkingen maken als Tom (bl 185): ‘Het komt mij voor, dat we meer leeren door te zien wat kwaad is, dan door omgang met hen die goed zijn’? Of welk jonger zusje zou hem daarop antwoorden: ‘Op die manier zijn de tien geboden ook geschreven, - gij zult dit en dat en wat anders *niet* doen’? - wel te verstaan, als hoogwijze catechiseermeesters hun niet zulke diepzinnige dingen hebben ingescherpt. Mij kwam nog al veel in dit boekske voor, bij kinderen van zoo jeugdigen leeftijd *te* wijs; en het scheen mij toe, dat de schrijver

zijne eigen gedachten, zedekundige opmerkingen en zedelessen, wel eenigszins in hun kindertaal, maar toch hun in den mond legt en zich hierdoor aan de kunst vergrijpt - een fout, waarin zulke tendenzverhalen licht vervallen.

Dit is jammer, want het verzwakt de illusie, dat men zich in de kinderwereld bevindt, waarin de schrijver ons overigens zoo goed weet te verplaatsen.

De vertaling is zeer verdienstelijk en de uitgaaf, zooals wij die van de firma Van Kampen en Zoon gewoon zijn.

Kampen, Nov. 1878.

J. HOEK.

Uit de Russische wereld. Naar het Fransch van Henri Gréville door Francisca Gallé. Arnhem bij K. van der Zande, firma Stenfert Kroese en Van der Zande, 1878.

Een merkwaardig teeken des tijds is de bij den dag toenemende belangstelling, die wij in de geheele beschaafde wereld meenen op te merken, in de Slavonische volkerenwereld en haren machtigsten factor: Rusland. Zou de reden van dit verschijnsel gezocht moeten worden in de gewichtige rol in het politieke werelddrama, welke Rusland begint te spelen, in het raadselachtige en mysterieuze van dezen sedert de dagen van Czaar Peter als uit het niet verrezenen en in grootte en glans met verbazende snelheid aangroeienden meteoor, of in de naïeve onbeholpenheid en ongekunstelde natuurlijkheid van het Russische volk, dat pas de eerste, wankele en onzekere schreden zet op de baan der beschaving, of wel in al die verschillende oorzaken te zamen? Wij wagen het niet deze vraag te beslissen. Van het werkelijk bestaan dier algemeene belangstelling liggen intusschen, dunkt ons, de bewijzen voor de hand. Niet alleen zijn in de laatste jaren in Frankrijk, Duitschland en Engeland belangrijke en omvangrijke wetenschappelijke werken in het licht verschenen, die zich ten doel stellen, het raadsel van de Russische Sfinx te verklaren. Ook roman en novelle, die een vrij goeden thermometer opleveren van de aspiratiën van het groote publiek, verplaatsen meer dan vroeger hun lezers aan de boorden van Newa en Wolga. Ten voorbeelde wijzen wij op de in vele Europeesche talen vertolkte, Russische romans van Alexander Tourguiénew, op onderscheiden Duitsche romans van de laatste jaren, die aan het Russische leven ontleend zijn, o.a. die van Karl Detlef, en op de aan het hoofd dezer aankondiging vermelde, Fransche novellen van Henri Gréville. Van de laatsten biedt ons Francisca Gallé, in eene welgelukte vertaling, eene bloemlezing aan onder den titel: ‘Uit de Russische wereld’.

Met ééne van de daarin opgenomen novellen: ‘La fiancée de Savéli’, maakten wij voor eenige maanden kennis in de *Revue des deux Mondes*. Ofschoon de ingrediënten van dit verhaal eenigszins sterk gekruid zijn (er komen namelijk niet minder in voor dan verkrachting, poging tot moord, werkelijke moord en brandstichting), vervulde de lezing ervan ons toch met bewondering voor het talent van den auteur. Intrige, karakterteekening, stijl - alles verraadt eene meesterhand. De abnormale, zenuwschokkende feiten worden zoo uitnemend gemotiveerd, dat zij volkomen passen in het kader, waarin zij door den auteur geplaatst worden. De vrees en machtelooze woede en al de bittere hartstochten, door eeuwenlange onderdrukking en geleden onrecht in de borst der lijfeigenen gekweekt, zoowel als de trotsche minachting, die den Russischen landeigenaar maar al te vaak voor zijne boeren

bezielde, zijn in de hoofdpersonen van deze novelle, Bagrianof en Savéli, op onverbeterlijke wijze gesymboliseerd. Daarbij verstaat de auteur de moeielijke kunst, om met enkele fijne penseeltrekken een karakter of een toestand zóó levendig te teekenen, dat de lezer meent, niet met kinderen der scheppende

fantasie in een denkbeeldige wereld te worden rondgevoerd, maar werkelijk bestaande personen te hooren spreken over gebeurde feiten. Deze levendige, boeiende verhaaltrant gaat gepaard met een geestigen, van spranken van oorspronkelijk vernuft en humor tintelenden stijl. De karakters worden niet alleen zuiver geteekend en goed volgehouden, maar men ziet die in den loop van het verhaal zich als 't ware langzamerhand ontwikkelen en, onder den invloed van omstandigheden en omgeving, hun oorspronkelijken aanleg wijzigen. De locale kleur is niet alleen uitmuntend in acht genomen, maar de hoofdintrige van het verhaal, die aan het lijden der lijfeigenen en de willekeur en wreedheid van hunne voormalige heeren en meesters ontleend is, gunt ons een diepen blik op een eigenaardig verschijnsel in het Russische volksleven. Ofschoon dit met de andere, in dezen bundel voorkomende novellen niet in zóó hooge mate het geval is, daar deze zich bijna uitsluitend bewegen in de kringen van den hoogen Russischen adel, welks zeden en gewoonten eene groote overeenkomst vertoonen met die van de hoogere standen in het overige Europa, onderscheiden ook deze novellen zich door dezelfde voortreffelijke eigenschappen als ‘De bruid van Savéli’. Zoowel ‘Prinses Ogherof’ als ‘Dosia’ (om van de kleinere schetsen en anecdotes uit het sociale leven in Rusland, als: ‘Lina’, ‘Het bal van den Gouverneur’ en ‘Lebedka’ niet te spreken) zijn uitmuntend geschreven, van uitnemend talent getuigende novellen.

In het kleine, door hem gekozene kader vindt Henri Gréville gelegenheid te over, om de innige belangstelling van den lezer voor de ten tooneele gevoerde personen op te wekken en tot het laatste oogenblik gaande te houden De helden of liever heldinnen van deze beide verhalen, de fiere en waardige Martha Malaguine en de wat onbesuisde en wilde, maar in den grond edelaardige Dosia Zaptine, zijn beiden nobele figuren, met wie wij met uitstekend genoegen kennis maakten en die wij gaarne bij onze lezers introduceeren. Ze zullen zich de kennismaking niet beklagen. In beide novellen wordt de hoofdrol door vrouwen vervuld. Zoowel deze omstandigheid, als de nauwkeurige opmerkingsgave van den auteur en zekere gelukkige tact, om de verschijnselen in hun verband op te vatten, zonder veel over werking en oorzaak na te denken of ertoe door te dringen, wekken het vermoeden, dat wij deze schetsen uit de Russische wereld aan eene vrouwelijke hand te danken hebben. Dit vermoeden vonden wij bevestigd door een artikel in het *Journal des débats* van den Heer Henri Havard. Hieruit vernamen wij, dat de schrijfster van deze Russische zedeschetsen eene Fransche dame is, die vele jaren in de betrekking van gouvernante in Rusland heeft geleefd en daardoor in de gelegenheid was, het huiselijk en gezellig leven van de hoogere standen in het Rijk van den Czaar nauwkeurig gade te slaan. Dat zij van die gelegenheid ijverig gebruik heeft gemaakt en dat zij het talent bezit, om de resultaten harer ervaring in goed gedachte en geestig geschreven vertellingen te belichamen, zal na de lezing van: ‘Uit de Russische wereld’ door niemand betwijfeld worden. Wij vestigen daarom de aandacht van onze leesgezelschappen en van allen, die geroepen zijn eene keuze te doen van goede, onderhoudende lectuur, op deze verhalen van Henri Gréville en hopen, dat wij de begaafde schrijfster onder dezen of een anderen nom de plume nog meermalen met hetzelfde genoegen mogen ontmoeten.

Golo Raymond. Felicitas. Vertaald door Henriette van Overzee, Schrijfster van Frieda de Montigny. 2 deelen. Arnhem, J. Minkman. 1878.

Een goed boek mogen we hier aankondigen, een boek, dat niet alleen boeiend

geschreven is, maar ook om zijn degelijken inhoud veel aantrekkelijks heeft. Wie met de lezing aanvangt, kan het niet ter zijde leggen.

De handelingen en karakters dragen een natuurlijken stempel, zonder dat door de realiteit het poëtische verloren gaat.

Al de personen, die in het verhaal voorkomen, zijn merkwaardig genoeg, dat de aandacht op hen gevestigd worde.

In het eerste hoofdstuk treffen we al aanstonds de meeste hoofdpersonen aan, die de groote rollen in dezen roman vervullen. We zouden over een grootere ruimte moeten kunnen beschikken, als we den ganschen loop van het verhaal wilden volgen en die in veel opzichten verrassende ontknooping wilden aan het licht brengen.

Om eenigszins over de strekking van het boek te kunnen oordeelen, mogen eenige aanwijzingen voldoende zijn.

Een oud-Generaal, een Pruis van den ouden stempel, vol verwaten adeltrots, die zijn vaderlijk gevoel versmoort en doodt ter wille van de vooroordeelen van zijn stand, moet daar echter de bittere gevolgen van ondervinden, al tracht hij op het einde zijns levens goed te maken, wat zijn hardnekkige hooghartigheid had bedorven.

Mevrouw Von Billwitz, de echtgenoot van den Generaal-Vrijheer, is een verstandige, edele vrouw en moeder, die slechts door eene conventioneele onderdanigheid aan haren man verhinderd werd zooveel onheil te voorkomen en zooveel goeds teweeg te brengen, als zij wel wenschte.

De oudste zoon, Albert, heeft een terugstootend, lichamelijk gebrek, tot groote ergernis inzonderheid van zijn vader. Zijn lichamelijke toestand werkt op zijn zielsgesteldheid, maakt hem somber, menschenschuw en ontevreden, vooral nadat een tweede zoon, Egon, een prachtexemplaar van een mensch, allengs de gevierde lieveling werd.

Een nichtje, een wees, Margarethe geheeten, in het huis van den Generaal opgenomen, wordt de beschermengel van Albert, zijn weldoenster, ten laatste zijn vrouw; een vrouw, die het volkomen verdiende, dat haar man tot haar opzag met een gevoel, dat aan vergoding grensde, een vrouw en moeder bij uitnemendheid.

Egon, de jongste zoon, die spoedig de officiers-epauletten verwierf, zou de hoop zijns vaders, om door hem het aanzien en den rijkdom van het adellijk geslacht in stand te houden, hebben kunnen verwezenlijken, als hij niet op zijn reis over Parijs naar Italië een zekere Freule Von Glinka ontmoet had, die het middelpunt van zijn denken, gevoelen en leven geworden was. Hedwig, dus heette zij, was als jonge zangeres aan de opera te Praag verbonden, en dit was reden genoeg voor den Vrijheer Von Billwitz om, toen zijn zoon met haar, geheel tegen zijn zin natuurlijk, in het huwelijk trad, dien zoon uit zijn hart te verbannen. Egon's vroegtijdig en onverwacht sterven maakte een verzoening onmogelijk.

Felicitas, naar wie het boek zijn naam draagt, het dochtertje van Albert en Margarethe - en tot groote teleurstelling van den Generaal en ook wel eenigszins van Albert geen zoontje, opwien, volgens de hoop van den Generaal, al de rechten van zijn huis en stand konden overgaan - Felicitas was bij het opgroeien een wild, eigenzinnig kind, van een heftig en prikkelbaar temperament, maar tevens bedeeld met een onbegrensde goedhartigheid, waardoor zij voor wie haar verstandig wist te leiden haar hartje vol innige genegenheid opende.

Haar werd een speelnoote toegevoegd, een dochtertje van zekeren Graaf Eppendorf, een weduwnaar, die vroeger naar de hand van Margarethe gedongen had. Felicitas

kon zich met de kleine Ada niet verdragen. Dat speelmakkertje was haar ook een plaaggeest, die haar onophoudelijk sarde. Een vreeselijk ongeval, door Ada's schuld, kostte aan Margarethe het leven. Albert hield Felicitas voor de schuldige en van dat oogenblik was zij het wreed verstooten, met onverzettelijke

hardheid behandelde kind, dat na een reeks van de smartelijkste ervaringen eindelijk rust vond aan het hart van haren neef Stefaan, den zoon van Egon en Hedwig.

Het flink, het krachtig karakter, de levenstoestand en levenservaringen van Stefaan leveren menige belangrijke en meesleepende bladzijden aan dit boek.

Ook Hedwig's in vele opzichten lichtzinnig karakter, dat van onzelfstandigheid den stempel droeg en haar de plichten des levens minder deed schatten dan het zich overgeven aan de genietingen des levens, en hare lotgevallen boeien onze aandacht niet minder dan Ada's laaghartig gedrag.

Pater Laurentius en de kapelaan Rustal, Jezuïeten naar het leven geteekend, spelen in dezen roman een belangrijke rol. De listen en lagen, door hen in het werk gesteld, de mijnen, met evenveel voorzichtigheid als beleid door hen aangelegd om hun doel te bereiken, leeren ons bij vernieuwing, wat er al *ad majorem Dei gloriam* gedaan, geknoeid en gewetenloos gehandeld wordt.

In den kapelaan Rustal zien wij het beeld van den priester, in wien het *homo sum* niet was uitgedoofd. Was hij als werktuig onder hoogere macht *perinde ac cadaver*, de hartstochtelijke, de zinnelijke mensch was in hem niet gestorven.

Nog eene figuur is in dit werk een merkwaardige verschijning: Wanda, een Boheemsche dienstbode, de voorbeeldig en met slaafsche aanhankelijkheid getrouwe verpleegster van Stefaan. Alles wat zij doet en drijft is om zijnentwil. Zij wordt zelfs een misdadige ter wille van zijn belangen. Wij hadden haar liever niet door de vlammen zien verteerd, aan wier geweld zij nog het voorwerp ontrukte, dat haar toch alles waard zou geweest zijn, als het verloren was gegaan.

Wekt de kleingeestige, in zichzelf zoo nietige, oud-Pruisische Stolz ons medelijden op, het fanatiek Jezuïetisme vervult ons met afschuw. Ontmoeten we hier onverzettelijk harde en wreede karakters, er zijn ook liefelijke gestalten, die onze hoogste belangstelling wekken, met wie we lijden en treuren, wier zelfbeheersching, liefdezorg en moed wij bewonderen.

Wij eindigen met der schrijfster van Frieda de Montigny lof toe te zwaaien, niet alleen wegens haar smaakvolle keuze, om met de vertaling van Felicitas onze literatuur te verrijken, maar ook om die vertaling zelve, die ons zuiver Hollandsch te lezen geeft.

Een paar onnauwkeurigheden troffen we aan. Op bl. 98 van het I^{ste} Deel lezen we: Men hield zich voor, in plaats van: men begreep. Op bl. 97 van het II^{de} Deel.... was het kleine landgoed *voornaam* voor de blikken der buitenwereld afgesloten; bl. 122 ald. te s(z)amen.

H.

Spoorwegverhalen door Charles Lever. Vrij uit het Engelsch vertaald door J. van Giffen, geb. Romein. Maassluis, J. van der Endt en Zoon.

De naam van Charles Lever heeft onder de kenners van de Engelsche romanliteratuur onzer dagen een goeden klank. Hij bezit in hooge mate de gaaf, om komische toestanden en tooneelen te verdichten, die op een levendigen toon te vertellen, en, door ongemerkt aangebrachte, kleine trekken, langzamerhand op kunstige wijze den gewenschten, komischen indruk voor te bereiden, om dien op één hoofdmoment te

concentreeren. Zijne romans nemen geen hooge, dichterlijke vlucht en getuigen evenmin van diepe karakterstudie. Toch verdienen zij aanbeveling als eene gezonde en amusante lectuur en als een tegenwicht tegen de

sensatieromans en de op een ziekelijk godsdienstig gevoel speculeerende producten van de Engelsche pers.

Men kan het volkomen eens zijn met deze uitspraak over Charles Lever en toch oordeelen, dat het juist niet onvermijdelijk noodig is, dat al wat onder zijn naam in Engeland gepubliceerd wordt, ook in eene Hollandsche vertaling het licht zie.

Over 't geheel hebben wij meermalen den stillen wensch gekoesterd, dat onze uitgevers de handen inéén mochten slaan, om paal en perk te stellen aan de blinde vertaalwoede, die onze nationaliteit ondermijnt en alle oorspronkelijkheid en karakter onder een vloed van vreemde persproducten dreigt te verstikken. Dat men de beste en edelste vruchten uit vreemden hof met smaak en oordeel in den Hollandschen tuin overplant, of, nog beter, op Hollandschen stam weet te enten, ligt voor de hand en is een geschikt middel, om onzen nationalen gezichtskring te verruimen en onzen smaak te veredelen. Het vertalen daarentegen van alles, rijp en groen, zoo het slechts een geaccrediteerden buitenlandschen naam aan het voorhoofd draagt, kan, dunkt ons, slechts nadeelige gevolgen hebben. Het bederft den smaak, onderdrukt eigen vindingsgeest en vernedert onze natie in het oog van den vreemdeling. Vraagt men ons, naar aanleiding van deze expectoratie, of wij dan van oordeel zijn, dat de aan het hoofd dezer aankondiging genoemde ‘Spoorwegverhalen’ geheel van alle literarische waarde ontbloot zijn of zeer ver beneden de vroegere werken van Lever staan, dan luidt ons antwoord: Och neen, lieve lezer! dit zestal novelletjes, of liever, dit zestal pikante anecdotes is geestig gedacht en niet zonder talent geschreven. Ze beantwoorden volkomen aan hun titel en zien eruit, of ze uit den mond van een geestig spoorwegreiziger zijn opgevangen.

Maar men moet er ook niet meer van verwachten, dan van het aardige gekeuvel van een aangenaam reisgenoot. Ze doen lachen en een verloren uurtje aangenaam doorbrengen; ze verdrijven de verveling - *voilà tout.* Ze zijn te vluchtig en onbeduidend, om eenigen blijvenden, zedelijken of aesthetischen indruk achter te laten.

Zoo iets mag men dan ook niet van iederen roman of elke novelle verwachten. Wij geven het volgaarne toe. Maar bij den stortvloed van vertalingen, waarmede wij overstelpt worden, zouden wij toch zoo gaarne zien, dat men de romans en novellen, die aan geene hoogere eischen voldoen, onvertaald liet.

Hoe men evenwel over deze quaestie moge denken, *hierover* zullen wel allen het met ons eens zijn, dat eene vertaling - indien er dan eenmaal vertaling moet zijn - het oorspronkelijke in zuiver Hollandsch behoort weer te geven.

Tot ons leedwezen kunnen wij dit van de vertolking van Mevr. Van Giffen, geb. Romein niet getuigen. Zij laat zich wel over 't algemeen vrij goed lezen, maar draagt toch hier en daar hinderlijke sporen van overhaasting. Om een paar staaltjes te noemen: op bladz. 123 maken wij kennis met het Hollandsche werkwoord: ‘struipen’, in de beteekenis van ‘de huid afstroopen’. Wij kennen dien term niet en gelooven, dat hij weinig kans heeft om in het Nederlandsche Woordenboek te worden opgenomen. Op bladz. 138 lezen wij van ‘iets Machiavellics’ in plaats van ‘iets Machiavellistisch’. Elders lezen wij van een mannetje met donkere oogen en een valsch gelaat, dat eene *ceremonie*, door hemzelven opgesteld, voorlas. Wij vermoeden, dat een *formulier* bedoeld is. - De hier en daar in het oorspronkelijke voorkomende versjes en liedjes had men òf onvertaald moeten laten, òf Mevrouw Van Giffen had

de moeilijke taak van eene metrische, tegelijk vloeiende, dichterlijke vertolking aan betere handen dan de hare moeten toevertrouwen.

Nu heeft zij ongelukkig de partij gekozen, die versjes in een onbeholpen, hortend

en stootend proza te vertolken en daardoor bijna onleesbaar te maken. Ten bewijze sta hier het eerste couplet van: Het lied van den derde-klasse trein.

Conducteur.

Er was een tijd, toen, met zware vracht,
Wij langzaam onze reis vervolgden,
En iedere mijl van den weg af maten,
Totdat de dag voorbij was;
Langs den afgesloten weg, met wagensporen doorploegd,
Als het morgenlicht slechts schemerde,
Bij den laatsten flauwen straal van licht
Ging het vermoeide span rustig voort.
Maar nu richten w'ons niet meer naar d'aard,
Ons insectenleven is voorbij,
Met flikkerenden oven en sissenden stoom
Is onze spoed gelijk aan den wind.

Mengelwerk.

Dingi.
Zuid-Afrikaansche novelle door Catharina F. van Rees.

IV.

Bij de bronnen van Caledon hield Sinkonyala, het opperhoofd der Mantatees, zijn verblijf. Vast besloten om eigenaar te worden van het grondgebied, dat hem zoo verleidelijk voorkwam, aarzelde Retief geen oogenblik om dit opperhoofd te beoorlogen en vond steun bij de gezelschappen, die hem reeds naar Natal waren gevolgd. Door het afzenden van boden naar dat district, die Sinkonyala, op veelbeteekenende wijze, tot de teruggave van het gestolene vee aanspoorden, geraakte men buiten verwachting tot een vredelievende oplossing van deze zaak, want liever, dan er door de kogels der Boeren toe gedwongen te worden, stond hij hun het onrechtmatig verkregen eigendom vrijwillig af.

In dien tusschentijd was het aantal landverhuizers weder aanmerkelijk toegenomen. Meer dan 1000 wagens trokken den Drakenberg over, overal zag men troepjes emigranten, die zich langs de oevers der rivieren hun verblijfplaats kozen. Allen erkenden Retief als hun opperhoofd.

De Van der Heijde's en Rousseau's, die zich bij Retief gevoegd hadden, zochten weder, als te voren, elkanders nabuurschap, 'tgeen voor Mary, bij de veelvuldige afwezigheid haars echtgenoots, van groot belang was. Tot Rousseau's groote verbazing vond hij bij zijn terugkomst van Umghunghlove den Kafferknaap Tschingo bij zijn familie. Ondanks Mary's weigering had deze zich bij een volgend gezelschap aangesloten en zich zoo smeekend aan haar opgedrongen, dat zij hem tot haar hoofdbediende had aangesteld. Rousseau en Van der Heyde waren te veel met Tschingo ingenomen, om met zijn tegenwoordigheid geen genoegen te nemen, want niet alleen betoonde hij zich een even

trouw beschermer en bewaker hunner kinderen als Maandag, maar ook konden zij het opzicht over hun Kralen rustig aan hem overlaten. Minder aangenaam scheen Thomas Tschingo's bijzijn. Hij kon er niet aan twijfelen, of Ellis was er de voornaamste oorzaak van. De zachte, weemoedige glans in haar hemelsblauwe oogen oefende een tooverkracht uit op den ridderlijken knaap, zijn gansche bestaan scheen met het hare inéénigeweven, haar minste wenschen werden door hem geraden en bevredigd. Altijd toefde hij in haar nabijheid, zonder dat zij 't zelfs giste; fier en ongenaakbaar voor iedereen, was hij de eerbiedige, nederige slaaf van het teedere, fijne, blanke meisje.

Vreemd genoeg nam Ellis Tschingo's blijkbare gehechtheid zoo natuurlijk op, als sprak ze vanzelf.

Sinds hij het gift zoog uit den slangenbeet in haar arm, boezemde hij haar geen afkeer meer in en ontweek ze hem dan ook niet zooals vroeger. Maar wat hij aan gehechtheid en eerbied aan haar offerde, ging voor haar verloren; het menschenras, waartoe hij behoorde, stond niet hoog in haar achting. Te veel barbaarschheid had ze ervan bijgewoond, om het genegen te kunnen zijn. Tschingo's zwarte kleur begrensde tot zelfs Ellis' dankbaarheid. Ze kon hem dulden, maar niet liefhebben, althans nu deed ze 't nog niet, ofschoon hij toch door zijn voortreffelijke inborst al de harten der haren met storm had veroverd. Voor Thomas was dit zeer geruststellend. Toen hij alleen Ellis levend aantrof tusschen de bloedige, verminkte slachtoffers van Moselekatse, had hij hierin een duidelijke aanwijzing van den Hooge gezien, om haar tot zijn levensgezellin te kiezen. Haar blijkbare voorkeur voor hem had hem in dit voornemen versterkt. Nu hij haar zoo groot en zoo schoon terug zag, wenschte hij het met al zijn hart en begon reeds de vrees bij hem wortel te schieten, dat ze, benevens de vriendschap, die ze haar redder wijdde, ook nog liefde voor een ander zou kunnen voeden. Hij voelde, dat hem dit pijn zou kunnen doen, ja, dat het zijn schoonste levensverwachting zou vernietigen, en werd naijverig op allen, die door haar liefelijk wezen werden aangetrokken. Daarom verduisterde zijn blik, als hij Tschingo altijd om en bij haar bemerkte en kon hij vaak een beweging van ongeduld niet bedwingen, als hij de loftuitingen op hem moest aanhooren, waartoe zoowel het edel karakter van den knaap als zijn fier uiterlijk aanleiding gaven. Thomas begreep niet, dat men hem als knaap bleef beschouwen, zeker was hij nog jong, hoogstens veertien jaren, maar hoe rank en kloek had zich reeds zijn gestalte ontwikkeld en hoe gedroeg hij zich in alle opzichten als een volwassene! Ook maakte hij er Rousseau meermalen opmerkzaam op, maar deze behandelde dit onderwerp al even luchtig als alle andere onderwerpen en spotte in 't geheim met Mary over den naijver van Thomas op Ellis' zwarte schaduw.

Met groote tevredenheid hadden de emigranten het bericht ontvangen van Sinkonyala's onderwerping aan den eisch van Retief. Als het

mogelijk was hielden zij gaarne vrede met den zwarten nabuur, wien ze reeds zooveel onrust en verliezen te danken hadden. Meer beweeglijk van aard dan Van der Heyde, had Rousseau al dadelijk het plan gevormd, om het tweede bezoek aan Dingaan mede te maken en moedigde er op zijn luimige wijze ook Thomas toe aan, die er geen groote geneigdheid voor betoonde.

Beide mannen staan aan de buitenzijde van het raam voor Rousseau's woonhuis met Mary in gesprek. In hun nabijheid legt de jonge heer Charles Rousseau proeven af in de rijkunde, door op zijn ponney heen en weder te galoppeeren over de donzige weide, een bezigheid, waardoor hij in hooge mate de ijverzucht opwekt van zijn toeschouwende, jongere broeders. Geheel aandacht voor de Flora op dezen bodem, ziet men Ellis van de eene bloem naar de andere zweven, om er zich een krans van te vlechten. Maandag draagt haar het korfje achterna en houdt tevens een wakend oog op den ruiter. Iets verder af op het veld graast, onder toezicht van eenige bedienden, het gezamenlijke vee der naaste buren, dat aan Tschingo's bijzondere zorg is opgedragen. Deze is echter onzichtbaar zooals gewoonlijk, ofschoon er geen twijfel bestaat aan zijn nabijheid.

- Als dàt waar is, Thomas - vervolgt Mary het gesprek - als een zwart vrouwenoog u heeft onderscheiden, moet ge mede terug naar Dingaan. Een steun bij een onbekenden en zeer beruchten vijand mag niet versmaad worden. Hebt gijzelf niet verteld, dat een van Dingaan's raadslieden het witte volk wou keeren en daarom het valsche bericht overbracht van een diefstal der onzen, ofschoon hij zeer goed wist, dat Sinkonyala en zijn volk zich als Boeren verkleed hadden?

- Dat is waar - antwoordt Thomas - Tambusa is een gevaarlijk vijand, maar met de teruggave van zijn vee en de aanwijzing van den waren dief zal Dingaan overtuigd worden van zijn vergissing en zijn minister ons niet meer in verdenking durven brengen.

- Hoe denkt Retief erover, William?

- Dat behoeft ge nooit te vragen, als Veldkamp zijn gevoelen heeft geuit, Mary. Zooveel geestverwantschap bestaat er tusschen hem en zijn Commandant, dat de een precies denkt wat de ander zegt. Dikwijls slaan ze de plank raak, maar sinds ik 't passable genoegen had kennis te maken met Tambusa's valsche tronie en Dingaan's wraakgierigen blik, en Owen's bezorgdheid over deze heidensche verschijnselen in zijn Christelijke nabijheid op zijn gezicht geteekend zag, sinds ik uit Dingi's verklaring van Tambusa's vijandschap tegen den witten man bemerkte, dat ook zij verraad voor hem vreest, kom ik toch meer en meer tot de overtuiging, dat we met deze Zulu's zeer omzichtig te werk moeten gaan en hun vriendschap meer als een afgeperst goed moeten beschouwen, dan als een uitvloeisel hunner vredelievende gezindheid.

- Ik hoorde u nog nimmer zoo verstandig redeneeren, William! - zegt Mary, terwijl zij haar echtgenoot bezorgd aanstaart. -

Ducht gij werkelijk gevaar, dan verzoek ik nu in allen ernst, Thomas, dat ge medegaat. Wil die Kaffersdochter uw dood niet, dan blijven er ook de anderen voor bewaard!

- Commandant Retief noemde reeds de mannen, die hem vergezellen zouden en daar was ik niet bij! - antwoordt de jonkman kleurend.

- De reden die hij daarvoor opgaf is, dunkt mij, vleiend genoeg voor u, Veldkamp! - zegt Rousseau goedig - 'onzen ex-luitenant is ieder tochtje welkom', zeide hij, 'Veldkamp's krachten wil ik sparen voor ernstiger expedities!'

- Ik beklaag mij niet! - mompelt Thomas, terwijl zijn blik onwillekeurig naar Ellis afdwaalt en tevens in die richting twee ruiters ontdekt.

- Mijnheer Van der Heyde brengt een gast mede! - zegt hij en wijst op de ruiters.

- 't Is Retief! - roept Rousseau - waarschijnlijk reed hij de anderen vooruit; dat is het sein voor mij om af te marcheeren.

Hij zegt dit op zijn gewone, luchtige wijze, ofschoon een onaangename gewaarwording, waarvan hij zich geen rekenschap kan geven, zijn open, vroolijk oog verduistert.

De ruiters bereiken de woonhuizen en springen af.

Van der Heyde's vrouw snelt toe, ook de kinderen rennen aan.

- Ik ben reisvaardig, Commandant! - zegt Rousseau, hem de hand reikend - ge zijt haastiger dan ik kon verwachten; mijn consigne was morgen op 't appèl op uw erf. Goedenavond, Van der Heyde, alles wel bij Maritz?

- Alles in orde, alleen eenige ontevredenheid over het nieuwe besluit van onzen Commandant! - antwoordt deze met een bedenkelijken blik op Anna.

- Maritz, Potgieter, in één woord, al onze partijhoofden zijn het in dit oogenblik oneens met mij! - zegt Retief lachend.

- Maar waarover dan? Ze kunnen het toch niet afkeuren, dat gij uw belofte houdt aan Dingaan? - vraagt Rousseau verwonderd.

- De wijze, waarop ik die wil vervullen, valt niet in hun smaak. Ze zijn van gevoelen, dat ik slechts drie of vier mannen mede moet nemen, zooals ook aanvankelijk mijn plan was. Bij nader inzien acht ik het echter beter, het verwaande opperhoofd der Zulu's eenig respect in te boezemen voor onze strijdmacht. Daarom laat ik het aan een vijftigtal onzer beste ruiters over mij te vergezellen, en met deze indrukwekkende cavalcade, opgeluisterd door een gevolg van jonge Hottentotten en rijdende bedienden, steken wij de Buffelrivier over en brengen Dingaan zijn vee terug.

- Niet kwaad bedacht - zegt Rousseau, aan zijn knevel plukkend - we kunnen dan ten minste vechten, als het noodig is.

- Maar waarom zou dit noodig zijn bij een zoo vredelievende on-

derneming? - vraagt Anna. - Mij dunkt, dat een viertal bezoekers Dingaan minder wantrouwen zal inboezemen dan een geheel leger krijgslieden.

- Datzelfde beweert ook Maritz - zegt Van der Heyde - in de onbeduidendheid van de macht, die Dingaan nadert, steekt haar beste veiligheid. Maar onze Retief laat zich niet raden.

- Omdat hij 't anders inziet - valt Retief in. - Kaffers moet men toonen, dat men bijten kan als 't erop aankomt, zoo heb ik het mijn levenlang geleerd. Ik wil het Tambusa niet te gemakkelijk maken, als hij van plan mocht zijn ons in te rekenen, zooals Rousseau schijnt te gelooven.

- William, gij gelooft dat werkelijk? - vraagt Mary beangst.

- Den laatsten keer geloofde ik het, Marylief, maar met een aantal geweren tot steun boezemen Tambusa noch Dingaan mij meer eenig wantrouwen in, daarom juich ik het besluit van onzen Commandant van harte toe.

- Mocht het u niet berouwen! - mompelt Van der Heyde. - Ik zie de zaak donker in.

Zijn gemompel is Thomas niet ontgaan. Hij stelt het grootste vertrouwen in Van der Heyde's doorzicht en leest op zijn bezorgd gelaat, dat hij gevaar ducht voor die uittrekkenden. Dat is hem genoeg; zijn besluit is genomen. Oogenblikkelijk biedt hij zich aan, om zijn Commandant te vergezellen.

- Wel zeker - antwoordt Retief - in de eerste plaats rekende ik *nu* op u.

Verheugd drukt Mary hem de hand. Thomas' tegenwoordigheid in Umghunghlove is haar een geruststelling. Zij vertrouwt op Dingi. Als er verraad broeit zal deze het aan het licht brengen. Van der Heyde en Anna laten zich echter zoo gemakkelijk niet geruststellen. Het droevige voorgevoel, dat Retief gevaar bedreigt, wil niet van hen wijken.

Tevergeefs schertst deze erover, en wijst eenige dagen later zegevierend op de dapperen, die zich met geestdrift bij hem vervoegden, zoodat hij zich door een schaar van zeventig der achtbaarste en moedigste uitgewekenen omringd ziet en een gevolg telt van dertig Hottentotten en rijdende bedienden.

- Zóó perst men den koning der Zulu's den noodigen eerbied af! - roept hij voldaan, als het uur van vertrek is aangebroken - broeders, ik breng uw kinderen land in eigendom mede, weest goedsmoeds, hier zullen wij blijven wonen!

Geen gejubel begroet deze woorden. Geen enkel hart klopt rustig, allen zijn onder den indruk van het bange voorgevoel, dat een groot onheil dezen machtigen stoet bedreigt.

Met ongewone teederheid heeft Rousseau zijn vrouw aan 't hart gesloten en haar ernstig aan Van der Heyde's hoede opgedragen.

- Als ik soms daarginds uitgediend raak, blijf haar dan een goede broeder, zooals ge 't altijd geweest zijt, en mijn jongens een vader! - heeft hij hem toegefluisterd en een bemoedigenden handdruk tot antwoord ontvangen.

Niet minder vol van beteekenis, schoon op andere wijze, nam Thomas afscheid van Ellis. Vreemde woorden zijn hem ontsnapt, waarvan zij den zin maar half begreep, maar waarin zij toch den stillen wensch erkende, dat geen ander dan hij de eerste plaats in haar gedachten zou bekleeden. Daarop had ze hem verwijtend aangezien en met ongewone kracht verzekerd, dat ze niemand liever had dan Thomas en hij haar daarom niet zoo dikwijls moest verlaten, een verzekering, die door een aantal welgemeende afscheidskussen werd beloond. Welgemoed was hij toen opgestegen en had, in zijn blijdschap over Ellis' veelbelovende genegenheid voor den ouden vriend, haar zwarte schaduw de hand kunnen reiken, die deze eer met gepaste waardigheid opnam.

Nu rijden zij heen, de vaders, echtgenooten en zonen, vertrouwd met 't gevaar en daarom zoo onversaagd, in 't volle bewustzijn hunner kracht en daarom zoo machtig. Zie, hoe hun geweren schitteren in 't zonlicht, hoe hun ijzeren hand den driftigen gang hunner paarden bedwingt. Hoe kloek vertoonen zich die forschgebouwde mannen in 't zadel, welk een wilskracht zetelt er op hun voorhoofd, welk een hardnekkigheid in de vast op elkander geknepen lippen. Wie kan nog wanen, dat hun leven gevaar zon loopen, als zoovele krachtige armen het kunnen verdedigen? Maar niet in de krachtigste menschenhand, alleen in Gods hand is het leven van den mensch. Niemand, die dit beter ervoer dan de uitgeweken Boer, en niemand, die er meer op vertrouwt.

- Halt! - gebiedt de aanvoerder.

- Zullen wij God vergeten, ook al zien wij geen gevaar? Mannen, uw oogen hemelwaarts! Bidden wij onzen Vader, die daar woont, om te waken over onze vrouwen en achtergeblevene broeders en om onzen behouden terugkeer.

De hoofden ontblooten zich en een vurig gebed rijst uit de rijen omhoog.

Dan klinkt weder het voorwaarts van den Commandant en verliest zich de ruiterstoet meer en meer in de verte.

- Is nonna ziek van hart, dat er dauw drupt uit den hemel van haar oog? - klinkt een zachte stem naast Ellis.

- Ellis weent over haarvriend, Tschingo! - antwoordt het meisje, zonder zich naar hem toe te keeren.

- Tschingo is hier en hij is nonna's slaaf! - Kan hij niet de zon doen schijnen in nonna's oog? Hij luistert.

- Keert haar vriend terug, dan is er weder zonneschijn in Ellis' oog, Tschingo, tot zóólang treurt zij.

Met diep medegevoel ziet hij, hoe haar witte hand de groote tranen terugdringt, die weerbarstig haar oogen ontspringen.

- Nonna wacht haar vriend en lach, Tschingo brengt hem nonna terug of val een lijk! - prevelt hij en verdwijnt even onhoorbaar als hij kwam.

Lang nog toeft Ellis onbeweeglijk op dezelfde plek, waar ze afscheid nam van Thomas. Aan Tschingo denkt ze niet. Maar als men hem den anderen morgen mist op het erf en men dagen lang tevergeefs op zijn terugkeer wacht, herinnert zij zich plotseling zijn troostvolle verzekering, zoo koel en onverschillig door haar opgenomen: *Nonna wacht haar vriend en lach*, *Tschingo brengt hem nonna terug of val een lijk!*

Dit overtuigt Van der Heyde, dat Tschingo de uitgetrokken en is gevolgd en ontvonkt voor 't eerst in Ellis' hart een gevoel van genegenheid voor haar trouwe, zwarte schaduw.

V.

Drie regendagen hadden den bodem drassig gemaakt. De beken waren tot rivieren aangezwollen en de rivieren tot breede, toomelooze waterstroomen. Tegenspoeden van allerlei aard hielden de tochtgenooten naar Umghunghlove in gestadige spanning; dan eens was 't een onverwachte bergstroom, die doorgewaad moest worden, dan weder een glibberig, steenachtig bergpad of moerassig veld, dat al hun aandacht vereischte. Langzaam ging het voorwaarts met ijzeren wil, met onwankelbaar vertrouwen en groote opgewektheid. In de laatste week van Januari 1838 was Retief van huis vertrokken, op den tweeden Februari werd de koning der Zulu's onderricht van zijn aankomst en staart hij verrast op den gewapenden ruiterstoet, die zijn Kraal nadert.

- Zie, hoe de witte kapitein woord houdt! - dus vervoegt zich Mr. Owen met een tevreden glimlach bij hem - Dingaan's vee en paarden brengt hij in zijn Kraal, zooals hij 't beloofde.

Dingaan knikt goedkeurend, maar Tambusa nadert met grimmig gelaat.

- Komt een vriend als strijder tot Dingaan? - roept hij toornig - negentig geweren telt Tambusa, met zeventig strijders komt de witte kapitein en gebiedt den koning, dat hij van zijn land afsta. Zal hij zich laten gebieden in zijn koninkrijk?

Een donkere, dreigende blik is Dingaan's antwoord.

- De witte kapitein komt als koning van zijn volk bij den koning der Zulu's - zegt Owen uiterlijk kalm, maar innerlijk zeer angstig te moede - daarom vergaderde hij zijn strijders om zich heen en schitteren hun wapens. Dingaan spreke en ongewapend treedt hij voor hem en geeft hem zijn eigendom terug!

- Dingaan loont den vriend, die komt en brengt hem zijn vee! - spreekt de koning met waardigheid. - Gewapend of ongewapend, hij is welkom. Dingaan viert feest met den witten kapitein, Tambusa roepe de Kaffers uit de naburige Kralen hier, zij dansen hun krijgsdans en met den witten strijder zal de koning aanzitten als vriend.

Verruimd haalt Owen adem, met van woede vertrokken gelaat verwijdert zich Tambusa, om het bevel zijns meesters ten uitvoer te brengen. Maar bloedig zal hij zich wreken over den hoon, die hem geschiedt. Listig zal hij Dingaan's hart verbitteren tegen het gehate, overmoedige, witte volk; in een oogenblik van heftig wantrouwen zal deze het vernietigen en Tambusa, den prijs afstaan voor den verslagen vijand.

De ruiterstoet heeft de Kraal bereikt en springt af.

Gevolgd door Rousseau en den tolk Halstead treedt Retief voor het opperhoofd.

- De witte kapitein ontnam Sinkonyala het geroofde vee en brengt het aan den koning, zooals hij 't beloofde - spreekt hij fier - denkt hij, dat hij zijn vijand is?

- Dingaan roemt de wijsheid en den moed van het witte opperhoofd - antwoordt de koning vriendelijk - hier is zijn hand. In zijn Kraal zal zijn vreugde en wapengekletter en met den witten kapitein en zijn volk zal hij een verbond sluiten.

De beide opperhoofden reiken elkander de hand, Retief's volgelingen worden in de Kraal toegelaten en evenals hun hoofden met de meeste gastvrijheid onthaald.

Weldra dagen van alle zijden zwarten op en verzamelen zich in hun krijgsrusting op het binnenplein. De vrouwen grijpen naar de Gom-Gom en hun eentonig getokkel paart zich aan het oorlogsrumoer van den woesten krijgsdans.

't Is een vreemd en aangrijpend schouwspel, dit wilde spiegelgevecht der zwarten, omringd van blanke toeschouwers, te midden eener natuur, die door haar kalme, grootsche verhevenheid allen menschelijken hartstocht den oorlog verklaart. Is Rousseau geheel aandacht voor de vechtenden, Veldkamp's bewonderende blik geldt langzamerhand meer het schilderachtig landschap met zijn azuurblauwen hemel en heldere, kleurige tinten, waarbij het barbaarsche oorlogsgetier zoo weinig past en waarvan hij de harmonische klanken zoo gaarne alleen zou opvangen. Als dan ook de rumoerige dag ten einde loopt en de vermoeide spiegelvechters de rust zoeken, om den volgenden morgen met frissche kracht hun woest spel te hervatten, zoekt hij de vrije natuur. Daar ziet hij een tweede schaduw in het maanlicht schuins achter zich. Onwillekeurig grijpt hij naar zijn mes, maar laat de hand zakken bij het zoet geluid van Dingi's stem:

- Dingi zoekt haar vriend - fluistert ze - zij waakt met hem. Waarom kwam hij als strijder? Tambusa is valsch en Dingaan wantrouwend.

- De witte strijder vreest niet, als hij goed handelt - antwoordt Thomas stilstaande - hij komt in volle wapenrusting om uw koning te toonen, dat zijn vriend machtig is en hem hoogacht.

- Zal niet Tambusa zeggen, hoe? mijn koning vreest de geweren van het witte volk en geeft weg van zijn land uit nood? Ach, Dingi's hart klopt angstig. Zij ziet verraad in Tambusa's oog!

- Dingaan's gelaat staat vriendelijk, de witte kapitein bracht hem zijn eigendom terug, wie stal het? Niet volk van zijn volk, maar Sinkonyala, Dingaan weet het, daarom roemt hij den witten kapitein en viert feest met hem. Waarvoor vreest dan Dingi!

- Voor Tambusa! - fluistert de Kaffersdochter bijna onhoorbaar, dan drukt ze den wijsvinger tegen haar mond en steekt haar hoofd luisterend vooruit.

Een licht geritsel in het heestergewas heeft haar aandacht getrokken, snel als de gedachte wijkt ze terug tusschen het geboomte. Thomas staat alleen. Het geritsel herhaalt zich meer naderbij; nu hoort hij het ook en grijpt weder naar zijn mes. Niets onrustbarends vertoont zich, alleen voelt hij het instinctmatig, hoe twee donker brandende oogen hem door het groen beloeren. Nog een oogenblik toeft hij, dan keert hij, langzaam en altijd op zijn hoede, naar de Kraal terug. Een groote Kaffer springt uit het heestergewas te voorschijn en oogt hem na. Onwillekeurig heft hij zijn assagaai omhoog, als vuurbollen lichten zijn oogen, een satanische lach opent zijn lippen en maakt zijn sneeuwwitte, vast op elkander gebeten tanden zichtbaar. Nu springt hij vooruit naar 't geboomte, onderzoekt het met zijn scherpen blik en luistert ingespannen. Doodelijke stilte, Dingi's lichte voet zweeft reeds ver. Heeft hij zich vergist? Hij ademt vrijer en wil heengaan. Daar schittert iets op den grond, een woeste kreet ontsnapt hem, ze dringt door tot Dingi's oor en verstijft haar 't bloed in de aderen. Zij mist haar glazen halsketen; wie die vond, raadt zij. Tambusa heeft een scherp wapen tegen haar en de toorn haars vaders zal allereerst losbarsten over den onschuldige, dien ze lief heeft. Wee haar, zoo hij sneeft door hare schuld! In radelooze vertwijfeling brengt ze den nacht door en ziet met angst en beven de sterren verbleeken voor den nieuwen dag. Redden wil zij den koning van haar hart, alle gevaar trotseeren om hem te bewaren voor Tambusa's assagaai. Met dit vaste voornemen bezield sluipt ze haar hut uit, maar staat als verwezen. Twee zwarten wijzen haar gebiedend terug. Tambusa heeft reeds Dingaan's wantrouwen tegen haar opgewekt. Ze is haars vaders gevangene. Met de handen op het hart geklemd zinkt ze neder; schijnbaar onverschillig en onderworpen, woedt er in haar binnenste een vreeselijke strijd tegen den wil, die haar machteloos maakt, en peinst ze de uren door over het middel om het kwaad te verhoeden, dat boven de hoofden van het witte volk, naar ze zeker gelooft, moet losbarsten.

Zoo verloopen er een nacht en een dag en breekt de morgen van den 4den Februari aan; de zon rijst hooger, de zwarte strijders verzamelen zich op het binnenplein. Dingaan's stem gebiedt; zijn beste regimenten, de Umshlanga-Umyana en de Umshlanga-Umschlopa moeten zich op den strijddans voorbereiden. De witte kapitein en zijn volk mogen niet vertrekken zonder deze eerbewijzing. Retief laat het zich welgevallen, Rousseau voedt niet het minste wantrouwen meer in het Kafferhoofd, dat hun zulk een vriendelijke ontvangst bereidt, alleen zijn metgezellen Oosthuizen, Greijling en Liebenberg dringen aan op afdoening van zaken en onmiddellijken terugkeer. Dingi's waarschuwingen, hun door Veldkamp toevertrouwd, zijn niet zonder indruk op hen gebleven, bovendien letten zij nu meer op Tambusa en ontmoeten vaak zijn wraakgierigen blik. Ook Owen schijnt niet geheel gerust. Hij kent de macht van Dingaan's raadsman en zijn vijandschap tegen het witte volk. Dat is bedenkelijk, daarom stemt hij geheel in met den raad der blanke hoofden, om onmiddellijk tot het doel van Retief's tocht te geraken en dan niet langer te toeven. Dingaan is nu goed geluimd, men weet niet wat in 't volgend oogenblik zijn toorn kan doen ontvlammen.

Retief lacht erover.

- Zal ik een man verdenken, die mij zóóveel hulde en gastvrijheid bewijst? - vraagt hij aan Owen - dan zou ik geen hoogen dunk krijgen van uw werkzaamheden hier. Wat zegt gij ervan, Rousseau?

- Wat mij betreft wil ik hier gaarne nog eenige dagen vertoeven, op gevaar af van Dingaan eerder te vervelen dan mij. Hij maakt het ons zoo aangenaam mogelijk en als hij kwaad tegen ons in den zin had, zou dit toch overbodig zijn.

- Vergeet ge, dat uw vrouwen ongerust over u zijn? - herneemt de zendeling ernstig - keert terug, dat is mijn raad en mijn oprechte wensch. Niet alleen met Dingaan hebt ge te doen, hij heeft slechte raadgevers, op wie mijn woorden zonder invloed bleven.

- Welnu - zegt Retief - help mij dan aan een schriftelijk verdrag en heeft Dingaan het goedgekeurd en onderteekend, dan vertrekken wij.

Tevreden gesteld gaat de zendeling heen en keert na eenige oogenblikken met een beschreven papier in de hand terug. Hij vindt de blanke hoofden nog in druk gesprek te zamen, terwijl Veldkamp zwijgend toeluistert.

- Hier is het document, wil ik het u voorlezen? - vraagt de zendeling haastig.

- Gaarne!

‘Umghunghlove, 4 Februari 1838.

Zij het aan allen kennelijk:

Dat, aangezien Pieter Retief, gouverneur der Hollandsche Boeren-

emigranten, mijn vee heeft hernomen, dat Sinkonyala van mij gestolen had, welk vee gezegde Retief mij nu heeft afgeleverd, zoo verklaar en certificeer ik, Dingaan, Koning der Zulu's, dat ik goed gedacht heb, aan hem, Retief, en zijn landgenooten af te staan de plaats, genaamd Port Natal, met al het land daaraan gelegen: dat is te zeggen, van de Tugela tot aan de Umzembubu-rivier ten Westen; en van de zee naar het Noorden, zoover het land bruikbaar moge zijn en aan mij toebehoort.

Hetwelk ik bij dezen doe en hun schenk als hun voortdurend eigendom.'

- Uitmuntend! - zegt Retief - nu Dingaan's onderteekening en wij zijn reisvaardig.

- Ik ga hooren, of hij met dit tractaat instemt - herneemt Owen heengaande.

Een oogenblik later keert hij terug met het bericht, dat Dingaan hem vriendelijk heeft aangehoord en de witte hoofden bij zich verwacht. Als de drie mannen, door den zendeling begeleid, voor Dingaan treden, staat hij omringd van zijn raadslieden.

- Weest gegroet! - spreekt hij, hoffelijk hun buiging beantwoordend - mijn hand teekent wat de witte kapitein verlangt en wij zijn vrienden en bondgenooten.

Dan neemt hij de pen aan, die Owen hem toereikt en plaatst een kruisje onder het geschrevene. Drie zijner raadslieden: Maoro, Juliavius en Manondo teekenen op dezelfde wijze, daarop volgen de onderteekeningen van de drie blanke getuigen: M. Oosthuizen, A.C. Greijling en B.J. Liebenberg.

Innig voldaan ontvangt Retief het gewichtig document terug en steekt het in zijn zak.

- Mijn dank, machtige koning! - spreekt hij op hartelijken toon - van nu af is Dingaan's vijand de onze en het witte volk, dat hij zoo mild begiftigde, zal hem tot steun zijn. Als Dingaan's trouwe en warme vriend keert het witte opperhoofd terug naar zijn lager. Wees gegroet!

Dingaan neemt de hand aan, die hem wordt toegereikt, en beantwoordt vriendelijk en hoffelijk de eerbiedige afscheidsgroete der andere hoofden, dan trekt hij zich terug in zijn hut.

Tambusa alleen is hem gevolgd; met een hatelijken glimlach haalt hij uit zijn gordel Dingi's halssieraad te voorschijn en van zijn leugenachtige lippen vloeit het verhaal van haar ontrouw, uitgelokt door de toovermiddelen van den jongen, witten strijder. Zal Dingaan rustig laten heengaan den man, die zijn gastvrijheid met smaad beloont en nu met zijn volk spot over 's konings dochter? Is er niet grooter roof gepleegd door het witte volk, dan de diefstal van het door hen teruggebrachte vee? Zal Dingaan dit dragen en het witte opperhoofd zijn vriend noemen, wiens oog zich sluit voor het vergrijp van zijn strijder

en die daardoor duidelijk bewijst zijn minachting voor het zwarte volk? Dus gelukt het Tambusa 's konings toorn te doen ontvlammen en hem voor het wraakzuchtig plan te ontgloeien, waarmede hij sinds de komst der blanken vervuld is. De machtige Dingaan zal niet met zich laten spotten. Het vergrijp tegen Dingi zal bloedig gewroken worden en Dingi zelve zal sterven op den lijkstapel harer vrienden, zoo luidt zijn beslist antwoord. Maar niet Dingi's dood wordt door Tambusa begeerd, hij wil haar tot vrouw, want zijn hart staat voor haar in gloed. Hij zal den valschen, hoogmoedigen vijand doorsteken en dan haar meester worden, zoo klonk Dingaan's woord en hij liegt niet tegen zijn knecht. Op listige wijze wordt ook dit den koning aan 't verstand gebracht en triomfeerend verlaat zijn bloeddorstige raadsman zijn nabijheid.

Retief had aan zijn vrouw geschreven en een zijner Hottentotten met dien brief vooruit gezonden. Daarop beveelt hij Veldkamp, om de paarden te laten halen en de manschappen voor te bereiden op hun vertrek. Rousseau is dit maar half aangenaam, liever had hij den krijgsdans van Dingaan's beste regimenten nog eerst bijgewoond. Een enkelen dag had Retief er wel bij kunnen aanknoopen, meent hij, door zijn brief werden hun vrouwen nu toch gerust gesteld en wisten ze, dat het doel der reis volkomen bereikt was.

Zeer welkom is hem dan ook Dingaan's zwarte bode, die uit naam van dit opperhoofd Retief en zijn manschappen uitnoodigt, om ongewapend, ten bewijze van hun bondgenootschap, den afscheidsdronk met hem te gebruiken en tevens den strijddans der zwarte en witte schilden aan te zien. Retief aarzelt. Niet minder belust is hij op dit schouwspel dan Rousseau en hij kan toch moeielijk Dingaan weigeren, wat zoo vriendschappelijk wordt aangeboden.

- Laat ons vertrekken, Retief - raadt hem Liebenberg dringend - Dingaan mag het goed meenen, maar een van zijn raadslieden heeft een kwaad oog op ons, dat zag ik duidelijk!

- Ik ook! - zegt Rousseau glimlachend - maar met Dingaan's goede gezindheid tot schild zijn wij veilig ondanks het kwaadste Kafferoog. Ik stem voor het bijwonen van den krijgsdans van de zwarte en witte schilden!

- Roep dan de onzen, Veldkamp, en zeg dat ze hun geweren bij de zadels onder de boomen laten! - zegt Retief vastberaden - wij mogen Dingaan geen wantrouwen toonen, nadat hij onzen schoonsten wensch heeft vervuld. Waarschuw ook den tolk Halstead, dat hij ons begeleidt.

Thomas verwijdert zich, nadat hij het bedenkelijk schouderophalen der andere hoofden heeft opgemerkt. De tolk Halstead is niet ver af; zoodra hij het plan van Retief verneemt, houdt hij den haastigen Thomas staande.

- Raad het hem af, om langer te blijven! - fluistert bij be-

zorgd, - deze uitnoodiging op het uur van vertrek is vreemd. Waarom vroeg Dingaan het gisteren niet of bij het afscheid? Een ander moet het hem aangeraden hebben, omdat hij er belang bij heeft, en dien anderen vertrouw ik niet!

- Zeg het hem zelf, - antwoordt Thomas angstig te moede. - Ons gelooft hij niet. Niets kan zijn vertrouwen op Dingaan schokken.

- Dat dan dit vertrouwen niet beschaamd moge worden, dat bid ik God! - prevelt de tolk, terwijl hij zich naar Retief spoedt.

In de hoop, dat Halstead's woorden meer indruk zullen maken op zijn Commandant dan de tegenbedenkingen zijner metgezellen, en hij daarop nog een tegenbevel zal ontvangen, vervoegt Thomas zich langzaam bij zijn manschappen. Uit de Kraal daagt echter niemand op om tot het opzadelen der paarden aan te sporen, en hij is dus genoodzaakt zijn plicht te vervullen. Niemand heeft eenig bezwaar tegen Retief's bevel. Het door Dingaan onderteekende tractaat heeft allen met het volste vertrouwen op de vriendschap van dit opperhoofd bezield. Onmiddellijk worden de toebereidselen voor het vertrek gestaakt, de wapens afgelegd en begeeft zich de stoet naar de Kraal.

Veldkamp toeft nog wat; de wilde krijgsdans verlokt hem niet langer, een oogenblik verpoozing is hem aangenaam; daarom maakt hij geen haast en blijft in de beschouwing der verleidelijke natuur verdiept.

Inmiddels gaf de tolk Halstead zeer duidelijk aan Retief te kennen dat hij hem liever onmiddellijk zag vertrekken. Maar de Commandant heeft er geen gewicht aan gehecht. Welgemoed gaat hij de anderen voor naar het binnenplein, waar het Kafferhoofd hen opwacht en even vriendelijk ontvangt als te voren. Bier en melk worden den blanken aangeboden, terwijl de zwarte strijders een kring om hen heen vormen en gereed staan voor hun wild oorlogsspel.

- De witte koning met zijn arm van ijzer en zijn hart van goud zij gegroet! - spreekt Dingaan, terwijl hij hoffelijk zijn eigen beker aan Retief reikt. - Hij keere in vrede terug naar zijn volk en oogste rijke vrucht in van den bodem, dien Dingaan hem schenkt.

Terwijl Halstead deze woorden aan Retief vertolkt vraagt Rousseau lachend aan Oosthuizen:

- Gelooft ge nu nog, dat Dingaan iets kwaads tegen ons in den zin heeft?

- Ik wenschte ons honderd mijlen ver! - luidt het bezorgde antwoord.

- En gij, Liebenberg? - dus wendt Rousseau zich tot dezen.

- Ik denk er precies zoo over. Ziet ge niet, dat we geheel ingesloten zijn door dat zwarte gebroed? Waartoe dient dat?

- Om ons zooveel mogelijk van hun spel te laten genieten, denk ik. Zie, daar geeft Tambusa het sein van beginnen, bravo! 't zijn flinke, vlugge kerels, die Zulu's!

Rousseau is nu geheel oog en oor voor den strijddans. Ook op Retief's eerlijk, vergenoegd gelaat teekent zich een ongemeene belangstelling en de tolk krijgt meer en meer rust.

Plotseling ziet deze Dingaan's oogen geheel van uitdrukking veranderen en onheilspellend schitteren.

Doodelijk ontsteld tracht hij tevergeefs de aandacht van Retief te trekken.

- Bubala Umtagatie(*)! - schreeuwt het Kafferhoofd met donderende stem.

Als door een tooverslag staken de strijders den dans en rennen met woest geschrei en gevelde assagaaien op hun blanke toeschouwers toe. Een snelle blik op Dingaan overtuigt Retief, dat hun aanval schrikkelijke ernst is.

- Verraad! - roept hij en wijkt fluks terug voor den assagaaistoot des konings. - Mannen, trekt uw messen, sterven wij als dapperen!

- Oogenblikkelijk schittert het staal in de handen der blanken. Heftig stooten zij van zich af. Helaas! wat baat het. Of ook al menig Kaffer in 't zand bijt, verder dan het mes reikt de assagaai en het aantal vijanden is legio. Één voor één storten ze neder, de ongelukkige Boeren-emigranten, en met barbaarsche vreugde werpen zich de zwarte moordenaars op hun zieltogende lichamen, om ze te verminken en te verscheuren. Nog twee blanken staan pal rug tegen rug. Uit hun talrijke wonden stroomt het warme, edele bloed, met de doodskleur op het gezicht verweren zij zich nog met waren heldenmoed. Daar treft een forsche slag met de strijdknots den schedel van den grootste, hij zakt inéén en Retief's breede rug heeft zijn schild verloren. Van alle zijden aangevallen en doorboord stort nu ook de witte koning neder en drukt met een laatste krachtsinspanning het bloedig mes diep in zijn borst. In hun laatsten snik ontmoeten elkaar de kloeke geesten van Retief en Rousseau, de warme vrienden, de moedige voortrekkers van den vrijheidlievenden, Kaapschen Boer.

Nu volgt het afschuwelijk tooneel van lijkenschennis, dat altijd den triomf der Kaffers moet bezegelen.

Een slanke Kafferknaap, die zooeven hijgend de Kraal bereikte, sluit er zijn oogen voor en ontvlucht rillend. Tusschen de lijkenschenners beweegt zich Tambusa; hij zoekt den jongen, witten strijder met zijn vrouwengezicht en leeuwenoog, die Dingi's koel hart ontvlamde en staart met begeerigen blik op iederen doode, maar vindt zijn doodsvijand niet. Waar is hij? Werd hij mogelijk gewaarschuwd en gered? Met een woesten kreet baant hij zich een weg door de bloeddorstige drommen en bereikt Dingi's hut. Hij ademt vrijer, de twee zwarten staan op hun post. Dingi kon niet ontkomen. Snel bukt hij zich onder de schapenvacht, die den ingang der hut bedekt,

(*) Doodt de toovenaars!

en - een tweede kreet van woede ontsnapt hem. De ledige hut en een ronde opening, laag bij den grond aan de overzijde, bewijzen dat de gevangene ontvlucht is. Als een pijl uit den boog vliegt hij nu de Kraal uit naar de plek, waar de blanken zich legerden.

Langer dan hij dacht en wilde, had Thomas zich tusschen het geboomte opgehouden. De droomerige invloed der tropische natuur liet zijn recht op hem gelden en tooverde hern Ellis' bekoorlijk beeld voor den geest, toen hij plotseling uit zijn tooverhemel gerukt wordt door Dingi's angstige stem.

- Tambusa's pijl zoekt den witten strijder!... Waar is zijn paard, dat hij voortzweeft als de wind! - Haar gelaat is vertrokken, haar lippen beven, zij gelijkt een toonbeeld van schrik.

- Spreek! - roept Thomas bezorgd - bedreigt mijn Commandant gevaar, dan is mijn plaats naast hem!

Radeloos buigt Dingi 't hoofd. Zal ze hem zeggen wat ginds voorvalt en hem terugjagen naar de Kraal, dat ook hij doorboord wordt en ze moet weenen over zijn dood? Neen, Dingi is slim. Ze moet hem redden ondanks zichzelf, zoo getuigt haar hart.

- De witte kapitein zit aan met Dingaan - zegt ze zonder het hoofd op te richten - wat vreest de witte strijder voor hem, als zijn oog rust in vriendschap op den krijgsdans van ons volk?!

- Is het dan voor mij alleen, dat Dingi vreest? - vraagt Thomas met zijn vriendelijken glimlach.

De vochtige, donkere oogen worden naar hem opgeslagen; hij leest er een uitdrukking van grenzenlooze liefde in, die hem pijn doet en waarvoor hij onwillekeurig zijn oogen nederslaat.

- Tambusa's haat is groot en machtig, als een tijger beloert hij den witten strijder, die in Dingi's hart woont en bespringt hem onverhoeds. Zal niet de witte koning Dingi roemen, dat zij waakt over het leven van zijn trouwen knecht?

- Hij zal zeggen, heeft mijn knecht kruit en kogels en vreest zijn vijand, dat een vrouw de wacht over hem moet houden? Ga, Dingi, niemands leven wordt meer bedreigd dan het uwe, als Tambusa ziet, hoe uw voet zich richt naar de voetzool van den witten strijder, die geen man is van uw volk en slechts de knecht van Dingaan's vriend.

Koel maar nochtans vriendelijk wendt Thomas zich van haar af en wil gaan, maar daar staat hij als door den bliksem getroffen. Een woeste oorlogskreet klinkt over berg en dal. De gom-gommuziek stokt, het moordgeschreeuw, waardoor ze wordt vervangen, en het wapengekletter, dat ermede gepaard gaat, is geen krijgsdans meer, 't is hem maar al te goed bekend. Kon hij er nog aan twijfelen, dan brengt hem nu de luide uitroep der zijnen: ‘Verraad! Verraad!’ tot zekerheid.

Woest springt hij vooruit, maar hardnekkig klemt zich Dingi aan hem vast.

- Wijf, laat mij los! - gilt hij meer dan hij spreekt, en sleurt haar mede, want haar handen laten niet los, maar slechts te vaster omklemt ze hem.

- God in den hemel, ik vermoord dat schepsel! - roept de razende, tevergeefs worstelend tegen de geweldige kracht, die hem tegenhoudt. Reeds schittert zijn mes boven haar hoofd. Daar treft hem haar blik vol liefde en zacht verwijt, machteloos zinkt zijn hand neder.

- Laat mij los, Dingi! en uw voeten zal ik kussen! - roept hij buiten zichzelf van angst en vertwijfeling en drukt zijn hand smeekend op haar hoofd.

- Dingi voelt gelukkig! - lispt ze - waarom toeft de arme, witte strijder, als de mond van zijn volk reeds verstomd is en de zwarte tijger verscheurt zijn lijk?

- Weg, bedriegster! - schreeuwt Thomas opnieuw verwoed. - Gij wist het en hieldt mij terug! Vloek over u!

Met leeuwenkracht sleurt hij haar nu van zich af.

Op 'tzelfde oogenblik rent een Kaffer van de Kraalzijde op hem toe. Met zijn mes gewapend, gaat Thomas hem te gemoet; evenals Retief zal hij zijn leven zoo duur mogelijk verkoopen

- Tschingo zoekt witte nonna's vriend! - klinkt het uit den mond des Kaffers - zijn volk ligt vermoord, waarop wacht hij, dat hij niet opstijgt en vlucht?!

Een wolk verduistert Thomas' blik, het duizelt hem. Tschingo houdt hem staande. Dingi's onderzoekend oog heeft reeds in dezen jeugdigen Kaffer den vriend van haar vriend erkend. Snel als de gedachte legt ze de zadels op de grazende paarden en brengt ze aan. Dan drukt ze een vurigen kus op de koude hand van den gevoellooze en spoort door haar gebarenspel Tschingo tot spoed aan. Een tweede Kaffer rent op het geboomte toe. In de verte ziet hij twee ruiters weggaloppeeren en in zijn onmiddellijke nabijheid, met een zegevierenden lach op de lippen, het slanke lijf tegen een boomstam geleund, de gevangene, die haar hut ontvluchtte. Zijn schitterend moordtuig wordt tegen haar opgeheven, een verachtelijke glimlach beantwoordt deze bedreiging. De brandende hartstocht van den woesteling ontvangt er nieuw voedsel door. Met een luiden lach springt hij haar op zijde en legt zijn hand op haar fier opgeheven hoofd. Zij siddert. Van nu aan zal Tambusa haar meester zijn. Zie, daar worden de verminkte overblijfselen der verslagen vijanden voortgesleurd naar gindschen heuvel, met krijschend rumoer opgehangen en ten prooi gelaten aan het wild gedierte. Voor deze gruweldaad eischt hun moordenaar het loon en dat loon is Dingaan's dochter.

VI.

Terwijl de Zulu's nog hun barbaarsche woede koelen aan het rampzalig overschot van Retief en de zijnen, herinnert Tambusa zijn koning aan de vervulling zijner belofte en eischt Dingi tot vrouw. Met haar sombere oogen onafgewend op Dingaan gevestigd en de armen kruiselings over de borst geslagen wacht de ongelukkige haar vonnis af. Haar misdrijf is groot, haars vaders vijand liet zij ontvluchten, de straf, die haar wacht, leest men in Dingaan's toornig oog.

- Tambusa en Umslela (Slela) - spreekt hij koel - zullen met tien regimenten uittrekken, en de vrouwenlegers aanvallen en verslaan. Dan keert Tambusa terug en ontvangt zijn vrouw uit Dingaan's hand.

Tambusa's gelaat betrekt zeer duister. Een vluchtige schittering in Dingi's oogen getuigt van haar tevredenheid over dit uitstel.

- En als Tambusa valt door den kogel van den witten man... wat zal dan de koning doen met de vrouw van zijn volk, die redt haar vijand? - vraagt de Kaffer met een wraakzuchtigen blik op Dingi.

- Dingaan is rechtvaardig! - antwoordt het opperhoofd op denzelfden onbewogen toon - de assagaai, die Tambusa's hand van Dingi's borst weert, treft haar, als hij sterft.

Op zijn gebiedenden wenk treden nu vier Kaffers naderbij en voeren Dingi mede buiten de Kraal, waar ze, met Argusoogen bewaakt, als een verachte en veroordeelde gevangene haar lot moet afwachten.

Tambusa is tevreden gesteld. Dingi's lot is onherroepelijk aan het zijne verbonden. 's Konings trouwste en wreedste knechten bewaken haar, ze kan niet meer ontvluchten en al kon ze het, Tambusa zal niet rusten, voordat hij zijn assagaai gedoopt heeft in het bloed van den roover van haar hart en dan haar spoor zoeken en vinden, al voerde het ook over den Quathlamba. In allerijl brengt hij nu aan Umslela 's konings bevel over en trekt weldra met zijn zwarte benden uit, om het beulswerk op de blanken te vervolgen. Onophoudelijk onderzoekt zijn scherpe blik de oppervlakten, of hij mogelijk de vluchtelingen kan ontdekken, die alleen door Dingi's waarschuwing den dood in Umghunghlove ontkwamen, maar niets verdachts vertoont zich op zijn weg. De witte strijder moet reeds het kamp der zijnen bereikt hebben, dáár zal hij hem treffen en doodmartelen!

Reeds naderen zij de eerste partij emigranten, die in het volle vertrouwen op Retief's verblijdend schrijven niet den minsten argwaan meer koesteren tegen het opperhoofd der Zulu's, en hun tijd doorbrengen met jagen. De Kafferhoofden gebieden halt, eerst als de nacht invalt moeten de weerloozen overvallen worden en afgemaakt. Achter begroeide heuvelen verscholen legert zich de zwarte, bloeddorstige schaar. Twee gezadelde paarden, die zich gretig op een groene plek in de nabijheid dezer heuvelen te goed doen, trekken Tambusa's aandacht. Hij kruipt erheen en ziet hoe ze met schuim bedekt zijn en

nog hijgen van den snellen rit. Hij smoort een vreugdekreet. Zijn doodsvijand is hier, hier in zijn onmiddellijke nabijheid; nauwelijks kan hij den tijd afwachten, om zijn wraak op hem te koelen. De zon gaat onder, bloedrood ziet de lucht, naar bloed dorstend kruipen de Kaffers uit hun hinderlagen te voorschijn en verdwijnen in het donker. Uit een dichtbegroeide kloof duiken twee gewapende mannen op. Met geweld wil zich de grootste bevrijden van den ijzeren vuistkneep zijns metgezels.

- Bij God, Tschingo, ze worden vermoord! vermoord! - fluistert hij heesch van ontroering. - Ik kan, ik wil zoo laf niet zijn dit lijdzaam aan te zien! Laat mij gaan! Waarom zijn we ook afgestegen, nu hebben die wilde dieren ons ingehaald!

- Tschingo vreest de assagaai voor nonna's vriend! - fluistert de ander - weet hij niet hoever het Kafferoog licht, dat hij wil vallen een lijk?

- O, veel liever dood dan nogmaals getuige zijn van de slachting der mijnen! - roept Thomas in vertwijfeling. - Ik wil ten minste mijn geweer afschieten om hen te waarschuwen.

Snel legt hij zijn geweer aan, maar even snel grijpt Tschingo den loop vast en drukt dien tegen zijn borst.

- Nonna's vriend schiet, Tschingo een lijk! - zegt hij vastberaden. - Kan hij afweren den assagaai van de borst van zijn volk, dat hij een kogel afzendt en Tambusa tot een tijger maakt, die hem verscheurt?

Thomas drukt de hand tegen zijn klam voorhoofd, als om zich te bezinnen, dan fluistert hij haastig:

- Tschingo raadt goed. Deze ongelukkigen zijn niet meer te redden. God verkorte hun doodstrijd. Maar zullen niet de Zulu's verder voortrukken en ook de andere legers uitmoorden? Dat moeten wij verhoeden, Tschingo! Voorwaarts dus!

Tschingo knikt goedkeurend en springt vooruit.

Een akelig hulpgeschreeuw in de verte houdt hen weder staande. Thomas ijlt hem voorbij.

- Ik moet erheen! - roept hij - Tschingo, waarschuw de anderen!

Maar Tschingo volgt hem. Zonder nonna's vriend keert hij niet terug, daarom blijft hij hem trouw terzijde. Eerst als het gejammer langzamerhand geheel ophoudt, zegt hij droevig:

- Wil nonna's vriend doen verstommen den mond van al zijn volk, dat hij richt zijn voet naar de dooden? Blijft hij doof voor Tschingo's stem, dat hij niet rentals het hert naar zijn huis en met zijn kogels doorboort den vijand, die het nadert? Zie, nonna's hart klopt angstig. Waar blijft haar vriend, dat hij niet redt haar leven en ziet haar een verminkt lijk?!

- Tschingo, ik word nog gek!... vooruit! naar Ellis!...

Tschingo heeft geen verdere aanmaning noodig. Voort ijlt hij, waarheen zijn hart hem reeds urenlang riep, zonder dat hij aan die roepstem gehoor kon geven.

Heeft hij niet beloofd nonna's vriend terug te brengen of te sterven? Maar ook de Kaffers maken spoed. Tevergeefs zoekt Tambusa nogmaals tusschen de verminkte lijken der blanken naar den jongen, witten strijder, die Dingi's hart ontstal. Bitter teleurgesteld verdeelt hij nu zijn leger in verscheidene kleine detachementen en spoort tot spoed aan, om de emigranten van verschillende zijden te overvallen, voordat zij de nabijheid van den vijand kunnen gissen. Hijzelf houdt den rechten weg en stuit te Moordkraal op het leger der Bezuidenhout's. Slechts een enkele dezer ongelukkigen ontkomt den marteldood en ontvlucht naar Retief's leger. Als een hongerige tijger stort Tambusa weder voorwaarts en ook de Botma's en Prinsloo's, die tevergeefs het leger van Gerrit Maritz zochten te bereiken en wien het aan kruit ontbreekt, om zich hardnekkig te verdedigen, worden zijn slachtoffers(*).

Hun geweervuur heeft echter in Retief's leger de aandacht getrokken. Zijn het de vreugdeschoten van de terugkeerende uitgetrokkenen? vraagt men zich af. Mary gelooft het, ondanks den onheilspellenden blik van haar vriend en beschermer Van der Heyde, en verheugt er zich met kinderlijke blijdschap over. Maar daar krimpt haar 't hart schier inéén van schrik bij het noodlottig bericht van den ongeluksbode, Daniël Bezuidenhout, den eenig overgeblevene dezer partij. Niemand kan meer twijfelen aan Dingaan's verraad. Groote verslagenheid vervangt de vreugde over Retief's brief. Onder aanvoering van Van der Heyde snellen onmiddellijk eenige dapperen den bestookten nabuur ter hulp, maar keeren ontzet terug. Mannen, vrouwen en kinderen, allen zijn op de wreedste en afschuwelijkste wijze vermoord. Boden worden uitgezonden, om de naburige partijen te waarschuwen; als de vijand komt, hebben zij zich reeds verschanst achter haar wagens en stuit hij voor 't eerst op een hardnekkigen tegenstand. Onverrichter zake moet hij aftrekken, maar wreekt zijn nederlaag op de weerlooze slachtoffers, die hij onverhoeds overrompelt en wier aantal te gering is, om aan deze overmacht het hoofd te bieden.

Nog altijd zoekt Tambusa verwoed den roover van Dingi's hart. Waar heeft hij zich verstoken, dat zijn assagaai hem nog niet kon bereiken? Zal hij terugkeeren naar de lijkstapels en die nog eens nauwkeurig onderzoeken? Ja, als 't avond wordt en zijn volk vermoeid van 't menschenslachten een oogenblik verpoost, dan wil hij terugkeeren naar het walgelijk kerkhof. De witte menschen, die hij niet bereiken kan, zullen zich in hun ‘lager’ schuil houden. Alleen zal hij

(*) De plaats, waar deze moordtooneelen plaats hadden, werd later Weenen genoemd, in de beteekenis van schreien.

zijn met het verminkte overschot der verslagenen en zich overtuigen kunnen, of zijn doodvijand viel of nogmaals ontkwam. Waarom zou hij zich dien tijd niet gunnen? Is niet Umslela reeds verder zuidwaarts op weg, om het witte volk aan de Boschman-rivier te vernietigen? Tambusa is zijn doel nabij. Dingaan's koninkrijk wordt gezuiverd van het witte gebroed, dat overmoedig genoeg was om te dingen naar den vetten bodem der Zulu's. Slechts een enkele wensch blijft hem nog over, hij wil het lijk zien van den baardeloozen jonkman met zijn vrouwengelaat en zijn leeuwenblik, dan eerst kan hij rustig zijn en zijn zegepraal genieten.

Terwijl de woestaard ongeduldig wacht op het ondergaan der zon, sluipen twee mannen behoedzaam voort in de richting van Retief's legerplaats. Meermalen dwong de nabijheid der woeste, zwarte benden hen om zich schuil te houden, meermalen neep hun 't hart toe onder het weegeklaag der gefolterde emigranten en dan was het alleen de ijzeren vuistkneep van den jongste, die den oudste kon weerhouden om aan deze jammerende roepstem gehoor te geven ten koste van zijn eigen leven. Niets menschelijks heeft dan ook Veldkamp's gezicht meer. Hol staan zijn oogen, pijnlijk saamgetrokken is zijn mond, haveloos zijn voorkomen. Zoo betreedt hij de eerste plaats des onheils, nauwelijks door den zwarten beul verlaten, zoo staart hij ook op de volgende slachtoffers van diens onmenschelijken bloeddorst en zinkt afgemat naar ziel en lichaam, zacht kermend op den drassigen bodem neder.

- Is nonna's vriend een vrouw geworden, dat hij weeklaagt als zijn stem moet verzamelen zijn volk? - klinkt een fluisterende stem in zijn nabijheid.

- Hoe kan ik de mijnen bereiken, Tschingo, als wij die zwarte duivels niet voorbij komen? - roept de zwaar beproefde op smartelijken toon. - En waarom houdt gij mij telkens terug, als mijn hart mij dringt om het lot mijner weerlooze broeders te deelen? O, gij hebt mij tot een lafaard gemaakt! Ik ben niet meer waard te sterven als een dappere!

- Nonna's vriend zal zijn geweer richten op de beulen van zijn volk! - zegt Tschingo rustig en oogenschijnlijk ongevoelig voor den afschuwelijken aanblik van het bloedig moordtooneel. - Zijn huis is niet ver en zijn broeders waken. Tschingo hoort hoe hun kogels fluiten. Waarop wacht hij, dat hij hier ligt en niet uitrust zich ten strijd? Kan zijn voet hem niet meer dragen? Tschingo's voet is licht en zijn rug een zadel. Hij draagt nonna's vriend en voert hem mede als de wind.

Reeds is Veldkamp opgesprongen, de nabijheid der zijnen vervult hem met nieuwen moed en frissche kracht. Tschingo's steun behoeft hij niet meer, maar het Kafferoog moet hem leiden, want de nacht is ingevallen en een donker wolkenheir bedekt den sterrenhemel. Weder rennen ze voort over heuvels en door dalen, slechts nu en dan

adem scheppend, als een waterstroom den weg verspert en ze een plek moeten zoeken, waar ze zonder levensgevaar den overkant kunnen bereiken; dan vangt ook Veldkamp's oor het geweervuur op, dat van den moedigen tegenstand der zijnen getuigt en haast hij zich te meer om deelgenoot te kunnen zijn van hun overwinning of van hun nederlaag. Maar de weg is lang en zijn krachten zijn uitgeput, met moeite sleept hij zich voort en benijdt in stilte Tschingo's veerkrachtigen tred.

't Is zeer donker. Het erf van Rousseau en Van der Heyde is verlaten. Al de tentwagens der emigranten uit den omtrek staan nevens elkander in een grooten kring en strekken den vrouwen en kinderen tot stevige barricade. Onverschrokken wachten de mannen den vijand af, maar het blijft zeer stil en eenzaam op de vlakten. Het strijdvaardige, witte volk verlokt den gluiperigen Zulu niet; waar hij onopgemerkt als een tijger zijn prooi kan bespringen, daar is zijn zegepraal gewis.

Stil en droevig luistert Mary naar Anna's troostredenen. Het schrikkelijk uur is aangebroken, waarin het eerst recht moet blijken van welke kracht zij is en of het grootste offer voor de vrijheid haar niet te groot is, zooals zij 't haar zonen inprentte. Naast haar staat, met zijn klein geweer op den schouder en brandend van verlangen om het op een Zulu aan te leggen, haar zoon Charles, het evenbeeld zijns vaders, haar troost.

- Ik zie Ellis niet! - zegt Anna rondstarend - wij moeten haar in 't oog houden, mij dunkt ze had iets in den zin, dat we niet weten mochten.

Mary heft het hoofd op.

- Vóór het vallen van den avond zag ik haar met Maandag spreken. Charles, breng haar hier.

Charles kan evenwel dit bevel niet ten uitvoer brengen.

Ellis is er niet, ofschoon men haar een uur geleden nog opgemerkt heeft. Onmiddellijk wordt Van der Heyde door de ontstelde vrouwen hiervan ingelicht.

- Waar is Maandag? - vraagt hij bezorgd.

Charles gaat nogmaals op verkenning uit, maar ook Maandag is nergens te vinden.

- Welk een onvoorzichtigheid, om zich buiten ons ‘lager’ te wagen! - zegt Van der Heyde geërgerd. - Daar moet een reden voor zijn. Sprak Ellis nergens over of hoorde ze mogelijk iets, dat haar trof?

Mary haalt de schouders op. Zij heeft er geen acht op geslagen. Hoe kon ze 't ook in haar doodelijke ongerustheid over William's lot!

- Waarover onderhieldt ge u met Mary? - vraagt Van der Heyde zacht aan zijn vrouw, nadat hij haar terzijde gewenkt heeft.

- Mary bouwt nog op Rousseau's terugkomst, - fluistert Anna ontroerd. - Ik bereidde haar op een mogelijke teleurstelling voor;

toen kon ik haar de gedachte niet uit 't hoofd praten, dat Retief en zijn gevolg door de Zulu's werden medegebracht, om getuigen te zijn van den ondergang der emigranten en dat ze zeker in 't naburig kamp, vanwaar het geweervuur tot ons kwam, reeds doodgemarteld waren.

- Dan begrijp ik, waar Ellis heen is en moeten we haar oogenblikkelijk ophalen! - zegt Van der Heyde met een bedenkelijk gezicht.

- Hoe, gij meent...

- Met Maandag kan ze alles aanvangen, Anna!... ze zoekt het lijk van Thomas.... ik ben er zeker van!

Haastig verwijdert hij zich en is weldra met een klein aantal goed gewapende mannen op weg, om de vermiste op te sporen. In angstige spanning wachten Anna en Mary zijn terugkomst af, terwijl Charles' ontevredenheid in hooge mate is opgewekt, omdat hij Van der Heyde niet mocht vergezellen.

Over den bloedigen bodem van het jonge kerkhof der Botma's en Prinsloo's kruipt hun zwarte beul Tambusa en zoekt met fonkelende oogen, wat hij zoo vurig, tot zijn geruststelling, wou vinden. Wil de maan het onderzoek begunstigen van haar aanbidder, dat ze onverwacht te voorschijn treedt achter den dikken sluier, die de lucht bedekt? Tambusa waant het. Met barbaarsche vreugde staart hij op de walgelijke overblijfselen van zijnen bloeddorst en woelt er met ontwijdende hand in of hij ook de bleeke, verstijfde trekken kan herkennen van Dingi's beschermeling. Maar daar maakt een witte verschijning hem plotseling roerloos. Is ze uit den hemel gedaald of uit den lijkstapel opgerezen? Hij staart ernaar met verschrikten blik en voelt, hoe het heete bloed als verstijft in zijn aderen. De spookgestalte, verzilverd door het matte schijnsel der maan, nadert. Welke schim kwam uit het doodenrijk terug, om Tambusa te tuchtigen en tot een vrouw te maken van angst en ontzetting? De holle oogen, de dreigend opgeheven arm doen hem de haren te berge rijzen en alsof de wind het hem toefluisterde, vangt hij van haar halfgeopende lippen het beteekenisvol gelispel op: ‘Ha! nòg leeft hij!...’ Hij buigt het hoofd en wacht zijn lot af. Tegen de macht des toovenaars voelt hij zich niet opgewassen. De schim spot met zijn assagaai, hij kan die doorsteken, maar niet nedervellen, ze zal hem blijven aanstaren en bedreigen met haar akelig geheimzinnigen blik, dat maakt hem machteloos als een hulpbehoevend wicht. Slechts een oogenhlik houdt deze zinsverbijstering aan, verjaagd wordt ze door een menschenstem. Tambusa richt het hoofd op; naast de schim teekent zich de donkere gedaante eens mans. Hoor, hij spreekt, en wijst in de verte twee andere mannen aan, die haastig toesnellen. Met een half gesmoorde verwensching op de lippen over zijn onvergeeflijke vergissing, springt de Kaffer op, maar werpt zich oogenblikkelijk weder languit op den grond. Slechts één man zal hij nedervellen en dan zelf door de twee anderen worden afgemaakt? Tambusa is slim. Hij moet het juiste oogenblik afwach-

ten, waarop hij, zonder levensgevaar, zijn prooi onverhoeds kan bespringen en doet het met loerenden blik en met het scherpe moordtuig vast in de vuist geklemd.

- Die nonna zoek een dooje lijk, kenie sprekum! - dus heeft Maandag zijn jonge meesteres van haar treurig onderzoek trachten af te brengen, maar 't mocht niet baten, slechts te ijveriger zette ze het voort.

Mary's vermoeden, dat Retief en de zijnen waren medegevoerd om den moord op hun volk bij te wonen en daarna afgemaakt, had haar dadelijk tot het besluit gebracht, om zich hiervan in persoon te overtuigen. Ze wil weten of haar vriend hier werkelijk viel, of dat zij nog hoop kan voeden op zijn behoud. Daarom overwint ze haar afschuw van het afzichtelijk moordtooneel, zóó lang en zóó goed in gedachten gehouden, dat het haar niet nieuw meer is, en kan haar vochtig oog toeven op de verwrongen, lijkkleurige gezichten der meedoogenloos doodgemartelden. Bij iederen voetstap, dien ze vordert, ontsnapt haar als vanzelf het bemoedigend: 'Ha! nòg leeft hij!' en rijst er een vurige bede uit haar angstig kloppend hart omhoog, dat God deze hoop moge verwezenlijken.

- Die Kaapsche kind komt al en zoek nonna! - zegt Maandag met een tevreden lachje. - Voor wat zij hier en laat die anderen in de verknorzing zijn? Maandag wil nie, maar gaat toch saem met nonna.

'Alla!' zeg seur Willem, 'jij stukjes draai? Ik zal voor jou bijkom!' Maandag krijg zeer!

Ternauwernood slaat Ellis acht op deze woorden. Niet in de richting, die hij aanwijst, maar meer achterwaarts ziet ze een gestalte op haar toekomen, die ze uit duizenden zou herkennen. Toch kan ze haar oogen niet gelooven en staat als verwezen.

- Ellis!... - klinkt het luid over de bloedige vlakten

Verbaasd ziet Maandag zijn jonge meesteres aan en volgt haar blik.

- Seur Thomas! - mompelt hij verheugd - voor wat hij kom met Tschingo en laat ons seur Rousseau achteros?

- Ha! nòg leeft hij! - lispt Ellis werktuigelijk. - Met onuitsprekelijke dankbaarheid heft zij haar gevouwen handen en haar van vreugde stralende oogen omhoog.

- Hoe komt zij hier, Maandag, spreek!

Met uitgebreide armen snelt Thomas op de wankelende Ellis toe en drukt haar vol teederheid aan zijn hart.

Achter hem vertoont zich Tschingo's ranke gestalte. Innig voldaan rust zijn donker oog op het bleeke, fijne gezichtje, maar als het zich zoo vertrouwelijk tegen de borst van haar wedergevonden vriend aandrukt, buigt hij verslagen het hoofd.

- Hoe komt zij hier, Maandag? - herhaalt Thomas onstuimig - bij God, wilt gij haar dan laten vermoorden door den eersten den besten Kaffer, dien gij ontmoet?

- Maandag is mos knecht van nonna? - antwoordt de kleurling zacht - knecht kenie sprekum als nonna zeg, stil! Alla! hij gaat zaem met haar en dek haar met zijn lijf!

- Ik zocht u bij de dooden, Thomas! - lispt Ellis zalig van geluk - zóó hebt ge mij ook eens gezocht.

- Welk een onvoorzichtigheid, Ellis, en hoe ongerust maakt ge hen daarginds!

- Zij denken niet aan mij. De Kaffers trokken af, zoodra ze ons gelegerd zagen. Ik kon weerom zijn, voordat ik gemist werd en dan had ik moed getoond, zooals gij 't wenschtet. Denkt ge nu nog, dat ik vreesachtig ben en geen rechtgeaarde Zuid-Afrikaansche?

Thomas kan zich niet weerhouden zijn lippen op de haren te drukken. Gloed en leven vangt hij ervan op. Met schitterende oogen staart hij op haar zachte, fijne trekken, waarachter zóóveel geestkracht schuilt. Een forsche stoot werpt beiden op zijde. Op 'tzelfde oogenblik snort een assagaai hen voorbij. Een schot knalt, ginds stort een man neder. Als een pijl uit den boog snelt Tschingo erheen. Heeft zijn kogel Tambusa getroffen? Neen, de vlugge Zulu is reeds ver uit het bereik van zijn vervolger, voordat deze de plek bereikt, waar hij hem vallen zag. Op 'tzelfde oogenblik rijdt een troepje ruiters in volle vaart aan. Reeds richten ze hun geweer op Tschingo, als een luide waarschuwing van Maandag nog bijtijds hun schoten inhoudt.

- Tschingo! - roept Van der Heyde getroffen. - Spoedig hier! brengt ge nieuws mede?

- Tschingo brengt nonna's vriend terug! - antwoordt de Kaffer en wijst fier op het gelukkige paar, dat gearmd op de ruiters afkomt.

De Keulsche dom, (novelle) door K. van der Zijde.

Heinrich Sunere haastte zich, met een mengsel van beklemdheid en opgewondenheid in het hart, naar het huis van zijn moeder. Zijn opgewondenheid, die meer inwendig dan uitwendig zich openbaarde, was voor hemzelf veel verklaarbaarder dan het wonderlijke, beklemde gevoel, waar-

door ze onophoudelijk werd afgewisseld en getemperd. Aller oogen op hem gevestigd te zien, waar hem een wezenlijke eer te beurt viel, dat kon natuurlijk geen andere uitwerking hebben. Minder duidelijk was hij zich bewust van de oorzaak zijner beklemdheid. Op die oogenblikken, dat deze den boventoon voerde in zijn gemoed, stond hem het klaarst de moeilijkheid voor den geest, om op een gewoon werkuur zich bij den Bisschop te vervoegen, terwijl heel op den achtergrond zich de vrees vertoonde, dat hij zich linksch en hoekig, misschien zelfs in de oogen van den hooggeplaatsten man onbeschaafd zou voordoen. Nog een ander denkbeeld nam van tijd tot tijd min of meer duidelijke vormen aan. Ja, nu en dan maakte hij zich wijs, dat die angstige beklemdheid geen andere oorzaak had dan die ééne. Gerhard von Rile was voor hem niet in den eigenlijken zin een vriend; toch mocht hij hem gaarne lijden. Maar dat zijn moeder zijn omgang met dien dartelen spotter gevaarlijk zou vinden, daaraan viel niet te twijfelen, en moeilijk, zeer moeilijk zou het zijn, den jonkman, die hem als vriend behandelde, te zeggen: mijn moeder wenscht, dat ik den omgang met u afbreke. En zijn moeder te overtuigen, dat die omgang volstrekt niet gevaarlijk was - daartoe zou veel tijd vereischt worden; want dat zou uit den omgang zelf moeten blijken.

Onder al die dooreen woelende en afwisselende denkbeelden, gedachten en voorstellingen, was er een, die niet afwisselde, die niet met de andere voorstellingen dooreen woelde, die naar zijn meening volstrekt geen invloed had op zijn beklemd gemoed, ja, waarvan hij nauwelijks notitie nam. En toch stond die voorstelling hem zoo onophoudelijk voor den geest, en was daarbij zoo helder, zoo duidelijk, dat hij zich had kunnen verbeelden, dat hij ze altijd en overal met zich om gedragen had, als niet een zekere stille blijdschap zich van hem had meester gemaakt, telkens als hij er *uitsluitend* zijn aandacht op vestigde. En vreemd, telkens waande hij zich verplaatst naar den tijd van zijn kindsheid, naar de school, en door zijn geest speelden de melodieën der geestelijke liederen, die hij daar had leeren zingen; vooral een lied, dat in zwaarmoedige kleine-terts-tonen de almacht van den Schepper trachtte te verheerlijken. En hij huiverde onwillekeurig bij de herinnering aan den beangstigenden indruk, dien die naargeestige melodie altijd en altijd weer op zijn kinderlijk hart gemaakt had, en dien hij zich nog niet verklaren kon, te minder, daar hij van groote- of kleine-terts-toonladders nooit gehoord had. En even onwillekeurig als die huivering was de lach, die hem over het gelaat zweefde, toen hij bedacht, hoe die nare indruk, door de melodie teweeggebracht, altijd als per tooverslag verdween bij het zien van een lief meisjesgelaat. Zonderling, sedert maanden en jaren was hem dat tafereel uit zijn schooljaren niet in de gedachten geweest! Kwam het dan doordat hij nu telkens weer dat bruine meisjeskopje voor de oogen kreeg, dat straks zoo met gespannen aandacht naar hem stond te luisteren

aan het hoofd van den maagdenstoet? Ja, dat lieve bruintje, dat zoo plastisch met haar kleine vaandel in den linkerarm en haar versierde perkamentrol in de rechterhand, met zoo'n helderen, vollen klank in haar stem dat lieve gedichtje had voorgedragen. En - neen maar, dat was verbeelding, onzin - het was haast net, of haar beeld hem nu ook het hart minder beklemd maakte, of er zonneschijn kwam in de voorstellingen, die hem sedert een uur kwelden en vervolgden. Bovendien, hij had nu toch niet van die naargeestige liederen gehoord, die - ja, waardoor? - hem zoo hatelijk konden ontstemmen! Als moeder nu maar niet boos of al te bezorgd was over die losse, schertsende woorden van Gerhard von Rile. Maar - vervolgde hem nu dat meisjesgezicht overal, waar hij ging of stond? Mooi was ze, verrukkelijk mooi; maar, wat drommel! er waren toch meer mooie meisjes onder dien stoet van juffers, die hij daar, allen in het wit, vóór zich gezien had. En nauwelijks zou hij zich een tweede weer te binnen kunnen brengen. Alleen die eene hield maar onophoudelijk, evenals straks in de werkelijkheid, met een zweem van een lach op haar gelaat, de oogen onafgewend op hem gericht. Zijn moeder kon hij zoo'n dwaze hersenschim toch niet vertellen. Gerhard zou hem uitlachen. Maar waarom zou hij er ook over spreken? Straks meende hij van haar noch van haar opmerkzaam toeluisteren eenige notitie te nemen en - zou hij *nu* zichzelven moeten bekennen, dat hij reeds behoefte had over haar te spreken..... Reeds? - zou hij dan later daaraan behoefte gevoelen? - Vervelend! Het was, of het bruine kind hem uitlachte. Was hij maar thuis, dat hij op andere gedachten kwam!... Ja juist - hij zou zijn moeder vertellen van den Aartsbisschop, van het welslagen van zijn voordracht, van de uitnoodiging..... Uitnoodiging - zoo'n voornaam heer - nu ja - van den last dan om overmorgen - lastig genoeg - twee uur - werktijd verzuimen - en de meester, wat zou *die* ervan zeggen, als hij uit het werk liep - maar mogelijk kon hij na den noen niet eens op het werk komen; want hij moest zich toch wat kleeden; natuurlijk: dit pak aan, het was het beste. En wat zou hij den heiligen man op al zijn vragen zeggen; want hij zou wel heel wat - Maar zou *zij* er ook komen? Hij zou toch niet alleen die eer.... Als de Bisschop eens beiden op één uur.... Maar wat *zij* - onzin: *zij* - beide op één uur!....

- Alsof zijn Eminentie..... Onwillekeurig wreef hij zich over het voorhoofd, om zoo mogelijk verandering te brengen in den onveranderlijken kringloop van zijn gedachten en - ach ja, daar viel hem het huisje van zijn goede, innig lieve moeder in het oog. ‘Het heerlijkste plekje in het woud van de wereld is toch het moederhuis’, zei hij met een langen zucht en stapte sneller aan, om het te bereiken. Zij had hem al gezien, de goede vrouw; zij wachtte hem al aan de deur op, en kon haast niet wachten, tot ze binnen waren, eer ze haar jongen met vragen bestormde. En ja, al meende moeder Lisbeth ook iets

vreemds in hem op te merken, dat zeker hoofdzakelijk aan zijn nieuwe en dus ongewone kleedij moest toegeschreven worden en misschien ook aan een weinig vermoeidheid, toch was het zooals hij gehoopt had: de beklemdheid week voor het akkoord van blijde, moederlijke deelneming en opgewonden, bijna kinderlijke vreugde. Maar vasthouden moest zich moeder Lisbeth, toen zij hoorde, hoede hoogheilige man haar zoon had toegesproken en uitge - gelast, bij hem in zijn paleis te komen, om - ja, om hem ‘nader te spreken’ had hij gezegd; maar, wat moest dat beteekenen? Men weet niet: de stem van kwaadsprekers en achterklappers dringt somwijlen zoover door: hij zou hem toch niet willen vragen, of hij wel een goed Christen was? Moeder Lisbeth uitte de vraag niet; mogelijk vond ze 't zelf toch wel wat kras en wat al te veel eer voor buurvrouw Barbara, dat de doorluchtige Kerkvorst iets van haar praatjes en sprookjes zou vernomen hebben. Neen, haar jongen had zeker - het was ook wel wat sterk, maar toch beter te gelooven, dan dat andere - Heinrich had zeker al min of meer het hart van den Aartsbisschop gewonnen, en nu wou hij hem zeker nog eens zijn bijzondere tevredenheid betuigen en hem aanmanen, om vroom en deugdzaam te blijven, en misschien naar zijn ouders vragen, en dan hoorde de heilige man, dat hij geen vader, alleen nog maar een moeder had en - dan was de zaak uit, zooals dat bij groote Heeren gewoonlijk gaat, omdat ze aan zoo vreeselijk veel andere zaken te denken hebben.

Twee dagen later vinden we den jongen Sunere op den bepaalden tijd voor de poort van het bisschoppelijk paleis. Of zijn hart nu bepaald hoorbaar klopte, kan ik niet met volle zekerheid zeggen, aangezien er niemand in zijn nabijheid was, om dat feit, zoo het een feit was, te constateeren, en hijzelf er volstrekt niet aan dacht te luisteren, of hij zijn hart kon hooren kloppen. Wel kan ik intusschen verzekeren, dat zijn hart niet met de gewone bedaardheid klopte, zelfs bonsde het eenigszins sterker, dan jonge, eerzuchtige harten zoo in alledaagsche bezigheden gewoon zijn te doen. Het was dan ook lang geen alledaagsche bezigheid, den klopper te laten vallen op een aartsbisschoppelijke deur en te wachten, wat soort van bediende daar wel zijn gelaat zou vertoonen, als de deur eindelijk openging.

En geen klein pak werd hem van het hart genomen, toen een vriendelijk, bejaard man, die wel iets priesterlijks in zijn voorkomen had, hem binnenliet en tegelijkertijd met een vriendelijken lach zei: ‘Dat heet ik op zijn tijd passen; de St.-George heeft daar net twee geslagen. - Gij zijt toch de jonge timmerman, Heinrich?...?....’

‘Sunere!’

‘Juist, volg me dan maar, Zijn Eminentie kan u direct ontvangen.’

Een tweede pak viel hem van het hart, toen hij, in een ruime, gotieke zaal binnengelaten, den geëerbiedigden Vorst met een innemenden glimlach hem te gemoet zag komen en hem de hand toesteken

met de woorden: ‘Wees welkom, mijn zoon! wij hebben goeds van u gehoord; hoe maakt het uw goede moeder?’

Eer Heinrich van zijn verwondering over 's Bisschops bekendheid met zijn persoonlijke omstandigheden bekomen was, zat hij reeds tegenover den kerkvoogd, die hem meedeelde, dat hij bij zijn meester onderzoek naar hem gedaan en van dezen de gunstigste inlichtingen ontvangen had aangaande zijn ijver, bekwaamheid en gedrag niet alleen, maar ook over zijn aanleg. Het vermoeden van den Bisschop, dat in dien jongen timmergezel meer stak dan deze zelf misschien vermoedde, was door den baas, zooals *wij* zeggen, bevestigd geworden. En sterker nog werd de vorst daarvan overtuigd, toen hij door zijn tact en menschenkennis wist te bewerken, dat de jongeling vrijmoedig en openhartig allengs meer uitsprak, wat er in zijn jeugdig hoofd en hart omging, zoodat hij ten slotte begreep, dat hij niet met een gewoon werkman, maar met een kunstenaar te doen had, die tot nog toe zijn genie en aanleg niet had kunnen ontplooien, omdat de omstandigheden hem niet bijzonder gunstig waren geweest en hij niemands aandacht getrokken had, die daarin verandering had kunnen brengen.

Bisschop Konrad had oorspronkelijk gemeend een jongmensch voor zich te hebben, die òf dichter was, òf het worden kon, en had hem in dat geval in zijn persoonlijken dienst willen nemen. Nu echter was van dat plan geen sprake meer. Heinrich, dit stond bij hem vast, moest zich als bouwmeester een naam maken en daartoe een andere opleiding ontvangen, dan hem tot hiertoe was te beurt gevallen.

Wanneer Konrad von Hochstaden een plan opvatte, dan was de uitvoering niet verre meer. ‘Jonkman’, sprak hij, na Heinrich Sunere voldoende gepeild te hebben: ‘Jonkman, is het u ernst, dat ge bouwmeester wilt worden? Dat ge tegen moeilijke en langdurige studiën niet zult opzien, dat durf ik ten volle van u vertrouwen. Maar er is mogelijk een ander bezwaar. Wilt ge mij toevertrouwen voor uw toekomst te zorgen, en mijn raad opvolgen?’

‘Mij verrast slechts uw meer dan vriendelijk aanbod, Hoogeerwaarde Heer! Niets zal mij aangenamer zijn dan mijn dankbaarheid te toon en door stipte opvolging van uw bevelen.’

‘Welnu, dan gaat ge op reis, voor onze rekening....’

‘Maar Hoogeerwaarde....’

‘Voor uw moeder te zorgen, dat neem ik op mij: ook met haar zal ik spreken en wat onze thesaurier voor u zal uitbetalen, dat geeft ge later weer - wie weet, misschien met hooge renten. Wanneer nu uw moeder geen bezwaar heeft tegen uw reis, zijt ge over veertien dagen te Straatsburg, waar een paar van mijn vrienden, voor wie ik u aanbevelingen mee zal geven, u zullen helpen, om een meester te vinden. Vandaar kunt ge dan later naar Rome vertrekken, nadat ge uw moeder en ons hier te Keulen een bezoek gebracht hebt. De aanbevelingen en wat ge verder noodig hebt, ontvangt ge nog deze week.’

Vol illusiën verliet de gelukkige jonge man het bisschoppelijk paleis; werktuiglijk liep, ja, vloog hij de straten van Keulen door, om zijn moeder het groote nieuws te gaan meedeelen. Of het voor haar ook heuglijk nieuws zou wezen, was een punt van overpeinzing en bezorgdheid voor hem, waar hij zich te moeilijker overheen kon zetten, daar hijzelf onder al zijn blijde hoop voor de toekomst een diepen zucht niet kon bedwingen, als hij zich voorstelde, welk een langen tijd hij ver van zijn lieve moeder zou moeten doorbrengen. Maar het weerzien wenkte in 't verschiet en als zijn leertijd geheel volbracht was, dan kwam hij weer aan de geliefde boorden van den Rijn. Dan zou hij moeders beschermer zijn; dan volgde de onbezorgde, oude dag, dien *hij* haar zou verschaffen.... Daar schoot hem het woord van zijn moeder te binnen: 'Als je vóór dien tijd niet trouwt.' En - alweer kwamen hem die bruine oogen en lokken van eergisteren plagen, die hem al tot in zijn droomen voorzweefden - het woord '*vervolgen*' wou er ditmaal toch niet uit, al was het ook voor niemand hoorbaar geweest. Zou hij *haar* nog zien vóór zijn vertrek - om haar wellicht *nooit weer* te zien? - Dwaze wensch!... Maar wenschte hij het dan? - *Zij* - zou het zeker wel niet wenschen. Zou ze ook aan hem gedacht hebben? Hij beantwoordde zichzelven door plotseling met meerderen spoed te loopen, alsof hij iemand had te ontvluchten, die zijn vermetele vraag kon verstaan hebben. En toch ging hij voort met mijmeren en fantaseeren: Als *zij* ook van *hem* eens gedroomd had. - Het bloed steeg hem naar het hoofd, zijn wangen gloeiden. - Wat hij verder dacht, was niet veel anders dan een verwarde maalstroom van vragen, die voor hem allen even onmogelijk te beantwoorden waren: Wie zij was? Waar ze woonde? Hoe ze heette? Hoe oud ze was? Tot welken stand haar familie behoorde? Of ze al verloofd was? Of haar ouders beiden nog leefden? enz.

Thuis gekomen, was spoedig het nieuws aan moeder meegedeeld, natuurlijk niet zonder de noodige uitroepen van verbazing en verrukking van den kant van moeder Lisbeth. Intusschen was die verrukking vrij wat verminderd, toen de goede vrouw hoorde, dat het vertrek van haar Heinrich binnen 14 dagen zou plaats hebben. Maar bezwaren had ze niet gemaakt; het welzijn van haar kind en de wil van den Aartsbisschop waren twee omstandigheden, die bij haar elke gedachte aan tegenspraak smoorden in stille berusting, gemengd met moederlijken trots.

Veertien dagen later vinden we onzen vriend te Straatsburg weer. Opgeruimd klopt hem het hart te midden van het vroolijke gewoel langs de straten; een ongekend gevoel van vrijheid vervult hem bij al het nieuwe en vreemde, wat zijn blikken treft, en had hij hier zijn moeder in de nabijheid gehad en haar alles kunnen meedeelen, wat hij hier gevoelde, opmerkte, hoopte en dacht, zijn geluk ware *bijna*

volkomen geweest. Bijna, want nog een andere herinnering dan die aan zijne moeder had hij medegenomen op zijn tocht, en met iederen voetstap, die hem van de Rijnstad verwijderde, was die herinnering sterker, inniger geworden. Vóór zijn vertrek uit Keulen had hij de schoone, jonge brunette weergezien. Ook zij had met welgevallen den knappen, blonden knaap herdacht, die door zijn flinke aanspraak en krachtige stem algemeen de opmerkzaamheid getrokken had. Ieder vroeg naar den naam van den jongen redenaar, zooals ook spoedig de bevallige vaandeldraagster bij ieder bekend was als Adelheid Voglere, de dochter van een ridder in dienst aan het bisschoppelijk hof. Haar romaneske fantasie vond een eigenaardig behagen in den blondgelokten timmergezel, in wiens hoofd zulke dichterlijke voorstellingen woonden, als hij in zijn aanspraak had geopenbaard. En toen - wat natuurlijk voor haar niet verborgen bleef - de timmergezel de beschermeling werd van den Aartsbisschop - toen had ze werkelijk moeite, om haar belangstelling niet door onvoorzichtige vragen lucht te geven. Was het wonder, dat haar voorzichtigheid vrij wat te wenschen overliet, toen haar min of meer plaagzieke broeder, ook lid van de eerewacht, haar schertsend en onder vier oogen verweet, dat zij de oogen niet van den jongen redenaar afgewend had? Was het wonder, dat zij zich achter het dunne gaas van den scherts verborg, om nader met hem bekend te worden?

Gerhard von Rile werd in den arm genomen; een afspraak, waarvan Heinrich niets wist, een wandeling, een ontmoeting - en - het ijs was gebroken. Een tweede ontmoeting bood gelegenheid tot toenadering - een heel kleine aanmoediging, en Heinrich verklaarde zich - Adelheid gaf hoop en na nog een laatste onderhoud ging Heinrich met die hoop op reis. En wolken en hemelblauw, bloemen en gras, bergen en boomen, avond- en morgenrood - alle stemmen der natuur spraken of fluisterden hem van Adelheid en haar bruine oogen.

De eerste dag werd besteed aan het bezoeken der beschermers, bij wie hij door den Bisschop aanbevolen was. De eene was de Bouwmeester van den toen in aanbouw zijnden, grooten en prachtigen Munster, de andere een geacht deken van het Straatsburgsche kapittel. Den volgenden dag reeds werd hem zijn taak aangewezen en begon hij vol vuur en ijver in zijn nieuwen werkkring. Wel was het voor hem een *nieuwe* werkkring; in plaats van burger- en heerenhuizingen waren het de deelen van dat groote, ontzagwekkende geheel, ja de elementen als het ware van een onweerstaanbare macht, die hij nu bewerkte, hielp bewerken of leerde bewerken: alles tot in de kleinste bijzonderheden van één en hetzelfde karakter, alles de uitdrukking van éénen geest, alles dienende tot één doel, tot het groote doel, dat *hij* ook *zichzelven* voorspiegelde. Hier zag hij dat streven verwezenlijkt, dat hij zich als een droom van zijn knapenleeftijd, vervolgens als een welbewust ideaal van den meer gerijpten jongelingsleeftijd had voorgesteld. En met iederen dag wer-

kens herkende hij heter den grond, waarop dat ideaal beruste; neen, het was geen uit de lucht gegrepen droombeeld, hoezeer zijn jeugdige ijdelheid dit ook mocht wenschen, om zich de geheele idee alleen te kunnen toeëigenen; het werd hem duidelijk, hoe zijn illusie eigenlijk een soort abstractie was van wat hij gezien had, en allengs leerde hij beseffen, dat het een verstandsbegoocheling was, wanneer hij zich verbeeldde, dat een open plek in een bosch de vormen van een tempel aannam. Hij begon te begrijpen, dat zijn fantasie de schoonste kerkvormen overbracht, die hem uit de werkelijkheid bijgebleven waren, hoewel het hem een raadsel bleef, hoe hij zich die werking van het woud op zijn verbeeldingskracht moest verklaren. Ja, de gedachte kwam niet eens in hem op, dat hij onwillekeurig zich den indruk van het statige en verhevene van het hosch in een kerk vertolkte. Voor ons verklaart zich dat voldoende uit zijn kinderlijk vromen zin, die de vrucht was van zijn huiselijke opvoeding.

Dat er bij zijn nieuwen werkkring veel was, dat hem voorloopig duister bleef, dat zijn kunstgenie zich niet zoo zonder slag of stoot met de technische vaardigheid kon verbinden, die het geoefende talent van den meester eigen is, dat is duidelijk voor ieder, die eenig begrip heeft van de wijze, waarop genie en talent zich in den kunstenaar ontwikkelen.

Zullen we den jongen mensch van overmoed en waanwijsheid beschuldigen, omdat hem ook menigmaal de wijze van uitvoering, in plaats van onbegrijpelijk, gebrekkig of prozaïsch voorkwam? Zullen we de schouders over hem ophalen, omdat hij in stilte zichzelven beloofde, dat hij eenmaal het verhevene reiner zou weergeven, dat zijn kolommen en gewelven eerhiedwekkender zouden spreken tot het gemoed, dat hij den geest der geloovigen hooger zou opvoeren, lichter zou doen zweven op den adem des gebeds?.....

Ook te Straatsburg verloochende hij zijn liefde voor de eenzaamheid en de natuur niet; ook hier kon hij onverdroten, onverzeld ronddwalen met een genot, alleen door dichterlijke karakters te begrijpen. Maar allengs scheidde zich de natuur van het kunst-ideaal. Niet langer waren het de *naakte* boomen, bij voorkeur met ijzel of rijm bekleed, die hem het meest aantrokken, maar het frissche groen, het heilige, stiltegebiedende donker onder het lommer, het mos, dat den voetstap onhoorbaar maakte, de bloemen, die hem van Adelheid's jeugd en liefde, de leliën, die hem van zijn moeders reine ziel fluisterden; dat waren thans de beelden, die hem *de* natuur vertegenwoordigden, de liefdevolle natuur, die hij liefhad.

Zocht hij zoo in de *natuur* het liefelijke - in zijn werk, in zijn kunst vond hij steeds meer de stoute en krachtige zijde van het schoone. Wekte het eene element in hem dien stillen geest van vrede en geluk, die zoo heerlijk harmonieerde met de liefde voor Adelheid

en zijn moeder - het andere schonk hem dat machtige zelfvertrouwen, dat hem zoo trotsch het oog deed vestigen op de toekomst, die toekomst, die hèm zou maken tot den steun van zijn moeder, tot den beschermer van zijn - 'Vrouw'. En ondanks den grooten afstand, die hem van Adelheid en zijn moeder scheidde, was zijn leven in den eersten tijd van zijn vreemdelingschap te Straatsburg één vroolijke zomerdag. De zekerheid, waarin hij verkeerde, dat voortaan het verwerven van hooger maatschappelijk standpunt en - wat meer zegt - het bereiken van zijn kunstenaarsideaal van *hèm* afhing en dat hij zich daartoe den weg gebaand vond, stemde hem zoo kalm en tevreden, riep zulk een opgeruimd en blijmoedig zieleleven bij hem te voorschijn, dat hij zichzelven soms met verwondering afvroeg, hoe het mogelijk was, zóóver van zijn twee geliefden zoo tevreden, zoo vroolijk te wezen. Ja, soms verweet hij het zich als een zwarte ondankbaarheid jegens zijn moeder, als koelheid en onverschilligheid jegens Adelheid, die - zoo meende hij - met pijnigend verlangen het weerzien te gemoet zag.

Zomer en winter waren ondertusschen voorbijgegaan en het Paaschfeest van 1243 vond onzen veelbelovenden, jongen kunstenaar weer in zijn vaderstad. Dat moeder Lisbeth die terugkomst met innig verlangen te gemoet gezien, dat zij de dagen geteld had, zullen we den moeders onder mijn geëerde lezeressen wel niet behoeven te verzekeren.

Dat hij het allereerst zich naar het thans meer dan ooit gewaardeerde moederhuis spoedde, dat hij *niet* het eerst zijn Adelheid opzocht, dat eischt mogelijk eenige verklaring in Heinrich's geval - en die verklaring heet: een dankbaar kinderhart. Hij wist het reeds vóór zijn komst, dat hij de geliefde vrouw niet meer in haar huisje zou vinden. De menschlievende Kerkvoogd had de vrome ziel onder zijn dienstpersoneel in zijn paleis opgenomen; volgens moeder Lisbeth had ze er evenwel niet veel anders te doen, dan voor haar zoon te bidden en aan hem te denken. Maar wat drukte haar toch, dat ze er bij zijn komst zoo weinig opgewekt, zoo volstrekt niet blijmoedig, ja, bepaald treurig uitzag? Gevoelde ze zich niet op haar plaats hier in die ruime gangen en vertrekken? Of was het haar zoo zwaar gevallen, haar Heinrich te moeten missen voor zoo langen tijd, en dacht ze mogelijk met innig verdriet aan de nog langere afwezigheid, die voor de deur stond? Deze gedachten gingen haar zoon bij het weerzien door het hoofd, en spoedig bleek het, dat zijn goede moeder werkelijk gebukt ging onder een diepe smart - ter wille van haar kind. Hem wachtte een zware slag, dien *zij* hem moest toebrengen; want van geen andere dan de zachte moederhand *mocht* hem die wond worden toegebracht; immers, als er balsem voor te vinden was, dan had *zij* dien in haar moederlijke liefde en in haar vroom geloof. De wijze, waarop de mededeeling moest geschieden, had zij reeds lang

overdacht, en met vasten wil, hoewel met bloedend hart, voerde zij dat plan uit.

'Mijn goede jongen' - begon zij - 'ik moet je iets meedeelen, dat je goeie hart zwaar zal zijn om te dragen, maar God en de H. Maagd èn - je moeder! zullen je niet ongetroost laten.'

Ze had zijn beide handen gevat.

'Het meisje, dat je - ik weet het - zoo innig liefhebt, is je liefde niet waard.'

'Moeder, dat is!....'

'Verschrikkelijk, beste kind! maar *waar.* - Adelheid is niet meer *uw* Adelheid. Ze heeft je vergeten of - verraden.'

En het verhaal der ontrouw volgde en toen het geëindigd was, wist de ongelukkige jongen, dat Gerhard von Rile niet meer zijn *vriend* kon zijn, dat Adelheid Voglere niet meer de *zijne* was.

De smart der smarten, die van Heinrich, is te menigmaal ondervonden, te herhaaldelijk geschetst, om er hier een tafereel van te willen schilderen. Alsof alles *in* hem dood was, zat hij daar neer met het hoofd geleund tegen het eenige hart, dat hem overbleef, met nog slechts éénen wensch in het gemoed: Keulen zoo spoedig mogelijk te verlaten en het nooit - nooit weer te zien.

Met goedvinden van zijn edelen beschermer zou hij zoo spoedig mogelijk naar Rome vertrekken, maar ditmaal niet zonder zijn lieven beschermengel. Zij, die over zijn slaap in zijn wieg gewaakt had, ze zou haar braven, geknakten jongen niet alleen laten lijden en rondzwerven in de wereld, waarin geen trouw woonde dan die der moeder.

Nog eenmaal moeten we een tijdvak van bijna zes jaren overspringen. Moeder Lisbeth had zes jaren opnieuw geheel voor haar zoon geleefd, die door het vuur van teleurgestelde liefde en den hamer des tijds '*tot man gesmeed*' was, zooals Goethe het uitdrukt. En de zoon had voor zijn moeder en zijn kunst geleefd - 'voor zoover hij leefde', zei hijzelf somtijds met een pijnlijken glimlach. De jeugdige overmoed had plaats gemaakt voor stille onderwerping en nauwkeuriger zelfkennis. De worsteling met zijn leed had hem geleerd, dat alle menschelijke kracht beperkt is en dat ook de reinste onschuld zich niet alleen moet wachten voor den schijn van het kwaad, maar ook verplicht is, *zelf* te waken tegen verkeerde opvatting onzer daden. Het vreeselijke denkbeeld voor een middeleeuwsch Christen, met den booze in verband te staan, had hij als valsche beschuldiging te *min* geacht. Hij had er niet over gedacht, dat hij zich zou te bekommeren hebben over een soort van laster, dien hij verachtte en waarvoor naar zijn meening geen enkele grond aanwezig was. Hij had zich als 't ware op de lasteraars en babbelaarsters willen wreken, door nog onverklaarbaarder te handelen en waarom, waartoe? Eigenlijk uit trotschheid, eigenlijk om zich een genot te scheppen uit de idee, dat de alledaag-

sche menschen, de slaven der gewoonte, hèm niet begrepen. En die overmoed, die hooghartige onverschilligheid had hem zijn levensgeluk, zijn Adelheid, gekost. Die treurige opheldering had zijn moeder hem bespaard, tot zij meende, dat hij haar verdragen kon. Toen was hem Adelheid wel niet onschuldig, Gerhard niet achtenswaardig voorgekomen; maar hij was tot zichzelven ingekeerd, had zichzelven een deel der schuld toegeschreven en was door het leed veredeld, verbeterd. En dieper en inniger was de ernst geworden, waarmee hij zich aan zijn beroep of liever aan zijn roeping wijdde. Zijn studie en arbeid waren hem een uitstekend middel om zijn leedgevoel te verdooven, zoo uitstekend, dat menigmaal moeder Lisbeth zich verwonderde, dat zooveel uiterlijke vroolijkheid den jongeling onder zijn verdriet bijgebleven was. Ja, betrekkelijk kort had het geduurd, dat scherts en lach bij hem tot het onherroepelijk verleden schenen te behooren. Maar vooral in het laatste jaar, dat beiden te Rome doorbrachten, was haar dankbaarheid over de tevreden stemming van haar zoon dikwijls gemengd met een bezorgdheid, die ze in het eerst zichzelve niet wilde bekennen. Als hij bij haar neerzat na afloop van werk en studie, en lachte en schertste over allerlei huiselijke kleinigheden, dan kwamen er oogenblikken, dat er een zonderlinge gloed flikkerde in de oogen van den jongen man, dan toonde zich op zijn wangen een blos, die scherp afgescheiden was van het heldere wit, dat zijn oogen, neus en mond omgaf. Dan wist moeder Lisbeth door een ernstig onderwerp den opgewonden, vroolijken jongeling bedaarder te stemmen en dankte de H. Maagd, als hij ter rust gegaan was en, naar zij meende, in den slaap nieuwe krachten verzamelde. Maar de goede vrouw wist niet, hoe hij somtijds in de eerste twee uren den slaap ontbeerde en 's morgens zich met groote moeite aan den matten morgensluimer moest ontrukken.

De Aartsbisschop had intusschen zijn beschermeling niet uit het oog verloren. Niet alleen uit belangstelling in zijn levensgeluk had hij hem voortdurend aangemaand en laten aanmanen, om hem op de hoogte van zijn studie, zijn wenschen en behoeften te houden. Zijn behoeften, daaraan kon hij reeds sedert geruimen tijd boven zijn wenschen voldoen. Maar de groote wensch van zijn hart, het ideaal van zijn leven, op welks vervulling hij echter niet had durven hopen, die wensch, waarmee de schrandere Kerkvorst sedert lang bekend was, naderde zijn vervulling.

Op een avond vinden we moeder en zoon bijeen voor de open vensters der huiskamer. Moeder Lisbeth heeft zooeven den wensch uitgesproken, haar vaderland en haar vaderstad nog eens weer te zien, en Meester Heinrich zegt schertsenderwijze, dat hij hoopt zich binnen kort een rijtuig en een vierspan aan te schaffen, om even over de Alpen naar Keulen te rijden.

‘En wie zal dan je koetsier wezen, ondeugende spotter?’

‘Voor koetsier speel ikzelf, in dienst van mijn moedertje, en mijn zweep zal klappen, dat alle Keulenaars uitloopen, als we even buiten de poorten van Straatsburg zijn. En mijn hond stuur ik vooruit, om sommige lui in Keulen in de ooren te blaffen, dat de oude Duitsche trouw ook in Italië niet uit ons hart gebrand is.’

Moeder Lisbeth dreigde lachend met een moederlijk bestraffenden vinger. ‘En hoe zou moedertje het vinden - ging Meester Heinrich voort - als ik dan zoo voor tijdverdrijf eventjes zoo'n Domkerk bouwde, als te Straatsburg door mijn gewezen meester gebouwd is?’

‘Ja, als je die eere nog eens te beurt mocht vallen, dan - dan zou ik geheel en al trotsch op je worden, zooals je als knaap hoopte; maar dat ben ik toch al, hoor mijn jongen, als je maar tevreden leeft, dan is je moeder trotsch op den vromen Meester Sunere, die haar zoon is.’

En moeder Lisbeth keek naar buiten, alsof ze daar nadenkend iemand naoogde.

‘'t Is niet zoo onmogelijk, moedertje, dat ik nog eens een kerk bouw; want de Bisschop, mijn edele begunstiger, heeft meermalen gezegd, dat Keulen nog, als het naar zijn zin ging, vóór zijn dood één groote kerk, het prachtstuk van Noordduitschland, moest bezitten, en dat hij hoopte den tijd te beleven, dat *ik* in staat zou zijn, daarvoor als bouwmeester op te treden.’

‘Reken er niet op, Heinrich! en wees dankbaar en nederig, als je dat mag gebeuren!’

‘Zoo dankbaar, dat ik een flink huis er vlak tegenover bouw voor mijn moeder. Daar rust ik dan 's avonds van mijn werk uit net als hier, en komt er een vreemdeling, die Meester Sunere wil spreken en die naar de huisvrouw vraagt, dan zeg ik hem, dàt is mijn huisvrouw, die voor me zorgt als - als een moeder.’

‘Dwaze jongen,’ lachte de moeder.

‘Ja, ja - moedertje! je bent mijn vrouwtje, ik geloof nooit, dat ik van - van anderen zooveel zou kunnen hoûen; maar....’

Een paar kloppen op de deur deden beiden verrast opspringen. De deur ging open en een waardig oud Heer stond voor hen:

‘Woont hier de Maestro Enrico Sunario?’

‘Die woont.... Maar, heilige.... Hoogeerwaarde Heer!’ klonk het uit twee monden te gelijk.

‘Ja, goede vrouw, ja, mijn zoon! Wij hadden een zeer belangrijke kerkvergadering bij te wonen, en wilden tegelijkertijd eens zien, hoe onze brave pleegzoon en zijn goede, vrome moeder het stelden te Rome. En tevens wilden we eens spreken over een plan, dat ons reeds lang heeft bezig gehouden en dat vóór onze komst ook u beiden scheen bezig te houden.’

‘Hoogeerwaar.....!!’

‘Ja, moeder Lisbeth! Ge moogt het uw Bisschop vergeven, dat hij aan uw deur geluisterd heeft. Na lang en veel Italiaansch te hebben gehoord langs den weg en bij mijn vrienden, na lang en veel Latijn gehoord en gesproken te hebben in het Concilie, was het mij een verkwikking uw Duitsche stemmen te hooren, eer ik binnentrad, en zoo heb ik iets van uw gesprek opgevangen.’

Moeder Lisbeth legde de hand op haar hart en stamelde een verontschuldiging voor zich en haar zoon.

‘Stel u gerust, moeder!’ zei de Vorst, ‘de onschuldige scherts, die uw zoon in het gesprek mengde, is - ik weet het - zoo rein als het ideaal, dat hij zich voorstelt; wij kennen onzen beschermeling; mochten allen hem zoo kennen. Het ware hem en - - anderen goed geweest...’

Heinrich viel voor de voeten van den goeden Vorst neer en kuste den zoom van zijn mantel.

‘Sta op, Meester Sunere! onze tijd is kort. Nog heden moet ik weer naar Duitschland terug en - nog dit jaar wenschte ik mijn lievelingsplan, het stichten van een grooten Munster, te verwezenlijken. Wil Meester Sunere zich daarmee belasten? - Ja? - Welnu, ik geef u drie maanden, om hier en daar rond te zien naar de fraaiste en grootste kerken in Noord-Italië en Duitschland. Vergeet niet den Straatsburger Munster. En dàn komt ge naar Keulen en begint uw plan te ontwerpen. Dat zagen wij gaarne in onze nabijheid geschieden. En nu, tot weerzien, mogen de Heiligen u begeleiden bij uw studiereis’

Een korte groet en een vriendelijk woord en de Vorst was verdwenen.

Veertien maanden later was Keulen andermaal in feestdos gehuld. 's Morgens ten tien ure was de vlakte, waar tegenwoordig de Dom onze blikken boeit, omringd van geestelijken en nieuwsgierigen, en na het zingen van een plechtig *Te Deum* legde Aartsbisschop Konrad von Hochstaden den eersten steen van het meesterstuk, dat thans de roem uitmaakt van den Rijn. Het plan had veel arbeid gekost, en studie en nadenken niet minder. En gelijk ruim twaalf jaren geleden iedereen van den jongen redenaar gewaagde, zoo wist thans ieder Keulenaar te verhalen van den knappen, Italiaanschen Maestro, die eigenlijk een Duitscher was, en heel eenvoudig Heinrich Sunere heette. En men deelde elkaar mee van de blakende gunst, waarin hij stond bij den Bisschop, en sommigen fluisterden van een pleegzoon met een bijzonderen nadruk op de lettergreep *pleeg.* Maar ook anderen en daaronder Gerhard von Rile fluisterden van het oude sprookje van omgang met den Duivel en dat het met het ontwerpen der kerk niet zoo heel natuurlijk was toegegaan. Bovendien, het plan was veel te groot. Zoo'n werk kon niet klaar komen, al had men alle werklui van de wereld en Salomon's schatten erbij. En waarlijk, veelomvattend en kostbaar was het

ontwerp zonder twijfel of tegenspraak, en groot waren de moeilijkheden en zwaar was de arbeid en het toezicht; maar het plan was ontworpen en het werk begonnen. Het vorderde zelfs betrekkelijk voorspoedig; maar toen in den onvoltooiden tempel de eerste dienst zou verricht worden, lag de geniale meester op het ziekbed neer; de kiem van een booze tering, die hij reeds in Italië in zich had voelen ontwikkelen, die moeder Lisbeth soms zoo bezorgd gemaakt had voor het welzijn van haar lieveling, had zich in het noorderlijker klimaat en onder den ingespannen geestesarbeid met zooveel kracht doen gelden, dat hij zijn taak niet verder kon afwerken. Toen hij het bed moest houden, gevoelde hij, dat zijn taak, voltooid of onvoltooid, hier op aarde moest afgebroken worden.

'Moeder,' zei hij, toen de klok voor den eersten plechtigen dienst klepte, 'hoor, nu zal mijn werk worden gezegend en ingewijd.....'

'Ja, mijn jongen! onze maagd zal u uw medicijnen reiken en ik ga daarheen, om God voor u te bidden, of hij u oprichten moge, gij geluk van mijn ouderdom!....'

Maar Meester Sunere schudde zachtjes het hoofd met dien onbeschrijfelijken glimlach, dien men alleen bij teringzieken waarneemt, als zij overtuigd zijn, dat geen herstel hun wacht.

'Neen, moeder!' zei hij, 'ik word niet meer opgericht; maar ik ben tevreden. Haast komt er rust voor uw Heinrich; maar ga, *ik* kan mijn werk tot zoover niet voltooid zien, ga gij den Heer danken voor de gunst, mij bewezen, en zie voor mij rond, niet of de lieden mijn arbeid prijzen, maar of hun ziel omhoog stijgt binnen de nieuwe wanden met dien heiligen eerbied....'

'Ja, mijn Heinrich, dat wil ik,' zei de bedroefde moeder, en spoedde zich naar het nieuwe tempelgebouw.

En plechtig was het uur, dat zij met alle opgekomenen daar doorbracht. Met vromen trots sloeg het moederlijk hart, hoezeer ook met weemoed vervuld, toen de blikken der Christenschaar met de kerkpilaren schenen te wedijveren, wie het hoogst zich zouden verheffen. Bidden wilde ze, dat haar Heinrich zijn werk nog eens in welstand mocht aanschouwen, maar het gebed werd een diepe, weemoedige zucht, die haar beklemd gemoed een oogenblik lucht gaf; maar danken, dat Heinrich de bouwmeester haar zoon was, ja, dat deed ze uit vol gemoed en in haar vrome, overspannen verbeelding zag ze hem daarboven in heerlijken lichtglans nederzien op zijn knielende moeder met dien teederen glimlach, die haar ach! zoo roeren kon, sedert zijn lijden aangevangen had.

De laatste tonen van den godsdienstigen lofzang stierven weg, toen moeder Lisbeth opstond om huiswaarts te keeren.

Zacht weemoedig gestemd, met een onbeschrijfelijke mengeling van verrukking en droefenis wilde zij juist de kerk verlaten, toen een

jong meisje met een dichten, donkeren sluier haar in den weg trad en met bevende stem zei:

‘Moeder Lisbeth! mag - mag ik wel met u gaan naar uw huis, en uw kranken, braven zoon zien, eer hij.....’

Zij sprak niet verder, maar begon bitter te schreien.

‘Ik moet hem vergeving vragen, of ik kon niet meer leven,’ ging zij daarna met groote inspanning voort.

Een hevige strijd had er op dat oogenblik plaats in de ziel der zwaar beproefde vrouw. Zij had Adelheid herkend.

De strijd was intusschen kort: ‘Jonkvrouw, de H. Maagd zou het mij niet vergeven, als ik uw berouw verstootte, ga mee; ik zal mijn lieven, armen zoon op uw komst voorbereiden.’

‘Goddank!’ had Heinrich zijn moeder geantwoord, ‘moedertje, dat is Gods zegen op mijn werk.’ Overgelukkig door de harmonie van liefde en verzoening nam hij afscheid van het ongelukkige, onbedachtzame meisje. Verzoend met haar geliefde, maar met een gebroken hart, ijlde de arme jonkvrouw naar huis. Gerhard had haar veronachtzaamd - de stervende had haar met open armen ontvangen: ‘Wees mijn moeder tot troost,’ had hij gezegd met den glimlach, dien zij den lach van een heilige noemde. En toen de Bisschop hem in zijn laatste stonden bezocht en van de verzoening hoorde, toen sprak hij plechtig, met de hand van den zieltogende in de zijne: ‘Mijn zoon, uw werk daarginds is onvoltooid gebleven; maar den tempel der liefde hebt gij hier volbouwd vóór uw dood. Vele harten zullen uwer gedenken, als zij uw kerk betreden, en uw moeder, die bij mij een onbezorgd leven zal vinden, tot zij u eenmaal volgt, zal mij dikwijls spreken van haar zoon, den vromen bouwmeester.’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een belangrijk boek, een bedenkelijke titel.

Draper's Geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap, uit het Engelsch voor Nederland bewerkt door Mr. P.F. Hubrecht. ('s Gravenhage, D.A. Thieme, 1877.)

Na de even grondige als welwillende beoordeeling van dit boek door Prof. Van der Wijck(*) kan men ternauwernood hopen nieuwe gezichtspunten daarop te openen. Onder den indruk der herlezing van die critiek zou ik er zelfs toe kunnen komen, om eenvoudig daarheen te verwijzen en alleen nog te vragen, of de hooge lof, aan Draper's Geschiedenis toegekend, wel ten volle gerechtvaardigd en niet door de menigvuldige bedenkingen binnen engere grenzen teruggebracht werd? Doch het zou niet betamelijk zijn, de vrijwillig aanvaarde taak zoo gemakkelijk af te doen. Het kan bovendien zijn nut hebben, dat de gewichtige vragen, die Draper aan de orde stelt, nog eenmaal in behandeling worden genomen. Ze zijn voorwaar nog niet opgelost of afgedaan! Ik laat mij dus door de vrees van andermaal te zeggen, wat reeds goed gezegd is, niet terughouden, en dat te minder, daar de aanteekeningen, die voor mij liggen, het bewijs leveren, dat ik mij niet aan plagiaat schuldig maak, maar met mijnen voorganger samentref.

De Heer John William Draper, een Amerikaansch natuurkundige en geschiedschrijver, zal ons ‘de worsteling tusschen godsdienst en we tenschap’ beschrijven. Dat hij ten volle bevoegd is, om over ‘de wetenschap’ mede te spreken, staat boven alle bedenking vast. Hij heeft zijne eigene specialiteit, die hij gelukkig beoefent, en is bovendien met het geheel en met de geschiedenis der wetenschap zeer vertrouwd. Het boek zelf, dat voor ons ligt, levert daarvan de bewijzen. Een rijke schat van feiten staat den auteur ten dienste, en niet zelden krijgen wij den indruk, dat hij zich geweld moet aandoen, om daaruit niet nog méér mede te deelen dan hij ons aanbiedt. Maar..... niet

(*) *De Gids* 1878, No. 7.

met ‘de wetenschap’ alleen zal Draper ons bezig houden. Het is ‘de worsteling’ tusschen haar en d e n g o d s d i e n s t, die hij ons gaat teekenen. Wat bedoelt en wat beoogt hij daarmede?

‘De worsteling tusschen godsdienst en wetenschap.’ Die titel laat eigenlijk maar ééne opvatting toe. Wie van die ‘worsteling’ hoort, begrijpt aanstonds hoe zij geëindigd is of eindigen zal. ‘De wetenschap’ is natuurlijk niet de ‘valschelijk dusgenaamde’, maar de echte wetenschap, die niet onfeilbaar is noch voltooid, maar die toch hare welbeproefde methode slechts behoeft te volgen, om zich allengs meer te volmaken en al hare tegenstanders, wie zij ook wezen mogen, te vertreden of te ontwapenen. De uitkomst van ‘de worsteling’ tusschen haar en ‘de godsdienst’ kan dus geene andere zijn, dan dat de laatstgenoemde bezwijkt. Zoo zouden wij oordeelen, al wisten wij niet, dat de machtige school der Positivisten de wetenschap bestemd of reeds bezig acht om de plaats in te nemen, die aanvankelijk door den godsdienst werd bekleed. Nu wij dat weten, kunnen wij er natuurlijk te minder aan denken, om den titel van Draper's boek anders op te vatten dan als een doodvonnis, uit naam van ‘de wetenschap’ aan ‘den godsdienst’ beteekend.

Is het nu inderdaad de bedoeling van den Schrijver, wetenschap en godsdienst in die onderlinge verhouding te plaatsen? Wanneer wij, met die vraag voor den geest, zijn boek doorlezen, dan blijkt dat toch zijne meening n i e t te zijn. Met grooten eerbied laat hij zich uit over Jezus (bl. 34) en over het oudste Christendom, hetwelk hij beschrijft als een ‘stelsel’ (?), dat ‘drie zaken wist te vereenigen: vereering van God, reinheid van leven, welwillendheid jegens allen’ (bl. 35). Hij leert ons, dat het Christendom onder Constantijn een geheel ander karakter aannam en wijzigingen onderging, ‘die het nu en dan in strijd brachten met de wetenschap’ (bl. 37) - waarmede het dus van nature harmonieert of althans vrede houden kan. Met blijkbare ingenomenheid neemt hij dan ook een deel van Tertulliaan's pleitrede voor de Christenen over (bl. 37-42), ‘een voortreffelijk werk’, waarin Christelijk geloof en leven op het heerlijkst uitkomen. Met Constantijn begint ‘het tijdperk, waarin het Christendom zijn godsdienstig karakter aflegt om in een staatkundig stelsel op te gaan’ (bl. 49). Mij dunkt, dat is niet de taal van een vijand van den godsdienst, veeleer van een voorstander, die dáárom juist prijs stelt op zijne zuiverheid en zijne ontaarding betreurt. In dienzelfden geest spreekt de Schrijver zich ook elders uit. In Hoofdstuk IX, dat ‘den strijd over het wereldbestuur’ behandelt, wordt wèl tegen de leer der goddelijke tusschenkomst gepolemiseerd en de heerschappij van ‘de wet’ krachtig gehandhaafd - zóó zelfs, dat deze ‘wet’ eene leidende en besturende macht schijnt te worden - maar van strijd tegen het bestaan van God zijn geene duidelijke sporen te ontdekken. Neen, het is ‘het wereldbestuur volgens de natuurwet’, dat Draper verdedigt (bl. 235),

en hij heeft er geen bezwaar tegen om, met de Stoïcijnen, te spreken van ‘onweerstaanbare noodzakelijkheid, ter bereiking van het volmaakt goede’ (ald.). Hij keurt het dan ook goed, dat er zijn, die ‘recht doen wedervaren aan de eigenschappen van den Alomtegenwoordigen, den Almachtigen God’ (bl. 66). Hij noemt ‘de verzoening van de reformatie’ - toch ook eene godsdienstige beweging en denkwijze! - ‘met de wetenschap niet alleen mogelijk’, maar zelfs licht tot stand te brengen, wanneer de Protestanten wilden terugkeeren tot het grondbeginsel van Luther (bl. 341). Sterker nog: ‘de nieuwere wetenschap is de wettige, ja eigenlijk de tweelingzuster van de Kerkhervorming’ (bl. 331), en de Evangelische Alliantie beging, op haar eigen standpunt, eene fout, toen zij dit wel niet geheel vergat, maar toch niet steeds in het oog hield (bl. 330 v.). Het is, eindelijk, ‘eene v e r a n d e r i n g harer godsdienstige windselen’, die onze maatschappij te gemoet gaat (bl. 307): dat zij ze eenvoudig zal a f l e g g e n , doet wel is waar het gebruikte beeld ons verwachten, maar de Schrijver zegt en bedoelt het ook blijkbaar n i e t .

De citaten, die ik daar bijeenbracht, bewijzen zeer zeker, dat de titel van Draper's boek niet zoo kwaad gemeend is als wij eerst dachten. Maar ze leeren ons bovendien, althans voorloopig, wat hij met dien titel heeft willen zeggen. Eén of meer v o r m e n van den godsdienst acht hij strijdig met de wetenschap en dus ook bestemd, om in de worsteling met haar te bezwijken. Meer bepaald heeft hij die overtuiging ten aanzien van het Roomsch-Catholicisme. ‘De naderende crisis’ - zoo luidt het opschrift van het 12de en laatste hoofdstuk (bl. 306-345). Daarin spelen de beruchte encyclica van Paus Pius IX, de syllabus en het Vaticaansche Concilie de hoofdrol. Hunne vijandige houding tegenover de wetenschap wordt met de stukken bewezen. Doch in de banvloeken van het Vaticaan ziet de Schrijver de ingewikkelde belijdenis zijner onmacht en de erkenning van de bestemming der wetenschap, om ook over dit laatste verzet te zegevieren. Al wat voorafgaat - het zal ons zoo aanstonds duidelijk blijken - is slechts voorbereiding van dit resultaat. In de Voorrede worden dan ook ‘godsdienst’, ‘Christendom’ en ‘Paus’ bij afwisseling gebruikt. Van den aanvang af stond R o m e den auteur voor oogen.

Zullen wij dan eenvoudig den titel wijzigen en voor den godsdienst d e K e r k in de plaats stellen? Tot op zekere hoogte zou die verandering eene verbetering zijn. Maar wij mogen ons toch die vrijheid niet veroorloven. Want het is geen toeval, dat Draper den godsdienst heeft genoemd en niet iets anders. Het geheele plan van zijn boek zou vervallen, wanneer de titel die wijziging onderging. Hij dacht niet alleen aan de Kerk als instelling, maar ook wel degelijk aan de denkwijze, de wereldbeschouwing en de levensopvatting van hare leden - alleen niet aan hetgeen ons, als wij van ‘godsdienst’ hooren, het eerst voor den geest komt, aan het gemoedsleven en de gemoedsstem-

ming van zijne belijders. Gelukkig kunnen wij dus zijn spraakgebruik niet noemen, maar - wij moeten het hem laten en nu, zonder langer verwijl, zijne ‘Geschiedenis’ zelve opslaan en ons eene voorstelling trachten te vormen van hetgeen daarin wordt geleverd.

Te Alexandrië, in het Museum en in de verdere stichtingen van Ptolemaeus Soter en zijne opvolgers, ontstond in de 3de eeuw vóór onze jaartelling d e w e t e n s c h a p. De tochten van Alexander den Groote, de verbinding van het Westen met het Oosten, de vrijgevigheid der Egyptische heerschers, wekten daar den geest des onderzoeks en deden de heerlijke vruchten daarvan rijpen (bl. 1-31). Toen ontstond het Christendom, dat zich, krachtig geholpen door de eenheid en door den godsdienstigen toestand van het Romeinsche rijk, weldra in alle richtingen uitbreidde. Zijn oorspronkelijk karakter - wij vernamen het reeds - werd verontreinigd, toen Constantijn het tot staatsgodsdienst verhief. Van alle zijden drong het heidendom in de Kerk binnen, in hare leer zoowel als in hare gebruiken. Het stelsel, dat op die wijze tot stand kwam en waarin het grofste bijgeloof eene zoo ruime plaats besloeg, kon de wetenschap niet dulden en stuitte dan ook met geweld hare ontwikkeling. Men denke aan den moord van Hypatia en aan de sluiting der wijsgeerige scholen te Athene. De Heilige Schrift en de overlevering golden als kenbron en toetssteen der waarheid: wat daarboven uitging, was althans overbodig en licht schadelijk (bl. 32-62). Doch in de Kerk zelve ontbrak het niet aan verzet tegen de heidensche richting, die allengs in haar de overhand verkreeg. De oud-Christelijke leer van Gods eenheid vond in Nestorius en zijne talrijke volgelingen hare verdedigers. Door een dier volgelingen werd Mohammed gevormd. Zijn volstrekt monotheïsme breidde zich uit eerst in Arabië, later, onder zijne opvolgers, tot ver daarbuiten. Verscheidene provinciën ontvielen aan het Romeinsche rijk en werden gewonnen voor hetgeen onze Schrijver ‘de zuidelijke kerkhervorming’ noemt (bl. 63-94). Nu herleeft onder de Muzelmannen, in Syrië en Mesopotamië en weldra ook in Spanje, de wetenschap. Ziethier, hoe Draper zelf den inhoud van Hoofdstuk IV, aan dit onderwerp gewijd (bl. 95-110), opgeeft: ‘De Arabieren worden tot de beoefening der wetenschap gebracht door den invloed der Nestorianen en Joden. Zij wijzigen hunne denkbeelden over de bestemming des menschen en verkrijgen juiste begrippen over het wereldstelsel. Zij berekenen de grootte der aarde en bepalen haren vorm. Hunne chalifen brengen groote boekerijen bijeen, behartigen wetenschap en letterkunde en stichten sterrewachten. Zij ontwikkelen de wiskundige wetenschap, vinden de algebra uit, verbeteren de meetkunde en de driehoeksmeting. Zij brengen oude Grieksche wis- en sterrenkundige boeken bijeen, vertalen ze en nemen de inductieve methode van Aristoteles aan. Zij stichten instellingen van onderwijs en organiseeren met hulp der Nestorianen de openbare school. Zij voeren de Arabische cijfers en rekenkunde in,

beschrijven de sterren en stellen hare namen vast. Zij leggen den grondslag der nieuwere sterren-, schei- en natuurkunde en brengen groote verbetering aan in landbouw en nijverheid.' Waarlijk, een schitterend tafereel!

Nu volgt, in een vijftal hoofdstukken, de beschrijving van den strijd over de onderscheidene wetenschappelijke vragen, waarin telkens de Kerk partij kiest voor de overlevering en tegen het nieuwere inzicht, maar ook telkens gedwongen wordt toe te geven of althans de worsteling te staken, nadat zij gebleken is vruchteloos te zijn. Die strijd liep over het wezen der ziel en de leer der uitstrooming en wederoplossing (bl. 111-141); over het samenstel der wereld (bl. 142-168); over den ouderdom der aarde (bl. 169-186); over den toetssteen der waarheid (bl. 187-212), en over het wereldbestuur (bl. 213-238). De meeste van deze opschriften behoeven geene toelichting. Laat mij alleen mededeelen, dat in het eerstvermelde hoofdstuk de geschiedenis der opkomst en der onderdrukking van het Averroïsme wordt verhaald en dat in het voorlaatste, over den toetssteen der waarheid, o.a. ook de Kerkhervorming der 16de eeuw ter sprake komt. In het voorbijgaan merken wij op, dat de tijdorde niet streng wordt in acht genomen. Aan de Kerkhervorming - en zooveel te meer aan de instelling van de Inquisitie, die in hetzelfde hoofdstuk wordt vermeld - ging het geschil over het samenstel der wereld en vooral dat over den ouderdom der aarde chronologisch niet vooraf.

De strijd over het wereldbestuur of, anders gezegd, over de mogelijkheid en de werkelijkheid van het wonder, waaraan Hoofdstuk IX is gewijd, duurt nog steeds voort. Wij zijn dus, op bl. 238, eigenlijk reeds aan het einde der geschiedenis. Maar nog niet aan het einde van het boek. 'Zooveel mogelijk' - zegt de auteur in de Voorrede - 'heb ik deze worstelingen - tusschen godsdienst en wetenschap - regelmatig naar tijdsorde behandeld. Volledigheidshalve heb ik drie hoofdstukken daaraan toegevoegd, over:

hetgeen de Latijnsche Christenheid heeft gedaan voor de nieuwere beschaving (bl. 239-267);

hetgeen de wetenschap in deze richting heeft tot stand gebracht (bl. 268-305);

de houding der Roomsche Christenheid bij den naderenden strijd, zooals deze door het Vaticaansche concilie omschreven is' (bl. 306-345).

Wanneer de auteur zelf, tot rechtvaardiging van deze laatste 100 bladzijden, niets anders weet te zeggen, dan dat ze 'volledigheidshalve' zijn toegevoegd aan het door den titel beloofd historisch overzicht, dan zal het ons zeker vrijstaan op te merken, dat zij al zeer vreemd zijn geplaatst. Inzonderheid geldt dit van Hoofdstuk X en XI, over den verderfelijken invloed van het Westersch Christendom en over de zegenrijke werking van de wetenschap op de beschaving. Behooren deze dingen tot het onderwerp des Schrijvers, dan moesten ze in de

geschiedenis zelve de hun toekomende plaats beslaan. Inderdaad, Prof. Van der Wijck drukte zich niet te sterk uit, toen hij schreef: 'De vorm van het werk is niet onberispelijk, het is eigenlijk geen "boek", maar een reeks van soms gebrekkig samenhangende hoofdstakken.'

Doch er is eene andere grieve tegen het plan van het werk, die bij mij zwaarder weegt. De auteur heeft zijn onderwerp niet streng afgebakend. Met 'de wetenschap', d.i. de exacte wetenschap, de kennis der natuur en al wat daartoe opleidt, verbindt hij zijne bijzondere meeningen over deze en die theologische vraagstukken, b.v. over het wezen van God en den oorsprong en de toekomst der ziel. Het kan zijn, dat die meeningen alle toejuiching verdienen. Maar ze zijn niet gelijksoortig met de resultaten van physisch onderzoek en waarneming en met de mathematische waarheden, waarover de Schrijver overigens handelt. Toch worden ze daarmede in verband gebracht, maar - hoe kan het anders? - vaak op zeer zonderlinge wijze. Bovendien brengen ze den auteur op een terrein, dat der Kerk- en dogmengeschiedenis, waarop hij zich lang niet met die vastheid en zekerheid beweegt, die wij in hem bewonderen, wanneer hij put uit de hem gemeenzame geschiedenis van 'de wetenschap'. Eindelijk is door de samenvoeging van deze ongelijksoortige vragen en onderwerpen eene acte van beschuldiging tegen het Catholicisme tot stand gekomen, waartegen in naam der billijkheid moet worden opgekomen. Had de auteur behoorlijk onderscheiden, het zou hem daarom toch niet ontbroken hebben aan stof tot aanklacht, en de daarop gebouwde waarschuwing zou zelfs te beter haar doel hebben getroffen. Nu vrees ik, dat hij veel minder indruk zal maken dan billijk en in het belang van vrijheid en beschaving wenschelijk zijn zou.

Zietdaar, gelijk ik thans bemerk, eigenlijk meer dan ééne grieve, al grenst ook de ééne aan de andere. Aan den plicht, om ze wat nader toe te lichten, mag ik mij niet onttrekken.

Beginnen wij met hetgeen meest voor de hand ligt. Eén mensch kan niet alles. Wie een groot natuurkundige is en een goed physioloog en bovendien eene 'Geschiedenis van den Amerikaanschen burgeroorlog' heeft geschreven, behoeft niet bovendien de critiek van het Oude Testament en de ontwikkeling van de Christelijke leerstellingen en de wording van den Islam en - ja, wat niet al? te doorgronden. Maar - laat hij er dan ook niet over schrijven of, indien dit nu eenmaal moet geschieden, met groote bedachtzaamheid te werk gaan en zich door bevoegden laten voorlichten. Aan die wijze les heeft Draper zich niet gehouden. Hij deelt ons niet mede, aan wie hij zijne wijsheid heeft ontleend. Het zou dus kunnen zijn, dat hij goede autoriteiten achter zich had en dat een beoordeelaar, die het waagde hem op de vingers te tikken, zichzelven in de vingers sneed. Toch waag ik het van deze en gene historische stellingen, door hem verkondigd, te verzekeren, dat ze onwaar zijn. Als een voorzichtig strijder blijf ik eerst op mijn eigen terrein. De slotzin van het boek luidt: 'Hetgeen ge-

schreven is door Esdras (l. Ezra) bij de met wilgen omzoomde rivieren van Babylon, nu reeds drie en twintig eeuwen geleden, geldt ook op den huidigen dag: “Wat de waarheid betreft, zij vergaat niet en heeft altijd kracht; zij leeft en overwint in eeuwigheid”’ (bl. 345). Gulden woorden, welker waarde natuurlijk volstrekt niet afhangt van hem, die ze gesproken of geschreven heeft. Maar waarom dan verzekerd, dat ze van Ezra afkomstig en 2300 jaren oud zijn? Ze komen voor in het zoogenaamde 3de Boek van Ezra, waarvan deze geen letter geschreven heeft en dat in de 1ste eeuw v. Chr. door een Grieksch sprekenden Jood is opgesteld. - Van dezen Ezra springen wij over op een anderen. Op bl. 204-210 geeft Draper ons het een en ander te lezen over de vijf boeken van Mozes en hun oorsprong. Het is bestemd om ‘den tegenwoordigen stand van het vraagstuk te doen kennen’, maar beantwoordt daaraan al zeer slecht. De ééne onnauwkeurigheid jaagt de andere. Wie heeft onzen auteur wijsgemaakt, dat ‘in het eerste christentijdperk vele van de voornaamste kerkvaders ernstigen twijfel koesterden aangaande den Schrijver van den geheelen Pentateuch’ (d.w.z. aangaande Mozes als den Schrijver)? Waar heeft hij kunnen lezen, dat ‘iedere eeuw, van de 2de tot op onzen tijd, mannen heeft opgeleverd van groote bekwaamheid, zoowel Christenen als Joden, die eenparig dien eisch - der erkenning èn van de eenheid èn van het goddelijk karakter des Pentateuchs - hebben verworpen’? Doch het zonderlingste is wel, wat wij lezen op bl. 207. ‘Ik mag bij dit alles voegen dat Ezra (Esdras II:14) ons uitdrukkelijk mededeelt, dat hij zelf, bijgestaan door vijf andere personen, deze boeken in veertig dagen geschreven heeft. Hij zegt dat ten tijde der Babylonische gevangenschap de oude heilige hoeken der Joden verbrand zijn en geeft ons in bijzonderheden het verhaal hoe ze werden samengesteld [?]. Hij verzekert dat hij ondernam te schrijven alles wat in de wereld gebeurd was sedert het begin. Men kan zeggen dat de boeken van Esdras apocrief zijn, maar daartegenover mag gevraagd worden, of die uitspraak op een bewijs rust hetwelk bestand is tegen de nieuwere kritiek?’ Waarlijk, dit gaat te ver. Een wetenschappelijk man, die, om een argument te meer te hebben tegen den Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch, de echtheid van het 4de boek van Ezra in bescherming neemt - of, erger nog, de echtheid van ‘de boeken van Esdras’, als vormden deze eene eenheid! De waarschijnlijkste en tevens de gunstigste onderstelling is nog, dat hij het boek in quaestie nooit gezien en zelfs het door hem aangehaalde Hoofdstuk XIV niet geheel gelezen heeft. Maar het ware dan ook beter daarover te zwijgen. - Nog ééne kleinigheid, vóórdat ik afstap van des Schrijvers Joodsche wetenschap. Ptolemaeus Philadelphus - zoo lezen wij bl. 16 - verloste 198000 Joden uit de slavernij en betaalde voor ieder hunner eene som gelds aan de Egyptische slavenhouders uit. Is dit een historisch feit of een verzinsel uit ‘den brief van Aristeas’?

Minder onschuldig zijn de onjuiste voorstellingen, die Draper ons geeft van de geschiedenis des Christendoms. De lezer weet reeds, dat hij bij Constantijn den Groote eene algeheele ontaarding laat beginnen (bl. 37, 42 verv.). Dat gevoelen is bekend en - geheel verouderd. Het bevat natuurlijk een deel der waarheid, maar althans evenveel overdrijving en dwaling. Doch onze Schrijver draagt het voor in zijn meest absoluten vorm, die thans door geen deskundige meer wordt verdedigd. Wij verbazen ons het terug te vinden bij een man als Draper, totdat wij hebben opgemerkt, dat hij het aanbeveelt met het gezag van Bisschop Newton (overleden in 1782) en zich elders (bl. 190 v.), ten gunste daarvan, beroept op den geschiedschrijver Mosheim, van wien ik voorwaar geen kwaad zal zeggen, maar die nu sedert bijna 125 jaren dood en begraven is. Wie niet geheel vreemdeling is in de kerkgeschiedenis, weet ook, wat deze jaartallen in dit geval beteekenen. Het is vooral in de opvatting van de feiten en in het recht verstand daarvan - derhalve juist in hetgeen Draper voor zijn doel behoefde - dat wij in de laatste eeuw ontzettend zijn vooruitgegaan. Ware het niet wenschelijk geweest gebruik te maken van het door haar ontstoken licht? Zulk eene beschouwing van het leerstuk der drieëenheid, als de Schrijver ons voordraagt, moest na Baur niet meer geleverd worden. Wij zullen ons wel wachten, de vaders en de verdedigers der kerkleer één voor één in bescherming te nemen. Maar tot de billijke beoordeeling van die mannen behoort toch óók, dat men beseft waarvoor zij streden en in hunne vaak zonderlinge formulen nog iets meer weet te ontdekken dan onzin of afval tot het heidendom.

Zeer betwistbaar schijnt mij ook Draper's afleiding van het Mohammedanisme uit den invloed der Nestorianen. De inhoudsopgave van Hoofdstuk III behelst o.a. deze woorden: ‘De Arabische kerkhervorming. Mohammed komt in aanraking met de Nestorianen. Hij neemt hunne beginselen aan en breidt ze uit; verwerpt de vereering van de Maagd, de leer der drieëenheid en alles wat strijdt met de eenheid van God.’ Werkelijk is dit, gelijk wij verwachten konden, het zuiver kort begrip van bl. 72-79. Maar ook de werkelijke toedracht der zaak? De monnik Bahira, die Mohammed te Bozra onderwijst, is een zeer problematiek persoon; de bewering, dat de profeet door hem gevormd is tot hetgeen hij later werd, is hoogst gewaagd. Men heeft bovendien opgemerkt, dat Draper, om aan zijne voorstelling eenige waarschijnlijkheid bij te zetten, zich uitdrukt, alsof Mohammed zelf en zijne landgenooten het Christendom hadden omhelsd. ‘De Arabische kerkhervorming’ of ‘de zuidelijke kerkhervorming’ - zooals de titel van Hoofdstuk III luidt - sluit, zou men zeggen, het bestaan eener Arabische kerk in zich. Nu waren er zeker in Arabië Christenen. Maar tot hen behoorde noch Mohammed, noch de meerderheid van zijn volk. De geheele opvatting is dus scheef. Men kan de leer van

Mohammed in zekeren zin een vereenvoudigd Christendom noemen. Maar dat is beeldspraak, die niet aan de voorstelling van het onderling verband der gebeurtenissen moest worden ten grondslag gelegd.

Ongevoelig kom ik reeds tot een ander deel mijner grieven tegen Draper's boek: het onderwerp is niet behoorlijk afgebakend, en ten gevolge daarvan worden ongelijksoortige dingen met elkander vermengd. Nergens komt dit duidelijker uit dan juist in het hoofdstuk over den Islam, dat wij daareven bespraken. Men herinnere zich, wat daaraan voorafgaat! In Hoofdstuk I is ons de oorsprong der wetenschap beschreven. Niets is rechtmatiger dan dat ons daarna, in Hoofdstuk II, de verhouding van de Kerk tot diezelfde wetenschap wordt geteekend. Maar bovendien bevat nu dat hoofdstuk allerlei over de verontreiniging van de leer der Kerk. Zoo wordt de weg gebaand om, in Hoofdstuk III, Nestorius en het Nestorianisme en, over deze brug henen, den Islam te gaan behandelen. Alles goed en wel, maar - wat heeft dit te maken met ‘de wetenschap’? Nestorius en zijne volgelingen kunnen toch niet als hare vertegenwoordigers gelden, en nog veel minder Mohammed en de eerste Muzelmannen! Wellicht dus als de verdedigers van een geloof, redelijker dan dat der rechtzinnige Christenheid? Wij zullen daarover niet twisten, want in elk geval zijn wij, met die onderlinge vergelijking van de verschillende geloofsovertuigingen, op een geheel ander gebied overgegaan dan waarop wij ons eerst bewogen. En dat is het juist, wat ik beweerde en meende niet te mogen goedkeuren. Het meermalen genoemde Hoofdstuk III bevat, behalve hetgeen wij reeds leerden kennen, eene geschiedenis van de veroveringen der Muzelmannen (bl. 80-92). Welken indruk moet de lezer daarvan ontvangen? Dezen, dat het Christendom door het verlies van zoovele landen, waarin het vroeger onbeperkt heerschte, gestraft werd voor zijn verzet tegen ‘de wetenschap’ of, wil men, voor zijne ontaarding, waaruit dat verzet voortvloeide. Dien indruk heeft Draper ook willen geven. Hij kan niet ontkennen, dat Mohammed's voorstelling van God zeer menschvormig was (bl. 78, 94) en in zoover niet boven die der Christenen stond. Maar, voegt hij erbij: ‘De volgers van Mohammed lieten deze lage opvatting zeer spoedig varen en stelden eene meer verhevene daarvoor in de plaats’ (bl. 78). Of elders: ‘De meer ontwikkelde stammen lieten deze onvolmaakte denkbeelden zeer spoedig varen en stelden daarvoor andere en meer wijsgeerige in de plaats’ (bl. 94). Zoo stonden dan toch, moet de lezer meenen, de Mohammedanen ook wijsgeerig hooger dan hunne overwonnelingen! Nu weet ieder, hoe het hiermede gesteld is. De zegepraal van den Islam in het Oosten te willen afleiden uit zijn wijsgeerig zuiverder gehalte, is inderdaad eene ongerijmdheid. Doch onze auteur kon daartoe komen, omdat hij een zijpad had ingeslagen en toch meende nog op den rechten weg te zijn.

Het is niet alleen hier, in Hoofdstuk III, dat de vermenging van

ongelijksoortige dingen tot eene scheeve voorstelling van de feiten leidt. De bladzijden, die aan de Reformatie - de tweede of noordelijke kerkhervorming, gelijk zij heet - gewijd zijn, maken toch eigenlijk een vreemden indruk. Ze beschrijven haar als eene episode van den strijd over ‘den toetssteen der waarheid’. Werkelijk hebben de Hervormers daarover met de Moederkerk gestreden. Maar over w e l k e waarheid liep dat geschil? Toch niet over waarheid in het algemeen, dus: over 's menschen kenvermogen, zooals de strijd in de Grieksche wijsgeerige scholen! Immers over de godsdienstige waarheid en den grondslag harer zekerheid. Nu is er niets tegen, dat men op den samenhang tusschen dezen strijd en het wijsgeerige vraagstuk, tusschen de Hervorming en de opkomst der nieuwere wijsbegeerte de aandacht vestigt. Maar men moet beginnen met ze wel uiteen te houden, indien men althans rechtvaardig wil zijn ook tegenover de Hervormers. Luther is en blijft een groot man in zijn geslacht, al heeft hij soms gescholden op de rede. - Hoe billijk de eisch is, dien ik hier stel, kan nog een ander voorbeeld ons leeren. Niet zonder bevreemding lezen wij hoven Hoofdstuk IX (‘De strijd over het wereldbestuur’) deze zinsneden:

‘Bewijzen voor de heerschappij der wet in het samenstel der aarde en in de ontwikkeling van dieren en planten. Deze kwamen te voorschijn door voortgaande ontwikkeling (evolutie), niet door schepping. De heerschappij der wet blijkt uit de ontwikkeling der menschenmaatschappij en uit het leven van het individu.

Gedeeltelijke omhelzing van deze zienswijze door eenige hervormde kerken.’

Het was ons, namelijk, niet bekend, dat eenige kerk òf de onbeperkte heerschappij der wet van oorzaak en gevolg òf de leer der evolutie, geheel of gedeeltelijk, omhelsd had. Wij slaan het boek zelf op en bevinden, dat de Schrijver doelt (bl. 236-238) op de leer der onvoorwaardelijke praedestinatie, door Calvijn en zijne volgelingen aangenomen. Is dat nu geen verwarring? Ja, zeker, daar zijn punten van aanraking en overeenkomst tusschen de twee zienswijzen, die Draper hier bijeenvoegt. Maar het verschil is toch veel grooter en had hem moeten weerhouden van deze zonderlinge combinatie.

Er is, zoo eindigde ik de opsomming mijner grieven, door deze vermenging van het ongelijksoortige eene akte van beschuldiging tegen het Catholicisme tot stand gekomen, die wij als hoogst onbillijk moeten afwijzen. Mij dunkt, dat is in het algemeen nu reeds duidelijk gebleken. Het zondenregister der Catholieke Kerk bevat nu niet alleen wat zij in strijd met ‘de wetenschap’ geleerd en tegen de vrijheid van hare beoefenaren misdreven heeft, maar ook hare metaphysische dwalingen, die vele zijn. Zoo staat zij voor ons als de vijandin van allen vooruitgang en de vertegenwoordigster der onredelijkheid. Het beeld wordt hoe langer hoe zwarter. Verzachtende omstandigheden

worden niet aangenomen, althans niet vermeld. Het schijnt wel, dat zij moedwillig de ontwikkeling tegenhoudt en het ongerijmde huldigt. Niets over hare beweegredenen, niets, vooral, over hetgeen zij op een ander gebied, b.v. op dat der zedelijkheid en der kunst, heeft tot stand gebracht. Is dat gerechtigheid?

Doch hiermede is nog niet genoeg gezegd. Draper's boek bevat twee hoofdstukken, die in meer dan één opzicht hoogen lof verdienen, ‘de Latijnsche Christenheid’ en ‘de wetenschap in betrekking tot de nieuwere beschaving’ (bl. 239-267, 268-305). Met belangstelling leest men, hoe treurig het er veelszins in de middeleeuwen uitzag en, daartegenover, hoevele en hoe groote zegeningen de wetenschap reeds heeft aangebracht. Laat ons aannemen, dat de tweevoudige schildering juist en volledig is, dat evenmin dáár het licht, als hier het bruin te zeer ontbreekt. Mag dan - want dát is hier de hoofdvraag - met d e s t r e k k i n g van die beide hoofdstukken worden ingestemd? Moet, met andere woorden, ‘de Latijnsche Christenheid’ verantwoordelijk worden gesteld voor hare achterlijkheid in beschaving? Zijn haar ‘onwetendheid, bijgeloof, ellende’ even zoovele nadeelige posten op de rekening van ‘de godsdienst’? Zonder eenigen twijfel beantwoordt Draper deze vragen bevestigend. Wij kunnen met hem niet instemmen. Er zijn hier allerlei onderscheidingen te maken, die hij veronachtzaamd heeft.

Een voorbeeld tot opheldering van mijne bedoeling. Hoe zouden wij oordeelen, indien iemand de Grieken en Romeinen hard viel, omdat - zij de boekdrukkunst niet hadden uitgevonden? Het valt niet moeilijk aan te toonen, eensdeels, dat die kunst al zeer eenvoudig is en, anderdeels, dat het er in de oude wereld zelve en in de middeleeuwen geheel anders zou hebben uitgezien, indien zij 15 - of waarom niet 20? - eeuwen vroeger in gebruik ware gekomen. Toch zouden wij den man, die de Ouden verantwoordelijk stelde voor de geringe verbreiding en later voor de tijdelijke eclips van hunne letterkunde en wetenschap, met een medelijdend schouderophalen bejegenen. Wij herinneren ons te goed het ei van Columbus en zouden het zeer hard vinden, indien wij later evenzoo werden berispt om hetgeen wij in de oogen van het nageslacht zullen zijn te kort gekomen. Maar is het nu inderdaad niet dezelfde onbillijkheid, die Draper tegenover ‘de Latijnsche Christenheid’ begaat? Kan zij het helpen, dat zij leefde van de 4de tot de 16de eeuw? Moest een voorstander van de leer der evolutie niet steeds bedenken, dat alle dingen hun tijd hebben? De - met het volste recht - zoo hooggeroemde zegeningen der wetenschap zijn de vruchten der experimenteele methode. Was deze dan in de middeleeuwen bekend en in hare onschatbare waarde erkend?

Dit brengt mij op een ander punt. Draper begint met ons ‘den oorsprong der wetenschap’ te schetsen en levert later, gelijk wij ons herinneren, een schitterend tafereel van hetgeen de Muzelmannen voor

hare herleving en zeer aanmerkelijke uitbreiding hebben gedaan. Wederom neem ik aan, dat die tweevoudige beschouwing onberispelijk is. Doch in één opzicht is zij onvolledig, en daarom juist brengt zij den lezer, en wel van den aanvang af, op een dwaalspoor. Wanneer hij eerst verneemt, dat ‘de wetenschap’ te Alexandrië is ontstaan; daarna, dat ‘de wetenschap’ onder de Arabieren is herleefd en heerlijk heeft gebloeid; eindelijk, dat ‘de wetenschap’ ons thans overlaadt met hare weldaden, den duur van het leven verlengt, het verkeer bevordert, licht en warmte verspreidt - dan kan het niet anders, of hij ziet uit de hoogte neder op ‘de Latijnsche Christenheid’, die al deze dingen deels weggeworpen, deels niet aangenomen, deels slechts onwillig aanvaard heeft. Welnu, deze indruk is valsch. In zijne beroemde rede over ‘De geschiedenis van de beschaving en de natuurwetenschap’[(*)] heeft Du-Bois Reymond aangetoond, dat de eigenlijke natuurstudie en hare methode den Ouden altijd vreemd zijn gebleven en dat daarom juist hunne beschaving aan den aandrang der barbaren geen weerstand heeft kunnen bieden[(†)]. Dit laatste blijve voor rekening van den beroemden physioloog, maar het eerste is onweersprekelijk. Wat hij ‘de nieuwere natuurwetenschap’ noemt en terecht beschouwt als een der hoofdfactoren van de hedendaagsche ‘beschaving’, dat moet aan de Grieken en Romeinen ontzegd worden, dat is geboren in de 16de eeuw en eerst daarna allengs geworden wat het thans is. Du-Bois Reymond noemt het eene vrucht van het Christendom in zijne werking op den Germaanschen geest[(§)]. Hij weet, zoo goed als Draper, dat het middeleeuwsche Catholicisme de belangstellende studie van de natuur en den dorst naar de natuurkennis niet heeft aangemoedigd. Maar hij wacht zich zorgvuldig voor zulk eene voorstelling van den loop der geschiedenis, als wij bij zijnen Amerikaanschen vakgenoot aantreffen. Bij hem is en blijft het begrijpen van de ontwikkeling doel en blijven dus ook de aanklachten achterwege.

Het is mogelijk - laat mij er dit nog bijvoegen - dat Draper's aanval op ‘de godsdienst’ de natuurlijke reactie is tegen de loftuitingen van sommige zijner voorstanders. Men hoort soms over hem spreken, alsof hij in en voor het menschelijke leven het één en het al ware; alsof wij onze geheele nieuwere beschaving rechtstreeks en onmiddellijk aan hem-alléén te danken hadden. Die onhandige vrienden bevorderen de zaak, die zij voorstaan, niet. Zulk onrechtmatig in de hoogte steken wordt allicht door een ‘weg met hem!’ beantwoord. Mij dunkt, onze godsdienst doet genoeg, voor ons en voor zijne eigene eer, wanneer hij ons idealisme aanwakkert, ons gemoed met vertrouwen vervult, onze geestkracht verhoogt en ons zedelijk leven dieper en rijker

(*) Van 24 Maart 1877, opgenomen in de *Deutsche Rundschau* en daarna afzonderlijk uitgegeven (Leipzig, 1878).
(†) S. 13-23.
(§) S. 27-30.

maakt. Hij behoeft niet bovendien de gezondheidsleer te volmaken, de toepassingen van den stoom te vermenigvuldigen, onze olielampen door gas en dit weder door electrisch licht te vervangen. Wie deze en dergelijke dingen tot hem terugbrengt, geeft er zelf aanleiding toe, dat een ander er hem een verwijt van maakt, dat hij ze niet reeds in de middeleeuwen heeft uitgevonden. Het verwijt van Draper, dat het Christendom in 1500 jaren geen enkelen sterrenkundige heeft voortgebracht (bl. 147), kan slechts worden beantwoord met de herinnering, dat het daartoe ook niet bestemd was. Het had en heeft, ik zeg niet: betere, maar: andere dingen te doen, in het leven óók van den sterrenkundige.

Het is duidelijk genoeg gebleken - en het lag dan ook niet in mijn plan het te verbloemen - dat de titel van Draper's boek en de idee, die zich daarin uitspreekt, mij steenen des aanstoots zijn geworden, die ik niet meer heb kunnen wegruimen. De strekking van deze ‘Geschiedenis’ heeft mij het genot van hare lectuur veelszins vergald. Met opzet druk ik mij zoo uit. Er was hier inderdaad iets, ja, veel te bederven. Er valt hier te genieten, zij het ook niet onvermengd. Telkens onder het lezen vraagde ik mijzelven af: waarom zooveel belangrijks en schoons en boeiends in deze lijst, die nu eenmaal niet deugt? En die vraag gold niet alleen de mededeelingen uit de geschiedenis der wetenschap, maar ook menige bladzijde, aan de zonden van het Catholicisme en aan de wederlegging der pretensiën van den onfeilbaren Paus gewijd. Draper had uit de bouwstoffen, die hem ten dienste stonden, een geschrift kunnen samenstellen, dat hoogst leerzaam was en geene bedenkingen uitlokte, als die ik de vrijheid nam in het midden te brengen. Hij had ons de geschiedenis der wetenschap kunnen verhalen en ook dan reeds gelegenheid gevonden om ons mede te deelen, wat de Kerk t e g e n haar heeft beproefd en met hoe slechten uitslag - zonder te verzwijgen, wat de Kerk, rechtstreeks en zijdelings, v o o r haar heeft gedaan en met welke vrucht. Dat had een belangwekkend, ja, ook een waarschuwend verhaal kunnen worden. Niets verhinderde hem voorts, de Kerk tot verantwoording te roepen wegens menigvuldig verzuim in hetgeen zijzelve hare taak acht; de Curie te brandmerken om haar al te vaak zelfzuchtig streven; het hedendaagsche Ultramontanisme als den vijand van beschaving en vrijheid aan de kaak te stellen. Aan dat alles bestaat nog steeds behoefte, en het zou ons goed doen, zulke dingen te hooren van een beoefenaar der natuurwetenschap, en dat op een toon, die spreekt van warme overtuiging en, waar het pas geeft, van verontwaardiging. Indien maar niet de noodlottige samenkoppeling van ‘godsdienst’ en ‘wetenschap’ en het ongelukkige denkbeeld, om ons - niet beider onderlinge verhouding in haar geheel, maar - ‘de worsteling’ tusschen die twee te schetsen, tot eene voorstelling had geleid, die wij in haar geheel niet

als gelijkend en bovendien als voor den godsdienst hoogst onbillijk moeten aanmerken!

Doch gedane zaken nemen geen keer. Het boek van Draper moet niet meer gemaakt worden, maar ligt voltooid en door eene bevoegde hand in het Nederlandsch vertaald voor ons. Wat zullen wij ermede doen? Wanneer ik deze vraag kortaf moest beantwoorden, dan zou ik ermede verlegen zijn. Maar nu ik gelegenheid heb gehad om mijn hart uit te storten, nu zeg ik: leest en overdenkt het! Gij zult er veel uit leeren, ook veel, dat u bepaaldelijk in onze dagen kan te pas komen. Maar - leest het met oordeel des onderscheids! Plaatst hier en daar en ginds een vraagteeken en laat u niet medeslepen door den auteur, wanneer hijzelf, tegen zijne bedoeling, zich door zijn ijver laat vervoeren tot onrechtvaardigheid. Het zou mij hoogst aangenaam zijn, indien mijne vrijmoedige beoordeeling velen tot z u l k e e n e lezing van het boek mocht opwekken.

Leiden, Januari 1879.

A. KUENEN.

Der kroon waardig.

Het Christendom en de vrouw. Historisch-apologetische studie door W.J. Manssen, Pred. te Zaandam (Door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst bekroond en uitgegeven). Leiden, E.J. Brill.

Vóór 25 jaren schreef de Deensche predikant J.C. Lind een boek, dat ten titel heeft: *Christendommens Indflijdelse paa den sociale Forfatning fra dens Stiftelse til Justinian. Et Bidrag til Kundskab om Christendommens Virkninger i Almindelighed* (De invloed van het Christendom op de maatschappelijke inrichting van zijne stichting af tot Justinianus. Eene bijdrage tot de kennis van de werking des Christendoms in het algemeen).

Wat hem tot het schrijven ervan bewoog, legt hij in de voorrede bloot. Herinnerende, dat er ‘zeer veel gesproken en geschreven is over den heilzamen invloed van het Christendom op de ontwikkeling van de maatschappelijke betrekkingen, zijne werkzaamheid om den mensch het recht te verschaffen, dat hem als mensch toekomt, zoowel als over de uitwendige werking van het Christendom in het algemeen’, gaat hij dus voort: ‘Opmerkelijk is, dat het bewijs voor de bewering: het Christendom heeft werkelijk zulk eenen invloed op de inrichting der maatschappij gehad, zooveel bekend is, nog niet geleverd is. Men vindt veel wat ertoe behoort in verschillende geschriften verspreid;

men vindt inzonderheid redeneeringen en hoogdravende zinsneden, maar niet het bewijs(*). En overbodig kan dit toch niet genoemd worden: velen van hen, die het geloof loochenen, loochenen ook geheel of ten deele de groote en gelukkige werking van het Christendom voor zooveel het uitwendige betreft en schrijven deze, wel is waar ten onrechte, aan eene verlichting toe, die niet van het Christendom afhankelijk is, of ook aan eene zekere natuurlijke noodwendigheid', en daarna: 'de strekking van dit boek: te leveren, zij het slechts voor een gedeelte der Christelijke geschiedenis, een bewijs voor de werkzaamheid van het Christendom in zake de hervorming der maatschappelijke betrekkingen is in het bovenstaande aangeduid.'

Op welke wijze heeft hij getracht zijn doel te bereiken?

In de inleiding beschrijft hij *eerst* de maatschappelijke inrichting bij de Romeinen (van die bij de Grieken gewaagt hij slechts als in het voorbijgaan) tijdens de Keizers vóór Constantijn, voor zooveel ons onderwerp betreft eene afzonderlijke paragraaf wijdende aan den toestand der vrouw, het huwelijk en de zedelijkheid, en voorts deze en die bijzonderheid aanroerende in de paragrafen, waarin hij de vaderlijke macht, de slavernij, enz. behandelt.

Verder zet hij uiteen, hoe het door Jezus en zijne apostelen gepredikte Christendom, zich aansluitende aan het Jodendom met zijne humaniteit, in zijne leer van der menschen gelijkheid, zijn nieuw gebod ten aanzien der liefde en zijne bijzondere voorschriften betrekkelijk de maatschappelijke betrekkingen, zijne strekking verried, in de inrichting der maatschappij, ook voor zooveel deze de vrouw betrof, verbetering aan te brengen, al scheen het, door onderdanigheid aan te bevelen, de bestaande verkeerdheden te willen eerbiedigen.

Eindelijk toont hij aan, dat de oudste kerk bewust geweest is van de macht des Christendoms, uitsprekende b.v. dat 'door het Christendom kinderen goede vaders verkrijgen, die hunne toevlucht tot den Vader namen; de vaders goede zonen, die den Zoon leerden kennen; de huisvrouwen goede echtgenooten, die des Bruidegoms gedachtig zijn; dienstknechten eindelijk goede heeren, die uit de grootste dienstbaarheid bevrijd werden'.

Na deze inleiding bewijst hij *eerst,* dat de kerkvaders, zoowel die vóór Constantijn, als die van dezen Keizer af tot Justinianus leefden, leerden dat de menschen gelijk zijn, herinnerende onder anderen de

(*) Dit geldt, meent hij, ook het werk van Tijge Rothe: *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa* (Werking van het Christendom op den toestand van het volk in Europa) en zelfs dat van Troplong: *de l'influence du Christianisme sur le droit civil des Romains*, hetwelk door den Heer Manssen, ten spijt van Leckys' oordeel: "a work, which is written much more in the spirit of an apologist, than in that of an historian", "een verkwikkelijke arbeid" genoemd wordt, waardoor de vervaardiger zijns inziens "onwederlegbaar en overtuigend den zijdelingschen invloed der christelijke beginselen sedert de regeering van Tiberius, den rechtstreekschen sinds de bekeering van Constantijn den Groote in tal van bijzonderheden heeft aangetoond."

woorden van Clemens van Alexandrië: ‘man en vrouw hebben ééne natuur’; ‘de vrouw is even deugdelijk als de man’, en van Basilius van Cesarea en Gregorius van Nyssa: ‘man en vrouw hebben dezelfde geestelijke waardij, omdat de schepping hen even hoog plaatst, zoodat hun loon eenmaal hetzelfde zal wezen’; ‘de vrouw is evenals de man naar Gods beeld geschapen; hunne natuur heeft dezelfde voortreffelijkheid; hunne geestelijke deugdelijkheid, hun strijd is één, het oordeel hetzelfde’.

Verder doet hij de wetgeving van Constantijn tot het jaar 375 en die van dit jaar tot Justinianus betrekkelijk de verschillende bijzonderheden der maatschappelijke inrichting, met name het huwelijk en de zedelijkheid, kennen, nadat hij vooraf de zienswijze en bepalingen der kerk daaromtrent heeft opgegeven, de laatsten van hare stichting af tot Constantijn en van dezen af tot Justinianus.

Ten slotte schrijft hij het volgende: ‘In deze uitspraken der kerkvaders en bepalingen der conciliën, die de vermelde wetten der Keizers van Constantijn af tot Justinianus vooraf gingen, ligt, meenen wij, onmiddellijk het bewijs voor de stelling, dat in dien tijd het Christendom de uitwerking gehad heeft, dat de rechten van den mensch erkend werden. Dit dunkt ons zóó zeker, dat het de bevestiging kan missen, welke men hebben zou, indien al de wetgevers eene verklaring nopens de macht, die het Christendom over hen had, hadden afgelegd, als dit het geval is met Theodosius den Jongere en Justinianus. Hunne verklaringen verdienen inmiddels medegedeeld te worden. Theodosius de Jongere, in vereeniging met Valentinianus III, begint zijn “Nieuw Wetboek” met deze woorden: “onder de plichten, die de liefde tot ons volk met nauwgezette bedachtzaamheid ons heeft opgelegd, erkennen wij het onderzoek van den waren godsdienst als een voornaam voorwerp voor onze keizerlijke majesteit; mogen wij ons dien toeëigenen, dan openen wij voor de menschelijke ondernemingen eene gelukkige baan”, en Justinianus zegt in een voorwoord: “dat hij naar de kennis en het verstand, die hij van God en den Verlosser Jezus Christus ontvangen heeft, aan alle wetten haren behoorlijken vorm gegeven heeft”. Het bewijs kan ten minste nauwelijks verder gevoerd worden.’

Ik heb de vrijheid genomen van het boek van Lind een eenigszins uitvoerig verslag te geven, omdat de zaken, die erin besproken zijn, voor zooveel zij namelijk het Christendom en de vrouw betreffen, ook behandeld worden in het aan te kondigen werk. In de *eerste* afdeeling ervan, tot opschrift hebbende: ‘de Oude wereld’, worden gegeven ‘de Grieksche vrouwen’ (Hoofdstuk I); ‘de vrouwen te Rome’ (H. II); ‘de vrouwen in Israël’ (H. III); ‘verklaring van het waargenomen feit’ (H. IV), en in de *tweede* afdeeling, onder het opschrift: ‘de nieuwe Dageraad’, ‘de godsdienst van Jezus’ (Hoofdstuk I); ‘toepassing van Jezus' beginselen door de schrijvers van het N. Testament’ (H. II);

‘waarde, roeping en bestemming der vrouw volgens de kerkvaders’ (H. III); ‘het Christendom en het Romeinsche recht’ (H. IV); ‘practische resultaten (het leven, de werkkring, de invloed der christelijke vrouw)’ (H. V). 't Lokt uit tot eene vergelijking. En de uitslag van deze is in het voordeel van ons Hollandsch werk. Dit toch is veel rijker dan het Deensche en biedt zijnen meerderen rijkdom op sierlijker schalen te genieten aan.

Opdat zelfs de schijn van mij geweerd zij, dat voorliefde voor mijn volk mij zóó doet schrijven, herinner ik aan hetgeen ik te voren gezegd heb, dat Lind slechts als in het voorbijgaan van de maatschappelijke inrichting bij de Grieken gewaagt. De Hollandsche schrijver wijdt een geheel hoofdstuk aan de Grieksche vrouwen. In een ander beschrijft hij die van Israël. De Deen laat daarentegen haar geheel onbesproken. Ik zal wel niet meer behoeven te noemen, om te staven wat ik aangaande den meerderen rijkdom van het bekroonde werk beweerde.

Wilde ik ook het andere gedeelte mijner bewering op afdoende wijze staven, dan zou ik uit beide boeken zekere gedeelten moeten afschrijven en dienvolgens over grooter ruimte beschikken, dan mij redelijkerwijs kan worden afgestaan. Ik verzoek daarom op mijn woord geloofd te worden, als ik zeg, dat het door Lind geschrevene den vorm van eene vrij gedrongen opsomming heeft; dat van den Heer Manssen dien van eene heldere, levendige voorstelling.

Ingenomen als ik ben met het aan te kondigen werk, gevoel ik vrijmoedigheid eenige opmerkingen - geene aanmerkingen - neder te schrijven, die ik bij 't lezen van dat gedeelte ervan terecht of ten onrechte gemaakt heb.

Onder het door anderen geschrevene, waarop de schrijver het oog had en dat van den lezer vestigt, miste ik, zoowel bij de hoofdstukken: ‘de vrouwen te Rome’ en: ‘het Christendom en het Romeinsche recht’, als bij andere, Gibbon's *the history of the decline and fall of the Roman empire*, inzonderheid het 44ste hoofdstuk. 't Is, ik weet dit zeer goed, van iemand, die een werk schrijft, niet te vergen, dat hij alles zie en noeme wat betrekkelijk zijn onderwerp het licht zag; doch dit neemt niet weg, dat ik meen recht gehad te hebben, toen ik onder 't lezen met zeker leedwezen dacht: dat de Engelsche schrijver niet vergeten ware! 't Zou, naar het mij voorkomt, *vooreerst* het gevolg gehad hebben, dat deze en die namen niet, ten minste niet op de wijze als geschied is, genoemd waren, b.v. die van Marcia, Julia Mammaea, enz. Die van Marcia - ik bepaal mij tot dezen - kan naar het oordeel van den schrijver ‘met eere genoemd worden’ (bladz. 185); doch Gibbon oordeelt, tenzij hij eene andere bedoeld hebbe, over haar: ‘the celebrated Marcia, the most favoured of his (Commodus') concubines and who at length contrived the murder of her imperial lover, entertained a singular affection for the oppressed

church and though it was impossible that she could reconcile the practice of vice with the precepts of the gospel, she might hope to atone for the frailties of her sex and profession bij declaring herself the patroness of the christians'. Een *ander* gevolg ware geweest, dat in het hoofdstuk 'het Christendom en het Romeinsche recht' beweringen als de volgende ter sprake gebracht waren; 'the magistrates of Justinian were not subject to the authority of the church: the emperor consulted the unbelieving civilians of antiquity, and the choice of matrimonial laws in the Code and Pandects is directed by the earthly motives of justice, policy and the natural freedom of both sexes'; 'Justinian addressed to the senate and provinces his *eternal oracles* and his pride under the mask of piety ascribed the consummation of this great design to the support and inspiration of the Deity', enz.

In het hoofdstuk: 'de vrouwen in Israël' treft men de volgende zinsneden aan: 'zijn (van het Israëlietische volk) beste schrijvers - profeten, priesters, wijzen, dichters - wedijveren als om strijd in het vermelden van haar (der vrouw) lof. Schier nergens in het O. Testament - de prediker, met zijn minachting voor alles, maakt ook hier een uitzondering op den regel - schier nergens wordt zij door hem geteekend als een schepsel van lager orde', enz. Verdient de prediker, dat in dier voege over hem geoordeeld wordt? Ja! indien het boek, dat zijnen naam draagt, van het begin tot het einde zijne beschouwingen bevat, maar ook indien een kamp tusschen de ware en de schijnbare wijsheid den inhoud ervan uitmaakt?

In het hoofdstuk: 'het Christendom en het Romeinsche recht', sprekende van stappen achterwaarts, die na Constantijn in zake echtscheiding gedaan werden, eindigt de schrijver met deze woorden: 'en niemand, wat ons bevreemdt, niemand, die mishandeling van de vrouw als wettigen grond tot scheiding aanmerkt'. Dit moge zoo zijn, toch heeft Justinianus ten aanzien van zulke mishandeling deze wet uitgevaardigd: 'Indien een man zijne vrouw met eene zweep of eenen stok geslagen heeft, zonder dat hij zich beroepen kan op éénen van de gronden, die wij verklaard hebben voor den man voldoende te zijn om zijne vrouw te verstooten, zoo willen wij toch niet, dat dit tot ontbinding van het huwelijk zal aanleiding geven; maar de man, van wien bewezen wordt, dat hij zonder reden zijne vrouw met eene zweep of eenen stok geslagen heeft, zal, terwijl het huwelijk in stand blijft, voor deze daad van geweld van zijn overig vermogen haar zooveel uitkeeren, als het derde gedeelte harer huwelijksgift bedraagt.'

Doch nu niet meer over dit gedeelte van het bekroonde werk. 't Behelst nog eene derde en vierde afdeeling, waarvan de inhoud geene betrekking heeft op het tijdvak, dat Lind ter beschouwing koos, maar op dat 'der middeleeuwen en des nieuweren tijds' (Afd. III) en op dat van 'onzen tijd' (Afd. IV).

In de eerstgenoemde van deze twee afdeelingen houdt de schrijver zich bezig met ‘de vrouwen bij de Keltische en Germaansche stammen.’ (Hoofdstuk I); ‘de werkzaamheid der kerk in de middeleeuwen’ (H. II); ‘het Christendom en de vrouw van den nieuwen tijd’ (H. II), en in de andere met ‘de emancipatie der vrouw’ (H. I); ‘de vrouw in het huisgezin’ (H. II); ‘de roeping en den werkkring der vrouw in het maatschappelijk leven’ (H. III) en ‘de middelen tot bereiking van het beoogde doel’ (H. IV).

In goeden stijl geeft hij ook hier veel betrekkelijk zijn onderwerp. Slechts door eene enkele proeve mag ik dit staven. In ‘het Christendom en de vrouw van den nieuweren tijd’ gehandeld hebbende over de Hervorming in betrekking tot de zaak, die hij behandelt, vervolgt hij: ‘zij heeft het christelijk ideaal, wat de verhouding betreft, waarin man en vrouw tot elkander moeten staan, slechts ten deele verwerkelijkt. Haar aanhangers zijn blijven hinken op twee gedachten. Met veel braken zij voor goed, een stap voorwaarts in de juiste richting hebben ze gedaan, toen ze hun: “terug tot Jezus” deden hooren. En wel ware het te wenschen, dat het geslacht van later dagen hun werk hadde voortgezet en voltooid. Het heeft het, helaas! niet gedaan. In de eeuwen, die volgen, is de invloed van het lichtzinnige, zedelooze, genotzuchtige en weelderige Frankrijk veel grooter geweest, dan die van den reinen en liefderijken geest, welke uit het Evangelie ons tegenademt.’ Hierop laat hij een overzicht volgen van de toestanden in de verschillende rijken van Europa, die dit bewijzen, na vooraf gesproken te hebben van Frankrijk onder Frans I, Hendrik III en IV, Lodewijk XIII en XIV, het Regentschap: in Nederland, Duitschland (Hanover, Beieren, Wurtemberg, Hessen, Saksen, Pruisen), Engeland, Zweden, Noorwegen, Spanje, Italië en Oostenrijk.

Enkele opmerkingen veroorloof ik mij evenwel ook ten opzichte van dit laatste gedeelte van des schrijvers werk.

Oordeel ik onjuist, als ik geloof, dat het hoofdstuk over ‘de vrouwen bij de Keltische en Germaansche stammen’ gewonnen zou hebben, indien het ook voor de Slavonische vrouwen plaats gehad hadde en geloof, dat ook de beide andere hoofdstukken der derde afdeeling volledíger zouden te noemen zijn, indien zij de werkzaamheid der Kerk in de middeleeuwen en in den nieuweren tijd ten aanzien der vrouwen van oostelijk Europa, als die ten aanzien harer zusters van het westen gaven en de onzedelijkheid in de oostelijke, niet minder dan die in de overige Europeesche rijken beschreven? Dat er stof voor was, lijdt geen twijfel. Om nu alleen van Rusland te spreken en uit zijne geschiedenis slechts iets te noemen, stichtten niet reeds Jaroslaw en de dochters van Wsewolod te Kiew vrouwenkloosters, ‘scholen van godsvrucht’, en is hun voorbeeld niet dáár en elders door zeer velen gevolgd? Legde niet de Metropoliet Johannes II grooten ijver aan den dag, dat in de behoeften van weduwen voorzien wierde en deden het

niet anderen na hem? Voerde niet later Katharina I een bandeloos leven? Was niet Elizabeth eene slavin der zinnelijkste liefde? Werd niet Katharina II tot haren dood toe door den wellust beheerscht?

In ons vaderland was, meent de schrijver, in het midden der 17de eeuw het zedebederf nog niet doorgedrongen als elders. Ten spijt van den man, van wiens getuigenis deze meening het gevolg is, kan men moeielijk haar deelen, tenzij men andere getuigenissen als onwaar, ten minste als overdreven beschouwe, b.v. die van den Dordrechtschen predikant Becius, volgens welken men, toen hij schreef, reeds ging ‘met opgherichte blancke halsen niet alleen, maer ook met genoechsame bloote borsten, alleen met een netjen ofte fijn camerijcx doecxken becleet’, ook die van zijnen ambtgenoot Wassenburgh, volgens welken ‘allerleij sonden ende ongherechtigheden onder de menschen begonnen de overhant te nemen, als van... onreijnigheijt, hoererije, overspel, vrouwenkracht, bloet-schande, vervoeringe ende ontschaekinghe van dochters ende diergelijcke grouwelen van onkuijsheijt meer’ (Zie Schotel, *Kerk. Dordrecht* D. I bl. 348 vlg.).

Waar de schrijver in de laatste afdeeling bij herhaling over het onderwijs der vrouwen spreekt, laat hij niet na zijne zienswijze omtrent de inrichting ervan mee te deelen. 't Zij vergund naar aanleiding hiervan de vakken te noemen, waarin op ééne der geestelijke meisjesscholen in Rusland aan de leerlingen der vijfde klasse onderricht gegeven wordt:

1°. Kerkgezang;
2°. Teeken- en kerkelijke schilderkunst;
3°. Russische letteren en geschiedenis der letterkunde, inzonderheid der geestelijke met practische oefeningen in de geschriften van geestelijken inhoud;
4°. Physica en chemie met proeven;
5°. Geloofs- en zedeleer naar den catechismus;
6°. De herderlijke plichten en de kerkelijk-burgerlijke wetten;
7°. De kerkelijke feesten en vasten;
8°. De gezondheidsleer en de kennis der voedingsmiddelen, de mate hunner voedzaamheid, hunne deugdelijkheid, hunne bewaring, benevens de beste manier tot het bereiden van verschillende gezonde spijzen;
9°. Pathologie en therapie;
10°. Proefondervindelijke psychologie en logica;
11°. Pharmacologie en krankenbezoek;
12°. Astronomie en geologie;
13°. Tuinbouw.

Mitsdien in vakken, behoorende tot de theologische, philologische, physico-mathematische, medische en agronomische faculteit (Zie: *O prawoslawnom bjelom i tschornom doechowenstwi wo Rossii*, Leipz. 1866 T. II Str. 408.).

Achter het werk van den Heer Manssen vindt men een ‘Tabellarisch

overzicht van de werkzaamheid der kerk in de middeleeuwen'. 't Behelst de volgende rubrieken:

Veroordeeling van heidensch bijgeloof;

Echtscheiding geoorloofd (a) fornicationis causa, (b) algemeene oorzaken;

Concubinaat wordt door de kerk veroordeeld en gestraft (a) van geestelijken, (b) van leeken;

Geheime huwelijken zijn onwettig;

Verboden huwelijken (a) wegens bloedverwantschap, (b) wegens geestelijke verwantschap, (c) bijzondere gevallen;

Veroordeeling en bestraffing van onzedelijke handelingen (a) van echtbreuk en overspel, (b) van schaking en vrouwenroof, (c) van prostitutie en prostituées, (d) wegens 't verwekken van abortus;

Huwelijken tusschen lijfeigenen;

Celibaat der geestelijken (a) verbod tegen den omgang en het samenwonen met vreemde vrouwen, (b) onthouding in het huwelijk bevolen, (c) verbod om in het huwelijk te treden;

Bescherming van weduwen en weezen;

Beperking der vaderlijke macht (a) bestraffing van kindermoord, (b) vonnis tegen het te vondeling leggen, (c) de keuze der dochter bij het huwelijk te raadplegen.

Hadde de schrijver in dit belangrijk overzicht zich niet bepaald tot de 'middeleeuwen' (de oudste synode, waarvan hij melding maakt, is die van Rome (402), de jongste die van Tortona (1421), dan hadde hij bij meer dan ééne zijner rubrieken aan de synode van Elvira (305 of 306), die hij blijkens eene aanteekening aan den voet van bl. 139 kende en die ten aanzien van zijn onderwerp veel bepaalde, ongetwijfeld eene plaats ingeruimd.

Spreekt misschien iemand: zeg, eer ge uwe aankondiging eindigt, wat uw oordeel is ten aanzien van des schrijvers zienswijze betrekkelijk de *question brûlante* van onze dagen: de 'Frauenfrage', dan aarzel ik niet uit te spreken, dat zij bijval verdient. Dat de vrouw in huis, door de school, ook door de Kerk, verstandelijk maar tevens godsdienstig-zedelijk ontwikkeld worde, opdat wij in haar 'krijgen de practische, degelijke, beschaafde, maar ook godsdienstig-zedelijke huismoeders, die haar mannen kunnen raden en haar kinderen opvoeden, die inderdaad waard zijn te heeten: "het geopend geweten" van het gezin - krijgen de vrome en vroede vrouwen, in staat om handelend op te treden in de maatschappij en daar al die betrekkingen te bekleeden, of die vakken uit te oefenen, welke zij zich zullen kiezen en die in overeenstemming zijn met de vrouwelijke natuur', terwijl we 'bewaard blijven voor een streven, dat, voortspruitend uit onkunde en uit gemis aan godsdienstig-zedelijke beginselen, geboren uit een zeer valsche opvatting van vrijheid, den ondergang des gezins en daarna dien der maatschappij zou ten gevolge hebben', dit, kan en behoort het niet aller leuze te zijn?

Mag het werk van den Heer Manssen daartoe medewerken, dan zal het in zijne heilzame uitwerking schooner kroon verwerven, dan die het door de gunstige beoordeeling van eenige geleerden terecht verworven heeft.

F.A.E.P.R.E.

Wezenlijk of denkbeeldig gevaar?

Hanna door Maleia. P. Gouda Quint.

Op de vraag, wat de vrouw dan toch is, antwoordt Werther in zijn ‘Emancipatoria’: ‘Zij is een in menig opzicht zonderling wezen; maar in de eerste plaats is zij toch de vrouw, de moeder der menschenkinderen.’ Met het oog op 't laatste gedeelte dier uitspraak, waaraan wel niemand zijne instemming zal onthouden, wordt door sommigen in onze dagen de vrees geuit, dat de vrouw door die hervormers, welke de verbetering van haar lot beoogen, aan hare natuurlijke roeping zal ontrukt worden.

‘Zie eens,’ zoo spreken de zoodanigen, ‘wat er van het eigenaardig arbeidsveld der vrouw worden zal, als gij de grenzen van haren werkkring uitbreidt. Terwijl nu al vele leden van het zoogenaamd zwakke geslacht met minachting hare bezigheden beschouwen en waarnemen, zal bij veranderden werkkring menigeen onder haar ten eenen male ongeschikt zijn hare kleine plichten te vervullen, en die òf aan anderen overlaten òf verwaarloozen.’

Oppervlakkig heeft dat beweren eenig bestaansrecht, doch ook alleen oppervlakkig; want indien gij de moeite neemt na te gaan op welke vrouwen het bedoelde verwijt van toepassing is, dan zult gij ontdekken, dat deze geenszins behooren tot den kring der hervormingsgezinden op dit gebied. Vriendinnen van den vooruitgang, die nog iets anders doen dan erover praten, zij, die aan hare denkbeelden in het eigen leven gestalte willen geven, zullen zich niet schuldig maken aan de eenzijdigheid, die de straks genoemde klagers of klaagsters op het oog hebben. En in elk geval is de bedoeling der hervormers op dit gebied bepaald strijdig met hetgeen hun hier wordt toegedicht als het noodzakelijk gevolg van hun streven. Dit gevaar, aan de *zoogenaamde* emancipatie verbonden, is dus denkbeeldig en mag in billijkheid niet als wapen daartegen worden gebruikt. Hij of zij, die zich de moeite geeft na te gaan, waar in dezen de fout schuilt, zal tot de erkentenis komen, dat luiheid, onhandigheid of domheid veelal de

naaste aanleiding daartoe is; dat de verbetering van de positie der vrouw in onze tegenwoordige maatschappij daarmede in elk geval niets te maken heeft.

Er is echter, naar het beweren van sommigen, die het bovenstaande gaarne willen toegeven, een ander wezenlijk gevaar aan het bedoelde streven verbonden. Zij meenen, dat door het verbeterd onderwijs der vrouwelijke jeugd, hetwelk onafscheidelijk is van zoodanige hervorming, de verstandelijke ontwikkeling eenzijdig zal worden bevorderd en wel ten koste der vorming van het gemoedsleven. Is dit zoo, dan wordt het eigenaardig vrouwelijke miskend en de eene helft van ons geslacht aan hare natuurlijke roeping ontrukt.

De onbekende schrijfster van het boekje, welks verschijning mij aanleiding geeft tot dit artikel, behoort tot diegenen, wier gevoelen ik hier aangaf. Haar ‘Hanna’ is een betoog tegen die vermeende eenzijdigheid, een pleidooi voor de haars inziens gewenschte opleiding der vrouwelijke jeugd. In de laatste jaren is door vele schrijvers en schrijfsters in allerlei vorm de vrouwen-quaestie behandeld, in brochures, romans, novellen, schetsen, enz. Maleia koos den laatstgenoemden vorm en teekent één dag uit het leven harer heldin, met de geschiedenis harer vorming als aanhangsel, ten einde sympathie te winnen voor de persoonlijkheid der heldin zelve en allermeest wel voor de methode van opvoeding, die zulke uitkomsten geeft.

Laat ons zien, wat wij te denken hebben van de bedoelde zienswijze in het algemeen en van het hier besproken boekje, dat die quaestie behandelt, in het bijzonder.

Ik moet beginnen met de opmerking, dat de mensch, dus zoowel de man als de vrouw, voor zijne normale vorming behoefte heeft aan de ontwikkeling van alle vermogens. Eenzijdigheid is niet alleen schadelijk voor de vrouw, maar ook voor den man. Is de verstandelijke ontwikkeling van dien aard, dat de vorming van het gemoedsleven daardoor verwaarloosd of geschaad wordt, dan mag men daarvan geen grief maken alleen tegen de opleiding der vrouwelijke jeugd, maar evenzeer tegen die van het manlijk geslacht. Heeft de klacht over eenzijdig verstandelijke ontwikkeling in onzen tijd bestaansrecht, dan geldt zij het onderwijs in het algemeen, maar mag zij niet gebezigd worden als bezwaar tegen het streven van hen, die erop uit zijn het onderwijs der vrouwelijke jeugd te verbeteren. Laat het waar wezen, dat man en vrouw specifiek verschillen, dat de man meer verstandelijk, de vrouw meer gemoedelijk is, zij hebben samen te leven, elkander aan te vullen, om zoo eene hoogere eenheid te vormen. Indien nu bij den verstandelijken man het gemoedsleven verwaarloosd wordt en de gemoedelijke vrouw uit vrees voor eenzijdigheid niet te veel verstandelijk mag ontwikkeld worden, zal de kloof tusschen beiden hoe langer hoe wijder worden, zal er van de noodzakelijke aanvulling steeds minder sprake kunnen zijn en de hoogere eenheid ten slotte

geheel gemist worden. Ik ontken volstrekt niet, dat er uit het oogpunt van het gemoedsleven gegronde grieven tegen het onderwijs van onzen tijd zijn in te brengen, maar ik ontzeg iedereen het recht, om op grond daarvan de noodzakelijke verbetering van het onderwijs der vrouwelijke jeugd op te houden of tegen te werken.

De vrouw heeft juist in haren bijzonderen aanleg een tegenwicht tegen een mogelijk schadelijk gevolg der verstandsontwikkeling. Uitzonderingen maken den regel niet; dit in 't oog houdende, durf ik veilig beweren, dat de meest ontwikkelde vrouw in verstandelijk opzicht gemeenlijk het best hare eigenaardige roeping vervult, ook wat betreft de zoogenaamd kleine plichten.

De beste echtgenooten en de beste moeders zijn toch in den regel wel niet onder haar te zoeken, die in verstandelijk opzicht het laagst staan. De bekende spreuk, die van getrouwheid in het kleine gewaagt, leert geenszins, dat behartiging van het hoogere noodzakelijk tot verwaarloozing van het lagere leidt. De gebrekkige opleiding der vrouw heeft vele leden van haar geslacht onbeduidend, traag, ijdel, spilziek, onvoldaan en ongeschikt voor de vervulling harer plichten gemaakt.

Indien de bestaande leegte door eene betere verstandsontwikkeling wordt aangevuld, dan zullen geschiktheid en geneigdheid tot het volbrengen der aangewezen taak daaruit geboren worden.

Het is met vele vrouwen als met de mannen, die weinig of niets te doen hebben: wie veel ledigen tijd heeft, eindigt soms met de geringe taak, die hem is opgedragen, onafgedaan te laten en tot volslagen lediggang te vervallen. Arbeid wekt den lust tot bezigheid op en hij, die het volhandig heeft, weet in den regel tijd voor alles te vinden. Bij den zoogenaamden handenarbeid behoort, zoo niet altoos, dan toch in de meeste gevallen, verstandig overleg. Hij of zij, die in verstandelijke ontwikkeling laag staat, zal dus in den regel ook den handenarbeid gebrekkig volbrengen. Waarlijk, ik kan niet inzien, dat het hier bedoelde gevaar wezenlijk bestaat.

De tijdgeest moge oorzaak zijn, dat het meer dan denkbeeldig moet worden genoemd, men wijte zulks echter niet aan het streven naar vooruitgang, dat ook op dit gebied wonderen zal werken.

Ik kom nu als vanzelf tot de schets van Maleia. Indien haar ‘Hanna’ alleen een betoog behelsde tegen die vermeende eenzijdigheid, zou ik in het bovenstaande tevens mijn oordeel daarover hebben uitgesproken. Er is echter meer daarin; het boekje bevat ook een pleidooi voor die opleiding der vrouwelijke jeugd, welke de schrijfster het meest gewenscht acht, en dit is wel het voornaamste deel. Mag ik eene gissing wagen, dan is de vrees voor eenzijdig verstandelijke ontwikkeling de aanleiding geweest tot het opstellen dezer schets, maar vindt de uitgave haren eigenlijken grond in het verlangen der schrijfster, om uit te spreken, wat naar haar inzien de beste methode is, om de vrouwelijke jeugd te vormen. Zij geeft uitnemende wenken over opvoeding en uit dit

oogpunt kan ik de lezing van ‘Hanna’ niet genoeg aanbevelen; er zijn in deze schets tal van schoone en goede gedachten nedergelegd, die de ernstige overweging verdienen van allen, die op eenigerlei wijze invloed kunnen uitoefenen op de opvoeding der jeugd in het algemeen. Natuurlijk is de aandacht voornamelijk gewijd aan de vorming der vrouwelijke jeugd, maar veel van het gezegde betreft toch evenzeer de opleiding der andere helft van ons geslacht.

Liefst treed ik niet in bijzonderheden, maar noodig iedereen uit tot zelfstandige kennismaking, want welk rechtgeaard mensch zou geen belang stellen in de vorming van de hoop der toekomst? Eene waarschuwing echter kan bij deze mijne uitnoodiging moeilijk achterwege blijven. Zij is deze, dat niemand zich late afschrikken door den vorm, om deze schets ten einde toe te lezen. Die vorm toch is mijns inziens niet zeer gelukkig en zal, vrees ik, niet bevorderlijk zijn aan het doel der schrijfster. De schets is zeer abrupt en eindigt op eene wijze, die menigeen zal teleurstellen. Het tweede gedeelte, dat ons de wordingsgeschiedenis der heldin verhaalt, die eene zoo vluchtige verschijning voor ons was, is eigenlijk een aanhangsel en in zooverre ook wederom niet, als daarin de hoofdbeteekenis van het boeksken ligt, ook blijkens de bedoeling der schrijfster. Mij dunkt, zij zou verstandiger gehandeld hebben, indien zij in eene brochure hare gedachten over de opvoeding der vrouwelijke jeugd had nedergelegd, of wat nog verkieslijker ware - in de eene of andere levendig geteekende schets de resultaten der verschillende methoden van opvoeding op aanschouwelijke wijze had voorgesteld. Ik acht haar daarvoor ten volle berekend.

Nu heeft zij de zoo gewenschte tegenstelling verwaarloosd, waardoor het eerste gedeelte minder gelukkig geslaagd is: immers, de figuren, die naast Hanna optreden, kunnen niet gelden als producten eener andere opvoedingsmethode, daar zij blijkbaar totaal gemis aan opvoeding verraden. Trouwens, eene juiste tegenstelling van licht en schaduw wordt in deze geheele schets gemist; want de omgeving, waarin Hanna optreedt, is van dien aard, dat al het licht op haar moest vallen, ook al ware zij eene minder edele verschijning. Dat heeft natuurlijk ten gevolge, dat de heldin niet naar hare volle waarde kan geschat worden. Haar zou oneindig meer recht wedervaren, indien èn hare moeder èn hare zuster van wat beter gehalte waren geweest.

De overdrijving in dezen schaadt ook haar, ten wier bate zij schijnbaar strekt. Het is een fout van Maleia, misschien wel ten gevolge van haar gebrek aan oefening als auteur - ik houd haar voor eene nieuwelinge in 't vak - dat zij dit niet heeft begrepen.

De vrouw is, zooals ik in den aanvang deed opmerken, in de eerste plaats de moeder der menschenkinderen. Dit mag stellig niet uit het oog verloren worden bij hare opleiding. Hij of zij, die gevaar vreest voor hare vorming en voor de vervulling harer roeping van de

heerschende beweging tot verbetering harer verstandelijke ontwikkeling, schept zich een denkbeeldig gevaar. Dan ontstaat er wezenlijk gevaar èn voor hare roeping èn voor hare vorming, als de verstandelijke ontwikkeling wordt verwaarloosd.

Datgene, waarop het in dezen eigenlijk aankomt, kan niet beter worden uitgedrukt dan in het slotwoord van Maleia: ‘Leer het meisje liefhebben, denken, arbeiden, zij zal in iederen kring en onder alle omstandigheden eene schoone taak weten te vervullen’.

Zierikzee, 1878.

J.H.C. HEIJSE.

Staatkunde en geschiedenis.

Volksgezondheid en volksbeschaving(*).

II. *De eerste eeuwen der Christenheid.*

De geest, dien het Christendom bij zijn eerste optreden ademde, voorspelde een betere toekomst ook voor het physisch bestaan der volken. Zijn stichter verklaarde de vrijheid aan allen, hij verkondigde de liefde als de hoogste wet. ‘Komt allen tot mij, gij, die belast zijt.’ Geen scheiding meer in vrijen en slaven, geen bevoorrechting van standen en kasten, geen meerderen en minderen - maar voor allen de hoogste liefde! ‘Bemin uw naasten als uzelven’, ziedaar zijn tweede gebod, dat met recht de grondslag der openbare hygiëne mag genoemd worden, want deze steunt slechts op onderlinge liefde, als noodzakelijke voorwaarde voor het behoud der maatschappij.

Arbeidzaamheid werd als een eerste plicht gesteld, als de voornaamste bron van physische welvaart beschouwd. Het waren eenvoudige visscherslieden, die het Evangelie verkondigden. Daardoor werd de arbeid geadeld en met dezen de mensch uit het vernederend stof der slavernij opgeheven.

Bij de oude volken werd de mensch slechts als een middel tot bevordering van een Staatsdoel, tot verwezenlijking van een Godsbegrip beschouwd en werd zijn waarde geschat naar gelang hij aan dat doel beantwoordde. Maar het Christendom vatte den eeuwigen geest in een rechtstreeksch verband tot den oneindigen geest op en achtte hem aan dezen verwant.

Overweldigend was de indruk, dien de verspreiding van dat denk-

(*) Men verwachte van ons in dit en in de volgende opstellen geen geleidelijk overzicht van de geschiedenis der beschaving. Slechts enkele brokstukken daarvan, die de beteekenis van ons onderwerp in een helder licht kunnen stellen, hebben we daaruit gekozen. De aard der bouwstoffen, die ons voor de hygiënische zijde van ons onderwerp ten dienste stonden, heeft ons genoopt een anderen vorm dan voor het voorgaande te kiezen.

beeld bij de heidensche volken teweegbracht. Als met profetischen geest bezield, ijverden de grootste wijsgeeren van het Grieksch-Romeinsche rijk voor de verspreiding daarvan en trachtten de regeerders het in toepassing te brengen. Zij beproefden daardoor den val van het machtige rijk tegen te houden. De arbeid kwam in eere en werd georganiseerd; de armoede met kracht tegengegaan; de broederliefde aangekweekt. Men maakte wetten op den arbeid, richtte weeshuizen, gasthuizen, vondelingshuizen op; men trachtte het huwelijk en daarmede de rechten van vrouw en kinderen weder in hunne waarde te herstellen, doch de verdorvenheid had te diepe wortelen geschoten en het volk was in zijn edelste grondslagen te veel ondermijnd, om daarvan een gewenscht en duurzaam gevolg te ondervinden.

Met de vrijverklaring van den arbeid werden vrijen en slaven onder hetzelfde juk van gedwongen Staatsdienst gekromd; met de wetten op den lediggang werd het pauperisme slechts gevoed; met de instellingen van openbare liefdadigheid ontaardde de bijzondere liefdadigheid in zelfzucht en de algemeene in hoogmoed.

De verheffing van het Christendom tot den rang van heerschenden godsdienst en de vestiging van de Christenkerk in het Oosten en Westen brachten een geheele omwenteling teweeg in het physisch bestaan en het gemoedsleven der volken, waarmede het in aanraking kwam; alles verandert van gedaante, alles wordt op nieuwe grondslagen gevestigd.

In het Oosten streefde de Kerk ernaar, om het lichaam aan den geest ten offer te brengen. De nietigheid der wereld moest erkend worden - gaf zij voor - alvorens men in staat was hare waarheid en God te begrijpen en de natuurlijke mensch (het lichaam) moest in zijn zondigheid gekend worden, aleer de ware mensch (de geest) zich tot de godheid kon opheffen.

In dien geest de leer van het Christendom opgevat, trad dit dan ook vijandig tegenover de wereld op, om zich met de waarheid bekend te maken en deze te kunnen doorgronden.

De hiërarchie, die zich de heerschappij over den geest had aangematigd, trachtte door de vernietiging van het zinnelijke tot loutering van het geestelijke te geraken. Het leven van de Oostersche Kerk loste zich in het monnikenwezen op, dat, om het gevaar van de schraapzucht, den wellust, het nepotisme en de wereldsche afdwalingen te ontgaan, zich onttrok aan den eigendom, den arbeid, de familie en de verantwoordelijkheid voor eigen daden, en in de bezworen gelofte van armoede, kuischheid en gehoorzaamheid zijn heil zocht. De kloosters werden de verzamelplaatsen van allen, die den strijd van den geest tegen het lichaam wilden beproeven. Anderen ontvluchtten in de eenzaamheid der woestijn de zondigheid der wereld. Lichaamskastijding en ontbering werden noodzakelijke middelen geacht, om de ziel te louteren, om de zondigheid uit het vleesch te verbannen en

den geest voor het ware licht toegankelijk te maken. Het vasten, de vrijwillige armoede en het celibaat werden als hoofdvereischten van een godzalig leven beschouwd. Het Christendom verkreeg in de kluizenaars, boetelingen en zelfkwellers een eigenaardige soort van helden, wier roem even groot werd als die der krijgshelden en der Staatsmannen van Griekenland en Rome, en die tot de verspreiding van de zonderlingste grondstellingen en gevoelens evenveel bijdroeg, als het aandenken der laatsten eenmaal op het opwekken van het patriotisme en van den krijgsmoed gewerkt had. De geschiedenis dezer helden toont ons een menigte der meest in 't oog loopende afdwalingen en een zoo snelle en uitgestrekte verspreiding daarvan aan, dat wij ons daarover verbazen moeten. De troepen kluizenaars en monniken werden in het Oosten weldra zoo talrijk, dat zij alle standen en klassen omvatten. Zij verwekten zelfs dikwijls opschuddingen en waren bij elke gelegenheid gereed, om hun eigenzinnig fanatisme gewapenderhand door te zetten. Het ascetisme vertoonde zich in al zijne zonderlingste schakeeringen, in zijne walgelijkste vormen, in zijne buitensporigste verhoudingen. Het physische leven der volken werd daardoor hevig geschokt. De onzinnige bedrijven der coenobieten en anachoreten kenschetsen genoegzaam den staat van het physische leven der Christenvolken dier tijden. De dwepers ontdeden zich van hunne kleederen, sleepten ontzaglijke kruisen en ketenen voort. Nu eens graasden zij met het vee in het veld, dan weder zwierven zij als wolven rond de graven en voedden zich met het walgelijkste aas. Zij loeiden als het vee en huilden als het wild gedierte, terwijl ze in zinnelijkheid en vuilheid dit overtroffen en dat den ‘regel der engelen’ noemden.

Die stemming werd nog verhoogd door de schrikkelijke vervolgingen, waaraan de Christenen blootgesteld waren en door den verwoeden strijd, dien Rome met de barbaren van het Oosten en Westen had te voeren. Het volk werd tot vertwijfeling gebracht en sloeg aan 't muiten. Wat het zwaard van den vijand spaarde, werd door misdadige verdeeldheid ten gronde gericht. Landbouw en veeteelt stonden stil, en het scheen of de natuur aan den opstand der menschen moest deelnemen, om het beeld van ellende te voltooien. Hier werd de oogst door overstrooming of langdurige droogte verwoest, daar werden gansche steden door vulcanische uitbarstingen in puinhoopen verkeerd, ginds mensch en dier door allerlei kwaadaardige ziekten ten offer gebracht. Zoo heeft de geschiedenis te wijzen op twee wereld-epidemieën uit de eerste tijden der Christenheid, die allerwege schrik en verderf onder het menschdom hebben veroorzaakt. De eene was de zoogenaamde Antoninische pest van 't jaar 164, veroorzaakt door de onzinnige uitspattingen van Lucius Verus en zijn tros, welke zich in Antiochië en Laodikea en op zijn tocht naar Rome alom verspreidde. Vermoedelijk is het, dat een dergelijke ziekte tegelijkertijd ook aan gindsche zijde der Alpen woedde en onder de Germanen groote slachting aanrichtte. De andere, nog belangrijker

pandemie was de zoogenaamde Cypriaansche pest, die van 255-65 bijna onafgebroken het Oosten en het Westen ontvolkte. Bloedige broedertwist bedekte in 't jaar 263 de straten van Alexandrië met lijken, die door hunne ontbinding de lucht verpestten. De Nijl was rood gekleurd door het burgerbloed. Hongersnood en de zedelijke ellende, waarin de vervolgde Christenen verkeerden, deden de ziekte met eene ongekende hardnekkigheid uitbreken. Op vele plaatsen, vooral in Azië, maar ook te Rome en in Afrika, hadden aardbevingen plaats; de lucht werd verduisterd, op onderscheidene plaatsen opende zich de aarde, de oproerige zee overstroomde de kuststreken. Daarbij werd door de Barbaren de fakkel des oorlogs overal ontstoken, die het wankelende en zijn val te gemoet snellende Romeinsche rijk op zijne grondvesten deed schudden. In Rome brachten de verwoestingen, door de Barbaren aangericht, en de vervolgingen, waaraan het Christendom onder Decius en zijne opvolgers blootstond, de ziekte tot uitbarsting, waar ze nog heviger rondwaarde dan in het Oosten en geen provincie van het onmetelijke rijk onbezocht liet. Het volk zag in zijn verbijstering den doodsengel van huis tot huis rondgaan, om zijne offers op te eischen. De Bisschop Gregorius heeft echter dit spooksel met goed gevolg bezworen en bracht hierdoor veel toe tot uitbreiding van het Christendom.

De symboliek der Kerk, die zich een hemel op aarde ten doel stelde, legde den grondslag tot het grofste materialisme, in weerwil ervan, dat zij in hare vanen de vernietiging van de stof tot leus voerde.

De reactie, die zich tegen het heidendom had geopenbaard, deed de oogen der geloovigen geheel afwenden van het goede, dat het gewrocht had, maar deed hen in dezelfde gebreken vervallen, die de oudheid hadden aangekleefd en de welvaart harer volken ondermijnd.

De grondslagen, waarop de Christelijke leer berust, matigheid, kuischheid en arbeidzaamheid, werden geheel omvergestooten. De macht, die de geestelijkheid zich allengskens ook over wereldlijke aangelegenheden aanmatigde, deed haar niet afkeerig worden van stoffelijk gewin, om zich zonder arbeid in overvloed en zingenot te kunnen baden. De weelde leidde tot onmatigheid en die onmatigheid tot allerlei uitspattingen, waartegen de Christelijke moraal zoo ernstig had gewaarschuwd.

Het karakter van liefdadigheid in eenvoudigheid des harten, een der steunpilaren van het Christendom, onderging ook een verbastering, die met die der zeden gelijken tred hield. De ondersteuning van nooddruftigen, zieken, weduwen, weezen en ouden van dagen, geschiedde niet meer door eigene, mannelijke en vrouwelijke armen- en krankenverzorgers, diakenen en diakonessen, maar de bisschoppen hadden volgens een besluit van het Concilie van Nicea nabij groote kloosters, enz. overal het oprichten van xenodochia, hospitalen en weeshuizen, armhuizen, vondelingshuizen, inrichtingen voor oude en zwakke lieden aan-

bevolen, prachtige gestichten, waarin de weelde en de overdaad, de praalzucht en de overmacht der geestelijkheid driest aan den dag traden. ‘Certes’ - zegt Moreau-Christophe - ‘ce sont là d'éclatantes manifestations de la charité, mais de la charité transformée, de la charité collective, substituée à la charité individuelle, de la charité luxueuse substituée à la charité humble; de la charité aisée substituée à la charité austère; de la charité aveugle substituée à la charité clairvoyante; de la charité dépensière substituée à la charité économie; de la charité philanthropique, enfin, substituée à la charité chrétienne.’ En verder: ‘Quand l'église militante eut changé la croix en couronne; quand l'humble évêque fut devenu un opulent prélat; quand la fastueuse dotation impériale eut remplacé la modeste oblation du fidèle; quand les grands, enfin, eurent embrassé la foi des petits: la foi s' aristocratisa; la richesse, qui s'était faite pauvreté, redevint de pauvreté richesse; la diaconie croula; l'aumône se fit pharisienne; la croix chercha ses aises.... Alors, de même que l'église spirituelle des premiers chrétiens s'était changé en église de pierres, de même la charité individuelle des premiers chrétiens se pétrifia en hôpital.’

Maar ook de beginselen van vrijheid en oprechte broedermin werden verloochend. De democratische inrichting der eerste Christelijke gemeenten maakte plaats voor een monarchaal-aristocratischen regeeringsvorm. De priesterheerschappij kende in hare grenzenlooze zelfzucht geene perken en duldde niemand boven zich, om in kerkelijke en wereldlijke aangelegenheden uitspraak te doen. De zoogenaamde Donatistenstrijd levert een treurig bewijs van de onverdraagzaamheid der Kerk in de vier eerste eeuwen der Christenheid op. De kerkelijke twisten, onder de geestelijkheid uitgebroken, daalden ook tot de laagste volksklasse af, die, afkeerig van den arbeid, een blind werktuig in de handen van wereldlijke en geestelijke despoten werd. De toestand van het volk was dan ook onder Constantijn en zijne opvolgers hoogst treurig en ellendig. De aanhoudende verwarring van de binnenlandsche toestanden, nu vooral nog op een ondragelijke wijze toenemende door een verandering in het belastingstelsel, had den zoogenaamden middenstand bijna geheel doen verdwijnen en een nieuwe klasse in 't leven geroepen, de kolonisten en vrije boeren, die, slaven noch zelfstandige burgers, aan de aardkluit geboeid waren, die zij bebouwden en niet mochten verlaten en van wier opbrengst zij toch een zeker deel aan den grondeigenaar moesten afstaan. Om van den krijgsdienst en de drukkende lasten ontslagen te worden, schaarden zich de vrije burgers in steeds aangroeienden getale in de rijen der moderne slaven, die de voorgangers van de lijfeigenen der middeleeuwen werden.

Zoo was de toestand van het Oostersch- en Westersch- Romeinsche rijk op het laatst der 4de eeuw van onze tijdrekening, toen barbaarsche horden uit de hooge ijsvlakten van Midden-Azië het reeds zoo verzwakte Europa overstroomden en als een ontzaglijke lawine alles in

hare verwoede vaart meesleepten, om het ten ondergang te brengen of het een nieuw leven te schenken. Zij verwoestten alles om zich heen: ouderdom, kunne noch stand werd verschoond. Wat de woede bij de eerste aanvallen spaarde, werd bij een volgende gelegenheid vernield. De vruchtbaarste en meest bevolkte provinciën werden in woestijnen herschapen. De puinhoopen harer steden en dorpen strekten slechts aan weinig ellendig geworden menschen tot een schuilplaats, welke het door het moorden stomp geworden vijandelijke zwaard, of liever het toeval, gespaard had. De veroveraars, die zich het eerst in de door hen verwoeste streken nederzetten, werden spoedig verdreven en vervolgd door nieuwe indringers, die, uit landen komende, welke van de beschaafde streken der wereld meer verwijderd lagen dan het vaderland der eersten, ook ruwer en roofzuchtiger waren dan zij.

Zoo werd steeds nieuwe ellende over het menschdom uitgestort, totdat het noorden, dat gedurig meer horden uitdreef, van menschen ontbloot en uitgeput en derhalve niet meer in staat was, verdere werktuigen ter vernieling te leveren.

Honger en pest, die altijd volgen op een met zulk een namelooze wreedheid gevoerden strijd, woedden in alle deelen der toen bekende wereld. Het vuur, het zwaard en de pest maakten in 476 een einde aan het Westersch-Romeinsche rijk. Aardbevingen en overstroomingen hadden de schoonste steden van het Oosten in puinhoopen verkeerd. De bloeiendste streken van het Oosten en Westen veranderden in ware pestholen. Constantinopel was het uitgangspunt van eene ziekte, die meer dan een halve eeuw geheel de wereld met ondergang bedreigde. Het was in het jaar 531, dat daar, bij de wedrennen, een bloedige twist uitbrak tusschen de partijen der groenen en blauwen, waarbij de stad gedurende vijf dagen het tooneel van moord en brand was. Men beweert, dat 40.000 menschen in de vlammen zijn omgekomen. Wie de vlammen hadden gespaard, werden de prooi van de vreeselijke ziekte, welke onder den naam van de Justiniaansche pest in alle deelen der wereld dood en verderf zaaide en het schrikbeeld van ellende voltooide, dat deze gewichtige periode in de geschiedenis der menschheid opleverde. Het beeld, dat de ziekte aanbood, had al de trekken van de Oostersche bubonenpest. In al hare verschrikkingen vertoonde zij zich thans aan het zoozeer geteisterde Azië en Europa. Bij duizenden vielen jeugdige, krachtvolle gestellen als prooi der ziekte. Drie-en-zestig jaren lang deed zij de menschheid onder hare slagen zuchten. Geen eiland lag zoo eenzaam, geen bergtop zoo hoog, of zij kon daar hare offers bereiken. Gansche provinciën werden ontvolkt, bloeiende velden in dorre akkers veranderd, die op hunne beurt bronnen van verderf werden. De hevigheid der ziekte maakte alle hulp ijdel: binnen drie dagen was het pleit, na een vreeselijk lijden, beslist. Men zegt, dat te Constantinopel in de eerste tijden 5000, in de laatste tijden het dubbel aantal menschen dagelijks daaraan bezweken. Zonder nu aan

de juistheid dier cijfers waarde te hechten, kan men echter aannemen, dat de ziekte verschrikkelijke verwoestingen, vooral onder de bevolking van het Oosten, aanrichtte. Geen leeftijd bleef verschoond, paleis noch hut liet zij ongedeerd, geen leefwijze beveiligde voor haar, en de angstige vrees, die aller gemoederen beving, maakte het lichaam nog toegankelijker voor den vijand. In de algemeene verbijstering, die zich van de gemoederen had meester gemaakt, zag de verbeelding overal langs de straten afschuwelijke spookgestalten ronddwalen, die den dood verkondigden. Hier vluchtten de door schrik bevangenen naar de tempels, daar sloten zij zich op in hunne woningen. De menschelijke hulpvaardigheid moest voor het gevoel van zelfbehoud wijken; de door de ziekte bezochten lagen verstoken van hulp. In de razernij der koorts wierpen de ongelukkigen zich bij massa's uit de ramen, of ijlden naar den vloed, om daar lafenis te vinden tegen den gloed, die hen inwendig verteerde. Zij vonden er slechts hun graf. De huizen en straten weergalmden van het weegeklaag dier rampzaligen. De doodenakkers waren spoedig niet toereikend, om de tallooze offers te bevatten, en toen ook de graanvelden met menschenlijken waren gevuld, besloot men de torens van de Syraeische muren af te nemen, deze met lijken te vullen en ze dan weder te bedekken. Maar deze geïmproviseerde stapelplaatsen der dooden werden op hare beurt bronnen van verderf. De pestlucht, die daaruit opsteeg, maakte het verblijf in de stad onmogelijk en het aantal offers nog grooter. Eindelijk kon men zelfs geen menschen vinden, om de tallooze lijken ter aarde te bestellen of uit de onmiddellijke omgeving der levenden te verwijderen. Door geld, maar meer nog door dwang, zocht de keizer zijne soldaten daartoe te bewegen, die echter ook spoedig van dat omvattende en gevaarlijke werk moesten afzien. Toen bleef er niets anders over, dan de lijken bij hoopen naar het strand te vervoeren, vanwaar ze met scheepsladingen naar zee werden gevoerd, om in de golven hun graf te vinden.

In gelijke mate woedde de ziekte in het Westen, inzonderheid in Italië en Gallicië, waar vulcanische uitbarstingen en overstroomingen die streken hevig hadden geteisterd.

Machtig was de invloed van die wereldplaag op het physisch en psychisch bestaan, op de welvaart der volken. Alle handel en nijverheid stonden stil, gansche steden waren uitgestorven, vroeger vruchtbare oorden in woestenijen verkeerd. Hongersnood was meestal het gevolg daarvan, die weder aanleiding tot het ontstaan van andere ziekten gaf en opnieuw verderf onder het menschdom zaaide(*).

(*) Ten einde niet al te uitvoerig te worden hebben wij ons slechts tot de gevolgen van de wereldplaag, als bubonenpest aangeduid, hier moeten bepalen, ofschoon onder de andere ziekten, die toen vreeselijke verwoestingen onder het menschdom hebben aangericht, de pokken, die toen voor het eerst in Europa een algemeene verbreiding kregen, een voorname plaats bekleedden. Overigens kan men aannemen, dat geen periode in het leven der Europeesche volken rijker aan verderfelijke volksziekten was dan de twee eeuwen, waarin de groote volksverhuizingen plaats gehad hebben.

Waren de eerste vijf eeuwen der Christenheid dus rijk aan gebeurtenissen, die het verband tusschen het geestelijk, zedelijk, politisch en physisch bestaan der volken duidelijk doen uitkomen: het einde van de periode, die ons thans heeft beziggehouden, ontwikkelde een catastrophe in het leven der volken van Azië en Europa, geweldig genoeg, om het aandeel en den wederkeerigen invloed te verklaren, dien vreeselijke aardbevingen, overstroomingen en al de omwentelingen in het leven der natuur, dien de volksverhuizingen, de val van het Romeinsche rijk, de bezetting van Europa door Aziatische horden, de ondergang van het heidendom, de algemeene verbreiding van het Christendom, de voorbereiding en het optreden van den Islam op elkander moesten uitoefenen, een samenloop van gewichtige gebeurtenissen, die ook het physisch en psychisch bestaan der volken een geheel ander aanzijn schonk en zich zoowel in het gezonde als zieke leven kenbaar heeft gemaakt.

In alle landen van Europa, met enkele uitzonderingen van geringe overblijfsels in het Oost-Romeinsche rijk, heerschten tegen het einde der 6de eeuw vreemde volken. Bijna elk spoor van Romeinsche beschaving was verdwenen. Regeeringsvormen, wetten, zeden, taal en gewoonten waren veranderd. Alles had voor den overheerschenden invloed der barbaren moeten wijken, alles werd door de omwentelingen in de natuur en de pandemieën ten gronde gericht.

Maar, hoe vreeselijk die verwoestingen ook waren, hoe verpletterend de schok ook was, aan een vroegere beschaving teweeggebracht, toch was die levensvernieuwing noodzakelijk, toch was zij de dageraad van een nieuw leven voor het menschelijk geslacht, die, na een lange schemering, het heldere licht eener nieuwere beschaving met duurzamer glans en vroeger ongekenden luister zou doen schitteren.

III. *De middeleeuwen.*

Zoo was dan het oude ondergegaan en zooveel ervan overgebleven, als met den geest des Christendoms en het karakter der Germaansche stammen overeenkwam en zich met beiden tot herstelling van dat nieuwe leven liet verbinden.

De wereld had een geheel ander aanzien gekregen: op de puinhoopen der oude volken waren nieuwe verrezen, die, met een krachtigen geest van ontwikkeling bezield, geroepen waren, onder den invloed van het Christendom, den grondslag tot de latere beschaving te leggen. Die volken waren de Germanen. Zij waren bestemd, om de regeneratie van het menschdom naar lichaam en geest tot stand te brengen. Ruw van aard, onkundig en bijgeloovig, waren zij echter voorzien van een krachtvol lichaam, waarin een geest huisvestte, in den hoogsten graad

voor ontwikkeling vatbaar. Met een ongetemden geest van onafhankelijkheid bezield, gold bij hun ruwe kracht bovenal, waarmede zij allen en alles om zich trachtten dienstbaar te maken. Afkeerig van al wat naar beschaving zweemde, verachtten zij ook elken geregelden arbeid, verzetteden zij zich ook tegen alle regels van maatschappelijke orde. In 't bezit van de veroverde landen, kluisterden zij de bewoners aan den grond en bestookten zij de steden, de zwakke overblijfsels van vroegere beschaving en macht. Waren zij niet op verovering uit, dan brachten zij hun tijd in krijgsoefeningen en zingenot door. Het recht van den sterkste heerschte overal; overal verwarring, eigenbelang, vijandigheid en hartstocht. Persoonlijke veiligheid kwam nog minder in aanmerking dan de veiligheid van den eigendom. De koningen waren er slechts op uit, om hun grondgebied uit te breiden en om nieuwe vazallen aan te werven. Zij voerden steeds strijd tegen den adel, dien zij ten gronde trachtten te richten.

Op deze wijze ging alle krachtsontwikkeling der volken in zuivere persoonlijke doeleinden onder, het volk werd een bloot werktuig in de handen dier woeste veroveraars. Had het individu geen waarde, om het welzijn van 't algemeen bekommerde men zich even min. De geestelijkheid en de adel, door heerschappij en verovering machtig geworden, gaven zich over aan allerlei uitspattingen. De kloosters, aanvankelijk de toevluchtsoorden van hen, die zich in matigheid, werkzaamheid en godsheiligheid wilden oefenen, werden de verblijfplaatsen van de schreeuwendste ongebondenheden: aan overdaad, zingenot en schijnheiligheid werd daar de volle teugel gevierd. De monniken en priesters leefden in luiheid en weelde ten koste van het zweet en bloed des volks. De beschaving en godsdienstzin, die aanvankelijk bij hen werden aangetroffen, ontaardden in geestdoodend formalisme en grof bijgeloof. De vertegenwoordigers van het zwaard wedijverden in bandeloosheid en grove zinnelijkheid met die van de Kerk. Zij leefden op hunne sloten en burchten nog buitensporiger dan de kloosterheiligen en geestelijken, die hunne euveldaden met een vernis van heiligheid en beschaving wisten te bedekken.

Het laat zich begrijpen, dat bij zulk een stand van zaken van volkswelvaart, even min als van volksgezondheid sprake kon zijn. Alles werkte, integendeel, tot vernietiging daarvan samen. De staat van verdrukking, waarin het volk werd gehouden, en de gedurige onzekerheid, waarin het verkeerde omtrent het bezit van lijf en have, het aanhoudend strijd voeren om dat bezit, of om aan de veroveringszucht van den adel te voldoen, lieten geen geregelden arbeid, geen behoorlijke bearbeiding van den grond toe. Vandaar telkens misgewas en gebrek aan levensmiddelen. Was de oogst ruim, dan werd het bloeiende graan platgetreden of verwoest door een naijverigen buurman, huis en have verbrand en de ongelukkige menigte, ontbloot van alles, achtergelaten. De geestelijkheid bekommerde zich om de geestelijk-zedelijke

ontwikkeling van het volk in geenen deele en liet dit in het grofste bijgeloof voortleven, om het aan hare heerschzuchtige bedoelingen des te meer dienstbaar te kunnen maken.

In ellendige hutten gehuisvest, slecht gevoed en gekleed, in onreinheid gelijk aan het vee, waarmede het onder één dak leefde, in zedeloosheid en ruwheid de minbevoorrechte standen evenarende, werd zijn physieke en zedelijke kracht ondermijnd en stond het telkens bloot aan hongersnood en verwoestende ziekten, die gansche landstreken ontvolkten.

Eerst onder Karel den Groote kwam eenige verandering in den staat van barbaarschheid. Zijn organiseerend talent bracht orde in den chaos van persoonlijke belangen en tegenstrijdigheden. Het stelsel van centralisatie, door hem ingevoerd, werkte gunstig op de algemeene welvaart en opende goede verwachtingen voor het physieke en intellectueele bestaan der volken, die tot zijn onmetelijk gebied behoorden. Hij schonk zijn aandacht meer aan het nijvere en behoeftige deel der bevolking. Hij maakte wetten, die hare veiligheid en gezondheid zouden verzekeren. Zijne capitularia behelzen tal van voorschriften, die op de openbare gezondheidsregeling betrekking en het voorkomen en lenigen van armoede ten doel hebben. Hier zien we voor 't eerst de hygiëne aan de economie de hand reiken. ‘De zeer vrome heer, onze koning’, zoo luidt het daar, ‘heeft bevolen, dat niemand, hij zij geestelijke of leek, hetzij in tijd van overvloed, hetzij in tijd van duurte, levensmiddelen duurder verkoopen mag, dan tegen den prijs per maat.’ Elders ontmoet men de vestiging eener armentax, met oogmerk om de bedelarij te weren. ‘Wat de bedelaars aangaat, die het land afloopen, willen wij, dat ieder onzer getrouwen zijne eigene armen onderhoude, hetzij in zijne woning, hetzij elders ten zijnen koste en niet dulde, dat zij ergens anders bedelen. En indien men zulke bedelaars vindt, die geen handenarbeid verrichten, dat niemand zich veroorlove hun iets te geven.’

Door zijne bemiddeling werden gestichten tot verpleging van zieken en armen, voor verlaten kinderen en weezen in 't leven geroepen; hij deed in de hoofdsteden van zijn rijk scholen oprichten, moedigde op allerlei wijze koophandel en landbouw aan, zorgde voor betere bedijking en kanalisatie, deed moerassen en poelen in vruchtbaar land herscheppen en maakte streken, waar een dichte bevolking was opgehoopt, gezonder en behaaglijker. Krachtig verzette hij zich tegen de buitensporigheden der geestelijken en van den adel, en geeselde hunne daden van overmoed en zedeloosheid. Ofschoon hij het lot van den slaaf heeft trachten te verzachten, heeft hij echter tot de uitbreiding van het lijfeigenschap veel toegebracht. Door zijne grenzenlooze milddadigheid jegens de grooten en de kerken verminderde dagelijks het aantal landbouwers, die in staat waren van de opbrengst hunner inkomsten te leven, en hun toestand werd zoo ellendig, dat zij

aan de lijfeigenschap de voorkeur gaven. Langzamerhand zag men al de vrije mannen verdwijnen en hunne kleine bezittingen ineensmelten met die uitgestrekte domeinen, waarmede de hoofden van leger en Kerk door de keizerlijke grootmoedigheid werden begiftigd. Zoo vereenigden zich de denkbeelden van staatkundig oppergezag en van grondeigendom, die de grondslag der leenroerige regeeringloosheid zouden worden, zoodra de hand van den oppersten gebieder zou ophouden eerzuchtige vazallen in toom te houden. Hijzelf bereidde de groote gebeurtenis voor door de verdeeling van het keizerrijk onder zijne kinderen en door de verzwakking van zijn eigen werk. En, waarlijk, binnen een halve eeuw na den dood van Karel den Groote was zijn rijk reeds in zeven koninkrijken verdeeld, die weder in tallooze onderdeelen onder de hertogen, graven, heeren en landbezittende abten werden verbrokkeld, die elkander beoorloogden, beroofden en land en bevolking met ondergang bedreigden. Ieder dorp vormde weldra een vereeniging, door belangen, neigingen en bijna door bloedverwantschap verbonden. Het volk kwam in opstand tegen zijne verdrukkers, het kasteel keerde zich tegen de dorpen. ‘De tweedracht’ - zegt Blanquir - ‘verdeelde die menigte van heeren, die hunne beleedigingen afwieschen in het bloed hunner onderhoorigen, en gedurende meer dan drie eeuwen leverde Europa het schouwspel op van een uitgestrekte kampplaats, waar de sterkere den zwakkere meedoogenloos uitplunderde. Geen hoofdstad was er meer om voor te gaan, noch groote steden om te volgen; maar alleen kloosters en staten, gescheiden door wateren zonder bruggen, door moerassen zonder toegang en door bosschen zonder wegen. De gerechtigheid zetelde in die sombere verblijven, meer als slachtoffer dan als gezellin der macht; daar kwam men zijne zaak aan de voeten van alvermogende heeren bepleiten. De koophandel, tot een eenvoudig rondventen verlaagd, ontweek de blikken, thans gretig gezocht. En wat zou hij ook verleidelijks hebben kunnen aanbieden aan mannen, tot de tanden gewapend, wier minste grillen door tallooze werklieden werden voldaan? Het aantal dier werklieden verminderde echter bij den dag te midden van het puin der steden, nu eens verwoest door buitenlandschen oorlog, dan weder geteisterd door burgerkrijg.’

Het sombere beeld van den staat van land en volk treedt nog duidelijker aan den dag, indien we het in nadere bijzonderheden gaan beschouwen.

De weinige steden, die aan de verwoestende hand van barbaarsche horden of van veroveringzieke heeren tegenstand wisten te bieden, waren geheel ter verdediging ingericht. Omringd van aarden wallen of hooge steenen muren, leefde daarbinnen een nijvere bevolking, die door de vorsten werd uitgezogen en een groot deel van de vruchten van haren arbeid aan den dwingeland moest afstaan. Zij was gehuisvest in ellendige hutten van leem of hout, met rieten daken gedekt. Een lage deur gaf toegang tot een bekrompen vertrek met ruwe wanden.

De bodem was soms met steenen bevloerd, maar bestond meestal uit den natuurlijken, drassigen bodem, waarover wat loof of stroo was gespreid, dat zelden werd vernieuwd en waarin de huiselijke afval en de uitwerpselen van menschen en dieren werden opgehoopt. In het schuine dak was een opening, waardoor de rook moest trekken. De ruimte werd spaarzaam verlicht door een kleine opening in den wand, alleen met een voorhang van lijnwaad tegen weer en wind bedekt. Daarnevens bevond zich gewoonlijk een kleine loods, de verblijfplaats van het huisgedierte, varkens, kippen, enz. In die ruimte leefden volwassenen en kinderen in de grootste ontberingen, in de walgelijkste onreinheid, in afzichtelijke ongebondenheid, vaak met het vee te zamen. De lucht in en om de woning was dan ook gewoonlijk verpest door de uitwasemingen en uitwerpselen van menschen en dieren. Het huisraad bepaalde zich tot enkele ruwe voorwerpen. Men had geen voegzaam bed, om er het moede hoofd op neer te leggen; men sliep op den vochtigen bodem, in het muffe, onreine stroo. Men leefde van zwart, halfgaar brood, ongegiste meelspijzen, gerookt spek, gedroogde of gezouten visch en wortelsoorten, die meestal rauw werden genuttigd. Bier en melk waren de gewone dranken. De kleeding was even erbarmelijk en bestond uit wollen stoffen, die, bij gemis van zeep en het geringe begrip van reinheid, evenals de huid, zelden werden gewasschen.

De woningen stonden in ongeplaveide, enge en gekronkelde straten of blindloopende zakken, die de verzamelplaatsen van allerlei onreinheid waren, doordien de afval van menschen, dieren en de nijverheid bij hoopen voor en tusschen de huizen werden gestapeld, en waarin varkens en andere ‘huisdieren’ vrij spel hadden, om zich te wentelen en zich met de straatjeugd te vermeien. Deze wijken werden afgewisseld door uitgestrekte poelen, woeste gronden en doodenakkers.

Nog slimmer was de toestand der bewoners van het platteland, die het schatplichtig bestanddeel van den adel uitmaakten: des gens taillables et corvéables à merci. Hun toestand, ofschoon vrij heetende, was echter zoo ellendig, dat zij dikwijls afzagen van een vrijheid, die hen zwaarder drukte dan slavernij, Zij moesten een groot deel van de vruchten huns arbeids aan den leenheer afstaan, zij moesten zelfs de eerbaarheid hunner dochters aan de lusten van die groote en kleine tyrannen ten offer brengen en vermochten hunne rechten niet te doen gelden, als zij uitgezogen, vernederd en onteerd waren. Alleen de krachtvollen en zij, die den heer in den krijg konden dienen, hadden een tijdelijke waarde; om de zwakken (grijsaards en kinderen), ongeschikt voor den oorlog, bekommerde men zich niet. Bij millioenen deden die ongelukkigen afstand van hunne zoogenaamde rechten van vrijheid, ten einde het recht te hebben op de bescherming, die sommige heeren en zekere kloosters aan hunne leenroerige vazallen verleenden. Zoodoende werd het lijfeigenschap algemeen. In dien staat

waren de ongelukkigen aan den grond geklemd en werden ze als voorwerpen beschouwd, aan de bezittingen hunner meesters verbonden, wezenlijk onroerend goed, levende munt. Hunne meesters hadden het recht over leven en dood over hen; zij schoren hun het haar af en legden hen op de pijnbank, ontzegden hun het huwelijk en weigerden hun het recht om getuigenis tegen vrije mannen af te leggen. Zij waren door een bijzondere kleeding van dezen onderscheiden en konden bij hun naderenden dood zelfs niet over de lompen beschikken, die hunne naakte leden bedekten. Zij leefden aan de dieren gelijk.

Zoo waren de dorpelingen en de lijfeigenen steeds de slachtoffers van de twisten der edelen onder elkander. Een heer was nog eenigszins veilig binnen de muren van zijn kasteel; maar niets beveiligde den dorpeling of lijfeigene in zijn stulp. Als men den heer niet kon machtig worden, wierp men zich op de hoorigen, die men plunderde, doodde of met het vee wegvoerde en hunne have in brand stak.

Eindelijk had men de paria's, de races maudites - de heidens, Joden en melaatschen - die wel niet tot het volk behoorden, maar toch in zoo groot en steeds aangroeiend getal aanwezig waren en zulk een onheilspellende rol in de ellende dier dagen vervulden, dat men ze niet onopgemerkt mag voorbijgaan. Als de verstootenen uit de maatschappij, leidden zij altijd een zwervend leven. Als het wild gedierte des wouds werden zij geschuwd en opgejaagd, als ze door honger of roofzucht gedreven bij menigte de kasteelen of kloosters kwamen bestormen. Daar voerden zij vaak een geduchten strijd, als aan hunne eischen niet voldaan werd; daar plunderden en roofden ze al wat ze machtig konden worden - alleen de afzichtelijkste ziekten daarvoor in ruil achterlatende.

De grond leverde voor die menigte van vrijen en slaven geen onderhoud genoeg op: de hooge prijs van het koorn en de lage prijs van het vee strekten daarvan tot bewijs. Overal zag men enkele schrale wei- of bouwlanden, door ondoordringbare wouden en diepe moerassen omringd, die den bodem onbebouwbaar en de lucht vochtig en ongezond maakten. Die gebrekkige cultuur van den bodem bracht telkens misgewas en hongersnood teweeg. Van 843-876 had men 14 jaren van hongersnood. Gedurende 4 jaren was de nood in sommige landen zóó hoog, dat de eene mensch den anderen verworgde, om zich met het vleesch van zijn slachtoffer te voeden. Die daarvan afkeerig waren, aasden op het walgelijkste vuil, waarvan het vee zou schuwen.

Zoo naderde men het jaar 1000, toen aanhoudende regens, strenge koude, gedurige overstroomingen en epidemieën gansche streken der aarde ontvolkten. Het land, dat niet bebouwd werd, veranderde in een wildernis, omringd van poelen en moerassen, die de lucht verpestten. De visschen stierven in het water, het vee op het land, het wild gedierte in de wouden, die, in ontbinding overgaande, verpestende dampen deden ontstaan en doodelijke ziekten voortbrachten.

Onder deze richtte vooral het St. Antoniesvuur verschrikkelijke verwoestingen aan. Bij een inwendig gevoel van ijskoude scheen het den ongelukkigen lijders toe, alsof het vleesch onder de huid tot op het been afbrandde, totdat ten laatste vleesch en been in versterf vielen en van het lichaam loslieten, onder verspreiding van een afschuwelijken stank en vergezeld van ondragelijke pijnen. Die ziekte verschoonde leeftijd, geslacht, noch stand, maar maakte toch de meeste offers onder de armen. Die het leven er niet bij inschoten, hielden een vreeslijk door litteekens geschonden en van ledematen beroofd lichaam over, dat overal afschuw wekte. Alleen deze ziekte ontvolkte gansche streken en deed de vertwijfeling ten top stijgen.

En bij al die ellende namen de zedeloosheid en de verdrukking der wereldlijke en geestelijke machten hand over hand toe. De pen weigert de feiten van zedebederf en despotisme dier dagen neer te schrijven en den staat van verdierlijking te schetsen, waarin het volk verkeerde. De gemoederen waren dan ook hevig geschokt. Het grofste bijgeloof, door de priesters gevoed, leidde tot daden, die de ellende nog vermeerderden en de maatschappij met ondergang bedreigden. Verwonderen moet het dan ook niet, dat men het einde der wereld nabij meende te zijn. Maar het jaar 1000 liep ten einde, zonder dat de wereld verging, maar ook zonder dat de ellende had opgehouden. Integendeel, nieuwe ellende wachtte haar. De ontaarde maatschappij ging een nieuw tijdperk van hervorming te gemoet, waarin onder de hevigste beroeringen een nieuwe dageraad voor haar aanlichtte en de regeneratie van den geest werd voorbereid.

De kruistochten, die van het eind der 11de tot het begin der 14de eeuw de volken van het Westen naar het Oosten deden opgaan, waren eenerzijds de uiting van het fanatieke geloof, waarin de hiërarchie het volk gebracht had, anderzijds waren zij het eerste teeken, dat getuigde van het ontwaken van het zelfbewustzijn der Christenvolken. Zij waren de reactie van het leekendom tegenover den clerus, van het zinnelijke tegenover het geestelijke, van de daad tegenover het woord, van het zelfstandig denken tegenover het bijgeloof, van de twijfelzucht tegenover het blind autoriteitsgezag.

Vervuld met het grofste bijgeloof en het dolzinnigst fanatisme, verlieten millioenen van elken stand, elken ouderdom en elk geslacht hun vaderland, om, zoo zij meenden, door de verovering van het beloofde land niet alleen vergeving van zonden en de eeuwige zaligheid te verwerven, maar zelfs om aan God-zelven een soort van dienst te bewijzen. Nu eens was het blinde dweepzucht, dan weder een geoorloofd eigenbelang of minder edele bedoelingen, die de domme adellijke en niet adellijke massa des volks dreven, aan die onzinnige tochten deel te nemen. Zonder eenigerlei voorzorgsmaatregelen werd de moeielijke en gevaarlijke reis ondernomen. De meesten konden de vermoeienissen

en ontberingen niet doorstaan en kwamen door honger en ziekten om, voordat zij het doel hunner reis hadden bereikt. De weinigen, wien het mocht gelukken het beloofde land te betreden, werden door het zwaard des vijands of door ellende en ziekten weggemaaid. Maar altijd werden de rijen aangevuld en zoodoende werd een groot deel van Europa ontvolkt. De fanatieke ijver, waarmede de bezetenen hun verdelgingskrijg in het Oosten voerden, kende geene perken. Zij gaven zich aan de gruwelijkste wreedheden en uitspattingen over, en verzadigd van het moorden en plunderen, keerden zij vaak met schatten, maar ook met een ondermijnd lichaam, naar hun vaderland terug, waar ze aldra ziekte en verderf zaaiden.

Wij wenschen hier meer bepaald de aandacht te vestigen op eenige verschijnsels van physischen en psychischen aard in het leven der volken van dien tijd, als gevolgen van de zooeven geschetste gebeurtenis.

Het fanatiek enthusiasme, dat zich van de volwassenen had meester gemaakt, sloeg weldra ook op de kinderen over. Niet tevreden met de talrijke offers, bij de door het geloof verblinden onder de volwassenen teweeggebracht, prikkelde men ook de phantasie der kinderen en spoorde dezen aan, onder de bewering ‘dat God, die wonderen kon doen, alleen door onmondigen het heilige graf veroverd wilde hebben’, zelfstandig een tocht naar het heilige graf te ondernemen. De kinderen gordden zich aan tot dezen ook voor hen zoo heilloozen tocht. De eerste stoot werd door een herdersknaap in de Vendôme gegeven. Hij verklaarde zich als een afgezant des Heeren, die hem in de gedaante van een onbekende verschenen was, van hem brood had aangenomen en hem een brief voor den koning had overhandigd. Hij verzekerde, dat daarop zijne schapen voor hem geknield hadden. Die wonderlijke verhalen verspreidden zich als een loopend vuur over alle oorden van het land. Spoedig stroomden 30.000 menschen bij elkaar, om zijne openbaringen te vernemen en door zijne redevoeringen in verrukking gebracht te worden. Hij begon al meer en meer wonderen te doen, waardoor hij in goddelijk aanzien steeg. Toen de koning beducht was voor een opstand en de bijeenkomsten verbood, werd zijn bevel niet gehoorzaamd. Dagelijks stonden nieuwe profeten van 8 à 10 jaren op, die predikingen hielden, wonderen deden en gansche scharen verrukte kinderen naar den heiligen Stefanus voerden. Vroeg men aan die kinderen, in het bedevaartsgewaad gedost, waarheen zij wilden, dan was hun antwoord: ‘Naar God.’ Zij vormden optochten met orivlammen, kaarsen, kruisen en wierookvaten, hymnen zingende. De smeekingen, tranen noch bestraffingen hunner ouders konden hen terughouden, om aan die optochten deel te nemen. Andere ouders spoorden hunne kinderen daartoe aan. Bij Vendôme had zich een leger van 10000 gewapende en ongewapende kinderen (waaronder vele meisjes) te voet en te paard vereenigd. De heilige Stefanus, zeiden zij, was hun leidsman naar het heilige land. Op een wagen, getooid

met vlaggen en schilden, omgeven door een lijfwacht van geharnaste kinderen, ging het beeld van den heilige den optocht naar Marseille vooraf, vanwaar ze naar Jeruzalem zouden opgaan. Zij trotseerden honger en dorst en talrijke gevaren. Zij leefden in de vaste overtuiging, dat de zee voor hen wijken zou en dat zij droogvoets Jeruzalem zouden bereiken. Een drom van schurken en leegloopers, die op hunne onschuld aasden en hen uitplunderden, verzelde hen. In Marseille hebben twee kooplieden, de heiligste bedoelingen voorgevende, hun aangeboden hen om godsloon naar Jeruzalem over te voeren. Zij scheepten zich, vol moed en dankbaarheid, in zeven vaartuigen in. Na twee dagen stak een storm op, waarin twee schepen met man en muis vergingen en de vijf overigen landden te Bugia in Alexandrië, waar de onschuldige slachtoffers aan de Saracenen als slaven werden verkocht. Zoo nam die kruistocht in Frankrijk een einde. Niet veel beter ging het in Duitschland met de jeugdige kruisvaarders, die nog in grooter getal over den Mont Cenis trokken. De meesten bezweken onder weg door de vermoeienissen of ongelukken. De overige bedevaartgangers bereikten evenmin het heilige land en werden over alle deelen van Europa verspreid. Slechts enkelen keerden naar hun vaderland terug en werden daar met hoon en spot ontvangen.

Een ander verschijnsel van opgewekt gemoedsleven deed zich onder de volwassenen voor bij de zoogenaamde flagellanten, de geeselaars, die vooral in Italië in de 13de eeuw optraden(*). De eerste groote geeseloptocht, welke aldaar in het jaar 1280 plaats had, liet zich verklaren uit de groote beroering, waarin zich de maatschappelijke en staatkundige toestand van dat land onder de eindelooze twisten tusschen de Welfen en Gibellijnen bevond. Daaraan paarde zich de gedachtelooze godsdienstijver, die, bij de woeste opwinding der hartstochten, meermalen geweldig losbrak, wanneer het volk door de geestelijkheid aangehitst werd, om in opstand te komen tegen de wereldlijke machten, die de kerk met gevaar bedreigden. Zoo werd de fanatieke ijver van het volk in hooge mate gaande gemaakt, toen, in September van dat jaar, de Gibellijnen een groote zege over de Welfen behaalden en daardoor den pauselijken zetel op het ernstigst bedreigden. In Perugia, een Welfsche stad, waar de opgewondenheid het grootste was, werd de eerste geeseltocht gehouden. Vandaar verbreidde zij zich als een loopend vuur over Rome en geheel Italië. Men had het volk diets gemaakt, dat deze omgangen onmiddellijk door God ontworpen waren en dat zij door den heiligen geest ingericht en geheiligd werden. De vreeze des Heeren - schrijft een tijdgenoot - overviel het volk zoodanig, dat edelen en onedelen, mannen en vrouwen, grijsaards en zelfs kinderen van vijf jaren bijna

(*) Bij de Mennonieten in het Oosten was de geeseling, de disciplina scoparum, zooals men haar noemde, reeds in de 8ste eeuw in zwang. De kruistochten brachten haar naar het Westen over, waar ze in de 11de eeuw in Italië, onder Petrus Damiani, als een algemeene ordesregel onder de menschen werd ingevoerd.

geheel naakt bij duizenden en tienduizenden in plechtigen optocht door de steden, dorpen en vlekken trokken met lederen geeselroeden in de handen, waarmede zij zich onder zuchten en gejammer de huid tot bloedens toe geeselden. Met betraande oogen richtten zij den blik hemelwaarts, om de barmhartigheid van God en de moeder Gods voor hunne zonden af te smeeken. Niet alleen bij dag, maar ook 's nachts en in den strengsten winter togen zij, aangevuurd door priesters met kruisen en banieren, met brandende kaarsen in de hand, naar de kerken en wierpen zich in ootmoed voor de altaren neer. In die dagen verzoenden zich alle vijanden met elkaar, woekeraars en roovers haastten zich, om het onrechtvaardig verkregene terug te geven en die anders een misdadig leven leidde, biechtte demoedig zijne zonden en liet zijn zondigen wandel varen.

Van Opper-Italië had zich in Februari 1261 de geeselwoede ook door Krain, Karinthië, Stiermarken, Beieren aan den Rijn, in Bohemen, Oostenrijk, Moravië, Polen tot aan Saksen uitgebreid. Vele menschen, armen en rijken, dienstbaren en krijgslieden, boeren, grijsaards en jongelieden liepen tot aan het midden naakt met vaandels en kaarsen van land tot land, van stad tot stad, van kerk tot kerk, zich tot bloedens toe geeselende en hymnen zingende. Waar zij zich vertoonden, wierpen de geloovigen zich ter aarde, met hen in jammerkreten uitbarstende. Terwijl zij alzoo tweemalen daags gedurende 30 dagen zich aan zulke boetedoeningen onderwierpen, brachten zij de nachten in eet- en drinkgelagen door. Zij gaven zich aan allerlei willekeurige en buitensporige handelingen over en miskenden alle kerkelijke en maatschappelijke wetten. Toen schreef de geestelijkheid, beducht voor fnuiking van haar macht, ketterjachten uit, en de ongelukkige misleiden werden vervolgd, gemarteld of verbrand, indien zij zich niet aan hernieuwde boetedoeningen onderwierpen.

De kruistochten brachten een ander verschijnsel tot uitbreiding onder de Europeesche volken, dat, van geheel physischen aard, nochtans het gemoedsleven dier volken hevig schokte. De afzichtelijke ziekte, onder den naam van melaatschheid reeds in de oudheid bekend, was reeds in de eerste eeuwen der Christenheid uit het Oosten naar Europa overgebracht en had reeds in de 7de eeuw diepe wortelen in het volk geschoten en een inheemsch karakter onder de tallooze troepen vagebonden, bedelaars en prostituées verkregen. Zij bleef toen echter grootendeels tot deze klasse van menschen beperkt. Maar toen door de kruistochten zich alle standen meer onder elkaar mengden en de kruisvaarders in het Oosten zich aan allerlei uitspattingen overgaven, verspreidde het gift zich onder alle standen. De kruisvaarders, die uit Palestina terugkeerden, waren bijna allen min of meer van lepra verdacht, de een zoogenaamde ‘ladres verts’, de andere ‘ladres blancs’, voor het grootste gedeelte de bittere vruchten van hunne uitspattingen, in het Oosten begaan. Het toenemend handelsverkeer en

het daarop volgend zedebederf gaven nieuw voedsel aan de ziekte. Geen rang of stand bleef er vrij van, zelfs vorsten liet zij niet ongedeerd. Om aan het kwaad zijn afzichtelijk voorkomen eenigszins te ontnemen, stichtte men de orde der Lazarus-ridders, waarvan in de eerste tijden (tot in 1253) de grootmeester zelf lepreus moest zijn.

De melaatschheid heeft van de 7de tot de 17de eeuw een gewichtige, maar treurige rol in de geschiedenis gespeeld. Zij was een eerste aanleiding tot eigenlijk medico-politische wetten in Westelijk Europa. Volgens de wet onder den Longobardischen Koning Lotharis moest elke lepreus uit de maatschappij worden gebannen; hij werd dood verklaard. Daardoor tot ellende gebracht, werd hij gedoemd al bedelende in zijn onderhoud te voorzien, waarbij hij zijn nadering door een klep moest verkondigen. Niettegenstaande deze strenge maatregelen - misschien wel juist wegens hunne groote gestrengheid bij gemis aan een voldoend toezicht - hielden velen hunne afzichtelijke kwaal verborgen en gingen zelfs een huwelijk aan, waardoor het kwaad niet weinig werd bevorderd. In 737 gebood Pepin in een capitularium, dat deze huwelijken ontbonden zouden worden. Karel de Groote verbood in 789 opnieuw op zeer strenge straffen den omgang van lepreuzen met gezonden.

De zorg voor hunne genezing was aan de geestelijkheid opgedragen. De hulp, door deze geboden, bepaalde zich tot het voorschrijven van boetedoeningen, vasten en andere bijgeloovige kunstgrepen. De melaatschheid werd toch als een bijzondere bezoeking Gods beschouwd, tot reiniging der ziele. En wanneer de lijders uit de maatschappij waren gestooten, waren zij toch de lievelingen Gods, omdat hij de ziekte aan hen zond, die Hij het meest liefhad. Daarom was het ook een vroom werk bij uitnemendheid, melaatschen te dienen of zelfs hunne lichamen te reinigen en hunne wonden te kussen, waardoor men meende van zijne zonden bevrijd te zullen worden. Vele koningen en bisschoppen maakten zich dan ook verdienstelijk door dergelijke vrome handelingen, meenende hierdoor vergiffenis voor hunne euveldaden te bekomen en een schoon blad in hun zeer uitgebreid zondenregister te maken.

De strenge afzondering en de ingetogen levenswijs bij die geestelijke kuur zullen, strikt in acht genomen, wel het meeste nut hebben gesticht. Die behoefte aan afzondering maakte het dan ook noodzakelijk, om voor de lijders bijzondere gebouwen, zoogenaamde leprozenhuizen, op te richten, waar ze, aan bepaalde regels gebonden, een bijzonder leven leidden. Aanvankelijk, toen de ziekte nog niet zulk een uitgebreidheid had verkregen, werden de lijders op het open veld in hutjes afgezonderd en onder strenge controle gehouden. Later werden de eigenlijke leprozenhuizen gesticht, waarvan tijdens de kruistochten elke plaats van eenige beteekenis voorzien was. Alvorens iemand in zulk een gesticht kon worden opgenomen, moest hij door bijzonder

daarvoor aangestelde keurmeesters onderzocht worden. Bleek hij met de ziekte behept te zijn, dan ontving hij daarvan een bewijs: 'lazarusbrief". Dit attest was voor eenigen tijd geldig, waarna de eigenaar daarvan opnieuw moest 'geschouwd' worden. Vele leegloopers en vagebonden maakten daarvan echter misbruik en verschaften zich een certificaat, zonder dat zij lepreus waren en dus zonder in een gesticht opgenomen te worden, maar alleenlijk om daarmede des te vrijer het land al bedelende te kunnen afloopen. Een lepreus, die 'vuil geschouwd' was, kreeg een klep met het stadswapen erin gebrand en bij een open brief toestemming, om als leproos te mogen bedelen. Indien hij van dat voorrecht gebruik maakte, dan moest hij ook door andere herkenningsteekenen zich van gezonden doen onderscheiden. Gewoonlijk droeg een melaatsche een mantel met het stadswapen erop gedrukt, een witten of zwarten hoed met een breed wit lint, een looden plaat op de borst, handschoenen en een houten bedelnap met een klep.

De lepreuzen werd bij hunne opname in een gesticht nu ook evenals vroeger als burgerlijk dood aangemerkt; alle rechtszaken hielden met hen op. In Frankrijk werden zelfs voor hen dezelfde godsdienstplechtigheden als voor afgestorvenen gehouden. De priester wierp driemaal kerkhofaarde over hun hoofd, terwijl hij tot hen de volgende vermaning richtte: 'Wacht u, om een huis in uwe omgeving binnen te treden. Als ge tot iemand het woord richt, moet ge u onder den wind plaatsen; als ge ver buiten uw omgeving gaat, moet ge uwe herkenningsteekenen aantrekken; als ge een aalmoes vraagt, moet ge met de klep slaan. Gij zult slechts naar uwe eigene putten het gelaat wenden en alleen daarvan gebruik maken. Gij zult geene bruggen met leuningen mogen overgaan zonder handschoenen aan te trekken.' Het was hun ook verboden blootsvoets en door nauwe straten te gaan, kinderen aan te raken, op den weg te spuwen, langs muren, poorten en boomen te strijken, op een openbaren weg te slapen en hun gevoeg te doen, enz. Zelfs een herstelde melaatsche kon nooit weer in den kring der maatschappij, binnen de steden, onder de gemeentelijke bepalingen leven. De melaatschen maakten daarom een eigen maatschappij uit, waarin ze zich vrijelijk bewogen, zij hadden vrouwen, kinderen en een huishouden. Maar juist daardoor plantte de kwaal zich van het eene geslacht op het andere over.

Het beeld, dat de ziekte in haar volkomen ontwikkeling vertoonde, moest ieder met afschuw vervullen, om met zulke ongelukkige lijders in aanraking te komen. Zij verpestten letterlijk de atmosfeer, waarin zij zich bevonden. Vandaar die sterke afkeer van de gezonde maatschappij jegens hen en de strenge bepalingen, om hen uit het maatschappelijk verkeer te bannen. Die bepalingen strekten zich zelfs uit tot de bevolking, in wier midden zoodanige lijders zich ophielden. Zoo bepaalden de costumen van Boulendis, dat indien het bleek, dat een overledene tijdens zijn leven melaatsch was en dat hij niettemin in

het verkeer met gezonden was geweest, dezen dan als zijne medeplichtigen werden beschouwd en al het vee van de bewoners dier plaats ten bate van den heer verbeurd werd verklaard. Elk dorp was derhalve aansprakelijk voor zijne melaatschen, die het moest onderhouden.

Zij hielden op gezette tijden van het jaar zoogenaamde ‘ommegangen’ met sleden en wagens, waarop poppen met kransen versierd, trommelslagers, pijpers en eenige leprozen waren gezeten, die op deze wijze aalmoezen aan de huizen der burgers verzamelden. Daar men het als een bijzonder vroom werk beschouwde, den leprozen aalmoezen en giften te schenken, beijverde ieder zich, om ze van geld, voedingsmiddelen en andere levensbehoeften te voorzien. Daardoor verzamelden zij soms belangrijke geldsommen, waardoor ze tot brooddronkenheid en allerlei uitspattingen vervielen, zoodat de leprozenhuizen later ware holen van menschelijke verdierlijking werden en de magistraat vaak tusschenbeide moest komen, om aan de ergerlijke tooneelen perken te stellen.

De meerdere vrijheden, aan de leprozen gegund, het misbruik dat zij ervan maakten en het gebrekkige toezicht, in de latere tijden op hen uitgeoefend, deden het kwaad dan ook opnieuw onder de maatschappij verspreiden en gaven, bij het toenemend zedenverval, aanleiding dat de ziekte zich onder andere vormen voordeed of zich met andere ziekten compliceerde, waardoor, zooals we zien zullen, nieuwe kankers in het maatschappelijk leven slopen.

Ziedaar de drie voorname geesels, die als rechtstreeksch gevolg van de kruistochten, tijdens deze de volken van Europa hadden bevangen, beschouwd moeten worden. Ten einde niet in al te veel detailstudiën te vervallen heb ik thans niet gesproken over de pest, de pokken en andere besmettelijke huidziekten, die nu eens hier, dan weder daar, met min of meer hevigheid hebben gewoed en geheele streken ontvolkten of aan de diepste ellende prijs gaven. Daarover zullen we bij de beschouwing der volgende eeuwen nog gelegenheid hebben te spreken.

Maar bij al die schaduwzijden mag men de lichtzijde dezer gewichtige gebeurtenis niet uit het oog verliezen.

De kerk, die met alle haar ten dienste staande middelen de kruistochten had opgewekt en bevorderd, om haar macht en aanzien nog meer uit te breiden, bemerkte weldra, dat zij daardoor een macht had in 't leven geroepen, die haar met ondergang bedreigde. De revolutie, die zich in het maatschappelijk leven openbaarde, gaf der wereld een geheel ander aanzien. De Westersche volken kwamen onderling en met de Oostersche in nauwe aanraking. De gemoedelijke Duitschers en de phlegmatische Nederlanders togen met de phantasierijke Franschen, Italianen en Spanjaarden naar Constantinopel, het toevluchtsoord van oude kunst, en vandaar naar het heilige land. Daar vereenigde zich de Oostersche gloed met het Christelijk geloof. De heerschappij van het zwaard, die de Westersche volken in het Oosten zich aanmatigden,

moest ten laatste zwichten voor de hoogere cultuur, voor de fijnere beschaving, waarin de volken van het Oosten deelden. De kruisvaarders, naar hun vaderland teruggekeerd, brachten daar een ruimeren blik mede. Zij hadden andere zeden en gewoonten, andere toestanden leeren kennen; zij hadden in het Grieksche rijk de overblijfsels der Romeinsche, in Azië ook de onder de Kaliefen heerschende nieuw-Oostersche beschaving leeren kennen. Nieuwe voortbrengselen van kunst, wetenschap, nijverheid en landbouw waren hun onder de oogen gekomen. Nieuwe handelsartikelen en levensmiddelen werden naar het Westen gevoerd. Vele vooroordeelen moesten wijken bij hen, die daardoor tot nadenken werden gebracht. Men begon meer gelouterde begrippen van godsdienst te krijgen en de blinde vervolgingszucht af te schudden. Wel is waar openbaarde zich die gunstige wending uiterst langzaam en was zij het voorrecht van enkelen, maar dezen waren de wegbereiders voor de ontwikkeling van den vrijen burgerstand.

Het ridderwezen, dat tijdens de kruistochten zijn hoogsten bloei had bereikt, vertegenwoordigde het idealisme van den Germaanschen geest in de middeleeuwen; het vormde de tegenstelling van de geestelijkscholastieke vorming. Terwijl de geestelijkheid door onthouding en zelfkastijding het lichaam als 't ware trachtte te dooden, poogde de ridderschap het door gymnastische oefeningen te sterken. Tegenover de verachting der vrouw en het celibaat stelde de ridderschap de verheerlijking van de vrouw en de bevestiging van het familieleven. Tegenover de alles overheerschende macht der Kerk kwam bij de ridderschap de subjectieve vrijheid tot volle erkenning en recht, daar het hart zijn gevoel en den minnezang vrijelijk durfde uiten en in het nominalisme der scholastiek de reëele wereld zich kenbaar maakte.

Maar de ridderschap was niet in staat de gewichtige taak te vervullen, die de geest des tijds met onweerstaanbaren aandrang eischte. Daartoe miste zij genoegzame innerlijke kracht in het volle bewustzijn van den adeldom, welke in onafhankelijkheid en arbeid zijn grond en erkenning vindt. Die taak was voor de vroeger verdrukten weggelegd, die zich door noeste vlijt en innerlijke kracht tot vrije burgers wisten te verheffen, en een machtigen dam tegen toenemenden priesterdwang en vorstenheerschappij hebben gevormd en tegen de verdrukking van den zedeloozen en bevoorrechten en van arbeid afkeerigen adel. Was de grond het erfbezit van den adel, de arbeid werd het erfelijk eigendom van de vrijgelatenen en burgers. Ten einde het bezit der rechten daarvan tegen de aanmatigingen van den adel te handhaven, vereenigden zich de arbeidende klassen der voornaamste steden en dorpen onder de wet van een algemeene solidariteit. Anderen, den grond in den arbeid opnemende, vestigden den eigendom op de eenige spil der nijverheid en veranderden de regeering van hun land in arbeiders-republieken.

Met frissche, jeugdige kracht aanvaardde de derde stand den strijd tegen adeldom en geestelijkheid, die niet opgewassen waren tegen dezen

krachtigen stroom van vooruitgang. Tegenover het devies der geestelijkheid: geloof en onderwerp u, en dat der ridderschap: geloof en min, stelde de derde stand het: bid en werk! Op matigheid, noeste vlijt en een kinderlijk geloof steunende, heeft de laatste den hechtsten grondslag voor het reine familieleven, voor de toekomstige welvaart der maatschappij gelegd. Het eerst en het krachtigst treedt hij in Italië, Frankrijk en Duitschland op. Door onderlinge aansluiting van buiten en binnen werden de grondslagen van den vrijen handel en de nijverheid gevestigd.

De toenemende bloei der steden en de beschavende invloed, door het volkenverkeer teweeggebracht, deden kunsten en wetenschappen een tot dusver ongekende vlucht nemen. Ook voor de geneeskunde en de geneeskundige politie begon een nieuwe dageraad aan te breken. De beroemde Salernitaansche school erlangde in dit tijdperk haar toppunt van bloei. Zij was de krachtigste uiting van de onafhankelijkheid en den verlichten geest der leeken. Het ruwe empirisme, dat alom onder de artsen dier tijden heerschte, werd op deze inrichting vervangen door de vlijtige beoefening van de schriften van Hippocrates en Galenus. Zij heeft in een ‘regimen Sanitatis’ de eerste proeve geleverd van een populaire hygiëne, een boek dat eeuwen lang bewonderd werd, maar welks wetenschappelijke waarde geheel den stempel des tijds draagt. Deze school was een tijdlang het middelpunt der geleerde wereld, waarheen alle naar wijsheid dorstenden stroomden, en waaraan tal van mannen, uitstekend van geleerdheid, hunne kennis hadden te danken. Opmerkelijk is daarbij, dat de geschiedenis de namen van vijf vrouwen heeft bekend gemaakt, die daar met uitstekend gevolg onderwijs in de geneeskunde gegeven en zelfs eenige werken over geneeskunde hebben geschreven.

In een nauw verband met de beoefening der geneeskundige wetenschap te Salerno stonden de wetten, waarmede eerst Koning Roger van Napels en Sicilië en later Keizer Karel II van Hohenstaufen in 1224 de grondslagen legden eener welgeordende geneeskundige staatsregeling. Volgens deze wetgeving moest elk geneeskundige, heelmeester, apotheker of drogist, alvorens de practijk uit te oefenen, zich aan een onderzoek van staatswege onderwerpen. Was hun theoretische kennis gebleken, dan moesten zij eerst een jaar onder leiding van een anderen arts practiseeren, alvorens zelfstandig te kunnen optreden. Geen geneeskundige mocht tegelijkertijd een apotheek houden. Ook de apothekers waren aan een onderzoek onderworpen en verplicht, de geneesmiddelen naar bepaalde voorschriften gereed te maken. Voor de geneeskundigen en apothekers werd een tarief aangenomen. Het aantal apothekers werd in verhouding tot de bevolking vastgesteld.

Behalve te Salerno stichtte Frederik te Napels, Messina, Padua en Pavia inrichtingen voor hooger onderwijs, waar de werken van Aristoteles vlijtig bestudeerd werden. In Spanje maakten zich de koningen

van Kastilië in dit opzicht verdienstelijk, door wier invloed de hoogescholen te Valencia in 1199 en te Salamanca in 1243 tot stand kwamen. Te Montpellier werd in 1153 een geneeskundige school gesticht, die vooral in 1220 onder Kardinaal Conrad in grooten bloei verkeerde en waar de leer van Hippocrates de richting van het onderwijs bepaalde.

Een meer universeel karakter hadden de universiteiten van Bologna en Parijs, die in de 12de eeuw gesticht werden en als middelpunten van wetenschappelijke vorming werden beschouwd, waar de grootste mannen van hun tijd leeraarden en duizenden van leerlingen uit alle oorden van Europa samenstroomden, om kennis op te doen.

Al deze inrichtingen, met uitzondering van de universiteit te Parijs, werden in 't leven geroepen door de ijverige bemoeiingen van vrije burgers en hadden tot leeraren onafhankelijke mannen die, trots den verwoeden tegenstand der geestelijkheid, zich met onverdroten ijver aan het onderzoek der natuur, aan de beoefening der vrije kunsten wijdden en wijd en zijd de stralen van hun licht verspreidden door de dichte nevelen, waarin Europa door het bijgeloof der Kerk gehuld was.

Zoo werd naast de ridderschap van het zwaard de ridderschap van den geest in 't leven geroepen, die een langen en hardnekkigen strijd had te voeren tegen de mannen van het bijgeloof en van de ruwe kracht, doch waaruit ze zich ten langen leste zegevierend verhief.

De geestelijk-zedelijke ontwikkeling van het volk bleef echter in een betreurenswaardigen toestand verkeeren. Alleen in Italië en in enkele handelssteden van Duitschland en Nederland bestonden in de 10de en 13de eeuw volksscholen, waar de kinderen leerden schrijven. Daarnevens verrezen in Duitschland en Frankrijk enkele private inrichtingen voor maatschappelijk onderwijs. Nochtans waren het onderwijs en de onderwijzers van zulk een gehalte, dat van eigenlijk verstandelijke ontwikkeling op de volksscholen geen sprake kon zijn. Opmerkelijk is echter, dat de invloed der vrouw op het huiselijke en openbare leven zich duidelijker dan ooit deed gevoelen. Er werd meer zorg voor de physische en intellectueele opvoeding der kinderen van de vrije burgers gedragen en vele vrouwen wijdden haar leven aan de ziekenverpleging. De vrouwenvereenigingen tot dit liefdadig doel, onder den naam van Baghijnen bekend, hebben in deze en latere tijden veel nut gesticht. Ook de arm- en weezenverpleging vond bij haar steun. Hier en daar verrezen er ook vormscholen voor meisjes, waar vrouwen aan het hoofd stonden, zeker voornamelijk met godsdienstige bedoelingen in het leven geroepen, maar waar naast den godsdienst ook de maatschappelijke werkkring der vrouw werd in 't oog gehouden.

Ten opzichte van de zedelijke en stoffelijke ontwikkeling was er bij de massa echter geen merkbare vooruitgang waar te nemen. Het lijfeigenschap drukte nog in al zijn zwaarte en de hiërarchie in al haar

brandend fanatisme op de menigte, om een verbetering van eenige beteekenis in dit opzicht aan den dag te kunnen brengen. Wel nam de stoffelijke welvaart der burgers van de vrije steden in omvang toe, maar de willekeur der vorsten en grooten en de heerschappij der Kerk hielden elken krachtigen vooruitgang tegen.

(*Wordt vervolgd.*)

D^{r}. S. S^{r}. CORONEL.

Geschiedenis van den dag.

De algemeene toestand in Europa.

Het jaar 1879 is met bijzonder verlangen te gemoet gezien; daar was reden voor: de laatste jaren waren in vele opzichten niet gelukkig; in '73 brak te Weenen de groote ‘kraak’ los, de handelscrisis volgde, die zich snel over Europa verbreidde en verlammend werkte op handel en nijverheid; 't is waar, wij zijn over de oorzaken van die crisis thans geheel ingelicht; wij hebben die ramp aan onszelf te danken; 't is, of wij met blindheid zijn geslagen geweest; wij hebben financieele luchtspiegelingen gemaakt, bouwondernemingen opgericht, vennootschappen gevormd, die hooge rente moesten geven; wij hebben de stoomkracht gebruikt om snel en veel te fabriceeren, totdat wij pakhuizen vol hadden; wij wilden immers gauw rijk worden; hier werd gedobbeld in 't een, daar in 't ander, en Weeners, Berlijners, Amsterdammers hebben elkander niet veel te verwijten; ja, als er een graad moet zijn in blindheid, is de Duitsche ‘Schwindel’ nog niet zoo gek als de Nederlandsche beursspeculatie, waar men het geld naar Amerika, Spanje of Turkije bracht; elders verdienden de arbeiders er nog wat aan, al waren de hooge loonen in 't eind niet in hun voordeel, maar hier was het alles windhandel.

En sedert wij dat alles nu zoo goed wisten, dat elke geleerde bol op de hoogere burgerschool het u haarfijn kon uitleggen, hebben wij ons getroost met de toekomst en gedacht: ook die crisis zal wel overgaan en heel spoedig ook.

Het vorige jaar waren 't de nieuwe verwikkelingen in het Oosten, die de herleving van handel en nijverheid tegenhielden, en al dweepte men niet met den vrede van Berlijn, de bemiddeling van Bismarck gaf toch eenige verademing; in sombere dagen hield men wel eens het tractaat van Berlijn voor een middel, waardoor de Gordiaansche knoop nog vaster werd gesnoerd, maar daar stond tegenover, dat er aan de

hand van het tractaat een tijdelijke oplossing kon worden beproefd, en daar elke roover een deel had van den buit, kon men verwachten dat vooreerst niet meer het zwaard zou worden getrokken.

Een half jaar ging er over den vrede van Berlijn heen zonder dat er vrede kwam, maar niemand kon zich na het ellenlange tractaat meer voorstellen, dat het oorlog zou worden, en de kooplieden konden dus gerust hun schepen uitzenden.

Leeringen wekken, maar voorbeelden trekken; Frankrijk had in '78 den weg gewezen, hoe een verslagen en verarmd volk zich kan verheffen door vlijt en spaarzaamheid; de wereldtentoonstelling te Parijs stond als een lichtpunt, dat een straal van glans deed komen op menig gelaat; een volk, dat zoo zijn rang herneemt in de rij der volken, boezemt niet alleen eerbied in en hoogachting, maar het bezielt en verheft ook anderen.

Ruim een twaalfde is nu om van het met zooveel hoop verbeide jaar '79, maar heeft het er niet veel van, of de werkelijkheid den draak wil steken met onze verwachting? voor de oude wolken, die wij straks onder den horizon zagen verdwijnen, hebben zich nieuwe saamgepakt van nog dreigender gedaante.

Wij noemden daareven dat Frankrijk, dat wij in '78 nauw herkenden; bij den arbeid en de spaarzaamheid kwamen wijsheid en bedachtzaamheid op politiek gebied, en toen den 5^{den} Januari ll. de Senaatsverkiezingen gunstig uitvielen voor de republiek, scheen de kroon op 't werk gezet.

Waren de loftuitingen, die door geheel Europa werden aangeheven, den Franschen in het hoofd geslagen? Het scheen wel zoo; nauw waren de Kamers weder bijeen en hadden de afgevaardigden elkander geluk gewenscht met de Senaatsverkiezingen, of - ja, daar bleek, dat de Franschen toch heusch de oude nog waren. Al de hervormingen moesten nu precies in één dag worden ingevoerd en de meerderheid van de Kamer dreigde met een motie van wantrouwen in een Ministerie, dat in moeilijke omstandigheden schitterende bewijzen had gegeven van kunde en beleid. Met moeite werd de storm bezworen, het Ministerie Dufaure gered, maar ten koste van een scheuring der linkerzijde, waar de eerzuchtige Gambetta van leider der republikeinsche partij gedegradeerd werd tot hoofd van een der parlementaire fracties. De overwinning van de Regeering was van twijfelachtigen aard, en niemand kon verzekeren wat de dag van morgen zou brengen, toen de linkermannen zich gereed maakten om de neteligste quaesties aan de orde te stellen.

Men was over die nieuwe verhouding nog niet uitgedacht, toen plotseling het Ministerie het over de militaire benoemingen te kwaad kreeg met den President der Republiek; in den tijd van een paar dagen had Mac Mahon zijn ontslag genomen, was een andere President der Re-

publiek benoemd, en Gambetta, de man, die straks de nederlaag leed tegenover de Regeering, president der Kamer geworden in plaats van Grévy.

Er ging een gejuich op in het liberale kamp van het eene einde van Europa tot het andere over het gezegende van deze verandering, maar de meer bedachtzamen schudden het hoofd en mompelden bij zichzelf: zij blijven toch altijd dezelfden, die Franschen; zij willen de wereld in één dag hervormen en, als dat niet gaat, haar stuk slaan.

Zeker, de medaille heeft ook haar keerzijde, die er minder donker uitziet; Mac Mahon boezemde door zijn karakter en verleden weinig vertrouwen in voor de toekomst, zijn naam bleef een bedreiging; te zwak voor een staatsgreep, was de vrees niet ongewettigd, dat de ‘loyale’ man zich een of ander oogenblik het gezag zou laten ontfutselen door die reactionnairen, die de Republiek den ondergang hadden gezworen; vroom van aard, in de minder gunstige beteekenis, welke aan dat woord eigen is inzonderheid in de tweede helft der negentiende eeuw, levende met een vrouw, die zweert bij haar biechtvader, stond de Hertog van Magenta steeds te veel onder den invloed van de geestelijkheid, om het gezag bij hem veilig te achten en niet ten onrechte waren velen beducht, dat hij in '80 bij de herziening der constitutie, bij de beslissing over de vraag: definitieve Republiek of monarchie, al zijn kracht zou aanwenden, om een Frankrijk vreemd geworden vorst in te halen en een der meest geliefde wenschen van den Paus te vervullen.

Die vrees nu is geheel verdwenen door het vrijwillig aftreden van Mac Mahon en men zou derhalve de goden kunnen danken, dat zij het zoo beschikt hebben, dat de quaestie van de militaire commandanten door het drijven van de republikeinen aan de orde is gekomen en een struikelblok is geworden voor het Presidentschap van Mac Mahon.

Men kan de godenbeschikking te gemakkelijker prijzen, omdat de nieuwe toestand nog andere voordeelen aanbiedt; de nieuwe President der Republiek geeft door de vastheid van zijn karakter zulke waarborgen voor het volgen van een eerlijke staatkunde, dat zelfs een deel der rechterzijde voor hem kon stemmen. Geen naam wellicht in geheel Frankrijk, die aan alle partijen zooveel achting inboezemt; volbloed republikein, zal Grévy pal staan tegen elke poging van verwarring, zoowel van links als rechts; de reactionnairen hebben in dat opzicht hem evenzeer te vreezen als de revolutionnairen.

En naast een man als Jules Grévy staat aan het hoofd van het Ministerie iemand, die voor zulk een President der Republiek als geboren is; Waddington, die aanvankelijk in het rechtermidden plaats nam, is door den loop der gebeurtenissen meer links verzeild, wat pleit voor zijn practisch inzicht; dat laat zich trouwens verwachten, want er stroomt Engelsch bloed door zijn aderen. Een geleerde van naam, nam Waddington een werkzaam aandeel aan de staatkunde, en de wet betreffende de Algemeene Raden is voor een goed deel zijn

werk. Als leider van het Departement van Buitenlandsche Zaken heeft hij door fijn beleid Frankrijk weder een eervollen rang doen innemen onder de volken, en voorzichtig het prestige van zijn land hersteld bij de regeling der Oostersche aangelegenheden.

Plaats Mac Mahon Fourtou-De Broglie naast Grévy-Waddington, voeg daarbij, dat de gevreesde crisis van '80 wel ontijdig, maar toch op zeldzaam kalme wijze is opgelost, dan begrijpt men, hoe de verandering op uitbundige wijze door de publicisten uit alle landen kon worden toegejuicht.

En toch moet die opgewondenheid over de verrassende verandering van tooneel zeer getemperd worden, wanneer men slechts even nadenkt. Grévy en Waddington zijn uitstekende namen, vooral in een tijd, waarin men klaagt over het gebrek aan mannen van karakter - maar de ervaring heeft meer dan eenmaal, ook in den laatsten tijd, doen zien, hoe weinig men zich in Frankrijk om eminente personen bekommert, ook al staan zij aan het hoofd van het bestuur des lands. Welken waarborg heeft men, dat de politieke hartstocht Grévy meer zal ontzien dan Mac Mahon? Heeft Thiers buitendien niet zelf het voorbeeld gegeven om, in strijd met den eersten regel van een gezonde staatkunde, van de spits der Regeering terug te treden, toen de parlementaire meerderheid eischen stelde, waaraan hij meende niet te kunnen voldoen; ja, de ‘groote kleine man’ had van dit beginsel zoo weinig begrip, dat hij aan de parlementaire debatten deelnam en daarmee het hoofd der Regeering afhankelijk maakte van den altijd wisselvalligen uitslag van een parlementair debat. Als een ongezeglijk man moest men hem die hebbelijkheid afleeren en een wet maken, waarbij hem tot zijn groot verdriet de parlementaire tribune werd ontzegd.

Naarmate men gemakkelijker van Regeering verwisselt, staat men dichter bij het gevaar van een omwenteling; en beweert men, dat zulks de eisch is van een republiek, dan moet men aan de gevolgen van zulk een politieke scharrelarij zich onderwerpen, welke echter spoedig de bruikbaarheid van zulk een regeeringsvorm moet doen betwijfelen.

Er zijn andere redenen, die een schaduw werpen op de verandering en doen vragen, of men zich later niet zal beklagen over de luchthartigheid, waarmee men van regeering is verwisseld en daardoor het gezag van het gouvernement op bedenkelijke wijze heeft verzwakt.

De verkiezing van Gambetta tot president der Kamer is een feit van dieper beteekenis dan dit schijnt; voor het oogenblik zijn daardoor vele moeilijkheden overwonnen, en wordt aan de radicalen een positie toegekend, die zij tot heden wel begeerd, maar niet verkregen hebben.

De strijd tusschen de bourgeoisie en de democratie is daardoor op het gebied der hooge Regeering overgebracht, maar nog lang niet beslecht. Men kent de denkbeelden van den ex-dictator op dit punt; hij is de vertegenwoordiger van den lageren burgerstand en verlangt, dat deze

met den hoogeren burgerstand het gezag zal deelen; het is de theorie van de ‘nouvelles couches sociales’. Feitelijk zijn echter deze standen gescheiden door hun verschillende belangen en dientengevolge door hun verschil van inzichten in het politieke en sociale leven; de hoogere, de rijk geworden burgerstand, de bourgeoisie, maakt op grond van het verleden, op grond van de talenten, die tot zijn kring behooren, minstens aanspraak op het leeuwendeel in het gezag en moet, door instinct gedreven, zich verzetten tegen wetten, die de macht dreigen te verplaatsen.

Het onderscheid kwam tot heden minder uit, omdat beide partijen vereenigd waren, elkander noodig hadden in den strijd tegen de reactie, tegen de monarchale partijen; wij herinneren echter aan het gezegde, dat Thiers in de dagen van zijn glans bezigde van Gambetta, le fou furieux, een gezegde dat, op een oogenblik van drift gesproken, zonder twijfel voortleeft in de herinnering van vele mannen van het linkermidden, bij wijlen in stilte wordt herhaald. Er bestaat veel meer persoonlijke wrijving dan op de oppervlakte is waar te nemen, en nu de vraag aan de orde komt, door de verzekering van de meerderheid der republikeinen zoowel in den Senaat als in de Kamer, wie het grootste deel zal hebben in het gezag, de bourgeoisie of de democratie, zal zij waarschijnlijk spoedig een groote rol spelen. Het is bekend - om slechts een paar namen te noemen - dat Gambetta en Jules Simon elkander niet kunnen zetten; de verhouding tusschen Gambetta en Waddington, den president der Kamer en den president van het Ministerie, is slechts voor den vorm vriendschappelijk en de ex-dictator heeft zich in zijn krant, de *République Française*, meer dan eens naijverig getoond op de lauweren, door Waddington op het Congres te Berlijn behaald.

Of de Republiek nu stranden zal op den aanstaanden strijd tusschen de bourgeoisie en de democratie, of de laatste de eerste zal overvleugelen en zelf op het hellend vlak zal geraken van het socialisme van de uiterste linkerzijde, is een vraag, die door de geschiedenis zal worden opgelost; de optimisten hopen, dat de bourgeoisie, door het verledene geleerd, zich bij de democratie, bij de nouvelles couches sociales, zal aansluiten, aan die vereeniging nieuw bloed, nieuwe kracht ontleenen, en zóó sterk worden, dat zij bestand zal zijn tegen den strijd, dien zij rechts tegen de reactie, tegen het ultramontanisme, links tegen de socialisten, de commune-mannen, zal moeten strijden.

't Is mogelijk, dat deze optimisten gelijk hebben; wij willen het hopen, maar wij zien het nog niet. In elk geval nadert voor Frankrijk weder een tijd van inwendige beroering, van onzekerheid, en met die vastheid, die wijsheid, die kalmte, welke het afgeloopen jaar kenmerkten, is het vooreerst gedaan.

Voor Europa is het wellicht beter zoo dan anders, want wanneer de Franschen druk met elkander bezig zijn, heeft een ander geen last

van hen. Maar op dit oogenblik is de plotselinge, ietwat wufte verandering, die den grondtrek van het Fransche karakter weer zoo duidelijk aan het licht brengt, juist geschikt om te ontstemmen. Wij denken niet altijd even sterk na; wij leven als 't ware mee met de feiten, vatbaar voor indrukken als wij, zwakke menschen, zijn; wat wij nu weder zien in Frankrijk is geheel verklaarbaar; van een volk, dat zoozeer behept is met de zucht tot verandering, dat zoo wispelturig is, konden wij wel beschouwd niets anders verwachten, en toch vleiden wij ons het afgeloopen jaar met iets, dat herinnerde aan het groote woord, waarmee het half geruïneerde volk na '71 de handen aan het werk sloeg: la régénération intellectuelle et morale; wij zijn teleurgesteld op een oogenblik, dat een goed voorbeeld krachtigen invloed kon uitoefenen.

Nog minder bemoedigend dan in Frankrijk is de loop der zaken in Duitschland. Herinnert ge u nog de voorstelling, die men zich algemeen van het toekomstige Duitschland maakte na '71? Frankrijk, zoo meende men, meegesleept door den overweldigenden indruk van de groote, tragische gebeurtenissen - Frankrijk was genaderd tot het tijdperk van verval; het bestuur van Napoleon III had het volk door en door gedemoraliseerd en met het luchthartig uitroepen van de Republiek na de geschiedenis van Sédan was Frankrijk gekomen op den Spaanschen weg, den weg van afwisselende omwentelingen, een land voor militaire fortuinzoekers, waar men de stemmen bij de verkiezingen voor de volksvertegenwoordiging maakt.

Met zekeren afkeer wendde men de oogen van de Franschen af, om al zijn verwachting ten opzichte van de toekomst over te brengen op Duitschland. Als Nederduitschers geestelijk meer verwant met de Germanen dan met de Romanen, had het nieuwe Duitsche rijk onze volle sympathie; het starre Pruisendom werd gewijzigd door het opnemen van de Duitsche nationale elementen en de Zuid-Duitsche gemoedelijkheid; de liberale partij voerde in het eerste Duitsche parlement den boventoon en evenals Pruisen op militair gebied de meest volmaakte organisatie scheen bereikt te hebben, zou op politiek gebied een bestuur gevestigd worden, zoo volmaakt als de wetenschap dat slechts kon uitdenken.

Het machtige Duitsche rijk, gevestigd in het hart van Europa, zou links en rechts de gevaren afwenden, die er dreigden; het zou een muur zijn zoowel tegen den overmoed van den onfeilbaren Paus als tegen de uitspattingen van de revolutionnaire partijen, en aan den Noordschen beer den weg versperren naar het Westen - de macht, die het veto uitsprak tegen de verwezenlijking van het beruchte testament van Peter den Groote. Duitschland, zoo sprak de geniale veldheer, zal zijn zwaard in de schaal werpen, om den vrede in Europa te dwingen.

Dit laatste bleek al spoedig een phrase te zijn, door de werkelijk-

heid bespot; het tegendeel is waar; door de vriendschap van Duitschland aangemoedigd, begon Rusland aan de Oostersche quaestie te tornen, wierp het masker af, toen Von Moltke het Duitsche zwaard zoo mogelijk nog dieper in de scheede stak, en geruimen tijd werden wij bedreigd met een algemeenen Europeeschen oorlog.

Niet veel langer duurde de hooggestemde verwachting ten opzichte van den binnenlandschen toestand van Duitschland; in de eerste nationale opgewondenheid werden een reeks van voortreffelijke wetten gemaakt en scheen de regeling van het inwendig bestuur, gebouwd op den grondslag van zelfbestuur, vergoeding te geven voor hetgeen de natie ten opzichte van eigen beheer in de militaire en buitenlandsche zaken te kort kwam; men verbaasde zich over de snelheid, waarmee de wetten werden gemaakt, besproken en uitgevoerd.

Des te sterker werd echter de ontgoocheling, toen plotseling een spaak in 't wiel werd gestoken; de ‘Kreis-Ordnung’ bleef beperkt tot de oostelijke provincies (Pruisen, Brandenburg, Pommeren, Posen, Silezië en Saksen) en de uitbreiding tot de westelijke provincies van de eene zitting tot de andere verdaagd, deels met instemming ook van de liberalen van den Pruisischen Landdag; de regeling van het stadsbestuur, niet minder noodig dan die van de plattelandsdistricten, werd na de eerste mislukking niet weder ingediend en weldra werd het wachtwoord: verdaging van al de binnenlandsche hervormingen.

Twee redenen gaven daartoe aanleiding; in de eerste plaats vereischten de financieele moeilijkheden al de aandacht, maar vooral ook boezemden de woelingen van de socialistische partij, hier en daar ondersteund door de zwarte internationale, vrees in.

En de vrees is altijd een slechte raadgeefster. Verlangde de Regeering tegenover de toenemende verwildering van den minderen stand, tegen de aangroeiende misdrijven verscherping van de strafwet en versterking van het gezag der politie, men kon hierin het bewijs zien van haar practische opvatting van de staatkunde. Ook het verleenen van de bevoegdheid aan de Regeering, om de rampzalige propagande van de socialisten tegen te gaan door de onrustpredikers, die van het opruien van de lagere volksklasse een bestaan vormden, onschadelijk te maken, kon worden uitgelegd als bewijs, dat de Regeering niet doctrinair genoeg was om uit beginselmanie, uit theorievergoding de grondslagen van het maatschappelijk leven te laten ondermijnen.

Maar waarom moesten de wetten van dien aard, de wijziging van het strafwetboek, de socialistenwet, bovendien nog den stempel dragen van wantrouwen in de meerderheid der natie, van kennelijke zucht tot reactie?

Men is lang in twijfel geweest, of men de uitwassen van genoemde wetsvoorstellen moest toeschrijven aan zekere bureaucratische onbevattelijkheid of aan een streven naar reactie; wat wij echter in den laatsten tijd gezien hebben van de werkzaamheid van den Duitschen Rijkskan-

selier schijnt allen twijfel in dat opzicht op te heffen. Wanneer een Regeering een wetsontwerp indient tot beperking van de vrijheid van spreken in de volksvertegenwoordiging, waarbij de afgevaardigde kan worden verwezen naar den strafrechter, dan staat men verbaasd over den moed, die ertoe behoort, zulk een voorstel te doen in onzen tijd. Immers, de onschendbaarheid van den afgevaardigde, wanneer hij als zoodanig optreedt, zijn onvoorwaardelijke vrijheid van spreken is een der grondslagen van het moderne staatsleven; zij is de tegenhanger van de onschendbaarheid van den Vorst; beiden zijn de polen als 't ware, waarom het constitutioneele leven zich beweegt. Niemand zal ontkennen, dat die onschendbaarheid in beide gevallen haar schaduwzijden heeft; er kunnen omstandigheden zijn, dat het goed zou zijn voor den Vorst, wanneer hij nadrukkelijk eraan werd herinnerd, dat ook hij afhankelijk is van de openbare meening en een koning, die door zijn volk om redenen wordt geminacht, zichzelf in den weg staat. De vrijheid van spreken van den volksvertegenwoordiger kan onder zekere gegevens een ramp, een gevaar zijn, maar toch is een beperking hiervan, zoowel als bij den Vorst, een nog grooter ramp, een nog grooter gevaar. De volksvertegenwoordiging behoort het gevaar, dat er bestaat, zooveel mogelijk te keeren en zij doet dit door haar reglement van orde, een reglement, dat gewoonlijk een uitvloeisel is van bestaande behoeften en naar die behoeften kan worden gewijzigd. Inbreuk op die vrijheid te maken, hetzij door voorstellen van de Regeering, hetzij door enkele personen, wordt ten allen tijde beschouwd als iets, dat men geen plaats kan geven.

Wanneer derhalve de Duitsche Rijkskanselier een wetsontwerp van die strekking indient, dan moet men wel tot het besluit komen, dat hij geen begrip heeft van een volksvertegenwoordiging en het constitutioneele leven niet doorziet. Bij een man, die in vele opzichten zulke schitterende bewijzen heeft gegeven van gezond verstand, is dit bijna niet te veronderstellen en men zegt dan ook, dat het beruchte strafwetje gemaakt is op last van den Keizer, die, oud geworden en na den moordaanslag niet volkomen hersteld, in het tijdperk van kindschheid is gekomen en door de levendige herinnering van het lang vervlogene zich telkens den revolutietijd van '48 te binnen brengt en van oordeel is, dat men alleen door een geduchte besnoeiing van de na '48 verleende vrijheden voor een omverwerping van de bestaande orde van zaken kan worden behoed.

Wat echter de psychologische verklaring van het inderdaad hoogst zonderlinge feit moge zijn, of de Keizer of Bismarck de oorspronkelijke uitvinder van het plan is, in elk geval vloeit hieruit het betreurenswaardige feit voort, dat de goede verstandhouding tusschen de hooge Regeering en de volksvertegenwoordiging is verbroken; evenals voor de juiste behandeling van de gewone zaken in het dagelijksch leven is bij de goede werking van het constitutioneele stelsel wederzijdsch vertrouwen een der meest onmisbare bestanddeelen; dat ver-

trouwen is diep geschokt en om die reden kan men in den eersten tijd weinig vruchten meer verwachten van de parlementaire werkzaamheden. De eerste vruchten zijn bij het jeugdig vuur der nationale opgewondenheid rijp gestoomd, en wie had verwacht, dat die gulden tijd zoo kort van duur zou zijn!

Is Bismarck niet de uitvinder van de muilkorfwet en bestaat de mogelijkheid, dat hij die alleen heeft gemaakt om den Keizer te believen, er zijn aan den anderen kant verschillende teekenen, dat hij zeer goed de pleegvader kan zijn, want om de meening van het land of van de volksvertegenwoordiging schijnt de Rijkskanselier zich weinig meer te bekommeren.

Een der zwakste punten van het Duitsche rijk is de kostbaarheid, tengevolge van de hooge militaire uitgaven, welke niet geëvenredigd zijn aan de betrekkelijke armoede van het land; die uitgaven stijgen voortdurend, en de druk daarvan wordt te sterker gevoeld, omdat de tijden slecht gaan. Het is een ramp voor Duitschland - en daaraan kan zelfs de machtige Rijkskanselier niets doen - dat de eerste jaren van het rijk samenvielen met de geweldige handelscrisis; voeg daarbij dat de grondslag, waarop de verdeeling van de Rijkslasten - naar de getalsterkte der bevolking - plaats heeft, zeer ongelijk drukt, zoodat sommige Staatjes in een geheel onhoudbaren toestand zijn gebracht, dan kan men nagaan, hoe de oplossing van de financieele quaestie voor het bestaan van het Rijk een onmisbare noodzakelijkheid is geworden; het Rijk m o e t onafhankelijk worden van de bijdragen der afzonderlijke Staten, het m o e t een zeker soort van belastingen hebben, die in zijn behoeften voorzien.

De gewone weg, om tot die oplossing te geraken, was het raadplegen van mannen, die, met kennis van zaken op dat gebied toegerust, tevens het vertrouwen bezaten van de volksvertegenwoordiging; zulk een man had Duitschland in den president der Bondskanselarij, Delbrück; door vriend en vijand wordt hij evenzeer geroemd om zijn veelomvattende kennis en ongeëvenaarde werkkracht. In plaats van met dien man te rade te gaan, heeft Bismarck hem zoozeer van zich vervreemd, dat hij zich genoopt gevoelde om zijn ontslag te nemen; de Rijkskanselier had zijn eigen denkbeelden en stoorde zich aan de meening van de meerderheid der volksvertegenwoordiging zóó weinig bij het ontwerpen van zijn plannen, dat het al den schijn heeft, of hij den Rijksdag alleen geschapen acht om hem te volgen op den weg, dien hij hem voorschrijft.

De inhoud van het schrijven van Bismarck d^{o}. 15 December l.l. is zonder twijfel den lezers bekend; het plan, om in het Duitsche Rijk indirecte belastingen in te voeren, is hier ontwikkeld op een wijze, die de verwondering heeft opgewekt van de heele wereld; men dacht steeds, dat de Rijkskanselier, wanneer hij van het invoeren van indirecte belastingen sprak - voornamelijk, omdat zij minder zwaar drukken

voor onnadenkende menschen - dat hij het oog had op slechts enkele voorwerpen, die, schoon door gewoonte levensbehoeften geworden, toch steeds moeten worden beschouwd als artikelen van weelde, waaronder tabak in de eerste plaats in aanmerking kwam. Maar zie, de Rijkskanselier stelt eenvoudig voor, om een geheel stelsel van invoerrecht te maken, waaraan ongeveer alle artikelen zijn onderworpen, met uitzondering alleen van die grondstoffen, welke Duitschland zelf niet teelt, of althans niet in genoegzame mate; zelfs de eerste en noodzakelijkste levensbehoeften, b.v. het graan, zouden daarvan niet zijn uitgesloten.

Het is thans hier de plaats niet, om de nadeelen van dit grove protectionisme uiteen te zetten; wij merken alleen op, dat het een geheele terugkeer is van den weg, die algemeen in de laatste jaren is gevolgd en die, met uitzondering wellicht van eenige kleine, bijkomende zaken, overal zoo gunstig heeft gewerkt, dat men het vrijhandelstelsel is gaan beschouwen als een axioma.

Plotselinge terugkeer tot het protectionisme moet nu in elk geval groote verwarring veroorzaken in den handel en de crisis, die toch nog steeds haar onaangename gevolgen doet gevoelen, weer grooter maken, daargelaten dat de aanzienlijkste mannen des lands op handelsgebied zich tegen haar verklaren.

Maar wat bekommert zich Bismarck om de meening van bevoegde mannen? Om de vraag te beslissen, welke de beste wijze van tabakbelasting zou zijn, werd een commissie benoemd, welke verslag zou geven aan den Bondsraad; die commissie komt na langdurig onderzoek en rijp beraad tot de slotsom, dat de belasting bij gewicht de meeste aanbeveling verdient; de Pruisische Ministerraad vergadert en besluit, dat de belasting bij gewicht 't wenschelijkst is en maakt een wetsontwerp in dien zin gereed. Nu zou men denken, dat Bismarck, die president is van den Pruisischen Ministerraad, zijn voorliefde voor het tabaksmonopolie zou opgeven, maar neen, toch geeft hij het niet op en zal zijn stokpaardje in den Bondsraad berijden, en bij zijn grooten persoonlijken invloed is het nog zoo onwaarschijnlijk niet, dat zijn haan zal koning kraaien en een wetsontwerp tot invoering van het tabaksmonopolie den Rijksdag bereiken.

De gevolgen nu van zulk een staatkunde kunnen niet anders dan bedenkelijk zijn, in de eerste plaats voor Duitschland zelf; het Duitsche rijk is nog jong; het heeft niet alleen vijanden van buiten, maar ook van binnen; zwart en rood werken aan zijn ondergang, zoeken de verdeeldheid te bevorderen en bij elke nederlaag van de nationale partij zijn het de particularisten vooral, die winnen. Een gezonde staatkunde schrijft hier voor datgene, wat vereenigt, niet wat tweedracht zaait, de nationale partij van de Regeering vervreemdt; vroeger werd door Bismarck nog een middelweg ingeslagen ten opzichte van de nationale eischen; nu blijkt hij met den dag eigenzinniger te worden, bekommert zich om niemand en niets, en met zekeren angst vragen de Duit-

sche patriotten zich af, wat ervan worden moet, wanneer het parlement zich moet overleveren aan de genade of ongenade van een onhebbelijk eigenzinnigen Rijkskanselier en een door ouderdom kindsch geworden Keizer; het rijk is inderdaad nog te jeugdig, om zonder onberekenbare schade gedurende eenige jaren aan reactionnaire invallen te worden gewaagd.

Wordt de ontwikkeling van het Duitsche Rijk twijfelachtig, dan kan het niet anders, of de gevolgen moeten zich in geheel Europa doen gevoelen en den toestand van onzekerheid, die reeds zoo lang verlammend en ontzenuwend werkt, bevorderen. Inzonderheid is dit het geval met de omliggende staten; handel en nijverheid zijn de zenuwen van ons leven; worden deze aangetast, dan kwijnt ons gansche bestaan. En kan er van herstel, van herleefden bloei sprake zijn, wanneer een groot naburig rijk er ernstig aan denkt, om straks van alle artikelen invoerrechten te gaan heffen - en dat in een land, dat niet rijk genoeg is om een verhoogden prijs te betalen en genoodzaakt zal zijn zich met ontbering tevreden te stellen? Ligt het niet in den aard der zaak, dat de omliggende landen daardoor eveneens gedrukt worden en de toekomst minder hoopvol tegengaan?

't Is waar, noch de politieke, noch de sociale ontwikkeling geschiedt altijd in de rechte lijn en de geschiedenis heeft veel van een zigzag rijden', maar daar staat tegenover, dat er zijwegen zijn, verkeerde richtingen, die zoo niet voor altijd, dan toch voor een reeks van jaren slechts rampen voortbrengen. Er komt bij, dat wij leven in een tijd, waarin wij niet veel te verliezen hebben; West-Europa komt op jaren; er is veel verwarring bij veel zwakheid; krachtige, onweerstaanbare stroomen hebben wij niet; en wij zijn te sceptisch om veel te kunnen laveeren. Een weinig opwekking hebben wij voor 't minst noodig, en in plaats daarvan wordt links en rechts aan onze verwachting geheel de bodem ingeslagen.

Wij wezen in het begin op de lichtzijde van den vrede van Berlijn, welke wellicht hierin moet worden gezocht, dat de Oostersche knoop daardoor zoo vast werd aangetrokken, dat niemand voor 't oogenblik aan een ontwarring kan denken en een nieuwe oorlog daarmee in zulk een ver verschiet werd gebracht, dat wij ons vooreerst niet meer ongerust behoeven te maken. 't Kan ook schikken; straks wordt het vier jaar, dat door den opstand in Herzegowina de Oostersche quaestie aan de orde werd gesteld, - maar zie, terwijl wij juist nadachten over het zonderlinge eind, komt uit Rusland de wreede tijding, dat wij bedreigd worden met een nasleep van den oorlog, waarop wij in het minst niet gerekend hadden - de pest, welke in het Wolga-dal is uitgebroken en de vreeselijke verwoestingen van den ‘zwarten dood’ in de Middeleeuwen in het geheugen terugroept. Geheel Europa geraakt in rep en roer over die mare; in de aan Rusland grenzende rijken zijn

maatregelen genomen, om alle voorwerpen, uit de besmette streek afkomstig, terug te wijzen en te desinfecteeren wat niet teruggezonden kan worden; wanneer de ziekte zich uitbreidt, worden de grenzen door een kordon soldaten afgesloten en wordt slechts onder zeer bezwarende voorwaarden op enkele plaatsen het verkeer toegelaten. Alle mogendheden hebben quarantaine gelast voor de schepen, afkomstig uit de Zwarte zee en de zee van Azof.

En die maatregelen van voorzorg zijn verre van overbodig; de vijand, die ons op deze wijze dreigt, is nog geduchter dan de oorlog, niet alleen, omdat er meer menschenlevens bij op het spel staan, maar vooral ook om den verlammenden invloed, dien de vrees uitoefent op 's menschen gemoed. Het is reeds erg genoeg, dat het internationaal verkeer met het grootste rijk van Europa is belemmerd; daardoor moet dit rijk, een der grootste debiteuren van West-Europa, van Nederland in de eerste plaats, nog meer verarmen; de handel mist opnieuw het vertrouwen; men durft geen nieuwe ondernemingen op touw zetten; de crisis, die wij hoopten, dat eindelijk zou overgaan, dreigt chronisch te worden.

Niemand kan zeggen, wanneer het gevaar voor dezen vijand geweken zal zijn; zoolang de vorst in Rusland voortduurt, kan aan het stilstaan, schijnbaar verdwijnen van de epidemie geen waarde worden gehecht, en er is maar al te veel reden om aan te nemen, dat met het invallen van den dooi en wellicht eerst met het voorjaar de verspreiding begint.

Het is nog onzeker, of de pest ook in Turkije heerscht, want op de berichten dienaangaande kan men weinig afgaan; ook in Rusland heeft de pest reeds geruimen tijd bestaan, vóór men het de moeite waard achtte er notitie van te nemen; uit kwalijk begrepen eigenbelang verzwijgt of verdraait men de verschijnselen; een feit is het, dat op verschillende plaatsen in Turkije kwaadaardige besmettelijke ziekten heerschen; worden geen krachtige maatregelen genomen om op uitgebreide schaal te desinfecteeren, de gebreklijdende, verarmde bevolking te gemoet te komen, dan staat het ergste te vreezen. En hoe kan men eigenlijk bij een zoo verwarden toestand, als in Turkije gevonden wordt, van krachtige maatregelen spreken?

Wij weten veel, en toch zoo weinig; de aard der verspreiding van de besmettelijke ziekten is ons nog een raadsel, en water en lucht drijven wellicht den spot met onze militaire kordons en onze reusachtige desinfectiemiddelen. Niet, dat wij daarom de verspreiding van de pest voor waarschijnlijk moeten houden; och neen, zij bevindt zich nog op eerbiedigen afstand, maar wel kunnen wij aannemen, dat wij gedurende den geheelen zomer op onze hoede zullen moeten zijn en ons al de nadeelen getroosten, die aan het houden van de wacht onafscheidelijk verbonden zijn.

Stelt het beginnend jaar ons dus bitter teleur en is het vooruitzicht op de naaste toekomst niet opwekkend, wij behoeven daarom den moed niet op te geven; het zal wel niet de eerste maal zijn, dat het leven zich anders aan ons voordoet dan wij het ons hadden voorgesteld; onze wijsheid is veelal geen wiskunst maar giskunst en de wetenschap, dat wij telkens onze inzichten weer moeten veranderen, wijzigen naar de feiten, moge ons wat bescheidener maken, wat ons waarlijk niet zou misstaan. Wat minder weelde, een nadrukkelijke herinnering, dat het leven in den goeden zin is een strijd voor het bestaan, kan ons goed doen. Wij vergeten wel eens, dat die strijd den ergsten vijand van den mensch verjaagt, de verveling, en het is inderdaad in onzen tijd met zijn dreigende wolken, met zijn brandende quaesties, met de onzekerheid voor de toekomst, de moeite waard om te leven. Maar in godsnaam geen oppervlakkigheid, van de worsteling met het leven ons niet afgemaakt met een of ander kunstwoord, waarmee wij de werkelijkheid ontvlieden, ook onszelf.

NOORMAN.

14 Febr. '79.

Letterkunde.

Eene herinnering aan het Breda'sche feest.

De Odyssee van een Bredasch Reünist. Een gedicht in vijf zangen door Menno van Calfhoorn. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

Bereids had de geachte Vervaardiger mij bij herhaling geraadpleegd over de dracht van enkele pijlspitsen eener meedoogenlooze critiek, toen mij zijn papieren telg ter beoordeeling gewerd. Nu moge zijne Odyssee niet bepaald als onberispelijk keurdicht aanspraak hebben op eene welwillende opname door 't Nederlandsch publiek, stellig heeft zulks zijn *lusus poëticus* in ruime mate als *souvenir* aan het zoo opmerkelijk feit, dat in Nederland het vijftigjarig bestaan van eene Militaire Academie mocht gevierd worden.

Ik noemde trouwens dat feit *opmerkelijk*, omdat wij waarlijk bij ons nog niet verwend werden door de stabiliteit onzer instellingen voor militaire opleiding, hetzij te land, hetzij ter zee; zelfs in dit geval moest nog over eene schorsing van een zestal jaren worden heen gegleden.

Hoezeer nu de voor 't minst zonderlinge wijze van samenroeping menig oud-leeraar - naar mij bekend werd - terughield van het bijwonen der feestviering, zoo gold hiervoor hij mij toch hoofdzakelijk nog eene andere reden. Bezwaarlijk zou ik er mij van hebben kunnen onthouden, lucht te geven aan eene ontboezeming, welke te zeer als *dissonant* zou hebben moeten gelden, om welkom te kunnen worden geheeten. Ik zou mij toch gedrongen gevoeld hebben, erop te wijzen, met klem erop te wijzen, hoe de echt-humane, voor steeds hoogere ontwikkeling vatbare schepping van het zoo éénig tweemanschap (S e e l i g en D e l p r a t) alleen door 't gemis aan initiatief in hunnen geest bij doorgaans met de beste voornemens bezielde opvolgers allengs stolde en als bevroor.

In hun geest lag eene later zoo noodig gebleken vaderlijke behandeling van de aan hunne zorg toevertrouwde knapen, en niet zij waren 't, die ernaar streefden, de onontbeerlijke banden van tucht tot

knellende en slaafsche te maken; daarvan werden mijzelven als Kadet Sergeant-Majoor hunnerzijds te veel bewijzen gegeven. Met tact in dezen te geven en te nemen, was hunne leus en hun weten. - In hun geest lag ook geen binden van de leeraars aan steeds op het scherpst door hen veroordeelde letterknechterij of verstikkende vormen; mij althans luidde het bij mijne inlijving als leeraar in het destijds met zoo innige bezieling samenwerkend korps van militaire en burgerlijke onderwijzers vanwege den genialen directeur der studiën in de ooren: ‘Richt uwe lessen *naar welgevallen* in; alléén bij eene min wenschelijke richting zult ge mij spoedig tot meer bepaalde leiding gereed zien.’ - In hun geest ook waren de *leerboeken*, welke allengs tot eene zoo schatbare verzameling aangroeiden, geen kluisters voor de leeraars, alleen lichtbaken voor hen en vooral voor de toekomstige officieren, waarvoor zij in verre streken en afgelegen oorden een in beknopten vorm *omnia mecum portans* konden opleveren, maar tevens de noodige aanwijzingen behelsden, om zich in de verschillende takken van wetenschap verder te ontwikkelen. ‘Wat we hoofdzakelijk verlangen’ - 't werd door het Tweemanschap zoo vaak aan de leeraars op het hart gedrukt - ‘is dit, dat de Kadets in hunne leerboeken tehuis geraken en daarin den weg tot latere ontwikkeling leeren vinden.’ Voorzeker waren 't dan ook niet *zij*, die het aan de ministerieele toestemming onderwierpen, welke paragrafen uit de leerboeken al dan niet mochten worden overgeslagen; zóó iets kon slechts eene vrucht van het tijdperk van stolling zijn! Tal van bewijzen zouden door mij kunnen worden aangevoerd, hoe, gedurende mijn twaalfjarig verblijf te Breda als leeraar in verschillende militaire en letterkundige vakken, door Gouverneur en Commandant met hand en tand tegen den verstijvenden invloed der bureaux enz. uit de Residentie moest worden gestreden en gekampt(*). In de naaste jaren vóór 1850 bereikte de instelling dan ook, door de onvermoeide pogingen van de beide hervormers van het Militair Onderwijs, eene degelijkheid, welke terecht de goedkeurende aandacht van menig deskundige trok.

In hoever nu de door hen alleen onder bepaalde, geenszins alle vervulde voorwaarden toegejuichte opneming van de adelborsten der Marine den grondslag legde voor eene ontwrichting van 't innerlijk even geniaal als teeder samenstel hunner schepping, kunnen wij hier niet bespreken; alleen wil ik toch opmerken, dat het wellicht meer

(*) Het zij voldoende hier te wijzen op de vele bezwaren, welke er geopperd werden, toen in 1844 de Gouverneur S. eene naar zijne opdracht door mij, in overeenstemming met de beginselen door Dr. A. d e J a g e r in diens bekroonde beantwoording van eene desbetreffende Prijsvraag neergelegd, bewerkte ‘*Handleiding voor de beoefening der Nederlandsche Taal en Letterkunde*’ het licht deed zien. Ook in dit opzicht wenschte hij den geest van vooruitgang, van gestadige ontwikkeling te huldigen. Op hoog bevel intusschen moest in den *tekst* aan de Staatsspelling van 1804 worden vastgehouden, en mocht alleen bij wijze van *aanteekeningen* worden vermeld, wat velen in die spelling verlangden gewijzigd te zien.

dan iets anders eene tijdige ontwikkeling van het opleidings-stelsel naar den geest des tijds belemmerde. Ware aan het Tweemanschap volle, vrije werking gelaten, de phase van langzame stolling zou stellig zijn vóórkomen, want alleen de schroomlijkste miskenning kan 't hun ontzeggen, dat zij zich voortdurend als mannen van een beredeneerd initiatief wisten te doen gelden, en dat zij ook met onverdroten ijver en inspanning trachtten door te zetten, hetgeen zij eenmaal heilzaam voor de verdere ontwikkeling van hunne innig geliefde instelling oordeelden. Hoe 't zij, bij hunne aftreding kwam gaandeweg het tijdperk van stolling, bevriezing, knechtschap opdagen, en dit leidde bij eene toenemende miskenning hunner inzichten van buiten af, welke soms ná aan lastering grensde, ten slotte tot eene hervorming op grondslagen, welke niet aan het doel beantwoordden en ook kwalijk konden beantwoorden.

Eerst in den jongsten tijd, nu men, onder inachtneming van de eischen eener vruchtbelovende ontwikkeling, wederom meer tot het te driest verworpen organisme naderde, gaat - naar wij vurig hopen - de *Alma mater* van onzen officiersstand opnieuw eene toekomst van bloei te gemoet, en, zoo iemand, de thans aan het hoofd der instelling geplaatste oud-kweekeling uit Seelig's en Delprat's tijden zal - dit is onze innige overtuiging - weldra blijken *to be the right man on the right place.* Hem is bij kennis en tact ook de geest van initiatief tot onafgebroken ontwikkeling eigen. Alleen zouden wij wel gewenscht hebben, dat hem vergund ware geweest, nog eenigen tijd uitsluitend zijne zorgen aan 't onderwijs zelf te wijden; voor 't hoofd der instelling is nog zoo velerlei andere zorg weggelegd, al ware het slechts in de tegemoetkoming aan de steeds zoo groote onbescheidenheid van ouders en voogden, in dit opzicht al een hoogst ergerlijk ras voor een Gouverneur der Militaire Academie.

Daargelaten nu deze individueele ontboezeming, eigenlijk een *hors d'oeuvre* bij eene gelegenheid als deze, maar welke ik mij niet bij machte gevoelde te smoren - zoo kan ik mij zeer gereedelijk voorstellen, dat zij, die door de Militaire Academie zich eene eervolle loopbaan geopend zagen, en vooral zij, die zich bij vordering van leeftijd meer en meer in hun werkkring tehuis gevoelden, met innerlijken aandrang aan de roepstem ter Reünie te Breda op 23 September 1878 gehoor gaven. Volgaarne willen wij met hen ook welkom heeten het gelukkig denkbeeld van den reeds gunstig bekenden vertolker van 't geestig *Erewhon*, om de reünie in eene Odyssee als bij nàslag te vieren, in eene Odyssee, doortrokken van comischen geest en stellig niet ontbloot van Attisch zout, maar - helaas! - in kreupele maat. Eigenlijk hadden wij 't dan ook ruim zoo wenschelijk geacht, dat de Schrijver zijne Odyssee uitsluitend voor zijne mede-reünisten en voor hen, die zulks hadden kunnen zijn, bespaard - en *niet* in den handel gebracht had.

Wèl kennen wij iederen dichter en *wouldbe-poëet* het volle recht toe, zich een eigen maat te scheppen (bijv. zooals hier, een viervoudige anapaestus met korte slotlettergreep); maar dàn moet hij zich in de keuze zijner woorden ook onafgebroken rekenschap geven van de eischen dier maat, en wel onder meer ook met strenge inachtneming van de wet der elisie. Hoe vaak hij deze laatste schond, hoe vaak zijne regels geen zuivere anapaesten (als bijv. *begeleid* er een is) bevatten, durf ik in de verste verte niet nagaan; reeds de eerste bladzijde levert bewijzen te over. De uitverkoren maat was trouwens dan ook wel een der moeilijkst denkbare, ja, bepaald eene zeer ondankbare, en het laat zich gereedelijk begrijpen, dat een beginner over allerlei hindernissen struikelen moest, als zelfs de zoo geestrijke en meer ervaren *Muloothros* in zijne classieke, dichterlijke uitweiding over de 'Londinias' van Vosmaer, evenmin als deze zelfs iets vermocht te leveren, dat geheel vrij van stroefheid en gewrongenheid is. Bevangt onzen Menno dan ook opnieuw de lust, Apollo's lier ter hand te nemen, hij wage zich niet aan te sterke *sauts périlleux* op die snaren, maar geve zijn schatbaren humor in een meer dagelijksch kleed aan het publiek ten beste.

Het boekje laat in netheid van uitvoering weinig te verlangen over; alleen hinderde mij het motto, niet om den inhoud, maar om den oorsprong, de bron: '*The Elements of social Science*'; ik voor mij vind zulk een boek zoo geheel onaesthetisch, dat ik een aanhaling daaruit niet eens gaarne op een titelblad zie.

'*s-Hage*, 27-1-79.

G. KUYPER HZ.

Een prozamensch over poëzie.

Schetsen en beelden. Gedichten door Adolf Beernaert. Gent, bij J. Vuijlsteke en Ad. Hoste. Gedichten van H.C. Muller. Amsterdam, Gebroeders Kraaij.
Grafbloemen uit den vreemde en van eigen grond, door B. ter Haar Bzn. Nijmegen, H.C.A. Thieme.
Alles zingt, liedjes en rijmpjes voor het kleine volkje, door P. Louwerse. Groningen, J.B. Wolters.

Zonderlinge samenkoppeling van titels en boeken, zult ge zeggen, lezer; laat mij terstond de opheldering ervan bijvoegen. Er bestaat geen ander verband tusschen hen, dan dat ze alle vier aan dit tijdschrift ter beoordeeling zijn ingezonden, en door de wijze beschikking van de redactie gevallen zijn in de handen van schrijver dezes, zelf volstrekt geen poëet, en op wiens critiek dus *jalousie de métier* geen

invloed hebben kan. Deze erkentenis stel ik voorop, opdat men wete aan welk gevaar de dichter blootstaat, wiens werk aan dezen prozamensch ter beoordeeling wordt gegeven.

Ik kan mij niet, en mijn oordeel ondervindt natuurlijk van die onmacht de (slechte of goede?) gevolgen - ik kan mij niet gemakkelijk stellen op hetzelfde standpunt van den dichter; hoeveel moeite ik er ook wezenlijk toe doe, ik kan 't niet zoover brengen als de Heer Beernaert op bladz. 155 van zijne *Schetsen en beelden* van den verzenlezer vergt:

> ‘Kijk door 't waas van zijnen vorm,
> Zie wat zijne blikken zagen:
> Voel aan 't hart of uw gevoel
> 't Zelfde is wat *zijn* hart deed jagen.’

Wanneer ik nu meende, dat deze dichtereisch gegrond was, wanneer ik overtuigd was dat men, om de werken van een dichter te genieten, zelf een dichter of iets wat daar zeer nabij staat wezen moest, dan hadde ik, als volkomen onbevoegd, mij van het beoordeelen dezer boeken verschoond. Ik noemde echter de beschikking der redactie wijs, omdat ik van een ander gevoelen ben, en vermeen dat de eenvoudige, alledaagsche prozamensch volstrekt niet onbevoegd is letterkundige voortbrengselen te beoordeelen, die dan toch ten slotte voor zijne collega's prozamenschen, die - en ik betreur dat niet! - de meerderheid uitmaken van de maatschappij, zijn bestemd. Het ‘doe 't me maar eens na!’ is een verouderde vorm van anticritiek; het mag vaststaande heeten, dat iemand met gezond verstand en eenige letterkundige ontwikkeling bevoegd is om proza en poëzie, drama en lyriek te beoordeelen, ook al kan hij 't onmogelijk zoo dragelijk zelf leveren als hij 't van anderen afkeurt.

Wat mij in *Schetsen en beelden* aantrekt is de gemakkelijke versbouw, dien trouwens onze zuidelijke naburen met minder moeite schijnen meester te worden dan de dichters benoorden den Moerdijk. Het allerliefste versje: Liefde tot mijne muze, waarmede het bundeltje aanvangt, getuigt het op de eerste bladzijden reeds; anderen als: Zeg, waar zijn die bloemen toch! Trouw, Hoe zou een dichter dichter zijn, en zoovele andere nummers bevestigen het. En die gemakkelijke versificatie, die muzikale vorm zoo te zeggen, verloochent zich ook in de meer uitgebreide gedichten van den bundel niet. Men leze het Tafereel van een zomerdag op den buiten, eene photographie zoo men wil, maar dan toch een door een wezenlijk kunstenaar opgewerkte photographie; ook De eeuwige strijders, waarin de schrijver met goed gevolg den lyrischen toon aanslaat. Voor een gedeelte zijn de in den bundel verzamelde verzen oorspronkelijk, voor een ander deel vertaald uit het Duitsch; de vorm van beiden, de taal en uitdrukking zijn dezelfden, even verdienstelijk. Wat de gedachten, den inhoud van zijn

oorspronkelijk werk aangaat, breng ik gaarne den dichter lof; eenvoud, gevoel en, waar 't pas heeft, verheffing van denkbeelden maken zijne gedichten tot eene aangename lectuur. De Hoogleeraar Heremans, aan wien Beernaert zijne ‘nederige lettervruchten uit vrije stonden’ opdraagt, behoeft zich niet over de lading te schamen, die zijn gunstig bekenden naam als vlag voert.

De *Gedichten* van H.C. Muller zien er keurig uit, gelijk het een boek betaamt, waarop Gebroeders Kraaij hun naam zetten. Wat den inhoud betreft, dien kan ik niet onverdeeld prijzen; het zijn, met weinige uitzonderingen, versjes met weinig pretensie, die goed vloeien en zich gemakkelijk laten lezen, maar zich niet hoog verheffen; de naam ‘gedichten’ komt mij voor boven hun bereik te liggen. De schrijver schijnt jong te zijn; hij heeft niet, gelijk aan Beernaert's *Schetsen en beelden* te bemerken is, de loutering des levens reeds ondergaan, zoodat er dan ook aan sommige zijner versjes niet veel meer dan vorm te vinden is. Als oefeningen mogen ze waarde hebben, maar die waarde bestaat alleen voor den maker, niet voor het publiek. Het is eene kwade gewoonte, die sedert eenigen tijd heeft veld gewonnen, om het publiek deelgenoot te maken van de studie, de oefeningen van den auteur. Daardoor heeft al menig mislukt product het licht gezien, en het publiek heeft daarbij niet gewonnen aan smaak en letterkundige ontwikkeling. Werden uit het voor mij liggend bundeltje al die eigen oefeningen geschrapt en die versjes verwijderd, die in een studenten-almanak alleen op hunne plaats zijn (de parodie van Borger's Aan den Rijn bijvoorbeeld), dan zou er wel een zeer dun boekske overschieten, maar dat keurige bijdragen bevatten zou. Als zoodanig noem ik: Gevallen, Miskenning, en vooral De Rijnval, een zeer verdienstelijk staaltje van beschrijvende poëzie.

Het zijn geen vroolijke onderwerpen, die in Ter Haar's *Grafbloemen* behandeld worden; dood, smart, droefheid en graf staren u op elke bladzijde aan, al bieden de laatste zestig pagina's ook de vertroostingen des Christendoms, hoop op wederzien en onsterfelijkheid. Gaarne neem ik aan, dat Ter Haar voor treurenden een dankbaar werk heeft verricht; even gaarne voeg ik erbij, dat het werk uit een letterkundig oogpunt verdienstelijk mag genoemd worden. Het eigenaardig gebied, waarop de bewerker dezer bloemlezing, want zoo kan het nette boekske genoemd worden, zich bewoog, liet niet veel kleurschakeering, geen relief toe; op een rouwtafereel kan men geen licht en bruin aanbrengen. Toch is de keuze der stukken, meest goed geslaagde vertalingen uit het Duitsch, met zooveel tact geschied, dat de eentonigheid der stof niet hindert. Gewis zal deze stichtelijke lectuur vele lezers vinden onder treurenden en pas beroofden.

Van een gansch ander karakter is het aardig boekje van P. Louwerse, dat ik voor het laatst bewaarde. Het behoort in de handen van die gelukkigen, die rouw en treurigheid nog niet kennen, voor wie het

leven nog een spel is, voor 't Kleine Volkje. En ik durf wedden, dat die pleizier in *Alles zingt* hebben zullen; de aardige, losse versjes, de nette, goed geteekende plaatjes zullen om de aandacht der jeugdige lezers wedijveren. Geen beter bewijs voor den grooten vooruitgang van ons lager onderwijs, eene verandering, die niet van wetten of besluiten, maar van de mannen der uitvoering afhangt, geen grooter bewijs van vooruitgang dan de verbetering der kinderliteratuur, aan de onderwijzers zelven te danken. Zooals de brave-Hendriken-periode onafscheidelijk verbonden was aan plak- en kathederbestuur, zoo is de vroolijke, opgeruimde, humoristische toon, die onze tegenwoordige kinderboekjes kenmerkt, een uitvloeisel van de moderne opvatting van het onderwijs. Schoon schrijver dezes in de eigenlijke schoolwereld niet zeer thuis is, gelooft hij gaarne, dat deze omwenteling ook niet zonder tegenstand en oppositie is te werk gegaan. De brave-Hendrik-vrienden zullen zich wel evenmin onbetuigd hebben gelaten als de Ohnewitzer boeren over het nieuwe A.B.-boek van Jeronimus Jobs, van wien de dichter getuigt:

> '... Sie sahen alle, Mann für Mann,
> Die Aenderung als höchst gefährlich an',

maar dat dit eene verandering ten goede was, zal thans niemand meer ontkennen. De uitgebreide lijst der bij Wolters uitgegeven schoolboekjes, om bij dezen verdienstelijken uitgever van *Alles zingt* te blijven, is daarvan wel een bewijs. En nu is goede kinderliteratuur vooral daarom hoog te waardeeren, omdat het genre volstrekt zoo gemakkelijk niet is als het schijnt. 't Is ermede als met populaire literatuur: slechts weinigen kunnen bevattelijk en eenvoudig zijn, zonder in beuzelpraat te vervallen. Wie vroeger kinderboekjes schreef, flanste eenige zedespreuken en bijbelplaatsen, die veelal voor volwassenen zelfs onbegrijpelijk waren, samen en dischte ze met een zoet sausje op; thans legt men zich erop toe, om door het kind begrepen te worden en om voor het kind aantrekkelijk te schrijven, en de arbeid is er niet geringer door geworden. Maar dat die arbeid goed gelukken kan, toont ons Louwerse; dat hebben ook Andriessen, Gerdes en vele anderen getoond. Aldus opgevat, is de kinderliteratuur het dankbaarste veld van werkzaamheid; de kindervriend, aan wien *Alles zingt* opgedragen is, Gouverneur, kan het getuigen; ik heet dezen bundel van den Heer Louwerse hartelijk welkom en vertrouw, dat hij spoedig het welverdiend burgerrecht in huis en school genieten mag.

Februari 1879.

X.Y.Z.

Een bladzijde uit een veel bewogen leven.

Gravin en Vrouw. Bladzijde uit een veel bewogen leven, door Julia, Schrijfster van 'Gescheiden', enz. 2 deelen. Amersfoort, A.M. Slothouwer.

Historische Romans hebben hun - door sommigen echter wel eens betwijfeld - recht van bestaan gekregen in de bellettrie. Dat het echter niet aan allen gegeven is ze naar eisch te behandelen, vloeit vanzelf voort uit de moeielijkheid, aan die taak verhouden.

Die moeielijkheid laat zich vooral gevoelen, waar historische personen gekarakteriseerd worden of handelend moeten optreden. De sympathie of antipathie, die men voor of tegen de opgevoerd wordende helden of heldinnen gevoelt, zijn zoo dikwijls de oorzaken, dat men niet objectief genoeg kan blijven.

Slechts enkele meesters in de kunst hebben die klip weten te vermijden.

Aan Julia ontbreekt de gave der romancière niet.

Zij voert ons in dezen Roman terug naar het begin der 15de eeuw, toen ons Vaderland zoo droevig en bloedig geteisterd werd door den burgerkrijg tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen. De heldin van haar verhaal is Jacoba van Beieren.

Zij geeft slechts een bladzijde uit het veel bewogen leven der Gravin. Of die genoegzaam is om het beeld, dat zij ons wil schetsen, in het ware licht te stellen? Het kwam ons niet zoo voor. Die bladzijde bevat een levensmoment der Gravin tusschen den dood van haar eersten echtgenoot, Jan van Tourenne, Dauphin van Frankrijk, en haar tweede huwelijk met Jan IV, Hertog van Brabant en Limburg en Markgraaf van Antwerpen.

In dat tijdvak speelt Jacoba's oom, Jan van Beieren, Bisschop van Luik, een rol, die hem wel in geen beminnelijk licht stelt, maar ons in hem toch niet zulk een verachtelijken wreedaard, als hij zich bij de verovering der bisschopsstad deed kennen, laat aanschouwen.

De minnarij van Jacoba met Willem van Arkel - een romantieke episode - leert ons haar kennen als een hartstochtelijke vrouw, wier liefde aan politieken tegenstand krachtig het hoofd biedt.

Het drama, de roman en de legende hebben aan Jacoba's leven en lotgevallen de stof ontleend.

Bracht dit vanzelf mede, dat ons haar beeld zeer verschillend te aanschouwen gegeven werd - de geschiedschrijvers zelven zijn het in hun oordeel over Jacoba op verre na niet eens, ja, zelfs staan zij daarin lijnrecht tegenover elkander.

'Sommigen' - geeft zeker schrijver als resultaat van zijn onderzoek op - 'schilderen Jacoba af als een beklagenswaardig slachtoffer der

heerschzucht van hare naaste bloedverwanten, Jan van Beieren en Philips van Bourgondië, als eene beminnelijke, schoone, vervolgde vrouw, wier rampen aller harten moeten roeren. Anderen daarentegen noemen haar een monster zonder weerga, eene bloeddorstige Megaera, een zedeloos vrouwmensch, dat onverdiend door den edelmoedigen Hertog van Bourgondië met te groote verschooning behandeld is.'

De waarheid - we zijn het met dien Schrijver eens - zal ook hier wel in het midden liggen.

Heeft Julia dit genoeg in het oog gehouden? 't Is waar, zij schreef een bladzijde uit de geschiedenis harer heldin - een tragische bladzijde. Maar we moesten daarin toch, dunkt ons, zulk eene schets van het beeld aantreffen, die ons ook de schaduwzijde, waarop heerschzucht, trots en wreedheid gestempeld staan, ervan liet zien.

En kenschetst de auteur de Gravin als een hartstochtelijke vrouw, wij kunnen daaruit nog niet afleiden, wat haar onpartijdige levensbeschouwer niet kan voorbijzien: dat haar zedelijk leven niet altijd onberispelijk was.

Il faut juger les lettres selon leurs dates.

Met het oog daarop had de auteur niet te angstvallig behoeven te verbergen, wat aan de hooggeplaatsten in dien tijd niet zoo vreemd was.

H.

Licht verteerbare kost met een enkele harde pit.

Drie novellen door Elize Baart. Rotterdam, van der Hoeven en Buys.

De naam van Elize Baart, die in de laatste jaren zekere bekendheid - ik zeg niet vermaardheid, ook niet beruchtheid - verkregen heeft, zal wellicht voor menigeen ten prikkel verstrekken om dit boekske, dat in den vorm, door de Vlaamsche novellisten in de mode gebracht, verschijnt, met licht verklaarbare nieuwsgierigheid te openen, te doorbladeren, misschien ook wel te doorlezen.

Sommigen zullen er iets excentrieks, iets à la Mina Kruseman of à la Multatuli in hopen te vinden, anderen verwachten iets, waarover zij met hun vriendjes kunnen spotten en waaruit zij nieuwe wapens kunnen smeden tegen de zoogenaamd geëmancipeerde dames. De eenen en de anderen zullen zich, meen ik, bedrogen vinden. De novellen van Mej. Elize Baart onderscheiden zich in niets van andere verhalen, waaraan men in den tegenwoordigen tijd den eenigszins

pretentieusen naam van ‘Novellen’ gelieft te geven. Over het algemeen zijn ze vrij alledaagsch, niet slecht, maar ook in geen enkel opzicht uitmuntend, goed om als feuilleton te dienen in een dagblad van den tweeden of derden rang, maar de eer eener afzonderlijke uitgave ternauwernood waard.

Het eerste is eene *alte Geschichte*, die echter, helaas! *immer neu bleibt.* Een graaf, Lucien de Lomonde is zijn naam, een losbol, een *viveur*, zooals men tegenwoordig zegt, wordt verliefd op de beeldschoone pleegdochter van zijn tuinman, voor wien mijnheer de graaf een halve afgod is, verleidt en ontvoert haar, woont eenigen tijd met haar in een van de afgelegenste *Faubourgs* van Brussel, maar laat haar, toen zijn hartstocht bevredigd is, met haar kind aan haar lot over, om met een jonge gravin in het huwelijk te treden. Natuurlijk, want dit behoort er zoo bij, zendt hij aan de arme bedrogene eenig geld, dat zij even natuurlijk, na erop getrapt te hebben, terugzendt. En wanneer zij hem zijn gruweldaad komt verwijten, wordt zij krankzinnig verklaard, in een gekkenhuis opgesloten, waaruit ze echter na eenigen tijd weet te ontvluchten, om hem op zijn sterfbed nogmaals het verschrikkelijke van zijn misdaad met de schrilste kleuren voor te stellen, waarna zij eindelijk voor zijn doodsponde ook levenloos nedervalt, maar - met het woord ‘vergeving’ op de lippen.

Het voornaamste, dat ik op dit verhaal heb aan te merken, is dat het alle locale kleur mist. Waar zijn we hier? Waar is het tooneel der handeling? In Frankrijk? Men zou dit opmaken uit den naam van den graaf, Lucien de Lomonde, en ook eenigszins uit de beschrijving van zijn karakter en manieren. In Nederland? Hiervoor pleit de naam van zijn tuinman, Govert, en van zijn bejaarden vriend, Baron Van Warden van Ilpenburg, beiden zoo echt Hollandsch mogelijk. En toch, van een Hollandsche familie kon onmogelijk gelden, wat van het grafelijke geslacht der De Lomonde's gezegd wordt (bl. 45), dat in vroegeren tijd leden daarvan ‘menigmaal (?!) een Zigeunerskind de grafelijke kroon op het hoofd hadden gedrukt’. Meent men zich hier niet in Oostenrijk of Bohemen verplaatst te zien? Maar, zal men zeggen, wat doet er dit toe? Naar mijn oordeel veel, zeer veel. Wil men, door zulk eene novelle aan het publiek ter lezing aan te bieden, nog iets meer doen dan ledige oogenblikken aanvullen, wil men, dat de lezer er eenige leering uit trekke, zij het dan ook nog zoo gering, dan moet er op locale omstandigheden, op invloed van tijden, personen en nationale eigenaardigheden gewezen worden, anders zijn het niets dan ijdele woorden, zinledige klanken. - Hoe voorts die Baron Van Warden van Ilpenburg, die een zeventigjarige genoemd wordt, als ‘vrijwilliger’ - dus waarschijnlijk voor omstreeks 50 jaar, d.i. in 1828 of 1829 - ‘dienst heeft kunnen nemen bij het naar vrijheid strevende Italiaansche leger’, gaat mijn begrip te boven, evenzeer als dat hij ‘op het slagveld van gemeen soldaat tot bevelhebber was uitgeroepen’. En ein-

delijk (ik hoop nu werkelijk, dat wij niet in Nederland, maar in Bohemen, of onder de Zigeuners zijn), is het toch wel wat heel kras, dat ‘geld, geld en nogmaals geld 't welk van de eene hand in de andere glijdt’, en een ‘kwaadaardig glimlachje’ op het ‘slimme’ gezicht van een dokter genoegzaam zijn, om eene ongelukkige, die door hartstocht opgewonden is, voor altijd in een krankzinnigengesticht op te sluiten.

Het tweede verhaal schetst ons twee kinderen, een jongen en een meisje, die, in zeer verschillenden stand geboren, echter groote vriendjes worden en elkander eeuwige trouw zweren. Doch, helaas! als het meisje later in de groote wereld komt, vergeet zij haar ‘boertje’, zooals haar kostschoolvriendinnetjes den lieven knaap noemden, ofschoon hij een visscherskind was, en trouwt, uit koketterie en ijdelheid (want de slang der ijdelheid had haar *gekust* (!), zooals de schrijfster zegt) met den veel ouderen, maar schatrijken Markies De Tréville (dus zeker ook al weder in het buitenland, want is Nederland vruchtbaar in visschersjongens, die Steven kunnen heeten, aan markiezen is het niet rijk). Intusschen is Steven, die in zijn jeugd al veel liedjes zong, een uitnemend zanger, ja, een uitstekend componist geworden, en eens op een avond, dat de Markiezin in haar loge zit, om de uitvoering van de opera *de schoone slaapster in het bosch*, waarin de componist zelf met de eerste rol zal optreden, bij te wonen, herkent zij in dien voortreffelijken zanger den speelkameraad harer jeugd, terwijl hij evenzeer het voorwerp zijner eerste en eenige liefde, van wier ontrouw hij geheel onkundig is, in haar terugvindt en het haar op eene in het oog vallende wijze te kennen geeft. *Tableau!* De markiezin, tehuis gekomen zijnde, belijdt alles aan haar echtgenoot; verscheurd door smart en naberouw geeft zij dezen te kennen, dat zij hem gaat verlaten, om haar eersten vriend te volgen. De markies wendt zich om; zacht, zonder haar aan te zien, fluistert hij ‘ga’. Zij gaat snel den geliefde achterna, maar te laat. Deze, onderricht van de ontrouw zijner aangebedene, heeft zich reeds in den stroom gestort, en ‘de stroom voert hem langzaam en plechtig mede’. Wat er toen van de markiezin geworden is, wordt ons niet medegedeeld.

De derde novelle is in mijn oogen de beste. Daar is ten minste locale kleur in en staan wij op vasten bodem. ‘Au sixième’ in de rue de la Roquette, Faubourg S. Antoine, te Parijs woont een jong paartje. De man heet Victor Moran, de vrouw Mariette. Het huiselijk geluk dezer twee eenvoudige natuurkinderen wordt ons op roerende, aandoenlijke wijze geschetst. Zij leven slechts met en voor elkander. Helaas! daar barst de noodlottige oorlog van 1870 uit. Parijs wordt belegerd en is aan al de ijselijkheden van den hongersnood overgeleverd. Victor wordt eindelijk genoodzaakt mede dienst te nemen. Mariette is wanhopend; zij volgt den troep, zoolang zij kan, tot eindelijk haar krachten bezwijken. Men raadt het volgende. Victor sneuvelt. Eerst laat en met veel moeite ontdekt zij het. En nu dwaalt ze rond

door het onmetelijke Parijs, tot ze eindelijk vóór de woning, waar ze vroeger zoo gelukkig was, dood nedervalt. - De geschiedenis is eenvoudig, maar met talent verhaald, en daar ze betrekking heeft op toestanden en gebeurtenissen, waarvan de heugenis bij allen nog levendig is, wel geschikt om te treffen en te boeien.

De stijl dezer novellen laat tusschenbeide nog al iets te wenschen over. Over het algemeen komt het mij voor, dat Mej. Baart wel eenigszins te veel is onder den invloed van de Zuid-Nederlandsche novellisten, en dat de navolging daarvan zich niet alleen openbaart in het formaat, voor de uitgave harer pennevrucht gekozen. Vandaar de korte zinnen, de te veel vermenigvuldigde nieuwe regels, en.... misschien ook de al te pathetische uitdrukkingen. Soms laat de duidelijkheid ook wel iets te wenschen over. Wat beduidt b.v. deze volzin: '*Zij* verliet (zoo spreekt de overste Van Warden tot zijn jongen vriend Lucien de Lomonde), *Zij* verliet huis en haard om je lief te hebben en om je als een *àndere* geestelijke, in aanbidding te volgen'? Ook de taal is niet altijd volkomen zuiver: *hen* voor *hun*, *wien* voor *wie*, *hun* voor *haar* komen telkens voor; 'Ahnüng (lees *Ahnung*) naar iets beters en hoogers' (bl. 6) strijdt tegen het Duitsche taaleigen. Men heeft *Ahnung van*, maar niet *naar* iets. Als de schrijfster een Duitsch woord wilde gebruiken voor iets, wat zeer goed in het Hollandsch kon gezegd worden, had het *Sehnsucht* moeten zijn.

Eindelijk moeten wij der schrijfster ontraden, om zich op theologisch of exegetisch gebied te wagen, zoolang zij er geen ernstige studie van gemaakt heeft. Op bladz. 65 zegt zij: '"Wie heeft zal gegeven worden en wie niet heeft zal nog ontnomen worden wat hij heeft". Putte de evangelie-dienaar uit dien tekst ooit het bewijs voor de Algoedheid (!) van zijn God?' Wanneer Mej. Baart zich de moeite gaf, dien tekst in het verband te lezen en over den diepen zin eenigszins na te denken, dan zou zij zien dat hier van de 'Algoedheid' Gods geen sprake is noch kan zijn.

- R -

Kerst-, maar ook Paasch- en Pinkstergave.

Kerstvertellingen door H. de Veer. Haarlem H.D. Tjeenk Willink.

Over 'Kerstvertellingen' te spreken, als Natuur zich reeds aan hare lijkwâ ontworstelt, als het vischje reeds dartelt in den stroom en de leeuwerik zich al tierelierende boven onze hoofden verheft, over 'Kerst-

vertellingen', als Paschen nabij, misschien reeds voorbij is, wanneer deze regelen in druk verschijnen, zal menigeen belachelijk, immers *hors de saison* voorkomen, en al meesmuilende zal men zich ergeren over onze late, te late aankondiging. Men stelle zich echter gerust. Deze Kerstvertellingen zijn lectuur voor alle tijden van het jaar, en kunnen voor Paasch- en Pinkstergave even goed dienen als voor Kerstgeschenk. Tot het Kerstfeest staan deze vertellingen slechts in verwijderde betrekking. Bij gelegenheid van dit zoo bij uitnemendheid gezellig en vriendelijk feest is een gezelschap van acht personen te zamen. Eenigszins somber gestemd door de somberheid van het weder, besluit men, om die onaangename stemming te verdrijven door ieder op zijne beurt een geschiedenis te vertellen. Ze moeten echter nooit gebeurd zijn, zelfs niet hebben kunnen gebeuren; het kunnen spookgeschiedenissen zijn of beschrijvingen van jachtavonturen, of geschiedkundige vertellingen, mits 'in Godsnaam niet zulke die gebeurd zijn; anders is het een hoofdstuk uit een schoolboek', zooals een der vrienden snedig aanmerkt. Deze voorwaarden worden aangenomen, en ieder op zijne beurt komt nu met een vertelling voor den dag, die door het bovengezegde reeds gekarakteriseerd is. Allen hebben, zooals we reeds hebben opgemerkt, eenige betrekking op het Kerstfeest, of liever op den tijd, waarin dit feest gevierd wordt, maar zoo verwijderd, dat ze niets schaadt aan den indruk dezer verhalen, in welken tijd van het jaar ook gelezen.

Ieder van het gezelschap, zeiden wij, deed een vertelling. Dit is echter niet volkomen juist, daar het bundeltje slechts zes verhalen bevat, en het ons bij het einde spijt, dat er twee zijn, die hun woord niet gehouden hebben. Die spijt, die wij gevoelden, is wel het sterkste bewijs, dat wij met de geleverde vertellingen hoog ingenomen zijn. En inderdaad, ze zijn in zoo'n levendigen, prettigen stijl geschreven, zoo onderhoudend en zoo leerzaam tevens, zoo smaakvol en zoo afwisselend, dat men het lieve boekske in éénen adem doorleest en het bejammert, wanneer men aan de laatste bladzijde is gekomen. Het geheel maakt zulk een weldadigen indruk, dat ook de somberste er zich opgewekter en de ergste pessimist er zich met de menschheid en de menschelijke toestanden meer bevredigd door moet gevoelen.

Men heeft het den Heer De Veer wel eens als een misdrijf toegerekend, dat hij te zeer moralist was, en aan het einde zijner verhalen steeds een zedelesje toe gaf, wat men echter nimmer in Aesopus of Lafontaine heeft afgekeurd. Van deze fout, indien het een fout is, heeft hij zich echter in dit bundeltje weten te vrijwaren; maar wie goed leest vindt de moraal en den godsdienst tusschen de regels, evenals bij den grooten Dickens, en voelt zich na de lectuur beter gestemd en meer verzoend met de menschheid en meer geneigd, om in alles de liefde na te jagen als het hoogste goed.

Wij danken dus den Heer De Veer voor zijne gave, die de uitgever ook heeft gezorgd in een bevallig kleed te steken. Is ze in de eerste plaats bestemd voor het Kerstfeest, ten allen tijde zal ze een welkom en nuttig geschenk zijn voor jonge lieden en onbedorven harten. Onder onze tegenwoordige verhalen- of novellenschrijvers weten wij er nauwelijks een, die met De Veer op ééne lijn kan gesteld worden. Zelfs Van Koetsveld's ‘Overburen’, ook bij gelegenheid van het Kerstfeest uitgegeven, hoe prettig ook geschreven, hoe gezond ook van inhoud, kunnen naar ons oordeel daarmede niet in vergelijking komen.

Bij een mogelijken, wenschelijken en waarschijnlijken herdruk verbetere de Schrijver eene misstelling. De man van het ‘aardige vrouwtje’, die eerst Arnold heet, wordt eensklaps Albert genaamd, waardoor de lezer eenigszins in verwarring zou kunnen komen (vgl. bl. 160 met 179).

- R -

Semper virens, semper florens.

Sneeuwklokjes. Poëzij(*) door J.P. Hasebroek. Amsterdam, W.H. Kirberger

Les poètes s'en vont, *comme les rois*, *comme les Dieux!* Hoe menigmaal hoorden wij deze droeve klacht, deze bange verzuchting! En is zij niet gerechtvaardigd, ten minste in ons Vaderland, door 'tgeen we dagelijks zien gebeuren? Neemt het getal der dichters, der ware dichters, niet telkens af, zoodat ze weldra geheel uitgestorven zullen zijn? Waar zijn ze, die groote mannen, die *heroën*, die we in onze kindsheid reeds met eerbied leerden noemen, die het jeugdige gemoed van geestdrift deden blaken, en die de vreugd en de wellust waren van onzen mannelijken leeftijd? Waar zijn de Bilderdijk's, de Da Costa's, de Tollensen, de Van Lennep's en zooveel anderen? *Où sont les neiges d' antan?* Helaas! verdwenen, voor altijd! En onder het jongere geslacht zoekt men vergeefs naar hunne opvolgers. Zijn er ook al, wie het aan poëtischen aanleg niet ontbreekt en wier kleine gaven we met dankbaarheid aannemen, wie is er, die aan hun naam een onsterfelijkheid durft voorspellen, gelijk het deel geworden is der gelauwerden, die wij zoo even noemden? Gelukkig, dat er uit dien ouden tijd nog een viertal zijn overgebleven, wier naam reeds elk op de lippen zweeft, en die, hoe ook reeds gevorderd in jaren, ons telkens het bewijs geven, dat hun kracht niet gebroken, hun geest niet

(*) Zoo is het woord op het titelblad gespeld, op den omslag: Poëzie.

verduisterd, hun gevoel niet verstompt is, maar dat het heilig vuur der poëzie nog altijd in hen blaakt: Beets, Ter Haar, Ten Kate, Hasebroek. Hun kruinen zijn, de een meer, de andere minder, besneeuwd, maar in hun hart is het nog lente, in hun hoofd gloeit nog de geestdrift en met eerbied en verrukking luisteren we naar de tonen hunner lier.

Met hooge ingenomenheid ontvingen wij dan ook het lieve boekje, met den smaakvollen omslag, dat den nederigen titel draagt van *Sneeuwklokjes. Poëzij door J.P. Hasebroek.* Waarom de dichter dezen titel koos, die op de buitenzijde door een keurig vignet aanschouwelijk wordt gemaakt, zegt hijzelf in het klinkdicht, waarmede de bundel geopend wordt:

Sneeuwklokjes.

't Is winter, bar en kil, zelfs onder 't zonnegloren.
De aarde, als een doode, in wien het bloed tot ijs bevroos,
Ligt overtogen met een blanke wâ des doods,
En 't is als hield zij op aan 't leven te behooren.
Maar - schijn bedriegt. Natuur wordt nooit gansch levenloos,
Zie slechts! ginds door de sneeuw ziet ge een groen spruitje boren;
Straks steekt een sneeuwwit klokje er 't hoofdjen uit naar voren...
''t Sneeuwklokje!' roept ge, en groet het welkom als altoos!

Zóó in Natuur. Zóó in de kunst! Ging zij ten grave,
In dezen wintertijd, de gaaf der poëzij?
Neen, in het dichterhart sterft nooit de melodij,
Noch in 't zanglievend hart 't verlangen naar haar gave,
Zijn daar nog harten, die voor 't zoet der dichtkunst slaan? -
Mijn hand biedt ze uit mijn hart dees tuil SNEEUWKLOKJES aan.

Sneeuwklokjes! Inderdaad een gelukkig gekozen titel! Er zijn weinig bloemekens, die zoo *anspruchslos* zijn en toch met zooveel vreugde begroet worden. (Men herinnere zich slechts de geestdrift van Rousseau, toen hij de *pervenche* wederzag.) Die titel moet dus reeds gunstig stemmen voor het boekske, maar de inhoud beantwoordt er ook volkomen aan. Het zijn meestal kleine gedichtjes, 271 in getal op slechts 272 bladzijden, deels oorspronkelijk, deels vertaald, maar allen uit den leeftijd des dichters, van wien men zeggen kan, dat ook zijn kruin reeds besneeuwd is. En toch, de bloempjes, die hij hier vergaard heeft, de klokjes, die het bevallig hoofdjen uit de sneeuw opsteken, vormen een tuiltje, waarop het oog met welgevallen rust en dat de dankbare hand met gretigheid aanneemt!

Het lezend, het dichtlievend publiek kent Hasebroek reeds sedert ongeveer een halve eeuw (was het niet in den Leidschen studenten-

almanak van 1830, dat zijn eerste gedicht verscheen?). Het is dus onnoodig hem te karakteriseeren. Minder puntig dan Beets, minder verheven dan Ter Haar, minder vruchtbaar en ook minder meester van de taal dan Ten Kate, is hij echter een gevoelvol dichter, die de teederste snaren van het hart weet te treffen, en die, echt godsdienstig, tevens wars is van dweepzucht en mystiekerij, en even afkeerig van koud orthodoxisme als van materialistisch ongeloof. Zijn godsdienst is geen stelsel, maar practijk, en daarom ook vinden zijn woorden zooveel weerklank in het gemoed van zulk een groot aantal onzer landgenooten, waarvan de grondtoon nog altijd, trots de onzalige twisten van dezen tijd, godsdienstig is en practisch tevens. Dat hij daarenboven niet van *humor* in den besten zin van het woord ontbloot is, was reeds voor tal van jaren uit Jonathan's *Waarheid en droomen* bekend, en ook in deze gedichtjes verloochent zich die richting van zijn geest niet. En zij, voorwaar! zal er ook niet weinig toe bijdragen, om dit bundeltje door velen in waarde te doen houden.

Liever dan in het breede hierover uit te weiden, of elk gedichtje op de goudschaal der critiek te wegen, vraag ik vergunning om er een van af te schrijven en hier te laten overdrukken, opdat de lezer zich door deze proeve overtuige, dat het geen kunstbloemen, maar echte, frissche, levende ‘klokjes’ zijn, die hem hier worden aangeboden. Wat mijne keuze tot het volgende dichtstuk bepaald heeft, is voornamelijk, dat ik het den dichter zelf heb hooren voordragen en het naar mijne meening alleszins verdient, in wijder kring bekend te worden dan waarvoor het oorspronkelijk bestemd was.

Douza's heldenzwaard.

(Heildronk bij het feestmaal der Oud-Leidsche Jagers op den driehonderdsten jubeldag van Leidens Hoogeschool, 8 Februari 1875).

Ik drink op Douza's heldenzwaard,
't Zwaard van den Roem van Leidens erve,
Die, als de Schildgodin Minerve,
Saam krijg en lettren heeft gepaard.
Hij, met die dubble zucht in de ader,
Studenten - Jagers! was uw Vader!
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Dat zwaard hielp meê voor Leiden strijden;
Dat zwaard hielp Leiden meê bevrijden:

En (eerloon, in dien kamp gegaârd!)
Dat zwaard hielp Leidens schole stichten,
Wier glorie de eeuwen dóór zou lichten,
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Toen 't moedig Hoofd ten grave daalde,
't Zwaard zonk niet mede in de aard, maar straalde
Op 't marmer, dat zijn asch bewaart;
En sinds, wen oorlogskreten stegen,
Kwam 't Pallas-kroost, en nam dien degen.
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Bedreigden, na schier honderd jaren,
Het vrij Gewest weêr krijgsgevaren,
Die 't Lelierijk den lande baart,
Ook Leiden zag met heldenvingeren
Studenten 't zwaard van Douza slingeren!
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Klonk anderhalf jaarhonderd later,
Op Waterloo 't kanongeklater,
Minerva's kroost staat weêr geschaard!
Verbaasd zien Frankrijk's grenadieren
Ze als mannen 't staal van Douza zwieren.
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
't Jaar Dertig brengt weêr d' oorlogsdonder.
Maar Holland haalt het hoofd niet onder,
Daar Pallas meê haar zoons vergaârt,
En ze in haar taal roept ter viktorie:
‘Pro patria est dulce mori’(*).
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Toen de Overwinnaars juichend keerden,
En Beekman's schim op 't lijkfeest eerden,
Zegt, als ge op 't eereteeken staart,
Ziet ge er, omruischt van jubelzangen,
Zijn zwaard niet boven 't marmer hangen?....
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Zoo thans de hoogtijds-vuren flikkeren,
Ziet in hun gloor 's Mans wapen blikkeren,

(*) *Schoon is het te sterven voor het Vaderland.* Woorden, aangehaald door Mr. C.J. van Assen als Rector Magnificus der Hoogeschool, in zijn afscheids-woord aan de ten krijg vertrekkende Studenten-Jagers.

Door 't licht van 't Eeuwfestijn verklaard:
't Glanst aan de zij des Vaandeldragers,
Die treedt aan 't hoofd der Leidsche Jagers.
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Ik drink op Douza's heldenzwaard.
Het blonk, het blinkt, 't zal blijven blinken;
Zijn luister zien geen eeuwen zinken;
't Leidsch Pallas-kroost blijft de oudren Waard!
In krijgsmoed, bij geleerdheids veder,
Herrijst ge, o Douza, eeuwig weder!
Ik drink op Douza's heldenzwaard.

Sneeuw vergaat voor de zon, sneeuwklokjes kunnen lang bewaard worden. Mogen dezen lang, mogen ze de eeuwen door groenen en bloeien, en dit tuiltje alzoo een *semper virens, semper florens* zijn!

K.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De hand van Adelberta. Uit het Engelsch van Thomas Hardy, schrijver van 'Ver van het Stadsgewoel', door H.T. Chappuis. 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Waarlijk, dat kostte moeite, de beide boven aangekondigde boekdeelen door te worstelen. Of wij erbij verloren zouden hebben, als dit werk onvertaald gebleven ware? Ik geloof het niet.

Toestanden, als hier geschetst worden, mogen in Engeland gebeurlijk en ontvankelijk geacht worden, we betwijfelen het zeer, dat ze in den smaak onzer landgenooten vallen.

Een bepaald zedelijke *tendenz* zou men in dit boek bezwaarlijk kunnen aanwijzen, tenzij de schrijver gewild heeft, dat we met het negatieve ons voordeel zouden doen.

Het lust ons niet, een uitgebreid verslag van dit werk te geven. De hoofdpersoon, Adelberta, heeft zóó weinig aantrekkelijks voor ons, dat haar romantisch leven ons noch met deelneming, noch met bewondering, noch met medelijden, wel nu en dan met weerzin vervult. Geen wonder, als we het oog slaan op haar grillig, wispelturig, wankelmoedig karakter, haar laakbare coquetterie, die met liefde berekenend speelt, en haar koude en onverschillige natuur.

En de nevenpersonen? We gelooven wel, dat er zóó zijn, dat er zulke weinig beteekenenden, koelzinnigen en onverschilligen gevonden worden, maar in een verdicht verhaal wil men ook wel wat poëzie, wat boven de platte werkelijkheid verheven is.

Eigenlijk treffen we maar één persoon aan, die echter een zeer ondergeschikte rol in het verhaal vervult, één der broeders van Adelberta, die bij zijn ruwheid, die zelfs tot brutaliteit overslaat, toont karakter te hebben.

Wekt Johan, de vroegste beminde van Adelberta, nadat zij op zeventienjarigen leeftijd weduwe was geworden van een aanzienlijken, even jeugdigen echtgenoot,

ons medelijden op; hebben we te doen met Adelberta's zuster, de ziekelijk-weekhartige Pecotee, wier hopelooze liefde eindelijk verhooring vindt - we voelen weinig sympathie voor die zwakhartigen en lichtzinnigen, die we hier maar al te veel ontmoeten.

We zouden onbillijk zijn, als we niet erkenden, dat er enkele schoone bladzijden in dit boek voorkomen, die bewijzen geven van het talent des auteurs: menschkundige opmerkingen, die van een helderen blik getuigen; natuurbeschrijvingen, vooral zeeschilderingen, die breed en fijn zijn gepenseeld en het aesthetisch gevoel bevredigen - maar het geheel, met Engelsche langdradigheid beschreven, mocht geen gunstigen indruk op ons maken.

De vertaling is niet overal vrij van stroefheid. Enkele gedrongen, zelfs niet zeer duidelijke zinsneden schrapten we aan. Zoo b.v. Deel I, bladz. 55 o.a.: ‘en nu wijdde Christoffel zich, terwijl zijn vingers zoo werktuigelijk over de toetsen gleden als de bek van een vogel, die gerstenkorrels oppikt, over den grond, aan het eenigszins zonderlinge en ver van onvermengde genot van met zijn oog Adelberta te volgen, die als een komeet, waarvan de eigenaardige kenteekenen bijna reeds tot de geschiedenis behoorden, weer op het veld van zijn verbeelding was verschenen.’ Bladz. 120: ‘Adelberta zond de meid weg, die zoowel Lady Petherwin als haar bediende, wandelde eenigen tijd in allerlei richtingen de kamer op en neer, tot dat het bijna uitgebluschte vuur nog slechts een somber licht verspreidde, zuchtte, nam een vel papier en schreef.’ Deel II, bladz. 3 o.a.: ‘.... maar als dat heerschap daarop zou moeten hooren, dat, behalve dat deze gemeenlijk gevorderde smet op haar voorgeslacht ontbreekt, haar ouders en bloedverwanten steeds met handenarbeid hun brood hadden verdiend en - dat nog heden, dan’, enz.

Wij citeeren niet meer.

H.

Edmondo de Amicis. Constantinopel. Uit het Italiaansch door Mevrouw de Graaf-Holtrop. Haarlem, J.M. Schalekamp.

Zooals wij dit van *De Amicis* gewoon zijn, is ook deze reisbeschrijving arm aan topographische, statistieke en andere mededeelingen, welke door officieele bescheiden of door uitspraken van vertrouwbare autoriteiten gecontroleerd kunnen worden. Het is een in vele opzichten subjectief werk, rijker aan indrukken dan aan feiten en cijfers. Toch twijfelen wij daarom geenszins aan de geloofwaardigheid van den auteur of aan de nauwkeurigheid en waarheid van zijn verhaal. Daarvoor bestaat geen geldige reden. Behalve toch, dat zijne schildering van menschen en zaken in de Turksche hoofdstad volkomen strookt met het van elders bekende, boezemt de toon van zijn reisverhaal den lezer onwillekeurig vertrouwen in. Die toon toch is die van een waarheidlievend, edel en fijn gevoelend gemoed. Onder het lezen krijgt men onwillekeurig sympathie voor den dichterlijk gestemden, veelzijdig ontwikkelden, voor al het goede en schoone in de hoogste mate ontvankelijken Italiaanschen officier. Dezen hoogst gunstigen indruk kregen wij vroeger bij de lezing van zijn ‘Olanda’, en hij werd vernieuwd en versterkt door zijn ‘Constantinopel’. Zelden of nooit lazen we een schilderachtiger, zoozeer van Oostersche warmte en Zuidelijken gloed doortinteld en van dichterlijke geestdrift getuigend reisverhaal. Het is een

doorloopende commentaar op het *pectus est quod disertum facit.* Indien toch eenige stad ter wereld met verlangen te gemoet gezien, met rusteloozen ijver doorkruist en *con amore* beschreven is - het is Constantinopel, dat in *De Amicis* zijnen vurigsten en meest hartstochtelijken lofredenaar gevonden heeft.

De onafgebroken geestdrift en warmte, waarvan de bladen van zijn reisjournaa tintelen en gloeien, mogen hem niet altijd van zekeren schijn van overdrijving vrijwaren, zij gaan toch met zoovele blijken van gezonde critiek en nauwkeurige opmerkingsgave gepaard, dat zij onze overtuiging niet doen wankelen, dat wij hier te doen hebben met een wel is waar sterk verlicht en hoog gekleurd, maar toch goed geteekend en wel gelijkend *panorama* van de hoofdstad van het Turksche rijk.

De Amicis is een uitnemend kolorist en Constantinopel en zijne bevolking bieden hem gelegenheid te over, om van zijn talent, om met de pen te schilderen, eene reeks van uitnemende proeven te leveren.

Niet alleen, dat hij het tegenwoordige, half Europeesche, half Aziatische leven van de burgers van Stamboel, de half beschaafde, half barbaarsche physionomie dier karakteristieke stad op de meest plastische wijze beschrijft, ook in de dagen der Ottomanische grootheid, in het Stamboel van Soliman den Groote en Bajazet den Tweede, ja, zelfs in het Byzantium van Justinianus en Constantijn verplaatst hij zich met het grootste gemak en roept die ondergegane werelden weer in het leven terug. Zijn 'Constantinopel' is rijk aan bewijzen van het talent van den auteur, om de geschiedenis te bezien met het oog van den dichter en schilder en om het verledene in de camera obscura der phantasie naar het leven te reproduceeren.

Als voorbeelden van deze soort van doodenbezweringen wijzen wij o.a. op de schildering van het in slagorde geschaarde en door den Sultan in persoon aangevoerde Turksche leger in de dagen van Bajazet, van Soliman en van Mohammed; op het verhaal van de ontheiliging der Grieksche hoofdkerk tijdens de verovering van Byzantium door de zegevierende troepen van Mohammed II; op het tafereel van den geduchten brand, die Constantinopel in 1870 geteisterd en een groot gedeelte van Pera in de asch gelegd heeft; op dat van het beleg en de inneming van de hoofdstad van het Byzantijnsche rijk in 1453; op de teekening van het oude Serail en het verslag van de nauwkeurige en strenge dagorde, die de werkzaamheden regelde aan het Hof van den Grooten Heer in den bloeitijd van het Ottomanische rijk.

De vertaling is bijzonder goed geslaagd. In zuiver en vloeiend Hollandsch wordt de zin en toon van het oorspronkelijke doorgaans getrouw weergegeven.

Ridder of Dame? Eene episode uit het Fransche hofleven onder Lodewijk XV, door Gregor Samarow. Deventer, A. ter Gunne.

Tegen het genre van de door den Heer Von Medem, onder den pseudoniem van Samarow, geschrevene romans kunnen niet ongegronde bedenkingen worden in het midden gebracht. Hij maakt van de algemeen bekende historische gegevens gebruik, om ons als 't ware een kijkje te geven achter de coulisses van het wereldtooneel en zijnen lezers den Ariadnedraad in handen te geven in den doolhof van politieke combinatiën en diplomatieke intriges, welke zich achter de schermen van het ten tooneele gevoerde drama voor het oog van den profanen toeschouwer verbergen. Hij weet bij zijne lezers de illusie te wekken, dat de auteur alle vertrouwelijke onderhandelingen heeft bijgewoond en den sleutel bezit van alle politieke geheimen. Hij heeft aan de deuren van alle Keizerlijke, Koninklijke en ministerieele kabinetten en boudoirs geluisterd en niet slechts de woorden vernomen, welke de

hoogstgeplaatste personen elkander in het diepste vertrouwen in het oor gefluisterd hebben, maar de gedachten en overleggingen, welke in hun hoofd

en hart zijn opgekomen. Er wordt ontegenzeggelijk eene buitengewone mate van historische kennis, geest van divinatie en dichterlijke verbeeldingskracht vereischt, om op de manier van Samarow uit de door de geschiedenis aangeboden stramien een waarschijnlijk en tevens belangwekkend, van leven en geestdrift tintelend tafereel te borduren en den lezer in den waan te brengen, dat hij geene verdichting leest, maar de echte, ongedrukte mémoires van een ingewijden diplomaat. Hoeveel aantrekkelijks evenwel deze soort van tijdromans mogen bezitten, valt het in het oog, dat zij, in nog hoogere mate dan de gewone historische roman, aan waarde moeten verliezen door het hibridische van het genre. En zoo is het ook inderdaad. Daar toch het sterkste licht valt op de gedetailleerde teekening van historische toestanden en personen, zoo kan het niet anders, of de daarmede saamgeweven, romantische intrige, het eigenlijke levenselement van den roman, raakt geheel op den achtergrond en bekleedt een ondergeschikte plaats in de belangstelling van schrijver en lezer. Daarbij vervalt Samarow dikwijls in de fout, dat de staatkundige gesprekken en onderhandelingen, die den hoofdschotel van het menu uitmaken, iets onnatuurlijk plechtigs en deftigs vertoonen, zoodat het er veel van heeft, dat de sprekend ingevoerde vorsten en ministers elkander diplomatieke nota's en protocollen voorlezen, in plaats van met elkander te praten. De novelle: ‘Ridder of Dame’ behoort tot een ander genre, dan wij van Samarow gewoon zijn. In plaats van aan de hoven en kabinetten van *onzen* tijd, verplaatst hij ons daarin in de eerste helft der vorige eeuw aan het hof van Lodewijk XV. Hij betreedt dus het gebied van den historischen roman, of liever, van de historische novelle. Dit meer beperkte kader heeft *dit* voordeel voor hem opgeleverd, dat hij zich van lang uitgesponnen, tot verhandelingen aangroeiende gesprekken heeft moeten spenen. De dialogen zijn dan ook in: ‘Ridder of Dame’ levendiger en natuurlijker uitgevallen. Over 't geheel laat zich deze novelle met genoegen lezen. Zij geeft een belangwekkend en scherpgeteekend beeld van het hofleven in den tijd van Lodewijk XV. De mijnen en tegenmijnen, om een woord van Samarow te gebruiken, die aan het hof van dien indolenten en wellustigen Franschen koning gegraven werden, om van den eenen kant den Minister De Choiseul en de maîtresse-en-titre: de Markiezin De Pompadour, en aan den anderen kant de orde der Jezuïeten en den Hertog De Richelieu ten val te brengen, zijn met uitstekend talent geteekend. Trouwens - dit liet zich van Samarow niet anders verwachten, die ook in zijne vroegere, omvangrijke romans getoond heeft, dat hij zich met het grootste gemak op het gladde parket van de Koninklijke boudoirs en receptiezalen weet te bewegen. Het karakter van den Ridder D'Eon is met fijne trekken geteekend en op eene zeer plausible en vernuftige wijze is in het licht gesteld, hoe men op het zonderlinge denkbeeld is kunnen komen, om den ridder voor eene dame te laten doorgaan. Ook de overige personen, die eene hoofdrol in het verhaal vervullen, Lodewijk XV, de Markiezin De Pompadour en de Hertogen De Choiseul en De Richelieu, zijn naar waarheid geschetst en hunne karakters goed vol gehouden. Alleen die van den Chevalier Gaston d'Aurigny en de Freule Louise de Beaumont, de eigenlijke romanhelden, de kinderen van de scheppende fantasie van den auteur, zijn slechts met enkele flauwe potloodstrepen aangeduid. Zij treden te weinig op den voorgrond en vervullen eene al te passieve rol, om eenigen blijvenden indruk te maken. Wij gelooven in deze verwaarloozing van de fictieve personen en zelfs van de romantische intrige den vinger gelegd te hebben op een organisch gebrek, aan den bouw en de conceptie van de romans en novellen van Samarow onafscheidelijk

verbonden. De aandacht van den lezer wordt altijd eenigermate verdeeld tusschen de aan de werkelijkheid of aan de historische overlevering ontleende personen, die zich op den voorgrond van de schilderij vertoonen, en de verdichte karakters, die eene meer bescheiden rol op den achtergrond vervullen en ten wier behoeve

toch ten slotte de geheele historische en antiquarische machinerie door den auteur in beweging gebracht wordt. - Ook hebben die werken uit den aard der zaak (en: 'Ridder of Dame' gaat aan hetzelfde euvel mank) iets fragmentarisch. Er wordt een greep gedaan uit de geschiedenis, de aandacht wordt op eenige belangrijke feiten of op eene reeks van samenhangende gebeurtenissen gevestigd. Maar de historische draad wordt op een willekeurig punt afgebroken en zoo wijst ieder verhaal op een vervolg - *in infinitum.* In deze novelle b.v. wordt eene episode verteld uit den veelbewogen levensloop van den Ridder D' Eon. Wij leeren daaruit, hoe hij genade vond in de oogen van Lodewijk XV en van de Markiezin De Pompadour en hoe hij met eene diplomatieke zending naar de Keizerin van Rusland wordt belast. En, nadat alzoo de belangstelling van den lezer in deze raadselachtige persoonlijkheid is opgewekt, wordt zijn verdere levensloop met weinige woorden in een naschrift in dorren kroniekstijl medegedeeld.

Doch, in weerwil van deze bedenkingen tegen het genre, zijn wij het met den vertaler eens, dat: 'Ridder of Dame?' eene fraaie novelle is, geheel in het karakter en den geest van den tijd van Lodewijk XV en dat zij een boeiend tafereel bevat van het leven aan diens hof.

De vertaling is vloeiend, en, over 't algemeen, vrij zuiver van Germanismen. Des te meer valt de dwaze en ongrammatische uitdrukking in het oog: 'ik heb mij *verlaat*', in plaats van: 'ik ben te lang opgehouden' of iets dergelijks. Dit is een leelijke vlek op een overigens net en zindelijk kleedje.

Dirk Meyer, eene Geschiedenis van den Waterkant, door Sleeckx. Tweede druk. Gent, Ad. Hoste.

Dit nette boekje is een tweede druk en bewijst, dat de 'Verhalen en Novellen' van Sleeckx gekocht en gelezen worden. Schreef ik deze aankondiging voor zijn Vlaamschsprekende landgenooten, ik zou kunnen volstaan met te wijzen op deze nieuwe uitgaaf. Nu ik uitgenoodigd ben ook de Noord-Nederlandsche lezers van *De Tijdspiegel* er opmerkzaam op te maken, dien ik er wel iets meer van te zeggen. Zijn onze letterkundigen genoeg op de hoogte van hetgeen hunne Vlaamsche confraters in het licht geven, bij het lezende publiek ten onzent is dit niet altijd het geval, en zeker wel het minst bij dat gedeelte, waarvoor zoogenaamde volksboeken bestemd zijn.

Alle beschaafde Nederlanders kennen Henri Conscience en Jan van Beers; de Novellen van de gezusters Loveling vonden vanzelf den weg naar onze boekenplankjes; allerlei dichtproeven van de Vlaamsche Muze deelen *De Tijdspiegel*, *Euphonia* en andere Tijdschriften mede; maar ik betwijfel, of bijv. *Dirk Meyer* van Sleeckx reeds in handen gekomen is van jonge lieden uit den ambachtsstand, van jeugdige varensgezellen, fabriekarbeiders en dergelijke leesgrage ongeletterden, die u komen vragen om voor hen geschikte uitspanningslectuur. Doet zich dit geval voor, waarde lezer! dan kunt gij gerust de Geschiedenis van Dirk Meyer aanbevelen. Het werkje is voor hen geschreven en bevat eene levensschets van een zeeman, die als kajuitsjongen begint en als scheepskapitein eindigt; die met moeite en niet zonder kleerscheuren zich ontworstelt aan den omgang met verkeerde kameraden; die in de

liefde wel wat heel onhandig, maar daardoor in den beginne dan ook alles behalve voorspoedig is; die schipbreuk lijdt en ternauwernood aan den hongerdood ontkomt.... alles door hemzelf medegedeeld en, volgens de een weinig te plechtige verzekering van Sleeckx, op waarheid gegrond.

In den beginne mag de verteller een beetje lang verwijlen bij bijzonderheden uit

zijne jeugd, hij gaat vervolgens geleidelijk voort, en geeft geen onaardig kijkje in het Antwerpsche leven aan den waterkant. Eene hooge, dichterlijke vlucht neemt hij niet, maar hij doet zijn best hij natuur en waarheid te blijven; en door zijne eenvoudigheid (naïveteit) moet hij, dunkt mij, de lezers, die ik bedoel, aan zich boeien, indien hun smaak nog niet door sensatieromans bedorven is.

Als ik de taal van Sleeckx in dit verhaal vergelijk bij die van het stuk, dat hij in N°. 1 en 2 van *De Tijdspiegel* van 1878 gaf (*Jacques Cazotte* en *Le Diable amoureux*), komt het mij voor, dat er reeds eenige jaren verloopen zijn sedert de eerste uitgaaf van Dirk Meyer. Het Nederlandsch althans heeft nog veel kenmerkend Vlaamsche woorden en hier en daar platte uitdrukkingen, die in het Tijdspiegel-artikel niet meer voorkomen. Wel vindt men in het laatstgenoemde nog ‘welstellend’ voor welgesteld, ‘betreurlijk’ voor betreurenswaard, ‘doen uitschijnen’ voor doen uitkomen, ‘zich verwachten aan’ voor voorbereid zijn op, en dergelijke meer; maar hij vervoegt niet meer: ‘ik klaag, ik kloeg’, ‘ik mank, ik mankte’ (voor ik ga, ik ging mank); ‘ik zegde’ is wel geen fout, maar waarom niet het zachtere ‘ik zeide’?....

Sedert zij de nieuwe spelling aangenomen hebben, beijveren zich de Nederlandsch schrijvende Vlamen hunne taal naar die van onze beste, hedendaagsche schrijvers te vormen; als men bijv. het *Nederlandsch Museum* leest, valt dit in het oog; en ik twijfel niet, of Sleeckx doet hierin mede. Misschien vindt hij wel, verondersteld, dat deze aankondiging hem onder de oogen komt, aanleiding, bij voortgezet herdrukken van vroeger geschreven Novellen enz. ze aan eene taalrevisie te onderwerpen, om ze ook op de hoogte te brengen van zijne tegenwoordige schrijfwijs.

Wat ik van dit nog ietwat Vlaamsche kleurtje van Dirk Meyer's taal hierboven gezegd heb, behoeft niemand af te schrikken; het geeft zelfs iets eigenaardigs aan de vertelling van den Antwerpschen zeeman en verhoogt de illusie. Voor minder taalkundig ontwikkelde lezers kan het ook geen kwaad; zij vinden zelfs telkens hun eigen manier van zich uit te drukken terug. Het spreekt dan ook vanzelf, dat Dirk niet theologiseert noch zedepreekt, en heeft zijn verhaal eene zedekundige strekking, zij treedt aan het licht uit de gezindheid en de daden der optredende personen met de gevolgen van dien. Dirk zelf behoort tot de *self made men*, die niet door gunstige omstandigheden gevormd worden, maar op hun schild kunnen schrijven: *luctor et emergo!* d.i. volgens de vertaling van dien Zeeuwschen boer: ‘lukt 't van daege net dan mergen!’

Kampen, September 1878.

J. HOEK

Mengelwerk.

Dingi.
Zuid-Afrikaansche novelle door Catharina F. van Rees.

VII.

Dingaan's woede was groot. Wat had het gebaat, dat hij de bloem van zijn leger uitzond, om het verwaten witte volk te verslaan? Zijn voornaamste hoofden waren door hun kogels getroffen, teruggeslagen waren de Zulu's van de Boschman-rivier, een handvol blanken had over de zwarte scharen gezegevierd en ze ten slotte verjaagd uit de dreven, die nog drassig waren van hun gruweldaden.

Dat was een giftige pijl in het hart van den grooten, machtigen Dingaan; ook vindt hij geen vrede, voordat hij dien teruggeslingerd heeft naar den zegepralenden vijand. Niet maar gekastijd moet hij worden, maar verjaagd van zijn bodem of geheel vernietigd. Zoo luidde zijn bevel aan Tambusa, zoo herhaalt hij het hem met bliksemende oogen en stelt nogmaals het bezit van Dingi afhankelijk van de vervulling dezer taak.

Teleurgesteld is Tambusa weder uitgetogen. Wat hijzelf zijn koning heeft voorgeslagen en spoedig hoopte uit te voeren, schijnt hem meer en meer een hersenschim. Overal, waar hij den krachtigen, onverschrokken boer op het gevecht voorbereid vond, had zijn gering aantal honderden van zwarten in 't stof doen bijten. Voor het vernielend vuur van deze toovenaars verlamden de veerkrachtige armen hunner bestrijders en bezweek hun moed. Dan renden ze heen als lafaards en lieten zich neerkogelen als verschrikte wilde dieren, dan kon

Tambusa's vreeselijkste bedreiging hen niet meer tot staan brengen en tot terugkeeren bewegen.

Zóó hadden de Rensburgers (18 man sterk) en de Maritzen (33 man) de Kaffer-commando's teruggeslagen en de andere uitgewekenen aangemoedigd een uitval uit hun ‘legers’ te wagen, om nog hier en daar, tusschen de lijkstapels hunner ongelukkige stamgenooten, een leven te redden(*).

Zóó hadden ze hardnekkig stand gehouden in Dingaan's koninkrijk, ofschoon ze rouw droegen over meer dan 600 slachtoffers van zijn afschuwelijk verraad, en stonden ze nu weder strijdvaardig om dit te straffen.

Gerrit Maritz, die in Retief's plaats tot opperbevelhebber der emigranten was verkozen, had boden uitgezonden naar Pieter Uijs, Hendrik Potgieter en naar de Engelsche uitgewekenen aan de baai van Natal. Beide partijen besloten onmiddellijk tot een veldtocht tegen Dingaan en wilden hem het land uitjagen. Eenige oneenigheid tusschen Uijs en Retief was oorzaak, dat de eerste zich achter den Drakenberg gelegerd had; nu echter liet hij zijn kleingeestige jaloezie varen, en zakte met zijn geheelen stam de Kliprivier af, zijn bestookten nabuur te hulp, terwijl de Engelsche partij onder bevel van Biggar de Tugela overstak, Dingaan's stad Tatabasuke vermeesterde en verwoestte en hun hulpbende der kleurlingen (700 in getal, voor het meerendeel met snaphanen gewapend) zich achter de Matikoola- en Imsimdoosa-rivieren schuil hielden. De Zulu's, door hun spionnen nauwkeurig onderricht van hun aantal, kracht en bewegingen, lieten de Engelschen nog verder voorwaarts dringen, overvielen hen toen onverwacht, en behaalden, na een moorddadig gevecht, een volkomen zegepraal. Slechts een paar Europeanen ontkwamen en konden den rampzaligen uitslag van dit gevecht aan het kleine aantal achtergeblevenen aan de baai bekend maken. De zegevierende Zulu's waagden zich tot aan de baai, maakten al het vee buit, maar konden de weinige Engelschen, die nog overgebleven waren, niet bereiken, daar ze zich onverwijld in veiligheid hadden gesteld aan boord van ‘de Komeet’, een schip, dat onder Kapitein Hadden gelukkig juist aan de baai ten anker lag. Terwijl deze gebeurtenis plaats had, maakten zich Uijs en Potgieter op naar Umghunglove(†). Benevens Veldkamp had zich ook Van der Heijde bij hen aangesloten en brachten de achtergeblevene vrouwen weder eenige bange dagen door. In Ellis had zich echter een geestkracht ontwikkeld, die haar treurende pleegmoeder Mary meermalen

(*) Bij de Blauwe Kransrivier vond men onder de lijken ook de lichamen van twee jonge meisjes, Johanna van der Merwe en Catharina Margaretha Prinsloo, die nog eenige teekenen van leven gaven. De kleine lichamen waren met assagaaistooten doorboord, de zenuwen en spieren verscheurd. Beiden werden behouden, ofschoon ze levenslang verminkt bleven; zij waren de éénige overgeblevenen van de hoofdtakken dezer families; Johanna huwde later met Delponte en werd moeder van verscheidene kinderen.

(†) April 1838.

beschaamde. Ze was nu zestien jaren en zoowel door haar bittere levenservaringen als door den invloed der tropische natuur geheel tot vrouw gerijpt. Sinds ze zich geweld had aangedaan om een onderzoek in te stellen naar het lijk van Thomas en hem levend wedergevonden had, een wonder zóó groot, dat het bijkans ongeloofelijk scheen, was er een heldenmoed in haar gevaren, die alleen uit het onwankelbaar vertrouwen op het Godsbestuur zijn oorsprong kon ontleenen. Evenals Anna Bezuidenhout kon ze nu de mannen aansporen tot den vrijheidsstrijd en zelve het voorbeeld geven van onverschrokkenheid in het doodsgevaar. Dit was te opmerkelijker, omdat haar tenger, aetherisch voorkomen van een zeer krachteloos physiek getuigde en haar onheilspellend kuchje reeds meermalen groote bezorgdheid had verwekt. Voor Tschingo voedde ze nu een zusterlijke genegenheid en Dingi had ze gaarne als vriendin aan haar hart gesloten. Met vochtige oogen en een van dankbaarheid overvloeiend hart, had ze 't verhaal van Thomas aangehoord, hoe hij naast God aan deze beiden zijn redding uit Umghunglove dankte. Dat was voldoende om haar voor het leven aan hen te verbinden. Vreemd moest het haar echter schijnen, dat Tschingo, na den grooten dienst dien hij haar vriend bewees, zich zoo koel en teruggetrokken jegens hem kon gedragen. Ja, dat niet zelden zijn donker oog zich met een uitdrukking van somber wantrouwen op Thomas vestigde. Hoe was dit te rijmen met de zorg, die hij voor hem gedragen en de opoffering, die hij hem getoond had? Ellis, die er de reden volstrekt niet van kon doorgronden, verdiepte er zich in gissingen over en besloot ten slotte, om er hem onbewimpeld naar te vragen. Zij koos hiertoe het oogenblik uit, dat hij zijn plichten op het veld vervulde en zocht hem op. Dezen keer hoorde hij haar zwevenden tred niet, maar staarde scherp in de verte, waar een lichte golving in het gras zijn aandacht had getrokken. Zou het een verscheurend dier zijn, dat op het rustig grazend vee loerde, of een giftige slang, die erdoor heen kronkelde? Of ook wel een jonge, onschuldige reebok, in zijn overmoed wat ver van de zijnen afgedwaald? Tschingo vermoedt het, want aan Kaffers denkt hij niet. Ze zijn veraf, in strijd met de uitgetrokken Britten, of wachten met hun koning te Umghunglove den aanval der Hollandsche Boerenemigranten af.

- Tschingo! - roept Ellis van verre.

De aangesprokene schrikt op en is haar in een oogwenk op zijde.

- Ik kom en gij hoort het niet? - vraagt het meisje verwonderd - waarmede is het hoofd van onzen waakzamen opzichter vervuld, dat hij geen oor heeft voor iets anders?

- Tschingo ziet, hoe het gras golft als het water en hij voelt geen wind - antwoordt de Kaffer, terwijl hij een blik vol eerbiedige bewondering wijdt aan de witte lelie, zoo fijn en zoo teer, alsof het minste koeltje bedenkelijk voor haar kon worden.

- Ik zie geen gras golven - zegt Ellis en werpt een blik om zich heen - maar waarom zouden we niet op verkenning uitgaan, zooals mijn arme, vermoorde pleegvader altijd zeide.

- Tschingo gaat alleen en nonna wacht! - herneemt de Kaffer, heensnellend.

Ellis glimlacht. Tschingo's zorg voor haar veiligheid schijnt haar in dit oogenblik wel wat overdreven. De omringende velden zijn bevolkt, overal in den omtrek toeft een waakzame politie. De emigranten zijn voorzichtig geworden, sinds ze ervoeren met welke duivelen van Kaffers ze in dit land te doen hebben; ook zijn dezen, na hun nederlaag in deze streek, niet terug verschenen. Wat vreest dan Tschingo? Mogelijk een wild dier? Hij kan het met zijn assagaai afmaken als het zich te nabij waagt. Waarom behoeft hij het zoover op te zoeken; staan daar niet tusschen haar en de richting, die hij uitsnelt, de veehoeders met hun geweren?

Terwijl ze bij zichzelve deze opmerking maakt en eenigszins ongeduldig over dit oponthoud meer zijdwaarts den heuvel afdaalt, golft het gras bedenkelijker in haar nabijheid. Een waarschuwende kreet van Tschingo houdt haar staande. Op 'tzelfde oogenblik voelt ze zich door een paar krachtige armen medegesleurd. Geweerschoten knallen, 't alarm is gegeven, van alle zijden dagen de blanken op. Als een pijl uit den boog rent Tschingo den heuvel af en het kreupelhout in, waarin hij den Kaffer met zijn roof zag verdwijnen. Vier assagaaien, die plotseling uit het groen te voorschijn komen, versperren hem den weg. In 't wilde lost hij zijn schot, maar voordat hij van zijn assagaai gebruik kan maken, wordt hij van achteren aangevallen, achterover geslingerd en medegesleurd. Met kalme waardigheid verwacht hij den dood; maar de vijand is ditmaal niet op bloed belust. Als hij zich met zijn buit in veiligheid heeft gesteld, worden Tschingo de armen op den rug saamgesnoerd en drijft men hem met assagaaistooten naar den leider dezer onderneming.

Voor 't eerst dreigt zijn gewone zelfbeheersching hem te begeven. Zijn rustig oog ontmoet Tambusa's tijgerblik. Hij siddert voor zijn witte nonna en voor de ondragelijke smart, die haar marteldood hem zal veroorzaken.

- Wie is de zwarte krijger, die zijn hoofd buigt voor den witten man, dat hij maakt van hem zijn vrouwenknecht? - vraagt de Zulu op verachtelijken toon en met een smadelijken blik.

- Tschingo is Morocco's neef, de Barolongs eeren hem als hun hoofd. Maak Tschingo's armen vrij en geef hem terug zijn assagaai, dat hij toonen kan zijn koningsmoed en kracht! - spreekt de gevangene fier.

- Tambusa wil geen assagaai in de hand van zijns vijands knecht! - herneemt deze op denzelfden smadelijken toon - Tschingo's hand is slap en zijn hart is week, daarom doodt Tambusa hem niet als een

man, maar voert hem mede, dat hij ginds zijn slaaf zij en het werk zijner vrouwen verrichte.

- Tschingo heeft geen wapen, dat hij zijns vijands verwaten mond doe verstommen! - antwoordt deze trotsch. - Waarom tergt hij hem? Hij is een lafaard.

Reeds rust de assagaai van het Zuluhoofd op zijn borst. Roerloos blijft de gevangene staan, slechts openen zich zijn lippen tot een zegevierenden glimlach. Tambusa trekt het moordtuig terug en bedenkt zich een oogenblik. Welk nut brengt hem de dood van dezen Kaffer aan? Zijn leven kan hem dienstiger zijn.

- Tschingo's hart klopt moedig - spreekt hij vriendelijk - zijn tong liegt niet en zijn oog straalt gebiedend als het koningsoog. Waarom maakt hij zich tot knecht, als hij heer is? Tambusa luistert.

- Geen knecht is Morocco's neef - herneemt de gevangene rustig - hij wendt zijn voet, waarheen zijn hart hem drijft en waakt over de witte lelie. Daarom dient hij den Boerenkapitein, die goed voor hem is.

- En welk loon voor het Zuluhoofd, als hij Tschingo de witte lelie afstaat? - vraagt deze levendig.

- Deze hand wroet schitterend metaal uit den bodem en brengt het hem. Wil hij meer? Tschingo wroet voort, altijd, altijd!

- Tambusa's vrouwen stralen van rijkdom en wat in den bodem huist van dit koninkrijk is het zijne! - zegt deze trotsch - daarom keere de Barolong zijn koningsarm tegen mijn vijand en de witte vrouw wordt zijn eigendom.

- Haar hart voelt koud voor Tschingo - mompelt de gevangene, het hoofd buigend, om zijn verontwaardiging over dezen voorslag niet door zijn blik te verraden. - De witte strijder woont in haar hart.

- Zal Morocco's neef dan toezien als het lam, hoe de arm der witte lelie zich klemt om den hals van haar bruidegom, dat hij niet loert op zijn dood? - roept de ander heftig.

Tschingo zwijgt. Dieper buigt hij 't hoofd. Met zijn valschen glimlach treedt de Zulu hem op zijde en fluistert:

- Morocco's neef is machtig en Dingaan's kapitein grootmoedig. Tschingo geeft den vriend in mijn hand en de witte lelie is zijn eigendom. Hij blijft als Dingaan's kapitein in het land der Zulu's of keert in vrede terug naar zijn volk. Wat antwoordt hij?

Een licht trillen van Tschingo's lange oogwimpers verraadt alleen, dat hij zijn verzoeker maar al te goed verstaan heeft; toch blijft hij zwijgen en overweegt snel bij zichzelf hoe hij, in 't belang van Ellis, dit voorstel moet opnemen.

- Tambusa luistert! - herhaalt deze ongeduldig en met den doorborenden blik strak op het gelaat van zijn gevangene gericht.

- En als Tschingo weigert? - vraagt hij, plotseling zijn fonkelende oogen opslaande.

- Breng de witte lelie! - gebiedt Tambusa zijn soldaten - dat ik dezen bodem rood kleure met haar bloed!

Tschingo siddert. Door twee Kaffers begeleid, nadert Ellis. Zij is nog bleeker dan gewoonlijk, maar houdt het hoofd opgericht en staart onbevreesd den woestaard aan, van wien ze den dood verwacht. Met een wilden kreet springt Tambusa naar haar toe en zwaait zijn assagaai boven haar hoofd; het achttal Kaffers herhaalt deze bedreiging.

Ellis sluit de oogen, maar staat pal. Nu brengt men touwen aan en bindt haar aan een dikken boomstam vast. Dit zekere bewijs, dat men der ongelukkige den marteldood zal aandoen, perst Tschingo het angstzweet af.

- Zal Tschingo nonna's vriend verraden, dat zij leeft? - roept hij haar smeekend toe.

De half wezenlooze opent de oogen.

- Duizendmaal liever sterf ik! - klinkt het vastberaden van haar lippen.

Verwoed richt Tambusa zijn assagaai op haar. Snel als het weerlicht springt Tschingo tusschen hem en zijn slachtoffer, en vóórdat men hem kan terugstooten heeft hij haar haastig toegefluisterd:

- Tschingo's mond verraadt nonna's vriend, niet zijn hart!

Maar met geen leugen wil Ellis haar leven koopen, ook verbiedt ze het Tschingo door haar welsprekenden blik. Als hij echter de koorden ziet vastknoopen om haar slank lichaam en bemerkt, hoe de teedere huid harer sneeuwwitte armen reeds openrijt onder de knijpende banden, wordt de beproeving hem te zwaar.

- Tschingo is Tambusa's knecht, hij gehoorzaamt! - klinkt het rauw van zijn lippen.

Het Zuluhoofd knikt tevreden. De gevangenen worden van hun banden bevrijd, met de meeste hoffelijkheid wordt hun een kros tot zitplaats aangewezen en spijs en drank voorgezet. Dan geeft Tambusa het teeken om op te breken. Eenige boomtakken worden afgehakt om der vrouwelijke gevangene tot draagbaar te dienen en voorafgegaan door Tschingo, dien men - ondanks zijn gelofte - scherp in 't oog houdt, zetten de Zulu's zich in beweging. Tschingo's flauwe hoop, dat ze mogelijk door de opgeschrikte blanken zullen ingehaald worden, en hij zich dan onmiddellijk op Tambusa kan werpen om hem te overmeesteren, verflauwt meer en meer. Vlugger dan de blanken zijn de Kaffers ter been en met alle kloven en sluipwegen zijn ze vertrouwd. Er daagt geen redding; het tengere lichaam zijner nonna, gebroken van het vermoeiend en aanhoudend schokken, zakt reeds in elkander als een gekrookt riet, ofschoon nog geen enkele klacht haar ontsnapte. Zoo naderen ze Dingaan's hoofdstad en stooten ze nu en

dan op de zwarte spionnen, die het leger van Potgieter en Uijs moeten verkennen.

Als een heldere lichtstraal in de duisternis van zijn gemoed treft nu Tschingo de gedachte, dat de nabijheid dezer blanken hem gelegenheid zal schenken, om hen te waarschuwen en hun hulp voor de bevrijding van Ellis in te roepen. Dit maakt hem opgewekter. Maar ook deze hoop verflauwt. Door de spionnen, die zij op hun weg ontmoeten, nauwkeurig onderricht van de beweging des vijands, vermijdt Tambusa omzichtig hun nabijheid en getroost zich een tal van omwegen om hun posten te ontgaan. Op een vroegen morgen verrast hen de schitterende aanblik van Dingaan's beste krijgsmacht, die voor Umghunglove gelegerd is. De reis is ten einde, Tambusa's prooi in veiligheid. Onmachtig wordt de arme Ellis de Kraal binnengedragen. Met somberen blik ziet Tschingo toe, hoe men haar in een der hutten onderbrengt, waar Tambusa's vrouwen haar moeten bewaken, tot zij het eigendom wordt van den verrader haars vriends.

VIII.

Tambusa's aankomst op het hachelijk oogenblik, dat een beslissend gevecht met de blanken op handen was, kwam Dingaan zeer te stade. Onmiddellijk ontbood hij zijn kapitein bij zich en beraamde met hem het plan, om den vijand den terugkeer onmogelijk te maken. Niets kon gemakkelijker geschieden. De weg naar Umghunglove werd door twee heuvels ingesloten. Om den vijand in dezen hollen weg te lokken, zou Dingaan zich met zijn krijgsmacht aan de zijde der stad vertoonen, de vijand zou voortrukken en Dingaan kon een achterwaartsche beweging maken. Was hij ver genoeg gevorderd, dan kon Tambusa met een afdeeling Zulu's den heuvel omtrekken, hem in den rug aanvallen en was hij reddeloos aan de pijlen der beide zwarte partijen overgegeven.

Terwijl het opperhoofd zich met zijn kapitein hierover in 't geheim onderhoudt, staat Tschingo onbeweeglijk op de plek gekluisterd, waar Tambusa hem achterliet.

- Morocco's neef is een vrij man! - had het Zuluhoofd hem bij het heengaan toegevoegd - zal hij verraad plegen tegen Tambusa, dat deze zijn witte lelie in stukken hakt als het vee? Tschingo is wijzer!

Zeer zeker was deze bedreiging voldoende, om den jongen Kaffer den lust tot ontsnappen voor goed te benemen. Hij denkt er dan ook niet aan. Hij moet blijven, waar zijn nonna is, en lijdzaam afwachten of niet het lot zich mogelijk tegen Dingaan keert en dit hem in staat zal stellen haar aan de hoede der blanken, waarbij ook haar vriend is, toe te vertrouwen. Droevig en angstig te moede peinst hij erover. Zal hij naar haar toegaan en haar bemoedigen, ofschoon hijzelf

moedeloos is? Maar mogelijk slaapt ze, uitgeput als ze was van den vermoeienden tocht. Hij wil haar rust niet storen, die schenke haar vergetelheid!

- Is de zwarte strijder een vijand van de Zulu's, dat Tambusa hem gevangen neemt en brengt naar zijn koning?

Een bont gepluimde en aanzienlijk uitgedoste Kaffer treedt den eenzame met deze vraag op zijde.

- Tschingo's volk leeft in vrede met de Zulu's - antwoordt deze treurig. - Hij volgt zijn witte vriendin in Dingaan's koninkrijk. Tambusa springt op zijn rug als een tijger, dat hij niet redt de witte lelie uit zijn klauw en zij weent haar oog nat!

- Wil Tschingo Panda's woord vertrouwen? 't Is Dingi, die hem zendt! - zegt de Zulu geheimzinnig.

- Hoe kan Tschingo het woord vertrouwen van den man, die is Dingaan's broeder? Is hij niet ook mijn vijand?

- Panda's oog rust op Dingi en ziet haar smaad. Zijn hart wordt week. Hij wil niet, dat zij sterft als Tambusa sterft. Dingaan's koninkrijk is groot. Panda neemt Dingi weg, dat zij leve.

- Zegt niet de Zulu, Panda is laf, waar Dingaan vecht, is Panda niet? Het zwaard schittert niet in zijn hand en geen vijand viel door zijn pijl; met de vrouwen heult hij en zijn oogen dient hij? Hoe kan dan Panda zijn een held, dat hij Dingaan's dochter wegneemt, die Tambusa behoort en vreest niet den dood?

- Wie is hij, die met zijn tong Panda smaadt en tergt? - vraagt de Zulu toornig en legt de hand op het mes in zijn gordel.

- Hij is een koningskind zooals Panda - antwoordt Tschingo fier - niet zijn tong smaadt Panda, maar de tong van zijn volk. Is hij een held, hij toone het aan Tschingo en Tschingo eert hem.

De Zulu knikt voldaan. Dan legt hij vertrouwelijk zijn hand op Tschingo's schouder en zegt halffluisterend:

- Wil Tschingo bevrijden zijn schat? hij volge mij naar Dingi. Met Panda is hij veilig, hij koopt de wachten om, dat zij blind zijn en doof; is niet de koning ver en Tambusa bij hem?

Uitvorschend staart Tschingo in des Zulu's spotachtig lachende oogen. Hij leest er een groote mate van lichtzinnigheid in, maar geen valschheid.

- Tschingo volgt Panda's voetspoor! - fluistert hij terug en nadat beiden, om de omringende Kaffers geen wantrouwen in te boezemen, eenige keeren het binnenplein op en neder gewandeld hebben, verwijderen zij zich ongemerkt uit de Kraal.

Panda, Dingaan's oudste broeder, was tijdens Tambusa's afwezigheid te Umghunglove verschenen en niet ongevoelig gebleven voor het smadelijk lot van de veroordeelde Dingi. Meer losbandig dan krijgshaftig van aard stond Panda in de achting der Zulu's niet hoog aangeschreven.

Tot nog toe had hij slechts geleefd, om zijn verwijfde neigingen bot te vieren en zich maar weinig ingelaten met de krijgsverrichtingen zijns broeders. Dingaan moedigde deze vadsige levenswijze aan, omdat hij die als schild beschouwde voor zijn persoonlijke veiligheid. Ware Panda even oorlogszuchtig geweest als hij, dan zou hij genoeg armen hebben gevonden om zich van Dingaan te ontslaan, zooals dit opperhoofd zich door een sluipmoord van Chaka had bevrijd. En dit zou Dingaan voorzeker tot een broedermoord hebben aangespoord. Nu hij Panda ongevaarlijk achtte, liet hij hem leven en duldde hem zelfs af en toe in zijn hoofdstad.

't Zij nu, dat Dingi op Panda haar eenige kans bouwde om Tambusa's meesterschap of een wissen dood te ontgaan, of dat Panda's licht onvlambaar hart in brand was geraakt door haar slanke, trotsche gestalte en de fiere onverschilligheid, waarmede ze haar ongeluk droeg, om 't even, ze hadden elkander onderscheiden en dit door blikken van verstandhouding duidelijk genoeg te kennen gegeven. Te zorgvuldig werd echter Dingi bewaakt, om haar al dadelijk te kunnen naderen. Dit gelukte eerst, toen Dingaan de trouwe en ongevoelige bewakers zijner dochter, van wier krijgstalent hij zich in den ophanden zijnden veldslag veel goeds beloofde, met vadsiger en krachteloozer plaatsvervangers had verwisseld.

Dezen lieten gedwee den aanzienlijken koningsbroeder tot hun gevangene toe, overtuigd dat hij zich, zooals gewoonlijk, liever aan een liefdesavontuur wijdde, dan aan de gevaren en vermoeienissen van den strijd.

Door Panda wist Dingi, dat Tambusa met twee gevangenen teruggekeerd was en de vrouwelijke tot pand behield, om den mannelijke te dwingen verraad te plegen tegen haar bruidegom, die met het vijandelijk leger uittrok naar Dingaan's hoofdstad. Wie die bruidegom was, giste Dingi maar al te spoedig. Voor wien anders zou Tambusa zich zoo stoutmoedig hebben gewaagd in het hart van 's vijands kamp, dan voor zijn doodsvijand, den roover van Dingi's hart? En hoe kon hij zich beter op hem wreken of zich spoediger van hem meester maken, dan door hem zijn bruid te ontstelen? Vervulde ook deze witte nonna Dingi's brandend hart met jaloezie, haar te redden uit Tambusa's scherpe klauwen was toch haar eerste gedachte, en Panda, wien reeds Dingi's bezielende invloed heldhaftig begon te maken, moest haar hierin behulpzaam zijn. Zoo al de voorwaarde, die hij stelde, niet geheel overeenstemde met Dingi's gevoel voor hem en haar hartewensch, toch berustte ze erin: immers, in het hart van den witten strijder zou de zwarte Dingi nooit een plaats bekleeden zooals de witte nonna! Ze zou dus met Panda vluchten, om de witte nonna in veiligheid te brengen en zich dan onder de hoede stellen der blanken. Om echter dit gewaagd plan te kunnen uitvoeren, moest Panda eenige Zulu's, die zich ontevreden hadden betoond over Dingaan's oorlogzuchtige

regeering, tot verzet tegen hem aansporen en door groote geschenken aanmoedigen om Panda's partij te kiezen. Met dezen steun zou het hem gemakkelijk vallen, Dingi en de witte nonna te ontvoeren en desnoods Dingaan's vervolging te trotseeren. Waarschijnlijk was het toch, dat nog meer ontevredenen zich aan Panda's zijde zouden scharen en hij op die wijze spoedig zijn broeder de wet kon stellen.

Deze samenspanning nu vernam Tschingo van Dingi's lippen en daar ze even rijp als listig overlegd scheen, vervulde ze zijn hart met blijde hoop op den goeden uitslag. Voor Panda was het zeer bemoedigend, dat hij zulk een wakker bondgenoot in Tschingo aantrof; daarom ook voelde hij zich niet weinig teleurgesteld over zijn gedwongen vertrek naar het leger.

Om Veldkamp levend in handen te krijgen, verlangde Tambusa van Tschingo, dat hij hem gedurende den strijd in een hinderlaag zou lokken. De in het nauw gebrachte blanke zou gaarne van de hulp gebruik maken om te ontvluchten, als die hem werd aangeboden door een zoo beproefd vriend als Tschingo, meende het Zuluhoofd. Voor den aanvang van het gevecht vorderde hij van zijn gevangene een plechtigen eed om in geen geval het leger der Zulu's te verlaten, en de ter dood toe bedroefde Tschingo voelde zich nu onvoorwaardelijk verbonden aan zijn tegenpartij. Zijn eed was hem heilig, al werd hem die afgeperst. Liever dan hem te zweren zou hij den dood verkozen hebben, maar dan sprak hij ook het doodvonnis uit over zijn nonna. Zoolang zij in Tambusa's macht was, moest hij dezen gehoorzamen in haar belang. Toch zou hij zijn wapen niet keeren tegen de blanken. Daartoe vermocht Tambusa hem niet te dwingen en deze berustte erin. Hij kon dien arm wel missen. De vijand zou verslagen worden ook zonder Tschingo, als hij hem slechts den witten vijand overleverde; meer verlangde noch hoopte hij van hem.

Het krijgslistig plan van Dingaan werd uitgevoerd. Zonder den minsten argwaan rukten de blanken bij den aanblik van de krijgsmacht der Zulu's den hollen weg in, en trok Tambusa in aller ijl den heuvel om.

- Vreest Dingaan nu reeds onze schoten, dat hij ons niet afwacht? - vraagt Van der Heyde verwonderd aan Veldkamp.

Beiden rijden in de voorhoede achter hun Commandant Uijs en zijn twaaltjarig zoontje, die zijn vader volstrekt wilde volgen.

- Ik heb geraden, om achter deze heuvels te blijven! - antwoordt Veldkamp ernstig - maar men heeft niet naar mij willen luisteren.

- En wat zouden we achter die heuvels uitvoeren, als de vijand ervoor is? - vraagt Uijs, zijn hoofd omwendend. - Dan hadden we evengoed thuis kunnen blijven.

- We hadden kunnen afwachten, wat Dingaan in den zin heeft, en

in ieder geval niet in den rug kunnen aangevallen worden, zooals nu - antwoordt Veldkamp op vasten toon.

- De Zulu's zijn veel te voortvarend, om zulke omwegen te maken - herneemt Uijs na eenig zwijgen - ook denk ik, dat Dingaan liever zijn gansche krijgsmacht bij zich heeft en deze terugtrekkende beweging maakt, om er zich mede te vereenigen.

- Onze veldcornet kent het terrein, Commandant! en hij heeft maar al te ernstig ervaren, dat Dingaan even listig als verraderlijk te werk kon gaan, dit geef ik u in bedenking - zegt Van der Heyde, bezorgd rondziende.

- Dan had ik het eerder moeten bedenken - antwoordt Uijs korzelig, terwijl hij zijn paard in den draf brengt - 't is nu te laat.

- Als we niet kunnen terugkeeren, dan kunnen we ook niet vluchten en zullen overwinnen, niet waar vader? - zegt het moedige jonkske aan zijn zijde.

- Juist, mijn jongen, wij willen sterven of overwinnen om den dood van een braaf man te wreken. Zie, daar schitteren weder de wapens der zwarte en witte schilden, spoedig halen we hen in en dan.....

Uijs voleindigt den zin niet. Met woest getier rent een zwarte bende de blanken achterop. Op 'tzelfde oogenblik rukt de groote legermacht van de stadszijde op hen aan. In een oogwenk heeft Uijs zijn hachelijken toestand erkend.

- Van der Heyde, gij naar de achterhoede, verdedig met Potgieter onze ruggen. Veldkamp en ik zullen hier den storm van voren afwachten! - zegt hij haastig maar onvervaard; dan wendt hij zich tot de ruiters van zijn commando.

- Mannen, ik behoef u geen moed in te spreken. 't Zijn allen dapperen, die mede uittrokken om het opperhoofd te straffen, dat onzen kloeken Retief en zoovele andere eerlijke, brave vrijheidshelden gruwelijk vermoordde! Wij willen hem overwinnen, maar beschikt God het anders, dan willen we ook sterven en 't aan onze kinderen overlaten om te doen, wat onze beste krachten niet vermochten. Voorwaarts nu, met God voor onze vrijheid!

- Met God voor onze vrijheid! - herhaalt het mannenkoor vol geestdrift en terwijl de eerste Kafferpijlen hun om de ooren snorren, kiest ieder zijn vijand uit en strekt hem neder door zijn goed gericht schot.

Nieuwe pijlen en nieuwe schoten volgen nu elkander onophoudelijk op. Vaak missen de pijlen, altijd raken de schoten hun doel, maar de rijen van zwarten zijn onafzienbaar en de blanken tellen slechts eenige honderden, die in de voor- en achterhoede tegelijk bestookt worden. Uijs ziet zijn beste en moedigste strijders vallen; Potgieter ontwaart met schrik, dat de zijnen bedenkelijk in aantal verminderen,

dat de Zulu's hen van alle zijden omringen en met gevelde assagaaien op hen indringen.

- Wij zijn verloren! - voegt hij Van der Heyde toe.

Deze knikt bevestigend en legt zijn geweer aan. De Kaffer, dien hij in 't oog heeft, laat er zich niet door afschrikken; zonder zijn assagaai tot zijn verdediging aan te wenden, ijlt hij op Van der Heyde af. Het schot valt. De Kaffer wankelt.

- Tschingo verraadt niet nonna's vriend! - stamelt de getroffene met een gelukkigen glimlach en zinkt op den bodem.

- Bres schieten! - gebieden de blanke hoofden. Die nog ruimte hebben om hun geweren aan te leggen vuren op dit commando denzelfden kant uit. Honderden Kaffers vallen, de blanken drukken hun paarden de sporen in de zijde en rennen over de zieltogenden heen. Verwoed zitten de Kaffers hen na. Tambusa zoekt Tschingo, dien hij vallen zag. Hij vindt hem reeds stervend.

- Daar vlucht nonna's vriend, en zij leeft! - roept hij ademloos.

Met moeite richt de gewonde zich op, ziet hoe een twintigtal blanken van de hunnen zijn afgeweken en een verkeerde richting nemen en wijst erheen. Tambusa en zijn volgelingen zetten hen na.

- Tschingo verraadt niet nonna's vriend! - herhaalt deze zacht en sluit de oogen, om ze nooit weder te openen.

De door hem aangewezen vluchtelingen worden eensklaps door een diepe kloof in hun vaart gestuit.

- Terug, mannen! - schreeuwt de aanvoerder. - Hier kunnen we niet met onze paarden over! Redt u, voordat het te laat is.

Zijn volgelingen staren hem besluiteloos aan. Zijn bleeke trekken en bebloede borst getuigen, dat hij zwaar gewond is.

- Wacht niet op mij - herneemt hij dringend - ik kan niet verder! Reeds grijpt de dood mij aan!

Het gekrijsch der Kaffers, die in aantocht zijn, werkt electrisch op de dralende mannen. Zij zoeken een goed heenkomen.

- Dirk, volg hen! - beveelt Uijs op gebiedenden toon.

- O, laat mij met u sterven, vader, vader!! - smeekt de knaap.

- Dirk, volg hen! - herhaalt de vader nederzinkend.

Maar de knaap kan hem niet gehoorzamen, op de knieën werpt hij zich naast zijn stervenden vader en ondersteunt weenend zijn klam hoofd.

Nu rennen de Kaffers aan. Met een jubelkreet springt Tambusa op Uijs af, in wien hij Veldkamp hoopt buit te maken, maar staat als verwezen, nu hij Tschingo's bedrog erkent. Dan heft hij met van woede verwrongen gelaat zijn assagaai op en doorboort herhaaldelijk het kinderlichaam, terwijl zijn knechten hun moordlust koelen op het zieltogend lichaam des vaders.

Het gevecht is nog in vollen gang, als Panda met de beide gevangen vrouwen en een twintigtal omgekochte Zulu's Dingaan's hoofdstad aan

de andere zijde ontvluchten. Weldra blijkt het, dat Ellis' krachten te kort schieten voor den spoed, die gemaakt wordt; ook zijn haar teere voeten niet bestand tegen de hobbelige sluipwegen, die men voorzichtigheidshalve uitkiest.

- Dingi draagt de witte lelie! - zegt de Kaffersdochter zonder Ellis aan te zien en met eenige minachting in den toon harer stem. Zonder tegenstreven laat zich deze op haar rug beuren.

- Waar is Tschingo? - vraagt ze zacht.

- Witte nonna vraagt, waar is Tschingo. Dingi vraagt, waar is nonna's vriend? - klinkt het stroeve antwoord.

- Tschingo is in Tambusa's macht, mijn vriend is vrij en heeft zijn geweer! - herneemt Ellis trotsch.

Voor 't eerst wekt ze door deze woorden Dingi's goedkeuring. Ze knikt voldaan.

- Nonna's voeten zijn van glas en haar gewicht is een veer, maar haar hart klopt moedig - zegt ze als bij zichzelve.

- Wacht niet Tschingo de dood, als ik weg ben? O, ik heb er niet aan gedacht, laat mij terugkeeren. Waarom bleef hij achter?!

- Tambusa neemt Tschingo mee, dat hij verraadt nonna's vriend - antwoordt Dingi, terwijl zij haar wederstrevenden last stevig vasthoudt - zijn loon is de witte nonna!

- Gelogen! - roept Ellis, zich losrukkende en met verontwaardiging haar metgezellin aanstarende. - Nooit wordt Tschingo een verrader! Gij wilt mij bedriegen, ik keer terug!

Maar Panda verspert haar den weg. Zijn luisterend oor heeft het afnemen der schoten in de verte opgevangen. De blanken delven het onderspit. Wat zal Panda's lot zijn, als Dingaan terugkeert naar zijn hoofdstad en hoort de misdaad zijns broeders? Die gedachte is benauwend. Gehoopt had Panda op de overwinning der blanken. Zonder zich verder om Ellis' tegenstand te bekommeren, grijpt hij haar vast en draagt haar mede. De vrees geeft zijn voeten vleugelen en als zijn vracht hem te zwaar wordt, belasten zich zijn volgelingen er beurtelings mede. Gedwee schikt Ellis er zich in, ze kan niet anders; een pijnlijke beklemdheid op haar borst, die zij toeschrijft aan haar onrust over het lot harer vrienden, bezwaart haar ademhaling, haar helder blauwe oogen worden doffer en doffer, totdat het leven er geheel uit geweken schijnt. Dingi merkt het op en vat bezorgd haar koude hand.

- Zal Dingi den witten strijder een lijk tot bruid geven, dat ze niet uitspreidt haar kros en legt haar daarop? - voegt ze Panda toe.

- Tambusa is vlug en krachtig, zijn voet zweeft over den bodem, hij volgt Dingi's spoor! - antwoordt Panda voortrennend.

- Heeft Panda niet zijn assagaai, dat hij zich verdedigt? - herneemt Dingi op verachtelijken toon. - Heeft hij niet twintig armen in zijn dienst?

- De armen der zwarte en witte schilden spotten met Panda's geringe strijdmacht. Laat hem meer strijders verzamelen, voordat hij pal staat.

- Panda mag vluchten als het opgejaagde wild. Dingaan's dochter ziet, hoe het oog der witte lelie breekt en haar hart wordt week. Daarom richt ze haar voet naar 't geluid van den waterval en vindt een kloof tot schuilplaats.

- Waar Dingi toeft, waakt Panda! - zegt deze vastberaden. - Haar oor hoort scherp, dat ze het ruischen van den waterstroom opvangt uit de verte, Panda ijlt erheen en zoekt de kloof.

Altijd met den deelnemenden blik op het marmerwit gelaat der bewustelooze geslagen, houdt Dingi den pas in en spoort daardoor ook de beide Zulu's, die den gevoelloozen last op hun saamgeklemde handen dragen, tot dezen bedaarder tred aan. Voordat zij echter de kloof bereiken, waaruit Panda hun met een tevreden lach te gemoet treedt, maakt een der Zulu's hem opmerkzaam op een stofwolk in de verte en rennen ze weder spoorslags verder, totdat ze hijgend de met hout bewassen schuilplaats bereiken en er zich met geweld een weg door banen.

Klopt Panda's hart onrustig, Dingi's hart bonst tot brekens toe. Tambusa is haar op de hielen, zij voelt het.

Weldra klinkt zijn stem luid boven het bruisen van den waterval in de diepte.

- Twintig man hier achter blijven, dat zij bespieden den omtrek en bewaken de kloof!

Voort rent hij weder als een bezetene met zijn groote schaar. De kloof is diep en steil, zonder levensgevaar daalt er niemand in. Dat redt de vluchtelingen van Tambusa's gevreesd onderzoek. Rustig legert zich het twintigtal zijner soldaten aan den rand des afgronds. Vermoeid van het gevecht met de blanken, zijn ze slechts met weerzin medegetogen en ontevreden op hun rusteloos hoofd. Ook nemen ze het nu zoo nauw niet met hun dienst en slapen spoedig in.

't Is nacht geworden. Door eene korte rust en eenig voedsel is Ellis weder bij kracht gekomen en beantwoordt Dingi's moederlijke zorg met een vriendelijken glimlach. Tevredengesteld klautert deze behoedzaam uit haar schuilhoek en aanschouwt de slapende wakers. Nu wenkt ze Panda. Hij verstaat haar welsprekenden blik.

Een kwartier later heeft hij de eerste overwinning op Dingaan bevochten. De overvallen Zulu's liggen in de diepte en de vluchtelingen spoeden zich verder.

IX.

De beide gevoelige nederlagen der Britsche en Hollandsche emigranten hadden groote moedeloosheid bij de hunnen teweeggebracht; ook zagen

zij voorloopig van het voornemen af, om den strijd met Dingaan te hervatten. Het Zulu-opperhoofd wilde echter van zijn voordeel gebruik maken, om den gehaten vijand uit zijn land te verjagen of geheel te vernietigen, zooals hij het met zijn hoofden was overeengekomen. Zijn aanhoudende overvallen lieten den emigranten geen tijd, om hun land te bebouwen, en daar al hun kudden door de Zulu's waren weggeroofd, begonnen zij gebrek te lijden. De Hoofdcommandant Maritz zond boden uit naar de Kaap en elders om bijstand. Zij wekten er het medelijden van eenige edelmoedige landlieden, die hun voedsel, geneesmiddelen en andere levensbehoeften medegaven, om den kwaden winter door te worstelen. Eenige kleine partijen voegden zich bij hen, doch hun aantal was te gering, om veel nut aan te brengen.

De bedroefden, die in den laatsten strijd hun dierbaarste betrekkingen hadden verloren, gaven Maritz in bedenking, om het ongastvrije land den rug toe te keeren. Met verontwaardiging verwierp hij dezen voorslag en stelde zijn vertrouwen in het onwrikbaar besluit van mannen als Van der Heyde, Pretorius, Potgieter en meer anderen, om Dingaan te dwingen tot het nakomen van zijn met Retief gesloten tractaat, of hem geheel ten onder te brengen. Voor Van der Heyde en Veldkamp bestond er, na hun terugkomst, nog een tweede overwegende reden tot volhouden. Dat Tschingo gevallen was, wist Van der Heyde maar al te goed en het berouwde hem geenszins, dat zijn kogel den weg gevonden had naar het hart van den valschen Kaffer, die, hij geloofde het zeker, den roof van Ellis op zijn geweten had. Zou hij zich anders bij de tegenpartij hebben geschaard? Ook Veldkamp dacht niet anders. Tschingo's hartstocht voor Ellis, waarvoor hij Mary en haar vrienden zoolang reeds had gewaarschuwd en die nog meer ontgloeide door Veldkamp's medeminnaarschap, moest den Kaffer hebben aangespoord tot het plegen van een verraad, zóó snood, dat zijn dood er slechts een kleine vergoeding voor was. Met moeite had men den ongelukkigen Veldkamp kunnen terugbrengen van het besluit, om zich onmiddellijk weder naar Umghunglove te begeven en zich in Ellis' plaats als gevangene aan te bieden. Wat zou 't baten? Dingaan zou den tweeden gevangene afmaken en de eerste, in geval ze nog leefde, 'tgeen zeer twijfelachtig was, niet vrijlaten. Een tweede aanval der Zulu's(*) op de verschillende Boeren-lagers nam ook al spoedig weder Veldkamp's krachtdadige hulp in aanspraak. Dezen keer ontving Dingaan een gevoelige nederlaag. Bij ieder ‘lager’ werden de zwarten met groot verlies teruggeslagen, terwijl de emigranten slechts een paar dooden telden. Ondanks dit voordeel op den vijand bleef hun toestand zeer hachelijk en hadden zij onophoudelijk met grooten tegenspoed te kampen. Ofschoon men nu weinig hoop meer voedde, om ooit iets van Ellis te hooren, stemden toch Mary

(*) Augustus 1838.

en de Van der Heyde's volmaakt in met Veldkamp's rustelooze begeerte, om te onderzoeken wat er van haar geworden was. Ook Gerrit Maritz betoonde zich daartoe geneigd, indien men althans een genoegzame krijgsmacht op de been kon brengen, om Dingaan's tegenstand te trotseeren en tot Umghunglove door te dringen. Ongelukkig moest dit plan voorloopig worden opgegeven, door de ziekte van den Hoofdcommandant en zijn dood(*); het kwam eerst tot uitvoering, toen Andries Pretorius, vroeger veldkornet in het district Graaf-Reinet, in de plaats van den overledene tot Hoofdcommandant werd verkozen. Pretorius erkende onmiddellijk, dat de rust en de welvaart der emigranten alléén verkregen konden worden door een schitterende overwinning op Dingaan.

Met 460 gewapende ruiters wachtte hij het gunstige jaargetijde af en trok toen uit, den vijand te gemoet(†). Het smartelijk afscheid van vrouw en kind had Van der Heyde zeer aangegrepen. Met zulk een kleine strijdmacht tegen een machtig en listig vijand kon het bijna tot de wonderen gerekend worden, als men er het leven niet bij inschoot; ook de andere mannen zagen er ernstiger uit dan gewoonlijk en stelden alleen hun vertrouwen op den goeden afloop dezer onderneming in den Goddelijken bijstand. Veldkamp, die nu eindelijk in de gelegenheid zou worden gesteld om onderzoek naar het lot van zijn innig geliefde Ellis in te stellen, voelde zich tevredener en rustiger dan in maanden het geval was geweest, en de nedergedrukte Van der Heyde kon er hem om benijden. In deze stemming naderde het commando Graaf-Tugea en wachtte daar de uitgewekenen af, die zich aan de baai hadden nedergezet.

- De wagens uitspannen! - klinkt het bevel van den Hoofdcommandant. - Hier moeten wij beraadslagen over het plan van den veldtocht.

De 57 wagens worden tot een kamp geformeerd, het vee erbinnen gehaald en alle toegangen met doorntakken toegestopt. De officieren verzamelen zich om hun Commandant.

- Van der Heyde! - zegt deze - hoorde ik u straks niet zeggen, dat er Kafferkralen in onze buurt moeten zijn?

- De veldkornet Veldkamp maakte er mij opmerkzaam op, Commandant - antwoordt de aangesprokene. - Hij heeft iets van het Kafferoog en wees in de verte den rook aan, die naar zijn meening uit een Kafferkraal moest opstijgen, maar ik beken, dat mijn gezicht niet zoover reikte.

(*) 15 Oct. 1838.

(†) In 't begin van December 1838. Zijn officieren waren: Karel Pieter Landman (2de Commandant, 't hoofd van de uitgewekenen, die zich reeds aan de baai hadden nedergezet). Pieter Daniel Jacobs (2de lid van den krijgsraad), Jacobus Potgieter, opvolger van den 2den Commandant, Johannes de Lange en Stephanus Erasmus, benevens hun veldkornetten. Als prediker vergezelde hen Saarl Cilliers.

Veldkamp wordt geroepen.

- Zijt ge er zeker van, dat we hier een Kafferkraal in onze buurt hebben? - vraagt hem de Commandant.

- Zeer zeker, Commandant - antwoordt Veldkamp - 't moeten de Kralen van Tobe zijn, die mij nog onlangs, toen ik hier ronddwaalde, door een voortvluchtigen Kaffer werden aangewezen.

- Een voortvluchtige Kaffer? Een Zulu bij geval?

- Ja, Commandant. 't Was een van Tambusa's knechten; hij vertelde mij, dat hij de heerschzucht van dat hoofd moede was en wel wist bij wien hij het beter zou hebben.

- Bij ons is hij toch niet gekomen! - zegt de Commandant glimlachend - en ik denk, dat uw stevig voorkomen u bewaard heeft voor zijn assagaai.

- Wel mogelijk, Commandant, maar hij noemde Panda en ik heb er al meer ontmoet, die geen strijd met mij zochten, omdat ze zich onder de hoede van dat opperhoofd wilden stellen.

- Panda? Dingaan's broeder? 't Kon niet beter! - roept de Commandant levendig - hij zal steun noodig hebben, als hij tegen Dingaan opstaat en den onzen zoeken, zoodra we hem slechts één goede nederlaag hebben bezorgd. Dat moet ons tot den strijd aansporen, mannen! Commandant Erasmus, ga met een patrouille op verkenning uit naar de Kralen van Tobe en laat onze veldkornet u den weg wijzen, als hij hier zoo goed bekend is!

- Dat dan eerst ons hoofd zich buige voor den Vader, wiens bijstand we zóózeer behoeven in dit oogenblik! - klinkt Saarl Cilliers' ernstige stem.

De mannen omringen hem, ontblooten het hoofd en vereenigen zich met hun godsdienstvoorganger in het gebed. Daarna begeeft zich Erasmus op weg, om het bevel van zijn Commandant uit te voeren.

- Waag u niet te veel! - dus waarschuwt Van der Heyde zijn jongen vriend, wiens opgewondenheid bij het afscheidnemen hem bezorgd maakt. - Bedenk, dat er een plicht op u rust.

- 't Is de vervulling van dien plicht, die mij weder nieuwen levensmoed geeft! - antwoordt de jonkman. - Waar anders kan ik Ellis vinden dan in de een of andere Kafferkraal?

- Of in het graf, als men het haar ongelukkig gebeente waardig keurde! - mompelt Van der Heyde aangedaan.

Den anderen dag keert de op verkenning uitgezonden Commandant mismoedig terug. Mist en regen hadden hem belet ook maar het spoor van eenige Kraal te ontdekken. Veldkamp was echter achter gebleven om den omtrek te verspieden, en na het optrekken van den mist zond men nog meer spionnen uit. De dagelijksche godsdienstoefening in het kamp en de hartige, opwekkende taal van den voorganger oefenden een gunstigen invloed uit op de wachtenden. Hun moed werd erdoor aangewakkerd en zij verlangden nu vurig naar den beslissenden strijd.

De spionnen keerden na eenige dagen terug en bevestigden Veldkamp's bericht, dat de stam van Tobe in de nabijheid gelegerd was. Zij hadden een paar Kaffers doodgeschoten en brachten eenig buitgemaakt vee mede. Ook Karel Landman was met zijn commando aangekomen.

Pretorius aarzelde nu niet langer en viel met 390 man den stam van Tobe aan, terwijl de overige mannen met Van der Heyde het kamp bleven bewaken. De Kaffers namen onmiddellijk voor Pretorius de vlucht en deze keerde reeds den volgenden dag met hun achtergelaten vee terug.

- Nu naar Umghunglove! - roept de Commandant vol geestdrift en Veldkamp juicht in stilte dit besluit toe.

Met groote omzichtigheid wordt de tocht verder voortgezet, bij afwisseling over heerlijke velden van zoete gras- en dalkruiden, of langs ongebaande wegen en door modderslooten, totdat men zich aan deze of gene rivier een schuilplaats uitzoekt. Alleen Veldkamp versmaadt deze rust, te onstuimig klopt zijn hart om die te willen zoeken. Meermalen raakt hij slaags met de Kafferspionnen, door Dingaan uitgezonden, en die hij gevangen neemt ondervraagt hij over de witte nonna. Maar niemand kan hem omtrent haar eenig bericht geven en dit versterkt Van der Heyde in de meening, dat zij reeds lang het slachtoffer werd van haar bloeddorstigen ontvoerder.

't Is Zondagochtend. Het commando der blanken had zich in de nabijheid der Umslatoos-rivier gelegerd. Dingaan's krijgsmacht wacht op een goede gelegenheid, om het onverhoeds te overvallen. Daar klinkt luid en plechtig de lofzang der blanken uit de verte: ‘Want, o trouw en eeuwig wezen! In mijn vreezen Staat mijn hoop op U alleen: Gij, mijn God, zult in ellende Bijstand zenden, En verhooren mijn gebeên!’

Het Zulu-opperhoofd geeft het teeken tot opbreken. In alle stilte omringen de zwarte scharen het vijandelijk legerkamp.

Onder eerbiedige stilte leest Saarl Cilliers daar den tekst voor, waarover hij preken wil: II Richt. VI vers 13. Maar Gideon zeide tot hem: Och, mijn Heer! zoo de Heere met ons is, waarom is ons dit alles wedervaren? En waar zijn al zijne wonderen, die onze vaders ons verteld hebben, zeggende: Heeft de Heere ons niet uit Egypte opgevoerd? Doch nu heeft de Heer ons verlaten en ons in de hand der Midianieten gegeven.

14. Toen keerde zich de Heer tot hem en zeide: Ga henen in deze uwe kracht, en gij zult Israël uit der Midianieten hand verlossen; heb ik u niet gezonden?

15. En hij zeide tot hem: Och, mijn Heer! waarmede zal ik Israël verlossen? Zie, mijn duizend is het minste in Manasse en ik ben de kleinste in mijns Vaders huis.

15. En de Heer zeide tot hem: Omdat ik met u zal zijn, zoo zult gij de Midianieten slaan als een éénig man!

Ernstig en ontroerd toont nu de prediker aan, hoe de emigranten gelijk Israël van vijanden omringd zijn en vervolgd worden en geen anderen toeverlaat hebben dan dienzelfden God, die ook Israël deed zegevieren over een veel grootere macht dan de hunne. Hem te aanbidden in geest en in waarheid, niet op eigen kracht, maar alleen op Zijne kracht te bouwen in de ure des gevaars, is de plicht van den geloovigen Christen. Is hij één met God, dan zal Hij niet doof blijven voor de stem, die om uitkomst smeekt, en de overwinning schenken, hoe menigvuldig de vijand ook opdaagt!...

Maar dan zal ook de overwinnaar ter eere van God een tempel bouwen naar Zijn behagen, waarin hij jaarlijks dit groote wonder feestelijk gedenkt, opdat nooit het nageslacht vergete, hoe de Heer hun vaderen uit zoo grooten nood gered heeft!...

Nòg staat de prediker met gevouwen handen en den vromen, bezielden blik naar boven, als het oorlogsgetier der Kaffers plotseling een geheel ander tooneel te voorschijn roept.

De bijbels worden weggeworpen en door de wapens vervangen. Iedereen snelt naar zijn post, ook de prediker is in een krijgsman herschapen en richt koelbloedig zijn geweer op den barbaarschen natuurgenoot. De korte, kernachtige bevelen van den Commandant vervangen den lofzang van daareven, oorlogsrumoer en kruitdamp vervullen de lucht, bloed verft den groenen bodem. Zal werkelijk het wonder gebeuren, dat een handvol emigranten een legermacht van 12,000 moedige, vlugge en ervaren strijders verslaat? Niet tevergeefs heeft Saarl Cilliers den God van Israël om uitkomst gebeden. Is ook de woede voorbeeldeloos, waarmede de zwarten de blanken aanvallen, wenden zij hun uiterste pogingen aan, om bres te maken en het kamp der emigranten binnen te dringen, als een rots houden dezen zich drie uren lang staande en voelen geen oogenblik hun moed aan 't wankelen gebracht. Maar de ammunitie begint bedenkelijk te verminderen, Pretorius bemerkt het en ziet tevens, dat de aanval der Zulu's voortdurend aan dezelfde zijde plaats heeft, waar zij bres hopen te maken.

- Van der Heyde, gij met 200 ruiters erop af! - gebiedt hij haastig. Hijzelf keert zich naar de andere zijde.

Veldkamp is reeds aan Van der Heyde's zijde. Zijn voortvarendheid is grenzenloos.

De ruiters rennen buiten het kamp, vallen den vijand in de beide flanken aan, richten hun vernielende kogels op de dichte, zwarte massa, die in een oogwenk aanmerkelijk verdunt en uit elkander stuift.

Van verschillende zijden zetten Van der Heyde en Veldkamp hen na.

- Keer terug, Thomas! - roept plotseling de eerste, als hij bemerkt met welk een toomelooze vaart deze zijn volgelingen reeds ver vooruit is.

Veldkamp slaat geen acht op dezen raad. Zijn polsen jagen, zijn oogen branden. Zijn wild paard, onophoudelijk aangespoord, doorklieft met bliksemsnelheid de afstanden, want in een der voortvluchtige Kaffers heeft de ruiter den verraderlijken Tambusa herkend. Ook deze weet, wie hem narent; zoodra hij hem alleen ziet, springt hij terug en op hem af. Veldkamp legt op hem aan.

- Waar is de witte nonna en ik schenk u het leven! - roept hij hem ademloos toe.

- Tambusa ziet haar vleesch wegkrimpen van pijn! - antwoordt het Zuluhoofd, zegevierend zijn assagaai tegen hem opheffend.

Het schot valt, maar mist door een zijsprong van het verschrikte, wilde paard zijn doel. Geen oogenblik heeft Veldkamp te verliezen. Tambusa is hem nabij. Hij springt af, wil den haan van zijn geweer overhalen, maar vergeet, dat de andere loop met den stopper is vastgezet en kan alleen de heftige assagaaistooten van zijn tegenstander met zijn geweer afweren.

- De witte strijder geeft zich gevangen, dat hij leeft! - roept Tambusa met helsche vreugde en stoot zijn assagaai door Veldkamp's linkerhand.

- Neem mij, als ge kunt! - schreeuwt deze, werpt zijn geweer weg en stort zich verwoed van pijn op zijn vijand.

Een vreeselijke worsteling volgt. Tambusa is op den grond geworpen. Veldkamp's bloedige vuist omklemt zijn hals met bovenmenschelijke kracht. Even krachtig is de tegenstand. Ook is Veldkamp's gewonde hand niet langer bestand tegen deze krachtsinspanning en laat los. Tambusa herademt, springt op, grijpt naar het mes in zijn gordel, maar vóórdat hij er gebruik van kan maken, is het hem door een derden persoon uit de hand gerukt. Van der Heyde, die zijn jongen vriend in doodsgevaar zag, is toegevlogen.

Met bliksemsnelheid ontwijkt het Kafferhoofd zijn gewapende hand en ontvlucht. Van der Heyde lost zijn geweer op hem en jaagt hem na. Tevergeefs - getuigt ook des vluchtelings bloedig spoor, dat het schot hem getroffen heeft, toch heeft hij reeds het dichte houtgewas bereikt, vóórdat Van der Heyde hem zijn tweede schot kan nazenden.

Teleurgesteld keert hij terug.

- Ontkomen! - roept Veldkamp op smartelijken toon. - En Ellis heeft hij vermoord, die ellendeling! O, waarom leef ik nog

Somber en troosteloos volgt hij zijn vriend naar het legerkamp der emigranten, wier gejubel over de wonderdadige overwinning onbeschrijfelijk is. 3000 Zulu's zijn op het slagveld gebleven, letterlijk roodgeverfd van hun bloed is de rivier(*) en de blanken tellen slechts

(*) Naar de gebeurtenis van dien dag (Zondag 16 December 1838) ontving deze rivier den naam van Bloedrivier.

drie dooden; de God Israël's was hun nabij; dankbaar erkennen ze het en buigen eerbiedig het hoofd voor dien Almachtige.

Onmiddellijk daarna rukken ze op naar Dingaan's hoofdstad. Was dit vroeger Veldkamp's vurigste wensch, nu hij van Tambusa's lippen Ellis' marteldood had vernomen, ware hij gaarne gestorven in plaats van de dooden, die door vrouw en kinderen zouden beweend worden, en rijdt hij koud en gevoelloos voor het gejubel der gelukkige overwinnaars naast Van der Heyde voort, den éénige, die bekend is met zijn grievende smart en erin kan deelen.

- Umghunglove staat in brand! - klinkt het plotseling uit de voorhoede.

Een dikke rookkolom in de verte bevestigt dit bericht. De ruiters brengen hun paarden in galop.

- Welk een paniek hebben we den Zulu's aangejaagd, dat ze hun eigen stad in brand staken! - zegt de Hoofdcommandant tegen Cilliers.

- De kracht Gods, die van ons uitging, heeft hen ontzet! - antwoordt deze ernstig - en geen wonder, als ze hun aantal met het onze vergelijken!

Pretorius knikt toestemmend en vervolgt opgewekt:

- Als 't waar is, wat Veldkamp ons vóór den slag vertelde, dan krijgen we nu Panda aan onze zijde en moet Dingaan zich ten slotte onderwerpen.

- Hebben we nog andere hulp noodig, als God ons de Zijne zoo verwonderlijk heeft bewezen? - vraagt de prediker met iets verwijtends in den toon zijner stem.

Ze zijn nu de brandende stad genaderd, die reeds half in de asch is gelegd. Veldkamp's eerste blik geldt den vreeselijken heuvel, waarheen hij de verminkte lichamen van Retief en de zijnen zag sleepen. Een oude Kaffervrouw zit met de armen om de beenen geklemd, treurig inéengedoken aan den voet van dit Golgotha. Als de ruiters naderen, heft ze het gerimpeld gelaat op en werpt hun een wraakgierigen blik toe.

- Komt de witte vijand en slacht het oude schaap, dat alléén achterblijft? - vraagt ze norsch.

- De witte vijand voert geen krijg tegen vrouwen en kinderen - antwoordt Cilliers vriendelijk - ga heen in vrede!

- Is de witte kapitein grootmoediger dan Dingaan, dat hij Mindah's honger stille - herneemt de oude en strekt smeekend haar hand uit.

Oogenblikkelijk wordt aan haar verlangen voldaan.

- Waarom sterft Mindah hier den hongerdood? - vraagt Veldkamp op deelnemenden toon.

- Dingaan's toorn is over haar losgebarsten - klinkt het droevige antwoord - en hij gebiedt, dat ze achterblijft. Waarom ook verleidt haar de kleurige ring, dat ze Tambusa's gevangene helpt ontvluchten!

- Tambusa's gevangene? - roept Veldkamp opstuivend.

De andere ruiters komen naderbij.

- Wie is Tambusa's gevangene? - vraagt Van der Heyde levendig - is 't niet de witte nonna, die met Tschingo komt?

De vrouw knikt bevestigend.

- En zij zou Tambusa's arm ontkomen zijn?

- Mindah's zoon spant samen met Panda en Dingi, dat zij de witte lelie meevoeren. Mindah weet het, maar haar mond verstomt, dat niet haar zoon een lijk worde.

- Onmogelijk! - roept Veldkamp ten hoogste opgewonden - Ellis zou leven?! Neen, neen, zeide niet Tambusa zelf, dat zijn wreede hand haar doodmartelde? Hoe kan ik nog hoop voeden, altijd, altijd?!....

De donkere oogen der oude vestigen zich verwonderd op den jongen blanke, wiens groote smart maar al te duidelijk op zijn gelaat geschreven staat.

- Kan Tambusa's hand de witte lelie bereiken, als zij ver is met Panda en Dingaan's dochter, en Tambusa haar zoekt en niet vindt? - vraagt ze en haalt de schouders op.

- Kan dan Mindah haar spoor aanwijzen? - vraagt Pretorius vol belangstelling.

- Mindah's zoon kan het, als hij veilig is voor Dingaan's pijlen.

- Dan zullen wij hem die veiligheid weldra bezorgen - herneemt de Commandant. - Goede moed, Veldkamp! met Gods hulp zullen we ook uw bruid heroveren, nu ze nog leeft. Maar vervullen we eerst hier onzen treurigen plicht! - Hij wijst op den noodlottigen heuvel en beklimt dien, gevolgd door de anderen. Een groote beenderhoop trekt al dadelijk hun aandacht. Ontroerd scharen zij er zich omheen. Na tien maanden van rusteloozen strijd hebben ze eindelijk de overblijfselen gevonden van hun moedige voorvechters, Retief en Rousseau en hun vrienden. Aan de geraamten zitten nog de riemen, waarmede men de lijken hierheen sleepte. De gebroken schedels toonen aan, dat er door knotsslagen en steenworpen geweld aan gepleegd werd.

- Waar is Retief? - vraagt Pretorius met betraanden blik.

Veldkamp bukt zich en onderzoekt trillend van aandoening den beenderhoop: weldra wijst hij een geraamte aan.

- Dat is mijn ongelukkige Commandant! Aan den lederen bandelier, dien hij altijd over den schouder droeg, herken ik hem.

Met bevende hand neemt Pretorius den aangeboden bandelier van Veldkamp aan en onderzoekt den inhoud. Hij vindt de door Owen geschreven akte, die het grondgebied van Natal aan de emigranten verzekert en volgens den datum, daags vóór den moord, door Dingaan en zijn drie Raadslieden werd onderteekend.

- Wij zijn eigenaren van het aangevraagde land, eere aan deze

gebeenten! - roept hij luid en steekt het papier zegevierend in de hoogte. - Mannen, graven wij een graf voor deze rampzalige overblijfselen, dan keeren we terug, om ons eigendom in bezit te nemen!

Onder ernstig zwijgen wordt dit bevel uitgevoerd en daarna met 5000 stuks buitgemaakt vee langzaam de terugtocht aanvaard. Ten einde zoo spoedig mogelijk van Panda's schuilplaats onderricht te worden, komen Van der Heyde en zijn Commandant onderweg overeen, om den raad der erkentelijke Mindah aan te nemen en haar, met een behoorlijk geleide, op verkenning uit te zenden naar de bevriende Kaffers, van wie zij weet, dat ze reeds in 't geheim Panda's zijde kozen.

Daar nu Van der Heyde en Veldkamp tot dit geleide willen behooren, scheiden zij zich weldra met eenige jonge lieden van de ruiters af, de vermoeienissen en gevaren ten trots, die met hun nieuwe onderneming gepaard gaan.

Opgewekt en innig voldaan keeren de anderen met hun Commandant huiswaarts. Het groote doel is bereikt: Retief's nalatenschap maakt hen heer van het beloofde land. Voordat zij echter met dit heuglijk bericht de hunnen kunnen verblijden, heeft reeds Majoor Charters, door den Gouverneur van de Kaap-kolonie, Sir Benjamin d'Urban, daartoe gemachtigd, met een klein detachement Schotten de baai van Natal in bezit genomen, op grond, dat de uitgewekenen zich op onwettige wijze zochten meester te maken van een grondgebied, dat den inboorling behoorde.

Weder wapperde de Engelsche vlag, waar de Boeren-emigrant de overwinning had bevochten, en verklaarde er den oorlog aan zijn hardnekkige vrijheidszucht. Nieuwe wrevel, nieuwe ontevredenheid wekte deze onrechtmatige tusschenkomst. Het oude wantrouwen werd erdoor gevoed. Men begon te gissen, dat de Engelsche regeering had saamgespannen met den schrikkelijken vijand, om den emigrant te verjagen, dat hij Dingaan met raad en ammunitie had bijgestaan en willens en wetens terug had gehouden, wat hem door zijn vrienden aan de Kaap was toegezonden om zijn nooddruft te lenigen. Was het wonder, dat er weder onwillig geschud werd aan het oude, drukkende juk en nieuwe vrijheidshelden met geestdrift den ouden kreet herhaalden: Wij willen vrij zijn, wij willen hebben een eigen regeering, ook ten koste van ons leven! Broeders, de handen in elkander, bemoedigend wenken ons de schimmen onzer afgestorvenen toe. Onze leus zij en blijve '*met God voor onze vrijheid!*'

Brugge.
aan August Michiels.

Vriend, u riep mijn telegram:
's Avonds, 's avonds moet gij reizen
Naar de stad der volkspaleizen,
Naar de wieg van onzen stam!

't Is bij nacht en maneschijn
Dat ge Brugge rond moet varen,
Als er reuzenschimmen waren,
En de dwergen slapen zijn.

't Is bij maneschijn en nacht
Dat ge Brugge moet doorkruisen,
Als er zware stemmen ruisen:
‘Wat verval van zooveel macht!’

Als geen kloosterklok er klept,
Als ge er beedlen ziet noch geeuwen;
Maar uw ziel de heldeneeuwen
En de aloude kunst herschept.

Als het bleeke hemellicht
Blikkert op de torentransen;
Als het hooge en 't schoone glansen,
En het lage in 't donker ligt.

Als van menig grijs gebouw,
Brokklend Steen of Vrijheidstempel,
Kunstwerk van den echten stempel
Afsteekt op het hemelsblauw.

Als de stille, kille maan,
Over gevels, tinnen, kruinen,
Weemoed spreidt, als over puinen
Waar de Dood is doorgegaan.

Vriend, het is bij heldren nacht
Dat gij Brugge moet aanschouwen,
Dat gij Brugge moet herbouwen,
In zijn grootheid en zijn pracht!

JULIUS DE GEYTER.

Antwerpen, Sept. 1878.

Suum cuique.

Veel meer dan wij denken en weten is de wereld rondom ons de weerspiegeling van onszelf; wat de menschen van ons zeggen, zeggen zij niet, maar wij houden ons overtuigd, dat zij 't kunnen en moeten zeggen. De menschen houden zich veel minder met ons bezig dan wij gelooven; zij zijn daarvoor te veel bezig met zichzelf.

Wij beschouwen het leven te veel als een genot, te weinig als een plicht; het is in de eerste plaats meer een strijd dan een feest.

Scheiding van Kerk en Staat is wel bezien een keuze, even dwaas als de scheiding van boom en wortels, van spier en zenuw.

De gevolgen van de theorie der sexueele moraal komen in de practijk neer op het aanbesteden van ettelijke idioten-gestichten en een aantal krankzinnigen-huizen.

Het misbruik van tabak verschilt in de gevolgen weinig van het misbruik van sterken drank. Waarom hebben wij wel matigheids- en afschaffingsgenootschappen voor het een, en niet voor het ander?

‘Wel beschouwd ligt alles in iemands karakter, maar niet in zijn beginselen.’

‘Of een theoretische overtuiging zalig dan ongelukkig maakt, hangt niet zoozeer af van haren inhoud als van den geest, waarin zij aanvaard wordt.’

‘Het leven der volken is evenals dat der individuen een transactie tusschen tegenstrijdigheden. Hoeveel dingen zijn er niet, waarvan men moet erkennen, dat men noch met, noch zonder hen kan leven, en toch leeft men.’

‘Ook de geschiedenis heeft hare rechten. Wat in een land vanzelf geworden is, en waaraan het leven des volks zich allengs heeft gewend, waarin het zich leerde schikken en voegen, dat wordt niet straffeloos vervuld met hetgeen elders is doorgedrongen en daar misschien de beste vruchten draagt.’

‘Alles, wat de mensch voor niet heeft, zelfs de grootste weldaden, wordt door hem, blijkens de ervaring, niet gewaardeerd.’

‘Naarmate wij kalmer zijn, is ons oordeel vrijer, onze kracht grooter.’

‘Waar geen ernstige arbeid is, geen heilig levensdoel, geen doorgaand streven om nuttig te zijn en gelukkig te maken, daar is ook geen adel van overtuiging en gezindheid.’

Het gebed is soms de wanhoopskreet, waarin de mensch het onmogelijke vraagt. Redeneer daar niet over; wie zal aanmerking maken op den toon, waarin een moeder gilt, die haar kind in 't water ziet vallen.

De mensch heeft meer voorliefde voor hetgeen oud, dan voor 'tgeen waar is.

‘Geen bijgeloof of vooroordeel, of het draagt zijn verontschuldiging in zich.’

‘De eenige denkbeelden, waarmee men in de wereld verder komt, zijn die, waarvan men zelf de uitvinder is.’

‘De zwaarste slavernij in deze wereld is het lijfeigenschap der broodeloosheid.’

‘Het leven is een zaak, die de krachten der meeste menschen te boven gaat.’

‘Droomende heeft nog nooit iemand een overwinning behaald; den dauw, die de bloem der deugd laaft en leven geeft, noemt men zweet.’

‘Het verleden behoort aan de dooden; de dwazen hopen veel van de toekomst; de wijze leeft alleen voor het heden, dat altijd nieuw is.’

‘Slechts dan is men slecht gehumeurd, als men te traag of te machteloos is, om te worstelen met de omstandigheden. Kan men ook de wereld niet beheerschen, dan wil men toch voor 't minst meester zijn van zichzelf.’

‘Nooit zijn wij verstandiger en listiger, dan wanneer het erop aankomt, het door ons gepleegde onrecht in ons eigen oog te vergoelijken.’

‘Herstelling, niet berouw, is het geneesmiddel voor de gebreken der wijzen; het berouw toch verteert het hart, herstelling daarentegen vervult het hart met edelen trots en doet het vrijer en ruimer kloppen.’

‘Er wordt veel ellende in de wereld gebracht door misverstand en laster.’

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Twee falsarissen.

Er zijn vele menschen, die hun werk ervan maken, echte gedenkstukken te verminken of onechte te verdichten, en ze dan als onvervalschte en echte bewijzen te gebruiken.

Deze groote zonde komt niet zelden voor in de handelswereld en in het bestuur van gemeenten, provinciën en landen, maar wordt zeer vaak spoedig ontdekt en alsdan streng gestraft. Zij vertoont zich echter ook in de letterkundige wereld of in de gedenkstukken der geschiedenis, waarin geheele vervalsching of weglating van de gewichtigste plaatsen of navolging van verdichte oorkonden wel eens door grof en fijn, dom en onbeschaamd bedrog zóóverre gaat, dat wij, als de bewijzen ons voor oogen worden gelegd, wel eens nog niet kunnen gelooven, dat 'tgeen wij zien werkelijk bestaat.

Van zulke vervalschingen worden soms duizenden, ja, millioenen de slachtoffers. Niet zelden toch worden zij eeuwen lang volgehouden, en brengen zij geheele volken in eene verwarring des geestes, waaruit dezen bijna niet kunnen gered worden, en zeker niet dan door jaren-, ja, eeuwenlange inspanning van hen, die de bedriegerij ontdekken en blootleggen.

Op de twee grootste falsarissen, die in de wereldgeschiedenis voorkomen, als die de grofste en verderfelijkste vervalschingen hebben uitgevoerd en de ergste schade in Staat en Kerk hebben aangericht en nog aanrichten, wensch ik de aandacht van het beschaafde publiek te vestigen, opdat zij, meer gekend, te meer worden verfoeid en krachteloos gemaakt. Voor de mogelijkheid, om tot een in staatkundig en kerkelijk opzicht beteren toestand dan den tegenwoordigen te geraken, is de algemeene kennis daarvan onmisbaar. In alle standen moet men weten, welke leugens werden en nog worden uitgeroepen als waarheden.

Die twee falsarissen zijn de verdichters van den *Pseudo-Isidorus* en van den *Pseudo-Thesaurus*.

Niemand late zich door deze, misschien nog nooit door hem ge-

hoorde, namen afschrikken, om verder te lezen. Ik zal ze hem geheel duidelijk en verstaanbaar maken. En hij zal zien, dat ieder beschaafd mensch deze falsarissen *moet* kennen in zijn eigen belang, en in dat van zijn Land en Kerk(*).

De Pseudo-Isidorus.

Isidorus was een hooggeëerd Aartsbisschop van Hispalis in Spanje, die in 636 overleed. Hem werd eene algemeen bekende verzameling toegeschreven van een aantal besluiten en regelen, door kerkvergaderingen, bisschoppen en vorsten vastgesteld, om het bestuur der Kerk te ordenen. Die verzameling werd van tijd tot tijd met echte en onechte stukken aangevuld, totdat zij omstreeks 851 in Oostelijk-Frankrijk uitkwam in eene volkomen nieuwe bewerking, met bijvoeging van talrijke geheel en al verdichte stukken. Dit knoeiwerk, op den naam van Isidorus uitgegeven, wordt thans algemeen de *Pseudo-Isidorus* of *Valsche Isidorus* genoemd.

Het doel des bedriegers was, de verwildering van Staat en Kerk in het Fransche rijk tegen te gaan door de macht der metropolitanen en aartsbisschoppen, die meest van de koningen afhingen, te beperken, die der bisschoppen, welke onafhankelijker waren, te verheffen, en die van den Paus boven alle geestelijken en vorsten te stellen.

Om van het stoute bedrog, door het vervaardigen van dit boek gepleegd, eenig denkbeeld te geven, zal ik enkele proeven uit de omstreeks honderd verdichte oorkonden aanhalen. Men vindt er eerst brieven in van Clemens, den opvolger, gelijk het heet, van Petrus op den bisschopsstoel van Rome, gericht aan Jacobus, Bisschop van Jeruzalem, waarin Clemens verhaalt door Petrus te zijn aangesteld, en dan in 85 afdeelingen uiteenzet, welke bevelen omtrent het kerkbestuur de Apostel hem gegeven heeft en hijzelf nu moet voorschrijven. Wij vinden in deze bevelen eene langdradige navolging van hetgeen in de Brieven van Paulus aan Timotheüs en Titus voorkomt, waarbij een toestand van het kerkbestuur wordt ondersteld, gelijk die was in de negende eeuw.

Aan dit kunststuk sluit zich een ander, waarin Paus Anacletus, de opvolger van Clemens, verklaart, dat de Stoel van Rome de eerste, die van Alexandrië de tweede, die van Antiochië de derde is in de Kerk, en dat alle moeielijke en groote zaken te Rome moeten worden beslist, ‘aangezien door het gezag van dezen Heiligen Stoel alle gemeenten, naar 's Heeren verordening, moeten bestuurd worden’. - Dergelijke brieven en bepalingen van Rome's bisschoppen vindt men er verder tot aan die van Melchiades (311-314) toe. Onder deze

(*) Wat nu volgt is, uitvoerig en met bewijsplaatsen voorzien, uiteengezet in mijn werk: *De Oud-Catholieke beweging in het licht der kerkgeschiedenis, Gron.* 1876. Ik hoop sommigen een dienst te doen, met kort en zonder aanhalingen duidelijk te verhalen, wat daarvan voor elk belangrijk is, en dus ook voor hen, die mijn uitgebreid werk niet lezen.

stukken is vooral opmerkelijk een brief van Paus Lucius (252-253), waarin hij verklaart, dat de Kerk van Rome van elke dwaling bevrijd blijft, zoodat hier de onfeilbaarheid reeds begint geleerd te worden. Dan volgt de beruchte schenkingsbrief van Keizer Constantijn, die, toen hij naar Constantinopel zijn rijkszetel verlegde, aan Paus Sylvester het bestuur over het Westersche Rijk zou hebben opgedragen. Dit verdichtsel, 'twelk blijkbaar reeds uit de achtste eeuw stamt en door Pseudo-Isidorus alleen is overgenomen, niet opgesteld, is even dom als stout. Want het laat Constantijn aan den Paus geven het paleis van het Lateraan en de stad Rome en alle provinciën, plaatsen en steden van Italië of van de westersche streken; dat is, het Westersche Rijk, zooals dit in de achtste eeuw was ingekrompen tot enkele gewesten van Italië. Alleen dit kleine overblijfsel van vroegere grootheid kent de bedrieger en plaatst hij nu in Constantijn's tijd terug.

Daarna komen canones of bepalingen van kerkvergaderingen, die voor een goed deel uit echte verzamelingen zijn overgenomen, doch niet zelden zoo veranderd, dat zij het tegendeel zeggen van 'tgeen er oorspronkelijk in stond. Eindelijk volgt de laatste afdeeling, bevattende brieven en besluiten van Sylvester tot Gregorius I (590-604). Later gedagteekende stukken kon de Pseudo-Isidorus niet opnemen, daar de ware Isidorus niet later dan in den tijd van Gregorius en een weinig daarna had gebloeid.

Hoe vol leugen en bedrog dit knoeiwerk mocht zijn, weldra verbreidde het zich toch heinde en ver, en werd het, daar niemand de onechtheid vermoedde, overal argeloos gebruikt. De eerste onder de Pausen, die dit deed, was Nicolaas I (858-867). Het ging bijna zonder tegenspraak zoo voort tot den tijd der Hervorming.

Zelfs werden bij verkorting de geheele verzameling en voorts nog eene menigte van latere verdichtselen, vooral die van Gregorius VII en zijn aanhang, overgenomen in een kerkelijk wetboek, 'twelk Gratianus te Bologne, den toenmaligen zetel der rechtsgeleerde studiën, in 1150 uitgaf, onder den titel *Concordia discordantium canonum.* Dit boek werd later nog door eenige Pausen vermeerderd en aldus een tegenhanger van het *Corpus Juris Romani*, waarin het recht van het oude *Keizerrijk* van Rome was bevat, 'twelk Keizer Frederik I van 1158 af door de beroemdste rechtsgeleerden van Bologne had laten uitleggen. Het werd een *Corpus Juris Canonici,* of verzameling van het recht der *Pauselijke Kerk*, en, evenals het andere corpus, aan de universiteiten verklaard. Zóó kwam Pseudo-Isidorus tot de eere van de eigenlijke wetgever der Kerk te worden. Bijna niemand had er erg in, dat genoegzaam alles bedrog was.

Ik zeg *bijna;* want omtrent één belangrijk stuk kwam reeds vroeg tegenspraak: omtrent de schenking van Constantijn aan Paus Sylvester. Hiertegen verhief zich in 999 Otto III, die haar, met al de verontwaardiging van een beleedigden Keizer, als bedrog brandmerkte. En

omstreeks 1440 wees de schrandere en moedige Laurentius Valla de volkomene leugenachtigheid van deze oorkonde aan.

Doch tegen de geheele verzameling van Pseudo-Isidorus kwamen het eerst de Hervormers op. Het gezond verstand van Luther verwierp, nadat hij Valla had gelezen, den giftbrief van Constantijn als verdicht. In 1537 gaf hij er eene Hoogduitsche vertaling van in het licht met bijtende aanmerkingen. En tegen het gansche pauselijke wetboek, waarin Pseudo-Isidorus is opgenomen, ijverde hij vaak. Reeds in 1519 ging hem een licht erover op en 10 December 1520 verbrandde hij het openlijk. Later zeide hij: 'Wonderlijke bewijsvoering! De eene Paus beroept zich op den anderen, en bewijst dus de zaak met zichzelven.' - De geleerde Calvijn bemerkte, dat hier schier alles bedrog was. Hij zegt ervan, dat men waarlijk maar een weinig verstand en kennis behoeft te bezitten, om dadelijk te proeven, hoe zouteloos deze verdichtselen zijn en in welke keuken ze zijn bereid, zoodat hij aan de beoordeeling geene moeite wil ten koste leggen. Wel erkent hij, dat er ook ware brieven in zijn; doch dit is, zegt hij, nog niet voldoende; want heeft b.v. Leo I den zetel te Rome hoog verheven, dan is nog de vraag, of dit rechtmatig was en ingang en bijval vond. - Ook het eerste groote kerkhistorische werk komt ertegen op: de *Maagdeburger Centuriën.* Het toont aan, dat de geheele verzameling in één stijl is gesteld en elke oude bisschop van de eerste en tweede eeuw reeds in hetzelfde barbaarsche Latijn schrijft, als in de negende eeuw in zwang was.

Toch duurde het nog lang, eer Rome toegaf, dat Isidorus' boek list en leugen was. Nog omstreeks 1570 verklaarden de door drie Pausen aangestelde correctoren van de *Concordia* van Gratianus, dat hun het werk was opgedragen, 'opdat het gezag van dit allernuttigst en belangrijkst wetboek niet mocht wankelen'. Doch de onechtheid van verreweg het grootste deel der verzameling is langzamerhand zoo overtuigend aangewezen, dat zelfs eenige Roomsche godgeleerden al spoedig en thans allen haar niet meer loochenen. Ook liet zelfs wel eens een Paus er zich krachtig tegen uit. Pius VI schreef in zijn brief van 1789 aan de vier Aartsbisschoppen van Duitschland erover: 'Laat ons deze verzameling ter zijde leggen, of, wilt gij, ten vure doemen.' En een waardig godgeleerde der Fransche Kerk, De Regnon, verklaarde voor eenige jaren: 'Nooit, men moet het bekennen, zag men eene zoo stoute, zoo belangrijke, zoo plechtige, zoo volgehouden leugen, welke bovendien gedurende zooveel eeuwen zegepraalde! Ja, de bedrieger heeft zijn doel bereikt! Hij heeft het kerkbestuur veranderd, gelijk hij wilde; maar hij heeft het algemeene verval der Kerk niet kunnen tegenhouden! God zegent het bedrog niet. De valsche Decretalen hebben niets dan kwaad voortgebracht.'

Doch de Ultramontanen zijn vindingrijk! Kunnen zij niet loochenen, dat deze Isidorus een onechte is, zij beweren evenwel, dat het bestuur

en de leer der Kerk geene merkelijke verandering door hem hebben ondergaan, daar hij alleen zal hebben uitgesproken en door vervalscht gezag aanbevolen, wat reeds bestond!

Dit is niets anders dan eene schaamtelooze kunstgreep. Het kerkrecht is door dezen bedrieger om- en omgekeerd, gelijk De Regnon het erkent. Nicolaas I, Gregorius VII, Alexander III, Innocentius III en nog Pius IX hadden nooit hunne aanspraken op het volledig, hun, zooals zij beweerden, toekomend gebied in Kerk en Staat kunnen laten hooren, indien de valsche Isidorus hun geen schijnrecht, waarop zij zich konden beroepen, daarvoor had geleverd. Met de aanwijzing van de onechtheid van het verreweg grootste deel van het boek van Pseudo-Isidorus moet ook hun en hunner opvolgeren aangematigd recht op den duur voor goed en voor altijd wegvallen.

Geheel naar waarheid schrijft de doorkundige Janus: 'In het midden der negende eeuw ontstond de geweldige verdichting der *Isidorische Decretalen*, wier werking veel verder dan de opstellers beoogden zich uitstrekte; want, hoewel langzaam, voerde zij eene volledige omkeering in van kerkelijk bestuur en beheer. Er zal in de geschiedenis wel geen tweede voorbeeld zijn te vinden van eene zoo volkomen gelukte en toch zoo plomp aangelegde verdichting. Zij is sedert drie eeuwen onthuld; maar de grondstellingen, welke door haar verbreid en verwezenlijkt moesten worden, hebben zulke diepe wortelen in den bodem der Kerk geschoten en zijn zóó ineen gegroeid met het kerkelijk leven, dat de ontdekking van het bedrog niet eenmaal een doortastenden schok aan het heerschende stelsel heeft toegebracht.'

De Pseudo-Thesaurus.

Behalve met den Pseudo-Isidorus en andere, talrijke, maar meer op zichzelf staande bedriegerijen, waardoor vele bewijsstukken geheel werden verdicht en andere vervalscht, is er nog een samenhangend bedrog van groot gewicht gepleegd, dat een tegenhanger van den Isidorus kan genoemd worden. Daar op deze zaak door Roomschen weinig en nog minder door Protestanten is gelet, dien ik haar wat uitvoeriger in het licht te stellen.

Vier eeuwen, nadat de Pseudo-Isidorus was verschenen, werd eene nieuwe vervalsching op groote schaal tot stand gebracht, met een gevolg, dat eenigszins naderde tot dat van Pseudo-Isidorus zelven. Had de eerste falsaris het kerkbestuur en kerkrecht omgekeerd, de tweede schoof zijn bedrog in de dogmatische theologie in en veranderde dáár zeer veel.

Eeuwen lang namelijk hadden de eigenlijke godgeleerden zich met de leer over het kerkbestuur niet veel bezig gehouden. Niet alleen de Mystieken zwegen ervan: zij leefden immers op een geheel ander gebied: ook de oudste Scholastieken bemoeiden er zich niet mede.

Dit werd anders. Toen de Kruisvaarders in 1204 Constantinopel

hadden ingenomen en Graaf Boudewijn van Vlaanderen tot Keizer over het Oostersche Rijk verklaard, werd daar een Latijnsch Keizerrijk gevestigd, 'twelk bijna zestig jaar duurde, tot 1261. In dien tijd zagen Paus Innocentius III en zijne opvolgers een hunner innigste wenschen vervuld: de Grieksche Kerk werd hun onderworpen! Maar toch meer in het uiterlijke, dan in het innerlijke. *Het kerkbestuur* was spoedig te veranderen; *de kerkleer* ging moeielijker.

De theologie van de Grieksche geleerden kende aan den Paus de hooge eer en heerlijkheid niet toe, welke sedert Pseudo-Isidorus hem in 't Westen was gebracht. Daar moest wat op gevonden worden. Een zwerm monniken, vooral Dominicanen, werd erop afgezonden, om Griekenland te doorreizen en de geheel eenige verhevenheid en grootheid van Rome's Paus te prediken. Zij vonden geen bijval. Wat zij als de eenige echte en alleen zaligmakende kerkregeering aanprezen, was bij de Grieken eene ongehoorde en onbegrijpelijke nieuwigheid. Wel hadden eenige Pausen, als zij aan Keizers of Patriarchen in het Oosten schreven, zoo iets nu en dan laten hooren. Maar daarop achtte men ginds niet. De Paus had den eersten rang, dit erkende men er: - maar *tusschen* de overige Bisschoppen en Patriarchen in: eene willekeurige, onbeperkte, boven de toestemming van de overige geestelijken verhevene macht kende men hem niet toe. Er moest dus een bijzonder middel worden aangegrepen, om op de godgeleerde inzichten der Grieken te werken. Men vond zulk een middel.

Een Latijnsch godgeleerde, waarschijnlijk een Dominicaner, die zich onder de Grieken had opgehouden, verdichtte eene reeks van uitspraken van Grieksche Kerkvergaderingen en Kerkvaders zoowel over het kerkbestuur in den geest van Pseudo-Isidorus, als over de kerkleer, voor zooverre de Grieken en Latijnen daaromtrent verschilden, in den geest dezer laatsten. Deze verzameling, in het Latijn opgesteld, doch als eene vertaling uit Grieksche bronnen aangekondigd, werd aan den Paus Urbanus IV in 1261 aangeboden. Daar zij den titel van *Thesaurus veritatis fidei* draagt, wil ik haar, als tegenhanger van Pseudo-Isidorus, maar *Pseudo-Thesaurus* noemen, in de hoop, dat het boek onder dezen kenmerkenden naam voortaan te meer de aandacht der Protestantsche kerkgeschiedschrijvers zal trekken. Urbanus zond het werk aan den grootsten godgeleerde zijner eeuw, Thomas Aquinas, om er zijn oordeel over te geven.

Men vindt dit oordeel in een werkje van Thomas, dat den titel draagt *Contra errores Graecorum ad Urbanum* IV, *Pontificem Maximum.* Uit het begin en slot kan men zien, dat deze Paus hem het werk had toevertrouwd, om eruit op te maken, wat voor de bevestiging van het ware geloof daaruit volgde. Het door den Paus aan Thomas gezonden boek bestond vóór eene anderhalve eeuw nog althans in twee afschriften: in druk uitgegeven is het niet. Wij missen daaraan echter niet bijzonder veel; want hoewel niet de geheele, is

toch de hoofdzakelijke inhoud ervan door Thomas bewaard. Aan 's Pausen opdracht voldoende, toont hij nu en dan wel eenige verbazing, dat de Grieksche kerkleeraars de Latijnsche Kerk zoo volkomen in 't gelijk stellen tegenover de hunne; ook is hij niet altijd tevreden met de redeneering des verzamelaars van den *Pseudo-Thesaurus,* noch met zijne (zooals Thomas meende) *vertaling* van Grieksche plaatsen. Maar aan bedrog, zoodat er veel of alles op naam der Grieksche schrijvers verdicht zou zijn, daaraan denkt hij volstrekt niet.

In zijn opstel gaat Thomas dan eerst na, wat die schat van getuigenissen al leert omtrent de Drieëenheid, bijzonder omtrent de betrekking van den Zoon tot den Vader, voorts omtrent die van den Heiligen Geest tot beiden, en eindelijk omtrent het uitgaan van den Geest uit den Zoon. In al deze vaak onverstaanbare haarkloverijen krijgt de Latijnsche Kerk recht tegenover de Grieksche.

Voor ons doel is het belangrijk erop te letten, wat Thomas uit het hem gezonden boek afleidt omtrent de eenige, hooge, geheel de Kerk beheerschende macht van Rome's Bisschop.

Eerst haalt hij, ter verheffing van dien Bisschop boven allen, een canon of regel van een Concilie aan, zonder dit te noemen; hij bedoelt dat van Constantinopel in 381; dan eene plaats uit Chrysostomus; voorts een canon van het Concilie te Chalcedon (451); daarna verscheidene plaatsen uit Chrysostomus, uit Cyrillus van Alexandrië, uit Cyrillus van Jeruzalem, uit een zekeren, ons onbekenden Maximus: in 't geheel vijftien plaatsen over dit onderwerp, welke alle gansch en al verdicht zijn. Ook het gebruik der Latijnsche Kerk, om in den Paaschtijd ongezuurd brood te eten, wordt door 't gezag van Grieksche kerkvaders, als van Gregorius van Nazianze, tegenover het andere gebruik der Grieksche Christenen gehandhaafd. Desgelijks de leer der Latijnen over het vagevuur, door 'tgeen Gregorius van Nyssa en Theodoretus er hier van zeggen. *Hier*, niet in hunne werken. Het zijn allen verdichte teksten!

Ziedaar dan eene rijke bron, voor de verheerlijking van de Latijnsche Kerk en bijzonder van Rome's Bisschop geopend! Want al die getuigenissen over het kerkbestuur dienen, om den Paus even hoog te verheffen als Pseudo-Isidorus had gedaan. Alleen is er dit onderscheid, dat Isidorus meestal de Latijnsche Kerk laat spreken, terwijl de Pseudo-Thesaurus de Grieksche Kerk laat verkondigen, hoe groot toch wel die Bisschop van Rome is.

Om aan het bedrog nog meer den schijn van waarheid te geven, vertaalde in dienzelfden tijd een in het Grieksche rijk zich ophoudende Dominicaner, Buonaccursio, de verzameling in het Grieksch. Een andere Dominicaner, Doto, maakte dit werk omstreeks 1330 in het Westen bekend; hij verhaalde, ofschoon het duidelijk blijkt, dat het Latijn het oorspronkelijke is, dat Buonaccursio het uit het Grieksch in het Latijn had vertaald en beide teksten nevens elkander geplaatst.

Men kan denken, hoe blijde de Paus met dien nieuwen schat geweest is! Urbanus IV maakte er dadelijk gebruik van in een brief aan den Griekschen Keizer. En nog meer deed Thomas. Hij gebruikte de gevonden getuigenissen, die hij in het geschrift *Tegen de dwalingen der Grieken* had aangehaald, en nog een aantal andere getuigenissen in zijne overige schriften, b.v. in een boekje, *Tegen de bestrijders der godsdienst*, in zijne uitlegging der Evangeliën en bovenal in zijn hoofdwerk, de dogmatiek, *Summa* genoemd. Zóó voerde hij, gelijk de slotsommen van Pseudo-Isidorus in het Kerk*recht* reeds lang waren opgenomen, nu die van den Pseudo-Thesaurus in de Kerk*leer* in.

Hoog was de eer, welke Thomas met dit alles bij het Roomsche Hof inlegde. Paus Gregorius XII zond hem naar de Kerkvergadering, welke in 1274 te Lyon zou gehouden worden, om haar zijn boek, ingevolge de opdracht van Urbanus IV *Tegen de dwalingen der Grieken* geschreven, te overhandigen, en tegen de Grieken, met wie men aldaar over de vereeniging der verscheurde Kerk zou handelen, te gebruiken. Doch Thomas stierf onderweg. Groote schade was dit echter niet. Wat hij zou doen, geschiedde toch op zijn naam, die hemelhoog werd verheerlijkt. In het *Leven van Thomas*, door Touron beschreven, vindt men eene bijeenvoeging van al het groote, dat over Thomas gezegd is. Johannes XII getuigde (1323) van hem: ‘Hij heeft zoovele wonderen gedaan, als artikelen geschreven.... Hij heeft de Kerk meer verlicht, dan alle andere leeraars.... Verscheidene werken heeft hij niet dan door eene bijzondere ingeving van God geschreven.’ En eens, zóó leest men, kwam uit een crucifix het woord: ‘Gij hebt goed over mij geschreven, Thomas!’

Van nu af werd in de dogmatiek der Kerk de leer over 's Pausen oppermacht als een geloofsartikel behandeld; want Thomas bleef eeuwen lang de godspraak der theologen. Dit ging alzoo de middeleeuwen door, en bestaat nòg genoegzaam evenzeer na de Kerkhervorming van de zestiende eeuw.

Ten bewijze haal ik Melchior Canus aan, een Spaanschen Dominicaner († 1560), een man van doorzicht, wijsheid en welsprekendheid, een hevigen tegenstander van de Jezuïeten-orde, in welke hij een voorlooper van den Antichrist aanschouwde, en van welke hij voorspelde, dat zij den koningen te machtig zou worden, een, gelijk hij meende, bijbelsch theoloog, en dus voorzeker geen blind vereerder van het Pausdom. Deze geleerde nu heeft in zijn hoofdwerk, 'twelk eene inleiding op de dogmatiek of een onderzoek naar hare bronnen bevat, de vervalschingen en verdichtselen van den Pseudo-Isidorus en Pseudo-Thesaurus over de oppermacht der Pausen volkomen ter goeder trouw overgenomen. Hij haalt twintig getuigenissen aan over die oppermacht, waarvan achttien geheel onecht zijn. Hij erkent daarbij de sterkste plaatsen uit Thomas Aquinas te hebben overgenomen, en ze niet te vinden in de werken van de Kerkvaders zelven. Doch hij weet voor

dit ongeluk goeden raad. Hij schrijft: ‘Cyrillus geeft bij den heiligen Thomas in zijn boekje *Tegen de dwalingen der Grieken* voor deze waarheid (van het oppergezag des Pausen) veel duidelijker getuigenis dan de andere schrijvers. En verwondert u niet, dat men in de boeken van Cyrillus, waaruit Thomas die plaatsen aanhaalt, ze *nu* niet vindt. Want de ketters hebben dat boek verminkt, en wat omtrent het gezag van den Roomschen Paus daarin stond, hebben zij alles uitgewischt.’ Ditzelfde verzekert hij voorts ook van het Concilie van Chalcedon. ‘Wat Thomas daaruit over 'tzelfde onderwerp aanhaalt, is in de handelingen van dit Concilie in dezen tijd niet meer te vinden. De ketters hebben het doorgestreken.’

Hetzelfde als Melchior Canus hebben de latere Roomsch-Katholieke theologen in 't algemeen gedaan, b.v. kort na hem de Kardinaal Bellarminus († 1621). Het onderscheid is echter, dat Canus oprecht en eerlijk in zijn geloof was, 'tgeen zich van Bellarminus niet laat zeggen. - In 1713 bezigde Professor Andrazzi te Bologna, in een strijdschrift tegen de Grieken, de verdichte plaats van Cyrillus als een onweerlegbaar bewijs voor de oppermacht van Rome's Paus. Ook deed dit in nog later tijd Alphonsus de Liguori († 1787), de stichter van de orde der Redemptoristen. Hij haalt uit Irenaeus woorden aan, die niet in dezen kerkvader staan, en beroept zich voor andere verdichtselen eenvoudig op Melchior Canus.

Evenzoo geschiedt het nog in de handboeken der theologie voor de seminariën der Roomsch-Katholieke kerk. Zoo erkent Petrus Dens († 1775), dat vele stukken in den Pseudo-Isidorus verdicht zijn; 'tgeen hij dan ook heeft moeten erkennen van den Pseudo-Thesaurus. Doch dit hindert hem niet uit den altijd door hem gevolgden Thomas Aquinas, die door deze verdichtingen op een dwaalspoor was gekomen, als uit een ontwijfelbaar gezag zijne leerstellingen te bewijzen. Zoo staat het bij Dens vast, dat alleen de Paus een algemeen concilie mag samenroepen. Immers, hij is het hoofd der Kerk en Thomas verzekert: ‘Alleen tot het gezag van den Paus behoort het, de Twaalf Geloofsartikelen nieuw uit te geven en al het overige te doen, wat de geheele Kerk aangaat, zooals het samenroepen van eene algemeene Synode en andere dergelijke zaken.’ En nu wordt ons, zonder dat er ook maar eenige schijn van bewijs voor is bijgebracht, in ernst, alsof er geen twijfel over kon bestaan, zoo maar verhaald, dat het eerste algemeene Concilie te Nicea in 325 is gehouden *onder* Paus Sylvester, het tweede te Constantinopel in 381 *onder* Paus Damasus, het derde te Ephese in 431 *onder* Paus Coelestinus, en zoo alle volgende vijf algemeene Kerkvergaderingen in 't Oosten zijn bijeengekomen *onder* Rome's Paus. Het spreekt vanzelf, dat voorts het negende tot het achttiende algemeen Concilie in het Westen onder de voorzitting van Pausen is gehouden; het achttiende was dat te Trente (1545-1563).

Aldus onderwijst de Roomsch-Katholieke Kerk hare aanstaande

leeraars! Leugen wordt als ontwijfelbare waarheid opgedischt. Geen wonder, dat men in 1870 te Rome openlijk beweerde, aan Thomas genoeg te hebben, om de onfeilbaarheid des Pausen te bewijzen.

Toch heeft het in die Kerk niet aan tegenspraak, evenmin tegen den Pseudo-Thesaurus, als tegen den Pseudo-Isidorus, ontbroken. Maar eeuwen lang konden ook de schranderste mannen, gelijk een Marsilius van Padua, ofschoon zij het bedrog doorzagen, zich door het verwarde bosch van verdichtingen en vervalschingen geen weg banen. De Grieken echter spraken het bedrog luide uit. Toen Eugenius IV, tijdens de Kerkvergadering van Bazel, een nieuw Concilie te Florence had samengeroepen, waren hier in 1439 ook afgezanten van de Grieksche Kerk. Uit Pseudo-Isidorus en Pseudo-Thesaurus werden hun vele plaatsen voorgelegd, om der Pausen oppermacht te bewijzen. Toen zij alles geduldig hadden aangehoord, zeiden ze heel koel: 'Al die kerkelijke bepalingen zijn niet dan verdichtselen.' Waarop die van Rome.... zwegen! - Eerst na de Kerkhervorming werd het beter, maar ook nog niet spoedig. Ruim eene eeuw later was een der eerste en grondigste bestrijders van de echtheid der plaatsen, door Thomas uit Grieksche schrijvers aangehaald, de veelzijdige kenner der kerkgeschiedenis, een Gallicaan, Joannes de Lannoy († 1678). In drie uitvoerige brieven toont hij zonneklaar aan, dat die plaatsen niet staan in de werken van Cyrillus, Chrysostomus en anderen; dat dezen en de overige Grieken geheel anders in hunne echte werken hebben geschreven; dat het geen stijl der oudheid is, waarin zij bij Thomas spreken; dat de Pausen Nicolaas I en Leo IX, wien dat recht te pas zou zijn gekomen, er zich niet van hebben bediend. Een der vermakelijkste proeven is, dat Chrysostomus tot de Christelijke Bulgaren zou hebben gesproken, terwijl dit volk eerst in 855, dus 438 jaren na Chrysostomus' dood, het Christendom heeft aangenomen.

Twee andere Roomsche godgeleerden, Quétif († 1698) en Echard († 1724), wezen aan, dat men leugenachtig de plaatsen bij Thomas uitgaf, als uit het Grieksch in het Latijn vertaald, terwijl het omgekeerde had plaats gehad en men het Grieksch uit het Latijn had overgezet.

Een ander Roomsch-Katholiek godgeleerde, Touttée († 1718), wijst in zijne uitgave van Cyrillus van Jeruzalem de onechtheid aan van vele hem toegedichte brieven. Ook eene plaats daaruit bij Thomas brandmerkt hij als onecht.

De onthulling van het bedrog van den Pseudo-Thesaurus door R.K. godgeleerden is in de laatste jaren veel gevorderd. Toen het laatste concilie in het Vaticaan zou gehouden worden, kwam een werk uit, dat met recht groote beweging veroorzaakte. Het wordt aan Döllinger toegeschreven, en is dezen uitstekenden geleerde niet onwaardig: *Der Pabst und das Concil*, *von* Janus. *Eine weiter ausgeführte und mit dem Quellennachweis versehene Neubearbeitung der in der Augsburger*

Allgemeinen Zeitung erschienenen Artikel: *Das Concil und die Civiltà. Leipzig*, *C.F. Steinacker* 1869. Na velerlei ander bedrog, list en geweld, door Rome gebezigd, te hebben aangetoond, komt hij op den Pseudo-Thesaurus, waarvan hij de geschiedenis vollediger dan iemand verhaalt.

Toen de laatste Kerkvergadering in 1870 hare zittingen was begonnen, kwam een ander R.K. godgeleerde met de aanwijzing der vervalschingen, door Thomas uit den Pseudo-Thesaurus opgenomen. Het was A. Gratry in zijne vier brieven, achtereenvolgens uitgegeven onder den titel: *Mgr. L'Evêque d' Orléans et Mgr. L'Archévêque de Malines, Paris* 1870. In den tweeden dier brieven zegt hij: ‘Er is in de negende eeuw eene eerste fundamentele leugen geschied, die eeuwen lang heeft gezegepraald. Dit is het werk der valsche Decretalen (van den Pseudo-Isidorus). - Er is een tweede leugen gebeurd in de dertiende eeuw, een werk van een ander onbekenden falsaris, die in eene verzameling van plaatsen uit de Grieksche kerkvaders en uit de eerste Kerkvergaderingen verdichte stukken in de wereld bracht, door hem aan deze of die conciliën, aan Chrysostomus of Cyrillus toegeschreven.’ Gratry bedoelt blijkbaar den Pseudo-Thesaurus, door Thomas van Aquino ter goeder trouw als waar en echt beschouwd en in de R.K. theologie ingevoerd.

Deze twee, Janus en Gratry, hebben mij de oogen geopend om te zien, welk verfoeielijk, stelselmatig bedrog er in de dertiende eeuw is gepleegd met den Pseudo-Thesaurus, evenals in de negende met den Pseudo-Isidorus. De Protestantsche kerkgeschiedschrijvers weten natuurlijk wel van Thomas' boekje en de daarin bevatte verdichte citaten uit Grieksche bronnen. Maar zij hebben niet veel erg in het planmatige van het bedrog en doen het daarom veel minder sterk uitkomen. Eens er opmerkzaam op gemaakt, zullen zij hunne aandacht op dezen tegenhanger van den *Pseudo-Isidorus* zeker wel ernstig vestigen en hem als *Pseudo-Thesaurus* brandmerken.

Men neme nu echter het spreken over de twee falsarissen, dien van de negende en dien van de dertiende eeuw, niet aldus op, alsof zij de eenigen waren, die de bronnen der Kerkgeschiedenis door hun bedrog hebben vergiftigd. Helaas, er zijn er veel en veel meer! Men ga de Kerkgeschiedenis maar eens door en zie, hoe telkens weder de verdraaiing, vervalsching en verdichting van oude gedenkstukken, ten einde de pauselijke oppermacht te steunen, door geleerde mannen wordt aangewezen. Eeuwen lang heeft de wetenschap door hare bedriegerij aldus ertoe mede gewerkt, dat de macht der Pausen steeds hooger is gestegen; nu werkt zij krachtig mede, om de bedriegerijen te onthullen.

Ziet echter Rome's wetenschap hier of daar langer geen kans, door uitlatingen en bijvoegselen de oorspronkelijke teksten te verminken en het tegenovergestelde te laten zeggen van 'tgeen zij inhouden, dan neemt men de toevlucht tot eene alle gezond verstand bespottende uitlegging van die plaatsen, b.v. van die, welke de veroordeeling van

Paus Honorius als ketter door de VI, VII en VIII algemeene Kerkvergaderingen vermelden. Daarvan zag men vele proeven ook nog tijdens het Vaticaansch Concilie van 1870. - Baat dit hulpmiddel niet, welnu, dan durft men zelfs de verminking der teksten als eene door God ingegevene zaak verdedigen. Dit deed onder anderen de geleerde Kardinaal Bellarminus.

En dit is nog niet alles. Nog erger is in deze zaak dit, dat de waarheidszin er geheel en al door is verstompt, zoodat men in Rome's Kerk meent vrijheid te hebben, wat recht en waar is ook uit bronnen, die men erkent dat vervalscht zijn, te durven afleiden. Eene merkwaardige proeve daarvan ziet men, om maar ééne uit velen te noemen, in een boekje, tijdens het Vaticaansch Concilie te Napels in de lente van 1870 uitgekomen. Het heet: *Theologische verhandeling over des Pausen opperste leermagt.* In de voorrede leest men: ‘Neem zelf, o welwillende lezer! inzage van de bescheiden betreffende de zaak van Paus Honorius, opdat gij des te gemakkelijker kunt oordeelen, wat daarvan te denken is. Wij onthouden ons geheel en al van de zeer belangrijke vraag, of die bescheiden in allen deele echt en ongeschonden zijn, dan of zij, zooals de geleerdste schrijvers op grond van gewichtige redenen meenen, ten deele althans ondergeschoven en door kwaadwilligen bedorven zijn.’ Korter zeide in het Vaticaansche Concilie de latere Kardinaal Manning: ‘Het dogma moet de historie overwinnen.’

Echt of onecht is dus hetzelfde Het kerkelijk leerstelsel behoeft zich aan de geschiedenis niet te storen. Hoe de Kerk, de Kerkvergadering of de Paus aan het leerstelsel zijn gekomen, is van luttel belang; ze zijn onfeilbaar. Voor hun gezag moet de getuigenis der historie wijken.

Door zooveel onkunde, lichtzinnigheid en bedrog worden vele edele menschen onder de Roomsch-Katholieken bij voortduring diep gekrenkt. Gratry zegt ervan: ‘Er bestaat eene school van verdediging (van 's Pausen oppermacht), waarin men Heiligen vindt en groote geesten en vele uitnemende Christenen, die allen samen worden bedrogen door de blinde drift van een zeker tal van schrijvers en godgeleerden, door de weinig goede trouw van velen, en eindelijk door eigenlijk gezegde leugens en opzettelijk aangebrachte vervalschingen.’ En over deze school beklaagt hij zich en de Kerk gedurig weer ten sterkste. ‘Kent gij’, zoo spreekt hij den Aartsbisschop van Mechelen aan, ‘in de geschiedenis van den menschelijken geest eene godgeleerde of wijsgeerige, geschiedkundige of eenige andere vraag, die zóó is onteerd door de leugen, de kwade trouw en allerlei werk van falsarissen (als die over de pauselijke oppermacht)? Ik verklaar, deze vraag is geheel verkankerd door bedrog.’ - Even verontwaardigd is de doorgeleerde Friedrich, die als theoloog van Kardinaal Hohenlohe tijdens het Vaticaansche Concilie in Rome was.

Dit zijn de twee falsarissen, welke ik aan het groote publiek, voor zooverre dit hen nog niet kende, bekend wenschte te maken.

Is de bedriegerij grof en onbeschaamd, 't is toch iets verblijdends, dat vooral ook eenige Roomsche geleerden haar aan de kaak stellen, en dat het masker aan den Pseudo-Thesaurus meest door hen is afgerukt.

Zoolang deze twee bedriegers niet algemeen als bedriegers worden erkend, is er geen mogelijkheid, dat er eens ééne Evangelisch-Katholieke Kerk ontstaat, waarin het goede en ware van de Roomsche, de Grieksche en de Protestantsche Kerk wordt vereenigd.

Daartoe moet men met Rome breken, Rome's bedriegelijke handelwijze aantoonen, van Rome gaan naar het *eeuwig Evangelie.*

De *Roomsch-Katholieke* Kerk moet verdwijnen, om ruimte te maken voor de *Evangelisch-Katholieke.*

Groningen, Januari 1879.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

De strijd tusschen darwinisme en teleologie.

Door een toeval heb ik veel te laat kennis bekomen van een opstel van Dr. H.W. Waalewijn, te vinden in de *Vragen des tijds* van April 1878 en gericht tegen mijn in het December-nummer 1877 van *De Tijdspiegel* voorkomend verslag van het werk van Janet, *Les causes finales.* Het gewicht der zaak dringt mij, dat opstel niet geheel onbeantwoord te laten.

De Schrijver gelooft aan mijne overtuiging en goede trouw, maar acht het een merkwaardig verschijnsel, dat zoowel ik als anderen, die toch met veel van het oude gebroken hebben, ons niet los kunnen maken van het denkbeeld: ‘dat er een doel in de natuur is’. Hij schrijft het taaie leven van dit denkbeeld daaraan toe, dat het van het eene geslacht op het andere overgeërfd, van de eerste jeugd wordt ingeprent en zoo als het ware met het geheele wezen is inééngegroeid. - Ik wil de kracht van overgeleverde denkbeelden niet laag stellen, maar het zoude toch ook kunnen zijn, dat het gezond verstand telkens in oproer kwam tegen eene wetenschappelijke leer, welke alle doeleinden in de natuur loochent: op dezelfde wijze als dit gezond verstand, ondanks alle bewijzen vóór het determinisme, toch nog altijd blijft hechten aan de vrijheid van den menschelijken wil. En ofschoon ik niet wil beweren, dat het dagelijksch menschenverstand ten slotte in wijsgeerige vragen het beslissend vonnis moet geven, acht ik het toch raadzaam, dat, waar dit verschijnsel zich voordoet, de wijsgeerige bespiegeling telkens nog eens opnieuw van de stukken van het proces kennis neme.

Overigens moet ik opmerken, dat ik niet gesproken heb van *een doel* in de natuur, maar van *verschillende doeleinden,* en dat het woord *doeleind,* omdat men daaraan zoo licht de beteekenis van een meer verwijderd oogmerk hecht, nog beter wordt vertolkt door *plan, leidende gedachte* (*idée directrice*). De geheele strekking van mijn betoog is aan te wijzen, dat, waar in het heelal ontelbare inrichtingen zijn, die een plan, eene leidende gedachte vertoonen, ook ergens een verstand(*) moet zijn, van hetwelk die leidende gedachte afkomstig is. Van verwijderde doeleinden is over het algemeen geen sprake. Bij de organische wezens ga ik niet buiten het organisme: ik spreek van een doel om te doen zien, om te doen leven. Bij de anorganische natuur moet ik soms buiten haarzelve gaan, omdat hetgeen levenloos is toch moeielijk kan gedacht worden, alleen om zichzelf aanwezig te zijn. Ik spreek van de vaste evenredigheid, welke in de samenstelling der dampkringslucht heerscht, als geschikt om het leven der dieren te onderhouden.

Soms zoude men denken, dat de Heer Waalewijn de kern van mijn betoog niet vat. Neen, voorzeker, om bij het door hem aangehaalde voorbeeld te blijven, wanneer iemand een holle lens en een bolle lens in een zekeren stand achter elkander plaatst en zoo een verrekijker vormt, behoeft geen doel verondersteld te worden om een verrekijker te maken; maar, wanneer iemand honderd malen een instrument vervaardigt, waarin hij die inrichting aanbrengt, hebben wij het recht te besluiten, dat het maken van een verrekijker zijn doel was, al is ons ook niets van de gedachten van dien persoon bekend. Zoo redeneer ik ook omtrent de inrichtingen der natuur. Indien er één mensch was, die oogen had en goed zag, zouden wij niet gerechtigd zijn om te besluiten, dat de oogen aangelegd waren om te zien: maar nu er millioenen personen zijn, die een gelijkvormig toestel hebben, hetwelk teweegbrengt, dat zij zien, besluiten wij te recht, dat, bij de vorming van dit toestel, het doel voorzat om den mensch te doen zien. En dit besluit trekken wij, omdat, evenals er geen gevolg is zonder oorzaak (voldoenden grond), er zoo ook een voldoende grond moet zijn voor het verschijnsel, dat bij zoovele individu's samentreffen zoovele verschillende omstandigheden, als noodig zijn tot het vormen van goed ziende oogen.

Ik geef den Heer Waalewijn gaaf toe, dat ik, door Janet te veel op den voet te volgen, geene genoegzame rekening heb gehouden met de ontzettende veranderingen, welke de beschouwing der geheele natuur ondergaat, indien de theorie van Darwin en zijne aanhangers voor

(*) Het spreekt vanzelf, dat, wanneer in dergelijke bespiegelingen de woorden *verstand*, *denken*, *gedachte*, *plan*, *doeleind* gebruikt worden als attributen of werkingen van een Oneindig wezen, men zich daarbij moet voorstellen iets analogisch aan hetgeen bij den mensch plaats heeft, maar tevens dat men de menschelijke beperkingen moet wegdenken. *Strikt* genomen is waar, hetgeen onlangs een scherpzinnig geleerde schreef: ‘In de natuur is geen menschelijk denken, omdat dit denken verbonden is aan bepaalde menschelijke organen.’

juist moet gehouden worden. Ofschoon ik het resultaat, waartoe ik gekomen ben, geenszins terugneem, had ik mij van die theorie niet in zulke korte woorden moeten afmaken. Zonder de aanmerkingen van Dr. Waalewijn te kennen, heb ik dit dan ook reeds verbeterd in de *Latere aanteekeningen* op mijn opstel, onlangs opnieuw, met andere Geschriften, uitgegeven(*). Met datzelfde oogmerk wil ik ook hier trachten door eenige voorbeelden duidelijk te maken, dat de evolutieleer de finaliteit der natuur niet uitsluit. Op den voorgrond staat, dat ik die leer in haren radicaalsten vorm toepas, zonder daarom toe te geven, dat zij op alle punten vaststaat. Ik acht b.v. het ontstaan van het laagst bewerktuigd leven uit de anorganische natuur geenszins bewezen.

Er is, mijns inziens, een plan, eene *idée directrice*, waarneembaar in de geheele inrichting van het menschelijk lichaam: in de wijze, waarop de ademhaling, de stofwisseling plaats heeft; in de wijze, waarop de mensch ziet, hoort, zich beweegt, in één woord leeft. Maar nu is de mensch, volgens de evolutieleer, niet, gelijk hij thans is, uit de hand van een Wereldschepper voortgekomen: hij is de laatstbekende schakel in eene zeer lange keten van vervormingen, welke in de anorganische stof begint en geleidelijk voortloopt, zonder door een scheppingsdaad te zijn afgebroken. De anorganische stof bestaat wel uit een groot aantal verschillende elementen, welke in een nog oneindig grooter aantal verschillende verbindingen kunnen treden; op die anorganische stof werken wel een aantal verschillende natuurkrachten: maar van hetgeen in de opklimmende reeks van vervormingen plaats heeft, kan dan alleen voldoende rekenschap gegeven worden, indien er een *Goddelijk verstand* in de wereldstof woont. Dit *Verstand* moet de grondstoffen en krachten zoo hebben ingericht, dat zich onder bepaalde omstandigheden uit de levenlooze stof eene levende cel vormt; dat die eenvoudige cel in gunstige toestanden door de aanéénrijging van meerdere cellen tot een meer samengesteld dier wordt; dat dit dier, door verandering van het midden, waarin het leeft, door verandering van functiën der ledematen, door strijd om het leven, zich langzamerhand vervormt, en dat zoo eindelijk de mensch is ontstaan. Dat *Goddelijk verstand* moet de stof zoo ingericht hebben, dat de cellen geschikt zijn om zich tot ongelijksoortige weefsels te vereenigen; dat zij zich daar plaatsen, waar zij noodig zijn; dat zij zich in zulk eene orde schikken, dat de mensch in het bezit geraakt van kunstige oogen, kunstige ooren, een kunstig samenstel om zich te bewegen. De grondstoffen der wereld moeten zoodanige inrichting gekregen hebben, dat de ouders eene bevruchte cel kunnen voortbrengen, aan welke zich andere cellen aanrijgen en die, volgens een haar inwonend plan, het nieuwe wezen in korten tijd doet doorloopen het geheele vormingsproces, hetwelk de mensch sedert den aanvang van het leven op aarde begonnen heeft.

(*) Verspreide geschriften van geschiedkundigen, godsdienstigen en wijsgeerigen inhoud van Mr. H. van Loghem, Deventer A. ter Gunne, 1879.

Dit de primitieve cel (het eitje) inwonend plan beheerscht, èn gedurende de periode der vorming èn gedurende het geheele leven, het organisme van den mensch. Overal derhalve, zoowel bij hetgeen in de wording van den mensch in den loop der eeuwen geschied is, als bij hetgeen wij dagelijks zien geschieden bij de geboorte en den wasdom van nieuwe individuen, nemen wij doeleinden, plannen, leidende gedachten waar, welke alleen van een *Goddelijk verstand*, dat plannen maakt en wetten vaststelt, afkomstig kunnen zijn.

De bestrijders der teleologie meenen, dat dit alles geschiedt bloot door natuurkrachten, natuurkeus, strijd om het bestaan, schikken naar de omstandigheden: maar, indien die natuurkrachten niet waren ingericht en afgewogen, indien de omstandigheden niet waren voorzien door een Goddelijk verstand, dat plannen denkt en wetten vaststelt, zouden er geen ziende, hoorende, bewegende, in één woord levende menschen kunnen zijn. Misschien kon er één menschelijk monster bestaan (ik geef nog te veel toe), maar geene millioenen welgevormde menschen. Onder ééne voorwaarde slechts kan men aannemen, dat alles door natuurkrachten geschiedt, en die voorwaarde is: dat de *doelmatigheid* van eeuwigheid af in de natuurkrachten is ingeweven. Maar in dit geval komt men toch weder terug tot een *Goddelijk verstand*, dat die natuurkrachten moet bezielen.

Laat mij nog een ander voorbeeld uitwerken, hetwelk tot misverstand tusschen den Heer Waalewijn en mij aanleiding heeft gegeven: de doelmatige samenstelling der dampkringslucht. Nadat onze planeet zich van de gloeiende massa der zon had losgescheurd, vormde zich langzamerhand een dampkring. Het *Goddelijk verstand* had de eigenschap der grondstoffen zoo ingericht, dat die dampkring eerst geschikt moest worden alleen voor plantenleven, later voor dieren van lagere orden, eindelijk voor de hoogere zoogdieren en den mensch: en nu die toestand is bereikt, is de onderlinge verhouding van stikstof, zuurstof en een weinig koolstof zoodanig, dat dit hoogere dierlijk leven mogelijk is. Is in die samenstelling der dampkringslucht, welke doorgaande op dezelfde hoogte blijft, geene *idée directrice* zichtbaar? Of zouden de dieren kunnen leven, indien er alleen stikstof en koolstof aanwezig was? Zoude het leven, evenals eene al te fel brandende vlam, niet al te spoedig verteren, indien de hoeveelheid zuurstof te groot was?

Het is, mijns inziens, onjuist te zeggen, dat de rol, welke ik op die wijze het *Goddelijk verstand* laat spelen, Zijns onwaardig is, daar ‘dat verstand gedacht wordt *à tatons* werkende en eindelijk een vorm vindende, voor de omstandigheden gepast’. Van het werken *à tatons* is geene sprake, want alles gaat langzaam, maar geleidelijk en zeker. En waarom zoude het een Goddelijk Wezen, dat in de eeuwigheid leeft, onwaardig zijn, indien het wil werken, niet door plotselinge sprongen, maar door langzame overgangen; indien het zich wil omringd zien door organische wezens op allerlei trappen van ontwikkeling en

zelfbewustzijn? De doelmatigheid, zichtbaar in de samenstelling der dampkringslucht, te ontkennen, ‘omdat de Voorzienigheid dan ook had moeten zorgen, dat in komedie- en bal-zalen de lucht steeds voor ademhaling geschikt bleef’, is een bewijsgrond, die het over het algemeen ernstige vertoog van den Heer Waalewijn ontsiert. Of is het niet de taak van den mensch, door doelmatige toestellen te zorgen, dat de lucht in zijne huizen, en nog meer in komedie- en bal-zalen, eene goede samenstelling behoude?

De Heer Waalewijn zoekt hetgeen ik over de voortreffelijkheid van de inrichtingen om te vliegen bij de vogels geschreven heb, te wederleggen door daartegenover te stellen de vleermuis, die slecht vliegt. Ik houde mij overtuigd, voor zooverre mijne, zeker in de dierkunde niet zeer groote, kennis een oordeel veroorlooft, dat ook bij de vleermuis, even zoo goed als bij den vogel, de doelmatigheid in de natuur te voorschijn treedt. De vleermuis kan zooveel vliegen als voor haar toestand en werkkring noodig is; zij heeft zwakke oogen, maar een zeer gevoeligen tastzin, in de zenuwen van de huid harer vlerken zetelende; zij zoekt haar voedel niet over dag, maar bij nacht. Is het een Goddelijk verstand onwaardig, dat er zoowel nacht- als dagdieren zijn? En is het een eerlijke strijd, mijne redeneering op dezelfde lijn te stellen, alsof iemand van de vleermuizen beweerde, dat Gods plan geweest is: ‘dat die dieren over dag slecht zouden kunnen zien en dus slecht insekten vangen, opdat zij tegen den avond een gezonden honger zouden hebben?’

De ruimte, welke gewoonlijk aan eene Anticritiek karig wordt toegemeten, laat mij niet toe, het betoog van den Heer Waalewijn verder op den voet te volgen. Ik wil evenwel niet eindigen zonder hier aan te duiden, gelijk ik ook elders deed, dat er misschien eene theorie mogelijk is, in welke beide, de teleologische en de mechanische, wereldbeschouwingen zich kunnen vereenigen. Indien een *Oneindig verstand* van eeuwigheid af in de wereld woont, hetwelk door zijne verhevene natuur niet anders dan doelmatig *kan* handelen; hetwelk de grondstoffen zoo heeft ingericht, dat door derzelver wederzijdsche werking de wereld, gelijk wij haar waarnemen, vanzelf *moest* ontstaan, is daarmede aan de beweringen van beide strijdende partijen voldaan. Het zijn de mechanische krachten, gevoegd bij den strijd om het leven, de natuurkeus en de schikking naar omstandigheden, die werken; maar in de mechanische krachten is het streven naar doeleinden, is de *idée directrice* van den beginne af *ingeweven.* Alleen zal het dan niet geoorloofd zijn van *blinde*, van *bloot mechanische* natuurkrachten te spreken.

1879.

M^{r}. H. VAN LOGHEM.

Staatkunde en geschiedenis.

Volksgezondheid en volksbeschaving.

Zoo had zich dan een reactie in het physische en psychische leven der volken geopenbaard, die in de beide volgende eeuwen hare oplossing erlangde.

Dit ontwikkelingsproces werd echter niet zonder hevige schokken ten einde gebracht. De 14de en 15de eeuwen waren getuigen van een vreeselijken strijd tusschen den mensch en de natuur. Zij kenmerkten zich door aardbevingen, orkanen, wolkbreuken, overstroomingen en hongersnood, terwijl zwermen van sprinkhanen gansche uitgestrektheden lands kwamen bedekken en telkens de schrale oogsten vernietigden. Van China tot aan den Atlantischen Oceaan hadden er aardbevingen plaats; in geheel Azië en Europa was de lucht in oproer en brachten de onstuimige elementen het planten- en dierlijk leven in gevaar. In China ontstonden het eerst in 1333 een verzengende droogte en hongersnood. Daarna opende de hemel zijne sluizen en werd alles overstroomd, waarbij honderdduizenden menschen omkwamen. Daaraan paarden zich bergvallen en aardsplijtingen. Het vreeselijk tooneel van verwoesting werd besloten door een pestepidemie, die, volgens de kroniek-schrijvers, vijf millioen menschen in dat uitgestrekte rijk zoude hebben weggeraapt. Zij vond steeds voedsel in de hevige verwoestingen, die de Mongoolsche horden op hunne strooptochten, sedert de vestiging van het Mongoolsche rijk in China, ook in oostelijk Europa aanrichtten. In het jaar 1344 toch brak de pest allerhevigst onder het leger der Mongolen of Tartaren uit, die de stad Kaffa belegerden. Doordien de Tartanen de lijken, die aan de pest overleden, in de stad wierpen, deelde deze ziekte zich weldra ook aan de belegerden mede en schijnt daar 2 of 3 jaren meer sporadisch te zijn voorgekomen, totdat zij in 1347 door Genueesche schepen van De Krim eerst in Constantinopel, vervolgens in Italië en zoo over de geheele bekende wereld zich verspreidde. De ziekte, meer algemeen bekend onder den naam van ‘Zwarte Dood’, wegens de zwarte vlekken, die zich bij de lijders op de huid, als voorteekens eener spoedige ontbinding, openbaarden, schokte de

wereld in hare diepste en hechtste grondslagen. Zij was een van die angstwekkende ziekten, waarvan wij in de pest der 6de eeuw reeds een voorbeeld zagen, maar, kon 't zijn, met nog afzichtelijker beeld en met ondragelijker lijden gepaard. De adem, die den longen der lijders ontsnapte, was werkelijk verpest. In een brandende koorts, waarbij hun de borstkas werd toegeschroefd, bezweken zij na 3 dagen foltering. Ook zij spaarde jong noch oud, rijk noch arm, man noch vrouw. De besmetting en de angst waren zóó groot, dat zelfs ouders hunne zieke kinderen verlieten en alle banden des bloeds werden losgerukt. Zelfs dieren bleven van de besmetting niet vrij en bezweken, aangetast zijnde, even zeker als de menschen. Zij ontvolkte gansche landstreken. Italië verloor, naar men zegt, de helft zijner bewoners. In Weenen stierven 1500 menschen daags. In Parijs bezweek drie vierde der bevolking; in Engeland bleef nauwelijks een in 't leven. De slachting was vooral groot onder sommige geestelijke orden. Zoo bezweken in Italië 30000 Menorieten, in Duitschland 124000 Barrevoeter-monniken. De onreinheid, ellende en ongebondenheid waren echter bij hen ten toppunt gestegen. Men beweert, dat alleen in Europa, tusschen 1347 en 1382, zoolang de Zwarte Dood bij tusschenpoozen van 7 jaren heerschte, 25 millioen menschen als zijne offers zijn gevallen. De kerken en kerkhoven konden de lijken niet bergen. Men verbood het begraven aldaar en deed ontzettend groote kuilen graven, waarin de slachtoffers bij duizenden werden geworpen. In Londen werden zoo 50000 lijken in een gemeenschappelijk graf bedolven. In Avignon had men geen plaats meer onder de aarde en vertrouwde men de lijken daarom maar aan de golven der zee toe, waar ze bij massa's in de Rhône werden geworpen. De verpestende stank, die zich daardoor in alle bewoonde streken verspreidde, verergerde het kwaad.

Door angst waanzinnig vluchtten de gezonden uit de besmette steden, maar werden spoedig door de ziekte achtervolgd en als hare slachtoffers gegrepen(*). Schepen met vluchtenden volgeladen strandden, doordien ten laatste al de opvarenden waren aangetast en niemand meer in staat was het schip te besturen.

Die geen moed hadden of het gevaar niet konden ontvluchten, sloten zich met hunne gezinnen op en aten en dronken wat het gehemelte kon streelen en gaven zich aan ongebonden genot over. Anderen jaagden onbezorgd het genot buitenshuis na, onverschillig als men was geworden voor het leven en denkende nog van het korte leven te genieten.

Tegen dat alles vermocht de wetenschap niets. Artsen en geleerden

(*) Terwijl we dit schrijven is in Astrakan een dergelijke ziekte uitgebroken, die daar uit Azië door de Russische kozakken schijnt medegebracht. De beschrijving, die van deze ziekte wordt gegeven, komt wonder veel overeen met die, welke van ‘de Zwarte Dood’ in de 14de eeuw is geleverd. In bedrijvigheid schijnt zij voor hare voorgangster niet onder te doen. De paniek, die zij op de bevolking heeft teweeggebracht, is even schrikwekkend als destijds. De wetenschap staat daar thans even machteloos tegenover als toen: slechts 5 pct. der aangetasten ontkwam aan het doodsgevaar.

waren algemeen overtuigd, dat de pest afhankelijk is van astralische invloeden. Zij namen algemeen als de hoofdoorzaak van den Zwarten Dood de groote conjugatie van de planeten Saturnus, Jupiter en Mars, in het teeken van den Waterman, aan. De astrologie werd altijd tot verklaring van een groote en duistere gebeurtenis te hulp geroepen. De geneeskundigen, met de vooroordeelen van hunnen tijd behept en vasthoudende aan de bovennatuurlijke opvatting van het ontstaan der ziekte, onthielden zich van alle werkdadige hulp. Als bewijs van het lage standpunt, waarop de geneeskunst in dien tijd stond, strekke het gevoelen van de beroemde geneeskundige faculteit te Parijs, die de opdracht ontving, om de oorzaak der ziekte op te sporen en een doelmatige levensregeling gedurende de ziekte aan de hand te doen. Zij schrijft de oorzaak der ziekte aan den strijd der elementen toe. De nevels, die daardoor ontstaan, werken verpestend. Ieder, die zich daarin bevindt, moet sterven, tenzij hij de volgende voorschriften in acht neemt, of de genade Christi hem het leven wil doen behouden. Zij voorspelde, dat binnen 10 dagen een stinkende, schadelijke regen, verzeld van donder en hagel, zou vallen, waardoor de lucht weder gereinigd zou worden. Ieder moet dan binnen blijven en groote vuren van wijngaard- en groen laurierhout branden. Men gebruike dan weinig spijs en hoede zich voor de morgen- en avondkoelte. Men ete geen zwemmend of vliegend gevogelte, noch oud en vet ossenvleesch; in 't algemeen geen vleesch van heete noch droge natuur; men kruide de spijzen niet met verhittende specerijen, noch drinke jongen wijn. Slapen bij dag is nadeelig. Men drinke 's morgens weinig; tot drank is water met wijn geschikt; vruchten zonder wijn zijn doodelijk. Men ete van visch slechts kleine riviervisch. Men koke niet met regenwater en hoede zich voor den regen. Indien het regent, gebruike men na den maaltijd wat fijn gestooten theriak. Die vet is, plaatse zich niet in de zon. Olijfolie bij de spijzen is doodelijk. Vasten, gemoedsonrust, toorn, overmatig drinken, uitspattingen in de liefde zijn schadelijk. De faculteit bevond zich in een moeielijke positie. Ze stond tegenover een vijand, die, in nevelen gehuld, zijn ware wezen voor haar verborgen hield. Om hare onkunde te bedekken liet zij zich tot allerlei wonderspreukige verklaringen verleiden.

De geneeskundigen in Italië gedroegen zich te dien opzichte over 't algemeen beter. Zij raadden aan de verpeste lucht te zuiveren, door groote vuren van welriekend hout in de nabijheid van zieken en gezonden te branden. Zij schreven voorts een doelmatige levensregeling voor, opdat het bloedbederf niet zou toenemen. Zij namen reeds een besmetting van het bloed aan. Daarom bevalen zij, volgens de heerschende begrippen van dien tijd, reinigingsaderlatingen en laxeermiddelen voor gezonden aan; de woning met azijn te schuren en dikwijls aan kamfer te ruiken. Was de ziekte eens gebroken, dan trokken zij, evenals de overigen, met een reeks arabistische geneesmiddelen en

tooverformulen op de ziekte af. De afzondering van zieken, die reeds in de 2de eeuw na Christus door de artsen als nuttig werd aanbevolen, werd nu als een onmenschelijkheid uitgekreten. Dat de afzondering van overheidswege niet plaats vond, moet men niet aan menschlievendheid maar, integendeel, aan minachting van het individu toeschrijven. Van lieverlede kwam men echter tot de overtuiging van de noodzakelijkheid der afzondering. De eerste verordening van dien aard dagteekent van 17 Januari 1374 en is door den Visconti Bernabo uitgevaardigd. Zij luidde: 'dat iedere pestlijder buiten de stad op een open veld moet worden gebracht, om daar te sterven of te genezen. Zij, die een pestlijder hebben bijgestaan, moeten zich 10 dagen afzonderen. De geestelijken moeten de zieken onderzoeken en aan den magistraat van den uitslag hunner bevinding kennis geven; bij gebreke van dien worden hunne goederen verbeurd verklaard en zijzelven ten brandstapel gedoemd. Die de pest invoert, zal zijne goederen verbeuren. Niemand dan de daartoe aangestelde personen mogen pestlijders bijstaan, op verbeurte van vermogen en doodstraf.'

Toen in 1383 de pest terugkeerde, verbood hij op doodstraf menschen uit besmette plaatsen den toegang tot zijn gebied.

Het voorbeeld van Bernabo vond navolging. In 1399 brak in Italië voor de 16de maal de pest uit, altijd nieuwe offers makende, terwijl de pokken en mazelen er hevige verwoestingen aanrichtten. De Visconti Johannes liet toen de stadspoorten bewaken en verordende, dat de besmette huizen 8 dagen lang gelucht en door het branden van vuren en welriekende kruiden gezuiverd moesten worden. Stroo, lompen, enz. moesten verbrand, de gebruikte bedden 4 dagen aan den regen of den zonneschijn blootgesteld worden. Niemand mocht bedden of kleederen uit besmette huizen gebruiken, voordat ze gewasschen en bij het vuur of in de zon gedroogd waren; besmette woningen moesten zoolang mogelijk vermeden worden.

Ook ons land kreeg rijkelijk zijn aandeel in de plaag. Overstrooming, misgewas, aardbeving en binnenlandsche twisten hadden in den aanvang der 14de eeuw den nood daar ten toppunt gevoerd, waardoor allerlei ziekten ontstonden, die een groot deel der schamele bevolking uit het leven rukten en vele voornamen tot den bedelstaf brachten. Tegen de helft dezer eeuw bezocht de Zwarte Dood de verzwakte bevolking. Hij duurde 5 maanden en sleepte 3/5 der bevolking ten grave. In Gelderland stierf 1/3 der bevolking, in Brabant en Vlaanderen de helft; Overijsel, en vooral Zwolle, werd letterlijk ontvolkt.

Deze verschrikkelijke plaag werd gevolgd of ging vergezeld van andere, n.l. van een bloedvloed uit neus en ooren, die op zijne beurt onnoemelijk veel slachtoffers maakte. Hij spaarde arm noch rijk. Ook stierven honden, ratten en muizen bij menigte. Maar nog de grootste verwoestingen werden door de ziekte in Friesland aangericht en voornamelijk onder de kloosterlingen, waardoor geheele kloosters werden ontvolkt.

De indruk, dien de plaag op de bevolking van Engeland maakte, was even ontzettend als elders. Ook hier werden de lijken, bij duizendtallen opgehoopt, onder den grond bedolven. Ook vandaar wordt gemeld, dat de zeden en de godsdienst hevig werden geschokt. De dienst kon bijna nergens naar behooren worden vervuld bij gemis aan predikers. Door het groote menschenverlies was er overal gebrek aan arbeidskrachten. Dit leidde tot een algemeene loonsverhooging. De priesters wilden niet meer tegen de gewone prijzen missen lezen en aflaten geven. De kooplieden en nijveren, die geen handen voor de vervaardiging en het vervoer hunner waren konden vinden, sloegen den prijs daarvan op. De arbeiders op hunne beurt drongen bij die algemeene duurte op verhooging van loon aan. Dit had ten gevolge de beruchte *statutes of labourer*, waarbij voor de arbeiders in 't algemeen en inzonderheid voor die bij den land- en huizenbouw werd bepaald, dat de arbeiders geen hooger loon vragen en de patroons geen hooger loon geven zullen, dan vóór de pest gebruikelijk was. Dit nam evenwel niet weg, dat de prijzen van alle zaken ontzaglijk stegen en ieder zijn voordeel in den algemeenen nood trachtte te vinden. Nochtans waren de verliezen hier en daar aanzienlijk. Zoo verging de oogst van uitgestrekte bouwlanden, omdat men geen handen kon vinden, om dien te verzamelen en binnen te halen; geheele kudden schapen kwamen om bij gebrek aan herders. Daarbij doodde een vreeselijke veepest duizenden stuks vee, die op het land bleven liggen, den roofvogels en der insectenwereld ten buit. Door een en ander ontstonden hongersnood en duurte. Die stoffelijke ellende werd vermeerderd door het zedelijk verval, waaraan de bevolking ten prooi was, want het volksonderwijs, hoe weinig beteekenend in dien tijd, werd nu geheel verwaarloosd. In weerwil dat het aantal misdrijven als met den dag toenam en de onveiligheid tot een ongekende hoogte was gestegen, werd de rechtspraak geschorst. De King's-Bench en de meeste andere gerechtshoven werden gesloten, zoolang de pest woedde. De wetten van den vrede golden niet gedurende de heerschappij van den dood. De bloedige twisten tusschen Eduard III en Filips VI werden door tusschenkomst van den Paus gedurende het heerschen der ziekte gestaakt, om een jaar later met vernieuwde hevigheid hervat te worden. De Schotten rekenden de gelegenheid schoon om in Engeland een inval te doen en dachten, dat de pest hun zou te gemoet komen, waar zij in macht te kort schoten. Maar de pest keerde zich tegen de aanvallers zelven en raapte weg, wat het zwaard van den vijand had gespaard. De weinigen, die naar hun land terugkeerden, brachten daar de ziekte met hare gevolgen mede.

Hetzelfde schrikwekkend beeld als elders bood de ziekte aan in het hooge Noorden en aan de oostelijke grenzen van Europa. In Groenland en Rusland had dezelfde oorzaak dezelfde gevolgen. De koude van die onherbergzame oorden was geen beschutting tegen den zuidelijken vijand.

De uitspattingen der geestelijken en adellijken hadden een ongekende hoogte bereikt, waarheen ze het meer welvarende deel des volks, dat zich aan de knellende banden der lijfeigenschap had weten te ontwringen, trachtten mede te sleepen. Bij de vertwijfeling, die zich van deze had meester gemaakt, werd men onverschillig voor het bezit van aardsche goederen. Dat kwam der geestelijkheid weer ten goede, en kerken en kloosters werden rijk begiftigd. Kooplieden, die aan hun geldbezit de grootste waarde hechtten, schonken hun goud aan die inrichtingen; rijke grondbezitters deden evenzoo met hunne landerijen en goederen. Maar ook voor de monniken bezat het geld geen prikkel, omdat het slechts den dood aanbracht. Zij sloten de poorten, doch men wierp hun het goud over de muren toe; men wilde in het laatste vrome werk, dat de vertwijfeling nog aangreep, niet belet worden. Nochtans werden de eerbiediging en de naleving van kerkelijke en maatschappelijke wetten overal verwaarloosd. De kerkelijke en wereldlijke ambtenaren moesten het lot van de anderen deelen. De godsdienst kwam in verval: de kerken bleven op vele plaatsen, bij gebrek aan priesters, gesloten; de gerechtshoven schorsten hunne zittingen. Ieder kon naar hartelust zich aan de laagste hartstochten ongestraft overgeven. De edelste gevoelens werden verstikt door den geest van kleinmoedigheid en zelfzucht, die zich van ieder had meester gemaakt. De gezonden verlieten hunne zieke verwanten en lieten dezen aan de hebzucht van vreemden over, meestal de ellendigste booswichten, die aasden op het goud van de overledenen. Duizenden stierven eenzaam op den openbaren weg, zonder hulp, zonder troost. Zelfs de priesters trokken zich terug, als het aankwam op het verleenen van hulp en troost. Slechts enkele weldadige broederschappen hebben zich met zeldzame zelfverloochening van hare moeielijke taak gekweten. De geestelijkheid deed het geloof algemeen ingang vinden, dat de pest een straf, een gave Gods was, waartegen de menschen niets vermochten. Zij maande de menschen aan, niet tot stoffelijke middelen hun toevlucht te nemen of geneesmiddelen te gebruiken, maar wel tot geestelijke. Zij schreef herderlijke brieven en gebeden voor, benoemde heiligen, voor wie aflaat van zonden moest worden afgesmeekt. Het aanwenden van aangeprezen physische hulpmiddelen tegen de pest werd, als zonde en verzoeking tegen Gods strafgericht, verworpen en volstrekt verboden. Tevergeefs had men echter zijn toevlucht genomen tot de priesterlijke magie en astrologie, tevergeefs Hippocrates en Galenus, Rhazes en Avicenna ter hand genomen - dáár om de zedelijke ontboeiing te voorkomen, hier om het lichamelijk leven te redden.

Toen het ergste gevaar geweken en men eenigermate tot bezinning gekomen was om het aangerichte kwaad te overzien, werd men eerst gewaar, hoe hevig de schok was, aan het stoffelijk en zedelijk leven der menschheid toegebracht. De hiërarchie had groote macht en rijkdommen verkregen; deze leidden echter tot verderf van het volk.

De rijkdom, die zich in de kloosters had opgehoopt, deed een massa mannen uit het volk, die hunne vrouwen hadden verloren en die een ellendig leven in onkunde en verwaarloozing hadden geleid, begeerig naar het goud dier inrichtingen, tot de geestelijke orden toetreden, waar ze het zedenbederf nog meer deden toenemen. Het bijgeloof had onder den invloed der geestelijkheid nieuw voedsel gekregen en een hoogte bereikt, waarop het zich in menschonteerende daden zou lucht geven. De gemoederen van de geloovige menigte, zoo hevig geschokt, werden in nieuwe spanning gebracht door de verklaring der geestelijkheid, dat alleen een algemeene boetedoening den mensch met de vertoornde Godheid weder kon verzoenen. Daarop sloten alle godvreezenden met de wereld af en verwachtten alleen heil van de eeuwigheid, die ze slechts door de zegeningen der Kerk, volgens de uitspraak harer vertegenwoordigers, konden beërven. Veel oprechte boetedoeningen hadden dan ook in het verborgen plaats, maar nog meer huichelarij werd in het openbaar bedreven, waardoor het heilige ontwijd en het goddelijke tot onreine bedoelingen der zelfzucht werd gebezigd. Alom had een vrome waan zich van de gemoederen meester gemaakt, die zich door openlijke boetedoeningen te kennen gaf. Eerst in Hongarije, daarna in Duitschland en Nederland, traden de geeselaars weder op. Zij noemden zich toen ook kruisbroeders of kruisdragers, omdat zij beweerden, het berouw van het volk wegens begane zonden op zich te nemen. Zij meenden door gebeden en kastijdingen de pest te zullen afwenden. Die kruisbroeders bestonden aanvankelijk grootendeels uit menschen uit de heffe des volks, die deels uit oprecht berouw, doch meerendeels uit onedele bedoelingen en ledigheid zich aan die onzinnige uitspattingen overgaven. Maar spoedig kwamen de geeseltochten bij het volk in aanzien. Toen sloten zich ook edelen en geestelijken, kinderen, vrouwen en mannen daarbij aan. De processiën trokken met aanvoerders en voorzangers, kaarsen en kostbare banieren meevoerende, door de steden; allen hadden het aangezicht tot de oogen bedekt, den blik ter aarde geslagen en de trekken van het diepste berouw en van weemoed op het gelaat. Zij waren in donkere gewaden gehuld met roode kruisen op de borst, den rug en den hoed; in de hand hielden ze groote geeselriemen, bestaande uit drie koorden met knoopen, waarin ijzeren kruispunten waren gebonden. Overal, waar ze aankwamen, werden de klokken geluid en stroomde het volk hen te gemoet, om hun gezang te vernemen en hunne boetedoeningen met heilige aandacht en tranen bij te wonen. Ze werden door de burgers met geestdrift ontvangen, gastvrij opgenomen en liefderijk verzorgd. Dagelijks verlieten mannen, vrouwen en kinderen hunne magen en woningen, om zich in de rijen der boetelingen te scharen en hunne kruistochten mee te maken naar het Noorden en naar het Zuiden. De kindertochten werden even algemeen als tijdens de kruistochten naar het heilige graf. Overal was de vervoering tot waanzin gestegen. Men

ijverde voor deze Europeesche kruistochten even sterk, als men 250 jaren vroeger voor die naar het beloofde land had gedaan. Men richtte overal genootschappen van geeselaars, met bijzondere wetten en opperhoofden, op, die de geeseltochten aanvoerden en organiseerden. Op de geeselplaats aangekomen, ontkleedden zich de boetelingen tot op de onderkleederen en trokken linnen kielen en lange voorschooten aan. Alsdan plaatsten zij zich in een kring, liepen eenige malen rond en wierpen zich bij beurten op den grond in den vorm van een crucifix, terwijl de andere partij de geeselingen toebracht. Inmiddels werden smeekgebeden uitgegalmd, waarbij drie voorzangers, onder het uitdeelen van geeselslagen, voorgingen. Die vertooningen werden op velerlei wijze gevarieerd.

De geeselaars wierpen zich ook in een kring op den grond en namen, naar gelang van den aard hunner zonden, verschillende houdingen aan; zoo ging een meineedige op zijde liggen en stak de vingers in de hoogte, een echtbreker plaatste zich op den buik. Daarop volgden geeseling en boetpsalmen. Het losbandig boetegevoel sloeg eindelijk tot vrijheidswaanzin over, die tegen de hiërarchie in opstand kwam en tegen de verouderde vormen der verstijfde Kerk een vreeselijken strijd aanvaardde. De Kerk werd met ernstig gevaar bedreigd. Men geloofde de oppersten der geeselbroeders meer dan die der Kerk, waarvan de oproerige menigte zich al meer en meer trachtte los te rukken. Zij namen de kerken in beslag; hunne liederen weergalmden van de altaren en vonden weerklank bij het volk. Maar toen werd het ook duidelijk, dat de geeseltochten en boetedoeningen tot mom van allerlei lage hartstochten voor het uitvaagsel van het volk dienden. Ook bezigden zij die soms, om staatkundige opstanden te veroorzaken. Keizer Karel IV en Paus Clement VI gingen ze dan ook met kracht tegen. Over de onwilligen werd de banvloek uitgesproken, de hoofdleiders werden levend verbrand. Het was een afschuwelijke ketterjacht, die nu ontstond, terwijl de opgeruiden op hunne beurt hun woede koelden tegen de Joden, die ze beschuldigden de bronnen te hebben vergiftigd, waardoor de pest zou zijn ontstaan(*). De Joden zouden de lucht verpest en - daar zij van den Zwarten Dood bevrijd bleven en als kundige artsen en artsenijmengers bekend stonden - al de verschrikkelijke plagen over het geloovige Christendom gebracht hebben. De bronnen werden bewaakt of afgesloten. De geestelijkheid wendde al het mogelijke aan, om den haat en de woede van het volk jegens die ongelukkige zwervelingen aan te wakkeren; allerlei ijselijke en ongeloofelijke verdichtsels werden door haar tot dat einde onder het volk rondgestrooid. Er werden landdagen belegd om te beraadslagen, hoe men ze het krachtigst kon uitroeien; er werden bloedgerichten in 't leven geroepen, die de beschuldigden onvoorwaardelijk ten vure veroor-

(*) Reeds de Atheners beschuldigden de Peloponesers, dat zij tijdens het uitbreken der pest in Pireae de putten hadden vergiftigd.

deelden(*). Te vuur en te zwaard werden ze bij duizenden en tienduizenden verdelgd. Ontkwamen ze aan dien schrikkelijken, maar korten strijd, dan wachtten hun allerlei martelingen; ze werden van alles beroofd en als wild gedierte van het eene oord naar het andere opgejaagd, om telkens en telkens weer aan nieuwe martelingen en onteerende handelingen bloot te staan. Men wierp hunne vrouwen en kinderen op de brandstapels en gebood hun, dit alles gelaten te aanschouwen. In hunne vertwijfeling sloegen de vervolgden de handen aan zichzelven en trachtten in eigen woning met vrouw en kinderen in den vuurdood de martelingen der fanatieke menigte te ontgaan; doch men gunde hun ook dit redmiddel niet en dwong hen, door den doop hun geloof af te zweren.

Hoe het in ons land te dien opzichte was gesteld, kunnen we gewaarworden uit de beschrijving der epidemie door een tijdgenoot: ‘In dien tiden gesciede een sonderlinge wonder, want daer quam een volc, dat niemant en conste die waerheyt vernemen wie sie waren, of in wat lande, dat sy 't eerst begonsten ende sonder verlof des Paus ende der Heyliger Kercken. Dese lieden nayden crucen op haer hoeden ende cleder, namen bedevaert ane, die duerde XXXIII daghe. Dese ginghen mit crucen ende mit vanen ende songen lofzanc Gode ende onser vrouwen, ende elkes daghes ontcleden si haer warf, sonder haeren hoet, caproen hielden si aen ende haer broec ende beneden scorten si een linnen cleet om hun, dat was lanc van den navel ter aerden toe ende daer boven bleven sie al naect, ende sloegen hem met gheselen, so dat si seer bloeden ende songen dan: me slaet u seer, door Christus eer, door God, so laet die sonden meer. Ende als sie hem gegheselt hadden, so ginghen si voort in een ander kercke ende ginghen hem gheselen ende nergent sliepen si den enen nacht, daer si den anderen geslapen hadden. Ende veel lieden, die dat saghen werden beroert mit grooten berouwen van hare sonden ende namen die bedevaert mede aen, leken, clercken, papen, monicken ende oock sommighe Biscoppen. Maer die Priesters en gheselden hem niet openbaerliken. Hierop gescieden vele dogheden, want dese gheselbroeders maeckten veel soenen van dootslagen of van striden ende van menighen swaren veten, die te voren niemant besoenen mochte. Dese gheselbroeders sloegen die Joden doot, waer si se vonden, die niet Kersten wesen wouven, ende meenden daer Gode lieve mede te doen, dat tochtans in onser wet verboden is. Ende want daer veel erroers

(*) In Mei 1349 schrijft de Landgraaf Friedrich von Thüringen aan den Raad der vrije rijksstad Nordhausen: ‘Ihr Rathesmeister und Rath der Stadt zu Nordhousen, wisset, dass wir alle unzere Juden haben lassen brennen, so weit unzere Landen sein, um die grosse Bosheit, die sie an der Christenheit haben gethan, wenn sie die Christenheit getödted wollten haben mit Gift, die sie in alle Brunnen geworfen haben: dass wir gänzlich erkundet und erfahren haben, dass das wahr ist. Darum rathen wir euch, dass ihr eure Juden lasset tödten Gott zu lobe und zu ehren und der Christenheit zur Seligheit.’

in gesciede, so verboet die Paus dat men dat niet meer en doen soude.' Te Zwolle werden, door hun toedoen, in 1348 al de Joden verbrand, eveneens later een menigte hunner in andere plaatsen, zooals men zeide: 'prorsus amore Dei'.

Maar nog waren de naweeën van den Zwarten Dood niet voorbij en de graven van millioenen nauwelijks gesloten, toen in Duitschland een andere, zonderlinge vorm van waanzin zich van de gemoederen meester maakte en de goddelijke natuur van den mensch beschimpte, lichaam en ziel in den tooverkring van een helsch bijgeloof voortsleepte. Het was een verrukking of vertrekking, die het lichaam op de wonderbaarlijkste wijze aantastte en langer dan 200 jaren de verbazing der tijdgenooten opwekte. Men noemde haar den dans van den heiligen Johannes of Vitus. Men zag in 1374 scharen van mannen en vrouwen in Aken uit Duitschland komen, die hand aan hand langs de straten in kringen in razende woede dansten, totdat ze machteloos neervielen, klagende en jammerende, totdat men hun den buik met doeken omknelde. De buik was als een trommel gespannen, waarop men met de vuisten sloeg en met de voeten trapte, om de lijders van hun vreeselijken angst te verlossen. Onder den dans geraakten ze in verrukking en brulden dan allerlei zonderlinge geluiden en klanken uit, onder hevige stuiptrekkingen en boezemhijgen.

In Juli plantte zich de ziekte naar Nederland over; ze trad eerst in Utrecht, toen in Luik en Tongeren, daarna in andere steden op. De bezetenen maakten zich meester van de kerken, waar ten hunnen behoeve ommegangen gehouden, missen gelezen en kerkelijke gezangen aangeheven werden. In Luik namen priesters hun toevlucht tot bezweringen en zochten zij de kwaal, die gevaarlijk dreigde te worden, uit al hun macht te beteugelen, want dikwijls lieten de bezetenen, in groote menigte verzameld, verwenschingen en bedreigingen van moord jegens hen vernemen. Het was meestal het schuim van het volk en van de monniken, waaruit die geduchte benden bestonden.

Een jaar later trad de ziekte te Keulen met nog grootere hevigheid op, zoo ook in Metz. Landlieden verlieten den ploeg, handwerkslieden de werkplaats, huisvrouwen hare woning, om aan die woeste uitspattingen deel te nemen, welke door de laagste hartstochten van allerlei menschelijk gebroed in bandelooze woestheid schenen losgelaten. Overstrooming had in Keulen veel ellende veroorzaakt. Daarbij kwam de troostelooze toestand, waarin zuidelijk en westelijk Duitschland verkeerde; geen wet, geen dringende vermaning kon de aanhoudende veeten der burchtheeren beteugelen: het vuistrecht was overal weer in zwang gekomen. Zekerheid van eigendom bestond nergens, openbare willekeur heerschte overal, verdorven gezindheid en ruwe kracht vonden slechts hier en daar een flauwen tegenstand, en hierdoor werden de wreede vervolgingen der Joden met vernieuwde woede weder aangevangen. Vertwijfeling gaf zich in den roes der razernij lucht. Men

meende, dat de zedeloosheid der priesters den doop krachteloos maakte en de oorzaak van een zoo vreeslijk lijden zocht men in de ontwijding van het sacrament door wellustige priesters, waarvoor de onschuldige kinderen nog in latere jaren moesten boeten. De bezweringen wekten wel verbazing bij de domme menigte, doch konden het wantrouwen in hare bedoelingen niet wegnemen, zoodat hare heilige formulen het kwaad niet konden stuiten. De geneeskundigen bleven hierbij ten eenen male werkeloos, daar zij beweerden niets tegen den duivel te vermogen, een taak, waartoe alleen de geestelijkheid geroepen was.

De epidemie, die nog geruimen tijd bleef voortwoeden, deed zich bij herhaling in de volgende eeuwen onder hetzelfde afzichtelijk beeld voor, en eerst in het begin der 16de eeuw waagde Paracelsus een poging, om haar het daemonisch karakter te ontnemen en haar als niet van bovennatuurlijke oorzaken, maar als uit de menschelijke natuur afkomstig te leeren kennen. Maar noch de geneeskundige, noch de geestelijkheid wilde aan zijn kettersche verklaring geloof slaan. Men ging voort met de ongelukkige bezetenen ten vure te doemen, om met den gloed der tallooze brandstapels de menschheid te louteren. Die voor zijn tijd verlichte arts zag dan ook geen ander middel, om de lijders van hun ingebeelde smarten te verlossen, dan ze aan te raden hun beeltenis uit was of hars te vervaardigen en in gedachte al hunne verzuchtingen, zonden en grieven daarop over te dragen en, wanneer hun dit gelukte, het beeld te verbranden. Tegen de plaag, uit zinnelijke prikkeling ontstaan en meer bij vrouwen dan bij mannen voorkomende, beval hij een strenge behandeling aan: opsluiting, matige kastijdingen, indompeling in koud water en vasten. Tegen den derden vorm der ziekte, uit zoogenaamde gisting ontstaan, trok hij te velde met een zijner essensen.

Doch hiermede was de reeks der moordende volksziekten, die de 15de eeuw bezocht, nog lang niet afgesloten. Tal van andere vormen, even afzichtelijk, even schrikwekkend, even moordend als de voorgaande, traden op den voorgrond en bevingen de volken allerwege met schrik en vertwijfeling. Het zou ons te ver voeren, indien we die allen hier in haar wezen en gevolgen zouden kenschetsen. Op een paar der gewichtigste willen we ten slotte nog kort de aandacht vestigen. De eerste is de zoogenaamde zweetziekte of het Engelsch zweet.

Toen de slag van Bosworth, den 22sten Augustus 1486, over Engeland's lot had beslist, werd de vreugde van het volk over Hendrik's overwinning door een moorddadige ziekte vergald, die de rijen der legerscharen dunde en, de legers op den voet volgende, binnen weinige weken van Wales tot in de hoofdstad van het Rijk drong. Het was een heete koorts, die na een korte koude de krachten bliksemsnel vernietigde en onder hevige maagdrukking, hoofdpijn en verdooving, het lichaam in een stinkend zweet deed wegsmelten. Dit alles geschiedde binnen weinige uren. De hitte was onuitstaanbaar en toch

bracht elke afkoeling den dood aan. Nauwelijks het honderdste deel der aangetasten bleef in 't leven. Toen het overwinnend leger van Hendrik VII Londen binnenrukte, jubelde het volk, in de hoop dat betere dagen zouden aanbreken na de veeljarige burgeroorlogen onder den bloeddorstigen Richard. Maar met het leger drong de ziekte binnen de veste en woedde weldra in de volkrijke buurten ontzettend. Twee majoors en zes aldermen stierven in acht dagen. Zij maakte de meeste offers onder de krachtvolle menschen. Dagelijks bezweken de hoofden van de beroemdste familiën en van de eerste handelshuizen. Zij verbreidde zich van het Oosten naar het Zuiden en Westen onafgebroken over het geheele land. Vijf weken lang doorkruiste zij de hoofdstad in alle richtingen, overal hare doodelijke sporen achterlatende. Vele menschen werden twee à driemalen aangetast. De geneeskundigen stonden weer machteloos tegenover haar. Hun dialektische geest en Galenische methodiek maakten hen onvatbaar, om het wezen der ziekte op te sporen en naar goeden raad om te zien, om het kwaad te keeren. Het volk, alzoo hulpeloos, deed een beroep op zijn eigen gezond verstand, dat beter raad wist te schaffen, dan de spitsvondigheid der artsen van dien tijd. Het gaf hun den wijzen raad: geene ingrijpende geneesmiddelen, maar matige verwarming aan te wenden, geen vast voedsel en maar weinig drank te gebruiken, en rustig te bed liggende 24 uren af te wachten wat het einde zou zijn. Daardoor werden velen gered.

Vermoedelijk lag de oorzaak in de gesteldheid des lands, nog meer in de veranderingen der lucht, de gewoonten des volks en de gebeurtenissen des tijds. Het Engelsch zweet was een spook der nevels, die dit land bedekten. Daarbij kwamen de groote onreinheid en onmatigheid in eten en drinken door alle standen. Vooral zij, die in rijkelijke tafel en drinkgelagen hun genot vonden, vielen als hare offers; kinderen, vrouwen en grijsaards bleven genoegzaam verschoond.

Onder de andere moordende volksziekten van dien tijd verdient de bubonenpest in Italië bijzondere vermelding. Zij woedde van 1477 tot 1485 onafgebroken voort, terwijl andere bijziekten, zooals een over 't geheele land verbreid, ontstekingachtig zijdewee in 1482, zich vertoonden. In Zwitserland en het zuiden van Duitschland traden ten gevolge van de duurte en den hongersnood in 1480 en '81 heerschende ziekten op, terwijl in Westfalen, Hessen en Friesland rotkoortsen met hevige hersenrazernij heerschten. Ook hier had het volk gebrek aan graan, zoodat men genoodzaakt was, den voorraad van verre aan te voeren. Frankrijk, waar onder het schrikbewind van Lodewijk XI verdrukking en ellende met de zegeningen des hemels den spot dreven, werd na een misgewas van twee jaren het tooneel van een verderf aanbrengende volksziekte. Het was een brandende koorts met aanvallen van woede en zulke hevige hoofdpijn, dat velen zich het hoofd tegen de muren te pletter sloegen of zich in de bronnen wierpen, terwijl

weer anderen door het gestadig omdolen een ellendigen dood te gemoet gingen (1482). Als naar gewoonte zocht men ook hiervan de oorzaak in astralische invloeden, want aan den hongersnood alleen, die voor het arme landvolk in het zuiden van de Loire slechts de wortels van wilde kruiden te verslinden overliet, om het kommerlijk bestaan te rekken, kon men de ziekte niet toeschrijven, daar ook voornamen veelvuldig erdoor werden bezocht. Ongetwijfeld was het dezelfde vorm van ziekte, dien we reeds in Duitschland hebben aangetroffen, maar hier gewijzigd en meer ontwikkeld tot hersenlijden, teweeggebracht door den levendigen gemoedsaard der Franschen en de angsten, waarin het volk door de beulsgerichten van Lodewijk verkeerde. De Koning, bevangen door den schrik der ziekte, sloot zich op in du Plesis les Tours en stelde zich daar onder de hoede van zijn bijgeloovigen lijfarts. Op zware straffen was het verboden in zijn tegenwoordigheid van den dood te reppen, terwijl 30 hellebaardiers in de grachten van het kasteel de wacht hielden, om al wat levend in de nabijheid kwam te dooden.

Twee jaren later heerschten wederom in Duitschland en Zwitserland boosaardige ziekten, en zoo scheen het of overal de volken dood en verderf bedreigden. Vooral richtte daaronder de scheurbuik in ons land hevige verwoestingen aan. Zij was ten onzent een landziekte en deed zich in verschillende vormen voor. Als aanleidende uitwendige oorzaken werden genoemd de vochtige lucht, de zeekusten en moerassige gronden, de voeding met meestal oud ingezouten of gerookt vleesch, het gebruik van brak water, veel kaas, weinig groenten. De scorbutische aanleg had een groot aandeel aan het ontstaan en de ontwikkeling van het Engelsch zweet.

Uit deze aanduidingen zal het reeds genoegzaam gebleken zijn, dat de zweetziekte van 1486 niet zonder groote en algemeene voorbereidingen optrad, die nu reeds een reeks van jaren achtereen de bewoners van Engeland voor gevaarlijke en buitengewone ziekten ontvankelijk maakten. Voegt men hierbij nog de gedrukte gemoedsstemming ten gevolge van den gruwelijken oorlog der roode en witte rozen - een reeks van gebeurtenissen, die het geloof aan een hoogere leiding van 's menschen lot moesten schokken - dan begrijpt men lichtelijk, dat er slechts een lichte stoot noodig was, om een geweldigen storm in de geheime drijfveeren van het menschelijk lichaam op te wekken. Dien stoot gaf ongetwijfeld de landing van Richmond juist in een jaar, waarin men een groot en ongewoon onheil te gemoet zag. Want op den 16^{den} Maart - den sterfdag van Koningin Anna, de ongelukkige gemalin van Richard III - hulde een zoneclips gansch Europa in duisternis, waardoor allerwege ongeluk werd voorspeld. Nu zijn reeds onder gewone omstandigheden oorlogen de voortbrengers van pestaardige ziekten, hoeveel te meer moesten zij dit onder de toenmalige omstandigheden worden! Het leger van Richmond bestond niet uit wakkere krijgers, bezield met den ijver, om het onteerde vaderland te wreken

of een goede zaak te dienen, maar het waren zwervende soldeniers, ellendige landsknechten, die zich in Havre onder zijne vanen hadden geschaard, vrijbuiters, die, nog door Lodewijk verzameld, in Normandië zonder schroom brandschatten, en die Karel VIII aan hulpzoekende vreemdelingen gaarne overliet, om zijne vreedzame landschappen eindelijk van zulk een vreeselijke plaag te verlossen. Wellicht was dit leger niet veel slechter dan alle andere van dien tijd, maar zeker vol genoeg van verderfaanbrengende sappen, om gedurende een zeetocht van twee dagen, in onreine schepen opeengehoopt, de kiemen eener boosaardige ziekte uit te breiden, die spoedig daarna aan de oevers van de Saverne en in het legerkamp te Lichfield zou uitbreken.

Vóór de 15de eeuw ten einde spoedde, liet zij als erfenis aan de volgende een ziekte na van zulk eene gewichtige beteekenis voor het maatschappelijk leven, zoo onheilspellend in hare gevolgen, zoo hardnekkig in haar karakter, zoo innig samenhangende met den zedelijken toestand dier tijden en zoo algemeen verbreid, als geene voor of na haar ooit is geweest. Raadselachtig in haar eerste optreden bracht en brengt zij nog heden ten dage de pennen der geleerden en geschiedvorschers in beweging omtrent den tijd en de bron van haar ontstaan. Verwoestingwekkend als zij optrad, bracht zij geleerden en leeken in vertwijfeling, waar het de vraag gold om de juiste middelen ter genezing aan te wenden. Vreemdsoortig als haar vorm was, verdiepte men zich tevergeefs om haar waren aard na te vorschen. Eigenaardig als ze was in de keuze der offers, die zij maakte, werden juist zij, die in deze plaag een gerechte straffe Gods voor hunne uitspattingen en euveldaden zagen, door den schrik bevangen en zag het volk daarin een getuigenis tegen hunne hoeders en beschermers, hunne leiders en voorgangers, die nu, zoo niet als boetelingen dan toch zeker als schuldigen, tegenover hunne kudden en onderhoorigen stonden. Het was de syphilis, die als de dochter van den wellust wellicht jaren, ja, eeuwen lang, in 't verborgen onder de volken had rondgewaard, die thans plotseling met zulk een hardnekkigheid en snelheid zich over alle deelen van Europa verspreidde, dat aller gemoederen door ontzetting werden bevangen en men in zijn radeloosheid tot handelingen overging, die niet weinig toebrachten, om de kwaal voedsel te geven of haar offers een wissen ondergang te verzekeren. En verwonderen moet dit niet, als wij nagaan hoe algemeen de ongebondenheid was, hoe diep het krachtvolle leven der volken door politieke, lichamelijke en zedelijke ellende geschokt was, hoe algemeen de onreinheid was, hoe opeengehoopt de schamele bevolking leefde, hoe de badstoven eenerzijds en de ongebonden en ellendige landsknechten anderzijds het gif alomme verbreidden, hoe weinig ontwikkeld de geneeskundige wetenschap was.

Daar wij ons voorstellen dit onderwerp in een volgend opstel afzonderlijk te behandelen, bepalen wij ons thans slechts tot de bloote vermelding van haar optreden tegen het einde der middeleeuwen.

Doch al die ellende, al dat lichamelijk lijden kwam der menschheid, zij 't ook de latere geslachten, ten goede, doordien bij de regeeringen en bij de volken het begrip ontwaakte, dat enkel van geneesmiddelen geen heil in de toekomst was te verwachten tegen zoo geduchte en hardnekkige volksziekten. Eerst zag men zich genoodzaakt, om de uitbreiding van het kwaad tijdelijk te stuiten, waartoe algemeene en bijzondere afsluitingsmaatregelen werden toegepast. Gansche besmette steden werden afgesloten van het algemeene verkeer. Besmette huizen en personen en al, wat met hen in aanraking kwam, werden aan min of meer strenge afzonderingsmaatregelen onderworpen. De oprichting van pestlazaretten was een andere maatregel tot afzondering van besmette personen en eindelijk het ontsmetten der lucht in en buitenshuis een, naar men toen meende, veilig middel om de smetstof onschadelijk te maken. Sedert de hevigste epidemieën van de pest in de laatste helft der 15de eeuw werden genoegzaam overal zoogenaamde pestkeuren gemaakt, die in gestrengheid zeker niet ten achteren stonden bij onze hedendaagsche wetten en verordeningen bij het heerschen van besmettelijke volksziekten. Het waren veeleer Draconische wetten, die, met gematigde gestrengheid toegepast, zeker veel nut zouden gesticht hebben. Maar daar noch het rechtsbegrip, noch het politietoezicht in die tijden behoorlijk was ontwikkeld, zoo bepaalde men zich meer tot het streng straffen als een schrikwekkend voorbeeld, dan tot een nauwgezet waken voor de algemeene gezondheidsbelangen. Daarbij kwam, dat de sociale toestanden van dien aard waren, dat ze onmogelijk een strenge doorvoering der bepalingen toelieten in tijden, dat algemeene volksziekten dreigden of heerschten. Daaraan moest eerst de hand ter verbetering worden geslagen. En dat geschiedde ook. In het laatst der 15de eeuw werden eene menigte verordeningen in het leven geroepen, die de gezondmaking der steden ten doel hadden. Hiertoe moeten gerekend worden het verbod om huizen met strooien daken te bouwen, de invoering van schoorsteenen, de beglazing der vensters, de bestrating, in enkele groote wereldsteden zelfs de invoering van privaten en riolen, het verwijderen van de schadelijke bedrijven uit de kom der gemeente, het verbod tegen lucht- en waterbederf, het verbod om varkens te houden, de verwijdering van het huishoudelijk en stratenvuil door gemeente-ambtenaren, het verbod om in de kerken te begraven. Vooral was de ontmanteling van sommige steden een heilzame maatregel, waardoor licht en lucht vrijeren toegang konden krijgen. En wat de omgeving der steden betrof, zoo werd door betere bedijking en bemaling het gedurig overstroomen van laaggelegen streken en het ontstaan van moerassen zooveel mogelijk tegengegaan.

Met betrekking tot het toezicht op de goede hoedanigheid van de levensmiddelen behelsden de verordeningen dier tijden zeer goede en strenge bepalingen. De oudste van dien aard hebben betrekking op

de volksdranken: het drinkwater, het bier en den wijn. Zeer strenge bepalingen op het bederf of de vervalsching daarvan treffen we in de keuren van ouden datum (reeds in de 12de eeuw) aan. Vervolgens waren strenge bepalingen gesteld op het vervalschen of den verkoop van ondeugdelijk vleesch, brood, zout, koorn en sommige kruidenierswaren. Vooral de vleeschkeur was zeer gestreng en schijnt ook nauwgezet gehandhaafd te zijn. Niet minder dan de doodstraf werd door den Raad van Venetië gesteld op den verkoop of het uitdeelen van vleesch, melk, boter en kaas, afkomstig van besmet vee. De overheid te Parijs en elders stelde even strenge bepalingen op dit stuk vast.

Bij de meer algemeene verspreiding der syphilis werd het toezicht op de huizen van ontucht strenger gehandhaafd.

Maar vooral werd de volksgezondheid zeer gebaat door de regeling van den geneeskundigen dienst. De oprichting van universiteiten in de groote middelpunten van beschaving verhoogde het peil der geneeskundigen en daardoor werd het vertrouwen van het volk in den geneeskundigen stand meer gevestigd. De volksvooroordeelen, door barbiers, badstoofhouders, ketellappers en heidens ten opzichte der genezingsleer en de oorzaken van ziekten gevoed, werden door de meer opgeklaarde begrippen van enkele verlichte en wetenschappelijk gevormde mannen gaandeweg minder. Aan verscheidene van die mannen werd de geneeskundige verpleging der behoeftigen opgedragen, die zich niet alleen gereedelijker van geneeskundige hulp konden voorzien, maar ook niet zoo afhankelijk waren van de kwakzalvers voor het gereedmaken van geneesmiddelen, daar reeds geëxamineerde artsenijmengers in de steden werden aangetroffen.

Daarnevens moeten we de aandacht vestigen op de betere zorg voor het leven der pasgeborenen door de aanstelling van vroedvrouwen en de strenge bestraffing van kindermoord. De oprichting van vondelingshuizen strekte mede tot bevordering van het leven van pasgeborenen. Aan den anderen kant waren de toevluchtsoorden voor gevallen vrouwen voorbehoedmiddelen tegen zondenval en de treurige gevolgen van dien, waaronder een groote kindersterfte niet de minste was. Eindelijk moeten de oprichting van arm- en godshuizen en vooral een betere regeling van het armwezen door de overdracht daarvan aan leeken als gewichtige middelen worden beschouwd, om der lijdende menschheid in hare behoeften zooveel mogelijk te gemoet te komen.

Men make zich echter van al de opgenoemde zaken geen te overdreven voorstelling. Veel stond op het papier verordend, aan veel is gelukkig geen uitvoering gegeven. Veel, wat geschied is, werkte eer ten kwade dan ten goede. Maar toch was dit alles een blijk, dat het bewustzijn van betere toestanden bij de regeering en het volk ontwaakte, dat het begrip had post gevat, dat de openbare gezondheidsregeling een gewichtig element van de welvaart der volken uitmaakte.

En als wij den blik van dit beperkt gebied afwenden, om hem naar de algemeene, groote wereldgebeurtenissen te richten, die op de volksgezondheid van onmiskenbaren invloed waren, dan behoeven wij slechts te herinneren aan de gewichtige ontdekkingen, uitvindingen en gebeurtenissen, die in het laatst der 15de eeuw hebben plaats gehad.

Het handelsverkeer met de volken van het Oosten was aanmerkelijk toegenomen, nieuwe handelswegen werden geopend, een nieuwe wereld werd ontdekt, nieuwe indrukken werden opgedaan, tal van nieuwe levensbehoeften en artikelen van weelde en genot werden uit het rijke Oosten naar het Westen gebracht. De nijverheid nam met verbazende snelheid toe; allerwege werden gewichtige uitvindingen gedaan. De boekdrukkunst en de uitvinding van het lompenpapier brachten een geheele revolutie in het geestelijk verkeer der volken teweeg. De algemeene toepassing van de uitvinding van het buskruit had het gebruik van vuurwapenen en de invoering van staande legers ten gevolge, waardoor de macht der leenheeren en baronnen gefnuikt werd en de nijvere bevolking niet langer genoodzaakt was aan de willekeur van groote en kleine despoten telkens lijf en have prijs te geven, maar zich ongestoorder aan de werken des vredes en de voorziening in eigen levensonderhoud kon wijden.

De ondergang van het Oostersche keizerrijk deed een milde bron van schatten der klassieke oudheid naar het Westen vloeien, die nu door de drukpers konden verspreid worden en den lust tot wetenschap en kunst een ongekende vlucht deden nemen. De dichtkunst had hare heroën in een Dante, Petrarca en Boccacio; de schilder-, beeldhouw- en bouwkunsten konden op halve goden als een Michel Angelo, een Leonardo da Vinci, een Correggio, een Raphaël Sanzio, op bouwmeesters als een Brunellesti, een Alberti, een Bramante wijzen. De muziek werd door een Dufey en Ockenheim in de Nederlanden op nieuwe grondslagen gevestigd. De natuurkundige wetenschappen bleven in dezen algemeenen wereldjubel niet achter. Ook zij veroverden en ontdekten nieuwe werelden. Voor de meet- en sterrekunst brak een nieuwe dageraad aan. Een Toscanella en Regiomontanus waren de beroemde meet- en tijdrekenkundigen, die de hechte grondslagen voor de physische wetenschappen in deze eeuw hebben gelegd. De aardrijkskunde verhief zich vooral als wetenschap en vond in een Bartholomeo Diaz, Vasco de Gama en Columbus hare practische vertegenwoordigers. De enge kluisters van het gearabiseerde galenisme, die den geneeskundigen geest der 13de eeuw omkneld hadden, hielden hem in de beide volgende eeuwen nog in zoo hooge mate gevangen, dat zelfs de Zwarte Dood met zijne verschrikkingen dien geest ternauwernood uit zijne verdwaaldheid en scholastisch-dualistische haarkloverijen in staat was op te wekken en de geneeskundige geleerde wereld der 15de eeuw er zich noode van kon losmaken. Slechts enkele bevoorrechte geesten waagden het, onafhankelijk van de stellingen van een Galenus en Avicenna te denken en te spreken. Tot een vrije, onbevangene en zelfstandige waarneming

en onderzoek brachten het zelfs dezen uiterst zelden. De taak, die de meeste artsen van dien tijd tot een literaire werkzaamheid zich stelden, bewoog zich nog steeds min of meer op het gebied eener scholastieke bewerking der geneeskunst, die de geheele geneeskundige literatuur der tweede helft van de middeleeuwen kenmerkt. Het allerminst waren deze geneeskundigen bij machte, hunne zienswijze boven den beperkten gezichtskring der vastgestelde en conventioneele symptomengroepen te verheffen of zelfs den door Hippocrates zoo glansrijk betreden weg van epidemiologisch of katastaseologisch onderzoek in te slaan. Eerst tegen het einde dezer en met den aanvang van de volgende eeuw openbaarde zich onder den verlevendigenden invloed van den nieuwen tijd, die met zijn reformatorisch streven geene bladzijde in het leven der Europeesche bevolking onaangeroerd had gelaten, ook op het beperkte gebied van het geneeskundig denken en scheppen een van alle kanten opgewekt streven naar het betere. De herlevende geest van Hippocrates begon de geneeskundige wereld te bezielen en de nevels weg te vagen, die vele honderden jaren lang den geest der geneeskundigen hadden omsluierd. Naast het vrije, onbevangen onderzoek begint de critiek haar recht te oefenen en van lieverlede een dogmatisme te verbannen, dat tot dusverre den geest in slavernij had gekluisterd. De waarneming der natuur trad in de plaats van de scholastieke spitsvondigheden; nieuwe, ongewone verschijnselen in het zieke leven der Europeesche bevolking leverden een rijke stof voor nieuw onderzoek.

De Kerk beefde in hare grondzuilen bij het aanschouwen van die, voor dien tijd, reuzenscheppingen, als levende gewrochten der wetenschap. De philosophie deed haar best, om die grondzuilen te ondermijnen. Bleef Aristoteles nog de autoriteit voor de beoefenaars der natuurkundige wetenschappen, voor het philosophisch-theologisch onderzoek verving Plato zijne plaats. Het mathematisch-physisch onderzoek trad met zijne overwinningen driest op den voorgrond, de philosophie trachtte op hare beurt de physische wetten van de wereldorde na te vorschen, zonder aan de wetten der zedelijke wereld veel aandacht te schenken. De Grieksche philosophie had roemrijke vertegenwoordigers in een Cusanus, Ficinus, Mirandola, Von Nettesheim, enz., die zich ten doel stelden de wereld uit het oogpunt van het verstand als een harmonisch geheel te erkennen.

Op het gebied der religie werd de strijd tegen het formalisme der Katholieke Kerk hevig gevoerd door de mystiekers, die als 't ware een zedelijke oppositie vormden tegen de Katholieke zedeloosheid. Het baatte weinig, of een Brescia gehangen, verbrand en zijn asch in den Tiber werd geworpen, of Wicliffe door de Oxfordsche universiteit werd verbannen, of een Hus en Savonarola ten brandstapel gedoemd of gekerkerd werden. Hetgeen die vrije mannen in geschriften, van den kansel of katheder aan den volke verkondigd hebben omtrent de zede-

loosheid, de zelfzucht, de tirannij, de schijnheiligheid van de geestelijkheid en het verval, waarin deze de Kerk had gebracht, het gezond verstand van het volk had het de oogen genoegzaam geopend, om die heiligschennis te aanschouwen, en het zedelijk gevoel begon luider te spreken, zoodat de weldenkenden en meer ontwikkelden walgden en schuwden van de schanddaden, door die voorgangers der Kerk gepleegd. De geest der martelaren bleef bij het volk leven.

Der hiërarchie was hare eerste, ongeneeslijke wonde toegebracht. Het volk gaf het eerste, krachtige teeken van verzet. Het verklaarde openlijk den krijg aan de wereldlijke en geestelijke machten. Rome werd voor de eerste maal niet als de residentie van den Paus en als de hoofdstad der Christenheid beschouwd. De steden werden de vertegenwoordigsters der volkssouvereiniteit. Daar werden de rechten der burgers verzekerd, daar werden de grondslagen voor volksontwikkeling gelegd in de stadsscholen, daar werd het krachtige verbond der Hanze gesloten, daar bloeiden de gilden, daar werd in de universiteiten de wetenschap beoefend, daar namen handel en nijverheid een ongekende vlucht.

Vatten wij dit alles en nog andere verschijnselen in het geestelijk leven dezer periode van de Europeesche menschheid samen, dan wordt reeds daardoor verklaard, waarom en hoe deze gewichtige omwenteling aan het eind dezer eeuw tot stand kwam. En als wij dan tot ons physiologisch standpunt terugkeeren, dan mag men als resultaat van deze ontwikkelingsperiode gereedelijk aannemen: het voorheerschen van het vrije, zelfbewuste intellectueele leven.

De menschheid had zich door de middeleeuwen heengeworsteld; zij ontwaakte van lieverlede, om den helderen dageraad van den nieuwen tijd te gemoet te gaan, en met frissche kracht voltooide zij het sinds twee eeuwen aangevangen ontwikkelingsproces harer bevrijding uit de duisternis en den nacht der middeleeuwen.

P.S. In de noot van het vorige stuk op bladz. 302 zal elke verstandige lezer in plaats van *Mennonieten* wel gelezen hebben *monniken.*

Leeuwarden, Januari 1879.

D^{r}. S. S^{r}. CORONEL.

Letterkunde.

Don Quyote.

De vernuftige Jonkheer Don Quijote van de Mancha door Miguel Cervantes de Saavedra, uit het Spaansch vertaald door Mr. C.L. Schuller tot Peursum. Met 32 Lithographische platen. Leiden, D. Noothoven van Goor.

Als ge eens lust en tijd en geld tot reizen hebt en ge zijt niet bang voor vuile herbergen, onvermoeide bedelaars en dergelijke onaangename personen en voorwerpen meer, dan is u wel aan te raden, dat ge een langer of korter bezoek aan Spanje brengt.

Van Parijs uit volgt ge den zoogenaamden spoorweg van Orléans eerst, daarna eenen anderen, die spoorweg van het Zuiden heet. Zóó bereikt ge de Spaansche grenzen, mits ge u niet laat verleiden te Dax oostwaarts af te wijken *of* door de natuurpracht der Pyreneënstreek, *of* door het weldadige klimaat en de niet minder weldadige bronnen, die er hier en daar worden aangetroffen, *of* eindelijk door de wonderen, die men van Betharram, inzonderheid van Lourdes verzonnen heeft.

De grenzen over zijt ge eerst in Biscaye, dan in Navarre, daarna in Arragon, verder in Oud- en voorts in Nieuw-Castilië. In het laatste is de hoofdstad van het rijk, Madrid, vanwaar ge per spoor niet alleen naar het zuidoostelijk gelegen Cartagena, maar ook naar Malaga en Cadix in het zuiden en zelfs naar het zuid-westelijke Lissabon, Portugal's hoofdstad, komen kunt.

Ik behoef u nu wel niet te zeggen, dat op uwe reis, of ge haar korter neemt, dan wel verder uitstrekt, niet iedere plek, waar ge u bevinden zult, de woorden u ontlokken zal, die de toerist even zeker van huis meeneemt als zijn *plaid*, de woorden: *charmant*, *unique*, maar dat er daarentegen ook plaatsen zijn zullen, waar de gedachte bij u opkomt: hadde ik vooraf geweten, dat het er hier zóó zou uitzien, ik ware stillekens thuis gebleven of hadde ten minste Spanje Spanje gelaten en ware naar Zwitserland of Italië getogen. Biscaye en Navarre met hunne bergen, in wier helling hier en daar een donker woud door

de maan zich als eene zilveren kroon op het hoofd ziet drukken en aan wier voet in de dalen het koorn rijpt en de druif blauwt, mogen u meer dan eens in verrukking brengen, in de beide Castiliën, niet geheel, maar toch voor een goed deel eene hoogvlakte van dorren, eentonigen bodem, zonder geboomte en met armoedige vegetatie, zult ge ongetwijfeld oogenblikken van teleurstelling doorleven.

Dit behoeft u evenwel niet af te schrikken, indien ge ten minste niet uitsluitend reizen wilt, om met sneeuw bedekte bergen, van beekjes doorsneden valleien, met donderend geraas in de diepte neerstortende watervallen en wat er meer van die soort natuurtooneelen wezen moge, te aanschouwen. Als de streek u onvoldaan laat, misschien u verveelt, dan kunt ge daarvoor vergoeding vinden in - het toeven aan een rijker maal en 't ontkurken van een fijner flesch? Ik geloof niet, dat Spanje een Eldorado is voor reizigers, die zonder lekkere beten en lekkere teugen geen genoegen hebben. Neen! maar vergoeding voor gemis aan merkwaardigs in de schepping kunt ge er vinden in merkwaardigs in de geschiedenis, waaraan Spanje rijk is.

Dit zeggende, denk ik, behalve aan meer, aan een stedeke, dat ge langs zult sporen, eer ge te Madrid komt. Het heet Alcála, en: de Henares voegt men er naar de rivier, waaraan het ligt, bij, om het zóódoende te onderscheiden van Alcála de los Gazales bij Cadix, Alcála la Guadeira bij Sevilla en Alcála la Real bij Jaen. Voorondersteld, het plaatsje noch zijne omstreek bevalt u, herinneren kunt ge u dan, hoe aan Alcála's naam de naam van eenen Spanjaard verbonden is, die niet alleen bij zijne landgenooten en gedurende zijn leven in eere was, maar ook in het buitenland en tot op den huidigen dag, van eenen Spanjaard, die met zijnen arbeid u slechts voor den geest behoeft te komen, om u geheel schadeloos te stellen voor hetgeen ge overigens mist. De boven afgeschreven titel doet u begrijpen, dat ik Miguel Cervantes de Saavedra bedoel.

Ten jare 1547 zag Cervantes te Alcála het levenslicht en vermoedelijk heeft hij daar ook van Rodrigo, zijnen vader, en zijne moeder, Doña Leonor de Cortinas, zijne eerste opvoeding ontvangen. Hoedanig deze geweest is, is niet opgeteekend, maar mag men uit hetgeen Cervantes geworden is daaromtrent tot eenig besluit komen, dan moet zij vooral niet als eene verwaarloosde beschouwd worden.

Later verliet hij zijne geboorteplaats en toefde twee jaren te Salamanca, beroemd door zijne universiteit, die reeds vóór het midden der 13de eeuw bestond en in de 16de somwijlen achtduizend Spanjaarden en zevenduizend buitenlanders tot kweekelingen had.

Van dezen zetel der geleerdheid nam hij afscheid, om naar Madrid te gaan. Toen hij in deze hoofdstad van zijn vaderland zijne dagen sleet, was hij een twintigjarige, voor wien het genoten onderwijs niet zonder vrucht gebleven was, blijkens de gedichten, die hij vervaardigde en die bijval vonden.

Volgens sommigen waren het zijne benarde omstandigheden, volgens anderen daarentegen was het de begeerte om zich in de letterkunde te volmaken, waardoor hij zich gedrongen gevoelde Spanje te verlaten en te Rome bij den Kardinaal Aquaviva als kamerdienaar in dienst te treden.

Dit rustiger leven verruilde hij reeds spoedig tegen het woeliger van den krijgsman.

Onder Venetië's bezittingen was het eiland Cyprus. Wie het der republiek benijdde, niemand meer dan der Turken Sultan, Selim II. Zijn gezant sprak tot Venetië's gezaghebbers het stoute woord: ‘Wij vragen u Cyprus; gij zult het ons geven, vrijwillig of gedwongen. Doch wacht er u voor, dat gij het vreeselijk zwaard vertoornt, want eenen allerwreedaardigsten oorlog zullen wij overal u aandoen en zoo ge vertrouwen mocht op uwe schatten, weet, dat wij ze zullen doen wegvloeien als eenen stroom.’ En weldra liep de Turksche vloot uit, om bij het woord de daad te voegen.

Venetië zag in dit hachelijk tijdsgewricht naar bondgenooten om en vond die ten slotte, behalve in den Paus, in den Koning van Spanje, Filips II. Toen kon eene vloot van tweehonderd en zeventig zeilen zich in beweging stellen, wel niet meer om Cyprus, dat inmiddels voor de Turken had moeten bukken, voor Venetië en zóódoende voor de Christenheid te behouden, maar om de niet minder sterke vijandelijke vloot op te zoeken en, door haar zoo mogelijk te vernielen, de veroveringen van den Sultan te stuiten.

't Was op den 7^{den} Oct. 1571, dat de beide strijdmachten in de golf van Lepanto elkaar ontmoetten. Een fel zeegevecht kon niet uitblijven. Men verbeelde zich in een breed waterbekken, gevormd door de kust van Griekenland ten oosten en de eilanden Ithaca en Cephalonia ten westen, meer dan vijfhonderd dier trotsche zeekasteelen, zooals de 16de eeuw die bouwde, en deze niet alleen duizenden strijders voerende, maar bovendien staande onder de bevelen van den wakkeren Don Juan d'Austria en den bloeddorstigen Mustapha-pacha; dit verbeelde men zich en men zal bevroeden, dat eene worsteling ontstaan moest, in hevigheid zooal geëvenaard, toch niet overtroffen.

Een enkel feit van den gedenkwaardigen dag moet vermeld worden. De galei van den Turkschen Pacha werd door meer dan één vijandelijk schip bestookt. Bij herhaling geënterd, liep zij groot gevaar zich te moeten overgeven aan de verwoede christenkrijgers, die tot de helft van haar dek vermeesterd hadden. De dapperheid van hare bemanning en de bijstand, door een zevental andere galeien haar verleend, wendden wel voor een korten tijd dit gevaar af, maar weldra deed het zich opnieuw op en dreigender dan te voren. Een slagveld werd haar dek. Aanvallers en aangevallenen vochten als tijgers. Uit de vuurroers één geknetter, één bliksemen de zwaardslagen. 't Gegil der gewonden het kreunen der stervenden overstemmend. Bloed hier

en daar en overal. Eindelijk de zege aan de Spanjaarden, de Turksche standaard aan zijne bewakers ontrukt, de Turksche vlootvoogd gedood en zijn afgehouwen hoofd geplaatst boven de krijgsvaan, die Mahomed's banier verving.

Waarom juist dit feit vermelding verdient? Onder die aanvallers en overwinnaars was een jeugdig man en die man, van flinken lichaamsbouw, helder gelaat en scherpen blik - die man, wien de koorts niet had teruggehouden uit het kampgewoel, maar wien de moed had doen vragen om den hachelijksten post, die man, met twee kogels in de borst en éénen in de linkerhand, was Cervantes.

Schoon voor geheel zijn leven verminkt, verliet hij den krijgsdienst niet vóór het jaar 1575, toen Don Juan hem verlof gaf naar het vaderland terug te keeren.

Het was hem evenwel niet beschoren, reeds toen den vaderlandschen bodem te betreden. Nog vijf jaren moesten er verloopen, eer dat voorrecht hem te beurt zou vallen, vijf jaren van slavernij.

Op Afrika's noordkust woei de Fransche driekleur nog niet ten teeken, dat het rijk van Algiers ten onder ging en zijn roofzieken onderdanen hadden Engeland's en Nederland's oorlogsbodems met hunne monden van metaal nog geenen schrik in het hart gejaagd, maar als hadden zij er recht toe, doorkruisten in de 16de eeuw, als vroeger en later, de Algerijnen met hunne vlugge galeien de Middellandsche zee, zoekende naar buit. Door drie van deze werd het schip, waarop Cervantes uit Napels was uitgeloopen, aangetast. De schepelingen mochten zich te weer stellen, Cervantes mocht òpnieuw wonderen van dapperheid verrichten, 't was tevergeefs. ‘De Zon’, zóó heette het Europeesche vaartuig, werd door de aanvallers overmand en onze Spanjaard de slaaf van Dali Mami, hunnen aanvoerder.

Hard was zijn lot. Zijne betrekkingen waren wel bereid al wat zij bezaten ten offer te brengen om hem vrij te koopen, maar zijn meester meende in hem, die in het bezit was van grootsche aanbevelingen, een voorwerp van zóó groote waarde te hebben, dat hij niet te bewegen was tot zulken, in zijne schatting geringen, prijs hem af te staan. En was Cervantes als onuitputtelijk in het vormen van de vermetelste plannen tot ontsnapping, niet alleen dat die plannen het ééne voor, het andere na mislukten, maar zij kwamen daarenboven hem te staan op zweepslagen, kerkerverblijf en andere martelingen, in het aandoen waarvan het Afrikaansche monster maar al te veel behagen schepte.

Eindelijk toch - het was in het jaar 1580 - sloeg het uur zijner bevrijding.

Hoe hij te moede zal geweest zijn, toen hem de knellende kluisters van de handen genomen werden, kunnen wij afleiden uit de woorden, die hij eenen gevangene, van wien hij verhaalde, in den mond legde: ‘Er is op aarde, naar mijn gevoelen, geen genoegen, dat het herkrijgen

evenaart der verloren vrijheid.' En dat zijn boezem van nog grooter blijdschap geklopt zal hebben, toen eerst zijn zoekend oog Spanje's kust ontwaarde en weldra zijn voet den lang ontbeerden grond beroerde, dat zegt ons de taal, waarin hij den gezegden gevangene beschrijven deed, hoe hij benevens zijne tochtgenooten gestemd was en dezen hunne stemming aan den dag legden, waar het land, dat hen zag geboren worden, in hunne nabijheid was en eerlang hen opnam - de taal: 'Door welk genoegelijk gezicht al onze verdrietelijkheden en armoede geheel en al bij ons vergeten werden, als of wij ze eigenlijk niet ondervonden hadden: zoo groot is het genot van de verloren vrijheid te herkrijgen', en: 'Wij gingen allen aan land, en kusten den grond en met tranen van het blijdste genoegen dankten wij allen God onzen Heer voor de zoo onvergelijkelijke weldaden, die Hij ons op onze reis had bewezen' (In de aan te kondigen vertaling, bladz. 261 en 281).

Heeft Cervantes gehoopt, dat de door hem betoonde moed en de daarop voor hem gevolgde ellende ten minste in zooverre beloond en vergoed zouden worden, dat hij voortaan zijne dagen ten minste zonder kommer zou kunnen slijten, dan heeft hij zich deerlijk vergist. De behoeftige omstandigheden, waarin hij zich na zijnen terugkeer bevond, dwongen hem spoedig opnieuw in het leger zich te doen opnemen.

Sebastiaan, de Koning van Portugal, had in weerwil van de waarschuwingen, die hij ontving, den Mooren in Afrika den oorlog aangedaan. Ofschoon hij met schitterende dapperheid gestreden had, had hij de vernietiging van zijn leger niet kunnen voorkomen. Zelf was hij in de vlakte van Alcazar gevallen, hij, wien de beroemdste der Portugeesche dichters, Luis de Camoëns, in zijn heldendicht de Lusiade, een geheel ander lot voorspeld had.

Geenen zoon, die den ledig geworden troon kon innemen, had hij nagelaten, want bekrompen inzichten ten aanzien van hetgeen Gode behaagt, hem door de Jezuiëten, die hem opgevoed hadden, bijgebracht, hadden hem van het huwelijk afgeschrikt.

Zoo had zijn oom, de bijna zeventigjarige Kardinaal Don Enrique, die reeds gedurende Sebastiaan's minderjarigheid geregeerd had, de teugels van het bewind aanvaard. Twee jaren slechts had hij ze gevoerd, toen de dood ze hem uit de handen genomen had.

Don Enrique's overlijden had Portugal ten prooi gelaten aan grenzenlooze verwarring. Wie moest hem opvolgen? Meerdere vorstelijke personen, die meenden daarop aanspraak te hebben. Onder hen de Koning van Spanje, Filips II.

Bij den onoverwinnelijken haat, dien de Portugeezen, evenals onze voorvaderen, jegens de Spanjaarden voedden, begreep deze, dat hij zijner aanspraak klem moest bijzetten door een leger naar Portugal te zenden. Te meer achtte hij dit noodig, omdat in Portugal velen Don Antonio, prior van Crato aanhingen, wiens meerder recht tot opvolgen aan geenen redelijken twijfel onderhevig geweest ware, indien hij het

bewijs hadde kunnen leveren een wettige telg van het Portugeesche koningshuis te zijn.

Op bevel van den Koning rukte onder aanvoering van den Hertog Van Alva een leger van zes en dertigduizend man Portugal in. Bovendien werd den Markies Van Santa Cruz in last gegeven het van de zeezijde te naderen met eene vloot, uit dertig linieschepen, zeventien fregatten en zeventig galeien saamgesteld.

Bij deze krijgsmacht bekleedde Cervantes eene plaats. De getuigenis is aangaande hem afgelegd, dat hij er aan zijn roemrijk verleden niet ontrouw geworden is. Toch kan hij niet dikwijls in de gelegenheid geweest zijn zich te onderscheiden. Alva en zijne Spanjaarden hadden geene Nederlanders te bestrijden, als eenige jaren te voren - geene Nederlanders voor nog iets meer dan burgerlijke vrijheid alleen kampende en aangevoerd door mannen, die tot den laatsten droppel bloeds veil hadden voor hunne heilige zaak. De Portugeezen boden slechts flauwen tegenstand aan de indringers en weldra was Lissabon in de macht van dezen en had Antonio het land verlaten.

Nog twee jaren verliepen desniettemin, eer Cervantes naar Spanje terugkeerde.

Toen Don Antonio door den nood gedwongen zich in den vreemde begaf, deed hij dit niet met de gedachte, balling te zijn tot den laatste zijner levensdagen. Koning van Portugal te worden, bleef het wit, dat hij beoogde en om het te bereiken ging hij hulp zoeken, waar het staatsbelang scheen aan te raden hem die niet te weigeren: in Frankrijk, Engeland en Nederland.

Op het verzoek, door zijne gezanten aan onzen Prins van Oranje en onze Staten-Generaal gedaan, dat zij zijne zaak ondersteunen mochten, was het antwoord: ‘Is wel verstaen, dat het goed succes en vorderinge sijner saken ook is het voordeel van desen Landen; nochtans insiende den groten en beswaerlijken nood daer in de Landen selfs tegenwoordelijk sijn en kan niet lijden voor desen tijd dat men sijne Majesteit soude konnen assisteren, ook is den tijt te kort dat men qualijk de versochte schepen soude konnen equipperen.’ Later evenwel besloot men een twaalftal oorlogschepen ter beschikking van den Koning te stellen en 't was alleen *deels* aan de onkosten, die de raming ver te boven gingen, *deels* aan 't gebrek van tijd te wijten, dat slechts zes van de twaalf uitgerust werden en naar de aangewezen loopplaats stevenden.

Krachtige hulp vond Don Antonio bij Koningin Elisabeth van Engeland en bij Koning Hendrik III van Frankrijk. Beiden stonden tot Filips in eene verhouding, die daarna aan Voltaire recht gaf in zijn heldendicht, de Henriade, den gezant van den Franschen monarch bij de maagdelijke vorstin de woorden in den mond te leggen:

> Ce voisin dangereux, ce tyran catholique,
> Ce roi dont l'artifice est le plus grand soutien,
> Ce roi, votre ennemi, mais plus encore le mien.

Van hen zal het dan wel in de eerste plaats gezegd zijn, wat voorkomt in een schrijven, door Don Antonio, onder dagteekening van 15 Mei 1582, te Tours uitgevaardigd: ‘Om deze (voorafgaende) redenen en oorsaken hebben ons veel van de voorseide Prinsen liberalijken bijstant gedaen met hare middelen.’

't Heeft hem niet gebaat. Hij moge op zijne zoo even vermelde woorden naar waarheid deze hebben kunnen doen volgen: ‘Door welker (Prinsen) hulpe en ook op onsen eigen kost wij veel armeijen opgericht hebben, so ter zee als te lande om te behouden de Landen en Heerlijkheden die noch onder onse gehoorsaemheid blijven in de Eilanden en vaste landen van Afryken en van de Orientale Indiën en van Ameryken, voorts ook om den voorseiden Don Philips te verdrijven uit 't gene, dat hij ons onbilliglijk en tegen alle recht en reden onthoud’: toen 't op den 16^{den} Juli van het genoemde jaar bij een der Azorische eilanden tot een gevecht kwam tusschen zijne scheepsmacht onder bevel van Filips Stroszi en die der Spanjaarden, aangevoerd door Santa Cruz, toen was het einde der bloedige worsteling, dat der laatste de zege verbleef, al was het ten koste van tweeduizend menschenlevens.

Weer had Cervantes tot de overwinning bijgedragen, zoodat van hem getuigd kon worden: ‘Roemrijk overwon hij in gevechten te land en ter zee en met lauweren gekroond kwam hij in Spanje terug’ (Door Don José Mor de Fuentes in zijn *Elogio de Cervantes*, geplaatst vóór de uitgave van *El ingenioso hidalgo Don Quyote* enz. bij Baudry te Parijs in het jaar 1833).

Die lauweren zijn, en terecht, onvruchtbaar genoemd. Het moge in het algemeen waar zijn, wat een Spaansch geschiedschrijver (Don H. Rato ij Hevia in *Hist. de Espan□a*) aangaande Filips beweerd heeft: ‘Wat der regeering van dezen monarch het meest tot eer verstrekt, is de besliste bescherming, die hij altijd schonk aan de verdienste en aan den moed door die te beloonen, waar hij ze aantrof en voor de openbare bedieningen, zoowel burgerlijke, als kerkelijke, personen van talent en verstand te kiezen, terwijl hij, voor zooveel het krijgswezen betrof, altijd zorgde zijne uitstekende bevelhebbers te vereeren, gevende onder hen immer den voorrang aan het vergoten boven het geërfde bloed’, dit moge in het algemeen waar zijn, Cervantes zou zeker groot bezwaar gemaakt hebben, dit beweren ten aanzien van zichzelven te laten gelden. De zoo even genoemde lofredenaar schreef er dus van: ‘'t Wekt doodelijke smart den held ter zee en te land, den bovenmenschelijken Cervantes, te zien met een karig inkomen en, om rond te spreken, verlaagd bij de hatelijke taak het volk te verdrukken en uit te zuigen door het tot den laatsten penning toe af te persen’. Hem werd namelijk opgedragen het commissariaat voor de tienden en de vervaardiging van buskruit. En van welken aard dat commissariaat zal geweest zijn, kan men opmaken uit het feit, dat de

inwoners van Argamasilla de Alba den commissaris in eene gevangenis opgesloten hielden, waar, zooals hijzelf verklaard heeft, ‘elk ongemak zijnen zetel, ieder naar geluid zijne woning had’.

Dat Cervantes niet liever dan zulk eene taak en dat voor zulk een loon te aanvaarden, opnieuw onder de krijgers van zijn vaderland eene plaats ging innemen? Misschien had Spanje geene vijanden meer en haatte de wakkere man het soldatenleven in vredestijd? Het was er ver van af, dat de zwaarden tot sikkels gesmeed werden, toen, zooals de Spanjaard schreef, dien ik zoo even noemde, ‘door de verovering van Portugal aan Spanje de natuurlijke grenzen gegeven werden, die de geographie aanwees’. Men denke slechts aan de wetenswaardigheden, die op de laatste bladzijden onzer vaderlandsche geschiedenis gedurende de 16de eeuw geboekt zijn en, om er ééne van te noemen, aan die, waardoor het jaar 1588 onvergetelijk geworden is: de vernietiging van Spanje's onoverwinnelijke vloot. Neen! wat Cervantes zal weerhouden hebben nog eens het zwaard aan te gespen, zal dit geweest zijn, dat hij niet lang na zijne terugkomst uit Portugal zich met Doña Catalina Palacios in den echt verbond.

Hoe het zij, sedert dien tijd heeft hij aan letterkundigen arbeid zich gegeven met eene inspanning, die beter belooning verdiende, dan zij ontving. Ondervonden heeft hij, dat zoodanige arbeid den rijkdom niet in huis brengt, terwijl de waardeering, waarop hij aanspraak geeft, *of* onthouden *of* benijd wordt. Een boekverkooper verklaarde hem rondweg, dat, zoo hij al van zijn proza *iets* te wachten had, hij vanwege zijne poëzie op *niets* moest hopen. Erger nog maakte 't een schrijver van naam, die zijn werk met de roede der satyre geeselde. Inmiddels verkeerde hij in benarde omstandigheden. Ja! als Portugal's Camoëns ware hij in zijne laatste levensjaren en levensuren aan de diepste ellende ten prooi geweest en hadde hij, als die, den dood begroet als eenen redder uit den ondraaglijksten nood, indien niet de Graaf Van Lemos hem hadde bijgestaan. Aan dezen heeft hij te danken gehad, dat zulk een lot het zijne niet geworden is, al ‘lag hij’ te Madrid, waar hij eindelijk zich gevestigd had, ‘uitgeput ter neder op een schamel leger in den schimmeligen hoek van eene donkere vliering dag en nacht worstelende met groote behoefte’.

Een opdrachtsbrief, waarin hij schreef, ‘ziek te zijn en zonder geld te zitten’, en mede: ‘te Napels den grooten graaf van Lemos te hebben, die hem onderhield, beschermde en meer gunst bewees, dan hij zou durven wenschen’, werd door hem gedagteekend 31 Oct. 1615; eer de Aprilmaand van het volgende jaar geëindigd was, had hij opgehouden te lijden, Cervantes, van Spanje's schrijvers de beroemdste.

De beroemdste van Spanje's schrijvers is Cervantes niet door zijnen herderroman *Galatea* of door zijne *Viage del Parnaso* met zijne litera-

tuurcritiek, ook niet door zijnen ridderroman *Los trabayos de Persiles y Sigismunda* of zijne *Novelas ejemplares*, maar door het werk, dat ten titel heeft: *El ingenioso hidalgo Don Quyote de la Mancha* en waarvan eene vertaling in herdruk hier wordt aangekondigd. *De vernuftige Jonkheer Don Quijote van de Mancha* heeft den naam van zijnen auteur in en buiten Spanje onsterfelijk gemaakt.

Zet men in Spanje den voet in dat gedeelte ervan, dat den naam *La Mancha* draagt, dan vindt men - zóó verzekert men ten minste - aan de wanden der onooglijke woningen, waar men eenige oogenblikken uitrust, afbeeldingen gehecht, die in bonte kleuren deze en die bijzonderheid uit het leven van Cervantes' held voorstellen. Neemt men dáár of ook elders in het land in eene diligence plaats, vermoedelijk dat de *maijoral* of de *zagal* van dat voertuig desgevraagd eenig verhaal ten beste hebbe, waarvan Don Quyote, aan wiens vroeger werkelijk bestaan hij met vele anderen vast gelooft, het onderwerp uitmaakt. En komt men te Madrid en heeft men dáár het voorrecht toegang te erlangen tot eenigen kring van beschaafde Spanjaarden, niet alleen zal men opmerken, hoe men het als tot eene goede opvoeding te behooren beschouwt, dat iemand aan zijne geschenken meer waarde wete te geven door kiesche, maar tevens zinrijke toespelingen op eenigen kwinkslag of op eenig ander bestanddeel van Cervantes' geschrift, doch hooren zal men tevens, dat gezegd geschrift wegens de zuiverheid van het Castiliaansch, waarin het opgesteld is, als leerboek op de scholen werd ingevoerd en dat het opschrift, waardoor te Alcála het huis, dat zijnen schrijver zag geboren worden, van de overigen onderscheiden is, benevens het bronzen standbeeld, in de hoofdstad op het Cortesplein tegenover het Palacio del Congreso voor hem opgericht, eene te lang uitgestelde hulde aan hem zijn.

Wat het buitenland aangaat, de meeste, zoo niet alle natiën van ons werelddeel bezitten Cervantes' *Don Quyote* in hare moedertaal, veelal in meer dan ééne overzetting. Men verhaalt, dat een verzamelaar niet minder dan honderd acht en zestig uitgaven in het Fransch, honderd negentig in het Engelsch, zeven en tachtig in het Portugeesch, zes en negentig in het Italiaansch, zeventig in het Hoogduitsch bijeengebracht had. In Frankrijk zagen naar de getuigenis van De Fuentes alleen in het jaar 1826, toen hij er zich bevond, drie verschillende overzettingen het licht. Zij zijn niet de laatsten geweest. In het vorige jaar kwam in Portugal van de pers: *O engenhoso fidalgo D. Quichote de la Mancha Por Miguel de Cervantes Sáavedra. Traducça□o da Visconde de Benalcanfor e D. Luis Breton ij Vedra. Dois volumes in* 8° *francez. Illustrados por Manuel de Macedo*, *gravuras de J. Severini*, terwijl in ons vaderland de Heer Noothoven van Goor niet ontijdig acht *De vernuftige Jonkheer Don Quijote van de Mancha*, zooals hem de Heer Schuller tot Peursum vóór eenige jaren aan ons Nederlandsch publiek heeft voorgesteld, opnieuw bij dit publiek in te leiden.

Verder vergete men niet, hoe enkele personen en voorwerpen uit Cervantes' werk, zoowel buiten als in Spanje, spreekwoordelijk geworden zijn. Men noemt dezen of dien eenen *Don Quyote* en zijn doen *Donquiyoterie.* Van zijne *Dulcinea* spreekt de verliefde en wie een uitgemergeld paard vóór zich ziet, van eene *Rocinante.*

Was en is de *Don Quyote* waard, dat hij geliefd werd en wordt, zooals het geschied is en nog voortdurend geschiedt?

Een Spanjaard, die in de vorige eeuw *en* door zijne gedichten *en* door zijne prozawerken zich beroemd gemaakt heeft, Don José de Cadalso, gaf zekere brieven uit, die hij Moorsche heette (*Cartas Marruecas*). Hij verhaalde van deze brieven, dat hij ze onder de nalatenschap van eenen bekende gevonden had, zoodat hij niet wist te zeggen, of zij, zooals het scheen, inderdaad geschreven waren door Gazel Ben Alij, eenen Moor, die in Spanje toefde en eenen vriend in het vaderland, Ben Beleij genaamd, op de hoogte der Spaansche toestanden wenschte te brengen, dan wel of de overledene, zoekende op aangename en tevens nuttige wijze den tijd te korten, ze verdicht had. In die brieven nu is ook sprake van den *Don Quyote.* Er wordt het volgende van gezegd: ‘Bij dit volk (het Spaansche) is een boek, dat bij de overigen grooten bijval gevonden heeft. Ik heb het gelezen en het heeft mij - ik aarzel niet dit te verklaren - bevallen, maar ik kan toch het vermoeden niet van mij weren, dat de letterlijke zin ervan niet de eenige, maar dat er nog een tweede, de ware, is, van den eerste zeer onderscheiden. Wat erin gelezen wordt, is eene reeks van buitensporigheden van eenen dwaas, die gelooft, dat er reuzen zijn, toovenaars, enz., eenige sententies in den mond van eenen domoor en vele tooneelen uit het leven, met juistheid beoordeeld, maar wat naar mijne meening onder dit uiterlijke wordt aangetroffen, is eene verzameling van diepzinnige en belangrijke onderwerpen.’

Wien moest en wien moet niet, als den Moor, Cervantes' werk bevallen? De uit zijn leven medegedeelde bijzonderheden deden zien, dat hij op verschillende plaatsen, met verschillende personen, in verschillende omstandigheden zijne dagen gesleten heeft. Hiervan moest, dit bevroedt men, het gevolg wezen, dat hij, verhalende, dit doen kon met eene afwisseling, natuurlijkheid en levendigheid, waarbij voor het mishagen of niet behagen, dat het onvermijdelijke gevolg van het tegenovergestelde is, geene plaats blijft. Inderdaad heeft hij zóó verhaald, nu te land, dan ter zee, nu in de stad, dan buiten, nu in een kasteel, dan in eene herberg, *of* aanzienlijke personages, *of* eerzame burgers en burgeressen, *of* mannen en vrouwen uit de laagste standen voorstellende in hun edelmoedig of baatzuchtig, moedig of lafhartig, verstandig of dwaas doen en laten, ook met hunne vervulde wenschen of teleurgestelde verwachtingen, hun door voorspoed verblijd of door tegenspoed bedroefd gemoed.

Deze voorstelling wint aan behaaglijkheid zoowel door de geestigheid,

als door de goedhartigheid, die altijd bij haar te voorschijn treden. Men moge te onderschrijven hebben, wat in een Deensch werk gelezen wordt: ‘Het contrast tusschen *Don Quyote's* dichterlijk, hoogdravend enthusiasme en de prozaische, naïeve trouwhartigheid en plompheid van Sancho Panza, zijnen bediende, is oneindig komisch,’ behalve in dit contrast ontmoet men het komische onophoudelijk. En onophoudelijk is het goedhartig, nooit satiriek, veel minder sarkastisch.

Te behagen - in onze dagen meenen velen, dat dit het hoofddoel van den schrijver, die geen wetenschappelijk onderwerp behandelt, behoort te zijn - beoogde Cervantes niet alleen, zelfs niet voornamelijk. Verhalende, zocht hij te verbeteren. Dit was het ‘innerlijke’, waarvan Cadalso's Moor het aan wezen aannam.

De smaak van den Spanjaard zijner dagen had dringende behoefte aan loutering, voor zooveel zijne lectuur betrof. Hartstochtelijk beminde hij de ridderromans, dichtwerken oorspronkelijk, doch daarna prozaschriften, die niet behelsden eene dichterlijke opvatting van dezen of dien tijd, dit of dat land, maar wat de verbeelding van eenigen dichter of schrijver soms in mindere, straks in meerdere mate dienaangaande wonderlijks, grilligs schiep. Dit euvel bestreed Cervantes in den *Don Quyote.* Men denke, om iets te noemen, aan den pastoor en den barbier van het dorp, huisvrienden van den jonkheer, die het meerendeel van de romans, waarin hij zich verdiept had en waaraan zijne dwaasheid te wijten was, ten vure doemden; aan Vivaldo, die door zijne bedenkingen den jonkheer uitlokte zich in zijne dwaasheid te vertoonen; aan Don Diego de Miranda, den wegens zijne levenswijze door Sancho Panza als eenen heilige vereerde, die den jonkheer onder meer mededeelde: ‘ik bezit zoo wat zes dozijn boeken, van welke deze in het Spaansch, die in het Latijn geschreven, deze van historischen, die van stichtelijken inhoud zijn: de ridderromans zijn nog nooit over de drempels mijner deuren gekomen’; aan Sancho Panza, den man der werkelijkheid, die met ongemeene gevatheid, in spreekwoorden niet zelden, zijne nuchtere denkbeelden uitspreekt tegenover de dwaze van zijnen meester, den man, die met de ridderroman-schrijvers fantaseert en zijne fantasieën, als zij, in hoogdravende bewoordingen mededeelt; aan den jonkheer zelven, die stervende in zijn testament laat opnemen, dat zijne nicht, indien zij huwen wilde, dit doen moest met eenen man, ten aanzien van wien zij zich verzekerd had, dat hij niet wist wat ridderboeken zijn, zullende zij anders verliezen, wat hij haar vermaakte. Dat dit zijn bestrijden op geschikte wijze geschied is, blijkt uit het niet bevreemdend feit, dat de *Don Quyote* aan de ridderromanlectuur den doodsteek gegeven heeft.

Er was in de denk- en handelwijze van den Spanjaard van Cervantes' dagen meer, wat verdiende bestreden te worden. Men kan het afleiden uit aanmerkingen, die hij maakt, raadgevingen, die hij uit,

tafereelen, die hij schetst. Na gesproken te hebben van het terughouden van den lof des jonkheers door den Arabier, die zijne feiten te boek stelde, vervolgt hij op deze wijze: ‘Een leelijk uitgevoerd en nog slechter bedacht stuk, daar de geschiedschrijvers nauwkeurig, waarheidlievend en volstrekt niet vooringenomen moeten zijn en noch belang, noch vrees, noch haat, noch genegenheid moet hen doen afwijken van den weg der waarheid, wier moeder is de geschiedenis, nastreefster van den tijd, bewaarster der daden, getuige van het verledene, voorbeeld en raadgeefster van het tegenwoordige, waarschuwster van de toekomst.’ Den jonkheer legt hij, onder andere raadgevingen aan Sancho Panza bij de aanvaarding van diens gewaand bestuur, deze in den mond: ‘Pronk met de nederigheid van uw geslacht en versmaad niet te zeggen, dat ge van landbouwers afstamt, want als men ziet, dat ge er u niet over schaamt, zal niemand er aan denken u te beschamen en stel er meer prijs op een nederige deugdzame te zijn dan een hoogmoedige zondaar. Ontelbaar zijn zij, die van lagen stam tot de hoogste pauselijke en keizerlijke waardigheid opgeklommen zijn en van deze waarheid zou ik u zoovele voorbeelden kunnen opgeven, dat zij u vermoeien zouden. Zie, indien ge de deugd tot doelwit neemt en er prijs op stelt deugdzame daden te verrichten, dan hebt ge geene reden te benijden wie vorsten en edelen tot voorouders hebben, want het bloed wordt geërfd en de deugd verworven en de deugd geldt voor zich alleen wat het bloed niet geldt.’ Wat de door hem geschilderde tafereelen betreft, mij is in de gedachte dat, hetwelk mij voorkomt een juweeltje te zijn, waar Sancho Panza met Theresia, zijne wederhelft, woorden wisselt over het huwelijk van Marisancha, hunne dochter, en hij aan deze, als hij het hem beloofde eiland zal verworven hebben, eenen graaf tot man wil geven, terwijl Theresia daarvan niet hooren wil en ten slotte onder het storten van bittere tranen betuigt: ‘Den dag, waarop ik haar gravin zal zien, zal ik beschouwen als den dag, waarop ik haar begraaf’. Ofschoon Cervantes ook tegenover de gebreken van zijne landgenooten, zooals die uit het medegedeelde te kennen zijn, blijkens dat medegedeelde met geschiktheid te werk ging, valt te betwijfelen, of hij ten aanzien van die gebreken wel even gelukkig geslaagd zij, als ten aanzien van den verkeerden smaak. Ten minste meende de Moor van Cadalso te mogen schrijven, dat onder het menschelijk geslacht van zijnen tijd dezelfde ondeugden gevonden werden, als onder die van vroeger dagen en dat zijne deugden in niet één opzicht waren toegenomen. Het laat zich nauwelijks denken, dat Cervantes' strijd tegen wat hem afkeurenswaardig scheen geheel nutteloos geweest is, maar al ware dit zóó, dan zal toch de ingenomenheid, waarmede zijn werk bejegend is, eene verdiende zijn in de schatting van ieder, die met des dichters woord instemt:

> En rekent d' uitslag niet, maar telt het doel alleen.

De vraag rest: is de *Don Quyote* waard, dat hij nog heden ten dage zóó geliefd wordt, als dit het geval is?

Het werk van Cervantes moge aan Spaansche toestanden van het laatst der 16de en het begin der 17de eeuw zijn ontstaan te danken hebben, die toestanden moge het behandelen, zijn 't niet toestanden, die, zij het meer of min gewijzigd, in elke eeuw en bij ieder volk voorkomen en der bespreking overwaard zijn? Is niet bovendien de *Don Quyote* een werk, dat om zijne bovenvermelde eigenschappen met genoegen kan gelezen worden, welke wijziging ook in zake literatuur de smaak ondergaan hebbe? Beide vragen bevestigend te beantwoorden is ver van iets gewaagds te wezen.

Zoo ligt de gevolgtrekking vóór de hand, dat de nieuwe uitgave van het schoone en nuttige boek in onze moedertaal met ingenomenheid te begroeten is, vooral nu zij bestaat in eenen herdruk van Schuller tot Peursum's overzetting. Deze toch is eene zeer goede.

En dit zegt niet weinig. 't Is toch niet ieders werk, goed in eene andere taal te zeggen, wat Cervantes in het Spaansch gezegd heeft, terwijl dit laatste alleen behagen en nut doen kan, indien het goed teruggegeven wordt.

Wel heb ik onder 't lezen ontmoet wat verdiende verbeterd te zijn, als het herhaalde: ‘dunkte’, voor ‘dacht’ (bladz. 44 reg. 9 v. ond., 76 reg. 6 v. ond.); ‘verheugen’ voor: ‘zich verheugen’ (bladz. 87 reg. 23 v. ond.); ‘wat kan dief van een Wijze, mijn vijand’, voor: ‘wat kan die dief’ enz. (bladz. 89 reg. 4 v. bov.), doch ik meen mij ontslagen te mogen achten van eene breede opgave. Hebbe de uitgave, waarvan nu een zevental afleveringen vóór mij ligt, een ruim debiet en werke zij mede, om de *Donquyoterie* op ieder gebied te doen ophouden.

F.A.E.P.R.E.

‘Hoe men schilder wordt’. Tweede, niet verbeterde, editie.

Karel Klepperman. Door Vrouwe Courtmans geboren Berchmans. Dordrecht, J.P. Revius.

Gelijk de naam der schrijfster reeds doet vermoeden, is Vrouwe Courtmans geb. Berchmans eene Vlaamsche. Geheel het boek draagt den stempel van zijn oorsprong. Niet alleen, dat de handeling plaats heeft in Vlaanderen en voornamelijk in Brugge - dit zou natuurlijk nog geen bewijs zijn - maar taal, stijl, aanleg, inhoud en strekking

van het geheele werk, alles heeft een eigenaardig Vlaamsch karakter. Er ligt over alles een waas van eenvoudigheid en naïveteit, dat weldadig aandoet, maar ook telkens stuit men op die onbeholpenheid en op dat worstelen met de taal en de uitdrukking, die wij nog zoo menigmaal opmerken bij de Zuid-Nederlandsche prozaschrijvers. De spelling is de thans algemeen in Noord- en Zuid-Nederland aangenomene en heeft dus voor ons niets vreemds of stuitends, maar in de taal vinden wij telkens uitdrukkingen, die voor den Noord-Nederlander (en voor dezen toch is het, te Dordrecht uitgegeven, verhaal, zoo niet uitsluitend dan toch in de eerste plaats, bestemd) wel eenige verklaring of toelichting noodig hadden. Hoe weinigen weten b.v., wat een *leurster*, een *stiel,* een *schappraai* is, wat *rechtzinnig* (bij ons = orthodox) in Zuid-Nederland beteekent? Hoe menigeen zal struikelen over het woord *stoof, keukenstoof*, dat hier voor *kachel* of *haard*, *keukenkachel* gebruikt wordt, of bij *schietlood* aan geheel iets anders dan aan *kruit* en *hagel* denken?

In het Vlaamsch der Schrijfster zijn uitdrukkingen, die wij bepaald leelijk achten, andere die stellig onjuist zijn. *Beknotterd* voor *beknord*, *onderbreken* voor *in de rede vallen*, zal niemand fraai vinden; en *iemand handgiften*, als werkwoord gebruikt, is onmogelijk goed te keuren, evenmin als *dooder* in den vergelijkenden trap: *dooder was zijn hart dan de doode natuur.* Eene enkele maal moet men het woord in gedachte in het Fransch vertalen, om het te begrijpen; *geitenloof* b.v. is gewis *chèvrefeuille*, bij ons *kamperfoelie - hij heeft gymnase geleerd* voor *gymnastiek* is ook aan Franschen invloed toe te schrijven, evenals *vest* voor *buis* (Een arme jongen, die met dat 'gelapte' kleedingstuk op de werkplaats komt, krijgt van de spottende medeleerlingen den bijnaam van *de vest*; dit DE vooral is voor onze ooren zeer hinderlijk; onze kwâjongens zouden zulk een armoedig uitzienden knaap wellicht *buis, buis* kunnen noemen maar nooit HET buis). Ééne uitdrukking verbaasde ons, vooral uit de pen eener schrijfster, die nog wel den eenigszins aristocratischen titel van 'Vrouwe' vóór haar naam plaatst: 'Die man, riep Mama Boterdaal, zou iemand het water doen krijgen' (bl. 60)! Niet zeer kiesch voorwaar! - Enkele woorden of spreekwijzen daarentegen mochten wij wel van de Vlamingen overnemen, b.v. hij *wateroogde* van aandoening, misschien ook *schokschouderen*, als het niet zoo'n leelijke cacophonie was, maar zeker wel *verkalmen.*

Het verhaal zelf is doodeenvoudig, als het ware een uitbreiding van Conscience's 'Hoe men schilder wordt', maar minder treffend en gevoelvol. Dat een jongen, uit den laagsten stand der maatschappij, aanleg, talent, zelfs genie heeft, is licht aan te nemen, en dat hij door langdurige oefening en onder goede leiding eenmaal een groot kunstenaar wordt, is volstrekt niet onmogelijk; maar dat een arme bedelaarsknaap door eenige weinige uren van studie, die hij aan zijn handenarbeid ontwoekeren kan, in armzalige omgeving, en ternauwernood

door iemand voortgeholpen, in korten tijd zulk een voortreffelijk schilder wordt, dat zijne eerste stukken dadelijk voor honderden franken verkocht worden en hij op de eerste de beste tentoonstelling met een historische schilderij voor den dag komt, die de grootste kunstkenners verbaasd doet staan, zie, dat zijn dingen, die *kunnen* gebeuren, die wel eens gebeurd *zijn*, misschien nog wel eens gebeuren - maar ternauwernood ééns in een eeuw. En wanneer ons zoo iets verhaald wordt omtrent een waarlijk bestaanhebbend persoon, als een historisch feit, dan lezen wij het met graagte en bewondering en wij zien, of wij er voor onszelven of voor jongelieden uit onze omgeving eenige wijze les, hetzij tot aanmoediging, hetzij tot waarschuwing, uit kunnen trekken. Maar wanneer dit alles slechts fictie, louter fictie is, och! dan laat het ons zoo koud, zoo onaandoenlijk. Ja, zeggen wij dan, het was voor den schrijver of de schrijfster niet moeielijk dit alles zoo te beschikken, maar kom er in de werkelijkheid eens om; in de wereld gaat het geheel anders. Neen! de bezwaren te schetsen, waarmee het genie te kampen, den strijd, dien het te voeren heeft, de bittere teleurstellingen, die het ondervindt, en zijn eindelijke zegepraal of wel zijn smartelijke en onverdiende nederlaag: ziedaar een studie, den denker en wijsgeer waardig, een onderwerp, dat oud, zoo oud als de wereld, toch altijd nieuw blijft, wijl steeds het tooneel der handeling en de omstandigheden veranderen, en dat goed behandeld altijd boeit en bekoort en de levendigste belangstelling wekt. Maar hier loopt alles geleidelijk af: *tout marche comme sur des roulettes.* Van de eerste bladzijden bijna af kan men de uitkomst voorzien en alles loopt af, gelijk de goedhartige lezer voorspeld en gewenscht heeft. Kareltje Klepperman wordt een groot schilder en hij krijgt het meisje zijner keuze. Wij kunnen dit zonder onbescheidenheid zeggen, daar ieder, gelijk wij reeds aanmerkten, het van den beginne af raadt.

Wij zouden echter zeer onrechtvaardig zijn, wanneer wij aan dit verhaal alle verdienste ontzeiden. Integendeel, over het algemeen laat het zich met genoegen lezen; enkele tafereeltjes zijn zelfs uitmuntend geschilderd en doen het hart der Schrijfster evenzeer eer aan als haar verstand.

De uitgever heeft voor goeden druk en goed papier gezorgd. Alleen wenschten wij wel, dat het boekske niet op zijn Vlaamsch *gebrocheerd*, maar op zijn Hollandsch *ingenaaid* ware, en geven wij hem den raad, in het vervolg nog een weinig beter op de correctie te letten; *pikkonker* voor *pikdonker*, *u* voor *uw* en omgekeerd, *wilt* voor *wil*, enz. zijn leelijke fouten.

- R -

Dichterhulde.

Vondel. 1679 - 5 Februari 1879. Gedachtenisrede door Dr. H.J.A.M. Schaepman. Utrecht, J.L. Beijers.

Op de ontwikkeling van een eigenaardig volksleven heeft voor elke natie stellig niets zoozeer een weldadigen, een overwegenden invloed als oprechte en duurzame vereering van de verdiensten dier burgers uit haar midden, die op de eene of andere wijze met de hun door de natuur geschonken talenten ten bate van tijdgenoot en nazaat wisten te woekeren. In de laatste jaren is men gelukkig weder meer en meer tot het innig besef van de waarheid dezer stelling gekomen; maar is dit nog wel zóó diep in 't merg van het tegenwoordig geslacht bij ons gedrongen als wenschelijk, als noodig is? Wij betwijfelen dit zeer, al mogen we ons te dezen aanzien in tal van verblijdende verschijnselen verheugen. Wars van de feestmalen en drinkgelagen, waarmee niet zelden onze hulde aan de coryphaeën op verschillend gebied gepaard gaat, zoo zij al niet den sterkgekruiden hoofdschotel van een feest uitmaken, waarvan 't genot zuiver aesthetisch, geenszins lucullisch had dienen te zijn; wars, zeggen wij, van dien ontheiligenden prikkel, zou 't onze wensch, ons verlangen wezen, dat de hulde aan hoogstverdienstelijke landgenooten meer algemeen en tevens meer sober was. De hulde moge bestaan in eene prachtuitgave van 't geleverde in kunst of wetenschap, in eene biographie of lofrede met juiste waardeering van de voortbrengselen van geest of hand, in een gedenkteeken van marmer of metaal, of wat des meer te bedenken zij; onzes inziens moet zij vooral blijvend op de verdere ontwikkeling van het volkskarakter kunnen werken, maar tevens dienen we in ons huldebetoon volkomen *eerlijk* te werk te gaan.

Eerlijk, schreven wij, omdat het er niet bij ons in wil, dat eenzijdigheid met eerlijkheid in waardeering kan gepaard gaan. Men vergeet te vaak, dat niet zij alleen mannen van verdienste zijn, die de eene of andere staatkundige, godsdienstige, wetenschappelijke, letterkundige of kunst-richting een tijd lang als reivoerders huldigt - dat juist dezen zich allicht niet in hunne ware degelijkheid hadden kunnen openbaren, ingeval zij zich niet hadden vermogen omhoog te werken op de schouders van mannen, uit gemoede aan eene andere richting toegedaan. Is het eerlijk, uitsluitend een Thorbecke te vereeren en niet een Van Hall, die toch juist o.a. door de regeling onzer financiën den eersten gelegenheid schonk, onze staatsinstellingen op onmiskenbaar ruimer vruchten dragende grondslagen te vestigen? Is het eerlijk, een Hogendorp te vereeren en niet een Willem I, die, eenmaal zijnen tijd vooruit, de bronnen van welvaart heropende, zoo noodig om

onze Natie voor wegkwijning te vrijwaren? Is het eerlijk, een Hugo de Groot, een Oldenbarneveldt te vereeren en niet een Maurits en Frederik Hendrik, de medegrondvesters van onze onafhankelijkheid? Is 't eerlijk, een Vader Cats te vereeren, en 't geniale broederpaar Van Haren schier onbemerkt voorbij te gaan? Neen, dat is geen eerlijkheid; dat is oneerlijkheid, en wel ééne, hoofdzakelijk voortvloeiende uit dien staatkundigen partijwrok, dien wij ten allen tijde met al onze kracht denken te brandmerken.

Die partijdigheid bewijst, onzes inziens, overtuigend, dat de toongevers ook heden ten dage nog niet doordrongen zijn van het verheven begrip, dat onze voorvaderen dreef, aan de openbare zaak (de *res publica,*) den zoo veelbeteekenenden stempel van *gemeenebest* te geven. Terecht meende eenmaal Thiers, dat de in alle menschelijk streven op te merken schommelingen, her- en derwaarts, bepaald worden door den onvolkomen gang, aan de voorafgaande allengs meegedeeld; hetgeen, bijv. op het staatsleven toegepast, wil zeggen, dat elke richting door eigen schuld voor de opvolgende bezweek. Maar, dit wil nog geenszins zeggen, dat de reivoerders van de misschien slechts tijdelijk verdrongen richting geen hoogstverdienstelijke, uitstekende mannen waren. Neen, in den naam eener eerlijkheid, zonder welke eene Natie onvermijdelijk ten laatste moet te gronde gaan, verlangen wij eene meer *algemeene* hulde aan die mannen of vrouwen, welke zich te eeniger tijd in ons midden onderscheidden. En men bewere niet, daartoe zouden schatten noodig zijn; die hulde behoeft geenszins in weidsche gedenkteekenen te bestaan. Een eenvoudige pomp of fontein, een nog eenvoudiger grens- of merkpaal doe men prijken met het borstbeeld van den in 't hart van tijdgenoot en nageslacht te vereeuwigen burger of burgeres, en men zal - wordt zoodanig borstbeeld versierd met een beknopt, doch kernachtig opschrift ter aanwijzing van naam, tijd en hoofdverdienste - het voorgestelde doel, de prikkeling van 't bestaand en opkomend geslacht tot edele nastreving, bereiken.

De naamgeving, welke men in de jongste jaren bij den aanleg van kaden en straten volgde, is stellig aan dit doel niet weinig bevorderlijk, doch er kan niet mee worden volstaan; die kaden en straten moeten tevens hare doopheffers in sprekend beeld vertoonen. Maar nog eens - geenerlei uitsluiting valt hierbij te gedoogen; eenzijdigheid leidt tot innerlijk verderf, tot alle zedelijke kracht ondermijnende partijsekten.

Uit hetgeen voorafgaat zal voldoende blijken, dat ook wij van harte instemmen met de plechtige herinnering aan de zoo veelzijdige verdiensten van onzen grijzen dichtervorst *Joost van den Vondel* op diens sterfdag, nu juist twee eeuwen geleden. Hij liet den roem na, zichzelven door oorspronkelijkheid van vernuft, sterkte van verbeeldingskracht en levendigheid van dichterlijk gevoel, gepaard aan majesteit van taal en uitdrukking, tot het hoofd der Nederlandsche dichters te hebben ver-

heven. Er is bijna geen dichtsoort, welke hij niet met gelukkig gevolg beoefend heeft; hij is voor den voornaamsten schepper onzer dichterlijke taal te houden, en heeft zoozeer als iemand de kunst verstaan, aan zijne verzen niet alleen behaaglijkheid en deftigheid bij te zetten, maar hieraan ook die verscheidenheid van maat, gang en afloop te geven, waardoor de aard der zaak op het sprekendst wordt uitgedrukt. Vooral munt hij uit als treurspel-, lier- en hekeldichter, doch ook zijne losse poëzie, waarin hij de zegepralen en rampspoeden zijner tijdgenooten, hunne dwalingen, hunne huwelijken of hun sterven bezingt, is deftig of luchtig, aandoenlijk verheven of door natuurlijke geestigheid bekoorlijk.

Het was van Dr. Schaepman een gelukkig idée, ‘bij het samenstellen van zijne toespraak in Vondel's beeldenschat, in zijn overvloed van aardige vonden te zoeken naar de trekken, die zijn woord konden opluisteren’, en niet minder verdient hij oprechten dank voor de kiesche wijze, waarop hij zijne taak afspon, zoo gunstig afstekende bij de handeling van anderen, die der koningin van Amstel's hoofdgebouwen den krans voor Vondel weigerden(*). Of daarentegen zijne toespraak niet hier en daar lijdt aan eenige gewrongenheid, maar vooral aan een gezwollen gedachtengang, zouden wij niet durven ontkennen. Liefst echter laten wij den redenaar voor zichzelven spreken; men oordeele:

Op bladz. 11 luidt de trouwens onmiskenbaar fraaie karakterteekening van zijne poëzie: ‘Frischheid en kracht, kloekheid en majesteit, degelijkheid en zwier, eenvoud en weelde, matigheid en toomelooze vlucht, volkszin en koningsgeest, scherpe spot en smeltende teerheid, vroomheid en onafhankelijkheid, noem nog duizende gaven in haar scherpste tegenstellingen, in haar fijnste, haar meest ineenloopende of haar meest verscheidene schakeeringen, vereenig dat alles tot de hoogste harmonie en gij hebt Vondel. Wat een reus van leven en schoonheid is hij! Hoe heeft hij zich in het volle leven, in de volle schoonheid gedompeld, telken dag, telker ure totdat hij eindelijk oprees van leven en schoonheid als doordrongen, zoodat iedere beroering van zijn vinger de schoonheid schiep, iedere toon van zijn lippen een echo werd van den eeuwigen beurtzang waarin de strijd van het leven schoonheid wordt. Welk een leven en welk een heerschappij over het leven zelf! Het hoogste en heerlijkste was zijn doel, niet de krans van boterbloemen, die den kinkel vergoudt, was zijn wit, maar de lauwerkroon, door de edelen voor de edelste gevlochten. Hoog als zijn doel was, zijn weg was in het licht, hij was een dier omzichtige en leerzame geesten, dier echte beminnaars van Apolloos

(*) Deze aankondiging was reeds geschreven, toen mij de voor 't minst genomen *onkiesche* polemiek tegen de persoonlijkheid van den feestredenaar in de dagbladen enz. onder de oogen kwam. Ik hoop, ja, vertrouw, dat velen met mij die aanvallen als minpassend zullen veroordeelen. In het volle bewustzijn van hetgeen 't zegt, zich Protestant te noemen, *protesteer* ik voor mij met alle klem tegen dergelijke polemiek.
K.

zonneschijn, die alle vezeltjens en stofkens ontdekt. Zijn werk staat altijd vol; noem zijn dichtwerk een driemaster, en zie hoe de zeilen dezer waterlandsche bruid zwellen van den machtigen tocht, die haar doet vliegen door de bruisende en schuimende zee....'

Onder dankzegging voor de zoo bezielde karakteriseering van Vondel's verdiensten als 'Vorst en Vader der Nederduitsche Poezij' wenschen wij Dr. Schaepman van harte toe, dat zijne 'Toespraak' in druk den toegang tot menige leestafel moge vinden.

'*s-Hage*, 18-2-79.

G. KUYPER HZ.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Een Tweede Job. Roman van Leopold von Sacher Masoch. Vertaald door H.F. Chappuis met een inleiding van F. Smit Kleine. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

In den laatsten tijd hebben wij veel gehoord van twee nieuwe romanschrijvers, die veel opgang maakten, geen Engelschen of Duitschers of Franschen, maar Oostenrijkers, d.w.z. half Slavisch, half Duitsch. De een is Karl Emil Franzos, de andere Leopold Ridder von Sacher Masoch. Wij stellen den eerste ver boven den laatste, maar hebben voor 't oogenblik meer met dezen te doen, daar hij de schrijver is van het boek, waarvan wij den titel aan het hoofd plaatsten.

De lezer weet reeds iets meer van het talent van Sacher Masoch, wanneer wij uit de voorrede of inleiding van den Heer Smit Kleine vermelden, dat Robert Hamerling hoog met hem wegloopt, en Rudolf Gottschall hem den 'Klein-Russischen Turgenjeff' noemt.

Wij halen dit met opzet aan, omdat hierin op de gemakkelijkste wijze de waardeering en de critiek van Sacher Masoch wordt uitgedrukt.

Deze voor ons nieuwe romanschrijver schildert met levendige kleuren, is aangrijpend, soms boeiend, maar - de verven zijn ons hier en daar te hard, te schel.

Misschien doen wij verkeerd met dit zoo te zeggen en moesten wij juist om die reden te hooger prijzen, omdat het realistisch is. Maar - ons stuit deze werkelijkheid, vooreerst, omdat zij eenzijdig is door het stuitende der handeling te veel op den voorgrond te plaatsen en slechts een deel van den mensch weer te geven; in de tweede plaats, omdat naar ons inzien de kunst zich ten doel moet stellen het stuitende in de werkelijkheid weg te nemen, zonder daarom onwaar te worden; men kan teekenen met den verfkwast en men kan teekenen met penseel; op de kermis moet men een kwast hebben met hel rood, er moet bloed bij zijn, maar voor een kenmerk van beschaving geldt steeds fijnheid van teekening en opvatting.

Wanneer men nu 'Een Tweede Job' leest, dan gevoelt men nu en dan walging; de teekening is zoo ruw, zoo grof, dat zij ons weerzin inboezemt; en de schrijver stelt de wreedste gebeurtenissen zoo voor, dat men bemerkt, dat hij vermaak schept in die tooneelen, omdat hijzelf wat ruw is van aard; het is, alsof

wij hier dat minder beschaafde hebben, dat de Slaven over 't geheel kenmerkt, en hen doet afsteken bij die fijnere beschaving, die in het Westen geldt als hoogste wet; hoe wellevend de Rus b.v. ook moge zijn in zijn uiterlijken vorm, van binnen blijft steeds de ruwe kern, die nu en dan boven komt.

Onder de stuitende tooneelen noemen wij b.v. het hoofdstuk: *Een geluk dat een ongeluk is* en *De Sultan en zijn slaven*, behalve meer andere. *Het houten Masker* herinnert aan tooneelen, die in een vroegere romanperiode ook hier in den smaak geweest zijn.

De hoofdpersoon van het boek, de eenvoudige boer Theofil, die den bijnaam draagt van Tweeden Job, lijkt ons even min fijn geteekend; hij is meer een boekending dan een mensch van vleesch en bloed, en dat maakt, dat wij niet zooveel sympathie voor hem hebben, als de schrijver hem heeft toebedacht.

Of wij nu om deze en andere redenen de scheppingen van Sacher Masoch rekenen tot de prullen op het gebied der nieuwere letterkunde? Volstrekt niet; zijn romantische schilderingen hebben iets frisch, iets levendigs en daardoor veel aantrekkelijks. De hoofdpersoon van het verhaal heeft oogenblikken, dat hij voor ons staat als een ideaal, dat ons verheft; als men het boek eenmaal in handen heeft, laat men het niet liggen, vóór men het uitgelezen heeft; want, zooals wij daar reeds zeiden, het is boeiend, en dat is zeer zeker een groote verdienste.

Er is nog een andere reden, waarom wij dezen roman aanbevelen. De romans zoowel van Sacher Masoch als van Franzos brengen ons in kennis met het leven van de Slavische volksstammen, de zuid-Slaven vooral; de titel van historische romans zou minder juist zijn dan die van ethnologische; in '*Een Tweede Job*' leert men het leven kennen van den Galicischen boer en den Galicischen edelman, een stuk van de Poolsche geschiedenis. Daar het Oosten van Europa, het leven en de toekomst der zuid-Slaven tegenwoordig om bekende redenen de aandacht trekt, raden wij de lezing van deze romans aan; de romanzoeker vindt er zijn gading, en ook hij, die bij zijn lectuur zich ook ten doel stelt te leeren, kennis te vergaderen; men leert uit deze romans meer historie dan uit het dorre samenrijgsel van feiten, dat men den naam geeft van geschiedenis; voor een goed deel heeft men hier uitstekende ethnologisch-historische schetsen.

En nu de vertaling; de Heer Smit Kleine noemt de vertaling van zijn vriend 'talentvol'. Wij kunnen met dien lof volstrekt niet instemmen; het boek laat zich heel goed lezen, maar onberispelijk is de vertaling niet, en de stijl is hier en daar slordig.

Wij moeten eenige bewijzen geven, om dat oordeel te staven; wat dunkt u b.v. van dezen stijl: 'Zooals dat bij de Klein-Russen in zwang is, hebben de menschen uit den omtrek hem een bijnaam gegeven; maar opvallend is 't, dat deze geen zweem van spot in zich bevat, dat het veeleer een zeer ernstige naam is....'? Zoo reeds bladz. 1.

Op bladz. 2 lezen wij van 'iets van een figuur a a n h e m t e v i n d e n, en heel wat vreemds en belangwekkends.... a a n h e m t e o n t d e k k e n.'

Ook trekt daar 'een dame haar bovenlip op' - waarom niet onze Hollandsche spreekwijs: 'den neus optrekken'?

Onze groote grief tegen het heirleger van vertalers is, dat zij geen Hollandsch kennen, den rijkdom van Hollandsche spreekwijzen niet weten en ons gekke vreemde uitdrukkingen ervoor in de plaats geven.

‘Wat het geestige antwoord was, dat de mooie gravin gaf, is mij ontschoten, maar de volgende dagen....’ Waarom niet: ‘Het geestige antwoord van de schoone gravin is mij ontgaan; de volgende dagen...’, dan behoefde men geen zin te maken van zes regels, die met *wat* en *dat* en *en* aaneengeregen is.

Telkens blijkt, dat de Heer Chappuis zich noch om stijl, noch om zuiverheid van uitdrukking veel bekommerd heeft; zoo verwisselt hij *klaar* met *helder*

terwijl reeds het echt Hollandsche: een glaasje klare! hem de beteekenis van *klaar* had kunnen herinneren.

Wij hebben het oorspronkelijke niet bij de hand; daarom kunnen wij niet vergelijken, maar somtijds rees het vermoeden bij ons op, dat de Heer Chappuis de beteekenis ook van den Duitschen tekst niet altijd goed begrepen heeft. Wanneer wij b.v. op bladz. 16 lezen, dat Theofil zegt: 'we zijn op de wereld om ons zelven te p l a g e n ', dan moeten wij het voor waarschijnlijk houden, dat hier wel iets anders is bedoeld.

Het is een verdrietig werk, zulk soort van aanmerkingen bijeen te rapen; daarom scheiden wij eruit, al is de lijst nog lang niet uit. Wij vinden het heel goed, dat er veel vertaald wordt; daardoor wordt het goede in den vreemde ook ons eigendom, maar één verzoek: laat het vertalen wat beter gedaan worden en wat meer eerbied gekoesterd voor onze schoone taal.

Nog een enkel woord; de uitgever legde in 'Een Tweede Job' een keurigen papieren boekenlegger, waarmee tevens herinnerd wordt, dat van het voortreffelijke werk van Fedor von Köppen: *Het Leven van Otto von Bismarck*, een goedkoope druk (*f* 4. - in plaats van *f* 12.05) bij hem verkrijgbaar is. Wie een inderdaad prachtig boek wil hebben, dat uitstekend is bewerkt (door Dr. G.J. Dozy), raden wij aan, van deze gelegenheid gebruik te maken.

N.

De hedendaagsche Russen door E.C. Grenville Murray. Uit het Engelsch door mevr. De Graaff - Holtrop. Haarlem, J.M. Schalekamp.

De pogingen van uitgevers, vertalers en vertaalsters, om het publiek op de hoogte te brengen van Rusland en de Russen, verdienen zeker waardeering; de bekende voorspelling, dat de toekomst van Europa behoort aan de Slaven, wanneer eerst de Duitschers zichzelf ten val gebracht hebben, begint meer en meer door te dringen en spoort aan, om iets meer van dat groote volk te weten. Nu gaat het echter hierbij, zooals het gewoonlijk gaat: in plaats van dit werk te verrichten met nauwgezetheid, wordt rijp en groen op de markt geworpen en worden het publiek de wrangste, zuurste vruchten in handen gestopt, waarvan het gevolg is, dat er geen kennis wordt verspreid van Rusland, maar vooroordeelen worden aangekweekt, die de weetgierige menigte van den wal in de sloot helpen.

Er is echter veel, dat tot verontschuldiging strekt van die handelwijze: Rusland is weinig bekend, en de kennis daarvan moeilijk te verkrijgen; het land is groot en de Russen werken niet mee. Daar komt bij, dat de schrijvers over Rusland en de Russen zich dikwijls niet laten leiden door begeerte naar kennis, maar met de nationale tegeningenomenheid behept, soms door vrees gedreven, zoeken naar datgene, wat de Russen in een minder gunstig daglicht plaatst.

Dit is inzonderheid het geval bij Engelschen en Duitschers; er bestaan ook wel enkele goede boeken over Rusland, maar het meerendeel is oppervlakkig; het zijn meer schotschriften tegen de Russen dan werken, die getuigen van historischen zin en billijke critiek.

Nog een ander punt maakt de beoordeeling moeilijk; de Russen behooren tot een anderen volksstam dan de Germanen, hebben een anderen volksaard, en dit moet uit

den aard der zaak aanleiding geven tot een scheeve beoordeeling; ook zijn de Russen in vergelijking van West-Europa eeuwen in beschaving ten achter; Rusland staat, om zoo te zeggen, nog op het standpunt van hetgeen wij de Middeleeuwen noemen en vandaar, dat de punten van vergelijking doorgaans

onjuist worden genomen. Ook hebben de Russen het nadeel, dat zij ontijdig in aanraking zijn gekomen met de Westersche volken, die hun ver in beschaving vooruit waren; dit geldt vooral van een groot deel der Russische aristocratie, want het volk in den gewonen zin reist niet en neemt aan de beschaving van andere naties weinig deel.

De lezer begrijpt nu wel, dat wij met het opsommen van deze dingen zooveel willen zeggen ten opzichte van de boeken en boekjes over Rusland en de Russen als: hier liggen voetangels en klemmen; wees voorzichtig; men zal u beet nemen.

Dit is met nadruk het geval met het boekje, waarvan wij zoo even den titel afschreven; wat Grenville Murray van de ‘hedendaagsche Russen’ zegt, draagt den stempel van Engelsche tegeningenomenheid en wanneer men leest, wat hier over de Russen wordt gezegd, dan maakt men onwillekeurig de opmerking: wanneer dat land werkelijk zoo is als het hier beschreven wordt, dan moet het over een maand of vier, of een jaar of vier, ineen zakken, te gronde gaan, want zulk een land k a n niet blijven bestaan. Maar aangezien het bestaat, en dat wel reeds sinds eenige eeuwen, komt men aan den anderen kant tot de slotsom, dat de Schrijver heel eenzijdig heeft waargenomen; wat hij ziet, ziet hij scheef en geeft daardoor een geheel onjuisten indruk weder.

Wil men een staaltje van de oppervlakkigheid van dezen Engelschen auteur, dan leze men b.v. Hoofdstuk XXII, *De kanselier Gortchakoff*; zooveel weet men waarschijnlijk wel van dezen merkwaardigen Russischen staatsman, die gedurende zulk een groot tijdsbestek de buitenlandsche Russische politiek met veel talent heeft geleid, dat men begrijpt, dat het een ander man moet zijn dan ons hier wordt voorgesteld. Er is in deze voorstelling wel iets waars, maar het geheel verraadt een zeldzaam luchthartige eenzijdigheid en men krijgt den indruk, dat het meer te doen is om een aardig krantenpraatje van een oppervlakkig journalistje dan van een man van kennis en ontwikkeling.

Wij houden de vertaling van zulke boeken dan ook niet voor een aanwinst; sterkgekleurde, eenzijdige voorstellingen vinden wij reeds genoeg op allerlei gebied dan dat wij wenschen zouden, dat zij opzettelijk verbreid worden van een merkwaardig, groot volk, dat op de lotgevallen van Europa in elk geval een zeer gewichtigen invloed zal uitoefenen.

Wat den vorm betreft, laat het boekje zich gemakkelijk lezen; de vertaling ook; toch ontbreekt ook aan deze die fijnheid, welke het talent verraadt; zij is even luchtig als het boek.

N.

Ziende Blind door Salvatore Farina. Uit het Italiaansch vertaald door Mej. Caroline Van Deventer. Amsterdam P.N. Van Kampen en Zoon.

Een boek, dat uitmunt door eenvoud en karakterschildering en een aanschouwelijke voorstelling geeft van de wanverhouding tusschen echtelingen, die niet *met*, maar slechts *naast* elkander voortleven. Die er schitterende tooneelen in verwacht, zal zich bedrogen zien. De schrijver bedoelt geen effectbejag. Hij heeft 't niet noodig, om de aandacht te trekken; de stof, die hij behandelt, en de natuurlijke gang van zijn uit 't

leven gegrepen verhaal vereischten al zijn zorg en zouden slechts aan waarde verloren hebben door een ingewikkelder of schitterender inkleeding. Van de drie hoofdpersonen, waarop hij uitsluitend de aandacht vestigt, is de karakterschets zóó volledig, dat wij hen onmiddellijk als goede bekenden begroeten. De intrige is alledaagsch, maar nieuw van innigheid en keurig van opvatting. Gewis, er behoort veel talent toe om, zonder langdradig te worden, een huwelijk te beschrijven als dat van Leonardo en Ernesta.

't Is den lezer geen dienst bewijzen, als men hem recenseerender wijze met den inhoud van een boek bekend maakt en ik wil dan ook hieromtrent de grootste bescheidenheid in acht nemen. Alleen zij het mij vergund, te wijzen op de leerrijkheid van dit vloeiend geschreven en goed overdacht boek en op den bevredigenden indruk van het slot. Blijkbaar was het Salvatore's streven, om in Leonardo niet den deugniet of den losbandige, maar eenvoudig den man te schetsen, zóó goed vereenzelvigd met de oude sleur van zijn jonggezellenleven, dat hij er ook na zijn huwelijk aan verslaafd blijft en eerst door de ramp, die hem treft, tot de overtuiging geraakt, dat hij zijn lieve, jonge vrouw verwaarloosde en met betrekking tot haar *ziende blind was.* Salvatore's verhaal bewijst zich hierin geheel locaal. Op den Italiaan oefent nl. het koffiehuis een bijzondere aantrekkingskracht uit. Die b.v. Milaan bezocht, kan zich eenig denkbeeld maken van de koffiehuiswoede der mannelijke bevolking.

Met Dokter Agenor gaat de schrijver even humaan te werk. 't Is geen man van strenge grondbeginselen, geen vijand van de verboden vrucht, maar ver van een wellusteling.

Ernesta's liefde zou hij zonder gewetenswroeging genoten hebben, maar als de smeulende liefdevonk bij de jonge echtelingen weder aanwakkert, kan hij toch van harte deelen in hun hereeniging. Ook Dokter Agenor is een volbloed Italiaan. Daarmee wordt volstrekt niet bedoeld, dat Salvatore's boek slechts locale waarde heeft. De feilen en hartstochten der menschen zijn overal dezelfden en de leering, die men uit Leonardo's en Ernesta's huwelijk put, is van ieders gading.

Der verdienstelijke vertaalster zij daarom lof gebracht voor haar schoonen arbeid.

C.

Geïllustreerde kinderlectuur. Neef en Nicht, bewerkt door H.J. Bomhoff, naar Mad^{me} de Ségur's *Après la pluie le beau temps.* (*Bibliothèque Rose illustrée.*) Met 128 houtgravuren van E. Bayard. Maassluis, J. van der Endt & Zoon.

Mevrouw De Ségur verstaat de kunst van vertellen; en de ‘bewerker’ van dit haar verhaal heeft zijn best gedaan - met verandering van de Fransche in Hollandsche toestanden - er eene vloeiende vertaling van te geven. Ook de tusschen den tekst gedrukte ‘houtgravuren’ (‘128’ staat op den omslag, maar ik telde er nog geen honderd!) zijn over 't algemeen niet onaardig, soms geestig zelfs, en het geheele boekje ziet er vrij goed uit. Al zijn die veelsoortige letters op den titel niet naar mijn smaak, anderen vinden ze misschien mooi, en over den smaak valt niet te twisten. Het helpt ook niets, over wansmaak bij hedendaagsch, kakelbont drukwerk te klagen. Drukkers en uitgevers schepen u af met hun ‘het is de mode’, evenals de jonge dames, die gij opmerkzaam durft maken op hare *mal-gracieuse* toiletten. Maar al genoeg over den vorm.

Wat den inhoud betreft, hij is minder geschikt voor wat wij gewoon zijn kinderen te noemen, voor wie men kinderboekjes schrijft: prentjes zijn er wel in, maar een prentenboekje is het toch niet. Elf- of twaalfjarige jongetjes en meisjes kunnen het wel lezen, ze zullen er niet rechtstreeks kwaad uit leeren, zich zelfs vermaken met de kibbelarijen van Neef en Nicht, George een ‘naren jongen’ en Gera veel te

inschikkelijk vinden misschien; maar wat hebben zij aan hetgeen van die jongelieden op later leeftijd verhaald wordt? Kunnen zij het begrijpen? Is het nuttig of noodig, hen te wijzen op de blinde vooringenomenheid van een vader voor zijn leugenachtigen zoon? Moeten zij op dien leeftijd reeds leeren, wat het onderscheid is tusschen wezenlijke verliefdheid en baatzuchtige hofmakerij, tusschen een huwelijk uit liefde of om het geld? Is het verstandig, hen in te wijden in de geheime overleggingen van een ontaarden, losbandigen student, die zijn vader besteelt en 's mans

vroegen dood veroorzaakt?... Jongelui, die nog te klein zijn voor een tafellaken en reeds te groot voor een servet, groote schooljongens (van de H.B. of Latijnsche School) en bakvischjes, wier verbeelding nog niet bezoedeld, wier smaak door romans voor groote menschen nog niet bedorven werd, zullen zich beter met deze kinderlectuur amuseeren, vooral als zij het fijne van de mis begrijpen en Mevrouw De Ségur's bedoeling kunnen vatten. Romantisch is haar verhaal genoeg, plat prozaïsch is het volstrekt niet Echt Fransch stapt het losjes heen over allerlei bezwaren, die in het werkelijke leven aan de geschetste gebeurtenissen verbonden zouden zijn, en alles marcheert als vanzelf, met genoeg afwisseling van tegenspoed en voorspoed, om er iets pikants aan te geven, volkomen zooals het in de denkbeeldige of conventioneele romanwereld behoort. Gera en Jan zijn echte romanhelden in miniatuur, George is een booswicht in den dop, Nicht Prim en Ramor zijn vermakelijke ideaaltjes, met genoeg vleesch en bloed, om geen onmogelijke figuren te worden. De vader.... ja, ik zou wenschen, dat er zulke vaders niet waren, maar er zijn er genoeg, wier apenliefde, evenals hier bij dien Mijnheer Dormer, de oorzaak wordt van het verdriet en de schande, die zij aan hun lieve zoontjes beleven. Zulke vaders moesten dit verhaal lezen; maar ze zullen het niet, èn omdat het als 'kinderlectuur' wordt aangekondigd, èn omdat zij veel te wijs zijn, om te gelooven, dat zij hunne kinderen als echte dwazen verwennen en bederven. Namen zij het ter hand, zij zouden de moeite der lectuur en den tijd, dien zij erover nadachten, beloond zien, al leerden zij er niets meer uit, dan zich niet boos te maken, als verstandige vrienden hun mededeelden, wat hunne vroeg rijpe zoontjes en dochtertjes achter hun rug uitvoerden. Had Mijnheer Dormer in tijds het oor geleend aan Nicht Prim, het zou met zijn jongen nooit zoover gekomen zijn; maar de man had niet veel gezond verstand en dat is bij de opvoeding eene kapitale fout....

Ik eindig met Heeren Uitgevers te verzoeken, toch niet mee te doen met de naäpers der Duitsche mode en hunne boeken oningenaaid de wereld in te zenden. Deze kinderlectuur bijv. kan men geen grootere of kleinere kinderen in handen geven, voordat men het boekske laat inbinden of een gebonden exemplaar koopt, terwijl de prijs, *f* 1,60, oningenaaid, al hoog genoeg is voor dergelijk werk.

Kampen, Februari 1879.

J. HOEK.

Mark Twain. Door dik en dun. Een Amerikaansch Reisverhaal. Uit het Engelsch vertaald door G.W.D. 2 deelen. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Wij hebben vroeger reeds kennis gemaakt met Mark Twain, als schrijver van *Tom Sawyer*; ons oordeel was toen zeer gunstig en door de lezing van: *Door dik en dun* zijn wij daarin nog meer bevestigd; verplaatste *Tom Sawyer* ons in de kinderjaren, hier hebben wij een reisverhaal en komen wij op een geestige, van humor tintelende wijze op de hoogte van de uiterst vreemde Amerikaansche toestanden: kennelijk is alles naar het leven geteekend, maar onze voorliefde voor de nieuwe wereld zal er niet grooter op worden; zoo te hooren vertellen van het wonderbare, ruwe land, waarin alles groot is, zelfs de misdaden, is echter een genot, dat men niet elken dag kan genieten.

G.W.D. zorgde voor een goede vertaling; van enkele vlekjes willen we ditmaal niet gewagen. Waren noten in zulk een prettig reisverhaal niet vervelend, wij zouden den raad gegeven hebben, hier en daar een woord van toelichting erbij te voegen, om den lezer de Amerikaansche toestanden iets duidelijker te maken.

N.

Mengelwerk.

Dingi.
Zuid-Afrikaansche novelle door Catharina F. van Rees.

X.

In het land der Zulu's heerschte groote spanning en onrust. De witte menschen hadden den machtigen Dingaan verslagen; electrisch werkte dit bericht op zijn volk. Vele hoofden, die zich over zijn wreedheid en dwingelandij te beklagen hadden, vielen hem af en wilden hem verdrijven. Overal spande men in 't geheim tegen hem samen en dwaalden spionnen rond, die, in 't belang van den voortvluchtigen Panda, al zijn bewegingen nauwkeurig volgden en dan ook volkomen op de hoogte waren van zijn schuilplaats. Hieruit bleek duidelijk, dat de Zulu's het aanhoudend oorlogen moede waren en gretig van de gelegenheid gebruik wilden maken, om zich van hun bloeddorstigen koning te bevrijden en vrede te sluiten, zoowel met de naburige Kafferstammen als met de emigranten. Niemand kon dit gewenschter komen dan Van der Heyde en Veldkamp, want zij dankten er de waarschuwingen en inlichtingen aan van de Kaffers, die Mindah als partijgangers van haar zoon Nonklaas erkende, en tevens de verkwikkende uren van rust, in menige Kraal hun aangeboden. Met iederen dag groeide echter bij Veldkamp het verlangen aan, om spoediger vooruit te komen. Ook begon hij te morren over de groote omwegen, die Mindah voorzichtigheidshalve noodig achtte ter bereiking van hun doel. Dit was vooral het geval, toen de Kaffervrouw op een vroegen morgen met het verblijdend nieuws uit een der naburige Kralen terug-

keerde, dat Panda de Tugela reeds was overgetrokken, bij de Umvotee eenige landen in bezit genomen en haar zoon Nonklaas tot zijn legercommandant benoemd had. Veldkamp vond dit een reden te meer om spoed te maken en tevergeefs klonk dan ook Van der Heyde's raad, dat zij zich geheel aan Mindah's leiding moesten toevertrouwen. Veldkamp bleef aandringen op den kortsten weg naar de Umvotee. Wat nood, of er hier en daar eenige vijanden opdaagden? Moest daarom de arme Ellis nog langer op redding wachten? Waren zij niet talrijk genoeg om zich te verdedigen, ook bij een overval? Dus redeneerde hij en werd van harte toegejuicht door zijn jonge kameraden, die het vooruitzicht van nieuwe gevaren slechts te moediger maakte. Van der Heyde eindigde met toe te geven en Mindah te bevelen, iederen omweg voortaan te vermijden; tegen den avond was zij echter verdwenen en keerde niet terug. Het benauwend vooruitzicht van mogelijk weder in Dingaan's macht te geraken moest haar tot het besluit hebben gebracht, om degenen, die zij haar erkentelijkheid had gewijd, aan hun lot over te laten. Op goed geluk af en naar de aanwijzing van de weinige goedgezinde Kaffers, die men op weg ontmoette, werd nu de reis verder voortgezet. Na eenige regendagen was een warme zonneschijn dubbel welkom. De wegen waren zeer modderig en het heuvelachtige landschap droeg meer en meer den stempel van verlatenheid. Menigvuldige boschrijke kloven vertoonden zich aan alle zijden en maakten een alles behalve geruststellenden indruk op Van der Heyde. Ook laat hij plotseling halt houden.

- Veldkamp! - zegt hij zacht tegen den afgetrokken jongen vriend - ik vertrouw dien laatsten Kaffer niet. Mogelijk lokte hij ons in den val. Die woeste eenzaamheid en verraderlijke kloven bevallen mij hier niet.

- Wij zijn er toch genoeg voorbijgekomen, zonder er ons over te verontrusten! - antwoordt Veldkamp glimlachend.

- Toen konden we ons op Mindah's voorzichtig geleide verlaten. Nu is 't mij te moede, alsof wij naar Dingaan afdwalen. Kunt ge iets ontdekken, dat op een bewoonde Kraal gelijkt?

Veldkamp staart scherp in de verte en schudt ontkennend het hoofd.

- Dan moeten wij terugkeeren! - herneemt Van der Heyde beslist. - Ik houd het ervoor, dat die laatste Kaffer ons met opzet belogen en bedrogen heeft.

Nauwelijks heeft hij deze woorden geuit, of Veldkamp's wild paard maakt een geweldigen zijsprong en werpt zijn ruiter af. Met moeite houden twee mannen het verschrikte dier staande. Een bloedige plek op den vochtigen bodem verklaart dit ongeval. De verraderlijke pijl ligt ernaast.

- Mannen, op uw hoede, legt uw geweren aan! - roept Van der Heyde, terwijl hijzelf het voorbeeld geeft.

- Vanwaar kwam die pijl? - vraagt Veldkamp, die onmiddellijk

weder op de been is en fluks het sidderende paard bestijgt. Uitvorschend staart hij in 't rond.

Een tweede pijl, die hem rakelings voorbijvliegt, wijst de schuilplaats aan van den afzender. Oogenblikkelijk schieten de emigranten in die richting hun geweren af. Op 'tzelfde oogenblik dagen van alle zijden Kaffers op en worden ze met een zwerm van pijlen begroet. Kalm en kort klinken Van der Heyde's bevelen. Ruggelings in een kring geschaard lost het veertigtal overvallenen nogmaals hun schoten op den juichenden vijand, dan springt een twintigtal hunner af, vormt een tweeden kring achter hun kameraden en laadt gezwind de afgeschoten geweren. Zoo kan er onophoudelijk gevuurd worden. Ook brengt het aantal getroffenen, die nederzinken, een paniek onder de Kaffers teweeg en trekken zij zich ijlings terug naar hun schuilplaats. Maar daar klinkt luid de gebiedende stem van hun aanvoerder en brengt hen tot staan. Een groote, krachtige figuur springt uit het houtgewas te voorschijn. Veldkamp siddert van 't hoofd tot de voeten. Hij herkent zijn doodsvijand Tambusa.

- In den val, alleen Dingaan ontbreekt nog! - mompelt Van der Heyde, opnieuw aanleggend.

Reeds rent de woeste koning met zijn doordringenden oorlogskreet van de tegenovergestelde zijde aan en bedreigt de emigranten met insluiting.

- Allen opstijgen! - gebiedt Van der Heyde.

In een oogwenk wordt hij gehoorzaamd.

- Vuur!

De veertig schoten knallen, een aantal Kaffers baden in hun bloed, verschrikt deinzen de anderen terug.

- Hen voorbij in galop! - roept Van der Heyde.

De schichtige paarden rennen voort, maar stuiten op de assagaaien van Tambusa en zijn knechten.

- Met de geweerkolven erop in en voorwaarts! - klinkt Van der Heyde's commando.

Als leeuwen verdedigen zich de moedige Hollanders; vijf hunner storten getroffen van hun paarden. Herhaaldelijk richt Tambusa zijn assagaai op Veldkamp. Hij ziet geen anderen vijand dan dezen en wil hem doorsteken, zij 't ook ten koste van zijn eigen leven, maar altijd weert Van der Heyde met een forschen kolfstoot den dreigenden Kafferarm af. Nu trekt hij zijn mes, dwingt zijn gehoorzaam paard tot een geweldigen sprong, waardoor hij den verwoeden Kaffer voorbijkomt en in den rug kan aanvallen, maar mist door diens vlugge, ontwijkende beweging zijn messtoot en ziet Veldkamp wankelen in 't zadel. Eindelijk heeft Tambusa hem getroffen en uit een wilden vreugdekreet. Maar als hij onmiddellijk zijn aanval wil herhalen, wordt hij door Veldkamp's toomeloos paard omvergeworpen en is reeds weder Van der Heyde den vriend op zijde.

Steigerend en springend banen zich de paarden een weg door de zwarte drommen en verweren zich de ruiters bloedig met hun messen, dan gaat het in vliegenden galop voorwaarts, totdat de geweren weder geladen zijn en ze even halt houden om ze af te vuren op hun zwarte, schreeuwende achtervolgers, die ten slotte achterblijven, ontzet over het aantal hunner dooden en gekwetsten. Voor Veldkamp werd dit hoog tijd. Door bloedverlies verzwakt kon hij zich nauwelijks meer in 't zadel houden en Van der Heyde bemerkt tot zijn groote bezorgdheid, hoe reeds de lijkkleur zijn pijnlijk gelaat ontstelt. Daar hij maar weinig acht sloeg op den terugweg, weet hij volstrekt niet of hij zich in de buurt van vijandige of vriendschappelijke Kaffers bevindt, ook ontdekt hij er nergens eenig spoor van. Na eenig overleg komt hij tot het besluit, om in 't belang van den gewonde den nacht in een der dicht begroeide kloven door te brengen en eenige mannen op verkenning uit te zenden van den omtrek.

Voor dat het morgen is keeren de uitgezondenen met geruststellende berichten terug. De omtrek is veilig. Een paar Kafferspionnen, die hen vriendschappelijk waren genaderd, behoorden tot een der stammen van Dingaan's tegenpartij. Het geweervuur had hun aandacht getrokken; uit hun hinderlagen sloegen zij den kamp tusschen de witte menschen en Dingaan's strijders gade en waren nu op weg naar hun Hoofd, om er hem den uitslag van mede te deelen. Daar Dingaan, na eenige vruchtelooze pogingen om de witte vluchtelingen te achtervolgen, den terugtocht had aangenomen en hij zeer goed bekend was met de vijandige gezindheid der naburige Kaffers, dachten zij niet dat hij terug zou keeren, tenzij hij grootere strijdkracht verzamelen kon, en eindigden met den raad om meer noordelijk op te trekken, waar de bevolking geheel op Panda's hand was en zij den noodigen steun en bijstand zouden vinden, om dit Hoofd te kunnen bereiken.

Van der Heyde wenschte niets liever dan dezen raad op te volgen; ongelukkig was Veldkamp's toestand van dien aard, dat er aan verder reizen vooreerst niet te denken viel en men reeds blij zou zijn, als men hem in de naastbijgelegen Kraal behoorlijk kon laten verplegen. Met de meeste omzichtigheid had een paar dagen later zijn, overbrenging daarheen plaats, en na nog eenige dagen van groote spanning kon Van der Heyde zich geluk wenschen, dat er althans voor het behoud van zijn leven geen gevaar meer bestond. Nog moest er geruime tijd verloopen, voordat de zwaar gewonde weder tot kracht kwam en voor hemzelf scheen dit de grootste beproeving. Opwekkend en bemoedigend waren echter de herhaalde berichten van verschillende Kaffers, dat stam op stam zich aan Dingaan's heerschappij onttrok en hij nog slechts zijn lijfgarde had overgehouden van het groote, machtige leger, waarover hij zóólang den wreeden dwingeland speelde. Alle onderzoek naar Ellis leidde echter tot geen ander gevolg, dan dat men niets met zekerheid van haar wist te zeggen. Eenigen meenden,

dat ze bij het vrouwengevolg van Panda was gezien, anderen beweerden daarentegen, dat Panda vooralsnog zijn vrouwen in de bevriende Kralen had achtergelaten. Om Veldkamp's rust niet te verstoren, verzweeg Van der Heyde deze onzekere mededeelingen en bleef dan ook deze in de hoop voortleven, dat zijn geliefde op veiligen bodem haar bevrijding afwachtte of mogelijk reeds door Panda's bemiddeling naar haar volk was teruggebracht. Daar het in dit geval onnoodig zou zijn nog verdere stappen voor haar te doen, drong hij erop aan, dat eenigen zijner makkers huiswaarts zouden keeren, om deze zaak te onderzoeken en hem met den uitslag van dit onderzoek bekend te maken. Dit geschiedde, maar met geen ander gevolg dan een teleurstellend antwoord. Ook dáár had men tot nog toe niets van Ellis vernomen en hielden andere gewichtige zaken de aandacht der emigranten gespannen.

XI.

Panda is den wrekenden arm van zijn broeder ontkomen en herademt, na een aanéénschakeling van gevaren het hoofd te hebben geboden, op het veilige grondgebied bij de Umvotee. Honderden van Zulu's zijn hem gevolgd en beschouwen hem als hun wettigen koning. Is niet Dingaan zijn jongere broeder, maakte deze zich niet, tijdens Panda's afwezigheid, door geweld en kuiperijen meester van het koningschap? Dingaan is een oorlogszuchtig dwingeland, Panda heeft den vrede lief en zal zijn volk met zachtheid regeeren; daarom stroomt het van alle zijden naar hem toe en vermindert Dingaan's strijdkracht met den dag. 't Is een bemoedigende aanblik voor den nieuwen koning, al deze fiere, krachtige gestalten om hem heen, die met het kiezen van zijn partij ook zijn wettige heerschappij willen bevestigen. Toch is Panda's voorhoofd bewolkt en staat zijn oog droevig. Hij mist Dingi. Waarom bleef zij achter bij de witte lelie, die sterft, en deelt niet in Panda's zegepraal? Heeft deze haar niet gered, niet bewaard voor een lot, erger dan de dood? Beloofde zij niet hem te volgen en, drukte de witte lelie haar geknakt hoofd aan de borst haars bruidegoms - Panda's vrouw te worden? Waarom toeft ze dan en maakt hem onrustig over haar wegblijven?

Op haar aandringen had hij haar aan de hoede van het volk van Joab toevertrouwd, en zich aan het hoofd gesteld van al de ontevredene Kaffers, die Dingaan's ondergang verwachtten. Te meer voelde hij zich hiertoe geneigd, wijl Dingaan geen poging onbeproefd liet, om hem door verraderlijke vriendschapsbetuigingen in zijn macht te krijgen en dit wel het grootste bewijs was van zijn moorddadige bedoelingen. Maar Panda had gehoopt op Dingi's komst, neen, hij had die stellig verwacht, zoodra hij in zekerheid was en haar een nog veiliger schuilplaats kon verleenen dan haar tegenwoordige, en hierin zag hij zich teleurgesteld.

Zou Dingi even bedriegelijk handelen als haar vader? Hij kon het niet gelooven, maar verlangde zekerheid. Indien zij berouw had over haar overijlden stap en op gevaar af van doodgemarteld te worden naar Dingaan wilde terugkeeren, dan moest Panda dit beletten, ten eerste, wijl hij Dingi tot vrouw begeerde, vervolgens, omdat hij door de bevrijding der witte lelie zijn vriendschappelijke en vredelievende gevoelens voor het witte volk hoopte kenbaar te maken.

Terwijl hij bij zichzelf overlegt, of hij niet maar onmiddellijk op zal trekken om de beide achtergeblevene vrouwen weder meester te worden, komt een der Kaffers naar hem toe en wijst met gepaste bedaardheid, maar met oogen, schitterend van blijdschap, op een oude Kaffervrouw, die door twee Kaffers wordt begeleid.

- Mindah! - mompelt Panda verrast, terwijl hij zijn vertrouwden raadsman Nonklaas vragend aanstaart. - Sterft zij niet in de eenzaamheid naar Dingaan's woord?

- De koning gebiedt en Nonklaas' oude moeder verheft haar stem voor hem! - antwoordt Nonklaas, terwijl hij Mindah naderbij wenkt.

- Panda groet Mindah, zijn hart verheugt zich over haar leven! - zegt Panda vriendelijk.

Met de handen kruiselings over de borst en het oude hoofd deemoedig gebogen, blijft Mindah op twee passen afstands van hem staan.

- Heeft de toovenaar Mindah's schreden geleid, dat zij vindt den weg naar Panda?

- Niet de toovenaar is het, die het oude schaap medevoert uit de eenzaamheid - luidt het antwoord der Kaffervrouw. - Witte strijders komen naar Umghunglove en hun hart wordt week over Mindah's verlatenheid. Niet als Dingaan slachten zij vrouwen en kinderen, hun oog staart vriendelijk op hen als op hun eigen vleesch en bloed. Daarom wijst Mindah hun den weg, dat zij niet vallen in de handen van hun vijand.

- Hierheen voert Mindah de witte strijders? - vraagt Panda levendig - dat zij komen en Panda reikt hun de vriendschapshand!

- Ach, zij volgen niet Mindah's voetspoor! - klaagt de oude handenwringend. - De weg is lang, daarom ziet het oog van den jongen strijder boos op Mindah, dat zij niet kiest het kortste pad naar Panda. Zal zij hem gehoorzamen en Dingaan haar maken tot een lijk? Zij vlucht.

- Hoe is het, dat Nonklaas' moeder verraad pleegt tegen haar witte vrienden? - roept Panda teleurgesteld.

Bedroefd buigt Mindah nog dieper 't oude hoofd.

- In zijn kloof loert Dingaan op de witte strijders, zij sluiten hun oor voor Mindah's waarschuwende stem, zij volgt alléén haar pad.

- En zij sterven? - vraagt Panda met gerimpeld voorhoofd.

- Zal Nonklaas de spionnen roepen, dat zij Panda meedeelen, wat hun oog gezien en hun oor opgevangen heeft? - vraagt deze haastig.

Panda knikt bevestigend. De beide Kaffers, die Mindah vergezelden, treden naderbij. 't Zijn de mannen, door de afgezanten van Van der Heyde op hun verkenningstocht na het gevecht met Dingaan ontmoet en verhoord. Zij doen een getrouw verhaal van het gebeurde en voegen erbij, dat het verder trekken der witte strijders werd verhinderd door de gevaarlijke wonden van een hunner hoofden, waarom zij zich naar hun aanwijzing en raad in een half ontvolkte, afgelegene Kraal hebben gelegerd.

Terwijl nog Panda met gespannen aandacht deze mededeelingen aanhoort, wordt een nieuwe boodschapper bij hem toegelaten en tot spreken aangemoedigd.

- De nieuwe koning zij gegroet! - zegt hij en buigt diep het zwarte hoofd. - Ghonga brengt goed nieuws.

- Dat Ghonga spreke, Panda luistert - klinkt het bevelend van Panda's lippen.

- In Panda's hart zij vreugde en zijn oog strale als de zon. Sapusa versloeg Dingaan!

- Geef hier van het beste bier en van het beste vleesch! - roept Panda luid - dat men onthale den man, die deze boodschap brengt!

Onder luid gejubel wordt Ghonga rondgeleid en feestelijk onthaald. Dan houdt Panda raad met Nonklaas. Zal hij van Dingaan's nieuwe nederlaag gebruik maken, om den beslissenden kamp met hem te wagen, of vooraf vrede trachten te sluiten met de emigranten en hun bijstand inroepen? In dit geval acht hij het noodig, zich van de ‘witte lelie’ te verzekeren en haar als pand af te staan van zijn vredelievende bedoelingen.

- Dat de koning hoore de stem van zijn knecht! - spreekt Nonklaas dringend. - Zal hij de ‘witte lelie’ medevoeren, dat zij sterft onderweg? Dingi's raad is wijs. Panda zendt zijn knecht Nonklaas naar het lager van den witten kapitein. Redt hij niet ‘de witte lelie’ uit Dingaan's macht en zal niet de witte kapitein de hand aannemen van haar bevrijder, wiens vijand ook zijn vijand is?

Het Kafferhoofd zwijgt. De raad van Nonklaas, hoe verstandig ook, strookt niet met zijn brandend verlangen naar Dingi's tegenwoordigheid. Als raadde Nonklaas zijn gedachten, zoo vervolgt hij haastig:

- Zegt niet Mindah: ‘De witte strijder komt met zijn schaar en zoekt de witte lelie bij Panda, dat hij zijn hand op haar hoofd legt als zijn eigendom! Maar zijn wonde bloedt lang en ginds wacht hij tot ze dicht is’? Wil Panda hem niet tot vriend, dat hij aarzelt en zendt niet Mindah naar hem toe, dat zij hem de plek aanwijst, waar Dingi bewaart zijn schat?

- Nonklaas raadt goed! - zegt Panda levendig.

- Mindah zal optrekken met een geleide, dat zij niet geslacht

worde door Dingaan's knechten. Zij laat den witten strijder zijn schat veroveren en voert Dingi hierheen, zoo gebiedt Panda!

- En zal de nieuwe koning wachten tot dit alles geschied is, dat Dingaan nieuwe krijgers om zich heen verzamelt en tegen zijn vijand optrekt? Zal in dien tijd het witte volk niet Panda wantrouwen en hem verjagen van dezen bodem?

- Heil den wijzen Nonklaas! - roept Panda goedkeurend. - Hij make zich op met twee onzer Hoofden naar den witten kapitein, dat hij vriendschap sluit met Panda en hem hulp verleent tegen Dingaan. Dan keert Nonklaas terug, om Dingaan te verslaan.

De oogen des dienaars fonkelen van voldoening. Op een wenk van zijn meester verwijdert hij zich haastig en is weldra op weg naar den witten kapitein, terwijl zijn arme moeder, ondanks den drukkenden last harer jaren, met een behoorlijk geleide den tocht naar de afgelegene Kraal moet ondernemen.

Intusschen was er botsing ontstaan tusschen de emigranten en de Engelsche regeering door de verschijning van Majoor Charters te Natal. Zijn bevel aan de Boeren, om al hun kruit en lood af te geven, ten einde hun het verdere oorlogen met de Kaffers te beletten, strookte te weinig met hun vrijheidsliefde en eigenbelang, dan dat zij er zich geduldig aan zouden hebben onderworpen. Hun hardnekkig verzet had dit gunstig gevolg, dat Majoor Charters teruggeroepen en door Kapitein Jarvis vervangen werd. Daar deze laatste het verbod van zijn voorganger zocht te wijzigen, maar weinig strijdkracht medebracht en klaarblijkelijk op een vriendschappelijken voet met de emigranten wilde verkeeren, getroostte men zich zijn aanwezigheid en leerde men er zich in schikken. Vermoeid van 't oorlogvoeren, met Dingaan tot hun schrikkelijken vijand (men begrootte diens macht op een vierde van de gansche Kafferbevolking in geheel Zuid-Afrika), gebrek lijdend, kampend met ziekte en hongersnood, hadden zij de grootste behoefte aan vrede en verzoenden zich met het Engelsche bestuur, totdat Kapitein Jarvis aan de baai van Natal een kleine vesting plaatste, dáár de Engelsche vlag heesch en het gerucht verbreidde, dat een groot deel van den grond der koloniën door het Engelsche gouvernement zou verkocht worden aan Engelschen, die gereed waren zich naar Natal in te schepen. Dit was te veel gevergd van de verdraagzaamheid der Boeren, die bij tractaat dit land in eigendom hadden verkregen. Onmiddellijk stelden zij een wacht van 40 man in de nabijheid der Engelsche vesting en joegen door hun schriftelijk protest de Engelsche regeering genoeg schrik aan. Kapitein Jarvis werd teruggeroepen en verliet den 24sten Dec. 1838 Natal.

Met groot gejubel waren de teruggekeerde overwinnaars van Dingaan ontvangen; de bezorgde bloedverwanten van het troepje strijders, dat zich van den Hoofdcommandant had afgescheiden om Ellis op te sporen, werden spoedig gerust gesteld, eerst door een eigenhandig

schrijven van Van der Heyde, daarna door de boodschappers van Veldkamp. En daar nu ook Dingaan vredesgezanten begon af te zenden en zelfs 315 paarden terug liet brengen, die hij bij verschillende gelegenheden had ontroofd, kon men hieruit besluiten, dat althans van die zijde den afwezigen geen gevaar meer dreigde.

Voor de emigranten scheen het na een stikdonkeren nacht te willen dagen. Aan hun regeeringloosheid was een einde gemaakt door nuttige wetten en reglementen. Voor hun nieuw aangelegde steden, Pieter-Maritzburg(*) en Town of d'Urban, waren Landdrosten aangesteld, die er een regelmatig systeem van bestuur vestigden; hun gevaarlijkste vijand stelde pogingen in 't werk om zich met hen te verzoenen, terwijl Panda, door verscheidene Kafferhoofden ondersteund, hun bondgenootschap zocht. Dit alles ontvonkte nieuwe hoop in de bekommerde harten der treurenden en spiegelde hun nogmaals helderder dan immer de schoone toekomst voor, die zij zich in dit moeielijk verkregen land hadden gedroomd.

In het ‘lager’ van den Hoofdcommandant Pretorius houden zich de vrouwen op der nog in het land der Zulu's toevende uitgetrokkenen. Tot de reeds vergrijsden behooren Anna Van der Heyde en Mary Rousseau. De rampen van den laatsten tijd hebben haar noodlottigen indruk op beider gelaat achtergelaten; zij zijn veel verouderd en haar weemoedig glimlachje, als zij haar kinderen met elkander zien schertsen en stoeien, wekt meer medelijden dan vroolijkheid. Mary kon haar William niet vergeten en Anna vreest het ergste voor haar echtgenoot. Daareven vernam zij, dat een van Dingaan's voorgewende vredesboden tot de bekentenis werd gebracht van zijn eigenlijke taak om te bespieden, of de Boeren weder naar hun Hoeven waren teruggekeerd, dan wel zich ophielden in de nabijheid van hun ‘lager’.

Is dit niet een bewijs van Dingaan's valschheid en van zijn plan, om hen andermaal onverwacht te overvallen? Moet Anna dan geen tweede aanranding vreezen voor den echtgenoot, die zich onvoorzichtig in 't vijandelijk land blijft wagen en zal dit niet weder den slaap uit haar oogen verdrijven?

- Mijns inziens - zegt Mary, terwijl zij de hand harer vriendin vat - moest gij meer aandringen op Willem's terugkeer. Ik geloof niet meer aan het bestaan van Ellis. Die Kaffervrouw uit Umghunglove heeft Veldkamp maar wat wijs gemaakt. Het arme kind is al lang vermoord. Waarom zou Tambusa het gespaard hebben?

- Om met hulp van Tschingo Veldkamp in zijn macht te krijgen - antwoordt Anna beslist - de haat van een Kaffer is grenzenloos en maakt van ieder middel gebruik, om zijn doel te bereiken.

- Juist daarom geloof ik bepaald, dat Tambusa, na Tschingo's dood, zijn woede koelde op de arme Ellis.

(*) Aldus genoemd naar Pieter Retief en Gerrit Maritz.

- Als zij in zijn bereik ware geweest, maar Willem schrijft immers, dat ze met Panda en Dingi Umghunglove ontvluchtte?

- Vertrouwt ge Panda?

- Ik stel vertrouwen in Dingi. Bij de Kaffers is de liefde even krachtig als de haat. Met opoffering van haar eigen leven zal Dingi onze Ellis bewaken en beschermen ter liefde van Veldkamp.

- Wat kan een Kafferdochter? Ze oefent immers niet den minsten invloed uit op den wil des mans?

- Als ze den lafhartigen, verwijfden Panda tot een held kon maken, is het tegendeel bewezen, Mary.

- Waaruit besluit ge dat?

- Uit het feit, dat hij den geduchten Tambusa twee vrouwen ontroofde, van wie de eene zijn hartstocht en de andere zijn haat moest bevredigen. Tambusa oefent een onbeperkte macht uit op Dingaan, zegt men. Panda zette dus zijn leven op het spel met deze ontvoering. Dat doet geen lafaard en wijl hij als zoodanig bekend stond vermoed ik, dat Dingi het heldenvuur in zijn borst ontstak.

- Zeer logisch geredeneerd! - zegt Mary met iets van de oude scherts in den toon harer stem. - Toch zou ik het wenschelijker achten, als gij door dezelfde logische redeneerkracht, al is het niet Veldkamp, dan toch uw echtgenoot hierheen kondt lokken. Reeds meer dan de helft van zijn volgelingen, het wachten moede, hebben hun vrouwen en kinderen verblijd door hun onverwachten terugkeer. Willem moest niet vergeten, dat hij ook vrouw en kind achterliet!

- Willem zal nooit vergeten, wat hij aan de vriendschap verschuldigd is! - zegt Anna half verontwaardigd - ik heb niet verwacht, dat hij onverrichter zake zou terugkeeren, ten eerste wijl hij zekerheid verlangt over het lot van Ellis, vervolgens omdat hij Veldkamp niet alléén wil laten.

- Als ik slechts één grein van hoop had, dat Ellis nog leefde, zou ik dit kunnen begrijpen - antwoordt Mary kleurend - maar... nu ze dood is moest hij het eerst aan u denken, een echtgenoot behoort zichzelf niet meer alleen, tenzij....

- Mama, mama!....

Rousseau's eersteling rent met hoogroode wangen pijlsnel op de beide vrouwen af.

- O ik ben zoo blij.... zoo blij!.... - schreeuwt hij reeds van verre.

- Waarover, mijn jongen? - vraagt Mary en strekt haar armen uit, om zijn onstuimige omhelzing te ontvangen.

- Mama... Ellis is niet dood!

- Wie vertelt u dat sprookje, kind?

- Allen... de Hoofdcommandant, de Commandanten... Panda weet, waar Ellis is!

- Panda!? - roept Anna opspringend - dan is het waar, want

hij kàn het weten! Op, Mary! Nu is het onze beurt, om Ellis te gaan halen. Ik ga den Hoofdcommandant om een geleide verzoeken!

- Niet dood!... - lispt Mary getroffen. - O, als men mij dit van William had bericht!...

XII.

De drie volkshoofden, door Panda afgezonden om een bondgenootschap te sluiten met de blanken, hadden hun taak verricht. Maar de Volksraad der Boeren-Republiek verlangde meer zekerheid omtrent de goede gezindheid van Panda, voordat hij als vriend kon beschouwd worden. Ook scheen het niets goeds te beteekenen, dat hij de verblijfplaats van Ellis niet wilde bekend maken. Men achtte het dus mogelijk, dat zijn poging om zich met de Boeren te verzoenen een list was van Dingaan, die hen op deze wijze in den val wilde lokken. Daarom werd Panda gewaarschuwd, dat hij de Umvotee-rivier niet mocht overschrijden en hem beloofd, dat men later met hem zou onderhandelen. Panda's bezorgdheid voor Dingaan's overval groeide evenwel met den dag aan, want reeds vernam hij verontrustende berichten over zijn nabijheid.

In zijn hachelijken toestand achtte hij het van belang, zich in persoon tot den Volksraad der blanken te wenden. Niemand, die dit meer verblijdde dan Anna en Mary, want zij hoopten nu van hemzelf de noodige inlichtingen over Ellis te ontvangen.

Op den 13^{den} October (1839) verscheen Panda in het Boerenlager. Ofschoon hij den indruk maakte van een terughoudend man, waren zijn antwoorden toch alleszins bevredigend. Als oudere broeder van Dingaan - dus luidde zijn verklaring - was hij de eigenlijke opvolger van Chaka; de Zulu-natie begeerde hem tot koning; om een wissen dood te ontgaan, was hij Dingaan's leger ontvlucht; gaarne wenschte hij een verbond te sluiten met zijn blanke naburen; dat was ook de wensch van de Kafferhoofden, die zich reeds bij hem aansloten.

Tambusa beschouwde hij als den gevaarlijksten en wreedsten raadsman van Dingaan. Aan dezen weet hij den moord van Retief en zijn soldaten en alle schanddaden, die de regeering zijns broeders kenmerkten. Hij eindigde met het verzoek om een stuk gronds tusschen de Umslati en Umvotee. Op de vraag van Pretorius, of hij de schuilplaats van de door Tambusa ontroofde vrouw kende, antwoordde hij bevestigend en bood zich onmiddellijk tot wegwijzer daarheen aan. Daar hij evenwel hardnekkig weigerde, om de ligging van deze plaats te noemen, wekte dit opnieuw wantrouwen en hij zou dan ook onverrichter zake teruggekeerd zijn, evenals zijn hoofden, ware het niet Anna Bezuidenhout gelukt de reden uit te vorschen, waarom hij hierover liever het stilzwijgen bewaarde.

Het teleurgestelde Kafferhoofd staat reeds tot vertrekken gereed, als Anna haastig naar hem toekomt. Haar fiere houding en kloeke,

onverschrokken blik maken indruk op hem; onwillekeurig buigt hij het hoofd.

- Wil Panda geen koning zijn van de Zulu's, dat hij heengaat en ziet, hoe het oog der blanken hem wantrouwend nastaart? - vraagt zij in zijn eigen taal.

- Panda's mond spreekt waarheid, hij is geen leugenaar! - antwoordt het Kafferhoofd met waardigheid.

- Waarom zwijgt hij over de schuilplaats der witte vrouw, die door zijn vijand Tambusa geroofd werd?

- Zelf wil Panda de witte lelie afgeven aan de witte menschen, hij kan haar niet aanwijzen.

- Moet dan niet de witte kapitein gelooven, Panda's hart is valsch, zijn oog liegt en zijn tong verstomt als hij spreken moet. Hij maakt de witte lelie, die dood is, levend en wil ons volk lokken in Dingaan's hinderlaag, dat hij het verslaat?!

- En als Panda aanwijst de plaats waar zij leeft, kan hij dan ook geen verrader zijn? - vraagt het Kafferhoofd met een spotachtige flikkering in zijn donkere oogen.

- Zeker - antwoordt Anna en ziet hem uitvorschend aan. - Maar de Umvotee is niet ver van hier en de kogels van ons volk treffen Panda, voordat hij 't gist. Weet hij wanneer de witte strijders komen, die zoeken de witte vrouw? Neen, hij kan het Dingaan niet berichten; daarom... dat hij oprecht zij en men zal hem vertrouwen.

De Kaffer denkt een oogenblik na. Zijn wensch, om in vrede van de blanken te scheiden, behaalt de zegepraal op zijn geheimhouding. Hij buigt zich meer naar Anna toe en fluistert:

- Het oog van de witte vrouw staart verstandig en haar mond vindt den weg tot Panda's hart. Hij zegt haar, wat zijn tong bindt. De witte menschen komen zonder Panda en nemen de witte lelie van Dingi weg. Panda wacht op Dingi, die niet komt om hem te huwen, zooals zij 't beloofde. Haar hart klopt onrustig. Zal ze nog langer samenspannen tegen haar vader Dingaan, dat zij schuld heeft aan zijn pijn? Neen, de witte strijder heeft zijn bruid. Dingi weent om hem en zoekt den dood. Zij maakt zich op naar Dingaan, dat hij haar slacht. Panda belet het, hij komt met de witte menschen, dat Dingi hem volgt. Is hij een verrader?

- En waarom zou Panda's mond verzwijgen wat hem rechtvaardigt? - vraagt Anna machtig verlicht.

- De witte hoofden zeggen: wij voeren geen oorlog tegen vrouwen en kinderen. Laat Dingi haar schreden richten waarheen zij wil. Panda mag geen geweld plegen tegen Dingi, wij bevelen het!

- Maar.... - herneemt Anna verwonderd - waarom zou Dingi haar belofte niet houden tegen Panda, dat hij geweld tegen haar moet plegen? Haat zij niet Tambusa en wordt zij niet zijn vrouw, als zij wederkomt tot Dingaan?

Een blijde lach verheldert Panda's gezicht.

- Hoe is het, dat de witte vrouw dit weet en Panda het vergeet! - roept hij levendig.

- De witte vrouw hoort het van Dingi's witten strijder en denkt: zal Dingi haar belofte aan Panda verbreken om de vrouw te worden van den booswicht, dien zij haat? Panda kan rustig toevertrouwen haar schuilplaats aan den witten kapitein en dan naar de Umvotee terugkeeren, dat hij zich met zijn volk wapent tegen den aanval van den verwoeden Zulukoning. Het woord van den witten kapitein is als een rots, voor de witte lelie ontvangt Panda Dingi en.... zijn koninkrijk!

- Zoo wijd als zijn arm reikt opent Panda zijn hart voor het witte volk! - roept Panda met geestdrift, terwijl hij zijn arm in de hoogte steekt. - Breng hem naar de witte hoofden, hij wil spreken!

Innig verheugd voldoet Anna aan dit verlangen.

Het gevolg hiervan is, dat het Kafferhoofd eenige uren later als bondgenoot van de emigranten scheidt, met de toezegging om veilig aan de andere zijde van de Tugela te kunnen wonen, en dat de Boeren hem zullen beschermen tegen Dingaan, zoolang hij zich een getrouw bondgenoot betoont en hem weldra in zijn eigen stad tot koning der Zulu's zullen inzegenen en uitroepen.

Anna's en Mary's geduld wordt echter op een zware proef gesteld. Nòg twijfelen eenige Hoofden aan de eerlijkheid van Panda's bedoelingen en verklaren zich hardnekkig tegen den bevrijdingstocht, waarop de beide belanghebbende vrouwen nu zoo zeker gerekend hebben. De laatste bode van Van der Heyde had hieraan wellicht eenige schuld. Veldkamp's wonde was zoo goed als genezen en de reis zou nu verder voortgezet kunnen worden. Van dien kant daagde dus reeds redding voor Ellis op. Slechts een paar bevriende Kaffers had men noodig, om de afwezigen in te lichten omtrent haar verblijfplaats. Waartoe zou dan een tweede expeditie dienen? Was Panda geen verrader, dan zouden die uitgetrokkenen gemakkelijk hun doel bereiken en was het onnoodig daartoe nog anderen uit te zenden. Spande Panda met Dingaan samen, dan bestond er dubbel reden om geen menschenlevens onnoodig op het spel te zetten. De regeering weigerde dus het veiligheidsgeleide, door de beide vrouwen zoo dringend afgesmeekt, wijl ze er, in geval van nood, het verminderd aantal van Van der Heyde's strijdkracht mede hoopte te versterken. Toen men nu evenwel eenige dagen na Panda's vertrek het bericht ontving, dat Dingaan de Tugela was overgestoken, een van Panda's legerplaatsen aangevallen en uitgemoord en een aantal vrouwen en kinderen medegevoerd had, hield alle twijfel aan Panda's eerlijkheid op en stond men uit plichtbesef op raad van een der Hoofden het aangevraagde geleide aan de beide vrouwen toe, wijl Ellis nu opnieuw gevaar bedreigde door de onverwachte nabijheid van haar woesten ontvoerder en haar andere bevrijders, die Dingaan tusschen zich hadden, haar zoo spoedig niet konden bereiken.

Tegelijk met dit goed gewapende en talrijke geleide trok ook een gezantschap(*) uit naar Panda's Kraal om dit Kafferhoofd, volgens belofte, tot koning uit te roepen. In 't laatst van October (26 Oct. 1839) kwam het daar aan en bereidde Panda zich op de plechtigheid voor, die zij op den volgenden dag bepaalden.

Het Zuluvolk, meer dan 3000 strijders en evenveel vrouwen en kinderen, geeft hierover zijn tevredenheid te kennen door luid gejubel en Nonklaas brengt het ten toppunt van opgewondenheid door de blijde boodschap, dat Panda op den feestdag van morgen den krijgsdans wil laten uitvoeren.

Een bedrijvig heen en weder loopen, vroolijke kreten en zangen verraden daarna de algemeene feeststemming. Panda voelt zich zeer gestreeld door de onderscheiding, die hem te beurt valt; toch is er iets onrustigs in zijn blik en vraagt hij bij herhaling aan Nonklaas, of nog geen der uitgezonden spionnen eenig bericht van Mindah bracht, 'tgeen altijd ontkennend door dezen wordt beantwoord.

- Dingaan's commando is tusschen Mindah en Panda - zegt deze - wat kunnen dan de spionnen doen? Zich ophouden in de bosschen, dat zij niet vallen in Dingaan's macht!

- Wat nut trekt dan Panda van de drie Hoofden, die hem hun steun beloofden en ook aan Dingaan's andere zijde zijn? - vraagt het Kafferhoofd verdrietig.

- Weet niet Panda, dat hun spionnen verkeer houden met de zijnen en een sluipweg zoeken voor zijn vrienden, waarbij ook de witte strijders zijn? Hoe is het, dat Panda's oog donker ziet, als alles licht is om hem heen en zijn oor opvangt het gejuich van zijn volk, dat hem tot koning wil? Zullen niet de witte Hoofden tegen elkander fluisteren: Is Panda wel onze bondgenoot, dat hij zoo droevig nederzit in dit zonnige uur? Smeedt hij geen verraad tegen ons? Laat ons heengaan en hem niet uitroepen tot koning!

- De witte Hoofden zullen blijven! - roept het Kafferhoofd verschrikt. - Panda vergeet zijn kommer op den dag, die hem maakt tot koning van zijn volk. Dan trekt hij uit en verslaat zijn broeder, dat hij niet wederkeert om den nieuwen Zulukoning te verjagen!

Den volgenden morgen begeeft zich Panda, feestelijk uitgedost, op verzoek van de blanke Hoofden naar hun tenten, waarvan de nationale vlag wappert. Daar ze hem met geschenken overladen verhoogt dit zijn tevredenheid.

De vriendschapsverzekeringen tusschen hem en de blanken worden herhaald, hun bondgenootschap wordt bevestigd en Nonklaas verkondigt dit aan de saamgeschoolde menigte, die daarop haar vreugdegeschreeuw laat hooren.

Panda belooft onderwerping aan de reglementen zijner bondgenooten.

(*) S. van Breda, Heemraad; de Heeren: G. Kemp, Commandant; Favorie, Veldcornet; Jan Meijer, Morwood, Dr. Kranse en Delagarque.

Hij zal niet oorlogen tegen eenig naburig Opperhoofd zonder voorkennis en bewilliging van den Volksraad, zich verzetten tegen het vermoorden van weerlooze mannen, vrouwen en kinderen, geen tooverij of bijgeloof met den dood straffen. Zijn titel zal zijn Regeerend prins van de geëmigreerde Zulu's, totdat hij in de opvolging van Dingaan is bevestigd; tot zóólang mag hij zijn verblijf houden aan deze zijde van de Tugela, zonder evenwel eenig recht op dit land te hebben of later te laten gelden. Komt hij deze voorwaarden trouw na, dan zal hij altijd kunnen rekenen op den bijstand der Boeren-emigranten.

Een oorverdoovend rumoer maakt plotseling een einde aan dit vredelievend en vriendschappelijk onderhoud.

Onwillekeurig grijpen de blanken naar hun messen en houden Panda vast in 't oog, maar op zijn vroolijk schitterend gezicht vertoont zich geen zweem van verraad. Kalm en onverschillig en gevolgd door zijn nieuwe bondgenooten gaat hij naar buiten en ondervraagt Nonklaas met zijn blik. Deze wijst het lijk aan van een zijner Hoofden.

- Afschuwelijk! - roept een der blanken verontwaardigd. - Zal Panda den onmenschelijken moordenaar, die zijn wapen tegen zijn eigen volk opheft, ongestraft laten?

Panda geeft blijkbaar geheel tegen zijn zin aan deze aanmaning gehoor.

- Hoe is het, dat mijn strijders op dit uur elkander aanvallen en vermoorden en maken hun koning tot een leugenaar! - zegt hij op ontevreden toon. - Waarom een daad als deze gepleegd in het bijzijn van de witte menschen? Wat moeten zij van Panda denken? Heeft hij niet beloofd zulke wreedheden te straffen, dat hij ze toelaat? En wil zijn volk hem berooven van hun vriendschap, dat het moordt in hun bijzijn?

Zijn woorden maken echter weinig indruk. Vele stemmen verheffen er zich tegen en verdedigen den moordenaar.

Deze is de beleedigde en heeft recht. Partijen vormen zich en krijgen een dreigend aanzien, daarom achten de blanken het raadzaam, de zaak niet verder te onderzoeken en liever de gedachten der opgewonden gemoederen een andere richting te geven, door een begin te maken met het feest en de vlag met een generale charge te salueeren. Dit heeft het gewenschte gevolg. Onder het bulderen van 't geschut en het volksgejuich wordt nu Panda tot koning uitgeroepen. Hierop volgt de museleeredans, gepaard met een gezang, waarin de deugden, rijkdom, zachtmoedigheid, grootmoedigheid, luisterrijke geboorte en lichamelijke schoonheid van den nieuwen koning tot vervelens toe worden opgesomd, totdat de zon met haar laatste stralen het feest van den dag beschijnt en het bloedig overschot van het in koelen bloede vermoorde Kafferhoofd. Daarna keeren de aanzienlijke toeschouwers naar hun tenten terug.

Den volgenden namiddag bij het afscheidnemen bezweert Panda

nogmaals zijn trouw aan de emigranten, *zoolang zon en maan zullen schijnen* en geeft hun een geschenk mede van 100 ossen, die als gedeeltelijke vergoeding van het door Dingaan ontroofde eigendom door hen worden aangenomen.

Eer en schande.
Tooneelspel in *Vijf bedrijven*, door J. Hoek.

Personen.

Bakker, oud-Kapitein.
Constance, zijne dochter.
Frans Boormans, zijn neef.
Van den Berg, Commissionair in Effecten.
Mevrouw Van den Berg, zijne echtgenoote.
Willem, hun zoon.
Margot, hunne dochter.
Van Dijk, lid van de firma 'Van Ossenbergen en Van Dijk' te 's-Gravenhage.
Nyman, Commissaris van politie.
Jhr. Mr. Bos van Wulvestein.
Eenige Heeren, Voorzitter en leden van de Kiesvereeniging 'Behoud het goede!'
Dientje, dienstmaagd van Bakker.
Pieter, knecht van V. d. Berg.
Leentje, kamenier van Mevr. V. d. Berg.
Kees, agent van Politie.
Tweede agent van Politie.

Eerste bedrijf.

De huiskamer van de familie Van den Berg. Nieuwerwetsch, rijk gemeubeld, eenigszins bontkleurig: roode gordijnen, helder gebloemd tafelkleed, stoelen met groene zittingen, enz.

Eerste tooneel.

Mevrouw Van den Berg en Margot. Beiden zijn nog in morgenkleeding, Mevrouw min of meer zwierig, Margot stemmig.

Mevrouw

(zit bij de tafel te bladeren in een Modejournaal).

Wat beeldrig hoedje!... Kijk, Margot! zoo juist
geschikt voor mij!...

M a r g o t

(ziet op uit het boek, waarin zij tegenover haar zit te lezen).

O foei!... Hoe kan u 't zeggen?
't Is voor een heel jong meisje! 'k Zou 't voor mij
te jeugdig vinden, veel te opgeschikt....

M e v r o u w .

Je hebt ook zulk een vreemden smaak! Je houdt
van veeren niet, en die staan toch zoo mooi!
Mevrouw Van Bommel heeft haast net zoo'n hoed,
en z' is nog wel veel ouder dan ik ben....

M a r g o t .

Die kleedt
zich ook als een zottin. Liep z' in Den Haag....
in 't Bosch zoo opgedirkt als hier, men zag
haar zeker voor niet veel bijzonders aan.

M e v r .

Je zaagt daar prachtige toiletten, hé?
Maar wat je voor jezelf er maken liet
vind ik niets mooi: 't is veel te stemmig, veel
te dof van kleur. Hier was je, naar mijn smaak,
veel liever en vooral veel rijker, naar
je stand, gekleed.

M a r g o t .

O Maatje! Emma lachte
zoo om mijn grijs costuum! 't was burgerlijk.....
mesquin! 'k Heb mij gehaast heel mijn toilet,
dat ik had meegebracht, maar weg te doen.
Geen mensch droeg zulke gekke pakjes als
wij hier... Neen, wie te 's-Hage inderdaad
fatsoenlijk is en rijk genoeg, om mee
te doen, kleedt zich eenvoudig, deftig. Bont
gekleed is daar alleen de burgerij.

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

M e v r .

Daar wordt alweer gebeld!... Zou er al iets
bekend zijn? Luister eens! 'k Ben zoo nieuwsgierig.

M a r g o t .

Om elf uur zou het afgeloopen zijn...

(Zij kijkt op de pendule.)

't Is haast zoo laat. Papa komt zeker hier,
zoodra hij iets verneemt....

M e v r .

Als hij 't maar wint!
'k Ben altijd nog een beetje bang. De Jong
heeft zooveel invloed bij de burgerij.
Die wil geen heeren als Papa, vooral
geen vreemdeling...

M a r g o t .

En 't is al achttien jaar,
dat wij hier wonen in de stad! Neen, 'k ben
niets bang... De Burgemeester... 'het Stadhuis',
zooals ze 't noemen.... is voor Pa! Nu ben 'k
niets bang meer.... O, daar komt Papa al aan!

Tweede tooneel.

De vorigen. De Heer Van den Berg. Daarna Pieter, later Willem.

V. d. Berg

(opgewekt).

Gewonnen!! Veertig stemmen meer! 'k Had er
vierhonderd-zes, De Jong driehonderd-zes-
en-zestig!

Mevr.

(die hem te gemoet gaat).

Heerlijk! Dat doet me plezier!
'k Feliciteer je wel!

Margot.
Ik ook, Papa!....
Wat zal u blij zijn!

(Zij omhelst hem.)

V. d. Berg.
Stil, je drukt me dood!

Margot

(gaat voor hem staan).

Lid van den Raad! Een Edelachtbaar Heer!
Wat zal ik opzien moeten tegen u
voortaan!

V. d. Berg.
Ja, ja! 'k Heb eindelijk mijn zin!....
Maar 't was een heete strijd! Je weet het niet,
hoe kras voor dien De Jong gekuipt is!.... Maar
het baatte niets; de goede zaak dreef boven...

Mevr.
Ik was erg bang! 't Was wel bespottelijk,
zoo'n winkeliertje tegenover u,
een man, die zooveel goed deed aan de stad...
Maar 't groote aantal, dat ons hier benijdt!
Je moet ze zien, als 'k in ons nieuwe rijtuig
hen groet!... We zijn te rijk geworden, te
voornaam...

V. d. Berg.
Ik ben maar blij, dat 't zoo besloeg!

Nu ik het van dien grootsten schreeuwer van
de radicalen won, kom ik wel verder...
Van Bommel wordt mooi oud; hij sukkelt reeds
zoolang; bedankt hij voor 't wethouderschap,
of sterft hij... O, heb maar een weinigje
geduld!... dan kiest men mij voor hem in plaats.

M a r g o t .

Dan Burgemeester!... O Papa! Papa!
wat is u nog eerzuchtig!

M e v r .

Waarom niet?
Papa is rijk en knap! De heele wereld hier
vertrouwt haar geldelijk belang hem toe.
Hij had al lang lid van den Raad of van
de Staten, ge... gedepeteerde of,
als hoogste aangeslagen, lid van d' Eer-
ste Kamer moeten zijn!

M a r g o t .

'k Wouw, dat ik 't zag!
Dan woonden w' in Den Haag! Daar is het veel

plezieriger dan hier.

M e v r .
Wat nog niet is,
dat kan nog worden!

P i e t e r

(met visitekaartjes).

Als je blieft, Meneer!

(P i e t e r af.)

V. d. B e r g

(leest.)

'De Lang'. Daar heb je 't al! Hoe gauw is hij
erbij!

(leest.)

'Van Bommel *pour féliciter.*'
Hm!

(leest.)

'Jonkheer Meester Bos van Wulvestein',
de pas benoemde Burgemeester van
ons dorp!... Neen maar! Bet! kijk eens hier! Ook zij!
De Burgervader op één kaartje met
Mevrouw!

M e v r .
Dat spijt me! 'k Had gedacht, dat zij
nu zelf wel hier gekomen zouden zijn...

M a r g o t .
Heb maar geduld! De Burgemeester is
niet in de stad! Mevrouw is thuis alleen
en zendt voorloopig u een kaartje...

W i l l e m

(komt haastig op).

Pa!
als u het niet te druk heeft... 'k Heb een brief...

M e v r .
Maar Willem! wensch je ons niet eens geluk?
We zijn zoo blij...

W i l l e m .

Och, Moedertje! Ik heb
Papa al gefeliciteerd. U ook! Dat spreekt
vanzelf! Maar 't is zoo druk!... In Rotterdam
is 't met de assurantiemaatschappij
De Hulp niet pluis...

V. d. B e r g .

Ja, jongen! daar staat nu
mijn hoofd niet naar...

W i l l e m .

Neen, maar die Hammer, die
gewezen klerk van u, is op den loop
gegaan met een ontzaglijk groote som.
Ze weten nog niet hoeveel 't is, of houden
het nog geheim. Van Ossenbergen schrijft...

V. d. B e r g .

Dan is het waar? De Rotterdammer had
er reeds iets van.... Maar ik ga met je mee.

(tegen M e v r o u w .)

Als er iets komt, dan hen ik op 't kantoor.

(Met W i l l e m af.)

Derde tooneel.

Mevr. V. d. B e r g en M a r g o t . Daarna de Heer Bakker. Later C o n s t a n c e .

M a r g o t .

Die Hammer! Wie had dat gedacht! Maar vindt
u niet, Mama! dat Willem nog verandert
in zulk een assurantie-polis of
in een effect?.... Niets gaat hem aan. Ik ben

drie dagen al weer thuis en nog heeft hij
geen enkel maal met mij gewandeld. In
Den Haag kreeg ik niet eens een brief van hem.

M e v r .

De zaken moeten voorgaan, lieve kind!
Uw vader was voorheen ook zoo. Daardoor
zijn wij zoo rijk geworden. Hij had niets,
ik ook niet, toen we trouwden. Op een groot
kantoor te Amsterdam was hij boekhouder!....
In den beginne hadden wij 't niet breed
en leefden zuinig. Eerst nadat wij hier
gekomen zijn en Pa zijn eigen zaken deed,
ging 't beter. Tegenwoordig is
hij grooter en wel zesmaal rijker dan
ooit zijn patroons in Amsterdam geweest zijn.

M a r g o t .

Dan is die drukte eigenlijk ook niet
meer noodig...

M e v r .

Dat begrijp je niet! Er is
ontzettend veel toe noodig, om te leven
op zulk een grooten voet. Ik houd ervan,
goed voor den dag te komen. Pieter moet,
nu Pa lid van den Raad is, ook een mooi
livrei gaan dragen. Pa is daar niet voor....
't Galon om Pieter's hoed kreeg ik erdoor,
maar meer, o neen, dat mocht toen niet....

M a r g o t .

Maar hoe
eenvoudiger, hoe deftiger, Mama!
Geloof me, in Den Haag is bont gekleed
en goud erbovenop armoed' en grootheid....

(Zij gaat zitten.)

Ik ben maar blij, dat die verkiezerij
voorbij is. Overmorgen gaan we nu
toch weer naar buiten?

M e v r .

(gaat ook weer zitten).

Kind! verlang je daar
zoo naar? Ik niet! Des zomers buiten, ja,
maar 's winters in de stad.... Dat staat voornaam.....
Maar ik verveel m' op Rustoord dikwijls zoo.....

M a r g o t .

Gunst neen! Volstrekt niet! Ik verveel mij nooit,
en 't minste, als ik buiten bij mijn bloemen,
mijn teekenwerk of bij mijn boeken ben....

B a k k e r

(kijkt eerst om het hoekje van de deur en komt dan lachende op).

Dag dames! Al zoo kalm? Genezen van
de kiespijn, hé?.... Waar is ons nieuwe raadslid?
Wel, heb ik 't niet gezegd? Verdekseld! 't Heeft
gehangen aan een zijden draad! Maar wij?....
Al onze troepen brachten we in 't vuur....

M e v r .

Ja, ja! Je hebt geducht geholpen! Maar

't was gek! Zoo'n kruideniertje! Denk u eens:
'Mevrouw De Jong'! zoo'n mensch Mevrouw! zoo'n mensch
in uw of mijn salon! Of aan de tafel
bij onzen Burgemeester..... zij naast hem!....

B a k k e r .

Daar past u en Margotje beter! Maar
nu alle gekheid op een stokje! In
den Raad bestond behoefte aan een man,
die veel verstand van geld heeft en die trouw
en eerlijk de belangen van de stad
behart'gen zal. De boel liep haast in 't honderd.
Hoe liberaal ik ben, ik houd niet van
erin te hakken. In den Raad was 't nu:
'drie wijzen met drie grijzen en de rest
kaboutermannekes'.... Uw man is knap,
en voor 't behoud. Hij zal wel zorgen, dat
de hoofdlijk' omslag niet word' opgedreven...
Ik ben dus hartlijk blij, dat hij het werd.
'k Feliciteer je wel.... Is hij in huis?
Alweder op 't kantoor?

M a r g o t .

Zal ik hem roepen?

B a k k e r .

Neen, 'k loop maar even bij hem in. Adieu!
'k Maak later wel een deftiger visite.
Bonjour! Ik ken den weg. Daar is Constance!

(C o n s t a n c e komt binnen, huiselijk gekleed, zonder hoed of doek.)

C o n s t a n c e

(in 't voorbijgaan tegen B a k k e r).

Welzoo, Papa! al op het pad?

B a k k e r

(heengaande).

Ja, kind!
De heele wereld is al op de been.
't Maakt menschen vlug, als zij hun zin maar krijgen!

(Af.)

C o n s t a n c e

(groetende).

Hoe gaat het u? Wel gefeliciteerd!...
Gij ook, Margot!

(Zij kust beiden.)

Ik ben zoo blij, het zoo
is afgeloopen!

M e v r .

Dank je wel! Niet waar?
't Is best gegaan.

M a r g o t .

Je hadt gelijk, mijn beste!
Ik dacht het ook wel, maar ik wilde 't gaarn
ook van een ander hooren.... Maar ga zitten!

C o n s t .

(gaat zitten).

Ik kom maar net, zooals ik ben eens even....
Het is een pak van 't hart, niet waar, Mevrouw?

M e v r .

O ja!... Hoewel... 't Was toch te mal, zoo'n keus!
Een komenijsman!

C o n s t a n c e .

O, wel zeker! Door
Papa wist ik ook wel, dat al wat niet
behoorde tot de kleine burgerij
Mijnheer zou stemmen...

M a r g o t .

Overmorgen gaan
we weer naar buiten. Je gaat mee? Je hebt
het mij beloofd!

C o n s t a n c e .

'k Verlang er zelf naar!

M a r g o t .

'k Heb
je nog zoo weinig maar gezien en zoo
ontzaglijk veel je te vertellen...

M e v r .

(staat op).

Praat
dan nog maar wat; dan ga ik onderwijl
mij kleeden. 'k Denk, dat er nog al visite
zal komen. Dus tot straks... tot wederziens,
als ik je niet meer vind.

C o n s t a n c e .

Bonjour Mevrouw!
Neen, 'k blijf niet lang. 'k Moet koffie schenken voor
Papa.

(M e v r o u w af.)

C o n s t a n c e

(vervolgt tegen M a r g o t).

Je weet wel, Pa is altijd stipt
op tijd...

M a r g o t .

Ik vind het van uw vader zoo
ontzaglijk lief, dat hij gewerkt heeft voor
den mijnen. Hij, zoo liberaal, voor een
behoudsman als Papa!... Maar nu wat anders!
Ik heb wat op mijn hart, dat ik, toen 'k thuis
kwam en ook gist'ren, niet vertellen kon...

C o n s t a n c e .

Een beau?... O, 'k zie het al! Spreek op!

M a r g o t .

't Is nog geheim. Mama zelfs weet nog niets.
Maar hij komt heden, morgen, zeker van
de week, om hier accès te vragen...

C o n s t a n c e .

Is 't
een Hagenaar? Een van je neven Laarmans?
In j' eerste brieven uit Den Haag was je
zoo vol van hen...

M a r g o t .
O neen! Hij is zelfs niet
uit Holland... wel van afkomst, maar hij is
een rijk Amerikaan...

C o n s t a n c e .
O jé, dan ga
je met hem mee?

M a r g o t .
Natuurlijk! Naar New-York...
O maar, hij is zoo knap, zoo wel bespraakt,
zoo geestig...

C o n s t a n c e .
En ook mooi?

M a r g o t .
Ontzaglijk knap
figuur. Ik vind hem een Adonis; maar
zijn innerlijk beviel mij nog veel meer!...

C o n s t a n c e .
Ja wel! Hij is perfect en jij op hem
'ontzaggelijk' verliefd...

M a r g o t .
'k Ben zeker, dat
je 't ook geworden waart, als je hem hadt
gezien, vóór zeker-iemand je het hof
gemaakt heeft...

C o n s t a n c e .
't Is wel mooglijk; veel verschot
van pelzen is hier niet; maar in Den Haag!...

M a r g o t .
Zelfs daar zag ik er geen, die bij hem haalt.

C o n s t a n c e .
Het spijt mij erg, dat hij een Yankee is,
zoo'n wilde Amerikaan...

M a r g o t .
Wel neen! Hij is
een Nederlander van geboorte, spreekt
de taal van ons zoo goed als wij. Als kind
ging hij eerst met zijn ouders naar New-York,
om daar fortuin te maken. Dat gelukte!
Nu is hij wees; maar rijk!...

C o n s t a n c e .
Ik heb een oom
gehad, die om dezelfde reden ook
met vrouw en kindren naar Amerika
vertrok. Hij heette Boormans... Heet hij ook
soms zoo?

M a r g o t .
Wel heden neen! zijn naam is Wilson...

C o n s t a n c e .
Na Oom's en Tante's dood vernamen wij
niet veel van hunne kinderen, behalve
dat zij zeer welgesteld zijn.

M a r g o t .
Wilson sprak
mij nooit van zijn familie hier in 't land.
Je neef kan hij niet zijn... Dat was ook wel
gebleken. W i l s o n B r o t h e r s is een van
de grootste handelshuizen in New-York...

C o n s t a n c e .
Wat doet hij hier in 't land? Waar zag je hem?

M a r g o t .
Neef Dolf, die bij Van Ossenbergen op
't kantoor is, bracht hem mee... Je weet, dat mijn
familie met die Ossenbergen's zeer
bevriend is? Met die firma, en ook met

meer koopmanshuizen door ons heele land,
zet Wilson groote zaken op 't getouw.
Hij kwam daarvoor opzet'lijk hier. Hij is
een van de chefs van zijn kantoor...

C o n s t a n c e .

En ging
't met u, zooals het in de boeken staat:
Eén blik beslist voor d' eeuwigheid?

M a r g o t .

Een beetje.....
Ja wel... Ik zat bij de Van Ossenbergen's
aan tafel naast hem. Spoedig hadden wij
een goed discours. Geen nonsens-praatjes van

den dag; maar over schildren, teekenen
naar de natuur, vooral lectuur... Op al,
wat hij te berde bracht, sympathiseerden
wij steeds, en ik gevoelde, o zoo gauw,
dat hij mij boven Emma ver verkoos.

C o n s t a n c e .
En declareerde hij zich toen?

M a r g o t .
Wel neen!
Ik zag hem vaak te Scheveningen, in
het Bosch en in de opera. Hij was
er of hij kwam er, als 'k er was. Je weet,
de Laarmans komen overal... Men kan
ook in Den Haag niet leven, als men niet
bij alles bij kan zijn.

C o n s t a n c e .
Oom Laarmans vond
hem zeer solide, hé? Geen zwendelaar,
zooals zooveel Amerikanen zijn?
Hij zou u anders wel gewaarschuwd hebben...

M a r g o t .
Oom moet wel afgaan op 't getuigenis
van Ossenbergen of zijn compagnon
Van Dijk, die jaren lang reeds zaken met
de Wilson's dreven. Als Referendaris
bij Buitenlandsche Zaken heeft hij wel
gelegenheid, om naricht in te winnen;
wat hij mij ook beloofd heeft. Ik begrijp
het niet, dat Tante Laarmans nog niet aan
Mama geschreven heeft.

C o n s t a n c e .
Zij vonden 't goed?
Formeel geëngageerd dus?

M a r g o t .
Mits mijn ouders
mij hun toestemming geven. Zonder hun
vergunning gaf ik niet mijn woord, zei ik....
Maar hij is zoo innemend vriendlijk en
zoo flink! 'k Ben overtuigd, als ze hem zien
neemt hij hen zeker voor zich in, zooals
hij ieder doet. Hij is zoo lief!... Maar foei,
'k spreek van mijzelf alleen. 'k Ben ook zoo dol
gelukkig! En jij ook? Hoe staat het met
Van Wulvestein? Heeft hij je al gevraagd?

C o n s t a n c e .
Nog niet! Maar 'k wacht het ieder keer, als ik
hem zie. Je weet, dat hij van Heidorp hier
de Burgemeester werd?

M a r g o t .

Ik hoorde 't ginds,
daags vóórdat ik naar huis ging; ik had anders
wel geluk gewenscht. Hoe prettig, zoo
dicht in de buurt!... Ik moet nog lachen, als

ik denk, dat Ma mij aan dien Jonkheer wilde
verpassen!

C o n s t a n c e .

Maar dat wil ze nog! 'k Ben dus
maar blij, dat jij je hartje kwijt bent, want
ik was nog altijd bang. Je bent zoo rijk...
en zulke heeren vragen meestal 't eerst
naar geld. De mooist' en liefste meisjes blijven
vaak ongetrouwd, alleen omdat ze arm zijn;
want geld brengt 't leelijkst rotje aan den man.

W i l l e m

(haastig).

Bonjour, Constance! Heb je 't wel?... Het spijt me,
maar ik moet onbeleefd zijn! Zeg, Margot!
ge wilt wel samen naar je kamer gaan?
Hier wil Papa de Heeren van *Behoud
het goede* straks ontvangen. Om hem plechtig
hun compliment te maken, vroegen ze
belet; Mama was bang voor 't mooie kleed
vóór in 't salon.... Daarom...

C o n s t a n c e .

O, ik ga heen

(Zij ziet op de pendule.)

Neen maar, is 't al zoo laat!

(Staat op.)

M a r g o t .

En ik moet mij
gaan kleeden. Ga je mee vanmiddag wandlen?

C o n s t a n c e .

'k Zal zien! 'k Denk wel van ja! Dag Willem! Dag
Margot!

(Zij geeft beiden de hand.)

Dan kom 'k je halen.

W i l l e m .

Neem je 't mij
niet kwalijk?

C o n s t a n c e

(heengaande).

O wel neen!

W i l l e m .

Bonjour! De groete!

(M a r g o t neemt haar bij den arm en beide meisjes af.)

Vierde tooneel.

W i l l e m alleen. Daarna P i e t e r .

W i l l e m

(zoekt tusschen papieren en boeken, die hier en daar liggen).

Waar heeft Papa die krant nu toch gelaten?...
'k Ben blij, dat het beslist is... Dat gemaal
dier kiezerij vervulde hem geheel
en bracht zijn hoofd op hol... 't Is goed, dat ik
hem op 't kantoor niet altijd noodig heb...
Het zou wat geven, als hij in den Raad
zit en ik wist geen raad!

(Tegen P i e t e r , die binnenkomt.)

Och, zoek eens mee!
Ik mis het Handelsblad...

P i e t e r

(zoekt mee).

Het Handelsblad,
Mijnheer? Ik zie 't hier niet... Maar 'k moet
hier stoelen zetten voor de heeren, die
zoo komen zullen.

(Hij ruimt al pratende de papieren en boeken op, die hij bij elkander op een zijtafeltje legt en plaatst stoelen om de tafel.)

Vijf of zes? Hoeveel
verwacht u er?

W i l l e m .
Dat weet ik niet. Maar zoo
is 't wel genoeg.

(Er wordt aan de voordeur gebeld.)

Daar zijn ze mooglijk al!
Doe spoedig open, breng ze hier en ga
Mijnheer dan roepen!

(Af.)

P i e t e r .
Ja, Meneer! Ik ga al.

(Af.)

Vijfde tooneel.

V. d. B e r g , d e V o o r z i t t e r en vier leden van het Bestuur der Kiesvereeniging 'Behoud het goede.'

V. d. B e r g

(in de deur staande, laat de vijf Heeren binnen).

Gaat binnen, Heeren! Komt erin! Als 'k u
verzoeken mag, neemt plaats!

(Onder het spreken komen de Heeren op, buigen voor V. d. B e r g , die hun de hand geeft en stoelen aanwijst, waarop zij plaats nemen.)

(Tegen den Voorzitter.)

Hoe gaat het u?

De Voorzitter.
Heel wel. En u?...

(Hij staat weer op.)

Maar eerst moet ik
mij kwijten van mijn taak.

(Hij zet zich in postuur en begint deftig en met verheffing van stem.)

Weledle Heer en vriend!
't Bestuur der Kiesvereeniging ‘Behoud
het goede’... ik, die d' eer heb President
van die vereeniging te zijn, ik acht het een
zeer aangename taak, een schoonen plicht,
uit naam der medeleden van 't Bestuur
en van de leden der Vereeniging.....
ik mag wel zeggen, 't is ons een behoefte...
een drang van onzer aller harten, u
te komen fe.... hm... u en ons geluk
te wenschen met de keuze, uitgebracht
op u... Wij allen zijn verblijd, Mijnheer!
ja, meer dan zeer verblijd! We zijn den Heer,
die weder deze vrije keus geleid

heeft, dankbaar, dat zoo eclatant uw naam
met groote meerderheid van stemmen uit
de stembus is ontsprongen, is...

E e r s t e H e e r

(fluistert hem in).

D e V o o r z i t t e r .
'gekomen', juist!... en dat de ingezeetnen gekomen.
van onze goede stad zich niet misleiden....
niet door de leiders der democratie,
'k bedoel de volksverleiders, mannen, die
de revolutiekoorts verblindt... 'k Herzeg,
Mijnheer! wij zijn den Heere dankbaar, dat
thans ord' en wet de schoonste zegepraal
behaalden over wet- en bandeloosheid,
afschuwlijk' anarchie, regeeringloosheid....
dat u gekozen werd, een man, die door
zijn onafhankelijkheid, zijn rijkdom en
positie in de maatschappij, een man,
die on... die niemand naar de oogen heeft
te zien... die door bekwaamheid en ervaring,
die door belangeloozen ijver en
ter goeder trouw... die....

(Hij wendt zich tot de anderen.)

Ja, Meneeren, 'k zeg
het uit de volheid van mijn hart, een man
die, door de echte grondbegins'len van
't behoud, hoog boven al zijn medeburgers
hier staat, en die reeds jaren lang op elk
gebied getoond heeft, dat het welzijn van
de goede burgerij hem na aan 't hart lag...
Die man, Meneeren! is het meest geschikt,
de stedelijke kas te... te beheeren,
tot heil van elk, die hier ter stede in
den hoofdelijken omslag aangeslagen...

(Hij richt zich weder tot V. d. B e r g .)

Mijnheer! Ik weet, ik spreek het luide uit,
ik juich erin, en ik herhaal nog eens,
het is een zegen voor de stad, haar eer,
haar roem, dat u gekozen werd, die onder
des Heeren zegen aller waar belang,
op stof'lijk en op geestelijk gebied,
zal weten daar te stellen, als geen ander!
U, Mijnheer V. d. Berg!... ontvang de hulde
van de Kiesvereeniging 'Behoud
het goede', en de Heer van 't onbegrensd
Heelal, Hij zegene uw werk, u.... zelf!

(Hij reikt V. d. B e r g buigende de hand, welk voorbeeld door allen gevolgd wordt.)

Eerste Heer.
Wat hebben we geloopen en gewerkt,
om dien De Jong te weren! 't Is een zegen!

Tweede Heer.
Nu wordt de kermis zeker afgeschaft!

Derde Heer.
Zoo'n radicaal ophakker in den Raad,
als die De Jong? Neen, neen, ik kies u ver!
U houdt de koorden van de beurs goed vast.

Vierde Heer.
U is ook voor de Christlijk nationale.....

De Voorzitter.
Nu komt het Weeshuis en mijn Gasthuis niet
op letter *a* en blijven wij ook als
Regenten vrij!

Tweede Heer.
En vrijheid voor de kroegen
van na bezetten tijd te tappen wordt
nu spoedig ingetrokken...

Derde Heer.
En verboden
ook drank te schenken aan de weeshuis-jongens.....

Tweede Heer.
.....en dronken mannen...

De Voorzitter.
'k Ben zoo blij, Mijnheer!
in u een specialiteit te zien
op financieel gebied hier in den Raad,
die, als een eerlijk en rechtschapen man,
de gelden van de stad zal mee beheeren!

V. d. Berg.
Mijn' Heeren! 'k dank u zeer voor d' eer, die gij
mij aandoet, voor het goed vertrouwen, dat
gij wel in mij wilt stellen. 'k Zal, naar mijn
vermogen, steeds mijn zwakke krachten wijden
aan 't algemeen belang, en tevens onder
mijn opzien tot den Heer, 't maatschappelijk
en 't geestlijk welzijn der Gemeente voorstaan.
Mijnheer de President! U dank ik voor
uw zeer welsprekend woord, tot mij gericht!
U allen, Heeren! 'k zeg u hartlijk dank!...
Ik ben geen man van 't woord, wacht op mijn daden!

(Hij reikt opnieuw onder het uitspreken der laatste woorden allen de hand.)

Gaat nu weer zitten, Heeren! en vergun

m' u een sigaar en een verversching aan
te biên. Ik zal u daadlijk helpen... 'k Bel...

(Hij gaat naar de schel.)

De Voorzitter.

O neen, Mijnheer! doe u geen moeite! 't Was
ons slechts te doen, ons compliment te maken...

Eerste Heer.

Uw tijd is veel te kostbaar! Ik begrijp
niet, hoe een man van zaken, met zoo'n groot
kantoor, nog tijd heeft in den Raad te zitten...

De Voorzitter.

'k Heb d' eer uw dienaar...

(Hij buigt.)

V. d. Berg.

Is het ernst? Nu dan

mijn dank

(Hij schudt hem de hand en d e V o o r z i t t e r verwijdert zich, gevolgd door de andere Heeren, na een handdruk met V. d. B e r g gewisseld te hebben.)

T w e e d e H e e r .
Uw dienaar!

D e r d e H e e r .
Vele groeten!

V i e r d e H e e r .
Tot ziens!

E e r s t e H e e r .
Ik acht 't een eer, uw hand gedrukt te hebben!

(De vijf Heeren af. Als de laatste hem voorbij is, belt V. d. B e r g en komt dan naar voren.)

Zesde tooneel.

V. d. B e r g alleen. Daarna P i e t e r . Later M a r g o t .

V. d. B e r g .
‘Een eerlijk en rechtschapen man’!... Dien naam,
die eer heb ik mij hier verworven. 't Zet
de kroon op al mijn werk... Op al, waartoe
'k mijn krachten ingespannen en mij zoo-
veel zelfverloochening getroost heb, zie
ik 's Hemels zegen rusten... Ja, wat was
ik toen 'k begon, wat ben ik nu! Een eerlijk
en een rechtschapen man! Ik ben 't! Ik wil
het blijven, tot wat taak de Heer mij roept....

(Hij hoort iets achter zich en wendt zich om.)

P i e t e r

(komt op).

Was u daar nog, Meneer? De koffietafel
moet ik hier klaar gaan zetten... Wil ik wachten?

V. d. B e r g .
Neen, ga je gang! Het wordt hoog tijd... Maar zeg
eens, Pieter! 'k Meende, dat je trouwen gingt.
Mevrouw heeft mij verteld, dit is zoo niet...
Je blijft bij ons. Het is mij goed. Je hebt

ons al zoo lang gediend, van toen af, toen
'k een onbeduidend makelaartje was...

P i e t e r .
'k Blijf daarom ook maar liever hier. Ik had
het in 't begin bij u wel niet te breed;
maar nu te beter... 'k Was eerst bang, dat u
of dat Mevrouw mij niet zou willen houden...
Ik had den dienst nu eenmaal opgezegd...

V. d. B e r g .
Maar waarom trouw je niet?

P i e t e r .
Ja zie, Meneer!
een eerlijk man... dat durf ik zeggen, dat
ik ben!... maar zulk een man als ik kan toch
niet trouwen met de dochter van een dief?

V. d. B e r g .
Was Dientje's vader...?

P i e t e r .
Neen, haar moeder...

V. d. B e r g .

Wat?
Die vrome, brave vrouw, die ik in 't Gasthuis
geholpen heb, was die een dief?

P i e t e r .

Ze zeggen,
dat z' in haar jeugd gezeten heeft; en wie
eenmaal gestolen heeft, hij blijft een dief...

V. d. B e r g .

Maar kan een zondig mensch zich niet bekeeren?

P i e t e r .

Ja wel, ziet u, Meneer! dat kan wel, maar...
Die gouden bellen en die kralen met
dat gouden slot had Dientje van haar moeder...
Ze mag *nu* nog zoo braaf en vroom zijn, als
ze wil; die spullen kon die arme vrouw
niet geven, als ze niet gekocht zijn voor
gestolen geld... Neen, neen, Meneer! ze heeft
gezeten, en een dief blijft altijd dief.

V. d. B e r g .

Laat dat zoo zijn. Ik vind het goed, gesteld
te zijn op eerlijkheid...

P i e t e r .

Dat heb ik van
mijn jeugd af al gedaan; mijn ouders waren
dan ook wel arm, maar eerlijk; 'k wil dus niets
te maken hebben met zulk volk als Dientje.

V. d. B e r g .

Ik vind het nog al hard, de dochter na
te houden, wat haar moeder eenmaal deed...

(Er wordt gebeld aan de voordeur.)

Daar wordt alweer gebeld. Als 't iemand is
voor mij, dan ben ik in 't kantoor.

P i e t e r .

Zeer wel,
Meneer!

(V. d. B e r g af.)

(P i e t e r volgt hem, kijkt buiten de deur, komt terug, zet de stoelen terecht en haalt een tafellaken uit een buffet, dat hij op de tafel legt; onderwijl spreekt hij door en zijne handen staan stil.)

P i e t e r .

Men doet al open... Meneer weet dat
zoo niet... Hij heeft van stelen en bedriegen,
bij zulk een soort als wij, niets geen verstand...
Hijzelf, zoo'n eerlijk man, zoo trouw als goud,
zoo zeker als de bank!... Zou hij zijn dochter
ooit geven of zoon Willem laten trouwen
soms met een zoon of dochter van een dief?...
Het lijkt er niets naar!... 'zich bekeeren'? Ja,
dat kan elkeen! Maar eens gestolen blijft
gestolen, wie gezeten heeft, die heeft
gezeten...

M a r g o t

(komt op met een briefje in de hand).

Gomme, Pieter! nog niet klaar

gezet? Het is al lang half een!...

P i e t e r

(bezig met het tafellaken).

Ja wel,
Juffrouw! 'k Ga 't koffiewater halen....

(Haastig af.)

M a r g o t .

Wat
heeft Stansje mij te zeggen?

(Zij opent het briefje en begint te lezen.)

Wat? ‘Vandaag
komt Wilson hier, hij heeft per brief Papa
belet gevraagd; hij moest hem spreken’... Hoe
komt Wilson aan de Bakker's? Ik heb nooit
gehoord, dat hij hen kende... Maar zoo'n oud
Kaptein kent iedereen!... 'k Verneem dat ook
wel later!... Maar de zaak is, dat hij komt!
Hij zal aan Mijnheer Bakker vragen willen,
dat hij hem presenteert aan Pa en Ma!...
Hoe heerlijk! Ik verlang zoo naar hem! 't Is
al zooveel dagen, dat ik hem niet zag!
Die lieve Stans! dat zij 't mij daadlijk schrijft!

(Zij verwijdert zich en het gordijn valt.)

Tweede bedrijf.

De huiskamer van de familie B a k k e r . In tegenoverstelling met de huiskamer der familie V. d. B e r g is deze eenvoudig, deftig, eenigszins ouderwetsch gemeubeld.

Eerste tooneel.

Het tweede ontbijt is afgeloopen. Het koffieblad enz. staat nog op tafel.
B a k k e r en C o n s t a n c e .

B a k k e r

(leest de Nieuwe Rotterdamsche Courant).

Och, ‘Hammer’?... ‘Hammer’? heette zoo die klerk
van onze buren niet?

C o n s t a n c e

(kijkt op uit haar boek).

U meent, die 't laatst
hier was en wegging, omdat Willem op
't kantoor kwam? Ja, wat zou die Hammer, Pa?

B a k k e r .
De olijkert is met de kas op stok
gegaan. De een zegt met wel honderdduizend...
een ander weer met vijftig slechts... 't Is fraai!

C o n s t a n c e .
Al waren 't er maar tien of een, 't was reeds
te veel!... Hier heb ik van dat heertje nooit
iets kwaads gehoord. U wel?

B a k k e r .
Ik weet niet, dat
hij ooit hij Van den Berg iets uitgevoerd
heeft, wat niet in den haak was.

C o n s t a n c e .

't Is akelig!
Hoe dikwijls leest men in de kranten toch
van dieverij!... De eerlijkheid gaat uit
de wereld.

B a k k e r .

Drommels, neen, mijn kind! dat zeg
ik niet. Er werd, er wordt, er zal gestolen worden...
Dat is van Eva, die den eersten appel
stal, af aan 't geval geweest, en zal
zoo blijven ook... geen eerlijkheid waar geen
oneerlijkheid!... Maar het getal van brave
en van rechtschapen menschen neemt steeds toe.

C o n s t a n c e .

Maar Pa! van slechten leest men meer dan goeden...

B a k k e r .

Maar meisje! Kijk eens in uw kring hier in
de stad! Van wie hoor j' ooit van stelen of
bedriegerij?... Tel al de kooplui eens
van Amsterdam en Rotterdam, met al
hun klerken, boekhouders, bedienden en
het personeel, dat van den handel leeft!
Hoeveel gevallen zijn, procentsgewijs,
in één jaar tijds van schurkerij te vinden?...
Niet op de duizend één, durf ik wel wedden.

C o n s t a n c e .

U is een echte optimist! U denkt
van alle menschen goed, van niemand kwaad.

B a k k e r .

Ik wouw, dat iedereen dat deed! Maar ga
je niet je kleeden? De Heer Wilson zal
wel spoedig hier zijn...

C o n s t a n c e .

Maar komt die dan niet
vanavond eerst... om zes uur dertig met
den trein?

B a k k e r .

Wel neen, om twee uur dertig al.
Heb ik je niet gezegd, dat hij hier wel
zou blijven eten?

C o n s t a n c e

(staat op).

Hemel neen, Papa!
Dan mag ik mij wel reppen en 't aan Dientje
gaan zeggen... 'k Zal haar sturen, om hier weg

te nemen vóór hij komt... Och heer! en ik
ben ongekleed, ik moet gaan wandlen met
Margot!

(Al sprekende heeft zij het een en ander op tafel bij elkander gezet.)

B a k k e r .
Nu, 't is nog vroeg.

(Hij ziet op de pendule.)

Parjen! Het is
al over tweeën!...

C o n s t a n c e .
En we zijn hier steeds
ten achter bij de spoor!

(Haastig af.)

Tweede tooneel.

B a k k e r alleen. Daarna D i e n t j e .

B a k k e r

(is opgestaan).

'k Begrijp niet, wat
dien neef van mij bezielt. Frans Boormans is
zijn naam en meldt zich als een Wilson aan...
Hij is al lang in 't land, incognito!...
Verbiedt op hals en keel zijn waren naam
te noemen en eerst nu komt hij bij mij...
Maar 't zal zich nu wel spoedig openbaren.
'k Verlang hem weer te zien... 't Is twintig jaar,
dat zwager Boormans naar Amerika
vertrok. Frans was toen vijf jaar oud... al lang
is hij een wees... hij zal mij veel vertellen...
Ja, sinds zijn arme vader stierf heb ik
zoo weinig meer van hen gehoord...

(Hij hoort geritsel achter zich en draait zich om. Tegen D i e n t j e , die binnengekomen is en het ontbijt wegruimt.)

Zeg, Dien!
is 't nog niet weer in orde met uw Pieter?

D i e n t j e .
O Neen, Mijnheer! dat komt, om zoo te zeggen,
ook nooit in orde...

B a k k e r .
En hoe dat zoo? 't Is
zoo'n brave vent!

D i e n t j e .
Hij heeft mij in mijn eer
getast... zooals Juffrouw Constance zegt.

B a k k e r .
Uw moeder ‘heeft gezeten’, zegt hij, en
daar ziet hij u op aan? Maar dat is toch
niet waar? Uw moeder is zoo'n brave...

D i e n t j e .
Och
Mijnheer! om zoo te zeggen waar en niet
waar. Toen ze nog een kind van dertien jaar
was, heeft men haar gevonnist... achter slot
gezet, om negen stuivers, die ze moest
betalen in een winkel, en zij voor
zich hield... zij stak ze in haar zak voor snoepgoed.
In later dagen heeft ze nooit weer straf

gehad en altijd trouw en eerelijk
gediend, wel dertig jaar als baker hier...

B a k k e r .
Ja ja, ik ken haar! Mijnheer Van den Berg
heeft haar in 't Gasthuis opgenomen. Maar
dat spreekwoord: wie ééns steelt blijft steeds een dief!
Wie zegt er ooit: wie eenmaal dronken was
is steeds een dronkaard?

D i e n t j e .
Mij nog wel
verwijten, dat mijn gouden bellen en

mijn bloedkoralen met mijn gouden slot door haar gestolen zijn!... Mijnheer lacht er maar om, maar 't is zoo hard!

B a k k e r .

Ik lach volstrekt niet. Als ik dien Pieter spreek, zal ik de ooren hem duchtig wasschen! Dat ellendige begrip! De misdaad van den vader wordt bezocht aan 't kind!

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

D i e n t j e .

Ja, heel ellendig! Als Mijnheer.....

B a k k e r .

Ja goed! Maar ga eerst open doen!

(Dientje af.)

B a k k e r .

Wie schopt zoo'n Pieter in de wereld, om een deugdzaam meisje zooveel schande aan te doen?.... Gelukkig is er niet veel nood, dat zijne theorie wordt toegepast!

D i e n t j e

(komt terug en geeft hem een visitekaartje).

Die Heer, Mijnheer! vraagt of er ook belet is....

B a k k e r

(ziet het kaartje even in).

Ja, laat Mijnheer maar binnen, en ga 't zeggen aan Juffrouw Constance!

(Hij gaat zitten lezen.)

D i e n t j e .

Ja, Mijnheer!

(Dientje af.)

Derde tooneel.

Bakker en Van Dijk.

Van Dijk

(komt op met een nachtzakje in de hand, dat hij binnenskamers op een stoel, een eindje van de deur af, nederzet).

't Plezier van Mijnheer Bakker te ontmoeten?

Bakker.

Ik denk van ja! Maar ben je neef Frans Boormans?
Wat moet dat dan, dat je onder vreemden naam
zoo deftig hier bij mij....

Van Dijk.

Pardon, Mijnheer!
Ik ben niet Boormans, ook niet Wilson, maar
Van Dijk, de compagnon van Ossenbergen....

Bakker

(opspringende).

Dan vraag ik nederig excuus, Mijnheer
Van Dijk!... Ik dacht... Maar ga eerst zitten, als
je blieft.

(Hij wijst hem een stoel aan en Van Dijk neemt plaats.)

Uw kaartje deed mij denken, dat
ik een familielid zou zien, dat ik
als kind gekend had....

(Gaat weder zitten.)

Van Dijk

(ziet rond).

't Was ook 't plan van Wilson....

U zal mij wel vergunnen hem steeds zoo
te noemen?.... Kan men ons hier ook beluisteren?

B a k k e r .

O neen, Mijnheer! volstrekt niet! Spreek vrijuit!
Ik woon niet in zoo'n kaartenhuis, zooals
men tegenwoordig bouwt, waarin de buren
wel kunnen hooren wat door man en vrouw
in bed gesproken wordt. Mijn huis is oud,
met dikke muren.

V a n D i j k .

Laat m' u dan eerst vertellen, dat uw neef
van nacht zeer ernstig ziek werd, een koliek
of zoo iets..... Toen 'k vertrok was het gevaar
voorbij.

(Hij haalt eene portefeuille voor den dag, neemt er een papiertje uit en geeft het aan Bakker.)

Hier is een regel schrift van hem....
Ik moest naar Groningen hier door de stad,
en hij verzocht mij in zijn plaats bij u
te gaan.

B a k k e r .

Twee regels maar... Dezelfde hand
als 't schrift van zijn aan mij gerichten brief.
Maar waarom dan niet getelegrapheerd?
Niet, dat u mij niet welkom is. Het is
m' een groot genoegen kennis....

V a n D i j k

(buigt).

'k Houd mij aan
hetzelfde compliment. Uw neef heeft zeker
aan u geschreven, waarom hij hier in
het moederland den naam van Wilson draagt?

B a k k e r .

't Zijn groote zaken, die hij hier op touw zet.
Om concurrentie blijft hij onbekend....
Maar uw kantoor en andre firma's, die
hij opnoemt, staan mij borg, dat hij de zoon is
van Willem Boormans, van mijn zwager, die
getrouwd was met de zuster van mijn vrouw....

V a n D i j k .

Accoord! Hij en de zoon van Malcolm, die
zijns vaders compagnon was, beiden staan
aan 't hoofd van een der grootste handelsfirma's
van gansch New-York. Zijn zuster is gehuwd
met Wilson. *Wilson Brothers* is een ander
groot handelshuis, waarvoor uw neef ook hier

in 't land zeer goede zaken doet....

B a k k e r .

Het doet
mij veel genoegen, dat de kindren van
mijn zwager zoo voorspoedig zijn! Als Frans
weer beter is, komt hij zijn oom toch zeker
ook zelf bezoeken, om mij nader in
te lichten....

Van Dijk.
O, zeer zeker, want hij heeft
een dubbel doel: ten eerste zijn familie
te zien, ten tweede, om de jonge dame,
die hij heeft leeren kennen in Den Haag....

Bakker.
O ho! Is hij verliefd?

Van Dijk.
Tot over d' ooren!
Bij de familie Laarmans heeft hij met
hun nichtje Van den Berg zich veel bemoeid,
met dat gevolg, dat zij 't reeds samen eens zijn...

Bakker.
Zoo zoo, Mijnheer! Is dat hier het geval?
Dan vat ik ook, waarom mijn Stansje zoo
benepen lachte, toen 'k vertelde dat
een zekere Wilson uit Den Haag vandaag
hier bij mij kwam. Zij is met Juffrouw Van
den Berg intiem genoeg, om haar geheim
te weten....

Van Dijk.
Weet uw dochter ook soms, wie
die Wilson is?

Bakker.
Geheimen deelt men eerst
aan vrouwen en aan meisjes mee, als men
verlangt ze openbaar te maken. Frans
drong in zijn brief op 't niet verraden van
zijn naam aan anderen ten sterkste aan....
Waarschijnlijk droeg hij aan u op, zijn meisje
te gaan bezoeken? Zij 's mijn naaste buur....

Van Dijk.
Natuurlijk! Lang reeds doen wij zaken met
de firma Van den Berg.... Haar hoofd is een
uitstekend man! zijn dochter allerliefst!...
'k Had plan persoonlijk nu met de familie
hier kennis te gaan maken.... Maar iets anders...
nog een commissie droeg mij Wilson op.
't Betreft zijns vaders zaak te Amsterdam....

Bakker.
Die zaak? Dat treurige failliet, Mijnheer?
Komt hij dáárop terug?.... Ik weet niet beter,
of mijn zwager, sinds hij weder geld
verdiende in Amerika, heeft ook
als eerlijk man, al wat te kort kwam aan
de liquidatie van zijn oude firma,
zelfs tot den laatsten stuiver bijbetaald....
Ik meen wel met den interest erbij....

Van Dijk.

O ja, de man heeft niet gerust zoolang er nog één was, die schade had geleden bij zijn failliet en wien hij 't niet ten volle vergoed had.

Bakker.

Ja, hij was een beste mensch!

't Heeft mij altijd gespeten, dat hij fout ging....

Van Dijk.

En weet u ook, Mijnheer! wat eigenlijk
't kantoor der firma 'Boormans en De Waal'
genoodzaakt heeft te liquideeren?

Bakker.

Och,
Mijnheer Van Dijk! dat is een teere snaar!
Hij was mijn zwager, braaf en eerelijk
als goud! Maar niet veel doorzicht in den handel...
slecht gespeculeerd.... Zijn compagnon
was oud en suf... Men zei wel algemeen,
dat hij niet noodig had gehad hier uit
het land te gaan, en op de beurs had ieder
meêlij met hem, want hij was er zeer
gezien en niemand had verwacht of kon
begrijpen, dat een firma, zoo solide
als die van hem, het plotsling op moest geven...

Van Dijk.

'k Geloof het gaarne! Niemand wist toen ook,
wat inderdaad de oorzaak was. Die zat
niet in uw zwager, ook niet in De Waal,
en evenmin in slechte speculaties....

Bakker.

Maar waar dan in?

Van Dijk.

Wel, in 't bedrog van een
doortrapten schurk.

Bakker.

Wat blief? Een schurk? Daar heb
ik nooit iets van gehoord....

Van Dijk.

Dien schurk weer op
te sporen is de taak, die Wilson, 'k meen
Frans Boormans... op zich nam, of beter nog
gezegd, beloofd heeft aan zijn vader op
zijn sterfbed....

Bakker.

Ik begrijp er niets van en
verlang naar uwe nadere verklaring.

Van Dijk.

't Geval is ook zeer ingewikkeld, want
zoo onbeschrijflijk sluw berekend en
zoo ongehoord arglistig uitgevoerd
was 't heele boevenstuk, dat zelfs uw zwager
het niet ontdekt zou hebben zonder hulp.
De boeken schenen in volmaakte orde....

Hij had ze meegenomen naar Amerika,
omdat hij meende, dat het toch niet pluis
was.... Maar eerst, toen hij Malcolm in den arm nam
- een echten, slimmen Yankee, toenmaals pas
zijn compagnon - en zij te zamen alles
goed onderzochten, bleek het, dat de firma
bestolen was, door niemand anders dan

Jan Jansen, die de boeken had vervalscht.

B a k k e r.
Wat? Van den Berg zou dat....

V a n D i j k.
O neen, Mijnheer!
niet Van den Berg; zoo heette hij volstrekt
niet; neen, zooals ik zei: Jan Jansen, en
geen andre naam werd ooit genoemd, althans
niet door uw neef....

B a k k e r.
Maar 't is dezelfde! Op
't kantoor van Boormans werd hij altijd zoo
genoemd. Zijn eigenlijke naam is Van
den Berg Sinds hij hier eigen zaken deed,
heet hij en schrijft hij J.J. van den Berg.

V a n D i j k.
Maar hoe is 't mogelijk, Mijnheer! We hebben
reeds jaren lang met Van den Berg hier in
de stad gehandeld.... U vergist zich zeker....

B a k k e r.
Niet waar? een man als hij... ‘uitstekend’ heeft
uzelf hem straks genoemd..... een schurk geweest?
Het is te ongerijmd! Hoe komen ze
eraan?

V a n D i j k.
Wij kwamen geen van allen op
den inval, dat er onder dien J.J.
een man zou schuilen, dien we kenden, toen
uw neef ons vroeg, waar hij dien schurk, Jan Jansen,
gaan zoeken moest. Uw neef verzocht aan mij,
als ik u sprak, bij u te informeeren...
U zou misschien wel weten, waar de man
te vinden was, als hij nog leefde. Hij
veronderstelde wel, dat zulk een schurk
reeds zijn verdiende loon op d' een of op
de andre wijs gevonden hebben zou;
maar 't was ook mooglijk, dat....

B a k k e r.
Dat 's alles goed
en wel.... die Malcolm en mijn zwager mogen
verdekseld slim geweest zijn en van alles
daar uit die boeken hebben opgediept;
ze maken mij niet wijs, dat iemand als
Jan Jansen van den Berg ooit diefstal of
bedrog gepleegd heeft.

V a n D i j k.
't Is toch alles waar,
Mijnheer! Jan Jansen deed het stellig wel.

Is hij dezelfde als de hand'laar in
effecten, Van den Berg, dan deed het die!
Al is hij tegenwoordig nog zoo goed,
dan was hij in zijn jeugd een dief, een schurk!

B a k k e r .
Onmogelijk!

Van Dijk.

De oude Boormans heeft
de heele zaak op schrift gebracht, en die
memorie gaf hij aan zijn zoon, voordat
hij stierf. Wanneer hij ooit in Holland kwam,
moest hij hem trachten op te sporen, en
als hij nog leefd' en ongelukkig was,
hem helpen als hij kon; maar was hij in
betrekking hier of daar, dan was 't de wil
zijns vaders hem t' ontmaskeren, opdat
geen mensch opnieuw 't slachtoffer werd van zijn
bedriegerij....

Bakker.

Ik blijf erbij, het is
onmogelijk!

Van Dijk.

Uw neef, Mijnheer! zou u
wel zelf de zaak veel duidelijker maken,
als hij maar hier was. 'k Weet nu, wien hij zocht....

Bakker.

Ik moet veel stelliger bewijzen hebben,
eer ik gelooven zal, wat u mij zegt.
Ik zou haast aan mijzelf gaan twijflen, als
die man bedriegerij gepleegd heeft; dan
moet hij de grootste huich'laar en schijnheilge
wel zijn, die op twee beenen loopt. Dat is
hij niet!

(Hij staat op en begint heen en weer te loopen.)

't Is dol, 't is gek! 't Is laster! Van den Berg,
die zooveel meêlij met mijn zwager en
zijn vrouw betoonde, die tot 't laatste toe
hen bijstond en hen voorthielp, om maar weg
te komen.... Hij, een man, die hoog, zeer hoog
geacht, door elk vertrouwd, sinds achttien jaar
aan 't hoofd staat van een groot kantoor hier, die
vandaag door alle knappe burgers werd
gekozen tot gemeenteraadslid.... Hij?....
Ik ben zijn vriend, ik ken hem door en door,
en ben zoo zeker dat, wat Boormans of
die Malcolm tegen hem beweren, òf
vergissing is, òf wel.... het moet eruit!....
verzonnen!

Van Dijk.

O Mijnheer! dat is te sterk!....
Ik heb uw zwager niet gekend, maar Malcolm
zeer goed! 'k Ben bij herhaling te New-York
geweest, voor onze zaak. Ik leerde daar
uw neef reeds kennen, en waardeeren.... Maar
noch hij, noch Malcolm zijn in staat iets te

verzinnen of op schrift te brengen, wat
niet waar, volkomen waar en ook bewijsbaar

zou zijn. Uw neef gaf mij 't bewuste stuk
zijns vaders mee. 't Is een uitvoerige
memorie. Heeft u lust ze in te zien?
Hier in mijn nachtzak.... Wacht, ik zal ze krijgen...

(Hij wil opstaan.)

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

Bakker

(houdt hem tegen).

Houd uw gemak, Mijnheer! Wat zou 't mij baten?
Hoe zoude ik de taal... die cijfers van
een koopmanszaak verstaan? Ik wacht veel liever,
totdat mijn neef weer beter is en ik
hemzelf kan spreken.... Dat ik Van den Berg
genoemd heb!... U heeft geen belang erbij
en spreekt er alsjeblieft met niemand over...
Laat dat papier maar in dien zak!

Van Dijk.

Mij goed!....

(Ze worden in de rede gevallen door Dientje, die binnenkomt.)

Vierde tooneel.

De vorigen. Dientje. Daarna Nyman met Kees en een tweeden agent van politie.

Dientje

(haastig en gejaagd).

Mijnheer! daar is de Commissaris van
politie met twee dienders! Gunst, daar zijn ze!

(Haastig af.)

Nyman

(komt op met twee agenten, van welken Kees in de kamer bij en de andere buiten de deur gaat staan; de deur blijft open.)

Uw dienaar, Mijnheer Bakker! 't Spijt mij, dat

ik u kom storen. Maar dit heer!

(Tegen Van Dijk.)

Uw naam
is Wilson?

Van Dijk

(door deze onverwachte, eenigszins ruw uitgestooten vraag onthutst).

Neen, ik niet! Ik ben Van Dijk....

Nyman.

Ja wel, we weten, wie je bent! In naam
des Konings!

(Hij opent tevens zijn jas, zoodat zijn sjerp zichtbaar wordt.)

'k Heb bevel u aan te houden.

Van Dijk

(weer bedaard).

Mijnheer! U heeft het mis! ik ben Van Dijk
uit 's-Gravenhage van de firma Os....

Nyman.

Je hadt een nachtzak bij je?....

Kees

(binnen de deur).

Hier, Mijnheer!
Is dit het ook?

Nyman

(tegen Kees).

Goed, pak maar mee!

(tegen Van Dijk.)

Als je
maar volgen wilt.

Bakker.

Zacht, zacht! Je bent zoo haastig,
mijn vriend! Hoor je dan niet, Wat u Mijnheer
Van Dijk gezegd heeft?

N y m a n

(tegen B a k k e r).

Waarde Heer! daar is
nog tijd genoeg voor, als we eerst den man
maar hebben, dien we zoeken.

B a k k e r.

Maar heb jij
bevel Mijnheer Van Dijk te zoeken? Laat
me dat eens kijken alsjeblieft!

(N y m a n geeft hem een bevelschrift.)

Maar 'k lees
hier ‘Hammer’....

(Hij ziet V a n D i j k opmerkzaam aan.)

Wel verbazend! 'k Zie het ook!
Mijnheer Van Dijk! Het spijt me, maar u lijkt
precies op Hammer, op dien klerk, die vroeger
hier bij Heer Van den Berg....

N y m a n.

Kom, kom, Van Dijk
of Wilson, Hammer zeker nooit! Ik ken
dat! Wil je mij maar volgen?

B a k k e r.

Maar, hoe heb
ik 't met je, Nyman? Die Mijnheer mag op
dien Hammer lijken....

N y m a n.

.... en 't niet zijn! We zullen
't wel zien! Komaan! vooruit! Al veel te lang
getalmd.

V a n D i j k.

Mijnheer! Kijk mij eens goed in mijn
gezicht! Heb ik iets aan me, dat maar naar
vermomming zweemt of aan een schelm doet denken?
Laat mij hier blijven en, als 't moet, met een
van uw agenten. U telegrapheert
dan naar Den Haag....

N y m a n.

Ja wel! Dat kunnen we
in het bureau desnoods. Je gaat maar mee!

V a n D i j k.

Och, Mijnheer Bakker! wees zoo goed en doe
't voor mij. Vraag Ossenbergen of hij aan

Mijnheer wil seinen, dat ik voor vandaag
hier in de stad ben....

N y m a n

(neemt hem bij den arm).

Maak het ons niet lastig!
Of anders maken wij 't je lastig, hoor!
Heb jij den nachtzak, Kees? Vooruit! Gezwind!
Uw dienaar, Mijnheer Bakker! Ik kom wel
eens hooren, wat je uit te staan hadt met
dit exemplaar.

(V a n D i j k wil nog eenigen tegenstand bieden, maar de agent buiten de kamer snelt toe en neemt hem bij den anderen arm.)

V a n D i j k .
Ik ga niet mee. Kijk mijn
papieren....

N y m a n .
Ja, wel zeker! Straks! Vooruit!

(Van Dijk tusschen Nyman en den agent verwijdert zich tegenstribbelend. Kees volgt met den nachtzak.)

Vijfde tooneel.

Bakker alleen. Daarna Constance. Later Margot.

Bakker.
Maar heb je van je leven ooit zoo'n dwaasheid
gezien? 'k Geloof, die Nyman wordt nog gek!....
Heer in Den Haag! Een hoogst fatsoenlijk man
maar op te pakken als een dief!....

Constance

(in wandelkleeding, komt haastig op).

Och heer!
Wat hoor ik, Paatje! Mijnheer Wilson door
den Commissaris en zijn dienders weg-
gehaald? 't Is toch niet waar?

Bakker

(lachende).

Ja ja! 't Is weer
een stukje van dien dwazen Nyman! O,
het is curieus!

Constance.
Ik schrikte zoo, toen Dientje....

Bakker.
Wees jij maar niet bezorgd! Het zal zoo'n vaart
niet loopen! Nyman meende Hammer hier
te vinden! 't Is belachelijk! Alsof
zoo'n uitgeslapen schelm hier in de stad
zou komen en op helderlichten dag
bij mij visites maken! Dol! En dat
nog hier, waar iedereen hem kent! Maar dat
is waar ook! 'k Moet telegrapheeren gaan....

(Hij wil heengaan, maar Constance houdt hem tegen.)

Constance.
Maar Pa! hij komt toch spoedig vrij? 'k Behoef
niet bang te zijn, dat hij gevangen blijft?

B a k k e r .

Maar, lieve kind! Jij hebt toch niets.... Ohé,
dat 's waar ook! voor Margotje zit je in
den angst! Niet waar? Hij is haar pretendent?

C o n s t a n c e .

Maar Paatje! zeg! Er is toch niets gevaarlijks...
voor dien Heer Wilson in?

B a k k e r .

Voor hem?...

(Plotseling ernstig.)

Vervloekt!
Die drommelsche memo..!

(tegen C o n s t a n c e .)

'k Verpraat mijn tijd!

(Haastig heengaande.)

Och och! wat zal dat geven!.....

(Af.)

C o n s t a n c e

(loopt hem na).

Paatje lief!
Och toe!...

(Zij komt terug.)

Hij 's weg. Wat moet ik aan Margot
nu zeggen? Eerst alsof het niets was, iets
om mee te lachen; en opeens zoo ernstig...
'k Begrijp er niets van.... 'k Moet eerst beter weten
wat er toch eigenlijk van aan is.... Wacht!
Ik zal haar laten zeggen, dat ik niet
kan komen.

(Zij loopt naar de bel en ontmoet M a r g o t , die binnen komt.)

Lieve tijd! Ben je daar al?

M a r g o t

(gekleed voor de wandeling).

Er al?.... Ik zat op heete kolen.... Ik
ben stilletjes maar weggeslopen. 't Was
gedurig vol bij ons met allerlei
bezoekers voor Papa!.... Hoe is 't? Je kijkt
zoo sip? Zeg, is er wat?

C o n s t a n c e .

Ik schreef je, dat
vanavond Wilson komen zou....

M a r g o t

(onthutst).

En komt
hij niet? Waarom niet? Is hij ziek?

C o n s t a n c e .

Wel neen!
Hij is al hier! 'k Had mij vergist, Papa
niet goed verstaan. Hij kwam om twee uur dertig....

M a r g o t .

Waar is hij dan? Al uitgegaan met uw
Papa?

C o n s t a n c e .

Och neen. Papa zegt, dat het niets
beteekent, dat het weer een stukje is
van Nyman....

M a r g o t

(gejaagd).

Hoe? De Commissaris van
politie komt erbij te pas? Spreek op!
Wat deed die dan?

C o n s t a n c e .

Hij zegt.... Papa vertelde,
dat hij uw Wilson voor dien Hammer hield.

M a r g o t .

Wat? uw Papa? Wilson voor Hammer aanzien?

C o n s t a n c e .

Neen, Nyman deed dat, en hij nam hem mee
naar het bureau....

M a r g o t .

Mijn hemel, Stans! is hij
gevangen? Wilson door dien Nyman?... Och,
Constance! 't Is niet waar!.... Het kan niet waar zijn!

C o n s t a n c e .

Papa is naar het telegraafkantoor.....
Wat hij, waarheen hij seinen wilde, weet
ik niet. Maar zeker is 't, om hem weer vrij
te krijgen....

M a r g o t

(valt op een stoel).

Foei! Wat ben 'k geschrikt!....
Maar hoe
is 't mooglijk, Wilson te verwarren met
dien Hammer!

(Zij springt weer op.)

Kom! We gaan den kant op van
't bureau van Nyman!... Mooglijk zien we hem!
Zoo dicht bij mij en ik zou hem niet zien!....

C o n s t a n c e .

Ja, laat ons wandlen gaan. Ik ken dien diender,
dien Kees, 't is Dientje's broêr; die zal ons zeggen,
als ik hem zie en 't vraag, waar Wilson is.

(Beiden af.)

Zesde tooneel.

(Het tooneel blijft een oogenblik ledig.)

Bakker. Daarna Van Wulvestein.

Bakker

(komt op en legt hoed en handschoenen ter zijde, terwijl hij spreekt).

Gelukkig hebben ze mij niet gezien!
Ik zou niet weten, wat ik 't lieve meisje
had moeten zeggen.... Wel, dat arme kind!
Haar beste vader aangezien voor een
doortrapten schurk!... Ik kan het niet gelooven....
'k Ga dadelijk op reis! Ik moet dien Frans
eerst zelf gaan spreken.... Wacht! Ik schrijf een briefje
aan Stans! Dat vindt ze dan, als ze tehuis-
komt, en 'k blijf buiten alle *pourparlers!*
Den trein van vieren kan ik best nog halen...

(Hij neemt schrijfgereedschap van een penanttafeltje, zet het op de groote tafel en zegt, terwijl hij dit doet en zitten gaat.)

Die domme Nyman! Dien Mijnheer Van Dijk
maar op te pakken!... Wat zou 'k lachen om
zijn stommiteit, als die memorie van
mijn zwager maar niet in dien nachtzak zat!
Vervloekt! Als z' onder d' oogen van de rechtbank
eens komt!....

(Hij schrijft, vouwt het briefje toe en zet er het adres op.):

'Mejuffrouw C.J. Bakker'....

(Op het hooren van iets achter zich ziet hij om, springt op, en gaat Van Wulvestein te gemoet.)

Hé,
u daar? u komt of u geroepen is!

Van Wulvestein

(buigt eerbiedig).

De meid zei: ik moest maar naarbinnen gaan.
Hoe vaart u? Doe ik ook een oogenblik
belet?

Bakker.

Ga zitten! 'k Moet zoo dadelijk
op reis! U neemt het mij niet kwalijk? Er
is haast bij! Maar vooraf een vraag aan u,
als advocaat....

Van Wulv.
'k Had eigenlijk een vraag
aan u te doen, of liever, een verzoek....

Bakker.
Ja, ja! Daarover straks! Maar zeg mij eens!
Kan misdaad ook verjaren? Twintig jaar....
als al dien tijd geen klager is verschenen?

Van Wulvestein.
Zoolang diegene leeft, die eens een misdaad
gepleegd heeft, blijft hij strafbaar, mits, zooals
u zegt, een aanklacht tegen hem wordt in....

Bakker.
Maar stel: er daagt geen klager op? Alleen

een stuk papier, waarop de misdaad is
beschreven, komt.... toevallig, zonder doel
van hem, die door de misdaad leed, in handen
der rechtbank....

Van Wulvestein.

't Openbare Ministerie
is steeds verplicht op elke schennis van
de wetten acht te geven, onverschillig,
hoe hij erachter kwam.

Bakker.

Maar als 't papier....
de acte van beschuldiging of hoe
je 't noemen wilt, wordt opgeëischt door hem,
ik zal maar zeggen, die 't verloor, en die
er spijt van heeft, dat 't in verkeerde handen
reeds viel?

Van Wulvestein.

Mijnheer! U spreekt zoo ernstig, dat
ik wel veronderstellen moet: u heeft
een werkelijk bestaande zaak in 't oog,
geen strikvraag of een poging om mijn kennis
als rechtsgeleerde op de proef te stellen....

Bakker.

Neen! Om den drommel niet! Ik wou... Ik vroeg
het u, omdat het mij zeer na aan 't hart gaat.

Van Wulvestein.

O dan, met uw verlof! Hoe onervaren
als advocaat ik ben, dit weet ik wel,
onmooglijk kan 'k voldoende antwoord geven,
zoolang ik niet de misdaad zelf en al
d' omstandigheden ken. Jurisprudentie...
ze is een wetenschap zoo ingewikkeld,
de rechtspractijk zoo onuitspreeklijk moeilijk,
dat ik mij niet zou durven wagen aan
't geringst advies ook, als ik niet geheel
ben ingelicht.

Bakker.

O neen, Mijnheer! dat kan
ik juist niet doen... 'k Heb ook geen tijd! De trein
van drie uur vijftig....

Van Wulvestein.

't Spijt me, dat ik u
zoo ongelegen kom. Ik hoopte....

Bakker.

Maar,
mijn waarde Jonkheer Bos van Wulvestein!
uw vraag of uw verzoek heeft weinig haast.
'k Veronderstel, dat ik begrijp....

Van Wulvestein.

..... dat ik
u vragen kwam om d' eer, van mij de hand
te willen geven van uw dochter?

Bakker

(springt op en loopt heen en weer).

Dacht
ik 't niet? Ik heb het lang voorzien! Daar is

nu zoo'n Mijnheer, voor wien ik, sinds mijn kind
volwassen was, gevreesd heb! Als de vader
heb j' eerst gezorgd, getobd, gesloofd, gezwoegd,
om 't meisje zonder moeder groot te brengen.
Je hoopte, dat het u.... gedeeltelijk
althans.... 't gemis vergoeden zou dier moeder...
die je nog veel te jong verloren hebt!...
Het mocht wat! Daar komt zoo'n Mijnheer: Papa!
je dochter als je blieft! Wel zeker! Die
Mijnheer wil haar gelukkig maken, zegt
hij, veel gelukkiger dan Paatjelief
vermocht! Ik denk, Mijnheer verwacht, dat hij
door haar zichzelf gelukkig maken zal....

Van Wulvestein.
Wel alle twee! Als ik mij niet geheel
bedrieg, dan denkt uw dochter over mij,
als ik denk over haar....

Bakker.
Ja wel! Ik zeg
u immers, 'k weet er alles van! Verduld!
Ik ben niet blind!... Maar u vergeet, dat ik
mijn Stansje aan u af moet staan en dan
niets overhoud!... 'k Beken, 't is egoïst,
zooals ik spreek. Maar, waardste Wulvestein!
Waarachtig! 'k heb geen tijd, mijn jongen! Maak
het met Constance maar in orde! Zij
gaat overmorgen mee naar buiten met
de Van den Bergen.... Hm!... Och, één verzoek!
Maak er vooreerst nog een geheim van, hoor!
Vooral voor de familie Van den Berg!
Ik zeg je later wel waarom.... als je
mijn schoonzoon bent! En nu, ga heen! Ik moet
op reis.

(Hij geeft hem de hand, drukt die en houdt ze vast.)

Ik ken je al lang! Je moeder en
mijn vrouw zijn altijd *zeer* bevriend geweest.
Als je mijn kind gelukkig maakt... dan vindt
j' in mij een vriend, een vader, als je wilt!

Van Wulvestein.
Ik dank u, Mijnheer Bakker! 'k Stel op prijs....

Bakker.
Ja, dat is best! Adieu! Tot wederziens!

Van Wulvestein.
Uw dienaar dan!

Bakker.
Ik d' uwe! Och, ik moet
op reis

(Hij leidt hem naar de deur.)

en als je 't kwalijk neemt, kom dan
maar nooit weerom!

(W u l v e s t e i n buigende af.)

(Zoodra hij vertrokken is, loopt B a k k e r naar de tafel terug, neemt al sprekende het briefje eraf en verwijdert zich haastig.)

Zie zoo! Nu dadelijk
mij weggepakt! Mevrouw Van Wulvestein!
Adieu! adieu!

(Hij ziet op de pendule.)

Pedoris, al zoo laat!

Onder het heengaan valt het gordijn.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Menschen van goed ras.
naar Wilhelm Raabe.

I.

De leesbibliotheek van Karl Achtermann behoorde niet tot de eerste van Berlijn, maar had toch een vrij fatsoenlijk gedeelte der bevolking tot klanten, zelfs tot *abonné's*.

De localiteit, waarin Achtermann zijn zaak dreef, bestond uit twee vertrekken; het eerste ontving zijn licht door een glazen deur, die op de straat uitkwam en door een venster rechts; het kamertje daarachter ontving geen licht van buiten; daarstonden een kachel, een versleten canapétje en een kastje met allerlei huishoudelijke benoodigdheden.

Achtermann zat met een krant in de hand en mompelde hoofdschuddend:

'Vóór Parijs niets nieuws... Maar hier, onder Engeland, staat: '"Met een twintigfrancstuk in zijn zak is hij in Puys bij Dieppe aangekomen, onze Ulanen dicht achter hem aan - en daar is hij gestorven!"' - Men mag zeggen wat men wil, maar als men meer dan een menschenleeftijd pleizier in iemand gehad heeft, doet zoo'n krantenbericht toch zeer... 'De Graaf van Monte Christo met twintig francs in zijn zak en onze Ulanen op zijn hielen! En wij vóór Parijs... Brr... Wat sneeuwt het!'

Hij deed rillend het deurtje van de kachel open en keek in den kolengloed, deed het met den kolenschop weer dicht en keek naar de deur en het raam der voorkamer, waar de wind de sneeuw tegen de ruiten joeg.

'Hm... Alexandre Dumas dood,' zuchtte Achtermann weer... 'Dat weten ze nu misschien nog niet eens in Parijs; als ik daarginds baas was, zond ik een trompetter en een adjudant met een witte vlag naar den voorpost; men behoeft

juist geen leesbibliotheek te houden, om de uitwerking te berekenen. Wel, wel; Alexandre Dumas dood en wij vóór Parijs...'

Er kwamen klanten, die geholpen werden en de sporen van hun komst op den grond achterlieten; Achtermann had het overigens betrekkelijk stil.

'Dat komt van den oorlog; maar het weer doet er ook wel toe,' mompelde hij; 'nu, ik ben er lang genoeg bij geweest, om dankbaar te kunnen zijn voor een stil jaar en een rustig uurtje.'

Hij trad naar de glazen deur en veegde met zijn mouw over een ruit, om althans iets van de straat te zien... 'Is dat Waterman?... Kom maar binnen, ouwe! Alle duivels, de halve winter hangt het beest aan zijn pels! - Bedaard! Bedaard!'

Een leelijke, gele hond met afgesneden ooren en een stompje in plaats van staart krabbelde onstuimig tegen de deur en sprong, toen hij binnengelaten was, lomp en vriendelijk tegen den ouden man op.

'Maar, Juffrouw Natalie, gij ook in dien Siberischen orkaan?! Geef maar hier die mof en dat muziekboek ook en kom gauw bij de kachel. Lieve kind, moest ge er zelfs in dit weer uit?'

'Ik kom van hierover, Achtermann,' antwoordde een mooi, frisch meisje, dat achter den hond kwam binnenwaaien; 'ja, ik moet een oogenblik gaan zitten... Verbeeld u, Waterman was daar bijna voor schuld verkocht! Het is een geluk, dat hij geen kostbare Newfoundlander is; de verachting van de wereld heeft hem voor ons en voor u gered; Mevrouw Schenck ligt nog lachend op de canapé en ik heb mijn jonge leven in uw zoogenaamden Siberischen orkaan gewaagd, om u de ongelukkige geschiedenis heet van den rooster te komen vertellen.'

II.

Juffrouw Natalie vertelde; maar wij zijn eerst begonnen te vertellen en blijven nog even aan het woord, om het een en ander van Karl Achtermann mede te deelen, hoewel hij niet de hoofdpersoon is van ons verhaal.

Vooreerst dan: Achtermann woonde een halfuur van zijn bibliotheek af, in een bovenwoning op de derde verdieping, waar hij 'mijn man' heette en 'papa'. Zijn vrouw was een matrone van vijftig, zijn dochter Meta een meisje van achtentwintig en hijzelf had de zestig reeds achter den rug.

Van 's morgens acht uren af tot tien uren 's avonds, wanneer hij zich weder in den schoot zijner familie begaf, was Achtermann gelukkig. Hij leende niet slechts zijn boeken uit, maar las ze eer hij ze uitleende voor het grootste gedeelte zelf. En wat wil een mensch meer, dan dat de wanden om hem heen leven?

'De menschen zijn altijd zoo geweest en zij zijn nog zoo,' placht Achtermann jaren geleden reeds zuchtend te zeggen. 'Lees eens dit hoofdstuk uit Don Quyote, Ulrich, en neem dan ter harte, wat uw professor in de aesthetica u te hooren geeft. Word wijs terwijl het nog tijd is, mijn jongen; kom hier niet halve dagen op mijn boekenladder zitten, om je phantasie te vergiftigen en je onbruikbaar te maken voor het werkelijke leven.'

Acht jaren geleden hadden de eigenaar der leesbibliotheek Achtermann en de student Ulrich Schenck te zamen een edele daad verricht; zij hadden namelijk een hond uit het water gered

‘Ik zal de belasting betalen, maar jij neemt het ongelukkige dier mee naar huis, Ulrich; je Mama zal er niets tegen hebben, en met mij zou het gedaan zijn, als ik thuis met het huilende wezen voor den dag kwam en mijn vrouw om een schoteltje melk verzocht.’

De hond was toen nog geen drie maanden oud en had een strik om den hals,

waaraan een steen gehangen had; die steen was eruitgegleden en daardoor was de hond tot nog toe aan het algemeene lot van menschen en beesten ontkomen en door Achtermann en den student gered.

‘Dan zal Mama zich over onze goede daad moeten verheugen,’ had Ulrich geantwoord; ‘anders kunnen we het leelijke dier wel weer in het water smijten.’

‘Ik ken je Mama, Ulrich; voor een muilkorf zal ik ook zorgen; wees een goede jongen en neem het dier mee; ik kan er onmogelijk mee thuis komen; als je eenmaal zoo oud bent als ik, zal je daar ook van weten te praten.’

Acht jaren was het geleden, sedert Ulrich met den hond in zijn zakdoek bij zijn moeder, de weduwe van Professor Schenck, was thuisgekomen. Allen zijn sedert dien tijd een dagje ouder geworden; de hond, de student, Achtermann en de Professorsweduwe. Natalie Ferrari is een knap meisje, dat op haar eigen beenen staat en moet staan, hetgeen voor acht jaren het geval nog niet was.

En nu zal 't het beste zijn, dat wij haar, terwijl de Decembersneeuw van het jaar 1870 gestadig neervalt, haar vroolijk verhaal laten doen over den hond Waterman, den deurwaarder en Mevrouw Schenck.

III.

‘Het is eigenlijk meer om bij te schreien dan om bij te lachen,’ begon Natalie, terwijl zij haar muziekportefeuille op den haar aangeboden stoel wierp en beide handen van den ouden man greep. ‘Het is schande en als Mevrouw Schenck er niet om gelachen had, zou ik mij hier niet lachende hebben laten heenwaaien. - Neen, ik kan niet gaan zitten, maar ik wil wel bedaard zijn. Ik zal het u voordragen als een recitatief van den ouden Bach... Daar heb ik me een half uurtje tijd om adem te scheppen en denk: ‘Laat me dat bij Mama Schenck gaan weglachen; het weer is er precies voor geschikt en Meneer Ulrich zal in dien tijd vóór Parijs juist geen ongeluk krijgen.’ Het was, zooals ik mij had voorgesteld. Mevrouw Schenck lag, met haar roode deken toegedekt, op de canapé, Waterman lag onder de tafel, York van Droysen, uit uw bibliotheek natuurlijk, Achtermann, lag opengeslagen op de tafel.

‘Dat is lief van je, meisje,’ zei Mama; ‘laat dat boek maar liggen, daar heb jij niet in te snuffelen, haal liever een gebraden appel uit den oven. Meisje, wat breng je een kou mee!’

Ik neem den gebraden appel in dank aan; ‘maar ik wou wel eens weten, waarom ik niet in dat boek mag kijken, Mevrouw,’ zei ik. ‘Is het, omdat mijn voorouders zwartgelokte Italianen geweest zijn, die Rome veroverd of verdedigd hebben? Ben ik nog niet blond genoeg geworden in den loop der eeuwen?’

‘Je bent stekelig genoeg van den boom gevallen, mijn allerliefste kastanje,’ zei Mama Schenck lachende, ‘maar dat boek over Generaal York krijgt Achtermann niet meer in zijn handen, eer ik mijn jongen weer gezond in huis heb. Ulrich heeft het nog voor me gehaald, even voordat hij op marsch ging. Wat Romeinsche of Spartaansche moeders gelezen hebben, terwijl haar zonen in het veld waren, weet ik niet, maar zonder dat boek en mijn krant zou die Podbielsky mij van zenuwachtigheid laten vergaan met zijn eeuwig: “Niets nieuws vóór Parijs.”

“En ben ik dan niets meer voor u?” vroeg ik klagend, en daarmee kwamen wij gelukkig in den rechten toon en toen waren wij zoo vertrouwelijk bij elkander als twee angstige Duitsche vrouwen in het laatste derde deel van de negentiende eeuw maar zijn kunnen.’

‘Ik zou wel eens willen weten, van wien gij hebt leeren vertellen, Juffrouw Natalie,’ zeide Achtermann.

‘Van mijn vader,’ antwoordde het jonge meisje en een oogenblik kwam er een

wolk over haar van gezondheid en winterkoude blozend gelaat. ‘De Ferrari's zijn altijd welbespraakt geweest... Maar als gij mijn verhaal wilt hooren, moet gij mij niet meer in de rede vallen.’

‘Klop, klop’, gaat het toch altijd, als men eens een gezellig oogenblikje heeft; het lot kent geen onderscheid des persoons; dat ondervindt gij ook wel, niet waar?’

‘Voor mij onderscheid des persoons? Lieve hemel!’

‘Nu dan, zoo gezellig zaten wij daar bij elkander, toen er aan de deur werd geklopt.

‘Zie eens, Natalie, wie er is,’ zei Mevrouw Schenck, maar Waterman had mij de moeite van het verwelkomen al afgenomen. Woedend blafte hij den kerel tegen, die niet wachtte totdat men hem verzocht binnen te komen.

‘Mijn God, Trute, zijt gij daar weer!’ riep Mama Schenck; ‘is alles dan nog niet in orde?’

‘Op een kleinigheid na, Mevrouw, vijftig *Thaler* - aan Schneidewind en Co., Mevrouw; zoo waar als ik leef, ik kan het niet helpen.’

Mevrouw Schenck was opgestaan, ik stond vast in mijn schoenen, Waterman blafte of hij dol was.

‘Toon mij ten minste uw orders, Trute.’

‘Met het grootste verdriet, bij mijn zaligheid, Mevrouw!’ riep Trute, en Mama Schenck en ik hadden om zoo te zeggen maar één neus in het malle, gezegelde stuk.

‘“Wie begrijpt nu dat monster... daar... vóór Parijs!?” kermde Mevrouw Schenck, “en dat gaat maar altijd zijn gang; dat heet nu zijn vaderland verdedigen, als men goed en wel over de grenzen gaat en zijn moeder alle dagen verdrietelijkheden op den hals haalt, den angst nog niet eens meegerekend; en dat wil naderhand nog wel door moeders en in het wit gekleede meisjes onder klokkengelui in zegepraal ingehaald worden! - Trute, ik geloof je als je zegt, dat het je spijt. Daar hangt de sleutel van zijn kamer. - Natalie, wees zoo vriendelijk met Trute naarboven te gaan; laat hem de vier leege muren zien; *pro forma*, zooals de kwâjongen het noemt....”’ Achtermann hielp een klant en toen die vertrokken was, hernam Natalie:

‘Het wordt tijd, dat wij een keizer krijgen, om te weten waar hij eigenlijk zijn recht heeft verloren! Verbeeld u mijn toestand, Achtermann, ik met den sleutel voorop, Trute en Waterman achter mij, en toen wij in de kamer waren, moest ik nog lachen op den koop toe.

“Ge hebt mooi lachen, Juffrouw,” zei Trute, “maar ik vraag u, wat moet ik hier doen?”

Ik bekeek intusschen de teekeningen met houtskool op de witte muren.

“Ben ik dat!” schreeuwde Trute eensklaps; “heb ik ooit op een kater gereden? Heere jé, en zie eens, sprekend uw gezicht, Juffrouw! Nu, gij behoeft u niet te ergeren; van u heeft hij geen vogelverschrikker gemaakt; en zie daar eens, dat is Meneer Muller! Als die zich zoo eens zien kon! Nu, ik zeg niets meer dan dat wij er de heele stad bij konden roepen, om die fresco's tegen betaling te laten zien.”’

‘Ja,’ zei Achtermann; ‘het is een zeer gemengd gezelschap. Rechts van de deur zit ik, met vrouw en dochter. Ik zou mijn vrouw liefst niet zien, terwijl zij zich in die opvatting bekeek, en ik sta er ook niet voor in, dat Meta haar portret gevleid zou noemen; maar vindt gij niet, dat hij mij goed heeft getroffen?’

‘Gij verbeeldt u toch niet, dat ik het gekrabbel nog met een blik verwaardigd heb, nadat ik gezien had, dat ik ook de eer genoot erbij vertegenwoordigd te zijn? Ik vind

het brutaal en dat heb ik ook aan Mama Schenck gezegd. Maar als ik morgen op mijn kosten de muren laat witten, is er een einde aan het schandaal.'

‘O, dat zult gij toch niet doen, Juffrouw?’ riep Achtermann.

‘Ja zeker; Trute zal ook blij zijn, dat hij zijn ezelsooren kwijt raakt en van zijn kater afkomt. Zijn Mama zei ook: “Ja kind, morgen maken wij een einde aan dien gruwel. De arme jongen heeft het toch zoo dikwijls betreurd, dat hij geen plaats meer had voor... zijn ideeën; morgen zullen we laten witten, meisje; dan vindt de arme jongen een vrij veld, als hij terugkomt.”’

Het was jammer, dat er nu weder klanten kwamen; want nu had Natalie nog slechts vijf minuten meer over en zij vertelde:

‘Met twee ingetrapte rieten stoelen, een schrijftafel op drie pooten en een laarzenknecht kan ook de grimmigste deurwaarder niet beter doen dan zijn volmacht verscheuren. Maar Trute schoof de zijne weer in zijn brieventasch en zei: ‘Als gij het goed vindt, Juffrouw, zullen we maar weer heengaan; ik kan u zeggen, dat ik nooit met zulk een luchtig hart van een executie ben teruggekomen; vergeet vooral niet te sluiten, opdat er niets gestolen worde!’

Trute nam beneden beleefd afscheid van Mama Schenck, die op haar manier lachte, en zoo zouden wij vriendelijk van elkaar gescheiden zijn, als Waterman nu niet op den inval was gekomen zoo woedend te worden, alsof hij Trute naar de keel wilde vliegen.

‘Ja, dat is waar ook,’ zei Trute, ‘die hond! Die is toch het eigendom van den jongenheer. In Parijs zou hij nu veel waard zijn! Het spijt mij, Mevrouw, maar ik leg beslag op den hond.’

‘Dat zult gij wel laten, Trute,’ zei Mama Schenck dood bedaard. Maar Trute stoorde zich noch aan mijn schrik, noch aan de bedaardheid van Mama Schenck.

‘Kom hier, mijn hondje, kom bij den baas!’ vleide Trute.

Maar Waterman zat onder het tafelkleed; evenals Bazaine in Metz, stak hij nu hier dan daar zijn kop eronder uit en blafte, alsof hij dol was. Nu stond Mama Schenck op enzeide: ‘Zeg eens eerlijk. Trute, wie heeft u tien *Thaler* voor het dier geboden? Mijn zoon heeft niet voor niemendal anderhalf jaar aan de opvoeding van het dier besteed. - Doe de deur open, Natalie, en zend Waterman naar den overkant, naar Achtermann. - Ik zal vandaag nog aan mijn zoon schrijven, en hem kennis geven van uw bezoek. Adieu, Trute...’

‘Adieu, Achtermann.’

IV.

Het eene ‘Adieu’ was zoo schielijk op het andere gevolgd en Natalie was zoo plotseling verdwenen, dat het niet te verwonderen was, dat Achtermann eerst na langen tijd in staat was zich tot den hond te wenden met de woorden:

‘Je bent een mooie jongen, met al... je... talenten! Ik moest Meneer Ulrich hier vóór me hebben in jouw plaats! Is dat manier van doen, in alle vier de faculteiten en zeven vrije kunsten kant en klaar te zijn, dan bedaard heen te gaan om Parijs te belegeren en ons hier te laten zitten met drie ingetrapte stoelen en een lessenaar op drie pooten!... En de Professorsvrouw heeft weer gelachen en Juffrouw Natalie Ferrari schijnt zich ook geamuseerd te hebben!...

Ik weet, hoeveel millioenen dat lachen en dat pleizier waard zijn; maar het deugt toch niet, het daarop te laten aankomen en zoo huis te houden! Ja, ga maar op je achterpooten staan, vertoon je kunsten maar! Slaag verdien jij en je baas. Maar ik zal dien Trute de les eens lezen, als ik hem zie.. Och, God, daar is mijn vrouw! Het is al weer twaalf uren!'

'Dacht ik het niet?' riep Juffrouw Achtermann, nadat zij de mand met eten had neergezet; 'jij en de hond, en de hond en jij! En ik moet maar door dat onweer loopen, om dat dier te voeren!'

‘Maar, beste,’ stotterde Achtermann, ‘ik bid je...’

‘Daar snuffelt hij waarachtig aan de mand!’ schreeuwde de vertoornde gade. ‘Eruit! Eruit! zeg ik!’

En reeds had zij den hond aan zijn halsband beet en eer Achtermann zich kon bewegen, lag het ongelukkige dier buiten in de sneeuw te spartelen.

‘Haast je nu wat, Achtermann,’ kuchte zijn vrouw. ‘Ik heb geen lust, om hier uren lang op je leege borden te staan wachten.’

En Achtermann kroop naast de kachel bij de tafel en at.

V.

‘Vóór Parijs niets nieuws’, heette het uit het hoofdkwartier. Dat er in denzelfden tijd, toen dat telegram werd afgegeven, vóór Parijs een brief werd geschreven, die voor ons hoogst interessant is, daarvan wist men te Versailles natuurlijk niets; evenmin als de schrijver wist, dat Natalie Ferrari juist in het oogenblik, waarop hij het couvert sloot, op verzoek van zijn moeder een deur opende, wier drempel hij op zijn knieën met gevouwen handen zou hebben verdedigd.

‘Lieve Moeder, bewonderenswaardige, ouwe Mama!

Wat de Achaïsche moeders haar voor Troje liggende jongens voor goeds, eetbaars, gebreids of gewevens gezonden hebben, weet ik niet, maar wel weet ik, dat uw wollen sokken en broek gelukkig vóór Parijs zijn aangekomen; ik pronk er al mee voor de blauw- en roodgevroren neuzen van onze wonderlijke vrienden aan gene zijde van het fort. Ik bid u voor de honderdste maal, niet bezorgd voor mij te zijn. Welk een geluk is het toch, dat wij beiden en - - - zoo goed de zonzijde van de wereld kunnen zien. Neem mij niet kwalijk, dat ik er dat ‘en’ met de drie streepjes achter voeg. Waarlijk, wanneer diegenen het verhevenst hun rol in de wereldgeschiedenis spelen, die hun kruis gewillig op zich nemen, dan behoort *zij* daartoe in de eerste plaats.

Ik denk in dit oogenblik aan Vader, zooals hij met zijn linkerhand zijn bril kon oplichten om, over zijn philologica heen, een blik op u en mij te slaan: ‘Vrouw, je zoudt me pleizier doen, als je dien bengel, dien weetniet, dien luiaard ten minste eens met wat minder welgevallen woudt aanzien! Wat moeten we met hem beginnen, nu ik eindelijk de zekerheid heb, dat hij niets weten wil? Onterven kan ik hem niet... want ik laat je niets na dan je pensioen en mijn bibliotheek; hij...’ enz. De laatste zonnestraal van dat jaar van rouw valt zoo elegisch op het lieve, eerwaardige hoofd, dat zich van zijn werk aan zijn groote, groene tafel oprichtte om nog een blik te werpen op de ergernissen van het leven, die niemand gespaard worden. Wat zou Vader zeggen, als hij u op uw derde verdieping en mij in deze half leeggeplunderde Fransche villa, midden onder gewapende Duitschers zag?

Wij kennen met ons beiden zijn gemoedelijk knikje: ‘Wat is de slungel gegroeid,’ zou hij mompelen; och, Mama, brave, heldhaftige Duitsche moeder, als ik maar niet wist, onder welke lachend verborgen zorgen dat breedgeschouderde natuurwonder hier vóór Parijs zoover gekomen is! Wat zal ik onder dat ‘bombom’ van weerskanten doen? Zal ik nog eens al mijn zonden biechten, of wilt ge den lof van uw ‘mallen jongen’ gezongen hebben? Mij dunkt, Moeder, een beetje troost zal u het liefste zijn, daarom zweer ik u plechtig: *Ik kom als een verstandig mensch terug;* Mama, ik kom

verbeterd weer thuis, mits ze mij niet op mijn goede voornemens, als op een schild uit de klassieke oudheid, uit den slag achter het front dragen.

'Bom!... bombom! Daar ligt nu het vroolijke Parijs, en de kogels van weers kanten wekken de gedachte op, dat zelfs de beste, blijmoedigste menschen enkel

tot elkander in betrekking staan, om elkander te ergeren en te plagen. Zelfs wij beiden, Mama, hoeveel onaangename uren hebben wij elkaar bezorgd; ik u door mijn lichtzinnigheid, gij mij door de verwijten, welke gij er u om deedt! Lach nu niet... ik heb om uwentwil de scherpe klauwen van de wroeging gevoeld! 'Kon ik hem nu maar eens bij zijn neus pakken,' zult gij zeggen, en nog heimelijk erbijvoegen: 'Het is toch jammer, dat er zoo weinig moeders zijn, die zich zulke onzinnige brieven kunnen laten schrijven.'

Maar nu op uw geweten af, Mama, hebt gij van mijn afwezigheid als verdediger van het vaderland gebruik gemaakt, om mij te prijzen? Hebt gij meer aan mijn vooruitzichten dan aan mijn schulden gedacht? Hoopt er nog iemand buiten u, dat ik met gezonde leden weer thuis kom? Zou het... *haar* ook pleizier doen, als ik het ijzeren kruis meebracht? Kortom, Mama, lieve Mama, kan ik erop rekenen, dat *zij* onder de in het wit gekleede meisjes zijn zal, met een lachje voor *mij?* Komt zij dikwijls, terwijl ik er, helaas, niet ben? Hoe gaat het haar; hoe gaat het Natalie? Sta hier eens bij dertien graden vorst achter een heg in den maneschijn, zonder aan iets behagelijkers te denken! Bij de goden van warme kachels, hout-, turf- en steenkolenvuren, ze behoeven daarginds geen electrisch licht op me te werpen, om me te laten zien, hoe een gedachte iemand onder zekere omstandigheden kan opvroolijken... Och, Mama, we liggen hier in een huis, waaruit de franctireurs stellig een jong paar in de wittebroodsweken hebben verjaagd.

Hier heb ik *haar* pianostoeltje voor een ledig meelvat getrokken, op *zijn* schrijftafel zit de sergeantmajoor en spuwt onder het rooken van een sigaar. Mama, welke toestanden zijn er toch dikwijls noodig, om de menschen met hun neus bij iets beters te brengen. Daar komt een fuselier en kijkt naar brandhout om, krak, daar gaat de laatste poot van haar piano.

'Sergeant, vandaag gaat de laatste hammeschijf eraan!'....

O, Natalie, je moest eens weten, hoe er om dat laatste been gevochten is!

In den bittersten ernst, Moeder, laat mij gezond tehuis komen en gij zult wonderen zien; ouwe, grappige Mama, welk een ernstigen zoon en doctor in de wijsbegeerte zal een goedig noodlot u terugleveren! Meer zeg ik niet, om de verrassing niet te bederven, maar één ding moet ik nog zeggen: ik heb gegronde hoop, dat ik in den loop der tijden den titel en den rang van raadsheer aan het hof krijg, in dien rang een vrouw zal kunnen onderhouden en haar recht op pensioen verzekeren.

'Hoe komt er zulk een glans in mijn hutje?' zult gij vragen, en ik wou, dat iemand anders het ook vroeg. Ik moest u toch iets uit Parijs meebrengen! - De verheven jongeling, die de eer en het genoegen had kennis met mij te maken, is een prins, die aan mij gehecht is. O, Natalie.. Natalie Ferrari!... Nu, als ik thuis kom, hoort gij er meer van; alleen wil ik nog zeggen, dat ik voor het eerst in mijn leven niet enkel amusant - maar nuttig ben geweest. Dus: zorg goed voor uzelf en voor Waterman; groet vriend Achtermann en geef mij bericht van u *allen.* Loopt Wedehop u eens tegen het lijf, zeg hem dan, dat ik in vriendschap aan hem denk en mij alle moeite geef, om hem in de wielen te rijden en Fransch in het Duitsch te vertalen.

Vóór alles, blijf gezond, oudje. Trochu laat u groeten, Ducrot ook.

Uw trouwe Zoon

Ulrich Schenck.

'Dat is de jongen weer, van top tot teen!' riep Mevrouw Schenck, nadat zij den brief ademloos van spanning had gelezen.

‘Trochu laat me groeten, Ducrot ook... Wat scheelt dien hond? Ik geloof waarachtig, dat hij zijn baas aan den brief ruikt!... Raadsheer... Prins... het laatste hammebeen... Natalie Ferrari!’

De oude dame las den brief nog eens, en ten derden en ten vierden male, en zeide toen hoofdschuddende: ‘De voornaamste vraag is, of ik den onzin aan het meisje zal laten lezen... of haar het een en ander uit den brief zal vertellen. Zij is een verstandig meisje, zijn ledige kamer boven kent zij al lang; zijn verhouding tot Trute is ook geen geheim; het zou er dus maar op aankomen, of zij fantasie genoeg bezit, om in mijn en zijn geloof aan hem te deelen. Zij heeft er hart genoeg voor, en een paar slapelooze nachten moet een vrouw in de wereld toch hebben. Maar hoe krijg ik als moeder een behoorlijk antwoord klaar, als ik 's nachts warm in bed lig en bedenk, dat hij daar in de gracht onder den Mont Valérien bezig is?! Die oorlog verandert alles... Waarom Waterman onlangs hinkend bij Achtermann vandaan gekomen is, weet ik ook nog niet. Wedehop heeft zich in geen eeuw laten zien, en ik zit hier en laat mij door mijn eigen vleesch en bloed “grappige ouwe” noemen, in een wereld, die al het mogelijke doet, om de angstigste minuten tot in het oneindige te rekken.... Ja, ik zal Natalie den brief laten lezen....’

VI.

Het dooide sinds lang, er hing een grauwe lucht en het regende; doch voor Achtermann was het weder nooit te slecht en zoo zien wij hem onder zijn parapluie loopen, op het oogenblik, dat hem dien dag de eerste zonnestraal tegenlichtte uit de oogen van Natalie Ferrari, die hem bij den hoek van een straat tegenkwam en vroeg:

‘Wat is dat? Waar is Waterman, Mijnheer Achtermann?’

‘Waterman?... het is geen weer, om een hond voor zijn pleizier te laten wandelen.’

‘En daarom laat gij uw verdrietige luim moederziel alleen in de stad luchten? Hu..., zet eens gauw een gezicht, waaraan men zien kan, welk een vergenoegde, oude heer gij zijt. Ik was juist op weg naar u toe, om een mooi boek voor van avond te halen. Och, Achtermann, ge weet niet, hoe lang de avonden mij somtijds vallen.’

Er kwam een schaduw op het schrandere gezichtje, die nog wel aan iets ergers deed denken dan aan een te langen avond. Natalie deed haar parapluie dicht, nam den arm van Achtermann en zoo liepen zij samen; doch een boek voor dien avond kreeg zij niet.

Achtermann wilde haar juist zijn bibliotheek inlaten, toen er aan den overkant een raam werd opengeschoven en Mevrouw Schenck naar beneden riep:

‘Natalie, kom een oogenblikje boven.’

‘Ik kom!’ riep Natalie en wipte de straat over; Mama Schenck ontving haar met een kus en zeide:

‘Hoor eens, meisje... ik heb er lang over gedacht, of ik het je zou laten lezen. Hij heeft namelijk weer een mallen brief geschreven...’

‘Wie?... Hij?... Van Parijs?... O, Mama!’

‘Ja; vóór Parijs Er staat eigenlijk niets nieuws in... Och mijn hart, je zoudt het nooit gelooven... Trochu laat je groeten en Ducrot ook... Zie, hier heb ik den mallen brief tusschen duim en vinger en nu mag jezelf beslissen, of je hem wilt lezen... want er staat ook iets in over jou... Hij schrijft ook weer over beterschap en den goeden invloed van dien oorlog op hem. Ik heb onder al mijn verdriet nog om hem moeten

lachen... kortom, het is een mengelmoes, dat wezenlijk het lezen waard is en dus... nu... hoe is het... mijn hart?!'

Natalie stak haar hand uit en trok haar weer terug. Zij kon onmogelijk ooit rooder worden dan in dat oogenblik. Eindelijk zeide zij bijna angstig:

'Nu, geef dan in Gods naam hier.'

‘Ziedaar!’ zeide Mama Schenck met een zucht van verademing. ‘Ja, wel in Gods naam!... Zie nu maar toe, wat je eruit leest. Het is trouwens nauwelijks leesbaar. Weet je nog wel, dat de jongen eene bij mij kwam met de vraag: “Mama, kunt gij eruit wijs worden, wat ik hier geschreven heb? Ik kan het niet lezen.”’

VII.

Achtermann stond in zijn bibliotheek op de ladder, toen er een schaduw langs zijn venster gleed en een oogenblik later iemand over zijn toonbank boog.

‘Wedehop!’ riep hij, ‘gij komt juist van pas, de koffie is gezet; schenk nog maar eens op.’

‘Oef,’ antwoordde Dr. Wedehop, nam zijn natten hoed van een der breedste en kaalste hoofden in heel Duitschland, schudde hem uit, schudde zichzelf, deed wat Achtermann hem verzocht, zette zich eindelijk zuchtend op het canapétje neder en weldra kwam de geur eener goede sigaar zich met dien van de koffie vereenigen.

‘Het zal u misschien interesseeren, dat onze vriend Paul Ferrari weder in het land is,’ begon Dr. Wedehop.

‘Wat blieft?’ vroeg Achtermann, die juist met stijfsel en kwast nieuwe ruggen op de romans van Spindler wilde gaan plakken.

‘Hoor nu eens aan!’ riep Wedehop; ‘vertrouwt hij erop, dat wat ik zeg meestal weinig te beduiden heeft, of denkt hij nog dieper na dan anders over vrouw en kind? Achtermann, ik zei, dat onze oude vriend Paul Ferrari weer terug is gekomen.’

De kwast viel Achtermann uit de hand. ‘Goede hemel,’ riep hij; ‘onze Paul... Ferrari? Onmogelijk, Wedehop. Hebt gij hem gezien en gesproken?’

‘Gezien, gesproken? Hij heeft zich oogenblikkelijk aan mij vastgeklampt. Van u verlangt hij, dat gij zijn dochter zult voorbereiden. Ik heb hem beloofd, vanavond met u in den bierkelder van Butzemann te komen; ik ben overtuigd, dat hij daar blijft wachten. Waar hij den nacht heeft doorgebracht, kan ik niet zeggen.’

‘Moet ik dat arme meisje opschrikken uit de rust, die zij zich met zooveel moeite heeft veroverd? En dan mijn vrouw! Hoe kan ik vanavond bij Butzemann komen?’

‘Weet ge wat?’ antwoordde Dr. Wedehop, ‘ik zal u komen halen. Ik zal met uw vrouw spreken, om negen uren ben ik bij u. Ge zult zien, dat ik het zoover krijg, dat zij u zelf naar Butzemann jaagt.’

‘Wat dat komen vanavond betreft, daarmee zult ge mij pleizier doen,’ zuchtte Achtermann. Het vooruitzicht, nog zoo laat door zijn vriend gehaald te worden, drong voor het oogenblik alle andere dingen op den achtergrond. Doch weldra dacht hij weder aan den hem opgedragen last en riep uit:

‘En zij wil nog een boek komen halen! Mevrouw Schenck heeft haar maar even boven geroepen en ik had al een deel van Stifter's “*Studiën*” voor haar klaargelegd. Wat zal ik tegen haar zeggen? Hoe zal ik haar aankijken?’

Dr. Wedehop stond op en begon ijverig in den catalogus te bladeren, die op de toonbank lag.

‘Wat ge doen wilt, voordat ik u van avond kom halen, moet gezelf weten,’ zeide hij.

‘Gij hebt naast hem op de schoolbank gezeten,’ mompelde Achtermann; ‘maar Paul Ferrari en ik waren....’

‘Vogels van gelijke veeren,’ vulde Wedehop aan; ‘het eenige onderscheid was, dat de een zijn fantasie wat al te hooge vlucht heeft gegeven. Gij zijt man en

vader geworden en stichter van deze verzameling van *bubbles* en *bouteilles* van den menschelijken geest; terwijl hij zijn eigen zeepbellen, ondanks den raad van zijn goede vrienden, in de lucht blies en erop is gaan rijden evenals de Baron Van Münchhausen op zijn kanonkogel. Lees de verhalen van uw bibliotheek maar na, Achtermann; al het belang, dat wij deftige burgers in onszelf stellen, stuit toch eindelijk af op de deelneming, die zulke vogels ons afpersen. Wat zou mij anders bewegen vanavond mijn huisjas en pantoffels op te offeren, u aan uw gezin te komen ontrukken en naar den bierkelder van Butzemann te sleepen?'

'Kom mij dan maar halen,' zeide Achtermann; 'dan doet ge mij pleizier. Wij zijn van onze vroegste jeugd af vrienden geweest. Hij zal niet kunnen zeggen, dat ik niet meer met hem te maken wil hebben, omdat het mij beter gegaan is dan hem.'

VIII.

Achtermann stond achter de beslagen ruiten van zijn deur en veegde er met zijn mouw overheen, om Wedehop te kunnen nakijken; doch Wedehop was den hoek reeds om; nu keek Achtermann naar den overkant.

'Daar is zij!....'

Natalie kwam, rood als een roos, de straat over en bracht in die enkele oogenblikken meermalen haar hand over haar gelaat. Zij keek naar de grijze winterlucht op en haar mond vertrok zich, half tot schreien, half tot lachen. Zij had den besten wil, om er zoo kalm mogelijk uit te zien; doch het gelukte haar niet, en dat was haar ook niet kwalijk te nemen.

Zij wilde de deur open doen, doch haar kleine, anders zoo vaste hand was niet in staat, ook het gewoonste werk bedaard te doen.

'Achtermann,' zeide zij, 'ik heb vandaag geen boek meer noodig. Ik kom toch niet aan lezen toe. Adieu, Achtermann!...'

'O... Juffrouw Nata....'

Doch Natalie was reeds denzelfden hoek om als Dr. Wedehop en terstond daarop was het, alsof er een leesduivel in de klanten van Achtermann gevaren was.

'Ik wed, dat ze in Parijs in hun toestand ook nog lezen,' mompelde Achtermann. 'Zoo zijn de menschen.' Die woorden ontvielen hem in het eenige oogenblik van vrij nadenken, dat hem tot laat in den avond gegund werd.

'Die goede Paul! Hij is dus weer terug,' mompelde hij, toen hij 's avonds in zijn versleten overjas kroop. 'In één opzicht heeft Wedehop gelijk, wij hooren bij elkander. Ik weet niet, hoe dikwijls hij mij het gras voor de voeten heeft weggemaaid; van mijn zakduitjes kreeg hij altijd meer dan ik, en dan....'

Hij dacht aan Natalie Ferrari's mama, die ook niet als zoodanig in de wereld was gekomen, maar langzamerhand met haar 'tijdgenooten' tot een bakvischje was opgegroeid en die ook op de dansles kwam.

'Wat had zij een pleizier om Wedehop en mij... ik kan haar niet kwalijk nemen dat zij lachte.'

Met die gedachte draaide Achtermann de gaskraan dicht en het rijk der romantiek verzonk in het duister; hij wandelde naar zijn woning, waar hij aankwam met een gevoel alsof hij alle zeven doodzonden op zijn geweten had, hoewel het toch geen

doodzonde heeten kan, 's avonds om negen uren door een vriend te worden afgehaald om een anderen vriend te helpen.

Achtermann had zich niet in zijn voorgevoel bedrogen: de stemming aan zijn huiselijken haard was er sedert den morgen niet op verbeterd; zijn vrouw en dochter deden al het mogelijke, om het haar man en vader te doen gevoelen.

De thee was koud, de boter was op, het brood was hard, een mes kon hij

zelf uit de keuken gaan halen, de suiker werd hem karig toebedeeld; maar peper en zout was er genoeg!

Negen uren.

'Trek toch eindelijk je pantoffels aan,' snauwde Juffrouw Achtermann.

'Lieve,' stotterde de heer des huizes, 'ik wou, als je er niet tegen hebt, nog wel even....'

'Wat wou je... wat wou je?'

'Ik zal wezenlijk nog even uit...'

'Uit moeten!' schreeuwde zijn vrouw.

'Waarheen, Papa?' vroeg de dochter vinnig.

'Zeg oogenblikkelijk wat je voor hebt, Achtermann! Dat is weer een nieuwigheid en ik wil weten, wat zij beduidt!'

'Ik wed, dat die Juffrouw Ferrari erachter zit!' raadde Meta; 'ja, Papa, u moet ons bepaald zeggen, wat gij voor hebt.'

Achtermann zocht tevergeefs in alle romans van zijn bibliotheek naar een bondig antwoord; hij zou even goed verloren geweest zijn als iedere andere held op zijn boekenplanken, indien er niet in dat verschrikkelijke oogenblik op de deur geklopt ware geworden.

'Goeden avond, Achtermann; Dames, ik heb de eer...' zeide Wedehop; hij werd de beminnelijkheid in persoon en het gelukte hem, zijn vriend aan diens behagelijken huiselijken kring te ontrukken.

'Verwonder u niet meer over de vriendelijkheid van uw vrouw voor mij, Achtermann,' zeide hij onderweg. 'De bierkelder van Butzemann heeft voor haar en Juffrouw Meta een zekere aantrekkelijkheid; ik geef u mijn woord, dat uw dochter Juffrouw Butzemann Jr. wordt.

(*Wordt vervolgd.*)

Brievenbus.

Leeuwarden, 20 Februari 1879.

Weledele Heer!

In *De Tijdspiegel* van Februari 1879 komt eene ongeteekende aankondiging voor van de *Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland* door Dr. S. Sr. Coronel. Bij al den lof, dien N.N. aan de Tentoonstelling brengt, voegt hij toch nog alsem in den aangeboden beker en wel in *drie* opzichten. Het zij mij veroorloofd, een woord ter verdediging tegen *drie* beschuldigingen in te brengen, en daarvoor verzoek ik een nederig plaatsje in Uw ook door mij hooggeacht Tijdschrift.

Ten eerste leest men t.a.p., bladz. 213, het volgende: 'Met het oog op al het eigenaardige, dat Friesland en de Friezen onderscheidt, en op de belangwekkende geschiedenis van het Friesche volk moet het zelfs *billijke* verwondering wekken, dat deze Friesche historische Tentoonstelling eerst gehouden is, *nadat* Utrecht, Amsterdam, Gouda en Zaandam het voorbeeld hadden gegeven.'

Wij merken hierbij op, dat ons van eene Tentoonstelling te Gouda niets bekend is. Die te Utrecht (1857) was de eerste, maar evenmin als die, te Amsterdam (1858)

en die, te Delft (1863) gehouden, kon zij aanspraak maken op den titel van *Historische Tentoonstelling,* ja, van *locale* of *provinciale expositie.*

Die te Middelburg in 1870 gehouden was de eerste, die een bepaald karakter of type, dat van *Zeeland* of het *Zeeuwsche* vertoonde. Door het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog en daardoor ontstaan gering bezoek van buiten af, vooral uit België, mislukte deze tentoonstelling *financieel*, maar toch rees in 1871

(zie de voorrede van den *Gids voor de bezoekers van de Historische Tentoonstelling van Friesland*, bladz. 1) reeds in den boezem van het bestuur van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde het denkbeeld van navolging op. Het ging zelfs verder en vroeg van den Heer Nagtglas te Middelburg (de ziel der Zeeuwsche Tentoonstelling) inlichtingen over de wijze van samenstelling, toen gevolgd, over de resultaten, enz. Al de bescheiden werden ons daarop met de meeste welwillendheid door den Heer N. verstrekt, maar ik wil gaarne bekennen, dat de massa stukken, de vele kosten, aan de uitvoering verbonden, de financieel ongunstige uitslag en mijn, ook door buitenlandsche reizen en anderen wetenschappelijken arbeid, beperkte tijd, in verband met het hoogst ongunstige *communejaar*, mij (in 1871 en wat later) afkeerig maakten, om mede te werken tot een besluit, om *reeds toen* eene Friesche Tentoonstelling te houden. Later werd dit nog meer bezwarend, daar men reeds in 1873 wist, dat in 1874 eene (zoo wèlgeslaagde) tentoonstelling van *Zaanlandsche oudheden* zoude worden gehouden, en reeds in 1874/5 sprake was van de *Historische Tentoonstelling van Amsterdam*, in 1876 te houden. Indien men nu in aanmerking neemt, dat het Friesch Genootschap reeds den 13^{den} November 1875 het eerste bericht liet uitgaan ter bespreking van het voorstel, om eene Tentoonstelling te houden; dat destijds het kleine Provinciale Museum van Oudheden (de kern van onze Historische Tentoonstelling) ternauwernood geplaatst en eenigszins geordend was (dank zij een subsidie van het Provinciaal bestuur van Friesland): dan gelooven wij, dat N.N., alsnu bekend met deze omstandigheden, wel iets van zijne *billijke verwondering* zal laten vallen. Trouwens, zijne verklaring, nu afgelegd, dat de Historische Tentoonstelling van Friesland wel gelukt is, zoude waarschijnlijk achterwege gebleven zijn, indien deze vóór de Zeeuwsche, Zaanlandsche en vooral vóór de Amsterdamsche ware gehouden.

Gaarne toch willen wij bekennen, van onze voorgangsters veel geleerd te hebben. Maar genoeg ter verontschuldiging voor de traagheid bij het Friesch Genootschap. Wat mij persoonlijk als Voorzitter daarvan betreft, zoo was ik in 1848-1866 door andere betrekkingen, die al mijnen tijd innamen, niet bij machte om over Tentoonstellingen te denken, laat staan die te helpen tot stand komen en in orde brengen, daargelaten nog het afbreken daarvan.

Maar N.N. heeft nog twee grieven. Wij lezen t.a.p. nog het volgende: ‘Ook leverde de Friesche tentoonstelling.....in tweeërlei opzicht stof tot teleurstelling. Vooreerst zag men *er weinig of niets, wat betrekking had op het belangwekkende tijdvak der middeleeuwen* en ten andere *was er niets, behalve de beschrijving van het eiland Sylt en de kaarten en plannen* van Noord-Friesche streken, dat het *merkwaardige feit* voor het oog vertolkte, *dat de Friesche stam*, *ook buiten de tegenwoordige grenspalen van Nederland*, *nog in Oost-Friesland*, *Oldenburg en op vele Duitsche en Deensche Noordzee-eilanden voortleeft en een belangrijk, hier en daar overheerschend*, *element van de bevolking uitmaakt.*’

Er was dus *weinig* of *niets* uit de middeleeuwen ten toon gesteld. Gaarne hadden wij gewenscht, dat wij een Friesch *Musée de Clung* ter onzer beschikking gehad hadden, of dat ons meer Friesche middeleeuwsche voorwerpen waren toegezonden. Maar *ultra posse nemo tenetur.*

Middeleeuwsche voorwerpen zijn in Friesland zeer schaars voorhanden, en geen wonder! Men bedenke slechts hoe lange jaren, ja, eeuwen Friesland ten prooi was

aan de vreeselijke verwoestingen der Noormannen, der Schieringers en Vetkoopers, der Bourgondiërs en Gelderschen en eindelijk der Spanjaarden; hoevele kerken, kloosters, kasteelen en stinsen daardoor verbrand, vernield of afgebroken zijn, zooveel, dat er thans nog maar twee ten platten lande (*Wiarda State* bij Goutum en de *Schierstins* bij Veenwouden) over zijn; verder, hoevele adellijke Friesche geslachten zijn uitgestorven of uit Friesland verhuisd... zoo

kon men reeds vooraf bevroeden, dat de oogst van Friesche middeleeuwsche zaken gering *moest* zijn.

Maar N.N. gaat te ver met te zeggen, *dat er weinig* of *niets* was. Is hem, (want wij meenen N.N. te herkennen) bij zijn vluchtig bezoek de Plaats ontsnapt achter Z.M.'s paleis? Heeft hij niet aldaar de met veel moeite van elders aangevoerde, ja! soms uitgebroken Doopvonten van Genum, Baijum, Buitenpost en Jellum, den hoogst belangrijken grafsteen (1341) van Rinsumageest, de groote steenen doodkist, enz. gezien? Herinnert hij zich niet de 18 stukken der prachtige Koorbanken uit de St.-Maartenkerk van Bolsward uit de 15de eeuw, de vele, op den R.K. eeredienst betrekking hebbende, middeleeuwsche voorwerpen in zaal V, de prachtige miniaturen in de getijdeboeken, de oude Drukwerken, de menigte Friesche, of in Friesland gevondene, middeleeuwsche, gouden en zilveren munten, de portretten van Scherrene Wyba, enz.? Genoeg om aan te toonen, dat het woordje *niet* ten onrechte uit de pen gevloeid en onverdiend is. Die geeft, wat hij heeft, verdient geene berisping; N.N. toont ons aan, waar nog middeleeuwsche, Friesche, beschikbare voorwerpen zijn te vinden. Hij kan op onze dankbaarheid rekenen.

Eindelijk, LAST NOT LEAST, dat, wat ons eigenlijk tot deze anticritiek de pen deed opvatten: de afwezigheid van andere *Frisaica, buiten het tegenwoordig Friesland* te vinden.

Al is het feit waar, toch gelooven wij *het niet schuldig* te mogen pleiten. Het heeft nimmer toch in de verste verte in de bedoeling van de Commissie voor de Historische Tentoonstelling gelegen, om daarop het geheele oude Friesland van de Schelde tot de Weser, alsmede de Friesche eilanden van Schiermonnikoog tot en met Sylt te doen paraisseeren.

Door Z.M. 's hoogst goedgunstige beschikking waren ons eenige vertrekken in Z.M.'s Paleis te Leeuwarden ten gebruike afgestaan, maar de toevloed van voorwerpen was zóó groot, dat wij het geheele Paleis allengs vulden, ja, nog veel ruimte te kort kwamen, zoodat een aantal voorwerpen geweigerd of elders opgeborgen werden uit gebrek aan plaats.

Zoodra wij dus aanbiedingen uit Duitschland ontvingen van Jhr. Mr. Van Brucken Fock te Dessau, van den bekenden, geestigen schrijver Hermann Almers uit Rechtenfleth aan de Weser en van de Oostfriesche vrienden, welke met alle kracht in Duitschland ten behoeve van het door N.N. aangevoerde doel aanboden te willen werken, hebben wij hen terstond verzocht, *liever later te Embden eene dergelijke tentoonstelling samen te brengen*, welk denkbeeld werd goedgekeurd. Moge het eenmaal en wel spoedig verwezenlijkt worden!

Wat de Sylter voorwerpen betreft, zoo, waren zij reeds op reis, en wij wilden onzen ouden vriend C.P. Hansen niet te leur stellen. Het proefje uit Sylt was ook voldoende ter vergelijking, te meer, omdat Hansen geene andere voorwerpen dan de in zaal III geëxposeerde teekeningen enz. kon overzenden, daar hij dan zijne verzameling (een bron van inkomsten voor hem in het badseizoen) minder productief zoude maken, als beroofd van het meest bezienswaardige. Uit Sylt hadden wij dus, zelfs indien wij het gewenscht hadden, niet meer kunnen bekomen(*). - Hoogachtend,

(*) Coronel, bl. 27: '*Hij heeft den Leeuw in den bek gekeken.*' Die *Leeuw* stond NIET op den *schand*paal, maar op den *geesel*paal op het steenen schavot voor het Blokhuis. De gegeeseld wordende zag den Leeuw in den bek. De boeven in het tuchthuis maakten er elkander onderling een verwijt van.

Mr. J. DIRKS.

Bl. 75: De beschrijving van de *slaapkamer* paste alleen op den toestand bij de opening en de bl. 76 genoemde *schrijftafel* daarin met marmeren blad was een gewone, antieke *schuiftafel.* Bl. 75 staat *patene*, lees *patele*; bl. 41 staat 1789, lees 1787; bl. 99 staat *Donker*, lees *Danker*; bl. 109 staat *Bonga*, lees *Bange.*

Suum cuique.

‘Als er iets is, waarvan ons volk overtuigd moet worden, is het, dat er waardigheid en geluk voor den mensch bestaat, al blijft hij in zijn stand.’

‘De eenige mislukking, welke een man behoort te vreezen, is het gevoel van onmacht tot het vervullen van het doel, dat hij als het beste beschouwt.’

‘Dat half medesleepen en half medegesleept worden is als het ware de korte geschiedenis der meeste menschelijke wezens.’

‘Dat leven is het beste, waarin men alles draagt en doet ter wille van een groot en diep gevoel, zoodat de omstandigheden, waarin wij leven, bijzaken zijn.’

‘Vrouwenhoop is van zonnestralen geweven - een schaduw vernietigt ze.’

‘De godsdienst is nu eenmaal een macht in de wereld, waarmee men rekenen moet, ook al stelt men zich vijandig tegenover hem.’

‘Wie zijn leven verwoest, verwoest niet zijn eigen leven alleen.’

Groote mannen zijn als schaduwrijke eiken; wij rusten bijwijlen uit onder hun lommer, om kracht te verzamelen voor den tocht door zonnehitte en zand en slijk.

‘Geen leer, hoe verheven ook, verandert den mensch; dat doet alleen het leven, onze eigen ervaring.’

‘Vrouwen laten zich in den regel liever bevelen dan overtuigen.’

Alleen de ontzettende leegte, die de menschen in zich gevoelen, doet hen grijpen naar amusementen, die verstompen in plaats van verheffen, en alleen zijn gemaakt om den tijd te dooden.

‘Niets scheidt de harten meer van elkander dan de woorden: bevelen en gehoorzamen.’

‘Het gevoel, dat men niet geheel verlaten is, bevordert het goede in de ziel des menschen eerder dan de beste vermaning.’

‘De schoonheid van het Christendom bestaat hierin: dat het vleugels heeft, die het over zijn eigen grenzen heenvoeren.’

‘Ware wellevendheid spruit alleen voort uit welwillendheid.’

‘De hoop is gelijk aan de zon, die, wanneer wij haar te gemoet gaan, de schaduw onzer lasten achter ons werpt.’

‘De grootste uitkomsten in het leven worden meestal verkregen door eenvoudige middelen en het gebruik maken van gewone hoedanigheden.’

[Tweede deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Met eere herdrukt.

Geschichte der Europäischen Staaten, herausgegeben von A.H.L. Heeren, F.A. Ukert und W. von Giesebrecht. Geschichte der Niederlande von K.Th. Wenzelburger, Erster band, 817 blz., Gotha, Friedrich Andreas Perthes, 1879, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Het boek van wijlen N.G. van Kampen, hetwelk door het hier aan te kondigen werk staat te worden vervangen, heeft bijna een halve eeuw lang groote diensten gedaan en een zeer goeden naam verworven. Oorspronkelijk voor Duitsche lezers bestemd, is het niettemin ook in ons land weldra een der geschriften geworden, veelal ter hand genomen door hen, die prijs stelden op een vertrouwbare en aangenaam geschreven, aaneengeschakelde geschiedenis van ons land. De Auteur van dezen plaatsvervanger, de Heer Wenzelburger, zegt in de voorrede, zich van den aanleg en de inrichting van het gewrocht zijns voorgangers zoover te hebben verwijderd, dat hetgeen hij levert een geheel nieuw boek is geworden. Aan de zoogenoemde historie der beschaving heeft hij een naar evenredigheid grootere ruimte toegewezen, een verzekering, die trouwens in zijn tijd Van Kampen evenzeer gaf.

Ook in meer opzichten onderscheidt zich de nieuwe uitgaaf van de ‘Geschichte der Niederlande’ van de vorige, maar vooral hierin, dat zij niet rust op eigenlijke studie der bronnen. Dit is zeker geen vooruitgang. Terecht hebben de oprichters en directeuren der in Januari 1876 gegrondveste ‘Revue historique’, Monod en Fagniez, begrepen(*), dat onze tijd in een degelijk historisch werk verwijzing naar de bronnen en andere geschriften vordert.

Doorbladert men Van Kampen, men treft aan den voet van elke bladzijde aan de namen: Caesar, Tacitus, de brieven van Bonifacius,

(*) ‘En réclamant de nos collaborateurs des procédés d'exposition strictement scientifiques, où chaque affirmation soit accompagnée de preuves, de renvois aux sources et de citations.’

Ubbo Emmius, Van Loon, Van Spaan, Kluit, Oudegherst, Meyerus, Meerman, Van de Wall en tallooze andere. Niets van dat alles in den herboren en veranderden Van Kampen. Voorwaar, dit is geen verbetering. De Auteur getuigt in het voorbericht, niet anders te hebben kunnen handelen, dan hij heeft gedaan. Hij beroept zich te dien aanzien op de noot, door hem geplaatst op blz. 103. Dáár vermeldt hij als de hoofdbron voor de geschiedenis der eerste tijden van het Graafschap Holland 'het oorkondenboek van Holland en Zeeland' van Mr. Van den Bergh en voegt er de opmerking bij, dat in den jongsten tijd in ons land zeer veel wordt verricht voor de opheldering en de grondiger nasporing onzer middeleeuwsche geschiedenis. Het is mij niet gelukt, hierin een reden te zien, die hem heeft kunnen verhinderen, te werk te gaan op de manier van Van Kampen.

De arbeid der algeheele opbouwing en volmaking dier middeleeuwsche historie is - het is waar - thans, in het jaar 1879, op verre na niet voltooid. Doch wanneer zal die tijd dáár zijn? Hoe hooger de stapel wordt der steeds toenemende bouwstof, des te kleiner zal het getal worden van hen, die den moed zullen hebben, de taak der verwerking aan te vatten. In een zekeren zin is het altijd, in een anderen zin nooit de tijd, om te pogen, een geheel te leveren.

Toegegeven, dat de schrijver eener Algemeene Geschiedenis van een volk verplicht is partij te trekken van veel, dat vóór hem in staat van wijzen is gebracht, *alles* behoeft hij daarop toch niet te laten aankomen. Ook wanneer anderen hebben voorgewerkt en er gedeelten zijn, die hij maar voor 't overnemen heeft, hij zal zich ervan hebben te vergewissen, of die gedeelten in overeenstemming zijn met den inhoud der bronnen. Anders zou men weer terugkeeren tot den trant van werken van de meerderheid der oude Grieksche en Romeinsche geschiedschrijvers en van hen, van wie Ranke spreekt in zijn *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*, die, tevreden met één of een paar voorgangers, hen bijna leeg plunderden.

Nu is er verschil, ik weet het, tusschen 'naar de bronnen schrijven' en 'bronnen aanhalen'. Doch zelfs van deze laatste verplichting heeft de Heer Wenzelburger gemeend zich te moeten ontslaan. Te dien aanzien verklaart hij, zich te hebben gehouden aan de bepalingen, vastgesteld in het eerste bericht aan de medewerkers van de groote verzameling van Heeren en Ukert der historiën van de Europeesche staten van den 20sten October 1874. Wat dit behelst, is mij onbekend. Maar het zou vreemd zijn, indien dit bericht voorschreef, dat zoo weinig mogelijk moet worden aangeduid, waaruit is geput. Vreemd, want het is een bericht, opgemaakt door Duitsche geschiedvorschers en geschiedschrijvers, doorgaans bij uitstek modellen van grondig arbeiden; het zou in strijd zijn met de methode, gevolgd door vele van de medewerkers aan de bedoelde verzameling; eindelijk, het zou niet recht strooken met hetgeen wij lezen in een ander bericht over de-

zelfde reeks van Heeren en Ukert, waar ons wordt medegedeeld, dat, ten behoeve der grondigheid, de taak eener nieuwe bewerking van de historie van Duitschland over zeven heeren is verdeeld(*).

Ook tegen den laatsten grond, door den Heer Wenzelburger aangevoerd, om zijn wijze van doen te rechtvaardigen, heb ik eenig bezwaar. Het is deze: 'Für den fachkundigen Niederländer wird über die Autoritäten, auf welche die Darstellung sich stützt, kein Zweifel obwalten können, ich habe dieselben stets, aber in der Regel nur *einmal* genannt.'

Immers, het boek is toch niet in de eerste plaats geschreven voor hen, die het vak kennen; evenmin hoofdzakelijk voor de Nederlanders. Met het oog op die beide klassen van menschen zou men in allen gevalle nog kunnen beweren: 'supervacua non nocent'. Doch er is iets beters aan te voeren, de woorden van Van Kampen zelf, die, dunkt mij, nog op onzen tijd toepasselijk zijn: 'Die zahlreichen, in Deutschland *fast ganz unbekannten* Geschichtsforschungen sovieler trefflichen Nordniederländer in ihrer Sprache standen dem Verfasser dieses Versuchs zu Gebote', etc. Het getal dier nasporingen is er waarlijk niet op verminderd. En dat zij alle in Duitschland ten volle bekend zouden zijn, zou mij verwonderen.

Het is daarom, dat ik hem, die prijs stelt op een juiste kennis der dingen, aanraad, geen gehoor te geven aan de uitnoodiging van den uitgever Perthes: 'In Umtausch gegen diesen Band nehme ich (Van) Kampen, Geschichte der Niederlande, zurück', maar liever bij het lezen van Wenzelburger den Van Kampen ernaast te leggen. Hij zal er ten minste dit bij winnen, dat hij op die wijze beter begrip erlangt van de voorraadsschuren, waaruit de historische stof is te voorschijn gekomen.

Het eenige, dat de Heer Wenzelburger met betrekking tot de bronnen doet, is, in de voorrede zijn erkentelijkheid uitspreken jegens de HH. Fruin, Van den Bergh, den onderteekenaar dezer aankondiging, enz. en hier en daar, hetzij in den tekst, hetzij in een aanteekening, naar een bron of een ander geschrift verwijzen. Voor zooveel mijzelf aangaat, betuig ik hem voor de eer, mij bewezen, gaarne in alle oprechtheid mijn dank. Doch de lezer is hiermede, dunkt mij, niet voldoende gebaat. Hij treft ergens den naam aan van Van Loon, Huydecoper, Fruin. Doch niet altijd staat erbij, waar te vinden is, wat die auteurs hebben betoogd. En indien eenigen zijn genoemd, anderen zijn weggebleven, die niet mochten worden gemist. Tevens gebeurt het wel eens, dat de aanhaling onjuist is. R. Fruin, *Eene Hollandsche stad in de Middeneeuwen,* staat niet in *De Gids* van 1872 (Wenzel-

(*) *Bericht über die Fortsetzung der Heeren-Ukertschen Staatengeschichte durch W. von Giesebrecht*, April 1877, in *Historische Zeitschrift* von Von Sybel, n. F., II, der ganzen Reihe XXXVIII, Heft 2, 1877, p. 384.

burger, p. 89, *noot* 1), maar in die van April 1873. Wat bedoeld wordt met de aanhaling (Wenzelburger, p. 104, *noot* 1,) Wijnne, *Geschiedenis*, p. 316 u. ff., ter plaatse, waar de vraag over den oorsprong van 't Graafschap Holland wordt behandeld, is mij duister. Zelfs vat ik niet, welk boek de schrijver op 't oog heeft.

Genoeg hiervan. Vermits men thans de manier kent, waarop het werk is samengesteld, en zoo ongeveer kan nagaan, wat een boek over de Nederlandsche historie zal behelzen, waarvan het eerste deel loopt tot het einde der regeering van Karel V, heeft men eenigermate den maatstaf van den vermoedelijken inhoud in de hand. Het is mij op meer dan op één plaats voorgekomen, dat, ook indien de Schrijver niet zelf zijn methode had omschreven, zij zich nu en dan als vanzelf verraadt. Op een paar van die plaatsen zal ik de aandacht vestigen. Op blz. 24 worden als de geschriften, waarop zich zijn voorstelling van het leenstelsel grondt, genoemd: Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte;* Roth, *Feudalität und Unterthanenverband*; Wijnne, *Geschiedenis*, p. 1 vlg.; Nuyens, *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen volks.* Desniettegenstaande vangt de voorstelling aan met deze woorden: ‘Montesquieu hat mit intuitivem Scharfblick den Ursprung des gesammten Lehenwesens, dieses specifisch germanischen Instituts, in der Gewohnheit der alten Germanen gefunden, sich, wo es sich um die Ausführung eines grösseren Eroberungs- oder Raubzuges handelte, freiwillig unter den Befehl eines princeps zu stellen und dessen Führerschaft unbedingt an zu erkennen.’ In overeenstemming hiermede wordt, blz. 38, Clovis met zijn aanhangers als een op buit uittrekkende rooverbende gekenschetst.

Wien heeft men nu te volgen? is een vraag, die dadelijk verrijst. Montesquieu of de latere onderzoekers? Montesquieu en zijn volgelingen kennen een belangrijke beteekenis toe aan de instelling van het heirgevolg. De nieuweren daarentegen hebben de kracht dier instelling, als grondslag van het leenstelsel, aanmerkelijk verzwakt, zoo niet geheel vernietigd. Juist het voornaamste geschrift van Roth, dat hier had behooren te worden vermeld, wordt verzwegen, en eveneens een verhandeling van Waitz, *Ueber die Anfänge der Vassallität*, 1856. Het werk van Roth is de *Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert.* Daarin wordt betoogd, dat het heirgevolg ondergeschikt was aan de besluiten der volksvergadering; dat alzoo, wanneer een Germaansch volk in vrede verkeerde met dezen of genen stam, het geen aanvoerder van gezellen vrij stond, dien te verbreken; dat de aanvallende krijg bij de Germanen geenszins de zaak was van een heirgevolg, maar van het leger der gansche natie; dat het aanvoeren van een heirgevolg een voorrecht was slechts van den koning; dat de verovering der talrijke gewesten van het Romeinsche rijk niet is uitgegaan van dusdanige heirgevolgen; dat met name de Franken, als verover-

aars optredende, in geenen deele een dergelijke bende of een vereeniging van zulke benden zijn geweest, maar een geheele natie(*).

De volksnaam ‘Frank’ beteekent ‘een vrij man’, leest men blz. 26. Het is zeer waarschijnlijk, om niet te zeggen, onloochenbaar, dat dit ergens wordt verzekerd. Doch reeds Van Kampen twijfelde: ‘Das Wort bedeutet entweder *frei, freimüthig*, oder *frech*, *übermüthig* (dem Feinde), *bitter*’, waarbij nog in een *noot* ‘*vrang* heisst noch im Holländischen *herbe*, *bitter*’. Rondziende had Wenzelburger bij velen een aannemelijker afleiding kunnen aantreffen, b.v. bij Augustin Thierry, *Lettres sur l'histoire de France*, p. 86, 87: ‘Frank ou frak, comme le mot latin ferox, voulait dire *fier*, *intrépide, féroce.* On trouve dans de très-anciens glossaires “franci a feritate dicti”. *Frech* en Allemand moderne signifie *hardi, témeraire; vrang* en Hollandais veut dire âpre, rude. l'On sait que la férocité n'était point regardée comme une tache dans le caractère des guerriers germains, et cette remarque peut s'appliquer aux Franks d'une manière spéciale, car il paraît que, dès la formation de leur ligue, affiliés au culte d'Odin, ils partageaient la frénésie belliqueuse des sectateurs de cette religion. Dans son principe, leur confédération dérivait, non de l'affranchissement d'un grand nombre de tribus, mais de la prépondérance et probablement de la tyrannie de quelques-unes. Il n'y avait donc pas lieu pour la communauté de se proclamer indépendante, mais elle pouvait annoncer, et c'est ce qu'à mon avis elle se proposa en adoptant un nom collectif, qu'elle était une société de braves, résolus à se montrer devant l'ennemi sans peur et sans miséricorde’, vgl. De Pétigny, *Études sur l'époque Mérovingienne*, II, p. 626 vlg., en Kern, *Handelingen van de Maatschappij der Nederl. letterkunde te Leiden* over het jaar 1866, blz. 104.

Na op blz. 128 te hebben verhaald, dat Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden hun leenen aan Floris V hebben moeten afstaan en hun alodiën in leenen van dien Graaf zien verkeeren, voegt Wenzelburger eraan toe, dat Jan van Kuik evenzeer, doch niet zoo gevoelig, werd vernederd; dat hij gedwongen werd, voor zijn bezittingen, zelfs voor zijn alodiën Floris als leenheer te erkennen. Ware dit zóó, dan is het moeielijk, het verschil te ontdekken. Doch Jan van Kuik heeft immers maar één zijner alodiën, het slot te Tungelaar, aan den Graaf behoeven te laten en ontving het als leen terug, zie Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, uitgegeven vanwege de Koninklijke Akademie van wetenschappen, 1871, I (2, 2), blz. 204, 205, nr. 464, waarmede is te vergelijken *ibid*, I (2, 3), blz. 355, 356, nr. 769 en 770, alwaar sprake is van een weergeven van een paar huizen door Jan van Kuik aan den Graaf van Holland tegen vergoeding van een som geld.

(*) Vgl. Roth, *Geschichte des Beneficialwesens*, p. 1-169, Waitz, *Ueber die Anfänge der Vassallität*, p. 3 vlg.

Om nog even bij de geschiedenis van Floris V te blijven, er was, zou men zeggen, voor den Schrijver wel eenige aanleiding geweest, om, zoo niet diep door te dringen in een vraagstuk, dat eenigermate een vraagstuk van den dag is, dan toch erbij stil te staan. Het is het vraagstuk over de meerdere of mindere waarschijnlijkheid van de blaam der verkrachting van Gerard van Velzen's gemalin door Floris V, dat vóór kort de Heer Brill tot het onderwerp heeft gemaakt van een vernieuwd onderzoek(*). Dit stuk, als pas in 't licht verschenen, kon den Heer Wenzelburger wel niet dienen. Maar als een uitnoodiging, om er de opmerkzaamheid van een lateren uitvoerigen historieschrijver bij te bepalen, behoort daarentegen te worden aangemerkt het eenige jaren tevoren uitgekomen artikel van Mr. Van den Bergh(†), die, anders dan de Hr. Brill, de beschuldiging voor gegrond houdt. Nu in de *Geschichte der Niederlande* de overige grieven tegen den Graaf worden behandeld, is het eenigszins zonderling, dat dit punt geheel wordt voorbijgegaan en alleen met een paar woorden (blz. 133) wordt gesproken van 's Graven neiging tot zinnelijke uitspattingen.

Evenmin als het eind van het leven van Graaf Floris V is de episode van Allaert Beilink, blz. 310, 311, in al het licht gesteld, dat, als reeds ontstoken, beschikbaar was. Als zijn naam wordt opgegeven ‘Allaert oder Albert’. Maar Dr. Van Vloten zegt: ‘'s mans voornaam luidt niet Albrecht of Albert, maar Allaert of Allert. De naam Albert spruit alleen uit het mis gelezen opschrift van een schepenzegel door De Lange van Wijngaerden in zijn *Geschiedenis van de Heeren en stad van der Goude.* Blijven wij hem dus voortaan zoo, Allaert, schrijven’(§). Verder wordt door den Hr. Wenzelburger beweerd:

‘Von dem Urlaub (aan Allaert Beilink gegund) wissen die hier allein zuständigen Chroniken nichts.’ Van dat verlof blijkt echter uit een oorkonde, medegedeeld door Mr. J.K.J. de Jonge(**). ‘Die episode’, meent de auteur, ‘hat in der Niederländischen Geschichtschreibung lange Zeit eine unverdiente Berühmtheit genossen.’ Waarom onverdiend? De nasporingen van den jongsten tijd hebben immers aangetoond, dat de hoofdzaak in haar geheel blijft; dat Allaert Beilink zelfverzakende geestkracht heeft aan den dag gelegd; dat de geheugenis van zijn kloekhartig plichtbesef van nu aan er recht op heeft, voor altoos in 's lands geschiedrol te prijken. Vanwaar deze tekortkoming? Zij laat zich hieruit verklaren, dat de Schrijver slechts naar

(*) *De oorzaak van den aanslag der edelen tegen graaf Floris V*, 115 blz. groot, in *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden*, 1879, III (1).

(†) *De geslachten van Velzen en Woerden*, *in Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, VII (1).

(§) In een opstel, getiteld *Allaert Beiling*, geplaatst in den *Volksalmanak* voor het jaar 1875, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, blz. 136, 137; *noot* 1, blz. 137.

(**) In *de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, VI (2), 1869, blz. 158.

de artikels verwijst van Dr. R. Fruin, in de *Bijdragen voor Vaderl. Geschied- en Oudheidkunde*, van die van de H.H. De Jonge en Van Vloten daarentegen geen kennis schijnt te hebben genomen.

Eindelijk lette men nog op blz. 347 vlg. Dáár wordt de laatste kamp van Karel den Stoute, die met de Zwitsers en met Hertog Réné van Lotharingen, beschreven. Hetgeen voor den dag wordt gebracht rust op het gezag van Paul Frédéricq, *Essai sur le rôle politique et sociale* (lees *social*) *des ducs de Bourgogne dans les Pays-Bas*; van Foster Kirk, *Histoire de Charles le téméraire;* van Henrard, *Appréciation sur le règne de Charles le téméraire.* Mede wordt aangehaald Dändliker, *Ursachen und Vorspiel der Burgunderkriege.* Zeer stellig wordt verzekerd, dat de tot dusver heerschende voorstelling van dien strijd, alsof hij een krijg ware voor de onafhankelijkheid der Zwitsers, lijnrecht tegen de werkelijk historische toedracht der zaken indruist; dat Karel den Stoute te dien opzichte het tot een spreekwoord geworden verwijt van heerschzucht niet mag worden gedaan; dat de Zwitsers, opgehitst door Lodewijk XI en door Oostenrijk, de aanvallers waren, Karel daarentegen slechts tot zelfverdediging den oorlog voerde. De Heer Wenzelburger heeft, naar 't schijnt, voorbijgezien, dat Frédéricq zelf, voorgelicht door Freeman, *Charles the bold*, reeds heeft gewaarschuwd voor te groote reactie ten gunste van den Hertog van Bourgondië(*). En eveneens heeft hij den wenk van Vaucher in den wind geslagen, die nog nadere navorschingen in de archieven wenschelijk acht, aleer men de feiten als vaststaande aanmerke(†). Hier ware de regel toe te passen geweest: ‘in dubiis abstinendum’.

Zooals het gewoonlijk gaat in boeken, welker maker zich ontslagen acht van de verplichting van 't bewijzen, treft men in de *Geschichte der Niederlande* nu en dan beweringen aan, die ten minste twijfelachtig, zoo niet onaannemelijk zijn; beweringen, die, indien de Auteur niet geneigd is er meer van te zeggen, wellicht liever moesten worden achterwege gelaten. Blz. 9, *noot* 1, leest men: ‘Das heutige Doesburg hat von Drusus seinen Namen (Drusoburgum)’. Hoeveel jaren is het reeds geleden, dat Dr. Van Vloten schreef: ‘Doesborg = Drususburg is een geheel verouderde verklaring.’

Blz. 3 wordt eerst zeer terecht verzekerd, dat over de historie dezer landen in de eeuwen v. C. een bijna ondoorzichtbaar waas ligt, en dat hetgeen veelal wordt bericht over de vroegste bewoners dier streken grootendeels behoort tot het gebied der hypothese. Eenige regels later worden niettemin de stichters der hunebedden als ‘Kelten’ voorgedragen. Gelijk van de historische zekerheid en waarheid schijnen vele menschen van de ‘portée’ der historische ongewisheid moeielijk een juist begrip te kunnen erlangen. Zij zien in, dat het, wanneer

(*) *Essai sur le rôle*, etc. p. 26.

(†) *Causes et préliminaires de la guerre de Bourgogne*, in *Revue hist.* de Monod et Fagniez, Mars - Avril, 1877, p. 297 vlg.

zij van iets gewag maken, dat aan rechtmatigen twijfel onderhevig is, passend is, de opmerking te laten voorafgaan, dat de dingen niet vaststaan, doch spreken er dan verder over, alsof het zeker is. Op die wijze wordt het bijvoegsel ‘het is duister’ een soort van phrase, een soort van sleur, ongeveer zooals ‘hoe vaart gij?’

Tot eenig misverstand moet, dunkt mij, ook aanleiding geven hetgeen op blz. 37 voorkomt omtrent de schuld van het leenstelsel aan de splitsing der menschen in onderdrukkende en uitzuigende klassen of standen en onderdrukte en uitgezogen wordende standen Deze splitsing wordt hoofdzakelijk aan het binnendringen van het leenstelsel geweten. Hoe is deze gedachte te rijmen met de uitspraak van blz. 27, dat de vroeger dikwijls verkondigde meening onhoudbaar is, volgens welke het leenstelsel de lijfeigenschap in 't leven zou hebben geroepen, een stelling, die alleszins terecht wordt verworpen? Maar ook op den lof, vervolgens aan de Kerk toegekend, blz. 37, dat zij veel tot verzachting der dienstbaarheid heeft gedaan, is wel iets af te dingen. Onloochenbaar is, wat, voor zoover het Christendom betreft, dezer dagen opnieuw door den Hr. Borret(*) is uiteengezet, dat, in gemeenschap met de latere stoïcijnsche school, met Seneca, met Epictetus, met M. Antoninus(†), de Kerk aan de slavernij haar theoretischen grondslag heeft ontnomen en langs dien weg haar opheffing heeft voorbereid. Doch twee dingen zijn hierbij niet te vergeten, 1°. wat o.a. Michelet(§) zoo fraai betoogt: ‘l'Esprit de résignation que prêcha le Christianisme, l'abandon de tout effort d'émancipation qui en résulta furent visiblement très-utiles à la tyrannie, la consolidèrent et la rassurèrent. “Respectez toute puissance, car elle est de Dieu”, voilà ce qui fait du Christianisme l'allié naturel des maîtres en tous pays d'esclaves’; 2°. hetgeen hij, die het boek van Buchmann(**) aankondigt in de *Historische Zeitschrift* van Von Sybel(††), daaruit aanvoert, dat de practijk der Kerk in de Middeleeuwen in strijd is geweest met de leer, neergelegd in *den brief aan de Galaten*(§§), in *den eersten brief aan de Corinthen*(***), in dien *aan de Colossensen*(†††), in zoover zij, de Kerk, het juist was, die in haar kloosters en abdijen groote getallen lijfeigenen bezat, die niet

(*) *De Christenslavin in dienst bij heidensche meesters gedurende de eerste drie eeuwen* in *Verslagen en mededeelingen der koninklijke Akademie van wetenschappen*, Afdeeling letterkunde, 2de reeks, achtste deel, 1ste en 2de stuk, 1879, blz. 102 vlg.

(†) Seneca, *epist.* 47; 95, § 52; *Epictetus, fragm.* 44, p. 20, in Dübner, *Theophrasti characteres*, *Marci Antonini commentarii*, *Epicteti dissertat. et fragm.*, edit. Didot, 1840 M. Antoninus, op verscheiden plaatsen van zijn geschrift □ *ε*□*ς* □*αν τ*□*ν ibid.*

(§) *Histoire de France*, 1872, VII, p. 115.

(**) *Die unfreie und die freie Kirche in ihren Beziehungen zur Sklaverei*, *sur Glaubens- und Gewissenstyrannei und zum Daemonismus*, 1873.

(††) Zestiende Jaargang, 1874, Heft 3, p. 49 vlg.

(§§) *Galaten*, III, 28.

(***) I *Corinthen*, XII, 13.

(†††) *Colossensen*, III, 10 en 11.

mochten worden vrijgelaten; die bepaalde, dat de maagd, welke een slaaf huwde, evenals hij, ‘pars glebae’ werd.

In het hoofdstuk, gewijd aan de opkomst der steden, haar rechtstoestand, haar gilden, haar handel, enz. wordt ook gewag gemaakt, p. 163, 164, van de middeleeuwsche instelling van ‘het beleggen van gemeene of stille waarheid’. Het ware wenschelijk geweest, dat de Heer Wenzelburger dit punt ook te pas had gebracht dáár, waar het tot een hevig geschil en tot den dood van Wolfert van Borselen heeft geleid, op blz. 136. Voor 't overige acht ik het gezegde bedenkelijk, dat boven allen twijfel verheven is de samenhang tusschen de stille waarheid en de veemgerechten. Gelijkheid, overeenkomst moge er geweest zijn. Ook samenhang, het is mogelijk. Doch aleer men het beweert, behoort men het aan te toonen.

‘Bei der Darstellung der Begebenheiten, namentlich kriegerischer Ereignisse in den früheren Jahrhunderten, beschränkte ich mich haüfig auf das Nothwendigste’, kondigt de auteur in het voorbericht aan. Niemand zal dit wraken. Iets anders is het intusschen, of de beschrijving van de oorzaken van sommige oorlogen niet eenige meerdere toelichting had vereischt, bovenal omdat hierdoor de heerschende denkbeelden van den tijd duidelijker worden. Te weinig is b.v. medegedeeld over het ontstaan van den krijg tusschen Maria van Bourgondië en Lodewijk XI. De Koning van Frankrijk, zóó verhaalt de schrijver, vereenigde met zijn rijk het Hertogdom Bourgondië, Picardië met de steden Amiëns, Péronne, etc., ook Franche-comté, blz. 351. Dit dan deed den oorlog uitbreken.

Men veroorlove mij hier een eenigszins lange uitweiding, om te doen zien, van welken aard datgene is, dat ik had verlangd. Toen Lodewijk het Hertogdom Bourgondië, als opengevallen leen, aan de kroon hechtte en Artois met Picardië, zelfs Franche-comté voorloopig in bezit nam, was hij het vermoedelijk niet dadelijk met zichzelf eens, welk zijn eindbesluit met betrekking tot al die landen zou zijn en op welke gronden het zou rusten. Hij zal hebben gedacht, dat hij met het vermeesteren maar een aanvang moest maken ‘quitte à savoir plus tard, ce qu'il en ferait’. Ten opzichte van het Hertogdom Bourgondië had hij, als reden voor de hereeniging met Frankrijk, de bewering kunnen laten gelden, dat Karel de Stoute zich nimmer had verwaardigd, hem de leenhulde te bewijzen, of wel, dat de Hertog zich door zijn veelvuldige opstanden aan félonie had schuldig gemaakt, of, in de derde plaats, dat het Hertogdom rechtmatig aan de kroon was vervallen, ‘gedevolveerd’, dewijl men sedert Karel V of den Wijze had vastgesteld, dat ‘apanages’, bij 't versterf aller mannelijke nakomelingen, tot de kroon moesten terugkeeren(*).

(*) Warnkoenig und Stein, *Franz. Staats- und Rechtsgeschichte*, I, p. 208; 394; De Barante, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois*, enrichie de notes par Marchal, 1839, IX, p. 141; Martin, *Histoire de France*, 4e édit., VII, p. 120.

Terecht maakt echter Petitot(*) er opmerkzaam op, dat, bij 't afstaan van het Hertogdom Bourgondië aan zijn vierden zoon, Filips den Stoute, Koning Jan II in 1363 had bepaald, dat het eerst bij volkomen ontstentenis van alle nakomelingschap door de kroon zou kunnen worden teruggeëischt, en dat dus wat koningen of parlement later mochten verordenen of besluiten ten aanzien van 'apanages' hierop geen terugwerkende kracht kon oefenen. 'On doit remarquer', zegt hij, 'que le donateur n'exclut pas les filles de cet héritage, et il faudra s'en souvenir, pour juger la conduite que tint depuis Louis XI à l'égard de Marie de Bourgogne, arrière-petite-fille (lees: arrière-arrière-petite-fille) de Philippe.'

Het vraagstuk is geheel en al hetzelfde, als dat, hetwelk in 1741 den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog deed uitbarsten, toen het twistpunt was, of het testament van Keizer Ferdinand I behelsde, dat de nakomelingen van zijn oudste dochter Anna dan geroepen werden, om de kroon te dragen, wanneer alleen de mannelijke, of wel wanneer alle wettige afstammelingen der zonen van dien keizer zouden zijn overleden.

Om terug te keeren tot Petitot. Ten bewijze zijner stelling haalt hij de termen zelven aan uit den open brief, door Jan II uitgevaardigd ter zake van zijn gift van het jaar 1363: 'In eum transferimus tenenda et possidenda per eum et haeredes suos in legitimo matrimonio et proprio corpore procreandos perpetua hereditate salvo insuper et retento, quod si dictus filius noster vel sua posteritas procreanda decesserint, quod absit, absque haerede ex proprio corpore, pleno jure integraliter revertentur ad nos et successores nostros reges.' Den geheelen open brief, waaraan deze woorden zijn ontleend, heeft De Barante in 't Fransch in zijn werk opgenomen(†).

Ten overvloede kan men erop wijzen, dat, toen Koning Robert in 1015 het Hertogdom Bourgondië aan zijn zoon Hendrik had afgestaan, er van geen geven in leen sprake was geweest: 'Ce ne fut pas un fief, faisant retour à la couronne (in 1361), car la Bourgogne avait été concédée, sans nulle clause semblable, par le roi Robert; ce fut un domaine advenant naturellement par succession'(§). Ook is niet uit het oog te verliezen, dat, toen het eerste Bourgondische huis in 1361 was uitgestorven met Filips van Rouvre, het Hertogdom aan Koning Jan was gekomen, als aan den naasten erfgenaam van den overleden Hertog door zijn moeder, Johanna, gemalin van Filips VI, den eersten Koning uit het huis Valois, 1328, welke Johanna een dochter was van Robert II, Hertog van Bourgondië, overleden in 1305, uit welke verhouding volgt, dat Koning Jan II, door zijn moeder een

(*) *Précis de l'histoire de la seconde maison de Bourgogne*, dl. IX van de *Collection des Mémoires*, *relatifs à l'histoire de France*, p. 25.
(†) Edit. Marchal, I, p. 52 vlg.
(§) De Barante, Édit. Marchal, I, p. 48, *noot* 1; p. 49, 50.

kleinzoon zijnde van dien Hertog Robert, ‘par héritage de femme’ het Hertogdom erlangde, en niet ‘par réversion’, zooals ook staat uitgedrukt in den open brief van 1361, waarin Jan van 't aanvaarden der hertogelijke waardigheid kennis geeft: ‘Notum facimus per praesentes tam praesentibus quam futuris, quod nuper, per mortem Philippi ducis Burgundiae, ducatus Burgundiae, nobis in solidum jure proximitatis, non ratione coronae nostrae debitus, ad nos est devolutus et jure successorio in nos translatus’(*).

Wie den inhoud dezer stukken overweegt, zal met bevreemding bespeuren, dat Martin(†), het protest van Maria ‘une prétention mal fondée’ noemende, geen nadere rekenschap geeft van zijn gevoelen. Hier, zoo ergens, ging macht boven recht. Doordien ook de staten van Bourgondië niet veel of zoo goed als geen tegenweer boden, viel het Lodewijk XI licht, het Hertogdom aan de kroon te trekken, zonder dat het ‘hoe en waarom’ recht werd uitgemaakt.

Legeay, de jongste geschiedschrijver over Lodewijk en zijn tijd, schijnt, evenals Martin, de handelwijze van den Koning nog al billijk te achten(§). Hij noemt de gronden, tegen de aanhechting van Bourgondië pleitende, meer gezocht, dan degelijk, ‘plus spécieux que solides’. Hij draagt het zóó voor, alsof in de oorkonde van 1363 stond, dat ‘faute d'enfants mâles le duché serait réversible’. Hij haalt De Barante aan, maar let niet op die bladzijden van zijn boek, waar ten nadeele van Lodewijk wordt getuigd, en eindigt, zonder, naar mijn oordeel, het betoog uit te putten, met te verklaren: ‘Ainsi la réversion semblait avoir le droit pour elle’.

Lijnrecht tegen hem over staat Ranke(**): ‘Der König ergriff den Anlass, auch Burgund zurück zu fordern: obgleich in der ursprünglichen Verleihung von einer Beschränkung des Erbrechts auf die männlichen Nachkommen nicht die Rede gewesen war, so glaubte er doch erklären zu dürfen, dass eine solche die Regel sei, und nahm das Land in Besitz.’

Evenmin als het Hertogdom, bood het Graafschap Bourgondië, d.i. Franche-comté, eenigen weerstand. Hier was de onrechtmatigheid van 's Konings handelwijze nog veel erger, wat o.a. ook Martin(††) erkent, zeggende: ‘Quoique cette contrée appartînt à l'empire et que la couronne de France, au point de vue féodal, n' eût rien à y prétendre, le roi en avait réclamé la garde pour le bien du pays et de mademoiselle de Bourgogne.’ Zeer juist was dienaangaande de op-

(*) Vgl. De Barante, édit. Marchal, I, 57, 58, *noot*, waar men den brief in zijn geheel aantreft, en over de gansche zaak: *Art de vérifier les dates* par un religieux de la congrégation de St. Maur, Paris, 1818, XI, p, 39, 57 vlg., 65.

(†) *Hist. de France*, 4e édit., VII, p. 122.

(§) *Hist. de Louis* XI, *son siècle, ses exploits*, 1874, II, p. 248 vlg.

(**) *Franz. Gesch.*, I, p. 83.

(††) *Hist. de France*, 4e édit., VII, p. 123.

merking, die Maria zich in een brief aan Lodewijk veroorloofde: ‘Quant à la garde de la comté, il n'est pas besoin que ceux, qui prétendent m'ôter mon bien d'un côté, se présentent comme pour me le garder d'un autre.’

Bij Arras of Atrecht heeft men onderscheid te maken tusschen de ‘cité’, het oudste gedeelte der stad, waar de hoofdkerk stond, en het overige gedeelte, de ‘ville’. De cité behoorde aan den Bisschop, die een leenman was van den Koning van Frankrijk. Dat Lodewijk troepen in de cité in bezetting legde was dus iets, waartegen Maria niets kon hebben in te brengen. Van zulke tweeheerigheid is in de middeleeuwen en later menig voorbeeld, b.v. Maastricht, dat ten deele een bezitting was van den Bisschop van Luik, voor een ander deel een op zichzelf staande rijksstad of rijksleen. Die rijksstad werd door Karel V van het Duitsche rijk afgezonderd en aan Brabant toegevoegd. Het eigenaardige der ingewikkelde verhouding was, dat de Bisschop en de Hertog van Brabant de souvereiniteit onverdeeld bezaten, zooals dit werd uitgedrukt in de oude formule:

‘Een heer, geen heer (un seigneur, point de seigneur).
Twee heeren, een heer (deux seigneurs, un seigneur).
Trajectum neutri domino, sed paret utrique’.

't Gevolg dier tweeledige betrekking was, dat, na den vrede van Munster, de regeering eveneens onverdeeld en tweeheerig bleef, m.a.w. de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, als vervangende den Hertog van Brabant, oefenden er gemeenschappelijk met den Prins-Bisschop van Luik het gezag.

Bij zijn aanslagen op Maria's landen en steden had Lodewijk XI veel voorspoed. De oorzaken zijn niet ver te zoeken. Eensdeels zijn zij gelegen in de herinnering aan den druk der geldafpersingen en van de dwingelandij van Karel den Stoute; anderdeels in de ongelegenheid, om niet te zeggen den reddeloozen toestand, waarin Maria zich bevond. Doch bovendien is er een derde oorzaak, die door Martin(*) en door Michelet(†) zóó wordt aangeduid, dat zij er meteen een bewijs in leggen van Lodewijk's onweersprekelijke bevoegdheid, wat, geloof ik, verkeerd gezien is. De bedoelde woorden, met het oog op Franche-comté terneergeschreven, luiden bij Martin aldus: ‘La France avait sur la comté un droit bien autrement légitime que le droit de l'origine, de la langue et des frontières naturelles’, terwijl Michelet, meer in 't algemeen sprekende, zich in dezer voege uitdrukt: ‘Dans cette grave circonstance (het sneuvelen van Karel bij Nancy) l'intérêt du royaume et le devoir du roi étaient très-clairs: c'était de réunir à la France tout ce que le défunt avait eu de provinces Françaises. Quelque intérêt que pût inspirer le duc ou sa fille, la France n'en avait pas

(*) *Hist. de France,* 4e édit., VII, p. 123.
(†) *Hist. de France*, VI, p. 238, 239.

moins droit de détruire l'ingrate maison de Bourgogne, sortie d'elle et toujours contre elle, toujours acharnée à tuer sa mère. Ce droit, il n'était besoin de l'aller chercher dans le droit féodal ou romain: c'était pour la France le droit d'exister.'

Men ziet, dat die schrijvers met betrekking tot een tijd, toen het leenrecht en het Romeinsche recht de wereld bestuurden, gronden gaan putten ter rechtvaardiging van Lodewijk XI uit het zoogenoemde recht der natuurlijke grenzen, hetwelk bovenal Lodewijk XIV en de Napoleons in zwang hebben gebracht, een leer, die de nieuwste geschiedschrijver van 't bewind van Lodewijk XIV(*) zoo voortreffelijk vindt, dat zij, volgens hem, alle veroveringen wettigt.

Mijns inziens kan die theorie der natuurlijke grenzen even min dienen, om te rechtvaardigen, wat Lodewijk XIV, als wat Lodewijk XI deed. Slechts leent zij er zich uitmuntend toe, om de gezindheid van de bewoners der door Lodewijk XI vermeesterde landstreken en den gang der gebeurtenissen te verklaren. Zóó vat ook Ranke het op: 'Hätte die Provincialunabhängigkeit noch eine feste Wurzel in den Gemüthern gehabt, so würden diese Erwerbungen wahrscheinlich auf unüberwindliche Schwierigkeiten gestossen sein; aber schon war die französische Nationalität zu einem Gemeingefühl entwickelt, vor welchem keine Absonderung mehr bestehen konnte. Wenn die Länder, die einen andern Oberlehnsherrn anerkannten, mühelos herbeigebracht wurden, wie hätten diejenigen widerstehen sollen, welche den König schon längst als ihr Oberhaupt verehrten'(†)?

Over 't geheel is de Heer Wenzelburger over dezen tijd, de eerste jaren na den dood van Karel den Stoute, wel wat los heengegleden. Van den vrede van Atrecht in 1482 wordt met geen woord gerept, en de slotsom wordt, tamelijk onnauwkeurig, in deze bewoordingen saamgetrokken, blz. 353: 'Erst im Frieden von Senlis 1493, nachdem Maria schon längst gestorben war, gab Ludwig diese Eroberungen heraus.' De waarheid, in tweeërlei opzicht met deze uitlating in strijd, is, dat niet Lodewijk, maar Karel VIII teruggaf, en dat hetgeen werd teruggegeven niet *alles* was, doch slechts Franche-comté en Artois, op eenige steden na, alzoo maar een deel van den buit. Bij Van Kampen(§) staat het, gelijk het is.

Nauw saamgeweven met de geschiedenis van Lodewijk's aanval op de landen, die Maria van haar vader erfde, is die van den val van Hugonet en Humbercourt. Daar deze historie, ten gevolge van navorschingen van eenige jaren herwaarts, geheel van aard is veranderd, zou men hier èn een minder beknopte voorstelling, dan haar is ten deel gevallen, hebben verwacht, èn inzonderheid eenige verwijzing naar die latere nasporingen.

(*) Gaillardin, *Histoire du règne de Louis XIV*, 1874, III, p. 332 vlg.
(†) Ranke, Franz. Gesch., I, p. 83.
(§) *Geschichte der Niederlande*, I, p. 247, 257, 258.

Met uitzondering van het boven aangevoerde omtrent de bronnen raken de opmerkingen, in de vorige bladzijden vervat, bijzondere gedeelten van het werk, niet het geheel als zoodanig. Het is moeielijk te verbloemen, dat, wat die gedeelten betreft, de uitvoering in geenen deele volmaakt is. Wellicht waren er meer bedenkingen van dien aard te opperen. Vermits nu het geheel uit de som der deelen bestaat, zou het kunnen wezen, dat iemand de gevolgtrekking maakte, dat de waarde van 't gansche werk niet zeer groot is. Die overtuiging te wekken is evenwel geenszins juist het doel van dit vertoog. Gaarne breng ik den Auteur de hulde, die hem toekomt, door te erkennen, dat over 't geheel het boek een duidelijke en aangenaam geschreven voorstelling geeft van het leven van het Nederlandsche volk in vroegere eeuwen; dat aan sommige partijen veel zorg is besteed, met name: aan de geographische gesteldheid des lands; aan de inrichting van 't bestuur der steden; aan de rechtsinstellingen; aan de schildering van den toestand dezer landen ten tijde der Bourgondische vorsten en van hun binnenlandsche politiek; aan de historie van Vlaanderen, toen zij haar middelpunt had in Jakob van Artevelde, die - ik weet niet, in hoever de vergelijking opgaat - blz. 249 met Pericles wordt vergeleken; aan het kerkelijk leven der inwoners dezer landen; eindelijk aan de regeering van Karel V. Doch wat inzonderheid gemist wordt is, naast de aanwijzing der bronnen, waaruit het verhaal is voortgesproten, de klaarblijkelijkheid der zelfstandige bewerking; de toon, die verraadt, dat de Schrijver zijn overtuiging grondt op de fundamenten; de bewijzen der kennisneming van al het ter zake dienende; ten slotte de stellige indruk, dat het werk overal evenzeer is op de hoogte der wetenschap.

J.A. WIJNNE.

Over het kiesrecht.

Geschiedenis van het Engelsche kiesrecht. Academisch proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in het Romeinsch en Hedendaagsch Recht aan de Rijksuniversiteit te Leiden, door R. Macalester Loup, gedrukt te Leiden bij E.J. Brill, 1879.

Het is een gelukkig verschijnsel van den tegenwoordigen tijd, dat onze jeugdige regtsgeleerden meer waarde beginnen te hechten aan en meer werk beginnen te maken van het staatsregt, dan vroeger het geval was. Hieraan zijn wij, naar ik meen, het bovenvermelde proefschrift verschuldigd, dat de redactie van *De Tijdspiegel* mij ter beoordeeling toezond.

In het algemeen dweep ik niet zeer met proefschriften ter verkrijging van een academischen graad, en zou ik het wenschelijker achten, dat men zich, ter verkrijging van dien graad, alleen tot het verdedigen van eenige stellingen bepaalde.

Wilde men volstrekt een dissertatie schrijven, dan zoude ik dat liever alleen willen beschouwd hebben als een werk tot oefening voor den schrijver, dan wel als een werk, bestemd voor den handel en dus voor het publiek. Hij, die promoveren zal, heeft gewoonlijk nog niet den leeftijd bereikt, waarop hij in staat zal wezen een grondig en onpartijdig oordeel over zaken b.v. van staatsregtelijken aard te vellen: hij heeft nog geen voldoenden tijd gehad, om hetgeen men hem onderwezen heeft te doordenken en het kaf, zoo dat aanwezig mogt zijn, van het koren te scheiden. Veelal zal hij voor volkomen juist houden hetgeen zijne hooggeleerde onderwijzers hem hebben geleerd, en zullen het niet zijne eigene, na grondig onderzoek en ernstig nadenken, gevormde denkbeelden, maar de denkbeelden dier onderwijzers zijn, die hij in zijn geschrift opneemt. Het is overigens reeds meermalen gebleken, dat het niet wenschelijk is, ook zelfs niet voor buitengewoon begaafde jongelieden, om reeds zoo vroeg als schrijvers op te treden. In den regel zullen zij later, wanneer - zooals onvermijdelijk is - hunne denkbeelden zich, door meer kennis, meer ondervinding en grondiger oordeel, zullen hebben gewijzigd, met geen gunstig oog terugzien op hetgeen zij vroeger schreven, en zal het zelfs somtijds noodzakelijk zijn, dat zij er uitdrukkelijk op terugkomen.

Zou dit een of ander ook toepasselijk zijn op het onderwerpelijk proefschrift? Ik zal mij hierover geen oordeel aanmatigen, maar wensch mij te bepalen tot eene korte aankondiging en tot het mededeelen van enkele opmerkingen.

Wat de schrijver met zijn werk bedoelt, blijkt uit zijne inleiding, welke ik hier laat volgen; zij luidt aldus:

‘Geen staatsrecht historisch belangrijker dan het Engelsche. Geen historie, durf ik bijna zeggen, minder bekend dan die van het Engelsche recht. Twee redenen, die een onderwerp uit het Engelsche staatsrecht voor mij bijzonder aanlokkelijk maakten ter behandeling in dit proefschrift. De algemeen heerschende overtuiging, dat het kiesrecht van het hoogste gewicht is in den modernen staat en dat intusschen de kiesstelsels hoogst gebrekkig zijn, dreef mij als van zelf naar dit onderwerp.

Doch zoo ooit onderneming bleek de krachten van hem, die haar aanvatte, te boven te gaan, dan wel hier. N'est pas historien qui veut - dat werd mij met den dag duidelijker. En te moeijelijker viel mij het werk vaak bij gebrek aan bronnen. Eigenlijk laat dergelijke studie zich alleen op de plaats zelve, in Engeland dus, goed verrichten.

Toch meende ik het begonnen werk niet te moeten staken, omdat

ik mij bewust was althans iets voort te brengen op dit bij ons nog tamelijk onontgonnen terrein. Monographieën mogen er zijn, een doorloopende geschiedenis van het Engelsche kiesrecht bestaat er in onze taal, zoover ik weet, niet. Ja, ook in het Engelsch is mij geen werk bekend, dat zich uitsluitend met de historische ontwikkeling van dit deel van het staatsrecht bezig houdt. Het meest geven de beide werken van Homersham Cox: "Antient parliamentary elections" en "The Reform Bills of 1866 and 1867", die dan ook vlijtig door mij geraadpleegd zijn.

Velen zijn misschien van oordeel, dat ik, naar verhouding, de geschiedenis van het kiesstelsel vóór 1832 veel te uitvoerig heb behandeld, en dat de wijze, waarop ik de wet van 1832 heb besproken, in haar vluchtigheid te ongunstig afsteekt bij de nauwkeurigheid, waarop ik mij heb toegelegd in het bestudeeren van de doodgeboren pogingen tot hervorming in de 18de eeuw. Men vergunne mij met hen van gevoelen te verschillen. Wat na 1830 gebeurde is vrij wel bekend, de geschiedenis vóór dien tijd is voor velen in een ondoordringbaren nevel gehuld. Toch laat zich de geschiedenis na 1830 eerst goed begrijpen, als die nevel is weggevaagd. Daarvoor heb ik mij vooral beijverd. En dan meende ik, dat ik het meeste licht moest doen vallen op de parlementsdebatten in de 18de eeuw, omdat de beginselen, waarop het bij de regeling van het kiesstelsel aankomt, toen het meest juist uiteengezet en met het meeste talent verdedigd zijn.

Gaf ik historie, ik wilde kritiek niet uitsluiten. Ja, de historie moest mij dienst doen als les voor de toekomst. De lezer zal dus het gevoelen van den schrijver telkens zien doorschemeren. De opsteller van het verre boven mijn lof verheven proefschrift: "Theoretische beschouwingen over kiesrecht" - het beste geschrift, dat ik in onze taal over deze zaak ken - Mr. H. du Marchie van Voorthuijsen zal ontwaren, dat mijn historische beschouwingen mij tot ongeveer hetzelfde resultaat hebben geleid, als hem zijne theoretische. Voor mij als voor hem is het stelsel der proportioneele vertegenwoordiging dat der toekomst. Welwillendheid roep ik in voor deze mijn eerste proeve!'

Men ziet het, de bedoeling van den schrijver was, om bepaaldelijk te beantwoorden aan den titel, dien hij boven zijn geschrift plaatste; hij wilde in de eerste en voornaamste plaats geschiedenis leveren, en deze inderdaad niet gemakkelijke taak heeft hij vervuld op eene wijze, die van veel oordeel en goede, ijverige studie der weinige voorhanden bronnen getuigt. Hij heeft zijn werk verdeeld in zes hoofdstukken; het eerste handelt over den oorsprong en de zamenstelling van het eerste parlement; het tweede over de wijze, waarop het kiesstelsel zich heeft gewijzigd; het derde, zeker het belangrijkste, over de pogingen tot hervorming vóór 1832; het vierde over de wet van 1832; het vijfde behelst de geschiedenis der reformbe-

weging tot 1866; terwijl eindelijk het zesde handelt over ‘The Representation of the People Act. A^{o} 1867.’

Het is jammer - ik kan deze eenigzins schoolmeesterachtige opmerking niet terughouden - dat de drukproeven zoo slordig gecorrigeerd zijn, waardoor vele zinstorende drukfouten in het afgedrukte werk zijn overgebleven.

Maar de schrijver wil niet alleen historie, hij wil ook kritiek leveren; hij zegt: ‘de historie moest mij dienst doen als les voor de toekomst. De lezer zal dus het gevoelen van den schrijver telkens zien doorschemeren.’

Deze uitdrukking ‘*doorschemeren*’ is misschien niet heel juist; toch zou ik wel gewenscht hebben, dat de schrijver zijne zienswijze wat meer ontwikkeld had; de beoordeeling dier zienswijze zou dan gemakkelijker geweest zijn.

Intusschen blijken, met betrekking tot die zienswijze, twee zaken volkomen duidelijk: vooreerst, dat de schrijver het distriktenstelsel bij de verkiezingen hoogelijk afkeurt; ten tweede, dat hij zeer ingenomen is met het stelsel van proportionele vertegenwoordiging, en dat hij dat zelfs voor het stelsel der toekomst houdt. Ten aanzien van het eerste punt zegt hij op pag. 175 het volgende: ‘Maar hoe ook ingericht, de verdeeling van een land in kiesdistrikten verdient te eenenmale afkeuring. Eindelijk werd dit in Engeland implicite erkend. Nog altijd hecht men echter aan deze kwestie lang niet dat gewicht, waarop zij aanspraak heeft. Hoe echter het tegenwoordig stelsel, dat in alle landen gevolgd wordt, anders verdedigd kan worden dan met het argument: “wij weten niets beters”, schijnt inderdaad raadselachtig. Men kan zich voorstellen, dat er personen zijn, die beweren, dat eigenlijk alleen de meerderheid vertegenwoordigd behoeft te worden, (zoo bij ons Mr. G. van Oosterwijk, die herhaaldelijk in dien zin schreef) terwijl anderen van oordeel zijn, dat in het parlement als het ware het geheele volk moet spreken en elke minderheid haar eigen orgaan moet hebben, maar zeker zal wel niemand willen beweren, dat het maar van het toeval moet afhangen, hoe de vertegenwoordiging zal zijn samengesteld. Toch doet eigenlijk iedereen zoo, die het distriktenstelsel voorstaat. In de historie geworteld en dagteekenend uit een tijd, toen werkelijk ieder distrikt een geheel afzonderlijk leven leidde, en de taak der vertegenwoordiging geen andere was, dan volgens den last der constituenten een bede toe te staan aan den vorst, heeft alle recht van bestaan verloren sedert de vertegenwoordiging daar is, om voor het geheele volk op te treden.’

Dit een en ander is m.i. zeer juist, en ik kan er mij geheel mede vereenigen. Wat het tweede punt aangaat, is het echter een ander geval. De schrijver wordt blijkbaar medegesleept door het m.i. volstrekt niet te verwezenlijken en geheel onpraktische denkbeeld, om de vertegenwoordiging te doen zijn een getrouwe weerspiegeling van het

volk, zoodat alle rigtingen en belangen, die in den Staat leven, hare representanten daarin zouden moeten vinden. Hij zegt ter zake op pag. 183 volgg.:

'Eindelijk verscheen in 1859 een werk, dat den waren weg insloeg tot verbetering van het kiesstelsel, het thans vrij algemeen bekende werk van Hare: "Treatise on the Election of Representations."

Hare gaat uit van deze twee eenvoudige beginselen: 1°. ieder persoon is gekozen, die zooveel stemmen op zich vereenigt, als het aantal uitgebrachte stemmen, gedeeld door het aantal te vervullen plaatsen, bedraagt; 2°. alle stemmen, die nog bovendien op een reeds verkozen persoon uitgebracht worden, zijn niet ijdel, maar worden een ander persoon toegekend, die op de stembriefjes in de tweede plaats voorkomt. Hare liet het intusschen niet bij algemeenheden, maar gaf een tot in de kleinste bijzonderheden afgewerkt wetsvoorstel met toelichting, waarin het geheele plan was nedergelegd.

Volgens Mill was thans het ei van Columbus gevonden, en sinds de verschijning van dit werk hield hij niet op, de aandacht daarop te vestigen. Het is intusschen den strijders voor dit stelsel nog niet gelukt de publieke opinie te veroveren, en bij de reform-voorstellen werd er niet eens acht op geslagen. Door bestrijders in brochures, dikwijls hoogst oppervlakkig, besproken, is het eigenlijk nooit wederlegd. De machtspreuk, waarmee Bagehot er zich van afmaakt, kan toch waarlijk den toets niet doorstaan. Zij, die het uitvoeriger hebben behandeld, hebben niet altijd voldoende onderscheiden tusschen het beginsel en de uitvoering. Zij vergeten veelal, dat, toegegeven dat de uitvoering nog niet volmaakt is, kleine vlekjes geduld moeten worden en zeker langzamerhand zullen worden uitgewischt, als het beginsel juist is. Daarom moet men niet het grootste gewicht leggen op de praktische bezwaren. Wel zijn er, die beweren, dat de uitvoering niets minder dan onmogelijk is(*). Beproef het, kan men hun antwoorden, en gij zult zien, dat het hiermee gaat, als met zooveel zaken: de onmogelijkheden van gisteren zijn de alledaagsche zaken van het heden.'

En eenige regelen lager lezen wij:

'Vraagt men naar de theoretische bestrijding van den grondslag van dit stelsel, waarop het in de eerste plaats aankomt, dan ziet men dat zelden of nooit het beginsel wordt aangetast, maar bij voorkeur als argumenten daartegen worden aangevoerd mogelijke gevaren, die er het gevolg van zouden kunnen zijn.'

Ik ben geen voorstander van de zoogenaamde proportionele vertegenwoordiging en mijn gevoelen daaromtrent kan men vinden in twee stukken, getiteld: 'Vertegenwoordiging van meerderheid of ook van minderheden?' opgenomen in de nummers van Junij en Augustus 1878

(*) Dit is een zonderlinge zin! Ik geloof dat de woorden "niets minder dan" daaruit zullen moeten worden weggedacht, want anders zou er, tegen de bedoeling van den schrijver staan; dat de uitvoering zeer goed mogelijk is.

van dit Tijdschrift. Ik heb daarin een stelsel van proportionele vertegenwoordiging bestreden, en het door mij voorgestaan stelsel nader verdedigd. Naar die stukken veroorloof ik mij te verwijzen. Wat het thans bedoelde stelsel, namelijk dat van Thomas Hare, betreft, dit heb ik vroeger medegedeeld en behandeld in de nummers 1058, 1059 en 1060 van het *Weekblad voor de burgerlijke administratie.* Daar de schrijver schijnt te meenen, dat dit stelsel eigenlijk nooit is wederlegd, en men het niet in zijne beginselen heeft bestreden, maar slechts bezwaren tegen de uitvoering heeft gemaakt, acht ik het noodig het in korte trekken op te geven, om daarna aan te toonen, dat wel degelijk tegen die beginselen bedenkingen zijn in het midden gebragt. Ik zal bij deze opgaaf volgen hetgeen ter zake voorkomt in nummer 1058 van het gemelde Weekblad.

Men vangt aan met het stellen van kandidaten. Deze kandidaten moeten zich eenigen tijd vóór de verkiezing aangeven bij het hoofdkiesbureau te Londen en daar een zekere som b.v. 50 pond sterling storten; verder zijn zij van alle kosten vrij. Een officiele lijst van alle kandidaten met opgaaf der plaatsen, waarvoor zij zich verkiesbaar hebben gesteld, wordt door dat hoofdbureau opgemaakt en gepubliceerd, waarbij de kandidaten eene korte uiteenzetting van de politiek, die zij denken te volgen, kunnen voegen.

Het stemmen geschiedt op de wijze, zooals in het volgende voorbeeld is vermeld. Gesteld er moeten 100 leden benoemd worden door 100,000 kiezers, dan is volgens het reeds boven opgegeven beginsel hij, die 1000 stemmen verkregen heeft, benoemd. Aan iederen kiezer wordt het regt gegeven op zijn stembriefje zoovele namen te plaatsen als hij wil, en wel naar de rangorde, volgens welke hij aan de kandidaten de voorkeur geeft: bovenaan den kandidaat, dien hij het liefst wil, daarna den kandidaat die, naar zijn inzien, in de tweede plaats dient in aanmerking te komen, en zoo vervolgens met den derden, vierden enz. De stem zal aan den bovenaan geplaatsten kandidaat komen, maar, zoodra deze een aantal van 1000 stemmen op zich vereenigd heeft, aan den tweeden; en is ook deze verkozen, aan den derden enz.

De briefjes, die tot verkiezing van één kandidaat hebben medegewerkt, kunnen nu niet meer voor anderen van dienst zijn; zij worden dus bijeen verzameld, weggelegd en bewaard. Komt de naam van dien kandidaat nog op andere briefjes voor, dan wordt hij doorgehaald en n°. 2, die in zijn plaats valt, komt nu bovenaan, terwijl met hem evenzoo gehandeld wordt als met den eerste.

Bij de verschillende bureaux zal echter altijd eene hoeveelheid briefjes overblijven, die te zamen genomen nog geen genoegzaam aantal eerste stemmen op een en denzelfden kandidaat uitbragten, om hem te doen verkiezen. Daarom moeten, zoodra zij, die het quantum van 1000 bereikt hebben, bekend zijn, onmiddellijk alle overblijvende stem-

briefjes verzonden worden naar het hoofdkiesbureau. Terwijl men daar weer de namen, die bovenaan staan, opschrijft en de eerste stemmen daarop uitgebragt telt, kan zich de vraag voordoen, welk briefje tot het bereiken van een quantum moet medewerken, welk overblijven, en dit is van eenig belang, omdat het eerste voor alle andere namen, die er opstaan, zijn kracht verliest, het andere gelden blijft voor den kandidaat, die onder n°. 2 is geplaatst. Men telt in zoodanig geval het eerst die briefjes mede, welke afkomstig zijn uit de plaats, waarvoor de te kiezen persoon zich kandidaat heeft gesteld. Die, waarop het geringste aantal namen staat, gaan voor, en, wanneer het aantal namen gelijk is, kan men b.v. het eerst dat briefje nemen, wat het laatst is ontvangen, zooals uit het nummer, dat er op gesteld moet zijn, dadelijk zal kunnen blijken. Op den ingeslagen weg gaat men voort: zij, die bovenaan staan, of door de doorhaling der eerste namen allengs op n°. 1 gekomen zijn, zullen, zoodra zij het getal van 1000 stemmen verkregen hebben, verkozen zijn.

Het kan echter gebeuren, dat dit getal niet bereikt wordt door zoovele kandidaten als er vacatures zijn. In het gestelde geval hebben b.v. 250 kandidaten zich aangeboden, en daarvan zijn er niet meer dan 75, die 1000 stemmen op zich hebben vereenigd, zoodat 75,000 stembriefjes hun effect hebben verkregen. Nu blijven er 25,000 over, die nog niet meegeteld hebben, en verdeeld zijn over 175 kandidaten. Maar hiervan moeten nog 25 gekozen worden. De gewone regel kan niet meer worden aangewend; men moet dus in deze periode op eene andere wijze te werk gaan, en het systeem der vereischte quanta laten varen. Daarom begint men - altijd met het oog op de door de kiezers gegeven voorkeur - de namen, die op de overgebleven briefjes bovenaan staan, (natuurlijk de reeds doorgehaalde weggerekend) op te tellen. En zij, die op de meeste der briefjes op n°. 1 waren geplaatst of in de plaats daarvan zijn gekomen, worden aangewezen om de nog resterende vacatures te vervullen. In deze periode beslist dus de relatieve meerderheid.

In het gestelde geval waren er nog 25,000 stemmen en 175 kandidaten. Deze hebben dus gemiddeld ieder 148 stemmen verkregen, sommigen meer. Zeer waarschijnlijk zullen de 25 kandidaten, die de meeste stemmen hebben verkregen, een aantal stemmen, loopende tusschen de 400 en 900, hebben verkregen of gemiddeld 650. Dit getal vermenigvuldigd met 25 - het aantal te vervullen plaatsen - geeft 16,250. In het geheel zullen er dus 8750 stembriefjes overblijven, die van geen invloed op den uitslag der stemming geweest zijn, dat is ongeveer 1/12. Bedenkt men echter, dat hieronder stembriefjes zullen zijn, waarop een doorgehaalde naam staat, dan heeft van de 8750 kiezers hij, op wiens stembriefje dit heeft plaats gehad, reeds een vertegenwoordiger naar zijn zin verkregen, daar, hoewel

zijn stembriefje daartoe niet heeft medegewerkt, degene, dien hij bovenaan had geplaatst, reeds benoemd is.

Ten opzigte van het medegedeelde stelsel en zijne beginselen heb ik in nummer 1058 van het gemelde Weekblad betoogd, dat, daar van de 100,000 kiezers 1000 stemmen den uitslag der stemming geven, het dus geen meerderheid, maar eene minderheid is, die de vertegenwoordigers kiest, terwijl verder elk stembriefje, ofschoon er verscheidene namen op mogen geplaatst worden, maar voor de verkiezing van één der 100 leden geldt. Deze beide beginselen - zoo betoogde ik verder - waren naar mijn inzien onjuist. Zij waren strijdig met het beginsel, waar men in elke maatschappij, in elke vereeniging van gelijke regten hebbende menschen redelijkerwijs niet buiten kan, namelijk dit, dat de wil van de stemhebbende meerderheid moet beslissen.

Ik zeide dienaangaande: 'Met dit beginsel is het stelsel van Hare volstrekt onvereenigbaar, in hetwelk de volksvertegenwoordiging eigenlijk door de minderheid verkozen wordt. In zijn stelsel kiezen b.v. 1000 van de 100,000 kiezers eenen vertegenwoordiger, en ieder van hen kan slechts tot de verkiezing van *eenen* vertegenwoordiger medewerken, want, wanneer ieder zoovele leden mogt kiezen als er vacatures zijn, zou de sterkste partij alle overigen tot zwijgen brengen.

In dit laatste vindt men een zeer groot bezwaar. Ik kan dit echter niet deelen. Wat mij betreft, ik geloof dat de sterkste partij uit den aard der zaak dit regt heeft, en dat men het haar op den duur ook niet ontnemen *kan.* Stel eens, dat het thans tot kiezen rijpverklaarde volk geene vertegenwoordigers koos, maar zelf vergaderde en beraadslaagde, welke maatregelen zouden dan genomen worden, welke wetten zouden dan worden vastgesteld? Immers zoodanige maatregelen en wetten, die de meerderheid verlangde. Van anderen zou stellig geen sprake kunnen zijn; de geest, de gezindheid der meerderheid zou zich in alles openbaren. En zal men dan nu, nu het volk slechts kiest, door eene kunstmatige inrigting van het kiesstelsel, een ander effect mogen bewerken? Zal men in deze handeling, die men aan het volk toevertrouwt, de uitdrukking van den geest der meerderheid mogen tegenhouden? Dit zou onbillijk en met den aard der zaak strijdig wezen.

Het regt, dat ten opzigte van elk algemeen belang geldt, moet ook gelden ten opzigte van het algemeen belang der verkiezing; de volksvertegenwoordiging behoort te zijn eene uitdrukking der gezindheid van de meerderheid van het tot kiezen rijpverklaarde volk.'

Thomas Hare ging bij zijn stelsel van het beginsel uit, dat de vertegenwoordiging representanten moest bevatten van alle rigtingen en belangen, die in den Staat leven. Ik heb dit beginsel bestreden door aan te toonen, dat het niet behoorlijk in werking te bren-

gen was. Immers is dit van een beginsel waar, dan is het van zelf veroordeeld.

Ik zeide dienaangaande: 'Hoe toch zou het mogelijk wezen, dat *alle* rigtingen en belangen - en zelfs de kleinsten zouden dan daarop aanspraak hebben - vertegenwoordigd werden? Maar gesteld, dat de zaak uitvoerbaar ware, dan zou het toch in geen geval op eene andere wijze mogen geschieden, dan in *dezelfde* verhouding als waarin de verschillende rigtingen en belangen tegenover elkander in den Staat bestaan. Kon men echter deze verhouding behoorlijk bewerkstelligen, (en dat kan men stellig bij de toepassing van het stelsel van Hare niet) dan zou men dadelijk ondervinden dezelfde overheersching, die men in den Staat zelven waarneemt.'

Wat deze verhouding betreft, haalde ik een voorbeeld aan door Mr. W.A. Reiger opgegeven in zijn stuk, handelende over 'nieuwe kiesstelsels' geplaatst in *De Gids* van 1866, waarin hij het stelsel van Hare bespreekt.

Het luidde aldus:

'Ieder kandidaat, die het quantum heeft bereikt, wordt verkozen. Daar er echter altijd veel meer kandidaten zullen zijn dan vacatures, zullen de stemmen niet ligt zóó verdeeld zijn, dat voor ieder te vervullen plaats juist een quantum bereikt wordt. Zeer waarschijnlijk - men mag zeggen, zoo goed als zeker - zal er een aantal overblijven, die niet genoeg stemmen hebben verkregen, zoodat er nog eenige plaatsen op eene andere wijze moeten vervuld worden. Daartoe wordt een middel aan de hand gedaan: men kiest hen, die op de meeste der overblijvende stembriefjes bovenaan zijn geplaatst. Dit middel nu is zeer gebrekkig. Immers het gevolg is, dat er eene menigte leden worden gekozen die, de een meer de ander minder, beneden het quantum zijn gebleven, zoodat b.v. 400 of 500 kiezers een lid benoemen, en dus evenveel invloed hebben als 1000 anderen. Dus sommige rigtingen, sommige belangen - waarschijnlijk die, welke de minste voorstanders hebben - verkrijgen een aandeel in de volksvertegenwoordiging, veel ruimer dan in evenredigheid met hunne werkelijke kracht.'

Als ik dit een en ander naga, dan meen ik te mogen volhouden, dat de bewering van den schrijver, dat men tegen het stelsel van Hare niet, wat zijne beginselen betreft, bedenkingen heeft gemaakt, en dat men alleen bezwaren heeft geopperd tegen de mogelijke gevolgen daarvan, onjuist is.

Is de schrijver nu met dit een en ander onbekend geweest? Ik geloof het niet, want sommige aanhalingen en uitdrukkingen in zijn geschrift bewijzen het tegenovergestelde. *Goed* schijnt hij er echter niet mede bekend geweest te zijn, want anders zou men, zoo hij het er niet mede eens was geweest, eene wederlegging hebben mogen verwachten; hij zou zich dan zeker niet bepaald hebben tot de een-

voudige verklaring, dat de beginselen van het stelsel van Thomas Hare eigenlijk nooit waren wederlegd.

Achter het werk zijn eenige stellingen over staatsregt geplaatst, waarmede ik mij niet kan vereenigen en waartegen ik dus liever oppositie zou hebben gevoerd, dan ze te verdedigen. Zooals b.v. de eerste stelling: ‘Het is een eisch van het moderne staatsrecht, dat het stelsel van distriktsvertegenwoordiging plaats make voor dat van proportioneele vertegenwoordiging (stelsel Hare)’; de tweede: ‘Ten onrechte beweert de Bosch Kemper, dat het stelsel van Hare strijdt met het hoofdbeginsel van het representatieve systeem, dat elk verkozen lid niet komt voor zijn stand, voor zijn belang, voor zijne partij, maar voor het geheele volk’; en de tiende: ‘Het strijdt niet met ons staatsrecht, in waterschappen stemrecht toe te kennen aan vreemdelingen.’

Doch mij werd alleen de beoordeeling van het proefschrift, niet van de stellingen opgedragen; zij maken daarmede dan ook m.i. geen bepaald geheel uit.

Arnhem, 25 Maart 1879.

MR. G. VAN OOSTERWIJK.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

***Gabrielle,* oorspronkelijk tooneelspel in drie bedrijven door J.J. Schürmann. Amsterdam, Jan D. Brouwer, 1878.**
***Juffrouw Bos*, drama in vijf bedrijven door H.J. Schimmel. Amsterdam, J.C. Loman Jr. 1878. *Elisa,* drama in vier bedrijven door Désiré Delcroix. Leiden, A.W. Sijthoff, 1877.**
***Op kostschool,* blijspel met zang in drie bedrijven met een tusschenspel, door Catharina F. van Rees. Haarlem, de erven F. Bohn, 1878.**
***Cymbeline* van Shakspere, vertaald door dr. L.A.J. Burgersdijk. J.L. Beijers, Utrecht, 1878. *Willem Tell*, tooneelspel in vijf bedrijven van Friedrich von Schiller. Metrisch overgezet door J. Hoek. Kampen, Laurens van Hulst.**
***Het Nederlandsch Kluchtspel van de* 14e *tot de* 18e *eeuw,* door J. van Vloten. 2e vermeerderde druk. Eerste deel van de 14e tot de 16e eeuw. Haarlem, W.C. de Graaff, 1878.**

Wie eene verzameling wil aanleggen van de monumenten, die van het herleven der nationale tooneelletterkunde in het laatste derde deel der negentiende eeuw getuigen, zal nauwlijks eene enkele plank van een boekenrekje ten halve kunnen vullen. Naast Van Heijst's *Graaf van Rennenberg*, door Teijler's Genootschap in het licht gegeven, zal hij een paar dunne boekskens, Faassen's *Militaire Willemsorde*, Van Maurik's *Bittere pil* en *Janus Tulp* en misschien nog een paar andere kunnen plaatsen, maar de stukken, die hij het liefst in zijne verzameling verlangen, waaraan hij gaarne eene eereplaats verleenen zou, zijn niet in druk verkrijgbaar. Noch Glanor's *Uitgaan*, noch Keller's *Blauwe lint*, noch Mulder's *Kiesvereeniging van Stellendijk*, noch *Onze stand,* noch Faassen's tooneelwerken *De hond van den tuinman, Thuis blijven, Anne-Mie*, noch *Zoë* zijn uitgegeven. Merkwaardig, dat juist die stukken, waarin het nationaal karakter der herlevende tooneelletterkunde zich het duidelijkst openbaart, niet in den handel bestaan; dat zij alleen gezien, niet ook gelezen kunnen worden, tot schade van critiek en publiek, die alleen dan een tooneelstuk met volledige kennis van zaken beoordeelen en naar den eisch genieten kunnen, wanneer de lezing *à tête reposée* de indrukken van de aanschouwing kan bevestigen, versterken of wijzigen.

Merkwaardig voorzeker, maar toch hoogst natuurlijk. Het gemis van

eene wettelijke bescherming van het auteursrecht van den tooneelschrijver is van dezen toestand de oorzaak. Na hetgeen vroeger over dit onderwerp hier ter plaatse (in *De Tijdspiegel* van November 1878) gezegd is, kan ik thans volstaan met op dit practisch gevolg te wijzen, dat inderdaad van grooter belang is dan het oppervlakkig schijnt. Ware alleen de teleurgestelde verzamelaar het slachtoffer, men zou er gemakkelijk over heen kunnen stappen, maar het zorgvuldig achter slot houden van de voor opvoering vatbare tooneelstukken, die voor de wet *res nullius* zijn, waarvan de eerste de beste zich door toeëigening meester kan maken, heeft voor de zaak van het tooneel in het algemeen nog dit nadeelig gevolg, dat de belangstelling voor dit krachtig element van beschaving zich bezwaarlijk uitbreiden kan buiten den engen kring van een geëxploiteerd tooneel. Hoe kan men de inwoners van plaatsen, niet bezocht door de weinige tooneelgezelschappen in Nederland, die zich op verbetering toeleggen, overtuigen van den wezenlijken vooruitgang van de laatste tien jaren? Voor hen is nog altijd de kermistroep van voorheen, met zijn repertoire van stukken zonder slot of zin, opgevoerd zonder natuur of studie, gemonteerd zonder kennis of smaak, de eenige vertegenwoordiger van de nationale dramatische kunst; wat zij van de nieuwe verschijnselen hooren klinkt hun als een sprookje. Kon men hun de stukken in handen geven, waarmede het oorspronkelijk repertoire sedert eenigen tijd is verrijkt, hoevele vrienden en voorstanders zou de beweging niet winnen! Ook voor de tooneelspeelkunst in den engeren zin is dit gevolg van het gemis eener wettelijke regeling te betreuren, daar het niet in den handel komen van de opgevoerde stukken het naar den eisch bestudeeren ervan voor den acteur onmogelijk maakt; de oude fout blijft alzoo bestaan, dat de spelers meenen genoeg, althans al het mogelijke gedaan te hebben, zoo elk zijne eigene rol kent zonder naar het verband, naar het kunstgeheel te vragen.

Deze grieven stip ik slechts aan, evenals de laatste, die mij persoonlijk op dit oogenblik het meest treft. Het ligt namelijk voor de hand, dat hij, die geroepen is een overzicht te leveren van de tooneelstukken, die als boeken in den handel worden gebracht, bij den tegenwoordigen stand van de wetgeving zijn oordeel uitsluitend zal hebben uit te spreken over ongeschikte stukken, òf volstrekt niet geschreven met het doel, om ze op de planken te zien gebracht, òf door van des schrijvers wil onafhankelijke omstandigheden op de planken niet toegelaten, òf er ten spoedigste van verwijderd. Stukken dus, die men veilig als *res nullius* langs de paden der tooneeldirecteurs kan uitstallen, daar hunne onbegeerlijkheid ze tegen bemeestering waarborgt.

Van de zes tooneelstukken, die het onderwerp dezer beschouwing zullen uitmaken, verkeeren er zeker vier in dit geval. De twee eersten zijn bij de opvoering gevallen, de beide laatsten zijn voor opvoering hier te lande onder gewone omstandigheden niet geschikt.

Een stuk als *Gabrielle* brengt den beoordeelaar in een moeilijk parket. Indien hij zijne eigene waarde bijzonder hoog stelt, laat hij zulk een kunstproduct liggen, en spreekt er in 't voorbijgaan een ‘beneden alle critiek’ over uit; indien hij liefst zichzelf en zijne lezers vermaakt, somt hij de onzinnigheden op, waarvan het stuk overvloeit, en steekt er den draak mede. Voor beide wijzen van behandeling is dit tooneelwerk van den Heer Schürmann zeer geschikt, en eene serieuse beoordeeling is het wezenlijk niet waard. Toch mag de critiek een stuk met eene zoo merkwaardige geschiedenis niet ignoreeren, noch persifleeren. En eene merkwaardige geschiedenis, een veelbewogen ante-vitaal (om 't zoo eens te noemen) leven heeft *Gabrielle,* niet-tegenstaande zijne niet meer dan twee opvoeringen, voorzeker gehad. Het is boven een aantal andere de eer eener opvoering door het gezelschap van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ waardig gekeurd; het heeft het *representetur* verkregen van de commissie van den Stads-Schouwburg te Amsterdam; het werd door den Raad van Beheer der genoemde vereeniging het eenig bruikbare geacht onder meer dan tweehonderd ingekomen, oorspronkelijke tooneelstukken(*). En niettemin viel het bij de opvoering in de hoofdstad, terwijl in 's-Gravenhage de opvoering door den burgemeester, op het voorstel der tooneelcommissie, om de onzedelijkheid verboden werd.

De intrige en de moraal zijn zeer eenvoudig. Een jongmensch, wiens vader de in onze administratieve hiërarchie onbekende, maar blijkbaar zeer hooge, betrekking van staats-secretaris bekleedt, trouwt tegen den zin zijner betrekkingen en den raad zijner vrienden met eene jonge dame van Fransche afkomst, die hij in een publiek huis heeft leeren kennen. De maatschappij laat hem natuurlijk links liggen; zijne familie wil van deze jonge vrouw met hare oneerbare antecedenten even natuurlijk niets weten. De boezemvriend van den man, van eene reis terugkomende en het door hem afgeraden huwelijk voltrokken vindende, leest den man eerst de les, omdat hij de eer zijner vrouw niet te verdedigen weet, en maakt dan den vader diets, dat de zoon van zijne vrouw af wil. De vader neemt op zich, dit der jonge vrouw aan te zeggen, doch bij de ontmoeting treffen hem hare schoonheid, de fierheid, waarmede zij zijn aanbod van een jaargeld na de scheiding afwijst, en hare tranen zoozeer, dat hij zijn hoed voor haar afneemt en vergunning vraagt, om haar aan zijne vrouw, hare schoonmoeder, voor te stellen.

We hebben hier dus *la réhabilitation de la prostituée*, de leer

(*) ‘*Gabrielle* was’ - zoo schreef de Raad van Beheer in zijn adres van 14 Januari 1879 aan den Gemeenteraad van Amsterdam - ‘onder ruim tweehonderd oorspronkelijke stukken het schier eenige, waarin eenige kennis van tooneel en dramatische gang was te ontdekken, en de zoo streng gecritiseerde toestanden van het eerste bedrijf zijn eene herhaling, al is het ook in minder artistieken vorm, van *Fernande* van Sardou, een drama dat hier en elders onverdeelden bijval heeft gevonden.’ Zie het adres in het *Algemeen Handelsblad* van 15 Januari 1879, nr. 15116.

dat, gelijk Victor Hugo 't in zijn *Marion Delorme* zoo naïef uitdrukte, de liefde de leelijkste antecedenten eener vrouw uitwischt. Een onzedelijke leer voorzeker, in zoover ze aandruist tegen de heerschende begrippen van maatschappelijke eerbaarheid. Toch zal, naar ik vermoed, deze strijd alleen wel niet het weren van *Gabrielle* van het Haagsche tooneel hebben gemotiveerd. Ik zou ten minste meenen dat, indien een vertaling van Hugo's evengenoemd stuk of van *La dame aux camélias* aan de Haagsche tooneelcommissie werd voorgelegd, zij haar niet om de onzedelijkheid weren zou, ofschoon die beide stukken op dezelfde leer zijn gebouwd. De Heer Schürmann werpt zich op als moralisateur, als hervormer der heerschende begrippen omtrent zedelijkheid. Hij heeft, of meent althans, iets te zeggen te hebben; men mag hem geen gehoor weigeren alleen, omdat zijne stelling onwaar en onaantrekkelijk schijnt.

Maar wij eischen, dat hij zijn scabreus onderwerp dan ook met een daaraan evenredige kieschheid en talent behandele. '*Au théâtre* - schreef onlangs terecht een bekend Fransch tooneelcriticus - *on peut à peu près tout dire*, *mais à la condition de le dire d'une certaine façon. La brutalité et la vérité sont deux choses fort distinctes qu'il importe de ne pas confondre. C'est une question de bon goût.*' Alles hangt bij een dergelijk onderwerp van de behandeling af, en ik zeg zonder schroom, dat deze schrijver zonder eenigen smaak, zonder talent, zonder logica of gezond verstand zijne valsche stelling ten tooneele heeft gebracht. Wie het tooneelstuk gezien of gelezen heeft, zal dit vonnis verdiend achten. Echter kan ik hier met het uitspreken daarvan niet volstaan, doch ben ik genoopt het onaangenaam werk der motiveering te ondernemen, en de juistheid der veroordeeling aan het stuk zelf te toonen.

Het eerste bedrijf speelt geheel in het huis, waarin Gabrielle resideert; op zichzelf reeds een vergrijp tegen den goeden smaak, niet te vergoelijken door een beroep op dergelijke vergrijpen van anderen, doch hier integendeel verdubbeld door de beuzelachtigheid der détails. We vinden bezoekers van het huis met eenige bewoonsters aan de speeltafel, en zich bezig houdende met gesprekken van den allerlafsten aard. Daarbij komt eene redekaveling voor over dierenmishandeling, waarin een der sprekers onder anderen de vernuftige opmerking maakt, dat 'den mensch het recht niet toekomt om het leven van een dier, d a t h i j z e l f h e t a a n z i j n n i e t g e v e n k a n, naar willekeur te verkorten'. Wanneer dit gezelschap, op de uitnoodiging van de vrouw des huizes, in eene andere kamer is gaan dansen, verschijnt Frans van Dijk, de held van het stuk, met zijn vriend Montfoort, den Desgenais van dit drama, die naar eigen getuigenis de openbare meening vertegenwoordigt. Montfoort ontraadt gemoedelijk een huwelijk met Gabrielle; deze raadgevingen maken Van Dijk boos, doch hebben eene andere uitwerking op de jonge dame zelve, die vroeger Van Dijk's

huwelijksvoorstellen heeft aanvaard, maar ze, na den vriend gehoord te hebben, verwerpt. Zij doet aan de beide heeren het verhaal, hoe zij op den slechten weg is geraakt en geeft Frans zijn afscheid, hem alleen verzoekende, dat hij na haren dood ‘met zijne vrouw een enkele vergeet-mij-niet [zal] komen planten op het graf van haar, die onderging in den stroom des levens’. Op dit afscheid valt het scherm.

Nu was 't misschien mogelijk geweest, om dit geraamte van een bedrijf door een fraaien dialoog, door krachtig uitgedrukte denkbeelden, waartoe de situatie aanleiding genoeg gaf, tot een aangrijpend tafereel aan te vullen. In Van Dijk had de onberedeneerde hartstocht, in Montfoort de bezadigde onpartijdigheid, in Gabrielle de zelfopoffering geschilderd kunnen worden op zulk eene wijze, dat de toeschouwer de onwaarheid der *donnée* en de wansmakelijkheid der omgeving vergeten had. Aldus zou de ware kunst over de valschheid der grondgedachte hebben gezegevierd. Maar van dat alles bevat het eerste bedrijf geen spoor. De vervaarlijkste gemeenplaatsen, ruw en onaesthetisch uitgedrukt, worden u tegen 't voorhoofd geslingerd, en de pogingen tot karakterschildering, die er mochten gedaan zijn, blijven zoo vruchteloos, dat geen enkel der personen de minste belangstelling inboezemen kan, maar zachtst uitgedrukt elke persoon u verveelt. In plaats van 's mans plichten jegens de maatschappij op den voorgrond te stellen en erop te wijzen, dat achting voor zichzelf en voor elkander een eerste voorwaarde voor een gelukkig huwelijk is, weet Montfoort zijn vriend alleen te waarschuwen tegen... den laster, het ‘kruipend insect’, de ‘honderdhoofdige hydra’ en wat daar meer bij behoort. Toch zal men erkennen, dat hier de laster volstrekt niet bij te pas kwam. De verliefde Van Dijk redeneert, niet als een dwaas - want daar zou niets tegen te zeggen zijn - niet als een man, wiens gemoed door fellen hartstocht wordt bewogen en op een dwaalweg gedreven, maar als een kind zonder oordeel of verstand. De eenige uiting van zijn hartstocht is het om de minuut uitgillen van den naam der heldin. Ook zij is een volkomen misteekende figuur. Ik weet, dat elke vergelijking mank gaat, en dat vooral in dit geval een vergelijking van *La dame aux camélias* met het... werk van den Amsterdamschen dramaturg voor dezen laatste zeer onvoordeelig zal uitvallen. Maar toch zijn er omstandigheden, die het vermoeden wettigen, dat de Heer Schürmann Alexander Dumas tot zijn voorbeeld en Marguérite Gauthier tot het model van zijne heldin gekozen heeft. Ook Gabrielle offert zich uit liefde op; maar nu vergelijke men de door beide schrijvers gekozen wegen. Bij Dumas pleegt de heldin eene daad, die haar in de oogen van haren minnaar diep vernederen moet; met opzet stort ze zich van het voetstuk, waarop Armand's liefde haar heeft geplaatst; de reeds half bereikte rehabilitatie versmaadt zij willens en wetens, opdat zijne liefde in verachting verkeeren moge. Dat is tragisch, dat is een flinke, dramatische greep, die des toeschouwers sympathie voor de ongelukkige

wint. En Gabrielle? Zij handelt niet, maar... praat honderd uit. Zij zegt:

‘Neen, Van Dijk, ik kan uw vrouw niet zijn; mijn geschiedenis zal u daarvoor de overtuigendste bewijzen geven. (*Zij gaat zitten*).’

Zij haalt Montfoort, die zich verwijderen wil, over om ook te gaan zitten, hetgeen hij doet onder den onverklaarbaren uitroep - t e r z i j d e natuurlijk - ‘Duivelsche vrouw!’; Frans neemt ook plaats, en nu vertelt zij hare geschiedenis. Voor wie nooit dergelijke confidenties hebben vernomen vermeld ik, dat er een verhaal volgt van eene beeldschoone dochter uit Auvergne, die bij het uitbreken van den oorlog in 1870 door hare ouders, om het oorlogsgevaar te ontgaan, naar Parijs werd gestuurd. Daar de Duitschers juist op Parijs aanrukten en Auvergne den anderen kant uit ligt, schijnt dit van deze ouders niet zeer juist gezien, maar men weet nu eenmaal, dat de Franschen van de geographie niet veel werk maken. Een snood verleider, een verlaten moeder, een van gebrek gestorven kind, een voetreis naar Amsterdam, een ontmoeting ‘in de Kalverstraat loopende’ met een voormalig dorpsgenootje ‘in zijde en fluweel’, die haar herkent en naar hare woning (dezelfde, waarin het stuk tot dusver speelt) medeneemt. Nu wed ik honderd tegen een, dat een dergelijk verhaal van misleide onschuld volkomen berekend is, om iemand van een zwak of liever in het geheel geen karakter tot meewarigheid te vervoeren, in plaats van hem af te schrikken. Voor den aanschouwer en den lezer geeft dus Gabrielle door dit verhaal slechts een bewijs van de geslepenheid, haars gelijken eigen; de naïeve uitroepen, waarmede de verstandige Montfoort de eentonigheid van het verhaal afbreekt: ‘Welk een lijden! - Arme vrouw! - Edele vrouw!’, maken dan ook eene zeer dwaze uitwerking. Het verwondert ons volstrekt niet, dat wij in het tweede bedrijf met Montfoort, die intusschen bijna een jaar op reis is geweest, Gabrielle toch met Van Dijk getrouwd en dus hare list - die volstrekt niet in de bedoeling van den schrijver gelegen is - gelukt vinden. Die Heer Montfoort, dit terloops, is iemand, die zijn tijd wel weet te gebruiken; de volgende alleenspraak kan 't bewijzen.

‘Eindelijk ben ik dan weer hier, na eene afwezigheid van bijna een jaar. Hoeveel landen, hoeveel steden heb ik bezocht, hoeveel bergen heb ik beklommen, hoeveel rivieren bevaren, hoeveel menschen gezien, hoeveel hartstochten, hoeveel neigingen, hoeveel gebreken, onder het vernis eener uiterlijke beschaving ontdekt. Wereldzin, kennis, wetenschap, kunst, handel, nijverheid, dat alles heb ik gezien, onderzocht, en nogmaals tot een punt mijner onderzoekingen gemaakt. Wat al laagheden heb ik ontdekt, wat al uiterlijk praalvertoon boven werkelijke waarde zien zegepralen, en hoe weinige edele neigingen, grootmoedige harten, brave menschen ontdekt in dien chaos, welken men wereld noemt.’

En dit vele is nog niet alles! Hij heeft met de snipperuren, de

minuten, die het onderzoek en wederonderzoek van landen, hartstochten, wetenschappen, steden, neigingen, kunsten, bergen, gebreken, rivieren, laagheden en wat er verder volgt hem vrij lieten, nog ten nutte der physica en mechanica weten te woekeren. Het volgend gesprek met zijns vriends vrouw zal 't ons leeren:

‘G a b r i e l l e. Maar wat zie ik? (*op zijn borst wijzende.*) Wat heeft u daar? als ik mij niet vergis, een ridderorde?

M o n t f o o r t. Zoo is 't; de Franz-Josephs-orde.

G a b r i e l l e. Zou 't onbescheiden zijn.....?

M o n t f o o r t. Volstrekt niet! u wil weten hoe ik dat gekregen heb?

G a b r i e l l e. Ik twijfel niet of u zal het verdiend hebben.

M o n t f o o r t. Niet meer of minder dan anderen. Ik heb een nieuwe inductie-toestel voor het stoomwezen uitgevonden.

G a b r i e l l e. En dat noemt u bijna niets?

M o n t f o o r t. Wel neen! alle uitvindingen zijn toevallig, de mijne eveneens; alleen heb ik het geluk gehad de middelen te vinden, om de verkregen kennis in toepassing te brengen.’

Welk een beuzelpraat! Het geheele tweede bedrijf is in denzelfden toon geschreven. De Heer Montfoort verneemt, dat Gabrielle's huwelijk ongelukkig is, omdat de vrienden van haar man niet van haar weten willen en haar schoonvader zijn zoon het ouderlijk huis ontzegd heeft. De wereldwijze reiziger is verontwaardigd en zegt: ‘Hij - de schoonvader namelijk - zou liever zijn eenigen zoon van smart zien sterven, dan hem toe te staan, de vrouw zijner keuze te huwen, wanneer die vrouw, hoe goed en edel ook, o p e e n l a g e r s t a n d p u n t i n d e m a a t s c h a p p i j g e p l a a t s t ware.’ Alsof er hier sprake was van verschil van stand, van eene gewone mésalliance! Daarna verklaart Montfoort aan Van Dijk, dat hij voor zijne vrouw op moet komen en hen straffen, die haar beleedigen, want, voegt hij erbij, ‘gij zijt een goed schermer’ (!). Van Dijk maakt de zeer nuchtere opmerking, dat hij toch niet met iedereen kan gaan vechten, en wanneer Gabrielle van den vriend vernomen heeft, dat het gesprek weinig heeft uitgewerkt, valt zij met een gil flauw, waarna het scherm ook valt. Pro memoria voeg ik erbij, dat dit bedrijf nog wordt gestoffeerd door eene kijverij tusschen eene keukenmeid en een knecht, waarbij die van Jan Klaassen en Katrijn in de ronzebons *haut comique* genoemd kan worden.

In het derde bedrijf vertoont zich de staats-secretaris, diplomaat, secretaris-generaal, in 't kort: Papa Van Dijk, op uitnoodiging van zijn zoon verschenen met de hoop, dat er ‘een einde zal komen aan het schandaal dat [des zoons huwelijk] over de familie heeft gebracht’. Hoe daaraan een einde gemaakt kan worden, is niet duidelijk, want termen tot echtscheiding zijn niet aanwezig, en toch spreekt men er in dit gansche bedrijf over, dat Gabrielle van haren man ‘afstand zal moeten doen’. Zoolang het huwelijk echter niet ontbonden is, kan er aan het schandaal geen einde komen. Maar 't is waar, met het bur-

gerlijk wetboek hebben wij hier niet te maken; dat regeert even min als de wet der gewone, maatschappelijke zedelijkheid in de zonderlinge wereld, waarin de schrijver van *Gabrielle* ons binnenleidt. Montfoort weet dien ouden heer, die zeer met hem ingenomen raakt en de onbeduidendste opmerkingen van den inductietoestel-ontdekker begroet met terzijdes als: 'Dat jongmensch bezit tact; - hij had minister moeten worden; - zulk een juiste blik is goud waard; - zelden zag ik zulk een helder hoofd', - Montfoort weet den ouden heer te bewegen aan Gabrielle haar afscheid te geven op voordeelige geldelijke voorwaarden. Hier hebben we weder de situatie van *La dame aux camélias:* den vader tegenover de beminde van den zoon; maar hoe hemelsbreed is verder het verschil! Niet alleen, dat de Heer Schürmann zonder eenige logica en onbeholpen voortsukkelt op den weg, dien Dumas met zooveel talent en kracht betreedt, maar de verhouding van de twee handelende personen is zoo volkomen ongelijk, dat onze Hollandsche dramaturg, al hadde hij honderdmaal meer talent bezeten, zijn gehoor nooit zoo had kunnen boeien en treffen, als Dumas doet met het vierde tooneel in zijn derde bedrijf. De oude Duval komt zijn zoon verlossen uit de netten van eene vrouw, die hij, als alle vrouwen van hare soort, inhalig, veil en voor liefde onvatbaar acht. In die meening spreekt hij haar ruw toe. Maar hij vindt niet, wat hij zoekt: een afkoopbare *lorrette*, maar eene innig liefhebbende vrouw, wier liefde voor den beminden man zóó krachtig en zóó onbaatzuchtig is, dat zij zich, wel niet zonder strijd en zonder overtuiging, maar toch bereidwillig om zijn bestwil opoffert. Zoodra hij deze ontdekking heeft gedaan, beseft hij de zwaarte van dat offer, dat niettemin onvermijdelijk is, en dat hij als vader moet blijven eischen. Maar als mensch gevoelt hij voor die arme sympathie, en bewijst dat door zijne woorden: *vous êtes une noble fille, Marguérite.*

Maar nu de onmogelijke *donnée* van den Amsterdamschen dramaturg. Een schoonpapa komt zijne schoondochter vragen, 'afstand te doen van hare rechten als echtgenoot', omdat haar man dan 'een hoogen post' aan een ministerieel departement zal kunnen krijgen. Dwazer kon het niet, en de toeschouwer zal terstond begrijpen, dat dit ook wel niet gebeuren zal. En toch zal zijn verwachting bedrogen zijn, want Gabrielle verklaart zich tot vertrekken uit de echtelijke woning bereid. Zij weigert het aangeboden levensonderhoud en geeft te verstaan, dat zij zich verdoen gaat. Ze valt neder voor de 'met een blauw fluweelen kleed gedekte' wieg van haar kind, knielt en doet een gebedje; maar juist op dat oogenblik snelt de man naarbinnen en knielt voor haar, waarop de verzoening volgt en de staats-secretaris, die gedurende dit tooneel zijne klimmende ingenomenheid met de schoondochter heeft gelucht in de t e r -z i j d e s : 'Die vrouw is schoon... Die vrouw is waarlijk verheven in haar val... Ik gevoel dat ik die vrouw zou kunnen hoogachten', de aangehaalde slotwoorden spreekt.

Dit geheele tooneel laat u koud, omdat het zoo volkomen onwaar is. Maar daarenboven is het in de hoogste mate ondramatisch. In *La dame aux camélias* kan Duval Sr. van Marguérite Gauthier vergen, dat zij zijn zoon loslaat; hij is volkomen in zijn recht, heeft de moraliteit op zijne hand en vraagt iets, dat zeer goed mogelijk is. Wanneer zij de *liaison* verbreekt, is zijn zoon vrij. In ons stuk juist andersom: wat Van Dijk vergt is onzinnig, en al voldeed de schoondochter volkomen aan zijn wensch, dan nog zou er geen bevredigende oplossing verkregen zijn. Zou men inderdaad meenen, dat een minister, die een 'hoogen post' onthoudt aan den man, die met eene geprostitueerde is gehuwd, dienzelfden post schenken zou aan eenen, die zijne vrouw op straat zet? Dergelijke overwegingen van practischen aard zijn nu wel voor den drama-schrijver weinig afdoende, maar bij zijn publiek komen zij toch op, en wanneer hij ze niet tot zwijgen brengt door eene krachtige, breede behandeling, verlammen zij de belangstelling bij den aanschouwer. En nu is mijn groote grief, dat de schrijver van *Gabrielle* den reeds onmogelijken toestand niet heeft trachten te redden door eene geheel andere wending. Hij heeft de gelegenheid om een schoon tooneel te leveren niet gebruikt, waarschijnlijk niet gezien. Gabrielle had volstrekt niet moeten toegeven, maar stand vatten op den vasten bodem harer maatschappelijke stelling. Had zij den ouden heer bij zijn eerste woord met fierheid en waardigheid toegevoegd: 'Hier sta ik, de meesteres van dit huis, de vrouw van uw zoon, de moeder van dit kind; dit is mijn gebied, en dat wil ik behouden; wat hebt gij mij te verwijten?' dan had er een fraai, een indrukwekkend tooneel kunnen volgen, dat ons de beuzelachtigheid van man, vader en vriend had kunnen doen vergeten. 't Is waar, ook dan nog zou 't onmogelijk geweest zijn (zonder het paardenmiddel van zelfmoord of *apoplexie foudroyante*) eene, ik zeg niet bevredigende, maar eene logische oplossing aan het stuk te geven, maar die ééne schoone scène zou het dan toch bevat hebben. Dat er geen oplossing denkbaar is, ligt voor de hand, vloeit voort uit de onnatuurlijke donnée. Een huwelijk als dat van Frans is een fout, die onvermijdelijk en voortdurend zichzelve straft. Wil men dit doen uitkomen - uitstekend; in dat geval geeft men eene hoog zedelijke beteekenis aan zijn arbeid. Maar de oplossing van Schürmann lost volstrekt niet op. Stel, dat Mama Van Dijk genoegen neemt met de schoondochter van zulke antecedenten; dat de minister zelf toch den hoogen post aan Frans schenkt, al blijft hij met zijne vrouw samenwonen - wat dan nog? Zal het echtpaar Van Dijk Jr. daardoor in den eigenlijken maatschappelijken omgang opgenomen worden? Geen enkel toeschouwer, die het gelooft, geen enkel ook, die 't billijken zou. Men vindt den papa al vrij onnoozel, die zich door een schietgebedje en een tranenvloed laat bewegen, om de mooie schoondochter te erkennen, en gevoelt zeer goed, dat de fatsoenlijke maatschappij zoo licht haren kring niet

openen zal, dat geen kuische, eerbare vrouw de voormalige pensionaire van Madame Lepagean zal ontvangen of bezoeken. Het grootste, ik durf zeggen het eenige bewijs van logica, dat de schrijver van *Gabrielle* gegeven heeft, is te vinden in de wijziging van het slotwoord. Bij de opvoering van het stuk te Amsterdam eindigde de papa met de vraag: 'Mijne dochter, wanneer mag ik u naar het bal van den minister geleiden?'; dit was de volkomen rehabilitatie, de opneming in de maatschappij, in de wereld. Doch de schrijver schijnt zelf hiervan de ongerijmdheid te hebben ingezien; hij stelde daarvoor de rehabilitatie tusschen vier muren, *en famille*, in de plaats. Dit is natuurlijk de zaak van de familie, wie 't aangaat; maar zoodanig resultaat kan de eerste de beste gelukzoekster door sluwheid en bedrog verkrijgen, en geen enkele daad van Gabrielle bewijst, dat zij iets anders is. En waar blijft dan de zedeles, die de Heer Schürmann ons prediken wil?

Ik laat hiermede het gebrekkig tooneelstuk rusten. In zijn eigen belang raad ik den schrijver aan, zich op ander dan letterkundig werk toe te leggen. Taal en vorm zijn hem nagenoeg vreemd; geen spiertje karakterkennis, geen spoor van fijne beschaving, hoogere opvatting of goeden smaak treft men in dit stuk aan; het onderwerp is òf volstrekt niet ernstig overdacht, òf de auteur kan niet geregeld denken. En de tweehonderd oorspronkelijke stukken van 'Het Nederlandsch Tooneel' moeten al verbazend poover aan tooneelkennis en dramatisch talent zijn, wanneer *Gabrielle* hun daarin de loef afsteekt. Dialoog onbeduidend en vervelend, hier plat, daar gezwollen en melodrama-achtig; de schoonste scènes, waartoe het onderwerp had kunnen aanleiding geven, staan niet in het stuk, en hoe onbeholpen de vorm, in den engeren zin, is, kan blijken uit de volgende, in 't wilde gekozen phrases, die geen enkel acteur naar behooren zal kunnen zeggen:

'Dan *moet* ik je terugvoeren, want nu is het misschien nog tijd om de kiem te verstikken van een dwaze liefde, die nog niet genoegzaam wortel in uw hart geschoten kan hebben, om zich onafscheidelijk aan uw levensdraad te hechten' (bl. 18).

'Welaan, mijnheer, ik heb het u gezegd, dan blijft mij hier niets te doen over, en ik kan alleen de overijling betreuren, waardoor ik besloten had een voet in uw huis te zetten, dat voor mij altijd het huis van een verstooten zoon had moeten blijven' (bl. 66).

Van welk eene soort de technische 'kunst' van den schrijver is, kan blijken uit de volgende aanwijzing aan het hoofd van een der tooneelen: 'Van dit oogenblik af tot op het vallen van het gordijn hoort men steeds de muziek spelen. Hoe tragischer de toestand wordt, des te meer neemt het klankgehalte toe, echter nimmer zoo sterk, dat de stemmen der sprekenden op den voorgrond door de muziek worden overstemd.'

Het raadsel, dat *Gabrielle* opgevoerd is kunnen worden op het eerste

tooneel van ons land, kan voor een gedeelte worden opgelost door eene aandachtige lezing van het drama *Juffrouw Bos*, door den voorzitter van het bestuur der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' geschreven. Wel plaatst het ons voor een nieuw en veel moeilijker raadsel, in zooverre wij ons niet kunnen verklaren, hoe iemand, die onze letterkunde met zooveel goede romans heeft verrijkt en aan ons tooneel zulke verdienstelijke stukken geschonken heeft, kan optreden met een drama, waarvan de gebreken zoo menigvuldig zijn en de aantrekkelijkheid zoo gering is; doch we begrijpen, dat de auteur van *Juffrouw Bos* de vele tekortkomingen en zonden van dien van *Gabrielle* heeft kunnen voorbijzien. Men weet, dat ook dit stuk bij de opvoering volstrekt niet voldeed en na weinige voorstellingen van het tooneel verdwenen is. Indien men in het oog houdt, dat de beste krachten van ons land erin medewerkten, dat de Dames Kleine, Albregt en Stoetz, de Heeren Albregt, Veltman en Morin daarin rollen vervulden, dat eene lieve débutante, de eerste kweekeling der tooneelschool, Anna Sablairolles, erin optrad, dat aan de studie buitengewone zorg besteed en het stuk exceptioneel dikwijls gerepeteerd was, dan mag men veilig alleen aan het tooneelwerk zelf van de mislukking de schuld geven; lezer en toeschouwer zullen er zoo over denken. Juist de beoordeeling van een der weinige critici, die *Juffrouw Bos* niet konden afkeuren (de Heer Ising in den *Ned. Spectator* van 30 November 1878), doet er de groote fout van uitkomen. Na de opsomming van eenige wèlgeslaagde tooneelen wordt gevraagd: of een stuk, waarin zooveel goeds en schoons voorkomt, het ongunstig oordeel verdient, dat de critiek erover uitsprak; wel zijn er, dit gaf de schrijver toe, te veel personen in, maar hij wijst op Sardou's *Dora*, waarvan hetzelfde getuigd kan worden, en herinnert, dat ieder stuk niet zóó ineenzit als *Les Fourchambault*, waaruit geen enkel persoon kan gemist worden. Dit is, dunkt mij, juist de reden van het fiasco. Het beroep op de fouten van *Dora* doet even weinig af, als dat op *Fernande* om *Gabrielle* te verschoonen, maar juist het gemis van eenheid en soberheid, dat bij de opvoering nog meer dan bij de lezing in het oog heeft moeten vallen, is de grootste fout van het stuk. En daar de schrijver voor geen enkel zijner personen, ook niet voor de heldin, naar wie het stuk vernoemd is, de sympathie weet te winnen, kan het noch boeien noch treffen.

Men weet eigenlijk niet, wat men in *Juffrouw Bos* voor zich heeft. Het is een aaneenrijgsel van velerlei elementen; stof genoeg voor twee of drie stukken van verschillenden aard, maar niet behoorlijk verwerkt tot een ineensluitend geheel. Men heeft gesproken van *Les Fourchambault*; ziedaar de vrucht van rijpe overdenking, onverbiddelijke zelfbeperking, aan een ongeëvenaard dramatisch talent gepaard. Zeer hoog staat het dan ook op de trap naar het kunstideaal, waarop *Juffrouw Bos* daarentegen zeer laag staat.

De schrijver vertoont ons twee broeders, waarvan de oudste, fijn-

beschaafd man zoo 't heet, door een huwelijk met eene onbeschaafde, ongemanierde vrouw van lageren stand rijk is geworden, en de ander, na met een meisje van mindere afkomst zijn vaderlijk erfdeel te hebben verbrast, naar Amerika is gegaan en daar met hard werken fortuin heeft gemaakt. Hij heeft bij dat meisje een kind, dat hij voor zijn vertrek aan de moeder heeft laten ontrooven en (incognito) bij zijn gehuwden broeder thuis bezorgen; dit kinderloos echtpaar neemt het kind als hunne dochter aan, en geven haar de eigen moeder (ook incognito), Juffrouw Bos, tot bonne, later gouvernante. De broeder herkent na zijne terugkomst eerst zijne voormalige beminde niet, doch zoodra hij bemerkt, aan wie zijne dochter hare voortreffelijke opvoeding te danken heeft, verwijt hij haar ten aanhoore van de geheele familie en van eenige logés, dat zij hem geweest is ‘eene schoone maar verraderlijke bloem, die men bewondert, en waardoor men vergiftigd wordt’. De gouvernante moet na deze ‘ontmaskering’, waarbij over het dochtertje niet gesproken wordt, natuurlijk hare betrekking verlaten, doch zij heeft eene samenkomst met haren ouden minnaar, waarin zij hem zijne onbillijkheid verwijt, en er hem op wijst, hoe zij zich jaren lang voor hare dochter heeft opgeofferd. Dit, gevoegd bij een overvloedigen tranenplas, door het dochtertje over het vertrek van hare gouvernante geplengd, maakt zoo'n diepen indruk op den Amerikaan, dat hij Juffrouw Bos als zijne aanstaande vrouw aan zijne betrekkingen voorstelt, terwijl de dochter niet verneemt, dat haar oom en haar aanstaande tante eigenlijk hare ouders zijn. Om deze intrige zijn vele personen gegroepeerd, waarvan Juffrouw Bos zelve (5de B., 16de t.) de voornaamste in deze woorden beschrijft:

‘een broeder (Querijn van Rustenburg) met schoone gaven des geestes, maar die ze ongebruikt liet, omdat hij door een rijk huwelijk zijn ideaal: weelde in ledigheid, het spoedigst verwezenlijken kon;

een man van zaken (Lypsius), die in den kortst mogelijken tijd, op welke wijze dan ook, fortuin wil maken;

een vrouw (mevrouw Lypsius), die, om zich te redden, zich met dien man heeft verbonden en uit verveling naar alledaagsche amoerettes uitziet;

een filantroop (Adema), voor wien het heilig ideaal der menschheid - de broederliefde - slechts een etikette is, waarmee hij allen, maar gelukkig nog voor hem, ook zich zelven bedriegt.’

Verder een adellijke buurknaap, lui, dom en trotsch, of, om alweder de heldin (1ste B., 10de t.) te laten spreken, ‘een knaap die geen genot kent, omdat hij te dom is er naar te streven’;

eindelijk een hoogere-burgerschool-leerling, caricatuur van de allerergste soort.

Men ziet, dat de Heer Schimmel ons niet in een uitgezocht gezelschap brengt. Zoo wij den met *Gabrielle* afgetreden Heer Montfoort nog even konden terugroepen, zou hij hiervan met recht kunnen herhalen: ‘wat

al laagheden heb ik ontdekt, hoe weinig edele neigingen, grootmoedige harten, brave menschen ontdekt in dien chaos, welken men' ons als de wereld voorstelt.

Wilde de schrijver ons hier eene soort tooverlantaarn van leelijke en onmogelijke karakters vertoonen, zooals vele Fransche drama's van onzen tijd dat doen, dan hebben wij hiertegen niets te zeggen; het is blootelijk een quaestie van goeden smaak, en wie alleen schrijft, om den minder beschaafde eens te doen lachen, bekommert zich om de middelen weinig. Men mag echter niet aannemen, dat deze bedoeling, die blijkens het fiasco toch ook mislukte, in *Juffrouw Bos* te vinden is. Mij dunkt, het drama moet zijn bedoeld als een *comédie de moeurs*, een schouwspel van maatschappelijke verkeerdheden; in dit opzicht echter is de grondslag valsch, niet minder valsch dan die van *Gabrielle.* Men wil een man 'met schoone gaven des geestes', die eene klassieke opvoeding gehad heeft, naar hijzelf zegt 'met de Iliade [lees: de Ilias] dweepte en bij Sofokles genoot', als het slachtoffer voorstellen van eene triviale, onbeschaafde vrouw, die hij om haar geld getrouwd heeft. Zeer goed, maar dan moet van die schoone gaven, van die klassieke vorming ook anders blijken dan in woorden; dan zou de man zijne hooge beschaving, zijn edel karakter moeten toonen. Hoe edeler zijn karakter, des te tragischer de toestand, des te ernstiger de les. Maar nu schildert ons Schimmel in zijn Querijn van Rustenburg een man van platte, ruwe vormen, prikkelbaar, gemelijk en flauw, wien niets is bijgebleven van zijne letterkundige opleiding dan de zeer kwalijk te pas gebrachte woorden *non tali auxilio*, *non defensoribus istis*, en wien de studie der oude dichters geen hoogere vlucht hebben geleerd, dan die uit de volgende ontboezeming over eene oude dienstbode, erfstuk van zijne schoonouders, blijkt: 'Dat ouwe serpent hier aan huis, dat onkruid, dat in je kelder wortelt en van lieverlede tot in je slaapkamer is opgeschoten.' Er ligt niets dramatisch, niets tragisch in, dat zulk een man uit geldzucht een rijk huwelijk doet en ongelukkig wordt; in manieren en beschaving staat hij volstrekt niet boven zijne 'uit krenten en rozijnen getooverde vrouw en die uit het bestjenshuis weggekropen slang', - 's mans eigen woorden; belang kunnen wij niet in hem stellen. Ook voor de andere hoofdpersonen, den broeder uit Amerika en de gouvernante, gevoelen wij geen belangstelling. Wat heeft die broeder, wiens woord over 'het moeilijk voortstrompelen van den arbeid tegenover de stoomsnelle vaart van het dobbelspel' tot motto van het stuk gekozen is, dan toch gedaan, om zoo als aller zedemeester op te treden? Het erfdeel zijns vaders heeft hij grootendeels met Juffrouw Bos, die toen nog Carolina van Beek heette, verkwist en verder verspeeld; toen alles op was, liet hij haar zitten en ging naar Amerika. Vóór zijn vertrek beging hij nog de laagheid van zijn dochtertje aan de moeder, wier hoedanigheden hem dan toch bekend moesten zijn, te doen ontstelen en te vondeling

leggen bij zijn broeder, wiens vrouw het argeloos tot zich nam en als haar eigen behield. En een laagheid was dit, want dat Carolina van Beek geheel waardig was Anna goed op te voeden, bewees ze als Juffrouw Bos, toen ze al zeer spoedig na de opneming van haar kind in het gezin van Dirk Querijn als bonne geplaatst en later als gouvernante behouden werd. In Amerika maakte hij vervolgens in zestien jaren fortuin,... door speculaties in land, mijnen, spoorwegen, petroleum, *shoddy*? mis! door te beginnen als *mouchard* en voort te gaan als 'tooneel-en oorlogsrecensent' (sic!). Nu ontken ik niet, dat zekere personen in die betrekkingen in korten tijd schatrijk kunnen geworden zijn, maar wel, dat die gelukkigen het recht zouden hebben, speculanten te veroordeelen en van 'moeilijk voortstrompelen van den arbeid' te spreken. Verder houdt men in het algemeen het stille-verklikkerschap niet voor een zeer eervol beroep - naar *Une Séparation* te oordeelen ziet Legouvé er zelfs een rechtmatig motief van echtscheiding in - en ik zou niet durven uitmaken, wie van de twee zijne eigene waarde hooger stelt en dus eene hoogere plaats verdient in de schatting zijner medemenschen, de man, die dat baantje bij de hand neemt, of de man, die uit speculatie eene rijke vrouw trouwt. En de gouvernante dan, Juffrouw Bos zelve? Ook zij heeft eene stormachtige jeugd gehad; wij weten van hare geschiedenis niets anders, dan dat zij Eduard Querijn aan 't verkwisten van zijns vaders erfdeel heeft geholpen, en de moeder van een meisje is geweest, dat haar ontstolen werd. Misschien was zij het slachtoffer van verleiding, evenals Gabrielle, en moest deze kinderroof dienen, om haar voor een misstap te doen boeten? Integendeel; zijzelve denkt daar ten minste anders over. In hare explicatie met den ouden minnaar (5de B., 16de t.) zegt deze: 'O, die lichtzinnigheden der jeugd, die banden doen aanknoopen waarover men zich in rijpen leeftijd te schamen heeft!' En wat antwoordt nu Juffrouw Bos? 'Ik heb medelijden met u. Is 't dan zóó ver met u gekomen, dat gij smaalt op de poëzy van het leven?' Eene boetende Magdalena zou anders spreken. Trouwens, alles nuchter en naar waarheid beschouwd, heeft Carolina van Beek volstrekt niet geboet, en Eduard Querijn geeft bewijs van weinig doorzicht, wanneer hij een oogenblik later op hare vraag: 'Krachtige man, gij arbeiddet! Deedt gij 't voor anderen, met voorbijzien van eigen belang, met het bewustzijn door liefde en zelfverloochening alleen vrede te kunnen sluiten met het verleden?' antwoordt: '*(Bewogen)* Dat.. deedt gij....!' De emigreerende minnaar laat haar wel het kind ontstelen, maar bijna onmiddellijk krijgt zij het terug(*), en vindt tevens in eene rijke huishouding eene plaats van

(*) Men moet de chronologie van het stuk goed narekenen. Anna Querijn is, blijkens de opgave in het 1ste bedrijf, 'even 18 jaar'; Eduard deed het kind stelen en vertrok 'zoo wat zeventien jaar geleden'. Juffrouw Bos werd tot opvoedster aangenomen 'al bijna zestien jaar' geleden, toen het echtpaar Querijn juist 'van een groote en lange reis terugkwam', waarop Anna geboren heette te zijn. Er kan dus tusschen het bezorgen van het kind bij Querijn en de opneming van Carolina van Beek in zijn gezin niet meer verloopen zijn dan ten hoogste een jaar. De onwaarschijnlijkheid dat het echtpaar, van de reis terugkomende, het bijna tweejarig meisje zonder argwaan te wekken voor een op die reis geboren kind kon doen doorgaan, wil ik hier alleen *pro memoria* vermelden.
De bovenstaande chronologische opgaven worden beurtelings door Querijn, Eduard, Lypsius, Juffrouw Bos en Toontje verstrekt en wederkeerig bevestigd.

vertrouwen en invloed; zij wordt belast met de zorg voor de opvoeding van hare eigene dochter, die haar, de gouvernante, met oneindig meer liefde en vertrouwen bejegent dan hare weinig aantrekkelijke schijnouders. Het eenige wat aan der moeder geluk ontbreekt is, dat hare dochter de betrekking tot haar niet kent; behalve dit enkele heeft ze alle lusten van haar kind, terwijl de lasten op anderen drukken. Ik wil gaarne gelooven, want het middel van contrôle ontbreekt, dat dit ééne gemis een groot verdriet, een groot moreel offer uitmaakt, maar men mag de zeer groote materieele voordeelen van dezen toestand niet over 't hoofd zien. In elk geval, om de volkomen onjuiste ‘boete door liefde’ (alsof liefde van eene moeder tot haar kind ooit straf zou kunnen zijn!) te laten rusten, heeft Juffrouw Bos volstrekt geen reden om over ‘voorbijzien van eigen belang’, over ‘zelfverloochening’ tot verzoening van het verledene te spreken. Had Carolina van Beek, zoodra ze wist waarheen men hare Anna gebracht had, haar kind opgeëischt en een leven van armoede, van zwaren arbeid, van vernedering, miskenning en teleurstelling aan hare opvoeding gewijd, dan zeker had zij met klem en waardigheid den teruggekeerden minnaar kunnen te woord staan, dan ware zij een schoone hoofdfiguur geworden voor een drama, welks eerste gegeven boeien en treffen moest. Men vergelijke Delcroix' *Lena* met Schimmel's *Juffrouw Bos*, en oordeele zelf.

Is het stuk dus op zichzelf slecht gedacht en onlogisch opgezet, bij de uitwerking der intrige en in de meeste détails is geen spoor van fijnen smaak of gevoel te vernemen. De ruwe en onkiesche gesprekken der heeren, de smakelooze verwarring over het vaderschap van Anna moeten ieder tegen de borst stuiten; de geestige zetten, die men er nu en dan in aantreft, zijn mislukt, onbegrijpelijk, laf of erger. Zoo noemt Lypsius als den aanstaanden directeur eener zwendelonderneming ‘Graaf Bult van Bulkesteijn’; zoo beschrijft Eduard Querijn, in de ‘ontmaskering bij maanlicht’ de prozaïsche vrouwen met deze woorden: ‘De vrouw, die een groenen bril draagt of wier oogen verdienen gebrild te zijn, de vrouw, die de m o u c h e in plaats van bij den schoonen mond op den top van den neus draagt [2 maal] of verdient te dragen en in hoofd en hart een heelen katechismus mêe draagt [3 maal] is niet verschrikkelijk -’; zoo de aardigheid van Adema over het gehoornde vee. De ommekeer van den jongen boekworm door de liefde is voorzeker een goede gedachte; maar hoe wordt die voorgesteld?

‘Jacques - zegt Mevrouw Lypsius aan het slot - we verlaten dadelijk onzen beminnelijken gastheer en niet minder beminnelijke gastvrouw. Maak je klaar!’

En Jacques antwoordt: ‘Ik heb niets geen haast. Pa, Ma, Anne heeft beloofd me te leeren dansen!’

Mij dunkt, dat dit fijner, geestiger had uitgedrukt kunnen worden. Doch ik kan in de bijzaken van het stuk niet verder afdalen. Waar op de hoofdpersonen zooveel aan te merken valt, kan ik de omballing laten rusten. Alleen vermeld ik, dat de tooneelen, waarin de caricaturen van den hoogere-burgerschool-leerling, van den philanthroop met zijne asielen, van den landjonker (wiens figuur des Auteurs volslagen onbekendheid met den Gelderschen landadel verraadt) voorkomen, hoe overdreven en gerekt ook, niet geheel onvermakelijk zijn. Maakte *Juffrouw Bos* niet zooveel pretensies, en werden daaruit de dramatische, ja, melodramatische momenten verwijderd, met weinig moeite, veel snoeiens en een handvol grof zout kon er misschien een vroolijke klucht van gemaakt worden.

Ook ten aanzien der techniek staat dit drama volstrekt zoo hoog niet als men verwachten zou van een schrijver, die in eene met zooveel voorliefde, zelfopoffering en belangeloosheid vervulde betrekking eene duchtige verscherping zijner critische gaven moet verkregen hebben. Van het maanlicht, een tooneeleffectje uit den tijd van het *musique jusqu'à la fin de l'acte*, sprak ik reeds; ook de wijze, waarop tooneelen voorbereid worden, is dikwijls zoo gekunsteld, alsof de meest onervaren beginner hier aan het werk geweest ware. Niet minder dan achtmaal hooren wij een der personen een ander te spreken vragen. Querijn heeft met Juffrouw Bos te spreken (bl. 8); Mevrouw Querijn heeft haar man wat te zeggen (bl. 36); Lypsius verlangt Querijn onder vier oogen te spreken (ibid.); op een en dezelfde bladzijde (70) vernemen wij dat èn Juffrouw Bos, èn Querijn èn Jacques Lypsius Anna ernstig te spreken hebben. Later (bl. 122) zegt Lypsius, dat hij zijn zoon iets onder vier oogen te zeggen heeft, terwijl zijn vrouw op bl. 88 reeds Eduard heeft toegevoegd, dat zij hem nog veel te zeggen heeft. Zonder eenigen twijfel staat *Gabrielle*, zoo gebrekkig als het is, boven *Juffrouw Bos*, wat geleidelijke ontwikkeling van den toestand betreft. Al was dit niet het geval, ook dan nog zou het laatste stuk eene veel sterkere afkeuring verdienen, omdat de Heer Schimmel ons het recht gegeven heeft, hem hoogere eischen te stellen dan aan iemand anders. Zijn positie, zijn verleden - zoowel wat hijzelf heeft gepraesteerd, als wat hij op het werk van anderen met zooveel recht en zooveel klem heeft aangemerkt - leggen hem de verplichting op, om òf een meesterstuk te leveren òf te zwijgen. Voor iemand als hij moet een fiasco als dat van *Juffrouw Bos* een doorn in 't vleesch wezen; van harte hoop ik, dat die werken moge als een sterke prikkel tot inspanning van alle krachten, en dat de stichter en voorzitter van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ weldra zijne eer zal herstellen door een dramatisch meesterstuk, dat ons *Juffrouw Bos* doet vergeten.

Een nieuw stuk van den verdienstelijken zuid-Nederlandschen tooneelschrijver Désiré Delcroix is het derde op mijne lijst. Het brengt ons uit de vreemde wereld, waarin onze landgenooten ons gevoerd hebben, gelukkig op een vasten bodem, te midden onzer bekende natuurgenooten terug. Al staat *Elisa* naar mijne schatting beneden *Lena* van denzelfden Auteur, welk drama ik even verdienstelijk acht uit het oogpunt van dramatische kracht als om zijn aanleg en uitwerking, zoo kan ik toch over het voor mij liggend werk gerust een gunstig oordeel uitspreken. Nieuw is de donnée nu wel niet: de wroeging over een gepleegd onrecht en de vergoeding door den schuldige aan eene dochter van den benadeelde, wier levensgeluk tevens daardoor gevestigd wordt; maar zij ontwikkelt zich in een burgerhuishouden, te midden van wezenlijke menschen, die denken en handelen zooals gij en ik, en spreken, zooals men in de Vlaamsche gewesten spreekt. De oude man, door wroeging nagenoeg tot waanzin vervoerd, de vriendelijke huisdokter, de schoonzoon van den half waanzinnige, zijn zoon en het meisje in quaestie handelen, gelijk in dergelijke omstandigheden een verstandig, eerlijk of gewoon mensch handelen zou. In den regel geeft zulk een alledaagsche voorstelling weinig gelegenheid voor dramatische effecten, maar hier wordt veel effect door den toestand van den ouden man verkregen. Hij is eigenlijk de hoofdpersoon, en mijn eenige aanmerking, die geheel de buitenste oppervlakte raakt, zou wezen, dat het stuk met meer recht naar hem dan naar het meisje zou vernoemd zijn. Voor de vertooners is *Elisa* een dankbaar stuk, en ik geloof, dat de Nederlandsche directeur, die het op zijn repertoire bracht, zich die onderneming niet zou beklagen. Zonder in *pruderie* te vervallen, kan men toch tot eene zekere hoogte instemmen met de klachten van vele schouwburgbezoekers, dat ons tooneel overstroomd wordt met vertalingen, waarvan ontrouw, echtbreuk, onechte kinderen, enz. enz. schering en inslag uitmaken. Sardou is vooral van deze onderwerpen een groot verbruiker; hij vertoont ze ons, wezenlijk of gefingeerd, uit den treure, somwijlen nog doorspekt met buitensporige bijzonderheden, die in *Les Citoyens de Pont-Arcy* tot het toppunt van onzinnigheid zijn opgeheven. Wil men nu iets uit den vreemde ontleenen, wat zich niet op dit gebied beweegt, dan neme men gerust *Elisa* bij de hand. De Schrijver voert ons niet tot personen noch op plaatsen, waarover we ons voor onze medetoeschouwers zouden moeten schamen; de slechtaard van het stuk is juist de man, wiens wroeging, wiens voortdurende straf er het onderwerp van uitmaken. Ook zij, die niet altijd en onveranderlijk eene bevredigende oplossing en eene zedelijke strekking vragen, zullen over dit stuk, waarheen de moeder in volkomen veiligheid hare dochter kan leiden, tevreden zijn. Mocht een noord-Nederlandsch directeur aan de opvoering denken, hij zij bedacht op eene herziening van de taal. Toen eenige jaren geleden ergens *Lena* werd opgevoerd, heette dit stuk op de tooneelplakkaten ‘uit het Vlaamsch vertaald’.

Men heeft zich hierover vroolijk gemaakt, en toch was de verandering, die de taal ondergaan had, volstrekt zoo belachelijk niet als 't scheen. Er zijn tal van uitdrukkingen in Vlaanderen in gebruik, die hier te lande niet gangbaar zijn en, werden ze niet door andere vervangen, nog veel meer spot zouden opwekken dan de, misschien ietwat onhandige, aankondiging der vervanging heeft gedaan. Om in 't wilde uit het voor mij liggend stuk te citeeren - wij zeggen niet: onverduldig, grammoedig, recht springen, alleenlooper, maar; ongeduldig, gramstorig, overeind springen, vrijgezel; wij spreken niet van een knaap, die oogenschijnlijk groeit, van een geneesmiddel, dat verkalmt, noch van iemand, die in een testament bevoordeeligd is, enz. Ook is de zinbouw van het Vlaamsch, vooral waar hulpwerkwoorden voorkomen, anders dan de onze; wij zullen niet ‘ik ween omdat ik u niet kan groot en gelukkig zien’ zeggen. Ik wil hiermede de taalvormen van *Elisa* volstrekt niet berispen; integendeel acht ik de taal van dit stuk krachtig, zuiver, wèl gekozen, en vooral tooneelmatig in dien goeden zin, dat ze gemakkelijk en natuurlijk te zeggen is. Deze verdienste valt te meer in het oog, wanneer men *Juffrouw Bos* pas gelezen heeft. Op deze twee stukken is voorzeker het, in het algemeen juist, oordeel der Antwerper jury niet van toepassing, die, in haar verslag over den prijskamp van 1878, de Hollanders om hunne rijke, juiste woordenkeus, hun sierlijken en buigzamen zinbouw prees en over der Vlamingen matheid en kleurloosheid klaagde.

Van een geheel anderen aard dan de tot hiertoe besproken stukken is het blijspel met zang (en muziek) van Catharina F. van Rees: *Op Kostschool.* Het is voor het groote tooneel niet bestemd, maar vertegenwoordigt eene speciale soort van dramatische letterkunde, waarvan ik het recht van bestaan volmondig erken, al ligt ze buiten mijn gebied. Juffrouw Van Rees schreef voor een bepaald geval, voor jonge meisjes, die liefhebberijcomedie wilden spelen en geen stukjes voor vrouwen alleen konden vinden; zij geeft haar werk in druk, opdat anderen haar pad volgen en aldus in eene wezenlijke behoefte voorzien mogen. Ik merk hier op, dat er toch wel eenige stukken voor vrouwen alleen gevonden worden; in den catalogus van Bom komen er reeds tien voor, waaronder het in het voorwoord aangehaald *Een les voor vrouwen* niet gevonden wordt. Het zijn: *Boontje komt om zijn loontje*, naar het Fransch van Emile Souvestre, voor 4 dames; *De Frankforter loterij*, voor 5 dames; *De oude nicht*, naar het Fransch van Emile Souvestre, voor 5 dames; *Het testament van de weduwe Poot* van denzelfde, voor 5 dames; *De kleêren maken den man*, voor 6 dames; *Eene wereldsche vrouw*, voor 7 dames; *De gouvernante*, niet naar Körner maar uit het Fransch, voor 8 dames; *De gevaren der onbescheidenheid*, voor 10 dames; *Marie, het Savooische meisje,* voor 10 dames; *De beproeving*, voor 11 dames. Geen van deze stukken is

mij echter bekend, en 't is zeer goed mogelijk, dat ze onbruikbaar zijn voor jonge meisjes-dilettanten, ofschoon het mij van de stukjes van Emile Souvestre bevreemden zou. Wilde de Schrijfster van *Op Kostschool* dus zeggen, dat haar geen enkel geschikt tooneelstukje van dien aard in handen was gekomen, dan kan zij gelijk hebben.

Misschien beken ik er eene dwaling of eene bekrompen opvatting mede, maar ik wil gaarne opbiechten, dat ik het tooneelspelen uit liefhebberij niet bijzonder hoog stel. In elke kunst werkt dilettantisme op den duur verkeerd, niet voor den dilettant zelf, die zich met zijn arbeid bezighoudt en anderen vermaakt, maar voor den kunstenaar *ex officio*, wien de gemakkelijke triomfen van de liefhebbers zoo licht verleiden tot eene minder ernstige opvatting van zijn vak, een gevaar, dat bij geen enkele kunst zoo groot is als bij de dramatische. Van den anderen kant waardeer ik de belangstelling in het tooneel, waarvan wij in de 'liefhebberij' eene uiting kunnen zien; maar ik kan alleen vrede met haar hebben, wanneer zij zich blijft bewegen in een geheel ander vlak dan de eigenlijke tooneelspeelkunst. Bovenal moet zij zich toeleggen op een speciaal repertoire, op stukken, die in inhoud en vorm geheel iets anders zijn en geheel iets anders bedoelen dan die, welke in den schouwburg worden opgevoerd. Wil Catharina van Rees nu zeggen, dat zulk een speciaal, tevens nationaal repertoire bij ons nog niet bestaat, dan ben ik het met haar eens, en verheug ik er mij over, dat zij met eene welgeslaagde proeve den nieuwen weg inslaat. Haar *Op kostschool* heeft juist dat gemis van eigenlijke tooneel-intrige en van zware effecten, dat het stukje op het groote tooneel geheel zou doen mislukken, maar dat niets afdoet van de verdiensten eener kamervertooning. De vroolijke, geestige dialoog is daar volkomen op zijne plaats, maar zou alweder voor het groote voetlicht met zooveel andere fijne tinten verdwijnen. Mochten de liefhebbers zelven hun eigenaardigen weg onderkennen en, ook waar heeren en dames gemeenschappelijk de vertooning doen, bovenal op dergelijke stukjes hunne keuze vestigen, dan zou niemand iets op hun streven hebben aan te merken. Integendeel zou het op een bescheiden en dankbaar gebied krachten tot den arbeid opwekken, die voor de vaderlandsche letterkunde nuttig werkzaam konden zijn. Dit genre is echter lang niet gemakkelijk; het stelt aan den auteur eischen, die in geen enkelen tak van kunst plegen gedaan te worden en waarvan eenheid van smaak, begrippen en opvatting met vertooners en aanschouwers een der voornaamste is. Het wezenlijk succes is dus niet door iedereen noch zonder inspanning te bereiken. Reden te meer om Catharina van Rees te prijzen, die 't er met hare proeve zoo gelukkig afbracht, ofschoon zij de bezwaren nog vermeerderde door van haar stukje eene soort *opéra comique* te maken.

De door de Heeren Burgersdijk en Hoek in het licht gegeven vertalingen

van Shakspere's *Cymbeline* en Schiller's *Wilhelm Tell* kunnen alleen uit een letterkundig oogpunt worden beschouwd; het zou mij althans verwonderen, indien de vertalers hun werk ter verrijking van ons oorspronkelijk repertoire hadden ondernomen. Daartoe staan de stukken te ver van de eischen van het hedendaagsch tooneel, van de gebruiken, gewoonten en begrippen van vertooners en aanschouwers beiden. Bij *Cymbeline* is de voortdurende verandering van decoratief, die ons in hetzelfde bedrijf bij afwisseling te Rome, in Engeland en in Wales voert en het stuk, om de taal der tooneelplakkaten te spreken, tot een tooneelspel in vijf bedrijven ‘en zesentwintig tafereelen’ maakt, een onoverkomelijk bezwaar. Het geduld van het gewoon schouwburgpubliek is tegen dergelijke proeven niet bestand; een opvoering zou alleen aan de kleine minderheid der niet slechts hoog, maar ook fijn ontwikkelden voldoen. Al ware 't mogelijk, de rollen van een stuk als dit behoorlijk door Nederlandsche tooneelspelers van onzen tijd te bezetten, dan nog zou de uitkomst volstrekt de buitengewone moeite en studie, aan het ten tooneele brengen van *Cymbeline* verbonden, niet loonen. Wil men aan klassieke stukken van hooge aesthetische waarde op het hedendaagsch tooneel het burgerrecht bezorgen, dan kieze men daartoe alleen dezulke, waarvan de actie geserreerd en gemakkelijk te volgen is. Zoo zullen *Othello*, *Romeo en Julia*, *Macbeth*, om bij de treurspelen van Shakspere te blijven, behoorlijk vertaald, op het Nederlandsch tooneel voldoen; alle schoonheden van *Cymbeline* daarentegen, hoe hoog ook door den letterkundig gevormde geschat, zullen dit stuk niet voor een gewoon schouwburgpubliek kunnen redden. Ook Schiller's *Wilhelm Tell,* hoe schoon van taal en verheven van gedachten ook, kan niet boeien in onzen tijd. Die langdradige bespiegelingen en overwegingen, dat conscientieus rekenschap vragen en geven van motieven en blootleggen van beweegredenen in lange alleenspraken of matte gesprekken voldoet het tegenwoordig publiek niet meer, dat gewoon is alleen op handelingen te worden onthaald, waarvan de beweegredenen slechts ten halve aangegeven, en verder aan de verbeelding van den toeschouwer overgelaten worden. Men kan Shakspere en Schiller hoog waardeeren, zonder over deze omstandigheid te treuren. Meer toch dan eenige andere tak van letterkunde staat het tooneel in een nauw verband met den tijd, en het zal eerst dan zijn wezenlijk karakter erlangen en zijn wettigen invloed uitoefenen kunnen, wanneer tooneelschrijvers, tooneelspelers en aanschouwers meer behagen gaan scheppen in de actualiteit, in het op de planken gebrachte dagelijksch leven. Hoe verder men zich op dezen weg begeeft - en hier te lande bevinden wij er ons gelukkig reeds op - des te grooter wordt de afstand, die ons van de meesterstukken uit vroegere tijdperken scheidt. Zij beantwoorden niet meer aan de eischen van onzen tijd, en al mogen ze dus nu en dan, bij wijze van curiositeit, worden vertoond en aan het fijn, letterkundig beschaafd deel van het publiek groot genot ver-

schaffen, dit genot zelfs zal iets geheel anders zijn dan wat onze tijd in den schouwburg zoekt en vindt, een zuiver letterkundig, geen dramatisch. Zelfs voor Shakspere is het bekend gezegde: *He was not for an age but for all time*, volkomen waar op letterkundig, maar onjuist op dramatisch gebied.

De beide vertalers, wier werk voor mij ligt, verdienen lof; hunne vertaling is over het algemeen, wanneer men met de verschillende mate van moeilijkheid rekening houden wil, even verdienstelijk. Om met *Cymbeline* te beginnen, het is niet ieders zaak eene trouwe vertaling van Shakspere te leveren; het is niet genoeg den Engelschen tekst juist te verstaan, maar men behoort, wil het karakter niet verloren gaan, de kernachtige taal in even kort en krachtig Hollandsch uit te drukken, doorzeilen dus tusschen de Scylla van on-Hollandsche stroefheid en de Charybdis van maar al te veel Hollandsche langdradigheid. Deze bezwaren liggen zóó voor de hand en treffen bij de eerste lezing van Shakspere zóózeer, dat ik daaraan juist het meen te mogen toeschrijven, dat in onzen zoo door vertaalzucht beheerschten tijd zoo weinig vertalingen van zijne werken voorkomen. De ingebeelde brekebeen gevoelt bij zulk eene onderneming te goed zijne onbevoegdheid, om haar niet terstond te laten rusten. Dat de Heer Burgersdijk deze bezwaren heeft gekend, bewijst zijne voorrede, dat bewijst de blijkbare zorg, waarmede hij gearbeid heeft; dat hij aan de bezwaren met goed gevolg het hoofd geboden heeft, bewijst het over het algemeen wèl geslaagd werk zelf. Indien men zijnen tekst met het oorspronkelijke vergelijkt, zal men er slechts zelden over hebben te klagen, dat de vertaler Shakspere heeft misverstaan. Van deze zeldzame fouten wil ik de volgende aanhalen. In het eerste tooneel van het tweede bedrijf schildert bij Shakspere een hoveling Imogeen's toestand aldus:

‘..... Alas poor princess,
Thou divine Imogen, what thou endur'st!
Betwixt a father by thy step-mother govern'd,
A mother hourly coining plots; a woe'er,
More hateful than the foul expulsion is
Of thy dear husband. From that horrid act
Of the divorce he'd make, the heavens hold firm
The walls of thy dear honour.’

De Heer Burgersdijk vertaalt de laatste regels:

‘Een vrijer [?],
Vloekwaarder dan die snoode ballingschap
Van uwen dierbren ga, dan 't gruwelplan
Der scheiding, die hij zoekt! De hemel sterk'
De muren, die uw kostlijke eer beschermen.’

De zinspeling op den toeleg van Cloten, om Imogeen's huwelijk door

den koning nietig te doen verklaren, waarop Cymbeline zelf in het derde bedrijf doelt, is door deze vertaling geheel verloren gegaan. De taal heeft er niet bij gewonnen. Integendeel, want den gehaten minnaar nog vloekwaardiger te achten dan de ballingschap van den gemaal is krachtig, doch de bijvoeging ‘dan 't gruwelplan der scheiding’ verzwakt. De hoveling zegt, dat Imogeen Cloten zóó haat, dat ze Posthumus' afwezigheid nog verkiezen zou boven Cloten's tegenwoordigheid; de bijvoeging, dat zij zijn gruwelplan, namelijk ontbinding van haar huwelijk met Posthumus om met Cloten te trouwen, boven zijne tegenwoordigheid verkiezen zou, is echter onzinnig. Een tweede misverstand vind ik in het vijfde bedrijf, waar Posthumus, in een schamel kleed aan den veldslag tegen de Romeinen deelnemende, uitroept:

> ‘To shame the guise o'the world, I will begin
> The fashion less without, and more within.’

Dit beteekent eenvoudig: ‘in tegenspraak met het gewoon gebruik zal mijn uiterlijk geringer zijn dan mijne innerlijk waarde’; de Heer Burgersdijk laat zich echter door het woord *shame* van de wijs brengen, en vertaalt:

> ‘O, schaam u wereld! Thans wil ik beginnen
> Dees dracht, van buiten arm en rijk van binnen.’

Doch genoeg hiervan; dergelijke staaltjes komen te zelden in de vertaling voor, om er lang bij stil te staan. Ik heb tegen het werk van den Heer Burgersdijk echter deze andere grief, dat hij te dikwijls in de evengenoemde Scylla is geraakt, dat zijne vertaling wel de verdienste heeft van bijna woordelijk getrouw den Engelschen tekst terug te geven, maar daarentegen ook de fout heeft van die on-Hollandsche stroefheid en gewrongenheid, die haar beletten een kunstwerk in onze taal te wezen. Voorbeelden:

(Op bl. 9)

> ‘Hij deed, verlangt ge als dienaar mij, mijn plichten
> In dit geschrift mij kennen.’

(Op bl. 26)

> ‘... Gelukkig ware ik ook
> Geroofd als mijn twee broeders!’

(Op bl. 44)

> ‘Al is ook toorn het doel van zijne komst;
> Die schuld is niet de zijn'.’

(Op bl. 66)

> ‘Denkt dan, de plaats is 't, die ons klein en groot maakt.’

(Op bl. 68)

> ‘... dat twee schurken... den koning zwoeren:
> Ik spande saam met Rome.’

(Op bl. 87)

> '... Nog niets? Ik waag 't;
> Maar 't best, mijn zwaard te ontblooten.'

(Op bl. 121)

> 'Werk vindend, meer dan wapens om 't doen.'

(Op bl. 142)

> 'Waarop ik twijf'lend sprak, ellendling ik!'

Dergelijke gewrongen regels verraden een zekeren onvolmaakten toestand der vertaling, waarbij wel reeds elk Engelsch woord door een Hollandsch is vervangen, zoodat het mogelijk wordt den stijl van het oorspronkelijke uit de vertaling te reconstrueeren, doch waarbij nog geen Nederlandsche stijl verkregen is. Ik gevoel de moeilijkheid zeer goed, waar men aan maat en rijm gebonden is, maar ook in de tooneelen in proza vindt men in *Cymbeline* maar al te vaak dezelfde fout terug. Op andere plaatsen daarentegen, en dit geeft mij juist grooter recht tot het maken van deze opmerking, toont de Heer Burgersdijk zich volkomen bij machte eene wat ik noem geheel getrouwe vertaling te leveren, niet eene, welke woord voor woord het oorspronkelijke teruggeeft, maar die dezelfde gedachte van het oorspronkelijke in een zuiveren en aan de taal, waarin vertaald wordt, eigen vorm uit. Zoo luidt de beleefde plichtpleging van Philario tot Posthumus:

> 'Your very goodness and your company,
> O'erpays all I can do,'

bij hem, even goed als in het oorspronkelijke:

> 'Uw rijk gemoed, Uw omgang is een loon
> Dat meer dan afbetaalt.'

Zelfs zijn er plaatsen, waarin de Nederlandsche tekst ongetwijfeld beter dan de Engelsche is; zoo vertaalde de Heer Burgersdijk de leelijke vergelijking in den lijkzang der koningskinderen,

> 'Golden lads and girls all must
> As chimney' sweepers, come to dust,'

veel dichterlijker en liefelijker aldus:

> 'Jeugd noch schoonheid blijft bestaan,
> Alles moet tot stof vergaan.'

Dezen lijkzang zelf en in het geheel het gansche tooneel van Imogeen's aankomst bij de koningskinderen en van haren schijndood durf ik, zonder tegenspraak te vreezen, een meesterstuk noemen.

Enkele kleine fouten wil ik hier alleen opnoemen om het bewijs te

leveren, dat ik de vertaling nauwkeurig met het oorspronkelijke vergeleken en bestudeerd heb, waardoor mijn gunstig eindoordeel voor den beoordeelde in waarde zal kunnen winnen. De vertaling van *fool* door n a r komt mij onjuist voor, daar Cloten, die dus genoemd wordt, iets ergers is dan een nar. Verder noemt Cloten zonder eenige aanleiding Jachimo ‘een vreemden snuiter’, bij Shakspere eenvoudig *a stranger*. Hier en daar wordt *false* vertaald door v a l s c h, in plaats van o n t r o u w. Onjuist of niet welluidend zijn de uitdrukkingen ‘een diamant, die andere overstraalt’, iemand, die ‘iedren dag een druppel bloeds verkwijnt’, ‘huichelvriendelijkheid’, waar valsche vriendelijkheid even goed kon dienen, en ‘godlijkheid in knaap omhulsel’, welk laatste aan het leelijke ‘basilisk in kindervorm’ van Hofdijk herinnert. Waarom Philario vraagt wat Posthumus doet, om zich Cymbeline's ‘gunst weder te b e m i d d e l e n’, terwijl hij evengoed het woord h e r w i n n e n had kunnen gebruiken, begrijp ik even min als waarom de Heer Burgersdijk, de nieuwe spelling volgende, in twee punten daarvan afwijkt, en n a schrijft in plaats van n a a r *(versus)*, d o s c h in plaats van d o s.

Over de metrische vertaling van *Willem Tell* kan ik kort zijn; ik schreef reeds, dat ik haar niet minder verdienstelijk dan die van *Cymbeline* acht. De billijkheid eischt echter te erkennen, dat de omvang en de moeite der onderneming van den Heer Hoek en van den Heer Burgersdijk volstrekt niet gelijk staan. Met hoeveel bezwaren de vertaler van Shakspere te kampen heeft, bewijzen de bovenstaande aanmerkingen, gemaakt op een alleszins verdienstelijk werk. Waren er evenveel, of zelfs de helft maar, aanmerkingen op de vertaling van den Heer Hoek te maken, zij zou gebrekkig moeten genoemd worden. Maar de Heer Hoek heeft trouw en vloeiend de schoone verzen van Schiller wedergegeven; slechts hier en daar stuit de lezer op een Germanisme, bijvoorbeeld waar Pfeifer, in het tweede tooneel van het eerste bedrijf, Stauffacher toewenscht: ‘God bewaar u bij de oude vrijheid!’; meer Hollandsch zou 't geklonken hebben: ‘God bescherme uw aloude vrijheid!’ Toch heb ik tegen den vorm dezer vertaling eene groote grief; ik bedoel het overdreven enjambeeren. Hoe ver zijn we van den tijd, toen men ach en wee riep over Musset's oversprong:

> ‘... Comme un vieux
> Soulier qui n'est plus bon à rien.’

Men breekt thans eenvoudig de woorden zelf middendoor. Wie proza schrijft, breekt een woord af, wanneer de regel vol is; maar wie verzen schrijft, begint zich ook het recht aan te matigen de woorden af te breken, wanneer de regel het vereischt getal lettergrepen telt. Wat vroeger voor de caesuur nauwlijks geoorloofd werd, geschiedt

thans bij het overspringen van regel op regel. Zoo leest men bij den Heer Hoek onder anderen:

> ‘Maar wat g' ook van d' inhaligheid en d' o-
> vermoed des Landvoogds moogt te lijden hebben’ (bl. 13);
> ‘Toen kreeg ik medelij met hem. Ik snel-
> de toe en sprak beleefd’ (bl. 72);
> ‘Bertha! gelooft g' aan mij. De lief-
> de kan mij vormen tot al wat gij wilt!’ (bl. 76);
> ‘De blinddoek valt mij van de oogen... Hui-
> vrend zie 'k mij aan den rand van d' afgrond staan’ (bl. 93);
> ‘Dan op den vijand losgestormd, als 't blik-
> semvuur’..... (bl. 119).

Dergelijke afbrekingen komen bijna op iedere bladzijde voor; de Schrijver schijnt ze dus voor geoorloofd te houden. Al ken ik mijzelf de bevoegdheid niet toe, om op den Nederlandschen zangberg de wet voor te schrijven, tegen deze vrijheid, deze ongebondenheid, durf ik zeggen, moet ik mij verklaren. Het komt mij voor, dat men zich daarmede het verzenschrijven wat al te gemakkelijk maakt. Vroeger maakte ik reeds de opmerking, dat de hedendaagsche Nederlandsche dichters - niet alle, gelukkig! - niet meer dien afschuw van hiaten hebben, die in den ouden tijd tot de traditiën van het vak behoorde; de voortbrengselen wonnen bij dat liberalisme niet. Even min geloof ik, dat de vertaling van *Willem Tell* gewonnen heeft bij de vrijmoedigheid, waarmede de Heer Hoek de woorden, die hem te lang waren, eenvoudig heeft afgekapt en het afgesneden deel in den volgenden regel gebruikt. Bij eene metrische vertaling is zonder twijfel behoud van de maat van het oorspronkelijke hoofdzaak, maar daarom mag men ten aanzien der andere regelen van taal en stijl toch niet geheel naar willekeur handelen. Juist omdat ik me niet als wetgever op den Nederlandschen zangberg opwerp, ben ik verplicht voor de bestaande wetten op te komen en te waarschuwen, dat men niet in ernstige verzen een misbruik binnensluike, dat alleen in het burleske kan gedoogd worden.

't Is mij zeer aangenaam, de eerste aflevering te mogen aankondigen van den tweeden druk van *Het Nederlandsch Kluchtspel* van Dr. J. van Vloten, die een 25tal kluchten uit de 14de, 15de en 16de eeuw geheel of gedeeltelijk bevat. Al is dit werk in de allereerste plaats belangrijk voor de studie van onze taal en voor de kennis van levenswijze, zeden en denkbeelden onzer vaderen, toch acht ik de studie ervan zeer aanbevelenswaardig voor onze hedendaagsche dramatisten. Want ofschoon die oude kluchten door geen omwerking of bewerking voor ons negentiende-eeuwsch tooneel geschikt kunnen gemaaktworden, vloeien zij over van komische kracht en levendigheid. Wie het *bon rire gaulois* te lachen wenscht, zal hier eer zijne gading vinden dan in de door

den Heer Ch. Boissevain niet lang geleden in *De Gids* zoo hoog opgehemelde en als toonbeelden van vroolijkheid en humor aangeprezen stukken van Eugène Labiche. Met die aanbeveling kan ik alleen in zoover vrede hebben, als ze voortvloeit uit afkeer van het preekerige en moraliseerende, waarop sommige dramatisten zich al te veel toeleggen, en van de preutschheid en stijfheid van vele onzer dramatische producten. Aan deze euvels gaat zeker Labiche niet mank; hij vervalt in een ander uiterste en onthaalt ons op onzinnige, barokke buitensporigheden, op *prudhommerie*, waarbij geen spoor van fijn gevoel of streven naar waarheid op te merken is. Deze groote gebreken worden door zijn onmiskenbaren aanleg, zijne groote gave van opmerking en zijne komische kracht volstrekt niet afgekocht, maar integendeel verzwaard, omdat hij met meer studie en meer ernst ons iets beters had kunnen leveren. Zooals ze daar liggen, doen de stukken denken aan die spiegels, die men in kermistenten vertoont, die, naarmate de oppervlakte op verschillende wijze gebogen is, het beeld van den inkijker altoos op eene buitensporige wijze verdraaid terugkaatsen. Labiche staat tot de ernstige dramatische schrijvers van zijn land, tot Augier en Feuillet bijvoorbeeld, in dezelfde verhouding als Offenbach en Lecocq staan tot Gounod en Thomas. Zijn jarenlang *vogue* heeft dezelfde oorzaak als dat dier helden van de operette. Beide genres voorzagen in de behoeften van een ontaarden smaak. Men wilde in den laatsten tijd - wilde, mag ik zeggen, want er bestaat te Parijs reeds verzet tegen het operettengenre in de muziek en het genre van Labiche en Hennequin in de dramatiek - men wilde zich vermaken zonder eenige inspanning, en schepte daarom behagen in hetgeen Alexandre Dumas in den laatsten bundel zijner *Entreactes* noemt *des spectacles purement digestifs où l'art n'a plus rien à voir.* De extravagantie en de *coqs-à-l'âne* van Labiche voldeden uitmuntend aan de eischen van een gemakkelijk te verduwen schouwburgvermaak. Wanneer men den knecht, die van zijn heer een schop krijgt, hoort klagen: *monsieur a levé la main sur moi;* wanneer men van een koffiehuisbediende, die in de schotels spuwt, hoort zeggen: *il le traita comme le dernier des lâches;* wanneer men iemand, die duizend francs moet betalen en er maar 43 op zak heeft, aan een bediende hoort vragen: *As-tu neuf cent cinquante-sept francs sur toi?* en ten antwoord krijgen: *Je vais voir;* wanneer men vier personen op handen en voeten over het tooneel ziet kruipen om naar iets te zoeken, dat niet verloren is; wanneer men ziet, hoe bij het passeeren van een huwelijkscontract notaris, getuigen, bruidspaar, familie en gasten telkens het tooneel worden afgestuurd, omdat de vader van de bruid van een der aanwezigen eene opheldering heeft te vragen; wanneer men een persoon een ander, die den naam van Anatole draagt, de maat ziet nemen en hem als zijn vader begroeten, omdat deze naam en de lengte, 1.66 meter, ook die van zijn vader waren, van wien

hem niets anders bekend is - wanneer men dit alles op het tooneel hoort en ziet, dan lacht men zonder twijfel; maar 't is niet dat hartelijk en gul lachen, dat *bon rire gaulois,* waartoe een waarlijk komische toestand, rijkelijk met zout, grof zout desnoods, besprenkeld, dwingt. Het onderscheid is te vinden in hetgeen de Franschen noemen *la note vraie et la note fausse*; het Labiche-genre is de laatste.

Maar de ware toon wordt aangeslagen en de zuivere noot klinkt, wanneer we de werkelijkheid met humor en vrijheid, zij 't ook soms wat te ruw voor onze overgevoeligheid, aangepakt en wedergegeven zien. Wanneer de Franschman van *le franc rire gaulois* spreekt, zal hij het allereerst den naam noemen niet van Labiche, maar van Rabelais. Diens toon nu, diens geest en diens opvatting en voorstelling leven ook in onze oude kluchten. Men neme de proef op de som, men sla het boek van Dr. Van Vloten open en oordeele. Is men eenmaal over de bezwaren der taal heen, dan zal men de stukken achter elkander met genoegen kunnen lezen; beproef dat eens met de werken van Labiche! Ik verg van niemand, dat hij de acht tot dusverre verschenen deelen aan één stuk doorleest, maar ik durf beweren, dat het voor iemand van smaak onmogelijk zal zijn, drie of vier zijner vaudevilles achter elkander uit te lezen. Deze eerste aflevering van het werk van Van Vloten doet daarentegen naar de twee, waarmede het compleet zal zijn, verlangen. Zoodra die vervolgafdeelingen verschijnen, hoop ik deze uitgave hier uitvoeriger te bespreken dan op dit oogenblik de beschikbare ruimte toelaat.

April 1879.

LUCIUS.

Een groote naam gehandhaafd.

Langs een omweg, doór mevr. A.L.G. Bosboom - Toussaint. Twee deelen. 's-Gravenhage D.A. Thieme.

Na het afschrijven van dezen titel had ik, ronduit gezegd, grooten lust de pen maar weer dadelijk neer te leggen, wel overtuigd, dat noch de Schrijfster, noch de Uitgever, noch ook het lezend publiek er iets bij zouden verliezen. Wat kan er toch meer tot aanprijzing van een boek gezegd worden, dan dat het op den titel den beroemden naam draagt onzer eerste *romancière*? Wie kan eraan twijfelen, of een werk, bij D.A. Thieme uitgegeven, in een sierlijk kleed verschijnt en met zorg is behandeld? En mag men veronderstellen, dat een roman van Mevr. Bosboom - Toussaint, die in een van onze voornaamste tijdschriften maanden lang geprijkt en de aandacht geboeid heeft en zoo

herhaalde malen besproken is, aan een onzer lezers onbekend is gebleven? En toch, nu eenmaal de Redactie van *De Tijdspiegel* ons verzocht heeft een woord tot aankondiging te spreken, mogen wij ons aan die taak niet onttrekken. Het is ons aangenaam zelfs, in de gelegenheid te zijn ook onze nederige hulde te brengen aan de zoo terecht gevierde Schrijfster, en een bescheiden loovertje te vlechten in den rijk beladen lauwerkrans dezer heldin op het gebied onzer letterkunde. Gold het hier niet eene dame, die, zoover ik weet, nooit het amazonenkleed heeft gedragen noch de rijzweep gehanteerd, ik zou zeggen, dat zij vóór lang reeds hare sporen heeft verdiend en dat haar wapenschild nooit door één vlek is bezoedeld. Zij is in den volsten zin des woords *une chevalière sans peur ni blâme.*

Schitterde zij vroeger, en van haar eerste optreden af, op het gebied van den historischen roman als een ster van de eerste grootte, zoodat zij wel navolgers en navolgsters, maar nog niet haars gelijke heeft gevonden, nauwlijks heeft zij den voet gezet op het terrein van den *roman de moeurs* of *de caractère*, of ook daar blijkt zij meesteresse te zijn en haar roem volledig te kunnen handhaven. ‘Majoor Frans’ was een belangwekkende verschijning; want hoe zonderling het karakter der heldin ook mocht schijnen, het had zulk een *cachet d'individualité*, het werd zoo meesterlijk volgehouden en in zijn fijnste *nuances* ontwikkeld, het verhaal was met al zijne vreemde toestanden zoo echt Nederlandsch, dat Dr. Réville, wiens fijnen smaak ieder kent en wiens hoogschatting onzer letterkunde ieder moet waardeeren, het onmiddellijk der vertaling waardig keurde en er een plaats voor vroeg en verkreeg in een der meest gelezen tijdschriften der geheele wereld. Kan ‘Langs een omweg’ daarmee gelijk gesteld worden, of is het zelfs hooger te schatten? Het zou verbazend moeielijk zijn, op deze vraag te antwoorden, daar het punt van vergelijking ontbreekt en wij hier met geheel andere situaties, met geheel andere soort van personen, met een geheel andere ontwikkeling te doen hebben. Dit alleen kunnen wij getuigen, dat wij het verhaal met het grootste genot hebben gelezen in *De Gids*, maar met nog grooter genot hebben herlezen in den vorm, waarin het nu verschijnt.

Om nu nog niet te spreken van den knoop, die even eenvoudig als natuurlijk is gelegd, van de intrige, die meesterlijk is doorgevoerd, welk een voortreffelijke stijl (zonder die enkele Gallicismen, die vroeger Mevr. Bosboom - Toussaint's werken wel eens ontsierden), welk een fijne conversatie-toon, wat keurige en toch gemakkelijke briefstijl! Maar vooral, welk een prachtige teekening en ontwikkeling der karakters, zoo van den held en de heldin der geschiedenis als van de omgevende personen! Hoe juist de beroemde Schrijfster een meisjeshart weet te ontleden, en zijn voortreffelijke maar ook zijn minder goede eigenschappen weet in het licht te stellen, is te over bekend, maar gelukkiger dan de meeste dames-auteurs, vooral de Engelsche,

is zij ook in het beschrijven der mannenkarakters, vooral der groote en edele, en verraadt niets in hare beschrijving de zwakke vrouwenhand. Tot bewijs strekke in dezen roman niet alleen de hoofdpersoon, Eckbert Witgensteyn, maar ook en vooral, naar mijn oordeel, de rijkbegaafde staatsman en tevens voortreffelijke huisvader en vriend Ryhove. Deze is kennelijk *con amore* behandeld en zoo fijn gepenseeld, dat men onwillekeurig op het denkbeeld komt, dat daarbij der Schrijfster het beeld van den een of anderen nog levenden of slechts kortelings van het staatstooneel afgetreden persoon voor den geest gezweefd heeft.

Ééne aanmerking heb ik slechts en deze betreft den titel. Niet, dat deze den inhoud van het verhaal niet goed uitdrukt, maar dat hij dien *te* goed terug geeft. 'Langs een omweg', ja, al is die omweg nog zoo groot, zoodra dit woord gebruikt wordt, begrijpt men aanstonds dat, hoever verwijderd, het doel toch eenmaal bereikt wordt, trots alle hinderpalen en bezwaren. Dit vermindert dus de spanning en verstompt den prikkel der nieuwsgierigheid, die toch zulk een eigenaardige bekoorlijkheid heeft voor den romanlezer. Vooral deed zich dit bezwaar gevoelen bij de periodieke verschijning der gedeelten van dezen roman. Zal dan nooit, zeide men zich onwillekeurig bij elk nommer van *De Gids,* zal dan nooit dat misverstand tusschen die twee jongelieden verdwijnen, dat zoo licht ware weg te ruimen? Één woord, ééne opheldering zou voldoende zijn, en nu - telkens weder nieuwe incidenten, die de uitkomst vertragen, welke ons toch door den titel is voorspeld en gewaarborgd! Bij het herlezen van den roman in éénen adem verdwijnt dit bezwaar wel bijna geheel; men voelt en erkent nu, dat tot geheele vorming der karakters, en tot volkomen en standhoudende verzoening der partijen geen enkele dier incidenten kon gemist worden, maar dit neemt niet weg, dat de titel gelukkiger had kunnen worden gekozen.

Op een paar kleine onnauwkeurigheden heb ik gestuit, die het mij vergund zij hier te verbeteren. Op bl. 234 van het 1ste Deel wordt als auteur van het bekende lied, met het refrein 'Maar ik beklaag u, arme weeze (l. *wees*)', genoemd de 'dichter-wijsgeer David Jacobus van Lennep'. Dit is echter onjuist; Zijn zoon Mr. J. van Lennep was de dichter, zooals ik mij wel meende te herinneren en mij nu ook nog op mijn verzoek door een van de leden der familie Van L. bevestigd is.

Deel II bl. 16 vond ik geschreven: '*master* Prendergast'. Eerst meende ik, dat het een drukfout was, doch daar het meermalen herhaald werd, bleek dit niet het geval te zijn. *Master* wordt, zooals bekend is, alleen gezegd van een knaap of aankomenden jongen; *master* Tom, *master* Edward, maar hier is sprake van een beroemd advocaat. Het had dus moeten zijn: M. of Mr. Prendergast. Het praedicaat van *meester* of *maître*, bij ons en in Frankrijk aan rechtsgeleerden toegekend, is in Engeland niet gebruikelijk. 'Toen uw naam werd genoemd, toen ook de*n* mijne*n* ter sprake kwam' (I: 173), 'fo*t* insérieur', 'philantro-

p*h*ie', '*sine cure*' (voor *sinécure*), komen natuurlijk voor rekening van den zetter of corrector.

En nu, dankbaar voor de schoone gave, ons door de beroemde Schrijfster geschonken, kunnen wij den wensch niet onderdrukken, dat zij zich nog niet ter ruste legge op hare lauweren, maar ons nog menigmaal onthale op zulke edele vruchten van haren rijkbegaafden geest!

- R -

Hartstocht, liefde, vriendschap; deze drie.

De linde. Novelle van Henriette Voorhoeve. Haarlem, de erven F. Bohn.

'De linde' is de naam eener buitenplaats. Men zou dit niet licht vermoeden, evenmin als wanneer op den titel stond: *De beuk* of *De eik.* Ieder zou dan meenen, dat hier sprake was van een of anderen reus des wouds, in geschiedkundig of ander opzicht vermaard, zooals b.v. *die Luther-buche* of *le chêne de Henri IV*, enz. Waarom niet liever *Lindenhoeve* of *Lindenhof* of *Lindenlust?* (de keus is ruim genoeg) dan ware alle dubbelzinnigheid of misverstand vermeden. Dit echter daargelaten, kunnen wij de keus van den titel niet anders dan goedkeuren. De buitenplaats 'de linde' is als het ware het middelpunt der geheele handeling, waar alle draden samenloopen, en waar ook de heldin der geschiedenis, evenals de lezer, het liefst vertoeft.

'Verwar nooit, mijn kind', zegt een van de hoofdpersonen (bl. 141) 'verwar nooit drie genegenheden, zoo verschillend en toch uit elkander voortspruitende: hartstocht, liefde en vriendschap. De eerste valt weg, waar de tweede heerscht. En wordt de liefde, gevoed door zuivere, edele beginselen, vrij van ijdelheid en zelfzucht, dan is zij vriendschap: een woord zoo licht geteld door velen; zij is de reinste der drie, het is de liefde in den edelsten, heiligsten zin. Liefde is zelfzuchtig, vriendschap nooit. Liefde wil wederliefde, vriendschap daarentegen is dienende liefde.' Om de waarheid dezer woorden in het licht te stellen, schijnt dit verhaal geschreven te zijn. Tot tweemalen toe wordt daar hartstocht aan liefde, of liever aan plichtbesef en vriendschap, ten offer gebracht, en zij, die dit heldenstuk volbrachten, welverre van het ooit te betreuren of er berouw over te gevoelen, smaken er het hoogste en reinste geluk door, ofschoon wij niet kunnen nalaten te denken, dat zij, met hun edel gemoed, ook bij tegenovergestelde handelwijze wel het geluk zouden gevonden hebben.

Hoe het zij, het verhaal is lief en laat zich met genoegen lezen. De

donnée der novelle is niet alledaagsch, en de uitwerking daarvan verdient veel lof. Zonder dat er ergens jacht gemaakt wordt op effect, boeit en interesseert het toch. De karakters zijn goed volgehouden, en in het beschrijven van goede hoedanigheden vooral verraadt de schrijfster een onmiskenbaar talent. Alleen de lichtmis, die erin voorkomt, schijnt mij een weinig misteekend. De stijl is eenvoudig, maar kuisch en edel, de gesprekken zijn over het algemeen natuurlijk, nooit gezwollen of hoogdravend, maar ook nooit plat of vulgair. In één woord, wij raden de lezing van dit boekske gaarne en met volle overtuiging aan. Het is goede lectuur voor onbedorven harten.

De uitvoering is net en de correctie onberispelijk. Slechts ééne kleine aanmerking hebben wij, die echter niet op rekening komt van den corrector. Op bl. 114 wordt het bekende gezegde van François I verkeerd aangehaald: *Souvent*, wordt er gezegd,

> 'Souvent femme varie
> Fou qui s'y fie.'

Dit moet echter zijn: *Bien fol est qui s'y fie*, of volgens een andere, waarschijnlijk juistere, lezing: *Mal habil qui s'y fie* (zie Fournier, *Histoire de l'esprit*, etc.).

- R -

Krantenwerk.

Europesche Brieven door Fantasio. Met eene voorrede van Cd. Busken Huet. Eerste deel. Haarlem, W.C. de Graaff.

Krantenwerk - zeggen wij, want deze brieven zijn eerst geplaatst geweest in het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië* - het bekende, door Cd. Busken Huet opgerichte en in den laatsten tijd uit Parijs door hem bestuurde blad. Op den titel afgaande hebben wij derhalve iets goeds te verwachten; Huet is volgens velen de man, de eenige man, die een oordeel kan vellen over letterkundige voortbrengselen, en ook een krant is een deel van de letterkunde van onzen tijd.

Fantasio's werk is eerst gekeurd en waardig bevonden, om een plaats te verwerven in de schepping van den man, die met hoog gezag naar Indië vertrok, om de dagbladpers aldaar fatsoen te leeren. Haast eer te veel voor Fantasio, zouden wij zeggen, maar onze bewondering - altijd op den titel afgaande - klimt, wanneer wij zien,

dat zijn pennewerk is waardig gekeurd, met een voorrede van den maestro voorzien, nog eens in boekvorm te worden herdrukt en daarmee aan de vergetelheid, het gewone krantenlot, te worden ontrukt en aan tijdgenoot en nageslacht tot model gesteld. Immers, de Heer Huet stelt altijd aan anderen bij hun doen en laten zulke uiterst gestrenge eischen, dat men gedwongen wordt ze ook aan hem te stellen, en aan het werk, dat onder zijn zienerschap het licht mag zien. Het zou een beleediging zijn, anders van hem te durven denken.

De meeste lezers zullen bij het zien van den titel ongeveer deze denkbeelden zich vluchtig hebben gevormd. Slaan wij nu het titelblad om en loopen wij de voorrede door. Al spoedig rollen wij nu uit de koets; heeft 'Fantasio zijne Europeesche indrukken op het papier gebracht, - ingespannen of bezield heeft de lektuur den heer Huet niet, alleen beziggehouden'.

'Louter bij toeval', dus gaat Huet voort, 'zijn de brieven eenigszins een dagboek van den jongsten Russisch-Turkschen oorlog geworden. Dit is althans de eenige draad, die door de behandelde stof van het begin tot het einde heenloopt. Al het overige is mozaiek-werk. Maar er schuilt in dit boek eene gedachte; en ter wille van deze heb ik er in toegestemd, het bij ons publiek in te leiden.'

Begrijpen wij verder den voorredenaar goed - en dat is een niet zoo heel gemakkelijk werk, want de uitdrukkingen zijn vaag, het verband is niet zeer logisch - dan is het eigenaardige van Fantasio's werk, dat 'zijn waarnemingen de toepassing zijn eener theorie' - welke blijkt te zijn 'niet te haten en niet te minachten', 'over de menschen en de dingen te spreken als buiten hem staande'. Tot toelichting van deze voor uitnemend verklaarde theorie wordt verder het gezegde aangehaald van Mevrouw De Sévigné: 'Le prochain est amusant' - een gezegde, dat zoozeer de sympathie van den Heer Huet wegdraagt, dat hij het driemaal herhaalt en uitlegt; 'buiten de hoogere sferen van godsdienst en wijsbegeerte', zoo luidt o.a. een der toelichtingen, 'ken ik schier geen formule, die zoo juist uitdrukt, met welke gevoelens wij menschen jegens elkander vervuld behooren te zijn. Niemand kan datgene haten of minachten, waarin hij een welgevallen heeft. En aan den anderen kant: niemand zal in anderen of in zichzelven eene beteekenis overschatten, wier grenzen zoozeer voor de hand liggen.'

Ligt het aan ons of aan den Schrijver, dat deze verklaring ons wat duister toeschijnt? Velen zijn gewoon, om voor de literarische producten van den Heer Huet neer te knielen in aanbidding, en vergeten daarbij wel eens zich rekenschap te vragen, of zij verstaan, wat zij lezen. Kunnen wij in een minder gerekten en meer duidelijken zinbouw de schijnbaar hooge waarheid aldus weergeven: als iemand noch aan godsdienst noch aan wijsbegeerte doet, moet hij iemand maar voor amusant houden? Derhalve, vragen wij daarna, heeft iemand maar te

zeggen, waar hij in de wereld aan doet: òf aan godsdienst, òf aan wijsbegeerte, òf aan.... het amusante? Over smaak valt niet te twisten, maar wij zouden zeggen: er is iets meer; de Heer Huet weet ook wel, dat men dingen kan doen, die door niemand amusant worden gevonden, ook niet nadat jaren erover verloopen zijn. Wellicht heeft hij zulk een strenge opvatting niet bedoeld, maar wanneer iemand steeds overdreven streng is ten opzichte van anderen, kan hij verwachten, dat men het bijwijlen ook is tegenover hem. 't Is of Huet zelf gevoeld heeft, toen hij de gekke illustratie van ‘le prochain est amusant’ neergeschreven had, dat hij op een verkeerden weg geraakte; hij zocht het weer goed te maken met de verklaring, dat ‘niemand in anderen of in zichzelven eene beteekenis zal overschatten, wier grenzen zoozeer voor de hand liggen’. Welke ‘beteekenis’? vragen wij, want dat is weer niet duidelijk. De beteekenis van het amusante? of de beteekenis van onze of anderer belangrijkheid? Wij weten het niet.

Aan het slot van de voorrede waarschuwt Huet bij voorbaat, dat hij zich niet aansprakelijk stelt voor elke meening in deze brieven. Voegt men het een bij het ander, dan komt men tot het resultaat, dat Huet zelf weinig ingenomen is met de brieven, maar om een of andere reden zijn naam toch wilde geven aan de uitgave, en daarom een gewrongen voorrede schrijft, die wel bezien hierop neerkomt, dat hij zijn excuus maakt over datgene, wat hij zonder twijfel in een ander zou veroordeelen. Men is zulke dingen van Huet wel meer gewoon, maar zij liggen niet altijd zoo op de oppervlakte.

De onbekende Fantasio zal het niet kwalijk nemen, dat wij van een voorredenaar als Huet zooveel notitie nemen. 't Is geen minachting voor zijn werk; integendeel, wij hebben verschillende brieven met opmerkzaamheid gelezen; onze belangstelling klom zelfs, toen wij Fantasio een ongunstig oordeel hoorden uitspreken over de Hollandsche kranten, welke door hem tot het vervelende genre worden gebracht (blz. 32). Ook al weer amusanterig, dachten wij, en wij spanden onze verwachting te sterker, omdat wij het zelf niet geheel oneens met hem zijn en gaarne een goed voorbeeld hadden om naar te verwijzen, hoe het beter kon worden met het Hollandsche krantenmaken, zij 't dan ook voorloopig in Indië.

Werkelijk heeft Fantasio gestreefd zijn lezers te amuseeren; de groote verdienste van zijn brieven bestaat in den lossen toon, waarin zij zijn geschreven, en de vluchtige opmerkingen, welke hij hier en daar aan de mededeeling der feiten vastknoopt, waartoe hij bijzonder in de gelegenheid is, omdat hij veel van Europa heeft gezien met eigen oogen.

Wij schatten die verdienste niet gering, maar het spijt ons inderdaad, dat tegenover dit voordeel vele grove nadeelen staan. De Franschen bezitten, zooals men weet, een meesterschap over den vorm, om op zichzelf weinig beteekenende berichten of ook wel dorre feiten op zulk

een wijze mee te deelen, dat zij zich aangenaam laten lezen. Geen enkel volk ter wereld heeft daarin de Franschen overtroffen en telkens moet men het geniale, dat zij in dat opzicht hebben, bewonderen. Fantasio kan niet méér dwepen met den vorm van de Fransche kranten dan wij, maar indien men nu vraagt, of het hem naar ons inzien is gelukt, dien vorm na te volgen, dan durven wij geen bevestigend antwoord te geven. Fantasio springt namelijk van den hak op den tak, sleept alles door elkander, rijgt aaneen zonder eenig verband. Daarin ligt iets zeer vermoeiends en wanneer men nu deze brieven achtereen gedrukt ziet, dan is het lezen niet uit te houden. Geschiedde de meedeeling in den regel op een geestige wijze, dan kreeg men van tijd tot tijd nog eenige vergoeding; de geest, welke erin doorstraalt, bepaalt zich echter in den regel tot dat Indisch geblaseerde of cynische, waarin wij wellicht de reden moeten zoeken, waarom deze brieven op Huet zulk een aantrekkingskracht uitoefenen.

Als staaltje hiervan kan de volgende mededeeling dienen:

'Te Zurich is door de autoriteiten vergunning geschonken de lijkverbranding in te voeren. Een schoonzoon is de eerste geweest (die) daarvan gebruik te maken (maakte). Met gehuichelde droefheid kondigde hij in de dagbladen aan, dat hij op Maandag 13 Augustus, met inachtneming van alle regelen der kunst, zou overgaan tot het verbranden van wijlen mevrouw zijne schoonmoeder, gestorven "in het geloof aan haren Heiland". Met geloof en al prijkt zij thans in eene bronzen vaas, op den schoorsteenmantel zijner studeerkamer, tusschen twee andere aschbakjes.'

Een andere geestigheid: 'staat dit alles' - zoo luidt het op een andere plaats - 'staat dit alles niet te lezen in het boek der Handelingen van de Staten-Generaal? zou ik vragen, zoo het niet van algemeene bekendheid was, dat de Handelingen der Staten-Generaal nooit iets behelzen wat aan de Nederlandsche volksbelangen raakt, en men even goed de Handelingen der Apostelen zou kunnen naslaan.' - Wij dwepen niet met de Staten-Generaal, lezen niet in de Handelingen der Apostelen, en het hindert ons niet, wanneer van een van beiden of van beiden kwaad gesproken wordt, maar wij veroorloven ons toch de opmerking, dat de beschuldiging tegen de Kamer op deze wijze kant noch wal raakt, en dat de ervaring ons leerde, dat de geestigheden, waarin het 'geloof' of de bijbel met de haren erbij getrokken worden, gewoonlijk niet veel eigen bron verraden; het is een genre, dat wij nu tamelijk afgewend waren.

Een ander staaltje, waarbij geloof noch bijbel te pas komt, en dat dienen kan om een denkbeeld te geven van de politieke illustratie van Fantasio. 'Mac Mahon' - zoo lezen we bl. 202 - 'heeft een mierenministerie aangesteld, dat moet opwerken tegen den stroom, door Zola in *l'Assommoir* beschreven. De mieren doen wat zij kunnen; maar de wijn- en alkoholstroom is te machtig; en wanneer het op

verkiezen van eene nieuwe Kamer aankomt, dan zullen de mannen van de kroeg op nieuw hunne stemmen aan Jules Simon en aan Gambetta geven, zich voorbehoudend later op nieuw te beweren, dat Gambetta en Simon onbruikbare opportunisten zijn.' Een paar regels verder wordt gesproken van 'het schuim der natie', hetwelk bij de stembus den doorslag geeft.

Mij dunkt, het 'amusante' gaat er op deze wijze wel wat af. Men moet zich hoogstwaarschijnlijk de zaak op deze wijze voorstellen: Fantasio schrijft in een Indische krant; in Indië gebruikt men zooveel specerijen, dat de smaak wat bedorven is; het komt daar bovenal aan op het pikante; voor die lezers zijn de brieven opzettelijk vervaardigd; voor dat doel zijn zij niet kwaad - maar daar had het nu ook bij moeten blijven; zij hadden met de krant moeten vergaan; vrede hunner assche; zij waren niet tevergeefs op de wereld geweest - maar ze naderhand nog eens afzonderlijk uit te geven, daar was geen reden voor, en wij kunnen ons niet begrijpen, hoe Huet zijn naam daartoe heeft kunnen leenen; onder zijn naam loopt het publiek erin; men denkt model-brieven te ontvangen en krijgt Indische briefjes, goed wellicht voor een krant, maar daarmee uit. Noch de vorm, noch de inhoud rechtvaardigden een ander gebruik.

'Louter bij toeval', zegt Huet in de voorrede, 'zijn deze brieven eenigszins (!) een dagboek van den jongsten Russisch-Turkschen oorlog geworden.' Onjuist is dit niet, maar wanneer men met eenige opmerkzaamheid leest, wat er van dien oorlog wordt gezegd, dan ziet men, dat er niet veel anders is gedaan dan de gewone krantenberichten met den Franschen slag aan elkander te rijgen, zoo mogelijk op de bekende, amusante wijze; nergens blijkt, dat Fantasio zich eenige moeite heeft getroost om zich op de hoogte te stellen van de verschillende stroomen, die in het Zuid-Oosten van Europa tegen elkander indruisen. Wederom: voor een Indische krant is dit wellicht geen vereischte, al komt het ons voor, dat Fantasio het Indische publiek ook hier wel wat al te laag taxeert; in elk geval kan zulk werk er niet door, wanneer men het afzonderlijk uitgeeft. Dan geven de vervelende Hollandsche kranten toch nog beter.

K.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

E.J. Potgieter's verspreide en nagelaten werken. Uitgegeven onder toezigt van Joh. C. Zimmerman. Aanhangsel. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het is een goed teeken, dat de ‘werken’ van Potgieter zooveel sympathie hebben gevonden bij het publiek; wij willen daarin het bewijs zien, dat degelijke, inspannende lectuur, boeken, waaruit te leeren valt, nog altijd aftrek vinden; immers, wanneer de uitgever niet zoo gelukkig geweest was met deze onderneming, zou hij tot het uitgeven van dit ‘Aanhangsel’ niet zoo spoedig zijn besloten. Aangename lectuur in den gewonen zin zijn de werken van Potgieter niet; wanneer men met zijn stijl niet vertrouwd is, lijkt hij ons stroef; de zinnen zijn zoo lang; er komen zooveel tusschenzinnen, dat men den draad soms kwijt raakt. Maar - na eenige inspanning, wanneer men zich eenige moeite heeft getroost, geraakt men aan dien stijl gewoon, en wordt deze zelfverloochening beloond met een edel genot; welk een zuiverheid van taal, welk een fijnheid van teekening, de juistheid van zijn critische opmerkingen daargelaten; en telkens, als men Potgieter met opmerkzaamheid leest, komt men tot de slotsom, hoe goed het is, bij hem telkens en telkens ter schole te gaan en, aan de voeten van dien meester gezeten, eigen geest en taal te beschaven.

Kompleete Gedichten van Bernard ter Haar. 's-Gravenhage, D.A. Thieme.

Na Tollens is Bernard ter Haar wellicht de populairste zanger in Nederland; sommige zijner gedichten - de namen zijn te bekend, om ze te herhalen - zijn herinneringen geworden van het huiselijk leven, want wij weten nog precies, wanneer zij werden voorgedragen of gelezen. Zijn er gedichten bij, waarvan men zeggen kan, dat het ons volk niet tot eer verstrekt, dat zij populair zijn geworden - zij leveren toch daarmee het getuigenis, hoe Ter Haar als gevoelt, wat er omgaat in het hart des volks. Vandaar de opgang, dien zijn werken maken, en dit zal vooral het geval zijn met deze uitgave, daar zij zoo gering is in prijs, dat zij met recht een volksuitgave wordt genoemd; toch behoort zij, wat uitvoering betreft, tot de netste en sierlijkste.

Verspreide Geschriften van geschiedkundigen, godsdienstigen en wijsgeerigen inhoud van mr. H. van Loghem. Deventer, A. ter Gunne.

De redactie van dit tijdschrift zou zichzelf prijzen, indien zij dit boekske loofde, want de meeste en belangrijkste artikelen werden door haar indertijd geplaatst. Toch zal niemand het haar ten kwade duiden, dat met nadruk de aandacht wordt gevestigd op de afzonderlijke uitgave van deze ‘verspreide geschriften’; ook zij, die het niet met den Heer Van Loghem eens zijn, zullen gaarne kennis nemen van hetgeen hij schrijft, omdat hij iemand is, die veel heeft nagedacht

en zijn denkbeelden meedeelt op een kalmen, bezadigden toon, welke gunstig afsteekt bij de gezwollenheid en pedanterie, welke men tegenwoordig niet zelden aantreft bij schrijvers, die wel meer jeugd, maar zeer veel minder kennis hebben dan de Heer Van Loghem; 't is soms, of velen tegenwoordig het gevoelen zijn toegedaan, dat men veel wetenschap bezit, wanneer men slechts het air aanneemt, de wijsheid in pacht te hebben, omdat men Buckle gelezen en van Darwin gehoord heeft. Alleen om den vorm reeds raden wij daarom de ‘verspreide geschriften’ aan.

De Russisch-Turksche oorlog in 1877-78. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van W. Rüstow door F.H. Boogaard, kapitein der Artillerie. Met 2 uitslaande platen. Haarlem, Erven F. Bohn.

Rüstow's naam heeft bij ons een goeden klank en velen zal de verschijning van dit boek welkom zijn; 't is het laatste werk, tevens de herinnering aan het tragisch einde van den talentvollen auteur. De Hollandsche vertaling heeft veel gewonnen, omdat het boek korter is dan het oorspronkelijke en veel onnoodige omhaal daardoor kon worden vermeden. Toch kwam in ons nu en dan de vraag op, of de Heer Boogaard niet wat veel heeft gesnoeid; niet wat betreft het meedeelen van zaken - daarvoor staat zijn naam ons borg; maar de vorm lijkt ons hier en daar al te zakelijk en daardoor krijgt het verhaal wel wat van een doode opsomming, die voor het groote publiek de lezing minder aangenaam maakt. Wie echter in beknopten, duidelijken, degelijken vorm de gebeurtenissen van den laatsten oorlog - hoelang zullen wij van den laatsten kunnen spreken? - verlangt na te gaan, zal het boek met ingenomenheid lezen; de veldtocht is in vele opzichten hoogst belangrijk; en velen zullen gaarne in geregelden samenhang den loop der gebeurtenissen nog eens volgen, welke in de kranten-meedeelingen niet anders dan hoogst gebrekkig kon gegeven worden.

Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens. Dritte gänzlich umgearbeitete Auflage. Mit geographischen Karten, naturwissenschaftlichen und technologischen Abbildungen. Leipzig. Verlag des Bibliographischen Instituts. 1874-1879. 16 Bd.

Werken als dit woordenboek hebben een internationaal karakter en verdienen daarom ook hier een bespreking. Bij sommigen liggen zij onder een vooroordeel, en, wanneer men nagaat welk verkeerd gebruik ervan wordt gemaakt, niet geheel zonder reden. Zij worden gebruikt, zegt men, door bluffers, die soms een uur vóór zij iemand ontmoeten een of ander onderwerp nazien en het altijd zoo weten te wenden, dat zij met hun luchtig verkregen wijsheid u op het lijf kunnen vallen. Door de gemakkelijkheid, waarmee hier de resultaten van de verschillende wetenschappen worden meegedeeld, wordt, zoo beweert men verder, de oppervlakkigheid in de hand gewerkt en afbreuk gedaan aan wezenlijke studie. Reeds de naam is verdacht: c o n v e r s a t i e - w o o r d e n b o e k .

De waarschijnlijkheid ligt voor de hand, dat deze titel inderdaad door de uitgevers werd gekozen met het oog op het groote publiek, om langs dezen weg de verspreiding in de hand te werken. Indien men echter om het misbruik, dat

van sommige boeken wordt gemaakt, het gebruik wilde afkeuren, zou men zich niet alleen tot de conversatie-woordenboeken moeten bepalen, maar kon wel een lange lijst aanleggen, waarop ook vele studie-werken niet moesten ontbreken.

Er worden buitendien nog wel dwazer dingen gedaan om bluf te slaan, dan woordenboeken nageplozen. Zelfs indien dit met die bedoeling geschiedt, is het toch altijd nog een middel om kennis te verkrijgen en te verspreiden, welke, hoe oppervlakkig ook, de weetgierigheid kan prikkelen en naar meer en van beter gehalte doen verlangen.

De naam van 'Konversations-Lexicon' is wel beschouwd ook minder juist en ten onrechte gekozen. Die naam is eerst in den nieuwsten tijd in gebruik gekomen, tegelijk met de jacht op populariteit, in de minder gunstige beteekenis. Wij vinden den naam voor de eerste maal bij het bekende *Konversations-Lexicon* van Brockhaus, waarvan in '74 de 12de druk verscheen. Daarop werd de naam, eenmaal populair geworden, overgenomen door Meyer, die van 1839-1855 te Hilburghausen uitgaf *Meyers Grosses Konversations-Lexicon* in 46 deelen met 6 vervolgdeelen.

De eigenlijke naam voor zulke woordenboeken is: encyclopedie of algemeen woordenboek. De eerste herinnert aan de bekende: *Encyclopédie*, *ou Dictionnaire raisonné des sciences*, *des arts et des métiers*, uitgegeven te Parijs 1751-72, 28 deelen, waarvan te Amsterdam 1776-77 vijf vervolgdeelen verschenen. De geleerden, welke hieraan meewerkten, uit de geschiedenis der philosophie overbekend, verkregen den naam van Encyklopedisten.

De Hollandsche naam zou dus eigenlijk a l g e m e e n -w e t e n s c h a p p e l i j k w o o r d e n b o e k moeten zijn.

Het eerste Duitsche woordenboek van dezen aard verscheen van 1732-54 in 64 deelen en 4 vervolgdeelen onder den titel van: *Grosse vollständige Universal-lexicon aller Wissenschaften und Kunste.* Daarop volgden het *Konversations-Lexicon* van Brockhaus en Pierer's *Universal-Lexikon oder vollständiges encyklopädisches-Wörterbuch*, waarvan in 1873 de 6de druk verscheen.

Men ziet uit deze herdrukken, welk een opgang deze woordenboeken maakten. Het nut daarvan is dan ook onbetwistbaar, mits men ze goed gebruikt, en dat zal wel overal het geval zijn, waar zij in goede handen komen.

In de eerste plaats zijn het middelen om algemeene kennis te verkrijgen, wat niet alleen wenschelijk is voor elk beschaafd man, maar bij het verband, dat er bestaat tusschen de verschillende wetenschappen, onmisbaar is tot recht verstand van het geheel. Het is uit den aard der zaak niet mogelijk, en bij de uitbreiding van de verschillende vakken wordt het dagelijks nog onmogelijker, om van elke wetenschap naar behooren een afzonderlijke studie te maken; toch stellen wij belang in haar resultaten en niet altijd komen wij in aanraking met de mannen van het vak, die ons kunnen inlichten. Een algemeen woordenboek stelt ons daartoe in staat.

Er zijn daarenboven tal van dingen in het dagelijksch leven, waarover wij iets meer willen weten, hun herkomst, hun samenstelling, hun bereiding, enz. Een encyclopedie kan aan die weetgierigheid voldoen en *Meyers Konversations-Lexicon* stelt nimmer te leur.

In de tweede plaats komt zulk een woordenboek ons geheugen te hulp: het is een geographisch, historisch, letterkundig, botanisch, enz. lexikon in algemeenen zin; jaartallen en namen zijn een kruis voor het hoofd, dat toch reeds zooveel moet bevatten en met zulk een algemeen woordenboek op onzen lessenaar komen wij onze zwakheid

op de kortst mogelijke wijze te hulp. Sommen wij deze voordeelen op, dan worden de herhaalde herdrukken van deze betrekkelijk kostbare boeken verklaarbaar.

Bijna elk land heeft dan ook zijn eigen woordenboek van dien aard, ook in

den modernen tijd. Van de Fransche werken noemen wij: *Encyclopédie du XIX Siècle*, waarvan de laatste, 3de, uitgave, in 1867 begonnen, op 51 deelen is berekend; bekend is Bouillet's *Dictionnaire universel des sciences*, *des lettres et des arts*, waarvan in 1874 de 11de druk verscheen. Zoo heeft Italië zijn: *Nuova Enciclopedia populare italiana*, waarvan de eerste druk verscheen te Turin, 1841-51, in 14 deelen.

Engeland begon vroeger; weinige jaren na het bekende Fransche werk der Encyclopedisten verscheen (1771) de *Encyclopedia Britannica;* van de nieuwe werken verdient vooral vermelding: *The English Encyclopedia*, aangevangen in 1853, in 23 deelen.

Nederland bleef lang achter, omdat hier ten allen tijde vreemde werken veel aftrek vonden. Vergissen wij ons niet, dan was Nieuwenhuis' *Woordenboek van kunsten en wetenschappen*, 1851-68, het eerste van dien aard.

Keeren wij tot de uitgave terug, waarvan wij den titel aan het hoofd afschreven; de zoogenaamd groote Meyer, dien wij straks reeds noemden, verscheen in 52 deelen in 1839 tot 55. Voor algemeene verspreiding was dit werk te kostbaar en de wakkere uitgever begon in 1857 een kleinere uitgave, onder den titel: *Meyers Neues Konversations-Lexicon für alle Stände*, 1857-60, waarop terstond de tweede uitgave volgde, 62-69, met 1 vervolgdeel en register, 1870-72. Het werk, bestaande uit 15, met het vervolg 16, dikke deelen, verscheen met den weidschen titel: 'In Verbindung mit Staatsmännern, Gelehrten, Künstlern und Technikern und unter der Redaction der Herren dr. L. Köhler und dr. Krause herausgegeben von H.J. Meyer. Diesem Wörterbuch des menschlichen Wissens sind beigegeben: 120 Bildnissen der bedeutendsten Menschen aller Zeiten, 60 Ansichten der merkwürdigsten Orte, die Pläne der grössten Städte, 123 Karten für alte und neue, geographische und physikalische Erdbeschreibung.'

Eenvoudiger was de titel der tweede uitgave, welke echter moeilijk een tweede druk in den eigenlijken zin kan worden genoemd, want deze bleek alleen te bestaan in verandering van den titel, meer bepaald bij de uitgave in deelen.

De eigenlijk tweede, officieel de derde, druk werd aangevangen in 1874 onder den titel: *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens. Dritte gänzlich umgearbeitete Auflage. Mit geographischen Karten, naturwissenschaftlichen und technologischen Abbildungen.* Het 'geheel omgewerkte' van dezen druk is geen phrase, zooals bij vergelijking met den tweeden of eersten druk spoedig blijkt; de meeste artikelen zijn òf verkort, òf bijgewerkt, waar dit laatste een vereischte was; enkele artikelen, waarmee te veel in bijzonderheden werd afgedaald, zijn geheel verwijderd. Behalve de gewone bijvoegingen, die op historisch of biographisch gebied uit den aard der zaak noodig waren, heeft vooral op technologisch gebied een aanmerkelijke uitbreiding plaats gehad; evenzeer is dit met het literarisch gedeelte het geval; welk een zorg hieraan is besteed blijkt o.a. uit de in het 16de deel voorkomende tabel: *Literatur in synchronistischer Darstellung*, waardoor men op zeer gemakkelijke wijze een overzicht heeft over de gelijktijdige letterkundige werken van naam zoowel uit de oudheid, de Middeleeuwen als den Nieuweren tijd. In de laatste kolom van deze tabel vindt men nog vermeld de voornaamste historische feiten, welke ongeveer gelijktijdig met de schepping van de letterkundige voortbrengselen gepaard gingen. De opmerking zal wel overbodig zijn, welk een rijke bron van studie zulk een tabel is.

Het opsommen van de verbeteringen van de derde uitgave in bijzonderheden ligt natuurlijk niet in ons plan; in het algemeen kan men zeggen, dat de redactie van vele artikelen beknopter, zakelijker is geworden, zonder schade te doen aan den vorm, terwijl het wetenschappelijk gehalte van het werk hooger staat dan van vroegere uitgaven. Per vel druks berekend is de uitgave iets kleiner dan

de vroegere druk, maar het scheen ons toe, dat er slechts ballast over boord is geworpen.

Achter elk deel komt een lijst voor van de medewerkers, een achtbare reeks van geleerden, wier namen genoemd mogen worden.

De kaarten zijn geheel nieuw en ten gevolge van den vooruitgang ook op dit gebied veel beter dan die van den tweeden druk. De atlas bestaat uit 100 kaarten in staal of chromolithographie; de 'Kulturgeschichte' kon ruimer voorzien zijn; zij heeft slechts 9 platen; beter komt de technologie weg met 65 platen. Uitstekend bewerkt zijn de platen in kleurendruk van de 'Anatomie des Menschen'. Behalve de 385 platen en kaarten bevat het werk nog over de 1000 figuren in den tekst.

Voortaan zal elk jaar een *supplement* verschijnen, waardoor het werk op de hoogte blijft van den tijd. Daardoor is de uitgever tevens in de gelegenheid, die leemten aan te vullen, welke het werk heeft, want niets is volmaakt op de wereld. Zoo kon men b.v. verwachten, dat in een zoo uitgebreid werk niet alleen het aantal afgevaardigden zou worden opgegeven in den Oostenrijkschen Rijksraad, maar ook de verschillende cijfers naar de verschillende landen. De bepalingen, welke worden meegedeeld over de constituties van de verschillende landen, zijn verre van volledig en wij hadden hier èn meer uitvoerigheid èn meer duidelijkheid verwacht; van de groote landen van Europa ware de meedeeling wenschelijk, althans wat de voornaamste bepalingen betreft, van den tekst. Een tabel tot vergelijking zou ook hier een zeer nuttig werk zijn; eveneens van de wijze van verkiezing.

Het schijnt het lot van Nederland te zijn, om in buitenlandsche werken van dezen aard uit de tweede en derde hand te worden bediend; vandaar de onjuiste mededeelingen, vandaar de vermelding van zaken, die in zulk een woordenboek niet hooren; een zekere kleingeestige, vijandige strekking valt hierbij niet te miskennen, vooral bij Duitschers. Zoo lezen wij Bd. XVI, S. 546, dat onder Kappeyne niet alleen overeenkomstig het ontwerp van Heemskerk het aantal afgevaardigden is vermeerderd, maar ook de kiescensus verlaagd. De 'levenswandel' van den Prins van Oranje te Parijs doet hier niets ter zake; indien men dit onderwerp wilde behandelen, dan behoorde het thuis onder een afzonderlijk hoofd: de moraal van de vorstelijke personen. Wie den maker van dit artikeltje het praatje op den mouw heeft gespeld, dat Prins Alexander 'unheilbar kränklich' is, weten wij niet; maar het moest beneden de reputatie van een werk als dit van Meyer zijn, om zulke laffe, onware gezegden uit de Duitsche kranten over te nemen; men maakt zich daarmee belachelijk en doet schade aan het wel gevestigd krediet van zulk een werk.

Toch, overziet men het geheel, dan staat men verbaasd over den rijkdom van kennis, welke in zulk een werk is neergelegd. Welk een arbeid is er noodig geweest, om die kennis te verkrijgen, haar te brengen in dien vorm. Gaat men na, dat het grootste gedeelte van die kennis eerst vergaderd is in den nieuweren tijd, dan mag men zeggen, dat de mensch, wat men ook van hem bewere, zijn tijd goed heeft besteed.

K.

Mengelwerk.

Dingi.
Zuid-Afrikaansche novelle door Catharina F. van Rees.

XIII.

De zon is nauwelijks opgegaan en verkwikt de boschrijke natuur met haar koesterende stralen. 't Is er zeer eenzaam, maar ginds, aan den voet van een donzigen heuvel, die zich uitstrekt zoover het oog reikt, verraden toch eenige armoedige hutten het bestaan van een kleine Kafferkraal. Slechts een stipje maakt ze uit van dit groot geheel en ze behoort dan ook tot een der afgelegenste bewoonde plekjes van het land van Joab. Aan vluchtelingen biedt ze een veilige schuilplaats, want om haar van Dingaan's grondgebied te bereiken, heeft men met een tal van zwarigheden te kampen, die vooral in den regentijd bijna onoverkomelijk zijn. Het kleine troepje Zwarten, dat er zich ophoudt en uitsluitend bestaat uit oude of ziekelijke mannen, vrouwen en kinderen - de jonge strijders vervoegden zich bij hun Opperhoofd - zou dan ook volmaakt onbekend zijn gebleven met de laatste gebeurtenissen in het naburig land, ware het niet op zekeren dag uit zijn vreedzame rust opgeschrikt door de verschijning van een troep gewapende mannen, die twee vrouwen met zich voerden, welke, uitgeput van vermoeidheid, onooglijk van de modder en schichtig als het hert, in hooge mate zijne belangstelling en verbazing hadden opgewekt. Na twee dagen waren de mannen vertrokken, doch moesten de beide vrouwen achterlaten, uit vrees dat de blanke, bijgenaamd de witte lelie, onderweg zou bezwijken. Daarna waren er mannen van Joab gekomen en hadden zich buiten de Kraal gelegerd om die te bewaken, en daagden er ook nu en dan verspieders op, door hun Hoofd uitgezonden om den omtrek te doorkruisen. Op deze verspieders rustte de taak om hem nauwkeurig te berichten, waar de Zulukoning zich ophield en, in geval hij deze richting mocht uit-

komen, de beide vreemde vrouwen ijlings in veiligheid te brengen. Dit alles toonde genoegzaam, dat men met een paar aanzienlijke vluchtelingen te doen had. Nog duidelijker werd dit, toen ook Panda verspieders begon uit te zenden naar de eenzame Kraal en men tot de ontdekking kwam, dat dit Opperhoofd zelf een schuilplaats had gezocht onder het biezen dak van den onaanzienlijken knecht van Joab.

Aanvankelijk waren de uit hun rust verstoorde dorpelingen weinig ingenomen met dit vrouwenbezoek en de vele bezoeken, die er het gevolg van waren; maar toen zij meer en meer tot de overtuiging geraakten, dat de bewakers van hun Kraal ook de veiligheid der overige inwoners verzekerden en bovendien de vrouwelijke gasten zeer vriendschappelijk met hen omgingen, verzoenden zij er zich mede.

In de Kraal heerscht nog volslagen rust. Daarbuiten onder het bladerendak van eenige zware boomen liggen de soldaten in hun krossen gewikkeld. Die de wacht houden, loopen op eenigen afstand van elkander heen en weder, altijd met den uitvorschenden blik naar de omliggende bosschen gericht. In de verte ruischt het water van een gezwollen rivier, die, nu eens door het hout verscholen, dan weder daarachter te voorschijn tredend, als een zilveren ader door het groene dal kronkelt. De zon stijgt hooger; voor een der hutten vertoont zich een zwarte gedaante; de fonkelende oogen der wachten dwalen er als om strijd heen. Langzaam verlaat zij de Kraal, daalt het kleine, glooiende voetpad naar den stroom af en dompelt zich in het frissche water. Dan keert zij ijlings terug. Maar de weg is lang. Een tweede vrouwenfiguur voor dezelfde hut trekt opnieuw de aandacht der wachters. Haar gelaat is wit als sneeuw, haar groote oogen zijn helderblauw als de onbewolkte lucht, maar de voeten, die het teedere, doorschijnende lichaam dragen, zijn zóó krachteloos, dat ze zich ternauwernood staande kunnen houden.

- De witte lelie! - mompelt een der wachten. - Hoe is het, dat zij nog leeft en is een schim!

Een akelige kuch, die het witte gelaat van pijn vertrekt, klinkt tot hen door. Heeft ook de Kafferdochter die gehoord? Vlug als een hinde snelt ze toe. Met een vriendelijken glimlach wordt ze ontvangen.

- De bodem is vochtig en de lucht koel! - spreekt de teruggekeerde. - Hoe is het, dat de witte lelie haar hut verlaat en wacht niet op Dingi?

- Hier adem ik vrijer! - klinkt het halfgefluisterde antwoord - Het oog van Ellis zoekt den hemel en daarbinnen ziet het dien niet.

- In het hart van de witte lelie is de hemel! - mompelt Dingi, terwijl ze eenige krossen uit de hut te voorschijn haalt, die op den grond uitspreidt en er Ellis voorzichtig op laat nederzinken.

- Wat ziet hij helderblauw vandaag! - herneemt deze, met den blik onafgewend naarboven gericht.

- Blauw als de lucht zijn ook de oogen van de witte lelie! - antwoordt Dingi even zacht als te voren.

- Weet ge, wat ik wou? - herneemt Ellis huiverend - vliegen kunnen als gindsche vogel, om dicht... dicht bij de zon te komen en warm te worden. Wat zou dat heerlijk zijn!

Bezorgd staart Dingi op het bleeke, pijnlijk vertrokken gelaat en draagt dan snel eenige kleedingstukken aan, waarin ze het teedere, vermagerde lichaam hult.

- Wat zijt ge toch goed voor mij! - zegt Ellis met een dankbaren blik op haar verzorgster - en hoe lief heb ik u gekregen!

- Dingi's hart klopt warm voor de witte lelie; zij wil, dat zij leeft en den witten strijder wedervindt, die haar zoekt! - mompelt de Kafferdochter met neergeslagen oogen.

De kleine, witte hand zoekt de zwarte en drukt die zacht.

- Hoopt Dingi nog op mijn leven? - vraagt Ellis met een weemoedigen glimlach. - Ben ik niet een schaduw? Wankelt niet mijn voet? De dood komt en neemt Ellis mede, maar.... zij vreest hem niet!

- Dingi vreest ook niet den dood, maar heeft geen witten strijder, die tranen stort op haar lijk! - klinkt het droevige antwoord.

- Dingi heeft daarboven een trouwen vriend, die haar liefheeft en aan wiens horst zij zal vinden rust en vrede en geluk! - zegt Ellis met nadruk.

- Dingi kent den vriend, van wien de witte lelie spreekt. De witte man in Umghunglove noemt hem en zegt hij is de God van alle menschen, wit en zwart; daarom zal hij ook Dingi's tranen drogen, als zij opent haar hart voor hem. Maar hoe kan dit zijn, als hij de witte lelie, die haar hoofd voor hem buigt, verlaat, dat zij verwelkt van pijn en wacht tevergeefs op haar bruidegom, die toeft? Dingi haat hem!

- Haat Dingi ook den blauwen hemel, dien Hij gemaakt heeft, de boomen, die Hij laat groeien, de velden, die Hij donzig kleedt?

- Dingi ziet de zon, die levend maakt wat dood schijnt en haar verwarmt. Zij buigt er haar hoofd voor en noemt hem haar grootsten kapitein.

- Ook de zon werd door mijn God geschapen, Dingi.

- Hoe is het dan, dat Hij, schichtig als het wild, zich schuil houdt achter lucht en wolken? Waar is Hij?

- Overal! - antwoordt Ellis ernstig - in de natuur, die ons omringt, in de lucht, die wij inademen, in de harten der menschen, ook van die Hem niet kennen.

- Niet in Dingi's hart!

- Beter dan haar volk weet Dingi, wat goed en groot en edel is; van wien heeft zij het geleerd? Niet van Dingaan, die wreed is en op menschenbloed aast; niet van Tambusa, die valsch is en haatdragend; niet van haar volk, dat als tijgers de lijken verscheurt hunner over-

wonnen slachtoffers, niet van de zon of de maan, die stom zijn en moeten komen en gaan, zooals haar bevolen werd. Aan wien dan gehoorzaamt zij, als zij haar meesters ongehoorzaam is en zelfs haar eigen hart, dat zij tot liefde dwingt, waar het van nature geneigd is tot haat!?

Met gespannen aandacht heeft de Kafferdochter Ellis aangehoord, nu staart ze haar vragend aan.

- Dingi weet het niet! - lispt ze. - Kan in haar hart iemand wonen, die zegt: *doe dit*, als *zij* zegt: *doe dat?*

- De witte menschen gelooven het en noemen de stem, die anders spreekt dan de stem hunner natuur, *de stem van God!*

- Hoe is het, dat de witte menschen dit weten en de zwarte niet? - vraagt Dingi verwonderd.

De vraag is zeer natuurlijk, maar brengt Ellis niet weinig in verlegenheid. Zij drukt de hand tegen het albasten voorhoofd en peinst op een antwoord, verstaanbaar voor haar onwetende vriendin.

- Er kwamen gezanten van dien God en die leerden het hun! - zegt ze na eenig zwijgen - en toen kwam ook Zijn eigen Zoon en de booze menschen martelden dezen dood en zeiden: hij spreekt valsch! Maar de goeden zeiden: hij heeft gelijk! want er is geen diefstal bij ons en geen verraad en geen moord, maar liefde; daarom noemen wij onzen God een God der liefde en weten, dat Hij ons gelukkig zal maken, als wij Zijn fluisterstem gehoorzamen; maakt niet liefde gelukkig?

- Hoe is het dan, dat Dingi, die liefheeft, geen geluk vindt? - klinkt de tweede verwonderde vraag van Dingi's lippen.

Weder zoekt Ellis naar een gepast antwoord, maar nu tevergeefs.

- Ziet Dingi tranen vloeien langs de witte wangen harer vriendin? - vraagt ze terug. - Buigt zij het hoofd onder den last van kommer, dien zij draagt? De stem, die zij kent, fluistert haar toe: hoop! Ben ik niet overal en reikt mijn macht niet verder dan uw oog? Dingi's luisterend oor vange ook die stem op, en haar ongeluk smelt weg als sneeuw voor de zon.

- Hoop! - herhaalt Dingi bitter. - Hoe kan Dingi hopen, wat niet is? Klopt niet het hart van den witten strijder voor de witte lelie? Zal Dingi niet toezien, hoe hij haar in zijn machtige armen sluit?

- Arme Dingi! - zegt Ellis verslagen. - Uw hoop reikt niet verder dan uw hartstocht. Ellis hoopt niets meer van deze wereld, die zij verlaat. Zij hoopt op de eeuwige toekomst, die haar toelacht, en wacht er haar vrienden af.

- Kan Dingi komen, waar de witte lelie heengaat? Moet zij niet gaan, waar haar volk zich verzamelt? - roept de Kafferdochter droevig. - Hoe is het dan, dat de witte lelie zegt: *Dingi leeft in mijn hart*, en gaat heen en laat haar ver?

- Ook Dingi wordt geroepen, waar ik heenga! - antwoordt Ellis met bezielden blik. - De God der witte menschen erkent ook de

zwarten als Zijn volk. Allen te zamen vereenigt Hij hen in Zijn Hemelrijk, dat zij er elkander de vriendschapshand reiken en eeuwig in vrede te zamen leven. Zóó heeft Zijn stem het mij ingefluisterd en zóó kan ik er Hem nu om bidden!

Langen tijd blijft Dingi haar bewegingloos aanstaren, dan wendt zich ook haar donkere blik hemelwaarts en lispt ze bij zichzelve:

- Zal Dingi haar hoofd buigen voor den God, dien zij niet ziet en niet kent? Dat Hij laat leven de witte lelie en voert haar in de armen van haar bruidegom en Dingi werpt zich in 't stof voor Hem!

Een schot knalt en wordt door ontelbare echo's weerkaatst. Dingi springt op. Zij ziet de mannen buiten de Kraal naar hun wapens grijpen en zich verzamelen. Zonder zich te bedenken licht zij Ellis van den grond op en draagt haar naar beneden. Tegen deze schokkende beweging is de borst der uitgeputte zieke niet meer bestand, onrustbarend verheft zich de holle kuch en, voordat Dingi met haar last de mannen heeft bereikt, gutst het bloed uit Ellis' mond. Ontzet zet Dingi haar neder en staat als verwezen. Ginds nadert mogelijk de schrikkelijke Tambusa en zij kan niet voort!

- Vlucht!..... - brengt Ellis met moeite uit - waag niet... uw leven... voor... een doode!... - Een oogenblik is het, alsof de ontstelde aan dit verlangen zal toegeven. Haar schitterend oog zoekt een uitweg, dan glimlacht ze fier en knielt neder naast de zieltogende.

Uit de verte nadert een ruiterstoet. Hoe was het mogelijk, dat hij alle hinderpalen kon overkomen om tot hier door te dringen? De Kaffers lachen elkander toe. Reeds heeft een spion hen ingelicht. 't Zijn vrienden, die naken. Dingaan is ver en wacht den aanval der witte en zwarte strijders af, die tegen hem samenspannen. Een der Kaffers gaat naar Dingi toe en deelt het haar fluisterend mede.

- Dingi... wie komt?... - vraagt Ellis met reeds gebroken oogen.

- Een ruiterstoet komt. Dingi ziet de geweren van de witte menschen in het zonlicht, maar zij weent erover! - antwoordt de Kafferdochter op zacht klagenden toon.

- Dingi... - herneemt de stervende bijkans onhoorbaar - als hij komt, zeg hem..... *Ellis hoopt op een wederzien*... bij... God!...

Een pijnlijk vertrekken van den mond, een lichte siddering van het teere lichaam, een laatste, dankbare en liefdevolle flikkering in 't gebroken oog voor de trouwe, zwarte vriendin, die zich als in vertwijfeling op haar werpt en - de gevangene is bevrijd.

De ruiterstoet is nabij, maar houdt plotseling halt. Uit de tegenovergestelde richting komt een tweede ruiterstoet. Kan dat Dingi's volk zijn? Neen, een tweede spion ijlt ademloos toe. 't Zijn ook witte menschen, zij zoeken de witte lelie.

- Ha! onze vrienden lieten ons niet in den steek, Veldkamp - zegt de witte kapitein opgeruimd. - Hier op dit goddelijk plekje

zullen we dus weder met hen vereenigd worden en te zamen ons doel bereiken, zooals wij aanvankelijk van plan waren. Mindah, oude! - dus wendt hij zich tot de Kaffervrouw, die op een van takken gevlochten draagbaar aangedragen wordt - weet gij zeker, dat dit de Kraal is, die men u aanwees?

- Mindah's volk, dat Panda dient, spreekt waar! - antwoordt de oude vrouw en staart scherp in de verte.

- Zij ziet het teeken van den spion, de witte lelie is dáár!

Haar zwarte, gerimpelde arm strekt zich naar de eenzame Kraal uit.

- Voorwaarts! - schreeuwt Veldkamp, uitgelaten van vreugde. Hij drukt de hielen in de flanken van zijn vermoeid paard en stuift de anderen in galop vooruit. Ook de tweede ruiterstoet maakt meer haast, maar voordat hij nog duidelijk te onderscheiden is, springt reeds Veldkamp af. Met gebogen hoofd wachten de Kaffers hem af.

- Waar... waar is de witte lelie, breng mij bij haar - roept hij en bestijgt hijgend het hobbelig voetpad.

De hand van den voorsten Kaffer strekt zich uit naar de glooiende plek, waar Dingi nog in radelooze wanhoop het lijk van Ellis omkneld houdt.

Bij dezen aanblik verstijft Veldkamp het bloed in de aderen. Als door den bliksem getroffen wordt hij in zijn vaart gestuit en staart met wijdgeopende, ontzette oogen op het droevig tooneel van dood en vertwijfeling, dat hem in 't volle van zijn vreugde zoo onverwacht aangrijpt.

- Wat is het? Hoe!!...

Van der Heyde snelt toe en wil zijn wankelenden vriend steunen, maar woest stoot deze hem van zich af en staat in twee sprongen naast de doode en de levende, zoo nauw aanéengestrengeld, alsof ze niet scheiden konden.

Een rauwe smartkreet ontsnapt hem. Ze dringt Dingi door merg en been. Met inspanning richt ze zich op en vestigt haar betraande oogen op den verwilderden koning haars harten.

- Wijf! gij hebt haar vermoord! - gilt Veldkamp meer dan hij spreekt.

Dingi's nevelachtige blik wordt duister als de nacht en in haar gefolterde ziel strijden haat en liefde heftig om den voorrang.

- Arme Ellis, arme Dingi! - klinkt Van der Heyde's weemoedige stem, terwijl hij beschermend zijn hand op Dingi's schouder legt en een smartelijken blik wijdt aan de bleeke afgestorvene, zoo hemelsch schoon met haar vredelach op de lippen en de kleine hand op de borst gedrukt, dien oorsprong van haar lijden en dood.

- Dingi... hoort de stem!... - brengt Dingi met inspanning voort - zij haat niet haar vijand, die haar hart wondt met zijn stekend woord.

Met fiere waardigheid wendt zij zich van Veldkamp af, maar als

zij hem hoort snikken als een vrouw, straalt weder haar somber vertrokken gelaat van deelneming en liefde en keert ze ijlings naar hem terug.

Een half uur van diepen rouw en groote verslagenheid gaat voor het drietal en de getroffen omstanders voorbij. De tweede ruiterstoet is afgestegen. Twee vrouwen haasten zich het voetpad op. Even verbaasd als verheugd herkent Van der Heyde zijn vrouw en Mary en ijlt haar te gemoet. De vreugde des wederziens uit zich in dit ernstig en droevig oogenblik slechts door een liefdevollen blik en een warmen handdruk.

- Te laat! - fluistert hij - de arme Ellis is reeds bevrijd!

Ontroerd naderen Anna en Mary het lijk, waarnaast de troostelooze Veldkamp geknield ligt, de sprakelooze Dingi als een standbeeld staat en zich langzamerhand ook de Kafferkring vormde. Anna's vragend oog rust op Dingi. De Kafferdochter verstaat haar en bij Anna's moederlijken kus heft ze dankbaar de oogen tot haar op en zegt droevig maar vast:

- Dingi voert de witte lelie mede, dat niet Tambusa's assagaai haar treft en zij vindt haar witten strijder en haar volk. Maar de God van de witte menschen neemt haar weg. Hoe is het, dat de witte menschen zeggen Hij is liefde?

XIV.

Toegela-drift, Panda's woonplaats, is het vereenigingsoord der zwarte en witte bondgenooten. Met groot welgevallen ziet Panda zijn leger dagelijks meer in aantal toenemen. Nu overlegt hij met zijn opperbevelhebber Nonklaas het plan van den aanval tegen Dingaan. Bijwijlen richt zijn opgeruimde blik zich naar een met tijgervellen behangen tent, waar zijn geliefkoosde vrouw Dingi zich ophoudt. Zij is gekomen, zooals zij 't beloofde, toen de witte strijder zijn bruid veroverde, wier mond, helaas, al voor eeuwig gesloten was. Staat ook haar gezicht droevig, klinkt ook haar stem dof, Panda deert dit niet. Dingi is zijn eigendom, meer verlangt hij niet.

- Witte strijders komen! - zegt Nonklaas tot zijn koning, terwijl hij in de verte een donkere stip aanwijst.

- Zij zijn welkom - klinkt het antwoord - Nonklaas make zich op naar hen toe en brenge hun den heilgroet des konings..

In allerijl verzamelt de zwarte opperbevelhebber een afdeeling Kaffers en trekt den emigranten te gemoet. Het rumoer, hieraan gepaard, wekt Dingi's aandacht. Zij verlaat haar tent, een blijde glans verlicht haar donker gelaat. De lang verwachte naakt. Ginds komen de witte menschen, waarbij ook de witte strijder zal zijn. Als vroolijke muziek klinkt haar nog zijn hartelijke afscheidsgroet in de ooren: ‘Dingi, ik sprak wreed tegen u in mijn wanhoop. Braaf zijt ge en trouw, zooals Tschingo, dien we ten onrechte van kwaad verdachten. De witte strijder vergeet nooit, hoe goed ge voor zijn witte lelie waart; vaarwel, mijn trouwe vriendin!...’

Zijn trouwe vriendin?... En ze kon hem slechts de doode bruid schenken, wier pijnlijke aanblik hem deed tranen storten als een vrouw! O hoe gaarne had ze 't anders gewild, ondanks de ijverzucht, die haar verteerde bij de kwellende gedachte, dat zijn fiere, mannelijke borst het hoofdkussen zou zijn van de schoone witte lelie!

Strak staart ze op het zwarte punt in de verte, dat reeds in omvang toeneemt. Plotseling trilt ze als een ijpenblad. Haar meester staat naast haar.

- Hoe is het, dat Dingi's oog schittert als het zonlicht? - vraagt hij spotachtig. - Verraadt haar hart de komst van den witten strijder, dat Panda's oor er het kloppen van opvangt?

- Dingi is de vrouw en dienstmaagd van haar koning - antwoordt de Kafferdochter op waardigen toon - maar haar hart is niet zijn eigendom. Het klopt, zooals het wil en moet. Weet niet de koning dit lang?

- Geen bedrog is in den mond van Dingaan's dochter, daarom ook vertrouwt Panda haar - zegt de koning vriendelijk. - Dingi houde zich schuil in haar hut, dat zij niet het oog trekt van den witten strijder, die niet meer heeft zijn witte lelie, en - de koning is tevreden.

Gedwee buigt de Kafferdochter het hoofd en wil zijn bevel opvolgen, als ze twee Kaffers de Kraal ziet naderen. Getroffen blijft ze staan.

- Wat ziet Dingi, dat haar verschrikt in 't bijzijn van den koning? - vraagt Panda verwonderd.

- Dingi herkent Tambusa en zijn knecht Combézena. De koning zij op zijn hoede! Kan een tijger komen als vriend?

- Tambusa! - roept Panda toornig. - Zijn voet zal niet vinden den weg naar Dingi's hut. Hij verdient den dood!

Snel verwijdert hij zich, deelt zijn bevelen uit om zich meester te maken van de twee vijandelijke Kaffers en wacht dan, omringd van zijn kapiteins, de witte bondgenooten af.

Tambusa's verschijning op het oogenblik van Veldkamp's komst heeft Dingi's rust verstoord. Zij kan haar koning niet gehoorzamen en blijft aan de plek geboeid.

Voorafgegaan door Nonklaas en zijn geleide, heeft de witte ruiterstoet de Kraal bereikt. Dingi ziet, hoe het zwarte en witte Opperhoofd elkander de vriendschapshand reiken en de zwarte en witte kapiteins voor elkander buigen. Maar den witten strijder, voor wien haar hart zoo onstuimig klopt, ziet ze niet, en hoe verlangend daareven ook haar oog naar hem uitzag, nu hoopt ze op zijn afwezigheid. Moet zij niet Tambusa's nabijheid voor hem vreezen? Wat voert dezen anders hierheen dan de grenzenlooze begeerte, om zijn doodsvijand door verraad te bereiken? Ha! Panda is voorzichtig! Een tiental Kaffers omringen Dingaan's afgezant en zijn knecht en ontwapenen hen. Het witte

opperhoofd ondervraagt Panda en knikt goedkeurend. Op zijn wenk springt de voorhoede af, een tweede troep ruiters rijdt aan. Dingi's hand klemt zich krampachtig op haar bewogen borst. Tranen vloeien langs haar zwarte wangen. Twee mannen voeren de achterhoede aan. De witte strijder is er een van, maar zijn oog is dof en zijn gezicht bijna zoo wit als dat der doode witte lelie. Plotseling verft het zich hoogrood en ziet Dingi zijn oog bliksemen van haat en afkeer, terwijl zijn hand tast naar het mes in zijn gordel. Hij heeft Tambusa ontdekt en wordt ook door dezen herkend.

Met een woesten kreet wil het Kafferhoofd op hem toespringen, maar tien assagaaien richten zich op zijn borst en - hij is weerloos.

- Doodt hem! - roepen de zwarte hoofden grimmig - zijn assagaai druipt van het onschuldige bloed! Zijn boodschap is leugen!

De blanke hoofden onderhouden zich eenige oogenblikken met elkander. De witte strijder, in toom gehouden door zijn vriend - denzelfde, die zoo vol medegevoel zijn hand op Dingi's schouder drukte, toen het woord van den witten strijder haar, naast het lijk der witte lelie, als een mes het hart doorvlijmde - springt op zijne beurt af en vervoegt zich bij de andere hoofden.

Wat spreekt hij, dat plotseling het rumoer bedaart, de gewapende zwarte handen nederzakken en het witte opperhoofd de gevangenen laat wegvoeren naar de Kraal? Dingi's oor kan het niet opvangen, maar zij verstaat zijn handgebaar en de uitdrukking van zijn verontwaardigd, langgebaard gezicht. Hij wil niet den dood van Tambusa! Waarom niet? Zij moet het weten. Zoolang Tambusa leeft, is de witte strijder niet veilig en ook haar eigen veiligheid in gevaar.

De dag wordt nog gewichtiger. Weder vertoont zich een zwarte stip in de verte, maar nu in een andere richting, en weder trekt Nonklaas met een geleide uit, de nieuwe versterking van zijn leger te gemoet. Met groot gejubel worden het Kafferhoofd Mattowan en zijn 250 mannen begroet. In hun parade-kleeding, van het hoofd tot de voeten met wildsvelletjes bedekt, zien ze er zeer krijgshaftig uit. Mattowan buigt diep voor het witte opperhoofd en wenscht zijn vriend te zijn. Met groote bereidwilligheid wordt hem het stuk land, dat hij met zijn volk, onder de bescherming der emigranten, wenscht te bewonen, toegestaan en het geheele regiment drukt hierover in gezang zijn tevredenheid uit.

‘Dood waren wij en de witte kapitein maakt ons levend. Dingaan is wreed en slecht, de witte menschen zijn rechtvaardig en goed. Wij willen met hen optrekken tegen Dingaan en zijn grootheid zal verdwijnen als sneeuw voor de zon. Dan zullen wij leven in vrede onder de bescherming der witte menschen!’

Zoodra men Mattowan omtrent Tambusa's zending heeft ingelicht,

spreekt ook hij onvoorwaardelijk het doodvonnis over díen listigen verrader uit. Maar weder is het de witte kapitein, die de witte hoofden tot andere gedachten brengt.

't Wordt avond. Brandend van nieuwsgierigheid ontvlucht Dingi haar hut. De zwarte en witte hoofden houden krijgsraad. Rondom een der laatste tenten hebben zich een aantal gewapende mannen gelegerd. Tambusa en Combézena kunnen niet ontkomen. In de nabijheid van deze tent staan twee witte kapiteins. Al schuilt ook de maan achter het zwarte wolkenheir, Dingi herkent die beide gestalten; onhoorbaar sluipt ze erheen.

- 't Is tegen alle beschaafde gebruiken een vijand te dooden, die als vredebode komt, daarom verzet ik er mij tegen met alle kracht - klinkt de stem van den grootste. - Hoe kondt ge u zóózeer vergeten, Veldkamp, dat ge een weerlooze te lijf wildet?!

- Ik dacht aan Ellis! - antwoordt de andere zuchtend.

- Genoeg gelegenheid zal u geboden worden, om haar dood te wreken - herneemt de eerste. - Laat men Tambusa vrij, dan vervoegt hij zich natuurlijk weder bij Dingaan en kunt ge hem in een eerlijk gevecht zijn rantsoen geven.

- Hij kan mij ontsnappen, zooals bij de Bloedrivier. Waarom zou men mij geen tweegevecht met hem toestaan? Dat zal toch wel niet tegen het oorlogsgebruik zijn!

- Tambusa komt in last van Dingaan ons vrede aanbieden. Men is verplicht hem met het antwoord der emigranten ongedeerd te laten terugkeeren. Viel hij in een tweegevecht, dan kwam dit op onze rekening. Bovendien zou Pretorius u op deze wijze niet willen verliezen en dat zou best mogelijk kunnen zijn.

- Twijfelt gij aan de kracht van mijn arm?

- Ik weet, hoe grillig het lot is. Men zal het daarom niet op de proef willen stellen. Maar daar komt de Hoofdcommandant van den krijgsraad terug. Laat ons hooren, wat hij van uw voorstel zegt.

Van der Heyde en Veldkamp gaan Pretorius tegemoet, zonder de schaduw te bemerken, die zich ijlings achter een der tenten terugtrekt en dan in de duisternis verdwijnt.

- De witte kapitein heeft gelijk! - mompelt Dingi voortsnellend. - Hij is geen verrader als Tambusa. Dingi eert hem.

- Wat zullen wij met Tambusa aanvangen? - vraagt Pretorius, zoodra hij zijn beide kapiteins gewaarwordt. - De zwarte hoofden willen zijn dood en ik moet erkennen, dat hij dien voor den moord van Retief en zijn mannen honderdvoudig verdiend heeft. Gij kunt daar van meespreken, Veldkamp.

- Commandant! - antwoordt Veldkamp haastig - daar onze oorlogsgebruiken niet veroorloven een afgezant te dooden en dit oneenigheid verwekt tusschen de blanken en de zwarte hoofden, stel ik

voor, beide partijen eenigermate te bevredigen door mij een tweegevecht te vergunnen met dien schurk. Ik ben overtuigd, dat hij gaarne hiermede instemt.

- Jawel, maar we gunnen hem die eer niet, waarbij wij gevaar loopen u te verliezen. Gij kunt meer vijanden verslaan dan deze enkelen.

- Tambusa sticht meer kwaad dan al zijn Kaffers te zamen, Commandant!

- Daarom is het van belang hem onschadelijk te maken, en houden wij hem vooreerst vast.

- Is dit het besluit van den krijgsraad? - vraagt Van der Heyde geërgerd.

- Ja; behandelt men zulke schurken als eerlijke lieden, dan wordt men er zelf het slachtoffer van. Gij, Van der Heyde, zult morgen met een expresse naar Pieter-Maritzburg terugkeeren en al de strijdbare mannen onder de wapens roepen, die ginds nog gemist kunnen worden. In vergelijking van Panda's leger, dat 6000 koppen telt, is onze strijdmacht van 350 ruiters wel wat gering. Zoek dus spoedig den slaap, dien ge na den afgelegden tocht en met den nieuwen in 't vooruitzicht goed gebruiken kunt.

De Commandant gaat heen. Van der Heyde, verheugd over de verrassing, die zijn vrouw wacht door zijn terugkeer naar Pieter-Maritzburg, tracht den teleurgestelden Veldkamp door allerlei troostredenen op te beuren en neemt hem mede naar zijn tent, waar ze, ondanks den wijzen raad van Pretorius, den nacht keuvelend doorbrengen, totdat de eerste zonnestralen Van der Heyde aanmanen tot zijn vertrek.

De dagen, die Veldkamp nog te Tugela-drift doorbracht, gaan voorbij met het uitrusten en monsteren van het leger. Aan Dingi denkt hij weinig; slechts een enkele maal zag hij haar voor haar tent, maar zoodra zijn blik zich op haar vestigde, had zij zich teruggetrokken. Was ze niet het eigendom van Panda en hem gehoorzaamheid verschuldigd, nu Tambusa, gebonden en bewaakt, den koning haars harten niet kon bereiken?

Op een vroegen ochtend staat het leger krijgsvaardig. In volle wapenrusting heeft Panda zijn vrouwen den afscheidsgroet gebracht en meer woorden met Dingi gewisseld, dan met de teruggetrokken waardigheid van een Kafferhoofd strookt. De vrouwelijke bevolking geraakt op de been, om de vertrekkenden na te staren. Ook Dingi is erbij, maar alleen bestijgt zij de hoogte, vanwaar ze de geheele strijdmacht kan overzien. Niet op Panda, haar meester en koning, rust haar droevige blik, maar op den koning haars harten. Op zijn vurig paard, dat hij nauwelijks in toom kan houden, wacht Veldkamp met zijn divisie de beide gevangenen af, die aan zijn bijzondere zorg werden toevertrouwd en in aantocht zijn.

Nu ontsluiten zich de rijen zijner ruiters. Tambusa en Combézena worden erdoor omringd. Knarsetandend van woede, moet de geduchte minister van Dingaan de beproeving doorstaan, als een weerloos slachtoffer te worden voortgezweept door den vijand, dien hij het meeste haat.

- Voorwaarts! - klinkt het bevel van den Hoofdcommandant, en de blanke en zwarte hoofden herhalen dit ‘voorwaarts!’

De schitterende stoet zet zich in beweging. De vrouwen jammeren, de oude mannen zwaaien met hun armen. Alleen Dingi staat stom en roerloos, maar met onbenevelden blik. Zij juicht in de nederlaag van den gehaten Tambusa, wiens fiere houding in zijn ongeluk nochtans haar bewondering wekt. In 't voorbijgaan valt het oog der beide gevangenen op de eenzame, die hen zegevierend aanstaart.

- Vloek over Dingaan's dochter! - schreeuwt Combézena verbitterd - dat zij in 't schimmenrijk hongerig ronddole als een hond, die geen meester heeft!

Dingi siddert.

Een forsche kolfstoot van een der ruiters doet den overmoedigen jongen Kaffer verstommen, maar pijnlijker dan Combézena's schimpwoorden kwetst haar Tambusa's schrikkelijke blik. Ze leest er haar vonnis in, den vloek haars vaders. Ze denkt aan den tijd, toen Dingaan nog goed voor haar was. Ach, waarom had hij geluisterd naar Tambusa's raad en gemoord de mannen, met wie hij vriendschappelijk aanzat? Waarom den woesten wreedaard tot haar meester bestemd, dat hij haar met voeten zou treden? Maar nu zwierf Dingaan rond van kloof tot kloof met de weinigen, die hem trouw bleven, nu zou hij verjaagd worden uit zijn land, zooals uit zijn hoofdstad, en Dingi had er schuld aan, Dingi, die hij verhief boven alle vrouwen van zijn Kraal en met geschenken overlaadde!

Die gedachte kwelt haar. Een smartelijk verlangen naar vergeving voor de feil, die zij tegen hem beging, beklemt haar borst. Zonder aarzelen zou ze Dingaan's toorn hebben getrotseerd en zich berouwvol aan zijn voeten willen werpen, hield niet de afkeer van Tambusa haar terug. Van dezen valschen wreedaard het eigendom worden, kàn noch wil ze. Zou ze niet dagelijks wegkrimpen moeten van wee over het door hem vergoten, onschuldige bloed? De witte menschen, die geen verraders zijn, zullen zijn leven sparen, maar Tambusa kent geen ander gebruik dan het gebruik van zijn moordtuig en hij zal het blijven opheffen, tegen den vriend zoowel als tegen den vijand, dat zijn koning alleenheerscher blijve in dit land en over dit volk. Neen, Dingi kan niet heengaan en haar vader volgen, zooals 't behoort. Ze moet wachten en treuren over hem en over haar! Diep verslagen keert ze terug naar haar woning.

In het leger der bondgenooten heerscht groote ontevredenheid. Voor menig emigrant, maar vooral voor de Kafferhoofden blijft het een

raadsel, waarom men den gevaarlijken Tambusa laat leven. Pleegde hij niet verraad op verraad tegen de emigranten? Verschuilt hij zich ook nu niet achter het masker der vriendschap, om het leger der bondgenooten van nabij te verkennen en er zijn voordeel mede te doen? En zal hij niet tot last worden in 't gevecht of mogelijk gelegenheid vinden om te ontsnappen? Al deze vragen, dagelijks morrender herhaald en door de blanke hoofden in overweging genomen, brengen hen tot het besluit nogmaals een krijgsraad te beleggen en Tambusa's vrijlating of veroordeeling daaraan te onderwerpen. Bij de Buffalo- en Umzimjateerivier wordt dit plan ten uitvoer gebracht, want ook het Kafferhoofd Joah, dat onderweg met 400 man tot het leger der bondgenooten toetrad, verheft luide zijn stem tegen Tambusa.

Met groote waardigheid staan de gevangenen voor hun rechters. Alléén verraadt een licht optrekken van Tambusa's zwarte wenkbrauwen, dat hij tusschen de luisteraars den gehaten vijand heeft opgemerkt, aan wiens bijzondere bewaking hij werd toevertrouwd. Op verzoek van den president en opperbevelhebber legt Panda de verklaring af van Tambusa's voormalig gedrag.

- Ziet niet Panda ieder zijner daden in Umghunglove? - spreekt hij heftig. - Richt niet altijd Dingaan zijn assagaai op de borst, die deze valsche raadsman en Umsela hem aanwijzen? Is niet Panda zelf door een wonder zijn gewapende hand ontkomen, dat hij nog leeft en tegen hem kan getuigen? Hoe is het, dat de witte hoofden ongestraft zullen laten den man, die hen vervolgt met diefstal, moord en lijkverminking, aan wiens wapen het bloed kleeft van hun dapperen kapitein, die als vriend komt in Dingaan's hoofdstad en met zijn strijders wordt geslacht en gescheurd in stukken!

- Wat antwoordt Tambusa hierop? - vraagt Pretorius streng.

- Hij versmaadt het te bidden om zijn leven! - antwoordt het Kafferhoofd fier. - Dat men spare het leven van zijn jongen knecht, als een man sterft Tambusa!

- Die vraag strekt u tot eer - herneemt Pretorius - en bewijst, dat ge niet geheel verstokt zijt. Zullen wij zijn verzoek toestaan, mannen?

- Neen! neen! - roepen de Kafferhoofden als om strijd.

- Ook Combézena is een verrader! - schreeuwt Panda boven allen uit. - Stort hij niet gift uit in Dingaan's hart voor anderen, dat hij alléén zijn gunsteling blijft?!

- Doodt Tambusa, doodt Combézena!

Mattowan, Joab en Sapusa kunnen zich met moeite weerhouden, om niet reeds dadelijk hun wrok op de weerlooze gevangenen te koelen. Hun wraakgierige blikken worden door een verachtelijken glimlach beantwoord. De blanke hoofden houden fluisterend te zamen raad en de uitslag hiervan is, dat het doodvonnis over Tambusa en Combézena wordt uitgesproken.

Twee uren later voert Veldkamp de mannen aan, die dit vonnis, waarmede zijn geweten volstrekt niet kan instemmen, aan hen moeten voltrekken. Met onwankelbaren moed zien de gevangenen de geweerloopen op hun borst mikken en als het ‘vuur!’ van Veldkamp's bleeke lippen weerklinkt, storten zij neder met denzelfden verachtelijken glimlach, waarmede zij hun doodvonnis aanhoorden en met nog een laatsten uitdagenden blik op hun moordenaars.

Een stofwolk in de verte verkondigt de aankomst van den éénigen man, die zich met alle kracht tegen deze barbaarsche rechtspleging verzette. Bleek en ontdaan wacht Veldkamp hem af en wijst hem de beide lijken aan, die juist jubelend door de Kaffersoldaten in de rivier worden geworpen.

- Men heeft dit onrecht toch gepleegd! - roept Van der Heyde diep verontwaardigd.

- De krijgsraad heeft het dus beslist - antwoordt Veldkamp, de schouders ophalend - maar ik heb er ook geen vrede mede. 't Werpt een vlek op ons, die al het water van deze rivier niet kan afwasschen!

- God geve, dat het de éénige blijve! - zegt Van der Heyde verslagen - want de geschiedenis houdt aanteekening ook van onze misstappen en over dezen zullen onze kinderen zich moeten schamen, omdat hij ons gelijk stelt met de wilden, die we beoorlogen!

XV.

Het lot van den machtigen Dingaan was beslist. Panda had hem overwonnen en op de vlucht geslagen. Met deze nieuwe nederlaag - voornamelijk te wijten aan de ontrouw zijner soldaten, die gedurende het gevecht in massa naar den vijand overliepen, scheen de tooverkracht van zijn geduchten naam verbroken. Van een rijk, gebiedend opperhoofd was hij plotseling een arme, verachte banneling geworden, die de dikste bosschen en de ongenaakbaarste spelonken tot schuilplaatsen uitkoos, om niet in handen zijner vergrimde vervolgers te vallen. Met onversaagden moed en fiere majesteit droeg hij zijn ongeluk. Slechts één enkele ramp had hem een oogenblik moedeloos gemaakt. Tambusa, zijn grootste steun, zijn trouwste aanhanger, was het slachtoffer geworden zijner zending. Ten onrechte had hij gerekend op de goede trouw der blanken; zelfs de jeugdige, onschuldige Combézena bleef niet gespaard en Dingaan hield nu nog slechts zijn lijfgarde en Umsela over, om zijn tegenspoed het hoofd te bieden.

Uitgeput van vermoeidheid heeft deze kleine schaar zich in een kloof gelegerd, niet ver van den Zwarten Umfiloos. Daar telt Dingaan hun aantal en buigt verslagen het hoofd. Van de duizenden, die hij aanvoerde, zijn slechts een honderdtal hem gevolgd. Kan hij daar zijn

land mee veroveren? Hij erkent er de onmogelijkheid van. Met zijn regeering en zijn roem is het gedaan. Gevallen is hij van het hooge standpunt, door list en verraad overweldigd en Panda hersteld in de rechten, hem zoolang betwist en onthouden. Panda!... hoe is 't mogelijk, dat hij hem liet leven! Vloek over Dingaan's moeder, op wier voorspraak hij Tambusa's assagaai afweerde van de broederborst, vloek over Dingi, die dezen weerloozen, onschadelijken onderdaan tot het werktuig maakte van Dingaan's smadelijken val!... O, werd hem slechts deze éénige troost, deze éénige vergoeding geschonken, dat hij deze ondankbare, oproerige dochter kon laten doodmartelen voor zijn oogen, rustiger zou hij zich onderwerpen aan zijn lot en in 't naburig Kafferland de gelegenheid afwachten, om het verlorene te herwinnen!

De nacht is schoon. Vriendelijk flonkert het sterrenheir aan den onbewolkten Januarihemel. Dingaan's vermoeide soldaten zijn ingeslapen. Ook Umsela's hoofd is neergezonken op het zachte mos van den glooienden, dichtbegroeiden afgrond. Alleen Dingaan's oog fonkelt als de sterren boven hem en waart onrustig rond. Bij ieder geritsel spant hij zijn scherp gehoor in en plooit zijn mond zich tot den waarschuwenden kreet, die de slapenden op de been moet brengen, maar de stilte wordt niet verbroken; ook de vijand is vermoeid en slaapt. Vertrouwende op de waakzaamheid zijner wachten, geeft nu ook Dingaan toe aan de overheerschende macht van den nachtgod, die zwaarder en zwaarder op zijn oogleden drukt en paart weldra zijn zware ademhaling zich aan die zijner afgematte strijders.

Een half uur gaat voorbij. De sterren verbleeken. Twee schaduwen glijden over de vlakte. Dingaan's wachten heffen hun alarmkreet aan, maar tevergeefs... Voor 't eerst wordt de slaap huns konings er niet door verstoord en ook de soldaten slapen voort. Maar reeds zijn de wachters verstomd. 't Is een van Dingaan's spionnen, die nadert met een vrouw van hun volk. Als ze haar trekken kunnen onderscheiden, deinzen ze verbaasd terug. Waagt de gevloekte Dingi zich in het hol van den tijger, dat ze haar vader zoekt? Met een welsprekend handgebaar voor den mond legt de spion hun het stilzwijgen op. Dingi buigt de takken op zijde en daalt eenige schreden naar beneden. Nu staat ze stil, klemt de hand op het angstig kloppend hart en tracht door het bladerendak het vriendelijk sterrenheir te ontdekken, dat haar zoo vertroostend en bemoedigend tot hier vergezelde. Maar voor de eerste schemering moest het wijken en Dingi voelt haar moed zinken. Zij staat besluiteloos. Nog kan ze den wrekenden arm haars vaders ontkomen. De spion werd haar vriend. Hij zal haar niet achterhalen, als ze terugkeert. Heeft hijzelf haar niet afgeraden zich bij Dingaan te wagen en haar gewezen op het leger der witte menschen, waar zij bescherming kan zoeken? Maar zal ze er leniging vinden voor haar smart, rust voor

haar ontwaakt geweten? Is niet Tambusa dood en haar vader verslagen? Wordt hij niet voortgejaagd van kloof tot kloof als het verscheurend dier? Is dan nu niet haar plaats aan zijne zijde? Kan ze nòg voortheulen met de samenspanners tegen zijn leven? Neen, neen! Dingi voelt wat recht is, zij moet gaan, waarheen haar plicht haar drijft.

Vastbesloten daalt ze verder naar beneden. De zware ademhaling der slapenden wijst haar den weg. Weder toeft zij een oogenblik, maar nu met gebogen hoofd en sidderend van opgewondenheid. Dan drukt zij zacht de takken vanéén en aanschouwt het vreeselijk oogenpaar van haar ontwaakten en opgesprongen vader.

Met een kreet van rouw en smart ijlt ze naar hem toe en werpt zich voor hem in 't stof. De kreet wordt herhaald, maar woest en zegepralend. De soldaten springen op en omringen hun opperhoofd. Wat der gevloekte wacht, zien ze aan zijn helschen glimlach en aan de koelbloedige wreedheid, waarmede hij haar van zich schopt.

- Touwen! dat men binde dit wijf! - gebiedt hij met innige voldoening.

Dingi's hart, overvloeiende van liefde, berouw en droefheid, verkilt door dit bevel. Zij herkent het oog van den beul, dat met waren wellust zich verkwikt aan den doodsangst van zijn slachtoffer en heeft nu geen andere begeerte meer, dan het zoo min mogelijk te laten genieten van haar foltering. Met de oude fierheid richt zij 't hoofd op en plooit zich de trotsche glimlach om haar mond. Zij vreest niet meer. Zij tart uit. Ze is een Zuludochter. In 't uur van haar dood wil zij niet verloochenen haar bloed en haar natuur.

- Zal niet vooraf de koning zich in veiligheid stellen, dat hij niet opgekogeld worde door de witte menschen, die komen om hem te vangen? - vraagt de spion, naderbij tredend en met een vluchtigen blik vol medelijden en bewondering op de veroordeelde.

De soldaten, die reeds Dingi binden, staken verschrikt hun werk.

- Bindt dat wijf! - herhaalt hun Opperhoofd met verheffing van stem en met bliksemende oogen. - Aan dezen boom wil ik haar vastnagelen!

Hij wijst den dikken boomstam aan en staart zegepralend in 't rond.

- De koning is rechtvaardig! - spreekt Umsela met een bezorgden blik naar het houtgewas - maar zal hij brengen zijn leven in gevaar voor deze gevloekte? Over den Zwarten Umfiloos zijn ook boomstammen en onze wapens gaan mee. Kan niet Dingaan's vertoornde blik zich ook dáár verzadigen aan de stuiptrekkingen en jammerkreten van zijn vijandin?

Een dreigende beweging van Dingaan's assagaai tegen zijn raadsman is voor de soldaten het sein, om voort te gaan met hun noodlottige

toebereidselen. Hun ontevredenheid hierover uit zich door verdubbelde wreedheid tegen de ongelukkige, die hun leven in gevaar brengt. Met afschuwelijke barbaarschheid nijpen zij haar de koorden om armen en beenen en rukken haar voort naar den boomstam.

De alarmkreet der wachten weerklinkt. De beulen laten hun slachtoffer in den steek en grijpen naar hun wapens. Geen koning ter wereld kan hen meer tot gehoorzaamheid dwingen, als de zucht tot zelfbehoud hen zoo dringend aanmaant tot vluchten. Dingaan kent die uitdrukking op de zwarte gezichten, hij moet ervoor zwichten en zijn wraak uitstellen. Te gehater wordt er hem de gevloekte om. Hij grijpt haar aan en sleurt haar mede de helling op. Met voordacht laat hij haar door doornen en distelen en struiken wonden, totdat het bloed haar langs het aangezicht vloeit. Maar geen klacht komt over haar vast dichtgeknepen lippen. Even goed had hij een stuk hout kunnen medesleepen, zoo stom blijft haar mond, zoo ongevoelig haar blik.

De zwarte bende vliedt langs bosch en beemd. De blanke vervolgers zetten haar na, den Zwarten Umfiloos over. Voort gaat het met denzelfden spoed, denzelfden ijver, dezelfde onvermoeidheid en met dezelfde hoop op de bereiking van hun doel. Maar de paarden der emigranten beginnen te struikelen en 't wordt avond. De Hoofdcommandant laat halt houden en de ruiters stappen af. Slechts een enkele blijft nog te paard. Met blijkbare ontevredenheid staart hij zijn Commandant aan.

- Ze kunnen ons niet ontkomen! - zegt deze in antwoord op dezen blik tot een zijner kapiteins. - Niet minder dan wij zullen ze een oogenblik rust noodig hebben. Ook zal het spoedig zóó donker worden met dit mistige weder, dat we geen hand voor oogen meer kunnen zien.

De kapitein knikt bevestigend. De ruiter stapt af, maar ondanks zijn vermoeidheid is hij veel te onrustig om het voorbeeld der anderen te volgen, die zich laven en verkwikken en daarna den slaap zoeken.

- Leg u toch, Veldkamp! - zegt de kapitein, die zich bij hem voegt. - Morgen is er ook een dag en dan beginnen we weder met frisschen moed!

- Het oogenblik is gekomen, Van der Heyde, om aan Dingi te vergoeden, wat ik haar verschuldigd ben! - antwoordt deze heftig - als ze haar vermoorden....

- Wie? Wie?! - valt Van der Heyde hem ongeduldig in de rede.

- Dingaan!

- Welk een ongerijmdheid! Panda's boden hebben wel haar ontvluchting bericht uit zijn Kraal en niet onduidelijk te kennen gegeven, dat hun Hoofd u daaraan medeschuldig acht, maar zelfs niet de mogelijkheid gesteld, dat ze in Dingaan's handen kon vallen.

- Wie anders zou haar rooven dan een vijand? Panda heeft zijn eigen volk tot vriend. 't Moet dus een aanhanger zijn van Dingaan, die zijn koning wil vergasten op het heerlijk schouwspel van den marteldood der schuldige samenspanster tegen hem. Wil men deze schanddaad voorkomen, dan kan er niet te veel spoed gemaakt worden, zeg ik u; daarom is mij dit oponthoud een gruwel!

- Gebruik toch uw verstand, Veldkamp! Dingi kan ons onmogelijk vooruit zijn. Is haar ontvoerder werkelijk, zooals ge meent, een van Dingaan's knechten, dan heeft hij haar reeds gedood of moet noodzakelijk op zijn weg naar dat opperhoofd door Panda's spionnen worden aangehouden. Een dollemansstreek zou het daarom zijn, onze paarden dood te rijden of zelven den hals te breken.

- Mij wil 't niet uit 't hoofd, dat Dingi dáár is en haar laatste gedachte aan mij wijdt! - zegt Veldkamp somber, terwijl hij zijn hand in de vijandelijke richting uitstrekt.

- Gij hebt u wel eens meer vergist, goede vriend - herneemt Van der Heyde glimlachend - daarmee moet ge u vannacht maar troosten.

Hij neemt hem onder den arm mede en slaapt niet in, voordat hij tot zijn geruststelling gezien heeft, hoe ook Veldkamp zich languit op den grond uitstrekt en weldra de oogen sluit.

Nieuwe boodschappers van Nonklaas komen af en aan. Veldkamp, die den slaap niet vond, is opgesprongen en hoort weldra de bevestiging zijner bange vooronderstelling. Dingi heeft zich overgegeven in Dingaan's macht. De spionnen, die haar zagen, konden haar niet aanhouden, omdat zij volk van Dingaan tot begeleiding had. Uit hun hinderlagen hadden zij echter gehoord, hoe een der Kaffers, die zich haar vriend uit Umghunglove noemde, haar tevergeefs den terugtocht aanraadde; want Dingaan zou haar vleesch aan stukken scheuren, zeide hij.

Nòg is het nacht. Eerst als het daagt zal opgestegen worden. Veldkamp bijt zich de nagels tot bloedens toe. Luider en luider klinkt Dingi's jammerstem tot hem door en het bevel van zijn Commandant houdt hem aan de plek geboeid. Lang kan hij dien strijd tusschen gevoel en plicht niet uithouden. Zijn gedachten worden verward. Zijn verbeelding toovert hem allerlei schrikbeelden voor en zie... dáár... is dat niet de schim van Ellis, die hem wijst waarheen hij gaan moet? Zal hij die dringende aanmaning wederstaan? Neen, de zwarte vrouw kon haar leven offeren voor de witte: Veldkamp wil zich niet door haar laten beschamen. Hij moet gaan, onmiddellijk gaan, ondanks het tegenbevel van zijn aanvoerder. Hij sluipt de slapenden voorbij, verbaast de wakenden door zijn dreigenden blik en rent voort in de duisternis.

De gedwongen rust der emigranten biedt Dingaan gelegenheid, om zijn plan ten uitvoer te brengen. De grot, hem door eenige vrouwen

en kinderen uit deze streek aangewezen, biedt een zoo veilige schuilplaats, dat men er in geval van nood gerust gebruik van kan maken. De witte menschen, onbekend met dit land, kunnen er het bestaan niet van gissen.

Weder wijst de koning den boomstam aan, die Dingi tot folterpaal moet dienen en spoedig heeft men er haar aan vastgebonden. Met het fiere oog strak op haar beul gevestigd en zonder een klacht te uiten, wacht ze den dood af. Deze hoon aan zijn macht vergrimt Dingaan des te meer. Hij wil een angstkreet uit dien vastgeknepen mond, een smeekbede om haar leven te sparen of haar doodsstrijd te verkorten en laat het aan Umsela over, dezen koninklijken wensch te bevredigen. Op zijn wenk neemt de langzame foltering een aanvang.

Een tiental Kaffers beginnen luid schreeuwend hun krijgsdans en bedreigen de veroordeelde eenige minuten lang met hun wapens, dan steken zij toe en uit tien lichte wonden gutst Dingi's warm en edel bloed.

- Dat Dingi smeeke haar koning om vergiffenis en haar lijden is kort! - roept Umsela, die haast heeft om verder te vluchten.

- Dingi is gekomen en werpt zich voor den koning in 't stof - klinkt het droevige antwoord - maar hij schopt haar als een hond en haar hart voelt koud voor hem.

- Heeft zij beter verdiend? - vraagt Umsela toornig. - Vloek over haar en over den vijand, met wien zij samenspant, dat de groote Dingaan vluchten moet van Kraal tot Kraal.

- Dingi's hart klopt warm voor de witte menschen! - zegt de ongelukkige, met den uitdagenden blik op Dingaan gevestigd.

- Rukt de tong uit, die hoont den koning en zijn volk! - schreeuwt Umsela nu verwoed.

Twee Kaffers springen toe, om dit afgrijselijk bevel uit te voeren. Met bliksemsnelheid werpt zich Dingaan tusschen hen en zijn slachtoffer. Gehoorzaamt hij aan een opwelling van medelijden? Dingi waant het en haar blik wordt aandoenlijk van zachtheid. Helaas, zij vergist zich! De barbaar kent geen medelijden, maar wil alleen, dat men haar het spreken niet belette. Haar bede om erbarming zou hem als muziek in de ooren klinken, daarnaar dorst zijn onmenschelijke ziel, daaraan heeft zijn mannentrots behoefte. Met een welsprekenden wenk wijst hij haar handen aan. De bloedige Kafferdans om haar heen begint opnieuw; als hij geëindigd is, mist de gemartelde haar handen.

- Wat zegt het wijf, dat haar koning verraadt? - roept Dingaan, zijn ongeduld nauwelijks meester.

- Zij zegt, hij heeft gelijk, dat hij wreed is tegen haar, maar ongelijk, dat hij moordt de witte menschen, die hij vriend noemt! - klinkt het trotsche antwoord.

De koning siddert. Hij zou dien moed, die doodsverachting bewonderen en op prijs stellen, ware ze geen vrouw.

- Doodt haar! - mompelt hij met een laatsten somberen blik op haar en keert haar met diepe minachting den rug toe.

Op 'tzelfde oogenblik dat, op Umsela's bevel, de tien assagaaien weder boven Dingi's hoofd schitteren en haar de doodelijke wonden toebrengen, stuiven de zwarte toeschouwers verschrikt uit elkander. Met oogen, die van waanzin gloeien, en een gelaat, waarop angst, uitputting en woede als om strijd den stempel drukten, springt plotseling een blanke achter den martelpaal te voorschijn en bedreigt de beulen met zijn mes. Een onuitsprekelijke blijdschap verheldert Dingi's stervenden blik.

- Moloenkoes(*)! - schreeuwen de Kaffers en vluchten.

Bijna allen rennen hun koning na, slechts een zestal neemt met de gillende vrouwen en kinderen de wijk in de grot. Umsela toeft het langst, werpt nog fluks zijn assagaai af op den vijand, dien hij herkent, en volgt dan het voetspoor zijns meesters.

Doodelijk getroffen zinkt Dingi's verdediger aan haar voeten neder.

- Arme Dingi!... - stamelt hij.

Met een uiterste poging openen zich de lippen der doodgemartelde, maar alleen de lucht vangt haar laatste klanken op:

- Dingi... sterft... gelukkig!... -

Een doodelijke stilte volgt. Een der vluchtelingen in de grot waagt zich naar buiten. 't Is de Kaffer, die Dingi hierheen begeleidde, - dezelfde die, betooverd door haar vriendelijk oog, te Umghunglove den waren dief van Dingaan's vee aan haar had bekend gemaakt. Kruipend nadert hij de noodlottige plek en luistert ingespannen. Niets hoort hij dan 't geritsel van het groen, als er het koeltje langs glijdt. Gerustgesteld staat hij op. De witte menschen jagen Dingaan achterna, de achterblijvers zijn veilig voor hun kogels. Zal hij terugkeeren en 't hun boodschappen, dat ze ijlings hun Kralen weder opzoeken? Neen, eerst moet hij weten, wat er van de moedige Kafferdochter werd; mogelijk zieltoogt ze nog en kan hij haar pijn verzachten. Snel baant hij zich een weg door het struikgewas. Nu heeft hij het open vierkant bereikt en uit een kreet van teleurstelling. Hij ziet de boven het hoofd uitgestrekte armen der gefolterde, waaraan de handen ontbreken, de bloedige borst met haar talrijke, gapende wonden, het neergezonken hoofd en het lijkkleurig gelaat met den verglaasden blik gericht op den witten doode aan haar doorboorde voeten.

- Tijger! - roept hij en balt de vuist tegen den afwezigen koning. Omla is niet langer uw knecht! Dan vergadert hij mos en blad, om er Dingi's lijk mede te bedekken, maar als hij gereed staat om de koorden door te snijden, die haar lichaam aan den boomstam

(*) Witte menschen.

vastsnoeren, dringen de hoefslagen van paarden tot hem door. In een oogwenk is hij tusschen het houtgewas verdwenen.

Een troep blanke ruiters, gevolgd door een bende zwarte soldaten, is in aantocht. Een Kaffer wijst hun den weg en voert de eersten, als zij afgestegen zijn, regelrecht naar de grot, wier donkere klipscheuren den vluchtelingen tot schuilplaats dienen.

- Zeg hun - dus wendt zich het witte hoofd tot Van der Heyde - dat hun leven zal gespaard blijven, als ze eruitkomen en hun koning overleveren.

Van der Heyde gehoorzaamt, maar geen enkele zwarte geeft aan zijn aanmaning gehoor.

- Commandant Lombaard, neem 25 man mede, drijf er dat gespuis uit, schiet de mannen neder en als er vrouwen en kinderen zijn, spaar ze!

Terwijl Lombaard dit bevel uitvoert, laat Pretorius de grot omsingelen, om de vluchtelingen te kunnen opvangen. De zwarte bende, onder 't commando van Nonklaas, is nu ook aangekomen en wacht met groote belangstelling den uitslag van dezen overval af. Lombaard en een viertal volgelingen zijn zonder aarzelen de grot binnengedrongen.

- Geeft u over! - herhaalt de eerste - en wij laten u leven! Het antwoord is beslissend. Een der zes Zulu's is in een rotsscheur gekropen en slingert verwoed eenige groote rotssteenen naar hem toe.

- Vuur! - roept Lombaard. De schoten weerklinken, een akelig gehuil volgt ze op. Een vijftigtal vrouwen en kinderen benevens drie Kaffers kruipen uit de grotten te voorschijn. Lombaard drijft ze naar zijn Hoofdcommandant. Nonklaas klopt hem glimlachend op den schouder.

- De witte kapitein is dapper, niets vreest hij - zegt hij vol bewondering.

- Ondervraag hen, Van der Heyde - beveelt Pretorius.

- Telt gij niet meer mannen dan drie? - vraagt Van der Heyde.

Een der gevangen Kaffers treedt vooruit. 't Is Omla.

- Zes mannen, witte kapitein.

- Waar zijn dan de anderen?

- De kogels van de witte menschen raken goed. Zij liggen dood in de grot.

- Was Dingaan niet bij u?

- Ja. Hij vlucht voor de witte strijders, die komen en denkt, zij zijn veel.

- En neemt Dingaan den witten strijder mede?

- Hij... hij blijft bij Dingi! - antwoordt de Kaffer aarzelend. Van der Heyde's dreigende blik jaagt hem schrik aan; hij vreest zijn wraak, als hij den vermoorde ziet.

- Waar is de witte strijder? - vraagt Van der Heyde met verheffing van stem.

Een diepe stilte volgt.

- Ellendelingen, hebt gij hem vermoord!?

De Kaffer schudt ontkennend het hoofd en doet dan het verhaal van Dingi's rechtspleging, de plotselinge verschijning van Veldkamp, die de Kaffers uit elkander joeg, en zijn dood.

Van der Heyde ijlt naar de plek, die hij aanwijst. Als de andere blanken zich bij hem vervoegen, staat hij doodsbleek in de treurige beschouwing van de beide lijken verdiept. Een half uur later, als men dit treurig overschot aan de aarde heeft toevertrouwd, vervolgen de blanken hun jacht op Dingaan. Omla is nu hun wegwijzer geworden. Uit zijn verdere antwoorden aan Pretorius is 't gebleken, dat hij, reeds lang Dingaan's wreedheid moede, door deze laatste gruweldaad tot het besluit is gebracht om zich bij Panda te voegen. Daar zij onderweg nog andere Zulu's ontmoeten, die om dezelfde reden Dingaan verlieten en zijn vijanden smeeken om hun land van dat wreede monster te verlossen, kan men hieruit opmaken, dat zijn regeering haar einde bereikt heeft.

Op den 8sten Februari 1840 bereiken de blanken den rand of de perpendiculaire rots van de Pongola, vanwaar men de geheele, met doornen begroeide rivier met een verrekijker kan afzien. Van Dingaan is echter geen spoor te ontdekken. Men vermeent dat hij, door al zijn aanhangers verlaten, slechts met eenige vrouwen en veewachters de Pongola overstak.

Bij den kleinen stam der Amasuree's nabij de Delagoa-baai zocht Dingaan een schuilplaats, maar werd er vermoord, terwijl Panda, volgens belofte, het grondgebied onder zijn beheer kreeg, dat zich van den Umfiloos Umfana of Zwarten Umfiloos en de St.-Lucia-baai tot aan de Umsimvubu of St.-Jans-rivier uitstrekte.

- Dan kunnen we nu onze taak als afgedaan beschouwen! - zegt Pretorius opgeruimd tegen den sprakeloozen Van der Heyde - de deugniet zal zich niet meer wagen in een land, waar de gansche bevolking tegen hem is. Ook zouden we gevaar loopen onze paarden te verliezen, als we verder gingen. Eenigen zijn reeds door de kwaadaardige ziekte aangetast.

Innig voldaan nemen de blanken den terugtocht aan en vervoegen zich weder bij het Kafferleger.

Bij de gedenkwaardige grot, door Panda's knecht aangewezen, wordt even halt gehouden en onder ernstig zwijgen de noodlottige plek bezocht, waar Dingaan zijn wrok koelde op Dingi en haar witte strijder viel door Umsela's assagaai.

Eer en schande.
Tooneelspel in *Vijf bedrijven*, door J. Hoek.

Derde bedrijf.

Bezoekkamer van de familie Van den Berg, nog prachtiger gemeubeld en met sieraden overladen dan de kamer van het 1ste Bedrijf.

Eerste tooneel.

(Als het gordijn opgaat draagt het vertrek alle sporen, dat er talrijk bezoek is geweest; de stoelen staan wanordelijk in 't rond, op een penanttafel staan karaffen met morgenwijn, hier en daar ledige glazen, enz.)
Van den Berg, Mevr. Van den Berg (op de canapé) en Willem. Daarna Pieter.

Willem

(opkomende, ziet rond).

Ziezoo! Zijn allen weg?....
Wat ben ik blij,
dat het gedaan is.... Weet u 't nieuwtje al?....

(Tegen Mevrouw.)

Heeft niemand 't hier verteld?

Mevrouw.
Wat is er dan?

Willem.
Dat Nyman Hammer aangehouden heeft?

V. d. Berg.
Hier in de stad? Och kom! Hoe kwam dat zoo?

Willem.
Hij was bij Bakker onder valschen naam;
maar Kees, d' agent, die zijn signalement
zeer goed in 't hoofd en hem natuurlijk hier
gekend had, zag hem uit den spoortrein stappen.
Hij volgde hem terstond en Nyman heeft
hem toen gehaald.

V. d. Berg.
Dat heet ik bij de hand!
Het boevenstuk stond heden eerst
in 't Handelsblad, en nu reeds opgepakt!

Mevr.

En dat door onzen Nyman, die zoo vaak
om al zijn flaters uitgelachen wordt!

W i l l e m .

Hij was geweldig in de weer! Straks brengt
de Inspecteur per spoor den delinquent
naar Rotterdam!

M e v r .

Verwonderlijk, niet waar?

dat niemand ervan sprak. Geen van de heeren
scheen er iets van te weten; en hoeveel
zijn er wel hier geweest!

V. d. B e r g .
Maar hoe kwam Hammer
hier in de stad bij Bakker?.... Wat had die
met hem te maken?

W i l l e m .
Ja, dat weet ik niet.

P i e t e r

(komt op en dient aan).

Meneer Van Wulvestein!

W i l l e m

(ter zijde).

'Nog weer bezoek!'

(P i e t e r af.)

Tweede tooneel.

De vorigen en Van Wulvestein.

Van Wulv.
Mevrouw, ik maak u wel mijn compliment.
Ik wensch uzelf, Mijnheer! maar bovendien
uw stadgenooten veel geluk met uw
verkiezing!

(Hij buigt, ook tegen W i l l e m , en geeft aan beide heeren de hand.)

M e v r .
'k Dank u wel!

V. d. B e r g .
Verplicht, Mijnheer!
Ga zitten, als je blieft! Ik had de eer
nog niet uzelf te spreken... 'k Zond mijn kaartje,
om u als Burgemeester van ons dorp
geluk te wenschen. U was toen niet buiten....

Van Wulv.

(gaat zitten, na gebogen te hebben).

Ik dank u! 'k Was vandaag juist in de stad,
en dacht, ik moest mijn naasten buurman buiten
mijn compliment gaan maken in persoon.....

M e v r .

Mijnheer Van Wulvestein! het doet mij zoo'n
plezier, dat u en niet een vreemde is
benoemd! U zegt terecht, dat wij voortaan
nu buren zijn. Mijn dochter zeid' altijd,
als wij op Rustoord waren, dat zij het
zoo jammer vond, dat Wulvestein niet was
bewoond. Nu, hoor ik, woont uzelf voorgoed....

V a n W u l v .

De zomermaanden, ja, Mevrouw! Ik kwam
er vroeger in den jachttijd slechts. Ook blijf
ik 's winters in de stad.

M e v r .

Dat vind ik ook
't gezelligst. 's Winters buiten?.... Neen, dat is
mij te armoedig!.... Heeft u al gehuurd

of iets gekocht hier in de stad?

Van Wulv.
Pardon!
Nog niet!

V. d. Berg.
Ons Rustoord ligt in uw gemeente.
Ik ben daardoor een beetje op de hoogte
der zaken daar....

Van Wulv.
Misschien veel beter dan
ikzelf, Mijnheer! 'k Geloof, dat ik er een
verward' administratie vinden zal.

V. d. Berg.
Zoo erg? Dat dacht ik niet....

Van Wulv.
Mijnheer! ik hoop,
ik reken er zelfs op, dat u als buurman
mij bijstaan zal met raad en daad; want in
mijn nieuwe waardigheid als burgervader
ben ik totaal een nieuweling en weet....

V. d. Berg.
Maar u is Meester in de rechten!

Van Wulv.
Ja!
dien titel heb ik! 'k Heb ook gestudeerd
en ben gepromoveerd, dat is te zeggen,
ik ben student geweest; maar hoe ik al
d' examens doorgeworsteld heb?... Ik weet
het niet! In ernst! U meent toch niet, dat wij
juristen knap zijn? Ik bedoel die onder
d' oude wet aan d' Academie waren?....
O zeker, als de nieuwe wet vigeert,
dan is 't een ander ding!.... Maar wij, Mijnheer!
met onzen Meesters-titel?....

Mevr.
Och, u spot
ermee! Ik denk, dat Van den Berg, als lid
van den Gemeenteraad, nog wel eens bij
u komen zal, om door u voorgelicht
te worden. Maar dat is juist goed! Dan zien
wij u een keer te meer, als u en hij
voor Heidorp samen overleggen. Wat
de een niet weet, dat weet de ander.

Van Wulv.
Nu
Mevrouw! ik hoop, Mijnheer denkt over mij
als u! 'k Beveel mij in uw vriendschap aan.

M e v r .
Heeft Wulvestein zijn mooie bloemenkasten
en ook die prachtige oranjerie
nog steeds? Uw moeder had altijd een schat
van fraaie bloemen.

V a n W u l v .
Alles nog volmaakt
als in haar tijd!

M e v r .
Mijn dochter houdt ontzettend

van fijne bloemen. Daarom ook vond zij
't zoo naar, dat Wulvestein, zoolang als wij
ons Rustoord hebben, altijd leeg gestaan heeft.

Van Wulv.
Hoogst aangenaam zal het mij altijd zijn,
Mejuffrouw Van den Berg in 't kweeken van
haar bloemen bij te staan. Mijn tuinbaas is
een matador....

Willem

(staat op).

Als u 't niet kwalijk neemt,
dan wild' ik mij verwijdren. 'k Heb...

Van Wulv.

(staat ook op).

O neen!
'k Ga met u mee! Maar *à propos!* Wat is
dat met dien ouden klerk van u, dien Nyman
uit het huis van Mijnheer Bakker zou
gehaald en vastgehouden hebben? Dat
is toch niet waar?

Willem.
Het is voor zeker mij
verteld....

Van Wulv.
De Burgemeester is 'uitstedig', -
de officieele term - Het Dagelijksch
Bestuur is incompleet, de eenige
Wethouder ziek; 't Kantongerecht is hier
niet meer. Wie heeft dien commissaris dan
volmacht verleend, in 't huis hiernaast maar in
te dringen, en hem in arrest te nemen?...

V. d. Berg.
U heeft gelijk! Dat mocht hij niet. Maar och
die Nyman doet wel meer eens wat, dat niet
precies is naar de wet...

Willem.
Een pauvre sire!

Van Wulv.
Nu, 't zal zich later wel ophelderen.
Ik sprak uw buurman wel van morgen, maar
hij zei mij niets. Ik hoorde later eerst
van die brillante vangst bij hem aan huis...
Mevrouw! vergeef mij, eerst zoo laat te zijn
gekomen! Ik recommandeer mij wel.

M e v r .

(buigt).

We hopen overmorgen weer naar buiten te gaan. Tot het genoegen van u weer te zien.

V a n W u l v .

(buigt).

Zie ik vandaag de heeren in de sociëteit nog? Dan tot wederziens!

V. d. B e r g .

Verplicht voor uw bezoek!

W i l l e m .

Ik zou wel met u meegaan naar de soos, maar ik heb iets, dat eerst nog af moet...

V a n W u l v .

(geeft hem de hand).

Dan tot straks! Adieu!

(Hij wendt zich weder tot M e v r o u w .)

Mevrouw! mag ik u wel mijn compliment
verzoeken aan Mejuffrouw uwe dochter?

M e v r .

(buigt).

U 's wel beleefd! Zeer gaarn! Ze houdt zich voor
haar bloemen aanbevolen!

V a n W u l v .

Met genoegen!

(Buigende af.)
De beide Heeren volgen V. W u l v e s t e i n tot aan de deur en W i l l e m belt.

Derde tooneel.

De vorigen zonder V. W u l v e s t e i n . Daarna M a r g o t .

M e v r .

't Is toch wel aardig eens te zien, hoeveel
belang de menschen in ons stellen! 'k Heb
ze niet geteld; maar 't stond niet stil....

W i l l e m .

Een heel
getal! En dan dat aantal kaartjes nog!
Maar Pa! hoe vindt u hem met zijn verzoek
om raad aan u?

V. d. B e r g .

Dat is maar vleierij!

M e v r .

Hij zoekt de gunst der ouders van Margot.

V. d. B e r g .

Wat hij van Nyman zei, was juist. Bewijs,
dat hij zoo'n dom jurist niet is!

M e v r .

Hij zou
een goede schoonzoon voor ons zijn. Ik weet
het niet, of zijn visite gold Margot;
en om op Rustoord veel te kunnen komen, zegt
hij, raad te willen vragen aan Papa.

W i l l e m .

Och, Ma! Hij heeft zelfs niet naar haar gevraagd!

Neen, Maatjelief! op Stans heeft hij het oog.
Die wordt nog eens Mevrouw Van Wulvestein!

M e v r .
Dat zeg ik nog zoo niet! Verlegenheid,
dat hij Margot niet noemde...

W i l l e m .
O, Mama!
die vind ik mooi! Zoo'n Jonkheer zou voor ons
verlegen zijn!

V. d. B e r g .
Ik ben 't met Willem eens....

(Tegen W i l l e m .)

Maar ga hiernaast eens hooren, hoe dat zit,
dat Hammer daar juist werd gearresteerd.
Is Bakker uit, ga dan eens naar de so.....!

W i l l e m .
Ik hoor Margot; die wandelde met Stans
en zal 't wel weten...

(Tegen M a r g o t , die binnenkomt.)

Zeg eens gauw! Wat kwam
die Hammer toch hiernaast bij Bakker doen?

Constance heeft je 't zeker wel verteld....

M a r g o t

(afgetrokken).

Wie? Hammer?.. Dat weetik niet. 'k Heb
Mijnheer
en ook Constance 't niet gevraagd.

(Zij zet haar hoed af en legt hem met haar manteltje en parasol op een stoel.)

W i l l e m .

Wel nu
nog mooier! En je waart er juist, toen hij
pas opgepakt was? Had Constanc' hem niet
herkend?

M a r g o t

(als boven).

Constance heeft hem nooit gezien....

W i l l e m .

Wat zeg je daar? Hem nooit gezien? Dien vent,
die jaren hier aan huis was en ook daar
wel kwam?

M a r g o t .

Wien meen je toch?

W i l l e m .

Wel, Hammer! Ben
je soezerig of moei van 't wandlen, dat
je 't niet begrijpt?... Pa! 'k Ga maar naar de soos;
daar spreek ik Bakker zelf.

V. d. B e r g .

'k Ga met je mee.
Ik moet me ook eens gaan vertreden na
die drukte... Adieu! tot straks!

W i l l e m .

Gegroet, Mama!

(V. d. B e r g en W i l l e m af.)

Vierde tooneel.

Mevr. V. d. B e r g en M a r g o t . Daarna L e e n t j e .

M e v r .
Maar kind! wat scheelt eraan? Je kijkt zoo ernstig....
Het speet me zoo, dat je niet thuis waart straks.
Van Wulvestein was hier.... Maar zeg, wat heb je?

M a r g o t .
Wel, niemendal, Mama! wat zou ik hebben?

M e v r .
Je waart daareven ook zoo vreemd. Maar biecht
eens op! Hoe denk je over hem, als hij
eens om je kwam?

M a r g o t .
Wien meent u?

M e v r .
Kind, ik spreek
van Wulvestein. Hij heeft ons een bezoek
gebracht, zooals zoovelen, om Papa
geluk te wenschen. O, hij sprak zoo lief!
Hij wou op Rustoord dikwijls komen en
je gaarne helpen, als je liefhebb'rij
in bloemen hadt....

M a r g o t .
Och kom? Hij is wel goed!

(Zij gaat naar de schel en belt tweemaal.)

M e v r .
‘Wel goed’?... Maar heb je nooit gemerkt, dat hij
bijzonder lief en vriendlijk was? dat hij
het hof je maakte?

M a r g o t .
Mij? Van Wulvestein?
Hoe 's 't mogelijk, Mama! Hij denkt aan mij
volstrekt niet.

M e v r .
'k Ben daar nog niet zeker van....
't Zou voor een meisje zooals jij een goede
partij zijn. Adel, geld, een knap jong mensch
van uiterlijk! Ik zou het gaarne zien.

(M a r g o t is bij een tafeltje gaan zitten en bladert in een der prachtboekjes, die erop liggen.)

Je antwoordt niet... Of heb je in Den Haag
een ander pretendent ontmoet?... Heer, kind!
wat scheelt je toch? Je bent zoo stil, zoo vreemd...

M a r g o t .
'k Heb onder 't wandelen wat pijn in 't hoofd
gekregen.

(Tegen L e e n t j e , die binnenkomt.)

Leen! och, breng mijn goed naarboven!

M e v r .
En breng dan mijn pantoffels mee! Er zal
nu wel geen mensch meer komen...

L e e n t j e

(terwijl zij den hoed, enz. opneemt).

Als je blieft,
Mevrouw!

(Af.)

M e v r .
'k Ben toch wat moei van al die drukte....
'k Geloof, dat ik maar wat naarboven ga.
Doe jij dat ook, als je zoo'n hoofdpijn hebt.

M a r g o t .
't Zal straks wel beter worden! Ga gerust
uw gang!

M e v r .

(staat op).

Het is nog lang geen etenstijd;
ook eten we vandaag een uurtje later.

(Af.)

Vijfde tooneel.

M a r g o t (alleen). Daarna C o n s t a n c e. Later P i e t e r.

M a r g o t.

Gevangen!... O, 't is vreeselijk!..... Voor zoo'n
gemeenen klerk te worden aangezien!....
Stans dacht hetzelfd' als ik, dat hij op d' een
of andere manier haar vader kende,
door hem zich wilde laten presenteeren
aan mijn Papa!....

C o n s t a n c e

(komt haastig op zonder hoed of doek).

Ben je alleen? Dat 's goed!
Papa is weg! Op reis gegaan. Vertrokken,
met denzelfden trein als Wilson...

M a r g o t.

Waar
naar toe? Ging hij alleen? Vrijwillig?

C o n s t a n c e .
Wel,
natuurlijk! Dacht je, dat men hem ook op
zou zenden?

M a r g o t .
Ja! Waarom niet even goed
als Wilson?

C o n s t a n c e .
Heden, kind! wel neen! Papa
heeft niets gedaan.

M a r g o t .
O, Wilson ook niet!

C o n s t a n c e .
Maar
ik vond een briefje van Papa, toen ik
weer thuis kwam. Daadlijk, schreef hij, moest hij naar
Den Haag. De reden kon hij mij niet zeggen,
maar spoedig hoopte hij weer thuis te zijn.

M a r g o t .
Heb je van Wilson ook nog iets gehoord?
of stond er in dat briefje iets van hem?

C o n s t a n c e .
Geen woord!

M a r g o t .
Papa en Willem vroegen mij,
of jij dien Hammer niet herkend hadt.... zij
begrepen niet, wat die bij uw Papa
kwam doen.... Ik kon hun toch niet zeggen, dat
het Wilson was?.... Ik had het erg te kwaad!...

C o n s t a n c e .
't Is ook een naar geval.

M a r g o t .
't Is schande! Zulk
een man als hem voor een oplichter aan te zien!
Misschien wordt hij in een waggon per spoor
vervoerd, dat iedereen het ziet! Wie weet
waarheen! Het gansche land door!

C o n s t a n c e .
't Moet toch spoedig
wel blijken, dat ze den verkeerde hebben.
Ik kan mij niet begrijpen, dat hij niet
terstond weer losgelaten en bij ons
teruggekomen is.

M a r g o t .

Dat maakt mij juist
zoo bang! Hij is een vreemdeling, dien niemand
kent... Ze houden zeker zijn papieren
voor gestolen; zetten hem gevangen,
ach! maanden lang.... Ik heb wel eens gehoord,
dat iemand dood onschuldig preventief
gevangen had gezeten, 'k weet het niet
hoe lang.

C o n s t a n c e .

Maar overal zijn ze zoo stoflig
niet als Nyman hier. Ik wou, dat ik
Van Wulvestein hier had; die zou je wel
uitleggen, hoe een onberisplijk man,
als uw Adonis, voor een oogenblik

wel meer voor den verkeerde aangezien,
maar daarom niet mag vastgehouden worden...
Kom, lach erom! Een flink' Amerikaan
zal zich wel uit 't gedrang te redden weten!...
Maar is Van Wulvestein ook hier geweest?
Er was zooveel visite, kwam hij ook?

M a r g o t .

Wie?... O, Van Wulvestein? Wel ja! Mama
meent altijd nog, dat hij om mij zal komen....
Hij is er straks geweest. Het speet haar zoo,
dat ik niet thuis was....

C o n s t a n c e .

Zeide je toen niet,
dat j' in Den Haag een ander.... O, als ik
een moeder had, 'k geloof, dat ik haar alles
vertellen zou....

M a r g o t .

En ik ben juist zoo blij,
dat zij niets weten. Pa is o zoo streng
op 't punt van de justitie!.... Wist hij, dat
ik in betrekking sta met iemand, die
met haar te doen heeft of te doen gehad
heeft, hij vergaf 't mij nooit en hem nog minder...
Och, 't is zoo vreeselijk noodlottig! 'k Wed,
dat van mijn heel' engagement niets komt...

C o n s t a n c e .

Je bazelt! Wat aan Wilson overkwam,
dat kon uw eigen vader overkomen
in eene vreemde stad....

M a r g o t .

Gut neen! De man
zou 't zekerlijk besterven! Zulk een schande?
Neen, neen, ik bazel niet! Een man als mijn
Papa, bij elk geacht, door 't gansche land
geëerd, zou zelfs den domsten commissaris
wel op een afstand houden...

C o n s t a n c e .

Nu ja, zóó
is 't niet gemeend. Ik noem uw vader maar;
ik had den mijn' ook kunnen nemen, om
u aan te toonen, dat geen schande steekt
in aangezien te worden voor een ander, die
nu juist wat kwaads misdreef...

M a r g o t .

Het kan
wel zijn. Maar ik ben niet gerust; het ligt
m' als lood op 't hart... Ik heb een voorgevoel...

C o n s t a n c e .

Kom, kom! geen bijgeloof! je hebt toch in
Den Haag geen spiritisten aangetroffen?
'k Houd niets van al die dingen; voorgevoel....
al wat de toekomst zou voorspellen, vind
ik laf. Zet liever een licht mutsje op!

Wat zul je later lachen om je angst!
Ik wed, dat Wilson gauw weer vrij is en
dan daadlijk hier komt.....

P i e t e r

(komt op. Tegen M a r g o t).

Is Mijnheer niet thuis?

(Hij ziet C o n s t a n c e met eenige verbazing aan.)

C o n s t a n c e

(lachende).

Hoe kijk je mij zoo aan? Heb ik je wat
gedaan?

P i e t e r

(ernstig).

Neen! Nu u lacht, is 't goed. Dan is
het zeker mis....

C o n s t a n c e .
Wat mis?

M a r g o t .
Wat heb je toch?

P i e t e r .
Neen, niemendal, Juffrouw!.... Mijnheer is uit,
niet waar?

(Hij wil zich verwijderen.)

M a r g o t .
Wie is er dan?

P i e t e r .
Ja, ik kom zoo
weerom....

(Haastig af.)

M a r g o t .
Wel nu nog mooier! Wat beduidt
dat nu?.... Och, alles maakt mij zenuwachtig...

C o n s t a n c e .
De man keek mij met zoo'n verbazing aan,

alsof *mijn* beau gevangen was gezet...

M a r g o t .
Ik wil toch weten, wat hij had....

(Zij trekt aan de bel.)

C o n s t a n c e .
Ik moet
naar huis. Ons Dientje zal niet weten waar
ik blijf.

M a r g o t .
Blijf liever hier en eet met ons!

P i e t e r

(komt terug).

Wat blief, Juffrouw?

M a r g o t .
Spreek op! Wie schelde daar?
Waarom gaf je geen antwoord op mijn vraag?

P i e t e r .
Ik had den Commissaris ingelaten...
Hij vroeg zoo dringend naar Mijnheer...

C o n s t a n c e .
Waarom
keek jij mij met zooveel verbazing aan?

P i e t e r .
Och neen, Juffrouw!... Het zal wel niet... Ik dacht,
u zou niet lachen, als het waar was, wat
men mij verteld had....

M a r g o t .
En wat was dat dan?

C o n s t a n c e .
Was 't iets van mij?

P i e t e r .
Mijnheer uw Vader is
toch wel? en in de stad?....

C o n s t a n c e .
Wel neen! Hij is
op reis. Spreek op! Wat zou dat?

P i e t e r

(verlegen).

Is Mijnheer
vandaag gegaan?... van middag, kwart voor vieren?

en met het spoor?

C o n s t a n c e .
Ja, ja! En verder?

P i e t e r .
Och,
ze zeggen, dat de Inspecteur met een
befaamden dief ook met dien trein vertrok,
en dat... maar ik kan 't niet gelooven... ook
Mijnheer uw Vader meegenomen is....

C o n s t a n c e .
Zou mijn Papa dan ook gevankelijk
zijn opgezonden?

P i e t e r .
Ja.... ten minste als
het waar is, wat ze zeggen; maar dat zal
uzelf wel weten... Ik geloof het niet...

M a r g o t .
Wie heeft het je verteld?

P i e t e r .
Ja, ziet u, dat....
Hij kwam van 't spoor, de knecht van 't Logement
de Zon; hij had het zelf gezien, zei hij,
dat Kees, de diender, stond te praten met
Mijnheer en hem erin liet stappen, toen
het fluitje ging. De Inspecteur zat er
al in met nog een diender en dien boef.

C o n s t a n c e .
Maar hoe is 't mooglijk! Mijn Papa heeft toch
geen schuld! 'k Wou, dat die Wil....

M a r g o t

(verschrikt).

Stans! *taisez-vous*!

(Tegen P i e t e r .)

't Is wel! Als 't eten afgeloopen is,
ga je naar Kees of naar 't bureau van de
politie onderzoeken, wat er aan is...

P i e t e r .
Heel wel, Juffrouw!

(Af.)

M a r g o t .

Hoe onvoorzichtig van
je, om zijn naam aan hem te noemen!

C o n s t a n c e .

Maar
ik ben ook zoo geschrikt. Die akelige....
Och neen, dat meen ik niet! Die nare Nyman!
Papa kon toch niet helpen, dat die... die...
ja, dien ze hebben opgepakt, laat hij
dan wezen, wie hij wil.... maar dat die juist
bij hem aan huis was....

M a r g o t .

Stil! daar komt, geloof
ik, Willem aan! Verspreek je nu maar niet!
'k Zou om den dood niet willen, dat ze wisten,
wie met uw Vader door den Inspecteur
wordt weggebracht. 't Is Hammer, hoor! Je noemt
geen andren naam!

C o n s t a n c e .

Het kan mij ook niet schelen.

(Zij vervolgt tegen W i l l e m , die opkomt en dien zij te gemoet gaat.)

Zesde tooneel.

De vorigen. W i l l e m .

C o n s t a n c e .
Och, Willem! zeg, is 't waar? Is mijn Papa gevangen mee met d'Inspecteur en dien... dien... Hammer... weg...

W i l l e m .
Dan weet je er al van? Wie heeft het je verteld?

C o n s t a n c e .
Dat doet er niets toe... Maar is het zoo? Och toe! Je weet het wel!

W i l l e m .
O, 't is een heel rare samenloop! Uw Pa is ermee ingeloopen. Maar.... het is wat al te gek, hem ook maar te verdenken, dat hij heulen zou met een sujet, als Nyman aangehouden heeft.

M a r g o t .
Hij heeft dien weggeloopen Hammer bij haar Pa gevat, niet waar?

W i l l e m .
Dat dacht hij eerst. Maar neen, het was niet Pa's gewezen klerk, die na zijn misdrijf wel niet hier zou komen.... Het was een veel gevaarlijker sujet, zei Nyman.

C o n s t a n c e .
Heb je Nyman zelf gesproken? Och, Willem! zeg! Wat zei hij van Papa?

W i l l e m .
'k Sprak Nyman niet. De Heeren op de soos vertelden 't aan elkaar, en zoo kwam ik erachter.

M a r g o t

(angstig).

Wie is dan de man, die zoo gevarelijk zou zijn? Wien meende Nyman?...

W i l l e m .
Wat ben je driftig! 't Komt er immers niets opaan, hoe of die kerel heet? Ik zeg

je immers, Hammer was het niet. Dat werd
terstond ontdekt; maar niet, vóórdat al wat
er in zijn nachtzak zat was onderzocht.
Toen kwam het uit, dat hij behalve geld
belangrijke papieren bij zich had,
waarvan hijzelf den inhoud nauwlijks kende...
Men giste zelfs, dat hij een reiziger
of lid van 't een of ander groot kantoor
had onderweg bestolen en vermoord...

M a r g o t .
God, neen! dat kan niet zijn!...

W i l l e m .
Maar kind! wat ben
je zenuwachtig!... 't Is gelukkig, dat
de vent door zijn gelijkenis op Hammer
hier in de kaars gevlogen is. Men vond

wel twintigduizend gulden nog in zijn
bezit en alles nog precies, zooals
hij 't zijn slachtoffer afgenomen had.
Die Nyman is geheel in zijne eer
hersteld. Hij is zoo mal niet, als hij lijkt.

C o n s t a n c e

(wenkt, zonder dat W i l l e m het ziet, M a r g o t , dat ze bedaard moet blijven).

En heeft die schrandre Nyman ook ontdekt,
wie 't was, die door dien dief vermoord was en
beroofd?

W i l l e m .
Neen, namen heb ik niet gehoord.
Men giste wel; men sprak van Amsterdam
en Rotterdam, ook van Den Haag... Maar zeg
eens, Stans! Weet jij niets van Papa? Alleen,
dat hij is meegenomen? Werd hij uit
zijn huis gehaald? Maar neen, dat kan niet zijn.....

C o n s t a n c e .
Papa is naar Den Haag. Zoo stond er in
het briefje, dat hij voor mij achterliet...

M a r g o t

(die in diep gepeins voor zich staarde, terwijl W i l l e m en C o n s t a n c e spraken, tast met haar hand aan het hoofd en staat op).

Zeg Stans! neem je 't niet kwalijk? 'k Ga naar boven.
Ik had al hoofdpijn straks...

C o n s t a n c e .
Wel ja, wil'k met
je gaan?

(Ze ziet op de pendule.)

Och, Pieter zal wel even aan
mijn huis gaan zeggen, dat ik zoo zal komen...

M a r g o t .
Wel neen! Blijf stil bij ons. 't Is zoo meteen
voor ons ook etenstijd. Ik denk, dat ik
wat liggen ga. Dan houdt jij Ma gezelschap;
mij mist zij dan zoo niet....

(Af.)

W i l l e m

(ziet M a r g o t bezorgd na).

Wat ziet ze bleek.
't Is, of ze ziek zal worden...

C o n s t a n c e .
Vindt je dat?...
'k Ga even zelf naar huis; kom zoo terug.

(Zij wil zich verwijderen en ontmoet den Heer V a n d e n B e r g bij de deur.)

Zevende tooneel.

De vorigen (behalve M a r g o t). V. d. B e r g . Daarna M e v r o u w . Later P i e t e r .

V. d. B e r g .
Wel kind! je loopt me haast omver...

C o n s t a n c e .
Och, neem
't niet kwalijk! 'k Zag u niet zoo gauw! Ik wou
aan Dientje even zeggen, dat ik hier

blijf eten. Pa is weg, en ik vind het
te naar, om thuis alleen te zijn.

(Tegen W i l l e m .)

Vertel
maar aan Mijnheer, wat het geval met Pa is...

(Af.)

V. d. B e r g .
Waar is Mama? en waar Margot? Gaan wij
vandaag geheel niet eten? Maar wat zei....

W i l l e m .
U was niet op de sociëteit; u heeft
gewandeld zeker?

V. d. B e r g .
Ja! En 'k heb nu honger....
Maar is er dan wat nieuws? O ja! Hoe is 't
met Nyman's heldenstuk?

W i l l e m .
Een heel' historie!...
Voordat Constance wederkomt.... Het is
voor Bakker lang niet prettig; maar hij is,
zooals men mij vertelde, met den trein
vertrokken, waarin d'Inspecteur zat met
zijn arrestant; men zegt in 'tzelfde rijtuig.
Die Hammer was het niet, dien Nyman pakte;
dat bleek terstond; maar 't is een moordenaar,
die onder valschen naam met geld, dat hij
een reiziger had afgenomen, en
papieren... Stil, daar is Mama!..... Ik weet
alleen, dat Bakker meegezonden zijn
moet, om verhoord te worden tegen dat
gevarelijk sujet.

M e v r o u w

(komt op).

Waar is Margot?
Had zij nog hoofdpijn, Willem?

W i l l e m .
Ja, zij ging
naarboven. Stans zal met ons eten in
haar plaats.

P i e t e r

(komt op).

Mevrouw! de soep is op de tafel.

V. d. B e r g .

Zoo, dat is best! kom, gaan we dan maar heen!
Constance komt wel zoo terug...

P i e t e r

(die is blijven staan).

Mijnheer!
De Commissaris is al tweemaal hier
geweest....

(Er wordt aan de voordeur gebeld.)

W i l l e m .

Daar zal hij weer zijn!

V. d. B e r g .

Och, die vent!
'k Moet nu gaan eten.... Later.... Zeg hem dat
maar, Pieter! Vraag, of hij terug wil komen...

(P i e t e r met een buiging af.)

Kom, Bet! aan tafel. 'k Hoop, dat wij vanmiddag
eens extra lekker eten. 'k Heb zoo'n honger!

M e v r .

Je hebt een goed diner verdiend, Mijnheer
Gemeenteraadslid, aanstaand Burgemeester!

(Zij neemt zijn arm en verwijdert zich met hem, gevolgd door W i l l e m .)

P i e t e r

(komt terug en houdt hen tegen).

Mijnheer!
De Commissaris zegt, hij gaat
niet heen, voordat hij u gesproken heeft...

V. d. B e r g .

Brutale vent! wie geeft hem 't recht, om een
fatsoenlijk man te komen lastig vallen
op etenstijd.

(Tegen M e v r o u w .)

Ga jullie maar vooruit.
Ik scheep hem spoedig af en kom terstond.

(Zij verwijderen zich en onderwijl valt het gordijn.)

Vierde bedrijf.

O p R u s t o o r d .
Op den achtergrond het huis (kleine villa), van de achterzijde te zien. Aan weerszijden van het tooneel boomen, heesters en bloemen. Links van de toeschouwers staan, vóór op het tooneel, een tuinbank, een tafeltje ervoor, met tuinstoelen en voetbankjes. Ter zijde rechts wordt de straatweg naar de stad verondersteld erlangs te loopen, zonder voor de toeschouwers zichtbaar te zijn. Achter de bank zijn het boschje en het overige plantsoen; meer naar den achtergrond is een toegang.

Eerste tooneel.

M a r g o t en C o n s t a n c e . Daarna P i e t e r .

M a r g o t

(zit op de bank en leunt achteloos achterover; het handwerk, waarmede zij bezig is, ligt op haar schoot).

'k Wou, dat de post maar kwam! 'k Verlang zoo naar
bericht!

C o n s t a n c e

(ziet op uit haar boek).

Kom! Ik heb goeden moed. Papa
schreef, Wilson zou wel gauw weer beter zijn.

M a r g o t .
Wat schreef Papa nog meer? Och toe, vertel
er alles van.

C o n s t a n c e .
Ze hadden braaf gelachen
in Den Haag, dat hier Mijnheer Van Dijk
voor Hammer aangezien en opgepakt
geworden was. Hij kwam dienzelfden avond
goed en wel weer thuis. Men liet
te Rotterdam hem aanstonds weder vrij.

M a r g o t .
En ik was voor mijn Wilson nog zoo bang!...
Ik wist ook niet, dat in zijn plaats Van Dijk

gekomen en hij thuis gebleven was....
Maar die Van Dijk is net zoo'n slag van man,
als Hammer nu zal zijn. Op Wilson lijkt
hij niets; 'k begreep er daarom niemendal van...

C o n s t a n c e .
Ik dacht één oogenblik, dat Wilson zelf
misschien vermoord zou zijn...

M a r g o t .
Gunst neen! Dat kwam
niet in mij op! Ik wist, dat Wilson hier was...
natuurlijk Hammer niet, dat was te gek...
en dus ook, waarom hij veel geld kon bij
zich hebben....

C o n s t a n c e .
Ja! Dat blijkt! Mijnheer Van Dijk
was o zoo kwaad! Hij moest dien dag een som
te Groningen betalen, schreef Papa...

M a r g o t .
't Is alles goed en wel, maar Wilson ziek!...

C o n s t a n c e .
Papa vond hem niet erg. Hij had nog wel
wat koorts, maar hij is jong en sterk en werd
goed opgepast.

M a r g o t .
Ik wou, dat ik het deed!....
Maar zeg eens, Stans! Ik vind het nog zoo vreemd,
dat uw Papa zoo onverwachts op reis
gegaan is; naar Den Haag nog wel! Hij wist,
dat Wilson niet, maar wel Van Dijk gevangen
en weggebracht werd. Met Van Dijk had hij
niets uit te staan. Hij schrijft u over Wilson,
alsof hij alles weet. Hoe zit dat in
elkaar?

C o n s t a n c e .
Ja kind! daar weet ik nog niets van.
Ik denk, dat geld, effecten of zoo iets,
't wel zullen wezen, waar Van Dijk hem op
gebracht heeft....

M a r g o t .
Neen, dat kan niet! Uw Papa
doet dergelijke zaken met den mijne....

(Zij springt op en loopt P i e t e r te gemoet.)

O, daar is Pieter met de brieven al!

P i e t e r

(komt uit het huis en geeft aan beiden brieven).

Voor u een!

(Tegen C o n s t a n c e .)

En ook een voor u, Juffrouw!

M a r g o t

(breekt haar brief open en leest).

C o n s t a n c e .
Ik dank je, Pieter!

(Voor zich.)

Pa nog weer geschreven?

(P i e t e r af.)

Van wien is die van jou?

(Zij leest.)

M a r g o t .
Van Emma!... Stil!...
God dank! Hij is veel beter!

(Leest voor:)

‘Gistren heeft
hij twee uur opgezeten en het eerste,
wat hij toen aan Adolf gevraagd heeft, was,

hoe 't met je ging?'... Hoe lief!...

(Beiden lezen in stilte.)

C o n s t a n c e .

Vandaag komt Pa!

M a r g o t

(zonder naar C o n s t a n c e te luisteren).

Ik ben zoo blij, dat hij weer beter wordt!
Goddank! dan komt hij zeker spoedig hier!
'k Verlang nu nog wel eens zoo hard naar hem!
Die arme, lieve, beste man!... Wat schrijft
je Pa?...

C o n s t a n c e .

Hij komt vandaag... Misschien is hij
er al. Hij kwam met d'eersten trein, die uit
Den Haag vertrekt...

M a r g o t .

Dan zien we hem nog hier?
'k Verlang zoo hard naar hem, om van hemzelf
van Wilson iets te hooren....

C o n s t a n c e .

'k Weet niet, of
Papa zoo aanstonds weer van huis zal gaan.
Zoo zelden gaat hij uit de stad! Als hij er weer
is, vindt hij zeker veel van allerlei
te doen... Het spijt mij erg...

(Aarzelend.)

maar in zijn brief...

M a r g o t .

Wat is 't? Je maakt me ongerust! Toe, zeg
het gauw!

C o n s t a n c e .

't Is eigenlijk niets ergs, niet om
je ongerust te maken; maar plezier
zal 't je niet doen.

M a r g o t .

Wat dan?

C o n s t a n c e .

Dat Wilson naar
Amerika terug....

M a r g o t .

Wie? Wilson?

C o n s t a n c e .

Ja!
Zoodra hij is hersteld, of als hij maar
weer even reisbaar is, moet hij vertrekken...

M a r g o t .

Ach God! dan zie ik hem nooit weer!

C o n s t a n c e .

Wel zeker!...
Papa schrijft: ‘Zeg Margot’... Hier staat het:

(Zij leest.)

‘Zeg
Margot, dat hij met d'eerste boot de beste
terug zal komen, als hij kan, en dat
hij haar getrouw zal blijven tot den dood;
dit heeft hijzelf gezegd. Zij krijgt een brief,
als hij weer schrijven mag’... Dus, kindlief! troost
je met de hoop op spoedig wederzien!

M a r g o t

(valt neder op de bank, op het punt van in tranen uit te barsten; maar zij bedwingt zich, omdat zij Mevr. V. d. B e r g uit het huis ziet komen).

Och hemel!... Daar 's Mama!

C o n s t a n c e

(half luid).

Zeg maar, dat je
wat hoofdpijn hebt. Ik zal wel met haar praten.

Tweede tooneel.

De vorigen en Mevr. V. d. B e r g . Daarna P i e t e r .

M e v r .

(met een open brief in de hand tegen M a r g o t).

Ik moet een beetje op je knorren.... Foei!
Je moeder in 't geheel niets te vertellen
van zulk een hartsgeheim....

C o n s t a n c e .

Wat blief, Mevrouw?
Een hartsgeheim?

M e v r .

Ja, ja! Hoe vindt je 't, Stans?
Als jij een moeder hadt, zou je haar dan
onkundig laten van zoo iets?

C o n s t a n c e .

Wat dan,
Mevrouw? waar doelt u op?

M e v r .

Ja, houd je ook
maar van den domme! Zeker heeft ze 't jou
al lang verteld.

(Tegen M a r g o t .)

Mijn kind! Kijk mij eens aan!
Dacht je misschien, dat ik het minder goed
zou vinden? Biecht eens op!

M a r g o t .

Maar wat bedoelt
u dan?... Heeft u een brief van Tante Laarmans?

M e v r .

Wel zeker! Ik verneem van haar, en niet
van jou, dat je in Den Haag een pretendent,

een *schatrijk* pretendent hebt opgedaan.
O, nu begrijp ik alles....

M a r g o t .

En wat schrijft
u Tante meer? Och, lees mij voor! Hij is
weer beter? Schrijft ze dat ook?.... Maar hij moet
weer naar zijn land!....

M e v r .

Hij zou al hier geweest
zijn, om acces te vragen, als hij niet
was ziek geworden. Kind! ik heb er niets
op tegen, dat je trouwt; maar met een vreemdeling....
zulk een Amerikaan? Je hebt hem toch
je woord nog niet gegeven?

M a r g o t

(staat op en omhelst haar).

O, Mama!
als u hem kent, vindt u het zeker goed!
Hij is zoo'n best, zoo'n edel mensch!...

M e v r .

En mooi!
En alles wat je maar bedenken kunt!...
Zoo praten alle meisjes, die verliefd zijn...

M a r g o t .

Maar in Den Haag vond iedereen hem zoo.

M e v r .
Hij is zoo rijk! Dat is heel best; maar ook van afkomst? Wat is zijn familie in Amerika?

P i e t e r

(komt uit het huis).

Mijnheer Van Wulvestein vraagt, of er ook belet is.

(C o n s t a n c e ziet met belangstelling naar het huis.)
(M a r g o t verwijdert zich van hare moeder en neemt hare plaats weer in.)

M e v r .
Och! Dat hij nu juist... We kunnen hem niet.... Maar toch.... ja...

(Tegen P i e t e r .)

Zeg, dat Mijnheer niet buiten is....

P i e t e r .
Hij vroeg belet bij u of bij de dames....

M e v r .
Breng hem dan maar hier!

(P i e t e r af.)

'k Ben blij, dat ik gekleed ben.

(Halfluid tegen M a r g o t .)

Bedenk je nog eens goed. Hij is ook rijk en dan van ouden adel bovendien! Je dochters worden freules en je zoons....

M a r g o t .
Och, beste Moeder! stil! Daar is hij al!

Derde tooneel.

De vorigen. V a n W u l v e s t e i n .

V. W u l v .

Mevrouw! uw dienaar!... Dames! Juffrouw Van
den Berg! hoe gaat het u?.... Juffrouw Constance!

(Hij lacht verholen, als hij, na voor de beide andere dames gebogen te hebben, ook C o n s t a n c e deftig begroet.)

M e v r .
Hoe vaart Mijnheer Van Wulvestein? Neem plaats!

V. W u l v .

(gaat zitten).

U ook welvarende? Mijnheer is zeker
in de stad en op 't kantoor?....

M e v r .
O ja!
Die heeft het altijd druk... *te* druk soms wel!

V. W u l v .
't Is jammer met zulk heerlijk weer!... Al goed
op stel?

M e v r .
We zijn met alles nog wel niet
op orde; maar dat redt zich spoedig.....

V. W u l v .
En hoe
is 't met uw ouden heer, Juffrouw Constance?
Terug uit zijn gevangenschap?..... Wat was
dat een bespottelijk gebabbel!... Men
moet in een kleine stad als hier zijn voor
zoo iets!...

M e v r .
En toch geloofde iedereen,

dat de Heer Bakker met een deugniet in
betrekking stond! Niet waar, Margot? Wat zei
die Juffrouw Lammers gisteren ook weer?

M a r g o t

(afgetrokken).

Wat blief, Mama? vroeg u mij iets?

M e v r .

(wenkt haar toe, dat zij rechtop moet gaan zitten).

Vertel
eens aan Mijnheer Van Wulvestein, wat u
die dwaze Juffrouw Lammers....

M a r g o t .

Och, Mama!
wat heeft Mijnheer daaraan?

V a n W u l v .

Dit weet ik wel,
dat wie wat lichtgeloovig van natuur is,
al spoedig zeer ongunstig denken en
ook spreken leert van andre menschen....

C o n s t a n c e .

Ik zou niet gaarne commissaris van
politie, bij de rechtbank officier
of zoo iets wezen, dat de menschen leert
verdenken en het ergste 't eerst gelooven...

V. W u l v .

Dat heeft u van uw vader! Argwaan kent
hij niet, en 't kwade, dat hij hoort vertellen,
gelooft hij niet of verontschuldigt het....

M e v r .

Mijn dochter doet dat ook, Mijnheer! Als ik
haar wat vertel, is altijd 't eerst haar vraag:
'Hoe weet u dat?' of: 'Is 't wel waar?'

V. W u l v .

Dat vind
ik allerliefst, Mevrouw! Ik zou wel willen,
dat ik dit altijd deed! Als iedereen
zoo nobel dacht, zou er wat minder kwaad
gesproken en gelasterd worden.

M e v r .

(wenkt M a r g o t opnieuw).

Ik

moet lachen, dat wij op zoo'n ernstig thema gekomen zijn... Het is zulk heerlijk weer vandaag. 't Moet prachtig wezen in het bosch van Wulvestein! Mijn dochter heeft mij vaak gezegd, dat zij zoo gaarne daar zou wandlen...

M a r g o t .

Dat heeft uzelf gezegd, Mama! Ik wandel dolgaarne overal....

V. W u l v .

En ik kwam met geen ander doel dan

(Tegen M e v r o u w .)

u te vragen met de dames eens een kijkj' op Wulvestein te nemen. U sprak onlangs van mijn bloemen...

M e v r .

Ik heb gehoord, Mijnheer! u heeft nog altijd die prachtig' orku... orki...

V. W u l v .

Orchideeën! Ja wel, Mevrouw! Wat dunkt u? Willen we maar daadlijk gaan? Dan kan u alles zelf

eens zien...

M e v r .
Mijn dochter houdt ontzaglijk veel
van fijne planten; ik heb geen verstand
ervan...

V. W u l v .
Ik heb van allerlei! Mijn baas.....
hij excelleert in rozen. Daar houdt u
zooveel van, Juffrouw Bakker! Is 't niet zoo?

C o n s t a n c e .
Het meest van alle bloemen!

M e v r .
O Mijnheer!
mijn dochter weet de fraaiste rozen zelf
te maken! O zoo mooi! Precies als echte.

V. W u l v .
Ik weet ervan, Mevrouw! en ik geloof,
dat u en ik de rozen toovren op
de wangen van uw dochter, als we maar
haar handigheid gaan prijzen, daar ze bij is...

M e v r .
Margotje! buig je niet voor 't compliment?

V. W u l v .
Maar willen we niet liever wandlen gaan?
Mijn rozen en mijn orchideeën, 't bosch...
't Is alles tot uw dienst, en 't zal m' een eer...

M e v r .
Ik houd mij voor 't vervolg zeer aanbevolen!
maar nu wil u mij wel verexcuseeren,
niet waar? Ik wacht hier ieder oogenblik
Mijnheer... De meisjes zullen zeker wel
zich eens vertreden willen. Och, Constance!
wil jij je hoedjes wel eens even halen...

M a r g o t

(opstaande).

Wel neen, Mama! wij gaan eenvoudig saam
ze krijgen.

M e v r .
Help onthouden, als Papa
komt, dat de bel hierachter weer gemaakt wordt.

(Tegen V. W u l v e s t e i n , terwijl de meisjes zich verwijderen en in huis gaan.)

Mijnheer! U zou het niet gelooven, welk

een schat het is zoo'n dochter te bezitten!

V. W u l v .

(lachende).

'k Geloof het, zonder dat u 't zegt, Mevrouw!
Een allerliefst persoontje! 't Wondert mij
wel zeer, dat u nog niet genoodzaakt werd
haar af te staan....

M e v r .

(geheimzinnig).

Mijnheer! gelegenheid
genoeg! Maar u begrijpt: een meisje, zoo-
als zij, geeft aan den eersten pretendent
den besten niet terstond haar woord...

V. W u l v .

Dat spreekt
vanzelf!

M e v r .

Hier in de stad.... Ik mag het veilig
zeggen, want u woont hier eig'lijk niet...

maar hier is zeker geen geschikte keus
voor haar te doen. Maar in Den Haag was dat
wat anders; daar zijn jongelui genoeg...

V. W u l v .
Ik twijfel niet, of haar werd druk het hof
gemaakt. Ze was er immers weken lang?

M e v r .
O ja! Ze was bij mijn familie daar
steeds in gedistingeerd gezelschap.... Hé!
daar is Mijnheer!...

(Zij staat op en gaat hem te gemoet.)

Bonjour!

Vierde tooneel.

De vorigen en V. d. B e r g , gevolgd door M a r g o t en C o n s t a n c e (in wandelkleeding). Daarna P i e t e r .

V. d. B e r g

(bleek en betrokken).

Dag, Bet!... Uw dienaar,
Mijnheer Van Wulvestein!

(Hij steekt hem de hand toe.)

Hoe gaat het u?

V. W u l v .

(is opgestaan en geeft hem de hand).

Zeer wel! En u?

M e v r .
Maar Berg! wat zie je bleek!
Och, zeker heb je weer gerookt! Waarom
doe je dat toch? Je kunt er niet meer tegen
vóór het diner...

V. d. B e r g .
Och kind! 't Is niets! Laat maar
wat sherry en wat portwijn geven!

(De meisjes naderen.)

M e v r .

Stans!
wil jij zoo goed zijn en 't aan Pieter zeggen?

(C o n s t a n c e wil gaan.)

M a r g o t .

Och, Ma!... Neen, Stans! Ik zal 't wel doen...

(C o n s t a n c e en M a r g o t gaan in huis.)

M e v r .

Je moet
de bel hier weder laten maken... Maar
och heer! wat ben je wit!...

V. d. B e r g .

't Is niemendal.
Ik heb een beetje hoofdpijn, anders niets...

V. W u l v .

U heeft ook steeds zooveel aan 't hoofd, Mijnheer!
't Is daarom goed, hier buiten eens te zijn.

M e v r .

Dat zeg ik ook! Mijnheer zit veel te veel.

(De meisjes komen terug, gevolgd door P i e t e r met een schenkblad met karaffen en glazen, dat hij op het tafeltje zet en dan weder vertrekt.)

V. d. B e r g

(is bij het tafeltje gaan zitten).

Mijnheer Van Wulvestein! een glaasje port
of sherry? Wat mag ik je geven?

V. W u l v .

Dank
u zeer! Neen, ik ga wandlen met de dames...

U neemt het mij niet kwalijk?

V. d. B e r g

(met een buiging).

O, in 't minst niet.

(Hij schenkt zich een glas port in.)

V. W u l v .

Indien de dames klaar zijn?

M a r g o t .

Dag Mama!
tot straks!

C o n s t a n c e .

Mevrouw! Mijnheer! tot ziens!

V. W u l v .

(buigt).

Tot d'eer
u straks de dames weder thuis te brengen.

(V. W u l v e s t e i n , M a r g o t en C o n s t a n c e verwijderen zich. Mevrouw staart hen na.)

Vijfde tooneel.

Mijnheer en Mevrouw V. d. B e r g .

M e v r .

Een heel knap paar zou 't zijn! Vindt jij dat ook niet?

V. d. B e r g

(heeft in één teug het glas port leeg gedronken, toen de anderen zich van hen afwendden, en is toen op de bank neergevallen. Hij leunt achterover en is afgetrokken).

Wat blief?... Constance en hij?

M e v r .

Och neen! Die meen
ik niet! Margotje en Van Wulvestein....
Maar man! wat scheelt eraan?...

V. d. B e r g

(korzelig).

Och niets! Ik zei
je reeds, het zal wel overgaan!... Een beetje
pijn in 't hoofd.

M e v r .

Maar zou je ook niet hem
geschikt voor onze dochter vinden? Hm!
van adel! Freules en jonkheeren werden
alsdan haar kindren...

V. d. B e r g .

Och! Begrijp je niet,
dat hij aan Stans het hof maakt? Om ons kind
komt zulk een adellijk sinjeur toch nooit...

M e v r .

Ik ben nog niet zoo zeker, dat hij Stans
verkiest.... Maar dat is waar ook! 'k Heb een brief
van zuster Laarmans.... En wat meen je, dat
ze schrijft?

V. d. B e r g .

Iets van?... Och neen!... Zeg op, wat heeft ze?

M e v r .

Wat ben je raar vandaag!... Er heeft zich in
Den Haag een beste pretendent voor ons
Margotje opgedaan. Als hij maar weer
hersteld is, want hij is nu ziek, komt hij
haar hand ons vragen.

V. d. B e r g .

Zoo? En wie is dat?

M e v r .

Hij moet ontzaglijk rijk en chef mee van
een zeer aanzienlijk handelshuis zijn in

New-York....

V. d. B e r g

(heftig).

New-York? Hoe heet hij dan? Zeg op!
Zijn naam?...

M e v r .

Heer, Jan! Wat heb je toch? Je bent
zoo driftig!... Hij heet Wilson...

V. d. B e r g .

Wilson? Van
de firma *Wilson Brothers*? 'k Wil er niets
van hooren!

(Hij tast weder naar zijn hoofd en leunt achterover tegen de bankleuning.)

M e v r .

Beste man! Je bent niet goed!
Je hebt de koorts. Je waart vannacht ook zoo
onrustig, net als gisternacht....

V. d. B e r g

(vermant zich).

Ik ben
al een paar dagen niet te wel geweest....
Ik weet niet, wat mij scheelt.... 'k Geloof, dat ik
een poosje liggen ga....

M e v r .

Neem eerst dan wat!....
Bruispoeder of wat spiritus!... Ja, wacht!
ik zal 't je klaar gaan maken! Boven, op
de canapé, zal ik wat kussens leggen....

(Onder 't spreken verwijdert zij zich, ziet rechts af naar den straatweg en komt terug.)

Ik zie een vigilante; mooglijk is
het wel bezoek....

V. d. B e r g

(driftig).

Ik ben voor niemand thuis!
Ontvang ze maar en zeg, dat ik niet hier ben....
Of stuur ze weg, zooals je 't liefste wilt...
'k Wil niemand spreken...

M e v r .

Goed! 'k Ben zoo terug!

(In huis af.)

Zesde tooneel.

V. d. B e r g alleen.
(Zoodra M e v r o u w in huis is, schenkt hij zich weder portwijn in, drinkt het glas in één teug leeg en zet het zoo onzacht op het tafeltje, dat het van den voet valt. Onder 't spreken neemt hij de stukken en werpt ze achter zich in 't boschje.)

Verschrikkelijk! Dezelfde vent, die mij te schande maakt, komt vragen om de hand van mijne dochter!... Die vervloekte kerel! Mijn schoonzoon worden en aan iedereen vertellen, dat ik Boormans en De Waal bestolen en bankroet gemaakt heb!... 't Is om gek te worden... Zwart op wit laat hij

het lezen! Nyman zei, hij had het stuk
gezien....

(Hij staat op en hopt onrustig heen en weer.)

Hij kwam als vriend, om mij... Hoe wist
hij, dat ik op 't kantoor altijd Jan Jansen
genoemd werd?... God!.... Ik... ik een dief!... een schurk!...
Onmogelijk! Geen mensch kan iets bewijzen...
Hoe komen z' in Amerika eraan?...
O God! Het duizelt me; ik kan maar niet
begrijpen, hoe nu zoo op eens... Een schurk!....
En van dien schurk wil nu die vent, die mij
mijn eer ontstelen komt, de dochter hebben?...

(Hij is bij het tafeltje gekomen, schenkt zich in, maar als hij ziet, dat de glazendeur van het huis geopend wordt, zet hij de karaf weder neer en laat zijn glas volgeschonken staan.)

Zevende tooneel.

V. d. B e r g . B a k k e r en Mevr. V. d. B e r g (in de geopende deur).

B a k k e r

(uit het huis komende tegen M e v r o u w , die de deur voor hem geopend heeft en op den drempel staan blijft).

Daar is hij!... Dank u! Doe geen moeite meer!

(Hij buigt tegen haar en zij verdwijnt, terwijl B a k k e r naar voren komt.)

B a k k e r .
Hoe gaat het, buurman? Niet in orde? Hoofdpijn?
zei Mevrouw....

V. d. B e r g .
Ik zie, je bent er weer?...
'k Gevoelde mij niet wel en kwam naar buiten...
Maar ga eerst zitten!... Heb je iets bijzonders?...
Ik had mijn vrouw gevraagd van niet te zeggen,
dat ik weer hier was...

B a k k e r

(neemt plaats).

'k Zag je in de stad
in 't rijtuig stappen. 'k Had je wel geroepen,
indien er niet juist iemand bij mij was

geweest...

V. d. B e r g .
Maar zeg! Wat heb je dan? Had het zoo'n haast?

(Hij slaat de hand aan een der karaffen.)

Een glaasje port of sherry? Wat verkies je?

B a k k e r .
Geef me dan wat port!... Ik was pas thuis gekomen uit Den Haag, en zou je niet gevolgd zijn, als 't kon uitstel lijden.

(Hij neemt het voor hem ingeschonken glas op, drinkt een teugje en ziet daarbij opmerkzaam naar V. d. B e r g , die zijn volgeschonken glas weder geheel leeg drinkt.)

We kunnen hier toch niet beluisterd worden?

V. d. B e r g

(rondziende).

Neen, dat geloof ik niet. Er is geen werkvolk....

B a k k e r .
Ik hoop, dat j'overtuigd bent, Van den Berg!
van mijn oprechte vriendschap en dat ik
in al wat je betreft belang stel!

V. d. B e r g .
Ja!
ga voort!

B a k k e r .
'k Heb ook geen andere bedoeling,
dan je te waarschuwen, als 't niet te laat is...

V. d. B e r g .
Iets van 't kantoor?... Je bent zoo vreemd. Spreek op!
Is 't iets van mijn familie in Den Haag?

B a k k e r .
Neen, 't geldt jezelf! Iets uit het lang verleden...

V. d. B e r g

(wendt de oogen van hem af naar de karaf met port en schenkt zich weder in).

Van het verleden?... En van mij?

(Hij drinkt.)

B a k k e r .
Och, vriend!
we hebben nu al bijna twintig jaar
te zamen omgegaan. Hoe w' ook in veel
verschillen van opinie, 'k had altijd
de hoogste achting voor je, niet alleen
als man van zaken, maar ook voor jezelf...
Ik meen, dat ik je ken en hen je vriend.
Ik kan en zal, desnoods, getuigen voor
wie 't recht heeft mij te vragen, dat j' een man
van eer bent... een rechtschapen mensch...

V. d. B e r g .
Maar wat beduidt die omhaal? Waartoe al
die woorden? Kom ter zake!

B a k k e r .
Och, het is
zoo moeilijk, iemand iets onaangenaams
te zeggen... 'k Heb ertegen opgezien,

ermede te beginnen. Was ik niet
ten volle overtuigd, dat j' alles hebt
gedaan, wat je vermocht, om dat verleden
geheel weer goed te maken, o, geloof
maar vrij, ik hield mijn mond.

V. d. B e r g

(iets heftiger).

Maar wàt weet jij
van mijn verleden dan? Zeg op! Waar doel
je op?

B a k k e r

(ziet hem opnieuw opmerkzaam aan).

Ben ik dan Boormans' zwager niet?
Heb ik Jan Jansen niet op zijn kantoor
gekend? Je waart er nog, toen hij failliet ging...

V. d. B e r g .
Wel zeker was ik dat! Ik had het lang
genoeg voorzien en ook voorspeld...

B a k k e r

(met nadruk).

Geen mensch
vermoedde toen, vermoedde later ooit,

dat achter dat failliet iets anders stak,
dan d' eigen schuld van Boormans en De Waal....
Gewaagde speculaties.... niet bekwaam
genoeg...

V. d. B e r g

(met een gemaakten glimlach).

En wie heeft van die meening je
nu afgebracht? Wie zegt, dat het zich niet
zoo toegedragen heeft?

B a k k e r .

Wel Boormans zelf,
of hij met Malcolm, ginds zijn compagnon,
te zamen.

V. d. B e r g

(met een hoonlach).

Heeft die Wilson uit New-York
je dat verteld?.... Maar wat heeft Boormans dan
gezegd? Wat maakte men dien Wilson wijs?

B a k k e r

(staart hem een oogenblik zwijgend aan en vervolgt dan, als tegen zichzelven sprekende).

Zou 't niet zoo zijn?... Zou Boormans toch misleid
door zijn compagnon... Och, Van den Berg!
Ik ben je rechter niet, en even min
beschuldig ik je.... maar er is een zwaar
vermoeden, met veel schijn van grond, bij hen,
bij Boormans en bij Malcolm, opgekomen,
dat hij hier nooit failliet gegaan zou zijn....

(Met nadruk.)

als er geen fraude was gepleegd, als er
niet een enorme som verduisterd was...

(Hij ziet hem scherp aan.)

door jou!

V. d. B e r g

(springt op).

Door mij? Wie zegt dat? Wie durft in
Amerika nu nog van fraude spreken
in een lang afgeloopen zaak?

B a k k e r .

Ik zei
'vermoeden'... Voel jezelf je heel onschuldig...
Heb jij je niets te wijten... Wel, dan zul
je dat vermoeden ook wel weten te
weerleggen...

V. d. B e r g .

Maar het is onmogelijk!
Ik weet, dat Boormans later alles weer
heeft aangezuiverd, wat te kort kwam aan
de firma, toen ze liquideerde...

B a k k e r .

Zoo!...
Dan wist je dat toch ook! Je hebt mij 't nooit
gezegd... Toen Boormans op zijn sterfbed lag,
heeft hij zijn zoon gelast, indien hij ooit
in 't moederland terug mocht komen, j' op
te sporen en je mee te deelen, dat
hij later alles had ontdekt. Hij heeft

ten overvloede een memorie op
papier gebracht, waarin met cijfers is
uiteengezet, welk vreeselijk bedrog
je hebt gepleegd en hoe enorm veel geld
je toenmaals aan de firma hebt ontstolen...

V. d. B e r g

Dat stuk is valsch! Opzettelijk verdicht
door dien Amerikaan, die Boormans vrij
wou pleiten van zijn dwaze geldverspilling...

B a k k e r .

Je spreekt heel stout! Mij kun je dat wel zeggen....
'k Geloof niet zoo terstond het kwade van
mijn evenmensch... Maar die memorie van
mijn zwager *is* er; zij is hier in 't land;
een zeer uitvoerig stuk.... Ik zag het niet.....
Van Dijk.... je weet nu zeker al, dat hij
het was, wien onze snuggre Nyman voor
dien Hammer aanzag?... Maar Van Dijk kwam hier,
omdat mijn neef te ziek was, om het zelf
te doen. Ze wisten in Den Haag niet, dat
Jan Jansen en d' effectenhandlaar Van
den Berg dezelfde was. Van Dijk moest hier
aan mij eens vragen naar Jan Jansen van
't kantoor van Boormans en De Waal, of hij
in leven was en waar alsdan te vinden.
Hij... ik bedoel Van Dijk, had bij zich, in
zijn nachtzak, dat papier, en juist toen hij
erover sprak met mij, kwam Nyman en
nam ook dien nachtzak in beslag. Hoe hij
op d' inval kwam, Van Dijk te houden voor
een hoogst gevarelijk sujet, begrijp
ik niet; maar hij zond hem naar Rotterdam;
en zoo is de memorie van mijn zwager
gekomen in de handen van de rechtbank.

V. d. B e r g

(met een poging om onverschillig te schijnen, schenkt zich weder in en wil hef glas van B a k k e r ook vullen).

Kom, nog een glaasje?

B a k k e r

(met de hand op het glas).

Neen, ik dank je wel!

V. d. B e r g .

Die dwaze Nyman heeft dat ook aan mij
verteld. Hij dacht, zijn arrestant, die meer
verdacht papier en ook veel geld bezat,
had zeker plan gehad, dat stuk aan mij
te toonen, om mij geld ermede af

te persen....

(Hij drinkt zijn glas weder leeg.)

B a k k e r .

Slimme vos, zoo'n commissaris!...
Ik hoop, dat ik nog niet te laat hier kom....
'k Heb in Den Haag mijn neef zoover gebracht,

dat hij het stuk terug zal vragen. Al
zijn plannen van vervolging geeft hij op,
op mijn verzoek. Ja, als hij beter is,
gaat hij naar Rotterdam, om 't gansche ding
te smoren bij de rechtbank, als dat kan...
Hij zal zijn best doen... Nu zou ik, als 'k in
't geval was, zelf erheen gaan; regelrecht
naar d' Officier, of naar den President,
en 'k zou de gansche zaak hem openleggen....

V. d. B e r g .

Hoe? Ik?.... Dat nooit!

B a k k e r .

Maar vriend! kun jij dan niet
hier op de gansche stad, op honderden,
die je sinds jaren kennen, daar beroepen?
Ik deed het zeker. Waar geen aanklacht is
of waar die aanklacht ingetrokken wordt....

V. d. B e r g .

Wat doet er dat toe? Bij die heeren en
bij allen, die het ding gelezen hebben,
sta ik reeds als een schurk te boek!

B a k k e r .

Hoe nu?
Wat zou dat, als j' onschuldig bent, zooals
je zegt?... 'k Heb zelfs mijn neef wel overtuigd,
dat wat men je ten laste leggen mag,
dit door een twintigjarig onberispelijk,
zelfs eervol, leven weer is uitgewischt;
dat je alom ter goeder naam en faam staat,
en groot krediet hebt in de handelswereld,
als trouwbaar en ervaren financier....

(Als V. d. B e r g hem in de rede wil vallen.)

Neen, laat mij verder spreken. Zoo ten volle
heb ik mijn neef voor u gewonnen, dat,
als hij terug is van Amerika,
waar hij om zaken heen moet, hij dan aanstonds
hierheen komt, om de hand van uw Margot...

V. d. B e r g

(die weder was gaan zitten, springt op nieuw overeind en gaat vlak voor B a k k e r staan).

Wat blief? De hand van mijn Margot?...

(Hij slaat zich met de hand voor 't hoofd.)

O ja,
dat 's waar ook; Bet vertelde 't mij daar straks....

B a k k e r .

Margotje zelf is doodelijk van hem...

V. d. B e r g

(heftig).

Afschuwelijk!

(Hij wendt zich af en loopt heen en weer.)

De vent, die met een aanklacht
van schurkerij hier tegen mij in 't land komt;
die maakt, dat iedereen ze ziet en leest...
de kerel, die mijn naam geschandvlekt, mijn
krediet vernietigd heeft, hij wil mijn dochter

tot vrouw?... Dat nooit!...

B a k k e r .

Bedaar! Schreeuw niet zoo hard!

(V. d. B e r g loopt weder naar de tafel, wil zich inschenken, maar B a k k e r houdt hem tegen.)

Neen, drink niet meer! Dat is niet goed! Geloof
maar vrij, zielsmedelijden heb ik met je...

V. d. B e r g

(op de bank zittende, het hoofd tusschen de beide handen steunende).

Ja medelijden! Mijn krediet is weg!
Wie wil te doen nog hebben met een schurk?
Mijn naam, mijn eer, het werk van zooveel jaren...
't Is alles weg! Een schurk! Ik, ik een schurk!

(Hij staat weder op, om heen en weer te loopen.)

B a k k e r .

Maar als je nu terstond naar Rotterdam
vertrekt? Er is nog niets van uitgelekt....

V. d. B e r g

(uitvallend).

Dat is het wel! Van Dijk, die Nyman, jij,
je neef, de heele rechtbank!... God! wat is
Uw wraak verschrikkelijk! Dat heb ik na
zoo'n lange boete niet verdiend!....

B a k k e r .

Dat zeg
ik ook! De grootste schuld wordt uitgewischt,
als iemand zich verbetert... Het is goed,
dat j' aan een vriend, als mij, je schuld bekent...

V. d. B e r g .

Bekennen? Ik? Aan jou? Ik heb geen schuld!
Wat kunnen ze bewijzen? 'k Heb het reeds
gezegd! Dat stuk is valsch, verzonnen van
't begin tot 't einde! Maar wat helpt het mij?
Ik ben als schurk gebrandmerkt bij de wereld....
Geen mensch gelooft ooit aan verbetering!
't Is niets dan schande, wat mij wacht... Een schurk
word ik genoemd.... Mijn vrouw en kinderen...
Ach God! Mijn arme Willem!... O ga heen!
Ik kan niet langer! 't Duizelt mij voor d' oogen.

(Hij valt weder op de bank neder en legt het hoofd op de beide armen op de tafel.)

B a k k e r .

Zal ik je vrouw gaan roepen?

V. d. B e r g

(richt zich weder op).

Wie? Mijn vrouw?
Om Gods wil niet! Zij mag mij zoo niet zien!
Och, maak, dat zij je niet meer vindt! Ga achter
het huis maar om! Laat Pieter in den stal
je vigilant inspannen... Gauw! Ze mocht
eens komen! O mijn hoofd, mijn hoofd!... Ik kom
vanavond, neen... 'k wil zeggen morgen in
de stad....

(Hij valt weder voorover op het tafeltje.)

B a k k e r .

Och, ga wat rusten!.... Niet? Bonjour dan!

(B a k k e r verwijdert zich haastig links af.)

Achtste tooneel.

V a n d e n B e r g alleen. Daarna P i e t e r .
Zoodra B a k k e r verdwenen is, richt V a n d e n B e r g zich overeind, staat op, ziet schuw rond en wil zich in het boschje links begeven Op dit oogenblik komt P i e t e r uit het huis met een grooten brief of pakket papieren (half toegevouwen folio-formaat) in de hand.

P i e t e r

(roept hem na).

Meneer! Meneer!

V. d. B e r g

(kijkt om).

Wat is er? Wat moet jij?

P i e t e r

(geeft hem het pakket).

't Komt van de stad. 't Was
Wouter's jongen, die
het heeft gebracht. Hij had zoo hard geloopen...
Maar Meneer Willem had gezegd, er haast
bij was...

V. d. B e r g

(bekijkt het pakket).

Van Willem?

(Tegen P i e t e r .)

Goed! Die jongen moet
wat eten hebben.

P i e t e r .

Best, Meneer! Ik moest
u zeggen, dat Mevrouw is uitgegaan.
Ze werd bij de boerin geroepen, maar

kwam dadelijk weer thuis...

V. d. B e r g .
't Is wel! Ik ben
voor niemand hier! Hoor! voor geen mensch!

P i e t e r .
Zeer wel,
Meneer!

(P i e t e r af.)

V. d. B e r g

(gaat weder op de bank zitten, maakt het pakket open, waaruit hij een strookje papier neemt, dat los boven op een in enveloppe gesloten ander pakket ligt, waarvan de zegels verbroken zijn).

Dat is van Willem!

(Hij leest.)

‘'k Ontvang daar juist
dit stuk... Ik meende, dat het voor 't kantoor
was, brak het los en zag het in’.... O God!...

(Hij leest weder.)

‘Ik nam terstond een wel vertrouwd expresse,
om het aan u te zenden.... Ik kom niet,
naarbuiten’.... God, God!...

(Hij vouwt de folio-bladen, welke hij uit de enveloppe genomen heeft, open, neemt een los blad, dat er boven op ligt in de hand en leest.)

‘Jonkheer Meester Holm
van Biezen!... Officier... te Rotterdam!’....

(Het papier beeft in zijne hand.)

God in den Hemel!
Willem heeft het stuk
gelezen!... Biezendaal! Mijn ergste vijand!...
Hij d' eenige, dien ik nog altijd vreesde!...

(Hij ziet het papier weer in en laat het een oogenblik daarna uit de hand vallen.)

‘Geroepen worden ter verantwoording’...
Ik voor de rechtbank? Heere God, och sta
mij bij!

(Hij begint de folio-bladen, die met rood lint op de hoeken zijn samengehecht, in te zien en bladert erin, als hij niet spreekt.)

Copie van de memorie van
dien Boormans!... 't Is ontzettend! Groote God!
daar staat het zwart op wit!...

(Hij leest weder.)

Zoo duidlijk als
't maar kan!... Geen enkel cijfer, dat niet juist is!...
O schande!... Mijn zoo kunstig uitgedacht
en uitgevoerd bedrog aan 't licht gebracht!...
't Is alles waar en alles uitgekomen!...

Hij laat de papieren vallen, werpt zich achterover tegen de leuning van de bank, staart met gevouwen handen angstig naarboven, wringt zich de handen, hoort gerucht achter zich, grijpt de papieren, springt overeind en vlucht zoo haastig mogelijk in huis.

Negende tooneel.

Van Wulvestein, Margot en Constance (zij komen uit het boschje links, zoodra Van den Berg vertrokken is). Daarna Mevrouw Van den Berg. Later Pieter.

Margot

(valt vermoeid op een stoel).

O foei!... Wat ben ik moei!

V. Wulv.

Dat spijt me zeer!
Dan is 't maar goed, dat we den kortsten weg
naar huis genomen hebben.

Constance.

Ik ben niets
vermoeid! O neen! We wandelden zoo prettig!

(V. Wulv. en Constance zien elkander telkens aan, als in stilte geëngageerden, en blijven zooveel mooglijk dicht bij elkaar.)

V. W u l v .

Niet waar? Het was in 't bosch zoo koel. Ik vond het er vandaag wel duizendmaal zoo grootsch, zoo mooi als anders... Welk verschil toch, hé?

C o n s t a n c e .

Maar 't is er altijd beelderig!

V. W u l v .

(schalksch).

Vindt u 't er heusch zoo mooi? Ik dan alleen, als ik er zulk gezelschap heb.

C o n s t a n c e

(half luid).

Pas op! Daar is Mevrouw!

M e v r .

(komt haastig uit het huis en ziet nieuwsgierig rond. Zij is nog gekleed om uit te gaan).

Papa hier niet, Margot? Ik liet hem straks hier met uw vader achter, Stans!

C o n s t a n c e .

Papa er weer? En hier? Waar is hij dan?

Gunst, daadlijk na de reis hierheen gekomen?...

M a r g o t

(halfluid tegen Mevr.).

Heeft hij ook iets gezegd van Wilson? Zeg!
Is hij weer beter?

M e v r .

Heden kind! daar moet
je maar niet meer aan denken!... Mag ik u,
Mijnheer Van Wulvestein! een glaasje port
of sherry geven?

V. W u l v .

Als je blief, Mevrouw!
een enkel glaasje!

M e v r .

(schenkt in).

Stansje! ook een beetje?

C o n s t a n c e .

Ik dank u wel, Mevrouw!

(Men hoort een schot in huis.)

Gut! Wat is dat?

V. W u l v .

Een schot? Wie heeft hier een geweer, Mevrouw?

M e v r .

De baas zal in den moestuin schieten op
de musschen.

M a r g o t .

Neen! 't Was net, alsof het uit
het huis kwam...

C o n s t a n c e .

Ja, dat dacht ik ook! Het kwam
vanboven....

M e v r .

Och, de tuinbaas schiet wel meer!
Maar waar is toch Papa?

C o n s t a n c e .

En ook de mijne?
Is hij terstond weer naar de stad gegaan?
En zonder mij te zien?

M e v r .

Neen, dat geloof
ik niet! Ik denk ze zijn gaan wandelen....

P i e t e r

(komt overhaast uit het huis).

Mevrouw!!... Juffrouw Margot!! o kom toch boven!!
't Is zoo verschrikkelijk!!...

M e v r .

Wat is er dan?
Spreek op! Je maakt een mensch aan 't schrikken, man!

P i e t e r .

Straks vloog Meneer in huis... Ik was net in
den gang.. de trappen op... Ik hoorde hem
niet meer...

M a r g o t

(ongeduldig).

Nu ja! Zeg op! Wat wou je zeggen?

P i e t e r .

Ik hoord' een schot, liep naar de kamer, waar
Meneer was....

M a r g o t .

God! Papa!

(Zij snelt in huis.)

V. W u l v .

(wenkt Pieter te zwijgen).

't Is toch niet waar?
Mijnheer heeft niet geschoten....

M e v r .

(bevende).

Spreek dan toch!
Wat deed Mijnheer?

C o n s t a n c e .

O, blijf bedaard, Mevrouw!

P i e t e r .
Meneer heeft zich... met een pistool...

V. W u l v .

(grijpt hem aan).

Stil, vent!

P i e t e r .
Hij lag voorover op den grond....

M e v r .
Dood? Is
hij dood?

P i e t e r

(knikt toestemmend).

V. W u l v .
Neen! 't Is niet waar! Hij ligt in zwijm...

M e v r .
O God!

(Zij zakt ineen en wordt opgevangen door C o n s t a n c e en Va n W u l v e s t e i n .)

V. W u l v .
Terstond een doctor uit de stad!

Het gordijn valt.

(*Slot volgt.*)

Lentelied eens grijsaards.

Hoe ruim hebt ge, o Lente! weer 't feestkleed ontplooid.
'k Zie 't schittren langs heuvlen en dalen.
Hoe rijk is 't met bloemen en kruiden getooid,
Geen pen of penseel kan het malen.
De schemer, de schaduw zijn 't, die men ons geeft
Van wat in uw rijksgebied fonkelt en leeft.

Zij toovren met woorden, met tinten en kleur,
Die 't schoonheids-gevoel kunnen streelen:
Doch missen der bloemen verruklijken geur
En 't lied, dat de vogelen kweelen.
De Kunst is slechts leerling, Meestres de Natuur:

De Kunst speelt met vonken, ontleend aan háár vuur.

Hoe lieflijk spreidt ge al uwe giften ten toon,
Als feniks uit de asch weer herrezen:
Nog immer zoo jeugdig, zoo rijk en zoo schoon

Als ge altijd geweest zijt voordezen.
Een lachje om den mond, en een straalkrans om 't hoofd;
Als waart ge aan den koning der lichten verloofd.

Voor mij brengt ge thans niet dien rijkdom van vreugd
Als vroeger gij deedt, bij uw komen:
Toen nog mij bekoorden de illusies der jeugd
En 'k droomde de heerlijkste droomen
Van liefde en geluk en van roem in 't verschiet...
De illusies zijn weg, en de droomen teniet!

Maar 'k acht uwe gaven daarom niet gering.
'k Ben dankbaar voor wat ge komt geven,
Als voor al het goede, dat mij niet ontging
In 't hobblige strijdperk van 't leven.
Ik breng u, o Lente! blijmoedig mijn groet,
En roep u het welkom! met vreugd te gemoet.

Hoe koestert uw gloed en verheugt mij uw glans,
Na 't kille dier sombere dagen.
Hoe zoet zijn de geuren uit bloemkelk en krans,
Op vleuglen der Zefirs gedragen.
't Verjongt zich - het hart, daar uw adem door speelt,
Bij 't smachtende lied, dat de nachtegaal kweelt.

Hoe voel ik den last van de jaren verlicht,
Die 't hoofd mij naar de aard had gebogen,
Nu 'k staar weer van nieuws in uw vriendlijk gezicht,
In 't hemelsche blauw uwer oogen.
O! stondt ge mij altijd zoo koestrend ter zij,
't Ware uit met de macht van het wintergetij.

Maar 'k mor niet, omdat mij mijn jonkheid verliet,
Ik minder geneugten kan smaken
Dan 't jeugdige hart, dat ge uw weldaden biedt:
Slechts dankbare tonen wil 'k slaken.
Hoe vaak heeft uw weerkomst mij 't harte verheugd,
Hoevéél schonk me uw gunst, en hoevéél mijne jeugd!

Heb dank dus, o Lente! voor wat ge nog geeft,
Nu 't zilver mijn schedel kwam dekken.
Mijn hart blijft erkentlijk, zoolang 't in mij leeft:
't Bewaart uw aanminnige trekken.
Is dit soms het laatste, voor *mij*... wat ge bracht...
Herleef dan voor andren, steeds jeugdig in kracht.

En als dan uw adem de zoden beroert,
Waaronder mijn stof ligt te rusten,
Weet dan, dat mijn geest, aan dat hulsel ontvoerd,
En toevend aan schoonere kusten,
Ook daar - zoo hij iets van het heden er weet -
Uw pracht, noch uw gloed, noch uw gaven vergeet.

J. CHR. GEWIN

Twee zusters.

'k Heb haar gekend in de eerste kindsheid: beide
Als englen in de grenzenlooze heide,
Waarin ik vaak van 't zwerven heb verpoosd.
Daar huppelden zij blootvoets met haar broeder
Rondom de hut der arme, vrome moeder,
Die ploegde en zwoegde - en dankte voor haar kroost.

'k Heb haar gekend in de onvergeetbre jaren,
Toen zij de trots van gansch het dorpken waren,
En boerenzoons ten zoeten liefdedroom;
Want onschuld woonde in hare eenvoude zielen,
'tZij ze in de kerk des Zondags kwamen knielen,
Of op het Plein meedansten om den Boom.

'k Heb haar gekend, toen hare aanbeden moeder
Op 't ziekbed viel door de ondeugd van haar broeder,
En zij, beschaamd, met bloemen uit het veld,
Voor de eerste maal haar eenzaam dorp ontweken,
Hier in de stad om hulpe kwamen smeeken,
En, hand in hand, weerkeerden met wat geld.

'k Heb haar gekend, toen ze uit haar laatste rozen
Een krans voor 't graf der martlaresse kozen,
En voor altijd toen kwamen naar de stad.
o Vrienden! dan, hoe diep gewond door smarte,
Was lelieblank niet kuischer dan haar harte,
Dat zelfs een droom nog nooit bezoedeld had.

En thans, thans ken ik geene meer van beide.....
De schande scheidt de zusters uit de heide:
De eene - ach! een kind, misleid door 't jeugdig bloed -
Vergat welhaast hare onschuld en haar trouwe,
Lacht met de schaamte en de eerbaarheid der vrouwe,
En smoort in wijn den kreet van haar gemoed.

En de andre boet in 't klooster voor haar zuster,
Bidt gansch den dag, maar slaapt des nachts geruster
Op blooten grond, dan zij op zondig dons;
Doch, wakend soms bij 't heimvol stergewemel,
Slaat ze uit haar cel een tranenblik ten hemel,
En snikt: ‘o Moeder! dacht gij dàt van ons?....’

JULIUS DE GEYTER.

Antwerpen.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Menschen van goed ras.
naar Wilhelm Raabe.

IX.

Een roode lantaarn duidde aan, dat daar, waar zij haar licht verspreidde, nog, zij het ook betaalde, gastvrijheid bewezen werd. De bierkelder van Butzemann was in zekere kringen even bekend als de leesbibliotheek van Achtermann.

Dr. Wedehop en Achtermann werden ontvangen door Butzemann Jr., den verklaarden gunsteling van den Doctor.

'Komt binnen, Heeren,' zeide hij. 'Ik weet al, waarom gij komt. Hij zit reeds sedert vanmorgen in de achterkamer; mijn vader zit bij hem.'

'Gij zijt een goede jongen, Louis,' zeide Dr. Wedehop, en klopte den jonkman op den schouder.

'Dat zegt gij maar zoo, Mijnheer,' antwoordde Louis, en tot een klant: 'Een biefstuk met eieren, Meneer? terstond.'

'De jongen is te net, Achtermann,' zeide Wedehop. 'Als ik hem aankijk, stort ik bittere tranen om mijn oudvrijerschap; zulk een zoon zou ik mij gewenscht hebben en als schoonzoon gun ik hem slechts geel van nijd aan een ander.... Hier zijn wij er, daar zit hij. - Goeden avond, Butzemann. - Goeden avond, Paul.'

'Goeden avond, Heeren,' antwoordde Butzemann, opstaande. 'Praat toch eens met hem; hij ligt maar met zijn gezicht op zijn arm; zoo heb ik den halven dag bij hem gezeten; maar nu ben ik ten einde raad.'

Achtermann trad terstond naar voren, legde zijn hand op den schouder van den gentleman-vagebond en zeide: 'Beste Ferrari!'

'Wie is dat?' antwoordde Paul Ferrari en sloeg zijn ontstoken oogen naar den spreker op. '*Well*, dat is vriendelijk; gij zijt immers Karl... Karl Achtermann? En Wedehop, dat is goed; neemt plaats; *what will you drink*?'

'Vooreerst nog niets, man,' antwoordde Dr. Wedehop. - 'Wees zoo goed en laat mij ook een biefstuk met eieren klaar maken, Butzemann. - Hier is een stoel, Achtermann. - Hier breng ik hem nu, Paul, dien ik je voor vanavond heb beloofd; weest nu bedaard, kinderen.'

Het was eenmaal een zeer fraai en fijn gelaat geweest, waaruit de man met den sierlijken bedelstaf de grijze haren naar achteren streek. 'Gaat het je goed, Achtermann?' zeide hij.

Achtermann liet eerst zijn hoed en daarna zijn parapluie vallen, eer hij zijn bevende hand uitstak, en de teruggekeerde vriend zijner jeugd keek hem lang aan, eer hij de trouwe hand greep; eindelijk zeide hij met schorre stem:

'Je verwondert je, ouwe kameraad, niet waar? Dat doe ik mezelf ook... nu en dan.'

‘Ik verwonder mij niet,’ zuchtte Achtermann. ‘Maar, goede Paul, ge weet, ik heb altijd langer tijd noodig om te bedaren dan een ander... Uw dochter is vanmiddag nog bij mij geweest, maar... zij weet nog niets...’

‘Laat ons daarom eindelijk verstandig praten,’ bromde Dr. Wedehop. - ‘Zie, Butzemann heeft ook zijn invallen; nu hoort hij in de verte een hond huilen en hij denkt: ik wou, dat iemand dat beest inliet. - Is het niet zoo?’

‘Ten naaste bij wel, Doctor,’ antwoordde Butzemann.

‘Och, Wedehop!’ kreunde Achtermann, met een blik vol deernis op Ferrari.

‘Het is nu eenmaal zoo,’ antwoordde Dr. Wedehop; ‘wij hebben hem weer hier, hij zal weer opbiechten en dan is de vraag: wat zal er nu van hem worden?’

Onder het eten van zijn biefstuk luisterde Dr. Wedehop naar het gedempte gesprek tusschen Achtermann en Ferrari en nadat hij zijn bord van zich had afgeschoven, had hij in dubbel opzicht genoeg.

‘Ruim maar weg, Butzemann Jr., schoonzoon,’ zeide hij.

‘“Schoonzoon?”’ gromde Louis Butzemann. ‘Wat bedoelt gij nu weer, Doctor?’

‘Dat het tot mijn liefste droomen behoort, dat ik een huwbare dochter heb, tot wie ik zeg: Neemt elkander dan en weest gelukkig, kinderen. Beschouw mij maar als uw geestelijken schoonvader, Louis; geloof me, ik geef je een vrouw. - En nu over iets anders. - Paul, ge zoudt een origineel zijn, indien er niet millioenen van uws gelijken waren. Daar hebben we je nu weer bij ons, precies zooals ge zijt heengegaan, alleen nog maar wat zwakker op de beenen en wat draaieriger, ik zal niet zeggen waar. Je duizend kunsten en wetenschappen hebben je ook in Amerika nergens toe gediend. Het kruit heb je, helaas, wat al te dikwijls uitgevonden: ééns is de ontdekking genoeg. - Doe de kurk op de flesch, Butzemann; hij mag nu niet meer drinken, maar moet mij aanhooren. - Hoe dikwijls heb je in je leven de wimpels naar het geluk laten waaien, Paul, en zijt scheepgegaan met een aanstelling als stadhouder van Eldorado in je zak?...’

‘Maar, goede Wedehop,’ fluisterde Achtermann, ‘ge moet toch zien dat alles wat gij zegt, tot niets leidt...’

‘Omdat de man daar weer met zijn hoofd op zijn arm ligt en weer aan het snurken gaat? Maar voor den d.... waar moet het dan heen? Wilt gij hem mee naar huis nemen, of moet ik het doen? Wij kunnen hem toch onmogelijk midden in den nacht bij zijn arm, lief kind in huis schuiven en zeggen: Daar hebt ge uw papa, Juffrouw, wèl te rusten! Hoe moedig heeft het kleine, brave ding er zich met haar pianino en haar borduurnaald door geholpen, terwijl hij in Amerika weer zijn kruit verschoot!’

‘Als hij van nacht hier op de canapé...’ wilde Butzemann goedhartig voorslaan, doch Dr. Wedehop viel hem in de rede:

‘“wil slapen?”’ Dank u, oude; wij weten buitendien wel, dat gij van de onzen zijt, niet waar? Mijn canapé is óók tot zijn dienst; maar het meisje, het meisje met haar muziekportefeuille en haar kanarievogel... Ik heb het boek van Michelet over de vrouwen vertaald; ook Feydeau - *la dame aux camélias* en ik vertaal steeds door. Ik doe waarachtig mijn best, om het Duitsche volk te beschaven en te verbeteren... Maar nu genoeg, ik ga naar huis. - *Allons*, Paul, opgekeken, man! - Butzemann, help mij om hem op de been te krijgen.’

‘Wilt gij hem dan mee naar huis nemen, Wedehop?’ riep Achtermann. ‘O hoe dank ik u, goede...’

Dr. Wedehop klopte hem goedhartig op den schouder en zeide:

‘Oude schalk, wie kan tegen zijn natuur? De uwe is altijd geweest op diegenen het meest te vertrouwen, die hun woorden op een goudschaaltje wegen. Maar zoo oud zijn wij, goddank, nog niet geworden, dat wij ons het jaar niet meer herinneren, waarin hij alles wat hij had met ons deelde, zonder het zich tot een verdienste toe te rekenen. Hij was altijd de millionair onder ons en daarom,

Butzemann, laat uw zoeten jongen of een van uw *Kellner's* een vigilante gaan halen. - Achtermann, wij zullen het meisje, met onze ondervinding en de hulp van anderen, ook wel door dit genoegelijke weerzien heen helpen. Op uw professorsvrouw bij voorbeeld reken ik vast.'

X.

'Wij hebben hem opgenomen en meegedragen,' zeide Dr Biberstein in Lagny van den onderofficier Schenck, op de oude vraag: 'Waar en hoe?'

'Houd je goed, man, de splinters komen er mooi uit en wij zullen den kogel wel vinden.'

'Blijf als 't je blieft nog een oogenblik heel stil liggen, Mijnheer,' zeide geruimen tijd later een geheel andere stem. 'Jawel, Mama is in de andere kamer. - Nu, in Gods naam, kom dan maar, Moedertje!'

De eenige, die onder de vrienden zijn bedaardheid had behouden, toen de ongelukstijding was gekomen, was Waterman, die noch Mevrouw Schenck, noch de zenuwachtige Natalie, noch Achtermann begreep, en het allerminst Dr. Wedehop, die hem bijna teeder aankeek en zeide:

'Waar wij al dien tijd den hond moeten laten, Mevrouw Schenck, is mij een raadsel.'

'Die gaat eenvoudig met mij mede, Mijnheer Wedehop,' had Natalie gezegd; 'Papa zal zeker plezier in hem hebben.'

'Dan is het dier bezorgd. Het spreekt vanzelf, dat Achtermann naar het noodigste omziet; de koffers staan gepakt. Maar zet als 't u blieft niet zulk een jammerlijk gezicht, Mama Schenck. Ik geef u mijn heilig woord van eer, dat Dokter Winckelspinner zulk een brief niet zou geschreven hebben, als het niet goed was afgeloopen. Wel, wel, wat zal ik met plezier de wijnbergen terugzien, en dat in de lente na zulk een zegepraal! Het zal mijn oude oogen goed doen, als ik Winckelspinner weerzie.'

De professorsvrouw, die onder het gesprek over den hond, en reeds menigen langen dag en nacht, met gevouwen handen had gezeten, nam Natalie Ferrari in haar armen en kuste haar, en den volgenden dag gingen Mevrouw Schenck en Dr. Wedehop op reis.

Mevrouw Schenck kon geen beter geleider op reis verlangd hebben dan Dr. Wedehop, doch voor hem was het jammer, dat hij niet alleen reisde, want er waren misschien geen twee menschen in geheel Duitschland, die overal zooveel goede kennissen hadden als hij.

Zulk een vriend had hij natuurlijk ook in Zwaben; Winckelspinner heette hij; hij was arts, had een uitgebreide praktijk en bewoonde een huis met een tuin, die tegen den berg op liep. De jonge Donau stroomde nog als een beek langs den voorkant, aan de overzijde van den weg.

'Wij mogen zoo laat aankomen, als het de verwarring in het spoorwegverkeer gelieft, Mevrouw Schenck, wij vinden zijn deur altijd open en hem paraat met het geruststellendste laatste bulletin over den mallen jongen; geloof mij, Mevrouw,' zeide Wedehop; het was inderdaad nacht, toen zij het doel van hun reis bereikten.

‘Ik heb hem in geen tien jaren gezien, maar daar staat hij, met een lantaarn, en zijn vrouw staat naast hem. “Die goede man,” zou Achtermann zeggen; maar dat zeg ik in het geheel niet; dat Marietje uit Ulm, dat daar met haar mooie bonten pellerine naast hem staat, heeft hij mij al dansende afgesnoept; zij zou wezenlijk een goede vrouw voor me hebben kunnen worden! - Hier, Winckelspinner! Dat is toch waarachtig vriendelijk van je, ouwe, om negen uren hadden wij er moeten wezen! Nu, zooveel te beter dat wij er eindelijk zijn!

En hadt je... kwade tijding voor ons gehad, dan zou je die wel bewaard hebben, totdat we bij je thuis waren. Dit is de moeder, Mevrouw Schenck. - Mevrouw Winckelspinner. Ja, goddank, wij zijn er!'

'Mevrouw, ik heb de eer,' zei Dokter Winckelspinner; 'dit is mijn vrouw; Marietje, maak je compliment. - Vriend Wedehop - je bent een *nuantie* ouder geworden.'

'Een *nuance,* Winckelspinnertje; je spreekt je Fransch nog altijd even mooi uit. Maar hoe is het, zullen wij de dames hier kennis laten maken of onderweg?'

De beste kennis hadden de dames reeds met elkander gemaakt, zoodra zij elkander bij het schijnsel der lantaarn en het gaslicht van het station hadden gezien.

'O, wat is het vriendelijk,' snikte Mevrouw Schenck. 'Wat heb ik u veel te zeggen en te vragen! Uw brieven, mijn zoon...'

'Marietje!' riep Dr. Winckelspinner, 'veeg nu die tranen weg; voor de andere bagage zal ik zorgen. - Nu bedaard, vrouwtje, hij ligt immers vrij van koorts in de zaal van het hospitaal te slapen, en over eenige weken halen we hem bij ons thuis. - Kom nu, de meisjes wachten met het avondeten. - Dit is de Markt, Mevrouw,' ging hij voort en hield zijn lantaarn omhoog. 'Nu den hoek om, dáár woon ik; nu zijn wij thuis en nu zeg ik nog eens: Welkom in Zwaben; ik hoop, dat het u goed bij ons zal bevallen.'

'Dat hoop ik van ganscher harte,' voegde het kleine, ronde Mevrouwtje erbij; 'laat ons geen onnoodige complimenten op de stoep maken; is het wel, Mevrouw Schenck?'

'Marie Schenck heet ik. O, ik ben u zoo dankbaar voor alles, wat gij aan mijn zoon....'

'Gedaan hebt? Dat is tot nog toe alleen mijn man. De noodige ziekensoepjes hebben alle Duitsche vrouwen gekookt.'

'Heere je!' zeide Mevrouw Winckelspinner anderhalf uur later, 'wat is het laat geworden; 'wat hebben ze toch altijd voor kwaad van de Berlijners gesproken en jij ook, man! Hoe de anderen zijn, weet ik niet; maar dit vrouwtje is lief en prettig, om mee om te gaan.'

'Nu, wat heb ik dan gezegd? Ik heb mijn Wedehop weer, mijn besten vriend in die Pruisische poollanden. - Droom genoegelijk, kind, maak het niet te erg met je ribbestooten; ik heb al een harde zitting met Wedehop achter den rug. Je weet, dat ik nog jaloersch ben; ik ben blij, dat hij nu met die Noord-Duitsche dame op reis is, wie hij zijn hof kan maken.'

Mevrouw Winckelspinner lag reeds op haar linkeroor.

Den volgenden morgen gingen de Dokter, Mevrouw Schenck en Dr. Wedehop samen naar het hospitaal.

'Mijn lieve jongen!'

'U hier, Mama, u! Dat is mooi; te mooier, omdat het in het geheel niet noodig is! Had ik u niet streng verboden, u ongerust over me te maken? Hoe gaat het met de rhumatiek? - Dokter, mag ik u mijn moeder voorstellen, een genie in liefheid. zooals er in de honderd jaren maar één verschijnt? - En dus begon het beleg van Parijs u óók te vervelen, Mama? - Dr. Wedehop; hoe zal ik u danken? Denk om Gods wil maar nooit, dat ik mijn schuld aan u kan afdoen. - En hoe gaat het u allen? Hoe gaat het Achtermann en....'

'Houdt ge eindelijk op?' snikte de oude dame. - 'Hoort nu eens aan, Heeren. Is het niet of ik enkel gekomen ben, om hem op te winden? - Hebt ge mij nog geen angst genoeg bezorgd? Natalie is wel en ook in angst en zorg; dat wil je toch maar

weten, niet waar? Wees nu verstandig en ga weer liggen, anders rijd ik direct weer naar huis.'

'Zij zou ertoe in staat zijn,' mompelde de gelukkige zoon. 'Hoor haar eens aan! Ik ben in het geheel niet zeker, dat zij hier niet al acht nachten lang voor

de deur geslapen heeft. - Geef me toch eindelijk een hand, Dr. Wedehop! Van alle stervelingen zou ik u uitgekozen hebben tot *cavaliere servente* voor die oude vrouw. Wat zal ik doen....'

'Een verstandige jongen zijn, Ulrich,' antwoordde Dr. Wedehop, 'en niet al die arme drommels hier rechts en links van hun rust berooven.'

'Dat is waar,' zeide Dokter Winckelspinner. 'De zon is niet voor iedereen zoo mooi opgegaan.'

Zij keken allen rechts en links in de groote zaal en Ulrich ging inderdaad vrij rustig liggen en hield de hand zijner moeder vast.

'Zij laat je groeten,' zeide Mevrouw Schenck, over haar zoon heenbuigende. 'Zij heeft Waterman bij zich genomen; haar vader is ook uit Amerika terug...'

'En mijn brief?'

'Kwam juist op een goed uur, mijn lieve Ulrich. Ik heb hem haar bij haar andere zorgen mee naar huis gegeven. Lig stil, ik geloof dat zij nog haar beetje zonneschijn uit het gekrabbel heeft gehaald; je kunt het nooit voor haar verantwoorden, als je.... nu niet stil ligt.'

Doch dat kon Ulrich niet; hij richtte zich nog eens op zijn gezonden elleboog op en riep naar het bed links:

'*Toupelard*!'

'*Eh bien, mosieu* Schenck?' klonk het mat.

'*Je vous donne ma patole on dansera à vos noces comme aux miennes, mon ami.*'

'*Croire et atteindre!... Mais par avance tous mes remerciments*, *mosieur Schenck.*'

Dokter Winckelspinner ging naar hem toe, legde zijn koele hand op het gloeiende voorhoofd en zeide: 'Lig nu ook stil, *monsieur* Toupelard, *attendre* is zaak, als men wil, dat er van *atteindre* sprake zal zijn.'

De Parijzenaar verstond het Fransch, al was het slecht. Hij bleef stil liggen en mompelde in zijn koorts:

Sous l'herbe verte où je repose
Me viendront des parfums de rose...

'Dien brengen wij overmorgen weg,' zeide de Dokter zacht tot Dr. Wedehop; 'voor die hooge temperatuur is geen andere verbinding meer mogelijk dan met de koele moederaarde. Het spijt mij! Hoe het met den anderen staat, hebt ge gezien; als hij niet instort, kunnen we hem over acht dagen bij ons thuis halen. Maar neem nu afscheid, ik bedoel u, Mevrouw, en Meneer uw zoon. Ik kom vanmiddag en vanavond weer; maar de "zij", over wie gij het samen hadt, zullen we er liever nog buiten laten. Mama zal mij onderweg wel vertellen, hoe zij heet.'

'Natalie,' mompelde de verliefde gekwetste in zijn kussen.

'Zie nu eens aan! Maar ik vroeg het niet aanu, Schenck! - Adieu, morgenochtend breng ik Mama weer mee.'

Acht dagen later waren Mevrouw Schenck, Ulrich en Dr. Wedehop onder het gastvrije dak van Dokter Winckelspinner bijeen, en het was moeder en zoon nog nooit zoo duidelijk geweest, hoeveel zij elkander waard waren. Zij spraken nooit pathos met elkander. 'Ik wou wel eens weten,' zei Mama, 'van wie je die wonderlijke manier van praten hebt.'

'Ik denk van u,' antwoordde de zoon dan. 'Maar met dat al word ik raadsheer...'

'Blijf me toch met je mythisch raadsheerschap van het lijf,' knorde Mama.

‘Mythisch?’ vroeg de zoon. ‘Ik verzeker u, oudje, dat mijn toekomstige werkgever Koninklijke Hoogheid is. ‘Schenck,’ heeft hij voor Parijs gezegd, ‘je zult mij niet tevergeefs uitgeteekend hebben. In Duitschland spreken wij elkander nader.’

‘Arme jongen, wie weet, wat ge in de laatste weken gedroomd en geijld hebt! Wat hadt ge begonnen, als ge mijn lieve Natalie en mij niet in je droomen hadt gehad?’

De zoon vatte met zijn linkerhand zacht de hand zijner moeder; de rechter hing nog in windsels en doeken.

‘Mama,’ zeide hij, ‘als gij schrijft, geef Achtermann dan een wenk van mijn lust, om hem den hals om te draaien. Waarom schrijft de man niet? Hij heeft geen gevoel!’

‘Laster niet, Ulrich,’ riep Mevrouw Schenck. ‘Daar komt Sophietje aan; zij houdt iets wits in de hoogte.’

Het was het oudste Winckelspinnertje, dat juist een brief van Achtermann in groote sprongen naar het priëel kwam brengen.

Het frissche kind had gerust wat langzamer kunnen loopen; haar zonnige lach en haar schitterende oogen kwamen weinig overeen met den inhoud van den brief.

Mevrouw Schenck brak den brief open; hij was aan het adres van Dr. Wedehop.

‘Dat het bij u met den dag beter gaat,’ schreef Achtermann, ‘is mijn eenige troost in den toestand, waarin gij mij hebt achtergelaten. De menschen halen nog altijd boeken bij mij en vinden gedrukte ellende nog altijd interessant. Waterman is welvarend en is vandaag met onzen Paul Ferrari in mijn bibliotheek, maar het gaat den armen Paul niet zoo goed als hem.

Die arme Natalie; sedert zij met uitgebreide armen mijn bibliotheek inkwam en mij een kus gaf, omdat zij haar vader terughad, heeft zij hem nog nooit anders dan een vriendelijk gezicht laten zien; als ik aan Mevrouw Schenck schreef en niet aan u, mijn vriend, zou ik zeggen, dat het was om bij te schreien.

Gij moest haar eens in haar *ledig* kamertje tegenover hem zien zitten! En *hij is krankzinnig*; ik onderschrap het met sidderen en beven. Hij is bankroet naar lichaam en geest. Hij heeft Waterman aan zich gewend; de hond volgt hem en 's avonds gaan wij beiden in de kroegen zoeken, waar hij den hond kunsten laat vertoonen en dan met zijn hoed rondgaat. Mijn vrouw vindt het onaangenaam, dat dat, natuurlijk, mijn leven vooral 's avonds ongeregelder maakt; ik zou het ook niet kunnen doorzetten, als Louis Butzemann mij niet hielp. Hij heeft invloed op Meta en weet uit instinct, waar de arme Paul te zoeken is. Wij geven ons alle moeite, om hem uitsluitend aan den gang naar den bierkelder van Butzemann te wennen, doch tot nog toe is het niet gelukt. Zijn arm, arm kind! Laat Ulrich dit niet lezen, Wedehop! Ik gaf er wat voor, dat wij Mevrouw Schenck hier hadden! Ik weet niet, hoe zij ons zou helpen, maar helpen zou zij...’

Ulrich legde, kortademig, met op elkander geknepen lippen, den brief neder. Wat er nog volgde, las hij later nog dikwijls genoeg; Achtermann schilderde nauwkeurig het leven, den toestand en de hulpmiddelen van Natalie; doch wij schrijven den brief niet verder af.

(Wordt vervolgd.)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Meer dan een verslag.

Rapport der Rijkscommissie tot het instellen van een onderzoek naar den toestand der Nederl. kunstnijverheid. 's Gravenhage, 1878.

I.

Overeenkomstig de belofte, aan het slot van mijn jongste artikel over ‘Kunstindustrieel onderwijs’ in dit tijdschrift uitgesproken, wil ik thans in verband daarmee van bovengenoemd Rapport een beredeneerd overzicht geven, om tot eene algemeene bekendmaking en waardeering hiervan mee te werken.

Zij, wier belangstelling in deze zaken hen reeds bekend maakte met hetgeen dit Rapport beoogt en hetgeen tot de samenstelling hiervan aanleiding gaf, zullen mij, naar ik hoop, wel willen excuseeren, waar ik in de volgende bladzijden nu en dan ga treden in aanhalingen, noodig voor anderen, die ik trachten wil tot de lezing ervan op te wekken - noodig vooral voor hen, die, kennis wenschende te nemen van belangrijke vragen van den dag, dat bij voorkeur doen door een recenseerend overzicht.

Voor laatstgenoemden dan diene 't eerst ter kennis of in herinnering gebracht, dat de in 1877 gehouden, eerste groote Nederlandsche tentoonstelling van voortbrengselen der kunst-nijverheid (waarover reeds in mijn voornoemd artikel een en ander werd meegedeeld) o.a. aanleiding gaf tot eene van Rijkswege tijdelijk aangestelde Commissie: ‘tot het instellen van een onderzoek naar en het uitbrengen van een rapport aangaande den toestand der Nederlandsche nijverheid, uit het oogpunt van kunst en smaak beoordeeld, alsmede omtrent de middelen, welke tot verbetering en ontwikkeling van die kunst-industrie zijn aan te wenden; een en ander naar aanleiding van de te Amsterdam geopende Tentoonstelling’.

Zooals die Commissie bij haar inleidend Voorwoord zelf opmerkt,

was haar onderzoek alzoo tweeledig. Hoezeer ook door velen onzer industrieelen aan bovengenoemde tentoonstelling was meegedaan, toch was ook nog menigeen achterwege gebleven, en waren hierdoor sommige takken onzer nijverheid slechts ten deele of soms in 't geheel niet op die tentoonstelling vertegenwoordigd, en moest het onderzoek, wilde het den toestand der geheele Nederlandsche nijverheid blootleggen, nog uitgebreid worden tot in hare fabrieken, scholen en werkplaatsen.

Wij kunnen er de Commissie niet dankbaar genoeg voor zijn, dat zij hare taak zoo breed opvatte en, wat meer zegt, ook zoo uitvoerde. Het is toch licht te begrijpen, dat zij, hoe ook gesteund door hare officieele aanstelling, bij dat laatste onderzoek moest stuiten op velerlei moeilijkheden, gezwegen van den tijd en den arbeid, aan de volvoering der geheele opdracht verbonden.

Gaan we thans eerst eens na, van welke gronddenkbeelden zij hierbij uitging, op welk standpunt zij zich bij dat onderzoek heeft geplaatst.

Op bladz. 8 tot 12 van de 'Inleiding' geeft zij daarvan zelf de noodige ophelderingen. Eerst wordt de lezer voorbereid op de daadzaak, dat bij de beoordeeling van den tegenwoordigen toestand onzer kunstnijverheid in de eerste plaats eene vergelijking met die van vroegere tijdperken onzer geschiedenis ten grondslag ligt - eene vergelijking, die, vooral ten opzichte van het verleden der 16de en 17de eeuw, zeer ten nadeele van het heden is. Doch hoezeer daaruit ook aanleiding gevonden wordt, om de meestal zeer schoone en karakteristieke voortbrengselen dier tijdperken als navolgenswaardige voorbeelden bij de beoefening der hedendaagsche kunstindustrie te stellen, wordt - en naar onze meening zeer terecht - gewaarschuwd tegen overdrijving daarvan. Want 'elk tijdperk, elk geslacht, elk volk, heeft zijn eigen wijze van beschouwing, heeft met zijn eigen ontwikkeling en beschaving, zijn zeden en gewoonten, zijn deugden en gebreken, ook zijn eigen behoeften. Zoo heeft ook elk tijdperk, elk geslacht, elk volk zijn eigen kunst' en - laat mij dit ertusschen voegen - *zijn eigen kunstnijverheid.* 'De kunstenaar, die de poging doet om die behoefte te bevredigen, moet daarmede rekening houden.' En meer nog dan de zuiver beeldende kunstenaar moet de *kunstindustrieel* dit doen, op grond dat deze een kunst beoefent, die hem meer aan de werkelijkheid bindt dan genen de zijne. Hem geldt vooral, 'dat hij zich niet te zeer aan den invloed zijner omgeving onttrekke, en in de studie van de kunstuiting van vervlogen tijdperken en soms van andere volken zich een ideaal vorme, hetwelk met de behoeften zijner tijdgenooten in tegenspraak is'. En waar hij zich wijdt aan de studie der kunstindustrie van vroegere tijdperken en andere volken, daar stelle hij zich ten hoofddoel niet de trouwe navolging, maar *de kennis der beginselen*, waarmee meesters in zijn bedrijf met schoon gevolg hebben voldaan aan de eischen en behoeften van den tijd en de maatschappij, waarin dezen leefden en werkten.

In bovengenoemde Inleiding wordt nog afzonderlijk stilgestaan bij de tegenwoordige eischen van het publiek en de eischen der kunst, in bewoordingen, die ik gaarne zou willen overschrijven. Doch om niet te veel plagiaat te plegen en om ruimte over te houden voor een paar opmerkingen, die zich bij het overdenken hiervan en van het voorgaande bij mij opdrongen, moet ik bladz. 10 en 11 dier Inleiding met deze enkele betuiging van instemming voorbijgaan.

Die opmerkingen zijn deze:

Het komt mij voor, dat de Commissie in de welgeslaagde poging, om hare denkbeelden omtrent de eischen, die het publiek en de *kunst* stellen, in een passend en keurig gewaad te kleeden, te kort heeft gedaan aan de eischen, die de *nijverheid* meebrengt. Wel is waar worden dienaangaande op latere bladzijden nog enkele wenken gegeven; doch dit geeft den indruk, alsof de nijverheid in dezen slechts een ondergeschikte rol speelt. Met verwijzing naar hetgeen ik in mijn vorig artikel aangevoerd heb en naar hetgeen ook de Commissie in haar geschrift heeft geboekt omtrent het gemengd karakter van de kunstindustrie, mocht hier, naast de omschrijving van de eischen der kunst, eene afzonderlijke toelichting van de eischen der nijverheid gegeven zijn. Hoe verschillend toch bij vroeger is de *wijze*, waarop zij thans over 't algemeen wordt beoefend; welk een andere en grootere beteekenis heeft zij niet gekregen in het tegenwoordig bedrijf der maatschappij; welke verplaatsingen en wijzigingen heeft zij al niet ondergaan bij verschillende landen en volken, ook in ons eigen land bij ons eigen volk!

Men zie eens, welke veranderingen alleen door de toepassing van den stoom in haar wezen en werken zijn gebracht - hoe door een dikwijls tot het uiterste gedreven verdeeling van den arbeid, gepaard met een bijna alles overheerschenden geest van centralisatie, de nijverheid en hare vertegenwoordigers in een geheel andere verhouding zijn geplaatst tot andere zaken en personen, ook, en niet het minst, tot de kunst en hare beoefenaars! Men lette o.a. eens op het daaruit hoofdzakelijk ontstane, hier en daar scherp geteekende, verschil tusschen de *fabrieks*- en de eigenlijke *handwerks*-nijverheid, en den overheerschenden invloed van de eerste ten koste van de laatste! Hebben we niet reeds op vele tentoonstellingen, ook op de meergemelde te Amsterdam, gezien, hoe de machinale fabricatie zelfs tot kunstindustrieele producten is uitgestrekt? Heeft niet een geachte inlandsche firma juist daarmee veler bewondering gewekt, naam gemaakt en een der eerste bekroningen behaald? Maar heeft ook niet een andere, evenzeer geachte firma in ons land, die ook fabriekmatig werkt, die bekroning gemist en haar naam verspeeld? Brengt men deze en dergelijke feiten in verband met de nog door velen omhelsde meening, dat de machinale fabricatie van nijverheidsproducten schadelijk is voor de kunstnijverheid in 't algemeen en voor het kunsthandwerk

in 't bijzonder - dan rijst de in mijn oog zeer gewichtige vraag: In hoever mag en moet men bij het pogen, om de kunstnijverheid ten onzent op te wekken, te veredelen en te verspreiden, met deze feiten en toestanden rekening houden?

Daar ik mij niet berekend acht, om op deze vraag een grondig en beslissend antwoord te geven, wil ik mij bepalen tot de volgende opmerkingen hierover. Eene vergelijking van onze nijverheid met die van de meest voorbeeldige in het buitenland acht ik in dezen gevaarlijk. De quaestie staat daartoe te veel in verband met den toestand van de verschillende landen en volken, hunne hoofdbronnen van bestaan, de ligging en gesteldheid van hunnen bodem, den aard en de ontwikkeling hunner bewoners. Wat men ook beproeve, om de Nederlandsche fabrieksnijverheid op te voeren tot die hoogte, waarop deze in Engeland, Frankrijk, Duitschland en België staat, wat daarvan ook moge gelukken - steeds zal die nijverheid een ongelijken strijd te voeren hebben, omdat haar ten onzent het voornaamste voedsel (ijzer en kolen) uit den vreemde moet worden toegevoerd. Nemen we nu hierbij in aanmerking, dat onze inlandsche handwerksnijverheid van dat bezwaar weinig te duchten heeft, dat zij meer van het individu dan van werkkrachten in massa afhankelijk is, dan is er reden, om in de eerste plaats te onderzoeken: in hoever door ontwikkeling onzer *handwerks*nijverheid *onze kunstindustrie* zou kunnen bevorderd worden(*).

In de tweede plaats komt dan de *fabrieks*nijverheid. Om nader aan te toonen, waarom deze minder dan gene geschikt is, om een kunstindustrie, welke in een staat van verval verkeert, daaruit op te heffen, kan nog gewezen worden op het feit, dat zij hare kracht en ontwikkeling meer toont in de techniek, d.i. de *kunstvaardigheid* van uitvoering, dan in de *kunst* zelve. Wat in de kunstindustrie slechts een middel kan zijn, is hier maar al te dikwijls een doel - een oorzaak en gevolg van het gebrek aan behoefte en gelegenheid, om naar den eisch der kunst te produceeren. ‘Die eisch is vóór alles *harmonie*’, zoo lezen we in het Rapport der Commissie. - Ja, harmonie, met de daarin opgesloten wet van regelmaat en orde, gevoegd bij *afwisseling.* En dit laatste niet het minst. Afwisseling vraagt de kunst; afwisseling vraagt ook het publiek, zij het bij dit soms ook om geheel andere redenen dan bij gene. De kunstindustrieel, die zooveel mogelijk aan die vraag naar afwisseling zal trachten te voldoen, moet zich ook zooveel mogelijk onthouden van het produceeren veler voorwerpen naar één en hetzelfde model. De daardoor ontstane herhaling slaat spoedig over tot eentonigheid, en schaadt de kunstwaarde van het schoonste product. Merk het op aan het oudste

(*) Men versta de beteekenis, welke ik hier aan het woord ‘fabriek’ moet hechten, wèl; d.i. de plaats van werktuigelijke fabricatie en reproductie van vele gelijke voorwerpen naar één model, waarbij dan bij eenige samengesteldheid dier voorwerpen de vervaardiging, tot zelfs in onderdeelen, door machinale kracht of routine tot stand komt.

zoowel als aan het nieuwste; antiquiteiten zijn dikwijls hierom alleen kostbaar en gezocht, omdat zij zeldzaam zijn, en het nieuwste modestuk wordt door menigeen weldra op zij gezet, wanneer het door veelvuldige en goedkoope reproductie onder elks bereik is gebracht. Sommige buitenlandsche fabrieken erkennen dit feit en houden daar rekening mede. Zoo kon men nog kort geleden als dagbladbericht kennis nemen van het volgende:

'In de werkplaats van den heer Doulton wordt de versiering van het aardewerk door verdienstelijke artisten uit de hand bewerkt, en wordt, in tegenstelling met het fabrieksysteem, van elk model slechts één voorwerp vervaardigd.'

Ziedaar een wijze van voortbrengen, welke, naar mij voorkomt, uit het oogpunt van kunstindustrie alle overweging verdient. Ik vertrouw, dat de Commissie ook te dezen opzichte 'de studie van de hedendaagsche buitenlandsche kunstnijverheid aanbevelenswaard zal heeten', waar zij ook deze, met waarschuwing tegen slaafsche navolging daarvan, aanprijst 'om bekend te worden met de wijze, waarop men elders het vraagstuk tracht op te lossen: hoe de kunst in overeenstemming te brengen met de moderne eischen van het publiek' (bladz. 12).

Is het mij gelukt aan te toonen, dat in de kunstindustrieele quaestie naast kunst en publiek de nijverheid mede als eischeresse optreedt, en hoe met haar in dezen rekening moet of kan gehouden worden - dan rest mij thans nog een opmerking over de voornaamste *bronnen van studie* voor de beoefening der kunstnijverheid, zooals deze in meergemeld rapport zijn vooropgesteld.

'De kunst eischt harmonie', zoo lezen we nog eens. 'Harmonie tusschen de samenstellende deelen van het voorwerp, harmonie tusschen die voorwerpen zelve in verband met hunne omgeving, harmonie dier omgeving met de verschijnselen en de eischen der haar omringende *natuur*' (ik onderstreep).

Deze is de eenige wenk in haar Voorwoord, welken de Commissie geeft aangaande *de studie der natuur.* Ook daaromtrent vinden we op volgende bladzijden van haar verslag wel meerdere aanwijzingen, zooals straks nader zal blijken, doch alweder komt de bedenking bij mij op, dat zoodoende de schijn ontstaat, alsof studie naar de natuur slechts een bijzaak en geen hoofdzaak wordt geacht. Van de Commissie mag ik dat niet onderstellen, doch aangezien zulk een meening tegenwoordig wel degelijk gangbaar is bij de velen, die in kunsthistorische studiën vóór alles *het* middel tot verbetering van kunstbeoefening zien, moge aan enkele bedenkingen daartegen hier eenige plaats ingeruimd worden.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat meer dan ééne periode van herleving in de kunst aanvangt met een terugkeerend huldigen van het beginsel: studie naar de natuur. Als sterk sprekende voorbeelden

daarvan heb ik slechts te herinneren aan het begin der (Fransche) Gothiek en der (Italiaansche) Renaissance. Hoe deze kunststijlen zich later ook in hun land van opkomst en daarbuiten hebben ontwikkeld tot krachtigen, mannelijken wasdom, die het tijdperk hunner jeugd in de schaduw stelt - op het gebied der ornamentiek, d.i. hetgeen de kunstnijverheid het meeste raakt, zijn zij het bevalligst, het leerzaamst en alzoo het best in dien eersten tijd van ontwikkeling. Alle versiering is dan met of zonder meetkunstigen grondslag eerst gebaseerd op de statische en aesthetische wetten der plantenwereld; daarop volgt de studie en toepassing van de dier- en menschenvormen als ornamenteele figuren.

Doch weldra gaat dat ornamenteel karakter verloren en zoo ziet men in de vervaltijdperken dier kunststijlen de phantasie in de plaats der natuur treden, om aan de toenemende, dan tevens onnatuurlijk geworden, eischen van de kunst en het publiek te voldoen.

Het komt mij moeilijk voor om uit te maken, in welk een stadium van ontwikkeling de tegenwoordige kunststijl zich bevindt. Hoe menigmaal en door hoevelen is al niet beweerd, dat onze tijd geen eigen kunstkarakter heeft, dus op geen kunststijl, 'tzij dan goed of kwaad, kan bogen? Een geest van restaureeren en reproduceeren van hetgeen van vroeger bestond of nog bestaat, waait ons van alle kanten tegen, waaruit nog maar geen heerschende wind wil ontstaan. 't Is alsof aan het menschdom der 19de eeuw, in zijn reusachtig voortschrijden op enkele wegen der beschaving, krachten te kort schieten, om ook andere met gelijken tred te bewandelen. Zoo schijnt men ‘dáár te stoomen, hier te remmen’.

Doch hoe dit zij - het heeft mij meermalen getroffen, dat die vruchtbare studie van de kunst, d.i. *het verleden*, de nog veel vruchtbaarder studie van de natuur, d.i. *het heden*, tegenwerkt. Verre van mij, dat ik de vereering van alles, wat van vroegere kunst waarlijk voorbeeldig mag heeten, zou willen laken; doch waar die vereering zich openbaart in een propageeren van dezen of genen stijl, vooral waar zij zich kenmerkt door een getrouw, ja, slaafsch navolgen van kunstproducten uit vervlogen tijden, van geslachten, die niet meer zijn - daar moet dat gepaard gaan met onderdrukking van den geest der vrije ontwikkeling en der oorspronkelijkheid van *dezen* tijd, in *onze* kunst.

De laatste zin is eigenlijk niet anders dan een weerslag van reeds besproken denkbeelden, in meergemeld Rapport ontwikkeld, doch hetgeen aan dezen zin onmiddellijk voorafgaat toont genoegzaam, dat ik een stap verder wensch te gaan. Niet alleen de oudheid bestudeeren om de kennis van hare resultaten, maar vooral van hare beginselen; niet zoozeer tot die kennis doordringen om te weten te komen, welk verband tusschen een zeker kunsttijdperk en hetgeen daaraan voorafging bestaat, als wel om tot het inzicht te komen van *de wijze, waarop*, van *de reden*, *waarom* vernieuwde studie naar de natuur daaraan nieuw

leven en toekomst gaf. Wat Prof. Opzoomer nog kort geleden schreef naar aanleiding eener biographie van Sergel als hervormer op het gebied der kunst(*), dat geldt ook hier: bestudeer de natuur en doe dat aan de hand der ouden. Van dezen zult ge kunnen leeren, hoe men gene in de kunst heeft op te vatten en weer te geven, terwijl ge zonder eigen, zelfstandig onderzoek van de natuur nimmer de volle schoonheid van de kunst dier ouden zult vermogen te genieten en te waardeeren.

Die kunst der ouden vatte men hier echter niet in te engen zin op. Vooral op het gebied der kunstnijverheid moest men zich meer herinneren, dat eigenlijk niets den naam van 'klassiek' mag dragen dan hetgeen werkelijk *voorbeeldig* is. En of het dan uit de eeuw van Pericles of van Augustus, of wel uit den tijd van een der Medicis of van een Lodewijk is, dat moet voor deze kunststudie hetzelfde wezen. De ware kunst ook kent geen aanzien des persoons en heeft geen bijzonder vaderland. We vinden Grieksche kunst in Rome, Arabische kunst in Spanje, Fransche Gothiek in Duitschland, Italiaansche Renaissance in Vlaanderen en Holland, enz. Dat niettemin uit deze overplantingen weer afzonderlijke kunstperioden zijn ontstaan, is in de eerste plaats toe te schrijven aan de vrije opvatting van het voorbeeld en de oorspronkelijkheid van hen, die het aldus volgden. Doen wij ook alzoo; maar wijl het verleden ons meer dan eenig ander geslacht voorbeelden van kunstnijverheid heeft nagelaten - doen wij het vooral *met mate* en *goede keuze.* Hechten we dáárom niet *te* veel waarde aan de kunstproducten van ons eigen verleden, en, willen we voor onszelf een vertrouwbaren slagboom tegen eenzijdige kunsthistorische studie hebben - zoeken we dien dan ook in een ijverige studie van de ons omringende natuur. Want het laatste is wellicht alleen in staat, ons de in kunst zoo gewenschte oorspronkelijkheid te waarborgen en mettertijd weder te leiden tot een eigen stijl, ook in kunstnijverheid.

Na deze opmerkingen aarzel ik niet de zooveel zeggende slotwoorden der Inleiding van het Rapport tot de mijne te maken, aldus:

'Hebben we in de voorgaande bladzijden de grenzen bepaald, zoowel van onze vereering voor de meesterstukken van onze oud-nationale kunst als van de richting, waarin wij de studie en toepassing daarvan op onze moderne behoeften wenschelijk achten en aanbevelen; hebben wij de mogelijkheid betoogd van eene overeenstemming tusschen de eischen van het publiek der kunst (en van de nijverheid), en tot grondslag daarvan aangenomen de wederzijdsche waardeering van (dezer) belangen, - dan blijft ons nog over in herinnering te brengen, dat nimmer en nergens ter wereld een duurzame verbetering door plotselinge schokken werd verkregen. Niet dan langzamerhand en geleidelijk kan de kunstenaar (en de kunstindustrieel) het vertrouwen winnen van het publiek, zoodat er tijd noodig is om de verbeteringen op het gebied van kunst en kunstnijverheid duurzaam te maken.'

(*) Zie de Januari-afl. 1878 van dit tijdschrift.

II.

Het eigenlijke Rapport bestaat uit twee afdeelingen, de *eerste* een overzicht gevende van den bestaanden toestand der Nederlandsche kunstnijverheid, de *tweede* de oorzaken van den bestaanden toestand nagaande en middelen voorstellende tot verbetering daarvan.

Het lag voor de hand, dat de Commissie bij het opstellen van sub 1°. zich hoofdzakelijk de reeds bovengemelde tentoonstelling van '77 tot uitgangspunt en leiddraad koos. In afwijking echter van het programma dier expositie, waarbij met het oog op de soort *voorwerpen* en ten deele ook op hunne bestemming de volgende 11 groepen:

1. Kunst toegepast op de versiering van gebouwen.
2. Idem op de stoffeering van gebouwen.
3. Idem op de bewerking der onedele metalen.
4. Idem op die der edele metalen en gesteenten.
5. Idem op glas- en aardewerk.
6. Idem op stoffen van kleeding en huiselijk gebruik.
7. Idem op vervoermiddelen.
8. Idem op kleine voorwerpen van allerlei aard.
9. Idem op de grafische kunsten.
10. Idem op vrouwelijke handwerken.
11. Middelen ter verspreiding van kunstzin en goeden smaak -

waren gevormd, nam zij de verdeeling van het uitgestrekt gebied der kunstnijverheid naar den verschillenden aard der samenstellende *grondstoffen* en wel in onderstaande 17 groepen:

1. De werken in *steen* (natuur- en kunststeenen).
2. Idem in *hout* (machinaal bewerkt; decoratief gesneden, ingelegd, gedraaid; versieringen in aanverwante grondstoffen).
3. Idem in *onedel metaal* o.a. ciseleerwerk en galvanoplastiek.
4. Idem in *edel metaal* (ook juwelierswerk, heel- en half-edelgesteenten).
5. Idem in *émail.*
6. Idem in *aardewerk* en *porselein.*
7. Idem in *glas.*
8. *Weefkunst* (werken in wol, zijde, linnen, damast, enz.)
9. *Lakwerken.*
10. *Lederwerken* (boekbinden, zadelmaken, galanteriën, enz.)
11. Werken in *ivoor*, *hoorn*, *paarlemoer*, *schildpad*, *schelpen*, enz.
12. Decoratief schilderwerk (met glasschilderen).
13. Werken in *papier* en aanverwante grondstoffen.
14. Idem in *riet* en aanverwante grondstoffen.
15. Graphische kunsten (graveer-, drukwerken, litho-, olio-, photographie, enz.)
16. *Vervoermiddelen.*
17. *Middelen tot ontwikkeling van kunstzin en goeden smaak* (afgietsels, boek- en plaatwerken, enz.)

Ik deel de hierbovenstaande indeelingen mede (met verwijzing naar het Rapport, wat betreft de nadere omschrijvingen) om te doen zien, dat men bij de classificatie van kunstindustrieele producten van twee- en meerderlei standpunt kan uitgaan. Bij de groote museums vinden we meestal die gevolgd, welke de voorwerpen indeelt overeenkomstig de voornaamste technische bedrijven en de kunstgeschiedenis van verschillende landen en volken; bij vele tentoonstellingen volgde men een soortgelijke als de hierboven eerstgenoemde indeeling. Waarom de Commissie aan nog een andere hier de voorkeur gaf, motiveert zij niet al te duidelijk, want de verschillende uiting der vormenspraak, door haar genoemd, staat niet alleen in verband met de grondstoffen, waaruit een voorwerp is samengesteld, maar ook met de bestemming daarvan. Meer redegevend zou wellicht de opmerking zijn, dat, doende zooals zij deed, men tot een beter overzicht komt van hetgeen de verschillende vakken der kunstindustrie ten onzent beteekenen, en dàt, is immers voor het hier beoogde doel mee van het grootste belang.

Het kan mijn doel niet zijn in een tijdschrift-artikel alles na te gaan, wat mij bij de lezing en herlezing van dit Rapport trof, hetzij door volkomen instemming of door verschil van zienswijze met hetgeen daarin door de Commissie is gepubliceerd. Daarom bepaal ik mij, wat deze eerste afdeeling van haar verslag betreft, tot de volgende, losse aanteekeningen.

Bladz. 14. Waarom kwamen op die tentoonstelling in de eerste groep geen inzendingen van grafmonumenten voor? De vervaardiging daarvan toch is hier te lande vrij algemeen in ornamenteel beeldhouwwerk.

Bladz. 15. Opmerking verdient, dat in die groep ook geen melding gemaakt wordt van baksteen- en tegelversieringen. Het afkeurend oordeel, dat hier over onze terra-cotta-ornamenten en fabrieksmodelboeken wordt geveld en de daaraan vastgeknoopte opmerkingen zijn maar al te waar.

Bladz. 16. Op deze zoowel als op de voorgaande en enkele later volgende bladzijden troffen mij de zinspelingen op enkele inlandsche fabrieken. Waarom ze slechts bij uitzondering met name genoemd?

Bladz. 17. Koopers en vervaardigers van marmeren schoorsteenmantels kunnen hier nuttige wenken opdoen. Ik waag het de desbetreffende zinsneden aan te vullen met de waarschuwing, om ook af te zien van de smakelooze liefhebberij, om gebeeldhouwd ornament aan schoorsteenen van sterk geteekend marmer te hebben, wijl het beoogde effect hiervan noodzakelijk mislukken moet. Waarom verkiest de beeldhouwer voor een beeld *wit* marmer? Denk u eens een buste in goud-aâr of serancolin uitgevoerd. Hoe dwaas is niet reeds het denkbeeld, niet waar? Welnu, welk ander effect kan een gebeeldhouwd ornament in soortgelijk geval hebben? En nochtans kan men zich door menig bestaand voorbeeld van zulke dwaasheden overtuigen.

Machinaal timmer- en meubelwerk. Men gelieve zich hier mijne

bedenkingen op bladz. 131-133 te herinneren. Of omlijstingen van vensters en deuren en de allereenvoudigste paneelverdeeling der laatste zoo weinig tot het gebied der kunstnijverheid behooren, als de Commissie hier laat voorkomen, moet ik betwijfelen met te vragen: Is hier dan geen sprake van proportie? En wat nog meer te zeggen, wanneer men denkt aan profilleering? Bötticher mag de taal der lijnen, die daaruit spreekt, wat ver gezocht hebben, toch zullen we ons na zijne verklaringen wel moeten wachten met allerlei profillen van lijstwerk voor allerlei doeleinden te bezigen.

Bladz. 18 en 19. Even geestig als juist is hier de beschrijving van de vakopleiding onzer meubelmakers. NB. de representanten van het vak, waarin onze nationale kunstnijverheid haar zwaartepunt had en nog heeft (Zie t.a.p.)!

Bladz. 20. 'Wat schoon is, behoeft niet kostbaar te zijn', zoo leest men hier in cursieve letteren. Mocht deze uitspraak eens algemeen ingang vinden, niet alleen in de meubel-decoratie, maar in alle takken van versierende nijverheid. Dan zou de minder vermogende begrijpen, dat genot van kunstschoon ook onder zijn bereik is; danzouden de verbruikers, vooral zij, 'die het wel betalen kunnen', er minder eer in zien hun goeden (?) smaak steeds door rijken tooi te toonen; dan ook zouden de voortbrengers, met name de onbemiddelde handwerkslieden, meer pogingen doen om uit een weinig kostbare grondstof iets te vervaardigen, dat zijn waarde hoofdzakelijk aan den smaakvollen arbeid ontleent.

Mij dunkt, juist in zulk een rapport als het onderhavige had wel wat meer gewezen mogen worden op de mogelijkheid der toepassing van deze spreuk. Vooral de kunstindustrie, die werkt met goedkoope grondstoffen, bevordert den nationalen rijkdom. En welk een schoone gelegenheid hebben we hier om die menschen, welke van alles een dubbeltjes-quaestie maken en de waarde van een voorwerp of van een zaak afmeten naar de materieele voordeelen, daaraan verbonden, te laten zien, welk een gelegenheid tot geldverdienen ook de kunstnijverheid geeft! Komaan, niemand onzer is zoo afkeerig van 'het aardsche slijk', of hij zal mij wel toestaan, om onze zaak ook eens van dien materieelen kant te bekijken. Nemen we slechts één voorbeeld uit velen: de vervaardiging van terra-cotta ornamenten.

Een goedkoope grondstof, die klei, niet waar? Wij, Nederlanders, maken daarvan tot dusver niet veel anders dan voorwerpen, die uit een kunstindustrieel oogpunt afkeuring verdienen (zie het Rapport) en... maken daardoor lage prijzen. Vergelijk daar nu eens mee, wat de Franschen al in die grondstof produceeren. Wie heeft niet verbaasd gestaan over en genoten bij de prachtige inzendingen terra-cotta op de jongste wereldtentoonstelling te Parijs? Wie voelde daarbij niet den lust in zich opkomen, er minstens één souvenir van te bezitten? Maar verscheidene dier voorwerpen prijkten reeds met een 'vendu, 1. 2. 3.... fois'.

- ‘Combien coûte cela, Madame?’

- ‘Un, deux, trois..... cent francs, Monsieur.’

't Was toch maar een stukje gebakken aarde van enkele centimeters groot, waaromtrent ik dit hoorde vragen, in grondstof nauwelijks ter waarde van zooveel francs, als er honderden voor gevraagd en verkregen werden. Zou het wel mogelijk zijn, op de vervaardiging van gouden en zilveren voorwerpen zooveel percenten te verdienen? In elk geval is daar voor velen minder aankomen aan.

Zoo in klei, zoo ook in hout, steen, ijzer en honderden eenvoudige grondstoffen meer. Herinneren we hier slechts terloops nog aan de fabricatie van porcelein en aardewerk, waarvan voortbrengselen uit het verleden van onze eigene kunstindustrie thans niet zelden tegen het gewicht van edel metaal worden verkocht - aan de vervaardiging van onze lakens, linnens, tapijten, enz. van vroeger - aan de kantwerken, sommige kleedingstoffen, zoo menig modeartikel, zoovele galanterieën, enz., te veel om hier alles te noemen.

Hierover nog wat nadenkende behoeft men zich niet meer te verwonderen, dat een volk, hetwelk vele van zulke winstgevende industrieën beoefent, in staat is milliarden oorlogslasten te betalen en zich bovendien nog zware uitgaven kan en wil getroosten voor zaken op het gebied van kunst en kunstnijverheid, waaromtrent men in ons gezegend Nederland nog onverschillig blijft en.... angstig de beurs gesloten houdt.

Uit de laatste bladzijde volgt nog dat, al is het goed en waar: ‘Wat schoon is behoeft niet kostbaar te zijn’, dit toch ook op zijn tijd en gelegenheid ‘kostbaar kan en mag zijn’, - in het eene geval tot aanmoediging van den consument, in het andere tot eer en voordeel van den producent.

Het vorenstaande is een wel is waar wat lange kantteekening en met vele zulke zouden we de bladz. 18-23, welke in het rapport hoofdzakelijk aan de meubelindustrie zijn gewijd, niet spoedig voorbij zijn; doch zijn ze dergelijke bespreking niet waard? 'k Zou er nog veel meer van willen zeggen, doch nu alleen nog maar het volgende.

Bladz. 21 en 22. Daar lezen we o.a.: ‘Resumeerende zien wij dus, dat bij de Fransche en Italiaansche meubelen het beeldhouwwerk den boventoon voert; geen wonder, want de hedendaagsche Fransche en vooral de Italiaansche beeldsnijders zijn beroemd. *Waar evenwel weinig ontwikkelde beeldhouwers zijn*, *daar moet men een andere methode van decoratie zoeken* (ik onderstreep), enz.

Op deze conclusie is veel af te dingen. Ik verbeeld mij een oogenblik, één van die weinig ontwikkelde beeldhouwers te zijn. Is dat de koe bij de horens gegrepen? Het feit, waarop die conclusie steunt, is waar, doch of dáárom de gemakkelijker uit te voeren decoratie van meubels met inlegwerk op den voorgrond mag en moet gesteld wor-

den, is minstens twijfelachtig. De Commissie grondt hare meening o.a. op het feit, dat vooral ook in dat inlegwerk onze oud-Hollandsche meubelen uitblinken; maar zijn er onder deze ook niet vele schoone voorbeelden voor reliefversieringen te noemen als bewijs, dat ook deze meubeldecoratie voor ons geschikt is? Kenmerkt de oud-Hollandsche Renaissance-architectuur zich niet juist door een voorliefde ten opzichte van sterksprekend relief en is de architectuur niet de bron, waaruit in de eerste plaats de meubeldecoratie steeds geput heeft en steeds putten moet? - Waar alzoo naast het tegenwoordig gebrek aan goed ontwikkelde beeldhouwers in ons land gewezen kan worden op feiten, die toonen dat zij er vroeger wel geweest zijn, dan is er m.i. reden, om naast de eene door de Commissie voorgestelde richting in de meubeldecoratie ook de andere te bevorderen, en dit te eer en te meer, naarmate de daarin bestaande leemte grooter blijkt te zijn.

De Commissie vindt hier reeds aanleiding tot het aanprijzen van ‘een museum met een daaraan verbonden school’, waar onze jonge meubelpatroons de opleiding moeten vinden, die hun meer levert dan het zien van onverkocht gebleven pronkstukken uit 's vaders magazijn en de prentjes uit den ‘garde-meuble’. De bedoeling zal wel zijn, dit te lezen in verband met hetgeen zij later in de tweede afdeeling van haar rapport omtrent de noodige instellingen van onderwijs tot opheffing onzer kunstindustrie voorstelt; waarom ik die zaak thans met een bloote vermelding voorbijga.

Deelen we ten slotte, in navolging van bladz. 22 van het Rapport, mede dat, ofschoon op de meergemelde Tentoonstelling de kerkelijke meubelen, als altaren, enz. geheel werden gemist, het der Commissie bij haar persoonlijk bezoek aan de desbetreffende werkplaatsen in Roermond en Utrecht bleek, dat die tak der meubelindustrie in ons land nog zeer goed vertegenwoordigd is.

Gaan we thans over tot bladz. 23-25, behandelende werken in onedele metalen. Wat ik daarvan hier lees, versterkt mij in de op bladz. 131 en 132 van dit geschrift voorgedragen opvatting ten ongunste van het machinaal bedrijf in de kunstnijverheid. Opmerkelijk is de beknoptheid van het verslag omtrent de inzendingen dezer groep, hinderlijk het geval, dat er meegedeeld wordt aangaande den verkoop van een pronkstuk van oud-vaderlandsch smeewerk, dat thans in de verzameling der ‘Porte de Hal’ te Brussel prijkt. Een nieuwe bijdrage van vandalisme, dat menigeen weder De Stuers' welbekend geworden Gidsartikel ‘Holland op zijn smalst’ te binnen zal brengen. De vernieuwde uitgaaf van een ‘Nederlandsche Kunstbode’(*) opende dezer dagen hare kolommen ook met zoo iets. Ondanks mijne opmerkingen op bladz. 134 en 135, eigenlijk juist daarom, wijl ik verkeerde opvatting der aldaar geschreven regelen wensch te voorkomen, haast

(*) Onder redactie van Dr. J. ten Brink, bij W.C. de Graaf te Haarlem.

ik mij hier de hoop uit te spreken, dat het middel van openbaarmaking, in het Rapport, maar meer nog in den Kunstbode toegepast, moge blijken een doeltreffend middel te zijn tegen dat gemis aan eerbied en waardeering voor het eenige, waarin de kunstvaardigheid van vroegere geslachten kan spreken tot den nazaat, ook tot ons.

Doch dit ‘en passant’. Wat tot bevestiging van de schaarsche berichten omtrent het voortbestaan (of de herleving zoo men wil) van het smeden als kunsthandwerk ook in *ons* land (de Commissie spreekt alleen van het buitenland) moge dienen, is de wetenschap, dat er nog wel werklieden zijn, aan wier technische bedrevenheid zulk smeewerk toe te vertrouwen is, doch wien de noodige kennis en vaardigheid in het Teekenen ontbreekt, om dit tevens met kunstgevoel te doen. Daarop zal vóór alles ten onzent, gelijk elders, gewerkt moeten worden. En dan op de voorlichting en medewerking van het publiek, opdat niet meer gerapporteerd behoeve te worden, dat de voornaamste en beste fabrikant in verschillende metaalbewerkingen (ook smeewerk) in ons land(*), door ‘bizondere omstandigheden’ verhinderd wordt, aan zijne fabriek een gewenschte uitbreiding te geven (!). Wil men weten, wat die ‘bizondere omstandigheden’ zijn? Vraag ze gerust, lezer, die vreest voor een onbescheidenheid. Zij zijn op te maken uit hetgeen de Commissie eenige regels verder mededeelt. Daartoe moeten proeven, soms kostbare, genomen en modellen gemaakt worden, die ‘wanneer zij toevalligerwijze niet in den smaak van het publiek mochten vallen, de voortzetting ervan voor goed financieel onmogelijk zouden maken. De bedoelde fabriek bepaalt zich dus tot het voldoen aan bestellingen, maar heeft daardoor bijna nooit handelsartikelen in voorraad’. Commentaar is hier overbodig; wie goed verstaan wil, begrijpt wat hier ontbreekt: daadzakelijke belangstelling van het publiek.

Zoo hier, zoo in meer kunstindustrieele zaken. 'k Ben, met de Commissie, zeer benieuwd mettertijd te weten, hoe het in dat opzicht de nieuwe onderneming in een oude fabriek(†) te Delft zal afgaan.

Het Rapport wijdt daar een schoone bladzijde aan (zie bl. 30) en terecht. Elke poging, om een vroeger glorierijken maar later in verval geraakten tak van kunstnijverheid bij ons zoo mogelijk weder op te heffen, verdient aanmoediging en ondersteuning. Zullen die pogingen echter kunnen slagen, dan zijn daarbij - ik zeg het der Commissie na - energie, geld, arbeid, geduld en volharding de noodige bouwstoffen en - voeg ik erbij, al is dit een herhaling van het voorafgaande - *daadzakelijke belangstelling van het publiek*, d.i. een ondersteuning, die zich openbaart in lust om door bestellingen, bij voorkeur aan zulke fabrieken, dezen het noodige voedsel voor den ondernomen arbeid te verzekeren.

(*) De fabriek voor zink- en koperwerk en galvanoplastiek, gebronsde zinken voorwerpen en gesmeed ijzer te Zeist.

(†) De fabriek van aardewerk, van den Heer Hooft, met producties naar teekeningen vooral van Lecomte.

Ik heb daar al doordravende op één punt eenige zeer lezenswaardige bladzijden van het Rapport over onze inlandsche bewerking van edele metalen, met name de goud- en zilversmidswerkplaatsen te Schoonhoven, overgeslagen. Zoo moet ik kortheidshalve meer doen. Men meene daarom echter niet, dat ik het meegedeelde over glas en hardglas (bladz. 31 en 32) - over borduur- en passementwerken (bl. 34 en 35) - over lakwerken (bl. 35 en 36) - over lederwerken (bl. 36 en 37 en over werken in ivoor, hoorn, paarlemoer, schelpen, enz. (bl. 37 en 38) minder acht; doch er mag immers ook wel wat aan de eigen belangstelling van den lezer overgelaten worden?

Thans iets over de tapijten, borduurwerken, stoffen voor kleeding en huiselijk gebruik en vrouwelijke handwerken. Met een aangenaam gevoel van bevrediging lezen we hiervan (zie bladz. 32), na veel wat tot dusver in het Rapport uit den aard der zaak een onbevredigenden indruk moest achterlaten, dat de Hollandsche tapijten uit Deventer zelfs voor een fabriek als die te Weenen van Philip Haas en Söhne te duchten mededingers zijn, ‘omdat genen op meergemelde tentoonstelling bij gelijke deugdelijkheid van materiaal en technische uitvoering, betrekkelijk zoo oneindig veel goedkooper waren’. Ik kan mij de zorg begrijpen, welke belangstellenden in vaderlandsche kunstnijverheid vooral voor deze en dergelijke takken der groote afdeeling in nijverheid, die van de weefkunst, koesteren, waarvan deze welgemeende woorden in het verslag de weerklank zijn:

‘Dubbele zorg moeten wij dus wijden aan de verbetering van onze tapijtfabrikatie, vooral wat de artistieke vormen en détails betreft.’ En dan: ‘Muurtapijten worden ten onzent, helaas, niet meer vervaardigd’ (bl. 33).

‘Geweven stoffen voor gordijnen en stoffen voor bekleeding levert onze inheemsche industrie niet’, zoo lezen we daar verder. En wat dan volgt geeft den indruk, alsof wij voor de vorming van een volledig nationaal ameublement noodzakelijk de hulp van het buitenland behoeven. Wordt al werkelijk nergens hier te lande werk gemaakt van de vervaardiging van bovengenoemde stoffen, waarom onthield de Commissie zich van een woord tot aanmoediging, om daarmee een proef te nemen?

Nog verdient bijzondere aandacht, hetgeen op bladz. 35 over de vrouwelijke handwerken wordt gezegd.

‘Deze zijn zoowel uit een sociaal als artistiek oogpunt van grooten invloed op de welvaart en de kunstontwikkeling der bevolking’. Degelijk onderwijs is ook hier het aangeprezen middel voor noodzakelijk gebleken verbetering. Het belangrijke van een en ander zal vooral in 't oog springen, wanneer men let op het feit, dat de eerste artistieke opleiding van het kind eigenlijk in de hand der moeder berust. Men bedenke dit niet alleen bij het opmaken der programma's voor

vakonderwijs, aan meisjes-industriescholen bv., maar ook aan meisjeshoogere burgerscholen, lagere scholen en zelfs bewaarscholen.

Op bladz. 38 vind ik met een enkel woord van ‘kunstbloemen’ melding gemaakt, ‘waarvan het meeste, dat te Amsterdam ingezonden was, binnen de grenzen bleef van knutselarij’. Dat resultaat is te betreuren, m.i. vooral hierom, dat van deze fabricatie een gewenschte hulpbron voor ornamenteele studie bij het kunstindustrieel onderwijs zou te maken zijn. Aannemende, wat ik in mijne opmerkingen op bladz. 5 en 6 over studie naar de natuur heb vooropgesteld, stel ik mij voor, dat kunstbloemen daarbij in vele gevallen de ‘echte kinderen der natuur’ zouden kunnen en moeten vervangen, mits volgens de eischen van die studie vervaardigd. Daarover verder uit te weiden is hier de plaats niet.

Bladz. 38. Hier wordt gesproken van decoratieve schilderkunst, in tweeërlei zin. De Commissie constateert de verdienste van den Heer Grootveld als tooneel-decorateur, en begroet de HH. Roskam, Lecomte en Schmitz als veelbelovende artisten op het gebied van kamerdecoratie-schilderen. Bij dezen had ik, wijl het aantal dergenen, die in dit kunstindustrieel bedrijf blijkens de inzendingen op meergemelde Amsterdamsche tentoonstelling hebben uitgemunt, nog zoo gering is, ook den naam van den Heer Eerelman verwacht. De gestyliseerde ontwerpen van dezen betreffende vloer- en wanddecoratie, waarvan de Commissie op een volgende bladzijde zelf getuigt, ‘dat zij blijk gaven van ornamenteele studie’ - gaven mij aanleiding tot deze opmerking.

Bladz. 32. Het oordeel over de uitstekende beoefening, in ons land, van het hout- en marmerschilderen is tegenwoordig zeer verschillend. Nadat de herhaalde proeven daarvan, op in- en uitlandsche tentoonstellingen, eerst veel bijval hadden ingeoogst, zóó zelfs, dat Hollandsche hout- en marmerschilders in het buitenland werden gevraagd, om daar hunne kunst uit te oefenen - zijn hiertegen in den laatsten tijd herhaaldelijk stemmen opgegaan, die beweren, dat zulk schilderen geen kunst of althans een valsch genre in de kunst is. Vandaar voor- en tegenstanders, die m.i. beiden te ver gaan in hun streven. Ik heb hierover elders mijne denkbeelden blootgelegd(*), waarom ik er hier niet nader bij behoef stil te staan. Menigeen met mij zou intusschen zeker gaarne daarom een beslist oordeel vernomen hebben van de leden dezer Commissie. Dat haar rapport die quaestie onaangeroerd heeft gelaten, maakt, dat het ten dezen onbevredigend is. - Wat echter op diezelfde bladzijde die leemte spoedig doet vergeten, is de flinke manier, waarmee de nog vrij algemeene versieringswijze onzer vereenigingslokalen, (Protestantsche) kerken, enz. met witkalk of karakterlooze kleur-sausjes, door haar zijn afgekeurd. Er is meermalen elders, en ook weder in dit Rapport, gewezen op de groote

(*) Zie o.a. den *Nederl. Kunstbode* van 1874. N°. 9.

waarde van het z.g. ‘enseignement de la rue’ voor de verbreiding en verbetering van kunstzin en goeden smaak; maar - zoo meen ik te mogen vragen, zou het niet wenschelijk zijn, allereerst die plaatsen daarvoor dienstig te maken, waar het publiek samenkomt, voorbereid om indrukken te ontvangen, niet alleen met het oor maar ook met het oog? Ook de vormen en kleuren hebben een taal, die zich soms krachtiger weet te uiten dan de klank van het woord, vooral aan de massa - het volk - dat zich maar al te dikwijls vergenoegt met onbewuste indrukken te ontvangen van alles wat waar, goed en schoon is.

Bladz. 40 levert weer een schoone bijdrage tot onze kunstindustrie, in het glasschilderwerk van den Heer Nicolas, waarover de Commissie met den meesten lof spreekt. Lezers, hoeden af voor zulk een energieken kunstenaar!

Na een hartig woordje over hout-, steen- en metaalgravures, lettervormen en stempels, waarvan in ons land niet veel bijzonders gemaakt wordt, uitgezonderd de loffelijke pogingen om onze houtsnij-kunst weder op te heuren en de opmerkelijke (?!) producten, die in den laatsten tijd uit de werkplaatsen van 's Lands Munt te voorschijn kwamen, komen we tot de calligraphie of schoonschrijfkunst, welke volgens het oordeel der Commissie ‘hier en daar (in ons land) niet onverdienstelijk wordt beoefend. Het ornamenteel gedeelte is echter ook hier het zwakke punt’, enz. (zie nader bladz. 41 t.a.p.)

Het is hier wellicht een geschikte plaats eens te wijzen op de waarde, die het schoonschrijven voor ornamentstudie heeft en op het nut, dat oefeningen daarin kunnen uitwerken ten opzichte der eerste vorming van den kunstzin of goeden smaak. Proeven daarmee genomen hebben mij doen zien hoe goed het is, reeds bij het leeren zetten van de eerste schrijfteekens, daarop in dien geest te letten. Kinderen, die niet alleen z.g. netjes maar ook ‘schoon’ hebben leeren schrijven, zullen daarmee reeds voorliefde en vaardigheid ten opzichte van schoone lijnen hebben opgedaan, welke hun de studie naar schoone vormen later zooveel te begeerlijker en gemakkelijker zal maken.

Dit wat de calligraphie op den eersten trap van ontwikkeling betreft. Wilt ge u echter overtuigen, dat zij ook een kunst is in verhevener beteekenis, dan wat wij aan de Lagere school daaronder geleerd hebben te verstaan - ei, begeef u dan eens naar een bibliotheek, waar calligraphische meesterstukken, vooral van vroegeren tijd, bewaard worden en let in 't bijzonder eens op de initialen der middeleeuwsche manuscripten, waarvan er in den vorm van bijbelfragmenten, mis- en gebedeboeken ook nog wel exemplaren in particulier bezit zijn. Daaruit of anders uit de geschriften van moderne schrijvers over deze oude kunst zult ge spoedig inzien, dat de schoonschrijfkunst, in plaats van teruggedrongen te worden op de hedendaagsche programma's van on-

derwijs, veeleer verdiende daarop een betere plaats dan te voren te erlangen, mits ornamenteel opgevat en gegeven als het eerste en beste middel, om door onderwijs goeden smaak op te wekken en de vorming van kunstzin voor te bereiden.

Het komt mij voor, dat wij hier weder met een dier vele verschijnselen te doen hebben, waarop ik bij mijn inleidend woord heb gewezen. De uitvinding en algemeene verbreiding der boekdrukkunst, hoe gezegend ook voor het menschdom in vele opzichten, is hier in haar toenemend machinaal karakter opgetreden als breidelaarster der kunst, waar deze zich vroeger ook wist te uiten in de meest gevarieerde vormen van het ‘schrift’ - iets, wat wij door middel van drukletters onmogelijk zoo artistiek kunnen doen. Daarom verdient het bedrijf van hen, die de calligraphie nog als een afzonderlijk vak beoefenen, van kunstindustrieel standpunt bijzondere belangstelling en waardeering - en had ik wel gewild, dat de Commissie, die in haar Rapport ook melding maakt van de inzendingen in zake den wedstrijd daarop betrekkelijk, het toch niet onverdienstelijk werk van onze calligraphen wat beter had herdacht.

Op bladz. 42 de vervoermiddelen besprekende, herinnert de Commissie nog even aan het feit, dat de zoo eigenaardige, artistieke Hollandsche sjeezen hoe langer hoe meer verdwijnen, helaas! Mij schoten daarbij nog te binnen de boeg- en spiegelversieringen onzer Oud-Hollandsche koopvaardijschepen. Zou het ook niet de moeite waard wezen, eens te onderzoeken, wat daarvan nog overgebleven kan zijn?

De laatste bladz. van het eigenlijk Rapport is gewijd aan een wel wat korte bespreking van de laatste groep: Middelen tot ontwikkeling van kunstzin en goeden smaak, enz. Daaronder wordt in de eerste plaats en met ingenomenheid de aandacht gevestigd ‘op de schoone verzameling van pleisterafgietsels, welke de firma Stolzenberg en Cuypers (te Roermond), voor een klein gedeelte met steun der Regeering, naar de meesterstukken van onze oud-nationale kunstwerken vervaardigd heeft’. - En terecht. Welk bezoeker van meergemelde tentoonstelling in het Paleis van Volksvlijt herinnert zich niet die inzending? Ook heb ik reeds exemplaren daarvan van nabij als hulpmiddelen bij eigen onderwijs leeren waardeeren en 't is dus niet dáárom, dat ik mij vragend deze aanmerkingen veroorloof: Wat kan de reden zijn (daar hier van Regeeringssteun sprake is), dat deze of dergelijke afgietsels niet genomen zijn aan de Polytechnische school te Delft? Waarom was de collectie van *die* inrichting niet op bovengenoemde tentoonstelling behoorlijk vertegenwoordigd? Hoe komt het, dat deze instelling, eens de aangewezen plaats, waar al het teekenonderricht aan scholen van Middelbaar Onderwijs zijn modellen moest zoeken en kon krijgen, in den laatsten tijd zoo weinig geleverd heeft, wat de ornamenteele en kunstin-

dustrieele studie zoozeer in de hand kan werken? Ik meende gehoord te hebben, dat eindelijk ook tusschen de Regeering van ons land en die van naburige Staten een overeenkomst getroffen was, om elkander wederzijds in het bezit te stellen van afgietsels van kunstproducten, nog aan en in gebouwen aanwezig of reeds voorgoed in museums geborgen. Wat kan hiervan aan zijn? Zoo dit waar is, wat menigeen zeer zou toejuichen, dan bestaat er nog een reden te meer om te verwachten, dat ook de Polytechnische school voort kan gaan, zooals zij eenmaal begonnen is, met zich jegens andere inrichtingen van onderwijs verdienstelijk te maken door het verschaffen van pleisterafgietsels van ornamenteele en kunstindustrieele voorwerpen tegen zeer billijken prijs.

Ik noemde daar straks hetgeen de Commissie over deze en dergelijke zaken heeft gerapporteerd ‘wat kort’. Toch zal ook ik hier niet langer bij stil staan. Reeds in een vroeger opstel van dit tijdschrift besprak ik een onderwerp hierop betrekkelijk. Op volgende bladzijden, bij de bespreking van de tweede afdeeling van het Rapport, zal buitendien nog wel meermalen de gelegenheid zich voordoen tot opmerkingen deswege. En wie, afgescheiden hiervan, met eenige van mijne denkbeelden omtrent dit punt in bijzonderheden zou willen kennis nemen, meen ik te mogen verwijzen naar mijn Antwoord op de prijsvraag: ‘Welke is de reden, dat de ambachtsstand zoo weinig genegenheid voor het kunstonderwijs toont, en welke middelen behooren te worden aangewend, om die onwilligheid te doen ophouden’[(*)]? Aan degenen, die in de boven besproken en nog later te bespreken quaesties dieper willen doordringen, zou ik de lezing van die verhandeling wel willen aanbevelen, om ook voor hen in mijn volgende beschouwingen zoo beknopt mogelijk te kunnen zijn en te meer zekerheid te erlangen, dat ik in mijn gegeven en nog te geven critiek naar wensch verstaan zal worden. Uit het voorgaande moge, zoo ik hoop, reeds voldoende gebleken zijn, dat ik de recensie van zulk een Rapport als het hier gegevene als een ernstige taak opneem; later hoop ik van die opvatting niet minder bewijzen te geven.

Maar eerst nog de *Conclusies* van het Rapport. - En de uwe? hoor ik vragen. Geachte lezer, mijn antwoord daarop kan kort zijn. Wat ik ook meende te mogen en te moeten aanmerken op sommige beschouwingen en denkbeelden in het behandelde verslag, op de conclusies weinig of niets. De mijne zouden dezelfde moeten geweest zijn. Op de vragen, door de Commissie gesteld, antwoord ook ik: Neen, neen, en nogmaals neen. - En als men dan ook nog mocht willen vragen: Waarom kunt gij niet bevestigend antwoorden? dan zou ik vooral deze woorden der Commissie tot de mijne willen maken:

(*) Bekroond door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, en door haar uitgegeven te Amsterdam, 1875.

‘Het juiste beginsel van kunstindustrieele versiering is (bij ons bijna) geheel verloren gegaan en verdrongen door een overbodige (kunstlooze) weelde.’

‘Op het gebied van den *vorm* staat het ornamenteel beeldhouwwerk in (de voornaamste) grondstoffen bij ons op een zeer lagen trap van ontwikkeling. Terwijl de bouwkunst op het gebied der versiering overal elders zoo gaarne de (behulpzame) hand reikt aan de kunstnijverheid, ten bate van beide, zijn hier te lande die zusterkunsten van elkaar vervreemd.’

‘Op het gebied der *kleur* worden de meubelstoffen geheel gemist, en vertoonen de tapijten alleen bij uitzondering een welgevallig patroon (terwijl de behangsels een nog onbeteekenende wandversiering zijn). De decoratie-schilderkunst is bij ons eerst in hare geboorte.’

‘Stoffen voor kleeding en huiselijk gebruik, die door oorspronkelijk artistieke patronen uitmunten, worden in ons vaderland bijna niet vervaardigd.’

‘De vrouwelijke handwerken bederven, behoudens zeldzame uitzonderingen, allerwege den smaak.’

‘Waarheen wij ook den blik wenden, overal treft ons het gemis aan (lust en gelegenheid tot) ontwikkeling en zelfvertrouwen. Een grenzenlooze onverschilligheid beheerscht ons publiek, dat een onbepaald vertrouwen stelt in de producten uit den vreemde, zich volkomen overgeeft aan de mode van den dag en het beginsel van navolging en naturalisme huldigt (en voedt) in al zijn uiterste en meest verderfelijke consequentiën.’

En dan zou ik dit er nog bij willen voegen:

De nog aanwezige goede werkkrachten op kunstindustrieel gebied worden òf tegengehouden door onwil en onkunde van het publiek, òf zien zich genoodzaakt of aangemoedigd door betere waardeering in het Buitenland, dáárheen te gaan en.... er te blijven.

De beoefenaars der eigenlijke beeldende kunsten - *de* artisten - toonen geen *genegenheid*, zichzelf en hunne kunst ten dienste der nijverheid te stellen, en de beoefenaars der nijverheid - de industrieelen - geven daarvoor geen *gelegenheid.*

Het *particulier* initiatief bleek in dezen tot dusver te zwak, en de *Staat* deed tot heden in de zoo noodig gebleken hervorming weinig of niets.

Wat intusschen te doen? Hoe te beginnen, of waarin voort te gaan? Daarop zal de tweede afdeeling van het Rapport ons een antwoord geven.

H.L. BOERSMA.

De werktuigbouwkunde aan de polytechnische school te Delft.

Aan ons vaderland komt de eer toe, een der beste werken op het gebied der toegepaste werktuigkunde in het licht te hebben gegeven in een tijd, toen de literatuur in dat vak nog zeer beperkt was.

Wij bedoelen het groote werk van wijlen den Heer G.J. Verdam(*), dat ook buiten onze grenzen gunstig bekend is geworden en waarvan een Duitsche vertaling het licht heeft gezien.

Moge ook dit werk al sedert jaren niet meer op de hoogte van den tijd zijn, het zal toch zijn Schrijver steeds in eere doen herdenken en voor de geschiedenis van het vak van hooge waarde blijven.

Sedert dien tijd is op dit gebied in onze taal geen enkel oorspronkelijk werk van soortgelijken omvang verschenen. En van regeeringswege is ook, na de opheffing van het ministerieele departement van Nijverheid, gedurende tal van jaren weinig of niets gedaan voor de bevordering van de studie der werktuigkunde in ons Vaderland.

In het programma van het onderwijs, aan de voormalige Koninklijke Academie ter opleiding van Burgerlijke Ingenieurs enz. te Delft, was voor het derde jaar aangewezen de *practische werktuigkunde* en, voor het vierde of laatste jaar, de *werktuigkunde* als vervolg van het voorgaande(†).

Zooals men weet, was deze Academie echter eene inrichting, die wel van Rijkswege was opgericht, maar niet van Rijkswege werd onderhouden en bijna geheel uit eigen middelen in hare uitgaven voorzag. Geen wonder dus, dat het onderwijs in enkele vakken, en daaronder de werktuigkunde, stiefmoederlijk bedeeld was.

De eigenlijke werktuigbouwkunde is aan de Delftsche Academie nooit onderwezen. Voor zoover de beschikbare leerkrachten dit toelieten, werd in de behoefte aan algemeen werktuigkundig onderwijs voorzien en zoo werd door wijlen Dr. G. Simons in het vierde studiejaar het stoomwerktuig behandeld, hoofdzakelijk naar aanleiding van de groote bemalingswerktuigen van het Haarlemmermeer.

In latere jaren werden enkele bijzondere onderwerpen, zooals de wiskundige studie van tandraderen, parallelbewegingen en stoomschuifbewegingen, opgenomen in den cursus over toegepaste beschrijvende

(*) G.J. Verdam. Gronden der toegepaste werktuigkunst. Groningen 1829-37, 4 dln. 6 bdn. in 8°. Met Atlas in 4°.

(†) Zie het programma, enz. Uitgegeven bij J. de Groot, te Delft.
Bldz. 43. *Praktische werktuigkunde*; verklaring van de zamenstelling en uitwerking van onderscheidene werktuigen, bijzonderlijk van water- en windmolens, stoomwerktuigen van verschillenden aard en vermogen, locomotieven enz.
Bldz. 45. *werktuigkunde*; vervolg der verklaring van de zamenstelling der werktuigen in gebruik bij de fabrijken en manufacturen, opgehelderd door voorstelling van modellen.

meetkunst (stereotomie), die door wijlen Dr. R.W. van Goens werd gegeven, terwijl enkele onderwerpen van practischen aard door wijlen Dr. W.L. Overduyn werden opgenomen in den cursus over natuurkunde.

Na het vertrek van Dr. Simons als Directeur der Academie in 1856 werd een meer uitvoerige cursus over stoomwerktuigen en waterraderen gegeven door wijlen Dr. L. Cohen Stuart, later Directeur der Polytechnische school.

Doch geen dezer lessen vervulde de behoefte aan onderwijs in het vak der eigenlijke werktuigbouwkunde, dat inmiddels als een nieuw vak van technische wetenschap was geschapen door wijlen Prof. F. Redtenbacher te Carlsruhe(*) en dat sedert dien tijd aan alle Polytechnische scholen zoo terecht een voorname plaats heeft ingenomen.

Toen nu de schrijver dezer bladzijden een vijftal jaren, van 1851-1856, als leerling had doorgebracht aan de koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen te Amsterdam - destijds onder bestuur van de HH. Van Vlissingen en Van Heel - en hij zijne opleiding wenschte te voltooien op wetenschappelijk gebied, was de keus der Delftsche Academie daartoe aangewezen als de eenige, die hier te lande voor dit doel openstond.

Tot zijn leedwezen moest hij echter bemerken, dat juist het vak, voor hem van zoo overwegend belang, namelijk de werktuigbouwkunde, zooals die door Redtenbacher te Carlsruhe werd onderwezen, aan de Nederlandsche School voor de opleiding van Ingenieurs niet vertegenwoordigd was en dat hij in plaats daarvan tot verkrijging van het diploma van Civiel-Ingenieur zich eene uitvoerige studie der waterbouwkunde moest getroosten.

Hoeveel goeds ook aan de Delftsche Academie werd aangetroffen, het gemis van onderwijs in het vak der werktuigbouwkunde was een groote leemte en ieder, die bekend is met de groote waarde van dit vak voor den tegenwoordigen tijd, zal het voorzeker betreuren, dat de voormalige Directeur dezer instelling niet het voorrecht gehad heeft lang genoeg aan het hoofd van het Departement van Binnenlandsche Zaken te blijven, daar voorzeker hij in staat ware geweest reeds in 1856 een doortastende regeling van het onderwijs ook voor aanstaande werktuigkundige Ingenieurs te geven, die eerst in 1863 door de wet op het Middelbaar Onderwijs is tot stand gekomen.

Wat Dr. Simons als Directeur der Delftsche Academie niet van de Regeering had kunnen verkrijgen, niettegenstaande herhaalde en dringende vertoogen, had hij als Minister van Binnenlandsche Zaken zeker in het leven kunnen roepen. Doch ook op dit gebied zijn de maatschappelijke belangen steeds op den achtergrond gedrongen door het overwegende gewicht, dat in de laatste jaren op de bevordering van staatkundige belangen is gelegd.

(*) Redtenbacher's Wirken zur wissenschaftlichen Ausbildung des Maschinenbaues. Festrede gehalten von D^{r}. F. Grashoff. Heidelberg Fr. Bassermann. 1866.

De opleiding van aanstaande Ingenieurs is later door de oprichting der Polytechnische School van Rijkswege geregeld en bij die regeling is ook de werktuigbouwkunde niet vergeten, maar, al moge haar een plaats(*) ingeruimd zijn, zoo mag toch in verschillende opzichten die plaats nog niet een zeer ruime worden genoemd.

Ja, er zijn eenige omstandigheden, die vrij duidelijk aanwijzen, dat ook ditmaal bij de wet op het Middelbaar Onderwijs aan de eigenlijke werktuigbouwkunde een ondergeschikte waarde is toegekend, en dat de waardeering van dit vak hier te lande geenszins gelijkstaat met den prijs, die daarop bijv. in Duitschland algemeen wordt gesteld.

De toegepaste werktuigkunde wordt thans algemeen gesplitst in drie onderdeelen, namelijk: de werktuigbouwkunde, de werktuigleer en de kennis van werktuigen. Het laatste dezer vakken is aan de Polytechnische School vertegenwoordigd door Prof. D. Grothe, aan wien ook het eerste deel van een handboek over dit vak te danken is(†). Het onderwijs in de werktuigbouwkunde is sedert 1864 aan schrijver dezes opgedragen.

De eigenlijke werktuigleer was echter in het hoofdstuk der wet op het Middelbaar Onderwijs, dat over de Polytechnische School handelt, niet als afzonderlijk vak van studie genoemd. Toch is aan de buitenlandsche scholen dit vak overal als een zelfstandig vak van onderwijs erkend, en de beoefening daarvan heeft in Dr. G. Zeuner te Zürich en later in Dr. F. Grashoff te Carlsruhe waardige vertegenwoordigers gevonden.

De vorige Directeur der Polytechnische School, wijlen Dr. L. Cohen Stuart, heeft in de behoefte aan de studie van dit vak voor een deel voorzien door de voortzetting van den cursus, door hem aan de voormalige Delftsche Academie gegeven. Deze cursus beperkte zich voor de Ingenieurs tot het laatste jaar hunner studie en werd gaandeweg, wat het aantal behandelde onderwerpen aangaat, voor werktuigkundige Ingenieurs uitgebreid. In het programma der Polytechnische School 1876-1877 is een cursus over werktuigleer opgenomen, die zich thans over de drie laatste studie-jaren uitstrekt en gegeven wordt door den Hr. H.A. Ravenek.

Het hier medegedeelde bevat reeds eenige aanwijzing, dat de groote behoefte, die ons vaderland heeft aan volledige opleiding van werktuigkundigen, blijkens de wet op het Middelbaar Onderwijs aan den vervaardiger

(*) Staatregt van Nederland. Tiende aflevering, bevattende de wet tot regeling van het Middelbaar onderwijs door D^{r}. J. Steyn Parvé. Arnhem 1863.
Bldz. 266. Noot tot art. 40 (*i*) der wet: 'Werktuigbouwkunde' is hier later bij gevoegd, in verband met een dergelijke bijvoeging in art. 64.
Ibid. bldz. 290. Noot tot art. 64 (*b*).
'Mechanische technologie en werktuigbouwkunde' kwamen hier in het eerste ontwerp niet voor, doch zijn door de Regering in het gewijzigde ontwerp bijgevoegd.

(†) D. Grothe. Kennis van werktuigen ten dienste van Civiel-Ingenieurs, architekten, enz. I deel. 1^{e} en 2^{e}. stuk. Arnhem 1874.

dezer wet niet zoo duidelijk voor den geest heeft gestaan als bijv. de behoeften der aanstaande waterbouwkundigen, voor wier opleiding aan de Polytechnische School reeds van den aanvang af beter was gezorgd.

Doch ook de inrichting der examens voor de werktuigkundige Ingenieurs wijst aan, dat hunne opleiding meer terloops door den wetgever is behandeld, want de werktuigleer komt noch in examen B, noch in examen C voor en de werktuigbouwkunde, de kennis van werktuigen en het werktuigkundig teekenen zijn enkel in het laatste dezer beide examens opgenomen.

Herinnert deze inrichting reeds aan de bekende omstandigheid, dat de werktuigbouwkunde eerst op het allerlaatste oogenblik een plaats in de wet heeft gekregen, nog zonderlinger is het, dat in examen B voor werktuigkundige Ingenieurs tweemaal de toegepaste natuurkunde voorkomt. De werktuigbouwkunde, de kennis van werktuigen en het werktuigkundig teekenen zijn daarin vergeten, terwijl in het overeenkomstige examen B voor bouwkundige en waterbouwkundige Ingenieurs het examen in bouwkunde en waterbouwkunde geenszins is weggelaten.

Deze regeling is, wat aangaat het herhaald voorkomen der toegepaste natuurkunde, waarschijnlijk hierdoor ontstaan, dat men voor werktuigkundige Ingenieurs de toegepaste natuurkunde reeds dadelijk wenschelijk heeft geacht, doch later bij herziening van de conceptwet dit vak voor alle Ingenieurs noodig heeft gekeurd en het dus nog eens in alle examens B heeft opgenomen.

Doch, wat hiervan zijn moge, werktuigleer, werktuigbouw, kennis van werktuigen en werktuigkundig teekenen komen geen van allen voor in examen B voor werktuigkundige Ingenieurs, en toch zijn deze vakken zeer verre van begrepen te zijn in de toegepaste natuurkunde, die daarin tweemaal voorkomt.

Nu kan de werktuigleer moeielijk in examen B voorkomen, omdat zij studie van de mechanica onderstelt, waaraan door alle Ingenieurs aan de Polytechnische School eerst na examen B wordt begonnen.

Doch de kennis van werktuigen en het werktuigkundig teekenen behooren in examen B voor werktuigkundige Ingenieurs te worden opgenomen en het is zeer wenschelijk, dat bij herziening van de wet op het Middelbaar Onderwijs daarop gelet worde. Daardoor zal dan tevens zijn weggenomen de omstandigheid, die als tweede bewijs werd aangevoerd, dat bij de samenstelling der wet op het Middelbaar Onderwijs de groote behoefte aan een goede regeling van het onderwijs voor aanstaande werktuigkundige Ingenieurs niet genoegzaam in het oog is gehouden.

Een derde omstandigheid eindelijk, die evenzeer geschikt is om in het licht te stellen, dat de studie der werktuigkunde hier te lande niet op de juiste waarde geschat wordt, is van dien aard, dat het moeie-

lijk is daarover in het breede uit te weiden. Doch een enkel woord dienaangaande mag toch zijn plaats vinden, nu het onderwijs in de werktuigbouwkunde sedert een vijftien-tal jaren gegeven is en dus dit nieuwe leervak, dat aan de Delftsche Academie geheel gemist werd, aan de Polytechnische School als gevestigd mag beschouwd worden.

Men heeft ten opzichte der docenten aan de Polytechnische School de minder gelukkige onderscheiding behouden, die aan de Delftsche Academie bestond, alwaar naast een groot aantal Leeraren een zeker aantal Hoogleeraren werkzaam waren; echter met dit verschil, dat aan de Delftsche Academie het aantal Hoogleeraren zeer klein en dus de titel een onderscheiding was, terwijl aan de Polytechnische School het omgekeerde plaats heeft en dus de titel van Leeraar een soort van onderscheiding is geworden, waarin ook schrijver dezer bladzijden het voorrecht heeft te deelen. Afgezien nu van de vraag, of deze regeling, voor welker toepassing de wet, wat de aanwijzing der vakken aangaat, geenerlei bijzondere bepaling geeft, bevorderlijk is aan eenheid en gelijkheid in een goeden zin, zoo heeft deze onderscheiding practische gevolgen, die minder aangenaam zijn.

Allereerst toch zijn de Leeraren uitgesloten van het lidmaatschap van den Raad van Bestuur, waarin enkel Hoogleeraren zitting hebben. Aangezien er nu vakken zijn, die enkel door een Leeraar worden gedoceerd, zoo moet de bestaande regeling het gevolg hebben, dat de vertegenwoordiging der verschillende vakken in het bestuur der Polytechnische School op onvolledige wijze plaats heeft. En, wat even min van ondergeschikt belang is, de titel van Hoogleeraar strekt geenszins tot kenmerk van de waarde der vakken of tot aanwijzing van hun belang voor de aanstaande Ingenieurs, hetgeen bijvoorbeeld het geval zoude zijn, indien naast Hoogleeraren in de hoofdvakken de Leeraren waren aangewezen voor de hulpvakken. Om bij het vak der werktuigbouwkunde te blijven, het onderwijs daarin is van den aanvang af uitsluitend aan een Leeraar opgedragen, die geheel zelfstandig en onder volle persoonlijke verantwoordelijkheid het onderwijs geeft, dat in overeenkomstige vakken, bijvoorbeeld de waterbouwkunde, wordt gegeven door Hoogleeraren, die behalve den hoogeren titel ook hoogere bezoldiging hebben, niettegenstaande hunne werkzaamheden geheel overeenkomstig zijn met die van den Leeraar in de werktuigbouwkunde.

Daargelaten, dat het veel beter zou wezen voor gelijke diensten gelijke belooning toe te kennen, zoo is het gemaakte onderscheid, dat nu sedert vijftien jaar ten nadeele van het vak der werktuigbouwkunde is gehandhaafd, wel het meest afdoende bewijs, dat de waarde van dit vak hier te lande nog altijd als bijkomstig wordt beschouwd.

Wellicht kunnen deze opmerkingen strekken, om de belangstelling ook van hooger hand in de beoefening van de werktuigbouwkunde te doen toenemen, want de behoefte aan bekwame constructeurs in dat vak

neemt met den dag toe en met de academische beoefening daarvan is men in het buitenland ons Vaderland tientallen jaren vooruit geweest.

De cursus in werktuigbouwkunde, die thans sedert 1864 aan de Polytechnische School gegeven wordt, is in een zekeren zin een voortzetting van het werk, door Verdam begonnen met de uitgave van zijn bovengenoemd, zoo voortreffelijk handboek, doch in zoodanig gewijzigden vorm, als de veranderde tijdsomstandigheden dat hebben noodig gemaakt.

Het genoemde werk strekte voornamelijk, om die kennis van het stoomwerktuig te verschaffen, die zonder werkteekeningen op groote schaal kan worden medegedeeld. Sedert is in deze behoefte door tal van kleinere handboeken in verschillende talen, waarvan enkelen in het Nederlandsch vertaald zijn, op zeer voldoende wijze voorzien.

Nu alzoo de algemeene kennis van het stoomwerktuig meer en meer verspreid is en het onderwerp dus als bekend is te beschouwen, is er meer bepaald behoefte aan speciale studie van onderdeelen en aan zoodanige behandeling van het onderwerp in zijn geheel, dat daardoor de noodige kennis wordt verkregen, om de constructie van werktuigen zelfstandig te kunnen ondernemen.

Het is dan ook de vorming van werktuigkundige Ingenieurs, geschikt om later zelfstandig als constructeurs te kunnen optreden, die hoofddoel is bij het onderwijs in de werktuigbouwkunde aan de Polytechnische School. Doch om deze strekking in het juiste licht te doen treden, is het noodig de aandacht te vestigen op eene omstandigheid, die menigmaal te veel uit het oog wordt verloren.

Al wat werktuigkunde heet wordt meestal uitsluitend beschouwd als wetenschap, doch de werktuigbouwkunde is wel voor een deel wetenschap, maar voor een ander en voor geen gering deel kunst, niet in den idealen zin van muziek, of schilder- en beeldhouwkunst, voor wie practisch nut bijzaak en schoonheid hoofdzaak is, maar kunst in denzelfden zin, als waarin men ook terecht van bouwkunst spreekt.

Ook daarin toch is lang niet alles vatbaar voor algebraïsche berekening of voor bepaling langs wiskundigen weg, en ook op dat gebied staan tegenover één geval, waarin de streng wiskundige oplossing mogelijk is, tallooze gevallen, waarin van wiskundige behandeling zelfs geen sprake kan zijn en waarin natuurlijke aanleg, door oefening verkregen bekwaamheid en bovenal ervaring de eenige betrouwbare gidsen zijn.

Evenals het ontwerpen van een goed gebouw, zoo is ook het maken van goede ontwerpen voor werktuigen een kunst, die langdurige oefening en eenigen bijzonderen aanleg vereischt en waarin menigeen, die deze bezit, spoediger en gelukkiger slaagt dan een ander, die beide mist en die dit gemis door het gebruik van regels en formules, van elders geleend, tracht te vergoeden.

Vandaar dan ook, dat op het gebied der werktuigbouwkunde reeds

vóór den tijd van de uitvinding der stoommachine tal van personen geslaagd zijn, die bij genoegzaam volslagen gemis aan wetenschappelijke opleiding aan een goed oog een vlugge hand paarden en door eigen inzicht, helder oordeel en vooral door voortdurenden omgang met de werkelijkheid vergoedden, wat zij misten aan wis- en natuurkundige kennis.

Doch mag dat niet uit het oog worden verloren en kan daarom ook niet ernstig genoeg worden gewaarschuwd tegen het angstvallig volgen van regels, die, voor wetenschap uitgegeven, dikwijls niet anders dan ezelsbruggen zijn, aan den anderen kant mag niet uit het oog worden verloren, dat er gevallen zijn, waarin wis-, natuur- en scheikunde als hulp-wetenschappen belangrijke diensten kunnen bewijzen en den weg kunnen aangeven, dáár, waar het eigen oordeel van den meest ervaren technicus te kort zou schieten.

Geen beter voorbeeld kan daarvan gegeven worden dan de geschiedenis van de uitvinding van het stoomwerktuig door den diepdenkenden James Watt.

Na het doorloopen van eenige leerlingsjaren als instrumentmaker te Londen kwam hij tot uitoefening van dat bedrijf in Schotland terug, maar de bestaande gilden vergunden de uitoefening van zijn ambacht niet, omdat hij niet in den vereischten vorm en gedurende het gestelde aantal jaren als leerling werkzaam was geweest. De privilegiën van het Glasgow-college lieten gelukkig toe, dat men hem in het gebouw dezer instelling de gelegenheid tot uitoefening van zijn bedrijf gaf; door deze omstandigheid kwam hij in een wetenschappelijke omgeving en verkreeg hij omgang met mannen als Dr. Robinson en Dr. Black, den welbekenden ontdekker van de leer der gebonden warmte. Door de vereeniging van technische bekwaamheid en wetenschappelijke ontwikkeling heeft Watt toen den grooten stap voorwaarts kunnen doen, waardoor zijn naam voor altijd aan de schepping der stoommachine verbonden zal blijven, en is hij de man geweest, die de deur geopend heeft voor de drijfkracht der nieuwere beschaving.

Ook ten onzent heeft iets soortgelijks plaats gehad.

Toen het Haarlemmermeer moest worden drooggemaakt, ontbrak het niet aan Ingenieurs, die met het waterbouwkundig gedeelte van het vraagstuk genoegzaam vertrouwd waren, om het plan van Leeghwater uit te voeren en het naar behoefte te wijzigen.

Maar het rechte inzicht in de hooge waarde van de nieuwe beweegkracht, ook voor het droogmaken en drooghouden van polders, was toen lang niet algemeen, en heel wat strijd heeft het aan de voorstanders van stoombemaling voor het Haarlemmermeer gekost, om het zoover te krijgen, dat de nieuwe polder niet zou bevolkt worden met windmolens, maar een drijfkracht zou verkrijgen, die onafhankelijk van wind en weder den polder zou leegpompen. Doch onder die voorstanders was daarom nog geen eenstemmigheid omtrent de wijze van

uitvoering en wie zou het zijn, die door een juisten blik in het vraagstuk het geheel met een vaste hand zou durven aanvatten, doorzetten en ten einde brengen?

Een Ingenieur wellicht, doorkneed in polder- en waterstaatszaken, of een fabrikant, gewend het ijzer te bewerken en tot stoommachines te vervormen? Geenszins! Het was een beoefenaar der natuurkundige wetenschap, die, aanvankelijk bestemd voor het vak der medicijnen, zich tot de studie der nieuwe beweegkracht aangetrokken voelde. Hij had zijn studiën overgebracht op het gebied der natuurwetenschap en verwierf zich eerst in een dissertatie en later in een geschrift, als antwoord op een prijsvraag bekroond, den naam, die hem steun en kracht zou geven, om later naar het Hoofd van den Staat te kunnen gaan en tegen het gevoelen van verreweg de groote meerderheid een bemaling voor te stellen, nieuw, wat aangaat de beweegkracht, nieuw in de toepassing en zóó overtreffend groot in afmetingen, dat jaren lang de werktuigen, voor dit doel gesticht, de grootste der wereld zijn geweest.

Ieder, die eenigszins met werktuigkunde bekend is, zal 't zich herinneren, hoe zeldzaam vóór 1840 de toepassing van stoom op polderbemaling was, en dat de enkele werktuigen, die toen bestonden, acht of meer kilogrammen steenkolen per paardekracht in het uur gebruikten. En als men dan bedenkt, dat de toen bestaande werktuigen voor polderbemaling te zamen nauwelijks honderd paardekrachten telden, dan mag men er versteld van staan, dat een Doctor in wis- en natuurkunde de stichting durfde aanbevelen van bemalingswerktuigen voor het Haarlemmermeer, grooter dan ze ergens waren gemaakt en geheel nieuw, wat hunne toepassing aangaat op polderbemaling.

Toch hebben deze werktuigen een zoo goede uitkomst opgeleverd, dat zij slechts door enkele stoombemalingswerktuigen van den allerlaatsten tijd zijn overtroffen.

Vanwaar de moed, voor zulk een waagstuk vereischt, vanwaar de krachtige overtuiging omtrent het welslagen, zoo niet door het vertrouwen, dat grondig wetenschappelijk onderzoek kan geven? Evenals de leer der gebonden warmte, door Watt bij zijne proeven ontdekt ongeveer terzelfder tijd, als ze door Black bewezen werd, de grondslag was der vaste overtuiging, die Watt tien en meer jaren vertrouwen deed op de waarde van zijn werk, toen nog niemand daaraan geloofde: evenzoo was het heldere inzicht omtrent de groote voordeelen van hoog opgevoerde expansie, in 1840 nog alleen bij de zoogenaamde Cornwall'sche stoomwerktuigen in gebruik, de vaste grond, waarop Simons zich stelde, toen hij tegen den weerstand van velen en te midden van den twijfel van bijna allen een werk doordreef, dat zijn naam in ons land niet minder eer deed verwerven, dan de ontdekking van een nieuw beginsel hem had kunnen verzekeren.

Ieder, die bij ervaring weet, hoeveel moeite het kost vooral in een

klein land bij zoo veelsoortigen tegenstand een tot nog toe onbekend denkbeeld ingang te doen vinden, herdenkt dan ook met eerbied den kleinen, maar krachtigen man, die voorzeker wat geschreven arbeid aangaat niet zooveel heeft nagelaten als Verdam, maar die zich in de werktuigen van het Haarlemmermeer een gedenkteeken heeft gesticht, waaraan zijn naam steeds verbonden zal blijven. Dat gedenkteeken is een blijvende herinnering aan de waarheid, dat voor ernstig en grondig onderzoek op den duur de palm der overwinning is weggelegd, en welke ook de verdiensten van zooveel anderen mogen geweest zijn op het gebied der werktuigkunde, in Nederland staat bovenaan de naam van Dr. G. Simons.

Hij is het geweest, die met meesterhand het juiste beginsel heeft aangewezen, waarvan het welslagen der droogmaking zoo ten eenen male afhankelijk was, en die de toepassing daarvan heeft doorgedreven. Stoomwerktuigen van klein vermogen met een kolenverbruik van acht tot zeventien kilo per paardekracht, zooals er toen ter tijde in ons Vaderland gevonden werden, zouden, indien ze waren toegepast op de droogmaking van het Haarlemmermeer, de stoombemaling van polders voor altijd in diskrediet hebben gebracht.

Zelfs een kolenverbruik van vijf tot zeven kilo, zooals ook toen reeds bij enkele werktuigen werd aangetroffen, zoude den toekomstigen polder belast hebben met een jaarlijksche uitgaaf van honderd of honderd veertigduizend gulden. Thans wordt met nog geen vijftigduizend jaarlijks in alle behoeften der werktuigen voorzien en wordt alzoo slechts de helft of een derde vereischt van 'tgeen noodig zoude geweest zijn, wanneer niet met vaste hand door Simons was doorgezet, wat hij als juist had erkend.

Dankbaar mogen we zijn, dat hij pal heeft gestaan in de handhaving van het denkbeeld, om het toenmalig beste stelsel van stoomwerktuigen, dat in Cornwallis voor het uitpompen van diepe mijnen werd gebruikt, om te vormen ten dienste onzer lage landen en te herscheppen tot bemalingswerktuigen, die ook nu na dertig jaar nog altijd, wat zuinig brandstofverbruik aangaat, kunnen wedijveren met de beste der nieuwere werktuigen en het grootste deel der sedert opgestelde werktuigen verre overtreffen. Zóó waar is het, dat de erkenning van het juiste beginsel op wetenschappelijk gebied dikwijls millioenen besparen kan, terwijl door het nalaten van ernstig en wetenschappelijk onderzoek maar al te vaak een weg wordt betreden, waarop enkel teleurstelling te wachten is.

Het zal wel niet noodig wezen, na deze beide geschiedkundige herinneringen er nog op te wijzen, dat bij de studie der werktuigkunde in het algemeen en van de werktuigbouwkunde in het bijzonder de waarde van grondige kennis op wis- en natuurkundig gebied hoog mag worden aangeslagen.

Doch zal er dienaangaande geen misverstand ontstaan, dan mag

toch niet uit het oog verloren worden, dat het lang niet onverschillig is, hoe die zuiver wetenschappelijke kennis wordt toegepast.

Daar is toch een zoogenaamde wetenschap en wijze van beoefening van wis- en natuurkunde, die door den man van de toepassing, dat is door den aanstaanden Ingenieur, nooit mag gekozen worden, omdat zij weinig of geene vruchten voor het leven dragen kan, noch ooit gedragen heeft.

Wij hebben het oog op die beoefening der wetenschap, waarbij men steeds aan den leiband van boeken loopt, vreezende uit eigen oogen te zien en verzuimende zich te bewegen op het zoo moeielijke, maar zoo leerzame gebied der practijk.

Groot moge de geleerdheid zijn, die ook dan verkregen kan worden, uitgebreid de kennis, die dan te verzamelen is, maar de eigenaardige kracht, die eigen onderzoek en voortdurende aanraking met de werkelijkheid alleen geven, ontbreekt.

Als de toepassing van die geleerdheid op de practijk gevorderd wordt, hoe menigmaal wordt zij dan gegeven in zoo abstracten vorm, dat de wensch naar meerdere wetenschappelijke kennis niet bevorderd wordt bij hen, die door voortdurende practische werkzaamheid verhinderd zijn, zich uitsluitend aan de beoefening der wetenschap te wijden. En wordt op grond van die zuivere abstracte beoefening der wetenschap toepassing op de practijk gemaakt, dan strekt die poging nog geenszins altijd tot werkelijke toenadering aan de practijk.

Hoe menigmaal worden dan niet vraagstukken gekozen, welke juist voor de practijk van geene waarde zijn, hoe menigmaal bepaalt men er zich dan toe, om nogmaals in andere formules uit te drukken, wat reeds bekend was, en hoeveel nuttelooze arbeid wordt dan dikwijls verricht door uitvoerige berekeningen op te stellen omtrent zaken, die in de practijk van ondergeschikt belang zijn.

Ja, gebeurt het zelfs niet, dat juist de arbeid, besteed aan de samenstelling van ingewikkelde formules, daaraan een waarde doet hechten, geheel buiten evenredigheid met haar werkelijk nut, zoodat geen ander doel wordt bereikt dan wat zoo kernachtig door Poinsot wordt uitgedrukt, waar hij spreekt van ‘des calculs qui très souvent ne servent qu'à donner à l'erreur une forme plus durable’?

Niet gering is het gevaar van dergelijke dwaling op het aan vraagstukken zoo rijke gebied der werktuigbouwkunde. Op menig punt sluit dit vak zich aan bij wiskundige vraagstukken, waarvan de oplossing inderdaad gevonden is, en herhaaldelijk doen zich vraagstukken op, waarvan men gaarne evenzeer de exacte oplossing zoude bezitten.

Sterk wordt daardoor de verleiding, om ook in die gevallen een schijnbare oplossing voor de werkelijke te nemen door het toepassen van de eene of andere formule, en zich het eigen onderzoek van het vraagstuk te besparen, door een schijnbaar vasten grond tot steunpunt te kiezen.

Doch maar al te dikwijls leidt dat tot groote teleurstellingen en ook hier zooals elders bestaat de ware wetenschap in vele gevallen in de eerlijke erkenning, dat de wetenschap nog onvolledig is.

Geheel onjuist is de voorstelling, die nu en dan wordt aangetroffen, alsof de wetenschap, die in zoovele opzichten nog van zoo jonge dagteekening is, reeds nu al de geheimen zou ontsluierd hebben, die de natuur bevat en den sleutel zou bezitten tot oplossing van alle moeielijkheden, die zich voordoen bij de behandeling van technische vraagstukken.

Wij weten een weinig omtrent enkele zaken, zeer weinig omtrent andere, en op menig punt is de gewone ervaring de eenige betrouwbare gids, die men met zekerheid kan volgen om in vraagstukken van werktuigbouwkunde eenige kans van slagen te hebben.

Maar is ervaring dan geen voldoende grondslag? Is niet ervaring de grondslag van alle natuurkundige wetenschap en waarom zou dan de ervaring, die in het laboratorium en in het kabinet tot steunpunt dient, geminacht moeten worden in de werkplaats en in de fabriek?

Zoude dat niet de ergste dwaling zijn, die ooit kon worden begaan? Zonder twijfel. Wrang zijn de vruchten geweest, door zoo menigeen geplukt, die op het gebied van werktuigbouwkundige constructiën de ervaring ter zijde gezet en zich enkel en uitsluitend toevertrouwd heeft aan de kennis, die uit boeken kan verkregen worden, waarvan het onoordeelkundig gebruik nog zoo dikwijls voorkomt.

Ook op dit gebied valt nog een lange strijd te strijden met dogmatisme en scholastiek. Evenals in de wijsbegeerte tal van dwalingen zijn begaan en tal van stelsels zijn verongelukt, omdat men meende uit enkele begrippen de kennis van het kunstig samenstel der wereld te kunnen afleiden, evenzoo worden nog steeds op het gebied der toegepaste werktuigkunde fouten gemaakt, omdat men, zonder een werkelijk onderzoek in ieder bijzonder geval te doen voorafgaan, onbepaald vertrouwen stelt in de toepassing van algemeene begrippen.

En waar die fout niet begaan wordt, hoe dikwijls treft men dan niet aan het angstvallig hechten aan eenmaal gemaakte onderstellingen of het blijven hangen aan vooringenomen opvattingen, die den weg tot verderen vooruitgang belemmeren, omdat zij doen gelooven, dat de kennis van gisteren ook de kennis van heden moet wezen.

Om wezenlijk vooruit te gaan op het gebied der werktuigbouwkunde, is in de eerste plaats noodig ervaring, opgedaan te midden der werkelijkheid, alzoo in fabriek en werkplaats. De ervaring, de grondslag van alle wetenschap omtrent de wereld, die ons omringt, zij is ook de grondslag der technische wetenschap en zij is dat in het bijzonder van de werktuigbouwkunde, op wier gebied men zich niet dan met behoedzaamheid kan losmaken van de ervaring, verzameld door hen, die ons zijn voorafgegaan. Door die ervaring te gebruiken, kan men nuttelooze onderzoekingen en proefnemingen vermijden en de studie

van de werkelijkheid in haar vollen omvang, niet enkel die van heden, maar ook die van gisteren, is een onuitputtelijke bron tot verzameling van onschatbare kennis.

Waar wis- en natuurkunde genoegzaam ontwikkeld zijn, om die zoo rijke ervaring in enkele gezichtspunten samen te vatten, worde hare hulp steeds hoog geschat, maar vooral met beleid gebruikt.

Waar zij te kort mochten schieten, om reeds met zekerheid den weg te wijzen in de tallooze nieuwe vraagstukken, die de techniek dagelijks ontmoet, verlieze men den moed niet en wachte men niet af, dat de hulpwetenschappen die vraagstukken tot voorwerp van onderzoek gemaakt zullen hebben. Want de ervaring, die achter ons ligt, is rijk genoeg om in elk geval de nieuwe werktuigen, die vereischt worden, voorloopig zoo in te richten, dat een eerste proef met vertrouwen kan genomen worden en die eerste proef, met beleid ingericht, levert alles, wat tot definitieve vaststelling van de meest voordeelige afmetingen vereischt wordt.

Zoo hebben Watt en Stephenson met honderd anderen gewerkt, en de weg van voortdurende proefneming en van steeds voortgezet onderzoek ontsiert niet de werkplaats of het teekenbureau, maar verleent daaraan juist het eigenaardig karakter, dat aan allen technischen arbeid zoo bijzonder eigen is, van immer voorwaarts te streven.

Moge ook in dien zin de tak der technische wetenschap, die het onderwerp van deze studie uitmaakt, zich hier te lande steeds verder ontwikkelen.

Hoewel dankbaar gebruik makende van alle hulp, die zij aan andere wetenschappen kan ontleenen, is toch de werktuigbouwkunde een zelfstandig vak van technische wetenschap, dat zijn eigene methode van behandeling bezit, dat zich met een afzonderlijken kring van vraagstukken bezig houdt, die in geen ander vak van studie thuis behooren en dat in behoeften voorziet, die steeds meer op den voorgrond treden, naarmate het gebruik van werktuigen in alle maatschappelijke bedrijven meer en meer toeneemt.

Niet verre meer is de tijd, waarin elk Ingenieur de studie van dit vak als onmisbaar zal beschouwen. Van den dag af, waarop de behoefte daaraan algemeen zal worden ingezien, zal voor onze Ingenieurs de weg geopend zijn, om ook in het buitenland hun carrière te kunnen maken, en zullen zij bij de keuze hunner toekomstige werkzaamheid niet langer beperkt zijn door de enge grenzen van ons Vaderland.

Delft, Februari 1879.

A. HUëT.

Leeraar aan de Polytechnische School.

Natuurkunde.

Vergiftiging door tabak.

‘Eene studie, als die van Dr. Dornblüth, waarin de tabakvergiftiging van hare natuur- en scheikundige zijde beschouwd, door middel der hedendaagsche physiologie onderzocht en met de pathologische waarneming in verband gebracht wordt, is een der geschiktste, zoo niet het geschiktste der hulpmiddelen om misbruik van tabak, de veelvuldigste aanleiding tot genoemde vergiftiging, te bestrijden’, zegt de Heer Kooperberg in zijn voorbericht van het door hem vertaalde werkje van Dr. Dornblüth, getiteld: ‘de Vergiftiging door tabak’. Ofschoon aan de waarde dezer stellingen niets willende te kort doen, gelooven we toch niet, dat dit hulpmiddel veel tot de bestrijding van dat misbruik zal bijdragen. Zij, die eenmaal aan het een of ander genot *verslaafd* zijn, laten zich niet gemakkelijk afschrikken. Zie maar eens naar de zuipers! Zeker Amerikaansch geneesheer had, ten einde den drinkebroers vrees in te boezemen voor het lijden, dat hun te wachten stond, wanneer zij zich aan den drank bleven overgeven, afbeeldingen laten maken van de verwoestingen der inwendige menschelijke organen, veroorzaakt door het misbruik van sterken drank, en deze platen had hij hier en daar in de nabijheid der kroegen laten ophangen met een opschrift in groote letters, van den volgenden inhoud: ‘Zuipers! Hier kunt ge zien, hoe uwe maag er zal uitzien, wanneer ge voort blijft gaan met drinken.’ Nu zou men meenen, dat deze zinrijke waarschuwing heilzame gevolgen zou gehad hebben, doch neen! ieder zag in die deerlijk verminkte maag slechts die van zijn buurman, zonder te begrijpen, dat ook zijne eigene er zóó moest uitzien.

Wanneer men let op de geringe resultaten, die de Maatschappij tot afschaffing van den sterken drank of de Multapatierbond verkregen hebben door hun overigens prijzenswaardig streven tot beteugeling van dien geduchten kanker der volkswelvaart en der

volksgezondheid; wanneer we zien, hoe luttel de uitkomsten zijn, waarop de a n t i -t a b a c o -s o c i e t y en andere vereenigingen van dien aard zich beroemen kunnen, dan beginnen we bijna te wanhopen aan de verwezenlijking der edele pogingen om den mensch, het meesterstuk der Schepping, aan zijne edele roeping en hooge bestemming te doen beantwoorden. Ook de Parijsche vereeniging tegen het misbruik van tabak heeft weder een krachtig teeken van leven gegeven door de uitloving van premiën voor de beste beantwoording der volgende prijsvragen: 1°. 100 fr. voor de beste waarschuwing aan de jeugd tegen de gevaren van het vroegtijdig gebruik van tabak; 2°. 200 fr. aan den geneesheer, die het grootst getal belangrijke en onbekende opmerkingen in geschrifte bekend zal maken over kwalen, door de tabak veroorzaakt; 3. 300 fr. voor het beste proefschrift over den invloed van de tabak op den student, in openbare, particuliere, civiele en militaire scholen, enz., terwijl voorts aan elken mededinger eene eeremedaille zal worden uitgereikt. Bewijs genoeg, hoezeer men doordrongen is van de schadelijkheid en de vergiftige werking, die door de tabak op 't menschelijk organisme wordt uitgeoefend, maar ik herhaal alweer: Al dat ijverig en rusteloos streven, om den rookduivel te bezweren en te bannen, stuit af op den onwil en de slaafsche onderworpenheid zijner dienaren en handlangers, want honderdduizenden, neen! millioenen menschen, vinden er een genot in, de tabak onder verschillende vormen in hun lichaam op te nemen, en daardoor juist is zij een voorwerp van groote waarde geworden voor den landbouw, de industrie, den handel en zelfs voor de staats-inkomsten van eenige landen. Aan de tabak kan men het nagaan, hoe de dwaasheden der menschen eene gewichtige en ernstige beteekenis kunnen krijgen. Immers, evenals bij de menschen dikwijls diegenen tot eer en aanzien komen, van wie men zulks het minst zou verwacht hebben, zoo ook is het met de tabak gegaan, eene plant, die, aanvankelijk veracht en verafschuwd en waaraan men den niet zeer bevalligen naam van: s t i n k k r u i d had gegeven, weldra over de geheele bewoonde aarde met de grootste onderscheiding ontvangen werd. Wellicht heeft ook de scherpe taal der tegenstanders, evenals de ‘verboden vrucht’, veel tot hare verspreiding bijgedragen, want niettegenstaande Jacobus I het rooken schetste als: ‘eene gewoonte, walgelijk voor het *oog*, afschuwelijk voor den *neus*, schadelijk voor de *hersenen,* gevaarlijk voor de *longen*, en in haren zwarten, stinkenden reuk 't meest gelijkende op den bodemloozen poel van de Styx’, belette dit niet, dat men rookte en bleef rooken. Zelfs won in Rusland, waar het rooken verboden en de eerste overtreding met den knoet en de tweede met den dood gestraft werd, het toch bij al dien tegenstand meer en meer veld; ja, terwijl in het Oosten de priesters en sultans van Turkije het rooken eene zonde tegen hun heiligen godsdienst verklaarden, zijn toch de Turken en Perzen de grootste rookers der wereld geworden. Men

kan hieruit zien, hoe dwaas en onverstandig het dikwijls is strenge straffen en verbodsmaatregelen uit te vaardigen, indien men iets verhinderen of beletten wil. Ware er minder tegenstand geweest, de tabak zou stellig zulk een opgang niet gemaakt hebben. De wetgevers en priesters schijnen niet aan de zoetheid der ‘verboden vrucht’ gedacht te hebben.

Velerlei omstandigheden hebben ertoe bijgedragen, dat het tabakrooken populair geworden is, doch de eerste en voornaamste zal wel *deze* zijn, dat het eene in de menschelijke natuur liggende zucht tot navolging of naäperij zal geweest zijn, die de Europeanen bewogen heeft deze gewoonte van de Indianen over te nemen, want men mag toch niet vooronderstellen, dat het tabakrooken *instinctmatig* beproefd en voortgezet wordt; veeleer moet men het ervoor houden, dat de natuurlijke begeerte van den mensch, om zich ‘op te winden’ en zijne verveling te verdrijven, hem naar pijp of sigaar heeft doen grijpen en daarom baat het ook zoo weinig, dat de geleerden en de mannen der wetenschap waarschuwen tegen het verschrikkelijk vergift, 'twelk in staat is in vele gevallen de gezondheid te verstoren. Neen! al bevatte de tabak ook nog veel meer schadelijke stoffen; al moest men door het rooken van dat ‘stinkkruid’ ook tien of twintig jaren van zijn leven verliezen, toch - ik ben er bijna zeker van - zal de verslaafde rooker de brandende pijp of sigaar niet uit den mond werpen.

Men zal mij wellicht toevoegen, dat honderden menschen oud geworden zijn, niettegenstaande zij hartstochtelijke en sterke rookers waren; maar men vergeet, dat *duizenden* individu's hunne rook-manie met den dood hebben moeten bekoopen. Kwade gewoonten en verslaafdheid daaraan schaden den eenen mensch meer dan den anderen, omdat hunne constitutie sterker, omdat hunne natuur krachtiger is, om schadelijke invloeden te weerstaan en nadeelige stoffen uit het lichaam te verwijderen. Wat ik reeds vroeger te dien opzichte elders gezegd heb, herhaal ik thans met meerdere klem: Ouders! indien gij wist, hoevelen uwer zonen zich door het rooken de tering op den hals gehaald hebben, zoudt ge stellig uit liefde voor uwe kinderen hen wat meer op de vreeselijke gevolgen, die het misbruik na zich sleept, gewezen hebben, niet zoozeer door hun het rooken streng te *verbieden* en hen te straffen, wanneer ze zich aan overtreding van 't gebod hebben schuldig gemaakt, maar door liefderijke vermaning en zachtzinnige toespraak. Ge moet ernstig, maar bezadigd met hen spreken en hun het nadeel voor oogen houden, 'twelk zij zich op den hals halen, wanneer ze zich aan eene gewoonte overgeven, die niets meer is dan eene gewoonte, die hoegenaamd geen *nut* heeft. Onder mijne familieleden bevindt zich een jongeling, die eene wankelende gezondheid bezat en die evenals zijne makkers niet afkeerig was van het rooken van zware sigaren. Zijn vader - een geneesheer - bracht hem ernstig onder het oog, hoe nadeelig in *zijn* toestand de werking van

de tabak was; *verbieden* wilde hij het hem echter niet, omdat hij verstandig genoeg was om te begrijpen, dat dit wellicht evenals bijna altijd het tegenovergesteld gevolg had; hij liet hem nu geheel vrij met de verzekering, dat hij dit punt nooit meer zou aanroeren, en dat hij er hem nooit meer over onderhouden zou. En wat was het gevolg van dit vaderlijk onderhoud? Dit: dat de jongeling zich van dat oogenblik af voornam geen tabak meer te rooken, niettegenstaande hij meermalen in verzoeking gebracht werd, en de uitkomst is van dien aard geweest, dat bedoelde jongeling bepaald aan het nalaten van het rooken zijne gezondheid te danken heeft gehad. Op dezelfde wijze heb ik met mijn eigen zoon gehandeld, die, ofschoon een *krachtige*, *gezonde* jongen, zoozeer van de schadelijkheid van het rooken overtuigd was, dat hij zich voorgenomen had niet eer te zullen rooken, voordat *ik* hem de verzekering gaf, dat de inwerking van de *nicotine* hem niet meer schaden zou, en zijn karakter waarborgde mij, dat hij mij niet zou misleiden. En hij heeft woord gehouden en nu, nu hij, wat zijn leeftijd betreft, zonder oogenschijnlijk gevaar zich aan het matig genot van eene sigaar zou kunnen overgeven, nu weigert hij, omdat de tabak voor hem geene enkele genieting aanbiedt; zelfs hindert het hem in vertrekken of lokalen te moeten vertoeven, waar men zich naar hartelust aan het rooken van tabak en sigaren overgeeft, een bewijs alweer, dat het rooken geene *behoefte* voor den mensch is en dat men zich gemakkelijk van een genot, 'twelk zoo licht tot *misbruik* leidt, spenen kan, wanneer men slechts een weinig wilskracht bezit. Men moge het rooken zoo verdedigen als men wil, *nuttig* kan het toch nooit zijn, en bevorderlijk voor de gezondheid even min. Wanneer men zich b.v. in een vertrek bevindt, waarin men, evenals in vroegeren tijd in het tabaks-college van Frederik Willem I van Pruisen, als 't ware een wedstrijd houdt van rookers, dan is 't gemakkelijk te begrijpen, dat men door de gestadige inademing van tabaksrook, die tevens de omgevende atmospherische lucht ongeschikt maakt voor de ademhaling, zijne longen ziek kan maken. En toch vertoeft men zoo gaarne - naar het schijnt - op plaatsen, waar men elkander dikwijls bij den dikken, benauwenden tabakswalm nauwelijks onderscheiden kan. In stoombooten, spoorwagens en andere middelen van vervoer wordt men dikwijls tegen zijn wil in zulke ellendige rookkrotten opgesloten en het ware te wenschen, dat de besturen van verschillende stoombootmaatschappijen konden besluiten, om òf het rooken in de kajuiten te verbieden, òf daartoe opzettelijke rookkamertjes in te richten. Het is een flink besluit geweest van de Tramwayondernemers, om het rooken in de wagens te verbieden. Meermalen heb ik innig medelijden gevoeld, wanneer ik sommige zwakke of ziekelijke individu's onder mijne medereizigers bijna in een hoestbui, tengevolge van den verstikkenden tabaksdamp, die in het niet zeer ruime stoomboot-salon zweefde, zag bezwijken, terwijl men onmenschelijk

genoeg was het rooken niet te willen laten, noch te dulden dat er een raampje werd geopend, om versche lucht te doen instroomen, zoodat de lijder verplicht was zich in het gure weer naarboven te begeven, om daar ten minste eene voor zijne longen zuivere lucht in te ademen. Hem, die dus geen slaaf van het rooken is, geef ik den raad, om zooveel mogelijk plaatsen te mijden, waar zoo vreeselijk aan den rookduivel geofferd wordt, terwijl ik dengene, die veel aan hoofdpijn en zenuwkwalen lijdt, het bezoeken van sociëteiten en koffiehuizen, waar de vertrekken steeds met tabakswalm en alcoholdampen bezwangerd zijn, ten strengste ontraad.

Velen beschouwen het rooken als een *genot.* Maar hoe kan nu iets een *genot* heeten, waarvan de gevolgen èn onaangenaam èn nadeelig voor den gezondheidstoestand zijn? Bij sterke rookers is b.v. de prikkeling der tongzenuwen zóó verstompt, dat zij doorgaans weinig of geen smaak hebben van de lekkerste spijzen en gerechten. Zulke rookers eten doorgaans ook niet veel, maar ze zijn meestal zeer *dorstig.* De reden hiervan is dikwijls niet ver te zoeken. Men weet, dat de plaatselijke werking van den tabaksrook de speeksel-afscheiding bevordert. Wanneer men er zich nu aan gewend heeft - hetgeen nog al eens het geval is - om het afgescheiden speeksel uit te spuwen, gaat er een voor de vertering hoogst gewichtig sap verloren, terwijl bovendien nog de tot hetzelfde doel dienende sappen, als het *maag*- en *darm*sap en de afscheiding van de *al-vleeschklier* en de *gal*, verminderd worden, gezwegen nog, dat de brandige (empyreumatische) olie en de n i c o t i n e het verteringswerk storen en de werkzaamheid belemmeren. Dit getuigt ook Dr. Dornblüth, waar hij (blz. 19) zegt: ‘Door het uitspuwen en het voorafgaand bijeenzuigen wordt de speeksel afscheiding zeer vermeerderd, de uitwerping van aanmerkelijke hoeveelheden is echter geenszins onverschillig. Dikwijls komt bij het zich gewennen aan rooken en bij gemakkelijk brandende sigaren en pijpen de vermeerdering der afscheiding spoedig voor den dag; waar dit niet het geval is, zal men in de eerste plaats storingen in den eetlust en in de spijsvertering der maag te verwachten hebben, door de plaatselijke werking van het rookspeeksel.’ Het is alzoo gemakkelijk te begrijpen, dat bij eene onophoudelijke prikkeling, niet alleen van de tong, maar ook van alle andere zenuwen, die met de verterings-organen in verband staan, ziekelijke toestanden in 't leven geroepen worden, die vooral voor jeugdige en zwakke personen noodlottige gevolgen kunnen hebben; immers, wanneer we weten, dat de nicotine op het ruggemerg en de hersenen werkt, die in het nauwste verband staan met de zenuwen van de maag, die als 't ware de draden zijn, welke van het telegraaf-bureau uitloopen, en waarlangs onophoudelijk telegrammen van meerdere of mindere storing van den algemeenen gezondheidstoestand gewisseld worden, die voor den oningewijde *geheim* schrift, doch voor den kundigen geneesheer eene gemakkelijk

te ontcijferen taal is, dan behoeft het geen nader betoog, hoe schadelijk het rooken onder overigens ongunstige omstandigheden wezen kan. Krankzinnigheid en ruggemergs-lijden, benevens algemeene beving, krampachtige aandoening en verlamming kunnen er de gevolgen van zijn, terwijl het niet verzwegen mag worden, dat er dikwijls eene ontsteking van het slijmvlies van den mond uit voortkomt, die zich tot de keel, het strottenhoofd en de luchtpijp uitstrekt. Volgens Dr. Dornblüth wordt het strottenhoofd inzonderheid aangedaan door het naar beneden geslikte, nicotine-bevattend speeksel. Volgens hem zou dan ook de in Frankrijk veelvuldig voorkomende, chronische laryngitis moeten worden toegeschreven aan de gewoonte van vele cigaretten-rookers, om den rook geheel in te ademen of te slikken, zooals zij het noemen. ‘Of lippen- en tongkanker’ - zegt de Schrijver op gezag van O. Weber, Pitha en Billroth's Handboek der Chirurgie - ‘door tabakrooken, zij het ook door de prikkelende, drukkende, wrijvende inwerking van het uiteinde der pijp, veroorzaakt wordt, deze dikwijls gestelde vraag mag, in aanmerking genomen de betrekkelijke zeldzaamheid der aandoening, verder in aanmerking nemende, dat zij zich evengoed op eene andere plaats kan ontwikkelen als op die, tegen welke gewoonlijk de pijp wordt gehouden, dat eindelijk genoemde aandoening ook voorkomt bij lieden, die nooit gerookt hebben, wel als dusdanig uitgemaakt beschouwd worden, dat het rooken zeker niet de eenige oorzaak van den lipkanker is, dat echter een zekeren begunstigenden invloed op hem uitoefent, hetgeen vooral bij lippen met kloven en spleten en dergelijke toestanden, tot de grootste voorzichtigheid of tot geheele onthouding dringend noodzaakt’. (*Geen fraaie zinsbouw!*) Daarenboven verdient het opmerking, dat er volgens bericht van Dr. Bouisson, directeur der chirurgische kliniek bij de medische faculteit te Montpellier, nu en dan kankerachtige aandoeningen der tong en der lippen, als gevolgen van het overdadige tabakrooken zijn voorgekomen, en dat deze vreeselijke ziekte werkelijk daaraan moet worden toegeschreven, blijkt hieruit, dat ze noch in de heelkundige handboeken van de vorige, noch in die van het begin dezer eeuw bij de bespreking van de mondziekten vermeld wordt, alzoo op een tijdstip, dat het tabakrooken nog niet zoo algemeen en zoo geducht in zwang was, als dat in de laatste jaren het geval was. Een feit is het, dat de kanker aan tong en lippen zich vooral ontwikkelde bij mannen, die om en nabij den 40-jarigen leeftijd waren, terwijl zulks uit de door Dr. Bouisson verrichte operatiën gebleken is, en nog wel bij mannen uit de laagste volksklasse, die gewoon zijn uit korte pijpjes, zoogenaamde ‘neus-branders’ (*brûle-gueule*, keelbranders, zouden de Franschen zeggen), te rooken. Zooal niet uitsluitend, dan toch moeten het nadeel en de oorzaak van het kwaad voor een groot deel worden toegeschreven aan de inwerking van den *warmen* tabaksrook. Dat blijkt ook hieruit, dat de kanker bij de hoogere standen, die meer gewoon zijn hunne sigaren uit lange siga-

renpijpjes, of de tabak uit lange Goudsche pijpen te rooken, waardoor de rook natuurlijk veel koeler in den mond komt, zeer zelden wordt waargenomen, en reeds de Oosterlingen schijnen het nadeel van den warmen tabaksrook gekend te hebben, gelijk dit o.a. de Turken en Perzen bewijzen, die den rook hunner pijp, door een buis van 10 à 12 voet door een soort van waterbad geleid en dus van zijne warmte en scherpte ontdaan, zonder eenigen hinder opzuigen en uitblazen.

Dr. Dornblüth zegt echter, dat bij de Turksche waterpijpen, evenals bij het cigaretten-rooken in Frankrijk en Rusland, de rook *geheel ingeademd wordt* en dat deze alzoo veel meer gelegenheid heeft, om in het bloed over te gaan. 'Daar het dus van gewicht is', zegt de Heer Kooperberg in eene noot, naar aanleiding van deze door den Schrijver gegevene verzekering, 'dat de tabaksrook zoo kort mogelijk met de verschillende slijmvliezen in aanraking is, zoo zijn ook de bij ons te lande bestaande kunststukjes, welke met het rooken verricht worden, zooals het inhalen van den rook, om hem langs den neus uit te blazen, het persen van den rook door de tuba Eustachii langs de gehoorwegen door eene eventueele opening van het trommelvlies en dergelijke meer, bepaald zeer nadeelig.'

Over den l i p k a n k e r sprekende zegt Dr. S.D. Gross in zijn Handboek der Heelkunde: 'dat deze dikwijls is toegeschreven aan de prikkeling, die de warme en vuile steel eener pijp bij het rooken teweegbrengt. Maar men mag nu vragen', vervolgt hij, 'of het rooken eener pijp en het ontstaan dezer verschrikkelijke ziekte niet liever als samentreffende omstandigheden moeten worden beschouwd, dan wel als oorzaak en gevolg.' Behalve hem zijn er nog meer geneesheeren, die dit gevoelen zijn toegedaan, doch hoe het ook zij, is het niet te ontkennen, dat de warme en scherpe tabaksrook een zekeren prikkel op het fijne weefsel van den mond uitoefent. Wordt nu dit fijne weefsel bestendig aan eene verhoogde temperatuur blootgesteld, zoo heeft er onder omstandigheden eene organische verandering plaats en de opperhuid verdikt zich, evenals we dit aan de handen van smeden en vuurwerkers duidelijk waarnemen. Langzamerhand ontaarden de naburige weefsels en er ontwikkelt zich een gezwel, dat zich aanvankelijk als kleine kloofjes in de onderlip of als een klein uitwas, min of meer overeenkomende met een wratje, voordoet. Zooals meestal het geval is, slaat men op kleinigheden geen acht en te minder, wanneer men er, zooals in dit geval, geen hinder of pijn van heeft; de rooker gaat alzoo voort met zijne kwade gewoonte en weldra neemt het ongemak, dat hem aanvankelijk niet hinderde, een dreigend karakter aan, dat misschien nog te juister ure door het mes van den chirurgijn kan bezworen worden. Het is echter niet alleen de *pijp*, die dit verschrikkelijk lijden veroorzaken *kan,* maar ook de *sigaar* kan ditzelfde ongemak berokkenen onder ongunstige omstandigheden, en vooral kan dit plaats hebben, wanneer men zuinigheidshalve de kwade gewoonte heeft, de sigaar

zóóver op te rooken, dat de lippen bijna in aanraking komen met het vuur van de sigaar, en zij, die hunne zuinigheid nog verder drijven door het niet meer rookbaar gedeelte hunner sigaar te kauwen, handelen nòg onverstandiger, vooral ook omdat zich in het onderste gedeelte der sigaar de meeste nicotine heeft neergezet, hetgeen de reden is, dat het onderste deel der sigaar steeds ‘zwaarder’ om te rooken en onaangenamer van smaak is.

‘De *algemeene werkingen* van den tabak’, zegt Dr. Dornblüth, ‘zijn zonder twijfel aan de opname van nicotine in het bloed en de sappen toe te schrijven; daarvoor pleit de wezenlijke overeenstemming van alle verschillende soorten van opname in het lichaam.’ Het destijds veel besproken proces van Graaf Bocarmé, die zijn slachtoffer Fougnies eene zekere hoeveelheid nicotine *met geweld* heeft moeten ingeven om zijn misdadig doel te kunnen bereiken, pleit hiervoor. De Graaf had zich in 't geheim op de studie der scheikunde toegelegd, om zich dit vergift te bereiden in de meening, dat geen scheikundige in staat was, om deze vergiftige stof op gerechtelijke wijze aan te toonen of te bewijzen. Hoezeer hij zich echter bedroog, weten we uit de analyses van Prof. Statz uit Brussel, die niet alleen uit de tong en de maag van den verslagene, maar ook uit den vloer van de eetzaal, waarin de vergiftiging had plaats gehad, nicotine had aangetoond, niettegenstaande de vloer herhaaldelijk met heet water en zeep geboend was, om daarmee zoo mogelijk ieder spoor van zijne misdaad te kunnen vernietigen. Behalve dit geval van Graaf Bocarmé vinden we nog gewag gemaakt van eene tengevolge eener kinderachtige weddingschap plaats gehad hebbende vergiftiging. Een in eene tabaksfabriek te Rensburg arbeidende knaap van 15 jaar had van de saus, waarin pruimtabak 3 dagen lang gelegen had, een glas vol gedronken en was na verloop van een uur gestorven, en geen wonder, want deze saus, die uit eene waterachtige oplossing van pruimenconserf met geringe hoeveelheden salpeter, salmiak, aluin en ijzervitriool bestond, was zeer rijk aan nicotine, gelijk zulks aan Apotheker Lehmann gebleken is, die in 10 drachmen dier saus ruim 1 scrupel nicotine vond.

De n i c o t i n e is echter niet het eenige werkzame beginsel, 'twelk wij bij de tabak opmerken. Het versche tabaksblad, zooals dit geplukt wordt, bevat behalve w a t e r, c h l o r o p h y l en c e l l u l o s e, nog eene groote hoeveelheid a p p e l z u r e k a l i, a p p e l z u r e n i c o t i n e, p l a n t e n - e i w i t, een weinig a s p a r a g i n e en eene eigenaardige stof, waaruit zich bij de nagisting van 't blad een soort van *kamfer* ontwikkelt, nl. de n i c o t i a n i n e of tabakskamfer. Men moet echter de n i c o t i a n i n e niet verwisselen met de n i c o t i n e, het vluchtig alcaloïd. De nicotine vormt het *verdoovende* van het genotmiddel; de nicotianine daarentegen maakt het geurige, het balsamieke bestanddeel van sommige tabakssoorten uit. Tabak, die geen nicotianine bevat, is geen genotmiddel meer, maar is met recht: ‘stinkkruid’. Hier en daar

treft men dan ook rookers aan, die zoodanig aan het inzuigen en uitblazen van gedroogde bladeren, die aangestoken worden en die zij met den naam van ‘tabak’ bestempelen, verslaafd zijn, dat het hun bijna onverschillig is, *wat* zij rooken. ‘Wenn's nur brennt’, denken zij met dien Duitscher, die een pijp met hooi rookte. Pater Dobrighofer verhaalt van een Spaansch kapitein, die geregeld Paraguay-thee rookte, wanneer zijne tabak op was; de man verklaarde zelf, dat hij het slechts uit gewoonte deed en dat hij niet kon leven, wanneer hij niet den rook van een of ander kruid onder den neus kreeg. Op grond hiervan is het dus ook te verklaren, dat een zekere Duitsche boer met *genot* z w a m rookte, evenals men dit wel eens ziet van schooljongens, die een rolletje papier aansteken en met een schijnbaar genot dikke wolken van afschuwelijken papierrook uit den mond blazen.

De Havannah-tabak is het rijkst aan nicotianine. Wanneer de bladeren vochtig op elkaar gelegd worden heeft hierbij eene eigenaardige gisting plaats, die door een bijzonder ‘sausen’ volkomen gemaakt en door de Amerikanen in practijk gebracht wordt door middel van Sarsaparille, eene plant, die in Amerika veelvuldig voorkomt en, zooals men wellicht weet, in de geneeskunde gebezigd wordt als middel tegen zekere geheime ziekte. Men heeft gemeend, dat ook de Duitsche tabak reeds sedert jaren op die wijze werd ‘gesausd’, doch Prof. Kletzinsky spreekt dit bepaald tegen en verklaart het voor onzin. Zoo ook noemt hij het eene dwaasheid te gelooven, dat zekere soorten tabak met Smyrna-vijgen ‘gebijt’ worden, omdat de werkzame stoffen der vijg langs chemischen weg stellig veel gemakkelijker en goedkooper kunnen bereid worden, ook wanneer het alleen het aroma der vruchten betrof. Met het oog hierop zou dan ook het bijvoegen van vijgebladeren, om aan slechte tabakssoorten een beteren geur te geven, gelijk onlangs door de dagbladen is meegedeeld, overbodig kunnen geacht worden.

Wie toevallig in het bezit van lang verpakte, oude Havannah-sigaren gekomen is, zal bemerkt hebben, dat het papier van de binnen-emballage vetachtig doortrokken is en een intensieven parfum van Havannah-sigaren bezit. Dit komt, omdat de bewerking niet geheel is afgeloopen en de sigaren eene nagisting ondergaan, waarbij ze om zoo te spreken ‘rijp’ en beter worden; hierbij is eene verhitting onvermijdelijk, de nicotianine verdampt en trekt in 't papier. Het is eene soort van kamfer, die bij hooge temperatuur vluchtig is, maar in de koude stolt. Wanneer men fijne Havannah-tabak destilleert, zoo verkrijgt men op de oppervlakte kleine eilandjes van gestolde, vette stof; het gehalte is echter zeer gering, hoogstens ½ pCt in de beste tabak, dat is de tabakkamfer, die in het groene, versche blad niet aangetroffen wordt, maar zich eerst bij de gisting ontwikkelt, zooals we gezien hebben. Van nicotine, het van de nicotianine wezenlijk verschillend bestanddeel, bevat de Havannah-tabak 4%, 't is dus geen aan nicotine rijke tabak.

De Virginia-tabak daarentegen is zeer rijk aan nicotine, ze bevat 1 per mille nicotianine en 10 pCt nicotine.

Betreffende de vraag, of p i j p e n of s i g a r e n de voorkeur verdienen, moeten wij ons - als men dan toch rooken wil - ten gunste der laatsten verklaren. Bij de sigaar kan de zuurstof der lucht ten allen tijde tot de gloeiende tabak toetreden. De hoofdmassa verbrandt hierbij volkomen en wordt in koolzuur, koolzure ammoniak en aschbestanddeelen veranderd. Gij zult wel eens bemerkt hebben dat, wanneer gij den rook uwer pijp of sigaar over eene roos of andere, daarvoor gevoelige bloem liet strijken, deze *groen* gekleurd werden, niet waar? Welnu, dat wordt veroorzaakt door de ammoniak. Door de volkomen toetreding der lucht, bij het rooken van sigaren, kan er nu geen teervorming plaats hebben. Uit het heet geworden deel der sigaar vervluchtigt een weinig *verharst* nicotine, want een groot gedeelte der nicotine verharst tijdens het sausen. De vervluchtiging van de nicotine houdt gelijken tred met de nicotianine. Deze beide stoffen zijn het, die het eigenlijke genot van het rooken uitmaken.

Alle andere destillatie-producten, die zich bij het rooken vormen, staan ver achter bij de nicotine en nicotianine. Eene sigaar moet dun en eerder lang dan kort zijn, want hoe grooter de vuurmassa wordt des te minder is de zuurstof in staat toe te treden en de teervorming te verhinderen; daarom zijn de eerste trekken bij het aansteken der sigaar de aangenaamste. Hoe dunner de sigaar is des te beter, doch evenwel niet zóó dun dat, de omgevende lucht de sigaar te veel afkoelt, waardoor deze ‘uitgaat’.

Reeds boven heb ik aangestipt, dat het nicotine-gehalte zeer varieerend is bij verschillende tabakssoorten. Griekenland, Hongarije enz. leveren tabak, die weinig of geen nicotine bevatten, en hieraan moet het toegeschreven worden, dat de bewoners dier streken ongestraft zoo sterk kunnen rooken. Ook heb ik doen opmerken, dat het nicotine-gehalte des te intensiever op de hersenen, maar vooral op het ruggemerg, werkt, hoe meer de tabak daarvan bevat. Men heeft verder de opmerking gemaakt, dat in streken, waar de sterkste tabakssoorten gerookt worden, de van het ruggemerg uitgaande v e r l a m m i n g e n d e r b e e n e n het *meest*, terwijl dáár, waar men tabakssoorten vindt, die zeer weinig nicotine bevatten, genoemde verlammingen *nooit* voorkomen. Aan deze tabak moet dus *opium* toegevoegd worden, zooals vele Turken en Grieken dit doen. We hebben deze kennis te danken aan de geloofwaardige berichten van den Franschen geneesheer Moreau, die deze streken bereisd heeft, om het ontstaan van de oorzaken der krankzinnigheid op te sporen en te verklaren.

Ook de wijze, hoe men rookt, heeft volgens Dr. Pfaff invloed op het te voorschijn treden van de schadelijke werking der tabak op hersenen en ruggemerg. Het rooken uit lange pijpen is het minst nadeelig en vooral verdienen de Goudsche aarden pijpen boven alle andere soorten

de voorkeur. De schadelijkheid van het rooken van sigaren is echter nog des te grooter, wanneer men op dat gedeelte, 'twelk men in den mond heeft, kauwt. Het kauwen (pruimen) van tabak, is dan ook bijzonder nadeelig en hieraan moet het dan ook worden toegeschreven, dat er zich in het groote zeemanshospitaal te Greenwich een zoo groot aantal aan verlamming der beenen lijdenden bevinden. Dr. Pfaff heeft daar vele, nog altijd van 's morgens vroeg tot 's avonds laat pruimende, verlamde matrozen gezien, die op het groote plein van 't hospitaal op driewielige wagentjes rondgereden werden. Natuurlijk kunnen verlammingen der beenen ten gevolge van ruggemerglijden ook uit andere oorzaken ontstaan, maar steeds moet daarbij aan eene chronische nicotine-vergiftiging gedacht worden.

Volgens Dr. Dornblüth schijnt echter het kauwen zeer geringe, algemeene uitwerkingen te hebben; verreweg de meeste gevallen van chronische vergiftiging komen na overmatig lang voortgezet rooken voor, en vooral het zoogenaamde rookslikken van de sigaar kenmerkte zich als de schadelijkste.

Wetende dat nicotine op vele hartstochtelijke rookers een schadelijken invloed uitoefent, heeft dit eenige industrie-ridders op de gedachte gebracht, om zoogenaamd *nicotine-vrije* sigaren te verkoopen; doch aangezien de nicotine de stof is, die aan het rooken den eigenaardigen reuk en den gewenschten prikkel geeft, zoodat dan ook het meerdere of mindere nicotine-gehalte de sigaren onderscheidt in *zware*, *middelmatige* of *lichte*, is het toch wel te begrijpen, dat tabak, die allen geur en smaak mist, nauwelijks met den naam van tabak kan bestempeld worden en dat men evengoed een stroo- of koolbladsigaar kan rooken als zoogenaamd *nicotine-vrije* sigaren; doch deze sigaren beantwoorden nog niet eens aan den naam, dien zij dragen, want het onderzoek heeft geleerd, dat ze nog wel degelijk 2 pCt. van die stof bevatten en alzoo middelmatig sterke sigaren zijn, die met een wetenschappelijken naam aan het lijdend publiek tegen enorm hooge prijzen worden aanbevolen. Bleef het hier nu nog bij, dan zouden sigaren van dit allooi spoedig afgedaan hebben, maar men is verder gegaan en heeft ons op s a n i t e i t s - of gezondheids-sigaren en zelfs op *jodium*-houdende sigaren willen tracteeren. Over 't algemeen moet men zeer voorzichtig zijn met alles wat het praedicaat: ‘saniteit’ op allerlei soort van voedings- of genotmiddelen voert en daar nu de bedoelde *saniteits*-sigaren niets anders zijn dan zeer ordinaire sigaren, met eene oplossing van *salmiak* bevochtigd, die bij de verbinding geheel ontleed wordt, is het na te gaan, welken invloed dit ‘tuig’ op het zieke lichaam moet uitoefenen. En wat de beroemde, (?) jodium-houdende sigaren betreft, deze hebben niets meer of minder ten doel dan om lijders.... van de t e r i n g te genezen, want zeggen de kwakzalvers, het jodium is het eenige middel ter genezing dezer treurige ziekte!

Ter wille van de lijdende menschheid (!) heeft nu een zekere fabri-

kant, met name Formir te Stettin, sigaren met jodium laten fabriceeren en deze voor den spotprijs van..... *f* 70 per mille in de dagbladen geannonceerd. De politie heeft echter deze sigaren in beslag genomen (niet zeer heusch van de politie, niet waar?), omdat het der regeering na een ingesteld onderzoek zou gebleken zijn, dat deze heilzame (!) sigaren geen spoor van jodium in asch of rook aantoonden en daarbij heeft men zelfs durven beweren (o, die politie!), dat het slechts gewone sigaren van *f* 30 à *f* 35 waren.

Moge het nu ook al zijn, dat het rooken van onvervalschte, lichte tabak volgens sommigen onschadelijk is en dat het dagelijks rooken van 2 à 3 zwak-nicotinehoudende sigaren bij de meeste rookers zonder bijzondere nadeelen verloopen kan, dan is toch het aanhoudend rooken van zware sigaren en tabak over 't algemeen niet als een zoo onschuldig en indifferent genot te beschouwen als men gelooft; althans bij mij staat de overtuiging vast, dat daardoor nu of dan zeer bedenkelijke verschijnselen van chronische nicotine-vergiftigingen ontstaan kunnen, welke gewoonlijk òf niet herkend òf aan andere oorzaken toegeschreven worden. Dat evenwel het steeds meer en meer toenemen van verstandsverbijstering aan het veelvuldig rooken van zware tabak moet geweten worden, gelijk Jolly en anderen beweren, kan nog niet met volkomen zekerheid bewezen of aangetoond worden, ofschoon het volstrekt niet onmogelijk of onwaarschijnlijk is.

Dr. Rusch zegt: dat wanneer de tabak zelfs matig gebruikt wordt, zij maaglijden, hoofdpijn, beving, duizeligheid en epilepsie veroorzaakt. ‘Zij verwekt’, zegt hij nogmaals, ‘vele van die ziekten, welke in de zenuwen haar oorsprong moeten hebben. Ik verloor eens een jongeling’, vervolgt hij, ‘17 jaren oud, aan longtering, wiens ziekte door onmatigheid in het sigarenrooken veroorzaakt is geworden.’

Dr. Woodward, die door feiten aantoonde, dat door het misbruik van tabak verlammingen, spraakverlamming, hypochondrie, tering, hoofdpijn, beving, duizeligheid, stoornissen in de spijsvertering, kanker en waanzin veroorzaakt zijn, sluit met de volgende vraag: ‘Wie kan nog twijfelen, dat de tabak, in welken vorm ook gebruikt, de gezondheid verwoest en het leven van zoovele nuttige leden der maatschappij vernietigt?’

Prof. Silliman deelt een treffend voorbeeld mee van een jong student. ‘Hij kwam aan de Academie’, zeide hij, ‘als eene krachtige gestalte, maar hij was zoo aan het rooken verslaafd, dat hij er uren lang mee doorbracht. Zijne vrienden trachtten hem ervan af te brengen, maar hij wilde het niet laten en het gevolg daarvan was: dat hij als een zelfmoordenaar ten grave daalde.’

Een beroemd geneesheer in Brighton somt 16 gevallen van verlamming op door het rooken, binnen eene tijdsruimte van zes maanden. Een lid van de Fransche Academie van Geneeskunde beweert in een uitvoerig opstel, 'twelk met groote zorg bewerkt is, dat de statistici

aantoonen, dat juist in die mate als het tabaksverbruik toeneemt evenzoo de ziekten der zenuwen, als *waanzin*, *algemeene verlamming*, kanker-aandoeningen enz., toenemen. Hij zegt verder, dat de Turken, Grieken en Hongaren bestendige rookers zijn, maar dat zulke ziekten bij hen in 't geheel niet voorkomen. Evenals Jolly zegt hij, dat de tabak, die zij rooken, veel lichter is en niet zooveel nicotine bevat. Misbruik schaadt bij hen alzoo weinig en bij hen heeft zich nog geen geval van algemeene of bijzondere verlamming voorgedaan. Dr. Muscan zegt: De oorzaak is eenvoudig genoeg en oogenschijnlijk physiologisch. In alle deelen van de Levant bedwelmen zij zich niet met nicotine en alcohol, maar met opium en parfumerieën, hun tijd in suffen toestand verslapende in luiheid en wellust. Zij narcotiseeren zich, maar zij nicotiseeren zich niet, en wanneer opium het vergift is, waarmee de Oosterlingen hun verstand ondermijnen, dan is het voor de Westerlingen de tabak, die voor hen eenmaal het vergift des levens worden zal.

De voorstanders en vereerders van de tabak spreken natuurlijk geheel anders en ofschoon zij de door proeven en feiten aangetoonde, schadelijke werking, die de nicotine op vele individuen uitoefent, niet kunnen loochenen, stellen ze daartegenover vele gevallen, waarin het tabakrooken geen nadeelige uitwerking gehad heeft, en ze halen als voorbeelden zelfs geniale koppen als Milton, Walter Scott, Haller, Boerhave, Blücher, Newton, Frederik den Groote en Napoleon aan, die òf sterke rookers òf groote snuivers waren. Van een hygiënisch standpunt, beweren sommigen, is matig rooken voor hen, welke zich zonder merkbare stoornis der gezondheid daaraan gewenden, niet alleen niet te verwerpen, maar zelfs te billijken en dit niet alleen, omdat het eene aangename opwekking verschaft, maar ook, omdat het dikwijls de kwade gevolgen der verveling opheft, de dikwijls ongunstige inwerking van eentonige bezigheden wegneemt en omdat het verder op vermoeiende marschen, groote land- of zeereizen, bij zomerwarmte en winterkou, als een verkwikking werkt en vergoeding voor ontberingen aanbiedt. De oude invalide, de door zorgen gedrukte huisvader, de door bezigheden overladen ambtenaar, allen zoeken in de tabak verkwikking en vergoeding voor de plagen des levens. Maar waar vindt, zegt Dr. Reich, diegene, welke *niet* rookt, *niet* snuift, *niet* pruimt, *niet* speelt noch drinkt, verkwikking en vergoeding? In de wetenschap, in de kunst, in beschaving van den geest! Van den geleerde zegt men, dat hij met de pijp in den mond en van den geliefkoosden damp omgeven veel gemakkelijker werkt dan anders, zoodat het den schijn heeft, alsof hem de narcotische wolken juist de beste en diepste gedachten ingeven. Ja, men beweert zelfs, dat de man der wetenschap zonder pijp niet in staat is te werken, zonder dat zich eerst met het aangewend genot de poort van zijn geest ontsloten heeft. Juist geen vleiend getuigenis! Ieder onpartijdige weet echter, dat vele geleerden, die *niet* rooken, waarlijk in wetenschap en kennis niet behoeven achter

te staan bij hen, die voortdurend aan den rookduivel offeren, en ieder zal mij toestemmen, dat zij, die alles behalve uitmunten in schranderheid en scherpzinnigheid, waarlijk geen diepe denkers zullen worden door den invloed van de werking der nicotine. Dat men overigens ook zonder tabak kan leven, bewijzen millioenen menschen, en wie zou durven beweren, dat dezen wegens de ontbering van dit genot er slechter aan toe zouden zijn? De onthouding vinden we inzonderheid bij de meest ontwikkelde personen, bij wie het verstand zijne rechten laat gelden. Doch waartoe meer? Hebben reeds vóór eeuwen de strengste verbodsmaatregelen van Sultans en Czaren, evenals de banbliksems, die de Paus van het Vaticaan slingerde, niets gebaat om het onzinnig genot van het rooken tegen te gaan of te beletten, zoo zullen ook thans de vermaningen der geleerden op den onwil der r o o k - s l a v e n afstuiten, gelijk ik reeds in den aanvang gezegd heb. Voor hem echter, die ernstig overtuigd is van de in alle opzichten schadelijke werking van de tabak - in welken vorm ook - beveel ik ten dringendste de lezing en herlezing aan van het reeds meergemelde werkje: De vergiftiging door tabak (Naar het Duitsch van Dr. Dornblüth, vertaald door Ph.L. Kooperberg, arts te Oosterhout. Te Breda bij P.B. Nieuwenhuys. 1878.) waarin men op eene bevattelijk-wetenschappelijke wijze de physiologische en toxische uitwerkselen besproken en verklaard vindt. 't Is een merkwaardig boekske, dat mij aangespoord heeft de indrukken, die ik bij de lezing daarvan ondervond, als een aanhangsel of toevoegsel van 'tgeen ook andere schrijvers over dit onderwerp gezegd hebben in deze bladen mee te deelen, omdat ik wellicht op deze wijze propaganda maken kan voor de goede zaak, ter beteugeling van een misbruik, waarvoor zelfs de ‘chambre du tabac’ zwichten moest.

Op den voorgrond stellende, dat het rooken slechts een ingebeeld genot is, dat men zich met een ernstigen wil gemakkelijk ontwennen kan, is het echter niet tegen te spreken, dat dit gebruik, 'twelk aan vele millioenen menschen tot een gewoonte geworden is, een geweldigen invloed op de maatschappelijke toestanden uitoefent.

De verbazende uitbreiding, welke het gebruik van de tabak in 't algemeen heeft ondergaan, kan men uit de statistieke opgaven van sommige landen beoordeelen. Daar van ons land voor 1846 geene vertrouwbare gegevens bekend zijn, moeten we ons getroosten de opgaven van Johnston omtrent Engeland over te nemen. Terwijl in het jaar 1689 de geheele invoer slechts 60.000 kilo Virginische tabak was, waarvan een gedeelte nog weder werd uitgevoerd, bedraagt het verbruik in het Vereenigd koninkrijk thans 15.000,000 kilo. Zoo was de hoeveelheid voor binnenlandsch verbruik ongeveer in 1851 14.031,420 kilo; in 1852 14.279,366 kilo, in 1853 14.868,780 kilo. En hierbij moet nog gevoegd worden de groote hoeveelheid gesmokkelde tabak, tot welker invoering het zware invoerrecht van 3 shill. het pond den sluiker verleidt.

Dat het verbruik van tabak in Engeland nog wel aan het toenemen is, blijkt uit de bovenstaande getallen, maar het wordt nog duidelijker uit de volgende tabel, die de hoeveelheden aangeeft van ieder der vier laatste, tienjarige tijdperken verbruik.

Jaren.	**Totaal verbruik.**	**Bevolking.**	**Verbruik per hoofd.**
1821	7.799,076 kilo	21.282,960	3⅔ hectogr.
1831	9.766,920 kilo	24.410,439	4 hectogr.
1841	11.154,680 kilo	27.019,672	4⅛ hectogr.
1851	14.031,420 kilo	27.452,692	5 1/10 hectogr.

Uit deze cijfers blijkt, dat gedurende het laatste dezer tienjarige tijdperken het verbruik van het Vereenigd Koninkrijk bijna ¼ vermeerderde. In ons Vaderland bedraagt het verbruik van tabak onder verschillende vormen 5.000,000 kilo, hetgeen een gemiddeld verbruik per hoofd voorstelt van 1 ⅔ kilo of van 3⅓ kilo, als men van de vooronderstelling uitgaat, dat de helft van het Nederlandsche volk tabak gebruikt.

De tabak - zegt Dr. Zimmerman - brengt een geweldig kapitaal in omloop, want de Vereenigde Staten alleen verkoopen voor meer dan 20 millioen dollars. Duitschland, zonder Oostenrijk en Hongarije, produceert over de 700 millioen pond, maar verbruikt omstreeks 1000 millioen, en Bremen alleen zet 100 millioen pond om. Oostenrijk vervaardigt 80 millioen pond snuiftabak, 550 millioen pond rooktabak en 1000 millioen sigaren, waarvan het 30 millioen gulden belasting verdient, Frankrijk uit zijn monopolie zelf 80 millioen gulden, daar het de tabak aan 350 groothandelaars en 33000 kleinhandelaars afgeeft, waarbij de regeering 450 pCt. verdient. Geheel Europa kan wel eenige honderd millioen voor tabak uitgeven, en rekent men daarbij de massa pijpen, sigarenzakjes, lucifersdoosjes enz. zoo stijgen de sommen, die voor luxe worden uitgegeven, nog aanmerkelijk. Zelden heeft eene nuttelooze, vergiftige plant, gelijk de nicotine-houdende tabak is, zoovele uitgaven veroorzaakt en zulk eene menigte beroepen in 't leven geroepen, want ten haren behoeve vischt men het barnsteen, een antidiluviaansch hars uit de Oostzee, graaft men in Klein-Azië de meerschuim-aarde, snijdt men op de bergen van Turkije en in Dalmatië het welriekende weichsel-hout tot pijpenroeren, koopt men in Zuid-Amerika ossenhorens voor mondstukken, branden pottenbakkers aarden en porceleinen pijpenkoppen, enz. De Heer Crawford schat het gemiddeld verbruik van de tabak door het geheele menschelijke geslacht van 1000 millioen op 2,2 kilo per hoofd, en de geheele verbouwing en het gebruik van dit geliefkoosd kruid op twee millioen tonnen of 2240 millioen kilo.

Een morgen op 400 kilo gerekend zou dit meer dan 5½ millioen morgen vruchtbaar land bedragen, bij voortduring tot de tabaksteelt gebruikt. De betrekkelijke grootte dezer hoeveelheid wordt nog treffender, wanneer men weet, dat al de tarwe, door de bewoners van Groot-Brittanje verbruikt - zoo wij die op een quarter per hoofd, of in ronde getallen op 20 millioen quarters stellen - slechts 4⅓ millioen

tonnen weegt. De tabak derhalve, jaarlijks ter bevrediging van dezen eenen vorm der zucht tot narcotische genieting besteed, weegt half zoo veel als al de tarwe, die door tien millioen Engelschen wordt verbruikt. En rekent men haar slechts op een dubbelen marktprijs der tarwe of ruim twee stuivers het pond, dan vertegenwoordigt zij eene even groote geldswaarde als al de tarwe, die in Groot-Brittanje verbruikt wordt. Ons vaderland produceert jaarlijks eene hoeveelheid tabak, ten naastenbij bedragende 3½ millioen kilo, en het is vooral de streek, die aan de Zuiderzee bij Nijkerk en Amersfoort naar den Rijn bij Amerongen loopt, langs den oever van Rijn en IJsel van Amerongen naar Dieren, voorts de geheele Overbetuwe en een gedeelte van Maas en Waal, waar de meeste en beste inlandsche tabak geteeld wordt.

Om een klein denkbeeld te geven van den omvang van den sigarenhandel, die nog telken jare grooter wordt, dient: dat in 1851 de sigarenfabrieken te Bremen reeds 2.650,000 kilo fijnere tabaksoorten alleen tot sigaren verwerkten, ter waarde van 1 millioen thaler (p.m. *f* 1.800,000). De uitvoer van sigaren bedroeg 327.624,000 stuks, ter waarde van 22.767,742 thaler. De invoer bedroeg: 50.135,500 stuks, ter waarde van 8.356,186 thaler. Daarenboven kwamen nog uit Cuba 4.591,500 sigaren, ter waarde van 96,683 thaler. In 1842 bestonden in Bremen 515 sigarenfabrieken met 2836 arbeiders en in 1851 bedroeg dit reeds 1708 met 5371 arbeiders. Het *dagelijksch* verbruik van sigaren in Hamburg wordt op 40,000 berekend, 'tgeen jaarlijks 15 millioen bedraagt.

Tengevolge van het verbod, om uit het buitenland tabak in Frankrijk in te voeren, wordt er een uitgebreide smokkelhandel gedreven met België en de Rijnlanden; vandaar de maatregel, dat in de districten op de grenzen de gemeene soorten van tabak goedkooper worden verkocht dan meer midden in het land. Welk een aanzienlijke hoeveelheid tabak in Frankrijk binnengesmokkeld wordt, kan men daaruit afleiden, dat aan de beambten jaarlijks aan premiën voor aangehaalde waren eene som van *f* 135,000 wordt uitbetaald, waarbij men in aanmerking dient te nemen, dat zeker nog geen tiende gedeelte van die tabak in handen van den ambtenaar komt.

Behalve in landen, waar hooge rechten op de tabak eene verzoeking tot bedrog opleveren, wordt dit artikel in iederen vorm zoodanig v e r v a l s c h t, dat het niet onbelangrijk is hierop de algemeene aandacht te vestigen.

Om de vervalschingen en bedriegerijen, die er met de verschillende tabakssoorten gepleegd worden, tegen te gaan, heeft het Engelsche Parlement wetten uitgevaardigd, waaraan wij het volgende ontleenen:

1°. Bij de tabaksfabrikage mag g e e n e a n d e r e v l o e i b a r e z e l f s t a n d i g h e i d d a n z u i v e r w a t e r gebezigd worden. Wie ter bereiding van snuif andere stoffen dan w a t e r, of z o u t w a t e r of a l c a l i s c h e z o u t e n of k a l k w a t e r bezigt, vervalt in eene boete van *f* 3600.

2°. Geoorloofd zijn: vluchtige oliën om geur aan de snuif mee te deelen, alsmede olie bij het spinnen van roltabak.

3°. Geen fabrikant, koopman of kleinhandelaar mag rook- of snuiftabak voorhanden hebben of verkoopen, welke eenige andere stoffen dan de genoemde bevat.

4°. Geen fabrikant mag suiker, stroop, melasse, honig, zaden, cichorei, kalk, zand, omber, oker of andere stoffen, zeegras, wortelen, mos of andere bladeren of kruiden in groote hoeveelheden inkoopen of voorhanden hebben, op verbeurdverklaring der goederen en eene boete van *f* 2400.

5°. Ieder koopman, die behalve in tabak nog in andere artikelen handelt, moet deze in volkomen van elkander afgescheidene ruimten bergen, waarop de ambtenaren der belasting bijzonder letten moeten.

6°. Wie andere bladeren, welke met de tabak overeenkomen, toebereidt, droogt, verft, snijdt, tot poeder brengt enz. vervalt in eene boete van *f* 2400 en verbeurdverklaring van alle daartoe gebezigde stoffen, werktuigen en gereedschappen.

Daar, waar te dien opzichte geene wettelijke bepalingen of voorschriften bestaan, staat voor het bedrog en vervalschen de deur wijd open. Men kan deze vervalschingen tot twee klassen brengen: 1°. bereiding van gemeene, nietswaardige bladeren of andere plantaardige zelfstandigheden en verkoop daarvan als tabak, en 2° aanwending van verschillende, suikerhoudende en zoutachtige of aardachtige stoffen, om slechte tabaksbladeren of vreemde kruiden daarmee het aanzien van goede of gewenschte tabakssoorten te geven. Hiertoe moeten gerekend worden: verschillende suikersoorten, honig, drop of zoethout, cachou, salpeter, zout, ammoniak, zoutzure-, salpeterzure-, koolzure ammonia, potasch, soda, kalkwater, oker, omber, venetiaansch rood, zand, chroomzuur lood-oxyde (chromaatgeel), roet, ivoorzwart, aluin, looiersrun, koffiedik, tot poeder gebracht oud scheepstouw, enz.

Het grootst aantal opgenoemde stoffen worden bij de snuifbereiding aangewend, terwijl rooktabak voornamelijk door vreemde, nietswaardige bladeren vervalscht wordt, die echter ook in poedervormigen toestand als snuif moeten dienen, waar evenals bij de pruimtabak de saus of het bijtmiddel het belangrijkste van de geheele fabrikage is en soort, 'goût' en prijs bepaalt. Bovengenoemde vervalschingen kunnen in de snuiftabak verzweringen van het slijmvlies van den neus veroorzaken. De geneeskundige faculteit te St. Petersburg ontdekte in 1803 eene tabak, die vervalscht was met zulke bijtend scherpe stoffen, dat het beenachtig weefsel tusschen de neusgaten door verzweringen werd aangetast, die in been-eters ontaardden. Tengevolge hiervan werd de verdere bereiding ervan ten strengste verboden.

Wat de aanwending van vreemde bladeren betreft, zoo bezigt men hiertoe: beetwortelen, zuring, rhabarber, hoefblad,

kool, aardappelloof enz., die vooral in den laatsten tijd veelvuldig tot rooktabak en sigaren verwerkt worden.

Om de werking van nicotine te verzwakken en aan de tabak hare vergiftige eigenschappen te ontnemen, worden de bladeren uitgeloogd. Op zichzelf is hiertegen niets anders aan te voeren dan, zooals we reeds hebben doen opmerken, dat dergelijke, weinig nicotine houdende tabak smakeloos en in zekeren zin werkeloos is geworden. Doch de fabrikanten weten ook hier raad voor en vullen de ontbrekende nicotine weder aan door Belladonna of Bilzenkruid of Doornappel, om zoodoende de valsche tabak toch narcotisch te maken. Dat er hiermede vergiftigingen hebben plaats gehad, is gemakkelijk te begrijpen.

In de 'Blätter für gerichtliche Anthropologie' deelt J.B. Friedreich een te Genua voorgekomen geval van door middel van arsenicum vergiftigde sigaren mee, die een zekere priester, met name Maineri, aan zijn ambtgenoot Bottaro ten geschenke gegeven had. De dood van dezen laatsten had aanleiding gegeven tot de tegen Maineri gedane aanklacht. Men wilde in de maag en in de ingewanden van den overledene arsenik gevonden hebben en het is zeer waarschijnlijk, dat Bottaro het vergift in kleine doses ingekregen had. Wegens niet ongegronde bedenkingen van den beroemden Freschi, Hoogleeraar in de gerechtelijke geneeskunde te Genua, zoowel als door de met ervarenheid en zaakkennis gevoerde verdediging van zijn rechtsgeleerden raadsman, werd Maineri vrijgesproken. De vraag werd voorgelegd of het mogelijk was, door het rooken van arsenikhoudende sigaren vergiftigd te worden. De bekende jurist Mittermaier droeg aan den beroemden Prof. Bunsen een nauwkeurig onderzoek op, en deze legde de verklaring af, dat volgens de door Riezig in het Bunsensche laboratorium gedane onderzoekingen de hoeveelheid arsenikzuur, welke van de sigaar in de mondholte komen kan, nauwelijks 1,66 grein bedraagt en de hoeveelheid, welke door den ingezogen rook in den mond komen kan, nauwelijks 0,13 weegt. Deze hoeveelheid was nu blijkbaar te klein, om een mensch te dooden en Bunsen, die zich overtuigd hield, dat ieder eene zoo slecht smakende sigaar reeds na de eerste tien trekjes zou wegwerpen, hield het voor nauwelijks mogelijk, dat een mensch met gezonde zinnen gevaar zou loopen, door zulke sigaren vergiftigd te worden.

Ofschoon bovenvermeld geval juist niet tot de eigenlijke vervalsching van tabak kan gerekend worden, maar meer aan eene opzettelijke, tot een misdadig doel gebezigde verontreiniging doet denken, is het toch niet te ontkennen, dat zoowel de tabak als de sigaren - gelijk reeds boven is aangestipt - met vergiftige planten of schadelijke stoffen vervalscht worden. Overigens komen de sigaren in de handelswereld onder allerlei uitheemsche namen voor. Eene en dezelfde sigaar wordt dikwijls door verschillende fabrikanten met de meest verschillende namen gedoopt, zoodat men eigenlijk nooit op naam en prijs van sigaren

vertrouwen kan. In Engeland wordt het verkoopen van v e r v a l s c h t e sigaren op groote schaal gedreven. In Whitechapel, de slechtste en armoedigste wijk van Londen, bood men sigaren te koop aan, die uit twee lagen papier, met roet donkerbruin gemaakt, bestonden en geheel met hooi gevuld waren. In Hydepark verkoopt men sigaren, die uitwendig van tabak, maar inwendig van hooi gemaakt zijn.

In Frankrijk rookt men behalve tabak zeer veel c i g a r e t t e n, bestaande uit zeer fijn gesneden rooktabak, in papieren hulzen of rolletjes gewikkeld. Deze tabak is dikwijls zeer slecht en stinkt afschuwelijk, waartoe het papier, 'twelk mede verbrandt, veel bijdraagt. Groote hoeveelheden vreemde tabak worden daartoe binnengesmokkeld. Dikwijls komt daar tabak voor, die van sigaren-eindjes, welke op de straat en wandelingen verzameld worden, gemaakt is. In den laatsten tijd wordt echter een sterke handel gedreven met b e e t w o r t e l b l a d e r e n, die voor verschillende tabaksfabrikanten in Duitschland uit Holland worden opgekocht en tot tabak verwerkt, zoodat er thans sigaren worden verkocht, die geen spoor tabak bevatten, terwijl sommige goedkoope soorten niet zelden voor een groot gedeelte uit uitgeplozen teertouw, papiersnippers, koehaar, stukjes lompen en ander ontuig bestaan.

De beroemde manillasigaren staan ervoor bekend, dat ze o p i u m bevatten, doch herhaalde onderzoekingen hebben het bewijs geleverd, dat ze wel groote hoeveelheden nicotine, maar geen opium bevatten, ofschoon het niet tegen te spreken is, dat er wel eens buitenlandsche soorten zijn aangetroffen, die werkelijk opium bevatten; doch op de narcotische werking alleen mag men zich niet verlaten, daar, zooals we gezien hebben, verschillende andere, vergiftige planten bij de tabak gevoegd worden, om aan deze laatste den begeerden prikkel en eene verdoovende kracht bij te zetten, waartoe de groothandelaars in zekeren zin wel verplicht zijn, om aan het steeds toenemend verlangen naar *zware* sigaren, zelfs onder inferieure soorten, te kunnen voldoen. Indien het waar is - en er valt niet aan te twijfelen, omdat het *Journal de Pharmacie* het meedeelt - dat er meermalen vergiftige stoffen, als antimonium- lood- en koperzouten, guttegom, ijzervitriool, zwart nieskruid en l a s t n o t l e a s t .... chloretum Hydrargyrozum (mercurius dulcis) worden aangetroffen, dan moet men toch bekennen, dat deze en dergelijke zelfstandigheden, die vooral tot de bereiding van snuif gebezigd worden, schadelijker zijn, dan men oppervlakkig zeggen zou. Het groot aantal voorbeelden van schadelijke uitwerking, veroorzaakt door het misbruik van het snuiven, moet zeer zeker voor een groot deel worden toegeschreven aan de toevallige of opzettelijke vermenging der snuif met zeer scherpe, het slijmvlies van den neus hevig prikkelende zelfstandigheden. Lanzoni o.a. haalt een voorbeeld aan van iemand, die door het snuiven gevoelloos werd en den zevenden dag stierf. Gieding verhaalt van iemand, die krankzinnig werd en van tijd tot tijd aan vallende ziekte leed. Gory kende eene vrouw, die steeds

aan hysterische toevallen leed, zoo vaak zij van het snuiven misbruik maakte; ook heeft hij bij menschen, die zeer sterk snoven, verslapte ledematen en week vleesch aangetroffen, terwijl de slijmvliezen dikwijls uitgedroogd, zwartachtig en ineen gekrompen waren. Simon Paul heeft de hersens van het lijk van een sterken snuiver geheel in stof veranderd gevonden, terwijl Borrichius in een brief aan Bartholen verhaalt: dat de hersens van een persoon, die sterk snoof, zóódanig uitgedroogd waren, dat men na zijn dood in den schedel een hoopje zwart stof vond, in plaats van hersens. Wat hiervan zij, zooveel is zeker, dat, moge ook al de nicotine een werkzaam aandeel hebben aan de door het snuiven veroorzaakte, chronische vergiftigingen, het niet betwist kan worden, dat *menie* (lood oxyde), *operment* (zwavel arsenik), *Spiesglans, ijzer*- en *kopervitriool* en nog ontelbaar vele andere stoffen, die reeds vroeger vermeld zijn, een schadelijken invloed op den gezondheidstoestand moeten uitoefenen.

De verontreinigingen der snuif met loodverbindingen kunnen echter ook op toevallige, van den wil der fabrikanten onafhankelijke wijze plaats grijpen door middel van het bladlood, waarin de snuif verpakt wordt. Het is nl. bewezen, dat de snuif het looden omhulsel, 'twelk dienen moet om de snuif vochtig te houden, aantast en loodzouten in zich opneemt, zoodat dan chronische loodvergiftiging het gevolg van het voortdurend gebruik is. Voor zulke snuif moet natuurlijk ten ernstigste gewaarschuwd worden. Andere verontreinigingen, zooals bv. de toevoeging van muur- of ivoorzwart, turfmolm, koffiedik, die zeer zeker tot de rubriek: v e r v a l s c h i n g e n mogen gerekend worden, hebben alleen dit voordeel: dat ze indifferent zijn.

Na al het hierboven saamgevatte geloof ik met de meeste vrijmoedigheid den wensch te mogen uitspreken, dat er met het oog op de - ofschoon nog in embryonalen toestand verkeerende - wet op de vervalsching van levens- en genotsmiddelen, van regeeringswege maatregelen genomen worden, om de vervalsching van de tabak en hare verschillende bereidingen tegen te gaan, daar de tabak, op zichzelve reeds nadeelig voor de gezondheid, dit in nog ergere mate wordt, wanneer zij bovendien nog met schadelijke bestanddeelen vermengd in den handel gebracht wordt.

D^{r}. S.

Letterkunde.

Een lief zonnetje en een ontmaskerde huichelaar.

Een zonnetje in huis, door G.J. van der Hoeve, Schrijver van ‘Bijna gelukt’ en ‘Marie.’ Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Miss Mulock schildert in een van hare vele romans een schatrijken jongen Lord, die zijn leven wijdt aan de stoffelijke en geestelijke belangen van anderen, wat hem het gemis vergoedt van velerlei genot, waarin hij uit lichamelijke zwakheid en mismaaktheid niet kan deelen. *A Noble Live* (*Een welbesteed leven*, volgens de Hollandsche vertaling) was de titel, dien zij aan dit tendenzverhaal gaf, waarin, naar mijn inzien, de kunst wel eenigszins leed onder de te sterk uitkomende strekking.

Van der Hoeve schijnt een dergelijk denkbeeld, als zij in beeld bracht, voor den geest gezweefd te hebben, toen hij zijn ‘Zonnetje in huis’ concipieerde. Niet, dat hij Mulock wilde navolgen of verbeteren; hiervan bestaat schijn noch schaduw. 't Is zelfs wel mogelijk, dat hij dit haar werk in 't geheel niet las; maar *les beaux esprits se rencontrent*, en hetzelfde goede thema wordt vaak door verschillende componisten uitgewerkt.

Zooals de mismaakte Lord bij de Engelsche Schrijfster is in dezen echt Hollandschen (of moet ik schrijven Nederlandschen?) roman een door de natuur misdeeld meisje de persoonlijkheid, die het denkbeeld moet aanschouwelijk maken, dat zulke ongelukkige schepseltjes zeer nuttig kunnen zijn in hun kring en hooger genot kunnen vinden dan dat, wat zij moeten derven. Justine - zoo is haar naam - kan als kind niet leeren loopen en in haar wagentje slechts gebrekkig deelen in het spel van hare kameraadjes. Zij is evenwel een lief wezentje, dat door allen wordt bemind. De zorgvuldige verpleging en verzorging, die zij van hare betrekkingen en de dienstboden ondervindt, betaalt zij met liefde; zij ontwikkelt zich, naar verstand en hart beide, allergunstigst en strijdt niet zonder goed gevolg zoowel tegen de bittere

smart over haar ongunstig lot, als tegen de kleine humeursgebreken, die de al te groote toegeeflijkheid bij hare opvoeding noodzakelijk ten gevolge moest hebben. Als volwassen meisje kan zij zich niet dan hoogst moeielijk en altijd slechts met hulp van anderen bewegen; maar voor de ontberingen, hieraan verbonden, zoekt zij afleiding en vergoeding in het bewijzen van kleine diensten en het met raad en daad bijstaan van allen, die de toevlucht tot haar nemen. Zoo wordt zij, door lieftalligheid en vooral door hare groote schranderheid, dat, wat de Schrijver bedoeld heeft, toen hij haar noemde ‘Een zonnetje in huis’.

Men zou al licht veronderstellen, dat zij als zoodanig in de ouderlijke woning de donkere dagen hielp verlichten en bij storm en onweersvlagen het zonnetje van troost en bemoediging liet schijnen. Maar dit is eigenlijk het geval niet. Hare naaste bloedverwanten en huisgenooten worden niet door ramp of druk geteisterd; hun leven vloeit zonder grooten tegenspoed kalm daarhenen; als zij lijden, is het om en met anderen, die niet ‘in huis’, maar daarbuiten zijn. Hen dus niet, maar die anderen helpt zij in het ontwarren van verwikkelingen en het zoeken naar middelen, om er zich uit te redden. Vooral op de harten van diegenen, met wie zij in aanraking komt, zoekt zij gunstig te werken; en gelukt haar dit bij hare coquette zuster al zeer gemakkelijk, zij wordt de reddende engel, in zedelijken zin, van den man, die haar als kind uit een brandend logement heeft gered; maar hare overige familieleden, evenals hare huisgenooten, hebben niet rechtstreeks behoefte aan die zedelijke verbetering, waarvoor zij ijvert. Zelfs op de hoofdgebeurtenis van den roman oefent zij slechts zijdelings invloed uit, omdat deze zich bepaalt tot het in toom houden van de vurige drift van den *premier amoureux* van het stuk. In het voorbijgaan zij tot hare eer gezegd, dat zij hare neiging voor dezen met haar opgegroeiden neef, die haar als eene zuster bemint, beheerscht en hem helpt de bezwaren tegen zijn huwelijk met hare medeminnares uit den weg te ruimen.

Wat naar mijne (bescheiden?) meening niet pleit voor de conceptie van dezen niet onverdienstelijken roman is, dat het door de natuur misdeelde ‘zonnetje’ niet de hoofdpersoon is in de handeling of intrige, maar slechts eene, door de zedelijke strekking aangewezen, belangstellende en raadgevende rol vervult. De ware hoofdpersoon is, jammer genoeg, de marqué of slechtaard, wiens niet alledaagsche snoodheid de stof levert tot de verwikkeling van het verhaal.

Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd weet deze oogenschijnlijk deftige Heer zijne met ondergang bedreigde handelszaak door eene misdaad te redden en alle verdenking van zich af te leiden op een onschuldige, die bij verstek veroordeeld en geheel te schande gemaakt wordt. Om 's mans verborgen gebleven wandaad nu groepeeren zich verleidingsgeschiedenissen, die, niet minder wreed, tal van slachtoffers maken.....

De Schrijver heeft zelf gevoeld, dat hij zijn huichelachtigen bedrieger en wellusteling te veel kwaad toedichtte, en hem daarom groote bekwaamheden toegedeeld, die hem bijna tot Minister maakten. Bovendien geeft hij hem een menschlievend hart, zoodat hij groote sommen overheeft voor eene liefdadige inrichting en zelfs in het water springt, om met levensgevaar een drenkeling te redden. Dit is goed gezien, want als menschen aangekleede ondeugden zonder iets goeds zijn versleten roman- en tooneelhelden.

Het neemt echter niet weg, dat deze onverlaat, met zijn schitterend vernis van maatschappelijke verdiensten, toch beter op het tooneel zou figureeren dan in een boek, ja, dat het geheele verhaal meer tehuis behoort op de planken dan in een roman. De op verleiding van onschuldige meisjes en vrouwen betrekking hebbende scènes moesten natuurlijk achter de schermen blijven; het zonnetje in huis moest vanzelf meer tot de nevenpersonen behooren; maar de vernuftig gevonden verwikkeling en ontwikkeling der gebeurtenissen, vooral de hoofdzaak van het stuk, de ontdekking en de ontmaskering van den bedrijver der misdaad, zou een zeer geschikt onderwerp voor een tooneelstuk zijn. Dat die ontdekking *moet* plaats hebben, zelfs hoe dit waarschijnlijk geschieden *zal*, begrijpt men, den roman lezende, al te spoedig. Bij eene tooneelmatige bewerking van dezelfde stof zou alles sneller verloop hebben, de spanning grooter worden, de ontknooping verrassender en het geheele drama aangrijpender geworden zijn. Maar.... de S. heeft geen tooneelstuk willen geven, al had hij er, wel geen nieuwe, maar dan toch eene zeer geschikte stof voor gevonden. Hij wilde in een roman zijn ‘zonnetje’ laten schijnen en schitteren en.... ook ondergaan. Hij vlocht hiertoe eene reeks gebeurtenissen samen, groepeerde tal van personen om zijne Justine heen en liet hen over ziel- en zedekundige onderwerpen redeneeren, alles met het oog op de strekking van zijn boek.

Ik wil hiermede niet zeggen, dat hij aan die strekking de kunst heeft opgeofferd; neen, er behoort meer kunst toe, dan menigeen vermoedt, om zulk een goed samenhangenden roman te scheppen als deze; maar nog hooger zou ik Van der Hoeve's kunstproduct roemen, als hij die strekking noch op den titel aangeduid, noch in het werk zelf zoo sterk had laten uitkomen. Het geheel verraadt te spoedig, waarom het hem te doen is; en zelfs, als de knoop ontward of het eigenlijke verhaal uit is, zoodat de nieuwsgierigheid van den belangstellenden lezer bevredigd werd, gaat hij nog voort met zijn ‘zonnetje’ te verheerlijken. Eenigszins mat zijn hierdoor de laatste hoofdstukken; en dat Justine, die nu eenmaal, naar het idee des Schrijvers, onder geheele toewijding aan het heil van anderen moest ondergaan, de verpleging van den ontmaskerden en kindsch geworden huichelaar op zich neemt, is een misgreep. Geen verstandig ouderenpaar zou dit hebben toegelaten, omdat het geheel overbodig en bovendien het gebrekkige meisje er ten eenen

male ongeschikt voor was. Die ongeschiktheid blijkt duidelijk uit de scène met de knikkers (waarbij Jaspers eene diefachtige geaardheid openbaart, die hij nooit gehad heeft) en uit die van 's mans dood. Hoogst zelden, zoo ooit, worden de verpleegden in krankzinnigen- of andere ziekengestichten aan het in aanraking komen met straatjongens of aan de ontmoeting met een razenden dronkaard blootgesteld. Maar wat kon een meisje als het ‘zonnetje’ met *haar* personeel hiertegen doen!...

Van der Hoeve is niet misdeeld van vindingsvermogen, eene vereischte voor een romanschrijver, en hij verhaalt aanschouwelijk. Humor, ironie of satire ontdekte ik weinig in dit zijn werk, dat voor een roman wel wat ernstig is, wat trouwens de strekking meebracht. De eenige persoonlijkheid, die nog eventjes een belachelijken kant vertoont, is die bange Duitscher te Cleve met zijn dwaas duel en zijne vrees van in eene rechtszaak betrokken te worden; maar overigens spreken en handelen de *dramatis personae* als echte Nederlanders. Mogen die niet aardig, moeten zij altijd deftig zijn? Och, als de Schrijver zijne menschen nog wat meer in de werkelijkheid bestudeeren, van alle conventionalisme in de romantiek zich vrijmaken en zijne karakters wat scherper afronden wil, zal hij bij, o, zoovelen ook nog wel een belachelijk kantje vinden, dit doen uitkomen en een gullen lach op de lippen van den lezer brengen. Dit schaadt, mijns bedunkens, niet aan den ernst, en trekt ook hen, die niet grijpen naar stichtelijke lectuur in romanvorm.

Als deze aankondiging verschijnt, gaat ‘Een zonnetje in huis’ reeds de Leesgezelschappen rond; mijne aanbeveling is dus overbodig. De roman is over 't geheel te goed geschreven en te goed uitgegeven, om niet gelezen te worden. Voor gewone romanverslinders is er genoeg intrige in, en voor denkende lezers, ook voor hen, die naar het zedelijkgodsdienstige gehalte vragen, nog veel meer.

Kampen, April 1879.

J. HOEK.

De ongehuwde oom.

Oom George. Novelle van mr. W.G.F.A. van Sorgen. Utrecht J.L. Beijers.

Ongehuwde ooms zijn ten allen tijde zeer gewilde figuren geweest voor romanschrijvers en novellisten. Men kan ze gebruiken als hoofdpersonen of als *repoussoirs*; maar in welk karakter ze ook optreden, ze doen altijd goede diensten. Nu eens zijn het rijke gierigaards, zoogenaamde erfooms, die, evenals de varkens, eerst goed worden als ze dood zijn, en die, hoe onaangenaam ook van humeur, het voorwerp

zijn van de laagste vleierijen en de huichelachtigste eerbewijzingen van hen, die op hun nalatenschap azen, dan weder *Brumbären,* oude knorrepotten, die het recht meenen te hebben zoo onaangenaam mogelijk te zijn, en dus zeer geschikt zijn, om het engelachtig geduld en de voorbeeldelooze lieftalligheid hunner naaste betrekkingen te doen uitkomen. Soms treden ze op als de natuurlijke beschermers van neefjes en nichtjes, tot wie de lichtzinnige jongeling zijn toevlucht neemt, wanneer hij ten einde raad is om zijn schuldeischers te voldoen, en bij wie het meisje, dat altijd hun lieveling is geweest, hulp en troost komt zoeken, wanneer strenge en onmeedoogende ouders niets willen weten van haren Arthur of Eduard, met wien alleen zij de zaligheid der liefde kan smaken; soms eindelijk ook als de edelen en onbaatzuchtigen bij uitnemendheid, die na den dood van broeder of zuster bij hunne kinderen de plaats van vader en moeder tevens op de voortreffelijkste wijze vervullen, en dan in de liefde dier weezen hun schoonste belooning vinden of ook door hunne ondankbaarheid het grievendste leed leeren kennen, dat deze aarde kan opleveren.

Tot deze laatste soort behoort Oom George. Hij heeft al die beminnelijke deugden en hoedanigheden, die den rechtgeaarden 'Oom' versieren. Hij offert zich geheel op voor den zoon van zijn overleden broeder; hij bemint en behandelt hem als zijn eigen kind. Hij smaakt daarvan een tijdlang de hoogste voldoening, maar ondervindt ook door de gewaande miskenning van zijn liefde en trouw de grievendste teleurstelling. 'Gewaande miskenning' zeg ik, want door een treurig misverstand worden Oom en Neef gescheiden, om nooit hereenigd te worden, en het is niet dan te laat, helaas! dat de oude man aan het kind van zijn voormaligen lieveling eenigermate kan goed maken, wat hij aan den vader misdeed. En dit is onze voornaamste grieve tegen de karakterschildering van den anders zoo edelen Oom George. Dat hij, bij het vernemen van het ontworpen huwelijk van zijn neef met de dochter eener vrouw, door wie hij zich grovelijk beleedigd acht, in woede opstuift, laat zich licht begrijpen; dat hij in den eersten tijd niets meer van hem wil weten, is ook verklaarbaar; maar dat hij zich nooit, nooit meer verzoent met dien Arthur, dien hij als een vader, neen, meer dan een vader bemind heeft; dat hij, de anders zoo goedhartige en edelmoedige man, de brieven, die hem worden geschreven, ongeopend terugzendt, en zelfs tot in den dood van den eenmaal zoo innig geliefde onvermurwbaar blijft, dunkt ons eene psychologische onmogelijkheid, waartegen we uit naam van alle 'ongehuwde ooms' protesteeren.

Overigens hebben wij het boekske met genoegen gelezen. Onder de vele 'Novellen', waarmede we tegenwoordig overstroomd worden, is deze zeker niet de minste. Ofschoon niet uitmuntend door hooge vlucht of groote oorspronkelijkheid, boeit het op natuurlijken toon geschreven verhaal tot het einde toe. De taal is zuiver en de stijl had

hier en daar slechts eenige besnoeiing noodig, om voortreffelijk te heeten. De uitvoering is net; alleen op het papier heb ik eenige aanmerking, maar deze is van zoo luttele beteekenis, dat het niet de moeite waard is er melding van te maken.

- R -

Oorspronkelijk - ook smakelijk?

Clara, oorspronkelijke novelle, door A. Zomer. Amsterdam J.M.E. & G.H. Meijer.

Waarom heeft de Auteur dien titel gegeven aan een boek, dat, behalve Clara, nog twee andere novellen inhoudt onder de opschriften: ‘'s Vaders leuze’ (ook oorspronkelijk) en ‘Mijn eerste dwaasheid’? Is 't, omdat Clara een verhaal is, eenige bladzijden grooter dan het tweede en dat het derde in omvang grootelijks overtreft? Of, omdat Clara in des Auteurs schatting het beste zou zijn, en de twee andere verhalen daarbij op sleeptouw konden worden genomen en ermee worden ingesmokkeld?

Hoe het zij, de drie verhalen - aan Clara zouden wij den voorrang niet geven - staan in geen verband tot elkander en schijnen bijeengevoegd, om één boekdeeltje uit te maken.

Wat de Auteur met het verhaal Clara bedoeld heeft, is ons niet recht duidelijk geworden. We meenden dat toch te mogen verwachten, als het lezend publiek een novelle wordt aangeboden, die met het praedicaat ‘oorspronkelijk’ prijkt.

Geven we geen meer of minder uitvoerige opgave van den inhoud des hoofdverhaals - 't is, omdat wij het daartoe niet alleen niet belangwekkend genoeg vinden, maar ook, omdat de zedelijke strekking ons niet geheel onberispelijk voorkomt.

Is dit laatste nu wel niet van toepassing op de beide andere verhalen - wij gelooven toch, dat het geen gemis voor onze letterkunde zou geweest zijn, als de verhalen, *zóóals ze in het licht verschenen*, in de portefeuille waren bewaard gebleven.

Taal en stijl daarenboven duiden op menige bladzijde aan, dat de Auteur op verre na er niet keurig op is.

Vóór ons ligt een breede lijst van onnauwkeurigheden en onoplettendheden, die geen grooten eerbied voor het beschaafd lezend publiek verraden.

't Lust ons niet, allen op te noemen. Enkelen tot voorbeeld: bladz. 3 lezen we, dat Van Eck's onpartijdige liefde jegens een stiefzoon bleek ‘bij de oprichting eener zaak in wijnen en gedistelleerd, waartoe

kapitaal uit de ouderlijke beurs gevorderd werd'; bladz. 7: 'De zaken van den ouderen broeder, in de laatste jaren geheel verloopen, en hij zelf weduwnaar geworden, gelukkig zonder kinderen ten zijnen laste te hebben, daar hij als commissiereiziger niet dan met moeite in zijn eigene behoeften, die altijd nog vele waren, kon voorzien.' Versta wie het kan! Bladz. 24: wat beteekent het, als we lezen, dat Mevrouw van Mansveldt *slechts* de weduwe was, enz.? Bladz. 33: 'Ook aan zijn hart knaagde de worm deszelfs verwijt en der wroeging.' Bladz. 92: 'Gij zijt toch niet den heer van Eek dien ik mij... herinner en van wien mijne moeder mij verhaald heeft dat naar Amerika vertrokken was'; ibid: 'verouderd en ontdaan van de verwachtingen en begoochelingen der jeugd'. Bladz. 97: 'Hij had niet gewaar kunnen worden, of hij nog in het land der levenden of wel dàarheen gereisd was, waar het hem - *nog* minder bevallen zou dan in Amerika - in welk land in allen gevalle nog wijn en vrouwen gevonden worden.' Even laf als onbetamelijk! Bladz. 99: Frederik had de kusten van zijn vaderland verlaten, 'om een droom, een schaduwbeeld na te jagen'. Onzin! 't Was louter, om met een beschuldigend geweten zijn verdriet te verzetten. Bladz. 127: 'Doch wat de menschen mij *niet*, maar mijn spiegel mij wel zeide, was, dat ik coquet.... was.' Welke spiegel? Die aan den muur, of die van het geweten?

Op bladz. 88 vroegen we, welke lezers zich de Schrijver heeft voorgesteld? Platter-realistisch kan het wel niet. Waarlijk, de Auteur moet wel niet al te 'beschroomde lezeressen' (bl. 66) van zijn boek voor den geest gehad hebben!

Dat de uitroep: 'Duivels!' in den mond van een der personen bij herhaling, op een paar bladzijden zelfs driemaal voorkomt, vinden we niet mooi; even min als dat we op bladz. 23 in drie zinnen viermaal het woord 'vertrek' aantroffen.

Bovenal hinderlijk is het *talloos* gebruik van 'dezelve, deszelfs, derzelve, hetzelve', wat weinig pleit voor den goeden smaak des Auteurs, wien wij den raad geven om, wanneer hij het publiek meer lettervruchten aanbiedt, ervoor te zorgen, dat ze geuriger, fijner en rijper zijn.

H.

Niet aanbevelenswaard.

Scherp en zacht, of Emma en Coenradine door M. de Reus. Amsterdam, Jan Leendertz.

Zoo stijf en houterig als het titelvignet, is dit geheele romannetje

van het begin tot het end. De lezer maakt daarin kennis met eenige zeer vulgaire, gelijkvloersche karakters, wier daden even ordinair zijn, als hunne woorden onbeteekenend en flauw, en wier lotgevallen al even weinig belang inboezemen als zijzelven. De knoop en de ontwikkeling (indien er van zoo iets sprake kan zijn) zijn daarbij zóó doorzichtig, dat men de ontknooping raadt, vóórdat de expositie halverwege ten einde gebracht is. De middelen, die de Auteur bezigt, om in den meest alledaagschen gang van zaken eenige afwisseling te brengen, zijn door het veelvuldig gebruik, dat daarvan in romans en novellen gemaakt werd, meer dan versleten. We ontmoeten hier toch vooreerst een tweetal jonge vriendinnetjes. De eene bederft nu en dan meer door hare al te vrije, jongensachtige manieren en hare scherpe, onvoorzichtige woorden, dan haar gezond verstand en liefderijk hart weder goed kunnen maken. De andere is de zachtheid en vriendelijkheid en goedheid in persoon, het ideaal van alle vrouwelijke deugden, wier bestemming en geschiktheid, om eenmaal echtgenoot en kroost gelukkig te maken, zich duidelijk in al de woorden en daden van het aankomende meisje openbaren.

We behoeven nauwelijks te zeggen, wat het resultaat is van den wederkeerigen invloed, dien deze heterogene karakters op elkander uitoefenen. De half en half geëmancipeerde verliest door den omgang met hare zachte en lieve vriendin reeds grootendeels den zonderlingen, min of meer onaangenamen plooi in haar karakter. En, wat nog aan hare bekeering mocht ontbreken, wordt later door de liefde aangevuld. De zorg voor de belangen van haren beminde en haar zeer natuurlijk verlangen, om hem met zijne moeder, met wie hij sinds jaren in onmin leeft, te verzoenen, maken het haar ten plicht, om de toevlucht te nemen tot al de wapens uit het tuighuis der vrouwelijke diplomatie.

En zoo wordt het al te vrije, geëmancipeerde meisje herschapen in een niet minder lief en aantrekkelijk persoontje dan hare vriendin, die boven de laatste dit vooruit heeft, dat hare beminnelijke eigenschappen een deel van hare aantrekkelijkheid aan de omstandigheid ontleenen, dat zij de vruchten zijn van zwaren en moeilijken strijd.

Vervolgens maken wij in dit werkje kennis met eene al te onbuigzame en harde moeder, die uit overdreven en misplaatsten eerbied voor de nagedachtenis van haren man haren zoon wil dwingen, bij de keuze van een beroep in de voetstappen van zijn vader te treden. Tegenover die moeder staat een zoon, die een onoverwinnelijken tegenzin gevoelt tegen het opgedrongen beroep, en, om aan dien onredelijken dwang te ontkomen, zich genoodzaakt ziet zijn vaderland te verlaten, in een ander werelddeel op eigen wieken te drijven en door eigen inspanning in zijn onderhoud te voorzien en carrière te maken. Zooals men ziet, het zijn alle données, die meer dan eens schering en inslag hebben uitgemaakt in het weefsel van novelles en verhalen.

En even ordinair als de karakters en lotgevallen, zijn ook de stijl en

inkleeding. Alles is even kleurloos en middelmatig. - Of liever - *geheel kleurloos* is dit werkje niet, daar het zich, niet tot zijn voordeel, onderscheidt door een zeer geprononceerde Duitsche kleur in woordenkeus en phrasenbouw. In ‘een woordje vooraf’ wordt gezegd, dat het een werkje is van *Clementine Helm,* in Nederlandsch gewaad gestoken. Ofschoon het tooneel der handeling naar Gelderland is verplaatst, zal toch niemand in dit verhaal - ofschoon het ‘vertaald’ niet op den titel vermeld wordt - den Duitschen oorsprong een oogenblik miskennen. ‘Kunnen *Ensinghé's* haar evenwel bij zich aan huis nemen’, ‘indien het meisje al drie jaren bij den Professor heeft *geleefd*’, het taakwerk afdoen, heidenachtig uitzien en meer dergelijke wendingen geven aan den stijl iets onbeholpens en tegelijk iets Germaansch. De vertaler hoopt, dat het werkje aan de bedoeling zal beantwoorden, om aan jonge meisjes van verschillenden leeftijd een aangename uitspanning te verschaffen. Wij voor ons gelooven, dat de jonge meisjes, die in de lezing van dit verhaal eene aangename uitspanning vinden, zeer te beklagen zijn.

Hare keuze toch zou geen gunstig getuigenis afleggen van hare verstandelijke ontwikkeling en even min pleiten voor haren goeden smaak.

Een familiegeschiedenis.

Truida's kind. Uit de papieren van een vriend door Petrus van Hage. Amsterdam, Gebroeders Kraay.

Truida's kind is een keurig net uitgevoerd boekje, klein van omvang, zaakrijk van inhoud, zuiver van taal, fraai van stijl.

De Auteur schreef geen roman, geen novelle, maar een eenvoudige, natuurlijke familiegeschiedenis, die wij, om niet onbescheiden te zijn, in haar verloop niet zullen mededeelen, daar wij de illusie niet willen wegnemen.

Fijne karakterschilderingen; liefelijke beelden; weemoedige, geen zwakke, geen overgevoelige harten; krachtige, onbezweken, maar ook ontmoedigde en daardoor ongelukkige lijders; hartstochtelijkheid, en zelfverloochenende grootmoedigheid - van dat alles vinden we hier getrouwe schetsen, even natuurlijk en waar, als opwekkend en hartaangrijpend geteekend; zonder jacht op een effect, dat wel voor een oogenblik treffen, verschillende aandoeningen en gewaarwordingen opwekken kan, maar meestal geen blijvende indrukken achterlaat.

Dat laatste kan het geval niet zijn voor hem, die in den hier beschreven

familiekring wordt ingeleid. Dáár ontmoet hij personen, voor wie hij niet alleen sympathie gevoelt, maar die hij zich ook gaarne ten voorbeeld stelt. Zoo b.v. treft hij daar een nobelen man aan uit den fatsoenlijken burgerstand, die als een onbekende grootheid wegschool in den huiselijken kring, uitsluitend leefde voor zijn gezin, wat heel iets anders is dan voor zichzelf alleen, omdat hij 't ervoor hield, dat men eerst zijn eigen huis moet bouwen, eer men ertoe overgaat aan dat van anderen iets te verbeteren, maar die even gereed was zijn vergeten burgerschap op te geven, toen hij tijd en gelegenheid had, aan meer algemeene belangen zijn krachten te wijden. En dat kon hij met vrucht doen, omdat hij door zelfontwikkeling zich op de hoogte van de vragen en de behoeften zijns tijds had gesteld.

En de vrouw van dien man... Zou menige huismoeder zich niet gaarne aan haar willen spiegelen? En Nella, en Truida, en Rosa..... doch we zouden onwillekeurig een sluier gaan oplichten, om den toestand en de lotgevallen der familie te bespieden.

Liever willen we velen aanmoedigen, om persoonlijk kennis met die familie te maken door het boekje, dat haar geschiedenis bevat, ter hand te nemen, overtuigd als we zijn, dat niemand het onbevredigd uit de hand zal leggen. Jammer, zullen voorzeker velen met ons zeggen, dat zulk een verkwikkende, leerzame en boeiende lectuur zoo spoedig ten einde is!

Als we van eenvoud spreken in het verhaal der familiegeschiedenis, dan bedoelen we daarmede niet een boven het alledaagsche zich niet verheffenden, drogen of platten verhaaltrant. Neen, bij spaarzaamheid in uitweidingen is er poëzie in de voorstelling, zijn er passages, die den geest verheffen en het hart roeren. 't Is, alsof de Auteur het Dickens heeft afgezien, om door zijn huiselijke tafereeltjes hier en daar den humor te laten tintelen, ze door reinen levenslust bekoorlijk te maken en door koesterende zonnestralen te verhelderen en te verwarmen, ‘waarbij het gemoed ontwaakt als de bloemen in de Mei’.

En als ge u verplaatst op het perron van het station te 's-Hage, waar de vriend zijn vriend een laatst ‘vaarwel!’ toeroept, dan ziet ge als 't ware ‘de snuivende locomotief, die daar staat te wachten: het vurig stoomgenet, brieschend van ongeduld, met legers in zijn staart’; dan hoort ge, om zoo te zeggen, het sein voor het vertrek: ‘Het signaal klonk. De stoomfluit gilde, de stootende raderslag hief het lied der eeuw, ook van de poëzie onzes tijds aan.’

Nog eens, als we de familiegeschiedenis eenvoudig verhaald noemen, dan vatte men dit niet zoo op, alsof zij geen lectuur ware voor den denkenden, den wetenschappelijk ontwikkelden mensch. Niet met hoogdravende, of voor den oningewijde onverstaanbare woorden wordt er b.v. over de positieve wetenschap gesproken en over al de gevolgtrekkingen, die daaruit schijnen voort te vloeien. Een der hoofdpersonen - de Heer Van Meerle, de nobele man, van wien we spra-

ken - die hier sprekende wordt ingevoerd, kon in die gevolgtrekkingen, hoe consequent zij overigens ook schenen, niet berusten.

‘Den geheelen vooruitgang, waartoe het voor ontwikkeling vatbare, zelfbewuste leven in den loop des tijds gekomen is, noemde hij dwaasheid, wanneer het bestaan van God, en daarmede de onsterfelijkheid (want beide ideeën waren voor hem één en onscheidbaar) moest worden prijs gegeven.’ Deze zijne overtuiging ontwikkelt hij op goed doordachte gronden, terwijl hij aantoont, dat wat tot nog toe gold voor zielenadel - een leven vol strijd en zelfverloochening, een daad van humaniteit, om tot redding van anderen het eigen leven te wagen - moet het zijn - op te offeren, of daardoor een beginsel te handhaven of iets blijvends te stichten - wel beschouwd een domheid is voor hen, aan wie God en de onsterfelijkheid ontzinken.

‘De adel des geestes - het hoogere in den mensch laat zich niet vernietigen door de vernietigingstheoriën van het onderzoek. Indien men let op het bestaande, rekening houdt vooral met de eigenschappen van het zelfbewuste leven, dringt zich ook aan het verstand de overtuiging op, dat er axioma's zijn eener hoogere orde, die al de wiskunde der wereld niet in staat is te bewijzen. Ik kan mij zelven niet houden voor een Faun, want ik ervoer, dat ik leef onder intuïties van iets onbegrepens, dat ik mijn geestelijk bestaan noem, en vandaar dat ik het niet onverstandiger acht, die onbewijsbare axioma's met vertrouwen aan te nemen en mij door die intuïties van het onbegrepene te laten leiden in het leven dan te zeggen: er bestaat niets van dien aard, omdat het wetenschappelijk onderzoek er niets van aan 't licht brengt - Op grond dier hoogere, geheimzinnige, onwetenschappelijke ingevingen, vind ik het zelfs redelijker te gelooven aan de trapsgewijze ontwikkeling van al wat bestaat tot een zelfbewust leven dan aan de oplossing van mijn zelfbewust bestaan in beseffelooze, eeuwig onvernietigbare stofdeelen.’

Wij eindigen met onze citaten, maar betuigen ten slotte, dat dit boekske een aanwinst is voor onze literatuur.

H.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Politieke photografiën van de aftredende leden der Tweede Kamer door Lavater Jr. Sneek. H. Pyttersen Tz.

Wanneer men werkelijk gelooft, dat dit boekje blijkens de ‘Inleiding’ moet dienen, om ‘de vertegenwoordigers der natie in wijder kring bekend te maken

en daardoor eenigermate bij te dragen tot verhooging van het aanzien van diegenen onder hen die 't vertrouwen des lands blijvend verdienen' - dan zou het zeker een meer uitvoerige bespreking verdienen; wanneer dat niet geschiedt, dan ligt de reden daarvan alleen hierin, dat men naar onze overtuiging niet te doen heeft met een ernstige studie, maar met een maaksel van vrij licht allooi. Men behoeft slechts eenige portretten uit deze reeks gelezen te hebben, om te bemerken, dat het noch schetsen, noch photographieën zijn, maar - eenige aardigheden over de aftredende leden van de Tweede Kamer; de grootste fout van dit boekje is, dat het nergens een bepaald karakter verraadt; men vindt nergens lijnen; de eigenschappen, welke aan de Edelmogenden gegeven worden, zijn ietwat wispelturig gekozen, en - zij rijmen niet altijd met elkander; sommige heeren zijn geheel misteekend; lof en blaam worden grillig uitgedeeld, sommige personen veel te laag geschat, andere kennelijk over 't paard getild. Het hinderlijkst in zulk een boekje is, dat het eenige karakter, dat men er nog in kan ontdekken, een zoogenaamde liberaliteit is, die echter niet hooger gaat dan het hekelen van de niet-liberalen. Lavater Jr. schijnt voor het photographeeren glazen gebruikt te hebben, waarvan zijn eigen liberale verf nog niet was afgewasschen, en indien men zoo weinig de gave bezit van objectief waar te nemen, moet men noch spreken van photographieën, noch een pseudoniem zich toeëigenen, die herinnert aan een groot man.

De 'politieke photografiën' zijn een navolging; iedereen herinnert zich nog de werkelijk talentvolle 'Parlementaire portretten' en bij deze moest Lavater Jr. wel afvallen; maar het onderscheid behoefde niet zóó groot te zijn; Lavater had eenig bewustzijn moeten hebben, dat hij zich aan een navolging op dit gebied niet moest wagen.

Als boekverkoopersspeculatie is het boekske nog het best op zijn plaats; het wordt gelezen, omdat men denkt aan de 'Parlementaire portretten' en voor de curiositeit. En het boekske laat zich lezen; een degelijk man legt het spoedig ter zijde; maar het groote publiek zal er veel in vinden, dat van zijn gading is, aardigheden over publieke personen, die nooit zoo diep gaan, dat zij niet door Jan en alleman begrepen kunnen worden.

De kunst voor ieder. Atlas der Kunstgeschiedenis ten gebruike bij het onderwijs en eigen oefening, in school en huis, tot kennis der kunst, der geschiedenis, der zeden zoowel als tot opheldering van het gelezene, van de oudste tijden tot het einde der 18de eeuw. Uit de Duitsche uitgave overgebracht door Mr. C. Vosmaer. Leiden, A.W. Sijthoff.

De Heer Vosmaer schreef een kort en krachtig woord tot aanbeveling van dezen 'kunsthistorischen atlas', waarmee ieder zich gaarne zal vereenigen; er was in ons land behoefte aan zulk een atlas en de uitgever kon op een inderdaad goedkoope wijze in deze behoefte voorzien door gebruik te maken van de Duitsche 'Kunsthistorische Bilderbogen'.

Over het geheel is de uitvoering van de platen keurig, en het is een vermaak in dezen atlas rond te dwalen en in die beelden de uitdrukking te zien van de gedachten der verschillende eeuwen. Voor den leerling nuttig en noodig, zoowel bij het Lager als bij het Middelbaar Onderwijs, zal de meer ontwikkelde door dit geschiedboek

zijn kennis vermeerderen en een helderder denkbeeld krijgen van de drijfveeren van het menschelijk leven in de verschillende tijdperken.

Om een denkbeeld te geven van den rijkdom van dit werk kunnen wij volstaan met de volgende opgaven: de eerste helft bevat 120 platen over de bouw- en beeldhouwkunst der Grieken en Romeinen, der Egyptische en Voor-Aziatische

volken, van de Middeleeuwen en der Renaissance. De tweede helft telt 125 platen, over de beeldhouwkunst der Renaissance (slot), beeldhouwkunst der 17de en 18de eeuw, kunstnijverheid en versieringen van de 3de tot de 18de eeuw. Schilderkunst der oudheid, der Middeleeuwen en van den nieuwen tijd tot het einde der 18de eeuw.

Wij zouden met dezen atlas nog meer zijn ingenomen, indien de Heer Vosmaer de moeite had genomen - een werk, dat ieder juist van hem gaarne had gezien - bij elk tijdvak een korte schets te voegen van het karakter. Over 't geheel staat het publiek op kunstgebied nog zoo bijzonder laag, dat een aanwijzing, hoe men zulk een atlas moet lezen, niet overbodig was; wanneer men weet, waarop men letten moet, worden de kunstgewrochten gemakkelijker in het geheugen geprent. 't Is waar, men vindt dat in elk leerboek over de aesthetiek, maar die boeken zijn niet onder ieders bereik, en wij wenschten in het algemeen belang een zeer ruime verspreiding van dit practische werk, waarvoor wij den bewerker en den uitgever hartelijk dank zeggen.

H.A. Specht. Ontwikkelingsgeschiedenis van het Heelal. 's Hertogenbosch, W.C. van Heusden.

Een zeer bevattelijk boekske over den oorsprong en de ontwikkeling der wereld, dat veel nut kan doen; er bestaan een menigte groote, wetenschappelijke werken over geologie, astronomie, enz., maar zeer weinig inderdaad populaire werkjes, welke hem, die geen tijd heeft om dikke boeken te lezen, een juist denkbeeld geven van de vorming van de aarde en de inrichting van het planetenstelsel; het lag op den weg van den Heer Van Heusden, die reeds zooveel deed voor de verspreiding van geschriften, strekkend tot wezenlijke verlichting van het volk, voor de bewerking van zulk een boekje zorg te dragen. Wij hadden echter die bewerking in sommige opzichten nog anders gewenscht; naar ons inzien had de strijd tegen de oude, niet overal verouderde theologische voorstelling gerust achterwege kunnen blijven; die strijd is reeds zoo dikwijls gevoerd, dat de herhaling vervelend wordt. Daarbij draagt die bestrijding dikwerf blijk, dat de kennis der natuurkundigen van den bijbel even oppervlakkig is als die der godgeleerden van de natuurkunde; de beste bestrijding van de kerkelijke vooroordeelen is een historische uiteenzetting van de denkbeelden van de vroegere geslachten, denkbeelden, die noodzakelijk voortvloeiden uit de mate van kennis en ontwikkeling, welke toen bestonden. Het dwaze van de kerkelijke vooroordeelen bestaat juist hierin, dat men voorstellingen wil opdringen, welke de vrucht zijn van een ander denken. Wanneer men nu die voor onzen tijd averechtsche denkbeelden gaat bevechten met hoogen wetenschappelijken vorm en spreken van ‘geozentrische en anthropozentische fouten’, dan kan men het lachen niet laten. Waarom heeft de Nederlandsche bewerker die zotte Duitsche hoogdravendheid niet weggelaten?

Met deze opmerking willen wij echter geen kwaad spreken van het boekske; men kan om deze uitdrukkingen lachen, of ze overslaan, en verder het goede nemen, dat er in ruime mate in is; wij kunnen er veel uit leeren op een aangename wijze.

E. Lynn Linton. Te duur gekocht? Uit het Engelsch door Mevrouw Teding van Berkhout - Chappuis. Twee deelen. Haarlem de Erven P. Bohn.

Te duur gekocht? - Ja, dacht ik bij het eerste lezen, wel te duur gekocht wordt dit hoek door den recensent, die, vóórdat hij zijn oordeel mag uitspreken, het geheel behoort te lezen. Langzamerhand evenwel kwam ik van dat eenigszins voorbarig oordeel terug. En toen ik tot het einde gekomen was, speet het mij niet, dat de Redactie het mij ter aankondiging had willen toezenden. Wel kan ik niet ontkennen, dat, ware het boek een derde korter en zóó in één deel uitgegeven, het ook meerdere aanbeveling zou verdienen, maar zooals het is biedt het den lezer toch billijke vergoeding aan voor den tijd, dien hij eraan besteedt. Hier en daar treft men ook aardige tafereeltjes aan, b.v. Hoofdst. X. ‘Eene repetitie.’

De zederoman komt in Engeland als kool op, zegt Taine bij de bespreking van Thackeray, en onder de redenen, die voor dezen weligen groei bestaan, behoort naar zijn oordeel ook deze, dat die roman ‘door zijn teruggeven van de werkelijkheid tot in de kleinste bijzonderheden en door zijn verstandige raadgevingen aan den afgemeten (?) en zedepredikenden geest een gewenschte stof aanbiedt’. Welnu! Linton's laatste roman ook onderscheidt zich in deze opzichten niet van den gewonen Engelschen roman. Hij predikt ons eene zedekundige waarheid. Welke? - Ik heb ergens gelezen, dat de Auteur hier geschetst heeft het ongelukkig lot en leven van eene moeder en hare beide kinderen, ten gevolge van eene misdaad van den man en vader. Deze voorstelling evenwel is onjuist. Letten wij op den titel: ‘Te duur gekocht?’, letten wij op de allerlaatste regels van het tweede deel, dan komen wij tot het besluit, dat de Auteur iets anders bedoeld heeft. Niet de ongelukkige moeder met haar beide kinderen, al wordt bij deze personen misschien 't meeste stilgestaan, maar de trotsche Lady Machall behoort bovenal onze aandacht te trekken. Van haar verklaart haar zoon aan het slot, dat zij het liefste opofferde, wat haar het leven gaf, dat zij haar trots prijsgaf uit liefde. Zij liet namelijk ten laatste hare hooghartigheid varen en kocht daarvoor in de plaats een gebogen, nederigen, vriendelijken geest. Dit, dunkt mij, is de beteekenis van dit geschrift.

D.V.D.G.

De Roman van een weduwnaar, door Salvatore Farina. Naar den tweeden druk uit het Italiaansch vertaald door W.J. Wansink. 2 Deelen. Alkmaar, P. Kluitman.

Wij willen niet te kort doen aan het gunstig oordeel, door den Heer P.N. Muller, in het Gidsnummer van Mei 1878, over Farina's novellen uitgesproken, maar zouden in bedenking willen geven, of de Heer Wansink dan wel gelukkig geweest is in zijne keuze, om den boven aangekondigden roman van den Italiaanschen novellist in onze taal over te brengen.

De weduwnaar is zekere Heer Lucicao Castelli, die, na als jongeling zeer ingetogen geleefd te hebben, op drieentwintigjarigen leeftijd in den echt trad met de achttienjarige Letizia, die door haar eenvoud, natuurlijke vroolijkheid, haar teedere,

oprechte en innige liefde hem tot een gelukkig echtgenoot maakte. Dat het huwelijk kinderloos bleef, was wel een schaduw op het zonnige levenspad der echtelingen, maar dit had toch geen nadeeligen invloed op de wederzijdsche toegenegenheid.

Die hemel van echtelijk geluk werd echter op een droevige wijze bewolkt.

Een schoone vrouw - niet een zulke, als de Heer Muller zegt, die door den schrijver bij voorkeur geschetst wordt en die een liefelijken zonnestraal verspreidt, waar zij verschijnt - treedt tusschenbeide, om het levensgeluk der geliefden te verwoesten. Die vrouw is de ontrouwe echtgenoot van een rijken parvenu, die haar verleidelijke schoonheid misbruikt om het hart, of liever de zinnen, van wie ze tot hare aanbidders maakt te verlokken. Haar streven om te schitteren en de oogen tot zich te trekken gelukt haar uitnemend, en hoe meer haar ijdelheid gestreeld wordt, hoe gevaarlijker zij wordt en hoe ongelukkiger zij anderen en eindelijk ook zichzelve maakt.

Deze hoofdscène in het boek, waarbij vele en velerlei personen meer of minder belangrijke rollen vervullen, wordt op vrij langdradige en gerekte wijze verhaald. Wel vinden we hier en daar een goede gedachte, die ook van diep gevoel getuigt en het hart van medelijden met de gewetenswroegingen van den hoofdpersoon des verhaals doet kloppen, maar als we nu eens (bl. 119 van het 2de Deel) een zeer onzedelijke voorstelling van zedelijke gedachten aantreffen, of het betreuren, dat op bl. 132 van het 2de Deel zulk een onzedelijke dronkemans-philosophie wordt uitgekraamd, dan worden we niet weinig ontstemd.

Maar nu de vertaling!

Wij vitten niet op de correctie, die hier en daar te wenschen overlaat, maar geven enkele proeven van onvergefelijke fouten in taal, zinsbouw en stijl.

I Deel. Bl. 3 lezen we van een ‘vergetelheid van zaken’. Bl. 4 treffen we den volgenden bombast aan: ‘Toen de zon..., de maan... en de bruine plantengroei... in mijn borst de overstroomde golf, waarop mijn hart met volle zeilen voer, eenigszins gematigd hadden’, enz. Bl. 5. ‘.....omdat ik hem nauwelijks zag of hem scheen te beminnen’. Bl. 7. Driemaal het woordje *toch* in één zin. Bl. 9. ‘*Brommende* stoommachine’ (op een boot). Bl. 14. Hier is sprake van twee jeugdige vrienden: ‘Wij waren onscheidbaar - op school, *in* de straat en in het veld - in het veld, vereenigd, alleen, met het hart vol *maagdelijke* gewaarwordingen, en lippen die van oprechte bekentenissen en dartele voorstellen trilden’. Bl. 15. ‘dat hij naar Zwitserland reisde, waarin hij zich vestigde’. Ibid. ‘Ik zal niet alleen zijn’, m.z. blijven. Bl. 16. ‘Gij hebt behoefte aan een voorwerp van genegenheid, *aan een drift.*’ Bl. 19 ‘Het *snijdige,* dat die persoon aan den dag legde.’ Bl. 28. Van iemand, die opnieuw het lieve, jonge leven geniet, wordt gezegd: ‘Hij ruikt nog naar den man’. Bl. 51. ‘Om voor de bekoring van den bediende te ondervragen niet te bezwijken.’ Bl. 55. Hier is sprake van een vriend, wiens vriend niet meer geheel de zijne was, omdat N.B. ‘een deel, het grootste en beste deel (van hem) was van eene vrouw’. Bl. 59. ‘... de toorn der geheimzinnige athleten der golven liep zich te pletter tegen het graniet van het strand’. Bl. 66. ‘Een gevoel van koude aan dat gedeelte van het lichaam dat noch tot den rug, noch tot de beenen behoort.’ Bl. 80. ‘stonden wij van aanschijn tot aanschijn tegen over de equipage’. Bl. 101. ‘... een zakboekje, waarin ik mij *opgelegd* had bij iederen *herval* (d.i. hier in zedelijken zin) een kruisje te zetten’. Bl. 113. ‘een bloem - die onder de schreden van het blonde en rijkgelokte geslacht opschiet’. Bl. 132. ‘Dat “ik heb u noodig” had op mij de uitwerking van een deksel, die op den luchtigen schoorsteen mijner geestdrift geworpen werd.’ Bl. 148. ‘*Schabberig* leven in de kroeg.’ Bl. 159 wordt gesproken van iemand, die aan verkoudheid meer dan aan het Evangelie geloofde. Bl. 169 lezen we van een afgrond, die met puinhoopen van twee zielen gedempt wordt, en iets verder wordt een menschengeest gevuld met

de dierbare larven van een ongestoord geluk. Bl. 184. Hier en elders treffen we aan ‘overgeving’ (en toch niet in den zin van misselijkheid). Bl. 269. ‘Vlucht de vrouw’, en nog eens ald. ‘vlucht haar’. Bl. 264. ‘slechter dan anders’ voor ziekelijker.

Nog een paar voorbeelden uit Deel II. Bl. 36. ‘Na over allerlei *geloopen* te

hebben, bleef het gesprek *staan* op de kwaadsprekendheid.' Bl. 67 '.... deed mij die gedachte vluchten.' Bl. 111. 'Ik had de grens van mijn hart overschreden, binnen welke de veren van mijn geweten mij steeds teruggehouden hadden om', enz. Bl. 155. 'Mijn geweten had een wroeging gevonden.' Bl. 168. 'Kort daarop hernam ik mijne schreden naar de woning.'

Doch het lust ons niet, meer aan te stippen.

H.

Wittenberg en Rome. Kloosternovellen uit Luther's tijd door Gustav Kühne. Uit het Hoogduitsch bewerkt door W.J.N. Landré. 2 Deelen. 's Gravenhage, H.L. Smits.

Dat Gustav Kühne's werk 'Wittenberg und Rom' in Duitschland met groote belangstelling ontvangen is, gelooven we gaarne. Luther is dáár altijd nog 'een man Gods, een echt Duitsch man', wiens gedachten waren als de bliksem, vurig en treffend, wiens woorden als een hamer, die de rotsen verplet, doch ook als de dauw, die het dorstig aardrijk verkwikt; een Christelijk vrij man, vrij van menschenvrees, van ijdelheid en eigenwaan, die niet alleen een zwaren kamp had te voeren tegen den geest en de menschen van zijn tijd, maar die bovenal te strijden had met zichzelven, met eigen vleesch en bloed; een man, wiens vastheid van geest en onbuigzame wil hem tot den krachtigen held zijns tijds maakten en in wien de Christen en de mensch één waren, de mensch met al die teedere aandoeningen van het hart, zooals zij zich in zijn vriendschap uitten en in den engeren kring van zijn huisgezin als liefhebbend echtgenoot en eerwaardig huisvader.

De titel van Kühne's werk: 'Wittenberg en Rome' duidt genoegzaam aan, dat we Luther hier aantreffen in het gewichtigste tijdperk van zijn leven, waarin zijn beeld als dat van den grooten hervormer in al zijn kracht te voorschijn treedt. Dat beeld wordt ons geschetst in de lijst van zijn tijd en daarom ontmoeten we hier al die personen, met wie Luther in aanraking kwam, mannen en vrouwen, vrienden en vijanden, beschermers en vervolgers, geleerden en fanatieken.

Terecht zegt de Heer Landré, in zijn woord vóór de vertaling van Kühne's werk, dat de groote hervormer, geschetst in zijn kracht en indrukwekkende grootheid, in al zijn eenvoud en - soms ruwe - naïeveteit, in al zijn werken en lijden ons te liever en te eerbiedwaardiger wordt, naarmate we hem beter begrijpen. En als we hem nu gadeslaan in de omgeving waarin, onder de menschen waarmede hij leefde en arbeidde, dàn begrijpt men eerst welk een moed, welk een geestkracht, welk een zelfopoffering, welk een volharding ertoe behoorden, om te doen en tot stand te brengen, wat hij heeft gedaan en verkregen.

Dat de auteur een man van groot talent is, zal niemand betwijfelen, die deze 'Kloosternovellen uit Luther's tijd' met aandacht en belangstelling leest. Er loopt een romantische draad, eene geschiedenis uit de archieven van een Thüringsch vorstenhuis, doorheen, maar we hebben hier met meer dan met een gewonen roman te doen, een roman met avonturen en intriges We staan hier grootendeels op geschiedkundigen bodem, en de boeiende vorm, dien de auteur aan zijn geschrift gegeven heeft, doet ons in de geschiedenis medeleven.

Wie - misschien met eenige graagte - verwacht, dat hij in de ‘Kloosternovellen’ vele kloosterschandalen zal aantreffen, neme het boek niet ter hand. Het was den schrijver om ernst te doen en daarom staat bij hem, volgens geschiedkundige gegevens, de groote hervormingsstrijd in Thüringen op den voor-

grond. Wat hij er en zooals hij dat erom heen groepeerde, maakt de lezing van dien veel omvattenden strijd voor den ernstigen lezer hoogst aantrekkelijk.

Wij heeten het boek welkom in dezen tijd, een tijd van woeling en strijd op staatkundig, sociaal en kerkelijk gebied. Er is ook met het oog daarop voor onzen tijd uit op te merken, te leeren, te waarschuwen, opdat we waakzaam blijven in den strijd voor de ware vrijheid en het goed recht, opdat dezen in den worstelstrijd met fanatisme en obscurantisme geen neerlaag lijden.

Wij zijn den Heer Landré dank schuldig, dat hij Kühne's degelijk werk voor Nederlanders in onze taal heeft bewerkt, terwijl wij hem den lof niet mogen onthouden, dat hij, wat taal en stijl betreft, daarin uitnemend is geslaagd.

H.

Mengelwerk.

De Nederlanden in 1576, in verband met de Spaansche furie en de plundering van Antwerpen.
Historische studie door M.H. de Graaff.

> Chaque événement a sa cause dans l'événement qui précède.
> VOLTAIRE.

I. *Gebeurtenissen in de Nederlanden na den dood van Louis de Requesens.*

De vreeselijke ramp, welke de stad Antwerpen den 4^{den} November 1576 trof, was geen onverwacht feit, dat plotseling voorviel, maar reeds sinds eenigen tijd gevreesd. Eene reeks van voorafgaande en daarmede in verband staande gebeurtenissen(*) deden deze ramp voorzien en de noodige maatregelen nemen, om het dreigend gevaar nog bijtijds af te weren, of zich ten minste in staat van verdediging te stellen. Tot eene rechte kennis van al het daarbij voorgevallene is het noodig, dat wij de aanleidende oorzaken rijpelijk overwegen, om een juist begrip van het geheel te verkrijgen.

De Landvoogd Don Louis de Requesens was den 5^{den} Maart 1576 aan eene besmettelijke ziekte bezweken, zonder de gewenschte rust in de Nederlanden te hebben kunnen herstellen. Zijn minzaam en zacht-

(*) Behalve onze vaderlandsche geschiedschrijvers zijn nog door mij Schiller's ‘Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande’, Motley's ‘The Rise of the Dutch republic’, Gachard's ‘Correspondance de Guillaume le Taciturne et de Philippe II’ en de zeer belangrijke ‘Documents pour servir à l' histoire du sac d' Anvers en 1576, recueillis et annotés par M.P. Génard, Archiviste de la ville’ geraadpleegd. - Meerdere historische bronnen vindt de lezer in de verschillende noten.

zinnig karakter, gevoegd bij zijn beleid en vaardigheid in staatszaken, schenen hem aanvankelijk beter tot zijn doel te zullen voeren dan den gehaten Alba; maar de krijgskunde van dien veldoverste bezat hij niet. De dood verijdelde eensklaps al zijne plannen en goede vooruitzichten, welke niet tot rijpheid kwamen.

Schoon zijne ziekte vier dagen geduurd had en hij dus in de gelegenheid was geweest een opvolger te benoemen, waartoe zijn lastbrief hem recht gaf, was dit niet geschied. Dienvolgens nam de Raad van State, terstond na zijn overlijden, het bestuur des lands op zich, tot nadere beschikking van Filips II. Deze Raad bestond uit de navolgende leden: Filips de Croy, Hertog van Aerschot, Graaf Egidius van Berlaymont, Viglius Zuichem van Ayta, Jeronimo de Roda, Christoffel d' Assonville, Maximiliaan Vilain, Baron van Rassenghien, Lodewijk del Rio en Arnold Sasbout. Dus waren al de leden van den Raad, op één na, inboorlingen, en werd de Spanjaard De Roda door zijne ambtgenooten weinig geteld. Dit verdroot hem, te meer daar hij een trotsch en aanmatigend karakter bezat, weshalve hij, uit hoogmoed en tevens uit wrok over de ondervonden miskenning, zijne medeleden zocht te overvleugelen en eene overheerschende rol te spelen. Deze aanmatiging konden zij niet dulden, daar allen gezind waren de aanspraak, welke de Nederlandsche adel op aandeel in de regeering der Nederlanden maakte, krachtig te doen gelden.

Het verzuim van Requesens was dus voorloopig hersteld, toen de Raad van State zich met het bestuur had belast, een recht, door dat lichaam van oudsher uitgeoefend. Aan den Graaf Pieter Ernst van Mansfeld droeg de Raad het commando over de krijgsmacht op, waartoe het bevelhebberschap van Brussel behoorde. Door deze tijdelijke schikking scheen voorshands genoegzaam in den staatsdienst voorzien, schoon de Spanjaarden ontevreden waren, dat niemand hunner het opperbevel over de krijgsmacht was ten deel gevallen.

De tijding van Requesens' spoedig afsterven klonk Filips onaangenaam in de ooren wegens den verwarden toestand der Nederlanden, waar zooveel nog moest geregeld worden, en wegens de moeielijkheid om een geschikten opvolger te vinden. Groot was wel het getal dergenen, die naar dien eerepost dongen, maar de Koning scheen besluiteloos in zijne keuze evenals in de richting der staatkunde, welke de nieuwe Landvoogd zou moeten volgen, waarover de leden van zijn kabinet insgelijks onderling in gevoelen verschilden. Zijne Majesteit oordeelde het best, den voorloopigen staat van zaken onveranderd te laten, eene meening, die de Geheim-zegelbewaarder, Joachim Hopper, met hem deelde.

Hoe schrander Filips gewoonlijk als staatsman ware, in de gegevene omstandigheid bleek het, dat zijn doorzicht niet altijd even helder was. Immers, de wanordelijke toestand des lands vorderde op dat tijdstip vooral eene vaste hand, die de bestaande verwarring staakte en door een wijs beleid de aanwezige geschillen vereffende. De kun-

dige Viglius begreep dit en verwonderde er zich over, dat de Koning en Hopper onvoorzichtig genoeg waren alles vooreerst aan het beloop over te laten. ‘De Prins van Oranje en zijne Geuzen slapen niet’, schreef hij vermanend, ‘en zij zullen niet rusten, vóórdat zij van deze tusschenregeering gebruik hebben gemaakt, om ons een of ander onberekenbaar kwaad te berokkenen’(*).

Deze woorden werden bewaarheid. De Prins van Oranje zag onmiddellijk dat het, volgens een gebruikelijk spreekwoord, in troebel water goed visschen is. Hij verwachtte eene voordeelige vangst, en verzuimde niet zijne netten uit te zetten. De gelegenheid, oudtijds afgebeeld met één haarlok op het voorhoofd, terwijl het achterhoofd geheel kaal was, om aan te duiden dat zij, zoodra zij zich aanbiedt, terstond gegrepen moet worden, eer het te laat is - die greep ontging den Prins niet. Hij vroeg aan vele voorname heeren te Brussel, en in andere plaatsen, of zij genegen waren het vaderland tegen zijne overheerschers te verdedigen(†).

In den eersten opslag schijnt deze vraag van den Prins zeer gewaagd en weinig hoop op een gunstig antwoord te geven; bij eene nadere overweging echter wordt ons de zaak duidelijker en eene goede uitkomst zekerder, al was dan ook de gesteldheid des lands zeer ongelijk. Immers, Holland en Zeeland hielden het met den Prins, die een verdrag tusschen deze beide provinciën had weten te bewerken en daarbij zelf een soort van dictatorschap verkreeg. De bevolking dier gewesten beleed voor verreweg het grootste gedeelte den Hervormden godsdienst. De overige vijftien provinciën waren Filips getrouw gebleven en hingen minstens voor de helft den Katholieken godsdienst aan(§). Maar Alba's dwingelandij, de wreedheden van het schrikbewind, de geweldenarijen van vreemde krijgslieden en de onderdrukking van vreemde ambtenaren hadden de gezamenlijke bevolking der zeventien provinciën vertoornd en tot verzet aangespoord. Deze algemeene verontwaardiging, gepaard met de zucht om de deerlijk miskende, aloude rechten en vrijheden te herwinnen en de gehate vreemdelingen te verdrijven, deden het verschil van godsdienst vergeten en allen naar één doel streven: *de bevrijding des vaderlands van een verfoeilijk soldatenjuk.*

De kleinste helft des lands, Holland en Zeeland, had door het beleid van den Prins de bovengenoemde, grootsche taak, in weerwil van allerhande bezwaren, reeds grootendeels volbracht. Geene dijkbreuken, geene overstroomingen noch de dreigende ondergang van den geheelen veestapel hadden de Hollanders en de Zeeuwen den moed doen verliezen in den strijd tegen de Spanjaarden.

(*) *Viglii Epist. ad Joach. Hopper, Epist.* 265, *p.* 863.
(†) *De Thou, Liv.* 62 *T. VII.* 368 *e.v.*
(§) *Groen van Prinsterer*, *Archives et Correspondance de la Maison d' Orange V.* 381 *e.v.* - *De Thou, Liv.* 62.

Aldus was de stoffelijke en zedelijke toestand van Holland en Zeeland. Zoolang het gezag van den Spaanschen monarch er geschorst bleef, was de Prins niet slechts met de geheele uitvoerende en benoemende macht, maar zelfs met een zeer aanzienlijk deel in de wetgeving van den Staat bekleed.

Weldra schreef Filips aan de Staten-Generaal, aan de Staten der provinciën en aan de Gerechtshoven, dat allen, tot op nader bevel, den Raad van State hadden te gehoorzamen. Zijne Majesteit vertrouwde, dat men het Katholiek geloof met Haar zou blijven handhaven en Haar gezag eerbiedigen. *De Koning beloofde, zich met de verkiezing van een nieuwen Landvoogd uit zijne familie te zullen bezig houden.*

Deze gevaarlijke toestand, waarvan de Prins van Oranje voor zijne plannen partij zocht te trekken, baarde in de Nederlanden en in de naburige rijken eene algemeene bezorgdheid. Buitenslands sloeg men, met eene gespannen verwachting, den godsdienstkrijg in de Nederlanden gade.

De Protestantsche Elisabeth, Koningin van Engeland, wie men had verzocht Holland en Zeeland, onder de heerschappij van Graven, tegen de dwingelandij van Filips in bescherming te willen nemen, scheen om politieke en financieele bezwaren huiverig daaraan te voldoen. Doch, naijverig als zij was, kon de geslepene Vorstin evenmin de tusschenkomst van Frankrijk dulden. Zij scheepte dus de hulpbehoevende Hollanders en Zeeuwen, die zij aan hun lot overliet, met schoon klinkende maar niets batende beloften af, in de hoop hen daarmede te paaien.

De teleurgestelde verzoekers wendden zich toen tot Frankrijk en traden in onderhandeling met den Hertog van Alençon en Anjou, die later bleek geen vriend en beschermer, maar een vijand en verrader te wezen, door wien zelfs de Prins van Oranje in moeilijkheden gewikkeld werd en veel van zijn invloed in Zuid-Nederland verloor.

In Duitschland zag het er voor Willem's ontwerpen almede niet rooskleurig uit. Lutherschen en Calvinisten lagen er met elkander overhoop, de Vorsten eigenden er zich de landen en schatten der Kerk, door verbeurdverklaring, toe, en maakten de edellieden deswege misnoegd. Overal heerschten daar twist, tweespalt en vervolging, een onhebbelijk drietal, dat Duitschland genoeg spels op eigen grond veroorzaakte en alle uitzicht tot hulpverleening aan de Nederlanden benam.

Op eene voldoende ondersteuning van de naburige rijken konden de Nederlanders dus niet rekenen. Zij moesten het spreekwoord: *Wie zichzelven helpt*, *helpt God*, in de noodlottige omstandigheden toepassen om uit de bestaande ellende te geraken. Gelukkig, dat zij iemand aan hun hoofd hadden als Willem van Oranje, een leerling van Keizer Karel V, van wien de beroemde meester weleer getuigde: '*dat de jonkman hem menigmaal op zaken wees, welke aan zijne aandacht ontsnapt waren.*'

Alles drukte op de schouders van den Prins. Zijn Secretaris Bruyninck schreef: ‘Mijn Doorluchtige Gebieder bevindt zich tamelijk wel, maar is zoo met bezigheden, beslommeringen en arbeid overladen, dat hij van den morgen tot den avond nauwelijks tijd heeft om adem te scheppen’(*). Geen wonder. Eene drukke briefwisseling met de verschillende staatsbesturen en invloedrijke personen, om hen allen met raad en daad bij te staan in de belangen des lands en in de maatregelen tegen de Spaansche overheersching; zending van openbare gezanten en geheime zaakgelastigden, aan wie hij zijne dienstvoorschriften gaf; aanzoeken bij voorname personages, om met hem het welzijn des vaderlands te bevorderen, dát bovenal te behartigen en meer te zoeken dan de aangelegenheden van vreemden voor te staan. Bovendien bemoeide hij zich destijds ernstig met de poging tot ontzet van Zierikzee, de hoofdstad van het eiland Schouwen en de sleutel tot half Zeeland.

Eerst had de Prins persoonlijk onderzocht op welke wijze de belegerde stad het best viel te ontzetten, en oordeelde dit het geschiktst te water. Hij zond dienvolgens den 25sten Mei den dapperen Admiraal Boisot, die het zoo wreed geteisterde Leiden gelukkig had gered. Doch de pogingen van dien held, om door de wrakken heen te boren, welke Mondragon, de bevelhebber der Spanjaarden, in de haven had doen zinken, mislukten. Zijn schip en een gedeelte der vloot strandde, en hij zoude met zijne manschappen zekerlijk krijgsgevangen zijn gemaakt, indien hij niet met driehonderd der zijnen in zee gesprongen ware, ten einde door zwemmen aan het dreigend gevaar te ontkomen. Velen bereikten het strand, maar sommigen verdronken; ook de Admiraal vond zijn dood in de golven.

Omstreeks eene maand na de komst der vloot, den 21sten Juni, kapituleerde de bezetting der stad, die met hare wapenen eervol mocht uittrekken. Aan de meerendeels verarmde ingezetenen werd vergund hunne vrijheden en rechten te behouden tegen een losprijs van 200.000 gulden. Door de opoffering van het aanwezig zilverwerk, dat gesmolten en tot munt geslagen werd, kreeg men eindelijk de geëischte som bijeen.

De Prins betreurde deze onvermijdelijke overgave en schreef: ‘Hadden wij den minsten onderstand ter wereld, van welke zijde ook, gekregen, dan zou de arme stad nimmer bezweken zijn. Ik kon, in weerwil van àl mijne pogingen, van Frankrijk of Engeland niets gedaan krijgen. Desniettemin verliezen wij den moed niet, maar hopen, dat, al zijn wij ook door de geheele wereld verlaten, God de Heer Zijne rechterhand over ons zal uitstrekken’(†).

De door allen zoo vurig gewenschte verandering, dat is de verjaging der Spanjaarden van den vaderlandschen grond, zou weldra komen, en wel door hun eigen toedoen.

(*) *Groen van Prinsterer, Archives etc. V* 365.
(†) *Archives de la Maison d'Orange, V* 372 *e.v.*

Na de verovering van Zierikzee brak er een opstand onder de Spaansche en Waalsche troepen op het eiland Schouwen uit. Zij leden gebrek aan levensbehoeften en geld, waarover de regeering zich niet scheen te bekreunen. Vele hoofdofficieren waren naar Brussel vertrokken, om de betaling der verschuldigde soldij en de geregelde uitreiking van levensmiddelen te bespreken. Alzoo van hun toezicht ontslagen, ruide de een den ander op, en was de muiterij den 15^{den} Juli algemeen. Ook in Zierikzee drong die oproerige geest door, ten spijt van Mondragon, die al het mogelijke aanwendde om de muiterij te stillen, doch tevergeefs. De oproerlingen verlieten hunnen bevelhebber en kozen eigendunkelijk een *electo* of aanvoerder.

Zoodra zij geheel Schouwen hadden uitgeplunderd, verlieten de muitelingen Zeeland, trokken roovende en verwoestende naar Brabant, en verschenen in de nabijheid van Brussel. Dáár zwierven zij, tot schrik van de inwoners der hoofdstad, in de omstreken rond, hopende den Raad van State vrees aan te jagen en tot de uitbetaling van het achterstallige te doen besluiten. In geval dit niet mocht gelukken, *zouden zij zich op de eene of andere rijke stad werpen en haar uitplunderen.*

Bij eene koele en oppervlakkige redeneering mag ons dit gedrag hoogst onbetamelijk en laakbaar toeschijnen, doch bij eene nauwkeurige overweging van en een dieper doordringen in dit feit, laat het zich beter verklaren. Wij moeten ons vooral op het standpunt van den Spaanschen soldaat stellen. ‘Indien ooit de arbeider zijn loon waardig was’, schrijft Motley zoo geheel naar waarheid, ‘dan was het de Spaansche krijgsmacht. Hadden zij niet negen jaar lang het werk van duivelen verricht? Hadden Filips of Alba in de wijde wereld mannen kunnen vinden, die hunne besluiten met onwrikbaarder volgzaamheid, met meer gretigheid ten uitvoer legden? Welke hinderpaal had hen ooit in de loopbaan van hunnen plicht opgehouden? Welk element hadden zij niet getrotseerd? Hadden zij niet gestreden in de ingewanden der aarde, beneden in de diepten der zee, in brandende steden, en op ijsvelden? Welk werk was hun te gruwelijk en bloedig geweest? Hadden zij geene weerlooze menschelijke schepsels bij gansche steden, op het woord van commando, geslacht? Hadden zij niet het vleesch gegeten, het hartebloed gedronken van hunne vijanden? Hadden zij niet het huis Gods tot een moordkuil gemaakt? Welk altaar en welke haardstede hadden zij niet ontwijd? Wat bezwaar, wat gevaar, welke misdaad had hen ooit voor een oogenblik gestuit? En voor al die gehoorzaamheid, dien arbeid, dat bloedvergieten, betaalde men hun zelfs niet eens zulk een loon, als de gemeenste boerenkinkel, die tehuis den grond beploegde, ontving! Geloofde Filips dan, dat eenige duizenden Spanjaarden zijn doemvonnis tegen drie millioen Nederlanders zouden voltrekken, om zich bij slot van rekening van hunne bezoldiging verstoken te zien’[(*)]?

(*) *J.L. Motley, The Rise of the Dutch Republic, Vol. III.* 14-15.

De Spanjaarden hadden niet alleen gebrek aan geld en levensmiddelen, maar ook aan uitrusting van verschillenden aard, die zij niet anders dan tegen eene behoorlijke betaling konden verkrijgen. Op alle hunne aanvragen naar de voldoening van de wettig aan hen verschuldigde traktementen, ontvingen zij slechts onvoldoende antwoorden en eene reeks van uitvluchten, waarmede zij zich niet konden kleeden noch voeden, beide onontbeerlijke behoeften. Al hadden zij hunnen Koning trouw gezworen, deze moest insgelijks zijne koninklijke plichten jegens hen nakomen, ja, hun het voorbeeld eener stipte plichtsvervulling geven. Schoot de Vorst daarin te kort, dan was hij bovenal de aanleidende oorzaak, dat zij tot muiterij oversloegen, het recht van den sterkste toepasten, en grepen wat zij vangen konden. Schond hij zijne koninklijke waardigheid door zijne legerbenden aan het lot over te laten, dan mochten zij hunne militaire gehoorzaamheid opzeggen, de krijgstucht schenden, en zichzelven al datgene verschaffen, waaraan zij in een vijandig land gebrek leden. Of hun Vorst deswege vertoornd ware of niet, daarover bekreunden zij zich weinig, en aan de Nederlanders, die zij al sinds lang door hun gedrag tot vijanden gemaakt hadden, stoorden zij zich in het geheel niet.

Zóó redeneerden de Spaansche soldaten, en ieder zal moeten bekennen, dat deze redeneeringen niet van juistheid ontbloot waren.

Vol schrik zagen de Brusselaars deze woestelingen in hunne nabuurschap stroopen en allerhande buitensporigheden bedrijven. Zij zwierven heren derwaarts, hadden Molhem, Molebeke, Bruyseghem, Ossel en Merchtem bezocht, terwijl de muitelingen van andere garnizoenen zich onderweg bij hen aansloten om gezamenlijk te rooven. Naar Herenthals gedwaald, dat zij vrijbuitten, kwam de Graaf van Mansfeld, door den Raad van State afgezonden om met hen te onderhandelen, aldaar bij hen, gewaagde van het aloude Spaansche eergevoel, van den Spaanschen roem en de Spaansche koningsgezindheid, beloofde hun vergiffenis, en bood hun alles aan, behalve geld. Zij ontvingen dien afgevaardigde met spotgelach en antwoordden hem, *dat eer*, *roem en koningsgezindheid altemaal dingen waren*, *waarmede zij hun zak en buik niet konden vullen; zij hadden dat drietal afgedankt en begeerden slechts geld of eene stad tot onderpand.*

De oproerlingen trokken vervolgens op Mechelen aan, doch dáár had men intijds voor de versterking van het garnizoen gezorgd, zoodat de stad, bij een onverwachten aanval, in staat was den noodigen wederstand te bieden. Toen sloegen zij weder den weg naar Brussel in, en werden te Grimbergen en Assche door den Kapitein Montesdoca aangesproken, die hun, evenals Mansfeld, veel beloofde maar niets gaf, zoodat ze hem insgelijks met smaadwoorden bejegenden en afscheepten.

Op dat oogenblik telden zij 3000 man. Na het verrichten van eenige bedriegelijke marschen, om het doel te verbergen, dat zij beoogden,

verwoestten zij de abdij van Afflighem en pijnigden de monniken. Maar in den nacht van den 25sten Juli vielen zij eensklaps op hunne prooi, de stad Aalst, aan, die zij stormenderhand innamen en plunderden, terwijl zij al wie wederstand boden nederhieuwen.

Deze gruweldaad bracht Brussel in rep en roer. Het volk vloog te wapen om de stad te bewaken en, desgevorderd, moedig te verdedigen tegen de ronddolende rooverbenden. Jongen en ouden, aanzienlijken en geringen, allen begeerden, dat de onverlaten gestraft zouden worden.

De Raad van State moest aan dien algemeen geuiten wensch gehoor geven. Reeds den 26sten Juli vaardigde dat Staatslichaam een door al de leden goedgekeurd en door den Spanjaard Jeronimo de Roda ontworpen plakkaat uit, *waarbij de Spaansche muiters van Aalst voor rebellen en buiten de wet verklaard werden*, *met verbod hen*, *op verbeurte van het leven*, *rechtstreeks of zijdelings te helpen of met hen in verstandhouding te staan*, *terwijl iedereen verlof ontving hen overal te dooden*, *waar men hen mocht aantreffen.*

De afkondiging van dit besluit vond niet alleen in Brussel maar door geheel Vlaanderen en Brabant den grootsten bijval. Spoedig zelfs bleek de groote opgewondenheid des volks feitelijk, toen de bediende van den Staatsraad De Roda, met eenige Brusselaren in twist geraakt en zijn rapier tegen hen getrokken hebbende, onmiddellijk doodgeslagen werd. De Spanjaarden in de hoofdstad, soldaten zoowel als kooplieden, werden door de burgers gewantrouwd en verfoeid. Ook de door hunne troepen weggejaagde Spaansche bevelhebbers Montesdoca, Verdugo, Romero en meer anderen, zag men met kwade oogen aan, als verdacht van het oproer te begunstigen. Zelfs de Raad van State deelde in deze wrevele stemming, daar men dien te zwak achtte om de verwarde zaken te regelen en de orde te herstellen, eene voldoende grieve voor de opgewondene burgers, om dat Staatslichaam te berispen en te bespieden. Zij sloten de poorten der stad, stelden er wachten bij, en bleven op hunne hoede voor elken overval.

Twee afgevaardigden van Antwerpen voor den Raad van Brabant, de Ridder Jan van Schoonhoven en de bekwame Raadpensionaris Jan Gillis, langer dan 25 jaren de ziel van het beheer der gemeente, bevonden zich in dat gewichtig oogenblik te Brussel. In den nacht van den 26sten en 27sten Juli gaven zij de Antwerpsche overheid kennis van het gebeurde, met vermelding van het door de Staten genomen besluit wegens het werven van nieuwe troepen, in naam van Filips II, tot verdediging des lands.

Onmiddellijk na de ontvangst van dit bericht kwam de Antwerpsche overheid bijeen, om met elkander, in eene buitengewone zitting, de noodige maatregelen voor den hachelijken toestand te beramen. Al de leden van het bestuur waren der nationale partij met hart en ziel toegedaan, doch er bestond nog eene andere macht, waarmede zij rekening moesten houden. De sterke, door den Hertog van Alba in 1567 ge-

bouwde citadel was in handen der Spanjaarden, onder het bevel van Don Sancho d'Avila. Schoon deze, tot dusver, de muiterij nog niet openlijk had goedgekeurd, stond hij echter in gemeenschap met de overweldigers van Aalst, en verklaarde het door den Raad van State uitgevaardigd besluit, ten nadeele der Spanjaarden, niet te erkennen. Dit moest de Antwerpsche overheid tot nadenken en voorzichtigheid stemmen, in het belang der stad. Zij stond met den bevelhebber op een goeden voet en wenschte het te blijven, *want welk een kwaad had men niet te duchten*, *indien de geest van opstand zich tot de bezetting van het kasteel uitbreidde!* Na een rijp overleg en op aanraden van De Champaigney, Gouverneur der stad, besloot zij het zoo gewichtig plakkaat van den Raad van State vooralsnog in Antwerpen niet uit te vaardigen, om Sancho d'Avila genoegen te geven en geene tweespalt tusschen de burgers en de bezetting der citadel te verwekken, die elk oogenblik de voornaamste handelsstad van Noordelijk Europa kon bombardeeren.

Niemand kan dit gedrag der Antwerpsche overheid aan een zorgeloos afwachten of aan eene te overdreven vrees toeschrijven, integendeel. Reeds eenige dagen vroeger, 22 Juli, had zij aan hare afgevaardigden te Brussel het verlangen te kennen gegeven, dat er ten spoedigste tegen de muitelingen middelen moesten worden genomen tot stuiting van hunne buitensporigheden, - *maar zij durfde niet te openlijk noch te streng te werk gaan uit vrees voor het dreigend kasteel, bovendien nog gerugsteund door de Spaansche vloot in de Schelde, dus aan twee vreeselijke vuren blootgesteld.* Niemand der overige leden van de Staten van Brabant had zooveel voor zijne lastgevers te duchten als de beide Antwerpenaren, die om hunne handelsstad moesten denken. Toen derhalve de Antwerpsche regeering het genoemde gestrenge besluit vernam, zag zij daarin het doodvonnis voor hare stad, indien zij althans niet zorgde het gevreesde gevaar door een wijs beleid af te weren.

In de eerste plaats moest de regeering voor eene behoorlijke bezetting zorgen, op wier trouw zij kon rekenen. Negen compagnieën Duitschers van den Graaf Hannibal d'Altaempst waren afgedankt wegens twijfel aan hunne trouw, en vervangen door acht vendels van den Graaf Otto van Eberstein, die beloofd had De Champaigney als Gouverneur der stad te zullen gehoorzamen en geen troepen te zullen binnenlaten dan alleen die, welke door den Raad van State gezonden werden.

Vervolgens kregen de Antwerpsche afgevaardigden te Brussel last, te blijven aandringen op de onmiddellijke aanstelling van nieuwe nationale troepen, bekwaam om aan de benden van den Spaanschen monarch het hoofd te bieden; bovendien moesten zij de verwijdering dier benden uit de volkrijke plaatsen zien te bewerken.

Den 29sten Juli gaven zij aan het Schepen-college bericht van hun wedervaren. Zij hadden de verwijdering van den Kolonel Fugger met zijne troepen, die de omstreken van Antwerpen afliepen en vrijbuitten,

gevraagd, weshalve de Staten voornemens waren 2000 voetknechten en 600 ruiters te werven. Nog schreven zij den 30sten Juli, dat het niet afkondigen van het plakkaat van den Raad van State een ongunstigen indruk in de hoofdstad had teweeggebracht, waarom zij de verrichting dezer formaliteit alsnog aanbevolen, *schoon zij de reden der terughouding moesten billijken.*

Op dat tijdstip kwam de Markgraaf van Havrech, broeder van den Hertog van Aerschot, uit Spanje te Brussel aan. Filips II had hem met vele vredesbetuigingen en genadeverzekeringen aan de Staten belast, beide meer hoofsche woordenpraal dan echte munt. Het heette, dat Zijne Majesteit rijpelijk had nagedacht om de rust in het land te herstellen. De Vorst zou daartoe genadiglijk verzoeningsmiddelen bezigen, en zijne onderdanen zachtzinnig behandelen. Hij liet bovendien weten, dat Alba en Requesens de bevelen van Zijne Majesteit verkeerd begrepen hadden, aan welk misverstand alles te wijten was. Beide Landvoogden waren ontrouwe zaakgelastigden van Zijne Majesteit geweest, die hun werk niet verstonden. Doch er zou voor eene betere verstandhouding tusschen Vorst en Volk gezorgd worden; om deze te bevorderen en de besluiten van den Koning stipt ten uitvoer te brengen, had Zijne Majesteit goedgevonden den Geheim-zegelbewaarder Hopper en den Markgraaf met de uitvoering zijner bevelen te belasten.

Voorwaar, nietsbeteekenende woorden! Let wel op: aan misverstand moest het worden toegeschreven, dat er duizenden en nogmaals duizenden waren opgehangen, gepijnigd, geroosterd en verbrand! Alba en Requesens hadden Zijne Majesteit bedrogen! Denkt eens na, den achterdochtigsten van alle Vorsten, een Filips II, die overal ijverige spionnen en verklikkers bezoldigde, bedriegen! Geen aanschrijving, geen het minste bericht ware beter geweest, dan dergelijke nietige uitvluchten en grove verzinsels. En wie waren de voorloopige uitvoerders van 's Konings bevelen, de plaatsvervangers, om zoo te spreken, van een Alba en Requesens? De Geheim-zegelbewaarder Hopper, die zich als een draadpop liet gebruiken, en de Markgraaf van Havrech, door Requesens een oppervlakkig en babbelachtig(*) wezen, en door Don Juan van Oostenrijk een aartsschelm(†) genoemd. De Koning kende dus beiden, zoodat Zijner Majesteits aanschrijving noch de verdere mondelinge berichten van den overbrenger iets goeds bewerkten. Filips vond het dan ook goed Hopper aan zijn hof te houden; wat kon men in de Nederlanden met die draadpop verrichten?

De Staten wisten nu, dat de Koning in Madrid zat te peinzen om iedereen tevreden te stellen; zijne onderdanen, die inmiddels door 's Konings soldaten uitgeplunderd werden, moesten maar geduldig blijven

(*) '*Loquillo y insubstancial*'. *Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne*, *III*, 130, *n*o. 1.

(†) '*Muy grandissimo vellacho*'. *Brief van Don Juan aan Filips*, *aangehaald door Gachard, a.b.*

wachten op de koninklijke beschikkingen. Deze zoetsappige taal bracht geene verbeteringen aan en paste geenszins voor de algemeene spanning en onrust. Waar de vlam des oproers woedde, moesten schielijk krachtige bluschmiddelen aangewend worden. Hoe langer men den brand werkeloos aanzag, des te erger werd hij en zou ten laatste onherstelbare onheilen aanrichten. Katholieken zoowel als Hervormden, aanzienlijken en geringen, allen zagen reikhalzend naar hulp en redding vanwege den Koning uit. De Raad van State, het opperste Staatslichaam, wist geen raad meer voor den benarden toestand. Hier dreigde de koninklijke gramschap, daar de vertoornde burgerij, ginds eene muitende krijgsmacht, overal gevaar, en de Raadsheeren onmachtig het af te wenden en dien chaos te regelen, ja, in de hoofdstad meer als gevangenen dan als regeerders gezeten.

Inmiddels hadden de Staten van Brabant bevelhebbers over de aangeworven troepen aangesteld, te weten: Adriaan van Rubenpré, Heer van Bièvre, tot Commandant der Cavalerie, en Willem van Hornes, Heer van Hese, tot Commandant der infanterie. Ook voor de steden benoemden zij, op aanvrage der verschillende gemeentebesturen, kapiteinen, terwijl het opmerking verdient, dat twee leden der geestelijkheid: de Abt van St. Geertruida en de Abt van Villers, het meest op eene wapening tegen de Spanjaarden aandrongen, hetgeen uit officieele stukken blijkt.

Middelerwijl men zich overal ijverig bezig hield met de aanstalten tot verdrijving van den algemeenen vijand, verbrak Jeronimo de Roda de eensgezindheid, welke er in 's lands bestuur heerschte. Na den dood van Requesens had hij heimelijk naar den titel van Gouverneur-Generaal der Nederlanden getracht. De euveldaden zijner landgenooten en hunne muiterij deden hem zijn invloed en zijn gezag in ons land meer en meer verliezen, en benamen hem alle hoop zijn geliefkoosd droombeeld verwezenlijkt te zien. Uit wraak over deze teleurstelling besloot hij den verwarden toestand nog te verergeren door allerhande valsche berichten aan den Koning te zenden, en alzoo de moeilijkheden, tusschen den Vorst en zijn Volk gerezen, te vermeerderen. Zoodoende hoopte hij meester van het gezag te blijven en zich onmisbaar te maken. Dienvolgens schreef hij gedurig, als lid van den Raad van State en buiten weten zijner medeleden, eigendunkelijke verslagen, waarin de toestand van het land in sombere kleuren afgeschilderd en de handelingen van den Raad als meineedig en oproerig voorgesteld werden.

Reeds vroeger, den 16^{den} Juli, had hij den Koning op eene vermoedelijke muiterij der troepen en een algemeenen volksopstand gewezen. Hij geloofde, dat de Nederlanden, in weerwil van al de bestuurders en krijgslieden, eerlang ten onder zouden gaan. ‘Wat mij betreft’, schreef de arglistige Raadsheer, ‘ik ben meer dan iemand blootgesteld; want zoodra er een oproer in Brussel uitbarst, ben ik het eerste slachtoffer. *Ik durf geen veilige schuilplaats binnen eenig sterk kasteel zoeken*,

om den dienst van Uwe Majesteit, *voor wie ik mijn leven wil opofferen*, *niet te verlaten*'(*).

Om zichzelven in de oogen des Konings nog meer te verheffen en zijne collega's te verlagen, berichtte hij: 'De Hertog van Aerschot is zoo dwaas, dat hij gisteren, bij het verlaten van den Raad, zeide, *liever den dienst des Konings prijs te geven*, *dan zijn eigen leven en goederen te wagen*, en morgen uit Brussel te zullen trekken en lieden te werven, die de Spaansche soldaten van zijn grondgebied zouden weren.'

Vermits hij zag den meester niet te kunnen spelen zoolang de bevelhebber van het kasteel van Antwerpen, Don Sancho d'Avila, den rechtschapen Gouverneur der stad, Messire De Champaigney, tot opzichter over zijn gedrag had, zocht De Roda dien edelman van de achting des Konings te berooven, door te melden: 'De geheele Raad weet het, dat de slechte tijdingen van Champaigney den Hertog van Aerschot ophitsen, want uit Antwerpen verneemt hij dingen, die hem zelfs het weinigje oordeel, dat hij bezit, doen verliezen. Men zegt, dat de Gouverneur der stad hem geschreven heeft, dat de Spanjaarden zouden komen om de leden van den Raad op stokslagen te onthalen.'

Ook de tot dusver zoo schroomvallige of, met andere woorden, voorzichtige Antwerpenaren, moesten als opstandelingen tegen hunnen Souverein aangeklaagd worden. Hij schreef: 'In het begin van dezen morgen heeft Don Sancho d'Avila met een buitengewonen bode mij bericht, dat het garnizoen der stad gisterenavond wachten had gezet aan het einde der straten, welke op het kasteel uitloopen, hetgeen eene kwade beteekenis heeft en door den Heer De Champaigney moet aangeraden zijn. Ik zal er den Raad onmiddellijk over spreken, ten einde dit verholpen worde. Indien deze er niet in voorziet, *zal Sancho d'Avila zelf het doen, door zoovele manschappen onder de wapenen te laten komen*, *als hij bijeen kan krijgen.* Zonder dat zou het schijnen, alsof de citadel belegerd ware en het land zich alles veroorloven mocht.'

Wetende, welk een ingekankerden haat Filips II den Prins van Oranje toedroeg, voegde hij nog bij al het voorgaande: 'De leden van den Raad van State ontvangen gedurig brieven van den Prins van Oranje en geven daarvan noch aan Mansfeld noch aan mij eenige kennis; een blijk van schelmerij. De Hertog (van Aerschot) heeft er ook een ontvangen, alsmede D'Assonville. Allen eindigen, naar het schijnt, aldus: *de tijd is gekomen om het Spaansche juk af te schudden.* D'Assonville toont eene buitengewone onbeschaamdheid; hij dringt er gedurig op aan, de muiterij der Spanjaarden door de kracht der wapenen te bedwingen. Gisteren wilden hij en Rassenghien voor dat doel twee regimenten Walen werven.'

Terecht stelden de wakkere Brusselaren geen vertrouwen in de Spanjaarden der hoofdstad, die zich niet in de straten durfden ver-

(*) *Gachard*, *Correspondance de Philippe II, T. IV. p.* 251 *e- v.*

toonen, uit vrees voor de verbitterde ingezetenen. De Graaf van Mansfeld vond het zelfs geraden om Roda en diens vrienden, Don Alonso de Vargas en Juliano Romero, naar het paleis te voeren, ten einde hen voor de volkswoede te beveiligen. Dáár vernam Roda, dat de Raad van State een verslag van al het voorgevallene aan den Koning had gezonden. Hij haastte zich insgelijks aan Filips te schrijven, dat hij en zijne vrienden op het paleis gevangen zaten; dat de Brusselaren ten getale van 8000 man onder de wapenen stonden en allerhande wanordelijkheden bedreven, welke de Graaf van Mansfeld, schoon Gouverneur der stad, niet konde verhinderen. Deze en meer andere klachten zond hij naar den Koning en tegelijk naar den kastelein van het kasteel van Antwerpen, Don Sancho d'Avila, op wiens verknochtheid hij kon rekenen. Hij beval hem nogmaals de samentrekking der troepen om Antwerpen aan, en droeg hem op, de bevrijding der zoogenaamde gevangenen in het paleis te eischen, onder bedreiging van een aanval op de hoofdstad. Bovendien gelukte het hem, door tusschenkomst van den Secretaris Balthasar Lopez, dien hij in Antwerpen had weten te doen komen, verschillende bevelen naar de aanvoerders der troepen te zenden, terwijl wijders zijn handlanger vele verzonnen berichten verspreidde, met het doel den toestand der Nederlanden in een valsch daglicht te plaatsen. *Al deze verraderlijke handelingen waren ernstige voorteekenen van het gevaar*, *dat de Scheldestad dreigde, en duidelijke blijken van den lang vooraf beraamden aanslag.*

Sancho d'Avila had den ontvangen last trouw volbracht en verschillende regimenten in de omstreken van Antwerpen post doen vatten. Vervolgens had hij honende brieven aan de Staten van Brabant geschreven wegens de gevangenschap van Roda, Romero en Vargas, en het stedelijk bestuur van Brussel aangemaand, dit drietal onmiddellijk in vrijheid te stellen. Ook wenschte hij, dat de hoofdstad van een genoegzaam garnizoen voorzien werd, welks sterkte hij aan het oordeel van den Raad van State overliet. Bij voortdurende nalatigheid in de voorziening dezer dringende zaak zou hij met de andere bevelhebbers overwegen, wat de dienst van God en den Koning, alsmede hunne eigene eer, vorderde(*).

Dat deze bedreigingen gemeend waren, blijkt uit een brief van Balthasar Lopez aan Don Diego de Çuñiga, gezant van Spanje te Parijs, waarin het plan voorkomt naar Brussel te trekken, den Raad van State benevens de drie gevangenen te bevrijden, of bij die onderneming te sneuvelen. De Spaansche en Duitsche voetknechten, de laatsten onder hunne Kolonels Fugger, Freundsberg en Pollweiler, alsmede het paardenvolk, zouden zich bijeenvoegen, om dit feit ten uitvoer te brengen(†).

Ondertusschen gingen de oproerlingen voort met allerhande gruweldaden te bedrijven. Zij bemachtigden het kasteel van Liedekerke en

(*) *Gachard*, *a.v. p.* 280.
(†) *Gachard*, *a.v. p.* 269.

verwoestten het, evenals het dorp Denderleeuw. De Heer van Liedekerke en de Baljuw van Enghien brachten een aantal boeren bijeen, kwamen te Liedekerke en wilden de snoodaards, die gebrek aan kruit hadden, in stukken houwen; doch de Graaf Van Roeulx, Gouverneur van Vlaanderen, verbood het. Dit dubbelzinnig gedrag berokkende hem vele vijanden, vermits de rechtmatig verontwaardigde Vlamingen zich op de Spaansche schelmen hadden mogen wreken. Dezen ontzagen niets en niemand. Immers, toen de boeren van het land van Waes, op bevel van den Raad van State, de bruggen en toegangen verbraken, om te verhinderen dat de troepen, die hun garnizoen verlieten, zich met de muitelingen zouden verbinden, gaf dat aanleiding tot een gevecht, waarin de Spanjaarden waarschijnlijk het onderspit zouden gedolven hebben, indien Sancho d'Avila, bijtijds verwittigd, geen hulp uit de citadel gezonden en in vereeniging met de Spaansche Vloot duchtig op de boeren geschoten had. Vele landlieden sneuvelden bij die gelegenheid met den dapperen Baljuw Van Beveren, wiens hoofd afgehouwen, op eene piek gestoken en in zegepraal naar het kasteel gedragen werd(*).

Doch wat vermochten in den wapenhandel onbedrevene landlieden tegen de zoo ervarene Spaansche soldaten? Wat baatte het, dat vreedzame burgers, die alleen de bezigheden van hun dagelijksch beroep kenden en uitoefenden, zich tegen wreedaards verzetten, wier eenige werk jaren lang bestond in vechten, plunderen, moorden en verwoesten? In meest alle gevechten tegen deze ongeoefende lieden hielden de Spanjaarden de overhand, wegens hunne bedrevenheid in den krijg en hunne buitengewone onverschrokkenheid. Geene halfgewapende boeren, ambachtslieden en burgers konden tegen zulke van top tot teen toegeruste vijanden in het open veld iets voordeeligs verrichten. Dit bleek duidelijk te Vissenaken, tusschen Leuven en Thienen, waar een hoop studenten, boeren en burgers, onder de aanvoering van landedellieden, tegen de Spanjaarden vochten. Eenige oudgedienden, onder bevel van Tassis, Mendoza en andere aanvoerders, versloegen duizenden hunner tegenstanders, die moedig maar tevergeefs en te roekeloos hun bloed vergoten, en als slachtoffers van hunne vaderlandsliefde vielen.

Ondanks vernieuwde onderhandelingen met de muiters en herhaalde vertoogen van den Raad van State aan Filips II, om eindelijk afdoende maatregelen te nemen voor de hachelijke omstandigheden des lands, bleef alles onafgedaan. De Koning ontving de rapporten van den Raad, waarin de ware staat van zaken werd aangegeven, even onbezorgd als die van Roda, welke vol logens en met de andere geheel in tegenspraak waren. Deze ontrouwe Raadsheer en zijn vriend Sancho d'Avila zetten hunne samenzwering, tijdens de heerschende verwarring, ijverig voort. Zij kwamen overeen, dat Roda, Vargas en Romero van de eerste gelegenheid gebruik zouden maken, om uit Brussel te ont-

(*) *Gachard, a.v. p.* 281.

snappen. Roda zou zich onverwijld naar Antwerpen begeven en zich aldaar als hoofd van het bestuur der Nederlanden doen erkennen, met uitsluiting van de andere leden van den Raad van State, die men als gevangenen in de hoofdstad zou voorstellen; Vargas moest het bevel over de lichte ruiterij aanvaarden, en Romero zich, in Lier, als Gouverneur vestigen; beiden zouden D'Avila, bij de door Roda bevolen ondernemingen, ondersteunen. De kastelein van het kasteel van Antwerpen zou als opperbevelhebber der gezamenlijke troepen optreden, en zich daarvoor in betrekking stellen niet alleen met al de Spaansche, Waalsche, Duitsche en Italiaansche bevelhebbers en de muitelingen, maar zelfs met den Hertog van Brunswijk, die beloofd had een aantal paarden te verschaffen. Om deze daad een schijn van wettigheid te geven, zou D'Avila zich bij den Koning, den Paus en alle vorsten van Europa beklagen over den vermeenden dwang, den Raad van State aangedaan. Indien deze Raad, of die van Brabant, zich gewapenderhand tegen zijne plannen mocht verzetten, *zou Antwerpen aan de Spaansche wraak worden opgeofferd*[*].

Hoe geheim deze misdadige en verfoeilijke samenzwering ook geschied ware, toch ontdekte De Champaigney haar. Den 10^{den} Augustus openbaarde hij den Koning het vermetel komplot van deze mannen, die hij, ondanks hunne hooge betrekkingen en de macht, waarover zij beschikten, van majesteitschennis beschuldigde, daar hij schreef: ‘Den Koning dient bekend gemaakt te worden, dat Sancho d'Avila aanzienlijke gedeelten van het Spaansche leger bij Antwerpen samentrekt, vooral lichte ruiterij, die sinds eenige maanden muit en veel achterstallige soldij te beuren heeft. De Kolonel Fugger heeft insgelijks zeven zijner compagnieën, en Valdes, de overste van het paardenvolk, de overgeblevenen van de eilanden bij Antwerpen doen komen. Deze troepenbeweging verontrust het land, bijzonderlijk de stad Antwerpen, wegens het nadeel, dat de omstreken daardoor lijden, en men vreest het voor twee jaren aldaar voorgevallene[†] te zullen zien hernieuwen. Freundsberg, zonder zijne lieden te verplaatsen, welke uitmuntende garnizoenen hebben, neemt deel aan de beraadslagingen der bovengenoemden als in eene gemeenschappelijke zaak, hetgeen hem gemakkelijk valt, daar hij in Antwerpen vertoeft, schoon hij en Fugger beter zouden doen het voorbeeld van Pollweiler na te volgen, aan wien men evenveel geld schuldig is als aan hen, zonder dat zijne soldaten hem overlast aandoen; of gelijk de Graaf Van Eberstein naar Brussel te gaan en zich tot den Raad van State te wenden. Dikwerf heeft de overheid van Antwerpen aan den Raad van State verzocht hem terug te roepen met de andere bevelhebbers, die zich zonder troepen in de stad bevinden, vermits zij sinds langer dan achttien maanden *gewelddadig* voorname huizen bewonen, en, tot groot nadeel van de inkomsten

(*) *Gachard*, *a.v. p.* 280 *e.v.*

(†) *De muiterij, bekend onder den naam van Fuora Villacos,* d.d. 26 April 1574.

der stad, vrijheid van belastingen genieten, waarop zij geen recht hebben.

Het verbond van al deze personages en hunne vergaderingen, waarbij Pollweiler en andere krijgshoofden zijn geroepen, hebben tot doel *Antwerpen te overmeesteren, schoon zij voorwenden den gevangen Raad van State te willen bevrijden.*'

Champaigney verklaarde wijders: 'dat hij alles in het werk stelde om het garnizoen der stad, alsmede het volk, rustig te houden, dat met ontsteltenis de kanonnen van het kasteel tegen de stad had zien richten, schanskorven en andere oorlogstoebereidselen had zien maken, terwijl het geschut der vloot en de krijgsvoorraad der schepen en magazijnen van de stad naar de citadel vervoerd waren. Voegde men bij dat alles, dat de samenzweerders niet alleen op het kasteel, maar in het huis van den Kolonel Fugger(*) en in andere huizen dagelijks openlijk bijeenkwamen, dan was het duidelijk zichtbaar, dat zij naar eene gelegenheid zochten om met de burgers en het garnizoen in twist te geraken.'

Tot roem van de Antwerpsche bezetting getuigt hij: 'Sinds mijn vijfjarig gouverneurschap dezer stad heb ik geen braver, beter gecommandeerde, gehoorzamer en geschikter soldaten aangetroffen; maar hunne geregelde betaling sticht veel goeds.

Om echter geen aanleiding tot eene botsing te geven, heb ik mij onthouden het plakkaat tegen de muiters van Aalst te laten afkondigen of het volk te wapenen. Daardoor is het mij gelukt, de rust in de stad te handhaven. Doch indien Uwe Majesteit niet uitdrukkelijk beveelt, *dat er in Antwerpen*, *onder welke benaming of van welke natie ook*, *geen andere troepen mogen wezen dan die het garnizoen uitmaken*, *zal U.M. de stad te gronde richten.* Tevens zal het den soldaten tot verderf strekken, die er zich een legio van ondeugden eigen maken, en wier slechte voorbeelden de inwoners verleiden. Antwerpen is geen geschikte stad voor krijgslieden en hovelingen. Zij mergelen er de kooplieden door het spel en andere slechtigheden uit, en zij brengen er de hoofden op hol door duizenderlei verzinsels, zonder dat men het kan beletten, dewijl zij aan eene andere rechtsmacht onderworpen zijn of, beter gezegd, er geene erkennen.'

Champaigney geloofde al verder, dat de overeenstemming tusschen de inboorlingen en de Spanjaarden gemakkelijk hersteld zoude worden, *door eenige aanvoerders van de laatsten terecht te stellen.* 'Met weinig bloedverspilling,' schrijft hij, 'zou men dien belangrijken uitslag voor den dienst van Uwe Majesteit verkrijgen; maar gelijk de zaken nu gaan, neemt de moedwil met de onstrafbaarheid aan de eene zijde en de wanhoop aan de andere zijde toe, en aan weerskanten de haat.

(*) Dit huis, in de Venusstraat, behoorde destijds aan den Secretaris der stad, Jan van Asseliers, aan wien Fugger het met geweld ontnomen had. Thans is het in 't bezit van den Ridder Leon de Burbure. Fugger, dit verdient onze opmerking, was door zijne echtgenoote, Johanna Sterck, aan de voornaamste Antwerpsche familiën vermaagschapt.

Indien de bezwaren weggeruimd waren, zou het gemakkelijk vallen eene goede orde in de stad te brengen, zoowel wat de geestelijke als de burgerlijke en staatkundige belangen betreft; doch daarvoor behoeft degene, die er gebiedt, de noodige macht te bezitten. Had ik deze bezeten, al sinds lang zou ik Antwerpen's luister hersteld hebben, zonder de privilegiën te kwetsen. - Het verdriet mij,' dus eindigt hij, 'na mijn rusteloos streven voor de welvaart der stad en voor den dienst van God en Uwe Majesteit, mijne pogingen verijdeld te zien, uit gebrek aan overeenstemming en vertrouwen. *Daardoor zal de voornaamste stad van Europa te niet gaan*, die een voorbeeld van godsdienst, gerechtigheid en orde voor alle andere steden moest zijn'(*).

Filips II was dus nauwkeurig van alles onderricht door den Gouverneur der stad. Ook aan verschillende leden van den Raad van State, in het bijzonder aan den Hertog Van Aerschot, had hij betuigd de *onwettige bijeenkomst* te zullen ontbinden, indien men hem daartoe machtigde. Helaas! de Raad durfde deze machtiging, die het geheele land gered had, niet op eigen gezag verleenen. Al de wijze voorslagen van Champaigney bleven zonder gevolg.

En of de ellende nog niet groot genoeg ware, begingen de Staten van Brabant eene grove fout, waardoor de rampzalige toestand des lands nog verergerde. Zij besloten, wellicht door eene opgewondene bevolking daartoe aangezet, hunnen grootsten vijand, den Raadsheer De Roda, naar Antwerpen te zenden, om er met de bankiers geldleeningen te sluiten, middelerwijl de Hertog Van Aerschot, de Graaf Van Mansfeld, de Kapitein Romero en Vargas naar Liedekerke werden afgevaardigd, om met de muitelingen van Aalst te onderhandelen, en de Baron Van Rassenghien naar Gent trok, ten einde van de Staten van Vlaanderen de toezegging van meer hulp of onderstandsgelden te verkrijgen.

Gretig aanvaardde het Spaansche drietal den opgedragen last, die nooit op gewenschter tijdstip had kunnen gegeven worden. De leden van den Raad van State schenen erg verblind te zijn, toen zij deze gevaarlijke mannen uit Brussel lieten gaan. Zelfs de zoo scherpziende Viglius vond er geen bezwaar in hen te laten vertrekken, waaruit wij ontwaren, dat deze vroeger zoo geslepen staatsman onder den last der jaren en de daarmede gepaard gaande gebreken begon te bezwijken en te versuffen, en de voorteekens van het naderend einde zich begonnen te vertoonen.

De drie Spanjaarden, eens uit Brussel en aan de Brusselaren ontsnapt, maakten onmiddellijk gebruik van hunne vrijheid voor de doordrijving hunner plannen. Roda vestigde zich te Antwerpen, Romero vervoegde zich bij zijne zwarte ruiters te Lier, en Vargas hernam het bevel over de lichte ruiterij.

(*) *Recueils d'Arétophile, p.* 37 *e.v.*

De Raad van State ontving den 14^{den} Augustus een brief van De Roda, waarin hij berichtte, dat de muiters van Aalst bereid waren die stad te verlaten en naar eene andere door den Raad op te geven plaats te vertrekken, zoodra zij hunne achterstallige soldij zouden hebben ontvangen. De Raad besloot aan dit verlangen te voldoen, om een einde aan den verwarden toestand te maken, schoon de berooide schatkist van den Staat niet bij machte was de gevorderde gelden te verstrekken, en men de benoodigde som bij Jan Hendrik Monprot, agent van het Antwerpsche handelshuis Fugger, moest zien te negotieeren, hetgeen gelukte. De muitelingen werden betaald, maar toen de schelmen het geld hadden, lachten zij den Raad uit en bleven te Aalst nestelen, om die stad voor het brandpunt hunner aanslagen te houden.

Het hoofd der samenzwering, Roda, achtte thans het oogenblik van handelen gekomen. Ten einde zijn plan te rechtvaardigen, oordeelde hij het raadzaam een uitvoerig verslag van den stand der zaken aan den Koning te geven, wien hij een listig weefsel van logens voordroeg en dien hij schandelijk bedroog. In dat verzonnen opstel beschuldigde hij niet alleen den Raad van State van meineed, maar opperde behendig het vermoeden: ‘dat er een *algemeene opstand gesmeed werd*, ten doel hebbende het land aan een der naburige vorsten over te leveren of in onafhankelijke gewesten te verdeelen, overeenkomstig den sinds lang geuiten wensch der inboorlingen. Ter bereiking van dat doel wilde men de Spaansche troepen uit het land verwijderen, wetende, dat zij de sterkte des Konings en den stevigsten breidel voor de inboorlingen uitmaakten.’

Roda beoogde het ontslag van den Raad van State, om zichzelven, met behulp der Spaansche benden, aan het hoofd des lands te stellen. ‘Deze opstand is niet denkbeeldig,’ vervolgde de listige Raadsheer, ‘want de Hertog Van Aerschot heeft er openlijk in den Raad van gewaagd. Toen ik mijn gevoelen uitbracht over het door Rassenghien en mij vervaardigde rapport betrekkelijk de gebeurde onderhandeling met de Duitsche kolonels en de Spaansche bevelhebbers te Willebroek, en beweerde de provinciën voor Uwe Majesteit te moeten behouden tot de komst van den nieuwen landvoogd - nam de Hertog het woord op en sprak driftig: *Welk een nieuwe landvoogd zal herwaarts komen? Indien hij gewapend komt*, *zullen wij hem niet binnenlaten. Wij zijn besloten langer niet te lijden*, *wat wij tot dusver geleden hebben. Wij allen sterven liever*, *dan ons zóó te laten behandelen, of hem met zijne troepen te laten binnenkomen.* De Graaf Van Mansfeld zeide: ‘*Wij moeten hem ontvangen zoodanig als Zijne Majesteit ons zal bevelen; verder behoeven wij ons niet met deze zaak te bemoeien.* - Al de anderen zagen elkander stilzwijgend aan en, naar het mij toescheen, onthutst over de woorden van den Hertog. Don Alonzo de Vargas, Juliano Romero en ik, wij waren niet minder ver-

baasd, en vonden, dat de spreker dezer woorden verdiend had *onmiddellijk onder onze dolken te vallen*, indien de staat van zaken dat veroorloofd had.'

'De geheele Raad,' volgens Roda, 'deugt niet. Wat den Hertog Van Aerschot betreft, Uwe Majesteit weet reeds, welk een kwade geest hem bezielt. De Graaf Van Berlaymont is, naar aller oordeel, niet veel beter, want deze heeft over hetzelfde onderwerp gevoelens geuit, geheel in strijd met Uwer Majesteits dienst, door herhaaldelijk te zeggen, dat de Spanjaarden of zij het land spoedig moesten verlaten. Dewijl hij grove uitdrukkingen bezigt, is zijne taal altoos zeer beleedigend. - De Heer Rassenghien beteekent niet veel, maar is arglistig; deze dringt vooral op de afscheiding der Spaansche troepen aan, en houdt ruggespraak met de beide partijen. Ik geloof, dat zijn hoofddoel is Uwe Majesteit te noodzaken, de gemeenschap met Breda te herstellen, waar hij de opperste der Koninklijke Commissarissen was. - De nieuwe president Sasbout doet, wat de anderen hem zeggen; hij toont veel geestdrift voor 's lands zaken en spreekt soms met eene teugellooze vrijheid. - D'Assonville koestert verderfelijke plannen; deze wordt het meest verdacht van kwaad te stichten en de in hunne geheime vereenigingen besproken zaken door te drijven. - Ik denk, dat de Graaf Van Mansfeld Uwe Majesteit getrouw zal blijven; hij heeft zich bij elke gelegenheid zoodanig gedragen, dat ik dien goeden dunk mag voeden, schoon hij de door Sancho d'Avila belegde bijeenkomst der kolonels ten kwade heeft geduid, en in onderscheidene raadsvergaderingen daarover heftig heeft uitgevaren. Altijd verzet hij zich tegen de wervingen, en beproeft, zooveel hij kan, deze te doen staken. In alles wat hij zegt straalt het verlangen door, den dienst van Uwe Majesteit te bevorderen. - *Meest alle edellieden des lands zijn in opstand en gewapend*, *en zeer tevreden iets vijandigs tegen de Spanjaarden te kunnen bedrijven*, *hetgeen zij op hunne gastmalen en vereenigingen openlijk belijden.*'

Over de Brusselaren schrijft hij: 'De burgers van Brussel zijn thans even slecht als voorheen; wie het tegendeel aan Uwe Majesteit beweert, verdient geen geloof. Zij versterken de stad en laten er niemand, zonder hunne voorkennis, uit- noch ingaan. Om Uwe Majesteit de waarheid te zeggen, gelijk ik verplicht ben: de stad is in opstand, en de Raad oefent er niet meer gezag uit, dan in Vlissingen. Dit nu is niet rechtstreeks aan de overheid te wijten, maar aan de heffe des volks. Men kan echter den Raad van State laken de stad niet te hebben verlaten, om haar daarna *te noodzaken garnizoen in te nemen* en de oproermakers te straffen.'

Eindelijk komt De Roda tot de voornaamste zinsnede van zijn brief: 'Ik denk niet eerder naar Brussel terug te keeren, dan zoodra er eene voldoende bezetting de orde zal hersteld hebben, en geloof zelfs, in dat geval, *het niet te zullen doen*, *uithoofde van mijn persoonlijk*

gevaar te dier plaatse, dewijl de Hertog mij openlijk beschuldigt van Uwe Majesteit te schrijven wat er omgaat, en veel kwaad van hem te spreken. Om Uwe Majesteit mijn hartewensch bekend te maken, hernieuw ik het verzoek, door Uwe Majesteit naar Spanje te mogen worden teruggeroepen'(*).

De samenzweerders en verraders lieten dus niets onbeproefd, maar zochten door allerhande slinksche middelen hun doel te bereiken. Inmiddels was de Hollandsche vloot, onder bevel van den Admiraal Willem de Bloys van Treslong, op de Schelde versterkt geworden, terwijl in de omstreken der stad vier vendels van Valdes waren aangekomen.

Het land moest haastig uit dien benauwden toestand verlost worden, of de vreeselijkste gebeurtenissen zouden de onvermijdelijke gevolgen van dit verzuim zijn. Veel te lang had men reeds gedraald en gewacht op verbetering; veel te lang had de Raad van State de verwarring laten voortduren, en zich uitermate zwak getoond. Filips zelfs scheen blind voor het gevaar en aan de afgeschetste ellende niet te gelooven. De raadsleden, die hem reeds gedurende zes maanden eene reeks van jammeren hadden bericht, besloten eene uiterste poging bij den Koning aan te wenden, in het belang van den meer en meer ondermijnden Staat. Zij schreven: 'De wanorde en de muiterij hebben het geheele land aangetast; de troepen en de ingezetenen staan gewapend tegenover elkander; de eersten in vollen opstand, de laatsten wanhopig. De vijand wordt van dag tot dag geduchter; het volk roept luidkeels, *dat wij verzuimen Uwe Majesteit de noodige inlichtingen te geven*, *of dat Zij zich niet over Hare onderdanen bekreunt en hen in het verderf wil storten*; dat zij hun leven en het weinige dat hun rest moeten beschermen, want dat zij genoeg gegeven en verloren hebben, en niet langer de nadeelen van een dergelijken toestand kunnen lijden. In het kort, wat is er te wachten van een tuchteloos en slecht betaald soldaat en een wanhopig volk? Indien Uwe Majesteit onze voorstellen niet mocht goedkeuren, verzoeken wij van het bewind ontslagen te worden, en ontheven van de verantwoordelijkheid der noodlottige gevolgen, welke de toekomst onvermijdelijk zal opleveren, daar wij al het mogelijke beproefd hebben. Wie Uwe Majesteit anders onderricht, is een leugenaar en niet verknocht aan Haren dienst, maar een gezworen vijand van Hare glorie en van de rust des lands'(†).

De Staten van Brabant oordeelden het insgelijks raadzaam, aan Filips II te schrijven en op eene onverwijlde aanwending van afdoende maatregelen, tot rust des lands, aan te dringen. Zij somden al de jongst bedrevene gruwelen der Spanjaarden op, en beschuldigden openlijk D'Avila, aan de muiters van Aalst kruit, lonten en andere oorlogs-

(*) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 312-315.
(†) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 315-317.

artikelen te verschaffen, alsmede verbintenissen en samenzweringen te hebben aangegaan met verschillende Duitsche kolonels, meer andere kapiteinen en Spaansche rechtsgeestelijken(*).

De muiters zagen, dat zij met den Raad van State straffeloos den spot mochten drijven en betuigden openlijk, dat zij, bij het verlaten van Aalst, *naar Antwerpen trekken en die stad niet ontruimen zouden*, *dan alleen op rechtstreeksch bevel uit Madrid.*

Don Sancho d'Avila ging even schaamteloos te werk, vergat zijne eeden en den verschuldigden eerbied aan den Staatsraad, door de oproerlingen onder zijne bescherming te nemen, het omhouwen van de bosschen van Wilrijk, de oprichting van forten te Kiel, aan het Vlaamsche hoofd en te St. Bernard aan de Schelde, te bevelen, ten einde alzoo het kasteel van Antwerpen met de stad Aalst in eene krijgskundige gemeenschap te brengen.

De Staten van Brabant wilden deze gewelddadige handelingen met geweld te keer gaan, doch de Staatsraad, hun goeden wil prijzende, vaardigde eenigen zijner leden af, om de zaak van den kastelein der citadel te onderzoeken, schoon zij zoo klaar was als de dag. Zelfs vonden zij geen bezwaar om de muitelingen, na de betaling der soldij en kwijtschelding van straf, weder in 's Konings dienst te nemen en naar verschillende punten des lands te zenden, ten einde hen zoodoende onschadelijk te maken. Voorwaar een onnoozel vertrouwen in huurlingen, die zich zoo wederrechtelijk gedragen en orde en tucht op de ergerlijkste wijze geschonden hadden.

Den 27sten Augustus betuigde de Koning aan den Staatsraad zijn ongenoegen over de muiterij der Spaansche soldaten, en berichtte wissels te hebben gezonden ten behoeve der troepen, *waarmede zelfs die van Aalst tevreden moesten gesteld worden*, wier straf de Staatsraad zou verdagen tot de komst van den nieuwen Landvoogd, Don Juan. Wat er met Sancho d'Avila was voorgevallen, had den Koning mishaagd; deze moest, evenals al de anderen, de bevelen van den Raad gehoorzamen, waarvan zij hem dienden te onderrichten. Zijne Majesteit zou in een volgenden brief daarop nader terugkomen en dienaangaande breedvoeriger schrijven(†).

De Kardinaal De Granvelle, weleer landvoogd der Nederlanden, en dus met de Nederlanden en het Nederlandsche volk van nabij bekend, schreef uit Rome aan Filips II en ried den Koning aan, gelijk hij reeds vroeger gedaan had, niet langer te wachten met de aanwending van bevredigingsmiddelen, dewijl de bloote verzekering van de verzending der desbetreffende verzoekschriften aan den Koning het volk tot wanhoop zou kunnen doen overslaan, vermits zij zullen denken, dat er nimmer antwoord op zal volgen, en derhalve oproerig blijven. Hij vindt den tegenwoordigen stand van zaken zeer zorgwekkend en

(*) *Gachard*, *a.v. T. IV. p.* 318 *e.v.*
(†) *Gachard*, *a.v. T. IV. p.* 325 *e.v.*

gevaarlijk, en schrijft: '*Ik herhaal hetgeen ik zoo vaak heb gezegd: dat degenen, die Uwe Majesteit aanraden geweld te bezigen*, *zich vergissen*, en langs dien weg de rust in de Nederlanden nimmer zal hersteld worden. Veel raadzamer is het vredelievend te werk te gaan, en Holland en Zeeland *door middel van onderhandelingen* tot de gehoorzaamheid terug te brengen. Ik besef diep het nadeel, dat de rijken en staten van Uwe Majesteit lijden tengevolge van de zaken in Vlaanderen, waarvoor men zooveel heeft te koste gelegd, zonder tot dusver iets te baten, daar alles thans integendeel in een nog slechteren toestand verkeert, *door het bewandelen van een verkeerden weg.* Ik betreur het, de aangelegenheden er overal zoo wrak te vinden, en ik vrees voor het ergste'(*).

Het oordeel van den Kardinaal was juist; schoon te Rome, dus ver van het tooneel der wanordelijkheden, doorgrondde hij alles even goed, ja, beter dan de scherpzinnigste leden van den Raad. Dezen durfden in de gegeven gewichtige omstandigheden niet met kracht handelen, maar wachtten maanden lang geduldig op 's Konings bevelen, in plaats van als echte vaderlanders door te tasten, in het belang van Vorst en Volk. Toen zij zagen, dat al hun schrijven aan den Koning tot niets bevredigends leidde, besloten zij te elfder ure den Baron Van Rassenghien naar Madrid te zenden, om Filips mondeling met den waren toestand des lands bekend te maken, en de noodige inlichtingen en bescheiden over alles te geven. Zijn last bepaalde zich tot de navolgende hoofdpunten:

1°. Voorstelling van den hoogen nood, waarin land en volk verkeeren, en de noodzakelijkheid van vaardige redmiddelen.

2°. Bericht van de overgave van Zierikzee, van de muiterij der Spaansche en Waalsche soldaten, en van de inneming van Aalst.

3°. Beschuldiging van Sancho d'Avila als den bewerker van al het kwaad, en den Koning verzoeken hem streng te straffen.

4°. Zeggen, dat hij door den Raad van State gezonden was, om Zijne Majesteit verslag te geven van al wat er in de Nederlanden gebeurd was, en wederlegging van den laster tegen de regeering.

5°. Verklaren, dat de Koning op de gehechtheid des volks, der geestelijkheid en leeken kan rekenen, ten opzichte van den Roomsch-Katholieken godsdienst.

6°. Verzekeren, dat het volk niet zint op ongehoorzaamheid aan den Koning.

7°. Aantoonen, dat de heerschende beweging uit de slechte behandeling der burgers van alle standen en rangen ontstaan is, die lijden door eene onnutte en onverdragelijke menigte krijgslieden van allerhande natiën, welke niets anders doen dan soldij trekken en het land opeten. Dat allen den burgeroorlog, die reeds tien jaren duurt, moe zijn; dat het volk rust en vrede verlangt, en geen nieuwe lasten meer kan torsen.

(*) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 329 *e.v.*

8°. Aantoonen, dat het wantrouwen tusschen de inboorlingen en de Spanjaarden, hoofdzakelijk ontstaan sinds de laatste muiterij en de aanmatigingen van Sancho d'Avila en zijne aanhangers, zoo groot is, dat eene toenadering onmogelijk is geworden.

9°. Voorstellen, dat de bevrediging dringend noodig is, want bij de armoede des lands heeft zich nog een niet minder groot kwaad gevoegd: de pest. Bovendien zal de oogst door de aanhoudende regens en de verwoestingen van den krijg zeer slecht en alles zeer duur wezen.

10°. Aantoonen, dat de Prins van Oranje, die meester van de zee is, partij zal trekken uit de heerschende onheilen; dat hij eene menigte krijgslieden van verschillende natiën verzameld heeft en een aanslag smeedt, waarin hij door naburige vorsten en geloofsgenooten wordt geholpen.

Wanneer de Koning in al deze punten niet met den meesten spoed voorzag, maar daarmede nog langer wilde wachten, moest hij Zijne Majesteit verzoeken, den Raad van State van het bestuur te ontheffen(*).

Roda begreep, dat de saamgezworenen weldra openlijk zouden moeten optreden en handelen, en de beslissing met snelle schreden naderde. Even schuldig als Sancho d'Avila en al hunne aanhangers, ja, schuldiger nog als Raadslid, hoofdman van het komplot en valsch verslaggever aan Filips - zette hij ook nu weder de rol van bedrieger des Konings voort, belasterde zijne collega's als naar gewoonte, verdraaide de gebeurtenissen, schreef, *dat er een aanslag tegen het kasteel van Antwerpen gesmeed werd door het werven van troepen*, *het bezetten der omliggende forten en kasteelen*, *en het versterken van het garnizoen der stad*, die door de Hollandsche vloot zoude kunnen worden bemachtigd, daar Champaigney niet te vertrouwen was. Dat de Koning wel zou doen, den Raad van State te ontslaan en iemand te zenden, die den Raad zoude kunnen vervangen; dat men met gestrenge maatregelen tegen het weerspannig volk moest te werk gaan, om de overhand te houden en de Nederlanden niet te verliezen, hetgeen het verlies van Italië, dat spoedig het voorbeeld der Nederlanden zoude volgen, na zich zoude sleepen; eindelijk, dat de Baron Van Rassenghien eene reeks van logens aan Zijne Majesteit zoude mededeelen'(†).

Filips II, gelijk nader zal blijken, had een open oor voor deze arglistige inblazingen, overeenkomstig het achterdochtig karakter van dien Vorst, die niemand vertrouwde en overal spionnen bezat, ijverig in het aanbrengen van rijp en groen, van waarheid en verdichtsels.

(*Wordt vervolgd.*)

(*) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 342 *e.v.*
(†) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 331 *e.v.*

Eer en schande.
Tooneelspel in *Vijf bedrijven*, door J. Hoek.

Vijfde bedrijf.

Huiskamer van den Heer B a k k e r .

Eerste tooneel.

Mevrouw V. d. B e r g en M a r g o t (beiden diep in den rouw). C o n s t a n c e . Daarna D i e n t j e . Later B a k k e r .
(De beide meisjes zitten bij de tafel en zijn bezig geweest met het vermaken van een damesmanteltje van zwarte stof, waarvan de lappen nog verspreid liggen. M e v r o u w zit, meer naar den achtergrond, op een stoel te slapen, met een doek over het hoofd.)

M a r g o t .
Ik kan niet goed meer zien... Ik schei eruit...

(Zij houdt het manteltje C o n s t a n c e voor.)

Hoe vindt je het?... Als 't nu maar goed wil zitten!

C o n s t a n c e .
Daar ben 'k niet bang voor. 't Bleef hetzelfde haast,
alleen is 't nu een heel eind langer!

M a r g o t .
Ja!...

(Zij zwijgt een oogenblik, terwijl zij het manteltje opvouwt.)

Wie had een vierdeeljaars geleên gedacht,
dat ik mijn ouden mantel zelf zou gaan
verlengen! Vreeselijke tegenstelling!...

C o n s t a n c e .
Och, denk niet meer aan dien verleden tijd!...
Ik hoop, dat Willem spoedig slaagt. Dan ga
je ergens elders wonen met Mama
en hem, waar niemand je gekend heeft...

M a r g o t .
Ach!
'k geloof niet aan dat spoedig slagen... 'k Wed,
dat hij wel weer teleurgesteld terug
zal komen.... Arme Willem! 't Is zoo hard,
de zoon te moeten heeten van een vader,
wien iedereen om zijne schelmerij
veracht... Ik kan maar niet begrijpen, hoe

hij 't zooveel jaar verborgen houden kon!

C o n s t a n c e .
Och stil! Spreek niet zoo hard! Spaar je Mama!
Zij slaapt zoo rustig en vergeet dan al
haar leed.

M a r g o t .
Voor haar is 't bitterst! Nooit komt zij
den slag te boven!... Niet alleen verloor
ze hem op zulk een akelige wijs,
maar met zijn dood ook al de liefd' en al
de achting, die zij vroeger voor hem had...

C o n s t a n c e .
De arme vrouw! 'k Beklaag haar in mijn ziel!

M a r g o t .
Doodarm nog bovendien! Dat maakt het haar
ondraaglijk schier... Voorheen zoo hoog geëerd,
gevierd, benijd door velen, hangt zij nu
van and'ren af en eet genadebrood!....
Als uw Papa ons niet terstond in huis
genomen had, toen alles werd verkocht,
hoe zou ze onder dak gekomen zijn?

C o n s t .
Maar kind! dat deed Papa, omdat hij van
uw goeden Vader hield. Hij vindt het zoo
afschuwelijk, dat twintig jaren van
het strengste leven niet voldoende zijn,
om oude schuld aan iemand te vergeven...

M a r g o t .
Die beste man! En jij ook!... O, hoe lief
heb je Mama niet opgepast, toen zij
zoo ziek was van verdriet...

C o n s t a n c e .
Het is ook wat!
Papa en ik, we vonden 't een genot,
dat hij zijn huis en ik een weinig hulp
aanbieden konden aan de zwaar beproefde.....
Jij en je Moeder hadden immers 'tzelfde
aan ons gedaan, als wij in dergelijk
geval verkeerd....

M a r g o t .
Verklein toch, beste Stans!
de zaak zoo niet! Neen, zooals uw Papa
met ons gehandeld heeft, in weerwil dat
hij alles wist...

C o n s t a n c e .
Je hebt geen brief vandaag
gekregen uit de West, zooals je dacht?

M a r g o t .

Van Wilson?... Neen, dan had ik het terstond gezegd.... Ik vrees, dat ook mijn laatste hoop verijdeld worden zal. Wie wil nu nog de dochter hebben van zulk een bedrieger... en die nog wel zichzelf van kant gemaakt heeft?...

C o n s t .

Hoe heb ik 't met je? Hij beloofde aan Papa, je trouw te blijven en herhaalde

het in zijn brief!

M a r g o t .

Hij heeft misschien al lang
berouw!

C o n s t a n c e .

Wel neen! Hij is alweer op reis
naar hier! Heb maar geduld!

M a r g o t .

En als hij kwam?
Zou Willem, zou Mama 't hem ooit vergeven,
dat hij de oorzaak is, dat alles werd
ontdekt? de oorzaak van mijns vaders dood
en van den ondergang van ons kantoor?...
van 't akelig failliet, dat volgen moest,
toen Pa's krediet verloren was en elk
zijn geld moest hebben, niemand uitstel gunde?

C o n s t .

Maar lieve kind! dat kon mijn neef niet helpen!
Papa heeft mij gezegd, dat hij reeds schreef
om 't stuk terug te hebben en geen aanklacht...

M a r g o t .

Maar die Van Dijk! Die Nyman! O, 't is zulk
een samenloop van nare dingen! 't Is
zoo hard, te moeten zeggen: Wilson niet,
zijn vader niet, neen, mijn Papa was zelf
de oorzaak, 't was zijn schuld!

(Zij bedekt zich het gelaat met beide handen.)

Ik kan er niet aan denken, of een
rilling gaat mij door de leden!...

D i e n t j e

(komt op met een theestoof, welke zij naast C o n s t a n c e zet).

Zal ik 't licht maar aan gaan steken?

C o n s t a n c e

(knikt toestemmend).

M e v r .

(wordt wakker, en neemt den doek weg).

Is 't al zoo laat? Dan heb ik lang geslapen...

(D i e n t j e steekt het licht op, zet het theeservies op tafel en verwijdert zich, na eerst de lappen opgeruimd te hebben.)

M a r g o t

(vermant zich).

Dat 's best, Mamaatjelief! Dat doet u goed!

(M e v r o u w komt naar de tafel.)

C o n s t a n c e

(bezig met thee zetten).

En nu een lekker kopje thee!... Dat zal
u heel en al verkwikken!

M e v r .

Och, wat ben
je altijd lief voor mij!... Ik heb je ook
volstrekt niet hooren praten. Heb j' om mij
gezwegen?

(Zij plaatst zich op een stoel bij de tafel.)

C o n s t a n c e .

Heden neen! We hebben druk
gepraat, maar ook gewerkt!

M a r g o t .

Mijn manteltje is
genoegzaam af.

M e v r .

(zucht).

Och kind! dat jij dat zelf
moet doen!...

(Tegen C o n s t ..)

Papa nog op de wandeling?

C o n s t .

Hij komt zoo thuis! 't Gezellig uurtje van
de thee, u weet het wel, verzuimt hij nooit...
Zit u wel goed? Wil u ook vuur?

M e v r .

Neen, dank je wel. Nu ik weer beter ben,
moet ik mij niet verwennen... In 't vervolg
zal ik nog, o, zooveel ontberen moeten
en leeren mij met weinig te behelpen...
We zijn al indiscreet genoeg, zoolang
te blijven hier in huis...

C o n s t a n c e .

U weet, Mevrouw!
Papa wil niets van zulke dingen hooren...
Daar is hij!

(Zij staat op en loopt hem te gemoet.)

M a r g o t

(halfluid tegen M e v r .).

Na de thee gaan wij naarboven;
Van Wulvestein komt zeker wel, dan zijn
ze vrijer...

M e v r .

(halfluid).

Goed, mijn kind! Je hebt gelijk!

C o n s t .

(tegen B a k k e r).

Mijnheer de Kapitein! u komt te laat!
Kijk eens op de pendule! Tien minuten...

B a k k e r .

Ja, ja, 'k verdien arrest! Maar liefst hier in
de kamer bij de dames... Dag, Mamaatje!
Een lekker middagdutje op uw stoel
gedaan? Waarom niet op de canapé?...
Stans! zorg, dat morgen hier een kussen is,
een zacht...

M e v r .

O neen! 'k Ben reeds te veel verwend...
Doe dat niet meer!... Hoe zullen w' ooit vergelden,
wat j' aan ons deedt?

B a k k e r .

Tut, tut! Daar praten we
niet van... Zoolang je hier logeert, Mevrouw!
ben ik verplicht, als gastheer, met mijn Stans
te zorgen, dat je 't goed hebt... Is er al
een brief van Willem?... Neen?... Dan komt hijzelf.

(Hij is al sprekende gaan zitten.)

M e v r .

Het zal wel weer vergeefs zijn! Arme jongen!
Dat hij nog met capassiteiten als
de zijne vruchteloos moet zoeken naar
een plaatsing om zijn brood... om 't brood voor hem,
voor mij en voor Margot te winnen!... Ach!
Vergeef het mij!... Ik kan er niet van zwijgen!
Ik ben zoo ongelukkig... Kon ik 't maar
vergeten, dat mijn man zichzelf te kort deed...
dat wij doodarm door hem...

B a k k e r .

Neen, hoor, dat hadden
wij afgesproken! 't Is voorbij! En nooit
is 't goed, het droef verleden steeds zich voor

den geest te roepen...

M e v r .

't Komt vanzelf!... Maar 't blijft
mij als een droom... O, die vernederend'
omstandigheden, die er het gevolg
van moesten zijn! Ik en mijn kinderen,
tot d' eersten van de stad gerekend, rijk
en jaarlijks rijker wordend, bij elkeen
gezien! En nu?.... Ik durf mijn oogen niet
meer opslaan voor mijn keukenmeid. Kwam ik
op straat... de jongens wezen met den vinger
mij als een arme schooister na.... 't Is hard!
O, 't is zoo bitter hard! En dat alleen
door Van den Berg zijn eigen schuld!

(Zij barst in snikken uit.)

M a r g o t

(is opgestaan en slaat den arm om den hals van hare moeder).

Mama!
Mijn lieve, beste Maatje! doe zoo niet!
U maakt u maar weer ziek!... Pas is u weer
wat beter.... Willem, ik, we willen alles,
wat wij maar kunnen, doen om weder aan
den gang te komen. Maar dan moet u bij
ons blijven, en als 't kan tevreden zijn!

C o n s t a n c e .

Wel ja, Mevrouw! zoo troosteloos en zoo
verlaten is u niet! U heeft er nog
genoeg, die deelen in uw leed! U heeft
Margot en Willem nog! Margot is knap,
zij teekent beelderig, z' is handig met
de naald, en wat borduurt ze mooi!... Wel ja!
Een meisj' als zij verdient gauw geld genoeg.

Tweede tooneel.

De vorigen en W i l l e m .

(W i l l e m komt onder het spreken van C o n s t a n c e op, kennelijk bedrukt. M a r g o t , die hem ziet, tegen M e v r o u w , die met gesloten oogen zit.)

't Is Willem! Kom, Mama! ontvang hem niet zoo treurig!

W i l l e m

(afgemeten).

Goeden avond, Moeder! Meisjes!
Hoe vaart u, Mijnheer Bakker?

(Hij geeft hem de hand.)

B a k k e r .

Wel? Hoe is 't?
Een goede reis gehad?

W i l l e m .

O neen!.... Mijn tijd,
en 't geld.... *Uw* geld!.... voor niemendal verspild.

(Hij werpt zich op een stoel.)

Och, Stans! mag ik j' een kopje thee verzoeken?

C o n s t a n c e .

Heb j' al gegeten? Wil je niet wat anders dan thee?

B a k k e r .

Geef een glas wijn! Wacht maar! Ik zal wel bellen!

(Hij staat op.)

W i l l e m

(houdt hem tegen).

Doe dat niet, Mijnheer! ik dank u wel! 'k Heb 't liefst wat thee.

M e v r .

En wat zei Oom?

W i l l e m

(bitter).

'k Geloof, dat z' in Den Haag mij liever gaan dan komen zien... Oom?... 't Is wat moois!... Neen, Tante gaf mij nog ietwat voor u mee. Ze stopte het mij verholen in de hand.... Ook zei ze: ‘U was in den rouw, maar als die uit was.... kon ze u en ook Margot wel helpen’.... ja, ik weet niet, hoe ze 't maakte, maar 't kwam neer op afgedragen goed van haar en van Nicht Emma....

B a k k e r .

Hm! Ze meent het zeker heel goed!.... En wat zei Ossenbergen?

W i l l e m .

Die?... Ja, van familie en je vrienden moet je 't hebben!... 't Speet hem, o, zoozeer! Van Dijk al evenzoo.... Diep medelijden met ons allen... Zeker! Overvriendlijk zelfs! Maar helpen? Mij een plaatsje geven op 't kantoor? of elders m' aanbevelen? Neen!

(Hij staat op en loopt heen en weder.)

Kom daar niet om!.. Ik ben geschandvlekt, 'k ben de zoon van een bedrieger, van een schelm, een schurk!... Geen mensch vertrouwt mij meer! Wie zou met mij nog zaken willen doen?... Papa schoot zich voor 't hoofd; was ik alleen, ik deed

het ook!.....

B a k k e r .

Stil, stil, mijn vriend! zoo moog je niet beginnen!

M a r g o t

(gaat naar W i l l e m en slaat haar arm hem om den hals).

Beste Willem! Neen, zoo niet!
Mama zal 't nog besterven, als gij ook
den moed verliest.

M e v r .

(veegt zich de oogen af en richt zich op).

De afgedragen kleeren
van mijne zuster?... Ik, een ouden hoed
van haar op 't hoofd! Margot met een japon
van Emma!.... Hebben dan die menschen geen
gevoel?...

B a k k e r .

Och kom, Mevrouw! zoover is 't nog in lange niet gekomen! 't Is dat dwaas

gevoel van eer en aanzien naar de wereld,
dat werd gekrenkt daarginder in Den Haag!
Dat luwt wel! Als je maar geduld hebt, zul
je zien, dat beter oordeel boven drijft....

M e v r .
Ik blijf voor hen de arme weduw van
een man, die aan 't schavot ontkomen is....
Ik kan het toch niet helpen! *Ik* heb nooit
iets van zijn schelmerij geweten.... Neen,
'k vergeef 't hem nooit, en andren doen dat ook niet.

B a k k e r .
Je man mag nog zooveel misdreven hebben,
een twintigjarig onberisplijk, eerlijk
gedrag ligt in de andre schaal, en elk
rechtschapen mensch zal eindlijk moeten zeggen:
hij heeft weer goed gemaakt, wat hij misdeed...
En Willem?... Ga naar d' Oost! Van Wulvestein
heeft overal relaties; wie wil werken
en kan, behoeft slechts ééne enkle hand, om flink
weer aan den gang te komen. Straks zal hij
u zelf wel zeggen...

(Tegen C o n s t a n c e .)

Wulvestein komt toch
vanavond zeker hier?

C o n s t a n c e .
Ik denk het wel!

M a r g o t .
En willen wij maar niet naarboven gaan,
Mama? Vindt j' ook niet, Stans? Dan kunnen hier
de Heeren beter praten.... Kom, Mama!
ik lees u weer wat voor!.... O, niet zoo droevig!...

C o n s t .

(gaat naar de bel).

'k Zal Dientje zeggen, dat ze boven licht
ontsteekt.... Wel ja, Mevrouw! Het is zoo rustig
daar op uw kamer. Ik kom ook, u wat
gezelschap houden straks....

M e v r .
Och neen! Ik ben
maar 't liefst' alleen. Mijn droef gezicht deugt niet
bij anderen.... Neem toch niet kwalijk, Bakker!
dat ik mij niet wat beter houden kan!

B a k k e r .
Wel, lieve mensch! ik kwalijk nemen, dat
je schreit? Ik doe het nu en dan een beetje

zelf met je mee. Maar niet gewanhoopt! Wij
zijn niet de eenigen hier op de wereld,
die helpen willen en je helpen zullen!
'k Ben wel een beetje ijdel, maar zoo gek
nog niet! Neen, neen! Er is nog hulp en troost
genoeg te vinden! Willem moet maar denken:
wie zelf zich helpt, hij wordt van God geholpen!...

(M e v r o u w is opgestaan en verlaat aan den arm van M a r g o t langzaam de kamer. W i l l e m snelt, voordat zij bij de deur is, op

haar toe, sluit haar in de armen en zegt:)

Mijn beste Moeder! o, vergeef me, dat
ik zoo gesproken heb! 'k Zal luistren naar
hetgeen. Heer Bakker zegt en houden moed!...

(Mevrouw en Margot af.)

Derde tooneel.

De vorigen, zonder Mevrouw en Margot. Daarna Dientje. Later Frans.

Bakker.
Dat arme mensch!

Constance.
O, 't is verschrikkelijk!

Bakker.
Het is maar al te waar: zoolang je rijk
bent, heb je tal van vrinden, wordt je arm,
je zult ze niet meer vinden....

(Er wordt aan de voordeur gescheld.)

Willem.
Gruwlijk waar,
Mijnheer! Die Ossenbergen's, rijke goffers,
die zooveel geld verdienen door 't kantoor
van ons.... die Oom Referendaris! O,
zoo koud als marmer! Het succes maakt rijk,
maakt groot en machtig, maar ook egoïst...

Dientje

(met een kaartje, dat zij aan Bakker geeft).

Mijnheer! die Heer vraagt, of u is te spreken?

Bakker

(leest).

'Frans Boormans'... Hemel, Stans! al uit New-York
terug en hier!

Constance

(die D i e n t j e dieper in de kamer te gemoet was gegaan en den naam niet gehoord heeft).

Wie? Wilson?

B a k k e r .

Och wat, Wilson!
Mijn eigen neef, de zoon van Boormans zelf!

(Tegen D i e n t j e .)

Ja, laat Mijnheer maar binnenkomen!...

(D i e n t j e af.)

C o n s t a n c e

(naarvoren komende).

Maar
Is 't Wilson niet? Wie dan? Margot zal zeer
teleurgesteld zijn, als hij niet terugkomt....

(Zij zet zich weder bij de tafel.)

B a k k e r .

Ik zeg je immers, het is Boormans' zoon,
uw neef, Frans Boormans! Wilson laten wij
gerust daar in New-York.

C o n s t a n c e .

'k Begrijp u niet....

F r a n s

(komt op en buigt voor C o n s t a n c e).

Oom!... Zeker nicht Constance? Hoe gaat het u?
't Plezier van kennis met mijn nicht te maken?
Hoe heeft u 't, Oom?

B a k k e r

(schudt hem de hand).

Best, jongen! maar wat heb
je op je laten wachten!

F r a n s

(ziet W i l l e m vragende aan, terwijl hij voor hem buigt).

B a k k e r

(stelt hem voor).

Mijnheer Van
den Berg, de zoon.

(Tegen W i l l e m .)

Mijn neef, Frans Boormans, chef
mee van het handelshuis Malcolm en C^{o}.,
New-York!

W i l l e m .

(buigt statig, met zekere terughouding, en zwijgt).

F r a n s

(steekt hem de hand toe).

Dan geef ik u wel de verzek'ring,
dat ik van harte deel in 't smartelijk
verlies, dat u geleden heeft! Hoe vaart
Mevrouw uw moeder en... uw zuster?

W i l l e m

(neemt de hand niet aan).

Dank
u!... U is wel beleefd, Mijnheer!...

F r a n s .

Wie zou
niet deelen in uw droevig lot! 't Is voor
u allen een ontzettend groot verlies...

B a k k e r .

Maar ga eerst zitten! Van den Berg begrijpt
volstrekt niet, hoe je zoo meewarig spreekt....

W i l l e m

(terwijl F r a n s plaats neemt, met ingehouden wrevel).

Neen, ik moet zeggen, nu ik weet met wien
ik spreek, is mij uw houding raadselachtig...
U steekt de hand mij toe.... en toch is u

de zoon van hem, die de memorie opgesteld....
de zwager van dien Wilson, die
het stuk hier openbaar gemaakt en zoo
mijn oudeheer tot wanhoop en ons aan
den bedelstaf gebracht heeft....

B a k k e r .
Zacht wat! Luister
eerst....

F r a n s .
Neen, laat Mijnheer!... Ik weet zeer goed,
dat stuk kwam in verkeerde handen.
O, had ik maar geweten, dat Jan Jansen
en Mijnheer Van den Berg, het hoofd van een
solied kantoor, een achtenswaardig man,
dezelfde was, het stuk had niemand ooit
gezien....

W i l l e m .
Maar het bestond toch en u wist,
wat eens mijn vader, toen hij jong en arm
was, had gedaan! Ook and'ren in New-York....
uw compagnon bijvoorbeeld, wisten het.
Wat vroeger of wat later zou het zeker
door dezen of genen aan het licht gebracht zijn...

B a k k e r .
Maar Willem! denk nu bij hetgeen je zegt.
Het feit... de daad, of hoe je 't noemen wilt...
het feit was eens gepleegd; of 't uitkwam of

verborgen bleef... maakt dat het ongedaan?
Hier staat de zoon van hem, die van dat feit
't slachtoffer is geweest, en hij reikt u
de hand.....

F r a n s .

Dat doe ik met geheel mijn hart!
Vóór alle dingen, omdat nooit de zoon,
die nog een kind was, toen het mis... het feit
gepleegd werd, aangezien mag worden op
hetgeen zijn vader deed, en nog te minder,
indien die vader... 'k zeg niet, 't onheil, dat
hij heeft gesticht, weer goed gemaakt, maar wel,
door een voorbeeldig leven zijne schuld
weer uitgewischt heeft.

B a k k e r .

Ja! Precies hetzelfde,
wat ik reeds honderd-, duizendmaal gezegd heb.
Ja, Frans! 'k geloof, dat Van den Berg wel eens
zooveel aan armen en philanthropie
heeft weggegeven, als hij ooit voor zich
op af te keuren wijs verkreeg...

F r a n s .

Daar wil
ik niet in treden, Oom! Maar hierin ben
ik 't met u eens, wat iemand *nu* is, niet
wat hij *geweest* is, maakt hem achting of
verachting waardig....

W i l l e m .

Maar de schande bij
de wereld blijft bestaan! Mijn naam, mijn eer
en mijn krediet zijn weg...

F r a n s .

Jan Jansen's naam!
Ja zeker, die 's geschandvlekt, *niet* de naam
van Van den Berg, op wien geen smet gekleefd heeft.
Daarvan ben ik ten volle overtuigd.
Na alles, wat ik van uw vader hoorde,
heb ik zelfs zooveel achting opgevat
voor zijn persoon, dat ik niet aarzeld', uit
New-York in 't moederland teruggekeerd,
terstond hierheen te gaan, om u, zijn zoon,
mijn hand te biên en aan Mevrouw uw moeder
de hand te vragen van uw zuster...

W i l l e m

Maar.....

F r a n s .

Neen, spreek nog niet. Ik heb nog meer op 't hart.
Ik geef de hand u, niet als vriend alleen,
maar, als gij wilt, ook als uw compagnon!

Vervult Mevrouw uw moeder mijn verlangen,
dan gaan wij samen naar Amerika,
en Malcolm's compagnieschap wordt versterkt

met Willem, zoon van J.J. van den Berg!
Hier is mijn hand! Gij zijt een eerlijk man!
Ik ook! Sla toe! Ik ken u beter dan
gijzelf wel weet. 'k Was niet vergeefs zoolang
hier in het land.....

W i l l e m

(grijpt met de rechterhand die van F r a n s en wrijft zich met de linker- over de oogen).

Ik mag die hand niet weigren...
Maar o, vergeef, dat ik geaarzeld heb!
Die hand heeft voor mijn oog den sluier weg-
gerukt, waaronder 't groote wanbedrijf
mijns vaders lag verborgen, en ik moet
mijzelf geweld aandoen, om niet gedurig
weer te vergeten: niemand heeft hier schuld
dan hij alleen!

(C o n s t . staat op en verlaat de kamer.)

B a k k e r .

Gehad! Hij deed veel meer
dan duizend andren, want hij overwon
zichzelf! Hij is van slecht de beste mensch
geworden, dien ik ooit gekend heb...

W i l l e m .

Laat
dat zijn! Ik dank u voor uw goede meening.....

(Tegen F r a n s .)

U weet zoo goed als iemand, wat mijn vader
aan dien van u eens heeft berokkend, en,
dat dit door u voorbijgezien, dat in
de plaats van wraakzucht edelmoedigheid
u zoo doet spreken, als u deed, dat treft,
dat overstelpt mij. Met het oog op mijn
Mama en op mijn zuster, neem ik dankbaar
uw aanbod aan. Hier is mijn hand erop!
Wat ook mijn vader ooit misdreef, ik durf
als eerlijk man elkeen in d' oogen zien!

F r a n s

(drukt hem de hand).

En nu heb ik in u een voorspraak bij
uw Moeder! O, spreek op! Hoe is Margot?
Onthoud mij niet den wensch, haar weer te zien!

B a k k e r

(ziet rond).

Waar is mijn Stans?

Willem.
Ik ga mijn zuster halen!...

(Af.)

(Bij de deur ontmoet hij Van Wulvestein, dien hij met lichten groet voorbijgaat.)

Vierde tooneel.

Bakker, Frans en Van Wulvestein.

Bakker.
Het is als in romans en op 't tooneel!
Zoodra de nood ten toppunt is gestegen,

komt steeds de rijke Lord uit Oost of West,
om alles weer terecht te brengen.

(Tegen Van Wulvestein, die naderbij komt.)

Ah,
bonsoir! Goed, dat je komt!

V. Wulv.

(buigt en geeft hem de hand).

Hoe gaat het u?

(Hij ziet Frans aan.)

En wien....

Bakker.
Mag ik de Heeren presenteeren!

(Tegen V. Wulv..)

Mijn neef, Frans Boormans uit New-York, een van
de chefs der firma Malcolm. Frans! Mijnheer
Van Wulvestein, zooals ik je gezegd
heb in Den Haag, verloofd met mijn Constance.

(De beide Heeren buigen tegen elkander en geven elkander de hand.)

V. Wulv.
Het is mij aangenaam, u te ontmoeten.

Frans.
Het doet mij veel genoegen, kennis met
een aanstaand lid van mijn familie hier
in 't land te maken.

Bakker.
Jammer, dat je niet
wat vroeger hier waart! Stil! Daar komen z' aan!

Vijfde tooneel.

De vorigen. Mevr. V. d. Berg, Margot, Constance en Willem.

Bakker.
Ik heb het druk met mijne presentaties!...

(Hij gaat met Frans Mevrouw te gemoet, die aan den arm van Willem binnenkomt.)

Mevrouw! mijn neef Frans Boormans uit New-York.

M e v r .

(tegen F r a n s).

Mijnheer! het doet mij aan, nu ik u zie....
'k Herinner mij zeer goed als kind.... Maar nooit
had ik gedacht, dat ik vóór u zou staan...
als vrouw van iemand.... die uw vader.... die
u allen ongelukkig heeft gemaakt....

F r a n s .

Vergeet dat, als 'k u bidden mag, Mevrouw!

M e v r .

Neen, dat vergeet ik nooit! Maar is het waar?
vraagt u de dochter van *dien* man ten huw'lijk?
Kan u vergeten, dat zij 't kind is van....
O neen!... Ik kan niet meer....

W i l l e m

(slaat zijn arm om haar midden, ondersteunt haar en geleidt haar naar een stoel bij de tafel).

Bedaar, Mama!
Blijf kalm!

(C o n s t a n c e en M a r g o t , die hen gevolgd zijn, komen naderbij, terwijl M e v r o u w gaat zitten. V a n W u l v e s t e i n voegt zich bij eerstgenoemde en beiden blijven eenigszins op den achtergrond met elkaar staan fluisteren. M a r g o t heeft F r a n s aangezien met een glimlach op het gelaat en hem toegeknikt, zooals hij haar. Zij plaatst

zich naast den stoel van M e v r o u w, W i l l e m aan de andere zijde.)

F r a n s .

Het is mijn hoogste wensch, Mevrouw!
uw dochter eens mijn vrouw te mogen noemen!
Dat ik hier ben, dat ik het aan u vraag,
bewijst genoeg, dat ik 't verlang.... Maar u
is aangedaan....

M e v r .

Hoe kan het anders?... 'k Sprak
in weken niemand dan de vrienden hier....
En nu komt u tot mij... mij, arme en
onteerde vrouw.... mij vraagt u om de hand....

F r a n s .

Ik heb haar liefgehad van 't oogenblik,
dat ik haar kennen leerde, grensloos lief!
'k Geloof, dat uw Margot mijn liefde deelt...
O, geef haar mij! dan gaan wij samen naar
Amerika! Daar bloeit voor u 't geluk
weer op, dat hier zoo smartlijk onderging.
't Gedane ongedaan te maken staat
niet in mijn macht, kan niemand; maar ben ik
uw zoon, dan zijn we met ons drieën en
we zorgen liefderijk voor u!....

M e v r .

(heeft met de hand voor de oogen geluisterd, achterover leunende in haar stoel; zij richt zich op en ziet M a r g o t aan).

Is 't waar,
Margot? Maar 'k weet wel, hoe je denkt! Beslis!...

M a r g o t

(valt haar om den hals en belet haar door te spreken).

O Moeder! Spreek voor mij!... Als hij de dochter....
als hij ons allen niet versmaadt, nu wij
onteerd... en arm....

F r a n s

(zoekt haar hand, die zij om Mevrouw geslagen heeft, te vatten).

Neen, zwijg, mijn allerbeste,
mijn liefste meisje! 'k Houd mij aan je brief,
dien 'k bij mijn aankomst vond! O, zie mij aan!
Uw moeder heeft niets tegen ons geluk!

(M a r g o t richt zich op, ziet hem aan en valt hem in de armen.)

F r a n s

(na haar aan het hart gedrukt te hebben, neemt hare beide handen en staart haar vol verrukking aan).

Goddank, de mijne! *Mijn* Margot voor eeuwig!

(Hij omhelst haar opnieuw, windt zich los en wendt zich tot M e v r o u w .)

M e v r .

Maak haar gelukkig! en God zegen u!

(Zij neemt zijne hand, trekt hem met de andere hand naar zich toe en kust hem. M a r g o t valt haar opnieuw om den hals.)

W i l l e m

(tegen F r a n s).

Nog eens, uw hand! Als je mijn zuster liefhebt
en haar gelukkig maakt, als j' ook mijn moeder
het lijden helpt verzachten, zal ik in

mijn hart je zeegnen... j' eeuwig dankbaar zijn!
Zet mij aan 't werk! Verg van mij, wat je wilt;
ik zal mijn plicht doen!...

(Tegen M a r g o t .)

Maak jij hem gelukkig!
Wij willen beiden trachten hem te doen
vergeten al het kwaad, dat eens Jan Jansen
zijn vader en hemzelf heeft aangedaan!

(Hij kust haar.)

B a k k e r .
En mag d' aanstaande Oom van ons Margootje
een woordje medespreken?... Frans! je hebt
een lotje uit de loterij! Als je
niet alles doet, om 't lieve schepsel 't leven
recht aangenaam te maken, dan kom ik,
nog op mijn ouden dag, en haal haar uit
Amerika terug.... Margot! 'k zeg met
Mama: God zegen je, mijn kind!

(Hij kust haar.)

Mevrouw!
En jij ook, Willem! Heb ik geen gelijk
gehad? Er zijn er nog genoeg, die net
als ik 't verkeerde van de vaders niet
bezoeken aan de kinders!... Als de zoon
van hem, die onder 't kwaad des vaders leed,
de dochter van dien vader tot zijn vrouw
verkiest... als hij zijn nagedachtenis
nog bovendien in eere houdt, omdat
hij zich verbeterd heeft... Is dat dan geen
bewijs voor 'tgeen ik altijd heb beweerd?

W i l l e m .
Ik wou, dat iedereen zoo dacht als u!

B a k k e r .
Meer dan je denkt! De groote hoop? Neen, die
deelt e e r en s c h a n d e uit, niet naar de waarde
des mans, niet naar de overwinning, op
zichzelf behaald in 's levens strijd... O neen!...
maar naar het goed of niet goed slagen, naar
't succes! 't Fortuin, het geld bepaalt het oordeel
der wereld! Maar Goddank! Een beter deel
dierzelfde wereld, elk rechtschapen mensch,
weegt met een andre schaal, dan 't algemeen.
Hij geeft de hoogste eer aan hem, die naar
beginselen, karaktermatig handelt,
wat ook zijn lot mag zijn; en schand' aan hem,
die eed en plicht verzaakt en d' ondeugd dient,
al staat hij nog zoo hoog, al is hij van

't geluk het troetelkind en juicht de wereld
hem luide toe....

(Hij ziet naar de deur.)

Gedurende het laatste gedeelte van dit tooneel vertoonen zich buiten de deur op den achtergrond, die open bleef staan, P i e t e r en D i e n t j e .

Zij houden zich schuil, als een van het gezelschap dien kant uitziet. C o n s t a n c e en V a n W u l v e s t e i n hebben M a r g o t en M e v r o u w onder het spreken van B a k k e r geluk gewenscht, zij met eene omhelzing, hij met een handdruk.)

B a k k e r

(tegen P i e t e r).

Kom er maar in! Wien zoek je?

Zesde tooneel.

De vorigen. P i e t e r. Daarna D i e n t j e.

P i e t e r

(niet als vroeger als knecht, maar in een eenvoudig burgerjasje gekleed).

Meneer!... Mevrouw! Och, neem niet kwalijk!... Maar
de deur stond open, toen 'k straks binnen kwam,
Meneer te spreken... 'k Heb een oogenblik
geluisterd.... Mag ik wel Juffrouw Margot
feliciteeren met haar voorgenomen....

(Hij buigt eerbiedig.)

B a k k e r.
Wel ja! Dat mag jij doen! omdat j' uw volk
zoolang getrouw en eerlijk hebt gediend.

P i e t e r.
Ik dank je wel, Meneer! Ik deed mijn best!...
En wat z' ook zeggen van Meneer nu zaliger...
'k Geloof er niets van!... Ja, ik weet wel beter!
Hij was de beste, braafste man, dien 'k ooit
gediend heb.

(Tegen F r a n s.)

U, Meneer! heeft groot gelijk,
dat u zich niet gestoord heeft aan dat mal
gepraat.

B a k k e r

(tegen P i e t e r).

En jij dan? Jij gelooft wel aan

de malle praatjes over Dientje's moeder?

P i e t e r .
Wel ja, Meneer! dat deed ik zeker; maar
u heeft mij zelf geleerd, dat Dientje 't niet
kon helpen, dat haar moeder eens als kind
gezeten heeft. U had gelijk!

(Hij kijkt naar de deur en wenkt D i e n t j e .)

En nu
is 't ook weer aan, nu gaan we spoedig trouwen.....

(B a k k e r geeft ook een wenk, waarop D i e n t j e naderbij komt.)

D i e n t j e .
Als ik, om zoo te zeggen, ook hier bij
't gezelschap even binnenkomen mag,
dan wensch ik aan Juffrouw Margot en aan
Meneer

(Zij nijgt tegen F r a n s .)

veel zegen en geluk, en dat
Mevrouw en Meneer Willem lang getuigen
nog zijn... 'k Heb al gezegd, dat Juffrouw Stans
en Juffrouw Van den Berg denzelfden dag
gaan trouwen moesten, en hier in de stad!
Dan kunnen alle menschen zien, dat geld
en goed niet alles in de wereld is,

zooals Meneer zoo mooi gezegd heeft, of 't
een preek was in de kerk...

C o n s t a n c e .
Dan moet jij ook
dienzelfden dag met Pieter trouwen, Dien!
Papa en ik, wij zullen blijven toonen,
dat w' ons niet stoorden aan hetgeen de menschen
eens van je moeder zeiden, maar je als
een trouwe, brave meid gekend en je
behandeld hebben, naar hetgeen je bent...

B a k k e r .
Dat zeg je netjes!... Dientje! ik ben 't met
mijn dochter eens. Ik wensch je alles goeds,
en Pieter ook! Maar weet je, wat je doet?
Breng spoedig glaasjes!

(Tegen C o n s t a n c e .)

Haal een fijne flesch!
Dan drinken w' op het welzijn van elkaar,
op 's levens poëzie en op de liefde!
Zij is 't, die 't hart veredelt, 't leed verzacht,
en altijd weer den mensch gelukkig maakt!

Het gordijn valt.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Menschen van goed ras.
naar Wilhelm Raabe.

XII.

‘Dat noemen wij een kort bezoek!’ zeide de familie Winckelspinner, toen de gasten in de lente van het Zuiden naar het Noordoosten teruggingen. ‘En moeten wij nog verzekeren, dat het ons aangenaam geweest is, natuurlijk de treurige reden daargelaten?’

Tot Wedehop in het bijzonder zeide de Dokter: ‘De hemel moge je genadig

zijn, als ik je in je Duitsche hoofdstad op het lijf val! Dan hoop ik, dat ik als gast eindelijk eens het laatste woord krijg.'

'Ik wist wel, dat ik hier mijn laatsten traan van aandoening zou vergieten,' zeide Wedehop. 'In dien droppel kunt gij u zien. Ik heb uw woord en ik verheug me uitbundig in het vooruitzicht, je in Berlijn te hebben. Maar nu moet ik instappen; zie, hoe zij den armen jongen in watten hebben gewikkeld.'

'Houd zijn schouder nog maar wat zacht,' zeide de Dokter; 'dat kan geen kwaad.'

Ook het afscheid tusschen de dames zou de moeite waard geweest zijn om te beschrijven, vooral wijl de conducteurs er eindelijk lomp onder werden. Mevrouw Winckelspinner gaf ook een groet mede voor Natalie en hartelijke wenschen voor het geluk van hun jongen, zeer fatsoenlijken, natuurlijken en volstrekt niet mallen invalide.

'Houdt u allen goed en schrijft spoedig. Ik heb goede hoop voor de toekomst; ik heb in mijn leven de ervaring opgedaan, dat men dikwijls onnoodig tobt.'

'Mevrouw,' zeide de conducteur, 'ik wil niet onbeleefd zijn, maar...' en meteen sloeg hij het portier dicht.

'Vaarwel, Wedehop, vaarwel, Meneer Ulrich! Wij schrijven elkander!'

'Dat zijn gezellige weken geweest,' zuchtte Dr. Wedehop, toen zij den eersten tunnel door waren. 'Dien ouden nachtuil Achtermann zal ik wat te zeggen hebben, als wij gelukkig thuiskomen. Mijn eenige troost is, dat Winckelspinner nieuwsgierig naar Berlijn is; wij zien elkander nog weder, Mevrouw Schenck.'

Het is lente geworden, zelfs in Berlijn. Onder allen, die zich in de jonge zon koesterden, waren ook twee menschen, die niet gemakkelijk door het gedrang heenkwamen.

Het waren Natalie en haar vader. De lentezon kan den armen uitvinder van het kruit niet beter doen uitkomen dan hij is. Paul Ferrari heeft meer dan ooit noodig, dat er op hem gepast worde en men het gedrang van hem afhoude, hetzij met krachtige ellebogen, of door een stomme bede uit angstige oogen. Voor den armen, vindingrijken Paul is iedere weg op aarde een kruisweg geworden. Misschien zal Natalie in later tijd met haar kinderen door diezelfde straten wandelen, en daarvoor is zij nu in een treurige oefenschool; een weerbarstig kind was de oude schoolmakker van Dr. Wedehop en Achtermann geworden. Waterman scheen geheel in den toestand ingewijd te zijn en hield zich dicht achter de hielen van het paar; hij keek wantrouwend rond en noodigde zeker niemand uit, om dichter bij hem te komen dan noodig was. Er bleven menschen genoeg staan, die den leelijken hond, het mooie meisje en den pruilenden, eigenzinnigen grijsaard verwonderd nakeken.

'Papa, verlangt ge ook niet naar huis?'

'Neen, neen! Het is koud en donker bij je, Natalie. Houd me niet zoo vast. Ik ben oud genoeg, om alleen den weg te vinden. Heb je me niet beloofd met me in het zonnetje te gaan? Is me dat hier een zon! Ik wil weer terug naar Vera-Cruz; ik bevries hier; ik walg van alles; hondenpak!'

'Papa! och, lieve Papa!'

'Heb ik jou dan bedoeld? Wacht, totdat ik je bij je naam noem. Laat me los! Ga maar vooruit en kijk naar de kachel!'

Natalie bleef hem vasthouden en weder bleven de menschen staan.

‘Bravo, oude Heer! Niet toegeven! Ga maar vooruit, Juffrouw; we zullen wel komen. Papaatje heeft ook zijn wil,’ riep een brutale kerel.

Natalie bleef radeloos staan; haar vader knikte met een onnoozelen lach den kerel als zijn besten raadsman toe.

‘Ja, ja, die heer zegt het ook; ga vooruit, meisje.’

‘Och, ik wou, dat ik dood was!’ kermde Natalie.

‘Ik zal hem thuis brengen, Juffrouw, als gij het goedvindt,’ zeide een stem achter haar. ‘Ik moet toch dien kant uit, en dien kerel sla ik de tanden uit zijn mond, als hij nog een woord tegen u spreekt, Juffrouw Ferrari!’

‘O, Mijnheer Butzemann, zijt gij het!’ riep Natalie; het was inderdaad Butzemann Senior, die haar te hulp kwam.

‘Kom, Meneer Ferrari, geef mij een arm; vanavond wordt het misschien te fideeler; maar nu gaan we allen denzelfden weg, gij en ik en de Juffrouw en de hond. - Juffrouw, ik heb een briefkaart van Dr. Wedehop gehad; die denkt zelfs in dat land van den wijn aan onzen kelder. Wat zegt gij daarvan?’

‘O, ik ben u dankbaar, zoo dankbaar, Mijnheer Butzemann!’

‘Niet de minste reden, Juffrouw. Bekijk mij eens; herkent gij mij in mijn staatsie? Weet gij, hoe het komt, dat ik u met Papa tegenkom? Dr. Wedehop heeft den koppelaar gespeeld en twee gelieven tot elkander gebracht. Nu, ik heb niets tegen mijn goeden Achtermann en nu word ik, tegenover uw deur, officieel als vader bij Meta's ouders gewacht.’

Natalie gaf hem reeds door haar tranen heen glimlachende de hand; doch in het volgende oogenblik zeide zij weer: ‘Och, zoo moest Mevrouw Schenck mij eens zien. - Wat ben ik blij, dat wij denzelfden weg op moeten, Mijnheer Butzemann. Zet nu een vroolijk gezicht, iedereen heeft zijn verdriet in de wereld. Ik wensch u hartelijk geluk! - Papa, houd Meneer Butzemann vast; hij weet den weg. - Ik wou, dat Juffrouw Achtermann mij...’

‘De drommel zal haar halen, als zij nog een woord in uw nadeel zegt, Juffrouw!’ borst Butzemann uit, ‘en nu mijn jongen haar eindelijk goed genoeg is, zullen zij ondervinden, dat zij mij op den koop toe krijgen! - Kom, Meneer Ferrari, nu den laatsten hoek om; daar staan we nu, ieder voor de deur van zijn noodlot.’

‘Breng mij maar naarboven, Natalie; ik ga naar bed,’ stamelde Paul Ferrari.

Natalie drukte haar helper in den nood nog eens de hand en Butzemann keek het paar na en zag er alles behalve vroolijk uit.

Toen hij voor de deur stond, traden op de bovenverdieping twee vrouwen schielijk van het venster af.

‘Denk nu aan alles, wat ik gezegd heb, Meta,’ zeide de moeder, ‘ik hoor hem al op de trap - Achtermann, het is je geraden, dat je er geen onnoodig woord tusschen praat, en dat je mij maar aankijkt!’

‘Lieve...’ wilde Achtermann beginnen, doch er was geen tijd meer.

‘Kom binnen, Mijnheer Butzemann; wij hebben u al lang gewacht.’

Wij zijn het met den lezer eens, die niet nieuwsgierig is naar het nu volgende onderhoud bij de familie Achtermann.

Het had Natalie onderwijl nog veel moeite gekost haar papa de trap op, in het ledige kamertje te brengen; nadat hij nog een en ander van *canaille* en brutaliteit had gemompeld, had hij zich in het aangrenzende vertrekje op bed geworpen en was onder koortsachtig ijlen in slaap gevallen. Waterman stond kwispelstaartend naast het jonge meisje en lekte haar troostend de hand.

‘O, Waterman,’ zuchtte Natalie, ‘wat zullen we beginnen? Morgen halen ze ook onze piano weg.’ Er vloog een matte glimlach over haar gelaat, toen zij erbij voegde: ‘Maar dat kan jou niet schelen, onmuzikaal beest... Och, wat heb ik pas nog gelachen om het gezicht van Trute in Ulrich's kamer. Die arme jongen had althans nog een

inktvlek op den grond achtergelaten. Iedereen zegt, dat hij toch een wetenschappelijk mensch is; maar ik... ik heb niets geleerd en nu, zonder Mevrouw Schenck, verlies ik ook nog het talent, om den moed niet te verliezen.'

'Waarom hebt gij niet eens bij ons ingekeken, Juffrouw?' klonk er een stem

in de deur; ‘dan had ik die vijf en zestig trappen niet behoeven op te loopen Er is een brief voor u gekomen, terwijl gij uit waart.’

De brief was van Mevrouw Schenck.

‘Wat schrijft Achtermann ons daar, kind? Ik denk wel, dat Dr. Wedehop hem uitvoerig zal antwoorden; maar ik schrijf u, dat Ulrich over acht dagen op reis mag. Ik kom bij je, kind; ontzie boven alles uw gezondheid! Wij groeten u *allen.*

Uw oude vriendin,
Marie Schenck.’

Het blad beefde in de hand van het jonge meisje; de uitvinder van het kruit mompelde in zijn slaap: ‘Twintigduizend *peso's*, twintigduizend dozen.’

De hond keek even naar het bed; hij ging er niet heen, doch drong nog dichter tegen het jonge meisje aan, alsof het schrandere dier berekende, wat de uitdrukking van haar gelaat beduidde.

‘Zie je nu wel, malle hond, dat wij niet geheel aan onszelf zijn overgelaten?’ En Natalie had zich in lang niet zoo luchtig gevoeld als in dit oogenblik, terwijl haar jonge schouders zulk een zwaren last te dragen hadden. Uit het slaapkamertje klonk het weer driftig:

‘Geef mij wat drinken, Natalie! Dertigduizend dozen; dertigduizend etiketten. Professor Ferrari; Don Paulo Ferrari! Ik ga weer naar Amerika, maar ik wil drinken hebben, hoor je niet, meisje?’

‘Hier is een glas water, Papa. O, heb nog maar een korten tijd geduld, dan...’

Haar vader had zich opgericht en dronk gretig het glas ledig.

‘*Aguardiente*!’ schreeuwde hij eensklaps en slingerde het glas door de kamer, vlak langs den schouder van zijn kind.

‘Nu, nu!’ zeide, Goddank in hetzelfde oogenblik, de bekende stem van Butzemann Senior; Achtermann volgde en riep ontsteld:

‘Maar mijn God, Juffrouw! - Mijn goede Paul...’

Papa Ferrari keek de beide mannen wezenloos aan.

‘Zeg maar niets meer,’ verbood Butzemann, ‘geef de Juffrouw liever den brief van Dr. Wedehop. - Juffrouw Ferrari, alles is goed afgeloopen en Juffrouw Achtermann was zoo vriendelijk, als ik mij haar maar had kunnen voorstellen. Zij heeft zelf dit stuk taart in een papier gedaan en gezegd: “Doe mijn compliment aan Juffrouw Ferrari, vertel haar, dat Meta eindelijk “ja” heeft gezegd en dat wij Juffrouw Ferrari op de bruiloft verzoeken.” Ziet ge, Juffrouw, zoo verbetert het geluk de stemming van de menschen.’

Natalie reikte hem de hand en zij zou de andere gaarne aan Achtermann gegeven hebben, indien zij daarin niet den brief van Dr. Wedehop had gehad.

Toen zij hem gelezen had, drukte zij haar voorhoofd tegen de ruiten en schreide, doch er lag een fier bewustzijn van kracht onder haar tranen en in haar gedachte, hoeveel goedheid er toch onder de wonderlijkste gedaante op aarde schuilt en overal vriendelijk de trouwe hand uitsteekt.

XIII.

Op dien avond volgde een kwade nacht, waarin Natalie geheel alleen aan zichzelf en Waterman was overgelaten; van den overkant werd haar nog een stuk gebak gezonden en Achtermann kwam nog twee of drie malen bij haar op loopen en kreunde telkens angstiger:

'O God, o God!'

Het ging hard met Paul Ferrari achteruit. In het oogenblik, toen Natalie den brief van Dr. Wedehop teruggaf, had hij zulk een wezenlooze uitdrukking op zijn gelaat, dat niet slechts de aanwezige menschen ervan schrikten, maar zelfs de hond als tegen een vreemde hevig begon te blaffen.

'Juffrouw,' kwam Butzemann Senior nog dienzelfden avond zeggen, 'ik kan niet verlangen, dat gij mij in uw omstandigheden als een vader zult beschouwen, maar het zal mijn grootste genoegen wezen u te steunen. Schrik niet, dit is Juffrouw Raucke; Blanca is haar voornaam. Zij heeft vijftien jaren bij mij gediend, namelijk bij mijn overleden vrouw, niet waar, Blanca? Laat de Juffrouw de gewrichten van uw handen eens zien! Niet waar, ge hebt nog nooit een vigilante aangeroepen, maar haar eenvoudig staande gehouden; één greep aan een achterwiel en het ding staat vast. - Maar nu gekheid apart, waaraan denkt gij, dat ik de laatste twee nachten heb gedacht? Aan de verloving van mijn jongen? God beware! Aan mijzelf en aan Juffrouw Meta daarginds aan het buffet? Neen! "Slapelooze nachten hebt en houdt ge, Butzemann," heb ik tegen mijzelf gezegd; "besteed ze dus eindelijk eens tot nut van een ander," en zoo ben ik op Juffrouw Raucke gekomen. "Ik weet iets voor je, Blanca," heb ik vanmorgen tegen haar gezegd; "zet als 't je blieft je feesthoed op en doe je paradepak aan en kom mee." - "Met u door water en vuur, Mijnheer Butzemann," zeide zij. Toen zijn wij eerst bij Achtermann gegaan, om zijn tranen over mijn goeden inval te zien en nu zijn wij hier. Blanca, zet je hoed af en ga bij den patiënt zitten in de andere kamer en wijk niet van je post, voordat Mevrouw Schenck weer thuis is.'

Natalie keek niet naar de handgewrichten van Blanca, doch naar haar goedige, slimme oogen en Blanca zeide:

'Het is een geluk, dat gij Meneer Butzemann kent, Juffrouw, wat zoudt gij anders van mij denken? Maar de hoofdzaak is, dat ik gaarne bij u wil blijven, als ik u van dienst kan zijn. - Hoe gaat het u, Mijnheer? Ik ben de weduwe Raucke. Is het wat beter? Dat is een goed begin van onze kennismaking.'

'Steek er nog vijftienduizend *thaler* in, compagnon, dan zijn wij erdoor,' mompelde de patiënt.

'Met het grootste genoegen,' antwoordde Blanca; 'maar dan moet gij stil blijven liggen; de Juffrouw en ik kijken dan intusschen de boeken na. Zoo, nu ligt het kussen goed. - En laat mij nu die tranen eens afdrogen, lieve Juffrouw, met uw permissie; ziet ge, Meneer Butzemann kent mij; anders had hij mij niet hier gebracht.'

Zoo werd Blanca Raucke de beste hulp, welke het lot voor de arme Natalie in haar grooten nood had kunnen beschikken.

XIV.

Er was in geheel Berlijn misschien geen tweede, die zooveel aanleg voor huiselijk geluk had als Achtermann en die het minder had genoten dan hij. Doch sedert de verloving van Meta hadden zijn dames geen tijd meer, om zich om alles te bekommeren, wat den zoogenaamden heer des huizes, den man en vader, betrof.

'Leer toch eindelijk eens voor jezelf zorgen, Achtermann,' sprak zijn echtgenoot. 'Je ziet, dat wij de handen vol hebben.'

‘Ja, Papa, in deze dagen kondt gij toch wel eenige toegevendheid hebben; dat vindt Louis ook,’ voegde Meta erbij.

Achtermann haalde diep adem, als een kind in een blijden droom; doch hij wachtte zich wel, de dames in de rede te vallen.

‘Butzemann vindt ook, dat die lange rit in een omnibus iederen dag, om u eten

te brengen, niet van mij en Meta te vergen is,' ging Juffrouw Achtermann voort. 'En het past niet voor een jong meisje, je alle avonden te gaan halen; daar is Louis tegen. Ik heb dus met Butzemann afgesproken, dat er van nu af alle dagen een couvert bij hem voor je klaar zal zijn, en wat het thuiskomen betreft, ge zijt eindelijk oud genoeg, om alleen den weg te vinden. Het is al te gek; men leest van niets als van Duitschen heldenmoed, en mijn man zou altijd aan den leiband van zijn vrouw en zijn dochter blijven loopen! Ik zeg je, Achtermann, van nu af is het uit; wij hebben voor het uitzet te zorgen en nu wordt ge eens de tweede persoon! Begrepen?'

'Begrepen!' Moet men dan juist begrijpen in een oogenblik, dat de goden een enkelen keer goedig lachen en er een zachte adem over de brandende wonden van het leven vaart?

Achtermann was als versuft onder zijn vrijheid in die eerste dagen; hij hield zoo nu en dan, op zijn canapétje in de bibliotheek zittende, zijn hoofd vast, gaf hoofdschuddende zijn romantiek aan het publiek en maakte van zijn sinds lange jaren eerste goede uren gebruik.

Dat hij zijn vrijheid op zijn wijze genoot, spreekt vanzelf; genot ging hij niet zoeken, maar hij ging deelen in de zorg en den angst zijner vrienden.

'Ja, Juffrouw Achtermann,' zeide Butzemann Senior, 'gij noemt mijn ouden schoolkameraad Paul Ferrari een dagdief en een landlooper; gij noemt zijn dochter een ingebeelde gans; maar ik zeg toch, dat het mooi van Achtermann is, dat hij zoo verzot is op die twee. Het is er treurig genoeg gesteld en het is goed, dat mijn oude Karl daar al zijn vrije uren en een deel van den nacht zit. Wees maar stil: de familie zal morgen wel eindelijk thuiskomen.'

Zoo was het; Achtermann zat 's nachts voor het bed van den armen Paul, zijn, helaas, te talentvollen schoolmakker. Het waren zes moeielijke nachten geweest.

'Waarvoor ben ik dan eigenlijk hier, als gij weer alles op u neemt, Juffrouw?' vroeg Blanca Raucke menigmaal. 'Gij doet waarlijk rijkelijk het uwe, nu moet gij eens gaan liggen slapen. Mijnheer Achtermann en ik weten elkander den tijd wel te korten.'

Dat was zoo; dat deden zij, terwijl zij den lijder tot rust brachten, zijn kussens verschikten en met elkander spraken over de bezwaren en - de vreugden des levens.

Zoo kwam de dag, waarop Mevrouw Schenck en Dr. Wedehop met Ulrich terug kwamen.

XV.

Het was wel te verontschuldigen, dat er bij de oppassing van den zieke aan alles werd gedacht, behalve aan zijn zeer intiem geworden vriendschap met Waterman. Wie kan aan alles denken!

Dat dat verzuim zich zóó zou wreken als het geschiedde, was niet te voorzien. Er waren te veel menschen met den zenuwlijder bezig, hij beschouwde hen natuurlijk als zijn vijanden en vertrouwde niemand. Het ging wonderlijk toe in zijn arme hersens, te verward, dan dat hij de teedere zorg zijner dochter als echt kon aannemen; de anderen wisten niet, hoe dikwijls zij reeds in doodsgevaar verkeerd zou hebben, indien de krankzinnige een mes of een ander wapen tot zijn beschikking had gehad.

Dat Blanca er ongedeerd afkwam, zal haar beschermengel altijd tot een groote verdienste worden toegerekend.

Doch Waterman?

'Stil maar, jongen. Je kent ze ook wel! Wij krijgen ze toch beet; je bent mijn goed hondje, ja, lik me maar; blijf jij maar bij me, ik zal nog wat van

ons tweeën maken. Paul Ferrari en Compagnie! Zie eens, hoe die dikkert daar zit te slapen! Bijt haar in de kuiten; neen, neen, blijf hier! Zij merkt al onraad, zij gaat dichter bij de deur zitten. Zij zullen je ten laatste nog wegzenden en je niet meer binnen laten en dan ben ik verloren... bankroet!'...

Zoo was de verhouding tusschen den zieken man en zijn hond. De zieke gromde en kreunde onder het dek en had slechts dan geen gebalde vuist, als hij zijn hand op den kop van den hond wilde leggen.

De anderen merkten niets van die verhouding, of verheugden er zich in.

'De hond is een ware zegen,' zeide Natalie zuchtende, 'dat heeft Ulrich ook niet gedacht, toen hij het arme dier uit het water haalde.'

Toen er nu gebeurde, wat geen van allen had voorzien, waren zij radeloos.

De lentezon scheen met haar vollen glans en de straten waren zóó vol, dat men eronder verloren kon raken, als men het slim overlegde.

Achtermann bracht zijn gewone ochtendbezoek bij Natalie, eer hij naar zijn bibliotheek ging.

'Morgen dus, beste,' zeide hij, en bedoelde de thuiskomst van Mevrouw Schenck.

'Ja, Goddank,' antwoordde zij nauwelijks hoorbaar en voegde er luider bij: 'Waterman schijnt er een voorgevoel van te hebben; hij is vannacht veel onrustiger geweest dan Papa. Die heeft goed geslapen; spreek hem maar eens toe, Mijnheer, gij zult zien, hoe bedaard hij vandaag is O, als het zóó eens mocht voortgaan, wat zou ik gelukkig zijn!'

Zij zagen gelukkig, neen, ongelukkig, niet het gezicht, dat Paul Ferrari onder het dek trok. Hij had geen woord van het gesprek verloren.

'Wacht maar!' dacht hij. 'Nu wil je me met nog meer liefde aan boord komen? Morgen dus? *O yes*, *good morning!* Wacht maar.'

Daarbij streelde hij weder den kop van den hond. 'Jij bent bij me en wij begrijpen elkaar. Bedaard maar, totdat wij eerst zeker van hen zijn. Ferrari en Compagnie zullen hun weg wel vinden, niet waar?'

De hond lekte de koortsachtige hand van zijn Compagnon en Achtermann kwam in de slaapkamer.

'Zoo, Paul, ik hoor tot mijn blijdschap, dat het je goed gaat. Ziet ge wel, dat ik gelijk heb? Bedaard houden, bedaard houden! Hoever zoudt ge 't met uw talenten gebracht hebben, als ge wat kalm waart geweest!'

'Hé?' vroeg de man met de vele talenten. En met de logica van krankzinnigen, waarvoor reeds zoo menig professor in de zielkunde heeft stil gestaan, vroeg hij: 'En hoever heb jij het met je kalmte gebracht, Kareltje?'

'Juffrouw Natalie, hij is inderdaad, Goddank, veel beter,' fluisterde Achtermann het jonge meisje toe. 'Het is een merkwaardige omkeering; zijn oogen staan ook heel anders dan gisteren. Ik zeg maar, Mevrouw Schenck brengt altijd geluk mee; laat haar maar eerst terug zijn, dan komt alles terecht. - Ge weet, lieve Juffrouw, dat ik altijd in gedachte bij u ben, maar vanavond om negen uren hoop ik bij u te komen, om u, arm kind, en de goede Juffrouw Raucke voor een paar uren af te lossen.'

Hij ging op zijn teenen heen, onder den indruk, dat de vriend zijner jeugd in zijn waanzin toch nog wijzer was dan hij.

Toen hij vertrokken was, zeide Blanca: 'Mijnheer Achtermann heeft gelijk; maar mijn lieve kind, wij moeten ons geen illusie maken; het zijn rakkers, onze patiënten

van dien aard. Beter is hij, die daar, maar geloof me, hij heeft meer in den zin dan wij weten, en dat is het wat hem zoo helder maakt; laten wij goed oppassen!'

Achtermann was in lang niet met zulk een veerkrachtigen tred naar zijn bibliotheek gewandeld als dien morgen; alles scheen hem toe te lachen; hij had voor

zijn klanten een vriendelijk lachje en wreef zich in de handen, terwijl hij hun goeden dag zeide.

De middag kwam en vrouw en dochter kwamen niet meer met de mand met eten. Haar echtgenoot en vader behoefde voor het oogenblik niet bang te zijn voor zijn eigen eetlust: *hij at bij Butzemann*!

In den bierkelder scheen het van dag tot dag voller te worden. ‘Karl,’ zeide Butzemann, die hem zelf peper, mosterd en zout bracht, ‘nu is het een goede tijd voor ons! Ja, het is een roemrijke tijd, Achtermann! Is de *filet* goed? Vergeet de kropsla niet, die is nog een bijzonderheid in dezen tijd. Eet maar bedaard aan, Achtermann. Smakelijk eten!’

‘Ja, Butzemann, ik zit hier vandaag met een verlicht hart; ik heb onzen Paul in lang niet zoo rustig en verstandig gezien als vanmorgen. Ik heb weer alle hoop.’

Butzemann haalde zijn schouders op, evenals Blanca Raucke had gedaan, doch hij antwoordde niet en had er ook geen tijd toe.

De namiddag kwam en Achtermann wijdde zich weder aan zijn gewone beroepsbezigheden. Het werd avond en de lieve Meta bracht hem de boodschap:

‘Papa, u behoeft vanavond niet op mij en Mama te rekenen. Als gij u aan den overkant weer voor den gek wilt laten houden, kunnen wij er niets tegen doen; dus doe wat gij wilt, zegt Moeder. Louis vindt het ook het best en gemakkelijkst, niet meer notitie van elkander te nemen dan noodig is.’

‘Mooi, mijn kind. Waar brengt gij den avond door? Ge weet, hoe aangenaam het mij is als ik weet, dat ge ergens pleizierig en vroolijk zijt.’

‘Ja, dat weet ik. Adieu dus,’ zeide het lieve dochtertje en ging heen.

Daarna kwam de nacht.

XVI.

Het was een rustige nacht; zuchtend en langzaam naderde de lange trein, die de vrienden naar huis bracht. Het was een groote reconvalescenten-trein. Ulrich Schenck was niet de eenige reiziger, die nog de overblijfselen van wondkoorts voelde.

Dr. Wedehop sliep. Hij had, om zoo te zeggen, aan ieder station zich de geheele rij van wagens moeten aantrekken en wat er met een opwekkend woord of een versterkenden en verfrisschenden drank te doen was, had hij gedaan. Aan de verplegingscomité's moest hij zijn kaartje geven; zij hadden nog liever zijn photografie gehad. Doch ook de beste troostredenen maken op den duur de keel van den trooster droog en zoo had ‘de goede Berlijner’ ook zichzelf niet vergeten, waar het op drinken aankwam.

Mevrouw Schenck en haar zoon daarentegen, die in het begin van de reis nog al geslapen hadden, waren nu wakker en spraken zacht met elkander.

‘Mama,’ zeide Ulrich, ‘één ding breng ik, behalve mijn verlamden arm, uit den nieuwsten wereldhistorischen warboel mee: de overtuiging, dat wij het Duitsche volk zijn en blijven; door gebeurtenissen, als die wij beleefd hebben, leert niet alleen een enkel mensch, maar de heele rommel - neem mij die uitdrukking niet kwalijk, Wedehop slaapt. Maar wat ik zeggen wou: ik zou nooit gedacht hebben, dat ik ooit zoo zwak en zenuwachtig naar huis zou komen.’

‘Mijn arme jongen; wij zullen je er wel langzaam aan weer bovenop helpen; ik en...’

‘Natalie! Mijn lieve, moedige Natalie! Och, Mama, het is niet de kogel van dien braven Parijschen *épicier*; ook niet de angst voor het arme meisje om haar vader, die mij zoo doet beven aan wat ik nog aan heele ledematen mee naar huis

breng. Het is de malle brief, dien ik u toen geschreven heb; ik kan toch wel een verstandigen brief schrijven, als ik wil. Wat zal zij wel van mij denken? Wat zal zij zeggen? *Zal* zij iets zeggen? O, Mama, zóó moet men thuiskomen, om te voelen, dat de mensch als individu tegen individu, niet als een enkele tegen de massa staat, om met zijn neigingen en zijn afkeer te strijden. Maar Natalie! Waarom moest zij ook alle dagen met haar muziekportefeuille bij u komen, Mama? Ik heb haar nu zoo hartelijk lief...'

'En er is zoo niets op haar persoontje aan te merken, niet waar, mijn kind?'

De jonge man lachte ondanks zijn angst.

'Nu,' zeide Mevrouw Schenck, 'ik ga nog een half uurtje op mijn berouw en mijn goede voornemens slapen; wij komen al slapende toch óók vooruit.'

'Hebt gij in de critiekste tijden van uw leven ook kunnen slapen, Mama?'

'Ja; op ieder uur van den dag en van den nacht, in strijd en in vrede. In dat opzicht heeft de eerste Napoleon zelfs niets op Marie Schenck vóór gehad.'

'*Nobilissimum gems sumus!*' mompelde de zoon en overdacht, wat hij te doen en te laten had, om dien adel te handhaven en er kwamen gedachten in hem op, die wel geschikt waren om een mensch wakker te houden.

Moeder en zoon sliepen niet; zij droomden met open oogen van veiligheid en stilte. Achtermann daarentegen sliep bij het bed van den Mexicaanschen uitvinder, Natalie Ferrari sliep op haar kleine canapé, en Blanca Raucke sluimerde zacht in den kring van haar familie, in haar eigen huis. Klokslag twaalf uren ontvluchtte hun Sennor Paolo, en dat wel vergezeld van Waterman, den hond.

XVII.

Butzemann's kelder was na middernacht nog stampvol, doch het was een ander soort van publiek, dan Achtermann er des middags aantrof. Aan enkele tafeltjes ging het naar den zin van Louis zelfs wat al te luidruchtig toe.

Vader Butzemann was druk in de weer, toen hij eensklaps midden in het gejoel zijn armen slap langs zich liet neerglijden en stotterde:

'Achtermann?! Droom ik of droomt gij?... Lou... is! Zie eens, is dat... Maar Achtermann, Karl! Zijt gij het in levenden lijve?'

'Ja, Achtermann, Achtermann, Achtermann!' kreet de bibliotheekhouder, met zijn armen in de lucht zwaaiende. 'Waakt hij, of slaapt hij en droomt hij het?... Ja, lacht maar, Heeren! - Butzemann, hij is weg, en het is mijn schuld.'

De sterkgespierde kastelein hield zijn bevenden vriend met zijn eene hand aan den schouder staande. Met de andere hand haalde hij werktuigelijk een karaf van het buffet.

'Kerel!? Karl!? Gij bij mij, om één uur in den nacht? - Louis, een glas! Hij zinkt onder mijn handen neer. Vlug, bengel; een stoel! - Mijnheeren, ik bid u, dringt zoo niet om hem heen. Het is niets anders dan een vriend van mij, die plotseling een slaapwandelaar is geworden.'

'De wereld loopt op haar eind, Butzemann,' kermde Achtermann. 'Is hij dus niet hier? Dat was mijn laatste hoop, en... nu... word... ik... ook gek. O God, was ik het maar!'

‘Slurp dit vergif eens op; het zal je goed doen. Ziezoo. Nu is het al beter, niet waar? Ik zal ook een slokje nemen, voor de harmonie. En spreek nu woorden van verstand, Achtermann, al moet het ook voor het laatst zijn.’

Handenwringend snikte Achtermann: ‘Hoe hij het heeft kunnen doen, zal mij in alle eeuwigheid een raadsel blijven. Ik zat in den leuningstoel vóór zijn bed; Juffrouw Natalie sliep in haar kamer op de canapé. Dat zij vast sliep, was wel natuurlijk; maar ik! Ik! Ik slaapmuts! Ik draag van alles de schuld. Ik weet

nog, wat ik droomde, terwijl ik mijn oogen wijd open had moeten houden. Het was, alsof mijn heele bibliotheek levend was geworden; maar wat behoef ik u dien angstigen droom te schilderen; hij heeft zich weten aan te kleeden...'

'Maar wie dan toch?' viel Butzemann hem in de rede.

'Paul Ferrari, onze Paul!' jammerde Achtermann. 'Hij heeft zelfs den sleutel van de voordeur van den spijker genomen en Waterman, en dat is, na mijn onachtzaamheid, het onbegrijpelijkste, Waterman heeft geen kik gegeven, en toen ik verschrikt opsprong en om hulp wilde roepen, omdat de gansche Duitsche literatuur mij om den hals viel, mocht ik waarlijk wel om hulp roepen. Het bed was ledig, de kamerdeur stond half open, Waterman was weg, Paul was weg en ik, ongelukskind, wist niets beters te doen dan het arme meisje door mijn geschreeuw wakker te maken!'

'Er viel ook niet veel anders te doen,' bromde Butzemann; 'overigens was de gedachte, van hem hier te zoeken, nog zoo kwaad niet. Ik zie heel goed, hoe gij de zaak opvat, Karl, maar voor mij is de Juffrouw de hoofdzaak; *hem* zullen wij op de een of andere manier wel terug krijgen; maar waar hebt gij de Juffrouw gelaten, terwijl gij hier aan uw gevoel lucht geeft?'

'Juffrouw Natalie? Die is naar het politiebureau. Het is vreeselijk; ik heb haar beloofd, haar daar weer te komen halen.'

'Dat is juist iets voor u,' snauwde Butzemann en sloeg met zijn vuist op de tafel. - 'Heeren, daar gij gezien en gehoord hebt, dat zelfs een restauratiehouder zijn bijzondere aangelegenheden kan hebben, zult gij wel zoo goed zijn mij in dit oogenblik te begrijpen, als ik zeggen moet: politietijd, heeren en dames. Ik sluit mijn kraam en morgen houd ik mij weer aanbevolen. Mocht iemand van u onderweg een oudachtig heer in désolaten toestand tegenkomen, met een gelen hond, dan hebt gij nu genoeg gehoord om te weten, dat ik vijf *thaler* voor den vinder niet te veel kan vinden. - Louis, laat je betalen en draai het gas uit. Heeft iedereen betaald? Goed; haal dan mijn hoed en mijn stok en breng je pet mee. Ik vertrouw op jouw neus het best. Waar zou je denken, dat hij het eerst kan heengegaan zijn?'

'Naar Mexico, zoo ver mogelijk weg, en als ik in zijn plaats was, met mijn gezond verstand, zou ik drie stations te voet gaan, eer ik aan het vierde een plaats voor den spoortrein nam.'

Vader Butzemann keek zijn zoon aan, alsof hij een goede som voor die vergunning had betaald.

'Wel zoo,' zeide hij eindelijk; 'het zal mij toch lief zijn, als ge zoo laat mogelijk van die levenswijsheid gebruik maakt.'

'Het is een zegen, dat Meta hem vast houdt,' mompelde hij voor zich heen, en, zich tot Achtermann wendende, zeide hij: 'Wij moeten eerst de Juffrouw terughalen, ik zie niet in, wat zij daar doen moet.'

'Dat is een verkwikking,' zuchtte Butzemann, toen hij de zuivere nachtlucht inademde; 'maar het is een vervloekte geschiedenis; vooruit, oude! Ik kan het denkbeeld niet verdragen, dat de Juffrouw daar is, zelfs al zijn ze er zoo beleefd, haar een stoel aan te bieden.'

Hun schreden klonken akelig hol door de ledige straten.

Achtermann zou wel iederen nachtwacht, dien hij tegenkwam, hebben willen aanspreken; doch Butzemann zeide: 'Dat helpt je niets. Die menschen hebben wel wat anders te doen. De Voorzienigheid, dat is het eenige...'

In hetzelfde oogenblik sloegen zij een hoek om en...

‘Wedehop!’ schreeuwde Achtermann.... ‘o, Voorzienigheid!’
‘Wat! Wie? Waar?’ klonk het terug. ‘Droom ik, of waak ik? Achtermann!’
Nu kwamen er nog twee gedaanten den hoek om.

‘*Madame Mère*, is dat een gezichtsbegoocheling, of zijn zij het... Ulrich, ik bid u! En Butzemann ook?!’

‘Ja, Butzemann ook, Mijnheer Wedehop. Dat is al heel mooi, dat het zóó treft. Achtermann noemt het de Voorzienigheid; hoe gij en de jonge Heer het wilt noemen, moet gij weten; maar mooi is het, dat is zeker!’

Het was goed, dat moeder en zoon niet enkel het ontstelde gezicht van Achtermann zagen, maar ook het goedhartige, stoïcijnsch-philosophische gezicht van den restauratiehouder.

Ja, zij kwamen elkander op den hoek van die straat tegen; het was een toeval, zooals de kortzichtige mensch het noemt en zij hadden geen vijf minuten noodig, om elkander de wederzijdsche ophelderingen te geven.

XVIII.

De beide Heeren, Ulrich en Wedehop, waren meer dan eens *in* het politiebureau geweest. Butzemann wist er ook van mee te praten en - Mevrouw Schenck greep plotseling niet den arm van haar zoon, noch dien van Dr. Wedehop of van Butzemann, doch dien van Achtermann, dien zij, voor de anderen heen, de deur introk.

Zij vonden Natalie vrij bedaard met een ambtenaar in gesprek. Natalie vertelde later, dat hij een goed mensch bleek te zijn. ‘Wat hij van mij denken moest, toen ik hem zoo ontsteld kwam overvallen, weet ik niet. Het was nog een geluk, dat ik gekleed op de canapé had gelegen; want ik zeg u, Mama, dat ik meegeloopen zou zijn, zooals ik was. O, Mama, wij moeten dien Meneer een beleefdheid aandoen; als hij getrouwd was, zou ik zijn vrouw al lang een visite gemaakt hebben; maar nu moet gij naar hem toe gaan, of Ulrich, om hem te bedanken voor zijn vriendelijke bedaardheid dien nacht. “Juffrouw,” zeide hij, “de omstandigheid, dat uw Papa den hond heeft meegenomen, stelt mij in staat u de geruststellende verzekering te geven, dat wij beiden terug zullen zien. Neem plaats, als 't u blieft; - niet op die bank! Mag ik u mijn stoel aanbieden? Die zenuwachtige Meneer - Achtermann noemdet gij hem? - zal wel spoedig terugkomen; blijf dus hier, totdat hij u komt halen.” En, Mama, ik *ben* gebleven en heb op Achtermann gewacht; telkens stak ik mijn zakdoek in mijn mond, om dat malle snikken, totdat gij kwaamt.’

Ulrich en Natalie hadden zich allerlei voorstellingen van het gewichtigste oogenblik van hun leven gemaakt; maar in een politiebureau hadden zij zich dat oogenblik niet gedacht, en een verlamden arm hadden zij er ook niet noodzakelijk bij geoordeeld; doch zij namen alles, zooals het hun gegeven werd. Veel woorden werden er niet bij gebruikt; Mama wischte heimelijk een traan weg, Wedehop bleef het bedaardst, hij wendde zich tot den inspecteur en zeide:

‘Dat is nu toch eindelijk eens iets anders in uw praktijk, niet waar, Mijnheer? Verkwikkend, aandoenlijk, niet waar? - Mijn naam is Wedehop; mag ik u een snuifje aanbieden?’

De inspecteur lachte even en zeide: ‘Ik heb vroeger al de eer gehad...’

‘Ja? Laat ons dan de kennis hernieuwen. Ja, ja, nu herinner ik het mij; het was in dien tijd van conflicten; nu, wij waren toen nog jong en zijn verstandiger geworden...’

En fluisterend voegde Wedehop erbij: ‘Dunkt u, dat er vannacht nog iets gedaan kan worden in dat... dat andere, droevige geval?’

De inspecteur haalde zijn schouders op en gaf een fluisterend antwoord.

‘Vrienden,’ zeide Wedehop, ‘deze goede heer is van oordeel, dat wij bedaard naar huis moeten gaan; dat onze arme vriend teruggevonden zal worden, is zeker, maar wij kunnen daar vannacht niets toe bijdragen. - Ulrich, geef uw meisje

een arm. - O, Juffrouw Natalie, laat de leuning van dien stoel los; Mama zal u zeggen, dat niemand zoo juist bijtijds uit het Schwarzwald hierheen wordt gezonden, als het niet met een goede bedoeling was.'

'Mijn arme, beste hart,' fluisterde Ulrich. 'Ge moet mijn gezonden arm nemen.'

'Ik zal bij je blijven, mijn kind,' zeide Mevrouw Schenck. 'Ge neemt mij mede naar uw treurig nestje. Ulrich gaat met Dr. Wedehop, en Meneer Butzemann zal onzen goeden Achtermann wel thuisbrengen.'

XIX.

Drie dagen en drie nachten gingen er om, zonder dat de politie, of de vriendschap, of de liefde iets uitrichtten. De politie bleef bij haar meening: 'De hond zal ons op den weg helpen; komt hij alleen, dan weten wij, helaas, waaraan wij ons te houden hebben; zoolang hij wegblijft, zijn zij nog bij elkander en misschien... doet de versche lucht den heer goed en komt hij, naar omstandigheden, nog redelijk van zijn *escapade* terug.'

Zij kwamen beiden terug, en niet de liefde of de vriendschap, noch de politie bracht hen thuis, maar Butzemann Junior.

Het was een zonnige morgen, omstreeks negen uren; Achtermann had het druk in zijn bibliotheek, Dr. Wedehop zat in het achterkamertje op de canapé, toen Louis Butzemann op den drempel verscheen en zeide:

'Heeren, nu ligt hij bij ons; de hond is al bij Mevrouw Schenck.'

De beide heeren waren opgesprongen en hielden den jonkman ieder bij een arm vast.

'Weet je het zeker!' riepen zij.

'Als ik wat zeg, zeg ik het,' antwoordde Louis. 'Vanmorgen moest ik buiten de Halle'sche poort naar de brouwerij, en juist wilde ik den hoek bij de poort omslaan, toen hij tegen mij aanliep. En hoe?... Met gevolg, dat kan ik u zeggen! Is me dat een politie? Geen politie te zien. Half Berlijn had hij achter zich aan. Neen; geen politie, ik heb er me dus op mijn eigen gezag met mijn vuisten doorheen moeten slaan; dat ging, Meneeren, maar de meeste moeite had ik met onzen Ferrari, o goedheid, wat heeft hij me den weg zwaar gemaakt! De hond was zóó uitgehongerd, dat hij mak genoeg meeliep. - Zoo, nu weten de Heeren het en kunnen komen kijken. Wij hebben den een plat op de canapé neergelegd en den ander ervoor.'

'En de hond is bij Mevrouw Schenck!' riep Wedehop.

'Natuurlijk! Kan dat dan niet allebei waar zijn? Mijn vader heeft hem bediend van alles, wat er maar in de keuken te krijgen was; het was waarachtig nog een wonder, dat ik het beest geen servet moest voordoen! - Nu, ik denk, dat ik u pleizier doe met mijn boodschap en gij kijkt mij aan, alsof gij mij op wilt eten!'

Achtermann kon geen woord uitbrengen, doch Wedehop klopte den jonkman op den schouder en zeide: 'Ik zou je willen kussen, maar ik weet niet, of Meta daar vrede bij hebben zou!'

In hetzelfde oogenblik kwam Ulrich binnenstormen; de hond had zijn boodschap gedaan.

‘Moeder volgt mij op den voet,’ riep hij. ‘Natalie, o, mijn Natalie... Wedehop! En gij hier ook, Mijnheer Butzemann? Waar komt Waterman vandaan? Wat voor bericht is er?’

‘Bedaar, jonge man; het beste!’ zeide Wedehop.

‘Dat heb ik hem ook al gezegd!’ riep Mevrouw Schenck, die met hoed en

mantel binnenkwam. ‘Daar heb je je hoed, Ulrich, laat mij nu dat verband vast maken; bedenk, hoe noodig je je beide armen hebben zult!’

Daarop keek zij een weinig getroffen naar Butzemann Jr., dien zij niet kende. Louis nam zijn pet af en zeide:

‘Ja, Mevrouw, hij ligt bij ons; even uitgemergeld als die dáár.’ En hij wees op Waterman, die niet van Mevrouw Schenck week. Zij keken allen nog eens naar het magere dier en Mevrouw Schenck zeide:

‘Laat ons er dan zoodra mogelijk heen gaan.’

Achtermann sloot zijn bibliotheek; hij zou het nu voor den neus van zijn vrouw gedaan hebben!

‘De Heeren zullen wel vooruitgaan,’ besliste Mevrouw Schenck. ‘Ik zal een vigilante nemen en Natalie meebrengen. Ulrich, ga jij met de Heeren. - Wedehop en Achtermann, wilt gij op hem passen?’

‘Ja wel,’ bromde Wedehop. - ‘Bedaard aan, Ulrich! Je weet toch beter dan een van ons allen, dat de wereld niet zoo in eens vergaat.’

De jonge man had den arm van Achtermann genomen, doch in plaats van zich te laten leiden, trok hij den ouden heer zóó schielijk vooruit, dat de anderen moeite hadden om hem te volgen.

Na twintig minuten waren zij allen voor het bierhuis bij elkander; het rijtuig, dat Mevrouw Schenck en Natalie bracht, hield er juist stil, toen de anderen kwamen en Ulrich was nog bijtijds, om het eerst zijn meisje te kunnen spreken.

‘Wat heeft Mama je gezegd?’

‘Dat zij bij mij was en ik moed moest hebben.’

‘O, en wat zal ik nu zeggen, ik, die...’

‘Dat ge ook bij mij wilt blijven.’

Zij gingen de smalle trap af, die naar de gelagkamers voerde.

‘Houd Natalie vast, maar pas op je arm,’ fluisterde Mevrouw Schenck.

Butzemann kwam hen onmiddellijk te gemoet.

‘Hier, Heeren,’ zeide hij. - ‘Dames, ik zou u ten gevalle gaarne het lokaal ontruimd hebben; maar gij weet niet, hoe ik door mijn naam zedelijk gedwongen word; sluit ik één dag, dan kan ik den sleutel wel voorgoed aan mijn huisbaas geven. Hierheen als 't u blieft.’

Hij opende een lage, donkere deur, die op een zijkamertje uitkwam.

‘Uw bezoek is mij natuurlijk een groote eer; maar... ik mag u geen illusies maken... Och, Juffrouw... O, beste Mevrouw, zie, daar ligt hij en het is bijna als een genadige beschikking te beschouwen, dat gij te laat komt! Och, mijn arm meisje!’

Natalie had zich met een gil op het lijk haars vaders geworpen, dat op het bed van Butzemann Jr. lag uitgestrekt.

‘*Down at last*,’ mompelde Dr. Wedehop. ‘Dat was het laatste woord van een man, die door zijn phantasie veel groots heeft verricht; Charles Dickens riep het, toen hij, door een beroerte getroffen, nederviel.’

Achtermann snikte hevig, Butzemann stond er hoofdschuddende bij en zeide, terwijl hij de hand van Mevrouw Schenck vatte: ‘Ja, zoo is hij dan toch gestorven op de plaats, waar hij thuis hoorde.’ Waterman schoof zijn vochtigen snoet in haar andere hand.

‘Wij zijn toch een wonderlijk gezelschap op aarde,’ zeide Mama en keek naar haar kinderen.

Ulrich had zijn verloofde van het lijk haars vaders af genomen: ‘Mijn arm meisje,’ zeide hij en streelde beschroomd het zachte haar van het jonge hoofd, dat tegen zijn doorschoten schouder lag.

‘Kom nu mee, Natalie,’ zeide Mevrouw Schenck.

‘O, ik kan niet, ik kan hem niet alleen laten!’

‘Ge laat hem in goede, trouwe handen. Vraag eens aan Ulrich, in welke handen zoo menige moeder haar kind, zoo menig kind zijn vader heeft moeten laten, op het slagveld of in laffe hinderlaag. Geen volk handelt zoo eerbiedig met de dooden als wij.’

‘Is Juffrouw Raucke gewaarschuwd?’ vroeg Dr. Wedehop fluisterend aan Butzemann.

‘Natuurlijk,’ antwoordde hij; ‘doe gij nu het uwe, Mijnheer, en zorg, dat de jonge Heer zoo spoedig mogelijk met de Juffrouw heenga.’

Wedehop nam Ulrich ter zijde en zeide: ‘Het rijtuig wacht voor de deur. Ga nu! Wees nu voor het eerst eens ferm tegen uw meisje - tot haar bestwil. Waarom wordt gij anders naar academies en slagvelden gezonden, als het niet is, om met de menschen te leeren omgaan? Wij ouden zullen voor alles zorgen.’

En zoo geschiedde het.

‘Daar komt Juffrouw Raucke aan,’ zeide Wedehop. ‘Kom maar binnen, Blanca.’

Twee jaren later was Ulrich Schenck doctor in de wijsbegeerte geworden en trouwde. Hij schrijft en houdt lezingen en verdient genoeg voor zijn jonge huishouding, iets, wat Mama Schenck nooit voor mogelijk zou gehouden hebben. Hij is tot nog toe geen raadsheer aan het hof, doch wil geen kwaad van zijn voormaligen beschermer hooren. ‘Laat hem maar eens aan de regeering komen,’ zegt hij, ‘dan zult ge eens zien.’

Natalie is Mama geworden en Meta Butzemann ook. Louis Butzemann is Dr. Wedehop misschien niet zoo dankbaar, als hij behoort; maar de beide schoonvaders... die moet men samen zien!

Waterman leeft ook nog en is onafscheidelijk van de geheele familie.

Dirk Anthonie Thieme.

De Tijdspiegel verloor zijn wakkeren uitgever, D.A. THIEME.

Zij, die hem kenden, weten wat er met hem verloren wordt.

Zes en dertig jaren bestond dit tijdschrift en ruim 25 jaren wijdde hij daaraan zijn voortdurende zorg, in overleg met zijn vriend ds. J.P. de Keyser, en later met zijn associé, zijn vriend J. Stemberg. Wie had, nog slechts anderhalf jaar geleden, gedacht, dat Thieme zijn boezemvriend De Keyser zoo spoedig zou volgen!

Samen hebben zij in deze, zooals in vele andere ondernemingen, overdacht alles wat strekken kon, om dit tijdschrift in- en uitwendig te verbeteren en een eerste plaats te doen innemen.

Thieme had met De Keyser gemeen, dat hij bij al zijn plannen steeds het oog had op de wezenlijke ontwikkeling en beschaving van het volk.

Beiden muntten uit door reusachtige werkkracht; indien men de uren tellen kon, welke deze beide mannen in noesten arbeid hebben doorgebracht, die som zou groot zijn.

En zij werkten gaarne, omdat zij den arbeid liefhadden, den arbeid beschouwden als den plicht van den man.

Nu rusten zij dicht bij elkander, op Arnhem's begraafplaats, bij de stad, waar zij het beste deel van hun leven doorbrachten.

In onze gedachte staat Thieme nog voor ons met die forsche gestalte, dat heldere, fonkelende oog; voorkomend was hij voor ieder; met raad en daad stond hij bij, al wie tot hem kwam.

Hij had een afkeer van holle theorieën; hij richtte het oog op de wezenlijke behoeften, en wilde verbetering langs practischen weg; wie bewonderde niet dikwijls zijn practischen blik, zijn helder doorzicht?

Ach, waarom moeten wij juist dezulken zoo vroeg missen? Waarom gaan zij heen in de kracht van hun leven?

Het is niet anders. Wij moeten ons troosten. En doen wij 't in zijn geest: laten wij voortgaan te arbeiden met onbezweken kracht, ontwikkeling en beschaving bevorderend, waar wij kunnen, waar wij moeten.

De Tijdspiegel blijve, wat De Keyser en Thieme wilden, dat hij zijn zou.

Mogen wij een wensch uiten op hun graf - het is deze, dat de jeugdige kracht, die hem in de laatste jaren met zooveel talent ter zijde stond - dat de zoon van Thieme's trouwen vriend en deelgenoot, dat H. Stemberg steeds met denzelfden moed bezield moge zijn, om zulk een flink en edel spoor te volgen met hetzelfde geluk.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Meer dan een verslag.

Rapport der Rijkscommissie tot het instellen van een onderzoek naar den toestand der Nederl. kunstnijverheid. 's Gravenhage, 1878.

III.

‘Hoe treurig ook de (sub II) geschetste toestand moge zijn, toch is hij niet hopeloos, maar wel degelijk voor verandering en verbetering vatbaar.’

‘Vóór alles is echter daartoe noodig de factoren te kennen, die bij elke kunstindustrieele productie in werking treden.’

Met deze zinsneden opent de Commissie de tweede afdeeling van haar Rapport, waarin achtereenvolgens de middelen tot verandering en verbetering worden aangewezen en die factoren worden genoemd.

Het spreekt haast vanzelf, dat na de opmerkingen, die de algemeene Inleiding, tevens bijzondere inleiding van de eerste afdeeling, mij ontlokte, ik weder niet onvoorwaardelijk instemmen kan met de beschouwingen, die de Commissie aan deze afdeeling van haren arbeid doet voorafgaan. Zoo al dadelijk op de eerste bladzijde, waar zij, de beteekenis van het woord ‘kunstnijverheid’ verklarende uit de noodige samenwerking van den kunstenaar en den industrieel, ofschoon de wenschelijkheid aannemende van de vereeniging dier beide elementen in één persoon en de mogelijkheid daarvan aantoonende door voorbeelden uit de geschiedenis der kunstindustrie, nochtans zich bij den veranderden toestand van heden neerlegt met de woorden: ‘De “klein-kunstenaar” verdwijnt en de fabriekmatige bewerking en het beginsel van arbeidsverdeeling treden daarvoor in de plaats. In onzen tijd is de samenwerking van twee personen noodig, t.w. van den artist, die het ontwerp levert, en van den industrieel, die het ten uitvoer brengt. Afgezien dus van den idealen (?) toestand van weleer, dien we niet tevergeefs zullen trachten terug te roepen, kunnen we evenwel aannemen,

dat de som der eigenschappen, welke voor den kunstenaar en den industrieel noodig zijn, dezelfde gebleven is als die vroeger werd vereischt voor de vorming van den kunstenaar, die tevens industrieel was.'

Als repliek hierop eerst een paar vragen: Is het reeds zulk een voldongen feit, dat de 'klein-kunstenaar' verdwijnt en moet verdwijnen? Of moet men, in zooverre er gevaar bestaat voor bevestiging van dit beweren, juist door de toepassing van het beginsel van arbeidsverdeeling, in stede van zich hierbij neer te leggen, niet veeleer trachten te voorkomen, dat dit beginsel in kunstzaken zulk een overheerschenden invloed verkrijgt? Mijne Heeren, wat ik u bidden mag, geen 'laisser aller', geen 'laisser faire', waar het er in de eerste plaats op aankomt, den ziekelijken toestand onzer kunstnijverheid in zijn hartkwalen aan te tasten. En hier hebben we ongetwijfeld met een daarvan te doen. Daarom, èn omdat ik niet kan gelooven aan de verdwijning van den 'klein-kunstenaar' van het tooneel der kunstnijverheid, zeg ik: handhaaf hem, waar hij zich nog heeft staande gehouden, met alle redelijke middelen, verschaf hem de noodige vakopleiding, geef hem door en met deze nieuwe helpers en hulpmiddelen en tracht dat te doen, zonder de eischen van de groot-industrie uit het oog te verliezen. Alleen voor deze kan het noodig zijn, den kunstenaar naast den nijverheidsman, den ontwerper nevens den uitvoerder te plaatsen. Maar zoek ook hier de voor de kunst nadeelige gevolgen van machinale fabricatie en arbeidsverdeeling zooveel mogelijk te verminderen, door de vorming van den toekomstigen kunstenaar en van den industrieel, ja, zelfs van den werkman, voor de groot-industrie niet te eenzijdig in te richten. Gij zegt (bladz. 48), 'dat de *kunstenaar* bij een ontwikkelden smaak de noodige *vaardigheid* moet bezitten, tot het in beeld(*) brengen van zijne voorstellingen, omdat de industrieel bij een practischen zin en de kennis voor het materiaal, mede de noodige *vaardigheid* moet bezitten, om zijne voorstellingen in teekening terug te geven'. En vroeger heette het: 'De kunst eischt vóór alles harmonie.' Laat mij erbij voegen - toch ook bij haar beoefenaar? Wat belet u dan, voor den kunstindustrieel de harmonische ontwikkeling te vragen der gaven van goeden smaak en vaardigheid, in kunst en nijverheid beide?

De voordeelen daarvan boven elke gesplitste vakopleiding ten dezen zijn niet ver te zoeken. Laat ik alleen maar wijzen op het feit, hoe menigmaal bij de uitvoering van ontwerpen, zelfs van z.g. industrieele teekenaars, daarvan moet afgeweken worden ter wille van de eischen der techniek; ja, zonder kennis en ondervinding van zulke eischen zal menig versieringsmotief aan kunstwerken van vroeger niet verklaard kunnen worden. Wie zich in dezen niet door woorden wil laten overtuigen, hij late het zich doen door de daad. Teeken bv. een ontwerp van een reliefversiering, werk dat uit en af, zooveel ge wilt; tien tegen

(*) D. i. volgens mijn opvatting niet enkel in afbeelding, maar ook in vorm, in werkelijkheid.

één, dat ge, tot het boetseeren daarvan overgaande, reeds onder die bewerking toch nog wijzigingen in het oorspronkelijke zult aanbrengen. Waarom? Omdat de ondervinding u telkens leert, dat gij in uwe verbeelding, in uwe voorstelling, niet alles tegelijk vermoogt te bedenken en te voorzien. Vandaar o.a. het verschijnsel, dat bij gebruikmaking van eenzelfde versieringsmotief aan onderscheiden voorwerpen in verschillend materiaal de vrije behandeling telkens anders is. Kom, stellen we het geval eens: gij noemt u industrieel kunstenaar, want ge hebt den noodigen smaak en de vaardigheid tot het in beeld(*) brengen van uwe voorstellingen, maar ge zijt nimmer werkman in eenig kunstindustrieel bedrijf geweest. Men vraagt u ontwerpen in hout, steen en ijzer, en gij teekent ze, met vaardigheid, want potlood en papier zijn geduldig. Maar de beitels van den steenhouwer en de hamers van den smid zijn geheel andere werktuigen dan die van den houtsnijder, welke allen, hoe ook ingericht en gehanteerd, de vaardigheid van uitvoeren binnen zekere grenzen houden, evenals onder de uitvoering hout, steen en ijzer telkens blijken geheel verschillende materialen te zijn, zóó zelfs, dat wat in deze gemakkelijk te vervaardigen, in gene moeilijk te doen, ja, soms onmogelijk uit te voeren is - en omgekeerd. Hoe zult gij, industrieel kunstenaar, enkel met ‘den noodigen smaak en de vaardigheid tot het in beeld brengen van uwe voorstellingen’ in dergelijke gevallen kunnen voorzien, d.i. uw ontwerp goed uitvoerbaar kunnen maken? Dat is immers niet mogelijk. En toch is het noodig, want weet ge, waartoe uw eenzijdige ontwerpen anders al licht aanleiding geven? - Dat de industrieel, die enkel voor de uitvoering opgeleid is, al spoedig het gebrekkige van uw ontwerp ten opzichte van de uitvoering ontwarende, daarin maar al te gereede aanleiding vindt, om het in zijn geheel af te keuren; zooals gijzelf met het zijne zoudt doen, dat enkel met het oog op de uitvoering en zonder kunstkennis en kunstzin zou zijn opgemaakt.

Zulke verschijnselen doen zich op het gebied der bouwkunst reeds al te dikwijls voor en verklaren voor een groot deel de onverschilligheid, ja, minachting, van hare zuiver theoretisch of practisch gevormde beoefenaars ten opzichte van elkander en van die deelen van hun vak, waaraan zij door hunne eenzijdige opleiding vreemd bleven.

Waarom dan aan dat betreurenswaardig feit nog zulk een recht van bestaan te geven, door de noodzakelijkheid ervan te constateeren, ook op het gebied van de kunstnijverheid, en dat wel zóó, als de Commissie in de boven geciteerde regelen gemeend heeft te moeten doen? Waarom dan aan het slot van haar desbetreffend betoog nog gezegd, dat de bedroevende toestand der Nederlandsche kunstnijverheid moet geweten worden aan het gebrek aan ontwikkeling bij onze industrieelen (alleen)?

(*) D. i. hier enkel in den zin van afbeelding, zooals het Rapport t.a.p. blijkt te bedoelen.

Ook aan de wijze van opleiding onzer kunstenaars (voor de industrie) ontbreekt immers nog zooveel!

Het is dus vooral die arbeidsverdeeling in kunstindustrieele zaken, welke de theorie van de practijk, het artistieke van de techniek scheidt, waartegen ik hier te velde trek. Bij die zaken en personen, waar zij thans bestaat, moge daartegen niet veel te doen zijn; bij de groot-industrie moge het een noodzakelijk kwaad wezen, dat tot op zekere hoogte geduld moet worden; bij de klein-industrie is dat òf in 't geheel niet òf slechts in geringe mate het geval. En waar nu redenen bestaan(*) voor de onderstelling, dat in laatstgenoemde wellicht nog de beste elementen voor de herleving van de Nederlandsche kunstnijverheid schuilen; waar met het oog op die herleving *de beste wijze, waarop* in 't vervolg *onze kunstindustrieelen dienen te worden opgeleid*, ter sprake moet komen (en dat zal hier het geval zijn): daar mocht m.i. naast de boven bestreden beschouwing vooraf wel eens gewezen worden op de noodzakelijkheid eener meer algemeene en innige vereeniging van theorie en practijk, van kunst en techniek, dan de samenstellers van het meergemeld Rapport schijnen noodig te achten voor te staan.

Over één passage in die beschouwing heb ik tot dusver gezwegen, omdat ik daarmee ten volle instem, d.i. waar de Commissie met nadruk wijst op het *teekenen* als den *grondslag* der vorming van den *industrieel*, en aldus het teekenen, alsmede het boetseeren, hoofdvoorwaarden acht van kunstindustrieel onderwijs (bladz. 48).

En zoo komen we dan tot een bespreking van het (in ons land) *bestaand teeken-onderwijs.*

Dat de Commissie, die verschillende scholen persoonlijk bezocht, al dadelijk zegt ‘tot de overtuiging te zijn gekomen, dat van de inrichting van het (teeken) onderwijs, zooals die thans bestaat, niet wel gelukkige resultaten te wachten zijn’, en de uren ‘aan die lessen gegeven, zelfs voor een groot deel als verloren beschouwt’ - zal niemand bevreemden, die met dat onderwijs van nabij bekend is en het uit een kunstindustrieel oogpunt beschouwt. Haar in hetgeen zij daarover nader op bladz. 49 en 50 meedeelt voet voor voet te volgen, zou mij al licht tot herhalingen leiden van hetgeen ik deswege zelf reeds in vroegere opstellen over kunstindustrieel onderwijs in dit tijdschrift heb meegedeeld; waarom ik mij bepaal tot een aanbeveling aan den lezer, om vooral ook van die bladzijden van het Rapport notitie te nemen, waarvan het eind-oordeel luidt, ‘dat het openbare teekenonderwijs in Nederland, vooral als voorbereiding tot grondige vak-studien op het gebied der kunstnijverheid, geheel onvoldoende is’.

(*) Zie bladz. 131 en 132 van de vorige aflevering.

Over de middelen tot ontwikkeling van kunstzin en goeden smaak kon de Commissie, na al hetgeen zij daarover reeds in het eerste deel van haar Verslag had te kennen gegeven, kort zijn. Om dezelfde reden kan ik mij hier van uitweidingen daarover onthouden.

In hare daarop volgende beschouwingen over ‘de kennis van de eigenschappen van het materiaal, in verband met de eischen van bewerking’, vind ik een paar krachtige argumenten voor hetgeen ik op bladz. 251 deswege deed opmerken. Hier wordt in 't voorbijgaan aan ‘de alles meeslepende modezucht en het onberedeneerde navolgen der natuur’ een welverdiende tuchtiging gegeven.

We hebben daar straks eenige bladzijden meer bijzonder gewijd aan de bespreking van de beste wijze van opleiding voor den kunstenaar en den industrieel, d.z. de voortbrengers, de *producenten;* thans iets over de vorming in zaken van kunstindustrie voor de leeken, d.z. de verbruikers, de *consumenten.*

Terecht merkt de Commissie op, dat de ontwikkeling van dezen met die van genen hand aan hand behoort te gaan (bladz. 52), ja, ‘dat zelfs geen blijvende verbetering in den geschetsten stand van zaken te verwachten is, wanneer niet een artistiek gevormd publiek op den beteren weg *vóórgaat*’. Daarom stelt zij eerst de vraag: ‘Wat is er noodig voor het opwekken van kunstzin bij den verbruiker?’ - en beantwoordt die met de opmerking, dat alvorens het schoone te kunnen waardeeren, men eerst behoort te weten, wat schoon is - dat het eenvoudigste middel, om tot die kennis te geraken, is het voortdurend *aanschouwen* van voorwerpen - dat de beste gelegenheid daarvoor nochtans alléén niet voldoende zou wezen, dewijl maar zeer weinigen in staat zijn, om zonder studie juist te *zien* - dat men diensvolgens eerst moet *leeren* zien, waardoor *leiding* en *oefening* vereischt worden. ‘Leiding door een practisch aesthetisch onderricht in de beredeneerde keuze tusschen het smaakvolle en het smakelooze; oefening van de organen waarmee wij waarnemen en waardeeren.’ Hetzelfde dus, als voor de opleiding van kunstindustrieelen in den beginne evenzeer noodig is; doch voor laatstgenoemden gevolgd door leiding en oefening in het ontwerpen en uitvoeren, waarover later meer.

Van nadere bespreking van de eerste, de algemeene opleiding in zaken van kunst en industrie uitgaande, om later in bijzonderheden het desbetreffend vakonderwijs te behandelen, zullen we thans eerst wat stilstaan bij *het teekenonderwijs op de Lagere school.*

Wat de Commissie daaromtrent heeft geschreven, vult m.i. mee van de belangrijkste en schoonste bladzijden van haar Rapport. Het is maar al te waar en het kan vooreerst nog niet te dikwijls herhaald worden, wat zij hier o.m. zegt (bladz. 53 en verv.):

‘In nagenoeg alle beschaafde landen heerscht thans de overtuiging, dat het teekenonderwijs een onmisbaar bestanddeel der volksopvoe-

ding is.’.... ‘Dat men (echter) ten onzent (nog) zoo weinig doordrongen is van de onmisbaarheid van het teekenonderwijs, ligt hoofdzakelijk aan de wijze waarop men tot dusver dat onderwijs opvatte en in toepassing bracht.’.... ‘Men vange daarmee zoo vroeg mogelijk aan.’ Zooals hierbij mede zeer juist en van pas wordt opgemerkt, zij het ermee als met de muziek. Het kind beginne daarmee op een leeftijd, dat het nog niet vraagt naar het nut van werktuigelijke vooroefeningen, bij deze van oor en oog, bij gene van oog en hand; dan zal het op verder gevorderden leeftijd, wanneer verstand en gevoel tot zelfbewustheid zijn gekomen, ‘die dàn vervelende oefeningen hebben doorgeworsteld en aangenamer taak te bestudeeren krijgen’. Doet men dat niet, dan zal men, buitengewone omstandigheden daargelaten, ondervinden, dat het teekenonderwijs te laat begonnen is, te laat ook, omdat bij de vele wetenschap, waardoor reeds ons Lager onderwijs maar vooral onze Middelbare scholen zich kenmerken, den leerling geen genoegzame tijd rest voor voortgezet teekenen; hoeveel te minder dus voor die eerste oefeningen. Want bij allen, van meerderen zoowel als van minderen aanleg, is het *leeren teekenen* een quaestie van tijd.

Dat ‘leeren teekenen’ wil er bij velen nog maar niet in. Dezen meenen, dat de leerling daarvoor een bijzonderen aanleg moet hebben, en heeft hij dien, dan, ja, dan moet er ook een kunstenaar van gemaakt worden. Dat nu is een dwaling, die ik meer bestreden zou wenschen te zien. Gij, die daarin deelende zoo spreekt, doet gij ook alzoo, wanneer uw kind bij geval eens geen aanleg voor wiskunde of taalstudie toont? Zegt ge dan ook: Daar kan niets van komen, daar zullen we dus maar niet mee beginnen; of in het tegenovergestelde geval, koestert ge dan ook maar zoo dadelijk de verwachting, dat uw jongen dan eenmaal een professor zal worden? Neen, niet waar? Maar ge zult, handelende uit de overtuiging, dat uw kind wiskunde, talen en wat dies meer zij moet beoefenen voor zijne ontwikkeling, moet kennen voor het practische leven, hem opleggen die te leeren, zoo goed en zoo kwaad als hij kan. Edoch, gij volgt deze gedragslijn niet ten opzichte van andere leervakken, hier met name het teekenen, *omdat.... gij de noodzakelijkheid daarvan voor de opvoeding van uw kind niet inziet.*

Waar alzoo gebrek aan het noodige inzicht in de opvoeding volgens de eischen eener harmonische ontwikkeling van den mensch bij gegoede en beschaafde lieden valt op te merken, kan het geen verwondering baren, dat de ouders der kinderen uit de lagere volksklassen daarvoor nog minder belangstelling toonen, zoolang totdat zij inzien, dat aanvulling van het geleerde op de Lagere school voor de eene of andere *vak*opleiding noodig is. Dat geldt vooral van het teekenen. Maar wanneer de ouders tot dat besef zijn gekomen, heeft hun kind reeds een vakkeuze gedaan, is al gansche dagen op het werk, heeft dientengevolge de school vaarwel gezegd en moet nu 's avonds na een dag van allerlei loop- of sjouwwerk, wanneer het zijn tijd van rusten en

slapen zou zijn, nog de eerste beginselen van het teekenen leeren. Natuurlijk is dat begin ook hier te laat en is het daarom alreeds niet te verwonderen, dat die teekenstudies bij de meeste leerlingen uit de handwerksklassen zoo weinig vruchten dragen.

Ik herhaal ‘daarom alreeds’, want er zijn nog wel meer redenen op te geven. Voor zoover het teekenen thans hier en daar op de volksschool onderwezen wordt, is het nog te veel als een bijvak beschouwd door hen, die er gebruik van maken, zoowel als door degenen, die daarvoor als leermeesters optreden; waarbij nog komt, dat de eischen, die voor het Lager onderwijs worden gesteld om wettelijke bevoegdheid tot het geven van teekenonderwijs te erlangen, veel te weinig waarborg geven, dat de onderwijzer ‘in spe’ de noodige kennis en kunst zal bezitten, om de leerlingen in verschillende omstandigheden methodisch teekenonderwijs te geven (Zie verder mijn vroeger geciteerde Beantwoording der prijsvraag: ‘Welke is de reden, dat de ambachtstand zoo weinig genegenheid voor het kunstonderwijs toont’, enz.).

De Commissie had dus alle reden, met cursieve letteren voorop te stellen: ‘*Degelijk en methodisch onderwijs worde zoo spoedig mogelijk opgenomen in de Lagere school als verplicht leervak*’ (bladz. 55).

Op dezelfde bladzijde onderaan lees ik de noot: ‘Dit rapport werd ingediend, eer de wet op het Lager onderwijs door de Kamers in behandeling was genomen.’ Onwillekeurig dringen zich bij de lezing hiervan deze vragen opnieuw bij mij op: Waarom is dan toch èn door de Kamers èn door den Minister zoo weinig notitie genomen van dit advies der Commissie? Waarom werd bij de laatste herziening dier wet het Teekenen voor de Lagere school *niet* als verplicht leervak opgenomen? Zou zelfs bij de eerste vertegenwoordigers des lands nog zooveel gebrek aan inzicht, belangstelling, of hoe men 't ook noemen wil, aanwezig zijn, dat ook zij, nog niet van de noodzakelijkheid eener algemeene en verbeterde invoering van dit onderwijs overtuigd, zich vooralsnog niet geroepen achten, daartoe langs wettelijken weg mee te werken? Hoe dit zij, het resultaat hunner beraadslagingen leverde voor ons doel niet anders op, dan dat alle hoofdonderwijzers voortaan ook in het teekenen geëxamineerd moeten zijn (art. 56). ‘'t Komt er nu maar op aan, wat men als zoodanig van hen zal eischen, en hoe dat examen zal ingericht worden’, zeg ik der Commissie na en verwijs daarbij naar hare omschrijving der eischen, die zij in verband met de door haar voorgestelde methode op bladz. 59 van het Rapport heeft omschreven.

Wat in 't bijzonder nog die methode betreft, zij vooral de aandacht gevestigd op het *geheugen-teekenen*, ‘als de eerste schrede tot de vrije compositie’; waarmee ik nog zou wenschen gepaard te zien gaan het veel laten zien en bezien van schoone voorwerpen of bij gebrek aan deze, van afbeeldingen daarvan met bespreking van het schoone, en, als het kunstindustrieele voorwerpen zijn, ook van het nuttige.

Op laatstgemelde bladz. en vroeger de vervaardiging eener Handleiding voor het teekenonderwijs gedenkende, vestigt de Commissie hier de aandacht op eenige verdienstelijke werken, die bij de samenstelling daarvan dienst kunnen doen - of wel deze vooreerst zouden kunnen en moeten vervangen, veroorloof ik mij daarbij te voegen; want genoemde Handleiding kon zich nog wel eens geruimen tijd laten wachten. Het belang van zulke aanwijzingen beamende, merk ik hierbij op, dat die lijst van werken verre van volledig(*) is en gevoegelijk had aangevuld kunnen worden met:

Ulrich Schoop. Praktischer Lehrgang für den Zeichenunterricht in der Volksschule; mit einem Anhange über das Zeichnen in der gewerblichen Fortbildungsschule. Frauenfeld 1871.

Heinrich Weishaupt. Vorlagen zum Elementar-Unterrichte im Freihandzeichnen für Schulen sowie zur Selbstübung; mit erläuterndem Text. München, Merhoff's Verlag 1868.

Idem. -

Eduard Herdtle. Vorlagen-Werk für den Elementar-Unterricht im Freihandzeichnen; im Auftrage der K. Kommission für die gewerblichen Fortbildungsschulen Württembergs. Stuttgart 1873.

Ouvrages adoptés par la Commission nommée par la ville de Paris, pour l'enseignement du dessin dans les écoles municipales:

Cours de dessins, par *Léon Cogniet*, lithographie par *Julien.*

Cours préparatoire, suivant le programme du Gouvernement, idem.

l'Ornement pour tous, par *Carot.*

Cours méthodique d'Ornement, par *Grellet.*

Cours d'ornements, par *Bilordeaux.* Paris, Delarue et fils 1876.

Vere Fosters complete course of drawing, by eminent artists, in 12 parts. London, Marcus Ward and C^{o}.

Industrial Drawing in public schools. The course of instructions prepared by prof. *Walter Smith,* en daarvan in 't bijzonder:

Teacher's manuel of freehand drawing and designing. Boston, 1875.

Tot zoover de buitenlandsche uitgaven, waarvan de lijst bij eenig zoeken in verschillende catalogi zeker nog aanmerkelijk uitgebreid zou kunnen worden. Bovenstaande ken ik echter door persoonlijke inzage of wel eigen gebruik. Op de laatste Parijsche tentoonstelling was er overvloed van gelegenheid, daaromtrent nog vele bijzonderheden op te teekenen, die ik hier echter geen plaats mag gunnen.

Maar, kan gevraagd worden, waarom alleen buitenlandsche uitgaven vermeld? Bestaan er dan geen eigen Nederlandsche werken van dien aard. Ja wel, lezer, maar ik stel mij voor, dat de Commissie bij zichzelve heeft gevraagd: in hoeverre deze voor bovengemeld doel al of niet aanbeveling verdienen, en daarop geen bepaald antwoord heeft

(*) Ik gebruik weder dit woord, sedert mij, na de deswege gemaakte opmerking op bladz. 413 in de December-afl. van 1878 van dit tijdschrift, gebleken is, dat *volledig* identisch kan zijn met *veelledig.* (Zie nader het Schoolblad van 8 April '79.)

willen geven. Dat deze echter bestaan, daarvan had zij, dunkt mij, wel wat meer notitie moge nemen, 't zij dan in goed- of in afkeurenden zin. Dat had tot voorlichting kunnen strekken van hen, die bij voorkeur eerst met uitgaven in eigen taal kennis maken, alvorens naar het werk van vreemden te grijpen. De Commissie had er verzekerd van kunnen zijn, dat wenken in dit opzicht door menigeen zouden zijn op prijs gesteld. Behalve *Anth. Grolman*'s 'Beginselen van het Ornament' had zij m.i. *Molkenboer*'s geschriften over het teekenonderwijs kunnen noemen(*). Mogelijk kon zij bij de indiening van haar Rapport nog geen kennis dragen van de beantwoording der prijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen(†); doch dan zij nu tevens gezegd, dat hetgeen *J.H. v. Duinen* en *Molkenboer* voornoemd daaromtrent in het vorige jaar ter publieke kennisse hebben gebracht, hier ook alleszins vermeldingswaardig mag heeten. Verder bezitten we in *Dr. C.A. Scheltema*'s 'Klassikaal Lijnteekenen' en in *J. Groeneveld*'s 'Ornamenten in lijnteekening'(§) vrij goede voorbeelden ten dienste van ons elementair teekenonderwijs(**).

En nu de middelen, die de Commissie, onafhankelijk van het teekenonderwijs, op de Lagere school reeds zou willen aangewend zien tot ontwikkeling van kunstzin en goeden smaak.

Als zoodanig beveelt zij in de eerste plaats aan *smaakvol ingerichte schoollokalen* (bladz. 60), echter ook reeds door haar genoemd onder de middelen van teeken-onderwijs (bladz. 57); vervolgens *geïllustreerde schoolboeken* en *wandplaten*, met mondelinge mededeelingen tot opheldering daarvan (bladz. 61). Zeer terecht wordt hierbij opgemerkt, 'dat zulke middelen, hoewel langzaam toch op den duur ook het zekerst medewerken tot de beoogde ontwikkeling van den leerling; dat van dezen, op nog jeugdigen leeftijd, geen onafgebroken opmerkzaamheid bij het onderwijs kan gevergd worden, - maar dat het dan ook een vrij wat betere verpoozing voor hem zal zijn, rondkijkende, schoone wandplaten te zien dan zich blind of bijziende te staren op louter wit stukadoorwerk.'

Van geïllustreerde *school*boeken weten wij nog weinig hier te lande.

(*) Zie o.a. W.B.G. Molkenboer. Eenige bladzijden over het Natuurteekenen; met een voorbericht van Dr. D.J. Steyn Parvé. Amsterdam, Brinkman, 1878.

(†) Deze prijsvraag luidde: 'De Maatschappij verlangt in een beknopt geschrift, op aangename en bevattelijke wijze gesteld, aangewezen te zien: Vooreerst wat thans aan de ontwikkeling van het schoonheidsgevoel op de Lagere school ontbreekt en hoe dit verholpen kan worden; vervolgens wat ook bij voortgezet onderwijs noodig, nuttig en uitvoerbaar is, om den kunstsmaak te vormen, de kunstvaardigheid te vermeerderen en de juiste toepassing van de kunst op voorwerpen van dagelijksch gebruik te bevorderen.'

(§) Beide uitgegeven bij Brinkman te Amsterdam.

(**) Bij het drukken dezes ontvang ik een nieuwe uitgaaf, nl. 'Elementaire Klassikale Teekenmethode voor de Lagere of Volksschool', door G. Bes, Groningen 1879. (Zie mijne recensie daarvan in 'Het Schoolblad'.)

Rekent men daaronder echter ook de vele kinder-prentenboeken, dan dient geconstateerd, dat er bij dezen in den laatsten tijd merkbare vooruitgang is. Men schatte ook dit middel tot opwekking en vorming van goeden smaak bij het kind niet gering en wensche liever mee, dat in dien zin ook weldra op de eigenlijk gezegde schoolboeken dat oordeel van toepassing zij(*). Enkele der jongste uitgaven van wandplaten voor onze volksschool laten zeker weinig of niets meer te wenschen over; geen wonder echter, wanneer men daarbij het bewijs ziet der medewerking van onze artisten, waaronder van den eersten rang(†). Dat is het ware en gewaardeerde middel. Mochten toch meer kunstenaars hunne gaven ook op die wijze aan het welzijn hunner jeugdige medemenschen wijden, en meer uitgevers den moed en lust hebben, met zulke werken de hulpmiddelen van ons volksonderwijs te verrijken! Zeggen we het allen der Commissie na: 'Het beste is in dezen nauwelijks goed genoeg. Maar al te veel wordt de smaak bij (onze) kinderen reeds bedorven door smakeloos gedrukte en walgelijk gekleurde prenten... Liever geen afbeeldingen dan platen, die slecht geteekend en slecht uitgevoerd zijn' (bladz. 61).

Waar zullen intusschen onze onderwijzers de gelegenheid vinden, om ook de gewenschte kunde in het teekenonderwijs op te doen, ten einde ook behoorlijk mee te kunnen werken aan de voorgestelde middelen tot verbetering en verbreiding van kunstzin, en tot voorbereiding van kunstindustrieel onderwijs bij ons volk?

Ziedaar nog een vraag van belang, waarop door de Commissie werd geadviseerd, de localiteit en hulpmiddelen, daarvoor noodig, te verbinden aan de reeds bestaande of nog te stichten Rijkskweekscholen voor onderwijzers; daar het teekenonderricht op te dragen aan speciale teekenleeraren, die, zoolang zij niet anders te vinden zijn, gezocht (en ook nog wel gevonden) kunnen worden onder hen, die een acte in het handteekenen hebben voor ons Middelbaar onderwijs, enz. (bladz. 59 en 60). Zeker het beste, wat men raden kan, zoolang de toestand in zake het voortgezet teeken-onderwijs hier te lande zoo blijft, als in vorige bladzijden werd geschetst.

Dat de Commissie echter ook in dien toestand nog langs anderen weg verbetering wenscht, blijkt uit de hervormingen, die zij heeft voorgesteld aangaande *het teeken-onderwijs op de Middelbare school* (bladz. 62-66). Daaronder verstaat zij niet alleen de Burgerdag- en Hoogere Burgerschool, maar ook het Gymnasium, de Burgeravondschool, de Industrie-, Ambachts- en Teekenscholen. Aangezien nu de beide eerstgenoemden en, zoo men wil, ook de Burgeravondschool, het Middelbaar onderwijs hier te lande vertegenwoordigen, het Gymnasium

(*) De firma Wolters te Groningen is thans bezig met een geïllustreerde uitgaaf der bekende serie leesboekjes van Leopold, welke als zoodanig hier bijzondere aanprijzing verdient.

(†) Zie de uitgaven van IJkema te 's-Hage.

daarentegen als een inrichting van Hooger onderwijs geldt en de laatstgenoemden meer bijzonder vakscholen zijn - moeten we hier aan den naam ‘middelbaar teeken-onderwijs’ een ongewoon ruime beteekenis hechten. Misschien was voor de Commissie zulk een samenvatting van die in doel zoo uiteenloopende inrichtingen voor de behandeling van de onderwerpelijke zaak het beste; doch ik blijf daartegenover de wenschelijkheid stellen, om bij eene eventueele reorganisatie van ons *Middelbaar onderwijs* dit enkel te baseeren op de eischen eener algemeene opleiding en daarnevens het *vakonderwijs* bij eene afzonderlijke wet te regelen. Het kunstindustrieel element zal dan ook beter tot zijn recht kunnen komen, zoowel aan de inrichtingen van lager als van hooger teekenonderwijs. Zooals de indeeling nu is, moet het vakonderwijs door de noodzakelijke vooropstelling van de eischen eener algemeene opleiding aan onze inrichtingen voor Middelbaar onderwijs schade lijden, gelijk de ondervinding dan ook reeds maar al te duidelijk, vooral bij de Burgerdag- en avondscholen, heeft geleerd; want deze beantwoorden noch aan het doel, noch aan de behoefte. Het doel harer stichting toch was, ook aan het volk gelegenheid tot voortgezette algemeene ontwikkeling te geven, en de behoefte van het volk spreekt zich immer meer uit in den wensch naar meerdere en betere gelegenheid voor vakopleiding. Vandaar uitbreiding van het Burgeravondschool-onderwijs door toegevoegde cursussen in het teekenen hier - instandhouding van vroegere Industrie- en Teekenscholen dáár - en oprichting van Ambachtsscholen, door particuliere vereenigingen gesteund, door gemeentelijke en provinciale subsidiën elders. Zelfs de Regeering werkte aan deze nog partieele pogingen, om in die behoefte te voorzien, mede door herhaalde malen toe te staan, voor de bij de wet geëischte Burgerschool een Ambachts- of een Teekenschool in de plaats te stellen.

Evenwel is daarmee op lange na nog niet behoorlijk voorzien in de behoefte bij de handwerks- en de burgerklassen aan vakonderwijs in 't algemeen en kunstindustrieel onderwijs in 't bijzonder. Onder ‘vakonderwijs’ versta men hier het gelijktijdig onderwijs in de theorie en de practijk van de hoofdvakken dier nijverheid, welke door bovengenoemde standen in ons land vertegenwoordigd en beoefend wordt, de industrie dus in technisch èn artistiek opzicht, waarvan alzoo de kunstindustrie weder een hoofddeel vormt.

Nu is het bekend, dat de Ambachtsscholen hier te lande haar ontstaan te danken hebben aan het streven van particuliere vereenigingen en personen, om vakonderwijs in voornoemden zin te erlangen, en dat zij dit geven, voor zoover het mogelijk is, in een driejarigen cursus, aansluitende bij het onderwijs der hoogste klasse van de gewone Lagere school. De wijze, waarop zij in technische richting werkzaam zijn, mocht ook den lof der Commissie verwerven; het artistiek gedeelte van haar onderwijs laat echter nog te wenschen over, hetgeen de Com-

missie vooral aan de nog onvoldoende hulpmiddelen bij dat onderwijs toeschrijft. Als directeur en leeraar van een dier inrichtingen las ik dit oordeel met veel belangstelling, doch zou het meer op prijs stellen, indien het zich had gegrond o.a. ook op een bezoek der Commissie aan mijne school, die in het teekenonderwijs een ietwat anderen weg volgt dan hare zusterinstellingen. Als voorstander van subsidieering dezer scholen, ook door den Staat, dank ik echter de Commissie voor haar krachtig advies te dien opzichte, aan dat oordeel nog toegevoegd - zie nader het Rapport op bladz. 64-65. Nochtans kan ik ook hier niet nalaten een aanmerking te maken, nl. dat zij op die bladzijden de gunstigste gelegenheid, om de door haar ook gewaardeerde *Ambachtsscholen* van dienst te zijn en voor haar doel dienstbaar te maken, voorbij liet gaan, niettegenstaande die gelegenheid door haarzelf voor de hand wordt gelegd.

Wat toch lezen we onmiddellijk na het voorgaande? Dit: ‘Op de *Burgerdag*- of *avondschool* en op de *teekenschool* gelooven wij dat het zelfs met den besten wil en de beste hulpmiddelen onmogelijk is, een alleszins bevredigend vakonderwijs in het kunst-ambacht te geven. Indien de voorbereiding daartoe werkelijk in overeenstemming zal zijn met de eischen des tijds, dan behoort dat vak-onderwijs op een afzonderlijk daarvoor te stichten school de haar toekomende plaats te verkrijgen.’

Nu vraag ik: waarom daarvoor *afzonderlijke* scholen gewenscht, wanneer er reeds eenige bestaan, die, eenmaal met de noodige hulpmiddelen toegerust, vakonderwijs ook in het *kunst*ambacht zouden kunnen geven, en dit meer en beter dan eenige andere bestaande inrichting, doordat zij het theoretisch en, zooveel het maar eenigszins doenlijk is, ook practisch zouden doen? Let men daarbij op de programma's van onderwijs dier scholen, met name van die te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Arnhem, dan ziet men, dat daar reeds nagenoeg alles onderwezen wordt van hetgeen de Commissie, blijkens hare omschrijving op bladz. 65 en 66, onder het hier besproken voortgezet teekenonderwijs wenscht opgenomen te zien. Waarom dan niet liever geadviseerd om die inrichtingen en hare programma's uit te breiden en in 't bijzonder dienstbaar te maken ook aan kunstindustrieel vakonderwijs, liever dan door eventueele oprichting van afzonderlijke scholen voor laatstgemeld doel versnippering uit te lokken van krachten, die èn finantieel èn intellectueel nog alles behalve overvloedig in ons land aanwezig blijken te zijn? Door de uitbreiding van eenige reeds bestaande Ambachtsscholen en de stichting van enkele nieuwe daarbij in de voornaamste steden en streken van ons land, met theoretisch èn practisch, technisch èn artistisch onderwijs, met de noodige localiteit en leermiddelen, zou reeds veel gedaan zijn van hetgeen de Commissie tot stand gebracht wil zien door afzonderlijke scholen, welker stichting nog eerst zou moeten voorbereid worden.

Dit betoog geldt ook voor de *Meisjes- handwerk- en industriescholen*, die onbegrijpelijkerwijs door de Commissie hierbij hoegenaamd niet in aanmerking zijn genomen. Zonder hare reeds vroeger geciteerde waardeering van de vrouwelijke handwerken zou het den schijn hebben, alsof zij in laatstgenoemde inrichtingen geen belang stelt. Ik denk hier dus enkel aan een onwillekeurig verzuim.

IV.

Terwijl alzoo op een bestaanden, deugdelijken stam de hier te lande nog nieuwe tak van het kunstindustrieel onderwijs kon worden geënt, welke hierdoor spoediger en zekerder vruchten kan leveren dan anders mogelijk is - zou men op een daarvoor afzonderlijk en met zorg aangelegd terrein de kiem kunnen kweeken van een inrichting voor *zuiver kunstindustrieel onderwijs in al zijn omvang*, zooals door de Commissie op bladz. 66-78 van haar Rapport er eene omschreven is. Wie zou, afgescheiden van mogelijk verschil van inzicht omtrent sommige détails der uitvoering, niet zulk een instelling wenschelijk achten, na al hetgeen hier is voorafgegaan, waaruit men kan zien, hoe noodig zij is!

Hoedanig echter zoo'n zuiver en omvangrijk kunstindustrieel onderwijs in te richten? Zooals in antwoord daarop reeds meermalen gedaan werd, is ook de Commissie begonnen met op de voorbeelden te wijzen, die daarvan sinds langeren of korteren tijd reeds elders bestaan, met name in Engeland en Oostenrijk. Zoo de belangstellende lezers hetgeen ik daarvan in vroegere artikelen in dit tijdschrift meedeelde, wil vergelijken met hetgeen de Commissie in haar Rapport ervan heeft gezegd, zal hij zien, dat ik mij in noodelooze herhalingen zou begeven, indien ik de desbetreffende bladz. 67-70 in bijzonderheden naging. Het zij dus genoeg hier even te herinneren, dat die inrichting neerkomt op de stichting van een *Centrale school voor Kunstnijverheid*, tevens *Kweekschool voor leeraren*, en van een *Museum voor Kunstnijverheid.*

Beginnen we, aan de hand van het Rapport, de laatstgenoemde zaak het eerst te beschouwen; doch neen - want ik zou letterlijk kunnen overschrijven, wat de Commissie daarvan heeft geboekt; dus leze men liever in het rapport zelf de bladz. 70-73, welke in aangenamen en zeer duidelijken vorm dienaangaande denkbeelden weergeven, die allicht velen onvoorwaardelijk zullen deelen.

Dit is, wat mij betreft, grootendeels ook het geval met hetgeen de Commissie voorstelt omtrent de Centrale school voor Kunstnijverheid, dat zeker menigmaal een blijk van instemming zal ontlokken, maar hier en daar ook nog aanleiding tot vragen en bedenkingen geven. Vandaar nog eenige kantteekeningen bij bladz. 73-83 van het Rapport.

Zoo b.v., waar op de eerste dier bladzijden in eene omschrijving wordt getreden van de kunstenaars, die aan zulk een inrichting moeten worden gekweekt, ‘kunstenaars, wier fantasie en schoonheidsgevoel in den ruimsten zin ontwikkeld zijn, *en die de artistieke bewerking van het*

materiaal, *in overeenstemming met de technische eischen*, *volkomen meester zijn*' - een omschrijving, waarvan ik het laatste aldus onderstreep - om vooral de aandacht te vestigen op de noodzakelijkheid, dat *industrieele* kunstenaars ook technische kennis en vaardigheid behooren op te doen. Men zij daarom de Commissie dankbaar, dat zij, in verband met dezen eisch, op bladz. 77 ook voorschrijft 'practisch onderwijs in de beoefening van al die kunstambachten, waarvan de techniek in ons land is verwaarloosd, zooals het beeldsnijden, het ciseleeren, het graveeren in hout, de vervaardiging van het émail, enz.'. Men zij haar daarvoor dankbaar, herzeg ik, maar... niet voldaan, ook al acht zij het wenschelijk, 'aan de school nog een scheikundig laboratorium te verbinden, voor onderzoek en proefnemingen op het gebied van de fayence, porselein en émailkleuren, glazuren, enz.'. Want dat is niet genoeg. *Alle* kunstambachten, ook die, welker techniek wellicht in ons land niet is verwaarloosd, behooren in dat practisch onderwijs te deelen. Doch wijl het niet doenlijk zou zijn, al dat onderwijs aan de School te verbinden, zou ik bij de op bladz. 76 opgegevene bepalingen voor de toelating tot zulk een centrale en hoogere inrichting van kunstindustrieel onderwijs nog deze wenschen: dat elke leerling zich verbindt minstens één kunstambacht voor zijn onderricht te beoefenen, in een werkplaats, gekozen in overleg met de Leeraren, met medeweten van Bestuurders der School, die zich daarvoor met verschillende welgezinde en zaakkundige patroons zouden dienen in betrekking te stellen. Want acht de Commissie het 'gebiedend noodzakelijk', dat de toelating op de School voorloopig geschiede, opdat het eerst blijke, dat de leerling den vereischten aanleg bezit (voor het *artistieke* gedeelte van zijn vak, lees ik hiertusschen) en ijver toont, alvorens hij definitief als leerling wordt ingeschreven, even noodzakelijk komt het mij voor, dat men zich waarborge, dat de leerling zich ook geschikt en geneigd toont, om de techniek van zijn vak te beoefenen. Dat is wellicht het eenige afdoende middel, om de reeds vroeger gelaakte eenzijdige vorming van de kunstindustrieelen in theorie of practijk, als artist of als technicus, tegen te gaan.

In dezen gedachtengang opnemende het denkbeeld, ook door de Commissie ter sprake gebracht, om de vorming van den industrieelen kunstenaar te bewerkstelligen aan een Academie van Beeldende kunsten, geloof ik met haar, dat, al wordt bij den kunstindustrieel een soortgelijke kunstvaardigheid vereischt als bij den beeldenden kunstenaar, die kunstvaardigheid, ook blijkens het bovenstaande, bij genen 'in een andere richting' moet ontwikkeld zijn dan bij dezen, - en dat het daarom wenschelijk is, het onderwijs in de kunstnijverheid aan de Centrale school afgezonderd te houden van dat in de 'zuivere' of 'vrije' beeldende kunsten, zooals dat ten opzichte van een Museum voor Kunstnijverheid in het Rapport is betoogd.

Verder de wenschelijkheid vooropgesteld zijnde, dat de School en het

Museum voor de kunstnijverheid vereenigd zijn, qualificeert de Commissie de vraag: ‘of de school tot het museum of wel het museum als hulpmiddel bij het onderwijs aan de school zal behooren’, terecht als een quaestie van ondergeschikt belang. Daar zij echter, ‘met het oog op den zooveel kleineren omvang der in ons land te stichten inrichting’ (in vergelijking met soortgelijk bestaande in het buitenland), toch partij kiest voor ‘de school als behoorende tot het museum’, kan het goed zijn, voor en aleer in dezen door anderen wordt gekozen, te herinneren aan het mogelijke voordeel, dat de stichting van een School met daaraan ondergeschikt Museum voor ons land heeft. Het komt mij voor, dat de aanschaffing van voorwerpen voor het museum in dien zin, als door de Commissie zelf op bladz. 70 is omschreven, daardoor als vanzelf zou gewaarborgd zijn, en dat de geheele organisatie van de gecombineerde inrichting zoodoende met meer spoed en zekerheid te bewerkstelligen is.

In overeenstemming met het in mijn voorlaatste artikel gegeven antwoord op de vraag: Wat is kunstindustrie? en met de daarbij gemaakte opmerkingen over haar nauw verband met de eigenlijk gezegde ‘beeldende kunsten’, komt mij de door de Commissie aangegeven indeeling van het hier bedoelde ‘hooger kunstindustrieel onderwijs’ in *drie* hoofddeelen: die der bouwkundige, beeldhouwkundige en schilderkundige afdeelingen - als de meest rationeele voor. Bij de nadere toelichting, die de Commissie nog van de vakken geeft, welke in die drie afdeelingen met name dienen te worden vermeld, mis ik echter het Schetsteekenen, zoo nuttig bij theoretische studiën zoowel als bij practische uitvoeringen - en het Teekenen naar de natuur, van ornementeele motieven, met oefeningen in het styl(is)eeren daarvan. Verder zou ik onder de bijvakken, sub 1°-10° op bladz. 76 vermeld, nog een plaatsje willen gunnen aan Natuurlijke historie en Botanie, Aesthetica, Mythologie en Symboliek, welke vakken der Commissie ook niet onverschillig zijn, getuige hare vermelding daarvan op bladz. 27 b.a. in het rapport - alsmede aan de studie van de wettelijke regelingen betreffende handwerksnijverheid en fabriekswezen, in zooverre deze ook van invloed zijn op de productie van kunstindustrieele voorwerpen en op de toestanden van desbetreffende bedrijven.

Ten slotte vestigt de Commissie nog de aandacht op het centrale karakter van de geheel door haar voorgestelde inrichting (bladz. 78).

Dit geschiedt daar blijkbaar in de onderstelling en met de bedoeling, dat dit karakter in alle opzichten een aanbeveling zij. Trouwens, de geheele in het Rapport voorgestelde organisatie draagt de blijken van een centraliseerenden geest, die, ofschoon wellicht 't meest overeenstemmende met den geest des tijds, daarom volstrekt nog niet gezegd is de beste te zijn, waardoor de Commissie zich in dezen had te laten leiden.

Het is toch een opmerkelijk en genoegzaam gekend feit, dat vele bloeitijdperken in de kunst zoowel als in de nijverheid bij verschillende volken samenvallen met perioden van een in het staatkundige en het maatschappelijke heerschenden geest van *de*centralisatie. Denken we eens aan oud-Griekenland, welks kleine staten zich nimmer tot één groot, van uit één centrum beheerscht rijk hebben kunnen of willen vervormen. En was er ooit schooner ontwikkeling, ook in de kunstindustrie, dan dáár? Stellen we ernevens het groote, machtige Romeinsche volk, dat zelfs de meest heterogene natiën wist samen te binden tot ééne massa, geregeerd van uit het alles met zich vereenzelvigende Rome, door een allen overheerschenden Caesar. Hoe nietig in eigen vinding en kracht zijn de artistieke daden van dat volk in vergelijking met die, welke zij op het gebied der techniek hebben verricht! Eerst later, wanneer in datzelfde Italië een tal van in handel en nijverheid wedijverende gemeenebesten de plaats van het vroegere keizerrijk inneemt, zien we daar de schoonste kunst- en kunstindustrieele scheppingen voortgebracht.

Gaan we de geschiedenis der beschaving van Frankrijk en Duitschland na, dan zien we bij het ontstaan van de meest oorspronkelijke stijlen der Gallo-Germaansche volkeren - het Romaansch en het Gothiek - staat en maatschappij geregeld en geregeerd als vrije gemeenten, zich verzettende tegen den geest van centralisatie, welke van Fransche koningen en Duitsche keizers uitging. De latere regeeringen van Lodewijk XIV, XV en XVI, vooral van den eerstgenoemde, met zijn ‘l'état c'est moi’, zijn ondanks den schijnbaren bloei in kunst en nijverheid tijdperken van geforceerde, onnatuurlijke ontwikkeling in de geschiedenis van Frankrijk's beschaving. - En wie bemerkt niet, dat de zoolang gezochte, thans tot stand gebrachte, staatkundige eenheid van het Duitsche volk volstrekt niet gepaard gaat met grootere krachtsontwikkeling op het gebied van zijn nijverheid en kunst? Integendeel ziet men deze daar onder den militair heerschenden geest van centralisatie met achteruitgang bedreigd.

Ook ons eigen heden en verleden geeft waarschuwingen, om in zaken van kunst en nijverheid niet te veel centraliseerend te werk te gaan. Waren wij, Nederlanders, ooit krachtiger en oorspronkelijker en hebben wij ooit meer en beter geproduceerd op het gebied der kunstnijverheid, dan met den *niet* centraliseerenden geest, in staat en maatschappij, van ons land tijdens de 16de en 17de eeuw?

Met zulke lessen der geschiedenis voor oogen kan het menigeen als een bedenkelijk feit voorkomen, dat, nu reeds sedert verscheidene jaren hier te lande, met andere antecedenten dan bovenbedoelde, vruchteloos schijnt gestreefd te worden naar een herstelling van den ouden luister onzer kunstindustrie - nu een eerste, doortastende proefneming met staatshulp in kunstzaken als mislukt is te beschouwen, desniettegenstaande opnieuw een voorstel wordt gedaan, thans geldende

een herschepping onzer kunstnijverheid door middel van eene centralisatie, zooals alleen van de Regeering kan bewerkstelligd worden.

Doch onze tegenwoordige staatkundige en maatschappelijke toestanden zijn heel wat anders dan die van vóór 2- à 3honderd jaren, en met het oog hierop is dan ook dat beroep op Regeeringshulp in deze en zoo menige andere zaak van algemeen belang tot op zekere hoogte wenschelijk, ja, zelfs noodzakelijk. Men ga hierbij echter niet meer centraliseerend te werk dan noodig is. Centralisatie gelijkt een stroom, die, hoe langer men zich daarop laat drijven, des te zorgeloozer en onkundiger maakt omtrent koersen en klippen, waarin het vaartuig verzeilen of waarop het schipbreuk lijden kan; want slechts weinigen houden de wacht en velen slapen in. Of centralisatie is als een voertuig, getrokken door wel is waar krachtige paarden, doch al wie ermee rijdt moet de teugels overlaten aan enkelen, of wel aan slechts één, die allen leidt, waarheen hij wil, en dat ook wel eens langs verkeerde wegen en naar ongewenschte plaatsen doet.

Daarom is het aan te bevelen, dat men middelen in eere houdt, welke ons, bij al te groot vertrouwen op de vaderlijke zorgen eener immers ook feilbare Regeering, herinnert aan eigen kracht en eigen plicht - en zulk een middel is vooral het *particulier initiatief*.

Dat deze factor ondanks de boven geconstateerde verandering onzer toestanden zich, ofschoon zwakker dan vroeger, nog bij vele zaken met vrucht gelden laat, acht ik een verschijnsel in onze moderne samenleving, waarop hier niet alleen de aandacht gevestigd, maar waarvan ook gebruik dient gemaakt te worden. Vooral schijnt mij dit voor de zaak der kunstindustrie van belang, te meer wijl dat initiatief zich daarbij reeds bij meer dan ééne daad gunstig heeft doen kennen. De Commissie heeft daarvan zelf, op bladz. 67 van haar Rapport, deze getuigenis afgelegd, ‘dat reeds de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, bij gelegenheid van haar 100 jarig bestaan, in het Paviljoen te Haarlem een Museum heeft geopend van kunstindustrieele producten, enz.... en daarmede tevens een uitnemenden wenk gegeven aan onze Regeering’. Onmiddellijk daarop lezen we: ‘De Regeering stelle dus, en dat liefst zoo spoedig mogelijk voor het publiek een Centraal Kunst-nijverheid-museum open en wel op zulk een ruime schaal, dat daardoor in de behoeften van geheel het land voorzien wordt. En zij opene voor den aanstaanden kunst-industrieel daarenboven een degelijk ingerichte school.’

Hoe dat Museum en die School volgens de Commissie zouden ingericht moeten zijn, weten we reeds.

Uit niets blijkt echter, dat zij daarbij geprofiteerd zou willen zien van hetgeen door bovengenoemde Maatschappij of andere particuliere vereenigingen ter bevordering van de kunstindustrie reeds in het aanzijn werd geroepen. Dit bevreemdt mij. Zooals vroeger bij de bespreking

der Ambachtsscholen laat zij ook hier een gunstige gelegenheid voorbijgaan, om in goeden zin te concentreeren, d.i. de Regeering met particulieren samen te laten werken, ten einde versnippering van krachten te voorkomen, en laatstgenoemden gelegenheid te laten, hun pogen door staatshulp versterkt en bevestigd te zien. Het is mij niet bekend, hoe de Maatschappij van Nijverheid daar zelf over denkt; doch haar zustervereeniging, die ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid, gaf van dien wensch dezer dagen openlijk getuigenis bij monde van haar Hoofdbestuur, dat zijn prae-advies bij punt *b*(*), 'twelk ten opzichte van de hoofdzaken van instemming getuigt met de conclusiën van het Rapport der Rijkscommissie, met deze zinsneden besluit:

'Het Hoofdbestuur meent de Algemeene Vergadering op grond van het bovenstaande(†) te mogen aanraden te besluiten, het Hoofdbestuur op te dragen zich tot de Regeering te wenden met verzoek de oprichting van:

1°. een Normaalschool(§) voor teekenonderwijzers, in het bizonder met het oog op de kunstindustrie;

2°. eene Kunstindustrieschool ten dienste van allen, die hunne krachten en talenten ten bate der industrie willen aanwenden;

beiden te Amsterdam, ten spoedigste voor te bereiden, *en met de Maatschappij van Nijverheid te Haarlem in overleg te treden omtrent de verplaatsing van het Kunstindustrie-museum* van Haarlem naar *Amsterdam*' (Ik onderstreep.).

Ik ben benieuwd te weten, wat hierover door de afdeeling 's-Gravenhage dier Vereeniging zal worden te berde gebracht. Deze toch zal wel niet in gebreke blijven, eraan te herinneren, dat in laatstgemelde stad al sedert jaren pogingen zijn aangewend, om aan hare Academie van Beeldende Kunsten een kunstindustrieel onderwijs te verbinden, waarvan de afzonderlijke cursus voor leerlingen ter opleiding van teekenleeraren bij het Middelbaar Onderwijs als de eerste uiting kan worden beschouwd. Ja, zelfs werd reeds, ik meen in 1876, een in détails uitgewerkt programma van hervorming en uitbreiding van dit academisch onderwijs in voormelden zin opgemaakt, hetwelk enkel op gunstige omstandigheden ter uitvoering wacht, en dat dan, ofschoon niet alles, toch het meeste zou geven van hetgeen ik met de Rijks-commissie zou wenschen.

Droeg die Commissie hiervan geen kennis, of achtte zij ondanks al die pogingen in de *hof*stad de *hoofd*stad alleen de eer eener centrale instelling voor kunstnijverheid waardig? In dat geval zou het niet overbodig zijn geweest, hiervan eenige rekenschap te geven; want

(*) Zie zijn jongsten Beschrijvingsbrief voor de a.s. 28ste algemeene vergadering te Tiel.
(†) Zie bladz. 5-7 van dien Beschrijvingsbrief.
(§) Opmerkelijk ook, dat hier in plaats van Centraal Normaal gelezen wordt.

Amsterdam verdient in menig oog die eer niet(*). Kunst en nijverheid zijn daar bijzaken in vergelijking van den handel, die er alles beheerscht. De Rijks-academie van Beeldende Kunsten, die daar ook al gevestigd is, bloeit er niet. De Haagsche Teeken-academie, ofschoon maar een particuliere instelling met een Gemeentelijke subsidie, produceert meer. Trouwens werken daartoe mede plaatselijke toestanden en de maatschappelijke samenstelling onzer residentie, die zeker evenzeer de kunstindustrie als de kunst ten goede zouden komen.

Doch laat ik hierbij niet te lang stilstaan. In het résumé, waarmee de Commissie de tweede afdeeling van haren arbeid besluit, bemerk ik, dat zij er niet van spreekt, en vat dit op als een teeken, dat zij van de keuze der plaats nog geen principieele quaestie heeft willen maken.

Het slot van het Rapport is gewijd aan *de Kunstindustrieele vakscholen of succursalen in de provinciën* (bladz. 78-82).

Daarover is sub IV van dit geschrift reeds een en ander gezegd. De Commissie wenscht van de bestaande Burger-, Ambachts- en Teekenscholen inrichtingen ter *voorbereiding* van het eigenlijk kunstindustrieel onderwijs te zien. Wat de (jongens-) Ambachts- en de (meisjes-) Industriescholen betreft, heb ik trachten aan te toonen, dat deze alreeds niet meer tot dat voorbereidings-, maar tot het *vakonderwijs* moeten gerekend worden, en als zoodanig eene uitbreiding zouden kunnen erlangen - ook, en dat niet het minst, ten bate van het door de Commissie hier voorgestelde kunstindustrieel onderwijs in afzonderlijke vakscholen. Zooals reeds nu Hoogere Burgerscholen met drie- en met vijfjarigen cursus bestaan, zoo zouden er ook tweeërlei vakscholen kunnen zijn of - wat mij met het oog op een spoedige en min kostbare uitvoering beter voorkomt - vakscholen met twee afdeelingen, waarvan de *lagere* ingericht met een dag-cursus voor voorbereidingsonderwijs en een ochtend- of avondcursus voor voortgezet onderwijs, de laatste met het oog op de behoeften van aankomende handwerksknapen en meisjes; de *hoogere* afdeeling, met geheelen dagcursus, ingericht voor de verdere opleiding van toekomstige opzieners en werkbazen, patroons en patronessen in industrieele bedrijven. De bovengenoemde, in eenige voorname plaatsen des lands reeds bestaande vakscholen, die thans slechts op een driejarigen leeftijd zijn ingericht, zouden dan het eerst in aanmerking mogen komen, om door uitbreiding van hun onderwijs met nog drie leerjaren de plaats van de door de Commissie bedoelde, afzonderlijke kunstindustriescholen in te nemen. En om te zorgen, dat die inrichtingen in de hoogere afdeeling dan ook aan de eventueele eischen eener meer speciaal *technische* zoowel als aan die eener meer bijzonder *artistieke* opleiding kunnen voldoen, zou men dat onderwijs dier hoofdafdeeling

(*) Zie ten bewijze daarvan een desbetreffend Rapport der Commissie uit de afdeeling 's-Gravenhage der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid.

ot op zekere hoogte nog kunnen splitsen in twee neven-afdeelingen: een voor de meer *constructieve* en een voor de meer *decoratieve* bedrijven, en met het oog daarop enkele dubieuse leervakken facultatief kunnen stellen.

Wat in dezen meer bijzonder de Ambachtsscholen betreft, heb ik mij door het ontwerpen van zulk een ongetwijfeld samengesteld programma van de mogelijkheid der uitvoering daarvan aan ééne inrichting overtuigd, en zou dit desverlangd ook anderen willen doen. Beperkte plaatsruimte belet mij, het hier met nog meer bijzondere opmerkingen in te lasschen.

Met het vorenstaande is echter niet de staf gebroken over het door de Commissie beoogde, maar slechts eene andere wijze van uitvoering voorgesteld. Hier zij herinnerd aan het spreekwoord: 'Beter een half ei dan een ledige dop.' Wat de Commissie vraagt, komt neer op een kostbaar stel afzonderlijke *kunstindustrie*scholen, afzonderlijk zoowel voor het voorbereidings als voor het eigenlijke vakonderwijs, welke de bestaande vakscholen voor *technisch* onderwijs niet overbodig, maar zooveel te meer aanspraak zouden doen maken op uitbreiding van dat onderwijs, om ook aan hen, die de Polytechnische school niet kunnen bezoeken en voor wie het thans bestaande vakonderwijs niet voldoende is, de opleiding te geven, die hun toekomt. Want evenals men erop dient te rekenen, dat vele toekomstige kunstindustrieelen de hoogere inrichting van kunstonderwijs niet zullen kunnen of behoeven te bezoeken, evenzoo moet men erop bedacht wezen, dat er vele technische vakbeoefenaars zijn, die zich met minder dan polytechnisch onderwijs mogen of moeten tevreden stellen, en... dat mindere met hetzelfde recht kunnen vragen, als het voor hunne meer artistieke vakgenooten wordt gevraagd. Doch, wijl het nog zeer lang kan duren, voordat aan al die wenschen van vakopleiding zal zijn voldaan, en het een onbillijkheid jegens dezen zou zijn de wenschen van genen alleen in te willigen, komt mij een combinatie van vakonderwijs, als boven omschreven is, het best uitvoerbaar voor.

Zulk een gecombineerd technisch en artistisch onderwijs nu zou in elk onzer provinciën door minstens ééne inrichting vertegenwoordigd moeten zijn. In verband met mijn betoog op bladz. 264 en 265 zou ik deze bij voorkeur als een gemeentelijke instelling, met provinciale en rijkssubsidie, opgericht zien. De Regeering zou, met het oog op het belang, dat het geheele land daarbij heeft, eene *wet op het vakonderwijs* kunnen 'daarstellen' en verder doen, wat in het Rapport op bladz. 81 o.a. is geadviseerd. Zooals op een vorige bladzijde door de Commissie terecht wordt opgemerkt, moet aan de Gemeenten, die dan tot oprichting van een vakschool zouden verplicht zijn, gelegenheid worden gelaten, die ook in te richten overeenkomstig de speciale toestanden en behoeften der plaatselijke en gewestelijke nijverheid. Men zie verder bladz. 80.

Evenzoo verwijs ik, ten blijk van instemming met zoo menige nuttige

opmerking en zoo menigen behartigenswaardigen wenk, nog naar bladz. 82 - met uitzondering natuurlijk van die zinsnede, waarin nog eens als der Commissie vaste overtuiging wordt uitgesproken: ‘dat *alleen de Regeering* de voorgestelde maatregelen nemen kan’.

Daartoe kunnen, daartoe moeten wij allen medewerken.

Zóó zij het!

Ik meen deze recensie (?) van een verslag, dat onder de behandeling gebleken is, zooveel stof tot opmerking te geven, niet te mogen eindigen, zonder den samenstellers daarvan en ook den lezer van dit artikel rekenschap te hebben gegeven van de wijze, waarop ik hierbij ben te werk gegaan.

Had ik recht, een Rapport, dat werd opgesteld ten gevolge eener speciale opdracht van hooger hand en dus ook in die hand werd neergelegd, te beschouwen als tevens aan het publieke oordeel overgeleverd? Hierop behoeft het antwoord niet twijfelachtig te zijn. De Rijkscommissie heeft in haar slotwoord zelf haar arbeid aan het oordeel van deskundigen onderworpen, ‘in de hoop, dat hun critiek daaraan die volledigheid zou bijzetten, welke noodig en wenschelijk zal blijken te zijn’.

Ik heb den moed gehad, te trachten zoo'n ‘deskundige’ te zijn. Moge het blijken geen *over*moed te zijn geweest. Met dezelfde bedoeling, waarmee de Commissie zich bereid heeft verklaard, ‘alle gegronde bedenkingen als zoo vele verbeteringen toetejuichen’, bied ik haar en het publiek deze aan, omdat ook ik wensch mede te werken tot ‘*de opheffing onzer kunst-nijverheid uit haar bestaanden treurigen toestand*’.

Menige dier bedenkingen zijn mij echter uit de pen gevloeid, omdat ik mij dikwijls bij de beoordeeling van den arbeid der Commissie op een ander standpunt plaatste dan vanwaar zij hem verrichtte. Het desbetreffend verschil is wellicht het beste aangeduid door te zeggen: Was het haar taak, vóór alles op de *wenschelijkheid* van het door haar voorgestelde te wijzen, ik meende daarentegen het beste te doen, op de *uitvoerbaarheid* ervan te letten. Het recht daartoe acht ikzelf betwistbaar. En hoe licht heb ik mij daardoor kunnen laten verleiden tot mindere waardeering dan die, waarop dit Rapport in elk geval aanspraak mag maken!

Mocht dit het geval zijn, het zou mij spijten; want dat verdient zulk een verslag niet. Wat zeg ik? - het is *meer dan een verslag*; het is een product op het gebied onzer kunst-literatuur, dat door zijn schoonen vorm en rijken inhoud boven gewone loftuitingen verheven is.

Mei 1879.

H.L. BOERSMA.

P.S. In het vorig artikel staat op bldz. 131, 4^{den} regel v.o.: *haar naam*; men leze *naam.*

Staatkunde en geschiedenis.

Een ernstig Indisch vraagstuk.
Heerendienstplichtigheid in Indië.

> ‘De heerendiensten zijn in elke maatschappij, welke zich nog niet heeft weten te ontworstelen aan willekeur en despotisme, eene ware plaag voor de bevolking.’
> *J.J. Hasselman*, *Beschouwingen omtrent het Cultuurstelsel*, blz. 40 volg.

> ‘Blijkens hunne jaarlijksche rapporten zijn de hoofden van gewestelijk bestuur algemeen van oordeel, dat de heerendiensten - hoewel tegenwoordig bij vroeger vergeleken zeer verminderd - steeds in meerdere of mindere mate ongunstig terugwerken op de volkswelvaart, en dat daarbij een verspilling van arbeid plaats heeft, waarin door beter toezicht slechts gedeeltelijk kan worden voorzien.’
> *Koloniaal Verslag van* 1874, bl. 76.
> ‘D'ailleurs la répartition et la perception d'un impôt en argent sont soumises à des règles certaines, au lieu que la distribution de la corvée et la surveillance sur son exécution multiplient les décisions arbitraires et obligent à remettre un grand pouvoir entre les mains subalternes.’
> *Compte rendu au Roi par M. Necker*, *directeur général des finances*, *au mois de Janvier* 1781.

I.

Evenals Duitschland nog in de 18de eeuw zijne *Frohndienste* en Frankrijk zijne *corvées* had, en evenals in vele gewesten van Nederland nog de herinnering leeft aan de voormalige *hand- en spandiensten,* zoo heeft Indië nog heden ten dage zijne *heerendiensten.* En evenals de Frohn-diensten, de corvées en de hand- en spandiensten eene rol hebben gespeeld in den socialen toestand dier volkeren, zoo oefenen ook de heerendiensten eenen grooten invloed uit op den maatschappelijken toestand van de Indische maatschappij.

Heerendienst - en hij heeft dat gemeen met de Frohn-diensten,

de corvées en de hand- en spandiensten - is, eene *belasting* te presteeren in arbeid en diensten ten behoeve van het Gouvernement (den Staat) en de gemeente. Als zoodanig beschouwd kan zij niet beloond worden, doch in zoover is men in den laatsten tijd daarop terug gekomen, dat dáár, waar die diensten te drukkend zijn, het Gouvernement er eenigszins aan te gemoet komt door eene zeer geringe belooning, die altijd ver beneden de waarde van den vrijen arbeid is. Behalve deze diensten ligt de bevolking onder verplichting van *gedwongen* arbeid te verrichten, nl. in gevallen, dat werken moeten worden uitgevoerd, die niet in de termen vallen van heerendienst, en wanneer in het geheel geen, of in te geringe mate, vrije arbeiders zijn te verkrijgen; doch dan ontvangt de dienstplichtige de volle waarde van zijn arbeid. Deze arbeid is dus geene belasting, maar de Staat *eischt* van de inlandsche bevolking in zulke gevallen haren arbeid, en deze is dus *gedwongen arbeid*, waaraan men zich niet onttrekken kan.

In de tweede plaats presteert de bevolking arbeid en diensten aan de *dessa* (dorp) van hare inwoning. Deze arbeid en diensten zijn onbeloond. Zij kunnen gelijk gesteld worden met die, welke hier te lande nog heden ten dage, krachtens artt. 192 en 193 der Gemeentewet, gevorderd kunnen worden, en ook dikwijls werkelijk gevorderd worden ten behoeve der gemeente, en die een overblijfsel zijn van de voormalige hand- en spandiensten, doch nu gereglementeerd en juister omschreven(*).

Behalve ten behoeve van den Staat en de dessa, presteert de inlandsche bevolking nog diensten aan hare hoofden. Die diensten zijn òf van huishoudelijken aard, in de woning of in de stallen dier hoofden, òf zij strekken tot staatsie, òf wel zij bestaan in het bewerken der velden, in het visschen of jagen voor die hoofden, of in het verstrekken van benoodigdheden hij hunne feesten.

Wij zullen later ruimschoots de gelegenheid vinden om na te gaan, waarin de arbeid of de verschillende diensten bestaan, die de bevolking ten behoeve van den Staat, de gemeente of de hoofden presteeren moet.

Evenals de Frohn-diensten, de corvées en de hand- en spandiensten rusten de heerendiensten - dit wordt thans algemeen aangenomen - op het grondbezit. Dit hangt samen met het begrip, dat de grondeigendom (het *dominium directum*) eertijds bij den Souverein behoorde; de bezitter, die het *dominum utille* uitoefende, was tot betaling van een deel der vruchten van zijnen arbeid verplicht.

Wij treden niet in een onderzoek, of de heerendiensten uit het Hindoe-tijdperk dagteekenen, noch ook of de Koran ze eigenlijk verbiedt(†).

(*) Evenzoo kunnen thans nog de *grondbezitters* binnen ingedijkte polders en waterschappen in hoogen nood, bij dijkbreuken of anderszins, bij klokkengelui opgeroepen worden, om met hunne materialen en werktuigen in persoon of bij plaatsvervanging dienst te doen en hulp te verleenen.

(†) 'Raadpleegt men het oude Hindoesche recht', zeide de Heer Sloet tot Oldhuis in de zitting der 2de Kamer van 1 Augustus 1854, 'dan ziet men uit de instituten van Menou, dat alleen den Souverein het recht toekomt om van de inlanders heerendiensten te vorderen, en wanneer ik mij niet bedrieg slechts één dag in de maand.... Raadpleegt men daarentegen den Koran, dan is het daarin streng verboden om persoonlijke diensten van dien aard van de geloovigen te vorderen, en het is toch de Koran, die mede het Javaansche recht beheerscht.' *Handelingen der Regeering en der Staten-Gener.*, *betreffende het reglem. op het beleid der regeering in Nederl. Indië* (ed. Keuchenius), deel III, blz. 604 volg.

Zij *bestaan*, en dat is voor ons voldoende. De Oost-Indische Compagnie vond ze, toen zij zich in gindsche gewesten vestigde. Doch daar zij zich niet meer met het inwendig bestuur der vorsten bemoeide, dan hoog noodig was, bekommerde zij zich niet om de bevolking. Zij eischte slechts leverantiën en contingenten; hoe die door het volk werden opgebracht, of hoe de lagere standen werden mishandeld, ging haar niet aan. Dat de inlandsche hoofden toen een onmatig en verregaand misbruik hebben gemaakt van de heerendiensten, lijdt geen twijfel(*). Onttrokken aan het gezag hunner eigen vorsten, aan zichzelven overgelaten, zonder dat de Compagnie zich verder met hen inliet, dan het vorderen van de producten voor de Nederlandsche macht, behoefden zij zich niet te ontzien om van het volk, waarover zij willekeurig heerschten, alles te eischen, wat zij goed vonden. Dat heeft den grond gelegd tot het ontstaan van al die misbruiken, afpersingen en knevelarijen, waaraan de inlandsche hoofden in latere jaren zich zoozeer hebben schuldig gemaakt(†). Evenzeer is het buiten twijfel, dat ook Europeanen - ambtenaren en particulieren - dáár, waar zij zulks vermochten, het voorbeeld der inlandsche hoofden volgden, en ten eigen behoefte heerendiensten vorderden. Het was een middel te meer, om binnen korten tijd zich een vermogen te verwerven. En zij konden dat te eerder doen, omdat de regeering zich het lot van den inlander niet aantrok. De bevolking was gedwee, en onderwierp zich aan de heerschzucht en grilligheid van de machthebbenden; trouwens, zij was niet in staat zich te verzetten, omdat de inlandsche hoofden en de Europeanen er belang bij hadden, elkander op dat punt te ontzien.

De commissie van 1803, die hier te lande na den val der O.-Ind. Comp. benoemd was, om rapport uit te brengen over de wijze, waarop Indië behoorde bestuurd te worden, stelde in haar rapport voor de

(*) Zie Jhr. Mr. J.M.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië*, Dl. X, Inleid. blz. LV, waar melding wordt gemaakt van eene belangrijke memorie van Speelman, bij zijn vertrek uit Japara, in 1678, aan zijnen opvolger ter hand gesteld. 'Ook besprak hij daarin,' zegt de Heer De Jonge, 'de heeren- en hofdiensten en sommige verplichte leverantiën, zooals die toen werden toegepast. Hij vestigde voorts de opmerkzaamheid van zijnen opvolger er op, dat de Gouverneurs, districts- en dorpshoofden geene vaste bezoldigingen ontvingen, maar leefden van 'emolumenten', of beloond werden met toewijzing van eenige dorpen of eenige portiën land, 'om te bezaaien', waarbij Speelman op bestaande misbruiken doelende, tot het besluit komt, dat ten slotte 'alles devolveerde ten laste van den gemeenen man.'

(†) Zie nota van den Heer Schiff, Inspect. de cultures, in het werk van den Heer Van Deventer: *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java.* Deel III, blz. 318.

heerendiensten te handhaven(*), en ook het Charter tot vestiging van de regeering en het bestuur der Aziatische bezittingen, dat bij gemeld rapport werd overgelegd, drukte in art. 56 hetzelfde beginsel uit. De beweegreden voor de meening der commissie zal vermoedelijk zijn geweest, dat die heerendiensten tot de zeden en gewoonten van de bevolking behoorden, en dat tevens het gebruik maken van die diensten in het belang zoude zijn van de schatkist, daar het stelsel van gedwongene leverantiën en contingenten door haar gehandhaafd werd.

De eerste, die getracht heeft paal en perk te stellen aan het ergerlijk misbruik der heerendiensten, zoo ten behoeve van het Gouvernement als van de inlandsche hoofden, was de Maarschalk Daendels, die door Koning Lodewijk tot Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië was benoemd(†). In zijn bekend rapport deelt hij mede, dat de regenten en ook de mindere hoofden steeds omringd waren door eenen grooten stoet en op eenen vorstelijken voet leefden. Hij beperkte het aantal dier volgelingen zooveel, ‘als eenmaal geschieden kon zonder hen in het oog der Javanen te zeer te vernederen’(§). En toch was het aantal, dat hij hun toestond te behouden, nog zeer aanzienlijk; het verschilde, naar gelang van de meerdere of mindere uitgestrektheid der regentschappen, van 62 tot 170 man; daaronder waren er soms tot 80, die in de woning (*dalem*) of in de stallen of in de keuken van den regent, of als waterhalers of grassnijders dienst moesten doen; zelfs waren er, die ten behoeve van de vrouw, de moeders, de broeders en de kinderen strekten. Voorts hadden de regenten nog aanspraak op muzikanten, topping- en waijangspelers. Ook de mindere hoofden, de bepattys, de djaksa's, de wedonno's, de groot mantries en nog lagere hoofden bekwamen of behielden recht op een zeker aantal heerendienstplichtigen(**).

Daaruit blijkt, dat Daendels de heerendiensten ten behoeve der inlandsche hoofden *vond*, en zelfs in buitensporige mate, zoodat hij zich verplicht achtte ze te beperken. Maar daaruit blijkt tevens, hoe geheel onjuist is, hetgeen vermeld wordt in het Voorloopig Verslag op het in de zitting der Staten-Generaal 1866-1867 ingediend wetsontwerp tot wijziging der begrooting van Nederlandsch-Indië, stuk n°. 56(††): ‘Toen Daendels in den aanvang dezer eeuw bij de hervorming van het

(*) ‘Dat als gronden van de verbeteringen, waarvoor het inwendig bestuur van het eiland Java vatbaar kon worden geoordeeld, niet in aanmerking kunnen komen de beginselen van eigendom van grond onder de gemeene Javanen en de afschaffing van heerendiensten.’ Zie dat rapport bij Mr. P. Mijer, *Verzameling van instructiën, ordonnanciën en reglementen van de regeering in Nederl. Indië*, blz. 131. De commissie was echter niet geheel eenstemmig, daar het lid Dirk van Hogendorp het stelsel voorstond van vrijen handel, vrijheid van persoon en afschaffing van alle heerendiensten en personeele verplichtingen.

(†) Zie zijne instructie bij Mijer, *Verzameling van instructiën*, enz., blz. 253.

(§) *Staat der Nederl. O. Ind. Bezittingen*, I, blz. 42.

(**) Zie *Organ. Stukk. I*, *Java's N.O. kust*, n°. 17. Zie ook besluit van 1 Sept. 1808, ibid n°. 9.

(††) Dat W.O. strekte, om de bezoldiging der inlandsche hoofden te verhoogen in ver band met eene toekomstige beperking der hun toekomende persoonlijke diensten.

inlandsch bestuur op Java en Madura aan de hoofden het door hen genoten landbezit ontnam, werd hun in de plaats daarvan *voor de eerste maal* het recht gegeven om persoonlijke diensten van de bevolking te vorderen.'

Dat ook vóór Daendels zoo door het Gouvernement als door ambtenaren en particulieren op grove wijze misbruik werd gemaakt van de heerendiensten, blijkt uit eene andere plaats van zijn rapport. Die plaats verdient hier wel afgeschreven te worden. Zij luidt:

'In het Gouvernement van Java's N.O. kust was zeer misbruik gemaakt van het te werk stellen van vrije Javanen, tot allerhande huisselijke diensten, zonder hun eenige betaling daarvoor te doen. Dit veroorloofden zich niet alleen de geringere ambtenaren, die geen vermogen hadden, om lijfeigenen aan te koopen, maar vooral de hoogere ambtenaren, de Gouverneur niet uitgezonderd. Deze Javanen, mannen en vrouwen, verrichtten het noodige werk, in de paardenstallen, koekralen, hartekampen, moestuinen, in de huizen, enz.; derzelver geheel beliep vele duizenden.' In eene noot deelt hij mede, dat o.a. de resident van Sumenap op het eiland Madura niet minder dan 400 dienstplichtigen had. 'Van soortgelijken aard', dus vervolgt hij, 'was ook de gewoonte der ambtenaren, om zich op alle reizen van Javanen te bedienen tot het dragen hunner goederen, meubelen en bedden niet uitgezonderd, zoodat bij het reizen van den Gouverneur of andere aanzienlijke personen het benoodigde getal op iedere rustplaats dikwijls niet minder dan 3000 beliep'(*).

En even duidelijk spreekt de praemisse van zijne publicatie van 13 Aug. 1808. 'Dat wij uit ervarenisse van het misbruik, 't welk onder het vorig bestuur gemaakt is van het afvorderen van personeele heerendiensten ten behoeve van ambtenaren van allerlei rang, waardoor vele handen aan den akkerbouw onttrokken wierden en de lediggang begunstigd, terwijl den lande verstoken bleef van de nijverheid van een groot aantal ingezetenen, die ter involging hunner dwaze en aan de algemeene belangen allezins schadelijke zucht naar grootheid, plegen te worden aangehouden en tot dienstbaarheid verplicht, dikwijls, ja meestal zonder daarvoor eenig loon te ontvangen', enz.(†).

Wij hebben deze aanhaling te eer noodzakelijk geacht, om eenig denkbeeld te geven van het toen bestaande misbruik, dat gemaakt werd van de heerendiensten. Daendels heeft eenige voorschriften gegeven, die strekken moesten, wel niet om ze geheel af te schaffen, maar om ze tot engere proportiën terug te brengen. Immers, hij stond het gebruik van personeele diensten toe 'aan eenige min gegoede geëmploijeerden, wien het aan vermogen ontbreekt om slaven tot heerendienst te bekomen.... zoo mede aan de prefecten en andere gelijkstaande ambtenaren, zoo civiele als militaire, die uit hoofde van

(*) *Staat der Nederl. O.I. Bezittingen*, I, blz. 46.

(†) *Organ. Stukk., Java's N.O. kust,* I, n°. 6.

hunne ambtsbetrekking tot het aanhouden van eenen grooteren omslag dan andere geëmploijeerden genoodzaakt zijn'; doch hij voegde erbij: 'mits dezelve op geenerlei wijze worden gedwongen maar vrijwillig geëngageerd'(*).

En ten opzichte van de heerendiensten, welke door de bevolking aan het Gouvernement zouden worden gepresteerd, bepaalde hij, dat geene anderen zouden worden gevorderd, 'dan tot het onderhouden der publieke wegen, grachten en kanalen; het vervoeren van 's lands goederen en ambtenaren, op stelligen last reizende, met bepaling van het getal menschen en paarden, hetwelk naar gelang van den rang der ambtenaren geleverd worden en geen bezwaar zou aanbrengen'. Verder bepaalde hij, dat alle arbeid aan publieke werken en gebouwen *om niet* voor altijd afgeschaft zoude zijn(†). Dit heeft hem echter niet belet, voor den aanleg van de groote heerbaan door geheel Java, met uitzondering van het gedeelte van Batavia tot Buitenzorg, en door de Preanger, dat door betaalden arbeid is tot stand gekomen, zich van heerendiensten te bedienen(§).

Is 't Daendels gelukt, aan de door hem geschetste misbruiken een einde te maken? 't Is te betwijfelen, ten minste als eenige waarde mag gehecht worden aan de ondervinding, die Raffles ervan opdeed. In diens memorie over het landelijk stelsel d.d. 14 Juni 1813, en gericht aan den Raad van Indië, wordt van de heerendiensten gezegd, dat zij 'volgens vroeger gebruik en aloude gewoonten *in onbeperkte mate* kunnen gevorderd worden.... en welke *niet vastgesteld zijnde* zich niet bepalen tot de aanvragen van het Gouvernement, maar *willekeurig door de plaatselijke autoriteiten*, *Europeesche en inlandsche*, *kunnen worden uitgebreid*'(**).

Uit deze woorden schijnt men te mogen opmaken, dat de publicatiën en instructiën van Daendels eene doode letter zijn gebleven, en dat zelfs de krachtige hand van dien landvoogd niet in staat is geweest, de diep ingewortelde misbruiken uit te roeien. Uit eene latere memorie van Raffles, nl. van 11 Febr. 1814, blijkt dat nog duidelijker: 'Alle openbare ambtenaren', zeide hij, '*van het Hollandsche Gouvernement* gebruikten algemeen de diensten van het volk zonder geregeld loon.' Ieder ambtenaar requireerde de diensten van zooveel menschen als hij goedvond, terwijl ook de inlandsche dat voorbeeld volgden, en 'derhalve kon van de zijde van het Gouvernement niets ter beteugeling van het kwaad worden gedaan'(††). 'Alles', leest men in een Journaal van Jourdan over de residentie Passaroean, 'wat tot onderhoud van deze personen en van hunne volgelingen

(*) Ibid.
(†) *Staat der Nederl. O.I. Bezittingen,* I, blz. 47.
(§) Ibid. blz. 51.
(**) Van Deventer l.l. Deel I, blz. 68.
(††) Ibid. blz. 150.

werd gevorderd, werd van de arme inboorlingen genomen, die reeds zóó lang aan die handelingen zijn gewoon geweest, dat zij zich nooit durfden beklagen of zich daartegen verzetten'(*). Aan dien druk schreef Raffles de herhaalde volksverloopen toe, 'die in weerwil van de innige gehechtheid der Javanen aan de woonplaats en graven hunner voorouders plaats grepen naar de streken, waar die diensten minder drukkend waren'(†). Zij waren hierom te drukkender, omdat geen contrôle mogelijk was(§).

Van een man, met zulke grootsche hervormingsplannen bezield als Raffles, die bovendien van geene gedwongene leveringen van producten weten en een geregeld belastingstelsel invoeren wilde, is het niet te verwonderen, dat hij ook de heerendiensten wilde afschaffen. Voor zoover zij ten behoeve van het Gouvernement strekten, hadden zij van lieverlede het karakter gekregen van eene *belasting in arbeid*, en juist daarom was eene dergelijke belasting verwerpelijk, omdat, bij gemis aan voldoende contrôle, niemand kon nagaan, hoeveel hij opbracht. Bovendien lag het in de richting van den Luitenant-Gouverneur-Generaal, om de bevolking uit haren staat van vernedering op te heffen. 'De inheemsche bevolking te bevrijden van de gedwongene leveringen, waartoe zij tot dusverre verplicht was, en haar op te heffen uit den staat van onderworpenheid en dienstbaarheid, in welke de bekrompen staatkunde van monopolie haar heeft gebracht, is eene daad der Britsche natie waardig', schreef hij(**). En getrouw aan dat woord schafte hij bij zijne proclamatie van 15 October 1813 het stelsel van dienstplichtigheid op Java af, met uitzondering van de Batavia'sche en Preanger-regentschappen en met uitzondering van het zoogenaamd blandongstelsel in de centrale boschdistricten(††).

Had de verordening van Daendels geen doel getroffen, de voorschriften van Raffles hebben even min eenig gunstig resultaat gehad(§§). 't Zij dat de zoo even vermelde proclamatie niet veel meer was dan eene soort van programma van regeeringsbeginselen, naar welke Indië bestuurd zoude moeten worden, 't zij dat daaraan geene uitvoering kon gegeven worden, ten gevolge van de kort daarop gevolgde politieke veranderingen - het Nederlandsch gouvernement, dat zich weldra in Indië weder vestigde, vond de heerendiensten nog in vollen zwang. Althans Elout, die met Van der Capellen en Buyskes als Commissaris-Generaal de Oost-Indische bezittingen uit handen der Engelschen overnam, schrijft: 'Het genot van zijdelingsche inkomsten had dan ook

(*) Ibid. blz. 222.
(†) Ibid. blz. 69.
(§) Ibid. blz. 150.
(**) ibid. blz. 74.
(††) ibid. blz. 100.
(§§) Dit is ook het gevoelen van den Heer De Waal in zijne *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen*, d. II, blz. 204. - Zie ook nota van den Heer Schiff, boven aangehaald, bij Van Deventer l.l. d. III, blz. 319, in de noot.

niet geheel opgehouden. Dorpelingen werden tot huisselijke diensten gebruikt, en daartegen van de belasting aan den lande verschuldigd vrij verklaard'(*). Commissarissen-Generaal waren doordrongen van de noodzakelijkheid, om op den weg van hervorming, door Raffles ingeslagen voort te gaan, en op de door dezen gelegde grondslagen voort te bouwen. 'Het werd nu de taak van het (Nederlandsch) bewind de aloude regelloosheid te doen ophouden, en in de eerste plaats te leeren onderscheiden welke der gebruiken, die men toen in zwang vond, steunden op de oude als billijk erkende herkomsten (*adat*), welke op willekeur en onrecht. Die taak was niet gemakkelijk; het stellen van regels vordert grondige zaakkennis, en die ontbrak. Men bepaalde zich dan ook tot het verkondigen van algemeene beginselen, aan den tijd overlatende om die beginselen te ontwikkelen en vruchten te doen dragen onder den invloed der aangevangene hervorming in het belastingstelsel'(†). In het door de Commissarissen-Generaal ontworpen regeeringsreglement van 1818 namen zij de beide volgende artikelen op:

Art. 108. 'De inlandsche bevolking geniet de bijzondere bescherming der regeering. Alle geldafpersingen, knevelarijen en willekeurige beschikkingen over der inlanderen personen, goederen en arbeid zijn ongeoorloofd; alle Europeesche en inlandsche ambtenaren, hoofden of grooten moeten zich daarvan onthouden, of zij zullen strengelijk worden gestraft.

'De plaatselijke regeeringen', enz.

Art. 109. 'Heerendiensten ten gerieve van bijzondere personen, hetzij al of niet met eenig ambt belast, mogen noch gevorderd, noch verleend worden.

'Onder de heerendiensten wordt echter niet verstaan de tot dusverre noodzakelijke verplichting der inlandsche bevolking, om *tegen behoorlijke en op hoog gezag geregelde betaling* de personen en goederen van reizigers over land te vervoeren.

'De heerendiensten, welke aan den lande toekomen, *zullen onder vaste bepalingen gebracht* of *door andere belastingen vervangen worden*, gelijk mede bepalingen gemaakt worden op de diensten door de inlanders, volgens 's lands gebruik aan hunne hoofden te verleenen'(§).

Alzoo zouden de diensten der bevolking tot vervoer van personen en goederen betaald -, en de Gouvernements-heerendiensten onder vaste bepalingen gebracht worden, tot tijd en wijle ze door eene geregelde belasting vervangen zouden worden. Verder zouden ook de diensten ten behoeve der hoofden geregeld worden. Kort te voren

(*) Elout, *Bijdragen tot de kennis van het kolon. beheer* (1851), blz. 71.

(†) Mem. v. Beantw. op het voorl. versl. op het W.O. betrekkelijk het regeer. reglem. van 1854 (*Handel. der Regeer. en der St. gener. betreffende het reglem. op het beleid der regeer. van Nederl. Indië* (ed. Keuchenius), II, blz. 241.

(§) Zie het regeer. regl. 1818 o.a. bij Mijer, *Verzamel.* enz. Gelijk bekend is, heeft di regeer. reglem. nooit de goedkeuring des Konings weggedragen.

hadden de Commissarissen-Generaal den inspecteur-generaal voor de landelijke inkomsten belast te onderzoeken, ‘of in sommige residentiën eenige dessa volkeren of anderen zich bevinden, die op grond *van oude bepalingen of ingeslopen misbruiken* ten behoeve van residenten of andere ambtenaren persoonlijke diensten verrichten, en daarvoor geene betaling genieten of van de betaling van landrenten ontslagen werden’, en zoo dat ergens plaats vond, was de bovengenoemde hoofdambtenaar verplicht, dat ‘misbruik’ te doen ophouden(*).

Van een onder vaste bepalingen brengen der heerendiensten, zoo ten behoeve van het gouvernement als van de inlandsche hoofden, of van eene regeling der betaling van de diensten in het belang van het vervoer van personen en goederen is niets gekomen; even min heeft de in het 3de lid van art. 109 voorgespiegelde vervanging der heerendiensten door eene belasting ooit plaats gehad. Vermoedelijk heeft daartoe bijgedragen de minder gunstige financieele toestand van Indië. Integendeel, bij besluit van 9 Januari 1819(†) werd bepaald, dat ‘vooralsnog’ zou in stand blijven ‘de verplichting der ingezetenen, om de onderscheidene bruggen van wild- en in sommige gevallen van djattie-hout te maken, zonder daarvoor betaling te erlangen’. Evenzoo moesten de ingezetenen der dessa bij tourbeurten opgeroepen worden tot het waarnemen der nachtwacht(§). Doch dat alles moest zoo min mogelijk drukken. Onder de verplichtingen, die aan de regenten werden opgelegd, wordt gezegd: ‘Wanneer aan den regent eenig bevel wordt gegeven, tot welks uitvoering de hulp der inlandsche bevolking wordt vereischt, zorgt hij dat zulks op de minst bezwarende wijze geschiede. De algemeene lasten, welke nog aan de inlandsche bevolking zijn opgelegd, zal hij naar eene billijke verdeeling algemeen doen dragen. Inzonderheid wanneer aan bruggen of wegen wordt gearbeid, of wanneer het gouvernement *voor andere werken* volk noodig heeft, zorgt de regent, dat van elke dessa zooveel volk wordt geleverd als dezelve naar eene billijke verdeeling leveren moet’(**). Daarbij werd tevens bepaald, dat wanneer het dorpshoofd, die de personen moest kiezen, zich bezwaard achtte over het getal der werklieden, die van zijne dessa werden gevraagd, de regent daarvan onmiddellijk kennis moest geven aan den resident. Deze moest toezien, dat niemand eenige heffingen van den gemeenen man vorderde, welke niet door de bestaande bepalingen waren gewettigd(††).

Schoone voorschriften, doch die bij gebreke aan contrôle nooit in uitvoering zijn gekomen. Te minder was een scherp toezicht mogelijk,

(*) *Ind. Staatsbl.* 1818, N°. 14.

(†) *Ind. Stbl.*, N°. 19.

(§) Zie Regl. op de administratie der politie, Besluit 10 Jan. 1819 (*Ind. Stbl.*, N°. 20.)

(**) *Ind. Stbl.* 1820, N°. 22, en het daarbij behoorend reglement op de verplichtingen, titels, enz. der regenten, art. 15 en 16.

(††) Regl. op de verplichtingen, titels, enz. der regenten, art. 17 en 18.

omdat bij hetzelfde reglement, waarin bovengenoemde voorschriften voorkomen, toch ook aan de regenten de bevoegdheid werd verleend, ‘om *wegens producten, welke zij voor eigen gebruik noodig hebben*, *alsmede tot het verkrijgen van de noodige personen voor hunne staatsie, bediening en huishouding* contracten met de dessa volkeren aan te gaan’(*). Volgens deze regeling dus werd de bevolking tegenover hare hoofden *contingent*- en tevens *dienstplichtig.* Dat alles was het noodzakelijk gevolg van de lage bezoldiging, die de hoofden als ambtenaren van het Gouvernement kregen, zoodat ‘zij wel genoodzaakt waren wat de Staat hun te weinig gaf, te verhalen op de schier zonder contrôle aan hen overgeleverde bevolking’(†). Doch hoe kan men verwachten, dat bij eene bevoegdheid, als waarvan boven sprake is, eenig toezicht mogelijk was ter wering van misbruiken, die reeds lang hadden bestaan, en wier uitroeiing zelfs een Daendels met zijnen onverzettelijken wil niet heeft kunnen bewerken. Die diensten werden toen dan ook ‘op eene vroeger op Java nimmer gekende schaal uitgebreid’(§). Volkomen juist drukte zich dan ook de voormalige Resident van Samarang, de Heer H.D. Potter, uit in eene nota, welke door den Minister Fransen van de Putte bij zijne Memorie van Beantwoording op het voorlaatste verslag der Eerste Kamer over het IX^{de} hoofdstuk (koloniën) der staatsbegrooting voor 1865 werd overgelegd: ‘Na de overname dezer kolonie van de Engelschen in het jaar 1816 is in overweging genomen of tot het onder de voormalige Oost-Indische Comp. gevigeerd hebbende contingenten-stelsel terug gekeerd - dan wel het gedurende het Engelsche tusschenbestuur ingevoerd meer liberaal belastingstelsel, waarbij de gemeene man vrijgesteld en aan de willekeur der hoofden onttrokken werd, bestendigd zou worden. Noch tot het eerste, noch tot het laatste had men den moed. Wel heeft men het revenustelsel behouden, zonder echter de heerendiensten af te schaffen; wel heeft men de inlandsche ambtenaren bezoldigd, doch zoo karig, dat men wel genoodzaakt is geweest aan hen oogluikend toetelaten, om hun te kort aan inkomen op den gemeenen man te verhalen, waarbij dan later nog is gekomen het stelsel van verplichte cultures; en zoo is een wangedrocht geboren, dat met de adat tot leidsvrouw, euvel gaat aan alle gebreken van de stelsels, waaraan het zijn aanwezen verschuldigd is, zonder een van zijne goede hoedanigheden te bezitten, en onder den invloed waarvan de Javaan onmisbaar heeft moeten verarmen.’ En niet minder streng is de veroordeeling, door den Heer Schiff uitgesproken: ‘De zichtbare gevolgen, die uit het niet regelen van het landelijk stelsel, en het niet opheffen van de heerendiensten zijn voort-

(*) Reglement op de verplichtingen, titels, enz. der regenten, art. 29.
(†) Woorden ontleend aan eene nota, welke als bijlage overgelegd werd bij de Indische begrooting voor 1867.
(§) Nota van den Heer Schiff bij Van Deventer l.l.

gevloeid, *bestaan in eene verbazende demoralisatie van de inlandsche hoofden*'[*].

Zoo stonden de zaken, toen Du Bus de Gisignies als Commissaris-Generaal Van der Capellen verving. Bij het regeerings-reglement, dat hem werd medegegeven, was het 3de lid van art. 109 van dat van 1818[†] nog meer verscherpt. Het luidde nu: 'De heerendiensten, welke aan den lande toekomen, staan onder vaste bepalingen. De inlandsche bevolking is verplicht om aan dezelver hoofden die heerendiensten te verleenen, welke van haar naar 's lands gebruik en volgens de deswegen bestaande reglementen kunnen gevorderd worden. Het onderhoud van 's heerenwegen en bruggen zonder betaling blijft naar de bestaande gewoonte eene bijzondere verplichting der bevolking.'

Het vooruitzicht op eene vervanging der heerendiensten door eene belasting was verdwenen. Wat bedoeld werd met de 'bestaande reglementen' voor de diensten ten behoeve der hoofden was niet duidelijk, want die reglementen bestonden niet. En wat betreft 'de vaste bepalingen' ten behoeve van de heerendiensten, welke den lande toekwamen, er zouden nog vele jaren verloopen, eer zij tot stand kwamen.

Behalve de eigenlijke heerendiensten, die bepaaldelijk als eene soort van belasting, te presteeren in arbeid of diensten, uit den aard der zaak *onbeloond* waren, werd ook van de bevolking arbeid gevorderd, wel is waar tegen zekere betaling, doch die niet meer was dan eene tegemoetkoming, en die niet in verhouding stond tot den verrichten arbeid en veel lager was dan bij vrijen arbeid verkregen kon worden[§]. Het was en bleef een gedwongen arbeid, waaraan niemand, daartoe opgeroepen, hij mocht rijk of arm zijn, zich kon onttrekken.

Onder die categorie bracht men bv. den arbeid aan gebouwen en waterstaat, in gouvernements-werkplaatsen, poststations, het vervoer van goederen en reizigers. En wat de eigenlijke heerendiensten waren,

(*) Van Deventer l.l. III, blz. 322. In 1834 deelde de Gouvern.-Gener. *ad interim* J.C. Baud mede, dat de Cheribonsche regenten zich beklaagd hadden over de ongenoegzame bezoldiging der districtshoofden, 'zoodat het eene bekende, maar in de gegevene omstandigheden stilzwijgend toegelaten daadzaak is, dat allen zich overgeven aan ongeoorloofde handelingen om het ongenoegzame hunner inkomsten aan te vullen.' Die klachten beperkten zich niet tot de Cheribonsche districtshoofden, maar golden voor geheel Java. Men moest ze echter rangschikken onder die grieven, 'welker opheffing men om financieele redenen gestadig heeft uitgesteld'. Zie *Bijlage A van de Indische begrooting* voor 1867, blz. 1.

(†) Zie boven blz. 278.

(§) Merkwaardig is hetgeen de Generaal Van den Bosch van deze betaling zegt: 'Wel is waar wordt voor eenige diensten eene billijke (sic?) betaling gegeven, *dan wie weet niet*, *dat die of in het geheel niet, of althans slechts voor een gering gedeelte de beurs van den arbeider bereikt*, *en grootendeels door zijne hoofden genoten wordt.*'
Dit was echter niet het eenige misbruik, dat door Van den Bosch werd aangetoond; een ander, niet minder ergerlijk, wordt door hem vermeld: 'De Javaan, die eenig geld bezit, verschoont zich gaarne van dergelijken arbeid, en *betaalt, wanneer het zijne beurt geworden is, daarvoor tot drie en meer gulden in het jaar aan het hoofd, dat dan een minvermogende in zijne plaats oproept, en het ontvangen geld behoudt.*' Zie Van Deventer l.l. II, 158 volg.

waarin zij bestonden, dat was niet met volledige juistheid op te geven. ‘Het stelsel van heerendiensten was een chaos geworden’, zeide de Heer Schiff in zijne meervermelde nota, ‘voor het opgeklaardste verstand niet te ontwarren, omdat de gebreken in de zaak zelve lagen en niet in de uitvoering alleen’(*).

Zij kwamen o.a. hierop neder: het bewaken der gouvernementsgebouwen, passangrahans (passantenhuizen), gevangenissen, woningen van Europeesche en inlandsche hoofden; het onderhouden en vernieuwen der wegen en bruggen, waterleidingen, dammen; het bouwen van woningen voor ambtenaren, enz.; het overbrengen van brieven; het leveren van paarden en karbouwen voor de binnen-poststations en sommige transport-inrichtingen; het onderhoud en de bewaking dier dieren; het verrichten van verscheidene diensten der politie, b. v, het bezetten der wachthuizen op de straten en wegen, het doen van patrouilles, het bewaken der gevangenen en misdadigers, enz. Voeg daarbij nog de buitengewone, nl. het verrichten van allerlei werk tot plechtige ontvangst van den Gouverneur-Generaal of andere hooge ambtenaren op hunne reizen, en het leveren van sommige benoodigdheden bij die gelegenheden, en men heeft een flauw denkbeeld van den arbeid en de diensten, die de bevolking moest verrichten en bewijzen *om niet.*

Bij dat alles kwamen onder den Generaal Van den Bosch de cultuurdiensten, die nl. welke de bevolking moest verrichten ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures, die dus den reeds grooten druk nog vermeerderden. Het is waar, ook deze arbeid werd betaald, doch ook hier gold hetgeen wij zoo even zeiden van de tegemoetkoming voor den verplichten arbeid, dat die betaling niet in verhouding stond met den verrichtten arbeid en ook niet met die, welke in vrijen arbeid kon verdiend worden.

Voor de cultuurdiensten is in dit opstel geene plaats. Het onderwerp der heerendiensten is uitvoerig genoeg. Alleen worde hier aangeteekend, dat de invoering van het cultuurstelsel medegewerkt heeft, om het dessabestuur te demoraliseeren. Immers, waren die hoofden vroeger de vertegenwoordigers der bevolking ook tegenover het Gouvernement, het belang, dat de regeering had, dat het cultuurstelsel goed slaagde, bracht mede, hen tot handlangers van het Gouvernement te maken. Hierdoor werd de bevolking meer en meer aan de willekeur dier hoofden overgelaten, en werd zij *la gent taillable et corvéable à merci.*

Eene regeling werd dan ook meer en meer noodzakelijk geacht. Men had tegenover de bevolking plichten te vervullen. ‘Beter geene producten’, had Van den Bosch gezegd, ‘dan die met krenking der plichten, die men aan de bevolking verschuldigd is, te verkrijgen’(†).

(*) Bij Van Deventer III, 328.

(†) Zakelijke extracten. *Ind. Stbl.*, 1834, n°. 22

Niet alleen dat het Gouvernement zijne heerendiensten vorderde, en dat de inlandsche hoofden een ruim gebruik maakten van de diensten der bevolking, ook Europeesche ambtenaren schijnen zich niet ontzien te hebben, om van haar sommige huiselijke benoodigdheden te vorderen, b.v. pluimvee, brandhout, olie, gras, enz., onder voorwendsel dat het gemis van eene markt het moeilijk maakte, zich daarvan te voorzien. Wel werd daarvoor eene betaling gedaan, doch die was ook verre beneden de waarde. Bij besluit van 6 November 1834(*) werd dat streng verboden. Bij een later besluit, nl. van 25 April 1835(†), ging men verder; immers werd daarbij verboden, tenzij de Gouverneur-Generaal daaromtrent andere bevelen zoude geven, bij diens reizen onnoodigen arbeid te doen verrichten tot het versieren van de langs de wegen geplaatste heggen of paggers, of de bruggen te verven, met uitzondering in de hoofdplaatsen der regentschappen en hoogstens één paal afstands daarbuiten, of lijnwaad of andere voorwerpen te gebruiken tot het versieren der poststations en wachthuizen, die de Gouverneur-Generaal moest passeeren, tot welker aanschaffing de bevolking zich geldelijke opofferingen moest getroosten. Het was zelfs de gewoonte dergelijke versieringen aan te brengen bij reizen van ambtenaren, hetgeen volgens hetzelfde besluit voortaan niet meer mocht geschieden, tenzij bij plechtige zendingen of andere gelegenheden daartoe uitdrukkelijk last werd gegeven door den Gouverneur-Generaal.

Vooral stonden de heerendiensten het cultuurstelsel in den weg, omdat zij een groot gedeelte van de werkkrachten der bevolking in beslag namen. Het was de Gouverneur-Generaal *ad interim* J.C. Baud, die op een meer spaarzaam gebruik der heerendiensten aandrong. Dat geschiedde bij besluit van 23 Febr. 1835(§). Wij deelen hier om de curiositeit de considerans mede:

'In overweging genomen zijnde, dat de regeling der zoogenaamde heerendiensten, aan welke de inlandsche bevolking van Java nog onderhevig is, hetzij naar aanleiding van art. 114 van het regeerings reglement (nl. van 19 Jan. 1830), hetzij op grond van oude gewoonten, *thans nog geheel en zonder eenig beperkend voorschrift is overgelaten aan de onderscheidene plaatselijke besturen;*

dat er alle grond is om te vermoeden, dat daaromtrent niet overal wordt gehandeld *met die gemoedelijke* (?) *spaarzaamheid*, welke door het algemeen belang in den geest van art. 113 en 114 van hetzelve reglement wordt gevorderd;

dat zoo, ten allen tijde, op de regeering de verplichting heeft gerust, *om elke nuttelooze verkwisting van der Javanen tijd en arbeid*

(*) *Ind. Stbl.*, n°. 52.

(†) Vermeld in het *Koloniaal Verslag van* 1849, blz. 163. Wij hebben gebruikt de Verslagen, zooals die bij Kemink en Z. te Utrecht werden uitgegeven.

(§) *Ind. Stbl.*, n°. 15.

zorgvuldig tegen te gaan, die verplichting in dubbele mate bestaat onder het tegenwoordig samenstel van inrichtingen, krachtens welke op vele plaatsen de kwijting der grondbelasting, door den inlander verschuldigd, geschiedt door het presteeren van diensten bij nuttige cultures.

Overw. eindelijk, dat de voorzieningen ten deze door de regeering te nemen, om het doel te treffen, *behooren vrij te zijn van alle overdrevene hervormingszucht en van alle aanranding der aloude landsgebruiken,* welker handhaving in het slot van art. 114 van het regeeringsreglement uitdrukkelijk door Z. Maj. is bevolen.'

Bij dat besluit werd aan alle Europeesche en inlandsche ambtenaren gelast, de heerendiensten 'met de uiterste spaarzaamheid' te regelen. Voorts moesten de residenten opgaven doen van alle inrichtingen, waaruit eene beschikking over de diensten der inlanders zonder betaling voortvloeide, die *met* of *zonder* hunne voorkennis bestonden. Eindelijk werd de directeur van cultures belast met een plaatselijk onderzoek, in hoever de regeling der heerendiensten was gebracht 'op het minimum, dat met de openbare dienst bestaanbaar kan worden geacht'; in hoever daarbij genoegzaam was gelet 'op eene behoorlijke en evenredige verdeeling van die diensten tusschen de onderscheidene dessa's naar gelang van derzelver volkrijkheid, ligging en andere omstandigheden'; in hoever het aantal wegen, bruggen en wachthuizen niet te zeer was vermenigvuldigd, en in hoever onder heerendiensten niet waren begrepen '*de zoodanigen, die niet het algemeen belang*, *maar slechts het gerief van bijzondere personen ten doel hadden*', enz.

Uit dit slot blijkt dus alweder, dat ook ten behoeve van particulieren heerendiensten werden gepresteerd.

Wij zijn verplicht hier een oogenblik stil te staan bij den toestand der heerendiensten op de particuliere landen bewesten de rivier de Tjimanok, waarvoor het reglement in 1836 tot stand kwam(*). Volgens art. 26 en volgende van dat reglement had de eigenaar het recht, om van de mannelijke opgezetenen van zijn landgoed, tegen behoorlijke voeding, één dag arbeid in de week te vorderen tot het aanleggen of herstellen van binnenwegen, het graven van waterleidingen, het snijden van gras, het ploegen of omspitten van gronden, het doen van wachten bij woon- en pakhuizen, enz. Werd dergelijke arbeid gevergd op een afstand, verder dan 5 palen tusschen de woonplaats der opgezetenen en de plaats der werkzaamheden, dan hadden dezen het recht op eene betaling van 2 cents per dag voor iederen paal verderen afstand dan 5 palen. Het gaan en terugkeeren van en naar hun woonplaats was onder den arbeid berekend. Behalve kinderen onder de 14 en ouden van dagen boven de 50 jaren en behalve zieken en verminkten, waren allen vrij, die volgens inlandsche gewoonten vrij zijn van persoonlijke diensten, en verder allen, die ter beoordeeling van de plaatselijke autoriteit konden aantoonen wettige redenen van vrijstelling te hebben.

(*) Zie *Ind. Stbl.* van dat jaar, n°. 19.

Op de particuliere landen in het Buitenzorgsche was de toestand iets anders. Immers, daar heerschte de verplichte teelt en levering der koffie aan het Gouvernement; dientengevolge waren de persoonlijke diensten ten behoeve der landeigenaren beperkt tot het onderhoud van wegen en bruggen, en het doen van wachten. Ook schijnen er landerijen te zijn geweest, bij welker overdracht aan particulieren de afschaffing der heerendiensten bedongen was.

Alle andere diensten, b.v. het begeleiden van vee, vervoer van huiselijke benoodigdheden, het overbrengen van brieven, enz., moesten worden betaald met 2 cents per paal. Doch afkoop, hetzij in geld of in producten, was geoorloofd. Dergelijke overeenkomsten moesten echter schriftelijk en behoudens goedkeuring en registratie van den Resident worden aangegaan.

Intusschen bleef het Gouvernement zijne rechten evenzeer handhaven op de heerendiensten ten algemeenen nutte, en bovendien om 'tegen de op hoog gezag geregelde betalingen' van de opgezetenen diensten te vorderen voor transporten, vervoer van personen en goederen of door levering van manschappen, of door verstrekking van buffels en karren. De oproeping geschiedde dan door de plaatselijke autoriteit onmiddellijk aan de inlandsche hoofden buiten bemoeienis van den landeigenaar, die er zich niet tegen verzetten mocht, en die zelfs, desgevorderd, buffels en karren moest leveren. Eindelijk werden de landeigenaren, die andere of meerdere diensten van hunne opgezetenen vorderden, dan bij dit reglement hun was toegestaan, vervolgd ter zake van knevelarij.

Het scheen gemakkelijker eene nauwkeurige opgave op het papier te decreteeren, dan daaraan uitvoering te geven. Dat ondervonden de ambtenaren, die met het onderzoek waren belast. Wel bood de Directeur der cultures bij missives van 7 en 17 Juni 1838 een algemeen register der heerendiensten over geheel Java den Gouverneur-Generaal aan, doch hij erkende tevens, dat daaraan weinig vertrouwen geschonken kon worden wegens 'de moeielijkheid, die er in gelegen was, om zoodanige staten met de vereischte nauwkeurigheid en juistheid op te maken'. De Heer Van Deventer, aan wien wij deze mededeeling te danken hebben, teekende hierbij in eene noot aan: 'De grootste moeilijkheid was gelegen in het onbegrensde der vorderingen van heerendiensten, die aan paal noch perk gebonden waren'(*). Wij herinneren hier aan hetgeen de Heer Schiff zeide: 'Het stelsel van heerendiensten was een chaos geworden, voor het opgeklaardste verstand niet te ontwarren'(†). Eene andere moeilijkheid was volgens den Directeur der cultures, om in den geest van het besluit van 23 Febr. 1836 eene regeling tot stand te brengen 'zonder tot aanzienlijke uitgaven over te gaan door het in dienst nemen van genoegzaam bekwame inlan-

(*) Van Deventer, III, blz. 38.
(†) Zie boven, blz. 282.

ders(*), aan welke de tot die regeling gevorderde voorbereidende werkzaamheden en de handhaving (?) in de eerste jaren zouden kunnen worden opgedragen, en zonder vele der aloude volksinstellingen te kwetsen, hetgeen voorzien werd, vermits die regeling, hoezeer ook in het belang der bevolking daargesteld, geacht werd aan haar, althans in de eerste tijden onaangenaam te zullen zijn, uit hoofde van hare gehechtheid aan die instellingen, haar weinig doorzicht en geringe beschaving'(†). Het besluit van 3 Oct. 1838 grondde zich op de overweging, dat zonder eene nauwkeurige kennis van de wijze, waarop in elke residentie de regeling van de heerendiensten zou behooren plaats te hebben, eene zoodanige, die het meest met 's lands belang strookte, en tevens aan de inlandsche bevolking en hare hoofden aangenaam zou zijn, *onmogelijk was,* en dat die kennis niet kon verkregen worden zonder aanzienlijke uitgaven, waartoe met het oog op den financieelen toestand van Indië en zijn geldelijke verplichtingen tegenover het moederland voorshands niet kon en mocht worden overgegaan. De Directeur der cultures werd daarbij aangeschreven, om de regeling der heerendiensten in den geest van boven vermeld besluit van 23 Febr. 1836 op zoodanige wijze te doen plaats hebben, als tot bereiking van het daarbij beoogde doel naar gelang der omstandigheden en locale gesteldheid het meest doelmatig zou zijn(§).

Wij weten niet, waarover wij ons meer te verbazen hebben, òf over het cynisme, waarmede de Indische autoriteiten en de regeering eene regeling onraadzaam achtten wegens de daarmede verbonden groote uitgaven, waardoor het batig slot gevaar liep aanmerkelijk te verminderen, ofschoon erkend werd, dat die regeling in het belang èn van de bevolking zelve èn van het cultuurstelsel zou zijn - òf wel over de hypocrisie, toen men voorgaf, dat de bevolking in hare gehechtheid aan de heerendienstplichtigheid gekwetst zou worden!

Maar het ergste, wat ons getroffen heeft bij dit onderzoek, is de onbekendheid met de uitgestrektheid der heerendiensten. Hoe? Sedert 1818, om niet te spreken van de tijden onder Daendels en Raffles, was voortdurend de aandacht op die aangelegenheid gevestigd, en toch scheen men haar nog zoo weinig te kunnen overzien, dat het Koloniaal Verslag over 1849, het tweede na de herziening der Grondwet, de beschamende bekentenis moest afleggen: 'Waarin de heerendiensten bestaan, is niet met volledige juistheid op te geven.' Het schreef die onbekendheid toe aan het stelsel van niet-inmenging in de huiselijke aangelegenheden der dessa's. De eigenlijke reden zal wel gezocht moeten worden in de onverschilligheid van het Nederlandsch bestuur met betrekking tot de belangen der bevolking en in het eigen-

(*) Alsof *al* de dienstplichtigen bekwaam waren voor de werkzaamheden, waarvoor zij opgeroepen werden.
(†) Van Deventer, III, blz. 88.
(§) Zie *Kolon. Versl.*, 1849, blz. 166.

belang der Regeering, om door de heerendiensten de financiën te besparen.

Hoe 't zij, volgens de mededeelingen van het Koloniaal Verslag over 1849 zou een volgend directeur van cultures, uitgaande van het denkbeeld, dat de invoering van een algemeen reglement op de heerendiensten wenschelijk was, een daarop betrekkelijk ontwerp ingezonden hebben. Wat dat ontwerp bevatte is ons onbekend, doch het droeg niet de goedkeuring weg van het Gouvernement, omdat het blijken scheen te dragen van ‘overdrevene hervormingszucht en aanranding der aloude gebruiken’(*). Misschien is het ontwerp, waarvan het Koloniaal Verslag melding maakt, hetzelfde als dat, hetwelk door den Heer Van Deventer wordt medegedeeld(†). Indien hetzelfde stuk wordt bedoeld, dan is ook opmerkelijk hetgeen de Indische regeering daarover in 1841 aan het opperbestuur schreef, nl. dat daarin gemist werd ‘de waarborg, dat geen der volksinstellingen zou worden aangerand, terwijl des directeurs regeling bovendien geenzins zou leiden tot eene beperking van het beschikken over den arbeid en den tijd der Javasche bevolking door de ambtenaren. De ondervinding had hem (Gouvern.-Gener.) geleerd, *dat de plaatselijke besturen over het algemeen weinig angstvallig waren om den inlander te werk te stellen, wanneer zij vermeenden*, *dat zulks diende ter bevordering van 's lands belangen. Hoewel dat doel prijzende*, *vreesde hij toch voor te ver gedreven en onverstandigen ijver.* Het voornaamste bezwaar tegen de ontwerp-regeling was echter, *dat zij ten gevolge zou hebben eene bemoeiing met de inwendige gesteldheid der dessa's en de daarin bestaande gebruiken*’(§).

Ten allen tijde heeft de Indische regeering ten opzichte van heerendiensten verklaard, ertegen op te zien om zich te veel in te laten met het inwendig dorpsbestuur, en het opperbestuur versterkte haar in die richting. Die terughouding bestaat thans nog evenzeer als toen. Geldt het b.v. de conversie van communaal in individueel grondbezit, dan wordt daarvoor hetzelfde argument gebruikt. Doch toen het gold de toepassing en uitbreiding van het cultuurstelsel - toen het dus gold de batige sloten voor het moederland te vermeerderen, toen heeft men er niet tegen opgezien, om soms met ruwe hand in het inwendig sociale leven der inlandsche maatschappij te grijpen. Bevordering van het geluk en welvaren der inlandsche bevolking is de duurste verplichting van het Nederlandsch gezag. Mag dat gezag een dergelijk argument gebruiken - mag het, onder voorwendsel, dat wellicht oude gewoonten en gebruiken aangerand worden, zich terug trekken, indien het belang dier bevolking een meer doortastende inmenging in de huishoudelijke aangelegenheden eener dessa gebiedend eischt? Doch het zijn dan ook niets anders dan voorwendsels, omdat dergelijke rege-

(*) *Kol. Versl.*, 1849, blz. 166.
(†) III, blz. 133.
(§) Van Deventer, III, blz. 119.

lingen of eene inmenging in het dessaleven veel arbeid en veel kennis vorderen en met moeilijkheden gepaard gaan. Een krachtig, welgezind bestuur weet dergelijke bezwaren te overwinnen!

En om nu een staaltje te geven, hoevele misbruiken zelfs in 1841 nog bestonden, moge strekken de mededeeling, die de Heer Van Deventer ons ten beste geeft. In den aanvang van dat jaar werd ontdekt, dat op den weg van Demak naar Kradenan - een afstand van 50 palen - een binnenlandsche paardenpost bestond, met 10 stations en 40 paarden, die sedert 1833 door de ingezetenen van Demak en Grobogan geleverd, en tot 1839 gestationeerd waren bij de regenten en districtshoofden, doch door de bevolking onderhouden en gevoed werden. Eerst in 1839 maakte de toen opgetreden resident een einde aan dezen onwettigen toestand; de paarden werden op bepaalde stations gebracht en voor elk station van 4 paarden werd eene dessa aangewezen, die verplicht was de paarden te verwisselen, te onderhouden en te voeden, waarvoor zij van andere heerendiensten werd ontheven, en in het genot kwam van hetgeen door reizigers voor het gebruik der paarden werd betaald. 'De resident van Samarang', zegt de Heer Van Deventer(*), 'berichtte, dat het bestaan dezer posterij *ten koste der bevolking,* gelijk zulks in verschillende andere residentiën het geval was, *moest worden beschouwd als een van die misbruiken*, *welke door de omstandigheden worden gewettigd*, zoowel om de bevolking voor grovere misbruiken te vrijwaren, als om eene goede politie en geregeld bestuur mogelijk te maken (sic?).'

Nog ééne particulariteit moge hier niet onvermeld blijven. Zij is ontleend aan het Koloniaal Verslag van 1851(†), en luidt woordelijk:

'Sedert het jaar 1818, en wel ten gevolge van het bepaalde bij besluit van den Commissaris Generaal van Nederlandsch Indië van 14 Juli van dat jaar n°. 28, worden voor den opbouw van woningen voor de adsistent-residenten, contrôleurs en collecteurs der landelijke inkomsten en cultures slechts beschikbaar gesteld de sommen van *f* 1100 en *f* 500.

Hoezeer het de bedoeling was, die woningen van hout te doen samenstellen, moest dat bedrag onvoldoende worden geacht voor de inrichting, welke het voorschrift aangaande die gebouwen gaf.

In die onvoldoende betaling lag dus als het ware opgesloten het beginsel van te vorderen heerendiensten en levering van materialen door de bevolking zonder betaling. Daaruit ontstond dan ook reeds dadelijk een onbillijke last voor de bevolking, die meer en meer drukkend werd, *naarmate meer werd afgeweken van de organiek voorgeschreven wijze van samenstellen dier woningen. Bijna in alle residentiën toch maakten de woningen*, *die aanvankelijk van hout waren opgetrokken*, *plaats voor steenenhuizen, welke uit daarvoor toegestane fondsen niet hadden kunnen worden tot stand gebracht. Dezelve werden dan ook door de*

(*) III, blz. 120.
(†) Blz. 91.

bevolking kosteloos opgericht, *terwijl de beschikbaar gestelde gelden slechts dienden tot inkoop van de benoodigde Europeesche materialen.*

Dit ingeslopen misbruik was van lieverlede nagenoeg overal tot regel geworden niet alleen, *maar strekte zich ook langzamerhand uit tot vele andere gebouwen en werken in de binnenlanden*, ofschoon de daarvoor geraamde sommen in derzelver geheel werden toegestaan, en zulks omdat aan de projecten, waarop de begrootingen gegrond waren, bij de uitvoering der werken *eene willekeurige uitbreiding* werd gegeven. *Buitendien werden de woningen van adsistenten en opzieners bij verschillende takken van cultures, zonder eenige betaling uit 's lands kas*, *ten koste der bevolking opgericht en onderhouden*'(*).

Deze twee staaltjes van toenemend misbruik zijn voldoende. Ex uno omnes disce!

De verwerping der voorstellen van den Directeur van cultures betrekkelijk de heerendiensten door de Indische regeering, waarvan wij zoo even melding maakten(†), gaf aanleiding tot een vernieuwd onderzoek, dat eerst in 1846 een aanvang nam en twee jaren duurde. 'Het gevolg was', zegt het Koloniaal Verslag van 1849(§), 'dat werkelijk zoo door de gedachtenwisseling tusschen de regeering en den inspecteur (der cultures), als door de opmerkingen van den Gouverneur-Generaal eenige verbeteringen tot stand kwamen.... Voornamelijk de diensten bij het gouvernement zijn na inzending van de rapporten verminderd. De diensten bij de hoofden berusten trouwens op den *adat,* welker omverwerping als bedenkelijk moet worden beschouwd'(**).

Het onderzoek had voorts bij de regeering de overtuiging gevestigd, dat van de bevolking vele overbodige en noodelooze diensten werden gevorderd, die in verband met de cultuurdiensten en den buitengewonen arbeid voor den aanleg van vestingwerken hare krachten te boven gingen. 'De regeering verlangde, dat het streven der plaatselijke autoriteiten zou zijn om de heerendiensten meer en meer te beperken tot de nuttige en onmisbare werken en diensten, in het oog houdende, dat de diensten, ofschoon geldelijk onbezoldigd, *toch kostbaar waren uit hoofde van de derving van productieven arbeid*, tengevolge van

(*) Bij besluit van 20 April 1836 (Ind. Stbl., n°. 29) kon ook ten behoeve van de woningen der inlandsche regenten, welke geen gouvernements-eigendom waren, gebruik worden gemaakt van de bevolking 'tot het bijeenverzamelen en ruwbewerken der materialen'.

(†) Blz. 286.

(§) Blz. 167.

(**) In de residentie Soerabaja werd het aantal menschen, dat *dagelijks* tot het verrichten van arbeid opkwam, gezegd te bedragen 19191, waarvan 9771 ten behoeve van het Gouvernement, en 9420 ten behoeve der hoofden. 'Maar geen dezer getallen kan aangenomen worden als den waren staat van zaken aantewijzen, want beide zijn verkregen uit opgaven van inlandsche hoofden en vooral dorpshoofden', *Kolon. Versl.*, 1849, blz. 167.

andere dan nuttige en onmisbare diensten'[*]. Zoo werd o.a. besloten, in den constructiewinkel te Soerabaja niet meer met houtskolen, welke aan kappen, branden en vervoer aan de bevolking veel werk verschaften, te stoken, maar smeekolen te gebruiken. Doch ook in een ander opzicht had de neiging tot matiging in het gebruiken der diensten van de bevolking een hoogst nuttig gevolg. Te Soerabaja werden havenwerken aangelegd, en men beproefde nu die tot stand te brengen met vrije arbeiders. Die poging gelukte, hetgeen zoo voor 's lands kas als voor de bevolking een gewichtig gevolg had. Terwijl namelijk de *verplichte* koelies te Soerabaja 20 duiten daags en reisgeld heen en weder genoten, gelukte het den ingenieur, met de havenwerken belast, het benoodigde getal arbeiders te werven uit *vrijwilligers* tegen een dagloon van 30 duiten, en dezen arbeidden met zooveel ijver, dat men 65% besparing kreeg tegenover het gebruiken van *gedwongen arbeid*[†]. 'Daarbij komen', zeide de steller van het Koloniaal Verslag, 'de indirecte voordeelen ontstaande uit de tevredenheid bij anders ontevredenen, uit ongestoorden landbouw door bevrijding der gezeten dorpelingen van het òf in persoon optrekken naar 's lands werken, of daarvoor plaatsvervangers te stellen tegen veelal hooge betaling'[§]. De maatregel had een zoodanig gunstig resultaat, dat niet alleen velen der afgedankte *verplichte* arbeiders nu optraden als *vrijwillige*, maar dat ook elders, bv. te Ambarawa, Salatiga, Ngawi, zooveel vrijwilligers zich aanboden, dat van regeeringswege matiging met de aanneming ervan werd aanbevolen[**]. In 1851 werkten reeds aan de defensiewerken te Batavia, Samarang en Willem I geene andere dan vrijwilligers, zoodat in Maart 1851 reeds een besluit kon genomen worden, 'dat alle tot dien tijd verleende machtigingen voor

(*) *Kolon. Versl.*, 1849, blz. 168. Zie de circulaire van den Gouv.-Gener. Rochussen bij Mr. L.J.A. Tollens, *Verzameling van wetten en besluiten*, enz. D. II, blz. 265.
Merkwaardig is 't, dat de Gouvern.-Gener. Rochussen in de praeambule van zijn circulaire zegt: 'Bij het onderzoek van sommige der ingediende staten van de regeling der heerendiensten op Java is het gebleken, *dat die regeling veel te wenschen overlaat en niet overal berust op de adat en de krachten der bevolking.* De gevolgen moeten, vooral voor de landbouwende klasse, noodlottig zijn, en het zou geene verwondering baren, dat de hier en daar opgemerkte verarming dier klasse, behalve aan andere oorzaken ook grootendeel aan het misbruik van de heerendienstplichtigheid moet worden geweten.'
Niet minder merkwaardig is het, wat wij verder in die circulaire lezen, nl.:
Dat 'als regel moet gelden dat *waar eenige arbeid gevoeglijk door trek- of draagdieren of wel door werktuigen of waterkracht kon worden verricht*, *de krachten der bevolking moeten worden bespaard*'. Verder scheen het nuttig, aan elke dessa slechts ééne soort van algemeene en bijzondere diensten op te dragen, zoo min mogelijk buiten het district, waarin zij gelegen is, en in dier voege geregeld, dat het getal dagelijks opgeroepenen niet te boven ging één man van de dienstplichtige huisgezinnen. Zie ook J.J. Rochussen, *Toelichting van eenige daden van mijn bestuur in Indië*, blz. 142 volg.

(†) *Kolon. Versl.*, 1849, blz. 169.

(§) ibid. Ook voor de vestingwerken te Soerabaja werden in 1849, naast *verplichte*, *vrijwillige* koelies gebruikt.

(**) *Kolon. Versl.*, 1850, blz. 64.

het leveren van koelies bij wijze van verplichte dienst ten behoeve der buitengewone fortificatiewerken op Java en het maritiem etablissement te Soerabaja vervallen waren', met bepaling 'dat in het vervolg voor die werken geen (verplichte) koelies meer zouden worden geleverd, dan na verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal'(*).

Ook in een ander opzicht kwam verbetering. Boven werd door ons medegedeeld het misbruik om de woningen van adsistent-residenten, controleurs en collecteurs der landelijke inkomsten ten koste der bevolking tot stand te brengen(†). Bij besluit van 26 October 1851 werden die kosten voortaan gekweten uit 's lands kas, 'zoodat te dier zake geene leveringen of verplichte diensten hoegenaamd van den inlander zullen mogen worden gevorderd *dan tegen betaling'*, terwijl bovendien de bepaling, dat ten behoeve van de woningen der regenten over de diensten der bevolking kon beschikt worden zonder betaling, buiten werking werd gesteld(§). In het volgende jaar werd ook bepaald, dat bij reizen van den Gouverneur-Generaal niet meer van de bevolking zou geëischt worden het verlichten en begieten van den grooten postweg(**), en werden de werkzaamheden bij de lands-algemeene steenkolenpakhuizen door vrije arbeiders verricht, en in de residentie Soerabaja een aantal staljongens tegen bepaald loon bij de gouvernements-posterijen geplaatst ter vervanging van even zoovele heerendienstplichtigen(††).

En wat nu de diensten ten behoeve der inlandsche hoofden betreft, reeds in 1850 had de Resident van Samarang, Potter, eene nota ingediend, de strekking hebbende om ze af te schaffen, tegen eene daarmede gepaard gaande verhooging van de bezoldiging der hoofden. Deze nota werd in handen gesteld van den Directeur der cultures, die daartegen zijne bezwaren ontwikkelde. Die bezwaren waren van verscheiden aard. Vooreerst, dat de inlandsche ambtenaren niet alleen *als zoodanig*, maar tevens *als hoofden* moesten worden beschouwd; ten tweede, dat eene bezoldiging uitsluitend in geld geen Oostersch begrip en de Javaansche huishouding daarvoor nog niet rijp was; ten derde, dat de graad van beschaving der hoofden nog niet van dien aard was, dat zij weten het geld goed te besteden; ten vierde, dat de gewoonten en zeden der bevolking mede brengen om haar en hare hulpbronnen dienstbaar te maken aan hare hoofden; ten vijfde, dat, indien de hoofden geheel als ambtenaren werden beschouwd, de invloed, dien het Gouvernement door hun intermediair uitoefent, zeer zou verminderen; ten zesde, *last not least*, dat uit eene verhooging der bezoldigingen van de hoofden, die dan ook over geheel Java zou moeten

(*) *Kolon. Versl.*, 1851, blz. 119. Zie ook J.J. Rochussen, *Toelichting*, enz., blz. 114.
(†) Zie boven, blz. 288 volg.
(§) *Ind. Stbl.*, 1851, n°. 59. Zie boven blz. 289 in noot(*).
(*) , 1851, blz. 119. Zie ook J.J. Rochussen, , enz., blz. 114.
(**) *Ind. Stbl.*, 1852, n°. 44.
(††) *Kolon. Versl.,* 1852, blz. 100.

worden toegepast, eene uitgaaf zou vorderen van een paar millioen gulden, waartoe de Regeering met het oog op het batig slot niet gerechtigd was, terwijl eindelijk eene tractements-verhooging de hoofden niet weerhouden zou clandestine diensten van de bevolking te vorderen.

Al die bezwaren werden door den Heer Potter in eene nadere nota van 14 December 1852 met afdoende argumenten wederlegd. Van die nadere nota, die als Bijlage bij de Mem. van Beantw. op het Voorl. Versl. der Eerste Kamer over het IX^{de} hoofdstuk (*koloniën*) van de Staatsbegrooting voor 1865 werd overgelegd, spraken wij boven reeds met een enkel woord(*). Zij verdient in alle opzichten gelezen te worden door een ieder, die den toestand der bevolking tegenover hare hoofden wil leeren kennen. Voor ons doel zal het voldoende zijn, indien wij de volgende zinsneden hier afschrijven.

'Wil men de inlandsche ambtenaren niet alleen als zoodanig, maar tevens als hoofden beschouwen, dan is er aan de ellende van den gemeenen man geen einde te zien, want zoo doende plaatst men den armen Javaan in een vierledig aspect, nl. jegens het gouvernement als belastingschuldige en dienstplichtige, en jegens zijne hoofden als contingent en almede als dienstplichtige....

Het moge waar zijn, dat door de tractementen der inlandsche ambtenaren zeer laag te stellen, en veel werk voor weinig of geen loon te doen verrichten, aanzienlijke sommen minder zijn uitgegeven, dan anders besteed zouden zijn geworden; maar wat baat het, dat de begrooting van uitgaven een laag cijfer aantoont, wanneer dat lage cijfer wordt verkregen ten koste van millioenen inkomsten, en de bevolking.... toch al dieper en dieper tot armoede vervalt? Ik moet dan ook met den Directeur der cultures in gevoelen verschillen... dat door tot het oude terug te keeren en den *adat* tot maatstaf te nemen voor de regeling van land en volk, eene betere orde van zaken zal worden daargesteld. Neen! niet daardoor, niet door op bestuur en belastingen den *adat* - een woord van zooveel omvattende beteekenis, voor zoo velerlei uitlegging vatbaar, en daarom juist de deur openstellende voor misbruiken van allerlei aard - toe te passen, maar door de invoering van een gezond belastingstelsel, dat alle willekeurige beschikking over arbeid en de verdiensten van den gemeenen man uitsluit, kan deze tot arbeidzaamheid uit eigen beweging worden geprikkeld en zoo tot welvaart geraken. Maar alvorens eene zoodanige belasting intevoeren, dient eene billijke regeling der tractementen van de inlandsche ambtenaren vooraf te gaan; want eerst nadat deze in billijke verhouding tot hunne behoeften gebracht zullen wezen, zal van hen gevorderd kunnen worden, om zich van kwade practijken te onthouden....

Dat het bij de hoofden eene gewoonte is geworden om de bevolking en hare hulpbronnen aan hun eigen belang dienstbaar te maken, is

(*) Zie boven blz. 280.

waar; maar even waar is het, dat juist deze gewoonte de hoofdoorzaak is van de rampen, die deze residentie (nl. Samarang) hebben getroffen, en andere residentiën zullen treffen, wanneer geene maatregelen van voorzorg worden genomen. Trouwens de Directeur der cultures erkent dan ook zelf in zijnen brief van den 5^{den} Juni 1851, dat hoewel knevelarijen en afpersingen geen vreemd verschijnsel zijn in Oostersche landen, zij daar echter grenzen vinden in de zwakheid van het inlandsch bestuur, terwijl die grenzen noodwendig moeten worden overschreden op Java, waar het inlandsch bestuur steun vindt in het krachtig centraal gezag van het Europeesch gouvernement. Maar wanneer dit niet kan worden tegengesproken, en dit kan het helaas! niet - wanneer die hoofdambtenaar zelf tot de erkentenis moet komen, dat het bestuur van het Nederlandsch-Indisch gouvernement voor Java en den Javaan veeleer tot vloek dan tot zegen heeft gestrekt - is het dan niet meer dan tijd, om dien steun, waarvan het inlandsch bestuur een zoo gruwelijk misbruik heeft gemaakt en blijft maken aan hetzelve te onttrekken?'

Elders schreef de Heer Potter: 'De invloed, dien de hoofden nu op de bevolking uitoefenen, ontspruit uit slaafsche vrees, en deze vindt - zooals de Directeur der cultures te recht opmerkt - haren oorsprong in de ondersteuning, welke de hoofden nu ondervinden van het centraal gezag van het Nederlandsch-Indisch gouvernement, waaromtrent de bevolking en niet ten onrechte - in het denkbeeld verkeert, dat van daar alle knevelarijen en vexatiën uitgaan; en van hier dan ook, dat zij slechts zelden klaagt, dat zij alles lijdelijk duldt en zich zelfs den hongersnood getroost.' En dat inderdaad de bevolking al de vexatiën, die zij van de regenten en hoofden leed, aan de ondersteuning, die deze hoofden bij het Nederlandsch gezag vonden, toeschrijft, bewijst hij uit hetgeen bij gelegenheid van den Javaanschen oorlog heeft plaats gehad: 'Immers bij het uitbreken van den opstand in de regentschappen Demak en Radja Kwessie (sedert hernaamd Bodjo Negoro) zijn wel de regenten en mindere hoofden aan het gouvernement trouw gebleven, doch in weerwil van dien heeft de bevolking de zijde der muitelingen gekozen, en zich vijandig tegenover het Nederlandsch gezag en hare hoofden geplaatst.' - 'En op goede gronden', dus vervolgt hij, 'mag worden verondersteld, dat, bijaldien, tijdens kommer en gebrek hier overal heerschende waren, door een inlander van energie een oproerkreet ware aangeheven geworden, de geheele bevolking zich rondom dien persoon zou hebben geschaard, en de invloed der inlandsche hoofden.... ontoereikend zoude gevonden zijn, om den opstand te dempen. Zou het onrechtvaardig gevonnisd zijn, wanneer de schuld daarvan der regeering ware toegerekend?'

Volgens den Heer Potter waren de hoofden wel verplicht, wilden zij niet in bekrompen omstandigheden verkeeren, ja, zelfs, wat de mindere

hoofden betreft, gebrek lijden, ‘in hun te kort aan inkomen langs bijpaden te voorzien’.

Ten opzichte van het financieel bezwaar, dat nl. eene tractementsverhooging der hoofden aan de schatkist op een paar millioen gulden zou komen te staan, werd door hem opgemerkt, ‘dat wanneer de bevolking wordt gevrijwaard voor de vexatiën, waarvan zij tot nog toe het voorwerp is geweest, en van haar niets anders wordt gevorderd dan eene billijke belasting, eene belangrijke vermeerdering van inkomsten van het gouvernement daarvan het gevolg zal wezen’. Ook meent hij, dat die verhooging der bezoldiging voor de inlandsche hoofden zonder eenig bezwaar door de bevolking zelve zou kunnen worden gedragen. ‘Men denke niet’, zegt hij, ‘dat door eene dusdanige van het bestuur uitgaande verhooging van belasting de rentplichtigen zullen worden bezwaard. Van hetgeen nu deze opbrengen is alleen bekend de som, die wegens landrente of belasting op het bedrijf wordt geheven, en deze is betrekkelijk zeer gering; maar hoe aanzienlijk het bedrag moet zijn, dat van hen hetzij in diensten of in geld of in voortbrengselen door de hoofden wordt gevorderd, kan worden afgeleid uit de omstandigheid, dat, terwijl de gouvernements-landen in deze residentie nooit hooger dan gemiddeld *f* 5 per bouw in de belasting der landrente zijn aangeslagen, de eigenaren van de particuliere landen van dezelfde uitgestrektheid van *f* 10 tot *f* 16 heffen, en dat, in weerwil van dit groote verschil de opgezetenen der eerste in vroegeren tijd, vóór dat aan de knevelarijen der hoofden paal en perk was gesteld, naar laatst gemelde landen zijn verloopen. De bescherming op deze landen ondervonden had dus voor die overloopers minstens eene waarde van *f* 5 en *f* 11 's jaars.’

Alle pogingen, om in dien stand van zaken verandering te brengen, stuitten af op het financieel bezwaar: het batig slot ten behoeve van het moederland mocht geene vermindering ondergaan. Eerst in 1867 is daarin eenige verbetering gekomen, gelijk wij te zijner plaatse zullen zien. Maar er moest nog veel gebeuren, vóórdat men zoover kwam.

Met betrekking tot de Gouvernements-heerendiensten bleef men voortgaan op den weg van onderzoek. Een regeling kwam er niet. Wel schreef een besluit van den Gouverneur-Generaal van 15 Febr. 1858(*) voor, ‘dat alle heerendiensten, bij welke de dagelijksche behoefte aan alle dienstplichtigen zich vooraf met eenige zekerheid laat berekenen, of die aan bepaalde dessa's kunnen worden toegewezen, of waarvoor een zeker getal dienstplichtigen kan worden afgezonderd, vast zullen worden geregeld, zoodat de daarvoor benoodigde dienstplichtigen, tengevolge van de aan de dessahoofden bekend gemaakte regeling op vaste beurten en op last dier hoofden.... uitkomen’, en tevens, ‘dat door de hoofden van gewestelijk bestuur met de meeste klem za

(*) *Ind. Stbl.*, n°. 9.

worden gewaakt, dat geene dienstplichtigen uitkomen, wanneer van hunne diensten niet werkelijk kan worden gebruik gemaakt', enz., maar het waren slechts vermaningen en aanschrijvingen, die bij gebreke van vaste regelen toch onuitvoerbaar bleven, te meer omdat het toezicht, door de hoofden van gewestelijk bestuur uit te oefenen, bij de opeenstapeling van werkzaamheden, welke hun opgedragen werden, bijna onmogelijk was. Evenzoo werden bij besluit van 28 Juli 1853(*) bepalingen gemaakt, dat de door het Gouvernement aan particulieren verstrekte koelies en transportmiddelen slechts mochten worden gebezigd voor het doel, waarvoor zij werden verstrekt, en dat die koelies zouden worden betaald met het volle loon, overschillig of van hen al of niet arbeid werd gevergd(†); maar het is de vraag, of daaraan de verwachte uitvoering is gegeven.

Het is onmogelijk, binnen de grenzen van dit overzicht de verschillende maatregelen, waarbij men soms terugkwam tot de pas verlatene, te vermelden. Daartoe worde in het bijzonder verwezen naar het Koloniaal Verslag van 1853(§). Ook te dezen opzichte zullen de meer subjectieve meeningen der betrokkene autoriteiten van invloed zijn geweest, en zeker zullen financieele redenen daarbij eene rol hebben gespeeld.

Eene nieuwe phase vangt aan met het regeerings-reglement, dat in 1854 door de wetgevende macht tot stand kwam.

Dat tijdperk zij het onderwerp voor een volgend nummer.

Den Haag, Februari 1879.

LENTING.

(*) *Ind. Stbl.*, n°. 65.

(†) Zie ook besl. van 21 Maart 1853 (*Ind. Stbl.*, n°. 20), waarbij bepaald werd, dat bij aanvrage van koelies voor reizende ambtenaren of militairen of voor het vervoer van goederen door de civiele en militaire autoriteiten opgegeven moest worden, voor welke personen of goederen de koelies noodig waren.

(§) Blz. 140 volg. Vergel. ook blz. 110, waar medegedeeld wordt, dat de noodzakelijkheid gebleken was, om voor bepaalde werken het stelsel van vrije arbeiders op te geven.
Ten einde de residentie Soerabaja tegen onvermijdelijken watersnood te beveiligen, waren zeer belangrijke waterstaatswerken noodig, die in betrekkelijk korten tijd tot stand moesten komen, waarvoor de vrije beschikking over een aanzienlijk aantal koelies behoefte was, en waarbij men met zekerheid moest kunnen rekenen op een genoegzaam aantal arbeiders.

Letterkunde.

Een Hollandsche kunstenaarsroman.

Anna de Ronde door W.P. Wolters. Leiden, E.J. Brill. 2 dln.

Even aangenaam als verrassend is het voor den lezer, in een romanschrijver een ouden en beproefden gids te ontmoeten, die volkomen tehuis is in de streken, waar hij ons rondvoert. Daarom hooren wij den Heer Wolters gaarne vertellen van de oude Hollandsche schilders, vooral van de meesters, die in Leiden geleefd en gewerkt hebben. ‘Wij schilderen toch het best in Leiden’; deze opmerking van Jan Steen in *Anna de Ronde* zou men van toepassing kunnen maken ook op eenige der best geslaagde novellen en romans(*) van onzen Schrijver. Hij is trotsch op de hem zoo wèlbekende stad niet slechts der geleerdheid, maar ook der kunst. Met kennelijk welgevallen wijst hij ons het huis van Gerard Dou aan den zuidelijken oever van den Rijn, den toren van de Wittepoort, in wier nabijheid Rembrand geboren is, de woning van Jan Steen op de Langebrug en die van de familie Van Mieris op de Aalmarkt. Uit een niet klein kapitaal van kunstkennis worden de meedeelingen geput aangaande het eigenaardige talent van een Lucas van Leiden, Jan Steen, Johannes van Mieris en de door Abraham Blooteling hier te lande met zooveel geluk beoefende zwartekunst. Daaraan danken wij ook de in *Anna de Ronde* voorkomende, niet minder keurige dan ware opmerkingen omtrent het portretteeren.

Kunstkennis, hoezeer ook hoofdzaak in eene geschiedenis der kunst, is nevenzaak in een boek als *Anna de Ronde*, een roman, die, gelijk al de overige romantische werken van Wolters, gekenschetst wordt door rijkdom en fijnheid van karakterbeschrijving. In zulk een werk moet in de eerste plaats op de waarde van de dichterlijke samenstelling gelet worden. Doch dat neemt niet weg, dat *Anna de Ronde* gedeeltelijk zijne aantrekkelijkheid verschuldigd is aan de historische

(*) Het Oesteretende Vrouwtje van Jan Steen. Het laatste oordeel van Lucas van Leiden

en aesthetische onderzoekingen van den Schrijver. Het psychologische moet in een roman optreden niet in den vorm eener zielkundige verhandeling, maar van daden, van feiten. Eerst dàn zal de held van het verhaal ons werkelijk belang inboezemen. Dit in het oog houdende, blijkt het aanstonds, hoe goed onze Schrijver heeft weten partij te trekken van zijne wetenschap.

Johannes van Mieris, de hoofdfiguur van den roman, is de zoon van den beroemden Frans van Mieris. Dit verschaft den Auteur eene ongezochte gelegenheid, om te handelen over de ouders en de huiselijke omgeving van zijn held, waardoor deze ons nader wordt gebracht. Nog beter geschiedt dit door het bezoek van Cosmo de' Medici aan Frans van Mieris, toen die kunstlievende vorst in de schetsen van den knaap reeds den stempel van diens oorspronkelijkheid vond uitgedrukt, en een der teekeningen onderschreef: *visa e laudata,* gevolgd door zijne naamteekening. Later wordt de reis naar Italië gebruikt, om het karakter van Johannes in het licht te stellen, terwijl zijn droevig uiteinde in Rome dient om hem, juist wanneer de tijd daarvoor gekomen is, van het tooneel te doen aftreden. Onbillijk zou het zijn te beweren, dat in de rangschikking dier historische bouwstoffen de hand des dichters niet zichtbaar is. Ik wijs alleen op de omstandigheid, dat er bouwstoffen voorhanden waren. Laat het gebruik, dat de architect ervan maakt, het voornaamste zijn, ook de vervaardiging van het materiaal is eene zaak van gewicht.

Doch, waar het hier vooral op aankomt: de beschrijving van den strijd, dien de held aanbindt met zichzelven en de buitenwereld; daarvoor is alleen geput uit de aan de Muzen gewijde bron. In Johannes van Mieris leefde een vonk van hetzelfde genie, dat als een vuur gegloord had in de ziel van den onvergelijkbaren Michelangelo. Deze, zij het dan ook flauwe, overeenkomst tusschen den Italiaan en den Hollander verklaart de gelijkheid van beider gemoedsaard en van hunne verhouding tot de buitenwereld. Bij die twee heerschte een levendig bewustzijn van de waarde hunner werken en van hun goed recht om, zonder zich veel om het oordeel der wereld te bekommeren, in de kunst eenzame en weinig bezochte paden te bewandelen. Vandaar hunne hooghartigheid, die niet zelden doorging voor hoogmoed, hunne prikkelbaarheid, hun geringe behoefte om, wat er omging in hun hart, aan anderen mee te deelen.

Zulke onbuigzame, in zichzelven gekeerde naturen zijn voor den dichter uiterst onhandelbaar. Het leven, dat zij lijden, wordt te zeer bestuurd door drijfveeren, die de meesten niet kunnen, noch willen begrijpen, dan dat zij aanspraak kunnen maken op een groote mate van sympathie. Dat heeft Wolters gevoeld en daarom Johannes van Mieris geplaatst in het midden eener echte kunstenaarsfamilie. Daar had men hem lief met de beste liefde. ‘O, gelukkige kunstenaar, die in uw huis, in uwe familie, de waardeering uwer idealen vindt;

die daar kunt jammeren en juichen, naar dat uw hart gestemd is, naar dat de ondervinding u pijnigt of u streelt! Die naast u een vader of eene moeder, een broeder of eene zuster, eene vrouw of een kind hebt, om deel te nemen aan den strijd, waarin gij om den prijs der schoonheid kampt! Menschen, die u liever zouden zien ondergaan, arm en oud, door teleurstelling en miskenning geknakt en gebroken, liever dan dat zij u voor eer of winst uwe idealen zagen prijsgeven en tot karakterloos gunstbejag vernederd!'

De kunstgreep, door Wolters aangewend, om wat er in Johannes' binnenste omgaat te dramatiseeren, heeft echter zijn keerzijde. Want naarmate daardoor Johannes' persoonlijkheid sterker uitkomt, daalt zij bij de verschillende leden van de familie Van Mieris. De houding van moeder, broeder, zusters, zwagers is in het oog vallend lijdelijk. Met geringe uitzondering verrichten zij niets anders dan zich door Johannes' moed laten overmeesteren, meeslepen door zijne geestdrift. Hoewel soms met eenige aarzeling, eindigen zij gewoonlijk met goed te keuren al wat hij zegt of doet.

Anders is het gesteld met de personen, die Johannes miskennen, hem vijandig bejegenen, of die in zedelijk opzicht zoover beneden hem staan, dat zijne hoogheid heiligend en troostend op hen werkt. Hoe verder zij van hem verwijderd zijn, des te krachtiger is hunne individualiteit. Van de laatsten is de figuur van Dirk van den Berg een der fijnst geteekende. 'Wat zijn karakter aangaat was hij volkomen de evenknie van van Mieris, hooghartig en trotsch, maar hij miste het geniale talent, waarop Johannes steunde. Zijne hooghartigheid was niets meer dan patricisch vooroordeel en zijn trots ontsproot uit de kennis en het genot van een groot fortuin en niet uit het bewustzijn van eigen talent of van eigen verdienste.' Meesterlijk wordt het ontstaan en verloop van den doodelijken haat, dien zij elkander toedragen, beschreven. Hier vooral blijkt, hoe veredelend de kunst werkt op het karakter. Johannes, door de vleugelen van zijn genie gedragen en met afkeer vervuld tegen al wat laaghartig is, verheft zich boven haat en afgunst; Dirk, ofschoon niet ontoegankelijk voor goede indrukken, is, bij gemis van wat den mensch kracht geeft om aan een ideale roeping te gelooven, gedoemd om steeds lager te zinken.

Stelde ik mij tevreden met de taak van verslaggever, ik zou natuurlijk het meisje, wier naam deze roman draagt en door wier bekoorlijkheid de kunstenaar onwederstaanbaar wordt overmeesterd, hebben moeten vermelden vóór Dirk van den Berg. Wij hebben echter alleen den rang te bepalen, die haar als dichterlijke fictie toekomt in het kunstwerk. Om die reden aarzel ik, aan wien de voorkeur te geven, aan Dirk of aan Anna. De eerste heeft aanspraak op onze opmerkzaamheid tot op het eind van de geschiedenis; Anna's rol daarentegen is uitgespeeld, zoodra het berouw over de krenking, die zij Johannes heeft doen ondergaan, haar een ander wezen doet worden en haar strijd

tusschen hoogmoed en liefde ten voordeele der laatste beslist is. Gelukkig gebeurt dit eerst in de laatste helft van het verhaal, zoodat wij haar zoolang mogelijk behouden.

Wat ik gezegd heb van Anna, geldt ten deele ook van Lucretia, de als poëtisch voortbrengsel zoo schoone verschijning. Zoodra hare gedaanteverwisseling van hartstochtelijke courtisane tot tooneelspeelster van onberispelijke zeden heeft plaats gegrepen, verdwijnt zij uit ons gezicht; doch niet voorgoed, daar zij geen afscheid van ons neemt, zonder ons nog eens getuigen te hebben doen zijn van eene uitbarsting harer wilde natuur. Dat de jonge vrouw, gesproten uit de heffe des volks, op den stroom van het maatschappelijk leven als van den grond opgeborreld, het wezen van een zoo verdacht verleden, maar met een aangeboren kunstenaarsaandrift begaafd, allengs en meer en meer voor edele aandoeningen vatbaar wordt door den omgang met Johannes, is natuurlijk. Maar de overgang van duisternis tot licht geschiedt te spoedig; aan de geschiedenis harer zedelijke wedergeboorte is te weinig zorg besteed. Van uit het twijfelachtige schemerlicht worden wij eensklaps verplaatst in den gloed der middagzon.

Het is mij niet recht duidelijk, waarom de Schrijver Mattéo, Lucretia's broeder, zoo dikwijls doet optreden en zooveel kunst - waarvan het tooneel, waar Mattéo voorleest uit het vierde hoofdstuk van het boek der Richteren, kan getuigen - aan hem heeft ten koste gelegd. Al wat Mattéo doet. uitgenomen het gevecht in Leiden met en het dooden van Dirk van den Berg in Rome, had evengoed door anderen kunnen geschieden. Ook is de invloed, dien anderen op hem uitoefenen en hij van anderen ondergaat, te gering om zijn menigvuldig optreden te rechtvaardigen.

Van de personen, die in dit stuk eene korte, doch belangrijke rol vervullen, dient vooral Anna's vader, de Heer De Ronde, geroemd te worden. Het ontzag, dat hij koestert voor zijne dochter, de aandoeningen, welke hij door een los daarheen geworpen woord verstaat in haar te wekken, zijne houding tegenover vreemden, de teekening van dat alles verraadt eene zeer geoefende hand.

Onder het schrijven dezer recensie herinner ik mij mijn vroeger oordeel(*) over den Heer Wolters als romancier. Terwijl ik niets dan lof overhad voor zijne karakterteekeningen, sprak ik van ‘de tekortkomingen van den verteller’. Ik ging toen zelfs zoover van niet onduidelijk te kennen te geven, dat een goed verhaal van hem te verwachten gelijk stond met het onmogelijke van hem te vorderen. Dat oordeel was, gelijk ik later heb leeren inzien, wel wat kras. Wat de handeling in dezen roman betreft, zij is, ofschoon beter dan die in *Het laatste oordeel van Lucas van Leiden*, echter niet overal even onberispelijk. Het komt mij voor, dat de Auteur hier en daar betere motieven had kunnen kiezen. Zoo is b.v. de onvoorzichtigheid van den anders

(*) In *De Spectator* van 9 Maart 1878

zoo schranderen en scherpzinnigen Blooteling met de zwarte kunstprenten, waardoor Johannes met de familie De Ronde in onmin raakt, onbegrijpelijk. Had de Schrijver geen ander middel kunnen bedenken, waardoor Dirk van den Berg een zoo geducht wapen tegen zijn medeminnaar in handen kreeg? Verder is Anna's reis naar Italië niet genoegzaam gemotiveerd, waardoor èn op Anna èn op Blooteling een zonderling licht valt. Wat dreef toch Blooteling, om Anna tot die reis te bewegen en haar aan een nog grievender teleurstelling bloot te stellen dan zij, hoewel buiten zijne schuld, had ondervonden kort vóór het vertrek van Johannes naar Italië? Men heeft reden om te vermoeden, dat Johannes' brieven aan Blooteling gewisheid gaven, dat de toeleg thans zou gelukken. Maar het lezend publiek krijgt die brieven niet onder de oogen. Ik zou van het gebeurde met de zwartekunstprenten en van Anna's reis natuurlijk geen gewag maken, zoo ze niet werden voorgesteld als feiten van het hoogste gewicht.

Al geloof ik, dat de Verhaler enkele malen een verkeerden weg insloeg, toch is hij, waar slechts één misstap zijn verderf zou geweest zijn, in het rechte spoor gebleven. De menschen, die hij geschapen heeft, zijn wezenlijk menschen, geen persoonsverbeeldingen. Vooral is ervoor gezorgd, dat de hoofdpersoon een mensch is. Hij is niet daar, om ons in ellenlange alleenspraken te zeggen, wat zijn maker denkt van een geniaal kunstenaarsleven. Johannes van Mieris spreekt en handelt alleen dàn, wanneer de omstandigheden hem daartoe nopen. Hij is niet opgewekt en levenslustig, of terneergedrukt en ongeschikt voor zijn werk, zonder dat wij daar de aanleiding van kennen. Hij worstelt met geen noodlot of andere poëtische misgeboorten, maar met neigingen en hartstochten, die door den loop der gebeurtenissen worden geleid. Hoe goed den schrijver hierbij zijn historisch onderzoek en zijn plastisch talent zijn te stade gekomen, gaf ik reeds te kennen.

Velen, vrees ik, zal het bij de lezing van *Anna de Ronde* gaan als de onkundigen, van wie Goethe spreekt, die, voor eene schilderij van eenigen omvang geplaatst, worden aangetrokken door bijzaken en kleinigheden en voor het geheel geen oog hebben. Al moet de hoofdoorzaak dier onvolkomen waardeering bij de lezers gezocht worden, toch is de Schrijver hier niet van alle schuld vrij te pleiten, daar hij bij de vervaardiging van zijn stuk enkele nevenzaken tot in de minste bijzonderheden en met schitterende kleuren uitgewerkt en de omtrekken der hoofdfiguren zoo sober mogelijk heeft gemaald. Maar wiens oogen door het glansrijk koloriet van het bijwerk niet zóó verblind zijn, dat hij het geheel niet kan zien, ontwaart in den Heer Wolters een schrijver, die door niets is te bewegen, om een haarbreed af te wijken van de strenge wetten der kunst, zelfs niet ter wille van dien kring van lezers en lezeressen, waarvoor de liefdesintrige het voornaamste is in een roman. Het was goed bedacht, om ons Johannes niet te toonen op het oogenblik waarop hij, dronken van liefde, zijne zelfstandigheid prijs

gaf en diep werd vernederd in eigen schatting, maar eerst daarna, toen, wat hij voor onmogelijk had gehouden, geschied was. Niet minder bedachtzaam laat de Schrijver den roman ten einde spoeden, als de held gevonden heeft, wat hij zocht: rust voor zijn gekweld gemoed en lust, om ernstig te arbeiden. Waren Anna en Johannes naar het vaderland teruggekeerd en had hen Abraham Blooteling met eene aangename gedachtenis verrast, het geheel zou er niets bij gewonnen hebben.

Om novellen of romans te schrijven, waarin hoogbegaafde kunstenaars de hoofdrollen vervullen, worden talenten vereischt, die niet iederen romancier ter beschikking staan. Want de karakters, die zulk een schrijver schept, behooren niet aan menschen van gelijke beweging als wij; het zijn vorstelijke zielen, wier drijfveeren alleen voortreffelijke auteurs vermogen aan te toonen. Onder dezen behoort Wolters, wiens phantasie bij voorkeur in de kunstenaarswereld vertoeft. Niet op de oppervlakte, maar in de diepte van het rijk der geesten vond hij het kostbaar metaal, dat ons tegenblinkt in *Anna de Ronde.*

H. WAS.

Een pleidooi voor de onthouding.

Volksonderwijs over alkohol, door R.W. Richardson, Doctor in de geneeskunde en in de letteren. Vertaald door C.S. Adama van Scheltema.

Wat is er niet al geschreven en gewreven over dien ongelukkigen hartstocht van den mensch, sinds Noach's tijden en wellicht reeds vroeger: de *drinkzucht?* Men zou haast willen vragen: is 't geen hopelooze strijd? Zeker zal men tot de conclusie moeten komen, als men de geschiedenis der beschaving raadpleegt, dat het een bijna onbegonnen werk is, den aan den drank verslaafde tot geheele onthouding terug te brengen. Veel gemakkelijker zal het niet vallen, de drinkzucht als volkskwaal uit te roeien. Zal men daaruit het gevolg moeten trekken, dat al het edele streven van weldenkende individuen en vereenigingen voor de afschaffingszaak ijdel werk is? Geenszins! Allen streven naar een voortreffelijk, zij 't ook, onzes inziens, onbereikbaar doel. En dat goede voorbeeld werkt nuttig als waarschuwing, of wrocht al licht een nuttige zaak in 't belang van drinkers en onthouders. Die echter meent, met al dat streven zulk een ingewortelde volkskwaal uit te roeien, hij verricht het werk van Sysifus of dat der Danaïden. Hetzelfde geldt voor het bestrijden van dien hartstocht bij individuen. Dat is onze innige overtuiging. Even min als ge den on-

gelukkige, die aan steelzucht lijdt, van zijn hartstocht zult genezen, zoo min zie ik kans den lijder aan drinkzucht van zijne kwaal te herstellen. Niet, dat het feit eener genezing niet plaats kan vinden, maar dan geschiedt dat door eene zelfbeheersching, welke bij dronkaards hoogst zeldzaam wordt aangetroffen.

Het laat zich verklaren, dat ik, die zienswijze toegedaan zijnde, niet veel heil verwacht van volksboeken of schoolboeken over dit onderwerp.

De loffelijke *Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank* dacht er zeker anders over, toen zij de vertaling van bovengenoemd boekje aan een harer ijverigste en edelste strijders voor de afschaffingszaak opdroeg, en dit welgeslaagde werk aan de redactie van *De Tijdspiegel* ter beoordeeling zond.

Het denkbeeld, om een leesboek over dit onderwerp op de volksschool in te voeren, is niet geheel te verwerpen, en kan, met tact ten uitvoer gebracht, zelfs vrij wat meer nut doen dan ellenlange verhandelingen voor volwassenen in afschaffingsgenootschappen en bonden. Maar alles komt aan op de methode, die hierbij gevolgd wordt. Dat het hoogst moeilijk is de juiste methode te treffen, leert wederom het boekje, dat wij vóór ons hebben liggen. De Schrijver daarvan heeft de ‘wetenschappelijke’ methode gevolgd. Door een uitvoerig wetenschappelijk betoog van wat de alcohol is en welke zijne werkingen op het dierlijk organisme zijn, wil de Schrijver zijne jeugdige lezers van het schadelijke van het gebruik van alcoholische dranken overtuigen. Zeker is dat eene zeer rationeele methode na de reeds afgezaagde en minder steekhoudend bevondene methode van moraliseeren. Maar nu rijst de vraag: of dit wetenschappelijk betoog voor de hersenen der bevolking van de volksschool bevattelijk en aantrekkelijk genoeg is, om ingang bij haar te kunnen vinden? Dàt meenen wij naar den inhoud van het thans te bespreken boekje te moeten betwijfelen.

Het valt niet te ontkennen, dat het boekje met veel zaakkennis en overtuiging is geschreven, maar het komt ons toch voor, dat beide niet in juiste verhouding zijn toegepast tegenover de lezers, die de Schrijver zich inzonderheid voorstelt. Hij heeft, onzes inziens, zich niet weten te beperken en door de opeenstapeling van kennis eenerzijds en door eene hooge mate van overdrijving anderzijds zijn onderwerp voor zijne lezers voor een goed deel onbegrijpelijk gemaakt. Er valt niet aan te denken, dat niet alleen de leerlingen der hoogste klasse van onze volksschool den inhoud van het boekje volkomen zullen begrijpen, maar zelfs dat de onderwijzers genoegzaam van physiologie en chemie zullen afweten, om het onbegrijpelijke hunnen leerlingen duidelijk te maken. Het ‘omne nimium nocet’ is op dit boekje volkomen toepasselijk. Het zondigt door overdaad. Deze eerste proeve van een wetenschappelijk betoog voor de school, dat alcohol

schadelijk is voor 't lichaam, is, onzes inziens, mislukt. Al de lessen over de samenstelling van den alcohol, de alcoholische dranken en de alcoholfamilie zijn voor het schoolkind onverstaanbaar en voor vele onderwijzers onverklaarbaar. Die lange lijsten van het atomistisch gewicht van den alcohol zijn in één woord afschrikkend. Wij vragen slechts: waartoe het noodig is, dat de kinderen bladzijden als de volgenden doorworstelen: ‘Een deeltje (molekule) water bestaat uit drie atomen, - twee atomen waterstof en één atoom zuurstof. Dus

waterstof	}	water
waterstof	}	water
zuurstof	}	water

Een deeltje (molekule) alkohol bestaat uit negen atomen - twee koolstof, zes waterstof en één zuurstof. Dus:

het radikaal Ethyl C^2H^5	{	koolstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	koolstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
het radikaal Ethyl C^2H^5	{	waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
		waterstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.
		zuurstof	} Ethyl alkohol C^2H^2O.

Door toevoeging van sodium bij den alkohol wordt verkregen de formule:

het radikaal Ethyl	{	koolstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	koolstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	waterstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	waterstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	waterstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	waterstof	} sodium alkoholen.’
het radikaal Ethyl	{	waterstof	} sodium alkoholen.’
		sodium	} sodium alkoholen.’
		zuurstof	} sodium alkoholen.’

Deze voorstelling moge nu aanschouwelijk worden genoemd, maar aantrekkelijk is ze niet en voor kinderen, die niets van scheikunde afweten, ook niet bevattelijk. En de aangevoerde formulen zijn nog niet eens de meest samengestelde. Men vindt er van 18 regels. De hersenen van Engelsche schoolkinderen mogen deze gemakkelijk opnemen en verwerken kunnen, die van onze Nederlandsche schooljeugd zal men wel doen, voor dergelijk geheugenwerk te sparen. Daarbij wemelt het boekje van wetenschappelijke termen in het Fransch, Engelsch, Latijn, Grieksch en Italiaansch. Het meest aantrekkelijk en recht practisch zijn de vierendertigste en volgende lessen, waar gesproken wordt over den invloed van den alcohol op het dierlijk leven. Zeker wordt ook hier door overdrijving aan de waarheid zeer te kort

gedaan, maar de geleidelijke gang van het wetenschappelijk betoog wordt er niet door geschaad, en zal als zoodanig en door zijne practische strekking de aandacht van den jeugdigen lezer meer gaande houden, dan de vorige lessen.

Belangwekkend is hetgeen de Schrijver over de beteekenis van de ‘natuurlijke dranken’, water en melk, zegt, maar ook hier zal de overdrijving en de eenzijdigheid veel aan de waarde dier lessen ontnemen.

De Schrijver wil bewijzen dat, aangezien wateren melk ‘standaardsdranken’ zijn, de mensch niet noodig heeft tot gegiste dranken zijn toevlucht te nemen, omdat deze niet in zijne natuurlijke behoeften voorzien. Aangezien de mensch zich nu eenmaal gewend heeft, ook andere dan de ‘natuurlijke’ behoeften te bevredigen, zal het nog lang duren, eer de voorstanders der afschaffing het menschdom tot het uitsluitend gebruik van die ‘natuurlijke dranken’ zullen terugbrengen.

Doch deze quaestie daargelaten, zoo komt het ons voor, dat het goede doel is voorbijgestreefd, doordien de Schrijver zijn onderwerp heeft willen uitputten en toegankelijk maken voor hersenen, die het niet kunnen begrijpen.

't Is wel jammer, dat de geëerde Vertaler dat niet beter heeft ingezien, en door eene omwerking en aanmerkelijke bekorting de goede kern, die de wetenschappelijke bolster bevat, toegankelijker voor *onze* schooljeugd heeft gemaakt. Zoo had het voor ons volkje nog veel nut kunnen stichten, iets, dat we thans tot ons leedwezen zeer moeten betwijfelen.

Dr. C.

Gouden appelen op een zilveren schaal?

Causerieën door H.L. Berckenhoff. Nijmegen, Blomhert en Timmerman.

Met vooroordeel moge dit Werkje door mij ter hand genomen zijn, stellig werd het niet zonder ruim genot verschaft te hebben weder op mijn schrijftafel gelegd. Slechts schoorvoetend ging ik over tot het doorbladeren van deze ‘Causerieën’, omdat die titel mij iets ‘onvolledigs en zonder verband’ (bl. 96) deed verwachten, en ik op het ontwikkelingsstandpunt dezer eeuw mij kwalijk vinden kan in het staren op een papieren wicht in windselen, op de onvolwassen spruit van een tijd, toen de aesthetiek van 't schoone en goede ten onzent wel diep gevoeld werd, maar nog zoo onbeholpen vermocht te worden ontleed en omschreven. Destijds mogen de uitingen van onzen

geest ten aanzien van het edele en schoone in natuur en kunst nog niet aan de eischen van den echten kunstvorm in proza hebben kunnen voldoen, eenig en alleen omdat het proza zelf in ons taaleigen nog te zeer in een staat van wording verkeerde: thans is dit niet meer het geval. Wat vroeger alleen de bezielde dichter als door eigen aandrift in toonbeelden van waren kunstzin ons vóórtooverde, werd sedert dien tijd door ontwikkeling en oefening tot een domein van allen, die zich ertoe wilden zetten, den uitslag hunner studiën en overpeinzingen op boeiende wijze in eenvoudig proza aan hun landgenooten mee te deelen.

Kon men dan ook vrede hebben met de ‘Praetjens’ en de ‘Twee- of Samenspraecken’ van twee of drie eeuwen her, bij 't naderen van de twintigste eeuw onzer jaartelling klinken ‘Vluchtige schetsen’, ‘Causerieën’ en wat dies meer zij mij altijd onaangenaam in de ooren, omdat er den lezer zoo vaak het oppervlakkige, schemerachtige, onsamenhangende, onvolledige en weinig duurzame van de feuilleton-literatuur uit tegengrijnst. De dagbladen en tijdschriften versnipperen reeds te over, zoodat men degelijke onderwerpen bepaald wil behandeld zien in samenstemming met de onmiskenbare eischen van wetenschap en kunst.

Biedt de Schrijver dan ook aan zijne Lezers *gouden* appelen aan, hij deed zulks niet op eene *zilveren* schaal, en toch hadden wellicht velen met mij dit gaarne gezien, opdat hij zijn doel niet missen zoude. De vruchten zijn geurig en saprijk, maar de schaal waarop, hier het kleed waarin, zij worden opgedischt, is van te broze, te ijle stof. Een onderwerp kan met humor, geestig en pittig, of wel deftig logisch en bondig zijn behandeld, en toch zoowel op de eene als andere wijze een blijvenden indruk op het gemoed van den lezer teweegbrengen; maar bij ‘Causerieën’ dreigt die indruk al zeer voorbijgaand te wezen, vooral omdat aan de losheid van vorm vaak de volledigheid, de regelmaat van behandeling wordt opgeofferd. Ik vrees dan ook zeer, dat niet velen zich na de lezing in staat zullen gevoelen, een behoorlijk *résumé* van de ‘Korte Briefwisseling’ over de Kunst te geven, en toch, hoe noodig zou dit wezen, om de zoo wenschelijke nawerking van 't gelezene in hun gemoed te verzekeren!

Ziedaar mijne grief, maar zet men deze op zij, en gaat men tot den inhoud zelf der ‘Causerieën’ over, welk een schat van waar vernuft en reinen schoonheidszin vertoont zich aan 't oog van den Lezer; hoe ruimschoots heeft de Schrijver ernaar gestreefd, de kern zijner opmerkingen te hullen in 't bevallig en sierlijk gewaad van levendigen humor!

‘Eene korte briefwisseling (in elf brieven zonder antwoorden) over 't begrip van Kunst’ - en vier opstellen, getiteld: ‘Ons Kunstoordeel’ - ‘De Toonkunst en hare Schijnvrienden’ - ‘Het naakte in de Dichtkunst’ en ‘De Natuur op het Doek’ vormen den inhoud van zijn Werk, dat - naar mijne meening - ten volle eene eereplaats

verdient op de boeken-étagère van alle dames, die zich de moeite willen getroosten, zich rekenschap te geven van den aard der indrukken, door haar bij het beschouwen, aanhooren of lezen van de scheppingen of uitingen der antieke en moderne heroën en would-be-heroën in 't weidsch gebied van kunst en letteren ontvangen.

Met recht omschrijft hij in zijne brieven ‘de Kunst’ als ‘het weergeven van den indruk, door de werkelijkheid op ons gemaakt, en van de voorstelling daaruit in ons geboren’; maar deze zijne echt realistische bepaling verkrijgt voor den Lezer eerst hare eigenlijke waarde door de toelichtingen, waarin hij ons zijn begrip der ‘werkelijkheid’ voorstelt als eene uit ervaring geputte afbeelding van de natuur in bezielden vorm - als eene gekuischte mengeling van 't realistisch schoone en ware - als den hechten en natuurlijken grondslag voor de veredeling van den smaak in zijn streven naar het ideale schoone.

Volgens hem moet de kunstenaar zich er bepaald evenzeer voor wachten, met zijn arbeid weerzin of walging te verwekken, als door overdreven preutschheid de natuur daaruit te bannen of in een wanstaltig keurslijf te beknellen. Zeer geestig gispt hij 't laatste op bladz. 66 door zijn: ‘“Ik heb hooren vertellen van eene bedaagde jonkvrouw, die zich, in haar slaapvertrek gekomen, nooit ontkleeden zou alvorens het vogelkooitje, aan den zolder, met een doek te omhullen. De kanarie, die er in huisde, was.... een mannetje!”’ Maar hoe treffend legt hij ook den vinger op de wonde plek van het realisme, als hij het wraakt, dat een onzer meestgevierde Schrijvers ‘“zich niet te vreden kon stellen met eene reeds veel te wijdloopige schildering der vreeslijke kwaal, bekend onder den naam van kanker en de boordenvolle maat deed overloopen door aan zijne pen te doen ontvallen verzen als:

> Wat hem in vleesch en been blijft knagen,
> Ontnam ook 't brood aan hem en haar,
> En aan zijn mond, schier zonder lippen,
> Hoort gij”’, enz.

Ja, weg met die het gemoed verkankerende *Zola*-literatuur, wier apostels door mij steeds met allen nadruk zullen bestreden worden als verdervers van 't edele en schoone in jong en oud. Zij beseffen niet, dat dit ziekelijk realisme zonder echt moreele strekking voortspruit uit een ‘*rottenness*’ van den maatschappelijken toestand, welke zonder spoedige, tot in hart en nieren doortastende loutering niet alleen de gansche Romaansche wereld met een wissen ondergang bedreigt, maar tevens bij gemis aan tijdige, krachtvolle bestrijding ook de Germaansche wereld eene periode van in- en uitwendig folterend zielelijden, van kwalijk herstelbare ellende te gemoet voert.

Neen, alleen dáár, waar 't geldt in werken van studie met het scalpeermes der ontleding de gebreken in de maatschappelijke toestanden ten toon te stellen in al hunne naaktheid, om te dien opzichte tot een

hooger, gezonder peil te geraken, zou het minder gepast zijn, onbeperkte huldiging van den schoonheidszin te vergen in aan de natuur te ontleenen voorbeelden; maar in werken van kunst, die tot veredeling van den mensch moeten bijdragen, dient elk oprecht kunstenaar of schrijver zijne realistische bezieling te putten uit het schoone en goede in de natuur, zonder verdere bijmenging van het ongure daarin, dan voor zoover het de door hem te beoogen zedelijke strekking bevorderen kan, en - let wel - dat dan nog alleen met inachtneming van de eischen van een gekuischten smaak. Zelfs een Dickens, die onvergelijkelijke moralist in den edelsten zin, wist zich te dezen aanzien, o.a. in zijn 'Tale of two Cities' en 'Our mutual Friend', niet altijd binnen de wenschelijke perken te houden.

Bij den door onzen Schrijver gekozen vorm van 'Causerieën' valt aan eene meer analytische critiek bezwaarlijk te denken, of men zou in eene uitbreiding, in eene verwatering van zijne 'van leven doorvonkte (bladz. 19)' ideeën vervallen en daardoor allicht menigeen onvatbaar maken voor 't volop *genieten* van des Schrijvers even ware als puntige beschouwingen.

Van zijne vier kleinere opstellen zijn mijns inziens die over de Toonkunst en over het Naakte in de Dichtkunst - welk laatste door hem naar 'Eckstein' vrij bewerkt werd - het best geslaagd te achten; maar ontegenzeggelijk komt de eerepalm toe aan zijne, in even lossen als geestrijken toon vervatte, elf brieven aan eene gehuwde dame over de Kunst in 't algemeen, waarvan alleen de eerste in zijnen aanloop niet vrij te pleiten is van eenige gewrongenheid.

Ten bewijze van den zoo levendigen, ongedwongen, hoogst loffelijken stijl van het ook naar zijn uitwendigen vorm smaakvol Werkje weet ik trouwens - ten einde alle uiteenrukking van 't zoo licht kwetsbaar verband te voorkomen - niet beter te doen, dan eene op bladz. 92-95 bij wijze van postscriptum medegedeelde anecdote uit te schrijven, en dat niet alleen om de keurigheid van inkleeding naar ook om de onbetwistbare juistheid der opmerking. Dit postscriptum luidt als volgt:

'P.S. "Een brief zonder *postscriptum*" enz. Ik wil er mij voor deze keer eens aan bezondigen. Tot staving mijner meening, boven geuit, omtrent de karigheid van het groote publiek als het den aankoop van een boek betreft, volge hier een schetsje, Ecksteins *Flätterende Blätter* ontleend, waaruit ge gewaar zult worden, dat het bij onze naburen niet beter gesteld is dan ten onzent(*).

"Het was te Leipzig. Een der eerste vertegenwoordigers der Saksische groote wereld, de konsul Emmerich, had plaats genomen in eene

(*) De Heer B. doelt hier onder meer op de betreurenswaardige omstandigheid, dat er in eenen tijd, waarin men handen vol geld wegwerpt aan louter luxe-artikels, geen duizend inteekenaren bijeen waren te krijgen op eene uitgave van de "Volledige Dichtwerken" van onzen genialen landgenoot Dr. N. Beets in 3 prachtbanden, tegen den betrekkelijk zoo geringen prijs van *f* 28 (Cf. blzn. 86 en 120).

zeer nette tilbury, die reeds geruimen tijd voor zijne vorstelijke woning wachtte. Het vurig tweespan schuurde ongeduldig met de hoeven over 't plaveisel en knarste schuimbekkend op het gebit. De heer Emmerich, die zelf de leidsels hield, scheen er geen acht op te slaan. Na zeer nauwkeurig zijn wit-glacé handschoenen aan alle zijden gemonsterd te hebben, kwam hij plotseling tot de gewichtige ontdekking, dat de wijsvinger van den linkerhandschoen door een schier onzichtbaar stipje, met het hagelwit niet in overeenstemming, besmet was. Zonder zich te bedenken trok de konsul het onreine paar uit, en wierp het verachtelijk onder de achterbank, terwijl hij zich door zijn lakei een ander paar liet aanreiken. Dit was zeer *gentlemanlike* gehandeld, ongetwijfeld! Een microskopisch klein smetje is voldoende om den konsul te doen besluiten een paar overigens geheel maagdelijke handschoenen weg te werpen. Hij bedenkt zich geen oogenblik. Wat wil een rijksdaalder zeggen voor een groot heer als de konsul! Hij verliest wellicht aan de écarté-tafel straks duizend gulden. En al kwam 't in zijn gefriseerd hoofd op, het edel rossenspan, dat een aanzienlijke waarde vertegenwoordigt, op dezen rit morsdood te jagen, wie zou er hem een verwijt over durven maken; hij kan zich immers zulke genoegens veroorloven?

Met den meesten eerbied bestijgt de lakei het rijtuig. De konsul trekt de leidsels aan en in vliegende vaart gaat het door de Saksische residentie.

Na een oogenblik dravens vertraagt de konsul zijn paarden in hun gang, en brengt ze tot staan voor een boekwinkel. De heer Emmerich wil inkoopen doen. Hij werpt den lakei de leidsels toe, en springt met een sierlijken zwaai uit het rijtuig.

"Ik wilde," zegt hij met voorname onverschilligheid tot den inmiddels toegeschoten boekverkoopersbediende, "ik wilde den vorigen jaargang van de "Illustrirte Zeitung" hebben; wat moet die kosten?"

"Acht Thaler," antwoordt de bediende buigende.

"Acht Thaler? Dat is te duur. Is 't de naaste prijs?"

"De vaste prijs," is 't bescheid, niet zonder meesmuilen gegeven.

"Maar kan ik 't ding niet *oud* koopen?"

"Zeker, mijnheer. Ik koop ze altoos op uit restauraties en van leesgezelschappen. Maar ik doe u vooraf opmerken, dat ze niet bizonder zindelijk gelezen zijn en bijna uit elkaar hangen...."

"Dat komt er minder op aan," is des konsuls antwoord. "Bezorg mij een gebruikten jaargang, tegen den minsten prijs."

"Ik zal u eenige exemplaren laten zien," zegt de boekhandelaar, terwijl hij een der winkeljongens naar den pakzolder stuurt. Na een oogenblik wachtens legt de jongen een paar verbazend toegetakelde boekdeelen op de toonbank. Mijnheer de konsul kan zich niet weerhouden den neus op te trekken, maar schijnt toch spoedig te gewennen aan 't voorkomen der in staat van ontbinding verkeerende exemplaren. Na er een van te hebben door gebladerd, zegt hij:

“Wilt ge dit exemplaar aan mijn woning doen bezorgen?”

Een oogenblik later heeft hij zijne plaats in de tilbury weder ingenomen. Op nieuw onderwerpt hij zijne handschoenen aan een nauwgezet onderzoek. De “Illustrirte Zeitung” was inderdaad bovenmate groezelig geweest. “Francis,” roept hij den lakei toe, “heb je nog een paar handschoenen meegenomen?”

“Om u te dienen,” antwoordt de gedienstige geest. En nadat het tweede paar handschoenen den weg van 't eerste gegaan is, tot groote stichting van den lakei, die behendig het verworpen paar in zijn vlucht opvangt en verzamelt bij zijn lotgenooten, strijkt de konsul, met een effen gelaat en de meest mogelijke kalmte het glanzige leer van nommer drie over de welgevormde vingers glad.”...

Ik geef u deze vermakelijke satire met haar verheven moraal ter goedgunstige overweging. *Zeg het voort!*’

Moge van het werkje spoedig een herdruk worden aangekondigd, en de Heer B. zich daarbij in staat gesteld zien enkele smetjes, vooral in stijl en spelling, welke zijn over 't geheel zorgvuldig gebakerd papieren wicht, hoe luttel dan ook, ontsieren, voorgoed en spoorloos uit den weg te ruimen(*).

's-Hage, 15. 2. '79.

G. KUYPER HZ.

Een historische roman.

Tempelier en Volksman door P. Conradi. Twee deelen. Leiden, E.J. Brill.

Onder de vertaalde romans vonden wij ergens ook dezen roman vermeld. Op den titel evenwel ziet men dien niet als eene vertaling aangekondigd en even min in het voorbericht, dat - ontbreekt en dat juist hier zoozeer te stade had kunnen komen aan de mindere bekendheid van de meeste romanlezers met den tijd, waarin de hier beschreven handeling plaats vindt.

Dat wij hier eene vertaling voor ons hebben, is boven allen twijfel verheven, dachten wij, en dat de vertaling aan bekwamer handen had kunnen worden toevertrouwd, is niet minder zeker. Jammer voor den

(*) Hiertoe worden door mij o.a. in de voorgaande aanhaling gebracht het gewrongen ‘rossenspan’ - het onjuiste ‘na een oogenblik wachtens legt de jongen’: de jongen wacht toch niet - de spelling van konsul met eene *k* in plaats van met eene *c* - het omschrijven van Leipzig als ‘residentie’, en wat dies meer zij.

Uitgever, die zich beijverde het werk in schoonen druk te doen verschijnen! Jammer voor het werk zelf, dat toch te veel blijken bevat van degelijke studie, van dichterlijken zin, van hooger bedoelingen en van warme waardeering van het goede, waar en bij wien dat zich openbaart, dan dat die arbeid ongeroemd en ongenoten zou mogen voorbijgaan!

Maar nu wordt weer verzekerd, dat het een oorspronkelijke roman is en wel van de hand van een auteur, die reeds vroeger als schrijver optrad. Het zij zoo! Toch blijft dít altijd waar, dat de schrijver niet altijd zijn pen meester is, dat, mag hij zijn gelukkige oogenblikken hebben, waarin de zinnen hem als uit de pen vloeien, er ook niet weinigen zijn, waarin hij zijn gedachten slechts met moeite onder woorden weet te brengen.

Wij zien ons in dezen *historischen* roman verplaatst in het Land van Voorne, in 's Graven Haag, maar vooral op dien bodem, ‘welke zoo rijk is aan groote mannen van allerlei soort, zoo vruchtbaar aan groote uitvindingen en die op zoo veel gewichtige bladzijden in de geschiedenis der menschheid aanspraak maakt’, in dat West-Vlaanderen namelijk, dat ook in dit tijdschrift door de pen van den natuur- en kunstlievenden Havard zoo keurig beschreven is. En in deze streken zien wij ons verplaatst in een der gewichtigste tijdperken van het leven der Westersch-Europeesche menschheid, te weten het einde der dertiende, mogelijk het begin der veertiende eeuw. De kruistochten hebben uitgewoed. Wat die kruistochten waren en uitwerkten, wordt door Conradi treffend beschreven, zij het al, dat het misschien minder juist is, als hij die kruistochten zich voorstelt als den *vond* van eene listige geestelijkheid. ‘Tot de grootste en invloedrijkste gebeurtenissen behooren de kruistochten. Het was de laatste groote volksverhuizing op één na. Het was een der grootste openbaringen van de kracht des Woords, van de bijna onbegrensde kracht van den wil en de zucht naar avonturen. Wat de Noordsche zeekoningen hebben gedaan op de baren, hebben de ridders en hunne voetknechten gedaan op het land. En al vervolgden zij een hersenschim, zij vonden den morgen van een blijden dag.

Het heeft der geestelijkheid nooit ontbroken aan het vermogen om de zwakke zijde van den mensch te vinden, en toen de onbesuisde moed der ridders gevaarlijk begon te worden voor elk ander menschelijk schepsel, vonden zij een veiligheidsklep, en richtten de blikken van gansch westelijk Europa naar Azië. Zij wisten, dat de mensch hartstochtelijker zoekt naar hetgeen hij niet kent dan naar hetgeen hij kent; naar dingen, niet proefhoudend voor het gezond verstand, dan naar dingen, die dat wel zijn; verschillende tochten naar het Westen over den Oceaan na de ontdekking van Amerika hebben het bij vernieuwing doen zien, Eldorado's en verjongingsbronnen hebben daarin een groote rol gespeeld.

"God wil het," sprak de mond van den geestelijke. "God wil het!" antwoordde ridder en knaap, en zij hechtten het kruis op de borst en het zwaard aan de heup en trokken voort naar een gansch nieuwe en onbekende wereld, en het Heilige Graf zou door bloed worden gezuiverd en vrij worden gehouden van de voetstappen der Heidenen.

Wat moet de indruk zijn geweest op de zonen van West-Europa, toen zij in het Oosten kwamen, met zijn hoogen, donkerblauwen hemel, met zijn schitterenden zonneschijn, met zijn versterkte sombere steden, hechte vensterlooze huizen, met zijn donkerbruine kinderen, kleiner van gestalte, vlug van beweging, die door hun kunst en ervaring vergoedden, wat de ijzeren ridders boven hen voor hadden in kracht, met zijn dochteren, schoon genoeg om haar gelaat te vertoonen, ijdel genoeg om het te verbergen, en de lang gespleten, donkere oogen met den verleidelijksten glans te doen schitteren?

Er zijn vele vragen, die de kruistochten bij den belangstellende doen opkomen, maar van de intieme geschiedenis weten wij te weinig. De Oosterlingen stonden in beschaving boven de Westerlingen in veel opzichten, de Westerlingen zijn het tot hun voor- en nadeel te weten gekomen. De Oosterlingen wisten van de weelderige genietingen meer dan de Godfrieds en de Richards en Tancreds, en de ruwe zonen van West-Europa zijn onder den invloed gekomen van zachte divans, mollige kussens, ruischende fonteinen, zon- en maanlicht, genoten in zuilengangen van Oostersche paleizen; en Saladin kon meer uitwerking geven aan zijn krom zwaard, dan Richard Leeuwenhart aan zijn tweehandskling. Het Oosten heeft aan de teugellooze kracht van het Westen een aderlating toegediend, die alleen doodelijk was voor hen, die slechts dierlijke kracht kenden; veel menschelijke dierlijkheid kwam om en het verstand kreeg meer lucht, meer ruimte, meer vrijheid van ontwikkeling.'

En terwijl er zoo ruimte en gelegenheid en daarmede tevens zucht tot ontwikkeling gewonnen waren, leefden en werkten in deze landen, ten zegen van tijdgenoot en nakomeling, mannen als Jan van Zyrik, Floris de Vijfde en Jacob van Maarland. Jan van Zyrik - niet, zooals Conradi stelt, Willem van Mechelen, die eerst in het jaar, waarin Floris vermoord werd, als Bisschop optrad - was een van de beteren onzer Kerkvorsten. Naar vermogen ging hij te keer de grove, onder de geestelijkheid heerschende onzedelijkheid, de onkiesche, in het kerkelijk leven ingedrongen praktijken, welke wel is waar de bewijzen waren van het lage standpunt, waarop de Christenheid nog stond, maar aan de andere zijde door de meer ontwikkelden toch ook begonnen afgekeurd te worden. - Floris de Vijfde, *der Keerlen God*, de afgod van de niet-adellijken en niet-geestelijken, die bij het fnuiken van den tot dusver oppermachtigen adel zeer zeker meermalen zich heeft schuldig gemaakt aan willekeurige handelingen, maar aan den anderen kant den grooten stoot heeft gegeven aan de bevrijding en verheffing

van den minderen man en aan den bloei en de ontwikkeling van onze steden. - Jacob van Maerlant eindelijk, met groote voorliefde door Conradi geteekend en al het goede, dat hier van hem gezegd of aan hem toegeschreven wordt, toch ten volle bezittende. Dat deze in het jaar 1234 geboren en in 1300 overleden Vlaming een inderdaad hoogst voortreffelijk man was, blijkt uit hetgeen Hofdijk o.a. van hem verzekert: 'Met een dichterlijk gemoed begaafd bezat hij te gelijkertijd een warmen zin voor wetenschappelijke oefening.' Verbloemt deze al niet, wat Maerlant min prijselijks bezat of later verkreeg, zijn blaam gaat toch gepaard met grooten lof: 'Naarmate zijn geest zich echter in wetenschappelijke kennis ontwikkelde, misschien ook naarmate zijn blik op het leven der poorters rondom hem meer helder en zijne denkbeelden omtrent de verspreiding van kennis rijper werden, begon zijne zucht voor waarheid zich van de romantische poëzie af te wenden. Hij meende het schoone onderworpen en dienstbaar te moeten maken aan het Nuttige; stiet daarom alles, wat naar zijn inzien niet geschiedkundig waar was in den engsten zin, wat niet zedelijk-goed was in de bekrompenste opvatting,

> Alle fabelen en boerden,
> Alle trufen en faloerden,

met verachting van het veld der poëzie - en wendde zich bijna uitsluitend tot het Leerdicht, in welken vorm hij over gewijde en ongewijde geschiedenis, natuur- en zedekunde schreef. Het gevolg daarvan is geweest, dat hij door zijne geschriften op de uitbreiding van kennis en de bevordering van zedelijke beschaving onder zijne tijdgenooten een belangrijken invloed heeft gehad, en zich als de volksleeraar van die dagen eene onsterfelijke verdienste heeft verworven, maar ook - dat hij als dichter bijna is ten ondergegaan.'

Deze mannen nu - de beide laatsten vooral - die hunnen tijd vooruit waren, waren toch ook kinderen van hun tijd, d.w.z. vonden steun en aanmoediging bij velen hunner tijdgenooten; zij stonden aan het begin van een tijdvak van vreeselijke beroeringen, van de ontzaglijke worsteling tusschen den nieuwen tijdgeest en hen, die het hielden met verouderde toestanden. Voorwaar een belangwekkend tijdvak, wel waardig, dat het door het groote publiek beter gekend worde! En blijkt het ons, dat datzelfde Vlaanderen, dat in de laatste eeuwen zooverre bij Holland achter stond, in de dertiende eeuw en nog lang daarna boven Holland uitstak, te hooger leeren wij dan den geest waardeeren, die de dezer dagen herdachte *Unie van Utrecht* te voorschijn riep, en de zegenrijke werkzaamheid van den grooten Zwijger, die Holland hebben doen verkrijgen, wat Vlaanderen ten gevolge van gemis aan eendracht en van te zeer ontwikkelde liefde tot nering vruchteloos getracht heeft te bemachtigen. Terecht toch en schoon zegt Conradi: 'De Coninck's, de Artevelden en zoo veel anderen, men

moet ze bewonderen, men moet ze liefhebben, zij, die de uitdrukking waren van het streven (naar vrijmaking, onafhankelijkheid, zelfbestuur, ontwikkeling) dat, hoewel eenzijdig, gebillijkt moest worden. De geest van onafhankelijkheid, de zucht naar eigen bestuur, heeft de ontwikkeling in de hand gewerkt, tot hoeveel beroeringen zij ook hebben aanleiding gegeven. Er ligt over dat geheele tijdvak van 200 jaren, waarin Vlaanderen van geen wijken wist, maar zijn beginselen wist door te drijven, iets hoogst tragisch. Vlaanderen heeft van dat machtig zelfbewustzijn, van dat onverzettelijk streven, dat voldongen werd in de hervorming, het volle loon niet gehad, terwijl Noord-Nederland, dat ook zijn beroeringen had, zijn verdeeldheid, zijn partijschappen, waar dat zelfbewust pogen even reusachtige verhoudingen heeft aangenomen, niet alleen de vruchten heeft geplukt van eigen krachtsontwikkeling, maar tevens voor een deel van die van Vlaanderen.

In Vlaanderen evenwel zijn die groote zegenrijke beginselen niet tot vollen kalmen wasdom gekomen, en de reden is wellicht vooral gelegen in gebrek aan eenheid, weinig staatkundige wijsheid, al te eenzijdig practisch streven. Men was nog niet tot verademing gekomen bij de groote worsteling tegen staatkundige vreemde overheersching en geloofsdwang in de Noordelijke Nederlanden of men vroeg om Wetenschap; het wachtwoord in Vlaanderen was: Nering. En al had Willem van Oranje niets anders gedaan dan aan de oude verloste Veste de bekende keuze voor te leggen en dat kiezen een weinig te leiden, zijn naam zou in de geschiedenis vereeuwigd zijn.'

Z.

D.V.D.G.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Nabob, Roman door Alphonse Daudet, vertaald door Gerard Keller. Arnhem bij K. van der Zande firma Stenfert Kroese en Van der Zande.

Alphonse Daudet, de Auteur, die zich in zijn vaderland reeds sedert eenige jaren een gevestigden naam verworven had door de uitgave van enkele gedichten en vooral van twee romans, 'Froment Jeune et Risler ainé' en 'Jack', heeft in den laatsten tijd de lezende wereld van zich doen spreken als auteur van het hierboven aangekondigde werk. 'Le Nabab' heeft in Frankrijk reeds verscheidene herdrukken beleefd en wordt thans in verschillende talen overgezet. Die opgang mag gelden als een bewijs, dat we hier geen alledaagschen roman voor ons hebben. Een tweede bewijs voor dat niet alledaagsche is, dat het boek in onze kringen veel besproken en zeer verschillend beoordeeld wordt. 'Een vreeselijk boek' hebben wij het al hooren noemen, en door anderen weer 'prachtig, talentvol, geniaal'. 'Een zedeloos boek' werd het ook al genoemd, maar anderen vinden het misschien weer stichtelijk.

De hoofdinhoud is de geschiedenis van een fabelachtig rijk man, die in Parijs zijn schatten komt genieten, en dáár door zijn eenvoudigheid en goedhartigheid het slachtoffer wordt van tafelschuimers en zwendelaars van allerlei soort en aard. Deze geschiedenis van den 'Nabob', een historisch persoon, naar men verzekert, dient den Auteur als voertuig, om een tafereel op te hangen van de Parijsche zeden tijdens het tweede Keizerrijk. Al licht zal men nu denken, dat een dergelijke geschiedenis door de intriges, die erbij worden uitgesponnen en de interessante toestanden, erin beschreven, een aantrekkelijke lectuur zal uitmaken voor het gewone romanlezende publiek, of wel, dat de schildering der Parijsche zeden tijdens het tweede Keizerrijk den hoofdschotel met een pikante saus van verdachten smaak overgieten zou. Wie zulke lectuur zoekt, vindt hier evenwel niet van zijn gading. Slaapvertrek- en boudoirtooneelen worden u gespaard en, wat de intrige aangaat, juist daaraan is in 'De Nabob' de allerminste, wel wat al te weinig zorg besteed. Eene geregelde beschrijving van gebeurtenissen, eene voorstelling van toestanden en karakters, waarbij 't een uit het ander voortvloeit en noodzakelijk voortvloeien moet, en waarbij alles zich om één hoofdpersoon of ééne hoofdgedachte groepeert, vindt men hier niet. Wie een ingewikkelde intrige verlangt, wie een roman alleen maar mooi vindt, als men van 't lezen niet kan ophouden en, met steeds meer geprikkelde belangstelling, als 't ware de lotgevallen der helden en heldinnen mee doorleeft, vindt hier zijn lectuur niet. Hoewel we nu om deze eigenschappen alleen een roman niet onder de uitnemenden zullen stellen, meenen we evenwel, dat ze niet zóózeer mogen worden veronachtzaamd, als hier het geval is; de Auteur bezit talent genoeg, om ook aan dezen eisch naar behooren te voldoen.

In zijn volle kracht evenwel treedt Daudet te voorschijn, waar hij de détails teekent: hetzij hij u met Dr. Jenkins een tocht laat meemaken naar zijne patiënten, of u een blik gunt in het hotel van den parvenu, zoo onhuiselijk nieuw, dat het den indruk maakte, alsof de reusachtige persoon, die het bewoonde, eerst zoo even met den spoortrein was aangekomen en haast maakte, om het leven te genieten; hetzij hij u de feesten te Saint-Romans zoo levendig voor oogen teekent, dat gij waant er zelf bij te zijn, of u de begrafenis schetst van den Hertog De Mora met al haar pracht, al haar officieel rouwbetoon en haar indrukwekkende prediking: 'Stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren.' Treffend en juist beschrijft hij ons de betooverende macht van de millioenen van den 'Nabob' reeds in het eerste hoofdstuk: Mevr. Jenkins is terstond tevreden, als haar man niet thuis komt ontbijten, wanneer hij naar den 'Nabob' gaat; de alvermogende Hertog De Mora zoekt zelf de gelegenheid om te worden voorgesteld aan den 'Nabob'; de fat Monpavon vergeet zijn onvoegzaam toilet en springt met ontsteld gelaat uit zijn kleedkamer te voorschijn, als er sprake van is, dat een ander dan hij den Hertog zal voorstellen aan den 'Nabob'; dagbladschrijvers, tooneeldirecteuren, philanthropen, speculanten, kunstenaars, tot zelfs geestelijken uit de provincie komen af op den klank der millioenen van den 'Nabob'. En even treffend beschrijft hij ons de armoede van dien fabelachtigen rijkdom in dat ameublement, waarvan geen enkel stuk spreekt van den smaak des eigenaars, in dien maaltijd met vrienden, waarvan geen enkele de minste belangstelling toont in des 'Nabob''s persoonlijk leven, in die volkomen afwezigheid van huiselijk geluk met eene vrouw zonder hart en kinderen, die hij niet ontmoet.

Met buitengewoon talent zijn de meeste karakters en tafereelen geteekend, met een talent, dat dikwijls aan Dickens doet denken. Men heeft vergelijkingen gemaakt

tusschen Daudet's beschrijving van den mist in de voorsteden van Parijs en die van Dickens, die wij vinden in Black House, en tusschen Daudet's beschrijving van de Bethlehems-stichting, het philanthropisch wetenschappelijke kinderopvoedingsgesticht en die van Dickens in ‘Nicolas Nickleby’ van het werkhuis; zoo doet ook Dr. Jenkins, de deftige, brave man met zijn zinspreuk: ‘het goede doen ook

zonder hoop op een goeden uitslag', denken aan den ouden Pecksniff. Deze Dr. Jenkins is de eerste hoofdpersoon, met wien de lezer kennis maakt, maar niet terstond als met den huichelaar en geraffineerden schurk, doch zooals hij met hem kennis gemaakt zou hebben, als hij hem in levenden lijve had ontmoet, dupe van de fijn beschaafde manieren en de gemoedelijke, ernstige taal des braven dokters. Eerst langzamerhand leeren wij hem, evenals vele andere personen in den roman, kennen en beoordeelen uit zijn eigen woorden en werken. Dat komt ons voor geen geringe verdienste van het boek te zijn. Behalve Dr. Jenkins treffen we als een der hoofdpersonen den Hertog De Mora aan, den eersten Minister van staat, voor wien geheel Parijs zich buigt en wien gansch Parijs bewondert. 'Door politiek, het spel onder elken vorm, zoowel op de beurs als aan de speeltafel en zijne galante avonturen had hij zich zijn naam verworven en zijn macht.' In zijn antichambre is het van het vroege morgenuur af vol menschen van allerlei stand en aard, daar uren soms wachtende, terwijl 'zij nooit die hooge gesloten deur uit het oog verloren, waarachter hun toekomst beslist zou worden en waaruit zij straks zegevierend of met gebogen hoofd zouden wederkeeren'. De machtige Minister is intusschen reeds sedert een uur in belangwekkende onderhandeling met den costumier van de opera over de pierrette, die de Hertogin op haar volgend bal dragen zal. In de gezelschapszaal, als *hij* binnentreedt, ontstaat er een algemeen gefluister; nieuwsgierig, maar eerbiedig tevens, schaart men zich in twee rijen, om hem den doortocht te verschaffen. 'Niemand weet zich beter dan hij in de wereld te bewegen, met statiger tred de gastvrouw te naderen, met zulk een glimlach de tribune te bestijgen en beuzelachtige zaken met meer ernst of gewichtige zaken luchthartiger te behandelen.' In deze korte trekken zien wij den geheelen Hertog De Mora geteekend, gelijk hij in den roman telkens weder verschijnt als type van de machtige gunstelingen des Keizerrijks.

Het schijnt vrij zeker te zijn, dat bij het schetsen van deze figuur de Auteur een berucht historisch persoon heeft op het oog gehad, wiens werkelijke naam zich uit den gefingeerden vrij wel raden laat.

Na den Hertog De Mora valt onze aandacht op Felicia Ruys, de natuurlijke dochter van den beeldhouwer Sebastiaan Ruys, zelve kunstenares van groot talent, opgevoed zonder moeder, in het atelier van den lichtzinnigen vader, in het gezelschap van artisten en grisettes. Dit zonderlinge karakter, dat ons beurtelings aantrekt en afstoot, met innig medelijden en diepen afkeer vervult, is wel het onbegrijpelijkste, dat wij ooit in eenigen roman of in het werkelijk leven hebben aangetroffen. De besmettelijke atmosfeer van haars vaders atelier heeft haar niet kunnen verontreinigen. Onschuldig, levenslustig, beminnelijk, schitterende van schoonheid en blakende van kunstliefde heeft ze zestien jaren bereikt. Der lieve en edele Aline heeft ze eene hartelijke en innige vriendschap kunnen inboezemen. Hoe het mogelijk is, dat zulk een persoonlijkheid op zestienjarigen leeftijd, ten gevolge van een mislukten aanslag op hare eer, zóó blasée, zóó pessimistisch, zóó cynisch kan worden, als deze Felicia hier wordt voorgesteld, is ons onmogelijk te begrijpen. Hoe dit hooghartige en onafhankelijke meisje den belager harer eer bij zich aan huis kan blijven ontvangen, hem zelfs min of meer in haar vertrouwen kan nemen en, na zich zonder eenig motief in de armen van een De Mora te hebben geworpen, af kan treden in gezelschap van hem, dien zij haat en vervloekt als een, die haar leven vergiftigd heeft, blijft een onopgelost raadsel.

Aantrekkelijker figuur treffen we aan in den ‘Nabob’, Bernard Jansoulet, den held van ons boek. Vooraf zij evenwel gezegd, dat ook in de voorstelling van dit karakter eene moeielijk op te lossen tegenstrijdigheid schijnt te bestaan. Dat de goedhartige, schatrijke parvenu, die naar Parijs is gekomen, om voor zijne schatten alles te koopen, wat ervoor te krijgen is, zich laat meeslepen om aan eene kostbare philanthropische stichting zijn naam te verbinden, is begrijpelijk; dat hij

millioenen besteedt om een beschermer der kunst te heeten, is zeer natuurlijk: dat hij in zijn buitensporige mildheid en zijn onbekendheid met het Parijsche leven een schaar van adellijke en burgerlijke klaploopers aan zich vasthecht, spreekt vanzelf; maar dat hij, de man van gezond verstand, die door vermetele handelsspeculatiën zijn vermogen gewonnen heeft, zich inlaat met zwendelaars als Paganetti en Bois-Landry en met ondernemingen als die der Maatschappij van het Grondkrediet, is, in verband met al het overige, dat we van hem weten, niet gemotiveerd. Voor 't overige begroeten we onder al de schurken, die hem omgeven, onder al die bedriegende, stelende, zakkenrollende zwendelaars, den ‘Nabob’ als een eerlijk, eenvoudig, natuurlijk, beminnelijk karakter. In hem zoowel als in de familie Joyeuse, André Maranne, Paul de Géry toont de Auteur, dat hij niet alleen de schaduwzijden van 't leven en de slechte trekken der menschen weet op te merken en weer te geven. Ja, wij meenen te mogen aannemen, dat hij in de schildering van het schoone en goede natuurlijker en kunstvaardiger is dan in de beschrijving van 't leelijke en gemeene. We denken aan die vriendelijke tafereeltjes in 't gezin der Joyeuses, aan dien vader met zijn ‘meisjes, lieve blonde kopjes, om hem fladderend over en door elkander, als engelen op een voorstelling van de Hemelvaart’, wonende op de vierde verdieping van een afgelegen wijk, ‘als een vogelengezin ergens in den top van een alleenstaanden eik’.

Een beminnelijke figuur is ook vooral de ‘Nabob’ in zijn groote, kinderlijke liefde voor zijn oude, eenvoudige moeder, als hij, de sterke, machtige man, tot wien gij opziet als tot een halfgod, zich in al zijn zwaarte, ‘als ware hij weer kind geworden, aan hare voeten nederlegt en haar overlaadt met de innigste en vleiendste woorden’. Roerend en stichtelijk is dat tooneel in de zaal van 't Wetgevend Lichaam, als van den afgevaardigde Jansoulet de toelating bestreden wordt, als hij dan door het spreken van een enkel woord vrienden, fortuin, eer behouden kan, maar dat woord: ‘niet ik, maar mijn broeder is de Jansoulet, die schanddaden pleegde’, niet uitspreekt, omdat hij onder de toeschouwers zijne oude moeder heeft opgemerkt, die van de eerloosheid haars ‘oudsten’ onkundig blijven moet. En aandoenlijk is 't, als de machtige ‘Nabob’, beroofd, onteerd, bespot, verpletterd, in de grievende smart zijner teleurstelling en wanhoop het breede aangezicht verbergt in het nederige kleed der oude vrouw; ‘en toen, terwijl zijn gansche lichaam schudde van het snikken, vond hij den kreet terug zijner jeugd, zijn klagend geschrei uit den tijd toen hij nog zijn volkstaal sprak.... Moeke, moeke!’ Een beminnelijke figuur, die ‘Nabob’, ook in zijn vertrouwen op de menschen; denk aan zijne houding tegenover den listigen Le Merquier, den schijnheiligen schurk, om zijn rondheid en onomkoopbaarheid ‘het geweten’ bijgenaamd.

En niet minder beminnelijk in zijn vriendschap; denk aan dat tooneel op Pèrela-chaise met Hémerlingue, zijn ouden vriend van de kade te Marseille, thans sedert jaren de man, die hem in alles tegenwerkt en zich zijn doodvijand toont. ‘O wees niet bang, ik zal je geen kwaad doen, sprak hij treurig. Ik kom je slechts vragen, om ook mij geen kwaad meer te doen.’ En als de verzoening gesloten is, welk een hartelijken, broederlijken toon weet hij aan te slaan bij die herinneringen uit de dagen hunner jeugd, toen ze samen arm waren en zochten naar brood.

Al die tooneelen zijn met een meesterhand geteekend. Met het boek vóór ons, hier en daar een bladzijde weer overlezende, treft het ons telkens weer, zoo levendig en zoo natuurlijk, zoo kernachtig en zoo helder als de dingen worden voorgesteld. We

zouden kunnen voortgaan met de aanhaling van veel schoons, dat in dit boek te vinden is, schoons vooral uit een literarisch oogpunt. We herinneren alleen nog maar aan den Zondagmorgen van de Joyeuses in het Bois de Boulogne; aan het feestmaal der bedienden in het hotel van den 'Nabob'; aan den laatsten gang van Monpavon naar het afgelegen badhuis, als hij de onge-

lukkige Mrs. Jenkins nog ontmoet, die met hetzelfde rampzalige doel als hij haar woning verlaten heeft, en niet het minst aan de eerste opvoering van de Révolte: alle meesterstukjes.

Maar we mogen den lezer niet van zijn genoegen berooven, door hem terstond met al te veel bijzonderheden en personen bekend te maken en meenen ook, dat reeds genoeg gezegd is, om ons slotoordeel op te maken.

We aarzelen geen oogenblik, den Auteur een voortreffelijk kunstenaar in zijn vak te noemen Uit een literarisch oogpunt mag deze roman van Daudet onder de zeer schoone producten worden gesteld; natuurlijk behoudens de gemaakte aan- en opmerkingen, vooral wat de afwezigheid van intrige aangaat. Ware in deze aan de eischen voldaan, dan ware ook het kunstje niet noodig geweest, om hier en daar in den roman stukken van een dagboek in te lasschen, om den lezer op de hoogte te houden van den loop der gebeurtenissen, die de Auteur niet alle beschrijven kan, omdat hij te veel hoofdpersonen heeft opgevoerd en niet ééne afgewerkte geschiedenis geeft. Hoewel we, over het geheel genomen, met het werk zeer ingenomen zijn, kan ons deze ingenomenheid niet weerhouden te bekennen, dat er romans zijn, die men veel meer onvoorwaardelijk en met veel meer vrijmoedigheid dan deze aan een ieder ter lezing zoude durven aanbevelen. Er wordt wel, zooals we ook hebben opgemerkt, veel goeds en schoons in beschreven, maar hoofdzaak is het leelijke en gemeene. Wel zegt Daudet, dat dit uitgelezen gezelschap, waarmee hij ons in kennis brengt, ‘deze staatslieden, financiers, bankiers, afgevaardigden en enkele artisten, die alle te sterk geleefd hebben in dat weelderige Parijs, met bleeke gelaatstrekken en schitterende oogen, als gulzige muizen vol arsenicum, maar toch onverzadelijk van vergif en leven’, dat dit uitgelezen gezelschap niet de eigenlijke Parijsche bevolking is; maar bij de lezing ontvangen we toch niet den indruk, dat er in Parijs zoovele betere menschen leven. Een enkel gezin en 2 of 3 personen vertegenwoordigen slechts het betere deel van het menschdom. Met de overigen moeten we in het boek voortdurend door slijk en modder waden. Welnu, voor het romanlezende publiek, dat voor verreweg het grootste gedeelte niet ontwikkeld genoeg is, om een roman als kunstwerk te genieten, kan zulke lectuur meer kwaad dan goed, en daarom durven we hen het eerste in het Hollandsch vertaalde werk van den talentvollen Schrijver niet aanraden; evenwel hopen we, dat het door velen, die het eenigszins kunnen waardeeren, zal gelezen worden. Ze zullen het niet zonder voldoening uit de handen leggen.

De vertaling verdient, over 't geheel genomen, lof.

Met die lange en saamgestelde zinnen van soms twaalf en meer regels moet het vertalen een zwaar werk geweest zijn. Of ‘de menigte doorklieven’ wel eene verkieselijke uitdrukking is, mag nochtans worden betwijfeld. ‘Toonen’ voor ‘teenen’, I, pag. 121, en ‘van de hand aangewezen’ voor van de hand gewezen zijn correctiefouten. In I, pag. 48 en 95, de onderste regels, komen zinnen voor, die niet rondloopen. Zulke vlekjes vindt men evenwel in elke vertaling en dat er niet meerdere in het oog vallen, is zeker wel een bewijs, dat deze met zorg bewerkt is. Papier en druk zijn boven alle critiek verheven. De firma Stenfert Kroese en Van der Zande geeft een zuivere letter en netten druk, aangenaam om te lezen en toch niet zóó ruim en groot, dat men meer papier dan lectuur koopt.

H., 15 Mei 1879.

P.J.T.P.

De Leugenaars. Roman uit de hedendaagsche wereld, door Max Ring, Schrijver van 'Aan wie de toekomst?' Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. Ter Gunne. Twee deelen gr. 8o.

Wie van den romandichter eischt, dat hij prachtige natuurtafereelen schildert, met schier photographische juistheid het tooneel, waarop zijne personen optreden, uitteekent, en hunne kleeding, als in een mode-journaal, uitvoerig beschrijft, of dat hij in zijne bloem- en beeldrijke taal het bewijs levert van zijne dichterlijke natuur, moet dit boek niet lezen. De poëzie van Max Ring is scheppingsvermogen, echte *πο□γσις*: hij schept karakters met hun goed en kwaad; brengt hen in den strijd met hunne hartstochten; leidt uit hunne overwinningen en nederlagen in dien strijd het grootste deel hunner levensomstandigheden af, en wacht zich wel, de goeden als romanhelden met onmogelijke deugden, de minder goeden als monsters met onooglijke ondeugden aan u voor te stellen. Even ver van een idealisme, dat u rondvoert in eene onbestaanbare, denkbeeldige wereld, als van een realisme ('naturalisme' (?) volgens Zola), dat u de naakte waarheid of de platte werkelijkheid te aanschouwen geeft, is hij dichter in dezen zin van het woord, dat hij eene aaneenschakeling schept van gebeurtenissen, die nooit zóó gebeurd, maar toch waar, en menschen uit het dagelijksche leven laat leven en handelen, die niet alledaagsch, maar toch geen idealen zijn; terwijl hij wat zij denken, gevoelen en willen, met wat zij ondervinden, met zooveel plastiek u voor de verbeelding plaatst, dat gij hen ziet en hoort, met hen lijdt en u verblijdt.

Hij heeft echter meer oog voor het inwendige leven zijner karakters dan voor het uitwendige, meer hart voor ziel- en zedekundige, dan voor staatkundige en staathuishoudkundige quaesties; maar, ijverende voor wat waar en schoon en goed is, ziet hij in onwaarheid en zelfbedrog, in onzedelijkheid en zelfzucht, al zijn ze bedekt met het fraaiste vernis der fijnste beschaving, de grondoorzaak van de groote kwalen der hedendaagsche maatschappij. Diep snijdt hij in de wonden dier maatschappij, in dezen roman van dat deel, waartoe gij, waarde lezer, en ik behooren, hetzij gij geteld wilt worden onder de rijken van geboorte of de rijk gewordenen door handel en industrie, hetzij onder hen, die niet meer bezitten of verdienen dan hoogst noodig is, om fatsoenlijk te leven. Zeker zullen wij in 'De Leugenaars' ons eigen photographisch portret niet vinden. Foei neen! Zóó zijn wij niet!... Heden neen!... Maar... och toe! Laat Max Ring's roman in uw leesgezelschap rondgaan, of koop hem zelf! Als gij hem leest, niet om de intrige, niet om te zien of ze elkander krijgen, ook niet met het doel om u te ontspannen alleen; neen, als gij hem leest met eenige aandacht en onder het lezen eens wilt nadenken, geloof ik, dat gij er nog wel eens iets in vinden zult, dat u tot uzelven doet inkeeren, dat u te binnen brengt, hoe.... ik zeg niet, gij, maar wij allen nog mank gaan aan het een of ander hier geschetste euvel, hoe wij nog veel te veel kiekeboe met onszelven spelen en hoe ontzettend moeielijk het is, altijd waar te zijn, altijd oprecht en eerlijk met onszelven en met anderen om te gaan.

Geldt hetgeen ik daar zeide meer de ethica van den Schrijver dan zijne aesthetica, ook deze is van goeden huize, en gij behoeft volstrekt niet bang te zijn, dat ik u een min of meer vervelenden, zoogenaamden tendenzroman aanbeveel, een boek, waarin de zedekundige strekking hoofdzaak, het verhaal bijzaak is. In 't geheel niet! Ik wees u op *la morale de la fable*, omdat ik van de vooronderstelling uitga, dat de lezers van

De Tijdspiegel in den regel niet tot de romanverslinders behooren, door wie alleen of hoofdzakelijk naar de intrige, een weinigje naar den vorm, maar volstrekt niet naar de idee, naar de ziel- of zedekundige waarheid, die in beeld gebracht werd, gevraagd wordt. Gij en ik, wij zijn te ernstig, om onverschillig te zijn voor de goede bedoeling

van schrijvers, die romans dichten, niet om de kunst alleen, maar tevens om menschen-, wereld- en zelfkennis te bevorderen, om te verlichten, te verbeteren te veredelen. Met een zoodanig doel voor oogen moge Max Ring zijn ‘Aan wie de toekomst?’ en ‘De Leugenaars’ geconcipieerd en uitgewerkt hebben, hij doet dat niet ten koste der kunst, integendeel, hij geeft echte kunstproducten, waartoe, o, zooveel talent vereischt wordt. Zóó groot is zelfs zijn talent, dat oppervlakkige lezers weinig of niets van zijne bedoeling merken zullen en, geboeid door de verwikkelingen van het levenslot der ten tooneele gevoerde personen, zich tot aan het einde zullen laten medeslepen, om te weten te komen, hoe alles afloopt.

In ‘De Leugenaars’ - dat mij nog veel beter beviel dan het hoog door mij gewaardeerde, daareven genoemde ‘Aan wie de toekomst?’ - wordt de belangstelling al dadelijk aan het begin opgewekt door een der hoofdpersonen van het verhaal, een jongmensch, dat staat te wachten op zijne verloofde, die, na jarenlange scheiding, nu eindelijk uit Engeland zal terugkomen. De beletselen van hun huwelijk, die tevens tot die wreede scheiding aanleiding gaven, zijn thans uit den weg geruimd, en met reikhalzend verlangen ziet hij naar haar uit.... Zij ontmoeten elkander en.... hun huwelijk wordt eenigen tijd daarna voltrokken. Op dezelfde stoomboot, die haar uit Engeland overbracht, bevond zich ook eene Duitsche familie, waartoe een beeldschoon, geniaal, een weinig geëmancipeerd jong meisje behoort. Met deze allerliefste menschen maakt onze held bij de ontscheping reeds kennis en in vervolg van tijd ontwikkelt zich eene vriendschapsbetrekking tusschen hem en bedoelde schoone. Zijne verloofde wordt zijne vrouw en Theodora zijne.... vriendin. Gevaarlijke vriendschap tusschen een getrouwd man en eene ongetrouwde schoonheid!.... Een ander paar, een adellijk jong ding, met een burgerlijken millionnair in den echt verbonden, geeft een tweede staal van het onware en onzedelijke der betrekking tusschen man en vrouw, als de echtelijke liefde verflauwd is of nooit bestond. Welken invloed nu de niet bevredigde behoefte aan ware liefde op het hart der echtgenooten zelf, zoowel als op dat van hen, met wie zij in betrekking staan of in aanraking komen, uitoefent, dat wordt hier, in eene kunstige verwikkeling en ontwikkeling van allerlei zielstoestanden en gebeurtenissen, naar het leven geteekend....

Uit dit weinige over den inhoud kan de lezer afleiden, dat deze roman hoogst belangrijk moet zijn, en ik zeg van het eigenlijke verhaal niets meer, om het genot der lezing niet te bederven bij hen, die, eerst na van deze aankondiging kennis genomen te hebben, het boek in handen mochten krijgen. Mij althans beviel deze roman bijzonder goed, al mist hij dat poëtische waas, dat door velen als een eerste vereischte van dergelijke kunstwerken wordt aangemerkt. Max Ring is over het geheel te sober, om aan zijne phantasie de vrije teugels te geven, te streng zedelijk, om zijne boeken ongenietbaar te maken voor fijn beschaafde dames, al schrijft hij juist niet voor schoolmeisjes of ‘bakvischjes’. Hij verstaat de kunst om aanschouwelijk voor te stellen, wat hijzelf met het oog der verbeelding ziet; hij schildert met de pen, niet meer, maar ook niet minder dan noodig is, om in beeld te brengen, wat hij wil, dat zijne lezers zien zullen; en het effect is als dat van een krachtig gepenseeld, groot schilderij, waarop de figuren naar het leven geteekend en het licht en bruin met meesterhand verdeeld zijn.

Het boek is uitstekend vertaald, veel te goed zelfs, dan dat ik op kleinigheden aanmerking zou maken, wat ook reeds door een ander gedaan en zeker voldoende is voor den verdienstelijken Vertaler zelf. Niet aan hem, maar misschien aan onze taal

meen ik te moeten wijten, dat het geheel wel wat al te sober, min of meer te deftig, of voor een roman wat al te ernstig is. Het *Gemüthliche* van het Duitsch, dat natuurlijk bij de overzetting in 't Nederlandsch verloren gaat, zal dit bij de lezing van het oorspronkelijke minder laten gevoelen; maar de

Schrijver is volstrekt niet humoristisch, hij lacht niet met een traan in het oog, lacht zelfs wel wat heel weinig. Wie, evenals ik, niet in de gelegenheid is *Die Lügner* in Ring's moedertaal te lezen, zal echter den Vertolker met mij dankbaar blijven voor het werk, door hem aan dezen degelijken roman besteed.

Kampen, Mei 1879.

J. HOEK.

Dolly. Roman van Mrs. Beecher Stowe. Uit het Engelsch door C. Baarslag. Haarlem, De Erven F. Bohn.

Wat we van de gevierde Amerikaansche Schrijfster gewend zijn, wordt ons in Dolly opnieuw geleverd: iets goeds, iets degelijks, iets schoons.

Het tooneel der handeling is een dorp in Connecticut, Poganuc, aan den voet van het gebergte gelegen. Het verplaatst ons in den tijd niet lang nadat de Puriteinen, uit Engeland verjaagd, de toevlucht namen tot de kusten van Amerika en na den oorlog, die de Amerikaansche onafhankelijkheid gevestigd had.

Het Presbyterianisme was in Nieuw-Engeland eigenlijk de Staatskerk, waaraan echter een einde gemaakt werd door de Revolutie, waardoor ieder vrijheid verkreeg om te behooren tot die gezindte, die hem het meest behaagde. Zoo kwamen er ook Episcopalen en kwam er eene Episcopale kerk in Poganuc.

Deze bijzonderheid staat in nauw verband met den loop van het romantisch verhaal, waarvan we den gang niet in weinige woorden kunnen teruggeven, maar dat we met groote sympathie ter lezing aanbevelen aan allen, die op een degelijke, onderhoudende en smaakvolle lectuur prijs stellen.

We treffen hier geen avontuurlijke voorvallen, geen buitengewoon schokkende toestanden, geen ziekelijk Methodisme aan, maar gebeurtenissen, even natuurlijk als de menschen en de karakters - gezonden kost en krachtig voedsel.

De karakterschilderingen zijn even waar als fijn uit- en afgewerkt.

De personen, die ze vertegenwoordigen, zijn menschen uit het gewone leven, in dat leven zich bewegende met alle goede en kwade menschelijke eigenschappen, aandoeningen, driften en hartstochten.

Den draad, die, aan de geschiedenis van Dolly vastgeknoopt, door het gansche verhaal loopt, kunnen we niet dan met belangstelling volgen. Die geschiedenis van het late herfstkuikentje, het jongste der dertien kinderen van Dr. Cushing, den Presbyteriaanschen predikant van Poganuc Centre, ‘op een tijdstip in de familie gekomen, toen het nieuwtje van kleine kinderen af was; toen het huis reeds vervuld was van de behoefte en het geschreeuw van andere kinderen, en de moeder ten einde raad, verward in buizen en broeken, zeep, kaarsen en kruidenierswaren en de eindelooze kwellingen van de tering naar de nering te zetten, die het deel zijn der vrouw van een armen dorpspredikant’ - die geschiedenis is van het begin tot het einde wegens hare eenvoudigheid en natuurlijkheid aantrekkelijk en boeiend. Als kind is Dolly geheel kind in de pastorie, waar de stille invloed harer omgeving - Nabby, de dienstmaagd, ofschoon Episcopaalsch, niet uitgezonderd - elken dag toebracht tot de vorming van het gevoelig, levendig karakter van het kind, dat daar in haar eigene, eenzame sfeer opgroeide. In haar ontwikkelde zich van lieverlede

een heldhaftig element bij een gloeiende vaderlandsliefde. Maar ofschoon hare echt Amerikaansche leuze was: ‘Vrijheid of dood!’ bleef zij het altijd beminnelijk vrouwelijk karakter van zachtaardigheid en lieftalligheid bewaren. Hoe gaarne zij ook in de vrije natuur verwijlde en daarin eene reine en onbeschrijfelijke vreugde smaakte, nam zij echter de huis-

houdelijke bezigheden met ijver waar niet alleen, maar haar eerzucht bereikte ook in dat opzicht het toppunt, doordat het behoorlijk gewaardeerd werd. Zij had dikwijls hooren spreken van het wonderbaar geheim der genade, dat alleen geopenbaard wordt aan dezulken, die, om tot overtuiging van hunne zonden te komen, dagen en weken geleden hadden, en nu maakte zij zich ongerust, dat *zij* niet tot die overtuiging zou komen. Door die onrust was zij eens - het was op een Zondag - weemoedig gestemd. Haar vader nu vierde dien morgen met zijn gemeente het Avondmaal - waaraan zij echter, als nog geen volwassen, ingewijde Christin, geen deel mocht nemen - en stelde bij die gelegenheid Jezus als den zielevriend van allen, die hem zoeken, zoo roerend voor, dat zij na de godsdienstoefening haren vader omhelsde en hem zeide, dat zij zich ook aan Jezus had overgegeven als aan haar zielevriend, waarop de diep getroffen vader haar aan zijn hart drukte, niet over zonde sprak, maar eenvoudig zeide: 'Is dat zoo? Dan bloeit er dezen dag een nieuwe bloem in het koningrijk.' En met welke liefelijke geuren en kleuren die bloem zich ontwikkelde, dat moge de lezer uit Dolly's geschiedenis - te uitgebreid, om die hier geheel te beschrijven - zelf opmerken.

Een enkele greep nog moge hier volstaan.

Tot de personen, die hier ten tooneele verschijnen, behoort ook een niet onbemiddeld landbouwer, Zeph Higgins, een stijfhoofdig man, die geen tegenspraak dulden kan, wiens onverzettelijk karakter hem tot een ondragelijk mensch maakt. Een zware beproeving - het verlies van zijn goede, edele en lijdzame vrouw, de eenige, die nog iets op hem vermocht - wekt zijn wrevel en onwil slechts te meer op. Geen woord, geen toespraak kan dat strakke hoofd doen buigen, dat grimmig hart vermurwen. Na den afloop eener godsdienstoefening, waarbij Zeph tegenwoordig was en de predikant ook voor hem gebeden had, bleef Zeph, toen de anderen vertrokken, stil en stroef op zijn plaats zitten. Nu nadert Dolly hem, legt haar teedere hand schuchter op zijn schouder en spreekt hem over de liefde van Christus. Hij wil die liefde niet op zich toegepast hebben. Hij weet niet, waarom Jezus hem zou liefhebben. Zij houdt echter niet op hem daarvan te verzekeren. De ijskorst begint te ontdooien, het stugge hart begint te breken. Een traan vloeit langs zijn ruwe wang.

'Dank u, lief kind!' zegt hij.

'Zult ge 't dan gelooven?'

'Ik zal het beproeven.'

'Zult ge op hem vertrouwen?'

Na eenige aarzeling staat Zeph op en zegt ernstig, met gesmoorde stem: '*Dat zal ik.*'

'Amen', sprak de predikant, die erbij stond te luisteren, en zwijgend drukte hij de hand van den ouden man.

Die predikant, Dolly's vader, was een verstandig, ontwikkeld man, een waardig vertegenwoordiger van die verstandige en krachtige geestelijkheid in Connecticut, die, als zich een verandering in den tijdgeest liet bespeuren, zoo wijs was, terstond een vorm van gezag, dien zij niet langer kon volhouden, te laten varen, en zich te oefenen en te sterken in een soort van macht, die haar niet ontnomen kon worden. De nobele figuur van dien menschenkenner, die iemands zielstoestand zoo juist wist te begrijpen en vrijzinnig genoeg was, om ieder in het godsdienstige zijn eigen overtuiging te gunnen, trekt ons in dezen roman evenzeer aan, als wij de overige

handelende personen - een Hiel Jonas, Nabby Higgens, Vrouw Hillis en vele anderen - met belangstelling gadeslaan en in hunne gesprekken en handelingen volgen.

We zouden - als het niet te veel ruimte vorderde - nog melding kunnen maken van vele scherpzinnige en menschkundige opmerkingen, leerzame wenken en lessen voor het practische leven, maar, terwijl we ons daarin beperken, mogen

we een enkele aanwijzing van de meesterlijke beschrijving van kleinigheden niet terughouden. Zoo b.v. de beschrijving van de ratten, ‘die een formeel bezit genomen hadden van de pastorie’ (bladz. 136): ‘Als Dolly, bij het naar bed gaan, de keukentrap naar den achterzolder opliep, zag zij ze (de ratten) *sans gêne* op de rand van kisten en bakken zitten, waar hunne staarten zwierig afhingen, en (zij) zich vergast(t)en aan koren of haver. Zij holden en sprongen den geheelen nacht op den zolder boven hare slaapkamer, naar 't scheen bezig met korenaren over den vloer te sleepen om ze naar hunne nesten te brengen. Soms hoorde Dolly achter het beschot krabbelen en kloppen en zagen, als of ze daar een timmermanswinkel hadden opgezet. Dan weder waren er gevechten, en soms was 't alsof geheele detachementen ratten als een sneeuwval naar beneden rolden met het graan dat zij gestolen hadden.’ En wat betreft de huiskat, die daar in Dolly's tijd was: ‘Zij had de zaak (het vangen der ratten) in wanhoop opgegeven en besloten zich maar stil met haar eigen familieaangelegenheden te bemoeien. Zij koos de bergplaats van losse geschriften van den predikant tot hare retraite. Daar maakte zij haar nest in een hoop oude preeken, waaruit zij van tijd tot tijd met eenige welopgevoede theologische katjes voor den dag kwam’, enz.

Zoo ook de beschrijving van een boerenhaard in de pachthoeve van Timotheus Hawkins, bladz. 186. Zoo, om niet meer te noemen, het lentetafereeltje op bladz. 139: ‘Toen begonnen de wilgen hunne eerste uitspruitsels te vertoonen, en de varens kwamen te voorschijn, met hunne wollige kapjes op, om, evenals voorzichtige oude huismoeders, uit te zien, of het reeds tijd was om hun teeder loof te ontplooien, en de witte bloesems van de sordenbes en de trillende twijgjes van de beuken en elzen schudden zich in de bosschen vrolijk los’, enz.

Wij eindigen met onze aanbeveling van het even lezenswaard als keurig vertaald boek.

Op bladz. 170 zal wel een drukfout ingeslopen zijn, als we daar lezen: ‘fouten des te meer opmerkelijker’. Een lichte glimlach kwam ook ons om de lippen, toen wij op bladz. 272 lazen: ‘De predikant glimlachte en streek haar (Dolly namelijk) opgetrokken over het hoofd.’

H.

Robert Ashton, Roman van Rudolph Lindau. Uit het Hoogduitsch door Henriette van Overzee, Schrijfster van Frieda de Montigny. Deventer, A. ter Gunne.

De voor haar taak wel berekende Vertaalster schijnt in Lindau's roman iets meer beteekenends gezien te hebben dan het ons voorkwam, anders zou zij hem voor de Duitschers en wie hun taal lezen alleen genietbaar gelaten hebben.

't Is waar, er worden hier Engelsche, Russische en Fransche karaktertrekken geteekend - iets, wat zijn waarde heeft - maar de personen, in wie ze vertegenwoordigd worden, trekken ons niet zoo bijzonder aan, dat wij ze met gespannen en toenemende belangstelling gadeslaan en volgen.

Wij zijn geen bewonderaars van auteurs, die steeds overdreven, schier onmogelijke toestanden schetsen, veel minder van wie ons het afzichtelijke en huiveringwekkende

in al hun naaktheid te aanschouwen geven, en al ijveren we tegen een ziekelijk romantisme - de roman heeft zijn eischen. De lezer verlangt waarheid en natuurlijkheid, maar daarbij ook het aanschouwelijke, het medeleven en medegenieten, iets, wat hem gespannen houdt en bij de uitkomst verrast.

Waar de romantische vorm slechts de drager is van een denkbeeld, dat uitgewerkt wordt, of van een onderwerp, dat men op die wijze aantrekkelijk wil maken, zijn natuurlijk de eischen van een anderen aard.

Een hoofdzaak echter in elk romantisch geschrift is een doel, dat men zich voorstelt, en dan liefst een zedelijke *tendenz*: grove en kleine gebreken, deugden en ondeugden met hare gevolgen zoodanig in het licht te stellen, dat afkeer en instemming er de vruchten van zijn.

Tevergeefs hebben wij getracht te ontdekken, wat de Schrijver met het boek eigenlijk heeft bedoeld. Op den titel wordt alleen melding gemaakt van een der hoofdpersonen in dit verhaal, waaraan de naam van Roman gegeven wordt.

Als wij naar een hoofdbedoeling van het geschrift zouden gissen, dan zouden wij geneigd zijn die dus te omschrijven: oude liefde roest niet. Dit althans is de eenvoudige afloop van het verhaal, dat met deze woorden eindigt: ‘En nu, nu had hij het bereikt, het heerlijk doel, waarnaar hij gestreefd had - tot den einde toe.’

We willen niet ontkennen, dat het boek zich goed en gemakkelijk laat lezen, al kunnen wij het van langdradigheid niet vrij pleiten; dat er karakterstudie in is op te merken en er beschrijvingen in voorkomen, die ons met enkele maatschappelijke toestanden nader bekend maken, zooals b.v. hoe men te Parijs, vooral in de hoogere kringen der Fransche samenleving, ‘vrij algemeen het huwelijk als een voortreffelijk middel beschouwt tegen de gebreken en zonden der jeugd’ - maar dat kan geen wijziging in onze beoordeeling brengen.

Wij brachten onze hulde reeds aan Henriette van Overzee, die zich van hare taak voortreffelijk gekweten heeft.

Een paar onnauwkeurigheden teekenden we aan. Bladz. 19 lezen we: ‘Daarbij bedacht hij, dat er in dat gesprek geen vast besluit kon worden genomen.’ Bladz. 63: ‘Zie haar te bewegen Robert in het vervolg wat verschoonender te behandelen, dan zij’, enz. Bladz. 164: ‘En d'Alezières was hem hoogst aangenaam’, m.z. onaangenaam.

H.

Alfred Meiszner. Historische Schetsen. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

‘Alfred Meiszner?’... ‘Meiszner?’... ‘Wie is dat?’... vroeg ik onwillekeurig, toen ik dit boekje ter hand nam. Uit den korten titel kon ik niets anders afleiden dan dat ik met oorspronkelijk werk te doen had, en ik monsterde in mijne gedachten de reeks van nog levende Nederlandsche schrijvers, voor zoover die mij bekend is. De Duitsche klank van den naam hield mij hiervan niet terug. Genaturaliseerde of tijdelijk bij ons verblijf houdende Duitschers, dilettant-letterkundigen of leeraars bij Hooger en Middelbaar Onderwijs zijn er genoeg, die in onze taal schrijven. Onder hen kon dus de mij onbekende opsteller dezer ‘Schetsen’ schuilen; maar ik zocht tevergeefs. Zelfs de ‘Voorrede’ bracht mij nog niet op het spoor. Ik moest eerst het ‘Vert.’ onder de noot bij het opschrift van de eerste schets in het oog krijgen, om uit den droom geholpen te worden.

De schetsen zijn oorspronkelijk Duitsch, en, als ik mij niet bedrieg, vertalingen van de *Historien (Geschichtliche und literarhistorische Skizzen)* van den *namhaften Deutschen Dichter* Alfred Meiszner, kleinzoon van Aug. Gottlieb Meiszner (schrijver van *Alcibiades*, *Epaminondas etc.*); zie Brockhaus' Conv. Lexicon *in voce*....

Maar waarom heeft de Vert(aler) dan niet ‘uit het Hoogduitsch’ op den titel gezet?... Dat hij zijn eigen naam verzwijgt, pleit voor zijne nederigheid: hij had hem gerust

kunnen noemen, want hij heeft zich uitstekend van zijne taak gekweten; maar waarom die schijn van een oorspronkelijk Hollandsch geschrift?

Meende hij misschien, dat die *namhafte Deutsche Dichter* bij ons algemeen bekend is? Maar men vertaalt toch geen Duitsche boeken voor wie op de hoogte zijn der Duitsche literatuur!... Het zal velen lezers gaan als mij, die van den ouden A.G. Meiszner, van zijn 'Alcibiades' en zijne 'Skizzen', meer wist dan van zijn kleinzoon, en zich door den onjuisten titel liet misleiden. Ik verwijs daarom ieder, die met mij in hetzelfde geval verkeerde en meer van dezen Alfred weten wil, naar Brockhaus - die heerlijke toevlucht voor korte memories en op algemeene kennis jacht makende lezers en.... schrijvers!

De schetsen zelf zijn van zeer uiteenloopenden inhoud en verschillend gehalte, maar over het algemeen belangrijk genoeg, om er kennis mee te maken. Hij, die ze door zijne vertolking onder het bereik bracht van het publiek, dat geen Duitsch leest, heeft aanspraak op dank. Een goed debiet zette de kroon op het werk van hem en van zijn uitgever, waartoe deze aankondiging het hare moge bijdragen!

In de eerste schets noemt Meiszner Quinctilianus den 'Romeinschen Pitaval', doelende op de door genoemden Franschen rechtsgeleerde uitgegeven *Causes célèbres et intéressantes*, en haalt uit de *Declamationes*, die op naam staan van den Romein, eenige merkwaardige rechtsgedingen aan. Hierbij is echter op te merken, dat die 'declamaties' niet allen van den beroemden rhetor afkomstig zijn, en geen wezenlijke, voor de balie gebrachte rechtszaken beschrijven, maar verdichte rechtsquaesties of processen bevatten, opgesteld tot oefening in het pleiten. Literarische waarde heeft dit dan ook meer dan historische.

'Het offer van Antinoüs', dat nu volgt, verplaatst in de dagen van Hadrianus, voor wien deze jongeling vrijwillig aan den dood zich wijdt, en de dan komende 'Beelden uit het Rome der middeleeuwen' verplaatsen ons in den tijd der afschuwelijke Pausen met hunne Theodora's en Marozia's, onzaliger herinnering! Misschien is het goed, dat Meiszner hier te weinig dramatiseert en te kroniekmatig schetst. Bij eene meer plastische voorstelling zou het geschetste al te afgrijselijk kunnen worden.

In 'Dominicanen en Franciscanen' vindt men bijzonderheden uit het leven en werken van de stichters dezer monnikorden, en in de daarop volgende schets, 'Het proces van de hostiënpijnigers te Brussel', wordt de gerechtelijke moord van drie Joden verhaald, die van deze heiligschendende misdaad, aan het lichaam van Christus gepleegd, beschuldigd waren.

Zekere chronologische orde is in de opvolging dezer schetsen op te merken. Zoo komen we van Rome in den keizertijd en in de 10de en 11de eeuw, met de Franciscanen en Dominicanen in de 13de, den Jodenmoord in de 14de, aan 'Euryalus en Lucretia (roman geschreven door een Paus)' in de 15de. Aeneas Sylvius Piccolomini (geb. 1405, gest. 1464) heeft, toen hij nog 'keizerlijk dichter en secretaris' was, bedoelden, niet bijzonder stichtelijken liefdesroman geschreven, dien hij als Paus Pius II verloochende en liet verbranden, waar hij het boek slechts ontdekte....

'De huwelijksgift van Adria' bevat een gesprek tusschen den Auteur en Heine over Petro of Pietro Aretino en eene schets uit het leven van dezen Italiaanschen dichter der 16de eeuw. Ook wat Meiszner daarop verhaalt van 'Nikolaas de Vernulz', uit diezelfde eeuw, en zijne treurspelen 'Jeanne d'Arc' en 'Wallenstein' is, evenals de voorgaande schets, meer literarisch dan historisch. Zij moet dienen, om Vernulz tot een 'vergeten voorlooper van Schiller' te stempelen.

De belangrijkste schets van den geheelen bundel acht ik de nu volgende met het opschrift: ‘Bijdrage tot de kennis van Shakespeares levensloop’. Uit de tooneel- en dichtstukken zelf van den grooten dichter diept Meiszner de gegevens op voor de ontwikkelingsgeschiedenis van 's mans karakter en genie, en brengt die in verband met de bekende gebeurtenissen uit zijn leven. Of hij juist ziet en de gevolgtrekkingen, uit zijne waarneming afgeleid, altijd steek houden, durf ik

niet beslissen; ik laat dat over aan meer bevoegde vrienden en vereerders van Shakespeare; maar ik vind deze geheele bijdrage hoogst merkwaardig en verbeeld mij, dat zij werkelijk bijdraagt tot beter kenschetsing van den eenigen William als dichter en als mensch.

Een geleidelijken overgang van dezen dichtervorst op een anderen tooneeldichter in Engeland vormt het stukje 'Filip Massinger', door Meiszner 'Shakespeares opvolger' genoemd en zeer geprezen, om dan weder van dit letterkundig gebied op het historische te komen met 'Uit de Zwitsersche hervormingsoorlogen' en 'Darnley'. 'William Davenant' is weder een half geschiedkundige, half literarische schets, omdat zij handelt over levensbijzonderheden en dichtproeven van dezen veronderstelden onechten zoon van Shakespeare, die wel iets van den geest van zijn grooten vader schijnt overgeërfd te hebben.

'Het uiteinde van Ganganelli' behandelt den dood, allerwaarschijnlijkst door vergiftiging, van Clemens XIV. De ongelukkige, wiens ziels- en lichaamslijden hier beschreven wordt, toonde de volgelingen van Loyola goed te kennen, toen hij, na het onderteekenen der breve, die de Jezuïetenorde ophief, uitriep: '*Questa suppressione me dara la morte!*'....

Eene aangename verpoozing na deze donkere bladzijden is het stukje, waarin 'de novelle van den graaf van Saint Germain' naverteld wordt. Zij schetst eene alleraardigste oplichterij, die de Graaf verhaald had in een gezelschap, waarbij Madame De Pompadour niet tegenwoordig was geweest, en die hij daarom voor haar opschreef. In die dagen van moeielijke communicatie tusschen Parijs en Amsterdam kon, hetgeen hij naar alle waarschijnlijkheid verdichtte, gemakkelijk plaats grijpen.

'Jacques Cazotte' - van wiens *Diable amoureux* Sleeckx in N°. 1 en 2 van den vorigen jaargang van *De Tijdspiegel* een uitvoerig overzicht gaf - is het opschrift van op een na de laatste schets. Meiszner deelt erin mede, hoe Cazotte op een gastmaal te Parijs, in 1788, aan de met hem aanzittende notabiliteiten in somberen ernst het vreeselijke uiteinde voorspelt, dat hen allen, den koning en hemzelven wachtte; hoe de voormalige schrijver van galante geschiedenissen het eerste het schavot beklom, en hoe ook aan de overigen zijne verschrikkelijke voorspelling vervuld werd.

De laatste schets, 'Gedachten aan den Pausilippo', teekent hoe Virgilius gekomen is aan zijn eenigszins geüsurpeerden roem, door Christenen verheven werd tot een profetischen zanger en voor het bewustzijn van het Napelsche volk voortleeft als een machtige toovenaar. Het zou de stof kunnen opleveren voor nog menige schets, als men op dezelfde wijze naging, hoevele geruchtmakende persoonlijkheden, vooral schrijvers en dichters, door tijdgenoot en nakomeling in de hoogte gestoken en onverdiend beroemd geworden zijn.

Behoudens het hierboven reeds opgemerkte, dat het hier en daar minder dramatische en plastische van hetgeen hij in den eigenlijken zin vertelt, niet zou doen denken aan het werk van een *namhaften Dichter* herhaal ik mijne aanbeveling van deze vertaling van Meiszner's *Skizzen,* die tal van belangrijke, wetenswaardige bijzonderheden bevatten.

Kampen, Maart 1879.

J. HOEK.

Rafaella. Nagelaten roman van Silvio Pellico. Uit het Italiaansch vertaald en met eene schets van den Schrijver en zijne werken vermeerderd door H.J. Wansink. Alkmaar, F. Kluitman.

De Heer Wansink heeft in de ‘schets’, aan zijne vertaling van *Rafaella* toegevoegd, wetenswaardige bijzonderheden medegedeeld uit het leven en de dichterlijke werken van zijn auteur. Al is het algemeen bekend, dat Silvio Pellico, om zijne vrijheidlievende gevoelens, door het in zijn jongen tijd nog in Italië den baas spelende Oostenrijk van carbonarisme beschuldigd en tien jaren lang gevangen gehouden werd - al zijn *Le mie prigioni*, honderd maal herdrukt en in alle talen van Europa (ook in de onze als *Mijne gevangenissen*) overgezet, indertijd door ieder gelezen - menigeen zal nog wel iets meer van dezen vermaarden Italiaanschen dichter willen weten, en voor hetgeen ons hier gegeven wordt erkentelijk zijn. Of de dankbaarheid voor de moeite en den tijd, aan de vertaling van deze proeve van 's dichters talent besteed, even groot kan zijn, met andere woorden: of *Rafaella* daartoe geschikt was en nu nog verdiende in onze taal overgebracht te worden, is eene vraag, welke ik niet toestemmend durf beantwoorden.

Reeds dat ‘nagelaten roman’ op den titel deed mij vermoeden, vooral nadat ik het werk gelezen had, dat Pellico zelf het minder geschikt voor de uitgaaf gekeurd en daarom teruggehouden had. Een Italiaansch uitgever dacht er echter anders over, zoo ook de geachte Vertaler, en ik kan het zeer goed mis hebben. Ik geef dan ook slechts den indruk weer, dien de lezing van het boek op mij gemaakt heeft; en dan moet ik zeggen, dat ik geen groot dichterlijk talent en nog minder een dichterlijk genie in de conceptie en de bewerking van dezen roman herkend heb.

De Heer W. noemt *Rafaella* een ‘goed geschreven werk’ en vindt het ‘kleingeestig’, het te ‘verachten’, omdat wij niet ‘met den schrijver in de waardeering der feiten’ (uit de geschiedenis der 12de eeuw) ‘overeenkomen’. Dat vind ik ook en keur het ten eenen male af. Maar het is iets anders, een werk te ‘verachten’ of het, lang nadat het geschreven werd, nog der vertaling en verspreiding waardig te keuren - iets anders, het te ‘verachten’ of het als eene proeve uit te geven van den dichterlijken geest van ‘een groot man, die in Italië's nieuwe letterkunde eene voorname plaats bekleedt’. *Il faut juger les livres selon leur date;* en is Pellico reeds in 1854 gestorven, is bovendien dit zijn werk mogelijk niet uit zijn besten tijd, zijn *Rafaella* behoort zeker tot een verouderd tijdvak, en het tegenwoordige geslacht is zulke romans ontwassen. Dat genre van historische romans, waartoe deze pennevrucht gerekend mag worden, schetst in zijne helden en heldinnen òf idealen van deugd òf monsters van ondeugd: de goede karakters, wil dat zeggen, bezitten geen zedelijke gebreken, de slechte hebben genoegzaam alle menschelijkheid uitgeschud. Onze Van Lennep en Bosboom-Toussaint waren deze manier van verdichten reeds te boven, toen zij begonnen te schrijven; en moeten wij nu weer in vertaalde romans aangekleede deugden en ondeugden zonder vleesch en bloed zien optreden?

Aan een dichter als Pellico, in zijne langdurige gevangenis naar ziel en lichaam geknakt, zwaarmoedig, romantisch, mystiek en Roomsch-Katholiek, mag men niet verwijten, dat hij ‘den hartstocht der werkelijkheid’ niet kent, en even min, dat hij weinig of niets aan historische critiek heeft gedaan. Hij stoffeere zijne ideale wereld met de scheppingen zijner verbeelding en schildere engelen en duivels in menschelijke

gedaante, zooveel hij wil! Maar als hij deze bovenaardsche wezens in verband brengt met de geschiedenis van eenig tijdperk, historische personen evenzoo idealiseert, en daardoor eene onware of al te eenzijdige voorstelling geeft van feiten en gebeurtenissen, die tot de geschiedenis behooren, dan

vind ik het, op zijn zachtst gesproken, gewaagd, zijn werk ‘goed geschreven’ te noemen.

Tot nadere karakteriseering van den roman zelf, die samengeweven is met de geschiedenis van den strijd van Keizer Frederik I (voor de tegenpausen Victor III, Paschalis III en Calixtus III) tegen Paus Alexander III om het oppergezag in de Kerk der 12de eeuw, deel ik nog mede, dat Rafaella, een eenvoudig jong meisje van lage afkomst, door een ellendeling van hooge geboorte, die zich op haar vader wreken wil, geroofd, eindelijk weder vrij geworden, in bescherming wordt genomen door Keizerin Beatrix, tot aanzienlijker stand opklimt en ten laatste haar doodgewaanden minnaar, die zich door dapperheid in den oorlog onderscheiden heeft, terugvindt. Zij treedt slechts nu en dan op den voorgrond en is meer een lijdende dan een handelende hoofdpersoon. Een eigenlijk karakter heeft ze niet; zij is slechts mooi en lief, en oefent geen invloed uit op den loop der gebeurtenissen. Hare geschiedenis is slechts eene episode, tusschen de hoofdgebeurtenissen ingevlochten. Haar vader, broeder en geliefde zijn de edelste of dapperste mannen van hun tijd, hunne en hare vijanden daarentegen niets dan onverlaten. Die vijanden houden natuurlijk de zijde van Frederik; en staan de vrienden van Rafaella, als vazallen van den Keizer, ook eerst tegen den wettigen Paus in het harnas, als Alexander eindelijk zegepraalt, komen zij echter tot hun recht en wordt hunne deugd beloond... Het is, volgens Pellico, de goede zaak, die triomfeert, want als echt Roomsch-Katholiek huldigt hij het beginsel: de Kerk boven den Staat; en dat te laten uitkomen, is de strekking van zijn geheelen roman. Wij maken hem daarvan geen grief; ik herhaal het: het heeft op de waardeering van 's mans dichterlijken arbeid geen invloed; maar het is even min eene reden, om juist dit zijn werk in onze moedertaal over te zetten.

Ik vrees, dat de geachte Vertaler een verkeerden greep en den dichter geen dienst deed; dat hij althans door dezen roman's mans roem ten onzent niet zal helpen verhoogen. Gelukkig is de eraan toegevoegde schets een tegenwicht, dat den goeden naam van den auteur van *Le mie prigioni* en *Francesca da Rimini* zal staande houden.

De vertaling van *Rafaella* zou minder aan Italiaanschen stijl en Italiaansche woordvoeging doen denken, als zij wat losser ware. Het kwam mij echter voor, dat dit stroeve allengs afnam, tenzij dat ik onder het lezen aan de schrijfwijze des Vertalers gewende.

Van druk en papier zeg ik niets, omdat ik ze niet prijzen kan.

J. HOEK.

Mengelwerk.

De Nederlanden in 1576, in verband met de Spaansche furie en de plundering van Antwerpen.
Historische studie door M.H. de Graaff.

Toestand der Nederlanden en van Antwerpen in 1576, *of de Spaansche Furie en hare gevolgen.*

II.

Wij hebben uit het verhandelde in het voorgaande hoofdstuk de verhouding tusschen de Nederlanders en de Spanjaarden en de opeenstapeling van allerhande noodlottigheden, welke tot den val van Antwerpen en de Pacificatie van Gent leidden, leeren kennen. Eer wij verder gaan is het noodig, dat wij ook de onderlinge verhouding der Nederlanders zelven schetsen, hoogst dienstig voor een duidelijk begrip van het geheel.

De godsdienstige en staatkundige richtingen der zeventien provinciën stemden in dien veelbewogen tijd niet met elkander overeen. Holland en Zeeland leverden met de andere provinciën een groot verschil op. De Protestantsche godsdienst heerschte, gelijk wij reeds weten, in de twee eerste en de Katholieke in de vijftien laatste gewesten, althans met het oog op de meerderheid en het machtigste gedeelte der natie, schoon de nieuwe leer er insgelijks vele warme aanhangers vond, ten spijt van Filips II, die altijd niet alleen naar de eenheid van gezag, maar bovenal naar de eenheid van geloof had gestreefd. Dat laatste gold niet alleen voor de Nederlanden, maar ook voor den wijden kring, dien zijne macht beschreef. Daaraan hadden wellicht de Nederlanden, op dat tijdstip, de vredelievende en inschikkelijke gezindheid des

Konings te danken, wijl de zaken in Engeland en Frankrijk zijne onverdeelde aandacht vorderden.

In Engeland, ondanks de behoedzame staatkunde van Koningin Elisabeth, ademde de binnen- en buitenlandsche politiek een Protestantschen geest; de Hervormde partij in de Nederlanden en in Frankrijk vond in haar een geheime bondgenoote. De hevige religieoorlog in Frankrijk opende voor Filips een nieuw veld van werkzaamheid en nieuwe kansen van macht. Hij had den moord in den St.-Bartholomeusnacht fanatiek toegejuicht, een verbond met de Guises en de Ligue gesloten, en onderhandelde met hare leden over de schoone kroon van Frankrijk, die een weinig later voor een oogenblik boven zijn hoofd zoude hangen. Hij ondersteunde al de komplotten van Maria Stuart tegen Elisabeth, en bezigde andere meer afdoende middelen dan enkel komplotten.

Den strijd der Katholieke Kerk tegen de Hervorming waande hij op den Franschen en Engelschen grond overgeplant; de nog onbesliste krijg tegen zijne Nederlandsche onderdanen verkreeg voor hem een ondergeschikt belang. Daarom had hij den Hertog van Alba teruggeroepen. Sinds dien tijd, tot aan het einde zijner regeering, volgden zes verschillende Landvoogden elkander op: Don Louis de Requesens, Don Juan van Oostenrijk, de Hertog van Parma, de Graaf van Mansfeld, de Aartshertog Ernest en de Graaf Fuentes. Dezen zochten de Nederlanden volgens een gematigder stelsel te besturen, zonder daarin te slagen. Onderhandelingen, beloften, inwilligingen en pogingen tot schikking met de hoofden der hervorming, zelfs met den Prins van Oranje, kwamen in den loop dezer somwijlen verflauwde, maar nooit geheel afgebrokene worsteling dikwerf voor. Te midden van al deze proeven tot geschilsvereffening bleef Filips onwrikbaar in zijne beginselen en onveranderlijk in zijn doel. Nooit gaf hij eenig bewijs, noch wilde een zweem van bewijs geven, dat hij de vrije uitoefening van het Hervormde geloof in zijne staten duldde. In burgerlijke rechten en die van het bestuur mocht hij inwilligingen of toezeggingen doen, ten opzichte van den godsdienst geene. Zijne staatkundige vergunningen waren gewoonlijk zelfs niets meer dan voorwendsels en middelen van uitvlucht, welke hij voornam luchtiglijk te behandelen, zoodra hij de worsteling goedschiks kon hervatten en de eenheid van zijn gezag en de eenheid van geloof met geweld hoopte te kunnen herstellen. In dien zin werden er vaak verzekeringen aan Rome gegeven, waaruit 's Konings gemoedelijke dubbelzinnigheid aan minder scherpzienden dan de Prins van Oranje duidelijk bleek.

Wij zeggen gemoedelijke dubbelzinnigheid, want deze vreemde woordkoppeling schetst ons juist het nog vreemder, duisterder en onnatuurlijker karakter van den Spaanschen monarch af. Zijne zedelijkheid als mensch was niet minder vervalscht en snood dan zijne staatkunde als Souverein. Oprecht in zijn geloof en in al wat

het belang van dat geloof betrof, scheen hij alle andere plichten daaraan op te offeren. Al de door hem in zijn privaat leven bedreven wreedheden, bedriegerijen, moorden, valschheden, overspelen, trekken van zelfzucht en ondankbaarheid, lage wraakoefeningen en meer andere slechte en verfoeilijke daden op te sommen, zou moeilijk vallen; welnu, al deze euveldaden werden door hem met eene huiveringwekkende zielskalmte volvoerd, alleen door de kracht der overtuiging, dat zijn godsdienst dergelijke snoodheden veroorloofde en vergaf, indien deze slechts door hem werd gehandhaafd.

De Hervormde godsdienst bezat ook gebreken, en was destijds niet van onverdraagzaamheid en vervolgingszucht vrij te pleiten. Het stelsel van vrijheid van geweten werd te vaak miskend; doch al gingen ook de eerste belijders der Hervorming in hunnen ijver te ver, in dien godsdienst lag echter de kiem der verdraagzaamheid, die zich later zou ontwikkelen en vruchten voortbrengen. De rechtzinnigen, die voor zichzelven de vrije uitoefening van hunnen godsdienst tegenover het heerschend gezag verlangden, begingen eene stuitende onrechtvaardigheid met onverdraagzaam te wezen jegens andersdenkenden. *Zij* moesten bovenal de indrukwekkende woorden van den nooit volprezen stichter van het Christendom: '*Alle dingen dan, die gij wilt, dat u de menschen zouden doen*, *doet gij hun ook alzoo!*' vereenigd met het heerlijk gebod: '*Hebt elkander lief!*' behartigen en beoefenen. Geen wonder dus, dat de verschillende Hervormde sekten zich van de smet van onverdraagzaamheid poogden te zuiveren, door elkander daarvan de schuld te geven. Maar boven deze ijveraars verhevene mannen, wier helder verstand en rijpe ondervinding vrij van de onbesuisde hartstochten van hunnen tijd waren, begrepen terecht, dat de vrijheid in zaken van godsdienst de beste waarborg voor den algemeenen vrede en de rechten van het geweten is, en dat betrachtenswaardig beginsel poogden zij in den geest hunner natie en in de wetten van hun land over te brengen. Willem van Oranje stond aan het hoofd van de verdedigers dier groote zedelijke waarheid. Hij zocht, zooveel hij kon, den heerschenden geest van onverdraagzaamheid tegen den ouden godsdienst te verminderen, hoewel hijzelf een streng Calvinist was.

In het staatkundige bestond tusschen de provinciën meer gelijkheid. Zoo waren Holland en Zeeland aan hunne oude staatkundige vrijheden en rechten zeer verkleefd, duldden daarin geene verandering, en achtten het behoud daarvan onbestaanbaar met de voortduring van Filips' gezag. De overige vijftien provinciën waren evenzeer verkleefd aan hare aloude instellingen, doch oordeelden deze niet strijdig met de koninklijke rechten, ja, zochten door de erkenning daarvan hare privilegiën te herwinnen. De machtige edelen begeerden geene in alles vrijzinnige regeering, even min als de uitbreiding van kettersche gevoelens in Kerk en Staat. Hunne adellijke rechten achtten zij door

eene dergelijke vrijzinnigheid gekortwiekt, weshalve de overheid en de geestelijkheid met hen tegen de verspreiding daarvan moesten waken. Desniettemin vertoonden zich in de vijftien provinciën de beginselen eener constitutioneele partij, die de zaken naar hare inzichten regelde.

Er heerschte dus in zekere punten eene overeenstemming, en de zeventien gewesten waren het volkomen eens in hunnen haat tegen de Spaansche troepen. De Prins streefde er sinds lang naar de algemeene eensgezindheid te bevorderen, en vond daartoe een krachtigen steun in de muiterij der Spaansche soldaten, die adel, overheid, geestelijkheid, in één woord alle inwoners, door hunne gruwelen tot hunne vijanden maakten. Hij droeg zorg, in al zijne handelingen, den bestaanden godsdienst niet te kwetsen, noch voorbarige nieuwigheden in de regeering te brengen, en ieders rechten te eerbiedigen. Door deze bedoeling in al zijne toespraken en openbare stukken te laten doorstralen, zocht hij de bezorgde gemoederen op te beuren, en zijne landgenooten in de drukkende omstandigheden tot stoutmoedigheid en eendracht aan te sporen. Hij onderrichtte hen, dat de regeering der provinciën aan de Staten-Generaal toekwam, een lichaam, uit den adel, de geestelijkheid en de gemeenten samengesteld, waartoe ieder gewest zijne afgevaardigden moest zenden. De regeering der Nederlanden toch was eene op 's lands wetten en voorrechten gegronde regeering, onder het erfelijk gezag van den Koning. Om de oude privilegiën te herwinnen, diende er bovenal eene gezamenlijke medewerking en eene onderlinge overeenstemming te bestaan. ‘Het is onmogelijk’, zeide hij, ‘dat een wagen gelijken tred kan houden, als de raderen niet in evenmaat zijn, en zoo moet een Bondgenootschap in duigen spatten, wanneer niet op allen evenzeer de verplichting rust om naar een gemeenschappelijk doel te streven(*). Wat de eenigheid betreft, die gij onder malkander moet onderhouden, zijn mede niet vele woorden noodig, aangezien, gelijk de oneenigheid een vloed van ongemakken en ellenden medebrengt, vansgelijken ook wel geen ander middel schijnt te wezen om de zaken te herstellen, dan alle achterdocht en wantrouwen weg te nemen, ten einde zich te vereenigen in een onverbrekelijken band van eendracht en vriendschap. Zoo moeten wij, alle bijzondere oneenigheden aan de beslissing der Staten-Generaal overlatende, met één hart en wil het gemeene vaderland van het knellend juk der vreemdelingen pogen te verlossen. - Wat mij zelven betreft, ik bied u uit bijzondere gunst en genegenheid mijn' persoon aan, en al wat in mijne macht is, met de verzekering, dat ik al mijn' arbeid en moeite wel besteed zal achten, zoo mij God de genade gunt, dat ik te eenigertijd het gewenschte einde mag zien; waaraan ik niet twijfel, indien gij de middelen, die God u aan de hand geeft,

(*) *Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, III*, 140 *e.v.*

ter harte neemt, en met vastberadenheid en wijsheid vervolgt en voltooit, wat gij begonnen hebt'(*).

Het door den Prins voorgestelde Bondgenootschap was het beste middel tot regeling der zaken en verdrijving der Spanjaarden. Zijn algemeen verspreid voorstel vond dan ook overal een goed onthaal. Het meerendeel der provinciën benoemde afgevaardigden, om met die van Holland en Zeeland bijeen te komen en met elkander te beraadslagen, wat tot welzijn van land en volk dienstig ware voor te dragen en vast te stellen. Tot plaats van bijeenkomst was de stad Gent gekozen.

Tijdens het beramen dezer reddingsmiddelen nam de bestaande verwarring en ellende toe. De Staten van Brabant en het stedelijk bestuur van Brussel, allen doortastende mannen, oefenden een buitengewonen invloed op het volk uit. De Baljuw van Waalsch-Brabant, Jakob van Glijmes, was met 300 musketiers in de hoofdstad gelaten en had zich van lieverlede het plaatscommandantschap van den Graaf van Mansfeld aangematigd. Eene samenzwering broeide er tusschen de Heeren Jan van der Linden, Abt van St. Geertruida te Leuven; Jan van Witthem, Baron van Bautersem, Heer van Beersele; Willem van Hornes, Heer van Hese; Jakob van Glymes, de advocaten Liesvelt, Jeronimus van den Eijnde, Van der Haeghen, en anderen.

Dagelijks hield Glymes met zijne manschappen wapenoefeningen buiten de Koudenbergsche poort. Op den 4^{den} September van een dezer oefeningen weder huiswaarts keerende, in gezelschap van den Heer van Hese, ontmoette hij eenige gewapende burgers, begeleid door den Kapitein Hendrik van Bloijere. Allen trokken naar het paleis, terwijl Van Hese en Glymes zich rechtstreeks naar de zaal wilden begeven, waar de Raad van State vergaderd was. Zij verzochten toegang, hetgeen hun geweigerd werd, waarop men onmiddellijk de deuren sloot. Zonder zich door dien maatregel te laten afschrikken, lieten zij de deuren door de soldaten openbreken, stapten naar de vergaderzaal, en namen de Raadsheeren gevangen. De Graven van Mansfeld en Berlaymont, D'Assonville, Sasbout en de Secretarissen Berty en Scharenberger werden te voet naar het Broodhuis gebracht en aldaar opgesloten. Del Rio werd naar eene kroeg, 'het cleyn Moleken', op de Groote Markt gevoerd, onderweg door het volk uitgejouwd als voormalig lid van den bloedraad, en vervolgens naar den Treurenberg geleid, daar men hem in het Moleken niet veilig achtte. Viglius en Van Aerschot lagen ziek tehuis, en werden in hunne woningen bewaakt. 's Anderen daags nam men nog eenige leden van den geheimen Raad in hechtenis. Spoedig weder ontslagen, met uitzondering van Del Rio, dien men naar Holland bracht, waar hij door den Prins in verhoor werd genomen over de feiten van den

(*) *Zendbrief aan de Staten van Brabant, bij Bor, IX.* 694 *e. v*

bloedraad, mochten de Raadsleden hunne betrekking weder uitoefenen; doch hunne waardigheid was te zeer gekrenkt, en hun gezag grootendeels vernietigd.

De Staten van Brabant en het stedelijk bestuur van Brussel, in wier naam die stoute aanslag gepleegd was, zochten zich daarover bij geschrifte te rechtvaardigen; eene echt diplomatische uitvlucht, gepaard met vele verontschuldigingen, maar weinig degelijke redenen van verschooning. Men hield den Prins voor den geheimen ontwerper van dien door de groote meerderheid afgekeurden *coup d'état.*

Niemand verheugde zich meer over deze gebeurtenis dan De Roda. De beschermers der volksbelangen, hoe zwak en weifelend ook, waren aangerand en gevangen genomen; *alleen hij*, *Roda*, *zou veilig achter de wallen van het kasteel van Antwerpen de rol van Hoofd des Bestuurs ongemoeid kunnen spelen*, *en zijne eerzuchtige plannen en wraakgierige begeerten ten uitvoer brengen*, *in afwachting van den nieuwen Landvoogd Don Juan van Oostenrijk.* De eenige op vrije voeten overgebleven Raadsheer, hield hij zich voor den vertegenwoordiger van den geheelen Raad van State, en noemde de citadel: *het paleis van den Koning.* Om zijn gedrag te rechtvaardigen, schreef hij aan Filips II: 'Daar al de leden van den Raad van State gevangen genomen zijn behalve ik, die mijne aanstelling in opene brieven van Uwe Majesteit ontving, rekende ik het noodig mij aan het hoofd van Uwer Majesteits Ministers te stellen, met het voornemen Uwer Majesteits belangen te handhaven in mijne hoedanigheid van lid van den Raad, aan wien Uwe Majesteit het algemeen bestuur des lands heeft toevertrouwd'(*).

Strikt genomen kon de handelwijze van Roda niet gewraakt worden, indien het uit een rechtschapen beginsel ware voortgekomen; doch de drijfveeren waren, gelijk wij weten, van een onedelen aard, en dienvolgens des te verderfelijker, naarmate de daad zelve veel rechtmatigs bevatte. Als Spanjaard moest hij de rechten van zijnen Vorst voorstaan, en als vrijgebleven Raadslid zijne in hechtenis genomen medeleden vertegenwoordigen. De geslepen heerschzuchtige oordeelde het zelfs, als een volleerd huichelaar, raadzaam, voor zijne door hem belasterde collega's bij de Staten van Brabant in de bres te springen, op hunne loslating aan te dringen, en zich te beklagen over hunne aanhouding, de afeisching hunner wapenen, en het te voet overbrengen naar de gevangenis, alsof ze lage misdadigers waren. In overeenstemming met de krijgsbevelhebbers zou hij den gevangenen, desgevorderd, hulp verleenen.

De Staten van Brabant alzoo genoegzaam verwittigd achtende, belegde hij te Antwerpen een raad, met hemzelven aan het hoofd. Daarin wilde hij den Gouverneur der stad zitting doen nemen, hetgeen mis-

(*) *Gachard, Correspondance de Philippe II, T. IV. p.* 354.

lukte, vermits deze terecht aanmerkte, dat de meeste leden van dien geïmproviseerden Raad zich met 's lands zaken niet te bemoeien, maar alleen te gehoorzamen hadden aan de bevelen der wettige overheid.

Deze onwilligheid berokkende den Gouverneur nieuwe belasteringen van Roda bij den Koning, aan wien de Raadsheer schreef: 'Dat zij, *indien Antwerpen hun toegedaan ware geweest*, naar Brussel zouden getrokken zijn om den Raad van State te bevrijden. Maar Champaigney is niet te vertrouwen; *de Antwerpenaren hebben zich met zijne toestemming gewapend*, *schoon ik hem door de kolonels heb laten verzekeren*, *dat de Spanjaarden niet in de stad zullen komen.* Doch de Gouverneur is geen man van zijn woord noch een man van eer, koestert kwade voornemens, en staat bekend als een tegenstander van Uwe Majesteit. Indien U.M., hetgeen God verhoede! het land mocht verliezen, dan is dit alleen aan De Champaigney te wijten. Hij zal, door zijn verraad, de oorzaak wezen, dat wij de stad zullen verliezen. *Wij zullen haar echter heroveren*, *maar zij zal verwoest worden.*'

De laatste uitdrukking doet ons huiveren, en voorspelt duidelijk welk een ongelukkig lot de schoone, rijke en hoogst belangrijke stad stond te wachten.

Filips II gaf zelf veel aanleiding tot Roda's heerschzucht, gelijk blijkt uit een brief, omstreeks eene maand (3 April 1576) na den dood van Don Louis de Requesens door den Koning aan Roda gezonden, waarin Zijne Majesteit hem belast, 'om alles wat in den Raad van State voorvalt heimelijk te berichten, en over ieder belangrijk onderwerp de noodige inlichtingen te geven. Dienvolgens acht de Koning het gepast, dat hij voorloopig in de Nederlanden dienst blijft doen. Hij moest zijne collega's altijd vriendelijk bejegenen, al ware het ook dat zij niet wilden, dat hij zich met 's lands zaken zoude bemoeien. Hij kan zich verzekerd houden, dat Zijne Majesteit hem, naar gelang van zijne diensten, zal beloonen. - De Koning zou liever gezien hebben, dat de Raad zijne eigenhandige brieven en andere geheime in een koffertje gesloten geschriften aan den Landvoogd (Requesens) niet had doen inventariseeren, maar nu het geschied was, had Roda wel gedaan zich van het koffertje meester te maken, zonder dat de Raadsleden noch de Secretaris iets meer dan de titels der gezegde papieren hadden gezien, noch dat de negen en veertig handteekeningen in blanco in hun bezit waren geraakt. Alhoewel het zekerste zoude zijn de papieren te verbranden, zendt de Koning het door Roda daarvoor gevraagde verlof niet schriftelijk, maar Çayas zal hem met 's Konings wil bekend maken hoe er met deze geschriften en de oorspronkelijke brieven gehandeld moet worden, welke aan Balthasar Lopez moeten worden ter hand gesteld. Het zal den Koning aangenaam zijn, dat[*]

(*) *Gachard, a.b. T IV. v.* 376 *e.v.*

men al deze stukken naar de citadel van Antwerpen overbrengt, dewijl zij van het grootste gewicht zijn en veel kwaad zouden stichten, indien de Nederlanders met den inhoud bekend werden'(*).

Deze brief lag den grondslag tot Roda's aanmatigingen. Daardoor verkreeg hij de stoutheid, na de aanhouding van de Raadsleden, een nieuw zegel te laten graveeren, en onder dat koninklijk merk zijne proclamatiën en tegenproclamatiën in naam des Konings uit te vaardigen. Eindelijk zich de gewenschte macht toegeëigend hebbende, bekreunde hij zich weinig over de tegenwerpingen van de andere Raadsleden, die hem verweten de partij der muitende Spanjaarden gekozen en die der Nederlandsche natie verlaten te hebben. Hij vond hunne aanmerkingen belachelijk en de raadgevingen van gevangen lieden eene ongepaste gezagsaanmatiging, daar hunne vertoogen krachteloos waren.

's Lands zaken verwikkelden zich, door al deze voorvallen, hoe langer hoe meer. Om een duidelijk begrip van het geheel te verkrijgen, is het noodig een overzicht der toenmalige partijen te nemen.

Er waren twee hoofdpartijen in de Nederlanden, die tegenover elkander stonden en elkander de macht betwistten. De nationale partij bevatte:

1°. De Katholieke partij, die het gezag van den Koning, door den Raad van State vertegenwoordigd, erkende. Tot haar behoorden de voornaamste leden der geestelijkheid, van den adel, van de overheden der steden, en de groote meerderheid des volks.

2°. De partij der Algemeene Staten, die, den Koning en diens Staatsraad in schijn genegen, betrekkingen met den Prins van Oranje onderhield, door Filips II voor een oproermaker verklaard.

3°. De partij der beweging, waarvan de Abt van St. Geertruida, leden van het gemeentebestuur van Brussel, de Heeren van Hese, Glymes, enz., de hoofden waren.

4°. De Protestantsche partij, met den Prins van Oranje, Marnix van St. Aldegonde en anderen aan het hoofd, en in de Graafschappen Holland en Zeeland heerschende.

Al de leden dezer verschillende richtingen kwamen, gelijk wij gezien hebben, in één punt overeen: *den haat tegen de Spanjaarden, de voorname oorzaak en grondslag van de toekomstige Pacificatie van Gent.*

De tegenpartij bestond uit:

1°. De Spaansche partij, die 's Konings gezag onder den Gouverneur-Generaal Jeronimo de Roda erkende. Daartoe behoorden de bevelhebbers van het Spaansche leger, zooals Sancho d'Avila, Alonso de Vargas, Juliano Romero, Francisco Valdez, Christophoro Mondragon,

(*) *Gachard, a.v. T. IV. p.* 30-31.

Bernardino de Mendoça, Antonio de Oliveira, Francesco Verdugo, Juan d'Isunça, Fernando de Toledo, Pedro de Tassis, enz.

Sinds de aanhouding van den Raad van State achtte deze partij zich de alleen wettige, ondanks dat de Algemeene Staten en de Raad van State Roda beschuldigden, de regeering des lands overweldigd te hebben en al zijne handelingen voor nul en geener waarde verklaarden.

2°. De partij der Spaansche muitelingen van Aalst, die het gezag van Roda erkenden, voor zooveel hij de betaling hunner soldij waarborgde. Deze rooversbenden waren, gelijk wij weten, door den Staatsraad en de Algemeene Staten buiten de wet gesteld.

3°. Eindelijk de partij der Duitsche huurlingen, onder bevel van de Kolonels Fugger, Freundsberg, Pollweiler en den verrader Van den Eynde, met de Spanjaarden één lijn trekkende, zoodra hunne belangen dit medebrachten. Pollweiler had tot spreekwoord: 'Ieder voor zichzelven en God voor ons allen', en betuigde openlijk, dat hij de aan hem verschuldigde twintigduizend écus of meer wenschte te ontvangen, en daarvoor de hulp der Spanjaarden noodig had.

Ofschoon het verzet tegen de Spaansche troepen in de Nederlanden van de geheele Nederlandsche natie uitging, moest er nog veel gestreden en geleden worden voor de verlossing des vaderlands. De sterkten des lands bevonden zich in de handen des vijands. De kasteelen van Antwerpen, Gent, Aalst, Utrecht, Vianen, Culemborg, Valencijn werden door omstreeks 8000 oudgediende Spanjaarden verdedigd, en met deze kasteelen werd het land in bedwang gehouden. Maastricht werd door de Spanjaarden bewaakt, en vele andere sterkten en steden werden door Waalsche en Duitsche muitelingen bezet gehouden. Brussel was, buiten Holland en Zeeland, de eenige voorname stad, waar de inboorlingen tegen den overmoed der vreemde onderdrukkers beveiligd waren, doch slechts tijdelijk, dewijl de bedreiging van de hoofdstad te zullen overvallen ieder oogenblik kon ten uitvoer gebracht worden. De vlekken en dorpen hadden onophoudelijk veel van de strooptochten te verduren, en niemand ontsnapte aan da roofzucht der woeste benden, die hofsteden, kasteelen en kerken plunderden.

Deze noodlottige omstandigheden vorderden eene schielijke verbetering, waarover in de bepaalde bijeenkomst der Staten te Gent gehandeld zou worden. De verovering van het kasteel der stad zou alreeds een gunstig begin opleveren. Mondragon, de bevelhebber, bevond zich in Zeeland, en de bezetting was klein. Doch zijne echtgenoote, eene heldhaftige vrouw, moedigde de soldaten aan de verdediging niet op te geven, die, onder het bevel van den Luitenant Avilos Moldonado, hardnekkig werd volgehouden. Daar het den Staten van Vlaanderen aan krijgsvolk ontbrak om de belegering voort te zetten, vaardigden zij Jakob van Bossu, Heer van Haussy en Michiel Van Backere naar den Prins van Oranje af, om hulpbenden te verzoeken. Deze zond den Overste Olivier van den Tympel met den gevraagden onderstand,

tegen den zin van den Raad van State, die daarin moest berusten, dewijl de Staten van Brabant insgelijks onderhandelingen met den Prins hadden gevoerd over de deelneming aan de vastgestelde vergadering voor het ontwerpen van een Pacificatie-verdrag.

Onder het bulderen van het geschut werd de belegering voortgezet en de vergadering geopend.

Intusschen bleef de verwarring des lands altijd voortduren. Zelfs rees er twist tusschen Roda en Romero op, daar de laatste geweigerd had het kasteel van Gent te ontzetten. Ook scheen er ongenoegen tusschen Roda en D'Avila te bestaan, waarvan De Champaigney als een volleerd diplomaat partij zocht te trekken, ten gunste van het bedreigde Antwerpen. Middelerwijl ontdekte men nog bijtijds een aanslag van Engelschen, die de Scheldestad in vuur en vlam zouden zetten op aanhitsen van Roda, die zijne bijzondere briefwisseling met Filips II altijd ijverig voortzette, om de bestaande verwarring uit eigenbaat te vermeerderen. Wegens deze voortdurende onrust, zoo hoogst schadelijk voor den handel, den vriend van vrede, verlieten, zooals Roda schreef, vele kooplieden de stad, waar zij zich niet langer veilig achtten, en trokken naar Luik en elders.

In Maastricht hadden de burgers, in vereeniging met de Duitsche bezetting, de Spanjaarden verdreven en hunnen bevelhebber, Montesdoca, gevangen genomen. Slechts tijdelijk mochten de ingezetenen zich over deze zegepraal verheugen. Don Francisco d'Ayala, Montesdoca's luitenant, had te Wijk, aan de overzijde van de Maas, met eenige troepen stand gehouden en riep vandaar de hulp van de bevriende krijgsoversten uit den omtrek in. Don Frederik van Toledo voldeed aan zijn verzoek en verscheen met zijne manschappen uit Dalem. Een steenen brug, die Wijk met de stad verbond en door eene geduchte batterij verdedigd werd, moest veroverd worden om de stad te herwinnen. De Spaansche macht was echter klein voor zulk eene gevaarlijke onderneming, toen een hunner het voorstel deed ieder eene Wijker vrouw te vatten, haar voor zich te houden en aldus gedekt tegen de batterij in te gaan. De mannen aarzelden op hunne vrouwen te vuren, terwijl de Spanjaarden uit hunne over de schouders hunner slachtoffers gelegen musketten duchtig schoten en de batterij weldra veroverden. Alonzo de Vargas had tegelijkertijd de Brusselsche poort van de landzijde weten in brand te steken en rende de stad met zijne ruiters binnen. Montesdoca werd bevrijd en daarna werd drie dagen lang binnen de heroverde vesting op eene barbaarsche wijze geplunderd, gemoord, geschoffeerd, en werden vele gebouwen verbrand.

Maastricht was de voorlooper van het ijselijk lot, dat Antwerpen te wachten stond. Immers, uit al het voorafgaande is ons genoegzaam gebleken, dat de Spanjaarden, in hunne aanslagen op Brussel voortdurend teleurgesteld, van zins waren eene vergoeding daarvoor in het overvallen van Antwerpen te zoeken. Zelfs had een Spaansche

monnik, die op het kasteel verblijf hield, een zijner geestelijke broeders verwittigd, '*dat de Spanjaarden de stad zouden overweldigen om er al hunne vijanden te straffen'*. Deze uitdrukking zeide genoeg. Hij voegde er nog bij: 'dat men op de Duitsche troepen niet moest vertrouwen, daar zij het met de Spanjaarden hielden'.

De ontvanger van dit vreeselijk bericht begaf zich naar Leuven en deed den Abt van St. Geertruida het gevaar kennen, dat de Scheldestad bedreigde. De Leuvenaars deelden het terstond aan de Algemeene Staten mede en vermaanden hen op hunne hoede te wezen, schoon zij niet konden gelooven, dat de Duitschers eene dergelijke gruweldaad zouden helpen bedrijven.

Aan waarschuwingen had het dus niet ontbroken, zoodat men de noodige voorzorgen kon nemen ter beveiliging van een der voornaamste stapelplaatsen van den toenmaligen wereldhandel. Om een juist denkbeeld van haren luister en rijkdom te verkrijgen, is het noodig eene beknopte beschrijving van den toestand der stad in 1576 hier te laten volgen, en aan het verhaal van de geduchte ramp, die haar trof, te doen voorafgaan.

Antwerpen was in de 16de eeuw een der bloeiendste handelssteden van de wereld. Omstreeks het midden dier eeuw (1543) geschiedde de vijfde vergrooting der stad; de eerste en tweede vonden plaats in het begin en tegen het midden der 13de eeuw; de derde en vierde in het begin der 14de en 15de eeuwen. In 1576 bezat zij tien bolwerken en zeven poorten, te weten: de St.-Michielspoort, ook genaamd Kronenburg; de Bagijnenpoort; de St.-Jorispoort, ook Keizerspoort geheeten, omdat Keizer Karel V, na hare voltooiing in 1545, het eerst erdoor- reed; de St.-Jakobs- of Kipdorppoort; de Roodepoort; de Pisterne- of Cisterne-, en de Kraanpoort. De bouwmeester van de vijfde vergrooting heette Donato Boni Pellizuoli van Bergamo; zij kostte meer dan een millioen gouden kronen, gelijk staande met een hedendaagsch kapitaal van tien millioen kronen of bijna zes en vijftig millioen franken.

Gent en Brugge, wegens de overmacht van welvaart en weelde trotsch geworden, waren door allerhande uitspattingen der overdaad en door roekelooze oorlogen van lieverlede in bloei verminderd. De handel dier steden werd naar Antwerpen verlegd, en de vreemde kooplieden trokken insgelijks daarheen, waar hunne belangen hen riepen, gelijk blijkt uit de in 1516 van Brugge aangekomen voorname Spaansche handelshuizen van Diego d'Aro, Diego de Saman, Fernando de Bernui, Antonio de Vaglio, De Gualterotti, Buonvisi, Spignoli en anderen.

De Schelde, wier breede monding de eb en den vloed met de Noordzee deelt en de geschiktheid bezit om de grootste schepen tot voor de wallen der stad te voeren, maakte Antwerpen tot de natuurlijke stapelplaats der ladingen van alle schepen, welke de kusten bezochten. De beide

jaarmarkten, waarvan ieder veertig dagen duurde, trokken de handelaren uit alle landen tot zich(*). De nijverheid was tot eene verbazende hoogte opgevoerd. Vlaamsche nijverheidsvoortbrengselen zag men in Arabië, Perzië en Indië aangevoerd door eene uitgebreide scheepvaart, die de wereldzeeën naarstig doorkruiste. De Portugeezen sloegen in Antwerpen hunne Oost-Indische stapelplaatsen op: de specerijen van Calcutta prijkten er op de markt. Herwaarts vloeiden tevens de West-Indische waren, waarmede de trotsche Spaansche traagheid de Vlaamsche kunstvlijt betaalde. De Oost-Indische voortbrengselen deden er de beroemdste handelsfirma's van Florence, Lucca en Genua, en uit Augsburg de Fuggers(†) of Fockers, de Welsers, de Hochstetters komen, terwijl de rijke Nicolaes Rechterghem(§), oom der Schetzen(**), de eerste was, die de specerijen uit Antwerpen naar Duitschland zond. Hier brachten de Hanza-steden hare Noordsche waren, en bezaten er een huis, genaamd het Oosterlingen of bij verkorting het Oostersch huis. Het diende tot verblijf van de kooplieden dier steden en bevatte driehonderd kamers. Uit dit huis gingen zij, vergezeld van een muziekkorps, ter beurse. Ook de Engelsche Compagnie had hier hare kantoren.

De handelsroem van Antwerpen vervulde geheel de wereld. Eene vereeniging van Turksche kooplieden verzocht verlof, zich er te mogen vestigen en de voortbrengselen van het Oosten over Griekenland te mogen invoeren. Met den goederenhandel nam ook de geldhandel toe. Antwerpsche wissels waren overal gezocht. Het geschiedboek beweert, dat er in de Scheldestad in ééne maand meer zaken gedaan werden dan in Venetië, tijdens zijn bloei, in twee jaar.

In 1531 werd de beurs gebouwd, naar men wil de eerste van Europa. Haar opschrift luidde:

(*) De privilegiën dezer markten hielden in, dat ieder met zijne koopwaren naar de stad komen en er zich vestigen mocht, en daarna met het onverkochte vrijelijk weder naar huis trekken, zonder dat men hem eenig letsel mocht aandoen of wegens schuld vervolgen. De eene heette Pinkstermarkt, vermits zij veertien dagen vóór Pinkster (Sinxen) begon; de andere Bamis- of Remeeusmarkt, den tweeden Zondag na O.L.V. Hemelvaart, omstreeks St.-Bavo's of Remeeusdag. De wissel- en de hooge rentebetaling dier markten geschiedde den 10den Augustus en den 10den November, tenzij deze termijnen door de Overheid tot haar eigen of tot 's koopmans belang verlengd wierden; de afrekening der goederen vond eene maand later plaats. De betalingen voor de Bergen-op-Zoomsche markten van den 10den Februari en den 10den Mei gebeurden ook te Antwerpen, terwijl de paardeleer- en huidemarkten insgelijks veel voordeel en vertier aanbrachten.

(†) *Van Fugger, wiens nalatenschap meer dan zes millioen gouden kronen bedroeg, een voor dien tijd koninklijk vermogen, wordt vermeld, dat hij aan Karel V geld geleend had en bij gelegenheid van een feest, waarop hij den Keizer onthaalde, een hoop kaneel met den schuldbrief van zijn gast in brand stak.*

(§) *Hij was de stichter van de Broederschap van O.L.V.-kapel in de Kathedraal; alle avonden werd er een zingende dienst met muziekbegeleiding uitgevoerd, op kosten dier Broederschap.*

(**) *Erasmus Schetz, koopman te Antwerpen, was de vriend en zaakwaarnemer van den beroemden Rotterdamschen geleerde, Desiderius Erasmus.*

S.P.Q.A. In usum negotiatorum cujucunque nationis ac linguae, urbisque adeo suae ornamentum. Anno M.D.XXXI e solo extrui cur,
dat is:
Door den Raad en het Volk van Antwerpen, ten gebruike der kooplieden van alle natiën en talen, en tevens tot sieraad der stad opgericht in het jaar 1531.

Naar men verzekert, kostte de bouw 300,000 gouden kronen aan de stad(*).

De drukke handelsbeweging en de vele vreemdelingen, welke zich hier ophielden, veroorzaakten eene ongeloofelijke levendigheid. Tweehonderd tot tweehonderd vijftig schepen liepen menigmaal de Antwerpsche haven binnen. Dagelijks bedroeg het getal van aankomst en vertrek 500, en op marktdagen 800 tot 900. Meer dan 200 rijtuigen reden dagelijks door de stadspoorten, en groot 1000 vrachtwagens zag men elke week uit Duitschland, Frankrijk en Lotharingen aankomen; terwijl het getal boerenkarren op 10,000 geschat werd, en de speelwagens der aanzienlijken omstreeks 500 beliepen. Dertigduizend werklieden waren er alleen voor de compagnie der Engelsche kooplieden onledig. Dat de stedelijke regeering jaarlijks aan marktrechten en andere belastingen vele millioenen ontving, is licht te begrijpen.

Volgens Carolus Scribianus(†) bedroeg het getal inwoners gedurende de jaren 1549 tot 1577 over de 200,000, waaronder van allerhande natiën. Uit Spanje alleen woonden er 300 aanzienlijke en vermogende familiën.

De uitoefening van een aantal vakken van algemeen nut, zoowel als die van fraaie kunsten en wetenschappen, opende rijke bronnen van vertier en van stoffelijke en geestelijke ontwikkeling. Dat laatste blijkt vooral uit de destijds in Antwerpen bestaande 150 scholen, waar de jeugd in de gelegenheid verkeerde eene veelzijdige kennis op te doen, ten gevolge waarvan niet alleen de mannen maar ook de vrouwen verschillende talen spraken. Van de kooplieden wordt overigens getuigd, dat zij beleefd, rechtschapen en verstandig waren, en in hunne belangrijke zaken door hunne vrouwen ijverig werden bijgestaan.

Een en ander bewijst de nijvere geaardheid der inwoners en hunnen

(*) *Richard Gresham, die Antwerpen in* 1537 *bezocht, vond het beursgebouw zoo fraai en doelmatig, dat hij daarvan eene teekening vervaardigde, welke hij aan de Engelsche regeering zond. Volgens deze teekening werd de beurs van Londen in* 1566 *door Hendrickx, van Antwerpen geboortig, gebouwd. - Ziet hierover: J.W. Burgon, The life and times of sir Thomas Gresham, Vol. I. p.* 55. *Vol. II. p.* 115. *- Ook de eerste beurs te Amsterdam ontleende aan haar het model.*

(†) *Origines. Antw. Cap.* 8. *- Van denzelfden schrijver is het in* 1610 *door hem uitgegeven werk*: '*Antverpia*', *bevattende eene beschrijving van den aard, de opvoeding en het karakter der Antwerpenaren.*

toeleg op den bloei van stad en land, waarvoor zij alles veil hadden, zelfs in de moeilijkste omstandigheden door hunne echt vaderlandsche gevoelens voldingend gestaafd.

Eene wijze behartiging van het persoonlijk belang en welzijn gaat gewoonlijk met de waardeering van den algemeenen voorspoed en de daarmede in verband staande aangelegenheden gepaard, dewijl ieder gaarne behoudt hetgeen hij door zijne vlijt verkregen heeft, en overtuigd is, dat de onderlinge overeenstemming in het betrachten dezer deugden het bestaan en den vooruitgang der maatschappij verzekert. Dit ware beginsel der volksrijkdommen leidde tot den bouw van vele huizen, fabrieken, werkplaatsen en gestichten, benevens de voortdurende verfraaiing en vergrooting der stad, waar allerhande vroolijke uitspanningen plaats vonden, en muziek, zang en dans de gemoederen verlustigden.

Deze buitengewone welvaart had de stad evenzeer aan hare vrijzinnige instellingen als aan hare aardrijkskundige ligging te danken. De naburige en de Deensche kusten werden reeds vroegtijdig bezocht. Engeland voerde wol aan, in Brugge, Gent en Antwerpen tot laken verwerkt, dat in Frankrijk en Duitschland aftrek vond. Ook Leiden zond veel laken naar hier. Van de Noord- en Oost-Duitsche steden ontvingen de Nederlanden een gedeelte van den Levantschen handel, die, in den beginne, uit de Zwarte zee door Rusland naar de Oostzee liep. Toen de kruistochten een nieuwen weg voor de Indische waren door de Middellandsche zee openden, de Italiaansche steden dien belangrijken handelstak aan zich trokken, en in Duitschland het Hanza-verbond ontstond, werden de Nederlanden de voornaamste stapelplaats tusschen het Noorden en Zuiden. De Baltische zeehavens waren in de wintermaanden meestal door het ijs ontoegankelijk voor de schepen. Al de vaartuigen, die den langen weg van de Middellandsche zee naar de Belt binnen één seizoen niet konden afleggen, kozen een halfweg gelegen vereenigingspunt. Dit punt had een onmetelijk vastland met bevaarbare rivieren achter zich, west- en noordwaarts den oceaan met geschikte havens: voordeelen, welke deze streken tot eene verzamelplaats der volken en tot een handelscentrum maakten. Alzoo bezochten alle handeldrijvende Europeesche natiën Antwerpen, waar de verschillende voortbrengselen der wereld samenvloeiden(*).

(*) *Wie een uitvoerig overzicht van den uit- en invoer der Scheldestad begeert te lezen, dien verwijs ik naar het werk van den Florentijnschen edelman Ludovico Guicciardini, die in de* 16de *eeuw een geschrift uitgaf, getiteld: Beschrijving van Antwerpen, Mechelen, Lier en Turnhout. Daarvoor werd hem door het stedelijk bestuur in* 1581 *een gouden keten vereerd. Bij zijn overlijden, in* 1589, *werd hij in de Kathedraal begraven, en het graf werd, uit erkentelijkheid voor 's mans letterkundige verdiensten, versierd met eene blauwe zerk en het volgend opschrift in wit marmeren letters:*

D.O.M.
Ludovico Guicardino Florentiae nobilibus majoribus orto, inter quos patruum habuit Franciscum magni nominis historicum, cujus famam aemulatus universam Belgicam eleganti studio descripsit.

Vivit annos 66. *Obiit* 11 *Kal. Aprilis* 1589.
Bene Merenti
S.P.Q.A.
P.C.
et Ao 1719 *renovavit.*
R.J.P.,
dat is:

Om de waarde van slechts eenige artikelen te schatten, laten wij hier de onderstaande tabel, uit Guicciardini's bescheiden opgemaakt, volgen:

Landen.	***Voorwerpen.***	***Hoeveelheden.***	***Waarde in gouden kronen.***
Italië.	{ Gouden en zijden lakens, gesponnen goud en zilver, grof greinen ruwe zijde, enz.	Onvermeld.	3,000,000
Duitschland.	{ Fusteinen	Onvermeld.	600,000
Duitschland.	{ Wijnen	40,000 vaten(*).	1,500,000
Denemarken en andere Noordsche landen.	{ Koren	60,000 lasten.	1,680,000
Frankrijk.	{ Wijn	40,000 vaten(†).	1,000,000
Frankrijk.	{ Pastel	40,000 balen.	300,000
Frankrijk.	{ Zout	6,000 centenaars.	180,000
Spanje.	{ Wollen	25,000 zakken.	625,000
Spanje.	{ Wijnen	Onvermeld.	800,000
Portugal.	Specerijen	Onvermeld.	1,000,000
Engeland.	{ Wollen	1200 serpillieren(§).	250,000
Engeland.	{ Lakens, karsaaien en dergelijke	200,000 stuks.	5,000,000
		samen	15,935,000

Aan Lodewijk Guicciardini, van adellijke voorouders in Florence geboren, waaronder zijn oom Frans als vermaard geschiedschrijver uitmuntte, wiens roem hij evenaarde met de sierlijke beschrijving van geheel Nederland.
Hij leefde 66 *jaar. Hij stierf den* 11*den der Kalenden van April* 1589.
Aan den verdienstelijken man
hebben de Raad en het Volk van Antwerpen
dit gesteente gewijd,
en in 1719 *vernieuwd.*
Hij ruste in vrede.

(*) *Elk vat van* 6 *amen Antwerpsche maat.*
(†) *Als boven.*
(§) *Balen of zakken:*

Op zestien millioen gesteld geeft dat, volgens de hedendaagsche geldswaarde, een kapitaal van 160 millioen gouden kronen of groot 890 millioen franken. Men houde wel in 't oog, dat er hier slechts van eenige invoerartikelen sprake is. De handel met Engeland alleen werd geraamd op 12,000,000 gouden kronen = 120 millioen of omstreeks 668 millioen franken.

Groote kapitalen waren dan ook op de Antwerpsche beurs te verkrijgen. De vreemde mogendheden maakten er gebruik van voor het doen van geldleeningen op deze wereldmarkt, die met de voornaamste toenmalige buitenlandsche steden een omvangrijken wisselhandel dreef.

De Nieuwe Beurs, in onderscheiding van de Engelsche Beurs, door deze natie voor eigen gebruik in de daarnaar genoemde straat in 1516 gebouwd, werd 's voormiddags ten elf en 's namiddags ten zes ure door meer dan 5000 personen bezocht. Zij geleek een bijenkorf of mierennest, waar ieder zich bevlijtigde zijne taak te verrichten, gelijk dat nog heden geschiedt. In de 16de eeuw echter bood zij, door de verscheidenheid der kleederdrachten, een schilderachtiger tafereel aan dan thans, nu de kleeding der mannen geen noemenswaard verschil oplevert. Op den voorgrond, rechts, bewogen zich de hartstochtelijke Italianen en de trotsche Spanjaarden; links de rederijke, vroolijke Franschen en de lustige Belgen; in het midden de bedaarde Engelschen; vooraan de gemoedelijke Duitschers en de zoogenaamde Oosterlingen, en van achter de koele Noordsche natiën.

De Factor van Portugal is druk in de weer, om voor zijn koninklijken meester eene leening van 3 millioen gouden kronen te sluiten, en Thomas Gresham rept zich, om voor Maria, Koningin van Engeland, schuldaflossingen te doen ten bedrage van 70 millioen franken(*); waarna hij met Lazarus Tucher spreekt over eene nieuwe leening van 10,000 pond sterling, ten behoeve zijner meesteres, voor den tijd van zes maanden, tegen 14 percent(†). Een derde Factor leent met moeite 140,000 gulden voor den Koning van Spanje, die in een kwaden reuk staat wegens de gedurige hapering der betalingen op de bepaalde termijnen: eene oude en sinds Filips II duchtig verergerde kwaal van Spanje(§). Vele bankiers zetten kapitalen van 12 percent uit, terwijl talrijke wisselagenten gestadig door de wriemelende menigte heendringen, om hunne schuldbrieven op Italië, Duitschland, Frankrijk en Engeland aan den man te brengen. Scheepsbevrachters zijn met scheepskapiteins in besprek over ladingen naar Oost en West, Noord en Zuid; assuradeurs voltrekken zeeassurantiën; factoren in goederen bieden stalen van allerhande koopwaren aan, en hoveniers-bloemisten

(*) *J.W. Burgon*, *The life and times of sir Thomas Gresham, Vol. I. p.* 490. *Appendix.*

(†) *J.W. Burgon, a.v. Vol. I. p.* 80.

(§) *Delpierre*, *Archives de la Flandre Occidentale, p.* 105. *Op deze in* 1556 *geleende* 140,000 *gulden was Filips in* 1564 *nog* 112,000 *gulden schuldig*, *zoodat wij van dien vorst mogen zeggen*, *dat hij trager in het betalen dan in het straffen was.*

weten tal van keurige in- en uitheemsche bloemen en planten tegen aanzienlijke prijzen te plaatsen(*). Gilbert van Schoonbeke(†) is onvermoeid bezig met het koopen en verkoopen van gronden binnen Antwerpen, van kalk, tras, steenen, hout en andere bouwstoffen. Karel d'Affetadi(§) onderhandelt over den koop van een diamant(**), zwaar 47 karaat, waarvoor hij 80,000 kronen betaalt voor rekening van Filips II, die dit kostelijk sieraad aan de Koningin Maria van Engeland ten geschenke zal geven bij zijn huwelijk met deze vorstin in 1554. Zijne landgenooten De Salviati(††), De Justiani(§§) en Juliano Dozzi(***) verhandelen bewerkt goud en zilver, zijden stoffen, prachtige tapijten, specerijen, enz.; in één woord, de Antwerpsche beurs geleek eene kleine wereld.

(*) *Men leze over dien grooten tak van nijverheid de Origines Antwerpianae van Joan Coropius Becanus.*

(†) *Een 'Cort Verhael' der werkzaamheden van dien verdienstelijken Antwerpschen burger vermeldt: 'Sijnen jongen tijdt bragt hij door met gronden van erven, huysen ende renten te coopen ende weder te vercoopen; wagen, thollen ende accijnsen te pachten ende te verpachten, en dergelijke, waerinne hij sonderlinghe geëxperimenteert was.' - Hij was de stichter van vele voorname straten, markten en gebouwen der stad, onder anderen van het 'Waterhuis', ten dienste der brouwerijen. Doch een profeet, zegt het spreekwoord, wordt in zijn land niet geëerd. Zoo ging het ook hem. Menigvuldige wederwaardigheden noodzaakten hem Antwerpen te verlaten en een klein ambt in Brussel te aanvaarden, waar hij, op acht en dertigjarigen leeftijd, in het gasthuis in een bekrompen staat overleed. De nakomelingschap heeft 's mans groote verdiensten beter gewaardeerd en zijn borstbeeld, door de stedemaagd van Antwerpen bekroond, laten oprichten.*

(§) *Het handelshuis D'Affetadi, van Cremona, had zich in* 1498 *te Antwerpen gevestigd.*

(**) *Papebrochius schrijft in zijne Annales Antv. Tom. II p.* 165 *en* 168, *dat deze diamant dezelfde was, dien de Zwitsers op den voor de muren van Nancy gesneuvelden Karel den Stoute* (5 *Januari* 1477) *buit maakten. Bij dit juweel waren gevoegd drie robijnen van gelijke grootte en gelijk gewicht, deswege de drie gebroeders van Antwerpen genoemd, benevens vier buitengewoon groote en fraaie parelen. De Antwerpsche firma der Fugger's had een en ander in bezit gekregen en aan Hendrik VIII, Koning van Engeland, verkocht, uitgenomen den diamant, door Filips II gekocht.*

(††) *De Salviati bewoonden in* 1549 *het hof van Lierre, in* 1558 *ten gebruike der Engelschen afgestaan. Het stond op de Oude Korenmarkt en in de Koepoortstraat.*

(§§) *De Justiani waren uit Genua gekomen; een lid van deze familie werd in* 1541 *in de Kathedraal begraven.*

(***) *De rijke Juliano Dozzi bezat een fraai landgoed te Hoboken, waar hij in Augustus* 1542 *de Landvoogdes Maria, naar Antwerpen gekomen om den omgang van* O.*L.V. Hemelvaart te zien, op een bij uitstek weelderigen maaltijd onthaalde. Naar men beweert, zouden de randen der schotels met parelen bezet en de oesterschelpen verguld zijn geweest. In den haard brandde een vuur van cederhout en kaneel, ontstoken met eene schuldbekentenis van eenige millioenen ten laste van Keizer Karel. Dit laatste feit, gelijk wij vermeld hebben, wordt ook van Fugger verhaald en bovendien van een Vlaming, Jan Daem geheeten, zoodat het ons, bij deze verwarring van namen, verdacht voorkomt. Eene dergelijke daad zou weinig strooken met het gezond verstand van een koopman. Wij zijn overtuigd, dat geen der hedendaagsche Rothschild's iets zoo onzinnigs zou verrichten. De Nabob's dier dagen schoten geld voor tegen hooge interesten en dus niet met het oogmerk om het kapitaal vrijwillig en roekeloos op te offeren. Zoo leenden de Fugger's aan Hendrik VIII, Koning van Engeland*, 152,000 *pond st.* (3,800,000 *fr.*) *en aan Eduard VI* 129,000 *Carolusgulden. Zie verder, over dien geldvoorraad en den rijkdom dier familie, William Jacob: An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals. Vol. I p.* 274 *Vol. II p.* 28.

Geen schooner buit voor de Spanjaarden in geheel de Nederlanden, ja, wellicht in de geheele Christenheid, dan het rijke Antwerpen. De paleizen en magazijnen dier stad waren opgevuld met schatten, en de eigenaars daarvan leefden op vorstelijken voet. Te midden van al de ellende, welke het land jaren achtereen had moeten verduren, scheen de Scheldestad in bloei toegenomen en welvarender dan ooit. Met vlammende oogen zagen de hongerlijdende soldaten van de wallen van het kasteel op de weelderige stad neder, evenals de gulzige gieren van de toppen der rotsen hunne prooi in het dal met fonkelende oogen bespieden. Hadden weleer eenige weinige maar moedige Spaansche krijgers geen hoopen gouds in de Indiën met het zwaard veroverd, en eene nieuwe wereld, met al wat zij bezat, voor de Spaansche kroon gewonnen? En zij, zij behoefden geen verren en gevaarvollen zeetocht te doen gelijk hunne voorzaten, want het oord, waar goud, zilver, parelen, diamanten, ja, wat niet al te verkrijgen was, lag in hunne nabijheid. Behoefden zij langer op hunne achterstallige soldij te wachten en voor al hunne ontberingen en doorworstelde gevaren onbeloond te blijven? Neen, in dien rijken hof konden zij eene macht van vruchten plukken, wel is waar het eigendom van anderen, van vredelievende burgers, maar juist daarom, volgens hunne meening, waardiger in het bezit van krijgslieden, die heldendaden verricht hadden en thans in de gelegenheid waren een koninklijken buit te behalen, niet ten voordeele van een machtigen monarch, maar alles voor henzelven.

Angstig verbeidden de Antwerpenaren de toekomst, die zooveel onheilspellends in haren schoot verborg. Het lot hunner stad hing van de bezetting van het kasteel af, in wier macht zij zich bevond. Deze bezetting bestond uit woestelingen, die zich enkel aan de krijgstucht onderwierpen, maar overigens duivelen waren, afgericht in het bedrijven van de ongehoordste gruwelen. Alles hadden zij van zulke wreedaards te vreezen, aangespannen met huns gelijken, die als roovers in de omstreken rondzwierven of in de naburige, door hen gevrijbuite plaatsen nestelden. Geduchte onweerswolken pakten zich boven de stad samen en dreigden haar met een vreeselijken storm. Ieder had een voorgevoel van iets ontzettends, en vreesde voor de uitbarsting van den orkaan.

Tot dat uiterste was het eindelijk gekomen, in weerwil van de herhaalde waarschuwingen. De Gouverneur der stad had zich niets te verwijten, daar hij bijtijds op het naderend onheil gewezen en beproefd had het af te wenden, door den Koning zoowel als den Raad van State de beste maatregelen daartoe voor te slaan. De Raad was zelfs door de Algemeene Staten aangemaand eenige dringende bevelen uit te vaardigen, welke echter gemakkelijker vielen voor te stellen dan ten uitvoer te brengen, ten minste voor den Gouverneur der stad, wien het aan manschappen ontbrak, om sommige Spaansche en andere legerhoofden te straffen of belangrijke krijgskundige plaatsen te be-

zetten, gelijk de Algemeene Staten wilden. De ijverige man had nog ter goeder uur een uitmuntend krijgsplan ontworpen, bestaande in:

1º.	Het zenden van troepen naar Antwerpen voor het bezetten der omstreken.
2º.	Het veroveren van Waelhem en Duffel op de Spanjaarden en het verdedigen dier gewichtige punten.
3º.	Het terugkeeren der mariniers uit Brussel, waar zij niets nuttigs konden verrichten, naar Antwerpen.
4º.	Het belegeren der citadel aan de buitenzijde der stad.
5º.	Het verstrekken van eene voldoende artillerie en een aantal schansgravers.

Dit loffelijk plan verwierf insgelijks den verdienden bijval niet, zoodat men voor het begane verzuim en de betoonde achteloosheid zwaar zoude boeten.

Het leger en de muitelingen waren nu één en vormden samen een hoop, die God, noch mensch, noch duivel vreesde. Sancho d'Avila was het erkende opperhoofd van al de oproerige benden, samengesteld uit 5000 man, aanwezig op het kasteel, waaronder eenige regimenten Duitschers en Engelschen; 500 voetknechten onder Romero; omstreeks 1000 ruiters van Maastricht onder Vargas; 500 voetknechten van het fort Veer aan het Vlaamsche hoofd onder Valdes, en 2000 Walen van Aalst onder den electo Juan de Navarese. Al deze strijdkrachten konden, op een wenk van het opperhoofd, onmiddellijk gebezigd worden ten verderve van Antwerpen.

Dat was nog niet genoeg. Om zoo zeker mogelijk te werk te gaan, zochten de aanleggers van het komplot de hoofden der Antwerpsche bezetting voor hunne plannen te winnen, waarmede zij zich reeds, naar wij lazen, sinds een geruimen tijd onledig hielden, en waarin zij met de Duitsche kolonels zoo goed als geslaagd waren. Ook den Gouverneur der stad poogden zij van de Staatsche zijde af te trekken, hetgeen niet gelukte, even min als met Moessenham, luitenant van Graaf Otto van Eberstein, den bevelhebber der Duitsche troepen. Toen zochten zij den Graaf zelven te verleiden, die bekend was als iemand van een zwak karakter. Inderdaad vreesde hij voor de ongunst der Spanjaarden en der Duitsche kolonels, die op hunne hand waren. Nu eens luisterde hij naar de raadgevingen van Champaigney, dan weder naar de mannen van het kasteel. Door Roda gemachtigd het wachtwoord in de stad uit te geven, de taak van Champaigney, bezat hij geen kracht genoeg om de bekoring van dat gezag te wederstaan en zich over deze aanmatiging bij den Gouverneur te verontschuldigen. Ook diens vermaningen deswege, alsmede het bevel van den Raad van State nopens het aanslaan van zeker geschut, dat door Kolonel Fugger, strijdig met den wil van den Raad, uit Bergen-op-Zoom naar het kasteel gevoerd werd, in plaats van het aan Champaigney af te leveren, had hij veronachtzaamd. Ditmaal echter beseffende wat de

Spanjaarden in het schild voerden achtte hij het raadzaam de bezetting te versterken, en ontbood een deel zijner manschappen uit Maastricht. Vervolgens aangemaand om zijne troepen uit 's-Hertogenbosch te ontbieden, liet hij zich overhalen den Nederlandschen kolonel Cornelis van den Eijnde met vijf van diens vendels aan te nemen, schoon Champaigney hem gewaarschuwd had geen vertrouwen in dien man te stellen. Ter vergoeding van dezen misslag bewilligde hij in Champaigney's aanzoek, om de gildelieden met zijne soldaten wacht te doen houden, waarover de Spanjaarden zeer ontevreden waren.

Onverwacht klonk op eens de mare van het verdrijven der Duitschers uit Maastricht en de plundering dier stad door de Spanjaarden. Plotseling sloegen Eberstein's manschappen, opgeruid door die van het kasteel en hunne medeplichtigen, aan het muiten, daar zij wilden weten wat er van de zaak was, wien zij dienden, en hoe men hen betalen zou, vermits twee vendels van Kolonel Freundsberg, die dagelijks vriendschappelijk met hunnen bevelhebber verkeerden, zich te Maastricht hadden laten gebruiken tegen hunne eigene landgenooten. Van den Eijnde's manschappen rotten insgelijks, door aanhitsing van de Spaansche zijde, op de Koornmarkt, niet ver van Champaigney's woning, samen, met het voornemen zich van den Kolonel meester te maken, zoodra de anderen Eberstein zouden gegrepen hebben. Want er was door de Spanjaarden uitgestrooid, dat de Staten aan beiden geld gegeven hadden tot betaling der Duitschers, weshalve dezen, door hen aan te vallen, voldaan zouden worden. Vermits slechts enkelen van Eberstein's manschappen aan deze opstoking gehoor gaven, en Champaigney de belhamels tot rede had weten te brengen en de overheid bewogen eenige gelden te verschaffen, dreef deze onweersbui over.

Toen de Spanjaarden hun plan verijdeld zagen en bemerkten, dat de Duitschers zich voor hunne opruiingen in acht namen, maakten zij Graaf Van Eberstein diets, dat de muiters van Aalst op weg naar Antwerpen waren. De Graaf vervoegde zich bij Champaigney en gaf te kennen, niet meer op de krijgstucht der soldaten te kunnen vertrouwen, die tegen de muitelingen, welke den volgenden dag voor de poorten konden wezen, zouden weigeren te vechten. Deze verontrustende gedachte vermocht de Gouverneur niet uit zijn hoofd te praten.

Verward van zinnen werd hij in den nacht van dien dag, in eene bijeenkomst, waar men veel dronk, door Don Sancho d'Avila en de Kolonels Fugger en Pollweiler(*) overgehaald om met Cornelis van den Eijnde en hen een verdrag te teekenen, luidende:

1°. Dat 's Konings raadslieden van staat en oorlog, aanwezig op het kasteel van Antwerpen, voor zichzelven en namens de andere heeren van den Raad, benevens alle bevelhebbers en soldaten, zoo

(*) *Kolonel Freundsberg was bij deze vergadering niet tegenwoordig, dewijl hij gezworen had, niet meer op het kasteel* '*in consilio impiorum*' (*in den raad der goddeloozen*) *te willen komen. - Gachard, Actes des États-Généraux des Pays-Bas*, 1576-1585, *p.* 10.

tegenwoordig als afwezig, ter eene; Graaf Otto van Eberstein en Cornelis van den Eijnde voor zichzelven en vanwege alle zoo tegenwoordige als afwezige bevelhebbers en soldaten van hunne regimenten, ter andere zijde - *zwoeren* vrienden te zijn in alles, wat den dienst Zijner Majesteit betrof, en dat zij elkander tegen hunne vijanden zouden bijstaan.

2°. Dat de twee voornoemde bevelhebbers de Antwerpsche burgers ontwapenen en de wapens op het kasteel brengen zouden, om aldaar bewaard en ter gelegener tijd teruggegeven te worden, geschiedende de voorloopige ontwapening tot rust der stad en ten voordeele van Zijne Majesteit.

3°. Dat zij geene voetknechten noch ruiterij in Antwerpen toelaten noch hunne regimenten versterken zouden zonder voorkennis van de gezagvoerders op het kasteel, die wederkeerig geen krijgsvolk zouden binnenlaten, zonder medeweten van de gezagvoerders der stad.

4°. Dat Kolonel Cornelis van den Eijnde met zijne manschappen de Nieuwstad, en Graaf Van Eberstein met zijn volk het overige gedeelte bewaken, alle rebellen tegen den Koning weren, en die erbinnen gevonden werden gevangen nemen zouden.

5°. Dat zij beloofden Don Sancho d'Avila, als bevelhebber van het kasteel en de vloot, den noodigen bijstand te zullen verleenen in alles wat zijn dienst betrof, gelijk deze dit aan hen zijnerzijds beloofde in wat hunne zaken aanging.

6°. Eindelijk zou al het bovenstaande door de voorzegde partijen nagekomen en volbracht worden, al ware het, dat de Raad van State, de Algemeene Staten of die van Brabant daartegen zouden stemmen.

Dit verdrag werd den 29sten October 1576 op het kasteel te Antwerpen gesloten door Nicolaas Baron Pollweiler, Karel Fugger, Otto Graaf van Eberstein, Cornelis van den Eijnde, Jeronimo de Roda, Alisandro Gonsaga, Sancho d'Avila, Juan d'Isunça en Francesco Verdugo.

Dit door den mede-onderteekenaar, Jeronimo de Roda, gesteld verdrag was zonder kracht, want ongemachtigd beschikte hij over afwezige personen. Ook was de belofte van Graaf Eberstein van nul en geener waarde, aangezien zijne hoofdofficieren niet geraadpleegd waren, ja, men had hem zelfs het stilzwijgen wegens deze verbintenis tegenover die heeren opgelegd. Bovendien besliste hij over zaken, welke tot het gebied van den Gouverneur der stad behoorden. Hij zocht zich dus bij Champaigney te verontschuldigen met te zeggen, dat men hem gedwongen had zekere in het Spaansch geschrevene artikelen te teekenen, welke hij zoo haastig moest overzien, dat hij den inhoud ternauwernood kende, te meer dewijl hij de Spaansche taal slechts gebrekkig verstond. - De Gouverneur, wetende met wien hij te doen had, vond het geraden van dit berispelijk verdrag geen gewag te maken, welks onderteekening hij terecht begreep, dat in eene vlaag van dronkenschap geschied was. Weldra echter kwam het gebeurde aan den dag, waarover de manschappen van den Graaf hun

ongenoegen te kennen gaven en niet wilden gedoogen, dat Cornelis van den Eijnde de Nieuwstad, waar de vloot en het geschut lag, bezetten zou of dat de gildelieden ontwapend werden, van wie zij geen verraad maar bijstand verwachtten. Voorzeker een loffelijk voorbeeld van Duitsche trouw en Duitschen moed, geheel in strijd met de listen en lagen der Spanjaarden, die Eberstein tegen de burgers zochten op te zetten en met de muiters van Aalst bleven heulen, in de hoop den Graaf onschadelijk te maken en de stad te kunnen plunderen.

Terwijl een en ander voorviel hadden de Staten het noodig geacht, Karel van Croy, Markgraaf van Havrech, broeder van den Hertog van Aerschot, met 21 vendels(*) voetvolk, meest Walen, die reeds lang in werkelijken dienst waren geweest, naar Antwerpen te zenden, te weten: 8 van den Heer van Beersele; 7 onder Filips, Graaf van Egmont; 3 van den Heer van Hese, en 3 uit Namen. De zware ruiterij bestond uit vier benden van den Hertog van Aerschot, van den Markgraaf zelven, van Graaf Bossu en den Burggraaf van Gent; de lichte ruiterij uit zes, onder aanvoering van de Heeren van Beersele, Capres, Gognies en anderen. Al deze bevelhebbers brandden van verlangen, om zich in die woelige tijden te onderscheiden, doch weinigen bezaten eenigerlei staatkundige of godsdienstige beginsels, en niemand hunner bezat ondervinding of invloed genoeg, om bij de naderende ure der beslissing van grooten dienst te zijn. Deze troepen verschenen den 2^{den} November 's namiddags voor de stad, zonder grof geschut en schansgravers, ja, meerendeels zonder kruit.

De tijding hunner komst verbaasde Champaigney, daar hij het had afgeraden, bezorgd dat Eberstein's soldaten kwade vermoedens zouden beginnen te koesteren en tot muiterij overslaan. Voorts oordeelde hij het raadzamer en begeerde, met belofte van den noodigen toevoer van levensmiddelen, dat zij zich buiten de stad legerden, om den toegang tot het kasteel aan de Spanjaarden van Aalst, Lier en Maastricht af te snijden. De stad was, zijns bedunkens, genoeg verzekerd door de Duitsche troepen en de burgers, weshalve hij Graaf Eberstein ried naar de wallen te gaan om zijn volk gerust te stellen, dat verraad duchtte. Maar de Kolonels Fugger, Freundsberg en Pollweiler waren er reeds verschenen; zij poogden de manschappen in opstand te brengen. Zoodra Champaigney zulks bemerkte, vermaande hij den Graaf dit te voorkomen, die naar de plaats ijlde, waar Fugger bezig was eenige burgers aan te randen, in de hoop daardoor twist en tweedracht teweeg te brengen. Pollweiler ontzag zich zelfs niet de soldaten tegen Eberstein op te hitsen, waarop deze hem verweet beter te doen naar Nievelt te gaan en de orde onder zijn volk te handhaven, dat, zonder slag of stoot, daaruit gejaagd was. ‘Waartoe,’

(*) *Motley gewaagt van* 23 *vendels voetvolk*, *groot* 5000 *man en* 14 *benden ruiters*, *groot* 1200 *man; Mertens en Torfs vermelden* 40 *vendels Walen en* 10 *benden ruiters; de archivaris Génard spreekt van* 4000 *Walen.*

zeide hij, ‘u met mij en de mijnen te bemoeien, gij, die in Antwerpen niets te verrichten en niets te zeggen hebt?’ - De soldaten, dit hoorende, toonden zich vijandig tegen Pollweiler, die, bevreesd voor dadelijkheden, met Fugger en Freundsberg naar het kasteel terugkeerde. Bij het heengaan herinnerden zij den Graaf aan het gesloten verdrag, doch deze antwoordde hun op waardige wijze, dat hij en Champaigney door den Raad van State en op last van den Koning met de veiligheid van Antwerpen belast waren.

De kwade gevolgen van het onbedachtzaam gesloten verdrag begonnen zich reeds te openbaren in de verdeeldheden, welke er onder de Duitsche troepen heerschten. Waar men met de Spanjaarden eene heimelijke verstandhouding had aangeknoopt, en waar de aanvoerders het voorbeeld van afval gegeven hadden, zou het wel te verwonderen zijn geweest, indien allen standvastig waren gebleven. Over het geheel echter meende Van Eberstein, dat hij voor de zijnen kon instaan. In de afdeeling van Van den Eijnde stelde men zeer weinig vertrouwen, hoewel de listige Overste zijne wezenlijke bedoelingen ontveinsde. Zoo bestond er verdeeldheid binnen de wallen. Onder degenen, die de burgers gelast waren als hunne verdedigers te beschouwen, bevonden zich waarschijnlijk velen, die bereid waren zich op de eerste uitnoodiging bij hunne doodvijanden aan te sluiten. Daarom achtte Champaigney het veiligst, de versche troepen van Brussel niet in de stad te laten. Hij vreesde, dat de Duitschers, die wisten dat zij gewantrouwd werden, zich zouden beschouwen als ter dood veroordeeld. *Hij sidderde voor eene niet te dempen opschudding binnen de wallen, welke de onmiddellijke verdelging der stad door de Spanjaarden van het kasteel onvermijdelijk ten gevolge zou hebben.*

Maar de regeerende Raad hernieuwde het bevel tot inneming der krijgslieden, opdat de stad het lot van Maastricht niet zou deelen. Ook de Staten drongen erop aan. De Gouverneur, door deze aanschrijving bevreesd geworden voor een onheil, dat de te velde liggende troepen kon treffen, hetgeen men dan aan hem zou wijten, en door Capres en Havrech nogmaals daartoe dringend uitgenoodigd, alsmede door de burgers der stad lastig gevallen, gaf eindelijk toe, en liet op Zaterdag den 3^{den} November, ten tien ure 's morgens, de troepen door de Burgerhoutsche poort binnen. Van Havrech bezette met zijn voetvolk de toegangen naar het kasteel. De Walen betrokken de abdij van St. Michiel, en de ruiters de omstreken der paardenmarkt, onder geleide van Cornelis Sterk, zoon van den Amman.

Van Havrech bracht onderschepte brieven, van jonger dagteekening dan het geteekende verdrag, mede, door D'Avila en Roda naar de oproerlingen te Aalst gezonden, hun drie wegen aanwijzende om te Antwerpen te komen. Indien zij hunnen tocht over Dendermonde namen, zou de zoon van Baron Pollweiler hun dáár tot gids dienen. Bovendien zag Champaigney een schrijven van den electo Juan de

Navarese, die aan D'Avila meldde, dat hij den aangewezen weg zou volgen. De brieven hielden afspraken in over de onmiddellijke vereeniging der geheele Spaansche krijgsmacht op het kasteel. Zóó arglistig had men Van Eberstein behandeld.

Het binnenrukken der troepen, hoe gewenscht voor eene zekerder verdediging der stad, deed de reeds bestaande onrust over de losbarsting der vijandelijkheden, en daarmede gepaard gaande onheilen, toenemen, te meer dewijl de Walen, als verdedigers toegelaten, zich reeds dadelijk allerlei baldadigheden jegens de ingezetenen veroorloofden. Vele Italiaansche en Spaansche kooplieden vloden dan ook ijlings met het grootste gedeelte hunner rijkdommen naar het kasteel, en brachten er de tijding van de aankomst der staatstroepen. De Walen werden daarover oproerig en wilden, dat men de huizen dier kooplieden ging plunderen, alsof zij enkel om buit te maken te Antwerpen gekomen waren. *Van het kasteel begon men intusschen, zonder eenige voorafgaande kennisgeving aan Champaigney of Eberstein, fel op de stad te schieten.* Daarna deden zij een uitval om brand te stichten en geraakten handgemeen met de soldaten van Graaf Egmont, aangevoerd door den Heer De la Fontaine, die hen stuitte en naar het kasteel terugdreef.

Op het eerste schot van het kasteel had het volk zich naar de Groote Markt begeven en met luider stemme gevraagd, dat de overheid maatregelen zou nemen tot bescherming van het leven en de bezittingen der ingezetenen. Het gemeentebestuur, in eene buitengewone zitting op het Stadhuis vergaderd, waarbij ook Graaf Eberstein genoodigd was, beloofde daaraan te zullen voldoen, terwijl de Graaf en Champaigney bovendien verzekerden, de stad en hare ingezetenen op alle wijzen, zelfs met opoffering van hun leven, te zullen beschermen.

Van Havrech belegde terstond een krijgsraad, waarin men besloot, wegens den gedanen uitval verschansingen tegen het kasteel aan te leggen. Doch daar niemand hunner de richting der straten en toegangen kende, toonde Champaigney hun eene teekening, en stelde twee ingenieurs(*), twee zijner vrienden, ter hunner beschikking, wijl zij er geen bezaten, even min als schansgravers, die hun insgelijks, ten getale van tien tot elfduizend, binnen een uur verstrekt werden, allen toegerust met de noodige gereedschappen, benevens wolbalen, hopzakken en dergelijke. Wijders wees hij Gognies de geschiktste wachtplaatsen aan, die ze bezichtigde en goed gelegen vond.

(*Wordt vervolgd.*)

(*) Deze ingenieurs heeten Abraham Andriessens en Jan van Schille, die met den bouwmeester Pieter Frans, onder het algemeen toezicht van den schepen Filips Veusels, voor de verdedigingsontwerpen zorgden. De artillerie werd geregeld door de geschutgieters Adriaan Vermeulen, Arnold Peeters en Jan Claes, en het getal artilleristen, onder bevel van den konstapel Christiaan Lambrechts, aangevuld met de navolgende personen: Cornelis Roeck, Jan de Colenaer, Willem van Rumpst, Herman Geertsen, Egidius de Soeter, Andries Engelsen, Jakob van de Velde, Joris Peeters, Lienard Bosch, Dirk Leurs, Wouter van den Schore, Geraard van Wuwe, Simon van Wuwe, Simon Janssens, Augustinus de Pannemaker en Marten van Aken. De meesten dezer artilleristen sneuvelden, weshalve wij hunne nagedachtenis wilden huldigen door de vermelding van de namen dezer dapperen.

In den mei.
Oud-Vlaamsche versmaat.

Die willend' niet en magh, en moghend' niet en wouw.
Hooft. - Granida. -

't Was in den Mei, den zoelen Mei.....
Zij huppelden samen door de wei;
De vogeltjes zongen langs den vliet;
Het meisje zag een nest in 't riet;
Blozend reikte zij hem de hand,
En boog zich naar den waterkant:
In 't wollig nestje lag een ei.....
't Was in den Mei, den zoelen Mei!

Hij hield heur handje: 't was zoo malsch;
Zoo frisch en blank heur ranke hals;
Zoo lief heel 't kind, dat met een lach
Blozend dus in het nestje zag;
Doch 't knaapje bleef gevoelloos staan,
Zag 't nestje, niet het meisjen aan,
Noch hoorde, dat ze fluisterend zei:
't Is in den Mei, den zoelen Mei!

Daar bloeiden aan den overkant
Zoo'n kleurige bloempjes op het land:
Zij wilde 't beekjen overgaan,
En bood hem weder heur handjen aan.
Hij ging haar voor, niet voelend dat
Zij rilde en trilde in 't kabbelend nat,
Dat zij zich kwetste aan kei op kei.....
't Was in den Mei, den zoelen Mei!

Maar plots, al lachende, uit het riet,
Sprong Hans, die alles had afgespied.
Hij wipte in 't water, nam ze vast
En droeg verrukt den lieven last:
De vogeltjes gluurden uit het groen,
Want dragend roofde hij zoen op zoen;
Hun hartjes klopten allebei.....
't Was in den Mei, den zoelen Mei!

En 't andere knaapje sprak geen woord;
Naar huis ging het verlegen voort;
En als 't na dien, gelijk voorheen,
Weer wandelen ging, was 't gansch alleen.
Het meisje, stoeiend in bosch en veld,
Was immer van Hansje vergezeld:
Zij zochten nestjes met een ei,
Al in den Mei, den zoelen Mei!

JULIUS DE GEYTER.

Antwerpen.

Brievenbus.

I. Antwoord aan professor J.A. Wijnne.

Toen mij het opstel, waarin de Heer Wijnne mijne ‘Geschichte der Niederlande’ recenseert, het eerst onder het oog kwam, was ik eenigszins in twijfel, of ik al dan niet de redactie van *De Tijdspiegel* zou verzoeken, om in de gelegenheid gesteld te worden, te antwoorden op de ietwat zonderlinge critiek. Want de partijdigheid, die uit iederen regel van den Heer Wijnne ten duidelijkste blijkt; het standpunt, waarop hij zich tegenover mij plaatst; de hatelijke wijze, waarop hij mij behandelt, omdat ik het waagde, de geschiedenis der Nederlanden te bewerken - zouden een antwoord op zichzelf overbodig gemaakt hebben. Wanneer ik daartoe toch overga, zoo geschiedt dat zeker niet, om den Heer Wijnne van zijne onrechtvaardige partijdigheid te overtuigen, maar om mij tegenover de lezers van *De Tijdspiegel* tegen verscheidene aantijgingen te rechtvaardigen.

Ik begin met de zwaarste beschuldiging.

De Heer Wijnne verwijt mij, dat ik de bronnen niet geraadpleegd en slechts uit de tweede en derde hand geput heb, en hij beroept zich daarvoor op de opmerking in de voorrede, waar ik zeg: ‘Eigentliche Quellenstudien sind zu diesem Werke nicht gemacht worden und konnten der Natur der Sache nach auch nicht gemacht werden.’ Gelooft de Heer Wijnne werkelijk, dat ik geene bronnenstudiën gemaakt heb, dat ik alleen Arends, hem en anderen geraadpleegd heb? Ik zal dadelijk het antwoord geven. De geheele redeneering van den Hoogleeraar berust eenvoudig op een drukfout; wanneer hij slechts de goedheid wil hebben, in plaats van ‘Quellenstudien’ te lezen: ‘Archivstudien’ - zooals ik trouwens in de copie ook geschreven had; daar ik echter van de voorrede geen correctie gelezen heb, zoo bleef die fout natuurlijk staan - dan zal hij zijn hoogen toon iets matigen en in de eerste plaats onderzoeken, hoe ik de door mij geraadpleegde bronnen verwerkt heb. Van twee zijden reeds werd ik op deze drukfout gewezen en het verwondert mij, dat de Heer Wijnne, die toch voor al, wat hij voor foutief houdt, een zeer scherp oog bezit, iets niet gezien heeft, wat anderen dadelijk in het oog viel. Had de Heer Wijnne werkelijk de overtuiging gehad, dat ik mijn boek zonder de bronnen te raadplegen geschreven had, dan had hij het beneden zijne waardigheid moeten achten, eene critiek ervan en wel eene zoo uitvoerige te schrijven. Ik kan hem overigens de plechtige verzekering geven, dat ik al datgene gedaan heb, wat hij mij verwijt niet gedaan te hebben en dat ik de bronnen, die hij voor zijne geschiedenis van de Nederlanden gebruikt heeft, ook bestudeerd en gebruikt heb. Daarmede vervallen vanzelf zijne hoogdravende woorden: ‘Vermits men thans de manier kent, waarop het werk is samengesteld.’

Verder maakt hij mij een verwijt van de manier, waarop ik de door mij gebruikte boeken aangehaald heb. In de vergadering der medewerkers der ‘Europaeischen Staatengeschichte’ van 20 October 1874 werd bepaald, dat het voldoende is, de werken, waaruit de schrijver geput heeft, éénmaal aan te halen. Nu weet ik zeer goed, dat er onder het getal der zoogenaamde geschiedschrijvers zeer velen zijn, die een kinderachtig pleizier hebben in 't aanhalen van plaatsen uit boeken, een hartstocht, die bij sommigen zóó ver gaat, dat zij boeken aanhalen, die zij niet eens gelezen hebben, slechts om zich in een zeker waas van geleerdheid te hullen; ik zal zeker de laatste zijn, om het nut en zelfs de noodzakelijkheid ervan, wanneer het werkelijk te pas komt, zooals bij monographieën, te loochenen; maar men dient toch in de eerste plaats te vragen, voor welken kring van lezers een boek geschreven wordt. Zijn dezen slechts professoren of geleerden, dan zal de Schrijver in het aanhalen zeker nooit de maat kunnen overschrijden; weet echter de Auteur, dat hij voor het beschaafd publiek in 't algemeen schrijft, dan zijn gedurige aanhalingen overbodig. Ik vraag, welke waarde het voor den lezer zou hebben? De Heer Wijnne vindt, dat zulks in de bewerking van Van Kampen een groote lichtzijde is; hij vergeet echter, dat ik aan het Romeinsche tijdvak slechts 20 bladzijden gewijd heb, terwijl Van Kampen er 55 van gemaakt heeft. En welk nut zou wel de Duitsche lezer ervan hebben, wanneer ik bij iedere gelegenheid en herhaaldelijk boeken of verhandelingen van Nederlandsche schrijvers aangehaald had, wier naam hij nooit gehoord heeft en die hij toch niet zou kunnen raadplegen, omdat hij de taal, waarin ze geschreven zijn, niet verstaat. Daarom kon ik ook met het oog op den Nederlandschen lezer gerust zeggen, dat voor den deskundigen Nederlander - en onder dezen versta ik niet slechts den geschiedvorscher, maar elkeen, die de geschiedenis van zijn vaderland beoefend

heeft - geen twijfel omtrent de autoriteiten kon bestaan, op welke mijne bewerking hoofdzakelijk steunt. In de *Revue des deux Mondes*, 1er Mai, p. 223 zegt F. Brunetière:

'L'encombrement des notes au bas de la page ne nous en impose guère. Ce ne sont pas des "références" et des indications de "sources", des *ubi supra* et des

loco citato qui font foi; ce sont des qualités plus rares que celles qui ne témoignent que de la mémoire ou de la patience de l'écrivain; c'est la manière d'exposer, de disposer, de composer un sujet. Pour ceux qui savent lire, il n'est besoin ni de tout ce superbe étalage de documents, ni de tout ce fastueux appareil d'érudition.'

Ik heb hier niets bij te voegen.

Eene aantijging van bijzonderen aard kan ik even min met stilzwijgen voorbijgaan. Ik heb aangehaald: 'Wijnne, Geschiedenis, p. 316 en volgende.' De Recensent toont zich daarover zeer verbaasd en geeft voor, niet te kunnen begrijpen, welk boek van hem ik daarmede bedoeld heb. Toen ik deze ontboezeming van den Hoogleeraar las, moest ik onwillekeurig aan het bekende verhaal denken, waarin Alexander Dumas, de vader, zijnen zoon vraagt, of hij zijnen nieuwsten roman gelezen had, waarop de zoon, na de vraag ontkennend beantwoord te hebben, op zijn beurt vroeg: 'Hebt gij hem gelezen, Vader?' Maar daar ik mij natuurlijk niet kon voorstellen, dat een zoo degelijk man als de Heer Wijnne zich op ééne lijn wil plaatsen met den Franschen romancier, zoo blijft hier zeker niets anders over, dan aan kwade trouw te denken. De Heer Wijnne kent toch zeker wel zijn eigen boek: 'Geschiedenis', uitgegeven bij J.B. Wolters te Groningen, waarin verscheidene geschiedkundige opstellen voorkomen en onder deze ook het door mij aangehaalde opstel: 'Nederland in zijn voormalige verhouding tot het zoogenaamde Duitsche Keizerrijk'? In plaats van het ietwat zonderling opschrift heb ik eenvoudig de bladzijde aangehaald. Ik wil echter niet ontkennen, dat de titel 'Geschiedenis' misschien beter gediend had als opschrift van het cahier eens hulponderwijzers, die zich voor een acte-examen voorbereidt.

Bij de karakterschets van Floris V maakt mij de Heer Wijnne het verwijt, dat ik de verkrachting der vrouw van Van Velsen met stilzwijgen voorbijgegaan ben. Dat is eenvoudig onwaar, want p. 135 zeg ik: 'Wenn auch die Schändung der Frau von Herman von Velsen der sich widersprechenden Zeitangaben wegen nicht ohne weiteres angenommen werden kann', etc. Even onwaar is de bewering, dat de vrede van Atrecht met geen enkel woord genoemd is; op bladz. 381 staat duidelijk: '.... schloss Maximilian am 28 December 1482 mit Ludwig XI den Frieden von Atrecht' (dat gedrukt staat Utrecht in plaats van Atrecht, is niet mijne schuld). Dat ik den vrede van Senlis slechts terloops aangehaald heb, wil mijnen Recensent ook niet bevallen; ik geloof echter goed gedaan te hebben, want voor de eigenlijke Nederlanden, wier geschiedenis mijn boek hoofdzakelijk behandelt, heeft deze vrede niet veel belang. Om een eenigszins leesbaar boek te schrijven, dient men de wet van het perspectief in het oog te houden, wat voor den Heer Wijnne een onbekend iets schijnt te zijn, want als een notarisklerk, die een inventaris moet opmaken, behandelt hij Damiaatjes, Hollandsche Graven en Jacobakannetjes met dezelfde breedvoerigheid.

Wat het verhaal van Albert Beiling aangaat, zoo ken ik de door den Heer Wijnne aangehaalde verhandelingen van De Jonge en Van Vloten over dit onderwerp zeer goed; ik ben echter zoo vrij, aan mijne beschouwing over Beiling vast te houden. Wil de Heer Wijnne mij dat kwalijk nemen, mij is het om het even.

In wat hij over mijne behandeling van het Bourgondische tijdvak zegt, bevreemdde mij de schoolmeesterachtige toon van den Hoogleeraar. Wie en wat geeft hem het recht, het mij kwalijk te nemen, als ik Karel den Stoute anders beschouw en beoordeel dan hij en anderen, of als ik een wenk, al was deze ook van Vautier, in den wind wil slaan? Meening staat hier tegenover meening en ik heb de vrijheid, mij aan deze of

aan gene zijde te scharen. Ik ben echter overtuigd, dat de Heer Wijnne mij even hard zou gevallen zijn, wanneer ik het tegenovergestelde beweerd had. Voor de lange verhandeling, een soort entremets in zijne critiek, ben ik hem zeer dankbaar; hij mocht ze echter bij mij niet verwachten, want hij weet zeer goed, dat zulke speciale punten in een boek van

den omvang als het mijne niet kunnen opgenomen worden; hijzelf heeft in zijne geschiedenis van de Nederlanden ook geen woord ervan gerept. Dat het onmogelijk is, het Bourgondische tijdvak in 73 bladzijden volledig te behandelen, zal slechts diegene kunnen loochenen, die, zooals de Heer Wijnne, de kunst verstaat, eene bladzijde met een paar honderd namen en jaartallen te vullen. Ik heb hier bladz. 65 van zijne geschiedenis der Nederlanden op het oog, zeker een model van duidelijkheid en schoonen verhaaltrant.

Eindelijk heeft de Heer Wijnne bezwaar tegen mijne bewering, dat met zekerheid aan te nemen is, dat er samenhang tusschen de stille waarheden en de veemgerichten bestond; gelijkheid, overeenkomst wil hij laten gelden, maar... samenhang! Is grooter haarklooverij denkbaar? Wanneer ik zeg: 'Ein Zusammenhang zwischen ihr und den Vehmgerichten steht ausser allem Zweifel', zoo bedoel ik daarmede zeker niet, dat het een uit het ander voortgekomen is, maar dat beiden vele punten van overeenkomst en vergelijking hadden. Ten opzichte der stille waarheden verwijt hij mij ook, dat ik onder de oorzaken der vermoording van Frans van Borselen eene door hem belegde stille waarheid niet genoemd heb. Op bladz. 136 zeg ik: 'Da er die Unvorsichtigkeit beging, an den von Floris den Poortern verliehenen Privilegien zu rütteln', en op bladz. 145 staat ook het gebeurde met Aloud, den schout van Dordrecht. Overigens is de moord van Frans van Borselen veel meer het gevolg geweest van zijne poging, om den jongen Graaf en zijne vrouw naar Zeeland over te brengen.

Dat zijn de hoofdgrieven, welke de Heer Wijnne tegen mijn boek heeft. De lezer kan daaruit de onpartijdigheid van den Hoogleeraar beoordeelen. Tot nu toe had ik altijd gedacht, dat de taak eener rechtvaardige en onpartijdige critiek is, licht- en schaduwzijden van een te beoordeelen boek te ontvouwen, te berispen wat onnauwkeurig of verkeerd voorgesteld is, maar ook het verdienstelijke en het goede in het licht te stellen, alsmede onderscheid en overeenkomst met andere soortgelijke werken aan te geven. De Heer Wijnne schijnt echter onder critiek het werk van een knaagdier te verstaan, want met minutieuse nauwgezetheid weet hij de onbeteekenendste vergissingen, zelfs drukfouten, te vinden; hij vertelt breedvoerig, wat in mijn boek niet en in dat van Van Kampen wel staat, vergeet echter totaal, den lezer ook te zeggen, wat hij bij mij kan vinden en bij Van Kampen niet. Niet vroeger dan op de laatste bladzijde komen een paar opmerkingen, waar hij mij 'gaarne hulde brengt', enz.

De Heer Wijnne schijnt de geschiedenis des Vaderlands als een hem alleen toebehoorend dominium te beschouwen, want anders zijn zijne hatelijke uitvallen moeielijk te verklaren. De Heer Wijnne heeft aan zijne lezers den welwillenden raad gegeven, geen gevolg te geven aan de uitnoodiging van den uitgever, om mijn boek voor dat van Van Kampen in te ruilen; dat is een quaestie van smaak, op welk gebied ik hem hoegenaamd niet als een competenten beoordeelaar kan beschouwen. Ik laat daarom ook het opschrift van zijne critiek: 'Met eere herdrukt', voor hetgeen het is: eene onbetamelijke hatelijkheid; wellicht was hij zeer tevreden over zichzelven, toen hij na lang zoeken deze woorden gevonden had.

Amsterdam, Mei 1879.

Dr. TH. WENZELBURGER.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Zedelijkheid.

De zedelijkheid. Haar wezen, grondslag en doel, door Dr. T. Cannegieter. Te Groningen, bij J.B. Wolters.
Het godsdienstig zedelijk leven der Christelijke gemeente. Eene schets door H. Koekebakker Jr., Doopsgezind predikant te Berlicum. Met een aanbevelend woord van I.J. de Bussy, Doopsgezind predikant te Amsterdam. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen en Zn.

Weer een paar geschriften over *zedelijkheid.* Dit onderwerp is dus nog steeds aan de orde. Het is, of het zedelijk leven de schade wil inhalen, die het, onder de heerschappij onzer Hervormde Kerk, jarenlang geleden heeft. Waarlijk, een niet geringe schade. Ze vloeide niet voort uit het godsdienstig beginsel dier kerk, maar uit de wijze, waarop dat beginsel - Gods souvereiniteit - practisch werd toegepast. Nu was het: 'niet door verdienste, maar uit genade', geheel in overeenstemming met Paulus; maar wat Paulus niet bedoelde, werd nu de zin dier leuze: 'Maak u desnoods onverdienstelijk, indien gij slechts Gods vrije genade vasthoudt; goede werken, van welken aard ook, komen bij uwe zaligheid volstrekt niet in aanmerking.' Van *plichtsbetrachting* wilde een rechtzinnig Gereformeerde niet hooren. Dit woord, gelijk ook het woord *zedeleer* of *zedekunde*, riekte naar godsdienstig werken in eigen kracht, naar eigengerechtigheid. Wie op den kansel zedelijk leven wilde prediken, moest het doen langs een omweg, door de geloovigen te bepalen bij de vruchten der dankbaarheid, die zij moesten voortbrengen, of door de gemeente over te brengen op het gebied der practicale godgeleerdheid. De moraal loste zich op in een beoefeningsleer, d.i. een beschrijving van de middelen, waardoor en de wijze, waarop de zedelijke voorschriften, overeenkomstig de geloofsleer, moesten worden opgevolgd. De geloofs*leer* stond in elk geval op den voorgrond. Dat dogmatisme heeft thans uitgediend. Dieper dan ooit wordt gevoeld, dat Gods souvereiniteit niet wordt ge-

huldigd, en dus God niet zijne eer ontvangt, bij twijfelachtige deugdelijkheid van 's menschen handel en wandel. Op het geloofs*leven* valt thans de nadruk. Hiermede is voor de moraal een nieuw tijdperk aangebroken; zij het een tijdperk van bloei zoowel in de practijk als in theorie! Meer en meer wint ook de overtuiging veld, dat de waarde van elken godsdienst wordt bepaald door zijn zedelijk gehalte: daarom zou de godsdienst van Jezus, als historisch verschijnsel, zich niet meer als zuiveren godsdienst kunnen handhaven, indien hij niet in zijne werking zuivere zedelijkheid waarborgde.

Maar wat is zedelijkheid?... Hooren wij Dr. Cannegieter. 'De zedelijkheid - zegt hij - is '*s menschen betrekking tot het goede.* Deze formule bevat de erkenning van drie zedelijke feiten, en drukt het volgende uit: 1°. Er bestaat *objectief*, *absoluut* goed, een *zedelijk ideaal;* 2°. Ons innerlijk wezen bezit de *kiemen* van het goede, een zedelijken *aanleg;* 3°. Door ons zedelijk streven trachten wij het subjectieve met het absoluut goede te vereenzelvigen door dit laatste ons toe te eigenen; zoo pogen wij tot het ideaal te naderen.' Tot toelichting van zijne stelling, dat er *objectief, absoluut* goed bestaat, dient het volgende: 'Dit beteekent, dat het zedelijke in den mensch, wat het eerste begin en het wezen er van betreft, niet enkel *subjectief*, een eigenschap der menschelijke natuur, maar ook *objectief,* een deel van de geestelijke wereld is, waartoe de mensch behoort; verder, dat er buiten de reflex van de buitenwereld op ons, eer de mensch hare werking op zijne zedelijke natuur ondervindt, zonder dat de mensch zich nog eenig begrip van goed vormt, of zich van goed of kwaad bewust is, *iets* bestaat, dat wij *het zedelijk goede* kunnen noemen. Dat goede is niet onze individueele aanleg, ook niet de gemeenschappelijke aanleg der menschheid, maar het *volmaakt zedelijke* buiten ons; - *buiten ons,* namelijk niet zóo, dat wij daarmede niet in onverbrekelijke betrekking zouden staan, maar in dezen zin, dat buiten ons, individuen, en buiten het geheel der menschheid te zamen, het absoluut, waar, onveranderlijk en eeuwig blijvend goede bestaat, waarvan wij beginselen, kiemen, principia in ons hebben. Wij menschen maken noch te zamen, als menschheid, noch ieder op zich zelf, als individu (en dit laatste nog wel het allerminst) de *geheele* zedelijke wereld uit, maar behooren er toe, door de zedelijke kiemen die in ons zijn, evenals ons lichaam tot de stoffelijke wereld. Daar nu het goede, voor zoover wij het bezitten, een deel is van ons persoonlijk, zelfbewust geestelijk leven (gelijk onze onmiddellijke innerlijke ervaring, ons zelfbewustzijn ons leert) en wij hierom het zedelijke ons onmogelijk anders kunnen denken, dan als onafscheidelijk aan zelfbewust, geestelijk leven verbonden, zoo stellen wij ons het absoluut goede, het volmaakt zedelijke, natuurlijk niet voor als eene *abstractie,* niet als een ideaal zonder realiteit, maar als het eigendom van een *volmaakt geestelijk wezen.* De erkenning van een volmaakt geestelijk

wezen is een postulaat van ons zelfbewustzijn. Is er een zedelijk ideaal, wij weten dan ook zeker, dat er een absoluut, zedelijk-volmaakt wezen bestaat, een God, wiens *wezen* het *volmaakt goede* is.' - Onder 'grondslag der zedelijkheid' wordt verstaan 'de *zedelijke oorzaak*, waaruit de zedelijkheid, als uit haar *kiem,* zich moet ontwikkelen.' 'Alleen het goede, voor zoover het in en met onzen geest ons gegeven is, kan in ons de diepste grond der zedelijkheid zijn. Eigenlijk is het allerdiepste fundament het *zedelijk ideaal*, het *absoluut goede.*' - Het 'doel der zedelijkheid' is, met andere woorden, *datgene, waartoe de zedelijkheid zelve*, namelijk *onze zedelijke natuur*, *zich moet ontwikkelen.* 'Haar doel moet dus niet buiten haar gebied gezocht worden, maar in *haar zelve.*' - Mocht soms de lezer reeds bij de beschrijving van het wezen der zedelijkheid aanleiding hebben gevonden tot de vraag: 'Wat sluit 's menschen betrekking tot het goede in zich?' dan ontvangt hij het antwoord eerst op blz. 163: 'Deze drie gezindheden of groepen van gezindheden: *rechtvaardigheid*, *waarheid*, *liefde.*' Meent ook de lezer tot het 'wezen' der zedelijkheid te moeten rekenen, dat zij - gelijk Dr. Cannegieter opmerkt - niet enkel *individueel*, maar tevens van *collectieven* aard is, dan wordt deze opmerking eerst op blz. 178 aangetroffen.

Deze mededeeling van hetgeen Dr. C. hier geleverd heeft, zij voldoende. Een breed uittreksel is moeilijk te geven. Al is er veel, waarmede ik ten volle kan instemmen, toch - ik kan en mag het niet verzwijgen - heeft zijn boek over het geheel een min aangenamen indruk op mij gemaakt. Het is, of het werd geschreven onder de inblazingen van een polemischen demon. De Auteur blaakt van strijdlust. Hij doet mij denken aan de wedergekeerden uit de Babylonische ballingschap, die, terwijl zij den muur herbouwden, 'waren een ieder met zijn ééne hand doende aan het werk, en de andere hield het geweer'. Dat deze houding niet bevorderlijk was voor den geregelden gang van hun arbeid, spreekt vanzelf: aan een dergelijke houding van Dr. C. meen ik te moeten wijten het gemis van geregelden gang in zijne redeneering. Meermalen wijst hij terug naar hetgeen hij vroeger gezegd heeft. Meermalen valt hij letterlijk in herhaling. Soms maakt hij opmerkingen of geeft hij beschouwingen ten beste, die niet op de rechte plaats staan. - Die Joodsche herbouwers van den muur zagen zich genoodzaakt, met het geweer in de hand te arbeiden, omdat zij te doen hadden met tegenstanders, die hun den arbeid onmogelijk zochten te maken. In een dergelijk geval verkeerde Dr. C. niet. Met zijn voornaamste tegenstanders, de Utilisten, had hij reeds, in een vroeger uitgegeven geschrift, afgerekend. Hij meent ook, hen toen verslagen te hebben. Toch haalt hij hen hier weder te voorschijn, zet hij hen weer overeind, en, terwijl hij nu met de ééne hand arbeidt, slaat hij met de andere hand op hen los, zóó hartstochtelijk, dat hij tusschen Utilisten, Positivisten en voorstanders der 'Morale

indépendante' volstrekt geen onderscheid meer ziet. Soms is hij in zijn uitvallen bijzonder grof: op blz. 135 beweert hij stoutweg, 'dat de Utilisten aan de gebrekkige zedelijke ontwikkeling der groote meerderheid hun populair succes hebben te danken'.

De strijdlust van den Auteur doet zich ook te goed aan het Determinisme, maar op meer dan onhandige wijze. Wij lezen: blz. 42, 'de wet van het goede in ons is heel wat anders dan dwang. Het gehoorzamen aan haar is... gehoorzamen aan ons eigen innerlijk wezen'; blz. 51, 'het volgen van den weg, op welken ons innerlijk wezen ons voortdringt, juist dit is... *vrije* zelfbepaling. Op die hoogte van zedelijk leven bindt ons niets anders, dan wat het wezen van ons wezen uitmaakt, ons innerlijk *zelf*'; blz. 57, 'door de gezindheid tot het goede zijn wij inderdaad *gebonden* om het te doen'; blz. 58, 'geheel onze *actieve* betrekking tot het goede is een noodwendig, continueel streven naar zelfverwezenlijking'; blz. 140, 'de *idee* der zedelijke persoonlijkheid... beheerscht de ontwikkeling van ons zedelijk wezen'. Broeder, geef mij de hand, zegt hierbij de Determinist. Ik dank u, antwoordt de Auteur. 'Al handhaaf ik de noodwendigheid der ontwikkeling van een *zedelijke persoonlijkheid* uit de *zedelijke idee,* zoo kan ik toch daarom niet van *determinisme* beschuldigd worden.' Beschuldigd? Voor welke wetenschappelijke rechtbank is het Determinisme tot een misdrijf verklaard? Dan laat de Auteur nog dit volgen (blz. 142): 'Immers het Determinisme... sluit metterdaad de *bewuste, vrije zelfbepaling* uit. Een moeten, zonder het weten en willen, is *gedetermineerd zijn;* maar een moeten, straks gevolgd door het weten en willen van hetgeen wij, krachtens eigen innerlijk wezen, moeten zijn, is *vrijheid*, *zelfbepaling*.' Dus toch ook een *moeten!* Heeft de Auteur Scholten's boek over 'De vrije wil' gelezen? Ik geloof het niet. Anders zou hij ter zake van het Determinisme niet zoo schromelijk in de war zijn geraakt.

Wat het eigenlijke onderwerp van dit geschrift - de *zedelijkheid* - betreft, kan ik mij niet vereenigen met de bepaling, door Dr. C. van de zedelijkheid gegeven. Volgens hem is zij 's menschen betrekking tot het goede. Onder *het goede* verstaat hij *objectief, absoluut* goed, een *zedelijk ideaal*, dat objectieve realiteit heeft; het *volmaakt zedelijke* buiten ons, d.w.z. buiten ons, individuen, en buiten het geheel der menschen te zamen, aanwezig, al staan wij ermede in onverbrekelijke betrekking. 'Zóo vertegenwoordigt het begrip van het absoluut goede iets, dat eigenlijk niet als op zich zelf staand denkbaar is, maar alleen bestaat als eigenschap eener buiten den mensch bestaande *metaphysische realiteit.* Deze realiteit is een *volmaakt geestelijk, absoluut zedelijk wezen* = God.' De erkenning van zulk een volmaakt geestelijk wezen heet nu een postulaat van ons zelfbewustzijn: de Auteur meent er inductief, langs de paden eener strenge logica, toe gekomen te zijn. - Tegen dit alles heb ik bedenkingen, die ik zonder eenige

terughouding aan het oordeel van desbevoegden, vooral ook aan dat van Dr. Cannegieter zelven, ten beste geef.

‘Zedelijkheid is 's menschen betrekking tot het goede.’ Welk onderscheid bestaat er dan tusschen *zedelijkheid* en *godsdienst*? Immers is godsdienst evenzeer 's menschen betrekking tot het goede=God. Of moet nu het begrip van God, als het absoluut goede, van den godsdienst uitgezonderd en uitsluitend voor de zedelijkheid bewaard blijven?

‘Het absoluut goede.’ Dit speelt in den gedachtengang van Dr. C. een groote rol. Het leidt hem tot de erkenning van een metaphysische realiteit, van een wezen, welks eigendom het is. Met welk recht spreekt hij van het absoluut goede? Het *goede* is een abstractie, een begrip, en wel het begrip van hetgeen overeenkomt met hetgeen de mensch als zijn plicht heeft leeren kennen. Ik spreek van plicht in den zin van iets, waartoe de mensch zich verplicht rekent. Ook spreek ik met opzet van hetgeen de mensch als zijn plicht heeft leeren kennen, omdat de inhoud van het plichtbesef afhangt van het standpunt onzer zedelijke ontwikkeling. Staat deze ontwikkeling niet stil, dan blijft ook die inhoud niet dezelfde, dan komt er ook gedurig wijziging in ons begrip van het goede. Van het absoluut goede kan er derhalve geen sprake zijn dan in betrekkelijken zin, als datgene, wat volstrekt overeenkomt met het tot dusver verkregen inzicht omtrent onzen plicht. En is het *zedelijk ideaal* niets anders dan het ideaal van plichtsbetrachting, dan is het ook een abstractie, een begrip; dan bestaat het enkel in ons bewustzijn, als spiegelbeeld van het gehalte onzer eigen zedelijkheid.

Is Dr. C. werkelijk, gelijk hij meent, inductief tot de erkenning van God opgeklommen? Neen. *Inductie* heet in de logica die werkzaamheid van ons verstand, waardoor wij besluiten, dat hetgeen wij steeds aan enkele dingen van dezelfde soort waarnemen, ook aan alle dingen van die soort eigen is; het is een opklimmen van het bijzondere tot het algemeene. Hoe nu logisch uit de waarneming van iets goeds in den mensch het objectief bestaan van absoluut goed zou volgen, dat dan weer òf zelf een wezen, òf het eigendom eener bijzondere metaphysische realiteit moet zijn - ik verklaar dit niet te begrijpen. Mag dat eenvoudig een opklimmen van het bijzondere tot het algemeene heeten? Ik ga inductief te werk, wanneer ik besluit, dat het zedelijke, zooals wij het in beginsel bij de ons bekende leden van ons geslacht waarnemen, ook aan het geheele geslacht eigen is; eveneens wanneer ik besluit, dat het zedelijke bestanddeel - men houde mij dit woord ten goede! - van het leven, zooals wij dat op deze aarde vertegenwoordigen, ook overal elders in het ruime hemelrond zijne vertegenwoordigers heeft: - ik zou het bestaan van levende wezens niet gaarne, met Hegel, tot onze aarde willen beperken. Maar alles, waartoe ik bij deze quaestie meer besluit, gaat de logische inductie te boven. - Dr. C. noemt de erkenning van een volmaakt geestelijk

wezen een postulaat van ons zelfbewustzijn. Ik voor mij houd niet van *postulaten*: het voorbeeld van Kant's zedelijk bewijs voor Gods bestaan waarschuwt er mij tegen. Wie op deze manier gaat betoogen, valt uit zijn rol, of beter gezegd, is au bout de son Latin. Zulke postulaten zijn, althans in den regel, niets meer dan wat hypothesen voor Göthe waren: 'Wiegenlieder, womit der Lehrer seine Schüler einlullt'. - Wat doet Dr. C. inderdaad? Hij is dualist. Voor hem bestaat de *stof* afzonderlijk en de *geestelijke wereld* afzonderlijk. De kracht, in het heelal werkzaam, vloeit voort - hoe? - uit God, die in de stof als *beweging*, in de geestelijke wereld als *liefde* werkt. Dat de werkelijkheid niets van dit dualisme te zien geeft; dat de 'stoffelijke wereld' niet geesteloos, en de 'geestelijke wereld' niet stoffeloos is; dat stof en kracht één zijn, geen stof zonder kracht en geen kracht zonder stof, doch zóó, dat de kracht, die de stof uitoefent, haar tevens beheerscht; dat derhalve kracht het eigenlijke *zijn*, stof niets dan *zichtbare kracht* is(*) - dat wordt door Dr. C. niet opgemerkt of eenvoudig niet erkend. Als een echte dualist zoekt hij de oorzaak van het verschijnsel, waarover hij spreekt, buiten den kring van dat verschijnsel. Hij abstraheert die oorzaak van haar verschijnsel, objectiveert haar, verheft haar tot iets absoluuts, klimt zoodoende op tot een metaphysische realiteit, naar het beeld en de gelijkenis der menschelijke realiteit - een bijzonder wezen met werkelijke eigenschappen - en hij bemerkt niet, dat hij daarbij logische sprongen neemt, die den genius der logica doen blozen. Indien het geloof aan God niet wetenschappelijk is te handhaven, tenzij zooals Dr. C. het doet, dan is dat geloof wetenschappelijk verloren.

De wetenschappelijke grond voor het geloof aan God is voor mij een andere. Heet in de natuurkunde *kracht* de oorzaak van beweging, van werking, zoo neem ik in de wereld van ons bestaan de werking van krachten waar, van zwaartekracht, electriciteit, magnetisme, enz., ook van redelijke en zedelijke krachten. De eerstgenoemde behooren tot een reeks van algemeene physische krachten. De redelijke kracht maakt zich kenbaar in hetgeen wij de wereldorde noemen, in de wetten, waardoor al wat is en leeft beheerscht wordt, bijzonder in den mensch, als redelijk wezen. Van zedelijke kracht doen mij spreken de mensch, als zedelijk wezen, en de zedelijke uitkomsten der geschiedenis, wier organen de menschen zijn. Deze bijzondere krachten vormen niet een groep van zelfstandige grootheden, maar zijn wijzigingen van één algemeene kracht, daar anders haar gewrocht niet dat innig samenhangende geheel kon uitmaken, dat het heelal, zoover onze blik reikt, ons vertoont. Ik mag dus spreken van

(*) Wil iemand beweren, dat krachten verdwijnen, en dus het eigenlijke *zijn* niet kunnen uitmaken, dan beroep ik mij op Helmholtz, die in een redevoering: *Ueber die Erhaltung der Kraft*, leert: 'dat het bedrag der werkzame krachten in de natuur, bij alle veranderingen in de natuur zelve, eeuwig en onveranderlijk hetzelfde blijft'.

één groote kracht, de natuurkracht, en versta dan onder *natuur* al het bestaande zonder eenige uitzondering: - wie het zedelijke niet tot het natuurlijke gerekend wil hebben, ziet voorbij, dat beide geen tegenstellingen zijn, maar het zedelijke het natuurlijke in een staat van hoogere ontwikkeling is. Die ééne groote kracht bestaat nu niet objectief, essentieel - of hoe men het noemen wil - op zichzelve; zij is één met het heelal; zij bestaat niet zonder het heelal, gelijk dit niet zonder haar; het zichtbare heelal is hare onmiddellijke uitdrukking, vertegenwoordigt haar in hare volle werking. Die kracht is *God.* Godsdienst bestaat hierin: dat wij die kracht, bij al wat zij in ons werkt, ook laten werken naar haren aard, zoodat onze betrekking tot die kracht volkomen tot haar recht komt.

Mocht iemand meenen, dat zulk een God geen voorwerp van aanbidding, van vereering, van liefde kan zijn, dan vraag ik: Waarom niet? Een kracht, die de kracht des heelals is, ook een redelijke en zedelijke kracht, ja, die in het menschenhart als kracht der liefde, als zedelijke kracht in den edelsten zin des woords, werkt - kan ik mij aan zulk een kracht niet overgeven, met volledige toewijding des harten, zoodat zij mij voor mijn leven alles is?

Mocht iemand meenen, dat het menschelijk gemoed aan zulk een God niet genoeg heeft, dan vraag ik wederom: Waarom niet? Ons gemoed moet geen voldoening zoeken in *voorstellingen* van God, maar in *indrukken,* die wij van God ontvangen. En als wij nu die groote kracht leeren kennen als de kracht des heelals, redelijke en zedelijke kracht, ja, macht der liefde; als zij ons indrukken geeft, die wij met recht omzetten of vertolken in de belijdenis van een almachtig, wijs, heilig en liefderijk God - wat kan ons gemoed meer verlangen?

'Ja maar - zegt misschien een ander - zulk een God is geen persoonlijk God.' Wat wordt er dan onder het woord *persoonlijk* verstaan? Moet het beteekenen: *zelfbewust*, dan moet ik herinneren, dat zelfbewustheid een openbaringsvorm van het *redelijke* in ons menschelijk wezen is. Moet het beteekenen: *individueel*, dan wijs ik dit in toepassing op God onvoorwaardelijk af. Een God, die, ja, wel in betrekking met het heelal staat, maar er niet wezenlijk mede verbonden, niet één mede is, bestaat er niet, tenzij in 's menschen voorstelling.

'Maar dan bestaat ook de God van Jezus niet.' Wie zóó spreekt, vergeet, dat Jezus niet is opgetreden, om den menschen een wetenschappelijk Godsbegrip te leeren. Ik zou niet weten, welk bezwaar er op zuiver wetenschappelijken grond is te maken tegen den populairen *Vader*naam, waarmede Jezus God gepredikt heeft. Ik durf meer zeggen. Hoe reiner wij van hart worden, des te dieper, des te inniger zullen wij gevoelen, welk een macht van liefde de God van ons leven in ons werkt; des te nader zullen wij bij Jezus staan.

Vraagt men mij, hoedanig die natuurkracht, op *zichzelve beschouwd,*

is, dan antwoord ik, dat ik er niets van weet. Evenzeer als zij niet *op zichzelve* bestaat, kan ik haar alleen kennen door hare werking. Daarentegen weet ik, dat Dr. C., als hij aan *macht*, en dus ook aan *kracht,* het karakter van *realiteit* ontzegt (blz. 93), dit woord in zijn reëele beteekenis verminkt. Indien ik hem in zijn eigen woorden wilde vangen, zou ik kunnen zeggen: 'Gods macht is dus voor hem geen realiteit.'

Is godsdienst, volgens mijne opvatting, het streven naar harmonische ontwikkeling van alles, wat het Wezen des heelals in ons werkt, dan sluit de godsdienst ook het zedelijk leven in zich. Toch is dit leven van zulk een aard, dat het daaraan een bijzondere beteekenis ontleent. Het geldt in het bijzonder onze betrekking als menschen onder onze medemenschen, als leden van het menschengeslacht, en verkrijgt dientengevolge eerst een bepaald karakter door onze sociale verhoudingen. De dusgenoemde wilden, die in stammen vereenigd slechts los aan elkander verbonden zijn, en dus geen eigenlijk gezegd sociaal leven kennen, hebben wel zekeren godsdienst als geestenvereering, maar van het zedelijke bestaat bij hen geen spoor dan voor zoover de eed bij hen wordt aangetroffen. Voor de Grieken, die met elkander een bijzonder soort van menschengeslacht vormden en op andere volken als barbaren neerzagen, was de Staat alles, en bleef het zedelijk leven beperkt tot hunne roeping als staatsburgers. De persoonlijke waarde van den Israëliet bestond in zijne betrekking tot Jahveh's volk, als het uitverkoren volk der aarde, en zijn zedelijk leven vloeide geheel met den dienst van Jahveh samen. In ons bewustzijn heeft elk mensch, van wat land, volk, taal, kleur hij zij, menschenwaarde; ons begrip van hetgeen de mensch beteekent is ruimer en rijker geworden, en overeenkomstig dit begrip luidt de eisch des zedelijken levens aldus: 'Eer in uzelven en in ieder ander den mensch.' Een Robinson Crusoe, die uit de samenleving op een onbewoond eiland geraakt, moge den mensch niet meer in anderen kunnen eeren, hij kan dit toch in zichzelven doen; hij kan zich toch in zijn eenzaamheid voor zijn eigen persoon als een zedelijk wezen gedragen, ook zelfs door menschelijkheid jegens de dieren, die hij ontmoet. Hoe wij den mensch moeten eeren, kan niet in bijzonderheden worden aangegeven, maar slechts in algemeene beginselen of regelen, waarover ik thans niet kan uitweiden. Alleen dit: bij een godsdienstig mensch zullen die beginselen of regelen onwillekeurig een godsdienstigen stempel dragen. - Zóó beschouwd wortelt de zedelijkheid in den godsdienst, ontwikkelt zij zich naar gelang onzer sociale verhoudingen, en zet zij op de practijk van den godsdienst de kroon.

Dat er zedelijkheid zonder godsdienst bestaat, is bekend, en dat deze in geen geval minachting verdient, is wel zeker: maar wat Dr. C. daartegen, met het oog op 's menschen zedelijken aanleg en

het doel der zedelijkheid, in het midden brengt, heeft mijn volle sympathie.

Over het geschrift van den Heer Koekebakker - *het godsdienstig zedelijk leven der gemeente* - kan ik kort zijn. Hij gaf het voor de gemeente, maar inzonderheid met het oog op hen, die het godsdienstonderwijs volgen en leden van de Christelijke gemeente wenschen te worden. Wil de onderwijzer in dit vak zijnen leerlingen den geloovige, den Christen, doen kennen, d.i. het geloofsleven als godsdienstigzedelijk leven, toch vindt K. dit deel in den regel te veel met het historisch gedeelte van het onderwijs vermengd, of ziet hij het dikwijls geheel in de schaduw treden bij het bestrijden van verouderde meeningen. Nu doet hij een poging, om hetgeen hij elders mist op zijne wijze aan te vullen.

Deze loffelijke poging is hem zeker niet mislukt. Met het schetsen van hetgeen hem te dier zake voor den geest stond, heeft hij een goed, echt stichtelijk werk geleverd. Ik vereenig mij met hetgeen De Bussy in zijn aanbevelend woord aan het adres van den Auteur schrijft: ‘Is het noodig te zeggen, dat ik, in hoofdzaak met uw beschouwing instemmend, in sommige ondergeschikte punten van u in gevoelen verschil? dat ik zwakheden zoowel als schoonheden heb opgemerkt? Maar voor zoover ik oordeelen kan en mag, durf ik zeggen, dat het jammer zou zijn, indien uw schets niet gedrukt werd. Zij is de uitgave zeer waard; ik geloof, dat die uitgave - vooral in onzen tijd - een heuglijk verschijnsel zal zijn; ik hoop hartelijk, dat uwe schets door velen met ingenomenheid zal worden begroet en met belangstelling en tot zegen zal worden gelezen.’

W. SCHEFFER.

Staatkunde en geschiedenis.

Een ernstig Indisch vraagstuk.
Heerendienstplichtigheid in Indië.

II.

Bij de wet van 2 Sept. 1854 werd het thans vigeerend regeerings-reglement vastgesteld. Dat daarin, evenals in de voorgaande regeerings-reglementen, de heerendiensten niet onvermeld zouden worden, spreekt vanzelf. Art. 57 luidt dan ook:

‘In elk gewest worden de aard en duur der persoonlijke diensten, waartoe de inboorlingen verplicht zijn, de gevallen, waarin, en de wijze en voorwaarden, waarop zij kunnen gevorderd worden, door den Gouverneur-Generaal geregeld in overeenstemming met de bestaande instellingen en behoeften.

De verordeningen, die persoonlijke diensten betreffende, worden in elk gewest om de vijf jaren door den Gouverneur-Generaal herzien, met het doel om daarin trapsgewijze de vermindering te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang.

In het verslag, bedoeld bij het 1ste lid van art. 60 der grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van den staat, waarin zich de voorgeschreven regeling bevindt’(*).

(*) Er zijn drie wetsontwerpen ingediend. Het *eerste*, aangeboden in 1851, bleef in dat zittingsjaar onafgedaan, en werd den 4den Oct. 1852 onveranderd weder ingezonden. In dat ontwerp stonden in de eerste alinea van het art. (toen art. 49) in plaats van: ‘*Waartoe de inboorlingen verplicht zijn*’, de woorden: ‘*waartoe de inlandsche bevolking in het algemeen belang en aan hare hoofden verplicht is*’. Verder moest volgens dat ontwerp *de regeling door den Gouverneur-Generaal* geschieden *bij algemeene verordening.* Eindelijk werd de tegenwoordige derde alinea gemist. In het *tweede* gewijzigd ontwerp, ingediend den 21sten Dec. 1853, was echter die derde alinea opgenomen. Daarin was ook het voorschrift eener regeling ‘*bij algemeene verordening*’ vervallen, terwijl in plaats van *inlandsche bevolking*, op eene aanmerking van het Voorl. Versl., dat daaronder ook de Chineezen, Arabieren, enz., van wie geene heerendiensten gevorderd worden, begrepen waren, nu gelezen werd *inboorlingen.* De in het *derde* ontwerp, gewijzigd naar de op- en aanmerkingen van het Voorl. Versl., nog voorkomende woorden in de eerste alinea: *in het algemeen belang en aan hare hoofden*, zijn, ten gevolge van een amendement, eruit geraakt.

Voordat wij verder gaan, meenen wij, dat het zijne goede zijde kan hebben, dat wij een kort overzicht geven van den hoofdzakelijken inhoud, zoo van de schriftelijke gedachtenwisseling als van de gehouden discussie tusschen de regeering en de Staten-Generaal over dit artikel.

Art. 57 wijkt in vele opzichten af van hetgeen in de vorige regeerings-reglementen ten opzichte van de heerendiensten was voorgeschreven. De regeering gaf dan ook te kennen, dat men door dit voorschrift de 'noodzakelijk geworden herziening' der heerendiensten wilde verzekeren, en een waarborg geven, 'dat dit zoo belangrijk punt ook in de toekomst aan de bijzondere zorg en behartiging van het gouvernement blijft onderworpen'(*). Intusschen bleek het later, dat de bedoeling der regeering zich niet zoover uitstrekte, als uit eene eerste lezing èn van het artikel èn van de memorie van toelichting scheen te mogen worden opgemaakt. Vooreerst heette het, dat de diensten in het belang der dessa's gehandhaafd moesten blijven. Dit was volkomen juist, en het beroep op de artt. 192 en 193 der Nederlandsche gemeentewet was zeer gegrond. Even min kon er bezwaar bestaan, om bij zware calamiteiten, b.v. bij hooge watervloeden, die bruggen en wegen vernielen, heerendiensten te vorderen. Doch de regeering ging verder: 'Het bewaken der openbare wegen en gebouwen, en het leveren van transportmiddelen zullen almede op de lijst der *gemeentelijke* lasten moeten blijven, omdat die diensten noodig zijn en het opdragen derzelve aan een bezoldigd personeel tot aanzienlijke kosten en grooten administratieven omslag leiden zou'(†). 't Komt ons voor, dat de regeering hier zich niet volkomen rekenschap heeft gegeven van de eigenlijke gouvernements-heerendiensten. Zij erkende dan ook, 'dat niet duidelijk is uitgemaakt wat heerendiensten zijn'; zij verwees naar het Koloniaal Verslag van 1849, waarvan wij in ons vorig opstel meermalen melding hebben gemaakt. 'Uit dit alles', zeide zij verder, 'blijkt, dat de grenzen eenigszins onbestemd zijn, en dat slechts de eindregeling der heerendiensten in Indië een bepaald antwoord zal kunnen geven op de gedane vraag'(§). Bedoelde zij met 'het bewaken der openbare wegen' het betrekken der wachthuizen in de dessa's, ja, dan zijn dat diensten in het belang der gemeenten, en zullen die op de lijst der gemeentelijke lasten moeten blijven staan; doch het bewaken der openbare gouvernements-gebouwen behoort onder de gouvernements-heerendiensten naar onze bescheidene meening. Zoo scheen zij de heerendiensten ook te willen behouden voor den aanleg

(*) Zie Mem. v. Toel. op het 1ste ontwerp ad art. 49.
Wij hebben voor de gewisselde stukken en de discussiën gebruik gemaakt van de uitgave, bewerkt door den Heer Keuchenius en bezorgd door den Heer Kemink te Utrecht, onder den titel van *Handelingen der regeering en der St. Gener. betreffende het reglem. op het beleid der regeering in Nederl.-Indië.*

(†) Mem. v. Beantw. *Handelingen* l.l., II, blz. 245.

(§) Mem. v. Beantw., ibidem.

en het onderhoud der verdedigingswerken, en hierin vooral ging zij o.i. te ver. De bedoeling van het artikel wordt aldus door haar verklaard: ‘Alle andere diensten, dezulke namelijk, die niet tot de gemeentelijke of *openbare verplichtingen*, of *tot de wettige staatsie der hoofden* kunnen worden teruggebracht, maar die het gerief van Europeesche en inlandsche ambtenaren ten doel hebben, zijn daarentegen atbaar *voor vermindering,* sommige zelfs voor *dadelijke afschaffing.* Het zijn deze diensten, welke bedoeld worden in art. 49 (57 nieuw)’(*). Men lette echter hierbij op, dat in het eerste lid van het artikel oorspronkelijk gesproken wordt van de heerendiensten, ‘*die de inboorlingen in het algemeen belang en aan hunne hoofden verplicht zijn*’(†). De beperkende uitlegging der regeering kan thans - nu de redactie op dat punt eene belangrijke wijziging heeft ondergaan - moeilijk meer volgehouden worden.

Het oordeel in de afdeelingen over de verschillende wetsontwerpen komt hoofdzakelijk hierop neder.

Vooreerst, het artikel bood geen genoegzame waarborgen aan, om den inlander te vrijwaren tegen willekeur en verkeerde handelingen, en het zou even weinig uitwerking hebben als soortgelijke voorschriften in de vorige regeerings-reglementen. Het stelsel van heerendiensten was hoogst noodlottig en ging gepaard met eene reeks van misbruiken, waarvan een zwart tafereel kon worden opgehangen.

Ten andere werd de vraag gedaan, of men het stelsel zou bestendigen, dan wel afschaffen. Algemeen werd op den voorgrond gesteld, dat men niet bedoelde een *dadelijke*, maar eene *trapswijze* afschaffing met veel behoedzaamheid. Al verder gaf men toe, dat altijd noodzakelijke uitzonderingen zouden moeten bestaan, b.v. de diensten ten behoeve der dessa's; men kon bij deze slechts tegen overdrijving waken, door zooveel mogelijk te letten op de goede keuze der dessahoofden. Eene andere, door de wet der noodzakelijkheid geboden uitzondering betrof de diensten ten behoeve van het leger, als de omstandigheden het mobiel maken daarvan op Java vorderden. Voor de eindelijke afschaffing voerde men aan, dat het hier eene zaak gold, waarbij het misbruik onafscheidelijk is van het gebruik, en dat het denkbeeld, dat de Javaan dwang of een bijzonderen prikkel behoeft om te arbeiden, door de opgedane ervaring - men wees daarbij op de mededeelingen van het Koloniaal Verslag van 1850 betrekkelijk het bezigen van vrije arbeiders, waarvan in het eerste gedeelte van dit

(*) Ibid.

(†) Daarom zeide de regeering dan ook: ‘De woorden *algemeen* belang moeten in het artikel beschouwd worden als tegenstelling van *bijzonder* belang, altoos op den voorgrond stellende, dat de heerendiensten welke in verband staan met de voor elken rang geregelde of nog te regelen staatsie der inlandsche hoofden niet onder de laatst gemelde categorie worden begrepen, maar geoordeeld worden tot den openbaren dienst te behooren’, zie Memorie van Beantwoording, ibid.

opstel door ons mededeelingen zijn gedaan - aanmerkelijk terrein had verloren(*).

Dat deze denkbeelden bestrijding vonden bij die leden, die het gevoelen voorstonden, ‘dat eene geheele afschaffing der heerendiensten zoowel uit een financieel als uit een staatkundig oogpunt uiterst moeilijk tot stand te brengen zou zijn’, behoeft geen betoog, als men het tijdstip der vaststelling van het voorl. verslag (1853) in aanmerking neemt. Was de regeering niet volkomen op de hoogte der heerendiensten, de Staten-Generaal waren met enkele uitzonderingen over 't algemeen nog minder op de hoogte. De stem van een man als Van Höevell was toen nog een vox clamans in deserto. Intusschen waren er ook onder hen, die geene voorstanders waren van de afschaffing, die toch meenden, dat vele bezwaren konden worden weggenomen, ‘indien eenige hoofdbeginselen wegens geheel dit onderwerp vastgesteld en streng gehandhaafd werden’. Die hoofdbeginselen zouden volgens hen moeten bestaan: b.v. in het bepalen eener behoorlijke verhouding tusschen de eigenlijke heerendiensten ten behoeve der inlandsche hoofden en tot het aanleggen van werken van algemeen nut aan de eene zijde, en de diensten in het belang van het cultuurstelsel aan de andere zijde, waarbij dan tevens nauwkeurig moest worden aangewezen, welke diensten beloond, welke niet beloond zouden worden; verder in de bepaling van een maximum van diensten, b.v. dat dagelijks nooit meer dan één man van de zeven dienstplichtige huisgezinnen kon worden opgeroepen(†); bovendien in een vasten maatstaf van belooning voor diensten in het belang van het cultuurstelsel; en eindelijk in een voorschrift, dat onder geen voorwendsel hoegenaamd gedwongen leveringen onder heerendiensten zouden kunnen worden begrepen(§).

De eisch eener algeheele afschaffing werd in het voorl. verslag over het tweede wetsontwerp al dringender, al werd hij slechts door ‘enkele leden’ geuit. ‘Zonder zoodanige afschaffing’, zeiden zij, ‘is bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur onmogelijk, en kan aan de in dit opzicht bestaande misbruiken geen einde worden gemaakt.’ Slechts ééne soort van heerendiensten - meenden zij - kon blijven bestaan, nl. die ten behoeve der dessa's; en alweder beriep men zich op de ervaring, met vrije arbeiders opgedaan(**).

Ook nu weder lieten zich de tegenstanders hooren: ‘Men moet niet vergeten’, zeiden zij, ‘dat geheele afschaffing der heerendiensten slechts mogelijk is, waar de regel: *tijd is geld* te huis behoort, dat wil zeggen onder de volken, gewillig om het gemis der heerendiensten van het inlandsch bestuur..... te vergelden. Bij de inboorlingen van Nederlandsch-Indië is dit nog het geval niet. Een groot gedeelte van

(*) Voorl. Versl. Zie *Hand.* l.l., blz. 105.
(†) Zie No. I van dit opstel, blz. 290.
(§) *Handel.* l.l., blz. 106.
(**) Ibid., blz. 414.

den tijd wordt door hen aan *rust en ledigheid* gewijd, omdat de vervulling der noodzakelijke behoeften zonder groote inspanning van krachten te verkrijgen is'(*).

Hoe weinig kende men toen nog de inlandsche bevolking. Men mag dit echter aan die leden niet zeer euvel duiden. Het Nederlandsch opperbestuur had voortdurend de kennis van land en volk aan de natie onthouden, om des te meer de vrije hand te hebben in het regeeringsbeleid in gindsche streken. Ook uit een financieel oogpunt deinsden de bovengenoemde leden terug voor eene geheele afschaffing der heerendiensten. Immers, het gouvernement kon in het geval komen om werken van openbaar nut, ja, zelfs van dringende noodzakelijkheid, onuitgevoerd te laten, bij gebrek aan 'goedkoope arbeiders'. Vooral dat woord *goedkoop* is karakteristiek, alsof de wet van navraag en aanbod bij arbeid, ook zelfs bij eene inlandsche bevolking, niet mocht gelden! 'Goedkoop'; alzoo moesten de belangen eener bevolking opgeofferd worden aan de schatkist! Het was, meende men, al verder onmogelijk, van de Javaansche bevolking, die nu reeds eene belasting (de landrente) van 9 millioen opbracht, nog een vijfmaal grooter bedrag te vorderen(†). Wilde men alleen het onderhoud der wegen op de Europeesche wijze door middel van vrijwillige arbeiders, tegen een behoorlijk dagloon, doen plaats hebben, men zou daarvoor eene verbazende som moeten besteden. Men ging nu zelfs zoover, dat men het denkbeeld eener trapswijze vermindering der heerendiensten, 'hetwelk al te volstrekt opgevat allengs tot geheele afschaffing leiden moest', uit het artikel wenschte gelicht te hebben(§).

Ten slotte de heerendiensten ten behoeve der inlandsche hoofden - reeds in het eerste voorl. verslag achtten sommige leden de afschaffing dier diensten binnen een zeker tijdsverloop, langzaam en trapswijze, zeer denkbaar(**). Ook hierop werd bij het volgend voorl. verslag meer drang uitgeoefend, en drukte men zich krachtiger uit; men vorderde eene uitdrukkelijke bepaling, 'dat de inlandsche bevolking zal worden onttrokken niet aan het *gezag*, maar aan het *willekeurig gezag* der hoofden'. Als beginsel moest aangenomen worden, dat aan die hoofden het ambtelijk landbezit moest worden ontnomen en hun het recht ontzegd, diensten te vorderen zonder betaling, heffingen te doen, of zich gelden en goederen der bevolking toe te eigenen. 'Wierden nu de aangeduide beginselen aangenomen', beweerde men, 'dan zal elk weten, waaraan zich te houden; alle voorschriften zullen kunnen worden nageleefd. De zoo hoog noodige invloed der hoofden op de bevolking zal toenemen, wanneer zij zich aan geene

(*) Ibid.
(†) Men vergelijke hiermede hetgeen de Hr. Potter in zijne nota, waarvan wij boven melding hebben gemaakt, daaromtrent aanvoerde (Zie boven bladz. 292, volg.).
(§) Ibid., 415.
(**) Ibid., 105 volg.

willekeurige handelingen meer schuldig maken. En wanneer men zegt: willekeur is den hoofden aangeboren, zij is adat; waar is dan de grens? waartoe dan het tegenwoordig artikel 52 (55 nieuw)'?(*)

De zeer uiteenloopende denkbeelden, die wij hoofdzakelijk, doch tevens zoo getrouw mogelijk, getracht hebben terug te geven, hebben de regeering geleid hare redactie te behouden, omdat zij meende daarmede den middenweg te hebben bewandeld(†).

Gaan wij thans de discussiën na, die in de 2de Kamer daarover gevoerd zijn, en die niet minder belangrijk zijn geweest(§).

Gelijk wij in de noot op blz. 364 hebben aangeteekend, sprak het 1ste lid van ons artikel van heerendiensten, 'die de inboorlingen *in het algemeen belang en aan hunne hoofden* verplicht zijn'. Reeds dadelijk stelde de Heer Sloet tot Oldhuis een amendement voor, om de woorden '*en aan hunne hoofden'* te doen vervallen, wegens den zwaren druk, dien deze diensten aan de bevolking veroorzaakten. Hij beweerde, dat men de heerendiensten ten behoeve van den aanleg van wegen, bruggen en andere openbare werken zou kunnen behouden, 'in de eerste plaats omdat die heerendiensten gevorderd worden door den souverein, en in de tweede plaats, omdat zij strekken om ook het belang van den Javaan te bevorderen'. Dit amendement lokte, gelijk te verwachten was, eene belangrijke discussie uit, waarin behalve den voorsteller twee Indische specialiteiten, de Heeren Van Höevell en Baud, de hoofdpersonen waren. De eerstgenoemde, zich vóór het amendement verklarende, zeide o.a.: 'Ik heb in eene vorige rede betoogd, dat wanneer men op Java dat vermeende recht aan de hoofden niet ontnam, bescherming der bevolking onmogelijk is. Waarom? Omdat nergens grenzen zijn getrokken, hoever de hoofden mogen gaan in het vergen van heerendiensten, omdat nergens perken zijn voorgeschreven, die, wanneer zij overschreden worden, zulk een hoofd strafbaar maken. En al trok men zulke grenzen, al wees men zulke perken aan, de contrôle zou hoogst moeilijk, zou onmogelijk zijn. Het vergen van heerendiensten voor de hoofden is eene instelling, die.... noodzakelijk altijd misbruik ten gevolge heeft.' Ook moest men volgens hem beginnen met de afschaffing dier diensten, om *daarna* af te schaffen de zoogenaamde gouvernements-heerendiensten; gaat men niet op deze wijze te werk, het doel, dat men beoogt, zal niet worden bereikt. 'Al krimpt het gouvernement langzamerhand zijne eigene heerendiensten in, maar de hoofden blijven bevoegd om heerendiensten voor zich te vergen, dan zal naar mate die inkrimping van gouvernementswege geschiedt, de opengevallen ruimte weder door de hoofden worden ingenomen. Wil men in oprechtheid de heerendiensten af-

(*) Ibid., 408.
(†) Ibid., 513.
(§) Zie het IIIde deel der meer genoemde *Handelingen*, blz. 604 volg.

schaffen.... dan zal men moeten beginnen met de heerendiensten, die de bevolking aan de hoofden bewijst.'

En wat de gouvernements-heerendiensten betreft, hij achtte ze niet meer noodig na de ervaring, die men opgedaan had met vrije arbeiders. Doch hij wenschte niet in eens tot die afschaffing te komen, slechts langzamerhand 'en met niet al te kleine stappen'. Eindelijk wilde hij behouden de diensten ten behoeve der dessa's. 'En waarom? Omdat het dessabestuur gekozen wordt, althans behoort te worden, door de ingezetenen der gemeente. Wanneer dus dat bestuur heerendiensten oplegt, is het in het belang dier gemeente, en de ingezetenen zelven hebben er contrôle over'(*).

De Heer Baud kon zich niet met het amendement, zooals het toen nog luidde, vereenigen. De heerendiensten ten behoeve der hoofden leverden, volgens hem, geen noemenswaardig bezwaar op. 'Waarin toch bestaan deze?' vroeg hij; en zijn antwoord luidde: 'in het leveren van manschappen om de staatsie uit te maken, die elk hoofd mag en moet voeren; zij bestaan verder in het verrichten van allerlei huisdiensten, zelden of nimmer in het verrichten van zwaren of verren arbeid.' - 'Ik geloof', dus vervolgde hij, 'dat die diensten zoo weinig drukkend zijn, dat al liet men aan de bevolking, welke er nu aan onderworpen is, de keuze (wel te verstaan, wanneer de overige diensten zullen zijn afgeschaft, die door of in naam van het gouvernement worden opgelegd), om die diensten niet meer te bewijzen, zij ze vrijwillig zullen blijven verrichten. Het nauwe verband, dat er bestaat tusschen de hoofden en ondergeschikten, de gelijkheid van herkomst, godsdienst en taal, dit en veel meer nog, heeft ten gevolge, dat terwijl het hoofd er prijs op stelt, omringd te zijn niet door loondienaren, maar door menschen, afkomstig van zijnen grond of van de dessa, hem daartoe afgestaan - de bewoners van dien grond of van die dessa het hunnerzijds als een voorrecht beschouwen op die wijze in de nabijheid van hun hoofd te zijn'(†).

Tegen deze bewering van den spreker, dat nl. de diensten aan de hoofden weinig bezwaar opleverden, teekende de Heer Van Höevell protest aan, en hij legde eene lijst over van de door de bevolking gepresteerde diensten(§). Doch wij moeten hierbij opmerken, dat op die lijst verscheidene diensten voorkomen, die minder zijn ten behoeve der hoofden - eerder van het gouvernement.

Van groot gewicht is het oordeel van den Heer Baud over de beteekenis van het artikel, te meer omdat, gelijk bekend is, hij een zeer groot deel heeft gehad in de samenstelling der wet. 'Het beginsel in dit artikel nedergelegd', zegt hij, 'zorgt naar mijn inzien op

(*) Zie de redevoering van den Hr. Van Höevell in de zitting van 1 Aug. 1854. *Handelingen* boven vermeld, III, blz. 609 volg.
(†) *Hand.* III, 607.
(§) *Hand.* III, blz. 610 volg.

eene afdoende wijze voor trapswijze vermindering, *en vervolgens afschaffing van alle gewone heerendiensten ten behoeve van het Gouvernement*'(*).

Hij wenschte eerst die heerendiensten afgeschaft te hebben, en de afschaffing der diensten aan de hoofden aan den tijd over te laten. 'De hervorming', zeide hij, 'moet, ik herhaal het, beginnen met de gouvernements-heerendiensten; de afschaffing van de diensten aan de hoofden kan en moet worden overgelaten aan den tijd. Het gouvernement moet, mijns inziens, hier, zooals overal, edelmoedig, niet bekrompen handelen. De afschaffing van de gouvernements-heerendiensten zal voorzeker meerdere uitgaven - wellicht aanzienlijke uitgaven veroorzaken; maar daarom wensch ik, dat de hervorming trapswijze, zelfs zeer langzaam plaats vinde. Het gouvernement moet niet de onedelmoedige rol spelen, welke naar mijn inzien zou voortvloeien uit het amendement van ons geacht medelid; het gouvernement moet niet tot den Javaan zeggen: de heerendiensten, die ik noodig heb, zullen blijven bestaan, maar die, welke gij gewoon zijt aan uwe hoofden te bewijzen, schaf ik af. - Dit zou onbillijk - dit zou vooral onstaatkundig zijn.'

En nu de Minister van Koloniën, de Heer Pahud: 'Ik behoor', zeide hij, 'onder diegenen, die vermindering, en, kon het later zijn, afschaffing van de heerendiensten verlangen.' Hieruit blijkt dus, dat - al liet hij zich in zijne verdere rede daarover niet uit - hij den Heer Baud niet tegensprak, dat eindelijke afschaffing wel degelijk in de bedoeling van het artikel lag. Dat artikel ging volgens hem van het beginsel uit, dat er heerendiensten bestaan, en dat zij in de tegenwoordige omstandigheden niet geheel kunnen gemist worden; daarvoor was de Indische maatschappij nog niet rijp. Meerdere uitgaven zouden het gevolg zijn van eene dadelijke afschaffing, en daarvoor zou eene belasting in geld moeten komen. Eene trapswijze vermindering was dus alleen mogelijk. Men had beweerd, dat alleen de diensten aan de dessa's moesten blijven bestaan; doch wat is het criterium van uitsluitend dessabelang? Zijn bv. daaronder begrepen: de wegen, bruggen, waterleidingen, die van de eene naar de andere gemeente en zóó naar de hoofdplaats leiden? Is daaronder te verstaan het onderhoud der groote wegen, die toch ook in het belang der respectieve gemeenten strekken?

Wat het amendement des Heeren Sloet betreft, de Minister achtte het onstaatkundig, de diensten aan de hoofden met één pennestreek te doen vervallen: 'Welken indruk zou dit maken? Is 't niet voorzichtig dat men daarmede ook geleidelijk te werk ging?'

Op eene aanmerking van den Heer Thorbecke, dat de Heer Sloet beter had gedaan, indien hij voorgesteld had, ook de woorden '*in het algemeen belang*' te laten vervallen - omdat, bepaalde men zich alleen tot de diensten, aan de hoofden te bewijzen, de contrôle onmogelijk was - wijzigde de voorsteller zijn amendement in dier voege, dat de

(*) *Hand.* III, 608.

woorden '*in het algemeen belang en aan de hoofden*' zouden wegvallen. Het amendement werd nu met 40 tegen 5 stemmen aangenomen; zelfs de Heer Baud vereenigde er zich thans mede(*).

Indien wij ons eene critiek zouden mogen veroorloven op het artikel, zooals het nu luidt, dan zouden wij meenen, dat de woorden in het 5de lid: 'waartoe de inboorlingen verplicht zijn', niet juist zijn. Zóó gelezen, wordt eene *algemeene verplichting* der bevolking erkend, en zou men haar moeten handhaven. Naar onze bescheidene meening zou het beter zijn geweest, indien men las: 'waartoe zij verplicht *kunnen* worden in het algemeen belang'; men had dan duidelijker de verplichting op den voorgrond gesteld, om bv. bij groote calamiteiten diensten te bewijzen, of dáár, waar het algemeen belang op geene andere wijze zou kunnen bevorderd worden, die diensten te kunnen gebruiken, met verwijzing naar eene nadere regeling en omschrijving ervan bij algemeene verordening. Ook had men kunnen spreken van de diensten, welke de bevolking 'tot dusverre' gewoon was te presteeren, en welke dan voor nadere regeling en trapswijze vermindering vatbaar zouden zijn. Men was dan meer vrij geweest in zijne bewegingen te dien opzichte, en dan had ook de vermindering en eindelijke afschaffing der diensten aan de hoofden wellicht minder bezwaar ondervonden.

Reeds in het voorjaar van 1855, den 14den April, vaardigde de Gouverneur-Generaal een besluit uit, waarin hij de aandacht der hoofden van gewestelijk bestuur vestigde op 'het brengen eener goede regeling in de zoo genaamde heerendiensten, in dier voege:

'dat zij niet ongelijkmatig drukken;

dat de welgestelden zich daaraan niet ten laste of bezwaar van de minvermogenden heimelijk vrij koopen, en

dat bij de gewone heerendiensten, buiten de dessa's, slechts die landbouwers ingedeeld worden, *die*, *volgens de aloude landsinstellingen, daartoe kunnen worden geroepen*, *in voldoening aan den op den gebruiker van den grond rustenden last van arbeid*'(†).

Welk gevolg die aanschrijving heeft gehad, is ons onbekend; het Koloniaal Verslag zwijgt erover. Doch in het volgende jaar, den 10den April 1856, worden bij een ordonnantie van den Gouverneur-Generaal, de Raad van Indië gehoord, de hoofden van gewestelijk bestuur weder aangeschreven, om in den geest van art. 57 van het regeerings-reglement de heerendiensten in hun gewest te herzien, en daarvan eenen nieuwen staat op te maken, ingericht naar een daarbij gevoegd model,

(*) Wij maken kortheidshalve geene melding van een ander amendement van den Hr. Sloet, om nl. de woorden '*bestaanbaar met het algemeen belang*' in de 2de alin. eveneens te doen vervallen, omdat dat amendement met 36 tegen 19 stemmen verworpen werd.

(†) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.* I, blz. 309.

en erbij te voegen eene memorie van toelichting, houdende eene duidelijke vermelding van de beginselen, waarop de samenstelling heeft berust, en in het bijzonder:

'Wie als dienstplichtigen zijn aangemerkt;

Wie vrijgesteld zijn;

Welke diensten beloond en welke niet beloond moeten worden;

Hoeveel de belooning moet bedragen.'

De hoofden van gewestelijk bestuur moesten bij die herziening al verder in acht nemen de verdeeling der heerendiensten in:

1. *Algemeene*, waaronder te verstaan zijn die, waaraan de geheele bevolking moet deel nemen, en die naar de behoefte moet geregeld worden, b.v. voor het maken en onderhouden van wegen, bruggen, dammen, waterleidingen, poststations langs binnenwegen, passagrahans (passantenhuizen), wachthuizen, woningen van inlandsche hoofden, enz.

2. *Bijzondere*, door elke dessa te verrichten, en die weder onderscheiden worden in:

a. die, voor welke dagelijks een bepaald getal ingezetenen wordt aangewezen, b.v. voor bewaking van gouvernementsgebouwen, passagrahans, poststations, gevangenissen, enz; verder het verrichten van diensten bij de inlandsche hoofden, het snijden van gras voor de binnenlandsche poststations, het bezetten der wachthuizen, het schoonhouden van marktplaatsen, enz.

b. die, welke voor geene vaste regeling vatbaar zijn en vooraf niet met genoegzame zekerheid zijn te ramen, b.v. het vervoer van gevangenen en veroordeelden, van reizigers en goederen; het overbrengen van brieven, voor zoover de post daartoe geene gelegenheid geeft; het presteeren van koelie-diensten voor al hetgeen noodig is tot het bouwen en herstellen van gebouwen; het kappen en vervoeren van houtwerken, enz.

Onder den naam van heerendienst zouden al verder niet begrepen worden: 1° onbezoldigde politiedienaren, daar deze diensten moeten komen ten laste der gemeenten en geregeld worden door de dorpshoofden; 2° gedwongen leveringen voor den inkoop van materialen en bezoldiging van timmerlieden, metselaars, enz., daar deze uitgaven voor rekening van den Staat kwamen.

Eindelijk - wij bepalen ons tot het hoofdzakelijke van het besluit - moesten de noodige maatregelen genomen worden, dat de belooning, aan de inlandsche bevolking voor hare diensten verschuldigd, niet aan de rechthebbenden werd onthouden door de hoofden of andere tusschenbeide komende personen(*).

Eerst op het einde van 1857 was de voorgeschreven herziening in

(*) Zie het extract uit het register der besluiten van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Ind., als bijlage overgelegd bij de Memorie van Beantw. op het Kol. Versl. der Tweede Kamer op het IX^de^ Hoofdst. (*Koloniën*) der Staatsbegr. over 1859. Den zakelijken inhoud van het in den tekst vermelde besluit vindt men in het *Kol. Versl. over* 1856 (off. uitgave), blz. 37.

de meeste residentiën volbracht, en terwijl die gewestelijke regelingen onderworpen werden aan het oordeel van den directeur der cultures(*), trad de daaruit gevolgde regeling met machtiging van het gouvernement voorloopig in werking(†). Voornamelijk schijnt men er zich op toegelegd te hebben, door inkrimping van het aantal dienstdoenden bij de hoofden verlichting van druk te bevorderen(§). De berichten over de werking luidden in de Koloniale Verslagen van de volgende jaren over 't algemeen gunstig. Intusschen mag men geen al te groot gewicht aan dergelijke verzekeringen hechten. Immers, het gouvernement had - en heeft nog voortdurend - er belang bij, de zaken steeds van de lichtzijde te laten zien. Op de officieele waarheid mag men niet dan met eenig voorbehoud afgaan.

Tijdens het onderzoek van den directeur-generaal nam ook het gouvernement eenige maatregelen tot vermindering van heerendiensten. Zoo werd bepaald, dat het onderhoud van den grooten postweg van Batavia over Buitenzorg naar de grenzen der Preanger, van Batavia naar de grenzen van Bantam en van Meester Cornelis naar Bekassie geheel voor de rekening van den lande in vrijen arbeid zou plaats hebben(**). Zoo werd voorgeschreven, dat de waterstaatswerken, waarvoor de machtiging van het gouvernement werd verleend, telkens, wanneer niet uitdrukkelijk anders werd bevolen, in ongedwongen arbeid en levering zouden tot stand worden gebracht(††). Daarentegen moesten de inlandsche schoollokalen door de bevolking worden gebouwd, omdat men de ervaring had opgedaan, dat, wanneer dit voor 's lands rekening geschiedde, de uitbreiding van het onderwijs noodeloos zou worden belemmerd(§§).

Een groote hinderpaal voor de aanwending van vrijen arbeid - dus beweerde men - bestond in de omstandigheid, dat men niet overal, inzonderheid in de binnenlanden, vrije arbeiders kon vinden, omdat daar geen eigenlijke dagloonersstand bestond. Ofschoon dit bezwaar niet geheel ontkend kon worden, moet daaraan niet al te groot gewicht worden gehecht. Voor het gebrek aan vrije arbeiders kon wellicht eene andere reden bestaan, nl. de geringe belooning, die 25 cents daags bedroeg. Wanneer men toch nagaat, dat niet zelden bij heerendienst, b.v. in Soerabaja, de dienstplichtige zich liet vervangen, en de remplaçant voor eenen vijfdaagschen dienst 83^5 cents ontving, terwijl hij bovendien de betaling van het gouvernement à 12^5 cents per dag kreeg, dan was een dagloon van 25 cents iets lager, dan hetwelk

(*) *Kolon. Versl.*, 1857, blz. 35.
(†) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.*, n°. 741.
(§) *Kol. Versl.*, 1859, blz. 19.
(**) Besluiten van 2 en 15 Dec. 1857 (*Ind. Stbl.*, n°. 111 en 114); *Kol. Versl.*, 1861, blz. 27.
(††) Besl. 6 Oct. 1857 (*Ind. Stbl.*, n°. 93).
(§§) *Kol. Versl.*, 1858, blz. 18.

men b.v. als plaatsvervanger konde verdienen(*). Eene andere reden zal wellicht hierin gezocht moeten worden, dat niettegenstaande de heerendiensten gezegd werden plaats te hebben gemaakt voor vrijen arbeid, de bevolking toch met andere heerendiensten werd belast, zoodat verlichting van druk meer in schijn dan in werkelijkheid was.

In sommige buitenbezittingen bewandelde men eenen anderen weg. Zoo werd in 1858 aan de ingezetenen van Padang - waar sommige gedwongen diensten betaald, andere onbetaald waren(†) - de vrije keus gelaten, om de verplichte werkzaamheden aan wegen, bruggen en waterleidingen door persoonlijke prestatie te verrichten, of wel daarvoor een aequivalent van *f* 4 per jaar en per hoofd te voldoen, uit welke bijdrage vrije arbeiders gehuurd zouden worden(§). Van deze regeling werd gezegd, 'om door eenen geleidelijken weg te geraken tot eene trapswijze opheffing van de persoonlijke dienstplichtigheid en voor te bereiden eene regeling steunende op de uitbreiding van den vrijen arbeid'(**). Zoo werd in 1864 in de dessa Soengsang, in Palembang gelegen, vrijstelling van alle heerendiensten verleend met twee uitzonderingen, tegen eene belasting van *f* 14 per jaar en per huisgezin(††).

(*) *Kol. Versl.*, 1862, blz. 31. Voor den arbeid in de suikerfabrieken aldaar werd aan een vervanger 40 à 50 duiten (35^5 à 41^5 cents) betaald, en deze ontving van den fabrikant nog bovendien de 25 cents daags.

(†) *Kol. Versl.*, 1859, blz. 20. Merkwaardig is hetgeen de Gouverneur ervan zegt: 'Alle heerendiensten - hoe weinig drukkend ook - hebben uit haren aard, en wel voornamelijk ten gevolge van de *daarmede gepaard gaande ongelijkmatige verdeeling van arbeid en verspilling van volkskrachten*, *eigenaardige bezwaren*; zoo ook hier.'

(§) *Ind. Stbl.*, 1858, n°. 66. Eene dergelijke regeling werd in 1859 in een in de Padangsche Bovenlanden gelegen district, Lintou en Boea, ingevoerd. Het aequivalent van *f* 2.40 's jaars scheen voldoende, en het Koloniaal Verslag van dat jaar deelde mede: 'Hoofden en bevolking zijn met deze regeling, die geheel van huishoudelijken aard is, zeer ingenomen, en *zij werkt in aller belang uitmuntend'* (zie *Kol. Versl.*, 1859, blz. 21). Doch deze ontboezeming schijnt voorbarig te zijn geweest, hetgeen onze opvatting omtrent de officieele waarheid in de Koloniale Verslagen bevestigt. Immers reeds in het volgende Koloniaal Verslag wordt medegedeeld, dat men tot het oude stelsel was teruggekomen (zie *Kol. Versl.*, 1860, blz. 23). Merkwaardig is 't, dat de Regeering zelve tot de erkentenis moest komen, dat onoordeelkundige toepassing dikwijls de oorzaak was van de mislukking der proef. Wij meenen niet beter te kunnen doen, dan die plaats ter leering ook voor de toekomst hier af te schrijven: 'Niet alleen werden de te verrichten werkzaamheden niet binnen de grenzen van het noodzakelijke gehouden, zoodat bij sommige gelegenheden de bevolking toch nog opgeroepen werd, om het te kort in arbeidend vermogen aan te vullen, maar ook in andere opzichten liet de aanwending der opgebrachte gelden te wenschen over. Toen dan ook binnen den tijd van één jaar ten derden male tot eene verhooging der maandelijksche bijdragen moest worden overgegaan, werden daartegen door twee der invloedrijkste hoofden bezwaren ingebracht, met dat gevolg, dat onderling besloten werd, de heffing te staken en weder door persoonlijke diensten te doen vervangen' (Zie *Kol. Versl.*, 1865, blz. 25 volg.).

(**) Besl. van den Gouverneur-Generaal van 2 Juni 1858 (*Stbl.*, n°. 67).

(††) *Ind. Stbl.*, 1864, n°. 150. De uitzonderingen waren:
a. het stellen en onderhouden in *onbetaalden heerendienst* van de bakens nabij de Soengsan rivier;
b. het verrichten van loodsdiensten op die rivier tegen *betaling.*

Nu wij toch over Sumatra handelen, maken wij hier melding, dat, naar luid de Koloniale Verslagen van 1859(*) en 1863(†), dáár geen eigenlijk recht der hoofden op persoonlijke diensten der bevolking bekend was. De bevolking verleende echter gaarne hulp, b.v. voor het bouwen der woningen, of bewerkte voor hen de sawah's of presteerde eenige diensten bij feesten. ‘Dit geschiedt echter’, zegt het laatstgenoemde Koloniaal Verslag, ‘geheel vrijwillig en hangt grootendeels af van de mate, waarin de hoofden de achting en het vertrouwen van hunne onderhoorigen genieten’(§). Even min kende men dergelijke diensten op Banka(**).

Het duurde tot 1864, vóórdat de verschillende gewestelijke regelingen der heerendiensten tot een volledig stel voorschriften - waarnaar de herziening zou plaats hebben - konden worden omgewerkt.

Ons bestek gedoogt niet, dat wij het besluit van 3 Sept. 1864(††) in zijn geheel mededeelen. Wij bepalen ons dus tot den hoofdzakelijken inhoud ervan, zooals die in het Koloniaal Verslag van 1863 wordt teruggegeven(§§):

‘Als beginsel is daarbij aangenomen, dat de verplichting tot het presteeren van heerendienst niet meer rust op *den persoon,* maar *op den grond.* Voor de eerste maal is daarbij uitdrukkelijk uitgemaakt, welke soorten van heerendienst mogen worden gevergd, zoodat alle oproeping voor werk, wat daarbuiten valt, *als knevelarij* zal worden aangemerkt. Eenige der zoogenaamde heerendiensten, als: het bewaken der woningen van de Europeesche ambtenaren en van alle andere landsgebouwen, de pakhuizen uitgezonderd, werden daarbij voor goed afgeschaft, terwijl anderen, als: het geleiden van gevangenen, het bewaken der gevangenissen, passagrahans en bazaarloodsen, enz., belangrijk werden beperkt. Onder de gestelde regelen wordt het voorschrift aangetroffen, dat onder gewone omstandigheden van de heerendienstplichtigen niet meer mocht worden gevorderd dan een dag (van 12 uren) arbeids van de zeven etmalen, en dus over een geheel jaar niet meer dan 52 dagen arbeids.’

Verder werd hierbij bepaald, dat de gemeentelijke diensten, behoudens toezicht, dat zij binnen billijke grenzen blijven, aan geene rechtstreeksche regeling van bestuurswege onderworpen zouden worden,

(*) Blz. 21. ‘De hoofden hebben geen recht heerendiensten van de bevolking te vorderen, en de bevolking, die vaak om beuzelingen, wanneer zij zich door de hoofden verongelijkt of in haar recht verkort acht, hare klachten bij de besturende ambtenaren inbrengt, zou aan zoodanige vordering in den regel ook niet voldoen.’ In hoever dit alles volkomen juist is, betwijfelen wij, zie b.v. *Kol. Versl.,* 1855, blz. 21, en dat van 1863, blz. 21.

(†) Blz. 21.

(§) Ibid.

(**) Ibid., blz. 22.

(††) Zie *Bijbl. tot het Ind. Stbl.*, n°. 1580.

(§§) Blz. 21.

zoodat de onderlinge schikking en individueele regeling der aan de dessa's opgelegde diensten aan de gemeenten zelven werden overgelaten.

Eindelijk maken wij hier melding van een besluit van den Gouverneur-Generaal van 18 Juni 1864(*), waarbij de diensten bij 's lands algemeene producten en andere pakhuizen op Java door vrijwillige koelies zouden worden verricht. Het Koloniaal Verslag, van de werking van dit besluit sprekende, zegt, dat geene moeilijkheden van belang in het verkrijgen van vrijwillige koelies zijn ondervonden, met uitzondering echter van Banjoemas, waar men nu en dan veroordeelden tot dwangarbeiders gebruikte. Te Wijnkoopsbaai kwamen koelies van andere plaatsen zich aanbieden(†). Over 't algemeen beijverde zich het gouvernement, om de heerendiensten, waar zulks mogelijk was, òf door vrijwillige arbeiders te vervangen òf in te krimpen. Zoo werd de bevolking te Batavia ontheven van de verplichting tot het leveren van transportmiddelen, of het doen van transportdiensten(§). Zoo werd, ten aanzien van het domein Tjipannas, waarvan vroeger vast werden toegestaan 100 dienstplichtigen daags - waarvan slechts 33 daags opkwamen - bepaald, dat voortaan slechts 12 per dag zouden opkomen(**).

Zoo zijn wij genaderd tot het jaar 1866, dat in de geschiedenis der heerendiensten een berucht jaar mag genoemd worden. Berucht, omdat het getuige was van een geduchten terugtred op eenen weg, die nauwelijks was ingeslagen, om de meer milde beginselen ten opzichte van de heerendiensten toe te passen.

Reeds den 15^{den} Februari van dat jaar verscheen de bekende ordonnantie van den Gouverneur-Generaal, M^{r}. L.A.J.W. Baron Sloet van de Beele, die hierop nederkwam:

Tot personeele diensten werden alleen geroepen zij, die aandeel in ontgonnen grond of wel een eigen erf bezitten; in de zeven etmalen kon niet meer gevorderd worden dan één dag van 12 uren, daaronder begrepen den tijd voor het afleggen van den afstand tusschen de woning van den dienstplichtige en het werk, waarvoor hij opgeroepen was. Behoudens gevallen van watersnood of andere algemeene rampen konden geene andere of meerdere persoonlijke diensten, onder welken naam of welk voorwendsel dan ook, gevorderd worden, dan die strekken ten algemeenen nutte. Onder de persoonlijke diensten waren niet begrepen die ten behoeve van de cultures. De regeling en de omslag der persoonlijke diensten zouden geschieden in verband met de lasten, welke op de bevolking voor de gemeentelijke en cultuurdiensten drukten, zoodat van hunne werkkrachten op geen tijdstip van het jaar te veel gevorderd zou worden. De persoonlijke diensten zouden zooveel mogelijk

(*) *Ind. Stbl.*, 1859, n°. 59.
(†) *Kol. Versl.*, 1867, blz. 68.
(§) Ibidem.
(**) Ibidem.

gelijkmatig over de dessa's verdeeld, en binnen het district beperkt zijn. Bij die verdeeling over de dessa's zou de kortst mogelijke afstand tusschen de woning van den dienstplichtige en de plaatsen, waar hij arbeiden moest, in het oog gehouden worden. Levering, betaald of onbetaald, van materialen of andere goederen, die het eigendom zijn der bevolking, ten behoeve van 's lands dienst, werd ‘onvoorwaardelijk’ verboden, en eindelijk zou elke handeling in strijd met deze voorschriften als knevelarij vervolgd worden(*).

Ook ten opzichte van de persoonlijke diensten ten behoeve der inlandsche hoofden was het jaar 1866 van gewicht. Dat deze regeling hoogst noodzakelijk was, en dat de meening, in het Koloniaal Verslag van 1859 geuit, alsof eene inkrimping dier diensten reeds had plaats gehad, iets of wat optimistisch was(†), bleek o.a. uit eenen brief van den toenmaligen resident van Soerabaja, den Heer O. van Rees, van 2 April 1863, getuigende van ‘al de schromelijke misbruiken, die in de vordering van persoonlijke diensten door hoogere en lagere hoofden plaats grijpen’(§).

In de nota, die als bijlage bij de mem. van toel. van de Ind. begrooting voor 1867 werd overgelegd, worden verscheidene bijzonderheden medegedeeld betrekkelijk die diensten. Zoo blijkt daaruit, dat voor het betrekken der wachten voor de regenten en mindere hoofden het volk soms 20 en meer palen moest afleggen, om één etmaal dienst te doen. Behalve huiselijke diensten (*pandjèns*) moest de bevolking ook nog *midji-, rayats*- of *megesarie*-diensten doen(**). Verder verschafte de bevolking hun sommige dagelijksche levensbehoeften, b.v. kippen, kokosnoten, enz., tegen geene of althans veel lagere prijzen, dan ze te verkrijgen waren op de markt. Eindelijk ontvingen de hoofden bij feesten dikwijls geschenken, meerendeels uit levensmiddelen bestaande. Op hunne dienstreizen werden zij door de bevolking gehuisvest en gevoed. In Cheribon werd in 1863 een einde gemaakt aan het misbruik van het opvorderen van vrouwen uit de dessa, om zonder eenige betaling bij de hoofden rijst te stampen(††). ‘De op-

(*) *Ind. Stbl.*, 1866, n°. 13.

(†) Zie boven, blz. 374.

(§) Van Deventer, *Bijdragen tot de kennis van het land l. stelsel.* II, blz. 243.

(**) *Midji*-diensten strekken tot staatsie. *Rayats* of *rahayats*, d.i. wanneer een zeker aantal huisgezinnen zich onder die benaming verbinden aan den dienst van iemand uit den bevoorrechten stand, om *tegen belooning* zijne velden te bewerken en zijn padi te snijden; doch *zonder belooning* zijn vee te onderhouden, voor hem te jagen, te visschen, hout te kappen en alle benoodigdheden bij feesten en materialen voor zijne woning op te brengen (zie *Kol. Versl.*, 1870, blz. 47).
In het *Kol. Versl.* 1863 werd voor het eerst van de *Midji*-diensten gewag gemaakt als bestaande in Madioen en zijnde ‘*elders onbekend*’. Zoo weinig was men op de hoogte, dat in het *Kol. Versl.* 1865 daarvan wederom gesproken wordt, als zijnde ook in andere gewesten in zwang. Ook deelde het *Kol. Versl.* 1863 mede, dat die diensten in Madioen waren afgeschaft, terwijl uit het *Kol. Versl.* 1865 blijkt, dat zij in dat jaar overal nog bestonden.

(††) *Kol. Versl.*, 1863, blz. 23.

heffing van deze tot zooveel misbruik leidende diensten is in mijn oog eene zaak van hooge urgentie, van wel begrepen staatsbelang', schreef de meergenoemde resident van Soerabaja, de Heer Van Rees(*).

Bij de bovenvermelde voorschriften aan de hoofden van gewestelijk bestuur had men de diensten ten behoeve van de inlandsche hoofden wel niet geheel onbesproken gelaten, maar overigens besloten die te laten in den vorigen toestand, omdat het bekend was, dat het opperbestuur in Nederland in overweging had genomen, om *al* die gedwongen diensten in eens af te schaffen tegen eene verhooging van de bezoldiging der hoofden. En in Indië zelf waren daarvoor voorbereidende maatregelen genomen. De Heer O. van Rees, toen lid van den raad van Indië, was met eene zending belast naar de binnenlanden, en door hem werden in overleg met de regenten de grondslagen gelegd van eene zoo diep ingrijpende, doch voor de toekomst zoo heilzame hervorming. Inkrimping dier diensten was niet wenschelijk. Van een dergelijken halven maatregel was geen heil te verwachten. 'Zoolang zij (de hoofden)', had de Heer Van Rees, als resident van Soerabaja, verklaard, 'zoolang zij bevoegd zijn, één enkel man tot eigen gerief en voordeel of voor zaken, niet strekkende tot algemeen nut, op te roepen, blijft de contrôle met de beschikbare middelen onmogelijk'(†).

Door den tact en het beleid van den Heer Van Rees gelukte het, de meest mogelijke overeenstemming te verkrijgen met de hoofden, die nu voor het gemis van heerendiensten en gedwongen leveringen eene hoogere bezoldiging zouden erlangen. Ook het hoogste regeeringscollege in Nederlandsch Indië, de raad van Indië(§), juichte het denkbeeld van het opperbestuur toe. 'Eerst dan', zoo luidde het advies van den raad, 'wanneer de bevolking weet, dat aan hare hoofden ten eenemale de bevoegdheid is ontzegd, om tot eigen gerief en voordeel te beschikken over haren arbeid en hare goederen, zal de bevolking zelve leeren, dat zij niet langer blijft *la gent taillable et corvéable à merci*'(**). En de raad van Indië, niet tevreden met zijne adhaesie te schenken aan het denkbeeld, bracht den Minister Fransen van de Putte de meest rechtmatige hulde voor den maatregel, op zijn initiatief genomen. 'Voorzeker kan aan den raad van Nederlandsch-Indië geen aangenamer taak worden opgelegd, dan de opdracht om te dienen van consideratie en advies over de wijze van uitvoering van een samen-

(*) Nota, als Bijlage bij de Mem. van Toel. van de Ind. begrooting van 1867 behoorende.

(†) Ibid.

(§) Reeds in 1863 had de Gouverneur-Generaal aan het opperbestuur medegedeeld, dat, naar de meening van den raad van Indië, 'geene verbetering in de inlandsche huishouding, geene bescherming der bevolking tegen de knevelarijen der hoofden mogelijk was zoo het lot van dezen, die inderdaad te beklagen en in geene deele te vreden kunnen zijn, niet verbeterd werd. Bescherming der bevolking tegen knevelarij is.... een dure plicht der regeering, en niet minder is zij gehouden te zorgen, dat aan de hoofden, door middel van wie zij gezag moet uitoefenen, geene gegronde redenen van ontevredenheid worden gegeven.' Mem. van Beant. op het Voorl. Versl. over de Ind. begr. voor 1867.

(**) Nota bovenvermeld, als Bijlage bij de Ind. begroot. van 1867 overgelegd.

stel van maatregelen, die ten doel hebben, om bij eene sedert lange jaren gewenschte hervorming van het inlandsch bestuur op Java en Madura de inlandsche bevolking te bevrijden van den willekeur en de daaruit voortvloeiende misbruiken, waaraan zij van de zijde van hare door of namens de regeering voorgestelde hoofden onderworpen was.

'Eere zij den Koning, die zoo mildelijk de onbekrompen hand opende, om een staat van zaken te doen ophouden, die streed met recht en billijkheid, en die zich daardoor eene zuil van erkentelijkheid gesticht heeft in de harten Zijner Majesteits inheemsche onderdanen hier te lande.

"Dank zij den Minister van Koloniën toegebracht voor zijne volhardende pogingen in deze gewichtige aangelegenheid, waardoor ook zijn naam tot bij het nageslacht in zegening zal blijven"(*).

Bij ordonnantie aan den Gouverneur-Generaal van 5 Januari 1866(†) werd voor geheel Java en Madura - met uitzondering "voor 's hands" van de Preanger-Regentschappen - afgeschaft: het ambtelijk landbezit van alle inlandsche hoofden en ambtenaren; het vorderen van gedwongen persoonlijke diensten, betaald of onbetaald, van de bevolking (voor de dessahoofden werd van beide eene uitzondering gemaakt), en het vorderen van gedwongene leveringen, betaald of onbetaald, aan of ten behoeve van wien ook. Verder zou in de huisvesting van regenten en districtshoofden worden voorzien door het gouvernement, zonder eenige beschikking over den arbeid of de goederen der bevolking. Al deze afschaffingen zouden gepaard gaan met eene verhooging der bezoldiging van de hoofden.

Als gevolg hiervan werd dan ook in de Indische begrooting voor 1867 - de eerste, welke in de volksvertegenwoordiging zou behandeld worden - eene aanzienlijke verhooging van den post "tractementen der hoofden" gebracht.

Het beginsel, door de regeering gehuldigd, vond echter in de Tweede Kamer geen onverdeelden bijval. Dit kan geene verwondering verwekken, als men in het oog houdt, dat nog velen hier te lande, onbekend met den waren toestand in gindsche streken, de verplichte diensten, aan de hoofden te presteeren, als de *adat* beschouwden, waaraan, naar hunne meening, de bevolking gehecht was, en uit de afschaffing waarvan zij eene vermindering van invloed dier hoofden op de bevolking vreesden. Die hoofden toch waren en zijn nog de schakels, die het Nederlandsch bestuur verbinden aan het inlandsche. Toch waren er toen reeds onderscheidene leden, die met kracht en talent de regeering in haar streven, om de bevolking van dien druk te bevrijden, steunden.

Doch vóórdat de begrooting in behandeling kwam, trad het ministerie af ten gevolge van de intrekking der zoogenaamde cultuurwet, en nam een kabinet van de tegenovergestelde politieke richting de teugels van het bewind in handen. De nieuwe Minister van Koloniën was nu Mr.

(*) *Tijdschrift van Nederl.-Indië*, 1867, I, blz. 48.

(†) *Ind. Stbl.* n°. 3.

P. Mijer, die niet alleen zich haastte de begrooting te wijzigen bij de memorie van beantwoording, maar ook onmiddellijk last gaf om terug te keeren op den pas ingeslagen weg. De ordonnantie van 5 Januari 1866 werd geschorst door de ordonnantie van 19 November van hetzelfde jaar(*), waarvan de considerans zegt, dat bij de Indische begrooting voor 1867 geene gelden waren aangewezen, waaruit de verhoogingen der bezoldigingen zouden kunnen worden gevonden, en dat dientengevolge "in afwachting van nadere bevelen van het Opperbestuur *voorloopig*" de gezegde ordonnantie werd geschorst.

Op de Indische begrooting waren geene gelden aangewezen voor de tractementsverhoogingen! alsof de Minister Mijer ze er niet had uitgelicht, om de uitvoering van den maatregel onmogelijk te maken!

"In afwachting van nadere bevelen van het Opperbestuur" en "voorloopig", dat zeide men in 1866, en wij schrijven nu reeds 1879, zonder dat de regeering de belofte van "nadere bevelen" te zullen geven, is nagekomen, noch dat in het "voorloopige" der schorsing eenige andere verandering is gekomen dan door eene transactie, die geen waarborgen heeft gegeven tegen misbruik, zooals wij straks zullen zien.

In verband met de schorsing van de ordonnantie van 5 Januari 1866 werd ook de ordonnantie van 15 Februari van hetzelfde jaar, betrekkelijk de grondslagen eener regeling van de gouvernements-heerendiensten, bij ordonnantie van 25 November 1866(†) geschorst, wegens het nauw verband tusschen beide aangelegenheden.

Bij de schriftelijke gedachtenwisseling met de beide takken der wetgevende macht deelde de Minister o.a. mede eene depêche van den Gouverneur-Generaal van den 13^{den} Maart 1866 over de verkiezing en het ontslag van de dorpshoofden, waarin ten opzichte van het denkbeeld eener periodieke aftreding dier hoofden werd gezegd, dat die "nieuwigheid" werd ontraden, die de dorpsbesturen van het Nederlandsch bestuur zou vervreemden, "juist op een oogenblik, dat op die gehechtheid zoo grooten prijs moet worden gesteld, *als tegenwicht tegen de ontevredenheid*, *die de onlangs ten hunnen aanzien genomen maatregelen bij de algemeene inlandsche hoofden ongetwijfeld verwekken moeten*"(§).

Hieruit bleek dus, dat er, zoo al niet bij den raad van Indië, dan toch bij den Landvoogd een revirement had plaats gehad, dat te meer bevreemding moest wekken na de warme ontboezeming, die wij zoo even mededeelden. Of hiervan opheldering is gegeven, is ons onbekend.

Aan de Eerste Kamer verklaarde de Minister ten opzichte van de gouvernements-heerendiensten, dat eene algeheele intrekking daarvan, hoezeer "in beginsel zeker door iedereen gewenscht", vooralsnog niet

(*) *Ind. Stbl.*, n°. 130.

(†) *Ind. Stbl.*, n°. 131.

(§) Mem. v. beantw. Ind. begr., 1867.

zou zijn overeen te brengen ‘met de diep ingewortelde toestanden en gebruiken in Nederlandsch Indië, maar bovendien niet strooken (zou) met de voorschriften van art. 57 van het regeerings-reglement, *waar immers, en zeer terecht*, *slechts trapswijze*, *behoedzame vermindering der persoonlijke diensten werd gevorderd*’.

Ten opzichte van de intrekking der ordonnantie van 5 Januari. 1866 (afschaffing der diensten ten behoeve van de inlandsche hoofden) verklaarde hij o.a., dat het thans de zaak der regeering zou zijn, ‘te overwegen op welke wijze de nadere tusschenkomst der wetgevende macht behoort te worden ingeroepen’.

Dat ook bij de openbare beraadslaging der Indische begrooting de genomen maatregelen der intrekking van de bovenvermelde ordonnantiën krachtig werden bestreden, behoeft geen betoog. Eene uitvoerige mededeeling daarvan zou slechts tot noodelooze overschrijding van de grenzen van ons opstel leiden. Alleen merken wij hierbij op, dat niet minder dan vier motiën van orde werden voorgesteld, die allen echter werden verworpen. Die motiën waren 1°. van den Heer Keuchenius: ‘de kamer, van oordeel zijnde, dat de vermindering en eindelijk afschaffing der heerendiensten aan den Gouverneur-Generaal behooren te worden overgelaten, gaat over tot de orde van den dag’; 2°. van den Heer Van Swieten: ‘de kamer, van oordeel dat de vervanging van de heerendiensten door invoering of verhooging van belasting wenschelijk is, gaat over tot de orde van den dag’; 3°. van den Heer Thorbecke: ‘de Tweede Kamer van oordeel, dat afkoopbaarstelling van de gouvernements-heerendiensten evenzeer in het Nederlandsche belang, als in dat der inlandsche bevolking gevorderd wordt, en dat voorts ook alle gedwongen diensten aan de hoofden behooren op te houden, gaat over tot de orde van den dag’; 4°. van den Heer Van Heukelom: ‘de kamer, kennis genomen hebbende van de mededeelingen van den Minister van Kolonien, en van oordeel, dat in 's lands belang de uitvoering van het besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië van 5 Januari 1866 (Ind. Stbl., n°. 3), ook wat betreft het verbod tegen het vorderen van gedwongen diensten door ambtenaren en hoofden raadzaam is, gaat over tot de orde van den dag’. Deze laatste motie, hoewel evenals de vorigen verworpen, vereenigde de meeste stemmen op zich; zij werd slechts met eene meerderheid van drie stemmen verworpen (35 tegen 32 stemmen)(*).

Nauwelijks was de Indische begrooting door de wetgevende macht aangenomen, of de Heer Mijer vertrok als Gouverneur-Generaal naar Nederlandsch-Indië, het aan zijnen opvolger, den Heer Trakranen, overlatende - de maatregelen voor te stellen tot oplossing van het vraagstuk betreffende de diensten aan de hoofden. Inderdaad, er was peri-

(*) Zie de belangrijke discussie over de verhooging der tractementen van de inlandsche hoofden en over de heerendiensten, *Hand. der* 2de *Kamer*, zitting 1865-1866, blz. 897-933.

culum in mora; de intrekking der ordonnantie van 5 Januari 1866 was slechts voorloopig; er rustte dus eene verplichting op de regeering, om gevolg te geven aan de toezegging tot tractements-verhooging der inlandsche hoofden, en de Indische regeering drong op eene regeling van deze aangelegenheid door de wetgevende macht aan(*).

Inderdaad werd dan ook bij Koninklijke boodschap van 21 Februari 1867 een wetsontwerp ingediend bij de Tweede Kamer tot wijziging der pas vastgestelde Indische begrooting, waarvan de noodzakelijkheid gebleken was, 'in verband met eene beperking van de diensten door de inlandsche bevolking aan hare hoofden bewezen, en van het ambtelijk landbezit der hoofden'(†). In de memorie van toelichting zeide de regeering o.a.: 'De noodzakelijkheid tot betere bezoldiging der inlandsche hoofden en ambtenaren op Java en Madura in verband met hunne behoeften wordt sinds meer dan dertig jaren gevoeld, en het is zeker ook het verlangen der Staten-Generaal daaraan te gemoet te komen. Derhalve mag de regeering niet rusten eer zij op nieuw de gelegenheid hiertoe heeft geopend. Voortdurend uitstel mag immers ook geen rechtvaardiging vinden in verschil van gevoelens omtrent het al of niet wenschelijke, om aan de verbetering der bezoldiging te verbinden de afschaffing van *alle* diensten, waartoe de bevolking tot nog toe jegens hare hoofden wordt verplicht. Maar het uitstel mag zelfs bedenkelijk heeten, nadat de tractements-verhooging nu eenmaal plechtig werd beloofd. Bedenkelijk voor de waardigheid van het gezag niet alleen, maar ook voor het behoud van den band, waardoor de inlandsche hoofden en ambtenaren zich gebonden gevoelen aan het Nederlandsch bestuur.'

Dat de bezoldigingen dier hoofden te laag waren, was niet te ontkennen, en wij zijn in het eerste gedeelte van ons opstel(§) in de gelegenheid geweest na te gaan, welke volgens de nota van den Heer Potter de gevolgen daarvan waren; maar deze had dan ook afschaffing dier diensten gepaard willen doen gaan met tractements-verhoogingen. Het ingediende wetsontwerp echter had 'het doel' - het is de qualificatie, die de regeering er zelve van gaf - 'het geoorloofde, immers door artikel 57 van het regeerings-reglement gewettigde dienstbetoon niet op eenmaal te doen ophouden, maar tractements-verhooging te doen gepaard gaan met eene verlichting van dienstbetoon'. Verder zou met de nu voorgestelde verhooging der bezoldiging van de hoofden samen gaan: 1°. opheffing van het apanage of ambtelijk landbezit, 'waarvoor geen wettige titel kan worden aangevoerd'; 2°. strenge handhaving van het verbod tegen het vorderen van gedwongen leveringen, betaald of onbetaald, van de bevolking, en tegen het vorderen van persoonlijke diensten buiten die, welke als geoorloofd zijn aan te merken;

(*) Zie *Kol. Versl.*, 1867, blz. 127.
(†) De aangehaalde woorden werden bij amendement in de considerans der wet gebracht.
(§) Zie boven blz. 292, volg.

terwijl eindelijk de regeering het bouwen, herstellen en onderhouden der woningen van de regenten en districtshoofden voor hare rekening zou nemen(*).

Het wetsontwerp had alzoo het karakter eener transactie. Tot eene algeheele afschaffing der persoonlijke diensten, door de inlandsche bevolking aan hare hoofden te presteeren, kon de regeering na hare houding bij de Indische begrooting niet besluiten, doch aan de andere zijde kon zij niet ontkennen, dat eene vermindering dier diensten noodzakelijk was. Zij stelde dus voor beperking dier diensten, gepaard met eene daarmede evenredige verhooging der bezoldiging van de hoofden. Maar heeft de regeering daarbij gedacht aan de waarschuwende stem van den voormaligen Resident van Soerabaja, die wij boven reeds vermeld hebben: 'Zoolang zij (de hoofden) bevoegd zijn een enkel man tot eigen gerief en voordeel, of voor zaken niet strekkende tot algemeen nut, op te roepen, blijft de contrôle met de beschikbare midden onmogelijk'(†)?

Het wetsontwerp werd door de wetgevende macht aangenomen(§). De regeering hield haar woord. Bij ordonnantie van 26 September 1867(**) werden met intrekking der ordonnantiën van 5 Januari en 19 November 1866 het ambtelijk landbezit voor alle inlandsche hoofden, de dessahoofden uitgezonderd, afgeschaft, en het vorderen van de inlandsche bevolking van betaalde of onbetaalde leveringen, ten be-

(*) In de mem. v. beantw. zeide de regeering, dat zij behalve uit vrees voor het misnoegen der hoofden bij algeheele afschaffing der diensten, nog door een ander motief werd geleid, nl.: 'Met zeer enkele uitzonderingen wellicht, zijn de hoofden niet gewoon hun geld ter bestrijding van opkomende behoeften te bewaren; zij waren aan geene spaarzaamheid gewoon, daar steeds het middel voor de hand lag, om in hun levensonderhoud en huishouding kosteloos te voorzien, en het is dus verklaarbaar, dat de gelden, waarover zij de beschikking erlangden, aan feesten, geschenken en andere uitgaven van weelde werden besteed. Door hun nu plotseling elke kostelooze dienstprestatie te ontnemen, alvorens zij door beperking van dienstpersoneel aan meer eenvoudige huishouding zijn gewoon geraakt, zouden zij zelfs bij toekenning van ruimere tractements-verhooging in ongelegenheid kunnen geraken, hetgeen niet vrij van bedenking zou kunnen worden geacht.'
't Is duidelijk, dat de regeering het gevoelen van den directeur der cultures, in wiens handen de nota van den Hr. Potter ter fine van consideratie en advies was gesteld, had omhelsd, nl. 'dat de graad van beschaving der hoofden hen nog niet heeft geleerd, geld goed te besteden'. En hoe wederlegde de Hr. Potter deze opmerking? 'Dikwijls ziet men de onbeschaafde lieden hun geld nuttig besteden, terwijl de beschaafden hetzelve roekeloos verspillen. De tact om met geld goed omtegaan, heeft dus niets gemeens met den graad van beschaving van den bezitter; maar hoe dit ook zij, hebben de inlandsche hoofden nog niet geleerd geld goed te besteden, een groot deel der Europeesche ambtenaren verkeert in hetzelfde geval, en omdat genen nog niet hebben geleerd de tering naar de nering te zetten, zal men de bevolking toch wel niet prijs willen geven aan de spilzucht der hoofden. Dit immers is lijnrecht in strijd met art. 98 van het regeerings-reglement.' Zie de nota als bijlage van de mem. v. beantw. op het v. versl. der 1ste Kamer over het IXde hoofdst. (koloniën) der staatsbegr. voor 1865.

(†) Zie boven blz. 379.

(§) Wet van 6 Juli 1867 (Stbl., no. 66, en Ind. Stbl., 1867, no. 121). Zie de discussie over dit W.O. *Handel. der* 2de *Kamer*, zitt. 1866-1867, blz. 1106 volg.

(**) Ind. Stbl., no. 122.

hoeve van wien ook, uitdrukkelijk verboden, terwijl verder bepaald werd, dat van de inlanders, behalve voor den Staat en de inlandsche gemeenten, de dorpsbestuurders daaronder begrepen, geene andere of meerdere diensten, betaald of onbetaald, gevorderd konden worden, dan die ten behoeve van de huishouding der door of namens den Gouverneur-Generaal aangestelde inlandsche hoofden en ambtenaren uitdrukkelijk zijn aangewezen. Eindelijk zou in de huisvesting van inlandsche regenten en districtshoofden door en voor rekening van het gouvernement voorzien worden, zonder eenige beschikking over den arbeid der dienstplichtige bevolking of over hare goederen; andere inlandsche hoofden en ambtenaren zouden zelven in hunne huisvesting moeten voorzien zonder eenige bemoeiing van het gouvernement. Bij twee andere ordonnantiën, beide van dezelfde dagteekening als de zoo even vermelde, werd vooreerst het aantal van dienstplichtigen, waarover de regenten, districtshoofden en andere inlandsche ambtenaren konden beschikken, tot een vast cijfer bepaald(*), en ten andere werden zij, die in strijd met de beide voorgaande ordonnantiën handelden, beschouwd als zich schuldig te hebben gemaakt aan misdrijf van knevelarij, en werden zij gestraft: de hoofden en ambtenaren met dwangarbeid in den ketting voor den tijd van 5 tot 10 jaren, ter plaatse, waar het vonnis is gevallen, voorafgegaan door tentoonstelling, en de aan hen ondergeschikte personen met dwangarbeid buiten den ketting voor den tijd van 2 tot 5 jaren, eveneens ter plaatse, waar het vonnis is gevallen(†). Eindelijk werden bij besluit van den Gouverneur-Generaal van dezelfde dagteekening de verschillende jaarwedden vastgesteld, die de hoofden en ambtenaren ten gevolge van bovengenoemde regeling voortaan zouden genieten(§).

Hiermede was de transactie afgeloopen. Het wetsontwerp van 6 Juli 1867 was eene soort van wapenstilstand, gesloten tot tijd en wijle, dat de liberale partij ter harer tijd dien zou opzeggen, om een voorstel weder aan de orde te brengen, dat de Minister van Koloniën van hare richting, de Heer Fransen van de Putte, ten gevolge van de verandering van kabinet niet had kunnen doorzetten.

Intusschen was het er verre af, dat alle inlandsche hoofden met den nieuwen staat van zaken tevreden waren. ‘In enkele gewesten’, dus

(*) *Ind. Stbl.*, 1867, n°. 123. Van deze regeling waren de Preanger-Regentschappen ‘voor 's hands’ en de residentie Batavia ‘definitief’ uitgezonderd.
De regenten hebben recht op 40, de patih op 15, het districtshoofd op 12, de kliwon op 8, het onderdistrictshoofd op 6 heerendienstplichtigen, enz.
De categorie van inlandsche ambtenaren is zeer uitgestrekt; niet alleen toch de hoofddjakja en de djakja en hunne adjuncten, niet alleen de hoofdpanghoeloe's en de panghoeloe's, maar zelfs de ondercollecteur, de mantri's bij de suiker- of koffiecultuur of bij den zoutaanmaak, de koffie- en zoutpakhuismeester, ja, zelfs de vaccinateurs, de onderwijzers en de schrijvers hebben recht op een zeker aantal (van 12 tot 2) heerendienstplichtigen.

(†) *Ind. Stbl.*, 1867, n°. 124.

(§) *Ind. Stbl.*, n°. 125. Volgens het *Kolon. Versl.* 1867 (blz. 48) zou het dagelijksch aantal heerendienstplichtigen ten behoeve der inlandsche hoofden van 26925 vóór 1 October 1867 gedaald zijn tot 17272. In hoever echter dat laatste cijfer juist is, laten wij onbeslist.

lezen wij in het Koloniaal Verslag(*), 'hadden de hoofden den wensch te kennen gegeven naar vervanging van diensten door geld, hoofdzakelijk, naar het scheen, wegens het beperkend karakter der aanbevolen algemeene regels van de verstrekkingen van dienstplichtigen ten hunnen behoeve.' De merkwaardigste mededeeling was, dat nu reeds twee regenten, die van Lebak (in Bantam) en die van Kediri, *uit eigene beweging afstand deden van de hun toekomende dienstplichtigen*(†).

Volgens het getuigenis van het bovengenoemd Koloniaal Verslag waren, met uitzondering van Tagal, geene klachten over moeilijkheden van contrôle vernomen, en zou zelfs tengevolge der nieuwe regeling de bevolking zelve meer en meer 'het besef van tegenover hare hoofden een onafhankelijk en meer gewaarborgd standpunt te kunnen innemen dan vroeger', hebben verkregen(§). Of dit laatste niet meer dan een rhetorische figuur mag heeten, om de maatregelen van het vorig bewind te vergoelijken, laten wij liefst onbeslist. Wij zullen straks zien hoe de klachten over den druk volstrekt niet waren verminderd.

Doch keeren wij terug tot de gouvernements-heerendiensten.

Gelijk wij gezien hebben was de ordonnantie van 15 Februari 1866 ingetrokken, doch heerschten nog de voorschriften van 3 September 1864(**). Volgens het Koloniaal Verslag over 1867(††) werden de heerendiensten, zooals die toen geregeld waren, over 't algemeen genomen door de Indische autoriteiten niet bezwarend voor de bevolking beschouwd. Dit getuigenis gaven ook de koloniale verslagen van 1868 en 1870.

Doch weldra wijzigde zich het oordeel daarover. De Koloniale Verslagen van 1871 en 1872 gaven eene andere getuigenis. Het is waar, in 1870 waren de 5 jaren om, voor elke herziening voorgeschreven; doch de voorschriften, die nu bij besluit van 7 Juni 1870 werden gegeven(§§), waren met geringe wijzigingen, op één punt na, dezelfde als die van 1864. Zij bepaalden zich in overeenstemming met hun voorloopig karakter, 'met uitsluiting van fundamenteele wijzigingen', tot administratieve verminderingen, hoofdzakelijk door betere verdeeling der diensten en ook door afschaffing van enkele prestatiën - dus getuigt daarvan het Koloniaal Verslag van 1872(***). Doch juist daarom te meer moet het onze verwondering opwekken, dat de klachten over den druk meer en meer toenamen. 'In sommige residentiën en afdeelingen is de vordering van heerendiensten voor de bevolking zeer

(*) Blz. 48.
(†) Ibid. Later is gebleken, dat de districts-hoofden in Bantam een minder aantal diensten vorderden, dan hun was toegestaan (*Kol. Versl.*, 1873, blz. 94.)
(§) Ibid.
(**) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.*, n°. 1580.
(††) Blz. 67.
(§§) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.*, D. XI., n°. 2332.
(***) Blz. 64.

bezwarend geweest', zegt het Koloniaal Verslag van 1872(*). Van het regentschap Sumenap (Madura) werd in 1871 medegedeeld, dat vrijstellingen werden afgekocht voor eene vaste som, die aan de hoofden werd uitbetaald, zonder dat daarvoor vrijwilligers werden ingehuurd, zoodat de geheele druk neerkwam op den kleinen man(†). Van Pekalongan werd gezegd, dat de druk van grooten invloed was geweest op de verminderde welvaart(§). In Banjoewangie drukte het onderhoud van den grooten postweg van de hoofdplaats naar Badjoelmati, 'ten gevolge van de groote afstanden van dit werk tot de woonplaatsen der daarbij ingedeelde heerendienstplichtigen, en van de ongezondheid der streek, waarin die weg gelegen is', zwaar op de bevolking(**). Zoo was dus het oordeel over de toepassing der heerendiensten van lieverlede minder optimistisch geworden.

Wat den afstand van de woonplaats van den dienstplichtige tot de plaats, waar hij ten arbeid geroepen werd, betreft, inderdaad schijnen door sommige hoofden van gewestelijk bestuur, met voorbijgaan van de voorschriften, 'zonder volstrekte noodzakelijkheid heerendienstplichtigen op zoodanigen afstand van hunne woonplaatsen te werk gesteld te zijn, dat terugkeer op denzelfden dag naar huis geheel onmogelijk was'(††). Men zal zich herinneren, dat bij de ordonnantie van 15 Februari 1866 steeds de kortst mogelijke afstand moest worden in het oog gehouden(§§); bij de regeling van 7 Juni 1870 werd voorgeschreven, dat de duur van den arbeid 12 uren zou bedragen, daaronder begrepen de tijd voor het afleggen van den afstand tusschen de woning van den dienstplichtige en het werk, waarvoor hij opgeroepen werd, benevens de noodige rusttijd. In zoover bevat deze regeling eene verduidelijking van hetzelfde voorschrift in de voorschriften van 3 September 1864(***).

Doch op één punt bevatte het besluit van 1870 eene gewichtige wijziging. Immers, was bij het besluit van 1864 het beginsel gehuldigd, dat heerendienstplichtigheid rustte op het grondbezit, thans week men in zoover daarvan af, dat dat beginsel slechts gehandhaafd zou worden overal, waar niet door inheemsche gebruiken en instellingen een andere grondslag aangewezen werd, waarin dan ook *voorshands* geene verandering werd gebracht. Deze wijziging had plaats 'ten einde ook rekening te kunnen houden met den *feitelijken* toestand, welke met opzicht tot den

(*) Blz. 68.
(†) *Kol. Versl.,* 1871, Blz. 65. Dezelfde klacht wordt in het *Kol. Versl.*, 1874 (blz. 77) als in andere streken plaats vindende, geuit.
(§) Ibid.
(**) *Kol. Versl.*, 1872, blz. 63.
(††) *Kol. Versl.,* 1872, blz. 63.
(§§) Zie boven blz. 377, volg.
(***) Bij besluit van den G.-G. dd. 14 Juni 1872 werd voorgeschreven, dat de afstand zoo min mogelijk 3 palen of 2½ uur gaans mocht worden overschreden, tenzij met machtiging van den G.-G., en dat in geval van overnachting dubbele dienst in rekening zou worden gebracht. Zie *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.*, XII, n°. 2609.

grondslag van heerendienstplichtigheid niet alleen in de verschillende gewesten, maar dikwijls ook in de afdeelingen en andere onderdeelen van een en hetzelfde gewest, zeer sterk uiteenloopt'(*). In sommige gewesten bleek de heerendienstplichtigheid meer op den persoon te rusten(†).

Merkwaardig is hetgeen de Heer Van Vleuten in een bekend Gidsartikel(§) hierover schreef: 'Doch waar ik ook op Java geweest ben, nergens heb ik een *beginsel* in werking gezien..... In deze dessa toch rusten de heerendiensten alleen op de sawahbezitters, en helpen de tegal- en erfbezitters slechts mede bij zwaar werk (soenbang-soeroeng); in eene andere dessa rusten op de sawahbezitters alleen de dagelijksche, de bijzondere diensten, en nemen de bezitters van andere bouwgronden alleen deel aan de algemeene diensten; in deze dessa weder rusten alle diensten zoowel op de sawahbezitters (gogol) als op de niet-sawahbezitters (ke□ndon), doch komen de eerste tweemalen uit tegen de laatste éénmaal; in weder eene andere dessa zijn de niet-sawahbezitters van alle diensten finaal vrijgesteld, en worden die alle door de sawahbezitters alleen gepresteerd. Deze voorbeelden zijn nog te vermeerderen, maar waartoe? Ik geloof, dat zij voldoende zijn voor mijne bewering, dat er geen *beginsel* in werking is.

'..... Doch wat is nu die "*andere grondslag*". Ik weet het niet. Ook daar, waar de heerendienstplichtigheid afgescheiden is van het landbezit, mis ik voor eene regeling *iederen* grondslag. Hier toch zijn inwonende vrijgesteld, daar niet; hier deelt de werkbare zoon van eene weduwe in de heerendiensten, daar niet; hier treffen de heerendiensten ook de Hadji's, daar niet; hier zijn vreemdelingen gedurende een zeer korten, dáár voor zeer langen tijd vrij, enz. enz. Men ziet, dat ook hier iedere grondslag ontbreekt, en, zooals ik zooeven zeide, ook hier is de heerendienstplichtigheid afhankelijk van de oorzaken en invloeden, die ik daar opsomde.'

Wij hebben alle reden, om een volkomen vertrouwen te stellen in hetgeen de Heer Van Vleuten aanvoert; doch wat bewijzen zijne beschouwingen anders, dan dat in den historischen grondslag van de heerendienstplichtigheid verandering is gekomen door het Nederlandsch gouvernement? De heerendiensten moesten dienen, om in het tekort van arbeidersvermogen te voorzien, en nu stapte men met groote luchthartigheid en onverschilligheid over alle grondslagen heen, om maar zoovele heerendiensten te kunnen vorderen, als mogelijk was(**). De Indische

(*) *Kol. Versl.,* 1871, blz. 64.

(†) *De Gids*, 1872, Aug. N^r^., *Belasting in arbeid en belasting in geld*, blz. 213, volg.

(§) *Kol. versl.*, 1872, blz. 63.

(**) Hetzelfde vond plaats in Ceylon. Zie Verkerk Pistorius, die in zijn werk *Ceijlon* op blz. 28, na gezegd te hebben, dat daar de heerendiensten in *persoonlijke* diensten waren veranderd, erbij voegt: 'Hetzelfde heeft gaandeweg in onze bezittingen plaats gehad. Ook dáar is de verplichte arbeid sedert lang geene belasting op het grondbezit meer', enz.
Merkwaardig is 't, dat zelfs de Minister Rochussen niet heeft kunnen ontkennen, dat van den grondslag is afgeweken om over zooveel heerendiensten te kunnen beschikken, als slechts mogelijk was. In de zitting van 25 Nov. 1859 beriep hij zich op het getuigenis van den Heer De Bruijn en las van dezen eenen brief voor, waarin o.a. het volgende voorkomt:
'De cultuur- en andere heerendiensten zijn verdeeld onder de *gogols* (grondbezitters.) Bij die verdeeling mogen de *menoempangs* niet worden betrokken. De diensten rusten op den grond, en niet op het individu.'.....
'Dat is de toestand op het papier.'.....
'Maar hoe gaat het nu verder in het werkdadige met het verrichten van de verplichte diensten?'

regeering kon dat te eerder doen, omdat zij in het dessabestuur haren handlanger vond, zoodra ook die instelling haar oorspronkelijk karakter verloren had. En zeer terecht kon de Heer Van Vleuten zeggen: ‘De waarheid is dan ook, dat de heerendiensten worden opgelegd aan hen, die het dessahoofd goedvindt. Hij is het, die het beginsel uitmaakt; want daar de dessa door het gouvernement als een collectieve eenheid wordt beschouwd, en het hoofd als de representant er van, spreekt men slechts met *hem*, gelast men slechts *hem*, om te zorgen, dat er op dien en dien dag zooveel dienstplichtigen zijn, en laat men het aan *hem* over, om te waken, dat die er komen. Het gevolg daarvan is, dat in verschillende dessa's de heerendiensten verschillend zijn geregeld, afhankelijk van het zielental, de uitgestrektheid, het aantal en den afstand der tot de dessa behoorende gehuchten, den aard van het landbezit, den invloed en het gebruik of misbruik van het gezag van het dorpshoofd, enz. enz.’(*).

Wij maken hier tevens melding van de beslissing der regeering betrekkelijk de quaestie, of het beginsel, dat heerendienstplichtigheid op grondbezit rustte, ook toepasselijk was op de particuliere landerijen bewesten de rivier de Tjimanok? De Indische regeering gaf op die vraag een ontkennend antwoord, zich grondende op art. 26 van het ‘reglement omtrent de particuliere landen ten westen der rivier de Tjimanok’(†), daar het niet aanging, dat aan dit reglement door een later besluit, nl. dat van 3 September 1864, zou worden gederogeerd(§).

Herhaaldelijk maken de Koloniale Verslagen melding van afkoop of vervanging van heerendienstplicht. Wij achten 't van belang vooral daarop de aandacht te vestigen, omdat dergelijke feiten bewijs te meer opleveren voor de bewering, dat de inlandsche bevolking bereid zal gevonden worden in plaats van heerendienstplicht een matig aequi-

‘Wanneer die alle, met uitsluiting van de menoempangs, door de gogols moesten worden verricht, dan kwam er op Java nooit iets gereed of tot stand. *De hoofden zijn alzoo wel verplicht om menoempangs de heerendiensten mede te laten verrichten.*’
‘Er is derhalve geen Javaan, die geheel kan beschikken over zijnen tijd en over zijne handen. Allen zijn dienstplichtig. Zoodanig is de feitelijke toestand.’ (*Handl. der* 2de *kamer*, zitting 1859-1860, blz. 326. Vergel. de Waal, *Aanteek. op kolon. onderwerpen*, II, blz. 258, volg.)

(*) *De Gids* s. 1.

(†) *Ind. Stbl.*, 1836, no. 19.

(§) *Kol. Versl.*, 1872, blz. 64. In *het Kol. Versl.* 1870 was gezegd, dat de Ind. regeering zich had gegrond op art. 1 lit. *b.* Dit was blijkbaar eene drukfout.

valent op te brengen. Het Koloniaal Verslag van 1868 zegt dienaangaande het volgende(*):

'Afkoop of plaatsvervanging van heerendienst door minnelijke schikking der betrokkenen onderling vindt op Java en Madura *overal* plaats. Daarbij zijn vier gevallen op te merken. Vrijstelling kan verkregen worden:

1° door het geven van geld of geschenken aan de dessa-hoofden, hetgeen clandestine vrijstelling ten gevolge heeft(†);

2° door werkelijken afkoop bij de inlandsche hoofden, waarvan velen geld verkiezen boven den arbeid der heerendienstplichtigen;

3° door het stellen van plaatsvervangers, die door de dienstplichtigen zelve worden betaald;

4° door onderlinge overeenkomst van de dienstplichtigen eener dessa, die voor eenen bepaalden dienst zijn afgezonderd, om het werk te doen verrichten door vaste personen tegen genot eener geldelijke belooning; de bewerking hunner sawah's en andere voordeelen.

De plaatsvervanging onder 3° is voornamelijk in gebruik bij het transport van gouvernementsgoederen en reizigers, het onderhoud van wegen en bruggen, het transport van gevangenen, enz. De cotisatie in 4° heeft in den regel plaats voor het bezetten van wachthuizen, het snijden van gras voor de zoogenaamde regents- of negory-postpaarden, het oppassen en verzorgen dier paarden, het bewaken van 's lands gebouwen en het overbrengen van brieven.'

Zoo getuigt het Koloniaal Verslag van 1870(§): 'De afkoop geschiedt voor 20 à 30 cent per dag. Hier en daar wordt eene overeenkomst deswege voor een geheel jaar aangegaan'; en het Koloniaal Verslag van 1874(**): 'De *meeste* gegoede dessalieden laten zich bij voortduring volgens onderlinge schikking al of niet tegen betaling door hunne zoogenaamde rajats, boedjangs of orang menoempangs vervangen. De onderlinge afkoopgelden verschillen naar plaatselijke omstandigheden. In de Preanger-Regentschappen betaalde men 12^5 à 15 cents; in Probolingo en Bezoeki tot 60 cent per dag. Ook afkoop gedurende een geheel jaar komt bij voortduring voor. *In Bagalen wordt daarvoor van f* 22 *tot f* 33 *betaald.*' Soms werd ook de belooning gekweten in voedsel en huisvesting, zooals in de Preanger-Regentschappen(††). Ja, zelfs vinden wij in een ander Koloniaal Verslag, nl. van 1872(§§), dat in Keboemen (Bagalen) de plaatsvervanging veelal geschiedde tegen

(*) Blz. 48.
(†) En, omdat overal de meergegoeden zich dat kunnen veroorloven, komt de volle druk neer op den kleinen man. Zie, wat zoo even van Sumenap is gezegd. Verder gelieve men zich te herinneren, wat de Gener. Van den Bosch daarvan zeide. Zie ons I^{ste} gedeelte, blz. 281.
(§) Blz. 48.
(**) Blz. 77.
(††) *Kol. Versl.*, 1871, blz. 65.
(§§) Blz. 63.

afstand van het aandeel in de communale gronden. Dit laatste vooral is een zeer ongunstig teeken, omdat het in het sociale leven en in het bezitrecht der bevolking grijpt.

Intusschen verzuimde de regeering niet, middelen te beramen, om den druk der heerendiensten zooveel mogelijk te verminderen. Zoo werd het denkbeeld overwogen, om voor werken van algemeen nut, als: aanleg van wegen, het maken van bevloeiings- en afvoerkanalen, de veroordeelden tot dwangarbeid te gebruiken. De toenmalige directeur van binnenlandsch bestuur, de Heer Mr. Levyssohn Norman, gaf dit denkbeeld aan in eene circulaire aan de hoofden van gewestelijk bestuur. Immers, over de werkkrachten der dwangarbeiders kan de Staat vrijelijk beschikken, meende hij. En terecht mocht hij zeggen: 'Een kostbaar, doch tot nu toe weinig vruchtbaar kapitaal aan werkkracht zal op die wijze nuttig aangewend kunnen worden.' En ook de directeur van justitie scheen met dat denkbeeld ingenomen te zijn(*). Aan dat denkbeeld is dan ook gedeeltelijk uitvoering gegeven. Zoo werden o.a. te Batavia, Buitenzorg en elders dwangarbeiders gebruikt, niet alleen voor het begieten der wegen, voor het ophalen van asch en vuilnis, enz., maar ook voor het onderhoud der wegen 2de klasse en voor den aanleg van andere wegen; voor gelijkmaking van terreinen; voor militaire werken te Willem I; voor het slechten der vestingwerken te Soerabaja, enz. Voornamelijk werd van die werkkracht gebruik gemaakt in die streken, waar moeilijk of in het geheel geene vrije arbeiders te bekomen waren, of wel de vrije arbeid te duur was(†). Volgens de Koloniale Verslagen waren de uitkomsten van dien maatregel zeer bevredigend(§).

Doch door het gebruik maken van de werkkrachten der dwangarbeiders kan men slechts voor een klein gedeelte aan den druk der heerendiensten te gemoet komen, die in 1874 30 316 218 dagdiensten per jaar uitmaakten. En de klachten daarover namen toe. De bergdessa's - zeide men hier - hebben veel minder heerendiensten te verrichten dan de dessa's in de vlakten(**); ginds klaagde men over bezwaren, verbonden aan het onderhoud van den grooten postweg, bezwaren, ontleend aan terreinsgesteldheid of aan de moeilijkheid, om het zoogenaamd verhardings-materieel op groote afstanden zich aan te schaffen. Dan weder maakte de schaarschheid der bevolking den last nog drukkender. Eindelijk - *last not least* - werden de bezwaren vermeerderd door de onoordeelkundige toepassing door sommige hoofden van gewestelijk bestuur, ten gevolge waarvan dikwijls eene noodelooze verspilling van de krachten der bevolking plaats had voor werken van twijfelachtig nut of tot verfraaiing,

(*) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl., XII*, blz. 73, no. 2467. *Kol. Versl.*, 1872, bl. 63.

(†) *Kol. Versl.*, 1873, blz. 77. 'Het te werk stellen van dwangarbeiders aan openbare wegen werd meer algemeen in toepassing gebracht.' *Kol. Versl.*, 1874, blz. 144.

(§) *Kol Versl.*, 1873, blz. 144; *Kol. Versl.*, 1874, blz. 128.

(**) *Kol. Versl.*, 1875, blz. 80.

hetgeen te meer te veroordeelen was, omdat de inzichten der elkander opvolgende ambtenaren dikwijls zoo aanmerkelijk verschillen(*).

Wij gaan met stilzwijgen de wijzigingen, welke het besluit van 7 Juni 1870, betrekkelijk de laatste regeling der heerendiensten, onderging, voorbij(†). Doch op ééne wijziging, welke in 1874 plaats vond, moeten wij toch de aandacht vestigen. Zij betrof art. 5 lit. *b,* waarbij bepaald werd, dat ten behoeve van landswerken, welke naar de laatst aangenomen beginselen in vrijen arbeid moesten worden uitgevoerd, heerendiensten konden worden gevorderd, ingeval geene vrije arbeiders te verkrijgen waren. Deze bepaling werd bij besluit van 15 Januari 1874 afgeschaft(§), en het Koloniaal Verslag, ervan gewagende, zegt, dat de intrekking daarom te eer kon plaats vinden, omdat het gold 'eene bepaling, waarvan reeds in de laatste jaren geen gebruik behoefde te worden gemaakt, terwijl (dewijl?) de ondervinding geleerd had, dat waar zich een enkele maal aanleiding tot hare toepassing had voorgedaan, de moeilijkheid kon worden opgelost door de betaling van een eenigszins hooger arbeidersloon'(**).

Merkwaardige getuigenis, die zeer ernstig pleit voor de mogelijkheid, om de heerendiensten door vrijen arbeid te doen vervangen! Te eer wordt onze meening bevestigd, als wij in het Koloniaal Verslag van 1875 lezen: 'Over het algemeen was werkvolk genoeg te verkrijgen'(††), en in het Koloniaal Verslag van 1877: 'Op de meeste plaatsen konden vrije koelies in voldoend aantal worden verkregen'(§§), al is 't dan ook, dat daarbij gewezen wordt op hoogere loonen, ten gevolge der concurrentie met de particuliere industrie of bijzondere omstandigheden, terwijl ook hetgeen het Koloniaal Verslag van 1876 mededeelt niet van belang ontbloot is: 'Naarmate met de uitvoering van openbare werken meer stelselmatig wordt te werk gegaan, en tengevolge van het aansluiten der werkplannen minder storing door staking als anderszins te vreezen is, wordt door het uitzicht op vast werk, verloop van handwerkslieden voorkomen, en beginnen de klachten dienaangaande te verminderen'(***).

Met 1 Jauari 1876 waren weder de vijf jaren, gevorderd voor de herziening der voorschriften op de heerendiensten, verstreken. In den

(*) Ibid. 'Inzonderheid werd gewezen op de misbruiken, die in dit opzicht soms plaats hadden bij het aanleggen, het ophoogen en met steenen of graszoden beleggen van dijkjes langs de wegen, het graven of verbreeden en uitdiepen van goten en het gelijk maken of ophoogen van passar-terreinen.'

(†) Zie *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.,* XII, blz. 242 en 395. nn^{s}. 2515 en 2609; XIII, blz. 17, n°. 2654.

(§) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.,* XIII, blz. 183, n°. 2732.

(**) *Kol. Versl.*, 1874, blz. 75.

(††) *Kol. Versl.*, 1875, blz. 131.

(§§) *Kol. Versl.* 1877, blz. 142. Zie ook *Kol. Versl.* 1876, blz. 127.

(***) *Kol. Versl.*, 1876, blz. 127.

loop van het jaar 1875 waren, ‘teneinde eene grondige beslissing van het geheele onderwerp der personeele diensten voor te bereiden’, eenige vraagpunten aan de hoofden van gewestelijk bestuur voorgelegd, welke betrekking hadden op: *a*, de vast te stellen grondslagen eener heffing als aequivalent bij eventueele vermindering der heerendiensten; *b,* de definitieve vaststelling van een grondslag van heerendienstplicht, ter beslissing van de vraag, of die voortaan zou rusten uitsluitend op den persoon, dan wel, ook bij eene aanzienlijke vermindering van diensten, verband moest houden met het bezit van grond(*). Reeds in 1872 was, naar luid van het Koloniaal Verslag van dat jaar(†), het denkbeeld bij de Indische regeering in overweging, ‘om de bijzondere diensten, die de bevolking het meest in hare beschikking over den tijd belemmeren, af te schaffen tegen eene verhooging van inkomsten van den Staat als aequivalent voor de meerdere uitgaven, die het gevolg dier afschaffing zouden zijn’. De behandeling dier zaak hing echter samen - gelijk ook uit de samenkoppeling der beide vraagpunten bleek - met de vaststelling van den grondslag van den dienstplicht, en deze quaestie stond weder in nauw verband met het toenmaals nog niet afgeloopen onderzoek naar de rechten van de inlandsche bevolking op den grond van Java en Madura. De beslissing werd dus voorshands verschoven. Daar intusschen de tijd van de herziening drong, werden dezelfde voorschriften als die van 1870 bij besluit van 1 October 1875(§) weder vastgesteld. De herziening kon in dien staat van zaken niet anders zijn dan eene herhaling der oude voorschriften(**).

Inmiddels waren de rapporten der residenten op de hun gedane vraagpunten in den loop van 1877 ingekomen; doch wat zij bevatten over eene dergelijke gewichtige zaak - daarover zwijgt het Koloniaal Verslag. Zooveel weten wij echter, dat de directeur van binnenlandsch bestuur in de helft van 1875 bij de Indische regeering een ontwerp tot vaststelling der grondslagen van de heerendienstplichtigheid indiende(††). Het onderzoek betrekkelijk dit ontwerp leidde echter tot de conclusie, dat daarin weinig andere bepalingen zouden kunnen voorkomen, die niet reeds in de bestaande voorschriften hare plaats vonden. Daarbij kwam, dat eene andere overweging de Indische regeering bezig hield, nl. de vraag, of men niet dadelijk zou kunnen overgaan tot de afschaffing van alle heerendiensten op Java en Madura, welke niet geacht konden worden ten algemeenen nutte te strekken, en dat

(*) *Kol. Versl.*, 1875, blz. 80.
(†) Blz. 63.
(§) *Bijbl. t.h. Ind. Stbl.,* XIV, bl. 62, n°. 2879.
(**) *Kol. Versl.*, 1876, blz. 75. Die voorschriften werden in het Javaansch, Maleisch, Sunda'sch en Madureesch vertaald. Was dat voor de eerste maal, dat zij in de landstaal werden vertolkt?
(††) *Kol. Versl.*, 1876, blz. 75.

wel tegen een aequivalent in belasting van *f* 1, *f* 0.50 of *f* 0.25 per jaar, naar gelang de heerendienstplichtige gehouden was 52, 26-52 of 13-26 dagdiensten per jaar te verrichten. Vermoedelijk begreep men daaronder ook al personeele diensten aan de hoofden. Onder de heerendiensten ten algemeenen nutte werden door den directeur van binnenlandsch bestuur gebracht die voor den aanleg, het herstel en het onderhoud van wegen, met de daarop behoorende bruggen en duikers, van waterleidingen en dammen, alsmede voor het transport van gouvernementsgoederen en landsdienaren(*). Over de wijze van belastingheffing waren de gevoelens verdeeld. De Gouverneur-Generaal scheen over te hellen tot het advies van de drie laatste directeuren van binnenlandsch bestuur, om nl. opcenten te heffen op de landrente, de bedrijfsbelasting en de belasting op de vischvijvers; de raad van Indië daarentegen gaf de voorkeur aan de heffing van een hoofdgeld, onder den naam van *wangpantjèn*(†).

Hoe 't zij - inderdaad schijnt in April 1878 een daartoe strekkend voorstel door de Indische regeering aan het Opperbestuur te zijn ingediend. ‘Wel kon zij’, zegt het Koloniaal Verslag van dat jaar(§), ‘wegens de onvolledigheid der bij het departement van binnenlandsch bestuur ontvangene inlichtingen te (dier) zake nog niet in alle bijzonderheden opgeven, hoe zou zijn te voorzien in de werkzaamheden ten behoeve van het gouvernement, welke zij niet langer in heerendienst wilde laten verrichten, maar zij meende toch genoeg gegevens te bezitten voor eene beslissing nopens hoofdvragen, welke heerendiensten zouden zijn af te schaffen, en welke belastingen als aequivalent zouden worden geheven. De Indische regeering wenschte geene andere heerendiensten te bestendigen dan die voor den aanleg, het herstel en het onderhoud van wegen, bruggen, duikers, dijken, dammen, waterleidingen, mijlpalen en passarloodsen en die voor het bezetten der wachthuizen.’

Men ziet hieruit, dat het aantal zaken, die men toch nog door heerendiensten wilde doen verrichten, vrij aanzienlijk was, en dat hare opvatting van wat ten algemeene nutte strekte veel breeder was, dan die van den directeur van binnenlandsch bestuur. De verschuldigde dagdiensten zouden dan ook van 52 tot 42 per jaar verminderd worden. 't Is waar, zij verbond den maatregel aan de afschaffing van de pandjènsdiensten - m.a.w. met de personeele diensten aan de hoofden, die, gelijk wij straks zullen zien, daarvoor een tractements-verhooging zouden genieten. Doch, al was met dit laatste een groote stap op den goeden weg gedaan, toch meenen wij, dat de vermindering van tien dagdiensten per jaar ten behoeve van het gouvernement te onbeduidend is, om ernstig gemeend te zijn.

(*) *Kol. Versl.,* 1877, blz. 84.
(†) Ibidem.
(§) Blz. 83.

Wat het aequivalent betreft, de Indische regeering was teruggekomen van het denkbeeld, om opcenten te heffen op de landrente, de bedrijfsbelasting en de belasting op de vischvijvers, en zij stelde alsnu voor de heffing van een hoofdgeld à *f* 1, dat zij voldoende achtte, om niet alleen de tractementsverhooging der inlandsche hoofden, maar ook de meerdere uitgaven ter vervanging van de afgeschafte gouvernements-heerendiensten te bestrijden. De afschaffing van die diensten zou ingaan, zoodra het noodige in gereedheid was gebracht, om daarin op eene andere wijze te voorzien. De heffing der belasting en de afschaffing der personeele diensten aan de hoofden stelde zij voor, met 1 Januari 1879 te doen ingaan(*). Doch het Opperbestuur achtte dat tijdstip voor de invoering van eene hervorming, die zij eene diep ingrijpende noemde, niet geschikt, juist op een tijdstip, dat in Indië nieuwe belastingen werden ingevoerd. Het verband is niet duidelijk. Van meer gewicht was een ander argument, nl. dat nademaal het tijdstip vrij ver gevorderd was, en de zaak dus bij de Ind. begrooting zou moeten worden behandeld, het niet wenschelijk was, ook met het oog op de Eerste Kamer, over eene zaak van zooveel belang eene beslissing uit te lokken bij eene begrootingswet.

De bedoeling van den grijzen Minister van Koloniën, die toen aan het bewind was, den Heer Mr. P.P. van Bosse, was, de zaak aanhangig te maken bij eene afzonderlijke wet. De dood belette hem, uitvoering te geven aan zijne voornemens.

Het Koloniaal Verslag van 1878 is het laatste, dat tot dusver is uitgekomen, en wij moeten dus hier het geschiedkundig overzicht der gouvernements-heerendiensten op Java en Madura eindigen.

Wat de buitenbezittingen betreft: op de eilanden Ternate(†), Banda(§), Timor(**), Riouw(††), alsmede op Borneo's Westerafdeeling(§§), kunnen geene andere persoonlijke diensten worden gevorderd dan tot wering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar.

Op Benkoelen wordt evenals op Padang, waarover wij vroeger reeds spraken(***), eene belasting à *f* 2 per man en per jaar geheven(†††). Eveneens wordt in de hoofdplaats Palembang eene belasting geheven van *f* 3 per jaar, welke vrijstelling geeft van diensten voor den aanleg en het onderhoud van wegen en bruggen(§§§). Daarentegen werd

(*) *Kol. Versl.*, 1878, blz. 83 volg.

(†) *Ind. Stbl.*, 1866, n°. 41.

(§) *Ind. Stbl.*, 1866, n°. 42.

(**) *Ind. Stbl.*, 1866, n°. 68.

(††) *Ind. Stbl.*, 1867, n°. 1.

(§§) *Ind. Stbl.*, 1870, n°. 25.

(***) Zie boven blz. 375.

(†††) *Ind. Stbl.*, 1874, n°. 276. Aan deze belasting zijn de aldaar gevestigde vreemde Oosterlingen eveneens onderworpen.

(§§§) *Ind. Stbl.*, 1877, n°. 198.

het aequivalent in het district Soengsan, waarvan wij boven op blz. 375 melding maakten, ingetrokken, zoodat de bevolking aan dezelfde belasting in geld en arbeid onderworpen is als de overige bevolking van de residentie Palembang(*). De regeling der heerendiensten in de overige buitenbezittingen vindt men in de verschillende staatsbladen aan den voet dezer bladzijde vermeld(†).

Op één punt moeten wij de aandacht vestigen, nl. dat ons niet gebleken is, dat op de buitenbezittingen, waar de heerendiensten bestaan, het voorschrift van herziening om de vijf jaren schijnt te zijn toegegepast, niettegenstaande art. 57 van het regeerings-reglement in het algemeen - en niet in het bijzonder van Java en Madura spreekt. Verdienen de heerendiensten buiten Java en Madura minder belangstelling?

Ten slotte nog een enkel woord over de personeele diensten aan de hoofden (*pandjèns*).

Wij zagen boven(§), dat reeds in 1872 het denkbeeld bestond, om voor de gouvernements-heerendiensten een aequivalent te heffen; dat de pandjèns-diensten voor eene conversie in eene belasting in geld vatbaar zijn, ligt in den aard der zaak.

In strijd met de vergoelijkende verklaringen in 1868, dat de inlandsche bevolking tevreden was met de regeling dier diensten van 1867, namen de klachten over den druk meer en meer toe. Zoo verklaarde de Resident van Madura, dat in Pamakassan die diensten '*met zooveel onwil*' werden verricht, 'dat eene afschaffing hoogst wenschelijk werd geacht'(**). Zoo deelde de Resident van Bantam mede, dat de bevolking die diensten als '*de zwaarste*' beschouwde, omdat zij niet ten haren bate kwamen, en omdat zij niet op al de ingezetenen, maar op een bepaald aantal individuen rustten(††). Daarbij kwam, volgens den Resident van Rembang, 'de moeilijkheid, *zoo niet de onmogelijkheid*, om na te gaan of inlandsche hoofden ook meer pandjèns voor zich doen uitkomen dan hun wettig zijn toegekend'(§§). De voornaamste bezwaren waren vooreerst de groote afstanden, die de dienstplichtigen

(*) *Ind. Stbl.*, 1877 n°. 234.

(†) Voor Sumatra's westkust, met uitzondering van Padang, *Ind. Stbl.*, 1877 n°. 248.
Voor de Lampongs ibid., 1877 n°. 137 en 1878, n°. 136.
Voor Palembang, met uitzondering der hoofdplaats, ibid., 1878 n°. 33.
Voor Celebes, ibid., 1868, n°. 19.
Voor de Minahassa, ibid., 1870 n°. 85.
Voor Banka, ibid., 1868, n°. 78.
Voor Amboina, ibid., 1869, n°. 96.
Voor Billiton, ibid., 1878, n°. 180.
Het eenige gewest, waar nog geene regeling bestaat, is de Zuider- en Ooster-Afd. van Borneo.

(§) Blz. 393.

(**) *Kol. Versl.*, 1872, blz. 63.

(††) *Kol. Versl.*, 1873, blz. 94.

(§§) Ibidem.

hadden af te loopen voor de onbeduidendste diensten, welke zij ten behoeve der hoofden en ambtenaren hadden te verrichten; maar in de tweede plaats, ‘dat de bevolking daarvoor ten allen tijde moest uitkomen, ook wanneer haar dit in verband met haren eigen veldarbeid het minst schikt’(*). In zoover waren dus deze diensten drukkender dan de gouvernements-heerendiensten, dat hierbij zooveel mogelijk het oog gehouden werd op de voor de bevolking geschikte tijdstippen.

Afkoop was dan ook zeer veelvuldig. Op Madura b.v. was eene afkoop-som van *f* 0.75 per dag niet vreemd, ja, zelfs kochten meer gegoeden soms voor een geheel jaar af(†). Zelfs de inlandsche hoofden begonnen meer en meer in te zien, dat eene vergoeding in geld de voorkeur heeft boven een voortdurend gebruik maken van die diensten(§).

In 1872 was de Heer Fransen van de Putte weder als het hoofd van het departement van koloniën opgetreden. De algemeene onveiligheid op Java dwong hem tot den maatregel van de aanstelling van onderdistrictshoofden 2de klasse, aan wie een zeker aantal heerendienstplichtigen niet mocht worden onthouden. Vermeerdering van persoonlijke diensten zou daarvan dus het gevolg zijn.

Een zoodanige maatregel scheen vreemd van iemand, die in 1865 de hulde van het hoogste regeeringscollege in Indië wegens zijne plannen tot afschaffing der pandjèns had verworven, en lokte in de Tweede Kamer der Staten-Generaal een levendig debat uit. Zijne vrienden meenden, dat hij hen niet in de noodzakelijkheid mocht brengen, om te moeten kiezen tusschen hem en hunne beginselen. Een amendement, om den post uit de begrooting te lichten, werd echter verworpen, omdat men terugdeinsde voor de verantwoordelijkheid van niet behoorlijk zorg te hebben gedragen voor de veiligheid. Doch daarentegen werd een ander amendement aangenomen, waarbij een krediet van *f* 120,000 beschikbaar werd gesteld, om de diensten ten behoeve van de lagere inlandsche ambtenaren af te schaffen. Dientengevolge werden bij ordonnantie van 1 Maart 1874 aan de koffie- en zoutpakhuismeesters, aan de vaccinateurs, aan de onderwijzers en schrijvers geene heerendiensten meer verstrekt, terwijl aan de nieuwe onderdistrictshoofden 2de klasse vier dienstplichtigen werden toegekend(**).

(*) *Kolon. Versl.*, 1874, blz. 16. Zie boven blz. 390.

(†) *Kolon. Versl.*, 1873, blz. 94.

(§) Zie *Kolon. Versl.,* 1872, blz. 63: ‘Die bezwaren zouden verminderen, wanneer de verstrekking van heerendienstplichtigen aan de hoofden kon vervangen worden door eene vergoeding in geld, *waarmede velen zeer ingenomen zijn.*’ Zie ook *Kol. Versl.*, 1873, blz. 94: ‘In de Preanger-Regentschappen hadden de inlandsche hoofden *van meer dan eene zijde* te kennen gegeven, tegen geldelijke tegemoetkoming gaarne afstand te willen doen van hunne pandjènsdiensten.’ ‘..... Uit Probolingo wordt gezegd, dat de inlandsche hoofden met genoegen de diensten ten hunne behoeve zouden zien afschaffen, indien zij daarvoor behoorlijk wierden schadeloos gesteld.’

(**) *Ind. Stbl.,* 1874, no. 74.

Dat echter de Minister niet teruggekomen was van zijn denkbeeld, om de pandjènsdiensten af te schaffen, bleek weldra, toen hij den draad, dien hij in 1860 door zijne aftreding had moeten loslaten, weder opvatte. Zijn voornemen was, om die zaak bij afzonderlijke wet te regelen(*). De vertraagde inzending der daarop betrekkelijke voorstellen uit Indië deden hem toen besluiten, de afschaffing bij de Indische begrooting voor 1875 aan de beslissing der Staten-Generaal te onderwerpen. Doch nauwelijks had hij die begrooting in gereedheid gebracht, of de ministerieele crisis van 1874 noopte hem ten tweeden male af te treden. In het conservatief kabinet, dat nu aan de groene tafel ging zitten, kwam de Heer Mr. Baron Van Goltstein aan het hoofd van het departement van koloniën te staan. Deze achtte zich verplicht, den voor de tractementsverhooging der inlandsche hoofden uitgetrokken post, alsmede het bedrag van het hoofdgeld als aequivalent, onder de middelen opgenomen, uit de begrooting te lichten. Openhartig werden door den Minister de plannen van zijnen voorganger medegedeeld. Bij de kortheid des tijds - hij was den 27sten Aug. opgetreden - had hij de lijvige dossiers zelfs vluchtig niet kunnen doorlezen. Daarbij waren in de laatste jaren belangrijke nieuwe organisatiën in Indië ingevoerd, en een goed beleid eischte, eerst de werking dier maatregelen en beginselen na te gaan. Volgens hem was de quaestie door zijn voorganger nog niet genoegzaam onderzocht, en was zij niet zóó urgent, dat uitstel eener beslissing onmogelijk was. Eindelijk wilde hij geene afschaffing der pandjèns zonder gelijktijdige vermindering der diensten aan den lande.

Deze overwegingen werden door sommige der politieke vrienden van den afgetreden Minister Fransen van de Putte niet gewichtig genoeg beschouwd. Een amendement werd ingediend, om een bedrag van *f* 600000 op de begrooting te brengen, ten einde daaruit de tractementsverhooging der inlandsche hoofden en ambtenaren te bekostigen, met eene daarmee gepaard gaande afschaffing der diensten, terwijl het bedrag van het aequivalent later zou kunnen worden bepaald, bij eventueele aanneming van het amendement. Volgens dat voorstel zou het tractement van het hoofd of den ambtenaar, onverschillig welke zijn rang was, met *f* 30 per jaar voor ieder dienstplichtige, waarop hij recht heeft, worden verhoogd, zoodat bijv. een regent 40 × *f* 30 of *f* 1200, een districtshoofd 12 × *f* 30 of *f* 360, enz. meer zou bekomen.

Het amendement echter werd verworpen; men wilde den pas opgetreden Minister geene moeilijkheden in den weg leggen, te minder omdat hij niet onduidelijk te kennen gaf, dat hij eene gelijktijdige

(*) Volgens mededeeling van den Minister Van Goltstein in de Tweede Kamer had zijn voorganger aan den Gouv.-Gen. geschreven: 'Het zou mij aangenaam zijn, indien ik de resultaten van het ingesteld speciaal onderzoek en de noodige gegevens tijdig genoeg mocht ontvangen, om in de eerste helft van het jaar 1874 eene wel toegelichte wetsvoordracht te kunnen indienen tot afschaffing van de diensten bij al de inlandsche hoofden en ambtenaren.' *Hand. van de Tweede Kamer,* zitt. 1874/75, blz. 114.

regeling van de gouvernements-heerendiensten en de personeele diensten aan de hoofden beoogde.

Het laatste Koloniaal Verslag, nl. dat van 1878, maakte melding - wij deelden het boven reeds mede - van het voornemen der Ind. regeering, om te beginnen met 1 Januari 1879 alle heerendiensten, welke niet strekten ten algemeenen nutte - en dus ook de pandjēnsdiensten - af te schaffen tegen een aequivalent van *f* 1, terwijl zij aan de inlandsche hoofden en ambtenaren eene verhooging van *f* 5 voor iederen dienstplichtige per jaar wilde toekennen.

Vergissen wij ons niet, dan is het bedrag van *f* 5 voor *alle* hoofden te hoog. Er zal wellicht onderscheid moeten worden gemaakt in den rang van het betrokken hoofd.

Wat het aequivalent betreft, de Indische regeering achtte het voldoende, niet alleen om de tractementsverhooging te bestrijden, maar ook voor de voorziening in de af te schaffen gouvernements-heerendiensten. Doch gelijk wij boven reeds aanteekenden, de Minister Van Bosse vond bezwaar, die zaak in dat tijdsgewricht en bij eene begrootingswet aanhangig te maken. Zijn onverwacht verscheiden liet ook deze quaestie onbeslist.

Wij kunnen ons geschiedkundig overzicht niet besluiten, zonder nog met een enkel woord onze gedachten over de heerendiensten en hunne afschaffing mede te deelen.

Niemand zal kunnen tegenspreken, dat de heerendiensten eene voortdurende kwelling zijn voor de bevolking en eene zeer groote verspilling van werkkrachten. Daarvoor heeft men slechts het oordeel te raadplegen niet alleen van allen, die in Indië een groot deel van hun leven hebben doorgebracht, maar ook van de hoofden van gewestelijk bestuur. Wij verwijzen daarvoor naar de mededeelingen, die wij uit de Koloniale Verslagen hebben geput(*). En als men nu daarbij in het oog houdt, dat de regeering niet licht een ongunstig oordeel in hare officieele verslagen velt, dan meenen wij, dat men gerust kan aannemen, dat de druk der heerendiensten voor de bevolking alles behalve gering is. Dit geldt niet alleen van de gouvernements-heerendiensten, maar ook - en niet het minste - van de pandjènsdiensten. 't Is waar, er wordt beweerd, dat de eerstgenoemden hierom gunstig afsteken bij die, welke de bevolking aan hare hoofden moet presteeren, omdat bij deze niet gelet kan worden op de voor de bevolking geschikte tijdstippen in het jaar, hetgeen bij gene wel plaats vindt(†); doch wij

(*) Zie o.a. blz. 387 en 391.

(†) 'In dit... opzicht onderscheiden zich deze diensten (de pandjèns) ongunstig van de heerendiensten aan wegen en bruggen, enz., waarvoor de bevolking opgeroepen wordt in die gedeelten van het jaar, waarin zij 't best van huis kan (nl. met het oog op eigen veldarbeid).' *Kol. Versl.*, 1874, blz. 76.

mogen toch vragen, of dat wel juist is? Kan men b.v., wanneer een bandjir den weg onbruikbaar gemaakt of een brug weggeslagen heeft, met het herstel wachten, totdat de oogst is binnengehaald, of totdat de velden bezaaid zijn? Moet het herstel niet met eenigen spoed geschieden, ten einde de stremming der communicatie niet te lang te laten bestaan? En zoo men al dergelijke spoedvereischende gevallen uitzondert, heeft men dan volkomene zekerheid, dat aan de voorschriften de hand wordt gehouden?

Telkens voor het verrichten van de verschillende heerendiensten opgeroepen, verliest de bevolking te veel tijd, dien zij aan eigen arbeid zou kunnen besteden. 't Is waar, er wordt gezegd, dat zij slechts 52 dagen dienst heeft te presteeren; maar ook hier vragen wij, welken waarborg heeft de bevolking, dat de heerendiensten binnen dit cijfer beperkt blijven? Zoo schreef o.a. de Resident van Soerabaja den 2^{den} April 1863 aan de regeering: 'Zelfs in Sidho-ardjo, de rijkst bevolkte afdeeling van gansch Java, moet gedurende vier tot vijf maanden van elk jaar voor alle diensten te zamen van de heerendienstplichtigen gevorderd worden *de opkomst eens om de twee dagen en somwijlen meer,* terwijl, om die krachtsinspanning mogelijk te maken, *alle* werkbare mannen tot persoonlijke diensten worden gedwongen, *onverschillig of zij al dan niet dienstplichtig zijn*'(*). Wie waarborgt, dat niet thans nog hetzelfde gevorderd wordt, zij 't dan ook in mindere mate? Bovendien, de Koloniale Verslagen ontveinzen het niet, dat door de heerendiensten eene groote verspilling van arbeid plaats heeft. 'Blijkens hunne jaarlijksche rapporten', zegt o.a. het Koloniaal Verslag van 1874(†), 'zijn de hoofden van gewestelijk bestuur *algemeen* van oordeel, dat de heerendiensten, hoewel tegenwoordig bij vroeger vergeleken zeer verminderd, steeds in meerdere of mindere mate ongunstig terug werken op de volkswelvaart, en dat daarbij eene verspilling van arbeid plaats, heeft, waarin door beter toezicht slechts gedeeltelijk kan worden voorzien.'

Maar er is meer. Vooreerst, er is steeds beweerd, dat heerendiensten zijn eene *belasting* in arbeid(§); maar dan mag men vragen, of het niet in strijd is met alle begrippen van recht en billijkheid, dat de belastingschuldige, ten gevolge van de onbestemdheid van den aard en den omvang der heerendiensten, nooit met zekerheid weet, of hij niet meer opbrengt, dan van hem wettig mag gevorderd worden. Beschouwt men echter de heerendiensten als eene prestatie, eene voorwaarde of een tribuut, verbonden aan het recht van grondbezit, welnu, dan geldt hetzelfde bezwaar, dat bij de onzekerheid van aard en omvang de

(*) Van Deventer, *Bijdr. tot de kennis van het land. stelsel op Java*, II blz. 243.
(†) Blz. 76.
(§) 'Ik stel op den voorgrond', zegt de Heer De Waal (*Aant. op kol. onderw.* II 373), 'dat heerendienst is *een in arbeid opgebrachte belasting.*'

prestatieplichtige nooit weet, of hij niet meer verplichtingen presteert, dan waartoe hij verplicht is.

In de tweede plaats, de heerendiensten geven aanleiding tot willekeur. Wel wordt in art. 55 van het regeerings-reglement gezegd: 'De bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur *van wien ook* is een der gewichtigste plichten van den Gouverneur-Generaal'; wel wordt aan de hoofden van gewestelijk bestuur in art. 30 van hunne instructie(*) de zorg opgedragen, 'dat de persoonlijke diensten... in billijkheid en met onpartijdigheid over de bevolking worden verdeeld, en dat geen nieuwe of meerdere persoonlijke diensten gevorderd worden, dan tot dusver gebruikelijk en gewettigd is, en niet strijdig bevonden wordt met reeds uitgevaardigde voorschriften'; wel wordt dezelfde zorg aan de regenten en districtshoofden bij hunne instructiën opgedragen, doch hoe is contrôle mogelijk? Hoe kan de Indische regeering vorderen, dat de inlandsche hoofden zich van willekeur onthouden ten opzichte van hunne pandjèns, als dezen zien, hoe door Nederlandsche ambtenaren geduld wordt, dat van de bevolking voor cultuur- en heerendiensten meer wordt gevorderd, dan waartoe zij strikt verplicht zijn? De oproeping der dienstplichtigen *moet* worden overgelaten aan de dessahoofden(†). Kan men van dezen, afhankelijk als zij zijn, eenige zelfstandigheid tegenover hunne eigene hoofden en tegenover het Nederlandsch gouvernement vorderen? Hoe kunnen onze ambtenaren toezien? De ondergeschikten, de controleurs van binnenlandsch bestuur, die meer in het bijzonder moeten toezien, kennen dikwijls hunne afdeeling nauwelijks, of zij worden verplaatst. Zij hebben geen tijd gehad, zich vertrouwd te maken met de belangen der afdeeling, waarin zij geplaatst worden, of zij zien eene benoeming elders te gemoet. Die menigvuldige overplaatsingen der ambtenaren zijn een kanker in de Indische administratie(§). Bovendien, bewijst niet het aantal circulaires van de Indische regeering aan de hoofden van gewestelijk bestuur, waarbij aangedrongen wordt op scherper toezicht en vooral op grooter beleid, dan tot hiertoe bij het opleggen der diensten in vele streken geschiedt(**), dat zij zich bewust is, dat willekeur maar al te dikwijls plaats vindt?

Eindelijk oefenen de heerendiensten eenen zeer nadeeligen invloed uit op de inlandsche maatschappelijke instellingen. En hierbij hebben wij vooral op twee punten het oog:

(*) *Ind. Stbl.*, 1867, n°. 114.

(†) Zie boven blz. 389.

(§) Wij beroepen ons hiervoor o.a. op den Heer C.E. van Kesteren, *Hoe het in Indië gaat*, blz. 40, die ervan zegt: 'Het is een der grootste van de vele misbruiken, die in ons koloniaal bestuur te vinden zijn. Beschouw het alleen in verband met den plicht om den Inlander tegen willekeur te beschermen, en reeds daardoor is het onherroepelijk en streng veroordeeld', enz. Dr. Van Rijckevorsel noemde die overplaatsingen 'een der wonde plekken van ons bestuur'.

(**) Zie o.a. *Kol. Versl.,* 1872, blz. 63.

a. In vroegere tijden was het dorpsbestuur de natuurlijke vertegenwoordiging van de belangen der bevolking eener dessa, die door het dessahoofd werden beschermd. Sedert het cultuurstelsel werd ingevoerd, werd ook deze instelling bedorven. De regeering had de hulp noodig van de dessahoofden, die bij het cultuurstelsel geïnteresseerd werden in den vorm van cultuurprocenten. De betrekking kwam van lieverlede niet alleen in handen van ongeschikten, maar ook van menschen, die zich gewillig leenden om dwang uit te oefenen op de bevolking, en waar nog iemand gevonden werd, die zich verzette tegen al te grooten dwang, daar was straf zijn deel(*). De Koloniale Verslagen verbloemen dan ook geenszins het over 't algemeen slechte gehalte der dessahoofden, waarvan sommigen beschuldigd worden, met dieven en allerlei slecht volk te heulen. In den laatsten tijd heeft de regeering de periodieke aftreding - het eenige middel, waardoor de ingezetenen het in hunne macht hadden, zich van het ongeschikte hoofd te ontdoen - opgeheven. Zoolang dus cultuur- en heerendiensten blijven bestaan, al is 't in beperkter mate, zal het onmogelijk zijn, bij het dessabestuur meer zelfstandigheid aan te kweeken, omdat dan de regeering gevaar zou kunnen loopen, dat dessahoofden worden gekozen, die den moed zouden hebben, zich te verzetten tegen willekeurige eischen. In dat opzicht oefenen de heerendiensten eenen verderfelijken invloed uit op de dorpsinstellingen;

b. Doch zij werken bovendien nadeelig op de conversie van communaal en individueel grondbezit. Daar, waar de heerendienstplicht rust op het grondbezit, neemt men gaarne nieuwe ingezetenen op in de gemeenschap, en geeft hun zelfs aandeelen, ten einde den last der cultuur- en heerendiensten over meerderen te kunnen verdeelen. Niet alleen, dat de aandeelen al kleiner en kleiner worden - in sommige streken zijn zij tot 1/16 bouw ingekrompen en ‘zou men zich nog eenig grondverlies getroosten, als daardoor nieuwe werkkracht gewonnen kon worden’(†), waardoor dus het middel om in de levensbehoeften te voorzien geringer wordt - maar ook de conversie van die gemeenschapsgronden in individueel bezit wordt daardoor bemoeilijkt.

Het is inderdaad geene zucht tot philanthropie, geene ziekelijke ingenomenheid met de inlandsche bevolking, die ons dit oordeel in de pen geeft, maar wij meen en, dat èn het belang der administratie èn politiek beleid dringend eischen, dat de regeering inderdaad het oog gevestigd houdt op de eindelijke afschaffing der heerendiensten.

Immers, het *product* dier belasting in arbeid is niet van dien aard, dat hare bestendiging wenschelijk is.

Vooreerst mag men niet uit het oog verliezen, dat de gepresteerde arbeid over het algemeen zeer gering is. Door den tijd, die benoodigd is om den afstand af te leggen van de woning des dienstplichtigen tot

(*) Zie *Economist*, 1879, I. blz. 8 volg. Of. blz. 281 van ons eerste gedeelte.
(†) Zie Levyssohn Norman, *Rapport over de agrarische aangelegenheden*, blz. 52.

de plaats, waar hij arbeiden moet, en den tijd, dien hij behoeft om weder in zijne woning terug te keeren(*), schieten slechts weinige uren over, die hij arbeiden kan. Trekt daarvan nog af den tijd voor zijne voeding en voor rusten, en het aantal uren wordt nog meer ingekrompen. Juist omdat zoo weinig arbeid door hem gepresteerd wordt, moet steeds een groot aantal personen worden opgeroepen. Daardoor wordt het toezicht over den arbeid zeer moeilijk, zoodat velen, zonder dat het opgemerkt wordt door den opzichter van het werk, zich aan den arbeid kunnen onttrekken.

De Heer Hasselman heeft in zijne Beschouwingen over het cultuurstelsel ons eene beschrijving gegeven, hoe de dienstplichtige arbeidt. Zij verdient, juist omdat het de Heer Hasselman is, die ze ons geeft, hier eene plaats. 'Men begon', dus verhaalt hij, 'zich, ter werkplaats gekomen, door een scherm van groen loof tegen de zonnestralen te beschutten, en vervolgens den arbeid aanvangende, werd de grond met een gescherpt hout losgemaakt en met handen vol in een klein gevlochten mandje gedaan. Dit gevuld zijnde, werd het mandje door een werkman, die zich boven op den kant der leiding even comfortabel had ingericht, als zijn collega beneden op den bodem, aan een touwtje naar boven gehaald en geledigd, en zoo treuzelde men voort, dat het vermoeiend was om aan te zien. Wanneer men in tegenstelling van die wijze van werken of tijddooden, den Javaan bezig ziet om in zijn eigen belang rijstvelden te bewerken, dan hinderen hem de zonnestralen niet, en hij werkt met een lust, kracht en ijver, die elk denkbeeld van luiheid en indolentie doen vervallen, en ook bij hem ziet men dan de spreuk bevestigd: "geld verzoet den arbeid"'(†).

In de tweede plaats, en in nauw verband met het zoo even gemelde, staat de algemeene klacht over de traagheid en onverschilligheid, die door den dienstplichtige wordt aan den dag gelegd. In het Koloniaal Verslag van 1873 wordt gezegd: 'Omtrent den arbeid der heerendienstplichtigen hetzij met of zonder loon, naar mate het opkomen voor hen meer of minder bezwarend was... worden vele klachten vernomen... Voorts liet, behalve dat traagheid en onverschilligheid hun eigen waren, hunne opkomst zeer te wenschen over, vooral omstreeks den tijd, dat vele handen werden gevorderd voor het bebouwen der padivelden en het bewerken der suikerriettuinen'(§). In het Koloniaal Verslag van 1874(**) wordt dezelfde klacht geuit over hunne 'ongeregelde opkomst gevoegd bij hunne groote onverschilligheid, onwil

(*) Hij vertrekt te 6 ure van zijn huis, is te 8 ure op de plaats van het werk en aanvaardt de terugreize reeds te 4 ure, om te 6 ure tehuis te zijn.

(†) Aangehaald bij Pierson, *Kol. politiek,* blz. 340.

(§) Hier wordt dus een volledig démenti gegeven aan hetgeen in het Kol. Versl. 1874 wordt gezegd, dat nl. bij de gouvernements-heerendiensten gelet wordt op tijdstippen, dat de bevolking geen veldarbeid verrichtte. Zie boven blz. 399.

(**) Blz. 128.

en traagheid', waardoor 'de werkzaamheden zeer langzaam vorderden'. Dit getuigenis wordt bevestigd door den Heer Hasselman: 'Bij het uitvoeren van werken bij heerendienst ziet men het werkvolk meestal traag en loom.' Het Koloniaal Verslag van 1875(*) zegt o.a.: 'Hunne luiheid en onverschilligheid leidt soms tot zooveel vertraging, dat daardoor schade voor de werken ontstaat, *zoodat men berekent*, *dat het dikwijls financieel voordeeliger zou zijn geweest om vrije werklieden te bezigen.*' Dergelijke oordeelvellingen vindt men in de overige verslagen telkens terug. Zoo getuigt het Verslag over 1873(†): 'Door de uitvoerders van bouwwerken wordt eenparig verklaard, dat, op enkele gevallen na, de uitvoering van werken in vrijen arbeid, *ook uit een financieel oogpunt* de voorkeur verdient boven die in heerendienst. De verrichte arbeid van eenen vrijen koelie wordt gezegd gelijk te staan met die van 2 tot 3 heerendienstplichtigen. Wordt aan dezen, gelijk ook in het afgeloopen jaar meermalen gebeurde, eene tegemoetkoming voor voeding verleend, gewoonlijk de helft van het loon van eenen vrijen koelie bedragende, *dan springen de geldelijke nadeelen nog meer in het oog*'(§).

Kan men zich over dergelijke klachten verbazen? Immers elke gedwongen arbeid, van welken aard en onder welke hemelstreek ook, mist den prikkel, om goed te arbeiden. Beloond of niet beloond - altijd blijft de heerendienst dwangarbeid. De inlander heeft geen belang bij het werk, dat hij op hooger order moet verrichten; hij mist de noodige geschiktheid ertoe, en hij wordt niet of luttel betaald. Wat kan 't hem schelen, of het werk al dan niet tot stand komt en of het goed tot stand komt? Leg eenen dergelijken last op aan onze boeren en daglooners, en gij zult hetzelfde verschijnsel ontwaren. Maar zie denzelfden inlander, die onverschillig en loom zijne heerendienstplichtigheid verricht, zijn eigene padievelden bebouwen, die in het levensonderhoud van hem en zijn gezin moeten voorzien, of laat hem als vrijen koelie arbeiden, en gij zult een geheel ander individu aanschouwen. Onze mededeelingen uit de Koloniale Verslagen en het zoo even aangehaalde getuigenis van den Heer Hasselman bevestigen onze meening voldoende.

Zijn dus de onverschilligheid en het gemis aan belangstelling van den inlander al op zichzelf een kwaad, de omstandigheid, dat het onmogelijk is, de voor het gevorderde werk geschikte personen te doen uitkomen, maakt het euvel nog erger. Men behelpt zich met hen, die aan de beurt zijn, om den dienstplicht te verrichten. En zoo er nog iets is, waarover men zich te verwonderen heeft, dan is het, dat

(*) Blz. 131.
(†) Blz. 142.
(§) Zie ook *Kol. Versl.*, 1878, blz. 129: 'Voor werkzaamheden die eene zekere mate van verstandelijke inspanning of routine eischen, wordt de voorkeur gegeven aan vrije werklieden.'

bij zulk eene gebrekkige regeling, bij zooveel ellendige arbeidskracht nog zooveel tot stand is gekomen. Dit belet echter niet, dat over het algemeen het in heerendienstplicht tot stand gekomene ver beneden het middelmatige is. Een voortdurend onderhoud en herstel zijn ook daarvan het gevolg. 'Hetgeen door heerendienst wordt daargesteld', zegt de Heer Hasselman in zijn boven meer aangehaald werk(*), 'is dan ook in den regel hoogst gebrekkig en vordert een gestadig en kostbaar onderhoud zoowel aan arbeid als aan materialen. *Er gaat met deze wijze van werken eene groote waarde aan arbeid en materialen verloren.*'

Berekent men dus de waarde van den arbeid in heerendienst, dan zal men tot de slotsom komen, dat de op die wijze tot stand gekomen werken zeer duur en zeer kostbaar zijn.

Is heerendienstplichtigheid uit dat oogpunt beschouwd te veroordeelen - ook politiek beleid eischt ten dezen voorzieningen te nemen. Voornamelijk hebben wij hier het oog op de personeele diensten (pandjèns) aan de hoofden. Wij zagen het boven reeds, dat deze op de bevolking het zwaarste drukken(†). En hierbij mag men niet vergeten, dat de inlander het gouvernement beschuldigt, dat die diensten met zijne conniventie toegelaten worden(§). Vooral daarbij is contrôle ten eenen male onmogelijk, en zelfs de hoofden zijn niet in staat na te gaan, of zij van meer pandjèns gebruik maken, dan hun wettig toekomt. De bevolking stelt het Indische gouvernement aansprakelijk voor de willekeur en de knevelarijen, die zij moet ondervinden. Daardoor lijdt het prestige van het Nederlandsch gezag. Eindelijk vergete men niet, dat de opheffing dier diensten eenmaal plechtig aan de bevolking is toegezegd, en dat daaraan geen gevolg is gegeven.

Is uit het aangevoerde de afschaffing van al de heerendiensten wenschelijk, wordt daardoor de beschikking van tijd en arbeid aan den inlander verzekerd, ook van het standpunt der vrije ondernemingen door Europeesch kapitaal is de opheffing der heerendienstplichtigheid van het grootste belang. Immers, wordt nog bij het oproepen tot heerendienstplicht ten behoeve van het gouvernement taliter qualiter gelet op de voor de bevolking geschikte tijdstippen in het jaar, er wordt niet op gelet, of de ondernemer zijn werkvolk op een gegeven oogenblik derven kan. De ondernemer van een koffieland is bezig de vrucht te plukken, een prentah roept ook zijn volk uit zijnen tuin, en òf het werk staat stil, òf hij moet zich met een minder aantal werklieden vergenoegen. In beide opzichten lijdt hij nadeel.

Wordt de vrije beschikking van tijd en arbeid aan de bevolking gelaten, zij zal van lieverlede tot eene hoogere mate van welvaren

(*) Blz. 40.
(†) Blz. 396.
(§) Wij herinneren hier aan hetgeen de Hr. Potter zeide in zijne nota, die wij op blz. 293 van het eerste gedeelte van ons artikel hebben aangehaald.

geraken, waardoor ook het bedrag van hetgeen zij aan belasting opbrengt hooger worden kan.

Afschaffing der heerendiensten is alzoo wenschelijk. Alleen in tijd van nood, nl. tot wering van rampen van hooger hand en afwending van algemeen gevaar, zooals zulks voor de op blz. 395 genoemde buitenbezittingen is bepaald, moet de bevolking tot het verleenen van hulp kunnen worden opgeroepen. Ook de diensten ten behoeve der dessa's zouden moeten blijven bestaan. Hierover straks nader.

Is men het eens over de wenschelijkheid der opheffing van de heerendiensten, dan komt de vraag te pas, of daarbij dan gelden moet het beginsel van *afkoop*, of de invoering van een algemeen *hoofdgeld?*

Herhaaldelijk heeft men het denkbeeld geopperd, om de bevoegdheid te geven tot *afkoop* voor hen, die daartoe in staat zijn. Hiertegen bestaan groote bezwaren. Door ons is boven telkens erop gewezen, dat bij afkoop het dessahoofd het geld meestal opsteekt, zonder voor een vrijwilliger te zorgen, waardoor dus de druk in hooger mate nederkomt op hen, die niet kunnen afkoopen, omdat de prijs voor hen te hoog is(*). Het is onmogelijk, eene volledige contrôle uit te oefenen op die ambtenaren, die dan toch met de uitvoering van den maatregel belast worden. Bovendien loopt hij, die afgekocht heeft, gevaar van toch tot heerendienst verplicht te worden, als de nood dringt en het dessahoofd op een gegeven oogenblik geene vrije arbeiders genoeg bijeen kan krijgen.

Daartegenover staat het beginsel van eene algemeene belasting. Wij aarzelen niet, tot dezelfde conclusie te komen als de Heer Van Vleuten in het boven aangehaald Gidsartikel(†), nl. dat eene *conversie van de belasting in arbeid in eene belasting in geld* de eenige rationeele en radicale oplossing van het vraagstuk is. Niet alleen, dat de bevolking dan ééns voor altijd weet, waarmede zij aan hare verplichting voldoet, maar ook zullen knoeierijen en knevelarijen zoo niet onmogelijk, dan toch moeilijker worden. De inlander, die zijne belasting heeft betaald, kan zich dan met meer vrijmoedigheid bij het gezag beklagen, wanneer willekeur plaats heeft. Van het geld, dat op die wijze in 's lands kas vloeit, kan de staat vrije werklieden bekostigen, en ook voor het te verrichten werk geschikte werklieden kiezen. Eindelijk zal een tal van personen, die thans door conniventie van het dessahoofd van heerendienst-prestatie onwettig verschoond worden, dan in die belasting dragen, want ook hier zoude geen privilegie in het stuk van belasting geduld mogen worden.

Dat vrije arbeid schier overal mogelijk is, men heeft slechts de Koloniale Verslagen in te zien, om zich daarvan te overtuigen. ‘Over het algemeen was werkvolk genoeg te krijgen. Op sommige plaatsen

(*) De lezer gelieve zich hier het getuigenis van den Gener. Van den Bosch te herinneren. Zie boven blz. 281 van het eerste gedeelte van ons artikel.

(†) *De Gids*, 1872.

moesten echter hooge loonen betaald worden, tengevolge van de concurrentie der particuliere industrie' (Kol. Versl., 1876, blz. 131). 'Over gebrek aan werkvolk werd in 1875 niet geklaagd' (Kol. Versl., 1876, blz. 127). 'Op de meeste plaatsen konden vrije koelies in voldoend aantal worden verkregen. De loonen stegen hier en daar sterk tengevolge van bijzondere omstandigheden. In de afdeelingen van Passaroean en Bangil b.v. zijn sedert den aanleg van den spoorweg Soerabaja - Malang de arbeidsloonen 20 pCt. hooger geworden(*)..... Bepaalde klachten over storing in de werkzaamheden tengevolge van het gemis aan geschikte handwerkslieden werden niet vernomen' (Kol. Versl., 1877, blz. 142). 'Te Batavia werd, ten gevolge der groote behoefte aan arbeiders, bij de uitvoering der havenwerken te Tandjong-Priok, eenige moeilijkheid ondervonden in het verkrijgen van werkvolk voor andere werken. Van andere plaatsen werden omtrent gebrek aan werkvolk geene ernstige klachten vernomen' (Kol. Versl., 1878, blz. 129).

En waarom zouden b.v. de aanleg, het onderhoud en het herstel van wegen, bruggen, duikers, de bouw van wachthuizen, gevangenissen, schoollokalen niet voorwerpen kunnen zijn van openbare aanbestedingen? De Heer Van Vleuten althans meent, dat zulks zeer mogelijk is, en hij ontwikkelt dat denkbeeld zeer uitvoerig, wijzende o.a. op den weg van Batavia naar Buitenzorg, waarvan het onderhoud eveneens aanbesteed is. 'Hier zal het wat goedkooper, ginds wat duurder zijn; hier wat gemakkelijker, ginds met eenige moeilijkheid gepaard gaan; maar slagen zal men'(†).

Men zal tegen eene belasting in geld aanvoeren, dat daarmede de kosten van vrije werklieden niet zullen kunnen worden gedekt. Doch hier voeren wij ter verdediging van ons beginsel de Indische regeering zelve als getuige aan. Habemus reum confitentem. Boven hebben wij mededeeling gedaan van de voorstellen, door haar ingediend bij het Opperbestuur, om bij afschaffing van al de pandjèns en van een zeker aantal gouvernements-heerendiensten een aequivalent van *f* 1 (zegge één gulden) te heffen van elken dienstplichtige. Zij achtte zelfs dat bedrag voldoende, niet alleen om te voorzien in het gemis der af te schaffen gouvernements-heerendiensten, maar ook in de tractements-verhooging der hoofden.

Er zijn meerdere bezwaren, die wij voorzien, dat men tegen onze denkbeelden zal aanvoeren. Eene algeheele afschaffing ligt niet in de bedoeling van het regeerings-reglement, zal men zeggen. Indien dat zoo ware, dan zou dat reglement, indien de zaak het vorderde, op dat punt gewijzigd kunnen worden. Doch wij herinneren hier aan hetgeen de Heer Baud, de eigenlijke ontwerper en steller van het regeerings-reglement, heeft gezegd in zijne rede van 1 Augustus 1854: '*Het beginsel, in dit artikel*

(*) Ziedaar een bewijs, hoe de concurrentie en de wet der navraag heilzaam werken op de bepalingen van het loon.

(†) Van Vleuten, *De Gids,* 1872, bladz. 218.

nedergelegd, zorgt naar mijn inzien voor eene trapswijze vermindering *en vervolgens afschaffing van alle gewone heerendiensten*'[*]. Sedert 1854 heeft men trapswijze verminderd; de afschaffing kan, zonder eenig geweld te doen aan den geest en de bedoeling van art. 57, thans plaats vinden. Ook na Baud is van regeeringswege de mogelijkheid eener eindelijke afschaffing betoogd. Immers in 1862 was het 'de wensch, het streven' van het toenmalig kabinet, 'dat langzamerhand in Indië een toestand worde geboren en ontwikkeld, waardoor de belasting, welke door den inlander ten deele in arbeid wordt opgebracht, van hem in haar geheel in geld kunne worden geheven'[†].

Een ander bezwaar, dat gewoonlijk wordt aangevoerd tegen eene invoering eener belasting in geld in plaats der heerendiensten, is, dat de inlander geen geld bezit en geen geld kan opbrengen.

't Komt ons voor, dat ook daaromtrent de Koloniale Verslagen ons gerust stellen. Als wij toch lezen, dat afkoop veelal plaats heeft; dat zelfs in Bagalen daarvoor *f* 20 tot *f* 30 per jaar wordt betaald[§], dan meenen wij, dat ook het bezwaar, dat de inlandsche bevolking niet genegen of niet in staat zou zijn, een matig bedrag op te brengen, om daardoor van de voor haar zoo lastige heerendiensten bevrijd te worden, geheel weg valt. Bovendien heeft Generaal Van Swieten[**] in de zitting der 2de Kamer van 1 December 1865 medegedeeld, dat de bevolking van Malang aan den controleur *f* 25 's jaars per man heeft aangeboden, om vrij te zijn van heerendiensten. In eene andere streek van den Oosthoek van Java werden *f* 60, *f* 100, ja, zelfs *f* 150 aangeboden[††]. Zijn dat geene bewijzen, dat de inlander er geld voor over heeft, om van de heerendiensten af te komen? Doch wij hebben ook hier weder de Indische regeering tot bondgenoote, wanneer zij voorstellen indient tot invoering eener hoofdelijke belasting, met gedeeltelijke afschaffing van de heerendiensten ten behoeve van het gouvernement en met geheele afschaffing der pandjèns.

Eindelijk een laatste bezwaar, dat veelal zeer breed wordt uitgemeten. Men kan - beweert men - wel de afschaffing der heerendiensten decreteeren, doch zij zullen evenwel *blijven bestaan.* De zoogenaamde vrije arbeid is niet anders dan *humbug.* De hoofden hebben slechts een wenk te geven, de bevolking gehoorzaamt. Zij zal dan de belasting hebben betaald en toch gedwongen arbeid verrichten, en alzoo *tweemalen* aan dezelfde belasting onderworpen zijn.

't Is mogelijk, dat dergelijke gevallen in den beginne zich zullen voordoen, vooral als Nederlandsche ambtenaren van den ouden stempel,

(*) Zie boven blz. 370 en volg.
(†) De Waal. *Aanteek. op Kol. Onderw.*, II, blz. 261.
(§) Zie boven blz. 389, volg. en 397.
(**) Den Gener. Van Swieten komt de eer toe der regeling van den afkoop der heerendiensten in Padang, die door hem als Gouverneur van Sumatra's Westkust is tot stand gebracht. Zie boven blz. 375.
(††) De Waal. *Aanteek. op Kol. Onderw.*, II, blz. 274.

die de afschaffing der heerendiensten ongaarne zien, daartoe bedektelijk medewerken, ten einde later hoog op te geven, hoe slecht de maatregel werkt. Doch zou men in ernst kunnen aannemen, dat zulk een toestand van langen duur zal zijn? Zal de bevolking niet weldra geleerd hebben, haar eigen belang tegenover dergelijke willekeur te verdedigen? Vooral zal 't erop aankomen, dat het Nederlandsch gezag een scherp toezicht uitoefene op zijne eigene ambtenaren. Dezen moeten doordrongen zijn van de noodzakelijkheid van den maatregel, en voortdurend een geopend oog houden voor allerlei misbruiken en overtredingen der wet. Ambtenaren, van wie men ten dezen geene medewerking kan verwachten, moeten verwijderd worden, en de strengste straffen moeten hen treffen, die de misbruiken toelaten of zich daaraan schuldig maken.

Wij komen nog even terug op de vrees, die gekoesterd wordt, dat niet *overal* vrije arbeiders te vinden zullen zijn. Dat die vrees, blijkens de Koloniale Verslagen, ongegrond is, zagen wij boven reeds; doch voor het mogelijke geval, dat hier en daar voor een bepaald werk geschikt werkvolk ontbreekt, ten gevolge waarvan, bij afschaffing der heerendiensten, de regeering in eene moeilijke positie zou kunnen komen, zou daarin toch wel te voorzien zijn. Niet alleen door tewerkstelling van *veroordeelden* tot dwangarbeid(*), maar ook door de oprichting van eene brigade of een korps arbeiders, dat naar die streken zou kunnen worden gedirigeerd, waar inderdaad gebrek aan werkvolk bestaat. Hier verwijzen wij naar het werk des Heeren Verkerk Pistorius over Ceylon(†), waar men voor hetzelfde doel en om te voorzien in het gebrek aan geschikt werkvolk een *korps pionniers* bezit. ‘Deze vormen’, zegt de Schrijver, ‘een reeds tijdens den Kandyschen oorlog opgericht korps, voor het meerendeel van Tamilsche werklieden, die ter beschikking van den directeur der openbare werken en onder krijgstucht geplaatst, reeds van jongs af als korpskinderen in allerlei handwerken, zooals timmeren, metselen en smeden geoefend, tot den aanleg van wegen en bruggen worden gebezigd. Hun gansche regiment is thans een paar duizend man sterk, en de bataillons, waarin het ingedeeld is, staan onder oud-officieren voor de handhaving der tucht, en onder ingenieurs voor de uitvoering der werken. Ter opening van eenen nieuwen weg, of juister aanvankelijk tot den aanleg van bruggen (want op Ceylon is men van oordeel, dat eerst de bruggen geslagen en later de weg moet worden gemaakt) zendt men er een of meer bataillons heen, en voorziet op die wijze in de eerste behoefte aan werkvolk’, enz. De Heer Verkerk Pistorius noemt dit korps ‘een der nuttigste instellingen van het departement van openbare werken’, dat ook elders ‘tot voorbeeld mag worden gesteld’.

(*) Zie boven blz. 391.
(†) Blz. 57.

Wil men overgaan tot de conversie van de belasting *in arbeid* in eene belasting *in geld,* dan zal men o i. wèl doen, de belastingschuldigen in verschillende klassen te rangschikken; tot de laagste klasse moeten behooren de minst vermogenden, en dezen betalen het minimum; tot de hoogste klassen behooren de meest gegoeden, en voor hen bestaat een ander, een hooger cijfer van belasting-bedrag. Hoe hoog dat minimum en maximum, alsmede de tusschenliggende bedragen moeten zijn, beslisse de Indische regeering. De Heer Van Vleuten, de waarde van den heerendienst op *f* 0.35 stellende, vermenigvuldigt dat bedrag met 52 dagdiensten, en komt dan tot het cijfer van *f* 18.20.

Doch niet alleen eene verdeeling in klassen is wenschelijk, ook een verschillend bedrag, residentie-, afdeelings- en districts-wijze te stellen, zou noodzakelijk zijn; zelfs zou men wellicht voor sommige dessa's, waar de regeling der heerendiensten van de andere gemeente afwijkt, ook een ander cijfer kunnen vaststellen. Niet overal toch hebben die diensten evenveel waarde. Hier zal het minimum en maximum hooger *moeten* - ginds lager *kunnen* zijn. Men blijft dan ook met zulk een regeling in den geest van art. 57 van het regeerings-reglement, dat spreekt van eene regeling *in elk gewest*(*), en men blijft ook getrouw aan den actueelen toestand, zooals die geschetst wordt in het Eind-Résumé van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond op Java en Madura, blz. 69: ‘Er zijn dessa's, waar de dienstpraestatie niet gelijk is, en de aandeelhebbers verdeeld worden in klassen, die grooter of kleiner aandeelen bekomen, naarmate zij zwaardere of lichtere cultuur- en heerendiensten verrichten.’

Dat bij afschaffing der pandjèns-diensten de hoofden door tractementsverhooging schadeloos moeten worden gesteld, spreekt vanzelf. Over het bedrag spreken wij thans niet. Misschien is *f* 5 per dienstplichtige wel wat hoog; wellicht ware het goed, het bedrag in verband te brengen met den rang van het betrokken hoofd. Alleen ga de regeering ook hier met beleid en voorzichtigheid te werk. Evenals elk ander ambtenaar dringen die hoofden op eene ruimere tegemoetkoming aan, dan hun werkelijk in billijkheid zou toekomen. Men vergete b.v. niet, dat het aantal pandjènsdiensten, dat aan de regenten werd toegekend, bij de laatste regeling grooter was dan strict noodig is voor hunne huishouding en staatsie. En bij de vaststelling der verhoogde bezoldiging moet men in rekening nemen, dat de hoofden ook betrekkelijk groote kosten hebben te voldoen tot dagelijksche voeding hunner dienstplichtigen.

Gaat men over tot afschaffing der gouvernements-heerendiensten,

(*) Tegen het voorschrift der wet, dat van eene gewestelijke regeling spreekt, heeft men steeds gestreefd naar eene algemeene regeling. De Heer De Waal komt hiertegen terecht op. Zie zijne *Aant. op kol. onderw.*, II, 402: ‘De bureaucratische voorliefde voor algemeene verordeningen heeft zich daartegen gekant.’

met uitzondering van die ter wering van rampen van hooger hand en tot afwending van algemeen gevaar, dan blijven over de diensten ten behoeve der dessa's. Hunne afschaffing is onnoodig; zij zijn die, welke ook ten onzent in art. 192 en 193 der Gemeentewet zijn erkend. Het zal echter noodig zijn, dat zorgvuldig worde omschreven, welke diensten daaronder begrepen zijn en hoever zij zich uitstrekken. Er zijn gemeentewegen; daarin liggen duikers; er liggen daarop bruggen, die eveneens gemeentewerken zijn; er zijn waterleidingen, die geheel en al een gemeentelijk karakter hebben, al staan ze in verband met die eener naburige dessa. Doch er zijn ook wegen, die, ofschoon zij door dessa's gaan, het karakter hebben van staatswegen of heerbanen, en deze moeten blijven ten laste van den Staat. Al deze werken kunnen door persoonlijke diensten der dessagenooten aangelegd en onderhouden worden. Het dessabestuur is daarvoor onder scherp toezicht van districtshoofden, regenten en de hoofden van gewestelijk bestuur aansprakelijk.

Maar dan zal het ook wenschelijk zijn, dat het dessabestuur niet alleen door vrije verkiezing gekozen, maar dat het ook aan periodieke aftreding onderworpen worde. De dessabevolking moet zelve hare hoofden kunnen controleeren. Het toezicht van het Nederlandsch gezag bepale zich, om òf eene keuze te niet te doen, die b.v. door intriges verkregen is, òf het hoofd bij wanbestuur, ook vóór den tijd zijner aftreding, te ontslaan. Met den Heer Pierson zeggen wij: ‘Een der waarborgen tegen misbruik is gelegen in de periodieke aftreding en de vrije herkiezing dier besturen’[(*)].

Eindelijk blijven nog over de cultuurdiensten. Voor de suiker gaan wij een betere toekomst te gemoet, n.l. in het belang der bevolking, in zoover namelijk, dat de gedwongen aanplant jaarlijks vermindert - niet in het belang der suiker-cultuur zelve[(†)]. De arbeid aan de gouvernementskoffietuinen blijft voorshands bestendigd. Dat die arbeid niet minder eene voortdurende kwelling is voor de bevolking, al wordt hij taliter qualiter beloond, is niet tegen te spreken. Doch zoolang het gouvernement blijft vasthouden aan het beginsel, dat de Staat landbouwondernemer en exporteur moet zijn, zoolang het geen gevolg geeft aan het denkbeeld, dat ook door den raad van Indië is toegejuicht, om nl. die koffietuinen van lieverlede aan de particuliere nijverheid over te geven en zich tevreden te stellen met eene jaarlijksche pacht[(§)], zoolang zal daarin geene verandering komen. Toch, wat vroeger of wat later, zal men daartoe *moeten* komen. Reeds is men begonnen, de afgeschrevene tuinen of die, welke door de betrokkene dessa's moeilijk te bewerken zijn, aan de inlandsche nijverheid over te dragen (*merdikka*

(*) *Kolon. politiek*, blz. 35. Zie verder het oordeel van dien Schrijver op blz. 335, volg.
(†) Zie *Economist*, 1879, blz. 14 volg.
(§) Ibid., blz. 33 volg.

tuinen)[*]. Wel laat de regeling daarvan nog te wenschen over, doch de maatregel zelf schijnt een stap te zijn op den goeden weg.

Het jongste voorstel der Indische regeering, waarvan wij boven mededeeling hebben gedaan, strekte slechts tot *gedeeltelijke* afschaffing der heerendiensten. Tegen eenen dergelijken halven maatregel zouden wij groot bezwaar hebben, indien wij de mogelijkheid voorzagen van eene regeling *simul ac semel* van *al* de heerendiensten. Het is niet te ontkennen, dat bij inkrimping contrôle onmogelijk blijft, en niet genoeg kunnen wij herinneren aan hetgeen de Resident van Soerabaja, ten opzichte van de diensten ten behoeve der hoofden gewaarschuwd heeft, doch hetgeen ook volle waarde heeft ten opzichte van elke andere soort van heerendienst, dat, zoolang één enkel man voor heerendienst kan worden opgeroepen, contrôle met de beschikbare middelen onmogelijk is[†]. Voor eenen radicalen maatregel ontbreekt echter doorgaans de moed.

Kan men dus nog niet besluiten, om een einde te maken, simul ac semel, aan de beide soorten van heerendiensten; bestaat er voorshands bezwaar, om de gouvernements-heerendiensten op te heffen: dan toch hopen wij, dat men niet langer talme met de opheffing der pandjèns. Deze zaak heeft reeds te lang gehangen. Er is urgentie, want de opheffing is aan de bevolking plechtig toegezegd, en het Koninklijk woord moet ingelost worden!

De tegenwoordige Minister van Koloniën, de Heer O. van Rees, heeft èn als resident van Soerabaja, èn als lid van den raad van Indië, èn gedurende den korten tijd, dat hij lid was der Tweede Kamer, te vele bewijzen gegeven van zijne sympathie voor het beginsel der afschaffing van de pandjèns, dan dat wij ons niet zouden mogen vleien, dat hij als lid van het kabinet der liberale richting zijn antecedenten getrouw zal blijven, en met kracht zal willen medewerken tot de verwezenlijking van zijne denkbeelden en van het programma der liberale partij.

Den Haag, April 1879.

LENTING.

(*) Ibid., blz. 29.

(†) Zie boven, blz. 379.

Mengelwerk.

Nijvere spinnen.
(*Fragment uit een onuitgegeven tooneelspel.*)

(Op zichzelf treurige gebeurtenissen hebben in den laatsten tijd het Nederlandsch publiek gedwongen, de aandacht te vestigen op de gevaren, waaraan aandeelhouders en crediteuren van naamlooze vennootschappen blootgesteld zijn. Voor eerstgenoemden, wier belangen reeds benadeeld kunnen worden vóór de geboorte der vennootschap zelve, kan de behartigenswaardige les van voorzichtigheid niet genoeg worden herhaald; elke vorm mag daartoe gebezigd worden, en onder de bruikbare vormen heeft ook de aanschouwelijke recht van bestaan.
Deze overweging deed mij voor de volgende dramatische inkleeding van die gulden les in dit tijdschrift eene plaats verzoeken. De tooneelen zijn ontleend aan een tooneelstuk, dat eenige jaren geleden zoo te zeggen met één voet op de planken stond, doch sedert in portefeuille is gebleven. Men vergete bij het beoordeelen deze oorspronkelijke bestemming van het geschrevene niet. Op het tooneel moet, zoowel door den schrijver als door den schilder, kwistig met harde kleuren en sterke effecten gewerkt worden, om de gewenschte uitwerking te verkrijgen.)

Personen.

H a g g e r s, iemand, die zaken doet in het groot, } te 's-Gravenhage;
V i n c e n t, zijn kantoorbediende, } te 's-Gravenhage;
F r e d e r i k s, zaakwaarnemer, } te 's-Gravenhage;
Baron Van W i s s e l b u r g, particulier, } uit Utrecht;
Jonkheer Van E m m e n h o v e n, id., } uit Utrecht;
R o o d b e r g, bankier, } uit Utrecht;
B l o k e r, notaris, } uit Utrecht;

De Leeuw, advocaat, } uit Amsterdam.
Heppsch, commissionair, } uit Amsterdam.
Lagrap, id., } uit Amsterdam.
Muller, id., } uit Amsterdam.

Het tooneel stelt voor eene kamer, palende aan het kantoor van Haggers te 's-Gravenhage. Tafel met groen kleed, waarop schrijfgereedschap enz., en van stoelen omzet. Verder schrijftafel met boeken, papieren, kaarten beladen.

(Van Wisselburg, Bloker, Roodberg en Van Emmenhoven komen door het kantoor (R) op, en worden door Vincent ontvangen.)

Vincent.
De Heeren komen zeker voor de conferentie?

Van Wisselburg.
Utrechtsche bouwmaatschappij.

Vincent

(stoelen aanschuivende).

Mag ik de Heeren verzoeken plaats te nemen?

(Zij zetten zich.)

Mijnheer Haggers zal dadelijk hier zijn.

(Af, door het kantoor.)

Van Wisselburg.
Komen we te vroeg?

(Ziet op zijn horloge.)

Eigenlijk wel. Nu; we zullen wachten.

Roodberg.
Dat valt goed, want voordat Haggers hier is, heb ik nog iets mede te deelen. Is het aan de Heeren bekend, hoeveel hij voor de gronden betaald heeft, die hij voor vierhonderd twintigduizend gulden aan de maatschappij wil overdragen?

(Langzaam en luid.)

Vier en tachtig-duizend gulden!

De Leeuw

(met Lagrap door het achterscherm binnenkomend).

Mijn!

(Lachend.)

Ik heb de eer het gezelschap te groeten. Ik durf altoos afmijnen, wanneer Roodberg afslager is, want hij bezorgt nooit anders dan voordeelige koopjes.

Roodberg.
Nu hoop ik den Heeren een nadeelig koopje te besparen. Haggers wil aan deze bouwmaatschappij maar eventjes een goede drie ton verdienen.

De Leeuw.
Dat is te veel. Daar zullen wij een stokje voor steken. Willen de Heeren met mij medewerken?

(Muller, Frederiks en Heppsch komen met Vincent uit het kantoor op.)

Van Wisselburg.
Natuurlijk.

(Haggers komt door den achtergrond op.)

Haggers.
Duizenden excuses, Heeren, dat ik u heb laten wachten. Mijnheer Van Wisselburg, uw onderdanige; bonjour, Roodberg; Notaris; Mijnheer De Leeuw; Heeren! We zullen den verloren tijd inhalen door terstond te beginnen.

(Hij neemt plaats.)

De Heeren weten allen, waarvoor wij hier bij elkander zijn, om de acte van vennootschap voor de Utrechtsche bouwmaatschappij te be-

praten, vóórdat onze vriend Bloker die definitief opstelt. Het ontwerp is aan de Heeren toegezonden, en van niemand heb ik aanmerkingen ontvangen.

(Allen halen papieren voor den dag, voor zoover ze dat nog niet gedaan hebben.)

Vinden de Heeren het goed, dat ik de artikelen maar een voor een voorlees?

Van Wisselburg.
Uitstekend.

Haggers.
Maar eerst nog iets anders. Deze bijeenkomst is wel niet officieel, maar toch moeten wij ons vergewissen, dat de meerderheid der aandeelhouders vertegenwoordigd is. Van de 600 aandeelen van de drie eerste seriën heb ik er 100; Mijnheer Roodberg, voor zich en zijne principalen, heeft er 80; Mijnheer Vincent, opkomende voor verschillende aandeelhouders, 138; de Notaris, voor zijne meesters, 41; Mijnheer De Leeuw, voor zichzelf en anderen, 28; Mijnheer Van Wisselburg 10; Jonkheer Van Emmenhoven 15; Mijnheer Frederiks 117; Mijnheer Lagrap 4; Muller 8; Heppsch, voor zich en anderen, 42. Dus zijn er hier 583 aandeelen vertegenwoordigd. Willen de Heeren de volmachten, die tevens voor het teekenen van de acte strekken, ook inzien?

(De stukken gaan rond.)

Roodberg

(die de cijfers heeft opgeteekend, zacht tot De Leeuw, die naast hem zit).

Hij is geslepen; hij en zijne creaturen brengen 397 van de 513 stemmen uit.

De Leeuw

(zacht).

We stemmen hier niet naar aandeelen, maar hoofdelijk, en dan blijven *wij* meester.

Haggers.
Dus begin ik.

(Lezend.)

‘Artikel 1. De vennootschap draagt den naam van Utrechtsche Bouwmaatschappij. Zij heeft ten doel...’ enz. Enfin, de Heeren hebben alles gelezen. Heeft iemand bezwaar tegen dit artikel?

Roodberg.
Hoegenaamd niet.

Van Emmenhoven.

Neen, maar... de naam:... worden deze... deze dingen niet gewoonlijk vereenigingen genoemd?

Haggers.
't Is mij onverschillig. Maatschappij...? Vereeniging...? Hoe zal 't zijn?

(Rondziende.)

Indien Mijnheer Van Emmenhoven erop staat?

Van Wisselburg.
't Is mij 'tzelfde; de naam doet er niet toe.

Haggers

(tot Van Emmenhoven).

U stelt dus voor...?

Van Emmenhoven.
O neen, Mijnheer, dat niet... Ik verlang niet... Ik bedoelde alleen maar... zoo...

Van Wisselburg.
Laat het dan maar zoo.

Haggers.
Onveranderd goedgekeurd dus.
'Artikel 2. De zetel van de...'

(Geklop op de tafel.)

De Leeuw.
Geen bezwaar.

Haggers.
'Artikel 3. Zij wordt opgericht...'

(Geklop.)

'Artikel 4. Het kapitaal der vennootschap...'

(Hij houdt even op; niemand zegt iets.)

Hm! '...wordt vastgesteld op één millioen gulden, verdeeld in duizend aandeelen van duizend gulden elk.'

De Leeuw.
Met uwe permissie, ik vind dat kapitaal wel wat heel groot.

Van Wisselburg.
Ja, dat vind ik ook.

Haggers

(zeer rad).

Zoo we het kapitaal verkleinen, hebben we geen bedrijffonds, of we moeten onze eigendommen bezwaren.

Bloker.
Dat concedeer ik. Maar waarom kan zulks niet?

Haggers.
U is notaris, Mijnheer! Ik wil u gaarne hypotheekacten laten passeeren, maar niet terstond; dat staat niet solied. Later kunnen we overleggen, of we hypotheek zullen geven, nieuwe aandeelen uitgeven of de onuitgegeven aandeelen beleenen. Dat is echter een zaak van later zorg.

(Doorlezende.)

'Artikel 5...'

De Leeuw.
Een woordje. Ik geef toe, dat het verschaffen van bedrijfkapitaal een punt van latere overwegingen kan zijn. Maar ik heb een ander bezwaar: de eerste uitgaven van vestiging komen mij buitensporig hoog voor. Ik vind....

Haggers

(papieren uithalende).

Dunkt u dat? Achtduizend gulden is voor opnemingen, kosten van overdracht, drukwerk, advertentiën, acte van vennootschap, lokaalhuur voor vergaderingen, enz. toch niet zoo hoog. Kan 't voor minder gedaan worden, dan geschiedt dat, natuurlijk; maar de zuinigheid kan nooit zóóver gaan, dat ze op het kapitaal invloed heeft.

De Leeuw.
Neen, dat bedoel ik ook niet....

Haggers.
U noemdet toch de kosten van vestiging.

De Leeuw.
Mijnheer Haggers, u spreekt zóó rad, dat men den tijd niet heeft, om zich behoorlijk uit te drukken. Ik zal daarom slechtweg zeggen, waar ik het oog op heb. In deze

berekening vind ik *f* 420,000 voor aankoop van de gronden. Die som is buitensporig hoog, en moet verminderd worden.

(Hij werpt de papieren, die hij in de hand heeft, op tafel.)

Van Wisselburg.
Volkomen waar.

Roodberg.
Ik wou dezelfde opmerking maken.

Van Emmenhoven.
Juist!

(Haggers ziet hem vlak in 't gezicht.)

Dat is te zeggen.... wel mogelijk..!

Haggers

(bedaard zijne papieren nederleggende).

Met uwe permissie, Heeren; over den koopprijs kunnen we hier niet twisten. Voor *f* 420,000 kan de maatschappij de gronden van mij koopen - voor geen cent minder.

Van Wisselburg.
Hoeveel heb je voor die veertien bunders gegeven, Mijnheer Haggers?

Haggers.
Vergun mij, die interpellatie niet te beantwoorden, Mijnheer Van Wisselburg.

Roodberg.
Ik begrijp niet, hoe Mijnheer Haggers dat nu zeggen kan. Wij, de nieuwe maatschappij, zijn koopers; hij is verkooper.

In beginsel zijn we 't over den koop eens. Alleen de prijsbepaling ontbreekt nog, en die moet nu gemaakt worden.

De Leeuw

(zacht tot Roodberg).

Je pakt de zaak verkeerd aan.

Haggers.

Ik meende, dat er geen koop was, vóórdat men 't eens was over den prijs?

De Leeuw

(als boven).

Zie je wel?

Haggers.

Laat ons elkander wèl verstaan. Ik kom als eigenaar met mijn grond aan de markt, en presenteer dien voor *f* 420,000. De Heeren vormen eene maatschappij, en zeggen: wij koopen; dat wil zeggen: wij koopen *voor dien prijs.*

De Leeuw.

Volstrekt niet. We moeten het eens zijn over de waar en over den prijs. Wanneer ik tegen iemand zeg: ik koop van je voor honderd gulden, zonder te zeggen wat, of: ik koop je huis, zonder te zeggen voor hoeveel, dan sluit dat niet in, dat hij me een sigarenpijpje van een dubbeltje voor honderd gulden in de hand kan stoppen, noch dat hij mij zijn huis, dat twintig *mille* waard is, voor twee ton kan aansmeren.

Van Wisselburg.

Natuurlijk.

Haggers.

Ik wil met een advocaat niet twisten over die casuspositie. Maar de zaak blijft dús: ik verkoop mijn grond alleen voor *mijn* prijs. Willen de Heeren er dien niet voor geven, dan gaat de zaak niet door.

De Leeuw.

Vraag excuus, Mijnheer Haggers. We zijn niet van elkaar los. Het is hier geen gewone koop en verkoop, maar de vereeniging tot eene vennootschap van koophandel. Deze maatschappij kan niet bestaan zonder den grond, en u kunt den grond niet exploiteeren zonder deze maatschappij....

Haggers.

Dat is te zeggen....

De Leeuw.

Laat me alsjeblieft uitspreken, Mijnheer. Nu we 't eenmaal over de gemeenschappelijke vorming van de maatschappij zijn eens geworden, brengt ons

aller belang mee, dat we de grondslagen van de onderneming zoo vast mogelijk maken.

F r e d e r i k s

(wien H a g g e r s reeds toegewenkt heeft).

Namens de 117 aandeelen, voor wie ik opkom, verklaar ik gaarne geen bezwaar tegen den koopprijs te hebben.

V i n c e n t .
Ik leg dezelfde verklaring af voor de 138 aandeelen, die ik de eer heb hier te vertegenwoordigen.

H e p p s c h .
Ik voor 42 aandeelen ook.

H a g g e r s .
Ik denk er met mijne 100 evenzoo over. Dat zijn dus omtrent 400 vóór, of ruim de meerderheid. Wie den prijs te hoog acht, mag zich mijnentwege terugtrekken.

V a n E m m e n h o v e n .
Neen! Dat niet.... want de winst....

V a n W i s s e l b u r g

(hem aanstootende).

Dat is hier de vraag niet.

De Leeuw.

Met uw welnemen; ik kom op tegen dat stemmen per aandeelen, omdat dit eerst te pas komt, wanneer de vennootschap in werking is, en niet in deze praeparatoire vergadering. Bovendien heb ik bezwaar tegen de overgelegde volmachten. Ik durf vragen, of de meesters van deze Heeren weten, wat wij weten. Ik zie, dat de Heeren Frederiks, Vincent en Heppsch opkomen voor aandeelhouders, die te Luik, Brussel en Berlijn wonen. Nu vraag ik: wat weten die buitenlandsche Heeren van de waarde van den grond te Utrecht?

Haggers.

Iedereen moet dat voor zichzelf weten.

De Leeuw.

Dat zal ik u niet tegenspreken, Mijnheer Haggers. Maar wij, Nederlandsche aandeelhouders, zijn in zekeren zin tegenover die Heeren verantwoordelijk, en moeten, voor de eer van ons land, voor hunne belangen opkomen. Ik wil hiermede niets onaangenaams zeggen tegen de Heeren Frederiks en Vincent, die ik de eer niet heb te kennen, noch tegen Mijnheer Heppsch, wiens activiteit en soliditeit mij genoeg bekend zijn. Maar de meesters van die Heeren kunnen niet weten, wat wij pas zoo even vernomen hebben, namelijk dat de grond, dien Mijnheer Haggers ons thans voor *f* 420,000 verkoopen wil, door hem maar voor *f* 84,000 gekocht is. Nu vind ik *f* 336,000 *faux frais* in zulk eene zaak veel te hoog.

Haggers.

C'est à prendre ou à laisser!

Bloker

(die een poos met R o o d b e r g heeft gefluisterd).

Ik geloof, dat ik een middel weet om uit deze difficulteit te geraken. Met Mijnheer Roodberg heb ik naar eene formule gezocht, maar 't is noodig nog eenige calculatiën te maken. Ik ben daarom zoo vrij om te proponeeren, dat deze conferentie voor een korten tijd worde gesuspendeerd.

De Leeuw

(ter zijde).

Wat hebben die twee in den zin?

Haggers.

Ik heb er niets tegen, al wilden de Heeren veertien dagen uitstel nemen...

Roodberg.

O neen; een paar minuten maar voor eene becijfering.

Haggers

...Ik herhaal alleen, dat de grond voor geen dubbeltje minder dan *f* 420,000 te koop is. Vinden de Heeren den prijs te hoog, dan houd ik hen niet aan hunne inschrijving.

(R o o d b e r g en B l o k e r steken nu de hoofden bijeen, de anderen verdeelen zich in groepen; D e L e e u w wil zich bij R o o d b e r g en B l o k e r voegen, maar de laatste houdt zijn papieren weg.)

B l o k e r .

Straks, Mijnheer De Leeuw!

(D e L e e u w nadert H a g g e r s , die alleen is blijven zitten, blijft achter hem staan en begint met hem een gesprek, dat fluisterend wordt gevoerd.)

D e L e e u w .

Voor de helft van de winst praat ik ze om.

H a g g e r s .

Ik kan ook wel praten.

D e L e e u w .

Pas op; ik kan de geheele zaak doen mislukken.

Haggers.
En al laat je me zitten, ik houd toch den grond. De helft kan ik er iederen dag voor krijgen.

De Leeuw.
Je zult zoo spoedig geen nieuwe vennootschap maken, als deze afspringt. Maar... je moet het zelf weten!

(Hij wendt zich af.)

Haggers.
O, ik heb natuurlijk liever, dat de zaak niet mislukt. Maar vijftig percent is te veel.

De Leeuw.
Veertig dan?

Haggers.
Vijf en twintig.

De Leeuw.
Vijf en dertig?

Haggers.
Vijf en twintig.

De Leeuw.
Dertig?

Haggers.
Vijf en twintig.

De Leeuw.
Nu, vijf en twintig dan! Maar: open kaart in alles.

Haggers

(steekt hem achter zijn rug de hand toe, welke De Leeuw aanneemt).

Fiat!

(De Leeuw begint nu op den achtergrond een gesprek met Lagrap en Muller.)

Bloker.
Mijnheer De Leeuw! Een momentje, als 't u blieft.

De Leeuw.
Straks, Mijnheer Bloker.

(Hij blijft doorpraten.)

Haggers

(tot Vincent, die hem genaderd is).

Je houdt maar eenvoudig vast aan den prijs. We hebben overmacht van aandeelen.

Vincent.
Maar bij eene hoofdelijke stemming zijn we 't kwijt.

Haggers.
Geen nood. We zullen 't in geen geval kwijt zijn.

Bloker.
Heeren, wij zijn gereüsseerd in het vinden van een conciliant voorstel, dat wij aan uwe deliberatiën onderwerpen.

(Allen hebben weder plaats genomen.)

De statuten, die bij alle, ook de hier niet gerepresenteerde, aandeelhouders in concept hebben gecirculeerd, en tot geene observatie noch captie hebben geleid, zijn geheel gebaseerd op een kapitaal van één millioen. Wij proponeeren dus bij dit cijfer te persisteeren. Ook de koopprijs, dien Mijnheer Haggers ontvangt, blijft onveranderd; maar Mijnheer Haggers levert ons daarvoor, behalve de in de concept-acte omschreven veertien hectaren, ook de zuidwestelijk aanpalende perceelen, 6 hectaren groot.

De Leeuw.
Is Mijnheer Haggers dan ook eigenaar van dien grond?

Bloker.
Neen; maar ik maak mij sterk hem dien voor dertig *mille* of daaromtrent per hectare op naam te leveren.

De Leeuw.
Maar wie is de eigenaar dan?

Bloker.
Er schijnen differente eigenaars te zijn.

Haggers

(heeft eene kaart van de schrijftafel genomen en ontrold).

Op mijne kaart staan als eigenaars P.L. Roodberg en consorten.

De Leeuw.
Mijnheer Roodberg?... Ah... zoo!!

Roodberg.
Ik ben maar voor één twee en dertigste mede-eige-

naar, Heeren. Ik zou den grond liever niet verkoopen, maar wil er alleen toe overgaan, om ons uit deze moeilijkheid te redden.

(H a g g e r s schrijft iets op een stukje papier, en schuift dat verstoken aan F r e d e r i k s , die naast hem zit, toe.)

De Leeuw.
Mijnheer Van Wisselburg, u woont te Utrecht, u is zelf grondeigenaar, u is dus deskundige. Is drie gulden per vierkante el voor bouwgrond te Utrecht een buitensporig hooge prijs, of niet?

Van Wisselburg.
't Is veel geld.... zeker... Maar voor bouwgrond... Ik weet, dat er wel eens veel hooger prijzen besteed zijn.

Frederiks

(op een wenk van H a g g e r s).

Mijn bezwaar tegen het voorstel is, dat daardoor aan de vennootschap eene grootere uitgebreidheid wordt gegeven, dan oorspronkelijk in de bedoeling lag. Mijne principalen willen wel *f* 117,000 steken in de exploitatie van veertien bunders; maar ik mag zonder uitdrukkelijke machtiging niet tot uitbreiding van risico medewerken.

Vincent.
Ik ben het met Mijnheer eens.

Heppsch.
Ik ook, Heeren.

Van Wisselburg.
Hm; daar is iets van aan.

Van Emmenhoven.
Dat vind ik ook.

Bloker.
Permitteer. De risico wordt niet grooter; integendeel. De exploitatie van onze terreinen verhoogt natuurlijk de waarde van de aangrenzende. Hebben wij deze zes hectaren er niet bij, dan zullen de eigenaars alle avantages genieten, die wij nu kunnen accapareeren.

Van Wisselburg.
En, Mijnheer Haggers, hoe denkt u over het voorstel? Want u is eigenlijk de hoofdpersoon.

Haggers.
Ik ben volstrekt de hoofdpersoon niet, Mijnheer. Ik beschouw deze discussie als eene gedachtenwisseling over eene nieuwe vennootschap. Mijne voorwaarden zijn bekend; worden die verworpen, dan is de zaak uit.

Van Emmenhoven.

Dat hoop ik niet.... die hooge renten.... die mooie villa's.... enfin, dat hoop ik toch niet.

Haggers.

Dat ik van deze transactie winst verwacht, is volkomen waar. Ik wil zelfs erkennen, dat ik geen zaken onderneem, waarbij niets te verdienen valt. Het is ons, den Heeren zoo goed als mij, te doen om winst te maken; we behoeven dat elkander niet meer te vertellen.

(Allen geven teekens van instemming.)

En is nu mijne winst rechtmatig? Zonder twijfel. Want *ik* ben het eerst op het denkbeeld van deze maatschappij gekomen; ik heb me met veel moeite het bezit van de gronden verzekerd, en verscheiden jaren een aanzienlijk renteverlies geleden. Drie van de Heeren wonen in Utrecht; hun ontbreekt noch geld, noch relaties. Misschien zijn ze dagelijks deze terreinen voorbijgeloopen, zonder aan de exploitatie te denken.

Dat heb *ik*, ik alleen gedaan. Het is billijk, dat ik daarvoor winst maak.

En moest ik nu winst maken ten koste van de Heeren! - maar hier liggen de becijferingen, u allen bekend, waaruit blijkt, dat de aandeelhouders hetzij voortdurend acht of negen percent van hun geld trekken, hetzij minstens anderhalf kapitaal winst maken kunnen.

Ik zeg dit niet om de Heeren te bepraten, want ik merk de tot dusver gevoerde onderhandelingen als geheel afgesprongen aan. Mijne gronden zijn voor de Heeren niet meer te koop; voor geen *f* 420,000, voor geen *f* 500,000, - voor geen millioen zelfs!

Van Emmenhoven.

Neen, neen!... Dat zou jammer zijn.... die negen percent!

(Roodberg aanstootende.)

Kunt u me geen half millioen bezorgen, Mijnheer Roodberg?

Roodberg.

Op dit oogenblik niet.

Van Wisselburg.

Neen, Mijnheer Haggers, zóó moet u nu niet spreken. Zooals daar straks reeds gezegd is, we kunnen niet zoo van elkander af. Wat zegt u, Mijnheer De Leeuw?

De Leeuw.

Wat ik zeg, is dit, Mijnheer. Hetgeen uzelf mij verklaard hebt, bevestigd als het wordt door het conciliante voorstel van de beide Heeren, overtuigt me, dat we daar straks ten onrechte over den hoogen koopprijs hebben geklaagd. Wanneer er in Utrecht dikwijls veel hoogere prijzen besteed worden dan drie gulden per vierkanten meter; wanneer Mijnheer Roodberg ons voor denzelfden prijs ‘of daaromtrent’ - dus misschien wel duurder! - grond verkoopen wil onder mededeeling, dat hij winst prijs geeft, dan vraag ik: waarom zouden wij den gevraagden prijs dan niet betalen aan Mijnheer Haggers? Ik gun Mijnheer Roodberg en zijn één en dertig mede-eigenaren gaarne de winst, die ze zoo grootmoedig willen afstaan; ik ben volkomen tevreden met de voorgestelde uitgebreidheid van de onderneming. Ik neem niet gaarne te veel hooi op mijn vork. Ik ben nu volkomen tevreden met den koopprijs van *f* 420,000, en ik stel voor met de behandeling der statuten door te gaan.

Frederiks.

Ondersteund.

Van Emmenhoven.

Bravo!

(Vincent, Heppsch, Lagrap en Muller applaudisseeren.)

Bloker

(zacht tot Roodberg).

We hadden den kerel de handen moeten stoppen.

Van Wisselburg.
Ik verklaar ook, dat ik Mijnheer De Leeuw met genoegen heb gehoord.

Bloker.
Maar onze propositie heeft dan toch de prioriteit.

De Leeuw.
Natuurlijk! We zullen stemmen, als u 't permitteert, Mijnheer Haggers. Ik stem tegen.
De anderen, behalve Haggers, Bloker, Roodberg *en* Van Wisselburg. Tegen!

De Leeuw.
Het conciliante voorstel is afgestemd. We kunnen dus voortgaan.

Haggers.
Een oogenblikje, Heeren. Ik stel voor, deze bijeenkomst te verdagen, totdat ik mij op het gebeurde heb beraden. Ik blijf erbij, dat ik mij geheel vrij beschouw, en weet nog niet, of ik de onderhandelingen op denzelfden voet kan vervolgen. Ik verzoek dus uitstel tot heden over acht dagen, op hetzelfde uur, hier.

Van Wisselburg.
Wanneer u uitstel verlangt, mogen wij ons daartegen niet verzetten. Maar ik stel voor dat te verleenen onder de conditie, dat de zaak inmiddels *in statu quo* blijft.

Haggers

(na eene korte aarzeling).

Nu... aangenomen dan.

(De Heeren staan op en nemen afscheid van elkander.)

Haggers

(tot Heppsch, Lagrap en Muller, zacht).

Voorloopig bedankt, Heeren; laat alles verder maar aan mij over.

Van Wisselburg

(afscheid nemende).

We mogen u wel dankbaar zijn, Mijnheer De Leeuw. Wanneer we u niet hadden gehad, dan zouden die twee stadgenooten van mij daar een aardig sommetje aan ons verdiend hebben.

De Leeuw.
Mijnheer Van Wisselburg, ik vecht altijd voor eerlijkheid en goede trouw, waar ik maar kan.

(Allen verwijderen zich door het kantoor, behalve Haggers en De Leeuw, die elkander op den voorgrond naderen, en Vincent, die de tafel opruimt.)

Haggers.
Zie zoo; de wagen is weer in 't rechte spoor.

(De Leeuw de hand reikende.)

Ik dank je.

De Leeuw.

Waarom liet je ons niet doorgaan? Ze waren happig genoeg.

Haggers.

Om de happigheid van de Heeren nog wat aan te wakkeren. Want nu ik u een aandeel van de winst geven moet, moet ik gunstiger voorwaarden hebben. Ik neem nu geen aandeelen meer in betaling, maar moet den geheelen koopprijs in baar geld ontvangen; dat moet er in de volgende conferentie door. Bovendien zie ik in dat voorstel Bloker-Roodberg ook nog wel iets.

De Leeuw

(met eene diepe buiging).

Ik maak je mijn compliment!

M^{r}. A.M. MAAS GEESTERANUS.

Karl Emil Franzos.

Ten oosten der Karpathen ligt het vruchtbare, door vele stroomen besproeide heuvelland Galicië, sedert een eeuw met geringe tusschenpoozen een deel der Oostenrijksche monarchie. Ten noorden daarvan strekt zich Polen uit, het door Rusland met ijzeren arm in bedwang gehouden overschot van het eens machtige koninkrijk. Uit Galicië zuidwestwaarts reizende komt men, door de Boekowiena, in Roemenië, dien jeugdigen staat, die, zoolang hij min of meer van Turkije onafhankelijk is, voortdurend ondervonden heeft, hoe drukkend de bescherming van vreemde mogendheden kan zijn, en in den laatsten oorlog, toen hij als Rusland's bondgenoot tegen de Porte streed, de waarheid der fabel van den aarden pot, die met den ijzeren uit wandelen ging, aanschouwelijk gemaakt heeft. Ten oosten worden deze landen begrensd door de Russische gewesten Podolië en Bessarabië.

Dit geheele land, Zuid-Rusland inkluis, wordt door den Schrijver, wiens naam boven dit opstel staat, ‘Half-Azië’ genoemd. Hiermee wil hij minder de ligging en natuurlijke gesteldheid dan wel de beschaving der bevolking kenschetsen. Vleiend is de benaming niet. Daar hij toch bij het woord Azië het oog vestigt op de Tataren en andere woeste bewoners der onafzienbare steppen, waaruit het noordwesten van dat werelddeel bestaat, beduidt die naam zooveel als het land der barbaarschheid. Maar terwijl hij aldus Galicië en de aangrenzende gewesten brandmerkt, ziet hij niet voorbij, dat die barbaarschheid er niet onvermengd en ongetemperd wordt aangetroffen: er is een beter, als het ware Europeesch, bestanddeel; er is eenige beschaving, hoe oppervlakkig dan ook; de ruwheid is er een weinig vernist. Dat hij recht heeft tot deze over het geheel sombere beoordeeling van den toestand dier streken, hebben zijn eigen verhalen duidelijk aan het licht gebracht.

Vestigen wij, voordat wij hun inhoud gadeslaan, het oog op den Auteur, die in weinige jaren door zijne novellen niet alleen vermaard is geworden, maar wiens stem ook gebleken is veel vermogend te zijn. Hij heeft gesproken en deed het goed; wèl spreken is immers zóó spreken, dat het helpt?

Karl Emil Franzos(*) is in October 1848 te Czortkow, een ellendig nest, zooals hij het zelf noemt, in Podolië, geboren. Zijn vader, een beschaafd, ontwikkeld en vrijzinnig Jood, was er geneesheer, maar voelde zich te midden dier half barbaarsche omgeving niet tehuis. Vreemd en bont waren de opvoeding en het onderwijs, die het kind ge-

(*) De volgende bijzonderheden zijn ontleend aan een opstel in *Ueber Land und Meer*, 41ster Band, S. 323 f.

noot; in het klooster der Dominicanen leerde hij Poolsch, Latijn en rekenen, van een Joodschen leeraar Hebreeuwsch en den Talmud; terwijl zijn vader zelf zorgde, dat hij in de Duitsche letterkunde geen vreemdeling bleef. Doch toen hij nauw twaalf jaren oud was, stierf, kort na zijn ouderen en eenigen broeder, zijn vader, wiens laatste verordening inhield, dat Karl Emil op een Duitsch gymnasium moest gaan en zich later in het Westen neerzetten. Hij wilde zijn zoon de smart besparen, die hijzelf ondervonden had, om als ontwikkeld mensch onder zulk een bevolking te leven.

Dientengevolge verhuisde zijne weduwe met haar zoon naar Czernowitz in de Boekowiena, waar destijds de eenige Latijnsche school van die gewesten was. Onder de bonte bevolking van dat land, waarmee hij zeer ingenomen is, deed de opmerkzame en voor indrukken gevoelige knaap, onder zijn studiën, waarbij hij zich zeer bevlijtigde, veel kennis van menschen en maatschappelijke toestanden op.

In 1867 ging hij naar de Hoogeschool te Weenen, om in de rechten te studeeren. Hij legde ook, gedeeltelijk aldaar, gedeeltelijk te Gräz, de vereischte examens af, maar kreeg toch geen liefde voor zijn vak en meende geroepen te zijn tot beoefening der dichtkunst. Vergeefs evenwel trachtte hij, te Weenen gevestigd, als dichter bekend te worden. Maar na twee jaren van teleurstelling en strijd werd hij plotseling, door een paar verhalen, die hij in tijdschriften plaatste, een bekend auteur; en toen in 1876 zijn novellen ‘Aus Halb-Asien’ verschenen, was zijn naam gevestigd. Van dezen bundel en van die, welke hij daarna uitgaf: ‘Die Juden von Barnow’, ‘Vom Don zur Donau’, ‘Junge Liebe’, is slechts de tweede in onze taal overgezet(*).

Met passende nederigheid dankt Franzos aan de buitengewone omstandigheden, waaronder hij opgroeide, en de uitstekende gelegenheid, die hij heeft gehad om den toestand van zijn geboorteland en de aangrenzende gewesten te leeren kennen, een groot deel van de verdienste, die zijn stukken hebben. Natuurlijk wordt daarmede de zaak niet verklaard. Men weet, wat het spreekwoord zegt: Stuur de kat naar Rome, en als zij terugkomt.... Honderd menschen in verschillende tijden en landen zijn in even gunstige omstandigheden geplaatst en plukken er toch geen vruchten van. Om een schrijver te worden als Franzos moet men een scherpe opmerkingsgave, veel kennis, een helder oordeel en niet het minst een aandoenlijk hart met een fijn gevoel voor goed en kwaad hebben.

Een wonderlijke wereld is die, waarin hij ons verplaatst. Al dadelijk om de zeldzame vermenging van volksstammen, die haar vormen. Polen, Roetenen, Czechen en andere Slawische volken leven daar naast en tusschen Duitschers en Joden. Nu is het altijd en overal voor menschengroepen van onderscheiden afkomst, spraak en zeden moeilijk,

(*) *De Joden van Barnow.* Groningen, J.B. Huber, 1877.

zich met elkaar te verstaan, elkanders eigenaardigheden te verdragen, elkaars goede eigenschappen te waardeeren, en dus niet slechts vrede te houden, maar ook tot gemeenschappelijk geluk saam te werken. Doch hoe minder ontwikkeld volksstammen zijn, des te meer moeite kost hun dat. Een beschaafd, wel onderwezen mensch toch heeft, door kennis te nemen van hetgeen elders wordt aangetroffen, althans eenigermate geleerd te onderscheiden tusschen hetgeen wezenlijk en bijkomstig is in zijne denkwijze en gewoonten. Hij weet, dat er onder hen, die achting en liefde verdienen, ook zijn, die zich anders kleeden, anders spreken, ja, andere denkbeelden hebben over gewichtige aangelegenheden. De menschen daarentegen van weinig ontwikkeling zijn meestal de speelballen van hunne gemoedsaandoeningen, goede en slechte; worden hunne hartstochten opgewekt, dan zijn zij blind ook in het beoordeelen van anderen. Een beschaafd republikein en een dito koningsgezinde kunnen elkaar de hand geven, elkanders persoon eerbiedigen, ook al strijden zij ieder voor zijn eigen inzicht met warmte en kracht; een onkundig man daarentegen scheldt zijn politieken tegenstander voor domkop of landsverrader. Het sterkst vertoont zich dat in den godsdienst. Onverdraagzaamheid op dat gebied is niet aan een bepaalden tijd of enkele volken eigen, maar openbaart zich overal en altijd, waar menschen, die niet leerden nadenken, hart voor hun geloof of Kerk hebben. Alleen een reine en sterke liefde kan dan het gemis aan oordeel en begrip vergoeden, en deze is altijd zeldzaam.

Welnu, in ‘Half-Azië’ is brandstof voor het vuur van den partijhaat in overvloed. Daar hebt ge Galicië! Dit land wordt bestuurd uit Weenen, dus door een Duitsche regeering, maar deze laat het beheer grootendeels aan den Poolschen adel over. Deze speelt derhalve den baas en tiranniseert op de brutaalste wijze, vaak gesteund door de regeeringsbeambten, die hun naar de oogen zien, vooreerst de armere Polen, hunne onderhoorigen, dan de talrijke Roetenen, alsmede de Duitschers, die als kolonisten in het land wonen, eindelijk de vele, voor een deel welgestelde en vrij ontwikkelde Joden. Hoe breed de kloof tusschen die onderscheiden bestanddeelen is, blijkt o.a. hieruit, dat, hoewel het Poolsch de officieele landstaal is, de meeste Joden geen woord Poolsch verstaan. In de Boekowiena is de verhouding der verschillende natiën veel beter, omdat, volgens Franzos, de Duitschers, hoewel verre in de minderheid, er den toon aangeven en de Duitsche beschaving maakt, dat in de soms strijdige belangen eendrachtig voorzien wordt. Maar Podolië is weer het tooneel van den verschrikkelijksten haat tusschen de burgers onderling. Hier zijn het vooral de Polen, die verdrukt worden door de Russen, terwijl zij gezamenlijk aan de Joden hun moed koelen. Wat dezen in Roemenië te verduren hebben, vermelden van tijd tot tijd de couranten. Wel hebben de Mogendheden bij den vrede van San Stefano en het tractaat van Berlijn het hare gedaan, om hun lot te verbeteren; maar al komen ook eenige bepalin-

gen daarover op het papier, dit is geduldig, en zelfs de beste constitutie baat niet veel, wanneer zij niet gesteund wordt door de zeden des volks. De Roemeniër moet den Jood wel haten en dus plagen, vervolgen, vermoorden als hij kan, zoolang hijzelf zoo uiterst traag en zorgeloos blijft en dus vroeg of laat in de handen valt der Joodsche woekeraars, die zeer vlijtig voor de toekomst zorgen en er altijd op uit zijn, van de luiheid en onachtzaamheid hunner landgenooten partij te trekken. Het is niet alleen de godsdienst, die hen scheidt, deze behoort slechts bij den landaard; het is een strijd van twee rassen, die niet veel scherper is dan de kamp der andere nationaliteiten in die streken. Zooals een Jood niet gaarne voor een Roemeniër zou worden aangezien en de Roemeniër woedend wordt, als men hem een Jood noemt, zoo zegt een Roeteen met niet minder bitterheid, wanneer men hem voor een Pool houdt: Denkt ge, dat ik zoo'n hondenkind ben?!

De treurige geschiedenis dezer gewesten geeft gedurig aanleiding tot uitbarsting van den haat der onderscheiden bevolkingen, voedt dien althans. De meeste dezer landen toch hebben tot ruim een eeuw geleden een deel uitgemaakt van het koninkrijk Polen. Dat dit ongelukkige rijk te gronde is gegaan, was ongetwijfeld grootendeels de schuld der Polen zelven, wier landdagen ten spreekwoord zijn geworden, die daar en elders getoond hebben, dat zij ten eenen male buiten staat waren zichzelven te regeeren; maar de zelfzuchtige en trouwelooze staatkunde der belendende rijken, Rusland, Pruisen en Oostenrijk, stookte het vuur der tweedracht ook onophoudelijk aan, om aanleiding te vinden zich in de zaken van Polen te mengen: in troebel water was het goed visschen! totdat zij erin geslaagd zijn, het land te verdeelen. De Polen waren echter zeer vrijheidlievend en zijn dat nog steeds. Noode dragen zij het juk der vreemden, en juist omdat zij thans slechts zelden kans zien, zich daaraan te ontworstelen en zij dus weinig doen kunnen, blijft de wrok der ontevredenen tegen hunne regeeringsgezinde medeburgers smeulen en geeft zich lucht door afkeer en openlijke of geniepige plagerijen.

Deze bonte, gedeeltelijk uit vijandige bestanddeelen saamgestelde bevolking nu is meerendeels hoogst onkundig en onbeschaafd. Niet overal ziet het er met het onderwijs zoo goed uit als in de Boekowiena, waar thans, in plaats van één gymnasium, als in 1860, drie gymnasiën, en sedert 1875 eene Hoogeschool, benevens vele inrichtingen voor middelbaar en lager onderwijs zijn. Elders zijn zelfs scholen voor lager onderwijs zeer schaarsch. Volgens de constitutiën, o.a. die van Roemenië, moeten zij wel overal zijn, maar een wetsvoorschrift en de werkelijkheid zijn twee. Hier en daar zijn kerkelijke scholen; maar vooral waar de Grieksche Kerk de heerschende is, zijn ze zeldzaam, want de Grieksche geestelijken zijn over het geheel diep onkundig en onbeschaafd; de meesten zijn de kunst van lezen en schrijven niet of nauwelijks meester. De rechters, burgemeesters en andere, uit de

bevolking en vaak door haarzelve gekozen, overheden zijn dan ook in den regel hoogst onbeschaafde, ruwe en domme menschen.

Men begrijpt licht, dat de teekening van den toestand dezer gewesten niet vele verkwikkelijke tooneelen aanbiedt. Verschrikkelijke dingen weet Franzos te vertellen; hij schildert met levendige kleuren de ten hemel schreiende onderdrukking der Poolsche edelen, de schromelijke willekeur van vele ambtenaren, de schandelijke lichtzinnigheid der aanzienlijke vrouwen in Roemenië en elders, de verregaande domheid der onderhoorigen, de akelige kleingeestigheid der streng geloovige Joden. Huiveringwekkende tafereelen van dronkenschap, ontucht, moord en bekrompenheid wisselen elkander af. Maar te midden van zijn heftigen toorn tegen al wat laag is, heeft hij een open oog voor al wat edel is in die half verdierlijkte, verdrukte menschen; met voorliefde teekent hij hun geduld, hun onderlinge trouw, hun vlagen van moed en zelfverloochening. Blijkbaar is hijzelf diep getroffen over die spranken van goddelijk vuur, die hij ziet gloren, en wat hij kan wil hij doen, om ze aan te blazen tot een verkwikkelijke, lichtende vlam. Dit onderscheidt hem gunstig van menig ander schrijver, die niet naakter dan hij de zonde teekent en geen erger schurken en ellendelingen ten tooneele voert, dat hij gelooft in de toekomst dier landen en meent, dat er iets worden kan van die volken, over wier barbaarschheid thans slechts een glimp van beschaving ligt. Gloeiend van verontwaardiging en vol medelijden met de ongelukkigen, is hij onpartijdig en deelt zijn snerpende geeselslagen uit, waar hij meent, dat ze verdiend zijn, het meest natuurlijk aan de aanzienlijken, maar ook aan de verdrukten, die hun leed in den brandewijn zoeken te vergeten of die, verdiept in hun godsdienst, geen oog hebben voor de nooden der maatschappij, waarin zij leven.

Dit laatste geldt van de Joden. Het spreekt vanzelf, dat zij nog al een groote plaats in de novellen van Franzos bekleeden. Vooreerst zijn zij een zeer belangrijk bestanddeel in de maatschappij dier streken, en dan hebben zij zóóveel eigenaardigs, dat zij zeer aantrekkelijke figuren ter bestudeering zijn voor iemand, die vreemde zeden beschrijven wil. Er komt bij, dat Franzos door zijn opvoeding in dat deel dier wereld thuis was, waarin de meeste menschen niet kunnen doordringen.

Laat hij er ons kennis mee maken, de kennismaking lokt zeker niet velen uit, met hen in nauwer betrekking te treden. ‘Barnow’, de pseudoniem voor zijn geboorteplaats en vele andere dergelijke plaatsjes, is smerig, onbeschrijfelijk smerig; in ‘Wladislaw und Wladislawa’ geeft hij een beschrijving van de marktplaats in zoo'n stadje, waarbij het den mensch, die aan eenige zindelijkheid gewend is, wonderlijk te moede wordt: een marktplein, waar van alles wat men noemt en niet noemt gebeurde, en dat slechts eenmaal 's jaars geveegd werd! Zijn die Slawische stadjes door en door onrein, de Jodenwijken daarin zijn de onreinste deelen. De beschrijving van de Joodsche commissionairs in het stationsgebouw van Krakou in ‘Von Wien nach Czernowitz’ zal ik mijn lezers

besparen. De geheele beschrijving dier landstreek, ‘waarin geen helder tafellaken of schoon aangezicht gedijen kan’, geeft een zeer onbehagelijken dunk van hetgeen de vuilsten daar te zien en te ruiken geven. Luistert liever naar den aanhef van ‘Ein jüdisches Volksgericht’: ‘Wie door de slijkzee van het stadje waadt, voorbij de vuile, dompige huizen en midden onder de met den kaftan bekleede, er smerig uitziende bewoners, op wier bleeke, scherp geteekende gezichten eene zeldzaam heftige dweperij, haast aan die van een boeteling gelijk, of listige hebzucht te lezen staat; die hun taal hoort, die ja de Duitsche is, maar nagenoeg onverstaanbaar door de eigenaardige uitspraak en de vermenging met middelhoogduitsche, Slawische en Hebreeuwsche woorden; wie zich plotseling, door een tooverspreuk, in zulk eene, juist niet aantrekkelijke, maar zeer interessante omgeving verplaatst zag, zou zelfs bij nauwkeurige kennis van de kenmerken der volken niet spoedig kunnen uitmaken, in welk land hij zich bevond, zoozeer gelijken al die Jodenstadjes in Galicië, Roemenië en Russisch-Polen op elkaar, en hunne bevolkingen desgelijks. De meest vijandige, zelden welwillende omgeving heeft weinig invloed op hen geoefend; hier zijn en blijven de Joden, waartoe hen aanleg, geloof, verdrukking gemaakt hebben en wat zij - Goddank! - in het Westen niet meer zijn: een nationaliteit met scherp bepaald karakter, eigenaardig in geloof en taal, zeden en gewoonten, kleederdracht en levensbeschouwing. Hier onderscheidt zich de Jood in alles van zijn Christen buurman.’

Wat is dan het eigenaardig Joodsche in die streken - de onzindelijkheid daargelaten? Vóór alles de ongeloofelijke gehechtheid aan de Wet, de akelige kleingeestigheid, waarmee elk harer voorschriften wordt opgevolgd. In ‘Nur ein Ei!’ heeft Franzos de belachelijkheid daarvan met grooten humor geteekend. Twee rijke Joodsche handelaren waren innige vrienden; zij deden altijd zaken met elkaar; des eenen zoon zou met des anderen dochter huwen. Daar ontbrandde de twist over een ei, dat een bloederigen draad in den dooier had. Was dat bloedvlekje van dien aard, dat het ei daardoor volgens de Wet onbruikbaar was, al dan niet? Salomo zei ja, Nathan neen; van het eene woord kwam het tot het andere; de handelsbetrekking werd afgebroken; het voorgenomen huwelijk sprong af; de geheele buurt kwam erbij te pas; alle klanten moesten hun oordeel zeggen. ‘'t Was maar om een ei te doen!’ bracht Salomo's vrouw eens schuchter in het midden. ‘Het is om Israël te doen!’ schreeuwde haar man. ‘Gods heilige leer hangt eraan! Wie denkt daarbij om geld of ander aardsch geluk? Liever bedelen dan met zoo'n verachter van Talmud en Wet gemeene zaak maken!’ Na eenige dagen zou een beroemd rabbijn uit een andere stad, die toevallig door Barnow reisde, de zaak uitmaken; de strijdende partijen beloofden zich aan zijne uitspraak te zullen onderwerpen. Hij kwam; hij zou het ei keuren; maar zie, daar liet hij bij het ontdekken van den schotel, verschrikt over den geur, die eruit opsteeg,

het ei vallen. Daar lag het! Zelfs de knapste Talmudist kon niet meer beslissen, of dat kòsjer geweest was of niet. Op 's rabbi's raad verzoenden zich toen de vrienden.

Uit zulk een kleingeestige, domme, halsstarrige verkleefdheid aan hunne godsdienstwet vloeit eene ontzettende onverdraagzaamheid voort tegen alles, wat 'heidensche wijsheid' is of schijnt. Een rechtzinnig Jood leest geen Duitsch boek; Schiller is verboden waar. Er zijn wel een paar exemplaren der verleidelijke gedichten van dien wereldschen zanger aanwezig: David Blum, de ziekenverpleger, las er wel in; en toen Nathan Silberstein eens, om in een hoogst belangrijke zaak licht te krijgen, de zware folianten van zijn Talmud uit de kast haalde, viel er een klein boekje tusschen uit, dat hij bij zijne drukke zaken in lange jaren niet in handen had gehad, maar nog wel kende van vroeger, Schiller. Eenige exemplaren werden in Barnow aangetroffen, en die waren soms versleten van het lezen; maar met hen, die ze gebruikten, liep het meest slecht af. Welk rechtgeloovig vader zou aan zijn zoon of dochter dit of een dergelijk boek in handen geven? In die gedichten der 'heidenen' was een andere wereld dan in den Talmud en de synagoge, een wereld van gewaarwordingen en denkbeelden, van hartstochten en twijfelingen, zielsverheffingen en smarten, waarin het stipte Jodendom niet thuis hoorde, waarin het zich onbehagelijk voelde en eindelijk een onmogelijkheid werd. Het kind Israëls leze de Wet en onderhoude haar; dat is het ééne noodige; al wat daarbuiten is, is gevaarlijk, slecht.

Bitter wreekt zich de aldus gekrenkte natuur. Het niet verzorgde en gevoede gemoedsleven verstikt bij de meesten, zoodat zij dor van hart worden en voor warme, teedere aandoeningen weinig vatbaar. Bij sommigen laat zich dat leven van rein menschelijke gewaarwordingen, waarover de Wet zich niet bekommert, op den duur niet onderdrukken. Vooral niet de liefde van een man voor een vrouw of een vrouw voor een man. 'Een Jood', laat Franzos in 'Der Richter von Biala' een Roeteen zeggen: 'wordt misschien wel eens verliefd, vat nooit de groote liefde op. Waarom niet? Omdat daartoe ledige tijd noodig is, en een Jood gaat nooit ledig: òf hij bidt òf hij verdient geld. Zijn vrouw is hem ook altijd trouw, vooreerst omdat God het beveelt, daarbij omdat zij hem helpt in het geld verdienen. God en geld, geld en God, zoo gaat het tot hun dood; ik zeg u, al hebben zij veel geld, zij zijn eigenlijk toch arme lieden.' Dat ook Joden, zoowel als vrouwen, door den hartstocht verteerd kunnen worden, waarvan het Hooglied zegt: 'Sterker dan de dood is de liefde, onverzettelijker dan het schimmenrijk de minnevlam; haar vlammen zijn vuurvlammen Gods', dat heeft Franzos zelf prachtig geteekend. Maar herhaaldelijk laat hij gevoelen, hoe vreeselijk het is, dat de Joodsche ouders in Oost-Europa er niet op rekenen, dat ook hunne kinderen die liefde kunnen opvatten en zich dus ongelukkig zul-

len gevoelen, wanneer zij aan een ander dan het voorwerp dier liefde verbonden zijn. Zelven gehuwd volgens den wil hunner ouders, die meer naar den bruidschat dan naar den wensch der jongelieden vraagden, huwden zij op hun beurt hunne kinderen uit. Ieder jongman is zoo goed als verplicht te huwen; zijn ouders zoeken eene bruid voor hem; hij voegt zich daarnaar, en wie vraagt het meisje naar haar wil? Het past niet, dat zij er een heeft. Arme menschen! De Roeteen heeft gelijk: met al hun geld arm! Wee hunner, wanneer zij wellicht voor een ander dan hun echtgenoot 'de groote liefde' opvatten!

Maar krachtig handhaaft het Jodendom de tucht. Des vaders wil is in huis bevel; tegen ketterij, zelfs een zweem ervan, en tegen overtreding der geboden van de Wet is hij geducht, en de gemeente steunt hem. De Wet is den Joden het leven, en zij beschermen haar daarom boven alles en ten koste van alles. De afvallige, de gevallene is verloren, wordt verstooten uit de gemeente, 'opdat Gods naam niet gelasterd worde'. Verschrikkelijk is het verhaal 'De Shylock van Barnow'. De eenige dochter van den rijken Mozes Freudenthal was weggeloopen. Het kind met de levendige verbeelding, weinig onderwezen, verstoken van elke gelegenheid, om goed geestelijk voedsel voor hoofd en hart te erlangen, had veel slecht voedsel weten te krijgen en was bezweken voor de stem van een huzarenofficier. De wanhopige vader heeft maar één bede: 'God! laat haar niet terugkomen, want dan moet ik haar doen wegjagen door mijn knechten; laat haar niet gelukkig worden, want zij heeft gezondigd tegen u en mij; laat haar ook niet ellendig worden: zij is mijn vleesch en bloed; laat haar sterven, dan behoef ik mijn eenig kind niet te vloeken! Laat haar sterven, Heer mijn God, zij of ik!'

Evenzeer als de vergrijpen tegen de zedewet, worden de overtredingen van de heilige gebruiken, onverschillig, of zij in Bijbel of Talmud staan, dan wel alleen door de gewoonte geijkt zijn, gewroken. Daarvan getuigt het verhaal 'Zonder opschrift'. Wat had die schoone, brave en lieve vrouw gedaan, dat haar grafzerk zelfs haar naam niet mocht vermelden, nadat zij het slachtoffer van den haat harer geloofsgenooten geworden was? Iets gruwlijks. Zij had tegen het Joodsch gebruik na haar huwelijk haar eigen schoon hoofdhaar behouden. Onvergefelijk!

De Wet en het geld, die twee vermoorden de Joden in Galicië en omtrek zedelijk; zij verstikken het gemoedsleven.

Niet licht zal iemand beweren, dat Franzos te zacht is voor de Joodsche bevolking der gewesten, die hij bestudeert en beschrijft, maar toch zal men zeker door de lezing van zijn verhalen geen minachting voor haar opvatten. Hijzelf heeft hart voor die Joden, en wij krijgen het door hem ook. Zij zijn niet aantrekkelijk, maar zij zijn zeer belangwekkend. Het is waar, het is voor een deel ten gevolge van levensbeschouwing en drijfveeren, die hun niet tot eer strekken en het gemoedsleven hebben verstompt, maar het blijft toch niettemin

een zaak van belang, dat in die landen, waar overspel en ontucht alledaagsche zaken zijn, onder de Roetenen, waar de meeste meisjes onkuisch leven, en onder de Polen en Roemeniërs, waar zeer vele vrouwen, vooral uit de hooge kringen, de huwelijkstrouw op kleinen prijs stellen, de Joden zoowel voor als na de echtverbintenis eerbaar zijn en kuisch. Het is geen kleinigheid, dat te midden dier vertrapte bevolking, die maar al te veel haar troost in den brandewijn zoekt, de Jood matig is en zich wacht voor dronkenschap. Laat het waar zijn, dat de geldzucht hem weerhoudt, de alles verstompende sterke drank heeft hem dan toch niet in zijn macht; de Wet en het geld bewaren hem in elk geval voor een slavernij, waaronder Pool, Roeteen, Rus en Roemeniër gebogen gaan. Wanneer men aan het vergelijken gaat van de Joden met hun Christen-landgenooten, dan pleit dit althans sterk in gener voordeel.

Hetzij wij op de Christenen dan wel op de Joden de oogen vestigen, wij vinden, wanneer wij ons in ‘Half-Azië’ verplaatsen, in allen geval menschen, die in hoogst ongunstige omstandigheden leven, menschen, voor wie het veel moeilijker is, zedelijk, rein en godvruchtig - in den besten zin van 't woord, dat is warm van hart, vroom, bezield voor God en het goddelijke - te zijn dan voor hen, die in een gezonder maatschappelijken dampkring opwassen, en het is dus niet te verwonderen, dat de meesten door die omstandigheden gemaakt zijn tot hetgeen zij zijn, dat is niet veel bijzonders. Kruipend en sluw of ruw en brutaal, gierig of verkwistend, kleingeestig of onverschillig, woekeraars of dronkaards, om 't even - niet veel bijzonders. De adel van een menschengroep in zulke ongunstige omstandigheden openbaart zich hierin, dat enkelen daardoor zich niet zedelijk laten vermoorden, maar edele, fijn gevoelige, nadenkende, zelfverloochenende en innig gemoedelijke menschen worden en blijven. En zie, de Jodenwereld, waarin Franzos ons verplaatst, levert dezulken op. In dat slijk van de Jodenwijken wijst hij ons paarlen aan van het zuiverst water.

Moederliefde vindt men wel is waar overal; maar de Joodsche Mirjam in ‘Het zoenoffer’ openbaart ze krachtig; haar liefde overwon zelfs haar godsdienstige vooroordeelen, en dat is niet gewoon. De zin voor waarheid, die hem geen rust laat en hem altijd doet vragen: wat is toch waarheid? ook al trapt en spuwt men hem daarom, maakt Chaim Lippener tot een held; en is Ruben, in hetzelfde opstel ‘Zonder opschrift’, geen beminnenswaardig man, hij, die uit liefde zijn vrouw vergund had haar hoofdhaar te bewaren en haar dan ook beschermde tegen de geheele gemeente, ja, zich liet ruïneeren, om toch het zijner vrouw gegeven woord gestand te doen? Wat dunkt u van dien Israël Meisels, die met een Roeteenschen schoolmeester bij een Franciscaner monnik Latijn leert en met hen gezamenlijk één Schiller bezit? Of van dien anderen vriend van den dichter, Schlome Barrascher, den talmudist en teekenaar, die op zijn twintigste jaar,

toen hij reeds echtgenoot en vader was, nog naar het gymnasium te Czernowitz ging, om kennis op te doen?

Maar de edelste Jodenfiguren, ons door Franzos geteekend, zijn David Blum, het model voor het Christusbeeld, door de Gravin Jadwiga geschilderd, en Nathan Silberstein met zijn vrouw. De strekking van het verhaal, waarin die twee laatsten voorkomen, 'Volgens een hoogere wet!' zal menigeen bedenkelijk voorkomen, maar Chaja is een reine, Nathan een zeldzaam edele figuur. Kon zij het helpen, de trouwe, kuische vrouw van den rijken winkelier, dat zij een hartstochtelijke liefde opvatte voor dien kantonrechter? Was zij niet met Nathan gehuwd, alleen omdat haar ouders het hadden gewild, zonder dat naar haar wil was gevraagd? Zij had achting voor haar braven, ijverigen man, veel achting, maar wat liefde was, onbedwingbare liefde, dat had zij nu eerst bespeurd, zeer tegen haar zin. En ook hij, de Christen, had voor de schoone Joodsche vrouw een innige liefde opgevat. Wat te doen? Hij aarzelde geen oogenblik. Onverwijld werd Nathan in kennis gesteld van de volkomen schuldelooze, maar toch onbetamelijke verhouding tusschen zijn vrouw en hem. Nathan was een oogenblik buiten zichzelven van woede en ontroering. Als bij alle achtingswaardige Joden, was zijn leven bestuurd door die twee groote machten: de Wet en zijn zaken. Zijn gemoedsleven had geslapen; van zijn gewaarwordingen had hij zich geen rekenschap gegeven. Thans gingen zijne oogen open. Nu zijn vrouw hem had bekend, dat zij een ander beminde, nu voelde hij eerst diep, hoe innig hij haar liefhad. Maar wat zou hij ertegen zeggen, toen zij zich verontschuldigde met de vraag: 'Wie heeft naar mijn wil gevraagd, toen wij huwden?' Na hevigen strijd bracht hij, met bloedend hart, het geluk van zijn leven ten offer. Binnen weinige dagen was hij van zijn vrouw gescheiden, die kort daarna met den Christen huwde. Niemand zal de beschrijving van dien zielestrijd lezen zonder diep te voelen, welk een edel mensch ons hier wordt voorgesteld. Van een gemeente, waarin zulke zedelijke karakters zich bevinden, is iets te wachten.

Ach, arm volk! wanneer zal uw dag komen, de dag uwer verlossing van dwingelandij en verwaarloozing, van verstomping en onkunde, van maatschappelijke en zedelijke ellende? Terwijl Franzos dien zucht slaakt, gelooft hij tevens, dat de dag komen zal en dat ook de bevolking dier gewesten voor leven vatbaar is.

Natuurlijk heeft hij zich vele vijanden gemaakt. Niet slechts die adellijken, die alle menschelijke en goddelijke wetten met voeten treden, die schandelijke woekeraars, die omkoopbare beambten, die flauwe regeeringspersonen, ook vele dier verdrukten zelven haten hem, omdat hij ook hunne zonden en dwaasheden niet spaart, maar onbeschroomd den vinger op de wond legt en hun schuld aan den dag brengt.

Doet die haat hem leed - en men kan uit de manier, waarop

hij hierover, in de voorrede op de tweede uitgave van ‘Aus Halb-Asien’, spreekt, bespeuren, dat hij er niet ongevoelig voor is - hij troost zich, en terecht, met de vruchten van zijn arbeid. Over twee zegepralen juicht hij. Vooreerst heeft hij aan de knoeierij met ‘de doode zielen’ een eind gemaakt. Wat dit beteekent? Iemand, die een misdrijf had begaan of om welke reden ook het land ruimen moest, wist door sluwheid van gewetenlooze zaakbezorgers en omkoopbaarheid der beambten een wettig bewijs van zijn overlijden en een even wettige geboorteacte onder een nieuwen naam machtig te worden. Hiervan schrijft Franzos: ‘De handel in doode zielen bloeit niet meer, mijne onthullingen hebben hem dood geslagen!’ Men riep, door hem wakker geschud, de regeering van Roemenië, waar dat misbruik vooral bestond, tot verantwoording, en zij begon scherper toe te zien. Ten tweede heeft hij aan den schandelijken handel in gouvernantes en juffrouwen van gezelschap, een slavenhandel van de ergste soort, althans een slag toegebracht. Een groot aantal fatsoenlijke, eerbare meisjes, vooral uit België en Zwitserland, kregen door bemiddeling van commissiekantoren eene schijnbaar zeer goede betrekking in Oost-Europa, maar vielen inderdaad in de slechtste handen: zij liepen meerendeels in den door den wellust gespannen strik en waren na korten tijd òf dood òf reddeloos verloren. Ten gevolge van Franzos' schilderingen heeft de Bondsregeering te Bern maatregelen genomen om de meisjes, die in den vreemde trekken, vóórdat zij haar een pas geven, inlichtingen te verschaffen omtrent de huisgezinnen, waarin zij zullen komen; reeds zijn verscheidenen bijtijds gewaarschuwd.

Een man, die zulke overwinningen behaald heeft, kan wel wat haat dragen; hij leeft niet vergeefs. Nog is hij jong en krachtig. Moge hij nog vele zulke triomfen vieren!

H. OORT.

De Nederlanden in 1576, in verband met de Spaansche furie en de plundering van Antwerpen.
Historische studie door M.H. de Graaff.

De Duitschers trokken naar de binnengedeelten der stad. De Walen bezetten, op bevel van Havrech, de toegangen van St. Joris tot aan het St.-Michielsklooster. Champaigney verschafte hun rijkelijk spijs en drank, en beschikte lieden voor de uitdeeling. Want daar hij hen niet in de stad dacht te houden, wilde hij, vermits het schoon weder was, dat zij in de verschansingen, onder het toezicht der hoofdofficieren, bleven, tot de werken gereed waren. Maar de meeste bevelhebbers verwijderden zich, om de beste verblijven in de stad te zoeken. De onbeheerde manschappen volgden hunne voorbeelden na, ja, begonnen zelfs hier en daar te plunderen. Dewijl er geen provoost was, ter wering van dergelijke kwade praktijken, moest Champaigney zelf in verscheidene huizen met den degen in de vuist binnenvliegen, om de woeste indringers met gevaar zijns levens te verdrijven. Hiermede verliep veel tijd, zonder dat hij een der misdadigers konde straffen. Bovendien kostte het hem veel moeite, ettelijke Spanjaarden, welke in het hospitaal van St. Michiel ziek lagen, te behoeden, daar hij het plan had, hen tegen eenige op het kasteel aanwezige manschappen van Eberstein uit te wisselen. Voor alles moest hij zorgen en over alles waken, alsof hij alleen daarmede belast ware. Zelfs moest hij de willekeurige maatregelen van sommige bevelhebbers te keer gaan, onder anderen van den Markgraaf Van Havrech, die den burgemeester Van der Meeren en andere verdachte magistraatspersonen wilde laten gevangen nemen, waartoe Champaigney geen verlof gaf.

Het schieten op de stad bleef, onder al deze bedrijven, voortduren, vooral op die punten, waar men aan de verschansingen arbeidde en mannen en vrouwen, jongen en ouden bezig waren, om eene gracht te graven en wallen op te richten(*). Van de Bagijnenpoort tot aan

(*) Deze arbeid geschiedde onder het opzicht van den oppersluismeester Jan van Eertvelt, volgens eene teekening van den bouwmeester Pieter Frans en met medehulp van de timmerlieden Andries van Eertvelt, Joost Janssens en Dirk van Mol, benevens den stadswagenmaker Jan Lenaerts.

de straat van St.-Michielsabdij stonden de vuurmonden op deze bedrijvige menigte gericht, die als zoovele ijverige mieren door elkander krioelden. De kanonnen donderden, kogels vlogen in de losse aarde, doorwoelden den grond, deden dien uiteenspatten, en slingerden de kluiten her- en derwaarts. En onder het kanongebulder klonken, hoog in de lucht, de zware tonen van den domtoren, die alle weerbare manschappen te wapen riep, om voor het behoud der stad te waken(*).

Deze onophoudelijke losbrandingen van het geschut der batterijen van het kasteel maakten den toestand dergenen, die aan de wallen arbeidden, uiterst gevaarlijk. De Walen, en eindelijk ook de burgers, schroomden, om het hoofd boven hunne broze borstweer uit te steken. Tegen den avond, bij het betrekken der wachten, ontbrak het den Walen aan de noodige opperhoofden, weshalve eenigen nog onverwijld benoemd moesten worden. - De Markgraaf Van Havrech, die verlangd had met de verdediging der wallen tegenover het kasteel te worden belast, en wien dit was toegestaan, werd dienvolgens uitgenoodigd, te zorgen voor de dringende noodwendigheid van het aanwijzen en betrekken der wachtposten.

In dien woeligen en benarden toestand brak de nacht aan, die echter den onvermoeiden Champaigney geene rust aanbracht. Bij een oogenschouw van het gevaarlijkste punt bespeurde hij een grooten angst onder de Walen, en geen hoofdofficier in de verschansing. Hij leidde den Heer Van Gognies, dien hij het eerst ontmoette, derwaarts, om orde op de zaken te stellen en de misslagen, door de achteloosheid der opzichters begaan, te doen verbeteren. Men had, op verschillende plaatsen, het plan van de ingenieurs niet gevolgd: eensdeels uit vrees voor de kogels der citadel, anderdeels wegens eigenzinnigheid der hoofdmannen. Daardoor veronachtzaamde men het maken van eene voldoende borstwering tegenover de Bagijnenstraat, welk belangrijk punt slechts door een omvergeworpen wagen was afgesloten, hetgeen later duur te staan kwam.

Champaigney bezichtigde de wallen onder het vuur van het kasteel, en gelastte eenigen van het Stedelijk Bestuur op het werken te letten. Schoon deze personen op de hun aangewezen plaats veilig waren, vertoefden zij er niet lang, wegens de onwilligheid der werklieden. Dezen, daar het lichte maan was, stonden bloot aan de kogels van het kasteel, welke zij schuwden, weshalve de Gouverneur en De

(*) Uit de stadsrekeningen van het jaar 1577 blijkt, dat tot commissarissen, belast met het bewaken der poorten, benoemd waren: De schepenen Jan van de Werve, Willem Borrewater, Nikolaas van Bouchout, Rutger van Leefdale, Cornelis van Weijse; de oud-schepenen Gregorius van Ayala, Hendrik van Daesdonck, Jan Bacx, Jan van Herde, Gilles van Marselaer, Jan van Brecht, Pieter van Lijere, Adolf Blijleven, Antoon van Mansdale; de lakenhalbestuurders Ridder Jakob van Berchem, Pieter van Berchem, Marcus Schoyte, Arnold Schoyte, Nikolaas van Nassau, Dominicus van Herde. Al deze commissarissen bleven tot den 4den November 1576 in dienst, op welken dag velen hunner sneuvelden.

Gognies besloten de werkzaamheden te staken, met het voornemen om ze in den volgenden nacht, in de hoop op meerdere duisternis, te laten voortzetten.

Helaas! de volgende nacht zou duister genoeg zijn, maar er zou niets hoegenaamd ter verdediging meer verricht worden. Doch de toekomst, hoe nabij ook, is voor den mensch verborgen; wat zij hem zal aanbrengen, hetzij lief of leed, houdt zij onder haren ondoordringbaren sluier verholen, totdat het tijdstip der onthulling daar is. Thans, nu men de werkzaamheden staakte, om ze in een geschikter oogenblik te hervatten, werd het rustiger achter de wallen, en ook het kanongebulder zweeg. De sterren schitterden aan den donkerblauwen hemel, en de maneschijn lichtte over de stad en weerspiegelde in den ruischenden Scheldestroom.

Op sommige plaatsen lag de wal reeds twaalf tot veertien, op andere minder dan zes voet hoog; ook de gracht was gegraven, doch niet naar behooren: beide verdedigingsmiddelen lieten veel te wenschen over.

Champaigney had in den krijgsraad voorgesteld, en zich daarop verlaten, dat de Markies Van Havrech dien nacht de omstreken van de Markgravenlei, de tuinen van Hinxthoove en andere door slooten omringde en gemakkelijk te verschansen plaatsen zou verkennen, tot legering van een gedeelte voet- en paardenvolk, om het kasteel nauw in te sluiten en het uit- en ingaan te verhinderen. Deze goede raad werd in den wind geslagen. Het overige gedeelte van den nacht besteedde Champaigney aan het planten van het weinigje geschut, waarover hij kon beschikken, in den Schermerhof, met behulp van sommige burgers en eenigen zijner huisgenooten. Alhoewel dit werk aan enkelen hunner het leven kostte, werd het volbracht.

Eindelijk begon het te dagen, maar de zon rees niet prachtig aan de oosterkimmen op; zij verschool haren glans in nevelen. De lichten levenkweekster omhulde haar bezielend gelaat met een valen sluier, alsof zij de aarde rouw wilde doen dragen. Over land en water lag een dichte en kille mist uitgespreid, die elk uitzicht benam en ieder deed huiveren; de geheele natuur voorspelde een somberen Novemberdag.

In den vroegen morgen van dien dag hield de krijgsraad zitting, ten huize van Graaf Eberstein. Terwijl de aanwezigen met elkander de noodige plannen tot afwering van het dreigend gevaar beraamden, kwamen er inwoners van de stad het bericht brengen, dat er drommen volks het kasteel waren binnengerukt; duidelijk had men paardengetrappel gehoord, doch meer wisten zij niet te zeggen, vermits de zware nevel hen verhinderd had, het voorgevallene nauwkeurig gade te slaan. Vooreerst bleef het bij gissen, daar men sinds de komst der staatstroepen verzuimd had, eenige ruiters ter veldontdekking uit te zenden.

Wanneer wij al de begane nalatigheden en den gang der zaken overzien, mogen wij wel uitroepen: welk eene verregaande verwarring! Hoevele misslagen, door lang overheerden bedreven, die zich onderwinden het juk van den hals te schudden, en daartoe de geschiktheid missen, uit gebrek aan een door allen erkend en gehoorzaamd opperhoofd! Ieder speelde den baas, zooveel hij verkoos, en bracht het zijne tot den val van Antwerpen bij, dien de ijverige Gouverneur niet kon verhoeden, uit gemis aan eene getrouwe medewerking. Een leger zonder geschut, zonder ingenieurs - wat vermochten slechts twee? - en zonder manschappen, bedreven in het werk der genie; onervaren oversten, die meer aan goede kosthuizen dan aan verdediging denken; zoogenaamde verdedigers, wier eerste werk bestaat in het bedrijven van allerhande baldadigheden, en die door Champaigney zelven in hunne plunderzucht te keer moeten worden gegaan; een onbedachtzame Graaf Eberstein, een man van een zwak karakter; de goede burgers, op een groot garnizoen steunende, dat de militaire hoofdvereischten: tucht en het benoodigde krijgsmaterieel, mist; bovendien verraders onder een gedeelte der bezetting; in het kort, overal ongeregeldheid, achteloosheid, wantrouwen en een volslagen gemis aan eensgezindheid, oorzaken van den onvermijdelijken ondergang der stad.

Weldra bleek, dat de geziene drommen volks vijanden waren. De Spanjaarden en Duitschers van Lier, Breda en Maastricht, onder bevel van Romero, Vargas, Oliveira en Valdes, vereenigd met meer andere, uit de sterkten van de Schelde opgerukte benden, kwamen dien morgen, 's Zondags den 4^{den} November 1576, door de buitenpoort op het kasteel. Terstond viel de hoofdman Kasper Ortis, met honderd man, de verschansing der Walen aan, drong in een hunner wachthuizen door, en sloeg omstreeks vijftig man dood. Dit was een begin, want daarna deinsde hij weder af en stak op den terugtocht ettelijke huizen en molens in brand, zonder eenig verlies te lijden.

De geheele weerbare manschap in de stad werd onverwijld gemonsterd. De gezamenlijke krijgsmacht der Walen, onder bevel van den Markies Van Havrech, benevens eenige Duitsche vendels, vatte post in de schansen tegenover het kasteel, het gevaarlijkste en deswege het eervolste punt van verdediging.

De wallen waren, gelijk gezegd is, verre van voldoende sterk te zijn; doch men hoopte, dat de levende muur van omstreeks 6000 krijgers, die op hunnen geboortegrond stonden en in het gezicht van de haardsteden en altaren hunner eigene landslieden, een toereikend bolwerk zou opleveren, zelfs tegen Spaansche furie. Ongelukkiglijk bleek de levende slagboom nog brozer te zijn dan de zwakke borstwering. Het meerendeel der Duitsche troepen was op verschillende punten in de straten en op de pleinen verspreid. De ruiterij stond

aan de andere zijde der stad, op de Paardenmarkt, recht tegenover de Nieuwstad.

Champaigney, te paard gestegen, reed van straat tot straat, de burgers vermanende zich te wapenen en op de Ossenmarkt en bij de Engelsche beurs, de hoofdverzamelplaatsen(*), bijeen te komen. Hij reed langs de gelederen der Waalsche regimenten, terwijl hij zich met Egmont, Hese en andere bevelhebbers onderhield, en den manschappen moed insprak. In den Schermerhof gekomen, waarop die van het kasteel onophoudelijk schoten, beval hij het vuur te beantwoorden, hetgeen met een goed gevolg geschiedde, dewijl het vijandelijk geschut zwaar beschadigd werd. Vandaar rende hij naar den St.-Joriswal, die zich in een goeden staat bevond. Bij het terugkeeren ontmoette hij Cornelis van den Eijnde, die ronddwaalde en voorgaf kruit te zoeken. Dit wekte Champaigney's achterdocht op, doch daar het geen tijd van twisten was, vermaande hij hem zachtmoediglijk zich bij zijn volk te voegen, en verschafte hem, wat hij gevraagd had. Doch Van den Eijnde herhaalde zoo dikwijls het verzoek om kruit, dat hij den voorraad roekeloos scheen te willen verbruiken, gelijk naderhand bleek.

Vervolgens reed hij naar de Bagijnenstraat. Hier steeg hij van 't paard, trad op het Kasteelplein, om de handelingen van den vijand beter te kunnen gadeslaan en te zien, hoe het met den gebrekkig aangelegen wal stond. Op deze hoogte werd toen juist gevochten tusschen een hoop burgers en eene afdeeling, door den vijand ter verkenning uitgezonden.

Champaigney zag met genoegen, dat de Antwerpenaars de overhand hadden. Zij streden wakker met de geregelde troepen des vijands, dien zij eindelijk naar het kasteel terugdreven. Zijn geoefend oog zag evenwel, dat die aftocht slechts het sein was voor een algemeenen aanval, die weldra volgen zou. Hij reed toen de stad in, om zijne laatste bevelen te geven.

De eerste dag der week, waarop men van de vermoeienissen der verloopen dagen uitrust en nieuwe krachten voor de volgende verzamelt - deze dag des Heeren kenmerkt zich gewoonlijk door eene indrukwekkende stilte, als zijnde een dag des gebeds. De statige kerkkloktonen roepen dan de Christenen op, om hunne gevoelens aan de voeten der altaren uit te storten, hunnen dank te betuigen aan den Albestuurder voor het genotene goede des levens, en de zorgen en nooden dezer wereld aan Hem op te dragen. Dit vrome voornemen, zoo geschikt om de gemoederen van allen, die zich naar het Huis des gebeds begeven, tot kalmte te stemmen, scheen thans niet zulk

(*) De andere vereenigingspunten der burgerwacht waren op de Suikerrui, de Oude Vlasmarkt, de Burcht, de Huidenmarkt, de Koepoortbrug, den Oever, de IJzeren Waag, de lange Gasthuisstraat, de Meirplaats, de St.-Jakobsmarkt, de Nieuwe Waag en de Zeeuwsche koornmarkt.

een weldadigen invloed uit te oefenen. De kerkgangers - bestaande in huisvaders en huismoeders, jongelingen, maagden en ouden van dagen - stapten met geen rustigen tred voort, maar liepen als gejaagd. Hunne aangezichten kenteekenden angst en kommer, en het scheen, dat zij voor hunne fel bewogen harten troost wilden zoeken binnen de tempelwanden, waar de wierookgeuren ten hemel stegen met de smeekingen der reeds nedergeknielde geloovigen, die voor het behoud van al wat hun dierbaar was baden in de ure der benauwdheid, der verdrukking en des strijds. Want daar buiten heerschte geen plechtige sabbatsstilte op dien dag, maar rumoer en wapengedruisch, daar klonken luidruchtige krijgsbewegingen en gesprekken, hartstochtelijke bedreigingen en jammerklachten, droevige voorteekenen van onheil en rouw. Voorwaar, de geloovigen deden wèl met te bidden: de vaders voor hun huisgezin, de moeders voor hare echtgenooten en haar kroost, de kinderen voor hunne ouders, en de ouden van dagen voor al hunne geliefde panden; zij deden wèl met hunne bekommernissen voor den troon van den Alziende uit te storten, en heul en kracht te zoeken voor hunne vreeze in het Huis Gods, want eene zee van rampen zou over de stad en hare inwoners losstormen, zooals zij nog nooit, sinds haar bestaan, had ondervonden.

Te tien ure bespeurde men een wandelend bosch, dat het kasteel uit het Zuidwesten naderde. De muiters van Aalst, bij St. Bernard over de Schelde getrokken en de helmen met groene hulst- en masttakken versierd, daagden onder de aanvoering van hunnen Electo Juan de Navarese op. Ten getale van 2000 waren zij 's morgens te drie uur opgebroken en hadden 8 mijlen afstands in 7 uren afgelegd. Al de bevelhebbers op het kasteel begroetten deze bende plunderaars en schenders van hunnen eed jegens den Koning en het land. Zij werden met gejuich en open armen ontvangen. Sancho d'Avila liet hun ververschingen, ter verkwikking van hunne vermoeidheid en stijving van hunnen moed, aanbieden, doch zij bedankten en namen slechts eene teug wijns, zeggende: '*Wij hebben gezworen*, *dezen avond in de overwonnen stad of in het Paradijs te eten.*' D'Avila, over hunne opgewondenheid ten hoogste voldaan, verzette zich niet tegen hun vast besluit, te meer wijl zijne manschappen insgelijks naar den aanval hunkerden, evenals die van Romero, Vargas en Valdes.

Spoedig na de aankomst dezer schurkenbende waren de troepen van het kasteel tot den aanval gereed, waar slechts eene bezetting, tot bewaking der poorten, achterbleef. Het aantal marschvaardige voetknechten beliep groot 4000, te weten: 2000 onder Juan de Navarese, 500 onder Juliano Romero, 500 onder Francisco Valdes, en zes vendels Duitschers, groot 1000 man, onder Freundsberg(*),

(*) Deze verzaakte den gedanen eed, om zich niet met de 'goddeloozen' van het kasteel te zullen verbinden, evenals Romero, die de door Sancho d'Avila voorgestelde plundering der stad, met behulp van de bezetting van het kasteel, weleer verontwaardigd had afgewezen, en deswege bijna een tweegevecht met D'Avila zou gehouden hebben.

Fugger en Pollweiler. Hierbij kwamen nog 1000 Spaansche, Italiaansche en Bourgondische ruiters, onder bevel van Alonso de Vargas, zoodat meer dan 5000 man aan de plundering deelnamen.

Den Pagador Francesco de Lixalda, die met de krijgskas en zijne familie uit de stad naar het kasteel verhuisd was, was gelast, den te behalen buit te bergen:

1°. In zijn huis in de Beddestraat(*);
2°. In het huis van den Kolonel Fugger in de Venusstraat;
3°. In de in beslag genomen schepen, waarschijnlijk toebehoorende aan den Heer Gilles Hooftman, een rijk koopman van de nationale partij;
4°. In Vlaamsche beurtschepen;
5°. In de Citadel, de algemeene bergplaats.

Alles was dus nauwkeurig geregeld, schoon ieder voor zichzelven genoeg kon rooven, zonder het naar de aangeduide stapelplaatsen te dragen.

Tegenover den vijand kon men stellen: 4000 Duitschers, onder Graaf Eberstein; omstreeks 5000 Walen; 4 benden zware en 6 benden lichte ruiterij, nagenoeg 900 man, onder verschillende bevelhebbers, benevens 14000 man burgerwacht, zonder bepaalde aanvoerders, en volgens een besluit van den 19den October gewapend in hunne woningen blijvende, om bij eenig alarm op de eerste aanvrage van de overheid gereed te zijn, die hun de algemeene verzamelplaats zou doen aanzeggen. Dit ongelukkig besluit bracht veel bij tot den ondergang der stad. Graaf Eberstein vooral keerde de oproeping der burgerwacht, uit vrees dat de Spanjaarden dit als eene vijandelijkheid, ja, als eene oorlogsverklaring zouden beschouwen, schoon Roda reeds het binnenlaten van de door de Staten gezonden troepen voor een *casus belli* had gehouden.

De beide vijandelijke machten hadden de wapenen aangegord, om den strijd te beginnen; de verdedigers der stad stonden op hunne posten achter de wallen geschaard, en verbeidden de aanvallers.

De woeste Spaansche horden, niet minder wreed dan weleer de Wandalen van Attila, den geesel der volken, rukten onder trompetgeschal uit, met vliegende vaandels en opgeheven standaarden, waarop crucifixen en verschillende heiligen afgebeeld stonden. Hunne helmen en harnassen, hunne musketten, lansen, zwaarden en hellebaarden weerkaatsten de schitterende zonnestralen, daar de nevel verdwenen was; de groene hulst- en masttakken zwierden over de ijzeren en koperen stormhoeden der muitelingen van Aalst, en de veelkleurige vederbossen der aanvoerders wuifden op de vleugelen van den morgenwind langs de fonkelende helmen heen en weder. De paarden der

(*) Dit huis, weleer toebehoorende aan de familie Van Sompeken, werd den 15den September 1517 het eigendom van Fernando de Bernuy, een Portugeesch koopman.

ruiterij schudden hunne manen fier, brieschten fel, sprongen dartel op en neer, en deden den grond van hunne ijzeren hoeven dreunen, terwijl de zwaar gepantserde en trotsch in den zadel gezeten ruiters de dartelheid hunner rossen met gespierde hand bedwongen. Het was eene bonte menigte van geharde oudgedienden, onverschrokken plunderaars en doortrapte schelmen zonder God en gebod, afgericht in allerhande gruwelen en heet op buit, waarvoor zij de afschuwelijkste middelen niet ontzagen, blijkens al de bedrevene strooperijen en euveldaden. In de achterhoede volgden onbeschofte soldatenwijven, onbeschaamde bijzitten, liederlijke lichtekooien en meer dergelijk gespuis, een troep van afzichtelijke en razende harpijen, die met stroobossen en mutsaards woest en wild rondzwaaiden, reeds bij voorbaat juichende over het helsch vermaak van brand te stichten.

Aan den bedekten weg van het kasteel gekomen, viel dit rot van roovers en moordenaars eensklaps op de knieën, om, volgens gewoonte, Gods zegen af te smeeken over het duivelenwerk, dat zij zouden verrichten. De Electo der bandieten van Aalst had zijn oproerstandaard - onder de oogen van Roda opgeheven, die het moest dulden, wilde hij op hunne hulp rekenen - voor het front der zijnen geplant, gelijkerwijs al de andere vaan- en standaarddragers voor het front der hunnen gedaan hadden, eer zij nederknielden voor de daarop prijkende crucifixen en heiligen. De standaard van den Electo vertoonde op de eene zijde een gekruisten Christus en aan de andere de Maagd Maria, patronesse van Antwerpen. Het beeld van Hem, die gezegd had: ‘Hebt uwe vijanden lief”, en het vriendelijk aangezicht van Maria moesten, naar hunne meening, glimlachende op wandaden nederzien, welke de diepten der hel deden sidderen; daarvoor knielden deze vagebonden neder en riepen Jezus en Maria aan, om hun gevloekt werk te beginnen.

Na het onachtzaam prevelen van hunne schietgebeden, ijlden zij als hongerige wolven naar de stad. Onder een heftig gehuil stormden de muitelingen, met hunnen Electo aan het hoofd, naar de wallen, in de richting der St.-Michielsstraat; al de andere benden met hunne aanvoerders rukten voorwaarts in de richting der St.-Jorisstraat, van den Blijdenhoek, der Bagijnen- en Muntersstraat. Als waanzinnigen zwaaiden zij met lansen, hellebaarden, daggen en musketten door de lucht, en schreeuwden: ‘*Sant Jago! Sant Jago! Espana! Espana!*’

En de bende wijven, die hen als bacchanten naliepen, beantwoordden die kreten, en gilden: ‘*Sant Jago! Sant Jago! Espana! Espana!*’

Champaigney, op het bedreigde punt aanwezig, sprak tot de Walen: ‘Mannen, strijdt dapper voor uw vaderland en voor alles wat u lief is; slaat den vijand af, drijft hem terug, houdt moed!’ - Maar de Walen, die den Gouverneur der stad niet kenden, gaven geen acht

op zijne woorden, vreesden het hoofd buiten de borstwering te steken, en schoten hunne roeren in het wild af.

Aan het einde der verschansing gekomen, vond hij er den Heer Van Beersele, den eenigen aldaar aanwezigen hoofdofficier. Hij zeide tot hem: 'Heer Overste, zorg voor eene scherpe verdediging van dit belangrijk punt; ontzie noch kruit noch kogels, in St.-Michielsklooster en den Schermerhof is voorraad genoeg.' Ook diens manschappen vuurde hij tot krachtigen weerstand aan, reed nogmaals langs de afgelegde linie terug, overal den verdedigers der wallen moed insprekende, zooveel hij vermocht.

Helaas! al zijne pogingen waren tevergeefs. De Spanjaarden beklommen reeds de kruin der borstwering, door hunnen Electo voorgegaan, die zijn standaard op den wal plantte onder het krijgsgeschreeuw: '*St. Jago! St. Jago! Espana! Espana!*' door de hem op de hielen volgende benden duizendwerf herhaald.

Doch nauwelijks had de Electo zijn voet op de walkruin gezet en den standaard gevestigd, of hij zakte plotseling ineen en viel, als door den bliksem getroffen: een musketkogel had hem gedood.

Het sneuvelen van den aanvoerder weerhield den onverschrokken vijand niet. Evenals de door een stormwind opgestuwde en voortgezweepte golven dijken doorbreken of eroverheen rollen, waar ze weerstand bieden, zóó stormden de woeste benden over den wal en over den gesneuvelde, wiens lijk in het dichte en onbedwingbare gedrang vertrapt en vermorseld werd, terwijl reeds een andere woestaard den standaard gegrepen had en daarmede voortgesneld was, krijschende: '*St. Jago! St. Jago! Espana! Espana!*'

En gelijk de opgeruide baren niet alleen óver de dijken zwalpen, maar erdoorheen boren en wijd gapende gaten in de opgetaste aarde slaan, zóó stroomden de woestelingen niet alleen over de wallen, maar drongen er op de zwakste plaatsen doorheen, hetgeen het eerst bij de gebrekkig versperde Bagijnenstraat en daarna op andere punten geschiedde, allen noodlottige gapingen in de half voltooide verschansing, grootendeels het gevolg van vreesachtigheid en achteloosheid.

Toen Champaigney zag, hoe schrikbarend de dicht ineengesloten vijandelijke drommen binnendrongen en hoe jammerlijk de Walen terugweken, in weerwil van zijne herhaalde pogingen om hen stand te doen houden, sprong hij over een tuinmuur, kwam over eene binnenplaats in een steegje, en spoedde zich naar den naastbij gelegen post der Duitsche troepen. Hier verzamelde hij in allerijl eene kleine bende, en voerde haar in persoon den vijand tegen. De Duitschers vochten dapper en brachten den overmoedigen vijand voor eenige oogenblikken tot staan, doch hun gering aantal en de flauwhartigheid der Walen deden hen eindelijk het onderspit delven.

Weldra geraakten de Walen geheel in verbijstering, toen de Spaansche ruiterij, onder aanvoering van Don Alonso de Vargas, naar de St.-

Jorispoort reed en zij zagen, dat de Kolonel Van den Eijnde, met de verdediging dier poort belast, zich met al zijne manschappen bij de Spanjaarden aansloot. Alzoo met den vijand vereenigd, vielen deze eerlooze verraders insgelijks op hen aan, en stonden zij onverwacht tegenover verdubbelde strijdkrachten, waaraan zij het hoofd moesten bieden. Daarbij kwam, dat het heldhaftig gedrag der Duitschers de woede van de Spanjaarden had aangewakkerd. Zoodra deze dapperen, bij de verdediging van het bedreigde punt, even moedig gesneuveld waren als weleer de Lacedemoniërs bij de verdediging van Thermopylae, vonden de onverschrokken indringers een deerlijk verflauwden tegenstand. De betoonde heldhaftigheid was niet in staat geweest den moed der Walen te verlevendigen, en het gepleegde verraad had hen geducht vervaard gemaakt. Meer en meer, en telkens gezwinder, trokken zij achteruit, hetgeen ten laatste in eene wanordelijke vlucht veranderde. Zij vloden, achtervolgd door de Spanjaarden, die velen nedervelden.

Vruchteloos stormde Champaigney op hen in; vruchteloos poogde hij de gebroken gelederen der zijnen te herstellen. Met eigen hand ontrukte hij een vluchtenden vaandrig het vaandel, en riep het volk toe, dat het dichtst bij hem was, stil te staan en den vijand te keeren. Het was zoo goed, alsof hij de voortgejaagde wolken gebood stil te staan voor den storm. Uit elkander gerukt, met gebroken gelederen, doelloos dwarrelden de troepen door de straten voor de woede der vervolgers. Evenwel nog niet wanhopende, draafde Champaigney heren derwaarts, en riep alom de burgers tot tegenweer op; ook bleef die oproeping niet vruchteloos. Zij kwamen voor den dag uit elke loopplaats, uit elke straat, uit elke woning. Zij streden, zooals mannen strijden ter bescherming van haardsteden en altaren; doch wat vermocht de heldhaftige opoffering van enkelen tegen den dicht opeengepakten, geordenden, onweerstaanbaren hoop der vijanden? De orde van verdediging was verstoord, er was geen regel, geene afspraak, geen punt van vereeniging, geen gezag. Zoodra het ruchtbaar was, dat de Spanjaarden den wal over waren, dat de 6000 man, welke dien hadden te verdedigen, op de vlucht waren, kon het niet anders, of wezenlooze verbijstering moest de stad bevangen.

Eens binnen de wallen geraakt en hunne verdedigers uiteengedreven, trokken de Spanjaarden naar verschillende zijden der stad, en wel naar de St.-Michiels- en Jorisstraat, den Blijdenhoek, de Bagijnen- en Muntersstraat, de richtingen van hunnen aanval; allen schreeuwden om het hardst: '*Sant Jago! Espana! à sangre*, *à carne*, *à fuego*, *à sacco!*'(*).

Onder al deze voorvallen was Champaigney blijven rondrijden - ijverig in de weer, om den binnengestroomden stortvloed van ellende-

(*) St. Jago! Spanje! bloed, vleesch, brand, plundering.

lingen zooveel mogelijk te keeren. Naar den oever gerend, vond hij ook aldaar de Walen op de vlucht. Toen draafde hij, hopende zich in het Oostersch Huis te versterken, naar de Paardenmarkt tegenover de Nieuwstad, waar de Staatsche dragonders en lichte ruiterij van den Heer Van Beveren post hadden gevat. Doch deze het verst van het kasteel verwijderde buitencirkel werd ook welhaast door eene menigte vluchtelingen en vervolgers overschreden. De eersten spoedden derwaarts, vermits zij zich op dit afgelegen punt het veiligst achtten; maar de ongelukkigen bedrogen zich, dewijl de Spanjaarden hen bleven achtervolgen. Een bonte menschenhoop ijlde, verward door elkander krioelende, kermende en gillende, naar de Nieuwstad; het was een verward kluwen van jongen en ouden, rijken en armen, geestelijken en wereldlijken. Menigeen geraakte onder den voet, doch de beangste menschendrom lette er niet op, maar rolde over de gevallenen heen als eene kolossale lawine, die alles in hare ontzettende vaart medesleurt en verplettert.

Het daverend gerucht van de nadering der door den vijand achtervolgde menigte had de Staatsche ruiterij reeds onheilspellend in de ooren geklonken; doch toen zij het vervaarlijk schrikbeeld in al zijne ijselijkheid zagen, stoven de ruiters uiteen en vergrootten daardoor de algemeene verwarring en doodelijke ontsteltenis. Zij renden in wilden galop op de Eeckerensche poort aan, tegen elkander stootende in de heftige beweging, om onverwijld aan het doodsgevaar te ontsnappen.

Hier sloeg een paard neer, ginds vloog een ruiter op den grond; kinderen, vrouwen en strompelende grijsaards wisten niet, waar zij hunne lijven moesten bergen en geraakten onder de hoeven der paarden van de voorthollende dragonders.

Champaigney beproefde ook hier, door zijne energie de vliedende ruiters te herzamelen, om voor het laatst den vijand het hoofd te bieden, doch tevergeefs. Alreede hadden zij, geheel verbijsterd van zinnen, getracht door de Eeckerensche poort uit de stad te komen, en zich deerlijk teleurgesteld gezien, toen zij de poort gesloten vonden. Dies poogde de onvermoeide Champaigney hen door wanhoop koen te maken en den toom te doen wenden, ten einde den vijand in de straten te overrompelen. Dan zij, doof voor elke opwekkende toespraak tot verdediging, dachten aan niets anders dan aan vluchten. Ter onmiddellijke vervulling van dat oogmerk, schreeuwden zij tot elkander: '*Naar de Roode poort! naar de Roode poort!*' Dáár gekomen, stieten zij op de dragonders van Don Pedro de Passis, die ongenadig op hen inhakten en eene vreeselijke slachting hielden. Van voren en van achteren door den vijand bestookt, viel er aan geen terugtocht te denken. Maar plotseling spoort een ruiter, geharnast en met gevelde lans, zijn paard tot bloedens toe aan, rent den wal op, en het ros springt van die ontzaglijke en steile hoogte met een donderenden plons in het water.

De stroom spat klaterend uiteen en hult paard en ruiter voor eene wijl in een nevel van schuim. Dan rijst het brieschende dier, met zijn ruiter in den zadel, weder uit de bobbelende en borrelende kolk omhoog, zwemt naar den oever, kloutert ertegen op, en rent met zijn gelukkigen berijder in galop over het vrije veld voort. De geschiedenis heeft de gedachtenis van dien stouten en gelukkig volbrachten sprong bewaard, dien andere ruiters wilden navolgen, welke echter hun graf in de diepte vonden.

De verwarde hoop van vluchtelingen en hunne vervolgers, Spanjaarden, Italianen, Walen, Duitschers, krijgslieden en burgers, golfde al worstelend, vechtend en stervend, onder luid misbaar van geduchte vloeken en jammergeschrei, als eene door den storm bewogen zee heen en weder. Over de breede Paardenmarkt vloden de ontstelde scharen naar de kaaien. Velen vielen onder het Spaansche staal, eene menigte werd door de paardenhoeven doodgetrapt. Maar nog talrijker hoopen werden er in de Schelde gejaagd, of sprongen, nergens een uitweg vindende, radeloos in den vloed, om al zwemmende te ontkomen, hetgeen echter de meesten met den dood bekochten.

Toen Champaigney dien wanhopigen en reddeloozen toestand met al zijne ijselijkheden overzag en zich door allen verlaten vond, hield hij de stad voor verloren en geene uitkomst meer mogelijk. Met groote onversaagdheid en tegenwoordigheid van geest wist hij aan boord van 's Prinsen schepen op de rivier te ontkomen. De Markgraaf Van Havrech, van wien op dien dag geene dappere daden geboekt staan, slaagde insgelijks daarin met eenige andere hoofdofficieren. De ongelukkige Graaf Eberstein wilde van eene brug in eene schuit springen, deed een misstap, en zonk terstond door de zwaarte zijner wapenrusting. Ook de Heer Van Beveren verdronk in de Schelde.

Van Egmont, Capres en Gognies vielen in de handen der Spanjaarden. Op het kasteel gebracht, zat daar Jeronimo de Roda, met eene gemaakte hoovaardij, op een stoel onder de galerij. Capres groette onderdanig, maar De Roda stiet hem met den voet en snauwde hem toe: '*Beef, verrader! ik wil uw groet niet.'* Van Egmont, gedachtig aan zijn adel, verwaardigde zich niet den trotschaard te erkennen, waarop De Roda zeide: '*Graaf, uw ongeluk doet mij leed.*'

De Heer Van Beersele, door een Bourgondiër in het St.-Michielsklooster gevangen genomen, had het geluk niet herkend en voor een weinig gelds losgelaten te worden.

Vreeselijk woedde nog de strijd op andere punten van de stad. Aan eene ordelijke verdediging viel niet meer te denken, toen de vijand zich eenmaal in verschillende gedeelten der stad bevond, waardoor een geregelde hoofdaanval ondoenlijk werd. Ook wist men bijna niet, door het verraad van den Kolonel Van den Eijnde, wie der Duitschers vrienden of vijanden waren, zoodat vele vluchtelingen, die bij hen redding en bescherming

zochten, in hun verderf liepen en door de zwaarden en lansen van verraders sneuvelden.

De Antwerpenaren, waar zij zich gewapenderhand met elkander vereenigd hadden en zich verdedigden, vochten voor lijf en goed, voor vrouw en kroost, voor al wat hun dierbaar was. Overwinnen of sterven was hunne leus tegenover de Spaansche ellendelingen, die niets ontzagen om hunnen gouddorst te stillen, gelijk weleer hunne voorvaderen, ter voldoening dier gevloekte zucht, de rijkste en gezegendste gewesten der Nieuwe Wereld uitgeplunderd en uitgemoord hadden. Een strijd op leven en dood gold het hier. Ieder huis was eene vesting, die verderf en dood onder den vijand verspreidde. Uit de kelders en van de zolders, uit de vensters en van de daken knalden schoten en vlogen kogels, bonsden reusachtige steenen en zware meubels naar beneden, stortten gloeiend lood en pek op de muiters neder. Op pleinen, in straten en stegen klonken geweerschoten, zwaard- en speergekletter en luidruchtig wapengedruisch. Overal gevecht, gewoel, verwarring, geschreeuw, gekerm, vloeken, verwenschingen en gebeden. Op de Meir, in de Huidevetterstraat, op de Beurs en in al de belendende straten streden duizenden burgers met allerhande verdedigingsmiddelen, welke zij in de haast gegrepen hadden. Al worstelende drongen de onstuimige scharen voort en waren eindelijk naar de Groote Markt gestroomd, waar het prachtige stadhuis en de rijkelijk van allerlei goederen voorziene gildenhuizen met hunne grillige gevels en rijke versierselen stonden. Hier moest om de zege gekampt worden, weshalve de worsteling van beide zijden met vernieuwde woede en inspanning werd voortgezet, in afwachting van de naderende beslissing.

Daar rent de ruiterij van Vargas, door den verrader Van den Eijnde vergezeld, in vliegenden galop de St.-Jorisstraat af, jaagt op de vechtende drommen in, en drijft ze uiteen. De burgers stuiven de huizen in, verschansen er zich als achter vestingmuren en schieten uit alle hoeken en gaten op den vijand, op wien een kogelregen nederstort, en dien men met allerlei vernielingsmiddelen bestookt. Niets blijft den Spanjaarden meer over, dan de holen des ongeluks, die slechts verdelging uitbraken, stormenderhand in te nemen of te vluchten. Maar de verovering is hoogst gevaarlijk en onzeker. Doch er moet gehandeld en wel onverwijld gehandeld worden, om uit dien hachelijken toestand te geraken en geene nederlaag te lijden. De wijven, die hen van het kasteel met allerhande brandstoffen gevolgd zijn, weten er raad op. Reeds zwaaien zij met tal van rookende en vlammende pektoortsen wild heen en weder voor het stadhuis, waar een groot gedeelte der burgers zich bevindt, om dat *palladium* der gemeentevrijheden te bewaken en te verdedigen. Woedend eischen de Spanjaarden den toegang, die geweigerd wordt. Doch nauwelijks is het weigerend antwoord geuit, of vlammende stroobossen en mutsaards worden tegen

de deuren geworpen en brandstapels door de furiën aangericht, onder het gillen: '*A sangre*, *à carne*, *à fuego*, *à sacco!*'

Met eene dolzinnige uitgelatenheid zagen de Spanjaarden dit feit, dat hun redding aanbracht, en herhaalden de kreten: '*A sangre*, *à carne*, *à fuego, à sacco!*'

Wie zijn leven daar binnen liefhad, moest het gebouw ijlings verlaten. Vele burgers sprongen uit de vensters naar beneden. De meesten bezeerden zich deerlijk en werden door den vijand wreedaardig afgemaakt; eenigen slechts bleven ongedeerd en ontkwamen. De stedelijke ambtenaren Pieter Fabri, Jan de Witte en Jakop Kimpe behoorden tot deze gelukkigen; zij wisten nog bijtijds, zelfs met eenige belangrijke schrifturen, aan het doodsgevaar te ontsnappen.

Wondersnel verspreidden de vlammen zich door de vertrekken, gangen en zalen van het stadhuis. Eerst werden al de vensters van binnen verlicht; dan vlogen de vlammen, vervaarlijk gonzende, naar buiten. De glasruiten sprongen in stukken en rinkelden naar beneden; het houtwerk kraakte en de ijzeren hengsels gloeiden. Wie zich nog in het gebouw bevonden en het niet gewaagd hadden den sprong te doen, daar zij bij het zien der hoogte duizelend terugschrikten, waren reddeloos verloren. Uit het dak stegen zwarte rookwolken op, welke zich telkens dichter en breeder vertoonden en eindelijk door een rossen vuurgloed verlicht werden, evenals het zwarte uitspansel, bij storm, van den bliksemgloed blakert. Eindelijk barstte de lichtelaaie vlam uit, joeg met lekkende, spitse tongen loeiende naar boven, en verteerde alles wat zij op haren weg ontmoette. Gelijk eene onstuimige zee buldert bij het voortstuwen van hare hemelhooge golven, zóó bulderde de brand en dreef kolommen rooks hoog in de lucht op. En uit dien dichten smook stoof een vonkenregen en spatten vlammende vuurbollen, welke zich naar alle zijden verspreidden en op en over de daken der belendende gebouwen vlogen. Het gesmolten lood druppelde met zilverachtige en goudgele flonkeringen op den grond; het dak stortte krakende in; zolderingen, vloeren en balken bezweken en ploften donderend naar beneden, en uit dien berg van puin steeg eene rook- en vuurkolom op, als uit den krater van een vulkaan.

De furiën hadden inmiddels haar vernielingswerk voortgezet; zij staken huis aan huis in brand, onafgebroken gillende en als helsche gedrochten met de knetterende toortsen zwaaiende.

En al de huizen van dien omtrek benevens de gildegebouwen en magazijnen, vol van de kostbaarste artikelen, uit de verwijderdste gewesten der aarde naar het wereldvermaarde Antwerpen aangevoerd, stonden in brand en leverden de schitterendste kleurschakeeringen op bij het tot asch verteren der verschillende handelswaren.

De Zout-, Suiker- en Boterrui, de Kaas-, Zilversmid- en Braderijstraat, het Zilveren Pant, een gedeelte van de Hoogstraat, de Doornikstraat, de Vlasmarkt, beide de Oude beurzen, het St.-Jorisfort, de IJzeren

Brug, al de nieuwe huizen, waar het oude Stadhuis gestaan had, het nieuwe Stadhuis, waarvan alleen de muren overbleven, en meer andere voorname gedeelten van de stad stonden in lichtelaaien gloed, ja, bijna duizend gebouwen brandden af. Overal vlammen, vernieling, moord, plundering en strijd op leven en dood.

Te midden van deze vuurzee prijkte de slanke toren der domkerk. Hij rees uit dien vuurgloed in eene fantastische gedaante omhoog, en teekende al de fijnheid en grootschheid zijner vormen in het felle licht der vlammen keurig en scherp af. Hij wierp zijne reusachtige schaduw over het laatste wanhopige gevecht.

Achter het stadhuis, op de Suikerrui, viel nog een afgrijselijk bloedbad voor. Een drom van burgers, aanzienlijke leden der regeering, en zoovelen er van het Duitsche krijgsvolk in leven waren, boden den Spanjaarden nog tegenstand. Daar vocht de heldhaftige Schoutet der stad, Gozewijn van Varick, bij het blakeren der vlammen, met de kracht van den haat en der wanhoop. De Burgemeester Van der Meeren lag dood aan zijne voeten, terwijl de Schepenen Van de Werve, Lancelot van Ursel, Geraard des Pommereaulx, Nikolaas von Bouchout, Frans van der Willigen en anderen, schoon allen reeds lichter of zwaarder gewond, als echte Vlaamsche leeuwen streden. Doch raadsleden, soldaten en burgers vielen weldra onder het moordend staal van den vijand; eindelijk zonk ook de dappere Schoutet der stad op den hoop der verslagenen neder. Daarmede was alle degelijke weerstand ten einde. De weinige strijders, die aan dit bloedbad ontsnapten, werden naar den waterkant gedrongen en kwamen jammerlijk in de Schelde om.

Ieder zocht thans slechts zijn leven te behouden. Uit straten en stegen vluchtten mannen, vrouwen, kinderen, grijsaards en allen, die hun lijf poogden te behoeden voor de Spaansche furie. Velen waren met pakken, koffers en allerhande voorwerpen beladen, welke zij uit den brand gered hadden en waarmede zij trachtten te ontkomen, hoe hinderlijk ze ook voor hunne vlucht waren. Achter hen zagen zij den vijand en vuur, ter rechter- en linkerzijde vuur, in de verte de golven der Schelde, welke van den weerschijn der woelende vlammen flikkerden. Voort ijlden de vluchtelingen; zij sprongen radeloos van de hooge kaaimuren in de diepte, om aan de doodelijke lanssteken, zwaardhouwen en musketkogels te ontsnappen. Of men zwemmen kon of niet, ieder sprong in de rivier, hoe hachelijk de kans ook ware, om niet door den snellen stroom medegesleurd te worden. De ongelukkigen, welke dreigden te zinken en met opgestoken armen om hulp smeekten, vonden geen den minsten bijstand, want ieder dacht slechts aan zelfbehoud. De jammerklachten dier worstelaars tegen den dood versmoorden spoedig in de golven, die hen overzwalpten.

De vreeselijke Novemberdag spoedde ten einde. Met het verdwijnen van het daglicht vertoonde de brand zich nog geduchter, scherper en

ijselijker, zoowel aan den hemel, die met een rooden gloed bedekt was, als in de straten en op de pleinen, waar de vuurzee akelig voortwoedde.

Nooit was er een gedrochtelijker bloedbad, zelfs niet in de zoo rijk met bloed bevlekte geschiedenis der Nederlanden. Van de inwoners en de Staatsche krijgslieden vond men meer dan 3000 lijken op de straat liggen; het getal der verdronkenen bedroeg niet minder, behalve nog degenen, die in de vlammen omkwamen of die nog daarna vermoord werden, te zamen wellicht 8000 en meer. Van de zijde der Spanjaarden sneuvelden de reeds vermelde Electo, de bevelhebbers Emmanuel Cabeca de Vacca, Juan de Robles en Damiaan de Morales. De Kolonel Fugger werd met eene piek in de hand gewond en nog aan andere lichaamsdeelen zwaar gekwetst, waardoor hij viel en bijna vertrapt werd. Het geheele verlies der Spanjaarden bedroeg het geringe getal van 200 dooden en 400 gekwetsten(*).

De nacht, een nacht vol verschrikkingen, daalde neder en omhulde dit tooneel van ellende, afschrikwekkender dan eenig door Dante afgeschilderd tafereel der hel, die al hare booze geesten scheen te hebben losgelaten. Want nog ergere gruwelen begonnen na het eindigen van den strijd.

Het ging nu op een inbreken en rooven. Men stormde de huizen in; ieder liep daarheen, waar hij de kans het schoonst dacht; smeet, haalde en scheurde den inboedel het onderste boven; brak kisten en kasten open, sleepte de zieken, gewonden en zieltogenden van de bedden, en vertrapte ze. Sommigen, om achter het verborgen geld, de gouden en zilveren sieraden en meer andere kostbaarheden te geraken, pijnigden de eigenaars, door de mannen aan handen en voeten en de vrouwen aan de haren op te hangen, hunne lichamen, tot berstens toe, met water op te vullen, met roeden te geeselen of te roosteren. Weerlooze grijsaards werden, op eene wreede wijze, lafhartig gedood; zwakke maagden onteerd en daarna gemarteld; zwangere vrouwen de buiken opengesneden. Zelfs de kinderen spaarden deze duivels in menschelijke gedaante niet: zij martelden ze onder de oogen hunner ouders. Wie het meest gaf, leed het minst, en wat een grooten hoop uitmaakte verzadigde hunne hebzucht het gemakkelijkst, zoodat sommige kooplieden een stapel koopwaren prijsgaven, om verborgen geld en kostbaarheden te behouden. De Spaansche plunderaars toonden zich te Antwerpen de waardige nakomelingen der Pizarro's en Cortezzen, die weleer de ongelukkige Indianen, goedhartige natuurkinderen, op de vreeselijkste wijzen folterden en vermoordden, om de schatten der nieuwe wereld te bemachtigen.

De schoonbroeder van den Pagador Francesco de Lixalda bedreef

(*) Ook uit dit gering verlies blijkt duidelijk, welk eene verwarring er in de verdediging der stad geheerscht had.

met eene bende soldaten, aangevoerd door zijne gewapende dienstmeid Maria van Soete, vele gruwelen. Zij hieuwen de huisdeuren, zoodra ze niet op het eerste kloppen onverwijld geopend werden, in stukken en stormden naar binnen, waar de gewapende helleveeg de eigenaars op een bed liet smijten en dat in brand deed steken, om hun door deze pijnlijke mishandeling de aanwijzing der geheime bergplaatsen van geld en sieraden af te dwingen.

Wij mogen hier uitroepen, indien wij alle door de Spanjaarden binnen Antwerpen bedreven gruwelen zouden willen opnoemen: waar te beginnen en waar te eindigen? Een jong paar, onder anderen, hield met eenige vrienden bruiloft, weinig vermoedende, welk lot der stad en hunzelven te wachten stond. Een vervaarlijk getier van buiten, gepaard met een zwaar bonzen op de deur, twee kwade voorboden, deed aller harten beven van schrik en aller haren te berge rijzen. Wat te beginnen? De deur gesloten te houden en tegenweer te bieden, kon niet baten en zou de bestormers in woede doen ontsteken; gedweeheid achtten zij in de gegeven omstandigheden het best. Zij lieten dus de geweldenaars in, openden gedienstig, bij de eerste aanmaning, de kamers, kasten, laden en koffers, opdat de vijand zijne gading daaruit konde kiezen. Deze voorkomendheid baatte niet. De woeste snoodaards vermoordden den bruidegom met zijne vrienden voor de voeten der bruid. Deze hief een hartverscheurend gejammer aan, liep radeloos heen en weder, en wierp zich, in hare vertwijfeling, in de armen harer niet minder ontstelde moeder. Men rukte haar, op bevel van den Spaanschen hoofdman, van het moederlijke hart, en sleepte haar naar het kasteel. De vader, van al de op het feest aanwezige mannen alleen in leven gebleven, zijne dochter zoo wreed mishandeld ziende, dreigde van wanhoop krankzinnig te worden. De razernij maakte van zijne handen wapens. Hij vloog op een der beulen aan en doodde dien. Dadelijk vielen de anderen hem te lijf en velden hem met meer dan twintig steken neder. Zoodra zij de bruid naar het kasteel gebracht en opgesloten hadden, keerden zij naar de stad terug, om de plundering niet te verzuimen.

De eenzaamheid van het oord en het mijmeren over haar ongelukkig lot vervulden de ziel der beklagenswaardige bruid met de diepste neerslachtigheid. Haar sierlijk tooisel, gebezigd om haren bruidegom te behagen, was dien dienst schuldig gebleven, doch nu geschikt, om den weg tot hem te openen. Zij ontdeed zich van hare gouden keten, die zij boven haar hoofd vasthechtte en sloeg den daarin gelegden strik om de keel, toen de hoofdman binnentrad. Deze, haar in dien deerniswaardigen toestand ziende, betoonde geen berouw over het leed, dat hij het arme schepsel had aangedaan, gaf geen het minste blijk van ontroering over hare treffende schoonheid, noch had een enkel woord van troost tot verzachting harer ellende, neen! Hij stroopte haar de keten, de sieraden en kleederen af, en geeselde het teeder

lichaam van boven tot onder met roeden. De onmenschelijke wreedaard ging nog verder. Moedernaakt, van bloed druipende en overdekt met ontelbare kwetsuren, die niet dan één wonde schenen, joeg hij haar de brandende stad in. Ongeschoffeerd uit de klauwen van dien ellendeling gekomen, poogde zij eene schuilplaats te vinden, om van meerdere mishandelingen bevrijd te blijven; doch een andere schelm ontdekte de ongelukkige, voltooide het snoode werk, vergoot de rest haars bloeds, en smakte het lijk tegen den grond.

Een zekere Christina de Bitter, grootmoeder van de echtgenoote van den Nederlandschen geschiedschrijver Hooft, en weleer weduwe van Andries van Erp, maar destijds hertrouwd met Arnold Fabri, had met hare hoogbejaarde moeder, Agneeta Ooms, en andere leden van het gezin eene schuilplaats in den kelder gezocht(*). De moeder, op de voordeur hard hoorende kloppen, begaf zich derwaarts om te zien, wat er gebeurde. Nauwelijks in den gang gekomen, sloeg een vaatje buskruit de deur in stukken en verbrijzelde haar tegelijk. Christina ijlde, op het hooren van den slag, naar boven en vond hare moeder in den ijselijksten staat op den grond liggen. De binnengestormde moordenaars grepen haar en vroegen naar haren man en naar geld. Zij stopte hun eenige kronen in de hand, welke zij bij zich gestoken had, in de hoop daarmede van hen verlost te worden. Maar toen zij zeide niets meer te hebben, noch haren man te kunnen brengen, knoopten zij haar, met een stuk lont om den hals, aan een ladder op, totdat zij den geest scheen te geven. Daarop maakte men haar weder los, herhaalde de gedane vraag tot driemaal toe, telkens vergezeld van dezelfde marteling. Hare standvastigheid ten laatste onverwinlijk achtende, stoven de schelmen, ten einde geen tijd noodeloos te verspillen, het huis uit met al hetgeen zij bemachtigen konden, en lieten haar in den strop.

Een lid van het gezin, geen gerucht meer hoorende, kwam voor den dag en zag Christina, bijna verworgd, aan de ladder hangen. Fluks sneed hij de lont door en deed haar herademen. Zij bekwam van de bezwijming, maar nimmer keerde hare vorige blijgeestigheid, na zoo eene zware benauwdheid, terug. Desniettemin behield zij den moed, tijdens de plundering alles aan te wenden, wat tot behoud van haar huisgezin kon strekken. Telkens, bij de komst van nieuwe roovers, zorgde zij ervoor eenig geld uit een hoek te halen en hen te paaien met klagen, alsof het de laatste penningen waren en men haar van alles beroofd had. Dat gelukte. Een harer voormalige dienstmaagden, met een Spanjaard getrouwd, die kwartiermeester bij het krijgsvolk was, had hem verzocht zorg te dragen voor het huis harer gewezen meesteres. Met andere stroopers de geheele stad door gebuit hebbende, kwam hij

(*) Zekerlijk zullen de nog aanwezige kelders van het afgebroken Wisselstraatje en die in den omtrek van de Groote Markt en elders destijds aan vele inwoners tot schuilplaatsen gediend hebben.

er eindelijk vragen, of eene zekere Christina de Bitter in dat huis woonde. Na een bevestigend antwoord openbaarde hij de reden zijner vraag en bood zijne bescherming aan. Terstond nam men hem met zijne vrouw, kinderen en dienstboden in, en weerde vervolgens de aanslagen van anderen af, voorgevende dat het betrokken huis van den kwartiermeester was. Zij verbleven daar, goed onthaald, over de zeven maanden. De vrouw van den Spanjaard beviel er. Bij het vertrek gaf men hem zestienhonderd gulden ten geschenke.

Dit zijn eenige weinige en toevallig bekende voorbeelden van eene menigte bij die gelegenheid gepleegde gruwelen. Ontelbare andere werden in vergetelheid gedompeld. Het is onmogelijk al de ellenden, welke de bloeiende stad troffen, in hare bijzonderheden te beschrijven.

Terwijl de onschuld iemand zoo weinig beveiligde, dat zij veeleer de boosheid en geldzucht tot wreedheid en moord uitlokte, zoo bracht het daarentegen voordeel aan, den dood verdiend te hebben. Het eerste bleek uit het hiervóór verhaalde, het laatste wordt door het volgende bewezen.

De hoofdman Kasper Ortis kreeg de gevangenis: het Steen, tot zijn deel. Allen, die daar zaten, onverschillig voor welk misdrijf en tot welke godsdienstige gezindheid en natie zij behoorden, werden op rantsoen gesteld en gedwongen lijf en goed, bij uitkoop, te lossen, hetgeen hem eene groote som gelds opbracht, en ons een geducht bewijs van de buitengewone verwarring geeft, die er in de stad heerschte, waar het geweld zetelde.

Het Oostersch en het Engelsch huis, van den geheelen inboedel, waaronder veel zilverwerk en andere kostbaarheden, beroofd, moesten eene groote brandschatting betalen: het Engelsch huis alleen 12.000 kronen. Het eenige, wat men den eigenaren liet behouden, bestond in hetgeen zij op het kasteel in veiligheid hadden gebracht.

De geestelijken in het algemeen moesten hun geld, goud- en zilverwerk en juweelen insgelijks aan de Spanjaarden afgeven, daar zij even min als de leeken verschoond bleven. Zelfs de gewijde vaten, de kerk- en altaarsieraden en die der Heiligen, werden geroofd door eene natie, die de mis stipt bijwoonde, druk gebeden prevelde, de Maagd Maria en al de Sinten gedurig aanriep, voor zeer vroom wilde doorgaan en al, wie niet Roomsch-Katholiek was, haatte. Arme priesters, die hun niets konden geven, dwongen zij, in de omliggende plaatsen te gaan bedelen, om den losprijs voor hun leven te betalen. Ziedaar de gevolgen van domme dweepzucht en eene werktuigelijke godsvereering!

De stad zelve leverde een afgrijselijk tooneel op. Overal gedoode menschen en paarden in de met bloedplassen geverfde straten; zij verhoogden de woestheid en akeligheid van het somber tafereel. Het scheen alsof er eene aardbeving gewoed had. Hier lag een chaos van door elkander gerolde en half geblakerde goederen, welke den weg

versperden, terwijl zwarte en witte geraamten van afgebrokkelde muren uit dien warrelklomp opstaken; daar zag men gesmolten metaal met allerhande vuilnis en gebroken voorwerpen vermengd; ginds ingestorte gewelven, vernielde bruggen, diepe kuilen en gapende spleten in den grond. Half verbrande, geheel verkoolde en met afgrijselijke wonden overdekte kadavers van grijsaards en kinderen, vrouwen en jonge dochters, mannen en jongelingen vulden straten, pleinen en kaaien. Gesneuvelde voetknechten en ruiters met hunne gedoode rossen, verbrijzelde musketten, helmen, harnassen, zwaarden, pieken en hellebaarden belemmerden den weg. Kunstwerken van allerhande aard lagen op en tusschen puinhoopen vermorseld en vertrapt in het slijk. Men zag het vernielde in duizenderlei gedaante en stoffen, alles van zijne plaats en ondereengemengd, ten onderste boven, in de aarde gezonken, in de lucht opstekende, in het water vergaande, in het bloed drijvende, kortom een tooneel van verwoesting en omkeering, even onbegrijpelijk maar even verschrikkelijk als de droom eener ijlende koorts.

En door deze ontzettende en huiveringwekkende doodsvallei zwierven, bij den weerschijn van opflikkerende vlammen en omhuld van de stinkende rookdampen der smeulende puinhoopen, de afzichtelijke spookgestalten der Spaansche furiën, thans met geene knetterende toortsen zwaaiende, noch met brandstoffen beladen, maar met buit, en beschonken uit schorre kelen krijschende: '*Dineros! dineros! gelt! gelt! croonen! croonen!*'

Achter dit liederlijk gespuis volgden met asch bestoven paarden, welker grimmige ruiters, dreigend op hunne vale rossen gezeten, den Dood uit het droomgezicht van den Evangelist geleken, den Dood, vergezeld van de geheele hel en den buit der geheele aarde met zich sleepende.

Welk een ontzettend tafereel!

Hadden de Walen zoo dapper gestreden als de meeste Antwerpenaren en als de Duitschers van den Graaf Van Eberstein, de ondergang der stad ware verhoed. Immers, op de Suikerrui lagen de lijken van den Schoutet, van den Burgemeester en de Raadsleden, en van andere voorname burgers onder en op stapels van minderen rang. De Duitschers zag men ook voor en in den omtrek van het Stadhuis, waar zij strijdende vielen, verbrand in hunne harnassen liggen. Deze miste een been, gene een arm, sommigen was het hoofd van den romp afgebrand, allen waren deerlijk verminkt. Het wereldberoemd gebouw, dat zij verdedigd hadden, zelfs vermaard in die eeuw van uitstekende bouwgewrochten en in het land, waar men er zoovele aantrof, dat monumentaal pronkstuk stond daar als een zwart geblakerde bouwval; het geleek thans een somber *mausoleum* voor al de dapperen, die er gesneuveld waren.

Even somber vertoonde zich de geheele stad. Het gezellig verkeer

was overal gestaakt. Geen vriend mocht zijn vriend, geen gebuur zijn gebuur aanspreken, hetgeen de Spanjaarden verhinderden. Waar slechts twee of drie bij elkander kwamen, werden zij met bedreigingen gescheiden en doorgezonden. De wreedaards waren zelfs onwillig en te inhalig, om de begrafeniskosten hunner slachtoffers te betalen. De plechtigheid werd traag ten uitvoer gebracht, want het aantal lijken was nog niet vol. Nog twee dagen langer waarde de verdelging door de stad. Van alle misdaden, welke de mensch, hetzij met koelbloedige berekening, of in de razernij van den hartstocht, begaan kan, bleef nauwelijks één ongepleegd; want dartele ongebondenheid, dobbelspel en vrouwenverkrachting, welke men ten gevalle der dringende roepstem van geld- en moordzucht had uitgesteld, werden vervolgens bij de som der andere gruwelen gevoegd. Met onuitdelgbare letters heeft de geschiedenis op hare koperen tafels de rekening gegrift, die alleen voor den rechterstoel hierboven vereffend kan worden.

Jeronimo de Roda, bevreesd dat er een pestziekte, wegens het onbegraven liggen der lijken, zou uitbarsten, dwong de aalmoezeniers tot het begraven der dooden, zonder eenige vergoeding van kosten en zonder eenige hulp, die zij noodig hadden en waarom zij hem baden.

De aalmoezenier Gilles Vermeulen, wiens huis en meubelen verbrand waren, werd bovendien door de Spanjaarden met zijne vrouw, dochter en dienstbode deerlijk mishandeld en gewond, en zijn leven op 500 kronen gesteld, binnen acht of tien dagen te voldoen. Een ander aalmoezenier, Filips Hockaert, viermaal geplunderd, moest eindelijk nog een losgeld van 2000 kronen betalen.

De geroofde buit in geld, goud, zilver en edelgesteenten werd op veertig tonnen gouds geschat, zonder de linnen, wollen en zijden stoffen en het zilver- en goudlaken te rekenen. Nog schenen deze onmenschen niet genoeg te hebben, want De Roda gebood den wondheelers der stad, de namen van allen, die zij genezen of in behandeling hadden, schriftelijk op te geven aan den Provoost Camargo, om hunne goederen verbeurd te verklaren, onder voorwendsel, dat hunne wonden uit het bestrijden der Spanjaarden voortkwamen, schoon de meesten binnenshuis aangevallen en gekwetst waren, dus in staat van wettige tegenweer. Dit voorwendsel was even valsch als het gedrag van De Roda, D'Avila(*) en andere Spaansche opperhoofden, die de soldaten, tijdens het hevigste der verwoesting, tot zachtzinnigheid vermaanden, zij, die ze het eerst en het felst opgestookt hadden en dienvolgens verzekerd waren geen gehoor te zullen vinden, wanneer zij tucht en meedoogendheid zochten aan te preeken. Dezelfde Roda gelastte Camargo, alle wijkmeesters, honderdste- en tiende-dienaars gevangen te

(*) Voor een D'Avila had de stad, in Augustus 1569, bij zijn huwelijk met de dochter van Lopez Gallia, Spaansch edelman te Brugge, schitterende feesten gegeven, en hoe ondankbaar beloonde die valschaard de Antwerpsche Overheid.

nemen en hun leven vrij te laten koopen, nadat zij reeds van alles beroofd waren.

Verscheidene vorsten en natiën, welke in Antwerpen hunne zaakgelastigden met kapitalen en menigvuldige handelsartikelen hadden, leden insgelijks groote verliezen. Men vond bijna geen stad van eenig aanbelang in Europa, die niet in de geleden schade deelde. Want toen er niets meer te plunderen viel, noodzaakten zij niet alleen de ingezetenen, maar ook de vreemdelingen, met het zwaard op de keel, om wissels, op het buitenland getrokken, te teekenen. Tevergeefs beriepen de laatsten zich op de door hunne gouvernementen gesloten verdragen, de bedongen vrijdommen en de bezworen privilegiën voor de buitenlandsche kooplieden. Zij snauwden hun toe, dat zij al die bepalingen en voorrechten sinds lang verbeurd hadden, en het leven bovendien; wien het gelaten werd, moest denken, dat hij het te geef kreeg en het der Spaansche goedertierenheid dank weten.

Met het geroofde ging het volgens het spreekwoord: *zoo gewonnen, zoo geronnen.* Het werd verkwist aan lichtekooien, in slemppartijen, dobbel- en kaartspelen, en allerhande luidruchtige en buitensporige ongeregeldheden. De beurs diende tot speelzaal. Daar waren gewone soldaten, die tienduizend kronen op één dag verspeelden. Een nieuw hartzeer voor de inwoners, die den arbeid hunner handen en hersens, al de met zorg, inspanning en vlijt bijeenvergaarde penningen, het levensonderhoud van vrouwen en kinderen, zoo lichtvaardiglijk en ergerlijk in overdaad en moedwil zagen verspillen. Anderen verheugden zich, dat de roovers op hunne beurt van alles beroofd werden. Sommige Spanjaarden, belust in het bezit van het gestolene te blijven en hunnen rijkdom geheim willende houden, lieten het goud tot gevesten van dolken en zwaarden, ja, tot geheele wapenrustingen verwerken en met zwart vernis overstrijken. Dit kwam vooral den goudsmeden te stade in de herstelling hunner groote verliezen, daar zij het ter verwerking ontvangen goud soms voor de helft met koper vermengden en voor echt afleverden. Eenige burgers, uit wraak over de geledene schade en het vermoorden van vrienden en naastbestaanden, doodden, waar zij dit heimelijk konden doen, menig Spanjaard.

Aldus werd de voortreffelijke handelsstad Antwerpen, het sieraad van Europa, de verzamelplaats van alle handeldrijvende natiën en de stapelplaats harer koopwaren, de uitvindster en voedster van kunst, wetenschap en nijverheid, de voorstandster van het Roomsch-Katholiek geloof en de getrouwe dienares van den Spaanschen monarch, in weerwil van dat alles, verwoest, onder voorwendsel, dat zij den Raad van State gehoorzaamd had, wiens partij echter, ter zake van bestuur, de alleen wettige was, als zoodanig door den Koning erkend en destijds niet herroepen.

En wie waren de verwoesters? Spaansche krijgslieden, gelijk wij gezien hebben, die den eed, aan hunnen Koning gedaan, geschonden,

hun leger en de door hen bezette steden en vestingen eigendunkelijk verlaten, hunne opperhoofden afgezet en andere willekeurig aangesteld hadden. Als muiters zochten zij, door de plundering der Nederlandsche gewesten, de achterstallige soldij, die het Spaansche gouvernement hun schuldig was, te verkrijgen, en ontzagen daarvoor geen roof, moord, brandstichting en verwoesting.

Dit gruwelijk feit geschiedde den 4^{den} November 1576; het werd door de Antwerpenaren, ter gedachtenis van tijdgenooten en nakomelingen, de *Spaansche Furie* geheeten.

Jeronimo de Roda was met dit gruwelijk bedrijf zoozeer in zijn schik, dat hij reeds den 6^{den} November een bericht daarvan aan den Koning zond, waarin hij het gebeurde als iets loffelijks voorstelde, en de gepleegde misdaden, door schijnschoone redenen, als een verdienstelijk werk zocht voor te dragen. Want deze schijnheilige schreef aan Filips II, dat hij den soldaten verboden had te rooven, dat zij de burgers geen kwaad doen en de kerken, kloosters en geestelijke gestichten ontzien zouden, hetgeen zij beloofd hadden te zullen nakomen, *maar dat God*(*) *ten laatste had willen gediend zijn, met het dooden van veel volk de stad te behouden*, vermits er meer dan 8000 Duitsche en Waalsche voetknechten en duizend ruiters sneuvelden(†). Later, den 13^{den} December, toen reeds vele ingezetenen uit de stad gevlucht waren, liet hij eene bekendmaking afkondigen, dat voortaan niemand de stad metterwoon zou mogen verlaten, en al degenen, die binnen- of buitenlands de wijk genomen hadden, de eersten binnen vier en de laatsten binnen zes weken, in Antwerpen moesten terugkeeren. Bij gebreke van dien verbeurden de weerspannelingen hun burgerrecht en vervielen in eene boete van 2000 gulden.

Van alle zijden ging er een kreet van verontwaardiging en afschuw over de gepleegde gruweldaad op; de haat tegen de Spanjaarden, reeds zoo algemeen en fel, steeg ten top. De Staten van Brabant zonden een kernachtig vertoog aan de Algemeene Staten, waarin zij de geleden onrechtvaardigheden opsomden en tot doortastende maatregelen aanspoorden. ‘De stad Antwerpen’, schreven zij, ‘is van den hoogsten voorspoed in de diepste ellende gedompeld en in een moordspelonk van roovers veranderd, vijanden van God, den Koning en alle goede ingezetenen. Het aandenken van de aldaar verduurde

(*) De secretaris van Requesens, Balthasar Lopez, tijdens de Spaansche Furie op het kasteel aanwezig, schreef den 7^{den} November 1576 aan Gabriël de Caijas, secretaris des Konings te Madrid: ‘Dios sea loado por tan buen successo como ha sido servido darnos en esta villa!’ (God zij geloofd voor den goeden uitslag, welken hij ons in deze stad heeft willen vergunnen).

(†) In dien brief zwaaide hij een uitbundigen lof toe aan Don Sancho d'Avila, Alonzo de Vargas, Juliano Romero, Francesco Verdugo, zoowel als aan de Duitsche Kolonels Freundsberg Fugger, Pollweiler en anderen. - Hoe deerlijk wordt een Vorst bedrogen, die te veel op de rapporten van zijne onderhoorigen vertrouwt!

Spaansche woede zal verfoeilijk wezen zoolang de wereld staat. De vervreemding van allen eigendom en de uitvoer van goederen uit Antwerpen moest, gelijk zij voorstelden, verboden en het gestolene door den eigenaar in beslag genomen kunnen worden'(*).

De Raad van State vaardigde dienvolgens den 18den December 1576 een bevel uit, waarbij aan alle kooplieden, burgers en ingezetenen van Antwerpen werd toegestaan, hunne door de Spanjaarden geroofde goederen terug te eischen, hetgeen gemakkelijker viel te bepalen dan te volbrengen, zoodat de daarvoor aangestelde schepenen, Mr. Jan de Pape en Nicolaas de Vooght, benevens de griffier, Mr. Willem Martini, en andere commissarissen, daarmede veel moeite en weinig voldoening ervan gehad zullen hebben.

De Prins van Oranje, schoon met het voorgevallene te Antwerpen op dat oogenblik nog niet bekend, zond insgelijks een gedenkwaardigen brief aan de Algemeene Staten, die, naar wij weten, te Gent vergaderd waren. 'Hij drong op de spoedige sluiting van het vredesverdrag en op eendracht, volharding en waakzaamheid aan. Hadden de twee provinciën, Holland en Zeeland, reeds zooveel kunnen uitrichten, hoeveel meer zou men dan niet kunnen doen, wanneer al de zeventien provinciën met vereenigde krachten te werk gingen. De Koning had de beroerten in de Nederlanden nooit veel geteld en altijd als eene samenzwering van enkele personen beschouwd. Het was dus hoogst noodig, dat geestelijken, edellieden, burgers en boeren gezamenlijk op verandering bij den Koning aandrongen, die een verzoek van de geheele natie niet zou durven wederstaan. Zoodoende zou men ook bij de buitenlandsche vorsten meer medewerking vinden. Dezen waren met de rampen der Nederlanden diep bewogen, maar zij schroomden hulp te verleenen, zoolang er verdeeldheid tusschen de landzaten heerschte.'

Deze aanmaning tot eensgezindheid deed hij vergezeld gaan van eene opwekking tot waakzaamheid. 'De Spanjaarden waren arglistig en speelden opnieuw eene geveinsde rol, gelijk uit onderschepte brieven bleek. Roda had geheime voorschriften ontvangen, welke de op weg zijnde nieuwe Landvoogd der Nederlanden moest volgen. Don Sancho d'Avila had men in Spanje over zijn heulen met de muitelingen toegejuicht. Deze toejuiching bewees oneindig meer, dan de logenachtige verzekeringen van toegenegenheid voor de Nederlanders. Aller belang bracht dus mede, elkander te kennen en te weten, met wie men te doen had'(†).

De val van Antwerpen en de echt vaderlandsche gevoelens van den Prins maakten een hevigen indruk op de afgevaardigden te Gent. Bij het voortdurend beleg der citadel hadden zij hunne werkzaamheden

(*) Remonstrantie der Staten van Brabant aan de Algemeene Staten. Bor IX, 733.
(†) Gachard, Correspondance de Guillaume le Taciturne, III, 140 e.s.

voortgezet; de sluiting van het vredesverdrag geschiedde gelijktijdig met de verovering van het kasteel.

Het gesloten gewichtig verdrag luidde hoofdzakelijk:

De Prins van Oranje met de Staten van Holland en Zeeland aan de eene zijde, en de overige provinciën, die het verdrag onderteekenden of in het vervolg zouden onderteekenen, aan de andere, kwamen overeen, dat men van weerskanten het verledene vergeven en vergeten zou. Zij beloofden eene getrouwe en onverbrekelijke vriendschap met elkander te zullen onderhouden, onder verplichting van elkander met raad en daad, goed en bloed bij te staan, om de Spanjaarden uit het land te verdrijven. - Zoodra dat geschied was, zouden de Algemeene Staten opgeroepen worden, in voege als ten tijde van de overdracht der heerschappij door Keizer Karel aan zijnen zoon Filips, om orde op 's lands zaken te stellen, met name op den godsdienst in Holland en Zeeland.

Niemand zou zich veroorloven, buiten Holland en Zeeland en de daartoe behoorende plaatsen, iets te ondernemen ten nadeele van het Roomsch-Katholiek geloof, terwijl vrijheid van verkeer en handel voor ieder gewaarborgd werd.

De uitvoering van Alba's strenge plakkaten tegen de ketterij werd gestaakt tot nadere verordening van de Algemeene Staten.

De Prins van Oranje bleef Admiraal ter zee en Stadhouder voor Zijne Majesteit over Holland en Zeeland, Bommel enz, totdat de Algemeene Staten daarin nader zouden voorzien.

De steden en plaatsen in Holland en Zeeland, die zijn gezag nog niet erkend mochten hebben, maar later tot het verdrag toetraden, zouden van den Prins op het stuk van godsdienst of in andere opzichten voldoening ontvangen, ter verhoeding van twist en tweedracht.

Alle gevangenen, in 't bijzonder de Graaf De Bossu, zouden zonder losgeld ontslagen worden.

De Prins en alle anderen, van welken rang of stand ook, werden in hunne verbeurde goederen en hunne eer hersteld, bij welke bepaling de Paltsgravin, weduwe van den Heer Van Brederode, en de Graaf Van Buren, Oranje's zoon, met name voorkwamen.

De zuilen en zegeteekens, door Alba tot schande van de bovengenoemden of anderen opgericht, zouden vernield worden.

De geestelijken, die in Holland of Zeeland goederen bezaten, werden in het bezit derzelve, zooveel doenlijk, hersteld, doch in geval van vervreemding zouden zij eene billijke schadeloosstelling ontvangen.

Alle ontervingen, ter zake van den godsdienst of de beroerten, werden vernietigd, en de door den oorlog hoog opgedreven muntkoers in Holland en Zeeland zou door de Algemeene Staten op de geschiktste wijze worden geregeld.

Het voorstel van Holland en Zeeland, om de uitgaven van den Prins voor zijne twee veldtochten door de vereenigde provinciën te doen

betalen, zou aan de beslissing der Algemeene Staten worden overgelaten.

De gewesten en steden, welke de tegenpartij volgden, zouden de voordeelen van het verdrag niet genieten voordat zij het aangenomen hadden, waarvoor hun de onderteekening, naar goedvinden, vrijstond.

Dit verbod, de Pacificatie van Gent geheeten, werd alom in de Nederlanden met uitbundige vreugde en groot gejubel ontvangen, en den 8sten November 1576 door de afgevaardigden van den Prins van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland aan de eene zijde, en de vertegenwoordigers der overige gewesten ter andere zijde, onderteekend.

Het volbrachte werk moest den Prins eene groote voldoening schenken, vermits hij den Hervormden godsdienst in Holland en Zeeland erkend zag door de vijftien provinciën, die meerendeels de Katholieke religie beleden. *Het was een vooruitgang op den weg der verdraagzaamheid in het geloof*, *dat*, *helaas! dikwerf tot zoovele hartstochtelijke vervolgingen aanleiding geeft*, *waar slechts broederlijke eensgezindheid moest heerschen onder allen*, *die den naam van Christenen dragen.* Daarenboven waren de verfoeilijke plakkaten voor altijd afgeschaft, en stond de geheele natie als één man gereed, om de vreemde geweldenaren uit het land te jagen.

De Spaansche muiterij en de daaruit voortgesproten ramp van Antwerpen bespoedigden de sluiting der Gentsche Pacificatie, ten genoege van allen. Tevens werd de blijdschap deswege nog verhoogd door het bijna gelijktijdig bevrijden van de noordelijke landstreek, door de Spanjaarden, kort te voren, met eene verbazende stoutheid overmeesterd. De dappere Mondragon, door zijne muitzieke troepen verlaten, zag zich gedwongen het zoo heldhaftig veroverde Zierikzee weder over te geven, waardoor het eiland Schouwen en weldra geheel Zeeland, met uitzondering van Tholen, onder het gezag der Staten werd teruggebracht.

De nieuwe, door Filips gezonden landvoogd, Don Juan van Oostenrijk, kwam den 3den November 1576 te Luxemburg, dus één dag vóór den Antwerpschen moord. Ofschoon hij zich gespoed had over te komen en eindelijk bij den ingang der Nederlanden stond, kwam hij nog te laat, om de Spaansche Furie te verhinderen en Antwerpen te behouden.

Rassenghien, de afgezant van den Raad van State bij het hof van Madrid, had enkel verkregen, dat Don Juan zonder troepen in de Nederlanden zoude komen, en alles, wat er gebeurd was, vergeven en vergeten zou zijn. De valsche berichten van Roda, door Filips geloofd, hadden Rassenghien's zending grootendeels doen mislukken(*).

(*) Gachard, Correspondance de Philippe II, T. IV p. 425.

III. *Voorheen en Thans of Drie eeuwen later.*

De geschiedenis is een spiegel, die ons de handelende personen en de maatschappelijke toestanden der verschillende tijdperken getrouw wedergeeft. Deze spiegel toont ons het verleden en het heden in duidelijke trekken, en stelt ons in de gelegenheid, vroegere en latere eeuwen te beschouwen en met elkander te vergelijken. Wij zullen dien spiegel ook thans bezigen bij de vergelijking van de 16de met de 19de eeuw, bepaaldelijk ten opzichte van de verhouding tusschen de Nederlanden en Spanje.

Laat ons vooronderstellen, dat Filips II in Brussel terugkwam, om het hedendaagsche België in oogenschouw te nemen. In plaats van de aan Spanje onderworpen provinciën, in hare gemeenschappelijke afhankelijkheid onophoudelijk onderling verdeeld en naijverig, zou hij een jeugdig koninkrijk vinden, dat bij den aanvang vele politieke schokken gelukkiglijk overleefde door het beleid van een Lutherschen vorst, die het onnoodig achtte, zijn geloof af te zweren ten behoeve zijner Katholieke onderdanen, en tegelijk vrijzinnig genoeg dacht, om zijne kinderen in den Roomsch-Katholieken godsdienst op te voeden, ter wille van den Staat. Hij zou vernemen, dat deze eerste Koning der Belgen de toegenegenheid zijner onderdanen in eene zoo groote mate genoot, en het verbond tusschen den regeerder en de geregeerden op zulke hechte grondslagen berustte, dat, toen het naburige Frankrijk zijnen Koning deed vluchten, daar het den republikeinschen regeeringsvorm verkoos - Leopold I tot de Belgen sprak: '*Wanneer gij insgelijks eene republiek begeert*, *zal ik mijne kroon in vrede nederleggen en als eerste burger van den Staat onder u leven, vermits het bloed mijner onderdanen mij dierbaarder is dan het koningschap.'* - Bovendien getuigde hij: '*De onafhankelijkheid der volken is gegrondvest op eigenwaarde en bekwaamheid; ik hoop*, *dat in ons geliefd land eigenwaarde en bekwaamheid nimmer zullen ontbreken. Het zal zich daardoor eene toekomst vol eer en voorspoed verzekeren.*'

Wijders zou Filips de godsdienstvrijheid erkend zien, door de verlichtste mannen van zijnen tijd den monarch tevergeefs afgesmeekt. Hij zou de Vlaamsche gemeenterechten altijd nog krachtig zien bloeien en door het volk gewaardeerd. Eene op hechte grondslagen bevestigde, politieke vrijheid zou hij er aantreffen, alsmede eene verbazende nijverheidsontwikkeling en welvaart van alle standen der maatschappij, welk gezegend drietal den geestelijken en stoffelijken vooruitgang der natie bevordert. Hoevele veranderingen zijn er bewerkstelligd, hindernissen overwonnen, verbeteringen ingevoerd, gedurende het tijdvak van de 16de tot de 19de eeuw. Hoe verwonderd zou Filips over dien staat van zaken geweest zijn. Nauwelijks zou hij geloofd hebben, wat hij met eigen oogen zag.

Wanneer hij van Brussel naar 's-Gravenhage reisde, zou dit voor den Spaanschen monarch eene nieuwe bron van verwondering en teleurstelling opleveren. Zijn oudsten en hardnekkigsten vijand, het huis van Oranje-Nassau, zou hij rustig op een troon zien zetelen, gegrondvest op de oude en nieuwe vrijheden des lands. Hij zou ontwaren, dat de Nederlanders, de door hem en zijne inquisitie zoo wreed vervolgde ketters, sinds drie eeuwen over de moeilijkste tegenspoeden, welke eene natie ooit kunnen treffen, gezegepraald hebben. Immers, onder een republikeinschen regeeringsvorm wonnen zij, ten koste van ongehoorde pogingen en opofferingen, de vrijheid van geloof en de onafhankelijkheid des lands. Buitenslands boden zij met een gunstig gevolg wederstand aan de grootste mogendheden: aan het huis van Oostenrijk en dat van Bourbon, aan Filips II en Lodewijk XIV. Binnenslands overleefden zij de ellendige oneenigheden der republiek en den heftigen wedstrijd van twee partijen, aan welke zij tevens hun behoud te danken hadden, te weten, die eener republikeinsche adelheerschappij en die eener familie van volksgezinde en vaderlandslievende prinsen.

Na deze aangelegenheden volbracht en deze gevaren overwonnen te hebben, toen de gebeurtenissen eener andere eeuw zich voor hen opdeden en de Europeesche omwentelingen hare drukking op Nederland uitoefenden - toen nam deze oude republiek den vorm eener constitutioneele monarchie aan, zonder zich dwaselijk met hand en tand aan haren voormaligen toestand vast te klemmen, even min als dien haastig ter zijde te stellen, maar met bekwaamheid de nieuwe eischen des tijds regelende volgens de verschillende gegevens eener vroegere staatkundige inrichting. Voor een volk, dat eene belangrijke rol in de wereld gespeeld heeft, is geen vooruitgang moeilijker noch verdienstelijker, dan eene zoo eervolle en waardiglijk volbrachte hervorming, zonder opoffering van de eigenwaarde ten behoeve eener partij, maar enkel door den invloed van een verlicht nationaal belang en een wijs politiek beleid verkregen.

Hoe ging het daarentegen met Spanje, het vaderland van Filips II?

Sinds lange jaren is dat land het tooneel van politieke en financieele wanorde. Dat deze verwarring hoofdzakelijk uit eene toenemende verbastering van het volkskarakter ontstaat, lijdt geen twijfel. De jacht naar staatsbetrekkingen, zoowel burgerlijke als militaire, is de plaag des lands. De burgerlijke ambten worden er niet bekleed door bekwame personen, want ieder rekent zich gerechtigd daarnaar te dingen uit geldzucht en luiheid. Staatkundige rechtschapenheid treft men in het hedendaagsche Spanje bijna niet meer aan. Men vindt er een aantal staatslieden, die van politiek geloof veranderden of hunne partij verrieden. Persoonlijk belang geldt er meer dan het algemeene welzijn. Allen hebben den mond vol van vaderlandsliefde, maar weinigen dragen haar in hun hart. De hevigste bemoeiallen, die dag aan dag over de tegenspoeden van het land en het slecht beheer

jammeren, zijn nauwelijks aan het bestuur, of zij toonen zich even inhalig en zelfzuchtig als hunne voorgangers, die zij van dergelijke ondeugden beschuldigen.

Bij het leger gaat het eveneens. De officieren zoeken geene verhooging van rang door eene getrouwe vervulling van hunne dienstplichten, maar zij speculeeren op de kuiperijen van de Spaansche staatkunde en leven in de hoop eene gelegenheid voor het maken van een 'pronunciamiento' te vinden, dat zooveel als een oproer beteekent. Zij werpen het gouvernement, waaraan zij gehoorzaamheid en trouw gezworen hebben, omver, roepen een ander uit, en worden door het nieuwe, ter belooning, met een hoogeren rang begunstigd. De generaals gaan voor en de ondergeschikte manschappen volgen hen na. Wie aan de verzoeking weerstaat en de regeering getrouw blijft, wordt niet bevorderd; hij ziet de lageren van rang boven hem verheven. Zoodanig stelsel is niets anders dan eene aanmoediging tot opstand.

De Spaansche geestelijkheid speelt insgelijks eene voorname rol. Haar invloed, gegrond op eene uitgebreide, goed gedisciplineerde macht en een overvloed van geld, werkt onwederstaanbaar. De priesters en leden der religieuse orden, meestal uit de lagere standen gesproten, regeeren hunne landgenooten geheel naar hun 'bon plaisir', hetzij door het gezag hunner woorden, hetzij door het verleenen van hulp en giften. Hunne onophoudelijke tusschenkomst in de burgerlijke geschillen; het toezicht over alles, dat hen omringt, waartoe het geestelijk ambt hen gereede aanleiding geeft - openbaart hun alle geheimen en maakt hen met alle denkwijzen bekend. Men begrijpt, welk eene partij van eene dergelijke geheime en geduchte macht door behendige mannen getrokken kan worden, en hoe despotiek zij over de menigte kunnen heerschen. Daar zijn er, die met het kruis, dat teeken van vrede en liefde, in de linker- en een dolk in de rechterhand zich aan het hoofd eener partij stellen, om den verfoeilijken burgeroorlog te doen ontbranden, Spanjaarden tegen Spanjaarden op te hitsen, en elkander te vermoorden. Vandaar, dat zij prinsen onder hunne volgelingen tellen, die zich niet ontzien, ten einde den Spaanschen troon te bemachtigen, landgenooten tegen landgenooten aan te voeren, te moorden, te branden en te plunderen, en de gewesten te verwoesten, waarover zij wenschen te regeeren. Voorwaar, waardige navolgers van zulke voorgangers.

De burgerklasse, in Spanje, mangelt het aan eene goede opvoeding; zij bezit daardoor bekrompen denkbeelden, enkel geschikt voor het uitoefenen van eenig gering bedrijf, doch niet bekwaam voor grootsche, doordachte ondernemingen. Een Spanjaard oefent zijn beroep volgens de oude sleur uit. De volmaking zijner nijverheid en de verbetering van zijn stand zijn hem tamelijk onverschillig. Hij leest nooit, minacht de vreemdelingen, hunne zeden en denkwijze, en deelt die hebbelijkheid met de aanzienlijksten zijner landgenooten. Meer Oosterling dan Europeaan, heeft een Spanjaard afkeer van nieuwigheden. Voor

de wetenschap koestert hij geen achting, en naar geestverlichting streeft hij niet. Aanbidder van het verleden, verwaand op zijn land, haat hij ieder, die geen Spanjaard is, en bekommert zich niet over de goede staatkundige hervormingen van het buitenland. Wat geeft hem de politieke verbetering van zijn land, en waarvoor zal hij zijn hoofd met staathuishoudkundige studiën breken? '*Pan y Toros*', *brood en stierengevechten!* roept hij uit, evenals weleer de Romeinen, bij den naderenden ondergang van hun rijk: '*Panem et circenses*', *brood en renspelen!* riepen.

De Spaansche gewesten zijn wijders zoo tweedrachtig, dat zij het nimmer eens zullen worden, om de welvaart des lands gezamenlijk te bevorderen. Oude veeten, plaatselijke vooroordeelen scheiden hen, en het verkeer is er niet druk. De Spaansche grandes en alle edelen, die groote grondbezitters zijn, achten zich ontslagen van het betalen van belastingen, evenals sommige gewesten zoogenaamde 'fueros' of verouderde voorrechten doen gelden, om niets in 's lands schatkist te storten. De Castiliaan veracht den Andalusiër; de Biskaier acht zich boven den Valenciër verheven; de Cataloniër ziet uit de hoogte op al de anderen neder, en zoo naar gelang.

De Spanjaarden zijn van nature lui en geene kooplieden. Zij leven liever in armoede, dan zich ijverig op eenig vak toe te leggen. Vandaar hunne achterlijkheid in de gewone bedrijven des levens. Spanje, wat de uitgestrektheid voor den graanbouw betreft, bekleedt den tweeden rang; desniettemin leveren minder uitgestrekte gronden en ongunstiger luchtstreken meer op, zooals Groot-Brittannië per hectare 24 hectoliters graan; Nederland 22; België 18; het barre Noorwegen 11, terwijl het vruchtbare Spanje met zijn heerlijk klimaat slechts 10 voortbrengt.

Verlichte Spanjaarden, want er is geen regel zonder uitzondering, kundige mannen als wijlen een Don Ramon de la Sagra, die in onze eeuw het buitenland bezocht, om er het onderwijs te bestudeeren en zijne natie de weldaden daarvan te doen genieten, deze getuigde: 'Ons rijk en vruchtbaar land zoude, onder eene wijze regeering, een der schoonste gewesten der aarde kunnen zijn. De natuur heeft ons de vruchten der heete luchtstreek en de planten van noordelijk Europa geschonken; al de klimaten vindt men bij ons. Twee zeeën bespoelen onze stranden. Wij genieten al de voordeelen van eilandbewoners, zonder de daaraan verbonden nadeelen. Wijngaarden, olijf-, dadel-, oranje- en citroenboomen, rijst en suiker bezitten wij. Onze kusten bieden overal veilige havens aan. Wij hebben rijke mijnen en kunnen de handelvoerders der geheele wereld worden. Niets ontbreekt ons dan een krachtig bestuur, dat met den tijdgeest vooruitgaat en bovenal voor een goed volksonderwijs zorgt.'

De dwalingen, welke in Spanje heerschen, zijn talrijk en bedroeven de menschheid. De onwetendheid, waarin dit land gehuld is, gelijkt

eene sombere wolk, des te somberder, naarmate de meeste rijken van Europa meer verlicht zijn. Ieder jaar wordt dat contrast duidelijker. Elke schrede op de baan van den vooruitgang gedaan, maakt eene doortastende en krachtige hervorming op het schiereiland noodzakelijker. Maar wat is er te wachten van een volk, welks infanten meestal eene opvoeding verkrijgen, die de kwade neigingen stijft, de edele gevoelens en de gezonde denkbeelden verdooft, de behoefte van te leeren en nuttig te wezen uit den geest van een Prins verbant? Overgeleverd aan de Jezuïeten, ontvangt een Infant nooit de lessen, noodig om hem te bekwamen voor den hoogen rang, dien hij eens zal bekleeden. Hij blijft het slachtoffer der onwetendheid en eener heerschzuchtige geestelijkheid. Ongelukkig het volk, dat onder zulke meesters vervalt!

Ziedaar den hedendaagschen toestand van uw weleer zoo machtig rijk, Filips II; dat is de oogst van het door u gezaaide zaad. Waarlijk, eene zoo schrale uitkomst hebt gij niet verwacht, toen gij in al uwe grootheid op den Spaanschen troon zeteldet en uw schepter zwaaidet over een zóó uitgestrekt gebied, dat uwe onderdanen zich mochten beroemen, dat de zon in de staten van den Koning van Spanje nooit onderging. Prins Willem van Oranje, dien gij en uwe inquisitie, met behulp van een verachtelijken sluipmoordenaar, hebt omgebracht, riep stervende uit: '*O God! ontferm u over mij en mijn arm volk!*' - En God heeft deze bede verhoord, God heeft de Nederlanden gezegend. Het Noorden en het Zuiden, beiden eens door u onderdrukt, zijn in bloei toegenomen; Nederland en België mogen onder de welvarendste gewesten van den aardbol gerangschikt worden.

In al de lotswisselingen, welke België gedurende drie eeuwen onderging, mogen wij de hand Gods erkennen. De Belgische natie is in dat langdurig tijdvak zwaar beproefd geworden, maar niet ten onder gegaan; hare nationaliteit, hoe groot en menigvuldig ook de bezwaren van allerhande aard waren, is luisterrijk blijven voortduren. Aan de Spaansche, Oostenrijksche en Fransche heerschzucht ontsnapt, heeft België een zelfstandig bestaan verkregen onder den schepter van Leopold I, wiens roemrijke, vierendertigjarige regeering den Staat op hechte grondslagen gevestigd heeft, door zijn zoon en opvolger Leopold II voortdurend krachtig gehandhaafd.

Weldra zal België zijne vijftigjarige onafhankelijkheid vieren. Zien wij op den afgelegden weg terug, dan mag het fier zijn op al het schoone, goede en nuttige, door de vereenigde krachten van vorst en volk tot stand gebracht. Daardoor bekwam het eene voldoende grondwet, een gunstig financiewezen, den eersten spoorweg op het vaste land van Europa, gevolgd door een belangrijk spoornet door het geheele rijk; uitgebreide steenwegen voor het verkeer ten platten lande, verbeterde waterwegen, uitbreiding der verdedigingsmiddelen, toeneming van handel- en nijverheidsbronnen en daarmede in verband staande werken, opluistering van schoone kunsten en wetenschappen, en ver-

meerdering van hooger en lager onderwijs. Daardoor wist het, gedurende de hevigste omwentelingen in het naburige Frankrijk, en tijdens den geduchten oorlog van dat rijk met Duitschland, zich staande te houden, zonder dat het natuurlijke grenzen bezit, gelijk Zwitserland in zijne Alpen, Spanje in zijne Pyreneeën, Engeland in de zeeën, welke het omspoelen, en Nederland voor een groot gedeelte in zijne beschermende waterplassen. Daardoor is het, in weerwil van het verschil van ras en taal, één gebleven, overeenkomstig zijne munt- en wapenspreuk: '*L'union fait la force*, *eendracht maakt macht.*'

Bezocht Filips II thans de Scheldestad, en telde hij onder zijn gevolg Jeronimo de Roda, Don Sancho d'Avila, Juliano Romero, Don Alonso de Vargas en al de andere opperhoofden der Spaansche Furie, die haar met hunne soldenieren plunderden, in brand staken en hare ingezetenen vermoordden - hij zou, tot zijne beschaming, ontwaren, dat er noch in Spanje noch in de deerlijk versmolten buitenlandsche bezittingen van dat rijk ééne stad is, die met haar in handel en nijverheid, in kunsten en wetenschappen, en in alles, wat de volksopvoeding en het volksonderwijs aanbelangt, kan wedijveren. Het Antwerpen der 19de eeuw streeft dat der 16de eeuw stout op zijde. Naar Oost en West, naar Noord en Zuid, over de geheele wereld strekt zich zijne vaart uit. De schepen van alle handeldrijvende natiën vullen zijne uitgestrekte dokken, waar eene verbazende drukte heerscht, allerhande handelswaren en nijverheidsartikelen gelost en geladen worden, terwijl de frissche rivierbries de kleurige banen der ontelbare vlaggen hoog in de lucht heen en weer doet wapperen. Noch het despotiek en onstaatkundig bestuur van Filips II, noch de wreedheden van zijne aanhangers vermochten de Scheldestad te gronde te richten. Al was haar bloei door de Spaansche Furie geknakt; al verkwijnde daarnà haar voormalige luister en verliepen hare nijverheid en haar handel ten voordeele van Engeland en Holland; al bracht eindelijk een Filips IV haar tot het uiterste verval, toen deze vorst den 30sten Januari 1648 de onafhankelijkheid der Bataafsche republiek erkende, maar de Schelde voor gesloten verklaarde, tot onuitwischbare schande voor een afstammeling van Karel V - in weerwil van dat alles rees zij als een feniks uit de asch op, even luisterrijk als ooit te voren. Wij mogen met den vaderlandschen dichter Ledeganck uitroepen:

O ja! gij bleeft die schoone,
Die frissche telg van 't Noord,
Nog fier op haar geboort';
Gij siert nog steeds de kruin met uw driedubbele krone
Van kloekheid, rijkdom en van kunst.
Te trotsch voor gift van vreemde gunst,
Weet gij uw schatten steeds uit eigen grond te delven,
En zoekt de bron van heil nog immer in u zelven.
Uw grootsche kunstenroem, die luister uwes naams,
Uw zeden en uw taal zijn steeds nog louter Vlaamsch.

Nog even als te voren
Dreigt gij des vijands macht
Met burcht en wal en gracht;
Nog rijst daar boven u die hoog gespitste toren,
Verbazend als een kunstgewrocht
Van reuzen, statig in de locht;
Nog draagt uw grond den last dier breede stapelbouwen,
Waarin de volkeren hun schatten u vertrouwen;
Nog hebt ge uw handelbeurs, waarin uw rijkdom zwol;
Nog hebt ge uw tempelen van kunstjuweelen vol!

En even of het rijzen
Van uwe welvaartzon
Nog steeds in luister won,
Omringt gij thans uw' wal met aardsche paradijzen,
Waar lommerperk en dier en plant
Den lust u biên van 't Morgenland;
En even of de kiel, gedragen door uw Schelde,
Niet spoedig meer genoeg langs hare golven snelde,
Hebt ge u een' weg gebaand tot aan Germanjes stroom,
Waarlangs uw handel zweeft op vleuglen van den stoom.

Voorwaar, indien wij al de lotswisselingen der Scheldestad overwegen, dan hebben wij redenen van erkentelijkheid en hulde jegens de Voorzienigheid, wier onnaspeurlijke beschikkingen, na verbazend veel leeds, zoo oneindig veel heilrijks aanbrachten. Zij schiep uit het kwade het goede, uit den dood het leven, uit bloedige dagen van rouw en ramp zonnige dagen van vreugde en voorspoed, welke wonderdadige herscheppingen door alle burgers, zonder onderscheid van rang en stand, met dankbare harten worden erkend en gewaardeerd en allen de toekomst met de gunstigste verwachtingen doen te gemoet treden.

[Derde deel]

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De oudste gemeente van Rome.

De gemeente van Rome, tijdens en onmiddellijk na het leven der Apostelen. Eene historische studie door J.W. Straatman, emeritus predikant. Te Amsterdam, bij J.C. Loman Jr.

‘De gemeente te Rome is zoozeer het middelpunt des Christendoms geworden; zij laat nog altijd zulke onmetelijke aanspraken en rechten op de heerschappij over de gansche Christelijke kerk gelden; zij is eindelijk in het oog van millioenen geloovigen zoo geheel één met het Christendom zelf, dat iedere poging om hare geschiedenis tot klaarheid te brengen waardeering verdient, al heeft zij niets anders ten gevolge, dan dat over een enkel punt der geschiedenis licht wordt verspreid, en daarmede de weg tot gelukkiger onderzoek gebaand. En op welk tijdperk dier geschiedenis zou dit meer van toepassing zijn, dan op dat der stichting en eerste ontwikkeling des Christendoms te Rome, hetwelk de Roomsch-Catholieke kerk als het onwrikbaar fundament van hare aanspraken beschouwt?’ - Deze woorden van den Heer Straatman stellen de belangrijkheid van zijn onderwerp buiten allen twijfel.

Aan de behandeling van dat onderwerp is evenwel groot bezwaar verbonden. Wat in het algemeen van geschiedkundig onderzoek geldt, dat het ons dikwijls niet verder brengt dan tot waarschijnlijkheid, geldt hier in het bijzonder. Vooreerst is de oudste literatuur des Christendoms niet rijk. De reden hiervan ligt niet zoozeer in het gemis van geschriften, die verloren zijn gegaan, als wel in den aard der toenmalige omstandigheden. Hoe verder wij in de geschiedenis der Christelijke kerk terugdringen, des te zeldzamer worden de schrijvers, des te meer vervult de mondelinge overlevering de plaats van het geschreven woord. De Hebreeuwsche Joden waren van nature geen schrijvers. Flavius Josephus stelt op rekening zijner Grieksche vorming, dat hij beter dan andere geleerde Joden zulk een werk als

de *Joodsche oudheden* had kunnen vervaardigen. Zelfs onder de geleerden hield men zich bij voorkeur aan persoonlijke mededeeling: en indien dezen alzoo deden, hoeveel te meer de mindere klassen, waartoe over het geheel ook de Apostelen en de meeste leden der eerste gemeente behoorden. Vandaar de oude overlevering onder de Gnostieken, dat de Apostelen het Evangelie volstrekt niet schriftelijk, maar slechts door prediking voortgeplant hebben. Voorts komt in aanmerking, dat de begrippen van literarische waarheid en eerlijkheid toenmaals geheel anders waren dan thans. De oude wereld zag, onder zekere voorwaarden, volstrekt geen bezwaar in de dusgenoemde noodleugen. De schrijvers van Exod. 3:18 en 1 Sam. 16:3 kennen aan Jahveh het bezigen van een noodleugen toe, op de eerste plaats, als middel om Egypte's Pharao in Israël's vertrek naar de woestijn te doen toestemmen, en op de andere plaats, om Samuël's veiligheid, bij het zalven van David, tegenover Saul te waarborgen. Onder de Grieksche classieken acht de vrome Sophocles het niet schandelijk, leugen te spreken, indien de leugen tot welzijn dient, en meent de zedelijke Plato, dat de leugen voor de menschen bruikbaar is bij wijze van geneesmiddel, ja, dat overheidspersonen vaak leugen en misleiding moeten gebruiken ten nutte der burgers. Op dit punt is de publieke zedelijke opinie jaren, eeuwen achtereen dezelfde gebleven; en dat de oude Christelijke wereld niet anders dacht, blijkt genoeg uit hare bekende kunstgrepen van pia fraus of vroom bedrog. De geschiedenis werd toen niet behandeld als *doel,* maar als *middel* om zeker ander doel te bereiken. Vandaar geschriften op een valschen naam gesteld, indien deze naam maar woog in de schatting der menigte; vandaar historische feiten voorgesteld, niet zooals de schrijver wist, dat ze gebeurd waren, maar zooals hij wenschte, dat ze beschouwd zouden worden: en zulke pogingen konden, door de oncritische en lichtgeloovige natuur van dien tijd, gemakkelijk slagen. - Er bestaat dus grond voor de klacht van Straatman, dat hij, bij het raadplegen van de oorkonden voor zijne studie, in duisternis moet rondtasten. Hij meent zelfs, dat die duisternis opzettelijk is verzwaard; dat met voorbedachten rade de draad door den doolhof is afgesneden en zoek gemaakt; dat van de eerste ure aan niets onbeproefd is gebleven, om de geschiedenis der eerste gemeente te Rome te verdonkeren en de historische feiten en gegevens diep te begraven. Toch laat hij zich niet afschrikken; toch wil hij al zijne krachten inspannen, om van de lotgevallen der Romeinsche gemeente, tijdens het leven van Paulus, een overzicht te geven, dat, hoe onvolledig, aan de eischen der historische waarschijnlijkheid voldoet.

Ik begin met een schets van de uitkomst, waartoe zijn onderzoek hem heeft geleid. Hierbij komt het eerst de werkzaamheid van Paulus te Rome in aanmerking.

De Christelijke gemeente te Rome is omstreeks het jaar 45 of 46 gesticht. Onlusten en beroeringen, die de prediking van het Evangelie onder de aldaar gevestigde Joden te voorschijn riep, deden Keizer Claudius, in het jaar 50, een edict uitvaardigen, waardoor aan de groote menigte het houden van samenkomsten werd verboden, maar de hoofden en belhamels, in de eerste plaats zij, die door de prediking van Christus de oorzaak der gisting waren, werden verbannen. Onder de ballingen behoorden Aquila en Priscilla, met wie Paulus te Corinthe kennis maakte en wier mededeelingen bij hem de gedachte opwekten, zelf naar Rome te reizen. Toen Paulus aldaar verscheen, bestond de gemeente uitsluitend uit Judaïsten of Joden-Christenen. Kwam hij er, om er onder de Heidensche bevolking te arbeiden, zoo behoefde hij voor dat doel de goedkeuring der gemeente. Op hare goedkeuring meende hij te mogen rekenen: want, ofschoon de leden der gemeente reeds wisten, dat zijn evangelie overal elders werd weersproken, ontvingen zij hem toch gulhartig. En te meer kon hij zich verbeelden, dat zij minder bevooroordeeld zich ten aanzien van zijn persoon en werk zouden gedragen, op grond der hevige twisten, die de Evangelieprediking te Rome onder de Joden had veroorzaakt, en die zoo hoog waren geloopen, dat Claudius met zijn verbanningsedict tusschenbeide moest komen. Zelven door de ongeloovige Joden verstooten, zouden zij wellicht meer geneigd zijn, de gemeenschap met hun volk te laten varen en met de geloovig geworden Heidenen zich tot een nieuwe Christelijke gemeente te vereenigen. Te spoedig echter bleek, dat Paulus ook omtrent hen zich had vergist; dat zij op stuk van zaken, vast verkleefd aan de wet en hare inzettingen, even min als hunne broeders in Azië en Palestina van gemeenschap met Heiden-Christenen, op de grondslagen van het Paulinisch evangelie, wilden weten.

Uit eigen beweging, als vrij man naar Italië getrokken, is Paulus ook te Rome vier jaar lang als vrij man werkzaam geweest. Dat hij inmiddels een reis naar Spanje zou volbracht hebben, behoort tot het rijk der fabelen. Zijn evangelieprediking onder de Heidenen te Rome vond er van den kant der Judaïsten het hevigst verzet. Hij had er een verbitterden strijd te voeren. Hij kon zijn post niet verlaten, zonder zijn werk in gevaar te brengen. Zijne eer verbood hem te wijken. Allerminst kon er voor hem van een vertrek naar het afgelegen Spanje spraak zijn, als het historisch waar is, wat de Katholieke overlevering bericht, dat de Apostel Petrus tegelijk met hem te Rome is geweest, natuurlijk niet om hem te steunen en te helpen, maar om hem met al het gewicht van zijn Apostolisch gezag te weerstaan en zijn werk te vernietigen.

Petrus is ook werkelijk te Rome geweest. Hij moet er persoonlijk een gewichtige rol hebben gespeeld, omdat hij zoo spoedig en zoo algemeen als hoofd der Romeinsche gemeente werd erkend. Van het

oogenblik af aan, dat over de ware strekking van het Paulinisch evangelie het licht was opgegaan, was ook aan de Apostelen en hoofden der Judaïstische partij de weg van roeping en plicht voorgeschreven. Twee dingen stonden hun te doen: de Judaïsten elders tegen het gevaar te wapenen, en de bekeerde Heidenen tot een beter inzicht te brengen. Den valschen Apostel ongehinderd zijn weg te laten gaan, zou onvergeeflijke lichtzinnigheid en verachtelijke lauwheid zijn geweest. Maar hoe anders hem onschadelijk te maken, dan door overal, waar hij gemeenten gesticht had, een nieuwe zending in Judaïstischen geest te ondernemen, en daar, waar hij persoonlijk arbeidde, met kracht en nadruk tegen hem op te treden. Te Rome moest dus een Apostel verschijnen, die, wat aanzien en invloed betrof, den eersten rang onder de discipelen van Jezus bekleedde. Die Apostel was Petrus; hem viel de taak te beurt, den gehaten valschen Apostel te Rome te gaan bestrijden, en hij aarzelde niet, dien moeilijken arbeid moedig te aanvaarden.

Met Petrus kreeg de Judaïstische partij te Rome een gezaghebbend hoofd, haar verzet tegen Paulus een vaste richting en een bepaald doel. Zij vergenoegde zich niet meer, gelijk zij tot dusver gedaan had, met lijdelijk verzet, maar greep den tegenstander op zijn eigen terrein aan, en zocht de reeds bekeerde Heidenen te overreden om den valschen Apostel te laten varen, die hen in den waan bracht, als hadden zij door hem deel aan den Messias verkregen, terwijl zij in waarheid niets met dezen gemeen hadden. Paulus was evenwel de man niet, om zich uit het veld te laten slaan. Aangetast wordende, verdedigde hij zich met al de kracht, die in hem was. Wat zijn uitwendige apostolische geloofsbrieven betrof, mocht hij voor Petrus onderdoen, hij vergoedde deze onbetwistbaar zwakke zijde rijkelijk door zijne uitnemende geestelijke gaven. Op geestelijk gebied was Cephas op verre na niet tegen hem opgewassen. Niet weinig kwam hem in den strijd de inwendige afkeer te stade, welken de bekeerde Heidenen te Rome voor de Joden in het algemeen, en de wet met hare instellingen in het bijzonder, koesterden: maar het meest deed toch de Apostel zelf door zijn onweerstaanbare zedelijke en geestelijke overmacht.

Ziende, dat Paulus den strijd met roem volhield en dagelijks onder de Heidenen nieuwe lauweren behaalde, werden de tegenstanders woedend, en grepen zij naar de middelen van woedende menschen. Door een aanklacht van hunne zijde is Paulus in gevangenschap gekomen. Hun haat tegen hem bleef niet halverwegen staan, maar bewoog hemel en aarde, om hem voorgoed het stilzwijgen op te leggen. Dat gelukte. Paulus werd door de Romeinsche overheid verhoord, veroordeeld en ter dood gebracht. Dat de aanklacht op een doodvonnis uitliep, behoeft ons niet te bevreemden, als wij ons het edict van Claudius herinneren. Paulus zelf kon niet loochenen, dat hij dat edict had geschonden, en met die bekentenis was zijn lot beslist. Hij is

gestorven in het jaar 62, anderhalf à twee jaar vóór de vervolging van Nero.

Voor het oogenblik zegevierden de Judaïsten. De gehate tegenstander was uit den weg geruimd, en daarmede, naar zij meenden, aan het Paulinisch evangelie de hartader afgesneden. Hun vreugde was echter van korten duur. De gedoode vijand bleek nog even machtig als bij zijn leven te zijn. De laagheid, waarvan hij het slachtoffer was geworden, kwam op het hoofd der misdadigen neder. De afkeer der Paulinisten van de ijveraars voor de wet werd nog onverwinnelijker, de kans op een vernietiging van het door Paulus begonnen werk nog kleiner. Het vuur der tweedracht gloeide met vermeerderde hevigheid. De strijd bleef niet langer binnen de enge grenzen der gemeente beperkt, maar werd naar buiten openbaar. De bevolking van Rome werd opmerkzaam op de sekte, welker leden en aanhangers elkander zoo fel vervolgden. En zoo baanden de Christenen zelven den weg voor de vervolging, die in het jaar 64 over hen losbrak. In deze vervolging viel ook Petrus, de zwakke en karakterlooze Apostel, die, zoo hij al niet de hand had geleend tot den marteldood van Paulus, in wiens schaduw hij niet staan kon, toch den moed en de kracht niet had bezeten, om het schandelijk opzet der Judaïsten te verhinderen.

Door de vervolging onder Nero is er in de wederzijdsche verhouding der Judaïsten en Paulinisten aanvankelijk geen noemenswaardige verandering gekomen. De kloof tusschen beiden was te groot, om zoo spoedig te worden gedempt. Het eenige, wat beiden geleerd hadden, was, voorzichtiger te zijn en den wederzijdschen afkeer wat meer voor de wereld te bedekken. Zoo er ooit van toenadering iets zou komen, dan was die van den alles verzoenenden invloed des tijds te verwachten, tenzij zich omstandigheden voordeden en gebeurtenissen plaats grepen, die den gang der toenadering verhaastten en de tegenstanders huns ondanks tot elkander brachten. En gelukkig is het werk der verzoening bespoedigd geworden, door een man, wiens naam eens door de gansche Christenheid met eerbied werd genoemd, maar thans aan de vergetelheid is prijsgegeven - Clemens van Rome.

Clemens van Rome is dezelfde als Flavius Clemens, aan het huis des keizers vermaagschapt, in 96 door Domitianus wegens ‘goddeloosheid’ ter dood veroordeeld. Hij was de man, met wien de geschiedenis der Romeinsche gemeente werkelijk eerst aanvangt, in zoover door zijn tusschenkomst en bemiddeling de twee bestanddeelen, waaruit tot nog toe die gemeente bestaan had, tot één groot lichaam samensmolten. Hij heeft Petrinisme en Paulinisme niet innerlijk verbonden, maar uiterlijk tot elkander gebracht, en het hoogste bewerkt, dat in de gegeven omstandigheden te verkrijgen was: een *vergelijk.* Daarbij werd hij krachtig geholpen door een tal van omstandigheden. De Judaïst, die bij zijn eigen volksgenooten weinig of geen gehoor voor de prediking van Christus vond, wendde zich tevergeefs tot de Hei-

denen, die geen lust toonden, om aan den eisch, met hun overgang tot Christus verknocht, het oor te leenen. Maar ook de Heiden-Christen, die met het Paulinisch evangelie optrad, had weinig voldoening van zijn werk: het was den Heidenen waarlijk niet euvel te duiden, dat zij een vereeniging versmaadden, welker leden zoo vijandig tegen elkander waren gezind. Het schitterend gevolg, waarmee de prediking des Evangelies onder de Heidenen was bekroond, stelde voor den Judaïst onwederlegbaar in het licht, dat die arbeid geen onderneming van menschelijken hoogmoed, maar in waarheid een werk des Heeren was. Ook viel niet te loochenen, dat de Apostelen zelven te Jeruzalem dien hoogen oorsprong van het Paulinisch evangelie hadden erkend, en aan Paulus de hand der gemeenschap hadden gereikt. Van hunnen kant moesten de Heiden-Christenen, bij al hun verkleefdheid aan het beginsel der Paulinische vrijheid, toch ook allengs, wat de wet en hare geboden betrof, zich van hunne zwakheid tegenover de Judaïsten bewust worden. De ontwikkelden onder hen konden zich niet ontveinzen, dat de eisch der Judaïsten niet allen grond van recht en waarheid miste, in zoover de Heiden, die Christus aannam, daarmede zich tot een leven verbond, dat, op geheel andere leest geschoeid dan het losbandig Heidensch leven, in overeenstemming moest zijn met de zedewet, door God zelven geopenbaard: deze wet was ook door hun leermeester, Paulus, als richtsnoer van zedelijkheid erkend. Was de Judaïst als zoodanig in een valsche verhouding tot zijn volk geraakt, deze verhouding werd gaandeweg, vooral sedert de verwoesting van Jeruzalem onder Titus, erger en ondragelijker. Door de werkelijke Joden vijandig bejegend en met zijn geloofsgenooten uit de Heidenen buiten gemeenschap, dreigde hij in een toestand van afzondering te vervallen, die uit den aard der zaak met langzamen zelfmoord gelijk stond. Een vergelijk moest hem betrekkelijk welkom zijn. Met Domitianus braken opnieuw dagen van lijden en vervolging voor de Christenen aan, niet slechts te Rome, maar in al de provinciën. Thans gevoelden alle Christenen, dat eendracht alleen bij machte was het wankelend gebouw des Christendoms te schragen. Daar verschijnt Clemens, aangesloten aan Paulus, gelijk deze zich had aangesloten aan Jezus. Geheel op de hoogte van den stand der partijen woog hij bedachtzaam en zorgvuldig de concessies af, die beide behoorden te doen, zou het verzoeningswerk duurzaam worden. Hij begreep, dat van de Heiden-Christenen de eerste stap moest uitgaan, dat zij de hand der broederschap moesten uitsteken, en tot zekere hoogte de gemeenschap met de tegenstanders koopen. Maar even onwrikbaar stond bij hem vast, dat de offers door de Heiden-Christenen te brengen, binnen vaste grenzen moesten blijven, en er van een verloochening van het beginsel der vrijheid geen sprake kon zijn. Hij kon het evenwel niet verder brengen, dan tot erkenning van de geloovige voorhuid op den voet van proselieten der poort. De Judaïst bleef geheel dezelfde, zijn meerderheid

moest worden geëerbiedigd, zijn ouder recht onvoorwaardelijk erkend. Ziende, dat hij niet meer verkrijgen kon, nam Clemens die voorwaarde aan: het vergelijk werd gesloten. - De inhoud van dit vergelijk is te vinden in Handel. 15.

Het vergelijk belette evenwel niet, dat de Heiden-Christelijke partij zich aanvankelijk nog met alle macht tegen inbreuken, die de tegenpartij op hare rechten voortdurend trachtte te maken, moest verdedigen, en het Judaïsme de zedelijke meerderheid behield, die het als rechtmatige erfgenaam van het Messiasrijk kon laten gelden. Het Paulinisme bekwam eerst de overhand sinds den val van Jeruzalem onder Bar-Cochba: met deze groote gebeurtenis werd het Christendom voor altijd uit de banden van het Jodendom verlost. Nu staat Rome, waar het vergelijk was gesloten, ongevraagd aan de spits der Heiden-Christelijke gemeenten. Zij is het, die alles bestuurt en regelt. De invoering van het bisschoppelijk ambt is haar werk, en niet tevreden met de behartiging van haar eigen belangen, zorgt zij met de grootste belangstelling voor alle zustergemeenten, op wie zij het oog houdt, die zij helpt, ondersteunt en te gemoet komt. Zij oefent allerwegen toezicht uit en voert stilzwijgend een gebied, dat allen eerbiedigen en op prijs stellen.

Deze schets - waartoe ik mij hier moet beperken - is voldoende om te doen uitkomen, welke vreemde dingen de Auteur ons verkondigt: zijne voorstelling van de verhouding tusschen Petrus en Paulus en van hetgeen door Clemens Romanus werd verricht, is mij althans geheel nieuw. Op welke gronden steunt zij? Dat de Heer Straatman zich als stilist en als criticus door uitnemende gaven onderscheidt, wisten wij reeds uit zijn boek over Paulus en blijkt niet minder uit dit boek over de gemeente van Rome: maar, indien ik ronduit mijn gevoelen mag zeggen, er is iets in hem, dat hem bij zijne historische studiën min gelukkige parten speelt. Hij vestigt zijne aandacht op het een of ander historisch vraagstuk. Daar rijst een oplossing bij hem op, niet door combinatie uit de beschikbare gegevens gevormd, maar bij wijze van intuïtie ontstaan, en nu spant hij alle krachten in, om haar de beschikbare gegevens aan te passen. Dat hij wordt gedreven door de zucht om iets nieuws te leveren, meen ik tusschen de regels door te lezen in hetgeen hij aan Prof. Loman schrijft: ‘Ik moet erkennen, dat ik, sedert ik zelfstandig aan het navorschen ben gegaan, de lectuur van hetgeen door anderen werd verricht wel niet geheel heb gestaakt, maar toch verre van geregeld voortgezet. Niet dat ik iets aan hunne verdiensten wil te kort doen, maar voornamelijk hield mij de overweging terug, dat zij, een anderen weg bewandelende, mij van geen bijzonder nut voor *mijne* nasporingen zouden zijn. Heb ik niets meer gevonden, dan wat anderen reeds vóór mij hebben aan den dag gebracht, dan zou ik wellicht de beschuldiging

van met geleende veeren te pronken niet geheel kunnen ontgaan.' Dat hij met zijne opvatting van de zaak hoog is ingenomen, toont hij door te zeggen, 'dat ze alle vragen en bedenkingen volkomen beantwoordt'. Maar dat hij toch door zeker gevoel van zwakheid in die opvatting beklemd wordt, geeft hij duidelijk te kennen, als hij met andere woorden zegt: 'Weet gij een betere, geef haar dan. Wanneer zij bij u, godgeleerden, weinig of geen weerklank vindt, dan is het uw eigen schuld, omdat gij met de heerschende opvatting omtrent de oudste historie des Christendoms niet breken, of niet moedig het spoor, door Baur en anderen gebaand, tot het einde volgen wilt.'

Hoe gemakkelijk Str. het zich maakt met het leveren van gronden voor zijne zienswijze, kan uit een paar voorbeelden blijken. Het begin van de Handelingen der Apostelen geeft in het oorspronkelijke aanleiding tot het vermoeden, dat de schrijver van plan was, nog een derde boek of geschrift samen te stellen. Prof. Scholten is tot het waarlijk niet ondoordachte besluit gekomen, dat de Handelingen, evenzeer als het Lucas-Evangelie, ten doel hebben, het Christelijk universalisme en het apostelschap van Paulus te verheerlijken en in zijn voortreffelijkheid boven dat der twaalven te schetsen. Maar niets van dat alles komt hier bij Str. in aanmerking. Wat hij ontdekt heeft, wil de schrijver der Handel. tot elken prijs bedekken: daarom breekt deze plotseling af, waar het juist op het teederste punt aankomt. Wat is dit? De vijandige wijze, waarop Petrus te Rome tegen Paulus is opgetreden. Waar heeft Str. dit ontdekt? In zijn eigen brein. Dat Paulus te Antiochië Petrus heeft wederstaan in het aangezicht, omdat hij te bestraffen was, staat te lezen in den Brief aan de Galaten. Maar dat dit voorval heeft geleid tot bittere vijandschap tusschen hen beiden of althans bij Petrus tegen Paulus, ja, zoo bitter, dat Petrus hem te Rome ging vervolgen en min of meer tot zijn marteldood heeft medegewerkt, is een meening, die elken historischen grond mist. - De Openbaring van Johannes toont nog niets te weten van Jeruzalem's val onder Titus. Onder het beest (13:18), welks getal 666 is, wordt vrij duidelijk *Keizer Nero* verstaan, gelijk dan ook de duistere uitdrukking (17:11): 'Het beest, dat was en niet is, die is ook de achtste koning, en is uit de zeven', volledige opheldering vindt in het loopende gerucht na Nero's dood, dat hij niet gestorven, maar bij de Parthen verscholen was, en eerlang met de legers zijner Parthische bondgenooten naar Rome zou terugkomen. Str. beweert, dat het boek, zooals het voor ons ligt, is geschreven onder de regeering van Keizer Domitianus, en dat er het oog wordt gevestigd op het vergelijk, door toedoen van Clemens te Rome getroffen. In het getal van het beest is dan, altijd volgens Str., de naam van Titus te vinden, met dien verstande, dat men zich de *u* geschreven denkt als een Grieksche *n*, zooals bij de Romeinen in zwang was. Als wij nu aan deze voorwaarde voldoen, dan verkrijgen wij bij het narekenen der letters als

Grieksche cijfers: 860. Welke bijzonderheid is er bovendien in het leven van Titus aan te wijzen, waardoor Openb. 17:11 wordt opgehelderd?

Str. ontleent ook zekeren grond voor zijne zienswijze aan de sage, dat Petrus en Paulus gelijktijdig te Rome geweest zijn en er den marteldood ondergaan hebben. Dan rechtvaardigt hij zich te dezer zake door de verklaring: 'De eigenlijke kern van het historisch vraagstuk, het punt waarop alles aankomt, namelijk de onwederlegbare stelling, dat een overlevering, die zoo hoog opklimt en werkelijk tot de grenzen van het Apostolische tijdvak reikt, noodzakelijk den een of anderen geschiedkundigen achtergrond moet bezitten en op een ware gebeurtenis gebouwd zijn, kunnen de verdedigers van de onechtheid der sage niet wegcijferen.' Is dat alzoo? De regel, hier door Straatman gesteld, laat zich niet op alle historische sagen toepassen. Ik denk aan de sage van Cyrus' afkomst. Volgens Herodotus was hij de zoon van de Medische koningsdochter Mandane en van Cambyses, die als Perziër tot een den Mediërs onderworpen volk behoorde. Volgens Xenophon was hij de zoon ook van Mandane en Cambyses, maar van dezen als koning der Perzen. Volgens een ander schrijver was hij de zoon van een armen Mediër, Atradates, en Argoste. In elk geval verbindt de overlevering hem nauw aan het Medische volk; en dat zij uit zeer vroegen tijd dagteekent, blijkt uit het feit, dat er tusschen den dood van Cyrus en de kennismaking van Herodotus met de Perzische geschiedenis nauwelijks tachtig jaren verloopen zijn. Toch staat - ik volg de critiek van Max Dunker, in zijne *Geschichte des Alterthums* - historisch dit vast, dat Cyrus is voortgekomen uit het Perzische vorstengeslacht, hetwelk sinds den Medischen koning Phraortes onder Medische heerschappij aan het hoofd der Perzen stond. Maar de Mediërs, eerst meesters, nu knechten der Perzen, wilden niet gaarne overwonnen heeten door een vreemdeling, en maakten daarom Cyrus tot een telg van hun eigen koningshuis. In het tweede gedeelte van het Nibelungenlied komt Ettel (Attila), der Hunnen koning, voor als gemaal van Siegfried's weduwe, Grimhilde. Hoe was dit huwelijk van een Christin met een Heiden mogelijk geworden? Volgens de Nibelungensage hield Ettel het Christendom in eere, zoowel als der Heidenen wet. Ja, hij was reeds bekeerd geweest, maar tot het oude geloof teruggekeerd. Deze voorstelling is zeker geheel in strijd met de historische werkelijkheid. Maar onze oude Germanen, hoeveel zij ook van Attila hadden te lijden gehad, gevoelden zich toch in zoover aan hem verplicht, als hij hun gemeenschappelijken vijand, het Romeinsche keizerrijk, getuchtigd had. En dit gevoel werd in die voorstelling van zijne betrekking tot het Christendom uitgedrukt. Ziehier twee historische sagen - die nog met andere te vermeerderen zijn - waarbij niet te denken valt aan een werkelijke gebeurtenis. Waarom moeten wij nu over de historische beteekenis eener kerkelijke sage,

wier ontstaan zich zeer goed uit bijzondere kerkelijke belangen laat verklaren, een gunstiger oordeel vellen?

Over Clemens redeneert Straatman aldus: ‘Hij moet iemand geweest zijn, die in de schatting der toenmalige Christenheid den hoogsten rang bekleedde en in alle gemeenten een gezag uitoefende, dat onvoorwaardelijk werd erkend. Voor die buitengewone achting moeten afdoende gronden hebben bestaan, en deze kunnen wij alleen vinden in de algemeen erkende verdiensten, welke deze Romein jegens het Christendom zich had verworven. Die verdiensten moeten wederom van dien aard zijn geweest, dat zij niet enkel aan alle gemeenten, maar ook aan de beide groote partijen van den Apostolischen tijd ten goede kwamen. En te gelijk moeten deze zijne verdiensten een tijdelijk en voorbijgaand karakter hebben bezeten, ten gevolge waarvan hij te zijner tijd zijn roem weder kon verliezen en uit de herinnering der nakomelingschap verdwijnen. Welnu, dergelijke verdiensten zijn die, welke het gevolg zijn van een getroffen vergelijk.’ Naar mijn oordeel gaat Straatman in deze redeneering veel te ver. De naam van Clemens speelt zeker in de oud-kerkelijke literatuur een groote rol. Waardoor? Door de werkzaamheid van den persoon in de gemeente? Er is historisch niets van bekend. Hij komt in den brief aan de Philippensen voor als medearbeider van Paulus, dus als Paulinist. In de twee brieven, die zijn naam dragen, is hij eerst Paulinist, met zekere vriendelijke stemming jegens het Judaïsme, dan meer Judaïst. In de Homilieën, die oorspronkelijk vóór den tweeden brief vervaardigd schijnen te zijn, is hij een anti-Paulinist van de ergste soort. Uit deze gegevens blijkt mij alleen, dat èn Paulinisten èn Judaïsten in het belang van en overeenkomstig het beloop hunner richting zich van Clemens hebben meester gemaakt. Waarom? Ik kan geen andere reden vinden dan deze: Flavius Clemens, een neef van den keizer, Christen en bovendien martelaar des geloofs! Zijn naam alleen strekte der gemeente ten sieraad; met dien aanzienlijken naam was indruk te maken. Juist het verschijnsel, dat beide partijen dien naam, ieder voor haar eigen doel, konden gebruiken en werkelijk gebruikt hebben, doet mij vermoeden, dat er inderdaad aan de werkzaamheid van den persoon in de gemeente niets indrukwekkends is verbonden geweest.

Voor mij vervalt dus het nieuwe, dat Straatman over de verhouding tusschen Petrus en Paulus en over de werkzaamheid van Clemens Romanus te berde heeft gebracht.

W. SCHEFFER.

Staatkunde en geschiedenis.

Het kiesstelsel van Hare.

Wie in onzen tijd de aandacht vestigt op het kiesrecht en op verschillende kiesstelsels, behoeft daarvoor wel geen verschooning te vragen. De quaestie, welke regelen van kiesrecht moeten gelden om een goede volksvertegenwoordiging te verkrijgen, in alle parlementaire staten van het hoogste gewicht, is bij ons een brandende geworden. Maar ons volk vat zeer langzaam vuur, en zoo geschiedt het, dat een quaestie zeer lang brandend kan blijven, eer zij een stap nader tot de oplossing wordt gebracht. De overtuiging, dat onze kieswet door en door slecht is, heeft thans wel bij alle partijen post gevat; reeds sinds ettelijke jaren durft nagenoeg niemand meer haar in bescherming nemen; toch blijven wij geduldig onder haar juk voortleven en de regeering maakt geen haast, om ons een betere wet te verschaffen(*).

Liggen de nadeelige gevolgen van onze kalmte, onze onaandoenlijkheid op politiek gebied voor de hand, één voordeel, dat ik evenwel niet te hoog wil aanslaan, is met die nadeelen verbonden. Wij hebben daardoor ruimschoots de gelegenheid de quaesties, waarvan de oplossing gevonden moet worden, in allerlei licht te zien, van alle zijden te beschouwen, zoodat wij ons op het zorgvuldigst kunnen voorbereiden. Naar mijne krachten wensch ik daartoe bij te dragen, voor zoover de zaak van ons kiesstelsel betreft.

In uitbreiding van kiesbevoegdheid, op de een of andere wijze, in mindere of ruimere mate, wordt doorgaans alle heil gezocht. Ik wensch de quaestie bij voorkeur uit een ander oogpunt te beschouwen, nl. uit dat van de verdeeling van het land in kiesdistricten, wat ik van niet minder aanbelang acht. Ik wensch een lans te breken voor het stelsel van Hare. Iets nieuws ga ik dus niet voorstellen, maar al is Hare's stelsel niet nieuw, algemeen bekend is het zeker niet, en zij, die het wel kennen, schijnen voor het grootste deel verre van doordrongen te zijn van de groote beteekenis daarvan. Ja - en ziehier de naaste aanleiding tot dit schrijven - onder hen zijn er, die het stelsel reeds onherroepelijk veroordeeld achten. Zoo bleek mij uit de recensie van M^{r}. G. van Oosterwijk van mijn proefschrift, in het Meinummer van dit tijdschrift geplaatst. Het vroeger door hem in het *Weekblad voor*

(*) Geschreven vóór de tegenwoordige crisis.

Burgerlijke Administratie tegen dat stelsel ingebrachte acht hij blijkbaar voldoende om mij te doen gevoelen, dat mijn ingenomenheid met Hare's stelsel, in mijn proefschrift doorstralende, op geen goede gronden steunt.

Het is mij hier niet te doen, om anticritiek te leveren. Ik wil zelfs dadelijk het veld ruimen voor mijn geachten beoordeelaar. Ik erken namelijk, dat ik mijn oordeel ten gunste van Hare met meerdere gronden had moeten staven en dat het weinige, wat ik gezegd heb, niet voldoende is. Doch ik was daarvan teruggehouden door de overweging, dat in een verhandeling over de geschiedenis van het Engelsche kiesrecht de bespreking van een werk, dat op het Engelsche kiesstelsel van hoegenaamd geen invloed is geweest, niet te groote plaats mocht innemen. Beter had ik dan misschien gedaan met mij van beoordeeling geheel te onthouden. Doch nu wensch ik gebruik te maken van de ongezochte gelegenheid, mij aangeboden, om nader mijn denkbeelden over Hare's stelsel uiteen te zetten.

Ik vlei mij niet, dat de Heer Van O. en ik het eens zouden kunnen worden. Ons uitgangspunt toch is geheel verschillend. Het grondbeginsel, waarvan Hare uitgaat, het ideaal, waarvan hij verwezenlijking zoekt in zijn stelsel, is niet het grondbeginsel, niet het ideaal van den Heer Van Oosterwijk. Voor hem moet reeds daarom een stelsel verwerpelijk zijn, dat voor mij juist om diezelfde reden aanbevelenswaardig is. De vraag naar de uitvoerbaarheid ervan, die de Heer Van O. in zijn aangehaalde artikelen overweegt, moet hemzelf maar matig belang inboezemen, want uitvoerbaar of niet, om de grondgedachte reeds is het stelsel veroordeeld. Omgekeerd moet hij, die de grondgedachte als juist en deugdelijk beschouwt, bij zorgvuldige overweging van de uitvoerbaarheid niet dadelijk bij de minste moeielijkheid, die hij in de practijk vreest, het stelsel prijs geven, maar, in het oog houdende, dat de volmaaktheid niet in één oogenblik te verkrijgen is, zijn best doen te zoeken naar middelen, om de moeilijkheden en onvolkomenheden uit den weg te ruimen. Doch hieraan hebben dikwijls zij te weinig gedacht, die, in beginsel met Hare instemmende, evenwel meenden zijn stelsel ten eenen male te moeten verwerpen, omdat zij bezwaren in de toepassing voorzagen.

Een volksvertegenwoordiging moet in waarheid het volk vertegenwoordigen: zoo iets een axioma mag heeten, dan wel die stelling. Door het vertegenwoordigend stelsel is een volksregeering in de moderne Staten mogelijk geworden. In de Grieksche staatjes der oudheid kon het geheele volk mede regeeren, in een kleine uitgestrektheid samenlevende en door den rijkdom van den bodem, door eenvoudiger en harmonischer inrichting der maatschappij, ten deele ook door den arbeid der slaven, van de zorg voor het materieele leven bevrijd. In onze moderne staten bestaat die mogelijkheid natuurlijk niet. Het vertegenwoordigend stelsel intusschen kan bevrediging schenken aan de behoefte, die bij een ontwikkeld volk bestaat om, zoover dat mo-

gelijk is, zijn eigen lotsbeschikking in handen te hebben. De *vormen* van het vertegenwoordigend stelsel zijn volstrekt niet aan de Grieksche oudheid, maar aan het middeleeuwsche staatsrecht ontleend, wat echter niet wegneemt, dat het in zijn *wezen* aan het staatsrecht der Grieken verwant is en met dat der middeleeuwen niets uitstaande heeft. Men ziet het trouwens honderden malen in de rechtsgeschiedenis, dat een instelling naar haar wezen in den loop der tijden een geheel andere beteekenis heeft verkregen, dan de vorm, waarin zij zich voordoet, aan haar oorsprong herinnerende, zou doen vermoeden. Ik kom hierop straks terug.

Wanneer zal nu een volksvertegenwoordiging waarlijk een volk vertegenwoordigen? Eerst dan, wanneer zij een sprekend beeld is van het volk. De eischen te dien opzichte worden strenger gesteld, naarmate het volk meer ontwikkeld, vooral in politieken zin meer ontwikkeld is. Fijnere nuances moeten worden weergegeven, naarmate in het volk zelf fijnere nuances zich vertoonen. Uitbreiding van kiesbevoegdheid wordt gevorderd, naarmate politieke kennis en politieke zin zich in 't volk uitbreiden en meerdere meeningen in 't parlement behooren te worden afgespiegeld. De vertegenwoordiging moet meer en meer worden de quintessence van het volksbestaan; uit het volk voortgekomen, moet zij dat volk voorstellen in zijn edelste aspiraties; terwijl zij het volk tot zich opheft, moet in haar tintelen de warme polsslag van het volksleven. Alle belangen moeten hier een stem en hier welwillende ooren kunnen vinden, maar ook alle belangen moeten hier getoetst worden aan het algemeene belang. Met de regeering moet hier geregeerd worden voor het volk, over de regeering contrôle uitgeoefend door het volk. Licht moet hier gevraagd en licht moet hier verstrekt worden. Kracht moet vanhier uitgaan, een schragende kracht voor de regeering, een opheffende kracht voor het volk. Het volk moet in zijn vertegenwoordiging zichzelf herkennen, maar geïdealiseerd.

Droomen zegt men misschien. Het zij zoo, maar waar niet getracht wordt zulke droomen zooveel mogelijk te verwezenlijken, daar is het vertegenwoordigend stelsel een dorre boom, aan wiens wortel de bijl reeds is gelegd. Hoort gij hen niet, die daar komen? ‘Mit dem Beil in der Faust und im Herzen die Wuth naht dort der Enterbten Gewaltschaar....’

Maar dat ideaal is ten eenen male onbereikbaar, zeggen sommigen; aan alle belangen een stem te geven kan toch nooit gelukken. Zonderlinge tegenwerping, te zonderlinger om den raad, die daaraan wordt vastgeknoopt! Het spreekt toch wel vanzelf, dat in een parlement, in verhouding tot het volk een zeer klein lichaam, de strijd der meeningen en der belangen als het ware gecondenseerd moet worden weergegeven, en dat er uit den aard der zaak geen plaats is voor meeningen en belangen, die daarbuiten slechts van uiterst geringe beteekenis zijn en weinig invloed hebben. Is daarom de vertegenwoor-

diging minder een spiegel van het volk? Is een portret er te minder gelijkend om, omdat niet ieder hoofdhaartje van het origineel op het doek is weergegeven? - Doch nu de raad van hen, die aan de mogelijkheid eener ware volksvertegenwoordiging twijfelen: men stake de pogingen, die tot nog toe steeds op verschillende wijze bij alle volken zijn aangewend - wel een bewijs, tusschen twee haakjes, dat althans het geloof aan het geschetste ideaal bij alle volken bestaat - om in het parlement een juist beeld van het volk te verkrijgen, en stelle zich tevreden met een vertegenwoordiging der meerderheid alleen. Waartoe ook vertegenwoordiging van allen? wordt erbij gevoegd: de meerderheid stelt toch de wet.

Deze leer komt mij voor, geheel verwerpelijk te zijn. Evenals despotieën bijv. hier en daar uitnemend gewerkt hebben, zou dergelijk stelsel onder sommige omstandigheden wellicht goede vruchten kunnen dragen, maar voor ontwikkelde volken zou het een vloek zijn. Is het eenvoudig de taak van een parlement, om binnen den kortst mogelijken tijd het grootst mogelijke aantal wetten te fabriceeren, dan zou de afwezigheid van partijen een dergelijk parlement tot een aanbeveling maken. Toch zou, daar het nu eenmaal onmogelijk is, dat in een vergadering alle leden het in alle opzichten eens zijn, discussie ook in zulk een parlement niet geheel gesmoord zijn; zij zou er alleen eenzijdiger zijn geworden. Het ware dan wel zoo doelmatig, als men op spoedig wetten maken gesteld is, door het parlement één persoon te laten aanwijzen, met het vertrouwen der meerderheid bekleed, om alleen de wet te stellen. Het geheele parlement werd dan overbodig.

Of zou het nog eenige andere taak hebben dan wetten maken? Wat zou het anders kunnen doen, het parlement, dat alleen bestaat uit mannen der meerderheid? Het zou niet wortelen in het volk en geen gezag hebben tegenover de regeering. Het zou met wantrouwen van beneden, met minachting van boven worden aangezien. Het zou den vloek der eenzijdigheid torsen bij al wat het deed, en zelfs waar het zooveel mogelijk zou trachten zich te vrijwaren voor dat gebrek, zou nog algemeen geloofd worden, dat het eenzijdig was geweest in zijn oordeelen. Het zou de tyrannie der meerderheid zwaar doen drukken op de minderheid bij al wat het ondernam, en zelfs, waar het zijn best zou doen rechtvaardig te wezen, zouden nog de minderheden gelooven onderdrukt te worden. Een nieuw regeeringsstelsel werd zoodoende gehuldigd, maar een regeeringsstelsel dat van het vertegenwoordigend stelsel niets is dan een caricatuur.

Het volk zou mogen kiezen wel is waar, maar dit recht alleen schept nog geen vertegenwoordigend stelsel. De verkiezingsstrijd zou zeker zoo bitter mogelijk zijn en jezuïetische leuzen zouden kans hebben veel aanhangers te winnen: het zou toch om niets meer of minder dan om de verovering der oppermacht in den Staat voor een reeks van jaren te doen zijn. De partij, die zegevierde, zou de macht hebben, om een

partijregeering van de drukkendste soort in te voeren, om ten eigen bate te heerschen ten koste der minderheden, en wetende, dat zij bij een nederlaag geen genade te wachten had, zou zij ook geen genade schenken. Was eenmaal de verkiezing afgeloopen, dan zou de overwonnen partij in de staatszaken volstrekt geen belang meer stellen, maar licht beginnen nieuwe krachten bijeen te zamelen voor een volgende worsteling, en zou de zegevierende partij in de gekozenen minder haar vertegenwoordigers dan haar dienaren zien.

Veel aanhangers heeft de leer van zulk een parlement nog wel niet, maar de velen, die het met een zekere onverschilligheid aanzien, of een parlement wel waarlijk het volk vertegenwoordigt of niet, mogen wel eens bedenken, dat er tusschen vertegenwoordiging van allen en vertegenwoordiging van de meerderheid alleen geen tertium is. Wel zijn er, die zeggen, dat de vraag, of het parlement nu wel een juist beeld geeft van het volk, ondergeschikt is aan de vraag, of dat lichaam, hoe dan ook samengesteld, goed aan zijn bestemming beantwoordt en zijn taak vervult. Doch dat dunkt mij een sophistische redeneering. Wie toch zal beslissen, wat ‘goed’ is, wat niet ‘goed’? Ieder beschouwt het goede door den bril van zijn opvattingen, zijn vooroordeelen; zelfs geen twee personen zijn het eens, als de vraag gesteld wordt, wat op politiek gebied ‘goed’ is, en een objectief criterium hiervan is niet te vinden. Maar ligt niet juist de rechtvaardiging van het vertegenwoordigend stelsel in de overtuiging, dat men de meeste kans heeft goed bestuurd te worden, als men overeenkomstig den volksgeest wordt bestuurd? En kan dit anders, dan door de vertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling te doen zijn van het volk? Daarbij doet zich wel is waar dadelijk de bedenking gelden, dat dan niet voor iedere natie op iederen trap van ontwikkeling een vertegenwoordigend stelsel geschikt is, omdat er volken zijn, die zichzelf zoo weinig kennen, zoo slecht zich beheerschen, zoo weinig hun eigen krachten meten, zich zoo laten bewegen door hartstocht en den waan van den dag, dat het zeker te voorspellen valt, dat een vertegenwoordiging hen van kwaad tot erger zal doen vervallen; maar die overweging, in onze dagen bijv. voor Rusland geldend, kan de pogingen niet rechtvaardigen om bij een volk, dat eenmaal voor dien regeeringsvorm rijp is geacht, door kunstmiddelen de uiting van zijn wil in de vertegenwoordiging te vervalschen, ten einde dien te vervormen naar een of ander abstract ideaal van een ‘goede’ regeering. O zeker, in enkele opzichten staat het wel vooraf vast, dat een zuivere volksvertegenwoordiging te kort moet schieten in enkele eischen, waaromtrent allen het eens zijn, dat zij aan een goed bestuur gesteld moeten worden. In de eerste plaats toch is er altijd gevaar, dat de bijzondere belangen te warme voorstanders zullen vinden en het algemeen belang, welks bevordering toch het hoofddoel - ja, mits men 't *cum grano salis* opvatte, het eenige doel - van den staat moet zijn, daarbij uit het oog wordt verloren.

In de tweede plaats is er gevaar, dat de volksvertegenwoordiging in haar ijver om het *willen* tot daad te maken, niet voldoende rekent met het *kunnen,* dat zij, niet voldoende met de techniek bekend van het raderwerk der staatsmachine, haar drijfkracht verkeerd aanwendt of door die machine wil laten doen, wat door haar onmogelijk kan gedaan worden. Dan, het antwoord aan wie deze tegenwerpingen tegen een zuivere volksvertegenwoordiging zou willen inbrengen, kan niet moeilijk zijn. Een volksvertegenwoordiging, zou het moeten luiden, moet niet oppermachtig zijn, en zoo wordt het vertegenwoordigend stelsel ook in de practijk niet begrepen. De gevaren, de eenzijdigheden van de vertegenwoordiging worden weggenomen zoowel in de constitutioneele monarchie, als in de constitutioneele republiek, in den bondsstaat als in den statenbond, door de samenwerking van de andere staatsmachten met haar. In dat licht, dunkt mij, moet men de taak der andere staatsmachten beschouwen, die met de zuivere vertegenwoordiging moeten medewerken tot een harmonisch geheel(*). In elk geval gaat het niet aan, in vervalsching der volksvertegenwoordiging een waarborg en schild tegen haar uitspattingen te vinden.

Wie met de voorafgaande beschouwingen niet meegaat, kan al dadelijk bitter weinig belang stellen in het kiesstelsel van Hare, dat toch niets anders is dan een poging, om tot een zuivere volksvertegenwoordiging te komen. Voor ons, die in iedere poging van dien aard groot belang moeten stellen, is het nu zaak nauwkeurig na te gaan, of *deze* poging werkelijk geslaagd mag heeten. Vooraf dient dan aangetoond te worden, dat het tegenwoordige stelsel, het *districtenstelsel* in tegenoverstelling van het *proportioneele stelsel*, allerminst in staat is ons naar het ideaal te leiden.

Keuze naar districten, dat is de oude middeleeuwsche zuurdeesem, die in ons tegenwoordig stelsel nog nawerkt. In de middeleeuwen was de maatschappij verdeeld in standen, scherp van elkander onderscheiden in sociale en politieke beteekenis. Elk dier standen zond zijn lasthebbers, waar het noodig was te onderhandelen met den souverein. Daardoor ontstond de *standen-* of *staten*vergadering, die vooral in Engeland, Arragon en de Vlaamsche gewesten snel in beteekenis toenam. De stand, het grootst in aantal, de derde stand, kon, toen nog van de beide anderen dikwijls bijna allen opkwamen, zich slechts door betrekkelijk weinig lasthebbers doen vertegenwoordigen. Daar hij in afzonderlijke, ommuurde, autonome steden leefde, lag het hulpmiddel voor de hand, om elke stad haar eigen lasthebbers te doen zenden. Op die wijze ontstond de idee der plaatselijke vertegenwoordiging. Een dergelijke vertegenwoordiging van het platteland ontwikkelde zich evenzeer hier en daar, terwijl elders de edelen als de natuurlijke ver-

(*) Het is hier de plaats niet, daarover verder uit te weiden. Slechts wensch ik aan te stippen, dat ik op deze redeneering de wenschelijkheid baseer van een onverantwoordelijk persoon als hoofd van den staat en van een eerste kamer, ongeveer zooals John Stuart Mill die wilde.

tegenwoordigers der plattelandsbevolking werden beschouwd. De toepassing der districtsvertegenwoordiging breidde zich verder uit, daar, waar verschillende gewesten onder één schepter vereenigd werden, en behoefte aan samenwerking van de verschillende Staten ontstond. De gewestelijke Staten zonden dus hunne lasthebbers ter vergadering der generale Staten, zooals onder Karel V en Filips II in de Vereenigde Nederlanden plaats vond.

In aard verschilt daarvan een moderne vertegenwoordiging hemelsbreed. Lasthebbers, die samenkomen om op de instructies, hun meegegeven, hetzij een contract tusschen hun comittenten, hetzij een contract van dezen met een derde tot stand te brengen, waren ook aan de oudheid(*) niet onbekend en spelen in de middeleeuwen een groote rol. De moderne vertegenwoordiging is daartegenover een zelfstandig lichaam, dat geroepen is, naar eigen inzicht te handelen en al of niet in samenwerking met anderen de regeeringstaak te vervullen. Onmerkbaar ging in Engeland het middeleeuwsche stelsel over in het moderne met behoud der middeleeuwsche vormen. Evenzoo behield men die vormen in Frankrijk in 1789, toen men trouwens nog niet het rechte bewustzijn had van de moderne gedachte, die zich eerst langzamerhand baan brak. Toen de nationale vergadering besloot, de *cahiers*, aan de afgevaardigden medegegeven, ter zijde te leggen, toen huldigde zij het nieuwe staatsrecht in.

Kon het vreemd zijn, dat, toen andere landen Engeland en Frankrijk navolgden, zij ook met het vertegenwoordigend stelsel die vormen aannamen, die toch ook bij de meeste natiën min of meer in het verleden wortelden? Zeker niet, en toch, welbeschouwd, welke grond pleit voor het districtenstelsel? Ik ben te zeer overtuigd van de waarheid van Maine's woord: ‘The great source of mistake in questions of jurisprudence is the impression that those reasons, which induce us at the present moment in the maintenance of an existing institution have necessarily anything in common with the sentiment in which the institution originated’ - te zeer, zeg ik, ben ik van de waarheid daarvan overtuigd, dan dat ik een instelling reeds daarom alleen zou veroordeelen, omdat de redenen, die haar in 't leven riepen, hebben opgehouden te gelden. Maar aan den anderen kant geloof ik, dat de overtuiging, dat de redenen, die een instelling in het leven riepen, opgehouden hebben te bestaan, althans van 't verwijt van moedwillig breken met het oude en dooden der traditie vrijwaren hen, die zulk een instelling trachten te vernietigen. Wij mogen dus veilig vooropstellen, dat geen eerbied voor de traditie ons behoeft te weerhouden, om met het districtenstelsel te breken.

Het beantwoordt inderdaad niet aan de bedoeling van het vertegenwoordigend stelsel. De afgevaardigden moeten, niemand ontkent het, niet hun district vertegenwoordigen, maar medevormen de vertegen-

(*) Men denke aan de Amphyktionen.

woordiging van het geheele volk, dat niet is een agglomeratie van districten, maar een organisch geheel. Nu is het zonder twijfel niet onmogelijk, dat de afgevaardigden hoog genoeg staan, om alle bijzondere consideratiën ter zijde te zetten en in al wat zij doen het algemeen belang tot richtsnoer te nemen, maar het is een licht verklaarbare menschelijke zwakheid, als zij op dat punt niet zoo engelrein zijn. De ondervinding leert voldoende, hoe het in de werkelijkheid met de afgevaardigden geschapen staat, maar ook, hoe bij de kiezers het districtenstelsel een *esprit de clocher* kweekt, die zelf het algemeene belang bij de districtsbelangen uit het oog verliest en noodzakelijk de afgevaardigden in diezelfde verderfelijke richting drijft. Omdat verder een zeer groot gedeelte der kiezers niet verder ziet dan hun neus lang is, ziet men zich verplicht een man, in het district bekend, candidaat te stellen en mannen, veel beter voor de taak van afgevaardigde berekend, buiten aanmerking te laten. Zoo wordt de vertegenwoordiging een verzameling van middelmatigheden, een tweede bezwaar van het districtenstelsel.

Doch dat is het ergste niet. Er is meer. In een district, plaatselijk begrensd, worden doorgaans verschillende partijen bijeen gevonden. De sterkste partij ziet haar candidaten gekozen, en de minderheden worden niet vertegenwoordigd. De partij, die in het eene district minderheid is, is soms in het andere meerderheid, en zoo gebeurt het al licht, dat alle partijen althans eenigszins naar verhouding harer getalsterkte vertegenwoordigers in 'tparlement krijgen. Doch tot op zekere hoogte is dat louter toeval; een waarborg, dat men een zuivere volksvertegenwoordiging verkrijgt, is er zoodoende volstrekt niet. Tot welk onzedelijk spel dit stelsel verder aanleiding geeft, is bekend genoeg. Het verknippen van de kaart van het land bij wijziging der kiestabel wegens vermeerderde bevolking is een zeer gemakkelijk middel, om de partijverhoudingen wat te wijzigen, en geen partij zal wel met de hand op het hart durven beweren, onschuldig te zijn aan die zonde, of althans, voor zoover zij nog nooit in de gelegenheid was het kwaad te bedrijven, vrij te zijn van aanvechtingen en inblazingen des satans. Bovendien leidt het stelsel bij elke verkiezing tot het als onzedelijk gebrandmerkte samengaan van partijen, die elkander anders liefst mijden als water en vuur. Toegegeven, dat het onzedelijk is, maar men wijte het aan onze onzedelijke kieswet. Vooral werpe niet de eene partij het der andere als grief voor de voeten: dat riekt sterk naar schijnheiligheid, daar toch elke partij er zich evenzeer aan schuldig maakt, als de kans schoon is. Onder onze kieswet kan men inderdaad geen bezwaar maken tegen de stelling, door de anti-revolutionnaire partij in haar program ontwikkeld: wij moeten bij de eerste stemming eigen candidaten stellen en bij herstemming voor elk bijzonder geval overwegen, met welke partij wij ons zullen aaneensluiten. Zij zijn er wel toe gedwongen zoo te handelen, maar is het wonder, dat, waar de zaken zoo staan, bij vele kiezers onverschilligheid en

walging wordt gewekt? Zij, die van hun kiesrecht gebruik willen maken, zien zich altijd gedwongen hun stem uit te brengen op een van de twee candidaten, die naar 't zich laat aanzien de meeste kansen hebben; willen zij hun stem niet weggooien, dan moeten zij haar op een van die beiden uitbrengen, al beschouwen zij ze ook beiden als bij uitnemendheid ongeschikte volksvertegenwoordigers. Er valt heel wat te klagen over de practijk van onze verkiezingen en in het Meinommer van de *Vragen des Tijds* heeft M^{r}. Van Gilse daarover een hartig woordje gezegd, maar met allen eerbied voor de voorslagen tot verbetering, door dien schrijver gedaan, komt het mij ontwijfelbaar voor, dat afdoende verbetering niet te verkrijgen is zonder afschaffing van het districtenstelsel, dat, hoe men het wende of keere, den kiezer altijd in het dilemma brengt, om òf te stemmen voor een der beide candidaten, die de meeste kansen hebben, òf zijn stem weg te gooien(*).

Die ernstige bezwaren zouden nu geheel verdwijnen, als het mogelijk was districten te maken, waarin alleen gelijkgezinden bijeenwonen. In sommige streken, zoowel bij ons te lande (Veluwe, Limburg) als elders, zou dat niet geheel onmogelijk zijn. Maar sedert men Frankrijk in 86, ik zou bijna zeggen gelijk en gelijkvormige stukken heeft gesneden, is de lust om dergelijke mathematische verdeelingen tot stand te brengen overal zóó sterk geweest, dat men zelfs de mogelijkheid om het gelijkgezinde bijeen te voegen doorgaans niet eens overwoog. Hoe weinig een dergelijk gezichtspunt in aanmerking werd genomen, blijkt uit den allerbespottelijksten strijd, die zich bij ons telkens herhaalde, als 't vormen van kiesdistricten ter tafel kwam, of enkelvoudige dan wel dubbele kiesdistricten in beginsel aan te bevelen zijn, alsof dat ooit een quaestie van beginsel zou kunnen wezen! Doch het kan ook niet verbloemd worden, dat, zoo al in enkele streken de vorming van natuurlijke districten, zooals men ze zou kunnen noemen, mogelijk is, echter in onzen tijd die mogelijkheid meer en meer verdwijnt en voor de meeste streken volstrekt niet meer bestaat. Zonder te willen ontkennen, dat plaatselijk bijeenzijn een zekeren band schept en tot op zekere hoogte gelijkheid van gevoelens en inzichten waarborgt, meen ik toch veilig te mogen beweren, dat het in de richting onzer eeuw ligt, dien band van het samenwonen meer en meer uit te wisschen. Men moge het nivelleerende, cosmopolitische karakter van onzen tijd betreuren, het te ontkennen is onmogelijk. De mensch groeit niet meer als vroeger samen met de plaats van zijn geboorte, maar met het verdwijnen der afstanden en het verbreiden der beschaving over de geheele aarde geraakt hij overal thuis. Gelijkgezinden vinden elkander overal, en dikwijls vindt men in de naaste omgeving juist de

(*) Een der beide candidaten: eigenlijk, werpt men misschien tegen, alleen den eenen candidaat, die werkelijk de meerderheid haalt. Ik beschouw echter de stem op den tegen-candidaat, die na hem de meeste kans heeft, niet geheel als weggegooid, omdat iedere stem meer op dien tegen-candidaat de kans voor den overwinnaar verminderde.

minste punten van overeenstemming. Gelijkheid van studie, gelijkheid van ambt of beroep doet veeleer een gelijke gezindheid op politiek gebied verwachten, dan overeenkomst van woonplaatsen alleen.

En zoo komen we ongemerkt tot het stelsel van Hare, dat immers niets anders doet, dan gelijkgezinden in de gelegenheid stellen zich te vereenigen, al wonen zij ook in geheel andere oorden des lands. Zooals Bagehot het zeer juist uitdrukt, Hare stelt ‘voluntary’ in de plaats van ‘compulsory constituencies’. Het staat volgens dit stelsel iedereen vrij, zich aaneen te sluiten met wie hij wil, waar ook, om een vertegenwoordiger te kiezen, en geen stem zal onnut zijn weggeworpen.

Gekozen zijn allen, die door 't geheele land zooveel stemmen op zich vereenigen, als het geheele aantal uitgebrachte stemmen, gedeeld door het aantal te kiezen personen, bedraagt. Voor het geval, dat sommigen meer stemmen dan het benoodigd aantal op zich vereenigen, zijn ook de te veel gegeven stemmen niet onnut, maar worden die aan andere candidaten toegerekend, welke de kiezer, blijkens zijn stembriefje, na den man van zijn keuze in de tweede plaats met zijn vertrouwen zou willen vereeren.

In deze weinige woorden ligt het geheele stelsel opgesloten, dat den naam heeft van verschrikkelijk ingewikkeld te zijn. Zonder twijfel zullen de werkzaamheden der bureaux wat gecompliceerder worden, doch daarvan zal wel niemand een ernstig bezwaar willen maken. Neen, zegt men, maar het is voor de meeste kiezers te ingewikkeld om het te begrijpen. Dat ontken ik ten allersterkste. Al zullen misschien velen wederom niet licht de werkzaamheden der bureaux begrijpen, dat doet natuurlijk niet ter zake, als zij maar begrijpen, wat voor hen als kiezers van belang is. Verbeeldt men zich nu, dat de kiezers zóó stompzinnig zijn, dat zij een raad als den volgenden niet zouden bevatten en niet met graagte zouden aannemen? ‘Zie rond’, kan men zeggen, ‘onder de mannen, die gij kent en ga na, wien gij 't geschiktst oordeelt voor den post van afgevaardigde; stem dien man en uw stem zal geteld worden bij alle stemmen, die diezelfde man verder door 't geheele land verkrijgt. Maar als uw man zeer gezien is, kan het zijn, dat hij veel meer stemmen krijgt dan hij noodig heeft; misschien zal hij al gekozen zijn, als uw stembriefje geopend wordt, en zal dus uw stem onnut zijn; om dat te voorkomen moogt gij nog meer namen op uw briefje zetten. Is nu uw eerste man al gekozen, dan wordt gij gerekend gestemd te hebben op den tweeden man op uw briefje; is die al gekozen, dan op den derden, enz.; werkt uw stem daarentegen nog mede tot de verkiezing van den eersten man, dan tellen natuurlijk uw verdere stemmen niet mee.’ Is dat nu ingewikkeld?

Een ernstiger grief is deze, dat volgens Hare's plan de ‘locale band’ tusschen den kiezer en den gekozene geheel wordt afgesneden. Dat is althans een gezegde, dat klinkt, al zal het ook bij nader inzien blijken, van zeer nevelachtige beteekenis te zijn. In hoeverre, dient eerst

gevraagd, is het wenschelijk, dat er een locale band besta tusschen kiezer en gekozene? Toch niet in dien zin, dat laatstgenoemde zich in de eerste plaats aan de localiteit gebonden moet voelen, waar zijn kiezers wonen, dat hij zich dus in de eerste plaats afgevaardigde van het district moet achten? Dat toch was juist een der grieven, die wij tegen het districtenstelsel hadden aan te voeren. Wil men dus een localen band aanprijzen, dan moet men zorgen niet te veel nadruk op het woord *locaal* te leggen. De bedoeling moet dan wel alleen deze zijn, dat het wenschelijk is, dat de kiezers niet te ver verspreid wonen, opdat de betrekking tusschen den gekozene en de kiezers gemakkelijk kunne worden aangehouden, opdat er licht gedachtenwisseling tusschen hen plaats hebbe, opdat eerstgenoemde in de gelegenheid zij zijn constituenten nu en dan toe te spreken. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat van die betrekkingen tusschen de leden der Kamer en hun constituenten bij ons te lande doorgaans bitter weinig gemerkt wordt, zoodat bij ons althans het afsnijden van zoo'n niet bestaanden localen band geen ernstig bezwaar tegen eenig nieuw stelsel kan zijn. Maar dit daargelaten, waar zulk een locale band wel degelijk bestaat, zal daar het stelsel van Hare dien onverbiddelijk vernietigen? Het tegendeel is waar.

Zij, die het beweren, gaan van de zonderlinge, onmenschkundige stelling uit, dat bij de invoering van het stelsel van Hare, om het plat uit te drukken, terstond alles 't onderst boven zal worden gekeerd. Samenwerking van samenwonenden zal volgens hen niet meer plaats hebben; de stemmen op denzelfden candidaat zullen zooveel mogelijk door het geheele land verspreid zijn; ieder zal plotseling door een onweerstaanbare neiging bezield worden, om te stemmen op den persoon, op wien zijn buurman niet stemt, en met wien hij bij voorkeur nooit in aanraking is geweest of zal komen. Hoe onwaarschijnlijk, hoe ongerijmd zulk een vooronderstelling is, springt in het oog. Er zal integendeel tot op zekere hoogte merkwaardig weinig veranderd worden door het nieuwe stelsel. Nog zal er onder vele samenwonenden genoeg eensgezindheid blijven bestaan, om hen te doen samenwerken tot het verkiezen van een hun van nabij bekend candidaat. In Rotterdam bijv. zullen nog wel genoeg kiezers gevonden worden, die, liberaal gezind, zich vereenigen om een handelsman te kiezen uit hun midden, daar voor hen allen de handel het middelpunt hunner gedachten is. Maar het onschatbare voorrecht zal daarbij gewonnen zijn door die Rotterdammers, die zich niet met de beginselen van den candidaat kunnen vereenigen en niet sterk genoeg zijn om een eigen afgevaardigde te kiezen, dat zij hun stemmen kunnen geven aan een man van hun richting, die elders candidaat is gesteld. Het is waar, met den man hunner keuze zal hen dan geen zoogenaamde locale band verbinden, maar is er dan soms thans een locale band tusschen den candidaat der meerderheid en de minderheid in zijn district, die hem om zijn beginselen verafschuwt?

Zij, die hun mandaat aan verspreide groepen kiezers te danken hebben, zullen hoogstwaarschijnlijk betrekkelijk weinigen in aantal zijn. Hare schept slechts de mogelijkheid, dat verspreide groepen, die onder het tegenwoordig stelsel haar stemmen geheel weggooien, zich vereenigen. Dat zal ten goede komen aan partijen van geringe sterkte, die nergens een voldoende meerderheid kunnen verzekeren, maar door haar in het geheele land verspreide elementen toch aanspraak hebben, op enkele afgevaardigden. Het zal ten goede komen aan enkele op politiek gebied hoogst bekwame mannen, die thans geen plaats in 't parlement veroveren, omdat zij geen of weinig connecties hebben, of omdat zij er zich niet op verstaan den volksgeest te vleien; maar die onder Hare's stelsel genoeg aanhangers zullen vinden, in staat hun talenten te waardeeren en de onafhankelijkheid van hun karakter op prijs te stellen. Het zal eindelijk ten goede komen aan sommige personen, die door den aard van hun studiën of van hun werkkring zich niet op publiek terrein bewegen en niet bij het volk bekend zijn, maar die niettemin om hun helder oordeel of hun practischen blik een plaats in 't parlement verdienen, die de weinige met hen bekende kiezers, hier en daar verspreid, hun naar Hare's stelsel kunnen verschaffen.

Overigens zal het, als thans, regel blijven, dat op verschillende plaatsen verschillende personen zich candidaat stellen of candidaat gesteld worden en bij voorkeur op die plaatsen hunner keuze de vereischte stemmen verwerven. Alleen zullen de kiezers - en ziedaar weer een voordeel - niet onder het terrorisme eener kiesvereeniging behoeven te zuchten. Bevalt de gestelde candidaat niet aan vele kiezers van zijn partij, zij behoeven niet uit angst voor stemversnippering zich te onderwerpen, maar zij kunnen elders aansluiting zoeken voor de verkiezing van een man, die meer aan hun ideaal beantwoordt. Men heeft de voordeelen van het districtenstelsel zonder zijn nadeelen: hebben zij locale gezindheden en locale belangen, dan kunnen personen, die in denzelfden omtrek wonen, zich vereenigen, bestaan die er niet, dan zijn zij er niet toe gedwongen.

Maar, zeggen de tegenstanders verder, die voorstelling klinkt in abstracto zeer fraai, maar in de werkelijkheid zou daarvan niets terecht komen. In de werkelijkheid zou het geheele land één district worden. De verschillende partijen zouden haar hoofd-comité's hebben, om den verkiezingsstrijd te organiseeren. Elk hoofd-comité zou uitrekenen, hoe de stemmen verdeeld moeten worden, om aan de partij het haar toekomende aantal afgevaardigden te verzekeren. De stembriefjes zouden worden ingevuld volgens die berekening en de bevelen zouden het geheele land door worden gezonden aan de kiezers, om volgens het vastgestelde lijstje te stemmen. De kiezers zouden zoo moeten handelen, om hun stem niet ijdel te doen zijn, en de meest doodende partijorganisatie zou de vrijheid der verkiezingen en de zelfstandigheid der kiezers voorgoed hebben vernietigd. Aldus Bagehot en aldus na

hem alle bestrijders van Hare. Daarmee meenen zij het stelsel te hebben afgemaakt. Inderdaad, is deze tegenwerping waar, dan is er een ernstige slag aan toegebracht. Moest het noodzakelijk ten gevolge hebben, dat alle zelfstandigheid bij den kiezer wordt gedood, dan kan het zeker niet meer het ideaal van een kiesstelsel genoemd worden. Doch bestaat daarvoor eenige vrees? Men moet in de eerste plaats al een zeer geringen dunk van het gehalte der kiezers koesteren, als men onderstelt, dat allen zich onder het juk der partijorganisatie zullen buigen. Tot nog toe zagen wij juist in het stelsel-Hare een middel om hun, die niet onder dat juk willen bukken, gelegenheid te geven, ook hun rechtmatigen invloed te doen gelden. Maar in de tweede plaats, men moet al zeer weinig in het stelsel zijn doorgedrongen om te kunnen beweren, dat de kiezers verplicht zullen zijn zich aan het partijlijstje te houden op straffe van machteloosheid. Het is zoo weinig waar, dat ik daartegenover durf stellen de bewering, dat, al wordt er ook zonder eenige partijorganisatie geheel in het wilde gestemd, het volstrekt onmogelijk is, dat een partij een ander aantal afgevaardigden krijgt, dan haar naar evenredigheid toekomt.

Om dat aan te toonen, moeten wij nader in bijzonderheden zien, hoe het verkiezingswerk volgens Hare geschieden moet.

Het land zal verdeeld zijn in stemdistricten, als thans in kiesdistricten. Elk kiezer levert zijn biljet in aan het bureau, waaronder zijn woonplaats ressorteert. Hij schrijft op dat biljet den naam van een candidaat zijner richting, die aldaar candidaat gesteld is of zich candidaat gesteld heeft, of zoo geen der plaatselijke candidaten een man naar zijn hart is, welken anderen persoon hij maar wil, en verder zooveel namen hij wil voor het geval, dat zijn stem niet meer noodig was, om zijn eersten candidaat het vereischte aantal te bezorgen. Het stembureau nommert de ingeleverde biljetten naar orde van inlevering. Na afloop der stemming wordt terstond aan 't centraalbureau getelegrafeerd, hoeveel stemmen er zijn uitgebracht. Het centraalbureau berekent dan, hoeveel stemmen men noodig heeft om gekozen te zijn en meldt dat oogenblikkelijk aan de verschillende bureaux. Daarna kan de opening der biljetten geschieden. De stemopnemers tellen de stemmen, uitgebracht op de verschillende personen, wier naam het eerst op de biljetten voorkomt. Is daaronder iemand, die het vereischte aantal stemmen op zich vereenigd heeft, dan wordt hij gekozen verklaard. Op de overigen wordt zijn naam doorgeschrapt. Om bij het aanwijzen van de briefjes, waarop die doorschrapping plaats zal hebben, de billijkheid te betrachten, slaat Hare voor, dat in de eerste plaats aan den gekozene zullen worden toegerekend die briefjes, waarop zijn naam alleen voorkomt, vervolgens de overige naar volgorde van nommering, zoodat op de laatst ingeleverde briefjes de doorschrapping plaats heeft. Op deze laatste is nu de tweede candidaat de eerste geworden, en dus moeten die stemmen verder door het stembureau worden opgeteld.

De resultaten van zijn stemmentellen teekent het bureau op en die lijst zendt het aan het centraalbureau met al de briefjes, welker eerste of nommer een geworden candidaten niet gekozen zijn verklaard.

Als het centraalbureau zoodoende uit alle oorden des lands een massa briefjes ontvangen heeft, wordt hier dezelfde werkzaamheid vervuld. Er zijn eenigszins ingewikkelde regelen noodig om vast te stellen, welke briefjes, waarop zekere candidaat het eerst voorkomt, hem het eerst worden toegerekend, op welke zijn naam, als hij het vereischte aantal stemmen behaald heeft, wordt doorgeschrapt. Als hoofdregel wordt aangenomen, dat het eerst geteld worden de stemmen, uitgebracht in de districten, waarin de candidaat gesteld was of zich gesteld had en wel in de volgorde, die gegeven wordt aan de districten bij nommering, voordat de verkiezingen plaats hebben. Is zoodoende het vereischte aantal nog niet verkregen, dan worden de stemmen erbij gevoegd, in de naastbijgelegen districten behaald. Hare bepaalde dat zoo, om zooveel mogelijk eerbied te toonen voor den ‘localen band’; er zou natuurlijk geen bezwaar zijn in dit opzicht een anderen regel te volgen, bijv. door het eerst die stemmen erbij te voegen, die behaald zijn in districten, waarin het aantal personen, op dezen candidaat stemmende, het grootst was, en zoo vervolgens.

Nadat op die wijze wederom verschillende personen verkozen zijn verklaard, zullen er hoogstwaarschijnlijk nog zeer vele biljetten overschieten, waarvan de eerste candidaten het vereischte aantal stemmen niet hebben behaald. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat geen dezer candidaten bij het vereischte aantal kiezers in den smaak valt, want er zullen er onder zijn, die, alhoewel zij niet op een voldoend aantal briefjes het eerst staan, echter op een verder aantal op een lagere plaats voorkomen. Het is nu zaak, uit te maken, welke van dezen gekozen moeten worden verklaard. Daartoe elimineert men telkens de namen van hen, die het minst voorkomen, in dier voege, dat het eerst worden doorgeschrapt de eerste candidaten van die briefjes, die het geringst in aantal zijn. Zijn de namen, die blijken op die briefjes het tweede te staan, nog niet voorgekomen namen of namen van reeds gekozenen, dan worden zij ook doorgeschrapt; zijn het namen, die op andere overgebleven briefjes het eerst voorkomen, dan worden zij daarbij geteld en wederom wordt dan gezien, welke eerste candidaat de minste stemmen heeft, om weder tot zulk een schrapping over te gaan. Deze operatie duurt, totdat er als eerste candidaten overgebleven zijn zooveel mannen, als nog gekozen moesten worden. Zij heeft het voordeel, dat aan elk briefje de behoorlijke invloed wordt toegekend en dat het aantal, dat geheel ter zijde wordt gesteld, tot een minimum wordt teruggebracht.

Terloops zij opgemerkt, dat de Heer Van Oosterwijk met deze handelwijze in het laatste stadium der stemopneming niet bekend schijnt. Het schijnt hem ontgaan te zijn, dat Hare in dit opzicht in de opvol-

gende uitgaven van zijn werk zijn stelsel heeft verbeterd. Zooals de Heer Van O. de zaak voorstelt, staat zij in Hare's eerste editie. Ik voor mij twijfel, of het aanbeveling verdient, om, wanneer men een stelsel bestrijdt, de verbeteringen te ignoreeren, door den vader van het stelsel in den loop des tijds aangebracht.

Bovengeschetste werkzaamheden - ik geef het toe - zijn ingewikkeld en moeilijk is het, ze door beschrijving volkomen duidelijk te maken. Doch wie zich eenige moeite geeft om ze te begrijpen, wie bij Hare zelf de uitvoerige uiteenzetting nauwgezet volgt, moet spoedig den weg in den doolhof vinden. En dan durf ik met gerustheid vragen aan elk, die met een weinig doorzicht begaafd is: hoe is het onder zulk een stelsel ter wereld mogelijk, dat iemand zijn stem wegwerpt? Gebeurt dat soms, als stemmen uit alle oorden des lands zich op een bijzonder populair man vereenigen? Immers neen. Vele dier stemmen zullen een candidaat, die al zeer spoedig het vereischt aantal heeft, niet worden toegerekend, maar die stemmen zijn niet onnut, als de kiezer zoo verstandig is, meer namen op zijn biljet te plaatsen. Brengt men dan een nuttelooze stem uit, als men een zeer weinig bekend man stemt, van wien men niet weet, of hij wel meer stemmen op zich zal vereenigen? Men zorge maar weder, meer namen op het biljet te zetten, en in het laatste stadium der stemopneming wordt de naam van den weinig bekende geschrapt en komt de volgende dan weer in de plaats. Dan heeft men wel is waar niet den eersten man zijner keuze gekozen gekregen, maar daarin ligt niets onbillijks, als het een feit is, dat die man overigens bijna geen aanhang vindt.

Het al te veel in het wilde stemmen wordt eindelijk voorkomen, als men den regel stelt, dat het centraalbureau voor de verkiezingen een lijst opmaakt van al de gestelde candidaten met de plaatsen, waarvoor zij gesteld zijn. Die lijst behoeft voor niemand bindend te wezen. Is er geen enkele candidaat op, die mij aanstaat, ik kan mijn stem op een ander uitbrengen. Doch natuurlijk zijn dat hoogst zeldzame gevallen en zal ik mij bijna altijd tot een keuze uit die lijst bepalen. Ook zullen zeker velen onder de kiezers juist den man stemmen, die bepaald de candidaat van hun district is. Zij, die aan een ander de voorkeur geven, zullen zich gemakkelijk met hun geestverwanten elders kunnen verstaan, om althans vooraf eenige zekerheid te verkrijgen, dat hun candidaat op een behoorlijk aantal stemmen rekenen kan.

De zaak is zoo eenvoudig mogelijk. Neen, zegt Bagehot, en latere bestrijders van Hare hebben hem, aangelokt door zijn verleidelijke wijze van voorstelling, nagepraat, wat niet wegneemt, dat de opmerking van Bagehot de ongerijmdheid zelve is. Een liberaal, zegt hij, die zelfstandig zou willen stemmen en weet, dat er ongeveer 1000 stemmen noodig zijn, zou zich verplicht zien wel een 10.000 brieven te schrijven, om partijgenooten te trachten over te halen eenzelfden man te stemmen, en dan zou hij nog misschien maar op 100 brieven ant-

woord ontvangen. Dat is veel te veel moeite en daarom stapt onze liberaal naar een centraal-comité zijner partij en laat zich hier aanwijzen, wien hij stemmen moet.

Met zulke caricatuurschilderingen doet Bagehot zijn groot talent van de ongunstigste zijde kennen. Tienduizend brieven schrijven en op honderd antwoord ontvangen! Als ik mij voorneem een eminent man der liberale partij te stemmen, doe ik het dan niet, omdat bij mij de vaste overtuiging bestaat, dat hij ook elders aanhang zal vinden? Kan ik hem niet door de drukpers aanbevelen? Kan ik geen discussie over hem uitlokken? Kan ik mij niet met enkele geestverwanten in betrekking stellen, om elk in zijn kring voor hem te ijveren? Dat alles ligt zoo voor de hand, dat het eigenlijk overbodig was er een woord over te zeggen, als niet onbegrijpelijker wijze de voorstelling van Bagehot onder ernstige mannen opgang had gemaakt.

Organisatie der verkiezing, wordt verder beweerd wederom op het voetspoor van Bagehot, is wel noodig om zekerheid te kunnen hebben, dat elke partij niet minder, maar ook niet meer vertegenwoordigers verkrijgt, dan haar toekomt. ‘Iedere partij’, zegt Bagehot, ‘zou een rekensom hebben op te lossen. De leiders zouden zeggen: wij hebben 350.000 stemmen en wij moeten 350 leden hebben; de eenige wijze om ze te krijgen is organisatie.’ Hij betoogt dan verder, dat men tot den kiezer zou zeggen: ‘Hier is onze lijst. Wilt gij uw stem niet weggooien, dan moet gij u door ons laten leiden: hier zijn drie zeer geschikte heeren: gij moogt voor elk van hen stemmen, en wij zullen u noteeren; maar stemt gij in het wilde, dan richt gij niets uit.’ Het fraaiste is, dat alle schijn of schaduw ontbreekt van bewijs, dat de zaken zich zoo moeten toedragen. Is organisatie werkelijk de eenige weg, om het behoorlijke getal afgevaardigden te krijgen? Zal men bij gebrek aan organisatie door de andere partijen overstemd worden? Dat het tegendeel waar is, kan reeds aangetoond worden door wat men in de wiskunde een bewijs uit het ongerijmde noemt.

Stel, er zijn vier partijen, tellende resp. 40.000, 30.000, 25.000 en 12.000 kiezers. Er moeten zijn 107 afgevaardigden, dus resp. 40, 30, 25 en 12. Nu zijn de 40.000 niet georganiseerd en krijgen dus, is de vrees van Bagehot waar, minder dan 40 stemmen. Maar de andere partijen zijn zoo uitstekend mogelijk georganiseerd. Dat wil natuurlijk beteekenen, dat de hoofdcomité's der partijen 30, 25 en 12 candidaten zoo onder de kiezers hebben verdeeld, dat elk dier candidaten op 1000 briefjes het eerst voorkomt. Dan zijn er 30, 25 en 12 afgevaardigden gekozen. Onmogelijk is het, dat er van die partijen iemand meer wordt gekozen, want nadat al die mannen elk 1000 stemmen hebben gehad, moeten al de briefjes vernietigd zijn. Volgens onze vooronderstelling hebben de 40.000 kiezers minder dan 40 afgevaardigden gekregen. Wat is nu het geval? De kamer zou niet voltallig zijn! Doch dat is een ongerijmdheid: na afloop der stem-

opneming *moet* men een voltallige kamer hebben. De vooronderstelling dus, dat de ongeorganiseerde 40.000 geen 40 afgevaardigden zouden hebben, moet een ongerijmdheid zijn. - En verbeeld u nu eens, dat geen der partijen georganiseerd is. Dan moeten zij volgens Bagehot al haar stemmen weggooien en zal er dus niemand gekozen zijn. Uit deze *reductio ad absurdum* kan reeds eenigermate het gewicht van Bagehot's tegenwerpingen blijken.

De waarheid is deze. Bij het eerste depouillement, aan de verschillende stembureaux, zal de best georganiseerde partij naar verhouding de meeste candidaten gekozen zien, tenzij zij zoo zwak is, dat zij nergens een voldoend aantal stemmen kan bijeenbrengen. Bij het tweede depouillement, aan het centraalbureau, komt het voordeel aan de zijde der partijen, die haar stemmen het meest verdeeld hebben, mits zij wederom niet buitengewoon zwak zijn. Van de goed georganiseerde partijen toch zullen nu weinig briefjes over zijn, behalve als zij haar kiezers sterk over het land verdeeld hadden, in welk geval zij wederom bij het eerste depouillement niet veel candidaten gekozen krijgen. In het derde stadium eindelijk zijn de georganiseerde partijen nagenoeg van het tooneel verdwenen en moet dus wel de meerderheid der gekozenen aan de niet georganiseerden ten deel vallen. Zijn er in dit geval nog candidaten van alle partijen, die aan het hoofd der briefjes figureeren, dan heeft de sterkst verdeelde partij zeker dit nadeel, dat er veel kans bestaat, dat verscheidene harer candidaten het eerst geschrapt worden, omdat zij op het kleinste getal briefjes het eerst voorkomen, maar daartegen wegen wederom volkomen op de meerdere kansen, dat zij haar candidaten gekozen krijgt, omdat zij er vele heeft. Vallen voor haar al spoedig vele eerste candidaten weg, andere daarentegen zullen hun stemmenaantal spoedig vermeerderd zien, doordat zij op de briefjes, waarvan de eerste candidaten geschrapt werden, op lagere plaatsen voorkwamen. De partij, welker kiezers met verheven eenstemmigheid slechts een paar candidaten aan 't hoofd harer biljetten plaatsten, loopt zeker geen gevaar die namen geschrapt te zien, maar lijdt daartegenover het nadeel, dat zij ook geen enkelen meer dan dat paar candidaten verkozen krijgt.

Een aangename lectuur zal de lezer deze voorstellingen wel niet vinden, maar het is noodig in dezen doolhof eenigszins door te dringen, om zich overtuigd te zien van het ijdele van Bagehot's fraaiklinkend, maar oppervlakkig geschrijf. Men zal, bij vergelijking van Hare's stelsel met het tegenwoordige, Mill's uitspraak moeten beamen: ‘No one pretends that under M^{r}. Hare's or any other plan, organization would cease to be an advantage. Scattered elements are always at a disadvantage, compared with organized bodies. As M^{r}. Hare's plan cannot alter the nature of things, we must expect that all parties or sections, great or small which possess organization, would avail themselves of it to the utmost to strengthen their influence. But under the existing

system those influences are everything. The scattered elements are absolutely nothing.' Inderdaad, zij, die vreezen, dat van 't hier besproken stelsel een zoo knellend partijverband te duchten is, vergeten geheel, dat dit *thans* feitelijk bestaat en voor velen buitengewoon hinderlijk en drukkend is. Gaat het nu aan te vooronderstellen, dat men onder een stelsel, dat gelegenheid geeft het partijjuk af te werpen - wat tegenwoordig onmogelijk is - zich zonder eenige noodzaak voegen zal in even drukkende of nog drukkender verhoudingen? Acht men alle kiezers van zoo ellendige schapennatuur, dat men hun allen den wensch toeschrijft, om zich gemakshalve zonder tegenspraak te voegen naar een commando, door eenige leiders uitgesproken? Moest ik zulk pessimisme deelen, ik wanhoopte aan de goede werking van elk kiesstelsel, ik haalde met juichkreten een Russischen despoot in en ik kuste de voeten van den Roomschen paus.

Men heeft nog gewezen op de presidentsverkiezingen in Amerika als afschrikkend voorbeeld, waar inderdaad geheel gestemd wordt volgens de *ticket*, door de partij gepubliceerd. Wederom een wonderlijk staaltje van alleroppervlakkigste bestrijding! Nog geheel daargelaten de overweging, dat een getrapte presidentsverkiezing in meer dan één opzicht een totaal ander werk is dan de directe verkiezing eener vertegenwoordiging, verliest de vergelijking alle beteekenis door de eenvoudige opmerking, dat er in Amerika *niet* volgens het stelsel van Hare gestemd wordt. Men vreest de gevolgen van Hare's stelsel op grond van ondervindingen, elders opgedaan, waar het stelsel van Hare - *niet* geldt!

Wij hebben afgerekend met de drie hoofdgrieven, die tegen het stelsel worden te berde gebracht: de onbegrijpelijkheid en ingewikkeldheid, het minachten en prijsgeven van den 'localen band', de vrees voor een doodende partijorganisatie. Zelfs zoo die grieven van beteekenis waren, er zou tegenover staan, dat, zooals wij deden uitkomen, aan ons tegenwoordig stelsel niet minder ernstige fouten kleven. En - ook dit is van eenige beteekenis - zelfs zoo de gegrondheid der grieven moest erkend worden, zij zouden niets afdoen aan het feit, dat men een volksvertegenwoordiging zou verkrijgen, die beter dan een onder het districtenstelsel gekozene de afspiegeling zou zijn der natie.

Nog een paar andere grieven van eenigszins andere natuur. De gevolgen zullen, zegt men, bedenkelijk zijn. In tweeërlei opzicht.

In de eerste plaats zal de omkooping schrikbarend toenemen. Tegenwoordig in één kiesdistrict 1000 stemmen te koopen, kost tonnen gouds of is onmogelijk; dan 1000 stemmen door het heele land te koopen, gaat voor een kleinigheid heel gemakkelijk. Men kan het dit bezwaar aanzien, dat het uit Engeland stamt, waar de laatste twee, drie eeuwen omkooping de kanker was, die aan de verkiezingen knaagde. Bij ons is zij nagenoeg onbekend; in dit opzicht staan onze volkszeden hooger dan de Engelsche; bij ons zou zij ook niet met het

nieuwe stelsel ontstaan. Geen stelsel kan zulk een volkszonde scheppen of dooden. Waar zij bestaat, moet zij door ontwikkeling worden uitgeroeid en in elk geval worden bestraft. Behalve hooge geldboeten zou onverbiddelijk op zulk een overtreding ontzetting van het recht, om te kiezen en gekozen te worden, moeten volgen. Zoodoende zou het personeel kiezers en candidaten zuiver gehouden moeten worden. Jammer slechts, dat wij hier met een misdrijf te doen hebben, waarvan het bewijs zeer lastig is.

Moet erkend worden, dat Hare's stelsel de gelegenheid tot omkooping vergemakkelijkt, daarom alleen kan natuurlijk een overigens goed stelsel niet verworpen worden. Ook wachte men zich, het bezwaar te overschatten. Het zou ook thans zoo moeilijk niet zijn, hetzij door omkooping, hetzij op andere min geoorloofde wijze een plaats in de kamer te verwerven. Immers, het is daarvoor niet noodig 1000 personen te winnen, men kan volstaan met een kiesvereeniging, dikwijls uit zeer weinig personen bestaande, te winnen. Kiesvereenigingen toch zijn oppermachtig.

In de tweede plaats koestert men vrees, dat het gehalte der vertegenwoordigers verminderen zal. Immers, zegt men, menig kiezer heeft een stokpaardje, stelt ééne zaak, die hem belang inboezemt, zóó hoog, dat hij veel belangrijker zaken daarvoor uit het oog verliest. Hij zal bij voorkeur aan zijn candidaat vragen, dat hij zich warm in de bres stelle voor dat ééne belang en zal verder volstrekt geen onderzoek doen, of de candidaat werkelijk datgene is, wat men in een goed volksvertegenwoordiger verlangen moet. Onder het districtenstelsel is dit bezwaar niet groot, want het zou al heel toevallig zijn, als er in één kiesdistrict genoeg personen waren, die zulk eenzelfde stokpaardje bereden, om den man hunner keuze een meerderheid te bezorgen. Doch onder het stelsel van Hare kan men zich tot dat doel met geestverwanten uit het heele land vereenigen. Zoo zou men in 't parlement mannen krijgen, wier geheele politiek bestaan zich oplost in een strijd tegen den sterken drank, anderen, die alleen gekozen zijn, omdat zij voorstanders zijn van stalen vuurmonden, anderen weer, wier eenig doel is door wettelijke regeling den dag des Heeren voor schennis te bewaren, enz. - altemaal mannen, overigens geheel vreemdeling op het gebied van het politieke en sociale leven.

Wij zullen nu niet vragen, hoe de vrees, dat alle monomanen - om ze zoo eens te noemen - door 't geheele land zich zullen vereenigen, zich rijmen laat met de beschouwing, dat een verbintenis van gelijkgezinden door 't geheele rijk onmogelijk is, omdat één persoon dan wel 10.000 brieven zou moeten schrijven en nog misschien maar 100 antwoorden ontvangen zou, een beschouwing der bestrijders, waarvan boven gewag is gemaakt. Wij zullen de grief geheel op zichzelf toetsen. Zij vooronderstelt al dadelijk een zeer gering doorzicht bij de kiezers. Wil men aannemen, dat er een aanmerkelijk aantal van

dergelijke onbekwame afgevaardigden, die slechts voor één belang oog hebben, zal worden gekozen, dan stelt men op den voorgrond, dat een zeer groot aantal kiezers bekrompen genoeg is, om ter wille van één zaak alle andere politieke en sociale belangen licht te tellen. Bij een eenigszins gezond politiek leven is dat onmogelijk. Laat het waar zijn, dat er niettemin ettelijke duizenden van die monomanen leven, laat het waar zijn, dat er dientengevolge mannen gekozen worden, die ijveren voor een Zondagswet, die het aanschaffen van stalen vuurmonden een levensquaestie achten, die strijden tegen den sterken drank, dan is het nog ondenkbaar, dat de kiezers onder de mannen, die zich in dat opzicht hebben doen kennen, bij voorkeur degenen aanwijzen, die overigens geheel onbekwaam zijn, die overigens alle vereischten van een goed volksvertegenwoordiger missen. En zoo dat niet het geval is, zoo er eenige mannen worden gekozen, wier leven zich oplost in den strijd voor ééne zaak, maar die ook in andere zaken kennis en bekwaamheid toonen te hebben, wat kwaad steekt daar dan in? Is het integendeel niet volkomen goed te keuren, dat, als er nu eenmaal een aantal personen gevonden wordt, voor wie een quaestie, voor u en mij van ondergeschikte beteekenis, de levensquaestie bij uitnemendheid is, dan ook aan die personen de gelegenheid gegeven worde, een man naar hun hart af te vaardigen? Is het niet juist zoodoende alleen mogelijk, dat er een ware volksvertegenwoordiging kome?

Het districtenstelsel verhindert zulke keuzen, zegt men. Ik voor mij acht het een zonderlinge aanbeveling voor een stelsel, dat het op kunstmatige wijze keuzen verhindert, die het volk, als het zich volkomen vrij kon uiten, zonder twijfel zou doen.

Nog dient niet vergeten te worden, dat zij, die dergelijke combinaties van monomanen duchten, toch ook wel zullen toegeven, dat er een andere klasse van kiezers bestaat, die juist van tegenovergestelde beginselen uitgaat; dat er kiezers zijn, die het mandaat van afgevaardigde als een zaak van zoo hooge beteekenis beschouwen, dat zij het alleen willen toevertrouwen aan door en door ontwikkelde menschen, die de sociale toestanden en de politieke verhoudingen beide kennen, die daarbij op te hoog standpunt staan, om een enkel belang te verdedigen, maar alles aan hoogere beginselen en aan 't algemeen belang toetsen. Zulke mannen zijn doorgaans niet populair en zulke kiezers niet zoo talrijk, dat zij zich onder een districtenstelsel meerderheden kunnen verzekeren. Volgens de redeneering der tegenstanders van Hare's stelsel zelven zal het onder dit stelsel door combinaties mogelijk zijn ook zulke gelukkige keuzen tot stand te brengen, en de goede invloed van de dus gekozen mannen moet dan wel eenigszins opwegen tegen den zoo schadelijk geachten invloed der stokpaardberijders.

De laatst behandelde grief brengt ons geleidelijk tot een andere, die den wortel van het stelsel raakt. Wij komen tot het zeer ern-

stige verwijt, aan Hare's stelsel toegevoegd, dat men daarmede volstrekt niet het beoogde doel bereikt, nl. het verkrijgen van een vertegenwoordiging van 't geheele volk. Al de bezwaren, die wij tot nog toe onderzochten, waren gegrond in de vrees, dat het stelsel, in practijk gebracht, allerlei min gewenschte gevolgen zou hebben, doch het beginsel, waarop alles rust, is naar mijn meening daardoor volstrekt niet aangetast. Iets anders wordt het als men zegt: wat gij door uw stelsel verkrijgt, kan zelfs bij de meest zuivere toepassing geen ware volksvertegenwoordiging zijn.

Gij verkrijgt geen volksvertegenwoordiging, maar de vertegenwoordiging van een verzameling van minderheden, zegt de Heer Van Oosterwijk. Denzelfden gedachtengang volgt de Heer Reiger (De Gids 1866), als hij zegt: gij verkrijgt een vertegenwoordiging van allerlei belangen, maar de som van alle bijzondere belangen maakt nog niet het algemeen belang. En, voegen beiden erbij, de inrichting van uw stelsel is zoo, dat vele zeer kleine minderheden en zeer onbeduidende belangen ook een stem krijgen, terwijl zij naar evenredigheid hunner kracht geen aanspraak daarop hadden.

Ik moet bekennen, ook na rijp nadenken het zwaarwichtige dezer tegenwerping niet te vatten. Moeten tweehonderdduizend kiezers 80 leden kiezen en moet dus elk van dezen 2500 stemmen op zich vereenigen, dan zijn er volgens den Heer Van Oosterwijk 80 minderheden van 2500 leden, volgens den Heer Reiger 80 belangen, elk 2500 aanhangers tellende, vertegenwoordigd. Houdt deze redeneering steek, dan geldt wederom precies hetzelfde van het districtenstelsel. Zijn er 80 kiesdistricten, dan verkrijgt men een vertegenwoordiging van 80 districtsmeerderheden, die met haar allen noch het volk noch de meerderheid van het volk uitmaken, of een vertegenwoordiging van 80 districtsbelangen, die met hun allen niet één volksbelang uitmaken. In hoeverre zulke beschouwingen mank gaan, komt, dunkt mij, reeds helder aan het licht, als ik even de volgende woorden aanhaal, door Mr. Reiger ter verdediging van het districtenstelsel gebezigd. ‘De kiezers behooren zich af te vragen, wie naar hunne wijze van zien het best in staat is, niet om voor hunne belangen alleen te vechten, maar om te zorgen, dat het geheele land goed bestuurd worde. Indien allen het over de personen eens zijn, is er natuurlijk geen twijfel. Wanneer er echter verschil van gevoelen bestaat - en dit zal bijna altijd het geval zijn - *dan is het waarschijnlijk*, *dat de beste hoedanigheden van verstand en karakter in het bezit zijn van hen*, *bij wie zij naar het oordeel der meeste kiezers (die vooraf alle middelen kunnen aanwenden om zekerheid te verkrijgen) in de grootste mate worden aangetroffen*’(*).

(*) Consequent doorredeneerende, moest de Heer Reiger komen tot vertegenwoordiging van de meerderheid alleen, het stelsel van den Heer Van Oosterwijk, dat mij - ik zeide 't ook in mijn dissertatie - in alle opzichten logischer voorkomt dan het districtenstelsel.

Mag dat niet heeten een klap in het aangezicht der ervaring? De Schrijver begaat hier in de eerste plaats de fout, die de bestrijders van Hare zoo dikwijls begaan, dat zij zich ten behoeve van hun eigen stelsel hoogst ontwikkelde en vooroordeellooze kiezers voorstellen en ter bestrijding van Hare's stelsel - wij konden het reeds meermalen opmerken - vooronderstellen, dat de kiezers karakter- en willooze werktuigen zijn in de handen van raddraaiers. En in de tweede plaats ligt in zijn woorden de totale miskenning van het bestaan en het recht van bestaan der politieke partijen. Het zijn mijns bedunkens de twee zelfde fouten, maar vooral de laatste, die ten grondslag liggen aan het argument, dat Hare's stelsel alleen zorgt voor vertegenwoordiging van minderheden of van bijzondere belangen.

De 200.000 kiezers bestaan uit 80 minderheden. Zeer wel. Maar 30 van die minderheden bijv. vormen de gematigd liberale partij en vaardigen 30 gematigd liberalen af; 20 van die minderheden vormen de antirevolutionnaire partij en zij verkrijgt 20 afgevaardigden; de radicale, conservatieve en ultramontaansche partijen worden bijv. elk door 8 minderheden en dus elk door 8 leden vertegenwoordigd; 6 minderheden eindelijk behooren tot geen partij en kiezen 6 leden, die zich in een of ander opzicht ten behoeve eener bijzondere zaak onderscheiden hebben. Zoo komen de verschillende partijen in het parlement, en daar iedere minderheid, die medehelpt een partij te vormen, licht haar eigen sympathieën heeft, voor enkele zaken meer in 't bijzonder ijvert, in sommige opzichten een meer geprononceerde meening heeft, zal er verscheidenheid komen in haar keuzen en zal bij alle eensgezindheid in de partij tegen eenvormigheid gewaakt zijn. Op die wijze verkrijgt men door de vertegenwoordiging der 80 ‘minderheden’ wel degelijk een volksvertegenwoordiging.

De zaak verandert niet, al beschouwt men met den Heer Reiger de 80 groepen kiezers als 80 groepen, elk met een bijzonder ‘belang’. Men zorge slechts, niet te spelen met het woord belangen. De kiezers weten, dat zij geroepen zijn om een politieke keuze te doen en dat zij dus slechts het oog mogen hebben op wat in politieken zin een belang is. Ook moeten zij weten, dat een bijzonder belang slechts kan beschermd worden, voor zoover het zich rijmen laat met het algemeen belang. Binnen die grenzen staat het hun volkomen vrij, te ijveren voor bijzondere belangen. Er zijn 80 belangen vertegenwoordigd: wat wil dit dan anders zeggen, dan dat de 80 gekozenen elk een verschillende zijde van het volksleven representeeren en dat door hun samenwerking een afspiegeling van het geheele volk wordt verkregen?

Nu is het volkomen waar, dat zeer vele kiezers niet ontwikkeld genoeg zijn om te begrijpen, dat hun bijzonder belang aan het algemeene ondergeschikt moet zijn, en dat dus slechte keuzen zullen gedaan worden ten bate van bijzondere belangen in den ongunstigsten zin des woords. Maar te willen vooronderstellen, dat al de kiezers

en al de gekozenen alleen bijzondere belangen zouden erkennen, is weer een miskenning van 't bestaan der politieke partijen(*). De enkele schreeuwers voor één bijzonder belang moet men dulden: zij helpen mede den volksgeest openbaren, al zij het van een min gunstige zijde. Het kwaad, dat zij kunnen doen, is zeer beperkt: hun isolement zal niet hun kracht, hun zwakheid blijken. Het tegenwoordig bestaande stelsel geeft evenzeer aanleiding tot het op den voorgrond dringen van bijzondere, nl. districtsbelangen. Het onderscheid ten voordeele van Hare's stelsel is slechts dit, dat thans de gekozene zijn kiezers naar de oogen moet blijven zien, terwijl Hare's stelsel hem daartoe niet dwingt. Het afdoende middel, om ‘sinister interests’, zooals de Engelschen ze noemen, te overwinnen, ligt niet in eenig stelsel, maar kan alleen gewacht worden van hoogere moreele en politieke ontwikkeling bij kiezers en gekozenen.

Aan de op zichzelf ware opmerking, dat ook kleine minderheden een vertegenwoordiger zullen erlangen, valt naar mijn oordeel zeer weinig waarde te hechten. Men heeft daarmee natuurlijk op het oog hen, die gekozen worden in het derde stadium van het depouillement der stembriefjes. Het zal dan gebeuren, gesteld dat het vereischte getal stemmen oorspronkelijk 2500 was, dat personen gekozen zijn, die maar 2000, 1600 of misschien maar 1200 stemmen hebben verworven. Het is ongelukkig onmogelijk een halven vertegenwoordiger te zenden, en dus wordt de breed uitgemeten onbillijkheid begaan, dat een heele vertegenwoordiger wordt gegeven aan hen, die er niet volkomen aanspraak op hadden, terwijl aan den anderen kant misschien geen vertegenwoordiger krijgen zij, die maar weinig minder stemmen hadden bijeengebracht. Het bezwaar heeft reeds veel van zijn kracht verloren door de verbetering, welke Hare in zijn stelsel aanbracht, de verbetering, die Mr. Van Oosterwijk niet kent, die Mr. Reiger in 1866 nog niet kon kennen. Terwijl het volgens de eerste editie niet zeker was, of de laatst gekozenen wel die waren, die werkelijk relatief den meesten aanhang hadden, is dit althans door de in de laatste editie voorgeslagen methode boven bedenking verheven. Als men nu verder in aanmerking neemt, dat op veel van die briefjes reeds een doorgehaalde naam moet hebben gestaan, dan begrijpt men, dat velen van hen, die nu een afgevaardigde krijgen met betrekkelijk weinig stemmen, evenwel nog meer ingenomen waren met een of anderen persoon, die reeds gekozen was, dat zij dus niet behooren tot een klein clubje door ‘sinister interests’ gedrevenen. Het bezwaar komt dan hierop neer, dat er onder een 80 afgevaardigden misschien een stuk of 5 zijn, die niet 2500, maar slechts 12 à 15-honderd stemmen hadden, dat dus geen mathematische juistheid verkregen is! Wat eraan te doen? Van de laatst overblijvende 12500 kiezers

(*) Zoo straks - men bewondere de consequentie der bestrijders - heette de vrees voor een knellende partijorganisatie een van de groote bezwaren tegen Hare!

waren nu eenmaal geen vijf groepen van 2500 stemmen bijeen te krijgen. Er waren nu eenmaal hardnekkige kiezers, die geen der vijf met de meeste stemmen begunstigden wilden en die voor hun eigen candidaat slechts weinig aanhang vonden. Wat kan nu billijker zijn dan de stemmen dier hardnekkigen te verwaarloozen en hen, die de relatieve meerderheid hebben, gekozen te verklaren?

En thans geloof ik alle bezwaren, tegen het stelsel te berde gebracht, de revue te hebben laten passeeren. Vooral in den eersten tijd na het verschijnen van Hare's werk zag men nog een hoofdbezwaar in het groote gevaar van bedrog van de zijde van het stembureau. Doch het is spoedig te merken, dat dit bezwaar het stelsel zelf niet raakt en tot die klasse van grieven behoort, die, evenals de grief der gecompliceerdheid, in de practijk weinig te beduiden hebben. Inderdaad, het stembureau, vooral het centrale, kan fraude plegen, maar kunnen dat de tegenwoordige stembureaux niet? En zouden de tegenwoordige waarborgen, openbaarheid en samenstelling van het stembureau uit verschillende leden, die elkander controleeren, ook onder dat stelsel niet voldoende zijn? Men zou desnoods naast het centrale bureau een bureau van contrôle kunnen instellen. Fraude zou daardoor voldoende zijn afgesneden. Bovendien is het reeds onwaarschijnlijk, dat de leden van het stembureau tot fraude zouden overgaan, omdat - en ziehier een voordeel van de gecompliceerdheid van het systeem - het vooruit onmogelijk te voorzien is, welken invloed het bedrog op het eindresultaat der stemming zal hebben. Men zou wel, door bijv. een naam door te schrappen, die niet doorgeschrapt mocht worden, een bepaald persoon kunnen weren, maar of men daardoor de geheele partij van dien persoon benadeelt, zou zeer onzeker zijn. Om daartoe te geraken, zou men een geheel stelsel van vervalschingen moeten volgen.

De eerste ontwerper van het stelsel en de bekwame beoefenaars van het staatsrecht, die, z.a. Mill en Von Mohl, na jarenlang peinzen over den besten vorm van een kiesstelsel, eindelijk in dat van Hare hun ideaal meenden te vinden - zij zagen in dit stelsel niet meer of minder dan een arcanum voor alle kwalen, die het politieke leven kunnen aankleven. Was dit eenmaal ingevoerd, dan zouden alle zwakheden, alle factiezucht, alle besluiteloosheid, die in bijna alle landen gewone kwalen van het parlement zijn, ophouden. Het sluimerende politieke leven zou tot een verjongd bestaan ontwaken en het geheele volk zou belang stellen in alle zaken van staat. Zou de vooronderstelling gewaagd zijn, dat juist deze overdrijving, deze overschatting van de beteekenis van een kiesstelsel, dat ten slotte toch slechts een vorm is, waarin het politieke leven zich uit, niet een drijfkracht, die het politieke leven bepaalt, de tegenstanders geprikkeld heeft tot het zoeken en vinden van bezwaren tegen het stelsel? Het zou zich laten

begrijpen, maar het zou onbillijk zijn. Of is het zoo onverklaarbaar en zoo te gispen, dat zij, die iets nieuws ontdekken, op welk gebied dan ook, de beteekenis van hun ontdekking in den roes hunner billijke vreugde te hoog stellen? Door verloop van tijd bedaart de te groote ingenomenheid wel en dienen ook van den anderen kant de argumenten tegen de zaak tot hun waren omvang te worden teruggebracht. Twintig jaren is het geleden, dat Hare zijn stelsel aan het licht bracht: die tijd is lang genoeg, om eindelijk tot een billijke bepaling van de waarde van het stelsel te komen.

Ik meen mij in het bovenstaande onthouden te hebben van het plegen van afgodsdienst met het nieuwe stelsel. Het vergelijkende met het districtenstelsel ben ik tot het resultaat gekomen, dat het in alle opzichten de voorkeur verdient. Maar ik eisch van een kiesstelsel niet meer, dan het geven kan. Ik beweer niet, dat het een ziek politiek leven gezond kan maken; ik beweer niet, dat wij ten gevolge van dit stelsel een wetgeving zullen krijgen, die zich boven bijzondere belangen verheft en het recht voor allen onwrikbaar voorstaat; ik beweer niet, dat wij door dit stelsel meer tot stand zullen brengen en beslister zullen vooruitgaan; ik beweer niet, dat als met een tooverslag de thans onverschilligen - bij duizenden en nog eens duizenden zijn zij te tellen - warme belangstellenden zullen worden; ik beweer niet, dat overal, waar nu slapheid is, energie, waar nu zwakheid is, kracht, waar nu lamheid is, overtuiging zal komen; maar dit beweer ik - en niets meer, maar ook niets minder dan dit - dat door dit stelsel de *volksvertegenwoordiging zal worden*, *wat zij nu niet is*, *de ware vertegenwoordiging van het geheele volk.* En dat zal haar een zelfvertrouwen en een kracht geven, die thans ontbreken. Maar daarom ben ik ook overtuigd, dat alle, overigens zeer te waardeeren, pogingen om ons kiesstelsel te verbeteren, haar doel moeten missen, als de grondslag der hervorming niet is invoering van het proportioneele stelsel.

Daarover ten slotte eenige woorden.

De regeling van de kiesbevoegdheid als afhankelijk van het betalen van zekere som in de rijks directe belastingen, naar de plaatselijke gesteldheid varieerende, wordt tegenwoordig algemeen verwerpelijk geacht. Hervorming wordt gezocht op verschillende wijzen. Sommigen willen eenvoudig de tabel, het minimum der te betalen som van de verschillende gemeenten aanwijzende, op billijker grondslag herzien. Anderen willen daaraan in elk geval censusverlaging verbinden, terwijl nog anderen bij de bepaling van den census met meerdere factoren dan de rijks directe belastingen alleen willen rekenen. Er is verder een groep, die wenscht, dat men ook op anderen grond dan op dien van 't betalen van belasting stemgerechtigd zal kunnen worden. Meer geavanceerden willen met elken census breken, hetzij zij, zooals Dr. Kuijper,

aan alle hoofden van huisgezinnen, hetzij zij, zooals Mr. Van Houten, aan allen, die lezen e n schrijven kunnen, stembevoegdheid willen toekennen. Ten onrechte wordt dit laatste stelsel door de aanhangers met den naam van *algemeen stemrecht* bestempeld. Een fraaie algemeenheid, die, om maar iets te noemen, alle vrouwen uitsluit, een inconsequentie, die mij vooral in Mr. Van Houten zeer bevreemdt! Doch algemeen stemrecht is nu eenmaal een *Schlagwort* geworden, waarmee de zoogenaamde democratische partij haar eisch te kennen geeft en waarmee vooral door onkundigen wordt geschermd. De inconsequentie, om te spreken van een algemeen recht om te stemmen, een leer, die smaakt naar lang begraven staatsrechtelijke theorieën, en tevens een menigte menschen van dit recht te berooven, moet men dan maar voor lief nemen. Meer recht zou Dr. Kuijper hebben, zijn alleszins logischer stelsel (waarbij ik mij echter niet wensch aan te sluiten) dat van het algemeene stemrecht te noemen. Voor hem toch is het huisgezin de eenheid, waaruit de staat groeit, de cel, waaruit zijn organisme zich ontwikkelt. Het hoofd van het huisgezin representeert voor hem het geheele huisgezin, en wie buiten het huisgezin staat, telt niet mee. Laat men naar deze opvatting de hoofden van huisgezinnen stemmen, dan is het stemrecht algemeen. Volkomen consequent wordt dan ook door Dr. Kuijper niet gevorderd, dat de kiezer een zekeren leeftijd moet hebben bereikt of moet kunnen lezen en schrijven, en worden onverbiddelijk alle celibatairs, hoe ontwikkeld ook, uitgesloten.

Doch dat in 't voorbijgaan. Het is hier mijn doel niet, al deze stelsels uitvoerig te bespreken. Ik heb ze slechts aangehaald om te constateeren, dat allen, die verbetering van ons kiesstelsel wenschen, die verbetering zoeken door uitbreiding van het kiesbevoegde volk, door het opnemen van meerdere burgers in het *pays légal.* Zoo meent men te verkrijgen een betere volksvertegenwoordiging. Twee richtingen zijn daarbij niet te miskennen, gegrond op de verschillende opvatting, waarvan ik in 't begin dezer studie gewaagde, van de uitdrukking *goede* volksvertegenwoordiging. Uit hetgeen ik boven gezegd heb, blijkt, dat ik in deze vraag sta aan de zijde der richting-Van Houten, die de volksvertegenwoordiging goed noemt, als zij het volk in al zijn schakeeringen vertegenwoordigt.

Maar dan vraag ik aan hen, die deze leer aanhangen: hoe is het toch mogelijk, dat gij de illusie voedt, dat uw ideaal bereikt wordt, als gij eenvoudig aandringt op wat gij algemeen stemrecht pleegt te noemen? Breidt uw stemrecht uit, zooveel als gij wilt: zoolang het districtenstelsel blijft, blijft ook de mogelijkheid, dat de stem van honderdduizenden wordt gesmoord. Geeft den in dienst der industrie staanden arbeiders, die ten gevolge der moderne sociale ontwikkeling en van onze politieke toestanden een afzonderlijke, scherp afgescheiden klasse zijn geworden, kiesbevoegdheid, en de mogelijkheid blijft bestaan, dat zij geen enkelen vertegenwoordiger naar hun hart in de kamer

zullen krijgen. Tracht door uitbreiding van stemrecht aan alle partijen haar behoorlijken invloed te verzekeren en het resultaat kan zijn, dat haar getalsterkte in de kamer volstrekt niet aan haar getalsterkte in het land beantwoordt. Dat is zoo helder als glas. En wat hebt gij dan gewonnen? De ontevredenheid bij de met onmacht geslagenen zal tot verbittering aangroeien.

Voert daarentegen het stelsel der proportioneele vertegenwoordiging in en alle partijen, alle belangen zullen naar getalsterkte vertegenwoordigd zijn. De grondslag zal gelegd zijn tot gezonde partijformatie, de grief, tegen de vertegenwoordiging geuit, dat zij een klassevertegenwoordiging is, zal haar recht van bestaan verliezen, de eerste voorwaarde voor een beter politiek leven zal aanwezig zijn.

Dit is het eerste, wat gedaan moet worden. Is het daarnevens noodig of zelfs wenschelijk, het kiesrecht zoover uit te breiden, als òf Dr. Kuijper òf Mr. Van Houten wil? Integendeel. Natuurlijk is het ideaal, waarnaar wij streven, dat aan alle personen invloed op het staatsleven worde toegekend, maar die tijd is nog niet gekomen. Het ligt, dunkt mij, in de reden, dat uitgesloten moeten worden van de medewerking in het samenstellen der vertegenwoordiging zij, die niets te vertegenwoordigen hebben. Zij, die volstrekt onbekend zijn met het werken en streven van den staat, die niet het minste begrip hebben van de verschillende richtingen op gebied van het staatsbestuur, die geen politieke denkbeelden hebben, maar genegen zijn aan den leiband te loopen van wie op 't gebied van 't burgerlijke of religieuse leven hun vertrouwen hebben, kunnen onmogelijk iemand aanwijzen, die hun vertegenwoordiger genoemd kan worden. Het komt mij voor, dat ook de Heer Van Houten deze leer aanhangt: hoe anders zijn beperkingen van zijn zoogenaamd algemeen stemrecht te verklaren? Alleen meen ik, dat hij zich illusiën maakt, als hij allen, die de kunst van schrijven hebben geleerd, genoegzaam zelfstandig en ontwikkeld acht, om met eenige kennis van zaken een eigen keuze te doen. Welke regelen ik dan zou willen stellen? Ik moet voorloopig een *non liquet* uitspreken. Ik ben nog te weinig in de kennis van ons volksleven doorgedrongen, om met vertrouwen een stelsel te ontwikkelen. Een paar opmerkingen slechts acht ik mijzelf in staat te geven. Uitbreiding, zeer groote uitbreiding van kiesbevoegdheid is noodig, en dat wel in de eene streek veel meer dan in de andere. De eisch zou gesteld kunnen worden, dat de persoon, die kiesrecht verlangt, gedurende een te bepalen tijd onderwijs moet hebben genoten. Een reeks verschillende voorwaarden zouden opgenomen kunnen worden, die alle op zichzelf qualificaties zijn voor het kiesrecht. Daarbij een census op te nemen als één dier voorwaarden, is volstrekt niet verwerpelijk, en in elk geval is daarbij volstrekt niet van kracht het argument, dat dit een plutocratisch beginsel zou zijn. Eindelijk komt mij de geheele uitsluiting der vrouw als niet te rechtvaardigen voor. Ook de vrouw is staatsburgeres en

ook de vrouw helpt mede den volksgeest vormen. Hoe eenvoudig intusschen deze waarheden zijn, zoodra men in dit opzicht de theorie in practijk wil doen overgaan, komt men in botsing met eeuwenheugende tradities en zoo muurvaste vooroordeelen, dat geen reuzenkrachten daartegen opgewassen zijn. Dat niettemin met die tradities en vooroordeelen moet gebroken worden, acht ik onbetwistbaar. Doch overhaasting zou slechts schaden en een wijze politiek raadt aan, trapsgewijze te hervormen. Er is op 't gebied van den rechtstoestand der vrouw nog oneindig veel te verbeteren, doch zoo ergens, dan zal hiervoor veel tijd noodig zijn, waarbij wij ons voorloopig zullen moeten troosten met het woord des dichters: 'Het ijzer wijkt de vijl, de steen den waterdrop.'

Doch ik dwaal af. Niet zoover evenwel, als deze of gene meent. Of was het niet wederom Hare, die heeft gezegd: 'In all cases where a woman is *sui juris*, occupying a home or a tenement, or possessed of a freehold, or is otherwise in a position, which in the case of a male would amount to a qualification, there is no reason for excluding her from the parliamentary franchise'? Doch waar sprake is van het stelsel van Hare, komt de kiesbevoegdheid niet in de eerste plaats in aanmerking. Zoo men eens eindelijk bij ons de hand slaat aan kieshervorming - en uitstel dunkt mij niet meer te rechtvaardigen - men breide het kiesrecht uit, maar men voere tevens de proportioneele verkiezingen in volgens het stelsel van Hare.

Er zal, helaas! weinig kans op zijn. Het stelsel is bij ons nog te weinig bekend, en onbekendheid daarmede was het groote bezwaar, waarop de voorstellen, elders gedaan tot invoering daarvan, zijn afgestuit. Het gaat niet aan, op dien grond te zeggen, zooals sommigen doen, dat het stelsel in de practijk onhoudbaar is gebleken. Noch in Frankfort, noch in Victoria, noch in New-South-Wales, waar het is voorgesteld, is het in practijk gebracht. Daarentegen bestond het, schoon in eenigszins gewijzigden vorm, in Denemarken, bestaat het tegenwoordig in den staat Illinois(*). In Zwitserland, Frankrijk, Italië en Duitschland won het snel aanhangers; ook de tegenwoordige minister van binnenlandsche zaken in België, Rolin Jaequemyns, behoorde indertijd tot de verdedigers. In Engeland is het tweemaal onder de aandacht van het Lagerhuis gebracht - en hiermede verbeter ik een dwaling in mijn dissertatie, waarin ik te absoluut beweerde, dat er bij de reformvoorstellen geen acht op werd geslagen - eens door Mill bij wijze van amendement op de wet van 1867, eens door een uitgewerkt wetsvoorstel van de Heeren Morrison, Auberon Hubert, Fawcett en Thomas Hughes in 1872.

Met dat al schijnt het, dat de belangstelling in den laatsten tijd eer verflauwt dan toeneemt. Toch zijn er in ons land enkelen, die hun stem ten gunste van het stelsel verheffen. Een krachtig voor-

(*) Naar ik meen ook in enkele andere Amerikaansche staten en in enkele Zwitsersche kantons.

stander is Dr. Kuijper, en, zoo men mag aannemen, dat het bekende *program*, door den *leader* meesterlijk gecommentarieerd, het gevoelen der anti-revolutionnaire partij uitdrukt, deze geheele partij. Een krachtig voorstander is ook Mr. Du Marchie van Voorthuijsen, blijkens zijn talentvolle dissertatie, voor een paar jaar te Utrecht verdedigd. Doch in de eerste plaats mocht ik wel noemen Prof. R. Fruin, die in een artikel in De Gids van Oct. 1869 reeds een lans brak voor dit stelsel. Daar vinden wij uitnemend door onzen historicus uiteengezet, hoe de districtenvertegenwoordiging historisch is ontstaan en waarom zij thans alle reden van bestaan verloren heeft. Daar vinden wij de grieven ontvouwd, die tegen het tegenwoordige stelsel zijn aan te voeren, en daar vinden wij tevens meesterlijk de stelling van Mr. Van Oosterwijk weerlegd, dat de volksvertegenwoordiging behoort te bestaan uit de vertegenwoordiging der meerderheid. Het is bekend, dat Prof. Fruin met dat al niet letterlijk Hare's stelsel overneemt, maar op het grondbeginsel daarvan een eenigszins gewijzigd stelsel bouwt. Hij verlangt nl. verdeeling van het land niet naar districten, maar naar partijen. Ieder kiezer zal in de eerste plaats opgeven, bij welke partij hij zich wil aansluiten; het centraalbureau zal uit die gegevens opmaken, op hoeveel leden elke partij aanspraak heeft; de kiezers krijgen biljetten van verschillende kleur of verschillenden vorm, naar de partij waartoe zij behooren; de biljetten worden aan 't centraalbureau dienovereenkomstig gesorteerd, en gekozen worden verklaard de personen, die in elke partij de relatieve meerderheid hebben, zoovelen als er gekozen moesten worden. Inderdaad is, zooals Prof. Fruin erkent, dit stelsel hetzelfde als dat van Hare. Het eenig verschil ziet de voorsteller hierin, dat het geen personeele vertegenwoordiging wil, maar een vertegenwoordiging van partijen. Deze meening berust m.i. op een misverstand, waartoe Hare zelf aanleiding geeft door de wijze, waarop hij den invloed der partijen aanvalt. Hij acht het nl. een geluk, zoo de partijen mochten verdwijnen, en uit de grief, tegen zijn stelsel aangevoerd, dat het zulk een gevolg zou hebben, slaat hij munt voor zijn stelsel. Geheel ten onrechte. Het bestaan van partijen al dan niet hangt niet af van een kiesstelsel, en het meest aan te bevelen is dat kiesstelsel, dat het geheel aan de natuurlijke volksontwikkeling overlaat, of zich al dan niet partijen zullen vormen, dat stelsel, dat, zooals Prof. Fruin van het zijne verwacht, maar zooals evenzeer van dat van Hare te wachten is, den wil der kiesgerechtigde burgers noch ten goede noch ten kwade beheerscht, maar zich als werktuig laat gebruiken naar hun goeddunken. Nu moge Hare uitweiden over zijn personeele vertegenwoordiging en juichen in 't vooruitzicht van het verdwijnen der partijen, zoolang het in den volksgeest ligt, dat er partijen zijn, zullen zij ook onder Hare's kiesstelsel blijven. Dat daarom dit stelsel niet zal uitloopen op nog vaster partijorganisatie en nog strenger partijzucht, heb ik boven aangetoond. In dat opzicht

is de vrees van Prof. Fruin niet gerechtvaardigd. En is dat waar, dan mist, dunkt mij, ook zijn stelsel voldoenden grond. Men versta mij wel: ik wensch niet zijn stelsel af te keuren, ik acht slechts de dubbele stemming, eerst voor de partij, dan voor den persoon, overbodig. En ik zou in ons land niet durven aandringen op de invoering daarvan, omdat het een openbaarheid, althans een uitdrukkelijk partijkiezen bij onderteekenden brief eischt, die, het zij dan misschien ten onrechte, niet met onze zeden strookt. Hoogstwaarschijnlijk zouden zeer weinig kiezers tot dergelijk partijkiezen overgaan. Is hetgeen ik boven geschreven heb juist, dan zal de uitslag der verkiezingen dezelfde zijn, of men Fruin's dan wel Hare's stelsel volgt. In elk geval ben ik, op Fruin's eigen woorden en bedoelingen afgaande, gerechtigd, hem onder de voorstanders van het hier verdedigde stelsel te scharen.

Ik heb er goeden moed op, dat nog wel een toekomst is weggelegd voor een stelsel, dat èn in 't buitenland èn in ons land onder mannen van uiteenloopende richtingen zoo uitnemende verdedigers telt. Ook onder hen, die nog huiverig zijn zich aan het stelsel aan te sluiten en bevreesd zijn voor voetangels en klemmen, ontbreekt het niet aan mannen, die niet afkeerig zouden zijn van een proefneming met een stelsel, dat belooft ons te verlossen van de voor een ieder zichtbare en onduldbaar geworden gebreken, die het districtenstelsel aankleven.

Welnu, ziet men op tegen onmiddellijke algemeene invoering, wat schaadt een proefneming op kleine schaal? Dat intusschen de voorstanders niet ophouden te verklaren en te betoogen, dat geen kieshervorming haar doel kan bereiken, zoo niet gebroken wordt met het ellendige districtenstelsel!

Is het mij vergund, te besluiten met een paar woorden tot mijn geachten beoordeelaar? Ik hoop, dat hij mij niet ten kwade duide, dat ik met deze korte studie wederom voor het publiek ben getreden. Men kan, al is men jong, over verschillende onderwerpen een opinie hebben. Het is misschien vermetel, maar het is zoo. Of ik mijn opinies nooit zal wijzigen? Ik hoop, dat voor mij ook de wet der ontwikkeling is geschreven. Ook grijze haren waarborgen gelukkig niet tegen verandering van opinie. Maar zoo ik ooit overtuigd word van het verkeerde eener meening, die ik eenmaal openlijk heb verdedigd, ik hoop mij niet te schamen die terug te trekken en ik zal niemand het recht toekennen, mij daarvan een verwijt te maken. Of op het stuk van kiesrecht mijn opinie zich zal wijzigen, valt natuurlijk thans niet te zeggen. Maar zooveel is zeker, op dit oogenblik schrijf ik uit volle overtuiging neer, dat geen kiesstelsel ons een goede volksvertegenwoordiging kan geven, dat niet rust op het stelsel der proportioneele vertegenwoordiging, en dat geen der bezwaren, ooit tegen het stelsel-Hare te berde gebracht, steekhoudend is bevonden.

Rotterdam.

M^{r}. R. MACALESTER LOUP.

Een goed arbeider is zijn loon waard.

De militaire pensioenen der land- en zeemacht zoowel in Nederland als in Indië, door A.W.P. Weitzel, gep. Gen.-Maj. 's Gravenhage, de Gebr. v. Cleef.

Er zullen, zeer zeker, slechts weinigen worden gevonden, die niet geheel doordrongen zijn van de waarheid van bovengenoemde spreekwoordelijke uitdrukking. Wij hebben hierbij dan ook te doen met een der eenvoudigste regelen van staathuishoudkunde. De een geeft zijn geld, in ruil voor des anderen kracht, 'tzij lichamelijke, 'tzij geestelijke. De laatste staat den werkgever bij in zijn arbeid, wanneer gene alleen te kort zou schieten en ontvangt daarvoor ter belooning geld, den algemeenen maatstaf hij koop en verkoop. Alle arbeid, zoowel arbeid der handen als die des geestes, en niet alleen de arbeid zelf, maar ook de beschikbaarstelling tot den arbeid worden teruggebracht tot geld als het ruilmiddel bij uitnemendheid. Wij zeggen dus: een goed arbeider is zijn loon waard, en verstaan onder dat woord loon uitsluitend geld of althans, wat tot geldswaarde herleid kan worden. Wij willen ook nog met een enkel woord mededeelen, wat wij onder ‘een goed arbeider’ verstaan. Wanneer iemand eene taak onderneemt, verre boven zijne krachten, dan is hij geenszins een goed arbeider, ook al werkt hij nog zoo volijverig. Een goed arbeider moet dus berekend zijn voor de taak, wier vervulling hij op zich neemt. Maar niet alleen dat moet in rekening gebracht worden. Er zijn nog tal van andere factoren. Een der gewichtigste is het tijdperk van voorbereiding, één andere de maatschappelijke positie. De fabriekarbeider, die er alleen op behoeft te letten, dat bijv. een beitel tot zekere diepte doordringt, en hem daarna door de werking van een hefboom doet teruggaan, om hetzelfde spel opnieuw te beginnen, die man heeft geen noemenswaardig tijdperk van voorbereiding. Even weinig tijd van voorbereiding behoeft de wisselwachter, die slechts zijn tableau heeft in te zien en ook een hefboom doet werken, en toch, welk verschil in verantwoordelijkheid! De eerste kan door zijn nalatigheid een stuk hout of ijzer, hoogstens een deel eener machine vernielen, de laatste heeft het lot van honderden menschen in zijne hand: eene enkele nalatigheid kan hun het leven kosten. De tijd van voorbereiding is hij beiden ongeveer gelijk nul, de maatschappelijke positie, ten gevolge der verantwoordelijkheid, levert een hemelsbreed verschil op, ook al zijn en blijven heiden ‘mannen van den z.g. werkenden stand’. De geneesheer is reeds een man van leeftijd, als hij zijn werkkring begint; een tiental jaren van voorbereiding hebben hem reeds tot man gerijpt, vóórdat hij een cent verdiende, integendeel, hij heeft een groot kapitaal opgeofferd voor zijn verkregen kennis, een kapitaal, welks renten hij

moet vinden in zijne belooning, in zijn loon. Het loon van den goeden arbeider bestaat daarom dan ook uit twee scherp afgescheiden deelen, dat, wat eenvoudig de rente van voorgeschoten kapitaal moet vervangen, en een ander deel als loon voor verrichten arbeid. Daarbij behoort echter nog een derde deel gevoegd te worden. Immers, als de arbeider sterft, is met de verkregen kennis tevens het kapitaal verloren gegaan en derhalve ook de renten daarvan. Hij moet dus zeer hooge renten trekken van zijn kapitaal, want het is gestoken in eene onderneming met de meest wisselvallige kansen, nl den korteren of langeren duur van een menschenleven; bovendien moet hij de vrucht genieten van zijn arbeid en ten laatste moet, na zekeren tijd, het kapitaal door de hoogere verdienste weder in de kas teruggevloeid zijn; er moet dus gelegenheid hebben bestaan tot kapitaalvorming, grooter dan het voorgeschoten kapitaal en bestemd om, als er niet meer gewerkt kan worden, een rustigen, onbekommerden ouden dag te bezorgen.

Deze en dergelijke overwegingen, die bij den vrijen burger den grondslag uitmaken van de verhouding van arbeid en loon, moeten in de ambtenaarswereld eenigszins gewijzigd worden, omdat daar de werkgever, de Staat, door zijne machtige positie een geheel andere rol vervult en ook moet vervullen. Vooral is dat het geval ten opzichte der ambtenaren, die men militairen noemt. Tegen wil en dank moet de staatsmachine worden gaande gehouden, en bij gebrek aan arbeiders moet men tot ronselen overgaan. Niet tot het in 't oog vallend zedelooze middel van dronkenschap en overreding in dronkenschap neemt men zijne toevlucht, och neen! de tegenwoordige maatschappij is daartoe te verfijnd, men zou ach en wee roepen over die zedeloosheid. Men bedekt het zedelooze middel met het kleed der onschuld: niet alleen blinkende uniformen en schetterende muziek, maar ook instructie-bataljon en pupillenschool zijn de oogenschijnlijk onschuldige, maar innerlijk even zedelooze middelen, de verlokkende Sirenen, waardoor de armen van geest of de jeugdige, licht ontvlambare harten in den militairen maalstroom worden medegesleurd en verzwolgen. En is men eenmaal in het schuitje, dan staan den Staat allerlei middelen ten dienste, om het uittreden, vooral voor den officier, zeer moeielijk, bijna onmogelijk te maken. De werking dier middelen is langzaam, zeer langzaam, maar des te zekerder; hun invloed doet zich slechts allengs gevoelen, totdat de onnoozele bloed, die zich vrij waande en die eens van zijn vrijheid gebruik wilde maken, eindelijk bemerkt, hoe hij in een fijn geschakeerd net van allerlei ‘overwegende’ omstandigheden is gevangen en hem de terugtochtsweg letterlijk is afgesneden. Vooral zijne eenzijdige opleiding, die dagelijks consequent wordt voortgezet, is hem een struikelblok op den terugtocht. Ook die middelen, ook die omstandigheden kunnen niet altijd den toets der zedelijkheid doorstaan. Maar wanneer de patiënt

langs bedekt onzedelijken weg in het leger wordt gevoerd, wanneer hij door bedekt onzedelijke middelen in het leger wordt gehouden, dan rust althans op den Staat de dure verplichting, zijnen arbeiders een goed loon te verleenen, een loon, geëvenredigd aan den arbeid, waartoe zij verplicht, aan de opofferingen, waartoe zij geroepen kunnen worden, en, al smaalt menige des-onkundigen op den eerste, toch zal hij zeker moeten toegeven, dat de laatste niet gering zijn of kunnen zijn, nl. opoffering van gezondheid en leven.

Gewoonlijk zijn de kosten van opleiding voor den militair zeer gering, meestal heeft de Staat die op zich genomen en is het niet meer dan rechtmatig, dat daarvoor vergoeding wordt gegeven. De eisch: gij zult mij daarvoor zoo- en zoovele jaren dienen, is dus geheel in overeenstemming met de billijkheid. Het loon echter, wij zeiden het boven, moet goed zijn. Toch kan het reeds, uit den aard der zaak, minder zijn, dan 'tgeen verdiend moet worden door hem, die zelf de kosten voor zijne opvoeding heeft gedragen. In dat loon behoeven thans niet begrepen te zijn de renten van voorgeschoten kapitaal; even min behoeft dat loon kans te geven op kapitaalvorming, opdat bij den dood minstens het voorgeschoten kapitaal worde teruggevonden. Het loon van den militair moet dus slechts geregeld worden naar twee omstandigheden, nl. loon voor verrichten arbeid, en tevens de gelegenheid aanbieden om eene levensverzekering te sluiten, opdat men op zijn ouden dag onbekommerd kunne leven. Maar het belang van Staat en individu beide bracht mede, dat de Staat de laatstgenoemde verplichting op zich nam, zoodat de Staat de assuradeur is geworden van zijn dienaar. De Staat heeft op zich genomen de verplichting, om te voorzien in het levensonderhoud zijner dienaren, wanneer zij een zekeren tijd lang hunne diensten hebben gepresteerd. Zuiver op staathuishoudkundig gebied redeneerende, is dat niet goed. De Staat treedt in de rechten van het individu. Maar de algemeene belangen maakten die ingrijping in de rechten van anderen noodzakelijk. Als de Staat niet ingreep, moesten de tractementen aanzienlijk verhoogd worden. Menigeen zou echter die verhooging aanwenden ten eigen genoegen, zonder te denken aan den ouden dag. Welk jongmensch van 25 jaren zorgt al reeds voor zijn leeftijd van 60? Bijna geen enkel, tenzij het een of ander jeugdig oud-mannetje. Bovendien is het lot van den militair zeer wisselvallig. Hij kan decenniën van vrede beleven, hij kan evengoed telkens ten oorlog moeten. En niet alleen oorlog, maar binnenlandsche beroeringen, veepest, watersnood en zoovele andere omstandigheden meer kunnen hem dagelijks noodzaken, zijn leven of gezondheid in de waagschaal te stellen. Welke maatschappij van verzekering zou de risico op zich willen nemen, om den invaliden militair op elk levensjaar ten zijnen laste te krijgen? Daarom heeft de Staat die verplichting aanvaard en een evenredig deel der tractementen ten behoeve der toekomst van het individu ingehouden. Hieruit volgt dus, dat

de tractementen der militaire dienaren van den Staat zuiver vertegenwoordigen: loon voor verrichten arbeid. Maar men lette er wel op, dat de Staat ten behoeve der pensioenen een ander deel der bezoldiging heeft ingehouden, dat dus de militaire dienaar wel degelijk contributie voor zijn pensioen betaalt en dat dus pensioen is: compensatie van te weinig betaald tractement. In andere woorden: men betaalt, naar gelang der rangen, voor zijn pensioen. Het pensioen is geen brok, dat den ouden krijgsman uit medelijden wordt toegeworpen, het is de rente van zuur bespaarde penningen, waarvan toch reeds het kapitaal verdwenen is, het is dus een gekocht *recht.* Maar de groote partij, de partij, die het heft in handen heeft, de Staat, mag dan ook maar niet willekeurig een vaste som decreteeren en eenvoudig zeggen: 'Meer geef ik niet!', geenszins, de billijkheid vordert dat die pensioenen evenredig zijn aan de jaren dienst - of nog billijker, aan de dienstjaren - en aan de verworven maatschappelijke positie. Zijn die pensioenen door de tijdsomstandigheden te klein geworden, dan dienen zij verhoogd te worden. Dat ziet de Staat gereedelijk in en van tijd tot tijd geschiedt dat ook, maar van de vroegere gepensioneerden wordt geen notitie genomen.

Tot zooverre hebben wij den Generaal Weitzel bijna op den voet gevolgd in de redeneeringen, die hij in bovengenoemde brochure ten beste geeft. Volgens ons oordeel is daarop weinig af te dingen. Wij zullen den geachten Schrijver niet in alle détails verder volgen, omdat wij alsdan verre de ons beschikbaar gestelde ruimte zouden overschrijden. Wij zullen alleen dáár, waar sterk sprekende onbillijkheden voor den dag treden, deze aantoonen en bespreken.

Wij hebben gezien, dat pensioen is: rente van een aan den Staat afgestaan kapitaal, eene lijfrente in den waren zin des woords. Waarom - dus vraagt de Generaal W. - waarom mag men die eerlijk verdiende en wettig verworven lijfrente niet gaan verteren, waar men goedvindt? Wij bekennen onze onwetendheid tegenover deze vraag. Wel is het ons bekend, dat volgens de wet van 1851 de pensioenen binnenslands verteerd moesten worden, als eene bescherming, opdat zij, die dat pensioen betaalden, er althans nog wat aan verdienen zouden. Wij zien dus, de redeneering was toen heel anders; toen geleek het pensioen nog op den toegeworpen brok of althans op een gunst. Maar tegenwoordig verteert menigeen in gezonder oorden zijn pensioen, zonder er eenige korting voor te betalen. Schijnt - maar wij kunnen ons best vergissen - de eerste vraag ons dus toe niet meer noodig te zijn, de volgende daarentegen geven des te meer stof tot bedenkingen. Waarom verliest de gepensioneerde een deel van zijn pensioen, wanneer hij opnieuw als arbeider tegenover den Staat optreedt, nl. wanneer

hij eene burgerlijke bediening aanvaardt? Waarom verliest hij die wettig verworven lijfrente, wanneer hij zich elders laat naturaliseeren; wanneer hij in den vreemden adel wordt opgenomen; wanneer hij in vreemden krijgsdienst gaat, titels, rangen, bedieningen, tractementen of pensioenen van een anderen Staat aanneemt; wanneer hij in oorlogstijd niet voldoet aan de oproeping om onder de wapens te verschijnen, of wanneer hij tot lijf- of onteerende straffen wordt veroordeeld? Het antwoord op deze vragen moeten wij schuldig blijven. Of neen, wij weten er wel een antwoord op; maar een, dat goed beredeneerd is, dat hout snijdt, weten wij niet te geven. Het eenige antwoord is: omdat de Staat zegt: *parce que c'est mon bon plaisir.* De Staat wil wel eenige gunsten geven, mits men voldoe aan enkele gestelde voorwaarden; zij beschouwt het pensioen als een gunst, niet als een recht. In 1803 heetten de militaire pensioenen ‘gunstige dispositiën’, in 1837 werden die gunstige dispositiën een weinig afgetakeld en tot den rang van ‘belooningen voor getrouwe diensten’ gedegradeerd. Dit verschil was echter niet groot; een gunst is bijna eene belooning, eene belooning is altijd een gunst. Onzes inziens is het pensioen echter een ‘recht’, een ‘te laat - op den ouden dag - uitbetaald loon’. Dat komt - zegt de Gen. W. - doordat de Staat iets ‘groote-heerachtigs’ over zich heeft. Hij kan zich maar niet beschouwen als een zedelijk lichaam met rechten en plichten; hij erkent geen ruil van diensten, want dat zou gelijkheid in zich sluiten; hij wil, als een groot heer, wel eens genadig zijn, maar handelt overigens uitsluitend in zijn belang. Zeer ware woorden, en die wij gaarne onderschrijven, maar die ons toch eene enkele opmerking in de pen deden vloeien. Heeft de Gen. Weitzel wel getracht dat ‘groote-heerachtige’ uit den weg te ruimen, toen hijzelf optrad als administrateur van den Staat, toen hij dien Staat vertegenwoordigde? Heeft hijzelf niet mee geholpen aan het gebrek, dat hij den Staat verwijt, om naar zich - nl. naar den Staat, niet naar zichzelven persoonlijk - toe te rekenen bij het beheer der penningen, die de militairen vroeger lieten staan? Iemand, die zóó overtuigd was van de bestaande onbillijkheid, had, als eerste regeeringsdaad - en niet als laatste - zijn principaal dat euvel moeten verwijten en het publiek geweten moeten opschrikken uit zijn waan, dat pensioen nog altijd eene ‘belooning’ was. Waarom niet onmiddellijk bij zijn optreden de hand aan den ploeg geslagen en de toekomst van zoovelen - en ook zijn eigen naaste toekomst - zooveel in zijn vermogen was verbeterd? Waarom dat uitgesteld, tot het te laat was? Deze vragen geven ons ongezocht de gelegenheid, om op te komen tegen de meermalen geuite bewering, dat de bovengenoemde brochure louter eene *oratio pro domo* zou zijn. Wanneer dat de bedoeling was geweest, wanneer de Schrijver zijn eigen toekomst had willen verbeteren, dan zou hij dat gewis wel eerder gedaan hebben. Misschien, dat deze en dergelijke overwegingen hem daarvan hebben teruggehouden.

In alle opzichten merkwaardig is de ‘geschiedenis der regeling van het bedrag der pensioenen’. Uit die geschiedenis en de daarachter gevoegde bijlage zien wij het merkwaardige geval, dat de pensioenen en tractementen naar evenredigheid eigenlijk steeds verminderd zijn. De Schrijver heeft daartoe eenige weinige statistieke gegevens verzameld. Wij kunnen ons best begrijpen dat, wanneer de statistiek aanleiding geeft tot dergelijke onthullingen, de Staat die wetenschap zoo spoedig mogelijk overboord laat werpen. God weet, wat er nog verder van zijne egoïstische redeneeringen aan den dag zou komen. Maar ter zake.

De Schrijver neemt het 2de Luitenants-tractement als eenheid aan, en onderzoekt dan eens, welke verhouding er bestaat in de verschillende rangen en hoe die verhouding vroeger was. Wij zien daaruit, dat een Generaal-Majoor in 1795 12maal het tractement ontving van een 2den Luitenant, sinds 1813 7.85, sinds 1874 5.5maal; een Kolonel in 1795 8maal, sinds 1813 6.42 tot 5.71maal, sinds 1874 4.5maal; een Kapitein in 1795 3.2maal, sinds 1813 2.28 tot 5.71maal, sinds 1874 1.8maal, dus in al die genoemde rangen, en in de niet genoemde evenzeer, voortdurende vermindering in de verhouding der tractementen.

Aannemende nu, dat een 2de Luitenant juist zóóveel tractement ontvangt, om in zijn rang betamelijk te kunnen leven, dan is de betrekkelijke welstand onder de officieren voortdurend afgenomen, dan is het materieele welzijn in het leger verminderd, dan zijn die hooggeplaatste officieren, die het prestige van hun rang moeten ophouden, die reeds van zeer nabij de zorgen des levens kennen, die daaronder dikwerf gebukt gaan, steeds van slechtere conditie geworden. *Of* onze voorouders van vóór 90 jaren hebben het leger als een troetelkind behandeld en de officieren een weelderig leven doen leiden ten koste der contribuabelen, *of* het tegenwoordige geslacht behandelt het leger als een weeskind, dat liefst zoo min mogelijk geld moet kosten.

De officier vindt derhalve in activiteit niet meer dat welvaren, dat zijne voorgangers konden genieten en moet hij, bij de steeds toenemende stijging der prijzen, aan allerlei bezwaren het hoofd bieden - een Kapitein genoot 84 jaren geleden gemiddeld *f* 1600, nu *f* 1800 's jaars - wellicht zal men oordeelen, dat hij althans op zijn ouden dag beter verzorgd is. De statistiek geeft ook hier antwoord op, helaas voor ons allen, een ontkennend antwoord. Al weder aannemende, dat het 2de Luitenants-pensioen de eenheid is, dan verkreeg een Generaal-Majoor omstreeks het jaar 1800 6.85maal die eenheid (voor 30 jaren dienst), in 1851 4.80maal voor 40jarigen dienst, in 1877 3.37maal; een Kolonel omstreeks 1800 4.3maal, in 1851 3.6maal, in 1877 2.63maal; een Kapitein omstreeks 1800 2.28maal, in 1851 1.8maal, in 1877 1.63maal.

Ook hier weder voortdurende vermindering in de verhouding. En

niet alleen in de verhouding, maar zelfs in werkelijkheid zijn sommige pensioenen verminderd: in 1807 werd voor 40jarigen dienst meer pensioen genoten door een Generaal-Majoor dan in 1877; het pensioen der Majoors is sedert dien tijd gelijk gebleven; dat der Kolonels en Luitenant-Kolonels is met de kapitale som van *f* 100 verhoogd. En dat in een tijdvak, waarin de waarde van het geld belangrijk is verminderd! Algemeene achteruitgang dus van het welzijn der gepensioneerde officieren. Misschien zou men willen beweren, dat het 2de Luitenants-pensioen, dus onze eenheid, thans te hoog was. Maar men bedenke, dat het bedrag door de wetgevende macht bij amendement nog *f* 100 hooger is gesteld, dan door den Minister van Oorlog werd voorgedragen. De volksvertegenwoordiging vond dus de thans aangewezen eenheid voldoende.

Evenwel, niet alleen de pensioenen der officieren zijn onvoldoende, ook die van onder-officieren en minderen geven geen kans op een onbezorgden ouden dag. Zij, die het geluk hebben gehad, na de invoering der wet van 1877 gepensioneerd te worden, kunnen in hun stand een tamelijk goed heenkomen vinden, maar voor hen, die volgens de bepalingen der wet van 1851 gepensioneerd zijn, ziet het er treurig uit. De gewichtige betrekking van adjudant-onderofficier wordt slechts opgedragen aan de keur der onderofficieren. Ten einde het relief van zijn stand te verhoogen, is hij bijna geheel gekleed als een officier en geniet tegenwoordig meer tractement dan een 2de Luitenant, wanneer men nl. zijne bijzondere inkomsten, als brood, vrije woning enz., tot geld herleidt. Ook de sergeant-majoorsrang is eene gewichtige onderofficiers-betrekking; zijn tractement bedraagt dan ook, alles bijeen genomen, twee à twee en een halven gulden per dag. Welnu, die mannen leven thans van een pensioentje van *f* 250 en *f* 200 's jaars. De nieuwe wet verzekert hun *f* 440 en *f* 400. Hun zoogenaamde rustige oude dag is dus eene voortzetting van den strijd des levens; slechts kort hebben zij een betrekkelijk rustigen tijd gekend, maar na hunne pensioneering grijnst de armoede aan de deur. Wat is het gevolg? Dat zij opnieuw een ‘baantje’ zoeken, en daar de Staat de meeste baantjes te vergeven heeft, vinden zij dat ook wel, maar... zij, de oudgedienden, moeten hun baantje voor 't halve geld waarnemen, of liever, zij worden op hun pensioen beknibbeld, omdat zij weder staatsdienaren zijn geworden. Zij zijn dus de oude knecht gebleven, of, wat ook nog wel eens gebeurt, zij zijn knecht geworden, zij zijn van slechtere conditie dan vroeger.

Waarom kon de wet van 1877 voor die arme drommels althans geen terugwerkende kracht hebben? Zij hebben toch, evengoed als de officieren, voor hun pensioen betaald en jarenlang gecontribueerd, zij het dan ook niet in den vorm van directe, dan toch van indirecte betaling.

Zijn derhalve de gepensioneerden van vóór 29 Mei 1877 van slechtere

conditie dan die van na den fatalen termijn, ook tusschen hen, die onder dezelfde termen der wet vallen, is nog verschil en wel een verschil van hoogst onbillijken aard, een verschil, dat berust op totale miskenning van bewezen diensten, een verschil, dat alleen wettig is, omdat de groote-heerachtige Staat *du haut de sa grandeur* zulks eenvoudig gedecreteerd heeft.

Toen de eerste Atjehsche expeditie échec had geleden en, om welke redenen dan ook, was gestaakt, toen werd aan Kapiteins en Luitenants van het Nederl. leger eene oproeping gericht, om hunne diensten aan het Indisch leger aan te bieden en dat leger te versterken. En er boden zich veel meer officieren aan, dan het Indisch leger behoefde. Werd die bereidwilligheid op prijs gesteld en naar waarde geschat? Op dat oogenblik door den Staat zeker wel, maar eenige jaren later was de dankbaarheid vergeten; de groote heer kent geen dankbaarheid; hij accepteert, maar geeft niet terug; alleen door den nood gedrongen, doet hij concessies, maar is eenmaal de roede van het...., dan tracht hij liefst zooveel mogelijk op die concessies te beknibbelen. In de wet van Mei '77 wordt aan de officieren eene verhooging van pensioen verleend van *f* 75 voor elk jaar, door hen in de overzeesche bezittingen gediend, terwijl dit bedrag vroeger slechts *f* 25 bedroeg. Ook deze bepaling mocht geen terugwerkende kracht hebben. Wel verhief zich in de 2de Kamer eene stem, die althans terugwerkende kracht verlangde ten voordeele van hen, die aan de door ons gemelde oproeping hadden voldaan, aan onze strijders bij Atjeh, wel werd dat voorstel voldoende ondersteund, maar toch mocht het niet gelukken, het in de wet te doen opnemen. Het kan dus licht gebeuren, dat zij, die na de invoering der wet bij het Indische leger werden gedetacheerd, geheel hun diensttijd in vredestoestand doorbrengen en daarbij eene verhooging van *f* 75 per jaar genieten, terwijl zij, de offerwilligen, die een der bloedigste oorlogen in Indië hebben meegemaakt, zich met *f* 25 per Indisch dienstjaar tevreden moeten stellen. Voor de marine werd de verhooging van pensioenen onvoorwaardelijk toegestaan. En hiermede komen wij tot een der belangrijkste punten uit de bovengenoemde brochure. 't Is namelijk de conclusie, die de Schrijver maakt - en die wij geheel onderschrijven - dat de anomaliën, de bespottelijkheden, waartoe eene vergelijking ons brengt van de pensioenen der landmacht, der zeemacht en van het Indisch leger, dat die anomaliën het uitvloeisel zijn van gebrek aan samenwerking tusschen de betrokken departementen. Zoo kan bijv. een Kapitein van het leger hier te lande, die vijf jaren in Indië heeft doorgebracht, *f* 1935 maximum pensioen erlangen, terwijl een Kapitein van het Indisch leger, die zijn geheelen diensttijd aldaar heeft doorgebracht, slechts *f* 1600 heeft. Eerst droeg de zeemacht eene regeling der pensioenen voor, die gesanctioneerd werd door de wet van 20 Aug. 1859, waarbij o.a. aan de officieren voor ieder verblijfjaar in Indië *f* 25 pensioen

meer werd verleend. Maar nu volgde een zeer billijk beklag van de officieren der landmacht, die in Oost of West waren gedetacheerd. De wet van 1864 maakte aan de ontstane onbillijkheid een einde. In 1875 ging van beide departementen bijna gelijktijdig eene nieuwe pensioenwet uit. Die van marine werd tot wet verheven, die van oorlog kwam niet in behandeling. Maar nu was de marine weer bevoordeeld boven Indië. Fluks een Kon. Besl. van 1875, om althans het Indische leger te gemoet te komen. In 1877 een nieuwe regeling der pensioenen bij de landmacht. Aangenomen en tot wet verheven. Maar nu is marine weer ten achteren. Opnieuw eene voordracht, opdat althans beide onderdeelen der defensie gelijke voordeelen zouden bezitten. Deze voordracht is juist dezer dagen door de wetgevende macht aangenomen, en nu zou koloniën of landmacht zich wel weer benadeeld gevoelen en opnieuw van deze zijde op verbetering der pensioenen worden aangedrongen. Gelukkig echter, dat in dat opzicht, althans voorloopig, de pas is afgesneden, doordien als voorwaarde voor de aanneming is gesteld, dat men niet weder eerstdaags eene nieuwe wet, regelende de pensioenen der landmacht, had te wachten. Te wenschen ware het evenwel, dat de verschillende belangen der drie machten in ééne wet werden behartigd, dat allen volgens dezelfde grondslagen werden gepensioneerd, dat alles, wat de militaire pensioenen betreft, in een goed geordend, onderling verband werd geregeld. Hierdoor alleen kan men tot eene uitkomst geraken, die elkeen bevredigt. Wellicht, dat daaruit voor sommigen minder hooge aanspraken zouden voortvloeien, dan zij thans kunnen maken, maar die aanspraken moeten geëerbiedigd worden en geëerbiedigd blijven. Tevens mogen de belangen der vroegere gepensioneerden wel eens ter sprake komen niet alleen, maar door klinkende bewijzen moge hun de overtuiging geschonken worden, dat de Staat zijne oude soldaten niet aan ellende en armoede wenscht prijs te geven.

Wij staan op de kermis des levens. Daar woelt alles dooreen; ieder wroet om een broksken brood of levensgenot. Daar ginds dat groote ‘spul’, daar ziet ge de groote zaak der landsverdediging. Gij verwacht er natuurlijk veel belangstelling. Er wordt dan ook genoeg op de groote trom geslagen. Komt maar binnen, burgers, boeren en buitenlui! Komt maar binnen! Hier kan een ieder zich eene schitterende positie verwerven! Hier hebt gij mijn jongsten zoon uit Nieuwersluis; ziet hoe de knaap groeit en bloeit; daar staat zijn oudere broeder uit Kampen; hij is over de 25 jaren en blijft nog steeds jeugdig en krachtvol. Komt maar binnen, komt maar binnen! En degeen, die naar binnen gaan, vinden daar - om de vergelijking van den Schrijver te blijven bezigen - het lot der onnoozele haringen, die

zich lieten verschalken en zeer bedrogen uitkwamen. De ‘schitterende’ positie, die beloofd werd, blijkt klatergoud te zijn; de fraaie kleeding en de schetterende muziek en de buitengewone onderscheidingsteekenen en de hooge rangen - die eerst aan den laten middag des levens bereikt worden - zij verhinderen niet, dat een leven vol zorg en moeite en strijd moet worden gevoerd, dat men zelfs in de hoogere rangen bekrompen moet leven en met veel moeite zijne maatschappelijke positie kan handhaven; zij verhinderen niet, dat na langdurige, afmattende diensten een schraal pensioen, geheel onvoldoende voor de behoeften, den uitgeputten grijsaard tot op zijn laatsten dag met zorg en kommer vervolgt. Daarom, wie maar kan, verlaat het ‘spul’ weer zoo spoedig mogelijk en zoekt elders een minder schitterende, maar betere toekomst. Vandaar het groote gebrek aan officieren, vandaar het eeuwigdurend *va-et-vient* der onderofficieren, den gewichtigen rang, waarin maar geen stabiliteit is te verkrijgen. Wel zijn er enkele gehuwden, die geen beter heenkomen weten en wel verplicht zijn te blijven, maar hun getal is gering en die geringe schare vermindert nog dagelijks. Een ware onderofficiersstand is er niet meer; de een is onderofficier, omdat hij door dien rang komen moet om officier te worden, de ander, omdat hij nog zooveel jaren te dienen heeft en dan ten spoedigste zal fileeren. Maar de sergeant, de steunpilaar der compagnie, die nog gaarne een tiental jaren in zijn rang wil doordienen en dan naar een ‘brug’ of een ‘fort’ of zoo iets solliciteert, die sergeant bestaat niet meer; hij heeft plaats gemaakt voor den ‘doortrekkenden’ onderofficier. En wat al middelen, om dien ‘doortrekkenden’ onderofficier nog maar machtig te worden. Wat al speculatie op de onervarenheid der jeugd en de betrekkelijke armoede der ouders. Vrijwilligers boven de achttien jaren komen er zelden, bijna allen daar beneden. Het geheele, vrijwillig dienende deel onzer land- en zeemacht bestaat uit knapen. Elk wil officier worden; gelukt dat niet, dan gaat hij heen, om plaats te maken voor andere knapen. Maar ook hun aantal verminderde en toen begon men met vrijwilligers van 12 jaren. Waar is de grens? Als straks de pupillenschool niet voldoende stof oplevert, zullen wij dan militaire bewaarscholen, nog later wellicht militaire *crèches* zien oprichten? Neen, wij zijn thans aan de uiterste grens gekomen. Afdoende verbeteringen zijn noodig en dat is slechts een quaestie van geld. Betaal den hooggeplaatsten officier naar den rang, dien hij in de maatschappij inneemt, naar zijn ‘poids’ in de militaire maatschappij; betaal verder den Kapitein - welke rang voor □ der officieren de *bâton de maréchal* is - zoodanig, dat hij niet gebukt ga onder de zorgen voor zijn gezin, dat hij het goed kunne hebben, opdat zijn commando in veerkrachtige, niet ontmoedigde handen ruste. Men geve voorts den onderofficier eene zoodanige bezoldiging, dat hij in zijnen stand fatsoenlijk voor den dag kan komen, dat hij althans, na de eerste levensbehoeften te heb-

ben bestreden, nog een betamelijk zakgeld overhoudt. Dit laat vooral zeer veel te wenschen overig. De sergeants en fouriers kunnen tegenwoordig maar even rondkomen; zij moeten zich bepaald behelpen en zeer zeker zien zij met bezorgdheid den tijd te gemoet, waarin zij weder aan korting voor hunne kleeding worden onderworpen. Thans is hunne bezoldiging gering; zoodra zij echter gekort worden, is die bezoldiging onvoldoende. Het klinkt zeker heel mooi, wanneer men hoort, dat iemand, behalve vrij middagmaal, 35 à 40 cts. daags zakgeld heeft. Maar wat moet daarvan niet betaald worden? De meeste menschen eten viermaal daags; veronderstel, dat hij slechts drie maaltijden gebruikt, dan moet hij zijn koffie, boter - brood heeft hij en dat is uitstekend - en wat hij daarbij wenscht, zelf betalen. Voorts dient hij te zorgen voor vuur en licht op zijn huiskamer, de eenvoudigste kamergereedschappen, als bezems, dweilen enz.; verder moet zijne waschvrouw betaald worden en zoovele andere kleinigheden. Men wil den onderofficiersstand releveeren, en dat is ook nuttig en noodig; men bevordert dus hunne sociëteiten en vereenigingen; maar na onze berekening zal wel niemand zeggen, dat daarvoor veel overblijft. Is het dus wonder, dat hij met zorg den tijd te gemoet gaat, waarin op dat tractement nog 10 cts. daags wordt gekort? Dáár vooral is verbetering hoog noodig. Een sergeant, die *f* 1 daags soldij heeft, heeft niet te veel. Thans op 80 en 90 cts. kan hij niet in zijn stand leven, laat staan erin trouwen en toch wil men dat trouwen bevorderen, om meerdere stabiliteit te verkrijgen. Ja, men geeft hun de vergunning tot trouwen en menigeen loopt ook in *dien* strik. Men heeft dan den persoon, maar wat wordt hij in den kortst mogelijken tijd? Een ontmoedigd, door zorgen gedrukt, neen, onder zorgen gebukt gaand onderofficier, die met zijn gezin niet leven *kan*, en die in zijne radeloosheid misschien overgaat tot handelingen, waaraan hij bij betere bezoldiging nooit had kunnen denken. Of, hij wordt spoedig oud en niet meer geschikt voor zijne betrekking. Men dient dus het verlaten van den dienst, nadat zekere leeftijd overschreden is, te bevorderen. Een kleine post komt open en wordt door hem begeerd. Is er wat pensioen bij, dan kan hij tamelijk leven; de bezoldiging alleen echter levert dikwerf een kommervol bestaan op. Men heeft dus gespeculeerd op de ijdelheid van den knaap - en hij kwam bedrogen uit; op den hartstocht van den man - en hij kwam nogmaals bedrogen uit; op de zucht naar meerdere vrijheid bij den man op rijpen leeftijd - en hij kwam weder bedrogen uit. Maar niet alleen voor den ouden dag moet er gezorgd worden, ook het tegenwoordige eischt verbetering. Het personeel is te lang het stiefkind der regeering geweest; de bezoldigingen zijn geenszins geëvenredigd aan den rang en den stand; er wordt in alle rangen naar evenredigheid gebrek geleden, maar het meest in die rangen, die bekleed worden juist door mannen in de volle kracht des levens. Volgens den maatstaf, die in 1795 gold, moesten bijv.

de Kapiteins thans *f*3200 tractement genieten; volgens den maatstaf van 1807 nog *f* 2280, terwijl zij gemiddeld slechts *f* 1800 ontvangen.

Het vraagstuk der militaire pensioenen is ook elders ter sprake gekomen en de Fransche regeering heeft bijv. gemeend, die belangrijk te moeten verhoogen. Zoo krijgt o.a. een Generaal-Majoor daar te lande 2784 als minimum, 3600 als maximum (bij ons te lande 2700 in alle gevallen), een Kolonel 2160 tot 2880 (bij ons 2100), een Kapitein 1152 tot 1584 (bij ons 1300 tot 1560). Engeland geeft nog betere pensioenen. Daar wordt echter ook dikwijls kapitaal uitgekeerd. Als wij ons niet bedriegen, kan een Kapitein na 20 jaren dienst 2000 p. St. als kapitaal ontvangen. De waarde van het geld is daar te lande echter minder dan hier.

De wet van den 29sten Mei 1877 (Stbl. n°. 114) heeft niet alleen wijziging gebracht in de pensioenen van officieren en minderen, maar heeft ook tevens de pensioenen der weduwen verhoogd, ingeval hunne echtgenooten zijn gesneuveld of overleden, ten gevolge van bekomen wonden. Dat sneuvelen of sterven aan bekomen wonden behoort echter gelukkig tot de uitzonderingen, zoodat 's lands kas daarmede zelden bezwaard wordt. Ten einde echter een pensioen te verzekeren aan de weduwen van officieren, die als een gewoon mensch zijn gestorven, bestaat bij ons te lande eene weduwen- en weezenkas voor de officieren der landmacht. Dat fonds, waaraan alle officieren moeten contribueeren, heeft reeds geruimen tijd zijn zestigjarig bestaan beleefd. Van die 60 jaren kunnen wij gerust de laatste 45 jaren als periode van vrede beschouwen, weshalve ook geene buitengewone uitgaven op dat fonds hebben gedrukt. Vandaar, dat dit fonds bijzonder bloeit en een zeer groot reservekapitaal bezit. Wij mogen het een der nuttigste instellingen noemen, die ooit in het belang der officieren in het leven zijn geroepen, en wel in een tijd, toen dergelijke inrichtingen nog tot de zeldzaamheden behoorden. Maar ook dat fonds heeft groote gebreken. De voornaamste daarvan is, dat het niet met zijn tijd is medegegaan. Als voorgangster van de meeste harer zuster-inrichtingen is zij achterlijk gebleven en door al de andere voorbijgestreefd. Zij berust op de meest vicieuse grondslagen. Een enkel voorbeeld. De contributiën worden berekend naar het tractement der officieren, de weduwengelden naar hunne rangen. Nu zijn er Kapiteins van *f* 1400 tot *f* 2800 tractement. De laatste betaalt dus meer dan het dubbele van die eerste - want met verhooging van tractement wordt het te betalen % ook vermeerderd - terwijl beider weduwen juist gelijke pensioenen ontvangen. Wij zullen evenwel over dat fonds niet verder uitweiden, te meer daar ZEx. de M.v.O. eene commissie heeft benoemd tot herziening der statuten. Eén wensch moet ons

echter nog van 't hart. Wij zijn betrekkelijk onverschillig voor de verbeteringen, die deze commissie in de statuten zal voorstellen, indien ze maar ééne enkele bepaling kan tot stand brengen, nl. deze, dat het geheele reglement beheerscht worde door het denkbeeld van zelfbestuur. Dan kunnen de algemeene belangen op algemeene vergaderingen worden besproken en de statuten gewijzigd worden. Misschien was de toepassing van dit denkbeeld 65 jaren geleden onmogelijk, thans is het overal zoover doorgedrongen, dat men het gerust kan bezigen. En aan wie beter kan men die taak toevertrouwen, dan aan de eigenaars der gecontribueerde gelden, dan aan hen, wier weduwen en weezen hun toekomstig levensonderhoud in dat fonds moeten vinden? Gewis, 't zijn te ernstige mannen, dan dat ze schendig de hand zouden slaan aan die bron van inkomsten voor hunne eventueel na te laten betrekkingen, en ware er zulk een loszinnige, hij zou zeker de meerderheid niet op zijne hand hebben. De fondsen van onderlinge ondersteuning in geval van overlijden zijn dáár, om te getuigen, hoezeer onderling beraad en recht van wijziging niet noodzakelijk tot verval moeten lijden, maar juist aanleiding geven tot verhoogden bloei.

Op ongezochte wijze vindt de Schrijver de gelegenheid, om in enkele woorden de noodzakelijkheid aan te toonen van afschaffing der dienstvervanging en opleiding van jongelieden tot militie-luitenant. Wanneer er dan plotseling eenige honderden officieren benoodigd zullen zijn, dan is er althans kans, die plaatsen eenigszins te vervullen. Op dit oogenblik bestaat daartoe geene reserve. Men zal dus verplicht zijn, de meest geschikte onderofficieren, zonder voorafgaand onderzoek, tot Luitenant aan te stellen. In 1870 lag dan ook reeds de voordracht daartoe ter teekening gereed. Eigenlijk verplaatst men daarmede het kwaad, want het korps onderofficieren wordt tevens van zijne beste krachten beroofd. En juist in kritieke momenten heeft men vooral ook goede onderofficieren noodig. Een voldoend aantal militie-luitenants zou dan goed te pas komen. Voor het meerendeel jongelieden, die wat geleerd hebben, die eene goede burger-opvoeding hebben genoten, zouden zij spoedig geschikt genoeg zijn, om een peloton aan te voeren of de wacht of week te doen, gelijk de officieren der mobiele schutterij van 1830-1833 hebben bewezen.

Reeds vroeger hebben wij erop gewezen, dat het wenschelijk ware om geschikte onderofficieren aan te stellen tot adjudant-onderofficier, dienstdoende als officier, waardoor ten eerste zou worden voorzien in het nijpend gebrek aan officieren en waardoor ten andere menig onderofficier in dienst zou blijven, die thans zoo spoedig mogelijk henen gaat. Dat neemt echter niet weg, dat wij geheel instemmen met

deze woorden, maar wij voegen erbij: die jaren hebben nog iets geleerd.

Anonymus - anonymus is zoo doorzichtig, dat een Gids-recensent hem Dr. Dioscorides noemt - heeft ten vorigen jare bij J. Grevers te Utrecht een boekje uitgegeven, getiteld: Voorheen en thans. 1828-1878. Herinneringen, opmerkingen en wenken door een student. Daarin wordt o.a. gesproken over de vrijwillige diensten, gepresteerd door de studenten der Utrechtsche academie van October 1830 tot September 1831. De Schrijver deelt ons mede, dat menigeen onder den drang der omstandigheden was goedgekeurd, die in gewone omstandigheden zou zijn afgekeurd en dat zij wellicht vroeger waren gestorven, dan zonder den militairen dienst het geval zou geweest zijn; dat anderen, die geen aanleg voor de studie hadden, niet terugkeerden aan de academie, maar meerendeels in dienst bleven; maar dat de massa krachtiger, zelfstandiger terugkeerde. Zelfs hun studietijd is er weinig merkbaar door verlengd. Nooit wellicht is er harder gewerkt, dan na de campagne, en zij hebben den goeden invloed van dien tijd hun geheele leven lang ondervonden. - Dat is voorwaar een krachtig betoog van den hoogbejaarden geleerde, die 't wel weten kan en die zoo met een enkel woord en zonder ophef den vrienden van dienst-vervanging een hunner voornaamste wapenen uit de hand slaat. Wanneer zal die waarheid algemeen erkend worden? Wij hopen voor Nederland: zeer spoedig, want geene organisatie der levende strijdkrachten kan goed zijn, tenzij gegrondvest op het beginsel van persoonlijken dienstplicht. Hoelang zullen wij daarop nog moeten wachten?

Sedert dit geschreven werd, is er een straal van hoop opgegaan, dat die tijd van wachten niet lang meer zal zijn, dat de Volksvertegenwoordiging spoedig nogmaals haar votum zal moeten uitbrengen over deze levensquaestie voor het leger. In de zitting van de Tweede Kamer van 23 Mei jl. zeide de M.v.O. '.... maar het is ontegenzeggelijk waar, dat men bij de tegenwoordige wijze van oorlogvoeren intelligente menschen behoeft en het voor het leger bepaald noodig is, dat de persoonlijke dienstplicht wordt ingevoerd.' Wij zien het: de invoering van den persoonlijken dienstplicht wordt genoemd 'noodig', niet wenschelijk alleen. Zal dan eindelijk de dageraad over onze legervorming aanlichten? Wij durfden bijna niet meer te hopen.

Maastricht, Mei '79.

M.C.U. HUBER.

Kapt. der Inf.

Een uitnemend werk.

Catalogus van het Museum van Oudheden.
Catalogus van den topographischen atlas der stad Utrecht.
Catalogus van den historischen atlas van Utrecht.
Onder den algemeenen titel: 'Openbare Verzamelingen der Gemeente Utrecht', bewerkt door Mr. S. Muller Fz., gemeente-archivaris. Utrecht, J.L. Beijers.

Wij hebben het voornemen opgevat, om bovengemelde catalogi, waarvan wij de uitgave aan de noeste vlijt en de nauwkeurige en veelomvattende wetenschap van den Utrechtschen archivaris dank weten, bij het Nederlandsche publiek te introduceeren.

Wij wenschen die in ruimeren kring, dan dien van de bezoekers der Utrechtsche gemeentelijke museums, bekend te maken. Dat de Redactie van dit tijdschrift dien wensch beaamt, en, zoover het in hare macht staat, zijne vervulling wil bevorderen, wordt bewezen door het feit, dat zij deze aankondiging eene plaats in hare kolommen heeft ingeruimd.

Wij meenen het doel van deze aankondiging het best te zullen bereiken, indien wij, op het voetspoor van den Heer Muller, 1°. een overzicht geven van de oprichting en verdere lotgevallen van het Museum van Oudheden en de andere stedelijke verzamelingen te Utrecht; 2°. den inhoud en de wijze van inrichting van de catalogi, voor zooveel noodig, vermelden, en ten slotte de aandacht vestigen op enkele, voor geschiedenis en kunst bijzonder belangrijke, daarin beschreven voorwerpen.

Het ligt in den aard der zaak, dat men zich al licht overdreven voorstellingen vormt van den omvang en de waarde van een Museum van Stichtsche of ook van uitsluitend Utrechtsche oudheden. Indien toch een goede genius gewaakt had over de bewaring van alles, wat uit een historisch of aesthetisch oogpunt bewaard verdiende te worden, dan zouden voorzeker in Nederland en misschien in geheel Midden-Europa weinige of geene museums van Romeinsche en middeleeuwsche oudheden bestaan, die zich met de Utrechtsche zouden kunnen meten. De stad Utrecht toch was van oudsher, *eerst* als Ultrajectum, *later* als Wiltenburg, en *vooral* als hoofdstad van het in kerkelijk en staatkundig opzicht invloedrijke Bisdom, een centraalpunt van Romeinsche en Germaansch-Christelijke beschaving. Wij moeten, helaas! beginnen, met aan deze illusie den bodem in te slaan. Heeft men vroeger in andere steden van ons vaderland de talrijke herinneringen aan den vroegeren toestand en aan de oude wijze van bestuur in eene 'oudheidkamer' vereenigd, het vroegere stadsbestuur van Utrecht heeft dat goede voorbeeld niet gevolgd. Geene stad in geheel Nederland kan, uit dien hoofde, minder rijk zijn aan dergelijke interessante en

ook uit een artistiek oogpunt veelal hoogst belangrijke overblijfselen, dan Utrecht, de oudste onder de zusteren. Men heeft dat alles, naar het schijnt, vroeger systematisch opgeruimd; zelfs van het geheele kostbare meubilair van het eerst in 1824 afgebroken stadhuis is nauwelijks iets gered. De burgerij is even arm aan dergelijke herinneringen als de stad; slechts twee regentenstukken zijn in een der talrijke gestichten aanwezig, schutterstukken zijn geheel onbekend, van de gilden was *volstrekt niets* bewaard, en het weinige, daarvan in de laatste drie jaren bijeenverzameld, is slechts voldoende, om het verlies van het overige te doen bejammeren. En toch, niettegenstaande dat alles, bezit de stad Utrecht thans een rijker Museum van Oudheden dan eenige gemeente van ons vaderland. Zij heeft dit te danken aan het initiatief en de zorgen van den vroegeren Burgemeester, Van Asch van Wijk.

Vóór zijn aanvaarding van het burgemeesterschap verkeerde het stedelijk archief in een toestand van onbeschrijfelijke wanorde en veronachtzaming. Van Asch van Wijk, eenige jaren na de afbraak van het oude stadhuis Burgemeester geworden, zorgde, dat in het nieuwe eene behoorlijke ruimte voor het archief werd bestemd, en deed te gelijk het voorstel, om eene 'verzameling van boekwerken en van teekeningen, schilderijen, oudheden tot de stad betrekkelijk' aan te leggen. Bij de oprichting van een Museum van Oudheden stelde de Burgemeester zich ten doel, 'om de overblijfselen van vorige eeuwen, welke met den naam van middeleeuwen worden bestempeld, bijeen te brengen, en daardoor de kennis te bevorderen van den toestand der kunsten in die tijden, teneinde de trapsgewijze toeneming in de beoefening der beeldende kunsten op te sporen. Dit onderzoek' zegt de Heer Van Asch van Wijk verder, 'heeft in andere landen reeds de aandacht van vele kundige mannen tot zich getrokken, en daardoor is de weg gebaand, om, door vergelijking van hetgene in ons vaderland nog aanwezig is, met de voortbrengselen der kunst in andere landen, eenigermate te kunnen beoordeelen, tot welke hoogte onze kunstenaars gevorderd waren, en of zij met de buitenlanders gelijken tred hebben gehouden.'

Was het dus omschreven doel, in zooverre de Heer Van Asch van Wijk zich tot de middeleeuwen beperkte, van eenzijdigheid niet vrij te pleiten, des Schrijvers juist en helder inzicht in de behoeften en de richting der kunstgeschiedenis verdient allen lof. De beginselen dier verzameling waren gering. Een bepaald besluit tot het aanleggen van een Museum werd niet genomen: alleen lezen wij bij den eersten aankoop (16 Juli 1830), 'dat door den Burgemeester *overeenkomstig het vroeger mondeling overeengekomene* ten behoeve der stad was aangekocht', enz. Van toen af werden die aankoopen geregeld voortgezet en zoo vormde zich allengs eene kleine collectie. Van 1830 tot 1838 werd jaarlijks slechts *f*100 voor aankoopen uitgetrokken. Wel voegden

zich bij die nauwelijks merkbare, jaarlijksche bijdragen eenige, uit het fonds van onvoorziene uitgaven verstrekt, maar over 't geheel kon de Burgemeester in 1839 naar waarheid verklaren: ‘Ook hier heeft het letten op gelegenheid, dezelve niet ongemerkt te laten voorbijgaan, zeer veel gedaan om deze uitkomst te verkrijgen.’

In Mei 1833 kwam in den Gemeenteraad herhaaldelijk een plan ter sprake, om de Hieronymus-school of een opzettelijk ‘tot een wetenschappelijk einde’ gesticht gebouw tot een ‘Museum’ in te richten. Van zulke grootsche ontwerpen kwam echter niets, en de voorwerpen werden geborgen op de bovenste verdieping van het stadhuis. In 1838 was daar eindelijk genoeg bijeen, om het Museum voor het publiek open te stellen. Het werd dan ook op 5 September 1838 geopend. De verzameling was toen geborgen in vier vertrekken op den zuidwestelijken hoek van het stadhuis. Het opzicht over de collectie, als ‘behoorende tot het archief der stad’, was reeds sedert 29 September 1829 opgedragen aan den Heer W.A. Boers, 1sten kommies ter stedelijke Secretarie. Er werd een catalogus van het Museum uitgegeven en in 500 exemplaren gedrukt. Veel goeds valt er echter van dezen Catalogus niet te zeggen. Niet ten onrechte werd door zekeren V. in de *Utrechtsche Courant* van 10 September 1838 de wensch geuit, dat de orde van den ‘catalogus’ veranderd en de karige inlichting, die hij verschafte, vermeerderd zou worden. Daartoe kwam het echter voorloopig niet; de catalogus werd ten minste éénmaal onveranderd herdrukt.

Eerst na den aanbouw van het achterste gedeelte van het stadhuis, in 1844, kwam er verandering in den toestand: de groote achterzaal werd bij de lokalen gevoegd en bestemd voor de sterk vermeerderde collectie schilderijen en de modellen. Onderwijl hadden de vele nieuwe voorwerpen een wijziging van den catalogus noodig gemaakt, en er verscheen dus in 1847 een vermeerderde druk, die echter alleen zeer vluchtig de nieuwe nommers opnam in hetzelfde kader als de oude. Deze beschrijving was evenwel niet beter dan de vorige. In latere jaren werden ook de beide magazijnkamers bij het Museum gevoegd: een ervan werd voor schilderijen, het andere voor kaarten ingericht. De verzameling van munten, penningen, glaswerk enz. werd daarbij in een glazen kast en twee toontafels geëxposeerd. De beschrijving daarvan ontbrak echter, zoowel in den catalogus van 1847 als in de latere edities daarvan.

In dezen toestand is het Museum gedurende het vierde eener eeuw gebleven. De dood van Burgemeester Van Asch van Wijk in 1843 en van N. van der Monde, zijn ijverigen en bekwamen helper, in 1847 schijnt ongunstig op den bloei der verzameling gewerkt te hebben. Het ontbrak aan het noodige toezicht. Van de gelegenheid, om belangrijke overblijfselen voor de stad te behouden, werd geen zorgvuldig gebruik gemaakt. Veel is sedert den dood van Van Asch van Wijk weder verloren gegaan, en de aanschrijving van Burgemeester

en Wethouders, om bij voorkomende gelegenheden vanwege de Gemeente photographische afbeeldingen te doen, vervaardigen van oude gebouwen in deze stad, die, hetzij om de herinneringen, daaraan verbonden, hetzij om den stijl, waarin zij gebouwd zijn, merkwaardig mogen heeten, is, helaas, zelfs bij afbraak of geheele verbouwing niet uitgevoerd. Ofschoon de geschenken voor het Museum in vrij ruime mate bleven toevloeien, kon er niet gedacht worden aan eene behoorlijke beschrijving en plaatsing der soms zeer omvangrijke aanwinsten. De catalogus werd in dit tijdperk minstens tweemaal onveranderd herdrukt.

Zoo hoopte zich langzamerhand in de hoeken der museumzalen, op den zolder, de binnenplaats van het stadhuis en in het stadstimmerhuis eene groote verzameling voorwerpen op, die eene plaats in het Museum verdienden in te nemen. Meer en meer werd eene geheele reorganisatie dringend noodzakelijk, vooral toen volgens besluit van den gemeenteraad alle schilderijen, die kunstwaarde hadden (ten getale van 57), naar het Museum Kunstliefde werden overgebracht.

Aldus was de toestand, toen de Heer Mr. S. Muller Fz. op 1 Februari 1873 als archivaris in functie trad, terwijl sedert het begin van 1873 voor voldoende hulp op het archief gezorgd was. In de eerste maanden van 1874 werden alle voorwerpen, die op minder geschikte plaatsen geborgen waren, in de museumzalen opgenomen en alle in kisten en kasten verspreide kleinere zaken vereenigd. In alle zalen werden daardoor de vloeren overladen met groote beeldhouwwerken, schilderijen en andere belangrijke voorwerpen. Op voorstel van den Heer Muller besloot daarom het Dagelijksch Bestuur van Utrecht, dat het Museum eene geheele reorganisatie zou ondergaan. Onmiddellijk werd met de werkzaamheden een aanvang gemaakt. De door de naar Kunstliefde overgebrachte schilderijen ledig gelaten plaats gaf gelegenheid, om de meerderheid der uiterst talrijke nieuwe voorwerpen te stellen, en voor zooverre dat onmogelijk was, werd de noodige plaats gevonden door de overbrenging van de kaarten en van eenige gezichten in de stad naar de portefeuilles van den topographischen atlas. Nieuwe toonkasten gaven thans voor 't eerst de talrijke kleinere voorwerpen en de in het archief en elders gevonden stempels ter bezichtiging. En zoo werd dan op 18 Januari 1875 het Museum met een aantal voorwerpen, dat ongeveer dertigmaal grooter was dan bij het opmaken van den laatsten catalogus, voor het publiek heropend.

Eerst nu kon men eraan denken, eene voorloopige beschrijving van de geëxposeerde voorwerpen op te maken. Daar men van tijd tot tijd door mondelinge ophelderingen van particulieren niet onbelangrijke inlichtingen verkreeg, en ook verschillende, in oude notulen en rekeningen gevonden aanteekeningen de voorwerpen op hoogst interessante wijze bleven toelichten, is er lang geaarzeld, eer men tot het drukken van den nieuwen catalogus overging. Maar de toestand werd op den duur onhoudbaar, daar het voor het publiek onmogelijk is,

het geëxposeerde zonder toelichting behoorlijk te waardeeren. De gemeenteraad besloot derhalve den 23sten Augustus 1877, dat een aanvang zou gemaakt worden met het drukken der catalogi.

Van deze zijn tot nu toe, indien we ons niet bedriegen, slechts de drie aan het hoofd dezer aankondiging vermelde in 't licht gegeven(*).

Staan wij thans eenige oogenblikken stil bij hun inhoud en wijze van inrichting.

Om met den catalogus van het Museum van Oudheden te beginnen, de in dat museum aanwezige voorwerpen zijn daarin onder de volgende rubrieken gerangschikt: 1o. Architectuur, 2o. Kerkmeubelen, 3o. Huisraad, 4o. Het 'poppenhuijs' (een oud-Hollandsch binnenhuis in miniatuur), 5o. Schoorsteensteenen en muurtegels, 6o. Aardewerk, 7o. Pijpaarden beeldjes, 8o. Volksleven, 9o. Stedelijk Bestuur, 10o. Munt, Maat, Gewicht enz. 11o. Zegels en zegelstempels, 12o. Penningen. In het supplement vinden we ten slotte eene korte aanwijzing van platte gronden, kaarten, gezichten en portretten, welke in de atlassen der gemeente behooren en in de catalogi der atlassen uitvoerig beschreven, doch in het Museum geëxposeerd zijn. Dan volgen drie registers, één van de namen of initialen der kunstenaars, die de in den catalogus beschreven voorwerpen vervaardigd hebben, één van namen van personen of familiën, meest op Utrecht betrekking hebbende, die in dezen catalogus voorkomen, en één van plaatsnamen te Utrecht, in dezen catalogus voorkomende. Daarna vinden wij eene lijst van de in dezen catalogus opgenomen munten, geene betrekking op Utrecht hebbende, en eindelijk eene algemeene inhoudsopgave.

In eene uitvoerige inleiding wordt de geschiedenis van de oprichting van het Museum en van de verdere lotgevallen dezer verzameling verhaald, en rekenschap gegeven van de rangschikking der voorwerpen en het plan van den catalogus. Hij bevat de volgende lithographieën: 1o. het beeld van een liggenden ridder met gevouwen handen en blootshoofds, een leeuw aan zijne voeten, volgens de overlevering afkomstig uit de kapel van het Wittevrouwenklooster; 2o. Vier typen van middeleeuwsche aarden potten en vijf typen van Jacoba-kannetjes, en 3o. zeventien platte gronden van den Dom in 1674, met aanwijzing der punten, vanwaar H. Saftleven de ruïne heeft geteekend.

De catalogus van den topographischen atlas bevat eene voorrede, waarin een overzicht wordt gegeven van den oorsprong en de wording van de daarin beschreven verzameling en de inrichting van den catalogus wordt besproken.

Hierna worden, zooveel mogelijk in historische volgorde, achtereenvolgens de voorhanden platte gronden der stad, de gezichten op de stad, de kaarten der wijken, de gezichten en kaarten van de grachten

(*) Vóór het afdrukken van deze aankondiging verscheen nog van denzelfden Auteur de 'Catalogus van den topographischen atlas der provincie Utrecht' bevattende de beschrijving der in het archief van de stad Utrecht aanwezige kaarten, welke betrekking hebben op het grondgebied der provincie buiten de stad Utrecht.

en kaden, straten en pleinen, de platte gronden en teekeningen van wallen, poorten, bolwerken en torens, die van kerken, kloosters en gasthuizen, van de openbare gebouwen, van particuliere huizen, van bruggen, werftrappen, riolen enz. en eindelijk de kaarten van de stadsvrijheid beschreven. Daarna vinden wij een register van de in de verzameling voorkomende afbeeldingen, gerangschikt in de orde van dezen catalogus, een register van de namen der schilders, teekenaars, graveurs en photographen, die de in deze verzameling aanwezige prenten vervaardigd hebben, en van de uitgevers of schrijvers, die ze uitgegeven of de bijschriften gesteld hebben, en eene inhoudsopgave. De lithographie van de platte gronden van den Dom, in den vorigen catalogus voorkomende, is ook in dezen opgenomen.

De catalogus van den historischen atlas van Utrecht eindelijk bevat, behalve de voorrede, eene beschrijving 1°. van historieprenten betreffende Utrecht en 2°. van portretten betreffende Utrecht, vervolgens een register van de namen der schilders, enz., die de in deze verzameling aanwezige prenten vervaardigd hebben, en van de uitgevers en schrijvers, die ze uitgegeven of de bijschriften gesteld hebben, een register van voorstellingen in dezen catalogus, voor de Utrechtsche topographie van belang, en eene inhoudsopgave.

Wekt de globale beschrijving van het gegevene reeds het vermoeden, dat de catalogussen met buitengewone zorg en nauwgezetheid zijn bewerkt, door eene in bijzonderheden tredende ontleding zoude dat vermoeden tot zekerheid kunnen worden verheven.

Die ontleding zou ons noodzaken, een gemotiveerd oordeel uit te spreken over de vraag naar de beste en meest doelmatige inrichting van dergelijke catalogi.

Zulk eene gemotiveerde uitspraak is evenwel niet wel mogelijk zonder eene tot allerlei détails afdalende discussie over de inrichting en wijze van samenstelling van iederen afzonderlijken catalogus, en wij houden het ervoor, dat deze discussie den lezers van dit tijdschrift slechts eene zeer matige belangstelling zoude inboezemen.

Wij zien ons uit dien hoofde gedwongen, eenvoudig naar de voorredenen van den Auteur, vóór de catalogi geplaatst, te verwijzen, waarin hij op duidelijke en overtuigende wijze de gronden heeft uiteengezet, die pleiten voor de door hem gevolgde methode.

Met het oog op de practijk komt ons voor, dat die methode aan alle redelijke eischen voldoet.

Deze catalogi zijn uitnemende bewijzen, dat de door den Auteur aanbevolen en gevolgde wijze van bewerking goede resultaten oplevert.

Wat volledigheid en nauwkeurigheid betreft, laten zij niets te wenschen over.

Zij leggen een schitterend getuigenis af van den wetenschappelijken zin, de universeele kennis en de stalen vlijt van den Auteur. En deze gouden appelen worden ons aangeboden op zilveren schalen. Druk,

papier, plaatwerk, kortom geheel het uitwendige maakt een hoogst aangenamen indruk en beantwoordt aan het degelijke van den inhoud. Uitgever en drukker hebben zich met goed gevolg beijverd, om de vruchten van den wetenschappelijken ijver van Utrecht's archivaris in schoonen, innemenden vorm onder de oogen van het publiek te brengen. Wij veroorloven ons evenwel de opmerking, dat het formaat ons voor de gewone bezoekers van de openbare verzamelingen der gemeente minder geschikt voorkomt. Een portatief duodecimo ware, dunkt ons, voor dat doel verkieselijk geweest boven het groot-octavo. Voor de behoeften van die bezoekers ware misschien ook beter gezorgd, indien de achter de catalogussen geplaatste registers en lijsten in de voor hen bestemde uitgave werden gesupprimeerd. Die registers en de platen, o.a. die van de platte gronden van den Dom, die tweemalen voorkomen, *eens* in den catalogus van het museum van Oudheden en *eens* in dien van den topographischen atlas, verhoogen omvang en prijs, en kunnen door den bezoeker ongehinderd gemist worden. Anders is het zeker gelegen met den wetenschappelijken beoefenaar van de Utrechtsche geschiedenis, van de geschiedenis van kunst en industrie en van die der beschaving. Deze zal voorzeker de gemelde registers en platen noode kunnen ontberen en, ook in dit opzicht, dankbaar zijn voor hetgeen hem hier wordt aangeboden.

Ten bewijze, dat deze catalogussen voor geschiedenis en kunst veel belangwekkends bevatten, wijzen wij ten slotte op enkele daarin beschreven voorwerpen. 't Spreekt evenwel vanzelf, dat wij ons in de keuze daarvan uitermate moeten beperken. Wij bepalen ons daarom tot het Museum van Oudheden en doen een paar grepen uit den rijken overvloed van de daarin voorhanden voorwerpen.

In de eerste plaats vestigen wij de aandacht op de rubriek: *schoorsteensteenen en muurtegels.*

Wij worden dáár gewezen op de volgende, voor onze kunstindustrie en hare geschiedenis niet onbelangrijke bijzonderheden. Deze steenen en tegels dienden oudtijds tot versiering van muurvlakken, voornamelijk van de boezems van schoorsteenmantels. De groote overeenkomst in stijl der op vele dezer steenen voorkomende figuren bewijst, dat zij in ééne fabriek gemaakt zijn, en daar een overgroot aantal steenen van de oudste type tot de allerlaatste toe, te Utrecht in oude muren gemetseld en in den grond begraven gevonden zijn, is het waarschijnlijk, dat zulk een fabriek in deze stad gevestigd is geweest. Reeds in 1388 en tot ver in de 15de eeuw toe worden dan ook te Utrecht verschillende ‘steenbackers off tiegelbackers’ vermeld en ook een ‘Tichelouen’ met ‘hors’ en ‘loodsen’, die van stadswege verhuurd werd, terwijl de stad ‘den tichelaers’ ook ‘die eerde, steen of te backen’ leverde. Volgens een raadsbesluit van 1398 bevonden zich in dat jaar in de Weerd vele potovens, en nog in 1602 vinden wij ‘in Lauwenrecht’ den ‘tichelaer’ Henrick Meertenssen, die 22 pont 15 sch. ontving voor

2375 ‘groote ende cleyne estricken’ ‘in de nyuwe gemaeckte Secretarie’.

Er is geen bewijs, dat deze steenbakkers iets anders afleverden dan ‘tegellen’ en ‘estricken’, die denkelijk allen van gewone roode aarde zonder eenige ornamenten zullen geweest zijn.

Zeer merkwaardig is ook, wat wij in dezen catalogus omtrent aardewerk vermeld vinden.

Om evenwel niet al te uitvoerig te worden, wijzen wij ten slotte nog alleen op den uiterst merkwaardigen, en, indien we ons niet bedriegen, tot dusver onbekenden tak van kunstindustrie, beschreven onder de rubriek: ‘pijpaarden beeldjes’. We vinden dienaangaande 't volgende vermeld:

De hier beschreven verzameling is het product eener geheel eigenaardige industrie: de fabricatie van heiligenbeeldjes of voorstellingen uit de gewijde geschiedenis van verschillende grootte uit zeer fijne pijpaarde. In stukken van de 15de eeuw worden de fabrikanten van deze figuurtjes ‘beeldedruckers’ of ‘hijlligenbackers’ genoemd. De benamingen der arbeiders duiden het bij de vervaardiging gevolgde procédé volkomen duidelijk aan: de pijpaarde werd in de vormen *gedrukt;* de voor- en tegenzijden der beeldjes werden daarna aaneen gevoegd en te zamen *gebakken.* De producten dezer werkplaatsen worden door geheel Nederland nu en dan gevonden; nergens echter in zoo grooten getale als te Utrecht, waar de afbraak der wallen eene buitengewoon groote collectie te voorschijn bracht.

Reeds dit feit zou tot de aanwezigheid eener fabriek te Utrecht doen besluiten; maar het vermoeden werd zekerheid door de ontdekkingen in 1844 van een zoogenaamd ‘Scherbenlager’ aan den wal bij de Tolsteegpoort.

Deze vondst, door de stad voor den spotprijs van *f* 3 ten behoeve van het Museum aangekocht, laat met volkomen zekerheid tot de aanwezigheid eener fabriek in dien omtrek besluiten. Onder de producten dezer fabriek zijn beeldjes van groote schoonheid. Slechts zeer enkele der in de vondst begrepen stukken schijnen ouder dan het begin der 15de eeuw, vele zijn zelfs jonger, tot het begin der 16de eeuw toe. In dien tijd moet dus het bestaan der fabriek geplaatst worden.

De beperkte ruimte, waarover wij voor deze aankondiging kunnen beschikken, verbiedt ons, onze meening aangaande den rijken schat van wetenswaardigheden, welke deze catalogi bevatten, met meerdere bewijzen te staven.

Heeft het door ons vermelde bij den lezer het vermoeden gewekt, dat zij een rijke bron van wetenswaardige zaken bevatten en onmisbaar zijn, voor den beoefenaar zoowel van de Utrechtsche geschiedenis in 't bijzonder, als van die der kunst en kunstindustrie in 't algemeen, dit vermoeden zal voor den bezitter en gebruiker in *zekerheid* verkeeren. Hij zal tevens den Heer Mr. S. Muller Fz. erkentelijk zijn voor de nauwkeurige beschrijving en uitmuntende rangschikking van de in het Utrechtsche Museum geëtaleerde en in de Atlassen bewaarde schatten.

Natuurkunde.

De kwakzalverij met geneesmiddelen.

De kwakzalverij met geneesmiddelen en de middelen om haar te bestrijden. (Een boek voor allen die hunne gezondheid en hunne beurs liefhebben) door Dr. Vitus Bruinsma, leeraar in de scheikunde aan de middelb. school voor meisjes te Leeuwarden en Dr. G.W. Bruinsma, practiseerend geneesheer te Steenbergen. Te Leeuwarden bij H. van Belkum Kzn.

Wanneer een gemeene struikroover ons onder 't voorhouden van een of ander moordtuig met het: 'Uw g e l d of uw l e v e n ! ' overvalt en bedreigt, geeft hij ons in ieder geval de keus, en om ons leven te redden offeren we *gewillig*, al is het dan ook *gedwongen*, alles wat we bezitten; maar wanneer een lage kwakzalver ons onder schijnschoone woorden en onder de plechtigste verzekering, dat hij slechts door menschenliefde en plichtbesef gedreven wordt, 'de b e u r s *en* het l e v e n ' afeischt - en we schromen niet te erkennen, dat er onder de gewone marktschreeuwers, helaas! zoovelen zijn, wier eenig streven het is, om *ons* geld in *hun* zak te doen vloeien, zij het ook ten koste van onze gezondheid en ons leven - dan zijn er geene woorden genoeg te vinden, om onze verachting voor die schurken uit te drukken, wier geheele toeleg slechts is, om ons finantieel en lichamelijk te ruïneeren, en in zooverre prijzen we het in de HH. Dr. Vitus Bruinsma en Dr. G.W. Bruinsma, die met de samenstelling van een werkje, waarvan wij hierboven den titel afschreven, den moed in zich voelden ontvlammen, om als ware Jason-helden den Argonauten-tocht te aanvaarden en er niet voor terug te deinzen, om ons evenals zij van de verschrikkelijke Harpyen te bevrijden. Of het hun echter gegeven zal zijn, de lang gewenschte haven van Colchis te bereiken en er het g u l d e n v l i e s , 'twelk hun in de oogen blinkt, te bemachtigen, is eene vraag, die vooreerst nog niet opgelost of beantwoord is.

Ofschoon niemand meer dan wij den schandelijken handel in geheimmiddelen kan verfoeien, wanneer die op oneerlijke praktijken gebaseerd is, gelooven we toch, dat de Heeren Bruinsma in hun heiligen ijver

wel wat te ver gaan, wanneer ze *ieder* geneesmiddel, door *onbevoegden* aanbevolen, voor kwakzalverij en ieder onbevoegde volgens de verklaring der wet voor bedrieger en oplichter verklaren. We zien niet in, door welke *natuurlijke* wet iemand gedwongen kan worden, zich niet met *die* dingen te mogen bemoeien, die buiten zijne bevoegdheid liggen. Wie zal den rechtsgeleerde veroordeelen, die zich gerechtigd acht tot het onderzoek naar geloofsbegrippen en met zijne geestverwanten bijbeloefeningen houdt? Wie neemt den steen op tegen den predikant, die politieke leaders schrijft en zich meer bepaald op juridisch gebied beweegt? Zal men het den geestelijke wraken, zoo hij voorlezingen houdt over natuurphilosophie, of onderwijs geeft in den land- en tuinbouw of andere vakken, die *niet* tot zijn eigenlijk beroep behooren en waartoe hij dus in den geest van het hedendaagsche jonkerdom *niet* bevoegd is? Men zal mij tegenwerpen, dat de niet-geneesheer, wanneer hij zich met de geneeskunde inlaat, de gezondheid en het leven zijner medemenschen in de waagschaal kan stellen. Maar de rechtsgeleerde, die bijbeloefeningen houdt, kan misschien schade toebrengen aan de ziel zijner medemenschen en dat is nog veel erger. Wees overigens overtuigd, dat door niet-geneesheeren veel minder nadeel aan de gezondheid en het leven berokkend wordt, dan door sommige gediplomatiseerde en bij de wet ‘goedgekeurde’ geneesheeren. De niet-geneesheer zal steeds voorzichtiger zijn, dan de geëxamineerde en geäpprobeerde arts. Het is eene waarheid, dat er terstond in bijzondere kringen en in de dagbladen op de alarmtrom wordt geslagen, wanneer slechts het *vermoeden* bestaat, dat een niet-geneesheer door zijne geneeskundige behandeling eenig nadeel *kan* hebben aangericht, terwijl de ontelbare zonden en misslagen der wettig toegelaten geneesheeren door de kerkhofzoden worden gedekt.

Men *berust* er eenvoudig in, wanneer die geneesheeren de verklaring afleggen, ‘dat zij alles gedaan hebben, wat de kunst vermocht’. En verder: Gelooft ge, dat men waarlijk de voorbereidende scholen doorloopen en de gebruikelijke examina afgelegd moet hebben, om in de eene of andere zaak van zijne kennis te doen blijken? Heeft men er dan nooit aan gedacht, wat de kunst en de wetenschap aan de leeken verschuldigd zijn? Weet men dan niet, dat juist de grootste beschaving, de meeste uitvindingen op allerlei gebied, niet het minst op dat der geneeskunde, van eenvoudige leeken zijn uitgegaan? Het buskruit is niet door een generaal en de telescoop niet door een gepromoveerd sterrenkundige uitgevonden; de barbier Arkwright, die later zelfs in den adelstand verheven werd, vond de spinmachine uit, de stroohoedenkoopman Jacquard den weefstoel, de apotheker Böttcher het zoo gezochte Saksisch porcelein, de tooneelspeler Senefelder de lithographie, enz. Bijna allen, die voor wetenschap, kunst, industrie en handel de baan braken, waren krabbelaars, scharrelaars en beunhazen, in den zin der faculteitswetten. Men zal moeten toestemmen,

dat de practische sterrenkunde een veel moeilijker veld is dan de geneeskunde. Toch verwierven - om slechts enkelen te noemen - de muziek-organist Herschell, de horlogemaker Hanzen, de monnik Piazzi, de als jurist, medicus en theoloog verguisde Littrow, de burgemeester Schröter, enz. in die wetenschap een beroemden naam. Zij overvleugelden het grootste deel van hen, die zich van meet af aan der wis- en sterrenkunde hadden toegewijd, want zij waren slechts leeken en dilettanten; sommigen hunner, zooals b.v. de horlogemaker Hanzen, had zelfs nooit een gymnasium of universiteit bezocht en niettegenstaande dat werd hij toch als directeur der sterrenwacht naar Gotha beroepen en heeft hij zich door zijne beroemde ‘Tables de la lune’, waarvoor hij door de Britsche regeering met een geschenk van P. St. 1000 vereerd werd, een onsterfelijken naam onder de sterrenkundigen verworven. Over 't algemeen wordt dit te veel uit het oog verloren.

't Schijnt, of er zich een streven openbaart, om den kaste-geest onder de geneesheeren weder te doen ontwaken. Onze geneeskundige wetten, die meer in 't belang der geneesheeren en der geneeskunst-oefenaren dan in dat van 't publiek bewerkt zijn, dragen daarvan een onmiskenbaren stempel en terwijl men in andere landen, waar zich de geest der vrijheid ontwikkelt, de geneeskunde tracht te emancipeeren, stelt men bij ons alle pogingen in 't werk, om haar ter wille van de geneesheeren aan banden te leggen en daardoor als 't ware een gildewezen in 't leven te roepen, dat slechts den *vooruitgang* belemmeren kan. Dat wisten en begrepen zelfs onze voorvaderen in de tijden van het bloeiendst gildewezen zeer wel. Ruim 160 jaar geleden was o.a. het chirurgijnsgild in ons vaderland nog in groot aanzien en behoorden ook de b a r b i e r e n tot dat gild. Wilden zij den baard scheren, dan moesten ze eerst proeven hunner bekwaamheden afleggen; dan mochten zij echter ook aderlatingen doen. Zoo waren in vroeger jaren de barbiers in Groningen nog ‘geadmitteerde aderlaters’. Ikzelf trof bij hen nog de attributen van dat ambt aan. En het vak van haarsnijden werd in het jaar 1706 zóó gewichtig geacht, dat de regeering bij eene keur aan alle pruikenmakers ‘wel expresselijck’ verbood, ‘hair te snijden’; alleen zij, die voorzien waren van een *permissiebrief* van het chirurgijnsgild, mochten die ‘allergewichtigste’ (?) kunstbewerking verrichten. Er waren toen ook al ‘eenige quaadwillige pruyckmakers’, die zich niet ontzagen, *zonder* permissiebrief van 't chirurgijnsgild toch een bordje uit te steken, waarop te lezen stond: ‘dat zij het haar sneden’. Natuurlijk echter zond de deken, zoodra dat groote feit (!) hem ter oore kwam, er den gildeknecht op af. Doch die werd alles behalve aangenaam ontvangen met de woorden: ‘dat het gild er niets mee te maken had; dat de regeering wel het haarsnijden, maar geen uithangbordjes verboden had’. 't Chirurgijnsgild - 't laat zich begrijpen - was hierover ten zeerste verontwaardigd. ‘Zullen wij toelaten’, roept de Deken uit, ‘dat door zoodanig een

frivole exceptie de keuze worde geëludeerd?' en men besloot: zich in deze importante aangelegenheid tot 'mijne heeren van den Gerechte' te wenden, die dan ook het uithangbordje schatplichtig verklaarden aan 't chirurgijnsgild. - Om die slapende gilden nu wakker te schudden, werden de jaarmarkten gesticht, ten einde daardoor eene vrije concurrentie in 't leven te roepen. En nog heden ten dage zijn die vakken het bloeiendst en op den hoogsten trap van volkomenheid, welke steeds vrij waren, aan wier bevordering daarom ieder medewerken kon, die er roeping toe gevoelde, terwijl zich overal stilstand en achteruitgang openbaarde, waar zich een gildegeest of monopolie vertoonde. Weet men overigens wel, door wie de eigenlijke beoefening der geneeskunde in 't leven geroepen en bevorderd is? Door leeken, ten deele zelfs door wilden!

Vestig uw oog op de geneeskracht der kruiden, die nog heden ten dage in de apotheken verkocht worden als: *kamille*, *vlier*, *munt*, de verschillende *artemisia-soorten*, zelfs de vergiftige, als: *wolfkers* of *doodkruid* (atropa belladonna), de *gevlekte scheerling* (conium maculatum), *bilzenkruid* (hyoscyamus niger), *rood vingerhoedskruid* (digitalis purpurea) - beschouw die lange rij van kruiden, bloemen, vruchten; ga hunne geschiedenis ernstig na en gij zult zien, dat in vroege, zeer vroege tijden herders, jagers, hoefsmeden, oude vrouwen, enz. de geneeskracht daarvan - de Hemel weet hoe - ontdekten en aanwendden. Amerikaansche wilden vonden de werking der *kina* en der *ipecacuanha* (braakwortel). Zwervende Kalmukken leerden ons de rhabarber kennen en de negerslaaf Quassi was de eerste, die de eigenschappen der *Quassia amara* bemerkte. De aanwending van den wortelstok van het *Mannetjes-Boschvaren* (Aspidium filix mas) tegen den lintworm hebben wij te danken aan een leek in Zwitserland, die zijne waarneming aan den stadsphysicus van Bern, Dr. Von Herrenschwand meedeelde. Zelfs *ijzer*, *koper*, *lood*, *kwikzilver* werden 't eerst door leeken aangewend, voordat zij in handen der latere geneesheeren kwamen. Niet één van alle waarlijk krachtige, werkzame geneesmiddelen is door een geneesheer ontdekt. Ik zal hier niet spreken over de aanwending van het d i e r l i j k m a g n e t i s m e, dat sedert de oudste tijden in handen van herders, scherprechters en oude vrouwen bleef, tot het eindelijk, ofschoon niet in die mate, als het wel verdiende, de opmerkzaamheid der gepromoveerde heeren tot zich trok; ik zal hier niet van de vele leeken gewagen, die onsterfelijke diensten aan de geneeskunde bewezen, zooals b.v. de Quedlinburger Predikant J.A.E. Goeze, die het eerst in zijn: *Versuch einer Naturgeschichte der Eingeweidewürmer thierischer Körper* (Dess. 1782), waarop later een 'Nachtrag' (Lpz. 1800) volgde, over de w o r m z i e k t e n eenig licht verspreidde en *meer* dienst aan de menschheid bewees, dan alle gepromoveerde helminthologen te zamen. Ik wil niet eens van de moeilijke operatiën der s t e e n s n e d e en der s t a a r

spreken, die in vroeger eeuwen door hoefsmeden in Norica verricht werden, alvorens een gepromoveerd geneesheer zich daaraan waagde, en behoef ik er u wel aan te herinneren, dat de zoogenaamde 'k e i z e r s n e d e' (sectio caesaria of hysterotomia) het eerst door een leek - men zegt een slager - verricht werd? (Volgens sommigen zou Caesar, naar wien dan ook deze kunstbewerking zou genoemd zijn, door de keizersnede ter wereld gebracht zijn.) Ik wijs u slechts op de g e n e e s k u n d i g e g y m n a s t i e k-s c h o l e n en de w a t e r g e n e e s-i n r i c h t i n g e n, die thans vrij algemeen door geëxamineerde artsen bestuurd worden. Het was b.v. de Zweedsche schermmeester Ling, die de *Zweedsche* gymnastische geneeswijze tot stand bracht; de luitenant Werner deed dat op de *Duitsche* wijze, terwijl een boer, Priesznitz, de hedendaagsche watergeneeskunde uitvond. Wat Ling, Werner en Priesznitz gedaan hebben, is zóó overbekend, zóó dikwijls bevestigd, dat het niet geloochend kan worden. Zelfs over den schoenmaker Lampe uit Goslar mag ik over 't algemeen geen ongunstig oordeel vellen. Ik ben steeds een tegenstander geweest zoowel van hem als van anderen, die met een *universeel* geneesmiddel - wat het dan ook zijn mocht - alle mogelijke ziekten wilden genezen. Doch *dit* staat vast, dat de practische blik en de vastberadenheid van dezen schoenmaker misschien in geen of althans in zeer weinige geneesheeren worden gevonden! Het is overigens niet tegen te spreken, dat eensdeels door leeken bij de uitoefening der geneeskunst minder nadeel berokkend wordt, dan de geneeskundige wetgevers schijnen gevreesd te hebben, anderdeels het positieve in de geneeskunde zelfs grootendeels door leeken ontdekt en gegrondvest is. Heeft men nu door wetten, die tot de 'donkere' tijden behoorden, maar als traditiën tot onze dagen in stand gehouden zijn, den leeken de uitoefening der geneeskunst verboden, dat is niet alleen eene verkrachting der algemeene menschelijke rechten en menschelijke plichten geweest, het heeft tevens op de facultatieve geneeskunde den nadeeligsten invloed uitgeoefend. Wel is waar ontstond het verbod met een goed doel, doch het is niettemin eene miskenning en verkrachting der menschelijke rechten. Immers, wanneer iemand meent het talent te bezitten, om eene of meer ziekten te genezen, zoo kan hij als een gegrond menschenrecht verlangen, dat hem de uitoefening dier geneesmethode veroorloofd zij. Om echter iemand voor de rechtbank te dagen en te laten veroordeelen, wijl hij dezen of genen lijder, die tevergeefs bij de meest 'beroemde doctoren' hulp zocht, de gezondheid heeft weergegeven, dat is eene onbillijkheid, dat is eene wreedheid, die zoowel tegen het Christendom als tegen de zeden van onzen tijd indruist. Op de moraal van den rechterlijken stand, die de wetten moet toepassen, kunnen zulke gevallen van 't 'F i a t j u s t i t i a e t p e r e a t m u n d u s!' een hoogst bedroevenden invloed uitoefenen, omdat die wetten op waarachtig *onrecht* gebaseerd zijn. - En dat er rechters

zijn, die daarmee instemmen, weet ik, niet alleen bij geruchte, maar *feitelijk*, daar ik met eigen oogen eene schriftelijke raadgeving heb gelezen van een hooggeplaatst rechterlijk ambtenaar, die uit dankbaarheid voor de genezing door een, *volgens de wet*, onbevoegd persoon dezen behulpzaam was in de wijze, waarop hij in het vervolg, buiten bereik van de wet, zijne kunst kon uitoefenen. Zie! daartoe geven vanzelf zulke wetten aanleiding! Terwijl de delinquent vroeger meermalen in aanraking was geweest met de rechtbank, oefent hij thans, geholpen door den spitsvondigen raad van zijn rechterlijken vriend, zijne kunst ongestoord uit. Zij 't nu ook waar, dat hij niet *ieder*, die zijne hulp inroept, herstelt of herstellen kan - welk *gepromoveerd* geneesheer kan dat? - toch durf ik de verzekering geven, dat nog nooit iemand door zijne kunst het leven heeft verloren. En dat zegt veel! Wat iemand weet en verstaat, moet hij ook kunnen uitoefenen; daarmee moet hij in zijn levensonderhoud kunnen voorzien. Hopen wij dat deze, in den jongsten tijd erkende, grondstelling ook ten opzichte der geneeskunde eene waarheid worde!

Het verbod van 't *onbevoegd* uitoefenen der geneeskunst noem ik eene verkrachting der algemeene menschelijke plichten. Wanneer iemand een ander aan eene ziekte ziet lijden en - ik zeg niet, de zekerheid of overtuiging heeft - neen! slechts de h o o p en het v e r t r o u w e n koestert, hem te helpen, is hij voor God en zijn geweten *verplicht*, dat te doen. Nu vraag ik: Hoe kunnen er zóó lang wetten in stand gehouden worden, die in tegenspraak met godsdienst en geweten zijn? Wetten, volgens welke de stichter van den Christelijken godsdienst stellig zou moeten gestraft worden, wanneer hij het had durven wagen, het gezicht van een blinde te herstellen of een lamme het gebruik zijner ledematen weer te geven, omdat hij daartoe, volgens onze *prachtige* gildewetten der geneeskunde, *onbevoegd* was. Wetten, die tegen het geloof indruisen, daar het een Christenplicht is, niet alleen onze naasten te helpen, maar in alles het voorbeeld van Christus na te volgen!

Dat het verbod aan de leeken, om zich met de uitoefening der geneeskunde bezig te houden, ook voor de vorming der academische geneesheeren van groot nadeel is geweest, blijkt nog dagelijks; en dat het er met onze geneeskunde nog ellendig uitziet, hebben alle werkelijk groote geneesheeren meermalen verzekerd. Zij zullen 't moeten bekennen, zij allen, die in de noodzakelijkheid zijn geweest, bij eene ernstige ziekte de geneeskundige hulp der artsen in te roepen. Ware het ieder, die de roeping gevoelt, naar zijne overtuiging de geneeskunde uit te oefenen, veroorloofd, zijne medemenschen te helpen, de gepromoveerde heeren, die het werkelijk om de kunst te doen is, zouden daardoor veel, zeer veel geleerd hebben. Die duizenden geneesheeren, welke zonder innerlijke roeping het ‘geneeskundig vak’ gekozen hebben en nu door een privilegie worden beschermd, zouden

bij de algemeene vrijheid, om de geneeskunst uit te oefenen, in den stroom verzinken en op eene andere wijze een middel van bestaan moeten zoeken, terwijl dan eerst de degelijke en ware geneesheeren op den voorgrond zouden treden. Daarom hebben ook slechts de gediplomatiseerde *domkoppen*, die de vrijheid bezitten, iemand *ongestraft* naar de andere wereld te zenden, tegen de vrije uitoefening der geneeskunst geijverd, terwijl alle in hun vak uitstekende geneesheeren sedert jaren voor de *hervorming* der geneeskundige wetten schreven en spraken. Immers hij, die meenen mocht, dat de vigeerende wetten eenigen waarborg voor het leven en de gezondheid der arme lijders opleveren, bedriegt zich deerlijk. Ik beroep mij in dit opzicht op Dr. Paul Niemeyer te Maagdenburg en Dr. Heinrich Rohlfs te Bremen, welke laatste een alles behalve gunstig getuigenis van den staat der geneeskunde in sommige gedeelten van ons vaderland heeft gegeven. Dat de promotie nog geene zekerheid voor de kennis van een geneesheer geeft en honderd examens nog geen waarborg voor *weten* en *kennen* geven, zal ik nauwelijks behoeven te verzekeren. Examina blijven louter formaliteiten; goud *blijft* goud, al mist het ook de keur. Geen enkel examen waarborgt ons, dat geen domkoppen en weetnieten '*in nostro docto corpore*' worden ingelijfd. Uit het bovenstaande, 'twelk wij reeds vroeger in meer beperkten kring onder de algemeene aandacht brachten, leide men echter niet af, dat wij met het recht der leeken te erkennen tevens de k w a k z a l v e r i j in bescherming nemen, of daarvoor een lans zouden breken. Integendeel! Het speculeeren van ellendelingen op de lichtgeloovigheid der *domme* menigte verachten en verafschuwen we met geheel onze ziel, maar eene schreeuwende onrechtvaardigheid noemen we het, den leeken door landsvaderlijke wetten te willen verbieden, lijders te genezen, die door gediplomatiseerde geneesheeren niet geholpen kunnen worden. Doch daarbij wil men 't nog niet eens laten. Men zou zelfs, als men 't eenigszins gedaan kon krijgen, den leeken willen verbieden, boeken over 't genezen van ziekten te schrijven. Eilieve! waarom zou een leek niet evengoed en met kennis van zaken over geneeskundige onderwerpen kunnen spreken en schrijven? Geeft dan alleen het met geld betaalde diploma kennis en wetenschap? Helaas! het schijnt wel zoo, en toch, wij weten hoeveel wijsheid er in sommige van die gepatenteerde geneesheeren zit. Het staat iedereen vrij en het *moet* iedereen vrij blijven staan, openbare voordrachten over geneeskunde te houden en van hen, die de voordrachten willen hooren, een entrée-geld te heffen; ja, men kan zelfs *onderwijs* in de behandeling van bijzondere ziekten geven. En wie zou nu iemand kunnen verbieden, hun, die zijn oordeel over het genezen van deze of gene ziekte inroepen, openlijk raad en hulp te geven? Ja, men zou zich zelfs als geneeskundige leek tegen iedere aanklacht en vervolging kunnen vrijwaren, wanneer men zich onder de beschermende vlag van een geadmitteerd arts plaatst,

gelijk dat in onzen tijd reeds meermalen het geval is geweest. Welke illusiën het Ministerie Thorbecke zich destijds met een geneeskundige wet, met dien kostbaren nasleep van Inspecteurs, Onder-Inspecteurs, enz. moge voorgespiegeld hebben, de ondervinding bewijst dagelijks, dat zulk eene wet, in den grond der zaak, een onding, een prul is. De bewondering wegens zijn doortastenden moed, die we wel eens voor Thorbecke aan den dag gelegd hebben, is geheel in rook opgegaan, toen hij Nederland een misbaksel opdischte, 'twelk gebleken is geheel onverteerbaar te zijn en 'twelk hem geen lauweren aangebracht heeft, want de wet heeft juist het tegendeel bewerkt van 'tgeen zij zijn moest. Sla de eerste de beste courant op, en ge zult niet lang noodig hebben, om de aankondiging van een geheimmiddel, de aanwijzing van een speciaal geneesheer, eene bijzondere geneesmethode, eene geneeskundige inrichting, enz. te vinden. Geloof mij, dat er onder de tien van al die deftige berichtgevers ten minste negen zijn, die zich overtuigd houden, dat zij het publiek bedriegen, al *zeggen* ze dat niet. Maar *zij* mogen het publiek bedriegen, die schelmen en zakkenrollers van den eersten stempel, want zij zijn gediplomatiseerd en gepatenteerd. De academie of wijlen de provinciale geneeskundige commissiën hebben hun eenmaal voor geld den vereischten vrijbrief gegeven en daarmee is alles in orde! Een drenkeling grijpt naar een stroohalm; de arme zieken, die lang tevergeefs naar hulp uitgezien hebben, besteden gaarne hunne laatste penningen tot beproeving van een aangekondigd middel, wanneer ook de hoop reeds lang bij hen is opgegeven. Dientengevolge worden er poeders bereid en pillen gedraaid en een aantal andere geneesmiddelen onder elkander gemengd en in de dagbladen aangekondigd. En het publiek, het slikgrage publiek, slikt ze, en de geneesheeren lachen in hun vuistje. Er is reeds veel over die bedriegelijke zwendelarij geschreven en gesproken. Men heeft alles aangewend, om haar te beletten en te onderdrukken. Men waarschuwt openlijk tegen de geheime geneesmiddelen en toch helpt het niet! Ook de arme lijders weten zonder die waarschuwing wel, dat zij met kwakzalvers te doen hebben, maar daar hen de geexamineerde en gediplomatiseerde heeren niet helpen kunnen, willen zij het ten minste nog eens met de kwakzalvers probeeren. De geneesmiddelen der zoogenaamde artsen zijn toch ook gebleken werkeloos te zijn, en wat doet de mensch niet, om zijne gezondheid, dien kostbaren schat, terug te krijgen! Men zou het zich later verwijten, het niet beproefd te hebben! De waarschuwingen helpen alzoo niet! Ik heb een kankerlijder gekend, die in gezonde dagen een verklaard vijand van kwakzalvers was en van al wat naar kwakzalverij zweemde en toch heeft diezelfde man, toen zich de vreeselijke kwaal bij hem openbaarde en de geneesheeren zijn toestand hopeloos verklaarden, niet geaarzeld hulp en bijstand te zoeken bij hen, die door de geneesheeren

en door de wet als kwakzalvers en onbevoegden gebrandmerkt waren. ‘Men kon het immers niet weten!’

Zeer terecht zegt dan ook de Duitsche geleerde Dr. Carl Pistor, over de kwakzalverij en de geheimmîddelen sprekende: ‘Ieder weet, dat de natuurwetenschappen en met haar de geneeskunde in onze eeuw groote vorderingen gemaakt hebben, en tòch is de geneeskunde als “genezende kunst” niet in staat den zieke de stellige zekerheid te geven, welke hij in zijn lijden van eene wetenschap verwacht.

En zoo is dan ook de onrijpe en onvolkomen toestand, waarin de geneeskunde als wetenschap verkeert, een beweegreden, dat de kwakzalverij welig tiert. Kan men het een mensch, die jaren lang aan eene smartelijke ziekte lijdt, die vele beroemde geneesheeren geraadpleegd en aan ieder hunner den behoorlijken tijd om zijne kunst te beproeven gelaten heeft, kan men het hem, die nog geen lust heeft het leven vaarwel te zeggen, wel ten kwade duiden, wanneer hij zich nog eens tot een kwakzalver wendt? Bij de volslagen onbekendheid der meeste menschen met de geneeskunde, is zulk eene handelwijze niet zoo te wraken. En daarenboven ziet het publiek, hoe de geneesheeren verschillende richtingen zijn toegedaan, hoe de homoeopaten anders handelen dan de allopaten, hoe de aanhangers der zuiver physiologische school andere meeningen koesteren dan de aanhangers van Rademacher. Hoe zal nu een onervaren lijder vertrouwen blijven stellen in eene kunst, die hem niet kan helpen en wier beoefenaars elkander dikwijls onmeedoogend bestrijden? Maar juist omdat de geneeskunde eene wetenschap en eene kunst is, welke meer dan alle andere het welzijn der geheele menschheid en van ieder in 't bijzonder op het oog heeft, moest men begrijpen, dat het publiek er ook in gezonde dagen belang bij heeft, zich met hare grondstellingen bekend te maken. De kennis daarvan zou het *vertrouwen* op den geneesheer verlevendigen, de *hoop* bij ziekten niet doen verliezen en ook bij de vreeselijkste smarten *troost* verschaffen.’

Dit oordeel van een man als Pistor, die er niet voor terugdeinst om op de vlekken te wijzen, die den geneeskundigen stand ontsieren, die den moed heeft, *het kind bij den waren naam te noemen*, beteekent meer dan alle nood- en alarmkreten, die er door de bestrijders van het kwakzalverend publiek worden aangeheven.

Stouter en beslissender nog drukte zich Prof. Magendie, de beroemde Fransche physioloog uit, bij gelegenheid eener redevoering, door hem gehouden in het ‘Allopathisch College’ te Parijs. ‘Mijne Heeren’, dus sprak hij, ‘geneeskunde is eene groote zwendelarij. Ik weet, dat ze “wetenschap” wordt genoemd - wetenschap? Geen spoor van wetenschap. Doctoren zijn zuivere modderaars, zoo ze al geen marktschreeuwers zijn. Wij zijn zoo *onwetend*, als er slechts menschen zijn kunnen. Wie ter wereld verstaat iets van geneeskunde? MM. HH.: Gij hebt mij de eer bewezen hier te komen, om mijne voordracht bij

te wonen - en ik moet u nu al reeds terstond bekennen, dat ik hoegenaamd niets van geneeskunde versta en zelfs niemand ken, die er iets van verstaat. Meent niet, dat ik de aankondiging niet gelezen heb tot het houden van voordrachten voor geneeskundige kringen. Ik weet, dat de een *anatomie*, een ander *pathologie*, een derde *physiologie*, een vierde *geneeskunde*, een vijfde materia medica zal behandelen. - Eh bien! et après? Wat is er van dat alles bekend? Welnu, MM. HH., in de school van Montpellier - men weet, hoe beroemd zij destijds was! - sloot men de studie der anatomie geheel uit, en leerde men alles uit de apothekersboeken. De doctoren, welke zóó gevormd werden, wisten evenveel en hadden evenveel succes als ieder ander. Ik herhaal het: Niemand weet iets van geneeskunde. Dit is waar, dat wij met iederen dag feiten verzamelen. Wij kunnen b.v. typhus bij een hond veroorzaken, wanneer wij een zeker vergift in zijne aderen spuiten - dat is iets! - Ik geloof wel, dat na een eeuw of zoo onze nakomelingen in staat zullen zijn, uit de verzamelde *ervaringen* eene medische wetenschap te vormen, maar ik herhaal u, *thans* bestaat er niets, wat den titel van "medische wetenschap" verdient. Wie kan mij zeggen, hoe *hoofdpijn, jicht* of *hartziekten* kunnen genezen worden? Niemand! Gij zegt mij, dat de doctoren menschen genezen. Ik stem u toe, dat er menschen genezen worden. Maar *hoe* worden zij genezen? MM. HH., de natuur doet zeer veel; de verbeelding doet zeer veel; de doctoren doen - verduiveld weinig - wanneer zij geen kwaad doen. MM. HH., hoort, wat ik gedaan heb, toen ik eerste geneesheer in het hospitaal "Hôtel Dieu" was. Eenige 3000 à 4000 patiënten had ik jaarlijks onder mijne behandeling. Ik verdeelde de patiënten in twee klassen: in de eene volgde ik het apotheker-systeem en gaf de gewone medicijnen, welke in de boeken voorgeschreven zijn, zonder het minste begrip van het *hoe* of *waarom* te hebben. Aan de andere gaf ik *broodpillen* en *gekleurd water*, zonder er natuurlijk iets van te zeggen en menigmaal, MM. HH., maakte ik eene derde klasse, aan welke ik volstrekt niets voorschreef. Deze laatsten gevoelden zich zeer ongelukkig, zeer verwaarloosd - zieke lui gevoelen zich altijd zeer verwaarloosd, wanneer hun niets voorgeschreven wordt - *les imbéciles!* - en dezen maakten zich zóó van streek, dat zij werkelijk ziek werden, maar de natuur kwam deze lui altijd te hulp en alle personen dezer derde klasse werden gezond. Er kwamen slechts weinig sterfgevallen voor onder de met broodpillen en gekleurd water behandelde lijders, en de sterfte was het grootst bij hen, die precies volgens de voorschriften der materia medica behandeld werden.'

Deze open en ronde taal van den Franschen hoogleeraar is zeer zeker niet streelend en opwekkend voor dat soort van geneesheeren, die steeds zóó breed opgeven van hunne kunst en hunne wetenschappelijkheid, dat zij iedere geneeswijze, ieder geneesplan, ieder genees-

middel, 'twelk buiten hunne ‘Zunft’ gevolgd of verstrekt wordt, dood-eenvoudig voor *kwakzalverij* verklaren, waartegen zij niet alleen waarschuwen, maar waarop zij de strafwet in al hare gestrengheid wenschen toegepast te zien, niettegenstaande reeds Hippocrates, de grootste geneesheer van oud-Griekenland, die in de 4de eeuw v. Chr. leefde, zijne leerlingen vermaande, dat zij toch geene moeite moesten sparen om te onderzoeken, of er ook bij het volk middelen bekend waren, die tot genezing van zieken nuttig en heilzaam waren. Zulke middelen werden destijds door de geneesheeren niet veracht, maar thans wil men van *volksmiddelen* niets meer weten. Al wat niet door geneesheeren is voorgeschreven en door apothekers is gereed gemaakt, wordt onverbiddelijk als *geheimmiddel* en *kwakzalverij* gebrandmerkt. We stemmen toe en herhalen het, dat er over 't algemeen van het te koop aanbieden van werkelijke of vermeende geneesmiddelen een schandelijk misbruik gemaakt wordt en we kunnen niet anders dan onze verachting uitdrukken voor ieder - geneesheer of leek - die het op onze beurs en onze gezondheid toelegt, doch we schromen even min als onze overtuiging uit te spreken, dat het een inbreuk maken op de vrijheid van den mensch is, om hem te beletten zich die middelen aan te schaffen, die hij meent noodig te hebben in 't belang zijner gezondheid, evenals we 't eene verkorting van 't menschelijk recht vinden, om den leek de bevoegdheid te ontzeggen, zijne lijdende natuurgenooten met geneeskundigen raad te dienen, mits onder verantwoordelijkheid voor de wet. Wat in Duitschland en Amerika, twee groote rijken, die de vrije uitoefening der geneeskunde toelaten, geschiedt, waarom zou dat ook ten onzent niet kunnen geschieden?

Nederland, 'twelk zich in zoo menig opzicht op zijne vrijheid beroemt en fier is op zijne vrijzinnige beginselen, toont juist in dit opzicht nog zeer achterlijk en kortzichtig te zijn, doch wij vleien ons, dat er ook in ons land eenmaal een tijdstip zal aanbreken, dat de geneeskunde geëmancipeerd worde en de ijzeren boeien verbroken worden, die haar tot heden omknellen. Wettelijke bepalingen tegen de kwakzalverij, waarvan de HH. Bruinsma zooveel heil verwachten, vermogen niets. Integendeel zouden we vreezen, dat het kwaad er nog door zou verergerd worden. Verboden vruchten smaken zoet en het groote publiek - waartoe ook de hoogst geplaatste en aanzienlijkste personen des lands behooren - zal altijd middelen weten te vinden, om zich ook buiten de gediplomatiseerde geneesheeren om *hulp, raad* en *bijstand* te verschaffen bij hen, van wie zij terecht of ten onrechte genezing verwachten van ziekten en kwalen. Naar onze meening zouden de *wetenschappelijke* geneesheeren verstandiger handelen, zich de zaak der kwakzalverij wat minder aan te trekken en zich niet door hunne heftige vervolgingswoede den schijn te geven, alsof zij door *oneerlijke* concurrenten in de uitoefening van hun beroep benadeeld worden. Men bedenke, dat het martelaarschap aan de tegenpartij altijd veel

verdriet en zorg gebaard heeft. De goede zaak, die men meent voor te staan, wordt er eer door benadeeld dan bevorderd. Goud blijft altijd goud, al mist het ook den wettigen stempel der echtheid. Onder de zoogenaamde geheimmiddelen zijn er werkelijk vele goede, onder de *onbevoegde* geneeskundigen - we hebben dit hierboven duidelijk aangetoond - vele achtenswaardige personen, die aan de eigenlijke geneeskunde groote diensten bewezen hebben. Alles voor bedrog te verklaren, wat als geneesmiddel in de publieke bladen wordt aangekondigd; ieder voor een kwakzalver te verklaren, die werkelijk in staat is, den een of anderen lijder van eene bepaalde ziekte of kwaal te genezen: dat is waarlijk wel wat al te kras! Wij erkennen, dat er onder de onbevoegden volgens de wet vele bedriegers zijn, wien het slechts te doen is, om zich ten koste van arme lijders te verrijken; maar ook onder de academische geneesheeren zijn er, helaas! velen, die niet veel beter, misschien nog erger zijn.

Op grond van een en ander gelooven wij niet, dat de HH. Bruinsma veel satisfactie van het door hen uitgegeven werkje: ‘De kwakzalverij met geneesmiddelen en de middelen om haar te bestrijden’, zullen hebben. In de eerste plaats scheren zij in hun ijver tegen de geheimmiddel-zwendelarij de werkelijk *goede* middelen met de *slechte* over één kam, en ten tweede laten zij zich te veel op hunne wetenschappelijkheid voorstaan. Zij zien te veel voorbij, dat wij de belangrijkste vorderingen der wetenschap juist aan mannen te danken hebben, die *buiten* de wetenschap stonden. De empirie heeft nog nooit nadeel toegebracht, maar theorieën en leerstellingen hebben reeds meer ellende over de aarde uitgestort, dan de boosaardigste pest ooit veroorzaakt heeft. Iedere wetenschap is slechts de som der erkende feiten. Met het vormen van hypothesen houdt de wetenschap op, en wordt ze niets meer dan poëzie. Feiten kan ieder verzamelen, onverschillig of hij *binnen* of *buiten* den *heiligen kring* (!) der *wetenschap* staat. Dikwijls echter kan hij, die erbuiten staat, beter onderzoeken en waarnemen, dan hij die er zich *binnen* bevindt. Immers, zijn blik is vrijer en niet zoozeer besmet door ingepompte denkbeelden en meeningen. Dikwijls zien wij, dat predikanten, pastoors, enz., die uit den aard hunner betrekking veel met zieken in aanraking komen, een helderder blik en oordeel bezitten, waar 't den ziektetoestand des lijders betreft, dan de geneesheer zelf. Wij hebben op een dorpje in Drente een predikant gekend, die uit loutere menschenliefde zijne op de ervaring gegronde kennis der geneeskunde ten beste gaf. Aan zijne doelmatige behandeling was het toe te schrijven, dat vele zijner gemeentenaren, die wegens den verren afstand van een *geëxamineerd* geneesheer *zijne* hulp inriepen, in het leven gespaard werden, terwijl anderen, die hulp van elders *konden* en *wilden* inroepen, dikwijls langs *wettigen* weg *ad patres* gingen. Toch was het genoeg, dat de geneesheer verklaarde: ‘*Ik heb er alles aan gedaan*, *wat de kunst vermocht!*’

Och ja, men schermt altijd met die *kunst*; maar ook hier leert ons de ondervinding, dat de *kunst* dikwijls NIETS vermag! Zoolang de geneesheeren zichzelf voor *heiligen* en hunne kunst voor *onfeilbaar* verklaren, is er van de eigenlijke geneeskunde weinig heil te verwachten, omdat men niet breken wil met stellingen en theorieën, die men als geloofs-dogma's heeft aangenomen. Dat erkent zelfs een man als Dr. Paul Niemeyer, waar hij in zijne *Medicinische Abhandlungen*, de vraag beantwoordende, of een koude dronk bij een verhit lichaam de tering veroorzaken kan, aldus uitroept: ‘Wollte ich, meiner persönlichen Anschauung und langjährigen Erfahrung gemäss, diese Frage mit einem categorischen *Nein* erledigen, so würde ich mich der Gefahr aussetzen, bei Ihnen, meine Herren, allen Credit einzubüssen, denn die Bejahung ist Ihnen als eine Glaubenssache dermassen eingeprägt, dass schon der blosse Versuch, skeptisch daran zu rütteln, als Ketzerei erscheint’, u.s.w., en over de behandeling van de tering sprekende zegt hij: ‘Gestellen wir es nur sogleich ein: die gelehrten Praktiken, welche wir von der Hochschule mitbrachten, haben unseren Phthisikern wenig Segen und Befriedigung geschafft. Wir selbst erkennen es bald als eitel Stückwerk, wenn wir den Armen mit Morphium füttern, ihm mit Senega den Schlund reizen oder mit Lobelia den Magen und mit Vesicatoren die Haut verderben.’ Zie! dat is ronde, mannelijke taal, dat is eene openlijke bekentenis, zooals wij slechts zelden uit den mond van geneesheeren hooren, dat is een getuigenis, 'twelk veel welsprekender is en veel meer beteekent dan al dat te vuur en te zwaard vervolgen van hen, die *buiten* DE wetenschap staan. De wetenschap, helaas! - de tijd zal het leeren - wordt er niet door gebaat, neen, ik durf beweren, dat zij erdoor benadeeld zal worden!

Dr. S.

Letterkunde.

Een ruiker uit de tropen.

Hoe het in Indië gaat. Getuigenissen en toelichtingen door C.E. van Kesteren. Leiden, D. Noothoven van Goor.
Vervolg op: Eenige kantteekeningen op de Indische begrooting voor 1879 door een Indisch ambtenaar. Amsterdam, J.H. de Bussy.
Geef Indie wat Indie's is! door Mr. P. Brooshooft. Samarang, G.C.T. van Dorp & Co.
Mist het protest tegen 'de bijdrage' een op recht en billijkheid steunenden grondslag? door N.P. van den Berg. Batavia, G. Kolff & Co.
Indie een lastpost voor Nederland, door G. du Rij van Beest Holle. 's Gravenhage, H.C. Susan CHz.
Is Curaçao te koop? door A.M. Chumaceiro Az. Den Haag, Gebroeders Belinfante.

Gelijk de bloemen en andere natuurproducten onzer heerlijke overzeesche gewesten door pracht van kleur, rijkdom van geur, warmte en scherpte van smaak op de zintuigen een feller indruk maken dan de voortbrengselen van het koude, vlakke land, dat wij bewonen, zoo plegen de voortbrengselen der Indische drukpers bij die der moederlandsche af te steken door eene felheid van vorm, die er echter de genietbaarheid niet van verhoogt.

Vooral in het bespreken van de publieke zaken komt dat sterk uit, en is het gemakkelijk te verklaren. In een warm land, met een hoogen thermometerstand, heeft men meer haast, kan men zijn ongeduld niet gemakkelijk meester blijven en verlangt men, dat grieven tegen het bestuur, die onder alle hemelstreken bestaan, ten spoedigste worden weggenomen. Wie de dagbladen van Nederlandsch Indië ooit onder de oogen heeft gehad, heeft gewis die opmerking dikwijls gemaakt, en elk kalm bewoner van Nederland beseft, dat juist die heftigheid der klagers op den duur een van de grootste hindernissen is geweest tegen het wegruimen van grieven. Elke regeering is nu eenmaal tegen oppositie ingenomen en slaat den opposant met opmerkzaamheid gade; gaat hij een enkele maal te ver, die overdrijving zal hem altoos worden tegengeworpen, ook wanneer hij later gegronde klachten op den meest bezadigden toon te berde brengt.

In het belang van Indië zelf is het dan ook toe te juichen, dat de publicisten van dat land in den laatsten tijd een kalmeren toon hebben aangeslagen. Vooral zij, die zijn gerepatrieerd en dus in de toepassing der oude spreekwijze *coelum*, *non animum mutant qui trans mare currunt* vallen, hebben wel den ouden *animus*, de zucht, om voor het welzijn van Indië te strijden, behouden, maar tevens den strijd hervat in minder ruwe vormen, dan zij vroeger bezigden. Of het een gevolg is van verandering van klimaat of niet - het verschijnsel is aanwezig. De Schrijver van het boek, dat de voornaamste plaats in den hierboven saamgebonden ruiker inneemt, levert daarvan het sterkste bewijs. Door de oprichting van het voortreffelijk tijdschrift *De Indische Gids*, waarvan de eerste jaargang aan het verschijnen is, verrichtte hij eene daad, die voor Indië veel vruchtbaarder zal wezen dan honderden dagbladvertoogen in zijne vroegere manier. En evenzoo zijn de toon en wijze van samenstelling van *Hoe het in Indië gaat* van dien aard, dat de inhoud van deze belangrijke brochure stellig meer indruk zal maken op het groote publiek en meer opmerkzaamheid vergen van de politieke mannen, dan hij met een anderen, meer gekruiden vorm zou gedaan hebben. Feiten spreken sterker, naarmate ze naakter worden voorgesteld, en de in deze brochure medegedeelde feiten bewijzen, dat de anarchie, de hulpeloosheid der Indische administratie niet in de verbeelding van ontevredenen en schreeuwers bestaat. Trouwens, wie vroeger den inhoud der Indische bladen van den vorm losmaakte en met de overdrijving rekening hield, wist dat reeds.

Het schijnt echter niet zeer logisch, dat al de klachten en grieven van Indië worden gesteld op rekening van de Nederlandsche Staten-Generaal, en het herstel door velen gezocht wordt in de ontneming der wetgevende bevoegdheid voor Indië aan dat lichaam. Het is volkomen waar, dat grondige kennis van toestand en behoeften onzer overzeesche bezitting niet bij alle leden der Kamers gevonden wordt, maar er zijn er dan toch, die haar bezitten; in elk geval is niet de Tweede Kamer, maar de Regeering, of wil men nog fijner onderscheiden, de Minister van Koloniën, verantwoordelijk voor het bestuur en tot zekere hoogte ook voor de wetgeving van Indië. Men mag klagen, dat de Staten-Generaal slechte wetten maken, maar vergete niet, dat over het algemeen het recht van amendement op koloniale wetsontwerpen weinig invloed heeft gehad. Al werden er, naar 's Heeren Van Kesteren wensch, in de Tweede Kamer afgevaardigden voor Indië opgenomen, zouden de ministers daarom andere voordrachten doen dan onder de bestaande omstandigheden? Ook vergete men niet, dat de bemoeiing van de Staten-Generaal met Indië goede vruchten gedragen heeft, al waren het alleen de openbaarheid en de opgewekte belangstelling bij het publiek. Indien zij geene plaats had, zou bijvoorbeeld de ‘Indisch ambtenaar’, wiens *Kantteekeningen op de Indische begrooting voor* 1879

voor ons liggen, zijne gegronde aanmerkingen niet hebben kunnen maken, en alle anderen, die klagen over verwaarloozing, achteruitstelling en wanbestuur, zouden geenerlei vasten grondslag voor hunne klachten hebben gehad.

Er werd vroeger te weinig voor Indië gedaan, toegegeven; de Heer Brooshooft herinnert zeer snedig, dat men eerst dertig jaren, nadat de eerste spoorweg in Nederland gelegd was, tot de overtuiging kwam, dat ook voor de ontwikkeling van Nederlandsch Indië dit versneld gemeenschapsmiddel heilzaam kon wezen. Ook op andere punten was er verwaarloozing, een natuurlijk gevolg van het ouderwetsche begrip, dat de overzeesche bezittingen niet anders waren dan eene soort industrieele onderneming van den Staat, alleen aangehouden om er rechtstreeksche voordeelen uit te trekken zonder groote kieskeurigheid ten aanzien van de middelen. Men mag aannemen, dat thans hier te lande eene andere opvatting van Nederland's plicht tegenover Indië heerscht; maar die verandering is vooral te danken aan de inmenging van de Staten-Generaal, die juist daarom allen reactionnairen een gruwel is. Was deze een krachtig middel tot de economische hervorming van Indië, een *panacée* tegen alle mogelijke kwalen kon ze niet zijn; wie dat verwachtten, moesten wel teleurgesteld uitkomen.

En teleurgesteld schijnen velen te zijn, teleurgesteld tot baloorigheid, tot onbillijkheid toe. De strijd toch tegen de zoogenaamde Indische bijdrage kan niet gezegd worden, uitsluitend op het terrein der billijkheid te worden gevoerd. Om de quaestie zelve, waaraan Mr. N.P. Van den Berg zijn open brief aan den oud-Minister Alting Mees en Mr. P. Brooshooft zijne in eene brochure overgedrukte artikelen in de *Samarangsche courant* wijdden, uitvoerig te behandelen, is het thans niet de geschikte gelegenheid. Slechts deze opmerking dient hier gemaakt te worden, dat de bestrijders van het bezigen van in of wegens Indië gedane ontvangsten tot dekking van andere dan locaal-Indische behoeften geene rekening houden met den tegenwoordigen toestand, en hunne argumenten aan een niet meer bestaanden ontleenen. Zij redeneeren tegen de koloniale politiek van een vroeger tijdvak, toen de exploitatie van land en volk op den voorgrond stond, en alleen naar de belangen van de schatkist des moederlands gevraagd werd. Zelfs de warmste voorstanders van dat stelsel zullen het bezwaarlijk jegens de bevolking billijk noemen. Maar aan die koloniale politiek zijn we thans ontgroeid; wij doen ons best, om de welvaart en ontwikkeling onzer overzeesche bezittingen te bevorderen; voor onderwijs, rechtswezen, openbare werken en gemeenschapsmiddelen worden schatten beschikbaar gesteld door diezelfde Staten-Generaal, die men zoo schèel aanziet: indien de gelden verkeerd worden besteed, is 't waarlijk hunne schuld niet. Men kan zeggen, dat Nederland tegenwoordig de belangen van Indië evenzeer behartigt als die van elk ander deel des rijks: en welk deel des rijks, welke groote provincie of rijke stad is zóó aan-

matigend van te beweren, dat de geheele locale opbrengst der rijksbelastingen uitsluitend voor hare locale belangen mag worden besteed, en van zich te verzetten tegen het geven van eene ‘bijdrage’ aan minder bevoorrechte streken of steden? Dat het verschil tusschen de opbrengst der rijksbelastingen en de rijksuitgaven te Amsterdam aan rijksbehoeften elders besteed wordt, vindt elkeen natuurlijk en rechtmatig. Waarom zou hetzelfde stelsel onrechtvaardig, onbillijk heeten, wanneer niet Amsterdam, maar Indië het onderwerp is?

De Heer Du Rij van Beest Holle slaat een geheel anderen toon aan dan de schrijvers, over wie we tot nog toe spraken, ofschoon ook al geen tevredenheid met den gang van zaken in Indië zijne pen bestuurt. Meer dan een kwart eeuw als hoofdambtenaar bij het binnenlandsch bestuur in Indië werkzaam geweest zijnde, en zich thans te 's-Gravenhage hebbende nedergezet, heeft de Schrijver zich daar - gelijk hij in zijn voorwoord mededeelt - geplaatst, ja misplaatst, gevonden in eene liberaal-koloniale omgeving, die hem volstrekt niet naar den zin is; overtuigd, dat ‘men al meer en meer voor Indië een stelsel van regeering volgt, dat voor een oostersch volk niet geschikt is’, gevoelde hij behoefte daarvan openlijk te getuigen, en doet dat in eene brochure, die met titel, voorwoord en al juist twee vel druks beslaat. Voor een protest van de ervaring en kennis tegen eene sedert een vijftiental jaren gevolgde staatkunde zeker kort genoeg; maar toch zou het mogelijk geweest zijn, dat in dat kort bestek een kunstig mozaïekwerk van bezwaren en feiten tot een geheel samengedreven ware, dat, zoo het niet zelf betoogde, een vaste grondslag voor een treffend betoog had kunnen zijn. Dat is echter niet het geval. Nog negen bladzijden der 26, die titel en voorwoord beschikbaar lieten, worden ingenomen door eene uitvoerige herinnering aan het bekende nieuwjaarsadres der dertien residenten, op oudejaarsavond van 1864 aan den Koning ingediend, en dat het punt van uitgang van den Heer Holle vormt. Met zulk een uitgangs- en steunpunt zal het niemand verbazen, dat deze schrijver in 's-Gravenhage weinig politieke geestverwantschap vond. Het is zelfs te betwijfelen of hij, om in 1879 een dergelijke beweging als die der dertienmannen van 1864 op touw te zetten, de medewerking van de nog levenden dezer dertien (dien onverbeterlijken oudgast, den Heer Van Herwerden, natuurlijk uitgezonderd) nog wel zou kunnen winnen.

De Heer Holle wil terug, zoo ver mogelijk. ‘Het is reeds te laat’, schrijft hij, ‘om a l l e s te heroveren, wat de verkeerde bestuurswijze in Indië deed te loor gaan, en de tijdgeest zou zich ook verzetten om a l l e s weder te schoeien op de leest van voorheen, maar v e e l kan toch nog ten goede worden gedaan.’ Hij klaagt over opdrijving van de uitgaven voor defensie, openbare werken en rechtswezen, van welk laatste geen hooger nut wordt gezien, dan ‘dat de bevolking geld ver-

spilt met het voeren van processen, en 's lands kas een tal van traktementen betaalt aan rechterlijke ambtenaren, die zeer goed konden gemist worden'; hij klaagt over de wisselingen van inzicht bij het koloniaal bestuur, die de admistratie onzeker en zwak maken; hij klaagt over het verlaten van de inlandsche hoofden als bestuursorganen. Wie met die klachten niet instemt, zal door het boekske niet overtuigd worden. Het is zeker zeer gemakkelijk, op hoogen toon het 'toepassen van westersche begrippen op oostersche toestanden' af te keuren (zelfs deze oude frase vindt men hier terug!), maar daarmede zal men hen niet overtuigen, die juist het aanleggen van openbare werken, het organiseeren van een deugdelijk rechtswezen, het ontvoogden van de inlandsche bevolking als heilzame middelen van ontwikkeling beschouwen en toejuichen, al kosten ze veel geld. In het Oosten zoowel als in het Westen, in de negentiende zoowel als in de dertiende eeuw gaan de beschaving en ontwikkeling denzelfden weg. Wie eene staatkunde, die dezen weg volgt, als voor een volk gevaarlijk bestrijden wil, moet meer doen, dan eenige gemeenplaatsen aaneenrijgen: hij moet bewijzen, dat en waarom dat volk buiten de menschelijke natuur staat en aan andere wetten gehoorzaamt, dan alle volken in alle oorden der wereld tot heden gedaan hebben.

Het boekje van den Heer Holle herinnert aan het gezegde, dat zij, die eene revolutie medegemaakt hebben, haar niet beoordeelen kunnen. De schat van ervaring en kennis, dien de Indische ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in de laatste vijfentwintig jaren, in het tijdperk van verval, gisting en overgang, hebben opgedaan, is ongetwijfeld voor Nederland van groote waarde, en wat zij ervan ten beste geven, moet erkentelijk ontvangen en nauwgezet overwogen worden. Maar bij die overweging mag men toch nooit vergeten, dat zij een te werkzaam leven hebben gehad, om onpartijdig te zijn, dat zij voortdurend hebben verkeerd in het gevaar, waarop Göthe wees, van wegens de vele boomen het bosch zelf niet op te merken.

Ook het boekje van den Heer Chumaceiro: '*Is Curaçao te koop*?', kan gevoegelijk bij de tropische bloemen gebonden worden. Het is een protest, in zeer bezadigden toon, tegen de plannen van den grooten Amerikaan, den veldheer, wien Von Moltke hoogstens tot de heupen reikt, den President der republiek Venezuela, Guzman Blanco, die naar Europa overgestoken heet, om Curaçao van Nederland te koopen. De Schrijver, op Curaçao geboren en gevestigd en innig aan Nederland gehecht, slaat aan dat gerucht geloof, op grond van het antecedent van den afstand der Nederlandsche bezittingen ter kuste van Guinea aan Engeland. Hij vergeet echter, dat de gevallen niet gelijk staan. De afstand, beter gezegd: het verlaten, van onze bezittingen in Afrika was volkomen gewettigd door de noodzakelijkheid, om een einde te maken aan het zoogenaamd gemengd bezit ter kuste van twee Europeesche

mogendheden. Het tractaat van 1870 was een natuurlijk gevolg van dat van 1867; bovendien waren deze bezittingen niets dan oude slavenstations, welker beteekenis met den slavenhandel verloren was gegaan, Curaçao daarentegen is eene Nederlandsche kolonie, en heeft eene schoone toekomst van welvaart en ontwikkeling om zijne ligging in verband met de aanstaande doorgraving der landengte van Panama. Om die reden is het ook niet waarschijnlijk, dat de Nederlandsche regeering ooit ernstig denken zal aan het prijs geven van dit eiland, dat voor Venezuela zoo begeerlijk schijnt. Juist behooren de stappen, voor die republiek gedaan of beoogd, onze regeering bedacht te maken op een *coup de main* van de woelige generaals van Venezuela, wier naam legio is, en die na 't mislukken van pogingen, om zich van onze kolonie meester te maken voor goud of zilver, allicht een kansje konden wagen met minder edel metaal. Op het oogenblik is het bestuur van Curaçao toevertrouwd aan een man van groote bezadigdheid en energie, en wanneer de regeering hier te lande hem maar den noodigen steun verschaft, zijn we tegenover de snoeverijen van die overzeesche naburen veilig genoeg.

Hoe gerust men ook zij omtrent Curaçao's lot, èn ten aanzien van koop èn ten aanzien van wegnemen, toch leest men de korte brochure van den Heer Chumaceiro met genoegen. Zonder de tekortkomingen van enkelen door de vingers te zien, die ons om Curaçao met Venezuela onaangenaamheden hebben bezorgd, geeft hij een warm en nadrukkelijk getuigenis van de goede gezindheid, vredelievendheid en gehechtheid aan het moederland van de overgroote meerderheid der Nederlandsche onderdanen op Curaçao.

Augustus 1879.

X.IJ.Z.

Een eersteling.

Een Vlaamsche jongen, door Wazenaar. Gent, Boekhandel W. Rogghé (J. Vuylsteke).

‘Dit werkje’ - zegt de Schrijver - ‘heb ik geschreven, doordien ik er mij onwillekeurig toe genoopt voelde en ik mij geweld had moeten aandoen om het niet te schrijven.’

Ik heb geen enkele reden, om 's mans oprechtheid in twijfel te trekken en merk deze verklaring aan als een bewijs, dat de ‘kiem’ van een dichter of kunstenaar in hem zit, die zich, volgens zijn eigen beeldspraak, ‘ontworstelen’ wilde ‘aan het geborsten moederei’; met andere woorden, dat hij aanleg heeft voor poëzie en bovendien ‘zich zelf’ wil zijn, omdat hij ‘iets is’.

Deze zijn eersteling, dien hij ‘van onder de pers ziet komen met eene ontroering in zijn hart als van den beeldhouwer, die zijn proefklei de eerste maal ten toon stelt’, is in proza geschreven, maar bevat ook ettelijke gedichten, quasi gevloeid uit de pen van den Vlaamschen jongen, den held of hoofdpersoon van het verhaal.

Mijne scherpzinnigheid is niet groot genoeg, om uit te maken, hoeveel van het hier verhaalde autobiographie, hoeveel verdichting kan zijn; zóó waar en natuurlijk is de beschrijving. Er komt genoeg in voor, om het vermoeden te wettigen, dat de Auteur, die zich onder den pseudoniem Wazenaar verbergt, eigen levenservaring geeft; maar ook weder is er veel, dat daaraan doet twijfelen. Het gemis van eigenlijk gezegde intrige of buitengewone, romantisch ingekleede gebeurtenissen wekt bedoeld vermoeden, terwijl daartegenover het verzwijgen van wat den stempel der werkelijkheid op het geheel had moeten drukken, weder aan fictie doet denken. Hoe dit zij, laat ik in het midden, en geef de verzekering, dat in dit werkje, bij veel, dat voor den Schrijver pleit, nog iets.... onbeholpens, had ik haast geschreven, maar dat is te ongunstig geoordeeld, ik bedoel iets ongeoefends op te merken valt. De Verhaler is nog niet altijd meester over zijn stof; hij worstelt met technische bezwaren, om den goeden vorm te vinden. Kunstenaar is hij dus nog niet, maar, naar mijn inzien, wel op weg om het te worden.

In zijn Vlaamschen jongen heeft hij den langdurigen, vaak zoo hoogst moeielijken strijd willen schilderen om het maatschappelijk bestaan, den strijd van een armen knaap uit den kleinen boerenstand, om dat te worden, waartoe hij een innerlijken aandrang gevoelt. Hij laat hem beginnen als ‘koewachter’, geeft hem een mijmerenden, voor natuurschoon gevoeligen, dichterlijken aanleg en bedoelde armoede als zijn eersten en grootsten vijand. Het eenige wapen, dat hem de overwinning belooft, biedt de geestelijkheid in hare scholen hem aan, ja, als hij tot haar wil toetreden, spiegelt zij hem gouden bergen voor. Maar hierdoor begint voor den toekomstigen seminarist, den priester *in spe*, een nieuwe, niet minder zware strijd: aan den eenen kant staan zijn natuurlijke aanleg, zijn leergierigheid, zijn rein menschelijk, zedelijk gevoel; aan den anderen kant geestelijke dwang, dom bijgeloof, tegennatuurlijke onthouding. Zijn vrijheidlievend, dichterlijk gemoed, welks vuur wordt aangeblazen door eene opkomende, in liefelijke verzen zich ontboezemende eerste liefde, behoudt de overhand; hij ontsnapt aan de priesters der Kerk, om zich aan de voeten te zetten van die der wetenschap, en wordt student in plaats van seminarist. Helaas, zijne armoede, of eigenlijk die zijner steeds achteruitgaande familie, blijft hem belemmeren; en als hij het door volhardende vlijt tot interne in een hospitaal gebracht heeft; als hij zijn eigen geldgebrek eindelijk te boven gekomen is, stoot de haat der vervolgzieke clericalen hem weder in de ellende terug. Hij laat zich

echter niet ontmoedigen. Hoe? dat vertelt ons de Schrijver niet duidelijk; maar de student volhardt tot het einde toe en wordt een hooggeacht, welgesteld geneesheer, tevens letterkundige, die zich beroemen kan op bekendheid met de notabiliteiten op letterkundig gebied in Zuid en Noord.

Een der bewijzen voor het nog ongeoefende van den Schrijver, waarop ik hierboven doelde, vind ik juist in het vroeg mededeelen van deze latere, persoonlijke kennismaking met dichters en schrijvers, lang voordat zijn held daarop eenig uitzicht heeft. De toekomst wordt daardoor ontijdig onthuld en den lezer het genot benomen van ze zelf te vinden. Het slot van een dergelijk verhaal wil wel gegist, maar mag niet vooraf geweten worden, en het is gebrek aan kunstvaardigheid, zoowel te veel als te weinig van de uitkomst te openharen.

In dat vooruitloopen der geschiedenis, in verband met de bescheidenheid, waarmede de Schrijver altijd spreekt over 's jongelings dichterlijk talent, ligt tevens de grond voor het vermoeden, dat waarheid en verdichting hier dooreengemengd zijn, welk vermoeden steun vindt in de schildering van den uit het Vlaamsche leven als gegrepen, allertreurigsten invloed van bijgeloof en priesterdwang op de bevolking. Door het gansche werkje schemert de toeleg heen, het onredelijke en onzedelijke, ja, het tegennatuurlijke van den Roomschen fetischdienst en het bigotte ascetisme van monniken en nonnen in het licht te stellen. Moge deze te duidelijk doorschemerende tendenz schade doen aan de kunst, hiertegenover staat, dat juist het kunstelooze, naïeve van den verhaaltrant den lezer dikwijls als in het werkelijke leven verplaatst. Hij leeft met de door den Roomschen zuurdeesem doortrokken lagere standen der Vlaamsche maatschappij mede.

Blijkbaar behoort de Auteur tot de zoogenaamde vrijzinnige Katholieken in België. Hij is in merg en been anti-clericaal en ijvert voor meer redelijke, godsdienstig-zedelijke beginselen, dan die van zijne Kerk, met dezelfde geestdrift als voor zijne Vlaamsche of Dietsche moedertaal.

Als hem deze aankondiging onder de oogen mocht komen en hij een welgemeenden raad wil aannemen van iemand, die zijne goede bedoeling en zijn dichterlijken aanleg waardeert, zou ik hem aanraden, in plaats van bij ettelijke schrijvers, die hij noemt, liever ter schole te gaan bij de mannen van de nieuwe richting op godsdienstig gebied in ons vaderland. Wat bij de door hem aangehaalde corypheeën op letterkundig gebied over dit onderwerp te vinden is, werd sedert jaren reeds en zeker veel beter gezegd door tal van onze godgeleerden van naam, die gebroken hebben met iedere kerkleer, alle autoriteitsgeloof: anticlericalen in de schoonste beteekenis van dit woord. Zij mogen ‘modernen’ gescholden worden, hun wetenschap waarborgt hen tegen supranaturalisme en dogmatisme, hun zedelijke ernst drijft hen voort, om langs den koninklijken weg naar waarheid en wijsheid te zoeken, en hun godsdienst is geen zaak van het hoofd, maar van het hart, geen leer, maar leven, rein menschelijk, echt zedelijk leven. Onder

hen zijn er bovendien genoeg, bij wie beginnende dichters en schrijvers les kunnen nemen in het beoefenen der letterkunde, of in het vormen van hun stijl en in het gebruiken van onze hoog te waardeeren moedertaal.

Wat het laatstbedoelde betreft, toont de zich noemende Wazenaar een echte Vlaming te zijn. Hij gebruikt tal van woorden, bij ons, Noord-Nederlanders, òf verouderd òf in andere beteekenis gebezigd, en bovendien niet weinig provincialismen. Voor ‘de kleine wereld der Dietsche gouwen’, waarvoor hij schijft, kan dat volstrekt geen kwaad; zij verstaat hem des te beter; voor Hollanders is het niet onaardig te zien, hoe zulk een Vlaming Nederlandsch schrijft; maar als hij voor Zuid en Noord beide wil dichten en schrijven, verwijs ik hem naar Heremans en anderen, met wier taal- en letterkundige verdiensten hij niet alleen bekend toont te zijn, maar die hij nastreven wil bovendien.

Ik maak er hem geen verwijt van, dat hij, evenals onze Cremer en anderen, nu en dan mannen en vrouwen uit het volk hun eigen taal laat spreken. Dat verhoogt het dramatische en plastische der beschrijving, en - in het voorbijgaan gezegd - hoe meer een schrijver van zulke verhalen dramatiseert en schildert, in plaats van te beschrijven, des te beter! - maar hij gebruike het volksidioom niet te dikwijls. Menig Noord-Nederlander kan hem dan niet altijd volgen. Ik herinner mij - 't is nu al vele jaren geleden! - bij mijne eerste kennismaking met onze Vlaamsch sprekende, toen met ons kibbelende broeders, dat ik hen hoogst gebrekkig verstond. Bij gelegenheid, dat ik een beleefdheidsbezoek bracht aan eene adellijke dame, uit Gent afkomstig, moest ik haar verzoeken Fransch tegen mij te spreken, omdat ik van haar allerliefst gebabbel de helft zelfs niet begreep... Ik heb toen tijd genoeg gehad, om de mij omringende, Vlaamsch sprekende bevolking te leeren verstaan, en amuseerde mij met de naïeve manier van zich uit te drukken der door Wazenaar ten tooneele gevoerde arme luidjes. Maar als menig niet-Vlaming leest: ‘Onz' Héére mé' 'ne goeie' messing komme' wel overéén!’ ‘Doâr stoât djuust e'rend, dat hoâst vet es’, zal het niet veel helpen, of ik hem al zeg: ‘Peis' 'né' kéér!’ tenzij hij de beteekenis uit het voorafgaande en eene opheldernde noot weet af te leiden.

En hiermede meen ik aan mijne verplichting als aankondiger en tevens aan den bescheiden wensch van den Schrijver voldaan te hebben. ‘Onpartijdig’ heb ik mijne meening gezegd over dezen eersteling, dien ik in vele opzichten aanprijzenswaardig vind, als een boeiend verhaal, al bevat het geen fijn gesponnen intrige noch sterk op de verbeelding werkende tafereelen. Tot eene ‘gestrenge critiek’ gevoelde ik mij niet geroepen. De enkele wenken, door mij gegeven, neme de Schrijver ter harte of late ze voor hetgeen ze zijn; maar aanmoedigen, om voort te gaan, boeken, vooral menschen te bestudeeren en zich te blijven oefenen in prozastijl zoowel als in dichtmaat, durf ik hem gerust.

Kampen, Maart 1879.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Eene roeping.
Novelle van P.F. Brunings.

I.

De familie Marsman leefde in eene Hollandsche stad heel deftig - niet van haar renten, maar van een ter goeder naam en faam bekenden hout- en teerhandel.

Voor hen, die 't niet mochten weten, stippen we hier even aan, dat er vroeger in hout en teer uitmuntende zaken waren te doen. Hoe 't er op het oogenblik mede gesteld is, weten we niet juist, maar wie er belang in mocht stellen, kan het spoedig te weten komen. Dit echter weten we heel bepaald, dat de familie Marsman bij de houtnegotie goed gevaren was, en dat pleitte te meer voor de familie, omdat de zaak met een heel klein kapitaal was begonnen - zooals men 't noemt: van den grond af was opgehaald.

De Heer Marsman was een van die deftige, spaarzame en altijd arbeidende Hollanders, zooals men er wellicht nog hier en daar een vindt, maar wier type toch onherroepelijk uitsterft. Eigenlijk behoorde hij tot een geslacht vroeger, en dat had zijn reden.

Zijn vader had op diens tachtigsten verjaardag den onverwachten wensch te kennen gegeven, om afstand van de zaak te doen ten behoeve van zijn eeniggeborene, Martinus bovenvermeld, die toen zijn zes en vijftigste levensjaar was ingetreden, maar thans wel in staat kon worden geacht, op eigen beenen verder de wereld door te wandelen.

Martinus was tot zijn dertigste jaar niets meer geweest dan klerk bij zijn vader. Toen had hij reeds vele jaren achtereen, dag-in, dag-uit, in het doffe en donkere kantoor met een mede-klerk en een ouden, sufferigen boekhouder beurtelings van de warmte en de koude geleden; cijfers bij duizenden en duizenden voor zijne starende oogen zien zweven, die alle een hout- en teerlucht van zich schenen af te geven;

om twaalf uren precies zijn koffie en boterham op 'tzelfde kantoor gebruikt, terwijl het hoofd der zaak hetzelfde deed in de stijve, stemmige binnenkamer, tegenover zijn even stijve en stemmige wederhelft gezeten; om zes uren 's avonds zijn warme thee zonder suiker gedronken uit een groote kom, conform aan de kommen der beide collega's; kortom, gearbeid, geslaafd en zijn menschennatuur verloochend, om op eerlijke, maar afgrijselijk vervelende wijze geld te verdienen.

Toen nu Martinus dertig jaren was, werd hij eerste boekhouder en kreeg hij een aandeel in de zaak. Nu was hij ook in staat, om een vrouw te nemen, meende de oude heer. Derhalve trouwde Martinus een juffer met een matig fortuintje, die hem een zestal kinderen schonk, waarvan er twee op jeugdigen leeftijd overleden; van de vier overigen waren de drie oudsten meisjes, die op haar tijd werden uitgehuwd aan mannen van den handel; het vierde was een jongen, die al in zijn prille jeugd den grootsten afkeer aan den dag legde van denzelfden handel, welke zijn vader en zijn grootvader tot welgestelde en zelfs rijke lieden had gemaakt.

Martinus, vroeg doordrongen van ouderwetsche begrippen, groot gebracht onder den invloed der Gouwsche pijp, van slappe thee en koffie, oud-vaderlandsche bekrompenheid en stijve, vervelende huiselijkheid, laat geëmancipeerd en op commando gehuwd, was te midden zijner eeuw blijven staan als een trekschuitpaard, dat slechts hó en hóp kent.

Daarom vinden we ook in Martinus Marsman op zijn zeventigste jaar den Hollander terug, die nog een witte, stijve das draagt, zooals wijlen zijn vader gewoon was te dragen. De oude heer was eenige jaren geleden aan een toeval gestorven - hij was toen negentig - en zonder dat toeval had hij misschien nog geleefd, want van heengaan wilde hij niets weten, en werkelijk was hij nog een kras man, toen de dood zoo eensklaps de hand op hem legde.

Hoewel nu, zooals gezegd is, Martinus op zijn zes en vijftigste jaar het hoofd der firma was geworden en de oude zich zeer edelmoediglijk uit de zaak had teruggetrokken, was Martinus toch maar het hoofd in naam. De oude man kwam dagelijks op het kantoor, in de werkplaatsen, in de houtloodsen - wel minder geregeld dan vroeger, maar hij kwam er toch en er gebeurde niets zonder zijne goedkeuring.

Zoo bleef Martinus, tot in de zestig, zijn eigen eerste klerk - meer niets.

Nu kan men een zeer lijdelijke natuur bezitten en onder een despotisch gezag de zucht tot onafhankelijkheid in zijn boezem trachten te smoren - toch schuilt in ieder mensch de aangeboren zucht tot vrijheid; geen knechtje, hoe klein, dat er niet aan denkt, eenmaal zelf meester te worden. Om aan die zucht te voldoen, ziet men menschen uit een betrekkelijke weelde tot vrijwillige ontbering overgaan.

Zoo ook had Martinus zich een menschenleven lang met de hoop gewiegd, eenmaal zelf heer en meester te zijn; en toen hij 't eindelijk werd - namelijk bij zijns vaders dood - had die zucht tot heerschappij een maximum-proportie aangenomen. Hij was dienvolgens terstond in heer en despoot herschapen, vooral niets minder, dan zijn vader was geweest. Men kon nu aannemen, dat de oude man niet dood was; dat zijn ziel in het lichaam zijns zoons was verhuisd.

Niemand zal wel verwachten, dat we den Heer Martinus Marsman gaan voorstellen als een bijzonder scherpzinnig, geestig of origineel man. Een vijftigjarige gevangenschap, zooals hij die op het vaderlijk kantoor had doorgestaan, is meer dan toereikend, om alle genialiteit uit te dooven. De man was zeer berekend voor zijne zaak, maar van de overige wereldsche zaken wist hij niet veel meer dan menig kleine jongen.

Mevrouw Marsman was een twaalftal jaren jonger dan haar echtgenoot. In haar tijd had ze er heel goed uitgezien en ze was reeds in de vijftig, toen ze werkelijk nog een knappe vrouw was, wat klein van stuk, niet dik en niet mager, veel minder ouderwetsch en stijf dan Mijnheer, maar toch met eenige oud-Hollandsche deugden en gebreken behept, die eene gepaste overeenstemming tusschen man en vrouw mogelijk maakten.

Onder hare deugden namen weldadigheid en mildheid eene eerste plaats in, maar daarin verschilde ze ten eenen male van den Heer Martinus, die gedurende zijn gansche leven niets aan den arme had geschonken dan den cent op Zon- en feestdagen in het armenzakje, en die aan zijne vrienden en bekenden geen andere beleefdheden en diensten bewees, dan die geen geld kostten - tenzij hij er niet buiten kon, anders te doen.

Het hoofdgebrek van Mevrouw Marsman was eene overdreven, bespottelijke zindelijkheid - eene zindelijkheid, die zelfs in het befaamde Broek in Waterland niet onopgemerkt en ongewaardeerd zou zijn gebleven. Ieder onzer kent die ziekte in meerdere of mindere mate in hare uitwerkselen; dus behoeven we er niet over uit te weiden. De vrees voor ‘voeten’ op loopers en tapijten, welke haar gedurende de gansche week haar kennissen buiten de deur deed houden - met uitzondering van een enkelen Zondag, en dan alleen, als de straten droog en schoon waren - zonderde haar van lieverlede van de buitenwereld af, en zoo kwam het, dat de Marsman's op hun ouden dag nagenoeg alleen stonden. Mevrouw had haar vrienden de deur ‘uitgepoetst’.

De drie meisjes waren bijtijds naar een kostschool gezonden, omdat ze het huis te vuil maakten. Mevrouw hield anders veel van hare kinderen - dat moet gezegd worden - maar of ze niet meer van haar glinsterende meubels hield, was minstens twijfelachtig. Zoodra een der meisjes voor goed thuis moest komen, werd ze uit logeeren

gezonden, en Goddank, als er dan spoedig een voegzaam pretendent opdaagde, die haar lief genoeg vond, om haar met de halve ton - die elk kind meekreeg - op goed geluk te aanvaarden.

Zoo kwamen de Marsman's spoedig van hunne dochters af en het toeval wilde, dat de mannen, die hun dezen dienst bewezen, goed genoeg waren, om hun geluk te verdienen.

De jongen - de jongste - die Reinerus, of Reinier, heette naar zijn grootvader, viel geheel uit den aard der Marsman's. Reeds als onbeholpen kind toonde hij zijn onafhankelijken geest, door Grootvader, dat pronkstuk van oud-Hollandsche soliditeit, die Reinier tot een tweeden Martinus wilde maken, de kleine nagels in het glad geschoren gelaat te zetten; later, door den stijven dwingeland, die der kinderlijke speelschheid niets kon toegeven, zijne minachting te toonen, zóó onverholen, als een brutale jongen dat doen kan; en nog later, door de dwaze vermaningen van vader en grootvader eenvoudig in den wind te slaan Hij heette daarom al spoedig een ‘onhandelbare jongen’, een ‘deugniet’, een ‘strop’, enzoovoort. Grootvader voorspelde op den meest apodictischen toon, dat de jongen voor de galg zou opgroeien, indien de ouders voortgingen, hem zoo ‘schandelijk te bederven’.

Wat nu eigenlijk grootvader ‘bederven’ geliefde te noemen, bestond in een zekere mate van zorgeloosheid der ouders omtrent de toekomst van Reinier. Zijn vader meende, dat het vanzelf sprak, dat Reinier in den hout- en teerhandel zou gaan, en op grond van die meening werd dan ook Reinier, toen hij den zestienjarigen leeftijd had bereikt, eenvoudig op het kantoor, in een schemerachtigen hoek, een stoel achter een lessenaar aangewezen, waarop hij zijne riddersporen in gezegden handel zou verdienen.

Reinier toonde zijn aanleg als koopman al heel spoedig door al het wit papier, dat onder zijn bereik kwam, vol te teekenen met caricaturen, waartoe beurtelings grootvader, vader, de boekhouder en de klerken, of wel allen tegelijk, desonbewust, de stof leverden. In de tusschenbedrijven, als het papier hem ontbrak, nam hij het pennemes te baat, om de hout-graveerkunst op zijn lessenaar te beoefenen. Ook maakte hij zich op zijn kantoorstoel eene groote bedrevenheid eigen in het vouwen van een blad papier in allerlei vormen, zooals men dat wel eens van jeugdige kermiskunstenaren ziet, bijvoorbeeld een dameskraag, een heeren-jabot, een preekstoel en tot slot een zoutvat - geef me een cent, dan heb ik ook wat.

De boekhouder en de klerken vonden Reinier's aanleg uitmuntend en ze vermaakten zich niet weinig met hem, zelfs al bond hij hun een papieren staart aan of naaide hij de mouwen van hun overjas dicht, maar vader en grootvader waren blijkbaar van een ander gevoelen, en 't gevolg van hunne subjectieve opvatting was, dat Reinier op zekeren dag ‘voorloopig’ van het kantoor werd ‘gejaagd’.

We zouden gaarne dat leelijke woord hebben vermeden, maar de

oude heeren stonden erop, dat Reinier werd ‘weggejaagd’, niet veel mooier dan als ware hij, zooals in zeker wetboek vermeld staat, een ‘e e r l o o z e schelm’.

Dat de strafoefening een gewenschten indruk teweegbracht, kunnen we met zekerheid tegenspreken. Zoodra de kantoordeur achter Reinier dichtviel, sprong hij in de hoogte als een jonge geitebok, en buiten in de vrije lucht gekomen voerde hij eenige lustige evolutiën uit, stak toen, als een echte straatjongen, een langen neus tegen het huis, waaruit hij was verjaagd en zette het daarna op een loopen, zoo hard hij kon.

Met de vraag, wat nu vooreerst met Reinier te beginnen, behoefden zijne ouders, als ze niet wilden, zich niet lang het hoofd te breken. De jongen had zelf zijne loopbaan al gekozen: hij wilde schilder worden.

Men moet een stijve Hollandsche familie kennen, om te begrijpen, hoe zij over ‘artisten’ oordeelt. In hare schatting zijn kunstenaren en kunstenmakers menschen van eenerlei allooi. De koordedanser is gelijk aan den tooneelspeler, de tooneelist gelijk aan den tooneelschrijver; schrijvers, schilders - allen kunstenmakers.

Toen nu de Heeren Marsman vernamen, dat de jeugdige Reinerus schilder wilde worden, schoten ze eerst, in weerwil hunner deftigheid, in een schaterlach. Ze hadden sinds lang zoo iets grappigs niet gehoord. 't Was toch een rare snaak, die Reinier, al was hij een strop! Hij kon zulke dolle invallen hebben!

Grootvader vroeg hem, op zijn meest droog komieken toon, of hij huis- of rijtuigschilder wilde worden; er waren ook schilders van Keulsche potten, die 't ver in de wereld hadden gebracht.

Reinier antwoordde op die geestige vragen met de stellige verklaring, dat hij nooit iets anders wilde worden dan kunstschilder.

Grootvader, die in zijne kennis van de schilderkunst ver genoeg was, om Rembrandt voor een kladschilder en Rubens voor een schaamteloozen lichtmis te verklaren, veroorloofde zich toen eenige opmerkingen over de kunst en de kunstenaren, welke voor 's mans oorspronkelijke opvatting getuigden. Hij vond onder anderen die oude schilderijen allemaal even leelijk. ‘Wat de menschen eraan hadden, mocht Joost weten! En daar staken sommige lui nog wel schatten gelds in! Hij had onder anderen gehoord van zoo'n oud schilderij, dat voor een half millioen was verkocht! - 't Was zonde en schande! Dat was vijf en twintig mille rente weggegooid!

Een kerel, die 't geld zoo wegwierp, was 't zeker niet waard, en hij moest onder curateele gesteld of naar 't gekkenhuis gezonden worden. Welke waarde nu had een schilderij? Zooveel, als een gek ervoor geven wilde. 't Was immers geen courant artikel.

En dan die schilders! Dat noemde zich “artist”; dat was ook heel goed, want zulke lui bezaten niets van de oud-Hollandsche soli-

diteit, en daarom moesten ze zich ook maar met een Franschen naam behelpen: daarmee konden ze 't best doen. 't Waren allen drinkebroers, zooals in zijn tijd Jan Steen! - Wie kende de geschiedenis van Jan Steen niet? - En zoo waren alle schilders. Bovendien lieten ze hun haar en baard in 't wild groeien en stonden hun kale, nauwe jasjes stijf van de verf. - Die “kerels” leidden verder een schandelijk leven en niemand wist recht, hoe ze aan hun eind kwamen. Waarschijnlijk stierven ze op een bos stroo, en beter waren ze ook niet waard.’

Martinus Marsman, wiens kunstzin en kunstkennis ongeveer denzelfden graad van ontwikkeling hadden bereikt als die zijns vaders, was 't natuurlijk met dezen eens en het denkbeeld, een jongen te hebben voortgebracht en opgevoed, om zulk een godvergeten artist te worden, lachte hem evenzeer toe als het vooruitzicht, om hem werkelijk voor de galg te zien opgroeien.

Reinier's moeder vond het ook verschrikkelijk en derhalve werd er in den familieraad besloten, dat van het te kennen gegeven verlangen des adspirant-schilders eenvoudig geen nota zou worden genomen.

II.

Bij het nemen van bovenvermeld besluit had men eene kleinigheid over 't hoofd gezien. Men had gerekend zonder den belanghebbende, en men dacht er in de verte niet aan, dat de zestienjarige knaap, die geen koopman wilde worden en zich daarom van het kantoor had laten jagen, ook wilskracht genoeg kon bezitten om, trots alle hinderpalen, zijne roeping te volgen.

Die misrekening kwam weldra aan het licht. Reinier's onwederstaanbare neiging, om zijne indrukken in zichtbare beelden weder te geven, openbaarde zich zóó duidelijk, dat zijn poetszieke moeder op zekeren dag een zenuwtoeval kreeg, bij de ontdekking, dat de sneeuwwitte zoldermuren met allerlei figuren in houtskool, krijt en potlood waren bedekt.

Men had Reinier wel scherp in het oog gehouden en hem zooveel mogelijk verhinderd zijne schriften, in plaats van te beschrijven, vol te teekenen; maar de jongen moest toch aan zijne inspiratiën gehoorzamen.

Had Mevrouw Marsman eenig gevoel voor schilderkunst bezeten, dan zou ze zeker bij het aanschouwen van Reinier's werk in vervoering zijn geraakt en hebben uitgeroepen: ‘Hemel, ik dank er u voor, dat gij mij een genie tot zoon hebt gegeven!’ - Maar dat was nu met Mevrouw Marsman even min het geval als met Mijnheer, en ze zag dus in de waarlijk geniale schetsen van Reinier niets als afschuwelijke krabbels, die in het eerste jaar niet door den witkwast konden worden vernietigd. Ze was anders nog wel geneigd, voor Reinier partij te trekken tegen zijn vader en grootvader - maar ditmaal niet. Van

haar appelflauwte bekomen, hing ze haar man een aangrijpend tooneel op van hare ontsteltenis bij de gruwzame ontdekking. Als ze 't met den dood had bekocht, zou 't geen wonder zijn geweest!

Papa Marsman vond het vergrijp dan ook boven alle beschrijving gemeen. Zijn vrouws weergaloos witte zoldermuren te ontwijden en te bezoedelen met houtskool! - 't Was heiligschennis. En zijn vrouw had het met den dood kunnen bekoopen - zooals zezelve verklaarde. - Er moest toch een stokje voor gestoken worden, dat zoo iets niet werkelijk gebeurde. Niet zoozeer, omdat Martinus Marsman met innige, poëtische of hartstochtelijke liefde aan zijne vrouw was gehecht; maar omdat hij een onbeschrijfelijken afkeer had van alles, wat naar emotie zweemde. Hij ontweek elke aandoening als nadeelig voor zijne gezondheid; - en dan een sterfgeval, een plotselinge dood in de familie - neen, in huis! - Ziet ge, dat schokt iemands gestel te veel.

De jongen moest de deur uit. Hij was ook niets beter dan de meisjes. Die waren ook wel naar de kostschool gezonden, zonder dat ze er ooit aan hadden gedacht, een witten muur met houtskool te bekrabbelen.

Reinier ging naar de kostschool. 't Is waar, zijne moeder schreide heete tranen, toen de jongen, van wien ze toch veel hield, in den trein zou stappen. Ze drukte hem in hare armen met moederlijke hartstochtelijkheid en maakte Reinier ook van streek. Ze gevoelde zelve diep berouw over het wanbedrijf, waarover de jongen zelf geen berouw kon gevoelen. Ze fluisterde hem zelfs in: ‘Reinier, vergeef 't me! - Ik zal alles voor je doen; ik zal je alles sturen, wat je hebben wilt, en als je met de Kerstvacantie thuiskomt, zal ik zorgen, dat je op je kamer een kastvol papier en duizend potlooden hebt. Zeg er dan maar niets van aan je papa. Dag, lieve jongen, denk veel aan je arme moeder!’...

Zij wilde er nog iets bijvoegen; maar een conducteur, die het portier moest sluiten, maakte een einde aan het droevig afscheid.

Reinier was weg.

Er was veel in orde te brengen, toen de jeugdige artist de porseleinen huishouding had ontruimd. Hoe zorgvuldig de altijd bezige huisvrouw ook elk spoor van wanorde, dat een woelzieke, door en door gezonde jongen kan aanbrengen, telkens trachtte te vernietigen - ze had ten minste nu veertien dagen noodig, om met haar zuiveringsproces gereed te zijn, en toen was het nog maar een voorloopige schoonmaak. Een gewoon mensch, met een gewone Hollandsche zindelijkheidsziekte behept, zou de gansche schoonmaak belachelijk hebben gevonden - maar daarom was 't al zeer zonderling, dat er juist aan den zolder bijna niets ‘gedaan’ werd. Deze bleef in het bezit van zijne muur-teekeningen. De vloer werd nog eens witgeschuurd, hoewel hij kristalhelder was, en toen de schoonmaakster, die Mevrouw's

zwak kende, de zeer natuurlijke vraag opperde, of de muren niet eerst nat afgeboend en daarna gewit zouden worden, viel Mevrouw tegen haar uit en vroeg op hare beurt: ‘Wie er nu eigenlijk hier baas was? Zijzelve of de booien?’

De vraag was dubbel verrassend. Iedereen wist, dat Mevrouw baas was, en iedereen wist ook, dat een zwart stipje op den witten muur in dit huis de beteekenis had van een donderkop aan de kim voor de bemanning van een schip.

Tot groote verbazing van iedereen werd door Mevrouw het bevel gegeven, dat er aan de muren niets gedaan zou worden.

Toen geloofde men in de keuken, dat Mevrouw Marsman begon te malen en vandaag of morgen wel in eene vlaag van krankzinnigheid kon vervallen. - Maar ze bleef frisch en gezond en deed met haar stofdoeken en wrijflappen geregeld de ronde van 's morgens negen tot 's namiddags vier uren, om den volgenden dag weder van voren af aan te beginnen, altijd met denzelfden uitslag, namelijk dat het huis nòg niet in orde was. - Het huis zou ook nimmer in orde komen, en mocht dat gebeuren, dan had Mevrouw Marsman geen levensdoel meer en kon ze... sterven.

De onderwijzer, aan wiens zorgen thans Reinier was toevertrouwd, had de noodige bevelen en inlichtingen ontvangen, maar reeds spoedig bleek het, dat hem een allermoeielijkste taak was opgelegd. Reinier's vader had met het voorgewende talent van den jongen den draak gestoken: hij had het een ziekelijke neiging genoemd; de jongen bezat geen aanleg, om schilder te worden; er moest een koopman uit hem groeien en Mesjeu moest maar zorgen, dat de jongen zijn tijd niet vermorste met papier te bekrabbelen en muren te illustreeren, zooals hij thuis had gedaan.

Op de school, waar Reinier thans zijne koopmanswijsheid zou vergaren, kwam tweemaal per week een teekenmeester; maar Reinier werd gedurende de les verwijderd. Nu gebeurde het eens, dat een der leerlingen onder de les een papier te voorschijn bracht, dat terstond de aandacht van den teekenmeester trof. 't Waren schetsen en caricaturen van allerlei aard.

‘Hoe kom je daaraan?’ vroeg de meester met van verbazing opgespalkte oogen.

‘Van Reinier Marsman!’ luidde het antwoord.

‘En hoe komt hij eraan?’

‘Hij heeft ze zelf geteekend,’ antwoordde de knaap.

‘Kom, maak me nu niets wijs, asjeblieft! Ik vraag je naar de waarheid.’

‘'t Is heuschelijk waar, Mijnheer,’ bevestigde de knaap. ‘Hij teekent alles vol. Dit heeft hij gisteren gedaan, onder de geographie-les.’

De schilder kon 't niet gelooven. Hij moest er 't bewijs van hebben, en ging de schets aan den Directeur der school vertoonen. Deze

schudde het hoofd, haalde de schouders op, en wilde nu zelf ook wel eens weten, hoe 't met die ziekelijke neiging van den jeugdigen Marsman eigenlijk gesteld was. Reinier werd ontboden en uitgenoodigd, om in tegenwoordigheid der beide heeren een proef van zijn talent te leveren.

'Zeg dan maar, wat ik teekenen moet,' antwoordde Reinier, inwendig verheugd.

Hij mocht teekenen, wat hij verkoos, en Reinier teekende met eenige trekken de portretten van de beide heeren, zóó flink en gelijkend, dat ze beiden van verbazing de handen in elkaar sloegen.

'Die jongen moet schilder worden!' riep de man der kunst opgetogen. 'Het zou doodzonde zijn, hem van zijn bestemming terug te houden.'

De Directeur berichtte toen den Heer Marsman, welke ontdekking men had gedaan, en hij gaf met de meeste bescheidenheid in overweging, Reinier dagelijks les in de teekenkunst te laten nemen, ten einde hem voor het onderwijs op een schilder-academie voor te bereiden. - 'Wel verre, dat het illustreeren van schoolschriften een "ziekelijke neiging" bij Reinier kon genoemd worden, was het de uiting van een waar en zeldzaam talent. Er zat een groote aanleg in den knaap, dien men niet te keer mocht gaan, maar moest trachten te ontwikkelen', enz.

De Heer Martinus Marsman gaf daarop een antwoord, zijner waardig: 'Een koopman moest leeren schrijven, cijferen, boekhouden, enzoovoort. Als Mijnheer de Directeur hem dat niet leeren kon, had hij 't maar te zeggen: er waren scholen genoeg. Martinus Marsman verkoos van zijn zoon geen kladschilder te maken: dat was nu eenmaal uitgemaakt....'

De brief was vrij grof, zooals Martinus Marsman gewoon was te spreken en te schrijven, als hij iemand, dien hij geld liet verdienen, eene terechtwijzing wilde geven.

De Directeur antwoordde heel beleefd, 'dat de koopmans-wetenschap, welke de Heer Marsman zijn zoon wilde laten leeren, naar hij vertrouwde, op zijn school wel te leeren was. Indien Mijnheer Marsman daaraan mocht twijfelen, zou 't hem leed doen voor Mijnheer, daar het dan blijken zou, dat Mijnheer zich zeer onvolledig had laten inlichten, alvorens Reinier naar school te zenden. Mijnheer Marsman was er natuurlijk geheel vrij in, Reinier naar een andere school te zenden, en de ondergeteekende moest Mijnheer zelfs aanraden dat te doen, indien Z. Edele van den Directeur wilde vergen, dat deze een merkwaardig talent bij een zijner leerlingen stelselmatig zou onderdrukken. Tot zoo iets zou de ondergeteekende zich nimmer leenen. In zijne inrichting werden wel talenten ontwikkeld, niet uitgedoofd. Mochten er in Nederland onderwijs-inrichtingen bestaan, waar dat wel geschiedde, de ondergeteekende kende ze niet, en verlangde ze ook

niet te kennen. Voor het overige werd Mijnheer Marsman verzocht, de verzekering te willen aanvaarden der bijzondere hoogachting', enz.

Reinier bleef op school, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat er geen enkele teekenles op de nota zou worden gesteld. Dat gebeurde ook niet; maar de Directeur was verstandig genoeg, Reinier in zijne neiging niet te belemmeren; dat was ook het beste middel, om hem van zijne overige studiën niet afkeerig te maken; het wekte er hem zelfs toe op en zijne erkentelijkheid voor den verstandigen, humanen man, die zoo kloek zijne partij had genomen, was zóó groot, dat hij de eertijds gehate cijfer- en stelkunst met zekere liefde begon te bestudeeren, alleen om de tevredenheid zijns onderwijzers te verwerven.

Reinier was op zijn zestiende jaar een flinke, knappe jongen. In zijn groot, donkergrijs oog flikkerde het vuur van jeugdige geestdrift. Op zijn hoog, blank voorhoofd zetelden vernuft en inspiratie. Om den welgevormden mond plooide zich de glimlach van den levenslust. Zijn donker, weelderig haar, zorgeloos naar achteren gestreken, gaf aan het bleek gelaat een poëtisch karakter en kenmerkte reeds den toekomstigen kunstenaar, den vijand van het stijve en gezochte. De geëvenredigde, slanke gestalte verried kracht en buigzaamheid. De uiterst fraai gevormde hand scheen als gemaakt om het penseel te voeren. Daarbij bezat Reinier een aangenaam stemgeluid, iets opwekkends in zijn spreektoon, dat, evenals geheel zijn voorkomen, terstond voor hem innam.

Altijd opgeruimd, welwillend, en bovendien goedhartig tot dwaasheid en verkwistens toe, was 't geen wonder, dat Reinier zich onder zijne medeleerlingen en onderwijzers weldra tal van warme vrienden had verworven; ja, men mocht zeggen, dat sinds het dertigjarig bestaan der terecht vermaarde school geen leerling zoozeer de algemeene liefde had bezeten als Reinier. Toen hij zes maanden op school was geweest, zou de Directeur hem niet meer hebben willen missen, al had Papa Marsman geen cent meer betaald; en de jongens hadden, om hem te behouden, gaarne hunne spaarpotten op het altaar der vriendschap ledig gestort.

Maar dat was nu niet noodig, want Papa Marsman was ontzettend prompt in het betalen van alle nota's en rekeningen, en hij had ook geen reden om het niet te zijn, want wat hem in de wereld ooit ontbroken had - geld nimmer.

Reinier bleef op school. Hij bleef er zelfs buitengewoon lang. Langer dan een leerling ooit te voren.

III.

Toen Reinier eindelijk den vollen ouderdom van twintig jaren had bereikt, was het toch tijd geworden, iets met hem te beginnen.

Grootvader was het vorige jaar overleden, en Vader wilde hem, naar zijn eigen voorbeeld, tot boekhouder van de zaak opleiden. Maar inmiddels waren met Reinier's talent ook zijne eerzucht en zijn wil, om het in de schilderswereld tot een aanzienlijke hoogte te brengen, genoeg tot ontwikkeling gekomen, om voor geene hinderpalen meer terug te deinzen.

Het onderhoud, dat hij weldra met zijn vader had, zou dat bewijzen.

De oude Heer begon met zijn zoon te wijzen op het groote voorrecht, dat hem, Reinier, beschoren was, van ‘zoo maar op eens’ in eene betrekking te kunnen komen, welke andere menschen eerst na jaren zwoegens en na allerlei beproevingen te hebben doorgestaan kunnen verwerven. ‘Ge hebt in uw eigen Vader,’ zoo sprak de oude Heer met een voorkomen van gewicht, ‘het levend voorbeeld van den voorspoed, waartoe vlijt, volharding en arbeidzaamheid het kunnen brengen. De weg is voor mij niet gebaand geworden, zooals thans voor u, en toch ben ik er gekomen. Wij zijn thans welgesteld; we hebben zelfs een goed vermogen vergaard; maar het is aan u, den naam van Marsman te verheffen in de kleine rij van uitverkorenen, die in onze handelswereld bovenaan staan.’

‘Ik hoop onzen naam beroemd te maken,’ zei Reinier met zelfvertrouwen.

‘Ge moet u de zaak niet al te licht voorstellen,’ zei de vader toen, een weinig verrast door zooveel geestdrift, waar hij vroeger slechts tegenzin had ontmoet.

‘Dat doe ik ook niet, Vader; ik zeg maar, dat ik h o o p het zoover te brengen,’ antwoordde Reinier.

‘Ge zijt nog te jong, om als boekhouder op te treden, zelfs al waart ge ertoe in staat,’ hernam toen de vader, om zijns zoons al te grooten ijver te temperen.

‘Ik zou 't ook volstrekt niet wenschen,’ antwoordde Reinier; ‘voor zulk eene verantwoordelijkheid zijn mijne schouders te zwak.’

‘Juist! - Deze taal past beter in uw mond, dan die grootspraak van zoo even. De tegenwoordige jongelui zijn wonderbaarlijk knap in de theorie; maar als 't op handelen aankomt, vatten ze de zaken meestal glad verkeerd aan. Ik laat u thans de keuze tusschen deze twee: op ons kantoor te werken onder het toezicht van onzen boekhouder, die langzamerhand zijne jaren begint te krijgen, of eenige jaren op een groot Amsterdamsch kantoor het vak te bestudeeren. Nu moet ik er dit bijvoegen: het is de wil van uw grootvader geweest, en het blijft dus ook de mijne, dat Hamers, de eerste klerk, die sinds dertig jaren op ons kantoor is, den boekhouder - die al ver in de zestig is en dus weldra zijn rust moet gaan nemen - opvolgt; maar Hamers is ook al bij de vijftig, zoodat voor u het vooruitzicht bestaat, hem reeds over een twaalftal jaren, als eersten boekhouder, met een aandeel in de zaak te kunnen opvolgen.’

Reinier had aandachtig geluisterd. Terwijl de oude heer, voldaan over het aanlokkelijk vooruitzicht, dat hij zijn zoon had geopend, in zijn stijven armstoel zijne stijve beenen zooveel mogelijk uitstrekte, verzamelde Reinier zijne gedachten en stoutmoedigheid.

'Derhalve, Vader,' vroeg hij, 'kan ik op mijn dertigste of vijf en dertigste jaar m i s s c h i e n boekhouder zijn?'

'Juist, zooals ik ook!'

'Ik geloof, Vader, dat ge u zult herinneren, dat ik door Grootvader en u van 't kantoor ben gejaagd, als ongeschikt voor de zaak.'

'Ja, Reinier, ik herinner 't me; maar toen waart ge een schoolknaap, en nu zijt ge een jonkman, die - als de school-rapporten me niet bedriegen - wat geleerd heeft en dus ook het voordeel zijner positie volkomen moet begrijpen.'

'Ik begrijp nog altijd, Vader, dat ik voor den hout- en teerhandel niet geschikt ben.'

'Die geschiktheid komt vanzelf. Het is mij ook niet gevraagd, of ik ervoor geschikt was, en zoo iets vraagt men ook aan de kinderen niet. Zij moeten zich voegen naar het verlangen hunner ouders. Dat is altijd zoo geweest, en het moet zoo blijven, als de Maatschappij wil voortbestaan.'

'Zou de Maatschappij dàn alleen kunnen blijven bestaan, als de zonen juist deden, wat hun vader heeft gedaan?' waagde Reinier te vragen.

'Als het voorbeeld van den vader hun leert, dat hij den goeden weg heeft bewandeld, zeker,' antwoordde Marsman met eenige drift.

'Er zijn verschillende wegen, Vader, om geluk en voorspoed te verwerven,' antwoordde Reinier. 'De uwe was uitmuntend voor u; maar voor mij zou hij misschien een verkeerde zijn.'

'Wilt gij dan een anderen kiezen?' vroeg Marsman nog driftiger.

Reinier zag den storm opkomen en wilde hem wel ontwijken.

'Ik zeg alleen,' antwoordde hij, 'dat ik me ongeschikt blijf gelooven voor eene handelszaak.'

'Dat heb ik van mezelf ook gedacht,' sprak Marsman met zekeren trots; 'maar de uitkomst heeft het tegendeel bewezen. Indien ik me ongeschikt had verklaard, zou ik een lediglooper, een nietsdoener zijn geworden en onze zaak hij het overlijden uws grootvaders aan anderen hebben moeten overdoen.'

Daartegen viel niets te zeggen.

'Zend me dan maar naar Amsterdam in de leer, Vader,' verzocht Reinier.

'Waarom niet op het kantoor; dan blijft ge bij ons?' vroeg Marsman.

'Omdat ik weggejaagd ben, en er niet als leerling wil terugkomen,' antwoordde Reinier zóó beslist, dat zijn vader begreep, dat Reinier's tweede noviciaat op het kantoor tot niets goeds kon leiden.

Reinier ging naar Amsterdam, op het kantoor der firma Van Hou-

tum en Comp., waar hij heel weinig leerde; maar zooveel te meer op de schilderschool. Hij leefde als een kluizenaar, om zich aan de kunst te kunnen wijden. Hij bespaarde zijn geld, om in het verborgen les te nemen bij een kunstenaar en later naar het buitenland te kunnen gaan.

IV.

Het hoofd der firma Van Houtum en Comp., de Heer Cornelis van Houtum Junior, was in de meeste opzichten een geestverwant van den Heer Martinus Marsman. Hoe zou anders laatstgenoemde op het denkbeeld zijn gekomen, zijn zoon, dien hij zoo gaarne naar zijn eigen en grootvaders model tot maatschappelijk mensch wilde vormen, bij dien Heer in de leer te doen?

De zaak der Van Houtum's werd op veel grooter voet gedreven dan die der Marsman's, en ze was daarom niet minder solide. De firma had haar eigen schepen, die het hout uit Noorwegen gingen halen, vele molens, loodsen, bergplaatsen, een massa volk op haar werven en tal van schrijvende handen en cijferende hoofden op haar kantoor.

Cornelis van Houtum was een zestiger, een groot, knap en gezet man, rossig blond in zijn jongen tijd, nu sterk aan 't grijzen; met een kaal, hoog en glimmend voorhoofd; een paar slimme, grauwe oogen, door uitstekende, dikke, borstelige wenkbrauwen overschaduwd; een massieven neus; hooggekleurd gelaat; breeden mond met nog gave tanden; forsche kin met goedgevulde onderkin, en zware bakkebaarden. 't Was een der Hollanders, zooals Van der Helst ze geschilderd heeft. Zijn stevige hand scheen ook meer gevormd, om een zwaren balk te tillen en, desgevorderd, het gevest van een breed rapier te omklemmen, dan een pen te voeren; maar de pen hanteerde hij toch beter dan het zwaard. Hij kende het zwaard ook niet en hij had zelfs een diepen afkeer van den naam - als elk handelsman, die den krijg verafschuwt als den bittersten vijand zijner belangen.

Orde en regelmaat stonden in Van Houtum's zaak en huishouding vooraan. Er was geen solider huis te Amsterdam bekend. 't Was Marsman in 't groot, met iets meer gemoderniseerde tint. Had men de hoofden der beide firma's naast elkander kunnen plaatsen - wat moeielijk viel, omdat ze nooit met elkaar in aanraking kwamen - dan zou men de overeenkomst en het verschil, aan beider uiterlijk zichtbaar, vóór zich hebben gehad: Van Houtum groot, krachtig en volbloedig; Martinus Marsman klein, droog en schijnbaar bloedeloos; de eerste een man vol leven en actie, moedig en toch beraden; de andere stil en bedachtzaam zijn weg gaande, omzichtig en schijnbaar angstvallig; maar beiden even ijverig en onvermoeid in hunne zaak; beiden doordrongen van het volle besef, dat handel en geld de spil vormen,

waarom de wereld draait, en bijgevolg, dat de handelaren de eersten zijn onder het menschdom; beiden vervuld met de vooroordeelen van den ouderwetschen handelsstand, maar ook beiden doortrokken van dien geest van eerlijkheid en degelijkheid, waarop de voorvaderlijke kooplui zoo trotsch waren, maar die welbeschouwd niet veel anders was dan zeer verstandige koopmans-berekening.

Geld en zaken. Met geld dreef men zaken. Door zaken maakte men geld. Om met geld nog iets anders te doen, dan de zaak te dienen en zich een alledaagsch levensgenot te koopen, zou in Cornelis van Houtum Junior even min zijn opgekomen als bij Martinus Marsman, indien hij, evenals deze, in een kleinere handelsstad ware geboren en er had geleefd. Maar het oude Amsterdam is in den laatsten tijd ontzettend nieuw geworden, en men moet een allerhardnekkigste oud-Hollander zijn en zich willen opsluiten tusschen de muren van een ouderwetsch huis, om niet min of meer aangestoken te worden door den nieuweren geest, die boven de oude handelsstad zweeft.

Van Houtum had den adem van den genius der vernieuwing ook ontwaard. Hij herinnerde zich de witte das zijns vaders nog en diens dik repetitie-horloge en diamanten borstspeld; maar hij droeg zelf, sinds lang, een zwarte das, en hij ging naar de hedendaagsche mode gekleed - echter met zekere stemmige waardigheid. In zijn huis, op een der groote grachten en tamelijk ver van het kantoor verwijderd, was 't noch ouderwetsch noch modern, maar 't was er zeer deftig. Kunst en smaak streden er niet om den voorrang, maar alles was solide. Mijnheer Van Houtum's stopwoord was ook: ‘solide’, een der weinige bastaardwoorden, waaraan hij zich bezondigde. Hij beoordeelde zaken en menschen bijna uitsluitend naar hunne ‘soliditeit’ en daarmede bedoelde hij, wat zaken betreft, vooral sterkte en duurzaamheid; voor menschen, stiptheid in hun bedrijf en altijd goed bij kas zijn.

Vóórdat Reinier op het kantoor kwam, had hij een bezoek gebracht aan zijn nieuwen patroon, door wien hij met de noodige voornaamheid was ontvangen. Deze ontvangst was niet geschikt, om Reinier te doen besluiten, naar de hooge gunst van dezen grooten heer te streven. Hoewel de jonkman bij zijn bezoek een zeer gunstigen indruk had gemaakt, liet Van Houtum er niets van blijken; want hij was gewoon, de heeren van het kantoor op een afstand te houden. Hij had den nieuwen volontair staande ontvangen, als een minister, die audiëntie verleent, en hem terstond eene les opgelezen, waarvan ‘solide’ en ‘soliditeit’, benevens ‘stiptheid’ en ‘orde’, schering en inslag vormden.

Reinier was recht verheugd, toen hij weer buiten op de breede gracht was, waar hij ruim kon adem halen, en toen ging hij regelrecht naar het Trippenhuis, waar hij bij Rembrandt's Nachtwacht en Staalmeesters spoedig Van Houtum en C^{o}. en den heelen houthandel vergeten had.

Hoewel nu de Patroon al dadelijk zulke fraaie lessen had gegeven, bleek het onzen jeugdigen artist al spoedig, dat Mijnheer zich al zeer weinig aan hem gelegen liet liggen. Dit kwam Reinier, die al gevreesd had, dat de Patroon hem geen oogenblik uit het oog zou verliezen, uitmuntend te pas. Spoedig had hij betrekkingen met schilders aangeknoopt, en 't gevolg hiervan was, dat hij veel meer tijd aan den schildersezel dan aan den lessenaar doorbracht.

Er waren reeds verscheiden maanden verloopen, toen de Heer Van Houtum zich herinnerde, dat hij een week of zes geleden een schrijven van Martinus Marsman had ontvangen, waarop hij nog niet had geantwoord. Dit zou voorzeker niet voor de soliditeit, stiptheid, ordelijkheid enzoovoort van den Heer Van Houtum hebben gepleit, als die brief over ‘zaken’ had gehandeld. Maar dit was het geval niet. De brief was van geheel persoonlijken aard. Martinus Marsman wilde ‘bij gelegenheid’ wel eens van den Heer Van Houtum vernemen, hoe Reinier het maakte.

Martinus Marsman had in zijn brief een groote fout begaan; zelfs meer dan éëne fout. Vooreerst had hij zich tegenover den man der groote firma heel klein gemaakt; ten tweede had hij, onbegrijpelijk genoeg, maar vermoedelijk onder den invloed zijner vrouw, uitsluitend zich op het standpunt van vader geplaatst en over de ‘zaken’ geen woord gerept; ten derde had hij - vermoedelijk ook door inspiratie van Reinier's moeder - een zekeren pathetischen toon aangeslagen, welke bij een man van zaken, zooals Van Houtum, niet juist moest bewerken, wat ermede werd beoogd.

Van Houtum had onder het lezen de schouders eens opgehaald en den brief ternauwernood ten einde gebracht.

Maar na een week of zes viel het hem toch in, dat hij een Reinier Marsman op zijn kantoor had.

‘Waar is Mijnheer Marsman?’ vroeg hij op den ochtend, toen hij dien inval had gekregen.

De vraag was tot geen der kantoor-heeren of bedienden in 't bijzonder gericht, en daar Mijnheer Marsman zichzelf niet aanmeldde, om de eenvoudige reden, dat hij op dit oogenblik bezig was naar het levend model te schilderen, kreeg de Patroon geen antwoord.

‘Waar is Mijnheer Marsman?’ klonk het andermaal en nu vrij driftig.

‘Hier is zijn plaats, Mijnheer,’ antwoordde een jonkman, die zijne voorbeschiktheid tot den houthandel verried door een houterig gelaat, houterige haren, houterige ledematen en iets bijzonder houterigs in zijne kleeding.

‘Goed, Mijnheer Stakenburg,’ antwoordde de Patroon, ongeduldig, ‘zijn plaats! - Ik zie wel, Mijnheer, dat daar een plaats is. Ik zie zelfs, dat het de plaats is, welke ik Mijnheer Marsman heb aangewezen. Maar den persoon, Mijnheer, zie ik niet, en om den

persoon is het te doen. Ik geloof, mijne Heeren, dat ik me juist heb uitgedrukt. 't Is hier een bijzonder geval - buiten de zaak, Mijnheer Stakenburg - de zaak is erbuiten: het geldt den persoon. Waar is Mijnheer Marsman?'

Stakenburg, die geheel hout was, had nooit voor zijn nevenman op 't kantoor, die geen greintje hout, zoo groot als een dennenaald, aan zijn gansche ziel en lichaam had, de minste sympathie bezeten. Veeleer droeg hij hem een soort van haat toe, omdat Reinier zich weinig aan hem liet gelegen liggen, of hem met een zekere hoogheid bejegende.

Dat had Reinier nu wel kunnen nalaten, maar de jongen had een bepaalden afkeer van alles, wat houterig was en van vleesch en bloed behoorde te zijn.

'Ik denk, Mijnheer,' antwoordde Stakenburg, 'dat hij op het *atelier* zit.'

'Op wat?' vroeg Van Houtum, den massieven neus en de groote tanden vooruitstekende.

'Op het *atelier*, Mijnheer,' herhaalde Stakenburg.

'Ik zal u verzoeken, Mijnheer Stakenburg, Hollandsch te spreken. Onze werkplaatsen zijn geen *ateliers.* Wij zijn geen Fransche kunstenmakers, Mijnheer. In welke werkplaats bedoelt gij?'

'In een schilders-werkplaats, Mijnheer.'

Het antwoord klonk wel vreemd; maar de Heer Van Houtum begreep eruit, dat de jonge Marsman naar een der loodsen was gegaan, waar een verver gewoon was zijn arbeid te verrichten.

'Wees zoo goed, Mijnheer Stakenburg, me iets van Mijnheer Marsman's werk te vertoonen?' vroeg de Patroon.

Op de houten tronie van Stakenburg kwam iets van een grijnslachje te voorschijn. Hij opende Reinier's lessenaar, zocht een poosje onder de papieren, en haalde er toen een blad uit, dat hij den Patroon eerbiedig overreikte.

'Wat is dat, Meneer?' klonk Van Houtum's zware stem toornig.

'Alles wat ik vinden kan, Mijnheer,' antwoordde Stakenburg bedaard.

'Is dat het werk van Mijnheer Marsman, die poppetjes en malle figuurtjes?' riep de Patroon.

'Om u te dienen, Mijnheer.'

'Neen, Meneer, niet om mij te dienen! Ik ben niet gediend met die knoeierijen op mijn kantoor. Ik ben alleen gediend met solide werk en solide menschen, Meneer!'

'Het is m i j n e schuld niet, Mijnheer, dat Mijnheer Marsman geen solider werk levert dan dit,' antwoordde Stakenburg, nederig buigende. - 'Ik geloof, dat ik mij steeds heb beijverd mijn plicht te doen en dat Mijnheer zich over mij niet heeft te beklagen.'

'Neen, Mijnheer Stakenburg; gij zijt ijverig en solide - dat weet

ik. Maar wees zoo goed aan Mijnheer Marsman te zeggen, dat ik hem morgen om elf uren wensch te spreken.'

Dit wilde zeggen, dat Reinier den Patroon op zijn eigen kantoor, 'twelk aan dat der klerken belendde, moest komen bezoeken.

Er verliepen een paar dagen, alvorens Reinier zich weer vertoonde en toen kreeg hij van zijn houterigen buurman een heel lakonieke boodschap, welke luidde: 'Om elf uren bij den Patroon.'

Reinier ging op het bepaalde uur en vond den grooten man aan zijn lessenaar, in berekeningen verdiept.

'Hier ben ik, Mijnheer,' sprak Reinier een weinig schuchter.

'Ah, Mijnheer - gij zijt? - O, jawel, Mijnheer Marsman, geloof ik.'

'Om u te dienen, Mijnheer.'

'Neen, Mijnheer - niet om m i j te dienen!' riep Van Houtum driftig; maar zich plotseling bezinnende, vervolgde hij bedaard: 'Ga daar eens zitten, Mijnheer Marsman, en wees zoo goed aandachtig te luisteren. Gij zijt ongeveer een zes- of achttal maanden op ons kantoor en ge hebt dus zeker al vrij wat kennis opgedaan. Ik wenschte wel eens iets van uw werk te zien. Zoudt ge de goedheid willen hebben, me eene proeve uwer bedrevenheid te geven? Daar ligt papier. Ga uw gang. Schrijf, reken, of doe erop wat gezelf verkiest, mits het mij blijke, waartoe ge eigenlijk in staat zijt.'

Reinier ging op de aangewezen plaats zitten, keek den patroon, die in zijn kantoorstoel aan een groote schrijftafel zat, eens aan en merkte snel, wat er eigenlijk gaande was. Hij glimlachte even, raapte toen zijn moed bij elkaar, greep een potlood en ging aan 't werk.

De Patroon had zijn pen ook opgenomen en was weldra weer druk aan het schrijven en cijferen.

Een klein half uur was verloopen. Toen stond Reinier op en bood den Patroon zijn werk aan.

Nauwelijks had Van Houtum een blik op het papier geworpen, of hij staarde Reinier met een paar verbaasde oogen aan.

'Wat beteekent dit, Mijnheer?' vroeg hij bijna stotterend.

''t Is een dames-portret, Mijnheer, of liever een schets - want ik heb geen tijd, om het af te werken.'

'Ja, Mijnheer, 't is een portret; dat zie ik heel goed. Ik ben niet blind, Mijnheer. Maar hoe komt ge aan dát... portret?'

'Dat zal ik u vertellen, Mijnheer. Ik zat verleden week op het Trippenhuis te schilderen, toen er een dame - een Jongejuffer, Mijnheer, van nog geen twintig jaren, denk ik - bij me kwam staan, om naar mijn werk te kijken. Ze had een oudere dame bij zich; maar die kan ik me niet meer herinneren, ten minste, ik zou u haar portret niet kunnen leveren. Dat meisje, Mijnheer, vond ik een engel, en toen ik thuis kwam, heb ik terstond haar portret gemaakt. Het is bijna af. Als Mijnheer 't eens wil zien....'

De Heer Van Houtum stak het pas geteekende portret heel bedaard in zijn borstzak en antwoordde droogjes: ‘Dank je, Mijnheer Marsman. Ik heb nu 't bewijs uwer bedrevenheid en daarmede ben ik tevreden. Ik wist niet, dat mijn kantoor een teeken-academie was geworden.’

‘Vergeef 't mij, Mijnheer,’ sprak Reinier op dien oprechten, innemenden toon, die hem de harten van alle eerlijke en vriendelijke menschen deed winnen, ‘ik wil u niet misleiden, even min als ik mijne ouders ooit heb misleid. Ik deug niet voor den handel. Mijn eenige aanleg is, schilder te worden. Mijne ouders zijn ertegen, en ik zou hun gaarne de vreugde verschaffen van mettertijd een flink man van zaken te worden; maar ik kàn niet. De schilderkunst is voor mij alles. Ik moet mijne bestemming volgen. Ik wil schilder worden, en ik zal het worden.’

‘Me dunkt dat ge het reeds zijt,’ antwoordde de Patroon op den toon van een rechter, die den booswicht voorbereidt op den kerker.

‘Ik wenschte dat het waar was, Mijnheer,’ zuchtte Reinier. ‘Ik zal nog hard moeten werken; maar ik hoop het te worden.’

‘Ei-zoo! - Een solide bedrijf. - Nu, Mijnheer Marsman, ge hebt van dit oogenblik vrij-af. Op ons kantoor kunt ge natuurlijk niets leeren. Doe bij gelegenheid mijne groeten aan Mijnheer uw vader.’

‘Gij jaagt me weg, Mijnheer,’ sprak Reinier werkelijk bedroefd. ‘Dat doet me diep leed, Mijnheer. Ik ben oprecht geweest, en waarom zendt ge mij nu zoo smadelijk heen?’

De Patroon zag den jonkman eens aan. Dat open gelaat, die mooie, oprechte oogen, die droeve trek om den schoonen mond, zoo frisch als van een schuldelooze maagd, lieten hem niet onbewogen.

Hij stak Reinier zijn forsche hand toe, en antwoordde: ‘Neen, Mijnheer Marsman, ik jaag u niet weg. Ik jaag alleen menschen weg, die... niet solide zijn. Ik geloof, dat uwe oprechtheid waardeering verdient. Het spijt me voor u, dat ge een verkeerden weg inslaat, een weg, die tot... insoliditeit voert.’

‘Och neen, Mijnheer!’ riep Reinier met vuur. ‘Ik zal den goeden weg wel blijven volgen, als men mij maar schilderen laat.’

‘'t Is waarlijk jammer en 't spijt me voor u,’ sprak de Patroon. ‘Ik wensch u het beste, Mijnheer Marsman.’

‘Mag ik u een verzoek doen, Mijnheer?’ vroeg Reinier.

‘Zeker, Mijnheer Marsman; dat moogt gij en ik hoop eraan te kunnen voldoen.’

‘Heb dan de goedheid, Mijnheer, mij in naam nog eenigen tijd op het kantoor te laten blijven.’

‘Gij kunt blijven, zoolang uw vader, dien ik vandaag nog schrijven moet, verlangt, dat gij blijft,’ was het antwoord, dat Reinier een lang gezicht deed zetten.

‘Ik mag van u niet vergen, Mijnheer,’ sprak hij ontmoedigd, ‘dat gij de waarheid voor mijn vader verbergt.’

‘Neen, Mijnheer Marsman, dat moogt ge niet vergen en ik heb vertrouwen genoeg in uwe soliditeit, dat ge dat ook niet vergen zult.’

‘Ik dank u, Mijnheer. Vergun mij, als ik deze stad voorgoed ga verlaten, afscheid van u te komen nemen.’

‘Zeker, Mijnheer Marsman, het zal mij aangenaam zijn. Uw dienaar, Mijnheer.’

Reinier ging met een beklemd hart heen. Zijn vader zou zeker niet in den toestand berusten. Maar hij was ook vast besloten, vooreerst niet naar de ouderlijke woning terug te keeren.

De Heer Van Houtum was alles behalve een kunstkenner. Hij had ook, als echt handelsman, weinig met de kunst op. Er was maar één schilderij, dat hij mooi vond, en dat was de Schutters-maaltijd. Die krachtige, solide mannen, en die solide gerechten, die er zoo natuurlijk uitzagen, dat men erin bijten zou; die flinke eters en drinkers - dat alles trok hem aan, om de echte, oud-Hollandsche soliditeit. Hij geleek zelf op een der hoofdfiguren, en dat hield hij voor een groote verdienste in het kunstwerk. Van der Helst was in zijn oog dus ook de eenige groote schilder.

Opmerkelijk is het, nu we dit weten, dat de schets van het damesportret, welke hij als een stuk waardeloos papier in zijn zak had gestoken, en die alleen voor een kenner eenige waarde kon bezitten wegens de zuiverheid der lijnen en hare krachtige toetsen, door den Heer Van Houtum zorgvuldig werd weggeborgen als een hoogst kostbaar stuk, en in later tijd in Mijnheer's kamer achter glas in een fraaie lijst werd opgehangen.

V.

Weldra landde de Heer Martinus Marsman te Amsterdam aan, en liet zich per vigilante naar de woning van Reinier brengen. Maar deze was niet thuis en zijn hospita opende den bezoeker het bemoedigend vooruitzicht, dat het wel tien of elf uren 's avonds kon worden, eer Mijnheer thuiskwam. Daar het nu pas elf uren in den morgen was, kon Martinus Marsman nog een poosje geduld oefenen. Nu had hij wel geduld, zelfs veel geduld; maar om in den zomer op een warme bovenkamer een ganschen dag door te brengen, zonder zich eenige afleiding te kunnen verschaffen - dat was wel wat kras voor een man, die gewoon was den ganschen dag bezig te zijn.

‘Waar zou ik mijn zoon kunnen vinden, Juffrouw?’ vroeg Marsman.

‘O, is Meheer Meheer's papa?’ vroeg de Juffrouw.

‘Ja-wel, Juffrouw.’

‘Ja, Meheer, ziet UE, Meheer zeit nooit, waar Meheer naar toe gaat; maar ik zou denken, dat Meheer Meheer's zoon misschien wel op het kantoor - weet Meheer, waar 't kantoor is...?’

‘Jawel, Juffrouw; maar daar zal ik hem niet vinden.’

‘Dan zal Meheer Meheer's zoon misschien wel in Arti - weet UE - of ergens anders vinden.’

‘Zoo, Juffrouw! - Weet ge mij niets naders te zeggen! Komt mijn zoon dan nooit overdag thuis?’

‘O jawel, Meheer. Meheer komt wel eens thuis. Zeker wel. Maar vandaag, heeft Meheer gezeid, kwam Meheer n i e t thuis.’

Marsman liet zich naar Artis brengen. De goede man wist niet, dat Arti iets anders was dan Artis. Hij zocht daar tusschen het wild en tam gedierte naar zijn zoon, die rustig op het atelier van zijn meester zat te schilderen.

Hoewel voor Martinus Marsman alles tamelijk nieuw was, wat hij zag - want hij kende olifanten, leeuwen en andere wilde dieren alleen uit afbeeldingen, welke hem toevallig wel eens onder de oogen waren gekomen - verveelde hij zich kostelijk. Na een paar uren te hebben rondgedoold, begon de natuur hare rechten te doen gelden: hij had honger en dorst. Hij zag een heer een broodje en een kop koffie gebruiken, en nu herinnerde hij zich met zekeren weemoed, hoe hij altijd geregeld om twaalf uren zijn kop koffie kreeg, door de zorgzame hand zijner vrouw zelve ingeschonken, met juist zooveel suiker, dat er niets ongesmolten op den bodem van het kopje bleef liggen, en met een velletje van de gekookte melk erop. Hij herinnerde zich het broodje met kaas, door dezelfde zorgzame hand gesmeerd, dat nooit te bruin of te licht gebakken en altijd versch en zoo smakelijk was.... Hij zuchtte.

De bijna-zeventiger Martinus Marsman kende van de wereld bijna niets dan zijn geboorte- en woonplaats. Hij was vroeger wel eens te Rotterdam, Amsterdam en in enkele andere vreemde plaatsen geweest; maar sinds er spoorwegen waren, vond hij het reizen een gewaagde onderneming, en van alles, wat gewaagd was, had hij een afkeer.

Geen wonder, dat hij zich hier niet thuis gevoelde en dat hij, met weemoed aan zijn eigen huis en haard terugdenkende, er eindelijk schoorvoetend toe overging, het voorbeeld van den koffie-drinkenden heer te volgen.

Toen hij ook daarmede gereed was en hij Reinier nog niet had zien opdagen, waagde hij het, een der bedienden te vragen, of Mijnheer Marsman hier was geweest, of wellicht nog komen zou. De bediende kende Mijnheer Marsman niet; maar wilde, op verlangen van Mijnheer, wel eens op naricht uitgaan. Dat naricht liet zich echter wachten, en eindelijk besloot de Heer Marsman te vertrekken. Het adres van Van Houtum en C^{o}. was hem bekend. Hij nam een vigilante en liet zich bij het hoofd der firma brengen, dat hij toevallig thuis vond.

‘Ik hoop niet, Mijnheer Van Houtum,’ begon Marsman, toen hij gezeten was, ‘dat ik u overlast aandoe.’

‘Volstrekt niet, Mijnheer Marsman,’ antwoordde Van Houtum, ‘aangenaam uw kennis te maken.’

‘Ik kom u bedanken, Mijnheer Van Houtum, voor 'tgeen gij wel voor mijn zoon hebt willen doen, en u tevens mijn leedwezen betuigen voor de wijze, waarop hij uwe welwillendheid heeft beantwoord. Het is buiten mijne schuld, Mijnheer, en ik maak u bij dezen duizend excuses.’

‘Tot uw dienst, Mijnheer Marsman. Het spijt me, dat het vertrouwen, 'twelk ge mij en der firma hebt gelieven te schenken, niet beter is beloond geworden. Het spijt me zeer, Mijnheer; maar we kunnen er niets aan doen. Uw zoon, Mijnheer Marsman, heeft onze verwachtingen teleurgesteld.’

‘Helaas, Mijnheer Van Houtum! Ik vrees, dat er van den jongen niets terecht komt.’

‘Althans niet in den handel of een andere solide zaak,’ meende Van Houtum.

‘Ik kan en mag hem toch niet zijn hoofd laten volgen!’ riep Marsman.

‘Ik geloof, Mijnheer Marsman, dat het nog beter is, een verdienstelijk schilder dan een slecht koopman te zijn; hoewel ik tevens moet erkennen, dat ik mijne zonen liever in de kruideniers- of bakkers-wereld dan in de zoogenaamde artisten-wereld hun fortuin zag beproeven. Ik heb tegen de kunst niets, Mijnheer Marsman, integendeel, ik acht haar hoog. Daar hebt ge bijvoorbeeld den Schutters-maaltijd - dien ik u dringend aanraad te gaan zien, als ge hem nog niet kent - dat is een gewrocht, Mijnheer, waarover men verbaasd staat. Van der Helst is dan ook een groot, zoo niet de grootste meester in de schilderkunst - maar als mensch, Mijnheer Marsman - als lid der samenleving is de groote Van der Helst natuurlijk niets meer dan al zijn collega's. De woorden “schilder” en “solide”, Mijnheer Marsman, zijn zoo goed als onvereenigbaar.’

‘Ik denk er juist zoo over, Mijnheer Van Houtum; wie “schilder” of “artist” zegt, zegt zooveel als losbol, leeghoofd, doorbrenger, drinker en wat ik verder niet noemen zal. Mijn geachte vader - dien ik nog niet lang geleden het ongeluk had, geheel onverwachts te verliezen - sprak wel eens van een huishouden van Jan Steen. Dat moet een vreeselijk huishouden zijn geweest, en ik geloof niet, dat de tegenwoordige collega's van dien drinkebroer, nu ze zooveel geld verdienen, er beter op zijn geworden.’

‘Zeer juist, Mijnheer Marsman! Het spijt me daarom van Mijnheer uw zoon - die me overigens nog heel solide toeschijnt - dat hij dien verkeerden weg op wil. Inderdaad, het is jammer, zeer jammer voor zulk een knap jonkman!’

‘Ik had zulke goede voornemens met hem,’ zuchtte Marsman. ‘Ik durf zeggen, dat, al mogen we er ons niet op beroemen zulke groote

zaken te doen als de alom bekende firma Van Houtum en C^{o}., onze zaak toch niet onvoordeelig gaat en voor uitbreiding vatbaar is.'

Van Houtum nam een vertrouwelijke houding aan, en verklaarde, 'zeer goed te weten, dat Marsman heel solide was; wel wat.... vergeef 't me, Mijnheer Marsman, wat ouderwetsch. Hier, in de hoofdstad, is een nieuw leven ontwaakt, Mijnheer. De stroom van den vooruitgang voert ons mede. Ik ben ondanks mezelf wel genoodzaakt geweest een stoomzagerij op te zetten; maar ik bleef liever geheel bij onzen ouderwetschen windmolen, die, om te kunnen werken, zijn drijfvermogen voor niets heeft. Goddank, Mijnheer Marsman, de wind is nog niet belast! Mijn molens draaien nog lustig rond, en ik heb er waarlijk plezier in, zooals die oude dingen hun plicht doen.'

Toen begon Van Houtum, door het eerlijk en steeds vriendelijker wordend gelaat van Marsman aangemoedigd, halfluid en eindelijk fluisterend te spreken. Marsman, nog omzichtiger dan de ander, fluisterde nog zachter en, na een klein half uur van de innigste vertrouwelijkheid, waren de Heeren het erover eens, dat er toch eene ernstige poging diende aangewend te worden, om Reinier tot inkeer te brengen.

'Ge blijft natuurlijk familiaar bij me eten, Mijnheer Marsman,' zei Van Houtum eensklaps met luider stem. 'Ik neem geene verontschuldigingen aan, nu ge toch uw zoon hebt misgeloopen.'

Martinus Marsman was verrukt. Alles, wat hij hier zag, was zoo flink en degelijk. Van Houtum zelf scheen hem een god van den handel, zooals hij zulk een god zich voorstelde. Hoe jammer, dat die drommelsche Reinier, met zijn schilder-waanzin, niet wilde, wat zijn vader wilde! - Maar hij zou hem wel weten te dwingen.

Omstreeks halfzes, nadat de Heeren samen in de sociëteit een uurtje hadden doorgebracht, werd Marsman in den huiselijken kring van Van Houtum binnengeleid. Die kring was zeer klein. Het echtpaar Van Houtum was vier kinderen rijk. Twee zonen hadden reeds een eigen zaak en waren gehuwd; eene dochter was ook gehuwd: alle drie waren te Amsterdam gevestigd. De jongste dochter, onlangs van de kostschool thuis gekomen, was de eenige telg van den huize, die op dezen voor Marsman merkwaardigen dag mede bij den ouderlijken disch aanzat.

Mevrouw Van Houtum was eene vrouw, zooals haar echtgenoot een man was: solide, Mijnheer, zeer solide; uiterlijk zoowel als innerlijk. Een knappe, statige vrouw, die met hare vijftig zomers achter zich zeer goed, en zelfs schitterend, in eene hofkleeding met laag uitgesneden japon voor den dag kon komen, maar 't voor geen geld der wereld zou doen - tenzij het volstrekt moest. Ja, ze moest wel eens, een heel enkelen keer, haar prachtigen hals vertoonen; maar ze vond toch eigenlijk zoo'n 'gekleede' japon een '*abominable*' dracht voor een fatsoenlijke vrouw. Mevrouw kleedde zich liefst in 't zwart, en dat deed hare blankheid zeer voordeelig uitkomen; ze was blond

en blozend; ze had regelmatige, kalme trekken, niet onvriendelijk, maar ook niet innemend; ze bewoog zich afgemeten en sprak bestudeerd juist, zooals ze meende; maar zeer onjuist voor een taalkenner, die niet van vreemden poespas houdt. - In dat opzicht vormde ze een contrast met haar echtgenoot, die aan zijn Hollandsch gehecht was. Voor 't overige was Mevrouw Van Houtum werkelijk een solide en brave vrouw, zeer gehecht aan haar man en kinderen, gul en hartelijk - een echte Hollandsche van den goeden ouden stempel.

Bernardine, of Dientje, zooals Papa haar noemde, de negentienjarige en jongste, die nu mede aan den disch zat, was een slanke, schoone maagd, blauwoogig en met een blos van gezondheid op de zachte wangen, die aan een rijpe perzik deden denken. - Ja, de vergelijking is oud, maar dat bewijst hare uitstekende bruikbaarheid. En nu we toch in den ouderwetschen trant van vergelijkingen vervallen, voegen we er terstond maar bij, dat Bernardine's aardig mondje, dat wel eens een ondeugend glimlachje vertoonde, aan frissche meikersen deed denken, en haar fijn neusje, dat ze zoo aardig in de hoogte kon steken, als ze iemand voor den gek hield - wat wel in haar aard lag - aan een... kinkhorentje; en haar oortjes aan paarlemoeren schelpen, enzoovoort.

De heeren, die Bernardine kenden, noemden haar in de dichterlijke taal, waarvan ons jong mannelijk geslacht zich tegenwoordig bedient, een ‘pracht van een meid’.

't Was wel jammer voor zoo'n lief meisje, zoo te worden geprofaneerd; maar welk fatsoenlijk jongmensch spreekt tegenwoordig nog met eerbied over een beminnelijke vrouw!

Dezelfde jongelui, die haar een ‘pracht van een meid’ vonden, waren verontwaardigd, als Papa haar Dientje noemde. De kiesche ooren van die heeren waren meer gewoon aan de welluidende namen van Amélie, Clara, Olga en andere.

Toen Marsman aan de statige Mevrouw Van Houtum en hare lieve dochter werd voorgesteld, gevoelde hij zich waarlijk gelukkig, al was hij niet bijzonder op zijn gemak. Voor het eerst in zijn leven hinderde hem de stijfheid van zijn witte das; ja, zijn gansche kleinsteedsche stijfheid zat hem in den weg. Hij benijdde Van Houtum, die zich zoo los bewoog en den forschen hals zoo vrij uit zijn omgeslagen halsboorden ophief. Hij zou zich morgen ook zulke boorden en een zwart dasje aanschaffen. Hij bewonderde verder Mevrouw. Wat was ze mooi en statig! Hoe schitterden die briljanten knoppen in haar ooren! Wat had ze prachtige ringen aan haar blanke handen! Welk een flikkerend gesteente op haar boezem! En dan zoo voornaam in haar manieren...

Dat slanke meisje geleek wel een prinses; maar prinsessen konden toch zoo lieftallig niet snateren, als dit beminnelijk wezen deed, dat

Mevrouw hare mama ‘Moesje’ en haar grooten papa, om op moesje te rijmen, lachend ‘Poesje’ noemde. Welk een juweel van een Amsterdamsche juffer!

Mijnheer Marsman had weldra geen hinder meer van zijn witte das. Hij dacht er niet meer aan, even min aan soberheid in 't gebruik van wijn, die hem met milde hand en van uitmuntende hoedanigheid werd ingeschonken. Hij werd natuurlijk en vertrouwelijk.

‘Ja, Mevrouw,’ sprak hij, op het dessert, ‘men heeft kinderen; maar niet iedereen is zoo gelukkig als gij, om zijn kinderen den goeden weg te zien opgaan. Ik heb, helaas, een jongen, die mislukken zal. Hij wil schilder worden.’

‘Ah, artist!’ antwoordde Mevrouw. ‘De artisten-wereld breidt zich langzamerhand uit. Er zijn dames van mijn kennis, die raffoleeren met de kunst. Maar een artist blijft een artist. Men kan met zulke menschen toch niet converseeren. Ik a p p r e c i e e r de kunst, en dat is, geloof ik, de plicht van elk geciviliseerd mensch. Maar ik separeer de kunst van de artisten.’

‘Juist!’ bevestigde Van Houtum. ‘Je moet, of je wilt of niet, den Schutters-maaltijd bewonderen; maar ik zou toch nooit, om den dood niet, Meneer Van der Helst aan mijn tafel hebben gevraagd.’

‘En ik wèl,’ klonk de heldere, vroolijke stem van de Juffer.

‘Foei, Bernardine!’ berispte Mama.

‘Wel, Moesje, is dan de arbeider zijn loon niet waard?’ vroeg Dientje lachend. ‘Is dan de arbeider minder dan zijn werk? Papa dweept met zijn Schutters-maaltijd, en ik dweep met de Nachtwacht van Rembrandt. De man, die met een allereenvoudigst motief en dood-eenvoudige menschen een tafereel wist te scheppen, dat aangrijpt als een toover-voorstelling, door zijn ernst en majesteit, is een genie. Ik zou wel eens met een genie willen dineeren en hem met eigen hand een glas champagne inschenken. Papa, schenk me een glas champagne, om op Mijnheer Marsman's gezondheid te drinken.’

Papa lachte hartelijk, en Mama plooide ook hare lippen tot een lachje. Marsman nam zijn glas op en antwoordde:

‘Zeer verplicht, Mejuffer. Ge zijt wel vriendelijk. We hebben in onze kleine stad - klein altijd in vergelijking van het groote Amsterdam - heel lieve en aardige meisjes; maar geen enkele zoo bekoorlijk als gij.’

Voor iemand, met een witte das behept, was het compliment niet alleen aardig, maar zelfs heel mooi. Dientje bloosde ervan, en het lieve kind dacht er nog over, toen ze in haar rein bed naar den slaap zocht, die eenigszins werd verstoord door de herinnering aan een artist, die bijzonder zijn studie maakte van Rembrandt op het Trippenhuis.

‘Mijn waarde Marsman,’ viel Van Houtum met zijn zware stem in,

‘je moet me dat nest niet gaan bederven. Laat ons eens drinken op de gezondheid van Mevrouw Marsman!’

Die gezondheid werd gedronken, maar toen keerde Mevrouw, als door een tooverslag, op den verloren zoon, den artist terug. Omdat ze geen artisten kende, wilde ze wel iets meer van die menschen weten.

‘In welk genre heeft zich Mijnheer uw zoon begeven?’ vroeg ze.

‘Om u de waarheid te zeggen, Mevrouw,’ antwoordde Marsman met een diepen zucht, ‘weet ik er weinig van. Mijn vrouw is beter op de hoogte, want zij heeft al zijn muurteekeningen op onzen zolder bestudeerd.’

‘Mijnheer uw zoon is zeker nog jong?’ vroeg Mevrouw, die daardoor toonde, dat Reinier haar geheel onbekend was.

Van Houtum meende de vraag zijner vrouw te moeten beantwoorden en haar tegelijk eenige inlichting te geven.

‘Mijnheers zoon is een tijdlang op ons kantoor geweest, Anna,’ sprak hij, ‘maar hij toonde weinig lust in de zaak en bracht zijn meesten tijd met schilderen door. Nu komt Mijnheer Marsman hier om er een einde aan te maken en zijn zoon weder op den goeden weg te brengen. - Hoe oud is uw zoon, Marsman?’

‘Een en twintig,’ antwoordde Marsman.

‘Een knap jongmensch,’ voegde Van Houtum erbij. ‘Zeer knap zelfs. Jammer, - heel jammer! We hadden gaarne een soliden handelsman van hem gemaakt.’

Dientje zat aandachtig te luisteren, en dacht bij zichzelve: ‘Wat zou het jammer zijn, als dat gebeurde!’

Mevrouw had gaarne iets meer van den mislukten handelsman vernomen, want al beweerde ze, dat men met artisten niet kon converseeren, ze bewonderde ze toch gaarne in stilte. Zoo had ze onder anderen onlangs nog een groot violist bewonderd, en verleden winter ‘raffoleerde’ ze heimelijk met zekeren opera-bariton.

Haar echtgenoot scheen Mevrouw's verlangen op haar gelaat te lezen en gewoon hare wenschen te voorkomen, vulde hij zijne inlichtingen aldus aan:

‘Een allergunstigst uiterlijk - zonder je een compliment te willen maken, waarde Heer Marsman - een gelukkig uiterlijk. Zeer innemend, inderdaad. Men herkent in het jongmensch terstond den zoon van goeden huize. Waarlijk jammer, dat zulk een knap jonkman in handen van menschen moet vallen, wier soliditeit zooveel te wenschen overlaat.’

‘Maar is dat dan niet te voorkomen?’ vroeg Mevrouw, die nu reeds genoeg belang in Reinier stelde, om het ook jammer te vinden, als zoo'n knap jongmensch verloren ging.

‘Misschien wel,’ antwoordde Van Houtum met een glimlachje, dat Mevrouw eenigszins raadselachtig en geheimzinnig voorkwam. Ze

meende ook opgemerkt te hebben, dat, toen haar echtgenoot dat antwoord gaf, hij een vluchtigen blik van verstandhouding met Marsman had gewisseld.

Eindelijk was het tijd voor Marsman, om afscheid te nemen. Hij verklaarde ten stelligste, vóór zijn vertrek de eer te zullen hebben de dames nog een bezoek te brengen. Van Houtum had gezorgd, dat er een rijtuig vóór was, en daarmede liet Marsman zich naar een logement brengen, daar het te laat was geworden, om Reinier in zijne woning te gaan opzoeken.

(*Wordt vervolgd.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

De dubbelganger van meester Nicolaas Gerhold.

Het was vol bij krommen Joost, in een van de herbergen zooals er, vierhonderd jaren geleden, enkele aan den openbaren weg lagen. Wie op reis was, had niet veel keus en Joost was er een welgesteld man geworden, hoewel hij norsch en traag van aard was en iederen gast, die zich aanmeldde, als zijn natuurlijken vijand scheen te beschouwen.

‘Heidaar, Kastelein!’ riep een van de gasten, die alleen bij een venster zat. De waard keek om, als wilde hij onderzoeken, of het de moeite waard was, aan de roepstem gehoor te geven, en toen hij zag, dat de stem kwam van een jongmensch, die blijkbaar van goeden huize stamde, trad hij nader.

‘Kunt gij mij ook zeggen, wie die man is, die daar ginds alleen aan die tafel zit? Ik bedoel dien man met zijn woesten baard.’

‘Weet ik het?’ snauwde de waard; ‘als ik al het gespuis moest kennen, dat hier in- en uitloopt, had ik wel dagwerk; vraag het hemzelf!’

De jonkman keek den waard verbaasd aan; hij vroeg niets meer, doch bleef den man, die zijn aandacht had getrokken, gadeslaan en mompelde:

‘Zulk een gelijkenis heb ik nog nooit gezien; zonder dat verwilderde haar en dien woesten baard...’, en hij stond op, liep naar het tafeltje, waar de blijkbaar armoedige reiziger zat, ging tegenover hem zitten en vroeg:

‘Hebt ge een verre reis gemaakt, vriend?’

‘Ja, dat gaat wèl,’ antwoordde de vreemde.

‘En waar gaat de reis verder heen?’

‘Dat mogen de Heiligen weten,’ was het antwoord.

‘Maar gij moet toch een doel hebben?’

‘Och, menschen van mijn slag trekken de wereld maar zoo door.’

‘Gaat ge dan niet naar Gleiszheim?’

De vreemdeling keek den vrager verschrikt aan, doch antwoordde toen: ‘Naar Gleiszheim? Neen. Ik weet niet eens, waar dat ligt.’

Doch het schrikken van den man was niet onopgemerkt gebleven. De jonkman boog zich over het tafeltje heen en zeide fluisterend:

‘Verwonder u niet over mijn indringendheid. Ik ben uit Gleiszheim en daar woont Nicolaas Gerhold, de Vlaming, op wien gij sprekend gelijkt. Die Nicolaas heeft een broeder gehad, die sedert twintig jaren verdwenen is. Zeg eens eerlijk: zijt gij de broeder van Meester Nicolaas niet? Ik zou zoo wenschen, dat gij het waart.’

‘Waarom zoudt gij dat wenschen?’ vroeg de vreemdeling.

‘Ik zal u eerst vertellen, wie ik ben,’ antwoordde de jonkman. ‘Ik heet Siegfried Goswin; mijn ouders zijn lang dood; mijn voogden hebben mij bij de minderbroeders op school gezonden; ik moest geestelijke worden. Maar ik had er geen lust in; daarom hebben zij mij naar Leipzig laten gaan; daar heb ik het burgerlijke en caonieke recht geleerd en den graad van Magister gekregen en nu ben ik stadsschrijver te Gleiszheim.’

‘Maar wat gaat mij dat alles aan?’ vroeg de oude man eenigszins wrevelig.

‘Geduld,’ antwoordde Goswin; ‘hoor maar verder. Jaren geleden waren er in Gleiszheim twee broeders; de een heette Valentijn en de ander Nicolaas; zij verschilden slechts één jaar in leeftijd. Hun vader was een rijke lakenfabrikant en na zijn dood dreven de beide broeders te zamen de zaak. In dien tijd was er veelal tweedracht tusschen den Raad van de stad en de gilden; dat was bijna overal zoo. Zoo staken ook bij ons de lakenwevers de hoofden bij elkander. Hoever zij gegaan zouden zijn en wat zij eigenlijk van plan waren, weet ik niet, maar hun plannen werden verraden, er werden een menigte burgers gevangen genomen, anderen gingen op de vlucht en onder die laatsten was ook Meester Valentijn.

Het heeft lang geduurd, eer het bekend werd, wie de samenzwering aan den Raad had verklikt; nu is het evenwel geen geheim meer; iedereen weet het, doch niemand praat er meer over; het is in het vergeetboek geraakt; maar het is niemand anders geweest dan Meester Nicolaas zelf.’

Tot nog toe had de landlooper geluisterd, alsof hem dat alles onverschillig was; doch nu stoof hij op en staarde den jonkman vol ontzetting aan.

‘Ja,’ hernam Goswin; ‘Meester Nicolaas heeft alles aan den Raad verklapt; maar vooraf schijnt hij zijn broeder gewaarschuwd te hebben; Valentijn vluchtte en Meester Nicolaas bleef. De samenzwering moet evenwel niet veel te beduiden gehad hebben; want al degenen, die gevangen genomen waren, werden weder in vrijheid gesteld en kwamen er met een geldboete af. Er werd afgekondigd, dat zij, die gevlucht waren, mochten terugkomen, mits zij zich binnen acht dagen aan den Raad kwamen vertoonen en opnieuw gehoorzaamheid en trouw beloofden.

Ook Meester Nicolaas was gevangen genomen en moest evenals de anderen zijn boete betalen; doch dat was voor den schijn. Al de gevluchten zijn achtereenvolgens teruggekeerd, alleen Valentijn niet, en niemand heeft ooit meer iets van hem gehoord.’

De oude man had met zijn hoofd op zijn hand geleund geluisterd, en slechts uit zijn zware ademhaling bleek, dat het verhaal hem niet onverschillig had gelaten. Eindelijk vroeg hij:

‘Maar hoe weet gij zoo zeker, dat Nicolaas...’

‘Hoe ik dat weet?’ vroeg Goswin; ‘wel, de heeren van den Raad hebben op den duur hun mond niet gehouden en zoo is het bekend geworden. Overigens heeft de

geschiedenis Meester Nicolaas niet benadeeld. Allen, die erbij betrokken waren, hebben later ingezien, dat het zoo het beste voor hen was, en nu leven de Raad en de gilden op den besten voet, en Meester Nikolaas zelf heeft zitting

in den Raad. Maar ik heb met mijn eigen oogen in de stadsarchieven gelezen, hoe de gildemeesters in dien tijd beboet zijn geworden en daar was Meester Nicolaas bij; er staat ook in, dat de Raad hem in het geheim zijn boete heeft teruggegeven, omdat hij de samenzwering aan een lid van den Raad had verklapt.'

Nog altijd zat de landlooper met zijn hoofd in zijn hand en hij beefde van een aandoening, welke hij tevergeefs wilde onderdrukken.

'Alles was dus weer in orde,' ging de stadsschrijver voort; 'maar Valentijn kwam niet terug en wijl de acht dagen verstreken waren, werd hij door den Raad verbannen verklaard. Daarop nam Meester Nicolaas de zaken van zijn broeder op, voor zijn broers vrouw heette het. Maar gij luistert niet,' viel de schrijver zichzelf in de rede, 'en nu komt eigenlijk de reden, waarom ik....'

'Ik luister, ik luister! Vertel maar verder,' zeide de vreemdeling en zijn stem klonk als een dof gekreun.

'Nu, ik zal het kort maken. De vrouw van Valentijn beviel van een dochtertje, vier maanden nadat haar man verdwenen was; Regina hebben ze het kind genoemd. De vrouw was sedert lang aan het sukkelen geraakt; zij bleef treuren over haar man; zij heeft haar leven nog slechts een jaar lang voortgesleept en toen is zij gestorven.'

Nu kreunde de landlooper hoorbaar; hij staarde voor zich uit, schudde droevig zijn hoofd en verborg zijn gelaat weder in zijn beide handen. De stadsschrijver ging voort:

'Meester Nicolaas en zijn vrouw namen Regina tot zich en voedden haar met hun eigen kinderen op. Regina heeft zich nooit te beklagen gehad; maar nu, in den laatsten tijd, handelen zij niet met het arme meisje, zooals zij behooren te doen.'

De landlooper richtte nogmaals zijn hoofd op en keek den spreker met fonkelende oogen vragend aan.

'Ja,' hernam de secretaris; 'het is zoo. Een jaar geleden is de vrouw van den fabrikant Höhne gestorven; hij is rijk en alles, wat hij doet, gelukt hem; maar hij is een driftkop en slaat er om de minste reden op los. Dat heeft zijn arme vrouw rijkelijk ondervonden en zijn leerjongen en zijn dienstboden weten er ook van te spreken. Nu, die Höhne heeft zijn oog op Regina laten vallen en wil haar tot vrouw hebben; maar zij wil niet, want de geheele stad weet, welk een woest mensch hij is en buitendien - en daarom kon mij niets gelukkigers overkomen dan dat ik u, den verdwenen Meester Valentijn, hier ontmoette - hebben Regina en ik elkander hartelijk lief; wij willen elkander hebben en alles zou goed gaan, als Meester Nicolaas en zijn vrouw en die Höhne niet tusschen ons stonden.

En nu weet gij alles, Meester Valentijn; want dat gij het zijt, kunt gij niet loochenen. Als er hier geen menschen om ons heen waren, zou ik het willen uitschreeuwen van blijdschap en u om den hals willen vallen; want gij zijt de vader van Regina en zijt mij dus even lief, alsof gij mijn eigen vader waart. En nu bid ik u, laat ons opstaan en buiten wat op en neer wandelen.'

De arme man was als verbijsterd; hij deed geen moeite meer, om zijn identiteit met Valentijn te loochenen en hij deed lijdelijk, wat zijn nieuwe vriend hem verzocht.

Toen de stadsschrijver buiten was gekomen, gaf hij onbedwongen lucht aan zijn blijdschap.

'Dat noem ik een gelukkige reis!' riep hij. 'Zie, de Raad heeft mij naar den Bisschop gezonden en ik had daar verscheiden dingen te vereffenen; maar ik had niet gedacht, dat ik zóó gelukkig zou zijn. Want nu is alles goed. Gij gaat met mij

naar huis, eischt uw eigendommen, in de eerste plaats uw dochter, op en... Wel, ik wil u nu geen beloften afdwingen, maar als gij in Gleiszheim

zijt, vraag dan eerst aan Regina, of zij Höhne tot man wil hebben en informeer dan in de stad, wat de menschen van hem zeggen; gij zult het hooren. Vraag dan Regina en de menschen naar mij, dan hoop ik, dat gij...'

En dronken van blijdschap hield Goswin op, om den verarmden landlooper te omhelzen.

De man onttrok zich verlegen aan die omhelzing en antwoordde zuchtende:

'Och, dat zal niet gaan; ik ben immers nog in den ban! Ik mag niet in de stad komen.'

'Ei wat,' riep de schrijver, 'dat is een oude geschiedenis; geen mensch vraagt er meer naar. Maar,' hernam hij, 'dat heb ik in mijn blijdschap vergeten te vragen: Hoe is het toch gekomen, dat gij niet, zoowel als al de anderen, terug zijt gekeerd? Dan zoudt gij in het geheel niet verbannen geworden zijn.'

Daarop zuchtte de wedergevonden Valentijn diep en keek bedrukt voor zich.

'Als gij het goed vindt, moesten wij daar, in dat boschje, gaan zitten; ik ben moede, ik heb vandaag reeds veel geloopen, en men kan zittende beter praten.'

Toen zij nu aan den zoom van het boschje zaten, begon Valentijn bedroefd en verward te spreken.

'Dat zou ik nooit gedacht hebben.... Ik zou huizen op mijn broeder gebouwd hebben. Neen, dat hij zóó.. Maar als hij die geschiedenis indertijd zelf aan den Raad heeft verklapt, zal het wel zoo wezen; hij heeft mij weg willen hebben. - Op een goeden dag,' ging de zwerver, met meer samenhang voort, 'kwam mijn broer doodelijk ontsteld bij mij, zeggende, dat de Raad de lucht van onze samenzwering had gekregen; dat de een of ander ons had verraden, en dat wij allen gevangen genomen zouden worden. Een van ons beiden, zeide hij, moest in de stad blijven om te redden, wat er nog te redden was: "Ga gij heen", raadde hij. "Gij zijt...", ik weet niet meer, hoe hij het maakte, maar het kwam hierop neer, dat ik niet slim genoeg was en dat ik, als ik door den Raad werd ondervraagd, verkeerd zou antwoorden. Hij had daar meer verstand van, zeide hij. Nu, dat was waar; hij is altijd de slimste van ons tweeën geweest. Hij raadde mij vooreerst naar Clephelswald te gaan, naar een man, die vroeger bij mijn vader had gediend; daar zou ik veilig zijn, zeide hij. Ik ging zoo als ik was en gunde mij nauwelijks den tijd, om afscheid te nemen van Afra, mijn vrouw. Ik ben drie dagen bij onzen ouden knecht gebleven; daarna kwam mijn schoonzuster, Hermengild...'

'Dat geloof ik!' riep de schrijver, 'als er iets leelijks in het spel is, heeft die vrouw er de hand in!'

'Nu, zij kwam jammeren en klagen, dat de zaak er slecht uitzag, dat de Raad Nicolaas en allen, die niet gevlucht waren, gevangen had laten nemen; dat Nicolaas haar in het geheim een boodschap had gezonden, dat zij alles, wat zij aan geld en wissels bij elkander kon krijgen, aan mij moest bezorgen en dat ik zoover mogelijk moest zien weg te komen. Daarom was zijzelf maar gekomen, zeide zij, want een bode was niet te vertrouwen, en bracht mij al het geld, dat zij had en één wissel, op een handelshuis in Neurenberg. Daarop heb ik mijn schoonzuster bedankt, haar duizend groeten aan Afra opgedragen en in mijn hart gedacht, welk een trouwen broeder ik toch in Nicolaas had.... En nu moet ik hooren, dat hij mij zoo leelijk heeft bedrogen, om onze zaak alleen in zijn macht te hebben.'

'Het kan moeielijk anders geweest zijn,' zeide de schrijver; 'want Meester Nicolaas kon zeer goed weten, dat er geen gevaar bestond.'

Valentijn knikte. ‘Ja, hij is altijd wijzer geweest dan ik, en ijveriger ook; menigmaal hebben wij woorden gehad, omdat hij mij verweet, dat ik de zaken niet goed ter harte nam. - Misschien had hij daar gelijk in. - Ik trok mij de zaken niet erg aan... Maar dat hij het zóóver zou drijven!...

En nu is Afra dood en ik heb haar niet weergezien, en mijn kind is volwassen en mijn oogen hebben het nog nooit aanschouwd!'

Hij zuchtte diep en keek geduldig en bedroefd voor zich, nadat hij zijn tranen met den rug van zijn hand had afgeveegd. Klagende herhaalde hij: 'Ik zou het nooit gedacht hebben; ik zou huizen op hem gebouwd hebben.'

Een tijd lang bleef de stadsschrijver zwijgend en deelnemend naast den verongelijkten man zitten; doch eindelijk vroeg hij:

'Maar waarom hebt gij zoolang rondgezworven en hebt gij u niet...?'

'Ja, ja,' antwoordde Valentijn verlegen. 'Ziet gij, ik moest heel naar Neurenberg en daar gingen weken mede heen, en toen... was ik... het is niet anders.... het had mij altijd gespeten, dat ik, als zoon van een gildemeester, er met anderhalf jaar reizens was afgekomen; ik was nu al zoolang weg geweest; ik wist niet hoe het er thuis uitzag, ik dacht, dat alles daar verkeerd ging en toen ben ik maar doorgereisd. Eindelijk was mijn geld op en moest ik mij, zoo goed en zoo kwaad als het ging, behelpen en... Och, Mijnheer, als ik u alles zou vertellen, wat ik beleefd heb, zou ik weken lang werk hebben.'

'Nu,' zeide Goswin, die uit de trouwhartige, beschroomde bekentenis van den man begreep, dat zijn lust tot zwerven niet weinig deel aan zijn wegblijven had gehad, 'alles is nu geleden; gij gaat met mij naar huis en uw broeder moet u...'

Doch Valentijn antwoordde hoofdschuddende: 'Hij heeft mij weg willen hebben, en als ik nu, na zóóveel jaren, terugkwam, nu hij denkt in het veilige bezit van alles te zijn.... Neen, neen! Ik ben eenmaal verbannen; mijn broeder heeft zitting in den Raad; zij zouden mij wel weten te vinden! - Het is waar, ik had naar Gleiszheim willen gaan; ik had willen zien, hoe het daar ging; ik dacht: niemand kent mij toch meer, maar nu hebt gij mij herkend, omdat ik zoo sterk op mijn broeder gelijk; anderen zouden mij ook herkennen en daarom wil ik liever...'

'Volstrekt niet!' viel de schrijver hem in de rede. 'Laat mij maar begaan. Gij moet terugkomen, al was het alleen om den wil van uw kind, dat anders aan dien woesteling Höhne wordt overgeleverd. Als gij aan de heeren van den Raad vertelt, hoe alles is toegegaan....'

'Dat zou de zaak nog veel erger maken! Dan had ik mijn broeder eerst recht tot vijand!'

'Wees maar gerust. Morgen gaan wij samen op reis en ik breng u in de stad. Ik heb een ruime woning; de vrouw, die mijn vrijgezellenhuishouding behartigt, is te vertrouwen en kan zwijgen; bij mij zijt gij veilig geborgen; dan kunnen wij verder zien, wat wij doen zullen; denk aan uw kind!'

De landlooper keek zuchtende voor zich en zeide eindelijk: 'Nu, ja dan.'

'Laat ons dan nu weer in huis gaan,' zeide Goswin. 'Er is wel is waar niemand uit Gleiszheim hier, maar voor de veiligheid zullen wij ons houden, alsof wij elkander niet kennen. Buiten de stad zal ik u in mijn wagen opnemen; ik zal u een mantel leenen en als gij met mij de stad inkomt, zal niemand vragen, wie gij zijt.'

Daarop keerden de beide mannen naar de herberg terug.

Er waren acht dagen verloopen, sedert de stadsschrijver Goswin den vader zijner uitverkorene ver van de stad in de herberg had ontmoet. Het was tegen den avond en Meester Nicolaas Gerhold stond, gekleed om uit te gaan, beneden in zijn huiskamer.

Hij had eenige oogenblikken te voren een niet zeer vriendelijk onderhoud gehad met zijn nichtje Regina, die nog bleek en bevende bij haar spinnewiel voor hem stond.

Toen Meester Höhne aanzoek om de hand van Regina had gedaan, had Meester Nicolaas hem die gaarne toegezegd; hij was toch de rijkste lakenfabrikant uit

de stad en de oudste gildemeester bovendien. De hevigheid van zijn karakter, waarom hij niet zeer bemind werd, was, meende Nicolaas, met de jaren veel verbeterd, en al had Regina den stadsschrijver Goswin liever tot man willen hebben, volgens de zeden van dien tijd hadden ouders of voogden in zulke zaken een beslissende stem, daar zij beter wisten dan hun onervaren kinderen zelf, wat tot hun best strekte. Bovendien had Nicolaas door dat huwelijk van Regina met Höhne het vooruitzicht op allerlei voordeelen. Daarom was zijn ergernis te grooter, toen hij van den kant van zijn nichtje ernstigen tegenstand ondervond. Hij had haar reeds herhaalde malen verzekerd, dat het een uitgemaakte zaak was en telkens had het arme meisje hem onder tranen en gebeden geantwoord, dat zij nooit in een huwelijk met Höhne zou bewilligen. Meester Höhne bleef aanhouden, eischte het jawoord van Regina en begreep niet, waarom Meester Nicolaas telkens om uitstel verzocht. Hij verlangde, dat Meester Nicolaas ernstig met het meisje zou spreken; als Höhne dat tehuis met de zijnen deed, verstomde onmiddellijk alle tegenspraak; waarom handelde Meester Nicolaas niet evenzoo?

Dien dag nog had Höhne Meester Nicolaas ernstig tot een beslissend antwoord aangemaand, en Nicolaas wilde nu een einde aan de onzekerheid hebben en zijn vriend het jawoord in de gildekamer medebrengen.

Doch ook ditmaal was het onderhoud met Regina niets geweest dan een herhaling van drangredenen, vermaningen, bevelen aan de eene en tranen, gebeden, verzekeringen van onmogelijkheid aan de andere zijde. Nicolaas sprak van het aanzien van Höhne en van zijn rijkdom, en het schreiende meisje sprak van zijn drift; Nicolaas antwoordde daarop, dat Höhne vroeger wel eenigszins driftig was geweest, doch dat dat gebrek met de jaren was verbeterd; waarop Regina weder antwoordde, dat zij nog onlangs van Sabina had gehoord, dat Höhne nog altijd dezelfde driftige man was.

Eindelijk kwam Nicolaas met zijn vaderlijk gezag voor den dag, waarop Regina jammerend antwoordde, dat hij haar, die hij altijd als zijn kind had beschouwd, toch niet levenslang ongelukkig zou willen maken. Daarmede was het geduld van Meester Nicolaas uitgeput geweest; hij had haar norsch toegeduwd, dat de stadsschrijver Goswin, dien zij zich in het hoofd had gesteld en dien zij toch nooit tot man kreeg, de schuld was van haar koppigen tegenstand; dat hij altijd als een vader voor haar had gezorgd, en dat zij hem gehoorzaamheid verschuldigd was, vooral omdat hij niets dan haar welzijn beoogde; maar dat zij, evenals haar vader, nooit aan iets anders dacht dan aan hetgeen voor het oogenblik het aangenaamst was. Haar vader had zich ook nooit om iets bekommerd, maar had altijd zijn lust nagejaagd, en zoo deed zij nu ook!

Met die woorden stormde de verontwaardigde Nicolaas het huis uit, om den Zaterdagavond in de gildekamer te gaan doorbrengen.

Op weg naar de gildekamer was de drift van Nicolaas allengs bekoeld en hij trad bedaard het vertrek binnen, hing zijn baret aan een spijker en wilde naar de plaats gaan, welke hij sedert jaren alle avonden had ingenomen.

‘Wel, Meester, hebt gij bezorgd, wat ge thuis vergeten hadt?’ vroeg een van de aanwezige gasten. ‘Ja, ja; wat men niet in zijn hoofd heeft, moet men in zijn beenen hebben.’

Meester Nicolaas keek den vrager aan, zonder iets van diens woorden te begrijpen. Wijl hij niet wist, wat die woorden beteekenden, ging hij, zonder erop te antwoorden, naar zijn plaats.

'Wie heeft hier gezeten?' vroeg hij, toen hij een half geledigde bierkan voor zich op de tafel zag staan.

Nu was de beurt aan de andere gasten, om den man verbaasd aan te kijken.

‘Heidaar, Frans, breng mij mijn bier en neem die kan weg! - Wie heeft hier dan gezeten.... Aan wien behoort dit bier?’

De gasten keken elkander verwonderd aan, schudden hun hoofd, keken verbaasd naar Meester Nicolaas en eindelijk vroeg een van allen:

‘Maar, Meester Nicolaas, wat is dat nu voor een grap?’

‘Een grap? Welke grap?’

‘Wel, dat gij vraagt, wie er op uw plaats heeft gezeten en van wien dat bier is.’

Alles was een raadsel voor Meester Nicolaas.

‘Welnu,’ zeide hij, ‘waarom is dat een grap?’

‘Och, stel u toch zoo niet aan,’ antwoordde de andere lachende. ‘Hebt gij er niet zelf gezeten en hebt gij niet zelf uit die kan gedronken? Het is immers nauwelijks een half uur geleden!’

‘Ik?’ vroeg Meester Nicolaas weder en keek de anderen verbaasd aan. ‘Ik kom daar juist van huis!’

‘Nu ja; maar gij zijt toch al hier geweest!’

‘Ik hier? Ik geloof, dat gij altemaal...’

Toen begonnen allen te lachen en riepen: ‘Maar, Meester Nicolaas, stel u toch zoo gek niet aan!’

Doch Meester Nicolaas werd driftig en riep: ‘Ik stel mij niet gek aan. Maar gij houdt mij voor den gek met uw onzin!’

‘Heidaar, Frans!’ riep nu een van de aanwezigen, ‘kom eens hier! Zeg, hebt gij Meester Nicolaas hier geen kan bier gebracht? Is hij vanavond niet al meer hier geweest?’

Frans verzekerde, dat het zoo was.

Inmiddels waren er weder nieuwe gasten gekomen, die vroegen wat er gaande was. Toen werd hun verteld, dat Meester Nicolaas nog geen half uur geleden was binnengekomen; dat hij op zijn gewone plaats was gaan zitten; dat hij buitengewoon stil en onrustig of uit zijn humeur was geweest; dat hij schielijk een paar teugen uit zijn kan had gedronken; dat hij daarna weder was opgestaan, om heen te gaan, en dat hij, toen de anderen hem gevraagd hadden, waarom hij zoo spoedig weder heenging, had gemompeld, dat hij iets vergeten had.

‘En nu,’ ging de verhaler voort, ‘wil hij ons wijs maken, dat hij nog niet hier geweest is!’

‘Ik wil niemand iets wijs maken!’ riep Meester Nicolaas in hevige drift. ‘Maar gij wilt mij voor den gek houden! Ik ben vanavond nog niet hier geweest, dat wil ik bezweren bij al de Heiligen in den hemel!’

‘Gij zijt wèl hier geweest!’ riep een van de aanwezigen terug; ‘ik betuig het bij alles wat heilig is!’

En allen gaven hem gelijk en riepen: ‘Gij zijt er wèl geweest!’

(*Slot volgt.*)

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.
In verband met prostitutie en moraal.

I. *Inleiding.*

Jean Jacques Rousseau zeide: ‘De mensch is vrij geboren en toch smacht hij overal in ketenen.’

De *Revolutie* antwoordde daarop: ‘Welnu, laat ons onze ketenen verbreken en op de puinhoopen het rijk der algemeene vrijheid vestigen. Alle volkeren zijn broeders en het zijn slechts de tyrannen, die hen wapenen om elkander te bestrijden; laat ons onze onderdrukkers, de geweldenaren, vernietigen en de algemeene broederschap zal overal den toon aangeven.’

De gloeiende lava, van eeuw tot eeuw opeengehoopt en niet meer binnen de haar aangewezen grenzen te bannen, baande zich met geweld een weg en bedekte spoedig een voornaam deel der beschaafde wereld, overal als het ware aankondigende, dat het oude voor het nieuwe moest wijken en de rotte maatschappelijke toestanden en verhoudingen grondig zouden gezuiverd worden. De regeeringen hadden verzuimd de volksziekten gade te slaan, het volksbelang te behartigen en door humane en verstandige maatregelen de noodzakelijke, algemeene hervorming voor te bereiden, te leiden en van stap tot stap, kalm en bedaard, ten uitvoer te brengen.

Het volk is geduldig, maar wanneer eens de hartstochten aan het woeden zijn, dan spreekt het wel vanzelf, dat elke ernstige waarschuwing in den wind geslagen wordt. ‘Leer de aristocraten, zich te matigen’, heette het ‘leer hen, de lasten niet uitsluitend op het volk te schuiven en het zweet des volks op liederlijke wijze door te brengen, zend de hovelingen naar de voorstad St. Marcel om ellende te leeren kennen en te zien, hoe duizenden broodsgebrek lijden en òf op armzalige vlieringen saamgepropt liggen, òf onder den blooten hemel over-

nachten, laat de koningin het zout, dat 's zomers voor de schaatsbanen te Versailles gebruikt wordt aan het volk afstaan om het brood eetbaar te maken en jaag de weldoorvoede priesters naar de kelders der voorsteden, om het overdadige aan de ongelukkigen te schenken, maar predik ons niet steeds zelfbeheersching, als ware dit eene deugd, alleen voor de lagere volksklassen berekend.'

Voor de fouten der regenten moeten land en volk boeten, want al zuivert een orkaan ook tijdelijk de lucht, zoo wordt daardoor toch tevens ontzaglijk veel onheil gesticht, terwijl het gevaar ontstaat, dat actie en reactie elkander regelmatig afwisselen, zoodat zulke stormvlagen, al naar gelang van omstandigheden, meer of minder dikwijls terugkeeren en ten slotte het zwaartepunt der maatschappelijke orde geheel naar links verplaatsen, hetgeen de chaotische verwarring op het gebied der politiek beteekent.

'*Qu'est ce que c'est*, *que le tiers état?'* vroeg *Siéyès* en het antwoord luidde:

De heerschende macht der toekomst, zoolang zij de trapsgewijze politieke emancipatie van het volk voorstaat, het beginsel der vrijheid zonder aanzien des persoons in toepassing brengt en als *de* vertegenwoordigster der intellectueele aristocratie kan en mag gelden. Zij moest de politieke vraag oplossen, maar nauw had de liberale partij deze zware taak aanvaard en eene nieuwe wetgevende periode voorbereid of achter haar vertoonde zich reeds aan den nog bewolkten hemel de sociale beweging, die allengs de gemoederen meer en meer in beslag neemt, tot ernstig nadenken aanspoort, hier en daar zelfs vrees en zorg baart en door geen kunstmatig recept uit de wereld te verwijderen is. De muren waren gevallen, de wallen geslecht, de meeste hinderpalen uit den weg geruimd, een aantal vooroordeelen en verouderde privilegiën aan den geest des tijds ten offer gebracht en het beginsel der vrijheid had tot in de diepste diepte der sociale maatschappij weerklank gevonden, zonder echter overal begrepen te zijn en wat meer zegt, zonder met de verbetering van het onderwijs en de positieve hervormingen gelijken tred gehouden te hebben.

De vrijheid is een tweesnijdend zwaard, een fata morgana, die ons onbevooroordeeld oog de prachtigste tafereelen te aanschouwen geeft, die echter veelal niet voor verwerkelijking vatbaar zijn, maar die ook tevens de verhitte phantasie op den weg der bandeloosheid opmerkzaam maakt. Vooral in de hand van dwepers, philanthropen en volksmenners is de vrijheid een gevaarlijk wapen, waaraan de leuzen ontnomen worden, die de blinde volksmenigte moeten electriseeren. Ware vrijheid vooronderstelt: opvoeding, zelfbeheersching, algemeene ontwikkeling, gezond verstand en zin voor orde; zij kan slechts, evenals een sterk geneesmiddel, bij kleine hoeveelheden gelijktijdig ingegeven worden, want het volk moet haar niet alleen kunnen verdragen, maar ook verteren om met en door haar weder een stap verder vooruit te komen.

Het volk moet aan haar wennen, omdat het er hoofdzakelijk op aankomt systematisch in historischen zin te hervormen, zonder de verwerpelijke methode van het eenzijdig decreteeren toe te passen. Gedecreteerde vrijheid houdt zelden stand.

Door de revolutionaire politieke beweging kreeg de maatschappij een burgerlijk karakter, al werd ook een groot deel van het vroeger ceremonieel in eere gehouden en al bleven ook hier en daar middeleeuwsche leerstellingen, zeden, gebruiken en gewoonten bestaan. Onwillekeurig trad de arbeid meer op den voorgrond en zoo kon de sociale gedachte veld winnen. Gelijk recht voor allen, vrijheid van beroep, zoogenaamde vrije concurrentie en vrije individueele beweging binnen de bepaalde, door de wet vastgestelde, grenzen riepen eene revolutie op maatschappelijk gebied te voorschijn en de verplaatsing van het sociaal evenwicht was daarvan het natuurlijk gevolg. Het geld werd de zuurstof der sociale maatschappij en de ‘jacht naar geluk’ (door den historieschilder Henneberg op talentvolle wijze allegorisch behandeld en in de ‘Nationalgallerie’ te Berlijn geplaatst) ontaardde in dorst naar geld.

‘Het kapitaal is ontstaan door arbeid’, zegt Lorenz von Stein ‘maar staat toch weder tegenover den arbeid, omdat het inkomen zonder arbeid verleent, den arbeid in dienst neemt en geheel van zich afhankelijk maakt. Het absorbeert den middelstand en verscherpt, door concentratie van kracht, de maatschappelijke tegenstellingen.’ De dorst naar geld verhief den Mammon op den socialen troon en met den Mammon won het materialisme meer en meer veld. Het geld werd ‘our mutual friend’, drong door tot in het heiligdom der familie, der liefde, der vriendschap en der algemeene beschaving; het verschaft privilegiën, eer en aanzien, vernietigt den zin voor het ideale en de poezie, werd, in plaats van middel, het levensdoel en is het wachtwoord der moderne maatschappij. Hoe meer nu het individualisme wortel schoot en het geld de toonaangevende macht werd, hoe meer er van de ontwikkeling der sociale vraag sprake moest zijn en waar het individualisme in industrialisme ontaardde, daar moest ook eene organisatie der loontrekkende arbeiders in het leven geroepen worden, om het misbruik der individueele vrijheid te keer te gaan en het natuurlijk evenwicht te herstellen. Drie verschillende machten strijden met afwisselend geluk om de heerschappij: de autoriteit of het gezag in conservatieven zin, het individualisme en het socialisme; alle drie zijn voor de ontwikkeling der maatschappij noodzakelijk en vormen gemeenschappelijk het ideaal der harmonie van de sociale krachten.

Welke positie bekleedt de vierde stand in de maatschappij? Op welke sociale rechten heeft zij aanspraak? Hoe kunnen de sociale verhoudingen geregeld worden zonder de hoedanigheid aan de hoeveelheid te offeren en zonder het beginsel der politieke vrijheid aan te tasten? Waar ligt de scheidsmuur tusschen de werkelijk arbeidende elementen en het eigenlijk proletariaat en hoe kan dat proletariaat op den duur

in toom gehouden worden? In hoever mag het kunstmatig opruien der blinde volksmenigte door valsche voorspiegelingen en onvervulbare beloften geduld worden en kan de rust, zoowel als de wettelijke orde, daaronder lijden? Deze en andere vragen van gelijken aard zijn tegenwoordig aan de orde van den dag en maken een deel uit van de sociale vraag.

Niet ten onrechte zegt Alfred de Musset in zijn roman *La confession d'un enfant du siècle:* 'ons volk, dat 1793 en 1814 beleefde, lijdt aan twee kwalen, nl. *alles wat was*, *is niet meer en alles wat eens zijn zal*, *is er nog niet.*

Wij hebben als het ware het huis afgebroken om op dezelfde plaats een nieuw, veel fraaier en vrij wat hechter gebouw opterichten, maar ziet, op eens komt de tijding, dat er nog geen voldoend materiaal voor het huis voorhanden is.'

Wat helpt het of wij al met den dichter uitroepen:

> 'Leben, wie bist du so arm bei der Fülle irdischer Güter,
> Wenn aus dem Innern dir nicht sprudelt die Quelle des Glücks.'

indien de ontevredenheid onder de lagere volksklasse toeneemt, het vertrouwen in het gezag vermindert en het religieus gevoel der menigte ondermijnd wordt? Daarom is het zoo hoogst noodig, dat alle klassen der maatschappij elkander blijven verstaan, dat alle intellectueele aristocraten gemeenschappelijk de hand aan den ploeg slaan om de maatschappelijke kloof, zóó mogelijk, nog te dempen en dat niet alleen de materieele behoeften de aandacht trekken, maar bovenal op het zieleleven des volks gelet wordt.

In dit opzicht moest van een ieder gezegd kunnen worden:

Dit is het merkwaardige van hem, dat hij het zwaartepunt des levens niet naar de toekomstige wereld verplaatst, maar integendeel de aardsche loopbaan als een in zich afgesloten en tot den voor hem hoogst mogelijken trap van volkomenheid gebracht geheel beschouwt, dat hij aan elke individualiteit een recht om te bestaan en zich te ontwikkelen geeft, hare noodzakelijkheid in de gemeenschap der wezens erkent en dat hij toch den arbeid in de eens vastgestelde en gegeven ruimte het hoogste doel van zijn leven acht, de lijdenden niet op het loon hiernamaals wijst, maar steeds vraagt: hoe is hij te helpen en waardoor kan hij zichzelf helpen? Daarom loochent hij echter nog niet het geloof aan God en de Onsterfelijkheid; integendeel, dat geloof is hem een onmisbaar goed der menschheid, eene levendmakende kracht, die geene philosophie ooit zal kunnen wegcijferen. Deze kracht wekt hem echter op, om steeds meer te werken, verhoogt zijne tevredenheid en spoort hem aan, om, in plaats van te rusten en te vertrouwen, te strijden en te streven naar de harmonische ontwikkeling der hem door de Natuur verleende talenten. Dat geloof is aan geene kerkelijke vormen gebonden, is in geen dwangbuis gestoken, maar doordringt het leven, onafhankelijk van stand of rang, plaats of ruimte, bezigheid of maatschappelijke positie; het is, als het ware, de ideale levensader, die wel

eens onzichtbaar wordt, nooit echter geheel verdwijnt en steeds een veredelenden invloed op den mensch uitoefent.

De politieke krachten waren vrij nauwkeurig gemeten, de beteekenis der sociale elementen wordt daarentegen in het algemeen zeer willekeurig geschat. Het is een zoeken en tasten in den naam der wetenschap met en zonder exacte studie en een ieder tracht de 'jacht naar geluk' te verklaren en in een ander licht te plaatsen. Nu eens past men daarbij de inductieve methode toe, dan weder meent men deductief te mogen opereeren; nu eens hoopt men beide methoden met elkander in verbinding te kunnen brengen, dan weder plaatst men beiden tegenover elkander; nu eens grijpt men gretig naar eenige nieuw ontdekte wet, om haar dan weder aan de eischen der moderne critiek te toetsen en als eene zeer betwistbare hypothese in de algemeene rommelkamer onder te brengen.

De wet der wetenschap is de kortste en bondigste vorm voor de overeenstemming van een groot aantal waarnemingen, feiten en verhalen; zij vertolkt alle verschijnselen en bant het bont karakter in eene beknopte formule. Daarom noemde Schleiermacher de geschiedenis: '*das Bilderbuch der Sittenlehre*' en de wetenschappelijke ethiek: '*das Formelbuch der Geschichtskunde.*'

De sociale wetenschappen zijn tot nog toe rijker aan hypothesen dan aan wetten, meer nog het terrein van proefnemingen dan van onomstootelijke waarheden. En toch is het noodzakelijk al dat materiaal te onderzoeken en de bouwstoffen overal op te schommelen, zonder zich daarom verder met de verschillende partijen in te laten, zonder echter een vast systeem te construeeren of met bepaalde stokpaardjes in het strijdperk te treden. Wat Engel ten opzichte der statistiek zegt, is ook in ruimeren omvang waar. 'Om mijn doel beter te bereiken en het domein van het te onderzoeken gebied volledіger te overzien', zegt hij 'meende ik mij van de natuurwetenschappelijke methode te moeten bedienen en wel de in de chemie gebruikelijke wijze te kunnen toepassen. Ik vereenig de reeks der waarnemingen uit het openbaar leven in een zeker aantal afdeelingen en groepen, die de reagentiën vormen voor het onderzoek van eene bepaalde reeks waarnemingen van anderen aard. Daarop constateer ik de aanwezigheid der reactie en stel alsdan de hoeveelheid en de hoedanigheid vast.'

De sociale vraag, in uitgebreideren zin opgevat, houdt zich bezig met het nauwkeurig, onpartijdig en onbevooroordeeld onderzoek, of opheffing, dan wel verscherping der bestaande maatschappelijke tegenstellingen in den geest der wetten licht, die ons beheerschen. Zij is daarom eigenlijk uitsluitend voor eene historische behandeling vatbaar, omdat het te onderzoeken gebied het resultaat is van een langzaam, menigmaal afgebroken, steeds echter zich in kronkelende richting voorwaarts bewegend ontwikkelingsproces. De wetgevende arbeid en de maatschappelijke orde in de meest verschillende, geschiedkundige perioden

leveren het zeer omvangrijk materiaal en de gevolgtrekkingen zullen verschillen, al naar gelang de gegevens op eene andere basis berusten, en van groot belang is het daarbij op de nationale ontwikkeling, de ligging van het land, het karakter en de bijzondere eigenaardigheden der bevolking, den volksaard, het staatswezen en het zwaartepunt van de onmisbare harmonie der sociale krachten te letten. Ziel en lichaam moeten met dezelfde nauwkeurigheid onderzocht worden.

De vergelijkende mythologie en de taalwetenschap geven ons den sleutel om de zeden en sagen nader te leeren kennen en te begrijpen. De sage is de poezie van het volk; zij verbindt het alledaagsche met het wonderhaarlijke, het bestaande met het reeds teniet gegane, het kleine met het groote en het heden met het verleden, zonder zich om de toekomst te bekommeren, die tot het gebied van het geloof behoort. Zij doet dit in den aantrekkelijksten vorm, met den kostelijksten eenvoud en de bekoorlijkste naïeveteit; het is het beeld der waarheid in het kleed der phantasie, uit het hart des volks gesproten.

Het karakter van kunst en wetenschap is even onmisbaar als de kennis van het wezen der religie, die in de geestelijke behoeften der natie voorziet en den grootsten invloed op de ontwikkeling van het volk uitoefent; de statistiek is een hulpmiddel van onberekenbare waarde en voor elk exact onderzoek onontbeerlijk.

In den door mij bedoelden zin werd bijv. Duitschland bestudeerd. Riehl koos het cultuurhistorisch standpunt en deelde zijn resultaat o.a. mede in *Land und Leute*, *Die bürgerliche Gesellschaft* en *Die Familie*, drie hoogst karakteristieke werken, die één geheel vormen; R. Wagner gaf in zijn *Handbuch der Physiologie* aan de ethiek de voorkeur; A. von Oettingen ontwikkelde in zijne *Moralstatislik* en de *Christliche Sittenlehre*, naast de bijbelsche wereldbeschouwing, het wezen der zedelijke maatschappij met de wetten, die haar beheerschen; Herbart en zijn beide leerlingen, Lazarus en Steinthal, wisten de *volkspsychologie* ingang te doen vinden en daarmede een nieuw terrein voor de waarneming te openen; de historische, economische school eindelijk lichtte de staathuishoudkundige verschijnselen in hun oorzakelijk verband met de geheele maatschappelijke orde en haar wordingsproces toe en nam juist in den laatsten tijd eene ongeëvenaarde vlucht.

De strijd van den mensch met de beproevingen, die de Natuur en de maatschappij hem voortdurend aanbieden en die hij èn tegenover zichzelf èn tegenover de sociale wereld moet overwinnen, indien hij staande wil blijven; de strijd tusschen het materieele en intellectueele, tusschen vrijheid en tyrannie, tusschen de uitwendige noodzakelijkheid en de inwendige behoefte, tusschen het kleingeestig vooroordeel en de waardeering van den vrijen mensch, houden de werkelijkheid, het practisch leven, in gelijke mate als de kunst en de wetenschap, bezig en het maar al te dikwijls dramatisch karakter der verschillende tegenstellingen moet op elk gebied opgespoord worden.

Shakespeare zegt:

> 'You take mij life
> When you do take the means, whereby I live.'

Om mijn standpunt nader op te helderen, laat ik hier een kort en voor mijn doel meer in het bijzonder bewerkt uittreksel uit twee der voortreffelijkste Arabische verhalen van den nog maar altezeer veronachtzaamden Duitschen dichter Klinger(*) volgen, uit zijne *Reisen vor der Sündfluth* en den *Faust der Morgenländer.* (*Klinger's sämmtliche Werke deel* 6 *en* 7). Waar de geniale held uit de 'Sturm und Drangperiode' der Duitsche literatuur teveel naar de zienswijze van Rousseau overhelt, daar mogen wij niet vergeten, dat heden ten dage wel de poging om kunstmatige toestanden en verhoudingen te zuiveren en weder met de natuur en den eenvoud in overeenstemming te brengen, bijval vindt en ook vinden moet, maar dat de methode om daartoe te geraken, voor zoo ver zij uitsluitend een beeld der phantasie en niet minder kunstmatig geconstrueerd is, onder de overwonnen standpunten gerangschikt mag worden. Het zuiveringsproces kan toch uitsluitend ten doel hebben, het toekomstig geslacht tot een toonbeeld van kracht, gezondheid, energie en degelijkheid te maken, zonder echter de voorrechten der beschaving en de bestaande sociale deugden op te offeren. Geene vraag mag eenzijdig opgelost worden.

Nauw ademden eenige weinige menschen op deze aarde of zij verdeelden zich in kwaden en goeden en wat men niet gedacht had en met het oog op de afstamming toch had kunnen verwachten, de goeden fraterniseerden maar al te spoedig met de kwaden en overtroffen hen weldra in boosheid. Kaïn sloeg Abel, God strafte den moordenaar met ellende en hij vlood van het gebergte der onschuld naar het dal, alwaar hij zich met zijn nakomelingen vestigde. Adam's zoon Seth daarentegen bleef met de zijnen op het gebergte, leefde in eenvoud en onschuld en voedde zich met de vruchten der aarde en de melk der kudden. Daarom had God welgevallen aan hen en noemde hen zijn kinderen. Onder hen bevonden zich noch wijzen noch kunstenaars, noch rechters noch regenten, een ieder zorgde voor het onontbeerlijke, niemand philosopheerde over het 'to be or not to be' en allen wandelden in de vreeze des Heeren, een toestand, waarvan wij slechts droomen, zoodra het noodlot ons ternederbuigt of onze naasten ons in het stof doen bijten.

(*) In den laatsten tijd werd meermalen het plan opgevat om ter eere van den al te lang verwaarloosden Klinger een monument te Frankfort a/M. opterichten. Dat hij deze onderscheiding in zijne vaderstad meer verdient dan Börne, wiens buste reeds in de fraaie promenaden der vrolijke Mainstad prijkt, wordt door niemand betwijfeld, maar dat hij eerst nu in aanmerking komt, is met het oog op de eigenaardige samenstelling der Frankforter bevolking niet te verwonderen. Klinger wordt door de meeste letterkundige historici met onbegrijpelijke oppervlakkigheid behandeld en het is zeer te hopen, dat het aan den geestigen schrijver van: *Der falsche Baurath*, Dr. Max. Rieger, gelukken zal hem in ruimeren kring aan de vergetelheid te ontrukken.

Kaïn legde den grondslag tot onze maatschappij en tevens tot het kwade, toen hij de macht van het eigendom op den voorgrond plaatste; door het onderscheid van *het mijn en het dijn* werd de aarde met broederbloed bevlekt en de weg voor de heerschappij van het geweld gebaand.

Hij bouwde woningen, stelde rechters aan en beschouwde het dier als de beste voeding; zijn nakomelingen gingen nog een stap verder, zij ontnamen aan de aarde de ertsen, noodzaakten den grond het zaad honderdvoudig weer te geven, temden het ros, bevoeren de zee, legden groote steden aan en ontlokten aan het onbezielde stof de heerlijkste tonen en de edelste vormen. Door vlijt en vaardigheid van geest, door volharding en energie onderwierpen zij alles aan hun wil en herschiepen het dal als het ware in een kunstmatig paradijs. De kunst echter, oorspronkelijk aan *de behoefte* ontsprongen, werd gaandeweg dienstbaar gemaakt aan de overdaad en het wellustig genot, terwijl het verstand een speeltuig voor de concrete phantasie uitvond en met den naam van *wetenschap* bestempelde. Seth's zonen en dochteren zagen uit de verte op het bloeiend dal; zij konden de vruchtbare velden, de lommerrijke tuinen, de breede rivieren, de fraaie steden met de vele schitterende torens en de geurige lustwaranden duidelijk onderscheiden; zij zagen de inwoners met volle zeilen de baren doorklieven, op den rug van het edel ros draven, zich in hof en tuin vermaken en luisterden naar de betooverende tonen der muziek. Naderbij gekomen bewonderden zij de schoone maagd van het dal, getooid door de geniale hand des kunstenaars en beheerscht door het verlangen anderen te behagen; zij konden den wegsleependen invloed van de melodie en den rhythmus niet weerstaan en schepten behagen in de sierlijke bewegingen, door den dans te voorschijn geroepen. Velen vergaten terug te keeren, anderen beschreven, dronken van het gevaarlijk vergif, in de levendigste kleuren het waargenomene en allen vergeleken daarmede hun toestand. Vereering van het vreemde, hun onbekende en daarom juist zóó aantrekkelijke, weerzin tegen hun lot en steeds toenemende ontevredenheid waren voortaan de kenmerkende eigenschappen van Seth's geslacht en dit had de ineensmelting van de beide tegenstellingen tengevolge. De reinen van harte verbonden zich met de zonde, eenvoud en onschuld moesten wijken voor overdaad en kennis en de hartstocht voerde sedert de heerschappij. Voortaan regeerde de cultuur met hare licht- en schaduwzijden en werd alles voor haar triomfwagen gespannen.

Uit die vermenging kwamen tyrannen en geweldenaren te voorschijn, ontstond het verschil van stand en rang en met het begrip ‘macht en sterkte’ nam ook het geloof aan de noodzakelijkheid van het geweld toe. Zoo ontstond allengs de sage: ‘den geweldenaar mocht men niet wederstaan, want de zonen Gods hadden hem, betooverd door de schoonheid der dochters van Seth, doen geboren worden en

met de geheime kunsten, die het wezen der macht uitmaken, vertrouwd gemaakt.' De machtigen der aarde waren met deze sage tevreden, noemden zich zonen der engelen en getuigden: 'hun machtige vaders hadden hen daarom met verstand, kracht en toovermacht gewapend om hen in staat te stellen, hunne taak over te nemen en de menschen in hun naam te besturen, te beschermen en te beheerschen.' De dwazen geloofden dit en de heerschers maakten daarvan met behulp van een zeker aantal bevoorrechten gebruik om de grenzen der macht steeds verder en verder uit te breiden.

Aartsvader Noach was met zijn huis niet onder de verleiding bezweken; hij richtte zijn oog naar eene andere wereld en gaf aan eene andere bestemming de voorkeur. Slechts Mahal, zijn zwager, wilde van den boom der kennis plukken. Hem was het niet voldoende te weten, *dat* hij leefde en gelukkig was, maar hij wilde tevens nader onderzoeken, *waarom* en *waartoe* hij geschapen werd, of *dit* de *juiste vorm* van het geluk was, dan wel of *andere vormen* nog meer geluk verspreidden; kortom, hij *twijfelde en zocht de verklaring* door een grondig onderzoek van hetgeen de verschillende rijken der aarde opleverden en of de grondslagen van die rijken juist of onjuist waren. Mahal was een beeld van mannelijke kracht en schoonheid, kloek gebouwd, eigenzinnig van geest, weetgierig en vatbaar om zijne waarnemingen behoorlijk te groepeeren en in concrete vormen te gieten, maar niet in staat om te huichelen of om te schijnen, wat hij niet was en daarom ongeschikt voor het maatschappelijk leven, zooals het zich vóór den zondvloed ontwikkeld had. Wat hij opteekende, draagt daarvan dan ook duidelijk de sporen en wat hij persoonlijk ondervond, levert daartoe onmiskenbaar het bewijs.

In de eerste plaats bezocht Mahal het rijk van den Sultan Puh, den Gezalfde des Heeren en onbeperkten beheerscher van Enoch. Wat de menschelijke kunst vermag en hoe zij de muze met de vrije natuur in harmonische verbinding weet te brengen, begreep hij eerst, toen hij een prachtig woud betrad en aan het einde van een uitgebreid grasplein, omgeven door zwaar geboomte, een meer dan levensgroot beeld ter eere van de godin der liefde ontdekte. Uit wit marmer gehouwen, stond Venus aldaar in hare natuurlijke schoonheid, als ware zij de beheerscheres der haar omringende, heerlijke omgeving, geboren om de menschen gelukkig te maken. Jongelingen en jonge dochters naderden paarsgewijs, dansten rondom het beeld, zongen op meesterlijke wijze eenige liederen ter verheerlijking der liefde en offerden bloemen en kransen aan de voeten der aangebedene. Verrassend schouwspel voor den man van het gebergte, die den Venusdienst niet kende en het feest der vreugde, overal in verschillende vormen met de cultuur verplant, niet verstond.

Wat is liefde? vroeg Mahal en het antwoord luidde: 'de zesde zin, door onszelf geschapen, door kunst als het ware gestolen, de moeder

van het geluk en van de zoete smart. Op haar berust het wezen der maatschappij, zij is het zout des levens en de verbinding der harten tot genot, door middel van een spel van het verstand, dat ons van het dier onderscheidt. Daarom wordt zij meer in het bijzonder vereerd en in den tempel der natuur aangebeden.'

Mahal moest ook hier eerst het wezen van den schijn leeren onderscheiden, licht en schaduw naast elkander plaatsen en geene te groote speelruimte aan het spel der verbeelding laten om te kunnen bemerken, dat de lichtstralen, vooral op het gebied der zedeleer, veelal met moeite de heerschende duisternis doordringen. Hem kwam het toch maar al te spoedig voor, dat de maatschappij vele wetten, regelen en voorschriften bezit, die er op het papier zeer fraai uitzien, maar, helaas, doode letters blijven, dat het veredelen of beschaven der menschelijke natuur het werk van eeuwen is en geen geweld verdragen kan, dat goede zeden, snel, kosteloos en geheel onpartijdig recht, evenals de toepassing van gerechtigheid tegenover allen, zonder aanzien des persoons, nog lang tot onze onvervulde idealen zullen behooren en dat er minder op gelet wordt, wat de wet zegt, dan voor welke uitlegging zij vatbaar is. Eén slecht regent bederft meer dan vele goeden weder kunnen herstellen en dat vele goeden achter elkander den troon bestijgen, is een feit, dat tot heden niet door de geschiedenis vermeld wordt. Aanvankelijk heerschen geweld, macht, geestkracht, energie, list en zinnelijke lust, zoodat er voor medelijden en deelneming geene plaats overblijft; van geslacht tot geslacht verminderen deze eigenschappen en blijven waan, schijn en zin voor het ceremonieel achter. Het rad draait, maar het schijnt wel, alsof er in dat rad aan den mensch in den waren zin des woords niet gedacht werd. Daarentegen is er des te meer sprake van eerbied, gehoorzaamheid, onderdanigheid, tucht en liefde voor de oude sleur. Het jeugdig vuur is uitgedoofd en het karretje sukkelt in het oude spoor over den mullen zandweg. Mahal beschrijft de stad Enoch aldus:

Midden door de stad stroomt eene breede rivier, die haar in twee gelijke helften scheidt; eene massieve brug van geniale constructie verbindt beide deelen en levert het bewijs, dat deze zwakke menschen veel vermogen, indien zij elkander de hand reiken. Zelfs komen de bewonderenswaardigste ondernemingen in dat geval tot stand. De huizen zijn goed gebouwd, rijk versierd en met veel comfort voorzien, hetgeen terecht een voorrecht genoemd wordt. Zij zijn echter zorgvuldig gesloten, alsof men zich voor hetgeen daarbinnen geschiedt schaamt, of wel niet overvallen wil worden. In het algemeen schijnen de menschen geneigd te zijn elkander te haten en te bestrijden en aan twist en tweedracht is nergens gebrek. Vele bewoners vervaardigen met behulp van zinrijke werktuigen of ook uitsluitend met de hand allerlei voorwerpen uit hout, steen, erts en draad, voorzien daarmede in de behoeften; zij vormen, houwen, scheppen en weven.

Zonderling is het echter, dat zij, die het meeste werken, de grootste armoede lijden en in de kleinste en smerigste huizen wonen. Daarentegen wonen vele rijken 's zomers op het land om zich te vermaken en te zien, hoe anderen werken; op het land wordt door de arbeiders nog meer gewerkt en heerscht nog meer armoede. In de stad leven echter vele lieden aan het hof; zij zijn zeer rijk, baden zich in overdaad en doen eigenlijk niets. Sommigen van hen zijn hooger geboren, maar hoe dit geschiedt, begrijp ik niet recht en waarvan zij leven, is mij nog minder duidelijk, te meer, daar zij veel verteren. Anderen heeten ambtenaren en wanneer onder hen lieden van hooger geboorte gevonden worden, zoo is hunne positie zeer gunstig. Weder anderen werken met het hoofd en de tong en wel voor hen, die beiden òf ontberen, òf niet weten te gebruiken; zij zijn er evenmin slecht aan toe. Velen koopen van de veldarbeiders hetgeen dezen aan den grond ontwoekerden, betalen hen zeer matig en verkoopen hunne waar weder met groote winsten in de stad. In verhouding moeten de lagere volksklassen alles veel duurder betalen en zijn er veel slechter aan toe, indien zij niet betalen. Ook zijn zij bedeesd en deemoedig in tegenwoordigheid der rijken en doet de rijke hen onrecht, zoo waagt de arme het niet eens, iets te zeggen.

Eindelijk weet ik, waarom die hooger geborenen zoo rijk zijn en toch niets doen; de armen werken voor hen en dikwijls bezit één rijke honderden, die het werk voor hem verrichten; hij noemt hen echter niet zijn verzorgers, maar zijn onderhoorigen en dit geschiedt waarschijnlijk met hetzelfde recht als alles hier een anderen naam draagt, dan uit het wezen der zaak voortvloeit. Om in de behoeften van het hof en de hovelingen te voorzien, is het werk van vele duizend arbeiders noodig en ik zou hiertegen niets zeggen en het wellicht even noodzakelijk vinden, indien de machtigen en rijken hen niet verachtten, die toch den arbeid verrichten, ja, hen zelfs dikwijls mishandelen. De arbeiders moeten een goed karakter bezitten, anders zouden zij dit niet verdragen en zichzelf niet met een karig loon vergenoegen, terwijl zij de overdaad der bevoorrechten eerbiedigen. Vraag ik naar de oplossing van dit raadsel, zoo wordt mij geantwoord: Gedim heeft het aldus bevolen en Sultan Puh handhaaft met de rechterlijke macht en het zwaard deze maatschappelijke orde. Opgetogen was ik over de werken der kunst en luide gaf ik mijne ongeveinsde bewondering aan de kunstenaars te kennen, die gaarne dien lof schenen te vernemen; de Sultan en zijne omgeving waren daarover ontstemd, omdat dit een plebejisch karakter verraadt, daar voornamen van geboorte nooit luide bewonderen, om de geringeren niet trotsch en hoogmoedig te maken.

Een ieder schijnt behagen in het leven te scheppen en geen genot wordt verwaarloosd of verzuimd; het eten en drinken, het toilet en de vrouwen boezemen echter de meeste belangstelling in. De aanzienlijken gewagen gaarne van de gunst, die zij aan het hof genieten, hetgeen

mij niet verbaast, daar zij anders niet zoo zorgeloos zouden kunnen leven; de vrouwen beminnen de coquetterie en zijn zeer vatbaar voor bewijzen van hulde, hoewel zij te schoon en wel opgevoed zijn, om dit te behoeven. Wie deze wereld aan zijn plannen weet dienstbaar te maken en daarbij tevens bevalt, kan carrière maken, maar het zou dwaas zijn andere eischen aan haar te stellen, dan zij vervullen kan, want deze menschen kunnen niet anders. Van de vreeze des Heeren, die oorspronkelijk in hun bezit was en de deugd als eerste symbool verkozen had, kon ik niets bespeuren, zoodat ik besluit, dat niets aanstekelijker is dan het kwaad.

Op de markt prijken vele beelden, ter eere van Kaïn en Enoch, van Gedim en de sultans. Merkwaardig is het, dat alles zooveel grooter afgebeeld wordt, dan het in de werkelijkheid is en het schijnt wel, alsof de waarheid niet hoog in aanzien staat. Over het algemeen vond ik de menschen geneigd, alles wat zij doen, te vergrooten. Voelen zij zich dan zóó klein, dat zij beter willen schijnen, dan zij zijn? Elk beeld van een sultan heeft een roofdier of roofvogel tot medgezel; de tanden zijn zeer fraai, maar het dunkt mij vreemd, omdat de tyrannen voor werkelijke roofdieren bevreesd zijn. Mijn gids zond ik weg en zocht troost bij den philosoof Ram, die aan het hof in ongenade viel. Hij leerde mij de begrippen: *behoefte*, *nut*, *genot, bedrog*, *huichelarij, waan*, *hoogmoed*, *hoop* en *vrees* en meende dat dit alles deze maatschappij staande hield, de bronaar van het goed en het kwaad is en tevens de verklaring van hetgeen de menschen doen. Onze neigingen en ons hart hadden ons daarmede allengs bekend gemaakt. Buitendien bestreden de bevoorrechten elkander wel en waren zij ook toegankelijk voor haat en verachting, maar wanneer het de handhaving der bestaande orde geldt, staan zij eendrachtig bijeen en breken voor de hun verleende voorrechten eene lans.

Het spreekt wel vanzelf, dat Mahal met dit oordeel niet lang in Puh kon blijven en daarom gaarne met het rijk van den Sultan Zobar te Irad kennis maakte, ofschoon aldaar het geld den boventoon voerde en het karakter der maatschappij bepaalde. Zobar vroeg niet naar het wezen der deugd, naar de emancipatie der bevolking, naar het beste staatsbestuur, maar alleen naar de geschiktste methode om het geld der onderdanen in *zijn* zak te tooveren en hun zooveel te laten als noodig was, om met voldoende middelen en krachten in heerendiensten te blijven werken. Hij verschoonde natuurlijk de privilegiën van hen, die hem daartoe in staat stelden en in plaats van de vreeze des Heeren hield *list* den troon bezet. ‘Hebt gij geld?’ was de eerste en laatste vraag en de waarde van den mensch hing van zijn bezit af.

De Irader vreesde slechts de armoede. Honger en dorst, koude en vermoeienis werden niet veracht of gering geschat, maar zoodanige behoeften te kennen, zonder het geld te bezitten om daarin te voorzien, dat gold als misdaad. Menschelijkheid kwam daarbij niet in aanmer-

king en wie niet als mensch kon leven, was toch nog in staat om een karig loon als lastdier te verdienen. Hand en rug waren bruikbare voorwerpen en het lag in het eigenbelang van den werkgever, zoodanige eigenschappen, die voordeel opleverden, in verhouding tot dat voordeel te beloonen en de bruikbaarheid ten opzichte van den duur, zoowel als van de hoedanigheid, te verhoogen. Daarom werd in de school geleerd:

Wat is het hoogste goed?

Het geld.

Waarom?

Omdat de mensch met geld de middelen ter ware gelukzaligheid bekomen kan, nl. de achting der medeburgers, het genot van alle dingen en de ware volkomenheid.

Wat is derhalve het levensdoel?

Ons geld te verwerven.

Zijn daartoe alle middelen even goed en geoorloofd?

Even goed wel, maar niet even geoorloofd.

Wat is dan in acht te nemen?

Men moet de door de wet verboden middelen vermijden of althans de wet zoodanig overtreden, dat geen artikel van toepassing verklaard kan worden. Om dit te kunnen, zijn ondervinding en handigheid noodzakelijk; zij echter vermeerderen de achting der medeburgers, omdat zij kennis en list vooronderstellen.

Is ter wille van het geld een moord veroorloofd?

Neen, in ons eigenbelang niet, omdat niemand alsdan zeker ware van zijn geld.

Welke hulpmiddelen zijn onmisbaar?

De rekenkunst.

Hoe behandelt men vreemdelingen?

Hen mag men onder de hand bedriegen, uit gelddorst en patriotisme. Hen kan men door middel van geweld onderwerpen. Ook, ingeval van oproer, is doodslag uit staatsbelang veroorloofd. Beter echter is het allen langzaam door middel van den arbeid uit te mergelen.

Wat is de schoonste deugd?

Rijkdom.

En de grootste ondeugd?

Armoede.

Wat is iemand, die geen geld bezit?

Een ding zonder waarde, een werktuig in de handen van hen, die geld bezitten en velen houden zoo iemand zelfs voor dom.

En wat is iemand, die geld heeft?

Verstandig, bemind, geestig, ontzien, schoon, een wijsgeer.

Wat verdient de meeste achting?

Het geld.

Waarom?

Omdat het het volkomenste der schepping is en zijn bezitter volkomen maakt.

Wat is het geld?

De god, dien wij aanbidden.

Waarom?

Omdat hij ons gelukkig maakt en wij zijn 'tot geluk geschapen.'

Zijn daarnevens nog andere goden?

Ja, één, de oude, de Onzichtbare genoemd.

Moet men dien God ook aanbidden?

Schaden kan het niet, omdat hij het geld gemaakt heeft. Ook kan hij rijkdom verleenen, gelijk de ouden of onze voorvaders zeggen. De aanbidding bestaat in woorden.

Denken alle volkeren aldus?

Voorzoover zij op beschaving aanspraak maken, denken, of althans handelen zij daarmede in overeenstemming en dienen onzen god, alhoewel zij niet altijd eerlijk genoeg zijn om er rondweg voor uit te komen.

Deze leer van Irad, als systeem gedacht en in toepassing gebracht, mishaagde Mahal nog meer, omdat zij minder speelruimte liet voor de vrije meening en de mogelijkheid der beterschap. Daarom doorkliefde hij ook liever de onstuimige baren, om in de zeestad Gin bij den Sultan Loom troost en steun te zoeken. Met de meest mogelijke voorkomendheid kwamen de burgers van Gin den zoon van Seth tegemoet; alles ademde leven en beweging, vreugde en vrede, tevredenheid en voldoening, zoodat het scheen, alsof hier de ware eendracht haar zetel gevestigd had. Bevallig van vorm, hartelijk en met innig welbehagen wisten zich de burgers te bewegen. Ook zij zijn trotsch op hun Sultan, een god over goden, maar terwijl de Heer der Heeren over geesten gebiedt, beheerschen zij de aarde. Bevoorrechten door geboorte en naam omringen den troon en voeren de bevelen uit. De Sultan is de zon, zij zijn de sterrebeelden en de overige menschen bearbeiden, bebouwen en bewonen het land. Deze gewone stervelingen zaaien en planten, produceeren en verkoopen al hetgeen tot de dagelijksche behoeften behoort; zij bouwen de huizen, zorgen voor de tafel en stellen de bevoorrechten in staat evenals de goden, ontheven van zorg en moeite, te leven. Eenige duizend aanzienlijken, trotsch op hun point d'honneur, stijgen stap voor stap volgens de vastgestelde rangorde op de sociale ladder en omdat zij vrij talrijk zijn, is er speelruimte genoeg voor onderlingen strijd. De overige bewoners staan in de lijsten voor de belastingschuldigen en genieten het voorrecht geld te mogen opbrengen. Zij zweeten op het land, zuchten in de werkplaatsen en gehoorzamen aan de bevelen. Zij gelooven in het godsrijk der bevoorrechten, in hunne kennis en in hun verstand en het komt er vooral op aan, dat geloof te schragen om de hartstochten der menigte niet in beweging te brengen. Zoo geniet de natie den eerenaam van geluk-

kig, arbeidzaam, vlijtig, beschaafd, rijk, handig en verstandig. Mild, rechtvaardig maar met energie wordt het gezag gehandhaafd; wie het echter waagt, het geloof aan het privilegie der bevoorrechten te ondermijnen en de waarheid te getuigen, wordt aan het kruis genageld. Geld is niet het levensdoel, maar een middel om het levensgenot te vermeerderen en de leer heerscht: 'Mensch, wat gaat het mij aan, of gij honger lijdt en dorst hebt, daar ik toch heb, wat ik behoef. Laten zich echter onze behoeften met elkander vereenigen, des te beter en hoe meer het eigen voordeel tevens dat van anderen is, hoe gunstiger de eigen positie.' Het is derhalve de hoogste kunst, om te berekenen, hoe en waardoor die gunstige positie verworven kan worden en te handhaven is. Het eigen 'ik' is de spil, waarom zich alles draait, de oplossing van het raadsel, wat het leven dan wel eigenlijk is.

Er is veelal sprake van zelfopoffering, onbaatzuchtigheid, vriendschap en liefde, maar meer ter wille van den schijn, als dekmantel van het eigen 'ik' en met het oog op het schitterend vernis, dat de werkelijke beschaving aan het oog verbergt. De wereld verlangt beleefdheid, moraliteit, sociale gezelligheid en de phrase, welnu, zij kan dit alles bekomen en al geschiedt ook het tegendeel van hetgeen gezegd of verzekerd wordt, zoo is dit niet zoo gemeend en een gevolg van het zelfbedrog, allengs door de valsche inkleeding ontstaan. Menigmaal is de wil voorhanden en ontbreekt het aan kracht, om aan den wil gevolg te geven.

De oogst moest ook hier voor Mahal gering zijn, maar niet minder stelde hem Farak, het land der wijzen of schriftgeleerden teleur, want hier waren de privilegiën eenvoudig op het gild der letterkundigen overgegaan. Zij hadden wel is waar een woelig volk, dat steeds het nieuwe aanhing en voor de vrijheid dweepte, aan tucht en orde gewend, maar in plaats van de grenzen der verschillende partijen te bepalen en hare bevoegdheden te regelen, waren zij de machthebbers geworden. Aan lofzangen op de constitutie, den staat, den door hen beheerschten Sultan en de voorrechten der bestaande toestanden ontbrak het natuurlijk niet en de pen had het krijgsros vervangen, maar het volk waardeerde daarom nog niet in hooger mate het hem geschonkene, omdat het aan de daad boven het woord de voorkeur gaf en van den waren vooruitgang niets bemerkte. Het kleine scheen groot en het groote werd klein, zoodat een ieder gerust kon verklaren: 'Mijne loopbaan omvat bijna eene halve eeuw. Ik begon, alvorens het morgenrood onzer literatuur voor de opgaande zon moest wijken en eindig, naar het schijnt, met haar ondergang.'

Eindelijk betrad Mahal het rijk der denkers, verdeeld in drie zelfstandige deelen, waarvan de grootste macht het *weten* op den voorgrond plaatste en met de afschaffing van het geloof begon. De philosophie werd in de zaal der Rede, des lichts, gepredikt zonder echter op de

helderheid der gedachten grooten invloed uit te oefenen of de wijsheid te vertegenwoordigen, want maar al te licht ontaardde de strijd in een woordenspel. Niet minder eenzijdig was de tweede macht, die de *schoonheid* als de alléénheerscheres vergoodde en zonder op het wezen te letten, in vormdienst verviel. Gelukkiger was het derde gedeelte met den *eenvoud*, maar ook hier was van ontwikkeling geene sprake, zoolang de kennis ontbrak. Niet in het eenzijdig karakter ligt de kracht van den staat, maar op de gezonde kern komt het aan. Het kwade, of liever hetgeen ons voor verbetering vatbaar schijnt, zorgt ervoor, dat de mensch niet insluimert, maar integendeel het genoegen smaakt steeds naar het goede te streven en dat goede is alleen dàn bereikbaar, indien eene meer ideale richting ingeslagen wordt en de geestdrift, vrij van alle bijoogmerken, den toon aangeeft. Dit trachtte Klinger in zijn *Faust der Morgenländer* te ontwikkelen, vasthoudende aan het beginsel, dat het in het belang van den staat en de beschaving is eerst het volk te onderwijzen, dat hervormingen van duurzamen aard alleen dan mogelijk zijn, indien de meerderheid in den geest van het nieuwe kan opbouwen en bevestigen en dat elke opbouwende bezigheid op eene ideale basis berusten moet om vruchten te kunnen dragen.

Boven den Kaukasus, gedragen door den dampkring en geweven uit aether, de stralen van zon en maan, de geuren der bloemen en het welriekende der planten van onze aarde, zweeft als het ware eene tent, aan het oog der stervelingen onttrokken en door engelen bewoond, die aan den God van licht en waarheid onderworpen zijn. Zij hebben eertijds door hunne deugden, hunne grootsche daden en hunne zelfopofferende liefde voor hunne naasten op de aarde uitgeblonken en zijn nu uit de verte getuigen van de verdere ontwikkeling der wereld. Aan de aetherische wanden is in lichtgetinte tafreelen de aarde, met al hetgeen daarop te vinden is, zichtbaar en worden de edele daden en het met zelfverloochening volbrachte goede der menschenkinderen weerkaatst. Moreele kracht, waren zielenadel en edele drijfveeren ziet men aldaar in het hart ontkiemen, langzamerhand zich ontwikkelen en eindelijk in den zwaren strijd des levens overwinnen. Een liefelijk rood licht, gelijk het gloeiend avondrood, vervult de tent, zoodra eene schoone daad verricht is en duisternis heerscht, wanneer vrees, zelfzucht, eigenbaat en twijfel over de waarde der handelingen of over de werkelijke gedachten van hen, die zich daarbij op den voorgrond plaatsten, de geestdrift uitdooven. Het magisch rijk der sferen verblijdt zich, wanneer edele menschen aan den gezichteinder opdagen en in de maatschappij met volharding nuttig werkzaam blijven zonder naar loon te vragen of als daglooners te dienen. Slechts hij, die een straal van dat licht in zijn gemoed ontving, kan zich een beeld van dien toestand ontwerpen en de harmonie der hoogere sferen in tonen weergeven. Zóó schitterde eens de tent ter eere van Abdallah, den vriend en grootvizier van den Sultan van Giuzarat in Hindostan.

Sterk en onversaagd had Abdallah het smalle pad der deugd niet verlaten en aan de listen en lagen van vijanden en benijders weerstand geboden, maar toen hij zich uitsluitend op zijn verstand ging steunen en het hart buiten spel liet, bezweek hij in dien zwaren strijd, want het eenzijdig voorop plaatsen der wikkende en wegende rede ontnam hem de inwendige rust en door den eigen tweestrijd verloor hij het natuurlijk evenwicht. De geestdrift had hem kracht gegeven om te volharden. Zijn gemoed leed en dit kostte hem een groot deel der vroegere weerstandskracht. Meer vriend des staats dan des vorsten, ging hem het geluk van allen ter harte, vreesde hij slechts onrecht te begaan, handelde hij zonder aanzien des persoons en had hij steeds zijn ideaal van het beste staatswezen voor oogen. Gelijk recht aan allen, maar geen gelijke rechten was zijne leus, want gerechtigheid is meer waard dan gelijkheid. Als mensch, bezield voor het ware, schoone en goede, kon hij daden ten uitvoer brengen, die het werk van eene eeuw zijn, maar daarom hielden hem de aanhangers der leer van de rede toch voor een dwaas, omdat zij zijn enthousiasme niet begrepen, dreven de hovelingen den spot met hem, zagen de schurken hem gaarne hooggeplaatst om hem des te beter te kunnen ondermijnen, beschouwden de middelmatigen hem als een gevaar voor den staat, vreesden de domkoppen hem en stond hij voor zijn tijdgenooten te hoog. Een groot man kan een gevallen staat weer op de been helpen, de heerschappij der hartstochten tijdelijk beteugelen en de richting voor de toekomstige ontwikkeling aangeven, maar hij moet op ondersteuning kunnen rekenen en op een gezond volksleven staat kunnen maken. Abdallah had energie, was vurig van geest, bezat een edel, deelnemend hart, wist wat hij wilde, maar beoordeelde de menschen te gunstig. Wie het goede te snel wil, bereikt het tegendeel, want òf zijn doel wordt niet begrepen, òf niet voor doelmatig gehouden, òf in strijd met het eigen voordeel geacht. De bezieling van den leidsman vindt zelden onverdeelde sympathie bij de medewerkers en toch hangt van dezen op den duur het welslagen af. Niets is moeielijker dan menschen te leiden. Of men dacht, dat zij slechter waren, dan zij zijn, òf men hield hen voor beter, dan zij schijnen. Het eigenbelang staat meestal meer op den voorgrond door de algemeene belangen.

Abdallah viel, maar hierin ligt het verschil tusschen een groot en een klein man, dat de verdiensten van den eerste zichtbaar blijven en onwillekeurig nog lang den toon aangeven en dat hij in zijn val eerst werkelijk als groot en navolgenswaard erkend wordt, zoodat zijn arbeid nooit tevergeefs geweest is. Dit is ook het onderscheid tusschen het tijdperk vóór en na den zondvloed, dat later de deugd meer individueel opgevat werd en een ieder het streven openbaarde, op te zoeken, *wat hem met de maatschappij verbond en niet wat hem van haar scheidde.* Dit streven heeft ten doel de sociale wereld binnen bepaalde grenzen te hervormen en niet om haar eerst af te breken, in een

chaos te herscheppen en alsdan uit dien chaos het onbekende weder tot ontwikkeling te brengen. Niemand steekt de dijken door, om het water binnen te laten, maar een ieder bevestigt liever die steunpilaren, om niet alleen het gevaar te verminderen, maar ook om de nadeelen, zóó mogelijk, geheel te neutraliseeren. Abdallah zocht na zijn val de deugd op zonder naar stand of rang te vragen, schuwde geen arbeid, omdat de arbeid adelt, diende staat en land, wanneer er het goede door bevorderd werd, zonder aan loon te denken en zonder te willen heerschen en op dien weg door de maatschappij overwon hij den tweestrijd, genoot rust en vrede en werd werkelijk gelukkig. Hij leerde de menschen achten, omdat hij hen nauwkeurig wist te onderscheiden en met kennis van zaken, volgens eigen ondervinding, kon beoordeelen en hij erkende als *de basis van het idealisme, het levendmakend beginsel der liefde*, een beginsel, dat de natuurlijke orde als zoodanig tot uitgangspunt verkiest en op dien grondslag naar eene trapsgewijze hervorming der verschillende verhoudingen en toestanden streeft.

Niet ten onrechte zeide Mozes Mendelssohn (1779) 'Pas op hem niet boven de sfeer te plaatsen, die voor hem berekend is, want dat ware zijn ongeluk. De levensweg geleidt den denker steeds hooger, maar de weg, die staat en maatschappij den Israëliet gelaten hebben, is zeer smal en beperkt. Wilden wij nu te vroegtijdig ons oog naar buiten richten en de jeugd voor eene wereld opvoeden, die voor haar nog niet toegankelijk is, zoo zouden wij deze jeugd op een dwaalspoor brengen en in haar een tweestrijd opwekken, die haar slechts ongelukkig zou kunnen maken. Later worden ook ons nieuwe wegen geopend; dan kunnen wij inhalen, wat nu verzuimd wordt. Binnen de ons verleende grenzen kunnen wij voorloopig voldoende het licht der beschaving laten schijnen, het gemoed veredelen en ons voor onze taak voorbereiden.' Dit beginsel is in ruimer omvang juist, al kunnen ook enkelen meer dragen en meer lijden en in dezen zin wil ik dan ook de sociale vraag, *voorzoover zij met de moraal in verband staat*, aan een nader onderzoek onderwerpen en achtereenvolgens bespreken:

1°. *de sociale ellende;*
2°. '*getuigen en redden*', de leus der inwendige zending.
3°. *proletariaat en prostitutie.*
4°. *de sociale hervorming.*

Natuurlijk plaats ik mij daarbij op het standpunt van Luther en verlang voor een ieder zonder onderscheid: '*eene bescheiden en voldoende positie*, *niet te veel en niet te weinig*, *maar verkregen door arbeid.*'

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.
Wiesbaden, Juli '79.

Geschiedenis van den dag.

Vreemde ontknooping.

Bijzondere omstandigheden, van geheel persoonlijken aard, en daarom voor den lezer van geen belang, verhinderden mij gedurende eenige maanden de gewone tijdsbeschouwingen voort te zetten. De tijdens mijn stilzwijgen gebleken sympathie is mij een aangenaam teeken van geestverwantschap, een bewijs, dat ook elders een afkeer bestaat van het gewone partijdrijven, van het gewone kleuren van de teekenen des tijds.

Het aantal van hen, die walgen van het politieke marktgeschreeuw, moet wel in den laatsten tijd zeer toegenomen zijn, want men dient tegenwoordig haast stekeblind te zijn om niet te bemerken, dat het onderscheid tusschen liberaal en conservatief ten onzent alleen berust op persoonsverschil en bij beide dusgenoemden slechts een middel is, om de aandacht af te leiden van de treurige wijze, waarop de zaken worden behandeld, af te leiden van hetgeen men met meer nadruk dan ooit noemen kan de verrotting in den Staat.

Wie tegenwoordig geschiedenis van den dag wil schrijven, wordt bij het zoeken naar woorden, welke uitdrukking willen geven aan de gedachten, instinctmatig gedreven om Tacitus op te slaan en den somberen Romein hulp te vragen.

Aan stof voor beschouwingen heeft het niet ontbroken in de laatste maanden; zoowel in de verte als nabij vielen feiten voor, de aandacht en de ontleding overwaard, maar het diepst en het meest blijvend zal wel de indruk geweest zijn van de gebeurtenissen, welke in onze onmiddellijke omgeving plaats hadden.

Tot de optimisten hebben wij niet behoord, toen het Ministerie-Kappeyne optrad; wij moesten ons zelfs eenig geweld aandoen met te hopen, dat er veel van de schier allerwege gekoesterde grootsche verwachtingen zou terecht komen.

De reden daarvan ligt voor de hand; om invloed in de wereld uit te oefenen, om iets goeds tot stand te brengen, is niet alleen verstand noodig, kennis van den aard der dingen, maar vooral ook karakter, een zekere mate van ernst. Onze twijfel steunde daarop, dat men van dit laatste nooit veel bij Mr. Kappeyne heeft kunnen ontdekken; het gebrek aan karakter straalde zelfs door in het bekende, haast zouden wij zeggen, het beruchte program van '74; een ernstig man teekent niet met zulke zwakke lijnen, is minder vaag en algemeen.

In de tweede plaats boezemde de plotseling tot stand gekomen liberale eenheid ons geen vertrouwen in; het partijverband droeg ongeveer hetzelfde kenmerk als de persoon van den premier; het ver-

band was op geheimzinnige wijze tot stand gekomen en er lag iets kunstmatigs, iets opgeschroefds in de wijze, waarop daarover werd gesproken, ook door de hoofdpersonen in de komedie.

Wezenlijke eenheid vereischt zorgvuldiger overweging en rijper nadenken; op zijn hoogst, en van de beste zijde gezien, was het een persoonlijke transactie, die juist daarom gevaarlijk was; men had den schijn voor zich, maar weinig meer dan dat. Te onvergeeflijker, en geheel gebrek aan doorzicht verradend, was daarom de fout om den premier hoofd te laten van het partijverband. Ook tegenover iemand, die minder speelde met dat partijverband dan blijkens de ervaring Kappeyne heeft gedaan, was dit geen wenschelijke toestand. Als men zee kiest, moet men het niet zoo aanleggen, dat de haven verzandt.

Liep alles mee, deed iedereen eenvoudig zijn plicht zonder bijbedoelingen, dan bestond er tegen zoodanige regeling geen bezwaar; maar wanneer deze, eigenlijk ideale toestand bestaat, kan ook de slechtste organisatie voorbeeldig zijn in de practijk; iedereen weet nu echter, dat van zulk een plichtsvervulling in ons Kamertje geen sprake kan zijn en persoonlijke overwegingen in den regel den doorslag geven. De eenheid van de liberale partij was dus op een even onvasten grondslag gebouwd als het program van den premier; de hoeksteen ontbrak: ernst, degelijkheid.

Toch is de verwarring niet ontstaan langs dien weg, als men dit met logische noodzakelijkheid moest verwachten: volgehouden oppositie van een deel der partij op de partijvergadering, of verrassende omkeer bij een of andere stemming in de Tweede Kamer. Er zijn te weinig partijvergaderingen gehouden dan dat men zoo iets kon verwachten, en op die vergaderingen, welke er nog gehouden zijn, werd ten laatste alles weer bijgespijkerd. Dat was zelfs het geval, toen met een soort van grilligheid door den Minister Tak en tot aller verbazing ook door den premier de afdoening der kanalenwet vóór de effectenbelasting en vóór er middelen tot dekking waren aangewezen, tot plicht werd gesteld.

Ook de stemming over de kanalenwet zelf kan men niet aanvoeren als een bewijs voor een logischen gang der zaken; die stemming toch - een meerderheid van één stem - kan niet worden opgevat als een verbreking van het liberale partijverband, als een feit, waardoor de politieke toestand was veranderd. Al de omstandigheden bijeengenomen, kon uit dat feit alleen voortvloeien, dat de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid - waarom die omslachtige titel, waarom niet liever eenvoudig Minister van Openbare Werken - met meer of minder aandrang, al naar zijn persoonlijke opvatting, zijn ontslag vroeg, en dit ontslag in beleefden vorm werd geweigerd, of indien het met hoofdigheid werd gevraagd, een ander in zijn plaats benoemd. Reden voor een geheele ministercrisis was er niet, tenzij men naar een reden z o c h t .

Er zijn echter van die feiten, welke men niet als op zichzelf staande kan beschouwen, maar die moeten worden in verband gebracht met den geheelen toestand. Als een huis scheef is gebouwd, zien wij een scheur dikwijls ontstaan daar, waar wij die het minst zouden verwachten; oppervlakkig schijnt het dan, dat de opening geheel op zichzelf staat, alleen omdat het verband niet terstond zichtbaar is, de lijn van de scheur naar het fondament niet in 't oog valt; of ook wel de belanghebbenden bij den bouw of zij, die voor den bouwer partij trekken, leiden de gedachten af van de scheur door een gezochte verklaring met veel woorden ons op te dringen. Niet weinigen hebben het zwak van zich in zulke omstandigheden af te laten praten, in plaats van op hun eigen oordeel en den aard der zaak af te gaan.

Het verzoek om ontslag van den Heer Tak zou in gewone omstandigheden een constitutioneele vorm geweest, waarover weinig verschil van opinie kon zijn. Aangezien echter die omstandigheden niet gewoon waren, werd dat ontslag een afbrokkelende steen, die de zwakheid van het gebouw aan het licht bracht. Het was en bleef bij den Heer Tak meer dan vorm; met een schijnbaar vreemde onverzettelijkheid bleef hij weigeren, om zich verder met de Regeering in te laten.

Het is inderdaad jammer, dat men van dit punt niet alles weet, of liever niet alles kan publiek maken, dan zou men het juiste van onze redeneering meer inzien. De Heer Tak had in de dagen, dat weinigen zijn houding begrepen, kunnen geven een ‘interview’ om het publiek ten minste eenigszins op de hoogte te brengen, zeker niet tot veraangenaming van de vrienden van den premier.

Trouwens dit is niet het eenige punt, waar de draad der geschiedenis aan het oog onttrokken wordt, al kan men ongeveer den weg aanwijzen, hoe die draad onder den grond doorliep. Dit staat vast, dat de Heer Kappeyne reden had om te zinnen op een luchtsprong, zóó stout en oogverblindend, dat de aandacht van het publiek werd afgeleid en op een geheel ander punt gevestigd. Ook nu er eenige weken verloopen zijn en er regen genoeg gevallen is om kalm te zijn, kan men nog altijd geen woorden genoeg vinden voor zijn verbazing over het voorstel van den Heer Kappeyne aan den Koning, om de Grondwet te herzien.

Er is veel getwist over de vraag, of dit denkbeeld plotseling in het brein van den Heer Kappeyne is opgerezen, dan of het reeds zekeren leeftijd had en meermalen door hem was geuit. Die twist had wel iets van het flauwe raadseltje: Er waren vier oude wijven, die konden elkander niet krijgen. Immers, wat is dit anders dan molenwiekerij. De Heer Kappeyne heeft zich in zijn program en ook later zoo uiterst vaag en algemeen uitgedrukt, dat men onder zijn woorden alles en niets kan verstaan.

‘G r o o t e m a a t r e g e l e n’ - de phrase gebruikt in de Eerste

Kamer - zijn groote woorden, waaraan niemand, toen zij werden uitgesproken, die beteekenis heeft gehecht, welke later door sommigen daaraan is gegeven; er lag te veel onmiddellijk voor de hand om de aandacht op te vestigen bij het bezigen van die uitdrukking: uitvoering van de schoolwet en in verband daarmede de herstelling van het evenwicht op de begrooting; het nieuwe strafwetboek, - van de wijziging van het kiesrecht, de invoering van den algemeenen dienstplicht niet te wagen, schoon het ook punten waren van het liberaal program.

Voor een oogenblik echter aangenomen, dat dit plan tot grondwetswijziging inderdaad zoo onverwacht niet was en de verrassing daarover meer geweten moet worden aan de hardhoorigheid en onbevattelijkheid van de omgeving van den Minister en van het groote publiek, ook dan nog moet men wel tot de slotsom komen, dat het voor den naam van den Heer Kappeyne zelf beter is aan te nemen, dat men hier te doen heeft met een plotselingen inval, en niet met een overlegd plan.

Wanneer er sprake is van een plotselingen inval, kan men iemand veel vergeven, althans veel beter begrijpen. Ware zulk een plan slechts half overwogen door Kappeyne, dan zou het twijfel verraden aan zijn gezond verstand, indien men niet aannam, dat hij 't alsdan anders zou hebben aangelegd. Herziening van de grondwet kan vooral in een land als het onze, waar het de bedoeling geweest is van den wetgever die herziening uiterst moeilijk te maken, geen zaak zijn van een enkele partij, maar vertegenwoordigers van alle fracties moeten daaraan meewerken. Immers zou het geen ramp zijn, wanneer ook de grondwet een partijwerk werd, waarvoor men juist om die reden niet van allen eerbied en achting kon verlangen? Laat de partijziekte nog zoo groot zijn, de grondwet moet een nationaal karakter blijven dragen, zij moet staan boven de partijen.

Blijkbaar heeft de Heer Kappeyne in de verste verte hieraan niet gedacht. Maar wederom toegegeven; 't was slechts een inval, en de blik van den premier ging niet verder dan de kamer, waarin hij zijn plan maakte en den engen politieken kring, waarin hij zich bewoog. Kappeyne was echter niet alleen Minister-president - in werklijkheid, al erkent men dit overeenkomstig de Thorbecke-traditie niet - hij was ook voorzitter van het liberale partijverband en de onderstelling is zeker niet meer dan natuurlijk, dat hij, onmiddellijk nadat het plan bij hem was opgerezen, òf een vergadering belegde om het mee te deelen en te bespreken, òf althans de meest invloedrijke leden van de partij bij zich ontbood om voorloopig overleg te houden.

Waarom die eisch gesteld, zal men zeggen; heeft niet de ervaring geleerd, dat Kappeyne met het liberale verband speelde? of ook wel, was de ondervinding, die Kappeyne op de laatste partijvergadering even vóór de behandeling van de Kanalenwet opdeed, niet van dien aard, dat hij begreep, dat hij ten tweeden male zich daar niet meer moest vertoonen, wilde hij niet zijn geheele prestige verliezen?

Welnu, ook goed; alweder toegegeven, maar dan zal men toch wel als een axioma willen aannemen, dat een leidend Minister, die het grootste plan ontwerpt, dat een staatsman kan maken, - want dat is zonder twijfel de herziening van de Grondwet - daarover wel te rade zal zijn gegaan met zijn ambtgenooten, met zijn mede-ministers!

E n o o k d i t i s n i e t g e s c h i e d !

De Heer Kappeyne heeft zijn plan aan den Koning voorgedragen in een brief, zonder v o o r a f over de zaak met zijn ambtgenooten in overleg te zijn getreden. Toen de brief verzonden was, is van het feit kennis gegeven aan de andere Ministers: het bewijs hiervoor vindt men reeds daarin, dat de Ministers 't volstrekt niet eens waren over de zaak; de Heer Van Rees beweerde zelfs, dat hij er nooit iets van gehoord had. Hebben de anderen er vroeger van gehoord, dan waren zij toch niet ingelicht, dat Kappeyne zulk een plan in een eenvoudigen brief aan den Koning zou voordragen als een persoonlijke onderneming. Toen de Koning dan ook het plan kreeg, werd het natuurlijk verzonden aan den Ministerraad om advies. Daar bleek spoedig, dat er groot verschil van opinie bestond over de zaak; twee Ministers - Gleichman en Van Rees - konden om verschillende redenen er zich niet mee vereenigen; vier Ministers stapten over het slecht begin van het werk heen en adviseerden - zonderling genoeg - gunstig.

Ik zeg zonderling; daar is reden voor; niemand zal het in de Heeren Van Heeckeren van Kell, Wichers, Den Beer Poortugael en Smidt afkeuren, dat zij Grondwetsherziening eene wenschelijke zaak vonden, maar wel, dat zij zich hiervoor verklaarden in de g e g e v e n o m s t a n d i g h e d e n , dat zij die wijziging noodig verklaarden, ontworpen niet als een vraagstuk, waarover de partij, waartoe Regeering behoorde, niet eens was gehoord, en waarbij bij voorbaat de machtiging des Konings moest worden gevraagd om, ingeval van een ongunstige ontvangst van het plan, de Kamer te ontbinden.

Inderdaad, wanneer men een weinig over de zaak nadenkt, dan komt men tot de slotsom, dat er wellicht nooit zulk een zonderling stuk in de politieke wereld door een Minister is vertoond als de aanvrage van de Grondwetsherziening door den Heer Kappeyne.

Vertrouwde de Heer Kappeyne de natie niet, de Kamers niet, zijn eigen partij niet, zijn ambtgenooten niet, hij had toch wel allerminst reden om aanspraak te maken op het vertrouwen der Kroon, na al hetgeen er in den laatsten tijd was geschied! Van welke zijde men het plan ook beziet, het hangt geheel in de lucht, - en dit is nog de zachtste uitdrukking, welke men ervoor bezigen kan.

Koning Willem III heeft steeds getoond een uitstekenden tact te hebben om zich te gedragen als constitutioneel vorst; de brief van Kappeyne werd verzonden naar het Ministerie om advies, met of zonder aanmerking, dat zulk een voorstel door de geheele Regeering moest

zijn ingediend. De adviezen der Ministers zijn daar even reeds besproken; die van Gleichman en Van Rees hebben kennelijk de meeste politieke waarde, omdat zij blijk dragen van ernstige overweging van de omstandigheden, waaronder een Grondwetsherziening werd gevraagd.

Het antwoord van den Koning stemde zakelijk met deze twee adviezen overeen; de toon van het antwoord was scherp, maar niet scherper dan de houding van Kappeyne verdiende.

De Koning verklaarde dat 'hij een voorstel tot Grondwets-herziening, buiten zijn initiatief genomen, thans niet kon goedkeuren om een minister te behouden. Kwam het tot Grondwets-herziening, dan zouden wellicht ook andere bepalingen herziening vereischen om zoo mogelijk een blijvend werk tot stand te brengen. Behalve de redenen, door de Ministers van Financiën en van Koloniën aangevoerd, waren er naar de meening van Z.M. nog andere gewichtige redenen, die op dit oogenblik den Koning ervoor deden terugdeinzen om in het voorstel van den Minister van Binnenlandsche Zaken te treden. Naar 's Konings meening toonde ook de Minister van Binnenlandsche Zaken zelf te twijfelen aan de mogelijkheid om het werk tot stand te brengen, omdat de Minister reeds gewaagd had van de noodzakelijkheid om een voorstel tot ontbinding te doen, indien de Tweede Kamer de Grondwets-herziening niet wilde.'(*)

Op het antwoord des Konings volgde natuurlijk een herhaling van het verzoek om ontslag van het geheele Ministerie en daarmee was de Kappeyne-periode in onze politieke geschiedenis voorloopig geeindigd.

Klaagde men vóór die periode over de onderlinge verdeeldheid der liberalen, waardoor het regeeren onmogelijk werd gemaakt, nu bevond men zich in een doolhof, waaruit men langs den gewonen weg niet scheen te kunnen geraken.

Was dat de nalatenschap van den man, die zich indertijd had gepresenteerd als den eenige, die in staat was groote dingen te verrichten met de liberale partij, die met eenige anderen de liberale regeeringen had bestreden, meer nog door kuiperijen bestookt, zoodat geen enkel liberaal staatsman meer aan de leiding der zaken kon denken;

(*) Wij putten deze meedeelingen uit hetgeen de kranten hierover hebben gezegd, want, zooals men weet, is de machtiging tot openbaarmaking van al de gewisselde stukken geweigerd. Het motief is waarschijnlijk geweest, dat zulk een openbaarmaking het prestige van de Regeering op bedenkelijke wijze moest verzwakken.
Verschillende punten liggen echter nog in het duister. Van den brief van den Heer Kappeyne over de Grondwets-herziening zou meedeeling zijn geschied aan den Raad van Ministers, met verzoek ze in de notulen te willen opnemen, wat geschied zou zijn. De nadruk schijnt hier te moeten leggen op meedeeling aan den Raad van Ministers, derhalve geen overleg, geen gemeenschappelijk werk. Deze meedeeling geschiedde blijkbaar, toen de brief reeds aan den Koning was verzonden, en de Ministers hadden derhalve niets anders te doen dan lijdelijk af te wachten, wat het gevolg van dezen brief zou zijn. Dit is nog de waarschijnlijkste opvatting, maar daarmee wordt tevens weder een zonderling licht geworpen op de zeldzame verhouding van Kappeyne tot zijn ambtgenooten, een verhouding, die het begrip van gewone menschen te boven gaat.

den man, die een schijnbaar conservatief Ministerie had vernederd door zich als controleur op te werpen, en van zijn gouverneeren wonderen beloofd.

Nauw twee jaren is Kappeyne aan het hoofd der Regeering geweest en wat is het einde? Het liberale partijverband, dat op de glorie van zijn naam is tot stand gekomen, ligt uiteen; een liberale Regeering, gesteund door een liberale partij, lijkt nog onmogelijker dan vóór zijn optreden. Het evenwicht op de begrooting is verbroken, zonder uitzicht op spoedig herstel; het eenige positieve van de nalatenschap is een onderwijswet, die aan niemand voldoet, die enorme kosten vereischt bij de uitvoering, waarvoor de middelen niet zijn aangewezen, een wet die, wanneer zij zóó wordt uitgevoerd, een verwarring zal geven in de gemeente- en staats-financiën, waarvan het einde niet is te voorzien.

En moest dat nu het einde zijn? Zoo hadden zeker zelfs de felste tegenstanders van Kappeyne 't niet verwacht. Advocaat Kappeyne, man van vele gaven, wat heeft u bewogen om u op politiek gebied op te dringen?

Men heeft veel gesproken van de tegenwerking, welke het Ministerie Kappeyne en inzonderheid hijzelf bij het Hof, hij den Koning en zijn omgeving heeft ondervonden, waardoor het regeeren niet gemakkelijker, en zeker niet aangenamer is gemaakt. Er bestaan inderdaad redenen om dit aan te nemen, al verbiedt kieschheid om het in bijzonderheden uiteen te zetten.

De vraag mag echter gedaan worden, of er eveneens geen redenen waren aan den anderen kant om die minder gunstige verhouding te verklaren. Was er reden om te verwachten, dat die verhouding heel aangenaam zou zijn en kon de Heer Kappeyne op grond van zijn gedragingen aanspraak maken èn op vertrouwen, èn op welwillendheid? Wij vragen alleen, zonder uitspraak te doen in zulk een teedere zaak, en wij moeten dit doen, omdat het oordeel hierover van sommigen wel eens heel eenzijdig is geweest.

De man, die meer dan de Heer Kappeyne sinds geruimen tijd het vertrouwen genoot van den Koning, was Mr. C.Th. baron van Lynden van Sandenburg. Als staatsman is zijn talent zelfs door zijn vijanden niet in twijfel getrokken; men voegt er echter bij, dat zijn politieke kleur niet vast is. De bekwaamheden van Van Lynden zijn boven allen twijfel verheven en hij heeft in zijn loopbaan als Minister het bewijs gegeven, dat hij voor zijn taak is berekend.

Men heeft den Heer Van Lynden meer dan eenmaal beschuldigd van zijn invloed gebruikt te hebben om de liberale Regeering te ondermijnen, ja, zelfs geïntrigeerd te hebben om de zaken voor de liberalen een ongunstige wending te doen nemen. Wij hebben geen gegevens ter onzer beschikking om hierover te oordeelen en zijn hui-

verig om uitspraak te doen over het karakter van personen, waar wij geen bepaalde feiten kunnen bijbrengen om onze meening te staven.

In het algemeen komt het ons echter voor, dat men in de pers veel te vlug is en te lichtzinnig veelal met het bespreken van personen en de zaken ook daardoor te veel op den achtergrond treden; gelijk in de politieke kringen ten onzent veelal niet zoozeer sprake is van zaken als wel van personen, en de partijquaesties eigenlijk hier persoons-quaesties zijn, met al de kleingeestigheid eraan verbonden, zoo is de naam van Van Lynden niet zelden gebruikt als bliksemafleider, als een zeer geschikt middel om zelfonderzoek te ontkomen.

Men behoeft buitendien volstrekt niet de toevlucht te nemen tot intriges van Van Lynden om den loop der zaken te verklaren; men heeft daarvoor eenvoudig den natuurlijken loop der feiten te volgen.

Het Ministerie Kappeyne had na het antwoord des Konings zijn verzoek om ontslag herhaald en dit kon thans niet langer worden geweigerd. De meerderheid, zoowel van de Tweede als van de Eerste Kamer, bleef echter liberaal, en het lag dus voor de hand om de vorming van een nieuw Kabinet op te dragen aan een der hoofden van de liberale partij.

Dat de keuze viel op den Heer Fransen van de Putte met den Heer Cremers, was niet meer dan natuurlijk. Welk een treurigen afloop dit heeft gehad, is bekend. Dat de Heer Van de Putte de liberale leden der Kamer bijeenriep om met hen in overleg te treden en eerst daarna te beslissen, of hij de opdracht des Konings kon aanvaarden, niemand zal het hem dit ten kwade duiden; men had hierin een bewijs kunnen zien van bedachtzaamheid, dat hem tot eer verstrekte. Ongelukkig echter beging hij daarbij een onvergeeflijke fout; hij riep de liberale leden bijeen, met machtiging des Konings, in het gebouw van de Tweede Kamer. De bijeenkomst verloor daardoor geheel het particulier karakter, dat zij uit den aard der zaak hebben moest.

Voor een bijeenroeping, zooals de Heer Van de Putte die deed, bestaat geen qualificatie; in naam des Konings kan men geen partijleden bijeenroepen, vooral niet zoolang er feitelijk nog een Ministerie bestaat en de Kroon derhalve geacht wordt in het bezit te zijn van de officieele raadslieden.

Men had echter over den vorm der uitnoodiging kunnen heenstappen en genoegen kunnen nemen met het excuus van den Heer Van de Putte; de exceptioneele toestand kon tot verontschuldiging strekken; sommige personen staan voor zulke fouten bloot, andere niet, en wanneer de Heer Van de Putte over het gebeurde nog eens nadenkt, zal hijzelf erkennen dat het wenschelijk was, dat de natuur hem begiftigd had met fijnere politieke vormen.

Bij al hetgeen hierover geschreven is, is echter ook hier weder om den vorm, om den persoon de zaak te veel voorbij gezien. Er

bleek namelijk op de beruchte vergadering, dat de liberale Kamerleden het over de zaken evenmin eens waren als de liberale Ministers; de Heer Kappeyne had nog altijd zijn aanhangers en men vond den inval van den premier om de Grondwetsherziening tusschen de andere hangende quaesties in te schuiven, nog zoo kwaad niet; anderen hadden niets tegen de zaak, maar wel tegen de behandeling op dit oogenblik en door dit Ministerie.

In hoofdzaak was het duidelijk, dat er voor een Ministerie Van de Putte-Cremers in de Kamer geen meerderheid, althans geen liberale, zou te vinden zijn en de gemachtigden des Konings moesten derhalve afzien van de taak om een nieuw Ministerie samen te stellen.

De vraag mag gedaan worden, of de vergaderde liberalen zich bewust geweest zijn van de gevolgen, die noodzakelijk moesten voortvloeien uit het feit, dat de bijeenkomst tot geen resultaat leidde. Waar was nu het liberale partijverband? Moest dit even geheimzinnig verdwijnen als het gekomen was? Begrepen de heeren dan niet, dat straks in het buitenland de draak gestoken zou worden met onzen politieken toestand?

Waarlijk, herinner u den tijd, die aan de luchtballon-politiek van Kappeyne voorafging; scheen het niet, of men met kreeftengang teruggekeerd was tot het treurige punt, waarvan men was uitgegaan? Is het niet, of de wraakgodin slechts een wijle had gewacht om haar schaal uit te storten over hen, die met dartele lichtzinnigheid meenden hun fouten te kunnen goedmaken door een overijld besluit, dat al de kenmerken droeg van zonder ernst te zijn genomen?

Het zij zoo. De aard der dingen bracht mee, dat niet ten tweede male een liberale leider kon worden geroepen om te beproeven, of hij in de onderhandelingen met de liberale partij gelukkiger zou zijn. Spoedig kwam dan ook het bericht, dat de Heer Van Lynden door den Koning was belast met de samenstelling van een nieuw Ministerie.

Voorwaar geen aangename taak in de gegeven omstandigheden, een taak voor het oogenblik zeker niet door den Heer Van Lynden gewenscht. Men zag in den Heer Van Lynden sinds geruimen tijd den premier der toekomst; daartoe gaf aanleiding èn zijn talent als staatsman, èn het vertrouwen, dat hij genoot aan het Hof. Men dacht hem echter de eereplaats eerst toe, wanneer de liberale wagen was vastgeloopen en dit laatste was nu slechts in betrekkelijken zin het geval, want de liberale meerderheid was in de beide Kamers nog altijd overwegend. De kabinetsformeerder was dus volstrekt niet vrij, tenzij hij hoop kon hebben, dat bij een ontbinding van de Tweede Kamer, de oude meerderheid voor 't minst aan het wankelen zou worden gebracht, en voor dit laatste bestond weinig grond.

Welke bedoelingen Van Lynden bij het zoeken naar een Ministerie heeft gehad, weten wij natuurlijk niet; wel is het van overbekendheid, dat de samenstelling veel moeielijkheden in zich heeft gehad, want er

is veel tijd voor noodig geweest. Letten wij echter op het eindresultaat, dan is de hoofdbedoeling vrij duidelijk; de Heer Van Lynden heeft een Ministerie willen samenstellen uit mannen, die in den politieken strijd der laatste jaren niet direct waren betrokken, mannen, wier naam achting inboezemde, en wier staatkundige kleur over 't geheel niet veel verschilde van die van de meerderheid der beide Kamers. Wanneer men de namen van het nieuwe Kabinet naast elkander ziet: Six, Modderman, Vissering, Van Goltstein, Klerck, Reuther, Taalman Kip, - dan krijgt men den indruk van een zaken-kabinet, d.w.z. een Regeering, waarvan geen groote veranderingen zijn te wachten en welke zich bepalen zal tot de oplossing van die vraagstukken, welke òf van neutralen aard zijn, òf waarover weinig verschil bestaat onder de partijen.

Wanneer wij spreken van weinig verschil onder de partijen, dan sluiten wij hierbij de beide clericale fracties uit, omdat van deze zijde eischen worden gesteld, waaraan geen enkel staatsman kan voldoen, eischen, die alleen door een woelige dweepzieke minderheid worden ondersteund.

De Protestantsche clericale partij heeft het hoofd van het Ministerie zeer hard gevallen over de samenstelling van het Kabinet met liberale en conservatieve bestanddeelen; het orgaan dier partij, de *Standaard* deed daarbij persoonlijke uitvallen, zoo ruw, dat wij in het belang van den schrijver moeten veronderstellen, dat hij zich door drift heeft laten vervoeren. 't Is mogelijk, dat D^{r}. A. Kuiper persoonlijke grieven heeft tegen den Heer Van Lynden, maar dan brengt toch een weinig christelijkheid, of humaniteit, mede, dat men iemand niet op die wijze in het openbaar daarover aanvalt; een krant heeft veel van een aanplakbord en alleen reeds als fatsoenlijk man is het niet geoorloofd daarin alles te zeggen, wat iemand in een oogenblik van opgewondenheid voor den mond komt. Er komt in den cathechismus van de Christenen zoo iets voor van eerbied voor de gestelde machten, en op grond daarvan zou men zeggen, dat het wat altever gaat, wanneer het hoofd van een nieuwe Regeering, terwijl hij nog ternauwernood is opgetreden en nog geen enkele daad heeft kunnen verrichten, op deze wijze aan de kaak wordt gesteld.

Opmerkelijk zachter was de toon van de Roomsche clericalen, maar, naar men wil, moet dit niet worden toegeschreven aan zekere ingenomenheid met het Ministerie, als wel aan het feit, dat de Minister van Oorlog, Kolonel Reuther, bekend staat als een trouw en gehoorzaam zoon der Kerk, en dat zegt nog wat in onze dagen.

Overigens is de ontvangst van het nieuwe Ministerie bij de publieke opinie vrij gunstig geweest; de pers wist eigenlijk niet recht welke houding zij moest aannemen en bepaalde zich veelal tot persoonlijke aanmerkingen, die weinig om het lijf hadden of ook wel van kleingeestigheid getuigden. De eerlijke manlijke betuiging, dat de Heer

Van Lynden een nieuw bewijs heeft gegeven van staatsmanstalent door in de uiterst moeilijke omstandigheden zulk een Ministerie samen te stellen, een reeks van mannen aan zich te verbinden, wier namen achting inboezemen, en waarbij rekening wordt gehouden met de constitutioneele eischen, die betuiging hebben wij niet aangetroffen; toch had de Heer Van Lijnden ze ten volle verdiend.

En hoe zal het gaan met het nieuwe Ministerie in de Kamer? Die vraag zou meer gedaan zijn, indien de onverschilligheid van de natie voor de politieke behandeling der zaken niet zoo groot was. Die onverschilligheid zit in onzen aard, en de gebeurtenissen van de laatste jaren hebben haar sterk bevorderd; wij zouden zelfs kunnen zeggen, dat die onverschilligheid is overgegaan in afkeer en ergernis; de behandeling der politieke zaken op het Binnenhof is een onderwerp niet zelden òf van spot, òf van walging.

Bij het constateeren van dit feit kunnen wij niet de overtuiging geven, dat het beter worden en de natie weldra reden hebben zal om meer vertrouwen te stellen in hetgeen in de Tweede Kamer geschiedt. Het eenige, wat vooralsnog die hoop zou kunnen geven, is, dat er een achttal onafhankelijke, achtbare mannen gevonden werden, die den moed hadden zich aan het hoofd te stellen der Regeering.

Immers, waar zijn er andere teekenen van verbetering? De liberale partij is op een verkeerden weg geraakt; onderling verdeeld, meer nog door persoonlijke gevoeligheid dan uit beginsel, zonder bewustzijn van de groote verantwoordelijkheid, welke op haar rust, mist zij de zedelijke kracht om zich op te heffen tot een kloeke daad: de erkenning van haar gebreken. Hoor de taal, welke door de verschillende bladen, vertegenwoordigende de verschillende fracties, wordt gevoerd, dan bemerkt ge alras, dat de verdeeldheid onafgebroken voortduurt, en men zich over en weer uitput om eigen meening op te dringen. Hoe vreemd het na al het gebeurde ook moge zijn, de Heer Kappeyne heeft nog altijd zijn persoonlijke aanhangers - een feit, dat alleen daaruit kan verklaard worden, dat de politieke ontwikkeling bij onze Kamerleden over 't geheel gering is. Bij de persoonlijke sympathiën en antipathiën komt nu het oude Hollandsche zwak van gewestelijken naijver. Waar vondt ge een woord van geestdrift, van hoogere opvatting van de behandeling der publieke zaak? Men verbeuzelt den tijd in spitsvondig geschrijf over de vorming van een nieuwe partij en den naam, welke men haar zal geven, zonder rekening te houden met den feitelijken toestand, waarin ons parlement verkeert, zonder den nadruk te leggen op datgene, wat aan elke partijvorming, elke partijorganisatie moet voorafgaan: de zuivering van den besmetten dampkring.

Men vindt het zelfs verkeerd, dat de fouten van de partij worden onderzocht en blootgelegd; onze vijanden schelden reeds genoeg op

ons, zegt men, waarom zouden wij het zelf doen? Het gevolg is, dat men bij de conservatieven caricaturen van de liberalen, en bij de liberalen caricaturen van de conservatieven vindt, zonder streven zelfs om tot een eenigszins objectieve beoordeeling van den toestand te geraken. Zoo is het mode geworden eigen gebreken te bedekken, te verzwijgen, en de fouten van anderen breed uit te meten. En toch, zonder bewustzijn van schuld geen verbetering, zonder peiling van wonden geen genezing!

En de oorzaak ligt niet alleen bij de Kamer en bij de pers, maar ook bij het volk, in de eerste plaats bij de kiezers. Niet genoeg kan het herhaald worden: elk volk heeft de Regeering, die het verdient, en als men ziet, hoe ook bij de laatste verkiezingen weder met weergalooze lichtzinnigheid werd gehandeld, dan moet de vraag wel eens opkomen: verdienen wij niet nog erger? Verdienen wij niet het clericale juk, de overheersching van die mannen, die met kerkelijke roeden ons willen kastijden, en die de overwinning zeker verdienen, wanneer kracht en ijver haar moesten beslissen. Wij coquetteeren niet met de clericalen, maar wanneer men bij de laatste verkiezingen, de flinke houding zag van de Protestantsche clericalen, bekroond hier met een feitelijke, daar met een zedelijke overwinning, dan deed het voor een oogenblik goed, omdat het een getuigenis is van kracht tegenover zooveel lafheid en zwakheid.

Men heeft van partijvorming gesproken zonder aan partijzuivering te denken, wat gelijk staat met het bouwen zonder fondament. Maar ook zonder dit bezwaar, welke partijvorming zou er op dit oogenblik kunnen zijn? men kan, ja, over zekere punten, die aan de orde zullen komen, een gemeenschappelijke gedragslijn afspreken en dit zou reeds veel waard zijn, maar de vorming van een partij, welke steunt op geestverwantschap, op natuurlijke aantrekkingskracht, - wij begrijpen nog niet, hoe zij in onze Kamer mogelijk zou zijn. Het is het ongeluk van kleine parlementen, dat men altijd struikelt over persoonsquaesties; inzonderheid is dit het geval, wanneer de eerzucht grooter is dan het talent, de ambitie meer dan de ontwikkeling. Het is onmogelijk, dat mannen, die begrip hebben van staatkunde, zoo handelen als veelal in onze Kamer gehandeld wordt. Er zijn persoonlijke verhoudingen, geworteld in een jarenlange geschiedenis, die op een oogenblik niet weg te nemen zijn en moeten uitslijten. Wie derhalve hopen wil op een beteren toestand, moet geduld hebben en zich van de naaste toekomst niet te veel voorstellen.

Er bestaat daarvoor nog een andere reden; let men op de verhouding der partijen in onze Kamer in verband met de natuurlijke geaardheid van ons volk, dan zal men terstond moeten erkennen, dat die verhouding zeer abnormaal is; gehechtheid aan de traditie is een groot zwak, overal, maar vooral ook bij de Nederlanders, en wanneer men nu bij de vertegenwoordiging van zulk een volk 50 liberalen en 5 con-

servatieven vindt, dan ligt de slotsom voor de hand, dat er een fout is in de berekening, hetzij doordat het verkiezings-raderwerk niet deugt, hetzij omdat de qualificatie van liberaal en conservatief verkeerd wordt gebezigd. Dat men met de definities hier nog al eens in de war is, zal niemand verwonderen. Die namen hebben in ons Kamertje een historische beteekenis, of duidelijk uitgedrukt, het zijn persoonsquaesties; men kan daaraan niet de beteekenis hechten, welke elders gangbaar is.

Het verstandigst zal het daarom zijn om den partijrommel vooreerst te laten rusten; er zijn te veel omstandigheden, die een natuurlijke en gezonde partijvorming in den weg staan. Wij moeten èn bij de Regeering, èn bij de Kamer meer op de zaken, op de daden letten; de liberale meerderheid zij gewaarschuwd niet altijd te steunen op de onverschilligheid der natie, op de lamlendigheid der verkiezingsclubs; de ontevredenheid over den gang der zaken is wassende en de minachting van het betere deel der natie groot. Er kunnen niet veel fouten meer begaan worden.

De meerderheid der natie verwacht, dat er een eind zal worden gemaakt aan de persoonlijke politiek, aan het partijcabaal, en 's lands zaken zullen worden behandeld met meer ernst.

De meerderheid der natie verlangt, dat Regeering en Kamer den weg zullen volgen van gematigden vooruitgang, welke is die der ware vrijzinnigheid.

Wij hebben nu genoeg van de woordenkramerij.

Voor een staatkunde van bedachtzamen vooruitgang zijn, dunkt ons, in de Kamer nog wel eenige mannen te vinden van kennis en karakter; vooral op het laatste komt het aan. Wie een program ontwerpt voor zulk een partij, wie die beginselen van handelen in het licht stelt, als eerlijk man het marktgeschreeuw ontmaskert, de molenwiekerij van hetgeen men in de laatste jaren in Nederland politiek heeft genoemd, die zou een weldaad bewijzen aan zijn land. Geen woorden, maar daden, geen personen, maar zaken.

Constateeren wij, dat de Regeering door haar aanvankelijk optreden een gunstigen indruk heeft gemaakt; troonreden zijn troonreden, men kan er in den regel niet veel van zeggen, maar wij meenen niet te ver te gaan, wanneer wij den toon eenvoudig en degelijk noemen, een goed getuigenis gevend. De benoeming van den Heer Heemskerk tot lid van den Raad van State kan den aangenamen indruk slechts versterken. Waarom hebben de liberale Ministeries de benoeming van dezen bekwamen man aan anderen overgelaten?

NOORMAN.

16 September '79.

Eene bijdrage tot de geschiedenis der grondwetsherziening.

De Geschiedenis der zevenentwintig ontwerpen van wet tot herziening der grondwet in 1847-48, toegelicht door Mr. A.J. Graaf van Randwijck. 's Gravenhage, P.J. Kraft.

De brochure van den Heer Van Randwijck is eene aanwinst voor de geschiedenis der grondwetsherziening van 1848. Zij schetst ons de wording van de zevenentwintig wetsontwerpen, 9 Maart aan de Tweede Kamer ingediend, doch die door de plotselinge omkeering van Koning Willem II van de baan raakten, om plaats te maken voor de ontwerpen van eene grondwetsherziening van ruimere strekking, door de bekkende staatscommissie op 's Konings last bewerkt. In de hoofdzaken is hetgeen door den Heer Van Randwijck wordt medegedeeld uit verschillende bronnen bekend. De levensbeschrijvingen van Willem II door Prof. Bosscha, van de beide Van Rappard's, die van zoo nabij in de politieke gebeurtenissen van die dagen betrokken waren, door de Heeren De Bosch Kemper en Van der Heim, stellen ons in staat de gebeurtenissen dag aan dag en in haar onderling verband te volgen, terwijl in die dagen van persoonlijk gouvernement, zonderling genoeg, de Regeering guller was met hare mededeelingen van politieke voorvallen en besluiten aan het publiek dan de parlementaire Regeeringen van onzen tijd, zoodat de *Staatscourant* van Maart 1848 door officieele mededeelingen de natie op de hoogte hield van hetgeen er in de gouvernementeele kringen omging. Destijds beschouwde men grondwetsherziening en wat daarmede in verband stond blijkbaar niet als zaken, die in 't diepste duister moesten voorbereid worden, om het groote publiek op een gegeven oogenblik als een schitterend vuurwerk te verrassen en te verbazen.

Echter vinden we in het boekske wel een en ander, wat het reeds bekende aanvult en verbetert, alsmede - wat uit den aard der zaak nieuw is en niet anders dan uit de aanteekeningen van een der Ministers van 1847 kon geweten worden - het verslag van de eerste wording der zevenentwintig wetsontwerpen. De Koning had allereerst in den loop van 1847 aan zijn vertrouwde, het lid der Eerste Kamer Mr. W.L.F.C. Ridder Van Rappard en aan den vice-president van den Raad van State Baron Van Doorn van Westcapelle, die hem overtuigden, dat aan den algemeenen aandrang tot herziening van het ‘maatschappelijk verdrag’ niet langer weerstand kon worden geboden, de samenstelling van een schema van herziening opgedragen, welke herziening echter niet verder zou mogen gaan dan bij de behandeling van het in 1845 verworpen voorstel der negen leden gebleken was de wensch der natie te zijn. In den Kabinetsraad tot vaststelling der

troonrede, waarmede de zitting der Staten Generaal van 1847-48 zou geopend worden, 10 October gehouden, verklaarde alsnu Zijne Majesteit, dat hij tot de overtuiging was gekomen, dat de grondwet op bepaalde punten gewijzigd behoorde te worden, en deed door den secretaris, den directeur van zijn Kabinet, eene daarop betrekkelijke nota met bijbehoorende memorie van toelichting voorlezen, die het resultaat van de opdracht aan de genoemde heeren was geweest. Deze stukken, die onze Schrijver in hun geheel mededeelt, gingen bij de Ministers rond, en werden toen gesteld in handen van eene commissie, uit vier hunner bestaande, om met de nota tot leiddraad en den steller daarvan, W. van Rappard, tot medewerker, de wenschelijk geachte veranderingen in wetsontwerpen te formuleeren. Van den arbeid dezer commissie, waartoe ook de Minister van Binnenlandsche Zaken Mr. L.N. Graaf Van Randwijck behoorde, van het verschil van gevoelen, dat naar aanleiding daarvan in den Ministerraad ontstond en tot de aftreding van den Heer Van Hall leidde, geeft de brochure daarna een verslag.

Men weet, dat de zevenentwintig wetsontwerpen 9 Maart 1848, bij Koninklijke boodschap van daags te voren aan de Tweede Kamer werden ingediend, na reeds op den 7^{den} door den Minister van Binnenlandsche Zaken te zijn aangekondigd. Geschiedde die aankondiging, die afwijking van den regel om de indiening van wetsontwerpen van eenig belang niet anders dan bij de troonrede aan de Volksvertegenwoordiging toe te zeggen, om het buitengewoon gewicht van deze voorstellen tot wijziging van de wet der wetten? Men zou het kunnen denken, indien de Heer Van Randwijck ons het ware van de mis niet deed kennen. Hij schrijft:

‘De vertraging van deze weinige dagen in de toezending, moet worden toegeschreven aan de hoop, welke de Regeering koesterde, doch welke niet werd verwezenlijkt, dat namelijk, gelijk algemeen door het publiek verwacht werd, uit den boezem der Kamer een verzoek tot de Regeering zoude worden gericht om, onder den indruk der omwenteling in Frankrijk en bij den revolutionairen toestand waarin bijna geheel Europa verkeerde, voorshands tot geene grondwetsherziening in Nederland over te gaan, maar die nog gedurende korten tijd te verdagen om rustiger tijden te kunnen afwachten.

Een der leden der Tweede Kamer toch had enkele zijner medeleden daarop indachtig gemaakt, maar geen bijval gevonden. Men meende dat de mannen van den vooruitgang, het doel miskennende, een voorstel van zoodanigen aard als een bewijs van reactiegeest der Kamer zouden doen voorkomen. De Regeering zelve schijnt de Kamer in de gelegenheid te hebben willen stellen, om dergelijk voorstel te doen, want nadat de Minister van Binnenlandsche Zaken in de bijeenkomst der Kamer op den 7^{den} Maart, zonder daartoe bepaalde aanleiding gehad te hebben, de mededeeling deed dat de Regeering gereed was met

de indiening der bedoelde voordrachten, heeft de Minister eenige oogenblikken gewacht als 't ware om te vernemen of van de zijde van een der leden eenig voorstel of aanmerking daarop zoude volgen, maar toen de vergadering daarop een diep stilzwijgen in acht nam, bleef der Regeering niets anders over dan de voordrachten onveranderd in te zenden.'

Hieruit kan men zien, hoe schoorvoetend de Ministers van 1848 tot grondwetsherziening overgingen. Wel is waar hadden enkelen hunner, gelijk ook de Heer Van Randwijck vermeldt, bij verschillende gelegenheden Zijner Majesteit's aandacht op de wenschelijkheid van herziening gevestigd, maar met veel aandrang schijnt dit toch niet te zijn geschied. Grooter aandrang oefende een der meest behoudende leden der Eerste Kamer, W. van Rappard, uit, toen hij den Koning overhaalde tot die wijziging het initiatief te nemen, en het was daarom niet onnatuurlijk, dat aan hem met den vice-president van den Raad van State het ontwerpen van het eerste opstel werd opgedragen. Want dit moet men wel in het oog houden, de grondwetsherziening van 1848, niet slechts zooals ze ten slotte werd voorgedragen, maar ook zooals ze het eerst bij de Tweede Kamer aanhangig werd gemaakt, was geheel een uitvloeisel van het persoonlijk initiatief van Koning Willem II. *Hij* bracht het eerste schema, buiten de Ministers om opgemaakt, in den kabinetsraad van 10 October 1847 ter tafel en droeg aan de Ministers, 's Konings dienaren, de uitwerking en formuleering zijner denkbeelden op. Van inconstitutioneele opvatting kan hier geen sprake zijn, want tot aan de grondwetsherziening van 1848 bezat Nederland geen verantwoordelijk Ministerie, maar een zuiver persoonlijk gouvernement, zooals ten tijde van Willem I, met Ministers, dienaren van de Kroon en alleen jegens Zijne Majesteit, hunnen heer en meester verantwoordelijk. Deze opvatting van de stelling eens Ministers, die sedert de eerste dagen der restauratie reeds door alle vrijzinnige staatslieden als met het constitutioneel stelsel en den goeden gang van zaken onbestaanbaar bestreden was, heerschte in de hoogste kringen nog ten volle in 1847 en 1848, en heeft voor velen in den lande de grondwetsherziening nog vele jaren overleefd. De plotselinge omkeering van den Koning op den gedenkwaardigen Maandag, 13 Maart 1848, moet ook in het licht van deze opvatting worden beoordeeld, en kan alsdan bezwaarlijk met den Hoogleeraar Bosscha (*Het Leven van Willem de Tweede*, bl. 472, 3de druk) eene 'verwaarlozing van alle constitutioneele vormen', noch met onzen Schrijver inconstitutioneel en onrechtmatig (bl. 40, 41) genoemd worden. De Koning toch moest de grondwetsherziening beschouwen als z i j n werk, waarop hij elk oogenblik kon terugkomen. Zijn eerste schema had hij ter tafel gebracht zonder er alvorens met zijne Ministers over geraadpleegd te hebben; toen hij begreep, dat de uit dat schema ontwikkelde voorstellen niet ver genoeg gingen, om de revolutiekoorts hier te lande te

voorkomen, waaraan hij alle landen van Europa hijgen zag, ging hij eveneens zijn eigen weg, ontbood den Voorzitter der Tweede Kamer en gaf dezen zijne geneigdheid te kennen, om meer omvattende en ingrijpende voorstellen te doen. De Ministers hadden volkomen het recht zich over de onhoffelijke bejegening te beklagen, die in deze mededeeling zonder hunne voorkennis gelegen was, doch niettemin was de Koning consequent en verschilde de mededeeling aan den Voorzitter der Tweede Kamer op 13 Maart 1848 alleen in den vorm en om de gevolgen, doch niet in het wezen der zaak, van 's Konings ter tafel brengen van het schema in den kabinetsraad van 10 October 1847. In beide gevallen was het de Souverein, die uit eigen beweging zijnen wil te verstaan gaf.

Ook moet de houding van 's Konings dienaren in deze gewichtige aangelegenheid Zijne Majesteit niet zeer hebben aangestaan. De Ministers waren niet sterk met 's Konings denkbeelden ingenomen; zelfs toen de zevenentwintig wetsontwerpen ter indiening gereed lagen, draalden ze nog in de hoop, dat de Tweede Kamer ze niet zou willen behandelen en vleiden zij zich met de onware voorstelling, dat dit ‘algemeen door het publiek verwacht werd’. Om die reden en op grond van geruchten uit de Kamer, deed het Ministerie de zonderlinge aankondiging van 7 Maart ‘zonder daartoe bepaalde aanleiding gehad te hebben’, dus waarschijnlijk zonder medeweten, maar stellig zonder last van den Koning. Ja, de Ministers verschilden zelfs van hunnen meester in de beoordeeling van de, elke grondwetsherziening beheerschende, vraag der tijdigheid, daar zij in ‘den revolutionairen toestand van bijna geheel Europa’ eene reden zagen om de toegezegde herziening te stuiten, terwijl de Koning, met veel scherper blik, daarin juist eene aansporing zag om sneller te handelen en verder te gaan dan zijne schroomvallige raadslieden durfden raden. Het is om dit alles niet te verwonderen, dat Willem II, in de zenuwachtige spanning, waarin tegelijkertijd de ongunstige beoordeeling der zevenentwintig ontwerpen door de pers, de politieke tijdingen uit de hoofdsteden van Europa(*) en de afwisselend gunstige en slechte berichten over de

(*) De Heer Van Randwijck vermeldt, dat de Voorzitter der Tweede Kamer den Koning op 13 Maart aantrof ‘in een zeer opgewonden toestand, ook tengevolge van tijdingen, dienzelfden namiddag uit Duitschland ontvangen’. Welke tijdingen dit geweest zullen zijn, leert de geschiedenis van die bewegingvolle Maartmaand, waarvan Da Costa getuigen kon: ‘De constitutiekoorts doorwandelt half Euroop.’
De meeste vorsten gaven, hetzij vrijwillig, hetzij gedwongen, aan den aandrang der Standen of der bevolking naar eene vrijzinnige herziening der instellingen toe. Om ons bij Noord-Duitschland te bepalen. Groothertog Ernst van Saksen-Koburg had 8 Maart uit eigen beweging het voorbeeld gegeven; de Koning van Hanover volgde; ook de Koning van Saksen trad schoorvoetend in de concessiën door de landsvertegenwoordiging verlangd. Ook de Keurvorst van Hessen zag zich den 11^{den} Maart door een oproer te Hanau gedrongen om grootere concessiën te doen, dan zijne op 7 Maart uitgegeven onvoldoende proclamatie beloofd had. De schoonvader der eenige dochter van Willem II, de Groothertog van Saksen-Weimar, zag zich op 9 Maart mede genoopt, nadat er den vorigen dag ernstige rustverstoringen in zijne residentie hadden plaats gehad, hervormingen toe te zeggen. En ook Berlijn verkeerde in een onrustbarenden staat van gisting, waaruit juist op den avond van denzelfden 13^{den} Maart het oproer uitbarstte, dat den onwilligen Koning tot het oproepen van den Landdag deed besluiten.
Dergelijke tijdingen waren wel berekend, om den Koning van Nederland te overtuigen van de noodzakelijkheid eener ruimere herziening van het staatsverdrag, dan de zevenentwintig wetsontwerpen beoogden. Welken indruk zij maakten blijkt o.a. uit een brief van den Generaal Von Gagern, die zoo te zeggen dagelijks met de koninklijke familie verkeerde en 17 Maart

ziekte van zijn geliefden zoon, Prins Alexander, die op Madera aan de tering lag, hem brachten, voor een oogenblik zijne schroomvallige Ministers vergat en zonder hunne voorkennis noch medewerking den Voorzitter der Kamer bij zich ontbood, om hem zijne veranderde zienswijze te doen kennen. Uit het proces-verbaal der bijeenkomst met de gezanten, hetwelk de Heer Van Randwijck tekstueel mededeelt, nadat Bosscha er slechts uittreksels uit gegeven had (*Leven*, bl. 474), blijkt ook, dat Zijne Majesteit zelf min of meer verlegen was over zijne ietwat *cavalière* handeling. Daarin toch wordt den Koning in den mond gelegd, zich het woord *proprio motu* tegen den Heer Boreel *malheureusement* te hebben laten ontvallen. En Zijne Majesteit voegde er tot de gezanten bij: '*les Ministres se sont crus compromis et je dois avouer qu'ils avaient quelque raison de le croire.*'

De voorstelling van Prof. Bosscha alsof de Koning, buiten de Ministers om nog den Raad van State zou hebben geraadpleegd, zou gewis aan het voorgevallene een geheel ander karakter geven. Daar hiervan echter in de brochure van den Heer Van Randwijck niets vermeld staat, en deze gewichtige handeling gewis niet zou vergeten zijn, indien ze werkelijk hadde plaats gehad, mogen wij aannemen, dat de Raad van State buiten het geval gebleven is, en het plotseling opgekomen besluit van den Koning, die zich nog denzelfden ochtend tegen den Minister van Financiën uitdrukkelijk ongenegen had verklaard op het punt der grondwetsherziening verder te gaan dan de op zijn schema gegronde zevenentwintig ontwerpen, wezenlijk is geweest het gevolg van eene persoonlijke opwelling, uit een juist inzicht van den politieken toestand geboren, en dus naar waarheid door Zijne Majesteit de woorden *motu proprio*, *spontanément* konden gebezigd worden.

De brochure, waarover wij schrijven, is eene nieuwe verrijking van de literatuur onzer politieke geschiedenis na 1830, die in de laatste jaren belangrijke aanwinsten heeft gedaan. De vier deelen van den Heer De Bosch Kemper, de meermalen aangehaalde levensbeschrijving van den Heer Bosscha hebben den stoot gegeven, en de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde heeft de groote verdienste, dat ze de politieke mannen van het laatste geslacht, voorzoover ze tot hare leden verkoren waren, in levensbeschrijvingen door bevoegde handen voor

1848 uit Den Haag aan zijn vader de onverwachte omkeering des Konings meldende, daarbij schreef: 'Die Vorfälle in Weimar, von der eigenen Tochter mitgetheilt, sollen groszen Eindruck auf den König gemacht haben, und nicht ohne Einflusz auf seine hiesigen Entschlieszungen gewesen sein'. (*Das Leben des Gen. Fr. Von Gagern*, II 657.)

het nageslacht heeft doen schetsen. Schoon nog verre van voldoende, worden de bouwstoffen aldus verzameld voor eene grondige geschiedenis van dit voor onzen tijd zoo hoogst belangrijk tijdvak. Zonderling voorwaar, dat bij eene diepgaande studie van de geschiedenis van vorige eeuwen het gisteren, waarin het heden geworteld is, zoo weinig gekend kan worden; de omstandigheden verbieden dit. Men is niet zeer geneigd de ondervindingen zijns levens en de ervaringen van den openbaren dienst publiek te maken; allerlei bezwaren, waarvan sommigen te eerbiedigen, anderen te betreuren zijn, schijnen daarbij te worden ontmoet. Dankbaarheid en lof moet men daarom den oud-Minister toebrengen, die zijne herinneringen uit den aan politieke gebeurtenissen, waarop hijzelf invloed had, zoo rijken tijd aan eene bekwame en bevriende hand ter publiekmaking toevertrouwde. Wie zijn voorbeeld volgt, maakt zich verdienstelijk jegens het nageslacht, vervult een hoogen plicht jegens zijn land.

Veel is er nog van en over de politieke gebeurtenissen na 1830 te weten; veel bestaat er, waarvan het publiek geene kennis draagt, en dat het toch eenmaal zal behooren te kennen. Zoo heeft de Heer Van Randwijck geput uit een opstel getiteld ‘Herinneringen aan het bedrijf der Tweede Kamer van 1842-1848’, geschreven door eenige oud-leden dier Kamer, en geredigeerd door de Heeren Faber van Riemsdijk, Enschedé, Menso, Egter van Wissekerke, Van Leeuwen en Bijleveld. Men begrijpt hoeveel licht dit opstel over onze politieke en parlementaire geschiedenis kan werpen: moge het spoedig een openbaarheidlievend uitgever vinden!

M.G.

Onze militaire bijeenkomsten
Door een plattelander.

VII. Uittreksel uit de Notulen enz.

Nadat de notulen der vorige vergadering zijn voorgelezen en vastgesteld, vraagt Kapitein Dinges het woord, en daarna zegt hij het volgende:

Mijne Heeren, er is sedert onze laatste bijeenkomst, die reeds een heele tijd achter ons ligt, veel gebeurd. Ik ben o.a. getuige ge-

weest van eene schitterende feestviering, naar aanleiding van eene voor ons land allergewichtigste gebeurtenis. De Natie heeft zich groot getoond, mijne Heeren! Terwijl overal om ons heen de vorstenmoord als een dreigend spook rondwaart, heeft het volk van Nederland zijne eerbiedige en innig verknochte hulde nedergelegd vóór zijn Vorst en Vorstin en den eed van trouw aan Oranje - sinds eeuwen gezworen en met zijn bloed bezegeld - hernieuwd. Ik stel dezen dronk in op het welzijn van ons geliefd Vorstenhuis!

Luide en langdurige toejuiching. De Voorzitter stelt voor den heildronk van Kapitein Dinges te laten drukken en ronddeelen, en een pracht-exemplaar, in gouden letters, achter lijst en glas in de kamer der bijeenkomsten op te hangen.

Het voorstel wordt aangenomen.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ons geacht lid, Kapitein Dinges, begon zijne rede met eraan te herinneren, dat er sedert onze laatste bijeenkomst veel is gebeurd. Ja, Mijnheer de Voorzitter, er is veel gebeurd, en, helaas! veel waarover we ons niet hebben te verheugen; zelfs hebben er gebeurtenissen plaats gehad, waarover we nog rouw dragen in ons hart. Wij hebben zooeven op het welzijn van het Vorstenhuis gedronken; maar hoe menigwerf is die heildronk niet uitgebracht, en toch kwam kort daarna onverwacht de dood aan de poort van het vorstelijk paleis kloppen. Terwijl hier de feestvlag zich ontplooide, eerebogen verrezen, bloem-festoenen werden gevlochten, kwam de dood eensklaps een offer eischen en rukte een der edelste onzer Prinsen weg! - En nauwelijks is het feestvuur, dat ons geacht medelid, Kapitein Dinges, zag ontsteken, gedoofd, of een ander doodbericht komt tot ons over, even verrassend als smartelijk, even aangrijpend als onherstelbaar. Een jong, veelbelovend Vorst werd ons ontrukt en nam veler hoop mede in het graf.

Ik heb gemeend, Mijnheer de Voorzitter, dat het betamelijk was, bij 't herdenken eener verblijdende gebeurtenis, ook de nationale rampen in herinnering te brengen, welke ons kort geleden getroffen hebben.

De Voorzitter gelooft de tolk van aller gevoelens te zijn, als hij het geachte lid, den Kolonel, dank zegt voor zijne gevoelvolle woorden, die, hiervan is Spr. overtuigd, in aller harten weerklank hebben gevonden. Allen, mijne Heeren, betreuren we het verlies, dat Nederland heeft geleden. Moge ons dierbaar Vorstenhuis en ons Vaderland langen tijd voor rampen, als die het pas hebben getroffen, bewaard blijven!

De Eerste Luitenant der Rustende wenschte thans met alle bescheidenheid tot Kapitein Dinges het verzoek te richten of ZEdele, die bij de feesten te Amsterdam is tegenwoordig geweest, een relaas daarvan zou gelieven te geven. Wel is waar bestaat er tusschen die feesten en de belangen, welke ons hier bijeenbrengen,

geen onmiddellijk verband, maar ik veroorloof mij toch te doen opmerken, dat het geluk van ons Vorstenhuis ook óns geluk is, dat ons volksbestaan ten nauwste is verbonden aan het voortbestaan van het Oranje-huis; dat onze defensie zijn krachtigsten steun moet ontleenen aan onze gehechtheid, onze liefde voor dat Huis. Daarom kan het ons nu ook niet onverschillig zijn, uit den mond van ons geacht lid, den Kapitein Dinges, eenige bijzonderheden omtrent de feestviering te vernemen, voor zooveel zij niet in de couranten werden vermeld.

K a p i t e i n D i n g e s verklaart zich ten volle bereid om aan het verlangen der Vereeniging, bij monde van den vorigen spreker geuit, te voldoen. Verneem dan, mijne Heeren, dat ik 's avonds omstreeks acht uren te Amsterdam arriveerde....

D e K o l o n e l. Alvorens de Heer Kapitein Dinges zijn verhaal aanvangt, wenschte ik wel een enkel woord in 't midden te brengen. ZijnEdele zegt, door den Heer eersten Luitenant, overeenkomstig het verlangen der Vereeniging, tot spreken te zijn uitgenoodigd. Van dit verlangen is mij niet alleen niets gebleken, maar ik beweer zelfs, dat bedoelde Luitenant het verlangen van al de overige leden n i e t heeft uitgedrukt. Wij hebben genoeg van de feestelijkheden kunnen lezen - tenminste, indien men er plezier in had - maar ik verklaar hier gaarne, dat ik bij al die feesten het officieel vertoon wel wat minder had willen gezien. Ieder Nederlander, die met eerbied en liefde Oranje's naam noemt, is mijn vriend; maar ik ben een vijand van ophef en vertoon. Als het volk feest wil vieren, omdat het zijn vorsten gelukkig ziet, laat het dit dan vrij doen; help het zelfs daarin door te zorgen, dat er geld en middelen voor zijn; maar schroef en wind het niet op. Geen druk van boven.

Ik moet hier ronduit mijn gevoelen uitspreken, mijne Heeren. - Ik zoek achter de toongevers, bij feestelijkheden als de hier besprokene, altijd nog iets anders dan menschen, blakende van belangloozen ijver voor de goede zaak. Gewoonlijk zijn ze dit dan ook niet, en als men hen later met lintjes en kruisjes en andere snuisterijen van het feest ziet huiswaarts keeren, hoort men tegelijk hunne vrienden zeggen: 'Nu, dat had hij toch ook wel verdiend! - Wat heeft hij er een moeite voor gedaan!'

Ik misgun dien heeren hunne zuur verdiende 'onderscheidingen,' niet, Mijnheer de Voorzitter, dit zij verre, - maar wat ik ergerlijk vind, is, dat zulke lieden zich een zeker monopolie van vorsten- en vaderlandsliefde toeëigenen. Zij stelden zich vooraan, bij elke beweging, bij iedere gelegenheid, waar luide, enthousiastische toosten kunnen geslagen worden, die per telegram worden overgeseind *à qui de droit*, en die daarna in de couranten komen. Zij zijn de eersten op cours en receptiën en andere dergelijke feesten; maar of zij de eersten ook zullen zijn, als morgen hunne stem wordt gevraagd voor den persoonlijken dienstplicht, of als we op de bres moeten staan om

den stormenden vijand terug te slaan, of er het leven te laten - dat is iets anders. Die menschen verbeelden zich werkelijk, dat Vorst en vaderland hun om al dat vertoon en geroep groote dankbaarheid verschuldigd zijn, en ze vinden dan ook de eenvoudige menschen, die stil hun weg gaan en uit bescheidenheid of schuchterheid zich niet op cours enzoovoort laten zien, heel minne luî.

Ik zeg, Mijnheer de Voorzitter: het staat niemand op het voorhoofd geschreven, wat hij voor zijn Vorst en Land gevoelt, wat hij doen zal als de nood aan den man komt en er daden worden geëischt in plaats van toosten en reverentie's; maar dan zullen wellicht zij in het voorste gelid staan, die thans in vergetelheid leven en in bescheidenheid zwijgen, en de mannen met de ‘onderscheidingen’ zich onderscheiden door pijn in het lijf, of iets van dien aard.

K a p i t e i n D i n g e s vraagt het woord voor een persoonlijk feit. De geachte spreker van zooeven heeft niet onduidelijk te kennen willen geven, dat zij, die hunne hulde aan het Vorstelijk paar zijn gaan brengen, het minder oprecht meenen dan zij, die wegbleven. Ik ontzeg iedereen het recht mijne gevoelens te taxeeren. De een verkiest ze te verbergen, de ander ze te toonen. Ik nu gevoel behoefte aan het laatste en ik acht het misplaatst mij daarom nevenbedoelingen toe te schrijven. Ik heb gezegd.

D e K o l o n e l. Indien ik scherp was, Mijnheer de Voorzitter, zou ik den geachten spreker van daareven kunnen antwoorden met een oud Hollandsch spreekwoord: ‘Wien de schoen past, trek' hem aan;’ maar ik ben niet scherp, en daarom antwoord ik dit: ik heb in 't algemeen gesproken, en in al wat ik gezegd heb is niets, wat op een personaliteit gelijkt. Het is zeer juist, wat de vorige spreker deed opmerken, namelijk, dat iedereen zijn eigen manier heeft om van zijne gevoelens te doen blijken. Kapitein Dinges doet dit anders dan ik, en daar is hij volkomen vrij in; maar ik verbeeld me, dat deze spreker daarom nog niet op zichzelven behoeft toe te passen, wat ik zooeven heb gezegd. Iets anders is het, of Kapitein Dinges wil ontkennen, dat de zucht naar zoogenaamde onderscheidingen en de begeerte om opgemerkt te worden de meeste hofbezoekers bezielen. Gelieft hij dit te ontkennen, dit is zijne zaak; maar ik beweer, dat het zoo is. Ik heb gezegd.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik weet niet welke gevoelens een ander bezielen, en dit is mij in zeker opzicht onverschillig; maar de geachte vorige spreker zal het mij ten goede houden, als ik aan zijn bitsen uitval, tegen hetgeen hij ‘z o o g e n a a m d e onderscheidingen’ gelieft te noemen, mijne goedkeuring niet kan hechten. Zooals die spreker zien kan, ben ikzelf met eene ‘z o o g e n a a m d e onderscheiding’ begiftigd, en ik ben er trotsch op dit blijk van Koninklijke goedkeuring te mogen dragen. Ik heb het, wel is waar, niet zoo ver gebracht als Mijnheer de Kolonel; maar ik geloof toch te mogen zeggen, dat ik in

mijn nederigen werkkring als Kapitein genoeg ijver aan den dag heb gelegd, om te mogen beweren, die ‘z o o g e n a a m d e onderscheiding’ niet onverdiend te dragen. In hoever dit met anderen al dan niet het geval is, staat niet aan mij te beoordeelen.’

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, ik zal den geachten spreker niet rechtstreeks antwoorden op hetgeen ZijnEdele zooeven heeft gezegd. Ik ben niet in staat te beoordeelen welken graad van ijver Kapitein Dinges aan den dag heeft gelegd; maar nu wij op het punt van decoratiën zijn gekomen, mag ik een paar opmerkingen niet terughouden. Men zou uit het gezegde van dien spreker kunnen afleiden, dat een decoratie het natuurlijk gevolg is van veel ijver in de vervulling zijner dienstplichten. Ik ontken dit, omdat ik zonder grootspraak durf te beweren, dat ik veel ijver voor mijn zaak heb gehad en tal van oude officieren ken, die steeds een voorbeeldeloozen ijver aan den dag hebben gelegd, en die evenmin als ik werden gedecoreerd. - En nu ga ik verder, Mijnheer de Voorzitter, ik kan officieren aanwijzen, die wèl gedecoreerd, maar tevens ongeschikt geoordeeld werden tot bevordering. Verder wensch ik over deze teere quaestie niet uit te weiden. - Er is nog een andere onderscheiding namelijk, die van bij het Keurkorps te dienen. Weet misschien ook een van de Heeren leden dezer Vereeniging, welke vereischten een officier moet bezitten, om bij dat K e u r-korps te worden geplaatst? - Ik niet. Uitstekende kunde niet; want er zijn officieren, die om hunne meer dan gewone kennis werden beloond, zelfs buitengewoon bevorderd, maar die nooit in aanmerking werden gebracht om bij dat K e u r-korps te komen. Hooge geboorte ook niet, want er zijn tal van officieren bij met zeer gewone burgerlijke namen. Geld evenmin.

Hoe 't zij, Mijnheer de Voorzitter, die ‘onderscheidingen’ kunnen aangenaam zijn voor hen, wien ze te beurt vallen, maar aan den geest van het Leger doen ze stellig geen goed. Wie het tegendeel durft beweren, dien spreek ik bepaald tegen.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik wist niet, dat ons geacht lid, de Kolonel, niet in het bezit is van eene ‘z o o g e n a a m d e onderscheiding,’ hoewel ik dit had kunnen vermoeden, ten eerste, omdat dit geachte lid geen lint in zijn knoopsgat draagt, en ten tweede, omdat ZijnEdele op zulk een scherpen toon over decoratiën spreekt. - Ik heb wel eens gehoord, Mijnheer de Voorzitter, dat de felste republikeinen, de grootste democraten, de liberaalste politici, op stuk van zaken altijd bleken de meest autocratische dwingelanden te zijn. ‘Wat is een liberaal?’ vroeg men eens aan een staatsman. En hij antwoordde: ‘Een conservatief of anti-revolutionair, die geen staats-betrekking kan krijgen.’ In Amerika, Mijnheer de Voorzitter, bestaan noch ridderorden, noch adellijke titels, maar in geen land der wereld dweept men meer met hoog-adellijke heeren en dames dan in die meest vrije van alle republieken. Geef anti-regeeringsgezinde pruttelaars een

decoratie, en ze worden terstond warme voorstanders van het gouvernement. Geen ongedecoreerde schimpt langer op decoratiën, zoodra hij er zelf een krijgt. - Wie het tegendeel durft beweren, dien spreek i k bepaald tegen.

D e K o l o n e l. Mijnheer de Voorzitter, ik vraag vergunning het woord te richten tot Kapitein Dinges van de dienstdoende Schutterij te Lummeloord.

De vergunning wordt verleend.

D e K o l o n e l. Kapitein Dinges, ik beweer niet het tegendeel van hetgeen gij gezegd hebt, maar ik beweer het volgende. Gij zijt, zegt ge, gedecoreerd om uwe verdiensten als Kapitein van de dienstdoende Schutterij te Lummeloord. Goed. Ik geef u dan echter in overweging, die reden op een plaatje te laten schilderen en dit op uw borst te hechten, omdat iedereen, die de Schutterij kent, met geen mogelijkheid begrijpen kan hoe men zich, onder de gegeven omstandigheden, daarbij onderscheiden kan. Om u de waarheid te zeggen, Kapitein Dinges, meende ik, dat ge uw decoratie te danken hadt aan uwe letterkundige bijdragen in zeker tijdschrift, die ik met veel genoegen heb gelezen. Het spijt me, dat ik me hierin heb vergist, hoewel ik had moeten bedenken, dat de arbeid van een letterkundige bij onze regeering niet veel meer geteld wordt dan die van een straatveger. Uwe dissertatie, Kapitein Dinges, over republikeinen, democraten, liberalen, enzoovoort, is zeer belangwekkend, hoewel ze in mijn oog niet veel bewijst. Dat men met titels en ‘z o o g e n a a m d e onderscheidingen’ malcontenten kan bevredigen, is zeker; men kan er zelfs verraders mede maken. Maar, waarde Kapitein Dinges, is dit het gebruik, dat een gouvernement ervan maken moet? Ik schimp niet op decoratiën, maar ik keur af de wijze, waarop ze dikwijls worden verleend. Indien ik er een had, zou ik ze zeker dragen, omdat ik de overtuiging koester ze verdiend te hebben. Dit moge in uw oog niet voor mijne nederigheid getuigen, om 't even: ik heb ze verdiend, en vergeef 't mij, Kapitein Dinges, beter dan gij. Ik heb langer dan veertig jaren gediend, en gedurende die lange reeks van jaren trouw mijn plicht gedaan. Ge zult misschien zeggen: ‘dit was niet meer dan een staaltje van uw plicht.’ - Een machtspreuk, Kapitein. Het is zeer moeielijk veertig jaren lang aanhoudend zijn plicht te doen, vooral als die plicht gedurige zelfverloochening eischt. Het is geheel iets anders, Kapitein Dinges, soldaat te z i j n , dan soldaatje te s p e l e n . Ge zult wellicht zeggen: ‘wat is zoo'n vredessoldaat toch eigenlijk! - Die garnizoensdienst kan men op zijn sloffen wel af.’ - Ik antwoord daarop: soldaat is soldaat. Toen in '66 de Pruisen tegen de Oostenrijkers oprukten, had men geen groote verwachtingen van hen. Ze hadden sinds lange jaren niet veel meer oorlog gevoerd dan wij. Maar die vredessoldaten versloegen de Oostenrijkers, die wèl oorlog hadden gevoerd. Waarom? omdat de

Pruisen gedurende den vrede zich door veel arbeid en oefening hadden voorbereid. Ook omdat ze beter werden aangevoerd, dit stem ik toe; maar die betere aanvoering was ook weer de vrucht van ingespannen vredesarbeid. Ik wil maar zeggen, Kapitein Dinges, dat, als men veertig jaren lang zich dag aan dag heeft toegewijd aan een moeielijke taak, men beter aanspraak kan maken op eene onderscheiding dan hij, die in den loop van enkele jaren, in een altijd nieuw blijvende uniform, nu en dan een uurtje door de stad wandelt, in den bedriegelijken en belachelijken waan, dat hij iets te commandeeren heeft. Het spijt me, Kapitein Dinges, dat ge mij ertoe noodzaakt, onaangename dingen te zeggen over de Schutterij; maar mijn plicht gebiedt het mij. Het schijnt een verstokt geloof van ijverige Schutter-officieren - waaronder ik u reken - dat werkelijk onze Schutterij nog i e t s is. Ze is n i e t s; minder dan niets. Ze heeft een negatieve waarde. Ze boezemt velen in den lande nog het geloof in, dat die in krijgsgewaad gedoste mannen, schutters genaamd, soldaten zijn. Ze zijn niets meer dan aan hun werk onttrokken arbeiders, die ten spot strekken van ernstige mannen, en die alleen de koffiehuizen en herbergen een buitenkansje bezorgen. Ik neem aan, Kapitein Dinges, dat gij 't met uw compagnie heel ernstig opneemt, als ge op een mooien zomerdag ermee uit wandelen gaat; maar luister eens wat ik dezen zomer in de courant las: ‘De Schutterij van Huissen heeft onlangs den jaarlijkschen Koning-schietwedstrijd gehouden. De geweren, waarmee geschoten werd, waren niet al te best; twee barstten er bij den aanvang van den wedstrijd. Ook het terrein liet veel te wenschen over. Op de bekwaamheid der schutters viel mede wel iets af te dingen; bij uitzondering werd de schijf geraakt; de kogels vlogen heinde en ver, en één trof zelfs een persoon, op den Arnhemschen dijk staande, die een schampschot ontving, dat gelukkig geen ernstige gevolgen had. Na dit ongeval gelastte de Burgemeester het schieten te staken. Een deel der schutters weigerde daaraan te voldoen. Tegen veertien hunner is door den gemeenteveldwachter proces-verbaal opgemaakt.’

Dit berichtje, Kapitein Dinges, kunt gij lezen in het *Nieuws van den Dag* van den 8sten Juli van dit jaar, als ge er plezier in mocht hebben. Het bewijst natuurlijk niet direct tegen de deugdelijkheid u w e r schutters en allerminst tegen uw ijver; maar het bewijst, naar mijn overtuiging, dat onze Schutterij een hoogst komische instelling is, die het land in tragische omstandigheden kan brengen. - Beweert gij nu het tegendeel, Kapitein Dinges, dan acht ik het verder niet de moeite waard u tegen te spreken.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Kolonel, ik vraag voldoening voor....

D e V o o r z i t t e r. Mijne Heeren, ik verzoek kalmte. We zijn hier niet om elkander uit te dagen. Kapitein Dinges, ik noodig u uit een

memorie op te stellen over de Schutterij, waarin gij het door ons hooggeacht lid, den Kolonel, gesprokene wederlegt. Het debat heeft, tot mijn leedwezen, eene naar personaliteit zweemende tint aangenomen, en dit strookt geenszins met het ons voorgestelde doel. Vrede, mijne Heeren, in eigen boezem! - Helaas, zagen we niet, nog kort geleden, twee onzer beste Generaals elkander beoorlogen, omdat ze 't over de wijze van oorlog voeren niet eens waren? - Welk een dwaasheid; welk een slecht voorbeeld voor de natie! Ik, Voorzitter van deze Vereeniging, verbied u, Kapitein Dinges, en u, hooggeachten Kolonel, allebei, anders te twisten dan met het woord, en ik gelast u, bij deze, op elkanders gezondheid te drinken. Ik zal mijn gezag laten gelden, *Sacré....* Secretaris, schenk de glazen in, *rouge-bord*, voor den d.... Ik zou wel eens willen zien, wie hier wat te vertellen heeft als i k beveel! - Kapitein Grutter, ik geef u aanstonds het woord. Over zes weken zijt ge mijn schoonzoon, als ge zoo goed blijft oppassen, als ge tot nog toe hebt gedaan. Begin nu met een dronk in te stellen op de harmonie....

De Voorzitter, door opwinding en ontroering een weinig van streek, eindigt zijne toespraak en brengt met bevende hand het glas aan zijne lippen.

De Kolonel. Hooggeachte Voorzitter, vergun mij de taak van uw aanstaanden schoonzoon over te nemen. Ik ben altijd bereid iedereen de hem verschuldigde voldoening te geven; - dus ook aan Kapitein Dinges; - indien ze niet bestaat in het terugnemen van 'tgeen ik heb gezegd. Ik kom hier om mijn gevoelen uit te spreken, en dit doe ik niet ondoordacht. Ik heb even weinig lust om te duelleeren als Kapitein Dinges, die wel weet, dat de uitslag van een tweegevecht niets hoegenaamd bewijst. Gelijk te willen hebben door den degen of het pistool is een groote dwaasheid....

De Eerste Luitenant der Rustende. Dezelfde dwaasheid, die de oorzaak is van elken oorlog.

De Kolonel. Vergun me, Mijnheer, verder te gaan, en vooraf te zeggen: oorlog is altijd een dwaasheid - een der grootste dwaasheden, die ons regeeren. Het oorlogvoeren onder beschaafde natiën is niet meer te verdedigen, namelijk voor den aanvaller, - en hiermede bedoel ik de partij, die den oorlog heeft gezocht.

De winner in het bloedig spel des oorlogs heeft niet altijd gelijk. Men zegt wel: ‘het recht zegeviert altijd;’ maar dit is een domme spreuk. Het onrecht zegeviert ook, als 't maar sterk en slim genoeg is. Als nu Kapitein Dinges en ik dwaas genoeg waren om te duelleeren, wie zou dan, volgens den uitslag, kunnen beslissen aan welke zijde het recht was? - Laat hij me doodschieten, dan kan hij later zeggen: ‘ik schoot beter dan de Kolonel’; maar dit bewijst zijn recht niet. Ik drink op onze harmonie, en ik wenschte wel, dat alle volken dit even welgemeend onder elkaar deden, als ik het thans doe. Kapitein Dinges, *santé!*

Luide toejuichingen. De glazen worden geledigd en daarna krijgt het lid Grutter het woord.

Mijne Heeren, onze hooggeachte Voorzitter heeft mij zooeven een toezegging gedaan, die mij met onbeschrijfelijke vreugde vervult. Ik zal weldra zijn schoonzoon zijn - de echtgenoot van haar, die ik zoo innig lief heb. Deze heugelijke tijding brengt mij terstond een maatregel voor den geest door den vorigen Minister genomen, betreffende een belang, dat reeds vroeger in deze Vereeniging besproken werd. Ik bedoel de pensioenen der officiersweduwen. Er is namelijk eene commissie benoemd om de zaak te onderzoeken en daarna rapport uit te brengen. Men heeft dezen maatregel - of liever, dezen voorbereidenden maatregel, alom met vreugde begroet, want, waarlijk, die weduwenpensioenen zijn treurig, belachelijk. Nu is gezegde voorbereidende maatregel een der eerste regeeringsdaden van bedoelden Minister geweest; maar de benoemde commissie heeft haren vormer al weder overleefd. Had nu de commissie hare taak volbracht vóórdat de Minister tot heengaan werd gedwongen, dan zou haar arbeid wellicht vruchten hebben gedragen. Nu is dit twijfelachtig. De plannen eens Ministers van Oorlog worden doorgaans niet door zijn opvolger overgenomen. Er schijnt iets vernederends in te liggen goed te vinden wat een voorganger wilde invoeren. Ik heb wel eens gehoord, dat er aan het Departement van Oorlog bergen ontwerpen opgestapeld liggen, door tal van commissiën uitgewerkt, maar in de archieven gedeponeerd door Ministers, die er de hand niet in hadden gehad. - Zoo, mijne Heeren, gaat het sinds vele jaren met de plannen onzer oorlogsministers. Zij hebben den tijd niet iets af te werken.

Ik las onlangs in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een viertal opstellen over onze defensie, door Mr. Gradgrind, die verklaarde geen militair te zijn, hoewel menig militair zou wenschen met zooveel zaakkennis en zulk een helderheid onzen militairen toestand te kunnen bespreken. Die schrijver vindt het ongerijmd, dat onze Ministers van Oorlog en Marine mannen van een zekere politieke kleur moeten zijn. 't Is ook inderdaad belachelijk. Wat maakt het uit, wat de Minister is, als hij maar zorgt, dat de defensie in orde komt? Men had werkelijk goede verwachtingen van den vorigen Minister van Oorlog. Hij wilde tenminste afdoende maatregelen; maar het schijnt wel, dat een geheimzinnige macht, of liever, *inerte* tegenstand, alle afdoende maatregelen op krijgsgebied belet. De Minister grondde zijne plannen op persoonlijken dienstplicht, en hiertoe werd herziening der Grondwet noodig geacht.

Maar zoover mocht het niet komen. Het Ministerie moest aftreden, en ditmaal vooral de Minister van Oorlog.

Het verstandige deel onzer natie - helaas, een te klein deel - wil verandering in den toestand van ons krijgswezen; het verlangt

oplossing van de sinds jaren slepende defensiequaestie. Maar behalve het lijdelijke en onverschillige deel der natie - dat, helaas, heel groot is - hebben we ook nog een partijtje, dat geen stap vooruit wil, - wel terug; een partijtje, voor 'twelk de personenquaestie alles is en dat den tijd zou terugwenschen, toen de legers voornamelijk bestonden om gunstelingen, en vrienden van gunstelingen, aan rangen en fortuin te helpen. Zulke partijen, of partijtjes, doen veel kwaad, als ze invloed hebben, - en door intrige weten ze dien te krijgen. Zij helpen de *inerte* massa vormen, waarover een Minister wel eens zijn ministerieele beenen kan breken.

Er is hier gezegd, dat er een fatum schijnt te rusten op het oorlogsministerschap, en dit schijnt wel zoo. De Ministers van Oorlog, van wie men de beste verwachtingen mag koesteren, gaan ook het spoedigst heen. Zelfs de dood bemoeit er zich mede, als ware hij in dienst der vrienden van stilstand en reactie. Welaan, mijne Heeren, ik kom er rond voor uit, ik voorzie nog geen oplossing der defensie-quaestie in de naaste toekomst. Het ontslag van den vorigen Minister heeft weder al onze hoop den bodem ingeslagen. We zijn weer even ver als verleden jaar, toen we even ver waren als tien en twintig jaren geleden.

D e V o o r z i t t e r. Met leedwezen verneem ik deze ontmoedigende taal van ons geacht lid Grutter, mijn aanstaanden schoonzoon. Ik ben van meening, dat we wèl vooruit zijn gegaan, hoewel minder snel dan wellicht gewenscht wordt. Het is voorzeker te betreuren, dat de Ministers van Oorlog elkander zoo snel opvolgen, maar in den laatsten tijd schijnen ze toch nog al vrij wel in dezelfde richting te willen vooruit gaan. Zoodoende winnen we toch veld, zou ik meenen. Hoe denkt ons hooggeacht lid, de Kolonel, erover?

D e K o l o n e l. Ja, Mijnheer de Voorzitter, wat zal ik u zeggen? Het kan vriezen, en het kan ook dooien. Maar wij zijn er nu zoo langzamerhand aan gewend, dat de natuur, evenals de politiek, niet meer schijnt te weten wat ze wil. Ik verwonder me tegenwoordig dan ook over niets meer. Als we in Juli kunnen schaatsen rijden en in December gaan zwemmen, zal ik 't volstrekt niet vreemd vinden. Ge hebt zooeven gezegd, geachte Voorzitter, dat we toch vooruit gaan; dat we veld winnen. - Ja, we zijn vooruit gegaan. Vroeger besteedden we tien of twaalf millioen voor oorlog; nu over de twintig millioen. Dit is zeker een verblijdend teeken van vooruitgang; want voor twee gulden krijgt men het dubbel der waarde van een gulden, volgens Bartjens. Hoe 't nu echter komt, kan ik zoo met een paar woorden niet zeggen, maar zeker is 't, dat ik me den tijd herinner, dat we voor tien of twaalf millioen betrekkelijk meer hadden, dan nu voor het dubbel van dat sommetje. Ik ben 't volkomen eens met den schrijver van de artikels in de Nieuwe Rotterdammer, dat ons defensiestelsel niet deugt, en wat wel het ergste is, Mijnheer

de Voorzitter, ons leger en onze Schutterij deugen niet. 't Is misschien vervelend om dat gedurig te moeten hooren, maar men moet de menschen, die maar steeds willen indommelen, vervelen, door hen voortdurend aan de mouw te trekken of een stomp te geven. Het leger en de schutterij deugen niet, Mijnheer de Voorzitter! - Ik beken, dat het moeielijk is voor een Minister, die maar eenige maanden aan 't roer blijft, om den boel in orde te brengen; maar wat, in 's hemelsnaam, doen die heeren Ministers eigenlijk? - Als men 't op den keper beschouwt, een luttel beetje. Ze bereiden altijd voor. Ze benoemen onvruchtbare commissiën; - vraag 't maar aan ons geacht lid Grutter; - ze verrijken het eeuwigdurend, eindelooze ‘Recueil militaire’ met aanschrijvingen en besluiten; ze modderen wat... en per slot: nihil! - Men zegt - en ons geacht lid Grutter schijnt ook onder die ‘men’ te behooren - dat de vorige Minister het goede voor had. Och, wie heeft dat niet voor? Iedereen, tenminste naar zijn eigen overtuiging. I k heb het echter in dien Minister niet kunnen bespeuren; maar dit ligt misschien wel aan mij.

Alvorens verder te gaan, een enkel woord. Gisteren las ik in een courant: ‘We achten het weinig edel om afgetreden staatslieden den steen toe te werpen.’ De meeste courantlezers zijn zoo gewoon, alles te slikken wat de couranten - en vooral hún courant - hun opdischt, dat ze deze uitspraak ook wel als een orakel zullen aannemen. Volgens dat orgaan is het natuurlijk wèl edel, Ministers, gedurende hun bewind, te bestrijden *quand même*, omdat ze tot een andere partij behooren; om hun 't regeeren onmogelijk te maken, en te dwingen de plaats in te ruimen voor een man van d e partij. Maar is eenmaal de bestreden Minister afgemaakt, dan valt er ook niets meer te bestrijden. Het doel is bereikt: de overledene was zelfs een braaf man. - Ik denk er anders over: Ministers en hunne daden behooren aan de geschiedenis, en de geschiedenis kan de dooden niet laten rusten. Mag men geen kwaad van afgetreden staatslieden zeggen, dan evenmin goeds. Ik hen dus zoo vrij mijn gevoelen over den afgetreden Minister uit te spreken, te meer, omdat het niet tot de onmogelijkheden behoort, dat hij als Minister terugkomt.

Volgens mijn gevoelen dan, zou die Minister zijn goeden wil op duidelijker wijze hebben kunnen toonen dan hij gedaan heeft.

Die Minister was, evenals de groote meerderheid zijner voorgangers, van meening, dat geen regeeren mogelijk is, of de regeerder moet alle groote en kleine draden, zelfs de allerkleinste draadjes, in eigen handen hebben. Of hij die meening koesterde vóór zijne komst tot den ministerzetel weet ik niet; maar het is wel gebleken, dat hij met zijn departement op dit punt homogeen was. Ben ik wel ingelicht - en ik geloof dit vrij stellig - dan heeft onder 't vorig oorlogsbestuur de ministerieele hand nog al zwaar op het ondergeschikt militair gezag gedrukt. De zelfstandigheid der bevelhebbers, sinds lang denkbeeldig,

is eindelijk een mythe geworden. Zelfstandigheid, Mijnheer de Voorzitter, heet in onze militaire brabbeltaal: '*initiatief*.' Men eischt, dat een bevelhebber 'zelfstandig weet te handelen,' - dat hij '*initiatief*' bezit. Maar men belet hem ten allen tijde die zelfstandigheid te toonen. De Minister, van wien ik spreek, is zeker een knap man - dit betwist ik niet - maar het grootste bewijs van knapheid, dat men geven kan, bestaat daarin, dat men de wijsheid niet in pacht denkt te hebben, en onder zijn bestuur was de zetel der wijsheid enkel en alleen in het gebouw van het Departement van Oorlog. - Men moet ministerieele brieven in handen hebben gehad, om te weten op welke Olympiaansche hoogte men zich op het Departement waant. Terwijl elke militaire autoriteit - klein en groot - zich moet afsloven om rapporten en brieven te stellen in eerbiedig-officieelen stijl, met 'Excellenties' en 'HoogEdelGestrenges' doorspekt, schrijft de Minister, in den tweeden persoon, alsof 't even beleefd als taalkundig ware: 'U schijnt in 't denkbeeld te verkeeren,' enz. - 't Is maar een kleinigheid op zichzelf; maar er iets kwetsends in den toon van meerderheid van die ministerieele orieven. Ze gelijken op eene terechtwijzing - een zoogenaamden uitbrander - al is er ook geen reden voor. De vorige Minister scheen ook een voorstander van dat stelsel van intimideeren - de vrucht van zijn lang verblijf aan het Departement van Oorlog. De heilige vreeze voor de Olympusgoden is er in het leger door vermeerderd, en wat was gemakkelijker geweest dan een einde te maken aan dien slavendienst? Kracht is ondenkbaar zonder een innig gevoel van onafhankelijkeid. De krijgstucht bindt den bevelhebber, zoowel als den soldaat, aan zijn plicht; maar hij moet niet voortdurend gekweld worden door de gedachte, dat de eenvoudigste zijner handelingen de goedkeuring van het 'Hooger Bestuur' niet zal verwerven, omdat dit bestuur zijn voornamen neus in alles verkiest te steken, en er op uit is zijne ondergeschikten op kleine fouten te betrappen.

Gaan we nu eens na, wat de vorige Minister eigenlijk heeft gedaan - behalve zijne voorbereidingen, die den weg zijn gevolgd van al de voorbereidingen zijner vorige collega's. Hij heeft zijn budget met een millioen verminderd... om 't een volgend jaar met twee millioen te vermeerderen. Bezuinigen was nu de leus. Op het personeel valt niets te bezuinigen. Zijne ex-Excellentie heeft echter, naar 't schijnt, den genialen inval gehad, dat er overtollige betrekkingen in het Leger zijn, door wier opheffing hij eenige duizend gulden kon uitwinnen, om tegelijkertijd aan anderen arbeid en verantwoordelijkheid op de schouders te leggen, welke niet tot hun werkkring behoorden. Onverschillig of hij daardoor brave militairen benadeelde: hij deed het. Welk voordeel brengt dit den Staat aan?

De Minister, naar populariteit jagende, wilde de corveeën beperken, en gaf den heeren soldaten een keukenmeid om de aardappelen te

schillen. De soldaten staken er den draak mede, en ze hadden gelijk; want toen de proef ermede werd genomen, bleek het, dat de heeren soldaten, in plaats van om drie uren, des avonds, net als de heel groote lui, om zeven uren moesten dineeren. - Geen schildwachten meer, werd de leus. Wel schildwachten van eer, zooals voor een generaal, die ergens komt inspecteeren, en er terstond twee vóór de deur van zijn logement krijgt, waar hij zoo veilig is als in Abraham's schoot - en behalve die schildwachten nog een stoet ordonnansen - alles alleen voor 't *prestige* en 't *relief* van zoo'n generaal. - Ik heb er niets tegen; maar dat een kolonel, commandant van een regiment - teneinde zich, desgevorderd, te kunnen verantwoorden - des nachts op de regimentsgeldkist moet gaan zitten - desnoods met een revolver in de hand - of zichzelf op schildwacht moet plaatsen, dat vind ik, bij zoo'n weelde van generaals-schildwachten, nog al ongerijmd.

Ik wenschte wel eens te weten, wat er eigenlijk aan den soldaat bederft door op schildwacht te staan. Ik beweer, dat hij er beter door wordt. Zoolang de soldaat op post staat, is hij een zelfstandig man - en dit gebeurt hem anders nooit; - hij leert waakzaam zijn; hij gevoelt, dat hij iets is, daar de veiligheid van eenig eigendom van den Staat aan zijne waakzaamheid is toevertrouwd. We hebben zooveel lamlendige, luie, sufferige, jonge soldaten, die zich niet schamen als schildwacht hun geweer in een hoek te plaatsen en neer te hurken in het schilderhuis om een dutje te doen, dat het waarlijk wel zaak is hun practisch te leeren, en des noodig door flinke straffen in te prenten, dat een schildwacht in oorlogstijd zijn leven verbeurt, als hij op zijn post inslaapt, omdat hij ook het leven zijner kameraden in de waagschaal heeft gesteld.

Verder heeft de Minister laten onderzoeken, of het ook in 't belang van den soldaat kon zijn om slachterijen bij de korpsen op te richten. Waarom zou 't in het belang van den soldaat kunnen zijn, dat hij brood uit een garnizoens-bakkerij, maar niet dat hij vleesch uit een dito slachterij krijgt? De gelastigde heeft een uitvoerig rapport over zijne bevinding uitgebracht, waarvan alle autoriteiten een afdruk hebben gekregen. Tengevolge van dit rapport, dat ‘zeer gunstig’ was, zegt de Minister, heeft hij de corps-commandanten ‘uitgenoodigd te overwegen (!) in hoeverre een slachterij voor het garnizoen op de beste wijze zou kunnen worden tot stand gebracht.’ - Ware 't niet beter en korter geweest, dat de Minister - nu hij toch eindelijk overtuigd moest zijn, dat de heeren slachters, zoolang het Nederlandsche leger bestaat, den soldaat.... geëxploiteerd hebben - de garnizoenen had aangewezen, waar slachterijen m o e s t e n worden opgericht? Waarom heeft men toch Ministers, als zij voor alle reeds bekende nieuwigheden nog speciale commissiën moeten benoemen, naar wier rapporten zij handelen? Ik dacht, dat men aan het Ministerie alles alleen of beter

wist dan een ander. Het zou er dan eigenlijk op neer komen, dat men daar niets wist.

Ook zijn er officieren afgezonden naar laken- en schoenfabrieken. Wat zij daar gezien hebben, kan men al weer in de gedrukte rapporten lezen, en dat is voor iemand, die er belang in stelt, heel interessant. Maar hebben nu, tengevolge van die ministerieele bemoeiingen, dat vragen of de soldaten in de kazernen wel genoeg lucht hebben, de commissiën enzoovoort, onze krijgslieden het iets beter dan vroeger? - Och neen. Hebben we er een enkelen vrijwilliger meer door gekregen? Evenmin. - Hoeveel maanden zijn er toch wel noodig om iets degelijks tot stand te brengen? En toch had er wel iets gedaan kunnen worden. Waarom is nog de hand niet geslagen aan onze ellendige rechtspleging? - Is de voeding en de bezoldiging van den soldaat niet voor verbetering vatbaar - of liever, eischt die geen verbetering? Waarom niet gezorgd, dat de soldaat schoenen heeft, waarmede hij marcheeren kan? - Waarom moet dat omslachtige verouderde kleeding- en reparatiefonds blijven bestaan, en wordt de soldaat niet voor 's Rijks rekening gevoed en gekleed? - Waarom aan kader en vrijwilligers, die zeker aantal jaren trouw hebben gediend, geen gelegenheid geopend om in de burgermaatschappij terug te keeren zonder gebrek te lijden; waarom die menschen in den militairen dienst te laten verslijten?

Niets van dit alles is geschied. Ten minste, ik kan er geen spoor van ontdekken. Wel heb ik in de courant gelezen welke philanthropische aanschrijvingen tot de corps-commandanten zijn gericht over corveeën, over aardappelenschillen, over kubieke meters lucht in de kazernen, alles om den volke, en vooral den heeren leden der Staten-Generaal, te doen weten welk een zorgend vader deze Minister voor de soldaten was; zoodat niemand meer bang behoefde te zijn voor den algemeenen of persoonlijken dienstplicht. Zelfs heb ik in een courant gelezen, dat de forten in onze liniën bijna even vermakelijk zijn om te bewonen als de villa's aan den Velperweg en te Driebergen. Wat couranten toch aangename dingen kunnen zijn voor Ministers!

We hebben thans een nieuw ministerie en ook een nieuwen Minister van Oorlog. Met geen mogelijkheid is het te voorspellen, wat deze Minister doen zal; maar ik vrees, dat we niet veel hoop mogen koesteren, dat nu de quaestie van den dienstplicht zal worden opgelost. Het Ministerie ziet er niet naar uit, om ons zulke radicale geneesmiddelen toe te dienen. - We zullen nu denkelijk wel weer een poosje voortsukkelen in het oude spoor, tot groote vreugde van zekere kliek, die er steeds op uit is, promotiën te verzinnen en de lui, die hen in den weg staan, te pensionneeren. Voor die menschen is 't onverschillig, wie Minister is en wat hij doet, als hij maar geen nieuwtjes invoert, maar daarentegen veel promotie maakt.

K a p i t e i n D i n g e s. Het zij mij vergund den geachten Spreker

van daareven met een enkel woord te antwoorden. Ik wil daarlaten, of de vorige Minister al dan niet de aangewezen man was om onze defensie te volmaken, maar zeker is 't, dat het middel, hetwelk hij daarvoor meende aan te wenden, naar mijne vaste en onveranderlijke overtuiging, niet het rechte was. Den persoonlijken dienstplicht beschouw ik altijd, en ik zal dit blijven doen, als anti-populair, als een inbreuk op onze vrijheid, als anti-nationaal, als verderfelijk voor onze welvaart. Ik ben het met zeker geacht lid der Tweede Kamer volkomen eens, dat al het geschreeuw over persoonlijken dienstplicht niets voor de noodzakelijkheid ervan bewijst; dat het volstrekt niet noodig is, dat iedereen zijn land met de wapens dient; men kan dit op een andere wijze ook en beter doen, en zelfs meer nut stichten door voor het Vaderland te leven dan ervoor te sterven. Verbeter het lot van den soldaat, dan zal het ons aan vrijwilligers niet ontbreken.

D e K o l o n e l . Mijnheer de Voorzitter, ik heb nooit de eerzucht zóó ver uitgestrekt om lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te willen worden; maar onlangs heb ik 't betreurd, dat ik het niet voor een oogenblik was. Den Heer, dien de geachte spreker van zooeven op het oog heeft en die de mannen der Anti-dienstvervanging en allen, die den persoonlijken dienstplicht voorstaan, eenvoudig voor ‘schreeuwers’ uitmaakte, zou ik aldus hebben geantwoord: ‘Mijnheer de Voorzitter, ik vraag het woord voor een persoonlijk feit.’ - Dit is immers de vereischte parlementaire vorm? - En dan zou ik zijn voortgegaan. ‘Het geachte lid uit - de naam van de plaats heb ik vergeten - is wel zoo vriendelijk geweest de voorstanders van den persoonlijken dienstplicht voor “schreeuwers” te verklaren. Ik reken mij onder hen en ben dus, volgens dat lid, een schreeuwer. Ik geloof niet, Mijnheer de Voorzitter, dat ik dit ooit in of buiten deze vergadering heb getoond. Ik spreek eenvoudig mijne overtuiging uit, en verdedig die zoo goed ik kan, zonder geschreeuw. Volgens het geachte lid, uit de plaats, die ik vergeten heb, is men echter een “schreeuwer” als men een ander gevoelen aankleeft dan het zijne. I k noem “schreeuwers” hen, die hunne stem verheffen om, zonder degelijke bewijsgronden, anderen, die met hen in gevoelen verschillen, aan te vallen en te beleedigen. Het geachte lid, uit de plaats, die ik vergeten heb, zal mijne bedoeling wel begrijpen. Indien dat geachte lid, in plaats van holle woorden en kwetsende qualificaties, argumenten wilde bezigen om een beginsel te bestrijden, zou hij een beter bewijs leveren voor zijne stelling, dat het wel zoo verkieslijk is voor zijn vaderland te leven, dan ervoor te sterven. Nu ben ik, ten aanzien van dat geachte lid, juist van een omgekeerd gevoelen. Hij zou misschien zijn land een grooten dienst kunnen bewijzen door dood te gaan.’

Ik zal verder den Heer Kapitein Dinges niet antwoorden op zijn

uitgesproken gevoelen over den persoonlijken dienstplicht. De ergste dooven zijn zij, die niet willen hooren. Ik herhaal alleen nog, dat als w i j den persoonlijken dienstplicht niet invoeren, toch eenmaal de tijd zal komen, dat a n d e r e n het bij ons komen doen. Dat zal den vaderlanders, die liever voor hun land leven dan ervoor sterven en voor wie de nationale eer geen droppel bloed waard is, zeker aangenamer zijn.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik veroorloof mij, na het gesprokene van den Heer Kolonel, de opmerking, dat zijne geïmproviseerde toespraak tot het kamerlid wel snedig is, maar dat ik het moet betwijfelen, of ze wel in zoodanig parlementairen vorm is ingekleed, dat ze in een achtbare vergadering als de Tweede Kamer op hare plaats zou zijn. In die Kamer worden niet, zooals in zekere particuliere vergadering, waar nu en dan een lid zich uitvallen veroorlooft, welke de grens van het ongepaste raken, de parlementaire vormen met voeten getreden.

D e K o l o n e l. Verplicht, geachte Kapitein Dinges en Commandant der actieve Schutterij te Lummeloord, voor uwe terechtwijzende opmerking, die ongetwijfeld heel welgemeend, maar eigenlijk toch volmaakt overbodig is, aangezien ik geen lid van de achtbare Tweede Kamer ben en 't zeer waarschijnlijk ook niet worden zal, omdat ik er geen moeite voor doe. Ik geloof werkelijk ook, dat ik er niet voor deugen zou, en dit wel wegens gemis aan parlementaire vormen, die zoo bijzonder úw eigendom zijn, Kapitein Dinges, dien ik bij deze vriendelijk uitnoodig wel te willen mededeelen tot welke zekere particuliere vergadering het lid behoort, dat zich ongepaste uitvallen veroorlooft. Wij hebben er belang bij dit te weten, ten einde ons voor die vergadering, en meer speciaal voor dat ongepaste lid, te kunnen in acht nemen.

D e V o o r z i t t e r. Ik verzoek de beide laatste sprekers beleefdelijk de quaestie over die vergadering te laten rusten. Zij is onzer Vereeniging onverschillig.

H e t l i d G r u t t e r. Het zij mij vergund onzen geachten Voorzitter dank te zeggen voor zijne krachtige tusschenkomst en hem tevens te verzoeken mij het woord te verleenen.

H e t l i d G r u t t e r k r i j g t h e t w o o r d. Mijne Heeren, deze vergadering doet mij nu en dan denken aan een andere vergadering in ons land, waar wel eens leden het woord voeren, alleen om tegen elkander te pleiten - om gelijk te willen hebben, onverschillig of de kostbare tijd daarmee verloren gaat en de zaken, die op afdoening wachten, blijven liggen totdat ze eindelijk in der haast moeten worden afgedaan - dikwerf ten nadeele van groote belangen. De Nederlandsche vergaderingen kenmerken zich meestal door langwijligheid. W i j schijnen ook geen uitzondering op dien regel te kunnen maken. - Ik breng intusschen nogmaals mijn dank aan onzen geachten Voorzitter, en thans ter zake.

Ons geacht lid, de Kolonel, heeft eene aanwijzing gedaan van hetgeen de vorige Minister had kunnen doen, gedurende den korten tijd van zijn bewind, doch dat hij ongedaan heeft gelaten. Ik stem toe, dat die Minister zich bij beloften heeft moeten bepalen, maar ééne belofte was toch vol hoop voor de toekomst. Dat hij d i e niet heeft kunnen vervullen, mag hem niet geweten worden. Ik betreur het, dat die Minister, na een ambtelijk leven van zes maanden, is heengegaan; want, met den Kolonel, geloof ik, dat we thans weer verder dan ooit verwijderd zijn van de invoering van den persoonlijken dienstplicht, een plicht, door Kapitein Dinges als ‘anti-populair’ en ‘anti-nationaal’ aangeduid.

Ik wenschte hierop terug te komen. Anti-populair en anti-nationaal wil hier natuurlijk zeggen, dat de vreedzame Nederlanders niet behooren tot hetgeen men tegenwoordig noemt een ‘militaire natie.’ Ik geloof den Heeren, die de straks genoemde opstellen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* niet hebben gelezen, te mogen aanraden dit nog te doen; dan zullen ze over de beteekenis van die benaming ‘militaire natie’ wat dieper gaan nadenken dan men gewoonlijk doet. Ik wenschte wel de vraag te stellen, welke moeielijk te vervullen plicht, welke zware belasting - zelfs lichte - populair en nationaal bij ons zijn? - Is de hoofdelijke omslag, zijn de directe belastingen, is de dreigende inkomstenbelasting populair en nationaal? Het komt mij voor, dat het hier niet meer de vraag is of we een militaire of een anti-militaire natie zijn. De Duitschers en Franschen zijn evenmin voor hun genoegen soldaat als de Nederlanders. Ons volk is anti-militair, in zoover dat het, evenals alle andere volken, liever rustig aan zijn bezigheden blijft dan te gaan vechten. Het is anti-militair, in zoover dat het door zijn gegoede medeburgers - de koopmansstand, de geld-aristocratie en de industriëelen - door woord en voorbeeld wordt geleerd, dat militairen een minder soort menschen zijn dan de burgers - hoewel diezelfde burgers toch ijselijk gaarne een schutter- of weerbaarheidspak aantrekken en achter de muziek loopen. Dat ‘anti-militaire’ van onze natie is een stokpaardje van de heeren, die liever een remplaçant voor hun zoon koopen dan den jongen zelf zien dienen. Men bedoelt toch niet met ‘anti-militaire natie’ een lafhartige natie? - Welnu, ik ben 't volkomen met den schrijver in de Nieuwe Rotterdammer van den 12^{den}-15^{den} Augustus eens, dat dit praatje van: ‘we zijn geen militaire natie’ een stopwoord is om een ernstigen en duren plicht, dien wezelf te vervullen hebben, met geld te kunnen afkoopen.

Ik heb opzettelijk medegebracht het verslag van een circulaire van het hoofdbestuur van het Anti-dienstvervangingbond, waaruit ik u een zinsnede wil voorlezen uit de redevoering van een onzer Hoogleeraren, die t e g e n de afschaffing der plaatsvervanging is. Hij begint te zeggen: ‘Ik behoor tot hen, die belangstellen in de zaak hier be-

sproken. En hoewel ik het goed doel van den Bond volstrekt niet wil miskennen, schijnt mij zijn streven in sommige opzichten verderfelijk voor de maatschappij.'

Is nu de Professor lid van het Bond, dan is hij 't geworden om zijne bondgenooten te bestrijden. Nu zegt hij verder o. a: 'Maar ik stel mij voor die honderden en duizenden huisvaders, wier kinderen geen militair gevoel in hun gemoed hebben. Ik stel mij die huisvaders voor, welke hun kinderen van de lagere naar de burgerschool, en van de burgerschool naar het gymnasium zenden, wier kinderen hun best doen om met inspanning aller krachten, met hunne studiën gereed te komen, en die hopen hen daarna in de burgermaatschappij hun plaats te zien innemen. Ik onderstel nu, dat die kinderen niet begeeren in militairen dienst te treden, dat zij persoonlijk bepaald een tegenzin hebben in den dienst, en wie zal hun dat ten kwade duiden? Met welk recht zal men van hen vorderen, dat zij toch als soldaat zullen optreden? En doet men dit, dan zal men zien, dat die dwang even gevaarlijk wordt voor het lichaam als voor de ziel; niet omdat de geest in die jongelieden zoo slecht is, maar alleen omdat zij een tegenzin hebben in den dienst.'

In dien trant redeneeren de meeste voorstanders der plaatsvervanging. Deze Professor doet het natuurlijk veel mooier en welsprekender dan een gewoon mensch; daarvoor is hij ook professor. Maar er mankeert iets aan die redeneering. Ze is alles behalve logisch Waarom - zou ik den Professor wel willen vragen - moeten de jongens, wier ouders geen geld hebben om een plaatsvervanger te betalen, wèl tegen hun zin soldaat worden - en de jongens van welgestelde en rijke ouders niet? Denkt de Professor, dat van alle lotelingen, die geen remplaçant kunnen stellen, er een op de twintig is, die voor zijn pleizier dient? Dan vergist ZijnHooggeleerde zich.

De Eerste Luitenant van de Rustende wenscht in de eerste plaats terug te komen op het courantartikeltje over het concours der Huissensche Schutterij. Hij weet niet, of dat artikeltje de zuivere waarheid behelst - maar aangenomen dat dit het geval is - mag men daaruit dan de gevolgtrekking maken, dat alle schutterkorpsen zulk een dwaas figuur zouden maken?

De Kolonel. Voor voover ik weet, is het artikel niet tegengesproken. De geachte Spreker van zooeven betwijfelt het, dat alle schutterkorpsen zulk een dwaas figuur zullen maken als dat van Huissen. Ik ook. Maar niemand zal het betwijfelen, dat hetgeen bij de Huissensche Schutterij mogelijk is, ten gevolge van de gebrekkige organisatie en de geheele inrichting dezer zoogenaamde strijdmacht, ook om dezelfde redenen bij andere schutterkorpsen mogelijk is. Dat het eene korps wat minder slecht is dan het andere, is het gevolg van geheel toevallige omstandigheden.

Kapitein Dinges. Ik blijf beweren dat, al is onze Schutterij

niet zoo gedrild als de Pruisische Landweer, ze daarentegen met de noodige vaderlandsliefde is bezield, dat haar geest over 't algemeen zeer goed is, en dat de officieren in tijden van gevaar even goed hun plicht zullen weten te doen, als die van het staande leger.

De Kolonel. Gij kunt beweren wat ge wilt, Kapitein Dinges. Daardoor maakt ge de Schutterij niet in orde. Juist omdat onze schutterij niet gedrild is en niet gedrild kan en mag worden, deugt ze niet. De gedrilde Landweer van de Pruisen gaat voor uw vaderlandsliefde en uw goeden geest niet op den loop. En wat het plichtdoen uwer officieren betreft, Kapitein Dinges - vergun me u te doen opmerken, dat, om zijn plicht te doen, men moet beginnen dien te kennen. Ik wil aannemen, dat gij dien eenigszins kent, geachte Kapitein Dinges, maar de plichten van den officier zijn tegenwoordig alleen door studie te leeren; gij schijnt er anders over te denken, en sommige schutterofficieren zijn wellicht van meening, dat het voldoende is, dat ze tenaastenbij hun sabel weten te dragen en in de compagnies- of bataljonsschool het commando kunnen herhalen, dat hen door een sergeant, die gediend heeft, wordt ingefluisterd.

De Voorzitter, snel opstaande. Mijne Heeren, laat ons drinken op ons welzijn en onze harmonie! *Ad fundum*, *s'il vous plaît!* Daarna heeft onze Eerste Luitenant het woord. Ik geloof tenminste, dat hij nog iets te zeggen heeft.

Kantteekening van den Secretaris. De verhouding tusschen den Kolonel en Kapitein Dinges schijnt eenigszins gespannen. Ik vrees, dat de Kapitein de vereeniging zal verlaten. De Voorzitter zit blijkbaar op heete kolen. De Kolonel is wel wat kras, maar Kapitein Dinges verkiest ook niets toe te geven. Ik vrees voor een conflict.

De Eerste Luitenant van de Rustende. In de tweede plaats, Mijnheer de Voorzitter, wenschte ik te zeggen, dat ik de bewuste artikels in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ook heb gelezen, en ik moet erkennen, met diep leedwezen, omdat er, volgens den schrijver, ongeveer niets goeds van onze defensie te zeggen valt. Wat mij het meest heeft getroffen, is de opmerking, dat ons land aan de Oostzijde geheel open ligt. Nu las ik onlangs ook in de courant, dat men te Zutfen het oog heeft gehad op iemand, die daar militaire opnemingen scheen te doen en eenigszins geleek op een Pruisisch officier van den staf. Een en ander geeft mij bezorgdheid voor onze Oostelijke provinciën. Zou wellicht een onzer militaire leden over het al of niet juiste van des schrijvers beweren een bepaald advies kunnen en willen uitbrengen?

De Voorzitter. Mag ik ons hooggeacht lid, den Kolonel, verzoeken ons zijn gevoelen ter zake mede te deelen?

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, gaarne voldoe ik aan uwe uitnoodiging. Mijn gevoelen is dit: de schrijver in de Nieuwe Rotterdammer heeft gelijk als hij zegt, dat er van onze defensie niets deugt.

Ik ben zelden zoo homogeen met een schrijver geweest als met dezen, vooral op dit punt. Dat onze Oostelijke grenzen geheel open liggen, is volkomen waar; maar dit kan wijlen ons ‘Comité van defensie’, dat indertijd voor alles zoo uitstekend gezorgd heeft, inderdaad niet helpen. De Natuur heeft verzuimd daar een breeden zeearm te graven, waardoor ons land tot een schiereiland werd gemaakt. Bij gemis aan dien zeearm zou 't aanbeveling hebben verdiend - als Natuur, of wel de God van Nederland dit had kunnen goedvinden - dat een van beide langs die grens een steile, hooge, ontoegankelijke rotsketen had opgericht, met slechts een paar Thermopyle's, die gemakkelijk door drie honderd Spartanen - ik bedoel Hollandsche plattelanders - konden verdedigd worden tegen heirlegers van een millioen Perzen - ik bedoel Pruisen. - De God van Nederland heeft echter te dezen opzichte eene onverklaarbare nalatigheid aan den dag gelegd. Hij gaf ons ten Noorden en ten Westen de zee, ten Zuiden breede rivieren, in 't centrum lage streken, die we kunnen laten onderloopen om onze hoofdstad te dekken, en ten Oosten slechts één rivier, die niet precies langs de grens loopt. - Dit laatste is bepaald een fout. Waarom loopt de IJsel niet precies langs onze grens? De natuur kan dwaze dingen doen.

Ja, Mijnheer de Voorzitter, de Oostelijke grens ligt open, en de Noordelijke provinciën liggen ook open, zoo open als hier de palm van mijn hand. Konden we nu met die grens en die provinciën maar doen, zooals ik met mijn hand - ze dicht knijpen vóórdat iemand zijn vinger erin kon steken, dan was 't niets; maar dat kunnen we ook niet. Nu is 't een opmerkelijk feit, Mijnheer de Voorzitter, dat tegelijk met onze Oostelijke grens, ook de Pruisische Westelijke grens open ligt. De Pruisen kunnen even gemakkelijk bij ons komen als wij bij hen. Dat zijn van die spelingen in de natuur, die vooral onaangenaam zijn voor een natie als de onze, die het *idée fixe* heeft van zich alleen te kunnen verdedigen achter Thermopyle's en Chineesche muren. - Nu geloof ik ook, Mijnheer de Voorzitter, dat er door het brein van vele onzer landgenooten een spook rond galoppeert als een ander *idée fixe*, namelijk, dat we te een of anderen tijd door al de legerscharen van Xerxes, of Wilhelm, zullen worden overstelpt. Mocht dit het geval zijn - mocht de reus zich onverhoeds op den dwerg werpen, dan kan de dwerg zich wel dapper verweren, maar, zonder hulp van anderen, zou zijn dood met wiskundige zekerheid te voorspellen zijn. Dat spook moet men verjagen. Elk klein land, met groote, sterke naburen, geniet slechts eene betrekkelijke veiligheid. Maar hebben wij onzen traditioneelen God van Nederland niet meer tot onze orders, we zijn toch niet zonder bondgenooten. - Daar heb je bijvoorbeeld de Engelschen, het edelmoedigste en onpartijdigste volk van de wereld. Ze hebben ons altijd geholpen, en waarom zouden ze 't niet weer doen, al hebben ze geen leger en zelfs geen schutterij?

Daarentegen hebben ze een vloot, die wonderen doet, alleen door ergens voor anker te gaan liggen, zooals in den Russisch-Turkschen oorlog, en nu en dan bij de oefeningen een stuk te laten springen om te toonen welk een verbazende kracht hunne geladen vuurmonden hebben. De Engelschen, Mijne Heeren, zijn ons zeer genegen; zij zullen ons terstond met hunne legers en vloten komen beschermen tegen wie ook, en vooral tegen de Duitschers, die ze ongaarne als naaste buren zouden hebben, al is er nog een zee tusschen hen beiden. Misschien zou Duitschland zich niet veel storen aan een voor anker liggende Engelsche vloot en de ledige vuist van een Engelschen Premier; maar we hebben nog een anderen bondgenoot, en dat is Frankrijk.

De Fransche Republiek heeft een der beste legers van de wereld; - de anti-Fransche 'Kölnische Zeitung' constateert het. - In Duitschland heeft men nu al uitgerekend, dat over een paar jaren de Fransche *artillerie de campagne* eenige honderden vuurmonden sterker zal zijn dan de vereenigde Duitsche Daarom wil men in Duitschland al weder een kleinigheid van twintig millioen mark besteden om de artillerie iets uit te breiden. De heeren Franschen en Duitschers slaan elkaar steeds met welwillende blikken gade, met den degen half uit de scheede. De vriendschappelijke verhouding is voor ons en België van gewicht. Deze verhouding blijft constant tot bij een uitbarsting. Nu kunnen wij het oog blijven richten naar de Oostelijke grens - het is toch niet denkbaar, dat een onverhoeds opkomende stortvloed van Duitsche scharen ons zal overstelpen. De politieke toestand maakt dit onmogelijk. Een aanval van Duitsche zijde i s mogelijk, maar dan alleen met een detachement van het groote leger. De oorlog van '70 heeft geleerd, dat toen onze Oostelijke grens vrij veilig was; Duitschland had niets meer te detacheeren. De Duitsche Westelijke grens lag daar meer open dan onze Oostelijke. Hadden wij internationaal verraad willen plegen en een sterk leger gehad - zooals we konden hebben - dan hadden we de Franschen, bij eventueelen voorspoed hunner wapenen, kunnen helpen, door Duitschland binnen te rukken. Zelfs in hun tegenspoed zou een offensieve beweging van onze zijde de kans des oorlogs hebben kunnen doen keeren.

Met dergelijke toestanden hebben we te rekenen. Volkomen veilig zijn we in het meest solide huis niet. Sluit uw deur met boom en grendel, uw ramen met stevige blinden - er blijft toch altijd hier of daar op uw erf een zwakke plaats over, waar een dief door kan. Maar de buren, de wakkere hond en uw geladen pistool moeten u gerustheid verschaffen. Onze geruststellende buurman is Frankrijk. Onze waakzame hond is Engeland, die getoond heeft zoo uitstekend te kunnen blaffen. Ons geladen pistool is ons leger: ons veldleger.

In 't gedenkwaardig jaar van '70 was de tromp van ons pistool naar 't Oosten gericht. Het spookje 'annexatie' draafde ons steeds door 't hoofd. 't Was goed, dat we ons dekten. Plicht gebood het ons;

maar ik heb nooit de vrees, den angst van sommige verstandige menschen kunnen begrijpen voor een onverhoedschen inval bij massa van Pruisen. De quaestie onzer defensie lost zich eigenlijk op in de enkele vraag: hoe handhaven we onze neutraliteit? - De andere vraag: hoe verdedigen we a l onze provinciën? is een ongerijmde vraag, omdat die verdediging tot het onmogelijke behoort, als een aanvaller tien mannen tegenover één van ons kan stellen. Er is geen strateeg zoo knap, geen genist zoo geniaal, die de quaestie zal oplossen hoe een klein leger een groot leger kan overwinnen, als beide even goed geoefend en aangevoerd zijn. De sterkste m o e t het dan winnen.

't Is waar, mijne Heeren, ons Noorden en Oosten liggen open, en het ware misschien te wenschen dat we ze konden sluiten. Maar misschien ook niet, want dan zouden de heeren afgevaardigden uit die provinciën aandringen op de afschaffing van het leger, wat niemand liever zou zien dan onze Engelsche dog, die bij gelegenheid gaarne een buurman in de hielen bijt. - Maar te sluiten zijn die grenzen niet - met geen mogelijkheid. We kunnen wel ons binnenhuis goed verzekeren, maar het gansche erf niet. Laat ons dus vooral zorgen, dat het huis zelf elken aanloop kan weerstaan! En dan moeten we, als de vijand verwacht wordt, over het erf schildwachten verspreiden en achter die schildwachten posten opstellen. Komen de indringers, dan waarschuwt de schildwacht, en de post rukt op, om te verkennen en de indringers te verjagen. Zijn de indringers te sterk, dan rukken de naastbijstaande posten op. Gelukt het dan nog niet hen te verjagen, dan verdedigen zij zich. Moeten ze voor de overmacht wijken, dan gaan ze terug op het huis. Dat noemen we een geconcentreerde defensie. Een andere is in ons land niet mogelijk, en in geen enkel ander land van de wereld. Hoe moet België zich verdedigen? België's grenzen liggen overal open. Het heeft geen bergen, geen rivieren, geen inundatiën. Het heeft slechts een reduit. Maar het heeft een leger, waarop het vrij goed schijnt te vertrouwen. Roept men nu in België ook: ‘Wat moet er van onze onverdedigde provinciën worden bij een mogelijken oorlog? - We willen geen leger, als onze Oostelijke en Zuidelijke en Noordelijke provinciën open liggen!’ Zoo dom zijn de Belgen niet. Welk land ligt niet open aan een of meer zijden? Engeland, omgeven door den Oceaan, heeft zich eens zóó angstig gemaakt, dat het een beslissenden veldslag bij Dorking uitvond, waardoor het Engelsche leger en het vereenigde koninkrijk te gronde ging. Waarom? omdat Engeland geen leger had, zooals 't nog niet heeft. *Tout comme chez nous.* Een leger moeten we hebben, en achter dat leger - niet er vóór - sterke wallen, ongenaakbaar door water en vèrdragend geschut.

Onze grenzen verdedigen is een fictie. Ons leger is te zwak. Onze infanterie is te zwak; onze veld-artillerie is veel te zwak; onze cavalerie

is ook te zwak. - Helaas, alles is te zwak. Op 't papier schijnt het nog al sterk; maar wat is papier!

Onze infanterie is te zwak, physiek te zwak, omdat ze uit de zwakste individu's is samengesteld, die de Natie oplevert. Onze artillerie is te zwak, omdat ze geen geschut heeft. Onze cavalerie is te zwak, omdat we veeleer acht regimenten moesten hebben dan vier. - Men zegt, dat de cavalerie met een regiment zal verminderd worden. 't Is te hopen, dat men die dwaasheid nooit begaat. Hoe men beweren kan, dat we 't met nog een regiment ruiterij minder dan we nu hebben, wel stellen kunnen, is mij een raadsel. Een groot Nederlandsch militair schrijver achtte onze cavalerie niets dan weelde. Knappe menschen kunnen ook dwaze dingen zeggen.

Verbeeld u, dat onze Oostelijke grens bedreigd wordt door bijvoorbeeld een leger van zestigduizend man - zwakker zal 't wel niet zijn. De Duitschers hebben veel cavalerie, en nu zou 't me niet verwonderen, als ze bij een leger van genoemde sterkte minstens veertig escadrons hadden. Nu weten we hoe de Duitschers hun ruiterij gebruiken. Ze zenden ze vooruit, zoo ver mogelijk, niet alleen bij kleine troepjes, maar met zelfstandige korpsen en rijdende artillerie; zelfs met infanterie achter de ruiters opgezeten. Die korpsen zijn slim genoeg om zich met sterke vijandelijke infanterie niet in te laten. Vinden zij geen cavalerie op hun weg, dan belet hun niets tot in den rug van ons leger hunne verkenningen en strooptochten uit te strekken, vooral in onze Noordelijke provinciën, waar geen rivieren hun marsch belemmeren. Zou men nu denken, dat wij met een zes- of achttal escadrons - want veel meer hebben we niet, daar onze heele cavalerie, volgens het nieuwste idée onzer zuinigheidsministers, maar twaalf veld-escadrons sterk zou zijn - zouden nu die acht, langs de Oostelijke grenzen versnipperde, escadrons die veertig vijandelijke escadrons iets noemenswaardigs in den weg kunnen leggen? - Alleen als onze cavalerie uitstekend en die des vijands heel slecht was, misschien wel; maar de cavalerie der Duitschers is met niet minder zorg geoefend dan hunne infanterie, en of de onze even goed is, durf ik niet beslissen; maar beter stellig niet.

En met onze veld-artillerie is 't waarlijk niet beter gesteld. De Pruisen hebben ook veel artillerie: 4 vuurmonden per duizend man infanterie: d.i. meer dan 200 stukken voor een leger van de reeds genoemde sterkte; waartegen wij in 't geheel, - veld- en rijdende artillerie te zamen, ± 90 stukken kunnen overstellen. En dan blijft er ook niets over.

De slotsom mijner beschouwingen is deze, Mijnheer de Voorzitter: men moet zich van het denkbeeld losmaken, dat we den vijand kunnen beletten onze grenzen te overschrijden. Ons leger en onze Schutterij moeten sterk genoeg zijn - niet om het heele Duitsche leger te bevechten, maar om een leger van een vijftig- zestigduizend man te

beletten zonder slag of stoot in 't hart des lands door te dringen. Kunnen we dit, dan zullen, bij een mogelijken oorlog, de Duitschers - ik spreek van de Franschen niet, omdat we altijd voorloopig gedekt zijn door België - zich wel tweemaal bedenken alvorens onze provinciën te bezetten.

Men koestert ook de vrees, dat bij een spoedig opkomenden oorlog de mobilisatie niet volledig zal kunnen geschieden, omdat de Noordelijke provinciën door den vijand bezet zullen zijn, vóórdat men den tijd heeft gehad de lichtingen onder de wapens te roepen en de schutterijen te wapenen. Die vrees acht ik zeer gegrond, in den bestaanden toestand; maar ongegrond als ons leger en onze Schutterij zijn geformeerd zooals 't behoort en de mobilisatie geheel op Pruisische leest is geschoeid.

Tot onzen geachten Eersten Luitenant der Rustende Schutterij wenschte ik nog een woord van geruststelling te richten. In het couranten-bericht, betreffende dien vermomden Pruisischen staf- of genie-officier, zie ik zooveel verontrustends niet. Wat zou er in de omstreken van Zutfen te zien zijn wat men in Duitschland niet sinds lang weet, als men 't namelijk weten wil? - De topografische kaarten van den Generalen staf zijn zoo gemakkelijk te bekomen, dat het mij sterk zou verwonderen als men ze in Berlijn niet op de bureaus van den Generalen staf had. In Pruisen heeft men zeer stellig het zwak om alles van zijn buren te willen weten, wat men maar te weten kan komen. Dit is heel verstandig, maar behoeft volstrekt niet te beduiden, dat Pruisen van plan is ons den oorlog te verklaren; Pruisen wapent zich op alle denkbare eventualiteiten en het verdient hoogen lof, dat de vredestijd daartoe wordt ten nutte gemaakt. - De vrede is, of liever, m o e t z i j n, de voorbereiding tot den oorlog. Zoo begrijpt men het in Duitschland.

H e t l i d G r u t t e r. Onze geachte Kolonel heeft ter loops de ‘Kölnische Zeitung’ aangehaald en ik wenschte wel even op het artikel in dat blad terug te komen. Het geeft een kort verslag van de bevinding van een ooggetuige, die, naar 't schijnt onpartijdig en met zaakkennis, de Fransche strijdkrachten heeft nagegaan. Frankrijk heeft weder het bewijs geleverd van 'tgeen een natie vermag, die prijs stelt op hare nationale eer. Na den oorlog van 1870-71 en den strijd tegen de Commune was de Fransche legermacht uit elkander gerukt en gedemoraliseerd. De krijgstucht was weg, de beste soldaten en officieren waren weg - de troep was haveloos, bandeloos en uitgemergeld. Nu verklaart een dagblad van den voormaligen vijand, dat het Fransche leger beter en sterker is dan het ooit is geweest; dat sommige korpsen voor de beste Pruisische keurkorpsen niet behoeven onder te doen - *nota bene*, nog wel cavalerie, die in Duitschland zoo hoog staat aangeschreven - en dat de kleeding, uitrusting, verpleging, enzoovoort, bijna niets te wenschen overlaten. 't Is waar,

het laatste budget van oorlog bedroeg ongeveer 567 millioen, en dat van marine 215 millioen franken - te zamen 782 millioen. Frankrijk is wel rijk, maar zulk een oorlogslast is verpletterend. Toch klaagt men in Frankrijk niet. Iedere Franschman is doordrongen van het besef, dat men zich sterk en onverwinnelijk moet maken tegenover eiken vijand. De geleden nederlagen hebben den moed en het zelfvertrouwen der Franschen niet uitgebluscht, maar wel aangewakkerd. Geen Franschman zou men, toen het bijna geen legers meer had - evenmin als nu - hooren zeggen: 'We kunnen ons toch niet verdedigen!' - Dit hoort men alleen in een land, zoo rijk aan hulpbronnen, van allerlei aard, zoo rijk aan weerbare mannen, in verhouding tot zijne grootte, als het onze.

Frankrijk kan in oorlogstijd tot een millioen soldaten onder de wapens brengen. Voor de herfstoefeningen worden 300 duizend man reservetroepen gedurende vier weken, en bovendien 145 duizend man van het Territoriaal leger gedurende twaalf dagen onder de wapenen geroepen. De kosten hiervoor beloopen 22 millioen franken. Dat zijn alle kolossale cijfers, die ons kippenvel doen krijgen; - maar ze bewijzen, dat de Franschen een energiek volk zijn, - een volk, dat eerbied afdwingt, al draagt het de schuld zijner tegenspoeden ook in eigen boezem. Frankrijk heeft niet geschroomd, op het voorbeeld zijns overwinnaars, zoo spoedig mogelijk den algemeenen en persoonlijken dienstplicht in te voeren, en het gaat steeds voort met groote afdoende hervormingen in zijne verouderde krijgsinstellingen te brengen.

Hoe steken bij dit krachtig en voortvarend handelen der Franschen hunne twee mercantiele naburen, Engeland en Nederland, af! Is 't niet bedroevend dat gesukkel aan te zien, dat gekibbel en geknibbel over de verdedigingsbelangen in de kamers der Vertegenwoordiging aan te hooren? Is 't niet jammerlijk, ministers aan 't werk te zien, die nooit behoorlijk met hun kleine maatregeltjes kunnen klaar komen, en reeds vóórdat ze hun denkbeelden over de groote maatregelen nog goed hebben kunnen ontwikkelen, weer worden gedwongen het werk op te geven? Dat alles is wel ontmoedigend. Men w i l bij ons, evenmin als in Engeland, zich ernstig tegenover de quaestie plaatsen. Men wil ze liever wegredeneeren. Men w i l niet handelen; maar men wil verdagen. De geldmannen kijken in de fondsenlijsten, en wachten *niaisement* op ontwapening.

Wie zullen de schuld moeten dragen, als het Engelsche leger - indien het bestaat - zijn Dorking, en het Nederlandsche - indien het bestaat - zijn Veluwen-slag beleeft? Natuurlijk de toevallige aanvoerders dier legers op 't papier; maar geen volk, geen Vertegenwoordiging, geen Ministers. Het volk zal roepen: 'Hebben we daarom zooveel geld moeten opbrengen?' De Vertegenwoordiging zal roepen: 'Hebben we daarom zulke hooge begrootingen toegestaan?' - De nog levende Ministers van Oorlog zullen den laatsten Minister beschul-

digen, en deze zal de schuld op al zijne voorgangers werpen. Zoo zal het gaan, als de God van Nederland ons niet den vrede spaart - den eeuwigdurenden vrede, te midden van machtige en tot de tanden gewapende natiën, die elkander met wantrouwige blikken gadeslaan.

De Voorzitter. Tot mijn leedwezen ontwaar ik dat onze specialiteiten de zaak onzer defensie steeds donker blijven inzien. De vorige spreker - mijn geachte aanstaande schoonzoon - schijnt ook uitsluitend rekening te houden met materieele en physieke kracht; hij laat de moreele kracht onzer natie geheel buiten beschouwing. Dit is een fout, zou ik meenen.

Het lid Grutter. Ik houd in de eerste plaats rekening met materieele, physieke en intellectueele kracht, Mijnheer de Voorzitter, omdat ze in de tegenwoordige oorlogvoering de meest onmisbare elementen zijn, en omdat ze alleen in vredestijd door geld, moeite en zelfopoffering te krijgen en te onderhouden zijn. Met de vaderlandsliefde alleen doet men niets - hoegenaamd niets; vooral als ze zich alleen uit in toosten, optochten en ander vertoon. Vaderlandsliefde is tegenwoordig een woord, gekleurd met rooden wijn; bij onze voorouders was 't een daad, gekleurd met bloed. De Nederlanders zullen geen daden meer bedrijven, als ze met woorden blijven schermen.

De Voorzitter sluit de Vergadering.

Mengelwerk.

Privaatles in de politiek.
Samenspraak in een bedrijf.

Personen.

De Heer Van Buuren, *lid van de Tweede Kamer.*
Jacqueline, *zijne dochter.*

(Het tooneel verbeeldt eene eenvoudig, doch net gemeubelde kleine kamer. Rechts op den voorgrond een deur, verder een schoorsteen met open vuur. Links twee vensters. Voor den schoorsteen een kleine, ronde tafel, waarop ontbijt voor twee personen, en waarbij een gemakstoel en een gewone stoel aangeschoven staan. Tusschen de deur rechts en den schoorsteen een laag haardstoeltje. Voor het eerste venster links een tafel, beladen met boeken, brochures, paperassen, schrijfportefeuille met schrijfgereedschap enz., daarvoor een schrijfstoel. Op de ontbijttafel liggen voor den gemakstoel een paar kranten en een brief; bij het theeservies een brief in klein formaat.)

Eerste tooneel.

Jacqueline

komt, in ochtendtoilet, door de deur in het achterscherm op.

Zoo! Papa nog niet hier! Dat tref ik; want het is al laat.

(Zij ziet uit het tweede venster.)

Brr! weer sneeuw! Ik benijd ze volstrekt niet, die met zulk weer de straat op moeten.

(Zij is naar den haard gegaan.)

Zoo'n vuurtje is nu dubbel te waardeeren. Aha, een brief!

(Zij neemt het kleine couvert op.)

Van Cornélie Huissing.

(Zij begint den brief te openen, maar legt dien weer neder)

. Neen! eerst Papa's ontbijt klaar maken;.. zaken gaan voor!

(Zij zet thee, en maakt het ontbijt onder de volgende woorden in orde.)

Wat kan zij te schrijven hebben?... Ik heb Maandag pas een brief van haar gehad. Geënga-

geerde menschen schrijven anders zoo druk niet.. Er moet zeker iets bijzonders gebeurd zijn... Ah! als ze eens niet meer geëngageerd was!... Als 't eens af was geraakt!

(Zij blijft met het mes in de eene en het brood in de andere hand staan, naar den brief starende, en werpt dan op eens wat zij in de handen heeft neer.)

Daar moet ik het mijne van hebben.

(Zij neemt den brief en opent dien met de volgende woorden:)

Ja, Papaatje, dan moet u maar eens een klein oogenblikje geduld hebben: dit zijn ook z a k e n !

(Zij neemt den brief uit den omslag.)

O, hier is het post-scriptum al: ‘mijn aanstaande laat u vriendelijk groeten.’

(Zij legt den brief met een diepen zucht neder.)

Ziezoo, nu ben ik gerust. Nu is 't uwe beurt van wachten weer, Keetjelief.

(Zij gaat weder met het ontbijt voort).

Dat is me een pak van 't hart. 't Is zoo'n goede, knappe jongen die Henri, en Cornélie zoo'n lieve, hartelijke meid.

(Zij is gereed).

Komaan, nu zijn de zaken voorloopig aan kant, en kan er aan de aanstaande Mevrouw Radewegen audientie verleend worden.

(Zij neemt den brief van het tafeltje, en gaat dien op het haardstoeltje zitten lezen).

Tweede tooneel.

(V a n B u u r e n komt ongekleed door de deur rechts op.)

V a n B u u r e n .

Goeden morgen, Line. 't Is al laat, kind.

J a c q u e l i n e

(opspringend en hem kussend).

Goed geslapen, Papa? Nog niet gekleed?

V a n B u u r e n .

Neen kind; ik heb me schandelijk verslapen. We moeten maar wat haast maken met het ontbijt.

(Hij gaat om het tafeltje heen, beziet de kranten, neemt zijn brief op en opent dien, terwijl hij op den gemakstoel gaat zitten. Inmiddels heeft Jacqueline ook plaats genomen, en schenkt thee).

Jacqueline.
Hebt u een brief van Wouters? Toch geen slecht nieuws?

Van Buuren.
Och neen; 't gewone liedje! Ze verlangen naar onze thuiskomst.

(Hij legt den brief na een oogenblik neder; ziende dat Jacqueline ook aan het lezen is.)

Van wie heb jij een brief?

Jacqueline.
Van Cornélie.

Van Buuren.
Zoo! Maakt ze 't wel?

Jacqueline.
Uitstekend. Over de huizen gelukkig. Hoor maar eens; ik ben er juist aan.

(Zij leest.)

‘Verbeeldt je eens, Jack, Henri is eergister op audientie bij den Minister geweest, en die heeft hem beloofd, dat hij de eerste de beste kantonrechtersplaats zou hebben, die open kwam. Erg lief, hé? En wat er dan gebeurt, zult ge wel begrijpen....’

Van Buuren.
Dan trouwt ze natuurlijk met dien man, dien ze een jaar geleden nog nooit ontmoet had.

Jacqueline.
Nu ja. Vindt u dat niet goed?

Van Buuren.
Ik? Uitstekend. Je vriendinnen kunnen trouwen wien ze verkiezen; maar ik zou wel zorgen, dat mijne dochter zoo'n lichtvaardig huwelijk niet sloot.

Jacqueline.
Noemt u dat lichtvaardig?

Van Buuren.
Kent zij dien man dan?

Jacqueline.
Ja; zeker kent ze hem. Me dunkt na een engagement van een maand of tien, na zoo intiem met elkaar omgegaan te hebben, moet men elkaar toch wel kennen.... indien men elkander althans ooit kan leeren kennen!

Van Buuren.
Juist. Wie zegt je, dat hij werkelijk is zooals hij zich voordoet? Keetje ziet er lief uit; zij heeft een mooi stuivertje, *hij* geen cent. Wie zegt je, dat hij niet alleen om haar geld komt?

Jacqueline.
Als dat het geval was, zou 't toch niet baten, al bleven ze zes jaren geëngageerd. Wie een masker draagt, houdt het op, totdat zijn doel bereikt is.

Van Buuren.
Als je van jongs af met elkander omgegaan hebt, dan kunnen er geen maskers gedragen worden.

Jacqueline.
Maar Papalief, alle meisjes kunnen toch niet trouwen alleen met de jongens, met wie ze als kinderen omgegaan hebben. Dan zou ik ook niet anders te kiezen hebben dan tusschen Hein van den molenaar en die nare jongens van Dominé Dubbelsteê, want anderen van mijn leeftijd heb ik bij ons buiten nooit gezien. Daar zou ik u vriendelijk voor bedanken.

Van Buuren.
Neen, dat is gekheid. Maar je zult toch ook wel erkennen, dat jonge meisjes soms al heel dwaze huwelijken doen, en er, ongelukkig genoeg, de slachtoffers van worden. Niet waar?

Jacqueline.
Och, dat weet ik zoo niet.

Van Buuren.
't Is vreemd! De meisjes zijn bang om in den regen te loopen, om paard te rijden, om over een smal bruggetje te gaan en om te hooren schieten. Maar je zult er niet een vinden, die het huwelijk niet aandurft. En toch is dat een van de gevaarlijkste dingen ter wereld.

Jacqueline.

Maar dat is ook heel wat anders!

Van Buuren.

Dat maakt het juist nog veel erger. Want valt men in 't water of van 't paard, dan komt men er met een nat pak af, gebroken armen of beenen worden genezen. Maar wie ongelukkig getrouwd is,.. is niet meer te helpen. Nooit!

(Hij drinkt zijne thee, en vouwt daarna de krant uit.)

Jacqueline.

Maar Vadertje, vindt u toch niet, dat de ouders er ook nog al eens licht over denken?

Van Buuren.

Je hebt mooi praten! Wat kunnen de ouders doen? Je kunt je dochter alles voorhouden, waarschuwen, op afschrikkende voorbeelden wijzen, maar.... overtuigen nooit! Tegen humeuren en scènes, zuchten en tranen is niemand opgewassen.

Jacqueline.

Als er iemand bij was, zou hij denken, dat u er ondervinding van hadt.

Van Buuren

(haar vriendelijk over de tafel de hand drukkend.)

Dat weet je wel beter, Lientje-lief. Mijn dochtertje hoort altoos naar Vaders raad.

Jacqueline.
Als ik overtuigd ben, dat u gelijk heeft, dan natuurlijk.

Van Buuren

(zich tot het lezen van de krant zettend.)

Nu, je vriendin zal nog wel gelegenheid hebben haren aanstaande beter te leeren kennen. Indien hij ten minste wachten moet tot de Minister Brouwer hem kantonrechter maakt.

Jacqueline

(haastig.)

Hoe dat? Zou hij hem met die belofte maar gepaaid hebben? Dat zou dien Minister al heel leelijk staan!

Van Buuren.
Neen, daar is Brouwer de man niet naar.

Jacqueline.
Is Henri Radewegen dan niet knap?

Van Buuren.
Daar weet ik niemendal van. Alleen weet ik, dat de beloften van den Minister Brouwer en van zijn collega's op het oogenblik niet te disconteeren zijn, tenzij ze op zicht luiden.

Jacqueline.
Hoe dat?

Van Buuren.
Hunne dagen zijn geteld, Lientje. Ze zullen eerstdaags moeten aftreden.

Jacqueline

(ongeloovig.)

O, dat heb ik nu al twee jaren lang in uwe krant gelezen. Dat zal wel losloopen.

Van Buuren.
Neen; 't ziet er nu gek voor hen uit. In de avondzitting van gister heeft 't gespannen.

Jacqueline.

O ja, van avondzitting gesproken, heeft die wezenlijk tot half twaalf geduurd? want tot zoo lang heb ik opgezeten.

Van Buuren.

Neen; maar....

Jacqueline.

Foei, Papaatje, u moet geen nachtbraker worden. Buiten bent u een geregeld leven gewoon, en daar bevindt ge u altijd wel bij. Als uwe gezondheid ermee gemoeid raakt, dan ga ik bij uwe aftreding met Dokter Swerts tegen u werken.

Van Buuren.

't Heeft wel laat geduurd, maar na den afloop van de zitting zijn we nog gaan overleggen wat er te doen was in de Besognekamer.

Jacqueline.

Die besogne had u tot heden moeten uitstellen.

Van Buuren.

Neen; er moest met spoed gehandeld worden. Gister zijn drie hoofdstukken van de begrooting erdoor gesleept, Oorlog maar met twee stemmen, en er was groote kans, dat Koloniën zou verworpen worden, want De Graas, die voor alle begrootingen gestemd heeft, kon 't den Minister van Koloniën niet vergeven, dat hij een schoonzoon of neef van hem, een assistent-resident, die leelijk had geknoeid, uit den dienst heeft laten ontslaan zonder pensioen. De Ministers hadden nu al dagen lang De Graas vergeefs achterna geloopen om hem te bekeeren, of over te halen om ten minste bij de stemming weg te blijven. Wij rekenden op hem en op zijn collega uit hetzelfde district, die in Juni stellig niet herkozen wordt, wanneer hij handelt tegen den zin van De Graas, die zijne kiezers als marionetten

aan een touwtje heeft. Maar wat gebeurt er nu gisteravond?

(Ziende dat Jacqueline haren brief weer heeft opgenomen.)

Nu, luister dan; 't is wel der moeite waard.

Jacqueline

(den brief neerleggend.)

Is 't zoo mooi?

Van Buuren.
Neen; zoo leelijk! Daar komt gisteravond in de zitting de *Staats-courant*, en wat lezen we daarin? Dat het aan den schoonzoon van De Graas gegeven ontslag ‘alsnog wordt verklaard eervol te zijn verleend.’ We konden onze oogen nauw gelooven! Schande, he?

Jacqueline.
Och, als dat ééne woordje die menschen nu pleizier doet....

Van Buuren.
Neen, niet dat woordje alleen. Want daardoor wordt aan dien ontslagen knoeier nog recht op pensioen gegeven.

Jacqueline.
Ja, dan is het heel leelijk.

Van Buuren.
Daardoor blijft de stem van De Graas en die van zijn collega voor de begrooting van Koloniën behouden. Met de krant in de hand ging hij dadelijk naar den Minister toe, en 't was handjes geven en komplimentjes wisselen geen gebrek. Toen hebben wij na de zitting in de Besognekamer samen besproken wat er tegenover die schandelijke manoeuvre te doen was. Dat is nu het geheim van die nachtbrakerij, Lientje.

Jacqueline.
Dan was 's lands belang ermee gemoeid. Daar mag men zijne gezondheid voor veil hebben. En wat hebt u besloten?

Van Buuren.
We hebben vooreerst besloten dat Zwanenburg, die met eene zware verkoudheid thuis gebleven was, absoluut in de zitting zou moeten komen.

Jacqueline.
Die arme man!

Van Buuren.
Kom, kom! Goed ingepakt, in eene vigelante, 't mocht wat! Daarenboven, 's lands belang is ermee gemoeid, Lientje; daar moet men zijne gezondheid voor veil hebben. Verder hebben we nog getelegrafeerd aan Wiggema, die in Friesland op zijn buiten is gebleven, en aan Munniks, die voor zaken te Brussel is. Die twee kunnen morgen

hier wezen; dan zijn wij drie stemmen meer dan gister, en kan het behoud van De Graas en zijn bijhanger het Ministerie niet meer redden!

Jacqueline.
Maar als de begrooting nu eens van daag in stemming komt?

Van Buuren.
Daar moeten we juist op passen. We zullen de Kamer wel aan de praat houden. Vooreerst zijn er verscheiden collega's van onze partij, die verslagen hebben uit te brengen; dan worden er andere conclusies voorgesteld. Begrijp je?

Jacqueline.
Niet best.

Van Buuren.
Zie je, als er een adres bij de Kamer inkomt, dan wordt dat in handen gesteld van de commissie voor de verzoekschriften, die daarover rapport uitbrengt en eene zoogenaamde conclusie

voorstelt. Bijvoorbeeld: iemand heeft er 21 centen voor over, om aan de Kamer eene belasting op de lange neuzen of dames sleepjaponnen of zoo iets aan te bevelen. Dan stelt de commissie voor, dat 's mans adres ter inzage voor de leden zal worden nedergelegd ter griffie van de Kamer, waar tusschen twee haakjes nooit iemand de adressen komt inzien. Dat is de conclusie van de commissie, waar de Kamer zich gewoonlijk mee vereenigt. Maar nu sta ik of een ander lid op en zeg, dat ik het niet wenschelijk noch beleefd van de Kamer vind, om de loffelijke pogingen der ingezetenen, om ons de taak der belastinghervorming te verlichten, onopgemerkt onder de paperassen der griffie te begraven, en dat ik daarom voorstel een afschrift van het adres aan den Minister van Financiën te zenden, om daarop bij het bewerken van zijne verwachte voorstellen tot herziening van het belastingstelsel te letten.

Jacqueline

(met verbazing).

Dus wilt u, dat er een belasting op de neuzen en op de sleepjaponnen komt?

Van Buuren.

Wel neen; ik noem maar zoo iets. Mijn geheele voorstel dient alleen om tijd te winnen. Dan staat er een ander op, die 't weer niet met mij eens is; dan bestrijdt de commissie voor de verzoekschriften mij; misschien loopt de Minister van Financiën erin en zegt een woord, dat weer een paar replieken kan uitlokken, zoodat er al heel spoedig een kwartiertje mee gemoeid is, voordat ik mijn voorstel intrek.

Jacqueline.

Nu, dat is pas een kwartiertje gewonnen.

Van Buuren.

Maar dat kan bij elk rapport herhaald worden. Dan komen wij aan de algemeene beraadslagingen over de begrooting, die we uit den treure kunnen rekken, en dan begint eerst de behandeling van de artikelen, waarop we amendementen tot verhooging en verlaging kunnen voorstellen naar hartelust. Nu hebben we gister avond de rollen verdeeld, en ik heb voor mijn deel een conclusie op een verzoekschrift aan te vallen en twee amendementen voor te stellen, waarmee ik mij sterk maak de Kamer een klein uur op te houden. Als de anderen even goed hun plicht doen, dan konden we wel een week lang aan de begrooting bezig blijven. Wat zeg je nu van zoo'n tactiek?

Jacqueline.

Hm, hm. Oprecht gesproken vind ik haar niet mooi en waardig.

Van Buuren.

Ja kindlief, *à la guerre comme à la guerre.* Dat zijn nu eenmaal de gebruiken van den parlementairen strijd, het oorlogsrecht van het constitutioneel stelsel.

Jacqueline.

Oorlogsrecht! Kan oorlog een recht hebben?

Van Buuren.

Zoo noemen ze 't ten minste. In Engeland is 't een vast gebruik, dat redevoeren om eene stemming uitgesteld te krijgen, totdat de vrienden aanwezig zijn. Ze noemen dat heel aardig *speaking against time*, een wedloop met den tijd, wie het eerst een

zeker oogenblik bereikt. En overal waar parlementen bestaan, vindt men hetzelfde terug. Zelfs uit onze parlementaire geschiedenis tijdens Koning Willem I is mij er een geval van bekend

Er was eene wet bij de Tweede Kamer in behandeling, die gevaar liep van afgestemd te worden.

Jacqueline.

He! deed men dat toen ook al?

Van Buuren.

Hoogst zelden, en daarom had men er zich niet op gewapend. Tegenwoordig vraagt ieder Minister vooraf aan den Koning machtiging om de wet, die hij indienen zal, ingeval van wijziging of verwerping van zekere bepalingen in te trekken. Maar vroeger behoefde men zich nooit op afstemming voor te bereiden, en de Kamer had toen nog niet het recht van amendement,... van verandering.

Jacqueline.

Verbetering; *amender c'est altérer en mieux* haalde Monsieur Delporte op kostschool altoos uit de Dictionnaire de l'Académie aan. Ik herinner mij dat daarom zoo goed, omdat hij bij die definitie altijd zoo meesmuilde.

Van Buuren.

Die oude *refugié* was niet voor niets in '48 lid van de Nationale Vergadering geweest. Hij wist ook wel, dat de vlag de lading dekken moest.

Jacqueline.

Dus is bij het wetten maken ook al elke verandering geen verbetering?

Van Buuren.

't Lijkt er niet naar! Nu, om tot mijn verhaal terug te komen: toen de Minister van Willem I zag, dat de Kamer artikel 1 van zijne wet zou afstemmen, vroeg hij zijn vriend Verwey Mejan, of hij eens even een speech van een kwartiertje wilde houden, om hem den tijd te geven van even naar 't Noordeinde te loopen. Mijnheer Mejan sprak gaarne, gemakkelijk en lang; hij vroeg terstond het woord, de Minister stapte op, en toen hij een poosje later met de verlangde machtiging van Zijne Majesteit op zak terug kwam, was zijn vriend nog aan het woord. Dat was ook *speaking against time.*

Jacqueline.

Dat moet voor de toehoorders vrij vervelend zijn.

Van Buuren.

Dat geef ik toe Mijnheer Verwey Mejan was echter een redenaar, zooals men er niet meer in de Kamer vindt, met klassieke vormen en schoone taal. Hij boeide altijd, zelfs wanneer hij niets nieuws vertelde. Tegenwoordig verdeelen wij den arbeid meer. We zijn er zeker van, dat we de zitting van heden ochtend zullen vol praten; dan morgen de stemming: Koloniën met één stem meerderheid afgestemd, en alle Ministers moeten aftreden.

Jacqueline.

Allen? Dus de Minister van Justitie ook?

Van Buuren.

Brouwer zoo goed als de anderen. Dat is hun eigen schuld. Waarom hebben zij op het koloniaal beleid de kabinetsquaestie gesteld?

Jacqueline.

Ja, daar weet ik niet van, maar ik vind het al heel leelijk en heel onbillijk, dat nu Mijnheer Brouwer, die niets met de koloniën heeft uit te staan, Minister af moet raken omdat de

heeren in de Tweede Kamer stemmen tegen een voorstel van den Minister van Koloniën.

Van Buuren

(de schouders ophalende.)

Ja, dat is nu de solidariteit! Zoo kan men 't slachtoffer worden van hetgeen men zelf niet gedaan heeft.

Jacqueline.
Onbillijk vind ik het toch.

Van Buuren.
Zoo moet ook dikwijls een Minister den last dragen van verbintenissen, die een voorganger heeft aangegaan, ook al kan hij er zich volstrekt niet mee vereenigen.

Jacqueline.
Zoo? Is een Minister verbonden aan de beloften van zijn voorganger? Dat is heerlijk voor Cornélie!

Van Buuren.
Hoe dat?

Jacqueline.
Wel, Mijnheer Brouwer heeft aan haren aanstaande eene betrekking beloofd, en....

Van Buuren.
Ta, ta, ta, ta! Dat is heel wat anders. Dat is eene bloot personeele belofte, waaraan de Minister, die haar gegeven heeft, zelf nauwlijks verbonden is...

Jacqueline.
He!

Van Buuren.
Een opvolger althans in 't geheel niet. Ik bedoelde alleen verbintenissen, die voortvloeien uit een contract of overeenkomst....

(Glimlachend.)

't Is alsof ik je het Burgerlijk Wetboek voorlees!

Jacqueline.
Beloofd is beloofd, toegezegd toegezegd. Wie iets belooft moet het houden, onverschillig of hij beloofd heeft op een stukje papier of mondeling.

Van Buuren.
Die leer is volkomen juist, zoowel moreel als uit een oogpunt van streng recht. Maar in de politiek, en in 't algemeen in de practijk, gaat ze niet op.

Jacqueline.

Maar als er nu van die belofte door Mijnheer Brouwer aan Henri Radewegen eens een contract of overeenkomst was gemaakt.....

Van Buuren

(lachend.)

Kind, wat haal je je in 't hoofd? Dat kan immers niet.

Jacqueline.
Stel u het nu maar eens.

Van Buuren.
Neen Lientje; het k a n niet, het m a g niet.

Jacqueline.
Maar we kunnen ons de onmogelijkheid toch wel eens weg denken. Wanneer er nu eens zoo'n contract bestond, zou dan de opvolger van Mijnheer Brouwer de belofte moeten houden?

Van Buuren.
Wanneer dat ondenkbare geval denkbaar ware en gebeurd was - ja zeker.

Jacqueline.
Maar dan is die opvolger ook aan de mondelinge belofte gebonden.

Van Buuren.
Volstrekt niet.

Jacqueline.
Maar wanneer u nu de opvolger van Mijnheer Brouwer eens waart...

Van Buuren.
Onmogelijk.

Jacqueline.
Waarom? U is er knap genoeg voor.

Van Buuren.
Neen Lientje, het Departement van Justitie ligt heelendal buiten mijn weg. Maar, we leven nu eenmaal in een atmosfeer van onderstellingen; ga dus maar voort.

Jacqueline.
Nu, goed dan; wanneer u Minister waart en er kwam een knap man naar eene betrekking solliciteeren, die hem door uwen voorganger beloofd was, wat zoudt u doen?

Van Buuren.
Dat zal ik je zeggen. Vooreerst zou ik den man niet gelooven....

Jacqueline.
Hoe sceptisch!

Van Buuren.
... want ik durf wedden, dat meer dan een half dozijn sollicitanten met diezelfde boodschap zouden aankomen. Maar al bleek het, dat de man de volle waarheid sprak, dan zou er hoogst waarschijnlijk wel iemand zijn, even bekwaam als hij, wien ik de betrekking liever geven zou, omdat hij tot mijne partij behoorde.

Jacqueline.
Dat 's partijdig!

Van Buuren.
Dat is niet meer dan billijk. Want om diezelfde reden zou Brouwer dien man n i e t hebben benoemd.

Jacqueline.
Ik heb nooit gehoord, dat Henri Radewegen tot eene partij behoorde.

Van Buuren.
Kom, kom! een meester in de rechten!

Jacqueline.
't Zou wel heel ongelukkig zijn, zoo iemand alleen om zijne partijdigheid en niet om zijne kunde eene betrekking kon krijgen.

Van Buuren.
Houd je maar dood stil, want 't is hier in dit opzicht nog heilig bij andere landen. In Spanje, in Frankrijk, in de Vereenigde Staten, in België zelfs ook al, worden niet alleen in den regel uitsluitend geestverwanten van het ministerie tot betrekkingen benoemd, maar men ontslaat zelfs al heel licht de lieden van eene andere partij, die men bij zijn optreden in functie vindt. Zoo ver gaat men in Nederland dan toch niet.

Jacqueline

(spijtig).

Me dunkt, dat we al een heel eindje op weg zijn om zoo ver te komen.

Van Buuren.

Je overdrijft; dat is dames-logica.

(Zij ontbijten zwijgend, terwijl Van Buuren zijne krant leest en Jacqueline den brief van hare vriendin telkens opneemt, maar terstond weer hoofdschuddend nederlegt.)

Jacqueline

(ter zijde).

Ik zal toch mijn best doen, dat hij benoemd wordt.

(Na eene nieuwe pauze:)

Papa, zoudt u niet voor de begrooting van Koloniën willen stemmen?

Van Buuren

(die juist van zijne thee wil drinken, zet het kopje op tafel, en ziet haar met verbazing aan).

Ik! Wel, lieve hemeltje, hoe kom je daaraan?

Jacqueline

(staat op, en leunt op de leuning van zijn stoel).

Ik zie nu wel, dat er geen andere kans op benoeming voor Radewegen is, dan zoo Mijnheer Brouwer Minister blijft, en als die aftreedt, kan

die lieve Cornélie misschien in geen jaren trouwen. Toe, stem u nu voor de begrooting, dan wordt ze aangenomen.

Van Buuren.

Maar Jacquelien, je zult me wezenlijk boos maken met die malligheid.

Jacqueline.

U houdt immers zooveel van Cornélie Huissing, en u zult haar zeker zoo'n groot verdriet niet willen aandoen. U hebt het in de hand: als u voor de begrooting stemt, dan wordt ze aangenomen, Radewegen wordt kantonrechter, en er is een gelukkig paartje op de wereld.

(Vleiend)

. U wilt toch liever gelukkigen dan ongelukkigen maken; u hebt een goed hart, al is u lid van de Tweede Kamer. U stemt wel tegen wetten, en doet aan ministermoorden mee, maar ik weet, dat u een best, hartelijk vadertje bent, die geen mugje kwaad zou doen.

(Zij heeft zich hoe langer hoe meer over hem heengebogen, en spreekt de volgende woorden, terwijl zij hem kust.)

U zult voor de begrooting stemmen, niet waar? Als ze roepen: Van Buuren,.... dan zult u zeggen: v o o r ! ... en dan zal Jacqueline... op de tribune... in haar hart zeggen:... die engel... die engel... van een Papa!

Van Buuren

(half geërgerd, half lachend.)

Houdt toch met die dwaasheid op. Hier

(haar terug kussend)

heb je quitantie. En nu als je blieft geen woord meer.

Jacqueline

(zich verheffende, op een geheel anderen toon.)

Dus u doet het n i e t ? U wilt uwe eenige dochter het nietige genoegen niet doen van v o o r in plaats van t e g e n te zeggen?

Van Buuren.

Neen.

Jacqueline

(weder op haren stoel plaats nemende.)

Heel goed! Ik zal wel weten, wat mij te doen staat.

Van Buuren.

Jacqueline lief, je weet heel goed, dat je mij met boos worden even weinig van mijn plicht kunt afbrengen als met gefleem.

Jacqueline.

We zullen zien.

(Terzijde.)

Ik geef 't niet op. Dan maar over een anderen boeg gewend.

(Pauze)

.

Van Buuren

(drinkende, terwijl hij de krant inziet.)

God! wat zie ik daar!

(Hij verslikt zich, en barst in eene hoestbui uit.)

Jacqueline

(vliegt naar hem toe).

Wat is 't, lief Vadertje!... U doet me schrikken... Hoe komt dat?... de thee is toch niet te warm?... Hoe benauwd!

Van Buuren

(die inmiddels al door gehoest heeft en hoesten blijft.)

Ik zie daar... in de krant... dat mijn oude... vriend... Daan Reeger te Waarloo... dood is... En daar schrikte... ik zoo van, dat... de thee me... in de keel schoot... He, dat is benauwd!

Jacqueline

(neemt de krant op en leest.)

'... In den leeftijd van 52 jaren, Meester Daniel Jacobus Reeger, kantonrechter....'

(In de handen klappende.)

Dat is heerlijk!

Van Buuren

(als boven).

Foei, Jacquelien! Je te verheugen over den dood van een oud vriend van je vader!

Jacqueline.

O, vergeef het me. 't Is waar, dat schijnt heel onhartelijk, onchristelijk; 't is schande, dat ik daar niet eer aan dacht. Wat moet die arme vrouw daar náár over zijn.

Van Buuren.

Daan is nooit getrouwd geweest. Mij dunkt, je moet je hem nog wel herinneren; vroeger kwam hij in zijn vacantietijd nog al eens buiten. Maar dat is ook al heel wat jaren geleden.

(Hij hoest van tijd tot tijd nog.)

Jacqueline.

Ik herinner 't mij niet. Maar weet u, waarom ik daareven zoo blij was? Dat is nu de eerste openvallende kantonrechtersplaats, en nu zal Mijnheer Brouwer Radewegen nog kunnen benoemen, al wordt de begrooting van Koloniën afgestemd.

Van Buuren.

Vlei je daar maar niet mee, Lientje, een demissionair kabinet doet geen benoemingen meer dan de hoogst noodzakelijke, die vereischt worden om de zaken aan den gang te houden, en stilstand te voorkomen....

Jacqueline.

Nu mij dunkt, dat de kantonrechters dan wel in de termen vallen; althans ik zie, dat die in Den Haag iedere week heele risten menschen veroordeelt.

Van Buuren.

Waarloo is Den Haag niet! Dat kan best een paar maanden zonder kantonrechter blijven. De plaatsvervangers zijn er bovendien ook.

Jacqueline

(die weer is gaan zitten, ter zijde, ongeduldig met den voet trappend).

Alweer mis!

(Tot van Buuren, die weder hoest)

U hoest erg.

Van Buuren.

Dat komt van dat ellendige verslikken.

Jacqueline.

Verslikken mag het opgewekt hebben, maar 't is nu toch een ander soort hoest.

(De bui verergert weer, en zij zegt bij iedereen hoest: He!)

Dat is de borst. Zoo komt boontje om zijn loontje. De Besognekamer, - de nachtlucht.

Van Buuren

(gemelijk.)

't Is n i e t waar! 't Is het verslikken.

Jacqueline.

Neen, neen; *ik* denk er dan zoo licht niet over. U zoudt verstandig doen met van daag stilletjes thuis te blijven.

Van Buuren.

Malligheid!

(Hij hoest alweder; zij weder: He!)

Dat komt omdat ik me boos maak over je gezeur.

(Hij hoest erger.)

Jacqueline.

Neen maar, nu wordt het zóó erg: nu m o o g t u niet uitgaan.

Van Buuren.

Maar ik moet immers naar de Kamer?

Jacqueline

(ter zijde.)

Precies; dat is het juist!

(Overluid.)

Kamer of geen Kamer, U blijft thuis. Ik wil u niet ziek laten worden, ter wille waarvan dan ook. Al moest u naar den Koning zelf toe, dan zou ik zeggen: 't spijt me erg voor Zijne Majesteit, maar ik ben niet verantwoord, wanneer ik mijn Papaatje zóó het huis uit stuur.

Van Buuren

(wiens hoest langzamerhand vermindert.)

't Is

heel lief van je, Lientje, maar je hebt zelve gezegd, dat men zijne gezondheid niet tellen mag tegenover 's lands belang.

Jacqueline

(ter zijde).

's Lands belang!

(Overluid.)

O, m i j n e gezondheid zou ik natuurlijk gaarne voor het vaderland opofferen, maar de uwe niet.

Van Buuren

(lachend).

Casuïstje!

(Hij hoest alweder.)

Jacqueline.
Hoor dat eens aan! He! verschrikkelijk. Neen, u gaat niet: ik wil het niet hebben.

Van Buuren

(steeds tusschen het hoesten door sprekende.)

Of ik thuis zit te hoesten of in de Kamer, dat maakt geen onderscheid. Het beste middel tegen hoesten is: niet hoesten, heb ik eens een dokter hooren zeggen. Weet men 't maar een oogenblikje in te houden - wat Jacob Cats ook zeggen mag - dan is men er af: zie maar.

(Hij kampt een oogenblik zichtbaar tegen den hoest, maar slaagt niet, en barst weder los.)

Jacqueline.
Ziet U nu wel? Daar zal niets aan helpen dan kalmpjes thuis bij den haard blijven zitten, en dan lees ik u wat voor.

Van Buuren.
't Zou wat moois zijn. Ze zouden me verdenken van kanonkoorts, als ik van het slagveld wegbleef

(Hij staat op.)

Ik ga me kleeden, dan zul je wel zien, dat die hoest vanzelf verdwijnt.

(Hij vertrekt, al hoestende, door de deur rechts.)

Derde tooneel.

J a c q u e l i n e

alleen.

(Zij wascht het theegoed af en ruimt de tafel onder de volgende woorden op.)

Niets helpt! De man is onmogelijk thuis te houden; en toch mag hij niet naar de zitting gaan en tegen de begrooting stemmen... 't Is dwaas, dat een meisje zoo over de politiek redeneert, en zich zoo mengt in de stemmingen van de Heeren in de Tweede Kamer, maar ik heb er nu eenmaal mijne zinnen op gezet: die begrooting m o e t aangenomen worden. Anders wordt Henri geen kantonrechter en Cornélie's huwelijk kan nog niet doorgaan. Dat wil ik voorkomen. Ik zou wel eens willen weten, waarom men dochter van een kamerlid zou wezen, indien men zoo'n kleinigheid van zijn vader niet kon gedaan krijgen!

(Zij schelt; de dienstmeid ruimt het ontbijt-gerei weg.)

Ziezoo, dat is alweer achter den rug.

(Terwijl het opruimen door de dienstmeid duurt, zit zij op het haardstoeltje, de ellebogen op de knieën en het hoofd op de handen, te peinzen.)

Maar hoe moet ik het aanleggen?... Ik heb 't blijkbaar bij Papa verkeerd aangepakt; gaan zal hij, en of ik hem in de gegeven omstandigheden kan overhalen om tegen de afspraak te handelen, daar vrees ik zeer voor.

(Opstaande.)

Is er geen ander middel? Indien ik eens een ander lid van de Kamer zocht over te halen? Papa's vrienden ken ik allen nog al. Laat eens zien.

(Zij zoekt op de schrijftafel, en neemt er een residentie almanak af, dien zij doorbladert, op den schrijfstoel gezeten.)

Staten Generaal... hier! Eerste Kamer;

neen, iets verder... Tweede Kamer. Hier heb ik ze... Tikkerberg: die is advocaat... Van Vlaanderen,.. wacht eens, die is immers notaris? Als ik hem eens liet roepen om een testament te maken, zoodat hij niet mee kon stemmen. Ik heb mijn eigen kapitaaltje toch; dat zou heel natuurlijk zijn... Maar, 't is waar, ik kan hem daarmee niet aan de praat houden van elven tot half vijf!... Dokter Baars, - ja, een dokter kan men altoos ontbieden. Maar ik heb de vrienden van Papa wel eens hooren zeggen, dat dokter Baars meer van de politiek weet dan van de medicijnen, en dat zijne kiezers hem hebben gekozen uit zelfbehoud, omdat ze liever zijne committenten dan zijne patiënten wilden wezen. Neen, liever een ander!... Die behooren allen tot eene andere partij. Dan krijg ik: ja, weer een advocaat, nog een, een ex-dominé, een rechter, een officier van justitie. Ja, een officier van Justitie... maar om hem hier te krijgen zou ik moeten stelen of inbreken, of de meid mishandelen, en dat gaat toch ook niet.

(Met een zucht legt zij het boek neder en staat op.)

Ten slotte is er op het gansche lijstje maar een: M^{r}. P.C. van Buuren, op wien ik eenigen invloed heb. En dien zal ik ten beste van mijne vriendin wel weten te gebruiken. Maar hoe?

(Zij blijft een oogenblik in gedachten staan, en neemt dan een borduurwerk, dat zij bij haar optreden op een der stoelen gelegd heeft, in de hand.)

Men kan praten en breien, zegt het spreekwoord; laat me beproeven, of ik ook nadenken en borduren kan.

(Zij gaat op het lage haardstoeltje zitten en werkt eene korte poos zwijgend door.)

Vierde tooneel.

Van Buuren

(komt geheel gekleed rechts weder op, en blijft voor Jacqueline staan.)

Nu, hier ben ik. Totaal den hoest kwijt. Wat zeg je daar nu van?

Jacqueline.

Dat ik het uitstekend vind.

Van Buuren.

Zoo; dus mag ik nu naar de zitting gaan?

Jacqueline

(staat op en kust hem.)

Wel zeker, Palief.

Van Buuren

(op zijn horloge ziende.)

Maar ik heb nog tijd. 't Is nog geen tien uur, en ik kan eerst op mijn gemak nazien wat die berg papier is, die daar

(op de schrijftafel wijzend)

weer voor mij opgestapeld ligt.

(Hij gaat aan tafel zitten, en neemt de papieren op.)

Jacqueline

(heeft weder plaats genomen, doch laat, na een oogenblik in stilte doorgewerkt te hebben, haar werk rusten, en ziet naar haren vader. Dan spreekt zij zacht:)

Papa.

(Van Buuren verstaat haar niet; iets harder:)

Papa.

Van Buuren

(doorlezende.)

Wat is 't, kindlief?

Jacqueline

(opstaande en bij hem gaande staan.)

Ik ben daar straks wel heel laf en kinderachtig geweest.

Van Buuren

(glimlachend.)

Zoo, vindt je dat ook?

Jacqueline.
U bent toch niet meer boos op me?

Van Buuren.
Wel neen, kind.

(Hij kust haar.)

Zie je, vrouwen begrijpen van de politiek niemendal. Daar kunnen ze niet bij. Dat moeten ze maar aan de mannen overlaten.

Jacqueline.
Ja, dat vind ik náár genoeg.

Van Buuren.
Náár genoeg! Mijn hemel, je bent toch geen voorstandster van de politieke emancipatie van de vrouw?

Jacqueline.
Dat weet u wel beter. Ik vind het alleen jammer, dat wij vrouwen, de dochters en echtgenooten van politieke mannen, zoo heelendal vreemdelingen zijn in den werkkring van onze vaders en echtgenooten. Als 't anders was, zou menig huwelijk gelukkiger zijn, naar ik vermoed.

Van Buuren.
Ja, beste meid, maar zoo hebben de mannen ook nu weer geen begrip van keuken, kelder, linnenkast en huishouding in 't algemeen. Geloof je, dat de huwelijken gelukkiger zouden zijn als 't anders was? Ik denk het niet.

Jacqueline.
Ik wou, dat u mij eens wat op de hoogte bracht, dat u me eens... ik zal maar zeggen zoowat privaatles gaaft in de politiek.

Van Buuren

(luid lachend).

Wel nu nog mooier! Neen, Juffer wijsneus, dat kan in 't geheel niet.

Jacqueline

(van de leuning opstaande).

En waarom niet?

Van Buuren.
Kindlief, omdat je daar niets van begrijpen zoudt.

Jacqueline.
Is die politiek dan zoo moeielijk? Ik geloof onder ons, dat ik minstens even vlug van begrip ben als menigeen van uwe collega's, Papaatjelief. Heb ik daar straks niet alles begrepen wat u mij hebt uitgelegd van die... tactiek?

Van Buuren.

Nu ja, dergelijke dingen kun je wel begrijpen. Maar om op de hoogte van de politiek te zijn, mijn hemel, kind, daar studeert een man zelfs jaren en jaren voor. En wat zou je daar aan hebben?

Jacqueline

(die weer is gaan zitten, en haar werk heeft opgevat, na een oogenblik zwijgens, met nadruk).

Wat ik daar aan hebben zou? Heel veel!

Van Buuren

(zijne papieren neerleggende).

En waartoe dan?

Jacqueline.
Om in gezelschap niet altoos met den mond vol tanden te zitten, als er over politiek wordt gesproken.

Van Buuren.
Wel zoo! wordt er op je Maandagavondkransje zoo druk gepolitiseerd?

Jacqueline.
Op ons kransje niet, maar elders. Het gebeurt zoo dikwijls, dat heeren politiek behandelen....

Van Buuren.
Dus wou je daaraan meedoen?

Jacqueline.
Neen, meedoen niet; maar ten minste begrijpen wat zij zeggen en bedoelen; en des noods, wanneer men mij iets vraagt, geen domheid zeggen.

Van Buuren.
Maar ze zullen jou in gezelschap toch wel niet over politieke onderwerpen interpelleeren?

Jacqueline

(haar werk op de tafel leggende).

Bij voorbeeld, op dat diner bij de Van Horstens, verleden week, zat ik naast Mijnheer Mingleton. U kent hem wel; die met Jeanne de Bron getrouwd is en die twee aardige kindertjes heeft, die zoo snoeperig gekleed gaan?

Van Buuren.

Die kerel, die je altijd aanziet als of hij je uitlacht en met alles spot? Ja, òf ik dien ken.

Jacqueline.

Nu, die sprak over de Tweede Kamer, en vroeg me, of ik het niet vreemd vond, dat de oppositie, terwijl zij erin juicht, dat het Ministerie in alles hare politiek volgt, toch alle mogelijke moeite doet om datzelfde Ministerie te laten vallen.

Van Buuren

(knorrig).

Zoo!

Jacqueline.

Ik antwoordde, dat ik daar geen verstand van had, en toen zei hij: als u eens aan eene naaister een japon te maken hadt gegeven, Juffrouw Van Buuren, en u zaagt, dat die naaister dat uitstekend deed, zoodat uzelve het haar niet zoudt kunnen verbeteren, zoudt u haar dan de japon zonder eenige andere reden uit de handen nemen om het werk zelve te doen?

Van Buuren.

Juist iets voor dien Mingleton! Een nare, pedante kerel; zoo'n halve artist, die versjes maakt en naar ik hoor in kranten schrijft, en 't dan ook, in spijt van zijn meesterstitel, nooit verder brengen zal dan tot commies aan Koloniën.

Jacqueline.

Hel Ik vind hem een alleraangenaamst mensch, die zijne conversatie vrij wat meer waard is dan menig ultraserieus collega van u; *soit dit sans vous offenser.*

Van Buuren.

Nu ja; iemand, die de dames naar den mond praat, en over opera en concerten redeneert.

Jacqueline.

Mis, Papaatje. Daarover had 't juist mijn andere buurman, de hoogst deftige referendaris Van Wege, dien u zoo knap en zoo aangenaam vindt. Blijkbaar had de goede man voor het diner het *Dagblad* van daags te voren van buiten geleerd, want alles wat hij over Lhérie en *Carmen* zei, had ik in 't tooneelverslag al volop genoten. Trouwens, daar zijn de kranten immers voor? ‘Om eene opinie te vestigen bij het groote publiek’.

Van Buuren.
Als je zoo redeneert, begrijp ik je ingenomenheid met Mingleton. Maar wat heb je hem geantwoord?

Jacqueline

(naief).

Dat ik hem volkomen gelijk gaf.

Van Buuren

(draait zich met zijn stoel om, en ziet haar met groote oogen aan).

Gelijk gaf!!

Jacqueline.
Ja zeker. Ik ben 't geheel met hem eens.

Van Buuren.
Maar Jacqueline!... terwijl je wist, dat je eigen vader tot die oppositie behoorde, die hij bespotte!

Jacqueline.
Maar ik kon toch niet tegen mijn gemoed spreken. Wat had ik anders kunnen zeggen, Papalief? Ik vond, en ik vind nog, dat Mijnheer Mingleton volkomen gelijk had. Wat moest ik dan doen? Mijnheer Mingleton is geen man om tegen te zeggen: ik ben

't *au fond* geheel met u eens, maar ik mag Papa niet in 't ongelijk stellen, en daarom ben ik 't niet met u eens. Hij zou me, en met reden, uitgelachen hebben.

Van Buuren.
Ja, dergelijke convenances kan zoo'n spotter niet begrijpen!

Jacqueline.
Ik vond het ook heel náár, dat ik u zoo moest afvallen, maar... ik wist nu eenmaal niet beter. Als ik op de hoogte van de politiek was geweest,... ja, dan had ik hem waarschijnlijk wel behoorlijk kunnen wederleggen.

Van Buuren.
Dat zou ik denken!

Jacqueline.
En dit is nu nog maar een kleinigheid. Mijne onwetendheid in de politiek stelt me nog aan veel grooter gevaren bloot,.. en u vooral ook, Papa!

Van Buuren.
Hoe dat?

Jacqueline

(komt weder bij hem staan.)

Zoudt u een schoonzoon verlangen, die in de politiek uw tegenstander was?

Van Buuren.
Natuurlijk niet. Evenals in de religie zijn ook in de politiek gemengde huwelijken zelden gelukkig.

Jacqueline.
Och, dat wil ik nog niet zeggen. Ik kan me best een gelukkig huwelijk voorstellen met iemand van eene andere politieke kleur dan de uwe.

Van Buuren.
Wat drommel! Jij bent toch niet...

Jacqueline.
Ik ben niets. Ik heb geen kleur, omdat ik geen verstand van politiek heb. Een verstandig, eerlijk man - want dat zou hij natuurlijk moeten zijn - zou mij gemakkelijk tot zijne inzichten overhalen. Maar voor u zou dat heel onaangenaam zijn, niet waar?

Van Buuren.
Natuurlijk.

Jacqueline.
Zoo'n huwelijk zou gemengd en dus ongelukkig zijn, niet voor mij, noch voor mijn man, maar voor u alleen.

Van Buuren.

Ik zou het al heel treurig vinden, zoo de dochter van een steunpilaar van zijne partij zoo weinig eerbied en vertrouwen voor haar vader bezat, dat ze zich in de kringen van zijne tegenstanders gelukkig kon gevoelen.

Jacqueline.

Och, Papaatje, het leven is zoo ruim en de politiek is er maar zoo'n klein, klein deeltje van.

Van Buuren.

Hoe is 't mogelijk, dat je 't zegt! De politiek is het hoogste wat er bestaat, grijpt overal, altijd, in alles in, omdat ze gegrond is op beginselen, die zich nooit verloochenen.

Jacqueline.

Daar ziet u het alweer. Nu weet ik niet eens w a t de politiek is. U moet me wezenlijk op de hoogte brengen; dat is het eenige middel om u te vrijwaren tegen een gemengd huwelijk en in mij een bondgenoot te winnen, die 't op diners en soupers voor u en uwe geestverwanten kan opnemen.

Van Buuren.

Op de hoogte brengen! 't Is gemakkelijk gezegd.

Jacqueline

(kust hem.)

Nu, denk er maar eens over. Ik ga even

mijn huishouden doen, en dan kom ik terug om me, als een Paulus, aan de voeten van mijn best politiek Gamaliëlletje neer te zetten.

(Af, achtergrond.)

Vijfde tooneel.

Van Buuren

(alleen.)

't Is wat fraais!... Breng mij eens eventjes op de hoogte van de politiek. 't Is immers een onmogelijkheid, iemand zoo maar een helder inzicht te geven in dat kunstig weefsel van beginselen en theoriën, handigheden en berekening, dat men politiek noemt. En dat nog wel eene vrouw, een meisje, dubbel en dwars voorzien van phantasie en sentiment, die in een verstandig man dikwijls al zoo gevaarlijk werken. Groote deugden zekerlijk op zichzelve, maar die met hare kromme sprongen het weefsel vaneen rijten als een spinrag. 't Is ondoenlijk!

Ik wil niet zeggen, dat het niet hoogst nuttig voor de meisjes en middellijk ook voor de mannen zou zijn, indien we haar ook uit die wetenschap niet onverbiddelijk weerden.... Ja, 't is om boos te worden, wanneer men hoort, dat zoo'n spotter als die Mingleton, die geen serieus man is noch ooit worden zal, niet tevreden met ons prestige bij het publiek in de kranten te ondermijnen, de etenstafel van een gemeenschappelijk vriend nog misbruikt, om je de kroon van 't hoofd te rooven ten aanschouwe van je eigen dochter...

(Hij staat op.)

Ja, Jacquelien heeft wel gelijk; tegen zulke boosaardige lieden moesten onze meisjes gewapend zijn.

Maar zoo'n privaatles in de politiek is om den dood niet gemakkelijk. Ik zou waarachtig niet weten, waar ik 't aan moest vatten. Geef mij een jong mensch, kersversch van de academie, met al de onpractische opvattingen van zijne soort ten boorde toe vervuld, en ik maak me sterk daar binnen 't jaar een doorkneed politiek man van te maken. Daar is de akker toebereid en vruchtbaar gemaakt om het kostbaar zaad te ontvangen. Maar een meisjesgemoed is als een niet ontgonnen grond; onkruid, distelen en allerlei plantaardige parasieten schieten er welig op, steenen en oneffenheden belemmeren den ploeg; eerst na heel wat effen maken en wieden kan er aan 't omspitten en verder bewerken begonnen worden. En nu wil ik 't mijzelf wel bekennen, dat ik niet genoeg wetenschappelijk landbouwer ben om mij met dit ontginningswerk te belasten. Die meisjes, en vooral Jacquelien, kunnen je zulke nuchtere vragen doen, die wel veel bewijzen voor haar natuurlijk verstand, maar soms redeneeringen, waar jezelf nooit aan getwijfeld hebt, op eene vreemde manier in de war brengen.

(Hij gaat weder op den schrijfstoel zitten, en vervolgt peinzend:)

En toch moet ik bekennen, dat het ook voor mijzelf wel goed zou zijn, me eens aan de bronnen van mijne wetenschap te laven. Ik, die al zoolang aan het werk ben tot regeling en bewaking van de stroomen,

die daaruit voortkomen ten dienste der maatschappij, ikzelf zou misschien werk genoeg hebben, om op eene wetenschappelijke wijze rekenschap van mijn doen en laten te geven, indien een leek me die telken oogenblik afvroeg. Wanneer we eens een koning kregen van buitenaf, totaal vreemdeling in ons staatsrecht en in onze staatspraktijken, die mij Minister maakte en begon met te zeggen: ‘Mijnheer Van Buuren, legt u mij nu eens even de Nederlandsche politiek uit,’ wat zou ik antwoorden?.... Denkelijk zou ik 't verstandigst doen met hem te verwijzen naar onze hoogleeraren in het staatsrecht, of Zijne Majesteit eenige boeken ter lezing en ter bestudeering aanbevelen.

Maar daar valt me wat in! Wanneer ik datzelfde antwoord eens aan Jacquelien gaf? Niet de verwijzing naar de professoren, maar naar de boeken. Kijk, kijk, dat is nog zoo kwaad niet gezien. Begrijpt ze iets niet, dan kan ze mij uitlegging vragen; dat is heel wat gemakkelijker dan er den tekst bij te moeten leveren.

(Hij ziet eenige boeken na, die op de schrijftafel staan.)

Hier heb ik al Hello, *Du régime constitutionnel*

(hij blaast er het stof af)

, dat heb ik ook in geen langen tijd gebruikt. Von Mohl, *Encyclopädie*, ook goed.

(Een ander boek opnemend)

, Jules Poudra et Eugène Pierre, *Traité pratique du droit parlementaire*; dat is nog niet opengesneden, maar wordt heel gunstig gerecenseerd. Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet;* uitstekend. Dan heb ik buiten nog dat aardige boekje van Albany Fonblanque, dat voor dames geschreven en dus zeer bruikbaar is.

(Terwijl hij de opgenoemde boeken opstapelt, treedt Jacqueline achter op, en ziet naar hem.)

Zesde tooneel.

Jacqueline

(naar voren komende).

Aan de schoonmaak, Papa? En dat in December!

Van Buuren.

Zie eens hier, meidlief.

(Met den stapel boeken opstaande en haar naderende.)

Ik ben voor je aan het werk geweest. Als je nu op de hoogte van de politiek wilt komen, lees dan deze boeken maar.

Jacqueline

(de boeken ondeugend beschouwend).

Moet ik die boeken lezen?

Van Buuren.
Als je iets niet begrijpt, vraag 't me dan maar, dan zal ik 't je gaarne uitleggen.

Jacqueline.
Maar, Vadertje, wat haalt je u nu in 't hoofd? Daar heb ik wel een jaar toe noodig!

Van Buuren.
Ja, maar wanneer je g o e d op de hoogte wilt....

Jacqueline.
Wel neen! Legt u die geleerdheid maar weer neder.

(Zij neemt hem de boeken uit de hand, en legt ze op de schrijftafel.)

Dat duurt me veel te lang. Ik wou, dat u me zoo maar eens in 't kort vertelde, waar die gansche politiek op neerkomt.

Van Buuren.
Dat is onmogelijk.

(Jacqueline haalt het ronde tafeltje achteruit, den gemakstoel vooruit, en schuift het haardstoeltje daarbij.)

Jacqueline

(Van Buuren naar den gemakstoel leidende.)

Gaat u nu rustig op dezen stoel zitten; ik hier;

(zij zet zich op het haardstoeltje)

en nu begint de les.

Van Buuren

(wil opstaan.)

Maar ik moet naar de zitting.

Jacqueline

(op de pendule ziende.)

Die begint om elf uur, zegge half twaalf; we hebben dus nog ruim vijf kwartier. In dien tijd moet ik er alles van weten.

Van Buuren.
Met stoom!

Jacqueline.
O maar, ik heb eene beste methode. Ik zal 't u zoo gemakkelijk mogelijk maken. U behoeft maar te antwoorden op mijne vragen.
Eerste vraag: wat is politiek?

Van Buuren.
Ja;... wat is politiek.

Jacqueline.
Maar u moet het mij niet vragen. Ik weet niets.

Van Buuren.
Politiek is de wetenschap der grondslagen van elk bestuur.

Jacqueline.
Anders niet? Maar dan ben ik eene politiekin, eene staatsvrouw. Want ik bestuur ons huishouden,.... en wetenschappelijk ook!

Van Buuren.
Nu ja, maar de politiek heeft alleen betrekking op het bestuur van den Staat.

Jacqueline.

Dat is een ander geval. En wat is het doel van een bestuur?

Van Buuren.
Te maken, dat alle onderdanen 't zoo goed mogelijk hebben.

Jacqueline.
Connu! Het Zondagsboutje van Hendrik den Vierde.

Van Buuren.
Precies. Nu is er natuurlijk meer dan één weg, om de volkswelvaart te bereiken. De een gelooft, dat 't eene natie alleen goed kan gaan, wanneer ze in alles naar den Bijbel handelt, en alles wat haar voorkomt toetst aan de voorschriften, die in den Bijbel gegeven en de inzichten, die erin geuit worden, zelfs in omstandigheden en bij onderwerpen, waaraan in den ouden tijd niet gedacht werd. Anderen weer meenen, dat zij er alleen komen kan met zich blindelings te laten leiden door de voorschriften eener kerkleer en de bevelen van de kerkdienaars. Weer anderen denken er anders over; en zoo hebben verschillende schrijvers over staatsrecht en politiek verschillende stelsels opgebouwd en scholen gevormd. De staatslieden uit zulk eene school voortkomende vereenigden zich dan tot eene partij.

Jacqueline.
O ja, partijen; daar wilde ik ook juist op komen Hoe is het mogelijk.... Of neen; gaat u eerst verder.

Van Buuren.
Eigenlijk zijn er maar twee politieke hoofdrichtingen. De eene heeft tot uitgangspunt individueele vrijheid en gevoel.

van verantwoordelijkheid voor ieder mensch; de andere onderwerping en onafhankelijkheid van eene of andere oorzaak of omstandigheid buiten den mensch. Maar er is veel verschil in de bijzonderheden, zoodat men hier te lande wel vijf partijen heeft.

Jacqueline.

Nu moet ik eens eene uitlegging vragen. Dat verschil van inzicht begrijp ik heel goed. Maar niet hoe onze vier millioen goede landgenooten zoo precies in vijf partjes te verdeelen zijn, en ieder, evenals de schapen op de markt, eene smeer op den neus kunnen hebben van zijne politieke kleur.

Van Buuren.

Zóó scherp zijn de afscheidingen ook niet. De politieke kleuren loopen inéén, evenals die van den regenboog. Doop ik de eene uiterste kleur geel, dan loopt die zachtkens in groen over; daaruit ontwikkelt zich het blauw, dan het violet, dat ten slotte in hel rood overgaat.

Jacqueline.

En die twee uitersten kunnen alleen door oranje tot elkander gebracht worden.

Van Buuren.

Uitstekend! Nu begrijpt ge, dat iedere partij hare beginselen in toepassing verlangt te brengen. En dit verlangen geeft aanleiding tot den strijd in het Parlement.

Jacqueline.

O, maar dan is dat heel mooi, en heel prijzenswaardig, indien de oppositie een Ministerie van eene andere kleur wil verdrijven, om zelf Ministerie te worden. Dan is het ook niet waar, wat ik dezer dagen las in eene krant - niet een van de uwe, Papa, - dat het alleen was eerzucht en persoonlijke afgunst: *ôtez-vous de là*, *pour que je m'y mette.*

Van Buuren.

Volstrekt niet! Laster en verdachtmaking, anders niet. De parlementaire strijd vereert en verheft de natie, omdat haar eigen uitverkorenen daarin verschillende stelsels tegenover elkander stellen en toetsen, die alleen hetzelfde doel hebben: het welzijn van het algemeen.

Jacqueline.

Mooi. Maar, oprecht gesproken, vind ik er wel eene schaduwzijde aan.

Van Buuren.

Wat dan?

Jacqueline.

Wanneer iedere ministerieele crisis beslist, of er nu weder eens voor een jaar of drie naar de beginselen van vrijheid of van onderwerping zal worden geregeerd, dan weet de natie niet waaraan zich te houden. Ik zou vreezen, dat ze 't met dat voortdurend afbreken en opbouwen zóó druk zal hebben, dat ze geen tijd overhoudt voor haar eigen welzijn.

Van Buuren.

Gelukkig brengt elke crisis geen verandering van regeeringstelsel mee. Integendeel, èn de grondwet, èn de voornaamste op haar gebaseerde wetten, hebben het beginsel van vrijheid zóó goed en zóó duurzaam gevestigd, dat elk Ministerie wel verplicht is om het in toepassing te brengen. Voor instabiliteit bestaat dus geen vrees.

Jacqueline.

Maar Papa, dan begrijp ik toch niet heel goed,

waarom er ieder oogenblik een ander Ministerie moet wezen. Indien het land zich nu eenmaal op den violetten weg beweegt, wat hebben dan blauwe, groene, gele of roode staatslieden aan het ministerschap, daar ze niet anders dan violet kunnen regeeren?

Van Buuren.
Ja, dat moeten ze. Het tegenwoordig Ministerie geeft daar het bewijs van. Ze zijn opgetreden met een programma, dat lijnrecht tegenover onze beginselen stond, en totnogtoe is er geen wet tot stand gekomen, die niet in onzen geest ontworpen, of geamendeerd werd.

Jacqueline.
Dus - nu moet u niet boos worden! - dus had Mijnheer Mingleton eigenlijk wel gelijk?

Van Buuren.
O, Mingleton!

Jacqueline.
Als mijne naaister mijne japon even goed maakt als ik het zou doen, dan vind ik het gemakkelijk haar te laten werken, en alleen toe te zien of zij 't goed doet.

Van Buuren.
Ja maar, meisjelief, japonnen naaien en een land regeeren zijn twee.

Jacqueline.
Ik zou in mijne domheid zeggen, dat de gevallen toch wel gelijk staan.
Maar wat ik nog vragen wou: vindt de natie het regeeringstelsel goed, dat thans toegepast wordt?

Van Buuren.
Zonder twijfel.

Jacqueline.
Hoe komt het dan, dat er nog zoo veel leden van andere richtingen in de Kamer zitten? Want dan moest, dunkt me, de natie uit dankbaarheid en uit eigenbelang alleen de voorstanders van dat regeeringstelsel kiezen. Dan moesten er geen vijf, maar een enkele partij in de Staten-Generaal gevonden worden.

Van Buuren.
Wanneer alle kiezers hun eigen belang goed konden inzien, dan zou dat ook 't geval zijn, kindlief. Maar ik voeg erbij, dat er dan wel weer andere punten van verschil zouden oprijzen, zoodat er weldra even goed partijen zouden ontstaan, al waren de punten van verschil ook ondergeschikt.

Jacqueline.
Dus zijn de leden van de partijen 't niet onderling in alles eens?

Van Buuren.
Volstrekt niet! De meeste ministerieele crisissen worden veroorzaakt door afval of tegenstand van leden, die de regeering op 't kussen hebben helpen brengen.

Jacqueline.

Hoe zonderling!

Van Buuren.

Ja, Jacquelien, het parlementair stelsel heeft zichzelf uit de ervaring gevormd, en werkt dus zoo goed als onder de gegeven omstandigheden mogelijk is. Maar vergeet niet, dat de toepassing berust bij menschen, die niet volmaakt zijn, en wier soms onverklaarbare handelingen de strenge, altijd consequente theorie dikwijls logenstraffen.

Jacqueline

(na eene korte pauze, waarin ze peinzend voor zich

ziet).

Papa, u hebt me nu al veel van de politiek verteld. En weet u, welke les ik nu uit het gehoorde trek?

Van Buuren.

Nu?

Jacqueline.

Dat u niet tegen de begrooting van Koloniën moest stemmen.

Van Buuren.

Alweer!

(Opstaande.)

Gekheid!

Jacqueline.

Wezenlijk, ik meen het; en ik zal u uitleggen waarom. Maar één ding moet u me nog eerst zeggen. Wat is die quaestie van koloniaal beleid, waarvan u zegt, dat de Ministers eene kabinetsquaestie maken?

Van Buuren.

O, dat is een détailquaestie, die ik geen kans zie je in een dag uit te leggen. Zij betreft alleen de tijdigheid of ontijdigheid van zekere maatregelen.

Jacqueline.

Dus daar geldt het niet de quaestie van vrijheid en onderwerping.

Van Buuren.

Neen, waarachtig niet! Want ook in Indië zijn we in de laatste twintig jaren zóó vooruitgegaan, dat de ontwikkeling er niet meer kan worden tegengehouden noch gekeerd.

Jacqueline.

Nu, dan blijf ik er ook bij: dan is u, in het belang van het land en meer nog in het belang van uwe partij, verplicht om vóór de begrooting van Koloniën te stemmen.

Van Buuren

(gaat lachend op zijn schrijfstoel zitten en slaat de armen over elkander.)

Als je me dan maar eens blieft te vertellen, om welke reden ik zoo'n dwaasheid zou moeten doen.

Jacqueline.

Wanneer alles gaat volgens uwe berekeningen, dan zou er maar één stem meer tegen dan voor de begrooting zijn. Zou dan het Ministerie moeten aftreden?

Van Buuren.

Zeker. De meerderheid regeert, klein of groot.

Jacqueline.
En wanneer er één stem meer voor dan tegen de begrooting wordt uitgebracht, blijft het Ministerie dus?

Van Buuren.
Ja; maar dan zou het toch zoo'n geduchte deuk hebben gekregen, dat het bij het geringste stootje zou invallen.

Jacqueline.
Is 't dan niet veel veiliger voor uwe partij zoo'n ‘deuk’ te geven, en verder af te wachten?

Van Buuren.
Afstemmen en tot aftreden dwingen is beter dan de zwaarste deuk.

Jacqueline.
Dat geloof ik niet.

Van Buuren.
En waarom niet, professertje? Want nu schijn ik de leerling te moeten zijn.

Jacqueline.
Als ik lid van de Kamer was, zou ik zeggen: liever oppositie met eene minderheid van op een na de helft, dan Ministerie met eene meerderheid van een stem.

Van Buuren.
Daar is veel van waar.

Jacqueline.
Stel dat u tegenstemt en het Ministerie treedt af, wat kunt u met die eenstemsmeerderheid doen, met eene partij

achter u, die naar uw eigen erkentenis geen goed gesloten geheel vormt?

Van Buuren.
Och, er zweven altijd stemmen in de lucht met gouvernementeele sympathieën, en dan kunnen de periodieke verkiezingen ons versterken.

Jacqueline.
Dat is eene onzekere kans van de toekomst; want voor het oogenblik bestaat er alleen mogelijkheid, dat de kiezers in plaats van de opgetreden Ministers tegenstanders in de Kamer brengen. En u hebt maar één stemmetje te verliezen! Want op die zwevenden zal toch wel niet te rekenen zijn, als de nood aan den man is.

Van Buuren.
Ja maar, Lientjelief, je moet nu toch ook niet bij voorkeur alleen de kwade kansen opsommen.

Jacqueline.
Neen, Papa, dat doe ik niet. Wanneer er maar twee van uwe vrienden uit de Kamer Minister worden, is de meerderheid al weg, en 't zal van de beleefdheid van de kiezers afhangen, of u dat ééne stemmetje terug zult krijgen, of al terstond de bezette vesting moet ontruimen.

Van Buuren.
Van de kiezers hangen we altoos af. Die kunnen, als ze willen, om de twee jaar de verhouding der partijen in de Kamer geheel en al wijzigen.

Jacqueline.
Om de twee jaar; zeker. Maar hier kan het tusschentijds geschieden, en juist alleen omdat het meerderheidje zoo bitter klein is. Daarom houd ik 't er voor, dat uwe partij verstandiger doet met eene betere gelegenheid af te wachten, wanneer ze op eene gewichtiger quaestie dan die tijdigheidsvraag van maatregelen voor Indië of met eene grootere meerderheid den toestand beheerschen kan... Niet waar?

Van Buuren.
Nu ja;.. maar toch...

Jacqueline.
Er komt nog iets bij. Wanneer, zooals uzelf zegt, het tegenwoordig Ministerie toch in uwe richting handelt, dan is het immers in uw belang, dat het aanblijft? Iedere misstap versterkt de oppositie natuurlijk, en zijzelve heeft afval noch verdeeldheid te vreezen.

Van Buuren.
Dat is zeker. Niets houdt eene partij beter vereenigd dan oppositie; niets verdeelt zoo sterk als regeeren.

Jacqueline.
U erkent het zelf. Het belang van uwe partij vordert dus, dat de begrooting van Koloniën in de gegeven omstandigheden aangenomen wordt.

Van Buuren.

Hei, hei! Dat zeg ik nog zoo grif niet. Al hadt je volkomen gelijk, wij mogen toch geen kamp geven, wanneer het Ministerie ons zoo brutaal uitdaagt als in deze koloniale quaestie.

Jacqueline.

Een quaestie van zoo weinig belang!

Van Buuren.

Weinig belang, weinig belang; dat gelief je zoo te zeggen: belang is relatief. En al was 't zoo, de zaken kunnen zoo vreemd loopen in eene zitting. Aan een volkomen helderen hemel kan een klein wolkje opkomen, dat een orkaan ontlast, waardoor het schijnbaar krachtigste Ministerie op eens geveld wordt. Uit een voorstel

tot het houden van eene avondzitting kan, om zoo te zeggen, wanneer de discussie handig wordt geleid, zich de kabinetsquaestie ontwikkelen.

Jacqueline.
Maar met zoo'n handige leiding zal 't, dunkt me, nog gemakkelijker vallen dreigende stormen te bezweren. Waarlijk, Papa, 't is niet in 't belang van uwe partij.

Van Buuren.
Ik spreek het niet tegen. Best mogelijk zelfs, dat mijne collega's bij rijp nadenken tot dezelfde overtuiging zouden komen. Op het slagveld, in het heetst van het gevecht, kan men het beleid van den generaal minder juist beoordeelen, dan wanneer men alles van een hoog gelegen punt buiten het gewoel overziet.

Jacqueline.
Is een ministerieele crisis, waarbij geen verandering van regeerstelsel gemoeid is, voordeelig of nadeelig voor het land?

Van Buuren.
Om je de waarheid te zeggen, ik geloof dat het land zich daar bitter weinig om bekommert.

Jacqueline.
Dat wil zeggen, dat u haar wèl nadeelig acht.

Van Buuren.
Dat heb ik niet gezegd.

Jacqueline.
Wanneer u anders dacht, zoudt u wel rechtstreeks geantwoord hebben.

Van Buuren

(lachend.)

Nu ja, een ministerieele crisis werkt nadeelig. Niet zoozeer voor de natie in het algemeen, die er, dank zij ons kostelijk stelsel van zelfregeering, weinig van merkt, maar voor den gang van zaken van regeering en bestuur.

Jacqueline.
En waarom?

Van Buuren.
Vooreerst duren de ministerieele crisissen in ons land om bijzondere redenen in den regel zeer lang, soms ettelijke maanden. Gedurende dien tijd staat alles stil; de Kamers gaan naar huis, en er kan zelfs geen naturalisatiewet tot stand komen. Verder kunt ge wel begrijpen, dat er door de optreding van een nieuw stel Ministers, al zijn ze allen oud-gedienden, die al meer met dat bijltje gehakt hebben, altijd verstoring van het werk aan de departementen komt. Onderwerpen, die de voorganger in studie had laten nemen, worden losgelaten, al was het wetsontwerp reeds bijna gereed, omdat de nieuwe Minister iets anders meer urgent of het gekozen onderwerp niet

aantrekkelijk vindt. Zijn de Ministers geheel nieuwe mannen - en die zijn er natuurlijk altijd bij - dan moeten ze het personeel en het werk van hun departement leeren kennen. In één woord: het van tijd tot tijd veranderen van Ministers is noodzakelijk, maar het is een noodzakelijk kwaad.

Jacqueline.

En u wilt om zoo'n betrekkelijk nietige reden zoo'n kwaad teweeg brengen, terwijl er alle kans op bestaat dat - indien werkelijk bij den eersten den besten stoot het Ministerie ineenstort - zich voor uwe partij eene veel gunstiger gelegenheid zal voordoen om aan de regeering te komen! Is 't niet veel verstandiger, veel politieker, veel waardiger vooral, die gelegenheid rustig af te wachten?

Van Buuren.

Waarachtig, Jacqueline, je hebt gelijk.

Jacqueline

(verheugd opspringend).

Dus u stemt vóór de begrooting van Koloniën? Dat is heerlijk!

Van Buuren.

Neen, kind, dat kan ik niet doen. Daarvoor zijn we bij de begrootingsdiscussies al te ver gegaan. We hebben ons uiterste best gedaan om alle hoofdstukken successievelijk te laten afstemmen, en nu kunnen we niet op eens bakzeil halen bij Koloniën, waarbij juist de kabinetsquaestie gesteld is.

Jacqueline.

Juist daarom, Papa.

Van Buuren.

Wat? Juist daarom?

Jacqueline.

Juist omdat het hier niet geldt een enkel Minister, maar allen, zou uwe stem voor deze begrooting heel iets anders beteekenen.

Van Buuren.

Mijne stem voor de begrooting!.. Jacquelientjelief, je weet zelve niet wat eene ongerijmdheid je zegt. Van Buuren: voor! Wat zouden de kranten zeggen?

Jacqueline.

Wel Papaatje, dan leest u de kranten een dag of vier, vijf maar niet; althans de eerste bladzijde niet.

Van Buuren.

Wat zouden de menschen zeggen?

Jacqueline.

Wel foei, spreek van de menschen geen kwaad. Die zeggen en denken heel anders dan de kranten; wat daarin staat, zeggen, geloof ik, de menschen nooit.... voordat ze 't gelezen hebben.

Van Buuren.

Ik zou me dood schamen voor mijn collega's. Voorstemmen kan ik dan ook niet. Hoogstens zou ik mij ziek kunnen melden, naar bed gaan, en me zoo van de stemming onthouden.

Jacqueline.

Neen, dat mag volstrekt niet. U moet integendeel naar de zitting gaan en royaal voor de begrooting niet alleen stemmen, maar ook s p r e k e n ; ziedaar!

Van Buuren.

Jacquelien, ze zouden me steenigen.

Jacqueline

(die hem genaderd is, en op zijn schouder leunt.)

Zijn die heeren zoo boos? Ik geloof eer, dat u ze wel zoudt kunnen overhalen om met u voor te stemmen.

Zie eens, Vadertje, de hoofdvraag is of u 't met mij eens zijt, of u ook meent, dat een ministerieele crisis op dit oogenblik niet wenschelijk is noch voor het land, noch voor uwe partij?

(Van Buuren aarzelt.)

Ik moest eigenlijk niet vragen of u 't met *mij*, maar of u 't met uzelven eens zijt, want ik heb niets anders gedaan dan de gevolgen trekken uit uwe lessen in de politiek.

Van Buuren

Ja, Jacquelien, ik ben 't wel met je eens. Bij eene ernstige, koele overweging zal de juistheid van je opinie blijken; maar

(opstaande)

daar kan ik mijne collega's, die nu al zoo ver gegaan en zoo moordlustig zijn, niet van overtuigen.

Jacqueline.

Dat kunt u wel.

(Zij neemt hem hij de hand en doet hem op het haardstoeltje nederzitten.)

En ik zal u voordoen, hoe u dat moet aanleggen.

(Zij plaatst zich half achter den gemakstoel.)

Ik heb zoo lang naar u geluisterd en mijn voordeel gedaan met uwe woor-

den, nu is 't uwe beurt. De afgevaardigde uit het kiesdistrict Gezond Verstand is aan 't woord.

Hoe moet ik beginnen? Waarde broeders? Geachte vrienden? Geliefde heeren?...

Van Buuren

(lachend).

Neen, wij spreken tot den president.

Jacqueline.

Nu dan.

(Zij kucht.)

'Hooggeachte president!'

Van Buuren.

Neen; wij voegen er hoegenaamd geen krullen bij, maar zeggen eenvoudig: Mijnheer de Voorzitter!

Jacqueline.

Hoe ongekleed voor zoo'n deftige vergadering!

'Mijnheer de Voorzitter!

Door den loop, dien de zaken genomen hebben, en door hetgeen in de laatste weken in deze vergaderzaal is voorgevallen.....'

Dat kan ik immers wel zeggen?

Van Buuren.

Wel zeker; 't klinkt zelfs heel goed.

Jacqueline.

'.. is voorgevallen, vind ik het noodig kort en duidelijk te zeggen, waarom ik voor de begrooting van Koloniën zal stemmen.'

Van Buuren.

Dat is niet zuiver parlementair uitgedrukt. Wij zouden zeggen: 'met twee woorden rekenschap te geven van de stem, welke ik over dit hoofdstuk der begrooting denk uit te brengen.' Dan laat men zijn gehoor nog een beetje in de onzekerheid, evenals de dominé, die van den preekstoel zijne beslissing zal mededeelen over een ontvangen beroep.

Jacqueline.

Ja maar, Papa; d i t lid kan 't volstrekt niet met twee woorden doen.

Van Buuren.

Dat doet er niemendal toe; dit is een caballistisch getal, dat desnoods vier kolommen Bijblad dekt.

Jacqueline.

Ik ga voort.

‘Wij zullen bij deze begrooting moeten beslissen over het leven van dit Ministerie. In geval van afstemming treedt het Ministerie-af; althans dat hebben de Heeren zeer duidelijk verklaard....’ Niet waar?

Van Buuren.
Ja wel, dat is zoo.

Jacqueline.
‘En waarom, Mijnheer de Voorzitter, heeft de Regeering dat verklaard? Omdat ze wil, dat de Kamer zal oordeelen over haar koloniaal regeeringsbeleid, over ta, ta, ta, ta enzoovoorts. Maar....’

Van Buuren.
Hei wat! Denk je dat ik van ta, ta, ta, enzoovoorts spreken kan?

Jacqueline.
Neen, maar u hebt me zelf niet verteld wat die quaestie is; die moet dus later ingevuld worden.

‘Dat dit eene zeer gewichtige zaak is, zal ik niet ontkennen, maar ieder lid dezer vergadering, de Minister zelf, zal toegeven, dat dit toch eigenlijk gezegd geen vraagstuk is, waarbij de regeeringsbeginselen betrokken zijn. Het geldt hier niet de keuze tusschen twee stelsels, tusschen vooruitgang en achteruitgang. Die keuze is voor goed gedaan, en aan de eens gevallen beslissing mogen we niet meer tornen.’

Van Buuren.
Daar heb je de japon van Mijnheer Mingleton!

Jacqueline.
Nu ja, ik kan die parlementaire dieventaal niet spreken. Daar zou ik eerst nog eens eene afzonderlijke privaatles voor noodig hebben.

'Het geldt hier dus niet vooruitgaan of achteruitgaan, maar alleen hoe snel we vooruitloopen moeten. Wanneer de Minister van Koloniën niet hard genoeg loopt naar den zin van de Kamer, en niet zoo hard wil loopen als de Kamer verlangt, dan kan ik begrijpen dat de Minister aftreedt. Maar ik vind het onzinnig, dat al de andere Ministers mede zouden aftreden, wanneer de meerderheid alleen had verklaard, dat de Minister van Koloniën een beetje harder moest voortgaan.'

He?

Van Buuren.
Uitstekend. *Hear, hear*!

Jacqueline.
'Mijnheer de Voorzitter, de vergadering geeft bewijzen van instemming. Ik twijfel niet of zij zal ook verder wel met mij medegaan en van oordeel wezen, dat de kabinetsquaestie hier al heel onhandig en roekeloos is gesteld, en dat het Ministerie eigenlijk zijn verdiende loon zou hebben, indien de Kamer het aan zijn woord hield en de begrooting afstemde.

Maar moet de Kamer dat doen? Ik geloof, dat ze wijs zou handelen met van die onhandigheid van het Ministerie geen gebruik te maken.'

Nu moet ik eens even iets vragen.

Van Buuren.
Zoo? Ik zou juist ook iets aan de geachte spreekster willen vragen.

Jacqueline.
Is er niet de eene of andere gewichtige quaestie, die spoedig aan de orde komt?

Van Buuren.
Wel zeker: de vernieuwing van de handelsverdragen, de geheele economische wetgeving.

Jacqueline.
He! Daar hebt u mij niets van verteld! Wat is dat?

Van Buuren.
Dat kan ik je zoo maar niet in een vloek en een zucht uitleggen.

Jacqueline.
Maar is 't een vraagstuk van zooveel gewicht, dat er de kabinetsquaestie bij te pas komt?

Van Buuren.
Stellig.

Jacqueline.

Best! dan hoor ik daar later wel van.

‘Naar mijne zienswijze zou de Kamer niet verantwoord zijn indien zij al het ongerief, de vertraging en het tijdverlies van eene ministerieele crisis over het land bracht om een geschil niet van zoo overwegend politiek belang, om eene kabinetsverandering te wettigen. Dat het Ministerie en de meerderheid van deze Kamer 't niet eens zijn, is waar; maar zoolang de oneenigheid alleen blijkt in onbelangrijke zaken, mag de Kamer geen crisis uitlokken. Wel tart het Ministerie ons daartoe, wel zou in de eerste plaats de verantwoordelijkheid dus op de Ministers rusten; maar, hoe uitgetart ook, de Kamer zelve is

ten slotte verantwoordelijk voor hare eigen daden. Zij moet wijzer zijn, en 's lands belang beter in het oog houden dan de Regeering.'

Van Buuren.

Goed; heel goed!

Jacqueline.

'Waarschijnlijk zou ik anders spreken, Mijnheer de Voorzitter, wanneer het verschil van zienswijze tusschen de Regeering en de Kamer over kleinigheden en niets anders liep. Maar dit is volstrekt zoo niet. Binnenkort zal er gelegenheid bestaan om stelsel tegenover stelsel, beginselen tegenover beginselen te stellen, bij de hernieuwing der handelsverdragen, der geheele economische wetgeving. Dan... enzoovoorts, enzoovoorts, enzoovoorts.'

Ziet u, dan moeten er zoo wat groote woorden over die quaestie volgen.

'Dan, Mijnheer de Voorzitter, zullen wij een grooten politieken veldslag moeten leveren, en dan kan de Kamer, zonder vrees en zonder verwijt, haren plicht doen. Want dan zal eene ministerieele crisis een natuurlijk gevolg zijn van onze overwinning, die de natie ons niet verwijten, maar waarvoor ze ons dankbaar wezen zal.

Ziedaar, Mijnheer de Voorzitter, in twee woorden de reden, waarom ik vóór de begrooting van Koloniën zal stemmen. Ik heb gezegd.'

(Zij buigt deftig, en gaat van den stoel weg.)

Van Buuren

(in de handen klappend).

Bravo, bravo! Waarachtig, daar kon menig collega nog een voorbeeld aan nemen.

(Hij kust haar.)

Je zoudt succes hebben als kamerlid, meid.

Jacqueline.

Dat merk ik aan u. Want er zal toch wel zelden een collega met accolades begroet worden.

Nu, wat zegt u? Draagt uw privaatles geen goede vruchten?

Van Buuren.

Jacquelien, je hebt volkomen gelijk. Je ziet scherp, en tegen je logica... is niets in te brengen. Ziedaar!

Jacqueline.

Nu, Vadertjelief, vertaal u dan deze speech maar eens in de parlementaire taal, en onthaal er straks uwe collega's in de Tweede Kamer op. Wat zal ik benieuwd zijn naar het zittingverslag in de krant van heden avond!

Van Buuren.

Je moet er niet op rekenen, dat ik heden al in dezen zin spreek; want ik moet natuurlijk eerst met mijne medeleiders overleggen. Maar ik verzeker je, dat je argumenten ook hen zullen overtuigen, evenals ze mij hebben gedaan.

Hoe is 't mogelijk, dat dat alles in dat lieve, kleine bolletje zit!

(Hij kust haar nog eens.)

Jacqueline.

Denkt u dat ik dat uit mijzelve heb gehaald? Van ochtend nog zou ik aan al die dingen niet gedacht, ze zelfs niet eens begrepen hebben. Dat heeft alles uw prettige, interessante les gedaan.

Van Buuren.

Dat is zeker, dat ik door de les wijzer ben geworden.

Maar nu moet ik weg. Ik mag nu volstrekt niet te laat komen, anders neemt de discussie misschien een verkeerde plooi.

(Hij neemt zijn hoed op.)

Nu gegroet, geachte spreekster.

(Haar een kus gevend.)

Jacqueline.

Dag lieve professer in de politiek.

Van Buuren

(wil weggaan, doch keert zich aan het achterscherm nog even om)

. Jacquelien, de Ministers zullen niet vermoeden aan wie zij eigenlijk hun behoud te danken hebben.

Jacqueline

(lachend).

Neen, zeker niet.

(Van Buuren af; zoodra de deur gesloten is.)

En de justiciabelen van Maarloo zullen niet vermoeden, wie hun een nieuwen kantonrechter bezorgt!

(Zij zet zich aan de schrijftafel.)

Ik schrijf dadelijk aan Cornélie.

M^{r}. P. HUMMEL.

Eene roeping.
Novelle van P.F. Brunings.

VI.

Denzelfden avond nog ontving Mevrouw Van Houtum eenige inlichtingen van haar echtgenoot, waardoor zijn geheimzinnig glimlachje en de blik van verstandhouding met Marsman voor haar werden opgehelderd.

Mejuffrouw Bernardine gebruikte hare mooie oogen niet om ermede te pronken, maar wel om te kijken, en we kunnen verzekeren, dat ze er uitmuntend voor geschikt waren. Als de Juffer zien wilde, zag ze goed. Het zonderlinge glimlachje van haar vader en de gewisselde blik met Marsman waren haar dan ook evenmin ontgaan als aan hare moeder. Ze begreep terstond, dat er iets achter school, wat zij niet weten mocht. Veel meer is er voor een Jongejuffer niet noodig, om een weinig nieuwsgierig te worden.

Toen ze den volgenden morgen met haar moeder alleen was, sprak ze met een effen gezichtje:

‘Ik zou wel eens willen weten of die zoon van Mijnheer Marsman werkelijk aanleg heeft om een groot schilder te worden.’

‘Het boezemt mij meer belang in te weten of het zijn vader gelukken zal hem van zijn dwaze voornemens terug te brengen,’ was het antwoord.

‘Als hij werkelijk een meester in de kunst kan worden, zou ik het zeer jammer vinden als het den vader gelukte,’ zei Dientje op stelligen toon.

‘Misschien jammer voor de kunst, maar toch niet voor den persoon,’ meende Mevrouw.

Dientje kon niet nalaten om deze zonderlinge bewering te glimlachen, en liet er toen op volgen:

‘De roem, die van een kunstwerk uitgaat, valt het eerst den schepper ervan ten deel. Het is dus wel degelijk jammer voor den kunstenaar, als men hem belet zijne inspiratie te uiten. Als de zoon van Mijnheer Marsman werkelijk schilder is, kan hij beroemd worden; als houtverkooper nooit.’

‘Bijgevolg zoudt gij niet willen medewerken om dat jongmensch van zijn artisten-manie te detourneeren?’

‘Ik, Mama?’ riep Dientje lachend. ‘Neen nooit! Veeleer zou ik hem aanraden zijne roeping te volgen, trots alle mogelijke hinderpalen.’

‘Dan zoudt ge toch verkeerd handelen, Bernardine,’ zei Mevrouw op een toon, die het meisje eenigszins zonderling voorkwam.

‘Verkeerd? waarom, Moes? Ik heb de kunst lief, en daarom kan men redelijkerwijze niet van mij vergen, dat ik een veelbelovend kunstenaar van de kunst zou afschrikken.’

‘Ik wed toch,’ zei Mevrouw zoo effen mogelijk, ‘dat ge geen schilder tot echtgenoot zoudt willen; nietwaar?’

De laatste vraag voegde ze erbij op een toon, die duidelijk beteekende: dat spreekt toch vanzelf.

‘Ik zou niet weten waarom niet,’ antwoordde Dientje. ‘Men heeft toch vrij wat meer kans een gevoelig en liefdevol hart te vinden bij een dichterlijken geest dan bij een man van de beurs.’

‘Foei, Bernardine! - Is uw vader dan schilder of poëet, en kunt ge met recht klagen over zijn gemis aan liefde voor u en ons allen?’

‘Neen, Moes, daarin hebt ge gelijk; maar alle handelsmannen zijn niet als onze Poes. Om kort te gaan, als er soms een plannetje tot ketterbekeering mocht bestaan, moet men vooral niet op mij rekenen.’

Mama bedacht zich een poos en scheen toen eensklaps tot een besluit te zijn gekomen.

‘Er is inderdaad eenigszins op u gerekend, Bernardientje,’ sprak ze, ‘en ik hoop, dat ge ons niet zult frustreeren. De jonge Marsman schijnt in alle opzichten een zeer aimabel jongmensch te zijn. Het zou niet onmogelijk zijn, dat hij in uw smaak viel en wederkeerig gij in den zijnen. Noch Papa, noch ik zouden ertegen zijn, wat den persoon en zijn *avenir* betreft, - maar wel, indien hij *à tort et à travers* zijn schildersmanie poursuiveerde. Hij komt waarschijnlijk vandaag hier, en niet onwaarschijnlijk zal hij zijne visites repeteeren. Er is niets tegen, maar een schilder komt nooit in onze familie. Ik hoop, lieve meid, dat ge deze waarschuwing niet zult vergeten.’

‘Maar, lieve Moes!’ riep Dientje lachend, ‘wat hoor ik nu! - Het zou toch al heel toevallig zijn, als het jongmensch in quaestie zoo maar dadelijk in mijn smaak viel, en ik in den zijnen. - Nu loopt ge toch wel de gebeurtenissen wat hard vooruit. - Maar nu ge zoo eerlijk en rond met mij hebt gesproken, wil ik niet bij u achterblijven. Verneem dan dit: ik weet niet of ik er spoedig, of laat, of wel ooit toe komen zal om wat men noemt “verliefd” te

worden. Tot nog toe weet ik alleen van hooren zeggen wat het te naasten bij is, en dan moet ik eerlijk bekennen, dat het me nu zoo heel aanlokkelijk niet toeschijnt. De verliefde menschen hebben gewoonlijk met allerlei wederwaardigheden te worstelen, en als ze dan eindelijk hun zin en dus elkander krijgen, is 't nog altijd niet zoo rooskleurig voor hen als ze zich hadden voorgesteld dat het zijn zou. - Maar dit daargelaten; ik geloof, of liever, ik weet zeker, dat als ik iemand mijne genegenheid schenk, ik het zonder eenige berekening zal doen. Hij mag dan wezen de zoon van een Rothschild of van een kleinen kruidenier; een schilder of een houtzager, - om 't even, ik neem hem. Dit is mijn geloofsbelijdenis, lieve Moes, op het kapittel van de zoogenaamde liefde, waarvan ik eigenlijk nog niets afweet.'

'Juist daarom, lieve Bernardientje, moest ge ook zoo gedecideerd niet spreken. Die zoogenaamde *mariages d'inclination* zijn meestal heel ongelukkig, zooals gezelf daareven al hebt aangemerkt. Als raisonabele en geciviliseerde menschen hun verstand niet gebruiken bij het doen van zulk een importanten stap als het huwelijk, wanneer zullen zij het dan wèl doen?'

'Bij alles, Mama, waarbij men zijn verstand noodig heeft. Bij het huwelijk ook, - zeker; maar als ik 't ding wel begrijp, raadpleegt de liefde het verstand liefst niet. Men wordt verliefd of men wordt het niet, en evenmin als men zijn liefde kan wegredeneeren, kan men haar zich opdringen. Als ik dus zeg, dat men bij het huwelijk ook zijn verstand moet gebruiken, bedoel ik daarmee, dat men moet overwegen of men door toe te geven aan eene genegenheid zijn geluk al of niet kan bevorderen, en dat een redelijk mensch zijne waardigheid wegwerpt, als hij zijn gevoel laat zegevieren over zijne rede. Wees gerust, lieve Moes! Als ik eraan twijfelen mocht, of de stem van mijn hart mij ten goede raadt, zal ik mijn hoofd raadplegen, dat me, naar ik vertrouw, niet in den steek zal laten, en dan hoop ik ook de kracht te vinden om voor geen offer terug te treden.'

'Ge spreekt waarlijk, Bernardine, alsof ge reeds heel serieus over het huwelijk hebt nagedacht,' zei Mevrouw lachend.

Dientje kreeg een kleur, maar Mevrouw merkte het niet op.

'Neen, Mama, niet zoo heel ernstig,' antwoordde het meisje snel; 'want er is geen aanleiding toe zoolang ik me hier gelukkig gevoel, en dit doe ik. Ik ben pas voor goed thuis en ik hoop lang, heel lang bij u te blijven. Maar dat ik er in 't geheel niet over gedacht heb, wil ik niet beweren Ik ben er vanzelf toe gebracht door meisjes op onze school, die er al heel wat van wisten en onder deze waren er zelfs enkelen, die in stilte waren geëngageerd, wat ik, eerlijk gezegd, alles behalve mooi vond. Wat men van dien aard verborgen moet houden, kan niet goed zijn. Ik tenminste denk het nooit te doen. Die knoeierijtjes, waarvan ik wel eens iets gemerkt heb, vind ik beneden de waardigheid eener vrouw.'

‘Dat is goed gesproken, lieve kind, en ik heb er ook niet aan getwijfeld of gij zoudt tegen onzen zin en ons verlangen nooit eene keuze doen.’

‘Dit is nog de vraag, Mama,’ antwoordde Dientje. ‘Ik acht het een louter toeval als de keuze der kinderen ook die der ouders is, en in dit opzicht kan ik ook voor mijzelve niet instaan; maar waar ik wèl voor kan instaan, dat is voor mijn afkeer van sluipwegen en geheimen. Ik hoop, Moederlief, dat ge u nooit over mijne oprechtheid zult behoeven te beklagen.’

Het gesprek bleef hierbij, en er was ook geen reden om er vooreerst op terug te komen, daar het door Mevrouw aangekondigde bezoek van den Heer Reinier Marsman zich tevergeefs liet wachten.

VII.

Reinier vernam 's avonds van zijne hospita de komst zijns vaders. Teneinde den ouden Heer behoorlijk te ontvangen, redderde hij in allen spoed zijn schilderbenoodigdheden, waarmede de kamer bezaaid was, op en wachtte tot 's nachts twaalf uren, maar tevergeefs. Den volgenden ochtend was hij vroegtijdig bij de hand en wachtte weder. Tusschen tien en elf uren kwam Martinus Marsman opdagen.

‘Welzoo!’ riep de oude Heer binnentredende, ‘ge zijt dus zoo druk bezig den naam van Marsman beroemd te maken in de handelswereld?’

‘In de schilderswereld, bedoelt ge, Vader,’ antwoordde Reinier onbeschroomd.

‘O, zoo! Nu, dan hoop ik, vóórdat gij de beroemdheid van onzen naam hebt voltooid, te worden gehaald, al was 't ook morgen aan den dag. De schande van die beroemdheid wensch ik niet te beleven.’

Reinier kende zijn vader genoeg om te weten, wat die groote woorden beteekenden. Grootvader en vader Marsman hechtten meer aan het leven dan aan eer, roem, zelfs aan alle schatten der aarde. Hij antwoordde dus op dien uitval niet, maar vroeg:

‘Is moeder gezond, Vader?’

‘Daarover straks. Nu moeten wij onze zaken afhandelen. Ik ben gisteren al hier geweest en ik heb u in Artis tevergeefs tusschen de wilde beesten gezocht.’

‘Hoe kwaamt ge daartoe, Vader?’ vroeg Reinier verwonderd.

‘Uwe hospita dacht, dat ik u daar zou vinden. Ge schijnt dus nog al van beestachtige conversatie te houden. Dat krijgt men zeker onder de zoogenaamde artisten. Maar ter zake. Ik heb gisteren bij uw patroon g e d i n e e r d ! ’

Het was niet twijfelachtig, dat Marsman zijn zoon wilde overbluffen, anders had hij niet zulk een nadruk op het laatste woord gelegd.

Reinier nam de kennisgeving echter heel kalm op, en antwoordde eenvoudig: ‘Zoo, Vader!’

‘Jawel,’ hernam Marsman met een voorkomen van gewicht, ‘en die eer had je ook kunnen tebeurt vallen.’

‘Ik ben er niet op gesteld, Vader, - dit kan ik u verzekeren.’

‘Ah zoo! - Kenje de familie van je patroon wel eens?’

Reinier moest bekennen, dat hij die eer niet had.

‘Schande genoeg!’ sprak de oude Marsman, met een van verwaandheid ondragelijk glimlachje op zijn kurken gelaat. ‘Een der achtbaarste familiën van de hoofdstad en dus ook van het gansche land, die haar deur voor je geopend hield, heb je, na een verblijf van bijna een jaar, nog niet met een bezoek verwaardigd! - 't Is onverantwoordelijk!’

‘Ik geloof, Vader,’ antwoordde Reinier koeltjes, ‘dat het die achtbare familie al heel onverschillig is, of ik haar de eer van een bezoek aandoe of niet. Bovendien gevoelde ik er geen lust toe en kon het me ook tot niets leiden.’

‘Ei, kon het u tot niets leiden? - Als ge gisteren ook bij de familie Van Houtum hadt gedineerd, zooals ik, zoudt ge zóó niet spreken.’

‘Gelooft ge, Vader?’ vroeg Reinier met een spotachtig glimlachje.

‘Ja, dat geloof ik. Als ge, zooals ik, eenige uren in gezelschap van een der mooiste en rijkste meisjes van Amsterdam hadt doorgebracht, zoudt ge zeker zóó niet praten!’

‘Nu ben ik al heel blij, Vader, dat ik niet, zooals gij, de eer heb gehad bij die voorname familie te dineeren.’

‘Zijt ge misschien bang voor mooie meisjes met fortuin?’ vroeg de oude Marsman, op zijn manier nog al grappig.

‘Ja, zeker,’ riep Reinier lachend. ‘En zelfs heel bang. Als ik 't ongeluk had, verliefd op zoo'n schepseltje te worden, zag 't er slecht met me uit. Ik zou geen andere keuze hebben dan van hopelooze liefde te sterven of me met hart en ziel aan den alleen zaligmakenden handel te wijden.’

‘En om niet in het eerste uiterste te vervallen, zou je toch wel tot het laatste besluiten, niet-waar?’

‘Wie weet!’ zuchtte Reinier met een glimlach. ‘Verliefde menschen doen allerlei dwaasheden, heb ik wel eens gehoord. De hemel beware mij ervoor!’

‘Laat ons eens verstandig praten, Reinier’, zei de oude Marsman zijn handschoenen in zijn hoed leggende, welke vóór hem op de tafel stond. Hij schoof zelfs zijn stoel wat naderbij en vervolgde toen: ‘Je hebt zeer verkeerd gehandeld; geheel in strijd met je belang. Hadt ge u aan uw kantoor gehouden en uw patroons familie behoorlijk een bezoek gebracht, dan waart ge thans reeds met den voet in den stijgbeugel. Maar er is misschien nog herstel op’...

Reinier begon ernstig te kijken en schudde ontkennend het hoofd.

‘Ge moet niet “neen” zeggen!’ riep Marsman driftig; ‘want i k zeg ja! - Er is herstel op. Het hangt nog geheel van u af, een van de mooiste en misschien een van de rijkste meisjes uit Amsterdam tot vrouw te krijgen!’

‘Ik ken dat meisje niet, Vader!’ riep Reinier een weinig ongeduldig.

‘Als gij haar leert kennen, zal ze u betooveren!’ riep de oude Marsman zich opwindende.

Reinier glimlachte weer. Hij keek eens om naar een hoek van de kamer, waar een schildersezel stond, met een beschilderd doek erop, dat door een kleinen voorhang was bedekt.

‘Ik twijfel eraan’, antwoordde hij.

‘Als gij u durft uitgeven voor schilder en dan dat meisje niet mooi vindt, zijt ge al een heel onnoozel artistje!’ riep Marsman op een toon van minachting.

‘De smaken verschillen’, antwoordde Reinier; ‘uw Juffer Van Houtum kan heel mooi en lief en beminnelijk zijn in de oogen van u en anderen, maar niet in de mijne. Dit bewijst nog niet, dat ik een onnoozel artistje ben, hoewel 't daarom toch mogelijk is. Gij hebt nog nooit een voortbrengsel van mijn penseel gezien’....

‘En ik wil 't ook niet zien,’ viel Marsman zijn zoon stug in de rede.

Reinier was opgestaan, ging naar den hoek van 't vertrek, waar de schildersezel stond en strekte de hand uit om den voorhang weg te nemen, maar zijn vader sprong driftig op en riep:

‘Ik wil er niets van zien! Dankje wel! - Hè, wat is 't hier benauwd! Laat ons de straat opgaan, dan kunnen we ons gesprek in de vrije lucht vervolgen. Het riekt hier naar verf en terpentijn. Afschuwelijk!’

‘Teer riekt toch niet beter,’ lachte Reinier. ‘Maar goed, Vader; we gaan uit 't Is hier ook niet aanlokkelijk. Ik zal u Amsterdam laten zien; ik ga me klaar maken. Schuif nu maar het gordijntje niet weg!’ waarschuwde hij lachend, ‘want er schuilt iets achter!’

Hij ging naar een soort van hokje, dat tot slaapkamer diende, en de oude Marsman nam intusschen het verblijf van zijn zoon eens op.

't Was niet weelderig ingericht. Het tapijt was erg gelapt, verkleurd en tot op het weefsel versleten. De meubels waren sjofel en schaarsch. Gemak en gezelligheid ontbraken; het behangsel viel in de hoeken naar beneden; de gordijnen, welke moesten zakken om het licht door te laten, hadden sinds lang behoefte aan zeepwater. Alles was even kaal en onooglijk; maar ook alles verried de aanwezigheid van een bewoner, die zijn verblijf geheel dienstbaar maakte aan

de uitoefening van zijn bedrijf of liefhebberij. Overal langs de wanden stonden paneelen, portefeuilles, beschilderd papier, schetsen; op elk meubel koppen, ledematen, beelden en vormen van pleister; in den eenen hoek de groote schildersezel met zijn geheimzinnigen schat; in een anderen een ledepop gekleed als krijgsman uit het begin der zeventiende eeuw, met rapier en hellebaard. Enkele oude wapenen, een antieke ruiterhelm, een ijzeren handschoen, een drinkhoorn lagen, in gezelschap van een doodshoofd, op den breeden schoorsteenmantel. Een paar schilderdoozen, paletten en bossen kwasten en penseelen hielden den schildersezel in zijn hoek gezelschap en verspreidden de doordringende geuren, waarvan de oude Marsman in 't begin van zijn bezoek reeds had gewaagd.

Hij zag dit ‘schilderachtige’ huishoudentje eens in 't rond en onwillekeurig dacht hij in zichzelf: die schilderziekte is toch een hardnekkige kwaal, als een jongen, die 't toch goed gewend is, in zulk een hol, uit enkel liefhebberij, zijn leven slijten kan. - Wat zou er toch achter die draperie schuilen? - 't Moest iets bijzonders zijn, omdat het als in een tabernakel was opgesloten. De oude Marsman had nog nooit een degelijk voortbrengsel van Reinier's talent gezien. Wat hier om hem heen lag en stond verspreid, was in zijn oog niets meer dan kladwerk: 't waren schetsen of halfafgewerkte stukken, voor 't oog van een oningewijde niet veel beter dan schilderproeven in een ververswinkel.

Onwillekeurig strekte Marsman de hand naar de draperie uit; hij lichtte het doek op, en toen sperde hij zijne oogen zóó wijd open, alsof hij eensklaps alle houtvlotten van de wereld in een oceaan van teer voor zich had zien drijven. Daar kraakte de deur van Reinier's slaapvertrekje en Marsman liet terstond de draperie vallen, keerde zich snel om en nam een onverschillige houding aan. Hij geloofde niet, dat Reinier hern op nieuwsgierigheid had betrapt.

Een oogenblik later waren vader en zoon op straat. De oude Heer scheen in gedachten verzonken en Reinier was in afwachting van 'tgeen zijn vader verder zeggen zou.

‘Ik geloof,’ sprak eindelijk de oude Marsman, ‘dat het tijd voor u wordt om dit vagebondenleven vaarwel te zeggen, en ik hoop ook u heden nog tot inkeer te brengen.... Wat ik zeggen wilde: zijt ge misschien ook verliefd?’

‘Voor zoover mij bekend is, nog niet,’ antwoordde Reinier lachend; ‘maar ik gevoel er aanleg toe.’

‘Dan zeker op het origineel van het portret, dat achter dat gordijn verborgen was?’

‘Juist.’

‘Is dat uw werk?’

‘Natuurlijk.’

‘Komt die dame bij u, om zich te laten portretteeren?’

‘Ik heb haar slechts eenmaal gezien, en heb toen haar portret uit het hoofd geschilderd.’

‘Dat is knap,’ sprak Marsman welgemeend; ‘heel knap! Ge kent dus die dame niet eens?’

‘Volstrekt niet.’

‘En wilt ge haar niet leeren kennen?’

‘O heel gaarne.’

‘Wilt ge haar misschien ook huwen?’

‘Hoogstwaarschijnlijk wel,’ antwoordde Reinier met een gullen lach.

‘Mijne vraag is heel ernstig gemeend.’

‘En mijn antwoord is niet minder ernstig gemeend,’ lachte Reinier. ‘Als ik lach is 't alleen maar om het zonderlinge van 't geval.’

‘Inderdaad zonderling,’ zei Marsman. ‘Onderstel eens, dat het origineel van uw portret de dochter was van.... bijvoorbeeld Mijnheer Van Houtum; dan zou je er toch zeker geen bezwaar in zien haar tot vrouw te nemen, niet waar?’

‘Dat zou van de voorwaarde afhangen, welke men mij wenschte te stellen,’ antwoordde Reinier, in de overtuiging, dat zijn vader bezig was hem een strik te spannen.

‘Die voorwaarden zouden al zeer gemakkelijk zijn na te komen. Ge laat eenvoudig uw schilderboeltje naar den uitdrager brengen en wordt mijn compagnon in de zaak.’

‘Verplicht,’ antwoordde Reinier. ‘Die prijs is me te duur voor Juffer Van Houtum. Haar vader moet haar maar voor de houtnegotie bewaren.’

‘Kom,’ zei Marsman schertsend, ‘we gaan dezen middag een bezoek bij de familie brengen, en dan zullen we eens zien wat ge ervan zegt.’

‘Is dat alles nu ernst of scherts, Vader?’ vroeg Reinier, eensklaps stilstaande en den ouden Heer met groote oogen aanstarende.

‘Volle ernst. Met uw patroon is de zaak in orde. Het meisje moet maar willen, en dit zal zij; want ze is nog jong, komt pas van 't kostschool en kent dus nog geen anderen wil dan dien harer ouders.’

‘Men zou dus dat argelooze schepsel maar aan een voor haar vreemden man verschacheren!’ riep Reinier met den gloed van verontwaardiging op 't gelaat.

Op zijne beurt stond de oude Marsman stil en zag zijn zoon aan.

‘Ben ik een schacheraar?’ vroeg hij met een boos glimlachje.

‘Als gij u tot zulk een negotie leent, ja,’ antwoordde Reinier, wiens diepgewortelde haat tegen den handel thans fel naar boven steeg. ‘Dat verhandelen van menschen en zielen is het leelijkste geschacher, dat ik ken, en die mij daarin betrekken wil, maakt een misrekening.’

‘Eizoo! Ge zoudt dus weigeren met mij naar uw patroon te gaan,

alleen omdat het mijn wensch is? Ge zoudt dus weigeren het meisje te huwen, wier portret ge hebt geschilderd, en dat dus uwe zinnen heeft bekoord, - alleen omdat ge uw vuile verfkwasten niet mede ten huwelijk moogt brengen, in plaats van een flinke, winstgevende zaak?'

'Ik weiger alles, indien men een offer van mij eischt, dat ik niet brengen kan en nooit brengen zal.'

Weder stond de oude Marsman stil, en zag zijn zoon in 't gelaat. De tengere jongeling was een man geworden. De baard, die lang was weggebleven, was sinds kort met kracht te voorschijn gekomen. Een fiere Rembrandt's-knevel krulde op de bovenlip. Het blauwgrijze oog zag met een vasten blik op zijn vader neer, wien dat neerzien mishaagde, en die daarom plotseling weer voortstapte.

'We gaan samen naar de familie van uw patroon,' zei Marsman op stelligen toon.

'En als ik weiger?' vroeg Reinier.

'Dan behoeft ge op mij niet meer te rekenen. Ge krijgt dan geen cent meer en kunt zelf uw fortuin zoeken.'

'Dat is u geen ernst, Vader,' sprak Reinier.

'Nu, daar moet ge de proef maar eens van nemen; hoewel ik 't u niet zou aanraden.'

'Ik kan er dus stellig op rekenen, dat, als ik mijn schildersloopbaan afbreek om in de zaak te treden, de rijke Juffer Van Houtum mijne vrouw wordt?' vroeg Reinier.

'Dit kunt ge.'

'En ik mag me desnoods op deze toezegging beroepen?'

'Ik heb de toezegging van haar vader, en dit is mij genoeg.

'Nu, Vader, zeg dan, namens mij, aan den Heer Van Houtum, dat ik mijn vader de gelegenheid zal benemen om mij te verkoopen, zooals h i j zijne dochter verkoopt. - Wilt ge mij na deze verklaring niet meer als uw zoon erkennen, dit zal me natuurlijk diep smarten, maar de kunst is mij te dierbaar om haar te verlaten. Ik heb haar mijn leven gewijd en ik sterf liever dan haar te verzaken.'

De oude Marsman antwoordde niet. Hij begreep, dat zijn vaderlijk gezag hier niets vermocht. Een poos stapten vader en zoon zwijgend naast elkander voort. Toen brak de oude Heer het stilzwijgen af en sprak op gedempten, bitteren toon:

'Uwe kunstenaarsijdelheid is dus sterker dan de liefde tot uwe ouders!'

Reinier zweeg.

'Het is u dus onverschillig of ge uw grijzen vader en uwe zwakke moeder ontijdig in het graf helpt!'

Hoewel nu Amsterdam over het geheel geen stad is, waar men onder het wandelen zich dergelijke ontboezemingen kan veroorloven, zonder gevaar te loopen van eenige belangstellenden om zich heen te

verzamelen, kwamen de pathetische verzuchtingen van den ouden Heer Marsman niet verder dan het gehoor van Reinier, daar de beide wandelaars zich in een zeer stil gedeelte van de groote stad bevonden.

Reinier wist te goed, dat zijn vader het merkwaardige talent bezat om de zorgen, welke zijn eetlust konden bederven en derhalve zijne gezondheid benadeelen, te verbannen, en hij hechtte dus aan die effectbejagende ontboezeming luttel waarde. Omtrent zijne moeder was hij ook gerust. Zij zou 't zich alleen aantrekken als hij zich slecht gedroeg, en dit deed hij immers niet. Het viel den ouden Marsman ook blijkbaar niet gemakkelijk zulk een graftoon aan te slaan, en daarom klonk die toon vrij valsch. Geen wonder dat Reinier koel bleef.

'Ik heb wel eens gehoord,' antwoordde hij kalm en ernstig, 'van kinderen, die door hun wangedrag hunne ouders het leven verbitterden; maar dit heb i k nooit gedaan, en 't is mijn vast voornemen het ook nimmer te doen. Ik bewandel den goeden, en ik geloof een eervollen weg. 't Is geen ijdelheid om naar roem te streven, dien men aan eigen vlijt en inspanning te danken heeft. Zonder kunst geen ware beschaving, en daarom is elk priester van de kunst een verdienstelijk en achtenswaardig lid der Maatschappij - verdienstelijker in mijn oog dan de handelaar, die zich van de beschaving en de heele maatschappij niets anders aantrekt dan wat van invloed kan wezen op zijn kasboek.'

't Was voor den ouden Marsman heel nieuw wat hij hoorde; maar ook heel onaangenaam. De handelsstand was toch de steunpilaar van het land en van de wereld. Een groot handelaar was toch een hoogst gewichtig en verdienstelijk man!

'Ik geloof,' sprak hij op sarkastischen toon, 'dat ik op mijn ouden dag nog mijne zaak zal moeten opruimen, om ook schilder of zoo iets te worden; anders wordt er bij mijn begrafenis nog gezegd, dat ik een barbaar of een dief was.'

'Het zou een krankzinnige moeten zijn, die zulk een lijkrede op u hield, Vader,' antwoordde Reinier ongeduldig. 'Maar gij wilt me niet begrijpen.'

'Ik begrijp u volkomen. Gij wilt niet wat i k wil. Gij wilt, dat al het goede geld, dat ik voor uwe opvoeding heb uitgegeven, evenals het koolblad dat daar in 't water drijft, in een riool terecht komt. Dát wilt g i j ; maar i k geef nu zelfs geen Belgische cent meer voor u uit. Schilder maar zooveel ge wilt! Schilder dag en nacht! Beschilder het paleis op den Dam van onder tot boven! Beschilder de straten en de huizen! Beschilder de aarde en den hemel; maar koop zelf de verf en de kwasten, en voed u met hetgeen de raven uit de lucht u mogen brengen. Van mij geen cent meer! - Welke is de kortste weg naar uw patroon?'

'De kortste weg is nog een half uur lang,' antwoordde Reinier met een dikke prop in de keel. 'Ik zal er u brengen.'

‘Dit is onnoodig. Ik zal wel een rijtuig vinden. Ah! Daar is juist een ledige vigilante!’

Marsman wenkte den koetsier, die terstond stilhield.

‘Je gaat dus niet mee?’ vroeg hij. ‘Je blijft bij je besluit?’

‘Ik blijf er onherroepelijk bij,’ antwoordde Reinier, ‘en ik beloof u plechtig, dat ge u nimmer over uw zoon zult behoeven te schamen.’

Marsman klom in het rijtuig. Reinier had het portier geopend en bleef staan.

‘Gaat ge mede?’ vroeg de Vader op stroeven toon.

‘Ik zal u vergezellen,’ antwoordde Reinier, ‘maar niet in het huis van de familie Van Houtum.’

‘Waar naartoe?’ vroeg de koetsier.

Reinier gaf het adres op.

‘Als je niet meegaat,’ sprak Marsman dreigend, ‘behoef je nooit weer een voet over onzen drempel te zetten.’

‘Ik zal meegaan, Vader, als ge mij vrijlaat in de keuze van mijn beroep,’ antwoordde Reinier; ‘maar ik zeg u vooraf, dat ik bij mijn keuze blijf.’

‘Doe 't portier maar dicht!’ riep Marsman driftig.

Reinier kreeg de tranen in de oogen. Hij stak zijn vader de hand toe; maar de oude stijfkop trok het portier dicht en riep: ‘Rij op, koetsier!’

De koetsier lei er de zweep op, en Reinier had nog even den tijd om terug te treden, anders was het achterwiel over zijne voeten gegaan.

VIII.

De smart, welke Reinier over die ruwe scheiding in de eerste oogenblikken ondervond, maakte weldra plaats voor gramschap. Zulk een smadelijke bejegening had hij niet verdiend. Zijn afkeer van de handelswereld werd er nog grooter door, en zijn hartstochtelijke liefde voor de kunst vond er nieuw voedsel in. Ze werd hem nog dierbaarder nu men hem met geweld van haar scheiden wilde, om hem te koppelen aan den handelsgod in de gedaante van een in 't goud gevatte Amsterdamsche juffer.

Die Juffer Van Houtum, *nota bene*, zou dezelfde fiere jonkvrouw zijn, wier schoonheid hem bij den eersten aanblik zoo levendig had getroffen, en wier beeltenis hem gedurig voor den geest zweefde! - Zijn vader had zeker gedacht het heel slim te overleggen door hem met zoo'n fabeltje te willen verlokken! De oude Heer had zeker gedacht: ‘als Reinier maar eerst bij de familie is ingeleid, zal het overige wel volgen.’ - Ja wel - Reinier zou maar zoo dom weg in den val loopen! - Zoo'n genegotieerd huwelijk was juist iets voor

hém! Nog liever naar Siberië, als hij toch zijne vrijheid moest missen! - Maar 't moest eens waar zijn, wat zijn vader had gezegd! Mejuffer Van Houtum moest werkelijk eens 't origineel zijn van zijn portret! - 't Was bijna niet aan te nemen, hoewel het tot de mogelijkheden behoorde; maar aangenomen dat het zoo was, zou hij om haar de kunst verzaken? Dat kon en mocht hij niet.

Reinier was wel diep verontwaardigd, als hij alles overwoog; maar de kans om bij de Juffer, wier portret hij had geschilderd, in ongenade te vallen, wilde hij toch verminderen. - Hij schreef daarom een brief, waarvan we terstond den inhoud zullen leeren kennen.

Er waren een paar dagen verloopen, en Juffer Bernardine had al dikwerf gedacht: ‘zonderling dat we dien zoon van Mijnheer Marsman niet te zien krijgen!’ Ze stelde er natuurlijk belang genoeg in hem te leeren kennen, - al begeerde ze hem juist niet tot haar echtgenoot. - Ook vond ze het zonderling, dat de oude Heer Marsman zich niet meer vertoonde. Hij had den dag na dien, waarop hij het middagmaal bij hen had gebruikt, een bezoek bij haar vader gebracht, dat nog al lang scheen geduurd te hebben; maar na dien tijd was, ten minste in haar bijzijn, zijn naam niet meer genoemd. Er moest iets bijzonders gebeurd zijn. De jonge Marsman scheen alles behalve verlangend kennis te komen maken. Dientje werd bepaald nieuwsgierig en telkens stond ze op het punt hare moeder om opheldering te vragen; maar een zekere schroom weerhield haar. Waarom wist ze zelve niet.

Daar ontving ze een brief van eene haar onbekende hand, - een mannenhand, dit bleek duidelijk uit het adres. Een voorgevoel zeide haar van wien de brief kwam, en toen ze hem geopend en een blik op het slot van het epistel geworpen had, vond ze haar vermoeden verwezenlijkt.

‘Mejuffer,’ zoo luidde het geschrift, ‘hoewel ik de eer niet heb U te kennen en ik vermoedelijk voor U even onbekend ben, veroorloof ik mij toch eenige regels tot U te richten. Het schijnt, dat belangstellende bloedverwanten zich hadden voorgesteld ons aan elkander te verbinden en ik geloof gerust te mogen zeggen, dat gij daarbij een zeer slechte rekening zoudt hebben gemaakt; aangenomen altijd, dat gij wel in de plannen der wederzijdsche bloedverwanten hadt willen treden, - wat ik durf betwijfelen. Men heeft mij, bij het vooruitzicht op Uwe mogelijke toestemming, als eerste voorwaarde gesteld, de schilderkunst, welke ik als mijn roeping beschouw, vaarwel te zeggen, en dit weiger ik. Ik twijfel er niet aan, Mejuffer, of ik breng aan mijne vriendin, de Kunst, een groot offer, door alle kansen op te geven om ooit Uwe gunst te verwerven. Ik heb mij bovendien de ernstige ontevredenheid mijns vaders op den hals gehaald - wat vooral met het oog op mijne materieele belangen, voor het heden zoowel als voor de toekomst, niet anders dan tot mijn nadeel kan

strekken - maar noch het eene, noch het andere kan of zal mij in mijn besluit doen wankelen.

Ten slotte, Mejuffer, moet ik U nog mededeelen, dat ik, onlangs op het Trippenhuis naar Rembrandt's Nachtwacht copiëerende, een jonge dame heb opgemerkt, die wel eenige aandacht aan mijn werk wilde schenken, en wier bekoorlijk gelaat zulk een indruk op mijn kunstenaarsgemoed heeft gemaakt, dat ik erin geslaagd ben haar gelijkend portret uit het hoofd te schilderen. - Wij, artisten, Mejuffer, leven gaarne in eene idealistische wereld, en daarom zult gij het ook niet in mij veroordeelen, dat ik een soort van vereering voor mijn schoone onbekende koester, welke mij zou verhinderen Uwe beminnelijke hoedanigheden, waaraan gij voorzeker rijk zijt, op haar waren prijs te schatten.

Ik hoop, Mejuffer, dat ge mijne oprechtheid zult gelieven te waardeeren en wel de verzekering wilt aannemen der zeer eerbiedige gevoelens, waarmede ik mij noem

Uw dienstvaardige dienaar,

Reinier Marsman.'

Een eerlijk man, die nooit de proef heeft doorgestaan van straffeloos oneerlijk te kunnen zijn, zal billijk handelen als hij een armen drommel, die uit nood gestolen heeft, zacht beoordeelt; dames, die nooit in de verzoeking zijn gebracht te zwichten voor de verleiding, zullen goed handelen hare arme gevallen zusters te beklagen en niet te verachten. Die eerlijke mannen en vrouwen zullen wijs doen op hunne eerlijkheid niet te roemen vóórdat ze een ernstige proef hebben doorgestaan.

Wat had Mejuffer Bernardine ook weer tot hare moeder gezegd? - Was het niet: 'Waar ik voor kan instaan, is voor mijn afkeer van sluipwegen en geheimen?' Had ze er ook niet bijgevoegd: 'Ik hoop, Moederlief, dat ge u nooit over mijne oprechtheid zult behoeven te beklagen?'

De gelegenheid was thans voor Bernardine daar om te toonen hoe ver hare oprechtheid ging. Hare ouders wisten niets van dezen brief, ze moest hen dus terstond ermede bekend maken.

Bernardine stak den brief echter bij zich en ze repte er geen woord van. Ze had dus een geheim voor hare ouders, en het ergste was, dat ze er geen wroeging over gevoelde.

IX.

Onze schilder was intusschen in eene zeer droevige stemming vervallen. Hij had een brief aan zijne moeder geschreven, en die goede vrouw had hem geantwoord, 'dat zijn vader zóó erg verstoord op hem was, dat ze ernstig vreesde, dat het nooit goed zou afloopen als

Reinier niet besloot het hoofd in den schoot te leggen. Zij, de Moeder, kon ook maar niet begrijpen, hoe Reinier zoo halsstarrig op zijn stuk bleef staan. Was 't niet duizendmaal beter in een mooie zaak te komen en een rijk meisje te trouwen, dan zijn jong leven in een vuile schilderskamer, tusschen allerlei stofnesten te slijten? Vader had haar verteld in welk een afzichtelijken rommel hij haar jongen had aangetroffen. 't Was toch waarlijk al te erg! Had zij haar kinderen voor zoo iets opgebracht? - En als zij eraan dacht, hoe Reinier, die knappe, flinke jongen, zijne dagen, en misschien wel zijne nachten, in het slecht gezelschap van zulk raar slag van menschen doorbracht - zie, dan kon ze Vader ook geen ongelijk geven, als hij de handen van een kind aftrok, dat niet naar goeden raad wilde luisteren. En wat moest er nu verder van den verloren zoon worden? Thuis mocht hij niet komen dan onder die ééne voorwaarde, welke Reinier wel bekend was. Geld zou Vader hem niet meer zenden. Zij, de Moeder, kon hem af en toe wel iets overmaken, en dit zou ze met alle liefde doen, maar Reinier wist wel, dat Vader niet met geld te misleiden was. - Och, ze had zoo'n verdriet, en ze hoopte nu maar, dat Reinier spoedig tot inkeer en dan weder in het ouderlijk huis mocht komen, waar hij met open armen zou worden ontvangen'; en nog meer klaagliederen in dien trant.

Reinier had erop geantwoord, 'dat hij voor goed afzag van de hoop om zijne ouders te overtuigen, dat hij zijne roeping moest volgen; dat hij ongeschikt was voor den handel en dat het niet minder eervol is een bekwaam kunstenaar dan een degelijk handelsman te zijn; dat de kunstenaars menschen waren als alle andere beschaafde en fatsoenlijke lieden, en dat alleen vooroordeel nog trachtte te beletten, dat de kunstenaarsstand onder de eerste standen der Maatschappij werd gerangschikt. Dat alles zou hij maar niet nader in het licht trachten te stellen, omdat het toch vergeefsche moeite was. Alleen wilde hij nog zeggen, dat de tijd zou leeren, of zijne ouders wèl hadden gehandeld met hem buiten het ouderlijk huis te sluiten; dat hij vol vertrouwen de toekomst te gemoet ging en daarom ook onverzwakt bleef volharden in het voornemen om zijne kunstenaarsloopbaan tot aan zijn dood toe te vervolgen'.

Zoo had Reinier geschreven. Wel vertrouwde hij op de toekomst; maar het heden was verre van rooskleurig. De kunstenaar, die nog naam moet maken en aan zijn eigen hulpbronnen is overgelaten, heeft soms bange dagen te doorworstelen. Hij moet leven, en met kunstliefde en eerzucht stilt men zijn honger niet.

Reinier had nimmer gebrek gekend, onder welken vorm ook; nu zag hij het naderen, en hij begreep, dat hij in de worsteling kon neergeworpen worden, vóórdat zijn naam in de kunstwereld was bekend geworden. Het vooruitzicht van zich te moeten verbergen, uit schaamte over zijn versleten gewaad, vond hij erger dan honger en koude te

moeten verduren. Men kon 't iemand immers niet aanzien, of hij met een korst brood of met getruffeerde schotels zijn maal gehouden had? - Maar versleten naden, ingescheurde knoopsgaten, kale ellebogen, groezelig linnen, uitgeloopen schoeisel, - dat alles viel terstond in het oog. Als het ooit zoo ver met hem moest komen, hoopte hij maar jong te sterven.

Deze en dergelijke opwekkende gedachten doorkruisten nu en dan het brein van onzen vriend, terwijl hij op het Trippenhuis zat te schilderen. Dan wierp hij onwillekeurig een blik op zijne laarzen, die nog keurig om zijn kleinen voet sloten, maar weldra uitgezakt en gescheurd konden zijn; op zijn stijve handboorden, zoo onberispelijk wit, die hij later heel diep onder zijne mouwen zou moeten wegstoppen. Dan zuchtte hij eens, maar ging toch weer met vernieuwden moed aan den arbeid.

Nu keek hij eens om zich heen, en daar zag hij op een rustbank een jonge dame zitten, het gelaat half naar hem toegekeerd, maar blijkbaar in de beschouwing van de Nachtwacht verloren.... Ja, ze was het. 't Was zijn onbekend model. Hij hield een poos het oog onafgewend op haar gericht, in de hoop dat ze het gelaat, dat zoo peinzend en ernstig naar het schilderij was gekeerd, zou afwenden en hij haar blik mocht opvangen. Maar ze bleef het grootsch tafereel aanstaren en scheen geheel in hare beschouwing verdiept. 't Was of ze voor hem poseerde, zoo onbeweeglijk waren haar houding en gelaat.

De schilder kreeg een inval. De vrouwenkop op zijne kopie stond geschetst. Hij teekende, naar het leven, den kop van de schoone Juffer, die voor hem poseerde, ervoor in de plaats, en hij was er mede gereed, toen ze nog even onbeweeglijk zat en niet het minste scheen te bemerken van wat er gebeurde.

‘'t Is zonderling,’ dacht Reinier, terwijl hij ijverig aan 't werk was, ‘ze staart zoo ernstig en strak op den Rembrandt! 't Is alsof ze den kopiïst en zijne kopie geen aandacht meer waardig keurt. Mijn werk is haar dus niet bevallen. Laatst scheen ze er nog al belang in te stellen. Ik heb me vergist. Een gedeelte van mijn brief is niet aan het rechte adres gekomen. 't Is Mejuffer Van Houtum niet. Ei, - wie zou ze toch zijn?’

Hij wenkte een der opzichters, die bij den ingang der zaal stond, en deed hem fluisterend eene vraag. Een schouderophalen was het antwoord. Hij ging weer aan 't werk en nu had hij ook het voorrecht een blik der onbekende op te vangen; maar die was zoo vluchtig en onbeteekenend, dat hij geheel tot inkeer kwam. ‘Zij kan het niet zijn,’ dacht hij bijna overluid, want hij slaakte een hoorbaren zucht. - Hij had waarlijk wel gewenscht, dat zij het was.

Er kwamen eenige bezoekers, die regelrecht naar de Nachtwacht gingen. Reinier bedekte haastig zijn werk en pakte zijn schilderdoos

in. De Juffer was ook opgestaan en ze wandelde verder. Hij verloor haar niet uit het oog en volgde haar op een afstand. Ze hield voor eene schilderij stil en toen kwam hij naast haar staan.

‘Mejuffer,’ sprak hij, ‘ik heb zooeven een dubbele heiligschennis gepleegd’....

Ze keek hem met haar groote oogen verbaasd aan en Reinier bleef steken.

‘Ik vraag u verschooning,’ vervolgde hij verward. ‘Ik ben u onbekend. Mijn naam is Marsman. Ik ben schilder’....

‘Dat zie ik, Mijnheer,’ antwoordde ze, en keek toen weer aandachtig op het schilderij.

Reinier maakte een gek figuur, en dit prikkelde zijne eigenliefde.

‘Vergeef 't me, Mejuffer,’ hernam hij, ‘ik hield u voor iemand wie mijn naam niet onbekend is’....

‘Ik ben een vreemdeling in de kunstenaarswereld,’ viel ze hem in de rede.

‘O, in die wereld is mijn naam nog niet bekend,’ zei Reinier een weinig spijtig; ‘maar ik hoop, als alle jonge kunstenaren, dat hij er eenmaal in bekend zal worden. Al word ik geen Rembrandt, dan wil ik toch trachten hem of andere groote kunstenaren na te volgen.’

‘Dit is zeer prijzenswaardig,’ sprak ze en keek toen weer naar het schilderij, dat eigenlijk zooveel aandacht niet verdiende.

Reinier werd wrevelig.

‘Ik heb een dubbele heiligschennis gepleegd,’ herhaalde hij ietwat bits, ‘en ik had het voornemen u, als bewonderaarster van onzen grooten Rembrandt, daarvoor vergiffenis te vragen.’

‘Als het Rembrandt geldt, zou hij alleen u die kunnen schenken,’ antwoordde ze, en keek tegelijk eens om als zocht ze iemand.

‘Dan diende ik me tot den ijzeren Rembrandt op het plein van zijn naam te wenden; maar hij zwijgt op alles wat men hem vraagt,’ antwoordde Reinier met een glimlachje. ‘Zoudt gij het dus niet in zijn naam willen doen? Ik heb zijne schilderij ontwijd, door op een zijner figuren een hoofd te plaatsen, dat er niet op behoort: het uwe - dat veel te fijn gevormd is voor het plompe figuurtje, waar 't nu op staat. Dit moogt gij me vergeven.’

‘Voor mezelve wil ik 't wel doen,’ antwoordde ze blijkbaar in verlegenheid; ‘maar voor Rembrandt sta ik niet in. Ik vrees zelfs, dat zijn standbeeld het zich zal aantrekken. Misschien staat het nu reeds met opgeheven armen, die om wraak roepen!’

Ze knikte even, met een effen gelaat, en ging toen verder.

Reinier had zijn afscheid gekregen. Hij deed zijne kopie met zijn schildermateriaal naar huis brengen en liet dit werk in den steek.

X.

De nood, waarvoor Reinier had gevreesd, kwam eindelijk. De naden van zijn kleeren werden kaal. Maar toen was hij in Parijs, waar niemand zich aan die kaalheid ergerde. Hij had altijd nog een fondsje, dat eerst langzaam, maar toen sneller en ten laatste allersnelst wegsmolt. Moeder zond hem af en toe iets, vergezeld van verzuchtingen en beden om tot inkeer te komen, - maar aan de bezendingen had hij niet genoeg en aan de verzuchtingen en beden had hij niets. Hij schilderde, en leed gebrek. Te trotsch om zijne armoede te laten blijken en veel te trotsch om aan vreemden hulp te vragen, bleef hij zwevende tusschen hemel en aarde, als een luchtreiziger, die het barsten van zijn ballon te gemoet ziet.

De Parijsche tentoonstelling in de Champs Elysées was geopend. Ze was dit jaar buitengewoon schitterend. De bekende meesters waren prachtig vertegenwoordigd, en eenige jonge kunstenaren hadden niet minder schitterend gedebuteerd. Onder de laatsten was er een, die drie schilderijen had tentoongesteld, welke bijzonder de aandacht trokken. Ze bestonden uit een levensgroot dames-portret, en twee pendanten, getiteld *Illusion* en *Déception.* De naam des schilders was Renaud, en geheel onbekend in de artistenwereld.

De critiek sprak met grooten lof over de drie stukken. Het damesportret vooral viel een buitengewoon succes ten deel. Wie het schoone origineel was, scheen een geheim te zijn; dus viel over de gelijkenis niet te oordeelen; maar het was prachtig geschilderd; het scheen eene bezielde, sprekende figuur. De twee pendanten waren op de helft van de natuurlijke grootte. *Illusion* stelde voor een jong schilder staande bij zijn ezel, waarop een navolging van Rembrandt's Nachtwacht te onderscheiden viel. Van het origineel van dit schilderij bespeurde men een gedeelte op den achtergrond. Niet ver van den kunstenaar staat een jonge dame in de beschouwing der kopie verloren. De schilder heeft een oogenblik zijn penseel laten rusten en beschouwt van ter zijde de schoone jonkvrouw. Zijn gelaat is vol uitdrukking en kenteekent een ongeveinsde bewondering.

Op het andere schilderij ziet men denzelfden kunstenaar, maar zittende voor zijn ezel, die bijna in profiel staat, maar waarop men nog even den omtrek van een vrouwenfiguur kan waarnemen. Het penseel rust ook nu in zijne vermagerde hand, maar het hoofd hangt op de borst, het oog staart strak en somber voor zich; moedeloosheid en afmatting spreken uit de bleeke gelaatstrekken en de gebogen houding. De kleeding van den kunstenaar is in harmonie met zijn wanhopige houding en de troostelooze kaalheid van het atelier, dat niet veel meer is dan een dakkamertje. De beelden van het verledene dagen voor zijnen geest op en zijn aanschouwelijk voorgesteld in eenige nevelachtige figuren op den achtergrond, waarvan er een, als met

lichtglans overgoten, duidelijk te onderscheiden is; het is dezelfde vrouwenfiguur als op het andere schilderij, - en wat het meest treft, dezelfde figuur als het levensgroot portret.

Ongetwijfeld: een jong schilder verhaalde zijn eigen roman op het doek. Wie was Renaud? Wie was de fiere jonkvrouw? Beider persoonlijkheid, als ze gelijkend waren, boezemde de levendigste belangstelling in, of liever, maakte de nieuwsgierigheid der Parijzenaren gaande. Was de roman een fictie? - Ze was toch pikant, en in elk geval uitmuntend geteekend en geschilderd.

Men ging Renaud zoeken, en hij was weldra gevonden - werkelijk op een zolderkamertje. Een kunstliefhebber bood zich als kooper der twee schilderijen aan. Renaud was ziek, tengevolge van inspanning, en ook wel, naar het scheen, van ontbering. Hij wilde zijn werk gaarne verkoopen, mits de aflevering zou plaats hebben na de tentoonstelling, welke binnen kort te Amsterdam zou gehouden worden.

De kooper stemde toe, en voor het oogenblik was Renaud boven water. Zijn naam was bekend geworden, en hij ontving een voorschot op de koopsom.

Te Amsterdam werden zijne schilderijen weldra ook bekend; maar niemand kende Renaud.

Was in het opgewonden Parijs de indruk, door Renaud's stukken op het publiek teweeg gebracht, levendig geweest, in het kalme Amsterdam was het niet minder. Men zocht daar ook naar de identiteit der personen en weldra kwam eene courant verkondigen, dat men met eenige zekerheid meende te weten, ‘dat Renaud een artistennaam was, door een jong Hollandschk unstenaar aangenomen’. Daarna volgde een soort van levensbeschrijving, die vrij wel op die van Reinier Marsman geleek. Zijn naam werd echter niet genoemd.

(*Wordt vervolgd.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

De dubbelganger van meester Nicolaas Gerhold.

Toen Meester Nicolaas in de gildekamer betuigde, dat hij er dien avond nog niet was geweest, en de andere gildemeesters het tegendeel volhielden, hadden beide partijen in zekeren zin gelijk.

De stadsschrijver Goswin had den sedert lang vermisten Valentijn gelukkig in de stad en in zijn huis gebracht. Terwijl hij er nog over nadacht hoe het banvonnis,

dat over den zwerveling was uitgesproken, zou opgeheven kunnen worden, was hij op het denkbeeld gekomen gebruik te maken van de buitengewone gelijkenis tusschen de beide broeders, ten einde den vader zijner uitverkorene zijn vrijheid van beweging terug te bezorgen. Daartoe had hij Meester Nicolaas zorgvuldig bestudeerd: hoe die zijn haar en zijn baard droeg en hoe hij zich kleedde. Daarop begon hij onder de duiven van den barbier en haarsnijder te schieten, door den zwerveling te kappen en den baard in orde te brengen, en hij kocht hem kleederen precies zooals Nicolaas ze droeg. Toen Valentijn op die wijze was toegerust, schrikte Goswin zelf van de volmaakte gelijkenis tusschen de beide broeders; zij zouden nauwelijks van elkander te onderscheiden zijn, zelfs wanneer zij naast elkander stonden.

Zonder een bepaald plan, eigenlijk slechts om pleizier van de vergissingen te hebben, had hij Valentijn weten te overreden zich in zijn nieuwe gedaante onder de menschen te vertoonen; de eerste proef zou hij in de gildekamer gaan nemen.

'Gij behoeft er immers maar in te gaan' (hij had hem de plaats nauwkeurig aangeduid, waar zijn broeder Nicolaas altijd zat) 'zonder een woord te spreken. Er zijn nog niet veel menschen op dit uur en de jongen brengt u vanzelf uw kan bier. Gij kunt een paar teugen drinken en dan weer heengaan. Als zij u vragen, waarom gij zoo spoedig opstaat, zegt gij maar, dat gij iets vergeten hebt. Ik zal intusschen op wacht gaan staan en als Meester Nicolaas vroeger mocht komen dan anders, zal ik hem aanspreken en ophouden, totdat gij de gildekamer weer uit zijt.'

Toen Valentijn, nadat hij de voorschriften van den stadsschrijver had opgevolgd, terugkwam, vroeg Goswin:

'Welnu, hoe is het gegaan?'

'Ik geloof, dat zij mij voor Nicolaas hebben aangezien,' antwoordde Valentijn.

'Ziet ge wel!' riep Goswin zegepralend. 'O, gij kunt veilig de geheele stad doorloopen; iedereen zal u voor uw broeder aanzien. Maar nu vlug, kom hier de poort in. Dan ga ik onderzoeken of Meester Nicolaas op weg is. Als hij dan zijn huis uit is, gaat gij erin.'

'Neen, neen; dat is te gevaarlijk!'

'Wel neen, volstrekt niet. Gij behoeft immers maar even het huis door te loopen. Gij kent het huis toch, het is vanbinnen nog alles zooals het jaren geleden was. Spreekt de een of ander u aan, dan schudt gij uw hoofd en zegt: "Nu niet, ik heb nu geen tijd." Het is er alleen maar om te doen, dat gij er gezien wordt en als uw broeder dan thuiskomt, kan het een fraaie verwarring geven. Bedenk toch, misschien krijgt gij er uw kind, uw Regina, door te zien!'

Met die woorden snelde Goswin heen, kwam na verloop van een paar minuten terug en riep:

'Nu is hij weg; kom! Gij kunt het gerust wagen. Beproef het maar!'

Aan den eenen kant werd Valentijn door onrust en vrees teruggehouden en aan den anderen kant drong hem het verlangen de bekende woning weder te zien. Daar stond het voor hem, het oude huis, waarin hij geboren was, - en hij trad den gang in.

Alles, alles was nog zooals het placht te zijn; rechts de deur der huishoudkamer; hier had hij als kind gespeeld, hier een korten tijd als heer des huizes geregeerd, van hier was hij, na een haastig vaarwel, gescheiden van zijn ontstelde vrouw, wie hij nooit zou wederzien, hier was hem een kind geboren, dat hij nooit had aanschouwd.

'Er moge van komen wat er wil,' mompelde hij voor zich heen, 'de oude woonkamer moet ik zien!'

Hij opende de deur en daar lag zij voor hem, onveranderd, en het verleden woei hem vol weemoed tegen. De kamer was ledig; doch neen, daar ginds in

dien hoek zat een meisje bij haar spinnewiel; doch zij spon niet, zij zat met haar hoofd in haar hand, in peinzende houding.

Toen Valentijn de deur opende, keek het meisje open hij zag, dat zij geschreid had. Zoodra zij hem zag, nam zij haar vorige houding weder aan; zij zag blijkbaar geen vreemde in hem.

Zou dat meisje zijn kind, zijn Regina, zijn? Zacht en met weifelende stem zeide hij:

'Waarom schreit gij?'

'Zou ik niet schreien, oom? zijt gij vergeten, hoe boos gij zooeven geweest zijt? Dat gij mij voor mijn gansche leven ongelukkig wilt maken met dien Höhne. En daarbij hebt gij nog op mijn armen vader gescholden.'

Het klagende meisje had hem oom genoemd; het bevallige kind was dus inderdaad de dochter, welke hij nooit had gezien En zijn broeder wilde haar ongelukkig maken! En over hemzelf had hij verachtelijk gesproken!

Een diepe verontwaardiging maakte zich van hem meester.

'Regina,' begon hij, 'heb ik.... heeft hij... Wat heb ik dan van hem gezegd?'

'Moet ik dat nog herhalen?' vroeg Regina snikkende.

'Regina, arm, arm kind!' ging Valentijn voort. 'Wees bedaard. Hij behoeft dien Höhne niette nemen! En als hij.... als ik weer over uw vader praat... Ziet gij, Regina, uw vader was waarlijk een dwaas en zijn grootste dwaasheid is geweest, dat hij zijn broeder vertrouwde, die hem listig en valsch van huis en hof, van vrouw en kind, heeft verdreven en de wijde wereld heeft ingezonden. Hoor eens, Regina, als hij.... als ik weer over dien Höhne begin, zeg dan gerust: "Oom, gij hebt mijn vader van alles beroofd, van huis en hof, van vrouw en kind; gij hebt hem tot een bedelaar en een landlooper gemaakt; wilt gij ook zijn kind, wilt gij ook mij ongelukkig maken?" Zeg hem dat, Regina; ja, zeg hem dat!'

Het meisje was opgesprongen; in stomme verbazing staarde zij haar oom aan, die zoo wonderlijk praatte. Doch eensklaps kwam Valentijn tot het bewustzijn, dat hij zich had laten vervoeren tot het uitspreken van woorden, die volstrekt niet bij zijn tegenwoordige rol pasten. Daardoor moest hij zich immers verraden!

Hij snelde naar de deur, stiet haar open en merkte dat hij iemand, die in den gang stond, tegen het lijf liep; hij zag nog terloops iemand omvertuimelen en hoorde een gillende, kijfachtige stem roepen:

'Zijt gij bezeten, man? Wat is dat voor....'

Doch reeds was hij de voordeur uit. Met haastige schreden liep hij de straat langs en kwam ademloos bij Goswin terug, die hem stond te wachten.

Valentijn schudde kuchende zijn hoofd. 'Ik heb mij... het is uit... ik heb mij verraden!'

'Hoe dom!' riep Goswin ontsteld; 'hoe is het gekomen? Wordt gij vervolgd? Dan schielijk naar huis!'

En beiden liepen met rassche schreden door eenzame straatjes naar de woning van den stadsschrijver terug, waar zij ongehinderd aankwamen.

Nu moest Valentijn zijn wedervaren verhalen.

'O, is dat alles!' riep de bezorgde Goswin geheel gerustgesteld. 'Dat is niets; dat is eigenlijk voortreffelijk! Ja, waarachtig,' hernam hij na een oogenblik nadenkens, terwijl hij vergenoegd zijn handen in elkander sloeg, 'daar hebt gij mij op een gedachte gebracht....! Morgen ga ik naar Meester Nicolaas om te kijken, hoe het er daar uitziet;

of het hem geen angst aanjaagt, dat er een dubbelganger van hem rondloopt, en als hij inderdaad angstig is - en dat moet wel - dan nog eens, voor het laatst, Valentijn; daarmede zullen wij ons doel bereiken. Voor vandaag hebben wij genoeg gedaan,' voegde hij er vroolijk bij;

‘nu zullen wij uitrusten en een hartsterking nemen; wij zullen drinken op het welslagen van mijn plan...’

Meester Nicolaas stond dien avond veel vroeger dan gewoonlijk op om naar huis te gaan. Het gebeurde had hem ontstemd. De strijd tusschen hem en de andere gasten had zich nog meermalen herhaald; beide partijen beschuldigden elkander, dat zij elkander met een laffe grap voor den gek wilden houden.

Nicolaas bedacht intusschen ook, en niet zonder huivering, dat hij, indien de anderen hem werkelijk niet voor den gek hielden, reeds in den droom in de gildekamer moest geweest zijn, of dat zijn eigen spook er voor hem gekomen was; het een was hem al even schrikwekkend als het andere. De andere gasten kwamen tot dezelfde gevolgtrekking. Indien Meester Nicolaas inderdaad niet een malle grap had willen uitvoeren, moest hij òf niet bij zijn zinnen geweest zijn, toen hij den eersten keer in de gildekamer was gekomen, òf er moest een akelige dubbelganger van hem in hun midden geweest zijn. In beide gevallen werd hij hun een onaangename persoonlijkheid. Die naast hem op de bank zaten, schikten telkens een eindje verder van hem af en er lag een zekere gedruktheid over het geheele gezelschap. Zij wilden niet meer over het wonderlijke geval spreken, en toch dachten zij bijna aan niets anders en het gesprek over dagelijksche dingen wilde niet meer vlotten. En zoo had Meester Nicolaas eindelijk gezegd:

‘Ik ga naar huis, de zaak heeft mij den lust benomen om hier langer te zitten.’

Hij werd door niemand tegengehouden en toen hij heenging, hoorde hij nog achter zijn rug zeggen:

‘Het is te hopen, dat hij nu niet voor de derde maal terugkomt, zonder van de beide eerste keeren iets te weten.’

Toen Nicolaas vertrokken was, begonnen de anderen vrijuit over het geval te praten.

Hijzelf liep naar huis en mompelde geërgerd: ‘Ben ik dan iemand, met wien men zich zoo iets mag veroorloven?’

Doch wat was die ergernis, vergeleken bij de akelige vrees, die hem gekweld zou hebben, indien hij geloofd had, dat de anderen zijn dubbelganger hadden gezien? Dat bedenkende, was hij weer redelijk welgemoed, toen hij tehuis kwam, zonder te vermoeden welk een nieuwe schrik hem daar wachtte.

Zijn gezin zat, om den warmen zomeravond te genieten, deels voor de deur, en gedeeltelijk op de steenen bank in den gang. Zij keken verwonderd op, toen zij hun vader zoo buitengewoon vroeg uit de gildekamer te huis zagen komen. Zijn vrouw stond op en ging haar echtgenoot achterna, toen hij in huis ging om mantel en kap weg te brengen. Eerst sloot zij de deur achter zich dicht en voegde toen boos, met gedempte stem, den verbaasden man toe:

‘Zeg eens, zijt gij van daag door een boozen geest bezeten; zijt gij dronken, of wat bezielt u? Wilt gij Regina niet aan Höhne geven, mij is het wel! Maar dan zou het verstandiger geweest zijn, dat gij het niet eerst hadt beloofd. Mijnentwege mag zij nemen wien zij wil; den stadsschrijver, of Meester Hans den beul! Maar moet gij haar daarom dien vervloekten onzin voorpraten en haar dingen vertellen, die lang voorbij zijn; moet gij u een schurk noemen?’

Nicolaas stond met groote oogen te luisteren; hij begreep geen woord van alles wat zijn vrouw zeide.

‘Wat bedoelt ge toch? Wat is er dan gebeurd?’ riep hij eindelijk ongeduldig.

‘Wat er gebeurd is?’ vroeg zijn vrouw met een nijdigen lach. ‘Ge wilt het liever niet weten; of zijt gij daar straks misschien niet bij uw zinnen geweest? Dat zou ik haast denken. Wat hebt ge tegen Regina gezegd?’

‘Tegen Regina? - Ik? - Ik heb haar gezegd, dat zij Höhne nemen moest; dat ik het eens...’

‘Wel zoo, hebt ge dàt gezegd?’ viel zijn driftige vrouw hem in de rede. ‘Neen, gij hebt gezegd, dat zij Höhne niet behoefde te nemen en bovendien, dat gij haar vader door logen en bedrog uit huis en hof hebt verjaagd!’

‘Wat? Ik?’ riep Meester Nicolaas nu op zijn beurt driftig. ‘Zijt gij krankzinnig, vrouw?’

‘Zijt gijzelf krankzinnig, mag ik wel vragen’, antwoordde zijn vrouw. ‘Heb ik het niet met mijn eigen ooren gehoord?’

‘Nu nog mooier!... Waar zou ik dat....’

‘Ontkent gij het nog? Ik dacht, dat gij al lang in de gildekamer waart, en toen ik hier voorbijkwam, hoorde ik hierbinnen praten. Ik dacht: wie zou daar bij Regina zijn, en daar moest ik dien gruwel hooren. Gij hebt gezegd, dat zij, als gij haar weer bang maakt met Höhne, u moet toevoegen: “Mijn vader hebt gij door logen en bedrog ongelukkig gemaakt”. En in het oogenblik, toen ik binnen wilde komen om je.... daar komt ge de deur uitstuiven, loopt mij bijna omver en zijt het huis uit!’

‘Ik?’ schreeuwde Meester Nicolaas.

‘Ja, wie anders? Ik zal je toch wel kennen’, beet de driftige vrouw hem toe.

Meester Nicolaas stond zijn vrouw met groote oogen aan te staren; doch op eens sloeg hij zich voor het voorhoofd en viel, door plotselingen schrik bevangen, op de naast bij staande bank; hij bleef haar met open mond aanstaren en scheen een toonbeeld van ontzetting.

Nu zweeg de toornige vrouw, ontsteld bij dien aanblik.

Doch Meester Nicolaas kreunde met doffe stem: ‘Het is met mij gedaan!’

‘Wat is er dan? Wat scheelt u dan?’ vroeg de ontstelde vrouw.

‘Ik moet sterven; misschien vandaag reeds! Ik heb.. ik heb een *dubbelganger*’, kermde Nicolaas. Het kostte hem moeite om het woord uit te brengen. ‘Ja, ga maar naar de gildekamer en vraag het aan de mannen, die daar nog onder hun bier zitten. Ik heb mij willen wijs maken, dat zij een grap met mij wilden hebben; maar nu... hier ook! O, alle heiligen in den nood! Nu al sterven!’

‘Ik ben het niet geweest’, ging Meester Nicolaas klagende voort, nadat hij zijn vrouw in afgebroken woorden had verteld, wat hem in de gildekamer was overkomen. ‘Ik ben het niet geweest, maar wel mijn spook! Och heiligen in den hemel en gij, vrouw, weet wat het te beduiden heeft, als men iemands dubbelganger ziet!’

De vrouw, die nu ernstig bezorgd was, trachtte den klagenden man gerust te stellen, zij vermaande, smeekte, knorde, doch niets hielp; Nicolaas praatte over zijn naderenden dood, begon zijn laatste bestellingen te maken, zeide hoeveel missen er gelezen moesten worden en toen vrouw Hermengilde de kamer wilde uitgaan, om een drank te bereiden voor den zieke (want ziek moest hij zijn), hield hij haar krampachtig aan haar rok vast en bad, smeekte en beval, dat zij bij hem zou blijven; zij mocht hem niet alleen laten; het spook zou terug kunnen komen. Kortom, vrouw Hermengild moest, wilde zij den drank bereiden, een van de kinderen roepen om bij hun vader te blijven.

‘Maar Regina niet!’ jammerde hij, ‘want bij haar is het spook geweest.’

Vrouw Hermengild dacht, dat een drank tegen den schrik het beste zou zijn; doch voorloopig bleef hij zonder uitwerking. Zij vermaande haar man tevergeefs naar bed te gaan; hij wilde, hij kon niet alleen zijn en niet voordat zijn vrouw zich ter rust begaf, legde de angstige man zich neder.

Doch in de donkere slaapkamer kwam de angst nog veel sterker terug; de slapelooze man zag van alle kanten de klapperende armen van den dood naar hem uitgestrekt, en zijn levenslust weerde met alle macht den onwelkomen gast af. Bevende wachtte hij op de eerste verschijnselen der doodelijke ziekte, die hem zou wegmaaien. Hij lag als op doornen, de namelooze angst en de warme drank

verhoogden nog zijn inwendige verhitting. Hoe gaarne zou hij opgestaan zijn, maar neen, voor geen geld ter wereld! Zou hij het spook, zoodra hij licht maakte, niet misschien in een hoek zien staan, of zou hij zich misschien niet zelf in bed zien liggen, als hij er weer in wilde stappen?

Toen de vroeg aanbrekende dag de slaapkamer verlichtte, bracht hij weder nieuwen angst aan. In donker zag de gemartelde man althans niets; maar nu lag hij in zielsangst naar de deur te kijken of hij zijn eigen gedaante ook binnen zou zien komen. Bevende trok hij het dek over zijn hoofd en lag in zijn zweet te baden.

Eindelijk ontwaakte vrouw Hermengild; zij was wel ongerust over haar man, maar de zorg had haar toch niet van den slaap beroofd. Zij stond op en nu kon Meester Nicolaas het insgelijks wagen het bed te verlaten, doch de nieuwe dag lag onheilspellend voor hem. Al het knorren en vermanen van zijn vrouw was tevergeefs. Hoe ernstig zij haar man ook verzocht over den onzin te zwijgen en de zaak uit zijn hoofd te zetten, hij sprak over niets anders dan over zijn naderenden dood. Ook nu moest er altijd iemand bij hem zijn; er was geen denken aan, dat hij zooals anders het toezicht hield over het werk. Hij bleef dof en in zichzelf gekeerd zitten, als een ter dood veroordeelde.

Daar kwam de stadsschrijver Goswin; hij had aan het ontbijt tot zijn gast gezegd:

'Nu ga ik naar Meester Nicolaas, om te hooren welken indruk uw komst in de gildekamer en in zijn huis heeft gemaakt.'

Aan een voorwendsel om Meester Nicolaas op te zoeken ontbrak het Goswin niet. Hij had, als stadsambtenaar, dikwijls over velerlei zaken en geldaangelegenheden te spreken, en had zich, wanneer hij met de gilden te maken had, altijd tot Meester Nicolaas gewend, wijl hij daar de kans had om Regina te zien. Nadat Höhne zich als pretendent had aangemeld, werd Goswin wel is waar zeer koel ontvangen, doch hij liet zich daardoor niet afschrikken.

Met een 'goeden morgen, Meester,' trad Goswin binnen; doch voegde er, zoodra hij Nicolaas had gezien, ontsteld bij: 'Heilige Jozef, wat ziet gij eruit! Zijt gij ziek?'

Een dof gekreun was al het antwoord, dat hij ontving.

'Maar zeg toch, hoe zijt gij zoo plotseling vervallen? Wij zijn elkander nog van morgen in de Weverstraat tegengekomen!'

Goswin schrikte niet weinig van de uitwerking dezer woorden; want Meester Nicolaas sprong gejaagd op en riep handen wringend uit:

'Heilige Andreas, dan loopt het spook weer rond. - Nu, vrouw, gelooft gij het nu? - O, alle heiligen, helpt mij!'

'Maar, Meester, ik begrijp u niet. Wat bedoelt gij?'

'Och, och, Goswin, het is verschrikkelijk,' jammerde Nicolaas. 'Het is het ergste wat een mensch kan overkomen. Ik heb een dubbelganger! Hier zit ik in doodsangst en intusschen gaat mijn spook langs de straten. Iedereen weet wat dat beduidt. En wat kan het spook niet al uitrichten! Wie weet hoeveel kwaad het al heeft gesticht! Het kan mij in mijn laatste dagen nog te schande maken, ja, aan het rad brengen! Goswin, ik bid u, ga toch naar den Burgemeester en verzoek hem om Godswil om een paar wachten, die den ganschen dag bij mij blijven en dan kunnen getuigen, dat ik hier in de kamer heb gezeten en onschuldig ben aan al het onheil, dat het spook misschien heeft aangericht!'

'Maar, Meester, ik begrijp u niet'.

‘Gij zult het wel hooren, Goswin. Gisteren was ik in de gildekamer geweest, eer ik er binnen kwam, en toen weer was ik hier in huis, terwijl ik ginder was, en heb hier onverantwoordelijke taal uitgeslagen. Och, wat kan er al niet van komen! Het is tien malen erger dan de dood!’

‘Maar, Meester, dat... dat... och, dat zal immers niet...’

‘Ja, ja, het zal immers niet! Dat kunt gij gemakkelijk zeggen! O, heilige Laurentius Was het maar gedaan!’

Goswin maakte zich gereed om heen te gaan. ‘Ik had u willen spreken, Meester,’ zeide hij, ‘maar ik zal morgen of overmorgen wel terugkomen; gij....’

‘Morgen of overmorgen?’ riep Nicolaas wanhopig met een bitteren lach. ‘Dan hen ik lang dood!’

‘Uw man moest een geneesmeester raadplegen,’ zeide Goswin tot Hermengild.

Doch de vrouw viel hem hoofdschuddende in de rede en zeide: ‘Hij is het huis niet uit te krijgen; ik heb het hem ook al geraden; maar dan roept hij: “Buiten waart het spook rond; ik zet geen voet buiten de deur!” Och, heiligen in den hemel, wat moet daarvan komen, dus... gij hebt mijn man ook op straat gezien?...’

Doch Goswin was reeds verdwenen.

‘Valentijn, dat heeft doller gewerkt dan ik ooit gedacht zou hebben!’ riep Goswin zijn gast toe, zoodra hij te huis kwam. ‘Uw broeder is in doodsangst voor zijn dubbelganger. Hij heeft u veel kwaad berokkend; maar nu moet hij ook zwaar boeten. Wij moeten ons nu haasten om een einde aan de zaak te maken; ik vrees, dat hij er anders onder bezwijkt. Nu schielijk aan het werk. Gij moet er nog eenmaal uit; dan zijn wij er. Maar wij mogen geen minuut verloren laten gaan, want de gansche stad is weldra vol van de zaak en dan is het te laat.’

Nu zeide Goswin aan zijn gast waar hij moest heengaan en wat hij zeggen moest.

Valentijn wilde er niets van weten. ‘Dat is veel te gevaarlijk,’ zeide hij.

‘Gij zijt het aan uw dochter verschuldigd,’ riep Goswin. ‘Wilt gij haar dan aan dien woesteling Höhne laten overleveren? Het is immers nog maar eens, en het moet gelukken!’

Zuchtende en benauwd schikte Valentijn zich in zijn lot en ging nogmaals als zijns broeders dubbelganger op weg.

In het huis van Meester Nicolaas heerschte groote ontsteltenis. Het was nu ook voor de kinderen geen geheim meer, wat hun vader zulk een angst aanjoeg. Vrouw Hermengild moest wel aan den dubbelganger van haar man gelooven, hoe zij er zich aanvankelijk tegen had verzet, want wederom kwamen er nieuwe getuigen, die het bestaan van het spook bevestigden. Nu wist iedereen, dat men sterven moest, als men een dubbelganger had en allen stonden dus bedrukt om hun vader heen, die bleek en vervallen in zijn leunstoel zat.

Er werd openlijk over het vreeselijke geval gesproken, waardoor het nog verschrikkelijker werd. Regina vertelde, hoe zonderling haar oom haar had toegeschenen.

‘Hij was het en hij was het niet,’ zeide zij; ‘het was zijn stem en zij klonk toch anders dan gewoonlijk.’

Al weder een bewijs, dat het een akelig spook geweest was.

Meester Nicolaas had zich zoo goed mogelijk in het geval trachten te schikken, doch hij werd onophoudelijk gekweld door angst, dat zijn dubbelganger plotseling binnen zou komen en hem zóó zou aanstaren, dat hij het van schrik bestierf.

Frits, zijn tienjarig zoontje, was buiten de deur op wacht gesteld; hij moest iedereen afwijzen, die kwam om zijn vader te spreken; zijn vader was ziek, moest hij zeggen.

Zoo waren er drie uren omgekropen, toen zij buiten een ruwe, driftige stem hoorden:

‘Ei wat, ik laat mij niet langer tegenhouden; zóó ziek zal Meester Nicolaas niet zijn, dat hij mij niet te woord kan staan!’

Regina nam de vlucht naar haar slaapkamer; zij had de stem van Höhne herkend, die de deur openrukte en rood van drift binnen stoof.

Doch toen hij den bleeken man zag, omringd door zijn gezin, begon hij veel gematigder dan men gedacht zou hebben:

'Meester, ik heb mij niet langer laten afwijzen.... maar gij ziet er inderdaad veel slechter uit dan ik gedacht had; ik wist niet.... van morgen waart gij toch zoo ziek niet....'

'Van morgen?' vroeg Nicolaas gelaten, met doffe stem; hij wist vooruit wien de man gezien had.

'Ja, van morgen in de Broerstraat!'

Met zwakke stem, doch kalm als iemand, die zich aan zijn lot heeft onderworpen, antwoordde de beangste man:

'Meester Höhne, mijn gezin kan het betuigen, dat ik vandaag nog geen voet buiten de deur heb gezet.'

'Och, praat toch zoo niet,' antwoordde Höhne. 'Het is nauwelijks een paar uren geleden; gij gingt naar het klooster en, toen ik u wilde aanspreken, hebt gij uw hoofd geschud en gezegd, dat gij geen tijd hadt.'

'Höhne, gij hebt met mijn dubbelganger gesproken, die hier omwaart. Ik ben een verloren man.'

Meester Höhne keek den spreker vol ontzetting aan; hij gruwde van den man, zonder een woord of een groet keerde hij zich om en liep het huis uit.

Nicolaas zuchtte en zeide: 'Gaat een van allen naar het klooster, naar Pater Vincent; zeg dat ik hem laat verzoeken zoo spoedig mogelijk bij mij te komen.'

Pater Vincent wist de menschen zóó gemoedelijk toe te spreken, dat hij een grooten naam als biechtvader had.

Een van de kinderen ging naar hem toe en kwam terug met de boodschap, dat de Hoogwaardige heer niet te huis was, doch dat de boodschap over gebracht zou worden.

Een half uur later kwam de priester binnen en zeide: 'Maar, Meester Nicolaas, heeft mijn troost zoo weinig geholpen? Gij ziet er veel slechter uit dan zoo straks. Heeft dan het biechten van uw zware schuld u geen verlichting gegeven? Ik heb aan uw verzoek voldaan en ben bij den Burgemeester geweest.'

Meester Nicolaas begreep er geen woord van; zijn dubbelganger was waarschijnlijk bij den priester geweest, dacht hij.

'Eerwaarde Heer,' zeide hij, 'ik wil gaarne biechten; het loopt met mij af. Ik heb een dubbelganger en dat....'

'Ja wel, ja wel,' zeide de Pater; 'dat hebt gij mij gezegd.'

'Ik? Och, Eerwaarde Heer, ik ben sedert gisteren niet uit geweest.'

Nu keek de Pater hem ontsteld aan. 'Hoe! Zijt gij twee uren geleden niet bij mij geweest? Heilige Franciscus, dat is toch... Gaat heen, menschen,' zeide hij; 'ik moet den Meester alléén spreken.'

'Zijt gij inderdaad niet bij mij in het klooster geweest?' vroeg de priester bezorgd, zoodra hij met Nicolaas alleen was.

Nicolaas schudde zijn hoofd: 'Ik weet het wel,' zeide hij, 'het is weder het spook geweest.'

'Maar, bij alle heiligen! Dan moet ik... want ik heb den Burgemeester...'

En nu vertelde de Pater, dat Nicolaas hem in het klooster was komen zeggen, dat hij een dubbelganger had, en dat dat een teeken was dat hij sterven moest; dat hij

een zware schuld op zijn geweten had; dat hij namelijk zijn broeder uit huis en hof had verdreven; hoe hij (Nicolaas) den Pater had gebeden voor hem naar den Burgemeester te gaan, om hem alles mede te deelen en hem te verzoeken het banvonnis op te heffen, dat toenmaals tegen zijn broeder was uitgesproken.

‘Dat alles hebt gij - of wat ik voor u hield - mij gezegd; gij zeidet, dat gij geen rust zoudt hebben eer ik bij den Burgemeester was geweest, maar nu moet ik er schielijk heen, om te zeggen...’

Doch Meester Nicolaas hield den Pater tegen en zeide met matte stem:

‘Blijf maar, Eerwaarde Heer; ik heb dat alles wel is waar niet gezegd; maar laat het blijven, het is de waarheid. Het spook heeft gedaan wat ik gaarne gedaan zou hebben, indien ik er den moed toe gehad had. Van nacht, in mijn angst, heb ik menigmalen aan Valentijn gedacht en aan het kwaad, dat ik hem berokkend heb... of eigenlijk niet ik, maar mijn vrouw... maar ik heb het toch toegelaten.’

‘Is het dan waarheid wat de... wat datgene, wat ik voor u heb aangezien, mij heeft geopenbaard?’ vroeg de priester diep ontroerd.

‘Ja, ja, het is zoo.’

En nu vertelde Nicolaas hoe hij samen met zijn broeder de zaken van hun vader had voortgezet; hoe hij en zijn vrouw zich dikwijls over de zorgeloosheid van Valentijn hadden geërgerd. ‘In dien tijd’, ging hij voort, ‘hadden de gilden, inzonderheid de Vlamingen, een samenspanning tegen den Raad. Alles zou geheim blijven, maar mijn vrouw wist het mij te ontlokken, zij eischte, dat ik mij uit die samenspanning zou losmaken en raadde mij alles te verraden eer het erger werd; ik liet mij overhalen, en nu kwam zij met het voorstel om van de gelegenheid gebruik te maken om Valentijn weg te krijgen. Ik heb het waarachtig in het eerst niet gewild, maar eindelijk heeft zij haar zin gekregen en heeft zij de zaak uitgevoerd, zooals gij nu weet.’

‘Meester Nicolaas,’ zeide de priester, ‘dat is een zware zonde, en het ergste is, dat gij die zoolang op uw ziel hebt gedragen zonder haar te biechten.’

‘Ach,’ klaagde de man; ‘ik zou het zoo gaarne gebiecht hebben; maar mijn vrouw...’

Pater Vincent moest nu al de ernstige en troostende woorden, welke hij tot den gewaanden dubbelganger had gesproken, nog eens herhalen. Doch midden in zijn troostredenen werd hij gestoord door de tijding, dat Nicolaas bij den Burgemeester werd ontboden.

‘Ja,’ zeide de priester, ‘toen ik den Burgemeester mededeelde, wat gij mij bekend hadt, zeide hij, dat gij het hem zelf moest bevestigen.’

‘Om aller heiligen wil,’ riep Nicolaas, ‘ik kom niet op straat, want daar loopt het spook rond. - Eerwaarde Heer, wees barmhartig, ga naar den Burgemeester, spreek voor mij, opdat hij het niet van mij eische!’

Pater Vincent stond op en zeide nog in het voorbijgaan tot vrouw Hermengild:

‘Vrouw, gij hebt uw man tot een groot kwaad verleid.’

Hermengild wilde terstond weten, wat die woorden des Eerwaarden priesters beteekenden en Nicolaas vertelde haar, wat zijn dubbelganger had uitgevoerd en hoe de oude geschiedenis door zijn toedoen aan het licht was gekomen. Stom van schrik hoorde zij haar man aan.

Intusschen was Pater Vincent naar den Burgemeester teruggegaan, om hem de zonderlinge geschiedenis mede te deelen, en de Burgemeester, verlangende het ongeloofelijke feit van Meester Nicolaas zelf te hooren, begaf zich, vergezeld door den stadsschrijver, naar de woning van den zieke.

Meester Nicolaas bekende alles wat zijn dubbelganger had gezegd en verklaarde, dat de wensch van zijn dubbelganger, dat het vonnis van ballingschap, over zijn broeder uitgesproken, mocht worden opgeheven, ook zijn eigen vurige begeerte was.

‘Meester, Meester,’ zeide de Burgemeester, bij het afscheid van den verpletterden man, ‘dat zijn leelijke dingen, die eigenlijk.... doch wij zullen dat laten rusten. Als uw broeder nog leeft en terugkomt, kan hij u tot zware verantwoording roepen!’

‘Valentijn, nu is alles in orde,’ zeide de stadsschrijver, toen hij te huis kwam. ‘Morgen wordt het tegen u uitgesproken vonnis opgeheven. De dubbelganger heeft zijn plicht gedaan; hij kan verdwijnen.’

Daarop nam Goswin weder kam en schaar ter hand, knipte het haar van Valentijn kort af en schoor hem zijn baard; hij verschafte hem andere kleederen en de gelijkheid tusschen de beide broeders was zooveel mogelijk verminderd.

‘Nu blijft gij nog drie à vier dagen verborgen,’ zeide Goswin; ‘dan breng ik u de stad uit en gij komt er, als de lang verloren Valentijn, openlijk weer in.’

Het ongehoorde en akelige feit, dat Meester Nicolaas Gerhold dubbel door de stad liep, verspreidde zich als een loopend vuur. Ook werd het bekend, dat het door den dubbelganger aan het licht was gekomen, dat Nicolaas jaren geleden zijn broeder listig uit huis en hof had verdreven. De algemeene verbazing nam nog toe, toen de vermiste Valentijn na verloop van vier dagen terugkwam en vertelde, dat zijn broeder hem vier dagen geleden in den droom was verschenen en hem had gebeden spoedig te huis te komen.

De stadsschrijver, die zich den teruggekeerden balling had aangetrokken, wijl hij ‘toevallig te gelijk met hem de stad was binnengekomen,’ bewerkte nu een samenkomst tusschen de beide broeders.

Meester Nicolaas kwam zijn broeder diep vernederd tegemoet, bad hem om vergiffenis en bood hem aan hem weder met gelijke rechten in de zaak op te nemen.

Doch Valentijn wees dat aanbod van de hand en verlangde, dat zijn broeder hem zijn rechtmatig erfdeel zou uitkeeren, waarvan hij met zijn kind zou kunnen leven. Zoo werd de zaak in der minne geschikt. Vrouw Hermengild was door het gebeurde zóó diep verslagen, dat zij zich niet met de zaak bemoeide, en Regina heette haar vader met innige liefde welkom.

Het spreekt vanzelf dat Höhne Regina niet tot vrouw kreeg; het duurde niet lang of Goswin voerde de bruid naar huis. Valentijn ging bij zijn kinderen inwonen en vond in *De Wilde Man*, waar hij zijn avonden doorbracht, altijd ijverige toehoorders, wanneer hij van zijn avonturen vertelde.

Overigens scheen de zwerver gelijk aan planten, die in een dorren grond gedijen, doch, in vruchtbare aarde overgeplant, aan het kwijnen raken. Hij was altijd gezond geweest, toen hij in hitte en koude de wereld doortrok, in hooischuren sliep en dikwijls droog brood at; nu hij daarentegen in een zacht bed sliep en door zijn dochter liefderijk werd verpleegd, verviel hij met den dag, nadat hij nog eerst de vreugde had beleefd een kleindochtertje op zijn schoot te wiegen.

Goswin werd later Burgemeester. De akelige geschiedenis van den dubbelganger werd nooit opgehelderd, want Goswin hield zijn mond. Doch Valentijn had vóór zijn dood alles aan Pater Vincent gebiecht; die had hem het verkeerde van het bedrog onder het oog gebracht, doch vermaand er tegen niemand over te spreken.

In later jaren kon Burgemeester Goswin zich niet onthouden te glimlachen, wanneer hij in de stadsarchieven de door hem opgeteekende geschiedenis las.

Meester Nicolaas herstelde van zijn schrik en ook de schuwheid, waarmede zijn medeburgers hem ontweken, verminderde met den tijd; zelfs de smet, die op zijn naam kleefde, verdween allengs, zoodat hij eindelijk weder in aanzien kwam. Hij overleefde zijn broeder nog menig jaar, doch hoe oud hij ook werd, nooit dacht hij,

zonder dat hem een rilling overviel, aan de dagen, welke hij in doodsangst had doorgebracht.

Suum cuique.

Een herderlijk schrijven.

Onder n°. 130 heeft de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, dd. 27 Aug. ll., aan de leden dier Kerk een brief gericht.

Dit verschijnsel is merkwaardig om zijne zeldzaamheid. Wel ontvangen de kerkeraden en de hoogere kerkelijke besturen telken jare een aantal gedrukte bewijzen van de werkzaamheid der Synode, doch de leden der Kerk worden door dit lichaam zelden anders dan in collecte-brieven toegesproken.

Menigeen zal dan ook vreemd opzien over den nu verschenen brief. Er zijn er trouwens velen, die niet eens weten, wat de Synode is, hoe zij saamgesteld wordt en hoe zij werkt. Men behoeft niet eens tot de onderste lagen onzer kerkelijke samenleving door te dringen, om op volslagen onbekendheid met onze kerkelijke organisatie te stuiten. Toch heet deze gebouwd op zuiver democratische beginselen en rust zij op het algemeen stemrecht.

Merkwaardig is deze brief ook om zijne strekking. Want het is een vredebrief en het moet dienen, om de ontstoken gemoederen te kalmeeren. Aanleiding daartoe vindt de Synode in den ouden twist over de oude belijdenisvragen van 't jaar '62. Deze quaestie is nu een nieuwe, en, zooals de Synode verwacht, hare laatste phase ingetreden. De voorgestelde redactie van art. 39 van het reglement op 't G.O., waarin het recept-Douwes was opgenomen, heeft bij de klassikale vergaderingen en bij de Provinciale kerkbesturen geen steun genoeg gevonden, om aan de eindstemming van de leden dezer laatste besturen onderworpen te worden. Daarom heeft de Synode, gebruik makende van de bevoegdheid, haar bij art. 62 van het algemeen regl. gegeven, ‘besloten, de volgende wijziging van art. 39 aan de stemming der leden der Provinciale kerkbesturen te onderwerpen, dat dáár na godsdienstoefening gelezen worde:

Bij welke hun de volgende vragen althans wat den geest en de hoofdzaak van de daarin bevatte belijdenis, verklaring en belofte betreft, worden voorgesteld:’ enz.

Dat de hier bedoelde vragen de oude van 't jaar '62 zijn, behoeft niet gezegd te worden. Dezen maatregel acht de Synode gewichtig genoeg, om dien in een opzettelijk schrijven, waarin tevens met nadruk op kalmte en rust wordt aangedrongen, aan de leden der Kerk mede te deelen Kwaadwilligen zouden kunnen vragen, of misschien vrees voor beroering, als een noodzakelijk gevolg van dien maatregel, haar tot dezen stap bewogen heeft, en of ze misschien beducht is, dat het aantal der bijzondere personen en der collegiën, welke aan de kerkelijke regl., voor zooverre die op openbaren of bedekten geloofsdwang zijn aangelegd, de gehoorzaamheid opgezegd hebben, zorgwekkend zal gaan toenemen. Ergdenkenden zouden kunnen meenen, dat zij juist nu zoo bijzonder op vrede aandringt, omdat zij zeer wel weet, door dien maatregel een waarschijnlijke vredebreuk van den kant der modernen uit te lokken en dat zij juist door dit schrijven de schuld eener mogelijke scheuring bij voorbaat van zich af en op de schouders van hen wil schuiven, welke daardoor feitelijk verongelijkt worden. Wij echter willen het vredewoord zonder achterdocht als ernstig gemeend opnemen, doch verkrijgen daardoor dan toch ook het recht, om de motieven, die hier als rust-

bewaarders vooruitgezonden worden, aan een ernstig onderzoek te onderwerpen. Tot ons leedwezen levert dit geen beter resultaat op, dan dat wij dezen Synodalen brief, merkwaardig om zijn zeldzaamheid en strekking, nog merkwaardiger noemen om de kolossale, òf naïeve, òf voorgewende onwetendheid, waarvan deze motieven blijk geven. Er is er geen enkel onder, waarvan een onpartijdig oordeel niet verklaart, dat het in een of ander opzicht lijdt aan onwaarheid. Lees bijv. die Synodale verdediging van art. 28 R.G.O. tegen de beschuldiging, dat hier geloofsdwang wordt geoefend.

In dit art. staat te lezen: ‘Bezwaren tegen de geloofsovertuiging der aannemelingen leveren geen grond tot afwijzing op, wanneer zij zich bereid verklaren, toestemmend te antwoorden op de vragen, die hun naar art. 39 zullen worden gedaan.’ Indien men nu weet, dat deze vragen alweer de geïncrimineerde belijdenisvragen zijn en dat een belijdenis toch nooit iets anders kan zijn dan een uitgesproken geloofsovertuiging, dan is voor ieder geregeld denkend mensch de boven vermelde aanklacht tegen dit art. bewezen. Volstrekt niet, zegt de Synode; gij dwaalt. ‘Deze zinsnede is door velen misverstaan.’ Zij spreekt van geloofsovertuiging: over het geloof was vroeger reeds gehandeld. Zij wil eene groote moeilijkheid wegnemen. Zij wijst op de verschillende meeningen en opvattingen, die er bij de aannemelingen omtrent gewichtige punten kunnen bestaan, op het verschil van geloofsovertuiging. Doch zij wijst tevens aan, dat men daarom de aannemelingen niet van het lidmaatschap der Kerk mag weren, als hun geloof het geloof des harten is. In dit hart kan geen predikant of ouderling lezen. Wat zullen zij dus? Dit ‘niet als geloofsrechters optreden, maar den aannemeling op het hart drukken, dat hij de vragen toestemmend heeft te beantwoorden in het midden der gemeente voor Gods aangezicht en nu wel moet weten, of hij dit met een oprecht gemoed doen kan.’ Dit glijden, zwenken en draaien met woorden en begrippen is eene niet onvermakelijke tentoonstelling van uitlegkundige behendigheid; meer echter ook niet. De redeneering is aardig, doch onwaar. In den grond der zaak zegt men eenvoudig tot den aannemeling: als gij maar ja zegt op hetgeen wij u zullen voorhouden, zullen wij ons met uwe geloofsovertuiging niet bemoeien; als gij het met ons in de hoofdzaak maar eens zijt, zullen wij op een paar kleinigheden niet zien.

Met de voorgestelde verandering van art. 39 zal naar het oordeel der Synode ieder, die slechts een greintje goeden wil bezit, vrede kunnen hebben. Want, dit is het eerste motief, men is niet aan de letter der vragen, doch enkel aan den geest en de hoofdzaak ervan gebonden. Weet de Synode dan niet, dat het bij de modernen juist om die hoofdzaak te doen is, dat zij niet strijden voor wat meer of wat minder dogmatiek, een zus of zoo geformuleerde leer, maar zich verzetten tegen den dwang van ieder dogma zonder onderscheid? Indien zij het wèl weet, dan is dit motief wel vrijgevig, doch onwaar.

't Is waar, zegt de Synode; deze vragen zijn verplichtend; toch zijn ze weer niet verplichtend, omdat men ze, evenals de liturgische formulieren van vroeger tijd, als voorbeelden mag beschouwen. Het is, alsof zij aan ieder, die er geen vrede mee kon hebben, een oogje geeft en tot hem zegt: leg er u maar bij neer; verander ze maar als ge wilt; wij zullen het u niet lastig maken. Zou ze niet zien, dat juist uit die toegeeflijkheid het gevaar, 'twelk ze nu wil bezweren, voor de toekomst ontstaan zal en dat een andere Synode die vragen als een zwaard zal kunnen gebruiken tegen elk, die met hare verklaring van de hoofdzaak en den geest dier vragen niet instemt? Door deze Synode als de ossenhuid van Dido aan reepen gesneden, omspannen zij eene

ruimte, wijd genoeg voor iedere overtuiging, doch als een andere Synode vroeg of laat die reepen eens weer aan een ging hechten? Dit tweede motief is goedhartig, doch wederom onwaar.

Wij kunnen, zoo redeneert de Synode verder, het voorbeeld volgen der Apos-

telen, die bij de bediening des doops, zooals uit ettelijke voorbeelden in de Handelingen der Apostelen blijkt, van het door Jezus zelven, volgens Matth. 28, voorgeschreven doopsformulier afgeweken zijn. Met onbegrensde naïveteit wordt hier de historische geloofwaardigheid van deze Bijbelsche verhalen gaaf weg aangenomen.

Zouden de Hoogeerwaarde Heeren der Synode ten eenen male onbekend zijn gebleven met de critiek der evangelische geschiedenis en nooit iets gehoord hebben van de Tubingsche school? Indien het wel zoo is, dan is ook dit motief onwaar, indien het niet zoo is, zou men hun dan geen plaatsje op de collegiebanken toewenschen? Trouwens, wanneer over deze Synodale theologie het praeadviseerend brein onzer kerkelijke professoren heeft gebroed, dan zou 't hun weinig baten.

Ook bij verschil van geloofsovertuiging, zoo redeneert de Synode verder, kan men in de Kerk naast elkaar staan en met elkaar samenwerken aan alles, wat goed is. Weet zij niet, dat juist deze samenwerking door de modernen begeerd wordt en dat deze juist om die reden tegen elken geloofsdwang zijn? Indien zij het wèl weet, dan is ook dit motief welmeenend, doch onwaar.

De ondervinding, zoo verklaart de Synode, bewijst, dat men zelfs in 'tzelfde kerkbestuur bij alle verschil van meening vriendschappelijk met elkander kan verkeeren. Ziet zij dan niet in, dat hierdoor juist het noodelooze wordt bewezen van die geheele of gedeeltelijke verzaking van geloofsovertuiging, waartoe zij in haar brief aanspoort? Of zij het ziet, of niet ziet, in elk geval is ook dit laatste motief wel vriendelijk, doch onwaar.

Waarheid maakt vrij, onwaarheid bindt. Waarheid schept vrede, onwaarheid leidt ten slotte tot onrust.

Dit voorspelt geen zegen op het Synodale schrijven.

X.

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale ellende.

II.

Toen Ferdinand Lassalle met de hem eigen energie en onstuimigheid de sociaal-democratische beweging in Duitschland begon te organiseeren, predikte hij in de eerste plaats aan het volk de noodzakelijkheid, om voortaan aan de algemeene, nationale politieke ontwikkeling deel te nemen. In zijn politiek program, dat de herleving van den machtigen Germaanschen staat in historischen zin onder Pruisen's hegemonie op het oog had, nam hij daarom het *algemeen stemrecht* op en met deze leus, die alweder eene historische beteekenis bezat, hoopte hij niet alleen de menigte te electriseeren, maar ook tevens de mobilisatie der sociale elementen te kunnen bereiken.

'*De staat*, *dat zijt gij*, *dat is de groote associatie van het niet-bezittend en onterfd proletariaat*', aldus luidde de wel is waar niet zeer juiste, maar ongetwijfeld hoogst populaire en algemeen bevattelijke formule, die het volk als eene uitnoodiging kon beschouwen, om zich van het bezit meester te maken.

Het algemeen stemrecht, dit wachtwoord der voormalige democratie, is, evenals het begrip vrijheid, in de toepassing een tweesnijdend zwaard, dat uit den aard der zaak eene verschuiving van het natuurlijk politiek evenwicht ten gevolge heeft en de heerschappij der uitersten, hetzij rechts, hetzij links, begunstigt. De uitersten toch speculeeren het meest op de hartstochten der bevolking, zorgen ervoor, dat de algemeene ontevredenheid toeneemt, en kunnen hun wenschen het gemakkelijkst rondom bepaalde leuzen groepeeren. Wie dan de kunst verstaat om de menigte in te palmen, zal het gezag vrij onbeperkt in handen hebben.

De *sociale agitatie* steunde op de *zoogenaamde wet van Ricardo* en werd niet weinig bevorderd door de handige bewering, dat 89 tot 96% der bevolking in den toestand van sociale ellende verkeert. In

die dagen was het vraagstuk omtrent de nationale welvaart nog geenszins zoo nauwkeurig onderzocht en kon de sociale rangorde der verschillende volksklassen van zuiver economisch standpunt meer vermoed dan vastgesteld worden, omdat het voorhanden materiaal voor dat doel onvoldoende was en de gegevens nog op eene vrij willekeurige basis berustten. Juist daarom echter waren die eerste bouwstoffen voor eene wetenschappelijke statistiek zoo buitengemeen bruikbaar voor elke agitatie, en konden daarmede in ruime mate haat en nijd tusschen de verschillende volksklassen gezaaid worden. De verdeeling van het bezit en van de middelen, die dat bezit verschaffen, zal steeds een ongelijk karakter dragen, hetgeen in geen geval als een ongeluk te beschouwen is, omdat het bezit als zoodanig er vrij wat minder toe doet, dan het gebruik, dat van dat bezit gemaakt wordt. Daarentegen is het in het belang der maatschappij, dat allen, die arbeiden, de vruchten van dien arbeid genieten en op voldoende wijze in de noodzakelijke levensbehoeften kunnen voorzien; dat de toenemende welvaart, de sociale positie van alle klassen verbetere en niet in de richting van de verscherping der bestaande maatschappelijke tegenstellingen plaats vinde, en dat de vooruitgang hierin gezocht worde, steeds een grooter deel der natie met de zegeningen der moreele, materieele en intellectueele cultuur duurzaam bekend te maken. Het is vrij wat minder de vraag, of het loonniveau op den laagst mogelijken trap gehouden wordt, dan wel, of met dat loon in de noodzakelijke levensbehoeften voorzien kan worden, of er daarbij van verdere ontwikkeling in economischen zin sprake is, en of de verworven sociale positie met den trapsgewijzen vooruitgang op betrekkelijke bestendigheid aanspraak maken kan.

Met de toenemende welvaart stijgen ook de behoeften, zoodat eene wijziging in de sociale rangorde niet waarneembaar zal zijn, al is ook dat loonniveau in gelijke verhouding gestegen. Met overschotten mag niet gerekend worden. Het komt er derhalve op aan, vast te stellen, wat tot de noodzakelijke of onmisbare levensbehoeften behoort; welk deel der bevolking daarin niet of onvoldoende voorzien kan; of die behoeften in verhouding tot de vermeerdering der algemeene welvaart gestegen zijn, en in hoever alle klassen der maatschappij aan die beweging deelgenomen hebben; indien deze vragen ontkennend beantwoord worden, dan ontstaat de vraag, of wellicht voordeelen van anderen aard op politiek, staathuishoudkundig, moreel en intellectueel gebied verkregen werden, die tegen deze nadeelen opwegen.

Wij weten zeer goed, dat uitbreiding van het proletariaat, huldiging van het militairisme, vermindering van den landbouw, onevenredige vermeerdering der groot-industrie, achteruitgang van den gegoeden middelstand, physieke en moreele verwaarloozing van het volk, gebrek aan elasticiteit en dientengevolge te groote stabiliteit, gepaard aan ontzenuwing, evenals alle abnormiteiten, algemeene ontaarding en langzaam verval veroorzaken, en kunnen toch niet altijd verhinderen, dat

dergelijke nadeelen tijdelijk op den voorgrond treden; wij weten, dat deze ontaarding in de hoogere volksklassen begint, gelijk eene pandemische ziekte overal doordringt en alle standen vergiftigt; wij weten, dat in zoodanige tijden, meer dan gewoonlijk, de gebreken der maatschappij opgezocht en toegelicht worden; de critiek van het bestaande bij voorkeur beoefend wordt, en de beschrijving van het algemeen bederf, getoetst aan een Platonisch ideaal, de meeste aanhangers vindt; maar wij weten tevens, dat de positieve voorstellen ter verbetering geen gelijken tred met die critiek houden, en de kracht der oppositie in de ontleding schuilt. Deze eigenschappen bewonderden wij reeds in Thomas Morus, zonder van de macht der gelijkheid als de basis der maatschappij overtuigd te worden, en deze kunst waardeeren wij in Lassalle, Marx, Engels c.s., zonder daarbij hunne hypothesen als *de waarheid* te omhelzen.

Lassalle plaatste naast de politieke en sociale leus het positief verlangen naar de *productieve associatie met staatshulp,* een nieuw 'Utopia' in modernen vorm, berekend voor het tijdperk van overgang en dienstbaar gemaakt aan de agitatie. Met deze wapenen trad de geniale leader in de voetstappen van Büchner(*), haalde hij voor Karl Marx de kastanjes uit het vuur, om daarvoor later met een internationalen trap beloond te worden, en verruilde hij het kleed der we-

(*) Büchner, geboren te Darmstadt, leidde als student in de medicijnen te Giessen de mislukte revolutionnaire beweging der Hessen. Hij was de eerste Duitsche agitator van naam en beteekenis, die eene stelselmatige organisatie der lagere volksklassen noodzakelijk achtte en van eene mobilisatie der zoogenaamde arbeidersbataillons droomde. In zijne brochure *Der Landfriede* geeft hij ons een voorsmaak der latere radicale literatuur en met zijn drama *Danton* veroverde hij zich eene blijvende plaats op letterkundig gebied. Eigenaardig is het, dat de revolutionnaire pennevruchten tot en met de glansperiode van Lassalle vrij wat geestiger en degelijker uitgevallen zijn, dan de polemische geschriften der latere sociaal-democratische partij. V. Schweitzer, gesteund door zijne rechterhand Fritsche, was nog voor zijne taak berekend en met talent in den geest van Lassalle werkzaam; Bebel en Bracke bleven geruimen tijd gunstige uitzonderingen, maar onder de middelmatige leiding van een man als Liebknecht zonk toch het gehalte meer en meer, terwijl de partij van haar intellectueel isolement geene goede vruchten plukken kon. Het program werd allengs een fraai uithangbord, dat meer beloofde, dan er te vinden was, en de arbeidersmarseillaise had veel van eene parodie op het eigenlijk streven van Lassalle. De agitatie, de journalistische bezigheid en het leven achter slot en grendels verbruiken de beste krachten zeer snel en oudermijnen het zenuwgestel; gesalarieerde agitators zijn niet in het belang van eene arbeiderspartij, die met alle oude vormen breken wil, en de methode van agiteeren was uitsluitend voor het proletariaat berekend.

Wel werd erover geklaagd, dat er te weinig idealisten op den achtergrond stonden, dat de mannen der wetenschap, voor zoover zij met de arbeidersbeweging als zoodanig sympathiseerden, zich op veel te grooten afstand hielden, en dat er niet genoeg moeite gedaan werd, om de betergezinden van de despotie der internationalen te verlossen en weder in goed vaarwater te brengen; maar zoolang de vervolging duurde, kon er van eene scheuring geen sprake zijn, was de heerschappij der uiterste radicalen verzekerd en elke andere richting eene onmogelijkheid. Voor de oplossing van practische vragen was de bestaande partij ongeschikt en er kon hoogstens nog gevraagd worden, of zij vele elementen bevatte, die in staat waren eene werkelijk sociaal-democratische partij in den door V. Scheel aangeduiden conservatieven zin te stichten.

Het is wellicht doelmatig, om altoos op hetzelfde aanbeeld te slaan en dezelfde deuntjes voor te dragen, maar ten slotte wordt er toch meer verlangd en is vooruitgang noodzakelijk.

tenschap met de werkplunje des agitators. Voortaan gold het in de eerste plaats het effect.

Onwillekeurig veronderstelde Lassalle, evenals Blanqui, dat het voor eene revolutionnaire beweging voldoende is, indien de generale staf bestaat, het bestaande eenvoudig omverwerpt en uit dien chaos naar eigen welgevallen iets nieuws te voorschijn toovert. Zulke leaders, gedreven door heersch- en eerzucht en meestal behept met eigenliefde, meenen over de hartstochten te kunnen gebieden en de beweging geheel te beheerschen; zij gelooven in hun eigen profetendom en handelen met vorstelijke vrijmoedigheid.

Rodbertus daarentegen, een conservatief van edel gehalte en tevens de vader van het wetenschappelijk socialisme, veroordeelde de sociale agitatie in politieken zin, omdat hij de waarde van fraai opgestelde, maar hoogst eenzijdige partijleuzen betwijfelde, het volk voor het hem gebodene niet rijp genoeg vond, geen klassenhaat wenschelijk achtte en de overreding door middel van kunstmatig georganiseerde vertooningen verwierp. Hij wist, dat het socialisme als zoodanig in Pruisen onder de intelleetueele aristocratie vele aanhangers bezat; dat voortvarende, kundige en scherpzinnige geleerden, beambten en grondbezitters eene sociale organisatie overeenkomstig de wetten der wetenschap, de ideale neigingen en de practische behoeften zouden toejuichen, indien zij het resultaat van een natuurlijk en gezond ontwikkelingsproces was; dat ook Fichte en Hegel in dien geest werkzaam waren, en dat uit hunne scholen de meestbelovende intelleetueele krachten gesproten zijn. Voor de romantiek der Fransche apostelen en het phantastisch spel der geprikkelde verbeelding koesterde Rodbertus, als logisch denker, bekwaam agronoom en veelzijdig ontwikkeld vertegenwoordiger der historische traditie, geringe sympathie. Hij kon de verbinding der intellectueele aristocratie met het nog niet door de cultuur bedorven volk door middel van kunstmatige agitatie niet billijken, want wij willen niet dalen, om later wellicht weder iets te stijgen, maar moeten veeleer anderen tot ons opheffen, om met hen steeds hooger op te klimmen, zonder gevaar te loopen onderweg in een modderpoel te verzinken. Wij willen het volk niet door valsche voorspiegelingen op een dwaalspoor brengen en met beloften paaien, die niet voor uitvoering vatbaar zijn of, voor zoover uitvoerbaar, geenszins aan de door hem gestelde verwachtingen zouden beantwoorden; want organisatie van den socialen arbeid en regeling der sociale verhoudingen beteekenen nog niet vermeerdering van inkomsten of de heerschappij van het proletariaat, maar uitsluitend *wettelijke toepassing van het beginsel der gerechtigheid.*

Sociale ellende was steeds voorhanden en zal ook onder een ander stelsel van eigendomsverdeeling niet te vermijden zijn. Gelijkheid in economischen zin is eene hersenschim; gerechtigheid daarentegen is in het belang der maatschappij, van den staat en van het individu. Het doel van elke sociale hervorming zal derhalve zijn, de bestaande so-

ciale orde geheel in overeenstemming te brengen met het wezen der vrijheid en der gerechtigheid; daarbij worden de algemeene menschenrechten als *de* hoeksteen van elk staatsgebouw erkend, en staat de arbeid als het symbool van den waren adel op den voorgrond. De staat nu is verplicht voor de gezonde ontwikkeling en vermeerdering der voorhanden zijnde economische krachten en hulpmiddelen zorg te dragen, terwijl de maatschappij eene zoodanige verdeeling in de hand moet werken, en mogelijk maken, dat alle klassen in verhouding tot haar kunnen, willen en volbrengen voldoende in de voordeelen der algemeene beschaving en de voorrechten der politieke en sociale emancipatie kunnen deelen. Beiden, staat en maatschappij, moeten misbruiken verhinderen, aan de bevestiging van rust en orde werken en voor de handhaving der bestaande wetten waken. Waar dit niet geschiedt of nog onvoldoende plaats vindt, daar is de groote revolutie der vorige eeuw nog niet voltooid; waar deze voltooiing op vredelievende wijze, kalm en bedaard, mogelijk is en het beginsel der vrijheid reeds in de wetgeving gehuldigd werd, daar zal de sociale beweging onzer dagen geene zorg baren en gaandeweg het onkruid uitgewied worden; waar zij echter door tegenstand geprikkeld wordt en met de reactionnaire partijen in botsing geraakt, daar moet vroeg of laat weder eene revolutie die macht breken. Het rad der wereld draait met gelijkmatige snelheid en vernietigt, wat die geregelde beweging tracht te belemmeren. Zóó was het in de oudheid; zóó is het heden nog, en zóó zal het wel altijd blijven.

Eertijds gebood het beginsel der utiliteit herhaaldelijk, om aan de wenschen van het proletariaat te gemoet te komen en door maatregelen van buitengewonen aard de heerschende ellende te lenigen. Op deze wijze trachtte men, òf een oproer met de daaraan verbonden gevaren te vermijden, òf voor een of ander doel de gunst der menigte te koopen. De Romeinsche geschiedenis wemelt van zulke concessiën, en elk rijk had met deze volkselementen te rekenen. Socialisten echter in meer idealen zin waren zeldzaam. De moderne tijd plaatste naast het beginsel der utiliteit dat der menschelijkheid en beweert, dat laatstgenoemd standpunt steeds met het recht innig verbonden moet zijn. Wij nemen niet meer aan, dat de aristocratische maatschappelijke rangorde of liever het gezag en de welvaart van een gering aantal ten koste van allen nuttig, heilzaam en noodzakelijk is; dat de nadeelen van die regeling in vergelijking met de verkregen voordeelen gering zijn en niet in aanmerking komen; maar wij willen allen de gelegenheid aanbieden, om zich door middel van arbeid welvaart te verwerven en aan de politieke ontwikkeling deel te nemen; wij noemen gebreken, wat gebreken zijn, en wijzen op de mogelijkheid van herstel. Wij erkennen, dat de mensch als zoodanig een recht van bestaan heeft, zich binnen eene gegeven ruimte moet kunnen ontwikkelen en zich een aandeel in den maatschappelijken arbeid moet trachten te ver-

schaffen. Wij hervormen allengs de aristocratische rangorde door aan het intellect steeds meer plaats te gunnen, door het bewustzijn, vrij en zelfstandig te zijn, in het hart van alle staatsburgers te planten en van hun gezond verstand te verwachten, dat zij in dien zin steeds meerderen zullen emancipeeren, en door de intellectueele en moreele hoedanigheden van den vrijen mensch hoven geboorte en het bezit van geld te verkiezen. Waar dit niet geschiedt, daar wordt daarvoor gestreden en vooral op sociaal gebied is in dien zin nog veel te hervormen en te verbeteren.

Kapitaal ontstaat uit samenwerking van verschillende sociale krachten, of is reeds vroeger uit die samenwerking ontstaan, en is ook verder op die samenwerking aangewezen. Het recht op het bezit van kapitaal wordt niet betwijfeld; maar wie daartoe medewerkt en tot de algemeene gemeenschap behoort, moet ten minste in staat worden gesteld, in zoodanigen toestand te leven, dat hij zich werkelijk in den waren zin des woords mensch kan voelen en zich voor 'zich en de zijnen' het onmisbare aanschaffen kan. Is dit niet het geval, zoo bevordert diezelfde gemeenschap de uitbreiding van het proletariaat en daarmede de prostitutie, zoo ondermijnt zij haar eigen grondslagen en moet allengs physiek en moreel ontaarden, om ten slotte in het niet te verzinken. Dan laat de menschelijke cultuur uit egoïsme overal, gelijk vroeger op haar triomftocht van het Oosten naar het Westen, eene woestenij achter en bewijst daarmede, dat zij de onuitputtelijke gaven van natuur en arbeid niet aan eene hoogere beschaving wist dienstbaar te maken en met de haar verleende talenten niet woekerde, om haar rang te handhaven, maar alleen op roof bedacht was, om te genieten en te vernietigen. Aan het bezit is echter niet het recht verbonden, om *absoluut vrij*, geheel naar eigen welgevallen, over het kapitaal te beschikken, zonder daarbij aan anderen te denken en zonder op de moreele plichten te letten, die op den eigenaar rusten. Luim en mode zouden anders meer kunnen schaden, dan in jaren te herstellen ware. Wij bespeuren reeds de ellende, door den overgang tot een ander industrieel stelsel veroorzaakt, en terwijl wij zorgvuldig het particulier eigendom exproprieeren, indien het aan het algemeen belang geofferd moet worden, bekommeren wij ons niet om de levende offers, die het meest onder zulke wijzigingen te lijden hebben, en toch is er op den duur geen vooruitgang denkbaar, indien de arbeidende klasse niet physiek, moreel, materieel en intellectueel met de overigen gelijken tred kan houden, indien de levende waar minder moet beteekenen dan de onbezielde stof. Daarom is het noodzakelijk, dat de moraal in den uitgebreidsten zin het staathuishoudkundig gebouw doordringt en dat de openbare meening wakker geschud wordt, om te waken voor de heerschappij van den zedelijken ernst, die boven het nut en de behoefte staat[*].

(*) De Fransche positivisten plaatsen zich loyaal op het standpunt der bestaande sociale orde en willen haar op wettelijke wijze hervormen. Zij verlangen van den staat het recht om te vergaderen en zich te vereenigen, en verwachten voor het overige alles van de maatschappij. Daarom trachten zij op de openbare meening invloed uit te oefenen en in de eerste plaats de publieke moraal te verbeteren. Wel is waar volgen zij nog niet het voorbeeld der Engelschen, die, zonder zich om de sociale theorieën te bekommeren, met den wetgevenden arbeid beginnen, maar dit is mede het gevolg van de politieke ontwikkeling in Frankrijk en het gemis aan vrije beweging. Men vergelijke: *le positivisme et le congrès ouvrier*, *Paris* 1877 en hun optreden in het arbeiderscongres te Lyon 1878.

Wie verkeeren in den toestand van sociale ellende?

Allen, die zich in de onmogelijkheid bevinden, om onder de gegeven omstandigheden ‘voor zich en de zijnen’ in de noodzakelijke levensbehoeften te voorzien, of die buiten hunne schuld niet in staat zijn, om op eene levensvatbare basis het voor den mensch op den duur onmisbaar en voor de verdere ontwikkeling der maatschappij weldadig familieleven tot den met het oog op het algemeen belang wenschelijken trap van volkomenheid te brengen.

Zij, die te veel verdienen, om te sterven en te weinig, om te leven; zij, die zelfs dit weinige nog onregelmatig verkrijgen en zij, die aan de wisselvalligheden van de arbeidsmarkt blootgesteld zijn zonder andere hulpmiddelen te bezitten; niet minder echter zij, die genoodzaakt worden, zoodanig opeengehoopt te wonen of ten opzichte der vrije beweging zoodanig gebonden zijn, dat er van familieleven, opvoeding enz. geen sprake meer is. Velen behooren tijdelijk tot deze omvangrijke volksklasse; anderen zijn door eigen schuld tot haar afgedaald; weder anderen zijn de natuurlijke offers der onevenredige uitbreiding van de groote steden en van de toestanden en verhoudingen aldaar; allen verkeeren in gevaar, het sociale deficit in de maatschappij te versterken en dragen er onwillekeurig toe bij, om de sociale orde te ondermijnen, daar zij als het ware trekvogels zijn, die hunne tenten in de moderne maatschappij opsloegen, zonder zich met haar vereenzelvigd te hebben, want noch hun verleden, noch het heden, noch hunne toekomst bindt hen aan haar en boezemt hun sympathie voor haar in.

Villermé (*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie.* T. II) zegt: ‘L'ouvrier à la tâche est mieux payé que l'ouvrier employé à la journée; l'homme seul gagne assez pour faire des épargnes; la femme est à peine suffisamment rétribuée pour subsister, et si l'enfant au-dessous de 12 ans gagne sa nourriture. Les ouvriers en ménage sont en général dans l'impossibilité de faire des économies, même en recevant de bonnes journées, surtout si les enfants sont trop jeunes encore de se gagner leur nourriture. *La famille peut subsister*, *si les parents ont du travail toute l'année, se portent bien*, *n'ont aucun vice, ont deux enfants en bas âge. Le troisième*, *un chomâge*, *une maladie*, *le manque d'économie*, *des habitudes d'intempérance et la misère affreuse est entrée, il faut venir à son secours. Les gains suffisent si la femme et les enfants travaillent*, *s'il est laborieux, d'une bonne*

conduite, *a des salaires stables (faible ou élevé*, *c'est égal) et s'il trouve un bon marché pour ses nécessités*.'

Sir Robert Peel zeide den 24sten Februari 1843 in het Engelsche Parlement: 'Het is noodzakelijk, dat de hoogere klassen der maatschappij met de moreele degradatie, die in ons rijk waar te nemen is, bekend worden, want zij zijn er verantwoordelijk voor, door het gebruik dat zij van hun rijkdommen maakten.'

In economischen zin onderscheiden wij de maatschappelijke klassen aldus:

1º *kapitalisten*, zonder arbeid en met kapitaal;

2º *ondernemers*, met kapitaal en met arbeid;

3º *arbeiders*, zonder kapitaal en met arbeid;

4º *proletariaat*, zonder kapitaal en zonder arbeid (tijdelijk behooren vele arbeiders tot deze klasse).

Het proletariaat wordt weder verdeeld in:

a de zoodanigen, die *wel willen*, maar *niet kunnen* werken, omdat de arbeidsmarkt hun daartoe geene gelegenheid aanbiedt (zonder arbeid);

b de zoodanigen, die *noch willen*, *noch kunnen*, omdat zij door eenige ongelukkige omstandigheid niet meer in staat zijn, om te werken (invaliden);

c de zoodanigen, die *wel kunnen*, maar *niet willen*, omdat zij hunne arbeidskracht op eene andere wijze aan den man brengen (pseudo-arbeiders).

Laatstgenoemden zijn volgens Frégier '*les classes dangereuses*' of liever de *sentina* der maatschappelijke orde. Hier hebben wij dus met de negatieve elementen der maatschappij te doen en moeten daarbij op den *socialen nood* het oog richten, omdat zij zich hoofdzakelijk uit de noodlijdende volksklassen recruteeren. Die nood wordt in de hoogste mate door handelscrises en oorlogen of omwentelingen van anderen aard bevorderd. Zóó schrijft Maarschalk Vauban in 1698 na het sluiten van den vrede te Rijswijk: 'Près de la dixième partie du peuple est réduite à la mendicité, et mendie effectivement; que des neuf autres parties, il y en a cinq qui ne sont pas en état de faire l'aumône à celle-là, parce qu'eux-mêmes sont réduites, à très peu de chose près, à cette malheureuse condition; que des quatre autres parties qui restent, trois sont fort mal aisées, et embarrassées de dettes et de procès, et que dans la dixième, où je mets tous les gens d'épée, de robe, ecclésiastiques et laïques, toute la noblesse haute, la noblesse distinguée, et les gens en charge militaire et civile, les bons marchands, les bourgeois rentés et les plus accommodés, on ne peut pas compter sur cent mille familles' (*Projet d'une dixme royale*).

III(*).

(*) Het doet mij leed, geene exacte analyse omtrent de algemeene welvaart der verschillende volksklassen in de voornaamste Hollandsche steden te kunnen aanbieden, maar noch het 'Jaarboekje voor statistiek', noch het werkje van Kuiper, noch het overig mij toegankelijk materiaal stelde mij daartoe in staat. Ook is het stelsel van belastingen van dien aard, dat zuivere onderscheidingen niet mogelijk zijn. Wat gedurende de laatste jaren in de Hollandsche pers of in brochures omtrent de arbeidersbeweging, of het algemeen gebied van den arbeid, of de publieke weldadigheid enz. voorkwam en wat door mij persoonlijk verzameld, vernomen en onderzocht kon worden, werd door mij ten deele in hoofdartikelen, ten deele in correspondentiën in de liberaal-conservatieve 'Concordia', orgaan voor arbeidgevers, te Berlijn, behandeld. Het gelukte mij wel is waar, een paar arbeidersbudgets te verkrijgen, een

Lassalle deelt in zijn beide vlugschriften: *Offenes Antwortschreiben*

aantal loontabellen te ontwerpen en met de prijzen voor woningen, levensbehoeften enz. bekend te worden, maar voor dezen arbeid was dit alles niet bruikbaar. Zooveel is echter zeker, dat de sociale ellende in geene geringere mate voorhanden is en dezelfde gebreken, ook wat de huishouding enz. betreft, te constateeren zijn. Nu is Nederland echter veel rijker en kan veel meer kapitaal ter vermeerdering der productieve kracht mobiel maken, ligt voor den afzet zeer gunstig en steunt bij voorbaat op een schitterend verleden, zoodat in dit opzicht groote voordeelen op den voorgrond treden. Ook staat het op landbouwkundig gebied zeer hoog aangeschreven en beschikt over eene talrijke en rustige bevolking met practischen aanleg, den besten wil en eene flinke arbeidskracht. De behoeften zijn grooter, omdat de welvaart van langeren duur en vrij wat aanzienlijker is, de handelsusantien zijn gezonder en coulanter en in den handelsstaat moeten een aantal gunstige factoren medewerken, om de verdere ontwikkeling te bevorderen. Ik wil echter mijn oordeel opschorten en zou gaarne met Hollandsch materiaal arbeiden, voor zoover het natuurlijk niet op navolging of kunstmatige inenting berust, maar zuiver nationaal is.

en *Die indirekte Steuer und die Lage der arbeitenden Klassen*, de officieele opgaven van Dieterici mede, ziet daarbij echter eenvoudig over het hoofd, hoe die tabellen ontstaan zijn, welke betrekkelijke waarde zij bezitten en hoe weinig zij ons werkelijk ten opzichte der verschillende trappen van welvaart en sociale ellende op de hoogte kunnen brengen. Had het bureau van statistiek vermoed, welk misbruik van zijne mededeelingen gemaakt zou worden, zoo zouden ongetwijfeld dergelijke opgaven zoolang achterwege gebleven zijn, totdat zoowel de grondslagen der jeugdige wetenschap, als de methode van onderzoek, aan de eerste kinderschoenen ontwassen waren. Lassalle groepeerde de cijfers en opereerde met hen volgens eigen goeddunken, om de heerschappij van het proletariaat te kunnen proclameeren en om tevens zijne theorieën in een meer officieel gewaad te hullen. Dit behoort tot het wezen der agitatie en is de bekende methode van alle volksmenners; wij noemen dit de staffage van de schilderij.

De statistiek, die over de ontwikkeling der nationale welvaart in Pruisen een betrekkelijk goed licht verspreidt, heeft twee perioden doorleefd, alvorens zij een exact karakter verkreeg. Zij begon in 1851 met haar onderzoek, steunende op de nieuwe wetgeving, en nam in 1873 van haar tegenwoordig gebied bezit. Het spreekt wel vanzelf, dat zij eerst het materiaal moest kennen, om de bouwstoffen met de haar eigen nauwkeurigheid te kunnen aanbieden, dat zij met de ontwikkeling van het belastingstelsel gelijken tred hield en allengs de phantasie geheel buitensloot. In 1876 was de belasting in Pruisen aldus over de bevolking verdeeld:

K l a s s e n .	**Belastingschuldigen.**		**Opmerkingen ter opheldering.**	
	Absoluut.	**In percenten.**		
I. *Vrij van belasting.*		}	Alleenstaand	2.177.806
		}	Hoofden van gezinnen	1.133.946
Beneden 140 thlr.	3.311.752	39.1% }		_____
		}		3.311.752
		}	Op de *alleenstaanden* drukt noch de last van een gezin, noch veelal de last van hun eigen persoon. Op de *hoofden*, de verplichting voor 3.058.104 *aanhoorigen* zorg te dragen.	
II. *Klassenbelasting.*		}		
140-220 thlr. inkomen	2.507.853	29.6% }	Alleenstaand	1.188.743
220-300 thlr. inkomen	1.136 109	13.4% }	Hoofden van gezinnen	3.809 485
300-400 thlr. inkomen	665.820	7.9% }		_____
400-500 thlr. inkomen	313.993	3.7% }		4.998.228
500-600 thlr. inkomen	162.587	1.9% }	alzoo ¼ *licht* belast.	
600-800 thlr. inkomen	125.863	1.5% }		
800-1000 thlr. inkomen	86.889	1.0% }		
	(daarvan 886 meer dan 1000 thlr.)			
III. *Inkomstenbelasting.*				

1000-2000 (trap 1-5)	111.818	1.3% } 1.83% }	
2000-4000 (trap 6-10)	30.896	0 4% } 1.83% }	Van de 571.975 slechts 4 à 5% alleenstaand.
4000-12000 (trap 11-18	11.133	0.1% } 1.83% }	
12000-40000	2.090 }	0.03% } 1.83% }	
boven 40000 thlr.	273 }	0.03% } 1.83% }	

Het resultaat is geenszins zoo ongunstig en verbetert zelfs nog bij nadere ontleding. Neemt nu het proletariaat aan de eene en de opeenhooping van bezit aan de andere zijde ten koste van den middelstand toe? Schmoller beantwoordt deze vraag bevestigend en neemt op grond van de tabellen van Engel, in verband met de beschouwing over de klassen- en inkomstenbelasting en de verdeeling van het bezit (1852-1875), de waarschijnlijkheid aan, dat de omvang van het bezit sneller stijgt dan de algemeene welvaart en dat het aantal dergenen, die van de hand in den tand leven en niets bezitten, relatief grooter is dan voor 10, voor 30 en voor 40 jaren. Hij meent, dat een groot inkomen spoediger verdubbeld en verdrievoudigd wordt, dan kleine bedragen en houdt het ervoor, dat niet het getal personen, die van die vermeerdering genieten kunnen, toeneemt, maar dat integendeel, niettegenstaande de nationale welvaart vooruitgaat, de sociale tegenstellingen scherper worden. Laspeyres, Soetbeer en Böhmert ontkennen niet alleen de juistheid van die stelling, maar bewijzen uit de tabellen der laatste economische ontwikkelingsperiode, dat de welvaart van den middelstand toegenomen is en de sociale ellende vermindert. Zij nemen positief aan, dat wij vooruitgaan en ons in eene gezonde richting bewegen. De verschillende tabellen der laatste 20 jaren (1853-1873) toonen duidelijk eene kleine wijziging in de verschillende verhoudingen aan. De laagste klasse verminderde ten gunste der andere klasse met een paar percenten, en in het algemeen was eene stijgende richting

waarneembaar, ofschoon de fiscus een scherper toezicht uitoefende. Nu is dit alleen weder geen voldoend bewijs, want de waarde van het geld komt daarbij in de eerste plaats in aanmerking, en de geheele sociale positie der bevolking oefent op den algemeenen toestand den grootsten invloed uit. Die waarde is op het platteland anders dan in de groote steden, in het Oosten des rijks anders dan in het Westen; die positie hangt weder van een aantal andere omstandigheden af. Zoo is eene landelijke bevolking met geringe inkomsten er meestal beter aan toe dan een gezin in het centrum der industrie, dat wellicht het viervoudige verdient; zoo is de bestendigheid in de verdiensten meer waard dan de omvang der inkomsten; zoo zijn de wijze van voorziening in de woningsbehoeften, de markt voor de onmisbare levensmiddelen, de zorg voor kleeding, de gelegenheid om naast den regelmatigen, vasten arbeid nog het een en ander te verdienen en de kennis van de kunst om huis te houden van het grootste belang. Voor de bevrediging der behoeften in Nederland moeten andere eischen gesteld worden dan bijv. in Wurtemberg, in Silezië of in Pommeren, en wij zouden zelfs iemand uitlachen, die hetzelfde verlangde in Noord- of Zuid-Holland en in Brabant, Gelderland of Overijsel.

Richard Michaëlis (*Die Gliederung der Gesellschaft nach dem Wohlstande*) eischt voor eene familie in eene groote stad een jaarlijksch inkomen van minstens 3300 Rm., om op den titel ‘welvarend’ aanspraak te maken en toetst aan dien eisch de toestanden in Dresden, Leipzig, Chemnitz en Hamburg. Hij komt daarbij tot een ongunstig resultaat, en brengt daarmede de ontwikkeling der sociaaldemocratie in de genoemde steden in verband.

Mij schijnt die som te hoog gegrepen, maar daarom acht ik zijne exacte studie van niet minder algemeen belang.

In Saksen onderscheidt men ten opzichte der inkomstenbelasting: a *grondbezit*, b *rente,* c *traktement en loon* en d *handel en bedrijf.* Voorts is bij het statistiek overzicht aangenomen, dat alle belastingschuldigen als familiehoofden te beschouwen zijn, hetgeen volstrekt niet het geval is, terwijl zelfs velen op de eene of andere wijze het lot der familiën verlichten. Of intusschen de gebreken, aan alle tabellen verbonden, het ontworpen beeld in een ander licht plaatsen, dan nu werkelijk het geval is, is moeilijk te bepalen. Buitendien moet steeds bedacht worden, dat Saksen een *industriestaat* is, waar volgens Tschouriloff de degeneratie der bevolking sterk toeneemt. Industrieele staten verkeeren steeds in eene ongunstige positie, omdat zij de scherpe tegenstellingen in de hand werken.

(*) INKOMSTEN.	ABSOLUUT.			IN PERCENTEN.		
1875.	**Dresden.**	**Leipzig.**	**Chemnitz.**	**Dresden.**	**Leipzig.**	**Chemnitz.**
I *beneden* 3300 *mark.*						
a belastingschuldig	80.729	52.621	27.699	91.6	91.5	94.15
b totaal inkomen. *mk*	75.507.132	47.380.423	23.255.638	51.7	45.5	61.60
II 3300-8400 *mark.*						
a belastingschuldig	5.494	3.279	1.337	6.2	5.7	4.5
b totaal inkomen. *mk*	28.095.553	16.867 073	6.800.649	19.2	16.2	18.-
III *boven* 8400 *mark.*						
a belastingschuldig	1.974	1.588	385	2.2	2.7	1.3
b totaal inkomen. *mk*	42.460.078	39.811.849	7.698.572	29.1	38.3	20.4
Summa.						

(*) Vergelijk: *Zeitschrift des Kgl. Sächsischen statistischen Bureaus*, *Jahrgang* 1876, *durch Victor Böhmert.* Niet medegerekend werden zij, die onder de rubriek ‘juristische personen’ gerangschikt worden. Hun getal is:

in Dresden	573 met 10.732.855 mk. inkomen,
in Leipzig	210 met 13.414.083 mk. inkomen,
in Chemnitz	47 met 3.173.279 mk. inkomen,

Ten opzichte van Hamburg (pag. 25) is daarop niet gelet, vergelijk: *Statistik des Hamburgischen Staats.*

a belastingschuldigen	88.197	57.488	29.421	100	100	100
b totaal inkomen. *mk*	146.062.763	104.059.345	37.754.859	100	100	100

Hieruit blijkt, dat 1/10 boven de aangenomen grens zich beweegt en 9/10 met hun inkomen, volgens de belastingtabellen, beneden peil staat. De welvarende klassen nemen een ruim gebied in en bij de onevenredige verdeeling zal eene verscherping der sociale tegenstellingen het noodzakelijk gevolg daarvan zijn. Nog leerrijker is het onderzoek naar den toestand der klassen beneden 3300 mark.

INKOMSTEN.ABSOLUUT.

1875.

	Dresden.		**Leipzig.**		**Chemnitz.**	
	Belastingschuldig.	**Inkomen. Mark.**	**Belastingschuldig.**	**Inkomen. Mark.**	**Belastingschuldig.**	**Inkomen. Mark.**
Beneden 500 mk.	20648	8.612.555	15412	6.366 487	8198	3.241.830
500-800 mk.	23545	15.950.899	16574	11.090.203	10004	6.758.714
Tot 800 mk.	44193	24.563.454	31986	17.456.690	18202	10.000.544
800-1100 mk.	17425	16.221.527	8402	7,917.958	4234	3.958.104
1100-1600 mk.	9454	12.653.414	6334	8.494.146	2782	3.678.653
Tot 1600 mk.	71072	53.438.395	46722	33.868.794	25218	17.637.301
1600-2500 mk.	6655	13.375.170	4072	8.190.258	1765	3.547.285
2500-3300 mk.	3002	8.693.567	1827	5.321.371	716	2.071 052
Tot 3300 mk.	80729	75.507.132	52621	47.380.423	27699	23-255.638

INKOMSTEN.IN PERCENTEN.

1875.

	Dresden.		**Leipzig.**		**Chemnitz.**	
	Belastingschuldig.	**Inkomen.**	**Belastingschuldig.**	**Inkomen.**	**Belastingschuldig.**	**Inkomen.**
Beneden 500 mk.	23.4	5.9	26.8	6.1	27.9	8.6

500-800 mk.	26.7	10.9	28.8	10.7	34.0	17.9
Tot 800 mk.	50.1	16.8	55 6	16.8	61.9	26.5
800-1100 mk.	19.8	11.1	14.6	7.6	14.4	10.5
1100-1600 mk.	10.7	8.6	110	8,1	9.45	9.7
Tot 1600 mk.	80.6	36.5	81.2	32 5	85.75	46.7
1600-2500 mk.	7.5	9.15	7.1	7.9	6.0	9.4
2500-3300 mk.	3.4	5.9	3.2	5.2	2.4	5.5
Tot 3300 mk.	91.5	51.6	91.5	45.6	94.15	61.6

De klasse, die over Rm. 1600-3300 vervoegt (80 tot 85% van alle belastingschuldigen bereiken dezen trap niet), moet op een be-

scheiden voet leven; de grens van 800 mk. kan behoeftig genoemd worden en toch staan nog 50 tot 61% beneden dit peil. Wie gehuwd is en familie bezit, zonder dat alle leden van het gezin werken, kan in de genoemde steden niet voldoende van 800 mark leven en behoort tot het proletariaat; wie niet gehuwd is, kan aan geen eigen haard denken. Met c[a] 1600 mark is het leven, voor gehuwden en met een gezin bedeelden, zorg en moeite, meer eene plaag dan een lust, in zekeren zin een waarschuwend voorbeeld voor de ongehuwden. In Chemnitz is □, in Dresden en Leipzig ¼ der gezamenlijke productieve arbeidende klasse in staat, om met bescheiden eischen eene familie te onderhouden; 1/16 tot 1/10 kan haar een betrekkelijk gunstig lot verschaffen. Eene vermeerdering der gezamenlijke productieve kracht, die daartoe zeer vatbaar is, kan in dien toestand verbetering brengen; elke stoornis daarentegen of vermindering veroorzaakt nog ongunstiger verhoudingen. Gelijke verdeeling van het inkomen zou de klasse van 1100-1600 mark, die nog een onevenredig groot aandeel van het totaal-inkomen geniet, zeer sterk doen verminderen en de algemeene ellende tot koning proclameeren, zonder iemand te baten. Uitsluitend van de gezonde, economische ontwikkeling der voorhanden sociale krachten is beterschap en vooruitgang te verwachten. Bovengenoemde getallen bewijzen meer dan voldoende het gevaar der agitatie en het misbruik, dat van zoogenaamde partijleuzen gemaakt kan worden. Wij raken hier een teer punt aan en zouden over de gevaren der eenzijdige industrieele ontwikkeling, over de nadeelen der groote steden enz. kunnen strijden, maar houden dit voor onvruchtbaar. Volgens Knapp is het echter niet alleen de arbeidende fabriekbevolking, die te klagen heeft, maar kunnen zich vele handwerkslieden, beambten, kunstenaars en geleerden met de dienende klasse aan die zijde scharen, en juist omdat de schaduwzijden der sociale toestanden en verhoudingen in alle standen en rangen voorhanden zijn, is het zoo dwaas alleen aan de loontrekkende arbeiders te denken(*).

In Hamburg is het inkomen tot 600 mark vrij van belasting, wordt bij ondernemingen met onzekere opbrengst het gemiddeld bedrag der drie laatste jaren als grondslag van het te berekenen inkomen aangenomen, of wel kan het laatstverloopen jaar als zoodanig gelden en is eigen schatting veroorloofd. Aldaar is het materiaal van 1866 tot 1872 volledig en in goeden toestand voorhanden, en moeten alleen de drie

(*) Het is de moeite waard, om het nieuwe tarief van rechten ter hand te nemen en de verschuiving van het natuurlijk evenwicht der volksbudgets aan de hand der cijfers gade te slaan. Uit de afwijking van de oude, gezonde Pruisische handelspolitiek moet dan ook eene belangrijke verscherping der sociale tegenstellingen voortvloeien, en de afschuiving der lasten van boven naar beneden, verbonden met eene aanzienlijke verhooging dezer lasten, in eene even ongezonde als onnatuurlijke richting, is een gevaarlijk experiment. Terecht wordt gezegd, dat het parlement zich het volk *denkt*, maar de bevolking niet *kent*, en misbruik maakt van de macht, die het ten gevolge der sociale positie der meeste leden bezit. Door behartiging van het eigenbelang in plaats van 's lands belang, worden toestanden kunstmatig geschapen, die op den duur onhoudbaar zijn en de agitatie als het ware provoceeren.

eerste jaren aan de eischen der nieuwere critiek getoetst worden, omdat gedurende dien tijd nog geëxperimenteerd werd. Hamburg bood in 1872 het volgend beeld:

INKOMSTEN.	**Belastingschuldigen.**		**Inkomen.**		**Opmerkingen.**
601-840 mark	20604	43.9%	14.834.880	9.6%	Het aantal vrijgestelden wordt geschat op c[a] 30000, volgens den Hamburgschen statisticus zelfs als 54232 aangegeven. Het aantal huishoudingen bedraagt 49832, velen zijn echter vrij en onder de medegerekenden wederom velen zonder gezin. Groote verschillen zijn voorhanden: in ongunstigen zin van 1869/71 en in gunstigen gedurende de periode na den oorlog, hoewel veelal meer in de hoogste tonen der scala.
840-1200 mark	8753	18.7%	9.528.960	6.2	
tot 1200 mark	29357	62.6%	24.363.840	15.8	
1201-2400 mark	8819	18.8%	16.041.720	10.4	
tot 2400 mark	38176	81 4%	40.405.560	26.2	
2400-3600 mark	2826	6.%	8.989.800	5.8	
3600-6000 mark	2399	5.1%	11.697.480	7.6	

tot 6000 mark	43401	92.5%	61.092.840	39.6
6000-12000 mark	1731	3.7%	14.946.840	9.7
tot 12000 mark	45132	96.2%	76.039.680	49.3
12040-30000 mark	1097	2.3%	21.297.720	13.8
30-120000 mark	579	1.2%	32.117.280	20.8
boven 120000 mark	95	0.2%	24.866.640	16.1
Summa	46903	100	154.321.320	100%

Van de belastingschuldigen blijven 60% beneden de grens van 1200 mk., niet minder dan 80% beneden 2400 en 18% genieten een welvarend levenslot. Schitterend is de toestand der zeer rijken, die eene hoogst aanzienlijke som laten belasten. In Hamburg zijn de hoofdgroepen: a. *industrie*, b. *handel* en c. *landbouw*, enz.

Wij nemen hiermede afscheid van dit gebied en meenen voldoende aangetoond te hebben, dat er wel aanleiding bestaat, om den socialen nood met ernst te behandelen, zonder daarom aan de avontuurlijke methode der uiterste radicalen deel te nemen. Of het anders of niet anders geweest is, doet niets ter zake, daar het er hoofdzakelijk op aan komt, met energie en beleid naar eene ontwikkeling te streven, die hierin beterschap brengt. Mij dunkt, dat het zaak is, aan de moreele plichten te herinneren en tevens overal den sluier op te lichten, die de sociale ellende aan ons oog onttrekt.

In de tweede plaats is het noodzakelijk te letten op de ruimte, die de beide tegenstellingen, rijk en arm, in de groote steden voor zich in beslag nemen en de basis gade te slaan, waarop zich het familieleven ontwikkelen moet.

In Berlijn zijn de sociale tegenstellingen het sterkst ontwikkeld; het proletariaat of de armoede neemt toe, de omvang van den rijkdom volgt mede de vooruitgaande richting en de middelstand blijft stabiel, hetgeen met het oog op de uitbreiding der bevolking achteruitgang beteekent, want al blijft ook voor deze klasse de welvaart dezelfde, zoo wordt toch haar aantal kleiner en, bij vermindering der waarde van het geld, hare sociale positie moeielijker. Het grootsteedsche beginsel kent niet de uitbreiding door een talrijk overschot der geboorten, maar

hoofdzakelijk door emigratie van elders; het absorbeert een deel der krachten des lands, stelt het grootste contingent aan het sociale deficit en biedt daarvoor meerdere wrijving, eene grootere mate van algemeene ontwikkeling en betere hulpbronnen voor den trapsgewijzen vooruitgang. Het proletariaat wordt gelokt door de hoop op verdienste en de 'haute volée' door de gunstige gelegenheid, om veel te genieten.

Wanneer er aan het eigendom en den echt getornd wordt, zoo vormt het centrum der beschaving gewoonlijk het uitgangspunt; daar vinden alle physieke, moreele en intellectueele ziekteverschijnselen een gunstig terrein voor verdere ontwikkeling; daar is voor alle moerasplanten voedsel in overvloed voorhanden.

Berlijn is *industriestad* (53.7% der bevolking), tevens *handelsplaats* (16.9%) en *centrale residentie.* Dientengevolge is de welvaart in den zin van rijkdom te aanzienlijk voor eene zuivere industriestad en daarentegen de armoede te omvangrijk voor eene zuivere handelsplaats. Dit karakter moeten wij in de wijze van wonen opzoeken; de woning is voor de ontwikkeling van een normaal familieleven hoofdzaak en staat met de studie der sexueele moraal in nauw verband. Volgens Schwabe (*Die Volksseele*) is Berlijn er nog buitendien in zoover ongunstig aan toe, dat de verschillende leeftijden aldaar in eene onevenredige verhouding voorhanden zijn. Het tijdperk van inwendige gisting (20-30 jaar) staat geheel op den voorgrond en de periode van involutie (na 50 jaar) is te zwak vertegenwoordigd. Daardoor is de invloed der conservatieve idee of van den bedaarden, systematischen vooruitgang te gering, neemt de eerbied voor het gezag der wet en de algemeene autoriteit af en vermindert het ideaal gehalte, dat niet voldoende geleid wordt. De hartstocht regeert en vindt maar al te licht in eene eigenaardig saamgestelde maatschappij bevrediging in de buitengewone ontwikkeling van materieele behoeften en zinnelijke lusten. De jongere generatie vindt in het algemeen te weinig tegenwicht.

Michaëlis onderwerpt den toestand van welvaart der huishoudingen of familiën, ten opzichte der woningen, aan een grondig onderzoek en plaatst aan de hand der statistiek de heerschende sociale ellende in een helder licht. Het begrip gezin, in economischen zin opgevat, omvat nu en dan ook de chambregarnisten, de bewoners van slaapplaatsen en de dienstboden, die meer en meer in de groote steden als eene plaag beschouwd worden. Zij toch nemen gezamenlijk de woning in beslag en kunnen eerst bij nadere ontleding van elkander gescheiden worden. Het houden van chambregarnisten, slapers en dienstboden heeft invloed op de sociale positie, verspreidt licht over de richting, waarin zich onze economische ontwikkeling beweegt, en is met het oog op de moreele toestanden en de mogelijkheid om het familieleven aan te kweeken van veel belang. Zekere gegevens daaromtrent met de verdere ontleding in de oorspronkelijke bestanddeelen beginnen wij in 1861 te zoeken en bestaan sedert 1867.

In Berlijn moeten zich dus der huishoudingen zonder dienstboden behelpen en dat getal stijgt onafgebroken, wanneer zij noch chambregarnisten, noch slapers beherbergen; ¾ dergenen, die dienstboden houden, hebben ééne dienstmaagd, heeft een personeel van twee personen en de rest of 2% van alle Berlijnsche huishoudingen meer dan twee. De eerste categorie zinkt, de tweede behoudt de door haar ingenomen positie en de derde stijgt. Velen, zonder talrijk kroost of met volwassen dochters, kunnen dienstboden ontberen; anderen nemen nu en dan eene werkvrouw; weder anderen ontwikkelen de idee der buurschap. Wij krijgen het volgend beeld in 1871.

Gezinnen.	**Absoluut.**	**in percenten tot het totaalbedrag.**	**Opmerkingen.**
met meer dan ééne dienstmaagd	10.130 } 30.840	5.7 } 17.3	
met ééne dienstmaagd	20.710 } 30.840	11.6 } 17.3	
met chambregarnisten	10.351	5.8	
met één slaper	18.574 } 36.529	10.4 } 20.5	Het aantal slapers bedraagt 67.230 of 8,45% der bevolking, die wel is waar slechts 's nachts over de ruimte beschikken, maar lastige bewoners zijn.
met meerdere slapers	17.955 } 36.529	10.1 } 20.5	
Summa	77.720	43.6%	
zonder dienstboden, zonder chambregarnisten en zonder slapers	100.439	56.4%	Daarvan wonen in achterhuizen 35.297.

Men bedenke nu, dat het woonstelsel de kazerne is, waar de familiën in verdiepingen, verdeeld in meerdere kleine woningen, hetzij in het vóór- of in het achterhuis, òf ook in meerdere, door open binnenplaatsen met elkander verbonden achterhuizen, opééngepropt leven; dat het houden van chambregarnisten veelal met het gebrek aan ruimte voor het eigen gezin gepaard gaat; dat het houden van slapers de ruïne voor het familieleven is, en dat juist deze gezinnen de meeste kinderen hebben, die in eene physieke en moreele atmosfeer opwassen, waarvan voor de toekomst niet veel te wachten is. Van gemak, gemoedelijkheid, weldadige gezelligheid, opvoeding, enz. is nergens sprake. Deze toestand is nu echter aan sterke

wijzigingen verbonden; stijgen de verdiensten meer dan de prijzen der eerste levensbehoeften, zoo is beterschap te bespeuren; stijgen de huurprijzen of wordt de natuurlijke verhouding tusschen het loon en de prijzen der levensmiddelen tijdelijk in ongunstigen zin verbroken, zoo is het tegendeel het geval. Desniettemin blijft de zucht bestaan, om zich te verbeteren en zich van de fluctueerende bevolking, die pest der maatschappij, te bevrijden of onafhankelijk te maken. Het leven is een voortdurend strijden en zorgen, eene verterende kwaal, die de beste sappen vóór den tijd verslindt. In dat mierennest bestaat nu nog een gevoel voor het onderscheid van stand en rang, en ontwikkelen zich vooroordeelen van allerlei aard, die meestal een aanleg verraden, waarvan op moreel gebied niets te bespeuren is. De ongunstige samenstelling der bevolking in de groote

steden en de nadeelen, door de verbreiding van het proletariaat ontstaan, worden nog vermeerderd door het houwen in de hoogte en in de diepte. Berlijn bezat in 1871 niet minder dan 19.240 bewoonde kelders, d.i. 10.8% van alle woningen, waarin 85.840 personen gehuisvest waren. Een deel daarvan is wel is waar met de broodwinning verbonden en slechts dientengevolge bewoond, maar het ontworpen beeld wordt daardoor niet minder somber. 14.777 woningen of 8.3% van het totaalbedrag, waarvan 1681 in achterhuizen, zijn mansarden in de 4de étage en voor 62.997 bewoners goed genoeg.

Voor het overige zijn de woningen aldus verdeeld:

1871.

TABEL A.			**TABEL B.**	
Woningen.	**Absoluut.**	**In percenten.**	**Te stoken kamers.**	**In percenten.**
parterre	33.496	18.8	woningen met 0. 4.597	2.6
1ste étage	40.435	22.7	woningen met 1. 93.481	52.5
2de étage	37.489	21	woningen met 2. 42.285	23.7
3de étage	31.565	17.7	woningen met 3. 18.088	10.1
			woningen met 4. 8.265	4.6
			woningen met 5-7. 8.959	5.3
			woningen met 8 en meer 2.484	1.3

Van de geheele bevolking hebben 12.545 personen (1.6%) geene te stoken ruimte en 375.031 (47.1%) slechts één zoodanig vertrek. Velen bezitten echter alkoven of eenige andere ruimte, die het moreel gevaar eenigermate verminderen, omdat dezen meestal tot slaapplaatsen dienen.

Overbevolkt heeten zoodanige woningen, die per vertrek meer dan 6 personen bergen of per twee vertrekken aan 10 personen huisvesting verleenen. Dit was in 1871 met 12.6% der woningen het geval, of kwam in 22.387 woningen voor. Daaronder zijn logies met 6 tot 20 personen in één en 12 tot 24 in twee vertrekken. Deze laatste groep omvat 8132 huishoudingen, bestaande uit 56.676 personen (7.1% der bevolking), waaronder 29.809 kinderen. Trekken wij deze overbevolkte woningen met één vertrek van de overige af, dan is het gemiddeld cijfer der personen in woningen met één vertrek 3.1 en met twee vertrekken 2.3 tot 2.5. Eerstgenoemden behooren meest tot de arbeidende klasse, laatstgenoemden zijn meer handwerkslieden en beambten. Per vertrek in woningen met drie kamers rekent men gemiddeld 1.65 personen en met vier 1.35, hetgeen normaal is. Een nauwkeurig beeld van den toestand der verschillende huishoudingen biedt de volgende tabel aan:

1. Huishoudingen zonder	te stoken vertrekken. 2.6	} 55.8 perc. van alle huishoudingen.

2. Overbevolkte dito met 1 en 2	te stoken vertrekken. 12.6	} 55.8 perc. van alle huishoudingen.
3. Niet overbevolkte dito met 1	te stoken vertrekken. 40.6	} 55.8 perc. van alle huishoudingen.
4. dito met 2	te stoken vertrekken. 23;	perc. van alle huishoudingen.
5. dito met 3	te stoken vertrekken. 10.1	} 14.7 perc. van alle huishoudingen.
6. dito met 4	te stoken vertrekken. 4.6	} 14.7 perc. van alle huishoudingen.
7. dito met 5-7	te stoken vertrekken. 5.3	} 6.6 perc. van alle huishoudingen.
8. dito met 8 en meer	te stoken vertrekken. 1.3	} 6.6 perc. van alle huishoudingen.

	Percent der bewoners.	Percent der te stoken vertrekken.
in woningen zonder te stoken vertrekken	1.6 (12.545)	0.0 -
in overbevolkte dito met 1 en 2 vertrekken	20.35 (162.191)	6.8 (23.572)
in niet overbevolkte met 1 vertrekken	28.4 (225.852)	20.6 (72.279)
in dito met 2 vertrekken	23.2 (184.680)	23.7 (82.200)
in woningen met 3 vertrekken	11.2 (89.163)	15.6 (54.264)
in dito met 4 vertrekken	5.5 (43.755)	9.5 (33.060)
in dito met 5-7 vertrekken	6.9 (54.732)	15.5 (53.754)
in dito met 8 en meer vertrekken	2.8 (22.333)	7.9 (27.324)
	795.251	346.453

Wij loochenen niet, dat dit resultaat treurig is, maar bij gelijke verdeeling zou er niets van terecht komen. Daartoe zou een vrij wat hoogere trap van welvaart bereikt moeten worden en om dit standpunt in te nemen, worden de krachten van allen vereischt, want daardoor alleen stijgt de productieve kracht der natie belangrijk. Het spreekt wel vanzelf, dat dit beeld geheel anders wordt, indien men in plaats van de geheele stad enkele wijken uitkiest en de ellende over eene kleine oppervlakte verdeelt. Dan zijn de getallen van Lassalle niet overdreven en is het terrein gevonden, om de maatschappelijke standen van elkander te scheiden en haat en verachting te zaaien. Wat zichtbaar is, maakt meer indruk; evengoed als een groot ongeluk een ieder aanspoort om te helpen, terwijl de meesten gewoonlijk van hetgeen hen dagelijks omringt geene of geringe notitie nemen, evenzeer valt het verschil tusschen eene reeks paleizen en de armzalige spelonken der armoede allen misdeelden in het oog en is het verlangen, om aan dat alles eens en voor altijd een einde te maken, maar al te natuurlijk. Ontevredenheid maakt bitter en indien die bitterheid kunstmatig bevorderd wordt, zijn de gevolgen onberekenbaar, terwijl de hulp toch uitblijft.

Leipzig baseert zich op den *handel* (80,6%), de *industrie* (39.5), de *kunst* en de *wetenschap* en geniet het voorrecht, dat het proletariaat veelal in de industrieele, niet tot het gebied der stad behoorende buitenwijken woont. Daarom heerscht onder de 19.570 huishoudingen aldaar meer welvaart; buitendien behoort er minder toe, om sociaal welvarend te zijn; 29.6% houden dienstboden en 70.4% zijn daartoe niet in staat, indien zij geene kamers verhuren; het getal dergenen, die één dienstmeisje hebben, stijgt, terwijl dat met meer personeel langzaam zinkt. Ook wordt er meer aan chambregarnisten verhuurd, zoodat na aftrek van die hulptroepen een minder gunstig resultaat overblijft, ofschoon de betere verdeeling der beroepsbezigheden steeds een goeden

invloed uitoefent. Handel en industrie zijn bijna gelijkmatig vertegenwoordigd. Zij, die één enkel te stoken vertrek bewonen, zijn in verhouding vrij wat minder in aantal dan te Berlijn, en de overbevolking ten opzichte der woningen omvat eene hoeveelheid van c[a] 12000 personen.

Hamburg wijdt zich met 43.7% aan de *industrie* en met 31.1% aan den *handel*, terwijl Frankfort a/M door 31.9% de *industrie* en door 34.6% den *handel* laat beoefenen. Hamburg toont een sociaal beeld, bijna gelijk aan dat van Berlijn, en te Frankfort is het daarentegen nog vrij wat gunstiger gesteld dan te Leipzig. In Frankfort kunnen 34.5% der huishoudingen dienstboden houden zonder aan vreemde elementen te verhuren, en is de welvaart meer algemeen verspreid. Direct aan Frankfort sluit zich Stuttgart aan.

Daarentegen zouden Koningsbergen, Chemnitz en Pest de beweringen van Lassalle vrij wel kunnen bevestigen, alzoo scherpe tegenstellingen, geringe algemeene welvaart, een gemiddeld laag sociaal niveau met weinig gunstige uitzonderingen en nergens het streven, om in een ander vaarwater te geraken. Dit geldt evenzeer van de meeste middel-Saksische fabrieksteden en werpt een eigenaardig licht op dit brandpunt der sociaaldemocratie. In het algemeen kunnen wij aannemen, dat in de steden van het Noorden en Noordoosten c[a] 50 à 60% tot het proletariaat behooren, dat zich òf niet òf onvoldoende met het hoogst noodzakelijke kan voorzien; dat in Midden- en Zuid-Duitschland c[a] 30% onder die rubriek te rangschikken zijn; dat weinigen in den eigenlijken zin des woords rijk en welvarend zijn; dat alleen door eene gezonde economische ontwikkeling betere toestanden mogelijk worden; dat het hoogst noodig is, hervormingen tot stand te brengen, die een deel van het proletariaat verzoenen, en dat in de richting der uitbreiding van de algemeene welvaart de ware vooruitgang ligt. Ik moest op deze elementen wijzen, omdat zij uit nood en door verwaarloozing zinken en de recruten aan de prostitutie leveren, en omdat uit dit exact materiaal blijkt, hoe omvangrijk het terrein is, dat vruchtbaar gemaakt moet worden.

‘Toen de gilden opgeheven werden, trad de fabrikant als de voornaamste erfgenaam op en bekwam het grootste aandeel in de winst; de consument werd niet geheel vergeten, want hij kon voortaan, ten gevolge der concurrentie, beter en goedkooper koopen, maar de arbeider geraakte daardoor in een slechten toestand. In het huis des meesters werd hij niet meer als lid der familie beschouwd en geene corporatie bekommerde zich meer om hem, zoodra hij ziek werd of niet meer in staat was om te werken. De fabrieken namen hem in dienst en lieten hem, zoodra hij onbruikbaar werd, weder aan zijn lot over. De toestand der arbeidende klasse is erbarmelijk en als vergoeding voor de verloren zelfstandigheid is zij op de openbare armverzorging aangewezen.’

Dit melden meerdere verslagen van de Kamers van koophandel en

fabrieken. Zij hadden erbij kunnen voegen, dat zelfs veelal de geringe loonen gedeeltelijk in geld en gedeeltelijk in waren betaald werden; dat een stelsel van boeten met beknibbelingen ingang vond, dat in lijnrechten strijd met den geest der hervorming stond, en dat de ontwikkeling der fabriekmatige industrie ten koste der eigenlijke hulptroepen geschiedde, zoodat de scherpe tegenstelling een gevolg van den nieuwgeschapen toestand was. Of het natuurlijk evenwicht nog te herstellen is, kan moeilijk bepaald worden, maar dat hiervan op den duur rust en orde afhangen, is zeker. Om billijk te zijn, moet echter erkend worden, dat de politieke, religieuse en sociale twisten der middeleeuwen reeds een proletariaat schiepen, dat wij als erfgenamen aanvaard hebben, en dat wij tevens moeten herstellen, wat toen verzuimd werd.

Dat dit slechts langzaam geschieden kan, spreekt wel vanzelf. Alphons Thun behandelt in zijne economische studie: *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter*, de geschiedenis der verschillende industrieele groepen, haar wordingsproces, haar strijd om het zelfbehoud en haar toestanden van overgang; hij maakt ons met de arbeidgevers en nemers in hun socialen werkkring bekend en toont ons helder en duidelijk de bestaande kloof aan. Hij plaatst zich daarbij op het standpunt, dat onbeschaafde menschen gemakkelijker te redden zijn, dan wanneer zij reeds tevens als gevallenen beschouwd moeten worden en velt een zeer ongunstig oordeel over de laatste zwendeljaren, die zóó snel door de crisis gevolgd werden. In het district Aken is de ellende bijna ten top gestegen en al kunnen ook goed onderwezen en degelijke arbeiders bij voortduring een goed onderkomen vinden, zoo is de groote menigte er toch zeer slecht aan toe. De stad Aken bezit wijken, die op de ark van Noach gelijken; hier en daar wonen twee familiën in één vertrek, dat met krijt in twee gelijke deelen gescheiden werd, zoodat elk gezin een eigen gebied beheerscht, waar het woont, kookt en slaapt. De speculatie wierp zich niet in de laatste plaats op den bouw van arbeiderswoningen, dacht er echter niet aan, dat menschen gehuisvest moesten worden; de fabrikanten produceerden er maar op los, zonder zich om de behoefte te bekommeren en zongen vlijtig eene hymne op het ‘après nous le déluge’. Zoo konden ware stapelplaatsen voor een kwijnend en ontzenuwd menschengeslacht ontstaan, die zelfs nog overbevolkt werden en noch over lucht, noch over licht, konden vervoegen; zoo huizen geheele scharen in krotten, die hoogstens nog betreden worden door den kapelaan, den dokter, den armverzorger, den deurwaarder en den agent van politie. Zelfs deze armen moeten in verhouding tot hunne armzalige behoeften meer betalen dan de gegoeden, worden op elke mogelijke wijze als het ware gemolken en uitgezogen en leiden een leven, erger dan de drukkendste slavernij.

Een alleenstaand persoon kan met 10 mark per week minimale behoeften bevredigen; familiën met volwassen kinderen of met kroost,

dat in staat is 5-7 mark per week te verdienen, kunnen zich geregeld met aardappelen, brood en cichorei voeden; familiën zonder kinderen zijn verzorgd, indien niet ziekten of gebrek aan arbeid stoornis veroorzaken; familiën met twee en meer kleine kinderen verkeeren steeds in nood, zelfs dan, wanneer de man 40 mark per maand verdient, daar hij een minimum van 48½ mark noodig heeft. Nu zijn deze vrouwen meestal zeer vruchtbaar en trouwen vroegtijdig onder de leus: ‘Gemeenschappelijk kunnen wij beter hongerlijden.’ Van orde, zindelijkheid, overleg en gezond verstand is nergens sprake, zoodat in goede tijden alles doorgebracht wordt. Naaien, wasschen of huishouden leeren de fabrieksmeisjes niet en bij al deze huwelijken leeft men als het ware van de hand in den tand; nu eens onmenschelijk lijden, dan weder verkwisting, steeds echter een toestand van ellende.

Als minimum rekent men per persoon: 's morgens 1½ lood koffie en twee droge broodjes = 9 pf.; 's middags soep en aardappelen = 20 pf. of vleesch = 25 pf.; 's avonds 1½ lood koffie met brood en kaas = 12 pf. = 56 pf. per dag of per maand 16,80 rm., terwijl hij aan huur betaalt minstens 5,03 rm. = 21,83 rm.

Per familie met twee kinderen: 's morgens 3 koffie = 6 pf., melk voor 1 pf., mik voor 20 pf., vet voor 5 pf. = 32 pf.; 's middags aardappelen met uien en vet voor 40 pf.; 's namiddags en 's avonds het ontbijt herhaald, maakt per dag 1,36 rm., per maand 40,80 rm. en met inbegrip der huur 48,51 rm.

Kleeding, vuur, licht, belasting van allerlei aard, onderwijs enz. zijn niet berekend en menschelijk kan een zoodanig leven niet genoemd worden.

De gewone gang van zaken is nu deze: zijn de verdiensten meer dan voldoende, zoo blijft de wijze van leven gedurende de week vrij wel dezelfde, al wordt ook alles ruimer aangeschaft, terwijl de rest voor den Zondag en den blauwen Maandag bestemd is. 's Zondags paradeert dan eene groote ham op tafel en worden banketbakkerswaren als dessert gebruikt; 's namiddags familiepromenade met bier, Mei- of Rijnwijn; 's avonds theater of concert met souper, bestaande uit beafsteak en wijn. Ter afwisseling ook een rijtoertje. Voor den Maandag is het overblijvende bestemd. Steeds, ook ten opzichte van het toilet, dient de rijke tot voorbeeld en de naäperij grenst aan het krankzinnige; de smakelooze overdrijving is daarbij het belachelijkst. Het zijn slaven, die aan de tuchtroede des meesters ontsnapten en wenschen te toonen, dat zij vrij zijn en ook als gentlemen kunnen optreden; het zijn als kiezers in politieken zin geëmancipeerden, die vóór hun tijd meerderjarig werden; het zijn Staatselementen, die physiek, sociaal, moreel en intellectueel aan de theorie opgeofferd werden.

Hier is de fabrikant nu verplicht te helpen, te leiden, op te voeden en te zorgen; hier moet nu de publieke meening de taak der contrôle aanvaarden en de gemeenschap volgens de moraal behandelen. Goede woningen met kans op bezit, spaar-, zieken-, weduwen-, weezen- en

invalidenkassen, een goed georganiseerd vereenigingswezen, aanschaffing en bereiding van goede levensmiddelen en gros, intellectueele en moreele vermakelijkheden: kortom, eene organisatie van het volksleven is het eenig redmiddel(*).

Te Aken steeg het aantal dergenen, die van de belasting bevrijd moesten worden, gedurende 1875/78 van 8214 tot 23,381 en werd de particuliere weldadigheid in 1877 tot aan de uiterste grens in beslag genomen. Aken, de oudste rijks- en fabriecksstad der Rijnstreken, is eene stad geworden, die grootendeels aan het proletariaat toebehoort; 21 pandhuizen nemen al hetgeen de arbeider bezit gedurende de slechte tijden in ontvangst, om later weder een deel terug te geven. Het is een vice-versa-bedrijf met kleverig karakter, bijna even sterk als het bier- en wijnhuis bezocht. Dat de arbeiders nog leven, is velen een raadsel, maar het leven is taai. Tegenover dit talrijk proletariaat staat een fabrikantenstand, ten deele van ouderen datum, met een groot vermogen en voor den export op uitgebreide schaal berekend, en ten deele in lateren tijd als champignons opgekomen, voormalige commis zonder beschaving, maar hoovaardig en met alle eigenschappen van den parvenu toegerust. Luxe en pracht ontbreken niet en de badplaats wedijvert in dit opzicht met de naaste Belgische omgeving, zoodat voor de 'Franzosen teutscher Nation' de cultuur een door en door modern karakter gekregen heeft.

Mag het oordeel over de eertijds door den Hollandschen Mennoniet Van der Leijen (1668) in het leven geroepen zijde- en fluweelbranche te Crefeld gunstiger zijn? Is ook in Crefeld verscherping der sociale tegenstellingen, derhalve achteruitgang, te bespeuren? De moreele toestand aldaar is van dien aard, dat wij ons daarmede later meer in het bijzonder moeten bezig houden. Het eigenaardig karakter van deze industrie, die aan de geheele omgeving werk verschaft en eene grootere verdeeling van den arbeid met meerdere zelfstandigheid toelaat, bevordert het verlangen naar eigen individueel bezit. Er wordt meer gespaard, meer waarde aan welstand gehecht, meer in Hollandschen geest gedacht en er bestaat meer gelegenheid, om het werk met den landbouw in verbinding te brengen. De verdiensten zijn in gewone

(*) Met het onderzoek naar de arbeidersbudgets hielden zich voornamelijk Laspeyres te Giessen, Julius Schultze te Mainz (Hamburg) en in den laatsten tijd Schnapper te Frankfort a/M bezig. Laatstgenoemde vooral was in staat, de nauwkeurigste tabellen te ontwerpen. Een tip van den sluier, die de sociale ellende aan het oog onttrekt, werd in de niet onbelangrijke verslagen der fabrieksinspecteurs en wel hoofdzakelijk in die van Berlijn, Silezië en het district Arnsberg (Dusseldorf) opgelicht. Vergelijk ook de *enquêten omtrent den arbeid van vrouwen en kinderen in fabrieken*, en voorts de berichten van Dr. Norrenberg, voormalig 'leader' der Paulusvereeniging. Wij kunnen niet beweren, dat de sociaaldemocratie, die er het meest belang bij heeft, veel tijd aan de studie der sociale toestanden wijdt en het schijnt, dat zij met eenige banale phrasen tevreden is. Grooten ijver ontwikkelt in dit opzicht de Katholieke Kerk en het moet erkend worden, dat zij niet tevergeefs werkzaam is en velen een goed voorbeeld gegeven heeft. Dat de religie als zoodanig met deze toestanden niets te maken heeft, bewijst o.a. het Protestantsche Koninkrijk Saksen, waar de sociale ellende nog vrij wat dieper wortelen geschoten heeft. Daarmede vergeleken zijn de toestanden in Wurtemberg en Baden een Eldorado.

tijden goed, zoodat er in het algemeen meer welstand, orde, zindelijkheid en tevredenheid heerschen. De atmosfeer is anders en in elk opzicht gunstiger. Van de *Conjunktur* hangt de physionomie der streek af. Is zij gunstig, zoo gaat alles naar wensch, maar is zij slecht, zoo zijn schulden regel en gaat de meerderheid sociaal achteruit. Het hangt nu van de periode af, waarin slechte tijden de familie treffen; heeft zij reeds haar eigendom en verstaat zij de kunst, om huis te houden, zoo weerstaat zij in den regel de crisis. Loonarbeiders en kleine wevers hebben het goed, zoolang zij gehuwd zijn en geene kinderen hebben of wanneer de volwassen kinderen lang bij hen blijven; zij verkeeren echter in nood en ellende, wanneer het gezin uit meerdere kleine kinderen bestaat, en bij hen heet het gewoonlijk: 'Wij moeten bidden, werken, honger lijden en dan boezemt men ons nog vrees in voor den duivel.' Hun uiterlijk is intelligent, hun optreden niet onbeschaafd, hun karakter voorzichtig en schuw, hunne kennis niet gering en zekere scherpzinnigheid is hun aangeboren. Vriendelijk en voorkomend, maken zij den indruk van bedachtzaam en voor verdere ontwikkeling vatbaar te zijn. Echter wordt ook deze arbeidersklasse, gelijk bijna elke, van geslacht tot geslacht zwakker en meer ontzenuwd. De erfzonde openbaart zich in den fabriekarbeid op eene hoogst pijnlijke wijze; slechte lucht, te volle werkzalen, te aanhoudende arbeid, het genot van brandewijn en andere nadeelige eigenschappen eischen voortdurend talrijke offers. Zoo wordt de gelaatskleur doorzichtig en vaalbleek, nu en dan loodkleurig; het oog blijft sprekend; de lichaamsvormen zijn slank en duiden meer behendigheid dan kracht aan; mat hangen de dunne armen langs het lichaam en het wezen verraadt zwakte. Het is het langzaam sloopend teringsproces; de krachten zijn verbruikt, en terwijl wij voor de overbevolking vreezen, zien wij maar al te licht over het hoofd, dat een groot deel allengs ontaardt, om af te sterven.

Zoo zouden wij onzen tocht door Duitschland voort kunnen zetten, om met kleine afwisselingen in alle industrieele middelpunten hetzelfde beeld waar te nemen. Gladbach en Rheydt, Elberfeld en Barmen vertoonen ons gelijke ellende. Menigmaal verbergen zich de hooge schoorsteenen achter het lommerrijk geboomte; hier en daar onderdrukt eene ruischende beek den doffen toon der machine, maar toch heeft de groot-industrie in het algemeen bijna overal de stem der natuur doen verstommen. Zelfs oude kloosters, schilderachtige sloten en antieke gebouwen werden in werkplaatsen veranderd, om de macht der allesbeheerschende industrie te vermeerderen en met de eene hand voort te brengen, om met de andere te sloopen. Waar de industrie met den landbouw in verbinding bleef en een veelzijdig karakter behield, daar werd het zedelijk verval tegengehouden; waar zij naast den landbouw zich ontwikkelde en met het handwerk en de kleinindustrie op goeden voet stond, daar vermeerderde zij niet alleen den materieelen zegen, maar werd ook in ander opzicht met vreugde be-

groet. Slaan wij echter de historische ontwikkeling der verschillende industrieele groepen gade, zoo zien wij overal met de invoering der fabriekindustrie eene belangrijke wijziging in den bevolkingstoestand gepaard gaan, zoo zien wij de sociale ellende een ander karakter aannemen. De zegevierende, steeds vooruitgaande techniek, de hoogere eischen, aan den koopman en den industrieel gesteld, de macht van het kapitaal, dat in de hand des energieken, scherpzinnigen en talentvollen ondernemers wonderen verricht, zullen allengs wel vormen scheppen, die het natuurlijk evenwicht herstellen en de harmonie der sociale krachten in een anderen vorm hullen, maar intusschen wordt gedurende dien toestand van overgang een deel der menschheid geofferd, en het is daarom noodzakelijk, niet eenzijdig te ontwikkelen en dat deel als mestmateriaal voor toekomstige geslachten te beschouwen, maar de hand aan den ploeg te slaan en ook in moreelen zin te hervormen. Wij kunnen de muren der middeleeuwen slechten, om eene andere, even geniaal gevormde en op even karakteristieke wijze ontwikkelde organisatie in het leven te roepen, maar wij mogen geen hecht gebouw afbreken, zonder er een ander karakter voor in de plaats te geven. Het individualistisch-atomistisch beginsel kan het oude niet vervangen, maar van de bestaande gemeenschap moeten allen uitgaan, die het nieuwe willen voorbereiden. Het economisch gebouw bestaat uit een aantal zelfstandige groepen, die met elkander één geheel vormen; de verhouding van die groepen tot elkander en tot het geheel, de ruimte, door allen afzonderlijk en gemeenschappelijk in te nemen, de beweging, die haar veroorloofd is, en het algemeen maatschappelijk verband moeten wettelijk geregeld worden. De verscherping der sociale tegenstellingen voert tot oplossing, de versterking van den gemeenzin tot bevestiging der maatschappij.

Toen de watermolens uitgevonden werden, zong Antiparos:

> ‘Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
> Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
> Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
> Und jetzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
> Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
> Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
> Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
> Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt.’
>
> (*Vertaald door Graaf* CHRISTIAN ZU STOLBERG).

Zoo werd steeds elke poging begroet, om de vrouw of het meisje aan het huis te hergeven, om de moeder met het kind aan de arbeidsmarkt te onttrekken en de cel der maatschappij, de familie, in eere te houden. En hoe volbrengt de werkelijkheid deze taak? Burke verklaarde in het Engelsche Parlement: ‘*De Bijbel is ons hoofdboek*, *de beurs is onze kerk en het geld is onze God.*’ En hoe staat het met de moraal? ‘Boys and girls, old people and married of both sexes

go up two bij two, as they can agree, to have connexion.' En dan onze Christelijke maatschappij?

'Chère amie, j'ai passé bien des jours dans l' inquiétude et bien des nuits sans sommeil. Je ne puis pas trouver d'ouvrage, il m'est donc impossible de payer mon louer et j'ai gardé ma montre comme la seule ressource qui me restât pour faire enterrer mon corps. On l'a évaluée 10 livres sterling; je pense qu'il n'en coûtera pas plus de 5 livres sterling pour m'ensevelir dans un humble appareil. La vie que je mène est misérable et l'a été depuis plusieurs années; je n'ai personne pour prendre soin de moi. Le ciel est miséricordieux. Encore un moment et cette âme fébrile et inquiète, je l' espère sincèrement, trouvera le repos. J' espère aussi que le Très-Haut me pardonnera; si j'en étais assurée, je quitterais la vie sans le moindre regret, mais je dois me livrer à la chance que beaucoup de grands hommes ont courue avec moi. Je suis très-reconnaissante à tous mes amis qui ont eu des bontés pour moi. Ma chère amie, vous permettrez j'espère, que quelqu'un accompagne mon cercueil; je laisse ceci à votre discrétion. Je désire que personne ici ne connaisse mes affaires. Vous ferez ce que vous voudrez de mes vêtements. Je regrette d'avoir à dire que je dois aujourd'hui le 5e Novembre 1844 sept semaines de louer. Je suis bien fâchée de quitter le monde avec des dettes. Si le prix de ma montre et de mes vêtements ne suffit pas pour acquitter les frais de mes funérailles et mon louer, je désire que l'on porte mon corps à la maison de Charité. Vous trouverez ma montre dans la grande malle. Adieu, que Dieu vous bénisse tous! ma plume est si mauvaise que je crains que vous ne déchiffriez pas aisément ce que j'ai écrit, et mon âme est si agitée.' Mary Alloway (Lettre d'une couturière à Londres *chez Léon Faucher: Études sur l' Angleterre*).

Niet waar, zoo geheel onbegrijpelijk en onverklaarbaar was het niet, dat Pierre Dupont (*Ouvries*) in 1846 zong:

> 'Mal vêtus, logés dans les trous,
> Sous les combles, dans les décombres,
> Nous vivons avec les hiboux
> Et les larrons, amis des ombres'.

Dr. Richardson (*Death from simple Overwork*, *Social Science Review*, *Jule* 1863) constateerde, dat Mary Walkley aan overwerk gestorven was; zij had met 60 arbeidsters geruimen tijd 26½ uur achter elkander gewerkt. Per kamer, gevuld met ⅓ der voor de gezondheid onmisbare lucht, bevonden zich 30 personen, die 's nachts twee per bed in door harde beschotten van elkander gescheiden stikhokken van de vermoeienissen konden uitrusten. De gewone arbeidstijd was 16½ uur, maar gedurende het seizoen 30 uren, hetgeen door het gebruik van sterke koffie, van port en sherry mogelijk gemaakt werd. Ditmaal had het den feestelijken intocht der Prinses van Wales gegolden.

Men schat het minimum voor elken volwassene in eene woonkamer op 500 en in eene slaapkamer op 300 kubieke voet lucht. Naaisters, nu, modistes, en zij, die dergelijke takken van zoogenaamde huisindustrie regelmatig uitoefenen, lijden gewoonlijk aan overwerk, gebrek aan lucht en behoorlijke voeding, derhalve aan alle daardoor veroorzaakte ziekten, in het bijzonder aan obstructiën, eene der hoofdkwalen der moderne maatschappij, die hoogst ongunstig op de algemeene ontwikkeling werkt. Deze dames leveren een voornaam contingent aan de prostitutie. Parent Duchatelet vond te Parijs onder 3084 geprostitueerden, die ten opzichte der oorspronkelijke sociale positie onderzocht werden:

1559 naaisters en modistes,
859 winkelmeisjes,
569, die leefden van industrieele huisindustrie van anderen aard,
98 fabrieksmeisjes,
16 aan het tooneel of eenige Thespiskar verbondenen, en
3 bemiddelden, die buitendien nog eene vaste jaarlijksche rente van 200-1000 francs genoten(*).

Trébuchet en Poirat-Duval constateeren uit een ander tijdperk ongeveer dezelfde verhoudingen. Is het nog noodig, het beeld van ellende in de verschillende vormen te schilderen? Is het werkelijk noodzakelijk, op den invloed der ellende in economischen en socialen zin te wijzen? Thackeray wijdde zijn talent aan de onthulling van sociale tegenstellingen en maakte van zijne buitengewone populariteit gebruik, om op de edelste wijze propaganda voor het volk te maken; Dickens waagde het in *Oliver Twist*, een tip van den sluier ter zijde te schuiven, zonder in de fout der Fransche letterkundigen te vervallen en, onder den schijn van banierdrager van het zedelijk beginsel, een geniaal spel met de frivoliteit ten tooneele te voeren; Hood vocht in zijn bekend lied *the Song of the Shirt* op de hem eigen humoristische wijze voor het lot der arme naaisters; Dr. Kay verplaatste in zijn *Moral and physical condition of working* den strijd op het gebied der volle werkelijkheid, en voor allen waren de Engelsche *Blue*

(*) Ten opzichte van Duitschland moeten wij met dergelijke opgaven zeer voorzichtig zijn, daar een groot deel, sedert de opheffing der publieke huizen, als naaisters etc. ingeschreven worden. In de practijk ontstaat daardoor het volgend beeld. Bij de aanmelding op het bureau van politie zonder beroep, zonder middelen van bestaan, zonder steun van eenige solide familie, zonder arbeid en gekomen met het doel, om door middel van prostitutie in het onderhoud te voorzien, staat gelijk met de algemeene categorie naaister. Als zoodanig vindt de voorstelling aan de met het toezicht belaste beambten plaats en zelfs na de uitreiking van het reglement paradeert veelal in de belastingbiljetten: ‘Naaister N. geschat op een inkomen van Rm..... is jaarlijks schuldig aan den fiscus Rm. 3.’ Dit heeft niets te maken met het eigenlijk toezicht, want daarenboven wordt verordend:
voor klasse A sanitair onderzoek éénmaal 's weeks tehuis, per geneeskundig bezoek Rm. 3, attest van den arts in te leveren bij de politie;
voor klasse B sanitair onderzoek en masse in een daartoe bestemd bureau, *gratis* éénmaal 's weeks. Vergelijk hiermede het stelsel van het *dispensaire.* Later kom ik hierop uitvoeriger terug, ook in verband met de geheime prostitutie.

Books eene bron, die schaduwbeelden onthulde, waarvan de wereld zelfs niet gedroomd had. Dante's Hel is maar al te dikwijls een paradijs in vergelijking met de hartverscheurende tooneelen, die rondom ons plaats vinden en waarvan wij elk oogenblik getuigen kunnen zijn; Hogarth's phantasie zou niet in staat zijn geweest tafereelen te ontwerpen, zooals zij ons veelal door de werkelijkheid aangeboden worden, en het schijnt bijna, alsof op de soldaten der industrie, die werktuigen in de handen van weinige bevoorrechten, een vloek rust. En van deze offers verlangt Bastiat nog, lichtzinnig genoeg, het geloof, dat de consument de menschheid voorstelt.

Marx (*Das Capital*) wijst erop, dat aan de vrouwen dikwijls de voorkeur gegeven wordt, vooral aan getrouwde, die kinderen te verzorgen hebben en afhankelijk zijn, omdat zij opmerkzamer en leerzamer zijn, sneller en beter vatten en gemakkelijker tot de uiterste krachtsinspanning gedwongen kunnen worden. De man laat zich minder gebruiken en is daarom niet zoo spoedig verbruikt. Vrouwen onder mannelijke dictatuur werken met ongehoorde onstuimigheid en zijn buitendien nog goedkooper. Fourier nam hetzelfde verschijnsel waar. Opzichters en werkbazen arbeiden gaarne met vrouwen, die zich laten exploiteeren, mishandelen en toch tevreden gesteld kunnen worden. Hierop steunt o.a. het zoogenaamd 'Gangsysteem'. Meester 'Liederjahn' accordeert direct met den pachter, werft een troep van ongeveer 10-15 personen (beide seksen), weet zijn gezelschap niet alleen te boeien, maar is zelfs nu en dan populair, en voldoet aan alle gestelde eischen van het groot grondbezit. Ruw, ongebonden, gemeen en uitgelaten is de troep, die in de kroeg het loon bekomt en doorbrengt. Wat Fourier met den naam van 'phanerogamie' (zwangerschap van 13- en 14jarige kinderen, vruchtafdrijving met opium, enz.) bestempelt, is met dit stelsel verbonden en dergelijke inrichtingen zijn een waar model van ontucht(*).

(*) De 'Heuländer' in Noord-Duitschland en de 'Fulder' in het Zuidwesten trekken, evenals de hannekemaaiers, in troepen door het land en zijn evenmin moreele voorbeelden. Hun invloed op de overige bevolking is echter zeer gering en zij gelden meer als noodhulp of liever als een noodzakelijk kwaad. Vaste soldaten van den landbouw zijn zij niet. Neemt echter de stabiele landbouwende klasse af en treden zoodanige elementen op den voorgrond, zoo zouden zulke verschijnselen overal waargenomen kunnen worden. Eene degradatie van den landbouw of eene vermindering van den boerenstand is het grootste gevaar voor de maatschappij, want bij toenemende eenzijdige ontwikkeling der industrie zijn de landbouwers onze hechtste steunpilaren voor de handhaving van rust en orde, indien aan geen ijzeren vuist de voorkeur gegeven wordt.
Het defloreeren van meisjes op te jeugdigen leeftijd is ook elders geene zeldzaamheid. In de meeste groote steden trachten deze ongelukkigen in de lijsten voor geprostitueerden opgenomen te worden. In eene spinnerij te Barmen werden voor weinige jaren 13 meisjes van 10-14 jaren door denzelfden opzichter gedefloreerd en met hare familiën aan de gevolgen van eene kwaadaardige, aanstekelijke ziekte blootgesteld. De opzichter kreeg 5 jaren tuchthuis en de dirigent wegens nalatigheid 1 jaar eenzame opsluiting.
Kort daarop vernietigde het vuur deze plaats der schande. Daar beide geslachten, licht gekleed, blootgesteld aan onmenschelijke hitte, slechte lucht en eene c bezigheid, dag en nacht in dezelfde ruimten werken, zijn de tooneelen van dien aard, dat zij een zeer dichten sluier behoeven. Veelal is ruwheid nog de beste moreele waarborg in deze atmosfeer, indien er van waarborgen sprake kan zijn.

Niet minder is dit het geval met de baksteenindustrie, het voorspel van het vagevuur, de hoogeschool voor moreele degradatie bij uitnemendheid. Per troep van c[a] 7 personen in een smerig logies zonder ventilatie gehuisvest, worden de meisjes als het ware ruwe, boosaardige jongens, voordat de natuur haar nog geleerd heeft, dat zij tot het vrouwelijk geslacht behooren. In smerige lompen gehuld, de beenen tot boven de knie ontbloot, haar en gezicht met drek besmeerd, leeren zij bescheidenheid en schaamte met verachting behandelen. Gedurende het middagmaal liggen zij lang uitgestrekt in het gras, beziggehouden door de jongens, die zich in het kanaal baden. Is het dagwerk volbracht, dan steken zij zich in beter gewaad en vergezellen de mannen naar de kroegen.

Nog erger ziet het er met het gilde der lompengaarders en -gaarsters te Londen en Parijs uit, waaronder nog een aantal daarmede verwante ambachten te rangschikken zijn en waaraan wij grootendeels de verspreiding der walgelijkste ziekten te danken hebben [men vergelijke Marx, Villermé, Léon Faucher en Victor Aimé Huber (Sociale Fragen)].

Zijn nu daarenboven de woningen van dien aard, dat allen door elkander en met elkander huizen en slapen, terwijl menigmalen de bestekamers ontbreken; worden nu volwassen broers en zusters in hetzelfde slaapvertrek op den aanblik van jonggehuwde paren vergast, en ontbreekt nu alles, wat physiek en moreel onmisbaar is, zoo geven wij Marx gaarne toe, dat zij ‘als zwijnen leven; jongens, meisjes, ouders, alles slaapt pêle mêle in dezelfde ruimte.’

Maar ook de huisindustrie is meestal ontaard en de Engelschman heeft gelijk, wanneer hij openlijk verklaart: ‘their work likes slavery’. Een klein getal kapitalisten beheerschen de branche; vestigt zich eene arbeidster, ondersteund door eenige klanten, zoo moet zij ter wille der concurrentie sloven en zwoegen en lijdt toch gebrek, te meer daar zij van het onbestendig karakter der klanten, de mode en het zoogenaamd fatsoen afhangt; mislukt hare poging om zelfstandig te worden, zoo is zij er nog slechter aan toe en moet tegen een gering loon weder elders dienen. Kunstbleekerijen met droogkamers (90-100°F.), bezet door c[a] 15 meisjes per vertrek, die zich ternauwernood kunnen bewegen en aan eene ondragelijke hitte onbepaalden tijd blootgesteld zijn, worden als de pest voor de gezondheid beschouwd en zijn open grafkelders. En toch willen ook deze offers leven.

De gemeenschappelijke werkzalen voor beide seksen, zonder behoorlijk toezicht, de geringe afwisseling van den eigenlijken arbeid of liever het geestdoodend karakter van de fabriekmatige industie, de slechte woning der familie en de onbestendigheid ten opzichte der geheele industrieele ontwikkeling, dit ‘up and down’, zijn nadeelen, die het verval bespoedigen. Intelligente arbeiders houden zich staande en komen zelfs vooruit; de menigte kan echter niet mede en zinkt dientengevolge. Ten eerste moesten goed onderwezen en

voldoende geschoolde meesterknechts aangesteld worden; zij zijn even zeldzaam als goede onderofficieren en worden uit de menigte gekozen, zonder voor hunne eigenlijke taak in uitgebreideren zin berekend te zijn; ten tweede is de afschaffing van den arbeid der vrouwen in fabrieken en regeling van haar arbeid tehuis noodzakelijk; de kinderen, die in eene verpeste atmosfeer opgroeien, kunnen niet veel worden en daar zij minder moederlijke zorg genieten, dan het dier aan zijne jongen wijdt, is het niet te verwonderen, dat zij te gronde gaan. Ducpétiaux (*De la condition physique et morale des jeunes ouvriers*) spreekt dan ook eenvoudig van 'vagabondage'. De kinderen groeien op in het beroep der ouders, volgen hun voorbeeld, werken geheel werktuiglijk, zitten voor het overige in de kroeg en munten uit door domheid en liederlijkheid. Daarbij vallen zij in de handen der huisjesmelkers, die tevens brandewijn tappen, of zijn de offers van gewetenlooze speculanten. Op deze wijze kunnen wijken als St. Giles en Spitalfields te Londen, St. Giles en de Wynd te Glasgow en dergelijke verzamelplaatsen van ellende zich uitbreiden. Wel geschiedt in Engeland veel om beterschap voor te bereiden, zijn een aantal fabrikanten en menschenvrienden als pioniers der beschaving ijverig bezig om bres te schieten, en worden deze kerntroepen door een krachtig vereenigingswezen ondersteund, maar nog draagt dit alles een te individueel karakter en is de kern van het euvel niet getroffen. Van 50 veroordeelde geprostitueerden te Manchester waren 8 nog fabrieksmeisjes en hadden 29 in fabrieken gewerkt; tallooze kroegen bevorderen de schande en drijven den spot met de ellende. Op de vraag: 'Waarmede verdient gij het onderhoud?' is het antwoord: 'Waarmede wij kunnen.' Dr. Smith deelt gevallen mede, dat familiën van 4 à 5 personen één bed occupeerden en eene oude vrouw de helft van het bed aan een ander verhuurde, om op deze wijze hare nachtrust te kunnen betalen.

Nu en dan waren in White-Chapel tonnen geplaatst, die 's avonds met gasten gevuld werden.

Léon Faucher ontwerpt de volgende skala: *sociale ellende*, *prostitutie*, *de misdaad*, en doorloopt in de verschillende steden van Engeland, de middelpunten der groot-industrie, deze trapsgewijze ontwikkeling. Elke crisis beteekent toevoer op groote schaal voor het sociaal deficit en weinigen zijn later in staat, weder uit dien modderpoel op te stijgen; nieuwe troepen hebben hen bij de herleving der industrie vervangen, om later op dezelfde wijze te dalen. Het is, alsof de maatschappij behoefte heeft aan menschelijke cloaken en meedoogenloos een deel der levende waar uitspuwt, dat als schuim weder boven drijft, om als het ware eene parodie op de sociale orde te zingen. De industrie is het magazijn, waaruit zich de prostitutie voorziet en hoe meer de industrieele beweging aan de jacht op het geld deelneemt en alle medestrijders in den steek laat, hoe meer dat magazijn gevuld wordt. De schorre lach der kwijnende schoonheid, die zich met valsche kleuren siert en met geleende veeren

zich te koop aanbiedt, terwijl zij door den alcohol verhit elk beter gevoel kunstmatig onderdrukt, ziedaar het einde.

Leeds beherbergt twee verschillende arbeidersklassen, nl. 1° zij, die regelmatig werken kunnen en dientengevolge eene rustige, fatsoenlijke en goed geschoolde bevolking vormen, die geen Maandag voor blauw houdt, geen feesten of vermakelijkheden behoeft en zonder de minste afwisseling hare levensklok laat afloopen; hare hoofdzonde is de drank; en 2° eene fluctueerende bevolking, die van de hand in den tand leeft, nu eens werk vindt, dan weder leeg loopt en tot alles in staat is; zij vult de gasthuizen en gevangenissen, houdt de politie bezig en wijdt zich aan de prostitutie en den alcohol. Een groot nadeel is het, dat de landbouw als een industrieel stelsel opgevat wordt; de landbouwer verliest zijn eigenaardig kostuum, de liefde voor den grond en voor het eigenlijk landbouwkundig bedrijf. Wel is hij forsch gebouwd, gezond en sterk, maar, meer lastdier dan mensch, trekt hij van plaats tot plaats om loonarbeid te verrichten; hij wordt een industrieel werktuig, dat in de zeden en gewoonten der andere kameraden deelt en onder de trekvogels tehuis geraakt. Staan hiertegenover vertegenwoordigers van een flink ras, dat zich vrij en onafhankelijk voelt en bezig is de ketenen af te schudden, is de grootere materieele welvaart en de macht van het kapitaal meer dan elders op hechte grondslagen gegrond en weet de energieke handelsstaat hulpbronnen op te sporen, die niemand in die mate kan exploiteeren, zoo beslaan de schaduwzijden toch eene uitgebreide vlakte en sporen de gebreken tot ernstig nadenken aan. Ook Carthago kan op klippen stooten.

Hippolyte Passy karakteriseert de positie der arbeidersklasse in de groote middelpunten der Fransche industrie aldus: ‘Examinez cette situation, vous trouverez qu'en général les salaires, les gains matériels suffiraient s'ils étaient employés avec réserve et sagacité pour créer une sorte de bien-être; mais l'usage en est mal entendu. Les dépenses se font au jour la journée, sans soin, sans prévoyance du lendemain; et l'on est amené à reconnaître que quelque exiguë que soit la part du pauvre, c'est l'art de l'appliquer à ses besoins réels, la capacité d'embrasser l'avenir dans ses conceptions, qui leur manque, et que de là vient sa détresse plus souvent que de toute autre cause.’ Een groot deel nu der arbeiders in Rijssel, Rheims, Sédan en Vlaanderen zijn te diep gezonken om zelfs nog bij hoogere loonen en eene betere sociale positie weder hoog genoeg te kunnen stijgen. De kinderen groeien op in onwetendheid, leeren tucht noch orde, zien het voorbeeld van liederlijke ouders en zoo neemt de weerstandskracht van geslacht tot geslacht af. Het beroep is erfelijk in de familie, de dronkenschap, de bandeloosheid en de ontucht zijn het niet minder.

Villermé meent, dat de loonen in het noodzakelijkste voorzien, indien de huishouding gemeenschappelijk uitgeoefend wordt, derhalve het beginsel der buurschap aanhangers vindt, en dat in dat geval 1/20 gespaard

kan worden voor extra-ongeluk. Nu is feitelijk onder de arbeidende klasse in verhouding veel meer hulpvaardigheid voorhanden dan onder de hoogere standen, en ondersteunen de arbeiders elkander, waar zij kunnen. Het esprit de corps is in de hoogste mate ontwikkeld.

De loonen stijgen langzaam maar vrij regelmatig tot het 30ste jaar, daarna zeer snel, om later weder een bedaard tempo aan te nemen.

Na het 35-40ste jaar dalen zij allengs, maar langzamer dan zij in de eerste periode stegen.

Tegen het 50ste en 60ste jaar verschillen de loonen der beide seksen weinig van elkander.

De loonen der vrouwen blijven in de vroegere perioden veel lager dan die der mannen, en zijn zoowel in Frankrijk als in Engeland na het 20ste levensjaar ongeveer de helft.

Genieten beiden nu 10 centimes boven de grens van het noodzakelijke, zoo leven zij in een toestand van betrekkelijke welvaart en zijn vrij wel tevreden. De manufactuurindustrie is er steeds het slechtst aan toe.

Uitgegeven wordt:

door den man voor voeding ½-¾ van het geheel

voor kleeding ⅛-¼

voor woning 1/12-□

door de vrouw voor voeding ½-⅔ en voor een kind ¾ der verdiensten. Overschotten komen zelden voor. De vrouw koestert groote voorliefde voor opschik en slechte voorbeelden steken haar zeer spoedig aan.

Wordt het fabrieksmeisje in de gemengde werkzalen geplaatst, alwaar de toon door en door gemeen is, de jalousie der getrouwde vrouwen een hoogst ongunstigen invloed uitoefent en alles op het zedelijk verval ingericht is, zoo moet zij vallen. Zonder familie, zonder godsdienst, ontwend aan het gevoel van schaamte en steeds door gevaren van allerlei aard omgeven, betaalt zij maar al te dikwijls haar opschik met hare kuischheid. De ondernemers van publieke huizen te Parijs voorzien allen met hunne adressen, betalen agenten, verhuren kamers aan alleenstaande meisjes, bieden haar kost en logies aan en hebben spoedig het spel gewonnen. Vlaanderen, Rheims, St. Quentin, Rouen enz. zijn de voorraadschuren voor de Parijsche prostitutie. De moderne menschenhandel draagt een internationaal karakter en is over de geheele beschaafde wereld systematisch georganiseerd. Zoo wordt de waar verkoppeld en verkocht, zoo is zekere beweging bemerkbaar, die met de markt in verbinding staat en in overeenstemming met vraag en aanbod vrij nauwkeurig geregeld wordt. Onder de heerschende omstandigheden is de economische arbeid der vrouw niet in staat, om de behoeften te dekken, en dientengevolge moet door prostitutie in het overige

voorzien worden, Ducpétiaux, een ernstig econoom, zegt: ‘*La prostitution est un supplément au salaire*, *une inexorable nécessité’;* de ellende, de dienstbaarheid, het garnizoen, het celibaat en andere oorzaken werken daartoe in de hoogste mate mede. Eugène Buret deelt deze meening

en zij is in de practijk bijna overal de heerschende, omdat met de gebiedende noodzakelijkheid gerekend moet worden. Verlaat een meisje in Rheims of Sédan de werkplaats vroeger dan gewoonlijk, zoo heet het eenvoudig: ‘qu'elle va faire son cinquième quart de journée’. Zij bezoeken de drukst bezochte straten, om connectie aan te knoopen en trachten zich aan de vreemdelingen aan te bieden, zonder nu juist in het oog te loopen. Hier ligt de kracht en tevens de kern der geheime prostitutie.

Gedurende het arbeiderscongres te Lyon (1878) kwamen de volgende interessante mededeelingen omtrent de loonen der vrouwen ter sprake: de zijdeindustrie te Lyon geeft aan c^{a} 200000 vrouwen arbeid, die per werkdag van 12-13 uren gemiddeld frs. 2 bekomen; echter is menige arbeid van dien aard, dat hij hoogstens tot het 25ste en 30ste jaar voortgezet kan worden.

Linnen mutsen worden per 6 dozijn met frs. 3½ betaald, terwijl per dag 2 dozijn te vervaardigen zijn, zoodat frs. 1,15 op den werkdag komen; hemden met 40 ctms. per stuk, hetgeen à 3 stuk berekend per dag, na aftrek van het garen, frs. 1,05 is; linnen broeken met 60 ctms. het paar, geeft per dag van 10 uren frs. 1,05; proviandzakken voor de armee per honderd 2½ frs., hetgeen à 4 per uur berekend frs. 1[¼]; laken mutsen, per dozijn 2½ frs., maakt c^{a} 1,20 frs. De naaimachine is op den duur schadelijk voor de gezondheid en van de nieuw uitgevonden motoren nemen de fabrikanten tot nog toe weinig notitie. In de fabrieken wordt gemiddeld op een loon van 1.30-2 frs per 13 uren gerekend, nachtwerk voor 11 uren frs. 2. Huisarbeid echter wordt per uur gemiddeld met 3 ctms. betaald. Buitendien tracht een ieder de bestaande wetten te ontduiken, hetgeen niet al te moeilijk is.

Volgens de kamer van koophandel en fabrieken te Dresden betaalt de spinnerij te Königstein aan arbeiders per week 6-20 Rm.; aan arbeidsters 5-10 Rm.; filet-, brei- en haakwerk levert eene verdienste van 3-8 Rm.; vlasspinnerijen 7-10; parapluiefabrieken, arbeiders 18-24 Rm., arbeidsters 8-12; stroohoeden en veeren, mannen 9-45, vrouwen 6-24; kunstbloemen (2200 arbeidsters) 5-6 Rm. per week, enz.

Beweert Carey in zijn *Essay on the rate of wages*, dat èn de loonen èn de moraliteit van beide seksen in Amerika een hoogeren trap bereikt hebben, waarbij hij op de uitstekende inrichtingen te Lowell, Dover en Providence wijst, zoo geldt dit toch meer voor enkele streken dan voor het geheel. Ook hier is geene algemeene wet vast te stellen en komen de grootste verschillen voor, hetgeen uit de exacte studie van Arthur von Studnitz (*Nordamerikanische Verhältnisse*) nader blijkt. Zoo zijn de winkelmeisjes bijv. er met 6 à 10 dollars per week niet al te best aan toe, omdat aan haar toilet door de principalen groote eischen gesteld worden, en zoo wordt er ook bij menige andere branche op gerekend, dat de vrienden wel voor het overige zullen zorgen, het-

geen in New-York zelfs hier en daar ronduit te kennen gegeven wordt. De waarde van het geld is eene andere en de sociale positie moet in een ander licht geplaatst worden. Lowell, ook door Dickens in de '*American notes for general circulation*' als eene gunstige uitzondering beschreven, kon de fabrieksmeisjes niet in de door de fabrikanten opgerichte boardinghouses bannen. Velen vonden de huisorde te streng en verkozen de vrije beweging. Op deze eigenaardigheid kom ik nog nader terug, omdat zij schijnbaar de meening van hen ondersteunt, die beweren, dat de hulp niet eens gewenscht wordt, zoodat men zich tot de toepassing van het welbegrepen eigenbelang moet bepalen en voor het overige niemand gelukkig maken moet, die niet gelukkig zijn wil, want opgedrongen weldaden verkeeren gewoonlijk in het tegendeel.

Hiermede sluit ik het beeld der sociale ellende, dat uit den aard der zaak een vluchtig karakter dragen moest en waarbij ik hoofdzakelijk trachtte uit verschillende groepen en verschillende landen enkele verschijnselen aan te duiden, die gezamenlijk de meeste en belangrijkste vormen, waarin zich die ellende hult, vertegenwoordigen. Is eerst het terrein verkend en zijn eens de bronnen opgespoord, dan is het gemakkelijker, om het wezen en de macht van een der ergste sociale euvelen nader toe te lichten.

Resumeeren wij het gezegde, dan meen ik erop gewezen te hebben:

1° dat zoowel uit den heerschenden trap van algemeene welvaart, als uit de voorhanden middelen ter bevrediging van de noodzakelijke levensbehoeften, blijkt, dat de bestaande sociale ellende, ten deele ons door onze voorouders nagelaten, ten deele door den toestand van overgang op industrieel en politiek gebied bevorderd en ten deele door de onverschilligheid der meer ontwikkelde klassen in de hand gewerkt, een vrij aanzienlijken omvang bezit, maar daarom toch niet van dien aard is, om aan de mogelijkheid der beterschap te doen twijfelen;

2° dat de samenstelling en uitbreiding der steden, vooral in industrieele middelpunten, tegenwoordig nog in de richting der verscherping van de sociale tegenstellingen plaats vindt, zonder dat een voldoend tegenwicht voorhanden is;

3° dat daaruit geenszins voortvloeit, wat door de sociale radicalen uit partijzucht beweerd wordt en kunstmatig op den voorgrond treedt, nl. het nivelleeren op staathuishoudkundig gebied, maar dat integendeel verlichting te verwachten is van eene gezonde vermeerdering der productieve kracht, waarbij verondersteld wordt, dat het kapitaal niet aan het verkeer onttrokken wordt, maar steeds meer en meer aan de algemeene vooruitgaande beweging blijft deelnemen;

4° dat de ellende overal met gering verschil en in andere vormen voorkomt en toeneemt, zoodra de ontwikkeling een eenzijdig karakter draagt of aan te groote afwisseling blootgesteld is;

5° dat daardoor de ontaarding en de ontzenuwing, de prostitutie en de misdaad voortdurend nieuw voedsel bekomen, zoodat de redding meer

moet geschieden in de richting van beperking der voedende elementen, dan in die der opheffing van de reeds gevallenen;

6° dat niet zoozeer de hoogte der loonen, als wel de bestendigheid der positie, de toestand der woning, het wezen der familie en de bevordering van het physiek, moreel, intellectueel en religieus gehalte van invloed zijn;

7° dat onderwijs en opvoeding, leiding en een goed voorbeeld hoofdzaak zijn, maar dat tevens de vrouw aan hare natuurlijke roeping en aan het huis hergeven moet worden; dat een krachtig vereenigingswezen en gemeenschappelijke hulp beterschap kunnen te voorschijn roepen, en in moreelen zin eene tegemoetkoming aan de wenschen van de nog niet bedorven arbeidende klasse plicht is;

8° dat het ideaal van den staat: de grootst mogelijke bevolking voor zoover mogelijk gelijkmatig over het geheele land verdeeld en in elk opzicht aan de proportioneele uitbreiding der productieve krachten dienstbaar gemaakt, steeds voor oogen gehouden moet worden en dat dit ideaal voorloopig het zwaartepunt naar het gebied van handel en verkeer, onderwijs en openbare werken verlegt;

9° dat de zorg voor de emancipatie der arbeidende klasse wel hoogst ondankbaar is, omdat nergens zooveel wantrouwen, vooroordeel en onwetendheid, verbonden met eigenzinnigheid en zorgeloosheid, gevonden worden, maar dat dit ons niet weerhouden mag, om de hand aan den ploeg te slaan en haar tegen wil en dank geleidelijk aan betere toestanden te wennen en ook van alle opruiende raadgevers te bevrijden;

10° en dat het tijd wordt, naar het woord der Schrift te handelen: '*Besitze*, *als wenn du nicht besässest*', in plaats van de moderne leer toe te passen: 'Ik verdiende de eene helft van mijn vermogen, omdat ik mij met mijne eigen zaken bemoeide en de andere, omdat ik mij om de zaken van anderen of het algemeen niet bekommerde'(*).

(*) Een sub-agitator der sociaaldemocratie en meesterknecht in eene chemische fabriek eischte in de eerste plaats een schriftelijk contract met den werkgever, waarin vastgesteld moest worden, dat beide partijen aan een bepaalden opzeggingstermijn gebonden waren want juist de kans, om plotseling zonder verdiensten op straat te staan, oefende een hoogst ongunstigen invloed op de moraliteit uit. Van conservatieve zijde werden in Wurtemberg proeven genomen met de verlegging van den loondag. In plaats van Zaterdagavond werd het loon elken Vrijdag uitbetaald en kon de vrouw den volgenden dag alle inkoopen voor de loopende week gelijktijdig bezorgen, terwijl zij tevens den man reeds Zaterdag een aangenaam tehuis bereidde. Er werd daardoor minder verkwist, want het gevoel, vrij en ongebonden te zijn, was niet in zoo groote mate voorhanden.

Het kanaal van Panama.

Het denkbeeld, om den Atlantischen met den Grooten Oceaan te verbinden, is niet nieuw; veel eer valt het opperen van dit plan samen met de ontdekking van Amerika. Met recht mag het dus bevreemding wekken, dat in Mei 1879 nog een congres van ingenieurs en aardrijkskundigen noodig was, om het vraagstuk: 'het interoceaan-kanaal', te bestudeeren en zoo mogelijk op te lossen.

De reden, waarom de doorgraving tot nog toe tot de pia vota behoort, moet meer in politieke, dan in materieele bezwaren gezocht worden; vooral de wisseling der regeeringen van Middel-Amerika speelt hierbij een groote rol. Alexander von Humboldt, die, waar het Middel-Amerika geldt, steeds als autoriteit aangehaald kan worden, zeide terecht: 'Slechts gebreken in den Staatsvorm hebben gedurende eeuwen deze plaatsen, waar de wereldhandel zich moest concentreeren, in eene woestijn herschapen, maar de tijd nadert, waarop deze achterlijkheid zal ophouden; eene verderfelijke administratie kan niet altijd worstelen tegen de vereenigde belangen van de menschen en de beschaving gaat zich onweerstaanbaar vestigen in de streken, waar de natuur zelve een groote toekomst voorspelde, door de gesteldheid van den bodem, de vruchtbare besproeiing door rivieren en de nabijheid van twee zeeën, die de kusten van Europa en Indië bespoelen.'

Die schoone toekomst, door Von Humboldt voorspeld, schijnt te naderen; slaan wij toch een blik op de vijf Staten van Middel-Amerika, dan kan men verklaren, dat zij de gewenschte vastheid schijnen te bezitten. Wel zullen er in die Staten nog eerzuchtige en kortzichtige staatslieden gevonden worden, die elk Europeesch plan tot kanalisatie ten koste van hun land zullen verwerpen, en naast de edele hidalgo's nog roofzieke, trotsche en onwetende Spanjaarden uit den tijd, toen de Nieuwe Wereld veroverd werd, maar, dank zij den algemeenen vooruitgang in de republieken van Middel-Amerika, zal hun tegenwoordigheid aan het bewind nog slechts van tijdelijken aard zijn. Hun tegenstand kan de uitvoering van het groote plan wel vertragen, maar niet beletten.

Vele verlichte hoofden koesterden soms de vrees, dat de Vereenigde Staten van Noord-Amerika slechts naijverige oogen zouden hebben voor het kanaal, met vreemd geld en door vreemde handen tot stand gebracht, en stelden zich hierbij Engeland tegenover De Lesseps voor; maar, eere wien eere toekomt, de Vereenigde Staten hebben, op alle mogelijke wijzen, de uitvoering van het kanaal door Europeanen aangewakkerd.

Van een politiek standpunt is dus voor de uitvoering niets te vreezen:

de Nieuwe Wereld verkeert in een stadium van rust, en in de Oude Wereld schijnt voorloopig de zon des vredes.

Uit een finantieel oogpunt bestaan ook geen bezwaren; de markt heeft veeleer overvloed van los geld. Het eenige bezwaar schijnt nog te bestaan in de richting, die men het kanaal zal geven, en aan deze onzekerheid zal een einde komen, sedert het congres, door De Lesseps gepresideerd, de plannen, die de meeste kans van slagen hadden, onderzocht heeft. Het congres heeft deze plannen, die wij eenigszins nader zullen beschouwen, openbaar gemaakt; zonder twijfel zullen, bij de uitvoering ervan, groote bezwaren rijzen, maar voor de mannen, die de Middellandsche met de Roode Zee verbonden, de Alpen doorboorden, enz. zullen ook deze bezwaren verdwijnen.

Tot ons leedwezen beschouwde het congres de voorgestelde ontwerpen niet uit een menschelijk oogpunt; m.a.w., de vraag: hoeveel slachtoffers zal de uitvoering vergen? werd niet overwogen. Met welgevallen blijft daarom ons oog staren op de vergadering, in 1876 door Blanchet te Parijs belegd. Zijn plan tot het doorgraven van de landengte van Panama stelde hij in deze vergadering aan eenige geleerden, kooplieden en industrieelen voor. Nadat verscheiden sprekers opgetreden waren en een brief van De Lesseps voorgelezen was, waarin hij het ontwerp van het kanaal van Nicaragua als het gemakkelijkst en het zekerst in uitvoering aanbeval, vroeg de Admiraal La Roncière le Noury het woord.

Als grondbeginsel van elk groot werk, zeide de Admiraal, moet de gezondheid van het werkvolk boven alle andere overwegingen staan. Hij verklaarde het grootste vertrouwen te hebben in de ingenieurswetenschap, maar niet in 't zonderlinge denkbeeld te deelen, dat het veld der industrie op het slagveld gelijkt, waar men niet vraagt naar het aantal dooden, maar naar de behaalde overwinning. Men moet het voorbeeld van den spoorweg Panama-Colon niet volgen, waarvan de aanleg duizenden het leven kostte. De uitvoering van het kanaal moet niet afhankelijk gesteld worden van het geld, of van de te overwinnen bezwaren, maar veeleer getoetst worden aan de menschenlevens, die zij kosten zou.

Het zij ons vergund de geschiedenis der plannen tot het doortrekken der landengte van Panama eenigszins van naderbij te beschouwen, na vooraf een blik geworpen te hebben op het land zelf.

De landengte van Panama, gelegen tusschen 6° en 18° Noorderbreedte en 78° en 98° Westerlengte van Parijs, scheidt de twee Oceanen en verdeelt het vaste land van Amerika in twee nagenoeg gelijke deelen. Op deze uitgestrektheid, 600 mijlen lang en op de smalste punten 12-14 mijlen breed, schijnt de natuur hare wonderen vereenigd te hebben; men vindt er uitgebrande en nog werkende kraters, meren, rivieren, stroomen, diepe baaien, ondoordringbare wouden, enz. Slechts den trouwen rotstand, die de kusten der Nieuwe Wereld van het Noorden naar het Zuiden volgt, mist men er; een eigenlijke bergketen vindt men in Middel-Amerika niet; het zijn slechts verspreide

groepen, die plateaux van 1500 M. tot 2000 M. hoogte vormen te Costa Rica en Guatemala. De kusten van Middel-Amerika hebben een karakteristiek uiterlijk; zij vormen als 't ware heuvelen van smaragd, die trapsgewijze opklimmen, en waartusschen toppen van vulkanen, op 20 mijlen ver in zee zichtbaar, te voorschijn treden. Vergelijkt men deze lachende kusten met de steile en verlaten kusten van onze Middellandsche Zee en onzen Oceaan, dan kan het niet anders, of dit grootsch schouwspel moest grooten indruk op de Spanjaarden maken, en 't wordt ons verklaarbaar, dat Christophorus Columbus naar Europa schreef, dat hij het Bijbelsche Eden gevonden had. Bedwelmend werkte op de Spanjaarden de ontdekking van zulk een land, waar het goud schitterde in het stof, dat hunne voeten opwierp. Hunne bewondering steeg ten top, toen zij er boomen zagen, die, door het leveren van smakelijke vruchten en buigzame schors, voor voedsel en kleeding te gelijk zorgden.

Trots hun geestdrift voor het land en hun dorst naar goud, verliet hen de gedachte om een doortocht te vinden, waar hunne schepen de beroemde specerij-eilanden zouden kunnen bereiken, geen oogenblik. Hoe dikwijls werden de diepe baaien opgevaren en koesterde men tevergeefs de hoop, den doortocht gevonden te hebben! Magellaan zette zijne ontdekkingstochten zoolang naar het Zuiden voort, totdat hij de straat, naar hem genoemd, vond.

Een weg was nu gevonden, maar hij was te lang, en met verdubbelde woede voeren de Spanjaarden alle rivieren op, onderzochten alle stroomen, van hun monding tot hun oorsprong tusschen de met weelderigen plantengroei bedekte bergen. Doch tevergeefs. De legende van een kanaal, dat eertijds beide Oceanen verbonden had, doch nu verzand was, vond gereeden ingang en nieuwe onderzoekers traden op, maar nieuwe teleurstellingen waren het lot dier wakkere zeelieden. Een van de hardnekkigste en stoutste ontdekkingstochten werd in 1513 door Nunez de Balbao uitgevoerd. Hij had de inlanders steeds hooren gewagen van de groote zee, die in het Westen lag. Vast besloten deze zee te zien, toog Balbao op reis en bereikte na 26 marschdagen en ongeloofelijke vermoeienissen de overzijde. Eere aan den eersten Europeaan, die, zonder gebaande wegen en in dien tijd, van den Atlantischen den Grooten Oceaan bereikte!

Na vele vruchtelooze pogingen gaf men de hoop, om een kunstmatige of natuurlijke verbinding te vinden, op. De landengte van Panama had niet evenals die van Suez haar Pharao gehad. De reden hiervan moet niet gezocht worden in de bezwaren, die de Amerikaansche grond boven den Afrikaanschen bij eene doorboring zou bieden, maar veeleer in den staat van onbeschaafdheid, waarin Amerika tijdens de ontdekking verkeerde. Hoe groot de pracht en rijkdom der bevolktste steden van Amerika in dit tijdperk ook waren, en van welke groote mate van beschaving de ruïnen nu nog tot ons spreken, toch heeft

Amerika geene handeldrijvende steden als Tyrus gekend, noch onvermoeide zeevaarders als de Phoeniciërs, noch eindelijk een beschaving, die de Egyptische Koningen dwong om de Middellandsche met de Roode Zee te verbinden, om zoodoende de schatten van Indië naar de havens van Thebe, Memphis en Babylon te voeren. De behoefte aan een doortocht deed zich eerst gevoelen, toen Amerika Europa en Europa Amerika noodig had en het tijdstip daar was, dat tijd geld was.

Nauwelijks waren de Spanjaarden overtuigd, dat er geen natuurlijke doortocht tusschen de beide deelen van Amerika bestond, of zij peinsden op middelen om een kunstmatigen tot stand te brengen. De landengte van Tehuantepec, besproeid door twee rivieren en in 't bezit van twee havens, in de nabijheid van Vera Cruz en van Acapulco, scheen het punt, bij uitnemendheid geschikt tot doorsteken. Ferdinand Cortez maakte haar tot het onderwerp eener memorie, die hij in 1528 naar Madrid opzond. Eene vergadering aanzienlijken uit de provincie Nicaragua betoogde in 1534 aan den Koning van Spanje, dat de richting van het Kanaal door het meer van Nicaragua de grootste voordeelen aanbood.

Sedert dien tijd treden drie richtingen: Nicaragua, Tehuantepec en Panama, op den voorgrond.

Twee eeuwen later werden tevergeefs door Mexicanen aanbiedingen gedaan, om den doortocht bij Tehuantepec te ontsluiten. De voorstellen daartoe door Revillagiedo en Uturrigaray gedaan, werden afgewezen, en eindelijk werd zelfs elke openbaarmaking omtrent de Spaansche Koloniën verboden, uit vrees om de vraatzucht der naburen wakker te maken.

De Engelschen stoorden zich weinig aan deze verbodsbepaling; in 1780 wilden zij Middel-Amerika leeren kennen en in bezit nemen. Daartoe werd te San Juan del Norte, thans meer bekend onder den naam van Greytown, eene expeditie onder Nelson uitgerust. Na het anker in de haven van San Juan geworpen te hebben, werd de Rio San Juan in kleinere vaartuigen opgevaren, tot in het gezicht van het meer van Nicaragua. Het fort San Carlos, daar gelegen, bracht de troepen tot staan, terwijl een samenloop van omstandigheden de onderneming hier stuitte.

In 1848 verscheen opnieuw een Engelsch eskader en nam bezit van de haven en stad San Juan de Nicaragua, om er, zoo het heette, een inlandschen prins, maar met echt Engelschen naam, George William Clarence, te vestigen. In werkelijkheid was deze onderneming slechts eene voortzetting van de mislukte in 1780, en wij staan hier voor een poging, die, zoo zij gelukt ware, de Engelschen in het bezit zou gesteld hebben van het schoonste land der wereld. In 1786 hadden de Engelschen reeds gebruik weten te maken van de zwakheid der Spaansche koningen, om bezit te nemen van Belize in Oostelijk Yucatan, onder voorwendsel om hier den bouw van mahoniehout aan te wakkeren en onder uitdrukkelijke voorwaarde, het gebied van Moskito te verlaten.

Wel verre echter van deze verplichting na te komen, namen de Engelschen nog bezit van Greytown krachtens het beschermheerschap, dat zij over Moskito uitoefenden.

Doch de naijver tusschen de Vereenigde Staten en Engeland, vroeger grooter dan thans, kan met recht aangemerkt worden als het behoud voor de Staten van Middel-Amerika. De invloed van dezen naijver bleek vooral bij het verdrag van Clayton Bulwer. Ofschoon dit verdrag slechts betrekking op Nicaragua heeft, zoo is het toch van groot belang voor hen, die bevreesd zijn, dat de doortocht, door Europeanen tot stand gebracht, eens in handen zou kunnen vallen van een enkelen staat.

In een der bepalingen lezen wij, dat, welke richting aan het Kanaal ook gegeven worde, noch de Vereenigde Staten, noch Engeland aanspraak zullen maken op uitsluitende contrôle over het kanaal; dat geen van beiden ooit vestingwerken zal opwerpen, die het kanaal beheerschen en dat geen van beiden de onafhankelijkheid der staten van Middel-Amerika zal belagen.

In art. 5, 7 en 8 staat nog, dat het neutraal zal zijn, vrij en open ten allen tijde, en dat beide staten de ondernemingen tot het aanleggen van het kanaal zullen aanwakkeren en steunen.

Den tegenstand in geschriften, dien het plan van een kanaal bij sommige monniken vond, gaan wij met stilzwijgen voorbij, en staan liever een oogenblik stil bij den eersten ingenieur, Don Manuel Galisteo, die in 1781 de eerste waterpassing tusschen het meer van Nicaragua en den Grooten Oceaan ondernam. Het verschil tusschen beide waterspiegels 40, 87 M., dat hij vond, is later slechts weinig verbeterd.

Bij het begin van deze eeuw stelde Alexander von Humboldt de voorwaarden van het vraagstuk vast, en beschreef vijf richtingen voor het kanaal, die naar den voorrang dongen. Sedert is het vraagstuk door tal van hoofden bepeinsd, en zijn stapels Fransche, Engelsche en Spaansche geschriften er de vruchten van geweest. Slechts de hoofdvoorstellen wenschen wij te bespreken.

Alexander von Humboldt bespreekt, zooals wij reeds zeiden, vijf richtingen, die men aan het kanaal kan geven, en wel: die door de landengte van Tehuantepec, door de landengte van Panama, de twee richtingen door de landengte van Dariën, bij beiden gebruik makende van den loop van de Atrato, om bij de baai van Cupica in den Atlantischen Oceaan en door het ravijn van Raspadura in de provincie Choco in den Grooten Oceaan uit te komen; en eindelijk die door de landengte van Nicaragua en het Meer.

In 1870 besloot de regeering der Vereenigde Staten meer licht over deze zaak te verspreiden, en drie expeditiën, aan wier hoofd uitnemende mannen stonden, vertrokken naar de plaatsen, door A. von Humboldt aangewezen. Daarna werd te Washington een congres van aanzienlijke Amerikanen samengeroepen, om de studiën te onderzoeken, en een oordeel over het beste plan uit te spreken.

Dit congres nam de zaken zeer ter harte, kwam in 1871 en 1873 samen, en eindigde met de onderzoekers tot nieuwen arbeid aan te sporen, daar het meende nog geen uitspraak te kunnen doen. Na ernstig onderzoek verwierp daarna het congres eerst de doorgraving van de landengte van Tehuantepec als onuitvoerbaar; zond vervolgens een aantal van zijne leden naar Dariën en Nicaragua, om op de plaats zelve de rapporten te onderzoeken, en kwam eindelijk tot het besluit, dat de richting door de landengte van Nicaragua slechts kans van slagen had.

Bijzonderheden omtrent het ingestelde onderzoek en de redenen, waarom de door Cortez reeds voorgestelde richting verlaten werd, zijn ons onbekend, maar uit de studiën van den Generaal Don Juan Orbegoso blijkt, dat de hoofdrivier van Tehuantepec, de Guaracualco, voor zeeschepen slechts tot 10 mijlen de rivieren op bevaarbaar is, dat het middenstuk van het kanaal door een rivier, de Chimala, gevormd zal worden, die slechts gedurende den regentijd voor prauwen bevaarbaar en dus ⅔ gedeelte van het jaar droog is, dat in het midden van het kanaal een hoogterug ligt, waarvan de gunstigste punten 393 en 251 M. boven den zeespiegel liggen, waardoor het aan den Guaracualco onmogelijk gemaakt wordt de Chimala bij te springen, en eindelijk dat de verzande reede van Tehuantepec open ligt en zich steeds meer verwijdert van den Oceaan. Wij staan hier dus voor bijna onoverkomelijke bezwaren.

De grootste hinderpaal is wel gelegen in het gemis aan ruime en zekere havens aan de beide uiteinden van het kanaal. De monding van den Guaracualco is door eene zandbank verstopt en slechts door eene geul van 3,80 M. toegankelijk; een schuilplaats tegen de Noordenwinden, die hier gedurende 6 maanden hevig waaien, vindt men er niet, terwijl de baai van Tehuantepec aan zoo gevaarlijke en menigvuldige orkanen blootstaat, dat de zeelieden haar ‘Bahia Ventosa’ noemen. Voor 't overige is het zeer te betreuren, dat deze richting verworpen werd, misschien wel voor altijd, want van haar getuigde eens de Abt Brasseur: ‘De vallei van den Guaracualco is een der schoonste van de wereld, en daarbij zoo rijk aan voortbrengselen van allerlei aard, dat het werkelijk ieder, die een oog voor natuurschoon heeft, ter harte moet gaan te weten, dat deze streken tot eenzaamheid gebannen zullen zijn.’

Geheel verschillend van Tehuantepec is de streek van Dariën. Bij een eersten oogopslag vinden wij hier alles in 't voordeel der doorboring. Aan weerszijden van de landengte vinden wij een diepe golf, die van Dariën aan de zijde van den Atlantischen, die van San Miguel aan de zijde van den Grooten Oceaan; een bergketen, die neerdaalt en op verschillende punten afbreekt; een groote, rechte rivier, de Atrato, in één woord, het wordt ons duidelijk, dat sinds Von Humboldt aller blikken naar die zijde gewend waren.

Maar bij nadere overweging rijzen ook bezwaren: Dariën is met een ondoordringbaar maagdelijk bosch bedekt; het land is zeer door rivieren doorsneden, die in den regentijd tot stroomen aanwassen; het klimaat is even ongezond als dat van Guyana, enz.

Trots al de bezwaren, verbonden aan het doorsteken van de landengte van Dariën, hebben onderzoekers van alle nationaliteiten hunne krachten eraan beproefd; zelfs heeft het drie martelaars gekend, waaronder de dappere Kapitein Bixio van den Italiaanschen Generalen Staf.

Aldus door tal van groote geesten begunstigd, mag het wel verwondering wekken, dat de doorgraving nog niet in uitvoering is, maar, zooals wij reeds zeiden, moet veel op rekening geschreven worden van de staatkundige verwikkelingen der laatste 30 jaren.

Door de Amerikaansche regeering was voor het congres Selfridge belast geworden met het onderzoek omtrent het kanaal door de landengte van Dariën; als gemakkelijkste oplossing kwam hem een doortocht door de Atrato en de Napipi voor. Dit kanaal zou eene lengte van 330 K.M. krijgen, waarvan 278 door het bed van de Atrato zouden loopen. De Atrato is eene bochtige, groote rivier en zonder kunstwerken bevaarbaar tot de samenvloeiing met de Napipi; ongelukkigerwijs zijn echter, zooals wij boven reeds zeiden, de 9 monden verzand. Het eigenlijke kanaal van den Kolonel Selfridge begint bij de monding van de Napipi, stijgt deze rivier op door middel van 10 sluizen, en verheft zoodoende den waterspiegel 39,65 M. boven de zee. Het verdeelpunt, 17½ K.M. lang, doorsnijdt de bergketen door eene coupure en een 8950 M. lange tunnel, in de rots uitgehouwen. Eindelijk daalt het kanaal door 13 sluizen, over nog geen 0,5 K.M. verdeeld, naar de baai van Cupica af. Het kanaal zou verder een diepte van 7,93 M. hebben, terwijl de breedte bij de uitwatering in de coupure door de Cordilleras 34,46 M. zou bedragen, die nog tot 20 M. zou afnemen in de tunnel. Doch deze afmetingen zijn te gering en maken het plan van Selfridge onmogelijk; om dit te doen uitkomen, wijzen wij er slechts op, dat de groote raderbooten 20 à 22 M. breed zijn en dus uitgesloten zouden zijn, terwijl de schroefbooten, 15 à 16 M. breed, telkens kans zouden loopen averij te krijgen. De kosten van het kanaal zouden volgens schatting 600 millioen francs bedragen, maar stellig het dubbele bij uitvoering.

Met het onderzoek van het plan Nicaragua hadden de Vereenigde Staten Lull, aan wien de ingenieur Menocal was toegevoegd, belast. Volgens het ontwerp Lull-Menocal zou het kanaal een aanvang nemen bij de haven van Brito, de vallei van Rio Grande door een lateraal kanaal opstijgen, tot een hoogte van 32,80 M., door middel van 11 sluizen tot Las Serdas. Het hoogste punt van de landengte van Rivas zou op den drempel van het meer van Harcones door een coupure van 48 M. diepte doorsneden worden. Daartoe zou het Kanaal de richting Rio-Medio nemen en het meer doorsnijden, om de bronnen van de rivier

San Juan te bereiken. Tot aan de samenvloeiing met den San Carlos zou het kanaal den loop van den San Juan volgen. Na deze vereeniging zou een lateraal kanaal noodig zijn, op den linkeroever van den San Juan, waarbij men zich een weg zou moeten banen door de talrijke riviertjes, die naar den San Juan afloopen, en de vele uitloopers van het gebergte, die dezen stroom omgeven.

Dit laatste kanaal, 68 K.M. lang, daalt met 6 sluizen in de haven van San Juan del Norte neder.

Tot aan de samenvloeiing met den San Carlos is het water van den San Juan helder, maar daarna storten de San Carlos en de Sarapiqui zich in dit kalme water en drukken er den stempel op van de vulkanische streek, waaruit zij ontsproten. In woeste vaart, zand en ontwortelde boomen medesleepende, maken zij de scheepvaart verder af onmogelijk, ten minste gevaarlijk. Vandaar dan ook het voorstel, om een lateraal kanaal aan te leggen, waartegen geen bezwaren bestaan. In de coupure door de Los Harcones zou het kanaal eene breedte van 29.30 M. op den waterspiegel bij eene bodembreedte van 19.30 M. krijgen, terwijl de diepgang 8 M. zijn zou. Ook deze afmetingen zijn voor de groote schepen te gering en werden door Blanchet gewijzigd in het ontwerp, dat hij het congres te Parijs in 1874 aanbood. Later zullen wij op dit ontwerp terug komen, wanneer wij de plannen van de société internationale bespreken. De begrooting van kosten bedroeg 333 millioen francs.

Belangrijk is het, kennis te nemen van het besluit, waartoe het congres te Washington kwam; wij willen er de lezers hieronder mede in kennis stellen.

1°. De richting door het meer van Nicaragua, die bij Greytown met een kanaal begint tot de rivier San Juan, daarna deze rivier volgt tot het meer van Nicaragua, dit meer doorsnijdt tot de Rio de Medio en vandaar door een kanaal van Rio del Brito in den Grooten Oceaan uitloopt, bezit voor den aanleg van een kanaal groote voordeelen, zoowel uit het oogpunt van bouw, als van handel; geen van de andere uitvoerbare richtingen is echter voldoende bekend, om de betrekkelijke waarde te doen beoordeelen.

2°. Het hoogste punt bij deze richting ligt in het meer van Nicaragua, dat steeds op eene waterhoogte van 33 M. boven de zee moet gehouden worden. Deze waterhoogte zal verkregen worden door 4 opstuwingen in de rivier San Juan, door 10 sluizen aan de zijde van den Atlantischen Oceaan en 10 sluizen aan de zijde van den Grooten Oceaan. Van het eene eindpunt, Greytown, tot het andere, Brito, bedraagt de geheele lengte 181.33 mijlen. Het Atlantische gedeelte van Greytown tot San Carlos aan het meer van Nicaragua is 108.05 mijlen lang, waarvoor gebruik gemaakt kan worden voor 63 mijlen van een bestaanden waterweg en 45.05 mijlen kanaal gegraven zal moeten worden. Het verdeelpunt is 56,05 mijlen lang, en loopt van San Carlos tot

aan de Rio de Medio. Het gedeelte van den Grooten Oceaan is 16,33 mijlen lang, en loopt van den mond der Rio de Medio tot dien der Rio de Brito. De ontworpen sluizen zijn 400 voet lang, 70 voet breed en hebben een waterdiepte van 26 voet. Kunstmatige havens moeten te Brito en Greytown gemaakt worden; die te Greytown zal ernstige studie eischen.

3°. De totale kosten worden op minstens 100 millioen dollars begroot.

4°. Wanneer alle voorbereidende maatregelen genomen zijn, zal de tijd van uitvoering niet langer dan 10 jaren duren.

5°. Een kanaal, dat de beide Oceanen verbindt, moet onder bescherming staan van alle natiën, wier belangen erin betrokken zijn. Deze natiën moeten niet alleen de onzijdigheid van kanaal en werken waarborgen, maar ook die van een strook terrein ter weerszijden van het kanaal, ter breedte van 59 mijlen, en op zee bij de beide ingangen in een straal van 100 mijlen.

Na van het bovenstaande kennis genomen te hebben, zullen wij een blik werpen op het congres van Parijs. Vreemd zal het steeds blijven, dat den inzenders van plannen slechts eene week tijd gegeven werd, en dat het congres zoovele personen bevatte, die de vereischte bekwaamheden misten, om in deze zaak een oordeel te vellen.

De ontwerpen van Selfridge, die wij reeds leerden kennen, werden verworpen en wel om de volgende redenen. De hoeveelheid water, die in de landengte van Dariën valt, in die verlaten streken, waar de Napipi en Atrato stroomen, is buitengewoon groot; het droge seizoen bestaat er slechts in naam, stroomen regen dalen ten allen tijde neder. Aan bouwmaterialen levert de streek slechts hout; de geringe bevolking kan ternauwernood in eigen behoeften voorzien. Ofschoon de Atrato tot aan de samenkomst met de Napipi een gemakkelijken weg aanbiedt, zoo staat er toch tegenover, dat het kanaal in het dal van de Napipi een zeer bergachtige streek doorsnijdt en, wat nog erger is, voor een deel een moerassige, die groote werken noodig maakt. Voeg bij deze bezwaren een tunnel van 5633 M., 14 sluizen aan de zijde van den Atlantischen en 10 sluizen aan de zijde van den Grooten Oceaan, en het zal geen verwondering wekken, dat deze ontwerpen te Parijs, waar men terecht zoozeer ijverde voor een kanaal zonder sluizen, in verband met de kosten verworpen werden. Menocal had nog een plan tot doorgraving der landengte van Tehuantepec ingediend, doch dit ontwerp werd spoedig verworpen, waarna de vergadering tot het onderzoek van 2 plannen van Blanchet overging. Zijn meest uitgewerkt ontwerp berust op het volgende denkbeeld. Het meer van Nicaragua vormt een onuitputtelijke bron en levert voldoend water op, om een zeekanaal te voeden. Door opstuwing van water en demping van ravijnen in den San Juan en de Rio Grande wilde Blanchet zijn plan volvoeren, en bood reeds in 1875 zijn ontwerp aan het Aardrijkskundig Genootschap te Parijs aan.

Het was nu zaak, om een laag punt aan het meer van Nicaragua te vinden. Reeds Childs had aan de zijde van den Grooten Oceaan een zeer lagen drempel gevonden; terwijl de officieele Amerikaansche onderzoekers, onder Lull, er een 13,34 M. boven den zeespiegel, bij den pas van Rivas, gevonden hadden, vond Blanchet er een bij zijne opmetingen van 13,19 M. De afstand van dit punt tot den Grooten Oceaan bedroeg slechts 30 K.M. Op deze kleine uitgestrektheid, die onder den naam van de landengte van Rivas bekend is, loopen 2 rivieren op 7 à 8 K.M. van elkander: de eene, de Rio Lajas, naar het meer van Nicaragua; de andere, de Rio Grande, naar den Grooten Oceaan. De landengte is doorsneden door een doorloopende vallei en de kleine waterloopen van 2 andere rivieren, de Güinoyal en de Rio Espinal, die hare bronnen dicht bij elkander hebben. Men heeft dus slechts eene kleine coupure te maken, om het water van het meer in de vallei van de Rio Grande te brengen. Deze Rio Grande heeft haren oorsprong dicht bij den Grooten Oceaan, loopt tusschen steile oevers van 7-8 M. hoog in, terwijl de breedte 10-20 M. bedraagt. Met vele kronkelingen stroomt zij tot Las Cerdas, waar zij de bevallige vallei van Tola binnentreedt. De heuvelen, die haar op eenigen afstand begeleiden, sluiten haar bij la Flora tusschen 2 uitloopers in, waarvan de eene een hoogte van 64 M., onder een helling van 30-40°, en de andere een hoogte van 66 M. met een helling van 25° heeft. Op deze plaats, 4½ K.M. van den Grooten Oceaan, is dus de aangewezen plaats voor eene sluis. De waterspiegel van de Rio Grande ligt hier 9 M. boven den Grooten Oceaan.

De doortocht door het meer van Nicaragua, 88 K.M. lang, vereischt geen arbeid. De San Juan is eene kalme rivier, waarvan de boorden tot aan de samenkomst met de Tora laag zijn, doch zich daarna tot 8 M. hoogte verheffen. Deze oevers zijn dicht bij elkaar tot de plaats, waar de San Carlos, die in Costa Rica ontspringt, deze rivier komt beroeren. Bij de monding van den San Carlos wil Blanchet een lateraal kanaal op den linkeroever aanleggen, dat de uitloopers der heuvelen doorsnijdt. Tot aan de Rio San Francisco wordt de waterhoogte van het meer van Nicaragua behouden. Vandaar tot aan den Juanillo wordt weder een kanaal over eene lengte van 26 K.M. gegraven en de daling in waterspiegel door sluizen verkregen. Van den Juanillo tot den Atlantischen Oceaan heeft het kanaal dezelfde waterhoogte als genoemde Oceaan, over eene lengte van 20 K.M. De daling van den waterspiegel wordt door middel van 5 of 4 sluizen verkregen, waarvan 2 of 3 op den San Francisco komen. Tegen de opruiming der zandbank bij Greytown bestaan volgens Blanchet geen bezwaren. De kosten van aanleg worden op 770 millioen francs geschat, de tijd van doorvaart op 4½ dag.

Op het congres was ook de ‘Société Civile internationale d'un canal interocéanique’ vertegenwoordigd; zij bracht doorwrochte voorstellen,

eene concessie van het gouvernement van Columbia en eene, met klinkende munt betaalde, machtiging ter tafel, om een kanaal naast den spoorweg van Panama aan te leggen. Deze vereeniging had de verschillende plannen reeds sedert 1876 laten onderzoeken, en, volgens haar, bieden de kanalen van Panama, van Napipi en Nicaragua de grootste voordeelen. Haar president, Türr, de verschillende plannen besprekende, laat zich aldus uit: 'Wanneer men het schoone meer van Nicaragua ziet, dan heeft het plan om daardoor het kanaal te leiden veel voor, maar, wanneer men bedenkt, dat de schepen er door middel van eene aaneenschakeling van sluizen moeten opstijgen, dan beseft men spoedig de bezwaren, hierin voor de scheepvaart gelegen. Na deze overweging zijn wij naar de landengte van Panama gegaan, en tot het besluit gekomen, dat daar de aanleg van een kanaal mogelijk is, met of zonder tunnel, waarbij de sluizen geheel gemist kunnen worden. Met de groote hulpmiddelen van den tegenwoordigen tijd en de ervaring, elders opgedaan, behoeft men voor de groote werken niet terug te schrikken.' Reeds dadelijk moeten wij echter zeggen, dat het denkbeeld van de tunnel verworpen werd, wegens de groote bezwaren, hieraan verbonden, en de kosten. Ofschoon de landengte van Panama niet tot de smalste punten behoort, biedt zij toch door de geringe rijzing van haren bodem groote voordeelen aan. Aan de zijde van den Atlantischen Oceaan biedt de baai van Limon een uitstekend beginpunt aan. De Noordenwinden zijn er zeldzaam, orkanen onbekend; in elk geval is de aanleg van een dijk van 900 M. voldoende, om den ingang te beschermen en ankergrond voor de schepen te leveren. De Golfstroom, die langs de kust loopt, heeft voldoende kracht, om verzanding hij het beginpunt te voorkomen, en dringt diep genoeg de baai in, om haar op een diepte van 9 M. te houden. De eb en vloed verschillen weinig en zijn zeer onregelmatig. Het grootste verschil tusschen heiden bedraagt 0.5 M., het gemiddelde 0,34 M. Aan de zijde van de reede van Panama zal het kanaal 3 K.M. in die reede verlengd moeten worden, om eene diepte van 9 M. te verkrijgen. De ankergrond is hier ook zeer goed. Het verschil tusschen eb en vloed is hier grooter, het grootste 6,49 M., het gemiddelde 4,29 M. De winden zijn gedurende drie maanden minder gunstig, maar zij zijn regelmatig. De reede van Panama staat als veilig bekend, terwijl de richting van den Golfstroom met eene snelheid van 2 knoopen het uitloopen der schepen begunstigt. Eene nauwkeurige geologische studie van het terrein werd bij het plan overgelegd. Bij het plan met de tunnel moesten 47 millioen M^3. verzet worden; bij dat, waarbij de tunnel door eene coupure vervangen werd, 58 millioen M^3.

Het plan zonder tunnel, waarbij de kosten op 1 milliard 70 millioen francs geschat zijn, is door het congres aangenomen, niettegenstaande den hevigsten tegenstand der minderheid.

In het rapport der 'Société' wordt gewezen op de talrijke bronnen,

die de streek aanbiedt, zoowel aan voortbrengselen als aan werkkrachten; op de twee belangrijke steden aan de eindpunten: Panama met 18.000, en Colan met 4.000 inwoners; op de talrijke dorpen in het binnenland; op den spoorweg voor den aanvoer van materialen, enz.

Daartegenover staat, dat de Mexicaansche afgevaardigde De Garay, dezelfde, die met zoo goede uitkomst den aanleg van de tunnel bestreed, met kracht optrad tegen het denkbeeld, dat de 'Société' koestert over de gezondheid van het klimaat van Middel-Amerika. 'Aan alle Spaansch - Amerikanen', zeide hij, 'is deze streek bekend als het knekelhuis van de Europeërs.'

Wij gaven slechts in ruwe trekken de geopperde hoofddenkbeelden weder, en menigen naam lieten wij onvermeld, maar eens, wanneer het groote plan vervuld zal zijn, zal voor hen het kanaal een eereteeken wezen, dat alle handeldrijvende volken met dankbaarheid zullen begroeten.

In het kort willen wij nog even de aangenomen richting van het kanaal aanstippen. De beide eindpunten liggen bij die van den spoorweg van Panama; de geheele lengte bedraagt 73 K.M.; voor een groot deel volgt het kanaal het dal van de Chagres. Deze rivier kan door den regen zoo opgezet worden en gevaarlijk zijn, dat eene verandering in haren loop noodig zal zijn. De breedte op den bodem van het kanaal zal 22 M., op den waterspiegel 56 M. zijn, terwijl de breedte tusschen de rotsen, waar de tunnel ontworpen was, 22 M. bedraagt. De diepte zal steeds 8,5 M. zijn; dit is dan ook de reden, waarom de kanaalbodem aan de zijde van den Grooten Oceaan 2 M. dieper ligt, omdat daar het verschil tusschen eb en vloed zoo groot is. Om het binnenloopen gemakkelijk te maken, zal de afstand tusschen de hoofden 100 M. bedragen. De tijd van aanleg werd op 8 jaren geschat, de jaarlijksche opbrengst op 105 millioen francs en de kosten van onderhoud op 3 millioen.

H.

Een ware schatkamer van historische nasporingen.

Overblyfsels van geheugchenis, der bisonderste voorvallen, in het leeven van den Heere Coenraet Droste. Terwijl hij gedient heeft in veld- en zeeslaagen, belegeringen en ondernemingen. Als ook mede syn verdere bejegeningen aan en in verscheyde vreemde hoven en landen, derde druk, uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, met aanteekeningen, 2 dl., Leiden, E.J. Brill, 1879.

Door de zorgen van den Heer R. Fruin is het werk, dat bovenstaanden titel draagt, opnieuw, ten derden male, doch thans voor 't

eerst volledig, in 't licht verschenen. Zooals de gewone formule der uitnoodiging luidt, biedt de Redactie van *De Tijdspiegel* het mij ter recensie aan. Hier valt evenwel niet veel te recenseeren, meer aan te kondigen, tot grondige kennismaking en waardeering op te wekken. Gelijk ten deele uit den titel is op te maken, bevat het geschrift in rijm de hoofdtrekken van het leven van een tijdgenoot van Jan de Witt en Willem III, van Coenraet Droste, door hemzelf in ruim 7700 verzen beschreven. Slechts de hoofdtrekken, want, zegt de dichter (blz. 1):

> 'Wanneer ik overdenk mijn doorgebragte leeven,
> En wil herinneren iets dat ik heb bedreeven,
> Vindt ik, dat my daarvan d'omstandigheyt ontglydt,
> Door de langwyligheyt van den verloopen tijt', vgl. vs. 211 vlg.

Hijzelf, de opsteller en de hoofdpersoon van het gedicht, Coenraet Droste, was een man van aanzienlijke geboorte, geboren te Dordrecht in 1642. Aanvankelijk bezocht hij de Hoogeschool te Leiden. In haar prospectus van dit werk teekent de firma E.J. Brill op, dat Droste zich naar die Academie begaf, om er zich in de rechtsgeleerdheid te oefenen. Dit strookt niet geheel met de woorden van het *Album studiosorum,* waarin Droste, op den datum van 16 September 1660, staat ingeschreven als 'Historiarum studiosus', *Aanteekeningen*, blz. 279, noch met de noot van Dr. Fruin, *ibid.*, volgens wien hij bij geen bepaalde faculteit werd ingeschreven, vermoedelijk geenszins het voornemen had een doctorsgraad te halen en alleen een tijdlang aan de Hoogeschool vertoefde, om zich te vormen en te beschaven. Het eenige bewijs voor de bewering, dat Droste zich hoofdzakelijk op de rechtsgeleerdheid heeft toegelegd, is te putten uit de levensbeschrijving zelve, vs. 498, 499, blz. 17:

> 'Ik vorderde genoeg om tot een trap te komen:
> Door Thienen en Marchant daertoe bekwaem gemaekt.'

Immers, Droste's kantteekening aldaar leert ons, dat die beide Heeren Hoogleeraren waren in de rechten, vgl. daarenboven de *Aanteekeningen*, blz. 285. De omstandigheid intusschen, dat hij als krijgsman den staat ging dienen:

> 'Maer ik ben onderwyl in staeten dienst geraekt', vs. 500,

heeft zijn promotie in dat vak verhinderd. Voor 't overige verneemt men van zijn verblijf aan de Academie niet veel anders, dan dat hij:

1°. bij den Predikant De Matter was uitbesteed, die hem tevens in de Gereformeerde leer opleidde:

> 'Vier hondert guldens 's jaers heb ik daervoor verteert
> En van dien predikant ook mijn geloof geleerd',
> vs. 279, 280;

2°. gewoon was de colleges te bezoeken:

‘En weer aenhooren ging de lessen die men las,’ vs. 488;

3°. het niet versmaadde, aan de vermaken van het Academieleven deel te nemen:

‘Genietende 't vermaek van 't leerelingen leeven,
Alwaer men evenstaeg niet op de lessen past,
Maer somtyts op een slemp genoodigt wert te gast,
Daar elk gemeenelijk van daan komt seer beschoncken’,
vs. 490 vlg.,

iets, dat den Auteur eenmaal in die mate is overkomen, dat hij, daar de kaars was uitgedaan, zijn legerstede niet kon vinden, vs. 494 vlg.(*).

Zijn studie en zijn uitspanningen werden middelerwijl, gelijk zoo even vermeld is, afgebroken door zijn vertrek naar het leger. Vroeger reeds als vaandrig ingeschreven, werd hij in 1665 als vrijwilliger opgenomen in het leger, dat den Bisschop van Munster te gemoet trok. In 'tzelfde jaar werd hij luitenant, in 1667 kapitein bij de mariniers. Hij was bij Chatham, vs. 925 vlg., blz. 31 volg. en bij Solebay, vs. 2342 vlg. Kort daarna ging hij weer tot het landleger over:

‘Ik ben in zyne plaets (in zijns vaders plaats) ook hopman toen gemaekt
(in 1668) En voort te lant gebruykt of op de zee geraekt’,
vs. 767 volg.

Weldra vinden wij hem bij Senef medestrijdende, vs. 3177 vlg., en elders. Doch vermits de krijgsdienst hem eerlang begon tegen te staan, vroeg en verkreeg hij in December 1676 zijn ontslag en vestigde zich metterwoon te 's-Gravenhage:

‘Nadat ik uyt den dienst vrijwillig was ontslaegen,
Begaf ik met de woon mij binne 's Graevenhagen’,
vs. 4610, 4611, vgl. vs. 3864 vlg.,

waaruit schijnt af te leiden, dat Willem III hem ongaarne liet gaan.

De reden van zijn weerzin tegen den krijgsdienst was, dat hij, na de omwenteling van 1672 verstoken van de voorspraak zijner verwanten en beschermers, die tot de staatsgezinde partij behoorden, en geen talenten genoeg bezittende, om op grond daarvan bevordering te hopen, begreep, van het uitzicht op hoogeren rang afstand te moeten doen, vgl. vs. 2889 en 3851 vlg.:

‘Ik was niet langer jonk (34 jaar), de last wierdt niet versoet
Door mijn bevordering in ampten nog in goet.
Des wierd ik moe den dienst, daer niet was in te winnen.’

(*) Met betrekking tot het verblijf aan de Hoogeschool zou in den *bladwijzer*, op 't artikel Droste, vs. 498, 499 nog kunnen zijn aangehaald, evenals op 't artikel De Matter nog vs. 2386.

Van nu aan richtte hij zijn leven in geheel overeenkomstig zijn neigingen en oogenblikkelijke invallen:

‘Mijn eyge meester toen seynde eyndelijk geworden,
Volgde ik de neygingen, die tot de deucht mij porden,
En hoefde niet te doen, dat iemant my geboodt,
Uytvoerende onbekreunt, dat in myn sinnen schoot.
'k Sogt wysheyt in een boek, als ik wouw besig wesen,
En luste uytspanning my, scheyde ik weer uyt het lesen.
'k Schreef brieven of een vaers’, enz.
vs. 4054 vlg.

De laatstgenoemde bezigheid, het samenlijmen van rijmwerken, zooals Dr. Fruin het noemt, *Aanteekeningen*, blz. 272, trok hem het meest aan. Hij dichtte stukken, die ten tooneele vertoond werden, vs. 4071, 6907 vlg., en vertaalde Homerus:

‘Schoon ik Homerus heb in Neêrduyts rijm verkleedt’,
vs. 6912, vgl. *Aanteeken.*, blz. 525 vlg.

Daarenboven hield hij zich onledig met het aanleggen van een kabinet van schilderijen, vs. 7438 vlg., en met lezen; zie, behalve het bovenstaande vers, vs. 7182:

‘Weetgierig ik bemin de boecken en het leesen’, vgl. vs. 7342 vlg.

Ook ontzeide hij zich niet een behoorlijke mate van uitspanningen, bezoek van sociëteiten, vs. 6287; maaltijden, vs. 6367 vlg.; kaartspel, vs. 6355; schaakspel, vs. 989(*), 4670, 5052, 6009, enz. Evenals vóór zijn ontslag uit den krijgsdienst deed hij inzonderheid na dien tijd menigmaal een uitstapje in het binnenland of een reis naar België, Engeland of Frankrijk, vs. 4210 vlg., 4424 vlg., 4781 vlg., 5342 vlg., 5451 vlg., 5900 vlg.

Met een zeker genoegen haalt Droste op, dat hij gedurende zijn langen levensloop zoowel in ons land als daarbuiten vele vorsten en vorstinnen heeft gezien:

‘Dies heb ik d'eer gehadt veel koningen te zien
Of hier of in hun rijk; 't getal is meer dan tien,
Een keyser en den czaer van Ruslandt, een van Spanjen,
Van Vrankrijk, Denemark en vyf van Groot-Brittanjen,
Van Swede en Polen een en nog van Pruissen twee,
Keurvorsten tweemaal vyf, die doot of levend zijn,
Als drie van Saksenlant, een palsgraef bij den Rhyn,
Nog drie van Brandenburg, slaet Beyeren niet over
En doet by dat getal twee hartogs van Haenover.
Nog heb ik nevens hen aenschouwt acht koninginnen,
Daer onder een czaerin, door d'aerde voortgebragt’,
vs. 7268 vlg.

(*) Dit cijfer in den *bladwijzer*, blz. 542, te zetten in plaats van 3889.

De man, die het hierboven geschetste leven leidde, wien menig geluk ten deel viel, doch ook menige wederwaardigheid trof, overleed in hoogen ouderdom in 1734, *Aanteekeningen*, blz. 267. Hij was noch een groot krijgsman, noch een beroemd letterkundige. Naar 't kerkelijk geloof was hij een Christen, vs. 7467 vlg.(*), in de politiek, gelijk gezegd is, een aanhanger van de staatsgezinde partij:

> Dit is in myn gemoet zoo vast door hem (door den oom, die hem opvoedde) geprent, Dat het geen oppermagt als Hollants staeten kent',
> vs. 343, 344, vgl. 4034 vlg.

Zijn staatkundige denkwijze openbaart hij krachtig in de wijze, waarop hij over den dood der De Witten spreekt:

> 'Het loon, dat hij (de ruwaard) daervoor (voor zijn diensten, op zee bewezen) (van 't graew(†) ontfangen heeft,
> Maekt, dat myn hert nu nog door 't nabedenken beeft.
> De beul door 't pynigen hadt hem niet doen bekennen
> Een misdaet, daer syn naem sogt Tiglaer door te schennen,
> Een guyt, dien hij voorheen als ruwaert hadt bekeurt,
> Die hem beschuldigde van 't geen noyt was gebeurt,
> En schoon dat hy des niet was overtuygt gevonden,
> Heeft echter hem het hof in ballingschap gesonden',
> vs. 2258 vlg.

Dan volgt de beschrijving der gruweldaad en hierop deze ontboezeming:

> 'd'Uytvoerders van dat werk verdienden zelfs die straf,
> Dat ieder eerlijk mensch schrik en afgrysen gaf,
> Dat Aristides noyt nog Phocion verdroegen,
> Toen zij door hunne deucht verwekten ongenoegen
> Al leefde 't hydendom na Jezus' wetten niet:
> Dit is door Christenen, of soo genaemt, geschiedt',
> vs. 2278 vlg., vgl. vs. 5119.
> 'Toen 't schelmstuk van hun doot', enz., en vs. 6034 vlg.
> 'Sijn begaefde tong (n.l. die van Jan de Witt),
> Die 't Land voordeelig was en hem heeft om doen komen,
> Omdat hij al te streng syn ampt heeft waergenomen
> En voor de vryheyt zich gelyk een muer gestelt,
> Die met hem tegelyk ter neder is gevelt.'

Zijn gehechtheid aan de statenregeering belet Droste echter niet, Prins Willem III gerechtigheid te laten wedervaren. Hij merkt op, dat hem aanvankelijk de noodige ondervinding in krijgszaken ontbrak:

> 'Het stryden is een kunst, die men eerst leeren moet', vs. 2741;

doch zwaait hem vervolgens den hem toekomenden lof toe, eerst als krijgsman, vs. 3278 vlg., daarop vooral als staatsman:

(*) Deze plaats in den *bladwijzer*, blz. 542, nog in te lasschen.
(†) Was het maar van 't *grauw* geweest!

‘Maer de staetkundigheyt was meer in hem te loven.
Hy kende het belang van aller vorsten hoven;
Syn vrienden luysterden na 't voorschrift van syn raedt,
Mits hij 't gemeenebest meer sogt als eygenbaet’,
vs. 2742 vlg.
‘Hy wist, hoe dat een vorst moet volkeren regeeren
En die vrijwillig doen voltrecken syn begeeren.
Men meent, zoo Wilhem noyt gekomen was in 't leven,
Dat de vereende staet sou magtig syn gebleven,
En dat in tegendeel die, synde neergevelt,
Te gront sou syn gegaen, had hij hem niet herstelt’,
vs. 2750 vgl.

Op deze laatste plaats teekent de Hoogleeraar Fruin aan, *Aanteekeningen*, blz. 367, dat die woorden ‘Men meent’ enz. een vrije navolging schijnen van Brandt's bekend Bijschrift op Augustus. Zij zijn ook gebezigd door den Markies De la Fare, *Mémoires*, *Petitot*, LXV, p. 269, met betrekking tot Louvois: ‘On a dit de Louvois qu'il aurait fallu, ou qu'il ne fût point né, ou qu'il eût vécu plus longtemps.’

Vs. 2762 vlg.(*) begint de Auteur een aardige, naar 't schijnt ten deele oorspronkelijke parallel te trekken tusschen Willem III en Caesar. De vergelijking is te lang om over te nemen, doch zeer lezenswaardig. Eerst vestigt hij de aandacht op de trekken, waarin zij met elkander overeenkomen.

Daarop krijgt men de aanwijzing der punten, waarin die twee groote mannen van elkander verschillen:

‘Hunne ongelykheyt sal ik verder nu verbeelden:
Vooreerst in het geloof sy veel van een verscheelden:
Een heyde Caesar was en een Epicurist;
Maer Wilhem in 't geloof was opgevoedt van Christ.
Van aert was Caesar milt gedurende syn leven,
Daer Wilhem suynig was en hielt niet veel van
geven’, vs. 2782 vlg.

Ook in andere opzichten, b.v. op het stuk van minnenijd, was er onderscheid; eindelijk:

‘Caesar vergaf elkeen die hy had overwonnen;
Dog Wilhem heeft die deugt van hem noyt
leeren konnen’, vs. 2802 vlg.

Over 't geheel leert men Coenraad Droste uit zijn gedichten kennen als een tevreden man, gematigd in zijn wenschen, zonder hooggaande en verreikende eerzucht:

(*) Op blz. 95 is het cijfer 2660 te veranderen in 2760.

‘Ook had ik goet genoeg, waerop ik kon bestaen,
Indien ik niet myn staet te buyten wilde gaen’, enz.
vs. 3935 vlg.
‘Een mensch heeft werk genoeg hier in het aertsche dal,
Soo hij het doelwit treft, daer hij op schieten sal’,
vs. 4052, 4053.
‘Ik niet en werd gekwelt
Nog door eergierigheyt, nog door gebrek aen gelt’,
vs. 5244 vlg.
‘Al heeft de hemel my geen schatten toegevoegt,
Met middelmaetig goet is myn natuer vernoegt’,
vs. 7144 vlg.

Zichzelf prijst hij verder als oprecht:

‘Ik ben oprecht: men sal geen leugens hierin vinden
In 't geen ik heb gesegt van vremden en van vrinden’,
vs. 7162 vlg.

Gebreken, die hij in zichzelf afkeurt, zijn nieuwsgierigheid en opvliegendheid, vs. 6090 vlg., 7170 vlg.(*).

Bovenstaande proeven, die ons den man en zijn leven eenigermate als hebben doen aanschouwen, kunnen bovendien strekken ter kenschetsing van zijn gedicht, de ‘overblyfsels van geheugchenis’. Dat leven op zichzelf is even min als het gedicht zelf merkwaardig genoeg, om de vernieuwde uitgaaf te rechtvaardigen. Dr. Fruin, de uitgever, is de eerste, die het erkent, *Voorbericht en Aanteeken.,* blz. 272 vlg. Op de laatstgenoemde plaats zegt hij: ‘Letterkundige verdienste bezitten deze berijmde gedenkschriften volstrekt niet.’ Maar de waarde van 't geschrift - zóó staat dáár vervolgens - is gelegen in de schildering der zeden en gewoonten van den tijd, in de teekening van de wijze van leven van een aanzienlijk en vermogend man in de dagen van Willem III. Verdubbeld, verdriedubbeld, mag men erbij voegen, is die waarde door de aanteekeningen, waarmede de uitgever de uitgaaf heeft verrijkt.

Het gedicht is alzoo belangrijk als bijdrage tot de kennis onzer geschiedenis van de laatste helft der zeventiende eeuw. Welke partij de uitgever van Droste's gedicht er al dadelijk van heeft getrokken ter verklaring van de strijdvraag aangaande de langdurige ebbe, die, geenszins in strijd met den gewonen loop der natuur, volgens *Droste*, vs. 3719, 3720, bekrachtigd door de getuigenis van den *Hollandschen Mercurius* van 1673, blz. 133, den 2^{den} Augustus 1673 heeft plaats gegrepen, toont het opstel van den Heer Fruin in de *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, X, blz. 125 vlg. *Droste's* verzen, daarop betrekkelijk, luiden aldus:

(*) Deze plaats in den *bladwijzer* in te lasschen op blz. 542.

‘Dat (de landing en de aanval op Den Haag) door een wonderwerk de hemel heeft belet,
Die door een dubbelde eb hem (Maarschalk Schomberg) heeft teruggezet’,
waarbij op den rand 2 Aug. 1673.

Talloos zijn de verzen, waarin Droste buitendien bijzonderheden aanbrengt ter toelichting van hetgeen ons van elders bekend is over personen en zaken van zijn tijd. Wat betreft de groote historische gebeurtenissen, hij verhaalt van den tocht naar Chatham, vs. 925 vlg.; van den slag bij Solebay, vs. 2343 vlg.; van dien bij Senef, vs. 3177 vlg.; van den val der De Witten (zie boven); van het huwelijk van Willem III met Maria, een dochter van Jakob II, vs. 3581 vlg.; van de krijgsverrichtingen in den Spaanschen successie-oorlog, vs. 6527 vlg.; van het herhaald bezoek, door Peter den Groote aan ons land gebracht, vs. 6766 vlg., enz.

De aanmerkelijkste plaats nemen evenwel in het gedicht, evenals in het Journaal van Constantijn Huygens, allerlei onbeduidende voorvallen in, Droste zelf en anderen wedervaren. Vooral beslaat een reeks van kleine wederwaardigheden, die hij van tijd tot tijd had te verduren, een breede ruimte. Die ongevallen zijn niet zelden zeer vermakelijk beschreven, vgl. o.a. vs. 103 vlg. en vs. 177 vlg.: ‘Droste op het punt van te verdrinken’; vs. 185 vlg.: ‘Hij loopt gevaar van te verbranden’, een verhaal, ingeleid door deze verzen:

‘Hoewel voor watersnoot Godt wilde mij bevryden,
Hadt ik daerna door 't vuer nog grooter konnen lyden’;

vs. 1264 vlg.: ‘Hij valt in Engeland in handen van struikroovers en wordt van hetgeen hij bij zich heeft beroofd’; vs. 1814 vlg.: ‘Hij valt in Frankrijk van het paard en krijgt kwetsuren’; vs. 1915 vlg.: ‘Hij laat zich in de nabijheid van Parijs door een vreemden koopman, ten wiens behoeve hij de kosten der reis had voorgeschoten, bedriegen’; vs. 3215 vlg.: ‘Het verlies zijner bagage in den slag bij Senef’:

‘Dit is de laetste mael dat ik mijn koffers sag,
Daer duysent ducatons in geit en waerde in lag’;

vs. 7310: ‘Hij wordt een rotting kwijt, met diamanten steenen, vervat in een gouden knop, en meent, hoezeer weldra zijn vergissing ontdekkende, dien weer te vinden in een bezemstok, die in de herberg de Bel, waar hij eet, op den grond ligt.’

Doch al wordt men onwillekeurig genoopt, wanneer men eens begonnen is, door de kluchtige manier, waarop de Schrijver zijn lotgevallen en die van anderen voordraagt, verder te lezen, veel meer beteekenis, dan de rijmen zelven, hebben de Aanteekeningen van Dr. Fruin, die het geheele Tweede Deel vullen. Zij dienen ter verklaring van

menige plaats en menig woord, die anders duister zouden zijn; ter aanvulling of uitbreiding van dingen, slechts aangeroerd door den dichter, vooral wanneer het gewichtige personen of aangelegenheden betreft; niet zelden ook ter verbetering van de hier en daar bij Droste voorkomende dwalingen. Voorbeelden van Aanteekeningen van de laatste soort, waarin aan de gebrekkige kennis of het falend oordeel van den Auteur wordt te gemoet gekomen, vindt men o.a. blz. 286; blz. 302, waar erop wordt gewezen, dat niet Brakel op de Theems den keten heeft stuk gezeild; blz. 311; blz. 345; blz. 351, alwaar een misvatting aangaande den tijd, waarop Pieter de Groot ons land verliet, wordt aangetoond; blz. 354; blz. 359 met betrekking tot verschillende levensomstandigheden van Kolonel Bampfield, enz.

Onder de aanteekeningen zijn er vele, die, op zichzelve, als bijdragen tot een juiste en vollediger kennis onzer historie ongemeen belangrijk zijn. Als zoodanig zijn o.a. aan te merken die op blz. 375 vlg. over Montbas; die op blz. 401 vlg. over de lotgevallen van Arent Muys van Holy en over de Halewijn's; die van blz. 407 vlg., ter zuivering van de nagedachtenis van Johan de Witt en ter weerlegging van de teekening van Elizabeth in Van Lennep's roman, die haar naam draagt, over het karakter van den griffier der Staten-Generaal, Cornelis Musch, en over de levenswijze zijner dochter Elisabeth, de weduwe Buat; die van blz. 470 volg., gewijd aan de beschrijving van den levensloop van den Heer Van Odijk; die op blz. 499 vlg. over het treurige einde van 't leven van den eens zoo vermaarden Van Beuningen.

Het is niet waarschijnlijk, dat iemand, die niet, zooals de Heer Fruin, zich lang heeft bezig gehouden met de nasporing der tallooze punten, waartoe het bestudeeren van Droste's gedicht noopt, en niet heeft te beschikken over een zoo grooten rijkdom van kennis, als Droste's uitgever, aan zijn aanteekeningen veel zal hebben toe te voegen. Vermits echter die uitgever zelf daartoe met aandrang uitnoodigt, wil ik een enkele opmerking, die ik onder het lezen maakte, niet terughouden.

Naar aanleiding van vs. 145 had de aanteekening over de helbardiers, in dienst van den burgemeester van Dordrecht, op blz. 276 wellicht iets uitvoeriger kunnen zijn. In *De Nederlandsche Spectator* van 1866, n°. 3, heb ik in een kort artikel de herkomst van dat gebruik trachten aan te toonen en gewezen op het tijdstip, wanneer men ermede is opgehouden. Er zou misschien meer van te zeggen zijn. Later heb ik bespeurd, dat dezelfde gewoonte bij de Hugenooten te La Rochelle heeft bestaan: één der uiterlijke eereteekenen van de waardigheid van maire dier stad was, zich, wanneer hij zich in 't openbaar vertoonde, door twaalf helbardiers, in zijn eigen livrei uitgedost, te laten vergezellen. Guiton, de maire en wakkere verdediger van La Rochelle in 1627 en 1628 tegen Richelieu, duidde het den Kardinaal zeer euvel, dat hij, tegen de belofte, door Lodewijk XIII bij de overgaaf der stad

gedaan, hem die onderscheiding ontnam door hem te verbieden, verder van die eerewacht gebruik te maken. Zie *Mémoires de Pontis, Petitot*, XXXII, p. 81.

Op vs. 1393, waar Droste verhaalt, dat hij in 1668 te Parijs de opera bezocht, teekent Dr. F. aan: ‘In Frankrijk gaven nu en dan Italiaansche gezelschappen zangspelen, die den naam van opera verdienden, sedert 1647, toen er l' Orfeo van Zarlini vertoond werd. Maar de Opera, waarheen Droste zijn dames begeleidde, was waarschijnlijk de Fransche, waarvoor zekere abbé Perrin omstreeks dezen tijd octrooi van Lodewijk XIV verkreeg.’ - Zou het niet veiliger zijn, te veronderstellen, dat de opera, waarheen Droste in 1668 te Parijs ging, de Italiaansche is geweest? Zij was er gevestigd sinds de dagen van Lodewijk XIII, terwijl de open brief, waarin Lodewijk XIV Perrin het voorrecht toekent ‘d'une académie d'opéra ou représentations en musique, en langue française, sur le pied de celles d' Italie’, eerst dagteekent van 1669, al is 't waar, dat reeds in 1659 te Vincennes één enkele voorstelling eener Fransche opera werd gegeven, die echter in de eerste jaren door geen andere schijnt te zijn gevolgd. Zóó althans heeft het Eugène Despois, *Le théâtre Français sous Louis* XIV, 1874, p. 77 vlg.

Het is, erken ik gaarne, een kleinigheid; maar van de *Aanteek.* op vs. 1453, volgens welke het paleis, le Luxembourg geheeten, zijn naam ontleent aan een *hôtel*, dat vroeger op die plaats heeft gestaan, verschilt eenigermate de opgaaf van Gilbert et Gourdault in hun editie der *Oeuvres de la Rochefoucauld*, II, p. 16, die den oorsprong der benaming toekennen aan den naam van een vroegeren eigenaar van den grond, waarop het door Maria de Medici werd gebouwd. Intusschen, het kan zijn, dat die eigenaar er een huis heeft gehad.

Op blz. 339 spreekt de Heer Fruin over het tijdstip, waarop vermoedelijk de gemeenzame omgang van Lodewijk XIV met Madame De Montespan vrij bekend begon te worden. Dat tijdstip, het is waar, is moeielijk op te delven. De schrijvers der Mémoires zijn niet gewoon, bij zulke dingen dag en datum te vermelden. De Heer F. twijfelt, of Droste in Nov. 1668 iets kon vermoeden van de verhouding tusschen die Mevrouw en den Koning, en denkt, dat zij destijds nog een diep geheim was. Een enkele aanwijzing is er toch in de geschriften van dien tijd, waaruit men zou kunnen afleiden, dat de betrekking tusschen Lodewijk XIV en Mad. De Montespan reeds vóór Nov. 1668 eenige openbaarheid had verkregen, zooveel, dat Droste er iets van kon bespeuren. In de *Mémoires de Mademoiselle de Montpensier, Petitot* XLIII, leest men, p. 98, op 't jaar 1666, dat toen alreede La Vallière de bezoeken van Mad. De Montespan gaarne ontving, dewijl zij haar tot een geschikt hulpmiddel verstrekten, om den Koning te vermaken. Op p. 109, op 't jaar 1667, komt wel een gezegde voor van Mad. De Montespan, dat schijnt te moeten aanduiden, dat zij toen nog niet

nauw verbonden was met Lodewijk XIV: ‘Dieu me garde d' être maîtresse du roi. Si j'étais assez malheureuse pour cela, je n'aurais jamais l'effronterie de me présenter devant la reine’; maar de volgende bladzijden leveren meer dan één bewijs van het tegendeel. Ik zal er een paar van aanhalen met de woorden zelven van Mademoiselle De Montpensier. Het is nog altijd op 't jaar 1667.

‘Nous fûmes trois jours à ***, pendant lesquels Madame de Montespan me pria de tenir notre jeu; elle s'en allait demeurer dans sa chambre, qui était l'appartement de Madame de Montausier, proche de celle du roi, et l'on avait remarqué qu'on avait ôté une sentinelle que l'on avait mise jusque-là dans un degré qui avait communication du logement du roi à celui de Madame de Montausier, et elle fut mise en bas pour empêcher que personne n'entrât par l'escalier. Le roi demeurait dans sa chambre quasi toute la journée, qu'il fermait sur lui, et Madame de Montespan ne venait point jouer et ne suivait pas la reine, lorsqu'elle allait se promener, comme elle avait été accoutumée de faire’, p. 110, 111.

‘Le roi vint à Compiègne. J'étais logée dans son appartement; il ne voulut pas m'en déloger et dit qu'il ne devait séjourner que peu: il prit seulement une antichambre. Pendant qu'il y demeura, il voyait tous les jours Madame de Montespan dans sa chambre, qui était audessus de celle de la reine. Un jour, à table, elle me dit que le roi ne s'était venu coucher qu'à quatre heures; il lui répondit qu'il s'était occupé à lire des lettres et à faire des réponses. La reine lui dit qu'il pouvait prendre d'autres heures; il tourna la tête d'un autre côté, afin qu'elle ne le vît pas rire: dans la crainte d'en faire autant, je ne levai pas les yeux de dessus mon assiette’, p. 111, 112.

‘Le roi vit Madame de la Vallière à Versailles, et lorsqu'il fut revenu, il continua les mêmes visites particulières à Madame de Montespan, qui paraissait fort gaie dans le carosse de la reine; elle y venait avec le roi et raillait presque toujours avec lui’, p. 112.

Een paar bladzijden verder deelt Mademoiselle De Montpensier ons mede, dat Madame De Montespan ophield met de Koningin ergens heen te volgen, behalve naar de mis: ‘pour les promenades, elle disait qu'elle allait dormir’; vervolgens, dat de Koningin een nameloozen brief ontving, die haar in kennis stelde van den band, tusschen Madame De Montespan en den Koning kort te voren aangeknoopt, doch dat zij er geen geloof aan sloeg; eindelijk, dat een Madame D'Armagnac in 't begin van 't jaar 1668 van het hof werd weggejaagd: ‘Il était public qu'elle était accusée d'avoir écrit à la reine la lettre dont j'ai parlé, pour l'avertir que le roi était amoureux de Madame de Montespan.’

Onder de zeer gewichtige aanteekeningen noemde ik boven die van blz. 375 vlg., waarin is saamgevat al hetgeen over Montbas is te vernemen. Zeer gelukkig is, dunkt mij, de Heer Fruin in 't

betoog, dat Montbas, hoe vreemd hij zich, bij den inval van Lodewijk XIV, ook moge hebben gedragen, volstrekt niet van verraad mag worden verdacht. Daarentegen komt het mij voor, dat het oordeel van Droste's uitgever over de houding van Montbas in haar geheel eer te zacht, dan te forsch is. Het spreekt intusschen vanzelf, dat, bij de dubbelzinnigheid der daad van den commissaris-generaal der ruiterij, bij het min of meer tegenstrijdige der bevelen, hem gezonden, bij de onvolledigheid en de niet te groote duidelijkheid van de bronnen, er zekere ruimte is voor uiteenloopende meeningen, gelijk die daad dan ook ten allen tijde aan verschillende beschouwing heeft ten doel gestaan.

Dr. Fruin zegt er dit van: ‘Montbas heeft voor de verdediging van den Rijn geen geschut tot zijn dienst gehad en het dus ook niet kunnen wegzenden (tegen Droste, vs. 3018: “Hij had het grof geschut voor 't Tolhuys weg gezonden”); hij is slechts met een regiment ruiters op de aannadering van het Fransche leger afgetrokken.’ En later: ‘De misdaad is niet zwaar.’ Toch schijnt het mij, dat er eenige grond is, om het vergrijp als iets zwaarder aan te merken. De Prins van Oranje, zelf geposteerd achter den IJsel, had Montbas met de verdediging van het punt van overgang van den Rijn bij het Tolhuis belast. Zóó staat het in het vonnis van den krijgsraad van den 22sten Juli 1672: ‘In plaats van zijn order te achtervolgen en alles te bezorgen, wat tot defensie van het overkomen van den vijand in de Betuwe en de behoudenis van dezelve had mogen dienen’, enz.; ook bij Montanus, *Het leven*, enz. *van Willem den derde*, 1703, I, blz. 194. Eveneens bij Valkenier, '*t Verwerd Europa*, tweede druk, 1675, I, blz. 455: ‘Van zijn Hoogheid op den 7^{den} Juni order hebbende ontvangen, al de troepen, zoo te voet als te paard, te commandeeren in de Betuwe en alles te contribueeren, hetgeen tot defensie van 't zelve kwartier noodig en dienstig mocht zijn’; ook in *'t Ontroerde Nederland,* 1674, I, blz. 187: ‘Hem was bevolen, de Betuwe te bewaren’; bij Neuville, *Hist. de Hollande*, 1718, IV, p. 65, 66, alsmede bij Wicquefort, *Hist. des prov. unies*, 1874, IV, p. 398: ‘Le prince d'Orange, capitaine général de l'armée des états, craignant que l'ennemi n'entrât dans le Bétau par le poste du Tolhuis, en donna la garde au vicomte de Mombas.’

Lodewijk XIV, bij Rousset, *Hist. de Louvois*, 1862, I, p. 358, prijst die beschikkingen en doet opmerken, dat Willem III en Montbas ‘pouvaient se donner la main, en cas que l'un des deux fleuves fût attaqué’. De troepen, waarover Montbas had te gebieden, waren twee niet geheel volledige regimenten ruiterij en twee insgelijks niet voltallige regimenten voetvolk, omstreeks 600 paarden en duizend voetknechten, vgl. Valkenier, '*t Ontroerde Nederland*, Montanus, Neuville en Wicquefort.

Aanvankelijk was Montbas tevens bevolen, bijaldien de stad Nijmegen

met een beleg werd bedreigd, zich met zijn krijgsbenden daarheen te begeven en het opperbevel in die stad op zich te nemen; doch dit bevel was den 9den Juni herroepen. De orders zelven, aan Montbas gegeven, zijn (zie Sypesteyn en De Bordes, *De verdediging van Nederland in* 1672 *en* 1673, 1850, I, blz. 117, *noot* 1) verloren gegaan. Wij worden dus naar de schrijvers verwezen. Niemand, vind ik, stelt den samenhang tusschen het bevel en het tegenbevel beter in 't licht, dan Neuville, l.l. Hij vermeldt, dat de Prins van Oranje, van eenige boeren gehoord hebbende, dat de vijand den Rijn gepeild had en dat zich bij het Tolhuis Fransche ruiters vertoonden, onraad vermoedde; dat hij daarom aan Montbas gelastte, op Nijmegen terug te trekken, zoo hij zich niet bij machte bevond, den Franschen den overtocht te beletten, en dáár het commando te voeren, totdat hij een bevelhebber over die stad zou hebben benoemd; dat Willem III echter, uit ongerustheid, weldra die order veranderde, den Heer Van Welderen tot Gouverneur van Nijmegen benoemde en Wirtz op Montbas afzond, om hem te zeggen, dat hij den post, hem toevertrouwd, had te bewaren en dat hij, de Prins, hem vijf regimenten tot versterking zou zenden. Men kan hetzelfde nalezen in de vertaling van Neuville, getiteld: *Historie van Holland sedert het bestand van* 1609 *tot den vrede van Nimmegen* 1678, in 't Fransch door den Heer De la Neuville, vervolgd tot 1713 door P. le Clerc, 1725, I, blz. 520 vlg. 'Le véritable auteur est Adr. Baillet', staat bij den titel in den catalogus der bibliotheek van wijlen Mr. J. van Lennep. Veel hiervan ook bij Basnage, *Annales des Provinces-unies*, 1726, II, p. 219, 222. In zoover is er tegenspraak tusschen hetgeen Neuville bericht en de *Mémoires* van Montbas, dat, gelijk deze mededeelt, Wirtz 's Prinsen bevel schriftelijk ter zijner kennis had gebracht. Het laatste alleen schijnt juist te zijn, zie Basnage, *Annales des Provinces-unies*, II, p. 222.

Wat had alzoo Montbas te doen? Den post bij het Tolhuis te verdedigen en anders niets. De overweging, rakende de eventueele overmacht van den vijand, en de verdere last, om casu quo naar Nijmegen op te rukken, waren nu vervallen. Blijkens zijn eigen opgaaf in de *Mémoires* hadden de Gedeputeerden te velde hem in een brief, dien hij op den avond van den 8sten Juni ontving, hoewel hem, naar hun opvatting, in kennis stellende van 's Prinsen bedoeling, verwezen naar de stellige orders, hem door Willem III te geven, Sypesteyn en De Bordes, l.l., blz. 116, 117. Hiermede moeten zij op het oog hebben gehad, wat Wirtz uit naam van den Prins had te gelasten, want die mededeeling van Wirtz is van den 9den Juni, niet van den 10den, wat de *Sententie van den hoogen krijgsraad* van 18 November 1672 zegt, bij Valkenier, I, blz. 101 van de *Bijlagen.* Om niets had Montbas zich derhalve van dit oogenblik af te bekreunen, dan om het opvolgen der opdracht, hem oorspronkelijk geworden en laatstelijk door Wirtz herhaald. In dien zin wordt het dan ook voorgedragen door den auteur

van '*t Ontroerde Nederland*, I, blz. 187: ‘De generaal Wurts schreef hem, dat hij van die moeiten (om Nijmegen te bezetten en te verdedigen) ontslagen was en dat hij de Betuwe slechts zou waarnemen.’ Zóó stelt het eveneens voor Montanus, l.l., I. blz. 197, alsmede Basnage, II, p. 222.

En wat doet thans Montbas? Neuville antwoordt op die vraag allereerst het volgende, dat althans eenig licht verspreidt over de beweegredenen zijner handelingen, die, zoo men niet aan verraad wil denken, waarvoor geen grond schijnt te bestaan, bij zoo goed als alle auteurs zonder verklaring en ten eenen male raadselachtig blijven. ‘Le comte de Mombas, surpris de cet ordre (het bevel, hem door Wirtz verstrekt) et fâché en même temps qu'on eût donné à un autre le gouvernement de Nimègue qu'on lui avait fait espérer(*), récrivit aux députés des états qui se trouvaient dans le camp du prince d'Orange, qu'il était sans apparence que les Français voulussent tenter le passage du Rhin au pied du Tolhuys, dont la tour était à l'épreuve du canon, hors de toute atteinte et d'escalade et qu'il serait bien plus à propos d'aller se jeter dans Nimègue avec ses troupes pour défendre la place contre les Français qui l'avaient déjà menacée d'un siège, lequel paraissait infaillible. Les députés reçurent sa lettre dans le temps que le prince d'Orange était sorti du camp avec un détachement, et ils lui mandèrent qu'il n' avait qu' à suivre ce qu'il leur avait écrit’, Neuville, IV, p. 67, 68; eveneens in de vertaling in 't Nederlandsch, l.l.

Hier rijst een moeielijkheid. Bij hen, die de oorkonden, betreffende de zaak van Montbas, hebben gezien en ze aanhalen, is geen spoor aan te treffen van dit schrijven van Montbas, noch van het terugschrijven der Gedeputeerden te velde, tenzij men wil meenen, dat het die brieven zijn, waarvan Montbas in zijn *Mémoires* spreekt en waarvan *het verbaal* der Gedeputeerden gewag maakt, bij Sypesteyn en De Bordes, blz. 116, 117. Doch daartegen kant zich de tijdsorde aan: volgens die stukken had hij het antwoord der Gedeputeerden reeds den 8sten Juni des avonds. Voor 't overige is de inhoud der missives bij Neuville, voor zoover men kan nagaan, tamelijk overeenkomstig met dien van de stukken, aangevoerd door Sypesteyn en De Bordes.

Deze zwarigheid vermag ik niet op te lossen. Maar, overeenkomstig hetgeen Neuville daarop meldt, met wien Basnage, II, p. 219, overeenstemt, is datgene, wat Montbas vervolgens doet, dit: Hij slaat met twee derden zijner troepen terstond den weg naar Nijmegen in en laat slechts een regiment ruiterij bij het Tolhuis. Onderwijl ontmoette hij de versterking, hem door den Prins van Oranje beloofd, en vernam, dat de Franschen alreede bezig waren, den overtocht over den Rijn te beproeven. Deswege keerde hij op zijn schreden terug, ten einde de verdediging van den post, ternauwernood door hem verlaten,

(*) Op dezelfde wijze ongeveer laat zich Basnage uit over de vermoedelijke redenen der zonderlinge handeling, II, p. 219.

te hervatten. Hij bevond, dat sommigen der vijanden de rivier reeds overgestoken waren en in vollen gang om den post te vermeesteren, ‘se saisissaient du poste.’ Hij liet zich daardoor evenwel niet afschrikken, rukte voort en tastte den vijand met zooveel geluk aan, dat hij hem dwong weer op te breken en, bij gebrek aan verschansingen, naar de overzijde der rivier terug te trekken, Neuville IV, p. 68; eveneens in de vertaling, l.l.

Deze plaats uit Neuville behoeft nadere toelichting van elders. Men ziet, dat hij niet spreekt van 't wegzenden van grof geschut door Montbas, hetgeen Droste heeft opgeteekend. Niettemin schijnt ook dit te zijn gebeurd, vlg. Valkenier, I, blz. 459: ‘dat hij op den 10^{den} Juni het kanon van den Rijn had verzonden, dat daar tot defensie was geplant, en dergelijke schelmstukken meer’; *'t Ontroerde Nederland,* I, blz. 187: ‘Van dewelke (van zijn post) hij op den 10^{den} Juni 's morgens het geschut deed wegvoeren, wel 24 uren tevoren, aleer de vijand met zijn geheel gros overkwam’; Montanus, I, blz. 197, die onder de punten zijner beschuldiging optelt, ‘dat hij verraderlijk den Rijn van geschut ontbloot had’.

Onnauwkeurig is Neuville met betrekking tot de ontmoeting der versterking, Montbas door Willem III beloofd. Uit zijn verhaal zou men opmaken, dat die gansche versterking, vijf regimenten groot, zich bij hem aansloot. Deze gevolgtrekking zou onjuist zijn. Met uitzondering van één regiment en drie compagnieën had de Prins, op zijn pas genomen besluit terugkomende, na tijding te hebben gekregen der verovering van Deutichem door Condé, het meerendeel dier versterking, uit vrees voor Doesburg en den IJsel, teruggeroepen. Zóó in '*t Ontroerde Nederland*, I, blz. 187, bij Basnage, II, p. 219, en mede ten naaste bij Wicquefort, IV, p. 399.

Voor 't overige bevestigen al die schrijvers, Valkenier, '*t Ontroerde Nederland*, Montanus, Wicquefort, hetgeen Neuville bericht over de afzending door Montbas van een goed deel zijner troepen naar Nijmegen. Er zijn er zelfs onder hen, die van een herhaalde afzending gewagen en verhalen, dat, toen Van Welderen, die soldaten noodiger achtende bij den Rijn dan te Nijmegen, ze weer terug had doen marscheeren, Montbas, bij zijn opzet volhardende, ze opnieuw op Nijmegen had gericht, zoodat dat heen- en weer trekken een beklagenswaardig schouwspel en groote verwarring teweegbracht. Op die wijze leest men het bij Valkenier, I, blz. 459; bij Montanus, I, blz. 197, en in den *Hollandsche Mercurius*, Juni 1672 blz. 72. Het laatstgenoemde werk laat in deze bewoordingen de aangerichte wanorde uitkomen. Doelende op een der regimenten, een Spaansch regiment, zegt het: ‘hetwelk van 't gedurig marscheeren was afgemarteld, eerst uit de Spaansche Nederlanden naar 't leger, vandaar naar Nijmegen, van Nijmegen naar den Rijnkant, van den Rijnkant weer naar Nijmegen en weder vandaar naar den Rijnkant’.

Ook wat Neuville en Basnage hebben over gevechten of schermutselingen, met gunstigen uitslag door Montbas, die zich bezonnen had, of door zijn bij het Tolhuis achtergebleven troepen tegen de Franschen bij den Rijn geleverd, vindt zijn bekrachtiging bij anderen, bij Valkenier, I, bl. 459; in '*t Ontroerde Nederland*, I, blz. 187; bij Montanus, I, blz. 197. Deze schermutselingen moeten (zie vooral Basnage II, p. 219, 222) den 10^{den} Juni hebben plaats gegrepen, aan welken dag de *Mémoires du comte de Guiche,* 1744, p. 401, ze ook toewijzen. De Commandant der Franschen bij die voorloopige gevechten heette Saint-Abre. Eveneens weet Wagenaar, XIV, blz. 31, die De Guiche onder zijn bronnen telde, ervan. Bij diezelfde gelegenheid kan zijn gebeurd, wat Valkenier, I, blz. 455, 56, en Montanus, I, blz. 194, ten onrechte als een gebeurtenis, voorgevallen op den dag van den geslaagden overtocht, op den 12^{den} Juni, vermelden, dat n.l. Montbas, door met zijn ruiters dwars door het Nederlandsche voetvolk te rijden, het in de war zal hebben gebracht. Heldring, *Bijdragen*, - Nijhoff, I, blz. 97, *noot*, en Sypesteyn en De Bordes, l.l., I, blz. 69, *noot* gelooven niet, dat dit geschied is. Onmogelijk schijnt het intusschen niet. Alleen heeft men dan, met Sypesteyn en De Bordes, I, blz. 68, niet den 11^{den} Juni, als den dag, waarop Montbas zijn stellingen bij den Rijn verliet, aan te merken, maar den 10^{den} Juni, iets, dat ook schijnt te liggen in de woorden hunner 5de Bijlage, blz. 118:

'Den 10^{den} Juni, voordat Montbas zijne stelling verliet', enz. De veronderstelling, dat Montbas den 10^{den} opgebroken en, wedergekeerd, met de Franschen handgemeen geweest is, is niet in tegenspraak met een schrijven van de Gedeputeerden te velde aan den griffier van H.H.M., gedagteekend van den 11^{den} Juni, waarin zij mededeelen, dat Montbas zijn post heeft verlaten, bij De Jonge, *Verhandel.*, enz., 1827, II, blz. 454, noch met het verbaal dierzelfde Gedeputeerden, waarin staat opgeteekend, dat zij hebben ontvangen een missive van den Prins van Oranje, geschreven te Dieren den 11^{den} Juni op den middag, die hen verzoekt, zich tot hem te begeven, en dat zij, bij den Prins gekomen, van hem hebben vernomen, dat Montbas zich van zijn post had verwijderd, noch met den inhoud der *Mémoires* van Montbas zelf: 'J'arrivai l'onzième au matin à Dieren, après avoir marché toute la nuit.'

Buiten de bovenstaande berichten is mij nog onder de oogen gekomen een handschrift, waarin al de boven aangeroerde bijzonderheden grootendeels op dezelfde manier worden beschreven. Het is getiteld: *Relation des troubles des provinces-unies des Paysbas pendant les années* 1672 *et* 1673, berust op de Nationale Bibliotheek te Parijs en is gemerkt fr. 6056. Het is 97 bladzijden groot, of, daar twee bladzijden slechts één nummer dragen, 194 blz. Op het eerste blad doet het zichzelf kennen als een 'traduction'. Betrekkelijk de herkomst of waar het een vertaling van is, ben ik niet in staat, iets meer te zeggen. De schrijver is een aanhanger der partij van Willem III. Dit

blijkt uit zijn kenschetsing van het eeuwig edict: ‘Je mettrai ici cet horrible édit perpétuel’; uit de wijze, waarop hij over de herstelling van het stadhouderlijk bewind spreekt, en uit zijn verdediging van 's Prinsen aanslag op Charleroi.

Dit handschrift nu heeft over Montbas en zijn handeling het volgende: ‘M. le Prince de Condé fit un effort pour passer le Rhin à Tolhuys, mais il fut repoussé; il fit aussitôt dresser quelques batteries. On avait confié ce poste à Mr. de Mombas, commissaire général de la cavalerie, avec deux régimens d'infanterie et deux de cavalerie et un ordre prétendu(*), qu'au cas que les ennemis pressassent et qu'il craignît d'être forcé, il eût à se retirer de bonne heure à Nimègue qui autrement serait en danger, mais cet ordre, quoiqu'il en soit, fait peu pour sa défense, car il écrit lui-même que le maréchal Wurtz lui avait fait savoir le 9 du même mois, que M. le Prince d' Orange avait établi Mr. de Welderen gouverneur de Nimègue, et partant qu'il était relevé de cette peine, que l'intention de S.A. était qu'il gardât son poste dans le Betuwe et qu' à cet effet on lui envoyait encore cinq régiments. Nonobstant cela le jour ensuivant, le 10, Mombas renvoya l'infanterie et fit emmener le canon de sorte que le seul régiment de cavalerie du colonel Soeteland devait faire tête aux ennemis. Néanmoins Mombas retourna, après avoir rencontré le régiment de Scot et trois compagnies de celui de Pain et vin avec le colonel de Ghent, qui était le reste du secours, et fit retirer les Français qui étaient déja passés, mais craignant qu'ils ne repassassent le lendemain, il ne voulut pas les attendre; il se retira à Arnhem et de là à Dieren, où il arriva le 11 à 9 heures du matin auprès de S.A.’

Ik vlei mij geenszins, alle zwarigheden van het onderwerp te hebben opgelost en sta b.v. niet stil bij de vraag, welke de standplaatsen, de marschen en het lot van verschillende regimenten waren, vgl. Sypesteyn en De Bordes, l.l., I, blz. 71, *noot* 2. Doch wat mij schijnt tamelijk vast te staan is, dat Montbas in een uitermate hachelijk tijdsgewricht, tegen het opzettelijk bevel, zijn plicht als krijgsman niet heeft betracht door zelf op te breken en het grootste gedeelte zijner troepen en het geschut van den Rijn weg te zenden. Hij heeft daardoor het tegendeel gedaan van hetgeen de opdracht, hem verstrekt, vereischte. En de aanvankelijke herstelling van 't verzuim baatte weinig, daar hij ten eerste, door zijn aftrekken en zijn wegzenden der regimenten, de bewerker werd van groote wanorde en ten tweede, door zijn vertrek voorgoed op den 11^{den} Juni, den Rijn ten eenen male van verdediging verstak. Zijn handeling, dunkt mij, heeft wel iets van die van Bazaine. Met Nijmegen had hij niets meer uit te staan. De eenige grond alzoo, die vroeger had bestaan voor een wijken op de nadering der vijanden, bestond niet langer. Het is dus een

(*) Denzelfden term ontmoet men in '*t Ontroerde Nederland*, I, blz. 187: “een gepretendeerde ordre”.

drogreden van Montbas, uit de woorden van den brief van Wirtz ‘comme il vous a été ordonné’ te willen afleiden een aanwijzing, om op den aantocht der Franschen af te deinzen. Even min had Montbas, in den strikten zin des woords, recht, van tegenstrijdigheid der orders te gewagen. Zelfs wanneer men aanneemt, waarvoor men zich alleen op Basnage, *Annales des Provinces-unies*, 1726, 11, p. 219, zou kunnen beroepen, dat hij terzelfder tijd twee bevelen kreeg, die elkander tegenspraken, één van den Prins, d.i. het eerste, waarin mede was begrepen de verdediging van Nijmegen, het andere van de Gedeputeerden, waarin hem werd voorgeschreven, zonder eenige vermelding van Nijmegen, den kamp niet te beproeven, indien hij zich niet sterk genoeg gevoelde, om den Franschen den overtocht te betwisten, zelfs dan was hij daartoe geenszins gerechtigd, daar zoowel de eene als de andere last verviel, krachtens de nadere, de latere order, vervat in den brief van Wirtz. Basnage zelf, de eenige, zoo ik wel zie, die dit mededeelt, maakt de zeer gepaste opmerking, dat Montbas, die zich over de strijdigheid der bevelen, hem toegezonden, beklaagde, geene van de beide orders heeft uitgevoerd. Had hij de manschappen nog naar het kwartier van Willem III laten marscheeren, ‘auquel il donnait la main’, dat zou nog eenigermate verklaarbaar zijn geweest. Dan zou hij als oorzaak hebben kunnen opgeven, dat hij niet bij machte was, het overwicht van 't vijandelijke leger te weerstaan, en zijn afdeelingen niet nutteloos wilde opofferen. Doch nu draait hij in een cirkel rond. Aanvankelijk wil hij niet vechten, begint niettemin den strijd, doch staakt hem weer, juist toen het er 't meest op aankwam, dien voort te zetten. Het is zooals Montanus, I, blz. 194, zegt: ‘Thans vluchtte Mombas en liet ze alle in de pekel.’

Veel, het is waar, hangt hier af van de termen der orders, hem achtereenvolgens gegeven. Te meer is het te betreuren, dat men de stellige bewoordingen dier bevelen niet kent. Dat hij intusschen, ter bewaking van den Rijn bestemd, last zal hebben gehad, indien hij met overmacht werd aangevallen, den kamp voor goed te vermijden en af te deinzen, nu hij met Nijmegen niets meer had te maken, komt mij voor, een vreemde bewering te zijn. Gesteld zelfs, dat men de zekerheid had, dat hij den vijand den overtocht niet kon beletten, ook maar het tegenhouden gedurende eenigen tijd, nu hij de voorpost was van het Nederlandsche hoofdleger, kon zijn nut hebben.

De daad van Montbas wordt dan ook als een zwaar vergrijp gekenschetst: door de Gedeputeerden te velde in hun brief van den 11^{den} Juni, bij De Jonge, II. blz. 454: ‘Hij heeft zijn post absolutelijk verlaten, zonder iemand daarvan te verwittigen’ (zij spreken vervolgens wel van ‘misverstand’, als de oorzaak; doch het is, omdat zij nog niet ingelicht zijn); door den Prins van Oranje, die tot de Gedeputeerden te velde zeide, ‘dat de commissaris generaal van de ruiterij den post, zonder eenige proeadvertentie aan zijn Hoogheid te geven,

had verlaten', Sypesteyn en De Bordes, I, blz. 118, 119; in het vonnis van den krijgsraad van den 22sten Juli 1672: 'In plaats van zijn order te achtervolgen en alles te bezorgen, wat tot defensie van het overkomen van den vijand in de Betuwe en de behoudenis van dezelve had mogen dienen, heeft verzuimd en zijn post praecipitantelijk verlaten'; in het vonnis van den hoogen krijgsraad van den 18den November 1672, die erop drukt, dat Montbas, door zich naar de Betuwe te transporteeren, het commando heeft aanvaard: 'En of wel diensvolgens dezelfde Montbas eer- en eedshalve gehouden en verplicht was, alles te contribueeren en verzorgen, 't geen tot defensie van het kwartier van de Betuwe, hem aanbevolen, noodig en dienstig had mogen zijn, mitsgaders 't zelfde kwartier ten uiterste te defendeeren, dat hij, Montbas, nogtans, contrarie de voorz. respectieve orders, mitsgaders tegen zijn eer, eed en plicht, in de voorz. maand Juni, als wanneer de vijand aan den Rijn tegenover het voorz. kwartier was gekomen, zich onderwonden heeft, zijn post aldaar schandelijk te verlaten en aan den vijand volkomen opening en gelegenheid te geven, om met zijn armee den Rijn te passeeren, gelijk diezelfde vijand die occasie ook waargenomen heeft en de voorz. Rijn gepasseerd is, hebbende hij, Montbas, alzoo getracht, deze landen tot de uiterste ruïne en extremiteit te brengen', Valkenier, I, *Bijlagen*, blz. 101.

Wat de auteurs van dien tijd aangaat, de meesten gewagen van de daad van Montbas op zulk een wijze, dat het niet twijfelachtig is, of zij houden hem voor schuldig. Een paar van hen geven evenwel te verstaan, dat de Prins van Oranje ook zijn persoonlijke redenen had, waarom hij Montbas gaarne in 't verderf stortte. Neuville, IV, p. 68, meent, dat Willem III, hem alreede niet genegen uit hoofde van den goeden voet, waarop hij met de De Witten stond, hem bovendien het schrijven van den brief aan de Gedeputeerden te velde kwalijk nam. Basnage, II, p. 221, 222, geeft eerst de redeneeringen van Montbas weer en weerlegt ze vervolgens. Veel krasser nog dan Neuville laat zich Wicquefort uit. Na eerst gewag te hebben gemaakt van de tegenstrijdigheid der gevoelens omtrent de vraag, of het Montbas mogelijk zou zijn geweest zijn post te verdedigen en dit zelf te hebben ontkend, zegt hij, dat de Prins niet alleen afkeerig van hem was, omdat hij door huwelijk verwant was met de familie De Groot, maar ook, omdat hij, Montbas, onvoorzichtig genoeg was geweest, den Prins de eer niet te geven, die hem toekwam(*). Wicquefort zegt dit in zijn *Mémoires sur la guerre faite aux Provinces-unies en l'année* 1672, geplaatst in de *Berigten van het historisch genootschap*, 1857, dl. VI, stuk 1, 2de serie, I(*), p. 84 vlg. In zijn *Histoire des Provinces-unies*,

(*) Wat hij hiermede bedoelt, wordt niet nader opgehelderd. Misschien heeft hij op 't oog hetgeen Basnage, II, p. 221, 222, bericht, dat, toen het leger reeds te velde was, Montbas nog te 's-Gravenhage bleef vertoeven en eerst kwam opdagen, toen de Prins hem daartoe opzettelijk het bevel liet geven door de Staten.

(*) Wat hij hiermede bedoelt, wordt niet nader opgehelderd. Misschien heeft hij op 't oog hetgeen Basnage, II, p. 221, 222, bericht, dat, toen het leger reeds te velde was, Montbas nog te 's-Gravenhage bleef vertoeven en eerst kwam opdagen, toen de Prins hem daartoe opzettelijk het bevel liet geven door de Staten.

uitgegeven door Chais van Buren, komt van dat alles geen woord voor, ofschoon dit gedeelte is te boek gesteld na 1672, zie de Préface van Mr. Lenting, I, p. XVII, *noot.* Het is een bewijs te meer van de gegrondheid van 't betoog, door Dr. R. Fruin geleverd in de *Kroniek van 't Historisch genootschap*, 1863, 4de serie, Deel IV, blz. 168 vlg., dat Wicquefort zijn *Mémoires* het laatst heeft omgewerkt in een zin, vijandig aan de toen bovendrijvende stadhouderlijke partij.

In de *Aanteekeningen op Droste* acht Dr. Fruin het niet onwaarschijnlijk, dat de krijgsraad, die het vonnis van den 22sten Juli 1672 velde, Montbas, zooals hijzelf verzekert, eerst maar alleen tot cassatie veroordeelde en niet dan later, op uitdrukkelijk verlangen van Willem III, die uitspraak verzwaarde door er nog de detentie gedurende vijftien jaren op zijn eigen kosten aan toe te voegen. Ook dit bericht Wicquefort, zoowel in zijn *Mémoires, Berigten*, l.l., p. 144, als in zijn *Histoire*, IV, p. 512, op welke laatste plaats hij de dwaling begaat, Wirtz te houden voor den president van den krijgsraad, die dat vonnis velde.

Vs. 4604 en 4605, blz. 158, schrijft Droste het sluiten van den vrede van Nijmegen, van de zijde van de Nederlanders, toe aan de verliezen, door hen kort te voren geleden, 't verlies n.l. van een slag en van menige sterke stad. Welke slag hier wordt bedoeld, zegt Dr. F., II, blz. 430, is moeielijk te gissen. Het is zóó. Kan het ook die bij Mont-Cassel zijn? Deze veldslag is den dichter bekend, vs. 6100, 6101, en kantteekening op vs. 6574. Na dien slag hebben de bondgenooten op Frankrijk zoo goed als geen voordeelen meer behaald, en de Franschen daarentegen een reeks vestingen in de Spaansche Nederlanden veroverd. In zoover laat zich eenigszins begrijpen, dat de schrijver in dien voor Nederland niet gelukkig geleverden slag en in het verloren gaan van zoovele steden van zijn bondgenoot drangredenen ziet tot het sluiten van den vrede.

Niet zelden kiest Droste zijn woorden zóó slecht, dat niemand vermag uit te maken, wat hij eigenlijk wil zeggen. Dergelijke plaatsen worden steeds door Dr. F. aangewezen. Een voorbeeld is vs. 5780 en 5781. Dáár is sprake van het recht der dames aan 't hof van Lodewijk XIV, om op een tabouret te mogen plaats nemen. Wie dat recht deelachtig worden, zegt Droste, moeten zich getroosten, dat haar voorste lid veel ontbeert. Kan hij ook in den zin hebben, aan te duiden, dat de dus geplaatste dames weinig konden zien, dat haar oogen dus iets misten, dat de personen, die staande moesten blijven, genoten? De toevloed van lieden was dikwijls groot in de zalen, waar de leden van 't koninklijk gezin hun maaltijden hielden, zich des avonds te ruste legden of des morgens opstonden. Elk hechtte er veel aan, dat ook de minste beweging der hoofdpersonen zijn oog niet ontging.

Mogen deze opmerkingen, hoe weinige ook in getal en van hoe geringe beteekenis ook, bij den Heer Fruin de overtuiging wekken,

dat hij, die deze aankondiging heeft opgesteld, hoog waardeert de nauwlettende zorg, aan Droste's nalatenschap besteed, en mogen zij ertoe kunnen bijdragen, het publiek opmerkzaam te maken op een werk, dat onlangs zoozeer terecht is geroemd als een rijke aanwinst voor de kennis onzer geschiedenis en als een ware schatkamer, die geen beoefenaar onzer historie van nu aan ongebruikt mag laten.

Dr. J.A. WIJNNE.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

De vraag naar den besten *modus vivendi* tusschen Gemeentebestuur en tooneel. - Ondersteunen of onthouden? De beslissing hangt af van de schatting van het tooneel. - Ondersteuning geeft geen zekerheid, dat de exploitatie van den schouwburg aan hooge eischen beantwoorden zal. - De Gemeente behoort niet te ondersteunen *opdat*, maar *omdat* de directie aan die eischen voldoet.
Behalve van de Gemeentebesturen heeft het nationaal tooneel ook van de lands-Regeering recht op zedelijke en materieele ondersteuning. - De tooneelspeelkunst mag niet bij andere schoone kunsten achterstaan, Nederland niet achterblijven bij andere staten. - Vorm waarin deze ondersteuning het meest passend kan verleend worden.
***Ons tooneel. Aanteekeningen en geschiedkundige overzichten. Naamrol van plaatwerken en geschriften door Johs. Hilman.* - De rijke inhoud had eene meer stelselmatige bewerking verdiend. - Punten, waarop ik 't niet met den bewerker eens ben.**
***Jan Klaassen en andere kluchtspelen aan de hand van Troost geschetst door Arnold Ising* ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff). - De verdiensten der oude kluchtschrijvers. - In sommige opzichten kunnen zij onzen dramaturgen tot voorbeeld strekken.**
***Vondel Herdacht* door M^r^. J.E. Banck (Haarlem W.C. de Graaff).**
Palamedes en Gijsbrecht van Aemstel.* Kritische studiën door Dr. Theod. Jorissen (Amsterdam J.C. Loman Jr.). - Onbillijke eischen, aan Vondel's treurspelen gesteld. - De Rotterdamsche kerkeraad en de Rotterdamsche burgemeesters over *Palamedes.
Het laatste jaarverslag der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel.* - Beter en gelukkiger leven toegewenscht aan de nieuwe vereeniging onder denzelfden naam. - Goede verwachting.
Jan Hendrik Albregt in zijne verdiensten jegens het nationaal tooneel herdacht.

Aan de achtste algemeene vergadering van het Nederlandsch Tooneelverbond werd door een der afdeelingen het volgend vraagpunt ter bespreking voorgesteld:

‘In ons land zijn drie stelsels van schouwburg-exploitatie, als: *a.* de Gemeente heft pacht; *b.* de Gemeente staat kosteloos af (den schouwburg, waarschijnlijk) met of zonder bijkomende voordeelen; *c.* de Gemeente is eigenares noch beschermster van schouwburgen, en laat alles aan bijzondere personen over.

‘Welke dier drie stelsels verdient thans 't meest bij ons aanbeveling?’

In die vergadering, 8 November 1878 te Amsterdam gehouden, werd dit vraagpunt na een kort debat in handen gesteld van eene commissie van vijf leden, die de zeldzame werkzaamheid aan den

dag hebben gelegd van binnen den bepaalden tijd niet één, maar v i e r rapporten in te dienen. In afwachting der toegezegde openbaarmaking van deze stukken, wil ik de vraag hier bespreken, die, hoe zij in de tiende algemeene vergadering van het Tooneelverbond ook wordt beslist, voortdurend aan de orde blijft, althans om de drie jaren, bij de herverpachting en hergunning van de stedelijke schouwburgen te Amsterdam en te 's-Gravenhage, voor alle voorstanders en liefhebbers van het nationaal tooneel de vraag is van den dag.

Vooraf moet ik opmerken, dat de vraag niet juist noch helder gesteld is: de letters *a.*, *b.* en *c.* wijzen niet op drie, maar slechts op twee gevallen; *a.* valt met *c.* samen. Indien eene Gemeente, gelijk Amsterdam bij voorbeeld, eigenares van een schouwburg, dien aan een tooneeldirecteur verhuurt of verpacht, handelt ze niet als publiek lichaam, maar als privaat persoon, over haar burgerrechtelijk eigendom beschikkende. Voor den directeur maakt het geen verschil, of hij zijn lokaal in huur heeft van de Gemeente, of van eenig ander particulier persoon of particuliere vereeniging. Men had beter gedaan bij het stellen der vraag niet in bijzonderheden af te dalen. Immers, er zijn nog andere manieren dan *c.,* om het tooneel te ondersteunen. In de algemeene vergadering werd reeds aangevoerd, dat te Leeuwarden de schouwburg eigendom is van bijzondere personen, die van de Gemeente subsidie ontvangen. Dit stelsel, dat, al brengt het geen rechtstreeksche aanraking van het Gemeentebestuur met de directie van een tooneelgezelschap mede, toch indirect tot vermindering der kosten van de voorstellingen strekt, en derhalve materieele voordeelen aan de exploitatie verbindt, zou dus als *d.* moeten vermeld zijn, terwijl men misschien elders nog andere middelen van gelijke strekking toepast, welke op plaatsing onder *e., f.* of *g.* aanspraak maken. Eenvoudigst ware de vraag aldus gesteld:

a. 'Behoort de Gemeente de schouwburgexploitatie geheel vrij te laten, of daaraan directe of indirecte voordeelen toe te kennen?

b. 'Welke vorm van bevoordeeling of ondersteuning verdient in het laatste geval aanbeveling?'

Wel krijgt de vraag alzoo een meer algemeen karakter dan blijkens 'thans... bij ons' in de bedoeling der opgevende afdeeling lag, maar juist daardoor wordt ze voor een grondig debat beter geschikt, en waar men den plicht der Regeering tegenover eene der uitingen van het volksleven bespreekt, kan het geen kwaad, zoo men de grondslagen der bespreking wat breed en diep begint te leggen.

In de eerste plaats hangt alles af van het begrip, dat men aan het tooneel hecht, de beteekenis, die men eraan toekent; daaromtrent moet het gevoelen allereerst vast staan. Wie in de tooneelexploitatie ziet eene industrieele onderneming, niets meer en niets anders, zal geheele onthouding van de Regeering voorstaan. De ondervinding van eeuwen heeft hem geleerd, dat de rechtstreeksche bemoeiing der overheid

met de nijverheid van de landzaten nooit anders dan goede dingen bedorven en verkracht, moed en ondernemingsgeest uitgedoofd heeft. Niemand zal voor *café-concert*, skating-rink of andere publieke vermakelijkheid aanspraak maken op subsidie uit de publieke kas, al kunnen nog zooveel indirecte voordeelen voor de gemeentekas uit die instellingen voortvloeien; dat een der grootste Gemeenten van Nederland sedert jaren een koffiehuis, logement en restauratie in eigen exploitatie aanhield, wordt vrij algemeen als eene afdwaling van de gezonde begrippen van gemeentehuishouding afgekeurd.

Voor hen, die zoo denken, is de quaestie eenvoudig genoeg. Maar ze wordt anders, en veel meer ingewikkeld, wanneer men het tooneel beschouwt van een ander, naar mijne meening juister standpunt, en erin ziet eene uiting van het volksleven, die, geboren uit den geest der natie op een bepaald tijdstip, mits verstandig geleid, een krachtig werktuig worden kan, om dien geest te beheerschen en te verheffen. Zonder idealist te zijn, en zelfs met een der sprekers der meergemelde algemeene vergadering aannemende, dat het publiek hoofdzakelijk vermaak in den schouwburg komt zoeken, zal men toch wel niet ontkennen, dat het tooneel eene groote macht ten goede en ten kwade bij de groote gemeente heeft; de smaak kan worden bedorven of veredeld, het gevoel van plicht en zedelijkheid verdoofd of wakker geschud, de schatting van personen en zaken beheerscht door hem, die van het tooneel tot hoofd en hart der toeschouwers weet te spreken. Den invloed van het tooneel ten kwade kent iedereen van eeuwen her; zou men zijn invloed ten goede moeten ontkennen? Indien dit zoo was, ware 't beter, dat we alle schouwburgen in brand staken en acteurs, actrices en tooneelschrijvers het land uitzetten. Maar zoo is het niet. Wanneer men maar niet alles tegelijk wil doen en ook hierin de moeilijke kunst van geven en nemen niet verwaarloost, zou men, met tact en geduld handelende, door het tooneel eene heilzame werking op den volksgeest kunnen uitoefenen. De krachtige invloed van de lectuur op denkbeelden en zeden wordt door niemand geloochend; zoowel ten goede als ten kwade heeft iedereen dien in eigen gemoed of in zijne omgeving bespeurd; het toezicht op de boeken, die hunne kinderen lezen, wordt dan ook als een der eerste plichten van de ouders beschouwd. En zou het tooneel, dat zooveel sterker spreekt dan een boek, dat te zien en te hooren geeft en de verbeeldingskracht in beslag neemt en bijna gewelddadig in eene bepaalde richting dwingt, dan geen kracht ten goede kunnen zijn? Zou het niet hooger kunnen stijgen dan tot een onschadelijk amusement, waarvan men hoogstens nog misschien iets goeds zou kunnen medenemen? Het geheele Tooneelverbond zou dan zijn recht van bestaan missen, want het gaat juist van het standpunt uit, dat het tooneel, èn als hooggeplaatst kunstvak, èn als groote kracht in het volksleven, eene veel hoogere plaats bekleeden moet, dan het tot nu tien jaren geleden hier te lande innam.

Met dit inzicht in de waarde en den invloed van het tooneel hangt echter nog niet noodwendig samen de eisch van geldelijken steun uit de publieke kas. Indien men alleen door subsidiën of immuniteiten een verheffend en ten goede werkzaam tooneel verkrijgen kon, en indien men de zekerheid had, dat het daardoor verkregen zou worden, dan ware het geval anders. Maar de ondervinding leert ons - het is noodig, hier het algemeen terrein thans te verlaten voor dat der concrete gevallen, die men bij het voorstellen der vraag op het oog heeft gehad - de ondervinding leert ons, dat het subsidie-stelsel bij dat van onthouding vergeleken voor de kunst en de artistieke en zedelijke opvoeding des volks nu juist zulke schoone vruchten niet gedragen heeft.

Op 's-Gravenhage wil ik mij hier niet beroepen, omdat tot voor vier of vijf jaren aldaar, niettegenstaande de op *f* 20000 's jaars geschatte immuniteiten en subsidiën, de tooneelexploitatie was vervallen in een diepen afgrond van wansmaak, terwijl het Gemeentebestuur, de concessie van jaar tot jaar aan dezelfde geheel ongeschikte en voor hare taak niet berekende directie gevende, geen enkele poging deed om verbetering aan te brengen. Wie hier meer van weten wil, leze de opstellen van M^{r}. A.W. Jacobson in *De Nederlandsche Spectator* van 1878 (later verzameld in de brochure: *De vergunning tot het bespelen van den Kon. holl. Schouwburg te 's Gravenhage en hare geschiedenis* 1853-1878). Zoowel om de wonderlijke houding van het Gemeentebestuur als om de onbeholpenheid der directie moet de residentie hier buiten aanmerking blijven; in deze omstandigheden moest het Haagsche tooneel slecht blijven, en zou het slecht gebleven zijn, al waren de subsidiën en immuniteiten vier- of vijfmaal hooger geweest. Ik wil mij echter beroepen op de voorbeelden van Amsterdam en van Antwerpen, waar het Gemeentebestuur bij de voordeelen, welke het aan de bevoorrechte tooneeldirectie toekende, zekere waarborgen had ingesteld, opdat de belangen der kunst bij de exploitatie op den voorgrond zouden staan.

Misschien verwondert men er zich over, dat ik van voordeelen, te Amsterdam toegekend, spreek, omdat er sedert eenige jaren gesmaald wordt op de hoofdstad, die pacht van haren schouwburg heft en daardoor den pachter dwingt, om naar kasvulling in plaats van naar kunst te streven. Men vergeet echter twee dingen; vooreerst, dat de stad Amsterdam de pachtsom van den Stads-Schouwburg drie jaren geleden van *f* 10,000 op *f* 8000 gebracht, en dus feitelijk *f* 2000 voordeel aan de toen opgetreden directie gegeven heeft. In de tweede plaats vraag ik, van welk particulier of van welke vereeniging men een schouwburg, die drie of vier ton gekost heeft, zal in huur kunnen bekomen voor slechts *f* 8000 's jaars, terwijl alle onderhoudskosten (alleen de geringe en dagelijksche reparatiën uitgezonderd) ten laste van den verhuurder blijven? Te Rotterdam wordt aan huur van de

beide schouwburgen, die, wat ruimte en inrichting betreft, met den Amsterdamschen niet te vergelijken zijn, *f* 13250 betaald, terwijl de directie voor een aantal zaken te zorgen heeft, die te Amsterdam van stadswege verstrekt worden. Waar een particulier te Amsterdam gewis *f* 16000 tot *f* 20000 zou hebben geëischt, vraagt de stad slechts *f* 8000, nauwlijks *f* 40 voor elken avond van eigen voorstelling of onderverhuring; het verschil is dus eene vermomde subsidie, eene immuniteit, die den pachter in staat stelt meer aan personeel of materieel te besteden, of zich te dekken met eene geringere recette, dan wanneer hij aan een particulier dien hoogeren prijs zou hebben te voldoen gehad. Hieruit blijkt alweder, hoe onjuist de bedoelde vraag werd gesteld, waarbij uit het oog werd verloren, dat in het bedrag der pachtsom eene subsidie kan verscholen zijn.

Nu is te Amsterdam de Stads-Schouwburg verpacht onder den waarborg eener stedelijke commissie, die in de eerste plaats het beheer heeft van gebouw en materieel en een gestadig toezicht uitoefent op de wijze, waarop de pachter van de gemeenteëigendommen gebruik maakt. Daarenboven heeft de commissie nog eene andere roeping, gelijk het volgend artikel der verpachtingsvoorwaarden doet zien:

'Het repertoire der tooneelstukken, bij de Hollandsche voorstellingen op te voeren, moet telkens eene maand vooruit door den pachter, in overleg met de commissie, worden vastgesteld.

Van de bepaling van eene maand kan in bijzondere gevallen worden afgeweken; het overleg met de commissie wordt intusschen altijd vereischt.

De pachter moet de algemeene repetitie van een ballet houden op een tijdstip, in overleg met de commissie te bepalen, en daarna daaruit ligten hetgeen haar toeschijnt met de openbare orde of zedelijkheid in strijd te zijn, onverminderd de bevoegdheid bij art. 188 der Gemeentewet aan den Burgemeester opgedragen.'

Daar de invloed van het tooneel vooral van het repertoire afhangt, hebben wij dus hier den waarborg voor het zedelijk en artistiek gehalte der stukken, die op het Leidsche Plein moeten worden vertoond. Want aan dit artikel, dat haar stem geeft in de samenstelling van het repertoire, ontleent de commissie de bevoegdheid een stuk te verbieden, terwijl de uitdrukkelijke beperking van haar toezicht tot het waken voor openbare orde en zedelijkheid, wat de balletten aangaat, haar voor de tooneelstukken bevoegdheid geeft, om hoogere artistieke eischen te stellen en zorg te dragen, dat het tooneel zijne hooge roeping niet onwaardig worde. Men weet, welke vruchten dit toezicht op de keuze der stukken gedragen heeft. Om niet verder terug te gaan dan de laatste zes jaren, herinner ik aan de luide - schoon naar mijne meening overdreven en niet zelden ongegronde - klachten over het repertoire der directie Albregt en Van Ollefen, die, sloeg men aan de taal der ontevreden kunstminnaars geloof, hare voorgangers

in drakenjacht na- zoo niet voorbijstreefde. Deze ontevredenheid, in den Gemeenteraad met nadruk geuit, gaf aanleiding tot het niet opnieuw gunnen aan dezelfde directie; de Gemeenteraad van Amsterdam droeg de exploitatie van den Stads-Schouwburg op aan de vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel*, van welke de grootste verwachtingen op kunstgebied in omloop waren. En wat heeft nu de ondervinding van den tweeden pachttermijn geleerd? Dat, niettegenstaande vermindering van de pachtsom met *f* 2000, met hetzelfde toezicht, op dezelfde wijze uitgeoefend, dezelfde klachten zich voordeden en zelfs teweegbrachten dat in 1878, toen de pacht opnieuw gegund moest worden, de Gemeenteraad de directie van 1873-76 boven de directie van 1876-79 verkoos, en dat tot dit besluit leden van den Gemeenteraad medewerkten, die in 1875 tot de felste bestrijders der aftredende directie en de warmste voorstanders van *Het Nederlandsch Tooneel* ter wille van de kunst hadden behoord. Aldus deden in dezelfde omstandigheden (waarin het eenig verschil, de lagere som en de schoone beloften van den tweeden pachter, nog in het belang der kunst was) zich dezelfde klachten voor; zoowel bij de exploitatie ter wille van de kas, als bij de exploitatie uit liefde voor de kunst, bleek het toezicht van het Gemeentebestuur op het repertoire machteloos: daaruit mag men, dunkt mij, opmaken, dat deze waarborg voor een goed gebruik der uit de algemeene kas geschonken voordeelen geen doel treft.

Hetzelfde leert ons Antwerpen. Daar geniet de bestuurder van den Nederlandschen schouwburg behalve eene subsidie van fr. 10.000 vele immuniteiten in den hem kosteloos ter beschikking gestelden, fraaien schouwburg, waarvoor hij alleen de dagelijksche en kleine herstellingen, het onderhoud van het materieel en patentrecht betaalt, terwijl alle zware kosten van onderhoud, de belastingen op de openbare vermakelijkheden enz. ten laste van de stad blijven. Ook daar worden al deze voordeelen niet zonder waarborg gegeven. Artikel 4 van het op 3 April 1877 door den Gemeenteraad voor de drie tooneeljaren 1877-80 vastgesteld lastkohier luidt als volgt:

'De Gemeenteraad benoemt jaarlijks eenen Tooneelraad van tien personen, van welke vijf tot den Gemeenteraad zullen behooren. De Tooneelraad zorgt, dat het doel der kunst immer voor oogen worde gehouden, en dat alle pogingen strekken tot het vestigen van een eigenaardig Nederlandsch Tooneel.'

In de talrijkheid van den raad, in zijne wijze van samenstelling om de helft uit leden van den Gemeenteraad en uit bevoegde personen daarbuiten, in de meer beperkte omschrijving van werkkring heeft men kennelijk grootere waarborgen van doelmatige werking gezocht. Welken invloed nu deze tooneelraad op het Antwerpsch repertoire had, kan niemand beter zeggen dan dit college zelf. In zijn verslag (van 27 Maart 1877) aan den Gemeenteraad tot inzending van een ontwerp voor het evenbedoeld lastkohier, wordt voor het toen eindigende tijdvak

van drie jaren, waarin Victor Driessens den schouwburg exploiteerde, het volgende gezegd:

'Het scheen vast, dat ons Nederlandsch tooneel (in 1874, na de opening van den prachtigen schouwburg) voor de toekomst rijke vruchten ging opleveren. En nochtans, Mijnheeren, zulks was in verre na niet het geval: de oude slenter hield stand, bijna geheel het repertorium van vroeger kwam weder voor het voetlicht, en zelfs die stukken, welke het meest gelaakt worden, *Londensche bandieten*, *Kinderroofsters* en andere draken van hetzelfde allooi, waren bij het verhuizen mee den nieuwen tempel binnengedrongen.... En zoo kwam het, dat de oude draken, de melodrama's, die jaren lang gespeeld en dus door iederen tooneelist goed gekend waren, wederom werden voor den dag gehaald, en het hunne bleven bijdragen om wansmaak te stichten en den wezentlijk beschavenden invloed van het tooneel te belemmeren, of gansch onmachtig te maken.'

De tooneelraad weet dezen treurigen toestand voornamelijk aan het reizen, dat de behoorlijke studie onmogelijk maakte, en had daarom een streng verbod daartegen in het ontwerp-lastkohier gesteld. En na dit verbod is het niet beter gegaan. Hetgeen van de exploitatie van het Antwerpsch tooneel nu en dan in het tijdschrift van het Tooneelverbond uitlekt, en hetgeen de directeur van tijd tot tijd in verschillende steden van Nederland te zien geeft (want het reizen heeft niet opgehouden), maakt het voor iedereen duidelijk, dat ook thans weder de groote verwachtingen, waarmede de vrienden van taal- en letterkunde de opening van den nieuwen kunsttempel aan de Schelde begroetten, niet zijn vervuld geworden. Indien een tooneelraad, met zooveel ijver bezield, met zulke invloedrijke en begaafde letterkundigen tot leden als te Antwerpen, er niet in slaagde de exploitatie, niettegenstaande subsidie in geld en vele immuniteiten, te houden op het peil van goeden smaak en van de eischen der volksbeschaving, dan mag men veilig aannemen, dat deze waarborgende commissie van censuur niet veel vermag. Maar dan vervalt ook de stelling van hen, die beweren, dat het tooneel zware geldelijke offers vereischt, om aan eene hooge roeping te kunnen beantwoorden, en zonder aanzienlijke subsidie uit de openbare kas daaraan niet beantwoorden kan.

Naar mijne meening is de artistieke stelling van het tooneel niet afhankelijk van subsidiën, noch van tooneelcommissiën, maar uitsluitend van den directeur. Ziet hij in zijn werkkring iets meer dan eene broodwinning, is hij doordrongen van zijne plichten jegens de kunst en de natie, dan zal ook zonder eerste- of tweedehands inmenging van het Gemeentebestuur de exploitatie aan hoogere eischen dan die van de kas beantwoorden. Wat meer is, ten slotte zal de kas zelfs wèlvaren bij zijne exploitatie. Ik heb reeds vroeger mijne overtuiging uitgesproken, dat men van het volk ten aanzien der kunst kwaad spreekt, dat het groote publiek in tegenstelling van het zoogenaamd meer ont-

wikkelde niet uitsluitend verzot is op draken en melodrama's, vuile kluchten en onzinnige operetten. Bij een nauwkeurig onderzoek vindt men de hoofdschuldigen elders; het gaat in onzen tijd evenals in de achttiende eeuw, toen de meer dan losse tooneelliteratuur, blijkens de spectatorschrijvers van dien tijd, bij de hoogste standen aanmoediging en toejuiching vond. Hetgeen men het groote publiek pleegt te noemen, is integendeel zeer toegankelijk voor goede indrukken en heeft eene natuurlijke neiging tot hetgeen werkelijk schoon en goed is(*). Die smaak moge op een dwaalweg zijn geleid door onbeschaafde directeurs en acteurs: wie hem met geduld, tact en menschenkennis weet te doen herleven, zal er zelf de allereerste voordeelen van plukken; vooral echter houde hij in het oog, dat bij dit gedeelte van het publiek meer op het hart dan op het hoofd moet gewerkt worden. Van subsidie geven uit de gemeentekas is in dit opzicht even weinig te verwachten als van rechtstreeksche gemeenteëxploitatie.

Behalve broodwinning voor den directeur en beschavende kracht voor de natie is de tooneelspeelkunst echter ook kunstvak; en (wat men tegen dit theoreem ook moge aangevoerd hebben) kunst is inderdaad geen regeeringszaak. Zij heeft vrijheid en onafhankelijkheid noodig, omhoog te blijven staan; aanmoediging en waardeering in hare uitingen behoeft ze, om te leven, ofschoon ze die ook liever van particulieren dan van den Staat moest ontvangen; maar de kunst is als het kruidje-roer-me-niet: wanneer men er de hand aan slaat, trekt ze zich terug. En de handen onzer Gemeentebesturen, die zooveel knoopen door te hakken en hun gewoon werk zoo forsch aan te pakken hebben, zijn te ruw voor die teedere plant. Daar nu natuurlijk het verleenen van subsidie uit de gemeentekas, ter wille der verantwoordelijkheid van het bestuur tegenover de ingezetenen, met zekere waarborgen gepaard moet gaan, en er dus altoos eenige rechtstreeksche inmenging van het gemeentebestuur op het gebied der kunst moet plaats hebben, zonder daaraan evenredig verheffend gevolg, kan ik mij in het algemeen geen voorstander verklaren van het stelsel van doorgaand subsidie verleenen aan eene tooneeldirectie, in welken vorm dit ook, naar gelang der plaatselijke omstandigheden, mag verdedigd of verlangd worden(†).

(*) Bij het nazien der proeven komt mij het verslag in handen van het in den aanvang van October te Manchester gehouden *Social Science Congress*, welks afdeeling *Art* eene zitting aan den zedelijken invloed van het tooneel wijdde. De Bisschop van Manchester, die deze afdeeling presideerde, liet zich, op grond van persoonlijke ondervinding, in een zeer gunstigen zin over dezen invloed uit, en zeide bij deze gelegenheid ook '*Apparently there is a healthier moral taste in the middle and lower classes of this community than in the upper*, *whose moral standard is half conventional. The worst type of plays in London appear during* "*the season*"'.

(†) Ik heb hier meer bepaald de groote steden op het oog. Waar wegens het gering bevolkingscijfer geen goed tooneel kan bestaan, keur ik het zeer goed, dat het Gemeentebestuur offers brengt, om het genot en den heilzamen invloed der tooneelspeelkunst binnen het bereik zijner ingezetenen te brengen. In dit geval is het voorbeeld van Leeuwarden aan te bevelen.

Liever zou ik een ander stelsel gevolgd zien, voor het geval men ondersteuning noodig acht, en ik erken er gaarne bij, dat voor een directeur, die de herschepping van het tooneel en de opbeuring van den vervallen smaak ondernemen wil, gewis ondersteuning als overgangsmaatregel noodig is. De Gemeentebesturen moesten niet tot de directie zeggen: zóóveel en zóóveel zullen we u geven, maar dan moet ge ook het peil uwer exploitatie hoog houden, en geen stukken vertoonen, die den toets der kunst en der groote roeping van het tooneel niet kunnen doorstaan. Zij zouden moeten zeggen: maak gij een begin, kies goede stukken en voer die uitstekend op; ingeval ge aan deze voorwaarde voldoet, zijn we bereid u te ondersteunen. Dan konden zij eene commissie aanstellen, met wie de directeur, indien hij het noodig achtte, zich verstaan kon over de keuze, het monteeren en de rolverdeeling van een stuk, welker medewerking hij bij de repetitiën kon genieten, en die ten slotte aan het Gemeentebestuur zou kunnen voorstellen, voor een bepaald geval eene bepaalde subsidie aan den directeur toe te kennen. Die commissie zou echter geen voorbehoedend karakter hebben. Er zou geen ondersteuning vooraf toegezegd worden onder een beding, dat, blijkens de ondervinding, in den regel toch niet vervuld wordt; maar slechts hij zou ondersteuning uit de gemeentekas ontvangen, die zich haar door daden waardig toonde. Waar de Gemeente eigenares van den schouwburg is, zou de subsidie in het verstrekken van nieuw decoratief, kostumes en mobilair kunnen bestaan, die ten slotte haar eigendom blijven; elders kan ze gegeven worden in geld. Ik meen ergens gelezen te hebben, dat men te 's-Gravenhage ten opzichte der Fransche opera in den eerstbedoelden zin te werk gaat; behalve de subsidie in geld en zeer aanzienlijke immuniteiten verschaft het Gemeentebestuur telken jare den directeur het geheele decoratief voor eene nieuw te monteeren opera. Deze wijze van subsidieeren biedt nog dit voordeel aan, dat ze niet slechts den ondernemingsgeest van den directeur, maar ook de belangstelling van het Gemeentebestuur levendig houdt. Deze laatste verflauwt daarentegen allicht, wanneer eenmaal de pacht gegund of de concessionaris benoemd is, en men dus zoo te zeggen voor eenige jaren de zaak uit de handen gegeven heeft.

Maar er kan en moet voor het nationaal tooneel meer gedaan worden dan dit - en hier stap ik van het plaatselijk terrein af, om op het meer algemeene te komen. De landsregeering, die zooveel geld aan de kunst besteedt, die voor een enkel, vroeger verwaarloosd, doch thans met seniele zwakheid bedorven troetelkind, de bouwkunde, schatten verspilt, blijkt voor de nationale tooneelspeelkunst geen dubbeltje over te hebben. Ik verlang van haar geen subsidiën aan tooneelen, gelijk in Frankrijk, Oostenrijk en België gegeven worden; geen prijskampen en premiën voor tooneelstukken, als waarvoor België en Italië groote sommen besteden; geen pensioenen en jaargelden voor

acteurs, zooals men ze in Duitschland pleegt te ontmoeten. Maar ik verlang, en stel daarmede geen onbillijken eisch, dat de Nederlandsche Regeering aan de nationale tooneelspeelkunst het hare geve, dat ze voor die bij uitstek Nederlandsche, met de bezwaren onzer beperkte nationaliteit kampende kunst ook iets toone over te hebben, zij, die zooveel ten koste legt aan de beeldende kunsten, voor wie de geheele wereld een onbegrensd veld van exploitatie aanbiedt. Op dezelfde wijze als voor deze, doch niet noodzakelijk op zoo ruime schaal, zou de Nederlandsche Regeering ook voor de tooneelspeelkunst een offer kunnen brengen, door namelijk subsidie te geven aan de Amsterdamsche tooneelschool. Geheel door vereenigde krachten van particulieren, het Tooneelverbond, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wakker gesteund, gesticht, door particuliere krachten met de zeer gewaardeerde medewerking van Z.M. den Koning in stand gehouden en aanvankelijk door goede resultaten de doelmatigheid harer inrichting bewijzend, heeft deze school op zoodanige onderscheiding recht en aanspraak. Daardoor zou haar bestaan worden verzekerd, haar prestige verhoogd; het Tooneelverbond zou om zijne moedige onderneming en onvermoeide werkzaamheid eene welverdiende wijding ontvangen, en de Regeering van Nederland zou een niet overtollig bewijs geven, dat zij, die zoovele schatten voor materieele behoeften uitgeeft en de opleiding voor alle andere kunstvakken zoo scheutig ondersteunt of geheel voor hare rekening neemt, niet op de schoone tooneelspeelkunst als op eene Asschepoetster nederziet, maar haren beschavenden en veredelenden invloed huldigt. Zien we, dat de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam den lande *f* 30000 in het jaar kost, dat voor teekenonderwijs op de begrooting voor 1880 *f* 15000 is uitgetrokken, dat de Koninklijke Muziekschool te 's-Gravenhage eene vaste jaarlijksche subsidie uit de schatkist geniet van *f* 7000, dan zal men het waarlijk geen overdreven eisch noemen, dat voor de Amsterdamsche tooneelschool, de kweekplaats van hen, die den heilzamen invloed van het tooneel over de natie zullen verspreiden, eene som van *f* 3000 of *f* 4000 in het jaar gevraagd wordt(*). De Regeering kan niet gezegd worden, daarmede eene weinig levensvatbare en kwijnende instelling in het leven te houden. Hare belangstelling in deze schoone kunst kan ze op geen meer rationeele wijze toonen, omdat door zulk eene subsidie vooral de toekomst verzekerd wordt. Geen beter waarborg voor het hooge standpunt van het tooneel, dan de regelmatige toevoer van beschaafde en ontwikkelde kunstenaars.

(*) Een vriend, die van deze beschouwing kennis nam, herinnert mij, dat het hoofdbestuur van het Tooneelverbond reeds in 1876 een verzoek om subsidie aan de Regeering heeft ingediend, doch tot nog toe geen antwoord heeft ontvangen. Misschien is de afwisseling van ministers hier de schuld - we hebben nu weer den derden Minister van Binnenlandsche Zaken sedert de indiening van dat verzoek (11 Maart 1876) - en kan het tijd worden, dat men zich opnieuw aanmeldt of een vriend van de tooneelschool verzoekt, bij de aanstaande behandeling der staatsbegrooting dit punt ter sprake te brengen en, zoo noodig, een voorstel te doen.

Dat men er elders eveneens over denkt, bewijst het conservatoire te Parijs, dat met zijne drie succursalen, te Toulouse, Lille en Dijon, niet minder dan fr. 223,700 aan den Staat kost. Wat beteekent hierbij de onbeduidende som, die ik voor de Nederlandsche tooneelschool vraag! Doch meer behoeft ze niet, omdat het hier niet geldt het in 't leven roepen van eene nieuwe, kostbare rijksinstelling, maar het voorthelpen en bevestigen van eene school, door particuliere krachten uit het diep besef van behoefte in het leven geroepen, en welker opening en eerste gunstige resultaten door alle verlichte voorstanders van het nationaal tooneel luid zijn toegejuicht.

De Heer Joh. Hilman heeft zijne belofte vervuld en thans het tweede deel van den catalogus zijner belangrijke verzameling ten dienste der tooneelliefhebbers doen drukken. Onder den titel: *Ons Tooneel. Aanteekeningen en geschiedkundige overzichten. Naamrol van plaatwerken en geschriften door* Joh. Hilman (Amsterdam C.L. van Langenhuysen 1879), ligt het voor mij, smaakvol uitgevoerd en gebonden, een hoog gewaardeerd geschenk van den onvermoeiden verzamelaar der uitgebreide collectie, over welker eerste afdeeling, hoofdzakelijk tooneelstukken inhoudende, ik in *De Tijdspiegel* van November 1878 handelde. Het werk is niet in den handel. Mag dit op zichzelf te betreuren zijn, voor den beoefenaar der geschiedenis van het tooneel worden de nadeelige gevolgen dezer geheimhouding weggenomen door de openbaarheid, die de in de twee thans verschenen groot octavo-deelen beschreven verzameling wacht: de Heer Hilman heeft haar aan de bibliotheek der Amsterdamsche universiteit afgestaan. Een koninklijk geschenk, en een navolgenswaardig voorbeeld tevens. Aldus wordt de belangrijke collectie voor later uiteenspatten behoed en, naar ik hoop, hare bijwerking en aanvulling verzekerd, terwijl zij tevens eene vaste, onverbeurbare plaats erlangt daar, waar ze bij uitnemendheid thuis behoort, in de boekerij der stad, die de bakermat is geweest van het nationaal tooneel en zijn grooten bloei gekend, ja, gemaakt heeft.

De catalogus bevat in de eerste plaats 505 nummers boeken, platen en plaatwerken in allerlei talen en op allerlei tijden en volken betrekking hebbend, meerendeels kostumes en historische kleederdrachten voorstellende. De volgende afdeeling behelst ‘geschriften, lof- en hekeldichten in handschrift en druk betrekkelijk tooneelaangelegenheden’, in 817 nummers. De Heer Hilman geeft dan een honderdzestigtal bladzijden ‘Aanmerkingen, toevoegsels en bijlagen’, naar aanleiding van en onder verwijzing naar de voorafgegane beschrijving, en meestal betrekking hebbende op de geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg en van de daaraan verbonden personen. Hij laat hierop volgen, als ‘Bijlagen’, de volgende opstellen: I. Wattier en Snoek, II. Wattier, III. Andries Snoek, IV. Ward Bingley, V. Geertruida Grevelink geb. Hilverdingk, VI. Johannes Jelgerhuis Rienkszoon, VII. Theodorus Jo-

hannes Majofski, VIII. Gerrit Carel Rombach, IX. Reinier Engelman, X. Maarten Westerman, XI M^{w}. A.P. Muller geb. Westerman, XII. C.J. Roobol, XIII. Anton Peters; levensbeschrijvingen, in omvang en belang verschillende, waarin vele wetenswaardige, nieuwe bijzonderheden gevonden en misgrepen van anderen verbeterd worden. Verder: XIV. De maatschappij Apollo, XV. Reis- en andere tooneelgezelschappen, XVI. Wanneer kwamen vrouwen ten tooneele op den Amsterdamschen Schouwburg? XVII. Zijn in ons vaderland immer groote talenten miskend geworden? XVIII. Wat hebben vreemden en inboorlingen over ons tooneel en zijn voortbrengselen al niet ter sprake gebracht? XIX. Over het opzeggen van verzen en tooneelkleeding, XX. Blij-, kluchtspelen en zangstukken, XXI. De rederijkers. Daarna komt eene 'Nalezing', behelzende eenige levensbijzonderheden van Garrick, en een kort 'aanhangsel' op den catalogus. Eene tamelijk uitgebreide beschouwing over de tooneelschool te Amsterdam besluit het werk.

Gelijk men ziet, met uitzondering van het repertoire, waarop het ten vorigen jare uitgegeven eerste deel betrekking had, vindt nagenoeg elk onderwerp uit den ruimen kring der tooneelwereld in dit boek van 400 bladzijden eene plaats. Personeel, techniek, hulpmiddelen, opleiding en wat niet al meer vormt de overrijke stof, die in dit werk verspreid ligt. Wat de daarin beschreven verzameling zelve betreft, dat ze uitgebreid en rijk is, weet ieder belangstellende; dat ze niet anders wezen kon, zal iedereen beseffen, die zich een denkbeeld kan maken van den gemoedstoestand van den echten collectioneur, die gelijk Hilman het voorrecht heeft van door geen materieelen breidel te worden bedwongen. Bij de groote verwaarloozing der studie van tooneelzaken hier te lande(*) is (of was althans, toen de Heer Hilman met het aanleggen zijner collectie begon) bijna niemand op de hoogte der literatuur van dit onderwerp; wie verzamelde, kocht dus, tot zekere hoogte in het wilde en zonder vast stelsel, alles wat hem voorkwam. Wie kon hem zeggen, wanneer hij volledig was of de volledigheid nabij kwam zelfs? Mij is dit nu nog ten opzichte dezer verzameling althans niet mogelijk, vooral omdat zij bij de willekeurige rangschikking, waaruit niet het volgen van eenig stelsel blijkt, moeilijk te overzien en naar waarde te schatten is. Er komen hoogst zeldzame en ongetwijfeld met veel moeite en kosten saamgebrachte exemplaren in de naamrol voor. Zoo bijvoorbeeld het unicum onder N°. 400 vermeld: 'Geschiedenis en beschrijving van den eersten (1617) alsmede van den tweeden (later afgebranden) schouwburg', eene ver-

(*) Hoe weinig men, nog kort geleden, op de hoogte was, blijkt o.a. uit de voorrede van Wijbrands' geschiedenis van het Amsterdamsch tooneel, waar medegedeeld wordt, dat de schrijver 'op de gedachte gekomen was... dat in de archieven [van het Amsterdamsch Weeshuis] wellicht nog dee ene of andere aanteekening bewaard kon wezen aangaande dien schouwburg'. Het lag toch voor de hand, dat juist in dat archief nagenoeg alle stukken betrekkelijk de geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg moesten aanwezig zijn, gelijk dan ook den Heer Wijbrands spoedig bleek.

zameling in twee banden van teekeningen, geschreven muziek, handschriften, afbeeldingen der schouwburglokalen, en van alles wat op het eeuwgetijde van 7 Februari 1738 betrekking had; hierbij wordt aangeteekend: ‘Een weêrgaloos overheerlijk exemplaar, met considerabele kosten dus bijeenverzameld.’ Ook betreffende de tooneelcrisis der achttiende eeuw, die op den Amsterdamschen schouwburgbrand volgde, vindt men een aantal brochures, gedichten en handschriften vermeld. Wat de boek- en plaatwerken betreft, trof het mij vooreerst, dat er eenige nummers onder voorkomen, die zelfs niet in een verwijderd verband met het tooneel staan, bijvoorbeeld het bekend werk van Samuel Smiles: *Karakter*, en in de tweede plaats, dat de Engelsche theater-literatuur, niet de tooneelstukken, maar de omvangrijke Engelsche literatuur over tooneelzaken, zoo schraal vertegenwoordigd is. Zelfs de *Practical illustrations of rhetorical gesture and action* van Siddons wordt erin gemist. Gedachtig aan mijne pas gemaakte opmerking, maak ik van deze onvolledigheid echter geen verwijt.

De Heer Hilman laat zich zoo welwillend en vleiend over Lucius uit, dat ik het bij deze aankondiging van zijn werk niet mag laten, maar toonen wil, dat ik zijn boek met de aandacht, die het belangrijk en ons beiden dierbaar onderwerp vordert, gelezen heb, door op enkele punten in den inhoud wat dieper door te dringen. Ik ben den Schrijver zeer dankbaar voor de biographische herinneringen en anekdoten, uit zijne rijke ervaring geput en waarmede hij vele onjuiste opgaven verbeterd en misgissingen van anderen hersteld heeft, ofschoon wat meer orde en stelsel in de voorstelling de helderheid zijner mededeelingen zou verhoogd en de winst van grootere bruikbaarheid zou gegeven hebben. Trouwens, de algemeene indruk, dien elke bladzijde bijna op mij maakte, was een gevoel van spijt, dat de Schrijver niet wat meer werk gemaakt heeft van den vorm, waardoor de vruchten van zijn veelomvattenden arbeid voor anderen veel waarde zouden gewonnen hebben. Vele bijzonderheden, die men onder een bepaald hoofd of op eene bepaalde plaats verwacht, vindt men tot zijne teleurstelling daar niet, terwijl hare plaats door andere, weinig ter zake dienende, mededeelingen wordt ingenomen. Men leest door, en zie: op eene geheel andere plaats, waar men ze naar het logisch verband der dingen volstrekt niet zoeken zou, springen diezelfde vruchteloos elders gezochte en elders thuis behoorende zaken u, zoo te zeggen, tot uwe verrassing tegen het voorhoofd. Dit gemis van regelmaat in de bewerking vermoeit den lezer, en maakt het werk minder geschikt, dan het verdient, om te worden nageslagen. Het gebrek is niet anders te verhelpen dan door een klapper of wel beredeneerden index, waarvan de vervaardiging echter niet veel minder arbeid vergen zou dan het boek zelf. Ik voeg hierbij, dat de correctie veel te wenschen overlaat; niet zelden komen in jaartallen misstellingen voor, die voor een niet-deskundige niet merkbaar zijn, maar juist het verspreiden van foutieve opgaven, waartegen de Schrijver zoo dikwijls

opkomt, in de hand werken. Het gezag van Hilman's naam en zijne persoonlijke bekendheid met velen van de door hem besproken personen verhoogen nog het gevaar.

Op een paar punten, door den Heer Hilman terloops of opzettelijk behandeld, wil ik terugkomen, omdat ik op het eene zijne zeer ver van de mijne afwijkende zienswijze niet met stilzwijgen kan voorbij gaan, en op andere eene verklaring noodig acht, waaruit blijken zal, dat hij mij ten onrechte als zijn tegenstander beschouwt. Om met de laatste te beginnen: ten onrechte trekt de Heer Hilman uit hetgeen ik hier ter plaatse (Mei 1879) naar aanleiding van het tooneelwerk van Labiche en de door Van Vloten uitgegeven kluchten uit de veertiende eeuw schreef, de gevolgtrekking, dat ik instem met de commissie, een paar jaren geleden door het Tooneelverbond benoemd, en de oude producten onzer tooneelliteratuur ongeschikt acht voor bewerking ten dienste van onzen tijd. Ik denk er geheel anders over en heb het zeer betreurd, dat de bedoelde commissie zich van hare taak zoo gemakkelijk en luchthartig afgemaakt heeft. Ofschoon ik geene aanspraak maak op grondige bekendheid met de blijspelen en kluchten van de zeventiende en achttiende eeuw, ken ik er toch onder, die mij zeer geschikt voor eene bewerking voor het hedendaagsche tooneel voorkomen; ik heb te dikwijls - nog zoo heel lang niet geleden - bij de opvoering op het Leidsche Plein van Langendijk's *Don Quichote op de bruiloft van Kamacho* en *De wiskunstenaars of het gevlugte juffertje* hartelijk gelachen, om niet bij ondervinding te kunnen weten, dat hetgeen goed gevonden en grappig of geestig uitgedrukt werd, in de negentiende eeuw even goed als in de achttiende kan genoten worden. Men spreke niet van het verschil van toestanden, dat deze stukken voor het hedendaagsch publiek ongenietbaar maakt; mij dunkt, dat in het jaar 1879, om maar een voorbeeld te noemen, de stukken van Langendijk over den windhandel en de zwendelarij beter te stade komen aan het nationaal tooneel dan de volkomen on-Hollandsche voortbrengselen der Fransche dramatiek, waarop alle schouwburgen, van den eersten tot den laagsten, hun publiek vergasten. Maar ik had bij mijne door den Heer Hilman aangehaalde woorden alleen die kluchten op het oog, die in de eerste aflevering van Van Vloten voorkomen; deze zal iedereen wel onvatbaar achten voor eene bewerking, als we bedoelen.

Meer dan een misverstand bestaat er tusschen ons ten aanzien van de roeping van het tooneel. Ik vat haar zeer hoog op, zonder daarom het rechtstreeks moraliseerende op den voorgrond te willen stellen; in mijne oogen behoort het tooneel te wezen een werkelijk kunstinstituut, dat door verheffing van denkbeelden, verfijning van smaak en bespotting van ondeugden en gebreken tot veredeling van de maatschappij en tot verbetering der zeden onschatbare diensten kan bewijzen. Daarom ook acht ik hem op den slechten weg, die schrijven kan: ‘Het schouwtooneel voldoet geheel aan zijn roeping, aan zijn bestem-

ming, zoo het een onschuldig vermaak verschaft en den vooruitgang der goede zeden, die ons daar buiten geleerd worden of moeten worden, door onzuivere begrippen niet tegenwerkt' (Bl. 206). Werd deze gevaarlijke stelling, dit zoeken van den adel des tooneels vooral in zijne negatieve hoedanigheden, als richtsnoer aangenomen, het nationaal tooneel zou al spoedig verzinken in het allerdiepst verval. Is het 'verschaffen van een onschuldig vermaak' niet koren op den molen van den bloot-industrieelen schouwburgdirecteur, die met des te meer ijver den door hem bedorven smaak van het publiek najaagt, omdat hij daardoor gemakkelijk en spoedig zijne kas vult? De man der kunstlievende exploitatie moet daarentegen op den wel ten slotte zekeren, maar aanvankelijk smallen en hobbeligen weg van eerbied voor de kunst met geduld en zelfbeheersching volharden. Met die leuze van het onschuldig vermaak brengt men heden een goochelaar, morgen een gezelschap acrobaten, overmorgen tamme of wilde dieren op het tooneel. Of, wanneer de directeur om de eene of andere reden niet lager dan het menschelijk geslacht op de ladder der schepselen kan afdalen, zoekt hij van de schoonste helft daarvan de naar het uiterlijk meest presentabele exemplaren uit, en vertoont die met een minimum van kostuum in een maximum van electrisch licht aan het talrijk publiek: het begrip van onschuldig is bij openbare vermakelijkheden zoo rekbaar! Ik weet zeer goed, dat ook eene hoogere opvatting tot uitersten leiden kan. Men kan ter opwekking tot het goede en ter afschrikking van het kwade het publiek zedelijke monsters vertoonen, zooals Sidonie in *Fromont en Risler*, waarbij vergeleken de olifant van de *Reis om de wereld*, de kameel van de *Reis naar de maan* en de veertien paarden van *Sinjeur Semeijnsz* staan als onschuldige lammetjes, maar ik houd vol, dat hij, die zijn ideaal hooger stelt dan het vermaken van het publiek, deze uitersten gemakkelijk vermijdt, steunende als hij is op kunst en smaak, de hechte grondslagen van zijne exploitatie.

In waardeering van de tooneelschool heb ik een tegenvoeter in den Heer Hilman; hij hecht aan die instelling en in het algemeen aan de wetenschappelijke opleiding van den acteur zeer weinig, en verwacht er dus niet veel goeds van. Ik heb mij hier reeds (*De Tijdspiegel*, Maart 1878) anders uitgelaten, en wat ik thans tegen mijne opvatting aangevoerd zie, overtuigt mij niet van dwaling. Ik wil gaarne gelooven, en geef het voor velen op grond van wetenschap volmondig toe, dat de groote genieën der tooneelspeelkunst zonder wetenschappelijke, ja, soms volstrekt zonder eenige opleiding gekomen zijn, waar ze behoorden, gedragen en gedreven alleen door het goddelijk vuur, dat in hen blaakte. De Amsterdamsche tooneelschool is echter, even min als elke andere inrichting van onderwijs, hetzij algemeene, hetzij speciale, op het kweeken van genieën aangelegd, ofschoon ik toch van meening ben, dat een wezenlijk geniaal leerling door eene wetenschappelijke opleiding in geen enkel vak verdoofd of bedorven wordt. Maar de school is vooral

bestemd, om het algemeen peil der tooneelspelers te verbeteren, om henzelven tegenover de gegronde klachten over minachting en achteruitstelling te maken tot beschaafde, ontwikkelde menschen, die door niemand geminacht noch achtergesteld zullen worden. Ik wil dit thema thans weder niet breed uitwerken, maar den Heer Hilman met een beroep op de toekomst antwoorden. Wanneer de tooneelschool eens een jaar of tien, twaalf gewerkt heeft, wanneer alle goede tooneelgezelschappen door hare leerlingen bezet zijn, en deze zich zelfs in de gezelschappen van den tweeden rang - niet door afdaling der acteurs, maar door verheffing der gezelschappen - beginnen te vertoonen, dan zullen we dit gewonnen hebben: dat op de verschillende tooneelen de zuivere moedertaal, geen plat Amsterdamsch, Rotterdamsch, Haagsch, Leidsch of welk ander *patois*, gesproken wordt; dat eigennamen of uitdrukkingen in vreemde talen naar behooren worden gezegd; dat de actrices en acteurs zich zoowel op het tooneel als in beschaafd gezelschap gemakkelijk kunnen voordoen en bewegen, en dat allen zooveel algemeene kennis deelachtig zijn, dat zij goed in den geest van een tooneelstuk kunnen doordringen, waardoor het samenspel bevorderd wordt, het creëeren van rollen gemakkelijker valt, en zij middellijk, door hunne wenken aan de tooneelschrijvers, veel tot de verbetering van het nationaal repertoire kunnen bijdragen. Ik hoop, dat de Heer Hilman met mij dezen staat van zaken beleven zal; indien ik in aanmerking neem, wat de tooneelschool reeds opgeleverd heeft, dan heb ik er goeden moed op.

Dat men bij het aannemen van leerlingen voor de school vooral naar aanleg behoort te vragen, geef ik den wakkeren en warmen vriend van het nationaal tooneel volkomen toe.

Het was een goed denkbeeld van den Heer Ising, om zijne beschouwingen over eenige kluchten uit de zeventiende en achttiende eeuw, die gevaar liepen met het sedert eenige jaren overleden *Nederlandsch Magazijn* voorgoed begraven te worden, verzameld en eenigszins aangevuld afzonderlijk uit te geven: zij hebben de vergetelheid van het graf volstrekt niet verdiend. De pastelteekeningen van Cornelis Troost in het Mauritshuis te 's-Gravenhage gaven hem aanleiding, om het publiek iets mede te deelen van de tooneelspelen, waaraan de teekenaar zijne stof ontleend heeft; hij doet dit in den hem eigenen, lossen trant, zoodat de lezer van dit aangenaam en net uitgegeven boekje niet vermoedt, hoeveel wezenlijke studie er in die vijf vellen verwerkt is. Er is tweeërlei soort van auteurs: de een laat den lezer getuige zijn van de lastige dracht en de felle weeën, die zijn werk voor en in de geboorte teweeggebracht heeft; de ander toont alleen den uitslag, en zwijgt van den hoofdbrekenden en geestinspannenden arbeid, dien hij te verrichten heeft gehad. Tot de laatsten behoort de Heer Ising, en hij verdient er te grooter achting om. Ware ik archaeoloog,

ik zou breed uitweiden over zijne theorie, dat de hoofdpersoon onzer poppenkast zijn naam ontleent aan den ‘jongen minnaar’ uit den Jan Klaassen-cyclus van Asselijn; thans bepaal ik mij tot eene erkenning van de scherpzinnigheid, waarmede deze stelling door den Schrijver wordt verdedigd, en wil liever een woord over de besproken kluchten zeggen. Behalve onschatbare getuigenissen van de zeden en gewoonten en gedenkstukken van de levende spreektaal onzer voorvaderen, zijn het merkwaardige dramatische producten, waaruit de huidige tooneelschrijvers meer kunnen leeren dan van de kunstgrepen en handigheden der tegenwoordige Fransche dramatiek. De techniek en tooneelkennis der laatste kan slechts geprezen worden; doch, gemakkelijk aangeleerd in het leven op de planken en tusschen de schermen, waar de leerschool der technische vaardigheid te vinden is, verleidt deze gemakkelijkheid den schrijver allicht zoover, dat hij die andere nog voornamere leerschool - geen vakschool, voorwaar! - het leven en den mensch, vergeet. De tegenwoordige tooneelstukken van Hennequin en consorten, zelfs met enkele uitzonderingen die van Labiche, worden door sommigen ook kluchten genoemd, maar zij missen juist hetgeen onze oude kluchten met al hare ruwheid en platheid in hooge mate bezitten: menschenkennis en karakterteekening. Die schrijvers grepen in het leven en werkten naar de natuur, wat dan toch ten slotte de hoofdzaak is voor den dramatist. Wie voor het tooneel schrijven wil, moet, evenals de romanschrijver, beginnen met te weten, wat hij wil zeggen. Weet hij dat goed, dan komt het vraagstuk van den vorm, bij de dramatiek van veel meer gewicht en veel inniger met het onderwerp samenhangende dan bij eenigen anderen tak der letterkunde, maar die toch altoos ondergeschikt blijft. Nu beginnen de tegenwoordige ‘klucht’schrijvers dikwijls aan het verkeerde einde, en maken zich de vormen uitstekend meester, om ‘iets’ te zeggen; juist dat ‘iets’ echter ontbreekt, en de toeschouwers gevoelen dat terstond.

Nog eene tweede deugd hadden de oude kluchtschrijvers: de gave om stukken van vreemden oorsprong ‘voor het Nederlandsch tooneel te bewerken’, gelijk het thans niet zonder aanmatiging heet van iemand, die een geheel en uitsluitend Fransch stuk in een Nederlandsch kleed meent gestoken te hebben, wanneer hij Parijs verandert in Amsterdam of Den Haag, voor het *Journal des Débats* de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* of het *Handelsblad* noemt, en Monsieur De la Rue en Madame De Crécy in Van Putten of Jansen verdoopt. Hoe men daarentegen in de zeventiende eeuw dit werk verrichtte, blijkt uit eene vergelijking van de bekende Pefroenklucht (ook door Ising behandeld) en Poisson's *Lubin*, waarnaar deze klucht bewerkt is. Niet slechts de namen zijn Nederlandsch geworden, maar taal en begrippen zijn gevoegd naar het Amsterdamsch publiek, waarvoor de bewerking bestemd was en dat er zich vele jaren lang mede vermaakte. De bewerker had wèl gezien en den goeden weg ingeslagen, zooals de vol-

gende zinsneden uit zijne voorrede bewijzen: '.. of men al, bij geluk, eene stoffe, bekwaam voor ons tooneel, in handen krijgt, en niet in zijne magt heeft, dezelve na onze spreekwijze, zeden en manieren te schikken, en de omstandigheden in dier voegen te veranderen, dat, de Franschman daar te eenemaal uit gerakende, de geschiedenisse schijnt onder onze landsgenooten voorgevallen te wezen, is het bijna onmooglijk, dat een blij- of kluchtspel proef zal kunnen houden'. Ik geloof, dat hier de ware leer wordt gepredikt, en dat men ook in onze dagen wel zal doen met zich daarnaar te voegen. Bij het verrijken van het repertoire met vreemde producten moet men kiezen of deelen. Heeft men daarvoor een stuk, dan levere men hetzij eene eenvoudige vertaling, of eene omwerking. Bij de eerste moeten namen en plaats van handeling evengoed Fransch, Duitsch of Engelsch blijven als de toestanden het zijn, doch moet alleen de taal verandering ondergaan. Wie *Le gendre de M. Poirier* vertaalt als *De schoonzoon van Mijnheer Pereboom,* vergrijpt zich tegen dezen regel, want deze vertaling kan van dit dóór en dóór Fransch stuk geen Hollandsch stuk maken. Voor eene omwerking of 'bewerking' is daarentegen de vertaling van namen niet genoeg; zij kan alleen geschieden door het stuk 'naar onze spreekwijze, zeden en manieren te schikken en de omstandigheden in dier voege te veranderen', dat het hier te lande schijnt te spelen, een oorspronkelijk Hollandsch stuk schijnt te zijn. Hoe vaak de leden van *Nil volentibus arduum* den bal ook missloegen, in dezen had Ysbrand Vincent, die een der wakkersten hunner was, volkomen gelijk, en ik beveel zijne opvatting en zijn voorbeeld aan de hedendaagsche 'bewerkers' van vreemde tooneelstukken met aandrang aan. Gaan zij daarnaar te werk, dan zullen zij het leven hunner producten verlengen en den smaak van het geletterd publiek niet langer kwetsen.

Maar ik moet de tweedehands-dramaturgen van den dag laten rusten, om mij bezig te houden met tooneelproducten van den ouden tijd, waarop, behalve de Heer Ising, nog twee andere schrijvers voor heden mijne aandacht vestigen. Onze Vondelliteratuur is namelijk met twee geschriften vermeerderd: *Vondel herdacht* door Mr. J.E. Banck en *Palamedes en Gijsbrecht van Aemstel,* critische studie door Dr. Th. Jorissen. Alleen van het eerstgenoemd boekske kan ik getuigen, dat het die literatuur ook verrijkt. Het is een herdruk van de artikelen, door den Heer Banck eenige maanden geleden in *De Nederlandsche Spectator* geschreven, waarin hij opkwam tegen de eenzijdige Vondelvergoding *ad majorem ecclesiae gloriam* en, met eene billijke waardeering van de gespierde, krachtige taal en forsche beeldspraak, waarmede ''s lands oudste poëet' zijne eereplaats op den Zangberg won, aantoonde hoe, naarmate hij tot de Moederkerk naderde, om ten slotte in haren schoot neder te zijgen, van lieverlede zijne kracht verminderde en hij zijne nationale eigenaardigheid inboette. Niet beter komt deze

verandering uit dan bij eene vergelijking tusschen gedichten uit Vondel's tijdperken vóór en na de bekeering. Men leze bij voorbeeld de ‘Geboorteklock van Willem van Nassau’, die met zijne stoute grepen, kloeke beelden en uitbundige nationaliteit op mij denzelfden indruk maakt als de schitterende Maria-de-Medicis-serie van Rubens in het Louvre, een indruk van vleesch en bloed, kracht, weelde en overvloed. Onder den indruk van dit gedicht, met den welluidenden galm van dien vollen toon nog in de ooren, sla men de *Leeuwendalers* op. 't Is, alsof de klok gebarsten, de spijs vervalscht is, zoo onwaar, zoo weinig nationaal spreekt de dichter thans. 't Was, omdat de beteekenis voor hem was verloren gegaan van het heugelijk feit, dat zijn landspel vereeuwigen moest, van den vrede van Munster, van de erkenning van den Nederlandschen Staat, op het modern begrip van gewetensvrijheid en verzet van het volk tegen het onrecht van den vorst gegrond, als evenknie van de vorsten en potentaten van Europa, ja, van denzelfden oppermachtigen koning van Spanje, wien deze gewesten als een parel uit de kroon gevallen waren. Vondel was Vondel niet meer; hij liet de klok van 1626 in 1648 rusten, en meende de wereldgebeurtenis van dat jaar voldoende te kunnen vieren door te blazen op een herdersfluitje. ‘Hij handelt - zoo schrijft de Heer Banck - gelijk een redenaar die, uitgenoodigd over een onderwerp te spreken, waarmede hij weinig is ingenomen, de hoofdzaak laat rusten, of haar slechts vluchtig aanroert, om des te uitvoeriger bij allerlei onverschillige bijzonderheden stil te staan. Hij beschouwt den vrede van een beperkt materieele zijde, als kweeker van de stoffelijke welvaart, met volkomen miskenning van zijne groote zedelijke beteekenis, niet alleen voor de Nederlanden, maar voor geheel Europa... Wie het niet toevallig wist, zou nooit kunnen vermoeden, dat dit tamme herdersspel bestemd is de herinnering levendig te houden aan een der geweldigste worstelingen, die de wereldgeschiedenis aanschouwd heeft, waarin het groote beginsel der gewetensvrijheid, dat wij tegenwoordig tot de kostbaarste goederen der menschheid rekenen, met stroomen bloeds is veroverd geworden. De reuzenstrijd wordt in deze idylle teruggebracht tot een kijfpartij tusschen de bewoners van twee naburige erven over een mishandelden haan en een verdronken lam, totdat de verstandige scheidslieden tusschen beiden treden, om de twistenden te verzoenen, terwijl het geheel door den zichtbaren draad eener gewone liefdesgeschiedenis wordt bijeengehouden, zoodat het boerenkrakeel nog met een boerenbruiloft eindigt.’ Doch voor verder afschrijven is het hier de plaats niet; alleen voor eene betuiging van instemming met den geachten Schrijver van dit boekje, dat den juisten toon aangeeft voor het wat hooggestemd koor der Vondelvereerders, en, naar ik hoop, velen tot eene onafhankelijke en onbevooroordeelde studie van Vondel's werken zal opwekken.

Aan de studie, door den Hoogleeraar Jorissen aan twee treurspelen

van denzelfden poëet gewijd, hebben we voor de beoordeeling en waardeering van Vondel daarentegen weinig gewonnen. De Schrijver gaat van een geheel verkeerd standpunt uit en stelt aan het treurspel der zeventiende eeuw eischen, die men alleen aan de kunstvoortbrengselen van den tegenwoordigen tijd stellen kan: juiste voorstelling van historische personen en van hun tijd in de eerste plaats. Niets is onbillijker dan dit, vooral wanneer men zich tot het beoordeelen van Vondel's *Palamedes* en *Gijsbrecht van Aemstel* zet. Het eerste stuk behelst niet de geschiedenis van Palamedes, Agamemnon en Ulysses, maar die van Oldenbarneveldt, Maurits van Nassau en François Aarssens; de Grieksche vorm is nu eenmaal gekozen, omdat het classicisme dat vereischte, omdat het gebruik niet toeliet tijdgenooten met name op het tooneel te brengen, en omdat men, naar een vorm van genoegzame doorschijnendheid zoekende, in de legende van Palamedes, een door afgunst en staatszucht, met behulp van logen en bedrog, ten onder gebracht eerlijk man, in de hoofdtrekken, maar in geen enkele bijzonderheid, eenige overeenstemming met Oldenbarneveldt's geschiedenis opmerkte. Dat alle tijdgenooten van Vondel dat wisten, bewijst des dichters veroordeeling en het verbieden van het stuk; ook bewijst dit het volgend relaas van een gehoor, dat afgevaardigden uit den kerkeraad met de burgemeesters van Rotterdam, waarschijnlijk in 1671, hadden. Ik ontleen het aan een geschrift van dien tijd en deel het mede om het merkwaardig licht, dat het op de verhouding tusschen magistraat en geestelijkheid in die dagen doet vallen.

> ‘Antwoordt van de Heeren Burgem[en]. van Rotterdam aan de gedeput[en]. van den Kerkenraadt klagende over het spelen der Comedianten aldaar, en in het bysonder over het spelen van *Palamedes.*

Een der Predicanten met een ouderlingh (sijnde een snijder of schaafmaker) binnen staande doleerden seer, met aantijgingh van groote ergernisse en droefhijdt die de gemeente Godts geschept hadde, soo over het toelaten der comedianten, als insonderhijt over het spelen van dat lasterlijke spel van Palamedes, waerin niet alleen soo voorname personnagiën en eerlijke huijsen van ons Vaderlandt, die veel voor de vrijhijdt der conscientie en des vaderlandts gedaan en geleden hadden, getoucheert nemaer de kerke Godts tot in 't herte bedroeft en de predicanten onder de personen van Kalchas en Eurypylus, ten hoogste lasterlijk en schandelijk getraduceert wierden. Jaa selfs onder de driekoppige Hekate de H. Hooghwaerdige drievuldighijt, en onder het dubbel aangesight van Janus de verborge predestinatie Godts gelastert wierdt; en dat hen dit te onverwaghter en vreemder voortquam omdat sij niet anders wisten, of de Heeren Burgemeesteren hadden haar woordt gegeven tot weringe van sodanige ergernis, en verijdelinge der Jeugdt, als sullende resolutie nemen om deselve tegen te gaan, gelijk sij ten dien eijnde van haare medebroeders bedankt waaren:

dogh dit nu evenwel sijnde voorgevallen, soo was haar ernstigh versoek in den naam van den geheelen Kerkenraadt, welkers gedeputeerdens sij waren, dat in het toekomende sulks niet meer en moghte gebeuren; dit was naar beright is den voornamen inhoudt van hun voorstel.

Waar op de Heer Burgem[r]. Van Berckel het woordt nam met te seggen dat het waar was dat sij de resolutie genomen hadden om de comedianten te laten spelen, en ook speciaal toetelaaten het stuk van Palamedes, dat hij hetselve mede geleesen, en gezien hadde, en geen van die gevolgen sagh, die de Predicanten daar uijt haalden. Ja dat deselven oorsaek waren dat de dingen, dus en soo werden toegepast, en onder het volk gebraght, omdat sij daar selfs soo van spraken, even gelijk sij enigen tijt voorhenen met preken, en schelden op de Coccejanen meer Coccejanen gemaakt hadden, als er anders naar gedaght souden hebben, en schoon genomen in het spel van Palamedes de predicanten wat geraakt wierden, dat de Heeren het jaar van aghtienen nogh seer wel voorstondt, en (voegde er de Burgemeester bij) dat het met het jaar van vijftighen (hadde het naar haaren sin gegaan) niet beter gelukt souden hebben: eijndelijk dat hij niet anders sien kon, of de broeders souden ook wel een kussen neffens de Burgemeesteren begeeren, om haar voor te schrijven wat men resolveeren soude of niet; dogh dat dit de meningh niet en was, dat sij sich daar mede niet en hadden te bemoeijen, dat de Heeren het stathuijs wel souden waernemen, en soo moghten sij ook het haaren doen, eer men hun nader behoefde haar plight voor te schrijven.

Voorts voegde de Heer Burgemeester Timmers daarbij, wat daer dogh van te seggen was? dat de Heeren heel wel wisten dat Palamedes Barneveldt, en Agamemnon den Prins van Oranje was; vraagde haar verders of sij niet wisten dat men nu de gelden wederom gaf, dat de kinderen van Grotius en Hogerbeets in haar Eijsch gereghtight gekendt, en voldaan waaren, en dat ook de Heer van der Mijll nogh leefde, die sijn reght gebooren was, en wellight niet langh waghten souden om de gedaghtenisse van sijn schoonvader Barneveldts te reghtvaerdigen, eijndelijk dat het scheen dat de Broeders haaren dank quamen opseggen, dogh dat de Burgem[en]. met haar dank of ondank weinigh te schaffen hadden; en dat sij sigh wachten souden meer van haaren Kerkenraadt soodanigh een bootschap aan te nemen of dat de Burgem[en]. souden toonen wat gevoel sij daar van namen; de heer Van der Aa nam de replyk op het bijbrengen van Hekate en Janus, hoe dat mogelijk souden sijn dat door Hekate de drievuldighijt gemeend wierdt, dewijl Vondel soo groot een voorstander van de drievuldighijt was als hij immers wesen konde, gelijk hij nogh onlangs met een gedight bewesen hadde en belangende Janus dat het notoir was, dat hij daar van het Stoisch en Hijdens Noodlot sprak, dat hij niet hoopte dat het met haer predestinatie soo gelegen was, en wat

aangaat Kalchas en Eurypylus, dat deselve heidensche Priesters waren en indien sij sodanige eigenschappen in sigh bevonden, dat het dan tijt was dat sij sigh beterden, of waaren sij sodanige niet, dat sij sigh het dan niet hadden aantetrekken', etc.

Men ziet, dat geen der burgemeesters zich verschool achter het Grieksche kleed, waarin het treurspel gestoken was. Dat daarmede de geschiedenis van Oldenbarnevelt bedoeld was, erkende men ronduit, en niemand van Vondel's tijdgenooten, noch van hunne nakomelingen, heeft ooit in *Palamedes* iets anders gezien; ieder Nederlander, om met Van Halmael te spreken, kent de ware beteekenis van het stuk.

Om die reden hadden het historisch onderzoek naar den legendarischen Palamedes, waarmede de Heer Jorissen zijne beschouwing opent, en de beantwoording der vraag, of Vondel dien persoon juist en historisch in zijn treurspel opgevat heeft, gereedelijk achterwege kunnen blijven. Zij zijn even overtollig als een uitvoerig overzicht van hetgeen ons van den Trojaanschen oorlog en de karakters der daarbij betrokken personen, door de Grieksche schrijvers, wordt verhaald, zou wezen, ter inleiding van een feuilleton over *La belle Hélène.*

In spijt van de vele schoonheden van taal, uitdrukking en beeldspraak, die in het stuk voorkomen, van het levendige tooneel van den krijgsraad, van de fraaie alleenspraak van den held en van de schoone navolging van Seneca's *Hercules furens* in de rei van Eubeërs in het derde bedrijf, kan dit treurspel niet aan de eischen van onzen tijd voldoen. Het laat ons koud, omdat de opvatting van tijd en karakters onhistorisch is, omdat daarentegen de hoofdzaak voor den schrijver, de politieke beteekenis, voor ons verloren is gegaan, alsmede omdat de bouw van het stuk niet met onzen smaak overeenkomt.

Ten aanzien van *Gijsbrecht van Aemstel* vervalt de Heer Jorissen in eene dergelijke fout. Hij meet Vondel's anachronismen en miskenning van den geest der middeleeuwen breed uit, om daarop een afkeurend oordeel over het stuk te gronden. Volkomen juist geredeneerd, waar 't een hedendaagsch kunstvoortbrengsel geldt, maar ten hoogste onbillijk tegenover Vondel, die uit den *Aeneïs* van Virgilius een stuk samenstelde, dat aan de Amsterdammers van 1637 behagen kon, en waarin ter wille van de actualiteit het turfschip van Breda het Trojaansche paard moest vervangen. De legendarische Heer Van Aemstel was, evenals de Grieksche vorst in het andere stuk, slechts de spijker, waaraan hij zijne voorstelling ophing. Zonder eenig bezwaar liet hij dus den Bisschop Gozewijn honderd jaren te laat leven en het Karthuizer klooster eene eeuw te vroeg bestaan, spreekt van de Beurs, die in het visschersdorp van 1304 nog ver te zoeken was, en maakt van den edelen Witte van Haemstede uit de geschiedenis een monsterachtige caricatuur; geen wonder, dat uit deze verwarring een treurspel ontstond, dat het hedendaagsch publiek niet meer kan voldoen. De toeloop, dien het stuk telken jare tegen Nieuwjaar te Amsterdam heeft, is

meer te beschouwen als eene hulde van de hoofdstad niet aan Vondel, niet aan den Heer Van Aemstel en zijne stad, maar aan het Amsterdam van 1637.

Ik zal het stuk volstrekt niet tegen de aanvallen van den Heer Jorissen in bescherming nemen. Maar, zelfs na hetgeen de Heer Jonckbloet hierover in *De Nederlandsche Spectator* onlangs heeft gezegd, moet ik opkomen tegen den toon, dien hij voert. Zijne polemiek met zijn ambtgenoot (in de schoonheidsleer nog al!) aan de Academie van Beeldende Kunsten is waarlijk beneden hetgeen men van beschaafde en geleerde mannen verwachten mag. Men zou gaan wenschen, dat er aan de Amsterdamsche universiteit of aan de genoemde academie een nieuwe leerstoel werd opgericht in hetgeen de Engelschen *deportment* noemen, met een verplicht college houden, voordat men toegelaten werd om een ander college te... geven. In afwachting daarvan zou men aan de beide hooggeleerde Heeren de bekende versregels van Langendijk in overweging kunnen geven:

> ‘Behandelt toch elkaêr met wat meer achting, heeren!’

en:

> ‘Foei! 't Staat zoo leelijk als geleerde lui zoo kijven.’

De toon, waarop de Hoogleeraar Jorissen Vondel beoordeelt, herinnert aan dien, waarop Witsen Geijsbeek (VI 169 van zijn *Woordenboek*) hetzelfde onderneemt en onder anderen een deel van het laatste bedrijf overbrengt op een ‘huiskrakeel in eene der Amsterdamsche achterstraten’, tusschen den winkelknecht, de dochter, eene buurvrouw en een catechiseermeester. Weinig beter maakt het de Heer Jorissen - wiens spotternijen over het altijd op torens klimmen van Gijsbrecht sterk met die des Heeren Witsen Geijsbeek overeenkomen, krachtens het bekende *les beaux esprits se rencontrent* - met zijne, door Jonckbloet reeds wederlegde, smalende aanmerkingen op Badeloch, die hij, door verkeerd verstaan en verwringen van de haar in den mond gelegde woorden, tracht te doen verschijnen in het licht van ‘eene dwingzieke vrouw van vijftig jaar, die Gijsbrecht op alle mogelijke manieren dwingt om haar zin te doen; die beurtelings puntige repliek en blinde hartstochtelijkheid aanwendt, om hem tot toegeven te bewegen; die over de zekerheid, die zij van redding heeft, geen woord spreekt, maar allerlei schrikbeelden als argumenten bezigt; die tot allerlei kunstjes, zelfs tot flaauwvallen, de toevlucht neemt - alles met het eenige doel, opdat hij zijn plicht, zijn ridderplicht, die hem verdediging van zijn burcht en van zijne trouwe onderzaten gebiedend voorschrijft, zal verzaken’. Wil iemand, die Badeloch kent, weten met welke argumenten men deze gedrochtelijke voorstelling meent te kunnen staven, hij leze het boekske van den Heer Jorissen. Ik wil hier niet meer bijvoegen dan dit: *du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas;* niets is gemakkelijker dan het schoonste te bespotten. Men heeft daartoe maar

wat te overdrijven, beelden en figuren letterlijk op te vatten en plaatsen uit haar verband te rukken. Het is bekend, dat er zijn zonder gevoel voor poëzie, maar mij dunkt, dat die ongevoeligen niet geroepen kunnen zijn, om hunne tijdgenooten over de schoonheden en gebreken van een dichter voor te lichten.

Blijkens het derde en laatste jaarverslag van den Raad van Beheer der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* is de driejarige exploitatietermijn van den Stads-Schouwburg te Amsterdam en den gemeentelijken schouwburg te 's-Gravenhage, niettegenstaande subsidiën en immuniteiten, die op minstens *f* 25000 geschat worden, uit een geldelijk oogpunt zeer onvoordeelig geweest. Een nieuw bewijs voor de machteloosheid der subsidiën! Van de *f* 100,000, die de aandeelhouders bereid waren voor eene proef tot verheffing van het nationaal tooneel te wagen, is *f* 40,000 verloren en de vereeniging krachtens het voorschrift harer statuten tot liquideeren verplicht. Waarschijnlijk wordt bij de liquidatie het verlies nog iets grooter, daar decoratief en requisieten, voor ongeveer *f* 9500 onder de activa op de balans gebracht, bij het gedwongen te gelde maken zeer weinig waard zullen blijken. Wanneer men deze cijfers leest, verwondert men zich, dat vroegere directeuren van den Stads-Schouwburg, die nog *f* 2000 meer pacht moesten betalen en de vele voordeelen der Haagsche concessie niet genoten, niet failliet zijn gegaan en in het armhuis beland, maar daarentegen met hunne exploitatie goede winsten gemaakt hebben. De vereeniging had drie jaren lang zoo niet alle, dan toch velen van de beste tooneelspelers van het land vereenigd; zij ondervond de medewerking en den steun van beschaafde kringen; groote monden en sterke longen waren te allen tijde bereid, haren lof in dag- en weekbladen te verkondigen; zij had het voordeel van een groot prestige: - en toch verliezen de tooneelminnaars, die met haar ten kruistocht gingen tegen de breed uitgemeten fouten van het voormalig schouwburgbeheer, veertig percent van hun kapitaal, waar anderen geld verdienden. Dat het aan een uitsluitend dienen van de kunst, ten koste der kas, te wijten was, zal men kwalijk kunnen volhouden. Want voor de exploitatie werden *Vrouwen in 't wit, Schijndooden* (twee tegelijk), *Kaartlegsters*, *Meineedigen* te hulp geroepen; historische personen als *Maria Antoinette* en *Margot* (beiden even historisch getrouw afgemaald) werden in den arm genomen; zelfs in de *Grafkelders der grijze monniken* daalde de directie af, om naar succes en recette te graven. De reden van de onvoldoende financieele uitkomst moet dus elders liggen; we zullen de aandeelhouders zelf daarnaar laten zoeken, want de dood der vereeniging heeft dit vraagstuk zijne belangrijkheid voor het groote publiek doen verliezen.

Aan hare opvolgster, de tweede vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* - waarom heeft men denzelfden naam gekozen? bij de verwar-

ring tusschen de ontbonden en nieuwe vereeniging had immers, nadat ze eenmaal gediend had, om de voordeelige Haagsche concessie te bemachtigen, niemand belang? - aan het fenikskind van 1878 wensch ik een beter en gelukkiger leven toe. Haar eerste optreden geeft mij goede verwachtingen, niet om hetgeen deze vereeniging zegt, maar om hetgeen ze doet. Daarin vooral zie ik, dat zij eene andere is dan hare oudere naamgenoote. Deze stak van wal met manieren, wel berekend om alle vrienden en geestverwanten te leur te stellen en terug te stooten; zij begon met hun de stukken van haar verscheurd programma voor de voeten te werpen. De jongere zuster onthoudt zich van beloften en grootspraak, bazuint geen programma uit; haar eerste optreden toont echter, dat de goede smaak haar leidsman is. Wel betreur ik het, dat zij hare exploitatie niet heeft ingewijd met een nieuw, oorspronkelijk stuk, waardoor zij haar nationaal karakter openlijk zou hebben geopenbaard, maar ik kan begrijpen, dat de ondervinding van wijlen hare oudere zuster haar huiverig heeft gemaakt; misschien hebben de schimmen van *Gabrielle* en *Juffrouw Bos* haar met dreigend gebaar tegen gewaagde proeven gewaarschuwd. Maar de vertalingen, waarmede zij het seizoen inwijdde, waren althans door bevoegde hand vertaald en in ordentelijk Hollandsch gestoken; ze kwamen niet uit de koffers en kasten der directie van vóór de herschepping, waaruit de oudere zuster zoo menig afzichtelijk taalmonster tot verrijking van haar repertoire te voorschijn bracht. Blijft de vereeniging zich bovenal toeleggen op beschaafde salonstukken, waarmede vroeger de directie Albregt en Van Ollefen te Rotterdam, door de Dames Albregt en De Vries en de Heeren Moor, J. Haspels en Legras wakker geholpen, den eersten stoot tot de hervorming van ons tooneel gegeven heeft, dan durf ik haar eene schoone toekomst voorspellen, die voor de nationale tooneelspeelkunst even rijke vruchten belooft als voor haar. Daden werken ook hier meer uit dan groote woorden, dan eigenwaan en overschatting van krachten, die in nood falen. En werkt deze vereeniging zooals 't behoort en zooals zijzelve, blijkens haar eerste optreden, schijnt zich te hebben voorgenomen, dan zal ze ook hare voorgangster echt zusterlijk voor de natie rehabiliteeren, althans voor het nageslacht, dat om de deugden der jongere de tekortkomingen der oudere gaarne vergeten zal.

Aan het slot dezer beschouwing moet ik een kort woord van hulde brengen aan een man, wiens naam ik meermalen heb moeten noemen. Jan Hendrik Albregt overleed 22 Juli, acht en veertig jaren oud, te Amsterdam aan eene ongesteldheid, die hem geruimen tijd van het tooneel verwijderd hield en hem wellicht zou gespaard hebben, indien hij zijne aanvankelijke beterschap niet had gewaagd door, uit plichtbesef en kunstliefde, te vroeg zijnen arbeid te hervatten. Voor het nationaal tooneel is zijn dood een groot verlies. Albregt was uitste-

kend in de hedendaagsche comedie, hoewel hij ook rollen van het oude repertoire, Harpagon bijvoorbeeld, zeer verdienstelijk speelde. Terstond zag hij wat er in eene rol zat en wat ervan te maken was, dikwijls beter zelfs dan de auteur van het op te voeren stuk. En te grooter was die gave, omdat hij, zonder hoogere wetenschappelijke vorming, haar alleen aan de natuur te danken had. Zijne plaats is niet gemakkelijk te vervullen, gelijk de Amsterdamsche tooneelliefhebbers in het algemeen en de nieuwe directie op het Leidsche Plein in 't bijzonder ondervinden zullen. Maar Albregt's meest blijvende verdiensten mogen niet onvermeld blijven. Vooreerst herinner ik - hierboven zei ik het reeds - dat onder zijne directie en door zijn toedoen hier te lande de moderne comedie, de fijnere en voor onzen tijd geschikte kunstvorm, het tooneel betrad; in de tweede plaats was hij de man, om en door wien de oorspronkelijke tooneelliteratuur uit den winterslaap ontwaakte. Om slechts een greep te doen: *Uitgaan* en *Het blauwe lint* leefden door hem, toonden door hem aan de Nederlandsche natie, dat ze tooneelschrijvers bezit. Men kan daarom zeggen, dat Albregt een groot aandeel heeft gehad in de belangrijke veranderingen op het tooneel, die de verbeteringen voorbereidden, waarvan wij nu reeds de vruchten plukken.

October 1879.

LUCIUS.

Meer droomen nog dan werkelijkheid.

Droomen en werkelijkheid door Louise Stratenus. Heusden H. Wuyster.

De Schrijfster van dit net uitgegeven en keurig gebonden boekje weet allerliefst te droomen en wat zij droomt in bevalligen vorm te vertellen.

In de hier op schrift gebrachte verhaaltjes zweeft zij al droomende in vreemde landen rond en vertelt van menschen en toestanden, die in Engeland, Italië en waarschijnlijk in Duitschland - althans in een land, waar mijnwerkers wonen - zouden te vinden zijn. Waarom zij, eene Nederlandsche van geboorte en opvoeding, geen landgenooten op vaderlandschen bodem ten tooneele voert, zegt zij niet; maar, in verband met eene ietwat opgeschroefde hulde, in hare opdracht, aan Prinses Hendrik en, in een Naschrift, aan Koningin Emma toegebracht, geeft deze schijnbare voorliefde voor buitenlanders aan haar werk een zonderling aanzien.

In onze letterkunde is overvloed van uit den vreemde overgenomen

of vertaalde producten, meer dan genoeg, om den wensch te rechtvaardigen naar goede, oorspronkelijk Nederlandsche lectuur. Beginnende schrijvers, die roeping hebben voor de kunst, zou ik altijd aanraden, het eigenaardige van menschen en toestanden in hun eigen kring te bestudeeren, en aan het vaderland de onderwerpen hunner novellen of romans te ontleenen. Dat wekt niet slechts meer sympathie bij alle vrienden van onze eigen bellettrie, maar heeft ook het groote voordeel, de aandacht van den auteur zelven meer bij de werkelijkheid te bepalen en de scheppende verbeeldingskracht binnen de grenzen te houden van 'natuur en waarheid'. Van het buitenland droomende, overschrijdt men die grenzen zoo licht en schept men onnatuurlijke toestanden en onware karakters, tenzij men in plaats van beginner reeds meester is in de kunst.

In een stukje - 'Arbeid' getiteld - midden tusschen hare novellen uit het buitenland geplaatst, toont de Schrijfster, dat zij in haar vaderland geen vreemdelinge is. Zij weet althans te gewagen van het veelvuldige lijden van fatsoenlijke armoede en van de ontelbare bezwaren, waarmede ook in ons land vrouwen en meisjes hebben te worstelen, als zij genoodzaakt zijn in eigen levensonderhoud te voorzien. Waarom dan niet uit deze ten onzent geleden ellende, met hare oorzaken en gevolgen, de stof geput voor hare verhalen?

Zij pleit in genoemd stukje zeer welsprekend voor den plicht van geld opbrengende arbeidzaamheid, als ook op de schouders rustende van hare niet onbemiddelde, 'een nutteloos leven leidende' gezusters van hooge geboorte, bemiddelden stand en geestelijke ontwikkeling. Zij meent, dat zij, die het voor zichzelf niet noodig hebben, dezen plicht moeten vervullen ten bate van armen of minder bevoorrechten: 'dat wie arbeiden kan, dit doe voor wie niet te werken vermag'; en zij gaat zelve hierin voor, door te schrijven, het geschrevene in het openbaar voor te lezen en te laten drukken.

Over hare voorlezingen kan ik niet oordeelen. Toen zij hier ter stede optrad, was ik elders. Maar wie haar zagen en hoorden, noemden haar 'eene liefelijke verschijning'....

Zoo zou ik ook dit haar werkje (haar eersteling in druk?) willen noemen en niet alleen aanraden het te koopen, om het nobele doel, maar ook aanmoedigen het te lezen, om het ontluikende talent van de Schrijfster zelve. Nu nog geeft zij slechts droomen; want dat 'en werkelijkheid' op den titel kan alleen toegepast worden op hetgeen in meergenoemd stukje: 'Arbeid', gezegd wordt; maar als Louise Stratenus de werkelijke wereld wat beter zoekt te leeren kennen - als zij, in plaats van het bloot 'aannemen der zoete mysteriën van de Schrift', ook het oor wil leenen aan die mannen en vrouwen, die 'vermetel' zoeken 'door te dringen tot in de goddelijke dingen' - als zij zich wil toeleggen op meer menschen- en zelfkennis, meer wereld- en godsdienstkennis: twijfel ik niet, of zij zal leeren woekeren

met haar talent. Er is poëzie in hare droomen; een liefhebbend, vroom gemoed spreekt tot u in deze bladen; aanleg, om een goede schrijfster te worden, meen ik hij haar op te merken; maar hare levensopvatting is nog te eenzijdig, ziekelijk zelfs, en haar beroep op de 'Schrift' verraadt slechts eene oppervlakkige Bijbelkennis. Of zegt die 'Schrift' niet: 'De geest onderzoekt alles, ook de diepten Gods'? Dat zal toch wel bij Paulus moeten beteekenen: de geest *in* den mensch en niet, dat Gods geest zijne eigene 'diepten onderzoekt'? Zegt zij ook niet: 'Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede'?.... Vrees voor verlies van het geloof, dat men meent te hebben, houdt menigeen van dat onderzoek terug en leert, het 'vermetelheid' te noemen. Maar deze vrees, op zichzelf reeds bewijs voor gemis aan eigen, met inspanning verkregen overtuiging, is bovendien eene slechte raadsvrouw voor ieder, die, zooals Louise Stratenus, op geestelijk gebied in ruimer kring voor anderen nuttig werkzaam wil zijn. Zou zij, bij dieper indringen in den geest dier Schrift, het zich vermeiden in eigen droefheid zóó goedkeuren, zóó opvijzelen zelfs, als zij in 'Zielen-adel' doet? Zou zij, als zij een Paulus begreep, waar hij spreekt van een 'te niet doen van hetgeen des kinds is', of besefte, wat het zegt 'te vergeten hetgeen achter is en zich uit te strekken naar hetgeen vóór is', voor ons kunnen bidden, 'dat wij op nieuw mochten wederkeeren tot onze droomen, tot onze illusiën, tot onze eerste poëzie'?.... Dit zal wel beteekenen, dat wij moeten terugkeeren tot de wonderwereld van een zoogenaamd kinderlijk geloof, met het 'Land van belofte' in het verschiet. Maar bij voortgezette studie en rijper ervaring zal de lieve Schrijfster zelve wel 'onttooverd' worden en ondervinden, dat het niet wederkeeren der 'zoete beloften', waarvan zij nu nog droomt, ruimschoots vergoed wordt door een gezonder, blijmoediger levensopvatting en een dieper indringen in de geestelijke wereld. Hare verklaring, dat zij is 'voor ontwikkeling, en beschaving, en wetenschap', geeft hoop op deze ontwikkeling van haar eigen geestelijk leven; en houdt haar dichterlijk talent hiermede gelijken tred, dan geeft zij ons mettertijd degelijker werk. In plaats van droomgestalten zal zij dan menschen laten optreden van vleesch en bloed, met hunne deugden en gebreken, die gebeurlijke dingen doen en ondervinden.

Is hare liefde voor de 'wetenschap' geen phrase, dan zal zij ook op meer taalkennis zich toeleggen en spoedig leeren inzien, dat 'lange' en 'stille', als bijwoorden, in plaats van 'lang' en stil'; 'gerust' voor 'tot rust gekomen'; 'willoos' in plaats van 'willeloos', af te keuren zijn; dat 'ranselen' in onze taal alleen voor 'slaag geven' wordt gebruikt, en 'op nieuw wederkeeren' een pleonasme is. Al zijn dergelijke onnauwkeurigheden juist niet zoo heel veel bij haar te vinden, het raadplegen van goede leermeesters tot bevordering van zuiverheid van taal en juistheid van stijl is een raad, dien alleen savantes en pedanten in den wind slaan. Onder hen rangschik ik Louise

Stratenus volstrekt niet, en ik wensch haar bij veel studie veel succes, niet slechts *un succès d'estime*, maar verwezenlijking van de verwachting, die haar ontluikend talent heeft opgewekt bij:

Kampen, Juni 1879.

J. HOEK.

Last not least.

Laatste gedichten van Bernard ter Haar. 's Gravenhage, D.A. Thieme.

'Laatste gedichten'! Zou het den dichter ernst zijn met dezen weemoedigen titel? Helaas! dat we moeten zeggen: ongetwijfeld! De keus van het motto, op de keerzijde geplaatst: 'Daar is een tijd van komen, daar is een tijd van gaan (De Génestet)', de herhaalde verzekeringen in zijn voorrede, de zorg, waarmede hij in deze 'Nalezing' bij elkander gebracht heeft al wat nog in zijn portefeuille rustte en hem voor deze uitgave waardig scheen (er is zelfs een gedicht onder van 1826, dus 53 jaar oud), ontneemt ons den moed, om de sophistische uitlegging aan te nemen, die een zijner vrienden aan het woord 'laatste' gegeven heeft, als waren het *op dit oogenblik* slechts de laatste gedichten, of als konden wij ons vleien, dat er naderhand nog een 'laatste gedichten, 2de en 3de stuk' zou verschijnen, zoodat deze alleen de 'eerste van de laatste' waren. Neen, een 'bundel' gedichten van Bernard ter Haar zal, bij zijn leven ten minste, niet meer het licht zien; dit boekske is zijn poëtisch testament. Maar zal hij daarom de lier voor altijd aan de wilgen hangen? Zal hij der poëzie afsterven? Onmogelijk! *Est Deus in illo. Er musz nun einmal singen.* Is er iets, wat zijn gemoed treft - en dat gemoed is zeer ontvankelijk en uiterst licht te bewegen - het is hem onmogelijk daaraan geen uiting te geven, en als door een onweerstaanbare macht gedreven *moet* hij lucht geven aan zijne aandoeningen en zal de stroom zijner poëzie blijven vloeien, zoolang hij nog één ademtocht heeft en de hand nog kracht bezit om de pen te besturen. Daarom, wij nemen nog geen afscheid van Ter Haar als dichter. Hier en daar zal zijne stem zich nog wel doen hooren, en moge hij het dan zelf niet meer doen, vanwege zijn, misschien ietwat onvoorzichtig uitgesproken, woord, een andere, bevoegde, nu reeds daartoe aangewezen hand zal ze wel weten te verzamelen, en eenmaal, zij het in verre toekomst! ontvangen wij, of ontvangen zij, die na ons komen, een bundel 'Nagelaten gedichten van Bernard ter Haar'.

Laatste 'bundel' dus, maar niet laatste 'gedichten'. In zooverre

is de titel onjuist. Dit verwachten wij, maar dit wenschen wij ook en zeker velen met ons. Levert deze kleine verzameling niet het bewijs, dat Ter Haar's dichtvuur blijft gloeien met onverdoofbre kracht, en dat hij zijn ‘lier’ lastert, wanneer hij ze ‘stram’ noemt? Er zijn hier nog juweeltjes van het zuiverste water, die van den laatsten, ja, allerlaatsten tijd zijn, die als ettelijke zijner vroegere gedichten zullen blijven voortleven in de herinnering des volks en in de ‘bloemlezingen’ onzer poëzie met gretigheid zullen opgenomen worden.

Ja, voortleven zullen zij. Ter Haar toch is een onzer meest populaire dichters. De laatst overgeblevene uit de school van Tollens, Loots, Spandaw, Withuys en anderen, die bloeiden in het eerste vierde deel dezer eeuw, weet hij, als zij, de snaren te treffen, die bij onze natie, immers bij het beste deel ervan, den meesten weerklank vinden. Huisgezin, vaderland, liefde, vriendschap, godsdienst, godsdienst vooral, maar niet in dien bekrompen zin, waarin thans velen, die zich bij uitnemendheid vroom achten, hem opvatten, maar godsdienst des harten, wars van formulier-rechtzinnigheid en letterknechterij, ziedaar, waaraan hij steeds de onderwerpen zijner zangen ontleent en waardoor zij zich den weg banen tot de harten van de kern onzes volks. Voeg daarbij een open oog voor de schoonheden der natuur, een warm gemoed om de indrukken daarvan op te vangen, eene rijke verbeeldingskracht, eene levendige phantasie, een zeldzaam geëvenaarde macht over de taal, die haar tot de welluidendste zangerigheid, tot de zuiverste muziek weet op te voeren, een groot meesterschap over het metrum en den rythmus, en een onberispelijke versificatie, en gij hebt eenige der eigenschappen genoemd, waardoor Ter Haar een der uitnemendste en meest geliefde volksdichters is geworden en gebleven. ‘Het muzijkale in de natuur’, ‘Joannes en Theagenes’, ‘de St. Paulusrots’, ‘Huibert en Klaartje’ en zoovele anderen, wie kent ze niet, wien staan ze niet levendig voor den geest, en wie erkent niet, dat wij daar den dichter hebben, zooals onze natie dien behoeft en bemint en vereert?

Ernst is de grondtoon van Ter Haar's poëzie, maar hij wordt niet zelden gekleed in luchtige vormen of verborgen onder ironie, die somtijds tot satire of sarcasme overslaat. Daarvan vinden wij twee voortreffelijke proeven in deze kleine verzameling. ‘Aan een baviaan.’ Ziedaar het opschrift van een klein gedicht, dat wij, in den index lezende, dadelijk met groote nieuwsgierigheid opsloegen, niet begrijpende, hoe een baviaan de stof kon opleveren voor een zoo bevallig dichter als Ter Haar. En toch, hoe geestig van vorm en hoe ernstig van inhoud! Het is, niet een bestrijding van het Darwinisme, dat zou al een zeer weinig poëtische *Aufgabe* zijn, maar een *schlagend* woord, om het in den grond weinig belangrijke der quaestie aan te toonen, want, zoo eindigt de dichter zijn vers, dat wij niet geheel willen citeeren:

Zoo ge een open antwoord vraagt,
Of de apen-afkomst mij behaagt?
'k Zeg dan vrijmoedig: ‘Neen!’
En zoo ge weten wilt, waarom?
Ik vraag niet slechts ‘van waar ik kom?’
'k Vraag ook: ‘Waar ga ik heen?’

Geheel zij het ons echter vergund hier af te schrijven het gedicht, getiteld: ‘Bij een omgehouwen eik’, dat evenals het vorige uit den allerlaatsten tijd dagteekent en dus wel evenals het eerste het bewijs oplevert, dat 's dichters lier niet ‘stram’ geworden is en ook niet is ‘gaan roesten’, zooals hij in 1876 schreef. Wie Ter Haar's Tusculum te Velp, met het vroeger heerlijke, thans door een schendige hand verwoeste uitzicht kent, zal zijn edele verontwaardiging begrijpen en van ganscher harte billijken.

Bij een omgehouwen eik.

Wat geest van Wandalisme is uit den nacht der jaren
Herrezen en opnieuw u in de borst gevaren?
Gij trekt de bosschen door en rukt de boomen om,
Gelijk een GENSERIK, aan 't hoofd van zijn barbaren,
Elk beeld vergruiselde in paleis en heiligdom.

Waar ge u vertoont, verschijnt ge als schrik- en onheilsbode;
Een huivring rilt door 't woud en grijpt de beuken aan,
Die dáár in slanke rijen staan,
Als opgeschrevenen ten doode
Die ras de hakbijl neêr zal slaan;
Die, waar ge nader treedt, hun blaadrenkroon doen zakken
En 't laten ruischen door hun takken:
‘Zij groeten u die sterven gaan!’

Doch, kerme er ook een zucht uit die verdorde blâren
Vergeefs gemord, geklaagd! Verwoesting dreige alom
En blijf' langs bosch en beemd hier als een spooksel waren,
Geen macht die 't u verbiedt, zoo ver het oog kan staren!
Het plundren staat u vrij, 't is al uw eigendom!

Wat deert u de ondergang dier trotsche tempelzuilen,
Wier welvend looverdak de zon met domlig rood,
Als achter 't zwaar gordijn van 't kerkraam, weg deed schuilen,
En ons de koelste schaduw bood? -
Wat deert u de ondergang dier hemelhooge schachten,
Waaraan wij, rustende aan hun voet,
Bij 't opwaarts staren, meengen groet
Van eerbied en bewondring brachten? -
Wat deert het u, of hier een Paradijs verzwond,
Dat (weelde en trots der voorgeslachten!)
Twee eeuwen lang te bloeien stond?
Ontrefbaar als ge zijt voor vloek en jammerklachten,
Aanschouwt ge zonder boezemwee

De ontwortling van die boschallee,
Maar sleept ge uw geld bij karrevrachten,
Met d' omgehaalden boomstam meê!

Waar gij dien reuzige' eik ziet zinken,
Hoort gij de zilvren daalders klinken,
En, bij den klank van dat metaal -
Wat haalt daarbij 't gefluit der vinken
Of 't orglen van den nachtegaal?
Gij hakt en houwt naar lust, gij scheert de heuvlen kaal,
En ware 't in uw macht ook 't vergezicht te koopen
Niet lang zou 't ons voor de oogen staan -
Gij zoudt ook 't *Cleefsch* gebergte sloopen,
En d' *Elter*berg tot centen slaan!

- R -

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Nieuwe Miniaturen van Antoinette. Haarlem W.C. de Graaff. Licht en Schaduw door W. Gosler. Leiden, A.W. Sijthoff. Blikken en Grepen van een schoolmeester, door J.R. Arnold, hoofdonderwijzer. Schoonhoven, S.E. van Nooten.

K l e i n g o e d is eene benaming, die op deze drie uitgaven past. Niet de veelbesproken gelijkstelling voor de patentwet van de snelpers met den meelmolen doet mij hare voortbrengselen met die van den bakker vergelijken; alleen het uiterlijk der drie voor mij liggende boekjes. Zij hebben een nuffig miniatuurquarto formaat; het eerste ziet er met zijn rood en zwart gedrukten omslag, het tweede in zijn wit glacé met gouden titel recht keurig uit. Inderdaad hebben de werken eener beschaafde vrouw en van een zelfbewusten dichter aanspraak op eene wellevende en eerbiedige behandeling van hunnen uitgever, en de Heeren De Graaff en Sijthoff kennen de verplichtingen van hun vak. Eenvoudiger kleed draagt uit den aard der zaak des Heeren Arnold's bundeltje; inhoud en onderwerp vereischten stemmigheid ondanks den dichterlijken vorm.

Wie Antoinette's boekje opslaat, zal de aangehaalde benaming terstond nog in een anderen zin toepassen en hare schetsen en verhaaltjes k l e i n e n g o e d noemen. Het leelijk Germanisme ‘ten goede komen’ - dat met andere oude stijlfouten behoorde overgelaten te worden aan de troonrede, waarin het zich in dit jaar voor het eerst genesteld heeft, - schrikke den lezer op de eerste bladzijde niet af; met die eenige uitzondering is de taal onberispelijk en correct, zoodat menig gevierd Nederlandsch schrijver in dit opzicht aan Antoinette nog wel een voorbeeld nemen kan. En de schetsjes zelve zijn zoo fijn bewerkt, er is zooveel waarheid en zuiver gevoel in, ze zijn zoo geheel en al vrij van bombast en

knaleffec dat elk lezer ze voldaan uit de handen zal leggen. Ik hoop, dat Antoinette nog tot het opkomend geslacht behoort en lust en gelegenheid bezit, om ons een werk van grooteren omvang dan deze bescheiden miniaturen te geven. Met hare gezonde en krachtige ontwikkeling van oog, verstand en hart, met de zelfbeperking, waarvan zij in dit kleine werk de blijken geeft, zou zij, dunkt mij, wel slagen in eene grootere onderneming.

W. Gosler's *Licht en Schaduw* bevat een veertigtal gedichtjes, enkelen vertaald, doch meest oorspronkelijk. De versbouw is gemakkelijk, en de gedachten van den Schrijver zijn over het algemeen voor een gewoon menschenverstand zeer wel te volgen; de mindere verhevenheid der baan, waarlangs hij zich beweegt, mag daarvan eene minder vleiende oorzaak zijn, doch de helderheid van den vorm draagt meer daartoe bij, en die is waarlijk geen kleine verdienste voor een poëet. Slechts hier en daar is de sprong van zijn Pegasus wat hoog en loopt de lezer gevaar uit den zadel te raken; bij voorbeeld waar de dichter zingt:

> ‘Nina! keer die pijlen af,
> Of ge delft mijn liefde
> Reddeloos een lavagraf:
> 't Hart, het felgegriefde!’

Dergelijke *coups-de-reins* zijn echter gelukkig uitzonderingen.

Wie het bundeltje van den Heer Arnold opneemt, moet volstrekt niet aan den bekenden ‘Schoolmeester’ denken, wiens naam de titel in herinnering brengt, en wiens genre kort geleden zoo gelukkig op politiek en parlementair gebied door een ongenoemde overgebracht werd. Had de Schrijver het boekske ‘Leekedichtjes van een onderwijzer’ genoemd, dan zou hij het karakter beter hebben aangeduid. Geen moeilijker genre dan dit, waarvan een uitnemend voorbeeld een der juweeltjes onzer letterkunde uitmaakt. En ofschoon hij nog ver onder dat voorbeeld blijft, èn wat vorm, èn wat inhoud van deze versjes en rijmpjes betreft, heeft de Heer Arnold toch een verdienstelijk werk geleverd, waaruit blijkt, dat hij zijne gewichtige taak met ernst en toewijding opvat, en dat aan leek en ambtgenoot ter lezing en overdenking kan worden aanbevolen.

X.Y.Z.

Kinderen van den winter. Schetsen en Novellen door Dr. J.G. Schlimmer. Tiel, A. van Loon.

De aankondiging van dit werkje kan kort zijn. Het boekje is klein (218 bladzijden kl. 4^0) en bevat slechts een zestal ‘Schetsen en novellen’, die in ‘wintervergaderingen’, ‘op verschillende plaatsen’, werden voorgelezen. De bijval, dien zij verwierven, gaf den Schrijver vrijmoedigheid tot de uitgaaf; en in eene korte inleiding verklaart hij, dat de beide eerste stukjes ‘niet geheel oorspronkelijk zijn, althans niet wat de stof betreft’. Deze verontschuldiging pleit voor 's mans eerlijkheid en mag niet onopgemerkt blijven. Hoe menig schrijver pronkt niet met vreemde veeren, zonder ervoor uit te komen! Maar hier is het geen pronken: de wijze, waarop gebruik wordt

gemaakt van ‘door anderen behandelde onderwerpen’, is oorspronkelijk, en dat de Auteur zulke gegevens missen kan, blijkt voldoende uit de volgende stukjes, die voor eigen vindingsvermogen getuigen.

Als de voordracht van Dr. Schlimmer even onderhoudend en prettig is als zijne manier van schetsen en vertellen, twijfel ik volstrekt niet aan den ‘bijval’, door

hem ingeoogst. Zijne pennevruchten laten zich zeer goed lezen en zijn zeer geschikt, om in verloren uren ter hand of op reis medegenomen te worden. Mij althans hielpen zij de vervelende uren op eene stoomboot, waarmede ik de Zuiderzee overstak, op aangename wijze verkorten.

Worde de wensch van den Auteur vervuld, dat wat hij op winteravonden schreef en daarom ‘kinderen van den winter’ noemde, aan menig lezer ‘een paar gezellige winteravonden bezorge’; vinde de uitgever in goed debiet belooning voor de kosten en de moeite, aan zijne handige, helder gedrukte uitgaaf besteed!

J. HOEK.

De Arts in Huis. - Geneeskundig Handboek. Een boek met raad en hulp voor iedereen door dr. Julius Vogel, hoogleeraar in de geneeskunde te Halle. Uit het Duitsch vertaald door A.W.J. Zubli, en A.A.J. Quanjer, officieren van gezondheid. Met houtsneefiguren. Eerste, tweede en derde reeks.

Wat al ziekten en kwalen in het menschenleven en 't schijnt, dat het er niet beter op wordt, naarmate de beschaving toeneemt. Is het daarom onze schuld? voor een goed deel zonder twijfel ja. Wij leeren veel, heel veel: talen, meetkunde, algebra, wijsbegeerte, theologie en juristerij, maar meestal niets, of zoo goed als niets, van ons eigen lichaam; wij kennen de eischen niet, aan het leven gesteld, weten noch van het lichaam, noch van de ziel, en leven er eigenlijk zoo maar op los.

En als wij de onvermijdelijke gevolgen ondervinden van het veronachtzamen van de wetten der natuur, als het loontje om zijn boontje komt, laten wij den dokter roepen, die ons zoo mogelijk in een paar dagen of een paar uren genezen moet.

Alsof dat mogelijk ware, wanneer wij jaren lang aan een verkeerden invloed hebben blootgestaan, wanneer ons organisme in de war gebracht, een of ander werktuig verminkt is!

Een aantal dokters, hun roeping slecht begrijpend, of ook wel stomp gepraat tegenover hen, waaraan hooren noch voelen besteed is, laten Gods water over Gods akker vloeien, schrijven drankjes voor en maken rekeningen, zonder om de eigenlijke zaak zich veel te bekommeren.

Wanneer wij meer kennis hadden van het leven, zouden wij minder dwaasheden begaan en over 't geheel gezonder zijn; veel kwaads is niet te genezen, wanneer het er eenmaal is, maar wel en dikwijls zeer gemakkelijk te voorkomen. Er zijn vele medici, die van deze kennis onder het publiek niet houden, hun wetenschap beschouwen als een soort van geheim, terwijl alles, wat door hen verkondigd wordt, als op het gezag van den priester zou moeten worden aangenomen. Die opvatting is, gelooven wij, verkeerd; juist omdat er onder het publiek zooveel onkunde bestaat, worden er zooveel dieet- en andere zonden bedreven, en wordt op de voorschriften van den dokter zoo weinig gelet; het drankje of de pillen zijn het amulet, waarop uitsluitend het vertrouwen wordt gesteld. Zonder kennis geen inzicht, geen overtuiging; kennis alleen kan een ander handelen teweegbrengen.

Dat het publiek er ook zoo over denkt, bewijst het groot aantal, meest vertaalde, boeken over het menschelijk leven, die in de laatste jaren hier het licht

hebben gezien en blijkbaar goed verkocht worden. Of het nu alleen nieuwsgierigheid of ook weetgierigheid is, die het publiek naar die boeken doet grijpen, is niet zoo gemakkelijk uit te maken; dat zal in den regel ook weer afhankelijk zijn van den aard van den lezer; is deze oppervlakkig, dan bladert hij het boek door en doet eigenlijk niets anders, dan wat tijd verbeuzelen en den boekverkooper iets laten verdienen. Is de lezer echter een degelijk man, dan zal hij zijn lichaam tot een voorwerp van studie maken, niet om zich allerlei kwalen in te beelden, maar om zijn levenswijze te hervormen, omdat hij de overtuiging verkrijgt, dat het al of niet gezond zijn in de eerste plaats afhankelijk is van onszelf, en onze geest in den regel flinker is, naarmate ons lichaam gezonder is.

Het misbruik is geen reden tegen het gebruik en daarom wijzen wij gaarne op het verschijnen van nieuwe boeken, die goede, degelijke kennis verspreiden van het menschelijk lichaam. Den *Arts in Huis* meenen wij in het bijzonder te moeten aanbevelen, omdat de bewerking van het lastige onderwerp uitermate populair is, wat zelden van deze boeken kan worden gezegd. Het is een vertaling van de *Medicinische Hausbücher*, uitgegeven te Berlijn bij Denicke; de behandeling der verschillende onderwerpen werd toevertrouwd aan mannen, die zich een naam gemaakt hadden in hun vak: Vogel, Baginsky, Niemeyer, Sachse.

De Nederlandsche bewerking werd geleverd door de Heeren A.W.J. Zubli en A. A J. Quanjer, officieren van gezondheid, mannen van het vak, die zich loffelijk van hun taak hebben gekweten. Moesten wij een aanmerking maken, dan is het deze, dat zij hun taak wat ruimer hadden moeten opvatten en hier en daar die wijzigingen of waarschuwingen moeten aanbrengen, die voor den Nederlandschen lezer niet overbodig zijn. Het klimaat van Duitschland en Nederland is niet hetzelfde, en de moeraslucht, waarin wij veelal leven, maakt bijzondere voorschriften noodig. Zonder schade had tevens bij de vertaling een en ander kunnen wegvallen, want de specialiteiten zijn hier en daar wel wat omslachtig geweest.

In de eerste reeks worden behandeld: de cholera, het roodvonk, het hoesten en de meest algemeen voorkomende borstziekten; ziekten ten gevolge van het vatten van koude; diphtheritis; braakloop, en de ziekten der spijsvertering bij kinderen.

In de tweede reeks vindt men de hemorrhoiden, typhus, misvormingen en een opgave van de onmisbare geneesmiddelen, terwijl men eindelijk in de derde reeks vindt koortsachtige ziekten met een bijzondere beschouwing van de koudwaterbehandeling; hartziekten; mazelen en kinkhoest; badplaatsen en badkuren.

Jet. Haar gelaat of haar fortuin? Roman in I dl. van Mrs. Edwardes, uit het Engelsch door H.T. Chappuis. Sneck bij J.F. van Druten.

'Jet' is een wel niet mooie, maar flinke vrouwennaam. Een nufje of een coquet ding zou Jeannette of Jeanne heeten. De naam Jet doet denken aan een frissche, ferme, levenslustige meid. Zoo eene als Christien uit Hildebrand's 'De familie Stastok'. Het toevoegsel tot den titel: 'Haar gelaat of haar fortuin?' doet denken aan een liefdesintrige of misschien nog meer aan een huwelijksspeculatie. De geheele titel doet ons dus vermoeden, dat in dezen roman zekere Jet, een meisje met een ferm karakter en met een groot fortuin, de heldin zal zijn en dat

er naar deze Jet zal worden gevrijd, maar dat het twijfelachtig zijn zal, welke harer voortreffelijkheden, haar lief gelaat, haar groot vermogen of misschien nog haar andere meer geestelijke eigenschappen, voor haren aanbidder de grootste aantrekkelijkheid uitmaken. Welnu, wat de titel doet vermoeden, is voor een groot deel inderdaad het geval. Alleen blijkt het dat Jet volstrekt niet rijk is, hoewel de aanbidder dat vermoedt, bedrogen door een gerucht, dat haar met hare gefortuneerde zuster verwart, en dat het volstrekt niet twijfelachtig is, waarom het den pretendent is te doen.

Dit hoofdthema weet de Schrijfster uit te werken tot een levendig, aangenaam en onderhoudend geschreven verhaal, waarvan ik den hoofdinhoud nog wel eenigszins nader kan meedeelen, zonder den lezer het genoegen der lezing te bederven.

De negentienjarige Jet gaat met haar vader, den ingebeeld ziekelijken Mr. Frederick Conyngham, op reis naar het vasteland en wordt uitgeleide gedaan tot Folkestone door Mark Austen, den eerlijken, eenvoudigen Mark, die haar hartelijk lief heeft en nog van het laatste oogenblik in Engeland gebruik maakt, om zich te verklaren, maar diep teleurgesteld terug mag gaan. Zooals we later Jet leeren kennen, vinden we niet, dat ze, voor een meisje van haar karakter, dezen minnaar comme il faut behandeld heeft. Maar ze heeft daarvoor geboet. De laatste woorden van Mark: ‘Mogelijk zal u eenmaal - als uzelve eens in een dergelijk pijnlijk geval komt, u weet dat dit wel eens meer gebeurt - begrijpen, dat 't geen u in scherts opnam, voor mij smartelijke ernst was’, deze woorden worden aan Jet vervuld.

Op reis in Frankrijk maakt ze kennis met den Eerw. Lawrence Biron, den beschaafden, geestigen, mooien Biron, maar van wien de Schrijfster later verklaart, dat hij is ‘een beginsellooze fortuinzoeker, een schande voor 't kleed dat hij droeg, een man wiens hartelooze zelfzucht door geen enkele deugd werd opgewogen’. Aan zulk eenen verkwistte ze hare liefde of liever, met de gedachte aan zulk een vervulde zij hare kinderachtige verbeelding. Gelukkig nog, dat Biron tijdig tot de ontdekking kwam, dat niet zij maar hare zuster de erfgename der 40,000 pond was en haar loopen liet.

Ronduit gezegd viel het ons toen van Jet tegen, dat zij 't zich zoo vreeselijk aantrok, ten minste dat ze in jaren niet van haar hartkwaal genas, terwijl toch reeds die blinde verliefdheid op iemand, van wien de uitstekende deugden, die zij in hem zag, zelfs in schijn niet blijken te bestaan, ons al vrij ongemotiveerd voorkwam.

Niet onaardig teekent ons de Schrijfster de zelfzuchtige onaandoenlijkheid van den ouden Mr. Conyngham, die voor niets oogen en ooren heeft dan voor zijn eigen ingebeelde kwalen en krankheden. Vlak onder zijn oogen wordt een intrige afgespeeld, waarmee 't geluk of ongeluk van zijn eigen kind is gemoeid, maar hij ziet slechts naar de lucht, of er geen minstral in aantocht is, en naar de ramen, of 't soms niet tochten kan, en of zijn spiritus- en medicijnglas en respirator en Brand's extract en gecondenseerde melk en wat hij meer voor *menschelijke hulpmiddelen* met zich voert, wel op hunne plaatsen zijn.

Iets verheffends of van hooge zedelijke strekking zit er in dezen roman niet. Ook de poging, om het karakter van Biron te ontleden, komt mij voor, niet te best geslaagd te zijn.

Toch is ‘Jet’ een roman, die wel zal gelezen worden. Welnu, fiat! Er worden er gelezen van veel minder allooi. Deze is nog leerzaam ook, b.v. voor jonge meisjes, om bij de keus van een man op meer dingen te letten dan op een mooi gezicht, een

rijzige gestalte en gladde tong; voor gewetenlooze fortuinzoekers, om eerst goed te informeeren, of de rijkdommen hunner charmes geen châteaux en Espagne zijn; voor vaders met huwbare dochters, om bedoelde dochters geen kennis te doen maken met heeren als de Eerw. Lawrence Biron; voor dames

van middelbaren leeftijd - ik denk hier aan de moeder van Mark, die als vriendin van zijn Eerwaarde een groote rol speelt in 't verhaal - om, vijftig jaar oud, geen jonge meisjes meer te willen zijn, enz. enz.

Het boek schijnt mij toe, goed vertaald te zijn. Storende fouten in stijl of taal merkte ik niet op. Papier en druk zijn naar behooren.

H.

TÉPÉ.

Te rijk! door Adolf Streckfuss. Vertaald uit het Hoogduitsch door E.J. 2 Deelen. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Te rijk! Hoe kan men ‘te rijk’ zijn, als men zijn schatten goed besteedt en ten meesten nutte aanwendt? Dat er echter gevallen zijn, waarin men het kan wezen, heeft de Schrijver van dit boek willen aantoonen.

Eva Schommer is een schatrijke wees. Haar vader, vroeger een gewoon mijnwerker, is als mijnbezitter gestorven en heeft zijn dochtertje, bij zijn dood slechts tien jaren oud, eenige millioenen nagelaten.

Door een oom en tante - Balthazar Schommer en zijn vrouw, die ter wille van Eva's vader hun winstgevende winkelzaak te Dresden verkocht hadden, om, nadat hun broeder weduwnaar geworden was, bij dezen te gaan inwonen - opgevoed, zou zij, wier wil al spoedig de allesbeheerschende wet in huis werd, een vertroeteld kind geworden zijn, als haar gelukkige natuurlijke aanleg haar er niet voor bewaard had, om door de overdreven liefde harer bloedverwanten een bedorven kind te worden.

Zij is de hoofdpersoon in dezen onderhoudend geschreven roman, die in een garnizoensplaats in Duitschland speelt.

Als kind moest Eva reeds de treurige ervaring opdoen van ‘te rijk’ te zijn, toen haar lief vriendinnetje, Aline von Schlicht, niet meer bij haar mocht komen, omdat Aline's vader niet bij machte was de beleefdheden, zijn dochtertje aan het huis van Eva bewezen, op zulk een schitterende wijze te beantwoorden. Dat ‘rijk zijn’, in haar jeugd reeds een kwelling, opende haar op later leeftijd een bron van pijnigend verdriet.

Dat ‘de schoonste der schoonen, de rijkste der rijken, de lieftalligste der lieftalligen’, zooals de volwassen Eva door de officieren genoemd werd, bewonderaars en aanbidders onder hen had, is licht te begrijpen, al was het den niet armen adellijken met die vereering weinig ernst.

Één officier echter, Leo von Heydeck, had een ander gevoel voor haar opgevat, dat luider sprak dan het bewonderen alleen. Slechts haar rijkdom stond hem in den weg, om haar het hof te maken, beklemd als hij was door de vrees, dat zij door geldtrots beheerscht werd. Hoe weinig dat echter bij haar het geval was, bleek hieruit, dat zij het, gedurende het grootste gedeelte van haar leven, als een ramp beschouwde, zoo rijk te zijn. De droevige ervaring, die zij daarvan had, leeren wij kennen uit hare geschiedenis, die we niet in alle bijzonderheden kunnen mededeelen, maar die den titel van het boek volkomen rechtvaardigt. De Auteur laat ons met haar lijden, al had zij dat lijden door minder eigenzinnigheid en minder bekrompen opvatting van een principe kunnen verminderen, maar hij laat ons tevens deelen in de gelukkige lotsverwisseling, die haar later te beurt viel en hare liefste wenschen vervulde.

Kan ons oordeel over den hoofdinhoud van dit boek niet anders dan gunstig zijn, evenzoo is het met de détails.

Mevrouw Von Sturmhaupt, tante van den dragonder-officier Von Bestram, die voor Eva Schommer een ware kwelgeest was, is als intrigante goed geteekend. Den beginselloozen Von Bestram, die eindigt met een schavuit te worden, moeten wij om zijn laagheid verfoeien en als een eerloozen gelukzoeker verachten. Leo von Heydeck daarentegen wordt ons uitnemend geschetst als een man van karakter, een man met een hart en met een geweten, voor wiens gezonde en ernstige levensopvatting wij eerbied hebben. In zijn geschil met Kuno von Herfahrt, zijn besten vriend, toont hij den moed zijner overtuiging te hebben, en liever laat hij zich door velen, zelfs door zijn militairen vader, veroordeelen, dan tegen zijn overtuiging te handelen. Zijn ongunstig oordeel over het oorlogvoeren en het duel heeft daarom te meer waarde, omdat hij zelf een officiersrang in den krijgsdienst bekleedde, en op het slagveld ter verdediging van zijn vaderland de grootste bewijzen gegeven had van meer dan gewonen heldenmoed.

Balthazar Schommer en zijn vrouw zijn echte typen van overdreven goedhartigheid. Het patois, waarin Eva's oom zich uitdrukte en zijn doodburgerlijke manieren leveren met de gekuischte taal, waarvan zijn nicht zich bediende, en hare inachtneming van de fijne vormen der beschaafde wereld, een snijdend contrast op.

In de vertaling is dat patois van den oom overgebracht in de taal van een groenen Mof in Holland, als hij b.v. spreekt van: ‘mijn lieve Efaatje’; ‘als je de kleine Aline zoo graag pij je wilt heppen’; ‘foor dezen keer zal ik het maar eens door de fingers zien’, enz.

Onder de edelmoedige karakters in dezen roman treffen we Freule Aline von Schlicht aan, die door den adel in het hart haar adellijken titel vereert.

En om van geen andere personen, die alweder bijzondere karakters vertegenwoordigen, te spreken, mogen wij toch den zonderling schijnenden Paul Munk niet met stilzwijgen voorbijgaan.

Munk, eigenaar van verschillende riddergoederen en bezitter van eenige millioenen kapitaal, is een egoïst, zooals de meeste Croesussen niet zijn. Het is zijn grootste lust, van het zijne veel te geven en alle mogelijke hulp te verleenen, niet echter, zooals hij voorgaf, om anderen daarmede genoegen te doen, maar om zijn eigen genot te verhoogen. ‘Vóór alles’, zei hij eens tot zijn besten vriend, die een dienstbetoon van hem vroeg, ‘beeld je niet in, dat ik om u pleizier te doen een vinger verroeren zou. Alles wat ik in mijn leven doe, geschiedt alleen om mijn zelfswil.’ In elk geval, onder elke omstandigheid, waarin wij dezen waarlijk edelen man in dit verhaal ontmoeten, toont hij zich een egoïst, die het steeds laat voorkomen, dat hij uit louter egoïsme tot elke zelfopoffering, tot elken, ook den moeielijksten, vriendschapsdienst in staat en bereid is, terwijl hij, waar hij tot verhooging van anderer genot iets kan bijbrengen, dat op zulk een kiesche wijze doet, dat hij anderen in den waan brengt, dat het geschiedde louter om eenige afwisseling te geven aan de eentonigheid van zijn leven.

De Auteur heeft in dit boek bewijzen gegeven niet alleen van een grondige en diepe karakterstudie, maar ook van zijne gave, om plaatselijke toestanden en voorvallen uit het dagelijksche leven recht aanschouwelijk voor te stellen.

De vertaling is over het geheel onberispelijk.

Of het in Duitschland gewone ‘conditorei’ juist is overgebracht door ‘suikerbakkerij’, betwijfelen wij. ‘Zich in zijne nieuwe woning in te richten’ is ook niet zuiver.

H.

Mengelwerk.

Eene roeping.
Novelle van P.F. Brunings.

XI.

‘Wat is Dientje in den laatsten tijd stil geworden,’ zei de Heer Van Houtum op zekeren dag tot zijne vrouw. ‘Wat schort haar toch?’

‘Voor zoover ik weet niets,’ was het antwoord, ‘maar ik avoueer, dat ze minder levenslustig is dan vroeger. Ze is overigens gezond: ik begrijp niet wat het is; maar ze schijnt me gepreoccupeerd, en ze is dikwijls *distraite.*’

Vader en Moeder haalden beiden de schouders op en beslisten toen in hunne hooge wijsheid, dat Bernardine leed aan een voorbijgaande melancholie, zooals jonge meisjes wel eens meer hebben. De Heer Van Houtum was zelfs nog wijzer en hing eenige doctorale kennis te luchten, welke hij meende te bezitten: hij sprak van ‘bloed-armoede, zenuwen’ en wat nog al meer, waaraan fatsoenlijke Juffers, om in de mode te blijven, naar 't schijnt lijden moeten. - De hemel beware! - Dientje, ‘een door gezonde, flinke meid’, zooals de werkelijke Doctor altijd verklaard had, zou op eens bloedarmoedig zijn geworden! - Zenuwen - nu ja, dat kon erdoor. Iedereen is tegenwoordig zenuwachtig, en iedereen is er ook op uit, zijn evenmensch zenuwachtig te maken. En als we toevallig onze zenuwen eens in rust gevoelen, zoeken we zelf weer naar eene aanleiding, om ze in beweging te brengen. De zenuwachtigheid is een behoefte geworden.

Dientje was dan zenuwachtig, en dat spreken we niet tegen. Maar de wijze houthandelaar meende, dat het wel zou terecht komen, evenals de bloedarmoede - die er niet was - en dacht er niet aan, naar eene oorzaak van die zenuwachtigheid te zoeken.

Dientje was op zekeren ochtend vroeg uitgereden naar de tentoon-

stelling. Ze had iets in de couranten gelezen, dat hare nieuwsgierigheid in hooge mate had gaande gemaakt. Van dat tijdstip dagteekende hare in 't oog vallende ‘zenuwachtigheid’.

Eenige dagen, nadat de Heer Van Houtum zijne opmerking aan Mevrouw had medegedeeld, kwam hij van 't kantoor thuis en riep zijne vrouw bij het binnentreden toe:

‘Verbeeld je, daar kom ik Van Balen tegen, die me staande houdt om me een compliment te maken over het mooie portret van Dientje, dat op de tentoonstelling te zien is! - Ik antwoord hem natuurlijk, dat we geen portret hebben laten maken.... maar hij zegt, dat het sprekend Dientje is.... Nu, 't is wel mogelijk; maar ik verzocht hem toch om, bij voorkomende gelegenheid, aan belangstellenden mede te deelen, dat wij geen portret van onze dochter hebben laten maken, veel minder het naar de tentoonstelling gezonden.’

‘Dat is toevallig,’ meende Mevrouw, ‘maar 't was toch mogelijk. Het portret kon op Bernardine gelijken; maar 't was natuurlijk van een ander.’

‘Dat is zoo heel natuurlijk niet,’ zei toen Van Houtum, met een geheimzinnig gelaat naar de deur omziende.

‘Ge gelooft toch niet, dat het werkelijk Bernardine's portret is?’

‘Als ik 't gezien heb, zal ik je een bepaald antwoord kunnen geven, maar ik vermoed, dat het zoo is.’

Mijnheer en Mevrouw reden samen naar de tentoonstelling en ze moesten erkennen, dat de gelijkenis treffend was. Mevrouw verklaarde echter, dat Bernardine geen enkele japon had, welke op die van het portret geleek. Dat was een klemmend bewijs, dat het portret ook niet dat van Bernardine kon zijn. Bovendien was de schilderij geteekend met den naam Renaud, en Mijnheer en Mevrouw kenden geen Renaud; derhalve moest Mijnheer wel verklaren, dat zijn vermoeden onjuist was.

Mevrouw wilde echter weten, hoe haar echtgenoot aan dat zonderlinge vermoeden was gekomen, en daarop fluisterde hij haar een verhaal in het oor, dat haar eenigszins verwonderd deed opzien. Ze wist tot nog toe niet, dat Reinier Marsman ook portretten maakte, en even min, dat haar echtgenoot een zeker portret in een lade van zijn schrijftafel verborgen had.

‘Men moest toch eens informeeren,’ meende Mevrouw, ‘bij de Commissie van de tentoonstelling, van wien het portret eigenlijk was.’

Het lid der Commissie verwees naar den Catalogus, waar onder nommer zooveel stond: ‘Een phantasie-portret.’ Het bedoelde lid kende zijne ondervragers niet en bepaalde zich dus ook tot zijne onbeteekenende inlichting.

De Van Houtum's gingen niet veel wijzer heen, dan zij gekomen waren. Als zij wat beter hadden rondgezien, hadden zij aan de beide andere schilderijen van Renaud waarschijnlijk ook hunne aandacht

geschonken, en dan had Mijnheer in den roman van den jongen schilder de ontraadseling gelezen van 'tgeen, waarnaar hij zocht. Het viel ook Mijnheer niet in, te vragen wie Renaud, de schilder, was; anders had hij wellicht ook vernomen, dat Renaud geen Franschman, maar wel een Hollander was, die zijn naam niet bekend wilde maken.

De meeste beschaafde tentoonstellingbezoekers vragen ook niet naar de namen der schilders. Ze roepen slechts: ‘Hè, hoe mooi!’ - ‘O, wat is dat aardig!’ - ‘Och, hoe lief!’

Voor onze kunstenaren is dat al heel wel! Men moet in ons land met weinig tevreden zijn.

Er waren, behalve de Van Houtum's, nog bezoekers van de tentoonstelling, die door het portret werden aangetrokken en daaronder ook enkelen, die een verband tusschen dit schilderij en de beide andere van Renaud hadden opgemerkt. Er deden zich ook liefhebbers op, die wenschten te weten, of die stukken te koop waren. Het antwoord luidde, dat de beide pendanten te Parijs waren verkocht, maar dat het phantasie-portret aan eene Amsterdamsche familie behoorde.

Wie was die familie? De Tentoonstellings-Commissie zou het natuurlijk wel weten, maar ze bleef het antwoord schuldig.

De zonen van den Heer Van Houtum, die een weinig nader bij de artistenwereld stonden dan hun Vader, kwamen eenigszins op het spoor van de Amsterdamsche familie, wie het portret kon toebehooren, en op zekeren dag werd er een familieraad belegd, waarvan het gevolg was, dat een der Heeren Van Houtum zich bij de Commissie aanmeldde, om het portret te koopen. - ‘Het portret was niet te koop’, werd hem geantwoord, maar als Mijnheer Van Houtum nadere inlichtingen verlangde, kon hij zich tot den Heer Renaud wenden, wiens adres hem werd opgegeven.

Men schreef aan het opgegeven adres en het antwoord, dat gericht was aan den ouden Heer Van Houtum, luidde in goed Hollandsch:

‘Het portret zal Uw eigendom worden, zoodra het origineel m i j n eigendom is.’

Deze laconieke brief was onderteekend: Renaud. De Heer Van Houtum ging naar zijn kantoor, vroeg om het schrift van den jongen Marsman te zien, en men vond eindelijk een der weinige schrifturen, die Reinier had achtergelaten; maar nu wist hij genoeg. Hij zond het briefje aan den ouden Marsman met een begeleidend schrijven, waarin hij uitweidde over den onsoliden geest der tegenwoordige jongelui, wier streven het was, van den soliden weg, die hunne ouders tot welvaart had gebracht, af te wijken, en een zelf gekozen baan te volgen, die tot hun verderf moest voeren. Hij maakte ook toespelingen op huwelijks-speculatiegeest dierzelfde jongelui, en het speet hem, dat een zoo begaafd jongmensch als Mijnheer Marsman's zoon zich op zulk eene wijze had ‘doen kennen’.

‘Het portret mijner dochter,’ zoo besloot hij, ‘hangt hier nu

publiek ten toon, en het is niet te koop; anders kocht ik het tot elken prijs, om aan zulk een schandaal een einde te maken.'

De oude Marsman las den brief en kroop eerst in zijn witte das terug en stak er toen zijn hoofd weder uit, als een toornige haan, die gaat kraaien. 't Was schandelijk, zooals Reinier zich had gedragen; maar de scherpe brief van Van Houtum prikkelde hem meer dan Reinier's gedrag. Hij beraadslaagde met zijne vrouw, die van de gelegenheid gebruik maakte, om Reinier's partij warm op te nemen.

'Laat den jongen schilderen!' riep ze eindelijk, in tranen uitbarstende, 'en wees niet langer zoo onbarmhartig, om het huis voor hem gesloten te houden. Ik zal 't nog besterven!'

'Hij kan terugkomen,' antwoordde Marsman, 'maar ik wil geen enkelen verfkwast in huis zien. Ik zal dien Mijnheer Van Houtum schrijven, dat we zijn geld, Goddank, niet noodig hebben. Wat verbeeldt zich die firma wel!'

Een dag later ontving Van Houtum werkelijk een brief van den ouden Marsman, niet minder langdradig dan die van Van Houtum zelf, en waarvan de korte inhoud hierop nederkwam, dat Marsman zeker niets minder solide was dan Van Houtum; dat de soliditeit niet alleen bestond in de uitgebreidheid eener zaak, en hierop volgden eenige toespelingen op menschen, die te veel hooi op hun vork nemen; op menschen, die van de oude traditiën van den soliden handel afweken; op groote woonhuizen en kantoren, stoomwerktuigen en veel omhaal en nieuwigheden. In 't kort, vrij wat hatelijkheden, die Van Houtum zich niet behoefde aan te trekken, maar die hij zich toch aantrok, omdat hij begreep, dat ze met dat doel geschreven waren.

De beide firma's waren nu vijanden. Van Houtum schreef een brief terug en verklaarde daarin, 'dat hij van verdere briefwisseling met Marsman verschoond wenschte te blijven'.

XII.

In 't eind begon Bernardine's afgetrokkenheid toch zoodanig in het oog te vallen, dat de ouders besloten haar eens ernstig te ondervragen. Dientje was tot geene andere bekentenis te brengen, dan dat ze alles volkomen naar haar zin vond; dat ze zelfs heel prettig gestemd was, maar dat ze niet meer die behoefte gevoelde van weleer, om hare vroolijkheid door zingen en springen te uiten. Nu, ze was ook al negentien jaren en dan worden de jonge dames ernstig.

Papa Van Houtum, die schrandere menschenkenner, vertelde toen aan zijne vrouw, dat zij zich niet vergist had. Dientje had vroeger dan andere vrouwen die ernstige plooi aangenomen, welke der huisvrouw past. Ze was nu reeds de vermaken en ijdelheden der jonge-dames-wereld ontwassen; ze moest zelfstandige vrouw zijn. Met andere woorden: Dientje moest trouwen. Haar Papa zou daar eens voor

zorgen. Met den jongen Marsman was 't mislukt. Hij zou wel een anderen en beteren man vinden.

Weldra was er een adspirant opgespoord. De zaak werd tusschen de oude lui beklonken; alles was in orde; de partij was heel goed; een vrij knap jonkman van in de dertig, met een goed fortuin en heel mooie vooruitzichten. De pretendent maakte heel druk zijn hof. Bernardine was heel beleefd en vriendelijk, zooals altijd, en toen kwam Mijnheer met zijn aanzoek te voorschijn. Hij was vrij zeker van zijn zaak en daarom was het des te onaangenamer dat hij 'den zak' kreeg.

Groote consternatie in de beide familiën. Dientje bleef er dood kalm onder en verklaarde alleen, dat zij niet den minsten lust gevoelde, om zich te laten uithuwelijken.

Als er met fatsoenlijke meisjes iets van dien aard voorvalt, worden ze gewoonlijk uit logeeren gezonden. Zoo deed men nu ook met Dientje, hoewel 't volkomen onnoodig was, want het meisje behoefde zich niet te herstellen van een onderganen schok. Ze was er zoo gelaten onder, als men maar kon verlangen. Ze vertrok niettemin met een grooten koffer naar Den Haag, waar ze bij familie van Mevrouw eenige weken zou doorbrengen.

't Was reeds vrij laat in den herfst. De boomen begonnen zich te ontbladeren en het loof vertoonde die bruine, gele en purperen tinten, welke, het zonlicht terugkaatsende, het landschap dien warmen toon geven, door de schilders zoozeer geliefd.

In het Haagsche Bosch was het vol wandelaars, rijtuigen en ruiters, die der geliefkoosde wandelplaats op dezen heerlijken dag den zomerafscheidsgroet kwamen brengen. De Heeren gingen nog zonder overjassen en de dames met parasols. De meeste equipages waren open. Morgen kon men wellicht bibberen van de kou.

Een jonkman van een rijzige gestalte, met een fier opgekrulden, donkerblonden knevel, sprekende en eenigszins vermagerde trekken, eenvoudig maar fatsoenlijk gekleed, volgde den stroom, welke het bosch intoog. 't Was op het uur van kenteren, namelijk als de toevloed uit de stad zijn hoogste punt heeft bereikt en de voorste spits op haar terugkeer is.

De jonkman wandelde voort en keek onbevangen om zich heen als iemand, die gewoon is zich in de menigte te bewegen en op te merken. Men had hem voor een *habitué* van het Bosch kunnen houden. Hij ging en keek rond als iemand, die hier thuis behoorde. Alleen was 't opmerkelijk in een *habitué* - als hij 't was - dat hij onder alle wandelaren er geen enkelen voorbijging, wien hij een groet toezond. Hij moest hier dus toch vreemd zijn.

Hij was op het punt van terug te keeren, toen hij eensklaps bleef staan, als ontving hij een schok. Een donkere blos overtoog zijn gelaat. Zijne aarzeling duurde slechts eene seconde; toen nam hij zijn hoed

af en stapte voort. Ongeveer honderd schreden verder stond hij weder stil en ging toen met langzamen tred terug.

‘Kent ge dien Mijnheer?’ vroeg een dame met grijze krullen en een bleek gelaat, dat nog de sporen eener sinds lang vervlogen, schoone jeugd vertoonde, aan haar jeugdige gezellin, wier rijzige gestalte boven de hare uitstak.

‘Welken Mijnheer, Nicht?’ was de wedervraag.

‘Dat knap jongmensch, dat ons groette.’

‘Ik heb niet op hern gelet, Nicht.’

‘Ik dacht, dat ge hier geen kennissen hadt,’ hernam de oude dame - ‘maar 't zal wellicht een Amsterdammer zijn.’

‘Ik weet het niet, Nicht.’

De Juffer, die dit antwoord gaf, was niemand anders dan onze Dientje, en de jonkman, die haar had gegroet, was Reinier Marsman.

De oude dame vergenoegde zich met het antwoord en dacht niet meer aan het jongmensch.

Dientje dacht zeker ook niet meer aan hem, ten minste ze praatte met hare oude nicht over heel iets anders. Hoe kon ze ook aan hem denken? Ze had immers hare nicht geantwoord, ‘dat ze niet op hem had gelet’?

Ze had toch zijn groet beantwoord en daarbij niet minder gebloosd dan Reinier zelf. Maar toch had ze niet op hem gelet.

De beide dames vervolgden te voet haar weg naar huis, een mooi huis aan den boschkant. Toen Dientje, na hare nicht te hebben laten binnengaan, nog eens den weg afzag, waarlangs ze waren gekomen, meende ze iemand in de verte te zien, dien ze kende, want ze bleef een oogenblik staan en toen ze zich omtrent haar vermoeden genoegzaam had vergewist, trad ze binnen en ging regelrecht naar haar kamer, die op het Bosch uitzag.

Reinier Marsman was de beide dames op een afstand gevolgd. Hij wilde weten, waar ze thuis behoorden. Zijne nieuwsgierigheid werd spoediger bevredigd dan hij had verwacht, en dit was dan ook de reden waarom hij, toen hij haar zag verdwijnen, slechts bij benadering het huis kon bepalen, dat ze waren binnengegaan. Hij stapte voort, met een scherp oog de gevels en ramen opnemende, toen hij de plaats begon te naderen, waar hij de beide wandelaarsters voor 't laatst had gezien. Eensklaps schitterde zijn oog en 't was, of er een lichtstraal over zijn gelaat vloog. Voor een bovenraam had hij dezelfde vrouwelijke gestalte gezien, welke hij pas te voren zoo belangstellend had nageoogd.

Bernardine stond aan het raam, maar scheen den voorbijganger niet op te merken. Ze had zich nog niet eens van haar hoed en handschoenen ontdaan, maar zag, over het Kanaal heen, naar het Bosch, als stond ze in gedachten verzonken.

De wandelaar beneden zag even op zijn horloge. 't Was nog niet

te laat, om een bezoek te brengen. Hij bezon zich geen oogenblik, maar belde aan.

‘Is Mejuffer Van Houtum thuis?’ vroeg hij op goed geluk aan de meid, die de deur opende.

De meid antwoordde toestemmend. Reinier belastte de dienstbode met de vraag aan de Juffer, of zij hem geliefde te ontvangen; hij werd daarop in eene zijkamer gelaten en een oogenblik later kwam Bernardine binnen.

‘Mejuffer,’ sprak hij, ‘ik ben Reinier Marsman, de schilder van het portret, dat uwe familie, naar 't schijnt, zooveel aanstoot heeft gegeven. Ik heb een tijdlang in twijfel verkeerd, of het origineel van dat portret en Mejuffer Van Houtum dezelfde persoon waren; onlangs is die twijfel geheel opgeheven, en ik zegen het toeval, dat me u deed ontmoeten, terwijl ik u tevens dank zeg voor uwe welwillendheid, om mij in de gelegenheid te stellen, u mijne verontschuldigingen aan te bieden.’

‘Inderdaad, Mijnheer,’ antwoordde Bernardine met een glimlachje, ‘mijne familie is er niet over gesticht, dat ge mij zoo in 't openbaar hebt tentoongesteld. Men schijnt het u zelfs kwalijk te duiden, dat ge mij in mijn portret zoo hebt geflatteerd; maar, als 't u eenige voldoening kan schenken, wil ik wel verklaren, dat ik de wijze, waarop ge mij hebt tentoongesteld, niet als een grief, maar veeleer als een hoffelijkheid opneem.’

‘Ik ben u erkentelijk voor deze verklaring, omdat ik vreesde, dat ook gij verstoord op mij waart.’

‘Ik weet niet, of ik daartoe het recht had,’ antwoordde Bernardine op schuchteren toon; ‘ik weet niet, of ik het ook had moeten zijn - maar zeker is het, dat ik het niet ben. Ik zou niet weten, waarom men 't een schilder euvel zou duiden, een portret, waarvoor niemand geposeerd heeft, op eene tentoonstelling te brengen. 't Is een toeval... dat i k ook op dat portret gelijk... het ware origineel zult ge wellicht nog wel ontmoeten...’

‘Mejuffer Van Houtum vergeeft me den brief niet, dien ik haar schreef,’ viel Reinier in; ‘hij was niet vleiend voor haar; maar ik kende haar niet. Ik kende alleen de bekoorlijke bezoekster van het Trippenhuis, die mij had geïnspireerd. - Maar er zijn geen twee origineelen van mijn schilderij. Gij zijt het eenige. Het portret behoort u. Indien gij het niet wilt of moogt ontvangen, blijft het mijn eigendom, en ik beloof u plechtig, dat het nimmer in andere handen zal komen.’

‘....Ik geloof,’ sprak Bernardine aarzelend, ‘dat mijn Vader het zou willen....’

Ze durfde het woord ‘koopen’ er niet bijvoegen.

‘Ik heb uw Vader den prijs opgegeven, waarvoor ik het wil afstaan,’ zei Reinier. - ‘Hij heeft u er zeker niet mede bekend gemaakt....’

‘Ik weet alleen, dat er om dat portret heel veel te doen is geweest; maar men heeft mij erbuiten gehouden.’

‘Helaas, dat portret is een scheidsmuur geworden tusschen uwe en mijne familie! - Zal het die ook zijn tusschen ons?’

‘Ge hebt immers met Mejuffer Van Houtum gebroken, nog vóórdat ge haar kendet,’ antwoordde Dientje. ‘Ik vrees, dat die breuk ongeneeslijk is.’

‘Ge weet beter, Mejuffer. Ge weet, dat gij den kunstenaar hebt geïnspireerd; ge weet, dat hij u liefheeft. Maar ik vrees ook, dat een onuitroeibaar vooroordeel mijn geluk in den weg staat. Mijn eigen vader trekt de handen van mij af. Ik ben kort geleden in 't ouderlijk huis teruggekeerd, in de hoop van er verzoening te vinden; maar die hoop was een ijdele. Ik heb sinds mijne kindsheid eene roeping in mij gevoeld, die ik heb gevolgd trots alle hinderpalen, welke ik toevallig ontmoette, of die mij opzettelijk in den weg werden gelegd. Ik had gehoopt, dat mijne volharding, mijn ijver en mijn talent eindelijk over het vooroordeel zouden zegepralen; maar tevergeefs. Tevergeefs, dat ik verklaar en bewijs ongeschikt te zijn voor den handel en dat ik alleen schilder ben - het ouderlijk huis wordt mij andermaal ontzegd, als ik mij niet bekeer. Ik wil geen renegaat worden van de heilige kunst. Ik sterf liever van gebrek. Ik zal de eerste kunstenaar niet zijn, wien dat lot te beurt valt, maar ik wil die martelaarskroon wel aannemen. Ik weet niet, Mejuffer, hoe gij over de kunstenaarswereld oordeelt; maar ik houd u voor te verstandig, om haar te minachten; anders zoudt ge mij de eer niet hebben bewezen, mij te ontvangen en zoo welwillend aan te hooren. Ik dank u oprecht en innig daarvoor; ge hebt mij een voldoening verschaft, waarop ik bijna niet had durven hopen. Hadt ge de Amsterdamsche tentoonstelling bezocht...’

‘Dat heb ik gedaan,’ viel ze hem snel in de rede.

‘Ge hebt waarschijnlijk mijne beide schilderijen niet opgemerkt?’ vroeg hij aarzelend.

‘Die ge.... verkocht hebt....’

‘Ja, verkocht.... Ik heb mijn kleine lijdens-geschiedenis moeten verkoopen,’ antwoordde Reinier. ‘Als men broodeloos is, verkoopt men ten laatste zijne ziel. Ik had die schilderijen zoo gaarne behouden. Ja, het smartte me diep, toen ik ervan moest scheiden; maar een kunstenaar moet ook leven...’

De deur werd eensklaps geopend en de vrouw des huizes trad binnen.

‘Nicht, mag ik u Mijnheer Marsman voorstellen?’ sprak Bernardine, opstaande.

Nicht neeg stijf en herkende terstond den wandelaar uit het Bosch.

Reinier was ook opgestaan en wachtte in eerbiedige houding, wat hem van dien kant beschoren was.

Aanmoedigend was de ontvangst niet. Nicht was een steile, stijve

dame, niet minder deftig en ouderwetsch dan de Van Houtum's en Marsman's. Ze ging op den rand van een stoel zitten en.... zweeg.

‘Mijnheer is zoo beleefd, me een bezoek te brengen,’ zei Bernardine, wie de blos van verlegenheid naar het gelaat steeg.

‘Mijnheer is hier vreemd?’ vroeg de stijve dame met een spitsen mond.

‘Ja, Mevrouw,’ antwoordde Reinier. ‘Ik ben geen Hagenaar.’

‘Zeker uit Amsterdam?...’

‘Ik ben nog minder Amsterdammer dan Hagenaar, Mevrouw,’ antwoordde Reinier, eensklaps opstaande, daar hij meende te begrijpen, dat zijn bezoek aan de vrouw des huizes niet welkom was.

De pendule sloeg juist vijf uren.

‘Ik geloof,’ vervolgde Reinier, ‘dat ik me in den tijd heb vergist, of liever, dat mijn bezoek te lang heeft geduurd. Vergeef 't mij, Mevrouw. Het verlangen, om Mejuffer uwe nicht, die ik niet in Den Haag dacht te ontmoeten, te spreken vóór mijn vertrek, heeft mij onbescheiden doen zijn.’

Hij boog eerst voor Mevrouw, toen voor Bernardine en ging naar de deur, met een flauwe hoop van nog teruggehouden te worden.

Bernardine hoopte het ook; maar de nicht, die ook was opgestaan, liet hem gaan, neeg even stijf als zoo even, en drukte met haar vinger op den knop van de tafelschel.

Reinier werd daarop fatsoenlijk door de meid uitgelaten.

‘Wie is dat jongmensch?’ vroeg Nicht, toen ze met Bernardine alleen was.

‘Reinier Marsman, een schilder,’ antwoordde het meisje kortaf.

‘O, dan weet ik genoeg. Uw Papa heeft je, geloof ik, niet hier gezonden, om met artisten te converseeren. Er is me zoo iets bekend van een artist, die je wil compromitteeren. 't Spijt me, lieve meid, dat je mijn huis goed genoeg vindt om er heeren te ontvangen, die in een komediantenkoffiehuis hun conversatie zoeken. Je kunt bij me blijven, zoolang je wilt, maar dergelijke visites zijn niet van mijn gading. Ik zal 't onmiddellijk aan je Mama schrijven.’

‘Ik dank u voor uwe gastvrijheid, Nicht,’ antwoordde Bernardine, op het punt van in tranen uit te barsten; ‘maar schrijf er dan bij, dat ik morgen - met den trein, dien gezelf bepalen kunt, thuis kom.’

Ze ging heen en sloot zich in haar kamer op.

(*Wordt vervolgd.*)

In de baai van Gibraltar.

Het is, als viert de wijde zee
Een feest van jongen lust
Daar, waar Gibraltar's schoone ree
De donkre rotsen kust.

Het is, als viert de handelsgeest
Daar krachtig, vrij en blij
Op 't golvenveld een vroolijk feest
Met breede schepenrij.

De schepen dansen langs de rots,
Zich wieg'lend op den stroom.
De dansmuziek is 't golfgeklots,
De maat slaan wind en stoom.

De schepen dansen af en aan,
Bevallig, rank van leên.
Hoe sierlijk z' over 't water gaan
En door elkander heen!

Hier komt er een van 't grillig West,
Daar een van 't heete Zuid,
Ginds een van 't Oost. Elk doet zijn best,
En hangt zijn vlaggen uit.

Een dansgrond schijnt Gibraltar's ree,
Waar handel feesten viert;
Een dansgrond in de wijde zee,

Waar alles henen zwiert;
Een dansgrond in de wijde zee,
Met vlaggen rijk versierd.

Aan zee Gibraltar's rotsen staan,
Gebeukt door 't golfgeklots.
Zij zien 't tournooi der volk'ren aan,
En bieden d' eeuwen trots.

Vaak klonk hier buldrend van rondom
Het wilde krijgsgedruisch,
En dond'rend spatte er menig bom
Op deze rots tot gruis.

Maar niet vergeefs droeg zij den naam
Van Hercules-kolom.
Al klonk van land- en zeezij saam
De rofflende oorlogstrom,

Toch onvernielbaar zag de rots
Der menschen pogen aan,
En bleef met onbewogen trots
Hier als getuige staan.

Ook nu, schoon d' oorlogsdonder zwijgt,
Geen krijgstrom wordt geroerd,
Geen dikke kruiddamp opwaarts stijgt,
Wordt hier een strijd gevoerd,

De strijd op 't stoomend golvenpaard,
Langs klip en banken heen,
Een eedler strijd dan die met zwaard
En kogels wordt gestreên,

Scheen 't ons zoo even hier een feest,
Niet slechts naar vreugde tracht
Men hier. Dat is een droom geweest.
Men *worstelt* hier met kracht.

Het schijnt m' een wedloop nu te zijn
Hier van Gibraltar's kust
Naar Suez* heete zandwoestijn.
Men gunt zich hier geen rust.

Snel vliegt daarginds een schip vooruit,
Zich reppend vroeg en spa;
Begeerig naar den handelsbuit,
Snelt het een ander na.

Wie zal bezwijken in den kamp,
De jacht naar 't rijke Zuid,
Den strijd met vuur en waterdamp?
Wie wint zich eer en buit?

O, 't eerst bezwijkt, wie 't dapperst snoeft,
En 't armst in daden is;
Hier wordt der volk'ren *kracht* beproefd,
En blijkt het eenmaal wis,

Welk volk, verwijfd en uitgeleefd,
Verarmd aan geest en bloed,
Geen levenskracht, geen toekomst heeft;
Welk volk nog jongen moed

En frissche kracht in 't harte draagt,
   En nog met blijde hoop
Door 's levens breede renbaan jaagt,
   Met onvermoeiden loop.

Aan zee Gibraltar's rotsen staan,
   Gebeukt door 't golfgeklots.
Zij zien 't tournooi der volk'ren aan,
   En bieden d' eeuwen trots.

Hier wordt een heete strijd gestreên,
   Hier worstelt volk bij volk,
En rekt ten wedkamp op de leên
   Van uit den diepen kolk.

Ja, Eng'land, Duitschland, Nederland,
   Het groote Amerika,
't Beweeglijk Frankrijk, rap van hand,
   Het jonge Italia:

Ik zie z' als worst'laars uit de zee
   Zich heffen kloek en fier,
Met reuzenleden forsch en ree,
   De hairen vol van wier.

De felle strijd om 't leven wordt
   Hier zoo verwoed gestreên,
En wie in krachten schiet te kort,
   Verliest zijn recht meteen.

Wie zal verwinnen in den strijd,
   Zoo heftig hier gestreên?
Wien wordt een nederlaag bereid?
   Waar wijst de toekomst heen?

O, nimmer wijke ons Nederland
Verwonnen uit dien kamp,
Dien heeten strijd met geest en hand,
Met vuur en waterdamp.

Neen, nimmer zie Gibraltar's vloed
Het nakroost droef ontaard
Van Heemskerk's geest en heldenmoed,
Die onder 't schutgevaart

Der sterke vest den Spanjaard hier
Op eigen kust besprong,
Bij 't wapp'ren van de leeuwbanier
Zijn vloot tot wijken dwong.

Ons Neerland voere in jonge kracht
Der vaad'ren roem ten top,
En lang nog wekke 't voorgeslacht
Der zonen kloekheid op!

Zoo bad ik, toen ik Neerland's vlag,
Bekend op deze zee,
Toen boven 't hoofd mij wapp'ren zag
Op Oud-Gibraltar's ree.

Ik zag Gibraltar's schoone ree
Bij heldre lucht en kalme zee,
Bij liefelijken zonneschijn;
Zij scheen m' een dansgrond toen te zijn.
Ikzelf was zorg'loos, blij van geest,
En 't schouwspel werd m' een vroolijk feest.
De wolken dekten dra de lucht,

In storm verkeerde 't windgezucht,
En 't was m' alsof 'k een strijdperk zag,
Dat aan den voet dier rotsen lag,
Een renbaan, vol van wilde jacht,
Waarin ik volk bij volk zijn kracht
Beproeven zag. Nog rees de wind,
En ik werd somber toen gezind.
'k Zag door de neevlen heen de rots,
Ik hoorde 't schrikk'lijk golfgeklots,
    En 'k zag een zwevend schimmenheir,
Bij 't dalen van den duistren nacht,
    Elkaar bekampen op het meir
Met ruwe, wilde reuzenkracht.
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
Toen sprak ik bij mijzelven zacht:
De dichter houde trouw de wacht
Om, door verbeeldings wondre macht
Gedreven, telkens niet misschien
Een deel der waarheid slechts te zien.
De dichter, hij vergete nooit
Het schoon, waarmee zich 't leven tooit,
't Genot, dat hem het leven biedt;
Omdat hij 't soms ook stormen ziet,
En zaken, wereld, leven, menschen
Zich soms wat anders wel zou wenschen,
Vergete hij het goede niet.
- - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - -
En 'k nam die leering met mij mee
Van Oud-Gibraltar's schoone ree.

W. MALLINCKRODT.

Solo.

Joncfrou Kateline(*).
Getoondicht door Peter Benoit.

Nog bloedt de wonde, die zij sloegen in mijn hart;
Nog daaglijks bidt mijn kroost voor 't eeuwig heil zijns vaders;
Nog draagt het rouwkleedij, en is het bleek van smart;
En mij wordt hulp gevraagd - mij hulp door zijn verraders!

O Jacob! Jacob! mijn gemaal!
Nog zie ik u in deze zaal
Neerstorten onder 't moordend staal;
U, Ruwaard, aan een koord nog door de straten sleuren,
Door 't grauw, door tijgers u verscheuren;
En zij, zij vragen hulp - aan mij, o mijn gemaal!
.....
God, die mij weg ziet treuren,
Zijt Gij dan van gerechtigheid beroofd,
Dat Gij Uw bliksemvuur niet slingert op hun hoofd?
.....
O arme, arme Katelijne!
Uw jeugd was als de Mei vol zangen en gebloemt;
'De Schoone' werdt ge in 't land genoemd;
En hij, de Vroede Man, de wereld door beroemd,
Hij kwam tot mij, hij werd de mijne.....
Wat was hij vroom! wat was hij schoon!
Een Koninginne heeft een troon,
Maar om den hals geen arm, beschermend als de zijne!
.....
Zijt Gij dan van gerechtigheid beroofd,
Dat Gij Uw bliksemvuur niet slingert op hun hoofd?

(*) De weduwe van Jacob van Artevelde.

Maar.....
O mijn hart, gij moogt niet breken.....
'k Hoor Roeland, Roeland spreken.....
Het is voor Vlaandren, dat zij smeeken.....
Het is, om Gent, om Gent te wreken!
De vijand rukt weer aan, o Jacob! naar uw land.....
Ik voel uw schimme mij omzweven,
'k Zal alles, alles geven!
Hier! hier! juweelenschat, geschonken door zijn hand:
Ons Vlaandren in geen slavenhand!

Mijn zoon! gij, doopkind van een Koning,
Draag vóór mij uit het zwaard van 's lands gerecht,
Door hem geheiligd in 't gevecht!
Mijn dochtren, komt! uit Artevelde's woning,
Als uit de kleinste stulp,
Naar 't Raadhuis heen met hulp!
Ik zie uw vader wenken.....
Kom heen, mijn kroost, kom hulpe schenken.
Vergeet zijn moordenaars; hoor, hoor het torenbrons.....
Kom heen, kom heen tot hèn - zijn schimme brengt er ons!

JULIUS DE GEYTER.

Antwerpen.

Suum cuique.

Een quaestie van onzen tijd.

Eerst nu kwam mij het Augustusnommer van de ‘Stemmen voor waarheid en vrede, onder redactie van D^{r}. A.W. Bronsveld’ ter hand, waarin ik een artikel las over ‘Rooken’ van den Heer P. Huet. Hij verhaalt daarin, dat hij vroeger veel van rooken hield, ja, dat hij zelfs een tijd lang eraan verslaafd was, maar dat hij, na veel strijd, zijn begeerte beteugeld, de slaafsche boeien verbroken en eindelijk het rooken geheel nagelaten heeft.

Wekt het bevreemding, dat de Heer Huet met dit verhaal achttien bladzijden druks heeft kunnen vullen - die bevreemding houdt op, als we aan het slot van zijn geschrift lezen, dat deze dingen - die namelijk in het opstel ‘Rooken’ behandeld worden - behooren tot ‘de groote godsdienstige, kerkelijke en maatschappelijke quaesties onzes tijds’. Is dat het geval, dacht ik, dan mocht het de aandacht van *De Tijdspiegel* niet ontgaan. Het is daarom, dat ik er opmerkzaam op maak.

Het lag wel niet in het doel van zijn opstel, zegt de Heer H., om zijn geestelijke levensgeschiedenis te verhalen, maar zij staat er toch mee in verband; en, waarlijk, er wordt nog al een slipje opgelicht, om in die geschiedenis een kijkje te nemen.

Wij beginnen met des Heeren Huet's jeugd. Als knaap begon hij reeds te rooken, tegen den zin zijner ouders, en daar hij niet over veel geld te beschikken had, ‘moest hij op allerlei wijze geld zien te krijgen, of schulden maken’.

Dat laatste deed hij bij een sigarenkoopman, die hem een pakje manilla's, ter waarde van 50 cts., opdrong, maar die hij niet betaalde. Later had hij dat willen doen, maar winkelier en winkel waren verdwenen 't Is wel vreemd, dat daarbij geen woord van smart of berouw staat opgoteekend. Misschien was de Heer H *destijds* nog een onbekeerde, maar van den *man*, die *later* ‘den vollen doop des Heiligen Geestes, de volzalige inbezitneming en vervulling van geheel zijn innerlijk bestaan door het heerlijke Goddelijke Wezen ontving’, hadden wij het thans kunnen verwachten.

Als rooker ging de Heer H. naar Zuid-Afrika, waar hij op de plaats zijner bestemming velen aantrof, die misbruik maakten van sterken drank. En nu, uit den grond mijns harten, het hoogste respect voor den hulpprediker H., die tegen dit kwaad doeltreffend ageerde door met groote zelfverloochening afstand te doen van eene hem schier onmisbaar geworden gewoonte, terwijl hij den drinkers toevoegde: ‘Wat de drank is voor u, is de tabak voor mij. Welnu, om uwentwil doe ik afstand van de tabak, doe gij nu afstand van den sterken drank.’

En destijds was de Heer H. toch nog niet ‘achter het zalige *geheim* der *heiligmaking*’, al was hij zelfs zoover gevorderd, dat hij er zich over verwonderde, hoe het mogelijk was, dat een paar godvruchtige predikanten in de Kaapkolonie, die zeer sterke snuivers waren en de kracht niet bezaten, om van die gewoonte afstand te doen - hoe het mogelijk was, ‘dat men om des Heeren Jezus wil zulk een uiterlijke zaak niet kon opgeven’.

Wij hebben altijd gemeend, dat zelfverloochening nog al wat beteekent in het zedelijk leven, maar - en misschien was de Heer H. daar nog niet ‘achter’ - zij moet de proef kunnen doorstaan. En daar haperde het nu. Een jaar lang

ging het goed met de volharding, maar de begeerte naar het rooken wilde niet wijken; zij was zelfs zóó sterk, dat als H. onder den rook van een sigaar kon komen, 'hij niet naliet er den geur van op te vangen, ten einde zich door den rook toch eenigszins voor het gemis van den smaak schadeloos te stellen'. Hoe gevaarlijk dat echter was, bleek spoedig; want verplaatst zijnde naar een andere standplaats, waar de vroegere aanleiding niet meer bestond, meende hij, 'niet zonder een weinigje twijfel' - geen wonder, want de tabak was voor hem, wat de sterke drank voor den drinker was - tot het rooken weder te mogen overgaan.

Maar de straf volgde op de overtreding. In het ruim van de stoomboot, waarop hij op reis zich bevond, was zijn koffer geborgen, waaruit hij eenige sigaren haalde en daarvan ook aan de Engelsche soldaten aan boord aanbood. Bij zijn aankomst was echter de koffer verdwenen. De soldaten, belust op meer, hadden den koffer opengebroken, de sigaren eruit gehaald en, om niet ontdekt te worden, den koffer in zee geworpen. En - het is nauwelijks te gelooven - 'op dien wenk' (zeker is een wenk uit den Hooge bedoeld) lette H. niet; 'hij genoot het rooken meer dan ooit'. En daar hij de ondervinding had, 'dat de Heer hem niet verliet, maar hem met zijne vertroostende genade van tijd tot tijd kwam opzoeken', dacht hij er niet aan, of hij zich om des rookens wille te beschuldigen had, of zichzelf af te vragen, of hij er wel 'des Heeren wil' mee deed.

En die gedachte vlood geheel van hem, toen hij in 1867 in het rooklievend Nederland kwam. Hoeveel verschil er hier te lande ook bestaat in de godsdienstige richtingen, ''t zij men liberaal, modern, of orthodox, streng gereformeerd of ethisch is', hierin is overeenstemming, dat schier allen, die een of andere richting zijn toegedaan, 'zich in een nevel van tabakswalm hullen'(*). Dat aanstekelijk kwaad was van zulk een kwaadaardigen aard, dat de Heer H. zelfs de regelen der welvoegelijkheid te buiten ging, zoodat hij 'zich niet ontzag om bij de aanzienlijkste familien in Utrecht, zelfs de damesvertrekken met den rook van zijn tabakspijpje te bezoedelen'. Geen wonder, dat hij er 'openlijk en oprecht' vergiffenis voor vraagt.

Na het lezen van een paar Engelsche geschriften ving de strijd tegen het rooken weer aan. De worsteling was groot, vooral toen een 'niet geloovig' geneesheer hem aanraadde om, ten einde uit zijn neergedruktheid te geraken, zijn oude gewoonte te hervatten. Nu ging het opnieuw den ouden gang, ja, zelfs 'de bijbel werd gelezen met een pijp of sigaar in den mond'! Ook het gebed leed eronder, want voordat de pijp uit was, ging het bidden niet - en dat uitstel verdreef dan de behoefte aan het gebed! Nog erger: des Heeren Huet's geliefde echtgenoote kon wegens hare zwakke oogen den rook niet verdragen - en toch rookte hij in haar gezelschap.

Nog eens: eere den man, die getuigt: 'Ik schaam mij, als ik deze dingen schrijf.'

H. werd daarop weer in 'diepten van hopeloosheid gedompeld'. Wel 'was het eenige waarnaar zijne ziel begeerde... God', maar er was iets, waar hij niet op lette: 'het rooken'. En nu kwam de gedachte bij hem op, 'of het zulk een volslagen zondaar wel voegde nog zijn sigaartje aan te steken'. 'Verbeeld u, Saulus de drie dagen te Damascus, onder zijn overstelpende droefheden zich de weelde van een pijp tabak veroorlovende!'

Eindelijk komt voorgoed de ontdekking, dat het rooken de oorzaak was van zijn nog niet volkomen overgave aan 's Heeren wil, en - o, wonder! - 'Op eens was alle smaak en lust in het rooken weg'; zoo glad weg, dat, zoodra hij tabakslucht rook, hij

(*) Jammer, dat men daarop niet bedacht is geweest bij het herderlijk Synodale schrijven.

er een afkeer van gevoelde, en dat het was, of ‘het inwendige van hem zich in hem omkeerde’.

Geeft het opstel ‘Rooken’ van den Heer Huet ons geen volledige geestelijke levensgeschiedenis van hem, het vergunt ons toch, er een vrij ruimen blik in te slaan. Als dat zijn doel was, dan is hij er wonderwel in geslaagd.

Uit H.'s. gewone levensgeschiedenis weten we nu, dat hij niet meer rookt. Is dat kracht of zwakheid in iemand, die niet durft beweren, dat het rooken op zichzelf zonde is? Een Christenmensch moet er echter noodzakelijk afstand van doen, ‘omdat het rooken niet in het geloof kan geschieden’. Reeds werden we gewezen op het voorbeeld van Saulus, te Damascus, dien men zich niet rookende kan voorstellen - een kolossale waarheid! - maar een nog hooger voorbeeld wordt ons voor oogen gesteld, als de Heer H. schrijft: ‘Die zegt, dat hij in Hem blijft, moet ook zelf alzoo wandelen, gelijk Hij gewandeld heeft’, en daarop laat volgen: ‘Kunt gij u uw Heiland denken, na zijn toespraken tot de schare, een pijp aanstekend en rookwalmen uitblazend?’ Wij zeggen daarop volmondig: neen! Maar wat een Christenmensch volstrekt van het rooken moet afschrikken is, dat ‘waar tabaksrook is, Gods geest niet kan komen’, zooals Wesley's volgelingen zeggen. - Zou dat alleen van tabaksrook gelden, vragen we? - Wij begrijpen het, dat de Heer Huet, en ieder, die gezonde hersens heeft, zoover niet wil gaan, maar we begrijpen hem toch weer niet, als hijzelf eraan twijfelt, of er wel van Gods geest in onze vergaderingen, waar gerookt wordt, veel bemerkt wordt.

Wee u, vergaderingen van hoogere en lagere kerkbesturen! Wee u, Hoogeerwaarde Heeren, Leden der Synode, die u veroorlooft, na de pauze, wanneer niet zelden nog hoogstbelangrijke zaken moeten behandeld worden, een pijp te rooken, of een sigaar aan te steken!

Stelt u voor: het rooken om al zooveel redenen afgeschaft! Wat zouden de anti-revolutionnairen wel zeggen van zulk een revolutie in de wereld der tabakshandelaars en sigarenfabrikanten? Misschien heeft de Redacteur van ‘Waarheid en vrede’ daar iets van gevoeld, toen hij bij het opstel deze noot voegde: ‘De verantwoordelijkheid voor elk opgenomen stuk rust op hem, die het onderteekent.’

En nu, lezers van *De Tijdspiegel*, gij zijt gewezen op de groote godsdienstige, kerkelijke en maatschappelijke quaesties onzes tijds. Doet er uw voordeel mede!

H.

Erratum.

In aflevering 10, blz. 173, reg. 20 v.b. leze men: *Die*, in plaats van *De.*

Staatkunde en geschiedenis.

Sociale studiën.

Sociale ellende. IV.

‘Schon oft in langen Nächten sann ich schlaflos nach,
Wie doch so unglückselig unser Leben sei.
Und nicht nach uns'res Geistes Art, im Gegentheil,
Ganz gegen unsern Willen scheinen wir
Stets das zu thun, was uns Verderben bringt.
Das Gute kennen wir und haben's vor;
Und thun es dennoch nicht.....
Denn zahlreich sind die Lüste dieses Lebens.
Ja selbst im Augenblick, da ich dies dachte,
Bedünkt' ich mir, in Sicherheit zu sein,
Dass nun kein Zaubertrank mir schaden könne;
Doch ach! trotz meines Geistes Widerspruch,
Ich fehlte’ (Phädra).

Deze waarheid, die wij het opschrift geven kunnen: *Onze menschelijke natuur*, werd eertijds te Athene van het tooneel aan het volk verkondigd en viel mij onwillekeurig in, toen ik met de *Bijdragen tot den strijd over God*, *Eigendom en Familie van Mr. S. van Houten* nader kennis gemaakt had De begaafde Schrijver breekt daarin eene lans voor de heerschappij der zoogenaamde vrije gedachte en voor de macht van het weten, dat alle klassen der maatschappij moet doordringen en eens tot richtsnoer der handelingen, ook ten opzichte der bestaande sociale orde, zal dienen. Hij schuift de grove gebreken, die op moreel, intellectueel en sociaal gebied onloochenbaar voorhanden zijn, eenvoudig op de leer der Kerk en wil de reten en scheuren met behulp van een ander ideaal dichten. Tegenover de Kerk plaatst hij de leer der maatschappij, die het geloof op *overtuiging* en *waarheid* zonder symbool of openbaring, het eigendom op *arbeid* en het huwelijk op *liefde* moet doen rusten en, handhavende het individualisme, eene wel is waar trapsgewijze, maar daarom toch voortvarende en doortas-

tende reorganisatie als noodzakelijk vooropplaatst. Aan natuur en geschiedenis wordt daarbij eene vrij beperkte speelruimte gelaten, en de fijn gesponnen organisatiën van het verleden kunnen op zeer geringe sympathie staat maken. Dit standpunt veronderstelt menige hervorming, die niet alleen door de radicalen, maar evenzeer door onpartijdige conservatieven wenschelijk geacht wordt, en huldigt een ideaal, dat een ieder kan onderschrijven, voor zoover er door de nadere omschrijving geen ander karakter aan gegeven wordt; want alle partijen steunen op overtuiging en waarheid, erkennen de macht van den arbeid en gelooven in de heerschappij der liefde, maar zij nemen een verschil aan tusschen theorie en practijk, ideaal en werkelijkheid en tusschen gelooven en weten. Zij weten, dat de menschelijke natuur van nature zwak is en licht dwaalt, en trachten haar met hechte steunpilaren te voorzien. De radicalen bezitten echter het voorrecht, te *weten*, wat *de* wetenschap en *de* critiek veroordeelen, en genieten het geluk, naar welgevallen over *de* waarheid te beschikken; hun dogma heet *de absolute vrijheid*, ook ten opzichte der sexueele moraal, die alweder op de vrije liefde, beheerscht door de Rede, steunt en een verschillend karakter dragen kan. Het ziet er wat kaal uit in dat huis der Rede, waarin voor den godsdienst en de historische traditie geene plaats is, waarin de bezieling voor het rijk der sferen, geopenbaard in de kunst, aan banden gelegd wordt en het verstand uitsluitend den toon aangeeft, aannemende, dat de Christelijke kerkleer hoogstens er nog toe dient, om de menigte rustig te houden en de bekrompen zielen in slaap te wiegen.

Mr. Van Houten(*) acht ongetwijfeld voldoende, wat de philosoof Wolff

(*) Het is geenszins mijn voornemen, om met de volgende bladzijden eene critiek te leveren. De hooge waarde der belangrijke studien van Mr. S. van Houten wordt voorzeker door een ieder gaarne erkend en de poging, om in de bestaande sociale orde de hervormende richting tot heerschappij te brengen en door bespreking der maatschappelijke ziekteverschijnselen betere toestanden als het ware voor te bereiden, door alle vrienden des volks met vreugde begroet, maar ik kan niet inzien, dat de Kerk en hare leer tot zondenbok moeten dienen en in zekeren zin voor de heerschende toestanden aansprakelijk gemaakt worden. Het spreekt wel vanzelf, dat ook de Kerk zich voortdurend moet verjongen en in beginsel het karakter der Reformatie, d.i. de leer der inwendige hernieuwing en loutering, moet handhaven, maar in haar zijn sociale elementen van groote beteekenis voorhanden en zij rekent met de zwakheden en gebreken der menschelijke natuur. Over het geloof te twisten is onvruchtbaar en de gebreken, die het weten aankleven, zijn van dien aard, dat er meer van het streven om te kunnen weten, dan van de beheersching der wetenschap sprake kan zijn. De critiek heeft andere vormen aangenomen, gebruikt ten deele andere wapenen, maar is noch ten opzichte van haar wezen, noch ten opzichte van haar zakelijken inhoud nieuw. Ben Akiba zegt terecht: 'Alles ist schon einmal dagewesen.' Ik wijs hier mede op het jongste geschrift van Jordan: *Erfüllung des Christenthums.*
Wellicht bieden de volgende bladzijden eenig bruikbaar materiaal aan; mijn streven is om zooveel mogelijk voorhanden toestanden en vormen op te zoeken en met de ideale basis in verbinding te brengen en mij van alle polemiek te onthouden, omdat het er mijns inziens hoofdzakelijk op aankomt, de hand op practische wijze aan den ploeg te slaan, met en ouder het volk te leven en voor het volk datgene te bekomen, wat het behoeft en verdragen kan. Tot nog toe heb ik echter gevonden, dat naast de theologiseerende richting in de Kerk, die mij niets aangaat, omdat haar nut meer dan twijfelachtig is, het Christelijk beginsel onder hare leden wakkere steunpilaren bezit, die met ernst en zelfverloochening in de maatschappij werkzaam zijn, het lijden trachten te verminderen en de ellende werkelijk lenigen. Zij kunnen veel doen, omdat de Kerk een krachtig lichaam is, en deinzen voor geen offers terug. Schijnheiligheid komt bij alle partijen en richtingen voor en is op elk gebied voorhanden, derhalve niet als bijzondere eigenaardigheid te vermelden; tekortkomingen zijn overal niet

zegt: ‘Het zedelijk karakter van onze handelingen hangt af van zijne verhouding tot onze natuur, derhalve moeten wij den grondslag van onze moreele plichten in de wetten, die onze natuur beheerschen, zoeken en den inhoud derzelven *uitsluitend* uit hen afleiden.’ Dat geschiedt bijv. door de Chineezen in overeenstemming met hun grondbeginsel: ‘Doe, wat u in uw toestand volkomener maakt en laat, wat u in uw toestand achteruit doet gaan.’ Zij zijn volslagen atheïsten, maar zijn in het bezit van eene voortreffelijke moraal en hun godsdienst staat in nauw verband met het landbouwkundig bedrijf, dat zoo innig met de natuur, de productieve kracht der natie en de levensvatbaarheid van een volk verbonden is. Ons schijnt dat niet voldoende en ik zou erbijvoegen, wat de dichter Grillparzer zoo treffend uitdrukte:

> ‘Das bittre Gefühl, wie arm dies Leben,
> Wie trügerisch des Glückes Gunst,
> Derselbe Wunsch, dasselbe Streben,
> Gab dich dem Glauben, mich der Kunst.’

Toen het keizerlijk Rome op waanzinnige wijze met de kracht van het volk speelde en het maatschappelijk leven aldaar meer en meer vergiftigd werd, zoodat Staat en maatschappij gelijktijdig ten gevolge der verkwisting, van den heerschenden luxe, het toegeven aan de zinnelijke lusten en de buitengewone materieele behoeften zinken moesten, werd het Christendom algemeen als het redmiddel beschouwd en daarmede ging eene belangrijke wijziging in de algemeene zienswijze gepaard. Aanvankelijk, als het Evangelie voor de armen en vervolgden, naar de catacomben verbannen, kon er van een triomftocht door de wereld geen sprake zijn, maar toen het in de hoogste kringen aanhangers vond en door de Romeinsche vrouwen der aristocratie geloofd, beschermd, verbreid en aangebeden werd, toen werd die toestand anders. Helena, de moeder van Constantijn, werd niet zonder aanleiding heilig verklaard.

Rome's verval begon kort na de regeering van Augustus met de wijziging van de sociale positie der vrouw. De wetgeving schonk haar vrije beweging, het recht om haar eigen vermogen te beheeren en volledige onafhankelijkheid; de vrouw schiep zich een eigen leven, eene eigen maatschappij en een toestand van luxe, waarvan de phantasie

minder vertegenwoordigd; partijen te formeeren, debatten te organiseeren en ideeën aan den man te brengen sticht minder nut, dan met het volk te werken en te leven.

vroeger zelfs niet in de verste verte gedroomd had. Zij stond geheel zelfstandig tegenover den man en kon doen en laten, wat zij wilde. Daarmede verminderde het zedelijk karakter en een gevolg van die sociale revolutie was de ondergang van den Staat. Wij zien den Romeinschen procurator eene hoofdrol op het maatschappelijk tooneel vervullen; hij werd raadgever, zaakwaarnemer en vriend des huizes, om allengs ook de plaats van den echtgenoot in te nemen. Wij ontmoeten de muziek niet meer als kunst ter veredeling van den geest, maar als dekmantel voor de zedeloosheid en verlaagd om de verveling van een aantal geblaseerden te verminderen; afwisseling, vermaak en prikkeling der zinnen was alles, wat men van haar verwachtte, en de jeunesse dorée wedijverde met de musici in liederlijkheid en raffinement. Nachtelijke zwelgpartijen werden met talent in het gewaad der kunst gehuld, om des te meer te kunnen doen genieten en des te ongebondener en uitgelatener aan de hartstochten te doen offeren. De schoone muze echter treurde, want de ernst was verdwenen.

> ‘Was weihevoll bewegt des Menschen Brust,
> Der Freude Jauchzen und des Leides Lust;
> Was auf der Seele Spiegel ebbt und fluthet,
> Befreit zum Himmel strebt, sich still verblutet;
> Was nicht der engen Worte Deutung braucht,
> In eig'ner Sprache sein Verständniss haucht:
> Es ist die Symfonie, ganz Wohllauts Schöne;
> Sie ist die Königin im Reich der Töne.’

Pracht en luxe werden op de meest laakbare wijze ter gelegenheid der verloving of van het huwelijk ontwikkeld; slechts de ijzeren trouwring herinnerde nog aan den spreekwoordelijken Romeinschen eenvoud. Pracht en luxe vergezelden het jonge paar naar de nieuwe woning, en de geestdoodende feestvieringen hielden jong en oud dag aan dag bezig. De *domina*, maar al te dikwijls ook *regina*, omgaf zich met slaven en bedienden, geleerden, dichters, kunstenaars, hovelingen en parasieten; het toilet werd de studie bij uitnemendheid en hield een heirleger van wevers, stikkers, kleermakers, schoenmakers, ververs, friseurs, etc. bezig. Voor het huis, de promenade, de stad en het land andere toiletten, andere modes, andere behoeften. 's Winters in de stad, 's zomers op het land of in een luxebad, ziedaar het program, de hoofdbezigheid. Het tooneel, de pantomime en de muziek verslonden schatten en ontaardden in gelijke mate, als het geslacht ten opzichte der moraliteit en der physieke kracht zonk. Wat aan luxe verkwist werd, moest elders gespaard worden. Een kok verdiende het tienvoudige van een onderwijzer en één enkel gerecht verslond meer geld dan het jaargeld van den keukenmeester bedroeg; danseuses en tooneelspelers genoten meer aanzien dan geleerden of juristen, indien zich geen aanzienlijk persoon voor hen interesseerde, of indien zij niet door de

luimen van eenige rijke dame begunstigd werden. Zoo werd de sociale maatschappij met weinige uitzonderingen van stap tot stap te gronde gericht en was de wereld allengs oververzadigd geworden. Voor de ontzenuwden, door en door geblaseerden, verloor de Grieksche mythologie, evenals de moraal van Socrates of het plichtgevoel van Seneca, alle aantrekkingskracht en nieuw leven, herademing en voldoening kon alleen het Christendom aan de vermoeiden naar lichaam en ziel schenken. Men leerde de wereld verachten, verdiepte zich in de smarten der hel en de eeuwige vreugde des hemels, vernam het woord omtrent de opstanding der dooden en het wereldgericht en geloofde in de macht van het kruis(*). Zoo kon eene omwenteling van geschiedkundige beteekenis plaats vinden en eene nieuwe periode van ontwikkeling voorbereid worden. De Kerk steunde op de vrouw, maar zij wees haar weder op haar natuurlijk gebied en verlangde in de eerste plaats gehoorzaamheid; zij legde daarbij de grootste menschenkennis aan den dag en heeft ook later zelden verzuimd, naast het ideaal der zelfverloochening en der liefde op de gebreken der menschelijke natuur te letten en met de werkelijkheid te rekenen. Zij trad op voor het beginsel der eenheid en wist eene sociale organisatie tot stand te brengen, die zelfs de bewondering van tegenstanders verdient en die zelfs die tegenstanders noodzaakt, het individualisme minder op den voorgrond te plaatsen, om niet weder, steeds verder en verder afbrokkelende, verslonden te worden door eene macht, die, historisch geworden, nog kracht genoeg bezit, om zich te verjongen en met groot talent, zoowel met de wapenen van het verleden als met die der moderne maatschappij weet om te gaan, overtuigd, dat de weg van het materialisme naar het Katholicisme voert. De Kerk kent overigens zeer goed de sociale gebreken, de fouten in de wetgeving, de macht der sociale ellende; zij heeft zelfs tot nog toe meer gedaan dan de radicalen en is zich bewust, nog meer te kunnen doen.

Twee hoofdstroomingen traden in de Kerk op den voorgrond, om afwisselend verschillende groepen te bevredigen of althans met elkander in verbinding te brengen, nl. het streven naar hiërarchie, dat de macht van het pausdom bevestigde, uitbreidde en met schepter en kroon voorzag, en het verlangen, om het hoofdgebod ‘hebt uwen naaste lief als uzelven’ in toepassing te brengen en zich voor het algemeen op te offeren of liever, de lijdende menschheid te dienen. Waar het eerste heerschte, daar moesten de schaduwzijden het licht verduisteren en kon het moreel verval wortel schieten; waar het laatste zichtbaar werd, daar was het Christendom eene weldaad. Werd het hiërarchisch karakter, dat alle andere gebreken in zijn gevolg duldt, om met hunne hulp ten koste der algemeenheid te stijgen, te kras,

(*) Vergelijk: *Histoire du luxe privé et public depuit l'antiquité jusqu'à nos jours par H. Baudrillart.* Deux volumes.

zoo ontwikkelde zich de oppositie en zoo ontstond en ontstaat nog bij voortduring inwendige en uitwendige wrijving, loutering en hernieuwing; nu eens is het gezag meester, dan weder waken andere elementen om het misbruik te voorkomen of te wijzigen; steeds echter heerscht het beginsel der beweging. Toen de Reformatie de gemoederen begon in beweging te brengen en een ieder voelde, dat het zoo niet langer gaan kon, verdeelden zich de opposanten tegenover de zoogenaamde obscuranten in drie richtingen en wel in de *gematigd liberale*, door de humanisten vertegenwoordigd, in de *evangelisch-hervormde*, geleid door de hervormers en in de *radicaal-revolutionnaire*, verdedigd door een groot aantal religieuse ontevredenen en libertijnen, die tallooze gerijmde en ongerijmde vlugschriften verspreidden en de sociale toestanden aan hunne niet zeer malsche critiek onderwierpen.

Gaan wij echter na, wat de invloedrijksten schreven en leerden, zoo vinden wij bij allen de heerschappij van den arbeid, meestal met gematigd socialistischen achtergrond. Bij de Duitschers wordt de voorkeur aan den landbouw, bij Calvijn, Zwingli en Erasmus aan het handwerk gegeven; bij de Duitschers bestaat eenigermate tegenzin tegen den handel, het nemen van rente, enz.; bij de Zwitsers en Hollanders wordt uit den aard der zaak in beginsel op handel en verkeer meer gewicht gelegd. Luther predikt eene verdeeling van het inkomen in verhouding tot den arbeid; Ulrich von Hutten ging nog verder, daar hij tegenover de Drieëenigheid te Rome (hoeren, papen en scribenten) de heerschappij van den eenvoud, de matigheid en den godsdienstzin wenscht. Calvijn baseerde te Genève alles op de macht van den arbeid, eischte vlijt, spaarzaamheid, strenge tucht, matigheid en goede zeden, en het is bekend, hoe hij geheele streken wist te electriseeren en den Augiasstal grondig zuiverde, terwijl de algemeene welvaart toenam. Allen beschouwden, van godsdienstig standpunt, het nakomen der moreele plichten ten opzichte van het eigendom als eene hoofdzaak en, terwijl zij op tucht letten, naar tevredenheid voor het gemoedsleven streefden en op de ontwikkeling der productieve krachten het oog vestigden, vergaten zij niet, eene betere verdeeling van het inkomen aan te bevelen, daar hierdoor de scherpe sociale tegenstellingen vermeden konden worden, en daar dit tevens een plicht van den Christen was. Eene zoodanige sociale positie alzoo, dat de arbeid een lust worde en met de natuurlijke, economische en hygiënische voorwaarden in overeenstemming zij en, waar dit nog niet mogelijk is, het streven om daartoe te geraken. Buitendien echter nog geloof en deemoed, steeds gereed, om de plichten tegenover Staat en maatschappij te vervullen en voorts nog God te dienen en de naasten als zichzelven lief te hebben.

Slaan wij verder de verschillende groepen gade, die ter wille van hun geloof een zwervend leven moesten leiden, zoo vinden wij gewoonlijk gezonde economische toestanden, vlijt, spaarzaamheid, een

moreelen levenswandel, zin voor de gemeenschap, zelfbeheersching en liefde voor de vrije beweging binnen bepaalde grenzen, zoolang zij òf een levendmakend geloof òf heilige geestdrift bezitten. Het religieus bewustzijn, met of zonder leerstellig karakter, is de band, die allen onder elkander bindt en bezielt en is tevens de spoorslag, om op ernstige wijze aan de verdere ontwikkeling der maatschappij mede te werken. De Hugenooten bijv. legden eerst met de Hollandsche en Vlaamsche uitgewekenen den grondslag tot den bloei van Mannheim; door Tilly vandaar verdreven, vonden zij in Maagdenburg en Berlijn een onderkomen. Hunne fabrieken en trafieken werden spoedig wijd en zijd beroemd; zij richtten eigen scholen op, stichtten een eigen gymnasium, bouwden eigen kerken, voorzagen uit eigen middelen in de behoeften van weduwen, weezen, zieken, invaliden en armen, ondersteunden allen, die zich in de gemeenschap eene zelfstandige positie wenschten te verwerven en muntten uit door hun nijveren zin, hun intelligent karakter en religieusen ijver. Nog heden ten dage genieten hun nakomelingen de vruchten van dien systematischen arbeid, en onderscheiden zij zich gunstig van de overige kerkgenootschappen door hun gemeenzin en kerkelijk leven. Niet anders was het met de Mennonieten, de Waldenzen, de Hernhutters en andere religieuse groepen. Onpartijdigen verklaren rondweg, dat de uitstekende organisatie der Katholieke uitwendige zending in menig werelddeel op algemeene waardeering aanspraak maken moet en veelal het eenig lichtpunt op het gebied der kolonisatie is. Men denke o.a. aan hare factorij te Gabon in Afrika.

Beheerscht door het ideaal, dat de materieele behoeften ten volle bevredigd moeten worden, maar dat tevens het geestelijk leven hooge eischen stelt, die aan die behoeften als het ware een ander karakter verleenen, beginnen zij met het bekende, om allengs tot het onbekende op te stijgen; bezield met liefde voor de lijdende menschheid, staat de gemeenzin geheel op den voorgrond en dienen zij om te helpen, te redden, op te heffen en te steunen. Waar in Amerika proeven genomen werden met den economischen vorm van de communistische gemeenschap, die vooral de Duitschers aantrekt, daar staat het welslagen in nauw verband met den religieusen grondslag, die de leden onderling verbond. Eenvoudige landbouwers en handwerkslieden met beperkte middelen en geringe opvoeding slaagden erin, voortreffelijke inrichtingen voor bejaarden, invaliden, zieken en hulpbehoevenden te stichten, zorgden uitmuntend voor opvoeding en onderwijs, werden zeer welvarend, wisten èn de zaken met verstand te besturen èn de gemeenschap kalm en bedaard met juisten blik te leiden, genoten het voorrecht, in 25, 50 en 80 jaren met den landbouw de industrie te kunnen verbinden en klommen van stap tot stap hooger op de sociale ladder. De leden, voor zoover zij Duitschers waren, wezen er met voldoening op, niet meer van een patroon af te hangen en meer

financieele zekerheid te bezitten. Trotsch op de gelijkheid, tevreden met eene bescheiden sociale positie, steeds bereid persoonlijke wenschen aan het algemeen welzijn ten offer te brengen, daarbij streng godsdienstig, trouw aan de zeden van het verleden, streefden zij ernaar, het werkkapitaal te vermeerderen door de hun verleende productieve kracht tot het toppunt van ontwikkeling te brengen en de vruchten van hun arbeid gemeenschappelijk te genieten. Terwijl Etienne Cabet's 'Icarie' de phrase huldigde en agiteerde, om propaganda voor eene idee der romantiek te maken, wist het Amana der Duitschers door ernst en volharding, eenvoud en idealen zin duurzaam vasten voet te vatten.

Toen de Duitsche sociaaldemocratie aan de Kerk den oorlog wilde verklaren en de leden aanspoorde die gemeenschap te verlaten, maakte zij fiasco, want weinigen gaven aan die stem gehoor en het Hamburger centraalbureau negeerde spoedig daarop, namens de partij, een zoodanig besluit genomen te hebben, daar de religie niets met de sociale eischen te maken had en eene verklaring van dien aard geenszins met de belangen der partij strookte(*).

De Duitscher vergeet niet, dat op zijn gebied de revolutie der Reformatie plaats vond en eene geweldige opruiming in ander opzicht overbodig maakte, omdat daardoor in beginsel de vrije intellectueele, moreele en religieuse ontwikkeling aangenomen was en omdat dit de

(*) Het atheïstisch karakter der voormalige sociaaldemocratische pers en haar frivool spel met den godsdienst zijn vrij algemeen bekend, alhoewel zij nu en dan evenmin Bijbelsche aanhalingen als de tale Canaans versmaadde. Een Berlijnsch hoofdorgaan wijdde, o.a. een hoofdartikel aan eene vergelijking tusschen Golgotha en Satory, volgens den schrijver twee gebeurtenissen van gelijke beteekenis. Liebknecht schreef in zijn Leipziger blad rondweg: 'Met den laatsten theïst zal ook de laatste slaaf vrij worden; de toekomst moet aan het atheïsme toebehooren; alleen daarin is voor de menschheid, die hare rechten zoolang voor een waan verschacherde, het heil te vinden. Allen, die ten opzichte van het geloof aan God van overtuiging spraken of spreken, waren of zijn òf dwazen òf schurken.' De opmerking van den Katholieken historicus Dr. Jager: 'Onrecht en onzedelijkheid worden daarom nog geen recht en moraal, omdat eene meerderheid of zelfs alle menschen hen daartoe decreteeren, want het zijn beginselen en categorieen van eene hoogere orde' beantwoordde Liebknecht aldus: 'òf er bestaat geen God en dan kunnen wij de wetten wijzigen, zoo dikwijls het on behaagt òf er bestaat een God en dan zijn wij in den aap gelogeerd. Gelukkig heeft nog niemand het bestaan van God bewezen, *ergo* nemen wij aan, dat recht en moraal *menschelijk* zijn en al naar gelang der behoeften gewijzigd kunnen worden. En de eeuwige beginselen blijven zoolang bestaan, als het ons behaagt.'
Hiermede in overeenstemming was o.a. de volgende annonce: 'De Natuur heeft mij en mijne vrouw gisteren eene gezonde dochter geschonken.' In dien zin werd de lagere volksklasse sedert 1863 systematisch bearbeid, maar toen in 1878 de voelhorens uitgestrekt werden en onder de hand hier en daar tot het verlaten der kerk uitgenoodigd werd, waren daartoe zelfs in eene Saksische industriestad, die circa 20000 zoogenaamde sociaaldemocraten telde, slechts 16 personen bereid en van dezen keerden meer dan de helft spoedig daarop tot de kerk terug. In het irreligieus Berlijn waren de resultaten even min noemenswaard, hoewel de goê gemeente voor de invoering der kerkelijke belasting bevreesd gemaakt was. De afvalligen bestonden voor een groot deel uit de familien der agitators en uit kleermakersgezellen, waarvan meerderen weder terugkeerden. Toen het comité bemerkte, dat de boog te strak gespannen was en voor de gevolgen vreesde, wijzigde het de tactiek en gaf tegenbevel, voorgevende van niets geweten te hebben. Het is maar al te dikwijls veel geschreeuw en weinig wol.

vrije individueele ontwikkeling beteekende, zonder de sociale macht te beperken. Hij begroette met vreugde het wetenschappelijk leven en den idealen zin, die door de Duitsche pastorie vertegenwoordigd werd en steeds weder met die pastorie hand in hand ging, en hij vergaf het theologiseeren aan de dogmatici, omdat hij veel aan de Kerk als zoodanig te danken had; hij kon de vrije philosophische meening van het individu eerbiedigen, maar in de absolute negatie, vooral indien deze met de politiek en de sociale leer in verbinding gebracht en ten gunste van eenige partij gemobiliseerd werd, noch wetenschap noch waarheid ontdekken.

Toen de gezant van Lodewijk den Vrome de vrouw van Damas ontmoette, droeg zij in de eene hand vuur en in de andere water. Op de vraag, wat zij daarmede wilde, antwoordde zij: 'Met het water: het vuur der hel uitblusschen en met het vuur; het paradijs verbranden, opdat de menschen voortaan God om zijnentwillen en niet als daglooners aanbidden.'

'Goed,' dacht de gezant, 'wanneer een ieder daarmede bij zichzelf aanvangt, maar een ieder doet zoo, als ware hij alleen op de wereld, roept voortdurend, hoe het worden moet, maar sluit zich niet aan, om gemeenschappelijk met de anderen te werken en door zijn invloed, of liever door zijn voorbeeld, anderen langzaam op den goeden weg te helpen.'

Ook de Kerk weet zeer goed, dat de arbeid zonder hoop op loon of zonder vrees voor straf een schoon en goed ideaal is, maar zij heeft in de werkelijkheid gezien, dat dit in zekeren zin eene satire op de menschen is. Zij kent de drie formules:

1°. kennis en begrip reiken niet verder dan onze vijf zinnen;

2°. handelt steeds zoodanig, dat het motief van uwe handelingen algemeen bindend voor alle menschen kan worden, en

3°. dat motief moet uit den vrijen wil voortvloeien, vrij zijn van dierlijken lust en onlust, vrij van dierlijke smart en dierlijk genot en onderworpen worden aan de Rede; maar zij kent tevens de menschelijke natuur, weet, dat het wezen der maatschappij inconsequentie is en dat deze inconsequentie toeneemt, hoe meer aan de vrouwen de hoofdrol gegund wordt, en haar zijn Lucian, Rabelais en Swift zeer goed bekend.

August Nicolas (*Philosophische Studien über das Christenthum*, Bd. 1) zegt niet oneigenaardig: 'De zuiver menschelijke moraal in hare volle zwakte te herkennen, is ons onmogelijk, omdat zij nog ten deele door de moraal van het Evangelie gevoed wordt, die in de maatschappij diep wortel geschoten heeft. Ware dit niet het geval, zoo zoude de maatschappij weder de saturnaliën van het verleden kunnen beleven.'

Adolph Wagner, Schäffle, Schmoller en andere corypheeën der historische economische school houden de vraag omtrent de instelling van het eigendom niet alleen vatbaar voor critiek, maar ook vatbaar voor discussie. Daarentegen is zij nog lang niet voor eene eenigermate voldoende oplossing geschikt en is het heden eerst begonnen met het verzamelen van bouwstoffen, om de wetgevers te kunnen voorlichten en om de resultaten van het daarmede gepaard gaand onderzoek in de wetgeving op te nemen. Wij zagen reeds vroeger, dat bijv. eene verdeeling in de richting der relatieve gelijkmatigheid nadeelig voor de ontwikkeling zou zijn en de economische kracht verlammen zou, dat vooruitgang in vermeerdering der algemeene welvaart en in de verhooging der productieve kracht der natie gelegen is en dat daarbij op een tegenwicht ten opzichte der verscherping van de sociale tegenstellingen gelet moet worden. M^{r}. Van Houten geeft in zijne studie *Over de verdeeling van den rijkdom* eenige voortreffelijke wenken en toont met de hem eigen scherpzinnigheid enkele nadeelen van onrechtvaardige wetten aan; hij toetst den invloed van sommige belastingen aan de eischen der critiek en laat ons niet in onzekerheid over de richting, die hij voor de toekomst ingeslagen wenscht. Moge het hem gegeven worden, zijne ideeën over de rente in economischen zin nader uit te werken. Het komt mij echter voor, dat hij geringe voorliefde voor den landbouw koestert, en ook in de bevolkingsleer te weinig op de groote vatbaarheid van den grond ter vermeerdering der productieve kracht let.

In het algemeen heeft Macchiavelli gelijk, wanneer hij zegt, dat rijkdom een natie niet schaden kan en zelfs noodzakelijk is, zoolang zij energie ontwikkelt en met voortvarendheid vooruitgaat, want rijkdom berust op natuur en arbeid. Is echter de bloeiperiode voorbij en wordt het genot der materieele goederen hoofdzaak, zoo is ook haar oordeel gesproken en gaat zij te gronde. Voortdurende hervorming der bestaande wetten en voorschriften, aanhoudende zorg voor alle burgers zonder onderscheid van stand of rang en onafgebroken arbeid zijn de voorname levensvoorwaarden. Vroeger werd veelal het oog gericht op de ontwikkeling der mercantieele staten en steden en menige machtige monarchie ontleende aan hen hare beste wetten en instellingen. Wilibald Pirkheimer, een der meest beteekenende humanisten, behandelt in een *Brief aan Egnatius* te Venetië de geschiedenis der Duitsche steden en harer economische ontwikkeling en komt tot het resultaat, dat eene vrijzinnige constitutie, mits ook werkelijk toegepast en niet door maatschappelijke vooroordeelen denkbeeldig gemaakt, macht en welvaart bevordert en dat de regeering van eene met democratische sympathieën doordrongen, intellectueele aristocratie het meest met de belangen des volks overeenkomt.

Augsburg, Neurenberg, Ulm, Frankfort, Metz en Straatsburg vertegenwoordigen de bloeiperiode, wat de historische macht en grootheid

der vrije steden betreft. De overigen geraakten òf onder de heerschappij der geestelijkheid (Trier, Mainz, Keulen) òf duldden de tyrannie van wereldlijke onderdrukkers; enkelen ontworstelden zich met moeite en nood aan dien druk (Bazel, Zürich, Bern, Solothurn) en moesten alle krachten gebruiken, om de geleden verliezen te herstellen; velen gingen sterk achteruit ten gevolge der slechte regeeringen, van den voortdurenden inwendigen strijd, van de te groote macht der rijken of wel van het overwicht der uitsluitend democratische elementen (van Riga tot aan den Neder-Rijn); anderen weder bleven wel is waar machtig, maar het waren meer enkele familiën dan de gemeenschap en er werd meer op het eigenbelang in engeren zin dan op de welvaart van het algemeen gelet (Danzig, Hamburg, de Friesche, Hollandsche, Zeeuwsche en Vlaamsche steden met uitzondering van Lübeck). Neurenberg bezat gemeentelijke bierbrouwerijen en graanmagazijnen, om in de behoeften van allen te kunnen voorzien, ondersteunde de armen, de ontslagen gevangenen en andere ongelukkigen in de ruimste mate; arme meisjes zonder ouders kregen van stadswege een uitzet, indien zij tot haar huwelijk kuisch bleven; ouden van dagen genoten de zorgvuldigste verpleging; voor onderwijs, voldoende armverzorging, ziekenhuizen en andere weldadige instellingen werd meer dan goed zorg gedragen; arme reizigers werden gelaafd en met een reispenning voorzien: kortom het gevoel, mensch te zijn en onder menschen te leven stond op den voorgrond. Frankfort zorgde door middel van algemeene en publieke weldadigheid zoodanig voor alles, dat de stad tot 1866 eigenlijk geen proletariaat bezat.

Wij willen nu geenszins het verleden als een aardsch paradijs voorstellen of de fouten dier dagen negeeren, maar wij willen erop wijzen, dat het streven voorhanden was, om allen in de voorrechten der beschaving te doen deelen en het bewustzijn te schenken, lid te zijn van eene moreele corporatie, die haar sociale plichten niet verzuimde. De gilden met de drieledige indeeling: meesters, gezellen en leerlingen, hadden de taak, moreelen invloed uit te oefenen, op te voeden en te leiden, voelden zonder onderscheid wat het beduidde, burger te zijn en representeerden eene bepaalde sociale gedachte. Dat alles is nu weggeruimd, maar de instellingen, die deze oude vormen moesten vervangen en tevens een sociaal karakter dragen, zijn òf in het geheel niet, òf hoogst gebrekkig, òf meer bij wijze van proefneming voorhanden. Het is, alsof men gemeenschappelijk een oud slot bestormde en grootendeels slechtte: een gering aantal bouwden met behulp der overigen uit de puinhoopen eenige flinke woningen, waarvan zij glimlachend bezit namen zonder zich erom te bekommeren, wat er van de anderen werd. Later bewonderde de pelgrim de ruïne, die hoogst schilderachtig als het ware uit het geboomte te voorschijn trad en met bewonderenswaardige hardnekkigheid aan den tand des tijds weerstand bood; hij zag uit de verte gebouwen, die een gelijk karakter schenen

aan te duiden, maar naderbij gekomen bemerkte hij, dat hij zich bedrogen had, want er kon slechts sprake zijn van schijn, omdat het karakter, of wat Taine noemt ‘le caractère essentiel’, ontbrak. Men vergenoegde zich met de wedergave van hetgeen wij het uitwendige noemen; rijken en armen waren voorhanden, maar geen band verbond hen; er werd recht gesproken, maar geene rechtvaardigheid uitgeoefend; er werd op vrijheid gezinspeeld, maar er was van werkelijke vrijheid geen sprake. Wat wij in de middeleeuwen ‘stijl’ noemen, ging in de individueele moderne wereld verloren en atomen, hoe talrijk ook, kunnen dit gemis niet vergoeden, omdat de bezieling ontbreekt, die uit die atomen één algemeen geheel te voorschijn toovert.

Wanneer de econoom de voordeelen der gemeenschap of van het individualisme tegenover elkander op de weegschaal plaatst, weegt hij dan ook den zedelijken factor? Kan de statisticus een getal voor den zegen vinden, die aan de huisgemeenschap ten deel valt, indien de kinderen op den schoot der grootmoeder naar de overleveringen der familie luisteren en de ouden van dagen in dezelfde ruimten, waar zij hunne jeugd doorbrachten, het verleden, weder in andere vormen als het ware verjongd, zien herleven in den kring van klein- en achterkleinkind? Vergeten wij toch niet, dat gemeenschap veel beter zekere deugden van het individu tot ontwikkeling brengt: de liefde tusschen verwanten, wederkeerig dienstbetoon, vrijwillige zelfbeheersching, de gemeenschappelijke handeling om met elkander hetzelfde doel te bereiken en de verdeeling van den arbeid, door één geest beheerscht, die in allen leeft en leven moet.

Bij de Slaven is het nog gebruikelijk, dat de familie in den uitgebreidsten zin zich 's avonds aan den huiselijken haard rondom het vroolijk knetterend vuur, in het huis des Starjesina, vereenigt; de mannen snijden allerlei figuren van hout of zien hun gereedschap na, terwijl de oudsten van den arbeid uitrusten, rooken en hetgeen den volgenden dag gedaan moet worden, nader bespreken. De belangen van dorp en land worden overwogen. Naast hen in denzelfden kring houden zich intusschen de vrouwen met den huiselijken arbeid onledig; de kleinen spelen aan de voeten der eerbiedwaardige grijsaards of vragen den grootvader, om hun van Car Trojan of Marko Kraljević te vertellen. Daarop neemt de wakkere Starjesina de met snaren bespannen Gusle ter hand, en begeleidt de woorden des sprekers met de toepasselijke tonen. De sagen worden afgewisseld door de heldenliederen, en met geestdrift schildert een krijger den nood des vaderlands of verheerlijkt hij de vrijheidsoorlogen. Zoo is het huis des Starjesina het gemoedelijk middelpunt der huisgemeenschap. Aan zijn haard ontvlamt de liefde voor het individu, voor de oude tradities van volk, familie en geslacht en de geestdrift voor vaderland en vrijheid. Lost die gemeenschap zich op, gelijk in de Herzegowina allengs geschiedt, zoo begint de ellende meer speelruimte te krijgen, want de

enkele familie bezit niet die weerstandskracht van vroeger. Treedt het individu op den voorgrond, gereed om de wetten aan zijn belang dienstbaar te maken, om zich boven anderen te verheffen, zoo is de grondslag voor de zoogenaamde cultuur gelegd. Wij weten wel, dat deze huisgemeenschap tot de primitieve vormen der sociale orde behoort; de familie heeft dan haar bijzonderen godsdienst, haar bijzondere wetten, haar eigen rechtspraak, haar eigen regeering als het ware. Zij bezit gemeenschappelijk den grond en omvat minstens 20-60 personen. In die orde schuilt echter iets, dat niet ontbeerd kan worden en ligt een beginsel verborgen, dat juist is(*).

Het tegenbeeld van dezen vorm van gemeenschap is eene moderne uiting van het communisme in Amerika, die ter wille van hare sexueele moraal onze aandacht verdient(†). De *Perfectionisten* van Oneida en Wallingford - ca. 283 personen, waaronder 131 mannen en 152 vrouwen - meenden met het huwelijk te moeten breken en eene moraal van zuiver wetenschappelijken aard te behoeven. John Humphrey Noyes (*Essay on Scientific propagation*) stichtte deze gemeenschap en is nog haar leader. De voortplanting wordt in overeenstemming met de wetenschap geregeld, zoodat de president o.a. mededeelen kon: 'Voor ca. 2½ jaar noopten ons financieele en andere redenen, van het door ons bepaald getal geboorten af te wijken. Sedert trachtten wij weder tot onze oude cijfers terug te keeren, daar wij hun eene zorgvuldige moreele en intellectueele verpleging en eene goede opvoeding konden aanbieden. Tot dit doel kozen wij 24 mannen en 20 vrouwen, die tot nog toe onze sociale theorieën met het gunstigste gevolg in toepassing gebracht hebben.' De commune is geenszins tegen het beginsel der liefde ingenomen; integendeel, zij veroorlooft de wederkeerige genegenheid en de samenleving der beide geslachten, maar verlangt, dat dit alles door tusschenpersonen of derden geregeld worde en vindt niets zoo zondig als de *uitsluitende* liefde van twee personen tot elkander. De bestuurders der commune houden het toezicht; zij nemen notitie van mededeelingen omtrent wederkeerige neiging, verplichten niet tot samenleving, indien het gevoel van weerzin voorhanden is, maar laten zich voor het overige bij de keus van een echtpaar door de voorschriften leiden, die met het oog op de algemeene welvaart vastgesteld werden. Als regel wordt aangenomen, dat het geslachtsleven tusschen personen van geheel verschillenden leeftijd bevorderd moet worden, en de oppositie der jongelieden hiertegen wordt als zelfzuchtig en zondig verworpen. Intusschen zijn afwijkingen niet

(*) In Wales onderscheidt men nog 18 graden van bloedverwantschap; in Bretagne is de cousinerie spreekwoordelijk en wordt den 15^{den} Angustus het feest der *neven* gevierd.

(†) Charles Nordhoff: 'The Communistic Societies of the United States; from personal visit and observation: including detailed accounts of the Economists, Zoarites, Shakers, the Amana, Oneida, Bethel, Aurora, Icarian and other existing societies, their religions creeds, social practices, numbers, industries and present condition' (London 1875).

zelden en hangt de toepassing van de wetten der wetenschap af. Is het getal kinderen bepaald, zoo worden de paren geformeerd en indien de resultaten niet aan de verwachtingen beantwoorden, zoo wordt er voor plaatsvervanging gezorgd. De kinderen worden, zoodra zij hunne moeder kunnen ontberen, in een algemeen kinderhuis opgevoed en schijnen gezond, vroolijk en sterk van lichaam en geest, ofschoon de uitdrukking van het oog het gemis der ouderlijke zorg en liefde aanduidt.

Deze commune had in 1857 reeds 40.000 dollars voor haar eigendom besteed en bloeide buitengemeen; zij bezit land, eene farm, eene zijdespinnerij, eene weverij en eene ververij, eene smederij en andere werkplaatsen ter vervaardiging van machines. Tweemalen 's weeks eten de leden vleesch, terwijl zij voor het overige vegetabiliën genieten en een mengsel van koffie of thee met mout drinken. Zij rooken niet en drinken geen sterke dranken. Zang en muziek is hun grootste genot en vele jonge vrouwen worden naar New-York gezonden, om onderwijs in de muziek te ontvangen. Vele jongelingen bezoeken hoogescholen, om in de medicijnen en de rechtsgeleerdheid te studeeren; anderen beoefenen het bouw- en ingenieursvak, de chemie en de technische wetenschappen. Hun grondbeginsel is: ‘zooveel mogelijk afwisseling op het gebied van den arbeid’, en dat houdt hun geest bezig en oefent een uitmuntenden invloed op hunne verdere ontwikkeling uit. Twee belangrijke uitvindingen werden reeds door hen gemaakt. Zij hebben hun eigen godsdienst en bijgeloof. Nieuwe leden moeten beloven, hun eigenaardig geloof te omhelzen en geen loon voor den arbeid te verlangen, maar trouw in de gemeenschap te deelen. Ontrouw werd tot nog toe slechts één lid. Doch ter zake.

Mr. Van Houten wenscht de sexueele moraal, zooals zij heden ten dage gehuldigd wordt, in zoover te wijzigen, dat er vrijwillige onthouding in het huwelijk plaats vinde, waardoor het aantal kinderen in verhouding tot de inkomsten kan blijven en een deel der maatschappelijke ziekteverschijnselen zou wegvallen. Hij eischt waardeering der moraal van hen, die in dit opzicht van de heerschende meening afwijken, en terwijl hij het huwelijk op de liefde baseert, plaatst hij de absolute vrijheid op den voorgrond. De sociale stelling der vrouw, haar rechten en plichten, de grove gebreken op dit gebied en de gevolgen, die uit die gebreken voortvloeien, licht hij met het hem eigen talent toe en ongetwijfeld kunnen wij een groot deel der schildering als volkomen waar en juist beschouwen. Ik meen echter, dat er in het algemeen te weinig op het wezen der menschelijke natuur gelet werd en als regel aangenomen wordt, wat eene relatieve uitzondering is, dat elke hervorming op dit gebied met het individualisme strijdt en dat de gevolgtrekking ten opzichte van het volk te hard is. De bestrijding der Kerk gaat ons hier niet aan, omdat wij hieromtrent onze meening reeds te kennen gaven.

Omtrent de deugd kunnen verschillende opvattingen bestaan.

Er bestond een tijd, dat men het geslachtsverkeer als een *nuttig* en *aangenaam* tijdverdrijf beschouwde, nuttig, omdat er een wezen door geboren werd en aangenaam, omdat het den planter vermaak verschafte. Het was planten en oogsten en werd niet van zóó groot belang geacht om er veel ophef van te maken. Men leefde overeenkomstig het gevoel der zinnen, onderhield het gezellig verkeer en meende niets kwaads te doen. Zoo was het ten tijde der profeten en zoo is het hier en daar nog. De Grieken veroorloofden zich nu en dan den luxe, er eene vriendin op na te houden, die het zinnelijk levensgenot verhoogde, terwijl de echtgenoote het beeld van trouw en huiselijkheid bleef. In het Gynäkeion echter werden uitsluitend voortreffelijke zonen en edele dochters ter eere van het vaderland geboren en deze dochters werden in den geest der moeder groot gebracht.

De Mpongoues, een volksstam aan de Oostkust van Afrika, huldigen nog steeds de polygamie, die in het Oude Testament mede niet voor onzedelijk gehouden wordt. Bij hen bepaalt het getal vrouwen den graad van het aanzien en de macht der familie en hoe minder eene vrouw te doen heeft, hoe aanzienlijker het huis is. Monogamie is daarom met het oog op de vrouw synoniem met proletariaat.

Bij de Christenen zien wij, bij toenemende beschaving, eene fijnere onderscheiding veld winnen, en zelfs in de begrippen *amour*, *love*, *Liebe* is een onderscheid voorhanden, dat op den geest en het wezen der gesloten verbinding duidt. Het Christendom maakte propaganda voor het jonkvrouwelijk of liever maagdelijk karakter der nieuwe leer en predikte tevens de kuischheid. Augustinus noemde kuisch ‘wie de eene liefde door de andere, het eene vuur door het andere in zijn hart verdrongen had’. Naast de poëzie van het algemeen ideaal trad die van het kerkelijk; beiden waren goed en edel, maar moesten zich een weg banen, waarbij maar al te dikwijls ook in de Kerk de menschelijke natuur overwon en de realiteit een te machtigen invloed uitoefende. Noch in het celibaat als zoodanig, noch in de ascese kunnen wij iets ontdekken, wat afkeuring verdient, indien beiden in eenvoud aan het Christelijk ideaal vasthouden en hunne naïeveteit trouw bewaren, of indien zij hunne overtuiging aan eene hoogere roeping weten dienstbaar te maken. Saphir (*Humoristische Abende*) gaat te ver, indien hij zegt: ‘De gehuwde vrouwen hebben hunne bestemming reeds bereikt; de ongehuwden hebben nog geen adres, en die in het geheel niet huwen zijn onbestelbare brieven, die op de post blijven liggen.’

Grillparzer (*Des Meeres und der Liebe Wellen*), de dichter der liefde, wist de ideale gedachte op weergalooze wijze te vertolken en het beeld der liefde van al het onkruid te bevrijden, en in den zesden zang der Ilias, de bijeenkomst van Hector en zijne vrouw, is gewis het schoonste tafereel van het huwelijk, door Luther het groote wonder der wereld

genoemd, ontworpen. De man behoudt eene wereld voor zich evenals de vrouw en toch vormen beiden ééne gemeenzame wereld, terwijl de kinderen als het ware het min of meer abstracte ideaal in concreten vorm weergeven, een nieuw gebied van plichten scheppen en dientengevolge het eigen egoïsme geheel op den achtergrond geraakt. De vereeniging van twee elementen, die 'Ergänzung durch die Liebe', veronderstelt, om aan de gestelde verwachtingen te beantwoorden, gelijk de Duitscher zegt 'ein sich gegenseitig abschleifen'. Is dat het geval, zoo is de hoop van vroeger vervuld en de inwendige bevrediging de belooning voor het wachten in angst en in pijn, eens door Walther von der Vogelweide aldus voorgesteld:

> 'Sie thut, sie enthut, sie thut, sie enthut, sie thut;
> Wie oft ichs that, so war das Ende immer gut'(*).

Intusschen is daarvan slechts betrekkelijk zelden sprake en heet het gewoonlijk in het gunstigste geval met Jean Paul:

> 'Er heirathet sie, weil er sie liebt;
> Sie liebt ihn, weil er sie heirathet.'

Het huwelijk berust veel te weinig op liefde en kan onder de heerschende omstandigheden zelden op liefde berusten.

In Crefeld en omgeving is de sociale positie der meisjes uit de arbeidende klasse van dien aard, dat zij eene grootere mate van zelfstandigheid genieten dan elders; zij zijn jong, levenslustig, verdienen een behoorlijk loon, staan niet onder contrôle, bewerken fluweel en zijde, waardoor de zin voor opschik, bij het vrouwelijk geslacht toch al buitengemeen ontwikkeld, voortdurend voedsel krijgt en bezoeken vlijtig de danszalen(†). De zittende levenswijze, de verveling

(*) '*Liebe ist Seelenharmonie*'; zij heeft een physiek en een intellectueel gehalte, dat in de moreele verhouding een hooger trap van volkomenheid bereikt. Beide gehalten behoeven niet gelijkmatig voorhanden te zijn en kunnen zelfs tegenover elkander staan. Is dat het geval, zoo is de moraal als het ware de macht, die elke uiteenspatting verhoedt en aan elke verleiding weerstand biedt. Wij zouden aan de hand van feiten kunnen bewijzen, dat de harmonie der physieke eigenschappen niet synoniem is met die der intellectueele krachten en dat uit beiden de liefde in den edelsten zin geboren wordt. Men zal mij toegeven, dat die edelste vorm, gelijk ons bijv. door Adolph Wilbrandt in den Graaf Von Hammerstein en Irma geschilderd wordt, eene uitzondering is. De wet moet op den regel letten.

(†) Met deze danszalen is op zichzelf niets kwaads gemeend en zij moeten van de eigenlijke danshuizen of nachtvermakelijkheden streng onderscheiden worden. Van nature danslustig, biedt zelfs bijna elk dorp in Duitschland ruimschoots gelegenheid, om dit Zondagsvermaak te genieten. De eerzame burger gaat en famille naar het uitspanningslokaal, de soldaat begeleidt zijn 'Schatz am Brunnen' en de onderofficier ontbreekt niet met de keukenmeid van goeden huize.
In Dresden begint men tegen 4 à 5 ure 's namiddags en betaalt 2 neugroschen per dans, terwijl gedurende de week (gewoonlijk Maandag- en Donderdagavond) een entrée van 10 groschen voor den geheelen avond geheven wordt. Een ieder moet nu zijn pensum afdansen, onverschillig, of het warm of koud is, en zorgt zooveel mogelijk voor zijn geld te krijgen. 's Zomers wordt de zakdoek voorzichtig over den schouder uitgespreid, om de lichte japon niet door zweeterige handen te laten bederven. De vertering bedraagt niet veel; de toon is vroolijk maar fatsoenlijk, en er heerscht leven en gezelligheid, waartegen niets gezegd kan worden.
In de groote steden onderscheidt men zeer nauwkeurig de volksbals van het dansvermaak met gemengd gezelschap en het rendez-vous der geprostitueerden. In Berlijn bestaat eene bijzondere skala:

's avonds en de eenzaamheid jagen haar in de armen des minnaars; is hij arm, zoo houden zij hem vrij, en het is niet onopgemerkt gebleven, dat de commis-voyageurs gedurende het carneval bij voorkeur in Crefeld vertoeven. De Rijnstreken hechten er nu juist niet zooveel aan, dat eene jonkvrouw of een jongeling trouwt; eerst schaft zich de jonkman eene wandelbruid aan en het volk zegt: ‘Zij gaan saâm.’ Is dit met door hen niet gewenschte gevolgen verbonden, zoo is meestal de invloed der geestelijkheid zóó sterk, dat zij in den regel met elkander een huwelijk sluiten en dat op deze wijze bastaarden vermeden worden.

In het tegenovergestelde geval gaat zulk een paar na eenigen tijd weder uiteen en knoopen beiden elders aan, hetgeen zoolang geschiedt, totdat er een huwelijk tot stand komt. Vóór de registratie in de akten kent men elkander door en door; teleurstellingen zijn niet meer mogelijk, en niet zelden kunnen zij elkander goed lijden en wordt het huwelijk met den naam van gelukkig bestempeld. Er wordt vlot geleefd, totdat er kinderen verzorgd moeten worden, en de wijze van huishouding laat veel te wenschen over. Op het platteland is het beter, omdat de vrouw meer met het huiswezen samenhangt, zelden aan haar lot overgelaten wordt en minder den natuurlijken grond onder hare voeten verliest. In de groote steden echter en de industrieele middelpunten: hetzelfde beeld met andere staffage. Predik nu onthouding, zoo luidt het antwoord: ‘Ge hebt goed spreken, steeds vleesch op tafel en veel afwisseling; dit is nu ons zondagsvermaak.’ De loonarbeider der industrie is op elk gebied gebonden; slechts op dit gebied heeft hij een eigen wil, voelt hij zich vrij, kan hij doen en laten, wat hij wil, en daar hij in het algemeen eene hoogst zinnelijke natuur bezit, zoo viert hij maar al te licht zijn lusten bot. Wie echter de Katholieke kerk in de zuiver Katholieke streken aan het werk gezien heeft,

1° de lokalen voor geprostitueerden 1ste kl., meestal door vreemdelingen bezocht en als rariteit beschouwd -

2° die voor geprostitueerden 2de kl. en voor een deel van het vrouwelijk proletariaat -

3° de ‘Kaffee- en andere Kränzchen’ met dans-tombola, kegel en tooneelvermaak -

4° vereenigingen ter vermeerdering der gezelligheid, met liefhebberijtooneel, muziek en dans -

5° vereenigingen van anderen aard. -

Ofschoon nu natuurlijk vermengingen voorkomen, vooral bij langzaam zedelijk verval, let men toch gewoonlijk op stand of rang. Heeft iedere Kneipe zoogenaamde ‘Stammgäste’, zoo is dit met elk ander lokaal niet minder het geval. 's Zomers wordt alles naar de omgeving verlegd.

wie haar in dien chaos gadeslaat, schort zijn veroordeelend vonnis op, en wanneer hij dan ziet en nagaat, wat door de tegenstanders der Kerk tot nog toe gedaan werd, om zulke toestanden te verbeteren, slaat beschaamd de oogen neder en begint de organisatie met een anderen blik te beschouwen. Wij moeten billijk zijn en geene leer onvoorwaardelijk veroordeelen, die zoovele verdiensten bezit. De beschaving is nog zoo diep niet doorgedrongen, als menigeen schijnt te vermoeden.

Luther wil, dat de mannen tegen hun 20ste en de vrouwen tegen haar 18de jaar trouwen; al te groote voorzichtigheid met het oog op de materieele behoeften keurt hij af, want hij meent, dat men op God moet vertrouwen, in het zweet zijns aanschijns werken en geen arbeid te gering of beneden zijne waardigheid achten. Geschiedt dit, zoo zal het niemand aan het noodige ontbreken, terwijl een vroeg huwelijk man en vrouw voor ziekten en buitensporigheden bespaart. Hij dacht daarbij bij voorkeur aan de bearbeiding van den grond, en de economen van lateren tijd konden zich met deze ziens wijze niet vereenigen, daar zij voor eene abnormale vermeerdering der bevolking vreesden. Süssmilch (*Göttliche Ordnung*)(*), de eerste moraalstatisticus van meer beteekenis, trachtte op de wetten, die de schijnbaar willekeurige menschelijke handelingen beheerschen en regelen, opmerkzaam te maken en onderzocht het wezen der geboorten, der sterfgevallen en der voortplanting. Hij steunde nog in zijne ontwikkelingsleer op het woord der Schrift: ‘Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt, en vervult de aarde’, maar hij verlangde toch reeds, dat de trouwlustigen eerst zorg zouden dragen voor de middelen, om eene familie te onderhouden. Hij trof nog een minder bevolkt land aan, dat handen noodig had en ging daarom minder ver dan Malthus. Hij hechtte echter evenzeer aan de natuurlijke uitbreiding der physieke, materieele en moreele cultuur en wel in gelijke mate, als de vermeerdering der bevolking plaats vond. Evenals Malthus theoloog, was Süssmilch in menig opzicht zijn geestverwant. De leer der onthouding vóór het huwelijk en de theologische grondslagen van hunne economische theorieën moesten hetzelfde karakter dragen.

Het spreekt wel vanzelf, dat de volksvermeerdering gelijken tred moet houden met de ontwikkeling der productieve kracht, dat normale verhoudingen opgezocht moeten worden; maar ten eerste is de productie van voedende stoffen vatbaar voor eene wel niet onbeperkte, maar toch

(*) Ik vermijd het zooveel mogelijk, de theorieën op het gebied der bevolkingsleer te bespreken, omdat zij met mijn onderwerp niet in direct verband staan.
Süssmilch is nog geheel theoloog en daarom op economisch gebied niet onbevooroordeeld. Wie, volgens hem, zijn plichten tegenover de natuur niet volbrengt, moest minstens 2 à 3 arme lieden in staat stellen, om te trouwen. Riehl wil jonggezellen sterker dan ongehuwden belasten, hun het stemrecht ontnemen, omdat zij er minder belang bij hebben, tot de bevestiging van het staatswezen mede te werken en hen verplichten bij eene familie hun intrek te nemen, om haar te ontlasten en tevens van den zegen der huishouding en van het huiselijk leven te genieten.
Voor het overige verwijs ik op Adolph Wagner: *Die Gesetzmässigkeit der scheinbar willkürlichen menschlichen Handlungen*, alwaar ook op Wappäus gelet wordt en op Berens: *Dogmengeschichte der Bodenrente.*
Of ‘la fécondité de la population est en raison inverse de son agglomération’, of ‘le nombre des décès est en raison de l'agglomération’, gelijk Legoyt als wet opstelt, op waarheid aanspraak maken kan, doet hier niets ter zake.
Op Malthus' weerlegging der tegenstanders, vooral der beweringen van Arthur Young, vestig ik mede de aandacht.

nog zeer sterke vermeerdering, waarmede zich echter nog veel te weinigen bemoeien, en ten tweede heeft de volksvermeerdering in geometrische progressie, terwijl de voedingsmiddelen in arithmetische progressie stijgen, niet plaats, zoodat wij in dit opzicht van geene wet kunnen spreken. Malthus neemt aan, dat allen collectief en individueel zullen trachten, de productieve kracht te vermeerderen en in het zweet des aanschijns werken, om een eigen tehuis te kunnen oprichten, derhalve, dat het maximum van arbeid op productieve wijze tot ontwikkeling gebracht wordt, zoodat de scherpe kanten van zijn economisch gebouw eenigermate afgesleten worden. Dat het individu geen recht op arbeid zou hebben, wanneer er geen couvert aan de tafel, waaraan het algemeen gastmaal plaats vindt, voor hem gereserveerd was, kunnen wij onder de arabesken rangschikken, indien wij aannemen, dat er van het recht als zoodanig en niet van het moreel recht sprake is. De natuur zou hem gebieden, zich weder te verwijderen en hij zou een offer der absolute noodzakelijkheid zijn, want hij had geen recht om te bestaan, moest derhalve te gronde gaan. Gesteld, dat er overbevolking voorhanden ware, hetgeen onder de gegeven omstandigheden eene geheel denkbeeldige veronderstelling van zeer twijfelachtige waarde is - dan zou toch eerst moeten blijken, dat de sociale orde op eene natuurlijke basis berustte, het maximum van arbeid productief aangewend werd en niets verloren ging; kortom, dat gezonde toestanden met juiste verdeeling ons veroorloofden, onze positie volledig te overzien en de juiste middelen tot herstel van het natuurlijk evenwicht aan te wenden. Tegenwoordig hergeven wij niet eens aan den grond, wat hem ontnomen wordt en denken wij er niet aan, om de productieve kracht op rationeele en wetenschappelijke wijze systematisch te regelen en te vermeerderen. Wij spelen met de wijze van produceeren en consumeeren, leven van den overvloed, die wellicht heden voor allen toereikend ware, indien er reeds vroeger van organisatie sprake geweest was, en zien ontwikkeling en ontaarding naast elkander wortel schieten, zonder te weten, welke macht op den duur de overhand behoudt.

Van Houten kiest scherpe tegenstellingen, om zijne theorie in het volle licht te kunnen plaatsen, maar hij overweegt niet, of de tegenwoordige verdeeling van de bevolking in overeenstemming is met de natuurlijke grondslagen van eene gezonde sociale orde.

In Groot-Brittanje, waar Adam Smith de economische richting

vrij wel aangaf, zonk het getal der landbouwende familiën gedurende 1811/21 van 35 tot op 28 pCt. der bevolking en bedroeg dit in 1851 nog maar 23,6 pCt., terwijl de industrieele bevolking van 1811/31 tot op 44 pCt. steeg. In 1841 was het contingent van den akkerbouw in vergelijking met 1831 met circa 22 pCt. verminderd en dat van handel en industrie met 46 pCt. toegenomen. In Frankrijk zonk de agronomische bevolking van 1851-1856 van 56,87 tot op 52,94 pCt., terwijl de industrieele en commercieele van 27,68 tot op 33,88 pCt. steeg. Gezond zou deze ontwikkeling van handel en industrie slechts dan zijn, indien landbouw en veeteelt niet gezonken waren, vooral in een land, dat voor meer dan ⅔ der bevolking uit plattelandsbewoners bestaat. Niettegenstaande gedurende die periode land ontgonnen werd, nam de graanproductie af en dit trok dan ook in hooge mate de aandacht der Fransche economen, die deze ontvolking van het land en deze snelle uitbreiding der steden met bezorgdheid gadeslaan(*). In 1853 kwamen nog 40 inwoners per 100 hectaren, tegenwoordig nog slechts 36. De anonyme schrijver van: *Les Intérêts de la France*, *Amsterdam* 1740', verlangt met klem 'l'aisance de la population des laboureurs pour tout l'édifice de la population générale', en terecht wordt in Duitschland op de gevaren gewezen, die in geval van revolutie uit de nog niet voldoende verdeeling van het grondbezit zouden voortvloeien(†). Statistici rekenden uit, dat meerdere honderdduizenden arbeiders gedurende de zwendeljaren aan den landbouw onttrokken werden en het industrialisme uitbreidden. Later zijn zij voor den landbouw onbruikbaar en vermeerderen eenvoudig het proletariaat. De harmonie der sociale krachten is verbroken en de onjuiste verplaatsing van sociale elementen schijnt overbevolking, is echter in werkelijkheid een ongezond verschijnsel, dat bijtijds aan eene flinke allopathische kuur onderworpen moet worden. In de steden nam de vruchtbaarheid af, maar steeg ten koste der landelijke bevolking het aantal inwoners daarentegen enorm en bijna overal treedt het industrialisme op den voorgrond. Dit hartstochtelijk jagen naar de groote werkplaatsen vol afwisseling en verleiding staat in nauw verband met de uitbreiding der prostitutie en de algemeene verwildering. Men hoopt met minder moeite meer te verdienen en meer te genieten en werpt zich met woest getier in den maalstroom, om te verzinken. Parijs en Londen en in den laatsten tijd voornamelijk Berlijn, Pruisen en Saksen zijn aan dit euvel blootgesteld en de samenstelling der volksklassen toont ons aan, dat wij

(*) Vergelijk Lavergne: *Journ. des Economistes*, 1867 August.
Beaulieu dito
het verslag van De Monny de Mornay omtrent de landbouwkundige enquête, 1870.

(†) Hoewel er in Duitschland niet zoo licht eene revolutie zal uitbreken, zoo moet op de mogelijkheid daarvan gewezen worden, om met de noodzakelijke hervormingen een begin te kunnen maken.

op een dwaalspoor zijn en een krachtiger fundament moeten leggen, indien wij op vooruitgang prijs stellen.

Het is gewaagd, om een land tot voorbeeld te kiezen, dat ten opzichte der moraal in het algemeen zoo laag staat. Frankrijk's bevolking stijgt geenszins in verhouding tot de ontwikkeling der productieve kracht en kon buitendien die kracht nog belangrijk vermeerderen. Wanneer Cabet meldt, dat van de huwelijken in het Seine-departement 80 pCt. en op het platteland 56 pCt. op grond van een huwelijkscontract gesloten worden, zoo getuigt dit voorzeker van verstand, niet echter van liefde; het tweekinderstelsel, de methode van vruchtafdrijving, de heerschende meening omtrent ‘les trois choses indispensables, une pipe, un livre et une compagne’, de afschuiving der eerste moederzorgen en moederplichten en de overdraging aan ‘nourrices’, verbonden met hetgeen ons door Mr. Van Houten omtrent de Fransche moraal medegedeeld wordt, schijnt ons nu juist niet geschikt, om de absolute vrijheid aan te bevelen en indien het waar is, dat Nederland volgt, indien Frankrijk voorgaat en indien dat mode werd sedert de Fransche revolutie, zoo ziet het er werkelijk treurig uit met den wakkeren Germaanschen stam, die eens op echt Germaansche wijze goed en bloed veil had, om het beginsel der Reformatie zelfstandig te kunnen belijden, en daarmede eens en voor altijd voor de oude historische traditie partij koos.

In Amerika vinden wij 450.000 meer mannen dan vrouwen; in het Westen delven de vrouwen ten opzichte van het getal het onderspit, terwijl in het Oosten de Europeesche verhouding voorhanden is. Virginia telt 30,000, Maryland 15,000, Pennsylvanië 5000, New-York 56,000, Connecticut 7000, Rhode-Island 8000, Massachusetts 50,000 en New-Hampshire 7000 meer vrouwen dan mannen. Nu is in de eerste plaats de vrouwenarbeid op ruimere schaal georganiseerd, want volgens Jennie Collins te Boston zijn c[a] 70 branches voor vrouwen toegankelijk. Gedurende de lente en den herfst bloeit het hand- of fabriekmatig werk der vrouw het meest; 's zomers gaan velen naar de badplaatsen als kellnerinnen, en 's winters heerschten veelal nood en ellende. De resultaten worden zeer verschillend beoordeeld en luiden geenszins buitengewoon gunstig; zelfs bij hen, die openlijk zeer sterk voor de rechten der vrouwen plaideeren, zijn de loonen geenszins in verhouding even hoog als die der mannen. Bij nader onderzoek zijn ook hier theorie en practijk zeer verschillend en bezitten de geconsolideerde staten reeds vele eigenschappen der oude wereld.

In de tweede plaats is de vrouwenemancipatie aldaar meer dan elders aan de orde van den dag, ten deele met de bekende overdrijvingen van alle modeartikelen en ten deele met gezonden, voor ontwikkeling vatbaren achtergrond. Eigenaardig is het echter, dat in de Vereenigde Staten de natuurlijke vermeerdering der Amerikaansche bevolking zeer gering is en langzaam daalt. In Massachusetts bijv. is

het aantal kinderen der emigranten meer dan het tweevoudige van dat der eigenlijke ingezetenen en 10 pCt. der huwelijken van laatstgenoemden zijn onvruchtbaar. Men schrijft dit toe aan de heerschende mode der vruchtafdrijving. Het medisch genootschap te New-York schreef dan ook eene prijsvraag uit over het beste middel ter bestrijding van dit euvel, en de bekroonde verhandeling moest op de hoogere burgerscholen voor meisjes verbreid worden. Een der eerste dagbladen meende, dat zij op geene toilettafel mocht ontbreken.

Velen schudden het hoofd over de zoogenaamde moderne cultuur met al die fraaie theorieën, terwijl de religieuse vereenigingen juist daar propaganda maken, waar het meest de absolute vrijheid gepredikt wordt, omdat zij zeker zijn van den oogst.

Rusland heeft er belang bij, om zijne bevolking te vermeerderen, want het heeft gebrek aan handen. Er wordt dan ook als het ware eene premie op de vermeerdering der geboorten gezet, en de agronomische constitutie, het '*mir*', huldigt het standpunt, waarop zich de kloosters eertijds plaatsten; het bevordert met alle energie de landbouwkundige kolonisatie. Frederik Willem IV van Pruisen noemde dit beginsel terecht: het begin der Slavische historische ontwikkelingsperiode. Daar nu alle hinderpalen ten opzichte van het huwelijk opgeheven zijn en de voortbrenging zelfs wettelijk begunstigd wordt, zou de bevolking, om met Stuart Mill te spreken, buitengemeen moeten wassen. De uitbreiding geschiedt echter bijna in gelijke verhouding als in Frankrijk. In Frankrijk wordt de bevolking in 120, in Rusland in 90, in Engeland en Pruisen in 50 jaren verdubbeld, en als oorzaak van dit verschijnsel geeft A. von Buschen (*Aperçu statistique des forces productives de la Russie*) de groote kindersterfte op.

Vruchtbaarheid gemiddeld in Rusland 4,96 kinderen, in Pruisen 4,23 kinderen, in België 4,72 kinderen, in Engeland 3,77 kinderen.

Daarentegen is de sterfte volgens Quètelet (*Physique sociale*), wat de bevolking betreft: in Rusland 1:26, in Pruisen 1:36, in Frankrijk 1:39, in België 1:43, in Engeland 1:49.

Ontleden wij de cijfers ten opzichte van Rusland, zoo krijgen wij in Nowgorod bij de hoogere klasse 5□, bij den gegoeden burgerstand 5, bij de boeren 5½, bij de kooplieden 4□ en bij de fluctueerende bevolking 3¾ kinderen per gezin. Wij nemen nu de volgende verschijnselen waar: de moeders gebruiken drie dagen na de bevalling een stoombad zonder op de noodige maatregelen van voorzichtigheid te letten; zij zijn met arbeid overladen, kunnen haar kinderen zelden zelven zoogen, laten hen gedurende den oogst in den steek, geven hun eene zoogflesch met zoogenaamde krachtsoep (zuur roggemeel), die diarrhee veroorzaakt, en doopen met toepassing der onderdompeling; de familiehoofden zorgen zoo spoedig mogelijk voor het huwelijk der zonen en gebruiken de vrouwen als dienstmaagden; dientengevolge zijn knapen van 8-10 jaren veelal met meisjes van 25-30 jaren gehuwd

en een gevolg daarvan is, dat de vrouwen te oud zijn, wanneer de mannen den krachtigsten leeftijd bereikt hebben, zoodat de mannen zich zelden meer om haar bekommeren en liever de vrouwen der zonen misbruiken, die te jong zijn, om hun rechten te handhaven; de dorpsfeesten met de daarmede gepaard gaande losbandigheid oefenen een ongunstigen invloed uit en Mitchell zegt: 'it is notorious that the statistics of illegitimate births in Russia are kept down by the great prevalence of certain practices in Russian villages, in most of which may be found one or more women, who, failing the effects of herbs, resort to a process popularly called vytirannie' (Blue Books)(*).

Merkwaardig is het, dat de gemeenschap in Rusland en onder de Slavische volksstammen, ook wanneer zij aan de opgesomde nadeelen niet onderworpen is en met het patriarchaal karakter een meer idealen zin vereenigt, geenszins op eene buitengewone of zorgbarende vruchtbaarheid wijzen kan, en dat integendeel de grenzen op dit gebied niet zoover uit elkander liggen. Daarentegen schijnt de vermeerdering op Java volgens Bergsma (*Landbouw-wetgeving, Tijdschrift van het Indisch landbouwkundig genootschap* 1873) ten gevolge van het collectief beginsel buitengemeen snel plaats te vinden, zoodat de verdubbeling in c[a] 30 jaren verondersteld wordt, hetgeen Stuart Mill's leer zou bevestigen, maar in de tropische landen eene uitzondering is. In elk geval hebben dergelijke dogma's hoogst betrekkelijke waarde en rechtvaardigen de feiten geene algemeene theorie. De wetten, die ons beheerschen, vragen noch naar eenige kerkleer, noch naar eenige theorie omtrent de vrijheid, en meer dan op dit alles moeten wij letten op de practische vraag omtrent het wezen der menschelijke natuur of omtrent het ingeworteld volksvooroordeel, dat meer beteekent dan alle zoogenaamde wetten, en het volk, dat de vrijzinnigste wetgeving bezit, is dikwijls nog het minst vrij, omdat het maatschappelijk vooroordeel heerscht en over die bepalingen lacht. Het komt er daarom mijns inziens hoofdzakelijk op aan, zich aan de gemeenschap te onderwerpen, haar van onkruid te zuiveren, op te zoeken, waar en hoe zij mogelijk is, waardoor zij bevorderd wordt en welke vormen voor haar het meest geschikt zijn. Het is hoofdzaak, met de historische traditie te werken en tot hare verjonging de hand te bieden, het eigen ik daarbij geheel op den achtergrond te plaatsen en als het ware in dienst te staan van het algemeen; het is plicht, om overal de geestdrift voor de ideale goederen op te wekken en levendig te houden. De religieuse vorm van de gemeenschap speelt daarbij natuurlijk eene hoofdrol.

De cijfers omtrent de vruchtbaarheid en de volksvermeerdering hebben eene relatieve waarde, indien zij niet nader ontleed of toegelicht en

(*) Vergelijk de hoogst interessante studie van Baron Von Haxthausen: *Studien über die innern Zustände*, *das Volksleben und insbesondre die ländlichen Einrichtungen Russlands*, alsmede Le Play: *Les ouvriers Européens*, dat echter ten opzichte van de getallen niet altijd correct is, en *Das Ureigenthum von Laveleye* (*Bücher*).

met de productieve kracht der natie in verband gebracht worden. Zij zijn bijv. voor Pruisen vrij hoog, maar niet te hoog(*). Grijpen wij eens uit het voorhanden zijnde exact materiaal eene stad van middelmatigen omvang, waar de klein-industrie eene vrij groote rol speelt en het algemeen vermogen gering is: ik meen Erfurt (*Statistische Mittheilungen aus dem Stadtkreise Erfurt nach amtlichen Quellen bearbeitet von Breslau*, *Oberbürgermeister*). De stad telt 48,000 inwoners met inbegrip van het garnizoen (3½ duizend), en nam gedurende de laatste 50 jaren met iets meer dan 100 pCt. toe; 51,82 pCt. zijn mannen en 48,13 pCt. vrouwen en ten opzichte der religie is het karakter overwegend Protestantsch.

Wij vinden nu 8948 familiehuishoudingen, waarvan 1630 zonder kinderen, 2477 met 1 kind, 1974 met 2 kinderen, 1333 met 3 kinderen, 806 met 4 kinderen, 426 met 5 kinderen, 196 met 6 kinderen, 72 met 7 kinderen, 26 met 8 kinderen, 6 met 9 kinderen en 2 met 10 en meer kinderen.

1641 familiehuishoudingen houden dienstboden en 1813 chambregarnisten en slapers. Bij officiersfamiliën maakt het genot van den militairen oppasser veelal het houden van dienstboden overbodig en dikwijls zijn deze oppassers, ook wat de keuken betreft, verreweg

(*) De omvang der emigratie kan niet als tegenbewijs aangevoerd worden. Ten eerste nam zij ten gevolge der oorlogen, der zware militaire plichten, der steeds toenemende lasten en van de wijzigingen in den algemeenen politieken toestand van 1864 tot 1871 niet onbelangrijk toe, later echter weder af, hetgeen een natuurlijk, lang bekend en zeer gewoon verschijnsel is.
Ten tweede trof zij het meest de weinig bevolkte provincien, in het bijzonder Posen, Pommeren en Pruisen, die juist toevoer noodig hebben.
Ten derde werden daardoor de landbouwkundige districten zeer verontrust, zoodat dientengevolge hier en daar zelfs niet meer aan eene regelmatige bebouwing gedacht kon worden en veelal tegen oogsttijd soldaten gerequireerd werden, om althans iets van den grond te verkrijgen.
De emigratie wordt door alle ingewijden als eene calamiteit beschouwd en is een dreigend gevaar, dat meer nadeel veroorzaakt dan de zoozeer gevreesde sociaaldemocratie, want gaan zij zoo voort, dan zouden vele Noordduitsche grondbezitters eene andere methode van bebouwing moeten invoeren, om op den duur te kunnen blijven bestaan.
Van de emigranten, die van 1862 tot 1871 het land verlieten, waren 55½% hoofden van gezinnen of volwassen mannen en 44½% vrouwen, kinderen en onderhoorigen. Van deze 55½% beoefenden 19,6% den landbouw en waren 11,9% dienstbaar en wel grootendeels bij landbouwers; 16½% behoorden tot den handel, de industrie en het handwerk; 5,7% waren grondeigenaars, tuiniers en opzichters en 2,8% onder de overige categorieen te rangschikken.

Ontevredenheid met de economische en sociale positie geldt als hoofdaanleiding. Mecklenburg vertoont dezelfde verschijnselen, door Schumacher zeer nauwkeurig onderzocht en geclassificeerd.
Vergelijk voorts F Bödiker: *Die Auswanderung und die Einwanderung des preussischen Staates auf Grand amtlicher Quellen bearbeitet*, 1873. Een even groot nadeel voor het platteland is de emigratie binnenslands met het doel, om bij de tallooze publieke werken geplaatst te worden. Eindelijk absorbeeren de steden, voornamelijk Berlijn, Hamburg, Frankfort, Augsburg, etc. vele bewoners van het platteland. Van de Berlijnsche bevolking is slechts de helft aldaar geboren. Dezelfde verschijnselen openbaren zich in Engeland, Frankrijk en Duitschland en kunnen onrustbarend genoemd worden.

boven dienstmeisjes te verkiezen. Wij vinden 9566 huishoudingen in uitgebreideren zin, 287 alleenstaande mannelijke, 486 alleenstaande vrouwelijke personen en 43 gestichten. De woning is, gelijk elders, de huurkazerne, zoodat er slechts 3274 woonhuizen gevonden worden, en de arbeidende of op dagloon aangewezen bevolking is niet geringer dan in andere plaatsen. De jaarlijksche verdiensten zijn aldus:

een handwerksman-daglooner per week 10-15 Rm., alzoo per jaar 500-750 Rm.; zijne vrouw, indien zij werken kan, 100-300, zou 600 of 1050 zijn, is gemiddeld 825 Rm.;

een fabriekarbeider, goed geschoold, 15-25 Rm., alzoo per jaar 750-1250 Rm.; zijne vrouw 100 à 300, derhalve beiden 850-1550, gemiddeld 1200 Rm.;

een ambachtsgezel 12-20 Rm., is 600-1000; zijne vrouw 100 à 300, maakt 700-1300, gemiddeld 1000 Rm.;

een zelfstandig handwerksman 12-30 Rm., is 600-1500; zijne vrouw 100 à 300, maakt 690-1800, gemiddeld 1250 Rm.;

De gemiddelde verdienste van deze 4 categorieën is te schatten op 1069 Rm., terwijl zij met een normaal gezin 1000 Rm. behoeven; derhalve in gewone tijden een overschot van 69 Rm.

De landbouwer verdient als knecht, voerman of bediende, met inbegrip van kost en logies, gemiddeld per jaar 700 Rm., een dienstmeisje met kost en logies 445 Rm., als keukenmeid echter 475 Rm. en als kinder- of 2de meid 365 Rm. Eene vrouw, die uit werken gaat, 525 Rm.

Een werkman in 's lands zoutmijn 765-833 Rm. per 8-12 arbeidsuren(*).

De crisis bracht hierin tijdelijk eene ongunstige verandering met uitzondering van het landbouwkundig bedrijf.

Dit zijn vrij normale verhoudingen en ongetwijfeld geen ongunstige toestanden, die bij gelijkmatige verdeeling hoogst ongunstig zouden worden. Wij bespeuren echter dezelfde, zoo niet nog grootere mate van sociale ellende, waar de fabriek de lieden bezighoudt; de losbandigheid en de prostitutie gaan gepaard met gebrek aan kennis der huishouding, die weder in het ‘up and down’ of het onbestendig karakter der industrie steun vinden. De invloed der liberale wetgeving, zonder positieve hervormingen van anderen aard en zonder beperking der vrijheid door andere voorschriften wordt algemeen beklaagd, en naast de uitbreiding der conservatieve beginselen ontwikkelt zich de sociaaldemocratie, terwijl op de gematigde elementen niet gelet wordt.

Betreden wij nu de zoogenaamde hoogere standen, zoo vinden wij

(*) Dergelijke nauwkeurige ontledingen kunnen niet genoeg aanbevolen worden, omdat zij de waarheid in het juiste licht plaatsen en de phrase der sociaaldemocratie duidelijk genoeg aantoonen. Wij moeten hierbij voegen, dat tegenover de vroeger medegedeelde ongunstige toestanden der woningen in Berlijn en Dresden eene niet onbelangrijke vermeerdering der gemiddelde consumtie van vleesch en bier staat, vrij wel evenredig aan de gemiddelde verhooging der loonen (periode 1868/1878).

daar, evenals elders, moeders in overvloed, die de dochters aan den man willen brengen en dochters, die echtgenooten zoeken, maar zij hebben iets geleerd en weten ook zonder dat eene eervolle plaats in de maatschappij te bekleeden; zij zijn niet voor den luxe opgeleid en geen modeartikelen, die voor de parade bestemd werden, voor het overige geestdoodende salons met zoutelooze, maar wellicht pikante literarische dagvliegen kunnen bezighouden, en zelfs niet eens door kwinkslagen of geestige invallen voor eenig amusant tijdverdrijf zorg dragen. Dit laatste genre, de door Vischer terecht op de scherpste wijze gekarakteriseerde modepoppen, is weder meer in de rijke handelsplaatsen vertegenwoordigd, waar het geld verstand en gevoel in gelijke mate moet vervangen, eene eigenschap, waardoor de vrouw maar al te dikwijls terecht als koopwaar beschouwd wordt en niet anders dan in de haven van berekenende gelukzoekers kan aanlanden. Opvoeding, onderwijs, de liefde voor het huis en het huiselijk leven en het natuurlijk verstand zijn tegen dergelijke euvelen een betere waarborg dan absolute vrijheid.

Lorenz von Stein (*Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie*) toont aan, wat de vrouw voor het huis zijn kan en hoe zij hare taak moet volbrengen, zonder daarbuiten haar geluk te zoeken. De man ziet in de beminde niets dan de beminde, maar van de vrouw verlangt hij, dat zij ook werkelijk zijne vrouw zij. Hij wil een wezen, dat hem niet alleen liefheeft, maar dat hem ook begrijpt; hij wil, dat zij in staat is, haar gebied te beheerschen en begrip heeft van de sociale factoren, zoodat zij niet alleen het huis make tot een huis der liefde, maar ook gelijktijdig van den arbeid. Zij kan dat en zal slechts daardoor een deel der sociale menschheid kunnen uitmaken. Is zij radicaal, zoo volgt zij niet het voorbeeld der mannen, om allen gelijk te maken, d.i. een trap te doen dalen, maar wil allen gelijk voornaam hebben; zij volgt het voorbeeld der Gothiek en begint met de inwendige hervorming, om alsdan het karakter van dat inwendig leven naarbuiten tot heerschappij te brengen; zij bouwt het huis op hechte grondslagen en laat dat huis in politieken en socialen zin op de maatschappij invloed uitoefenen. Vroeger werd minder over hare sociale positie gestreden en was hare macht grooter, omdat het huis meer aanzien genoot. Aan het engagement, de periode van nadere kennismaking, van poëzie en ongestoorde gedachtenwisseling ter verdere ontwikkeling, hecht Van Houten zonderling genoeg geringe waarde, omdat het zinnelijke neigingen opwekt en bevordert, neigingen, die, niet bevredigd, schadelijk zijn. Zal dan de zelfbeheersching na het huwelijk sterker zijn dan vóór dien tijd[(*)]?

(*) Ik moet hier opmerken, dat er in het geschrift van Mr. Van Houten feitelijk alleen sprake is van onthouding of bevrediging met het doel van voortbrenging, zoodat de nietonthouding in het huwelijk zonder dat doel buitengesloten is.
Vruchtafdrijving en *alle middelen van anderen aard*, hoezeer schijnbaar onschuldig, worden derhalve ook door hem als onzedelijk onvoorwaardelijk verworpen. Daar hij echter de voorschriften ter bevordering der zindelijkheid bij de vrouw van Professor Reclam citeert en aanbeveelt, zoo komt het mij niet overbodig voor, eraan te herinneren, dat deze voorschriften met het oog op de prostitutie te Leipzig niet zoozeer voor de vrouw in het algemeen dan wel voor den demi-monde ontworpen en later door Rudorff in het regulatief opgenomen werden. Op dit regulatief, evenals op de maar al te dikwijls als voorbeeldig aanbevolen regeling der prostitutie in Japan, kom ik later uitvoerig terug. Het kan niet genoeg herhaald worden, dat de zoogenaamde Fransche moraal af te keuren is en dat alle huismiddeltjes niets anders zijn dan valsch vernis.

Vroeger was het ‘queesten’, het vrijen des nachts op het bed, in gebruik en werd de vrijage boven de deken voortgezet, ‘om op die manier een praatje te houden en aldaar te blijven tot een uur vóór den dag, wanneer hij weder in stilte vertrok en het venster sloot’ (Schotel, *het Oud-Hollandsch huisgezin der* 17de *eeuw*). Wie daarbij de wetten der eerbaarheid overtrad, werd gelyncht en het teeken daartoe voor de buurschap was het slaan van eene tang op den ketel, terwijl bloemen als ‘de eerbare stookebrandjes en jeugdige harten gestookt’ aangezien werden. Dit gebruik was in Holland, Zwitserland, Tyrol, enkele deelen van Duitschland, Scandinavië en Helgoland mode en heet onder het volk in Zweden nog heden ten dage ‘kommen nachten’. Mij dunkt, dit was vrij wat gevaarlijker en gaf toch aanstoot noch ergernis, maar het huis stond toen ook op flinke palen en kon een stootje verdragen.

Het is merkwaardig, hoezeer de tijden veranderen. Eertijds koos Heinze voor Hildegard von Hohenthal en hare gezellinnen volbloedige, levenslustige, door en door gezonde typen vol geestdrift voor de kunst, vol leven en beweging, natuurlijk en waar; het zijn de typen van Rubens, niet bedorven door de cultuur, geteekend naar het leven en tevens weergegeven met een koloriet, dat ons het bloed sneller door de aderen doet vloeien. Later komt Gutzkow met zijne Wally, het type der emancipatie, vol moderne coquetterie, eene bleekzuchtige figuur, die eene verhandeling tegen de dogma's der Kerk ten beste geeft, over de moraal philosopheert, steeds met de pen aan het werk is en met ziekelijk raffinement zich en anderen verveelt. Heinze's typen weten te genieten, maar toch, bij juiste ontleding, is de moraal door hen vrij wat meer gewaarborgd, dan door dat langzaam vergif, ons met vol bewustzijn in kleine teugen toegereikt. Beide dichters waren wel is waar in verschillende tijden populair, maar het is niet twijfelachtig, wie op den duur meer geschat zal worden, want reeds nu begint men hier en daar te ontwaken en verlangt menigeen meer dan vaalbleek licht.

Men tracht medelijden met het lot van George Sand op te wekken, met haar, die op de onvergeeflijkste wijze Alfred de Musset ten gronde richtte en niet alleen in staat was, om hare schande te overleven, maar ook, om nog langer met het leven en zijn ernst lichtzinnig te spelen. Hij, die de smart als het ware met de moedermelk in zich opgenomen had en in tonen wist weer te geven, waarvan de wereld nog lang

diep getroffen zal worden, al verraden zij ook een onbevredigd en gebroken gemoed; hij, die de leugen haatte, moest langzaam onder het venijn der leugen verbloeden. En daartoe koos George Sand de gewijde aarde van Italië! Zij had hem kunnen verlaten; zij behoefde hem niet te verplegen, maar hem in eene ure, waarin zij hem stervend of wel reeds gestorven waande, een schouwspel aan te bieden, dat meer dan dierlijk was, dat was toch al te kras(*).

Mendelssohn, de Israëlietische wijsgeer, die Lessing tot model voor 'Nathan der Weise' diende, bleef getrouw aan de patriarchale zeden en gewoonten van zijn stam en beschikte daarom over de hand van zijne begaafde dochters, overtuigd van hare gehoorzaamheid. Zoo werd zij, die later met Schlegel naar Parijs vluchtte, aan een Berlijnsch koopman ten huwelijk gegeven. Toen Schlegel's liefde voor haar bekoeld was, nadat zij zorg en leed met hem gedragen had en zij met dichterlijke vrijmoedigheid in den steek gelaten werd, toen was het de beleedigde echtgenoot, die haar als moeder van zijne kinderen op de tactvolste wijze voor broodsgebrek in een vreemd land vrijwaarde. Op rijperen leeftijd in de school der ervaring gehard, dacht zij anders over de bestaande moraal en met de herleving van het vrouwelijk gevoel kreeg zij ook de kracht om te dragen, te lijden en over hare wetsovertreding te treuren. Zij leerde den zielenadel begrijpen.

Van Houten citeert een mariage de raison uit Paul Heyse's 'Kinder der Welt'; maar, mijns inziens, heeft de meester der novelle, die de weergalooze gave bezit, naar het leven te schilderen en de beelden van dat leven, voor zoover zij zich aan zijn oog vertoonen, met dramatische kracht in de meest verschillende vormen der kunst weet te hullen, hier geen mariage de raison in den eigenlijken zin op het oog. Hiermede zij geenszins gezegd, dat de door en door gezonde novellen van Riehl niet, wat de richting betreft, de voorkeur verdienen. Zij wist vóór haar huwelijk niet, wat liefde was en gehoorzaamde aan de begrippen gril en luim; zij speelde met het leven en was noch vrijwillig, noch gedwongen, een offer der bestaande moraal, derhalve meer een type der inconsequentie, tevens eene nieuwe gedaante der 'Zweiseelentheorie'. Eerst later kwam het bewustzijn, de onbevrediging, maar niet meer met de werkelijkheid verwant, integendeel geheel op de romantiek overgedragen. Heyse is een kampioen voor de vrije liefde, maar niet als vorm der algemeenheid, niet als grondslag der sociale orde, omdat die orde twee onmisbare gegevens daartoe mist, nl. het ideaal en de aristocratische gedachte. Niemand dacht eraan, Themistokles de rechten als burger te bestrijden, ofschoon hij uit den Venustempel

(*) Vergelijk P. Lindau: *Alfred de Musset.* Zulke voorbeelden getuigen niet vóór de emancipatie, althans niet van moreel standpunt. Paul de Musset en de vrienden van Alfred en George Sand duiden slechts aan, hetgeen gemakkelijk te verklaren en zelfs van hun standpunt te verdedigen is.

stamde; niemand verweet Leonardi da Vinci, dat hij een kind der liefde was; niemand lette erop, dat Rauch's dochtertje hem door het noodlot gezonden werd; maar hoe dikwijls is liefde in het huwelijk vertegenwoordigd?

Een bekend componist en virtuoos deelde mij eens mede, dat, volgens zijn eigen ondervinding, getrouwde vrouwen zich veel eerder wegwierpen dan meisjes. Eerstgenoemden voelden minder de noodzakelijkheid om zich te beheerschen, indien de tonen der muziek de juiste snaren van haar hart getroffen hadden, terwijl de laatstgenoemden veelal schuw waren en niet zoo licht op den voorgrond traden. Beiden verwisselden echter veelal kunst en persoon, zoodat zij minder de kunst verstonden en daarom meer de kitteling van het gevoel op den persoon overdroegen. Gunstige uitzonderingen waren natuurlijk voorhanden. Dit verschijnsel is zeer natuurlijk, want bij de vrouw is de phantasie hoofdzaak en bij de meeste mannen sluit het bedrijf reeds de phantasie uit, terwijl zij, gehuwd, zelden met de vroegere vereering de uitverkorene naderen. Nu is die 'geistige Wendung der ersten Liebesneigungen' wel wat meer figuurlijk op te vatten, of liever neemt 'Wahrheit und Dichtung' nog een zeer jeugdigen leeftijd aan, want hetgeen in Duitschland 'Die Flamme' genoemd wordt, laat meer sporen achter, dan veelal vermoed wordt. 'Hem krijg ik toch niet en tegen den bruigom in spe heb ik niets, derhalve ja.' Een onbevredigd gevoel heeft allicht extravagances ten gevolge, vooral wanneer muziek, dans of tooneel de zinnen prikkelen.

Schopenhauer(*) bestudeerde zijne Frankforter omgeving maar al te goed en trof den regel; Heyse ging 'Im Paradiese' een stap ver-

(*) De Frankforter voedt zijne dochters op met het oog op een eventueel huwelijk, hetgeen elders niet in die mate het geval is. Op kennis of op andere eigenschappen van dien aard, die een man van beschaving in zijne vrouw ongaarne mist, komt het derhalve minder of zelfs in het geheel niet aan. Daarentegen is de familie veelal invloedrijk en de materieele positie meestal gunstiger. Bezoeken de meisjes nu de huwelijksmarkt, voorgesteld door het gezellig verkeer der zoogenaamde haute volée, zoo onderscheiden zij drieerlei:

1°. de eerste categorie der heeren is nog jong, op het dansen verzot en aan de meesten reeds uit de vroeger gemeenschappelijk genoten dansles bekend; zij heeten de 'Tanzbeine' en genieten deze eer op een leeftijd van 18-24 jaar;

2°. de 2de categorie der heeren, tusschen 24-28 jaar, is reeds kieskeuriger, danst minder, oefent meer critiek uit en valt in de termen om uit te mogen zoeken;

3°. de 3de categorie der heeren eindelijk wordt als ernstige huwelijkscandidaten beschouwd en moet met égards behandeld worden. Deze rubriek omvat de periode van 28-36 jaren. Zoogenaamde bon-vivants, ook 'ausgebrannte Vulkane' genoemd, staan niet minder in gunst en worden onder de rustige en solide echtgenooten met wereldkennis en ondervinding gerangschikt.

Dit alles heeft op de ernstige kringen geene betrekking en geldt alleen voor het uitgaand publiek van goeden huize. Ook is er een groot onderscheid tusschen Mainz en Frankfort te bespeuren; de laatstgenoemde stad denkt practisch, de eerstgenoemde handelt vrij. De 'Mainzerin' behoort echter niet meer tot de eigenlijke 'Rheinländerinnen', dat gracieus en bekoorlijk type om en nabij Coblentz, maar staat half en half onder den invloed der Palts. Voornoemde kenteekenen uit het maatschappelijk leven zijn uitsluitend van belang voor de voormalige vrije stad.

der dan in zijne ‘Kinder der Welt’ en formuleerde zijne zienswijze aldaar vrij nauwkeurig. Zijne drie novellen: *die Pfadfinderin*, *das Ding an sich* en *Beppo*, *der Sternseher*, zouden mede ter nadere opheldering kunnen dienen. Een zoo fijn vrouwenkenner experimenteert niet en speelt niet met het vuur. Die ‘Zweiseelentheorie’ omhelsde Klinger reeds in zijne hoogst interessante *Geschichte eines Deutschen der neuesten Zeit*, behandelde de geniale Jensen in de schildering der vrouw van Gustav Wasa (Karin von Schweden) en vond in Heyse's discipel en geestverwant Adolph Wilbrandt een hartstochtelijk vereerder. Zij ontleedden handeling en motieven met benijdenswaardig talent.

Pieter van Woensel meent in zijne *Kunst van waarnemen,* dat men om de wereld wèl te waardeeren, geen theologischen bril op moet zetten en dat een tooneelspeler ons de karakters der menschen juister kan afbeelden dan een Christen-leeraar; maar zijne uiterst reale ontleding van levende menschen spreekt nu juist niet zeer ten gunste der absolute vrijheid, omdat ware vrijheid datgene veronderstelt, wat er nog niet is. De philosophische meening van den vrijen denker is niet geschikt voor de menigte, en daarom mag aan haar niet het resultaat van den eeuwenlangen strijd overgelaten worden, zoolang zij niet voldoende waarborgen tegen misbruiken aanbiedt.

De eerste vrije daad der geëmancipeerde Wurtembergsche vrouwen in 1848 was: een manifest te publiceeren, dat alle vrouwen uitnoodigde zich te verplichten, geen reactionnair meer te trouwen, om geen anti-liberaal voort te kunnen brengen. Men zag overal vrouwen in heerenkleederen, met de rijzweep in de hand, een veer op den hoed en een sigaar in den mond, door de straten flaneeren, de bierhuizen vullen en op de verworven vrijheid pochen. De Berlijnsche Damessocialistenclub wilde het leven genieten zonder vruchtboomen te zijn, en aan de mannen de rol der vrouwen overdragen, terwijl de dames over de regeering zouden beschikken.

Geestig geeselde Paul Heyse in zijne *Frauenemancipation* deze moderne ziekte.

Al bestrijdt nu ook eene richting in de economische wetenschap de mogelijkheid der overbevolking, zoo is dit evenzeer overdrijving als het tegenovergestelde en slechts als reactie tegen de leer van Malthus te beschouwen. Er bestaat over- en onderbevolking, ook in politieken zin, en deze eigenschap wordt reeds door het bestaan van het proletariaat aangeduid (*Von Holtzendorff*: *Principien der Politik*). Indien te Berlijn 33½% der kinderen noodzakelijk moeten sterven, zoo is Berlijn overbevolkt (*Virchow: Vortrag über die Kindersterblichkeit*). Het is nu echter de taak èn des wetgevers èn der regeering, om eene meer gelijkmatige verdeeling der bevolking in de hand te werken en eene eenzijdige ontwikkeling te voorkomen. De proportionaliteit in verhouding tot de productieve kracht van den grond en tot de middelen van onderhoud is niet alleen wenschelijk, maar ook op den duur nood-

zakelijk. De vermeerdering van beiden is de eerste en de laatste taak. Indien echter ten gevolge van een totaal mislukten oogst, gelijk in 1846, zooveel minder kinderen ter wereld komen, zoo is dat nog niet aan onthouding, maar wel aan physieke ontzenuwing toe te schrijven.

De maatschappij kan en moet de bestaande reten en scheuren dichten en tegen pandemische ziekten, die door de hoogere standen steeds verder en verder zich verbreiden, front maken; zij is daarbij aangewezen op de bestaande, reeds zeer fijn gesponnen organisatiën en moet die ontwikkelen, van bijbestanddeelen zuiveren en inwendig versterken; zij mag de historische traditie niet met voeten treden, maar moet met haar hand in hand gaan; zij zal allengs de bestaande sociale orde meer in overeenstemming brengen met de wetten der gerechtigheid en met die der moraal en waar zij die moraal ziet overtreden, zonder dit te kunnen verhinderen, daar mag zij in beginsel nooit het kwaad erkennen, maar wel door doelmatige regelen trachten het euvel te verminderen, de gevaren tot een minimum te beperken en intusschen door sociale hervormingen de levensader van het kwaad afsnijden.

NB. Op pag. 239 (noot) van het Novembernommer noem ik Georg Büchner den schrijver van de eerste revolutionnaire brochure met voor een groot deel sociaaldemocratische strekking, getiteld *der Landfriede*, hetgeen ik verzoek te wijzigen in: *der Landbote.* Van deze brochure, die door Ds. Weidig van Butzbach bij Friedberg in Hessen min of meer in een streng religieus gewaad gehuld werd en heimelijk te Offenbach a/M. het licht zag, ontkwam slechts één exemplaar aan de confiscatie, dat in het bezit van Dr. Ludwig Büchner te Darmstadt bleef en eerst vóór een paar jaren ter dispositie van Karl Emil Franzos gesteld werd, om eene herinnering aan, zoowel als eene juiste beoordeeling van, Georg Büchner als mensch, letterkundige en agitator mogelijk te maken. Büchner had de revolutionnaire bewegingen in Frankrijk bestudeerd, en begon na de mislukking van den bekenden ‘Frankfurter Putsch’ in 1833/34 met de oprichting van een geheim revolutionnair genootschap, met ten deele radicale en ten deele revolutionnair-socialistische strekking. Hij meende, dat elke revolutie moet mislukken, zoolang de menigte en voornamelijk de boeren niet door populaire vlugschriften voldoende voorbereid, opgewonden en bewerkt zijn. Voor politieke ideeën is de menigte niet op den duur te winnen, getuige de polemische geschriften ten tijde van het congres te Weenen, en wie haar wil innemen en voor den revolutionnairen wagen spannen, moet *op den geldzak speculeeren* en *den materieelen nood op den voorgrond plaatsen.* De menigte heeft geen begrip van eer en vaderland, vrijheid en recht, en haar patriotisme heet onverschilligheid tegenover al hetgeen ideaal is, zoodat ons, politieke idealisten, indien wij willen zegevieren, als uitgangspunt alleen de magenvraag overblijft.

Alzoo plaatsen wij voorop: ‘Het volk draagt grootendeels de lasten,

terwijl de rijken of kapitalisten alleen de lusten genieten. Ziet eenig vorst in, dat de troon door eene grondige en gezonde sociale hervorming onwankelbaar bevestigd wordt, hetgeen niet te betwijfelen valt, zoo is voor ons, revolutionnairen, de kans verkeken. Daar alsdan van revolutie geen sprake meer zou zijn, moeten wij vóór dien tijd beginnen en ons radicaal program in een socialistisch-revolutionnair kleed steken, want dán alleen kiest de menigte voor ons partij en kunnen wij onze idealen wellicht ten uitvoer brengen. Ziehier alzoo de *bloedroode initialen*, die het begin der sociale agitatie beteekenen.'

In deze politieke atmosfeer werd reeds als jong student de blik van Liebknecht te Giessen beneveld en het verwondert ons niet, dat hij in dien geest werkzaam is, zonder echter de goede eigenschappen van Büchner te bezitten of ook dat talent in de verste verte meester te kunnen worden. Uitwendig kan Büchner als voorlooper der sociaaldemocratie beschouwd worden, inwendig was hij meer, want zijne oorspronkelijke natuur was edel en goed.

De tweede wegbereider was Weitling (1839), een kleermaker, die de ideeën en plannen van Fourier en Cabet in Zwitserland leerde kennen en tegen wien persoonlijk niets gezegd kan worden. Schmidt-Weissenfels nam hem onder zijn volkstypen, lectuur voor volksbibliotheken, onder de door hem behandelde twaalf Duitsche snijders op. Ook Weitling zocht in de organisatie der partij zijn eigenlijk zwaartepunt. Dit alles is echter nog meer verwant met de conspiratie dan met de revolutie.

In 1842 begon Marx als redacteur der Keulsche *Rheinische Zeitung* zijne loopbaan en rondom hem schaarden zich zeer spoedig alle malcontenten, revolutionnairen en communisten, o.a. Friedrich Engels, de adjudant des radicalen meesters, Wolff en anderen. Met het communistenmanifest van 1847, het program van den generalen staf, begon de periode van moderne ontwikkeling der sociale revolutiehypothese, het langzaam scheidingsproces tusschen de zuiver positieve en de zuiver negatieve elementen, tusschen de sociale hervormers en de revolutionnaire sloopers.

Geheel afgescheiden van deze centraliseerende beweging op revolutionnair gebied, waarvan Lassalle als c[a] 23jarig jongeling getuige was, opende deze heros in 1863 de socialistische agitatie in nationalen zin. Bij hem vinden wij menige gedachte, die ons aan Büchner herinnert en menige uiting, die ons sympathie inboezemt. Zijn hoofdwerk: *System der erworbenen Rechte*, hoewel ten opzichte van den inhoud zuiver wetenschappelijk gehouden, werd geconfisceerd en slechts 30 exemplaren ontkwamen aan den brandstapel, waarvan o.a. één in de stedelijke bibliotheek te Frankfurt a/M. voorhanden is. Wat de karakteriseering van het volk betreft, zoo deelt hij feitelijk de meening van Büchner en uit zijne correspondentie met Victor Aimé Huber blijkt, dat ook hij een koninkrijk der sociale hervorming niet alleen voor mogelijk, maar zelfs voor beter hield.

Het is hier niet de plaats, om de historische ontwikkeling, de tactiek en de locale toepassing der sociaaldemocratische gedachte te bespreken, maar deze aanvulling achtte ik niet overbodig. *Till Eulenspiegel redivivus*, *ein Schelmenlied* van Wolff (Berlin 1876), bezingt den toekomststaat aldus:

‘Bis jetzt habt ihr noch nichts vollbracht,
Als nur euch lächerlich gemacht;
Drum höret meinen guten Rath,
Wie ihr wohl euren Feind, den Staat,
Am schnellsten könnt zu Grunde richten.
Vor Allem müsst ihr erst verzichten
Auf alles das, was Ordnung heisst;
Vernunft, die weiter nichts beweist,
Als dass *der* Herr, und *jener* Knecht,
Wird abgeschafft, und gar das Recht,
Die abgenutzte Vogelscheuche,
Und seine längst verjährten Bräuche,
Das werft ihr alles über Bord,
Verboten höchstens ist der Mord;
Was sonst ihr findet von Gesetzen,
Reisst ihr in hunderttausend Fetzen.
Privatbesitz und Kapital,
Genie, und was euch sonst noch kränkt,
Wird theils gestrichen radikal,
Theils auf ein Minimum beschränkt;
Zum “Volksstaat” wird das Erdenrund,
Soweit der Pflug das Land befährt,
Als internationaler Grund
Für das Proletariat erklärt.
Um auszugleichen Wohl und Wehe,
Wird flugs das Erbrecht aufgehoben,
Und in universaler Ehe
Kindergemeinschaft eingeschoben.
Wahrheit und Ehre, Kunst und Ruhm
Und ihre thörichten Gewinnste
Sind null und nichtig, Hirngespinnste
Aus fabelhaftem Alterthum.
Seid ihr nur erst constituirt
Als edle, grosse Volkstribune
In der beglückenden Commune,
Wird ein Exempel statuirt
An Einem, der euch lang geneckt,
Dann kriegt die Welt vor euch Respect.
Der Eine aber muss dran glauben.
Er trieb sein handwerksmässig Rauben
Zu offenkundig und sein Drängen.
Der Kerl heisst *Fiscus* und muss hängen.
Und hat die Rache ihn ereilt,
Wird unter eure “Volksmillionen”
Sein Eigenthum sofort getheilt,
Auf dem sie vogelfrei dann wohnen.

Nach dieser schweren Arbeit können
Die Herren sich wieder Ruhe gönnen:
Im Comité wird dann getrost
Die Reihenfolge ausgeloost
Der Strike für das nächste Jahr.
Wenn aber Alles klipp und klar,
Und ihr nun mit Verwundrung seht,
Dass sich die Welt trotz eurer dreht,
So hänget wie ein Drohnenhauf
Euch Einer an dem Andern auf!'

Op pag. 258 (noot) wordt Dr. Norrenberg uit Viersen aangehaald, die door de *Jahresberichte des katholischen Arbeiterinnenvereins* meer algemeen bekend werd. Wij verzoeken de door hem vertegenwoordigde sociale beweging niet te verwisselen met de door de kapelaans Cronenberg, Litzinger en Laaff op touw gezette zoogenaamde Aken-Essensche richting.

Geschiedenis van den dag.

De gevolgen van den vrede van Berlijn.

Ofschoon wij den verjaardag van den vrede van Berlijn reeds eenige maanden geleden hebben gevierd - 13 Juli - is deze toch nog niet geheel uitgevoerd. De Montenegrijnen hebben nog altijd niet geheel, wat hun toekomt aan den kant van Albanië; er bestaat nog een Arab-Tabia-quaestie tusschen Rusland-Bulgarije aan den eenen en Rumenië aan den anderen kant; schoon de Grieken meer dan Jobsgeduld aan den dag gelegd hebben, kibbelen zij met de Turken nog altijd over de verwezenlijking van het 13de protocol van het Berlijnsche tractaat.

Er is voor de uitvoering van den vrede een nieuw oorlogje noodig geweest; met weemoed herinnert men zich den bloedigen, ongelijken strijd van de Oostenrijksche soldaten tegen de burgers van Bosnië en Herzegowina. Wanneer Oostenrijk iets onderneemt, loopt het natuurlijk nooit glad af, maar gelukt het eerst het doel te bereiken, wanneer er eenige fouten zijn begaan; de 'bezetting' werd ondernomen met te weinig troepen, want men had er niet op gerekend, dat de Oos-

tenrijkers als Duitschers zoowel door de Slavische als door de Mohammedaansche bevolking werden verwenscht; de haat sprak uit de bloedige gevechten; het arme volk gevoelde, dat het van onderdrukker verwisselde en van de vervulling der vurig gekoesterde nationale wenschen geen sprake kon zijn onder de Oostenrijksche 'administratie'. Eerst naderhand, toen van weerszijden veel bloed jammerlijk was vergoten, werd voor het leggen van garnizoen in de provincie Novibazar en het bezetten van de militaire en handelswegen een overeenkomst met Turkije gesloten(*).

De Grieken hebben zich nog het meest te beklagen, maar men bekommert zich in Europa weinig meer om hen, die eens door hun vrijheidskreten alle hoofden en harten in beweging brachten. Gelijk de andere stukjes van den vrede van Berlijn zal ook de Grieksche quaestie wel terecht komen. Zonder eenig bezwaar kunnen wij dus thans een algemeenen blik werpen op den toestand, zooals die door den vrede van Berlijn is in het leven geroepen.

Het onderzoek moet tweeledig zijn. Vooreerst plaatselijk, in zoover het den toestand der afzonderlijke provincies of vorstendommen betreft, en ten tweede algemeen, met het oog op den politieken toestand van het Balkan-schiereiland, de verhouding van de staten onderling en ook tot de Europeesche mogendheden.

Wij moeten ons niet voorstellen, dat de berichten, die wij van de Balkan-staten in de eerste jaren zullen ontvangen, bijzonder opwekkend zullen zijn. Wij hebben hier te doen met volksstammen, die in vergelijking van West-Europa eeuwen in beschaving en ontwikkeling ten achter zijn; voor een deel moet dat worden toegeschreven aan de Turksche onderdrukking; niet dat het Turksche bestuur op zichzelf, althans in vroeger jaren, vóórdat men begon met de nabootsing van de Europeesche staatsinstellingen, zoo hard was; integendeel, het had veel voor; de lasten waren niet zwaar; van den militairen dienst waren de niet-Mohammedanen bevrijd tegen een matig hoofdgeld; de vrijheid van eeredienst bestond in ruimer mate, dan dit in vele Europeesche landen het geval was.

Tegenover deze lichtzijde stond echter een nog grootere schaduwzijde; het geloof was een onoverkomelijke hinderpaal, zoowel voor den socialen als voor den materieelen vooruitgang; het land bleef in bezit van de Mohammedaansche heeren en de Christelijke onderdanen konden het niet veel verder brengen dan het knechtschap. Het nationaal be-

(*) Het sluiten van een overeenkomst met Turkije over het 'bezetten en besturen van Bosnië en Herzegowina' en 'het recht om garnizoen te leggen en bezit te nemen van de militaire en handelswegen van het district Novibazar' was voor Oostenrijk geen o n v o o r w a a r d e l i j k e noodzakelijkheid; in het begin van art. 25 van den Vrede van Berlijn leest men categorisch: 'Les provinces de Bosnie et d'Herzégowine seront occupées et administrées par l'Autriche-Hongrie.' Het slot luidt: 'A cet effet les Gouvernements d'Autriche-Hongrie et de Turquie s e r é s e r v e n t de s'entendre sur les détails.' Wij spatieeren.

wustzijn is een sterke kracht tot ontwikkeling, en dit bewustzijn moest uit den aard der zaak steeds gedempt zijn en bij de minste poging tot ontplooiing worden gestuit; vandaar het drukkende gevoel, dat zich nu en dan in buitensporigheden uitte en het volk het denkbeeld gaf van dwingelandij.

Ook de vurigste Turkenvrienden zullen verder wel willen toestemmen, dat de Turksche heerschappij, al was zij niet hard in de gewone beteekenis, negatief veel kwaad heeft gedaan en een vloek geworden is voor het land. Wat heeft de Porte gedaan voor de ontwikkeling van haar onderdanen, hetzij op intellectueel, hetzij op stoffelijk gebied? Hoeveel scholen heeft zij gesticht, hoeveel wegen heeft zij in bruikbaren staat gebracht? Het zou overbodig zijn, hier naar het bewijs te zoeken.

Nu de Turksche druk heeft opgehouden, wordt zulk een volk niet op eens toegerust met de noodige gaven, om zichzelf te besturen; het moet het leeren op den langen en moeilijken weg des levens; het zal in het eerste gevoel van ontwaken, in jeugdige dartelheid, dwaasheden begaan, struikelende vallen en weer opstaan. Er komt bij, dat de regeeringsvorm, die aan deze volksstammen ten gevolge van zeer zonderlinge omstandigheden is gegeven, weinig overeenkomt met de eischen der natuur; zij hebben allen zeer vrijzinnige staatsregelingen, terwijl het toch wel een uitgemaakte zaak zal zijn, dat liberale constituties alleen geschikt zijn voor volken, die op een hoogen trap van ontwikkeling zijn gekomen; een streng monarchale regeeringsvorm zou voor een eeuw althans meer den vooruitgang bevorderen.

Toch is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de volken van het Balkan-schiereiland er ook komen op den thans door hen ingeslagen weg, al mag deze wat langer en moeilijker zijn. Het jeugdige Griekenland kan in dat opzicht tot voorbeeld dienen. Wat waren de Grieken na den grooten vrijheidsoorlog anders dan een groote bende roovers en zeeschuimers, aan weinig tucht en nog minder orde gewoon? Verhalen van rooverijen bleven dan ook in de eerste jaren na de onafhankelijkheidsverklaring aan de orde van den dag; de constitutioneele regeeringsvorm was een bespotting van dit op zichzelf voortreffelijk stelsel. En vergelijk dien toestand eens met het heden; het Grieksche koninkrijk heeft zoolang bestaan, dat het de zwaarste beproevingen heeft doorleefd. Van rooverijen hoort men niet meer, tenzij een enkele maal op de grenzen, waar zij bijna het karakter hebben van een guerilla-oorlog tegen de Turken; de openbare veiligheid is over 't geheel grooter dan in het onder zooveel gunstiger omstandigheden levende Italië; de afgevaardigden mogen in de Kamer kibbelen, de ministeries snel, al te snel wisselen, Griekenland heeft dat gemeen met staten, die zich beleedigd zouden achten, wanneer zij met Griekenland werden vergeleken. Aan den constitutioneelen regeeringsvorm is het door alle stormen trouw gebleven en tijdens den laatsten Russisch-Turkschen oorlog

heeft het bewijzen gegeven van zelfbeheersching, die bewondering verdienen. Het is voor een volk op dien trap van ontwikkeling reeds veel waard, wanneer het niet meer zijn toevlucht neemt tot daden van geweld en de revoluties beperkt blijven tot Kamerintriges. Wat ons vooral veel hoop kan geven voor Griekenland's toekomst, is de uitbreiding van het lager onderwijs.

Neemt men nu in aanmerking, dat de Grieken, wat oorspronkelijken aanleg betreft, vooral niet boven de Serven, Bulgaren en Rumenen staan, dan krijgt men tevens goeden moed voor de andere Balkan-staten en zal men zich niet ongerust maken, wanneer wij vernemen, dat het er schuins toegaat en de verwarring groot is; volken worden niet in één jaar gebouwd en de geschiedenis, ook van de meest beschaafde naties, kan ons leeren, dat alle wezenlijke ontwikkeling in de natuur langzaam gaat. In de eerste plaats komt het aan op den oorspronkelijken aanleg en het vermogen van ontwikkeling van een volksstam, en in dit opzicht legt de ethnoloog een gunstig getuigenis af; het ontbreekt den Grieken, den Bulgaren, den Serven, den Rumenen noch aan kracht, noch aan verstand; zij zijn bestand tegen den strijd van 't leven en zullen hun plaats veroveren. Naast de ontwikkeling van Griekenland plaatsen wij die van Servië en Rumenië, die, hoe dikwijls zij ons ook met bange vrees hebben vervuld, toch geen slecht figuur maken, wanneer wij slechts de omstandigheden in aanmerking nemen.

De gestadigheid van de ontwikkeling der Balkan-staten zal veel hiervan afhangen, of zij hun wederzijdsch belang zullen begrijpen en zich bij elkander aansluiten. In den laatsten tijd hebben er feiten plaats gehad, welke van een goeden geest getuigen; de verschillende vorsten hebben elkander de hand gereikt, of staan op het punt om dat te doen. De leidende gedachte daarbij is vereeniging tegen den gemeenschappelijken vijand, den ouden onderdrukker: Turkije. Reeds nu is het een onmogelijkheid, dat de Turksche macht verder reikt dan de sterk ingekrompen grenzen van het Ottomanische Keizerrijk, want dit is niet meer bestand tegen de macht der Zuid-Slaven; op zijn hoogst kan het zich nog een tijd lang tegen die macht verdedigen, om in 't eind ook dat te moeten opgeven.

Tegen die aansluiting bestaan echter natuurlijke bezwaren, die overwonnen zullen moeten worden. De bloedmenging is namelijk verschillend en daarmee ook de geaardheid. De Grieken zijn ontstaan uit het overblijfsel van de oude Grieken en de Zuidwaarts voortdringende Slaven; de eersten ondergingen meer den invloed der laatsten, dan het voortleven der gewijzigde Grieksche taal zou doen vermoeden. Toch heeft de vermenging een volk gegeven, dat genoeg oorspronkelijkheid heeft, om er een nieuwen naam aan te schenken, dien van Hellenen.

Geheel anders met de Bulgaren; dezen, oorspronkelijk behoorende tot

den Ural-Altaïschen stam - minder wetenschappelijk Mongolen genoemd, waartoe ook de Turken behooren - hebben niet alleen hun taal ingeboet bij de vermenging met de Slaven, maar ook grootendeels hun geaardheid; men verkreeg een volksstam, die sterker Zuid-Slavisch was gekleurd dan de Grieken en zich ook weder van de zuivere Zuid-Slaven onderscheidde.

Nu heeft de ervaring reeds geleerd, dat de Grieken en Bulgaren zich moeilijk met elkander vereenigen; er bestaat zelfs een afscheiding, een antipathie, overal waar zij met elkander in aanraking komen. De Grieken, zich verheffend op de oude traditie, welke aan dien naam is verbonden, beschouwen zich als de meerderen van de Bulgaren en wenden steeds pogingen aan, om de Bulgaren te Helleniseeren. Nergens is dat echter gelukt; beide volksstammen zijn op zichzelf gebleven, en wanneer er sprake is van overwicht, dan hebben eer de Bulgaren dan de Grieken terrein gewonnen. De Grieken droomen van de wederoprichting van het Grieksch Keizerrijk, met Konstantinopel als hoofdstad, in welk rijk de Bulgaren slechts een ondergeschikte rol kunnen vervullen. De Bulgaren daarentegen hebben ook hun droomen van grootheid, ontleend aan Zuid-Slavische traditie.

De Russische politiek heeft van dien naijver tusschen de Grieken en Bulgaren altijd een handig gebruik gemaakt, en aangezien de Grieksche droomen niet geheel met haar eigen wenschen overeenstemden, de Bulgaren voorgetrokken en de Grieken tegengewerkt. De oprichting van het Bulgaarsch Exarchaat in 1870, d.w.z. van een zelfstandige Bulgaarsche Kerk, was het werk van Rusland. Hadden beiden, èn de Grieken èn de Bulgaren, niet hun eigenaardigen werkkring, men zou veel meer van botsingen hebben gehoord; de Grieken vindt men echter als handeldrijvend zeevarend volk voornamelijk aan de kusten en verder in de steden; de Bulgaren daarentegen op het platteland, meest akkerbouwend. In de laatste jaren breidden de laatsten zich echter bestendig ten Zuiden van den Balkan uit en de grenslijn, door de Russen bij den vrede van San Stefano getrokken, was niet zoo heel onjuist, uit een ethnographisch oogpunt beschouwd; wel woonden binnen die lijn ook een aantal Grieken, maar over 't geheel genomen vormden de Bulgaren de meerderheid.

Men heeft in den laatsten oorlog het geduld bewonderd, waarmee de Grieken rustig hebben toegezien; maar men moet hen niet te veel prijzen; er was een bijzondere reden, waarom zij dus handelden; het doel van den oorlog was voor Rusland in de eerste plaats de oprichting van een Bulgaarschen staat, die zoowel tegen Turkije als tegen Griekenland was opgewassen en eventueel een bruikbaar werktuig zou zijn voor de verwezenlijking van de Russische plannen. Dat wisten de Grieken en daarom waren zij in hun hart Turkschgezind.

Men kan dit met volle recht een kortzichtige politiek noemen; van de Turken hebben de Grieken nooit iets te wachten - dat leeren ook

weder de onderhandelingen over de uitvoering van den vrede van Berlijn ten opzichte van de Grieksche grensquaestie - en de ontwikkeling van de Bulgaren kan niet meer worden tegengehouden, althans niet door Griekenland. Het verstandigste voor de Grieken was dus, dat zij wat minder droomden en wat meer rekening hielden met de werkelijkheid. Het Balkan-schiereiland behoort voortaan aan de Zuid-Slavische volksstammen; dat land kan, in vele opzichten gezegend, bij een vruchtbaren grond en een krachtig volk, welvarend, ja, rijk worden - maar op voorwaarde, dat de verschillende volksstammen over hun betrekkelijk gering verschil van bloedmenging en dientengevolge ook van geaardheid heenstappen, en zich bij elkander aansluiten; over en weer zal daartoe wat water in den wijn moeten worden gedaan.

De naijver, welke tusschen de Grieken en Bulgaren bestaat, ligt ook in den aard van de andere volksstammen, eveneens ten gevolge van verschil van bloedmenging en aangeboren nationale wenschen, maar hij is daar ten gevolge van minder directe aanleiding nog niet zoo duidelijk aan het licht gekomen. Bulgaren en Serven, Serven en Montenegrijnen, Bulgaren en Rumenen, doen dikwijls denken aan een bedorven familie, waar de huisgenooten veel van elkander, maar weinig van zichzelf eischen; zij verlangen veel voor zichzelf, maar gunnen hun buurman weinig. Er is echter voor het oogenblik nog niet veel van te zeggen, welk een richting hun ontwikkeling in dit opzicht zal nemen; dat zal niet alleen afhangen van henzelf, maar vooral ook van de omstandigheden. Het ontbreekt dezen volksstammen geenszins aan verstandelijken aanleg, en wanneer de hartstocht hun geen al te groote parten speelt, zullen zij langs den weg der ervaring spoedig tot inzicht komen, dat zij geen beter vriend hebben dan zichzelf, d.i. hun welbegrepen eigenbelang, en dat zij, die zich uitgeven voor hun vrienden, Rusland, Oostenrijk, Engeland, hen slechts gebruiken willen voor hun eigen politieke plannen, onder voorwendsel van de ‘Christelijke’ belangen te dienen.

Wij spraken daar van de schijn-vrienden van de Balkan-volken, de groote Mogendheden. En waarlijk, men behoeft niet veel van de geschiedenis van de Oostersche quaestie te weten, om de Europeesche politiek te verklaren voor een der walgelijkste dingen, die door menschen gemaakt worden.

Ook de vrede van Berlijn draagt daarvan weder de overtuigendste bewijzen. Bevrijding van de Christenvolken van het juk der Turken was altijd het voorwendsel. De rechte weg, welke daartoe leidde, was, dien volken gelegenheid te geven zóó sterk te worden, dat zij zich tegen hun onderdrukker konden verdedigen. In plaats van echter dat beginsel te volgen, maakte men staatjes, te groot om te sterven en te klein om te leven.

De wenschen van Griekenland naar uitbreiding van grondgebied zijn billijk; had men het land ruimer grenzen gegeven, het zou zich beter hebben kunnen ontwikkelen; het verlangt geen aanhechting van vreemd grondgebied, maar land, waar de overgroote meerderheid der bevolking Grieksch is en vereeniging met het eigenlijke vaderland wenscht. Ook te Berlijn echter heeft niemand zich om de Grieken bekommerd, omdat niemands belang meebracht, hun eischen nauwkeurig te onderzoeken, laat staan te vervullen; Candia bleef onder Turksche heerschappij en voor den vorm gaf men Noordwaarts een kleine uitbreiding, die alle kenmerken droeg, dat men daarmede zich van de zaak wilde afmaken. Bij nader onderzoek bleek, dat noch de Turken, noch de Grieken zulk een grens wenschten.

Rusland, dat de bevrijding der Bulgaren voorgaf als een heilige zaak, werkte de Grieken zooveel mogelijk tegen; de Engelschen deden eveneens, en alleen de Fransche gevolmachtigden bemoeiden zich eenigszins met de Grieksche belangen. Zoolang de oorlog duurde, werden de Grieken stil gehouden met beloften; toen de oorlog afgeloopen was, werden zij met een kleinigheid naar huis gezonden.

De Bulgaren hebben even min reden, om op den vrede van Berlijn te roemen. De grenzen van den vrede van San Stefano waren in zoover dwaas, dat de Turksche Regeering van de landzijde werd afgesloten van gebied, waarover zij de volle souvereiniteit behield; ook was aan den kant van de Aegeïsche zee en Oostelijk aan den kant van Albanië bij Bulgarije gerekend, wat het niet toebehoorde en òf Grieksch òf Illyrisch was(*).

Wijziging van de grenzen van San Stefano was dus billijk, maar de hoofdgedachte van het Bulgarije, zooals Rusland het voorstelde, was zoo juist, dat de Mogendheden geen kans zagen, om hun oorspronkelijk plan te verwezenlijken en het Turksche Rijk het Balkangebergte tot Noordergrens te geven; hoe men ook rekende, het was en bleef waar: de Bulgaren strekten zich uit tot een goed eind Zuidwaarts van den Balkan. In plaats van nu op den ethnographischen grondslag te bouwen - in de gegeven omstandigheden de eenige redelijke oplossing - ging men aan het knoeien, maakte twee Bulgarijen, een met een schatplichtig Vorst, en een onder den naam van Oost-Rumelië, dat een zelfstandige provincie van Turkije zou vormen onder een door den Sultan benoemden Gouverneur; Turksche troepen zouden in deze provincie niet mogen zijn, tenzij dezen door den Gouverneur werden geroepen, om opstand te dempen. Om de Balkan-linie voor Turkije te behouden, zou de Sultan het recht hebben, om langs bepaalde militaire wegen zijn troepen naar het gebergte te voeren en daar versterkingen

(*) Wie een duidelijk overzicht van de ethnographische verhouding op het Balkan-schiereiland wil hebben, vergelijke de uitmuntende kaart van H. Kiepert: *Ethnographische Uebersichtskarte des Europäischen Orients (Untere Donauländer*, *Türkei und Griechenland). Mit erläuterndem Text. Berlin*, D. Reimer. 1878.

aan te leggen. Wanneer de Balkan-linie dus ooit zou moeten worden verdedigd door de Turken, hadden zij Bulgaren voor en Bulgaren achter zich, wat de Balkan-linie natuurlijk tot een zeer twijfelachtig bezit maakt.

De natuurlijke loop der zaken brengt nu mee, dat Zuid-Bulgarije of Oost-Rumelië voortdurend in een halfslachtigen, onzekeren toestand verkeert; het moet en zal steeds verlangen naar vereeniging met Noord-Bulgarije; de Gouverneur zal het òf met den Sultan, òf met de Bulgaren niet kunnen vinden, naarmate hij al of niet de nationale Bulgaarsche beweging in de hand werkt. Vooreerst te klein en dan nog niet in het bezit van de Balkan-linie, is het nieuwe Vorstendom Bulgarije niet sterk genoeg, om zich bij een botsing tegen de Turken te verweren en moet reeds daarom streven naar verandering van zijn grenzen.

Men zou kunnen meenen, dat deze regeling geschied was, omdat men Turkije zooveel mogelijk wilde ontzien. De onafhankelijkheid, de versterking van Turkije was immers altijd het hoofddoel van de Westersche politiek, getuige o.a. het tractaat van Parijs van '56? Wanneer men echter daarnaast de wijze ziet, waarop met Turksch land wordt omgesprongen, hoe nu het eene, dan het andere brok wordt afgesneden, dan kan men in ernst niet meer aan dat beginsel gelooven. Rusland plukt in Azië; Engeland legt de hand op Cyprus en grijpt naar Klein-Azië; Oostenrijk neemt Bosnië en Herzegowina; de groote heeren nemen derhalve, wat hun het best aanstaat; zij snijden uit het lijf van den Sultan, wat hun past, maar de Bulgaren en Grieken behoeven daarom nog niet te hebben wat hun toekomt; hier geldt het de vervulling van nationale, derhalve natuurlijke wenschen; daar is het alleen heerschzucht, die drijft, gelden zoogenaamde strategische gronden.

Wanneer men echter de handelwijze der Mogendheden ten opzichte van de Bulgaren vergelijkt met andere feiten, dan komt men spoedig tot de gevolgtrekking, dat het beginsel van de Europeesche politiek een ander is, en wel het streven om de Balkan-staten zoo te maken, dat zij nimmer machtig genoeg worden, om een eigen staatkundige gedragslijn te volgen en zelfstandig op te treden; al die Balkan-staatjes kunnen op zichzelf niets en zijn bij de minste verwikkeling afhankelijk van hun groote buren, die een nauwlettend scherp toezicht houden, of zij zich soms bewegen buiten de aangewezen maat. Daarom was een Vorstendom Bulgarije, zooals de Bulgaren dat wenschten - groot genoeg, om onafhankelijk te zijn - te groot; daarom moest Bulgarije in twee deelen worden gesplitst, waarvan het een bijna afhankelijk was en het ander in een op den duur geheel onhoudbaren toestand gebracht werd, terwijl de Balkan-linie buitendien aan Turkije zou blijven behooren als een muur, waarop de vereeniging steeds moest afstuiten.

Hetzelfde verschijnsel hebben wij bij de ‘bezetting’ van Bosnië en Herzegowina door Oostenrijk. Dat de Oostenrijkers noch door de

Slavische, noch door de Mohammedaansche bevolking worden begeerd, heeft de hardnekkige strijd bewezen, dien de verovering van deze provincies kostte. De Oostenrijkers worden door de Serven gehaat, zooals zij overal gehaat worden, waar de Duitsche bevolking niet het overwicht vormt. Na de verovering houdt de bevolking zich rustig, niet omdat zij met het Oostenrijksche bestuur tevreden is, maar omdat zij moet bukken voor de overmacht en met ijzeren hand wordt vastgehouden. Mocht Turkije het land niet behouden, dan kwam het op nationale en andere gronden aan Servië toe, dat daardoor een gewenschte uitbreiding zou hebben verkregen. Het groote Rijk der Habsburgen was echter bang voor een machtig Servisch vorstendom op zijn grenzen; het wilde geen uitbreiding van de Zuid-Slaven in de richting van zijn grondgebied in Dalmatië, waar eenzelfde sympathetische Slavische bevolking gevonden wordt. Ja, veel meer; de annexatie van Bosnië en Herzegowina was niet genoeg; in het tractaat van Berlijn werd tevens bepaald, dat Oostenrijk het recht zou hebben, om garnizoen te leggen en de militaire en handelswegen te bezetten van het district Novibazar. Neemt men nu de kaart van het Balkan-schiereiland voor zich, dan wordt de Oostenrijksche staatkunde duidelijk. Met art. 25 van den vrede van Berlijn heeft Oostenrijk een wig gedreven tusschen de staten van het Balkan-schiereiland, waardoor het in staat is, elke beweging aldaar te beheerschen. Door zijn strategische stelling in Novibazar zijn Servië en Montenegro van elkander afgescheiden en is tevens de gelegenheid geopend, Zuidwaarts tot aan de Aegeïsche zee troepen te zenden. In dat art. 25 leest men als tusschen de regels: geen verandering meer onder de Zuid-Slaven zonder toestemming van Oostenrijk. Streefde Rusland steeds naar het protectoraat over de Christenen in Turkije, het is, als wilde Oostenrijk zeggen: zulk een protectoraat geeft niet veel; ik wil liever vastheid in land, in militaire stelling, ten einde de beweging onder die Christenen naar mijn belang te kunnen leiden.

Vatten wij nu het een bij het ander samen, dan blijkt, dat de vrede van Berlijn weder gebouwd is op een onzuiveren grondslag - een feit, dat wij in elk tijdperk van de ontwikkeling der Oostersche quaestie waarnemen. Overal vinden wij een halfslachtigen toestand, ontevredenheid en daardoor in de toekomst onrust en woeling. Uitputting aan den eenen en vrees voor Turkije aan den anderen kant, doet voor het oogenblik zwijgen, maar tevreden zijn de Zuid-Slaven niet, noch Grieken, noch Bulgaren, noch Serven. Wanneer zij eenige jaren hebben gearbeid, zich hersteld van druk en ramp en oorlog, en gesteld dan, dat er geen vrees meer is voor Turkije, omdat het te veel is verzwakt, dan zullen de Zuid-Slaven met des te meer kracht herziening vragen van het tractaat van Berlijn, dat hun belangen beweert te regelen, maar schier overal een op den duur onhoudbaren toestand heeft in het leven geroepen. Wellicht, dat juist deze overtuiging den

naijver, die er tusschen de verschillende volksstammen bestaat, dempt en de aansluiting bevordert; een verbond van de Balkan-staten onderling, een verbond, gegrond op wederzijdsch belang, is werkelijk de beste, de eenige weg voor een oplossing van de Oostersche quaestie, welke in het belang is van de Zuid-Slaven zelf.

Wij komen tot de groote politieke verhoudingen. De Duitsche bladen waren er indertijd zeer mee ingenomen, dat het congres tot regeling van de Oostersche quaestie werd gehouden in de Duitsche hoofdstad, dat dit congres werd gepresideerd door den Duitschen Rijkskanselier en de vrede van Berlijn met gulden letteren in het geschiedboek zou worden gegrift, als een stuk van veel scherpzinnigheid, dat voor een reeks van jaren Europa met den algemeenen vrede zou zegenen. Wij hebben nooit veel met dien vrede opgehad; het eenige lichtpunt was, dat de Russisch-Turksche oorlog tot een einde werd gebracht en een vrede werd geproclameerd, die niet meer voorloopig was dan andere vreden.

Wat die vrede gegeven heeft voor het Balkan-schiereiland zelf, hebben wij boven reeds gezien; maar ook daarbuiten heeft die vrede volstrekt niet die gevolgen gehad, welke men zich, ook te Berlijn, daarvan had voorgesteld. De vrede heette een middelweg, welke gevonden werd na veel intriges, voornamelijk van den kant van Rusland en Engeland; in de Russische politiek bestonden echter twee stroomen, waarvan de een werd vertegenwoordigd door Gortchakoff, de andere door Schouwaloff; de eerste wilde van den vrede van San Stefano weinig prijs geven en althans op de hoofdpunten daaraan vasthouden, op gevaar af, dat de oorlog zou worden hervat; de Russische troepen stonden voor de muren van Konstantinopel; de macht van Turkije was geheel gebroken, en de kans kon dus nooit gunstiger zijn; wel lag de Engelsche vloot in de nabijheid van de Turksche hoofdstad, maar het was bekend, dat Engeland geen leger had, dat zich, ook zelfs met het Russische leger, kon meten. Schouwaloff, Russisch ambassadeur te Londen, was vóór den vrede en bereid zich daarvoor veel opofferingen te getroosten; daardoor werd de kracht van Gortchakoff verlamd en het gelukte aan de vereenigde Engelsche, Duitsche en Oostenrijksche krachten, den vrede van San Stefano overboord te werpen op de meeste punten, waarmee het Russisch belang was gemoeid.

Voornamelijk kwamen hier in aanmerking de bepalingen betreffende Bulgarije, de uitgebreidheid van dit Vorstendom en den tijd der Russische bezetting.

Het lag in den aard der zaak, dat Rusland zijn invloed op den loop der dingen op het Balkan-schiereiland ook later wilde doen gelden en daarvoor verlangde een zekere positie, welke dien invloed verzekerde. Men voert geen langdurigen, kostbaren oorlog voor niet, en het is

geheel overeenkomstig de Russische traditie, dat het lot der Zuid-Slaven Rusland in de eerste plaats aangaat.

Men heeft wel eens verteld, dat Rusland en Oostenrijk in 't geheim overeengekomen waren, dat de een de Oostelijke, de andere de Westelijke helft van het Balkan-schiereiland onder zijn hoede zou nemen. Bewezen is dit niet, maar men heeft het algemeen voor waarschijnlijk gehouden. Welnu, wat Oostenrijk betreft, is dit program geheel verwezenlijkt; het heeft Bosnië en Herzegowina, de militaire stelling in Novibazar en kan de gebeurtenissen op het Balkan-schiereiland gemakkelijk beheerschen. Welk een verschil met Rusland! Bulgarije, de Russische schepping, waarvoor jaren lang was gearbeid, werd verminkt; er werden zulke bepalingen genomen, dat Rusland direct geen blijvenden invloed op dit Vorstendom zou uitoefenen, en zelfs werd de Balkan-linie behouden. Neemt men daarbij in aanmerking, dat Oostenrijk voor zijn winst geen schot gelost, geen druppel bloed vergoten had, dan zal men moeten erkennen, dat het onderscheid al te groot is. De verdeeldheid onder de Russische gevolmachtigden en daarbij de ongunstige binnenlandsche toestand van Rusland zelf konden alleen zulk een vrede mogelijk maken.

Wat is echter natuurlijker, dan dat er in Rusland ontevredenheid ontstond over het resultaat van den oorlog, en deze grooter werd, naarmate men er meer over nadacht? Duitschland en Oostenrijk, waarmee Rusland in de laatste jaren in nauwe betrekking was geweest, hadden saamgespannen, om Rusland te verhinderen de vruchten te plukken van den oorlog; hun toeleg was het geweest, Rusland geheel van de regeling der zaken op het Balkan-schiereiland uit te sluiten. Oostenrijk was niet voor de eerste maal trouweloos geweest; na de ervaring tijdens den Krimoorlog had men weinig anders kunnen verwachten, maar - moest Duitschland de handlanger zijn van zulk een politiek, Duitschland, dat alleen door de houding van Rusland in '70 geworden was, wat het is?

Dat men in Rusland op deze wijze redeneerde, kan niemand onverklaarbaar vinden. De bittere aanvallen op de Duitschers in de Russische bladen hadden een redelijken grondslag, al konden de Duitschers zich dat niet voorstellen. En de ontevredenheid over den vrede van Berlijn en voornamelijk op Duitschland bleef niet bij het volk, zij drong hooger en vond weerklank in de omgeving des Keizers. Op welke wijze door de Russische Regeering aan die ontevredenheid lucht werd gegeven, is niet nauwkeurig bekend; zeker is 't, dat zij geuit is, en wel op zoo nadrukkelijke wijze, dat de Duitsche Rijkskanselier meende, zijn maatregelen te moeten nemen en naar Weenen reisde, om daar met Andrassy een overeenkomst te sluiten, waarvan de hoofdinhoud schijnt te zijn, dat beide Mogendheden zich verplichten, elkander bij te staan bij een eventueelen aanval van Rusland of een verbreking van het tractaat van Berlijn door deze Mogendheid.

Op het oogenblik, dat wij deze regelen schrijven, vertoeft de Russische Kroonprins te Berlijn, na vooraf ook een bezoek te hebben gebracht aan het Weener hof; men zoekt in dat vorstelijk bezoek een poging, om de oude vriendschapsbanden weer aan te halen en de Weener overeenkomst onder een schijnbare herstelling van het Drie-Keizersverbond te begraven. Men spreekt ook van een bijeenkomst van den Keizer van Rusland en Keizer Wilhelm te Berlijn, bij gelegenheid van zijn reis naar Frankrijk, om de Keizerin te Cannes te bezoeken; maar toch neemt dit den indruk niet weg, dat tusschen Rusland en Duitschland een andere verhouding is ontstaan, een betrekking van vijandschap, die voor de toekomst niet zonder vrees doet zijn. 't Is mogelijk, dat de verhouding van de vorsten weder dezelfde wordt, maar tusschen de volken is een klove ontstaan en in de Weener overeenkomst zien wij een feit van zooveel gewicht, dat daarmede een nieuwe bladzijde mag worden geopend in het boek der geschiedenis. Niet dat men nu morgen of overmorgen zal hooren van een oorlog tusschen Rusland en Duitschland; daarover kunnen nog jaren verloopen, kan het levende geslacht zelfs ten grave gaan, want de omstandigheden moeten vooral voor Rusland heel wat veranderen, vóór het een nieuwen en zulk een oorlog kan ondernemen. De Russische bladen vertellen nu reeds, dat de weg naar Konstantinopel ligt over Berlijn en Weenen, en al heeft dat als krantengeschrijf op zichzelf niet veel te beteekenen, in dat gezegde ligt in korten, kernachtigen vorm het antwoord van de Russen op den vrede van Berlijn, en als men onpartijdig wil zijn, ook tegenover Rusland, kan men dat antwoord niet onrechtvaardig noemen. Het beste bewijs, dat de verhouding van Rusland tot Duitschland een andere is geworden, hoogstwaarschijnlijk een andere blijft, in weerwil van de vorstelijke bezoeken, is het ontslag van den Russischen ambassadeur te Londen, Graaf Schouwaloff; deze toch is, zooals wij boven gezien hebben, de man, die van Russische zijde den vrede van Berlijn heeft mogelijk gemaakt, omdat hij op dat oogenblik het meest het vertrouwen genoot van den Czaar, een vertrouwen, dat hij blijkbaar op dit oogenblik niet meer heeft.

De daden hebben haar onvermijdelijke gevolgen, en geen diplomatie en geen redeneering kan die opheffen; de vrede van Berlijn zal allerminst daarop een uitzondering maken. Wellicht heeft in dien vrede gesproken die hoogere macht in de geschiedenis, welke bij het groote congres te Berlijn zoo weinig is erkend - de macht der werkelijkheid; boven de hoofden der diplomaten voerden de Germaansche en Slavische geesten met elkander een verwoeden strijd; de laatsten moesten het onderspit delven en zij gingen heen, om hun vleugelen te doopen in den eeuwenouden haat der beide rassen en dan terug te keeren. Wanneer?

Heeft Bismarck de gevolgen van den vrede van Berlijn niet doorzien, of heeft hij ze gewild? Vermoedelijk het eerste, maar dan rijst

de vraag, of hij daarmee een dienst heeft bewezen aan zijn vaderland. Duitschland is nu meer dan ooit verplicht, zich gewapend te houden tot de tanden en wie weet voor hoe langen tijd. Dat het rijk op den duur dien last niet zal kunnen dragen en door zijn enorme militaire uitgaven zal worden uitgemergeld, wordt door velen voor waarschijnlijk gehouden.

Het bondgenootschap met Oostenrijk achten wij voor Duitschland een twijfelachtig voordeel. Zeker, dat verbond is ter goeder trouw gesloten en moet, als tegen Rusland gericht, door de Duitschers en Hongaren in Oostenrijk uit den aard der zaak worden toegejuicht. De meerderheid der Oostenrijksche bevolking bestaat echter uit Slaven, en dezen zijn geen zeer bruikbare elementen, om in een oorlog tegen Rusland goede diensten te bewijzen.

Het mag het tegenwoordig Ministerie te Weenen gelukken, om de getalsterkte van het leger voor den tijd van tien jaren vast te stellen, maar daarmee is nog niet uitgemaakt, dat de West- en Zuid-Slaven in den krijg tegen de Noord-Slaven met die geestdrift zullen vechten, welke noodzakelijk is, om de overwinning te behalen. Voor het oogenblik is het zelfs nog een onopgeloste vraag, of het mogelijk zal zijn, de Duitschers en de Slaven zoover te brengen, dat zij bij gelijke rechten naast elkander kunnen leven. Tot heden onderdrukten de Duitschers in Cis-Leithanië, de Hongaren in Trans-Leithanië de Slaven en genoten privilegiën, die op den duur onhoudbaar zijn. In de laatste jaren is zoowel het nationaliteitsgevoel als de ontwikkeling der Slaven zeer toegenomen; noch het Duitsche, noch het Hongaarsche element is versterkt, integendeel, het wordt door het Slavische teruggedrongen. Nemen de Slaven straks èn in Oostenrijk èn in Hongarije die positie in, waarop zij rechtens aanspraak kunnen maken, dan kan hun egoïsme hen drijven, om op het Balkan-schiereiland uitsluitend hun invloed door te drijven; maar het is moeilijk aan te nemen, dat de Slaven in Oostenrijk zich zullen laten gebruiken, om voor Duitschland de kastanjes uit het vuur te halen en zich door den Duitschen Rijkskanselier op 't sleeptouw te laten nemen. Ligt niet een transactie met Rusland ten opzichte van de Oostersche quaestie veel meer in den aard der dingen, wanneer men de zaak uit het oogpunt van het ethnologisch belang beschouwt, dat ten slotte in de geschiedenis altijd overwegend is? De Duitschers beschouwen 't als heiligschennis, te twijfelen aan de wijsheid en het doorzicht van hun Rijkskanselier, maar wie den vrede van Berlijn van een meer algemeen standpunt beschouwt, kan die wijsheid hier niet groot vinden; die vrede is het redmiddel van het oogenblik, dat in de toekomst te grooter gevaren met zich brengt.

Voor de waarschijnlijk meer schijnbare dan wezenlijke toenadering van Rusland tot Duitschland en Oostenrijk na de Weener overeenkomst bestaat een politieke reden; het doel van Rusland is, Engeland te iso-

leeren, dat bij de oplossing van de Oostersche quaestie meer de directe vijand is van Rusland en veel scherper toezicht houdt dan Oostenrijk en Duitschland. De Russische intriges te Konstantinopel, om Turkije over te halen tot een verbond, hebben weder een aanvang genomen en zijn aanvankelijk met een goeden uitslag bekroond. De ruwheid en onbeschaamdheid, waarmee de Engelsche ambassadeur te Konstantinopel optreedt en zich aanstelt als voogd over den Sultan, heeft kwaad bloed gezet bij de Turken en nu het Engelsche geld uitblijft, dreigen de Engelschen aan den Gouden Hoorn nog meer gehaat te worden dan de Russen - iets, wat zich overigens gereedelijk laat verklaren. Reeds dreigde de Engelsche vloot naar de Turksche wateren te stevenen en is daarmee den Sultan opnieuw afgeperst, een begin te maken met de zoogenaamde hervormingen in Klein-Azië, maar ook dit schijnt te zijn geschied op raad van Rusland, dat op dit oogenblik geen botsing wil. Booze tongen vertelden, dat de hervormingsdrang van Engeland slechts een voorwendsel is, om, behalve Cyprus, ook nog een bezitting te krijgen aan den vasten wal van Klein-Azië, niet om Turkije daardoor te helpen, maar eventueel zichzelf te helpen tegen de Russen en den weg naar Indië vrij te houden.

In meer dan één opzicht maakt de houding van Engeland een stuitenden indruk; Engeland heeft Gibraltar genomen, Malta, Cyprus, kocht de helft van het Suez-kanaal, beschouwt met zijn maritieme stations de Middellandsche zee bijna als een Engelsche zee; maar als Rusland, het onmetelijke rijk, geheel vrijen toegang eischt tot de Middellandsche zee, òf den sleutel vraagt tot zijn huis, òf een geheel open deur, dan doet men in Engeland, of de geheele wereld onrecht wordt aangedaan, en met den vrede van Berlijn hebben de andere Mogendheden weder meegewerkt, om dien inderdaad hoogst onrechtmatigen en op den duur onhoudbaren toestand te bestendigen.

De Oostersche quaestie is geen quaestie van recht - neen, want het recht wordt om strijd met voeten getreden - maar van macht. Geleid door een man als Beaconsfield, die door zijn zucht naar vertoon, door zijn bemoeiziekte al te duidelijk zijn Semietische afkomst verraadt, spant Engeland al zijn macht in, om overal, in Europa, in Azië, in Afrika, zijn willekeurige macht te handhaven. De overdrijving echter van dat beginsel moet leiden tot verzwakking, en ook aan de Engelsche overheersching zal een eind komen. Voor 't oogenblik is de bemoeizieke politiek van Beaconsfield in Engeland populair en heeft deze de meerderheid van het volk op de hand, maar er behoeft niet veel te gebeuren, om de zwakheid van deze staatkunde aan het licht te brengen; verschillende omstandigheden werkten mede, om die politiek te doen zegevieren; verkeeren echter de tijden, dan keert ook snel de openbare meening in Engeland. De oppositie, welke nu reeds sinds geruimen tijd door de liberale minderheid in Engeland tegen de staatkunde der Regeering wordt gevoerd, steunt op goede gronden, al

heeft zij de politieke windrichting tijdelijk tegen; immers, niemand ontkent meer, zelfs de handlangers niet van Beaconsfield, dat het Turksche rijk dat tijdperk van verval is ingetreden, waarin geen hervormingen meer baten en geen maatregelen de snelle ontbinding meer kunnen tegengaan. Ware Engeland met Rusland in overleg getreden, om ten opzichte van de Oostersche quaestie tot overleg te geraken, zooals de Engelsche liberale staatslieden wilden, men zou tot een vrede hebben kunnen geraken, die werkelijk dien naam verdiende; nu heeft men den knoop nog vaster getrokken, nieuwe zaden gezaaid van ontevredenheid, onmogelijke toestanden bestendigd, daarnaast nieuwe in het leven geroepen. De staatkunde der groote Mogendheden was en is inderdaad klein.

NOORMAN.

18 November '79.

Letterkunde.

Een verborgen schat aan 't licht gebracht.

La Souabe après la paix de Bâle par G.G. Vreede Professeur de Droit Public et des Gens à l'Université d'Utrecht. Utrecht J.L. Beijers. Libraire-éditeur.

Zóó luidt de titel van het aan te kondigen werk op den omslag, maar op het titelblad is hij een breeder door deze twee toevoegsels: ‘recueil de documents diplomatiques et parlementaires, concernant les négociations avec la république Française, et la lutte des états de Wurtemberg contre Frédéric II, dernier duc-électeur (1795-1805)’, en: ‘publié avec plusieurs dépêches antérieurs de Charles-Eugène (1785-1790), d'après les autographes, délaissés par M. Conrad d'Abel, ministre-résident des villes anséatiques en France, ancien syndic des états de Wurtemberg.’

‘Les documents qui forment la majeure partie du Recueil que je publie aujourd'hui’, schrijft de Hoogleeraar in zijne Inleiding terecht, wijl ook enkele andere bescheiden in de verzameling zijn opgenomen, als: uittreksels uit de ‘Gazette de Leide’; stukken uit het Rijksarchief te 's-Hage, afkomstig van P.H.A.J. Strick van Linschoten, gezant der Bataafsche republiek in Wurtemberg. Overigens zijn de bescheiden nalatenschap van den man, dien de Hoogleeraar ‘aïeul maternel’ noemt en die na in het aangeduide tijdvak aan zijn land de gewichtigste diensten bewezen te hebben, zich gelukkig moest achten, door zijne benoeming tot minister-resident der Hanze-steden te Parijs eenen werkkring te vinden, op het oogenblik, dat een zoodanige in Wurtemberg voor hem ontoegankelijk was - Van Abel of Von Abel, wijl hij afstamde van een geslacht, hetwelk door Keizer Ferdinand tot den adelstand verheven was.

De dépêches van Hertog Karel Eugenius, aan het slot van het werk voorkomende en allen aan Abel, toen als ‘Hof und Legations-Rath’ te Munchen werkzaam, gericht, zijn 31 in getal. Op 2 na, die uit Stuttgart gedagteekend zijn, hebben allen de dagteekening uit Hohenheim,

het lustslot, dat, door den Hertog opgetrokken, dezen gedurende de laatste jaren van zijn leven gemeenlijk tot verblijf verstrekte. Zij zijn van verschillenden inhoud, doch maken te zamen den indruk, dat Karel in het tijdvak van zijne regeering, waarin hij ze afzond, de belangen zijner onderdanen, in vroeger jaren maar al te zeer verwaarloosd, ter harte nam en ook, dat hij tot aan het einde van zijn leven (1793) toe aan Abel gehecht geweest is.

De diplomatische en parlementaire stukken, die de dépêches voorafgaan, zijn 127 in getal. Van deze hebben 65 ten opschrift: ‘négociations avec la république Française’, de overigen: ‘lutte parlementaire et diplomatique’, en zijn de eersten uit de jaren 1795-1799, de laatsten uit de jaren 1800-1805, allen mitsdien uit den tijd, gedurende welken Frederik Eugenius en Frederik II Hertogen van Wurtemberg waren.

Meer dan één lid der eerste coalitie tegen Frankrijk sloot in 1795 afzonderlijk vrede met dien staat. Hetzelfde deed in het volgend jaar Frederik Eugenius, na reeds vroeger met Moreau, die zegevierend naar Stuttgart oprukte, eenen wapenstilstand gesloten te hebben. 't Maakte vele onderhandelingen onvermijdelijk. Ziehier eenige zaken, waarover zij gevoerd moesten worden:

Wurtemberg had de verplichting tot betaling van eene schatting aan de republiek aanvaard, maar meende van zijnen kant recht te hebben op vergoeding van de schade, door de Fransche troepen op zijn gebied gedaan, nadat de wapenstilstand reeds afgekondigd was.

Mömpelgard (Montbéliard), het graafschap, hetwelk in den aanvang der 15de eeuw de toenmalige Graaf van Wurtemberg, Eberhard IV, door zijn huwelijk met de erfdochter van Graaf Stephanus van Montfaucon verkregen had, zou aan Frankrijk komen, maar eene schadeloosstelling, zoo aanzienlijk mogelijk, wenschte Wurtemberg daarvoor te bedingen uit geseculariseerd geestelijk goed.

Na den aftocht der Franschen rukten de Oostenrijksche en Rijkslegers Wurtemberg in en teisterden 't ‘*in odium* des Friedens-Schlusses’; Wurtemberg was van oordeel, dat de eer en het belang van Frankrijk vorderden, dat schadeloosstelling gegeven wierde voor de zesentwintig millioen livres, die afgeperst waren.

Het meerendeel der stukken, onder het opschrift: ‘négociations’ medegedeeld, heeft betrekking op onderhandelingen, over de genoemde zaken gevoerd.

Een ander gedeelte betreft onderhandelingen over andere dan deze zaken. Enkele vermeld ik:

Zekere vrouw Monet, handelaarster in mode-artikelen, had wegens geleverde goederen eene schuldvordering aan de Hertogin van Wurtemberg, die jaren lang onvoldaan gebleven was. In het belang dier vrouw, moeder van eenige kinderen, meende Talleyrand, de Minister van Buitenlandsche Zaken in Frankrijk, met Abel, den gevolmachtigden

Minister van den Hertog van Wurtemberg te Parijs, in onderhandeling te moeten treden, opdat haar recht gedaan mocht worden.

Op zijne beurt meende Abel verplicht te zijn, hetzelfde met den Franschen Minister te doen ten behoeve van den Graaf Coligny van Horneburg. Deze, afstammeling van de voormalige vorsten van Wurtemberg-Mömpelgard, behoorende tot eene familie, door den Keizer in den gravenstand verheven en door den Prins van Hohenzollern genaturaliseerd, was voor zaken te Parijs gekomen, voorzien van een paspoort van den Hertog van Wurtemberg. Schoon Duitscher, was hij dáár als beschuldigde wegens emigratie in den Temple opgesloten en verkeerde hij in gevaar, ter dood veroordeeld te worden.

Iets later deed het Abel met den Franschen Minister van Oorlog, Millet-Mureau, over de geweldenarijen, door de Fransche troepen tijdens hun verblijf in Wurtemberg gepleegd en waarvan deze er ééne was, dat zij den baljuw van Aldingen, die geweigerd had aan hunnen eisch van geld en levensmiddelen te voldoen, nadat zijn dorp den vorigen dag reeds zekere som als brandschatting had opgebracht, eerst gevangen hielden, dan hem met op den rug gebonden handen buiten het dorp sleepten en dáár hem, gebonden aan het paard van den trompetter, zóó voor een vuur plaatsten, dat de rook hem gedurende eenige uren in het aangezicht dreef.

Een laatst gedeelte der als ‘négociations’ getitelde stukken heeft betrekking op de spanning, die tusschen de Staten van Wurtemberg en de beide Hertogen bestond.

Slechts enkele dagen vóór het overlijden van Frederik Eugenius waren ‘die Sachen in einer solchen Lage, in welcher sie nicht lang bleiben könnten, wenn nicht für Herrn und Land grosse Nachtheile daraus entstehen sollten’. Wat wie dit verzekerde, bedoelde, blijkt uit hetgeen hij liet volgen: ‘uebrigens ist die Herrschaft in Etablirung einer völligen Harmonie mit dem Lande geneigt’. Die harmonie ontbrak ten gevolge van het verschil in zienswijze ten aanzien van de voor Wurtemberg wenschelijke betrekking tot Frankrijk en Oostenrijk, zooals dit tusschen den Hertog en de Staten bestond en ook ten gevolge van den wensch der Staten, om Wurtemberg's constitutie ongeschonden te bewaren.

Op den 23sten Dec. 1797 stierf Frederik Eugenius en werd door zijnen oudsten zoon als Frederik II opgevolgd.

Deze deed in de eerste dagen zijner regeering betrekkelijk de constitutie aan Abel de betuiging: ‘qu'il étoit décidé non seulement à s'en tenir religieusement à ce que porte la Constitution du païs, mais qu'il étoit encore disposé à faire des sacrifices’ en ten aanzien van den vrede, dien zijn vader met Frankrijk gesloten had: ‘qu'il désiroit prouver par des faits l'intention sincère, qu'il avoit de remplir religieusement les engagemens, que feu le Duc son Père avoit pris avec la République.’ Ook later nog schreef hij in eene dépêche aan zijnen gevol-

machtigde te Parijs over het laatste onderwerp: ‘vous pouvez assurer au surplus dans toutes les occasions...., que je m'en tiendrai imperturbablement à la paix séparée, qui subsiste avec la République française.’

De waarde dezer betuigingen is daarna gebleken. De syndicus Kerner had nopens de voortdurende spanning tusschen den Hertog en de Staten te schrijven: ‘leider habe ich meines Orts keinen Grund mehr zu hoffen, dasz die Sachen sich in Güte werden beilegen lassen’, en: ‘wissen Sie’ (Abel) ‘ein Mittel beide Theile herab zu stimmen, so bringen Sie es in Anwendung, mir ist davon keines bekannt’. Zij eindigde dan ook hiermede, dat de Hertog den landdag liet ‘aus einander gehen’.

Wat den met Frankrijk gesloten vrede betrof, eerlang sloot Frederik zich bij de tweede coalitie tegen Frankrijk aan en nam bij de nadering der Fransche troepen de vlucht, niettegenstaande de Staten bij monde eener deputatie hem verzocht hadden: ‘qu'il restât dans tous les cas en sa Résidence et qu'il tînt bon avec ses fidèles Etats’, en hij de verzekering had gegeven: ‘non! je ne veux pas fuir des Armées Etrangères, dont je ne prévois ni ne crains l'arrivée.’

Hij vlood, zijn ongelukkig land ten prooi latende aan de ellende, die hij het door zijne verbintenis met de overige tegen Frankrijk gewapende vorsten berokkende. Dit vlieden was het eenige niet, waardoor hij te kort deed aan de op hem rustende verplichtingen. Niet ontzien heeft hij zich, als misdadigers voor te stellen en te vervolgen de wakkere mannen, die naar plicht en geweten deden, wat zij vermochten om de drukkende lasten hunner landgenooten te verlichten en voor hen de constitutie te redden, waar deze bij onderhandelingen met Frankrijk en andere gelegenheden bedreigd scheen of door het in dienst houden van opgeroepen recruten als anderszins geschonden werd.

‘Diese Verfassung’, schreven in het jaar 1801 de ‘Verordnete des Landschaftlichen Grössern Ausschusses’ aan Abel, ‘ist seit zwey Jahren in ihren wesentlichsten Theilen erschüttert worden, und die Wünsche der Herzoglichen Privat. Rathgeber, ihre Auflösung zu vollenden, werden bey jeder Gelegenheit fortgesetzt.’ Die ‘Auflösung’ is ten slotte gelukt en in de geschiedenis een voorbeeld te meer opgeteekend, dat wat onrecht is, niet altijd voorkomen of belet kan worden. Dè stukken, onder het opschrift: ‘lutte parlementaire et diplomatique’ bijeengevoegd, hebben betrekking op het laatst medegedeelde ten aanzien van gebeurtenissen, waarbij Abel zoowel handelend als raadgevend optrad, en zóódoende den onverzoenlijken haat van Frederik op zich laadde.

Men bevroedt, na het bovenstaande gelezen te hebben, dat in het aan te kondigen werk eene belangrijke verzameling van bescheiden wordt aangeboden. Inderdaad is zij belangrijk om meer dan ééne reden. *Vooreerst* doet zij ons in Conrad Abel eenen man kennen, die wegens zijne zienswijze, zijn karakter, zijne werkzaamheid, enz. overwaard is bekend te wezen, en omtrent wien desniettemin zich vragen laat: ‘comment les services au pays par un homme aussi distingué

qu' Abel, ont échappé aux biographes et très peu attiré les regards et l'examen des historiens?' *Verder* doet zij ons meerderen kennen, die met hem betrokken geweest zijn in de gewichtige gebeurtenissen, in de laatste jaren der 18de en de eerste jaren der 19de eeuw in Europa, inzonderheid in Zuid-Duitschland, met name in Wurtemberg, voorgevallen en onder die meerderen aan den éénen kant mannen, wier handelingen, als de uitvloeisels van heersch- en baatzucht, van valschheid en vleierij, doen walgen, en aan den anderen kant mannen, wier gedrag, als de vrucht van echte en als zoodanig onbaatzuchtige en standvastige vaderlandsliefde, bewondering afperst. *Eindelijk* - ik vermeld niet alles - doet zij ons de wijze kennen, waarop in die dagen de diplomatie haar geheimzinnig, voor veler vrijheid schadelijk, ja! doodelijk werk volbracht.

Zoo heeft de zeventigjarige Hoogleeraar aanspraak op erkentelijkheid wegens de mededeeling van documenten, belangrijk als ik zeide, zonder hem misschien 'réduits en poussière ou condamnés à un oubli éternel.' Op dubbele erkentelijkheid heeft hij aanspraak wegens hunne breedvoerige toelichting in eene 'Introduction' van niet minder dan 114 bladzijden - eene 'Introduction', welke niet alleen rijk is aan veel wetenswaardigs, maar die ook geschreven is in den geest van wie diep verontwaardigd is, 'wenn' - wat in onze dagen, evenzeer als in die van Abel, in het groote en in het kleine beiden plaatsgrijpt - 'Gewalt vor Recht gehet'.

Onder het lezen der Inleiding heb ik evenwel nu en dan in mijne gedachte een vraagteeken gezet. Zóó deed ik b.v., waar sprake is van Zeppelin, den gunsteling van Frederik II en lid van diens Bijzonderen raad. Er wordt melding gemaakt van zijne 'intrigues' (pag. LVIII); hij wordt beschreven als 'trop faible et trop bienveillant pour qu'il fût longtemps l'oracle de Frédéric' (pag. LXVIII), en als met erkentelijkheid aangenomen te hebben zekere duizend ducaten, hem aangeboden in plaats van een diamanten kleinood (pag. XLVIII not. 1). Elders (Brockhaus, *Conversations-Lexicon*, Th. VI s. 914 12te Aufl.) wordt hij genoemd Frederik's 'edele und geistvolle Freund'. Waar is de Graaf het best beoordeeld? Ook waar ik las: 'on a pu faire peut-être au Président Georgii, au Prélat Abel, qui lui aussi avec ses collègues, revendiqua en 1815 les vieilles libertés de l'État et de l'Église, le reproche d'être restés trop entiers dans leurs opinions, de ne pas avoir tenu assez compte du mouvement des idées modernes, quand avec d'autres défenseurs et soutiens du droit historique, ils essayèrent de rappeler à la vie cette Constitution morte et enterrée', etc. Is 't niet te veel toegegeven, heb ik gevraagd, ten aanzien van mannen, die ook tegenover zoogenaamde nieuwe denkbeelden - waarlijk niet altijd uit liefde tot de menschheid opgevat - toonen durfden, mannen uit één stuk te zijn?

Zoo goed de druk van het werk is, zoo slecht uitgevoerd zijn de

twee photographieën tegenover het titelblad, al zijn ze voldoende om ons kennis te doen nemen van Abel's gelaat op den leeftijd van 30 à 35 en van 50 jaren.

Moge het werk, zoowel in het buitenland als in ons vaderland, in veler handen komen en niet alleen voor velen eene bladzijde der geschiedenis van den nieuweren tijd verduidelijken, maar die bladzijde voor hen ook leerzamer doen wezen.

F.A.E.P.R.E.

Goede bekenden.

Uit het verledene. Novellen door Catharina F. van Rees. Deventer, A.J. van den Sigtenhorst.
Uit het volk. Amsterdamsche novellen en schetsen door Justus van Maurik Jr. Amsterdam, Scheltema en Holkema.
De jeugd van Göthe, vrij naar het Hoogduitsch van Johannes Scherr, door J.W. van der Leeuw. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Het zijn grootendeels oude bekenden, die het couranten lezend en lezingen bijwonend publiek in deze drie, net uitgegeven, boeken terugvindt. Mejuffrouw Van Rees verzamelde eenige in dagbladfeuilletons verspreide novellen en schetsen, de Heer Van Maurik de stukken, die hij in den afgeloopen winter op verschillende plaatsen des lands met veel bijval voorgedragen heeft; het derde werkje is een herdruk der Nederlandsche bewerking van Scherr's zeer verdienstelijke beschrijving van Göthe's jeugd en jongelingsjaren, die in dit najaar, in het feuilleton van *Het Vaderland,* vele lezers en bij dezen veel waardeering gevonden heeft. Oude bekenden dus voor het grootste gedeelte, en waarmede men gaarne in hun nieuw kleed de kennis hernieuwen zal.

In het bundeltje van Mejuffrouw Van Rees komen drie eigenlijke novellen voor: ‘In 't Vuur’, ‘Mijn oom de Notaris’ en ‘Mijn onderricht in den Bon-ton’; verder drie biographische schetsen, in verschillenden staat van uitwerking: ‘Een dineetje bij Beethoven’, waarin de bekende eigenaardigheden van den grooten componist onderhoudend en levendig voorgesteld worden; ‘Een avondje met Liszt’, dat dezen toonzetter en zijne omgeving schetst; ‘Rachel’, eene meer uitvoerige levensbeschrijving van deze treurspeelster, wier plaats te Parijs nog niet is vervuld geworden; eindelijk twee schetsen: ‘Een nacht op het Kerkhof’ en ‘Een uit duizend’. Van de drie rubrieken komt ons de in de tweede plaats genoemde het best bezet voor, terwijl de levensschets van Rachel weder van de drie stukken, die haar bezetten, ons het meest bevalt. De eigenlijke novellen stellen wij zoo hoog niet; noch door vinding, noch door bewerking verheffen zij zich ver boven het gewone. Voor een groot deel zal dat wel liggen aan de stof. Wie de wederwaardigheden schildert van een jong meisje van fatsoenlijke familie, die bij den dood haars vaders onder de menschen moet, begeeft zich op een platgetreden terrein. Die geschiedenis,

zoo oud en alledaagsch voor de menigte, zoo nieuw en hard voor de hoofdpersoon, is reeds zoo dikwijls in alle talen der beschaafde wereld verhaald en weder verhaald, met zooveel talent en kracht behandeld, dat er niet heel veel nieuws meer van te zeggen valt. Wie haar opnieuw verhalen gaat, loopt gevaar van hij den lezer herinneringen op te wekken en hem vergelijkingen te ontlokken, die gunstiger zijn voor het vroeger dan voor het thans gelezene; al maakt de auteur 't niet slechter dan zijn voorganger, juist het onbestemde der herinnering is in zijn nadeel. ‘In 't Vuur’ maakte op ons dien indruk; de domheid en jaloezie der huisvrouw, de toegenegenheid van den heer des huizes, de liefde der aan de gouvernante toevertrouwde meisjes, de afgunst van dienstboden, de in het nadeel der gouvernante uitgelegde inclinatie - ziedaar elementen, uit de honderden romans over dit onderwerp, van Sue's *Miss Mary* af, overbekend; hunne herkenning schaadt de wezenlijk verdienstelijke wijze, waarop Mejuffrouw Van Rees het oude thema uitwerkte. Ook van de laatstgenoemde novelle, de lotgevallen verhalende van een eenvoudig landmeisje, wier zoogenoemde ontbolstering door Haagsche verwanten ondernomen wordt, lijdt aan dezelfde kwaal. Dit neemt echter niet weg, dat de geheele bundel op eene welwillende ontvangst van het publiek aanspraak heeft.

Wie den Heer Van Maurik zijne Amsterdamsche schetsen niet heeft hooren lezen, maar zijn dramatischen arbeid kent, vindt den schrijver van *De bittere pil*, *Pakketten voor dames* en *Janus Tulp* terstond en geheel in ‘Uit het volk’ terug. Zijn trant is ‘komiek’, wezenlijk en echt ‘komiek’, en het bundeltje heeft waarlijk geene aankondiging of aanbeveling noodig, om een gunstig onthaal te vinden. Wie deze schetsen leest, begrijpt gemakkelijk, dat zij, die bij voorbeeld den ‘Avond vol kunstgenot’ of ‘Een vriendendienst’ hooren voorlezen, zitten te ‘gieren van 't lachen’, gelijk men 't noemt. Wij moeten er echter bij zeggen en hopen, dat de Auteur met dezen wenk zijn voordeel zal willen doen, dat zijne kunst niet zeer hoog staat. In zijne schetsen, evenals in zijn tooneelwerk, is de Heer Van Maurik *bas comique.* Uitheemsche woorden, door lieden uit den kleinen burgerstand krom uitgesproken, uit den mond des volks opgevangen, platte of plastische uitdrukkingen behooren tot de meest voorkomende uitingen van zijnen geest. En zijne gaven van opmerking en reproductie, die hem sommige eigenaardige Amsterdamsche typen, als de porster, den bankopsluiter, het personeel van den laagsten-rangs-schouwburg, zoo scherp en getrouw doen naschetsen, staan werkelijk zeer hoog; gingen zij gepaard met fijnen humor of dieper gevoel, dan zou uit die samenwerking meesterwerk kunnen voortkomen, dat meer dan de lachspieren van lezers en hoorders beroeren kon. Wat de Auteur in dit opzicht te kort schiet, komt het best uit in zijne laatste schets: ‘Zoo'n vrek’, waarin hij een ernstiger toon poogt aan te slaan, doch zonder weer-

klank in 's lezers gemoed te wekken. Mislukt als de poging is, merken we haar toch met genoegen op omdat ze ons bewijst, dat de Schrijver zelf gevoelt, wat hem ontbreekt en naar iets hoogers streeft dan naar de gemakkelijke triomfen eener goedkoope grappigheid, naar een kortstondig *succès de hilarité.* Gaarne willen we ons vleien met de herinnering, dat zelfs Dickens niet in zijn vollen luister schitteren ging dan na jaren lang Boz te zijn gebleven; maar toch vergete men niet, dat reeds in de eerste schetsen van Boz de sporen te vinden waren van iets hoogers en duurzamers, dan koddigheid van vorm en photographische getrouwheid der geschetste beelden.

De herdruk van de studie over Göthe's jeugd begroeten wij met een onverdeeld genoegen. Dit lezenswaardig werk van den geleerden geschiedschrijver der Duitsche letterkunde, door den Heer Van der Leeuw met veel zorg voor het Nederlandsch publiek toebereid, moest niet in het onvermijdelijk lot van een bij den dag levend, maar ook bij den dag stervend dagblad deelen. Voor den nieuwen en blijvenden vorm, waarin het thans voor ons ligt, is het wellicht beter geschikt dan voor het feuilleton eener courant. Met losse hand en toch met veel zorg en wetenschap, met gebruikmaking van talrijke bronnen, schildert Scherr het aantrekkelijk beeld van dien reuzengeest van Duitschland, in wien de achttiende eeuw geheel belichaamd was. In zooverre bekleedde Göthe in Duitschland dezelfde plaats als Voltaire in Frankrijk; maar, terwijl deze op dit standpunt bleef staan, en evenals de geheele achttiende eeuw achter alles een vraagteeken stelde zonder antwoord of oplossing te geven, woelde en bruiste in Göthe nog eene andere kracht, die tot het nieuwe een eersten stoot gaf. Scherr stelt ons dit met zijne gewone helderheid voor oogen in zijne schildering van Göthe's ontwikkeling tot aan zijne reis naar Italië, een der mijlpalen op zijnen weg naar roem en volmaking. Zijne verhouding tot zijne tijdgenooten, tot de eeuw, waarin hij leefde, wordt ons duidelijk gemaakt met eene gemakkelijkheid, die des schrijvers grondige kennis van de geschiedenis der Duitsche letterkunde opnieuw bewijst. De Heer Van der Leeuw verdient lof voor zijne bewerking; de eenige aanmerking, die men maken kan, is, dat nu en dan het oorspronkelijke wel eens door de taal heengluurt, niet in zinbouw, maar (wat eigenlijk erger is) in de woorden zelf. Waar hij bij voorbeeld o p g a v e bezigt voor t a a k (bl. 100), u i t b r e i d e n voor u i t w e r k e n (bl. 15), van Göthe's twee u i t v l i e g e n (subst.) in de wereld spreekt (bl. 71), blijkt het meer dan noodig en wenschelijk is, dat hij vertaald heeft uit het Duitsch. De Heer Van der Leeuw gebruikt zelf het leelijke woord H o o g d u i t s c h, dat geen recht van bestaan meer heeft, sedert wij onze eigene taal terecht niet meer N e d e r d u i t s c h noemen.

November 1879.

X.IJ.Z.

Mengelwerk.

Ibbo Tisky of de Taborietentrom.

Wie zich bijna drie eeuwen geleden in den omtrek van Praag op een der hoogten begeven had, die de stad omringen, zou getroffen zijn geweest door de majestueuze pracht der ondergaande zon, maar niet minder door den aanblik van een jongeling, die daar wel meer placht te vertoeven op dat uur.

Hetzij dat hij ging, met het hoofd tot peinzen gebogen; hetzij dat hij stilstond, om zich te verlustigen in het schoone van den avondstond; hetzij dat hij nederzat, om dat schoone meer onverdeeld te genieten: in zijne houding was iets, dat men zonder aarzelen edel noemt.

Was het oog ietwat droomerig, het gelaat, blozende van gezondheid, teekende levenslust en levensmoed. Maar als dat oog werd opgeslagen, om den avondgroet van den voorbijganger te beantwoorden, was het zoo helder en toch zoo innemend zacht, dat men zich tot nadere kennismaking zou voelen aangetrokken. En ware het voorrecht ons te beurt gevallen, dat we hem in zulke avonduren in levendig gesprek met een makker hadden gezien, we zouden hebben ontwaard, dat datzelfde droomerige oog vol flinke uitdrukking zijn kon en de weerspiegeling eener krachtige ziel kon geven.

Doch op den avond, waarop ik uwe verbeelding stilzwijgend uitnoodigde, de mijne te vergezellen, is hij alleen en terwijl we hem ongemerkt bespieden, nu hij nederzit, gevoelen we, dat het ongewone gedachten moeten zijn, die de avondstond in dat brein opwekte, want de onbewegelijkheid zijner gestalte en het vurige, dat zijn oog kenmerkt, doen ons zien, dat niet alleen het natuurtafereel zijne aandacht bezighoudt.

En zoo het is, dat hij niet nederknielt, om hier ter plaatse aan God zijne avondgroete te brengen, 't is zeker, omdat hij vreest, dat mogelijk niet onopgemerkt te kunnen doen, omdat ieder oogenblik een wandelaar op die plaats kan verschijnen.

In dezen jongeling vermoedt ge allicht een der meest uitnemenden onder de Praagsche studenten, die zekerlijk in latere jaren, als de bezadigdheid van den man het dweepachtige van het jongelingstijdperk zal hebben getemperd en veredeld, een sieraad worden zal van zijn vaderland: Boheme.

En geen wonder; want die jongeling is niemand minder dan Ibbo Tisky, die eenmaal voor zijne beginselen zou sterven op het schavot - sterven voor zijn vurig geloof, zijn reinen en milden godsdienstzin, voor zijne staatkundige overtuiging.

I.

Lang voordat het jaar 1517 door Luther's optreden de wereld zou doen wentelen, lang voordat Duitschland de beginselen der Hervorming was toegedaan, nam Boheme eene plaats in onder de volken, die vooraan stonden in den strijd der beschaving tegen het nachtelijk duister der middeleeuwen en het toenemend bederf der Kerk.

Daar verkondigde Huss aan de Praagsche universiteit de leerstellingen van Wycliffe; hij nam die tot de zijnen aan en verdedigde ze.

Men weet met welk gevolg, en hetzij ons oog valt op de trouweloosheid der kerkvorsten te Constanz, op het min vorstelijk gedrag van Keizer Sigismund, op den akeligen kerker, waarin de hervormer aan ketenen geklonken lag; hetzij we zijn glimlach opmerken, toen hij zijne boeken, op weg naar het schavot, zag verbranden: in de geschiedenis der lijfstraffelijke rechtspleging zijn er weinig brandstapels, die zulken akeligen walm geven als die van Huss, maar ook weinig, die de wereld zoo helder hebben verlicht.

Een jaar later reeds gaf diezelfde brandstapel moed aan zijn vriend Hiëronymus van Praag, om hetzelfde lot te ondergaan, en beide auto-da-fé's waren de meest krachtige opwekking tot de uiting van het zich ontwikkelende nationaliteitsgevoel der Bohemers.

Welke was die nationaliteit?

Zoo duister als de eerste geschiedenis van dit merkwaardige volk is, zoo moeilijk wordt de beantwoording dezer vraag.

Beurtelings vrij, beurtelings wingewest, beurtelings bewoond door volksstammen van verschillenden oorsprong, werd Boheme eindelijk in de 14de eeuw een deel van Duitschland.

Wèl was het voor Boheme een zaak van eer en beteekenis, dat zijn koning tevens den keizerstroon van Duitschland besteeg, want hoewel lang geleden, toch kantten de Duitsche vorsten zich weleer tegen den titel van koning aan, dien de Boheemsche hertogen voor zich

eischten. En dat een koning van Boheme keizer van Duitschland kon worden, zou tot de gevolgtrekking leiden, dat Boheme van lieverlede Duitsch geworden was.

Maar toen later Wenceslaus, wiens regeering voor de Bohemers overigens rampzalig was, zich het lot van Huss en daarmede dat der Bohemers aantrok, maar eindelijk in deze zaak zwichtte voor den raad van den Duitschen Keizer Sigismund, toen moet het velen Bohemers wel duidelijk zijn geworden, dat het beter was, eigen weg te gaan en zich zelfstandig te ontwikkelen, al ware het ook, dat men geene heldere voorstelling had van de eigenlijke roeping van een in ieder opzicht onafhankelijk Boheme; al ware het misschien, dat de Duitsche nationaliteit de hunne was.

De marteldood der beide Boheemsche hervormers riep den Hussietenoorlog in het leven, die, uit nationaliteitsgevoel geboren, toch niet meer dan een godsdienstoorlog was en bleef, en die slechts het voorspel was van den vreeselijken dertigjarigen oorlog, die twee eeuwen later gansch Duitschland tot ééne woestenij zou maken, maar in Boheme zijn oorsprong nam door den opstand der Bohemers tegen den keizer van Duitschland, hunnen onttroonden koning.

Toen die opstand uitbarstte, was Ibbo, de held van dit verhaal en die een der slachtoffers werd, in den mannelijken leeftijd. Wat was dien mannelijken leeftijd voorafgegaan? Welke waren de lotgevallen zijner voorvaderen?

II.

Ibbo's voorvaderen hadden zich sedert de dagen van Huss teruggetrokken uit de hooge hofkringen, waarin zij mochten verkeeren krachtens hunne adellijke afkomst. Onder het vrijgeleide, dat Huss naar Constanz zoude vergezellen, behoorde de Ridder Von Chlum. Toen Huss in den kerker versmachtte, wendde deze al zijn invloed aan bij Keizer Sigismund, om diens woord, dat Huss, door het vrijgeleide gesteund, zonder vrees naar Constanz konde gaan, gestand te doen. Sigismund deed inderdaad pogingen, om Huss uit den kerker te bevrijden, ja, maar slechts tot zoolang, dat hijzelf zwichtte voor de dreigementen der kardinalen, terwijl hij hem uit vrees de vrijheid niet liet geven, toen hij die zelf, bij afwezigheid van den Paus, geven kon.

In edele verontwaardiging deed Ridder Johan Von Chlum een heftig protest tegen Huss' gevangenneming aan de deur der domkerk aanslaan, maar wat gaf de geestelijkheid om die opwelling van een eenvoudig ridder, waar zij zelfs den keizer trotseerde?

Chlum, teruggekeerd naar Boheme, richtte zijne schreden naar den burcht der Tisky's en deelde zijne ervaringen mede. Vol toorn en verontwaardiging wegens den smaad, Boheme aangedaan in den dood van Huss, maar tevens zielsbedroefd, dat de hervormer den Boheem-

schen grond niet zou wederzien, schetste hij in levendige kleuren zijn wedervaren te Constanz en besprak hij vol geestdrift het reeds ontworpen plan, om een verbond van edelen te stichten. Graaf Tisky hoorde zijn gast met belangstelling aan, gaf hem de meest oprechte verzekering, dat hij in geen geval tegen dat verbond zou optreden, doch schudde twijfelend het hoofd, toen Chlum den volksgeest en de volkskracht rijp achtte tot openbaar verzet tegen geestelijke en wereldlijke machten, die Huss ten val hadden gebracht. 'Wat zou Boheme beginnen, dat zich nog niet duidelijk van eene zelfstandige staatkundige roeping bewust was? Wat zou men anders krijgen, dan een godsdienst- of burgeroorlog? Wat zou het anders geven, dan een bloedvergieten, dat nutteloos en daarom onraadzaam was?' Ook toen Chlum erop wees, dat Boheme voor het grootste deel het vonnis van den smartelijken en smadelijken dood van Huss met verontwaardiging had vernomen, ja, dat alle standen, zonder onderscheid, dit gevoelen deelden, gaf Tisky niet toe, dat men nu reeds doen moest, wat meer het werk der toekomst moest zijn.

Hij meende van zijn kant, dat wel de geestdrift der Bohemers in hooge mate gaande was, tot dwepens toe, maar dat de strijdkrachten niet zouden opwegen tegen het doel, een doel, dat trouwens niet eens volkomen duidelijk was; alhoewel hij erkende, dat zij het recht aan hunne zijde hadden, wijl men hun belette hunne godsdienstoefeningen te houden.

Zelfs toen Chlum den naam van Ziska noemde met zijn roemvol verleden, erop wees, dat Ziska door zijn geboorte alleen reeds veel zou vermogen op het volk, dat Ziska van het Praagsche hof verbannen was, dat hij een vurig aanhanger was van de leer van Huss en hoe hij eenmaal een duren eed had gezworen, op al wat priester was te zullen wreken, dat een monnik zijne zuster had onteerd, gaf Tisky zich niet gewonnen.

Hij bracht hem onder het oog, dat niet alle edelen ééne lijn zouden trekken en dat zekerlijk niet zouden doen, zoolang er geen leider was, bezadigder dan Ziska, welke leider eerst in breede trekken moest ontvouwen, wat hij als einddoel eener volksbeweging voor oogen had en zoodoende bewijzen zou, dat hij de aangewezen leider was, de man, die dan later desnoods de kroon van Boheme op het hoofd kon plaatsen.

Maar op zijne vriendschap kon hij blijven rekenen, ook en niet het minst op zijne trouw aan de goede zaak. Tisky had zich reeds minder aan het Praagsche hof bewogen, sedert hij had gezien, welk een schandelijk vorst voor zijn onderdanen Koning Wenceslaus was; hij zou zich geheel terugtrekken, om voorshands zijne werkzaamheden slechts te bepalen tot zijne bezittingen, maar hij zou zijne kinderen en dezen zouden zijne kindskinderen verhalen van Huss en van Hiëronymus van Praag, van Wenceslaus en van Sigismund, van Ziska en zijne Taborieten.

En naast inprenting van vromen godsdienstzin zou hij hun voorhouden, dat vaderlandsliefde daaraan nauw verwant was. Zoo dan eenmaal Boheme rijp werd, om tot stand te brengen, wat nu nog in zijn oog een ijdele droom was, dan zouden die kinderen of kindskinderen met goed gevolg doen, wat nu zonder gevolg door hem zou worden beproefd, en zij zouden den roem van het huis Tisky in dubbele mate handhaven, niet tot eigen voordeel in de eerste plaats, maar vooral tot welzijn van Boheme.

Vandaar dat de jeugd van Ibbo, onzen Praagschen student, min of meer in eenzaamheid gesleten werd op het voorvaderlijk kasteel, waar zijn zusje Inka vaak zijn eenige speelnoot was.

III.

Tevergeefs zou de reiziger de sporen zoeken van dat kasteel op de plek, waar het heeft gestaan, want het lag tegen de helling van een rotsachtig gebergte, waarop juist daar ter plaatse natuurinvloeden zoodanig hebben ingewerkt, dat de bouwvallen van dat kasteel nu onder rotsblokken bedolven liggen.

Maar toen het er stond, was de ligging zeldzaam schoon. Als men het bergpad, dat naarboven leidde, besteeg, tot men het kasteel had bereikt, genoot men een prachtig gezicht op den omtrek. Allerwege was men omringd door de stoutste natuur, die echter toch afgewisseld werd door berghellingen en vlakten, die een vruchtbare aardlaag hadden, waarop de teelt van den landman rijpte. Zoo stond ook het kasteel op eene vlakte, die, wel niet uitgebreid, toch zooveel ruimte bood, dat een tamelijk uitgestrekte slottuin naast het kasteel kon worden aangelegd.

Aan den voet des bergs liep een krachtige bergstroom, die op eenigen afstand van het kasteel, dag in dag uit, van rotsblok op rotsblok met zulk geraas nederstortte, dat men op het kasteel immer een suizend geluid hoorde.

Geen beter oord, om de beginselen der Bohemers te kweeken. Eene natuur, zoo stout en verheven, paste bij den heldhaftigen geest der Tisky's en ware het, dat hun gemoedsaard, evenals die der meeste Bohemers, zeer vatbaar was voor de zachtste aandoeningen - waar het de handhaving gold der rechten van het Boheemsche volk, deden zij voor niemand onder, wat dapperheid en beleid betreft.

Kenschetsend is nog heden ten dage de voorliefde en de aanleg der Bohemers voor kunst, en in menige woning merkt men die vatbaarheid op, zij het ook, dat hun kunstzin niet altijd van ontwikkelden smaak getuigt; daarbij is de voorliefde voor muziek almede op te merken.

Ook Ibbo en Inka minden die en geen grooter feesttijden voor beiden, dan als hunne ouders de adellijke buren uit den omtrek noodig-

den, om gedurende eenige dagen op het kasteel gezamenlijk de veredelende geneugten des levens te genieten, waaronder de toonkunst niet de minste plaats besloeg.

Die voorliefde voor toonkunst ging bij de Tisky's aan die voor dichtkunst gepaard, en reeds van oude dagteekening moet die aanleg in het geslacht der Tisky's bestaan hebben, want het was in den omtrek wijd en zijd bekend, dat een meistreel nog nooit voor de poort was afgewezen, zoolang de burcht had bestaan; ook dan niet, als de tijden van zeer ernstigen aard waren. Zelfs hanteerden enkele leden van het geslacht zelven de lier en de luit, en onder de volkszangen der Bohemers uit die dagen was er een lied, dat van een anderen Ibbo Tisky afkomstig was, die daar reeds leefde vóór de dagen van Huss.

Maar des daags, als het schoone weder de bewoners en gasten in den slottuin lokte, dacht de jeugd minder aan zang en snarenspel en vermaakte zich met genoegens, meer aan dien leeftijd eigen.

Dan speelden de knapen het Ziska-spel, dat met zeker welgevallen door de ouderen werd aanschouwd en gevolgd, en welk spel, als het ware, de opvoering van een drama was, door de jeugd zelf en als van lieverlede ontworpen.

Het begon met de gevangenneming van Huss; een der knapen werd daartoe gebracht in een hoek van den tuin. Een ander verbeeldde Ridder Johan von Chlum; deze gewaande ridder hechtte met kluchtigen ernst een boomblad of wat anders voor de hand lag, met een ouden dolk vast aan een poortdeurtje in een muur, die daar was. Dat deurtje was dan de deur der domkerk, en dat boomblad bevatte zijn protest.

Maar evenals het spel te Constanz liep ook dit spel uit op de veroordeeling van den gevangene, en vooraf was reeds een stroopop gereed gemaakt, die nu aan een staak gebonden werd, om met een lichtelaaie vlam in een weinig asch te veranderen.

Vooraf echter had men niet verzuimd de spotternijen na te bootsen, eenmaal den hervormer aangedaan, en als de ouders der knapen, die het schouwspel gadesloegen, de koddige papieren muts zagen met het bekende opschrift, konden zij een glimlach nauw bedwingen.

Maar de ernst, waarmee de knapen het spel dreven en de eerbied, dien zij bij dit auto-da-fé aan den dag legden, waarbij ze het diepste stilzwijgen bewaarden, gingen op de ouderen over en dezen lachten dan niet meer.

Daarop volgde het verbond der edelen en Ibbo, die reeds vooraf als Ziska was aangewezen, hetzij uit hoffelijkheid jegens den jeugdigen gastheer, hetzij wijl hij die rol met het meeste vuur vervulde, wees aan ieder in den tuin een schuilhoek, die hun burcht of woning voorstelde. Dan ging Ziska rond, overal opwekkende tot den strijd; met luid gejuich sprong ieder van uit zijn schuilhoek te voorschijn en de Hussietenoorlog brak uit.

Maar meestentijds speelden Ibbo en Inka alleen, en als het avond geworden was en de boomen en struiken in den slottuin eene spookachtige gedaante gingen aannemen, spoedden zij zich in huis, waar Graaf Tisky, hun vader, hun vertelde uit de geschiedenis van Europa en van Boheme.

Dat bij de laatste de dagen van Ziska eene voorname plaats besloegen, is begrijpelijk en het scheen, of dat tijdvak voor de beide kinderen wel veel aantrekkelijks en telkens nieuwe bekoring moest hebben, ten minste, de geschiedenis daarvan was al zoo dikwijls verhaald en toch vroegen ze steeds daarom opnieuw.

En Graaf Tisky, van zijn kant, voldeed gaarne aan dien wensch, want hoe dikwerf hij die geschiedenis had herhaald, zijne kinderen begrepen daarvan nog altijd de verre strekking niet en naarmate hunne ontwikkeling voortschreed, kon hij telkens nieuwe bijzonderheden onder hunne aandacht brengen. Nochtans kon hij nog altijd niet ten volle duidelijk zijn, zoolang zijne kinderen niet zekeren leeftijd hadden bereikt.

Want hoe zouden die kinderen begrepen hebben, dat drie pausen op den pauselijken troon te gelijk eene bron van verwarring waren voor geheel Europa, en hoe deze omstandigheid wel een der eigenaardigste bewijzen was voor het bederf, dat de Kerk had aangetast? Hoe zouden ze begrepen hebben, dat er onder de prelaten twee partijen waren, waarvan de eene de Kerk wilde hervormen van boven af en de andere, vreezende, dat er dan nimmer hervormd zoude worden, die hervorming wilde doen uitgaan van den boezem des volks?

Wel kon hij hen wijzen op de wreedheden van Wenceslaus en Sigismund, verhalen van het Jodenbloedbad te Praag en verhalen, dat Ziska op zijn sterfbed beval, dat men het vel van zijn lichaam zou stroopen, om dat over een trom te spannen, opdat zijne vijanden zouden vluchten van schrik. Wel kon hij vermelden, dat Ziska's zuster door een monnik *gekust* was en dat alleen haar man dat mocht doen; maar hoe zouden ze begrepen hebben, dat het gemakkelijk was voor pausen, kardinaals en bisschoppen, om het celibaat in te stellen, waar dezen, door hunne ruime geldmiddelen en uitgestrekte macht, zich de weelde van het concubinaat gemakkelijk konden verschaffen?

Hoe zouden ze begrepen hebben, dat Ziska dwaalde, toen hij alle geestelijken aansprakelijk stelde voor de schanddaad, zijner zuster aangedaan door dien monnik, wijl deze ongelukkige menschen, vanwege hunne strenge afhankelijkheid van de hoogere geestelijkheid, ten langen leste tot een leven gedoemd waren, beneden het beklagenswaardige?

Maar geen wonder, dat reeds vroegtijdig Ziska bovenal de persoonlijkheid was, die de beide kleinen met hunne levendige verbeelding het meest aantrok, en ontglipte hun soms een traan, als ze van den marteldood der Boheemsche hervormers hoorden, hunne oogen straal-

den van vuur, als de held van Boheme opnieuw voor hunne aandacht trad.

Inka zag in hem den trouwen broeder, die het leed, zijner zuster aangedaan, wreekte en Ibbo zag, als een echte knaap, in hem bovenal den ridderlijken held, die voor zijn vaderland streed.

En als nu Inka in het speeluur hare bekommering uitdrukte, dat ook haar misschien eenmaal leed zou geschieden, werd ze gansch opgebeurd door haren broeder, die haar bezwoer, haar altijd trouw te zullen bijstaan en verdedigen.

Tusschen de beide kinderen ontstond alzoo een innige band van liefde, maar, helaas! die band zou kort van duur zijn, althans te spoedig verbroken worden.

Want Inka bezweek op den aanvalligsten leeftijd en liet Ibbo alleen - alleen, in den vollen zin van het woord.

Toen hij aan haar ziekbed en bij haar lijk stond, schreide hij overvloedige tranen, maar toen de kist in de groeve zonk, scheen hij als versteend. De gedachte, dat Inka voor altijd heenging, drukte hem loodzwaar op het hart en, hoezeer knaap, zoo was hij in dien stond toch de man, die sprakeloos is van smart, van die smart, die te groot is, om in tranen te worden opgelost.

Met starenden blik zag hij de kist dalen en dagen daarna was hij stil als het graf zelf.

Maar zijne smart, die in tranen niet opgelost kon worden, vond een anderen uitweg; deze gebeurtenis bracht eene omwenteling teweeg in zijn nog jeugdig leven.

Het ging hem vroegtijdig, zooals het menigeen ging, die, hoewel ouder, almede nog nooit bij een sterfbed had gestaan, althans niet bij het sterfbed van een persoon, dien men liefhad en aan wien men door nauwe banden des bloeds vermaagschapt was. Dezen zagen in het leven slechts één groot lustoord met altijd nieuwe vreugd.

Zoo was het nu ook met Ibbo, hoewel hij het niet onder woorden brengen kon, alsof hij het leven nu anders inzag dan vroeger. Het gevoel kwam in hem op, hoewel hij ook dat niet onder woorden zou kunnen brengen, of de waardige figuren der hervormers niet hooger stonden dan die van den wel dapperen, maar toch altijd ruwen Ziska.

Was het weleer zijne illusie, om in latere jaren zijne plaats in te nemen in de gelederen der mannen, die het zwaard hanteerden, van lieverlede geraakte die illusie op den achtergrond, en zoo vinden we hem eenige jaren later onder de studenten der Praagsche universiteit, om zich voor zoodanige betrekking te bekwamen, waarin hij later zijn vaderland van dienst kon zijn. Zoo bleef hij getrouw aan de overleveringen in zijn geslacht, dat wel kon bogen op dappere voorvaderen, die het zwaard even goed als de luit hanteerden, maar die steeds een open oog hadden getoond voor het gebied der wetenschap, zoolang dat geslacht had bestaan.

Hebben we den jongen man reeds bespied op eene zijner avondwandelingen om Praag - zooals hij zich toen voordeed, behoorde hij reeds tot de oudste studenten. Volgen we hem liever van het oogenblik, waarop hij te Praag zijne studiën begon.

IV.

In den eersten tijd van Ibbo's verblijf te Praag kenmerkte hem niets bijzonders. Als er iets bijzonders aan hem op te merken viel, dan was dat alleen zekere afgetrokkenheid.

Maar alleen zijne naaste omgeving zag dat; het meerendeel der studenten merkte hem ternauwernood op. Want de universiteit te Praag, hoezeer vroeger nog rijker bezet, toen het Duitsche element ruimer vertegenwoordigd was, telde nog altijd zoovele studenten, dat voor hem eene nadere kennismaking met ieder in het bijzonder niet wel mogelijk was.

Nochtans, in zijne naaste omgeving moest men hem wel opmerken, maar, gelukkig voor hem, schreef men zijne eenzelvigheid aan allerhande oorzaken toe behalve aan de ware en liet men hem ongemoeid.

'Verliefdheid met min gunstigen uitslag', fluisterde de een; 'te strenge opvoeding', meende de andere, en al wat de rijke verbeeldingskracht alzoo te voorschijn kon roepen, werd opgesomd; maar dat Ibbo nog altijd om Inka treurde, begreep er geen. En zij konden dat ook niet begrijpen, althans niet terstond, want daartoe moesten zijne medestudenten eene ziel bezitten, zoo fijngevoelend als de zijne, en er ook bij weten, dat aan Ibbo geen broeder of zuster op de wereld overgebleven was.

Nauwelijks in Praag zijnde en in de wereld alleen staande, hoewel hij het teederste afscheid van liefhebbende ouders als een beschermengel op zijn weg medenam, scheen het hem dubbele behoefte toe, om in de verbeelding de dagen, aan Inka's zijde doorgebracht, opnieuw te doorleven. Was de herinnering aan te vroeg afgebroken geluk de oorzaak zijner zielekwaal, toe te geven aan den wensch, om dat geluk in de gedachte nog eens te doorleven, was balsem tevens.

De verhevene gedachte, dat Inka tot een betere orde van dingen was overgegaan, zou ook bij Ibbo wel meer en meer wortel schieten, zooals die gedachte wel vroeger levendig in hem was geweest; maar het scheen, dat de gansch nieuwe omgeving te Praag de werkkrachten zijner voor indrukken zoo vatbare ziel opwekten, of hij hier gekomen was, om een geheel nieuw leven te beginnen. In dat nieuwe leven was echter zooveel vreemds, dat het niet meer dan natuurlijk was, dat hij gedreven werd tot een omzien naar het verleden.

Zijne leeraren hadden niets op hem aan te merken, maar in dien

zin, dat hij zijn plicht deed, zonder meer, want van bijzonderen lof over vlijt was geene sprake, en geen wonder, want als zij hem des avonds in zijn verblijf hadden gadegeslagen, zouden ze hem hebben kunnen vinden in een gepeins, dat geene betrekking op zijn arbeid had.

Tegen dat de avond inviel, zat hij dan wel voor zijn venster, uitzicht hebbende op het indrukwekkende kerkgebouw, dat zich op zoodanigen afstand van zijne woning bevond, dat hij het spel der lijnen, tot in onderdeelen toe, gemakkelijk met het oog volgen kon.

Als dan de zon hare laatste stralen ten beste gaf en haar teekenachtig spel aanving op torentrans en kerkraam, dan kreeg zijne verbeelding vleugelen en zag hij den slottuin, waar hij na Inka's dood weinig meer kwam, omdat hem daar te veel aan haar herinnerde en die herinnering niet de opwekkende kracht had, die hij nu ervan ondervond, nu hij dien tuin slechts zag met het oog der verbeelding. Dan ook was het hem, als zat hij bij den geraasmakenden waterval, werwaarts hij na Inka's dood des te meer zijne schreden richtte en waar het hem eens was, alsof hij haar zag naderen, aanvallig als weleer, maar nu met zekere majesteit. En dan herinnerde hij zich, hoe het was, alsof ze tot hem zeide, dat Ziska zou wederkeeren en dat de Taborietentrom slechts verborgen was, doch niet verdwenen; dat Ziska zelf die trom in Boheme zou doen hooren, op welk geluid al wat Bohemer was, uit alle oorden van het land, zoude aansnellen, om zich opnieuw te scharen onder zijn bevel.

En was het, dat Ziska niet meer die aantrekkelijkheid voor hem had als in zijne prille jeugd, hij was en bleef toch altijd de held van Boheme, de held der Taborieten, en zie: dan voelde hij zich aangespoord tot den arbeid, die hem van de hand ging met nieuwen ijver.

Maar al te lang zou het niet duren, dat zijne medestudenten zijnen omgang niet zochten. Van lieverlede gold toch omtrent hem de meening, dat het niet boosheid of prikkelbaarheid was, die hem tot afzondering noopte, en van lieverlede bleek, dat, wie hem naderde, bij hem eene welwillende ontvangst genoot. Wel had hij spoedig genoeg kennissen, maar onder die kennissen vond hij ten slotte vrienden en onder die vrienden mocht hij er aantreffen, die van huis ook wel kommer en leed hadden medegebracht, met wie hij kon wisselen van gedachten en aan wie hij de diepere gevoelens zijns harten kon toevertrouwen.

Leerde men hem van lieverlede waardeeren, het zou geene voorbijgaande waardeering zijn. Eenmaal bekend, verkreeg hij populariteit en die populariteit zou hij behouden tot het einde van zijn studietijd, en in den laatsten tijd van zijn verblijf te Praag was hij een der weinige gelukkigen onder de velen, van wie men tegelijkertijd zeggen kon, dat zij bekend waren bij de burgerij, bemind onder de studenten en -geacht door de hoogleeraren.

Wat tot dat alles veel bijdroeg, was eene ontluikende en aangroeiende liefde.

V.

Tegen den tijd, dat het eerste vlas om mond en kin, kenteeken zijner aanvangende mannelijke jaren, zich welig begon te ontwikkelen, werd hij door menige Praagsche schoone in het geheim begluurd. Onder die schoonen waagden het deze en gene, alreede tot het inzicht gekomen, dat de aantrekkingskracht, die het schoone geslacht voor de andere sekse gevoelt, wederkeerig is, om minder schroomvallig tot Ibbo op te zien. Maar gaf hij, met zijne makkers zijnde, op zijne beurt, uit jokkernij, de eene een kushand en de andere een lonk, zijn hart zou door geene Praagsche gewonnen worden, wijl het elders zou geschonken zijn, eer hij het zelf wist.

Eene der speelnooten, wier gezelschap Inka somwijlen genoot, was Sibuta. Maar toen Inka nog leefde, was Sibuta ver van schoon en aanvallig. Een magere, leelijk gekleurde hals lokte niet tot nadere beschouwing uit en, voor Ibbo althans, te meer niet, omdat haar doen en laten voor een jongen niets aantrekkelijks had.

In dat doen en laten was iets positiefs, bijna iets gebiedends, op het scherpe af, dat voorzeker, Ibbo zag het later, slechts in vastheid van karakter zijn oorsprong had en dat wellicht het duidelijkst antwoord geeft op de vraag, waarom Inka, die de zachtheid zelve was, immer met hare vriendin had kunnen verkeeren, zonder dat ooit eene van die kibbelarijen plaats greep, die men in de kinderwereld wel eens waarneemt. 't Was of beiden, Inka en Sibuta, gevoelden, dat zij elkander aanvulden, want menigmaal gebeurde het, dat Sibuta zich gewonnen gaf op een enkel zacht woord van hare vriendin; welk woord, uitgesproken door een meisje met een karakter als het hare, tot een heftigen twist had kunnen aanleiding geven.

Maar dat Sibuta, schijnbaar onvrouwelijk van aard, een hart had, in staat om de vurigste liefde te koesteren voor hem, die haar hart eenmaal zou winnen, dat was iets, wat Ibbo zich nooit had kunnen voorstellen. En wie hem in die dagen der eerste jeugd had gezegd, dat hij eenmaal ‘de leelijke Sibuta’, kon het zijn, nog vuriger zou beminnen dan zij hem, zou een spotlach op zijne lippen te voorschijn geroepen hebben. Toen Inka, om hem te plagen, van haar eens als van Gravin Tisky sprak, verzekerde hij haar bij hoog en laag, dat hij zich tienmaal liever levend zou laten verbranden.

Na Inka's dood zagen Ibbo en Sibuta elkander zeer zelden. Hadden zij elkander iederen dag blijven zien, Ibbo zou wellicht bij de gedachte gebleven zijn, dat Sibuta leelijk was en dat zou hem allicht belet hebben op te merken, hoe zij, langzaam maar zeker, van een leelijk meisje eene schoone jonkvrouw werd.

Omstreeks den tijd, dat de studie Ibbo wezenlijk belang begon in te boezemen, gebeurde het door een samenloop van omstandigheden, dat Sibuta een geruimen tijd zou doorbrengen in Ibbo's ouderlijk verblijf en die tijd zou samenvallen met een langen vacantietijd. En alstoen zou het gebeuren, dat Ibbo volkomen aan zichzelf weergegeven werd en zou hij verzoend worden met het verlies, dat hem door den dood zijner zuster getroffen had. Hij zou opnieuw eene vriendin krijgen, en meer dan dat: eene vriendin, die meer dan eene zuster was.

Ter eere van Gravin Tisky's jaardag zou een feest worden aangericht. Al wat de omtrek aan edel of voornaam burger opleverde, zou op dit feest verschijnen. Graaf Tisky behoorde tot die edelen, welke begrepen, dat de strenge afscheiding tusschen edelman en burger geen reden van bestaan meer had, nu de burgerij door de welvaart harer steden zich eene beschaving had eigen gemaakt, die haar met edellieden kon doen verkeeren, zonder dat de laatsten zich dat tot oneer behoefden te rekenen. Ook met het oog op de tijdsomstandigheden oordeelden vele Boheemsche edelen van die dagen, dat nauwe aaneensluiting met de burgerij voor het welzijn des vaderlands hoogst noodzakelijk was. En met het oog op de gisting op godsdienstig en daarmede op staatkundig gebied, die aan den horizon zwarte stippen te over toonde, was het wederkeerig voor de burgerij van groot belang, dat zij de adellijken des lands op hare zijde had.

Op dit feest nu verscheen menige schoone jonkvrouw, waarop Ibbo met welgevallen den blik liet rusten en het was hem, of hij zich in dien stond voor het eerst zijns levens eene vraag deed als deze: Wie van die allen hij voor zich zou wenschen, als hij t' avond of morgen eene keuze zoude doen? Kluchtig vond hij het zelf, dat hij er geen antwoord op wist en toen hij zich afvroeg, wie hij dan kiezen zou, als hij kiezen *moest*, vond hij het niet minder kluchtig, dat het meest oprechte antwoord dit zou zijn, dat hij allen voor zich wenschte.

Ook Sibuta?

Dien dag was hij, zooals we zien, in de beste luim, wat hij dan ook verplicht meende te zijn aan zijne moeder, en die stemming was niet weinig gunstig voor Inka's speelnoot, toen zijn oog ook op haar viel.

Reeds bij de eerste wederontmoeting was het hem in het oog gevallen, dat Sibuta niet meer zoo leelijk als vroeger was, maar nu, gekleed in een gewaad, dat hare bekoorlijkheden meer deed uitkomen, schoon slechts zooveel als in de beschaafde Boheemsche kringen dier dagen gebruikelijk was (in tegenstelling b.v. van het Praagsche Hof, waar de kleedij eenige jaren later door hare onwelvoegelijkheid den adel van Boheme op de hinderlijkste wijze ergerde), trof het hem voor het allereerst, dat Sibuta's figuur slank kon worden genoemd. En met het oog van het figuur op het gelaat dwalende, trof het hem

niet minder, dat hij nooit eerder had gemerkt, dat dit gelaat een ovaal toonde met zulke onberispelijke verhoudingen, dat geen beeldhouwer betere zou kunnen kiezen. En hetzij, dat het aan de hoofdtooisels lag, wier kleur en vorm zoo goed pasten bij die van het haar, hetzij, dat dit haar op zichzelf tot hare schoonheid bijdroeg, hij wist zich van geene enkele Praagsche schoone te herinneren, dat hij ooit zoo iets had aanschouwd.

Toen hij zich later poogde te herinneren, welk oogenblik wel het eerste was geweest, waarop hij ten opzichte van Sibuta het heilig vuur der liefde had gevoeld, is het altijd een punt van twijfel bij hem gebleven, of dit het eerste was, of wel, dat dit gevoel van later dagteekende; maar in ieder geval, hij leidde haar tot den eersten dans.

Zulks meende hij min of meer verplicht te zijn als zoon des gastheers jegens haar, die weleer de vriendin van Inka en thans voor eenigen tijd huisgenoote was. En Sibuta vatte het van haar kant dan ook als zoodanig op en begreep, dat het wel fijn gevoel was van den student, om juist den eersten dans aan haar te vragen, want den geheelen avond niet naar haar om te zien was, met het oog op genoemde omstandigheden, niet wel doenlijk; doch zoo hij haar een lateren dans had aangeboden, zou het den schijn kunnen hebben, dat hij het deed, omdat hij het beleefdheidshalve doen moest en dit kon nu minder worden gezegd.

Toen de dans geëindigd was en de goede toon medebracht, om nog een paar woorden te wisselen alvorens te scheiden, viel het hem in het oog, dat de kleur harer oogen hem gansch zeer gevallig was, doch wat weerklank vond in zijn hart, was de ongekunstelde wijze, waarop zij op schier droeven toon deed blijken, hoe veel aangenamer dit feest voor haar zou geweest zijn, wanneer Inka, evenals zij, tot jonkvrouw had mogen opgroeien en nu aan hare zijde was. Deswege erkende zij eene leegte te gevoelen, die haar dien avond luidruchtigheid zou beletten.

Dit laatste gaf den doorslag aan den aangenamen indruk, dien hij dien avond van haar kreeg en die indruk dreef hem aan, om haar verder met het oog te volgen, zelfs dan, als hij zijne hoffelijkste woorden aan andere schoonen ten beste gaf.

Terwijl hij zich dan hare magerheid van vroeger voorstelde, was hij gedwongen, thans te erkennen, dat iemand, die haar vroeger niet gekend had en nu eene gevolgtrekking zou maken omtrent haar verleden, zeker niet op de gedachte zou komen, dat ze gezet was geweest, want de natuur had met mildheid gezorgd, dat die magerheid juist tot zoover was aangevuld, als noodig was, om bevallige rondingen te geven, zonder meer. Ibbo raadde, dat er onder het gewaad, voor zoover dat de lichaamsvormen bedekte, wel veel schoons moest verborgen zijn, te oordeelen naar de sierlijke lijn, die haar onderarm

deed zien en die zich, hooger op, onder haar gewaad ging verschuilen.

Toen het luidruchtig gesnap der gasten toonde, dat de feestelijke stemming de beste plooi kreeg, meldde Ibbo zich ten tweeden male aan, om haar opnieuw in den kring te brengen. Dit verwonderde haar in het eerst, want tot dusverre had hij nimmer eenige aandacht aan haar gewijd en de grenzen der hoogst noodzakelijke beleefdheidsvormen was hij nimmer overschreden. Menige maagd met volgzamer en afhankelijker karakter dan dat van Sibuta zou daaruit allicht eene gevolgtrekking maken, die voor de rust van haar hart gevaarlijk had kunnen zijn. Maar Sibuta dacht ook nu alras aan niets anders dan aan een beleefdheidsvorm, en opnieuw had zij welgevallen in de welgemanierdheid van den zoon des gastheers, die 'juist daarom een tweeden dans aan haar vroeg, om vooral niet te doen blijken, dat hij den allereersten gevraagd had, om maar spoedig van haar af te zijn en zich verder ongestoord met de andere meisjes te kunnen bezighouden'.

Van den dans uitrustende, vatte Ibbo het gesprek op, waar het na den eersten dans was afgebroken en hij betuigde, dat de levendige herinnering, die Inka bij haar had achtergelaten, ten volle weerklank bij hem gevonden had. Thans aan hare zijde blijvende, langer dan den eersten keer en eenmaal opgewekt zijnde, om haar aandachtig te beschouwen, zag hij haar hals dermate schoon getint, dat h i j geene stof of kleur in de natuur wist te bedenken, die hij daarbij vergelijken kon.

Hoewel hij het oog daarvan niet kon afwenden, belette Sibuta hem echter deze beschouwing te doen voortduren, want zich verontschuldigende, verliet ze de feestzaal Een lange pauze stond namelijk aan te breken en terwijl Sibuta zich verwijderde, merkte Ibbo op, dat deze en gene onder de meisjes zich ongemerkt aan het gezelschap onttrokken, om Sibuta te volgen. Juist toen de afwezigheid dier meisjes zoolang had geduurd, dat dit de aandacht van meerderen begon te trekken, hoorde men op eens de statige tonen van eene verwijderde orgelmuziek, op welker maat men wel een plechtigen optocht kon houden.

Terwijl die tonen duidelijker en voller werden, kwam eindelijk een stoet van jufferen binnen met langzamen, statigen tred en Sibuta aan het hoofd. Deze droeg de vlag van Boheme, en van den ganschen maagdenstoet, die in sneeuwwitte kleederen achter haar kwam, was ieder meisje versierd met eene sjerp, die de kleuren van het huis Tisky weergaf.

Nauw hadden de overige gasten begrepen, dat hier iets bijzonders stond te gebeuren, of zij weken ter zijde en vormden een breeden kring. Toen de stoet in het midden der zaal stil hield, stierven de orgeltonen zachtkens weg en hielden ten slotte geheel op. Met eenige beving, kenbaar aan het schudden der vlag en het trillen harer lippen,

vatte Sibuta het woord en vroeg vergunning voor die haar vergezelden en voor haarzelve, om den volkszang van den ouden Ibbo te mogen zingen. Toen de gasten, op voorbeeld van den gastheer, haar met een goedkeurenden knik aanmoedigden, begon het gezang, nadat eerst het orgel eenig voorspel had doen hooren, dat de verwachting, kon het zijn, nog iets hooger stemde. En toen de maagdenschare het lied aanhief onder nu eens zachte, dan weer forsche begeleiding van het orgel, was het wel zeer duidelijk, dat men er zich behoorlijk op voorbereid had, want zóó zuiver hoorde men de melodie, die overigens wel schoon was, uiterst zelden.

Toen nu de slotregels der coupletten gezongen werden, die op verheffing der geestdrift waren aangelegd, zag men menig oog vochtig worden en onder de rij der mannen was er meer dan een, wiens vuist zich krampachtig samentrok. Maar toen de zangeressen aan de slotstrophe genaderd waren, waarin gezinspeeld werd op de toekomst van Boheme en op profetischen toon werd gewag gemaakt van een held, die zou opstaan en op wiens roepstem uit burchten en uit hutten gansche scharen onder de wapenen zouden komen, konden de gasten zich niet meer bedwingen en allen stemden in uit zoo volle borst, dat de meisjes de meest mogelijke voldoening hadden van den indruk, door haar gezang teweeggebracht.

Te midden van eene stilte als die des grafs, die daarop volgde, ging de gastheer op Sibuta toe en drukte zwijgend een kus op haar voorhoofd, en Gravin Tisky, haar teederlijk omhelzende, had al hare zelfbeheersching noodig, om haar niet toe te voegen, hoe zeer zij wenschte, dat Sibuta eens de plaats van Inka innemen mocht.

Nauw was zij uit deze omhelzing losgekomen, of een man trad op haar toe, die Sibuta als kind op de knie had gehad en nu in den herfst des levens was, met een tred, die bewees, dat hij anders gewoon was het harnas te dragen. Zeker moest deze een eigenaardige manier hebben om zich te uiten, want onder een onderdrukt gegiegel liepen allen op hem toe om te hooren, wat hij zeggen zou. Deze zeide: ‘Mijn langsten tijd heb ik gehad, lief kind, en het is mij om het even, of mijn licht wat vroeger of later wordt uitgeblazen, zoo het maar tot welzijn van het vaderland is; maar mijn oude bloed wordt weer jong, als ik zoo zie, dat het opkomend geslacht vrouwen zal tellen, die hare mannen zullen bezielen en opwekken tot den strijd, echt Boheemsche vrouwen. God zij geloofd!’

En ware het niet, dat hij zoo ernstig geëindigd was, zeker zou men hem hebben toegejuicht, want hij sprak uit, wat er omging in aller hart.

Ibbo had stom van verbazing het schouwspel aangezien en het gezang aangehoord. Toen Sibuta daar stond, in het sneeuwwit gewaad, met de vlag in de hand, scheen het hem, dat ze er nog aantrekkelijker uitzag dan zoo even, en hij kon niet nalaten het oog strak op haar

gevestigd te houden. Dat Sibuta op die wijze een blijk van erkentelijkheid aan zijne ouders gaf voor de gastvrijheid, bij hen genoten, was hem duidelijk, maar dat zij juist dit lied had gekozen, terwijl de oude Ibbo toch ook wel andere liederen had gedicht, trof hem inderdaad. Iets dergelijks had hij achter haar nooit gezocht; hij meende zelfs, dat ze voor zoo iets niet diep genoeg gevoelen kon en zoo hij aan het slot de eenige was, die niet mede inviel, was het alleen, wijl hij gansch verdiept was in de aanschouwing van haar, die slechts een zwaard in de andere hand behoefde te hebben, om de betoovering te voltooien.

Doch toen de plechtigheid was afgeloopen, begreep hij fluks, dat niet alleen Sibuta de noodige hulde moest ontvangen, maar dat de wellevendheid eischte, dat ook der geheele schare een woord van dank werd toegebracht, en dat een ander dat wel doen zoude, als hij het niet deed. Hij verheugde zich, dat niemand zich daartoe nog had aangemeld, want te gelijk zou hij er eene gunstige gelegenheid van maken, om Sibuta te nooden tot den eerstvolgenden dans. En haar daartoe openlijk uit te noodigen was niet te onpas. Want die eerstvolgende dans was de meest nationale der Bohemers. Bij dien dans konden de omstanders zich verzekerd houden, dat alle paren bijeengekomen waren op de wijze, waarop die paren zich het liefst schikten. Voor dien dans kon een meisje ieder, die aanzoek deed en haar ongevallig was, met ronde woorden afwijzen, zonder dat men haar dat ten kwade mocht duiden, want zij mocht dien afzonderen voor hem, dien zij het liefst tot zich zag komen.

En geen jongeling, bij wien het op zou komen, om zich voor die gelegenheid tot een ander meisje te wenden, dan met wie hij van alle aanwezigen het liefst in den kring stond; tenzij hij iemand eene ongewone hulde wilde bewijzen, om andere reden dan die der min.

Daarom trad hij vooruit en vroeg hij verschooning, dat hij, met voorbijgang van ouderen van jaren, het woord nam, maar wat hij meende, dat men hem, als zoon des gastheers en van de koningin van het feest, wel zou gunnen, om n.l. uit aller naam te doen blijken, dat deze eigenaardige bijdrage tot het feest ten zeerste gewaardeerd werd en dat die dank allen gold, die daartoe hadden bijgedragen. Van zijn kant meende hij, geen beter blijk van hulde en erkentelijkheid te kunnen geven, dan door ze allen te nooden aan zijne zijde te zijn in den Boheemschen dans. Maar wijl dat niet mogelijk was, verzocht hij, met welnemen van jonkvrouw Sibuta, dat het beschouwd zou worden als eene hulde aan de gansche schare, als hij aan haar persoon die hulde bracht, wijl Sibuta door den jufferenstoet zelf vooraan was geplaatst.

En toen daarop de menigte en daaronder almede de jufferenstoet blijken van instemming gaf en Sibuta zich daartegen niet verzette, bood hij haar zijn geleide en de dans begon.

Met zijne wijze van handelen had hij een tweeledig doel. De omstanders raadden nu zijne eigenlijke beweegreden niet, wat hij zeer dienstig achtte, wijl hijzelf eerst dien avond Sibuta in een ander licht dan vroeger had gezien; en om diezelfde reden achtte hij het ook voor haar beter, dat zij zijne gevoelens niet raadde. Want het was hem zoo ongewoon, om door haar te worden bekoord, dat hij den volgenden dag en de dagen, die daarop volgden, wilde afwachten, om te zien, of die bekoring zou aanhouden en of hij hier niet met eene opwinding te doen had, die door de bijkomende omstandigheden van het feest was opgewekt.

Ofschoon hij volstrekt niet voornemens was om, op dien eersten indruk afgaande, een enkel woord te fluisteren, dat van teederder zin getuigde, zoo was het hem toch niet ongevallig, dat Sibuta gedurende dezen dans niet aan de zijde van een ander werd gezien.

Toen nu Sibuta des avonds, haar feestgewaad afleggende, haar blik liet vallen op haar schoonen arm, was ze van een weinig, schoon gepaste, vrouwelijke ijdelheid niet geheel vrij, want eene verleidende stem zeide haar, dat het wel mogelijk was, dat Ibbo toch ook iets anders had bedoeld dan de gewone vormen van gastvrijheid, beleefdheid en hulde.

Maar haar karakter, dat zelfmisleiding vreesde, ontzeide haar spoedig het recht, om die stem aan te hooren, wijl zijne handelwijze evengoed, zoo niet beter, op meer eenvoudige wijze kon worden uitgelegd, en nauwelijks had zij zich geheel ontkleed, of ze legde zich neder en was spoedig verzonken in diepe rust.

Niet alzoo ging het Ibbo. Hetzij, dat haar beeld niet wilde wijken, hetzij, dat hij het wilde vasthouden, hij vatte den slaap niet terstond en toen eindelijk de slaap zijne oogen sloot, was het, om hem den anderen morgen te doen ontwaken vol verwachting ten aanzien van den indruk, dien Sibuta dien dag op hem maken zou.

Het was Ibbo's gewoonte, om het voormiddaguur aan den arbeid te wijden, maar den dag na het feest was hij daartoe niet gestemd en aan de huisgenooten gaf hij zijn voornemen te kennen om een wandelrit te doen, waarbij hij Sibuta uitnoodigde, hem te vergezellen.

Voor Sibuta zoowel als voor zijne ouders, was dit iets ongewoons. Zij wisten, hoe gaarne hij te paard alleen den omtrek doorkruiste, wijl hij het dan meer in zijne macht had, om zijn paard te doen gaan in snellen draf of wel met ingehouden tred, om zich ongestoord aan gepeins te kunnen overgeven.

Nochtans werd hij wel eens vergezeld door zijne ouders en vooral drong hij daarop aan, als Sibuta van het gezelschap zoude zijn, zoodat zijne ouders tegen elkander wel eens de opmerking maakten,

dat het den schijn had, of hij het samenzijn met Sibuta vermijden wilde.

Toen zij nu niet werden aangezocht, om aan den rit deel te nemen, hadden zij een heimelijk genoegen, en vreezende, dat Ibbo zijn besluit mocht wijzigen, verontschuldigden zij zich, dat zij niet mede konden gaan. Ibbo's moeder gaf als reden op, dat zij het huishouden weer op den ouden voet moest brengen en Tisky beweerde, dat dringende bezigheid hem wachtte, ofschoon de eerste hare vermeende taak evengoed aan de dienstbaren had kunnen overdragen en Tisky dien dag geene andere bezigheid had dan zijne bloemen te verzorgen.

Zoo stegen dan beiden te paard, reden het bergpad af en de oudelui zagen de jongelieden met kennelijke blijken van welgevallen na.

Want toen Sibuta's vader haar bij zijnen vriend Tisky bracht, maakten deze beiden schertsende de opmerking, dat het samenzijn der jongelieden voor de rust hunner harten gevaarlijk kon worden en, van scherts op ernst overgaande, bleek ten slotte, dat beiden de vereeniging gaarne zouden zien. Stand, rang en middelen kwamen vrij wel overeen en over en weder genoten de jongelieden de achting en genegenheid der wederzijdsche ouders.

Maar beiden waren van oordeel, dat van hunne zijde alles moest vermeden worden, wat op samenkoppeling geleek en dat de genegenheid ongezocht uit de kinderen zelven moest voortkomen, waarbij zij zich echte Bohemers betoonden.

Ook was Tisky van oordeel, dat het voor Ibbo's geluk beter ware, hem niet te wederstreven, zoo hij mogelijk ook zijn oog liet vallen op eene niet-adellijke uit de burgerij, wanneer deze overigens eene beschaafde vrouw ware. En Sibuta's vader was almede van gevoelen, dat de strenge afscheiding van adel en burgerij meer eene zaak van het verledene dan van het heden en de toekomst was, en dat een huwelijk, hetwelk niet uit liefde gesloten was, voor beiden erger ware dan het ongehuwde leven; en zoo eindigden zij onder een vroolijken dronk met de wederzijdsche toewensching, dat de komende nazaten der Tisky's zouden voortkomen uit Sibuta's vruchtbaren schoot.

Wegens het warme zomerweder wisselden de ruiters telken male den draf met den stap en van den laatsten maakte Ibbo een vruchtbaar gebruik, om Sibuta aanhoudend te begluren, waarbij hij eene nieuwe ontdekking deed, die hij ook vroeger had kunnen doen, zoo hij slechts eenige aandacht aan haar had gewijd, n.l. dat zijne tochtgenoote haar vrij vurigen klepper, dien zij op den burcht had medegebracht, met zoo krachtige hand in toom hield en dat zij zoo vast in den zadel zat, dat de geharnaste ruiters van Bethlen Gabor het haar niet zouden verbeteren. Maar daarbij was hare houding zoo bevallig en toonden hare welgevulde, doch vrouwelijk teedere leden zoodanige lenigheid, dat de bewegingen haars lichaams zouden doen denken, dat zij één was met het paard, dat zij bereed.

Gekomen aan eene plaats, waar een beekje al murmelend lager en lager daalde, hielden zij stand, om zichzelf en den paarden eenige verfrissching onder het lommer te geven en eer Ibbo kon vermoeden, wat zij ging doen, wipte zij van het paard met zoo ongemeene vlugheid, dat hij bij zichzelf de opmerking maakte, zich wel te moeten haasten, als ze weer terug waren gekeerd op het kasteel, wilde hij Sibuta de behulpzame hand bieden bij het afstijgen. Dit nu had hij tot dusverre overgelaten aan zijnen vader, die zich daartoe altijd spoedig aanbood, wijl deze wel zag, dat hij Ibbo daar een dienst mede deed.

Terwijl Sibuta haar paard bij den teugel leidde, steeg ook haar metgezel af en deze maakte van de gelegenheid gebruik, om terug te komen op den vorigen avond, schoon niets aanroerende, wat ook maar in de verte op betuigingen van min geleek. Wijl Sibuta haar gelaat niet rechtstreeks naar zijne zijde had gekeerd, merkte hij den lichten blos niet, die haar kleurde, doch wijl ze slechts korte en ontwijkende antwoorden gaf, ontviel hem de moed, om het gesprek in deze richting voort te zetten, want het bracht hem tot eene nieuwe ontdekking, die niet weinig ten haren gunste zou werken.

Van Sibuta had hij zich namelijk nooit iets anders voorgesteld, dan dat zij gereedelijk ‘ja’ zoude zeggen tot ieder, die ooit om hare hand vroeg, waartoe de vroegere leelijkheid zeker veel bijdroeg, daar hij dacht, dat zij wel nooit vele aanbidders om zich heen zoude zien, zoo er al een om hare hand kwam.

Doch nu ontwaakte de gedachte, dat wie Sibuta's hart wilde winnen, deze taak niet al te gemakkelijk moest opvatten en de min aangename indruk, dien deze ontdekking op hem maakte, werd ruimschoots verdrongen door het bekoorlijke van den prikkel, dien deze gemeende of schijnbare tegenstand hem gaf.

Weer opgestegen zijnde en later huiswaarts keerende, kwamen ze langs den waterval en daar gaf Sibuta's paard van onrust blijk, maar zij was zoo goed verdacht geweest op hetgeen komen kon, dat het paard, bij de eerste poging tot steigeren, zijne weerloosheid gevoelde, hetwelk Sibuta aanleiding gaf tot de opmerking, dat zij nog nimmer zulk een mak paard had bereden; welke opmerking Ibbo niet als welgemeend kon beschouwen, want het trappelde en stampte zoo nijdig mogelijk en schudde met den kop, al brieschende, zoodat het witte schuim, waarmede het bedekt was, zich links en rechts op den weg verspreidde.

Maar Ibbo's paard, dat aan den waterval gewoon was, liep zoo loerisachtig voort, dat de tegenstelling hem hinderde, weshalve hij zijn paard tot een zijsprong aanzette. Doch opziende, of Sibuta blijk van angst gaf omtrent hem, was haar blik zóó streng, dat zij hem scheen te gebieden zijn paard beter te besturen; zoodat hij, eene vermaning vreezende, haar terstond weer ter zijde kwam.

Tisky en zijne vrouw, die al eenigen tijd op den uitkijk hadden

gestaan, om de ruiters in het oog te krijgen, verwelkomden hen dra op het voorplein, waar Ibbo, snel als de bliksem, van het paard sprong en Sibuta de behulpzame hand bij het afstijgen bood, wat hij van zulk een vriendelijk vragenden blik deed voorafgaan, dat zij geene poging deed, om hem af te weren.

Dit een en ander was aan de echtelieden niet ontgaan en een geheime blik van verstandhouding bewees, hoeveel vreugde hun dit verschafte.

Ditmaal was het Sibuta, die 's avonds minder spoedig de nachtrust vond, want bij Ibbo wilde de natuur hare schade inhalen, doch bij haar doemde eene herinnering op uit vroeger dagen, toen Inka haar eens Gravin Tisky noemde; waarop zij, bij de eerstvolgende ontmoeting, in zichzelve de opmerking gemaakt had, dat Ibbo een schoone knaap was.

Toen Ibbo den anderen morgen ontwaakte, had hij het vaste voornemen, haar opnieuw tot een wandelrit over te halen. Deze gedachte deed hem naar het venster snellen, om te zien of het weder gunstig was, maar tot zijne teleurstelling zag hij een grauwen hemel, die deed vreezen, dat het den ganschen dag zou regenen. Maar bij eenig bedenken achtte hij het onverschillig, want het zou al te zeer de aandacht trekken, dat hij opnieuw een ongestoord samenzijn met Sibuta zocht. Deswege troostte hij zich in zijn leed en wendde hij zich naar het vertrek, waar hij zich gewoonlijk met geestes arbeid onledig hield.

Den ganschen dag plaste de regen neder en de huisgenooten zagen zich in het namiddaguur verplicht, om hunnen troost binnenshuis onder elkander te zoeken.

In het woonvertrek, waar het orgel stond, vatte Tisky de gitaar en bood Sibuta aan, een liedje uit zijne jongelingsjaren ten beste te geven, wanneer zij hem vooraf beloven wilde, om daarna op het klavier, dat zij wonderschoon wist te bespelen, op hare beurt iets te zullen voordragen.

Daarin gereedelijk toegestemd hebbende, zette zij zich met kluchtigen ernst in luisterende houding, toen hij, onder het stemmen der gitaar, haar mededeelde, dat het een minnelied was. Het was een minnelied van den ouden Ibbo, waarmede Tisky in zijn jongelingstijd zijne verloofde vele malen wist te betooveren en nadat dit door zijne vrouw, al lachende, toegestemd was, ving hij aan met tokkelen en deed daarbij zulk een welluidende basstem hooren, dat Sibuta en de anderen met onverdeelde aandacht naar hem luisterden.

Het viel Sibuta in het oog, dat het lied, ter plaatse waar dit met zichtbare aandoening gezongen werd, een traan ontlokte aan Ibbo's moeder

en toen het lied geëindigd was, gaven de echtelieden elkander zulk een hartelijken kus, en streek Ibbo's moeder haren echtvriend de kleine hand zoo vertrouwelijk door de ietwat grijze haren, dat Ibbo's verbeelding met pijlsnelle vaart hemzelven in de zeer verre toekomst verplaatste.

Sibuta, thans uitgenoodigd om hare belofte na te komen, wilde nu niet met iets gewoons voor den dag komen en verwijderde zich, om iets te gaan halen, wat zij in dezen kring tot dusverre nog niet voorgedragen had. Woorden en zangwijze had zijzelve vervaardigd. Eerst de woorden en wel, toen Inka stierf, en doelende op haar vriendin, welk gedicht van lieverlede door haar verbeterd was; zoodat de anderen, voor wie zij de woorden eerst voordroeg, alvorens ze te zingen, erkenden, dat het van kunstzin getuigde. Later had zij er de melodie bij vervaardigd, maar, zij wist zelve niet waarom, tot dusverre had ze het zangstuk alleen maar in de eenzaamheid aangeheven.

Doch die melodie kon gerustelijk worden gehoord en was zoo roerend aandoenlijk, dat men, als van lieverlede, de engelengestalte van Inka voor zich zag, die scheen toe te wenken, dat ze nog maar wat geduld moesten hebben, zullende zij eenmaal veel schooner klanken hooren, dan op aarde, met onvolmaakte hulpmiddelen, ooit konden worden voortgebracht.

Sibuta, bemerkende, dat haar zangstuk een zeer ernstigen indruk had teweeggebracht, oordeelde het geraden en plicht, om door gepaste scherts de stemming te wijzigen en noodigde Ibbo uit, van wien ze zeer goed wist, dat zijne stem wel zuiver, maar daarom nog niet schoon was, om zich thans op zijne beurt te doen hooren. Dit aanzoek ging vergezeld van een schalken lach, die Ibbo echter het hart verrukte; maar hij verontschuldigde zich, betoonende echter zijne bereidwilligheid door aan te bieden, om deel uit te maken van het koor, dat onder leiding van Sibuta en Tisky een of ander Boheemsch volkslied zou aanheffen.

Zoo ging dan deze middag spoedig voorbij en men dacht er niet aan, dat de natuur buiten een treurigen aanblik bood; eer men het wist, was zelfs reeds de avond daar.

Den anderen dag kon men de beide jongelieden zien wandelen naar den waterval, en wijl vervolgens iedere volgende dag nieuwe afleiding, maar voor Ibbo nieuwe vreugde aanbracht, zoo waren zijne vacantiedagen na den avond van het feest geheel verschillend van het eerste deel van zijn vacantietijd.

De slottuin kreeg voor hem nieuw leven. Werd Inka nog immer gemist, dat gemis werd minder gevoeld, nu hij er behagen in begon te scheppen, om er uren aaneen met Sibuta samen te zijn.

Zoodoende gingen de dagen ten slotte voor hem voorbij met snelle vaart, al sneller en sneller, totdat hij nog maar een drietal dagen voor zich had. Den daarop volgenden dag zou hij naar Praag wederkeeren.

Maar hoe dikwijls hij in den tuin of op den wandelrit het woord op de lippen had, welks uitblijven Sibuta begon te ontrusten, haar ernst, te aantrekkelijker, naarmate die meer werd begeleid van echt vrouwelijke teederheid, had bij hem natuurlijk ontzag en stille vereering opgewekt, zoodat uiterlijke dwang noodig was, om dat woord uit te doen spreken.

Die dwang bleef niet uit.

VI.

Toen hij stond voor den korten tijd, gedurende welken hij nog maar met Sibuta zoude samenzijn, begon hem de gedachte aan scheiding te drukken en niet minder het denkbeeld, dat hij, in Praag teruggekeerd, zou kunnen vernemen, dat Sibuta met een ander dan hem verloofd was, wat hij nu maar al te goed mogelijk achtte.

Sibuta van haar kant was verre van de gedachte, om hem aan te moedigen, zooals zij daaraan ook vroeger niet gedacht had. Al van zoovele jongelieden had zij zoete woorden vernomen, maar die woorden waren weggedreven op de vleugelen van den wind en, dank zij haar in dit opzicht manhaftig karakter, was zij er immer in geslaagd, hare opkomende liefde bij iedere gelegenheid te onderdrukken, toen die nauwlijks ontkiemde, uit vrees van te zullen worden medegesleept. En welken waarborg had zij nu, dat Ibbo, weergekeerd in Praag, haar niet te midden zijner studiën zou vergeten?

Nochtans was er niet één geweest, die zóóver gevorderd was als hij, want de lange en diepe blikken, die zij niet nalaten kon, hem te vergunnen in haar oog te sturen, gaven haar zulk eene onbeschrijfelijk zoete gewaarwording, als zij te voren nog nooit had gekend.

Aan den morgen van dien eersten der drie laatste dagen kenmerkte hij zich door zijn onverstoorbaar stilzwijgen: de stilte, die de voorbode was van den storm.

‘Gaat Sibuta, voor het laatst misschien, nog eens mederijden?’ vroeg hij eindelijk en hij vroeg dit op zoo minzamen, smeekenden toon, gelijk de misdadiger pleegt aan te nemen, als hij om genade vraagt.

Zij, van haar kant, niets liever doende dan dat, trachtte op onverschilligen toon een toestemmend antwoord te geven, maar zij gaf het op eene wijze, die al even minzaam was en zoo draafde kort daarna het tweetal opnieuw door bosch en langs heuvel.

Nadat ze nu een langen weg hadden afgelegd, waarbij het spreken voor de eene al even onmogelijk scheen als voor den ander, stelde

hij voor, dat zij hunne paarden den weg zelven zouden doen kiezen; hetgeen hij zeide, dikwijls te doen, als hij alleen was.

Sibuta, in dit voorstel grooten schik hebbende, wijl eene geheime stem in haar hart zeide, dat deze overgave aan het lot haar eeuwig geluk zou ten gevolge hebben, stemde toe in de grap. Uit voorzorg wijzigde zij vooraf het gebit van haar paard derwijze, dat zij het dier bij den eersten greep terstond in hare macht zou hebben, en nu lieten beiden de teugels los nederhangen en de paarden voortstappen.

Maar Ibbo was te goed ruiter, dan dat hij een teugel zou noodig hebben, om zijn paard te besturen, en met spoor en knie wist hij het ongemerkt te beduiden, om bij den eerstvolgenden tweesprong den weg naar ‘Hans Heiling’ in te slaan, en Sibuta's paard, dat al even veel behagen in het gezelschap van zijn makker had gekregen als de ruiters, op die beiden, elkanders gezelschap waardeerden, volgde gewillig.

Sibuta kende dit oord reeds en het toeval zegenende, dat de paarden op dezen weg bracht, begon zij over al hare leden te beven, maar het was een beven van vreugde, en terwijl haar hart bonsde en haar oog flikkerde, vreesde zij, dat Ibbo hare vreugde op het gelaat zou kunnen lezen.

Maar Ibbo bemerkte niets dan zijne eigene bekommering over wat het naaste oogenblik hem brengen zou.

De toerist, die Boheme bezoekt, zal maar zelden verzuimen om ‘Hans Heiling’ aan te doen. In de omstreken van Praag, schoon niet dicht bij de stad, vindt hij dra de plek, waar Hans Heiling leefde en stierf, welke plek naar hem denzelfden naam draagt. Die plek is een rotsdal, vormende eene strook of kloof. Links en rechts verheffen zich de steilste rotswanden en het dal zelf bestaat uit een weg, die door een riviertje wordt vergezeld, en in welk laatste de rotsen zich met indrukwekkende majesteit spiegelen.

Daar ter plaatse is thans een ontspanningsoord en weinig plaatsen zal men op aarde aantreffen, waar de natuur zulk een stoute pracht te voorschijn roept. Alles spreekt er van kracht, zooals trouwens de natuur overal doet in het Boheemsche gebergte, waar rotswanden, zware wouden en brommende of kletterende watervallen zoo gewoon zijn als in Nederland de vlakke, groene weiden.

Maar hier in het bijzonder is de natuur hoog ernstig tot op het sombere af, en de plek is voor ontspanningsoord dan ook wel wat zonderling gekozen. Hier ter plaatse nu leefde in overoude tijden Hans Heiling, de kluizenaar. Hij was gehuwd met de waternimf van die plaats en leefde vele jaren met haar vreedzaam en gelukkig. Maar het gebeurde op zekeren keer, dat van het pad, dat langs zijne kluis

liep, een beeldschoon meisje afkwam, dat hem derwijze bekoorde, dat hij haar zijne liefde bekende. Nadat zij betuigde, hem wedermin te kunnen schenken, verbrak hij zijn verbond met de waternimf, om met haar in het huwelijk te treden.

Maar de waternimf, daarover in hooge mate gebelgd en vertoornd, besloot zich gevoelig te wreken, en maar al te getrouw deed zij haar voornemen gestand; want toen de bruiloftsgasten bijeen waren, rees zij op uit de golven en tooverde zij bruid en bruidegom met al de aanwezige bruiloftsgasten in steenen om.

En werkelijk ziet men daar ter plaatse eene groep rotskegels, die, bij aandachtige beschouwing, allen den vorm van een mensch wedergeven en die getuigen zijn van de ontzettende natuurwerkingen, die in dit oord hebben plaats gehad.

Die natuurwerkingen deden echter niet alleen hier haren invloed gelden, want rotskegels en rotszuilen, die vroeger waarschijnlijk één geheel vormden, vindt men in de Boheemsche gebergten ontelbaar velen, en nog heden ten dage ziet men daar, als elders, na wolkbreuk, storm en aardschudding niet alleen gansche rotsblokken, maar zelfs geheele deelen van wouden naar beneden geslingerd, waar ze onder indrukwekkend gekraak nederploften en het aanschijn der natuur wijzigden.

Ook onze jongelieden konden niet nalaten, den blik op te heffen tot de versteende bruiloft, en Ibbo, tot dusverre in gepeins verdiept, waarin Sibuta, op wie de ernst der natuur overging, hem niet stoorde, maakte bij zichzelf de opmerking, dat hij tot nu toe als een andere Hans Heiling geleefd had, zij het ook minder afgezonderd van de wereld, en dat hij voor hetzelfde geval als Hans Heiling stond, toen het schoone meisje hem op zijnen levensweg tegenkwam.

‘Sibuta,’ zeide hij, ‘ik wensch u toe, dat uwe bruiloft niet versteenen zal.’

‘Dat wensch ik u niet minder,’ antwoordde zij, en ze bracht haar paard in draf, maar liet daarbij zulk een helderen lach weerklinken, dat die van rotswand op rotswand werd teruggeworpen, om ten slotte langzaam weg te sterven.

Maar voor Ibbo was het, of de hare door de rotsen werd weergegeven als een uitjouwende schaterlach en dit gaf hem zoodanig benauwend gevoel, dat hij zijn paard fluks aan hare zijde bracht en, met forsche hand de teugels van haar klepper omklemmende, zeide hij: ‘Sibuta, ik scherts niet; ik weet niet, hoe het komt, dat ik vroeger niets bijzonders in u opmerkte, maar nu denk ik aan u nacht en dag. Ach, de gedachte aan scheiding maakt mij zoo verdrietig en het denkbeeld, dat gij eens de vrouw van een ander zoudt worden, is

mij ondragelijk. Dit had ik u al zoolang willen zeggen, ja..... ik min u.'

Sibuta, op wier gelaat een blos te voorschijn kwam, die, langs haar hals gaande, zich tot onder haar gewaad verloor, hield nu toch haar paard staande en zag hem aan met een blik, zoo lang en zoo ernstig, maar toch zoo betooverend zoet, dat Ibbo eigenlijk geen antwoord noodig had. Haar vraag was antwoord tevens.

Maar ook met woorden betuigde zij hare wederliefde.

En na al, wat wij van haar weten, zou men allicht geneigd zijn tot het besluit, dat zij bekende, in hem den held harer droomen te zien van hare vroegste kindsheid af.

VII.

Geheel Noordelijk Europa beleefde bange tijden. Men schreef het jaar 1609. Dit jaar, gedenkwaardig voor Ibbo, omdat Sibuta in dat jaar zijne verloofde werd, was voor Boheme niet minder gedenkwaardig; in dat jaar verscheen de 'Majesteitsbrief'.

Het jaar 1608 was voor de gansche wereld gedenkwaardig door de stichting van den Duitschen Protestantenbond, als 'Protestantsche Unie' bekend, en in 1609 werd de 'Katholieke Ligue' tot stand gebracht, zoodat Duitschland in twee vijandige partijen was verdeeld en eene geringe aanleiding voldoende zou zijn, om het vuur van den burgeroorlog te doen ontbranden. De wolk, die zich samenpakte, dreef over naar Zuid-Duitschland, alwaar in Boheme de gisting dermate toenam, dat de toekomst met bezorgdheid werd te gemoet gezien. De bevolking, meerendeels Protestantsch, had geene vrijheid van godsdienst en kon haar Bijbel slechts tersluiks lezen op burchten, in paleizen en in hutten. Maar de drang der Bohemers werd te groot en de 'Majesteitsbrief' werd uitgevaardigd, waarbij aan de Protestanten vrijheid van godsdienst werd toegezegd.

Doch, wie Boheme en zijne geschiedenis kende, wist, dat men daarbij niet kon rusten, wilde het volk zijnen rijken aanleg ontwikkelen, wilde Boheme's nationaliteit tot haar recht komen. En, wie Boheme en zijne geschiedenis kende, wist, dat dit alles niet kon verkregen worden dan na stroomen bloeds, en nadat er nog velen zouden vallen als slachtoffers voor hun geloof en hunne staatkundige beginselen.

Maar niet iedereen kende die geschiedenis en te velen hadden een goed vertrouwen in de toekomst. Ibbo kende die wel en dat was het, wat hem dikwerf dreef tot gepeins; dat was het, wat hem ertoe gebracht had, wel van lieverlede, maar zekerder en zekerder, om de staatsmansloopbaan te betreden en niet die van den krijgsman. Aan dappere krijgslieden had zijn vaderland geen gebrek, wel aan bekwame en vooral eerlijke staatslieden, die hunne vaderlandsliefde

niet zouden verloochenen tot eigen gewin, maar met opoffering van het Boheemsche volk.

VIII.

Op den dag na dien, waarop Ibbo zijn eersten kus op Sibuta's lippen had gedrukt, lokte het weder opnieuw tot een tocht in het gebergte uit. Ibbo's vraag aan zijn verloofde, om hem ook nu te vergezellen, werd met zoo ongewonen en zonderlingen ernst gedaan, dat Sibuta hem schertsend vroeg: ‘Naar Hans Heiling, niet waar?’

‘Naar Hans Heiling,’ hernam hij, maar op zoo plechtigen toon, dat zij zeer verschrikte en hem vleiend en angstig afvroeg, of hem iets deerde. Maar Ibbo zeide: ‘Dáár alleen,’ en de hevige gemoedsaandoening opmerkende, die hem aangreep, volgde Sibuta hem lijdelijk naar den stal, om in het volgende oogenblik gezamenlijk den weg naar ‘Hans Heiling’ in te slaan.

Van stonde af aan gaf Ibbo het paard de sporen en hij liet het dier zoo aanhoudend draven, dat Sibuta begreep, dat ongewone gedachten hem bezighielden, hoewel het haar ten eenen male onduidelijk was, wat hij haar toch te zeggen had en waarom hij daarvoor eerst naar ‘Hans Heiling’ moest rijden.

Brandende van nieuwsgierigheid bleef zij hem ter zijde, den gang van haar paard regelende naar dien van het zijne.

Bemerkende, dat alle pogingen, om hem aan het spreken te krijgen, geheel vruchteloos waren, begon zij zich zeer te verontrusten, want de geheime vrees maakte zich van haar meester, dat hij haar op die plek zou bekennen, dat hij berouw had over het woord, dat hij den vorigen dag had gesproken, en zich voorstellende, hoe vreeselijk dan haar ontwaken zou zijn uit een zoo zoeten droom, waarin zij alreeds eene gansche wereld van geluk gesmaakt had, al had die droom ook maar één dag geduurd, had zij wel in tranen kunnen uitbarsten.

Aan het einde van den rit bezorgden zij hunne paarden in de nederige stalling, die bij den tweesprong gevonden werd. Met haastige schreden ging Ibbo naar de gedenkwaardige plek. Sibuta stilzwijgend uitnoodigende hem te volgen, leidde hij haar voort aan de hand en zij voelde, dat die hand zoo klam was, dat het scheen, of de koorts hem aangetast had. Zij sidderde over haar gansche lichaam en meende te moeten besluiten, dat hij waanzinnig geworden was, want zulk zonderling gedrag was toch blijkbaar niet de handelwijze van een mensch, die bij zijne zinnen is; en deze gedachte ontzette haar nog meer dan die aan ontrouw.

Ter plaatse gekomen, waar hij den vorigen dag haar zijne liefde bekende, drukte hij op haar voorhoofd een langen en vurigen kus, en met spreken aanvangende, scheen zich eene verhevene rust van hem meester te maken en de bezielende wijze, waarop hij ging spreken,

deed voorkomen, of niet hij het was, die sprak, maar een ander, al ware het ook met klanken, die uit zijn mond kwamen.

'Hier alleen moet gij mij hooren, Sibuta,' aldus waren zijne woorden. 'Aan deze plaats, waar Gods majesteit mij immer vervulde met diep ontzag, hebben geheimzinnige stemmen mij gefluisterd van de grootsche toekomst van Boheme.

Luister: bij den waterval, bij onze woning, zat ik eens neer, treurende om Inka. Mij was het, of lucht en wolken plotseling eene zee werden van verblindend licht en toen ik nederknielde, gansch in heiligen eerbied verzinkende, stond Inka aan mijne zijde, maar zoo schoon, als ik haar nimmer had gezien.

"Treur niet over mij," zei ze, "maar treur over Boheme. Het licht van het Christendom heeft hier al zoolang geschenen en even lang heeft men beproefd, dit uit te blusschen. De toekomst van Boheme is als de opgaande zon, maar veel strijd zal gestreden moeten worden. Schep moed, Ziska zal wederkeeren, en als de Taborietentrom opnieuw gehoord zal worden, zullen alle Bohemers aansnellen om zich opnieuw onder zijn bevel te scharen, en de Engelen zullen hun bijstaan. Maar ook vele slachtoffers zullen vallen; ga heen in de wereld, zoek uwe roeping."

Zoo het is, Sibuta, dat ik weleer te weinig aandacht voor u of anderen had, wijt het ten deele aan dat visioen, want ik heb rusteloos gezocht, wat mijne roeping was, die Inka mij gebood te volgen.

Luister: vele uren heb ik hier in de eenzaamheid doorgebracht en overdacht ik alles, wat ik wist van de geschiedenis van Boheme. Aan deze plaats is het mij meermalen gebeurd, dat Huss tot mij kwam en woorden sprak van groote bemoediging.

"Maar er zullen slachtoffers vallen," dat zei ook Huss.

Luister, Sibuta. Eens zat ik hier neer, in zoo diepe gedachten verzonken, dat de avond inviel en ik het niet eens bemerkte. Opziende, bespeurde ik de invallende donkerheid om mij heen en mij haastig gereed makende om te vertrekken, want de somberheid verschrikte mij, stond Hans Heiling voor mij, zeggende:

"Een van die slachtoffers zijt gij."

Van dat oogenblik, Sibuta, was mijne rust weg. En telkens als ik weer aan deze plaats kwam, voelde ik mij zoo somber gestemd, dat ik het niet beschrijven kan. Doch het gebeurde, dat ik eens weder door dit dal reed en zie, ik voelde mij zoodanig gedrongen om mij tot God te wenden, dat ik van het paard steeg en nederknielde. Toen, Sibuta..... maar neen, meer te weten is niet noodig, doch van dat oogenblik af aan begon ik te begrijpen, waaraan Huss zijnen moed te danken had, en waarom hij den brandstapel beklimmen kon met een lied op de lippen. Zoo ook ik als slachtoffer moet vallen, wat mij betreft, Gods wil geschiede!'

Aan zijne lippen hangende, had zij hem aangehoord. Wel wist ze reeds lang, dat Ibbo's zielshoedanigheden, karakter en denkwijze hare achting verdienden, maar nu sprak hij zoo indrukwekkend en met zooveel vuur, dat het haar was, als stond hij reeds op den brandstapel, zijne ziel bevelende aan God. Hare oogen naar den grond slaande, scheen zij te gaan overdenken al wat hij had gezegd, maar Ibbo vervolgde:

'Sibuta, ik heb u eene vraag te doen, luister: tot op den dag van gisteren behoorde ik slechts aan mijzelf en mijne ouders, thans behoor ik ook aan u. Een man heeft niet alleen plichten jegens zijn vaderland, maar ook jegens vrouw en kind; zeg Sibuta, als mijne roeping mij brengt op brandstapel of schavot, mij zou het den strijd verzwaren, zoo ik u achterliet in kommer en leed, maar gij, zoudt gij mij ervan afbrengen?'

'Het ware mij beter, dat ik van gindsche rots geworpen werde,' antwoordde zij beslist.

En op dat antwoord zeide Ibbo: 'Amen!'

Amen, Amen, Amen, klonk het van rots tot rots en een vlucht vogels steeg op in de lucht, zich verwijderende met krijschend geluid.

'Amen' zei Ibbo, omdat, zoo Sibuta huivering had betoond, wat hij trouwens niet gelooven kon, maar waarvan hij zekerheid wilde hebben, door hem jegens Sibuta nooit die aanhankelijkheid kon worden betoond, die nu voor het vervolg mogelijk was. Wilde zijn echtelijk leven aan het ideaal beantwoorden, dat hij er zich van gevormd had, dan moest de moeder van zijn kind eene Boheemsche zijn; dàt behoorde tot zijne roeping.

Thans restte Ibbo nog één dag, waarop hij in de ouderlijke woning zou vertoeven. Door de goede zorgen zijner ouders zou die dag een feestdag worden te zijner eere.

Toen Tisky en zijne vrouw vernamen, dat Ibbo den grooten stap gedaan had, dien zij reeds vrij duidelijk voorzien hadden, was hunne blijdschap schier grooter dan die der jongelieden, en wetende, hoe Sibuta's vader daarover denken zou, steeg hijzelf terstond te paard en draafde zoo snel, als zijne jaren dit toelieten, naar diens burcht; en op den dag, toen Ibbo zijner verloofde een dieperen blik in zijn verleden en toekomst gunde, reed hijzelf den omtrek af, om zijne geburen te noodigen tot een huiselijk verlovingsfeest.

Maar zoo dit feest slechts huiselijk heette, het was duidelijk te zien, dat de Tisky's hunne goederen doeltreffend moesten beheerd hebben, te oordeelen naar den luister, die aanwezig was, en de wijnen hadden zoodanige kenteekenen van hoogen ouderdom, dat zelfs een

der gasten schertsende de vraag opperde, of die nog afkomstig waren uit den tijd van den ouden Ibbo.

Het feest zou eenvoudig een middagmaal zijn en alvorens het uur stond aan te breken, waarop dit zou aanvangen, zag men van den burcht uit eene flikkering, die aan een gewapenden ruiter deed denken en veroorzaakt werd door de weerkaatsing der zonnestralen op zijn wapentuig.

Die flikkering in het oog houdende, zag men aldra werkelijk de gestalte eens ruiters en deze moest wel een goed ruiter zijn ook, te oordeelen naar den korten tijd, die er verliep tusschen die flikkering en het herkennen zijner gestalte.

Naderbij gekomen, had het den schijn, dat het een jonkman moest wezen of wel een man in de volle kracht zijns levens, want zijne krijgshaftige houding, gevoegd bij de groote kunstvaardigheid, waarmee hij zijn paard in bedwang hield, zou men bij eenen bejaarden krijgsman niet in die mate zoeken. Toen hij het bergpad besteeg, herkende men eindelijk in den wapendos een der ruiteraanvoerders van Von Thurn en een luid gejuich ging op, toen deze, het voorplein oprijdende, de reeds aanwezigen groette met zooveel zwier - daarbij, ondanks zijn harnas, met zooveel vlugheid van het paard springende, - dat men niet zou kunnen gelooven, den bejaarden man voor zich te hebben, dien we alreede hebben ontmoet op het jaarfeest van Ibbo's moeder.

‘Lieve meid,’ zei hij tot de verloofde, ‘ik heb ter uwer eer maar het harnas aangeschoten en het is mijn voornemen, om aan de feestvreugde deel te nemen van ganscher harte. Ontvang mijn groet en mijn heilwensch,’ en daarbij zijn helm afnemende, gaf hij Sibuta een klinkenden kus, waarbij hij zeker iets ongewoons zeide, want zij bloosde van top tot teen.

Het feest, onder vroolijke scherts dus aanvangende, ging evenzoo zijn gang, maar met het oog op de tijdsomstandigheden kon het niet afloopen zonder woorden van ernst. Nauw had een der gasten den avond van het feest en de vertooning met de vlag in herinnering gebracht, of de krijgsman, die tot dusver gezwegen had, vatte den beker en stond op.

‘Waarde vrienden,’ sprak hij tot gasten, ouders en verloofden, ‘deze dag is een der beste mijns levens. Het jonge paar heb ik op de knie paardje doen rijden en nu zie ik mij gansch onverwacht het aangename vooruitzicht geopend, om dat spelletje nog eens weer op te vatten, voordat ik de poort van den hemelburcht binnenrijd. Op het paard geboren, wensch ik daarop te sterven, en met het oog op den tijd, waarin we leven, acht ik het niet onmogelijk, dat mijn oude hoofd nog eens gekloofd zal worden; nu - zoo 't God belieft. - Maar wat ik zeggen wilde, is dit: de oude riddertijden zijn voorbij, maar riddergeest zal er noodig zijn tot aan het einde der dagen. De

tijd, waarin ruwe kracht voor het geluk van een volk beslissend is, zal niet wederkeeren, en de dag is reeds aangebroken, waarop de pen van den staatsman datgene kan afdoen, waartoe het zwaarste geschut niet bij machte is.

Ibbo, beste vriend, op de loopbaan, die u wacht, zijn riddergeest en moed niet minder noodig dan gaven des verstands. Ik weet, dat dit alles uw deel is. Dat ge dat zult aanwenden tot heil van het land uwer geboorte, ik twijfel daaraan niet. Word daarbij gesterkt door de zoete afleidingen en den heiligenden invloed van het huiselijk leven. Daaraan zal het u niet ontbreken; ik sta er u borg voor; Sibuta ken ik langer dan gij.

Zij uw beider echtelijk geluk gezegend, te midden van den druk der tijden, die het opkomend geslacht zeer zeker wacht.'

Na den dronk, die daarop volgde, snelde Sibuta terstond naar het orgel en ving het akkoord aan, dat van Duitschland uit had weerklonken tot over de grenzen:

Een vaste Burcht is onze God.

Allen stonden op en schaarden zich om Sibuta, die men uitnoodigde, daarna eene andere melodie te doen hooren.

Zoo eindigde de maaltijd gansch ongezocht, en nadat men zich nog enkele uren in den slottuin had verfrischt en vermaakt, togen de gasten huiswaarts.

Onder die huiswaartskeerenden was er een, die een vroolijk soldatenliedje neuriede, dat in zwang was onder de dragonders van Von Thurn: Sibuta's oom.

IX.

Men schreef het jaar 1617. Ferdinand werd Koning van Boheme, maar een deel der Protestantsche bevolking wantrouwde hem. Hij was Katholiek en de Katholieke partij drong er bij den dag meer op aan, dat het Protestantisme in Boheme geheel zou worden onderdrukt.

Toen nu vanwege de Katholieken een der Protestantsche kerken gesloten werd en eene andere kerk werd afgebroken, ging er door geheel Boheme een kreet op, dat de Majesteitsbrief geschonden was, en spoedig daarop verbreidde zich het gerucht, dat er Protestanten in hechtenis waren genomen.

Uit alle oorden van het koninkrijk kwamen afgevaardigden naar Praag, om te overleggen, wat er gedaan moest worden, om in Boheme vrijheid van godsdienst te verkrijgen; de meerderheid der bevolking was Protestantschgezind en toch werd die bij de Katholieke partij verre achtergesteld. Zoo waren b.v. van de tien voornaamste bestuurders des lands zeven Katholiek; en dit gaf zoo groote verbittering, dat daden van geweld daaruit voortvloeiden.

Keizer Matthias overleed en Ferdinand werd Keizer van Duitschland, maar tegelijkertijd ontnamen de Bohemers hem de waardigheid van Koning van Boheme, als zijnde hij een vijand van den godsdienst en de vrijheid, en hebbende hij door een geheim verdrag met Spanje alle aanspraak op de kroon van Boheme verbeurd. Frederik van de Palts, het hoofd der Protestantsche Unie, werd aangesteld tot Koning van Boheme in zijne plaats, en zoo stond de Koning van Boheme, die een verbond aanging met Vorst Bethlen Gabor van Zevenbergen, vijandig tegenover den Keizer van Duitschland.

In den slag bij den Witten Berg werd het lot van Boheme beslist; Ferdinand was overwinnaar, en van dat oogenblik hoort men in Europa niet meer spreken van het dappere, vrijheidlievende en ontwikkelde Boheemsche volk, zooals men dat hoorde tot op dien stond.

Een vreeselijk lot stond den opstandelingen te wachten: ruim 700 edellieden werden van hunne goederen beroofd en meer dan 40 millioenen vloeiden door de verbeurdverklaringen in de keizerlijke schatkist! 500 adellijke familiën en 30,000 burgers verlieten het land, met zich nemende de kern der Boheemsche beschaving.

Al deze vervolgingen werden voorafgegaan door het bloedige voorspel te Praag, waar 48 der voornaamste opstandelingen, na gevangengenomen te zijn, werden gemarteld en gedood.

Onder dezen waren vele der aanzienlijkste Boheemsche edellieden, wien alleen het somber voorrecht werd verleend, om te worden onthoofd. Onder deze laatsten behoorde Graaf Ibbo Tisky.

X.

In eene aanzienlijke, ruime burgerwoning te Praag, waar alles van welvaart getuigde, blijkens de pracht, die er heerschte, zat eene schoone vrouw met een zuigeling op den schoot. De man tegenover haar scheen geen oog te hebben voor het schouwspel, dat zich aan zijn oog vertoonde. De kleine genoot met volle teugen overvloedig voedsel en woelde uit welbehagen de moederlijke borst derwijze bloot, dat het scheen, alsof de kleine de gedachten haars vaders wilde bepalen tot de aarde, te midden van zijn gesprek, dat niet van aardschgezindheid getuigde.

Maar de vader liet er het oog onverschillig op dwalen, wijl de ernst van het gesprek al zijne aandacht in beslag nam, en de moeder was zoo verdiept in het aanhooren en antwoorden, dat zijzelve zich niet eenmaal bewust was, wat de kleine in hare onnoozelheid verrichtte.

Nadat Graaf Tisky en Ibbo's moeder nog even het geluk gesmaakt hadden, om de jongelieden in den echt vereenigd te zien, overleed Ibbo's vader, en lieden, die elkander zoo teederlijk beminden als Ibbo's ouders, moesten elkander wel spoedig volgen.

Ibbo en Sibuta hadden zich te Praag gevestigd en bleven daar wonen na den dood hunner ouders, om, geheel te midden der burgerij levende, beter te kunnen leven met en voor die burgerij. Doch uit eerbied voor de nagedachtenis van vaderen en voorvaderen bleef het kasteel onbewoond staan, en slechts enkele malen togen Ibbo en zijne vrouw derwaarts als ter bedevaart.

'Nu, Sibuta,' hooren we hem thans vragen, 'wat is daarop uw antwoord?'

En die vraag was voorafgegaan door de mededeeling, dat het hoofd en de ziel van den opstand, Graaf Von Thurn, hem had aangezocht, om zich openlijk aan de zijde der Bohemers te scharen en zich mede te verklaren tegen hunnen afgezetten Koning, die hen nu, als Keizer van Duitschland, vervolgde.

'Ge weet het, Sibuta,' aldus had hij gesproken, 'ge weet het, dat ik dit uit volle overtuiging zou kunnen doen. Ik meen het verplicht te zijn jegens mijne vaderen en jegens het tegenwoordige geslacht, dat zijn Bijbel in de woningen moet verborgen houden; ik meen het verplicht te zijn, omdat Ferdinand de staatkundige rechten der Bohemers met voeten treedt. Maar ge weet ook, hoe ik overtuigd ben, dat er een zware kans van slagen is. Wel ontbreekt het Boheme niet aan dappere mannen, maar dapperheid kan hier den doorslag niet geven. Ik geloof, dat ik een slachtoffer zou worden. Voor mijzelven ware dat minder; voor de goede zaak kan het goed zijn, maar voor u, Sibuta, en voor onze kinderen is het iets anders.'

'Laat dat u niet terughouden,' zei Sibuta.

'Maar wie zal voor u zorgen? O! de gedachte, dat ik u achterlaat in den strijd des levens, drukt mij zwaar.'

'Wel, ikzelf en..... God,' voegde ze zachtkens daarbij.

'Het is wel, Sibuta; maar zoo zeker het is, dat het bloed der martelaars het zaad der kerk is, zoo zeker is het, dat het God verzoeken moet heeten, om dat martelaarschap te zoeken; ook deze gedachte houdt mij bezig.'

'Het mag dien naam niet dragen,' hernam ze; 'gesteld, dat de opstand ongunstig voor ons uitvalt en gij u onzijdig gehouden hebt, gelooft ge, dat men u ongemoeid zou laten? Zal men niet al wat Hussiet is vervolgen tot in den dood, en gelooft ge, dat we ooit vrij zullen worden, als er geen opstand komt?'

''t Is alles waar; dus meent ge, dat ik mij scharen moet aan de zijde van Von Thurn?'

'Ten volle.'

'En ge wilt dus niet, dat we bijtijds het land verlaten?'

Sibuta strekte hare hand uit, wijzende in de verte; hare oogen schoten vuur en met heesche stem bracht ze uit: 'Het ware mij beter, dat ik van gindsche rots geworpen werde.'

Ibbo ging naar haar toe en drukte hare hand tot afscheid. Haar

oog viel thans op de zuigelinge en, terwijl haar gelaat een blos toonde, verschikte zij haar gewaad. Maar Ibbo merkte dat alles niet meer op; zijn oog ging zich richten naar gindsche zijde van het graf.

Als deze romantische schets derwijze werd uitgewerkt, dat het raadzaam ware, om ieder hoofdstuk aan te duiden met een naam, dan zou men boven dit hoofdstuk het woord Gethsémané kunnen plaatsen.

Wie meenen mocht, dat het Sibuta geen strijd had gekost, om het offer te brengen, zou tot andere gedachten komen, als hij haar had gezien, dagen en nachten vóór dit uur, geknield liggende bij de wieg van haar kind.

Een man, met bekwaamheden en zielshoedanigheden als Ibbo, een man, bij het volk zoo geacht en bemind en bij den adel zoo gevierd, wien door Koning Frederik een belangrijke post was opgedragen, zulk een man kon niet onopgemerkt blijven. Dat begreep zij. Maar in den tweestrijd, waarin zij zich telkens en telkens weer had afgevraagd, of zij eene vrouw mocht zijn, zooals de Heidensche oudheid die opleverde, of eene Brutusnatuur eene vrouw en moeder der Christenheid past, in dien tweestrijd had alles, in en om haar, haar overtuigd, dat het aldus zijn *moest.*

Slechts bekommerde haar ten slotte deze eene gedachte, dat zij mogelijk, zoo hij als offer viel, niet mocht geofferd worden met hem.

Nauw was Ibbo vertrokken, of zij ontlastte haar overkropt gemoed in een stroom van tranen, die ze tot dusverre voor haren man zorgvuldig had verborgen. Maar aan wankelen dacht ze niet meer.

Want Ibbo, die reeds veel eerder dan zij diepere inzichten in het leven had gekregen, had haar geleid van het oogenblik af, dat zijne liefde voor haar begon te ontluiken. Wel had hij haar geleid langs doornige en hobbelige paden, maar om haar ten slotte te doen aankomen in een oord, vanwaar ze niet wilde terugkeeren, wijl alles daar leven en vruchtbaarheid ademde en ze daar kon neerzitten aan stille wateren.

Ibbo reed naar Von Thurn en zijn weg leidde door het oord, waar ‘Hans Heiling’ lag. Wel was het een omweg, maar hij koos zijn weg door het dal. Nog eenmaal had hij behoefte, om hier te zijn. Maar was het, dat hij in zijne verbeelding buiten de wereld, waarin hij leefde, verplaatst was, nederknielen behoefde hij nu niet meer. Gaandeweg begrijpende, dat deze zinnebeeldige handeling niet het eerste en het meeste is, had hij tevens leeren inzien, dat men ook in de gedachte kan nederknielen, zelfs midden in het gewoel der wereld, waarin het

te misprijzen zou zijn, om eene houding aan te nemen, die de huichelaar even goed tot de zijne kan maken.

Het zweet gutste hem tappelings van het voorhoofd en bevochtigde zijnen baard. Doch het was niet van overmatige lichaamsinspanning of door het weder, want het laatste was eer kil dan warm; maar het gevoel, dat in hem was, had te zeer overeenkomst met de stemming, waarin hij weleer dit dal had betreden, kort na de verschijning van den kluizenaar.

Een doodelijke angst plaatste hem den timmerman van Nazareth voor zijne aandacht en het was hem, of hij zich in diens toestand verplaatsen kon, toen deze dàt uur doorleefde.

Hetzij, dat hij in zijnen angst onbewust den teugel te weinig vierde, hetzij, dat het paard herinnering had aan vroegere oogenblikken, het bleef onbewegelijk staan. Maar Ibbo merkte het niet.

Was het zinsbegoocheling, dat hij Huss voor zich zag, Huss met Ibbo? En was het slechts spel der verbeelding, dat de oude Ibbo zeide: ‘De duivel was een menschenmoorder van den beginne af aan; deze heeft velerlei gestalten; in de gestalte van monnik, bisschop en paus waarde hij sedert langen tijd rond’? Was het verbeelding, dat hij den Nazarener zelven zag in eene volheerlijke gedaante?

Was het óók zinsbegoocheling geweest, toen Ibbo meende, Inka te hebben gezien bij den waterval?

Waren deze en dergelijke bevindingen in of buiten hem?

Dat was dikwerf het onderwerp zijner overpeinzing geweest in den laatsten studietijd te Praag. De slotsom zijner overpeinzingen: ‘In hemel en op aarde zijn er vele dingen, die een mensch niet kan begrijpen’, wees hem tevens op de grens tusschen het onbegrijpelijke en het ongerijmde; welke grens hij niet geloofde, dat op deze aarde ooit zou worden ontdekt.

Ibbo's strijd tegen het bijgeloof was tevens een strijd tegen het ongeloof; die strijd was niet gering.

Maar zijne ervaring was deze: dat de martelaars der kerk, de martelaars der beschaving, de martelaars van den wereldvooruitgang het hunne wisten, maar dat zij hunne wetenschap niet duidelijk vermochten uit te spreken - tenzij in daden van toewijding.

Toen hij het dal verliet, bewonderde deze en gene voetganger de schoone gestalte, die de gang van het paard telkens in de hoogte wierp, en de kloeke houding van den ruiter deed vermoeden, dat deze man iemand zijn moest, ‘wien alles was medegeloopen in de wereld’, iemand van groote geestkracht.

XI.

Den 21sten Juni van het jaar 1621 was Praag getuige van een bloedig schouwspel. Het vonnis aan de voornaamste opstandelingen zou worden voltrokken.

Des morgens in de vroegte kondigde een kanonschot de aanstalten tot de plechtigheid aan. Geen der veroordeelden had gevraagd om genade.

In de gevangenis ontbrak het niet aan woorden van onderlinge bemoediging.

De overste der ruiterijafdeeling, die den eersten nacht de wacht bij de gevangenis had, hoorde een der gevangenen het woord voeren en dat wel met luider stem. Aan het venster luisterende, stond hij getroffen door de bezielende geestdrift, die dezen gevangene scheen te kenmerken, toen hij zijne lotgenooten opwekte, om al hun moed te verzamelen, ten einde zich op het schavot waardig te gedragen, opdat èn Boheme, èn geheel Europa zouden zien, dat zij geene oproerlingen waren, maar slachtoffers in den strijd van het goed tegen het kwaad, dat ze niet anders gedaan hadden, dan de eerste Christenen te Rome deden: opkomen voor de natuurlijke, wettige rechten van den mensch.

En nauw had hij uitgesproken, ten slotte wijzende op den schoonen sterrenhemel, dien zij door het venster konden zien, of zij vingen een loflied aan, tot niet geringe ontzetting van de wachthebbende ruiterij.

Reeds vroeg in den morgen was het plein, waar het schavot was opgesteld, met duizenden toeschouwers gevuld. Te midden der saamgepakte menigte spoedde zich eene schoone vrouw, wier gelaatstrekken lijden aanduidden, hetgeen echter hare schoonheid scheen te verhoogen, rechtstreeks naar het schavot. Eerbiedig week de menigte ter zijde, om haar doorgang te verleenen, want in deze vrouw, die geheel in het zwart was gehuld, herkende men Gravin Tisky.

Op den arm een aanvallig meisje dragende, ging zij als in zegetocht vooruit en gekomen bij het schavot, sprak zij met luider stem: ‘Mannen van Boheme, aanstonds zult ge het hoofd zien vallen van Ibbo Tisky, den laatsten afstammeling van den ouden Ibbo. Is er onder u een, die voor mijn kind zal zorgen, als ik denzelfden weg opga, tot straf voor de woorden, die ik zal spreken?’

‘Ja, ja,’ klonk het uit honderden kelen.

Naast haar stond een man, in schamele kleeding, die de wang van het kind streelde, en den traan ziende, die langs zijne wang gleed, stak ze hem het kind toe, dat hij het kussen zoude; waarop een gejuich opsteeg uit het volk.

‘Mannen van Boheme,’ voer ze voort - ‘Hussieten!’ riep ze met eene schrille stem, en het gelaat begon ongemeene vervoering des geestes te toonen; ‘hoort, wat ik u zeggen zal. Aanstonds zult ge het hoofd zien vallen van Ibbo Tisky, den laatsten afstammeling van den ouden Ibbo. Maar het zal niet baten, zeg ik u, want de oude Ibbo

leeft en ik zeg u, dat Ziska zal wederkeeren; hij zal zijne trom roeren en van het Noorden naar het Zuiden en van het Oosten naar het Westen zal het worden gehoord, en al wat voortkwam uit Boheemschen schoot zal te wapen snellen en legioenen van Engelen zullen hun bijstaan. De plaats, waar de burcht van den ouden Ibbo staat, is heilige grond! Wee de schendende hand, die er zich naar zal uitstrekken. De oude Ibbo zelf zal toesnellen en legioenen van Engelen zullen hem bijstaan!'

Een levendig gejuich begroette hare woorden en de naastbijstaanden kusten haar kleed. Toen gaf een tweede kanonschot het sein, dat de akelige plechtigheid zou worden voltrokken.

Onder doodsche stilte zag de menigte het aan, dat een voor een werd gemarteld en gedood.

Ook Graaf Schlick(*) trad voor het blok; deze was, evenals Tisky, bij het volk zeer bemind. Een priester naast hem, nog pogingen willende aanwenden, om hem in het laatste oogenblik tot de Moederkerk te brengen, ontving tot zijnen schrik het onbegrijpelijke antwoord: 'Laat mij nu toch eindelijk met vrede!' Te gelijk wendde Schlick zich met het gelaat van den priester af, doch daardoor stond hij nu gekeerd naar die zijde, waar de zon was.

Deze, achter eene wolk verborgen, kwam op hetzelfde oogenblik te voorschijn. Als in geestverrukking daarover komende, riep hij uit: 'Zon der gerechtigheid, Jezus Christus, voer mij door de duisternis des doods in het eeuwige licht!' En daarna noodigde de beul hem uit, om het hoofd op het blok te leggen.

De beurt kwam ook aan Jessensky, den beroemden Boheemschen geleerde, die een vriend was van Keppler en Tycho Brahé. Een dof gemor deed zich onder het volk hooren, maar toen de beul hem de tong uit den mond rukte, ging dat gemor over in zulk woest gebrul, dat het stond te vreezen, of het volk de soldaten te lijf wilde, die het schavot omringden.

Een kurassier, pogingen willende doen, om de menigte wat terug te dringen, naderde met zijn paard Sibuta, maar zij, blijvende staan en hem toornig aanziende, zeide: 'Terug, ik gebied het u.'

De man zag onthutst naar zijnen overste om, want hare schoonheid en stoutmoedigheid grepen hem aan. Nauw had zij het gezegd, of een man uit het volk, die vroeger behoord had tot de dragonders van Von Thurn, maar, het woeste krijgsmansleven moede, tot het burgerleven was overgegaan, greep het paard bij de teugels en dreef het met zooveel kracht achterwaarts, dat de ruiter eraf dreigde te tuimelen.

De menigte, zich reeds verwonderd hebbende, dat Sibuta, na de aanspraak, die zij zoo even gehouden had, niet in hechtenis was genomen, verwachtte nu niet anders te zien, dan dat zij met dezen man zoude gevangen genomen worden. Maar de ruiteroverste was

(*) Tisky is de idealiseering van deze historische figuur.

dezelfde, die in den eersten nacht de wacht bij de gevangenis had gehad, zijnde deze overste een man van groote plichtsbetrachting, weshalve men hem den afgeloopen nacht, die op den eersten volgde, ternauwernood de noodige rust had gegund.

Sedert dat nachtelijk tafereel had een hevige gemoedstwijfel dezen man aangegrepen, want hij had zich afgevraagd, of dat de handelwijze van misdadigers kon zijn. Later, strijdende in het Zweedsche leger onder Gustaaf Adolf, bekende hij aan zijne medeofficieren, dat het hem in dien stond volstrekt onmogelijk was, om het bevel tot inhechtenisneming te geven, al hadde het ook hem het hoofd gekost. Hij wenkte dus den ijverigen kurassier, om zich onzijdig te houden, te meer, wijl de menigte door de beweging van het paard alreede teruggeweken was.

En gelukkig was het voor Sibuta, dat ook de bevelvoerende officier van het voetvolk, dat het schavot beschermde, de inhechtenisneming even min durfde bewerkstelligen, wijl hij vreesde, dat de menigte het schavot zoude bestormen; terwijl bovendien diens aangewezen taak de beveiliging was van het schavot en hij geen andere opdracht had.

Toen Tisky verscheen, was het op het plein zoo stil, dat men blijkbaar met ingehouden adem verwachtte, wat deze zoude zeggen in zijnen laatsten oogenblik. Maar in stede van hem te hooren, hoorde men de stem van Sibuta, die luide uitriep: ‘Dat is Ibbo Tisky, de laatste afstammeling van den ouden Ibbo.’

Ibbo, deze stem hoorende, wenkte haar met de hand tot afscheid, maar maakte tevens een gebaar, aanduidende, dat zij zich moest verwijderen. Dit had Sibuta juist willen doen, want het gruwzame schouwtooneel langer aan te zien lag boven hare kracht en beneden haar vrouwelijk gevoel, maar nauwelijks eenige wankelende schreden gedaan hebbende, viel zij in zwijm. Haar wegdragende, strekten zich tallooze handen uit naar haar kind; men liet het den man, die haar openlijk bijgestaan had.

De menigte, geen woord hoorende, dat uit zijnen mond kwam, spande hare verwachting nog hooger en bewonderde al sprakeloos zijne kalme en waardige houding, die deed denken aan de geestverschijning van iemand die reeds afgestorven was.

Zijn gelaat opwaarts geheven hebbende, scheen hij niets op te merken van al wat om hem voorviel. De priester, die Schlick aangesproken had, trok hem aan zijn kleed, hield hem een kruisbeeld voor en vroeg, of hij nog besluiten kon in dit oogenblik tot de kerk van Rome te keeren, wijl hij anders in het toekomende leven voor eeuwig ongelukkig zoude zijn.

Maar Ibbo zag den man zoo zonderling aan, als ware hij gansch wezenloos en de menigte maakte de gevolgtrekking, dat hij alreede in den hemel was, dien de priester voor hem wilde sluiten.

Zonder eenig blijk van driftige opwelling te geven, wendde hij het gelaat van den priester af, zonder hem zelfs te antwoorden, en zag hij weer opwaarts. Een zachte glimlach, gelijk men dien bij tevredene menschen ziet, was het meest kenmerkende gedurende al den tijd, dat hij toefde op het schavot, en de priester naast hem begon thans ook te begrijpen, dat Ibbo's gedachten verre van de aarde waren; maar hij meende met eenen zinnelooze te doen te hebben, want het was hem niet duidelijk, hoe iemand, die met het eene been reeds in de hel stond, glimlachen kon.

Terwijl hij daarover peinsde, viel Ibbo's hoofd inmiddels nevens het blok.

Het volk barstte los in tranen en snikken en velen verwijderden zich: edellieden, om zich gereed te maken het vaderland te verlaten, minderen om datzelfde te doen, deels ook om plaats te nemen in de gelederen van het leger der Nederlandsche gewesten.

Naschrift.

Aan den avond van dien dag zag men den burcht der Tisky's helder verlicht, als vierde men feest. De bewoners van den omtrek, wetende, dat de burcht onbewoond was, vonden dat niet weinig vreemd en toen zij over het geval spraken, hoorden zij op eens zulke welluidende kinderstemmen, als zij nog nimmer hadden gehoord.

Maar van hunne verbazing bekomende en de opmerking makende, dat zij het lied meer hadden gehoord, bemerkten ze op eens, dat de burcht weer geheel in duisternis was gehuld, zoodat ze de schemerachtige omtrekken daarvan niet eens onderscheidden. Terwijl men zich afvroeg, of men hier ook aan zinsbegoocheling moest denken, begreep men toch ook niet, hoe dit zinsbegoocheling kon zijn, wijl allen het hadden opgemerkt.

Toch is het dit ongetwijfeld geweest en het verschijnsel is te verklaren, als men weet, dat men Ibbo in den omtrek nog altijd den broeder van Jonkvrouw Inka noemde en dat Inka in de hutten van den omtrek bij haar leven dikwerf was gezien, vooral als er een kranke op het ziekbed lag.

Men bleef er echter dagen aaneen over spreken, tot op zekeren keer iets gebeurde van nog zonderlinger aard:

De geestelijkheid werd uit de verbeurdverklaarde goederen mild bedacht en het kasteel der Tisky's zou tot Jezuïetenklooster worden ingericht, maar tegen dat dat gebeuren zoude, stak op eenen avond de wind op en wel zóó hevig, dat de boomen kraakten en het schuim van den waterval door de lucht dwarrelde.

Tegen dat het naar middernacht ging, was het alom stikdonker, maar toch kon men den top des bergs zien en daarop zag men den ouden Ibbo zitten met den elleboog op de knie en de kin rustende in de hand. Hij zat daar blijkbaar als iemand, die zeker is van zijne zaak.

De bewoners van den omtrek vonden het zeer vreemd en snelden naar den berg, aan welks voet de menigte telkens aangroeide. Velen vielen ter aarde en maakten het teeken des kruises op de borst, maar allen klappertandden van huivering en ontzetting.

Maar naarmate men nu meer van zinsbegoocheling sprak, nam het geweld der natuur toe: de waterval deed een geluid hooren als het rommelen van den donder; uit den berg vernam men een woest gehuil, zoodat de berg in tweeën gespleten scheen en de wind in de reusachtige kloof scheen te blazen.

Juist op het middernachtelijk uur zag men den top des bergs niet meer en terzelfdertijd dat men nu niets dan duisternis zag, hoorde men zulk allergeweldigst gekraak en gerommel, dat de berg ineen scheen te storten. Telkens en telkens hoorde men zulke zware ploffen, dat de grond, waar men stond, dreunde, en eindelijk hoorde men zulk een ontzettend zwaren slag, dat de gansche aarde scheen te vergaan. Daarop hoorde men een luiden schaterlach en plotseling werd alles in de natuur doodstil; de wind ging liggen, de waterval deed zijn gewoon geruisch in de verte hooren en de sterren traden te voorschijn aan het firmament.

Toen men des anderen daags naar den berg toog, om te zien, wat er gebeurd mocht zijn, zag men de gedaante des bergs geheel veranderd en het scheen wel, of van zijnen top zware rotsblokken waren neergestort op de plek, waar het kasteel had gestaan; althans van dit laatste was niets meer te zien en de bergtop was verdwenen. Boven op al de blokken, die zoodoende het kasteel bedekten, lag een reusachtig blok, van zoodanigen omvang, dat men zich niet eens kon voorstellen, hoe zelfs bovenaardsche machten dit gevaarte konden doen bewegen.

De reiziger, die daar ter plaatse vertoeft en wien het geluk te beurt valt, dat de wind uit het Noorden waait, terwijl de zon in het Oosten staat, hoort duidelijk het geluid van een trom, welk verschijnsel door de mannen der wetenschap langs natuurlijken weg wordt verklaard. Maar de bewoners van den omtrek hebben opgemerkt, dat het er spookt op den sterfdag van Ziska; doch ze haasten zich, erbij te voegen, dat ze het oord niet vreezen, want dat in den Kerstnacht daar ter plaatse door ontelbaar vele zilveren kinderstemmen het lied gezongen wordt:

Eere zij God in de hoogste hemelen!
Vrede op aarde!
God heeft in menschen een welbehagen!

Het een met het ander in verband brengende, maken ze daaruit op, dat dáár de trom van Ziska verborgen ligt.

En als men nu zegt, dat deze trom, na zooveel eeuwen daar gelegen te hebben, toch reeds lang moet zijn vergaan en dat men daarom al dien zottepraat niet gelooft, wordt er glimlachend geantwoord, dat men zulks niet moet opvatten in letterlijken zin, maar dat ongetwijfeld de volgende onderstelling waarheid bevat:

Het gedenkboek van Ziska, dat op bevel van Ferdinand is vernietigd, is hoogst waarschijnlijk vooraf door het geslacht der Tisky's, naar een afschrift, op steenen tafelen overgebracht, welke tafelen verborgen hebben gelegen in of onder de kelders van het kasteel.

Deze onderstelling waar zijnde, zouden die tafelen daar nog liggen. En vraagt men, hoe men nu weer aan dit verhaal of sprookje komt, dan wordt het volgende geantwoord:

Sedert eeuwen is het gegaan van mond tot mond, dat een werkman op zijn sterfbed moet hebben gezegd, dat de oude Ibbo, in Palestina zijnde, op het Heilige Graf eene openbaring had gehad, hierin bestaande, dat er in Boheme een held zou opstaan en die een gedenkboek zou nalaten, maar welk gedenkboek door booze mannen zou worden vernietigd. Deswege zou dan de oude Ibbo een onderaardsch verblijf hebben laten maken, in de rotsen uitgehouwen, en daarboven zou hij zijnen burcht hebben gebouwd.

Wat daar nu van aan is, weet men niet met zekerheid, maar een andere werkman, eenigen herstellingsarbeid moetende verrichten op de tinne van den burcht in de dagen van Ziska, moet een eigenaardig getik hebben gehoord, zooals men verneemt in de nabijheid eener steenhouwerswerkplaats; terwijl die werkman wist, dat op den burcht zelf geenerlei arbeid van dien aard werd verricht, en hij heinde en verre in den omtrek geenen anderen werkman konde ontdekken.

Als dat alles werkelijk waar mocht zijn, dan staat men weer voor een nieuw raadsel en wel: hoe het mogelijk is, dat eene overlevering zoolang gaan kan van mond tot mond, zonder dat deze van meer algemeene bekendheid is.

Eene roeping.
Novelle van P.F. Brunings.

XIII.

De man, die de eer had de echtgenoot te zijn van Bernardine's statige en stijve nicht, kwam omstreeks halfzes thuis en zette zich tegenover Mevrouw aan den disch. Hij stak de punt van het servet in zijn das en wachtte met een welgevallig gelaat op de soep, welke hem naar gewoonte door de blanke hand zijner bedaagde wederhelft zou worden toegediend.

Mijnheer Van Stralen was een tenger, maar welgemaakt man, van diep in de vijftig, met donkere, levendige oogen, een fijn besneden gelaat, dat hem jeugdiger deed schijnen dan hij was, donker haar en dito knevels - te donker voor zijn leeftijd, om niet het vermoeden te wettigen, dat de kunst er het hare toe had bijgebracht; overigens zeer innemend en opgeruimd, en uiterst zorgvuldig - zelfs wat coquet - in zijn kleeding. Van Stralen was een Hagenaar, een slenteraar, die niets anders te doen had, dan den dag zoo fatsoenlijk en prettig mogelijk om hals te brengen. Hij liet zijn geliefde vrouw in hare onverdraagzame en ondragelijke stijfheid haar gang gaan, en hij ging ook zijn gang, verdraagzaam en los van alle vooroordeelen. Hij had zijne societeit; Mevrouw had de hare. Die twee sociëteiten verschilden merkbaar van elkander; maar elk der echtgenooten was tevreden in de zijne. Gelukkig hadden ze geen kinderen, anders ware de huiselijke vrede stellig verstoord; want Van Stralen hield niet van geestelijke heeren, en Mevrouw daarentegen wel. Van Stralen was zelfs een vrijgeest - hoewel wat onbestemd in zijn vrijgeesterij. Hij werd boos, als ze hem met ‘de leer’ en met ‘het geloof’ te lijf kwamen, en dan liet hij zich vervoeren tot uitvallen, die zijne vrouw met een minachtend schouderophalen of met enkele scherpe, maar afdoende woorden beantwoordde. Dan was hij uitgepraat en schaamde zich later over zijne drift.

Over 't geheel was hij een beminnelijk man, uiterst goedhartig, en wat zijne beginselen betrof, aan zijn pink beter dan Mevrouw aan haar gansche voorname persoon.

Dat uitvallen tegen den godsdienst stond hem niet fraai; maar tot 's mans verschooning diende, dat hij godsdienst, leer en leeraren niet altijd van elkaar wist te scheiden, en daarvan droeg zijne beminnelijke wederhelft de schuld, die altijd uit den mond van háren leeraar sprak, of wel het opzettelijk liet voorkomen, alsof zij dat deed, met het doel

om haar man met autoriteit te kunnen tegenspreken en hem in 't harnas te jagen.

‘Waar is Bernardine?’ vroeg Van Stralen, toen Mevrouw den lepel in de soepterrine doopte.

‘Op haar kamer,’ was 't korte antwoord.

Van Stralen roerde de schel, die naast hem stond.

De dienstmaagd trad binnen.

‘Ga de Juffrouw roepen,’ beval Van Stralen.

Mevrouw zweeg. Een oogenblik later kwam de meid terug en bracht de boodschap, dat de Juffer niet aan tafel kon komen.

Van Stralen keek eerst de meid, toen zijne vrouw aan.

‘De Juffer is niet wèl,’ berichtte de meid.

‘Niet wèl?’ vroeg Mijnheer verwonderd.

‘Geesje, vraag of de Juffer een bordje soep zal gebruiken,’ beval Mevrouw met een effen gelaat.

‘Is er iets gebeurd?’ vroeg Mijnheer met klimmende verwondering. ‘Van middag, toen ik naar de sociëteit ging, zag het meisje eruit als een roos. - Is er iets?’

‘Ja, er is iets,’ antwoordde Mevrouw stug. ‘Het meisje heeft connecties, waarop ze zich niet mag beroemen. Er is een schilder, die haar naloopt en de brutaliteit heeft gehad hier in huis te komen, terwijl ik bezig was van toilet te verwisselen. Ze heeft hem ontvangen en 't was, geloof ik, hoog tijd, dat ik een einde aan de visite maakte.’

‘Wat vertel je me daar! - Een schilder! Een paria!’ lachte Van Stralen. - ‘Wacht even, ik ga de zondares bekeeren.’

‘Ik zou die moeite maar sparen,’ zei Mevrouw op haar gewonen, stroeven toon.

‘Dat zullen we nu eens niet doen!’ riep Van Stralen, zijn servet op de tafel werpende en tegelijk op staande. ‘Ik wil weten, wat ervan is.’

Bernardine zat met het hoofd in beide handen aan haar ledige tafel, toen er op de deur werd geklopt. Ze had een oogenblik te voren de meid weggezonden met de boodschap, dat ze geen soep verlangde.

‘Binnen!’ riep ze zacht.

Van Stralen vertoonde zijn vriendelijk gelaat en vroeg: ‘Wil de lieve Bernardientje, dat we ons van middag op koude soep vergasten?’

Bernardine was opgestaan en stak haar neef de hand toe.

‘Heeft Nicht u tot me gezonden, Neef?’ vroeg ze.

‘Neen, mijn kind. Ik kom uit eigen beweging. Ga met me mede. We zullen gezellig samen dineeren en een glas heerlijken Champagne drinken. Kom, niet boudeeren! Morgen praten we over de zaken, die je nu hinderen. Ik zal ze voor je in orde brengen, als ik kan.’

De gulle, goedhartige toon van haar neef trof het meisje diep. Ze barstte in tranen uit en stak hem hare hand toe. Die kleine, zachte hand was zoo warm; ze doortintelde hem en bracht ook de tranen in zijn oogen.

‘Kom, Dientje, ga maar mee!’ sprak hij met een bewogen stem.

‘Ja, Neef,’ antwoordde ze onderworpen. ‘Voor u wil ik alles doen. Gij zijt goedhartig en vriendelijk; maar morgen vertrek ik.’

‘Dat zal niet gebeuren!’ riep Van Stralen driftig. ‘Ge zult niet gaan, als ik 't niet wil. - Maar laat ons slim zijn! - Nicht heeft haar ideeën, maar ik heb de mijne. Ik begrijp er alles van. Ga maar mee, mijn kind. We zullen morgen alles bepraten. Een conspiratie! - Laat alles maar aan mij over! - Je houdt van Champagne, hè?’

‘Ja wel, Neef!’ lachte Bernardine door haar tranen heen.

‘Nu, goed, beste meid! Strijk nu die traantjes maar weg! - Sapperloot, zijn dat oogen, om zoo moedwillig te bederven! 't Is zonde. - Geef me je arm, en wees nu maar vriendelijk tegen Nicht. Beloof me dat, anders hebben we een naren avond.’

‘Je bent een lieve man,’ zei Bernardine, met haar zakdoekje de oogen drogende, ‘en ik hou veel van je.’

‘Best, mijn kind. Ik neem je als mijn dochter aan, en die je kwaad doet, krijgt met mij te doen. Wees nu vooral maar vriendelijk tegen Nicht. Voor 't overige zullen we de zaken wel klaren.’

Een oogenblik later kwam Van Stralen, met Bernardine aan den arm, de eetkamer binnen.

‘Zie zoo! hier zijn we! Soep! - Champagne! - Alles is in orde!’ lachte Van Stralen.

Mevrouw was wel verplicht zich te ontplooien, en het maal liep heel genoegelijk af. In schijn, want de steile nicht broeide een boos plannetje uit. In hare gedachten stelde ze reeds den brief op, dien ze denzelfden avond nog schreef en waarin ze aan hare nicht, Mevrouw Van Houtum, de heele historie van Bernardine met den ‘verloopen schilder’ mededeelde en op hare manier opsierde. Die brief was erop ingericht, groot alarm teweeg te brengen en dat deed hij ook, zooals later blijken zal.

Denzelfden avond nog ontving Bernardine door den laatsten postbode een brief, die hare nicht verdacht voorkwam, omdat Dientje hem, na even het adres te hebben bezien, ongeopend in den zak stak.

Niet alleen was de brief verdacht, maar 't was werkelijk wat men noemt ‘verboden vrucht’. Nauwelijks was Bernardine op haar kamer of ze draaide de deur op slot, haalde toen den brief uit zijn schuilhoek en opende hem met zenuwachtig bevende handen.

‘Mejuffer’ - zoo luidde het opstel - ‘ik vrees, dat mijne bezoeken aan uwe bloedverwanten niet welkom zijn, en daarom zal ik ze niet herhalen. Ik heb u onverholen mijne gevoelens geopenbaard. Of zij in uw hart ooit weerklank zullen vinden, is mij onbekend; maar mocht dit al gebeuren, dan nog vrees ik, dat onze vereeniging nimmer tot stand komt. Als schilder verloochent mij mijn vader. Ik ben dus aan mijn eigen hulpbronnen overgelaten. Dat is vooreerst te weinig,

om u aan te bieden, en al is mijn wil goed, ik heb de toekomst niet in mijne hand. Ik neem thans afscheid van u, daar ik mij naar het buitenland, waarschijnlijk naar Rome, begeef. Mocht ge ertoe kunnen besluiten, mij een enkel woord tot afscheidsgroet te doen toekomen, dan zal ik mij hoogst gelukkig achten. Ik blijf hier nog twee of drie dagen. Gedurende dien tijd zal ik in hoop leven, om dan, wellicht voor altijd, alle hoop op een voor mij onwaardeerbaar geluk vaarwel te zeggen.'

De brief was onderteekend door Reinier Marsman en onder zijn handteekening stond de naam van het logement, waar hij zijn intrek had genomen.

Den volgenden avond vond Reinier, thuis komende, een briefje, welks inhoud luidde:

'Indien gij morgenochtend omstreeks elf uren thuis zijt, zal iemand, die het wèl met u en ook met mij meent, u een bezoek komen brengen.'

Dit briefje droeg tot onderteekening de initialen B.v.H.

Het was weinig; het beloofde eigenlijk niets, en toch brachten die weinige regels, door een vrouwenhand geschreven, den armen schilder in vervoering. Hij drukte het onnoozel papiertje aan zijne lippen. Hij gevoelde zich een oogenblik gelukkig.

XIV.

Reinier Marsman zorgde wel, den volgenden ochtend op het bepaalde tijdstip thuis te zijn. De heer, die zich weldra aanmeldde, was niemand anders dan Van Stralen, de Haagsche slenteraar. Hij trad binnen met zekeren achteloozen zwier en gedroeg zich, alsof hij Reinier sinds jaren gekend had.

'Ah, bonjour, Meneer Marsman!' riep hij den jongen schilder reeds in de deur toe, en bood hem heel gemeenzaam de hand.

'Ik hoop niet,' vervolgde hij, 'dat ik ongelegen kom; maar ik vond dit nog al een geschikt uur, om wat met elkaar te keuvelen. - Verplicht, ik wil gaarne een sigaar opsteken. Dank je zeer.'

Terwijl Van Stralen, na plaats genomen te hebben, zijn sigaar aanstak en er duchtig op los dampte, ging hij voort:

'Mijn nichtje Bernardine heeft me zoo iets in vertrouwen medegedeeld, en daarover wenschte ik wel eens met je te praten, Meneer Marsman. Je bent schilder, hè? - Nu, ik heb niets tegen de heeren van 't palet; integendeel, ik vind hen over 't algemeen een joviaal slag van menschen. Ik ken er een paar nog al heel intiem; het zijn waarachtig charmante lui, en ik geloof, zonder je een compliment te maken, dat je ook een hupsche borst bent. Bernardientje heeft me je brieven laten lezen, en die pleiten voor je: dat is rond en eerlijk - misschien wat romanesk of overdreven; maar dat is aan de jonkheid

eigen. Enfin, 't geval is van dien aard, dat het me voor je zou spijten, als er niets op te vinden was, om je te helpen. - Als je er nu maar toe wildet besluiten, vooreerst je verf en penseelen op te bergen, dan zouden we de zaken wel in orde krijgen. Hoe denk je erover?'

'Ik zou meenen, Mijnheer Van Stralen,' antwoordde Reinier, 'den lof, dien ge mij zoo even hebt toegezwaaid, niet te verdienen, indien ik uwe vraag in toestemmenden zin beantwoordde. Ik mag geene belofte doen, die ik bijna zeker weet, niet te kunnen nakomen. Ik zou willens en wetens èn mijne ouders èn - als ik u wel begrepen heb - ook Mejuffer uwe nicht moeten bedriegen, en dat doe ik nimmer, al is de prijs ervoor ook de vervulling van mijn dierbaarsten wensch.'

'Zie je, daar heb je 't al!' riep Van Stralen. 'Ik ontmoet je nu voor 't eerst, mijn waarde; maar ik zei terstond bij mezelf: "Dat jongmensch is, zooals hij schrijft: eerlijk, flink en uit één stuk. Hij zal niet in transactie willen treden!" - Ferm zoo! - Het doet me pleizier, dat je zoo gesproken hebt, en 't zal Bernardientje, wed ik, ook pleizier doen; want ze is een flinke, degelijke meid. Maar, amice, *quid nunc?* - Van rozengeur en maneschijn kun je niet leven - aangenomen eens, dat Bernardientje niet ongevoelig voor je vereering was - wat mettertijd wel het geval zou kunnen worden - en nu heb ik wel het meest mogelijke vertrouwen in je talent; maar jongenlief, als je tegenwoordig een huishouden wilt gaan beginnen - daar behoort iets toe. Van enkel peen-schijven kun je 't niet doen. En wat het gekste is, de oude Van Houtum zal zijn dochter niet aan een schilder geven. - 't Is verduiveld kleingeestig, dat moet ik bekennen: maar waar vind je tegenwoordig echt liberale menschen?'

'Juist, Mijnheer, omdat ik dat alles overwogen heb,' zei Reinier, 'heb ik Mejuffer uwe nicht zoo geschreven, als ik gedaan heb. Als ge mij haar afscheidsgroet kunt overbrengen, met de verzekering, dat zij genoeg belang in mij stelt, om mij het beste toe te wenschen, dan ben ik tevreden. Meer mag ik niet verwachten.'

'Ik zou je toch zoo gaarne aan wat meer en beters helpen,' zei Van Stralen. ''t Is waar, mijn nichtje wenscht je het beste toe; maar ze maakte de opmerking - en ik geloof zeer terecht - dat een reis naar Rome in geen geval het middel is, om de bezwaren van het oogenblik uit den weg te ruimen.'

'Het is een middel, om mijn talent te ontwikkelen,' antwoordde Reinier. 'Ik vrees, dat het tegenwoordige me niets biedt en dat ik alleen op de toekomst mag hopen.'

'Luister eens, waarde Heer Marsman,' sprak Van Stralen, na zich een poos bedacht te hebben, op ernstigen toon, 'ik gevoel sympathie voor u, nu ik u persoonlijk heb leeren kennen, en mijn nichtje Bernardine is een dot van een meisje, dat mijn hart gestolen heeft. - Op haar verlangen ben ik hier gekomen, en nu moogt ge zoo nederig

zijn, als ge wilt, ge zult toch wel begrijpen, dat ze werkelijk belang in u stelt. Voor zoover ik weet, is er geen pretendent voor hare hand, dien ze als zoodanig begeert. Zelfs meen ik vrij zeker te weten, dat ze er zeer onlangs een bedankt heeft, die door hare ouders zeer gewenscht werd. Zonder u nu juist eenige zekerheid te willen beloven, geloof ik toch, dat uwe kans - bij haar bedoel ik - niet zoo heel slecht staat. - Me dunkt daarom, dat ge wat overijld zoudt handelen, door niet eens te beproeven, of ge den muur omver kunt halen, dien de oudelui van weerskanten tusschen haar en u hebben opgetrokken.'

'Wat ge daar zegt, Mijnheer Van Stralen, treft me diep. Indien Mejuffer uwe nicht mij hare genegenheid mocht waardig keuren, ben ik tot alles bereid. Ik houd mij overtuigd, dat zij geen offer van mij zal eischen, dat ik niet brengen kan.'

'Wil dat zeggen, dat ge, in g e e n g e v a l, uw kunstenaarsloopbaan wilt verlaten? Beteekent dat, dat ge niet, ter wille van de vrouw, die ge liefhebt, desnoods een weinig zoudt willen veinzen - een onschuldige comedie spelen? - Liefde zoekt list, dat weet ge; en is er nu wel zooveel kwaad in, de list te baat te nemen? - Dit alles geef ik u in overweging.'

'Mijnheer,' sprak Reinier, in hevige gemoedsbeweging opstaande - 'ge schijnt niet te weten, wat een koopman van den ouden stempel is; welk een diepe minachting hij koestert jegens de gansche kunstenaarswereld, die leeft van de vruchten harer verbeelding; terwijl hij, de koopman, alleen in dood en doodend kantoorwerk, in cijferen en ander zwaar werk nut en heil ziet. Ge schijnt de godsvereering der Mercurius-dienaren voor hun gouden kalf niet te kennen, zooals ik ze ken. Hunne minachting voor elken muzentempel is vrij wat grooter dan mijn haat tegen de beurs, dien tempel van zelfzucht, woeker en bedrog, waarin zoo menig hart versteent, waaruit zooveel ellende, als uit een groote Pandora-doos, over de wereld wordt verspreid!... Helaas! ik gevoel me niet in staat, comedie te spelen. Ik kán die menschen niet misleiden, in koelen bloede - en als ik het kon, zou ik mezelf moeten minachten. Het gevoel mijner kleinhartige berekening zou me verpletteren, mijn kunstenaars-verbeelding schokken, mijne hand, die 't penseel moet voeren, verlammen. Mijne kunst is me innig dierbaar, en door haar ook slechts voor korten tijd te verzaken, zou ik gelooven ook ontrouw te worden aan de vrouw, die mij heeft geïnspireerd en het voortaan zal blijven doen... Ge glimlacht! - Ge gelooft, dat ik een enthousiast ben; een jeugdige dweper, die weldra in den strijd met het leven tot andere, meer "redelijke" inzichten zal komen. Ik blijf erbij: veinzen kan en zal ik niet. Mijn vader verstoot mij. Dat smart me diep, maar ik verkies mijne vrijheid boven elken onredelijken dwang.... Zeg, bid ik u, aan Mejuffer uwe nicht, dat ik haar meer liefheb dan alles ter wereld, dan zelfs

mijne kunst, maar dat ik hare achting niet verbeuren wil door me te leenen tot een comediespel, ons beider onwaardig!'

Van Stralen wierp zijn sigaar neder. Hij had stil en ernstig toegeluisterd. Nu stond hij op, en stak Reinier de hand toe.

''t Is goed,' sprak hij. 'Ik begrijp je, Marsman - neem 't me niet kwalijk, dat ik je maar familiaar bij je naam noem - ik begrijp je volkomen. Volg je hoofd en je hart: ik geloof, dat ze beide goed zijn. Enthousiast ben je; maar je bent een flinke, ferme jongen. Je kunt op me rekenen. Ik zal meer zeggen: ik heb gemerkt, dat mijn vrouw een alarmbrief heeft geschreven aan Bernardine's moeder; want Van Houtum komt vandaag over. Blijf in Den Haag. Je zult spoedig van me hooren. Ik beloof niets; maar ik zal je helpen zooveel ik kan. Je bent toch immers niet te trotsch, om mijn hulp aan te nemen?'

'Ik ben niet trotsch, Mijnheer,' antwoordde Reinier bewogen; 'ik ben zelfs zoo nederig, dat ik gaarne diensten aanneem van brave menschen, zooals gij zijt. Ik dank u hartelijk voor uwe welwillendheid.... Ik wenschte, dat ik u mijne dankbaarheid kon bewijzen...'

De tranen kwamen hem in de oogen, terwijl hij den braven Haagschen slenteraar de hand drukte.

'Oho!' riep Van Stralen, die ook moeite had zich goed te houden. 'We moeten niet kinderachtig zijn! - Kom van avond tegen tien uren in "de Witte". Ik heb je in 't introductie-hoek geschreven. - Bonjour!'

Van Stralen liep heen. Met den deurknop in de hand keerde hij zich nog even om, en zei zoo haastig mogelijk:

'Ik koop je phantasie-portret, tot den hoogsten prijs, en je kunt het terugkrijgen, als je wilt. - Bonjour! Bonjour!'

XV.

Toen Van Stralen 's middags op het etensuur uit zijn sociëteit kwam, vond hij den Heer Van Houtum, die gedurende zijne afwezigheid was aangekomen, thuis.

De heeren kenden elkaar vrij oppervlakkig, om de goede reden, dat de een zelden te Amsterdam en de ander nog zeldzamer in Den Haag kwam. Maar die oppervlakkige kennismaking was toch voor beiden voldoende geweest, om hen te overtuigen, dat ze, wat men noemt, niet van één deeg waren. Van Houtum vond Van Stralen niet solide genoeg, om hem bepaald tot vriend te begeeren, en deze vond den ander daarvoor juist te solide. Niettemin was de 'vriendschap', welke de dames voornamelijk door briefwisseling onderhielden, altijd zeer voldoende gebleven - 'tgeen waarschijnlijk niet het geval zou zijn geweest, als ze dagelijks met elkander hadden moeten omgaan.

Van Stralen was volstrekt niet verwonderd, Bernardine's vader te vinden; maar hij hield zich toch verrast.

‘Wel, wel!’ riep hij op zijn gewonen, vroolijken toon - ‘de hoofdstad des Rijks verwaardigt zich, het stedeke van Den Haag met een bezoek te vereeren! Welkom, Van Houtum! - Hoe gaat het met de familie? - Alles wel? - Dat doet me pleizier. Dérangeer je niet! Ga zitten! Wanneer gearriveerd? - Zeker op je doorreis naar Rotterdam, de tweede handelsstad van ons landje - die zich heeft durven vermeten, met de eerste te concurreeren, maar 't nu toch moet opgeven.... Vrouw, waar is Bernardine?’

‘Bernardine.... is bezig nog 't een en ander te beredderen voor haar vertrek. Van Houtum wenschte haar morgen mee te nemen.’

‘Inderdaad?’ vroeg Van Stralen spotachtig. ‘Zijn de zes weken al om? - Nu, dan moet ik bekennen, dat ze ditmaal ontzettend snel zijn omgevlogen! Hier in Den Haag, Van Houtum, v l i e g t de tijd! Dat is 't eigenaardige van kleine plaatsen, waar weinig afwisseling is. Pleizierig is 't niet: we leven korter dan jelui, in je wereldstad met aanhoudende afwisseling - of liever, het schijnt zoo, en dit komt op hetzelfde neer.’

Van Houtum had nog geen gelegenheid gehad, om een enkele van Van Stralen's vragen te beantwoorden, toen de spraakzame Hagenaar, na een paar woorden van verontschuldiging, gevolgd door: ‘Ik ben terstond terug’, de kamer weer uit was.

Hij wipte naarboven en klopte aan Dientje's kamerdeur.

Het meisje had zijn voetstap reeds gehoord en toen zijn klop herkend. Ze opende hem de deur en hij ontstelde, toen hij haar beschreide oogen en de smartelijke uitdrukking op haar gelaat zag.

‘Kom,’ sprak hij haastig, ‘wisch de sporen van die tranen weg, en houd je groot! Ik heb je van morgen alles verteld, wat ik met hém heb bepraat, en nu weet je ook, dat je op me rekenen kunt. Je nicht heeft ons een koopje geleverd; maar ik ben er ook nog. Je zult niet uit mijn huis gaan, alsof je hier niet veilig waart. Ik heb 't er nu eens op gezet, je partij op te nemen en ik beloof je, het niet onhandig te zullen doen. We hebben nu geen tijd, om met elkaar te praten, maar later....’

‘Ik moet morgenochtend wèg!’ snikte Dientje.

‘Och, dwaas kind, schrei nu niet!’ fluisterde hij haastig. - ‘Je z u l t niet weg, als i k 't niet wil; ten minste niet zóó - als een weggejaagde kamenier, die in 't geheim een heer ontvangt.... Hahaha!’ lachte hij, en maakte toen nog een driftig gebaar, om Dientje te beduiden, dat ze zich goed moest houden. ‘Ik zal je vader van avond in de sociëteit wel klein krijgen,’ fluisterde hij bemoedigend en ging toen snel en geheimzinnig weer heen, om zijn nieuwen logé niet langer te laten wachten.

Dientje nam den raad haars neefs ter harte. Ze wischte zooveel mogelijk de sporen harer aandoening van het gelaat, en verscheen aan tafel met een uiterlijke kalmte, waarover Van Stralen zeer tevreden

was; hoewel hij in haar lieve oogen, als ze de zijne ontmoetten, toch eene uitdrukking waarnam, welke zijn goed en gevoelig hart trof.

Er werd aan tafel over alles gesproken, wat gewoonlijk onder de rubriek van tafelkout behoort. Van Stralen, die altijd de gelegenheid te baat nam, om een lekker glas wijn en den door dames geliefden Champagne - welke door zijne vrouw ook niet versmaad werd - te schenken, haalde dezen middag buitengewoon uit. Hij bracht Van Houtum, die eerst heel ernstig had gekeken en zelfs plechtig was geweest, in eene zeer opgewekte stemming - eene stemming, juist zooals hij die verlangde.

De heeren bleven onder de flesch zitten om een sigaar te rooken, toen de dames opstonden.

'Je houdt zeker meer van een geïmporteerde havanna, dan van ons eigen fabrikaat?' vroeg Van Stralen, toen hij een kastje opende, waarin allerlei schatten van rookers-fijnigheden in vakjes waren saamgetast.

'Om je de waarheid te zeggen,' antwoordde Van Houtum zoekende, 'ik ben ermee verlegen, hoe een keus te doen. 't Ziet er alles zoo fijn uit! - Ik ben in 't beloofde land terechtgekomen. Een heerlijk diner.... uitmuntende wijn.... de sigaren zullen niet minder zijn. Wijs me den weg, Haagsche.... *bon-vivant!* - Hoe vertaal je dat in 't Hollandsch?' lachte hij behaaglijk.

'Ik weet er geen ander woord voor dan *bon-vivant,*' antwoordde Van Stralen vroolijk. 'Maar ik geloof, dat het zoowat uit den tijd is. Iedereen leeft er tegenwoordig goed van, ten minste zoo goed als hij kan. Dat brengt de practische richting van onzen tijd mee.... Hier heb je een goed soort. Probeer die eens.'

De sigaren dampten en Van Stralen trok eigenhandig een flesch open, die door haar bestoven en beschimmeld uiterlijk de weelderigste beloften aflegde.

'Dit is nog acht-en-veertiger uit den boedel van mijn vader,' zei Van Stralen, met welgevallen zijn glas tegen het licht houdende. 'Op de gezondheid van je vrouw en kinderen.... Ah, welk een bouquet! Merk je wel?'

'Heerlijk,' bevestigde Van Houtum, die ook een goed glas wijn wist te waardeeren.

'Vertel me nu toch eens, waarde Cousijn,' hernam Van Stralen, na zijn fijn glas omzichtig naast zich te hebben gezet, 'waarom je Bernardientje zoo op eens komt weghalen, want nu ik 't wel heb uitgerekend, is ze nog geen drie weken hier?'

'Wel, waarde Neef,' antwoordde Van Houtum met een welwillend glimlachje, 'het doet me pleizier, dat je me dit vraagt, want het bewijst, dat je mijn dochter nog niet moe bent...'

'Moe?' riep Van Stralen driftig. 'Wie zou nu 't gezelschap moe worden van zulk een lief meisje!'

‘Nu ja, zóó meen ik 't niet. Ik bedoelde eigenlijk, dat iemand, zooals gij, die zoo zijn vaste gewoonten heeft, zoo.... hoe zal ik 't noemen, zoo gaarne onafhankelijk is.... ge begrijpt?....’

‘Neen, ik begrijp 't waarachtig niet! Ik ben onafhankelijk. Zeker; ik hou van mijn vrijheid, maar ik hou ook van lief gezelschap, en dat hadden we aan Bernardientje. Hoor eens, Cousijn, je bewijst ons geen dienst, door je dochter zoo maar op eens te komen weghalen, en om je de waarheid te zeggen, ik heb er ijselijk veel tegen.’

‘Ge weet dus niet?....’

‘Wat? - Ik weet van niets. Is ze geëngageerd?’

‘Ik dacht, dat ge ten minste i e t s wist.’

‘Iets? - Ja, ik weet wel iets. Ik weet zelfs veel, zooals de meeste Hagenaars, die niet, zooals gij Amsterdammers, in hout- en andere fijne waren doen - maar van Bernardientje weet ik niets anders, dan dat ze een engel van een meisje is. Als je haar wilt uithuwelijken, Van Houtum - laat ik je eens inschenken - doe haar dan nooit in de negotie, ten minste als ze er geen lust in heeft - wat ik niet van haar geloof.’

‘Ge weet dus niet, dat hier een schilder is geweest, die haar tracht te compromitteeren’?

‘Is 't anders niet!’ riep Van Stralen met een hartelijken lach. - ‘Mijn vrouw heeft me zoo iets verteld, maar ik heb niet eens naar den naam van dien schilder gevraagd. Is dat nu de moeite waard, om er zelf voor over te komen? Enfin, Amice, 't doet me pleizier, dat ik je eens weer zie en dat je mijn wijn naar je smaak vindt - laat ons eens op onze vriendschap drinken: Prosit! - maar je krijgt Bernardientje niet mee, en vooral niet om zoo'n reden. 't Zou al den schijn hebben, alsof ze bij ons niet vertrouwd was. Al ga je op je hoofd staan: ze gaat niet met je mee. Je zoudt waarachtig mijn huis in opspraak brengen. En vertel me eens, wie en wat is die schilder? 't Is toch zeker een artist - geen kladschilder of verver?’

Van Houtum glimlachte eens om de onwetendheid van zijn neef. Mevrouw Van Houtum zou het niet wagen, háár man zoo licht te tellen. Maar 't was in de familie bekend, dat Van Stralen thuis niet veel had in te brengen!

De familie kent altijd de onderlinge verhoudingen der overige familieleden beter dan de betrokken personen zelven.

‘'t Is, wat men noemt een ‘artist’, antwoordde Van Houtum; ‘maar eigenlijk de zoon uit een solide handelshuis te D. Het jongmensch heeft zich in 't hoofd gezet, schilder te worden en er is niets tegen te doen, en nu wil zijn vader ook niets meer van hem weten. Hij is op mijn kantoor geweest, waar hij alles volkrabbelde met teekeningen en caricaturen. Verbeeld je, hij heeft al de heeren en bedienden van mijn kantoor geportretteerd - sprekend gelijkend, zonder dat ze er iets van merkten....’

En Van Houtum vertelde toen ook van 't portret van Dientje, dat Reinier zoo maar, in zijn bijzijn, uit het hoofd had gemaakt, en dat hij 't overigens een knappen, aardigen jongen vond - ‘maar een schilder, zie je, een artist, - dat ging niet...’

Van Stralen bleef bedaard rooken en luisteren en vroeg eindelijk:

‘Hoe is zijn naam?’

‘Reinier Marsman.’

Van Stralen sprong overeind en zette zoo'n verbaasd gezicht, dat Van Houtum zelf verbaasd was over de verbazing, die hij teweegbracht.

‘Reinier Marsman?’ riep Van Stralen. ‘Reinier Marsman?’

‘Wat weet ge van hem?’ vroeg Van Houtum met een onthutst gelaat.

‘Wat ik van hem weet,’ sprak Van Stralen, terwijl hij weer ging zitten en bedaard zijn glas opnam, ‘is van dien aard, dat als i k een dochter had, zoo lief en degelijk en goed als Bernardientje....’

‘Ah! - dan zijn we 't eens!’ riep Van Houtum. ‘Gij schijnt hem beter te kennen dan ik - ten minste bij reputatie, en nu doet het me genoegen, dat gij erover denkt zooals ik.’

‘En het doet mij genoegen, als gij erover denkt als ik,’ antwoordde Van Stralen. ‘Als Bernardientje mijn dochter was, huwelijkte ik haar terstond uit aan Reinier Marsman - aan geen ander. Ik drink de gezondheid van het toekomstige paar.’

Van Houtum had zijn glas opgenomen, toen hij 't Van Stralen zag doen; maar nu zette hij 't werktuigelijk neer en keek zijn neef aan met een paar oogen, die hem van verbazing uit het hoofd dreigden te rollen.

Van Stralen bleef, nadat hij een teugje had genomen, kalmpjes doorrooken, en voegde er toen nog bij: ‘Ik heb zelden zoo'n flinken jongen ontmoet - en wat meer zegt: 't is een man van wil en veel talent. Ik zou trotsch op zulk een schoonzoon zijn - waarachtig, al was ik tienmaal millionair en de koning van alle houtzagers der wereld - zooals gij, of uw afstammelingen, stellig eenmaal worden zullen!’

‘Maar hoe kent ge hem dan?’ vroeg Van Houtum, altijd met dezelfde opengespalkte oogen en nu ook met een dito mond.

‘Ik ken alle solide artisten,’ antwoordde Van Stralen. ‘Waar ik er een weet - al moest ik hem in Kamschatka gaan zoeken - *par manière de dire* - ga ik hem opsporen. Wat denk jelui, Amsterdamsche handelskoningen, toch wel van menschen, die door hun talent en studie en arbeid het sieraad van hun land zijn? Ik geloof waarachtig, dat ge u verbeeldt, dat het kunstgenie geen oprapen waard is! Een echt kunstenaar, amice, is een man - 't kan ook een vrouw zijn - die in de geschiedenis vermeld wordt. Zullen ze u en mij ooit vermelden in 's werelds historie-blaân? - Aha! -

“Van Stralen, de bon-vivant, leefde in 't jaar achttienhonderd en zooveel, in Den Haag, en maakte zich beroemd door zijn geïmporteerde sigaren en zijn acht-en-veertiger, waarop hij zijne vrienden onthaalde, alsmede door zijne bekendheid met de Haagsche nieuwtjes. - Van Houten - Cornelis, geloof ik? - leefde in hetzelfde tijdperk, te Amsterdam, en maakte zich beroemd door zijn soliden houthandel.” - Hoe zou dat klinken in de kronieken? - “Reinier Marsman, een Nederlandsch schilder, wiens doeken thans nog het sieraad uitmaken van de rijkste verzamelingen - maar die eenmaal moeten vergaan als al 't vergankelijke - heeft zich een onsterfelijken naam verworven als geniaal schilder, als groot kunstenaar, enzoovoort.” - Dat klinkt beter, zou ik denken. - Nu, mijn vriend, ik weet van de heele historie van Marsman en Bernardientje hoegenaamd niets. Ik ken Marsman vooreerst bij reputatie, en ten tweede, omdat ik hem hier in een clubje van uitgelezen schilders heb ontmoet, waar ik wist, hem te zullen ontmoeten. Ik zoek die heeren overal - zooals ik je zeide, al was 't in de hel.... pardonneer, ben je van de orthodoxe partij, zooals mijn vrouw? - Nu, dat komt er niet op aan. Het doet me pleizier, dat ik zijn kennis heb gemaakt. 't Is een solide, geniale jongen, die zijn weg wel zal vinden. Hij is nog jong, maar wat hij geleverd heeft voor zijn entrée in de kunstenaarswereld, heeft sensatie gemaakt - dat verzeker ik je. Hij heeft onderanderen een phantasie-portret op de tentoonstelling gehad - zooals ik hoor - waarvoor hem door een liefhebber vijfduizend gulden is geboden. Maar hij wil 't er niet voor geven.’

‘Dat is Bernardine's portret!’ riep Van Houtum met een sprong op zijn stoel.

‘Wat bliefje? - Bernardine's portret? Heb je hem dat dan laten schilderen? - Wat vertel je me nu?’

‘Iedereen zegt, dat zij het moet verbeelden - en ze is 't ook. Het gelijkt sprekend; behalve haar japon - zegt mijn vrouw. Maar hij heeft het zoo maar uit zijn hoofd gedaan, evenals dat teekeningetje in mijn bijzijn.’

‘Dat is sterk! Ontzaglijk sterk! - Drink je glas eens uit, Van Houtum. We moeten de flesch leeg maken, want van zulken wijn mag geen kliekje overblijven. Vind je 't goed, dat we een kop koffie in “De Witte” gaan drinken? Je bent nu in Den Haag en je moet er de boter eens uitbraden. 't Doet me pleizier, dat je hier bent. - Blijf nu nog een paar dagen. Ik zal je Den Haag eens goed laten zien.’

‘Ik moet bekennen,’ zei Van Houtum, onder den invloed des zoeten wijns en van het goede diner en de fijne sigaar en de vroolijke stemming van zijn gastheer, ‘dat je er slag van hebt, je gasten 't aangenaam te maken. Je hebt geen zorgen, hè?’

‘Zorgen? - Wat doe je daarmee? Ballast, om over boord te

werpen! - Ik bedank voor zorgen. Zal ik je eens wat zeggen, Van Houtum? Als ik 's morgens in mijn pantoffels zal schuiven, kijk ik eerst, of er ook zorgen in zitten, en als ik denk, dat dit het geval is, trek ik terstond mijn laarzen aan, en ik ga na 't ontbijt wandelen. En als ik 's avonds mijn laarzen uittrek, schud ik er tegelijk alles uit, wat er in den loop van den dag van dien aard mocht ingezakt zijn. Zoo doe ik met de zorgen. Ik ben waarachtig gelukkig - dat kan ik je verzekeren. Hoe jij 't maakt met je altijd draaiende molens en je zagerij - dat weet ik natuurlijk niet. Maar een paar dagen in Den Haag zullen je toch wel verfrisschen. Steek nu nog een sigaar op, en dan gaan we naar de Witte.'

XVI.

Onder de wandeling naar de Sociëteit kwam Van Houtum op het portret van vijfduizend gulden terug.

'Als het werkelijk zooveel kunstwaarde had,' opperde hij met een sceptisch glimlachje, dat in het avonddonker niet werd opgemerkt, 'was die Reinier Marsman een rijk man.'

'Dat zal hij ten minste worden,' verzekerde Van Stralen - 'dat kan niet missen.'

'Jammer maar, dat die schilders zoo weinig de waarde van het geld kennen; dat ze zoo weinig solide zijn,' antwoordde Van Houtum, het hoofd nog iets hooger opstekende, als iemand, die zich zijner soliditeit ten volle bewust is.

'Ik geloof juist, mijn waarde Van Houtum, dat die heeren artisten de waarde van het geld al zeer goed kennen. Ze laten zich hun arbeid drommels goed betalen, als ze er kans toe zien; ze werpen ook hun geld niet weg, en ze speculeeren niet. Een groot zwak van kunstenaars is het verzamelen van wat we noemen "curiositeiten", voorwerpen van kunst en smaak, maar deze verkrijgen tegenwoordig, behalve hunne kunstwaarde, ook waarde als handelsartikel. Er worden schatten geboden voor wat gij en ik, oningewijden oude vodden zouden noemen, of misbaksels, of plompe dingen - maar die, uit de verzameling van een waar kunstenaar voortkomende, de sanctie van echtheid en hooge kunst hebben verkregen. Ik ken van die kleine verzamelingen, die met betrekkelijk weinig geld, maar langzamerhand bij elkander gebracht, heel aardige kapitaaltjes vertegenwoordigen.'

'Waarlijk!' riep Van Houtum, zijn breede hand op den tengeren schouder zijns gastheers leggende, 'ge schijnt me een warm vriend van de kunstenaars in 't algemeen, en van Reinier Marsman in 't bijzonder. Maar ik heb nog geen lust, een schilder tot schoonzoon aan te nemen.'

'Dat is uw zaak,' antwoordde Van Stralen, buigende onder den druk van die machtige hand. 'Ik ben een warm vriend van Marsman, maar niet meer dan van Bosboom, de Ten Kate's, Israëls en

andere uitstekende mannen. Ik waardeer in den jongen Marsman den aanleg, het krachtig ontkiemend genie, de volharding, de zelfverloochening, zooals ik in de gerijpte kunstenaren het volgroeide talent en het eervolle succes waardeer - maar ik heb er geen belang bij, mijn beste Van Houtum, dat uwe dochter de vrouw wordt van dien jongen artist - op mijn woord niet. Ik heb vernomen, dat Marsman naar Rome wil, om zijne studiën te voltooien - Rome is voor de schilders zooveel als een Leidsche academie, begrijp je - en als ik je nu een raad mag geven: koop dan zijn schilderij...'

'Voor vijfduizend gulden?' riep Van Houtum, van schrik zijn sigaar latende vallen.

'Als 't voor een liefhebber vijf waard is, dan voor u wel tien.'

De breede hand, die nog altijd Van Stralen neerdrukte, gleed omlaag. Van Houtum begreep, dat het op zijn beurs gemunt was; dat was niet zoo erg als op zijn dochter, maar 't was toch ook erg.

''t Is maar, *par manière de dire*,' vervolgde Van Stralen. 'Ik heb geen vijfduizend gulden liggen, en ik heb ook úw fortuin niet, anders hielp ik den jonkman. In uw plaats kocht ik het portret, als 't zoo sprekend op Bernardientje gelijkt. Dan zijt ge ontslagen van den man, dien ge niet als uw schoonzoon begeert en die geld noodig heeft, om naar Leiden, de hoofdstad van Italië, te gaan.'

Van Houtum dacht erover, dat Reinier hem het portret in ruil voor het model had aangeboden; maar hij wilde toch liever in de beurs tasten.

'Ik zal 't portret koopen,' antwoordde hij wrevelig; 'ik laat het aan u over. Maar vijfduizend gulden is te veel. 't Schijnt dien meneer om geld te doen te zijn. Hij kan nog twintig portretten van Dientje schilderen, en dan?....'

'Dat kan hij!' riep Van Stralen met een schaterlach, die een voorbijganger deed opzien.

'Waarom lacht ge?' vroeg Van Houtum.

'Een idee! - Ga morgen met me naar 't Mauritshuis, dan zal ik je een damesportret laten zien, waarvan je zult staan te kijken.'

Van Houtum haalde de schouders op, maar 'hij wenschte toch wel te weten, welk verband er tusschen Bernardine's portret en dat van het Museum kon bestaan?'

'Geen ander verband, mijn waarde Van Houtum, dan dat van physieke gelijkenis. Maar er bestaat toch een merkbaar verschil tusschen het bedoelde portret en dat van Bernardientje. Je dochters japon gelijkt niet, heb je gezegd; maar een schilder staat voor niets. Als hem 't kleed niet bevalt, trekt hij 't uit, en hij schildert de dame in haar natuurlijk gewaad, zonder vijgeblad.... zooals die schoone op het Mauritshuis!'

Van Houtum deed een uitval, dien we liefst niet zullen herhalen. 'Zoo iets zou ik toch niet dulden!' riep hij toornig.

‘Wel zeker! Een schilder zal je permissie vragen, om ongekleede dames te schilderen - vooral als hij zich daardoor een aangename wraak kan verschaffen. - Maar nu basta! We zijn, waar we wezen moeten.’

't Was omstreeks half tien, toen de heeren bij hun koffie en likeur zaten. Van Stralen had een plannetje ontworpen en zich daartoe een oogenblik weten af te zonderen, om in haast een briefje te schrijven van dezen inhoud: ‘Als ge mij dezen avond hier in gezelschap van den Heer Van H. ziet, kom dan terstond naar ons toe, en wees vooral niet verlegen. Hij wil het portret koopen. Tracht daarmede op de een of andere wijze uw voordeel te doen. Vele groeten van B.’

Hij onderteekende het briefje wat duidelijker, dan hij gewoon was zijn naam te krabbelen, sloot het in een envelop, waarop hij Reinier Marsman's adres schreef en gaf het den jassenknecht ter bezorging, aan wien hij 't signalement van den geadresseerde duidelijk opgaf.

Van Houtum had juist een teugje van zijn likeur genomen en stak zijn sigaar weer tusschen de lippen, toen hij Reinier Marsman vóór zich zag staan.

't Was, of de jonge schilder zonder gedruisch te maken uit het plafond naar beneden was gedaald. Van Houtum verschrikte, als zag hij eene verschijning, en onwillekeurig maakte hij eene beweging om op te staan.

‘Ha, mijn waarde Marsman!’ riep Van Stralen vroolijk en reikte Reinier de hand, ‘hoe gaat het? Kom bij ons zitten! - Koffie? Of wat anders? Ge kent Mijnheer Van Houtum, geloof ik?’

‘Mijnheer Van Houtum, uw dienaar,’ antwoordde Reinier op de laatste vraag en stak den houtkoning kordaat de hand toe.

Van Houtum, die gewoon was van die handdrukken te geven, welke de oogen doen overloopen, vanwege de hartelijke hardheid, gaf ditmaal een paar vingers, die hij weer spoedig terugtrok, knikte toen even uit de hoogte en ging weer zitten.

Van Stralen herhaalde zijne uitnoodiging, maar Reinier bedankte voor koffie en verkoos een glas bier, nadat Van Stralen eerst nog allerlei ‘ververschingen’ had opgenoemd.

‘We spraken juist over je schilderij, Marsman,’ vervolgde Van Stralen, zonder acht te willen slaan op het uitgerekte gelaat van zijn neef.

‘Hoe meer erover gesproken wordt, hoe aangenamer voor den schilder,’ antwoordde Reinier.

‘Wil je 't voor vijfduizend gulden verkoopen?’ vroeg Van Stralen.

‘Aan wien?’ vroeg Reinier, die moeite had, om zijne verrassing over dat bod te verbergen.

‘Aan mij of een ander,’ antwoordde Van Stralen, ‘maar onder ééne voorwaarde.’

‘En die is?’ vroeg Reinier met een glimlachje.

‘Dat je nooit voor je naakte vrouwenbeelden het model van je portret zult kiezen.’

Reinier vatte de bedoeling van zijn beschermer verkeerd op. 't Was mogelijk, dat die voorwaarde slechts scherts was; maar dan was 't een grove en smakelooze scherts. Was 't daarentegen ernst, dan zag hij er een beleediging in.

'Mijnheer Van Houtum kan gerust zijn,' antwoordde hij kalm en ernstig; 'het portret zal nooit weer aanstoot geven. Het doet me leed, dat het reeds is geschied, maar het heeft niet in mijne bedoeling gelegen. Het schilderij is het eigendom van den Heer Van Houtum; ik verkoop het hem noch voor geld, noch voor wat ook ter wereld. Hij kan ermede doen, wat hij verkiest, en als hij bevreesd is, verplichting op zich te laden, zal ik 't hem aan reepen gesneden toezenden. Ik hoop, Mijnheer Van Houtum, dat ge thans gerust zult zijn.'

Van Houtum was blijkbaar verlegen met het geval. Hij bedacht zich een oogenblik en antwoordde toen:

'Ik stel werkelijk prijs op 't portret; maar de arbeider is zijn loon waard. De heeren schilders leven niet van den wind - zooals ik,' voegde hij er glimlachend bij, 'wiens molens moeten draaien. - Ik geef u met genoegen vijfduizend gulden voor het schilderij, en... ik heb het volste vertrouwen in uwe... soliditeit'.

'Ik zal ervoor zorgen, Mijnheer Van Houtum, dat het schilderij in uw bezit komt,' antwoordde Reinier opstaande; 'maar ik weiger uw aanbod. Het portret kan mij niet betaald worden. Ik kan u nog verder geruststellen. Ik vertrek morgen of overmorgen naar Rome, en dan zijt ge van mij ontslagen. - Uw dienaar! - Mijnheer Van Stralen, verplicht voor uwe beleefdheid.'

Reinier ging haastig heen. Hij had volgens zijn gemoed gesproken en kon en wilde niets meer zeggen.

Van Stralen zelf was verrast en bewonderde den jongen schilder, die, meende hij, wat al te zorgeloos zijne troeven had uitgespeeld. Hij had gedacht, dat Reinier het portret als *Deus ex machina* zou hebben gebezigd, door het niet uit de handen te geven. Verder, meende hij, zou de tijd alles wel voor de jongelui in orde hebben gebracht, - mits zezelven wilden en volhielden - al ging dan ook Reinier voor eenige maanden, of een jaar, naar Rome. Nu had Van Houtum het portret voor niets, en bovendien de belofte, dat hij door den schilder niet meer in zijne houtzagende en zalige rust zou gestoord worden.

Hij verzonk in gepeins. 't Was mooi, wat de jonge Marsman had gedaan, maar hij had zichzelf noch Bernardientje een dienst bewezen. Er liep, meende hij, wat veel Don-Quichoterie onder. Hij zou hem morgen tot andere, meer practische inzichten trachten te brengen. Wat drommel, ze waren beiden nog zoo jong, Bernardientje en Reinier - ze konden gerust wachten! 't Was misschien in beider belang, dat Reinier naar Rome ging, dat hij zich eerst geheel tot kunstenaar vormde, dat hij naam maakte. Ja, ja, - dat was 't beste....

Die conclusie was eenvoudig en ook werkelijk zoo kwaad niet.

Van Houtum was ook in gedachten geraakt, en zelfs zoo diep, dat hij geheel werktuigelijk zijn likeur uitdronk en een oogenblik later het ledige glaasje weder aan den mond bracht. Ook ging zijn sigaar uit en hij vergat geheel ze weer aan te steken, tot eindelijk Van Stralen, uit zijn gepeins ontwakende, hem deed opschrikken door de plotselinge vraag:

'Willen we naar huis gaan?'

Van Houtum stond op en verklaarde zich bereid.

De beide heeren hadden reeds bijna de helft van den weg afgelegd, zonder een woord te wisselen. Van Stralen begreep, dat Van Houtum van de edelmoedigheid des jongen schilders partij zou trekken, en dat nam hij hem kwalijk. Hij gevoelde zelfs een zekere minachting voor den zelfzuchtigen handelaar, en dat gevoel versterkte hem in zijn voornemen, om zich de belangen der jongelieden aan te trekken en hun te helpen, zooveel hij kon. Hij stelde het zich nu tot een eeretaak, tegen den houthandelaar samen te spannen.

In 't eind vloeiden hem zijne gedachten onwillekeurig van de lippen.

'Je komt ijselijk goedkoop aan een prachtig schilderij,' sprak hij op een voor hem ongewonen, bitsen toon.

'Dat is me juist niet aangenaam,' antwoordde Van Houtum. 'Ik wil het betalen, en zoo ruim mogelijk. Ik hoop, dat ge voor mij die zaak met Marsman zult regelen.'

'Ik wil 't wel beproeven, maar 't zal me niet baten.'

'Weet ge soms ook,' vroeg Van Houtum, na zich weer een poos bedacht te hebben, 'hoe Dientje over dien schilder denkt?'

'Ik geloof, Amice, dat ge 't meisje zelve dat diendet te vragen. Ik ben niet in hare geheimen ingewijd.'

Van Houtum zweeg en de ander ook. Een oogenblik later kwamen ze thuis.

Van Stralen wist dienzelfden avond nog eene gelegenheid te vinden, om Bernardine mede te deelen, wat er was voorgevallen, en toen vroeg hij:

'Als je vader je nu vraagt, hoe je over Marsman denkt, wat antwoordt je dan?'

'De waarheid.'

'Dat is niet genoeg. Je moet ook zeggen, dat je van verdriet sterft, als je hèm niet krijgt. - Dat zal wel helpen.'

Bernardine glimlachte even en antwoordde toen hoofdschuddend: 'Papa houdt niet van zulke uitersten, en hij zou 't ook niet gelooven. Ikzelf ook niet. Als de mensch zulk een verdriet niet te boven wist te komen, ware 't maar beter, dat hij niet geboren werd.'

'Je spreekt als een verstandig meisje, en ik laat het daarom aan je over, je vader tot rede te brengen.'

XVII.

Onze schilder maakte zich werkelijk tot de afreis gereed. Hij was bezig met brieven te schrijven, toen hij eensklaps Van Stralen zag binnentreden.

De Hagenaar had iets zonderlings in zijn voorkomen. De zorgelooze, ietwat overmoedige en spotzieke uitdrukking in zijn gelaat was verdwenen. Hij zag eruit als een man van zaken, ernstig, gewichtig - bijna plechtig.

'Ik hoop, mijn waarde Heer Marsman, dat ik niet ongelegen kom,' sprak hij, na plaats genomen te hebben; 'maar ik zal u niet lang ophouden.'

'Ik ben verheugd u te zien, Mijnheer Van Stralen,' antwoordde Reinier welgemeend.

'Ik kom nog eens onderhandelen over het schilderij. Het kan u geen ernst zijn, het weg te geven. Hoe wilt ge te Rome leven en studeeren.... zonder geld? Geef het m i j , tegen den prijs, dien Van Houtum u geboden heeft. Dan blijft het in de familie.'

'Ik wil de verdenking niet op mij laden, de familie Van Houtum geweld aan te doen, en om u gulweg de waarheid te zeggen, Mijnheer Van Stralen, hebt ge mij gisteravond geen dienst bewezen door uw neef te dreigen met iets, wat me als mensch noch als schilder tot eer zou verstrekken.'

'Ge neemt die zaak wat hoog op, Marsman,' sprak Van Stralen deftig. 'Laat ons bedaard overleggen. Blijft ge bij uw voornemen? - Gaat ge naar Rome? Hebt ge - neem 't me niet kwalijk, ik spreek in uw belang en thans als man van zaken - hebt ge geld?'

'Ik ga naar Rome, Mijnheer. Ik heb nog geld om eenige maanden te leven, en dan zal de artisten-voorzienigheid me wel te hulp komen.'

'Ik heb de eer niet die providentie te kennen, waarde Marsman. Ze schijnt van geven te houden. Mijne vrouw heeft me gewend aan eene heel andere soort, want ze vraagt me nog al eens om een offerande. Maar dat daargelaten. Ge kunt van mij een voorschot krijgen op het salaris, dat de artisten-providentie je later zal uitkeeren.'

'Ik dank u, Mijnheer, uit den grond van mijn hart, voor uw goeden wil en uwe vriendschap, die ik op hoogen prijs stel; maar ik moet uw aanbod weigeren.'

'Van Houtum zit erg verlegen met het geval. Ge hebt hem.... overbluft met uwe edelmoedigheid. Je begrijpt, voor een man van zaken is dit een zeer moeielijke zaak....'

Reinier haalde de schouders op.

'Zeker - moeielijk,' hernam Van Stralen. '*A propos* - waar eet je van middag?'

'Hier, in mijn logement.'

'Heb je soms lust, familiaar bij ons te komen eten - geheel onder ons?'

‘Ah! - Dan is Mijnheer Van Houtum met zijne dochter vertrokken!’ riep Reinier met een bitter lachje.

‘Kom - wees nu niet boos! - Kom je? Dan zullen we nog eens rijpelijk over alles praten. Bernardientje was gisteren erg bedroefd. Ik moet je haar groeten overbrengen. Van morgen was ze veel kalmer. Ze schijnt werkelijk niet ongevoelig.... Enfin - 't is jammer, dat je niet in hout en teer wilt doen. En die zagerijen van Van Houtum schijnen toch ook van goed allooi - hoewel ik een vijand ben van alle gezaag. Nu, je komt maar, Marsman. Ik heb Bernardientje vóór haar vertrek beloofd, dat je bij ons zoudt komen eten, om je wat te verzetten. Het meisje was werkelijk met je begaan, toen ik haar zeide, dat je misschien te Rome van gebrek zoudt omkomen.’

‘Ik denk, Mijnheer, dat ze 't wel te boven zal komen,’ antwoordde Reinier met een lachje, dat dienen moest, om het trillen zijner stem te verbergen.

‘Ja - de vrouwen! - Maar Bernardientje is toch een goed, lief meisje. Haar papa zou zeggen “solide”, en dat is ze waarlijk. Nu, tot van middag! Kom wat vroeg - om vijf uren, als je wilt. We eten van middag om zes; maar dan praten we nog wat, vóórdat we aan tafel gaan.’

Reinier nam de uitnoodiging aan; maar toen hij alleen was, had hij er berouw over. Hij dacht aan de steile dame, die hem zoo onvriendelijk had ontvangen, en hij was niet gestemd, om tegenover dat rechtzinnig mensch den luchthartigen echtgenoot in praten en drinken bescheid te doen.

Met looden schoenen trok hij 's middags naar den Boschkant. 't Was donker en nevelachtig, zooals in onzen herfst de dag kan zijn, als hij zijn einde nadert. ‘*Le ciel est en harmonie avec mon âme*’, prevelde hij in stilte een Fransch poëet na. 't Was werkelijk ook donker in de ziel van den jongen schilder. Ach, hij ging zoover weg, en zij zou hem wel vergeten! - Wat baatte 't hem, of ze medelijden met hem had? Al was 't liefde, wat dan nog? Ze was nu weer te Amsterdam - in dat woelige, zelfzuchtige, negotieerende, ‘zagende’ Amsterdam, zou Van Stralen zeggen - en daar woonden zooveel artisten in koffie, suiker en thee - om niet van hout en ijzer en huiden en effecten en andere kunst-artikelen te spreken, die kleine menschen groot en voornaam en beminnelijk maken - dat Bernardine den artist in kleuren en lijnen wel spoedig vergeten zou! - Ja wel, dat zou spoedig gebeuren....

‘Klingelinge-ling,’ klonk de bel van Van Stralen's huis, toen Reinier den knop overhaalde, en die luide klank gaf hem een onaangenaam gevoel. Hij verwenschte de bel en bekeek het deftige huis van onder tot boven met een vijandigen blik.

De meid, met haar hagelwitten boezelaar en met een stemmig gelaat, dat zich naar dat van Mevrouw scheen te hebben geplooid, nam sprakeloos

Mijnheers overjas en hoed aan, opende toen even sprakeloos de deur van een vertrek, waarin reeds licht was ontstoken, en noodigde, altijd sprakeloos, den gast, binnen te treden.

Reinier was gereed, om der vrouw des huizes een gepast stijven groet te brengen, en hij boog ook werkelijk bij zijn binnentreden; maar 't was tegen een mooien stoel, die zijne stijve armen voor hem opende.

De zwijgende meid schoof dien stoel even van zijn plaats - een duimbreed maar, en dat beteekende, dat Mijnheer kon ‘plaatsnemen’. Toen ging de automaat heen en Reinier was alleen. Hij bleef staan en deed, wat iedereen in zoo'n geval doet. Hij keek rond en hij zag, wat men in zulke gevallen meer ziet: behangselpapier, staatsiegordijnen, groote en kleine stoelen - meubels, rococo- of rikiki-stijl - hoe men 't noemen wil - blauw porselein in kastjes en op ‘hoekjes’, gravures aan den wand - alles heel mooi, en ook kostbaar, maar voor een kunstenaarsoog juist zoo heel verlokkelijk niet. Een vroolijk vuurtje flikkerde en knapte in den open haard, welks gepolijste randen schitterden, en een kroon met meer dan twintig waskaarsen verspreidde een helder licht door 't vertrek. - 't Zag er werkelijk heel gezellig uit, en alles blonk van netheid; maar Reinier, in zijn ongure stemming, vond het een naar verblijf.

Daar ging een deur open. Hij wilde juist aan een gravure een bezoek brengen, maar nu zette hij zich schrap, om zijn vooraf bestudeerde, aarts-stijve buiging te maken. - Hij dacht aan Mevrouw. - Hij boog, want hij hoorde een zijden japon - een stijve, zware; ze moest van een steile en stugge mevrouw zijn - hij boog het hoofd diep, en zijn bovenlijf boog mede. ‘Mevrouw....’

‘Mijnheer Marsman.’

Het smakeloos salon werd eensklaps een paradijs voor den schilder, vol heerlijke melodie, vol liefelijke kleuren en geuren. ‘Enfin....’ zou Van Stralen zeggen.

‘Mejuffer, ik dacht niet meer u te ontmoeten,’ sprak hij verwonderd en verward.

‘Waart ge anders niet gekomen?’ vroeg Bernardine met een glimlach.

‘Ik dacht.... dat ge reeds weer te Amsterdam waart,’ antwoordde hij vrij linksch.

‘Dus eene teleurstelling voor u. Ga zitten, Mijnheer Marsman. - Ge gaat dus werkelijk naar Rome?’

‘Naar Rome? - O, ja wel, Mejuffer! Ik geloof werkelijk.... Zeker, ik ga naar Rome.’

‘Een merkwaardige reis! - Ik wenschte Rome ook wel te zien. - Wat ik zeggen wilde, Mijnheer Marsman - ge wilt mij zeker, vóór uw vertrek, wel een dienst bewijzen?’

Reinier boog. Hij vermoedde iets van een samenzwering.

‘Verkoop mij uw schilderij.’

Juist - dat was 't. - Dacht hij 't niet!

‘Verkoopen?’ vroeg hij met bevende lippen.

‘Ja - en zoo duur mogelijk,’ antwoordde Bernardine.

‘Ik heb 't uw vader aangeboden voor niets, Mejuffer, en.... ronduit gezegd, ik verkoop 't niet. Nu gij me ook dit aanbod doet, zal ik 't vóór mijn vertrek verbranden. Dan is de quaestie uit.’

‘Ik geef er....’

‘Ge kunt me niet genoeg geven, Mejuffer, in ruil voor een stuk dat geen vijfhonderd gulden waard is, maar dat ik niet verkoopen wil. - Is Mijnheer uw vader reeds vertrokken?’

‘Nog niet,’ antwoordde een andere stem dan die van Bernardine.

Van Houtum trad binnen. Hij scheen aan de half geopende deur te hebben geluisterd. Van Stralen volgde hem op den voet.

‘Ik bied tienduizend gulden voor 't schilderij,’ riep Van Stralen, zich de handen wrijvende.

‘Ik een ton - zegge honderdduizend gulden!’ bood Van Houtum, heel bedaard.

Reinier stond versuft te kijken. 't Was, of de vloer onder hem wegzonk en hijzelf naar het plafond opsteeg. Het warrelde hem voor de oogen en 't suisde hem in de ooren.

‘Kom, Bernardientje, doe ook een bod!’ lachte Van Stralen. ‘Zet er nog een ton op. Ik ben je borg, als je 't niet betalen kunt!’

Er volgde een oogenblik van stilte. De arme schilder sloeg zijn beide handen aan 't hoofd, als draaide 't hem. Hij vermoedde zijn geluk, maar hij kon er niet aan gelooven. Toen liet hij de armen zinken en zag om zich heen. Van Stralen had pret - dat was duidelijk. Van Houtum zag er heel vriendelijk uit. Bernardine glimlachte.

‘Twee ton geboden!’ riep Van Stralen.

‘Mijnheer is rijk genoeg,’ sprak Van Houtum; ‘hij heeft geen geld noodig.... Dientje!’

‘Wat blieft u, Papa?’

Dientje kreeg een wenk.

‘Marsman,’ zei Van Houtum, toen zijn dochter het vertrek had verlaten, ‘ge zijt in onmin met uw vader. Dat mag niet langer duren.’

‘Ik hoop, dat er een einde aan komt, Mijnheer; maar... hoe?’

‘We zullen morgen naar D. gaan. - Wilt ge u niet associeeren met uw vader?’

‘In den houthandel? - Neen, Mijnheer.’

‘Wilt ge u dan associeeren met Van Houtum en Co.?’

‘In den houthandel?’

Van Stralen nam 't woord voor Reinier. ‘Wel zeker wil hij dat! Hij associeert zich met Van Houtum en Co.; heel gaarne; met liefde - met álle liefde zelfs. Wis en zeker! We telegrapheeren morgen den ouden Heer Marsman hierheen. - Zeg, Reinier Marsman, je maakt nu maar geen complimenten. Je associeert je, begrijp je? - Ik zal je straks wel nauwkeurig uitleggen, hoe de conditiën zijn; want

we hebben 't heel netjes en nauwkeurig overlegd. Er valt niets tegen te pruttelen. Je bent nog jong, en wij zijn oude lui, begrijp je - en dat wil alleen zeggen, dat wij beter weten, wat dienstig voor je is, dan gijzelf....'

'Ik ga niet in den handel,' protesteerde Reinier.

'We zullen dat wel met je ouden Heer overleggen,' zei Van Stralen. 'En nu aan tafel, Heeren!'

't Was heel vroolijk bij 't diner, dat voortreffelijk was. Mevrouw was door haar man in den gelukkigen waan gebracht, dat Reinier Marsman zijn belijdenis had afgelegd in allerlei leerstellingen, welke de almacht van het geld den menschen zoo gemakkelijk afdwingt. Ze zag in hem nu een jonkman, die 't ver kon brengen, onder de wieken van Van Houtum en C^{o}. met hunne respectieve molens. Bernardine's moeder was ook rechtzinnig en zou haar aanstaanden schoonzoon wel terechtbrengen. Ze zag er dus ook geen bezwaar in, de jongelui na 't diner een poosje alleen te laten, terwijl de oude Heeren hun sigaar, onder zoo'n acht-en-veertiger, rookten.

'Mag ik u een kopje thee inschenken, Mijnheer Marsman?' vroeg toen Bernardine, om toch iets te zeggen en iets te doen, want ze had op dit oogenblik even min stof tot bespreking als tot bewerking.

Reinier boog.

Het kopje thee werd voor Reinier neergezet.

Koning Richard, die in een oogenblik van vertwijfeling uitriep: 'Mijn koninkrijk voor een paard!' was zeker niet meer buiten westen dan deze ontluikende Rembrandt, die in dit gewichtig oogenblik zocht naar een gedachte, naar een.... woord. - 'Mijn leven voor een gelukkigen inval!' dacht hij. En hij kreeg er maar geen Elk oogenblik kon de deur weer opengaan - kon de vijand opdagen, en dan was ze voorbij, de schoone gelegenheid. - Wat had hij toch te zeggen? - Had hij niet alles gezegd, waarvan zijn hart vol was? - Ja - maar een antwoord had hij niet ontvangen, en daar kwam het nu op aan. Hij stond daar sprakeloos en beefde als een espeblad. 't Was onduldbaar.

Bernardientje, die aan tafel heel spraakzaam was geweest, scheen nu ook geheel uitgepraat. Ze schikte de kopjes op het theeblad, met bevende vingertjes, en toen ging ze naar den haard.

'Brandt het vuur nog wel?'

Ja, dat was een heerlijke gedachte.

Het vuur brandde. Maar er moest een blokje bij.

Reinier zou er een blokje op leggen. Het vuurtje moest eens opflikkeren.

'Wacht, Mejuffer - i k zal 't wel eens doen! - Geef mij de tang!'

Nu grepen de beide handen toevallig te gelijk naar de koude knijpmachine en ontmoetten elkander. Bernardine trok haar handje terug, alsof ze zich had gebrand, en Reinier verschrikte, omdat Bernardine

schrikte. - Wie zou nu de tang aanvatten? Wie zou het blokje op den haard leggen, om 't vuurtje aan te stoken?

Och, het vuur brandde helder genoeg.

Reinier meende gerucht te vernemen. - ‘Niemand binnen, als je blieft!’ dacht hij, met den angst, dien een inbreker moet gevoelen, als hij, op het punt zijnde de hand in een goed gevulde lade te steken, een voetstap meent te hooren. Hij beefde als een ware bloodaard - maar de vrees geeft in een hachelijk oogenblik moed. Hij greep....

De tang niet. 't Was toevallig Bernardine's hand.

Neen - de deur ging nog niet open. De steile nicht was druk bezig, haar wangen en voorhoofd met *poudre-de-riz* te doezelen.

Er verliepen eenige minuten.

‘Nu, goed,’ zei Van Stralen - ‘ik zal den ouden Marsman....’ Te gelijk opende hij de deur.

‘O!’

Die kreet ontsnapte Bernardine. Ze school in een hoek van de sofa weg.

‘Juist, zooals ik dacht!’ riep Van Stralen. ‘Het schilderij is verkocht. - Twee ton was te weinig, niet waar, Bernardientje?’

‘Ik begrijp niet, Neef....’

‘Ik wèl, mijn kind. Ik begrijp 't heel goed. - Ga zitten, Van Houtum. Je dochter zal ons een kop thee schenken.’

Toen Van Stralen een poos later naast Dientje kwam zitten, fluisterde hij: ‘Wat heb je ervoor betaald?’

‘Och, loop heen, plaaggeest!’ was 't antwoord.

‘Je linkerkoon is erg rood, lieve meid, en ik zie nog meer stempels van den gesloten koop! - Sapper.... bleu! Wat was 't gelukkig, dat ik het eerst binnenkwam! 't Ging er warmpjes toe - maar je hebt het vuur in den haard laten uitgaan. - Reiniertje gaat in de houtnegotie, hè?

‘Nooit!’ antwoordde Dientje - ‘of ik verbreek den koop. Maar ik ben zeker van hem.’

‘Waar ben je zeker van?’ vroeg Mevrouw nieuwsgierig.

‘Bernardine beweert, dat het groene thee is, en ik zeg zwarte,’ antwoordde Van Stralen.

‘Altijd zwarte,’ bevestigde Mevrouw.

‘Zie je wel! - Zwarte!’ riep Van Stralen. ‘'t Verschil tusschen zwart en groen is wel niet groot - maar er is toch verschil in - ten minste voor schilders. Enfin, geef ons maar een kopje.... zwarte.’

Van Stralen had eer van zijne bemoeiingen. Hij had alles netjes geschikt. Van Houtum was gezwicht voor zijne vertoogen, en Bernardine had haar vader openhartig hare genegenheid voor den jongen schilder bekend. Wat was er veel tegen te doen? De oude Marsman had er niet tegen, dat zijn zoon in de firma Van Houtum en C^{o}. als

compagnon werd opgenomen, en Reinier zelf ook niet, nu hij zeker wist, dat het slechts in naam was.

Onze schilder is thans sinds een jaar met zijn jonge vrouw te Rome, en we kunnen de verzekering geven, dat hij met eere zijne roeping volgt en eenmaal een sieraad der kunstenaarswereld worden zal.

De gouden musch.
(*Een Letterkundige Fabel.*)

Een musch zat op een rieten dak;
De zon bescheen zijn grauwe pak;
Hij juichte: ‘'k Ben vooruitgegaan,
Want ik heb gouden veeren aan!’

‘Kijk, Vader! kijk, een gouden musch!’
Zoo riep een knaap. De vader flus
Grijpt zijn geweer en schiet van 't dak
Het muschje met zijn grauwe pak.

‘Dat is de gouden musch niet, neen!’
Zei 't kind en liep verdrietig heen.
't Was hem een raadsel, dat de zon
Het grauw in goud verandren kon.

Daar strijkt op menig rieten dak
Een muschje neer in 't grauwe pak,
Dat kinderoogen tegenloeg,
Wijl 't zonnegouden veeren droeg;
Maar menig vader al te ras
Zijn kind een wreede meester was.

C.L. LÜTKEBÜHL Jr.